महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग तिसरा

च–ठ

एकमेव विक्रेते:

य. गो. जोशी–प्रकाशन, पुणें.

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग तिसरा

ग—ठ

कोशमंडळांतील व बाहेरील अनेक साहाय्यकांच्या मदतीनें तयार केलेला.

प्रकाशक—महाराष्ट्र कोशमंडळ लिमिटेड, पुणें; तर्फे मॅनेजिंग डायरेक्टर यशवंत रामकृष्ण दाते, ४८१ शनिवार, पुणें २.

मुद्रक—यशवंत रामकृष्ण दाते, महाराष्ट्र कोशमंडळाचा शारदा प्रेस, ४८१ शनिवार, पुणें २.

किंमत १० रुपये

इ. सन १९३४] पुणें [शा. श. १८५६

संपादकमंडळ.

श्री. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एल्‌एल्. बी. (प्रमुख)

श्री. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.

श्री. आबा चांदोरकर.

श्री. चिंतामण शंकर दातार.

प्रमुख शाखा-साहाय्यक संस्था

विदर्भसाहित्यसंघ (वऱ्हाडी बोली); गोमंतकसाहित्यसेवकमंडळ (गोमंतकी); वाङ्मयचर्चामंडळ (कर्नाटकी. बेळगांव); शारदोपासकमंडळ (कोंकणी. मालवण); महाराष्ट्र शब्दकोशमंडळ (कुडाळी. पेडणें); पुणें भाषाशास्त्रमंडळ (व्युत्पत्ति); शारदाश्रम (महानुभावी. यवतमाळ); हेटकरी मंडारीमंडळ (दादर); साहित्यसेवामंडळ (कऱ्हाड). इ. इ.

संपादकीय निवेदन.

वक्ता वाचस्पतिर्यत्र श्रोता शक्रस्तथापि तौ।
शब्दपारायणस्यान्तं न गतौ तत्र के वयम् ॥ –धनंजय

श्रीकृपेनें आज रोजीं ह्या तिसरा विभाग प्रसिद्ध होत आहे. आम्ही मनांत सतत अशी योजना बाळगीत आहों कीं, होतां होईल तों लवकर लवकर विभाग काढावेत. परंतु त्याप्रमाणें अमलांत येण्यास अनेक अडचणी तोंड उघडून आमच्यापुढें उभ्या आहेत; त्यांचा प्रथम निरास करावा लागतो. मागील सालीं असें वाटलें होतें कीं, आर्थिक मंदाई आतां संपून पुन्हां परिस्थिति पूर्वपदावर येईल. परंतु ती आशा फोल ठरली व त्या मंदाईशीं पुनरपि आम्हांस झगडा करावा लागला आणि आतां असें वाटतें कीं, ही अडचण निघून जाण्यास निदान आणखी ३–४ वर्षें तरी लागतील. याचा थोडा तरी परिहार व्हावा म्हणून संपादकांस प्रचारासाठीं बाहेर हिंडावें लागलें. मंडळाची कचेरी गेल्यासालीं बदलावी लागली. पहिल्या दोन भागांचें काम छापून निघाल्यानंतर त्यावेळीं घेतलेला टाईप बराचसा झिजल्यामुळें नवीन अखंड टाईप घेण्यांत आला; इत्यादि कारणांनीं अपेक्षेप्रमाणें ह्या विभाग लवकर निघाला नाहीं त्याबद्दल आश्रयदात्यांनीं स्नेहार्द्रदृष्टीनें मंडळाकडे पाहावें अशी विनंति आहे.

या विभागाच्या रचनेचें धोरण दुसऱ्या विभागांतील संपादकीय निवेदनांत दिग्दर्शित केल्याप्रमाणेंच ठेविलें आहे.

या वर्षीं मध्यप्रांत सरकारनें आपला शब्दकोश तिकडील शाळां–पाठशाळां–मधून घेण्यास मंजुरी दिली आहे. मुंबई सरकारनें एक सर्क्युलर काढून या प्रांतांतील शाळांस सदरहू कोश घेण्याची शिफारस पूर्वींच केली आहे.

या भागांत ग पासून ठ अखेर शब्दसंग्रह आला आहे. आतांपर्यंत निवळ कोशाचीं १४१० पृष्ठें (व तीनहि विभागांची प्रस्तावना पृष्ठें १७५–२०० धरून एकुण पृष्ठें १६००) आम्ही आश्रयदात्यांच्या पदरांत घातलीं आहेत. म्हणजे जवळ जवळ निमें काम संपत आलें आहे. व उरलेलें निमें काम थोड्याच दिवसांत उरकूं अशी आशा आहे.

सध्यां भागीदार २४२८ आणि वर्गणीदार ५१६ मिळून एकुण २९४४ आश्रयदात्यांची संख्या आहे. आतांपर्यंत झालेल्या कामावरून आम्ही असा निश्चित अंदाज बांधला आहे कीं, हें सर्व काम उत्तम प्रकारें तडीस जावयाचें तर अद्यापि २ हजार महाराष्ट्रीयांनीं ह्या कार्यास हातभार लावला पाहिजे. हें काम एकट्या संपादकांचेंच नसून सर्व महाराष्ट्रीयांचें असल्यानें व त्याची जाणीव प्रत्येक सुशिक्षित महाराष्ट्रीयास असल्यानें (कारण ती आहे असें आमच्या प्रत्ययास आलें आहे) आम्ही विनंति करण्यापूर्वींच दोन हजार महाराष्ट्रीय आपलीं नांवें आश्रयदात्यांच्या पटांत नोंदतील आणि "ये मऱ्हाटीचेया नगरीं। शब्दब्रह्माचा सुकाळु।" करण्याचें श्रेय पदरीं बांधतील अशी आम्हांस बळकट आशा आहे.

नेहमींच्या रीतीप्रमाणें सर्व साहाय्यकांचे आम्ही आभार मानतों. या कार्याच्या अवभृतस्नानाच्या वेळीं या सर्व सद्गृहस्थांचा नामोच्चार करून आम्ही ऋणमुक्त होऊं. तावत्काल त्यांच्या ऋणांतच राहिलेलें अधिक बरें!

यशवंत रामकृष्ण दाते.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र देश, जनता व भाषा

चमूनियमनेन वा जनपदाधिकारेण वा ।
द्विजव्रज उपव्रजन्प्रभुपदं महाराष्ट्रजाः ॥
न वृत्तिमिह पालयेद्यदि धरासुराणां ततो ।
भवेद्यवनवेष्टितं भुवनमेतदब्राह्मणम् ॥ विश्वगुणादर्शः

महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्तिः— महाराष्ट्र या शब्दाची व्युत्पत्ति करण्याचा आजपर्यंत अनेकांनीं प्रयत्न केला आहे. डॉ. विल्सन् यांनीं मोल्स्वर्थच्या कोशाच्या प्रास्ताविक भाषाविषयक निबंधांत व १८७२-७३च्या मुंबई इलाख्याच्या कारभाराच्या सरकारी अहवालांत महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल पुढें दिल्याप्रमाणें चर्चा केली आहेः 'महरट्ट हें महाराष्ट्र या संस्कृत शब्दाचें पाली रूप आहे. हें रूप मल्लराष्ट्र या शब्दाबरोबर विष्णुपुराण वगैरे पुराणग्रंथांत आढळतें. संस्कृत पंडित महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्ति 'महा+राष्ट्र=मोठें राष्ट्र' अशी करतात व भाषाशास्त्रदृष्ट्या तीवर कांहीं आक्षेप घेतां येण्यासारखा नाहीं; परंतु त्या व्युत्पत्तीस पुरेसा ऐतिहासिक अगर भौगोलिक पुरावा आढळत नाहीं.' असें त्यांचें म्हणणें आहे. दुसरी व्युत्पत्ति त्यांच्या मतें 'महाराष्ट्र' म्हणजे महार + राष्ट्र = महारांचा देश ही देतां येईल; या व्युत्पत्तीस त्यांनीं असा आधार दिला आहे कीं, महार जातीची वस्ती महाराष्ट्रांत पुष्कळच आहे आणि जरी ती अगदीं खालावलेली जात असली तरी तिची व्याप्ति या देशांत इतकी आहे कीं 'गांव तेथें महारवाडा' ही मराठीमध्यें म्हणच पडली आहे. तसेंच टॉलेमीनें 'परवारी' या नांवानें त्यांचा स्वतंत्र लोकजाति म्हणून उल्लेख केला असून तें नांव ते अद्यापि वापरतात. हे लोक आर्यसंस्कृतीच्या कक्षेबाहेरचे असून मराठ्यांना आपणांहून भिन्न संस्कृतीचे लोक म्हणून आर्य असें नांव लावतात व हें नामाभिधान अद्यापि कानडीमध्यें 'आरे' अशा रूपांत प्रचलित आहे. मांग लोकहि मराठ्यांना आर्य या नांवानेंच संबोधतात. ॲरिअन यानेंहि आपल्या इंडिका ग्रंथांत मराठ्यांच्या प्रदेशास 'अरिअके' असें संबोधलें आहे. लोकांच्या नांवावरून प्रदेशास नांव मिळाल्याचीं उदाहरणें आपणांस अनेक देतां येतील. उदा० गुर्जरराष्ट्र यावरून गुजराथ; सौरराष्ट्र यावरून सौराष्ट्र, रोहिले लोकांचा देश तो रोहिलखंड, बुंदेल्यांचा तो बुंदेलखंड, वंग लोकांचा बंगाल व ओड्र लोकांचा ओडिसा (ओरिसा), इत्यादि. परंतु येथें याविरुद्ध एका गोष्टीचा निर्देश केला पाहिजे कीं, ऐहोळी येथील शिलालेखांत (इ. स. ६३४) महाराष्ट्र हें एक राष्ट्र नसून तीन महाराष्ट्रांचा समुदाय आहे असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

मल्लराष्ट्रः— डॉ. ओप्पर्ट यांनीं (The Original Inhabitants of Bharatvarsha) 'भारतवर्षांतील मूळचे रहिवासी' (पृ. २२, १८९३) यामध्यें असें म्हटलें आहे कीं, 'महाराष्ट्रालाच मल्लराष्ट्र (मल्ल लोकांचें राष्ट्र) असें म्हणत. मार म्हणजेच मल्ल व मार लोकांनाच म्हार असें म्हणतात. म्हार याचें हळूहळू महार असें रूप बनलें. हल्लींच्या मराठींत महार व म्हार अशीं दोन्ही रूपें आढळतात. अशा रीतीनें एकाच अर्थाचे दोन शब्द मल्लराष्ट्र व महाराष्ट्र हे प्रचारांत होते. त्यांपैकीं पहिला हळू हळू प्रचारांतून गेला, व महार लोकांच्या भाग्याला उतरती कळा जसजशी लागत चालली तसतसा त्यांच्या महाराष्ट्र व मल्लराष्ट्र या नांवांशीं असलेल्या संबंधाचा विसर पडत चालला आणि महाराष्ट्र म्हणजे महारांचें किंवा मल्लांचें राष्ट्र हा अर्थ जाऊन 'मोठें राष्ट्र' असा अर्थ करण्यांत येऊं लागला. येथें यासंबंधीं एवढें म्हणतां येईल कीं, महाराष्ट्रांत आज जरी मल्ल लोकांचा आपणांस पत्ता लागत नाहीं, तरी पूर्वी एका काळीं मल्ल लोकांची येथें वस्ती असली पाहिजे. कारण महाराष्ट्रांतील अनेक लोकांचें कुलदैवत

जें खंडोबा, ज्याचा स्कंध या देवतेशीं संबंध जोडतात, ती देवता येथील फार प्राचीन स्थानदेवता असून खंडोबानें मणिमल्ल या नांवाच्या दैत्याचा वध केल्याची कथा सार्वत्रिक आहे, व यावरून त्यास मल्लारि (मल्ल+अरि) असें नांव प्राप्त झालें आहे. पण आज या मल्लांचा महाराष्ट्रांत मागमूस आढळत नाहीं. तथापि मल्ल ही एक गोंडांतील जात मध्यप्रांतांत आढळते व तिकडील नावाडी भोई लोकांस मल्ल असें म्हणतात. यावरून मल्ल नांवाची जाति महाराष्ट्राच्या आसपास पूर्वी असली पाहिजे. मलढण वगैरे गांवांच्या नांवांत त्यांचा अवशेष दिसतो. रा. राजवाडे यांनीं मळवली, मालेगांव, मल्लाणें, मळसर, मळगांव, मलाजन, मळखेडें, मळवाण, मलोनी हीं मल्लराष्ट्र जातिसंबद्ध गांवें म्हणून नमूद केलीं आहेत. पण रा. राजवाडे यांनीं मल्ल हे आर्यांपैकींच होते असें म्हटलें आहे.

याप्रमाणें दोन पाश्चात्य विद्वान पंडितांचीं महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल मतें दिलीं. आतां आपल्या-कडील महाराष्ट्रीय पंडित यासंबंधीं काय म्हणतात तें पाहूं.

महारट्टांचें महाराष्ट्रः—डॉ. भांडारकर हे आपल्या दख्खनच्या प्राचीन इतिहासांत एका ठिकाणीं असें म्हणतात कीं, कुडा येथील शिलालेखांत एकदां 'महाभोज' असा उल्लेख आहे. ज्याप्रमाणें भोज हे स्वतःला महाभोज म्हणवून घेत त्याप्रमाणेंच या प्रदेशांत राहणाऱ्या राष्ट्रिकांनीं स्वतःला महाराष्ट्रिक अथवा महारट्ठ असें म्हणवून घेतलें व ते ज्या देशांत रहात त्या देशाला अर्थात् महारट्ठ व संस्कृतमध्यें महाराष्ट्र असें नांव पडलें.

महारथींचा महाराष्ट्रः—राजारामशास्त्री भागवत महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल म्हणतात कीं, संस्कृत नाटकांत 'मरहट्ट' असा जनवाचक शब्द येतो. हा 'मऱ्हाठा' शब्दाची प्रकृति दिसतो. 'मरता तव हटता' म्हणजे मरतो तेव्हां हटतो, अर्थात् प्राणांतींहि शत्रूस पाठ न दाखविणारा अशी मरहट्ट शब्दाची व्युत्पत्ति केली आहे. मराठ्यांच्या वीरश्रीच्या संबंधानें पाहूं गेलें असतां ही व्युत्पत्ति यथार्थ आहे. तरी अशा रीतीनें क्रियापदांचीं छिन्नभिन्न झालेलीं किंवा केलेलीं रूपें जोडून झालेल्या आणखी एका जनवाचक किंवा जनपदवाचक शब्दाचें उदाहरण देतां येत नाहीं. त्या पक्षीं ही व्युत्पत्ति विलक्षण दिसते. राठोड नांवाचे रजपूत मारवाडांत प्रसिद्ध आहेत. 'महाराठोड' म्हणजे 'मोठा राठोड.' 'महाराठोड' शब्दाचा अपभ्रंश मऱ्हाठा असें कित्येक मानतात. पण एकाच रजपूत गोत्रांतले लोक सर्व महाराष्ट्रभर पसरले हें अगदीं असंभाव्य आहे. शिवाय महाराठोड असें गोत्र रजपुतांत नाहीं.

'मऱ्हाठा' प्रायः 'महाराष्ट्र' शब्दाचा अपभ्रंश समजतात. महाराष्ट्र शब्द बराच जुनाट आहे. याचा उल्लेख वररुचीच्या 'प्राकृत-प्रकाश' नांवाच्या बालभाषेच्या व्याकरण-ग्रंथांत अगदीं शेवटच्या सूत्रांत 'शेषं महा-राष्ट्रीवत्' अशा रीतीनें येतो. अशोकानें महारट्ठ देशांत धर्मोपदेशक पाठविले असल्याबद्दलची बौद्ध लोकांत दंतकथा आहे. यावरून 'मरहट्ट' किंवा 'महाराष्ट्र' हा शब्द चांगला बावीसशें वर्षांपूर्वींचा आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

भाषेच्या नियमांवरून पाहतां 'महाराष्ट्र' शब्दाचा 'महाराठ' व 'सुराष्ट्र' शब्दाचा 'सुराठ' असे अप-भ्रंश व्हावयास पाहिजेत. पण शिलालेखांत 'महारठ' व 'सुरठ' रूपें आढळतात. हीं जर अस्सल रूपें असतील तर ते शब्द महारथ = मोठा योद्धा व सुरथ = चांगला योद्धा या शब्दांचे अपभ्रंश असावे. अशा प्रकारचीं विशेष गुणहेतुक जनवाचक नांवें क्वचित् क्वचित् आढळतात. उ० फ्रेंच हा फ्रांक = स्वतंत्र या शब्दापासून बनला आहे. मूळचें संस्कृत रूप एक असून त्याचा जो अपभ्रंश झाला त्यापासून एक अपूर्व शब्द निर्माण होऊन तो पुनः संस्कृत भाषेस मिळाला अशीं बरींच उदाहरणें सांपडतील. उ० त्रिकलिंग = तीन कलिंग = तेलंगणाची खालाटी व आंध्र नांवाची वलाटी व या दोहोंच्या दक्षिणेस द्रोणकटक—धेनुकटक असे तीन प्रांत. त्याचप्रमाणें 'मलय' देशाचे चोल, पांड्य व चेर असे तीन भाग मानीत; त्यामुळें त्यास त्रिमलय = तमूल = तम्मूळ असें म्हणत. त्याप्रमाणें 'त्रिकलिंग' = तिअलिंग = तिलिंग असा अपभ्रंश होऊन पुन्हां त्याचें त्रिलिंग असें अपूर्व संस्कृत रूप होऊन, मल्लिकार्जुन, कालेश्वर व भीमेश्वर या तीन लिंगांमधील प्रदेश अशी त्याची अपूर्व व्युत्पत्तीहि झाली. तेव्हां 'महारथ' = महारठ = मरहट्ठ असा अपभ्रंश होऊन कालान्तरानें या अपभ्रंशाचें पुनः महाराष्ट्र असें संस्कृत रूपांतर झालें हें म्हणणें सोपपत्तिक दिसतें.

महाराष्ट्रिकाचा महाराष्ट्रः—यानंतर रा. वि. का. राजवाडे हे 'महाराष्ट्राचा वसाहतकाल' या निबंधांत रट्ट शब्दावरून महाराष्ट्र शब्दाची उत्पत्ति सुचवितात. महाराष्ट्रांत प्रथम उत्तरेकडून बौद्ध व जैन या पाखंडांच्यामुळें झालेल्या धर्मक्रांतीमुळें व त्यांस मिळालेल्या राजाश्रयामुळें रट्ट हे वसाहत करण्यास दक्षिणेंत आले. हे रट्ट लोक मूळचे कोण व कोठील हा एक अद्यापपर्यंत न सोडवलेला प्रश्न आहे. चोल नामक लोकांचें नांव जसें चोल नामक देशा-

वरून पडलेलें दिसतें, तसें रट्ट हें नांव देशावरून पडलेलें दिसत नाहीं. हे लोक भारतवर्षबाह्यही नाहींत. हें नांव वर्ण किंवा जाति यांचेंहि नाहीं. भिल्लादि लोकांप्रमाणें हे लोक वन्यहि नाहींत. वर्ण नाहींत, जाति नाहींत, विशिष्ट देशोत्पन्न नाहींत, बाह्य नाहींत व वन्यहि नाहींत, मग हे रट्ट आहेत तरी कोण? रट्ट या शब्दाचें संस्कृत रूप राष्ट्रिक. राष्ट्रिक म्हणजे राष्ट्रांत अधिकाराचें काम करणारा मनुष्य. ग्रामकूट म्हणजे गांवडा उर्फ पाटील, तसा राष्ट्र-कूट म्हणजे राठोड ऊर्फ राष्ट्राचा महत्त्वाचा अधिकारी. राष्ट्र म्हणजे राजाच्या ताब्यांतील देश किंवा देशभाग. जसें शंभर वर्षांपूर्वी देशाच्या मुख्य अधिकाऱ्याला देशमुख किंवा देशपति किंवा देसाई किंवा देशाधिकारी म्हणत, तसें हजार दोन हजार वर्षांपूर्वी राष्ट्रांतील महत्त्वाच्या अधिकाऱ्यांना राष्ट्रिक किंवा राष्ट्रकूट हीं दोन नांवें असत. तेव्हां इतकें स्पष्ट झालें कीं राष्ट्रिक ऊर्फ रट्ट म्हणजे देसाई, देशमुखस्वरूपाचे अधिकारी. देश म्हणजे दहापांच गांवांपासून शंभर-सवाशें गांवांचा मुलुख. त्याचप्रमाणें राष्ट्र म्हणजे दहापांच गांवांपासून शंभर-सवाशें गांवांचा राष्ट्रांतील अधिकाऱ्याला पेलतां येईल असा मुलुख.

शैशुनाग, शुंग, काण्व, मौर्य इत्यादि राजकुलांच्याहि फार पूर्वींच्या राजकुलांच्या राशियतींत हे राष्ट्रिक ऊर्फ राष्ट्रकूट म्हणजे देसाई-देशमुख अधिकारी त्या त्या तर्फेच्या राजकीय, आर्थिक व व्यावहारिक व्यवस्थेकरितां नेमलेले असत. प्रथम प्रथम ह्या नेमणुका वैयक्तिक असत. परंतु कालांतरानें व भारतीय लोकरीतीप्रमाणें ह्या नेमणुका पुढें पिढीजाद झाल्या. हे राष्ट्रिक उर्फ राष्ट्रकूट अर्वाचीन देसाई-देशमुखांप्रमाणें प्रायः क्षत्रिय असत; अर्थात्, क्षत्रियांचीं जीं शहाण्णव कुळें आहेत त्यांपैकीं असत. वर्णानें क्षत्रिय व पिढीजाद पेशानें देशाधिकारी असा दुहेरी दर्जा या राष्ट्रिकांचा किंवा रट्टांचा असे, त्यामुळें क्षत्रिय व रट्ट या दोन्ही नांवांनीं ह्या देशाधिकाऱ्यांचें संबोधन होऊं लागलें. देसाई-देशमुखाच्याहून थोर अधिकाऱ्याला शंभर वर्षांपूर्वी सरदेसाई, सरदेशमुख म्हणत. तसेंच हजार बाराशें वर्षांपूर्वी राष्ट्रिकाहून उच्च दर्जाच्या अधिकाऱ्यांना महाराष्ट्रिक ऊर्फ महरट्ट म्हणत. सामंत व महासामंत हेहि शब्द असेच इयत्तादर्शक आहेत. राष्ट्र म्हणजे जेवढा प्रांत त्याहून महाराष्ट्र म्हणजे महत्तर प्रांत. ह्या महत्तर राष्ट्रावरील ऊर्फ प्रांतावरील जो अधिकारी तो महाराष्ट्रिक. महाराष्ट्रिक याचा अपभ्रंश महरट्ट व महरट्ट याचा अपभ्रंश मऱ्हाट.'

या उपपत्तीस पुरावा म्हणून ते पुढील तुल्य शब्दांचा इतिहास देतात. 'याप्रमाणेंच गुजर, सीद, शेलार, वगैरे शब्दांचाहि इतिहास आहे. गुह्यक, गुह्यकाजर, गुज्जर, गुजर हे मूळचे कैलास पर्वत व चैत्ररथ या प्रान्तांत राहणारे लोक होत. तेथून ते पंजाब, गुजराथ व खानदेश या प्रदेशांत उतरले. हे गुह्यक-गुजर लोक मूळचे देवयोनि होत. सिद्ध या शब्दाचा मराठींत अपभ्रंश सीद झाला आहे. धनगरांच्या एका कुळीला सीद म्हणतात, म्हणजे धनगरांतील सीद कुळी मूळची देवयोनि आहे असें होतें. धनगर = धनकर. धन म्हणजे शेळ्या-मेंढ्यांची संपत्ति बाळगणारे. धनगर देवयोनींत पडल्यामुळें गुह्यक = गुजर यांच्याप्रमाणेंच मराठा क्षत्रियांत सहजच मोडले जात. आधुनिक अनभिज्ञ शास्त्रीमंडळांत धनगरांना शूद्र लेखण्याची चाल आहे. परंतु ती इतिहाससंमत दिसत नाहीं.

विद्याधरवंशीय जीमूतवाहनाचा वंश म्हणजे सध्यांचे शेलार व प्राचीन शिलाहार आहेत. विद्याधरादि देवयोनींपासून शिलाहार, पिशाच, राक्षे, सीद, मोट, वगैरे अर्वाचीन लोक निपजले व आदित्यादि गणदेवांपासून वसू, रोडे, हाडे, मराठे वगैरे अर्वाचीन लोक उत्पन्न झाले.

सर्वांत महाराजिकांचा गण अत्यंत मोठा असल्यामुळें देवयोनींपासून व गणदेवांपासून निपजलेले बाकीचे सर्व लोक दंडकारण्यांत महरट्टांच्या सान्निध्यानें मराठ्यांत मोडूं लागले. महाराजिकांची गणना पुराकल्पीं जशी गणांत म्हणजे संघचारींत होत असे, तशी शातवाहनकालींहि महरट्टांची गणना गणांतच होत असे. नाणे-घाटांतील लेण्यांतील लेखांत महरट्टांना गण या उपपदानें भूषविलें आहे. मेरुपर्वतावरून देव, गणदेव व देवयोनी पंजाबांत उतरले. तेथून ते तिघे पुढें ज्याला आर्यावर्त नांव पडलें त्या प्रदेशांत पसरले. आर्यावर्तांत नांदत असतां महाराजिकगणाला महरट्टगण अशी संज्ञा प्राप्त झाली; आणि दंडकारण्यांत शिरल्यावर त्यांना मराठे या अपभ्रंशानें ओळखूं लागले. मेरु पर्वताच्या आसमंताद्भागीं असतांना महाराजिकांच्या २२० कुळ्या होत्या. त्या दंडकारण्यांत शिरल्यावर फक्त ९६ राहिल्या.'

याप्रमाणें रा. राजवाडे यांनीं रट्ट, महारट्ट, राष्ट्रिक व महाराष्ट्रिक यांपासून महाराष्ट्र व मराठे यांचा संबंध दाखविला आहे. परंतु रट्ट हे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वसाहत करण्यास आले या गोष्टीस सबळ पुरावा आढळत नाहीं व ही गोष्ट राजवाडे यांनींहि कबूल केली आहे. रट्टांचें अस्तित्व विंध्यपर्वताच्या उत्तरेस असल्याचा दाखला पुराणांतरीं आढळत नाहीं. उलट तेलंगण वगैरे द्राविड प्रांतांत रेड्डी नांवचे लोक वसाहत करून शेती वगैरे धंदे करीत असलेले आढळतात व यांचा आणि रट्टांचा समन्वय असणें संभवनीय दिसतें. राष्ट्रकूटांचें घराणें रथिक अथवा रट्ट या लोकांपैकींच असावें व तें मूळ लातूर(लट्टलूर)हून वर एलिचपूर वगैरे ठिकाणीं गेलें असें रा. आळतेकर यांनीं आपल्या राष्ट्रकूटांच्या इतिहासांत दाखविलें आहे व हे रड्डी लोकांपासून भिन्न होते असें म्हटलें आहे. पण ते मूळ कानडी होते असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें आहे यावरून ते आर्य असून उत्तरेकडून आले असल्याचें संभवत नाहीं.

मोठें राष्ट्र म्हणून महाराष्ट्र:—याचसंबंधानें रा. पां. वा. काणे आपल्या विविधज्ञानविस्तारांतील (४९) एका लेखांत म्हणतात:—महाराष्ट्र शब्दाची साधी व्युत्पत्ति म्हणजे मोठें विस्तृत राष्ट्र हीच खरी असावी असें म्हणावें लागतें. फार प्राचीन काळापासून दख्खनच्या मधोमध एक प्रचंड अरण्य होतें असें सर्व ग्रंथांत वर्णन आहे. त्याच अरण्याला महाकान्तार, महाटवि, दण्डकारण्य अशीं नांवें प्राचीन ग्रंथांत दिलेलीं दिसतात. हळूहळू या प्रचंड अरण्यांत आर्य घुसले, त्या अरण्यांत त्यांनीं वसाहती स्थापून अरण्य तोडून साफ केलें, जिकडे तिकडे नगरें, गांवें वसविलीं, समृद्ध अशीं राज्यें स्थापिलीं व आर्यसंस्कृति पसरविली. तेव्हां जेथें पूर्वीं महाकान्तार किंवा महारण्य होतें त्या ठिकाणीं प्रचंड राष्ट्र झाल्यामुळें त्याला महाराष्ट्र म्हणूं लागले. हें परिवर्तन घडून येण्याला अनेक शतकें लोटलीं असलीं पाहिजेत. महाराष्ट्र हें नांव इ. स. पूर्वी ३००च्या सुमारास पडलें असावें. आंध्रभृत्य किंवा सातवाहन या बलाढ्य राजांचें साम्राज्य पूर्वेस कारोमांडेल किनाऱ्यापासून तों पश्चिमेस सह्याद्रीपर्यंत पसरलें होतें. त्या वेळीं महाराष्ट्र हा शब्द चांगलाच प्रचारांत आला असावा. ह्या आंध्रभृत्यांच्या अफाट साम्राज्यापैकीं पश्चिमेकडील भागाचें राजधानीचें शहर पैठण होतें. अशा रीतीनें कोणत्याहि लोकांच्या नांवावरून नव्हे तर देशाच्या विस्तारावरून व त्याच्या प्राचीन स्थितीवरून महाराष्ट्र हा शब्द प्रचारांत आला असावा. पुष्कळ ताम्रपटांत व शिलाशासनांत कर्मराष्ट्र, देवराष्ट्र, गोपराष्ट्र, पूर्वराष्ट्र अशीं प्रदेशवाचक नांवें येतात. हीं नांवें कोणत्याही बलाढ्य राजवंशांचीं किंवा लोकांचीं (गोपराष्ट्र खेरीज करून) द्योतक नाहींत, वरील चारही राष्ट्रशब्दयुक्त देश महाराष्ट्रांत मोडत असें दिसतें. म्हणून महाराष्ट्र हें नांवहि वंशावरून किंवा जातीवरून न पडतां देशाच्या विस्तारावरून पडलें असावें या अनुमानाला बळकटी येते.

याप्रमाणेंच केसरीमधील एका लेखांत करहाट, वरहाट व मरहाट हे तिन्ही शब्द मूळ कानडी असून अनुक्रमें कऱ्हाडप्रांत, वऱ्हाडप्रांत व महाराष्ट्र या भूप्रदेशांचे वाचक होते असें सुचविलें आहे.

वरील निरनिराळ्या व्युत्पत्तींचा विचार करतां आपणांस असें दिसून येईल कीं, मि. विल्सन हे महाराष्ट्र याची भाषाशास्त्रदृष्ट्या महा + राष्ट्र = मोठें राष्ट्र ही व्युत्पत्ति सयुक्तिक म्हणून मान्य करूनहि महारांचें राष्ट्र ही दुसरी वैकल्पिक व्युत्पत्ति सुचवितात व मि. ओप्पर्ट हेहि त्याचीच जवळ जवळ री ओढतात आणि महार व मल्ल हीं एकच धरून अखेर महाराष्ट्र हें महारांचें राष्ट्र ठरवितात. डॉ. भांडारकर रट्ट व महारट्ट या जनवाचक शब्दांवरून महाराष्ट्र शब्द व्युत्पादितात. रा. राजारामशास्त्री भागवत प्रथम मराठ्यांस अभिमानाई अशी व्युत्पत्ति 'मरता तव हटता' अशी सुचवून अखेरीस महाराष्ट्री भाषा बोलणारें तें महाराष्ट्र ही व्युत्पत्ति स्वीकारतात. रा. राजवाडे महारट्ट या शब्दावरून महाराष्ट्रिक ऊर्फ महारट्ट या लोकांचा देश तो महाराष्ट्र देश अशी व्युत्पत्ति सुचवितात. व अखेरीस प्रो. काणे वरील सर्व गोष्टींचा विचार करून महाराष्ट्र हें नांव कोणत्याहि जातिवाचक अगर देशवाचक शब्दावरून बनलें नसून विस्तारावरून व अनेक राष्ट्रवाचक लोकांचा व देशांचा समावेश करणारें म्हणून मोठें राष्ट्र (महा + राष्ट्र) होतें म्हणून प्रस्तुत नामाभिधान पावलें असें म्हणतात व तेंच आम्हांस अधिक सयुक्तिक दिसतें. महानुभावी वाङ्मयांतहि तत्कालीन लोकांची हीच समजूत व्यक्त केलेली आढळते. उदाहरणार्थ, आचार महाभाष्यांत २४व्या सूत्रावरील भाष्यांत 'महाराष्ट्र म्हणजे महंत राष्ट्र । म्हणौन महाराष्ट्र । महंत म्हणजे थोर । तर तेचि थोरी कवणें अर्थें असे पां ।' इत्यादि विवेचन केलें आहे.

व्याप्ति व मर्यादाः—आज महाराष्ट्र या नांवानें ओळखला जाणारा भरतखंडाचा भाग म्हटला म्हणजे स्थूल मानानें ज्या भागांत मराठी भाषा चालते तो होय. या प्रदेशाची व्याप्ति निरनिराळ्या काळीं कमी अधिक असण्याचा संभव आहे. ज्या वेळीं मराठी भाषा बाल्यावस्थेमध्यें असेल व मराठी साम्राज्याचा प्रादुर्भाव झालेला नसेल त्या वेळीं हें क्षेत्र संकुचित स्वरूपाचें असेल तर मराठी साम्राज्याच्या उत्कर्षकालीं त्याची व्याप्ति बरीच वाढलेली असली पाहिजे. तथापि सामान्यतः या क्षेत्राच्या मर्यादा पुढें दिल्याप्रमाणें सांगतां येतील. 'मुख्य मराठी भाषा भरतखंडाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीज अंमलाखालीं असलेल्या गोव्याच्या हद्दीपासून सुरू होऊन समुद्र किनाऱ्यानें वर उत्तरेकडे दमणजवळील दमणगंगा या नदीपर्यंत जाते. (या दमणगंगा नदीलाच टॉलेमी डुंगा असें म्हणतो.) ही नदी या सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील सखल प्रदेशापुरती मराठी भाषेची उत्तरेकडील सीमा होय. घाटमाथ्यावर मात्र ही सीमा पाणलोटाच्या बाजूबाजूनें कोळी, भिल्ल वगैरे वन्य समाजांतून वर नर्मदेपर्यंत जाते. नर्मदा नदी गुजराती व नेमाडी किंवा नेवाडी या भाषांपासून मराठीला विभिन्न करणारी रेषा होय. हीच सीमारेषा पुढें नर्मदेला पूर्वेस व पश्चिमेस स्पर्श करून असलेल्या सातपुडा पर्वताच्या कडेनें गेली आहे. गाविलगडाच्या-आसपास ज्या ठिकाणीं सातपुड्याच्या एका दुसऱ्या फांट्यास सुरुवात होते तेथें ही सीमारेषा पूर्वेकडे बेतुल व शिवणीकडे जाण्यास प्रारंभ करून नागपूर व शिवणी यांमधील घाटांत संपते. व तेथून नागपूर मध्य करून कांहींशा अर्धवर्तुळाकार रेषेंत ही सीमारेषा थोडी दक्षिणेकडे व थोडी पूर्वेकडे आणि नंतर पश्चिम दिशेकडे वळून लांजी व वैरागड यांना स्पर्श करून जाते. तेथें तिची गोंडी व तेलगू भाषांशीं गांठ पडते. येथून नंतर ही सीमारेषा चांद्याच्या नजीक जाऊन तेथून पश्चिमेकडे जाण्यास सुरुवात करून पैनगंगेच्या बाजूनें माहूरपर्यंत जाते. ही रेषा मराठी व तेलगू यांमधील विभाजक रेषा होय. माहुरापासून गोदावरीपर्यंत जाऊन नागमोडी मार्गानें ती नैर्ऋत्य दिशेकडे देगलूर, नळदुर्ग, सोलापूर, विजापूर, यांना स्पर्श करून जाते. तेथून ही रेषा कृष्णेपर्यंत जाऊन जवळजवळ कोल्हापूरपर्यंत जेथें कृष्णा उत्तरेकडे वळसा घेते तेथपर्यंत जाते. कृष्णा ही मराठी व कानडी यांमधील विभाजक रेषा आहे. नंतर ही रेषा नैर्ऋत्य दिशेकडे वळून कोल्हापूर संस्थानचा मुलूख व गोव्याच्या घांटाच्या वरील मुलूख पोटांत घेऊन तेरेखोलच्या खाडीपाशीं समुद्रास मिळते.'

नर्मदा कीं तापीः—याप्रमाणें डॉ. जॉन विल्सन यांनीं मोल्स्वर्थच्या कोशास जोडलेल्या प्रास्ताविक निबंधांत (१८५७) मराठीच्या क्षेत्रमर्यादा नमूद केल्या आहेत व त्याच मर्यादा मुंबई इलाख्याच्या कारभाराच्या अहवालांत (१८७२–७३) त्यांनीं पुन्हां दिलेल्या आढळतात व त्यांतून इंडियन अँटिक्वरी मासिकांत (१८७४) उद्धृत केलेल्या दिसतात. परंतु त्या वेळीं डब्ल्यू. एफ्. सिन्क्लेअर यांनीं (इं. अँ. ३२. १८७४) या क्षेत्राबद्दल असें म्हटलें आहे कीं, 'डॉ. विल्सन यांनीं नर्मदा नदी ही मराठी भाषेची उत्तरसीमा म्हणून दिली आहे. परंतु वास्तविक नर्मदेच्या ऐवजीं तापी किंवा सातपुडा पर्वत ही मर्यादारेषा मानणें अधिक निर्दोष होईल. कारण नर्मदेस लागून असणारे मुंबई इलाख्यांतील भाग म्हटले म्हणजे रेवाकांठा व खानदेश हे होत. यांपैकीं रेवाकांठाची भाषा गुजराथी असून खानदेशामध्यें अक्राणी परगण्यांत पावरी नांवाचे रानटी लोक आहेत त्यांची बोली गुजराथीजवळजवळ आहे. उदा० 'मोइ तोइनो घोरमां गोलोइ थोइओ' = मी त्याच्या घरांत गेलों. यांतील 'न' प्रत्ययानें बनलेली षष्ठी व थोइओ हे गुजराथी विशेष आहेत. होळकरांच्या मुलखांत नेमाडमध्यें पेशवाईच्या काळीं वस्ती केलेल्या कुणब्यांच्या वंशजांत मराठी भाषा प्रचलित आहे. परंतु सातपुड्यांतील भिल्ल गुजराथींचीच एक बोली बोलतात. त्यापलीकडे पूर्वेस असलेल्या भिल्लांची बोली नेमाडीजवळजवळ येते व जरी त्यांस मराठी बोलतां येते तरी त्यांची आपसांतील बोली घेडगुजरी असते. तापीपलीकडील गुजराथी कुणबी गुजराथीच बोलतात. येथें मराठी ही केवळ सरकारी भाषा आहे. तापीच्या अलीकडेहि नवापूर, पिंपळनेर, नंदुरबारमधील भाषेचें स्वरूप गुजराथी आहे. तथापि शाळा व सरकारी कचेऱ्या यांमध्यें मराठीचा उपयोग होत असल्यामुळें या परिस्थितींत फरक पडत आहे व एकदोन पिढ्यांत विल्सन यांनीं उल्लेखिलेली स्थिति वास्तविकतः आढळेल.' आज पाहातां याप्रमाणें प्रत्यक्ष परिस्थिति दृष्टीस पडते. यामुळें वरतीं विल्सन यांनीं नमूद केल्याप्रमाणें आज नर्मदा ही मराठीची उत्तरसीमा मानावयास हरकत नाहीं.

खानदेशी मराठी कीं गुजराथीः—वरील कारणाकरितांच ग्रिअर्सननें संपादन केलेल्या व स्टेन कोनो यांनीं लिहिलेल्या भारतीय भाषांच्या पाहणीमध्यें खानदेशी ही भाषा स्वतंत्र धरून तिचा अंतर्भाव मराठीमध्यें न

करतां गुजराथीमध्यें करण्यांत आला आहे. खानदेशांत प्रचलित असलेल्या अहिराणी भाषेवर गुजराथीचा ठसा स्पष्ट दिसत आहे. तथापि हळूहळू मराठीचा पगडा अधिक अधिक बसत असून आज तिचा कल मराठीकडे सारखा वाढत असून आज सर्व खानदेश मराठी भाषेच्या क्षेत्रांत अंतर्भूत करण्यास हरकत नाहीं. परंतु १९३१ च्या खानेसुमारींत खानदेशी म्हणून स्वतंत्र भाषा मानून तिचा अंतर्भाव मराठीमध्यें करण्यांत आला नाहीं ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

कोंकणीचा अंतर्भावः—तसेंच विल्सन यांनीं मराठी भाषेच्या क्षेत्रास दक्षिणेकडे गोव्यापासून आरंभ केला आहे; परंतु गोव्याचा प्रदेश व त्यालगतचा बराच मुलूख यांमध्यें प्रचलित असलेली कोंकणी भाषा ही मराठीचीच एक बोली असून ती दक्षिणेकडे कारवारच्याहि खालीं होनावरपर्यंत चालू आहे असें डॉ. विल्सन यांनीं त्याच लेखांत पुढें म्हटलें आहे. त्याअर्थी गोव्याचा पोर्तुगीज मुलुख व त्याच्या खालील किनाऱ्याची पट्टी यांचा अंतर्भाव मराठीच्या क्षेत्रांत केला पाहिजे. हीच गोष्ट रा. केळकर यांनीं केसरीमध्यें ता. १९ व २३ ऑगस्ट १९३२ च्या लेखांत निर्दिष्ट करून बेळगांव कारवार या जिल्ह्यांचा कांहीं भाग मिळून मराठी भाषा असलेला एक स्वतंत्र जिल्हा करतां येईल असें प्रतिपादलें आहे.

महानुभावकालीन महाराष्ट्रः—'महाराष्ट्र'ची व्याप्ति महानुभावांच्या उदयकालींहि याच प्रदेशापुरती मर्यादित होती हें त्यांच्या आचारपाठावरील महाभाष्यांत पाहावयास सांपडतें. तेथें पहिल्या सूत्रावरील भाष्यांत महाराष्ट्राचें वर्णन पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. "साठी लक्ष देश महाराष्ट्र। तेथिंचे चिह्नांणे सुभट्ट। वेदशास्त्र चातुर्याची पेठू। भरैली तिये देशीं॥ ऐसे ते महाराष्ट्रराये सुंदरू। वरी महाराष्ट्रभाषा चतुरू। तेही वसविलें गंगातीरू। क्षेत्र त्र्यंबक्‌ वेन्हीं॥ पश्चिमे त्र्यंबक पूर्वे सागर वेन्हीं। द्वादश योजनें उभय गंगातीरीं। ऐसे ते गंगातट महाराष्ट्री। वसिजे पुण्यातन॥ तिये महाराष्ट्रीं गंगातीरीं महंतु। तेथ सदां ईश्वरावतारू क्रीडतु॥ देश म्हणजे खंडमंडळ। जैसे फलेठाणापासौनि दक्षिणेसि मन्हाटी भाष जेतुला ठाईं वर्ते तें एक मंडल। तयासि उत्तरें बालेघाटाचा सेवट असे। ऐसे एक खंडमंडळ। मग उभय गंगातीर तेहि एक खंडमंडळ। आन तयापासौनि मेघकरघाट ते एक मंडळ। तयापासौनि आवघे वराड तेहि एक मंडळ। पर आघवीचि मिळौनि महाराष्ट्रचि योलिजे। किंचित किंचित भाषेचा पालट असे म्हणौनि खंडमंडळें म्हणावीं। मग ऐले मंडळींचा पैला मंडळासि जाए आन पैले मंडळीचा ऐलासि ए। तया पुरुषाचे तेचि सेवट जाणावे॥".

बृहन्महाराष्ट्रांतील मराठीः—वर वर्णन केलेलें क्षेत्र म्हणजे जेथें मराठी भाषा मुख्य भाषा म्हणून बोलली जाते असा सलग भूप्रदेश होय. याखेरीज बडोदें, ग्वाल्हेर, इंदूर, धार, देवास इत्यादि शहरें व त्यांलगतचा संस्थानी प्रदेश यांमध्यें मराठी भाषा प्रामुख्यानें प्रचलित आहे. याखेरीज छत्तिसगड व बस्तर संस्थान यांमध्यें मराठीचा पुष्कळच प्रचार असून तेथें असलेल्या महारी व हळवी या कांहीं अंशीं मराठीच्याच बोली समजण्यांत येतात व छातिसगडी भाषेच्या व्याकरणावरहि मराठी भाषेतील प्रत्ययांची छाप स्पष्टपणें दृष्टीस पडते. याखेरीज महाराष्ट्राबाहेर मराठी बोलणारे लोक अनेक ठिकाणीं मराठी स्वाऱ्या व साम्राज्यविस्तार यांमुळें पसरले आहेत त्यांची आज वस्ती कोठें किती आहे हें शेवटीं दिलेल्या कोष्टकांवरून दृष्टीस पडेल.

मराठीच्या सीमेवरील भाषाः—मराठी भाषेच्या उत्तर सीमेवर पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गुजराथी, राजस्थानी, पश्चिम हिंदी व पूर्वहिंदी या भाषा असून, पूर्वेकडील सीमेवर पूर्व हिंदी, गोंडी व तेलुगु या भाषा आहेत. हळवी भाषा ही पूर्वेकडे हळूहळू बिहारी बोलीच्या द्वारें उडिया भाषेमध्यें मिसळून जाते. दक्षिणेकडे पूर्वेकडून पश्चिमेकडे गोंडी. तेलुगु, मल्याळी व कानडी या भाषा आहेत. पश्चिमेस हें क्षेत्र समुद्रानें मर्यादित आहे.

मराठी भाषेचें क्षेत्रः—वर दिलेल्या मराठी भाषेच्या क्षेत्रांत आपणांस आज परिचित नांवांनीं पाहावयाचें म्हणजे मुख्यतः पुढील प्रदेश येतात. गोकर्ण, गोवें प्रांत, कोंकण, देश, खानदेश, वऱ्हाड, मराठी मध्यप्रांत, व निझामच्या राज्यांतील मराठवाडा. या मुख्य भागांत पुढील जिल्हे सामान्यतः अंतर्भूत होतात. कारवारचा कांहीं भाग, गोवा, बेळगांवचा कांहीं भाग, रत्नागिरी, कुलाबा, ठाणें, सातारा, सोलापूर, पुणें, अहमदनगर, पूर्व व पश्चिम खानदेश, हे मुंबई इलाख्यांतील जिल्हे; वऱ्हाडचे बुलढाणा, अकोला, यवतमाळ व उमरावती हे चार जिल्हे; तसेंच मध्यप्रांताचे वर्धा, नागपूर, चांदा व भंडारा हे जिल्हे आणि बालाघाट व छिंदवाडा या जिल्ह्यांचा

कांहीं भाग व छत्तिसगड, बस्तर संस्थान व रायपूर, द्रुग वगैरेंचा कांहीं भाग आणि या वरील प्रदेशांत अंतर्भूत होणारीं दक्षिणेंतील व इतर संस्थानें, आणि निजामशाहींतील औरंगाबाद, बीड, नांदेड, परभणी, हे जिल्हे व उस्मानाबाद, व बेदर यांचा कांहीं भाग या सर्व प्रदेशास आज आपण महाराष्ट्र या नांवानें संबोधतों. परंतु यास महाराष्ट्र हें नांव फार प्राचीन काळापासून असलेलें आढळत नाहीं. प्राचीन काळीं या प्रदेशाच्या निरनिराळ्या भागांस निरनिराळीं नांवें असलेलीं आढळतात. उदाहरणार्थ, वऱ्हाड या प्रदेशास पूर्वी विदर्भ हें नांव रूढ होतें. खानदेश, अजंठ्याचा पहाड वगैरे भागांस अश्मक असें नांव रूढ होतें. सामान्यतः नाशिकच्या आसपासच्या भागास दण्डकारण्य असें नांव होतें व जवळ जवळ याच प्रदेशास दक्षिणापथ असेंहि नांव रूढ होतें व त्यासच सामान्यतः दक्षिण ऊर्फ दख्खन या नांवानें ओळखीत. त्याच्या दक्षिण भागास कुंतल व कोंकणास अपरांत असें नांव आढळतें. याकरितां आपण आतां या निरनिराळ्या प्रदेशांचा आपणांस प्राचीन वाङ्मयावरून कसकसा परिचय होत जातो तें प्रथम पाहूं.

महाराष्ट्रासंबंधीं प्राचीन उल्लेख:—वैदिक आर्यांची वसाहत मुख्यतः पंजाब व आर्यावर्त या भागांतच असल्यामुळें वैदिक वाङ्मयामध्यें दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्रदेशासंबंधानें कोणताहि उल्लेख येणें संभवनीय नाहीं. या प्रदेशा-संबंधीं सर्वांत प्राचीन उल्लेख पाहूं गेलें असतां ऐतरेय ब्राह्मणांत अन्ध्र, पुण्ड्र, शबर, पुलिन्द, मूतिब इत्यादि दस्यूंचा उल्लेख आढळतो. 'त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः'। (७. १८) या ठिकाणीं विश्वामित्रानें आपल्या शुनःशेप यास ज्येष्ठ बंधु या नात्यानें परिग्रह न करणाऱ्या मधुच्छंदाहून वडील पन्नास पुत्रांना 'तुम्ही नीच योनींत जाल' असा शाप दिला व त्यांचे वंशज अन्ध्र, पुंड्र, शबर, पुलिंद आणि मुतिब इत्यादि होत, अशी कथा आहे. वरीलपैकीं पहिल्या चार जाती दक्षिणेंत राहत असल्याबद्दलचा दाखला आहे. पुंड्रांचा रामायणांत उल्लेख असून बाकीच्या तिन्हींचा पुराणांतून उल्लेख आहे. नंतरच्या वाङ्मयावरून पुलिंद व शबर विंध्य पर्वताच्या आसपास राहात असावे असें दिसतें. टॉलेमी मात्र त्यांचें वसतिस्थान नर्मदेच्या तीरावर मानतो. आंध्र लोक, ज्यांना आधुनिक काळांत आपण तेलगु लोक म्हणतों, हे गोदावरीच्या मुखाच्या आसपास किंवा त्याच्या जरा उत्तरे-कडील भागांत राहात होते. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या काळांत जर ह्या जातींचीं हीं वसतिस्थानें होतीं तर आर्य लोक अर्थातच त्या काळांत विंध्याच्या उत्तरेकडील सर्व प्रदेशाचीं व त्याच पर्वताच्या रांगेच्या आग्नेय भागाकडील प्रदेशाचीं परिचित असले पाहिजेत. तसेंच त्याच ब्राह्मणांत ('एतमु हैव प्रोचतुः पर्वत नारदौ सोमकाय साहदेव्याय सहदेवाय सार्ञ्जयाय बभ्रवे दैवावृधाय भीमाय वैदर्भाय नग्नजिते गांधाराय।' ७. ३४. ९) एका वैदर्भ भीमास पर्वत व नारद यांनीं सोमवल्ली-बद्दल क्षत्रियांनीं कोणतें प्रतिनिधि पेय घ्यावें याबद्दलची माहिती दिल्याचा उल्लेख आढळतो. विदर्भ देशाचा उल्लेख जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणांत आला असून त्या देशांतील कुत्रे (माचल) वाघास ठार मारतात असें म्हटलें आहे. बृहदारण्य-कोपनिषदामध्यें (२. ६, ३; ४. ६, २१) विदर्भि कौण्डिण्याचा उल्लेख आढळतो. तसेंच प्रश्नोपनिषदामध्यें एका भार्गवास वैदर्भि म्हटलेलें आहे. याप्रमाणें विदर्भासंबंधीं कांहीं उल्लेख प्राचीन वाङ्मयांत आढळतात. तसेंच शतपथ ब्राह्मणांत (१२. ८. १, १७. १०. ९. ३, १.) रेवोत्तर या शब्दामध्यें रेवा (नर्मदा) नदी निर्दिष्ट असावी असें वाटतें. सामान्यतः विन्ध्य पर्वताच्या दक्षिणेकडे असलेल्या स्थळांसंबंधीं वैदिक वाङ्मयामध्यें एवढेच उल्लेख आढळतात व त्या काळांत हा प्रदेश आर्यांना बहुधा अज्ञातच असावा व नर्मदा ही नदी आर्यावर्त व दक्षिण यांमधील सीमा मानीत असावे. विदर्भ हा सीमाप्रांतावर असून अन्ध्रादि लोकांची वस्ती बहुधा कलिंग देशांत असावी.

यास्कांनीं आपल्या निरुक्तामध्यें दाक्षिणात्यांमधील कांहीं चालींचा उल्लेख केला आहे. 'अभ्रातृकेव पुंसः पितॄनेत्याभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी (नि. ३. ५)' परंतु त्यास त्यावरून महाराष्ट्रांतील लोकांचा निर्देश करावयाचा होता असें निश्चितपणें मानतां येत नाहीं. यास्कानंतरच्या काळांत विंध्याच्या दक्षिणेकडील लोकांस दाक्षिणात्य व त्यांच्या प्रदेशास दक्षिणापथ या नांवानें संबोधलेलें आढळतें.

पाणिनींनें एका सूत्रांत, (जनपद शब्दात् क्षत्रियादञ्, पा.४·१·१६८) योध्यांच्या टोळ्यांच्या नांवांवरून साधित शब्द बनविण्याचा नियम सांगितला असून त्या साधित शब्दानें 'त्या देशाचा राजा' अथवा 'तन्नामक देशांतील रहिवासी' असे दोन अर्थ प्रतीत होतात असें सांगितलें आहे. उदाहरणादाखल पाणिनीनें 'पंचाळांचा राजा' किंवा 'पंचाळ देशांतील एक रहिवासी' असे दोन्ही अर्थ 'पांचाळ' या शब्दानें होतील, तसेंच शाल्व देशाचा

रहिवासी किंवा राजा 'शाल्वेय' होय इ. इ. असें विवरण केलें आहे. यांत कात्यायनाच्या दृष्टीनें पाणिनीनें पांड्य (पांडु देशाचा राजा किंवा रहिवासी) हा शब्द उदाहरण दाखल द्यावयास पाहिजे होता. तो पुढें कात्यायनानें वार्तिकांत (पाण्डोड्यंण्) दिला आहे.

त्याचप्रमाणें, कंबोज हा आर्येतर लोकांचा वायव्येकडील एक तत्कालीन देश होता. या कंबोज शब्दांत वरील नियमाप्रमाणें कांहींहि फेरबदल करूं नये असें पाणिनी म्हणतो. (कंबोजाल्लुक्, पा. ४. १. १७५) म्हणजे कंबोज हा शब्दच तद्देशीय राजा व रहिवासी या अर्थानें वापरावा असें एका सूत्रांत सांगितलें आहे. या सूत्राच्या वार्तिकांत 'हा शब्द आणि इतर कांहीं शब्द' अशी पुस्ती जोडावयास पाहिजे असें कात्यायन (कंबोजादिभ्य इति वक्तव्यम्, वा. पा. ४. १. १७५) म्हणतो. कारण चोल इ. शब्दहि त्याच वर्गांत पडतात.

तसेंच पाणिनीनें एका दुसऱ्या सूत्रांत 'कुमुद्वत्, नदवत्, वेतस्वत्' या देशांना हीं नांवें पडण्याचें कारण त्यांत अनुक्रमें कुमुद, नद व वेतस् आहेत असें सांगितलें आहे. (कुमुदनदवेतसेभ्योड्मतुप्, पा. ४. २. ८७) कात्यायनानें या वरील देशांच्या यादींत महिष्मत् नांवाच्या आणखी एका देशाचें नांव जास्त घातलें. (महिषाच्चेतिवक्तव्यम्) महिष्मत् म्हणजे पुराणांत महाराष्ट्राशीं संबद्ध असलेला आणि महिष्मक नांवानें ओळखला जाणारा दक्षिणेकडील देश होय. नर्मदेच्या कांठचें महिष्मती (महेश्वर) शहर या देशाची राजधानी असावें.

यावरून असें अनुमान काढण्यास हरकत नाहीं कीं, पाणिनीच्या काळीं उत्तरेंत राहणाऱ्या आर्यांचा अद्याप दक्षिणेकडील देशांशीं संबंध आला नव्हता. कारण इतकीं बारीक सारीक सूत्रें देणारा सूक्ष्मदर्शी पाणिनी, त्याला माहीत असलेल्या दक्षिणेकडील देशांचा उल्लेख करण्यास विसरेल हें अगदीं असंभाव्य दिसतें. पाणिनीनें आपल्या सूत्रांत दक्षिणेकडील एकाहि देशाचा उल्लेख केलेला नाहीं. कात्यायनानें वरील कांहीं दक्षिणेकडील देशांचा उल्लेख त्याच्या वार्तिकांत केला असल्यानें, त्याच्या काळीं आर्यांचें या देशांशीं बरेंच दळणवळण होत असावें असें अनुमान करणें चूक होणार नाहीं. शिवाय कात्यायनानें 'नासिक्य' या शहराचा उल्लेख केला आहे तें बहुधा हल्लींचें नाशिकच असावें. यावरून पाणिनीच्या व्याकरण-सूत्रांच्या स्पष्टीकरणार्थ व पूरक म्हणून वार्तिकें रचणाऱ्या कात्यायनाला दक्षिणेकडील देशांची माहिती होती असें दिसतें.

परकीय ग्रंथकारांसंबंधीं पाहूं जातां पेरिप्लस (इ. स. पहिलें शतक) यानें दक्षिणापथाचा 'दक्षिणबदेस' या नांवानें उल्लेख केलेला आहे. फाहियान यानें ताशिन (दक्षिण) देशाचा उल्लेख केला आहे व तेथें कश्यपबुद्धाचा संघाराम एका डोंगरामध्यें दगडांत कोरलेला आहे व हा प्रदेश डोंगराचे उभे कडे असलेला व भयंकर आहे असें वर्णन केलें आहे. हीं अजंठ्याचीं लेणीं असावीं.

सिंहली भाषेंतील महावंसो नामक ग्रंथांत (इ. स. ४७५, टर्नर, पृ. ७१-७२) आणि त्याहिपेक्षां अधिक जुन्या अशा दीपवंसो (ओल्डेनबर्ग, पृ. ५४) नामक ग्रंथांत, अशोककालीन तिसऱ्या संगीतीचा अध्यक्ष बुद्धसाधु मोग्गलिपुत्त यानें महारठ्ठ, अपरांत व वनवासी या देशांत प्रचारक पाठवल्याचे उल्लेख आहेत. 'विनय पिटकांतहि यासंबंधीं उल्लेख आहे. 'रक्खितथेरं वनवास योनकधम्मरक्खित थेरं अपरंतकं महाधम्मरक्खित थेरं महारठ्ठं' (ओल्डे. विनय पिटक पृ. ३१४) अशोकाच्या काळांत महरठ्ठ किंवा महाराष्ट्र हें नांव रूढ झालें असेल कीं नाहीं हें यावरून निश्चित सांगतां येणार नाहीं. पण एवढें मात्र खास कीं ख्रिस्तोत्तर काळांत आरंभीच्या शतकांत तरी निदान हा शब्द रूढ झाला असावा.

भाजें (२), बेडसा (२) व कार्लें (२; १४) येथील शिलालेखांत (इ. स. २ रें शतक) यजमानाचा महारथी व यजमानणीचा महारथिनी म्हणून उल्लेख आहे. अशोकाच्या गिरनार, धौलि, खालसी, जौगड, शहाबाजगढी इत्यादि शासनांत त्यानें रास्टिक, पेतेनिक, अपरांत वगैरे राष्ट्रांत धर्मप्रचारक पाठविल्याचा उल्लेख आढळतो. यांपैकीं अपरांत म्हणजे कोंकण असून त्याची राजधानी सोपारा होती. पेतेनिक हें प्रतिष्ठान अथवा अर्वाचीन पैठण याचें निदर्शक असावें. व रास्टिक अथवा संस्कृत राष्ट्रिक हें महाराष्ट्रीयांबद्दल योजलेलें असावें.

दक्षिणपथ:—पाणिनीच्या सूत्रांत दक्षिणापथ या शब्दाचा उल्लेख आढळत नाहीं. परंतु अष्टाध्यायीमध्यें कलिंग आणि अश्मक या देशांचा उल्लेख आढळतो ('द्वयञ् मगध कालिंगसूरमसादण्,' 'साल्वावयव-प्रत्यग्रथ

कल्कूटाश्मकादिञ्' पा. ७. १, १७०-१७३) कौटिलीय अर्थशास्त्रामध्यें निरनिराळ्या देशांतील पाक्सांचें वार्षिक मान सांगतांना अश्मक व अपरांत या देशांचा उल्लेख आला आहे. 'अर्ध त्रयोदशाश्मकानां त्रयोविंशतिरवन्तीनामामितमपरान्तानां हैमन्यानांच काल्तः' (कौ.अ. २). अश्मक म्हणजे अजंठा याच्या आसपासचा म्हणजे सध्यांचा खानदेशचा व निजामशाहींतील कांहीं भाग होय. व कलिंग म्हणजे गोदावरी व कृष्णा या नद्यांच्या मुखांच्या दरम्यानचा प्रदेश होय.

दक्षिणापथाचा उल्लेख बौधायन स्मृतीमध्यें आढळतो. तेथें एका माल्लवीच्या गाथेचें अवतरण घेतलें आहे. 'अथाप्यत्र माल्लविनो गाथामुदाहरन्ति। अवन्तयोऽगमगधाः सुराष्ट्रादक्षिणापथाः' (बौस्मृ. १-१-२९-३०). कौटिलीय अर्थशास्त्रांतहि हैमवत पथापेक्षां दक्षिणापथ श्रेष्ठ असें कौटिल्याचें मत नमूद केलें आहे. (स्थलपथेऽपि हैमवतो दक्षिणापथाच्छ्रेयान्...इत्याचार्याः नेति कौटिल्यः। कौ. अ. ७.) महाभारतामध्यें दक्षिणापथाचा उल्लेख अनेकवार आला आहे. सभापर्वामध्यें पाण्डय राजांस जिंकल्यावर सहदेव दक्षिणापथास गेला असें म्हटलें आहे. (सभा. ३१.१७) सहदेवानें पांड्य, द्रवीड, उड्र, केरळ व आंध्र इत्यादि देश जिंकून तो किष्किंधेसहि गेल्याबद्दलचें वर्णन आहे. ही किष्किंधा म्हणजे हंपीजवळील पंपा सरोवराच्या किंवा नदीच्या आसपास वसलेली असावी. येथेंच रामानें सुग्रीवाची गांठ घेतली होती. परंतु पुराणांत किष्किंधा विंध्य पर्वताच्या आसपासच्या प्रदेशांत असल्याचें वर्णन आहे. किष्किंधेहून पुढें सहदेव शूर्पारक, म्हणजे अर्वाचीन सोपारा (वसईजवळील), दंडका व करहाटक म्हणजे कृष्णा व कोयना यांच्या संगमावरील आधुनिक कऱ्हाड इत्यादि ठिकाणीं गेल्याचें वर्णन आहे. वनपर्वामध्यें दक्षिणापथास अवन्तीवरून ऋक्षपर्वत ओलांडून जावें लागतें असें म्हटलें आहे. (वन. ६१. २३-२४). भीष्मपर्वामध्यें माहिष्मतीचा राजा नील हा दक्षिणापथांतील नीलायुध योद्ध्यांसह कौरवांच्या बाजूनें लढला असें वर्णन आहे (भीष्म. ९.४३).

नाणेघाटांतील शिलालेखांत (१. वेदिसिरिस . महारठिनो) दक्षिणापथाचा राजा वेदिश्री होता (ख्रि. पू. २०७) असा उल्लेख आढळतो.

रामायणामध्यें दक्षिणापथाचा सौराष्ट्रावरोबर उल्लेख केलेला आढळतो. (२, १०, ३७) पतञ्जली आपल्या महाभाष्यामध्यें (दक्षिणापथेहि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते। पा. सू. १. १. १९) दक्षिणापथामध्यें मोठ्या सरोवरास सरस्‌च्या ऐवजीं सरसी असें म्हणतात असें निवेदन करतो. क्षत्रप रुद्रदामन् याच्या गिरनार शिलालेखांत (इ. स. १५०) दक्षिणापथाचा राजा शातकर्णि होता असा उल्लेख आढळतो. तसेंच नाशिक येथील शिलालेखांतहि दक्षिणापथाचा उल्लेख आढळतो. समुद्रगुप्तानें आपल्या स्वारीमध्यें दक्षिणापथांतील पराभव केलेल्या अनेक राजांचीं नांवें अलाहाबाद येथील स्तंभावर कोरलेलीं आढळतात. (४ थें शतक) यानंतर या प्रदेशाचे उल्लेख पुष्कळ सांपडतात.

दण्डकारण्यः—पार्गिटर 'रामवनवासांतील भूगोल' या विषयावरील विस्तृत लेखांत (जर्नल रॉ. ए. सो., १८९४, पान २४२) बुंदेलखंडापासून कृष्णानदीपर्यंत जें प्रचंड अरण्य होतें त्याला दंडकारण्य असें सामान्य नांव होतें असें प्रतिपादितो. वनपर्वांत (अ. ८५. ४० ते ४२ श्लोक) दिलेल्या यादीवरून तापी, पयोष्णी या नद्या व मध्यहिंदुस्थान यांच्यामध्यें दंडकारण्य होतें असें दिसतें. बॉंबे गॅझेटियर, व्हॉ. २३, पान ३५८ वर, विजापूर जिल्ह्यापैकीं ऐहोळी, बदामी, बागलकोट वगैरे आठ स्थानांचा दंडकारण्याशीं संबंध लावण्यांत येतो असें म्हटलें आहे. मार्कंडेय पुराणांत वैदर्भ व दंडक एकत्र आणले आहेत.—'वैदर्भा दंडकैःसह।' (अ. ५७.४७.) दक्षिणेंतील महाटवि नांवाच्या देशाचा बृहत्संहितेंत उल्लेख आहे. 'कर्णाटमहाटवि चित्रकूट नासिक्य कोलगिरि.' (अ. १४. १३.) रामायण उत्तरकांडांत (अ. ८१) दंडकारण्य हें मूळचें विस्तृत राष्ट्र असून पुढें त्याचें अरण्य कसें बनलें याची कथा दिलेली आहे. पेरिप्लसमध्यें म्हटलें आहे, 'किनाऱ्यापासून दूर आंत असलेल्या प्रदेशांत अनेक अरण्यें व पर्वत आहेत व त्यांमध्यें थेट गंगानदीपर्यंत अनेक वन्य पशु, चित्ते, वाघ, हत्ती, प्रचंड सर्प, तरस, अनेक प्रकारचीं माकडें व लोकांनीं गजबजलेलीं राष्ट्रें आहेत.' 'देवगिरी सेउण देशांत असून सेउन देश दंडकारण्याच्या सीमेवर आहे,' असें हेमाद्रीसारखा अलीकडील ग्रंथकार म्हणतो (गॅ. व्हा. १, भाग २, पृ. ५३१). समुद्रगुप्ताच्या अलाहाबाद येथील स्तम्भशासनांत दक्षिणापथांत महाकांतार म्हणून एक प्रदेश होता असें वर्णन आहे (गुप्तशासनें पृ. ७).

अपरान्त ऊर्फ कोंकण:—अपरान्ताचा अवयवार्थ घेतला तर 'पश्चिम टोंकाकडील देश' असा होईल; पण रूढ अर्थ कोंकण असाच होता. डॉ. फ्लीटच्या मतें अपरान्त म्हणजे कोंकण, उत्तर गुजरात, काठेवाड, कच्छ व सिंध देश; परंतु हा अर्थ मूळ अवयवार्थाला धरून आहे इतकेंच म्हणतां येईल. पण कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांतील अवन्ति व अश्मक देशांत पाऊस थोडा पडतो, पण अपरान्त व हिमालय येथें अपरिमित पडतो; हें वर्णन कच्छ, सिंध व गुजरात यांना लागू पडत नाहीं. अपरान्ताचा व कल्याणचा संबंध कान्हेरी येथील एका शिलालेखांत आणलेला आहे. अशोकाच्या पांचव्या शिलाशासनांत अपरांत शब्द येतो, परंतु तेथें कोंकणच अभिप्रेत आहे असें निश्चयानें म्हणवत नाहीं. आदिपर्वांत (अध्याय २१७, २१८) अर्जुन गोकर्णाहून अपरान्ताला, तेथून प्रभासाला, तेथून रैवतक येथें व नंतर द्वारकेला गेला असें वर्णन आहे. म्हणजे अपरान्त देश गोकर्ण व प्रभास यांच्यामध्यें होता असें दिसतें. रुद्रदामन् याच्या शिलालेखांत सुराष्ट्र (काठेवाड) व इतर देश यांहून भिन्न असा अपरान्त म्हणून एक स्वतंत्र देश होता असें वर्णन आहे (आर्कियॉ. सर्व्हे वे. इं., व्हॉ. २, पृष्ठ १२८). केरल देश जिंकल्यावर अपरान्त पादाक्रांत करून मग रघु पारसीकांस जिंकण्यासाठीं खुष्कीच्या मार्गानें निघाला असें रघुवंशांत (४. ५२-५९) वर्णन आहे. कालिदासाच्या वेळीं पारसीक काठेवाडापर्यंत आले होते. शिवाय रघुवंशांतील वर्णनावरून अपरान्त हा देश समुद्र व सह्य पर्वत यांच्यामध्यें होता असें दिसतें (रघु. ४. ५८). या सर्व पुराव्यावरून अपरान्त म्हणजे दमणपासून गोव्यापर्यंतचा सह्याद्रि व समुद्र यांतील प्रदेश असें अनुमान दृढतर होतें.

जुन्या संस्कृत आणि फारसी ग्रंथांत कोंकण हा शब्द निरनिराळ्या प्रकारांनीं लिहिलेला आढळतो संस्कृतमध्यें 'कुकुण, कुङ्कण, कोङ्कण; कोंकण' हीं त्याचीं रूपें दिसतात. ह्या 'कोंकण' शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल अद्याप ठाम निर्णय झाला नाहीं. विद्वान् लोक कांहीं निरनिराळ्या प्रकारांनीं त्याची व्युत्पत्ति देतात. कानडीमध्यें कोङ्कु = वाकडा + वन = कोङ्कुवन = कोंकण = वक्रप्रदेश. कोंकणांतील जमीन समुद्रकिनाऱ्यामुळें व डोंगराळ असल्यामुळें ही व्युत्पत्ति समर्थनीय दिसते. फारशीमध्यें कोह (= पर्वत), कुण्ड (= खांच, खड्डा), असे दोन शब्द आहेत. कोहकुण्ड = कोकुण्ड = कोंकण अशा मार्गानेंहि हा शब्द व्युत्पादितां येतो. किम् + किण्वम् (कसली ही वनस्पति !) अशा तऱ्हेचा प्रश्न पहिल्या वसाहतवाल्यांनीं उन्मादक ताडीसंबंधीं विचारला असावा व त्यावरून कोंकण शब्द साधला असावा असेंहि एक मत आहे. कोंग नांवाचे रानटी लोक या प्रांतांत प्रथम वसले असावेत व त्यावरून या देशास कोंगवन (= कोंकण) हें नांव मिळालें असावें. काणकोण या नांवाचा एक तालुका गोव्याच्या दक्षिणेस आहे. त्यावरून कोंकण हें नांव आलें असावें. कुकुण या नांवाचें एक नागांचें कुल महाभारतांत उद्योग-पर्वांत सांगितलें आहे. त्यांची वस्ती येथें असल्यावरून कोंकण हें नांव त्या देशास मिळालें (वामनश्चैल पत्रश्चकुकुरः कुकुणस्तथा—म. भा. उद्योग.). गंग या नांवाचे राजे म्हैसूर व पश्चिम किनाऱ्याच्या प्रांतांवर सन ७००—१००० इसवीमध्यें राज्य करीत असत. त्यांच्यावरून या देशास कोंकण हें नांव पडलें असण्याचा संभव आहे. (गंगवन > गोंगवन > कोंकण). यांपैकीं आम्हांस प्रथम व्युत्पत्तिच ग्राह्य दिसते.

विदर्भ:—हल्लींचा वऱ्हाड प्रांत हा पूर्वीं ज्याला विदर्भ म्हणत त्या देशाचा केवळ एक भाग आहे. हल्लीं निजामाच्या राज्यांत असलेलें बेदर शहर हें विदर्भ याचें अपभ्रष्ट रूप आहे. तसें असल्यास विदर्भाचा विस्तार किती मोठा होता हें आपोआप लक्ष्यांत येईल. हल्लींचा महाराष्ट्राचा विस्तार सर्वांना माहीत आहेच. पण प्राचीन काळीं महाराष्ट्राचा विस्तार हल्लींच्याहूनही मोठा होता व महाराष्ट्रांत विदर्भाचाही अंतर्भाव करीत, हें नलचम्पूंतील वगैरे उताऱ्यांनीं सिद्ध होतें. बृहदारण्यकोपनिषदांत (अ. २, ब्रा. ६. ३) जो वंश आहे त्यामध्यें एका ऋषीचें नांव 'विदर्भी कौण्डिण्य' आहे हें पूर्वीं उल्लेखिलें आहेच. पुष्कळ प्राचीन ऋषींच्या नांवांच्या मागें देशांचीं नांवें लावीत. उदा० पांचाल बाभ्रव्य. त्याप्रमाणें विदर्भी कौण्डिण्य हा विदर्भांतील असावा असें वाटतें. कौंडिन्य हें नांवहि विचारांत घेण्यासारखें आहे. विदर्भ देशाचें प्राचीन काळीं कुंडिनपुर हें राजधानीचें शहर होतें. त्या शहरावरून कौंडिन्य हें नांव पडलें असेल किंवा कौंडिन्य गोत्राचे लोक नगरांत असल्यामुळें शहरालाच कुंडिन असें नांव पडलें असेल. भृगुकच्छ येथें भार्गव ब्राह्मणांची वस्ती होती व आहे. सध्याहि वर्धातीरावर कौण्डिण्यपूर म्हणून एक गांव असून तेथें देवीचें मंदिर आहे व तेथें वार्षिक जत्रा भरते. या ठिकाणीं कांहीं जुने अवशेष रा. अ. रा. देशपांडे यांनीं शोधून काढले आहेत. महाभारतांत नलोपाख्यानांत विदर्भ देशाचा उल्लेख अनेकदां आलेला आहे.

दमयन्तीला प्रवासांत त्रास होईल म्हणून तिनें आपल्या पितृगृहीं विदर्भ देशांत जावें असें नल सुचवितो. ' एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ॥ २३ ॥ एष पन्थाः विदर्भाणामेष यास्यति कोसलान् । अतःपरं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २४ ॥ [वनपर्व अ. ६१ श्लो. २३, २४.] वरील अवतरणावरून, विदर्भ देश, विंध्य पर्वत व पयोष्णी (तापी) यांचेपासून जवळच व दक्षिणापथाचे हद्दीवर असावा असें दिसतें. शान्तिपर्वात विदर्भाला अत्यंत धर्मनिष्ठ व श्रेष्ठ असें राष्ट्र म्हटलें आहे. (शान्तिपर्व २७२. ३.) रामायणांत बालकांडांत सगराची स्त्री केशिनी ही विदर्भ देशांतील राजकन्या होती असें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें किष्किंधाकांडांत विदर्भ, ऋषिक व माहिषिकी (माहिष्मती, म्हणजे जबलपुराजवळील प्रदेश) यांचा उल्लेख आहे (किष्किंधाकांड ४१.१६.). मार्कंडेयपुराणाच्या ५७ व्या अध्यायांत दक्षिणापथांत अंतर्भूत झालेल्या देशांत महाराष्ट्र, माहिषक, कलिंग, विदर्भ वगैरेंचा उल्लेख आहे (मार्कण्डेयपुराण ५७, श्लोक ४२, ४६, ४७.). त्याच पुराणाच्या ५८ व्या अध्यायांत पुनः महाराष्ट्र (५८. २३), नासिक्य (५८, २४), व विदर्भ (५८,१७) यांचा उल्लेख आहे. पतञ्जलीच्या महाभाष्यांत नासिक्य (नाशिक) या नगराचें नांव आलें आहे. हें महाभाष्य इ. सना-पूर्वी १४० चे सुमारास लिहिलें गेलें असा बहुतेक विद्वानांचा सिद्धांत आहे (किलहॉर्नकृत महाभाष्य, भाग ३ रा, पृ. ४२). नाशिक येथील प्रसिद्ध लेणीं, अशोकाच्या शिलालेखांच्या खालोखाल, ऐतिहासिक दृष्टया महत्त्वाचीं आहेत. या लेण्यांतील अनेक शिलालेखांत नासिक्य, सूपारग (सोपारा), कलियण (कल्याण), पतिठाण (पैठण), चेमुलक (चेऊल किंवा चौल), इ. महाराष्ट्रीय स्थलांचा उल्लेख आहे. हीं बहुतेक लेणीं इ. स. पूर्वी १०० पासून इ. स. २०० पर्यंतच्या काळांत कोरलेलीं आहेत. टॉलेमी या प्रसिद्ध ग्रीक ग्रंथकारानें (इ. स. १२७–१६१) भडोच, पैठण, सोपारा, तगर इ. महाराष्ट्रांतील शहरांचा उल्लेख केला आहे. कालिदासाच्या रघुवंशांत विदर्भ देश व त्याची राजधानी कुंडिनपूर यांचा उल्लेख अनेक वेळां केलेला आहे [रघु. ५. ६०.]. विदर्भालाच ऋथकैशिक असें नांव होतें असें रघुवंशावरून दिसतें. ' प्रत्युज्जगाम ऋथकैशिकेंद्रश्चंद्र प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ।' [रघु. ५. ६१]. भागवतांतील दशमस्कंधांत श्रीकृष्ण आनर्त देशाहून एका रात्रींत विदर्भाला आला व कुंडिनपुराच्या राजानें आपली कन्या रुक्मिणी शिशुपालाला देण्याचा विचार केला होता इ. वर्णन आहे(भा. १० स्कं. अ. ५३. ६ व ७). दशकुमार-चरिताच्या आठव्या उच्छ्वासांत विदर्भ देशांतील कांहीं राजांबद्दल हकीगत दिली आहे. ती कदाचित् ऐतिहासिक दृष्टया खरी नसेल, पण त्यांत असें म्हटलें आहे कीं, त्यांत भोजवंशाचे राजे राज्य करीत होते. रघुवंशांतहि विदर्भ देशाचे राजे भोज वंशांतील होते असें म्हटलें आहे व त्या राजांचे अश्मक, वनवासी, कुंतल, मुरला, ऋचीक (ऋषीक), कोंकण वगैरे देशांचे राजे सामंत होते. नलचंपूचा कर्ता त्रिविक्रमभट्ट हा बाणभट्टानंतर (६००-६५० इ. स.) व सरस्वतीकंठाभरणाचा कर्ता भोजराज (इ. स. १०५०) ह्यांच्या दरम्यान झाला आहे. त्यानें असें म्हटलें आहे कीं, वरदातट ज्याचें नांव आहे तें महाराष्ट्र वीरपुरुषांनीं युक्त आहे व त्यांत विदर्भा नदी आहे ती दक्षिणेंतील जणू कांहीं सरस्वती नदीच होय (नलचंपू ६. ६६). ह्या ग्रंथकाराच्या मतानें वरदातट हें नांव महाराष्ट्राला म्हणजे त्याच्या एका भागाला आहे. विदर्भा म्हणजे कोणती नदी तें मात्र सांगतां येत नाहीं. कदाचित् ग्रंथकाराचा आशय असा असेल कीं, वरदा ही नदी विदर्भा म्हणजे दर्भरहित आहे. वरील श्लोकाचा असाहि अर्थ संभवनीय आहे कीं, वरदातट या नांवाचें राष्ट्र मोठें वीरपुरुषयुक्त आहे. परंतु पौराणिक किंवा इतर ग्रंथांत वरदातट या नांवाच्या राष्ट्राचा उल्लेख केलेला नसल्यामुळें पूर्वी केलेलाच अर्थ बरोबर दिसतो.

कुंतलः—राजशेखराच्या बालरामायणावरून (अंक १०) विदर्भ व कुंतल हे दोन्ही देश महाराष्ट्रांत मोडत होते असें दिसतें. सुग्रीव म्हणतो, 'हे भरताग्रजरामा, हा पहा आपला महाराष्ट्र देश.' त्यावर श्रीराम म्हणतात, 'त्रैलोक्याला सुखद, वेदाचें केवळ सातवें अंग, उंसाच्या रसाहूनहि स्वादिष्ट असें मधुर, प्रसादयुक्त, रसवत् व सुंदर काव्यामृत ज्या देशांत सांपडतें तो हा विदर्भ देश आपल्यापुढें आहे.' त्याचप्रमाणें कुंतल देशांतील स्त्रियांचाही लागलाच उल्लेख केलेला आहे. त्यावर सीता म्हणाली, 'हा तो देश कीं ज्या ठिकाणीं माझ्या आजेसासऱ्याची स्त्री इंदुमती जन्मली.' त्यानंतर मग नर्मदा नदीचें वर्णन आहे. कुंतल देश म्हणजे कांहींच्या मतानें नाशिकच्या आसपासचा देश असावा. परंतु कुंतल म्हणजे कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांच्या मधील प्रदेश असावा. अर्वाचीन काळीं मराठे गडी ज्याप्रमाणें उत्तम भालाईत म्हणून प्रसिद्धीस आले त्याचप्रमाणें प्राचीन काळीं ते प्रसिद्ध होते कीं काय तें समजत नाहीं;

परंतु संस्कृतांत कुंत = भाला असा अर्थ आहे. तेव्हां या देशाला कुंतल असें नांव पडण्याचें कारण वरीलप्रमाणेंच कांहीं तरी असावें. राजशेखरानें आपल्या कर्पूरमंजरींत (१. १५) पांड्य, कांची, चोल, कर्णाट, कुंतल, व मलय इतक्यांचा एकाच श्लोकांत उल्लेख केलेला आहे; यावरून कुंतल म्हणजे वर निर्दिष्ट केलेला प्रदेश असावा. वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, प्राचीन काळीं महाराष्ट्र देशाची मर्यादा निश्चित नव्हती. कधीं कधीं भडोच-पासून किनाऱ्यानें दक्षिणेस गोंव्यापर्यंत व पूर्वेकडून नर्मदा नदी, हल्लींचा वऱ्हाड व बदामीपर्यंतच्या सर्व मुलखाला महाराष्ट्र म्हणत. या एवढ्या मोठ्या प्रदेशांतील निरनिराळ्या भागांना कोंकण, विदर्भ, कुंतल इत्यादि नांवें होतीं. सामान्यतः हल्लीं जेवढा महाराष्ट्राचा विस्तार आहे, तेवढ्या प्रदेशालाही कधीं कधीं महाराष्ट्र म्हणत.

महाराष्ट्रः—वर सांगितल्याप्रमाणें महाराष्ट्रांत अंतर्भूत होणाऱ्या निरनिराळ्या प्रदेशांचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं आढळतो. परंतु महाराष्ट्र या नांवानें या प्रदेशाचा उल्लेख वराहमिहिराच्या कालापर्यंत आढळत नाहीं. वराहमिहिराच्या बृहत्संहितेंत विदर्भ देश भारतवर्षाच्या मध्यभागाच्या आग्नेय दिशेला आहे असें सांगितलें आहे (बृहत्संहिता अ. १४. ८). याच ग्रंथाच्या दहाव्या अध्यायांत महाराष्ट्राचें नांव आलेलें आहे. ‘ भाग्ये रसविक्रयिणः पण्यस्त्रीकन्यका महाराष्ट्राः।’ (बृ. सं. १०-८). ऐहोळीचा जैन रविकीर्ति यानें लिहिलेला शिलालेख अत्यंत महत्त्वाचा आहे. तो इ. स. ६३४ मध्यें सत्याश्रय पुलिकेशी ह्याच्या कारकीर्दींत लिहिण्यांत आला असें त्यांतील शकावरून दिसतें. वातापीपुर (बदामी) हें सत्याश्रयाची राजधानी होतें असें दिसतें. रविकीर्तीनें म्हटलें आहे कीं, महाराष्ट्राचे तीन भाग असून त्यांत ९९००० गांवें आहेत. या शिलालेखांतील २५ वा श्लोक असा आहे. ‘अगमदधिपतित्वं यो महाराष्ट्रकाणां। नवनवति सहस्रग्रामभाजां त्रयाणाम् ॥ ’ रविकीर्तीच्या वेळीं बदामी शहर महाराष्ट्रांत मोडत होतें, हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. ऐहोळी शिलालेखाच्या वेळीं हिंदुस्थानांत आलेला चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग (६२९, ६४९ इ. स.) ह्यानें आपल्या प्रवासवृत्तांतांत हिंदुस्थानाविषयीं दिलेल्या हकीगतींत महाराष्ट्राबद्दल खालील मजकूर आहे. द्रविड देशाहून उत्तरेस तो एकाको एका लहान गांवास गेला तेथून २००० ‘ ली ’ (म्हणजे २५०–३०० मैल) प्रवास केल्यावर तो कोंकण पुर (Kung–kin–na–puls) ह्या देशाला पोंचला. ह्या देश ५००० ली (सुमारें ८०० मैल) आहे व त्याच्या राजधानीचा विस्तार ३० ‘ ली ’ आहे. कोंकणपुर देश सोडून वायव्येस (ईशान्येस?) प्रवास केल्यावर एक मोठें अरण्य लागलें. त्यांत वन्य पशु व पुष्कळ क्रूर लुटारू होते. कोंकणपुरापासून २४०० ‘ ली ’ (३५०–४०० मैल) वाट चालल्यावर तो चिनी प्रवासी महाराष्ट्र (Mo–ha–la–cho) देशांत आला. ह्या देशाचा विस्तार ६००० ली (१००० मैल) होता व त्याची राजधानी ३० ‘ ली ’ इतकी विस्तृत होती. राजधानीच्या पश्चिमेला नदी होती. ही राजधानी पैठण असणें शक्य नाहीं; कारण त्या प्रवाशानें पुढें लिहिलें आहे कीं, राजधानीपासून भडोच १००० ली म्हणजे सुमारें १६० मैल आहे. पण पैठणाहून भडोच सुमारें २५९ मैल आहे. दुसऱ्या एका फ्रेंच ग्रंथकाराचें मत असें आहे कीं, देवगिरी राजधानी असावी. पण हेंहि जुळत नाहीं. कारण देवगिरीच्या पश्चिमेला नदी नाहीं व अंतरहि १६० मैलांहून जास्त आहे. कनिंगहॅमच्या मतानें कल्याण हें राजधानीचें शहर असावें. कल्याणला खाडी आहे. कान्हेरी व नाशिक येथील कोरींव लेणीं, त्याचप्रमाणें ‘ पेरिप्लस ’ वगैरे ग्रंथांवरून कल्याण हें फार प्रसिद्ध व्यापाराचें ठाणें होतें असें दिसतें. कल्याणहून भडोच १८० मैल आहे. फ्लीटच्या मतें नाशिक हें राजधानीचें शहर असावें. नाशिक हें पुरातन काळापासून प्रसिद्ध आहे व तेथें गोदावरी नदी आहे. भडोच शहर त्याच्या उत्तरेस १६० मैलांवर आहे. महाराष्ट्राचा राजा क्षत्रिय असून त्याचें नांव पुलकेशी होतें. उत्तरेकडील सम्राट् शिलादित्य जरी सर्व देश जिंकीत होता तरी महाराष्ट्र त्याच्या कह्यांत गेला नाहीं. चिनी प्रवाशानें महाराष्ट्राचा विस्तार १००० मैल सांगितला आहे. व उत्तरेकडे भडोच आणि माळवा, पूर्वेकडे कोसल व आंध्र, दक्षिणेकडे कोंकणपूर व पश्चिमेकडे समुद्र ह्यांमधील मुलखांत महाराष्ट्राशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि देशाचा उल्लेख केलेला नाहीं. यावरूनच त्या मुलखाला महाराष्ट्रच म्हणत होते असें दिसतें. सर्व मुंबई इलाख्यांत सिंध व नेटिव्ह संस्थानें वजा करून ४४००० गांवें व कोंड आहेत असें डॉ. फ्लीट म्हणतो. म्हणून ९९००० गांवें असणारा महाराष्ट्र निदान याहून दुप्पट असला पाहिजे व त्याचा विस्तार उत्तरेस नर्मदेपासून दक्षिणेस कृष्णेपर्यंत व पूर्वेस मध्यप्रांत व निजामच्या राज्यांतील बराच भाग इतका तरी असला पाहिजे. ज्या अर्थीं अजंठा ही महाराष्ट्राची पूर्वसीमा म्हणून सांगितली त्यावरून ह्युएनत्संगच्या मतें महाराष्ट्रांत वऱ्हाड, मध्यप्रांत

यांचा अंतर्भाव होत नव्हता. अलबिरुणी (इ. स. १०००) म्हणतो, 'धार येथून दक्षिणेकडे कूच केलें असतां नमीय्य (नर्मदा नदी) कांठ लागतो. तो धारहून ७ फरसख आहे. मरहट्ट देश १८ फरसख, कोंकणप्रांत व त्याची समुद्रकांठीं असलेली राजधानी ठाणें (Tana) २५ फरसख.' या अवतरणावरून अलबिरुणीच्या वेळींसुद्धां कोंकणाचा महाराष्ट्रांत अंतर्भाव करीत नसत असें दिसून येईल. (डॉ. साचो यांचा अलबिरुणी, व्हॉ. १, पृ. २०३.) कोंकण किनाऱ्याचीं चौल व सोपारा ह्यांसारखीं पश्चिमेकडील बंदरें व्यापारासाठीं अत्यंत प्रसिद्ध होतीं. व त्यांचें ग्रीक वगैरे पाश्चात्य राष्ट्रांशीं दळणवळण असे. सह्याद्रीच्यावरील प्रदेशाचा कोंकणाशीं अगदीं निकट संबंध प्राचीन काळीं होता याची साक्ष नाणेघाट येथील व सह्याद्रींतील इतर घाटांत जीं प्राचीन लेणीं आढळतात त्यां-वरून पटते. कोंकण व सह्याद्रीकडील प्रदेश हे राजकीय दृष्ट्या एकत्र निगडित झालेले असत. उत्तर कोंकण दक्षिणीच्या क्षत्रपांच्या व सातवाहनांच्या साम्राज्यांत मोडत असे. चालुक्य सम्राट् कीर्तिवर्मन् व पुलकेशी (दुसरा) यांनीं कोंकणचे राजे मौर्य यांचा पराभव केला होता. ठाणें येथील शिलाहार वंशांतील राजे मालखेडच्या सम्राट् राष्ट्र-कूटांच्या अंकित होते. अशा रीतीनें कोंकण व घाटावरील प्रदेश जरी राजकीय व व्यापारी दृष्टीनें संबद्ध होते तरी त्यांच्या विशिष्ट परिस्थितीमुळें त्यांना भिन्न लेखण्यांत येऊन कोंकणचा महाराष्ट्रांत अंतर्भाव करीत नसत.

महाराष्ट्राची वसाहत:—आतां या महाराष्ट्र देशामध्यें निरनिराळ्या काळीं व निरनिराळ्या लोकांचें आगमन होऊन त्यांची वसाहत कशी होत गेली याचा प्रथम विचार करूं.

या प्रश्नावर रा. वि. का. राजवाडे असें म्हणतात कीं, 'ह्या बाबींचा शोध (१) वैदिक सारस्वत व (२) अनार्यांच्या भाषा व कहाण्या यांतील उल्लेखांवरून किंवा गमकांवरून करतां येण्याचा फारच अल्प संभव आहे. कारण पाणिनीच्या कालापर्यंत विंध्यपर्वताच्या दक्षिणेकडील प्रदेशाची माहिती यत्किंचित्हि आर्यांस नव्हती. तेव्हां वैदिक सारस्वतांत विंध्याच्या दक्षिणेस राहणाऱ्या (कोणी रहात होते कीं काय हाच मुळीं संशय आहे.) अनार्य लोकांचे उल्लेख किंवा ज्ञापकें सांपडणें शक्य व संभाव्य नाहीं. वैदिक सारस्वतांत येणारीं दस्यु, असुर, रक्षस, इ. जीं लोकनामें येतात तीं विंध्याच्या दक्षिणेकडील लोकांचीं नाहींत. अर्थात् वैदिक सारस्वताचा या शोधांत कांहीं एक उपयोग नाहीं. भिल्ल, कोळी, कातकरी वगैरेंच्या भाषा व कहाण्या सर्वांच्या तोंडीं आहेत व त्या संस्कृत व वैदिक भाषेहून किंवा कहाण्यांहून जुन्या आहेत, असें विधान करण्याला कांहींच आधार नाहीं. भिल्लादींला शंभर वर्षांपूर्वीचा व पांच हजार वर्षांपलीकडील काळ हे दोन्ही सारखेच वाटतात. अर्थात् त्यांच्या भाषांचें व कहाण्यांचेंहि त्या शोधास कांहीं साहाय्य होईल असा रंग दिसत नाहीं. ऐतरेय ब्राह्मणांत मूतिबादि जे लोक सांगितले आहेत त्या लोकांचीं नांवें अपभ्रंश होऊन प्राकृत भाषांत सध्यां, खरें पाहिलें तर सांपडावीं. परंतु तींहि सांपडत नाहींत किंवा सांपडलेलीं नाहींत. भिल्ल, खोंड, गोंड, कातकरी, ठाकूर, कोळी हे लोक ऐतरेय ब्राह्मणांतील मूतिबादि लोकांहून नांवावरून तरी अगदीं भिन्न असलेले दिसतात व वैदिक कालानंतर व पाणिनी कालानंतर त्यांपैकीं कांहीं आर्यांना माहीत असलेले आढळतात.

या उल्लेखावरून एवढेंच सिद्ध होतें कीं, आर्यांना दक्षिणेंत शबरांची ओळख झाल्यावर रामायणाची रचना झाली. गोंड, खोंड, कातकरी, ठाकूर व कोळी यांचा उल्लेख रामायणांत नाहीं. भारतांत तर गोंड, खोंड वगैरे शब्द नाहींतच नाहींत. रामायणांत व भारतांत पांड्यादि लोकांचीं नांवें येतात. त्यावरून हे दोन्ही ग्रंथ पांड्यादींच्या राज्यांची दक्षिणेंत स्थापना झालेली माहीत झाल्यानंतर लिहिले गेले एवढें सिद्ध होतें. हे दोन्ही ग्रंथ सापेक्षतः बरेच अर्वाचीन आहेत असें सर्व शोधक म्हणतात, तें साधार दिसतें. भिल्ल, शबर यांचा उल्लेख रामायणांत आहे. यावरून दक्षिणेंत आर्यांच्या अगोदर शबरांची व भिल्लांची वसती झालेली होती, असेंच केवळ म्हणतां येत नाहीं. अगस्त्यादि आर्य ऋषि व भिल्ल-शबरादि अनार्य लोक समकालीं दंडकारण्यांत आले असल्याचा संभव आहे. इतकेंच नव्हे, तर आर्यांनीं अल्पस्वल्प जंगल साफ केल्यानंतरहि भिल्लादि अनार्य दंडकारण्यांत येऊन राहूं लागले असण्याचा संभव आहे. तात्पर्य दंडकारण्यांत आर्य आधीं आले कीं अनार्य आधीं आले, हा प्रश्न रामायण व महाभारत ह्या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून निर्भ्रांत सुटण्यासारखा नाहीं. तत्पश्चात्क संस्कृत ग्रंथांची तर त्या शोधांत कांहींच मातब्बरी नाहीं.

आपण आर्य लोक व ज्यांना आपण प्रस्तुत काळीं अनार्य म्हणण्याचा प्रघात पाडला आहे ते मूतिब, पुलिंद, शबरादि लोक जेव्हां विंध्योत्तर एकाच प्रदेशांत राहात होते तेव्हां मूतिबादींना आपण लावतों त्या अर्थी अनार्य ही संज्ञा लाविली जात नसे, असें म्हणण्याला पुरावा आहे. विश्वामित्राचे शंभर पुत्र होते. पैकीं कांहीं अधर्म्य आचरण करूं लागले, सबब पतित झाले. ते हे पतित मूतिबादी लोक होत, असा वैदिक इतिहास आहे. ह्याचा अर्थ असा होतो कीं, आर्य ऋषि व मूतिबादि लोक मूलतः एकवंशीय असून, अधर्म्य आचरणास्तव पतित होऊन निराळे गणले जाऊं लागले, अशी समजूत ब्राह्मणकालीन विचारवंतांची होती. समजत कशीहि असो, एवढें सिद्ध आहे कीं, मूतिबादि लोक आर्यसंघांतून निघून निराळे झाले, म्हणजे मूतिबादि लोक आर्यांची विंध्योत्तर प्रदेशांत वसती झाल्यानंतर अस्तित्वांत आले, असा इतिहास ब्राह्मणकाळीं प्रचलित होता.

मूतिब, पुलिंद, शबर, भिल्ल, कातकरी, ठाकूर, गोंड, खोंड, कोळी इत्यादि लोक विंध्योत्तर व विंध्य-दक्षिण प्रदेशांतील मूळचे स्वयंभू लोक आहेत व ते आर्यांच्या फार पूर्वीपासून ह्या प्रदेशांत राहात आहेत अशी जी युरोपीयन व तदनुयायी हिंदु शोधकांची समजूत ती उपरिनिर्दिष्ट ऐतरेय ब्राह्मणांतर्गत परंपरित इतिहासाच्या विरुद्ध आहे. उत्तर-दक्षिण हिंदुस्थानांत आर्यांच्या अगोदर अनार्यांची वसति होती, हें यूरोपीयन शोधकांचें मत साधार आहे, असें वरील प्रपंचावरून म्हणतां येण्यास बराच प्रतिबंध होतो.

सामान्यतः कोणत्याहि प्रदेशांत रानटी लोक जे आढळतात ते सुधारलेल्या लोकांहून पुरातन असतात, असा समज यूरोपियन शोधकांच्या तर्कसरणींत गर्भित असतो. हा गर्भित समज सर्वत्र खरा नाहीं. युनायटेड् स्टेट्समध्यें कमजास्त रानटी असे नीग्रो लोक तीनशें वर्षांपूर्वीं गोऱ्या लोकांनीं आणले, ते गोऱ्यांच्या आगमनाच्या पश्चात्क आहेत. तसेच भिल्लादि कमजास्त रानटी लोक दक्षिणेंत आर्यांच्या पश्चात्क असण्याचा संभव आहे.'

परंतु रा. राजवाडे यांचें वरील मत सर्वांसच पटेल असें नाहीं. आर्यांच्या परिभ्रमणाचा व त्यांच्या सामाजिक जीवनविकासाचा इतिहास पाहिला असतां असें स्पष्ट दिसतें कीं, ते जेथें जेथें गेले तेथें त्यांनीं आपल्या वैदिक संस्कृतीचा प्रसार केला व यज्ञसंस्थेच्या साहाय्यानें अनेक समाजांस आपणांमध्यें अंतर्भूत करून घेतलें. व्रात्यांस आपणांमध्यें घेणें, निषाद, रथकार वगैरेंस यज्ञसंस्थेंत स्थान देणें वगैरे गोष्टी हेंच दाखवितात. तसेंच विश्वामित्राच्या पुत्रांची कथा ही एक सामाजिक तत्त्वज्ञानदर्शक गोष्ट असून तो इतिहास नव्हे. ज्याप्रमाणें पुरु, यदु, तुर्वश, अनु, द्रुह्यु हे ययातीचे पांच पुत्र असून त्यांपासून पुढें पांच राष्ट्रें निर्माण झाल्याची कथा ही निरनिराळ्या पांच राष्ट्रांना एकवंशसंभवता देण्यास मागाहून उत्पन्न केलेली कथा होय, त्याप्रमाणें आन्ध्र, पुलिंद, मूतिबादि लोकांना वैदिक समाजाच्या परंपरेंत स्थान देण्याकरितां या निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या पूर्वज एक एक व्यक्ती असून त्या विश्वामित्राचे पुत्र होते व ते पतित झाले ही कथा सामाजिक तत्त्वज्ञान म्हणून पुढें उदयास आली. वास्तविक ह्या निरनिराळ्या राष्ट्रजाती आर्यसंस्कृतीपेक्षां हीन संस्कृतीच्या पण त्यांच्यापूर्वीपासून त्या प्रदेशांत अस्तित्वांत होत्या व त्यांना आर्यांनीं मोकळ्या मैदानाच्या व सुपीक प्रदेशांतून डोंगराळ व नापिक भागांत घालवून दिलें व त्यांच्यावर आपलें सांस्कृतिक वर्चस्व स्थापन केलें असेंच मानणें अधिक सयुक्तिक होय. आर्यांच्या मागाहून अनार्य लोक आल्याचा पुरावा कोठेंच आढळत नाहीं. राजवाडे पुढें म्हणतात :

'नर्मदोत्तर प्रदेशांत लोकसंख्या अतोनात वाढल्यानें महाकांतारांत किंवा दंडकारण्यांत वसाहत करण्याची आवश्यकता निकडीनें भासूं लागली. द्रव्यबल, मनुष्यबल व सत्ताधिकार चालवण्याचें सामर्थ्य ज्यांच्याजवळ असतें तेच वसाहत करण्यासारखें जोखमीचें व बिकट काम हातीं घेऊं शकतात या न्यायानें साहजिकच तें काम महाराष्ट्रिकां-कडे आलें. दंडकारण्यांत जेथें जेथें वसाहती झाल्या तेथें तेथें ग्रामकूटपणा म्हणजे पाटिल व राष्ट्रकूटपणा म्हणजे देशमुख्या व महाराष्ट्रकूटपणा म्हणजे सरदेशमुख्या राष्ट्रिकांकडे किंवा महाराष्ट्रिकांकडे ओघानेंच व हक्कानेंच आल्या.

हें वसाहतकर्म पांचसातशें वर्षें म्हणजे शकपूर्व १००० पासून शकपूर्व ५०० किंवा ३०० पर्यंत चाललेलें होतें. तें जसजसें परिपूर्णतेस येत चाललें, तसतसें वसाहतींतील राष्ट्रिक ऊर्फ रट्ट नांवाच्या पुढाऱ्यांचें सामर्थ्य ठळकपणें निदर्शनास येऊं लागलें. ह्या रट्टांच्या ठायीं द्रव्यशक्ति, मनुष्यशक्ति व अधिकारशक्ति, अशा तिन्ही शक्ति समुच्चित झालेल्या दिसतात. इतकेंच नव्हे तर हे रट्ट जी संस्कृतोत्पन्न अपभ्रष्ट भाषा बोलत ती दंडकारण्यांतील राजमान्य, लोकमान्य व कविमान्य महाराष्ट्री ऊर्फ मरहट्टी व पुढें कालांतरानें मराठी भाषा सर्व प्राकृत भाषांत उत्तम

म्हणून प्रख्या पावली. 'महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः।'–(दण्डीकाव्यादर्श) ही प्रख्या फुकाची मिळाली होती असें नव्हे. कारण महरट्ट लोकांनीं सर्व प्रकाराचें पुढारीपण प्राप्त करून घेतल्यानें ते उच्चस्थानापन्न लोक बनले व ते जो अपभ्रंश बोलत तोच श्रेष्ठतम ठरावा यांत नवल तें काय ? भारतवर्षांत काश्मीरपासून कुमारीपर्यंत जे जे संस्कृत प्राकृत नाटककार होऊन गेले त्यांनीं उच्च दर्जाच्या पात्रांच्या तोंडीं महाराष्ट्री भाषा घातलेली आढळते. याचें कारण ही भाषा द्रव्यबल, मनुष्यबल व सत्ताबल यांनीं युक्त अशा उच्चवर्ण क्षत्रिय रट्टांची होती.

असे हे रट्ट लोक तत्कालीन सम्राटांकडून अत्यंत उच्च कोटीचा मान पावलेले आढळतात. जुन्नराजवळील नाणेघाटांत आंध्रभृत्यांचीं कांहीं चित्रें कोरलेलीं आहेत. त्या चित्रांत राजा, राणी व राजपुत्र यांच्या बरोबरीनें एका महरट्ट वीराचें चित्र काढलेलें आहे आणि चित्र कोणाचें तें दर्शविण्याकरितां 'महारठिगनकयिरो' अशीं अक्षरें खोदलीं आहेत.

नाणेघाटांतल्या या लेखांत महरट्टांना गण हें उपपद लाविलेलें आहे. गण म्हणजे tribe असा कित्येकांनीं अर्थ केलेला आहे. परंतु गण या शब्दाचा तो अर्थ येथें युक्त नव्हे. येथें गण म्हणजे संघ, जमाव, पथक असा करणें संदर्भ्य आहे. [जातिरूप संघाहून भिन्न भिन्न असा जो व्यापार, व्यवहार, आयुधोपजीवन, इत्याद्यर्थ माणसांचा जमाव त्याला गण अशी संज्ञा आहे.] राष्ट्रिकांचा, रट्टांचा, महाराष्ट्रिकांचा किंवा महरट्टांचा युद्धादि क्षत्रियकर्मांच्या सिध्यर्थ जो जमाव तो 'महारठिगन' होय. असें दिसतें कीं, आंध्रभृत्यांना या शूर व धाडसी महरट्टयांचें साहाय्य व मैत्र्य अत्यंत आर्जवानें संपादावें लागे. इतकें माहात्म्य सिमुक शातवाहनाच्या कालीं म्हणजे शकपूर्व दुसऱ्या शतकांत म्हणजे दोन हजार वर्षांपूर्वी रट्टांचें असलेलें सप्रमाण आढळतें. आंध्रभृत्यांच्या सबंध राजियतींत ह्या महरट्टांचें प्राबल्य विशेष असल्याचें दिसतें. शातवाहन महाराजा हाल शातकर्णि यानें गाथासप्तशती नामक पद्यमंजरी महरट्टांच्या महाराष्ट्री भाषेंतल्या पद्यांची एके ठिकाणीं गुंफिली. आंध्रभृत्यांची घरची भाषा कोणती असेल ती असो, परंतु इतकें स्पष्ट आहे कीं त्यांची दरबारी व इतर व्यवहाराची भाषा महारट्टांची महाराष्ट्री होय. शा. शकाच्या दुसऱ्या शतकाच्या प्रारंभीं शातवाहनांचें साम्राज्य नष्ट झाल्यावर ठिकठिकाणीं रट्ट म्हणजे राष्ट्रकूट यांनीं लहान लहान संस्थानें उभारिलीं. अद्याप साम्राज्य उभारण्याची ताकद त्यांच्यांत आलेली नव्हती. पुढें चालुक्यांच्या राजियतीनंतर ह्या राष्ट्रकूटांनीं साम्राज्यारोपणाचा धडा गिरवून पाहिला. रट्ट–राष्ट्रकूट म्हणजे देसाई–सरदेसाई स्वरूपाचे अधिकारी. ह्या अधीकाऱ्यांनीं सम्राटपदाची हांव धरावी, हें साहजिकच होतें. पेशवा, पाटील, देशमुख हे शब्द भट, शिंदे व भोंसले यांच्या पिढीजात वृत्तीचे वाचक जसे आहेत तसाच राष्ट्रकूट हा शब्द वृत्तीचा वाचक आहे. राष्ट्रकूटराजांचें मूळ गोत्र आडनांव सात्यकि होतें; म्हणजेच सध्यांच्या मराठींत सतके.

नर्मदोत्तर प्रदेशांतून हे राष्ट्रिक दंडकारण्यांत वसाहत करण्यास येऊन ग्रामकूटपणा, विषयकूटपणा, राष्ट्रकूटपणा इत्यादि अधिकारांच्या जागा बळकावीत. यांच्यापैकीं कांहीं लहान लहान संस्थानिक झाले व कालांतरानें सात्यकि नांवाच्या गोत्रानें अथवा घराण्यानें साम्राज्यपद गांठलें. नर्मदोत्तर प्रदेशांतून आलेले राष्ट्रीक सारे एकाच गोत्राचे नव्हते हें सांगावयाला नको. मानव्य, हैहय, भोज, यादव, नल, कदंब, मौर्य, चालुक्य इत्यादि शेंकडों गोत्रांचे रट्ट दंडकारण्यांत शिरले. ह्या शेंकडों गोत्रांच्या रट्टांना शहाण्णव कुळींचे मराठे म्हणण्याची चाल आहे. शहाण्णव कुळींच्या रट्टांवरून व महरट्टांवरून सबंध देशाला महरट्टांचा देश उर्फ महाराष्ट्र ही संज्ञा पडली.'

तथापि भरतखंडामध्यें वैदिक आर्य उत्तर ध्रुवापासून हळूहळू इराण, अफगाणिस्तान या मार्गानें आपली वैदिक संस्कृति घेऊन प्रवेश करते झाले. परंतु या मार्गांत त्यांचा प्रवास सुकर झाला नसून त्यांस वाटेंत अनेक युद्धें करावीं लागलीं. या युद्धांकडे–उदाहरणार्थ दाशराज्ञ युद्धाकडे–पाहिलें असतां असें दिसतें कीं, विशिष्ट आर्यांच्या समाजाच्या नवप्रवेशाच्या वेळीं त्यांना तत्पूर्वी आलेल्या आर्य व अनार्य अशा समाजांबरोबर झगडावें लागे. आर्यांनीं भरतखंड व्यापण्यापूर्वी येथें द्राविड संस्कृति सर्वत्र पसरलेली होती. याचे अनेक दाखले आढळतात. बलुचिस्तानांत एका प्रांतांत ब्राहुई नांवाची द्राविड भाषेची एक शाखा अद्यापपर्यंतहि अस्तित्वांत आहे. याखेरीज भरतखंडाच्या निरनिराळ्या भागांत अनेक असंस्कृत अयाजक लोक वास्तव्य करीत असें वर्णन वेदग्रंथांतहि आढळतें. उदाहरणार्थ, मगध देशांत कीकट नांवाचे अयाजक लोक राहत होते. (ऋ. ३. ५३. १४.) याप्रमाणेंच निषाद वगैरे लोकांस व व्रात्यांस मागाहून

वैदिक समाजांत अंतर्भूत करण्यांत आलें. याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळीं लहानलहान राष्ट्रें अथवा लोकसमूह वैदिक आर्यांना आढळले व त्यांना त्यांनीं हळूहळू आत्मसात् केलें. नाग लोकांचा प्रसार तर जवळ जवळ सर्व भरतखंडांत आढळतो. कोंकणांत महार लोक आपल्या नांवापुढें रामनाक, विठनाक याप्रमाणें नाक हें पद लावतात. हें नागवाचक असावें असें एक मत आहे. कदाचित् तें नायकवाचकहि असूं शकेल; परंतु खांडववनदहनाच्या प्रसंगीं तक्षक नागास अर्जुनानें तक्षशिलेकडे घालवून दिलें व त्यानेंच पुढें परीक्षिताचा प्राण घेतला. म्हणून जनमेजय यानें तक्षशिलेवर स्वारी करून नागसत्र केलें. याशिवाय नागपर्वत, मणिपूर येथील नागांचें राज्य व तेथील राजकन्येचें अर्जुनानें केलेलें पाणिग्रहण, नागपूर, नागनदी, नागापट्टम् वगैरे नागांशीं संबद्ध स्थलांचीं नांवें, नागार्जुन, नागवर्मा यांसारखीं प्राचीन नांवें, बौद्ध वाङ्मयांत आढळणारे नागराजांसंबंधीं उल्लेख, नागांची नागपंचमी वगैरे प्रसंगीं होणारी पूजा वगैरे अनेक गोष्टींवरून नाग लोकांसारखे अनार्य लोक भरतखंडांत पूर्वी वास्तव्य करीत होते व हळूहळू आर्यांनीं आक्रमण करून सर्व प्रदेश व्यापून त्यांना आत्मसात् केलें ही गोष्ट स्पष्ट होते.

नाग लोकांप्रमाणेंच कोल, मुंड वगैरे सारखीं राष्ट्रें भरतखंडांत पूर्वी राहत असून त्यांनीं कांहीं सांस्कृतिक प्रगति केली होती, त्यांची स्वतंत्र भाषा होती व त्यांच्याशीं आर्यांनीं सांस्कृतिक देवाणघेवाण केली असली पाहिजे, असें भाषाशास्त्रविषयक शोधांवरून अलीकडे अधिकाधिक स्पष्ट होत आहे. ज्याप्रमाणें भरतखंडाच्या पश्चिम बाजूला असुरादि राष्ट्रांबरोबर आर्यांचा संबंध आल्याचा वेदवाङ्मयांत स्पष्ट पुरावा आढळतो, त्याप्रमाणें भरतखंडाच्या वायव्य व उत्तरभागांत पणि, शिवी, पांचाल वगैरे राष्ट्रांशीं त्यांचा संबंध आला होता. व आजहि बलुचिस्तानांत पणि व शिवी नांवाच्या राष्ट्रजाती हयात आहेत. तसेंच पिशाच्च जातीच्या वसतिस्थानाचा पुरावा पिशाच्चपुर अथवा अर्वाचीन पेशावर या नांवानें आढळतो. गंधर्वांचा गांधार ऊर्फ कंदाहार देश तर प्रसिद्धच आहे. तसेंच रक्सोल, रक्सगी हीं नांवें राक्षसांच्या गांवांचीं वाचक असणें संभवनीय आहे. याप्रमाणें उत्तरेकडील आर्येतर राष्ट्रांच्या अस्तित्वाचा पुरावा आपणांस वेदांत आढळतो. पण आर्यावर्ताबाहेर त्या वेळीं आर्यांचा प्रसार झाला नसल्यामुळें याकरितां आपणांस उत्तरकालीन ग्रंथांवरच विसंबून राहावें लागतें व महाभारत, रामायण व इतर पुराणें यांमध्यें या वन्य जातींच्या अस्तित्वाबद्दल व आर्यांशीं त्यांच्या आलेल्या संबंधाबद्दल भरपूर पुरावा आढळतो.

वैदिक वाङ्मयांत व नंतरच्या पौराणिक ग्रंथांत आर्यांच्या प्रसाराचे निरनिराळे टप्पे मधून मधून आढळतात. भगीरथानें समुद्रापर्यंत केलेलें गंगेच्या प्रवाहाचें संशोधन, अगस्ति ऋषीनें केलेलें विंध्य पर्वताचें उल्लंघन, त्यानें दक्षिणेंत केलेली आश्रमाची स्थापना वगैरे गोष्टी याची साक्ष देतात. दक्षिणेंत अगस्त्यमलय या नांवाचा एक पर्वत आहे यांतील मलय या शब्दाचा अर्थच तामिल भाषेंत पर्वत असा होतो.

अपरांत अथवा कोंकण म्हणून संस्कृत वाङ्मयांत उल्लेखिलेला प्रांत भृगुवंशीयांनीं आर्य संस्कृतीच्या कक्षेंत आणला ही गोष्ट परशुरामाची कथा व पश्चिम किनाऱ्यावरील कांहीं स्थानांचीं नांवें यांवरून स्पष्ट होते. केरळोत्पत्ति आणि सह्याद्रिखंड हे ग्रंथ भार्गवरामानें तेथील वसाहत करून मलबार व कोंकण या भागांत ब्राह्मणांस स्थापन केलें असें सांगतात. तसेंच भडोचचें प्राचीन नांव भृगुकच्छ अथवा भरुकच्छ असून तेथें भार्गव ब्राह्मण म्हणून ब्राह्मणांची एक जात आहे. प्रसिद्ध कन्हय्यालाल मुनशी हे भडोचचे भार्गव ब्राह्मण आहेत. तसेंच परशुरामाचीं चिपळूणसारख्या ठिकाणीं असणारीं मंदिरें यावरून भृगुवंशीयांनीं प्रथम त्या भागांत वसती केली असें दिसतें. सातारा जिल्ह्यांतील भुइंज येथें भृगुऋषीचा आश्रम असल्याची दंतकथा असून तेथें एक आश्रमाचें स्थान अद्यापि दाखवितात. रामानें दक्षिणेंत स्वारी केली त्या वेळींहि त्याला वानर, ऋक्ष यांसारखे जंगली लोक आढळले व कांहीं शबरांसारखे रानटी लोक आढळले असें वर्णन आहेच.

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर प्रथमतः आर्यलोक पूर्वअफगाणिस्थान व पंजाब या प्रदेशांतच वसाहत करून होते हें अगदीं निर्विवाद आहे. तेथून ते पूर्वेकडे वळले व ब्रह्मावर्तापर्यंत—अर्वाचीन ठाणेश्वरापर्यंत—त्यांनीं वसाहत केली. येथें वैदिक धर्म व वर्णाश्रमव्यवस्था अस्तित्वांत आल्यानंतर त्यांनीं हळुहळू पूर्व व दक्षिण या दिशांनीं प्रसरून हिमालय व विंध्य या दोन पर्वतांमधील जवळजवळ सर्व प्रदेश व्यापिला. बराच काळपर्यंत विंध्य ही त्यांच्या वसाहतीची दक्षिण सरहद्द असावीसें दिसतें. कारण मनु व पतंजली यांनीं आर्यावर्त—आर्यांचा राहण्याचा प्रदेश—म्हणून याच प्रदेशाचा उल्लेख केला आहे. (मनु २. २३ व पातंजल महाभाष्य २. ४. १० पहा.) या पर्वताच्या वायव्य-

भागाला 'पारियात्र' असें नांव दिलेलें आढळतें. यावरून साधारणतः ही डोंगरांची रांग त्यांच्या यात्रेची म्हणजे दळणवळणाची सरहद्द असावी. कांहीं कालानंतर अगस्ति मुनीनें विंध्य पर्वतास उंच न वाढण्याची ताकीद देऊन तो ओलांडून दक्षिणेंत आपला आश्रम स्थापून दक्षिणेकडे येण्याचा व वसाहत करण्याचा मार्ग काढला.

विदर्भ-वऱ्हाड हीच आर्यांची दक्षिणेंतील पहिली वसाहत असावी. कारण सुग्रीवानें आपल्या अनुचरांस विदर्भ, ऋचीक, महीपक या देशांत व गोदावरीच्या कांठीं व दंडकारण्यांतहि सीतेचा व तिचें हरण करणाऱ्या दुष्ट रावणाचा शोध करण्यास सांगितल्याबद्दल रामायणांत उल्लेख आहे (रामायण ४. ४१). यावरून असें दिसतें कीं, गोदावरीच्या आसपासचा प्रदेश म्हणजे दख्खन—म्हणजेच अगदीं संकुचित अर्थानें महाराष्ट्र हा देश—त्या वेळीं अरण्यच होता व विदर्भांत मात्र वसति होती. शिवाय अगस्ति ऋषीनें दैवी शक्तीनें एक मुलगी उत्पन्न करून ती विदर्भांच्या राजास दिली व नंतर ती मोठी झाल्यावर तिला मागणी घातल्याची महाभारतांतील कथा विश्रुतच आहे (महा. पर्व ३, अध्याय ९६. ९७). रामायणांतहि राम बरेच दिवस दंडकारण्यांत गोदावरीच्या कांठीं पंचवटींत, अगस्तीच्या आश्रमापासून सुमारें दोन योजनांवर असलेल्या आपल्या आश्रमांत राहत असल्याचें वर्णन आहे. (रामा. ३. अध्या. १३).

'दंडकारण्य म्हणजे अर्वाचीन महाराष्ट्र' व त्यांत गोदावरी इ. नद्या आहेत हें वरील विधानांवरून स्पष्ट दिसतें. हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें, कोणतेंहि धार्मिक कृत्य करतांना तें कोणत्या प्रदेशांत होत आहे याचा, संकल्पांत उच्चार करावा लागतो. व त्याप्रमाणें अशा वेळीं महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण 'महाराष्ट्रे' असें न म्हणतां त्या ऐवजीं 'दंडकारण्ये देशे' असा उच्चार करतात. सहाशें वर्षांपेक्षांहि जास्त पूर्वी लिहिलेल्या हेमाद्रीच्या व्रतखंड नामक ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत अर्वाचीन देवगिरी-दौलताबाद हें दंडकारण्याच्या सरहद्दीवर असल्याचें म्हटलें आहे. यावरून विदर्भानंतर दण्डकारण्यांतच प्रथम आर्यांनीं दक्षिणेंत वसाहत केली.

जरी महाराष्ट्र हा आर्यांनीं सर्वांत शेवटीं व्यापलेला प्रदेश होय, तरी आर्यांनीं तो इतर कोणत्याहि वसाहतीपेक्षां अधिक पूर्णपणें पादाक्रांत केला. पूर्वीप्रमाणें येथेंहि त्यांनीं मूळच्या रानटी रहिवाशांस जंगलांत, डोंगर-दऱ्यांत हांकून लावलें व त्यांपैकीं कांहींना आपल्यांत सामील करून घेतलें. उत्तर हिंदुस्थानांतील भाषांप्रमाणेंच मराठी ही संस्कृतपासून निघालेली आहे. या बोलींच्या प्राचीन प्रतिनिधि ज्यांना आपण मानूं अशा महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पाली या भाषांत मूळ संस्कृत उच्चाराचे बरेच विकृत विकार आढळतात व हे विकार कांहीं थोड्याशा ठोकळ नियमानें झालेले आहेत. या प्राकृत शब्दांच्या उच्चारांत कसा फरक कां व कसकसा पडत गेला हें सांगणें फार कठीण आहे; कारण ही क्रिया अतिशय हळुहळू पण बराच काळपर्यंत अविरत चालू असते. उच्चारांशिवाय इतरहि फरक या भाषांतून एवढ्या अवधींत व्हावयास पाहिजे होता, पण तसा फरक झालेला दिसत नाहीं; कारण त्या संस्कृतपेक्षां विशेष भिन्न आहेत असें नाहीं.

यावरून या अपभ्रष्ट उच्चारांचें एकच कारण दिसतें तें हें कीं, आर्यांच्या सहवासांत राहणाऱ्या मूळ रानटी रहिवाशांना संस्कृत भाषा बोलावी लागली व ती त्यांना योग्य पद्धतीनें उच्चारतां आली नाहीं व तेच अपभ्रष्ट विकृत उच्चार भाषेंत रूढ झाले असावेत. संस्कृत भाषेंत न आढळणारे कांहीं उच्चार व शब्द प्राकृत भाषेंत आहेत यावरून या सिद्धांतास पुष्टी मिळते.

यावरून असें अनुमान निघतें कीं, जसजसे आर्यलोक पुढें पुढें सरकत गेले तसतसें त्यांचें व मूळ (रानटी) रहिवाशांचें संघर्षण होत जाऊन त्यांपैकीं बरेच आर्यांत सामील केले गेले. ते आर्यांची भाषा शिकले पण त्यांनीं आपल्या मातृभाषेंतील कांहीं उच्चारविशेष व कांहीं शब्द तसेच संस्कृतमध्यें घुसडून दिले असावेत. उत्तर हिंदुस्थानांतील आर्यांच्या वसाहतीपासून तहत मराठी प्रांतापर्यंत अशी स्थिति होती.

येथेंप्रमाणें आर्यांना दंडकारण्यांत वसाहत करीपर्यंत पूर्ण यश आलें. ते अधिकाधिक दक्षिणेकडे व पूर्वसमुद्र किनाऱ्याकडे वळले व त्या प्रदेशांतील रहिवाशांत त्यांनीं आपली संस्कृति व भाषाहि पसरविण्याचा उपक्रम केला. पण त्यांना या बाबतींत विशेष यश आलें नाहीं. उलट आर्यांनाच या प्रदेशांतील मूळ रहिवाशांची भाषा व संस्कृति थोडथोडी उचलावी लागली. दक्षिणेंतील कानडी, तेलुगु, तामील या भाषा संस्कृत भाषेहून अगदीं भिन्न आहेत व दक्षिणेंतील कला उत्तरेकडील कलांपेक्षां भिन्न आहेत, याचें कारण हेंच होय. आर्यांचें हें दक्षिणेकडील आक्रमण त्यांच्या उत्तरेकडील आक्रमणाप्रमाणें जोरकस कां होऊं शकलें नाहीं याचें कारण अगदीं उघड आहे.

उत्तरेंत आर्यांचा रानटी लोकांशींच संबंध आला त्यामुळें त्यांचेवर आर्यसंस्कृति व आर्यभाषा ह्या आर्यांना सहज लादतां आल्या. परंतु दक्षिणेकडील या नव्या वसाहतीची स्थिति अगदींच उलट होती. येथें आर्यांच्या आक्रमणाच्या अगोदर-पासूनच सुसंघटित समाज व राज्यें अस्तित्वांत होतीं. द्राविड लोकांत शिल्पकलेची वाढ पुष्कळच झाली होती ही गोष्ट, दक्षिणेंतील भव्य शिल्पकामें यांवरून प्रतीत होते, एवढेंच नव्हे तर कलिंगादि देशांतील लोकांनीं ज्या पूर्वेकडे वसाहती केल्या व सयाम वगैरे देशांत अंकोरवात, अंकोरथोम सारखीं भव्य मंदिरें उभारलीं त्यांवरून स्पष्ट होते. रामायणांतील मार्गें सांगितलेल्या सुग्रीवाच्या उतान्यांत दक्षिणेकडील चोल, पांड्य, केरल इ. देशांचा उल्लेख आहे. त्याप्रमाणेंच पांड्यांच्या राजधानीचा दरवाजा सुवर्णानें व रत्नांनीं शृंगारलेला होता इ. उल्लेख आहे. तसेंच सेतुबंधनाचें काम नल या वानरानें केलें ही गोष्टहि लक्षांत घेण्यासारखी आहे. इतर संस्कृत ग्रंथांतूनहि या देशांचा, त्यांतील लोकांचा व राजांचा निर्देश आहे.

महाराष्ट्राची भाषाः—रा. राजारामशास्त्री भागवत आपल्या मराठ्यांच्या संबंधानें चार उद्गारांत मराठीचें वर्चस्व प्रतिपादन करतांना म्हणतात कीं, 'शेषं महाराष्ट्रिवत्' हें प्राकृतप्रकाशाचें अगदीं शेवटलें सूत्र, 'बाकी सर्व मऱ्हाठी भाषेप्रमाणें शौरसेनी भाषेचे नियम आहेत असें समजावें' हा या सूत्राचा अर्थ होय. ज्यांस आपण 'बालभाषा' म्हणतों त्यांमध्यें पूर्वीच्या काळीं 'शौरसेनी' ही होती. 'शूरसेन' म्हणजे मथुरामंडळ, या प्रांताची जी भाषा ती शौरसेनी. उच्च जातीच्या व कुलीन स्त्रिया नाटकांत हीच भाषा बोलत.

शौरसेनी भाषेची एक प्रकृति जशी संस्कृत तशीच दुसरी प्रकृति 'महाराष्ट्री' उर्फ अति प्राचीन मराठी असें कात्यायन म्हणतो. शौरसेनीपासून पैशाची व मागधी निघाल्या. तर मग सर्व बालभाषांचें मूळ प्राचीन मऱ्हाठी असा सिद्धांत करण्यास प्रत्यवाय नाहीं. 'गाथांची' भाषा महाराष्ट्री असें आलंकारिक म्हणतात. यावरून गाण्याची भाषा प्राचीन काळीं 'महाराष्ट्री'च होती असें म्हणावें लागतें.

कात्यायनाच्या शेवटच्या सूत्रांतील महाराष्ट्री व प्राकृत हे शब्द जवळ जवळ पर्याय आहेत. प्राकृत = प्रकृतेः आगतम्। प्रकृतिश्च संस्कृतम्। अशी ब्राह्मण पंडितांनीं व्युत्पत्ति केली आहे. पण सर्व प्राकृत शब्द कांहीं संस्कृत भाषें-तून आलेले नव्हत यांत संशय नको. तशांत 'प्रकृति' शब्दहि संस्कृताचा वाचक नाहीं. कात्यायनास जर ही प्राकृत शब्दाची व्युत्पत्ति पसंत असती तर 'शेषं महाराष्ट्रिवत्' हें सूत्रच त्यानें रचलें नसतें. शौरसेनीची प्रकृति संस्कृत हें तर त्यानें प्रथमच सांगितलें आहे. तेव्हां प्राकृत यांतील मूळचा शब्द 'पाअड' होय. 'पाअड भाषा' = प्रकट भाषा. कारण पाअड शब्दाच्या जवळजवळ संस्कृतांत प्रकट हा शब्द येतो, अर्थात् सर्व लोकांचा व्यवहार व दळणवळण जींत चालतें ती प्रकट = प्राकृत भाषा होय. अर्थात् संस्कृत भाषा सर्वसाधारण नव्हती. ब्राह्मणांनीं आपल्या बुद्धिप्रभावानें जिला धर्मभाषेचें संस्कृत = तकतकीत रूप दिलें ती संस्कृत, या शब्दाबरोबर मेळ दिसावा म्हणून कांहीं काळानें, 'पाअड' या शब्दाचें प्रकट याऐवजीं प्राकृत असें रूप रूढ झालें. त्यावरून प्राकृत या शब्दाचा अर्थ दररोज पाहण्यांत येणारें = क्षुल्लक असा झाला. प्राचीन काळींहि प्राकृत ही स्वतंत्र भाषा होती. कारण वेदांगांपैकीं शिक्षेंत 'प्राकृते संस्कृते चापि' असा उल्लेख आहे. तेव्हां महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी व पैशाची या सर्व जितक्या पाअड भाषा होत्या तितक्या प्राकृत झाल्या व या प्राकृत भाषांचें 'प्राकृतप्रकाश' नांवाचें व्याकरण कात्यायनानें प्रथम लिहिलें. ज्याप्रमाणें इंग्रजी भाषेच्या मातृस्थानाचा मान सॅक्सन भाषेस (ग्रीक, लॅटिन इ. भाषांस न मिळतां) मिळाला आहे त्याचप्रमाणें शौरसेनीच्या मातृपदाचा मान संस्कृत इ. भाषांस न देतां एकट्या प्राचीन 'मराठीस' दिला पाहिजे. एव्हांच्या मराठीची आई अति प्राचीन मराठी, जीस 'महाराष्ट्री' असें कात्यायन म्हणतो ती अर्वाचीन मराठीचीच नव्हे तर अर्वाचीन गुजराथी व हिंदी या भाषांचीहि जननी आहे असें यावरून रा. रा. भागवत म्हणतात. ब्राम्हणांच्या संबंधानें थोडेबहुत संस्कृत शब्द आंत शिरले म्हणून मराठीची संस्कृत ही आई होणें शक्य नाहीं. या महाराष्ट्रीच्या दोन प्रकृति होत. एक प्रकृति म्हणजे संस्कृताचें पूर्वरूप ज्यास त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत 'मानवी रूप' म्हटलें आहे तें आणि दुसरें 'पोट्ट, चुक, भुल्ल' असे शब्द जींतून आले ती 'दानवी' = द्राविडी प्रकृति होय. संस्कृताचें जें 'आर्प' रूप त्याचा कोणत्याहि मराठीशीं बिलकुल जन्यजनक भाव नाहीं.

उलट रा. रा. राजवाडे म्हणतात कीं, 'मूळचा एक अत्यंत प्राचीन आर्य समाज. त्यापासून दुसरा एक आर्य समाज झाला. ह्या दुसऱ्या आर्यसमाजापासून वैदिक व प्राचीन महाराष्ट्रक समाज झाला. वैदिक समाजापासून

संस्कृत भाषा बोलणारा समाज झाला. आणि प्राचीन महाराष्ट्रसमाजापासून अर्वाचीन महाराष्ट्रसमाज झाला. हा अर्वाचीन महाराष्ट्रसमाज म्हणजेच महरट्ट वसाहतवाल्यांचा समाज. कविता करणारे मंत्रद्रष्टे असे जे शिष्ट ऋषि ते वैदिक व संस्कृत भाषा बोलत. राजधानींत राहणारे उच्च क्षत्रिय व त्या नगराध्यक्षांच्या आश्रयानें राहणारे उच्च शिष्ट ब्राह्मण प्रथम वैदिक व नंतर संस्कृत भाषा वापरीत. नगरापासून दूर राहणारे जे ग्रामकूट, विषयकूट, व राष्ट्रकूट म्हणजे पाटील, देशमूख व सरदेशमुख त्यांना उच्च ब्राह्मणांची व क्षत्रियांची भाषा परिचित नसे. ते अहम्मिपक्षाची जुनी भाषा बोलत. हा प्रकार सध्यांही आपण पाहतों. (पुण्यासारख्या शहरांतील ब्राह्मण व मराठे जी शिष्ट मराठी भाषा बोलतात ती शिष्ट मराठी भाषा, खेड्यांतील पाटील, देशमुख, ब्राह्मण यांच्या बोलण्यांत येते.) तोच प्रकार अडीच हजार वर्षांपूर्वी महरट्टांच्या भाषेचा होता. खेड्यांतील पाटील कुळकर्ण्यांच्या मराठी भाषेला शिष्ट मराठी भाषेचा अपभ्रंश म्हणून कित्येक वैय्याकरणी हलगर्जीपणानें नांव ठेवतात. परंतु ही निव्वळ अवास्तव निंदा आहे. खेड्यांतील पाटील कुळकर्णी वर्तमान शिष्टमराठीचा अपभ्रंश बोलत नाहींत, तर जुन्या मराठींतील रूपें बोलत असतात. उदाहरणार्थ, 'करत्यात, जनूं, इवलें, वाइच,' हीं रूपें वर्तमान शिष्ट मराठीचे अपभ्रंश नव्हत; हीं रूपें जुनीं मराठी आहेत. त्याप्रमाणेंच प्राचीन काळीं वैदिक भाषेची माता जी अहम्मि भाषा तींतील रूपें प्रांतांतील व खेड्यांतील हे राष्ट्रक किंवा राष्ट्रिक किंवा रट्टक किंवा रट्ट लोक बोलत. ही प्राचीन महरट्ट भाषा घेऊन महरट्ट वसाहतवाले दक्षिणारण्यांत शिरले; व नवीन वसविलेल्या गांवांचीं नांवें आपल्या बोलींतील लकबीप्रमाणें उच्चारूं लागले.

महरट्ट क्षत्रिय एकटेच वसाहत करण्यास गेलेले नव्हते. त्यांनीं आपल्याबरोबर आपले पुरोहितहि नेलेले होते. ह्या पुरोहितांपैकीं जे सुशिक्षित व शास्त्रसंपन्न होते ते अर्थात् पाणिनीय संस्कृत भाषेंतील उच्चाराप्रमाणें बोलत. केव्हांहि ब्राह्मणांची संख्या अत्यल्प पडल्यामुळें व क्षत्रियादि लोकांची संख्या बेसुमार जास्त असल्यामुळें महरट्ट उच्चारांचा पगडा अतोनात वाढला. व सध्यां आपणांस ऐकूं येतात तशासारखे उच्चार प्रचलित झाले. ह्या प्राचीन महाराष्ट्री भाषेचा प्रपंच पाणिनीनें केलेला नाहीं. तसेंच तिसऱ्या वैदिक भाषेच्या पूर्वज ज्या दुसरी व पहिली वैदिक भाषा त्यांचा निर्देशहि पाणिनीनें केला नाहीं. पाणिनी हा कांहीं ऐतिहासिक निरुक्तकार नव्हता. त्याचें काम प्रचलित शिष्ट, संस्कृत भाषा व वेदभाषा ह्यांचें व्याकरण रचण्याचें होतें. पूर्व, पश्चिम व उत्तर दिशांकडील देशांत शिष्टांच्या बोलण्यांत जे रूपभेद येत ते त्यानें काळजीनें नमूद करून ठेवले. अशिष्ट जे खेडवळ त्यांच्या ग्राम्य भाषेकडे त्यानें जाणून किंवा नेणून लक्ष्य दिलेलें नाहीं. बाकी पाणिनीच्या काळीं संस्कृत भाषेखेरीज इतर सोदर प्राकृत भाषा प्रचलित होत्या यांत बिलकुल संशय नाहीं. पाणिनीच्याहि पूर्वी प्राकृत भाषांना व उच्चारांना म्लेंच्छ ऊर्फ अस्पष्ट भाषा व उच्चार म्हणण्याची चाल होती. ब्राह्मणांनीं म्लेंच्छ उच्चार करूं नये, असे इशारेहि ब्राह्मणग्रंथांतून पाणिनीच्या पूर्वीच दिले गेले होते. या सर्व विवेचनाचा इत्यर्थ इतकाच कीं, महरट्ट वसाहतकार वैदिक भाषेची सोदर जी प्राचीन प्राकृत महाराष्ट्री भाषा ती बोलत.'

आतां आपण वर पाहिलें आहेच कीं, आर्यांचा विस्तार जसजसा दक्षिणेंत होत गेला तसतसा त्यांचा अनेक असंस्कृत राष्ट्रजातींशीं संबंध येत गेला. आर्यांच्या आगमनापूर्वी येथें कोणत्याच लोकांची वस्ती नसून दण्डकारण्य वगैरे भाग केवळ निर्मनुष्य होता असें म्हणणें सयुक्तिक दिसत नाहीं. अगस्ति-कथेमध्यें किंवा राम दण्डकारण्यांत राहिला असतां त्याचा शबर-राक्षसादि लोकांशीं व नंतर वानर, ऋक्ष वगैरे लोकांशीं संबंध आला वगैरे गोष्टींवरून येथें मनुष्यवस्ती पूर्वीपासून असली पाहिजे. अर्थात् उत्तरेकडे आर्यावर्त, कीकट वगैरे भागांत ज्या राष्ट्रजातींची वस्ती होती त्यांपेक्षां या जाती निराळ्या असल्या पाहिजेत व त्यांचीं नांवें प्राचीन ग्रंथकारांस अपरिचित असलीं पाहिजेत या गोष्टी खऱ्या आहेत; पण येथें मनुष्यवस्ती असून त्यांची प्राथमिक अवस्थेंतील एखादि भाषा असली पाहिजे व त्यांच्या दैनिक गरजा भागविणाऱ्या वस्तूंचे निदर्शक शब्द त्यांच्या भाषेंत रुसले पाहिजेत या गोष्टी निर्विवाद होत. तसेंच आर्यांचें दक्षिणेंत आगमन निरनिराळ्या वेळीं व निरनिराळ्या मार्गांनीं व संघांनीं होत गेल्यामुळें मध्यंतरीं असलेल्या सर्व प्रकारच्या लोकांशीं, भाषांशीं व परिस्थितींशीं त्यांचा निरनिराळ्या वेळीं संबंध आल्यामुळें, त्यांच्या राहणीवर, आचारविचारांवर व भाषेवर अनेक प्रकारच्या भिन्नकालीन भिन्न गोष्टींचा संस्कार झाला असला पाहिजे. संस्कृत भाषेवरहि द्राविड भाषांचा संस्कार कांहीं बाबतींत झाल्याचें आम्ही दाखविलेंच आहे. (म. ज्ञ. को., वि. २, प्रस्तावना पृ. ५९ पुढें) प्रत्यक्ष संस्कृत भाषेंत मूर्धन्यवर्ण व कंबल, लांगल, लिंग, नीर इत्यादि शब्द

कोल द्राविड भाषांतून गेले आहेत. याकरितां महाराष्ट्रांत अखेरीस स्थायिक होऊन राहणाऱ्या व राष्ट्रस्वरूप पावणाऱ्या लोकांची भाषा ही अनेक लोकांच्या व भाषांच्या भिन्नकालीन संस्कारांनीं बनलेल्या भाषेचें स्वरूप पावली असली पाहिजे व तसे अनेक विशेष तिच्यामध्यें आढळतात. कांहीं नित्याच्या व्यवहारांतील प्राथमिक गरजा भागविणाऱ्या वस्तूंचीं नांवें आपणांस संस्कृतेतर भाषेपासून बनलेलीं आज मराठीमध्यें प्रचलित असलेलीं आढळतात. म्हणून आर्यांपासून इतरांनीं जरी त्यांची भाषा मुख्यतः घेतली तरी आर्यांनींहि इतर असंस्कृत लोकांच्या भाषेंतील कांहीं शब्द व लकबी घेऊन सध्यांची आपली मराठी भाषा बनविली ही गोष्ट स्पष्ट आहे. मराठी भाषेची ही बनावट कशी होत होत गेली हें पुढील विभागाच्या प्रस्तावनेंत आम्ही दाखविणार आहों.

महाराष्ट्रींतील ग्रंथः—आतां या महाराष्ट्रांतील प्रचलित मराठीची जी प्रकृति महाराष्ट्री तीमधील वाङ्मयाचा थोडक्यांत परिचय करून घेऊं. ज्याप्रमाणें संस्कृत वाङ्मयांत त्याचप्रमाणें प्राकृत वाङ्मयांतहि महाराष्ट्र व विदर्भ यांनीं मोठी कामगिरी बजावली आहे. प्राचीन प्राकृत वैयाकरण वररुचि यानें चार प्राकृत भाषांचें वर्णन केलें आहे; शौरसेनी, महाराष्ट्री, मागधी, व पैशाची. यांपैकीं शौरसेनी म्हणजे मथुरेकडील, मागधी म्हणजे बहारकडील, हें सर्व पाश्चात्य व पौरस्त्य विद्वानांना मान्य आहे. महाराष्ट्री म्हणजे महाराष्ट्रांतील प्राकृत असें बऱ्याच विद्वानांचें म्हणणें आहे. परंतु होर्नेल यांचें म्हणणें असें आहे कीं, महाराष्ट्री म्हणजे महाराष्ट्र देशाची भाषा असा अर्थ नव्हे, तर महाराष्ट्री हें नांव त्या प्राकृत भाषेला केवळ स्तुत्यर्थ दिलेलें आहे (मोठ्या राष्ट्राची भाषा). तें मोठें राष्ट्र म्हणजे दुआब व राजपुताना हा प्रदेश होय. ग्रीअर्सनचेंहि असें म्हणणें आहे कीं, महाराष्ट्री व हल्लींची मराठी यांचा निकट संबंध आहे हें अजून सिद्ध झालें नाहीं. देशाच्या किंवा लोकांच्या नांवावरून भाषेला नांव देण्याची पद्धत सार्वत्रिक आहे. यावरूनच महाराष्ट्री ही महाराष्ट्राची भाषा असली पाहिजे असें दिसतें. परंतु याला पुष्टि देणारीं आणखीहि कांहीं प्रमाणें आहेत. ' महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबंधादि यन्मयम् ॥ ' दंडी-काव्यादर्श, १. ३४. दंडीनें म्हटल्याप्रमाणें ही महाराष्ट्री प्राकृत भाषांत इतकी श्रेष्ठ होती कीं, पुढें पुढें तिचें महाराष्ट्री हें नांव जाऊन तिला नुसतीच प्राकृत म्हणूं लागले. उ. ' प्राकृत संस्कृत मागध पिशाच भाषाश्च शूरसेनीच । षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देश विशेषादपभ्रंशः ॥ ' रुद्रट, काव्यालंकार २. १२. या ठिकाणीं वररुचीनें वर्णिलेल्या मागधी, शौरसेनी व पैशाची ह्या त्याच नांवांनीं प्रचलित आहेत व संस्कृत व अपभ्रंश ह्या निराळ्याच असल्यामुळें प्राकृत म्हणजे महाराष्ट्रीच होय. लक्ष्मीधरानें आपल्या षड्भाषाचंद्रिकेंत ' तत्र तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोद्भवं विदुः । ' असें म्हटलें आहे. तथापि महाराष्ट्री ही भाषा पाली किंवा अर्धमागधीप्रमाणें कोणत्याहि पंथाची धर्मग्रंथांची भाषा नसल्यामुळें केवळ महाराष्ट्री भाषेंत असें प्राकृत वाङ्मय फारसें आढळत नाहीं. सेतुबंध, सप्तशती व कर्पूरमंजरी हेच महाराष्ट्रीमधील उपलब्ध असलेले प्रमुख ग्रंथ होत. सेतुबंध हा ग्रंथ महाराष्ट्रींत आहे म्हणून दंडीचें मत आहे. या ग्रंथाचा कर्ता प्रवरसेन म्हणून होता असें हर्षचरित्रावरून कळतें. बाणभट्ट प्रवरसेनाची इतकी स्तुति करतो आहे यावरून तो बराच पूर्वीं झाला असला पाहिजे. हा प्रवरसेन कोण हें निश्चित नाहीं. राजतरंगिणींत काश्मीरचा प्रवरसेन म्हणून एक राजा होता, असें सांगितलें आहे. तोच या ग्रंथाचा कर्ता असावा असें कांहींचें म्हणणें आहे. या ग्रंथाच्या कांहीं हस्तलिखित प्रतींत कालिदासानें तो केलेला आहे असा मजकूर आहे. म्हणून तो ग्रंथ कोठें लिहिण्यांत आला हें निश्चितपणानें सांगतां येत नाहीं.

हाल किंवा सातवाहन याचा प्राकृत सुभाषितांचा ' सप्तशती ' म्हणून एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. हाहि ग्रंथ प्राचीन आहे. बाणानें या ग्रंथाची स्तुति केली आहे. सातवाहन कुळांतील राजांपैकीं सिरिपुळुमायि हा विदर्भ देशाचा राजा होता हें वर उल्लेखिलेल्या नाशिकच्या लेण्यांतील उताऱ्यावरून कळेल. त्या शिलालेखांत पुळुमायीला सातवाहन कुळाच्या यशाची प्रतिष्ठापना करणारा असें म्हटलें आहे. आतां सप्तशतीचा कर्ता सातवाहन कोणता हें जरी निश्चित नसलें तरी हा ग्रंथ नर्मदा नदी, विंध्य व गोदावरी यांच्यामध्यें कोठेंतरी लिहिला गेला असावा यांत कांहीं संशय नाहीं. या ग्रंथांत गोदा नदीचा उल्लेख दहा बारा वेळां, विंध्यपर्वताचा सहासात वेळां, नर्मदेचा तीनदां, तापी नदीचा एकदां याप्रमाणें आला आहे. नर्मदा नदी सर्व नद्यांमध्यें श्रेष्ठ आहे असें म्हटलें आहे.

यावरून वर म्हटल्याप्रमाणें सप्तशती हा ग्रंथ महाराष्ट्रांतच लिहिण्यांत आला व त्याची भाषा ही महाराष्ट्री आहे; म्हणून प्राचीन महाराष्ट्री ही महाराष्ट्राची भाषा होती. शिवाय त्या सप्तशतींत हल्लींच्या

मराठींत सांपडणारे अनेक शब्द बहुतेक जसेच्या तसेच सांपडतात. उ० भण्डण = भांडण, बोल्लिस्सम् = बोलेन, वाहुल्लअं = वाहुलें, वेल्लहल = वेल्हाळ, वइ = वई, संघाडि = सांगाडी, सांगड, इ.

कर्पूरमंजरीचा कर्ता राजशेखर याला त्या ग्रंथाच्या हस्तलिखित प्रतींत अनेक ठिकाणीं महाराष्ट्रचूडामणी असें म्हटलेलें आहे. त्याचा पणजा अकालजलद यालाहि राजशेखरानेंच आपल्या बालरामायणांत महाराष्ट्रचूडामणी असें म्हटलें आहे. कर्पूरमंजरींतील श्लोक महाराष्ट्रीय आहेत. ह्या ग्रंथांत अनेक शब्द हल्लींच्या मराठींत आढळतात तसे आले आहेत. उ० पक्खाउज्ज (पखवाज), ढिल्ल = ढिला, इ. यानंतर आपणांस ज्ञानेश्वरकालीन व महानुभावी वाङ्मयांस प्रारंभ झाल्याचें आढळतें व तत्कालीन भाषेचें स्वरूप ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु व महानुभावी ग्रंथांत दृष्टीस पडतें.

महाराष्ट्रांतील प्राचीन राजवंशः—पुराणांतरीं निर्देशिलेल्या राजवंशांपैकीं मौर्यवंश हा अति प्राचीन होय. या राजवंशाचा मूळ पुरुष चंद्रगुप्त असून या वंशांत एकूण दहा राजे झाल्याचा पुराणांत उल्लेख आहे. डॉक्टर कर्न यांच्या मतें या वंशाच्या राजवटीस खि. पूर्व ३२२ व्या वर्षी प्रारंभ झाला. मौर्यांची सत्ता महाराष्ट्रावर असल्याबद्दल अशोकाचीं शिलाशासनें याच्या चारी बाजूंस आढळतात यावरून अनुमान निघतें. या घराण्यांतील शेवटचा राजा बृहद्रथ यास त्याचा सेनापति शुंगवंशीय पुष्यमित्र किंवा पुष्पमित्र यानें ठार करून शुंगवंशाची गादीवर स्थापना केली. या वंशानें खिस्तपूर्व १८५ पासून खिस्तपूर्व ७३ पर्यंत एकूण ११२ वर्षे राज्य केलें. या अवधींत या वंशाचे एकूण दहा राजे झाले. पण या वंशाच्या राजवटीचा शेवटच्या ४५ वर्षांतील राज्यकारभार कण्व किंवा काण्वायन या घराण्याकडे असावा. कारण आंध्रभृत्यासंबंधींच्या पुराणांतील उल्लेखांत 'सिंधुक आंध्रभृत्य कण्व वंश व उरलासुरला शुंग वंश यांचा निःपात करून पृथ्वीवर राज्य करील' असें म्हटलें आहे. शिवाय कण्वांचा शुंगवंश म्हणूनहि उल्लेख आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं मराठेशाहींतील पेशव्यांप्रमाणें शुंगांतर्फे कण्ववंश राज्यकारभार पाहूं लागला. पेशव्यांप्रमाणें कण्वहि ब्राह्मण होते या गोष्टीमुळेंहि वरील तर्कास पुष्टी मिळते. कण्व वंशाच्या या ४५ वर्षांच्या कारकीर्दींत चार राजे झाले. सिंधुक किंवा सिप्रक किंवा शिशुक नांवाच्या आंध्रभृत्यानें कण्वांचा पाडाव करून दक्षिणेंत आंध्रभृत्यांचा किंवा शातवाहनांचा अंमल बसविला. या वंशाची कारकीर्द खिस्तपूर्व ७३ पासून इ. स. २१८ पर्यंत होती. मध्यंतरीं कांहीं काळ या वंशाच्या राजवटीवर शकांनीं आक्रमण करून साधारणपणें ५३ वर्षे राज्य केलें होतें. त्यांपैकीं क्षहरात नहपान व त्याचा जांवई उषवदात यांचा उल्लेख नाशिक व जुन्नर येथील लेखांत आढळतो. या आंध्रभृत्य घराण्यांतील सिमुक किंवा सिंधुक, कृष्ण, शातकर्णी, गोतमीपुत्र, पुलुमायी, यज्ञश्री व मढरिपुत्र इत्यादि राजांचा शिलालेखांत उल्लेख आहे. याच राजवटींत गुणाढ्याचा बृहत्कथानामक पैशाची भाषेंतील ग्रंथ व हालाची महाराष्ट्रीमधील सप्तशती अस्तित्वांत आली. आंध्रभृत्यांच्या नंतरच्या तीन शतकांचा इतिहास जवळ जवळ अज्ञात आहे. त्याबद्दल एवढेंच म्हणतां येईल कीं, इ. स. तिसऱ्या शतकाच्या शेवटापासून तों सहाव्या शतकाच्या शेवटापर्यंत राष्ट्रकूटांचा अंमल असावा; कारण सहाव्या शतकाच्या प्रारंभीं चालुक्यांचें राज्य स्थापन झालें व तें चालुक्यवंशीय जयसिंह यानें राष्ट्रकूट वंशांतील कृष्ण राजाचा पुत्र इंद्र याचा पराभव करून स्थापन केलें असें मिरज, येऊर, येथील ताम्रपटांवरून दिसतें. या राष्ट्रकूट राजांपैकीं पुढील नांवें प्राचीन लेखांत आढळतात. दुर्गराज (५७०), गोविन्दराज, स्वामिकराज, टनराज, धुघासुर, दंतिवर्मन्, इन्द्र (पृछकराज), गोविन्द (पहिला), कर्क (पहिला), आणि इन्द्र (पहिला ७३०). जयसिंह चालुक्यानंतर रणराग व त्यानंतर त्याचा पुत्र पुलकेशी हा गादीवर बसला. हा महान पराक्रमी राजा होऊन गेला. याचें पूर्ण नांव सत्याश्रय श्री पुलकेशी वल्लभ महाराज असें होतें. त्यानंतर कीर्तिवर्मा, मंगलिश, दुसरा पुलकेशी, विक्रमादित्य १ ला, विनयादित्य, विजयादित्य, दुसरा विक्रमादित्य, दुसरा कीर्तिवर्मा असे अकरा राजे इ. स. ७५३ पर्यंतच्या कालावधींत झाले. या सुमारास राष्ट्रकूट वंशानें पुन्हां उचल खाऊन त्या वंशांतील राजा दंतिदुर्ग यानें चालुक्यांवर आक्रमण करून राष्ट्रकूटांच्या राजवटीस प्रारंभ केला. राष्ट्रकूट वंशाच्या इ. स. ७४५ ते ९७३ पर्यंतच्या अमदानीच्या काळांत दंतिदुर्ग, कृष्णराज, गोविंद (दुसरा), ध्रुव, गोविंद (तिसरा), शर्व किंवा अमोघवर्ष, कृष्ण (दुसरा) किंवा अकालवर्ष, जगत्तुंग (दुसरा), इंद्र (तिसरा), अमोघवर्ष (दुसरा), गोविंद (चौथा), अमोघवर्ष (तिसरा), कृष्ण तिसरा, खोटिक व कक्काल असे अनुक्रमानें वीस राजे होऊन गेले. या शेवटच्या कक्काल राजास चालुक्यवंशीय तैलपानें इ. स. ९७३च्या सुमारास जिंकून दक्षिणेंत पुन्हां चालुक्यांचें साम्राज्य स्थापिलें.

तैलपानंतर सत्याश्रय, विक्रमादित्य, जयसिंह, सोमेश्वर इत्यादि दहा राजे या वंशांत इ. स. ११८९ पर्यंतच्या काळांत झाले. शेवटचे राजे दिवसेंदिवस दुबळे बनावयास लागले; त्यामुळें मांडलिक राजांनीं त्यांच्याविरुद्ध बंड पुकारण्यास सुरुवात केली. अशा मांडलिकांपैकींच कलचुरी वंशाचे राजे होत. यांचा मूळ पुरुष जोगमाचा पुत्र पेरमादि हा तिसऱ्या सोमेश्वराचा मांडलिक होता (इ. स. ११२८). यानंतरचा विज्जल हा जगदेकमल्लाचा मांडलिक व पुढें तिसऱ्या तैलाचा सेनापति होता. हा इ. स. ११६१त स्वतंत्र होऊन कल्याणि येथें यानें आपली राजधानी केली. याची स्त्री पद्मावती हिचा भाऊ प्रसिद्ध लिंगायत बसव यानें याचा खून केला. यानंतर सोमेश्वर हा गादीवर आला व त्यानंतर संक्रम, आहवमल्ल व सिंघण या त्याच्या तिघां भावांपासून होयशल बल्लाळ दुसरा यानें हें राज्य घेतलें (इ. स. ११८३-४). चालुक्यांचीं कौटुंबिक भांडणें त्यांच्या दुबळेपणास कारणीभूत होऊन अखेरीस यादववंशीय पांचव्या भिल्लमानें हळूहळू दक्षिणेंतील एक एक प्रांत पादाक्रांत करून, इ. स. ११८९च्या सुमारास यादवांचें साम्राज्य स्थापिलें. यादववंश हा मूळचा उत्तरेंत मथुरेस राज्य करीत होता. तो कृष्णाच्या काळीं द्वारावतीचा किंवा द्वारकेचा राजवंश झाला. याच वंशांतील सुबाहु नांवाच्या बलाढ्य राजाचा मुलगा दृढप्रहार यानें प्रथम दक्षिणेंत चंद्रादित्यपूर किंवा चांदवड या गांवानजीक आपलें लहान राज्य इ. स. ७५४च्या सुमारास स्थापिलें होतें. पुढें या वंशांतील बलाढ्य राजा भिल्लम (पांचवा) यानें चालुक्यांचा बींमोड करून स्वतःस राज्याभिषेक करून देवगिरी किंवा दौलताबाद येथें राजधानी नेली. दृढप्रहारापासून भिल्लमापर्यंतच्या सुमारें ४३७ वर्षांच्या काळांत या वंशाचे तेवीस राजे झाले. भिल्लमानंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाल हा गादीवर बसला व त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा सिंघण यानें सर्व दक्षिणभर यादवांची सत्ता स्थापून गुजरातहि आपल्या अंमलाखालीं आणला. सिंघणानंतर त्याचे नातू कृष्ण व महादेव यांनीं अनुक्रमें इ. स. १२४७ ते १२६० व १२६० ते १२७१पर्यंत राज्य केलें. महादेवानंतर त्याचा पुतण्या रामचंद्र किंवा रामदेव हा इ. स. १२७१त गादीवर बसला. याच महादेव व रामदेव राजांचा प्रधान हेमाद्रि किंवा हेमाडपंत नांवाचा विद्वान ब्राह्मण होऊन गेला. यानेंच मराठींतील मोडी लिपी अस्तित्वांत आणली. यानें चतुर्वर्ग चिंतामणि नांवाचा चारही पुरुषार्थांचें सांगोपांग विवेचन करणारा ग्रंथ लिहिला. रामदेव राजाच्याच कारकीर्दींत मराठींतील कविश्रेष्ठ श्रीज्ञानेश्वरमहाराज उदयास आले व त्यांनीं मराठी भाषेंतील अत्यंत बहुमोल असा ज्ञानेश्वरी-नामक ग्रंथ रचिला. ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं श्रीज्ञानेश्वरांनीं रामदेव राजाचें 'येथ यदुवंश विलास। जो सकळकळा निवास। न्यायानें पोषी क्षितीश। श्रीरामचंद्र ॥' इ. ओव्यांनीं गुणवर्णन केलें आहे. रामदेवावर पुढें इ. स. १२९४मध्यें अल्लाउद्दिन खिलजी यानें स्वारी केली व त्याचा पराभव करून त्याला खंडणी देण्यास लावलें. येथूनच पुढें हळूहळू महाराष्ट्रांतील हिंदु साम्राज्याला उतरती कळा लागून यवनांच्या अंमलास सुरुवात झाली. अर्वाचीन काळाचा इतिहास सर्वांस विश्रुतच आहे.

शातवाहनानंतर कांहीं काल महाराष्ट्रावर एका महाराष्ट्रीय घराण्याची सत्ता असल्याचें कान्हेरी लेण्यांतील लेखावरून दिसतें. यांनीं आपला स्वतंत्र शक सुरू केला होता व त्या शकांतील २४५ व्या वर्षी लिहिलेला वरील लेख आहे. या लेखांत रत्रकूट असें नांव आहे. तें बहुतेक राष्ट्रकूट असावें. व हें एखादें स्थानिक रट्ठी, महारट्ठी अथवा मराठे कुल असून आंध्रभृत्यांच्या काळांत त्यांचें मांडलिक असावें, असें डॉ. भांडारकर म्हणतात. रा. कृ. पां. कुलकर्णी हे त्यास त्रैकूटक वंश असें म्हणतात. विदर्भ देशावर इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापासून सहाव्या शतकापर्यंत वाकाटक घराण्याचें राज्य होतें. व यांनीं आपल्या राज्याचा विस्तार महाराष्ट्राच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर केला होता. या घराण्यांतील राजांसंबंधीं अजंठा वगैरे लेण्यांतील लेखांवरून माहिती मिळते. यांची राजधानी चांद्याजवळील भद्रावती उर्फ भांदक ही असावी. या घराण्यांत विंध्यशक्ति, प्रवरसेन (पहिला), गौतमीपुत्र, रुद्रसेन (पहिला), पृथ्वीसेन (पहिला), रुद्रसेन (दुसरा) व प्रवरसेन (दुसरा) इत्यादि राजे झाले. प्रवरसेन (दुसरा) यास दोन पुत्र होते. त्यांपैकीं पहिल्यास देवषेण नांवाचा पुत्र होता. व देवषेणास हरिषेण नांवाचा पुत्र होता. दुसऱ्या प्रवरसेनाचा दुसरा पुत्र नरेंद्रसेन यास पृथ्वीषेण या नांवाचा पुत्र होता. यांपैकीं दुसरा रुद्रसेन यानें चंद्रगुप्त दुसरा याची बहीण प्रभावती गुप्ता हिच्याशीं विवाह केला होता व तिचीं कांहीं दानपत्रें उपलब्ध आहेत. यांच्यानंतर विदर्भावर राष्ट्रकूटांची सत्ता स्थापित झाली व त्यानंतर चालुक्य आले, वाकाटकांच्या

अमदानींतच समुद्रगुप्तानें दक्षिणेवर स्वारी केली. तो दक्षिणेंत देवराष्ट्र येथपर्यंत जाऊन तेथें त्यानें सागरेश्वर देवालयाची स्थापना केली. रघुवंशांतील रघुदिग्विजयवर्णन याच स्वारीवरून केलें असल्याचा कांहींचा तर्क आहे.

दक्षिण महाराष्ट्रांत कोल्हापूर येथें शिलाहारांचें राज्य महत्वाचें होतें. यांच्यापैकीं भोज (इ. स. १०९८) हा फार प्रख्यात राजा होऊन गेला. या घराण्याचा मूळ पुरुष जतिग हा असून त्यानंतर नायिवर्मा (नायिम्म), चन्द्रराय, जतिग (दुसरा), गोंक, मारसिंह, भोज, बल्लाळ, गंगरादित्य (इ. स. ११०९-११३५), विजयादित्य (विजयार्क ११४२-११५३), व भोज (दुसरा) (इ. स. ११७८-१२०९) हे राजे होऊन गेले.

प्राचीन महाराष्ट्रांतील सामाजिक स्थितिः—फार प्राचीन काळापासून हिंदु समाजाचें चातुर्वर्ण्य हें एक वैशिष्ट्य मानलें गेलें आहे. मूळचे चार वर्ण असून पुढें निरनिराळ्या धंद्यांमुळें अनेक जाती उत्पन्न झाल्या. राष्ट्रकूटांच्या वेळीं जाती व पोटजाती मिळून सोळांपेक्षां बऱ्याच जास्त असाव्या. कल्हणाच्या म्हणण्यावरून त्या ६४ असल्याचें दिसतें. इब्नखुर्दाद्वा हा मुख्य जाती सात असल्याचें सांगतो. ब्राह्मण, क्षत्रिय, सत्क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, चंडाल आणि लहुद किंवा झक्या. धोबी, चांभार, गारुडी, बुरुड, नाविक, कोळी, पारधी, विणकरांतील एक विशिष्ट वर्ग हे अंत्यज म्हणून समजले जात. अस्पृश्यता आतांसारखी त्या वेळींहि तीव्र होती. अस्पृश्यांना राजदरबारांत प्रवेश नसे. राजे लोक त्यांना बाहेरील आंगणांत जाऊन भेटत असत. अस्पृश्यांशीं भाषणहि दोषास्पद मानणारा एक वर्ग त्या वेळींहि समाजांत होता. ब्राह्मण केवळ वेदाध्ययन व विद्यादान यांनींच उपजीविका करीत असत असें नाहीं. वेदाध्ययन व विद्यादान करणारा ब्राह्मणांत एक वर्ग त्या काळीं होता. त्यानें निरनिराळ्या शाळा, विद्यापीठें चालवून विद्याप्रसाराचें कार्य करावें. कांहीं ब्राह्मण सरकारी नोकरींत शिरत व कांहीं वैश्यांना हाताशीं धरून अप्रत्यक्षपणें व्यापारादि धंदे करीत. श्रोत्रिय व षट्शास्त्रसंपन्न ब्राम्हणांला कर माफ असत व त्यांना कायद्यानें देहान्ताची शिक्षा देतां येत नसे. क्षत्रियांत, राजवंशांतील क्षत्रिय किंवा सत्क्षत्रिय व सामान्य क्षत्रिय असे दोन भेद असत. त्यांपैकीं सत्क्षत्रियांना कायद्यानें देहान्त शिक्षा देतां येत नसे. ब्राम्हणांप्रमाणेंच त्यांनाहि या शिक्षेऐवजीं उजवा हात व डावा पाय तोडून टाकण्याची शिक्षा देत असत. ब्राह्मणांना वरील शिक्षेला जोडून डोळे काढण्याची शिक्षाहि देहान्त शिक्षेऐवजीं देत असत. क्षत्रियांनीं निरनिराळे यज्ञ करण्याचा प्रचार विशेष नव्हता. त्यांना वेदाध्ययनाची परवानगी असावी. पण ताम्रपटांतील एकाहि लेखांत राजाचें गोत्र आढळत नाहीं. यावरून राष्ट्रकूटांच्या काळापासून क्षत्रिय धार्मिकदृष्ट्या हळूहळू वैश्य व शूद्र यांच्याच कोटीला घसरत जात असावेसें दिसतें. वैश्य तर या अंमलाच्या पूर्वीपासूनच शूद्रांच्या कोटीस मिळाले होते. बौधायन धर्मसूत्रांत त्यांचा दर्जा शूद्रांइतकाच मानलेला आहे. 'जर कोणी वैश्य किंवा शूद्र वेदाध्ययन करतांना आढळला तर त्याची जीभ कापीत' असें अलबिरुणी म्हणतो. त्यांना आपत्काळीं क्षत्रिय धर्म स्वीकारण्याची परवानगी होती. बरेचसे जैन वैश्यहि सैन्यांत नोकरी करीत. शूद्रांत सच्छूद्र व असच्छूद्र असे भेद मानीत. सच्छूद्रांना ब्राह्मणद्वारा पौराणिक मंत्रांनीं श्राद्ध, संस्कार इ. करण्याचा अधिकार होता. शूद्रांचा द्विजातीय वर्णांची सेवा हा धर्म या काळापूर्वीच नाहींसा होऊन त्यांनीं निरनिराळे किरकोळ धंदे व व्यापार उचलले व तशी त्यांना बृहद्यम, देवल, उशनस् या स्मृतींतून परवानगीहि असल्याचें दिसतें. मुख्य मुख्य जातींतील प्रांतिक पोटभेद त्या वेळीं उत्पन्न झाले नव्हते. चौथा गोविंद राष्ट्रकूट या राजानें उत्तर बंगालांतील पुंड्रवर्धन नगराहून आलेल्या ब्राह्मणासही भूमिदान केल्याचें सांगली येथील एका ताम्रपटावरून दिसतें. आंतर्जातीय अनुलोम विवाह विहित मानले जात. दायभाग व अशौच यांसंबंधीं स्मृतिनियमांवरून असले विवाह बरेच रूढ झाले असावेत असें दिसतें. बाणभट्टाच्या पित्यानें ब्राह्मणी बायको असूनहि शूद्र स्त्रीशीं विवाह केल्याचा हर्षचरिताच्या दुसऱ्या उल्हासांत उल्लेख आहे. प्रतीहार बौकाच्या जोधपूरच्या शिलालेखांत हरिश्चंद्रास एक ब्राह्मण व दुसरी क्षत्रिय अशा दोन स्त्रिया होत्या असा उल्लेख आहे. परंतु असले विवाह या काळाच्या अखेरीं अखेरीस विशेष जनसंमत नसल्याचें दिसतें. आपस्तंब व गौतम या स्मृतींनीं बोधायन सूत्रानें विहित असलेलें आंतर्जातीय भोजन राष्ट्रकूटांच्या काळांत निषिद्ध समजलें जाऊं लागलें. एकत्र कुटुंबपद्धतीच सार्वत्रिक होती. परंतु विभक्त कुटुंबांचीं कांहीं उदाहरणें आढळतात. राष्ट्रकूट गोविंद तिसरा याच्या तोरखेडें येथील ताम्रपटांत दोन भावांना निरनिराळे हिस्से दिल्याचा उल्लेख आहे. चिक्क-बागेवाडी येथील ताम्रलेखांत हल्ल आणि त्याचा भाऊ जज्जुक यांना निरनिराळे हिस्से दिल्याचा उल्लेख आहे. रामचंद्र

राजाच्या पैठण येथील इ. स. १२७१च्या ताम्रलेखांतही वरील गोष्टीस रबळ पुरावा मिळतो. मिताक्षरेंतील वारसा हक्काचे नियम हे त्या वेळच्या रूढीवरूनच बनले असावेत असें दिसतें.

मुलगा नसल्यास बायको अथवा मुली वारस समजल्या जात. स्त्रियांना स्त्रीधनाचा हक्क असे. मुलगा सोळा वर्षांचा झाला असतां विवाहाला योग्य मानला जात असे. मुलीचें लग्न ती बारा वर्षांची होण्याच्या आंतच करीत. राजघराण्यांतील मुली मात्र क्वचित् ऋतुस्नात झाल्यानंतर विवाहित होत असें संयोगितेच्या उदाहरणावरून दिसतें. मामे बहिणीशीं विवाह बराच रूढ असल्याचें दिसतें. दुसऱ्या कृष्णाचा मुलगा जगत्तुंग यानें मामाच्या मुलीशीं विवाह केला होता. चौथा इंद्र याचेंहि उदाहरण देण्यासारखें आहे. अर्थात् असले विवाह त्या काळीं शास्त्रनिषिद्ध नव्हते व आतांहि नाहींत. कारण दाक्षिणात्यांत अद्यापहि असले विवाह प्रचारांत आहेत. राजघराण्यांशिवाय इतरत्र पडद्याची चाल नव्हती, व राजघराण्यांतहि ती उत्तरेकडील लोकांच्या अनुकरणाच्या बुद्धीनें शिरली असावी. सती जाण्याची पद्धत काश्मीरप्रमाणें इकडे सक्तीची नव्हती. ही पद्धत विशेषतः राजघराण्यांतच होती. बहुजन समाजांतून तिचा प्रसार झाला नव्हता. विधवावपनाची चाल त्या काळीं नव्हती. पण ती १७व्या शतकाच्या अगोदर अस्तित्वांत आली असावी असें टॅव्हर्नियर यानें केलेल्या उल्लेखावरून दिसतें. खालच्या जातींशिवाय इतरत्र विधवांचा पुनर्विवाह शिष्टसंमत समजला जात नसे. जमीन एकाच्या नांवावरून दुसऱ्याच्या नांवावर घालणें इ. सारखे व्यवहार साक्षीदारासमक्ष होत, असें कान्हेरी येथील बौद्ध संघास दिलेल्या भूमिदानासंबंधीं शिलालेखावरून दिसतें. जमीन, गांवें इत्यादिकांच्या खात्यांच्या सरकारी कागदावर नेहमींच साक्षी असत असें नाहीं. मात्र असले दस्तऐवज सरकारदप्तरीं पुराव्यासाठीं ठेवीत असत. व जुने करार नवे करतांना त्यांचा उपयोग होत असे. जहागिरीचे, इनामाचे ताम्रपट वंशपरंपरा सांभाळून ठेवावे असा सरकारचा नियम असे व असे ताम्रपट दाखवितां न आल्यास इनामें इ. खालसा केलीं जात. तीन पिढ्यांच्या भोगवट्यानें मालकी हक्क आतांप्रमाणें त्या काळींही संपादितां येत असे. यावरून धर्मशास्त्रांतील दिवाणी कायद्याचा भाग बराचसा तत्कालीन व्यवहारांवरच उभारला गेला असला पाहिजे असें नीलकंठाचें म्हणणें खरें वाटतें. मार्को पोलो व इब्न बतूता या अनुक्रमें १३व्या व १४ व्या शतकांतील प्रवाशांच्या वर्णनांवरून त्या काळापर्यंत हिंदु लोक धोतर नेसत व एक उपरणें पांघरीत असें दिसतें. शिवलेले कपडे अस्तित्वांत आले नव्हते. मार्को पोलो यास सबंध मलबारांत आंगरखा कापतां व शिवतां येणारा एकहि शिंपी आढळला नाहीं. झामोरीनहि एक सैलसें उपरणें पांघरीत असे असें तो म्हणतो. स्त्रियांतून मात्र शिवलेल्या चोळ्यांचा प्रघात असावा असें त्या काळच्या वाङ्मयावरून दिसतें. अजंठ्याच्या लेण्यांवरून पुरुष डोकीला पागोटें अगर फेटा घालीत असें दिसतें. काश्मीरांत मात्र राजपुरुषच डोक्याला कांहीं घालीत.

दाढी वाढविण्याचा प्रघात बराच रूढ असावा असें दिसतें व बांबूच्या छत्र्या वापरण्यांत येत असत असें इत्सिंग या चिनी प्रवाशानें केलेल्या वर्णनावरून दिसतें. हीं कदाचित् आपणांस आज आढळणारीं इरलीं असतील. राष्ट्रकूटांच्या काळानंतर आडनांवांची प्रथा अस्तित्वांत आलीसें दिसतें. कारण राष्ट्रकूटांपर्यंतच्या काळांत ताम्रलेखांतून गोत्रांचाच उल्लेख करीत. यादव राजा कृष्ण याच्या बागेवाडी व बेंडेगिरी येथील ताम्रलेखांत पाठक, द्विवेदी, उपाध्याय, दीक्षित, पंडित, पटवर्धन, घलिसास, वेदार्थद, प्रसन्नसरस्वती, प्रौढसरस्वती हीं आडनांवें सांपडतात. यांपैकीं बरींचशीं हल्लींहि आढळतात. हीं आडनांवें बरींचशीं विद्वत्तेच्या विवक्षित कक्षेचीं वाचक होतीं व नंतर तीं पिढीजाद परंपरेनें रूढ झालीं हें सहज लक्षांत येतें. राजांच्या करमणुकीसाठीं दरबारी नर्तिका किंवा नटहि असत. देवदासींचा प्रघात अकराव्या शतकापूर्वीपासून असावा. कारण राजेश्वराच्या देवळांतील अकराव्या शतकांतील शिलालेखांत राजराज यानें ४०० नर्तिका तंजावरच्या देवळांत पाठविल्याचा उल्लेख आहे. दसरा, रामनवमी, गोकुळाष्टमी, शिमगा इत्यादि उत्सवांच्या वेळीं पौराणिक नाटकें करण्याची प्रथा लोकप्रिय असून तिला राजाश्रयहि होता. राजे लोकांना शिकारीचा नाद होता व त्याकरितां ठिकठिकाणीं राखीव जंगलेंहि होतीं. ग्रह-ज्योतिष व फल-ज्योतिष या शास्त्रांची विशेष प्रगति या काळांत झाली. फलज्योतिषावर लोकांची श्रद्धा दृढ होती. जैन लोकांवरहि या शास्त्रांचा पगडा बराच होता. अपराजित देव, महामंडलेश्वर, गोवुणरस या शिलाहार राजांनीं तर स्वतःला 'शनिवारविजय' हें उपपद मोठ्या अभिमानानें, शनिवारींहि आम्ही जय मिळवितों हें दर्शविण्याकरितां, लावून घेतलें होतें. याशिवाय शकुन अपशकुन इत्यादिकांवर लोकांची व राजांचीहि श्रद्धा असे. देवादिकांना नवस करण्याची प्रथा

रूढ असून "वनहट्टीच्या कोशिराजानें आपल्या प्रजेस रोगराई व इतर त्रास झाल्यास आपण देवाचें दर्शन कधींहि घेणार नाहीं असा देवास धाक घातल्याचा उल्लेख सौंदत्तीच्या एका रट्ट शिलालेखांत आहे. हातांत जिवंत सर्प धरून पातिव्रत्याचा व सच्चारित्र्याचा प्रभाव दाखविण्याची रूढी होती. स्वतःस किंवा राजास पुत्रप्राप्ती होण्याकरितां एखादा मनुष्य देवतेस स्वतःचें शीर अर्पण करण्याचा नवस करीत असे. शरीरानें जरठ व दुर्बळ झालेले लोक केव्हां केव्हां तीर्थक्षेत्रीं जाऊन स्वतः जलसमाधि घेत किंवा जाळून घेत. अर्थात् वरील प्रकार सरसहा रूढ होते अशी कल्पना करून घेऊं नये.

शिक्षणः—त्या काळीं शिक्षणाचा प्रसार सार्वत्रिक नव्हता. ब्राह्मण व वैश्य या दोन वर्णांपैकींच लोक विशेषतः शिकत. ब्राह्मण साधारणपणें वेदशास्त्रादिकांचें शिक्षण घेत व वैश्य लोक हिशेब ठिशेब इ. मामुली शिक्षण घेत. वैश्यांचा शिक्षणापेक्षां व्यावहारिक अनुभवावरच विशेष भर होता.

व्याकरणशास्त्रांत पारंगत असलेल्या ब्राह्मणांस विद्वत्तेच्या दृष्टीनें विशेष मान होता. सरकारी न्यायखात्यांत हुद्याची नोकरी पाहिजे असल्यास धर्मशास्त्राचें सांगोपांग ज्ञान अवश्य होतें. मोठमोठ्या देवाल्यांना जोडलेल्या मठांतून, ब्राह्मणांना दिलेल्या अग्रहारांतून, खाजगी विद्यालयातून उच्च शिक्षणाची सोय केली जात असे. शिवाय खेड्यां-पाड्यांतून खाजगी शिक्षक नेमून गांवठी शाळा चालवीत. या शिक्षकाला धान्याचे रूपानें वेतन देत व विजया दशमी-सारख्या सणाच्या दिवशीं दक्षिणा मिळे. असल्या शिक्षकाला मामुली वैद्यकीय ज्ञान व अर्ज आणि दस्तऐवज लिहिण्याचें ज्ञान असे व या जोड धंद्यांनींहि त्याच्या प्रपंचास बरीच मदत होई.

प्राचीन महाराष्ट्राची आर्थिक स्थितिः—व्यापार, उद्योगधंदे, शेती व परदेशावर आक्रमण हींच पूर्वींच्या काळांतील राष्ट्राच्या संपत्तीचीं साधनें होतीं. देशाची तात्कालीन प्राकृतिक स्थिति ही जवळ जवळ हल्लींच्या सारखीच असल्यानें हल्लींचीच निसर्गसंपत्ति पूर्वीही होती हें साहजिकच आहे. गुजरात, वऱ्हाड व खानदेश हे प्रांत कापसाच्या निपजीकरितां प्रसिद्ध होते. भडोच बंदरांतून बरेंचसें सूत व कापूस निर्यात होत असल्याबद्दल प्राचीन ऐतिहासिक उल्लेख आहेत. शिवाय गुजराथ व ठाणें या प्रांतांतून नीळहि निर्यात होत असे. बारा व तेरा या शतकांत ठाणें व सैमूर येथून सुगंधी द्रव्यांची निर्गत होत असे. महाराष्ट्रांत बाजरी, ज्वारी, व गळिताचीं धान्यें हीं मुख्य असून कर्ना-टकांत या पिकांखेरीज कापूसहि होत असे. कोंकणांत आतांप्रमाणेंच सुपारी, नारळ विपुल होत असून म्हैसूरमध्यें चंदन, साग व टेंभुरणी यांची निपज अतोनात होत असून त्यांची निर्गतहि इतिहासपूर्वकालापासून विश्रुत आहे. भडोच बंदरांतून तांबें परदेशीं जात असे. कडप्पा, बल्लारी, चांदा, बुलढाणा, नरसिंगपूर, अहमदनगर, विजापूर व धारवाड येथेंही थोड्याबहुत प्रमाणावर खाणींतून तांबें काढीत असल्याबद्दल शोध लागला आहे. पूर्वी तांब्याची किंमत हल्लींपेक्षां बरीच महाग होती. १७ व्या शतकांत तीं हल्लींच्या पांचपट होती हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. सोन्याच्या व तांब्याच्या किंमतीचें परस्परप्रमाण १:४८ हें होतें तेंच हल्लीं १:१५०० आहे! यावरून पूर्वी तांबें किती महाग होतें याची कल्पना होईल. कडप्पा, बल्लारी, कर्नुल, गोवळकोंडा येथें अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंत हिऱ्यांच्या खाणी होत्या. राष्ट्रकूटांच्या काळांत मालखेड, व यादवांच्या काळांत देवगिरी हीं जवाहिरांच्या पेठा म्हणून प्रसिद्ध होत्या. वस्त्रें विणण्याचा धंदा हा सर्वांत मोठ्या प्रमाणावर होता व भडोच व द्रविड देशांतून बरेंच कापड परदेशीं जात असल्या-बद्दल पेरिप्लसमध्यें उल्लेख आहे. मीनगर, उज्जैन, गुजराथ, पैठण, तगर, हीं या धंद्याचीं मुख्य ठाणीं होतीं व यांपैकीं बरींचशीं १७ व्या शतकापर्यंतही विणकामाबद्दल प्रसिद्ध होतीं. ठाणें व वारंगळ हीं कापडाची निपज व निर्यात यांकरितां आणि वऱ्हाड व बऱ्हाणपूर हीं शुभ्र चिटाकरितां १३ व्या शतकांत प्रसिद्ध होतीं व तीं अरब-स्तान, पोलंड, कायरो, तुर्कस्थान, इराण येथें जात असत असें मार्को पोलो म्हणतो. पैठण हें रेशमी कापडाकरितां प्रसिद्ध आहे व होतें हें पैठणी या दक्षिणेंतील विशिष्ट वस्त्रवाचक नामावरून सिद्ध होतें.

तेराव्या शतकांत महाराष्ट्र व दक्षिण गुजराथ या देशांत कातडीं कमावण्याचा धंदा इतक्या मोठ्या प्रमाणावर चालत असे कीं अरबस्तान व इराण या देशांत गलबतेंचीं गलबतें भरून हीं कमावलेलीं कातडीं पाठवीत असत असें मार्को पोलो वर्णन करितो. दौलताबाद व नंदुरबार यांच्या आसपासच्या प्रदेशांतील लोक त्यांच्या कला-नैपुण्याबद्दल प्रसिद्ध असल्याचें इब्न बतूता सांगतो. दक्षिण गुजराथ व उत्तर महाराष्ट्र या प्रांतांत निळ्या व लाल चामड्याच्या सुंदर व कलाकुसरीनें युक्त व कलाबतूनें निरनिराळीं चित्रें काढलेल्याल्या चटया तयार होत असत असें

मार्को पोलो म्हणतो. म्हैसूरची हत्तींविषयीं प्रसिद्धी होती व तें त्या काळींहि हस्तिदंताच्या व्यापाराबद्दल प्रसिद्ध असावें. भडोच व कल्याण हीं निर्यातीचीं मुख्य बंदरें होतीं. पुढें खंबायत हें नवीन बंदर झाल्यानें भडोच येथील दळणवळण जरा कमी झालें. शिवाय सोपारा, नवसारी, ठाणें, सैमूर, दामोळ, जयगड, देवगड, मालवण हीं किनाऱ्यालगतच्या जलमार्गांनें होणाऱ्या व्यापाराचीं बंदरें होतीं. या सर्व बंदरांतील सरकारचें जकातीचें उत्पन्न बरेंच मोठें असावें.

भडोच बंदरांत, मोत्यें, खजूर, सोनें, गुलाम, शिसें, टिन, सुरमा, इटालियन मद्य, सोन्या चांदीचीं नाणीं इत्यादिकांची आयात बरीच होती. शिवाय घोड्यांचीही आयात मोठ्या प्रमाणावर होती. सर्व दळण-वळण बैलगाड्यांनीं चाले. सतराव्या शतकांतील बैलगाड्या चांगल्या व आरामशीर व फ्रान्स, इटली या देशांतील गाड्यांपेक्षां किती तरी चांगल्या होत्या असें टॅव्हर्निअरनें वर्णन केलें आहे. अर्थात् या देशांतील पुराणप्रियता लक्ष्यांत घेतल्यास यादवकालीं, व यादवपूर्वकालींही वरील वर्णनापेक्षां त्या कांहीं कमी दर्जाच्या असतील असें म्हणतां येणार नाहीं. बैलगाड्यांशिवाय डोंगराळ मुलखांतून बैल व घोडे यांच्यावर मालाची वाहतुक होत असे. असला लमाणांचा धंदा करून मुलाबाळांसह गांवोगांव फिरणाऱ्या पोटजाती त्या वेळीं बऱ्याच होत्या. त्या काळीं सडका थोड्या असाव्यात व डोंगरांतून त्या अगदीं नसाव्या, त्यामुळें अशा दुर्गम ठिकाणीं मालाची वाहतुक विनचाकी गाड्यांतून होत असे, असें पेरिप्लसमध्यें पैठण ते भडोच या मार्गाच्या केलेल्या वर्णनावरून दिसतें. देवघेवीचे व्यवहार कांहीं अंशीं पदार्थांच्या विनिमयानें किंवा अदलाबदलीनें व कांहीं अंशीं नाण्यांनीं होत. सरकारहि आपला वसूल कांहींसा द्रव्यरूपानें व कांहीं धान्यरूपानें, क्वचित् सर्व वसूलहि धान्य इत्यादिकांच्या रूपानें घेत असे. द्रम्म, सुवर्ण, गद्याणक, कळंजु, कासु हीं सोन्याच्या निरनिराळ्या चलनांचीं नांवें आढळतात. क्वचित् द्रम्म हें नाणें रुप्याचेंहि असल्याचें आढळतें. यांच्या वजनासंबंधीं निश्चितपणें माहिती जशी उपलब्ध असावयास पाहिजे तशी नाहीं; तरीपण साधारणपणें द्रम्म, कळंजु व गद्याणक हीं अनुक्रमें $\frac{१}{३}$, $\frac{१}{४}$, व $\frac{१}{२}$ तोळा वजनाचीं असावींत असें म्हणतां येईल.

व्यापार व उद्योगधंद्यास आवश्यक अशा पेढ्या, सनदी मंडळी किंवा महाजनमंडळें चालवीत. प्रत्येक धंद्यांत असें महाजनमंडळ आंध्रभृत्यांच्या काळापासून ठिकठिकाणीं असे. व धंद्यांतील सर्व अडचणी दूर करणें, धंद्यावर योग्य तें नियंत्रण घालणें, धंद्यासाठीं उमेदवार तयार करणें इ. कामें हीं मंडळें करीत. प्रत्येक धंद्यांत असें महाजनमंडळ असे. रोखीच्या कर्जावर साधारणपणें शेंकडा १२ ते १५ टक्के व्याजाचा दर असे; पण धान्य इत्यादि-कांच्या रूपानें दिलेल्या कर्जावर तो क्वचित् शें. ५० पर्यंतहि आढळतो. त्या काळीं खालील पदार्थांच्या, साधारण मानानें, खालील कोष्टकांत दर्शविल्याप्रमाणें किंमती होत्या असें म्हणतां येईल.

तांदूळ	१ रुपयास	३२ शेर	मोहरी	१ रुपयास	५ शेर
चांगलें तूप	,,	$२\frac{१}{२}$ शेर	केळीं	१ पैशास	१०
,, तेल	,,	$२\frac{१}{२}$ शेर	वेलदोडे	१ रुपयास	३ शेर
डाळी	,,	२५ शेर			
मीठ	,,	७५ शेर	गाय	प्रत्येकीं १ रुपया दोन आण्यांस	
दहीं	,,	२४ शेर	म्हैस	,, $२\frac{१}{४}$ रुपये.	

अन्नसत्रांतून ब्राह्मण इ.कांच्या जेवणाकरितां धान्यरूपानें, द्रव्यरूपानें, दिलेल्या खर्चाच्या ताम्रलेखीय उल्लेखावरून दर माणसीं जेवणाचा खर्च किती येत असेल याचा अंदाज करतां येतो. उत्तम चोळाच्या कारकीर्दीतील एका ताम्रलेखांत 'अन्नसत्रांतील २५ ब्राह्मणांच्या १ वर्षाच्या जेवणाकरितां $९३७\frac{१}{२}$ कलम तांदूळ' (भाजीपाला, तेलतूप, इ.कांच्या खर्चासह) असा उल्लेख आहे. यावरून चांगल्या प्रतीच्या एक वेळच्या जेवणाचा वार्षिक खर्च त्या वेळच्या किंमतींनें १९ रु. पर्यंत येईल. अर्थात् एक वेळच्या साध्या जेवणाचा वार्षिक खर्च याच्या निम्मे यावा. एखाद्या मोठ्या संस्कृत विद्यापीठांतील अध्यापकास ५० निवर्तन किंवा २५० एकर जमिनीच्या उत्पन्नाइतका पगार असे. हा पगार सामान्य ब्राह्मणाच्या उत्पन्नाच्या वीसपट, आणि खेडेगांवांतील संस्कृत शिक्षकाच्या पगाराच्या

दसपट होता, असें साधारण अनुमानानें सांगतां येईल. तंजावर येथील राजराज याच्या लेखावरून एका मंदिरांतील नोकरांच्या पगाराबद्दल खालील माहिती मिळते. तीवरून त्या काळच्या नोकरांना मिळणाऱ्या वार्षिक वेतनाची थोडीशी कल्पना येईल.

हुद्दा	वेतन			
हिशेबनीस	२००	कलम	=	८० मण तांदूळ
सुतार (चांगल्यापैकीं)	१५०	,,	=	६० ,, ,,
पहारेकरी	१००	,,	=	४० ,, ,,
पाणक्या	६०	,,	=	२४ ,, ,,

धार्मिक स्थितिः—मौर्यांच्या राजवटींत बौद्धधर्माचा बराच उत्कर्ष झाला. परंतु त्यानंतर शुंग घराण्याच्या अमदानींत हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनास सुरवात झाली व त्याची प्रगति राष्ट्रकूटांच्या अंमलापर्यंत सारखी चालू होती. सिंधमध्यें मात्र बौद्धधर्म आठव्या शतकापर्यंत टिकून होता असें चचनाम्यावरून दिसतें. बंगालमध्यें तर बाराव्या शतकांत मुसलमानांचा अंमल प्रस्थापित होईपर्यंत बौद्धधर्म भरभराटींत होता. दक्षिणेंत बौद्धधर्माच्या ऐवजीं जैन धर्माचें प्राबल्य असलेलें आढळतें व त्यावर हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनाचा फारसा परिणाम झालेला आढळत नाहीं. या पंथाची विशेष प्रगति बाराव्या शतकांत गुजराथेंत कुमारपालाच्या कारकीर्दींत हेमचंद्र वगैरेंनीं केलेली आढळते. बौद्ध व जैन धर्मांचें कांहीं काळपर्यंत जरी विशिष्ट ठिकाणीं प्राबल्य दिसून आलें तरी या मध्ययुगीन काळांत हिंदुधर्माची बरीच प्रगति व सुधारणा होत असलेली स्पष्ट दिसते. हिंदुधर्माचा जरी विशेष पुरस्कार तत्कालीन राजे लोक करीत असलेले दिसतात, तथापि गुप्त राजांच्या अमदानींत बौद्धधर्माची विशेषच चलती असावी असें फाहिआन यानें केलेल्या वर्णनावरून व तत्कालीन सारनाथ वगैरे ठिकाणच्या शिल्पकामावरून दिसतें. तथापि या कालापासून बौद्धधर्मास उतरती कळा लागून सातव्या शतकांत तिचे परिणाम स्पष्ट दिसूं लागले. मध्यंतरीं हर्षराजानें जरी बौद्ध धर्माचा पुरस्कार केला तरी ह्यूएनत्संग हिंदुस्थानांत आला त्या वेळीं त्यास पूर्वीं बौद्धधर्मी असलेले पंजाब व उत्तर संयुक्तप्रांत हे पूर्णपणे हिंदु वर्चस्वाखालीं गेलेले आढळले. बौद्धांचीं कोसांबी, श्रावस्ती, कुशीनगर, वैशाली वगैरे तीर्थक्षेत्रें नष्ट झालेलीं किंवा हिंदुधर्मीयांनीं व्यापिलेलीं आढळलीं. प्रत्यक्ष मगधांतहि बौद्ध धर्माचें वर्चस्व राहिलेलें नव्हतें. तद्वतच बौद्ध धर्मीयांचीहि समजूत आपला धर्म लवकरच नष्ट होणार अशी असल्याचें ह्युएनत्संग व इत्सिंग यांनीं नमूद करून ठेवलेलें आढळतें. दक्षिणेंत व कर्नाटकांत बौद्धधर्माचें प्राबल्य विशेष कधींच नव्हतें. या प्रांतांत पाखंडी लोक राहतात म्हणून फ़ाहिआन दक्षिणेंत आला देखील नाहीं. उत्तर महाराष्ट्रांतील वाकाटक राजे हिंदुधर्माचे पुरस्कर्ते असून त्या घराण्याच्या संस्थापकांनीं अग्निष्टोम, अश्वमेध, वगैरे यज्ञ केले होते व त्यांचे वंशज केव्हांहि बुद्धाचे अनुयायी नव्हते. चालुक्य घराण्यांतीलहि राजे हिंदुधर्मी असून अग्निचयन, वाजपेय, अश्वमेध, बहुसुवर्ण इत्यादि यज्ञ केल्याचा ते अभिमान बाळगीत. यामुळें बौद्धधर्मास साहजीकच उतरती कळा लागली. ह्युएनत्संग यानें कोंकणांत सुमारें शंभर बौद्ध मठ असल्याचें नमूद केलें आहे. महाराष्ट्रामध्येंहि बहुतेक इतकीच संख्या असावी. एकंदर दक्षिणेंत सातव्या शतकांत दहा हजारांपेक्षां अधिक बौद्ध नसावेत.

जैन संप्रदाय मात्र हिंदु धर्माच्या पुनरुज्जीवनकाळींहि टिकाव धरून राहिला होता. याचें कारण या धर्माचा कदंब, चालुक्य व पश्चिम गंग या घराण्यांतील राजांनीं पुरस्कार केला हें होय. तसेंच राष्ट्रकूट घराण्यांतीलहि बरेचसे राजे व त्यांचे प्रतिनिधी व सेनापती जैनसंप्रदायी होते. तसेंच समंतभद्र, अकलंकदेव, विद्यानंद, माणिक्यनंदी, प्रभाचंद्र, जिनसेन, गुणचंद्र व पंप इत्यादि साधु व ग्रंथकार यांनींहि या पंथाच्या उत्कर्षास बरीच मदत केली.

सामान्यतः या मध्ययुगीन कालामध्यें लोकांत परधर्माबद्दल सहिष्णुता असलेली आढळते. क्वचित् कांहीं ठिकाणीं परधर्मीयांचा छळ केल्याचीं वर्णनें शंकरदिग्विजय, चचनामा वगैरे ग्रंथांत आढळतात. परंतु या गोष्टी अपवादात्मकच होत. पांचव्या शतकापासून सामान्यतः निरनिराळ्या देवता हीं एकाच परमेश्वराचीं भिन्न रूपें असून त्यांच्या अनुयायांनीं परस्परांचा द्रोह करू नये अशी शिकवण पुराण-ग्रंथांतून आढळते. याचा परिणाम जनतेच्या मनावर झालेला आढळतो. कदंब घराण्यांतील कृष्णवर्मा यानें स्वतः अश्वमेध केला असून एका जैन मठासहि देणगी

दिल्याचें आढळतें. तसेंच हर्ष स्वतः बौद्ध असून सूर्य व शिव यांची पूजा सार्वजनिक रीत्या करतांना आढळतो. गुजरायेंतील कर्क सुवर्णवर्ष स्वतः शैव असून नवसरी येथील एका जैन विहारास एका क्षेत्राची देणगी देतो. अमोघवर्ष पहिला स्वतः जैन असून महालक्ष्मीस आपल्या हाताचें बोट देऊन संतुष्ट करतांना आढळतो. दंतिवर्मा स्वतः हिंदु असून बौद्ध विहारास एक गांव देतो. मुळ्गुंद येथील बह्लाळवंशी ब्राह्मण राजा जैन मठास एक शेत देतो (इ. स. ९०२). सौंदत्ती येथील रट्टांचे लेख या बाबतींत महत्त्वाचे आहेत. महासामंत पृथ्वीराम यानें एक जैन देवालय बांधल्याचा उल्लेख आहे (सुमारें ८७५ इ. स.). याचा नातू जैन होता. परंतु त्याचा नातू हिंदुधर्मी असून आपल्या त्रैविद्य गुरूस बारा निवर्तनें भूमि दान करतांना आढळतो. सर्व धर्मांस समदृष्टीनें पाहणारेहि कांहीं राजे वगैरे आढळतात. बेलूर येथील जयसिंहाच्या लेखामध्यें (इ. स. १०२२) अक्कादेवी, जिन, बुद्ध, अनंत या सर्व देवतांची उपासना करतांना आढळते. तिनें त्रिपुरुष (ब्रह्मा, विष्णु, महेश) देवतेचें देवालय बांधल्याचा उल्लेख आहे. एका लेखांत राजाच्या आज्ञेनें नागवर्मा यानें जिन, विष्णु, ईश्वर आणि सत्पुरुष यांचें देवालय बांधल्याचा उल्लेख आढळतो (सोमेश्वर १ ला याचा बेळगावे येथील लेख इ. स. १०४८). एका ठिकाणीं तर शैव लोकांनीं तारा व बुद्ध यांच्या देवालयाकरितां देणगी दिलेली असून त्या लेखाच्या प्रशस्तीमध्यें जैन मुनींद्राची स्तुति केली आहे (दंबल, ११ शतक).

यांसारखींच उदाहरणें आपणांस उत्तरेमध्येंहि आढळतात. कनोज येथील गढवाल राजा गोविंदचंद्र हा शैव असून त्यानें कुमार देवी या बौद्ध राजकन्येशीं लग्न लावून श्रावस्ती येथील जेतवनांतील बौद्ध भिक्षूंकरितां सहा गांवें दिलीं होतीं. बंगालचा राजा मदनपाल स्वतः बौद्ध असून आपली राणी चित्रमंतिका हिला महाभारत सांगणाऱ्या ब्राह्मणास एक गांव दान देतो. यावरून सामान्यतः लोकांची अशी समजूत झालेली दिसते कीं, हिंदू, जैन किंवा बौद्ध या तिन्ही संप्रदायांत संस्कृतिदृष्ट्या भेद नसून कोणीहि आपल्या मताप्रमाणें इष्ट तो पंथ अनुसरावा. या पंथांच्या तत्त्वज्ञानामध्यें थोडा फार फरक असला तरी सामान्यतः अंतर्गत साम्य आढळतें. शंकराचार्यांच्या अद्वैत वेदांतावर नागार्जुनाच्या शून्यवादाचा परिणाम बराच झालेला आहे ही गोष्ट सामान्यतः सर्वमान्य आहे. व शंकराचार्यांनीं प्रतिपादन केलेलीं तत्त्वें त्याच्या मूलमध्यमकारिकेमध्यें पूर्वींच नमूद केलेलीं आढळतात. शैव व वैष्णव यांमध्यें तर यापेक्षांहि अधिक सहिष्णुता वसत असून राष्ट्रकूटांच्या दानलेखांत शिव व विष्णु या दोहोंची प्रथम स्तुति केलेली आढळते. सलोतगी येथें दहाव्या शतकांत ब्रह्मा, विष्णु, महेश या त्रिमूर्तींचें देवालय बांधलेलें आढळतें. तसेंच कर्गुद्री येथें शंकर, विष्णु व भास्कर यांचें एक देऊळ आढळतें.

ही परमतसहिष्णुता महंमदीयांच्या बाबतींतहि आढळून येते. पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांत व्यापाराच्या निमित्तानें पुष्कळ महंमदी येत असत. त्यांस प्रार्थनेसाठीं जुम्मामशीदहि बांधण्यास परवानगी दिलेली आढळते.

या मध्यकालीन हिंदु धर्माच्या पुनरुज्जीवनाचा परिणाम आपणांस उपासना, तत्त्वज्ञान व आचार या तीन स्वरूपांत झालेला आढळतो. कुमारिल भट्टांनीं श्रौत धर्म अथवा यज्ञसंस्थेचें पुनरुज्जीवन केलें. परंतु वास्तविक ही प्रथा पतंजलीपासून सुरू असून कुमारिल हा तिचा अखेरचा पुरस्कर्ता होय. पतंजलीचा समकालीन पुष्यमित्र शुंग यानें दोनदां अश्वमेध यज्ञ केला होता. या वाङ्मयाची अथवा पूर्वमीमांसा संप्रदायाची परंपरा शबरस्वामी, प्रभाकर वगैरे वृत्तिकारांनीं चालविलेली आढळते. तिसऱ्या शातवाहन राजाची विधवा नयनिका हिनें अश्वमेधादि अनेक यज्ञ केल्याचा उल्लेख आढळतो. वाकाटक घराण्याचा संस्थापक प्रवरसेन यानेंहि यज्ञ केल्याचा उल्लेख वर केलाच आहे. गुप्त घराण्यांतील दोन सम्राटांनीं अश्वमेध यज्ञ केल्याचे उल्लेख आढळतात. तसेंच एका चालुक्य राजानेंहि यज्ञ केल्याचा दाखला मिळतो. परंतु ही यज्ञांची परंपरा फार दिवस चालली नाहीं. बौद्ध व जैन धर्मांच्या संसर्गामुळें लोकांच्या मनावर अहिंसा व संन्यास यांचा पगडा बराच बसला होता व त्यामुळें श्रौत धर्म मागें पडून स्मार्त धर्माचा पुरस्कार सुरू झाला. अत्रिस्मृतिमध्यें तर धर्मशास्त्रास सोडून वेदास अनुसरणारा मनुष्य एकवीस वेळां पशुयोनींत जातो असें म्हटलें आहे (५·३५४). यावरून यज्ञसंस्था मागें पडली होती असें दिसतें. अल्बिरुनीनेंहि यज्ञसमारंभ क्वचित् होत असल्याचें नमूद केलें आहे.

मध्ययुगीन तत्त्वज्ञानपरंपरेला खिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकांत रचलेल्या ब्रह्मसूत्रापासून प्रारंभ झालेला दिसतो. या संप्रदायानें जैन व बौद्ध तत्त्वज्ञानाशीं बराच लढा चालविला व इ. सनाच्या तिसऱ्या शतकांत ब्रह्मसूत्रांस सांप्रतचें

स्वरूप प्राप्त झालें. अनेक ग्रंथकारांनीं या सूत्रांचें विवरण केलें. परंतु त्यांचा महत्त्वाचा पुरस्कर्ता आद्य श्रीशंकराचार्य हा होय. यांचा जन्म केरळ प्रांतांतील असला तरी त्यांचें कार्य सर्व भरतखंडावर परिणामकारक झालें. यांनीं कर्ममार्गापेक्षां संन्यास श्रेयस्कर होय असें प्रतिपादन केलें व श्रौतकर्मांनीं केवळ चित्तशुद्धि होते असें प्रतिपादिलें. हें तत्त्वज्ञान यज्ञास प्रतिकूल असलेल्या लोकांच्या मनोभूमीवर फारच परिणामकारक झालें. तथापि शंकराचार्यांनीं उपदेशिलेल्या संन्यासमार्गाचा लोकांच्या मनावर फारसा परिणाम झाला नाहीं व शंकराचार्यहि स्वतः पौराणिक देवतांचे उपासक होते, असें त्यांनीं अनेक देवतांच्या स्तुतिपर रचलेल्या स्तोत्रांवरून दिसतें. शंकराचार्यांनीं बद्रिकेदार, पुरी, शृंगेरी व द्वारका या चार ठिकाणीं मठ स्थापन केले व त्यांचेमागून आणखी कांहीं ठिकाणीं मठ स्थापन झाले. आज धार्मिक बाबतींत या मठांस बरीच सत्ता प्राप्त झालेली दिसते. परंतु बाराव्या शतकापर्यंत या मठांकडे तशी सत्ता असल्याचें आढळत नाहीं व जगद्गुरु ही पदवीहि केवळ शंकराचार्यवाचक असल्याचेंहि दिसत नाहीं. याप्रमाणेंच या पीठाकडे धर्मशास्त्रसंबंधीं निर्णय देण्याची व समाजनियमन करण्याची सत्ताहि त्या काळीं असल्याचें दिसत नाहीं. हिंदु राजांच्या अमदानींत हें कार्य सरकारचें असून त्याकरितां विनयस्थितिस्थापक, धर्मांकुश, धर्मप्रधान किंवा पंडित या नांवाचे अधिकारी नेमलेले असत. शुक्रनीतिमध्यें कोणते आचार शास्त्रविरुद्ध आहेत तें पाहण्याचें व त्याप्रमाणें राजास कथन करण्याचें काम पंडितांचें आहे असें वर्णन आढळतें (२. ९८-१००). स्मृतीमध्यें हें कार्य विद्वान् लोकांच्या परिषदेचें आहे असें सांगितलेलें आढळतें. पेशव्यांच्या काळींहि विवादित प्रश्नांचा निर्णय करण्याचें काम पंचांकडे सोपवीत असत व पंचांचा निर्णय पेशवे किंवा त्यांचे न्यायाधिकारी अमलांत आणीत असत. हिंदु राजे नष्ट झाल्यानंतर मुसलमानी राज्यांत धर्मशास्त्रनिर्णयाचें काम पीठाकडे आलें असें दिसतें.

आतां या मध्यकालामध्यें सामान्य लोकांचा धार्मिक आचार काय होता तें पाहूं. सामान्यतः या कालांतील धर्माचें स्वरूप स्मार्त पौराणिक होतें असें म्हणतां येईल. स्मृतीमध्यें पंचमहायज्ञांचें विवेचन केलेलें आढळतें व त्यांस पूर्वीच्या श्रौत यज्ञांचें स्थान मिळालेलें दिसतें. या वेळचे ब्राह्मण सामान्यतः स्मार्त अग्निहोत्र पाळीत असलेले आढळतात. पूर्वीच्या स्मृतिकालीन आचारामध्यें व या काळच्या निबंधग्रंथांच्या आचारामध्यें फरक झालेला दिसून येईल.

मनु व याज्ञवल्क्य यांच्या मतें दिवसांतून एकदां स्नान व दोन वेळ संध्या आणि पंचमहायज्ञ विहित दिसतात. निबंधग्रंथांमध्यें दिवसांतून तीन स्नानें केलीं पाहिजेत असा आदेश आढळतो. मध्यकालीन स्मृतींतील विधानें या दोहोंच्यामध्यें आढळतात. शंखस्मृतींत एकच स्नान तर दक्ष, कात्यायन व वैयाघ्रपाद स्मृतींत दोन स्नानें विहित आहेत व हें दुसरें माध्यान्ह काळीं करावयाचें आहे. तेराव्या शतकांत मार्को पोलो यानें मलबारांतील हिंदु स्त्रीपुरुष दिवसांतून दोनदां स्नानें करतात असें नमूद केलें आहे, तर आल्बिरुणीनें ब्राह्मणानें तीनदां स्नान केलें पाहिजे असा नियम असल्याचें लिहिलें आहे. त्याचप्रमाणें संध्या ही प्रथम सायं व प्रातःकाळींच करण्याची पद्धत होती. परंतु अत्रि वगैरे स्मृतींमध्यें या काळांत ब्राह्मणांनीं तीन वेळ संध्या करावी असे आदेश आढळतात. व तीच गोष्ट निबंधांमध्येंहि दिसून येते. यावरून स्मार्त आचार या वेळीं जास्त व्यापक व बंधनकारक होत असलेला दिसून येतो. याच सुमारास व्रतांचीहि वाढ फार झालेली असून तीं अधिक लोकप्रिय झालेलीं दिसून येतात. या व्रतांस बहुतेक पुराणांचा आधार असे. शंकरभट्टाच्या व्रतार्कामध्यें एकशें तेरा, तर व्रतकौमुदीमध्यें एकशें अठ्ठावीस व व्रतराज या ग्रंथांत दोनशें पांच व्रतांचें वर्णन आढळतें. हेमाद्रीच्या चतुर्वर्ग चिंतामणीचा एक पूर्ण खंड व्रतखंड या नांवानें प्रसिद्ध आहे व त्यांत अनेक व्रतांसंबंधीं माहिती दिली आहे. व्रतांमुळें स्त्री व पुरुष या दोघांचीहि धार्मिक आचार व नियम पाळण्याची सोय झाली. त्याप्रमाणेंच या काळांत प्रायश्चित्तांचाहि बराच सुळसुळाट झालेला दिसतो. या काळाच्या जवळपास लिहिलेल्या शातातप, लघु शातातप, वृद्ध शातातप, देवल, यम, आपस्तंब या स्मृतींत मुख्यतः प्रायश्चित्ताबद्दलच नियम सांगितले आहेत.

पुराणग्रंथ लोकप्रिय होत चालले तसतशी लोकांमध्यें सगुण भक्तीहि अधिकाधिक वाढत चालली. व सर्व सगुण देवता या एकाच परमेश्वराचीं भिन्नभिन्न रूपें आहेत ही कल्पना सगुण भक्तीस पोषकच होत गेली. यामुळें या हिंदु राजवटींत अनेक देवतांचीं देवालयें बांधणें व पूजाअर्चा चालविणें यांसंबंधीं अनेक शिलालेखादि उल्लेख आढळतात. सामान्यतः शिव, विष्णु या देवतांचीं देवालयें अधिक लोकप्रिय दिसतात. तसेंच सूर्याचीहि उपासना चालू

असल्याचें गोविंद राष्ट्रकूट (गुजराथ) याच्या लेखावरून दिसतें. शौरी व शारदा यांच्याहि देवालयांसंबंधीं उल्लेख आढळतो. पंढरपूर येथील विठोबाचें देवालय नक्की केव्हां बांधलें गेलें हें कळण्यास मार्ग नाहीं. परंतु इ. स. १२५० मधील बेळगांव जिल्ह्यांतील एका लेखांत भीमेच्या कांठीं असलेल्या पुंडरीक क्षेत्रांतील विष्णूचा उल्लेख आढळतो. यावरून पंढरपूर येथील विठ्ठलाचें त्या वेळींहि बरेंच महत्त्व असावें. अर्थात् या संप्रदायाचा आरंभ यापूर्वींहि दोनतीन शतकें झाला असावा. आजच्याप्रमाणें तत्कालीन सामान्य लोकांत कांहीं ग्राम व क्षुद्र देवतांची उपासना चालू होती असें तत्कालीन प्रवाशांच्या वर्णनावरून दिसतें.

या निरनिराळ्या देवतांच्या उपासनांवरून अनेक भिन्नभिन्न संप्रदाय अस्तित्वांत आले होते. अल् इद्रिसी यानें त्या वेळीं बेचाळीस पंथ होते असें वर्णन केलें आहे. परंतु कांहीं लोक एकाच वेळीं अनेक देवतांची उपासना करीत असत व सर्व देवता परमेश्वरस्वरूपीच आहेत असें मानीत. यामुळें या संप्रदायांत फारसे तीव्र भेद नसावेत असें वाटतें. तथापि आपणांस शैव, वैष्णव, सौर, गाणपत्य व शाक्त हे प्रमुख पांच संप्रदाय आढळतात व पंचायतन पूजेमध्यें त्यांचें ऐक्य करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

सगुणपूजा अथवा मूर्तिपूजा केव्हां अस्तित्वांत आली हें नक्की सांगणें कठीण आहे. धर्मसूत्रांमध्यें किंवा मनुस्मृतीमध्यें यासंबंधीं उल्लेख आढळत नाहीं. ही बहुधा अशोकाच्या नंतर व श्रौतधर्म मागें पडल्यावर सुरू झाली असावी. बहुतकरून बुद्धांचे मठ व देवालयें यांचें अनुकरण करून हिंदूंनीं आपल्या मूर्ति व देवळें बनविलीं असावीं व त्यांतील कांहीं मूर्तींचें साम्य, उदाहरणार्थ शयनी बुद्ध व शेषशायी, तसेंच पद्मासनस्थित बुद्ध किंवा विष्णूचें ध्यान यावरून हें स्पष्ट होतें. कांहीं हिंदुदेवालयांतील मूर्ति मूळच्या जैन असाव्या असाहि कांहीं संशोधकांचा तर्क आहे. कांहीं जैन देवालयांत आजहि ब्राह्मण पुजारी आढळतात. तसेंच फारसी भाषेंत मूर्तिवाचक शब्द बुत् हा आहे तो बुद्ध या शब्दावरून बनला असावा. मूर्तिपूजेचें मूळ कांहींहि असो, या हिंदु राजवटींत अनेक देवालयें भरभराटीस आलीं व त्यांस अनेक राजांनीं देणग्या दिल्यामुळें तीं बरींच संपन्न असावींत असें दिसतें. यापैकीं कांहीं संपत्तीचा उपयोग देवालयास जोडून असलेलीं विद्यालयें चालविण्यांत होत असे व गोरगरिबांस अन्नदानहि करण्यांत खर्च होत असे. या देवालयांतील देवांची तीन वेळ पूजा करण्यांत येत असून देवतेचे अंगभोग व रंगभोग यांकरितां देणग्या दिल्याचे उल्लेख आढळतात. तसेंच या देवतांचे मधून मधून महोत्सवहि होत असत. अशा प्रकारच्या चैत्र व श्रावण महिन्यांत होणाऱ्या दमनारोपण व पवित्रारोपण उत्सवांचा उल्लेख मनगोळी व सिद्धपूर या लेखांत आढळतो. देवालयांतील पुजारी सामान्यतः ब्राह्मण असत. परंतु कांहीं देवालयांमध्यें, विशेषतः शिवालयांतून गुरव पुजारी नेमलेले आढळतात. देवालयास देवदासी अथवा नर्तिका अर्पण करण्याचा प्रघात दक्षिणेंत विशेष दिसतो. तंजावर येथील राजराजेश्वर मंदिरामध्यें राजराजानें चारशें देवदासी निरनिराळ्या ठिकाणांहून आणून अर्पण केल्याबद्दलचा एक लेख आहे. या चालीचा उगम पूजेच्या वेळीं देवतेस चांगलें गायन ऐकविण्याच्या इच्छेमध्यें असावा. प्राचीन काळीं ही चाल असल्याचें अर्थशास्त्र किंवा जातककथा यावरून आढळत नाहीं. परंतु मत्स्य व पद्मपुराणांत तीसंबंधीं उल्लेख आढळतो. या चालीस ब्राह्मणांचा विरोध असावा असें सददी येथील लेखावरून दिसतें.

पुराण ग्रंथांतून तीर्थांचें व क्षेत्रांचें माहात्म्य वर्णन केलेलें आढळतें त्यावरून तीर्थयात्रा करण्याची पद्धत बरीच वाढलेली असावी असें वाटतें. मुलतान येथील सूर्याचें देवालय, प्रभास येथील शिवालय, प्रयाग, वाराणसी, गया इत्यादि तीर्थांचें माहात्म्य बरेंच वाढलेलें असावें. तीर्थांच्या ठिकाणीं केलेल्या सत्कृत्यांचें महत्त्व विशेष आहे ही समजूत, दंतिदुर्ग हिरण्यगर्भमहादान करण्यास उज्जयनी येथें गेला यावरून स्पष्ट होते. गाय ही अत्यंत पवित्र समजून गोहत्येचें पातक हें अत्यंत भयंकर मानीत असत असें तत्कालीन शिलालेखांवरून दिसतें.

दक्षिणेंतील शैव व वैष्णव साधूंनीं भक्तिसंप्रदायाचा पुरस्कार बराच केलेला आढळतो. परंतु महाराष्ट्रामध्यें या संप्रदायाचें महत्त्व तेराव्या शतकापर्यंत फारसें आढळत नाहीं. तथापि पंढरपूर येथील विठ्ठलाची भक्ति यापूर्वीं कांहीं तरी काळ चालू असावी व ज्ञानदेवाच्या काळीं भक्तिमार्गास असलेलें महत्त्व पाहून ज्ञानदेवापूर्वीं कांहीं तरी भक्तिमार्गी साधुसंत होऊन गेले असले पाहिजेत असें वाटतें.

तसेंच अनेक प्रकारच्या वस्तू सत्पात्र मनुष्यास दान करण्याची प्रवृत्ति या काळांत आढळते. या दानासंबंधीं विस्तृत वर्णन मत्स्य, स्कंद इत्यादि पुराणग्रंथांत व हेमाद्रीच्या दानखंडांत आढळतें, भूमिदान, सुवर्णदान,

गोदान हीं फार महत्त्वाचीं समजत असत. हीं दानें देण्याचे प्रसंग म्हणजे संक्रांत, रथसप्तमी, अमावास्या इत्यादि पर्वे व कार्तिकी, वैशाखी वगैरे पौर्णिमा इत्यादि असत. फाल्गुन वद्य त्रयोदशीस शततारका नक्षत्र असल्यास वारुणी अशी संज्ञा असे व त्या दिवशीं शनिवार असल्यास तीस महावारुणी म्हणत व शुभ योग असल्यास महामहावारुणी म्हणत. यासंबंधाचीं वर्णनें तत्कालिन स्मृतिग्रंथ, पुराणें व शिलालेख यांतून आढळतात.

या मध्ययुगामध्यें हिंदु व मुसलमान यांचा संबंध येऊं लागला. अनेक मुसलमान व्यापारी व प्रवासी पश्चिम हिंदुस्थानांत स्थायिक झाले व त्यांच्यासाठीं मशिदी उभारल्या गेल्या. कांहीं हिंदू जुलमानें बाटविले गेले. अशा लोकांस शुद्ध करून घेण्याकरितां सिंधमध्यें मुसलमानांच्या स्वारीनंतर देवलस्मृति लिहिली गेली. वृद्धयम या स्मृती-मध्येंहि शुद्धिकरणार्थ कांहीं प्रायश्चित द्यावें असें विधान आढळतें. तसेंच भ्रष्ट झालेल्या स्त्रियांनाहि पुन्हां प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करून घ्यावें इत्यादि विधानें देवल वगैरे स्मृतींमधून आढळतात व अशा तऱ्हेचीं शुद्धीकरणें घडून आल्याचे दाखलेहि आढळतात. अल्उतबी व अल्बिलादुरी यांच्या ग्रंथांतून अशा तऱ्हेनें जुलमानें बाटविलेल्यांना पुन्हां हिंदुधर्मांत घेतल्याबद्दलचे उल्लेख आढळतात. परंतु ही परंपरा फार दिवस टिकून राहिली नाहीं. अल्बिरुणी हा, तत्कालिक ब्राह्मण शुद्धिकरणास अनुकूल नसल्याचें नमूद करतो. याच सुमारास जातीजातींतील सहभोजन व अंतर्विवाह हींहि बंद झाल्याचें दिसतें.

महाराष्ट्रामध्यें वैदिक धर्मानंतर बौद्ध व विशेषतः जैन संप्रदायाचा प्रसार बराच झालेला दिसतो. मध्यंतरीं कुमारिलभट्टानें केलेल्या श्रौतधर्माच्या पुनरुज्जीवनामुळें कांहीं राजे लोक वगैरे श्रौतधर्माकडे वळले. परंतु सामान्य लोकांत बौद्ध व जैन संप्रदायांतील अहिंसा व त्याग हीं तत्त्वें इतकीं दृढमूल झालीं होतीं कीं, श्रौतधर्म लवकरच मागें पडून शंकराचार्यांनीं ज्ञानमूलक संन्यासमार्गाचा उपदेश करून आपल्या अद्वैत संप्रदायास अनेक अनुयायी मिळविले. मध्यंतरीं हिंदुसमाजांतील जातिनिर्बंध काढून टाकून ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व झुगारून देण्यासाठीं बसवानें कल-चुरींच्या अमदानींत आपल्या लिंगायत धर्माचा प्रसार केला. पुढें यादवांच्या राजवटींत चक्रधरानें अशाच तऱ्हेचा जातिभेद न मानणारा महानुभाव पंथ स्थापन केला. परंतु पहिल्या संप्रदायास दक्षिणेमध्यें थोडेफार अनुयायी मिळाले व दुसऱ्याचा प्रसार पंजाबपलीकडेहि झाला तरी त्याच्या अनुयायांची संख्या फारशी कधींच वाढली नाहीं. याच सुमारास ज्ञानेश्वरादि संतमंडळींनीं भक्तिसंप्रदायाचा जोरानें पुरस्कार करून त्याचें माहात्म्य सर्व महाराष्ट्रांत वाढविलें व आजहि महाराष्ट्रामध्यें शंकराचार्यांच्या अद्वैत संप्रदायाप्रमाणें वारकरी संप्रदायाचे अनेक अनुयायी विशेषतः खालच्या वर्गांमध्यें आढळतात.

सांप्रतची मराठी भाषेची स्थितिः—हिंदुस्थानची एकंदर लोकसंख्या ३५,२८,३७,७७८ आहे. त्यांपैकीं मराठी भाषा बोलणारांची संख्या २,०८,८९,६५८ आहे. यांत कोंकणी बोलणारांची ४,७१,७३५ ही संख्या मिळ-विली म्हणजे एकंदर २,१३,६१,३९३ लोकसंख्या मराठी बोलणारी होते. परंतु खानेसुमारीकर्त्यांनीं जरी कोंकणी ही मराठीची पोटभाषा धरली आहे तरी खानदेशी ही गुजराथीची पोटभाषा धरून तिचें वर्गीकरण निराळें केलें आहे. पण पूर्वीं विवेचन केल्याप्रमाणें वास्तविक खानदेशीहि दिवसेंदिवस अधिकाधिक मराठीशीं समरस होत असून खान-देश हा मराठी क्षेत्रांतच अंतर्भूत होतो व त्यामुळें खानदेशी बोलणारांची संख्या २,३३,०१० ही वरील संख्येंत अंतर्भूत केली असतां एकंदर मराठी बोलणारांची संख्या २,१५,९४,४०३ होते. म्हणजे हिंदुस्थानच्या एकंदर लोकसंख्येपैकीं शेंकडा ६ लोक मराठी भाषा बोलतात. यांत वास्तविक पोर्तुगीज हिंदुस्थानची लोकसंख्या मिळविली पाहिजे. कारण पोर्तुगीज मुलखाची म्हणजे गोवें प्रांताची भाषा कोंकणीच. असल्यामुळें तिचा अंतर्भाव मराठी बोलणारांमध्येंच केला पाहिजे. तथापि त्यामुळें हें प्रमाण फारसें बदलणार नाहीं.

हिंदुस्थानांत ज्या इतर भाषा प्रचलित आहेत त्यांमध्यें मराठीचा अनुक्रम चवथा लागतो. मराठीपेक्षां हिंदी, बंगाली व तेलगु बोलणारांची संख्या अधिक आहे. हा क्रम हिंदुस्थानांतील एकंदर भाषांचा कसा लागतो हें दर हजारीं विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या लोकांचें प्रमाण दाखविणारें कोष्टक पुढें दिलें आहे त्यावरून लक्ष्यांत येईल.

हिंदी	३०६	पंजाबी	४५	मल्याळम्	२६	ब्रह्मी	२५
बंगाली	१५२	राजस्थानी	३२	कानडी	३२	लहंदा	२४
तेलगु	७५	उडिया	३२	गुजराथी	३१	सिंधी	११
मराठी	६०	तामिळ	५८	आसामी	६	इतर	३७

क्षेत्रफळासंबंधीं विचार करतां भरतखंडाचें एकंदर क्षेत्रफळ १८,०८,६७९ चौरस मैल आहे. त्यामध्यें प्रामुख्यानें ज्या प्रदेशांत मराठी भाषा बोलली जाते असें क्षेत्रफळ काढल्यास सुमारें १,४९,१२० चौरस मैल येतें. म्हणजे एकंदर हिंदुस्थानच्या क्षेत्रफळापैकीं शेंकडा ८ म्हणजे सुमारें बारावा हिस्सा मराठी भाषेनें व्यापला आहे. या बाबतींत हिंदी भाषेनें अर्थात् फारच मोठ्या क्षेत्राचें आक्रमण केलें आहे. तथापि मराठी भाषेनें लोकसंख्येचा फक्त सोळावा हिस्सा व्यापला असतां क्षेत्राचा बारावा हिस्सा व्यापला आहे म्हणजे संख्येच्या मानानें क्षेत्र थोडेंसें अधिक विस्तृत आहे. यांतहि अर्धवट मराठी जिल्हे व संस्थानें यांचा अंतर्भाव केला नाहीं.

गेल्या खानेसुमारीपेक्षां या खानेसुमारीमध्यें एकंदर हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येची वाढ शेंकडा दहांनीं झाली आहे तर मराठी बोलणारांची संख्या शेंकडा साडेबारा टक्क्यांनीं वाढली आहे, ही गोष्ट एकंदर हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें विचार करतां स्पृहणीय आहे. परंतु मराठीचें आगर जें मुंबई इलाखा त्यासंबंधीं विचार करतां मात्र याच्या उलट परिस्थिति आढळते. म्हणजे मुंबई इलाख्याच्या लोकसंख्येमध्यें एकंदर वाढ शेंकडा साडे चवदा टक्के झाली आहे, तर मराठी बोलणारांच्या संख्येमध्यें ती फक्त शेंकडा साडेतेरा टक्के झाली आहे. म्हणजे मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकसंख्येची वृद्धि एकंदर लोकसंख्येच्या मानानें कमी झाली आहे.

याखेरीज मराठी मातृभाषा म्हणून नव्हे पण दुय्यम भाषा म्हणून बोलणारे लोकहि एकंदर हिंदुस्थानांत बरेच असून त्यांची एकंदर संख्या १४,६४,३२३ आहे. या लोकांत अर्थात् हिंदी मातृभाषा (पूर्व, पश्चिम व राजस्थानी) असलेल्या लोकांचेंच आधिक्य असून त्या खालोखाल बंगाली, पंजाबी व गुजराथी भाषा बोलणारांची संख्या आहे. यांची वस्ती अर्थात् मराठीचें मुख्य क्षेत्र मुंबई इलाखा, मध्यप्रांत, वऱ्हाड इत्यादि भागांत असून त्या त्या भाषांच्या क्षेत्रांत आहे.

याप्रमाणेंच मराठी ज्यांची मातृभाषा आहे त्यांनाहि व्यवहाराकरितां दुसरी एखादी भाषा शिकावी लागतेच. अशा द्वैभाषिक लोकांची एकंदर लोकसंख्या १०,३९,४१४ असून त्यांमध्यें हिंदीनंतर कानडीचा अनुक्रम लागतो व त्यानंतर तेलगू आणि गुजराथी या येतात. म्हणजे मराठी बोलणाऱ्या लोकांचें परिभ्रमण अगर वसाहती विशेष कोणत्या भागांत झाल्या आहेत ही गोष्ट यावरून स्पष्ट होते.

ही प्रस्तावना लिहिण्याकरितां मुख्यतः पुढें दिलेल्या ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही याबद्दल आभारी आहों. तसेंच संपादकवर्गापैकीं रा. पुरुषोत्तम सावळाराम दीक्षित यांचेंहि साहाय्य ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कामीं झालें हें येथें नमूद करणें इष्ट आहे.

1 Dr. R. G. Bhandarkar :— Early History of the Deccan
2 Prof. J. Dubreuil :—Ancient History of the Deccan.
3 Dr. A. S. Altekar:—Rashtrakutas and Their Times. 4 Indian Antiquary Vol. III, XXXII.
५ रा. वि. का. राजवाडेः—महाराष्ट्राचा वसाहतकाल.
६ रा. राजारामशास्त्री भागवतः—मराठ्यांसंबंधीं चार उद्गार. 'कोंकणासंबंधीं चार उद्गार' हा विविधज्ञानविस्तार पु. २१ मधील लेख.
७ डॉ. जॉन् विल्सनः—मोल्स्वर्थ-कँडी या कोशाची प्रस्तावना.
८ प्रो. पां. वा. काणेः–Ancient Geography and Civilization of Maharashtra. विविधज्ञानविस्तार–पु. ४३, ४९, ५० मधील लेख.
९ रा. या. मा. काळेः—वऱ्हाडचा इतिहास.
१० रा. कृ. पां. कुलकर्णीः—मराठी भाषा–उद्गम व विकास.
११ रा. नी. व. भवाळकर } चक्रधरसिद्धांतसूत्रें.
१२ रा. ह. ना. नेने }
१३ १९३१ च्या खानेसुमारीचा मुंबई इलाखा व हिंदुस्थान यांचा अहवाल.

यशवंत रामकृष्ण दाते.

परिशिष्ट १

मराठी मातृभाषा असणारांची प्रांतवार लोकसंख्या

(खानेसुमारी १९३१)

प्रदेश	मराठी व कोंकणी
हिंदुस्थान	२१३६१३९३
ब्रिटिश मुलुख	१५३२८२९६
संस्थानें व एजन्सीज्	६०३३०९७
१ अजमीर–मेरवाडा	९४९
२ अंदमान–निकोबार बेटें	३५२
३ आसाम	४३१९
४ बलुचिस्तान (ब्रिटिश	८८१
५ बंगाल	३१६०
६ बहार व ओरिसा	१३००
७ मुंबई इलाखा (एडनसह	९५४२०८४
एडन	४०८
८ ब्रह्मदेश	१३८४
९ मध्यप्रांत व व्हाड	५४३२७४७
१० कुर्ग प्रांत	३९०८
११ दिल्ली प्रांत	८५०
१२ मद्रास इलाखा	३३०७६९
१३ वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत	२६२
१४ पंजाब	९३५
१५ संयुक्तप्रांत	४३९६
१६ आसामांतील संस्थानें	२
१७ बलुचिस्तानांतील संस्थानें	१
१८ बडोदें संस्थान	३५८४१
१९ बंगाल्यांतील संस्थानें	१
२० बिहार व ओरिसा यांतील संस्थानें	४१२
२१ मुंबई इलाख्यांतील संस्थानें	१७८७४४१
२२ मध्यहिंदुस्थानांतील एजन्सीज्	५५००१
२३ मध्यप्रांतांतील संस्थानें	१८५२७९
२४ ग्वाल्हेर संस्थान	२१५३५
२५ हैद्राबाद संस्थान	३७८६८३१
२६ जम्मू आणि काश्मीर संस्थान	२६
२७ मद्रास इलाख्यांतील संस्थानांच्या एजन्सीज्	४८२७६
कोचीन संस्थान	२७५६०
त्रावणकोर संस्थान	१९२२९
मद्रास इलाख्यांतील इतर संस्थानें	१४९०
२८ म्हैसूर संस्थान	१०७६१७
२९ वायव्य सरहद्दीवरील प्रदेश	१८४
३० पंजाबांतील संस्थानें	२२
३१ पंजाब स्टेटस् एजन्सी	१६
३२ राजपुताना एजन्सी	२४४४
३३ सिकिम संस्थान	०
३४ संयुक्त प्रांतांतील संस्थानें	१४
३५ वेस्टर्न इंडियां स्टेटस् एजन्सी	२१५१

परिशिष्ट २

हिंदुस्थानांत मराठी दुय्यम भाषा म्हणून बोलणारांची संख्या

मुख्य भाषा व प्रांत	सदर (१) मधील मातृभाषा बोलणारांची एकूण संख्या	सदर (१) मधील मातृभाषा असलेल्यापैकीं मराठी दुय्यम भाषा बोलणारांची संख्या	
		मराठी	कोंकणी
कोरकु–(मध्यप्रांत व व्हाड) ...	१६११७५	२०४४	०
तामिळ–(बंगाल, बहार व ओरिसा, मद्रास, हैद्राबाद, कोचीन, त्रावणकोर व म्हैसूर ...	२०१७७५९४	२०७	१४

मल्याळी–(बंगाल, कुर्ग, मद्रास, त्रावणकोर, कोचीन)...	९१०१४४०	०	२८
कानडी–(बंगाल, मुंबई इ., कुर्ग, मद्रास इ., हैद्राबाद, कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	१११९६१०३	१८५५२१	१५४५७
तुळु–(कुर्ग, मद्रास, कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	६२९४२५	११	५९
गोंडी–(बंगाल, बहार व ओरिसा, मध्यप्रांत व वऱ्हाड, मध्य हिंदुस्थानांतील संस्थानें, हैद्राबाद सं.) ...	१७२०७९०	३२१३८८	०
तेलगु–(बंगाल, बहार व ओरिसा, मुंबई इ., मध्यप्रांत व वऱ्हाड, मद्रास इ., हैद्राबाद सं., कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	२६१७६४११	१४४१४८	२
बलुची–(बलुचिस्तान, मुंबई इ., पंजाब) ...	६२५७०८	१३	
सिंधी–(बलुचिस्तान, बंगाल इ., मुंबई इ., बडोर्दे सं., कोचीन, राजपुताना एजन्सी, वेस्टर्न इंडिया स्टेट्स् एजन्सी) ...	३९६७०४२	२०१३	
कोंकणी–(मुंबई इ., मद्रास इ., कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	४६६३८६	१३६०९	
ऊरिया–(बंगाल, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत व वऱ्हाड, मद्रास इ.)	१०९२८७५९	१०९१७	
बंगाली–(आसाम, बंगाल, बहार व ओरिसा, कोचीन)	५३०३७८४१	१	
पूर्वहिंदी–(बंगाल, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत व वऱ्हाड, सेंट्रल इं. एजन्सी, सिकिम) ...	४१३६३४३९	३७६८०९	
पश्चिम हिंदी–(बलुचिस्तान, मुंबई इ. दिल्ली, मद्रास इ. वायव्य सरहद्दप्रांत, पंजाब, संयुक्तप्रांत, बडोर्दे सं., सेंट्रल इं. एजन्सी, ग्वाल्हेर सं., हैद्राबाद सं., कोचीन त्रावणकोर, म्हैसूर, वेस्टर्न इंडिया स्टे. एजन्सी) ...	६३,२७०४३	३०८९४६	६९५२
राजस्थानी–(बंगाल, मुंबई इ., दिल्ली प्रांत, पंजाब, मध्य-हिंदुस्थान एजन्सी, ग्वाल्हेर सं., हैद्राबाद, म्हैसूर सिकिम) ...	१२६८३१७३	५३७७१	
गुजराथी–(बंगाल, मुंबई इ., बडोर्दे सं., सेंट्रल इं. ए., ग्वाल्हेर, हैद्राबाद, कोचीन, राजपुताना एजन्सी, वेस्टर्न इंडिया स्टेट्स् एजन्सी) ...	१०६३३८६१	५०५६९	
भिल्ली–(मुंबई इ., बडोर्दे सं., सेंट्रल इं. ए., ग्वाल्हेर सं., हैद्राबाद, राजपुताना एजन्सी) ...	२१८५८७६	५७८४६	
खानदेशी–(मुंबई इलाखा) ...	२२२१६८	१३३५३	
पंजाबी–(बंगाल, बहार व ओरिसा, दिल्ली प्रांत, वायव्य सरहद्द प्रांत, पंजाब, जम्मू व काश्मीर, राजपुताना एजन्सी, सिकिम) ...	१५७२५१९३	५४५	

परिशिष्ट ३

मराठी मातृभाषा असून इतर दुय्यम भाषा म्हणून बोलणारांची संख्या

भाषा	संख्या	भाषा	संख्या
हिंदुस्थानी	५०२४४६	उरिया	९३४८
कानडी	२७९३१०	राजस्थानी	५४७५
तेलगु	६३५८३	कोंकणी	३३९३
पश्चिम हिंदी	५८३१२	तामिल	२४२७
गुजराथी	४२४६६	तुलु	५२०
खानदेशी	२३१४४	पूर्वहिंदी	८१
गोंडी	२२८३३	बंगाली	४०
इंग्रजी	१६११६	कोरकु	२४
मल्याळी	९८६०	कच्छी	९
		एकूण	१३३९३८७

परिशिष्ट ४

मराठी भाषाक्षेत्र

	प्रदेश नांव	क्षेत्रफळ चौ. मैल	एकूण लोकसंख्या	मराठी लोकसंख्या	कोंकणी लोकसंख्या
मुं. इ. जिल्हे	अहमदनगर	६६११	९८८२०६	८६९७९४	२०४
	नाशिक	५८८२	१०००४८	८६७४६२	५३७
	पुणें	५३३२	११६९७९८	१०३५२५४	१८२१
	सातारा	५०५३	११७९७१२	११११९०८	१८६
	सोलापूर	४५६९	८७७५२०	६८४९५७	२३०
	मुंबई उपनगर जिल्हा	१५४	१७९५२४	१११२३२	४२४९
	पूर्व खानदेश	४५५१	१२०६०३५	९३४९९३	१४६
	पश्चिम खानदेश	६४०१	७७१७९४	२०८३९१	४५
	बेळगांव	४६१२	१०७६७०१	२६८४००	४८७५
	विजापूर	५७१०	८६९२२०	२६८५३	६४३
	कुलाबा	२१६६	६२८७२१	५९८९७७	६४६
	रत्नागिरी	३९८९	१३०२५२७	१२४१३३३	८०४४
	धारवाड	४६०६	११०२६७७	४१९३९	४०७९
	कानडा	३९४६	४१७८३५	२७६९५	१३०४१८
	ठाणें	३४२२	८३६६२५	७२६१३५	३५०७

मुं. इ. संस्थानें	जव्हार	३१०	५७२६१	५५९८५	
	जंजिरा	३२४	९८२९६	८२५१७	२३५७
	भोर	९२५	१४१५४६	१३९२४६	६
	औंध	५०१	७६५०७	६५४६६	
	फलटण	३९७	५८७६१	५५६३२	
	अक्कलकोट	४९८	९२६०५	२७७७३	१
	सावंतवाडी	९२६	२३०५८९	२२०२४५	५२४२
	कोल्हापूर	३२१७	९५७१३७	७६४२४६	६४२
	कुरुंदवाड (थोरली पाती	१८५	४४२०४	२१७७५	
	कुरुंदवाड (धाकटी पाती	११६	३९५८३	१८४९६	
	मिरज (थोरली पाती)	३४३	९३९३८	५६३६७	४४
	मिरज (धाकटी पाती)	२११	४०६८४	२१३३८	
	सांगली	११११	२५८४४२	१३६०८४	८९
	जत	९८१	९१०९९	४८४८७	१
	बांसदें	२१५	४८८३९	२६७०९	
	सुरगणें	३६०	१५२४५	१५०७३	
मध्य प्रां. जिल्हे	वर्धा	२४३४	५१६२६६	४००१३१	
	नागपूर	३८३४	९४००४९	७१२५३३	
	चांदा	९३१२	७५९६९५	५४८०११	
	भंडारा	३६२३	८२४४९६	६१०१४०	
वऱ्हाड जिल्हे	उमरावती	४६९१	९४१६०४	७२१५२८	
	अकोला	४०९१	८७६३६२	७०७५४९	
	बुलढाणा	३७६६	७६६५८४	६४७०९८	
	यवतमाळ	५२१९	८५७२८८	५९६१००	
निजाम जिल्हे	औरंगाबाद	६२१२	९४४७९३	७४०६१४	
	बीड	४१३२	६३३६९०	५५२६४२	
	नांदेड	३७७१	७२२०८१	४५०६२१	
	परभणी	५१२५	८५३७६०	७०८७२०	
	गुल्बुर्गा	६९७५	१२२५००८	११८९५०	
	उस्मानाबाद	३५२६	६९१०६८	५४६७४९	
	बेदर	४८२५	८७३६१५	३२७५३८	

॥ श्री ॥

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग तिसरा

ग

ग—व्यंजनमालेंतील तिसरें व्यंजन. अक्षरविकासः—या वर्णाच्या चार अवस्था असून त्यांपैकीं पहिली काकपदाकृति अशोककालीन; अर्धवर्तुळाकार दुसरी व तिसरी इ. स. पहिल्या–दुसऱ्या शतकांतील व चवथी जपानी मठांतल्या ताडपत्रावरची, ६ व्या शतकांतली. पुढें दोन शतकांनंतर आजचा 'ग' तयार झाला. –ओझा. (सांकेतिक) गर्व; अहंमन्यता; वृथाभिमान. गर्व शब्दाचा संक्षेप. 'विद्यापर्वताची चढण अगोदर कठीण, त्यांत पायथ्यापासून 'ग' महाराज पाठुंगळीस चिकटल्यावर मोठा खंबीर चढणारा असला तरी त्याची किती मजल होणार?' गची बाधा—पीडा—स्त्री. गर्वाचा ताठा; गर्व. (क्रि० होणें). 'श्रीची प्राप्ति झाली म्हणजे ग ची बाधा व्हावयाचीच.' –गुप्तमंजूष. 'त्याला अलीकडे गची पीडा फार झाली आहे.'

ग—वि. (समासांत) १ –नें गमन करणारा, जाणारा; जसें—उरग=उरानें, पोटानें जाणारा, सरपटणारा. २ पोहोंचलां आहे, दाखल झाला आहे असा; समाविष्ट; अधिष्ठित; अंतर्वर्ती; जसेंः—सूमिग; बुद्धिग; खग; जलग. [सं. गम्–ग]

ग—उद्गा. गे! अग–गे! (यांत लडिवाळपणाचा, सहानुभूतीचा ध्वनि निघतो). 'आई तूं किती ग वेडी आहेस!' –रजपुतकुमारी तारा ७६. [अग]

गइवती–त्या, गइयी—गै पहा.

गइमेढकें—न. गईचा खांब. [गई+मेढकें]

गइ(ई)सर–रा—पु. गइमेढक्यावरील आडवा लांब वासा. [गई+सर]

गई—स्त्री. १ (अपराधाबद्दल) गय; सदयतेचा काणाडोळा; माफी; क्षमा. २ उपेक्षा; दुर्लक्ष; हयगय. 'मका गई करूं आईकाल ज्या कानीं।' –तुगा २९२. [सं. गत; हिं. गया; गुजे=झालें]

गई—स्त्री. १ खालचा इंद्रकट; गईसरा; घराचे पाख्याचे शेवटीं आश्रयार्थ उभारलेल्या मेढींवर आडवें लाकूड घालतात तें (ना.) आढ्याला जोडलेले फाटे घराच्या चाऱ्ही भिंतीवरील ज्या तुळईवर ठेवण्यांत येतात ती तुळई. २ तिच्या जवळची छपराची जागा.

गई—स्त्री (मावळी) गाय. 'जनाई दासी गरिब विचारी गई.' –नामना ८८. [सं. गो; म. गाय]

गईगुदर—स्त्री. दिरंगाई; वेळ मारून नेणें; अळंटळं; टाळाटाळ. 'वजीर पैका द्यावयाची गईगुदर करितात.' –रा ६.६३२. [फा. गाह्=वेळ+गुदरणें]

गईगोळा—पु. (कों.) पावसाळ्यांत गईसऱ्यास चिकटवून वाळविलेली गोवरी, शेणगोळा. [गई+गोळा]

गईब–प, गयब, गैब—वि. १ अदृश्य; हरवलेला; नाहींसा झालेला; गहाळ; मागमूस नसलेलें. २ मृत; मेलेला. 'राजा गईब जाहला ...' –सभासद ४२. [अर. घैब्]

गईर—हा शब्द व त्याचे सामासिक शब्द गैर शब्दा खालीं पहा.

गउ—स्त्री. गाय. 'दश छिद्राचे एक चिटके। कचकोल ते पात्र ओमण निके। अंगावरी घेतले हरिखे। चर्म कवतुके गउचे।' –नागेशलीलामृत. [सं. गो]

गऊबाई—स्त्री. काशीविश्वेश्वराची बहीण; ही फार सोवळी असल्यानें हिचें देऊळ गांवाबाहेर आहे. 'सोवळी गऊबाई.'

गऊळवाडा—पु. १ गवळी लोकांची आळी, पेठ; गुरांचा गोठा. [गवळी+वाडा]

गंगकड—क्रिवि. (व.) दक्षिणेकडे.

गंगथड—स्त्री. गोदावरीच्या कांठचा प्रदेश, किंवा तिचें तीर. 'गंगथडीच्या ज्वारीची गोडी फारच उत्कृष्ट.' (गोदावरीला गंगा असेंहि नांव आहे). गंगथडी–वि. गंगथडी देशासंबंधीं. गंगथड्या–वि. गोदातीरचा (माणूस). [सं. गंगातट]

गगन—न. आकाश; अंतरिक्ष; नभ; आभाळ. 'गगन मुठीं सुवावें। मशकें केवीं।' —ज्ञा १.७४. 'सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसें।' —तुगा २२०९. [सं.] (वाप्र.) ०कांपणें, थरारणें—आकाश दणाणणें; भयंकर कृत्य करणें. (क्रूर व भयंकर पुरुषाचें वर्णन करितांना हें रूपक योजतात). ०बावडा दाखविणें—(कर.) ताणणें; दमविणें (कोल्हापुर प्रांतांत गगनबावडा गांव आहे). —नांत भरणें—आकाशांत भरारी मारणें. 'दुसरा गरुड उपजतां भरला गगनीं न मंदिरीं राहे।' —मोआदि ४.३४. —नाशीं गांठ बांधणें—लावणें—(उंच उडणें) महत्कृत्य करणें; अचाट पराक्रम करणें. —नाशीं दिवस भांडणें—१ उन्हाळ्यांत दिवस मोठा होणें. २ दिवस कमी कमी होण्यास प्रारंभ होणें. —नाशीं भांडणें—आकाशाशीं बरोबरी करणें (उंच वृक्ष किंवा गर्विष्ठ माणूस यासंबंधीं योजतात). —नीची वीज कोसळणें—आकाशाची कुऱ्हाड पडणें; भयंकर संकट येणें. 'गगनींची वीज जाणो कोसळली त्यावर।' —विक २०. —नीं दिवा लावणें—प्रख्यात होणें; पुष्कळ प्रसिद्धीस येणें. म्ह० गगनासारखी मैत्री तिळा बरोबर नातें (बरोबर होत नाहीं). =इंद्राचा ऐरावत व शामभटाची तट्टाणी या अर्थी. सामाशब्द— ०ग—गगनसंचारी; आकाशांत उडणारा. ०गज—पु. ऐरावत; दिग्गज. 'गगनगजाचे शुंडादंड। तैसे सरळ बाहुदंड।' —एरुस्व १.४४. ०गर्ती—वि. (गो.) आकाशास पोहोंचेल अशी (राक्षसी). ०गर्भ—पु. (काव्य.) आकाशाची पोकळी; अंतराळ. 'गगनगर्भी न समाये सुख।' [सं.] ०चक्र—न. मोठी घावटळ. 'कीं गगनचक्र उठावलें अलोट।' —शिशु ९३१. ०चुंबित, चुंबी—वि. आकाशाला पोहोंचण्याइतकें उंच; आकाशाशीं स्पर्धा करणारा. 'गगनचुंबी वाढले वृक्ष।' 'पूर्णाहुतीची ज्वाळा। गगनचुंबित विशाळा।' ०दीप—पु. सूर्य. 'विदित नसे काय गगनदीपाला।' —मोआदि २२.१९. 'तो झांकिला गगनदीप तरी झळाळी।' —र. ३२. ०प(पं)थ—पु. आकाशमार्ग. ०पुष्प—कुसुम—न. आकाशाचें फूल; खपुष्प; असंभाव्य किंवा असत् वस्तु दर्शविण्याची संज्ञा. ०मंडल—न. आकाशगोल किंवा पोकळी; आकाश. ०मणि—पु. सूर्य. 'गगनमणिकरींच्या तम केव्हां तरि काय हो घिवे कमला।' —मोविराट १.१६. —ना सारखा—एवढा—वि. पुष्कळ वाढलेला, लांबलेला; विस्तृत (दिवस, काम, खातें इ०).

गगनगाठा—पु. रव्याचे केलेले व तुपांत तळलेले व वर साखर पेरलेले गाठे.—ऋशि १.३९८.

गगनो(नौ)ल—ळ—न. आकाशपुष्प; खपुष्प. 'तुरंगिती असोसें। गगनौळें तियें।' —ज्ञा १६.३६३. —अमृ ७.८२. —एभा ३.४५.

गंगमुखी—वि. गोदावरीकडे तोंड केलेलें. म्हणजे (पुणें, सातारा यांच्या) उत्तरेकडील.

गंग(गा)मोहरा—री—क्रिवि. गोदावरीकडे, उत्तरेकडे (गोदा व कृष्णा यांमधील. खालच्या लोकांत रूढ). याचप्रमाणें पुढील दिशावाचक शब्द रूढ आहेत. राखेसमोहरा (राक्षसांच्या दिशेकडे)=दक्षिणेकडे. खालीं— खालता— खाललाकडे=पूर्वेकडे. वर— वरता—वरलाकडे=पश्चिमेकडे इ०

गंगरणें—अक्रि. (कु.) चढून जाणें; गर्व होणें. [सं. ग— गं—गर्व?]

गंगा—स्त्री. १ गंगा (भागीरथी) नदी; तिचा दैवी अवतार (देवी); नदी देवता. म्ह० लेंड नाले गंगेस मिळतां गंगा झाले. २ गोदावरी नदी. 'गंगातीरास येऊन रहावें.' —ख २६२३. —पया १२. ३ (सामा.) पवित्र नदी. 'भयताली एक गंगा झुळझुळ वाहे।' —देप ९८. ४ पवित्र कार्याकरितां घेतलेलें पवित्र नदी, झरा, कुंड यांतील पाणी. [सं.] (वाप्र.) ०घेणें, उचलणें—गंगेची शपथ घेणें. ०मनाला घालणें—(कऱ्हाड.) मन निर्मळ करणें; रुखरुख घालवून टाकणें; केलेला अपराध कबूल करून विवेकाची टोंचणी बंद करणें. ०यमुना वाहणें—रडें येणें; डोळ्यांतून पाणी येणें (दोन्ही डोळ्यांतील अश्रुधारा वाहून गंगा-यमुना नद्यांप्रमाणें एकत्र मिळतात यावरून). (आळशावर) गंगा लोटणें—आपोआप फायदा होण्याची संधि येणें. (वाहते) गंगेत हात धुणें—दुसरा मनुष्य एखादें पुण्यकृत्य करीत असतां त्यास थोडासा हातभार लावून त्याच्या पुण्यांत वांटेकरी होणें; कोणाचें नुकसान न करतां सहजगत्या होण्यासारखा आपला फायदा करून घेणें. गंगेतील पाणी गंगेत सोडणें—उपकार फेडतांना नम्रपणें योजावयाचा वाक्प्रचार. गंगेस(त) घोडे न्हाणें—आरंभिलेलें महत्कृत्य शेवटास जाणें; भगीरथ प्रयत्न करून कृतकृत्य होणें (महाराष्ट्रांतील घोड्यांना, पेशव्यांनीं गंगेच्या म्हणजे भागीरथीच्या आसपासचा प्रांत जिंकून तिचें पाणी पाजलें व मराठी साम्राज्य स्थापिलें यावरून). 'एकदाचा हा कोश संपविला म्हणजे गंगेस घोडे न्हायले.' —शाश्रीको. म्ह० १ वाहिली ती गंगा राहिलें तें तीर्थ; वाहती गंगा आणि चालता धर्म=सढळ हातानें व औदार्यानें केलेला खर्च. (कारण खर्च झालेल्या व शिल्लक टाकलेल्या दोन्हीहि पैशांपासून फायदाच होणार). (अ) गंगास्नान व तुंगापान=गंगेस घोडे न्हाणें (मराठ्यांनीं उत्तरेकडे भागीरथी व दक्षिणेकडे तुंगभद्रा यांमध्यें साम्राज्य स्थापिलें त्यावरून). (आ) संन्यासी व्रतानें राहणें (गंगेचें स्नान व तुंगा नदीचें पाणी पिणें); कोठेंहि खाणें—पिणें व रहाणें. सामाशब्द— ०गोत—न. ग्रामपंचायत; जातगंगा (वादाच्या निकालासाठीं जमलेली). ०जमनी—जम्नी—वि. १ ज्याचा एका बाजूचा कांठ एका रंगाचा व दुसरा दुसऱ्या रंगाचा असतो असें (धोतर इ०). २ भिन्न व विसदृश वस्तूंचा समागम किंवा संयोग; मिश्र; संकरज. 'परस्पर विरोधी

असे-इंग्रजी मराठी विचार एकत्र करून गंगाजम्नी पुस्तक करण्या-पेक्षां...नवीनच पुस्तक लिहिणें बरें.' –विकारविलसित. [हिं. गंगा+जमना=यमुना] ०जल-जलस्पर्श-जलशपथ–नपुंसी. गंगेची शपथ घेणें; गंगेचें पाणी हातांत घेऊन शपथ घेणें (शपथेचा एक प्रकार). ०जळी–स्त्री. १ गंगा किंवा दुसऱ्या पवित्र नदीचें पाणी ठेवण्याचें पात्र. २ मोठा खजिना; कायम शिलकीचा खजिना; ज्या शिलकीला कधीं हात लावावयाचा नाहीं ती शिल्लक (शिंदे सरकारच्या खजिन्याला गंगाजळी असें नांव आहे). 'पेशानें गच्च भरलेली गंगाजळी हातीं लागली.' –संभाजी. ३ चलनी नोटा वटविण्याकरितां वेळेवर उपयोगी पडावा म्हणून ठेवलेला रोकड किंवा सोनें यांचा सांठा. ०तीर–न. गोदावरीच्या कांठचा प्रदेश; गंगथडी. ०तिऱ्या–वि. गंगथडया पहा. ०द्वार–न. १ त्र्यंबक गांवीं असलेलें गंगा प्रगट होण्याचें ठिकाण; गोदावरीचें उगमस्थान. 'गंगाद्वारे कुशावर्ते' २ हरिद्वार (या ठिकाणीं गंगा हिमालयावरून प्रथम सपाट प्रदेशावर खालीं उतरली आहे). ०पाट–ठ–पु. घोडयाच्या छातीवरील लांब केसांची गोम. ही शुभ मानितात. हिचीं कांहीं लक्षणें वाईट असतात. –मोल ०पुत्र–पु. (गंगेमुळें यांची उपजीविका होते म्हणून): १ काशी क्षेत्रांतील पंडया; गंगेवरचा अधिकारी ब्राह्मण. २ एक हलकी ब्राह्मण जात. हे आपणाला कनोजी म्हणवितात. गंगातीरावर पंडयेगिरी किंवा शेतकी करून राहतात. ०पूजन–न. १ काशीयात्रा करून गांवीं आल्यावर बरोबर आणिलेल्या गंगेचें पूजन करून तें तीर्थ आप्तेष्टांना देण्याचा विधि. २ सिंहस्थ–कन्यागतांत श्राद्धविधी नंतर गोदावरी–कृष्णा नदीचें केलेलें पूजन. ०प्रदक्षिणा–स्त्री. त्र्यंबकेश्वरीं गोदावरीस उजवी घातलेली प्रदक्षिणा; गोदावरी प्रद-क्षिणा. ०प्रवाह–पु. १ गंगेच्या ओघांत सोडणें (मृताच्या अस्थी, राख; किंवा देवावरचा निर्माल्य). २ गंगेचा प्रवाह, ओघ. ०भागीरथी–स्त्री. वयस्क विधवा स्त्रीस लिहिण्याचा माय-ना; याच्या उलट सौभाग्यवती. ०भेट–स्त्री. तीर्थक्षेत्रीं गेल्यावर तेथील तीर्थाचें प्रथम दर्शन घेण्याचा विधि. ०माती, मृत्तिका –स्त्री. गोपीचंदनासारखी, गंगाकांठची पांढरी माती. ०माहात्म्य –न. गंगेच्या स्तुतिपर कविता; गंगाप्रशस्तिकाव्य. ०वती–स्त्री. निरगुडी वनस्पती. 'म्हणोनि बोल जऱ्ही गंगावती। तरी स्वीकाराल कीं।' –ज्ञा ९.१४. ०वळ–पु. गयावळ पहा. ०सागर–पु. गंगेचें (समुद्राशीं जेथें संगम झाला तेथील) मुख. ०सागर संगम–पु. गंगा ज्या ठिकाणीं सागराला मिळतें तें ठिकाण. ०सागरी–वि. रंगीत(काळें, तांबडें)कांठी, काठाचें (धोतर, पातळ इ०). गंगोत्री–स्त्री. १ गंगेचें उगमस्थान. हें गढवाल संस्थानांत आहे. २ वीत, दीडवीत उंचीचें व तांबूस फुलांचें एक क्षुप. ताप आला असतां याचा रस अंगास चोळतात. –खेया ४४. [गंगा+उतरणें] गंगोत्साह–पु. गंगेच्या आराधनेसाठीं पुराण, कीर्तन, ब्राह्मणभोजन इ० करणें; उत्सव करणें; गंगेचा उत्सव. [सं. गंगा+उत्साह=उत्सव] गंगोदक–न. गंगेचें किंवा पवित्र तीर्थाचें पाणी; तीर्थ. [सं.]

गंगावन–न. तार्तरी किंवा नेपाळ देशांतील वनगायीच्या शेंपटीचे काळे केस; स्त्रियांचे केस थोडे असल्यास वेणी घालतांना हे त्यांत मिसळतात; कृत्रिम केश (अलीकडे अंबाडयाची चाल पडल्यामुळें गंगावन मागें पडलें). ०वनी सडका–स्त्री.अव. (बडोदें) हत्तीच्या कानांपासून पायापर्यंत लोंबणाऱ्या लांब माळा. –खानगीखातें, सामानासंबंधी लागतीचे नियम ५५.

गंगाळ—न. घंगाळ; अर्धगोलाकार, स्नानाचें किंवा धुण्याचें, पाणी ठेवण्याचें धातुपात्र. याला धरण्यासाठीं कडया असतात. [सं. गंगालय] ०पोतें–न. फाजील पोकळ व मोठा अंगरखा; मक्कल, ऐसपैस अंगवस्त्र इ० गंगाळें टोपलें–न. गंगाळाच्या आकाराचें टोपलें.

गंगेरी–पान—न. विडयाच्या पानांची एक जात; हीं पानें काळसर असतात. 'तबकीं भरोन गंगेरी पानें।' –नव २०.१०१. [गंगातीर]

गच—वि. घट्ट; गच्च पहा. –पु. आवळून राहिलेला जमाव, वस्तु. 'आम्ही जागा पाहून तोफा सुरू मोगलाच्या गचावर फौजेच्या केल्या.' –पेद १.१.

गच—पु. ठोका; टोल. 'काळोखी रात्र अंधारी दुसरे प्रहरीं। वाजतो गच अखराचा राजदरबारीं।' –होला ९५. [ध्व.]

गच–कण–कन–कर–दिशी—क्रिवि. मऊ वस्तूमध्यें दुसरा पदार्थ शिरतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें; गच असा शब्द होऊन (घशांत पाणी येणें, चिखलांत पाय जाणें इ०). 'गचकन तीर मारला–माला मोसकला–पोटांत खोंचला; गचकन -पाय चिखलांत शिरला–गेला–रुतला–भरला.'

गचका—पु. (व.) गाडीरस्त्यावरील खड्डा. [ध्व. गच्]

गचका—स्त्री. १ विपुलता; गर्दी. २ चैनबाजी; चंगळ; ऐषा-राम. –क्रिवि. १ विपुलतेनें; दाटीनें; चेंगराचेंगरीनें; रगडून; ठचकावून; भरपूर (पाऊस, पीक, पैका, चांगल्या वस्तू); २ प्रशस्तपणें; बेलाशक; निर्धोक (मेजवानी, धुमाळी).

गचकणी—स्त्री. १ हिसका; झटका. २ गचकी पहा. [गचकणें]

गचकणें—अक्रि. १ हिसका बसणें; आचकणें; हबकणें; आचका बसणें (खळग्यांत किंवा पुरता न टेकलेल्या दगडावर अवचित पाय पडून). २ (ल.) मरणें; गचणें. [गचका]

गचकवणें—क्रि. (बे.) मारणें.

गचकळणें—अक्रि. १ गचका खाणें (व्यापारांत निभाव न लागल्यानें). २ नदी इ० मध्यें नाकातोंडांत पाणी जाऊन घाबरें

होऊन खालींवर होणें. ३ (ल.) हालअपेष्टांशीं झगडणें; संकटांत खितपत राहणें. [गचकळी]

गचकळी, गचंगळी—स्त्री. १ गटंगळी; डुबकी (बुडत्या माणसाची). २ (ल.) निकराचा झगडा, प्रयत्न; सर्व प्रकारें खटपट; धडपड. ३ आरंभिलेल्या कार्यांत भयादिकांमुळें कुंठित होण्याची अवस्था. ०ळ्या खाणें–अडखळत, चांचरत बोलणें, वाचणें. 'तो बोलण्यांत गचकळ्या खातो.' [ध्व.]

गचका—पु. १ अकस्मात् बसणारा हिसका; झटका; धक्का; आंचका. २ (ल.) खड्डा, दगड इ० हिसका बसण्याची जागा (ज्यामुळें आचका बसतो अशी). 'तो तेथें गचका आहे वरें, तेथून गाडा सांभाळून ने.' ३ (ल.) दुर्दैवाचा घाला, तडाखा, ठोकर; व्यवहारांतील तोटा. ४ (ल.) फांस; जाळें; चोरखळी; सांपळा; खड्डा. ५ एखाद्या लेखांतील दुर्बोध स्थळ; मेख; कोडें. ६ मऊ व आवाज होणाऱ्या पदार्थांत मारलेला गुद्दा, ठोसा. [ध्व. गच्]

गचकी—स्त्री. १ गचका अर्थ १, २, ४ पहा. २ बारीक लहान ठेंकर किंवा उचकी. (क्रि० देणें). [गचका]

गचक्या—वि. खांचखळग्याचा; विषम; सपाट नसणारा. ०उतार-पु. खांचखळगे, चढउतार, गचगचीत असा नदीचा उतार; उताराला गच! गच! आंचके बसविणारा उतार. 'कर्णोल येथें यमुनेस गचक्या उतार होता.' –भाव १२४.

गचगच—स्त्री. १ चिखलांत होणारा वस्तूचा आवाज. २ (ल.) रेंदाड; चिखल. ३ ढिलाई. ४ अडगळ; गळाठा; गचपण पहा. 'न कळतां करीं कार्य जें तें। तें काम तत्काळचि होतें। गचगचेंत पडतां तें। चमत्कारें नव्हे॥' –दा १९.९.१३. **गचगच-चां**–क्रिवि. उतावीळपणानें, खातांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन; मचामचां. (क्रि० खाणें; जेवणें).

गचगचीत—वि. १ गजगजीत; लबलबीत; बुळबुळीत; चिकण (चिखल). २ (ल.) भरपूर; विपुल; रगड; दाट (पीक, पैसा, आयात जिन्नस, मेजवानी, उधळपट्टी). ३ गजबजीत; तत्पर; चूर; उद्योगी; कामसू; गोंगाटाचें (गांव, घर) (गचगचीत व गजगजीत यांत भेद एवढाच कीं, पहिल्याचा अर्थ रेटारेटी, चेंगराचेंगरी असा होतो तर दुसऱ्याचा गोंगाट; वजवज; भरलेला आवाज असा होतो). [ध्व. गच् !]

गचगिरी—स्त्री. १ चुनेगच्ची. २ चुनेगच्चीची क्रिया; चुनेगच्ची करणें. [फा. गच=चुना, सिमेंट, गच्ची]

गचणें—अक्रि. (चिखल इ०) मऊ पदार्थांत रुतणें; गचकणें पहा. [ध्व. गच]

गचंदा, गचांदा, गचांद, गचंदी, गचांदी, गचोंदी—स्त्री. १ हिसका; धक्का; आंचका (सजीव प्राण्यास बसलेला). (क्रि० देणें; मारणें). २ गचांडी पहा. [गच]

गचपच—स्त्री. रेंदा; चिखल; राड. गच–कन पहा.

गचपण—न. १ कचरा; पडझड; गळाठा; अडगळ. २ पसाऱ्याची किंवा अडगळीची स्थिति. ३ गवत, लव्हाळा इ० रानटी झाडें उगवलेली जागा; ऐतण; ऐचण.

गचमुड्डी—स्त्री. (गो.) चिकार गर्दी.

गचा—पु. दाटी; गर्दी; समुदाय. [गच] ०ड–न. १ (कों.) झाडें, गवत इ० चें दाट रान. २ निबिडपणा; घनता; अभेद्यता (अरण्य, झाडीझुडुप यांची). –वि. (व.) पुष्कळ; भरपूर. ०बोच–क्रिवि. दाटीनें; गर्दीनें; खेटून. [ध्व.] ०बोची–स्त्री. खेंचाखेंच; चेंगराचेंगरी; फार दाटी. [ध्व.]

गचागच-चां—क्रिवि. १ ढसांढसां; मटामटां; गटागटां. (क्रि० पिणें; खाणें; गिळणें). उतावीळपणें गिळतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें. २ झोंपेची झापड येण्याच्या स्थितीप्रमाणें. 'गचागच झोंप येती किंवा डोळे झांकतात.' ३ गच–कण–कन पहा. (मात्र एकसारखी क्रिया असतांना योजना). [ध्व. गच]

गचाच—क्रिवि. गच–कण–कन पहा. (मात्र उत्कटपणा, अतिशयितता असतांना वापरतात).

गचाटी, गचांडी, गचोंडी, गचोरा—स्त्रीपु. हाताचा पंजा मानेवर ठेवून दिलेला धक्का; अर्धचंद्र. (क्रि० देणें; मारणें). २ (धरण्याच्या वेळीं) मान; गळा. (क्रि० धरणें). 'शिवराम्या, गचांडी सोडून माझे छातीवरून उठ.' बाल–२.१४४. [गचा=गळा]

गचापिची—स्त्री. (व.) एकमेकांची गच्ची (मानगुटी) पिचकण्यापर्यंत झालेलें भांडण. [गचा+पिचणें]

गचाबोचा—पु. मान व ढुंगण; फरा व ढुंगण (जनावराचें). [गचा=गर्दन, गळा+बोचा=ढुंगण, गुदद्वार] ०एक असणें–(निंदार्थी) फार लठ्ठ असणें; गबदुल होणें (अतिशय लठ्ठ बैल, थलथलीत किंवा पुष्ट माणूस यांसंबंधीं वापरतात). 'मिष्टान्न खावयाला मिळतें मग त्याचा गचाबोचा एक होईल तर काय झालें.'

गचावणी—स्त्री. गटंगळी; गचकळी. [गचावणें]

गचावणें—अक्रि. १ गचकळणें; गटंगळ्या खाणें; खालीं–वर बुचकळ्या खाणें (बुडणाऱ्या माणसानें). २ उद्योगधंद्यांत बूड लागणें. ३ अडखळणें; बोबडी वळणें; धैर्य सुटणें. ४ खुंटणें; तुट पडणें. ५ (कु.) मरणें. [राच]

गचा(च्या)ळी–ळ्या, गचाळखोर—वि. १ गप्पीदास; बकबक करणारा; चेष्टेखोर; वाचाळ. २ गबाळ; भोंगळ; गैदी; अव्यवस्थित (माणूस, वर्तणूक, कृत्य). ३ नेभळट. [का. गयाळ=अव्यवस्थित; ध्व. गच !]

गचाळकी, गचाळी, गचाळचाळे—स्त्रीपुअव. १ गप्पाटप्पा; निरर्थक सांगणें किंवा बोलणें. २ गबाळपणा; वाईट, घाणेरडे चाळे.

गची-चि—स्त्री. १ (गो.) गळा; मान. 'तो गचिये धरूनि मागारा। आंतु घाली।' –ज्ञा ६.२३६. २ गचांडी; अर्धचंद्र. 'म्हणे आतां यासि गचि देऊन दवडा।' –पंच ४.४.

गचेंडा—वि. (कों.) मोठा; घट्टाकट्टा; दांडगा; गबदुल; लड्ढनिरंजन.

गचोटा—पु. (माण.) (गालाला घेतलेला) चिमटा. (क्रि० घेणें).[गच्चा]

गचोरा—पु. धान्याचीं कणसें निसवणें; कणसें येणें. 'जोंधळे गचोऱ्यास आले.' [गच्चा=कणीस]

गचोरा—पु. मुठीनें मारलेला गुद्दा, ठोसा, धक्का. [गच]

गच्च—क्रिवि. ताणून; घट्ट; आवळून; मजबुतीनें; बळकट; खेट्न; दाटीनें; खच्चून; ठेचून (बांधणें, आवळणें, कोंडणें इ०). –वि. १ आवळ; घट्ट (गांठ, पदार्थ इ०). २ निबिड; घन (दाटी, झाडी). 'या गावाला गच्च झाडी आहे.' [बं. हिं. गच; व्य. गच]

गच्च—पु. १ चुना. 'स्वल्पमात्र दरज असेल तरी गच्च लावून पाझर न फुटे असें करावें.' –मराआ ३२. २ चुनेगच्ची. 'तळघरांत गच्च करावा.' –मराआ ३२. [फा. गच्; हिं. गच; का. गच्ची–च्चु=चुना]

गच्चा—पु. १ (नाशिक) चांगलें भरदार कणीस (धान्याचें) २ भरगच्च कणीस असण्याची स्थिति. 'शेताचे गच्चे बाहेर पडले.' 'बाजरीनें गच्चा धरला.' ३ (निंदार्थी) लठ्ठ, फुगीर गाल; गालांचा फुगीरपणा. 'गालांचे गच्चे फुगले–धरले–बसले–तोडले.' [गच्च]

गच्चा—पु. (व.) मध्य; मधला भाग.

गच्चाबुच्चा—पु. कां कूं करणें; अळंटळं. (क्रि० खाणें; घेणें; लावणें). –क्रिवि. अडखळत; अळंटळं करीत; चांचरत. (क्रि० बोलणें; करणें). [ध्व. गच]

गच्ची—स्त्री. चुन्याची केलेली भुई; आगाशी; चुना बसवून केलेली जमीन. गच्च पहा. [फा. गच]

गच्ची—स्त्री. गर्दी; चेंगराचेंगरी; दामटी वळण्याची स्थिति. [गच]

गच्ची—स्त्री. (नाविक.) डोलकाठीस आडवी टांगलेली काठी सुरक्षित ठेवण्यासाठीं वापरलेले बंद आणि दांताळीं.

गच्ची—स्त्री. मानेस दिलेली ढोसणी; गचांडी; गचांडी देण्याच्या वेळची मान; मानेचा कांटा; नरडी; मानगुटी. 'तुझ्या गच्चीवर सूत बसेल.'

गच्ची—स्त्री. (निंदार्थी) गाल; गालफड (चिमटा घेणें, भिरडणें, चपराक देणें इ० वेळीं वापरतात). 'गच्ची दाबून–धरली–फोडली–सुरगाळली–दुखवली–सुजली–फुगली.'

गच्चू—पु. (कर.) टाळा; नकार; हकालपट्टी. डच्चू पहा. 'अभ्यासाला आज गच्चू दिलास पण परिणाम चांगला होणार नाहीं.' [ध्व.]

गच्छ—पु. गणितं किंवा सूमितिश्रेणींतील पदसंख्या. –छअं १६३. [सं.]

गच्छ—पु. १ समुदाय; संघात. २ जैनांतील पंथ, शाखा. उदा० तपागच्छ. [सं.]

गच्छ, गच्छंती, गच्छंतीचें—स्त्रीन. गमन; दूर पळणें; पळ; तोंड काळें करणें; काढता पाय घेणें. (क्रि० करणें; म्हणणें). 'केलें गच्छ भाद्रपद वद्यांतिल षष्ठीस।' –ऐपो ३९७. 'तो आला आला इतकें ऐकतांच त्यानें गच्छंती केली.' [सं. गम्–गच्छ]

गच्छणें—अक्रि. (क्र.) जाणें. (भूतकाळीं प्रयोग). 'ऐशीं तो कठिणोत्तरें वदुनियां मातेसवें गच्छला।' –वत्सलिंग, गजगौरीव्रत १६. 'वीर गच्छले सैन्य घेउनी।' –लवकुशाख्यान.

गच्छंती—स्त्री. १ समाप्ति; नाश; मृत्यु. 'इंग्लंडांत तर दोषांची गच्छंती झाल्याचें वर्तमान मुद्दां पत्रांतून जाहीर झालें होतें.' –नि ७३३. (क्रि० करणें; होणें). २ पराभव; सामर्थ्यभंग.

गज—पु. १ लोखंडी सळई किंवा तिचा लांब तुकडा. (जाळी, खिडकी, कठडा यांतील). 'खिडकीचे गज वांकविले.' २ (पाणरहाट) पोहऱ्याच्या कांठाशीं बसविलेला लोखंडी तुकडा. ३ बंदुकींत दारू ठासण्याची लोखंडी राळई. ४ (विणकाम) वयाऱ्यांच्या गांठी देतांना तंग ठेवणारी लोखंडी ३।४ हात लांबीची गोल सळई. ५ सारंगी इ० तंतुवाद्यें वाजविण्यास वांकविलेल्या लांकडी काठीस दोन्ही टोंकांस घोड्याचे केस बांधून तयार केलेली धनुकली. ६ लांबीचें एक परिमाण; चोवीस तसू किंवा दोन फूट लांबीचें कापड मोजण्याचें लोखंडी किंवा लांकडी पट्टीचें एक माप; वार (सरासरी तीन फूट). कापड मापण्याचें साधन (इंग्रजी यार्डाबरोबर याचें प्रमाण धरितात). ७ वरील मापाच्या लांबीची पट्टी. 'त्यास तट, गजाप्रमाणें नेमून द्यावे.' –चित्रगुप्त ३५. ८ वरील मापानें मापलेलें परिमाण (कापड इ०चें); गजानें परिमित वस्त्रादि पदार्थ. ९ तळें, विहीर यांची पाळ, वरखंडी, कांठ. १० प्रमाण; सामर्थ्य; शक्ति. ११ विहीर इ० कांचे बंदिस्तीस, गजाचें प्रमाण भरलें असतां जें चिन्ह दाखवितात त्या चिन्हापर्यंतचें बंदिस्तीचें अंग, काम. 'रात्रीच्या पावसानें विहिरीचा एक गज बुडाला.' [फा. गज्] ०पुटी–वि. गजपुटानें सिद्ध केलेलें (औषध). ०पूट–ठ–न. औषध तयार करण्याची क्रिया. एक गज औरसचौरस व खोल खळगा खणून, त्यांत गोंवऱ्या, बकरीच्या लेंड्या इ० जळवण खालींवर घालून त्यामध्यें रसायन किंवा औषधी द्रव्यें ठेवून त्यांस केलेला अग्निसंस्कार. (क्रि० देणें;

करणें). [गज=एक माप+पूट] ०भोंगळी—स्त्री. छपराच्या मोहो-टीच्या पानाच्या वर चार बोटें उंचीच्या खिट्या मारून त्यावर बसविलेला लोखंडी लांब तुकडा (कौलें खालीं घसरूं नयेत म्हणून); (दोन खिट्यांतील अंतर साधारण ५ पन्हाळींचें). ०मोजणी-स्त्री. जमीन गजानें मोजण्याची पद्धति; जमीन मोजणी (जमीन मोजणीचा गज निरनिराळ्या लांबीचा असे. २९ ते ३५ इंचा-पर्यंत तो असे. साधारणतः ३३ इंचांचा गज सरकारी मोजणींत धरला जाई). ०वार—गजानें मोजून दिलेलें. 'वाटिलें ठाण कुणाला गजवार.' —ऐपो २००.

गज—पु. हत्ती. [सं.] सामासशब्द— ०कर्णी—वि. हत्तीप्रमाणें कान असलेला. ०कुंभ—न. हत्तीचें गंडस्थळ. 'स्वर्गातें गजकुंभ भेदुनि न कीं सत्कीर्ति ही धाडिली।'—वैराग्यशतक, श्लोक ४३. ०कोंत—पु. १ हत्तीचें गंडस्थल (?) 'सांवळी झेलितां। गजकोंतीं गुसळितां।'—शिशु १०४५. २ हत्तीला टोंचण्याचा भाला. [गज+सं. कुंत; म. कोंत=भाला] ०क्रीडित(करण)—न. (नृत्य) हात अंचित करून कमरेवर ठेवणें, उजवा हात लताहस्त करणें, उजवा पाय दोलित करणें. [सं.] ०गति—स्त्री. (हत्तीची चाल) गंभीर व दबावदार चाल; डौलदार गति, चालणें; ठुमकत जाणें; ऐश्वर्यवान ठमका, तोरा. 'गजगती जगतीप्रति दाविते।'—वामन, सीतास्वयंवर ५९. 'ठुमकत मुरडत चाले गजगतीं।'—शाकुंतल. —वि. दबावदार चालीचा; गजगतीनें विशिष्ट. [सं.] ०गमा-गामिनी—स्त्री. गज-गतीनें, ऐटीनें चालणारी स्त्री; गजगति स्त्री. [सं.] ०गौर-री—स्त्री. हत्तीवर ठेवून पुजिलेली पार्वतीची मूर्ति; गजारूढ गौरी. ०गौरीव्रत—न. १ भाद्रपदांतील स्त्रियांचें एक व्रत; हस्तनक्षत्रीं सूर्यप्रवेश होण्याच्या वेळचें व्रत. यांत सोन्याच्या शंकर, पार्वती व गणपती यांच्या मूर्ती करून त्या सोन्याच्या हत्तीवर बसवून ब्राह्म-णास दान देतात. २ हत्तीवर बसविलेल्या पार्वतीचें पूजन. ०घंटा—स्त्री. हत्तींचा कळप, समुदाय. 'जैसें न गणिजे पंचाननें। गजघंटातें।'—ज्ञा १.९२. [सं. घटा=कळप] ०घंटा-घांट—स्त्री. १ हत्तीच्या गळ्यांतील घांट. २ (ल.) वाचाट; कर्कश; कजाग स्त्री; (विशेषतः) मोठ्यानें भाषण करणारी स्त्री. ३ गुप्त गोष्ट फोडणारा मनुष्य; ज्याच्या पोटांत कांहीं रहात नाहीं असा. [तुल० का. गज्जे=घंटा] ०चर्म—न. १ हत्तीचें कातडें. २ घोड्याचा एक रोग, यांत अंग वारंवार झाडणें, अंगावर चट्टे पडणें व हत्तीच्या अंगाप्रमाणें अंग खरखरीत होणें हीं लक्षणें होतात. —अश्वप २.२५२. ०छाया-छायापर्व—स्त्रीन. भाद्रपदी अमावास्येला सूर्य व चंद्र हस्तनक्षत्रीं येणें, अशा योगाची पर्वणी; हस्तनक्षत्रीं सूर्य असतां मघानक्षत्रयुक्त त्रयोदशी येणें या योगासहि गजच्छा-यापर्व म्हणतात. ०झंपा—पु. (ताल) एकताल; याच्या मात्रा पंधरा व विभाग,चार असतात. ०ढाल-ला-ळा—स्त्री. हत्तीवरील मोठा ध्वज; निशाण. 'गजढाला आंदोळती।' —जै ६७.४८. —पु. निशाणाचा हत्ती. 'लाविला गजढाळा।' —ऐपो १४. [ढाल=निशाण] ०दंत—पु. १ (हत्तीचा दांत) हस्तिदंत. २ घोड्याचा हत्ती-सारखा बाहेर आलेला दांत, सुळा; असा घोडा (हा अशुभकारक मानितात). —अश्वप १.१०५. ३ (संयुक्तहस्त) (नृत्य) खांद्या-इतक्या सरळ रेषेंत दोन्ही हातांचीं कोंपरें उंच करणें व डोक्याच्या प्रत्येक बाजूस हातांचीं बोटें एकमेकांस चिकटवून उंच करून त्यांस थोडा खळगा पाडणें. गजंद्र—वि. गजेंद्र;गजेंद्र पहा. गज-नख—न. हत्तीच्या पायाचें नख (हें औषधी असतें). ०नेत्र-त्री—वि. १ हत्तीच्या डोळ्याप्रमाणें डोळे असणारा; बारीक, मिचमिच्या डोळ्यांचा. २ अधु दृष्टीचा; उलट्या बाहुल्या असलेला. ०पति—पु. १ हत्तींचा धनी; हत्ती बाळगणारा ऐश्वर्यवान माणूस. २ गज-दळाचा सेनापति. ३ (विनोदार्थी) धोतराऐवजीं गजा (पंचा) नेसलेला. ४ ऐरावत. 'कां मांदुरी लोकांचा घोडा। गजपतिही मानी थोडा।' —ज्ञा १६.२२५. ५ ओरिसा येथील राजांचें विरुद. ०पिंपळी—स्त्री. १ एक औषधी झाड; मिरवेल. २ मिरवेलीवर आलेल्या शेंगा (औषधी). ०भार—पु. गजदळाचा समावेश असलेलें सैन्य. २ हत्तींचा कळप, झुंड. ०मस्तकारूढ—वि. १ हत्तीच्या गंडस्थळावर बसलेला. २ (ल.) अतिशय गर्विष्ठ; मगरूर. ०मुख—न. हत्तीचें तोंड. —पु. गणपती देवता. 'नमिला गजमुख ज्याचें सेवुनि मृदु मधुर बोल कानांहीं।' —मोस्फुटआर्या (नवनीत पृ. २५४). ०मृत्तिका—स्त्री. (एका विशिष्ट अनुष्ठानांत लागणारी) हत्तीच्या पायाखालची माती; मृत्तिका पहा. ०राज—पु. मोठा हत्ती; हत्तीला बहुमानानें म्हणतात. 'चेतोचि घांस गज राज कशी बढाई॥' ०वदन—पु. गणपती देव. ०वेल—स्त्री. तांदुळाची एक जात. ०श्रद्धा—स्त्री. प्रारंभीं मोठा डौल किंवा गाजावाजा दाखविणारें पण परिणामीं अगदींच क्षुद्र ठरणारें काम किंवा त्याचा प्रकार; भपकेदार व विस्तृत पण निरर्थक काम; डोंगर पोखरून उंदीर काढणें. 'हा या प्रयोजनीं हजार रुपये खर्च करील असा डौल दिसतो खरा परंतु शेवटीं गजश्रद्धा झाली नाहीं म्हणजे पुरे।' [गज+श्रद्धा] ०सिंहासन—न. हत्तीच्या आकाराचें आसन. ०स्कंधीं बसणें—नवीन मिळालेल्या वैभवांत पहिली ओळख विसरणें; गर्वानें फुगणें; आढ्यताखोर होणें. ०स्नान—न. (हत्तीस स्नान घातल्यावर किंवा त्यानें स्वतः सोंडेनें स्नान केल्यावर तो आपल्या अंगावर पुन्हां धूळ, चिखल उडवितो त्यावरून) निष्फळ प्रयत्न; विपरीत फळ मिळालेला प्रयत्न; बरें होण्याकरितां योजलेले असतां उलट रोग वाढविणारे उपाय. गजांत लक्ष्मी—स्त्री. १ दाराशीं हत्ती झुलण्याइतकी म्हणजे हत्ती पोसण्याइतकी श्रीमंती; अतोनात श्रीमंती, वैभव. २ (विनोदानें) अतिशय दारिद्र्य; धोतर विकत घेण्यास पैका नसल्यानें गजा (पंचा)विकत घेण्याची पाळी येणें. ३ (विनोदानें)

अंगावरील गजकर्ण; नायटे. 'तुला गजांतलक्ष्मी प्राप्त झाली!' [गज+अंत+लक्ष्मी]

गंज—पुस्त्री. १ ढीग; रास; उडवें; ढिगारा; गंजी; संचय (धान्य, गवत, लांकूड, गठ्ठा इ० चा). 'दिल्लींत माईना मुडदा गंज पडला।'—ऐपो ११३. २ पेटी; पूड; खोकटी; वेष्टन; नळकांडें (गणिताचीं यंत्रें, लेखनसाहित्य, फण्या, कुंचे, वस्तरे, पान, पात, मळसूत्र, कटि इ० ठेवण्याची पेटी. पान, सुपारी, चुना, इ० ठेवण्याचे पुडे). ३ हत्यारें, सामान ठेवण्याची पेटी. ४ पेठ; हाट; बाजार; हा शब्द दुसऱ्या एखाद्या शब्दाशीं जोडून येतो. उदा. बगड–गंज; दारागंज; कॅपटन गंज. 'पुणें शहरांत गंज पेठ आहे.' ५ (खा.) (सोनारी) घुंगरू, कर्णफुलें इ०च्या ठशांची पट्टी. —वि. (व.) पुष्कळ; फार; गडगंच; लई. 'गंज पैसा हाय.' 'आज गंज काम झालें.' [फा. गंज्; सिं. गंञु; बं. गंज]

गंज—पु. १ (ना.) पाणी सांठविण्याचा मोठा तांब्याचा हांडा. २ एक उमंट भांडें. ३ (व.) पातेलें; बोगुणें (उमंट).

गंज—पु. १ तांब; जंग (लोखंडावर चढणारा); कीट; २ (ल.) कलंक; डाग. [सं. गंजन; प्रा. गंजण=डाग, कलंक; फा. झंग्] गंजणें—अक्रि. गंज लागणें; कीट चढणें. जंगणें पहा.

गजक-ए—स्त्री. वैपुल्य; सुभिक्ष; आबादानी; सुकाळ. [फा. गजक]

गजकर्ण—न. एक अतिशय खाज सुटणारा व पसरत जाणारा त्वचारोग. बाहव्याचीं पानें कांजींत वाटून त्याचा लेप केल्यानें गजकर्ण, दद्रु, कोड, खरूज यांचा नाश होतो. —योर २. ३६४. [सं.] —र्णी—स्त्री. १ वरील रोग बरा करणारी एक वनस्पती. २ (योग) अपानवायूला ऊर्ध्व करून कंठाशीं आणून पोटांतील दूषित पदार्थ उद्वमित करण्याची क्रिया. —संयोग ३५७.

गजकाठ्या—स्त्रीअव. न्हाणवलीच्या मखराचे खांब. —बदलापूर २४१.

गजकिंकरी—स्त्री. (व.) गोखरू; सराटा. [सं.]

गजगज—स्त्री. १ गलबला; गजबज; गोंगाट (गर्दींतील माणसांचा); गडबड. 'सुखसमयाची गजगज।' —वेसीस्व ३.२४. २ चिवचिव; किलबिल (चिमण्यांची). [सं. गज्=गोरडणें; का.गज] —वि. भरपूर; पोटभर. 'समर्थ जेविले गजगजा।' —सप्र १५.३५.

गजगज—पु. (गों.) ऊष्मा; उकाडा.

गजगजणें—क्रि. १ गजबजणें; उद्योगी असणें; भरलेलें असणें (गांव, घर). २ भरणें; भरून येणें. 'रायां गहिंवर गजगजे।' —वेसीस्व २.८. [ध्व.]

गजगजाट—पु. गजबजाट; घोषा; गडबड; गाजावाजा (लोकांचा); गर्दी; कलकलाट (माणसांचा); किलबिलाट; चिवचिव; गुंजारव; गुणगुण; घोंगाट (माशा, पक्षी यांचा). [ध्व.]

गजगजीत—वि. १ गलबललेलें; गजबजलेलें; भरलेलें (घर, गांव इ०). २ गडबडया (माणूस). [ध्व.]

गजगा—पु. सागरगोटा; गजरगोटीचें फळ; एका कांटेरी वेलाचें फळ. [का. गज्जुगे]

गजगाजला—पु. बोलबाला. 'हल्लीं लिहिण्यावाचण्याचा गजगाजला आहे.' —लो. टिळकांचें ५० वर्षांचें चरित्र १.७. [गजगज]

गजगोटा—पु. (ना.) समारंभांत बार काढण्यासाठीं दारू भरलेला व मोठा बार होणारा एक गोटा. [ध्व. गज+गोटा]

गजणें—अक्रि. १ शरीरांत जिरलें जाण्याइतपत मर्दन करणें; चोळणें (तूप, उटी इ०). २ चोळणें; रगडणें; घांसणें. ३ (प्रां.) मागें टाकणें; चढ करणें; वरचढ होणें.

गजन—पु. यूरोपमध्यें गोड्या पाण्यांत आढळणारा एक मासा. —प्राणिमो ८१.

गजनी—स्त्री. अर्धसुती व अर्धरेशमी, एका बाजूनें रंगीत, वर पट्टे किंवा रेघा असलेलें कापड; गजनी येथें तयार होणारें उंची कापड. —वि. वरील कापडाची (चोळी, परकर इ०). [गझनी शहर]

गंजनी—स्त्री. (कर.) एक प्रकारचें गवत. [का.]

गजपण—न. गचपण पहा.

गजब—पु. १ गहजब; कडक जाचणूक; कहर; जुलूम.(क्रि० करणें; मांडणें; चालविणें). 'पर्वतिगार, मोठा गजब जहाला.' —चित्रगुप्त ४५. २ जोराचें, दबावाचें भाषण; गालिप्रदान; मारणें; चवताळून अंगावर जाणें. (क्रि० करणें). ३ दुःसह तडाखा; देवाचा जबर घाला; अवसान खचण्याजोगें संकट; दुःखप्रद दैवी घटना. (क्रि० होणें; गुदरणें). ४ हद्द; परिसीमा; कमाल. [अर्. घझब्] एकगजब—पु. (घातक, क्रूर कृत्यांचा) जोर, आवेश, अतिशयितता इ० दर्शविण्याकरितां योजतात. 'त्यानें एकगजब मांडला.' =१ तो भयंकर नासाडी करीत आहे (स्वारी, जुलूम इ० करणारा; भयंकर सांथ, दुष्काळ इ०); २ तो जोरानें रडतो (मुलगा); ३ तो जिवंत भुतासारखा मांडतो; ४ तो राक्षसासारखा काम करतो. इ० अर्थ होतील (ज्या शब्दाशीं हा शब्द जोडतात त्या ठिकाणीं त्याच्या अर्थाचा जोरकसपणा दाखविला जातो) 'त्यानें मारण्याचा–लुटण्याचा–रडण्याचा–लढण्याचा–ओरडण्याचा एकगजब मांडला.'

गजबज—स्त्री. १ गडबड; गलबला; गोंगाट (अनेक माणसांच्या बोलण्याचा). 'गजबज ऐकोनि थोर। उपरीवरी चढला उथावर।' —कथा १.७.२४. २ खळबळ; मनांतील अस्वस्थता. 'तेथ मनीं गजबज जाहाली।' —ज्ञा १.१८५. ३ गडबड; गोंधळ (एखाद्या दुःखदायक कृत्याचा). 'गजबज बहु झाली माय धांवोनि आली।' —र ३३. [ध्व. सं. गज्; का. गज=एक ध्वनी]

गजबजणें—अक्रि. १ गलबल, गडबड, धामधूम, गजगज असणें; भरलेलें असणें; उद्योगांत असणें (घर, गांव). 'त्याला मामलत होती तोंवर त्याचें घर गजबजत होतें.' २ विस्मय पावणें; घाबरणें; गोंधळणें; खडबडणें; धैर्य सुटून घाबरें होणें. 'ऐसी उदास वाक्यें ऐकोनी । मनीं गजबजली त्रिभुवनजननी ।' —ह २७.१०१. ३ दाटणें; कोंदलेलें भरलेलें असणें; कोंदणें. 'नाना रंगीं गजबजे । जैसें इंद्रधनुष्य देखिजे ।' —ज्ञा १५.२४०. ४ (अकर्तृक). खळबळ उडणें; हाःहाःकार होणें. 'तंव गजबजिलें अंबरीं । देवतांगणु ।'—दाव १११. [गजबज] **गजबजून उठणें**—दचकून, घाबऱ्याघाबऱ्या, गोंधळून उठणें (झोंप इ० मधून).

गजबजीत—वि. १ गजबजलेलें; गजगजीत; गलबलीत; उद्योगानें, गलबलीनें भरलेलें (घर, गांव). २ गडबड्या (मनुष्य). [गजबज]

गजबाव—स्त्री. चुनकामांत बांधलेली विहीर. [फा. गच= चुना+बाव=विहीर]

गजबु—पु. गोंधळ; गजबज; गोंगाट. 'तंव यादवां गजबु जाला ।' —उषा १३७१. [सं. गज्=नाद करणें. ध्व. गज]

गजमुठ्ठी—स्त्री. (गो.) गर्दी; दाटी; गचमुठ्ठी पहा.

गजर—पु. १ अनेक वाद्यांचा एकत्रित नाद, घोष. 'गजराची भिक्षावळ मिरविली ।' —ऐपो २१०. २ प्रहराप्रहराच्या शेवटीं तास वाजविणें; तासाचे टोल; घड्याळाच्या घंटेचा आवाज. ३ कथेंत होणारा जयघोष; कीर्तनांत ईश्वरनामाचा शब्द; नामस्मरणाची टाळी. ४ (ल.) मोठा शब्द; उंच स्वराची आरोळी. 'परा पश्यंती मध्यमा वैखरी । गजरें गाती चारहि नारी ।' ५ डांगोरा; दवंडी. 'मी सांगतों या गोष्टीचा गांवभर गजर करूं नका.' ६ लौकिक; धिंडवडा. [सं. गज्=नाद करणें, ओरडणें; फा. गज=विशिष्ट ध्वनि]

गजरगोटा—पु. सागर-गजरगोटीचें बीं. मुली खेळावयास घेतात तो खडा. (हेट.) गजरपटा.

गजरगोटी,गजरी—स्त्री. १ सागरगोटीचें झाड. २ सागरगोटा.

गजरा—पु. १ सागरगोटा. २ लाखगोटी (लहान मुलांच्या खेळांतील).

गजरा—पु. १ पुष्पहार; वेणींतील, हातांतील लहान हार; पुष्पगुच्छ. २ मोती इ० चें कांकण, बांगडी; करभूषण. ३ (सोनारी) दाभणाच्या जाडीच्या एका बोटपाच्या मापाच्या व दोन्ही टोकांस फांसे केलेल्या अशा चांदीच्या सळईवर एक बारीक सूत गुंडाळून तयार होणारा दागिना. ४ पखवाज किंवा तबला यांच्या तोंडांच्या कांठावरोवर जाड व अरुंद चामड्याच्या वादीचा वळलेला वेठ, वेष्टण, वेणीचें कडें; याला भोंकें घेऊन त्या कातड्यासह भोंकांतून वादी ओवळतात. [हिं.] **गजरेदार**—वि.गजऱ्याच्या आकाराचा (अंगरखा) गजऱ्याची आकृतियुक्त. 'गजरेदार आंगरखे जाऊन पोकळ आंगरख्यांची भास पडली,' —नि २८.

गजरा-रो—पु. (कु.) ज्याचें मांस खाण्यायोग्य आहे असा एक पक्षी.

गजल—पु. १ (संगीत.) एक फारसी वृत्तांतील गीत; चीज; गज्जल; हा बहुधां ठुमरीयोग्य रागांतच गायला जातो. यांतील विषय आशुकमाशुकांचे यमकपूर्ण प्रेमोद्गार. ताल पस्तु शोभतो. फारसी प्रेमगीत. गजल एकयमकी असून त्यांतील पंक्तियुग्मकांची संख्या पांच ते सतरापर्यंत असते. गज्जलांच्या संग्रहास दिवाण म्हणतात. २ (ताल) एक ताल; याच्या मात्रा ९ व विभाग २ आहेत. [अर. ग़ज़ल्]

गजलगोष्टी—स्त्रीअव. गप्पागोष्टी; बोलणें; संभाषण. गजाल पहा.

गजवा-वें—पुन. कमरेचा कांचा; पैशाचा कसा; (मुंबई) खिसा.[फा. गझावा=हत्तीच्या किंवा उंटाच्या पाठीवरील पिशवी]

गजविहीर—स्त्री. गजबाव पहा.

गजा-जें—पुन. नेसावयाचा अति लहान पंचा. [गज=एक माप; तु. फा. गझी=एक जाडेंभरडें कापड]

गंजाड—वि. (व.) गडगंज; पुष्कळ; भरपूर. 'गंजाड आंबे आलेत.' [गंज+ढीग]

गंजाण—न. (वे.) एक प्रकारचें गवत. गंजनी पहा.

गजानंद—वि. (विनोदानें.) गजा(पंचा)नें आनंद पावणारा; अल्पसंतुष्ट. [गजा+आनंद]

गजानन—पु. १ गणेश; गणपती देवता. २ कापूस तोलून घेतांना दोन रत्तलाचा दगड वजनाच्या बाजूला लावतात तो. [गज+आनन]

गजाल—स्त्री. १ (कु.) गोष्ट; कहाणी; रिकामी बटबट; गप्पा; गजलगोष्टी. (क्रि० सांगणें; करणें). २ (राजा.गो.) आरडाओरड; कोलाहल; गडबड. [ध्व.]

गंजिफिया—पु. दारूगोळा. 'पन्नास तोफा व पंचवीस गंजिफियाच्या गाड्या,' —भाव ९. [फा. गंजीना=दारूचें कोठार ?]

गंजि(जी)फा—स्त्रीअव. (एव.गंजीफ) खेळण्याच्या (विशेषतः दशावतारी, वाटोळ्या १२०) पत्त्यांचा जोड. (क्रि० खेळणें). 'गंजीफा सतरंज चोपड नवें तें नदेही सांग जे ।' —साहह ३.४६. [फा. गंजीफा]

गंजिवेल—स्त्री. करवतीच्या सारखी दात्यांची तलवार; ही शत्रूच्या चिलखतास अडकवून त्याला ताब्यांत घेतां येतें.

गजी—स्त्री. हत्तीण. 'गजी गजशावें नेणों किती । काढी हस्तीबाहेरी ।' —एमा १७.४४७.[सं. गज]

गजी—स्त्री. १ तासून चौरस केलेली लांकडाची कडी; लांब व बारीक मुळक्याचें लांकूड. २ लांब, अरुंद व भरड पोताचें कापड, जाळें; गजवें. [फा. गझी=एक जाडें भरडें कापड]

गंजी—स्त्री. १ लहान रास; गंज; ढीग (गवत इ० चा). २ चौघडा पहा. ३ (व.) एकत्र, समायिक वहिवाट, उद्योगधंदा; भागी. [गंज]

गंजी—स्त्री. (वे. गो.) कांजी; भाताची पेज. [कांजी]

गंजी—स्त्री. (व.) लहान गंज (भांडें); वोगोणी.

गंजीकोट—वि. गंजीकोट (जिंजी) गांवचा (पैसा) 'अरकाट गंजिकोट.'

गंजीकोट—वि. प्रचंड; विशाळ; असंख्य; विपुल; प्रशस्त. [गंजी+कोटि] ०**कारखाना**–पु. फार मोठा, अवाढव्य कारखाना, खातें.

गंजीखाना—पु. १ (कडबा, गवत इ० च्या) अनेक गंजी ठेवण्याची जागा, आवार. २ (ल.) अडगळीची खोली; रोज न लागणारें सामान ठेवण्याची जागा. [फा. गंजीखाना]

गंजीफा—स्त्री. गंजीफांच्या डावांतील एक पत्ता. [फा. गंजीफा]

गंजीफराक-फ्राक—पु. सबंध किंवा अर्ध्या बाह्यांचा विणलेला खमीस, सदरा, आंगरखा. [गंजी+इं. फ्रॉक]

गजीव—वि. (क.) चुनकामांत बांधलेली (विहीर इ०); याच्या उलट आढांव=नुसती खोदीव. [फा. गच्=चुना]

गंजीवटकन-ण—न. आढ्यता; दिमाख; मगरूरी; ताठा; गर्व; वृथाभिमान. (क्रि० काढणें; मोडणें=गर्व खंडन करणें या अर्थी). [गंजी+वटकण=ताठा]

गजेकौतुक—पु. १ (कु.) महदाश्चर्य. २ बढाई. [गज+कौतुक]

गंजेटी-डी—वि. (ना.) गांजेकस; गांजा ओढणारा. [गांजा]

गजेंद्र—वि. १ प्रचंड; अवाढव्य; मोठी; विस्तृत; अफाट (इमारत, धंदा, कारखाना, खातें, गोष्ट, थाटमाट, खर्च). २ विशाल; धौताल; मोठा (देश, उध्वस्तप्रांत, अरण्यें, पीक, सैन्य, संपत्ति इ०). [सं. गज+इंद्र]

गजेरी—स्त्री. १ नदी, समुद्र, खाडी इ० च्या भरतीनें, पुरानें वाहून आलेला गाळ, मळी. २ त्या गाळानें बनलेली जमीन; पुळीण.

गंजोली—स्त्री. (ना.) लहानसा गंज.

गज्जा-ज्जें—पुन. पंचा. गजा पहा.

गॅझि(झे)ट—न. १ वर्तमानपत्र. २ सरकारी पत्रक. [इं. गॅझेट]

गझी—गजी (कापड) पहा.

गट—पु. १ मंडळी; टोळी; जमाव; समुदाय; एका कटांतील किंवा जमावांतील मंडळी; मेळा. 'कौन्सिलांत कांहीं गट असतात.' –के १४.६.३०. २ भरगच्च टोळी, जमाव (सैन्य, जनावरें यांचा); कंपू; जथा. ३ वीट; लगड (सोनें, रुपें इ० ची). 'तो त्याजवळ सुमारें दोन हजार रुपयांचे चांदीचे गट अनामत ठेवून परत आपल्या गांवीं गेला.' –मराठी ३ रें पुस्तक पृ. १ (१८७३). ४ (किराणा दुकान) वजनांचा संच. ५ रास; ढीग; कांहीं विशिष्ट संख्येचा समुदाय. [का. गट्टि; हिं. गठि]

गट-ट्ट—क्रिवि. एखादा पदार्थ त्वरेनें गिळण्याच्या वेळेच्या शब्दाचें अनुकरण. [ध्व.] ०**करणें–गटकाविणें(गिळणें)**–१ दुसऱ्याच्या द्रव्याचा अपहार करणें. २ उधळपट्टीनें फस्त करणें. ३ मटकावणें; गिळून टाकणें; सगळें एका घासांत खाणें. 'सद्दर्शनचि सुदर्शन करि गट चट कटक अंतरायाचें।' –मोआदि १०.८५. ०**कन-कर-दिनीं-दिशीं**–क्रिवि. भरभर; एकदम (खाणें, पिणें याचा वाचक); गटगटां; ढसढसां; मटमटां; गट शब्द होईल असें. ०**कळी, गटंगळी, गटांगळी, गटकळणें**–गचकळी, गचकळणें पहा. ०**गटं-टां**–क्रिवि. १ गटकन पहा. (क्रि० पिणें). 'फळें खातीं गटगटां।' –मारा किष्किंधा १५.१११. २ उकळणें, कढणें यांतील आवाजाचें अनुकरण. (क्रि० शिजणें; वाजणें). ०**गटणें, गटगटावणें**–अक्रि. १ गटकन गिळणें; ढसढस पिणें; मटमट खाणें. २ गदगद उकळणें, कढणें (तांदूळ, डाळ, भाजी इ०). ०**गिळ्या-गीळ**–वि. दुसऱ्याचा पैका खाणारा; हरामखोर. ०**गोळा–गटंगोळा**–पु. मकाणा; गटाणा; तोंडभर मोठा घास खाणें, कोंबणें. (क्रि० करणें; करून टाकणें). **गटगोळा-गटंगोळा वरतीं डोळा**–वि. वरून सालसपणा दाखवून सर्वस्व नागविणारा; गोगलगाय पोटांत पाय.

गटगटणें—अक्रि. गरगरीत, वाटोळी बसणें; तंग बसणें. 'जरिकांठ कंचुकी ताठ रांठ गटगटली।' –प्रला २३८. [सं. ग्रंथि; म. गांठ-गट्टू]

गटगटीत—वि. १ टपोरे; मोठे व सुंदर; वाटोळे व भरदार (डोळे). २ ढिलें; खिळखिळीत; सैल; डगमगीत; गट्गट् करणारें; हलणारें (यंत्र). ०**डोळ्या**–वि. भोकरडोळ्या; मोठ्या डोळ्यांचा.

गटगटे—न. (अलिबाग) बोंबिल; काड्या (मासा).

गटण—नस्त्री. (संगीत) ताल; मात्रा; काळ; गठण पहा.

गटणें—अक्रि. ठांसून उभें राहणें; गटानें उभें राहणें. 'विर सारे नटले, लढु लढु गटले, नाहीं कुणि हटले।' –ऐपो २४०. [गट]

गटणें—अक्रि. फसणें; पेचांत येणें. 'त्याला गटव, न गटल्यास मला सांग.'

गटपट—स्त्री. (शु.) दाट परिचय; गाढ मैत्री; दोस्ती. [गट्टी]

गटपट—स्त्री. (व.) सटपट; गडबड; लटपट पहा.

गटपट, गटंपटं; गट्टंपट्टं—न. १ फुशारी किंवा डौल मिरविण्याचें भाषण. २ अप्रासंगिक किंवा चुकवाचुकवीचें भाषण; ठकबाजीची व मूर्खपणाची सबब. ३ गडबडगुंडा; सतरा–पंधरा बाता. (क्रि० लावणें; मांडणें; चालवणें; लागणें; चालणें).

गटपटणें—अक्रि. (ना.) गोंधळणें; भांबावणें; लटपटणें.

गटर, गटार—न. १ रस्त्याच्या बाजूचें घाण पाणी वाहून नेणारी मोरी, नाली. २ (छाप.) फर्मा ठोकतांना दोन पृष्ठांमधील सोडलेलें अंतर. [इं. गटर] ०**बातमी**—स्त्री. अफवा; वदंता. ०**यंत्र**—न. १ निराधार, खोट्या बाता उत्पन्न करणारा. २ गांवांतील कुटाळ लोकांची चकाट्या पिटण्याची चव्हाट्यावरील जागा (पूर्वी पुण्यांत संध्याकाळच्या वेळीं गटारांवरील फरश्यांवर बसून गप्पा मारीत. भांग्यामारुती व सोमेश्वर येथें गटाराजवळ बसून आचारी–पाणक्ये गांवांतील कुटाळ्या करीत त्यावरून).

गटरफटर—न. सटरफटर; क्षुद्र गोष्टी; हलक्या–सलक्या वस्तूंचा संग्रह; अनेक किरकोळ वस्तूंचा एकत्र सांठा.

गटरगावंड्या—वि. (व.) वाटेल तो पदार्थ (खावयास) व वाटेल ती परि स्थिति ज्यास चालते असा विनतक्रारी (माणूस).

गटागट–टां, गटाट–टां—क्रिवि. भराभर; ढसढसां; मटमटां; गपगपां. गटगटां पहा. (क्रि० पिणें; खाणें; गिळणें). 'गटागट गोळे मार, म्हणजे लौकर जेवण होईल.' [ध्व.]

गटाणा—पु. गटंगोळा पहा. (क्रि० करणें; करून टाकणें). [ध्व. गट+दाणा]

गटाणा—घाटा, घाटाणा पहा.

गटापर्चा—पु. मलाया द्वीपकल्पांतील एक झाड; याचा रस आटवून त्याचा पांढऱ्या रंगाचा केलेला रांधा. हा पाण्यांत शिजविला म्हणजे लवचीक बनतो व वाळविल्यावर पुन्हां कठिण होतो. याच्या चाकूच्या मुठी, हातांतील काठ्यांच्या मुठी, ठसे वगैरे करतात. [मलाया–गटा=गोंद+पर्चा=एक झाड]

गटुंगा, गटुणा–ना—वि. ठेंगणा पण भक्कम; लहान आकाराचा पण सदृढ. [गट्ट]

गटोळा—वि. गोटोळा; वाटोळा; गोलाकार. [गोटा]

गट्ट—गट पहा.

गट्ट—वि. गटुंगा पहा.

गट्टंपट्टं, गट्टापट्टा, गटापटा—गटपटं पहा.

गट्टा—पु. १ गट अर्थ १, २ पहा. २ गठ्ठा. ३ (कु.) गड्डा पहा.

गट्टाण—न. (गो.) गठडी; नाश. [गठ्ठा]

गट्टी—स्त्री. १ दाट मैत्री; सलगी; परिचय. २ निकट संबंध; एकी; एकत्रपणा; संघ; समुच्चय; जमावाची स्थिति. गट अर्थ १ पहा. (क्रि० करणें; मोडणें). [गट; का. गट्टि]

गट्टू—पु. १ (खा.) गड्डू; अच्छेर पाणी मावेल असें पितळी भांडें. २ (विडाचें काम) मादीच्या डोक्यावरील टोपणखिळा. –वि. ठेंगणाठुसका पण मजबूत; पुष्ट. [गट]

गट्टेछोड—वि. मालाचे गठ्ठे सोडून आंतील माल चोरणारा. –शर. [गठ्ठा+हिं. छोडना=सोडणें]

गट्ट्या—गठ्या पहा.

ग(गं)ठडी–डें—स्त्रीन. १ गांठोडें; लहान मोट; गठ्ठा (कापडचोपड, चिरगूटपांघरूण इ० चा). २ लहान गांठोडें, पुरचुंडी (एखाद्या वस्त्राच्या पदरांत थोडेसे रुपये, धान्य, गोटे, चुनखडी, साखर इ० बांधलेली). ३ (ल.) गुप्त द्रव्य; मालमत्ता; भांडवल; पुंजी; संग्रह. 'त्याच्या बापाच्या वेळची गठडी होती म्हणून उडथा मारीत होता.' ४ (ल.) दारूच्या अंमलांत किंवा सुतबाधेनें किंवा इतर प्रसंगीं हातपाय पोटाशीं घेऊन निचेष्ट, गांठोड्या प्रमाणें पडलेला माणूस. ५ गठ्ठा; बांधलेली वस्तु; पार्सल. [सं. ग्रंथ्; प्रा. गंठ; हिं. गठडी] (वाप्र.) ०**उपटणें–उचलणें–पार करणें–लांबविणें**–दुसऱ्याची मालमत्ता घेऊन पळणें, अपहार करणें. ०**करणें–बांधणें(हातापायांची)**–१ हातपाय पोटाशीं घेऊन पडणें, पाडणें. २ एखाद्याचे हातपाय एकत्र करणें; मोट बांधणें. ३ मंत्रानें एखाद्याच्या हातांतील शस्त्र काढून घेऊन त्यास हतबल करणें, बांधणें; शक्तिहीन करणें. ४ गोंधळविणें; निरुत्तर करणें; कुंठित करणें; पराभव करणें (वादविवादांत). ०**पुरणें**–द्रव्य पुरणें. ०**होणें–वळणें**–१ गुंडाळलें जाऊन गठ्ठा होणें; हातपाय एकत्र होऊन बांधलें जाणें. २ शक्तिहीन, निराश्रित होणें; लोळत पडणें; कुजणें (ताप इ० मध्यें). ३ मरणें.

गठण—स्त्रीन. (संगीत) मृदंग वाजविण्यांतील एक प्रकार; ताल. ०**गांठणें–गठणास आणणें**–आपल्या उद्देशांशीं अथवा विचारांशीं मिळतें करणें, जमविणें. –**णास येणें**–उद्देश, विचार, परिणाम यांच्याशीं मेळ पडणें, पाडणें; पटवून घेणें. [सं. ग्रथन; हिं. गठना]

गठणें—उक्रि. (वे.) वेढणें; गुंडाळणें. [सं. ग्रथन]

गठली–ळी—स्त्री. गठडी पहा.

गठवा—पु. गंडा; सोन्याचा मणी, हळकुंड व चोंगडीची दशी बांधलेलें कच्चें सूत. –बदलापूर २१२. [सं. ग्रंथी]

गठळ—वि. अव्यवस्थित; गबाळ; गबळ पहा.

गठळी—स्त्री. १ गुंडी. २ सुरकुती (सुतामधील). [गांठ]

गठ(ठो)ळें—न. गठडी-डें पहा.

गठाण—स्त्री. (व.) मोठी गांठ; गांठोडें; आवळलेला बोजा. 'कापसाच्या लाख गठाणी गाडीवर चढल्या.' [सं. ग्रंथन]

ग(गं)ठीछोड—वि. १ (गांठोडें सोडणारा) गांठोडें सोडून चोऱ्या करणारा; भामटा; गुप्त ठेवा चोरणारा; विलंदर; अट्टल (चोर). 'गठीछोडे द्रव्य सोडिती। नाना आळंकार काढिती।' —दा ३.७.५०. २ (उप.) कृपण; कद्रु; जो आपला पैका, मालमत्ता फार जपून ठेवतो तो. [हिं. गंठी+छोडना]

गठोळी—स्त्री. १ पुरचुडी; लहान गाठोडें (कपडे इ० चें). २ (क.) गुठळी. [गुठली, गांठ; प्रा. गंठिल्ल]

गठ्ठ—वि. १ घट्ट; आटस; गट्टू; बांधेसूत (शरीर). २ मांसल; गोंडस (अवयव).

गठ्ठा—पु. १ विंडा; दिंड; बांधलेला मोठा बोजा (कापड इ० चा); बोजा; भारा (लांकडें, पानें यांचा); (सामा.) घट्ट आंवळलेलें ओझें. २ (क.) गठ. 'अकस्मात भलतेकडून पांच दाहाशें, दोनशें असे गठ्ठयांनीं शिरून शत्रूस दुर्गम करावें.' —मराचिथोरा ५५. ३ लवका; घट्ट गोळा; लगदा (मुरंबा, दहीं यांचा). ४ (ल.) भांडवल; पुंजी; द्रव्य; मालमत्ता. ५ पखवाज किंवा तबला आंवळण्याचा, वादींत घातलेला लहान लांकडी ठोकळा. हे ३ इंच लांब व दीड इंच गोल असून. सुमारें आठ असतात. हे खालीं-वर केल्यामुळें तबल्याच्या स्वरांत चढउतार होतो. [सं. ग्रथ्; प्रा. गंठ; तुल० का. गट्टी]

गठ्ठी-ठ्ठू—गठी-ठ्ठू पहा. ०चोर-वि. अट्टल चोर; गठीछोड अर्थ १ पहा. ०जोड-वि. (गांठीशीं गांठ घालणारा) कद्रु; पैसे राखणारा. गठीछोड अर्थ २ पहा.

गठ्या—पु. १ कवड्यांच्या खेळांतील फेंकण्याची मोठी कवडी, कवडा, पैसा. २ गठ्ठा पहा. ३ (अशिष्ट) शिस्न; पुरुषाचें इंद्रिय. ०गोंधळ-पु. १ (ग्रा. अशिष्ट) बदफैली प्रकार; जातीमध्यें किंवा स्त्रीपुरुषांमध्यें अनिर्बंध व्यभिचार; अगम्यागमन; गोत्रगमन. २ (ल.) घोंटाळा; गोंधळ; सांवळागोंधळ; सबगोलंकार. [गठ्ठा]

गड्ड—पु. (व.) गायवाडा; गोठा.

गड—स्त्री. अडचण; घोळ; उपद्रव; संकट; अत्यवस्था; निकड; आणीबाणीची वेळ. (क्रि० येणें; लागणें; पडणें; वारणें; टळणें; चुकणें; सरणें; टाळणें; चुकवणें; संभाळणें; सारणें). [सं. गड=अडथळा] सामाशब्द- ०खळ-न. पेंच; लचांड; उपद्रव; अडचण. -वि. (राजा.) वर्चस्व किंवा प्रावीण्य मिळण्यास कठिण (एखादी गोष्ट); अजिंक्य (किल्ला); कडा तुटलेला; धोक्याचा; उभट; विकट (रस्ता); घोंटाळ्याचा; गोंधळाचा; भ्रांतिदायक; क्लिष्ट; गूढ (पुस्तकांतील विषय, वाक्य). ०खाप-स्त्री. (ना.) अडचण; संकट; गंडांतर. ०संद्-ध-स्त्री. १ निकडीचा प्रसंग; जरूरीचा वेळ किंवा हंगाम. २ निकड; तातडी; ताण; नेट; झेंगट (एखादें काम, गोष्ट यांचें). (क्रि० होणें; पडणें; येणें; लागणें). 'मला दोन रुपयांची गडसंद आहे.' 'कामाची मोठी गडसंद पडली.' ३ अत्यंत समयोचित प्रसंग; अत्यंत जरूरीचा, उपयोग होईल असा निकडीचा हंगाम किंवा वेळ. 'हा तों गडसंदीचा ठाव।' —तुगा २२७८. (आवटेप्रत). 'ही लग्नाची गडसंद आहे, लग्न करून घ्या.' ४ (व्यापक) अडचण; संकट; कचाट. ५ अडचणीची व धोक्याची जागा. 'एवढी दहा कोस गडसद ओल्हांडली म्हणजे भय नाहीं.' ६ आणीबाणीची जूट; संकटाच्या वेळची एकी. 'ते गडसंधीचे येती समस्त। संग्रामासी।' —शिपु १.१७.११०. गडसंड असेंहि रूप आढळतें पण तें अशुद्ध आहे.

गड-पु. किल्ला; दुर्ग (मुख्यत्वें डोंगरावरचा). 'ढेंकणासी बाज गड। उतरचढ केवढी॥' —तुगा ३२६४. २ (गो.) उभ्या चढावाचा डोंगर, पहाड. [प्रा. गड=दुर्ग] म्ह० १ गड बांका नसावा पण गडपती बांका असावा. २ गड घेववेल पण बायको घेववत नाहीं. सामाशब्द- ०करी-पु. १ किल्ल्यांतील नोकर; शिपाई. २ गडाचा बंदोबस्त करणारा; गडावरील अधिकारी. ३ (क.) महाताच्या हाताखालचा माणूस. 'गडकऱ्यानें हत्तीची उस्तवारी बरोबर केली नाहीं.' ०कोट-पु. किल्लेकोट; (सामा.) गड; किल्ले. 'गडकोटविरहित जें राज्य त्या राज्याची स्थिति म्हणजे अभ्रपटलन्याय होय.' —मराआ २६. ०कोन-पु. पुढें आलेली टेंकडी. -शर. ०घेणा-वि. (किल्ला सर करण्याइतक) कठिण; असाध्य; दुर्घट. [गड+घेणें] ०निविसी-निसी-स्त्री. गडनीस याचें काम किंवा हुद्दा. [गड+फा. नवीसी] ०नीस-पु. किल्ल्यावरील हिशेबनीस [गड+फा. नवीस] ०पति-पु. किल्लेदार; किल्ल्यावरील मुख्य अधिकारी; हा गडावरील चौकी, पहारा इ० च्या बंदोबस्तीचेंहि काम पहात असे. ०वई-पु. गडकरी; गडाच्या कामाला योग्य अधिकारी. 'एका घरचे भाऊबंद एक, दोन तीन आहेत आणि इतकेही गडवई तर त्यांस किल्लेचे मामले ... सांगावेच लागतात.' —मराआ २८.

गंड—पु. १ तोंडाची कानशिलासह एक बाजू; गालफड; गाल. 'श्रीकुंडलमंडित गंडललित बाहुरम्य सरळ।' —रामजन्म कटिबंध २ (शिवराम कविकृत). २ हत्तीचें गंडस्थल; कुंभस्थल. ३ (ज्यो.) विष्कंभादि सत्तावीस योगांतील दहावा योग; त्यावरून ४ (ल.) जोर; उग्रता; वेग; आवेग; सपाटा (रोग, पाऊस, वादळ, वगैरे यांचा). ५ (ल.) गर्व; आढ्यता; अहंकार; फुशारकी.

(क्रि० मोडणें; जिरवणें). ६ कांहीं विशिष्ट धंदेवाईकांस तिरस्कारार्थी त्यांच्या नांवाच्या शेवटीं जोडावयाचा प्रत्यय. जसें–न्हावगंड (=न्हावी); तेलगंड (=तेली); वाणगंड (=वाणी); जोसगंड (=जोसी) इ० तसेंच कुणब्यांच्या नांवानांहि जोडतात (प्राकृतांत गंड म्हणजे नापित (न्हावी) असा अर्थ आहे. तेव्हां त्यावरूनहि तिरस्कारार्थी शब्द बनला असेल). –मपु. गळूं; केस्तूड. 'मी सर्वज्ञु एकुचि रुद्दु। ऐसा गर्वतुष्टीगंडु। घेऊनि ठाके।' –ज्ञा १३.७१७. 'तुझें माथां शृंग पूर्ण तीक्ष्ण। तुज ऋष्यशृंग अभिधान। आमुचे हृदयीं गंडें तीक्ष्ण। गंडऋषि जाण आम्हांसि म्हणती।' –भारा बाल २.३०. [सं.] सामाशब्द–०खोल–पु. घोड्याचा गळा; गडखोल. ०गूळ–(प्रां.) गळगुंड. पहा. ०मंडल–न. (काव्य.) गंड अर्थ १ पहा. 'वोतिली शशीमित्र गाळून। गडमंडळीं प्रभा पूर्ण।' ०स्थळ–न. गंड अर्थ २ पहा. 'गंडस्थळींचें तेज अधिक। लखलखीत दोन्हीं भागीं।' –व्यं६५.

गंड—न. गंडांतर; मृत्युभय. 'षोडशवर्षांतिक गंड समजोनि।' –आमा ३४.

गडक—वि. गरक पहा.

गडकन–कर—गटकन–कर पहा.

गडका–खा–खी—पुस्त्री. १ (राजा.) फळें, फुलें तोडण्याची लांकडी आंकडी. गरखी पहा. २ (उपहासानें) उंच व सडसडीत स्त्री. –वि. गिऱ्हाइकास चतुरतेनें आपल्या दुकानीं ओढणारा (वाणी इ०).

गंडकी—स्त्री. १ नेपाळांत उगम पावणारी एक पवित्र नदी. २ गंडकी नदींतील शिळा; शाळिग्राम, मूर्ती; सोनें पारखण्याची कसोटी इ०. 'रत्नपारखियांच्या गांवीं। जाईल गंडकी तरि सोडावी।' –ज्ञा १३.३१९. ०शिळा–स्त्री. गंडकी नदींतील दगड; शाळिग्राम. 'तारक तुल्य स्कंधग गुरुमूर्ती गंडकी शिला बाहे।' –मोवन ५.२९.

गडगंच, गडगच्च–च्चां,—क्रिवि. दाटीनें; चेंगराचेंगरीनें; भरपूरपणें; पुरेपूर; विपुलतेनें. ०आभाळ भरणें किंवा अंधार पडणें–ढगांची गर्दी होणें; पूर्ण काळोख होणें.

गडगंच–ज—स्त्री. अतिशय वैपुल्य; मखलपणा: मोठी दाटी, गर्दी (वस्तूंची) –वि. १ गच्च; दाट लोकवस्तीचें; (धनधान्यादिकांचा) भरपूर पुरवठा असलेलें; चांगलें पोसलें जाणारें; सुखवस्तु (गांव, घर, पात्र). २ पुष्कळ; रगड; भरपूर (मेजवानींतील वस्तु, पदार्थ); ३ पूर्ण; समग्र; भरपूर; वाढता (संग्राम, स्वारी, आटाला). ४ ऐवजदार; श्रीमंत; ऐपतदार (व्यापारी). ५ गंभीर; गाढ (झोंप). ६ (सामा.) अलोट; पुष्कळ; पुरून उरण्याजोगें. 'घरीं गडगंज आहे मग नोकरीची फिकीर कशाला!' [गड्डा+सं. गंज=खाण]

गडगच्चा—पु. चेपाचेपी; दाटी; निबिडता (लोक, अभ्रें, धूळ, वस्तु वगैरेची). (क्रि० जमणें; मिळणें; येणें; मोडणें; विरणें). जास्त स्पष्टीकरणार्थ गरगशा पहा. [गड्डा+गच्च?]

गडंगज—वि. (गो.) फट न ठेवतां गच्च सांधलेला(सांधा).

गडगंजा–ज्या—पु. (व.) घोंटाळा; अव्यवस्था; गर्दी. 'अरे ह श्रीमंतांच्या घरचं लग्न, या गडगंजांत तुझं धोतर कुठं सांपडायला गेलं?' गडगंच–ज पहा.

गडगड–डां—क्रिवि. घडघड, करकर इ० आवाज होऊन (मेघगर्जना, गाडी, खटारा इ० चा); पोटांत वाजणाऱ्या आवाजाप्रमाणें. 'कडकड शब्द उडाला, गडगड गगनांत खांब जों चिरला।' –रामवडवे–मोरोपंतचरित्र (प्रस्तावना). [ध्व. सं. गड्=वाहणें (द्रवपदार्थ); प्रा. दे. गडयड=गडगडाट]

गडगड–डी—स्त्री. गुरगुर; खरखर; घडघड, गडगडाट; गर्जना.

गडगडणें—अक्रि. १ गडगड शब्द होणें; धडधडणें; गुरगुरणें; कडाडणें (मेघ, गाडी इ०). 'आज दोन दिवस गडगडतें आहे.' २ मोठी गर्जना करणें; ओरडणें (वन्य पशु इ० नीं). 'वाटेसी गडगडतां व्याघ्र। थोकती जैसे अजांचे भार।' ३ गडगड शब्द करीत खालीं पडणें; गडगडत खालीं येणें. ४ मरणें. ५ (ल.) अधिकारच्युत होणें. 'फडणीस अधिकारावरून गडगडले होते.' –अस्तंभा ३५. ६ (अकर्तृक) पोटांत गुरगुरणें, आवाज होणें. [ध्व. गड! गड!]

गडगडाट—पु. (गडगडचा अतिशय) मोठी गर्जना; खडखडाट; गुरगुर; करकर; गडगड शब्दांचा समुदाय. 'मेघांच्या गडगडाटापुढें ऐकावयास येत नाहीं.' [ध्व.]

गडगडा धोंडा—पु. गोलाकार, ओबडधोबड दगड, गोटा, धोंडा; गडगडत जाईल असा दगड.

गडगडांवचें—क्रि. १ (गो.) मूग, चणे वगैरे पाटावरून खालीं तिरकस लोटून निवडणें. २ नारळाचा कीस बारीक करणें.

गडगडी—स्त्री. (बडोदें) पाणी काढावयाचें लहान लोखंडी चाक; खराडी; पुली. गडगडो–पु. (गो.) लहान पाणरहाट [ध्व.]

गडगडेप—न. (गो.) गडगडाट.

गडगणे(ने)र—न. केळवण; लग्न, मुंज यांच्या पूर्वी होणारा एक समारंभ. (वधु किंवा वर यांच्या स्वतःच्या) घरीं थाटानें मेजवानी करून आप्तेष्टांस जेवण्यास घालणें; तसेंच हे आप्तेष्ट (वराला किंवा वधूला) आपआपल्या घरीं मेजवानी करितात ती. यांत भोजनोत्तर घरचा आहेर देतात. हा लौकिक प्रचार आहे, याला शास्त्राधार नाहीं. [गडु+नीर=पाण्याचा तांब्या व पाणी यावरून]

गडगर्ज—पु. मोठी गर्जना. 'मेघ गर्जती आकाशीं। तैसा गजांसी गडगर्ज।' –एरुस्व ८.१८. –वि. प्रसिद्ध. 'गडगर्जे

बंधमोक्ष पाही। नांदती नवायीं हरि बोले।' –एभा १८.१३७.

गडगर्जना–स्त्री. मोठी गर्जना; गडगर्ज. 'येऊनि नाना मेघ-पंडळें। गडगर्जना गगन झांकोळे।' –एभा ११.४०९.

गडगप—क्रिवि. हरवलेल्या, गैरविल्हे लागलेल्या, गहाळ झालेल्या, गिळंकृत केलेल्या, दडपलेल्या, खाल्लेल्या स्थितींत.

गडगळ–ळी, गडंगळ–ळी—वि. ओबडधोबड व गोलसर; खडबडीत व भोपळसुती; कसावसा; ओबडधोबड तोडलेला, फोडलेला (दगड, खडक).

गडगा–धा, गडगें–धें—पुन. १ दगडांची ओबडधोबड रचलेली ताल, भिंत, ढीग. २ (कों.) बांध; बंधारा. ३ (अलिबाग) पार; चौथरा.

गडगा, गरगा—पु. (प्रां.) खड्डा; बीळ; खांच. [सं. प्रा. गड=खांच, खंदक]

गडगिळ्या–गीळ—वि. गिळंकृत करणारा; गटगिळ्या. गटगीळ पहा.

गडगूप—पु. बुंध्याला अनेक तांटें फुटणारी जोंधळ्याची एक जात.

गंडगूळ—न. गळगुंड पहा.

गंडगोळ—स्त्री. १ उखळी तोफ; गरनाळ. २ लांकडी गांठाळ ओंडा. ३ (ल.) गिड्डा व धट्टाकट्टा माणूस; बेडौल व जाड आणि मोठी वस्तु.

गडण–णी—स्त्री. मैत्रीण; सखी. 'न लगा गडणी आम्हां तैश्या।' –तुगा ३२१. 'निर्दय नसुन मन निष्ठुर केलें प्राणसख्यानो गडणी।' –पला ४.१४. [गडी]

गडणें—अक्रि. १ आंत शिरून पुरला जाणें; गाडला जाऊन आच्छादित असणें. २ (ल.) मग्न, चूर असणें; ग्रासलेला असणें. ३ कायम होणें; चिकटणें (कचेरींत, कामधंद्यांत). ४ परिचय, ओळख होणें. ५ (मुलांचा खेळ) एका बाजूकडे असणें; खेळगडी होणें. ६ तंग, घट्ट बसणें (वस्त्र). [सं. गाढ; म. गाडणें ?]

गडत–द—न. गर्द काळोखी; दाट अंधारी. (क्रि० पडणें; येणें). 'डोळ्या गडद पडे मारी।' –परमा १०.९४. –क्रिवि. १ दाट; घोर; निबिड; किट्ट (काळोख). २ गाढ; चूर; घोर (झोंप, अभ्यास, अंमल, धुंदी, कामकाज). ३ घन; गर्द; दाट; निबिड (जंगल, अरण्य). ४ एकसारखा; संततधार; मोठा; जोराचा (पाऊस). ५ काळा कुट्ट; घनचक्कर (ढग, अभ्र); ६ दाट; भडक (रंग). [फा. गर्द=धूळ]

गडत–द—वि. मृतप्राय; नष्टप्राय; मालवलेला; हरवलेला; अदृश्य; अगदीं नाहींसा झालेला; बुडालेला; पुरलेला; गिळंकृत; दडपलेला; लयास गेलेला; कतल केलेला. [अर. गरत]

गडंत—वि. (व.) गाडलेलें.

गडद—स्त्रीन. खाण; पोखरण, खड्डा; अडवीतिडवी खांच, खळगा. [सं. गड=खंदक]

गडदणें—उक्रि. जमिनींत पुरून ठेवणें; लपवून ठेवणें (वस्तु, पैसा इ०). 'कोणी मागेल म्हणून भांडीं होतीं तीं गडदून टाकलीं.' [हिं. गाडना; म. गाडणें]

गडदन—न. (प्र.) गरदन; गर्दन; मान. [फा. गर्दन्]

गडदम—पु. (कु.) एक जातीचा मासा.

गडद(ध)र–रा—स्त्रीपु. १ (प्रां.) ओबडधोबड व मोठा खळगा, खांच. 'गारीं आणी गडधरां।' –दा ५.१.३७. २ भाड; विहीर. [सं. गड=खांच+दर]

गडदा—पु. १ खड्डा; गडद, गडदर पहा. २ (ल.) पोट.

गडदू–धू—पु. १ दावण्याकरितां ठेवलेलें वजन; जड ओझें, बोजा. २ (ल.) भार; ओझें; बोजा; आवश्यक कर्तव्य; जबाबदारी; आपल्या वाडवडिलांच्या किंवा आपणांपूर्वी होऊन गेलेल्या अधिकाऱ्याच्या मागील उदाहरणाप्रमाणें पाळण्यासारख्या वहिवाटी किंवा संस्कार अथवा नेमणुकी. –वि. बळकट; घटमूठ; लठ्ठ; धडधाकट; धिप्पाड; घष्टपुष्ट (माणूस,जनावर). २ मोठाड; दांडगा; रपाटा; भरभक्कम (वजन, वस्तु, ओझें). [गड्डा] (उराव्र)०रचून ठेवणें–एखादें मोठें संकट उपस्थित करून टेवणें.

गडप–ब—वि. बेपत्ता; नष्ट; अदृश्य; गिळंकृत; अंतरलेल्या स्थितींत; सांपडावयाची नाहीं किंवा केव्हांहि बातमी लागावयाची नाहीं अशा स्थितींत अथवा जागेंत; ठावठिकाण लागणार नाहीं अशा प्रकारें. ०करणें–दडपून टाकणें; लाटणें दावणें; गिळंकृत करणें. 'कां पाठवितों, कळतें जरि करिल व्यूहनद गडप यातें' –मोद्रोण ११.५६. 'त्या कारकुनानें त्याचे दोन हजार रुपये गडप केले' [अर. घबै=गुप्त होणें]

गडबड—स्त्री. १ धांदल; दंगल; धामधूम; घोंटाळा. २ हुल्लड; दंगा; कोलाहल; कल्ला; गलबला. ३ घालमेल; अव्यवस्था; मिसळ; मेसळ; विघाड. 'याच्या कागदपत्रांची सारी गडबडच दिसते.' ४ चलबिचल; एकाग्रता नसणें; व्यग्रता (मनाची). 'मी गडबडींत होतों म्हणून ऐकिलें नाहीं.' ५ धांदल; तिरपिट; तारंबळ; उतावीळ; घाई; गर्दी. ६ (ल.) बंड; दंगा. ७ (ल.) दबावाचें, घाबरून सोडणारें भाषण किंवा व्यवहार. 'अरे जा! एवढी तुझी गडबड कशाला पाहिजे! अशा गडबडीला कोणी भीत नाहीं.' [ध्व.] ०गुंडा–पु. १ (एखादा संस्कार किंवा काम) उतावळीनें व अव्यवस्थितपणें करणें. २ महानुभावपंथांतील लमास हा शब्द लावतात (कारण तो चटपट उरकून घेतात असें म्हणतात). 'भक्ति आणि भावार्थाचा गडबडगुंडा केला। एकाजनार्दन पायीं मानभाव झाला.' –भज ४१. ३ पुन्हां पुन्हां जमीनीवर लोळण

घेणें; गडवडां लोळणें (लहानमुलानें रडतांना). ४ लोळण्याचा एक खेळ. ५ गुप्त व गूढ प्रकारानें घात करणें; पैसा खाणें, लाटणें, दावणें. ६ घोटाळा, घालमेल करणें; विस्कळितपणें विवरण करणें; अव्यवस्थितपणें आणि घाईघाईनें उरकलेलें काम; 'एका घटकेंत लग्नाचा गडवडगुंडा करून भटजी निघून गेला.' ७ (व.) सावळागोंधळ. ८ व्यभिचार. 'यानें केला गडवडगुंडा।' –राला ७४. [गडवड+गुंडा=गोळा] ०लडवड–स्त्री. गडवड द्वि. ०करणें–(काम चांगलें होतें किंवा वाईट होतें इकडे लक्ष्य न देतां) गडवडीनें कसें तरी उरकणें.

गडवड—स्त्री. (हमाली) खांचखळग्याची, उंचसखल, खडवडीत जमीन; खडबड पहा.

गडवडणें—अक्रि. १ गडवड होणें; गोंधळणें; घोंटाळा, गलबल, घांदल, उताचीळ, तारांबळ, आवेश यानीं युक्त होणें. गडवड पहा. 'गडवडले सुर गेले सत्याच्या नायका पुसायातें।' –मोमंत्र ३.५९. पेंढाऱ्यांची आवई ऐकतांच गांव गडवडला.' २ गमावणें; हरवणें. 'या रुमालांतली चिठ्ठी गडवडली.' ३ गैरविल्हे लागणें; अव्यवस्थित होणें; विस्कटणें. 'पोथी गडवडली आहे ती लावितों.' ४ गडगडत, ठण्ठण्, खडखड आवाजानें खालीं येणें; उलथेंपालथें होणें; कोसळणें; ढासळणें, 'घाय गडवडती वोंडे।' –ज्ञा ७.८० ५ गडवडां लोळणें; लोटांगण घालणें; लोळणघेर लोळण घेणें. 'देखोनि राघवपदाब्जरजास वाटे। लोटांगणीं गडवडी सुख फार वाटे।।' –वामन, भरतभाव ६०. ६ चित्त व्यग्र होण, भ्रमणें. ७ ठरल्याप्रमाणें काम न होतां विघडून भलतेंच होणें. ८ मरावयाच्या वेतांत येणें. 'काल्ह तो गडवडला होता पण मात्रेनें शुद्धीवर आला.'

गडवडव(वि,)णें—उक्रि. घाईघाईनें (काम) उरकणें, करणें; घांदलीनें व अव्यस्थितपणें करणें. [गडवडणें, याचें प्रयोजक]

गडवडां—क्रिवि. अस्ताव्यस्तपणें; दुःखानें; गडवड शब्द होईल असें जोरानें, झपाट्यानें (लोळणें). 'गडवडां धरणीवरि लोळते। वदवती न कवीसहि लोल ते।' –वामन, भामाविलास ४ (नवनीत पृ ९९). 'पोटांत कळ उठतांच गडवडां लोळूं लागला.' [गडवड]

गडवडाध्याय–पु. गोंधळ; घालमेल; ब्रह्मघोटाळा.

गडवडाट—पु. अतिशय गडवड; कमालीचा घोंटाळा; आरडाओरड; मोठा गोंधळ. [गडवड]

गडवडी—स्त्री. गडवड; घांदल; घाई; धांवपळ; घोळ; दंगा. [गडवड]

गडवडया—वि. १ वांदरट; घालमेल्या; उतावळया. २ व्यग्रचित्ताचा; चपल; उद्योगी; खटपटया.

गंडभेर–भैरव–भैरी—पु. १ एक प्रकारचा काल्पनिक पक्षी. २ गेंडा (पशु).

गंडमाळा–ला—स्त्रीमव. मानेस गळवें होण्याचा एक रोग; कफ, मेद हे दूषित होऊन, काख, खांदा, मान, गळा व अंडसंधी या ठिकाणीं सावकाश पिकणाऱ्या गांठी होतात. यावर कांचनाच्या सालीचा काढा, सुंठीचें चूर्ण घालून पिणें, अथवा वायवर्णाच्या सालीचा काढा दूध घालून पिणें म्हणजे गंडमाळांचा नाश होतो. –योर २.२५३.

गंडमृग—पु. गेंडा पशु. [सं. गंडक; गंड+मृग]

गंड(डे)री—स्त्री. १ सोललेल्या उसाचें (जोंधळ्याचेंहि) पेरें, कांडें, तुकडा, कर्वा (तोंडांत मावण्याइतका). २ लुगडें इ० वस्त्राच्या पदरावरील ३।४ पट्टे किंवा फुल्या, अशा तऱ्हेचा काठ. ३ लहान तुकडा; झिलपी (लांकडाची, धातूच्या कांबीची). [प्रा. गंडीरी=उंसाचा तुकडा; तुल० सं. गंड; गंडिका=लहान गोटा, खोड] ०पदर–पु. ज्यांत जरीच्या आडव्या दोन पट्ट्या आहेत असा पदर, गंडेरी पट्टी. ०दार–वि. 'गंडेरी नक्षी (काठ, पदर) असलेला. ०गोफ–पु. फुल्यांच्या आकाराचा गोफ. 'लाल पदर आम्हीं हातीं धरितो। गंडेरी गोफातें विणितो।' –मसाप २.३०

गंडरी—स्त्री. (गो.) तिरपिट; त्रेधा; गडवड; हुवेलंडी.

गडलगप—विक्रिवि. १ हरवलेला; गेलेला; अदृश्य. २ हरवण्याच्या, खाऊन फस्त करण्याच्या, गहाळ होण्याच्या स्थितींत असलेलें [गडत+गप्]

गडवा—पु. १ विशिष्ट आकाराचें धातूचें भांडें; खालींवर आवळ व मध्यें फुगीर तांब्या; गडू. २ (व.) तांब्याच्या आकाराचें मडकें; (उत्तरहिंदुस्तान) गाणाऱ्या व नाचणाऱ्या स्त्रिया जो डोक्यावर पाण्याचा कलश घेऊन रंगपंचमीस थोरामोठ्यांकडे जाऊन बक्षीस मिळवितात तो तांब्या. [गडू]

गंडविणें—अक्रि. फसविणें; लुबाडणें; घोळांत घालणें; तोटा आणणें; गंडा घालणें. [गंडा]

गंडस—वि. (अशिष्ट) १ अनैसर्गिक कृत्य, विपरीत संभोग करवून घेणारा; त्यावरून २ (ल.) दुवळा; निर्बळ. [गांड]

गंडस—गोंडस पहा.

गंडसगोळा—पु. टेंगूळ; उठाणू; अवाळू; गांठ; गोळा (शरीरावरील किंवा कापूस भरलेल्या रजई इ० वरील).

गंडसूची(करण)—न. (नृत्य) पाय सूची करून त्याच त्याच पायाच्या बाजूचा भाग उंच करणें, उजवा हात वक्षःस्थलावर ठेवणें, डावा हात वक्षःस्थलाच्या बाजूस वांकडा करणें.

गडा—स्त्री. (कु.) झाडावरील पानें, फुलें काढावयाची आकडी. गडका–खा पहा.

गडी—पु. (गो.) गडी; सोबती (शाळेतील). [गडी]

गंडा—पु. १ चौकडी; चारांचें परिमाण (कवड्या, पैसे यांतील); चार कवड्यांचा एक गंडा होतो. गंडा हें पूर्वी चलन असे; हिशेबांत याचा उपयोग करीत. २ वस्ताद (गायन, नृत्य, मंत्र, जादू यांचे) लोक शिक्षणारंभीं आपल्या चेल्याच्या किंवा शिष्याच्या उजव्या हाताच्या मनगटास (किंवा बोटास, गळ्यात) जो दोरा बांधतात तो. (क्रि० घालणें; करणें; बांधणें). ३ घोड्याच्या गळयांत बांधलेली काळ्या सुताची (तींत आणीक कांहीं वस्तू किंवा अलंकार घातलेली) दोरी. ४ भूतबाधा, रोग इ० नाहींसा करण्यासाठीं मनगटास किंवा पायाचे घोट्यास बांधावयाची अभिमंत्रित दोरी. ५ काशीच्या काळभैरवाचा प्रसादाचा काळ्या रेशमाचा, मनगटांत बांधावयाचा दोरा. ६ (मंडई) चौपट संख्या. 'रख(म्हणजे तीन) गंडे'=बारा संख्या. (वाप्र.) ०घालणें, चढविणें–(ल.) १ भारणें; भुलविणें; फुसलावणें; मोह किंवा भुरळ घालणें. २ (सामा.) ठकविणें; फसविणें; झुलविणें; पैसे काढणें. गंडारणें–सक्रि. गंडा घालणें पहा. सामाशब्द–०नाडा–दोरा–पु. गंडा अर्थ २, ३, ४ पहा. ०पट्टा–पु घोड्याच्या डोक्यावरील व गळयांतील अलंकार. 'गंडापट्टा गेंदजोड्या रेशमी फुंदणी लाऊन तिला।' –पला ४.२१.

गंडा—पु. घोड्याच्या स्वारीचें सामान; खोगिराचें एक उपकरण.

गडाड—पु, १ मोठा गडगडाट, गर्जना, धडधडाट, गलबला इ० [ध्व. गड] २ आवेश; उत्साह. 'अभ्यासाच्या गडाडीं। प्राण खवळल्या कडाडीं।' –एभा १४.४३०. –वि. १ अतिशय चढीचा, उभट, मोठ्या उतरणीचा (उतार). २ खोल. 'ये नदिचें पाणि गडाड।' –पंच ४.९. [ध्व.] गडाडणें–अक्रि. (काव्य) १ गडगडणें; धडधडणें; गरजणें; गाजणें; गुरगुरणें; घुमणें (मेघनाद, गाडा, जनावर, पोट). 'होऊं पाहे खंडखंड गगन गडाडलें।' २ (संकेत) मरणें; कामावरून-वडतर्फ होणें; फसणें; मोडणें; ढांसळणें (बेत, कट). [ध्व. गड]

गंडांत, गंडांतर—पुन. (ज्यो.) १ अनिष्ट काल; ग्रहदशा; कुयोग. २ (गंडांतर) अपमृत्यु; जिवावरचें दुखणें; भयंकर धोका; अघोर अरिष्ट; निकट आलेलें संकट; अशुभसूचक भावी घटना; भयदायक दशा; आपलें अस्तित्वच नाहींसें होतें कीं काय अशी भीति उत्पन्न करणारें संकट. (क्रि० येणें; जाणें; चुकणें; टळणें; वारणें; निवारणें; उठणें). 'तंव द्वादशवर्षी मृत्युचिन्ह। गंडांतर घोर होतें।' –शिलि ११.१५७. 'विविधज्ञान विस्ताराच्या दैवदुर्विपाकामुळें त्याच्यावर अनेक गंडांतरें आलीं.' –विवि.

गंडार—स्त्री. (व.) सोंगाचें भजन; ललित. 'कालची गंडार चांगली होती.'

गंडारणें—अक्रि. (कु.) (तारुण्याचा) उन्माद येणें. [का. गंडा=शक्ति, बल, नवरा]

गडाला—पु. (प्रां.) १ भोवडधोवड खड्डा; भोंक; खांच. २ (ल.) अवघड काम; घोटाळयाचें प्रकरण; जिकीरीचें कार्य. [सं. गड=खंदक, अडथळा]

गडाविणें—उक्रि. मित्रभाव दाखवून वळविणें; लाडीगोडी लावणें; भुरळ घालणें; फुसलाविणें; गटविणें (नेहमीं वाईटअर्थी प्रयोग). [गडी=मैत्री]

गडि(डी)ण–णी—स्त्री. गडणी; सोबतीण; सखी; मैत्रीण. 'गडिण वडिल भोळी सावळी रम्य लीला।' –हरिराजकृत मुद्गलाचार्य विरचित रामार्याचें भाषांतर ८२. 'मग बोलाऊन आपल्या गडिणी।' –भवि २२.४८. [गडी (स्त्री.) तुल०का. गडणिसु=एकत्र करणें]

गंडिया—पु. १ षंढ; हिजडा; नपुंसक. २ गांड्या; एक शिवी. (निंदेनें) अपराक्रमी; दुर्बळ माणूस. म्ह० गांवचा गंडिया तो सासुबाईचा देशपांडिया.' [गांड]

गडियागडणी—स्त्रीअव. मैत्रिणी; कुमारिका; सोबतिणी; सख्या. –इसापनीति. [गडीणचें अव. +गडिया, ही द्विरुक्ति]

गंडियेरी—स्त्री. गंडेरी; उंसाचा कर्वा; गंडरी पहा. 'ले रे संगीत गुलाब गडियेरी।' –संगीत घोंटाळा ८.

गडी—पु. १ मनुष्य; 'आम्हीं ज्ञानी मुद्र गडी' –विक ९५. २ हाताखालचा माणूस; हस्तक; बगल्या; आडकाम्या माणूस; मुलगा; छोकरा; माणूस; मोलकरी; मजूर; चाकर इ० ३ सहचर; सोबती; लाग्या (सहाध्यायी, गुरुबंधु, वर्गबंधु, खेळगडी, एका धंद्यांतील सहकारी), मित्र. 'भला माझा तूं हंस गडी राया।' –र १८.४ (धंदेवाचक शब्दाच्या पुढें) व्यक्ति; असामी; माणूस. जसें:–ब्राह्मण–भट–मुसाफीर–शिपाई गडी. 'येतांचि विक्रमलवें श्रीहरिंचा दयितदास वीर गडी।' –मोविराट ४.८९. ५ खेळांतील भ गीदार; भाग घेणारी मंडळी. 'लगोऱ्याचे खेळास दहाबारा गडी लागतात.' ६ (सोंगटी इ० खेळ) भिडू; जोडीदार. –स्त्री. (मुलें व अडाणी यांत) मैत्री; सोबत; गट्टी पहा. (क्रि० धरणें; मिटणें; तोडणें; फुंकणें). 'पुरे पुरे तुझी कान्हो गडी रे।' –मध्व १७३. 'यमे, तुझें मी मोतीं ओंवून द्यायचा नाहीं, आणखी गडी फू करीन बरें का?' –पकोघे [सं. घट्=जुळणें, एकत्र होणें, घट, घड; तुल० का. गडियु=एकत्र आणणें] गडियांगडी–क्रिवि. दर, प्रति, प्रत्येक गड्यास (सोबती, सवंगडी, माणूस) 'आणविल्या डांगा येकोनिया का काठी। बसोनिया वांटी गडियांगडी।' ०माणूस–पु. (सामा.) मजूर; माणूस; हरकाम्या नोकर; चाकर.

गडी-ड्डी—स्त्री. पेंढी; जुडी (भाजी, गवत, काठ्या, फोड लांकूड) [का. गड्डे; म. गड्डा]

गडी—स्त्री. गढी; भुईकोट लहानसा. [गड याचें अल्पत्व] 'माली उंच उज्जनीची गडी।' –ऐपो ४३४. गढी पहा.

गडी-ड्डी—स्त्री. (सोनारी, खा.) चौकोनी दोन इंची घन किंवा सुमारें ४० ते ६० भारांचा ठोकळा, यास वाट्यांसारखे लहान लहान खळगे असून त्यांत मण्यांचे अर्धे गोल भाग ठोकून तयार करतात.

गंडी—स्त्री. लहान चेंडू. गिंडी पहा.

गडीगंज—वि. गडगंज पहा.

गडीसीडी—क्रिवि. कानाकोंपऱ्यांत; एकांतांत. 'गडीसीडी असावे।' –सूत्रपाठ ३५.

गडु—पु. गंडमाळा; गलंड रोग. [सं.]

गडुवा—पु. गडवा पहा.

गडू—पु. पाणी पिण्याचें लहान भांडें; लहान तांब्या किंवा गडवा; बुटकुली. [सं.]

गंडू—पु. दर्प; गर्व. –शर. [कंडू ?]

गंडूष—पु. १ चूळ; घोट; गुळणा. (क्रि० घेणें). २ चूळ खळखळावणें; खुळखुळ. (क्रि० करणें); [सं] ०पात्र–न. तस्त; पिंकदाणी. [सं.]

गडे—संबो. उद्गा. बये! अगं! सखे! १ लाडक्या माणसाला–विशेषतः मैत्रिणीला–हाक मारतांना, कांहीं सांगतांना स्त्रिया वापरतात. 'गडे अनुसूये! सांग सांग कीं बाई।' शाकुंतल. २ नवऱ्याशीं लडिवाळपणें बोलतांनाहि वापरतात. 'मला सांगायचं गडे!' [गडी]

गडें—न. (गो.) असम राहिलेली शेष संख्या; दोहोंनीं भागल्यास शेष उरते अशी (३, ५, ७ इ०) संख्या; एकीबेकी खेळ ण्यांतील विषम (एकी) संख्या. ०फार्डे–न. (गो.) वरीलप्रमाणें पण सम (२, ४, ६, ८); संख्या (चिंचोक्यांचे खेळांतील) बेकी.

गडेकरी—वि. हत्तीच्या पुढील भालाईत (माणूस); हत्ती विथरला असतां हे लोक आपल्या भाल्यांनीं त्याला टोंचून टोंचून ताळ्यावर आणतात. त्यांच्याजवळ कांट्यांचे चिमटेहि असतात व ते वरील प्रसंगीं हत्तीच्या पायांत अडकवितात; गडकरी अर्थ ३ पहा. 'हरकामे, गडेकरी, साठमार व बारनिशी कारकून यांनीं आपआपलीं कामें करावींत.' –ऐरापुप्र. ११.६३२. [सं. गडु= सांग, भाला]

गडेगडप—(गो.) शिमगी पौर्णिमेस (लोकगीताप्रमाणें) एकताली ढोल वाजवून अंगांत एक प्रकारचा अवसर आणणें. हे अवसर आलेले लोक रात्रभर भटकून दुसरे दिवशीं ठराविक वेळीं वेशीवर येतात.

गंडेरी, गंडेरीदार गंडोर, गंडोरी—गंडरी–दार पहा.

गंडोरी—पु. १ (माळी) खालीं, वर, पानें व इतर फुलें आणि मध्यें गुलाबाचें फूल असलेला हाराचा भाग. अशा हाराला गंडोरी हार म्हणतात. २ (ओतकाम) समईच्या खांबाच्या वरचा व खालचा भाग. ०हसळी–स्त्री. (सोनारी) गळयांत घालावयाच्या साध्या हसळीप्रमाणेंच परंतु जिच्या मधल्या मूठभर जाड भागावर खांची पाडून अष्टपैलू आकाराच्या मण्यासारखी रांग केलेली असते अशी हसळी. [गंडरी, गंडेरी]

गड्डर—स्त्री. (व.) गड्डी; चळत; उतरंड. 'पंचवीस पंचवीस रुपयांची एक गड्डर अशा रुपयांच्या गड्डरी लावा, म्हणजे मोजायला सोपें जाईल.' [गड्डी]

गड्डा—पु. १ भाजीपाल्याचा दळदार कांदा (कोबी, नवलकोल इ०). २ ढेंप; डिंखळ; गोळा; लगदा; कांदा (कमळकांदा, मुरंब्याचा लगदा, नारळांत कधीं कधीं होणारा गड्डा, एके ठिकाणाहून उपटून दुसऱ्या ठिकाणीं लावण्यास न्यावयाच्या रोपट्याच्या किंवा हुंडीच्या मातीचा घट्ट गोळा चिकटलेल्या मुळ्या). ३ नदींतील लहान लहान खांडवीं; कोरडी जागा. ४ (तंजा.) गळूं; फोड; गळू, नारू, मूळव्याध इ० चा मूलभूत जमलेला अंश. ५ (क. गो.) चाकाचे अरे ज्यांत बसवितात तो चाकाचा मधला भाग, तुंबा. ६ (व.) गर्व; अभिमान. ७ (बे.) बटाटा. ८ (ल.) सांठा; संग्रह; कंद. 'शहाणपणाचा गड्डा.' गड्डॉ–पु. (गो.) गोटी. [का. गड्डे]

गड्डा—पु. (गो.) १ गाडीच्या चाकाचा तुंबा. २ गोटी.

गड्डा—(व.) खड्डा. [सं. गर्ता]

गड्डासणें—अक्रि. (गो.) नाहींसें करणें; लपविणें.

गड्डालिका—स्त्री. १ लांबलचक गद्य वाक्य; गद्य लेखाचा लांब भाग किंवा अशा भागांची मालिका. २ श्रमानें साधलेली गद्यरूप कविता, गाथा, चूर्णिका; रम्य, सुंदर गद्याचा छोटासा भाग; अलंकारिक रूपकाची वाक्यपरंपरा. ३ (ल.) कंटाळवाणी गोष्ट; चर्पटपंजरी (प्रपंचादि संबंधीं). (क्रि० लावणें). [गद्य+आळी=ओळ]

गड्डी—स्त्री. १ पेंढी; जुडी; जुडगा (भाजी, काठ्या, लांकडें इ० चा). २ (कागदाच्या) दहा दस्त्यांचा जुडगा; गठ्ठा [का. गड्डे]

गड्डी—स्त्री. गढी; भुईकोट किल्ला. [गड, गढी]

गड्डू—वि. ठेंगणा पण मजबूत; बळकट व खंबीर; मजबूत पण आटोपसर. [गट्टू]

गड्या—पु. (गडी याचें संबोधन) मित्रा! दोस्ता! 'सांग गड्या तुला काय स्वप्न पडलें तें?' –कमं ३.८०.

गंड्या—पु. शिवी. गंडिया पहा. [गांड]

गड्याळ-ळी—वि. १ घाणेरडा; अव्यवस्थित; बेशिस्त; मामलमटी (मनुष्य, व्यवहार, भाषण). २ (चुकीनें) गढळ. गदळ पहा.

गड्याळी. गड्याळकी—स्त्री. अव्यवस्थितपणा; मामलभटपणा; गैदीपणा; घोंटाळा.

गड्येकार—पु. (गो.) गाडीवाला. [प्रा. दे. गड्डिआ; गड्डी=गाडी]

गढण—अक्रि. तल्लीन होणें. गडणें पहा.

गढळ—वि. १ बोखट; विद्रुप; निरुपयोगी; जीर्ण; गदळ. २ भिकार; नादान; नालायक; वाईट. ३ अमंगळ; घाणेरडा; द्वाड; कुचकामाचा; गदळ (माणूस, पशु, जमीन, वस्तु). [गदळ]

गढारणें—अक्रि. सर्वच्या सर्व उलथून पडणें; ढासळणें; कोसळणें (विहिरीच्या बाजू, इमारत, खाण).

गढार(ळ)णें—अक्रि. १ नासाडी होणें; बुडणें (पीक, उत्पन्न, धंदा). २ फसणें; नाश पावणें; बिनसणें; मोडणें; चुराडा होणें; ढासळलें जाणें (मनुष्य, मसलत, बेत). ३ अंग झडणें; रोडावणें; चोपणें (वार्धक्यानें, रोगानें). ४ माघार घेणें; भीतीनें काढतें घेणें (वादांत); बोबडी वळणें; कचरणें; खचणें; दुर्बलावस्था येणें. ५ (वादादिकांत) थकणें.

गढी—गड्डी पहा.

गढी—स्त्री. १ लहान भुइकोट किल्ला; गांवचा मातीचा किल्ला; देशमुख, देशपांडे, पाटील यांना पूर्वी राहण्यास बहुधा गढया असत. 'किल्ले व गढिया बळकावून आम्हांशीं बेदिल!' —भाव ३५. २ (व) पांढऱ्या मातीची किंवा विटांची अतिशय असंद भिंत. [प्रा. गढ=गड; तुल० का. गुड्ड=डोंगर] ०बंद—वि. १ ज्याच्या मालकीची गढी आहे असा (जमीनदार). २ जो गढींत अडकून पडला आहे असा.

गढुळणें—अक्रि. १ गढूळ होणें, करणें; गदळणें; रेंदाडणें; मळकट करणें; खडुळणें. २ (ल.) क्षोभविणें; चवताळविणें; दंगल, गडबड माजविणें. [गढूळ]

गढूळ—वि. १ खडूळ; गदळ; रेंदाड; मातीनें युक्त; राड; अस्वच्छ. 'किंवा गढूळ झालें असतां उदक। स्थीरावल्या दावी पवित्र मुख।' —नव २४.१४९. २ तांबडसर (डोळा). ३ (ल.) क्षुब्ध; अस्वस्थ; व्यग्र; कलुषित; विकारवश (राग, दुःख, क्लेश, मत्सर, संशय, हेवा इ० मनोधर्मामुळें). ४ अंदाधुंदी; बंडाळीनें व्याप्त (राज्य, देश). ५ आचारभ्रष्ट; धर्मभ्रष्ट (जात, वर्ण, व्यक्ति). ६ गडबडसाळ; गोंधळाचा (हिशोब). [प्रा. गड्डल=तांदूळ वगैरे धुतलेलें पाणी ? तुल० का. गदडु=जोरानें हालविणें]

गढेकरी—पु. किल्ल्यांतील शिपाई, नोकर; गडकरी पहा.

गड्डा—पु. (व.) खड्डा; खळगा. [सं. गर्ता]

गण—पु. १ जमाव; संख्या; समुदाय; मेळा; समूह. 'या स्वधर्मपूजा पूजितां। देवतागणां समस्तां।' —ज्ञा ३.९६. २ पंथ; जाती; वर्ग; विभाग; वर्ण. ३ (ज्यो.) फल ज्योतिषांतील एक संज्ञा. हे गण तीन असून देवगण, मनुष्यगण, राक्षसगण अशीं त्यांचीं नांवें आहेत. २७ नक्षत्रांमध्यें एक एक गण नक्की येतो व ज्योतिषांत त्यांचा अनुक्रम (अश्विनीपासून) दे म रा म दे म दे दे इ० आहे. हा जन्मनक्षत्रावरून धरतात व लग्न इ० प्रसंगीं विचारांत घेतात). ४ तीन गुल्म सैन्य (२७ रथ, २७ हत्ती, ८१ घोडे, १३५ पायदळ). ५ गणपती देवाच्या हाताखालचा क्षुद्र देवतावर्ग; प्रमथादि शिवगण; शंकराचे सेवक; यावरून. ६ मंगलप्रसंगीं जेवण्यास किंवा समारंभाला बोलावलेल्या मंडळांतील एक पुरुष (याच्या उलट सुवासिनी); गणसवाशीण पहा. ७ (गणित) संख्या; रक्कम; बेरीज; जमा. ८ पंथ; संप्रदाय (न्यायशास्त्र, धर्म यांतील). ९ (व्या.) धातूचें रूपाख्यात; धातुपाठांतील भ्वादि अदादि गण प्र. १० गणपती देवता; गजानन. ११ (छाप.) कोटी; वर्ग; प्रत; (इं.) ऑर्डर. १२ मानस; अभिप्राय; हेतु; खरा उद्देश. 'ते माझे मुलास मुलगी देतात कीं नाहीं तो गण काढून या.' १३ जमाव; समुदाय; राशी, पुंज; संघ. समासांत—अहर्गण, मासगण, वर्षगण, भगण. इ०=दिवस, महिने, वर्षे, तारे यांचा समूह. १४ सेवक, भक्त यांचा समूह. १५ (काव्य) अक्षरांच्या गुरुलघुत्वावरून दिलेली संज्ञा; गण तीन अक्षरांचा होतो. हे गण आठ असून म, य, र, स, त, ज, भ, न अशीं त्यांचीं नांवें आहेत. १६ (गणित) गुण्यांक व गुणकांक एक करून केलेला गुणाकार; वर्ग. १७ तमाशांतील ईश्वरस्तुतिपर प्रारंभीचें गीत (बहुधा गणपतीचें). 'माझें नमन आधीं गणा।' —ऐपो ७. १८ (ना.) खेळांतील डाव. १९ (सांकेतिक) राघोबादादा पेशवे यांचे शागीर्द. 'श्रीमंताचे तेथें गणांचा कारखाना.' —ख १२७८. २० (ल.) देवाच्या उत्सवांतील चोपदार, चवरी वारणारा, पालखी उचलणारा इ० प्रत्येक माणूस, व्यक्ति. २१ (इंग्रजींतील कोरम या शब्दास हल्लीं योजला जाणारा प्रतिशब्द) सदस्यां-(सभासदां) पैकीं निदान अमुक भाग किंवा किमान अमुक संख्या हजर असली तरच सभेची कायदेशीर बैठक होऊं शकते अशी किमान मर्यादा. —समा ७१. संख्यामर्यादा. [सं. गण्=मोजणें] (वाप्र.) ०न(ने)मणें—१ गणपतीची आराधना करणें; आराधनेसाठीं गणपतीस्थापना करणें २ धंद्यास लागणें; एखादी गोष्ट करण्याचें ठरविणें. ०चौथपुजणें—(ना.)मारणें; चोप देणें. ०देणें, पुजणें—(व.) १ ठोक देणें; मारणें. 'लोकांनीं त्याचा गण दिला—पुजला.' २ डाव (खेळांतील) देणें किंवा घेणें. 'माझा गण दे' सामाशब्द—गणक—पु. कुंडली मांडणारा, नांव, रास,

पंचांग पाहणारा ज्योतिषी, जोशी; पंचांग करणारा ज्योतिषी; दैवज्ञ. 'ब्राह्मण बोलाविले गणक जोशी।' –ह २३.६६. [गण] ०गोत–न. कुटुंब; घराणें; नातलग; संबंध; सोयरेधायरे; भाऊ बंद इ० व्यापकअर्थी 'गण गोत मित्र तूं माझें जीवन।' –तुगा ७६९. [गण+गोत्र] ०दीक्षा–स्त्री. १ जमावांत (किंवा शिष्य-मंडळींत) दाखल होण्याचा संस्कार; मंत्रोपदेश. २ पुष्कळ लोकां-करितां व्रताचरण; धार्मिक विधि. ३ ज्यांत गणपती देव मुख्य आहे असा विशेष प्रकारचा संस्कार. ०दीक्षी–पु. १ अनेक जातींचा उपाध्याय; वर्णगुरू; आचार्य; पुरोहित. २ गणेशपूजेची दीक्षा घेतलेला पुरुष. ०द्रव्य–न. सार्वजनिक मालमत्ता; समाईक ठेव: सार्वजनिक किंवा सर्वसाधारण भांडवल. 'गणद्रव्यचोरी करी।' –गुच २८.५६. ०नाथ–पु. १ शिवगणांचा स्वामी; गणपती देव. त्यावरून. २ नायक; अधिपति. ०नायक–पु. गणपतीदेव. 'ओं नमो जि गणनायेका।' –दा १.२.१. 'उठाउठा सकळलोक। आधीं स्मरा गणनायक।' –गणपतीचीभूपाळी ५. ०गण भोंवरी–स्त्री. मुलांचा एक खेळ; अंगाऱ्या भिंगाऱ्या. ०पत-चतुर्थी–स्त्री. (अशिष्टप्रयोग) गणेशचतुर्थी. ०पति–पु. १ गणेश देव; गजानन. २ (ल.) ढेरपोट्या माणूस. ३ (गुऱ्हाळ) कढईतून गूळ बाहेर ओततांना गजाननाच्या नांवानं एकीकडे थोडासा काढून ठेवलेला गूळ; यावर गुरवाचा हक्क असतो. त्यावरून. ४ गूळ खरेदी करतांना वजनाच्या पारड्यांत टाकावयाचा दगड. गण-पतीचें करणें–स्त्रीनें गर्भार होणें. ०पतीचें केलें–स्त्रीस गर्भ राहिला. ०पतीचें झालें–(कोण्या गणपतीची करणी) कोणी स्त्री गर्भार झाली. ०पतीचें नांव घेणें–प्रारंभ करणें. म्ह० उंदराला बोललेलें गणपतीस लागतें. ०पतिपूजन–न. १ गणेश पूजा. (कांहीं एक कार्यारंभीं करतात ती). २ (ल.) कार्यारंभ. ०पंचायतन–न. गणपती, शिव, नारायण, रवि व देवी अशा पांच देवतां यांत गणपती प्रमुख असतो. ०पूर्ती, भरती–स्त्री. किमान मर्यादेइतके सभासद असणें, जमाव; कोरम. 'सर-कारपक्षाच्या लोकांनीं संगनमत करून दडी दिली असती तर योग्य गणभरती (कोरम) नाहीं म्हणून अध्यक्षांना सभा बर-खास्त करावी लागली असती.' –सासं २.९९. ०मंडळी स्त्री. ठराविक नेमलेली, स्थापन केलेली मंडळी; जूट; तुकडी; टोळी: गट; समूह; टोळकें इ० ०मध्य–न. पत्रिका अथवा जन्मकुंड लींतील ऐक्य आणि शत्रुत्व या दोहोंहून भिन्न (गणमैत्र किंवा गणवैर नसणें); नवरा व बायको, धनी व चाकर इ०कांच्या गणांचा भेद जसें:–एकाचा देवगण तर दुसऱ्याचा मनुष्यगण. गण अर्थ ३ पहा. ०मैत्री–स्त्री. जन्मपत्रिकेंतील गणांमधली मैत्री: एक गण असणें; बहुतेक दोघांचा (नवरा, नवरी; धनी, चाकर, गण एक आला म्हणजे त्यास गणमैत्री म्हणतात. 'या मुलाची व त्या मुलीची गणमैत्री येते कां पहा?' गण अर्थ ३ पहा. ०वेष–पु. संघांतील व्यक्तींचा ठराविक पोषाख; (इं.) युनिफॉर्म. 'तुसत्या हिरव्या रंगानें ते गणवेष इतके खुलून दिसले नसते.' –सासं २.२१३. ०वैर–न. जन्म पत्रिकेंतील गणांची प्रति-कूलता, वैर, शत्रुत्व, जसें:–राक्षसगण आणि मनुष्यगण. गणशः–क्रिवि. जमाती–वर्ग–टोळी–मंडळीकडून. ०सत्ताक-राज्य–न. विशिष्ट प्रजासत्ताक राज्य, याचा प्रमुख अधिकारी लोकनियुक्त असतो व सर्वांच्या हिताचे प्रश्न सर्वांनीं मिळूनच सोडविले जातात. या पद्धतीचें मूळ फार प्राचीनकाळापासून भारतवर्षांत दृष्टीस पडतें. ०सवाशीण–स्त्री १ गांवाचा मेहतर, पाटील किंवा चौगुला याची बायको; मेजवानी किंवा इतर समारंभांतील एक हक्कदार व्यक्ति; गांवांतील स्त्रियांच्या गांव-भोजनांत हिला पहिल्यानें आमंत्रण द्यावें लागतें. उत्तरेकडे पाटील किंवा त्या जागेवरील अथवा तत्संबंधींच्या माणसाला गण म्हणतात व त्याच्या बायकोस (किंवा इतर स्त्रीसहि) सवाशीण म्हणतात त्यावरून. २ समारंभांतील भोजनप्रसंगीं बोलावलेला एखादा पुरुष व स्त्री (अथवा कोणतहि मेहुण).

गणक-गणंग—पु. (बे.) १ भाताप्रमाणें शेतांत उगवणारें गवत. –कृषि २०३. २ रानभात.

गणंग, गणगट—पुन. १ धान्यांतील न शिजणारा दाणा; भिजण्यांत मऊ न होता, शिजविल्यानंतरहि टणक राहाणारा दाणा. जोंधळा इ० धान्याच्या लाह्या केल्या असतां त्यांतला न फुट-लेला दाणा. २ (ल.) मूर्ख, टोणपा, अक्षरशत्रु, ठोंब्या, मतिमंद माणूस.

गणगण, गणगणणें, गणगणा; गणगणीत, गणग-णाट, गणगण्या—गिणगिण इ० पहा.

गणगणां—क्रिवि. (कों.) प्रत्येकीं; प्रत्येकाकडून; दर; हर; गणीक पहा. [गण द्वि.]

गणगर—(गो.) कांटेकणगी; कणगर पहा.

गणगा—स्त्री. (बुरडी) काडी; उदबत्त्या वगैरे करण्या-साठीं कळलेली कळकाची जाड चोय.

गणगूट—न. (प्रां.) निकण पाखडल्यानंतर निघालेली कणी, खोलकट, मणी. मढन पहा. [कण+कूट]

गणगौर—स्त्री. चैत्रांतील बायकांनीं काढलेली गौरीची–पार्वतीची मिरवणूक (मारवाड्यांतील चाल) [सं. गण+गौर]

गणणें—उक्रि. १ मोजणें; हिशेब करणें; अजमास करणें. 'तिथी गणा, मास दुणा, त्यांत एक उणा, तें नक्षत्र जाणा.' २ (ल.) समजणें; लेखणें; पर्वा करणें; मानणें; महत्त्व देणें. 'जैसें न गणिजे पंचाननें। गजघटांतें।' –ज्ञा १.९२. 'जो मृत्युलाहि न गणी। जैसा योगी मुलीकृष संसारी।' –मोकर्ण ६.६६. [सं. गण्, गणन=मोजणें]

गणतगर—स्त्री.न. तगरी या फुलझाडाची एक जात व तिचें फूल.

गणता—वि. मोजणारा; हिशेब करणारा. 'वरी एकपणें गणिजे। तें गणतेंनतीं दुजें।' –अमृ ५.३४.

गणती—स्त्री. १ मोजणी; हिशेब; अजमास; संख्या. 'हरि! हरि! हरि–हरिणांतल्हि त्यांची केलीच त्या जनें गणती।' –मोसभा ५.९२ 'टोपीवाले नाहीं गणती।' –ऐपो ३५८. २ (ल.) गणना; मान; योग्यता; गुमान; किंमत; खिजगणती. 'जो देवास भीत नाहीं त्याला मनुष्याची काय गणती आहे?' समासांत–वर्षों–सालो–महिनो–खंडो–मणो–शेरो–लक्षो–शेंकडो गणती=वर्षांनीं इ० गणणें. ३ (गो.) सीमा; अखेर. –तीस लागणें–नोंद होणें; येऊन मिळणें. 'नित्य नवे गणतीस लागती एकांडे देशावरले।' –ऐपो २१६.

गणन—न. १ मोजदाद; संख्या मोजणें; गणना पहा. २ रकम; बेरीज; एकूण संख्या.

गणना—स्त्री. गणन; मोजणी अथवा हिशेब करणें; गणती; हिशेब. २ (ल.) मान; योग्यता; दर्जा; प्रतिष्ठा. ३ अंतर्भाव; समावेश. [सं. गण्]

गणनीय—वि. १ मोजला किंवा गणला जाण्यास योग्य; मोजण्यालायक; अजमास करण्याजोगा. २ (ल.) लक्ष्य; विचारार्ह; वर्णनीय; सन्मावनीय; मोलवान.

गणपत—पु. (पुणें) सापसुरळी.

गणब(म)णणें—अक्रि. गडबडणें; कांकूं करणें; शंकित होणें; घाबरलेलें किंवा गोंधळलेलें असणें; माघार घेणें; भय पावणें (निषेधार्थी). 'तो पुण्याचे मोठमोठ्या पंडितांस उत्तर करायाला गणमणायाचा नाहीं तो कां तुला भितो!' [ध्व. गण–मण–वणें!]

गणमणचें—अक्रि. (गो.) वाद घेणें; सांगितलेलें ऐकणें.

गणसरी–सुरी, गणसूर—स्त्री. जिच्या पानांच्या रसानें सूज उतरते अशी वनस्पति. एक औषधी झाड.

गणसागर–सागोर—पु. (गो.) नंदी.

गणसुरंग—स्त्री. एक औषधी वनस्पति.

गणा—पु. जोंधळा किंवा बाजरीच्या ताटाचा शेंडा अथवा शेंड्याचा भाग; बोरूचें किंवा वेताचें कांडें (कोष्टी लोक कांडी करावयास घेतात तें), साळ्या–कोष्ट्यांची चाकावरील सूत गुंडाळण्याची कांडी; कांडीकरितां घेतलेला ताटाचा तुकडा.

गणा—पु. तेल लावून करतात ती भाकरी.

गणा—गणपूट पहा.

गणांत—न. गळंत पहा.

गणान्न—न. १ अनेकांच्या मालकीचें (भात अथवा इतर) धान्य; सगळ्यांनीं करून ठेवलेला धान्याचा पुरवठा, बेगमी. २ समाराधनेसाठीं तयार केलेला स्वयंपाक, अनेकांचा एकत्र स्वयंपाक. [सं. गण+अन्न]

गणाधीश—पु. गणांचा अधिपति; गणपती देव. 'गणाधीश जो ईश सर्वां गुणांचा' –राम १. [गण+अधीश]

गणावचें—अक्रि. (गो.) रेंगाळणें.

गणिक–त—शअ. १ बरोबर; सह; मागें; ला. 'ओ वेत होतों दर हांके गणिक।' –तोबं १३. समासांत–माणसागणिक; मुलागणिक इ० २ दर; प्रत्येक, (समासांत) वृक्षा–खिडकी–गुहा–खेपेगणिक इ० [गणशः]

गणिका—स्त्री. वेश्या; कलावंतीण; कसबीण; रांड. 'भिक्षा मागुनि दारोदारीं फेडिन ऋण गणिकेचें।' –मृच्छ ३५. [सं.]

गणिकारिका—स्त्री. अरणी नांवाचें लहान झाड. [सं.]

गणित—न. १ हिशेब; गणनक्रिया; मोजदाद; आंकडेमोड व त्यान सिद्ध जें फल तें. २ गणनाशास्त्र (अंक किंवा पाटीगणित, बीजगणित, रेखागणित). ३ श्रेणीची बेरीज. (सामा.) बेरीज. ४ गणती; संख्या; माप. 'ह्याशिवाय क्षमकती पागा नाहीं गणित।' –ऐपो १४०. 'नाना पुष्प–जाती माळा। गणित नाहीं परिमळा।' –मुहरिश्चंद्राख्यान (नवनीत पृ. १८३). ५ (गो.) प्रश्न; ज्योतिष. 'भटजी, बैल चुकला आहे, गणित सांगा.' –वि. मोजलेलें; गणलेलें; हिशेब केलेलें. [सं.] ०शास्त्र–न. याचे व्यक्त किंवा अंकगणित आणि अव्यक्त किंवा बीजगणित असे दोन भेद असून त्याचे दोन दोन असे प्रकार होत गेले आहेत. बेरीज, वजाबाकी; गुणाकार; भागाकार; वर्ग; वर्गमूळ; घन; घनमूळ इ० चतुर्विध गणित आहे. आधुनिक गणितशास्त्रांत वरील प्रकारांखेरीज, सूमिति, त्रिकोणमिती, स्थितिगतिशास्त्र, जलगतिशास्त्र, ज्योतिर्गणित; कलन इ० दुसरे अनेक प्रकार पडतात. (इं.) मॅथेमॅटिक्स. ०श्रेढी–धी–प्रमाणश्रेधी, श्रेढी–स्त्री. एकाच नियमित अंकानें (अंतरानें) क्रमी होत अगर वाढत जाणाऱ्या संख्यांची मालिका. उदा० ५, ८, ११, १४, इ० किंवा १२, १०, ८, ६; इ० [सं.] –ागत–वि. गणितानें आलेला किंवा काढलेला. [गणित+आगत] गणिती–वि. गणित जाणणारा; हिशेबी; गणित्या; गणितज्ञ.

गणिमी—स्त्री. १ गनिमी; द्वेष, शत्रुत्व; वैर. (क्रि० करणें; मांडणें; चालवणें). २ क्षोभ; बंडाळी; दंगा; (सामा.) दंगा माजविणारीं कृत्यें; दंगाफिसाद. [गनीम]

गणिया—पु. (हा एका गणेशस्तोत्रांतील पहिला शब्द आहे) अस्तमानीं विद्यार्थ्यांनीं आपले धडे पाठ झाल्यानंतर म्हणावयाचें गणेशस्तोत्र. (क्रि० म्हणणें). [गण]

गणीक—पु. (अप.) गणक; जोशी. [सं. गणक]

गणीम—गनीम पहा.

गणेय, गणितव्य—वि. गणन किंवा हिशेब करण्यास योग्य; मोजण्याजोगें. [सं.]

गणेश—पु. शिवपार्वतीचा पुत्र गणपती; गजानन; बुध्दिदाता व विघ्नहर्ता देव; म्हणून विद्यारंभीं किंवा ग्रंथरचनेच्या प्रारंभीं याचें स्तवन करतात; जसें:–श्रीगणेशायनमः; शिवगणांचा नायक; 'देवा तूंचि गणेशु।' –ज्ञा १.२. लेखक किंवा ग्रंथकर्ता यांचा हा आदर्श मानला जातो. (ज्याप्रमाणें बृहस्पति=सर्वोत्कृष्ट वक्ता; मारुती किंवा हनुमान=उड्डाणपटु; भीमसेन किंवा दुर्वास=खादाड माणूस; कुंभकर्ण=अत्यंत झोपाळू; कदर्यु=फार चिकू; कर्ण किंवा बली=अतिशय उदार). [सं. गण+ईश] म्ह० (गो.) १ गणेसा गाण झारौन गणेसा तिवॉ=इकडचें तिकडे व तिकडचें इकडे (असा घोटाळा) करणें. २ गणेशाचें हाले दोंद, चंडिकेचा जातो प्राण. सामाशब्द– ०कंद–कांदा–पु. वांदगुळाच्या जातीची एक वनस्पति. ०कुंड–पु. गणपतीचें छदलेलें मस्तक ज्यांत टाकलें असें नर्मदा नदींतील एक कुंड. [सं.] ०गोमा–पु. (विरू.) गोमा गणेश. लांडा कारभारी; लुडबुडया माणूस; लटपटया पुरुष. ०चतुर्थी–स्त्री. गजाननाचा जन्मदिवस भाद्रपद शुध्द चतुर्थी. ०टेबल–पु. (उप.) कानस्टेबल, विशेषतः गोरा सार्जंट. 'या सर्वांनीं एका यःकश्चित गणेशटेबलाच्या म्हणण्यावरून प्रथम अशा ढोबळ चुका कराव्या.' –टि १.३९५. ०टोपी–स्त्री. (मुलांच्या खेळांतील किंवा क्षेत्रांतील शब्द) एखाद्याला बडविण्यापूर्वी कोणीं मारलें हें त्यास न समजावें म्हणून त्याच्या डोक्यावर घातलेला वस्त्राचा घुंगट; असें घुंगट एखाद्यास घालण्याची क्रिया. (क्रि० घालणें). ०टोपी घालणें–(ल.) १ मूर्ख बनविणें; चेष्टा करणें. २ फसविणें; लुबाडणें; टोपी घालणें. ०थापटी–स्त्री. होळीच्या सणांतील एक खेळ. एखाद्यास गणेशटोपी घालून डोकीवर थापटया मारणें किंवा धोतराच्या तोंड्यानें चोपणें; चोपणाऱ्यास ओळखलें म्हणजे, ज्याला चोपलें त्याच्यावरील डाव जातो. ०धौती–स्त्री. एरंडेलाचें बोट गुदद्वारांत फिरवून मळ काढणें; यानें बद्धकोष्ठता नाहींशी होते. –संयोग ३६०. ०पट्टी–स्त्री. पुढील दरवाज्याच्या वरची आडवी पट्टी; कपाळपट्टी दाववटा; हिच्यावर मधोमध गणपतीची मूर्ति कोरलेली असते. सुलकेपट्टी पहा. ०पूजा–स्त्री. १ गणपतीचें पूजन. २ कथा इ० समारंभांत वाटलेली खिरापत. म्ह० (गो.) गणेशपुजेक फुटको नाल (नारळ)=प्रथमग्रासे मक्षिकापात, आरंभींच अपशकुन होणें. ०वात–स्त्री. कापसाची २१ सुतांची ४ बोटें रुंदीची वात; या वाती गणेशचतुर्थीपासून दररोज दोन याप्रमाणें वर्षभर लावतात किंवा एकदम लक्ष वाती लावतात. ०वेल–स्त्री. आकाशवेल. –शोत्सव–पु. गणपतीचा भाद्रपद महिन्यांतील उत्सव.

गणेशिया—न. (कोळी) कोळी लोकांचें घरफोडीच्या हत्याराचें सांकेतिक नांव. –गुजा ६८.

गणैक्य—न. वधूवरांच्या लग्नकुंडलींची मैत्री; गणमैत्री पहा. [सं.]

गणोबा—पु. १ गणपती देव. 'गणोबा विक्राळ। लाडुमोदकांचा काळ।' –तुगा ७९१. २ (ल.) ढेरपोटया माणूस, मूल. [गणपती]

गण्णाठें—न. (गो.) पायलीचा ३२ वा भाग.

गण्य—वि. मोजण्यास, गणला जाण्यास शक्य, संभाव्य, आवश्यक, योग्य; गणनीय; सख्येय [सं. गण्]

गण्या—पु. १ खंड्या; पाणकावळा; ढिसा; मासे खाणारा एक पक्षी. २ गणा; कोष्टयाची सुत गुंडाळण्याची कांडी.

गत—स्त्री. १ स्थिति; अवस्था; दशा; पूर्वावस्था जाऊन आलेली दुसरी अवस्था; अवस्थांतर (वाईट अर्थानें) 'चार दिवस ताप येतांच पोराची गत काय झाली पहा?' २ भूत, पिशाच्च यांनीं बाधा करावयाची सोडून घेतलेली मुक्ति. (क्रि० घेणें). ३ (वाद्य) कोणत्याहि रागांतील वाद्यांत वाजविण्यासाठीं स्वरांची सताल रचना; ताल; ठेका; वाद्य वाजविण्याचा प्रकार, रीत, तान, मिलाफ. 'रोज सतारीची एक गत वाजीव.' ४ (संगीत) फिरक; फिरकी; झील; कांप. (क्रि० घेणें). ५ बरें होण्याचा उपाय; तोड; युक्ति; आश्रय. 'एवढीं औषधें घेतलीं तरी तिडिक राहिना, आतां कोणती गत करूं?' ६ शेवट; परिणाम; निकाल; 'दुष्कर्माची गत हीच.' ७ मार्ग; प्रकार; तऱ्हा (समान, सारखा, महश असें दाखवितांना) 'वेडयाचें गत, वेडयाचे गतीनें हा बृहस्पतीचें बोलतो.' 'खरेंच बाई, अगदीं नाटकागत सगळं वाटत आहे.' –वेडगांवचा बाजार. ८ (बे.) ताकद. गति पहा. [सं. गति] ०भरणा–पु. मृदंगादि वाजविण्याचे रीतीचा समुदाय; तान, सूर, राग, रागिणी यांचा साठा, संग्रह. 'या मृदंग्यापाशीं गतभरणा फार असून वाजवायाला आळस करतो.' [गति+भरणा]

गत—वि. १ गेलेला; नष्ट; निघून गेलेला; जुना; मागचा. समासांत–गत–दरिद्र–धन–बुद्धि–भय–मान–लज्जा–श्रम–सन्मान; गताभिमान, गतावसान, गतेंद्रिय, गत–धीर–धैर्य–प्रतिष्ठ. २ कडे, आंत जाणें, आंत स्थिरावणें किंवा बसणें. 'अंतर्गत, मध्यगत, हस्तगत.' ०होणें–१ लोटणें; गुजरणें; जाणें; घालवणें (वेळ, काळ) २ निघून गेलेला असणें (या जगांतून); नष्ट होणें; मरणें. म्ह० –गतं न शोच्यम्। =गेल्याचा शोक वृथा न करावा. सामाशब्द– ०कथा–स्त्री. होऊन गेलेली, जुनी, प्राचीन काळची गोष्ट; मार्गे घडलेला वृत्तांत. ०काळ–पु. गेलेले दिवस; पुराणकाळ; भूतकाळ. ०कुळी–कूळ–वि. १ माणसांनीं किंवा शेतकऱ्यांनीं ग्रामत्याग केल्यानें पडून राहिलेली (जमीन, शेत, वतन, मिरास). २ मालक किंवा कोणाचा वंशपरंपरेचा हक्क नसलेली (जमीन

इ०). अशी जमीन गांवच्या मालकीची समजून गांवकरी तिची विल्हेवाट लावीत किंवा सरकार ती इनाम देत असे. ३ पूर्वज. –गांगा २१२. ०कूळ–न. १ देशांतरास उठून गेलेलें किंवा नष्ट पावलेलें कुटुंब. २ जमीन सोडून दिलेलें कूळ, शेतकरी. ०गोष्ट–स्त्री. गत कथा पहा. ०चेतन–वि. हालचाल नष्ट झालेला; मूर्च्छा आलेला; देहभानावर नसलेला. सं.] ०तेजस्क, तेज–वि. १ निस्तेज; प्रकाश कमी झालेला किंवा नाहींसा झालेला. २ (ल.) कांति, शोभा, वैभव यांनीं हीन [सं.] ०धवा–स्त्री. विधवा [सं.] ' नगरिंगतधवा ते आणि निर्वीर्य योद्धे।' –वामन भरत भाव ३. ०पराक्रम–वि. दुर्बळ; शक्तिहीन. [सं.] ०प्राण–वि. १ मृत; मेलेला. २ (ल.) भ्रांतचित्त; भयभीत; शुद्धी गेलेला. ०भर्तृका–स्त्री. विधवा; गतधवा पहा. [सं.] ०मत–स्त्री. (मुलांच्या बोलींत) एकोपा; सल्ला; गुप्त विचार किंवा उद्देश. ०रस–वि. शुष्क; सुकें; रस नाहींसा झालेला [सं.] ०वयस्क–वि. वयस्कर; वयातीत; वृद्ध. [सं.] ०वर्ष–न. गतसाल; मागचें वर्ष [सं.] ०वित्त–वि. दरिद्री; कफल्लक; रंक.[सं.] ०विश्वास–वि. विश्वास, भरंवसा, उमेद, अवसान गेलेला. [सं.] ०वीर्य–वि. १ पुरुषत्वहीन; षंढ. २ (ल.) नेभळा; हताश; दुर्बल. [सं.] ०शक्ति–सामर्थ्य–वि. बलहीन; गततेजस्क पहा. [सं.] ०श्री,–लक्ष्मी,–संपत्ति,–सौभाग्य–वि. दरिद्री; दैवहीन; अभागी. [सं.] ०सत्त्व–वि. निर्जीव; निर्वीर्य; दुर्बळ. [सं.] ०साल–न. गतवर्ष पहा. [गत+फा. साल]

गत—भूधावि. (क.) (ज्यो.) अस्त; मधून गेलेलें (ग्रहांच्या संक्रमणांत नक्षत्र किंवा राशी); एष्य याच्या उलट. ' गत असल्यामुळें मुंजीला पाठवितां आली नाहीं. '

गॅत—न (गो.) गळ; खुर.

गतक—न. १ मिष; ढोंग; बहाणा; सोंग (दारिद्र्य, वेड दुखापत, वेदना यांचें); किंचित् असतां फार करणें. (क्रि० घेणें, करणें). २ गद्यपद्याचा छोटासा व रसभरित चुटका; मजेदार विनोदी कवन (भाट, बंदीजन, भिक्षेकरी यांनीं गाइलेलें); न्यायप्रचुर वचन अथवा म्हण. ३ (कों.) मनोरंजक, हास्यकारक गोष्ट ' त्यानें एक गतक घातलें तर सर्वांच्या हसतांना मुरकुंडया पडील. ' ४ लांबलचक भाकडकथा; कंटाळवाणी गोष्ट. (क्रि० लावणें; लागणें). ' त्याला कोठें जातोस इतकें पुसतांच त्यानें दोन घटका मजपाशीं गतक लाविलें. ' ५ दुसऱ्यानें बावरें व्हावें किंवा चमत्कार वाटून हंसें यावें असें भाषण किंवा भाषणाची नक्कल. ' तुझे बोलण्यावर मला एक गतक सुचलें, काय तर, आकाशाची कुऱ्हाड कोल्ह्याच्या डोक्यावर. '

गत(द)का—पु. १ घामाघूम स्थिति; घामाची चिकचिक; उबणें; गदगद; ' आंगाचा गतका झाला. ' २ उकाडा; उबारा; गरमी; हवेचा कोंडमारा. ' उन्हाचा गदका. ' ३ उकळणें; शिजणें; खदखद; उकळी; कढ. (क्रि० येणें). ४ पिकणें (ताठरलेलें व विकोपास गेलेलें गळांड, गळूं); आग; तळमळ (खरजेची). ५ उमाळा; आवेग; हुंदका; उकळी; क्षोभ (ममता, इच्छा, रडें, हास्य यांचा). (क्रि० येणें). ' गतका आला तवलिला तेव्हां तो पाहे कानाच्या सुमार। ' –अफला ७१ [ध्व.]

गतकाळा–ळ्या—वि. कांगावा; अकांडतांडव करणारा; थोडेंसें मारलें असतां जीव तोडून ओरडणारा, श्रीमंत असून दारिद्र्याचा बहाणा करणारा; वेडयाचें सोंग आणणारा; ढोंगी. [गतक=गत+कला]

गतकेडी—वि. (वे.) निर्लज्ज. [गति=शक्ति+का. केड, क्यडवु=बिघडविणें ?]

गतक्या—वि. १ गतकाळा पहा. २ (कों.) विनोदी; ख्याली; नकल्या; गोष्टीवेल्हाळ. [गतक]

गतणें—अक्रि. १ कांहीं एक गोष्ट इ० होऊन जाणें. २ (ल.) मरणें. गतला पहा. [सं. गम्–गत]

गतला—वि. १ गेला, संपला, लोटला (हंगाम, काळ, वेळ) ' खरेंच गोष्ट गतली ' –सिंव ४२. २ (ल.) मेला. [गतपासून गतणें या क्रियापदाचा भूतकाळ; हा भूतकाळीं प्रयोगच नेहमीं असतो.]

गंतव्य—न. जाणें; पळणें; गमन; पळ. ' दोषांविरहित सर्वे जनीं। शीघ्र गंतव्य करावें ॥ ' –ज १०.३८. (क्रि० करणें) [सं. गम्=जाणें]

गतागत—न. जाणेंयेणें; जायें; वारंवार हालचाल करणें; पुनरपि चलनवलन; अस्तोदय. ' नेणे सूर्याचें गतागत। केला भ्रांत कंदर्पें। ' –एभा २६ ८५. [सं गत+आगत]

गताड—न (राजा) अजस्र, अगडबंब जनावर (गाय, म्हैस). [म. गत्र. प्रा गत्त+आड]

गताडा—स्त्री. (कु.) गवाणी [प्रा. व गत्ताडी=गवादनी]

गतानुगतिक—वि. १ पुढें गेलेल्यांच्या मागून (पूर्ण विचार न करतां) डोळे मिटून जाणारा; अज्ञानानें परंपरागत चालणारा किंवा वागणारा. २ (ल.) अडाणी; मूर्ख; बुद्धीचा उपयोग न करणारे. ३ परंपरेनें चालत आलेलें (आचरण, गोष्ट). म्ह० गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ०न्याय–पु. लोक केवळ (सद्विचार न करतां) दुसऱ्याचें अनुकरण करणारे असतात; आपण अमुक गोष्ट अशी कां करतों हें त्यांचें त्यांनाच माहीत नसतें. हें मूर्खपणाचें लक्षण दाखवितांना या न्यायाचा उपयोग करितात; अंधपरंपरान्याय याप्रमाणेंच आहे.

गतायु, गतायुषी, गतायुष्य—वि. १ अत्यंत वृद्ध; म्हातारा. २ ज्याचें आयुष्य संपलें तो; मृत. ' हा एकटा शंभर वीरांवर जातो तस्मात गतायु समजावा. ' ' जेसें गतायुषी

शरीरीं। चैतन्य वायु न करी ॥'–ज्ञा ३.१०९. 'पैं घातयाही पायां पडतां। तुटी गतायु पंडुसुता ॥'–ज्ञा १६.१२९. [सं.]

गतार्थ—वि. १ समजलेला; दर्शविलेला, अभिप्रेत; अध्याहृत; सूचित केलेला. २ साधिलेला; तडीस नेलेला; संपादलेला. ३ दरिद्री झालेला. [सं.]

गतालका, गत।ळका—वि. केशविहीन स्त्री; वपन केलेली स्त्री; विधवा. 'गतालकाही अंगीकारी।'–एभा २३. २७९. [सं. गत+अलक=केस]

गतावणें—अक्रि. जाणें; शेवट होणें; मरणें; गतणें. [सं. गत]

गति–ती—स्त्री १ जा ये; चळवळ; हालचाल, गमन; धाव; प्रयाण; चाल; प्रगति. 'रथाची गती।'–ज्ञा १७.३८९. २ वर्तन; वागणूक; चाल; पद्धति. 'परी ते गती ममत्तां। न मनेल यथां।'–ज्ञा २.२०३. ३ स्थिति; दशा (मुख्यत्वें वाईट अर्थी): 'पुसति बापाजी झाली हे कां गती।'–मोअभंग गीतागीत (नवनीत पृ. २५९); गत अर्थ १–६ पहा. ४ आवांका; पोहोंच; आटोप; व्याप्ति; प्रसार. (समासांत) कल्पना–कौशल्य–चातुर्य–पराक्रम–शौर्य–ज्ञान–गति, वगैरे. 'गती कुंठती ज्ञानबोधें प्रबोधें।'–राम १५७. ५ प्रारब्ध; दैव; घटित; नशिबाचा फेरा. 'दैवाचें गति विलक्षण अति' ६ आयुष्यांतील बाल–तरुण–वृद्ध अवस्था, ७ आकाशस्थ गोलांचें एकंदर. परिभ्रमण, फेरी. ८ चढती पायरी; भरभराट; सुस्थिति; आबादानी; प्रगति. ९ ग्रहाची आपल्या कक्षेंतील दैनिक फेरी. १० प्रकार; अवस्था;. म्ह० कर्माच्या गती सांगाव्या किती. ११ खरें स्वरूप. खरा अर्थ. मर्म. 'अगा गति कळावी कर्माची। ... गहन कर्माची गति म्हणानि।'–यथा ४.४२०. 'मियां गति दखिली असे निकी।'–ज्ञा १५.११६. १२ (यंत्रशास्त्र) चलन; चाल; (इं.) मोशन. १३ सामर्थ्य; योग्यता, स्थिति. पदवी. 'जिष्णु म्हणे पावति गति इतर पशु न त्या पिनाकिच्या पशुची।'–मोआदि २५.६. 'शच्यावमरी म्हणती, आम्ही योग्या इच्या नसों गतिला।'–मोवन ४.१४७. १४ मोक्ष; सद्गति; मुक्ति; उत्तम लोक. 'उपाय साधन आइका कोण गति अवगति।'–तुगा ४२८. 'पशुदेहीं नाहीं गती। ऐसें सर्वत्र बोलती॥'–दा १.१०.२१. १५ आश्रय; कृपास्थान. 'गति तुंचि आमुची बा आश्रय आम्हांसि तुंचि मावासा।'–मोकर्ण ४२.७. १६ गत; पर्यवसान शेवट. 'अखेर संग्रामाच्या गति।'–ऐपो २२. 'तिज वांट नृपसुताची करिलचि तो ती गती।'–विक २०. १७ गत; इलाज; उपाय. 'तसें केल्यावाचून व्यापाऱ्यांस गतीच नाहीं'–विक्षिप्त १.९९. १८ वाजविण्यांतील एक प्रकार, रीत. 'गति ग पखवाजावर झडती।'–प्रला १३४ -क्रिवि गत्या पहा. रीतीनें योगानें. (वाप्र.) ०मिळणें–अक्रि. मुक्ति मिळणें. ०वर, ०स येणें–१ कृत्रिम (वेष, मुखवटा) टाकून मुळावर येणें. २ ताळ्यावर येणें; पूर्वीचें वर्तन टाकणें; सुधारणें. ०होणें–प्रवेश होणें; समजणें. 'त्यांची संस्कृतांत गति झाली होती'–कोरकि ४२९. सामाशब्द– ०गतीं–क्रिवि. (व.) हळू हळू. 'गतिगति करत्यें काम' ०चक्र–न. (यंत्र.) यंत्र चालू करणारें मोठें चाक (इं.) फ्लायव्हील [सं.] ०दाता–वि. (इहलोकापासून, विभक्तपणा किंवा जन्ममरणापासून) बंधमुक्त करणारा मुक्तिदाता; ईश्वर. [सं.] ०दायक मज्जारज्जु–(शाप.) इंद्रियांच्या गतीस कारण होणारा मज्जातंतु (इं.) मोटर नर्व्ह. ०फल–न. दोन ग्रहांच्या परिभ्रमणांतील वेळांचें; अंतर [सं.] ०भंग–पु. चालीला अवरोध; प्रतिबंध; अडथळा. ०भ्रंश–पु खोळंबा; खोटी; आडकाठी; खळ; खंड (कोणतेंहि गमन किंवा चाल यामध्यें) [सं.] ०मंडल अंगहार)–पु. (नृत्य) आखंडल स्थान करून हात रेचित करणें व उजवा पाय उद्घटित करून मत्तल्लि, आक्षिप्त, उरोमंडल व कटिच्छिन्न हीं क्रमानें करणें. ०मान–वि. चालणारा, हालणारा, गतींत असणारा [सं.] ०वर घातलेला. पडलेला–वि मरणोन्मुख झालेला, मरावयास टेकलेला. [सं.] ०विशिष्ट कर्तृत्वशक्ति–स्त्री (शाप.) गति उत्पन्न करणारी शक्ति (इं.) कायनेटिक एनर्जी. ०विशिष्ट कल्पना–स्त्री (शाप.) गतीस प्राधान्य देणारी उपपत्ति (इं.) डायनामिकल थिअरी. ०शास्त्र–न. प्रेरणांच्या कार्यानें ज्या नियमांनीं पदार्थांस गति मिळते त्यांचा विचार करणारें शास्त्र. –यंस्थि १. (इं.) डायनामिक्स. ०हीन–वि. १ आश्रय, आधार किंवा उपाय यांनीं रहित; अनाथ; निरुपायी. २ हालचालरहित; स्थिर; कुंठितगति. [सं.]

गंतुकाम—वि. १ गमन करण्याची इच्छा झालेला; जाऊं इच्छिणारा; गमनेच्छु २ (ल.) आसन्नमरण. 'विश्वासराव गोळीचे जखमेनें कार्य हाऊन गतुकाम'–होकै २७. [सं.]

गतैश्वर्य—वि. भरभराट, थोरवी, ऐश्वर्य यांनीं रहित; वैभवहीन. [सं.]

गतोत्साह—वि. निराश; हताश; निरुत्साही; उदास; बेदिल. [सं.]

गत्यंतर—न. अन्य उपाय, आश्रय; टाळणें, मुक्त होणें, संपादण इ० चा दुसरा मार्ग; इलाज; सवड; उपायांतर. 'गत्यंतर भमतां शत्रूम शरण जाऊं नये' 'अन्नावांचून गत्यंतर नाहीं.' [सं गति+अंतर=अन्यगति]

गत्या.—क्रिवि. अनुसरून; रीतीनं; योगें; मार्गानं; सहित समासांत) स्वभावगत्या, दैव–कर्म–प्रारब्ध–वस्तु–आत्म–भेद–गत्या. [गति]

गथडी—स्त्री. गंगथडी पहा.

गंथड्या—वि. नाचणी धान्याची एक जात.

गथ्य,गावा–वां, गथागोव—पुस्त्री. १ घोंटाळा; गुंतागुंत; घालमेल; पेंच; गोंधळ; (लक्षणेनें व शब्दशः उपयोग)

'जन्म हेंचि अकारण । गयागावी ।' –दा ३.१.४. २ घालमेली इ०चें काम, धंदा. [गुंतणें+गांवणें]

गद—पु. रोग; आजार. 'शरीरीं गद देतिल धडका ।' –राला ९२. [सं.]

गदक—पु. १ खदखद; कढ किंवा त्याचा आवाज. (क्रि० येणें) २ उकळत्या वस्तूचा फेंस; उत. [ध्व. सं. गद्=गर्जना करणें]

गद्का—पु. गतका पहा.

गंद्की—स्त्री. १ घाण; कचरा. २ (ल.) घोंटाळा. 'एकनं मागील गंदकी वारून पुढें ठीक करून टाकून घेणें आहे.' –रा ३.१४१. [फा. गंदगी; तुल० सं. गंध]

गदगद—स्त्री. १ खाज; कंड. (क्रि० सुटणें). २ उब; उकाडा. ३ कढ; उकळी; कढ–उकळीचा आवाज. ४ हंसणें; हंसण्याचा आवाज. [ध्व; सं. गद्गद]

गदगद–दां—क्रिवि. १ शिजण्याच्या, उकळीच्या आवाजाचें अनुकरण; खदखदां; २ मोकळें, आनंदयुक्त हंसण्याचा आवाज. 'गदगदां हासति । मुरकुंच्या वळति ऐकोनियां ।' तरी मम अभिलाष धरूनी । गदगदां हांससी पापिणी ॥' –नव २०.२४. ३ ओक्साबोक्सीं; जोरानें हुंदके देऊन रडणें.

गदगदणें—अक्रि. खदखदणें (भांड्यांतील पदार्थ). –अकर्तृकक्रि. १ उकडणें; गदमदणें; गदादणें. २ उकाड्यानें, घुसमटल्यानें घामाघूम होणें. ३ गदगदून येणें, जबरदस्त क्षोभ किंवा मनोवृत्तीनें कंठ दाटून येणें, गहिंवरणें [ध्व. सं. गद्गद]

गदगदाट—पु. गदगद पहा. हंसण्याचा ध्वनि. 'थोर हांसे गदगदाटें ।' –मुसभा १४.४०. [ध्व.]

गदगा–गी—पुस्त्री. (व्यायाम) चामड्यानें मढविलेली काठी, सोटा; तलवारीचे हात शिकण्याचें एक हत्यार; बरोबरच चामड्याची एक लहान ढाल (फरी) असते. [सं. गदा हिं. गदका]

गदगी, गजगी—स्त्री. (क.) खांबाखालचा दगड; कुर्ची; उथळें. 'गदगी चांगली घडींव'

गदम—वि. (राजा) पावसाळा संपल्यानंतर ज्यांत फार दिवस ओल राहते तें; पाणथळ; दलदलित. (शेत, जमीन).

गदम—न. (कु.) गलबत थोड्या पाण्यांत असतांना त्याला दिलेला टेंका. गदाम पहा.

गदमणें, गदमदणें—अकर्तृकक्रि. १ उकडणें; उष्मा होणें. २ अक्रि. उकाड्यानें घामाघूम होणें.

गदमद—स्त्री. १ घुसमटा; उकाडा; उब. २ अतिशय गदगदणें; तलखी; घामाघुमी. [गदगद]

गदर—स्त्रीन. १ बंड; गर्दी. 'महादजी पाटिलावरी आपण चालोन गदर केली' –रा १५.३३. २ वैर; विश्वासघात. [अर. घद्र]

गदर—पु. गजर पहा.

गदरणें—अक्रि. १ फुगून इ० पिकण्याच्या स्थितीस येणें (फळ, गळूं). २ घामाघूम होणें.

गदरा, गद्रेल—वि. परिपक्व दशेस आलेलें (विड्याचें पान, फळ). [हिं. गदरा, गदर]

गंदलकी, गंदवल—स्त्रीन. १ बसावयाच्या पाटाच्या खालच्या टेकण्याच्या दोन पट्या: आडात; खुर. २ दरवाजा, मंडप इ०च्या फळ्या जोडल्यानंतर मजबुतीसाठीं त्यांना आडव्या ठोकलेल्या पट्या, दांडकीं.

गदवाली—वि. गद(ह)वाल येथील, पेठेसंबंधीं (वस्त्र इ०)

गदळ—न. १ घाण; गढूळपणा, राड (प्रवाही पदार्थांतील) २ गा , मैल, कचरा, मळ. ३ केर; धूळ; सूम: तूस (धान्यांतील). ४ (सामा.) एखाद्या वस्तूंतील निरुपयोगी भाग; ५ गाळसाळ; हेंदळ; घुग्ळा. ६ माजलेलें व घाणेरडें गवत; रान. –पु. (ल.) अव्यवस्था; गोंधळ; घोंटाळा; घांदल (वस्तु, कामकाज यांतील). –वि. १ घाणेरडें; मळकट; मलीन; गढूळ; भिकार; क्षुल्लक; कवडीमोल ओंगळ; हिडिस. (पाणी, माणुस, वस्तु, गोष्ट). २ घोंटाळ्याचें; गडबडीचें; घालमेली; गचाळी (कृत्य, पुस्तक, लेख). ३ क्षुभित (वाईट मनोविकारांच्या जोरानें मन) जसें दुःखी, संतप्त, मत्सरी, संशयी इ० [सं. गलित–गलिद–गलद, गदल. हिं. गदला. तुल० का. गदडु=वाईट वास]

गदळणें—उक्रि. १ मळकट, गढूळ करणें. 'नभ पृथ्वीरजें न गदळे ।' –एभा ७.४४८. २ घालमेल करणें; विसकटणें; अस्ताव्यस्त, दुर्दशा करणें. 'पोरानें पोथी गदळली आहे ती लावितों.' –अक्रि. गवत, रान माजून खराब होणें (पीक, शेत).

गदळांवच—सक्रि (गो.) गोंधळांत टाकणें.

गदा—स्त्री. १ लांब दांड्याचें व टोंकास मोठा गोल जोडलेलें एक प्राचीन आयुध; लोखंडी अर्गळा. 'भीमाला अर्जुन दे वृषपर्व्याच्या गदोत्तम गदेतें ।' –मोसभा १.६.२ कांब. 'रंग लांहदेव गदा घेऊन । दैत्यास मारी मल्लिकार्जुन ॥' ३ (ल.) घाला; हल्ला; घाड (क्रि० येणें, आणणें). 'मूळ व्यापारावर इंग्रजांनीं गदा आणली.' –के १७–६–३०. ०धर–वि. गदा धारण करणारा; विशेषतः विष्णु [सं.] ०युद्ध–न. गदेनें करावयाचें परस्पर युद्ध. [सं.]

गंदा—पु १ भिकारी. २ भीक; मधुकरी. 'तुका म्हणे वृत्ति सांडुनि । गदा मागत जाती ॥ –तुगा ४१२. [फा. गदा]

गदाई—स्त्री. एक भिक्षेकरी जात; मेंढे जोशांच्या पाटलाची कुळी. –गागा ३०. [फा. गदा]

गदादणें—अकर्मकक्रि. १ उकडणें. गुदमरणें. लाहीलाही होणें. 'गदादीत काया समुद्रांत घाली ।' –रामदास कविता खं. १. पृ. ९. २ उकाडयानें उबणः घामःघूम होणें.

गदाधर—पु. पाणी पिण्याचें विशिष्ट भांडें. हें अबकऱ्या-प्रमाणें असत. [सं.]

गदाम—न. (हेट.) (नाविक) गलबतें चोपडण्यास लवते-वेळीं तीं तराजू सारखीं राहण्यासाठीं दोन्ही बोडतांस, पाण्यांत लांकडें उभीं करून त्यांना आडव्या दांडया बांधतात त्या. गल-बतांच्या बोडतांच्या दुरमिणास दोरी बांधून गदामांवर गलबतांचा तोल घेतात. गदम.

गदा(द)रोळ-ळी—पुस्त्री. १ मोठा गोंगाट, गजर, ओर-डणें. 'सर्भोवते मिळोनि गोपाळ । गदरोळ करिताती ।' –ह. १३.४५. 'करूं गदारोळीं हरिकथा ॥' –तुगा १८११. २ (ल.) मोठें पांडित्य, निरूपण. 'निज मंडपीं शिशुपाळ । करीत होता गदारोळ ।' –एरुस्व १२.१. ३ लढाईतील वीरांच्या आरोळ्या. ४ लढाई; लढाईतील धुमश्चक्री. 'सांडोनि गदारोळु । मज एैसे घातला आळु ।' –शिशु १९२. ५ खटाटोप; प्रयत्न. 'तेणें करविला हा गदारोळ । ग्रंथरचनेचा ॥' –विवेकसिंधु. [सं. गद्= शब्द करणें; गद=मेघध्वनि. तुल० का. गद्दल=आवाज, आरोळी. ते. गंदरगोळ्लु]

गदी—वि. रोगी; आजारी. 'अमृतहि पितां न स्वास्थ्याला बरील गदी क्षण ।' –मोअंबरीष (नवनीत) पृ. ३६९. [सं. गदिन्]

गदीन—वि. गदायुद्धनिपुण; गदाप्रवीण 'श्रीकृष्ण म्हणे हा रे भीमा जरि तूं महाभुज गदीन ।' –मोउद्योग ६.१८. [गदा]

गदे(दे)पदे(दे)—पुअव. १ टाळाटाळी; अळंटळं; चालढकली; बहाणे; सबबी; लबाडीची चुकवाचुकवी. २ (सामा.) छक्केपंजे, पाचपेंच, डावपेंच. [सं. गद्यपद्य]

गदेरा—पु. (वे.) गदळ; घाण.

गदेला—पु. मोठी गादी; सभागृहांत बरीच मंडळी बसतील अशी केलेली बरीच लांबरुंद पातळ गादी. 'ठाईं ठाईं चोपाळे गदिले ।' –पला १०१. 'आगगाडीच्या एका मोकळ्या डब्यांत गदेला टाकून त्यावर उशांचे टेंके देऊन व गाडीच्या पुढच्याच बाजूकडे तोंड करून तुला बसविलें.' –सूर्य ३. [हिं.]

गद्देला—(ओतकाम) निरनिराळे आकार देण्याची पेरण.

गद्गद, गद्गदध्वनि-वाणी—पुस्त्री. अंतःकरण उचंबळून आल्यानें तोंडांतून निघणारा अडखळत किंवा अस्पष्ट आवाज, उमासा, जोराचा हुंदका, दाबलेलें रडणें. [सं.]

गद्दा—पु. (मा.) गदेला. [हिं. गद्दी=गादी]

गद्दी(दी) गर्दा जमीन—स्त्री. १ नदी किंवा तलाव यांच्या कांठची मळईची जमीन. मळई: मळी. २ (मावळ; कों.) अव्वल प्रतीची भातजमीन. [का. गद्दे=भात शेत]

गद्धा—पु गाढव म्ह० (व.) गद्धयानें खाल्लें पाप ना पुण्य [सं गदेभ. प्रा. गद्दह. हिं. गद्धा]

गद्धेपंचविशी—स्त्री. (ल.) तारुण्यकाल (यांत विवेक, पोंचहि फारसा नसतो); चुका होण्याचा काळ.

गद्धेमल्हार—पु (विद्यार्थी) १ गाढवांच्या ओरडण्याचा मिलाफ. २ (ल.) वाईट, कर्कश गाणें इ० ३ (ल.) मूर्ख माणूस. [हिं. गद्धा+मल्हार=राग]

गद्य—न. १ अक्षरें किंवा मात्रा अमूक असाव्या असा नियम नसलेली कविता; छंदविरहित अथवा तालसुरानुरूप रचले-ल्या पदरचनेचा स्वतंत्र भाग, किंवा वाक्यखंड; (सामा) छंदो-रहित प्रबंध, लेखन; भाषा. पद्याच्या उलट लेखन प्रकार. २ साधी वाक्यरचना; काव्यगुणरहित लिखाण. ३ (ल.) अरसिक, बेचव, कंटाळवाणें विवेचन, लेखन. ०रूप, गद्यात्मक–वि. ज्यांत साध्या पदरचनेचा समावेश आहे तें. ०पद्य–न. १ छंदोरहित व छंदो-बद्ध रचना. २ (ल.) छक्केपंजे, डावपेंच, कपट; कारस्थान, कावा, कुलंगडें, दगा. गदे पदे पहा. [सं. गद्=बोलणें.] ०पद्यरूप,–द्यात्मक–ज्यांत गद्य (साधी रचना) आणि पद्य (छंदो-बद्ध किंवा कविता). यांचा समावेश आहे तें. चंपूकाव्य. म्ह० गद्य उद्योगाचा सांठा, पद्य दैवाचा झपाटा.

गंध—पु. १ वास (चांगला, वाईट); सुवास किंवा घाण. 'मी पृथ्वीच्या ठायीं गंधु ।' –ज्ञा ७.३४. २ सुवास; परिमळ; परिमळ द्रव्य. ३ (कर्ना.) चंदनकाष्ठ; खोड. –पुन. १ (चंदन, रक्त, अगरु, केशर इ० चा) कपाळावर किंवा शरीरावर लाविलेला टिळा किंवा उटी. २ अंगराग उटी. 'गंध आर्द्रचि असो अनुसूया । दे असा वर न जीस असूया ।' –वामन लोपामुद्रा संवाद १८. [सं.] ०काष्ठ–न. सुवासिक लांकूड; चंदनाचें खोड. (वाप्र.) ०नसणें–(वास देखील नसणें) अगदीं अस्तित्व नसणें, कांहीं ज्ञान नसणें (एखाद्या गोष्टीचें). 'तिच्या माहेरीं इंग्रजीचा कीं नवीन कसला गंध देखील नाहीं.' –पकोघे. त्याला संस्कृतचा गंधहि नाहीं =त्याला संस्कृतचें अल्प ज्ञानहि नाहीं. (एखादे पक्वान्न खाव-यास न मिळतां नुसता त्याचा वास (गंध) घेऊनहि एखाद्यानें समाधान होतें; पण तो वास सुद्धां न मिळतां अतृप्त रहाणें, यावरून हा प्रयोग रूढ. सामाशब्द– ०फूल करणें–१ पूजा करणें. २ (ल.) फजीती करणें, खरडपट्टी काढणें. ०बीड, बीड–न. पादेलोण; काळें मीठ; बीडलवण. ०मार्जार–पु. जवादि मांजर. [सं.] ०मोरी–स्त्री. घाण पाण्याची मोरी, गटार. 'मग गल्ली-कुची गंधमोरी । जाऊनी तेथें वस्ती करी ॥' –नव १३.६०.

०रस–पु. बोळ. [सं.] ०राज–पु. एक फुलझाड. [सं.] ०वाटी–स्त्री. गंध व त्याची वाटी; गंधाची वाटी. ०वान–वि. सुवासिक चांगल्या वासाचें. [सं.] ०वार्ता–स्त्री. (वासानें बातमी यत्किंचित ज्ञान; मागमूस. (क्रि० नसणें). 'याची मला गंध-वार्ता सुद्धा नाहीं.' –चंद्र १७८. ०शस्य–न. एक उपरत्न; याच रंग पांढरा, लाल किंवा लालसर पांढरा असतो. हें प्रचारांत नाहीं गंधाकाडी–स्त्री. (गो.) चंदनाचा तुकडा; चंदन. गंधाटी-ढी–स्त्री. एक वनस्पति. –बदलापूर १६४. गंधानिळ–पु. सुगंधी वारा. 'उठिला मदगंधःनिळीं।'–ज्ञा १७.६. गंधाःपान्तु–पु. (व.) (ल.) मार; ठोक. 'आतांच गंधाःपान्तु काढतो तुझा!' गंधाक्षत–ता–स्त्री. धार्मिक कृत्याच्या प्रारंभीं यजमानानें उपाध्यायाच्या कपाळीं लावावयाचें गंध व अक्षता. 'या आणि माझे कपाळाच्या गंधाक्षता पहा.' २ (शुद्ध व पवित्र लोक यांचा उपयोग नेहमीं करतात त्यावरून) शुद्ध व पवित्र सहवास, संबंध. 'त्याची त्याची गंधाक्षता होत नाहीं.' गंधाक्षतवर्जन–न. मिलाफ, एकजूट, बरोबरीचें दळणवळण यास प्रतिबंध, अडथळा. गंधाक्षतवर्ज्य–वि. प्रतिबंध इ० करण्यास योग्य.

गंधक–पु. १ एक खनिज द्रव्य, उपरस; अधातुरूप ज्वालाग्राही रासायनिक मूलद्रव्य; धातुवैरी. २ एक विशेष मिश्रण (औषधीसंबंधीं). गंधकाच्या चार जाती–तांबडा (हा सुवर्ण-क्रियेंत उपयोगी); पांढरा (हा जखमांच्या लेपनोपयोगी); पिंवळा (रसायनासाठीं) व काळा (श्रेष्ठ पण दुर्मिळ). –योर १.२४०. ०रसायन–न. गंधकाचें एक औषध. गंधककाडी–स्त्री गंधक लाविलेली काडी, आगकाडी गंधकाचें तेल–न. (इं.) सल्फ्युरिक ॲसिड; गंधकाम्ल पहा. गंधकाचें फूल–न. गंधकाला आंच देऊन त्याची केलेली भुकटी. गंधकाम्ल, गंधनाम्ल–न. गंधकाचा तेजाब; सल्फ्युरिक ॲसिड; सर्व रासायनिक क्रियाकारकांत याचा फार उपयोग होतो हें फार दाहक आहे

गंधकिसल–न. उपयुक्त व गुंगी आणणारें द्रव्य. (इं) सल्फोनल.

गधडा–पु. गाढव (तिरस्कारार्थी वापरतात). [हिं. गद्दा]

गंधन–न. (इं.) सल्फोन.

गंधरघोळ–पु. (क.) धिंगाणा; गोंधळ. 'त्यानें गंधरघोळ घातला पण कांहीं चाललं नाहीं.'

गंधर्व–पु. १ एक उपदेव; स्वर्गांतील गायक; सुरगायक; हे स्वर्गांत राहून प्रमुख देवांच्या गवई ताफ्यांत काम करतात. 'वनपति सभेत गुह्यक, राक्षस, गंधर्व, अप्सरा, त्र्यक्ष।'–मोसभा १.४२. २ (ल.) गानवादनपटु. ३ अदृश्य पुरुष. ४ (मराठा व इतर अब्राह्मण जातींत) पाटाचें लग्न; स्त्रीचा पुनर्विवाह; म्होतूर; मोहतीर; (स्त्रीचा पहिला नवरा जिवंत असल्यास त्याच्याशीं फारकत, घटस्फोट किंवा काडीमोड करून मग म्होतूर लावतात). 'मी मग गंधर्व करीन, त्यानंतर तुझा माझेवर नवरेपणाचा हक्क राहणार नाहीं.' [सं.] सामाशब्द– ०गायन–गान–न. १ गंधर्वांचें गाणें. 'गंधर्वगान गाणीं। जेथ रंभेऐशिया गाचणी॥'–ज्ञा ९.३२३. २ स्वर्गीय गाणें (अंतराळीं ऐकलें). ३ अत्यंत मधुर व आलापदारीचें गाणें. [सं.] ०नगर–न. १ गंधर्वांचें शहर; दिसतें न दिसतें व एकाएकीं अदृश्य होतें किंवा असंभाव्यस्थानीं आढळतें असें अंतरिक्षस्थ किंवा मांत्रिक शहर. 'गगनीं गंधर्वनगर जैसें।'–विपु ३.४४. २ हवेंत प्रकाशकिरणांच्या वक्रगतीनें उत्पन्न झालेला भूलोकावरील शहरें, बाग इ० पदार्थांचा देखावा; आकाशांतील ढगाच्या आकृतींवर होणारा नगरादिकांचा भास. 'गंधर्वनगरींचीं ठाणीं। घेतलीं देऊनि चिंतामणी।'–एमा २.२२६. 'पोकळीमधें गंधर्वनगरें। नाना रंगें लहानथोरें।'–दा १६.९.२३. ३ (ल.) छाया; आभास; मिथ्याभास; काल्पनिक अथवा मिथ्या गोष्ट. 'कीं गंधर्वनगरींचें सैन्य।'–ह १३.२६. ०नगरासारिखा–वि. अशाश्वत; क्षणिक; चल; पाण्यावरच्या बुडबुड्याप्रमाणें. ०पूजा–स्त्री. सन्मानानें एखाद्यास बोलावून आणून मग त्याची मोसबडी काढून त्याला मार देणें. [सं.] ०भुवन–न. गंधर्वनगर पहा. 'न रचितां गंधर्वभुवन। उठी जैसें।'–ज्ञा १८.४२९. ०लग्न–विवाह–नपु. १ गांधर्व-विवाह; अष्टविवाहांपैकीं एक; उभयपक्षांच्या (नवरा व नवरीच्या) अनुमतीनें होणारा विवाह (यांत आईबाप किंवा इतर वडील माणसांच्या परवानगीची गरज नसते). 'मग करूनि गंधर्वलग्न। भागिली रती॥'–कथा १.४.१३५. २ पाट; म्होतूर. [सं.] ०विद्या–वेद–स्त्रीपु. संगीतविद्या; गायनकला; गाणें–बजावणें यांची कला. ०सृष्टि–गंधर्वनगर पहा.

गंधलकी, गंधवल–स्त्रीन. गंदलकी पहा.

गंधा–वि. घाणेरडें; दुर्गंधी; वासट. [फा. गंदा=वासट. तुल० सं. गंध] हा शब्द बहुधा पुढील समासांत येतो. ०नाला–पु. गटार; घाण पाण्याची मोरी. गंधेपाणी–न. घाणेरडें पाणी.

गंधाबिरुजा–बेरोजा–पु. राळ; सुरूचे झाडाचा चीक; एक वनस्पतिद्रव्य. यास उग्र व कडू वास असून औषधें व रोगण यांच्या कामीं हा उपयोगी आहे. [फा. गंधाबीरोझा]

गंधार–पु. (संगीत) मूळभूत सप्तस्वरांतील तिसरा स्वर; सा रे ग पैकीं [सं. गांधार]

गंधिकाळिक–स्त्री. गंज (कलंक) व काळेपणा. 'धातूची गंधिकाळिक जैसी। जाती रजतेसें तैसी।'–ज्ञा १८.२०९.

गंधा—स्त्री. गंध; घाण; दुर्गंध. ' लसणातें न सांडां गंधी । ' —ज्ञा १८.७५७. ' त्याच्या जखमेला गंधी सुटली यामुळें जवळ बसवत नाहीं. ' —पु. १ सुगंधी द्रव्यें विकणारा; अत्तारी. २ औषधें विकणारा; गांधी. —सयाजी कोश. (इं.) ॲपोथेकरी. [सं. गंध]

गंधी कबित—न. कॅर्बालिकाम्ल व गंधकित यांच्या संयोगानें तयार झालेलें द्रव्य, हें विषावर गुणकारी आहे.

गघुळणें, गघूळ—गढुळणें; गढूळ पहा.

गधेघाट—पु. (व. ना.) ढोरांचा कोंडवाडा. [गद्धा+घाट]

गंधेल—न. (गो.) चंदनी अत्तर, तेल. [गंध+तेल–एल]

गधेलोट—पु. (कुस्ती) (गाढवें भांडतात त्या वेळच्या कृतीवरून) कुस्तींतील एक डाव. आपल्यास कोणी खालीं धरलें तर आपला हात जोडीदाराच्या दोन्ही पायांच्या आंतून घालून जोडीदाराची मांडी आपल्या पंजानें धरून त्याच बाजूनें आपण फिरून जोडीदारास चीत करतात तो डाव. [गद्धा+लोटणें]

गंध्या—वि. १ गंधी अर्थ २ पहा. २ घाणेरडा; घाण्या; ज्याच्या अंगास घाण येते असा (माणूस). [सं. गंध]

गध्यागाढव—पु. (नाशिक) गांवाच्या शिवेचा दगड.

गना—पु. (वीणकाम) कापड विणतांना आडवें घालावयाचें सूत जीवर गुंडाळतात व जी धोट्यांत बसवून त्यायोगें आडवें सूत घातलें जातें ती कांडी; गणा; (इं.) बाबीन.

गनिमत—न. (व.) पुरें होणें; बस्स. ' बोलावण्यानें आला हेंच गनिमत समजा.' [अर. घनीमत्]

गनिम(मा)त—स्त्री. लूट; मिळकत; बरकत; विपुलता. [अर. घनीमत्]

गनिमाई—स्त्री. १ शत्रूची धाड, लूट; हल्ला. २ गनिमी कावा; गनिमी लढाई. ' शत्रूचें सामान भारी आल्यास बुणगें एकीकडे लावून द्यावें, आणि खडी फौज करून आज या ठाण्याजवळ, उद्यां दुसऱ्या ठाण्याजवळ याप्रमाणें गनिमाई करावी ' —ख ६.२७९६. **गनीमी**—स्त्री. गनिमाई, गनिमी कावा, गनिमी लढाई पहा. ' उभयतां सर्दारांनीं त्यांचे फौजेभोंवतीं गनिमी करून अन्नपाणी हगमूत बंद करून आंठ रोजांत लुटून घेतलें. ' —होकै १५. **गनीमी कावा–लढाई**—पुस्त्री. १ पळपुटी लढाई; कजाखी; अगोदर म्यालोंसें दाखवून शत्रूला पाठीवर घ्यावयाचें व तो अडचणींच्या जागेंत आला असें पाहून त्याच्यावर जोरानें उलटून हल्ला करावयाचा व त्याचा फन्ना उडवायचा. समोरासमोर लढाई न करतां युक्तीनें, आडमार्गांनीं शत्रूला जेर करणें. मुसलमानांशीं लढतांना मराठे या रीतीचा अवलंब करीत. 'आम्ही गनीमी काव्यानें राहतों, ' —भाव ५८. २ (ल.) लबाडीची युक्ति; लपंडाव; कपटप्रयोग.

गनिमात—स्त्री. १ ईश्वरी कृपा; आशीर्वाद; दया. 'तूं वांचलास गनिमात झाली.' २ चांगली गोष्ट, कृत्य. ' इतक्या संकटांत त्याचा परम मित्र आला, काय गनिमात हो ! ' [अर. घनीमत्]

गनी(नि)म, गलीम—पु. १ शत्रु; दुष्मन्; वैरी. ' गनीमाच्या देखतां फौजा । रणशरांच्या फुंकुरिती भुजा । ' —दा १९.९. २५. २ चोर; लुटारू. ' सेख निजाम गनीम संगमेश्वरास आला. ' —इऐ ५.५०. ३ (सांकेतिक) मराठ्यांस मुसलमानांनीं दिलेलें नांव. ' गनीमांनीं मधुरास वेढा घातला. ' —इमं ३७. [अर. घनीम्]

गप–प्प—वि. स्तब्ध; चूप; शांत; निश्चल. —क्रिवि. गडप; ठावठिकाणा न लागेल अशा प्रकारें. ' त्या सनांत गाय शिरली ती कोणीकडे गप्प झाली ' [ध्व. हिं. तुल० का. गप्प=अदृश्य] **०करणें**–१ गट्ट करणें; मटकावणें. २ गडप करणें; नाहींसें करणें. **०छाटणें–तासणें–झोकणें**–एखाद्या बातमीची चर्चा चालविणें; रिकाम्या बातम्या पसरविणें. ' आम्हीं कवी नवीना रीति नव्हे छाटितोंचि लाख गपा । ' —मोरोपंत. सामाशब्द– **०कन–कर–दिशीं**–क्रिवि. अकस्मात; तडकाफडकीं; एकदम; एकाएकीं झालेल्या गोष्टींच्या आवाजाचें अनुकरण. (क्रि० धरणें; बसणें; गिळणें; खाणें; मारणें; पाहणें; उचलणें). **गपका**–पु. १ आवाज होऊन गट्ट केलेला घास; गटंगुळा; मटका. (क्रि० मारणें). २ (ल.) हात मारणें; लांच (क्रि० मारणें). ३ हलका ठुस्सा, गुद्दा. (क्रि० मारणें) [ध्व.] **गपगप–गपां, गपागप, गपापां, गपापून**–क्रिवि. उतावीळपणें मटकावतांना, गिळतांना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण; अतित्वरेनें; भराभर. ' गोडी लागतांच मग कोंडा गपागप खाऊं लागली ' म्ह० अपापाचा माल गपापां. **गपची(चू)प, गप्पची(चू)प**–क्रिवि. निवांतपणें; निश्चलपणें; मुकाट्यानें; न बोलतां. ' एवढा तो रागें भरला तरी मीं उत्तर दिलें नाहीं, गपचूप बसलों होतों. '

गप–प्प—स्त्री. १ सामान्य बोलणें; उडत बातमी; अफवा; वार्ता; आवई. २ निरर्थक बोलणें, भाषण, बकवा; रिकामी वटवट; बाता. ३ खोटी, बनावट हकीकत; मिथ्या गोष्ट. [फा. हिं. गप्] **गपछप–शप–सप**–स्त्री. रिकामटेकड्या गप्पा; चकाट्या. [फा. गप्शप्] **गपाटा**–पु. गप्प; बात. 'कृष्णराव नांवाच्या मुंबईकरानें महाराजांच्या मुलाखतींत बरेच गपाटे मारले ' —विक्षिप्त ३.५३. [हिं.] **गपा–प्पा–गफ्फा**–स्त्रीअव. बडबडी; चकाट्या. गप पहा. ' न सार्थक लटक्या साऱ्या गपा । ' —राला ८७. **गप्पागोष्टी**–स्त्रीअव. १ गोष्टी; कथा; हकीकती; खबरबखर. २ बकवा; बाता; रिकामी वटवट. ३ शिळोप्याच्या गोष्टी; रिकामपणाचें बोलणें. (क्रि० करणें; हांकणें). **गपापणें**–अक्रि. वटवट, बडबड करणें. [गप]

गपाड्या-वि. बटबट्या; बडबड्या; बरळणारा; बाताड्या. गप्पाष्टक-न. गप्पा; बटबट; बडबड; रिकामपणच्या गोष्टी. 'उगीच गप्पाष्टकें ऐकून फळ काय, घटकाभर देवाचें तरी नांव घ्यावें.' [गप्प+अष्टक=समूह] गप्पाष्टक्या, गपी-प्पी-प्या, गपोड्या-ड्या-वि. बाता झोंकणारा; बटबट्या. गप्पिष्ट, गप्पी, गप्पीस्त, गप्पीदास-नाथ-वि. बाता झोकणारा; गोष्टीवेल्हाळ; थापाड्या; बाताड्या.

गपच(चि)प-न. सायीमध्यें कणीक मळून तळलेलें पक्वान्न.

गपाणा-पु.वकाणा; मोठा घांस (भाजलेले दाणे, कोरडे खाणें याचा). [गप+दाणा]

गप्पाघोळ-पु. मडगळ.

गफलत-स्त्री. १ निष्काळजीपणा; हयगय; दुर्लक्ष; गैर-सावधपणा; अविचार; चूक; गलती; असावधानता. 'करारांत दोघांच्या झाली कांहीं किंचित गफलत।'-ऐपो ३९५. 'गफलतीमुळें पोथी विसरून आलों.' २ हयगयीमुळें वस्तु हरवल्याची स्थिति; निष्काळजीपणामुळें नाहींसें होणें, न सांपडणें. 'माझे लेखणीची गफलत झाली.' ३ अव्यवस्था; गोंधळ; घालमेल (पदार्थ, वस्तु यांची) 'पोरानें पोथीची सारी गफलत केली.' [अर. घफ्लत] गफलतणें-उक्रि. १ गैरसावधपणानें गमावणें, पाडणें, गळणें, हरवणें. २ अव्यवस्थितपणें भेसळ करणें; स्थान-भ्रष्ट करणें; ढवळाढवळ करणें; गोंधळ करणें; विस्कटणें. गफलती-त्या-वि. १ नेहमीं हरविणारा, नेहमीं भलत्या ठिकाणीं वस्तु ठेवणारा; विसराळू; गैरसावध; हलगर्जी. २ लबाड, अविश्वासू.

गबकन-कर, गब(बा)गब-बां, गबाबां, गबाबून-क्रिवि. गपकन इ० पहा.

गबका-गपका पहा.

गबगबणें-अक्रि. १ अतिशय पडसें-खोकल्यानें पिडणें. २ अश्रूंनीं डोळे भरून येणें. ३ गुबगुबीत, लठ्ठ होणें (याचा व्युत्क्रमानेंहि उपयोग करतात. 'मांस गबगबतें अंगावर' ४ भरगच्च दिसणें; होणें; भरपेठ (प्रफुल्लित) दिसणें. 'ठळक हातामधी चुडे झळाळी डागिन्यांत रुप गबगबली।'-पला ४.४०. [सं. गर्भ; प्रा. गब्भ; ध्व.]

गबगबीत-वि. १ गुबगुबीत; तुंद; लड्ड; मांसाळ. 'हा शरीरानं गबगबीत दिसतो, पण शक्ति नाहीं' २ भरदार; दळदार; रसभरित. (फळें). 'हा आंबा रसानें भरला आहे म्हणून गबगबीत दिसतो' ३ मसालेदार पदार्थांनीं पूर्ण भरलेली (पोळी, करंजी इ०) 'पुरण पुष्कळ घातलें म्हणजे पोळी गबगबीत होते.' -वि.क्रिवि. भरपूर; भरगच्च. 'तेणें पात्र भरली गबगबीत।' -महिकथा ३३.१९९.

गबदुल्ला, गबदू, गबदूल-वि. ठेंगू व बळकट; घटमूठ बांध्याचा; लठ्ठ व मजबूत, वाटोळ्या अंगाचा; गलेलठ्ठ. [हिं. गबदल; सं. गर्भ; प्रा. गब्भ; म. गब+दुल्ला ?]

गब(ब्ब)र-स्त्रीपु. १ एक सोन्याचें नाणें. त्यावरून. (ल.) २ तीं ज्याच्यापाशीं पुष्कळ आहेत असा माणूस; श्रीमंत व्यक्ति. [हिं.] -वि. श्रीमंत; द्रव्यसंपन्न; धनवान्. 'श्रीमान् पुरुष आणि दरोडेखोर यांमध्यें वास्तविक वाटतो तितका फरक नाहीं. दोघेहि दुसऱ्याच्या वित्तावरच गबर होतात.' -सहचारिणी ६०. [सं. गव्हर; प्रा. गब्भर; किंवा सं. गर्भकर; प्रा. गब्भगर. किंवा गुब्भर ? हिं.]

गबरू-पु. १ रूपवान व मजबूत माणूस. २ (ल.) श्रीमंत व्यक्ति, अब्रादारीचा किंवा मालमत्तेचा माणूस. [गब्रू पहा]

गबान-वि. (राजा.) सुपीक; फायदेशीर; नफा देणारी (जमीन, देश, व्यापार इ०).

गबान, गबानी-नस्त्री. (राजा.) किफायत; नफा; फायदा; लाभ. 'यंदा कापडाचे व्यापारांत शंभर रुपये गबानी झाली.'

गबाळ-वि. निरुपयोगी, टाकाऊ गाबाळ पहा. 'मोंबते मेळवूनि गबाळ।'-सुगा१८१६. ०ग्रंथी-वि. घेंघळा; गोंधळ्या; गरीब. 'महाराष्ट्र साधा आणि गबाळग्रंथी आहे.' -इंप ९२.

गबाळ-वि. (गो.) पाणथळ.

गबाळ, गबाळग्रंथ, गबाळणें, गबाळी-ळ्या-गावाळ पहा.

गबॉ, गब्बा, गाब्बोटा, गबा-पु. (गो. वे.) केळीच्या खुंटाचीं सोपटें. [गामा]

गबेलें-न. (कों.) घमेलें; कोळंबें; लांकडाची पाटी (चिखल, चुना इ० वाहून न्यावयाची).

गब्बू-वि. १ लड्ड व ठेंगणा; गुबगुबीत. गबदूल पहा. २ (ल.) ऐपतदार; श्रीमंत; गबरू. ३ भरभराटीचें; श्रीमंत (शहर इ०). [सं. गर्भ; गब्भ ?]

गब्रा-स्त्री. पिकावरील कीड (ज्वारी, मका, ऊंस इ० च्या गाभ्यांतील). [सं. गर्भ; म. गाभा]

गब्रू-वि. १ पठ्ठा; बहाद्दर. २ सुंदर; तरुण. ३ आबपताखोर; खोटा विद्वान. ४ गबरू पहा. [गबर. हिं. गब्रू किंवा गब्बर; तुल० हिब्रु. ग्याब्रिएल=बलाढ्य देव; हंगेरि. गबोर; इटालि. गब्रिएलो]

गभस्ति-पु. सूर्य. 'जैसा प्रगटलिया गभस्ती। अशेषही मार्ग दिसती।' -ज्ञा २.२६१. [सं.]

गभीर, गंभीर-वि. १ खोल; अगाध (समुद्र, नदी). 'विमल हृदय तुझें पोत गंभीर वारा।'-सुरामा. अयोध्या ५७.

(हा शब्द बहुधा लाक्षणिक अर्थानें वापरतात). २ शांत; सोशीक; मारवस्त; अरबी; धीराचा. ३ विचारशील; विवेकी. ४ आंतल्या गांठीचा; खोल मनाचा किंवा विचाराचा; ५ घन; घोस; उद्दाम (मेघ, सिंह, प्रवाह इ० चा ध्वनि). [सं. गंभीर]

गम—पु. (क.) रोंख; कटाक्ष; झोंक; कल; अभिप्राय; पेंच; धोरण; आशय (भाषण इ० चा). 'त्याचे बोलण्यांतला कांहीं गम समजत नाहीं.' [सं. गम्य ?]

गम—पुस्त्री. १ संयमन; कानाडोळा; क्षमा; दुर्लक्ष (अपराधाकडे). (क्रि० करणें; खाणें; येणें). २ विराम; थोडें थांबणें; अवसान. (क्रि० खाणें). [अर. घम्=दुःख] **०खाणें**—धीर धरणें; क्षमा करणें; सोसणें; शांत रहाणें. 'त्यानें एवढे अन्याय केले तथापि आम्ही आजपावेतों गमच खात आलों.' [घमखाना] **०गिनी–गम्गीनी**–स्त्री. दुःख. 'हें एकून दिलास बहुत गम्गीनी व खपगी जाली.' –पया ४६७.

गम—पु. (कों.) एक मलम; गमपलास. [इं. गम्=गोंद]

गमक—न. १ दाखला; पुरावा; कारण. 'ईश्वरास भजावें एतद्विषयीं वेदशास्त्रपुराणादि अनेक गमकें आहेत.' २ आश्वासन; आश्रय; अंगिकार केल्याचा मुद्दा; साक्ष; मंजुरी; आधार; प्रमाण. ३ –स्त्री. (संगीत) तान; ऐकणाराच्या मनास आनंद वाटेल अशा प्रकारें स्वरास कंप देणें; आलाप, जोर व गमक या तीनपैकीं एक. शास्त्रांत असल्या प्रकारचें गमक कांहींच्या मतें १०,१५ व २२ वर्णितात. तथापि प्रचलित गायनांत त्याचा व्यवहार योग्य प्रकारें केलेला दृष्टीस पडत नाहीं व गमकांचें योग्य स्वरूपहि ग्रंथांत वर्णिलेल्या वर्णनावरून ध्यानांत येत नाहीं. यांचीं नांवें ग्रंथांत अशीं आहेत–स्फुरित, कंपित, लीन, आंदोलित-वलि, त्रिभिन्न, कुरुल, आहत, हुफित, नामित इ०. ४ –वि. सूचक. [सं. गमक=जाणण्यास कारणीभूत होणें] **गमकेची तान**–स्त्री. गमकयुक्त तान.

गमक, गमका—पु. १ तोरा; मिजास; चाळा; नखरा; डौल. 'नयनाचे हाणी भाले, चाले करीत गमके।' –प्रला ११२. २ गर्व. 'इंद्रधनुष्याचा गमक। तृणतुच्छ ज्यां केला।' –वेसीस्व ४.९४.

गमजा, गम्जा—पु. १ तोरा; ऐट; मिजास अक्कड; गर्व; ताठा. 'सज्जानीं सत्करणेवांचुनि मतिचे न चालती गमजे।' –मोविराट ६.१२०. २ थाटमाट; शृंगारिक नेत्रकटाक्ष; नखरेबाजी; मुरका; चोचला; तिरप्या दृष्टीनें पाहणें; हावभाव; नटणें; फुगणें (छानछुकीचें); कामविकाराचें कृत्रिम प्रदर्शन. 'तेहि ठमके ठुमके बहुतांपरि। गमजा उत्तम तियेचा।' –स्वादि २.३.१७. ३ दिमाख; दांडगेपणा; चावटपणा; बढाई; अमर्यादा (बायकोची नवऱ्याशीं, मुलाची बापाशीं, चाकराची धन्याशीं इ०); बहुधा अनेकवचनी प्रयोग. ४ (सामा.) चोचले; चाळे; चेष्टा. [फा. घम्झा=कटाक्ष; विभ्रम] **०करणें**–१ दिमाख दाखविणें; गर्व करणें. २ (माण.) मजेंत असणें. ३ उच्छृंखलपणानें वागणें; चाळे करणें. 'गमजा करितां मनिं उमजाना, हें सुख न पुढें पडेल वजा।' –राला ८५. **०चालणें**–अमर्याद वर्तन खपणें, करणें. **०न चालणें–न चालू देणें**–चाळ्यांना अवसर न देणें, नियंत्रण असणें.

गमणूक—स्त्री. रिकामे चाळे; खेळ. [गमणें]

गमणें—अक्रि. १ आळसानें काम करणें; सुस्त किंवा हळू हळू काम करणें; निरुत्साहानें, रेंगाळत जाणें; खेळणें; घुटमळणें; रेंगाळणें; रखडणें; रमत रमत फिरणें. 'नाना उदितें दिवाकरें। गमावा मार्गु दिठी भेरे।' –ज्ञा १७.१७८. २ मजेनें वाटेल तसा वेळ घालविणें. [सं. गम्=जाणें]

गमणें—अक्रि. १ शोभणें; पसंत पडणें; पटणें; आवडणें. 'तशी न यमुना गमे जशि गमे निर्लिपापगा।' –केका १०८. म्ह० राज्यास गमली ती राणी. २ (काव्य) दिसणें; वाटणें; आढळणें. 'श्रीरामास ऐसें गमलें। कीं हा राक्षस बैसला।'; 'कर्णवध क्षितिपाच्या चित्तास गमे क्षणक्षणीं लटिका।' –मोकर्ण ६.१. काव्यांत गमिजे असें रूप आढळतें. 'ज्ञानें ज्ञेय गमिजे।' –ज्ञा ४.१४२. ३ बरें वाटणें; चैन पडणें; (ना.) चैन पडणें;करमणें, 'म्हणे कृष्णाविण कैसें तुम्हां गमे।' –तुगा २३. ४ काल काढणें; राहवणें; कंठणें. 'अनाथासी आम्हां तुजविण गमेनाचि सहसा।' –कीर्तन १.१७. [सं. गम्=जाणणें]

ग(गं)मत—स्त्री १ सुखासमाधानाचें कालक्रमण; चैन. २ करमणुकीची, चैनीची वस्तु, विषय, व्यापार, साधन. [सं. गम्=जाणें]

गमत—न. (कों.) गावड्यावाटें किंवा गलबताच्या तळच्या फळयांच्या सांध्यांतून आंत (गमताडांत) आलेलें पाणी; घमत पहा.

गमत(ता)ड–डी—स्त्री. १ गमत सांचण्याची गलबतांतील जागा. २ गमत; गलबतांतील गाळ पाणी. [ग–घमत]

गमतरमत—क्रिवि. खेळत व आळसत; रखडत; रेंगाळत; चाळे करीत; घुटमळत; झुंगत; हळू हळू (जाणें, येणें, खाणें, काम करणें). (प्र.) रमतगमत. [गमणें+रमणें]

गमती–त्या—वि. करमणूक, मनोरंजन करणारा; विनोदी; दुसऱ्याचा काळ सुखानें जाई असा हास्यविनोद इ० करणारा. (माणूस; व्यक्ति, प्रसंग) [गमत]

गमद(दा)सडा, गमदासरा—वि. खेळणारा; खेळणा; चाळे करणारा; रेंगाळणारा; रखडणारा; आळसानें किंवा सुस्तपणानें काम करणारा [गमणें+दास]

गमन—न. जाणें; हलणें; जाण्याचा व्यापार. [सं.] ०योग्यता—स्त्री. (शाप.) गतिप्राप्त होण्याचा धर्म.

गमनागमन—न. येजा; वेरझार; वारंवार जाणें येणें. [सं.]

गमनाज्ञा—स्त्री. (काव्य) जाण्यास परवानगी; वाटेस लावणें; निरोप; विदागी. 'जसी दिल्ही गमनाज्ञा। गोपकन्यांसि देवें।' [सं. गमन+आज्ञा]

गमनी—वि. १ (शिवी) लुच्चा; सोदा; गुलाम; हराम-खोर; दगलबाज. २ मातृगमनी; आईच्या खाटल्यावर जाणारा. (समासांत) मातृगमनी; गोत्रगमनी. [सं. गम्=जाणें]

गमनीय—वि. १ जाण्यास, पोहोंचण्यास योग्य, शक्य; गम्य; जायाजोगा; जाण्यास सुलभ. २ अभिगम्य; आक्रमण्या-जोगें; पावायाजोगा. ३ सुघड; सुगम; साधण्याजोगें; प्राप्य; संपादनीय.

गमला—स्त्री. (काशी) फुलझाडाची कुंडी.

गमवड—(व. घाटी) बरें न वाटणें; न करमणें.

गमव(वि)णें—उक्रि. १ फुकट घालविणें; हरविणें; मतीत करणें; गमाविणें पहा. २ खेळांत, माळसांत, रेंगाळण्यांत (वेळ) घालविणें. ३ खेळत, रेंगाळत करणें (काम). ४ करमणूक करून कालवंचना करविणें (माणसाची). [सं. गमन; हिं. गंवाना; प. गंवाउणा; सिं. गंवाइणु]

गमविणें, गमावणें-विणें—अक्रि. (ल.) नायनाट होणें; मरणें. —उक्रि. हरविणें; पाडणें; हरपणें; सांडणें; उधळणें; घालवणें (वस्तु, वेळ, प्रकृति). 'स्वयं बोधा काढावंलु। गमवीतु असे।' —ऋ ७७. 'कां रे गमाविल्या गाई।' —तुगा १८८. [सं. गम्=जाणें; हिं. गंवाना]

गमावा—वि. चालून जाण्याचा; आक्रमण करण्याचा (मार्ग). 'नाना उदितें दिवाकरें। गमावा मार्गु दिठी भरे।' —ज्ञा १७.१७८. [सं. गम्]

गमावू-ऊं—वि. घालविणारा; हरविणारा. 'आलें हें नांव गमाऊं।' —संग्रामगीतें ८२.

गमी—स्त्री. १ शोक; दुःख. 'गमी करून कोणास न बोलतां पाखल जाले.' —रा ७.१४२. २ दुखवटा. 'वस्त्रें गमीचीं.' —रा ७. खलप १।२. [फा. घम्]

गमूत्र—न. गोमूत्र; गाईचें मूत. [सं. गोमूत्र]

गमेल—न. घमेलें; पाटी; गवेलें पहा.

गम्मत—स्त्री. गमत पहा.

गम्य—वि. १ गमनीय; जाण्याजोगें किंवा योग्य; सुलभ. 'तेथ आम्हा नेईं सामर्थ्यें तुज खरा असे गम्य।' —मोआदि ४.९५. २ (शब्दशः व ल.) पावण्याजोगा; कळण्याजोगा. ३ प्राप्य. 'ऐसें अगाध माहात्म्य। जें सकळमार्गैकगम्य।' —ज्ञा ११. ७३. ४ जाणण्यासारखा; समजण्यासारखा; सुलभ. समासांत—अनुमान—अभ्यास—अनुभव—इंद्रिय—परिचय—बुद्धि—विचार—व्यवहार—गम्य. इ०. दुसरीं आणखीं उदाहरणें—उपदेश—गुरु—भाव—वाद—शास्त्र—श्रम—साधन—अध्ययन—अर्थ—उपभोग—तर्क—निर्णय—ज्ञानगम्य; म्हणजे अनुमानानें, अभ्यासानें, अनुभवानें इ० नीं जाणलें जाण्यास किंवा समजण्यास योग्य (आहे किंवा होतें); याप्रमाणेंच उपदेशानें, भावानें इ० समजण्यास योग्य. —न. प्रवेश; परिज्ञान; परिचय; ज्ञान; माहिती. 'तुला चित्रकलेंत कांहीं गम्य आहे काय?' (क्रि० असणें). ०मान—वि. ज्ञेय; जाणण्याजोगें.

गय, गयगोळा—गई मध्यें पहा.

गयतमयत, गयामयत, गयामत—वि. मेले गेलेले; नाहींसे झालेले; नष्ट. 'दरम्यान सरंजामदार लोक गयतमयत होत गेले.' —इनाम ३६. —बदलापूर ३७१. [सं. गत+मृत; प्रा. गय+मय; हिं. गया+मयत]

गयफ—वि. गैब; गुप्त. 'भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे यांची गत कशी जाली... गयफ जाल किंवा अस्मानांत गेले...' —भाव १२०. [गयब पहा]

गयबान्या—वि. (व.) बावळट.

गयवडा—पु. दैन्य; दीनवाणी स्थिति. 'मागा तो यदुरावडा गयवडा नाशील त्या आवडा।' —आगु ५.

गयसुन, गयससना—(बा. खा.) (जाणें या क्रियापदाच्या कांहीं रूपांत गय शब्द येतो) गेल्यापासून.

गया—स्त्री. विहार प्रांतांतील एक हिंदूंचें (व बौद्धधर्मीयांचेंहि) पुण्यक्षेत्र. येथें विष्णूनें गयासुरास ठार मारलें व त्याच्या विनंतीवरून त्याच्या पाटीवर एक यज्ञ केला. येथें विष्णूचें एक पाऊल उमटलें आहे, त्याची पूजा करून मृत पितरांस पिंड दिला आणि तेथील गयावळानें (पिंड देणारास) 'तेरे पितर सरग भये' असें म्हटलें म्हणजे पिंड देणाराच्या पितरांस स्वर्ग प्राप्त होतो व पुन्हां (श्राद्धप्रसंगीं) पिंडदान करण्याचें कारण पडत नाहीं असें हिंदूलोक मानितात. गौतम (बुद्धावस्था प्राप्त झाल्यानंतर) येथें राहून उपदेश करीत असे म्हणून बौद्धधर्मीय लोकहि यास पुण्यक्षेत्र मानतात. ०वर्जन—न. (अप.) गयावर्जन—वर्धनः गयेस जाऊन करावयाचें पिंडप्रदान व तीर्थश्राद्ध. 'पितर उद्धरावे आपण। गयावर्जन करोनियां।' —एमा २३.३७८. [गया+व्रजन] ०वळ-पुत्र—पु. १ गयेंतील यात्रेकरूंची तीर्थयात्रा करणारा भिक्षुक, पंडया; पुजारी. 'गयावळ ते गंगेचे। गंगापुत्र' —दावि ४७४. २ (ल.) आचारविचारहीन, भ्रष्ट माणूस; धर्मशास्त्राप्रमाणें न चालणारा; मलीन; आचारहीन भिक्षुक, भट. ३ चिक्कू; घालवेडा, वेड पांघरलेला मनुष्य. ४ बावळट. गयाळी पहा. म्ह० बुवा गयावळ आणि बाई चंद्रावळ. ५ (गो.) निष्ठुर माणूस.

गयाल-ळ, गयाळी—वि. १ विनवारस. २ पडित; सोडलेली; टाकलेली (मिरास, वतन, जमीन, घर). 'गांव गयाळी पडलें.' —थोमारो २ १६५. ३ (राजा.) परागंदा; देशोधडी झालेला (मनुष्य, कुटुंब). 'सरकारचे उपद्रवामुळें त्या गांवचीं दहा कुळें गयाळ झालीं.' ४ बेपरवा. ५ अजागळ; गचाळ; बावळा; गाईसारखा भित्रा; गरीब; गबाळ. 'गयाळाचें काम हिताचा आवारा।' —तुगा ३१२८. ६ ज्यास स्वतः ज्ञान नाहीं व सांगितलेलें समजत नाहीं असा; मूर्ख; गैदी; खुळा; भोंगळमुती; अव्यवस्थित; गोबरागणेश (मनुष्य); गयावळ अर्थ ४ पहा. ७ अयोग्य; गचाळ; घाण; फुसकी; वाईट (वस्तु). [सं. गत; प्रा. गय; हिं. गया; गु. गेला]

गयाली—वि. गांव सोडून गेलेले. —बदलापूर ३८७.

गयावया—स्त्री. क्षमेची याचना; विनवणी; करुणा भाकणें; दीनवाणीची प्रार्थना. (क्रि० करणें). 'असें म्हणून व पुष्कळ गयावया करून मीं त्यांचा राग शांत केला.' —पकोघे [गई-गय= क्षमा+सं. वद्; प्रा. वय ?]

गयावयां—क्रिवि. अति लीनतेनें; करुणास्पद रीतीनें; अजीजीनें; दीनवाणीनें. (क्रि० करणें).

गय्या—वि. (गो.) मूर्ख; अडाणी. गयाल अर्थ ६ पहा.

गर—फारसी प्रत्यय. कर, कार, करणारा या अर्थी. उदा० सिकलगर; बाजीगर.

गर—पुन. १ विष; हालाहल. २ (ज्यो.) अकरा करणांतील पांचवें करण. [सं.]

गर—पु. गाभा; दळ; गीर; मगज (फळांतील). [सं. गर्भ; सिं. गरु] गरब—पु. (कु.) फळांतील मगज. गरभरू—वि. मगज, दळ यांनीं भरपूर.

गर—स्त्री. १ घोड्याच्या छातींतील व बरगडींतील किंवा मानेवरील एक रोग अथवा खाज. (क्रि० भरणें). २ खरारा न केल्यामुळें घोड्याच्या अंगावर जमलेला मळ. [सं. गर=रोग ?]

गरऊ—पु. गर्व; ताठा. 'वैकुंठां गरऊ सांडविला।' —शिशु ३१७. [गर्व]

गरक—वि. १ गर्क; मग्न; विमग्न; बुडालेलें (जलादिकामध्यें). २ चिंतनांत निमग्न; गढलेला; गुंतलेला; विचारांत चूर. ३ (ल.) निमग्न झालेला; तल्लीन; व्यस्त; आसक्त; वाहिलेला. 'साधु ईश्वरध्यानामध्येंच गरक होऊन जातात.' ४ गाढ; गडद; घोर (झोंप). ५ हरवलेला; अदृश्य; नाहींसा झालेला; गडप; नायनाट झालेला; नष्ट; मृत. [अर. घर्क्] ०करणें-खाणें; गिळणें; दगलबाजीनें अपहार करणें (ठेव इ०). 'त्यांहीं तिन्ही सा गरक केला.'

गरकणें—अक्रि. १ लवकर मुरणें; भिनणें; आंत शिरणें. 'शेतामध्यें पाणी लागलेंच गरकलें.' २ दचकणें; बुजणें; घाबरणें; गोंधळणें. [गर्क ! अर. घरीक=बुडालेला]

गर-कन-कर-दिशीं, गरंक(कां)डा, गरकांडी, गरकी, गरगंडा—गिरकन इ० पहा.

गरका—पु. १ घेर; वेढा; परीघ. २ घेरणें; वेढा घालणें; गराडा. 'त्या किल्ल्यामोंवता जेव्हां हजार मनुष्यांनीं गरका घातला तेव्हां उपाय नाहींसा झाला.' ३ वाटोळा, मंडलाकार फेरा; गरगरा फिरकी; गिरकांडी; चक्कर; घिरटी; प्रदक्षिणा. (क्रि० घेणें; मारणें; बसणें). 'मग परमस्नेहाचा खुंट उमवोन। गरके घालिती त्यासवें।' —नव २४.१५५. ४ (ल.) घोंटाळा; गुरफटा; गूढ; तारंबळ; घोळ. ५ शेंडी भोंवतालचा घेरा; चक्कर. ६ शेतांतील नादुरुस्त, पडित, वाटोळा जमिनीचा तुकडा. [अर. चर्क्]

गरकू—स्त्री. (कों.) आंकडीसारखी काठी, कांबीला लहान लांकडाचा तुकडा बांधून करतात ती. 'फुलें हातास येणार नाहींत गरकू घेऊन फांद्या ओढ.' गरखी पहा.

गरको—पु. (कु.) दाटी; गर्दी. 'एकदम गरको कोलो.'

गरखी—स्त्री. (कों.) आंकडी; टोंक वांकडी असलेली काठी (फळें इ० काढण्याची). गरकू पहा.

गरगच्चा—पु. गलबला; गोंगाट; गरगशा पहा. (सामा.) आरडाओरड; गवगवा. [ध्व]

गरगट-ड, गरगटा-टें—पुन. १ एकत्र वाटलेल्या किंवा उगाळलेल्या अथवा कढविलेल्या पुष्कळ प्रकारच्या औषधांचें सरबरीत मिश्रण; बाळंतिणीचा काढा; दाट मिश्रण. २ भाकरीसाठीं ओलें (दाट आमटी इ०) भाजीपाला, डाळ, पीठ यांचें सरबरीत मिश्रण. 'आज आळवाचें गरगट केलें होतें.' ३ (चढ्डेनें) अतिशय पाणी राहून पचपचित बनलेला भात किंवा इतर खाद्य पदार्थ. ४ खालीं वरलाखुरला सरबरीत गाळसाळ. (औषध, काढा इ०कांचा) ५ तंबाकूवर पडणारा एक रोग. [गर्‌र=वाटोळें+ गट]

गरगटणें—उक्रि. १ (दगडी खलांत) खलणें; घोटणें; उगाळणें; चूर्ण करणें; वाटणें. 'तूं एवढें पुरण गरगटून दे म्हणजे मी पोळ्या भाजीन.' [गरगंटा=खल] २ गरगाटानें (भिंत इ० सारवण्यासाठीं केलेलें शेण व पाणी यांचें मिश्रण, त्यानें) सारवणें; पोतेरें घालणें; शेणमाती इ० नीं लेपाटणें. ३ (माण.) चुलीवर शिजत असलेल्या पदार्थास ढवळणें; आटविणें; घाटणें. [गर्‌र=वाटोळें+गटणें=वाटणें]

गरगटणें, गरगटा—नपु. औषधी, मसाला इ० वाटण्याचा, खलण्याचा दगडी खल; उखळ. [गरगट]

गरगडा—पु. १ गोंधळ; घोंटाळा; गर्दी; गडबड; अव्यवस्था; अंदाधुंदी (स्वयंपाक, लग्न, देणेदार, काम इ० ची). २ गरगट अर्थ १ पहा.

गरगर-रां—क्रिवि १ चक्रवत्; सभोंवतीं; मंडलाकार होई असें; गिरकींत; फेरांत (फिरणें, भोंवडणें). 'गरगरां आतु भवंतुलें तैसा।'—शिशु १०४३. 'चित्र गदा महोग्रा गरगर फिरवूनि सोडिली जे गा।'—मोकर्ण ९.२६. २ अति त्वरेनें; उठाउठीं; भराभरां (मूल किंवा रोप यांची वाढ). 'पुरुषापेक्षां पोरीची जात वाढूं लागली म्हणजे गरगरां वाढते.' [गरै. द्वि.]

गरगरणें—अक्रि. १ गिरकांड्या येणें; भोंवतीं फिरणें. २ घेरी, भोंवड येणें (मस्तकांत). ३ उफाड्यानें वाढणें; फोंफावणें (झाड). [गरगर] गरगरून येणें, गरगरायास लागणें, गरगरणें—पोटांत ढवळणें, फिरणें; घेरी येणें. 'सकाळपासून या चुलीचं डोसकं धरून बसल्यामुळं गरगरायला लागलं आहे.' —नाट्यछटा (फाटक) ३. [गरै. द्वि.]

गरगरा—पु. १ गिरकांडी; भिरकांडी; भोंवरा. २ (ल.) कामांचा घोंटाळा; गोंधळ. (क्रि० करणें; घालणें; पडणें). [गर् द्वि.]

गरगराट—पु. जोराची गिरकांडी; घेरी; फेरा. 'फांसे फिरती गरगराटें।'—मुसभा १४.४०.

गरगरीत—वि. (याच्या मागें किंवा पुढें वाटोळा शब्द जोडून अतिशयत्व दर्शवितात). १ अगदीं वाटोळा. २ मोठे, गोल व सुंदर (डोळे). [गरगर]

गरगशा, गर्गशा—पु. गोंधळ; आरडाओरड; कल्ला; गलबल्याचा हल्ला किंवा भोंवतीं गर्दी. २ त्रासदायक किंवा घोंटाळा करणारा गलगा, गवगवा; ओरड. ३ त्रास; उपद्रव; अव्यवस्था; त्यामुळें झालेला घोंटाळा. (क्रि० घालणें; पडणें; होणें). 'मसलतीच्या प्रसंगाचा गरगशा आहे.'—पया ८५. ४ अव्यवस्थित कामकाज, धंदा; घोंटाळ्याचा कारभार; गडगंज्या पहा. ५ —न. तंटा; भांडण. 'तुरकाचे कांहीं गरगशा जहाले नव्हते—इमं. ६. [फा. घर्घशा]

गरगस्त-ती—स्त्री. (व.) संकट; दुर्दशा. 'आमच्यावर गरगस्त आली.'

गरगा—पु. खांच; खड्डा. [का. गरकु=चढउताराचा पृष्ठभाग, विषमता?]

गरंगाटा—पु. (गो.) पट्टे पट्टे असणारा व करकऱ्या सारखा एक मासा. [सं. गर्गाट]

गरंगील—वि. (राजा.) लाजरा; गायतोंड्या; भेकड; गरीब; गोगलगाय (माणूस).

गरगूट—न. (गो.) भाताची एक जात.

गरगोट—न. (व.) चिंचेचा दाट पदार्थ; गरगटें पहा.

गरगोटी, गरगुटी—स्त्री. मान; मानगुटी (धरणें, आंवळणें, दाबणें, बसणें इ० क्रियापदाबरोबर योजतात). 'त्याची गरगोटी धरूं नको, प्राण जाईल.'

गरज—पु. मोत्यातील नर दाणा.

गरज—स्त्री. १ दरकार; पर्वा. २ उपयोगासाठीं (कोणत्याहि वस्तूची इ०) उणीव; अभाव; अडचण; चणचण. ३ ओढ; ताण; निकडीची आवश्यकता; जरूरीचा प्रसंग किंवा इच्छा. 'मला लेखणी करावयास चाकूची गरज आहे.' ४ हक्क; प्रयोजन. 'सुंदरतुकदेव यास कथला करावया गरज काय?'—रा १५.७१. [अर. घरज़; तुल० सं. गृध–गृध्य–गरज्ज–गरज=इच्छा. —माइब १८३२.] (वाप्र.) ०करणें—१ चालवून घेणें; गुजराण करणें; कसा तरी निर्वाह करणें. 'धोतरें घ्यावयास पैसे नाहींत म्हणून पंचावर गरज करतों.' २ हेळसांड, चालढकल करणें; कसें तरी रेटणें. 'नीट जपून लिहा, गरज करूं नका'! ३ एखाद्याची अपेक्षा, निकड, उणीव पुरविणें. ४ (आपलीं साधनें, शक्ति) हात राखून खर्चणें, शिल्लक टाकणें; बचत करणें; आपल्या आटोक्यांत, ऐपतींत आटोपणें. ०चालविणें-पुरविणें—गरज भागविणें. ०होणें—गरज पुरविली जाणें. म्ह० १ आपले गरजे गाढव राजे. २ गरज सरो वैद्य मरो=आपलें काम संपल्यावर मदत करणाऱ्याशीं बेपर्वाईनें वागणें. सामाशब्द— ०गो—वि. स्वार्थानें प्रेरित होऊन बोलणारा; गरजेपुरता हांजीहांजीखोर; मतलबी. 'गरजगो लोकांनीं मनास येईल तसें नबाबास समजाविलें.'—रा ६.३५७. [फा. गो=बोल] ०वंत—वि. १ अडलेला; जरूरी असलेला. २ कंगाल; सुकेकंगाल. म्ह० १ गरजवंता अक्कल नाहीं=गरज असल्यानें वाटेल त्याचीं वाटेल तीं बोलणीं ऐकण्याचा प्रसंग येणें. —भा ५२. २ गरजवंत तो दरदवंत. [फा. घरज़मंद] ०साधू—वि. आपले हेतु साधण्याविषयीं तत्पर; आपली गरज झाली कीं पुरें असा; स्वार्थी; अप्पलपोट्या. [गरज+साधणें] गरजी-जू—पु. १ गरजवंत पहा. २ आपले श्रम वांचविणारा; वरवर किंवा उपराटपरी काम करणारा; वेताबातानें श्रम करणारा; अंगचोर. 'असल्या गरजी मजुऱ्यांनीं कोठें काम चांगलें होत असतें?' [सं. गृध्नु?] गरजेचा—वि. जरूरीपुरता; कामचलाऊ; कशीबशी. 'गडाची इमारत गरजेची करूं नये.'—मराभा ३०.

गरजणी—स्त्री. गर्जना; गरजण्याचा व्यापार [सं. गर्जना]

गरजणें—अक्रि. १ जरूर असणें; अपेक्षा, अडचण, कारण असणें. 'मी आज दहा रुपयांसाठीं गरजलों.'

गरजणें—अक्रि. (अकर्तृक) १ गर्जना करणें; गडगडणें; घडघडणें. २ (ल.) गर्जना करणें; मोठ्यानें ओरडणें; डुरकणें; आरोळी मारणें (तोफ, वन्य पशु यांनीं). 'गरजला गजराज

बनारवें।' –र ५७. ३ गाजणें; दुमदुमणें; घुमणें; प्रतिध्वनि करणें, होणें. 'कीं वसंत देखोन सुस्वर। कोकिळा गरजती आनंदें।' [सं. गर्ज्] म्ह० बोलेल तो करील काय, गरजेल तो पडेल (वर्षेल) काय! =ज्याची फार बटबट त्याचे हातून प्रत्यक्ष कार्य होणार नाहीं.

गरजणें—क्रि. (गो.) खर्च करणें.

गरजिणें—क्रि. (गो.) गरज भागविणें, जिरविणें. [गरज]

गॅरंटी—स्त्री. १ हमी; जिम्मा २ खात्री. [इं.]

गरड—पु. (गां.) मोठयानें केलेला आक्रोश.

गरडगप—क्रिवि. पुरल्या, गिळल्या, हरवल्या, चुकल्या जाण्याच्या स्थितींतील; गडप. [सं. गृ-गर='गळणें+गप्प]

गरडर, गर्डर—पु. लोखंडी तुळई. 'गर्डरें बसावतांना त्याचे भिन्न भिन्न भाग हंगामी बोल्टांनीं जोडावे.'—मॅरट २२.[इं.]

गरडा—पु. १ हलकी ढेकर; गरळई. २ घरगर; श्वास (मरणोन्मुख प्राण्याचा) [ध्व. घर?]

गरंडेल—पु. (कु.) एक प्रकारचा फटाका (आतषबाजींतील).

गरढ(ड)ई—स्त्री. अजीर्णामुळें पोटांतील वायु ऊर्ध्वगत होऊन घशांत येणारा अळांश; घशाशीं येणें; उचकी. (क्रि० येणें; लागणें).

गरत-ती—स्त्री. संभावित, मर्यादशील, कुलीन स्त्री (सवाष्ण किंवा विधवा). अव्यभिचारी, पतिव्रता स्त्री; हिच्या उलट नगर भवानी; भटकी; व्यभिचारी. 'ऐका बाई लाज नाहीं आणिकां त्या गरतीची।' –तुगा २९६. 'करीत होती तेथेंच नवसा गरती रती।' –मोकृष्ण ५५४३. [सं. गृहरत, गृहवती]

गरता-दा—स्त्री. १ गर्ता; खड्डा; खांच. २ पोट. (क्रि० भरणें). [सं. गर्ता]

गरद—विक्रिवि. दाट; गर्द; गंडद पहा.

गरद—न. धुराळा; गरदा पहा. 'गरद बहुत उठला.' –रा १.६४. [फा. गर्द्]

गरद—न. एक प्रकारचें रेशमी कापड.

गरद(ध)ट—वि. मनस्वी; अविचारी. बेपर्वा; गळवट पहा.

गरदन, गर्दन—स्त्री. मान; गळा. [फा. गर्दन्] मारणें–ठार करणें.

गरदा—पु. १ गर्दी; दाटी. २ (व.) धूळ; धुराळा. 'रस्त्यांत गरदा उडाला.' [फा. गर्द्] गरदून जाणें–भयभीत होणें; गांगरणें; भ्रांती पडणें.

गरदा-गर्दा—पु. वाळलेली व चुरलेली तंबाखूची पत्ती; गांजा; बूट इ०. कुसुंब्याचा गरदा–गांजाच्या काड्याचा उरलेला भाग, पाल्हाळ.

गरदुड, गरदोडा—पु. (व.) खड्डा; खांच. [सं. गर्ता. हिं. गर्दोडा]

गरनळा-नाळ, गरनाल—पुस्त्री. मोठी तोफ; कुलपी गोळ्यांची तोफ. हिचा आकार लांकडी उखळीसारखा असतो. 'गरनाळा भर गोळ्याचा भार।' –ऐपो ११३. [हिं.]

गरबखिळी—स्त्री. (नाविक) जांगींत उभें केलेलें नाडवळ अढळ होण्यासाठीं जांगींतून व नाडवळाच्या नेढ्यांतून पार नेलेला लोखंडी खिळा. [गर्भ+खिळी]

गरबड—गडबड पहा.

गरबरणें—अक्रि. पोटांत गुरगुरणें; गुडगुडणें; पित्तादिकानें वांती होण्याजोगें ढवळणें. 'मला गरबरतें.' 'माझे पोटांत गरबरतें.' [ध्व.]

गरबीण—स्त्री. (सुतारी) सरळ रेघ काढण्याचें हत्यार.

गरभा—पु. एक प्रकारचें गुजराथी नाच-गाणें; नवरात्रांत व इतर सणांत समईभोंवतीं फेर धरून बायका ईशस्तुतिपर किंवा कृष्णलीलेचीं गाणीं म्हणतात तो प्रकार. गर्भा पहा.

गरभार—गर्भार पहा.

गरम—वि. १ ऊष्ण; ऊन. (शब्दशः व ल.) २ कडक; तिखट; रागीट. ३ लोंकरीचें उबदार (कापड इ०). 'थंडीचे दिवसांत गरम कपडे अंगांत घालावे.' ४ दाट (बातमी इ०). 'डेरेदाखल होतात म्हणून आवई गरम होती.' –रा १.५४' ५ रुष्ट; संतप्त. 'तो मजवर फार गरम झाला.' [फा. गर्म्] (वाप्र.) ०होणें–(ल.) रागावणें; संतापणें. सामाशब्द– ०नरम–वि. १ फार ऊन किंवा थंड नाहीं असें (वस्तु इ०). २ (ल.) कडक व सौम्य; निष्ठुर व दयाळु; कधीं कडक व कधीं शांत (मनुष्य, स्वभाव, भाषण). ३ नवेंजुनें; उत्तममध्यम; चांगलें व सामान्य. ०बाजारी–स्त्री. १ फार मागणी; भारी किंमत; व्यापारांत तेजी. २ श्रीमंत होण्याची संधि साधणें. 'मध्यस्थ लोकांनीं गरमबाजारी करून ...' –दिमरा २.२८२. [फा. गर्म्+बाझारी] ०मसाला–पु. १ भाजीला घालण्याचा धने, हळकुंड, दालचिनी, हिंग इ०चा कच्चा मसाला. २ ऊष्ण व शक्तिवर्धक औषधें, मसाले. [हिं.]

गरमर-ल—न. माईनमूळ. याचें झाड २ फूट उंच असून पानांस मसाल्यासारखा तिखट वास व रुचि असते. मूळ लोणच्यांत घालतात.

गरमा—पु. उकाडा; ऊष्मा (हवेंतील). गरमी पहा. [फा. गर्मा=उन्हाळा]

गरमाई—स्त्री. वितुष्ट; तंटा. 'भिन्न इतिहासांच्या लोकांत केव्हां केव्हां थोडीबहुत गरमाई उत्पन्न झाली तर...' –आगर ३.१८५. [गरम]

गरमागरम—वि. फार ऊष्ण; ऊनऊन; कढत [गरम द्वि. फा. गर्मागर्म] ०गरमी—स्त्री. उष्णता; संताप; राग; क्षोभ.

गरमी—स्त्री. १ उष्णता; ऊन; उकाडा. 'दाटली दिव्यार्ची गरमी सदनांतरीं ।' –प्रला १००. २ (ल.) अंगाची तलखी; कहाली; आग; ताप; रोगाची उष्णता. ३ राग; क्षोभ. ४ उपदंश; फिरंग रोग; गर्मी. [सं. घर्म; झेंद गरेम; फा. गर्मी]

गररर—क्रिवि. जोरानें गरगर फिरणाऱ्या वस्तूच्या होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें. [ध्व.]

गरल—न. विष; जहर; सापाचें विष. गरळ पहा. 'शीतल मंद सुगंधहि वद मेवावा कसा गरल वायु ।' –मोवन १३.२१.

गरवणें—(कों.कु.) गळ टाकून मासे पकडणें; वेंचणें. (गो.) गरवप; गरौंचं. [गरी]

गरवस, गरवा—वि. (कों.) उशीरानें पिकणारा; मागस (धान्य, पीक). याच्या उलट हळवा. [सं. गुरु. गरीयस्; तुल० हिं. गरावा=हलकी जमीन] गरवें भात—न. पांच, साडेपांच महिन्यांत तयार होणारें भात. गरवी अंबणी, गरवी शेत गौरी—स्त्री. नाचणीची एक जात.

गरवार—वि. गर्भार. 'झालों गुरुदर जशा अत्यासन्नप्रसूति गरवारी ।' –मोवन ८.३७. [गर्भार]

गरवारशी हळकुंड—न. ज्या हळकुंडास बाजूला लहान कुडीं अथवा कोंब फुटलेले असतात असें. –प्रसूतीकृत्यादर्श (बडोदें) ८. [गर्भारशी]

गरस—स्त्री. मोठें, कठिण, टणक व तोंड नसलेलें गळूं, गांठ (अव. गरशी, गरसा). 'दोन्ही खांबांला दोन्ही बटे बांधल्या गरशी ।' –पला ८०. 'उरी उसासले गेंद लाहान गरसा ।' –सला ७. [गट्टा=वाटोळें]

गरसळी–सुळी–सोळी—स्त्री. १ गळसरी; गळ्यांतील एक दागिना; कांचेचे किंवा सोन्याचे मणी व मध्यें पुतळी असलेली माळ. 'प्रियाच्या बाहूंचा गरसळ गळ्यामाजि असतां ।' –विवि ८.१.२०. 'तोडून गरसुळी फोडून हातचीं कांकण ।' –ऐपो ११६. २ (तंजा.) मंग ळसूत्र 'मंग ळाज गरसळी ।' –वेसीस्व १०.८४. [सं. गल; हिं गर+सरी]

गरळ—न. विष; हालाहल; गर. 'गरळ जें वमी मुखें ।' –ज्ञा ६.२४१. –स्त्री. १ साप, पाल इ० च्या तोंडाचा विषारी फेस (गवतावर पडणारा). २ (प्रा.) आस्था; छंद; नाद. 'त्यानें पढण्याची गरळ सोडली.' ३ लाळ; तोंडास सुटलेलें पाणी. (क्रि० येणें). [सं. गरल]

गरळा—पु. १ कांहीं औषधी किंवा वनस्पती विड्यांत घालून चावून त्यांचा काढलेला रस (तान्ह्या मुलास खोकला, हगवण इ० प्रसंगीं आई देते तो). 'दे माय देते गरळा तयाला ।' –मारुह १.५४. (क्रि० घालणें). २ (ल.) लांच; मूठदाबी. (क्रि० देणें). [गरळ]

गरळा—पु. (कों.) भात, वरी इ० कांच्या लोंबीच्या देठाजवळचा भाग (कापण्याच्या वेळीं म्हणतात).

गरळी—स्त्री. अजीर्णानें पोटांतून घशांत येणारें पाणी, अन्न इ०; घशाशीं येणें (क्रि० येणें; आणणें).(वाप्र.) जेवूं घालून गरळ्या आणणें–अति आग्रह करणें; एखाद्या गोष्टीचा अतिरेक करणें.

गरा—वि. गरवस; गरवा पहा. [सं. गुरु]

गरा—पु. १ फळाचा गर असलेला फणसांतील भाग; आठळीविशिष्ट खाण्याचा अंश. गऱ्यांत बी–आठळी असते. 'जसे वरे गरे बहु कपी भट ।' –मोसीतागीत १४१. (नवनीत पृ. २६१). २ दाणेदार कणीक, रवा. ३ (क.) उंसाचा करवा; गंडेरी. [गर]

गरॉ—पु. (गो.) गळ; आमिष. गरी पहा.

गरागर–रां—क्रिवि. वाटोळें; गिरकींत; वर्तुळांत (फिरणें; गुंडाळणें). गरगरां पहा.

गराज—पु. लोखंडी किंवा लांकडी गज; कांब; कठडा (जाळी, खिडकींतील). गराद–दा पहा.

गरांठी—स्त्री. १ (कों.) गरखी; आंकडी (दुबेळक्याची, किंवा शेवटास आंकडा असलेली, फळ तोडण्याची). २ (गो.) गराटी–ठी; मासे पकडण्याचा गळ; गरी. [गरा+काठी]

गराड—न. (व.) जोराची वावटळ; झंझावात; वादळ. [हिं. गिर्द, गिर्दबाद; गराडा]

गराडगप—क्रिवि. गरडगप पहा.

गराडणें—अक्रि. (व.) झाडें इ० तोडणें; वर पाडणें.

गराडा—पु. १ घेरा; वेढा. सैन्याची टोळी (वेढा घालणारी). 'त्या शहरास वीस हजार स्वारांचा गराडा पडला आहे.' २ कुंपण; आवार; आवाराची गोलाकार भिंत (क्रि० घालणें; करण) ३ वेढा घालून बसणें. (क्रि० घालणें; देणें; पडणें). [गर्द; गिर्द]

गराडा—पु. गरादा, गराज पहा.

गराडी—स्त्री. १ (रस्त्यावर पडलेली गाडीची) चाकोरी. 'वैद्य गाडीच्या अरुंद गराडींत असला म्हणजे... ' –कुवडीवैद्य (बडोदें) १३ २ चुन्याच्या घाणीचें चाक फिरण्यासाठीं केलेला गोल खड्डा; घाणी.

गरांडी—स्त्री. करपट ढेकर; उचकी. गरळी पहा.

गराद–दा—स्त्रीपु. गज; कांब; कठडा. गराज पहा. 'ती एक भल्या मोठ्या गरादा लाविलेली खिडकी होती.' बाळो. ३. ५

—सूर्योदय १०२. [पोर्तु. ग्राद; हा शब्द हिं. बं. गु. इत्यादि भाषांतून आहे]

गरारणें—अक्रि. १ जलदीनें किंवा मोठा आवाज करून भोंवताली फिरणें; गिरक्या घेणें. २ जलदीनें भिजणें, मुरणें, जिरणें. ३ उफाड्यानें, जोरानें अंकुर फुटणें, फोंफावणें (पीक, झाड); जोमात किंवा ज्वानींत येणें; रसरसणें (फळ, तरुण स्त्री). 'बाळ शरीर चहुंकडून तसें दिसंदिवस बाई गरारतें।' —प्रला १४२. ४ एकाएकीं, सपाटून घाबरणें. 'चोर म्हणताच गरारला.' ५ गाळदार, वाटोळें होणें. [गरारा]

गरारां—क्रिवि. गरगरां; सभोंवार; वाटोळें; चक्राकार (फिरणें, गुंडाळणें, लोळणें). [गरर]

गरांव—पु. (गो.) अर्धगुंज (वजनी माप). [पोर्तु. इं. ग्रेन]

गरिब—गरीब पहा.

गरिमा—पु. १ भारदस्तपणा; गुरुत्व; गांभीर्य. २ मान्यता; थोरवी; श्रेष्ठत्व; मोठेपणा. 'गरिमेतें आंगाकडे। येवोंचि नेदी।' —ज्ञा १३.१८७. ३ (ल.) पुष्टपणा. ४ अणिमादि अष्टसिद्धींतील तिसरी सिद्धि. ५ मोठेपणा; प्रचंडता. 'प्रतापगरिमा पाहे माझा।' —मारा किष्किंधा ३.६५. [सं.]

गरिमान—पु मोठेपणा. गरिमा पहा. 'हेंच्या नितंबा गरिमान यावा।' —सारुह २.५४.

गरिष्ठ—वि. १ फार किंवा अतिशय जड; अवजड. २ भव्य; अपारमित; जबरदस्त; अति वजनदार. ३ प्रौढ; प्रतिष्ठित; संभावित. ४ पचायला अत्यंत जड (भक्ष्य). [सं.]

गरी—स्त्री. १ (कों.) मासे पकडावयाची गळ ची काठी; जाळें. वीतभर व्यासाचा दोन टोकें काठीच्या अग्रास बांधून त्या वलयाकार दोरींत चिमोरी १० चा नगांना सांपडवून पीळ घालून त्यास धरितात ती काठीसहित वलयाकार दोरी. २ (राजा.) लहान मासे धरावयाचा गळ.

गरी—स्त्री. (कों.) फणसांतील लहान गरा.

गरी—स्त्री. (व.) कडब्याच्या ७५।८० पेंढ्या उभ्या करून केलेला गड्डा. 'कडबा कापून त्याच्या गर्‍या करून ठेवण्याला सुरवात करा.' [गरूरा=वाटोळें]

गरी—वि. उशिरा येणारी भाजी वांग्याची जात. —वांग्याची माहिती २३. [गरवी]

गरातोड—क्रिवि. तावडतोब; लवकर; एकदम. —शर.

गरीब—वि. १ दरिद्री; कंगाल; द्रव्यहीन. २ शांत; निरुपद्रवी; सात्त्विक; भोळा. ३ दीन; लाचार. [अर. घरीब्] म्ह० (व.) गरीब की जोरू सबकी भाबी=गरिबाला सर्व जण त्रास देतात; गरिबाचा काळ. ०गाय—वि. अगदीं निरुपद्रवी; दीन; लाचार (मनुष्य). ०गुरीब गुरबा—वि. सांगरीब; गरीब लोक (समुच्चयार्थी). 'गरीब गुरबांचीं घरें बहुतेक वाहून गेलीं.' —रा ७.७०. 'धर्म करणें तो गरीबगुरिबास करावा.' [अर. घरीब+गुरबा (अव.)] ०नवाज, परवर—वि. दीनदयाळ; अनाथनाथ; गरीबांचा पालनकर्ता. 'गरिबानवाज माधवजीची दुरुनि द्वारावती देखियली।' —अमृत ३०. धनी, मोठे लोक, यांना अर्जदारांकडून ही पदवी लावण्यांत येई. [फा. घरीब्+नवाझ्, घरीब्+पर्वर्] ०सार—वि. लाचार; कंगाल; बापुडा. गरिबाई—स्त्री. १ गरीबी; कंगाली; लाचारी; पराधीनता; दैन्य. २ शांतपणा; सात्त्विकपणा; थंडाई (स्वभावाची) [फा. घरीबी] —बांचा काळ (आणि मोठ्यांचा प्रतिपाळ)—वि. दुबळ्या लोकांना त्रास देणारा व श्रीमंतांच्या लाथा खाणारा. गरिबी—स्त्री. १ दारिद्र्य. २ सात्त्विकवृत्ति; नम्रता; शांत स्वभाव; गरीबपणा. [फा. घरीबी] —बी हुरिपी—स्त्री. १ दारिद्र्य व श्रीमंती. २ नीचता व मोठेपणा.

गरुड—पु. १ विष्णूचें वाहन असणारा पक्ष्यांचा राजा; हा चपळ, भव्य, सुंदर व पिंगट पिसार्‍याचा, निर्भय, तीव्रदृष्टि, वेगवान असतो, म्हणून याला पक्ष्यांचा राजा (खगेंद्र) म्हणतात. २ गिधाडाची मोठी जात. [सं.] (वाप्र.) ०करणें—अक्रि (कु.) बवणें; फसविणें. म्ह० गरुडापुढें मशक सामासशब्द— ०घुबड—न. अतिमोठें घुबड. हें टर्की पक्ष्याएवढें असतें. —प्राणिमो ६६. ०टका—स्त्री. गरुडाचें चित्र काढलेला ध्वज, निशाण, पताका. 'दिंडी पताका गरुडटके। नामघोषें गर्जत।' —एमा ११.१२८०. ०ध्वज—पु. १ गरुडांकित निशाण; गरुडटका. 'अनर्घ्यरत्नीं रत्नखचित। गरुडध्वज लखलखित।' —एरुस्व ५.११. २ विष्णु. 'धांव धांव गरुडध्वजा। आम्हां अनाथांच्या काजा।' —तुगा १५७९. ०पक्ष—वि. दोन्ही कुशींवर दोन भोंवरे असणारा (घोडा); हा शुभदायक आहे. —अश्वप १.९१. ०पक्षक(संयुतहस्त)—पु. (नृत्य) त्रिपताक हस्त एकमेकांत गुंतवून त्यांचे तळहात खालीं नेणें. ०पक्षी—पु गरुड. —वि. (व.) दोन्ही बाजूंनीं फांसोळी कमी असलेलें (जनावर). ०पाच-पाचू—पुस्त्री. पाच नांवाचें रत्न; राजनीळ. गरुडपाचूंच्या ज्योती पूर्ण। प्रभामय विराजती।' —ह २.१६. [सं. गरुत्मत मणी] ०पार—पु. गरुडाचा पार; विष्णु किंवा त्याचा अवतार यांच्या मूर्तीपुढें गरुडाची मूर्ति बसविलेला पार; विठोबाच्या देवळांतील गरुडाची स्थापना केलेला ओटा आणि. गरुडपारावरी उभा राहिलासी।' —तुगा ८२८. ०वृक्ष—पु. एक झाड. ०वेल—स्त्री. गरुळ; गरोळ; गुळवेल पहा. [सं. गडुची] —ड्डासन—न. (हठयोग) याचे चार प्रकार—उभ्याचे दोन व ओणव्याचे दोन. उभे रहावें; नंतर डावे पायानें उजव्या पायास वेढा घालावा व ज्या पायानें वेढा घातला त्याचा आंगठा जमीनीवर टेकावा व दोन्ही हात गुडघ्यांवर टेकावेत. यांतच पायांची अदलाबदल केल्यानें दुसरा प्रकार होतो. —संयोग ३५२.

गव्हरी—स्त्री. मगरूरी; ताठा; गर्व; तोरा; दिमाख. [सं. गर्व; अर. घुरूर्]

गरुवती—स्त्री. श्रेष्ठता; गुरुत्व. 'म्हणोनि हा काव्यां रावो। ग्रंथ गरुवतीचा ठावो।' —ज्ञा १.३३. [गुरु]

गरुवा—वि. म्हातारा; मोठा. 'पिंड गरुवा माझा। होईल हा।' —ज्ञा १३.५६९. [सं. गुरुत्व]

गरुवा—पु. गर्व; ताठा; गव्हरी. [सं. गर्व]

गरूस्ती—स्त्री (कु.) दरवड्यांतील वस्तु ठेवण्याची पिशवी.

गरूर-री—पुस्त्री गर्व; मगरूरी. 'टिपूही आतां मस्नद नसीन जाहला तो गरूरीच्या पहाडावर चढला।' —ख ८.४३५५. 'मग नवाब म्हणो लागले गरूर प्रधान पंतांत फार जाहला आहे.' —पेद १०.६६. [अर. घुरूर]

गरू(रो)ळ—स्त्री. गुरुवेल पहा.

गॅरेज—पु. मोटार ठेवण्याचा तबेला; (सामा.) तबेला. [इं.]

गरो(ज)झ—स्त्री. (गो.) पक्ष्यची शीळ. [पोर्तु.]

गरोडा—पु. कापसावरील रोग. —कृषि ३९०. [सं गर=रोग?]

गरोदर—वि. गर्भार; गर्भवती. (क्रि० होणें; येणें). 'मग तयांचे पाठीवर। कनकाई आली गरोदर।' [सं. गुरु+उदर]

गरौणी—स्त्री. (गो.) आमिष दाखविण्याचा प्रकार. [गरा-री=आमिष]

गर्क—गरक पहा. मृत. 'ज्या ठिकाणीं भाऊसाहेब गेले आणि गर्क जहाले तें ठिकाण आपण दृष्टीनें पाहूं नये.' —पाब ४७.

गर्क, गर्ग—वि. घोड्याचा एक रंग? —अश्वप १.२८.

गर्का—पु. कुंकू लावण्याच्या ठिकाणीं मेणानें चिकटवून लावण्याची नक्षीदार टिकली. —जनि (बडोदें) शेवटची यादी २.

गर्ग—पु. १ एक ज्योतिषशास्त्रप्रणेता ऋषि. यादवांचा ज्योतिषी.

गर्गट — गरगट पहा. 'आला पाला वाढुनि गर्गट घेतां पोट भरे रे।' —अमृत ११९.

गर्गरणें— गरगरणें पहा.

गर्गशा—पु. भांडण; गोंधळ; गडबड; गरगशा पहा. 'या उभयतांमध्यें कसबे मसूरचे पटेलगीचा गर्गशा देणियाबद्दल लागला होता.' —रा १५.३२. 'वाड्यापुढें बहुतच गगशा करूं लागले. —मरिडवि २.५०३.

गर्गाचार्याचा मुहूर्त—पु. सूर्योदयापूर्वींच्या ५ व्या घटके पासून तिसऱ्या घटकेपर्यंतचा काल किंवा (सामा.) सूर्योदयापर्यंतची वेळ. हा शुभ मुहूर्त असून गमनास योग्य मानतात उषःकाल; प्रभात. 'गर्गमुहूर्तें प्रयाण रामा श्रुतिवर्गानें गाइन मी।' —आप ७२.

गर्जणें—गरजणें पहा. 'ते वेळीं जयजयकार करी। गर्जीनले समस्त।' —मुआदि ४५.१८७.

गर्जन-ना, गर्जित—नस्त्रीन. १ मेघनाद; ढगांचा गडगडाट. 'हें ना घनगर्जितासरिसा।' —ज्ञा १८.४८४. २ आरोळी; डुरकणी; प्रचंड आवाज (वन्य पशु किंवा तोफ यांचा). 'वाघाची गर्जना जरी आली तरी मेघाचे गर्जनेखालीं.' [सं. गर्ज्=शब्द करणें] **गर्जित**-वि. गर्जना करणारा. 'गर्जितें निःशब्दें।' —ज्ञा ११.१२७.

गर्ता—स्त्री १ खळगा. गरता पहा. 'एवं तमाचिये पडिले गर्तें।' —ज्ञा ९.१८५. २ डोळ्यांची खांच; डोळे चांगले असून न दिसणें; डोळ्याचा एक रोग. 'फुलें वडस आणी पडळें। कीड गर्ता रातांधळें।' —दा ३.६.४०. [स.]

गर्ती, गर्तिणी—स्त्री.स्त्रीअव गरती पहा. 'पतिव्रताधर्म ऐका गे साजणी। धन्य त्या गर्तिणी पुण्यशील।' —व ४६७. [गरती]

गर्द—स्त्री. गरद, गडद धूळ; धुराळा; छाया; काळोखी. 'मनांत संशयाची गर्द आली असेल ती काढून टाकिली म्हणजे साफ कांहींच खत्रा रहात नाहीं.' —रा ५.१६६. —वि. १ दाट (छाया). २ धूलीभूत; गडद; निबीड (झाडी). ३ नष्ट. 'टिपूचें संस्थान गर्द जालें हें सरकारचे दौलतीस चांगलें नाहीं.' —ख ११.६०५६. [फा. गर्द्] ०होणें—नष्ट होणें. **गर्दबाज, गर्दीबाज**-वि. १ घोर; निबीड; दाट; घन; किर्र (झाडी). 'त्या रानाला मारे कीं गर्दबाज झाडी लागून गेली आहे.' २ भरदार; पानांफुलांनीं भरगच्च (झुडप, वनस्पति). ३ गहिरा; गाढ; काळाकुट्ट (पाऊस, अंधारी, छाया). **गर्दबाजी, गर्दाबाजी**—स्त्री. निबीडपणा; गर्दी; दाटी (गर्दबाज पहा). **गर्देस मिळविणें**—धुळीस मिळविणें; नायनाट करणें. 'उपेक्षा केलियानें अन्यायाची वृद्धि होणार असे हांते त्यांस मारून गर्देस मिळविले.' —मराभा ५.

गर्दन—स्त्री. मान; गरदन पहा. 'माझी गर्दन कापली तरी पैसा मिळावयाचा नाहीं.' [फा. गर्दन्] ०बाजी—स्त्री. तळहातावर शीर घेऊन, जिवावर उदार होऊन लढणें.

गर्दपोस—पु. धुराळा बसूं नये म्हणून (बिछाना इ० वरील) घालावयाचा अभ्रा, चादर, रुमाल. 'गर्दपोस काढून करूं या नीट तक्ये पलंगावरले।' —होला ९५. [फा. गिर्दपोश]

गर्दभ—पु. घोड्याच्या पायाचा एक रोग. —अश्वप २.३८.

गर्दभ-ब—पु. गाढव पशु; खर. 'अरी गर्दभ वेगीं धांवे। तरी कां अश्वमोल पावे।' [सं.]

गर्दा—गर्द पहा. ०बाज-वि. गर्दबाज पहा.

गर्दा—पु. भांगेची पूड. [फा.]

गर्दास—वि. घोड्याचा एक रंग; शेंडीपासून नाकापर्यंत असलेली पांढरी लकेर. —अश्वप १.२७.

गर्दी-र्दी—स्त्री. १ फार दाटी; भरगच्ची (धूळ, चूर्ण, धुंधी धुकणी, धूर इ०ची). २ (ल.) दाटी; चेपाचेपी; चेंगराचेंगरी. 'हरदास नामी होता म्हणून आज श्रोत्यांची भारी देवळांत गर्दी झाली.' ३ अतिशय विपुलता; रेलचेल (पाऊस, पीक, हंगामांतील उत्पन्न, जेवणांतील पदार्थ यांची). ४ मोठा गोंगाट. आरडाओरड. [फा. गर्द्]

गर्दी-र्दी—स्त्री. १ उत्पात; नासधूस (लुटारूंनीं केलेली): २ दाणादाण; धूळदाण (सैन्याची). भाऊगर्दी=भयंकर पराभव व नाश. (पानिपत येथील भयंकर युद्धावरून). ३ (सामा.) अंदाधुंदी; अव्यवस्था; सैन्याचा हल्ला. 'गर्दी झाली त्यावरती।' —ऐपो ३५८. ४ अकस्मात हुद्दा नाहींसा होणें; बडतर्फ होणें; भ्रष्ट जाणें (मुत्सद्दी, सरदार, अधिकारी यांची). [फा. गर्दी=नाशः कमनशीब] ०करणें-(कायदा) गैरकायदा मंडळीनें किंवा त्यांपैकीं कांहीं जणांनीं बळजबरी किंवा जुलम करणें; (इं.) रायटिंग

गर्दीद—क्रिवि. (भूतकाळीं) झालें; होऊन गेलें. [फा. गर्दीद्]

गर्दों र्दी, गर्दोगर्दी—क्रिवि. चारी बाजूस; सभोंवारः आसमंतात; आवतीभोंवतीं. [फा. गिर्दागिर्द]

गर्नाळ—पु. गरनाळ पहा. [पोतु. गर्नेल]

गर्बा-र्भी—स्त्री. (गो.) दोन भिंतींच्या आंतील अंतर. [सं. गर्भ]

गर्भ—पु. १ पोटांतील जीव; पुरुषवीर्य व स्त्रीरज यांपासून तयार झालेला व स्त्रीच्या गर्भाशयांत असणारा पिंड. २ मगज; गीर; मेंदू; काळजाचा बोका; (सामा.) आंतील भाग. ३ (ल.) तत्त्व; कस; तात्पर्य; हांशील; सारांश; ऐवज. 'त्यावरून येथील गर्भ सर्व अवगत जाहलाच असेल.' —पेद १.४४. ४ व्यापलेली जागा; क्षेत्रफळ. ५ मध्य; केंद्र; मध्यबिंदु. ६ अर्थ; भाव. 'ग्रंथ-श्लोक-वाक्यगर्भ' ७ आंतील प्रदेश, बाजू. 'या चौकटीचा गर्भ साधा.' ८ गर्भाशय; पोट. 'नाना भरतें सिंधुगर्भीं।' —ज्ञा ११. ६५०. ९ आंतील खोली; बाळंतिणीची खोली. १० देवळाचा गाभारा. समासांत—गर्भ-कवि-गायक-बृहस्पति=उपजत-कवि-गायक-वक्ता इ०. [सं.] (वाप्र.) गर्भगाळ कोसळणें-गर्भगलित होणें. 'गर्भगाळ कोसळला.' —ऐपो ५८. [गर्भ] ०संभवणें-समावणें-राहणें-पोटांत राहणें; गर्भार राहणें; गरोदर होणें. गर्भाचें करणें-होणें-चवीनें जेवणें; पोटपूजा करणें; आपल्या पिशव्या भरणें. सामाशब्द- ०कर-कर्ता-कारक-जनक-वि. गर्भधारणेस कारणीभूत होणारा; गर्भस्थापना करणारा. ०कोश-पु. गर्भाशय; पोटांतील गर्भ राहण्याचें ठिकाण. [सं] ०ग(गि)ळीत-गीळ-वि. १ जिनें गर्भ टाकला आहे किंवा जिचा गर्भ गळाला आहे अशी. २ ज्याची पांचावर धारण बसली आहे असा; घाबरा; ग्यालेला (बहुधा लाक्षणिक अर्थी प्रयोग. [गर्भ+गळणें] ०गलित होणें-(भीतीनें गरोदर स्त्रियांचा गर्भ गळतो त्यावरून) फार घाबरणें. 'वाघ दृष्टीस पडतांच तो गर्भगलित झाला. ०गुल्म-न. गर्भाच्या वाढीच्या आनुषंगिक मांसग्रंथीची वृद्धि. [सं.] ०गृह-न. गाभारा; माजघर. [सं.] ०गोळ-पु. गर्भांतील मूल. 'जैसा गर्भगोळु उदमातें। कोणाही नेणे।' —ज्ञा ९.३३५. ०ग्रहण-न. गर्भधारण; गाभ धरणें. [सं.] ०घाती-पाती-वि. ज्यानें गर्भाचा (वेताचा) घात होतो तें; गर्भाचा घात करणारा. [सं.] ०चलन-न. गर्भाशयांतील गर्भाची हालचाल, चळवळ किंवा त्यांत प्राणशक्ति येणें. [सं.] ०च्युत-वि. गाभ पडलेली; धुपावलेली. ०च्युति-स्त्री. गाभ पडणें; धुपावणें. ०छाट-पु. १ गर्भाशयांत गर्भाचा नाश. त्यावरून २ (ल.) समूळ नाश; संहार; गर्भाशयांतील मूल तुकडे कापणें. —पुस्त्री १ निवड; वेंचणी; टिपणी; निवडलेला भाग. २ कुलुपी गोळ्यांचा स्फोट, धडाका. —वि. गोळ्या, छरे, खिळे, दगड इ०नीं भरलेला (कुलुपी गोळा, तोफ). -स्त्री. १ कुलुपी गोळा. २ गरनाळी तोफ. [सं. गर्भ+हिं. छांटना=कापणें, तोडणें] ०छाट गोळा-पु. स्फोटक द्रव्य भरलेला गोळा; कुलुपी गोळा. ०छाट तोफ-स्त्री. कुलुपी गोळे भरलेली तोफ; तसले गोळे मारावयाची तोफ; गरनाळी तोफ. ०छाया-स्त्री. गर्भधारणा झाल्याची सूचक खूण, चिन्ह, दर्शन (मुखावरील टवटवी इ०). 'तत्काळ आली तिस गर्भछाया।' —सारुह २.२७. 'आंगीं नसतां गर्भछाया। वंध्या डोहळे स गतसे वायां।' [सं] ०दास-दासी—पुस्त्री. जन्मापासून एखाद्याची बटीक, दासी, कुणबीण; तिचें मूल, लेकवळा (मुलगा, मुलगी); दासदासीचा पुत्र किंवा कन्या; दासीपुत्र-पुत्री. [सं.] ०द्वार-न. गर्भाशयाचें मुख, तोंड. ०धनी-वि. (चंद्रपुरी) गर्भार. 'हरणी एकटी वनीं। असे रे गर्भधनि। पारधी आला।' —मासिक मनोरंजन, जुलै १९३२. [गर्भ+धनी] ०धारण-न. गर्भ राहणें; गाभण होणें; गरोदर होणें. [सं.] ०नाडा-स्त्री. नाळ; वार. [सं.] ०पंडित-पु. १ गर्भांत असतांच विद्वान झालेला पुरुष. २ (ल.) अतिशय मूर्ख, अक्षरशत्रु मनुष्य. [सं.] ०पतन, पात-न. गर्भच्युति; धुपाव; पूर्ण महिने न भरतां गर्भ बाहेर येणें, बाळंत होणें, विणें. हा होऊं नये म्हणून लाजाळू. धायटीचीं फुलें, कमळाचीं फुलें, मध, लोध्र यांचा काढा कमळाचा कल्क घालून घ्यावा. —योर २.६२५. ०पोषण-न. गर्भाशयांत गर्भाचें संगोपन. [सं.] ०पत्र-न. आंतून निघणारें कोंवळ पान. 'तियें अगवसा गर्भपत्रें।' —ज्ञा १५.९९. ०पुट-न. गाभ्याचा पडदा; ज्यांतून पुढरा बाहेर येतो तो भाग. 'कर्पूरकेळीचीं गर्भपुटें।' —ज्ञा ११.२५०. [सं.] ०भाव-पु. तात्पर्य; गोषवारा. 'त्या कथेचा गर्भभावो। सांगा मज।' —कथा १.२.२८ ०यातना-स्त्री. गर्भांत असतांना त्या प्राण्यानें भोगलेले क्लेश. [सं. गर्भ+यातना] ०रेशमी-वि. (कांठाशिवाय

अंगात रेशमाचे धागे असलेलें (वस्त्र). याच्या उलट गमसुती. ०वती–स्त्री. गर्भार, गर्भारशी स्त्री. [सं.] ०वायु–पु. गर्भाचा किंवा गुल्माचा वात. [सं.] ०वास–पु. १ गर्भाशयांत राहणें. 'नवमास गर्भवासीं । कष्टविलें त्या मातेसी ।' २ जन्माचा फेरा; मुक्ति नसणें. 'तुका म्हणे गर्भवासीं । सुख घालावें आम्हांसी ।' –तुगा ११९३. [सं.] ०वासी–निवासी–वि. गर्भाशयांत राहणारा; पोटांत असणारा. [सं.] ०विकसशास्त्र–न. गर्भाची वाढ कसकशी होते इ० शिकविणारें शास्त्र. ०वेदना–स्त्री. स्त्री बाळंत होतांना तिला होणारे कष्ट; प्रसूतियातना. [सं.] ०वेष्टन–न. गर्भास लपेटणारी अंतरत्वचा; खोळ; वार. [सं.] ०वोवरा–पु गर्भ; गर्भांत असलेला जीव. 'देवकीचा गर्भवोवरा । माझा अवताररूप होय ।' –ह ३.२५. [गर्भ+ओवरा=घर ०शंकु–पु. मृतगर्भ बाहेर काढण्याचें शस्त्र. [सं.] ०शय्या–स्त्री. गर्भाचे विश्रांतिस्थान; गर्भाशय. [सं.] ०शूर–वि. जन्मापासून धीट; स्वाभाविक धैर्याचा. [सं] ०श्राव, स्राव–पु गर्भपात; घुपणें. [सं.] ०श्रावी–वि गर्भपात करणारें; गर्भघाती. [सं.] ०श्रीमंत, श्रीमान्–वि. जन्मापासून श्रीमंत; वाडवडिलांपासून ज्याच्या घरीं संपत्ति आहे असा पिढीजात श्रीमान. [सं. गर्भ+श्रीमान्] ०संभव–पु. गर्भधारण. [सं.] ०सुखी–वि. गर्भश्रीमंत; जन्मापासून कशाचीहि ददात नसलेला. 'शिष्य नसावा गर्भसुखी ।' –दा ५.३.३२. ०सुती–वि. ताणा (उभें सूत) सुताचा व वाणा (आडवें सूत) रेशमाचा असें (वस्त्र). [गर्भ+सूत] ०सूत्र–न १ मध्यरेषा; मध्यापासूनची रेषा. २ (ज्यो.) भूमध्यापासून ओढलेली रेघ. ३ केंद्रांतून जाणारी कोणतीहि रेघ. [सं.] ०स्थ–वि. १ गर्भाशयांत असलेला. २ मध्यवर्ती; आंतील; आंत किंवा मध्यांत बसलेला. ३ (काव्य) गर्भार. 'तिघी राण्या जाहल्या गर्भस्था ।' –रावि ४.२७. [सं.] ०स्थान–न गर्भाशय. [सं.] ०ज्ञानी–वि. गर्भपंडित; जन्मतः ज्ञानी, विद्वान असलेला. गर्भीं–क्रिवि. पोटांत असतांना; जन्मापासून; जन्मास येण्यापूर्वी. समासांत– गर्भी अंधळा–रोगी–ज्ञानी–शहाणा–श्रीमंत. गर्भी–रोग–राज्य–वैराग्य–पुन. जन्मापासून रोग इ० ०रोजमुरा–जन्मास येणाऱ्या मुलाची पोटगी इ०

गर्भा—पु. (गु.) १ रासक्रीडेसंबंधीं हिंदी किंवा गुजराथी गाणें; नवरात्रांत देवीपुढें गर्भा गातात. २ गर्भारशी किंवा गर्भार होऊं इच्छिणाऱ्या स्त्रियांची एक क्रीडा. यांत देवीची पूजा करतात व वर्तुलाकार फेर घरून गाणीं म्हणतात. हा संस्कार आश्विन शु. दशमीपासून पौर्णिमेपर्यंत करतात. वरील वेळच्या गाण्यांनाहि गर्भा म्हणतात. आश्विनी नवरात्र किंवा सर्व शुक्लपक्षामध्येंहि हा विधि होतो. [सं. गर्भ]

गर्भागार—पु. देवळाचा गाभारा. [सं. गर्भ+अगार]

गर्भांध—वि. जन्मापासून आंधळा. [सं.]

गर्भाधान—न. १ गर्भधारण; गर्भ राहणें. २ त्रैवर्णिकांच्या सोळा संस्कारांपैकीं एक संस्कार. गर्भस्थानाची शुद्धि होऊन गर्भधारणा सुलभ व्हावी म्हणून प्रथमरजोदर्शनानंतर जो संस्कार करतात तो; हा संस्कारविधि रजोदर्शनापासून १६ दिवसांचे आंत करितात. [सं.]

गर्भार, गर्भारशी—स्त्री. गरोदर स्त्री; गर्भवती. [गर्भ+वार ?]

गर्भारा—पु. गाभारा (देवळाचा). [सं. गर्भागार]

गर्भार्थ—पु फलितार्थ; ध्वनितार्थ. [सं.]

गर्भावली—स्त्री. मूळ गर्भांत असतानाच त्याच्या संबंधानें केलेल्या योजनांची मालिका [सं.]

गर्भाशय—पु १ गर्भशय्या; गर्भस्थान; कूस. २ गर्भाची खाळ; वार; गर्भवेष्टन. [सं. गर्भ+आशय]

गर्भासन—न. योगशास्त्रांतील ८४ आसनांपैकीं एक आसन.

गर्भिण—स्त्री. (कु) समांतर रेषा काढण्याचें सुताराचें एक हत्यार गरबीण पहा.

गर्भिणी—स्त्री. १ गर्भार स्त्री. २ फळ देण्याच्या बेतांत आलेली वनस्पती. 'एके गर्भिणी उकडविली । पुढामाजीं ।' –ज्ञा १३.२२७.

गर्भित—वि. ध्वनित; फलित; आकलित; बोधित; समाविष्ट. [सं.]

गर्मी—स्त्री. १ व्यापलेली जागा; क्षेत्रफळ; गर्भ अर्थ ४ पहा. २ घेरा; वेढा (इमारत, लांकूड यांचा). ३ मध्य; केंद्र. ४ मधला भाग; अंश. ५ (कु) सुपारीच्या कोंवळ्या घोसावरील, लोंगरावरील कोश, आवरण. [सं. गर्भ]

गर्मा–र्मी, गर्मिणा—पुस्त्री. १ गरमा–मी; उकाडा; तलखी. गरमा पहा. 'दांनी मंडप झुंदीस कमी, याजमुळें गर्मिणा भारी;' –ख १०.५४४५. २ उपदंश रोग. या रोगाचा कौशिक सूत्रांत ग्राम्य असा उल्लेख आहे. ग्राम्य=मैथुन; ग्राम्यव्याधि=मैथुनसंयोगापासून होणारी व्याधि –भाअ १८३२. [फा. गर्म; हिं. गरम]

गर्मी—स्त्री. १ त्राण; गुर्मी. 'इकडील मोंगलांची गर्मी राहिलीच नाहीं.' –रा १.२६२. २ जरब. 'गर्मी दाखवून जें मिळेल तें मेळवावें.' –पया ३२७. [फा.]

गर्मेजणें—अक्रि. (व.) ऊन किंवा कोंबट होणें. 'मी गर्मेजलं पाणी पितों.' [हिं. गरम+होणें]

गर्व—पु. अभिमान; ताठा; तोरा; डौल; दिमाख; अहंकार; मान. (क्रि० वाहणें; होणें; फुगणें). 'इंग्लिश लोक आपल्या

उत्कृष्ट भाषेचा साऱ्या भूमंडलावर प्रसार होत चालला आहे याचा अतिशय गर्व वाहतात.' –नि ५. [सं.] म्ह० गर्वाचें घर खालीं=खोट्या अभिमानाचा परिणाम वाईट होतो. सामाशब्द– ०मोचन–न. अभिमानापासून सुटका; अहंकारपरिहार. ०हत–वि. अभिमानापासून सुटलेला; मानभंग झालेला; तोरा गेलेला. 'गर्वहत नळ होऊन। खालें पात्र अधोवदन।' गर्वित, गर्विष्ठ, गर्वी–वि. अभिमानी; दिमाखखोर; मगरूर. गर्वोक्ति–स्त्री. अभिमानाचें, आढ्यतेचें भाषण; (सामा.) गर्वः शेखी. 'गर्वोक्ति फाल्गुन वदे जगदेकराया।' –वामन भीष्मयुद्ध ७.

गर्वस–वि. मागाहून पिकणारें (धान्य); गरवा, गरवस पहा.

गर्वेल–न. (कों.) गरवस; गर्वें भात. –बदलापूर १८३.

गर्हण गर्हणीय–वि. (प्र.) गर्हणीय. निंद्य; तिरस्करणीय; ठपका ठेवण्यास योग्य; दूषणीय; त्याज्य; अयोग्य. 'जैसें उदकरूपी लवण। तृषिता सेविता होय गर्हण।' –कथा ६.१२. ५. [सं. गर्ह्=निंदा करणें]

गर्हवार, गर्व्हार, गर्व्हारशी–स्त्री. गरोदर स्त्री. गर्भार–शी पहा. 'गर्हवारे हा विधि। पांट वाढविल चिंधीं।' –तुगा ६२५

गर्हा, गर्हा–स्त्री. १ (प्र.) गर्हा. निंदा; दोष; ठपका; तक्रार. 'देवब्राह्मणांची करूं नको गर्हा।' –मो. २ निंदा करणें; ठपका ठेवणें. [सं. गर्हा]

ग(गा)र्‍हाणें–न १ कागाळी; तक्रार; गिल्ला. (क्रि० सांगणें; करणें). 'तरी तो मजची दे गर्‍हाणें।' –उषा १०६५. २ प्रार्थना; विनवणी; विनति (देवाजवळ). (क्रि० घालणें; करणें). [सं. गर्हण]

गर्हि(र्हि)त–वि. दोष दिलेला; निंदा केलेला; कुटाळी किंवा कागाळी केलेला; निंदित. [सं.]

गर्ह्य–वि. निंद्य; गर्हण गर्हणीय पहा. [सं.]

गल–स्त्री. विटी–दांडू, गोट्या इ० खेळण्यासाठीं जमिनींत केलेला खळगा. [का. अगलु]

गल–१ गाल. २ (गो. गॉ) कल्ले. [सं. गल] सामाशब्द– ०गचा–च्ची–स्त्री. (मावळी) गाल व मान. 'त्याची गळ गची एक झाली.' ०कल्ला–गुच्छ–पु. गालावरचा मिशांचा झुबका; कल्ला. ०मिशा–मिशी–मुची–मुच्छी–मूच्छ–मूच्छ–शाप्प–स्त्रीअ. कल्लेमिशा. गलगुच्छ पहा. ०मुच्छा–वि. ज्याच्या मिशांची आड अग्रें गालांवर वळविलेलीं आहत असा.

गल–पु. गळा; मान. [सं. गल] ०कंबल–पु. बैलाच्या मानेखालची पोळी. [सं.] ०गंड–पु. गंडमाळा रोग. ०ग्रह–पु. १ गचांडी; गळचेपी. (क्रि० करणें). २ प्रतिपदा, चतुर्थी, षष्ठी, सप्तमी, अष्टमी, नवमी, चतुर्दशी, त्रयोदशी, पौर्णिमा व अमावास्या या तिथी (या तिथींस मुंज करीत नाहींत). ३ अनध्यायाचा दिवस. ४ ज्याच्या अपराधाचा भार त्याच्या इच्छेविरुद्ध दुसऱ्यावर पडलेला असतो तो; खायला काळ व भुईला भार असा माणूस. –शर. ०घांटी–स्त्री गळघांटी पहा. गलची–स्त्री. गळा; मानगुटी. ०च्छ(स्थ) कंठच्छ(स्थ–स्थ)–वि. जीवघ कंठव; अतिशय दाट; गहन (मंत्री). 'आज गलस्थ व्हश' –पेद ६.२. [सं.] ०शुंडिका–स्त्री. १ अन्नमार्ग; घसा; अन्नाची नळी; गळघांटी (निघंटु). २ पडजीभ; लोळा; घशांतील शुंडाकृति गांठ [सं.]

गलका–गा–पु गलबला; गोंगाट; कल्ला; गडबड; गवगवा. [सं. कल–कलका; तुल० का. गलगु=मोठ्यानें बडबड]

गलंगती, गलंकी, गलंतकी–स्त्री. कांबळा, घोंगडी किंवा इतर वस्त्र यास धांवर टाके घालून व मुरडून कामचलाऊ बनविलेली थैली, पातें, पडशी. [सं. गलंतिका]

गलगल–स्त्री. कलकल; बडबड. गलका पहा. [सं. कलकल]

गलगल–पु. १ कांहीं वनस्पतींचा चिकट पदार्थ; भोंकर इ० फळांचा चीक. २ देवमाशाची चरबी; समुद्रांतील आर. [सं. गल्=गळणें]

गलग्रह–पु. घटसर्प; घाटसर्प [सं.]

गलजोड–पु. (वास्तुशास्त्र) एकावर एक असलेला सांधा; (इं) ओव्हरलॅपिंग जॉइंट.

गलगलणें–अक्रि. जलमय किंवा दलदलीत होणें; पाणथळीचें होणें. [सं. गल्]

गलगलणें–अक्रि. गोंगाट करणें; बडबड करणें; घोंगावणें; गुणगुणणं; [सं. कल्–कलकल; का. गलगु]

गलगला–पु. (ना.) घोसाळें; गिलकें.

गलगलाट–पु. कलकलाट; मोठी गलबल; मोठा गलबला; आरडाओरड; मोठ्यानें घोंगावणें. [गलगल]

गलगली–स्त्री. १ दलदल; रेवण. २ थलथलीतपणा; रवरवीतपणा [सं. गल् द्वि]

गलगलीत–वि. १ थलथलीत; बिलबिलीत (फार पिकलेलें फळ, भात, गरा); २ मृदु व चेपें (चीक, गाळ, आर). ३(गो.) चिकचिकीत (घाम).

गलंड–न. गळं; केसतुड; आवाळूं; गाठ; बेंड. 'वाम खिळ गळंडें मर्में।' –दा ३.६.५०. [सं. गलगंड]

गलंडणें–उक्रि. (व.) कलंडणें; लवंडणें.

गलत–वि. १ अव्यवस्थित; घोंटाळ्याचें; गोंधळी (हुकूम, वस्तु). २ अव्यवस्थित; गळलेला; वेंधळा (माणूस). ३ खोटें; 'पंढारी यांची भावई उठली होती परंतु तें गलत वर्तमान.' –रा १०.३९९. ४ रद्द. 'सरदेशमुखीचा परवाना पहिले आला होता तो गलत करून...' –इमं १७४. ५ बेपत्ता; हरवलेली.

'दो मोती गलत...' पेशव्यांची बखर. –क्रिवि. १ वाट चुकून; आड वाटेनें; आडरानीं; गहाळ किंवा गडबडलेल्या स्थितींत. २ बाहेर किंवा आड बाजूस फेकलेला; जास्त किंवा निरुपयोग म्हणून टाकलेला. [सं. गलित हिं. गलत]

गलत, गलतन–तान––स्त्री. १ अस्ताव्यस्त व गफलतीची भेसळ. (पुस्तकें, कागद यांची). 'हीं असलीं गलतपानें कोण घेतो, चांगलीं असतील तर काढ.' २ नाश; वाटोळें; वाताहत (कामकाज, उद्योगधंदा यांची). ३ घिवडाघिवड; अव्यवस्था; बिघडलेली स्थिति; चूक. ४ (पत्ते–गंजिफांचा खेळ) घोळ; गलत; पिसणी. (क्रि० करणें). [अर. घलत्; घल् तान्]

गलतपत्र––गलितपत्र पहा.

गलतान––वि. १ (व.) आजारी; 'त्याची आई गलतान आहे.' २ नालायक; निरर्थक; अयोग्य; अशक्त; मूर्ख; गयाळ (मनुष्य). ३ लेच्यापेच्या; फुसका; कुचकामाची (वस्तु). ४ बेसूर; कर्कश; कर्णकठोर (गाणारा, गाणें, आवाज इ०). [अर. घलतान; तुल० सं. गलस्तन ?]

गलती––स्त्री. चूक; दोष; अपराध. 'नोकराच्या हातून गलती होण्याचा फार संभव.' –वज्राघात ११९. [अर. घलती; सं. गल्=गळणें; हिं. गलती]

गलत्कुष्ठ––न. ज्यांत रोग्याचे अवयव हळू हळू क्षीण होऊन गळून पडतात असा महारोग; रक्तपिती. [सं.]

गलत्या––वि. गाफील; गबाळ्या; विसराळू; नेहमी हरविणारा; गलतान. [गलत]

गलथा––पु. गठ्ठा; गड्डी. 'त्याच्या कारकुनांनीं याचे दोन गठ्ये घेतले आहेत, ते देत नाहींत.' –पेद ८.२५.

गलथा––पु. १ (वास्तुशास्त्र) गुळगुळीत किंवा वक्र कड, कोर (पायऱ्या, कंगोरा, पुढें आलेला दर्शनी भाग, खुर्ची–टेबल इ० चा); अशा रीतीनें घडलेला व पुढें आलेला भाग; कंगोरा; सांधलेला तुकडा; दर्शनी भाग; अशा प्रकारचा वर्तुळ केलेला, उलटलेला, मुरडलेला भाग (भिंत इ० चा); शेवटास दिलेला गोल निमुळता आकार. (इं. कॉर्निस). २ (ल.) उत्तम ठेवणीची आणि वर्तुळाकार केलेली फरसबंदी, रस्ता. [गोल+स्था ?] गलथेदार–वि. गलथ्याची आकृति दिलेला; गलथा केलेला (चौरंग, पाट इ०).

...गलथा––पु. (तंजा) गचांडी; अर्धचंद्र (क्रि० देणें). [सं. गलहस्त; प्रा. दे. गअत्थल=गचांडी]

गलद(घ)ट––वि. गळद(घ)ट पहा.

गलदूम––स्त्री. वर पाय करून हातावर चालणें. (क्रि० करणें; टाकणें; चालणें). [गल+दूम]

गलन––न. १ वितळणी; आटणी. २ गळती; द्रव; पाझर; स्राव. [सं.] गलनीय–वि. आटण्याजोगें; प्रवाही करण्यास किंवा द्रवण्यास योग्य; द्राव्य.

गलपोजी––पु. (बे.) खेडवळ नाटकांतील सूत्रधार.

गलफ––न. अभ्रा; आच्छादन; गलेफ पहा.

गलफ(फा)टणें––अक्रि. १ गंविल्हे लागणें; हरवणें; थांग न लागणें; सांडणें (वस्तु). 'कालपासून लेखणी कोठें गलफटली आहे ती शोधितांना दमलों.' २ रस्ता चुकणें, गमावणें; आडरानांत जाणें; बहकणें. ३ सुचेनासें होणें; गोंधळणें (संकटादि कारणांमुळें) (केव्हां सकर्मकहि उपयोग करतात) [गफलत]

गलफ(फा)टा–डा––पु. घोंटाळा; धांदल; घोळ; तारंबळ; घालमेल; घोळकार; बहकण्याची, हरवण्याची, गहाळ होण्याची परिस्थिति (मनुष्य, प्राणी, वस्तु यांची). 'याचा अर्थ होत नाहीं म्हणून मी मोठ्या गलफटयांत पडलों.' [गफलत]

गलबत––न. जलमार्गानें प्रवास करावयाचें साधन; नौका; तारू; जहाज; डोलकाठी असलेलें कोणतेंहि जहाज; यास लांकूड साग, वंटेक, फणस, आंबा, धूप यांचें चालतें. गलबत सुमारें ४०–५० वर्षें टिकतें. याची वहनशक्ति खंडीवर मोजतात; एक खंडी=एकचतुर्थांश टन. (क्रि० हांकारणें). [पोर्तु. गल्हलत; इं. गॅली=डोलकाठी व शिडें असलेलें किंवा नसलेलें वल्ह्यांनीं चालविलेलें पसरट गलबत+बोट–गलिबत]

गलबल–ला––स्त्रीपु. १ गलका; गडबड; आरडाओरड. 'स्नानदान देवपूजा गलबलित अगदींच अंतरली।' –ऐपो ३०८. २ घाबरेपणा (भयादिकामुळें). ३ गफलत; गोंधळ; घालमेल (काम, हिशेब यांची). 'याचे कागदपत्र संगीत नाहींत आंत गलबल पुष्कळ दिसते.' ४ हुल्लड; दंगल. 'फौज रवाना होत आहे तेव्हां राज्यांत कांहीं गलबल दिसते.' [ध्व.]

गलबलणें––अक्रि. १ घाबरणें; भिणें; धोका घेणें. 'दरवडा आला असें समजतांच माणसें गलबललीं.' २ तारंबळींत, गोंधळांत, दंगलींत असणें. ३ हरवणें; गमावणें; चुकणें; बहकणें; आडरानांत जाणें. ४ गडबडणें; घोटाळणें; धांदलणें. ५ जीव घोंटाळणें; घाबरणें; बेचैन होणें. 'माझा जीव गलबलतो आहे.' 'तो काळ अगदीं गलबलला होता.'

गलबलाट––पु. (गलबलाचा अतिशय). १ मोठी गलबल; आरडाओरड. २ घोंटाळा.

गलबलित––वि. विस्कळित; अव्यवस्थित. 'तिचा (कवितावधूचा) ओंचा पदर फार टेकटेकीचा नसतो किंबहुना गलबलीत असतो.' –आ प्रस्तावना ८.

गलबल्या––वि. १ बोभाट्या; गडबड माजविणारा. २ गोंधळ्या; अव्यवस्थित; अप्रसिद्ध; गफलती.

गलबा––पु. १ गलका; बोंमाट; आरडा; गवगवा; कलकलाट. २ हल्ला. 'गलबला उठेल.' –ख ८.४३५९. ३ जोर;

धामधूम. 'शिखांचा गलबा मारी.' –दिमरा. [अर. घलबा ?] –स्त्री. 'गडबड. 'तयारीची गलबा दाखविली म्हणजे येणेकडून श्रीमंत संतोष मानितील.' –ख २.१०८१.

गलंभ—पु. स्त्रियांचे स्तन (गलंड ?). 'कोरिलिया पुतळियांचे गलंभ।' –रंयोवा १०.८८३.

गल(ले)री—स्त्री. सज्जा; वरील मजल्या(माडी)चा भींतींच्या बाहेर गालेला पुढील स्वतंत्र भाग. [इं.]

गलांकुर—पु. पडजीभ मोठी होणें. (इं.) टॉन्सील [सं.]

गलांड, गलांडा—नपु. गलंड पहा. 'तेथ गलांडें राहावें।' –जै ४९.१०१. ०वात–पु. गलंड उद्भवण्यास कारण होणारा वात.

गलाफ, गॉलफ, गॉलाफ—पु. (गो.) हुंडी (डुंबर) [पोर्तु ?]

गलास—पु. १ कांचेचा पेला. २ (ल.) आंत वात ठेवून पेटविलेले कांचेचे पेले. 'चवतर्फा लाविले गलासे जिकडे तिकडे उजाले।' –पला ४.२७. ३ फुलपात्र; पेला. 'सोन्याचा गलास ठेवून ...' –ऐरापुप्र २.१४९. [इं. ग्लास]

गलांव—न. (डेट.) लहान गलबत.

गलिच–च्छ, गलीच–च्छ—वि. घाणेरडा; मलिन; अमंगळ. [अर. घलीझ]

गलिचा—पु. गालिचा पहा.

गलित—वि. १ पडलेला; सांडलेला; फेंकलेला; गळलेला. 'भक्षोनियां शुष्क गलीत पाला।' –नरहरि, गंगारत्नमाला ५६. (नवनीत पृ. ४२२). २ वितुळलेलें; पाघळविलेलें; पातळ (रस) केलेलें. ३ (ल.) खंगलेला; सुकलेला; क्षयी; ऱ्हास किंवा खराब झालेला; निःशक्त. 'गलित झाली काया। तेचि ललित पंढरिराया।' [सं. गल्=गळणें] सामाशब्द– ०काय–देह–शरीर–अंग–वि. रोडका; सुकडा; क्षीण; सुकटया. ०काया–स्त्री. अशक्त झालेलें शरीर. ०कुष्ठ–नपु. वाहणारें कोड; रक्तपिती. 'घार संयु महाऋषि। परि गलितकुष्ठ भरला त्यासि।' [सं.] ०चक्षु–पु अश्रु (आसवें) पाझरणारा, वाहणारा डोळा. [स.] ०दंत–चक्षु–नास–केश–नख–वि. दांत पडलला; डोळे गेलेला इ०. [सं.] ०नास–न. शेंबडें नाक. [सं.] ०पत्र–न. १ झाडाचें गळलेलें पान. २ (ल.) फार वार्धक्यानें किंवा रोगानें निःशक्त झालेला माणूस; शिथिलावयवी पदार्थ. ३ (ल.) पदभ्रष्ट, अधिकारच्युत, सत्ताहीन माणूस. [सं.] ०पात्र–न. गलितपत्र अर्थ ३ पहा. ०वयस्क–वि. उतारवयाचा; म्हातारा. [सं.] –तेंद्रिय–वि. इंद्रियें किंवा ज्ञानेंद्रिय नष्ट झालेला. [सं.]

गलि(ली)म, गलिमाई—गनीम, गनिमाई पहा. 'मुलख सरंजामास वळन केली कायम गलिमाई।' –ऐपो ४३१.

गली—स्त्री. १ गल्ली पहा. २ गळ पहा. ३ खळी; खांच. 'आज एकादशवर्षपर्यंत। गरत गलींत पचला योगानाथ।' –नव १७.७४.

गलु(लो)तें—न. पाठीवर झालरीवजा कापड सोडलेलें वंदांचें (लहान मुलाच) टोपरें; एक प्रकारची कुंची.

गलू(लो)ल—स्त्री. खडे मारावयाची कमान; गोफण 'विनायकपंताचा गलोल।' –ऐपो २२२. 'केवल कुणी मदनाचे गलोले प्राणपक्षि विंधिती।' –प्रला २३६. –पु. आगीच्या ज्वाळांचा समूह. –स्त्रीन. लोंबता अवयव; अंग (बकरीच्या गलस्तनासारखा). [फा. घलूल; हिं. गुलेल] ०खडा–पु. गलूलीन मारावयाचा खडा.

गले(ल्ले)पट्टी–पट्टी—स्त्री. एक कर; सरकारी पागांकरितां मुधार धान्यावर बसविलेली पट्टी; धान्यमहसुलावरील कर. –मसाप २.१४८. 'गलेपट्टी दर खंडीस रुपये ४ प्रमाणें.' –मसाप २.१७८.

गलेफ—पु. १ गवसणी; पिशवी; अभ्रा; खाल (रजई, उशी, खुर्ची कोच, पुस्तक इ०ची). 'वर गलेफ हिरवा जरतार।' –होला १६०. २ पिराच्या कबरेवर घालण्याचें, झालर लावलेलें वस्त्र; प्रेताचें वस्त्र. 'तंटा सुरू झाल्यावर त्याच्यावरील गलेफ उचलून पहातात तों त्याखालीं फुलांचा ढीग!' –हिंदुमुसलमानांच्या ऐक्याचे प्रयत्न. [अर. घिलाफ्]

गलेलठ्ठ—वि. १ अवजड; फार मोठा; स्थूल (पोळ, बैल). २ लठ्ठंभारती; गांवढळ; अडाणी; दांडगा, घष्टपुष्ट पण अक्षरशत्रु (माणुस). [सं. गलि=बळकट पण आळशी बैल? +लठ्ठ]

गलेलोट—वि. (माण.) गळ्यापर्यंतच्या लोटल्या (फिरल्या) नं पुष्कळ अन्न मिळून लठ्ठ बनलेला. गलेलठ्ठ पहा.

गलोरा—पु. गालास घेतलेला चिमटा; गालोरा. (क्रि० घेणें; धरणें; उपटणें). [सं. गल=गाल]

गल्ल—स्त्री. गोटया, विटीदांडू इ० खेळांतील गल, खांच. गल पहा.

गल्ल—पु. १ गाल. 'ओले गल्ल प्राज्य प्रेमाश्रुभरें करुनिया डोले।' –मोभीष्म १०.९८. २ (गा.) व्याघ्रादि क्रूर पशूंच्या गळ्याभोंवतालचे केंस. [सं.] ०चूर्ण–न. गालास लावण्याची पूड. 'कमांडर इन चीफच्या तुऱ्यानेंव मडमांच्या गल्लचूर्णानें ... ख्रिस्ती धर्मास अपूर्व शोभा येऊन ...' –नि ३४७. ०शाल्प–पु. गालमुच्छ; गालमिशी. [सं.]

गल्लत—गलत पहा. 'म्हणुनी फिरून नानांनीं उलटी मारुनी केली गल्लत।' –ऐपो ३९५.

गल्ला—पु. १ धान्य; दाणागोटा; प्रत्येक प्रकारचें धान्य. २ धान्याचा सांठा (.मण, खंडी या प्रमाणांत). 'आम्हीं यंदा पन्नास खंडी गल्ला खरेदी करून ठेवला आहे.' ३ पीक; उत्पन्न.

पूर्वी शेतसारा किंवा त्याचा कांहीं भाग गल्ल्याच्या (धान्याच्या) स्वरूपांत भरीत असत. [अर. घल्ला=धान्य] ०खरीदी—स्त्री. गांवानें विकत घेतलेल्या सर्व धान्यावरील पट्टी, कर. ०वाढविणें—विक्री (वेळ झाल्यामुळें) बंद झाल्यानंतरची जादा विक्री करणें.

गल्ला—पु. १ व्यापारी, सराफ यांची पैसे ठेवण्याची पेटी किंवा लहानसा खळगा. 'गल्ल्यांत पैसे टाक.' २ पैसे ठेवण्याचें भांडें. 'गल्ला घासून आण.' ३ रोकड रक्कम; सांठलेले पैसे; रोजच्या विक्रीचे पैसे. ४ मजुरांस वाटावयाचा पैसा. [गल्ल, गल]

गल्ला—पु. घोड्याच्या पायाचा (सुंभावरचा) रोग. —अश्वप २.२७३.

गल्ली—स्त्री. बोळ; आळी; लहान रस्ता. 'अमंगळ गल्लीकुश्चळ।' —नव १६.१२०. [हिं. गली] ०कुचो—स्त्री. १ आळी, बोळ, विदी यांस व्यापक संज्ञा. २ आड गल्ली. 'त्याला शहरांतील गल्लीकुची माहीत नाहीं, पण मोठमोठे रस्ते सर्व ठाऊक आहेत.' [हिं. गल्ली+फा. कुचाह; तुल० सं. कुत्सित] ०कुचीचा—वि. लोकविख्यात नसलेला; गांवढळ; अडाणी; असभ्य; अधम; नीच; पाजी; अप्रसिद्ध; गैर अब्रूचा (मनुष्य, काम, गोष्ट, वस्तु). असल्या गल्लीकुचीच्या मनुष्यासंगतीं व्यवहार केला असतां त्यांत आपली फजीती होते.'

गल्ली—गल, गल्ल पहा.

गल्लेकरी—पु. भुसारी; वाणी; मोदी. [गल्ला+करी]

गॅल्व्हनोमीटर—न. (शाप.) रसायनजन्य (घर्षणजन्य नव्हे) चलविद्युत्च्या प्रवाहाचा जोर, किंवा तीव्रता मोजण्याचें यंत्र; चलविद्युन्मापक. [इं.]

गल्हाटणें—१ रोग वगैरेनीं अशक्त होणें. २ सावसावकारींत तोटा, बूड आल्यानें दारिद्र्य येणें. गलफटणें, गळहाटणें पहा.

गल्हाटा—पु. गळाठा; अस्ताव्यस्त समुदाय, अव्यवस्था इ० कारणानें झालेली दुर्दशा. गळहाटा पहा.

गव—स्त्री. १ पकड; चिमटा; अडकण (पक्ष्याच्या पंजाचो, नख–बोटें यांची); २ हाताची कव; वेंघ; मिठी; आलिंगन. 'हा खांब माझ्या गवेंत मावत नाहीं.' ३ ऐन वेळ; योग्य प्रसंग, काळ वेळ, संधि. 'कोणताहि उद्योग करणें तो गव पाहून करावा.' ४ फुरसत; अवसर; संधि; रिकामी किंवा सोईची वेळ. ५ पत; अब्रू; विश्वास (व्यापारांत). ६ ताकद; झटोका. [कव; तुल० का. गवि=व्यापणें, झांकणें]

गव—स्त्री. (कों.) १ गुप्तपणा. 'तयाहि साक्षित्वाची गंव। सांपडे कैंवी।' —सिसं. १.९४. २ मतलब.

गव—स्त्री. (व.) महत्त्व. 'काढून पेरलें जव तर ज्याची त्याला गव.' ०लावणें—क्रि. फायद्याची वस्तु सांपडणें; अदृश्य निधि सांपडणें.

ग(गं)व—पु. (गो.) गहूं.

गवई—पु. गायक; गाणारा; गवय्या. [हिं.]

गंवई—स्त्री. गांवई पहा. —चे लोक—पुअव. (काशी) खेडवळ, गांवढळ लोक.

गवख-खें—न. (प्र.) गवाक्ष. खिडकी; छिद्र; गुहा. 'जळतया गिरीच्या गवखा—। माजीं घापती पतंगाचिया झाका।' —ज्ञा ११.४२५. [सं. गवाक्ष; प्रा. गवक्ख; हिं. गवाख]

गवगव—स्त्री. आरडाओरड; गलबल; गडबड; कलकल. [ध्व.]

गवगवणें—क्रि. (गो.) क्षुधेनें व्याकुळ होणें.

गवगवा—पु. १ गवगव पहा. गडबड. 'असो ऐकोनि गवगवा। द्वारी आली शांभवा।' —कथा २.१०.९३. २ (ल.) बोभाटा; परिस्फोट; हाकाटी; डंका; प्रसिद्धि. (क्रि० होणें). 'या गोष्टीचा गवगवा करूं नका, सरकारांत समजलें तर दंड पडेल.'

गवग्वशी—वि. भरलेला. —बदलापूर ४०.

गवठ्या—पु. (छत्तीसगडी) पाटील; खेडेगांवांत राहणारा. ०महाजन—पु. (व.) (ल.) मठ्ठ; मूर्ख.

गवंड-डी—पुस्त्री. (कों.) गोवंड; डोंगरावर चरणाऱ्या गुरांचा रस्ता; गुरांच्या पायांनीं मळलेली वाट; नदीची दरड (रस्ता असलेली); जंगल किंवा टेकडीवरील चरण्याची जागा; (व.) दोन्ही बाजूंला कुंपणें असून मधून गेलेला गुरांचा रस्ता; पांदण [सं. गोवर्तनी ?]

गंवडा—पु. गव्हाचा भुस्सा. गव्हांडा पहा. [गंव=गहूं]

गवंडी-ड्या—पु. दगड, विटा, चुना, माती वगैरे साधनांनीं बांधकाम करणारा; घर बांधणारा; विटा रचणारा.

गवण—स्त्री. (गो.) गव्हाण; गोठ्यांतील गुरांना चारा टाकण्याची जागा; गोठ्याचा मध्यभाग.

गवणें—सक्रि. प्राप्त होणें; लाभणें; सांपडणें; आटोक्यांत येणें. 'ना गवे देखोनि गुप्रावो। इंद्र इच्छी मित्रभावो।' —मुमादि ६.१०१. [सं. ग्रह्; म. गव]

गवत—न. १ तृण; शष्प; याचे पुष्कळ प्रकार आहेत— पवनी, गोंडवळ, कुसळ, मारवेल, बरवेल, सुरी, कुंदा, काशा, काव्स, तिखाडी, करड, शिपी इ०. २ घांस; चारा; ज्या वनस्पतीच्या मुळ्या व पानें सर्व प्रकारचीं जनावरें खातात तें. [सं. गो+अत्त; प्रा. दे. गवत्त] (वाप्र.) गवत(ता)ळणें—अक्रि. (कों.) १ गवतानें आच्छादित होणें (नवीन केलेली पाळ, शेत, गवताची हुंडी). २ गवत किंवा रानझाडांनीं गुदमरणें, खुरटणें (पिकांची वाढ). म्ह० (व.) गवतीची गरव्हार उताणी चाले=एखाद्या जयानें किंवा क्वचितकाळीं झालेल्या धनलाभानें गर्विष्ठ बनून छाती काढून चालणाऱ्यास म्हणतात. सामाशब्द— ०कटाई—स्त्री. १

गवत कापण्यास परवानगी मिळण्याची पट्टी, कर. २ सरकारी पागांकरितां गवतखरेदीचा खर्च भागविण्यासाठीं बसविलेला कर. ३ गवत कापण्याची मजुरी. ४ (सामा.) गवतकापणी. ०काडी-स्त्री. सामान्यपणें गवत, चारा इ० ०कापी-वि. (निंदार्थी) लोणीकापी (तलवार, वस्तरा यांची धार बोथट असल्यास त्यास म्हणतात). ०काप्या-भडाणी न्हावी, शिपाई, कामकरी व त्याचें हत्यार किंवा शस्त्र [गवत+कापणें] ०चराई-स्त्री. कुरणांतील चरणावळ; चरण्याचें भाडें. गवतरी-स्त्री. (कों.) पेंढयाची एक काडी. -ताचा उंट-पु. गवत्या टोळ; नाकतोडा; याचे पंख सरळ असून हा काळोख्या रात्रीं झिंग झिंग करीत हिंडतो. -तारू-वि. गवती छपराचें. 'एक गवतारू खोप रहायातें।' -केक १५. -ताळ-वि. सपाटून गवत उत्पन्न होणारी (जमीन). विपुल गवत असलेली (जागा). -ती चहा-पु. पातीचा चहा. हा हिरवा व खरखरीत असुन याचें सुवासिक तेल काढतात. तापांत घाम येण्यासाठीं हा देतात. याची उंची १-१॥ हात. पाती कढींत घालतात. -ती जमीन-स्त्री. गायरान; गवताची जागा. -तुलें-न. (माण.) एक तृणधान्य. -त्या-वि. १ गवता-विषयीं. २ गवतकाप्या; भडाणी. -त्या गोमाजी-पु. (तिरस्कारार्थी-एक कल्पित विशेष नाम) भलत्यागलत्या माणूस. कोणी तरी अप्रसिद्ध, गल्लीकुचींतील माणूस; भलतासलता, बिन ओळखीचा, क्षुद्र, गफलती; गवतकाप्या मनुष्य; गवत्या.

गवंत-न. (गो.) टेबलाचा खण, कप्पा. [पोर्तु.]

गवंद-स्त्री. १ रानोमाळ उगवणारी एक वनस्पती; गवत. २ गर्दी; दाटी.

गवनसार-क्रिवि. सोईस्कर; किफायतशीर; गवसार. [गवणें+सार]

गवना-पु. (व. हिं.) गर्भाधान. 'गवन्याचा दिवस नेमला.'

गवय-पु. गवा; रानबैलाची एक जात. 'गवय, गेंडप, हस्ती, सूकर, रेडा, सरूप इ० जनावरांस अनूपवासी म्हणतात.' -अभप २.७. [सं. गो]

गवऱ्या-पु. गवई पहा. [गवई] म्ह० गवयाचें पोर रडलें तरी सुरावरच रडणार=(आनुवंशिक संस्काराची थोरवी वर्णन करितांना योजतात). परिचित गोष्ट सहज घडते.

गवर, गवरणी-स्त्री. (गो. व.) गौरी; गौर.

गंवर-री-गोंवरी पहा. (वाप्र.) गवऱ्या मसणांत जाणें-मृत्युकाल जवळ आलेला असणें.

गं(ग)वरणें-अक्रि. (व. तंजा.) गहिंवरणें; आठवण काढून रडणें. 'ती शोकानें गवरते.' [गहिंवर]

गवराई-गवर, गवरणी पहा.

गवरीचे केरा-पुअव. एक लहान वेल.

गवली-स्त्री. (खा.) तार ओढून काढण्याची सोनाराची पकड, चिमटा.

गवल्यो-स्त्रीअव. (कु.) गव्हले पहा.

गं(ग)वशा-वि. १ फुकट सांपडलेला; उचललेला; खर्च किंवा प्रयत्नावांचून मिळालेलें. 'ही घोडी मी विकत घेतलेली नाहीं, गंवशी आहे.' २ ठेवलेला (लग्नाशिवाय राखलेला पुरुष किंवा स्त्री); जार; रखेली. ३ मिळालेला; हातीं आलेला (पोरका, निवाऱ्या पोर). [गवसणें]

गवस-पु. १ (क.) शोध; तपास; ठाव; चौकशी. (क्रि० लागणें; लावणें). २ संधि. 'आला दिवस किती करूं नवस गवसेना गवस।' -प्रला २०४. [सं. गवेषण] ०गाढव-पु. टोणपा; मूर्ख माणूस.

गवसणी-नी-स्त्री. १ खोळ; अस्तर; वेष्टण; आच्छादन; झांकणी; आच्छादनाची पिशवी (तरवार, ढाल, तबला, सतार, पालखी इ०ची). 'जयांचें चित्त गवसणी। व्यापका मज।' -ज्ञा ९. १९३. 'तैसी कोदंडाची गवसणी।' -राधि २५.१११. २ व्याप्ति; समावेश. [म. गवसणें; का. गवसणिगे=झांकण, खोळ इ०] ०करणें-(राज्यास) आपल्या आवरशक्तींत ठेवणें. ०घालणें-झांकण घालणें. 'वाळितु आला लोहाची गवसनी।'.-शिशु ९७९.

गवसणी-गंवसणीची पोळी-स्त्री. (कों.) उकडपुरणाची केलेली कणकेची पोळी; तांदुळाची उकड पुरणासारखी भरून केलेली कणकेची पोळी; ही मांबरसाबरोबर खातात.

गवसणें-अक्रि. १ सांपडणें; उचललें जाणें; आढळणें. 'इच्छी आलिंगाया कर्णातें अन्य कांत गवसेना।' -मोकर्ण ७. ६. २ मनांत येण्याजोगें, धरण्याजोगें असणें; एखाद्याच्या कचाटींत सांपडणें, हातीं लागणें. 'गवसलाच असा खग भासला' -र २१. -उक्रि. १ शोधणें; धुंडाळणें. २ गोळा करणें; गुंडाळणें; आंवरणें; एकत्र करणें (एखाद्या वस्तूंचे सर्व भाग). [सं. गवेषण; प्रा. गवेसण]

गवसणें-उक्रि. १ आच्छादन करणें; कवटाळणें. 'कीं सख्यारागें गवसलें। -भर २१. २ आश्रयाखालीं आणणें. 'आतां याचेनि बळें गवसलें। हें तुम्ही जैसे पन्नासिले।' -ज्ञा १.११६. ३ व्यापणें. 'कांतेचें मुख रम्य जें गवशिलें कोपाश्रु बिंदूत्करें।' वैराग्यशतक श्लो. ९३. [गवसणी]

गवसविणें-उक्रि. म्यानाबाहेर काढणें; गवसणींतून काढणें, २ (ल.) सरसावून घेणें. 'ऐसे बोलोनि पापमती। खड्ग गवसवूनि आपुलें हातीं।' -ह ३५.३२. [गवसणी]

गवसार-क्रिवि. १ (वेळेच्या दृष्टीनें) फायदेशीरपणें; सरिफेवार. गव पहा. 'जो बाजारांत नेहमीं बसतो त्याला पदार्थ गवसार मिळतात.' २ (सामा.) नफ्यानें; फायदेशीर. [गव+सार प्रत्यय]

गवळ—पु. (गो.) दुपाखी घर; मांगर. [गोंवळ]

गवळट—पु. (तिरस्कारार्थी) गवळी.

गवळण—स्त्री. गवळी (पुरुष) याची स्त्री; गवळ्याचा धंदा करणारी स्त्री; गवळीण. 'गवळण करिते न्हाणंघुणं । आजीं बाजारासी जाणं ।' [सं. गोपालिनी; प्रा. गोवालिणी]

गवळण— १ कोष्टी पक्षी; हा धान्य खातो. २ कोळी किड्या सारखा एक किडा. [का. गवुलि=पाल]

गवळणकालो—पु. (गो.) कलावंतिणी देवळांत श्रीकृष्ण चरित्राचें नाटक करून दाखवितात तें.

गवळदा—पु. (कु.) शेतांतील देवांस दाखविलेला नैवेद्य.

गवळदेव—पु. (कु.) गुरें व गुराखी यांची संरक्षक देवता

गवळवाडा—पु. गांवांतील गवळी वस्तीचा भाग; गवळी आळी.

गवळहाट—पु. गवळयाच्या वस्तीचा भाग; गवळवाडा पहा.

गवळा—वि. पांढरे ठिपके अंगावर असणारा (बैल). गव्हळा पहा.

गवळी—पु. १ गुराखी, खिल्लारी यांची एक जात व तींतील व्यक्ति. हे गायी, म्हशी पाळून दूधदुभत्याचा धंदा करतात. 'सहसा व्रजांत गाठुनि बहु ताडुनि करूनि बद्ध-भुज गवळी ।' —मोविराट ३.२. २ (गो.) गांवठी; साधासोळा माणूस. [सं. गोपालिन्; प्रा. गोवालि; हिं. गोवाल]

गवळीण—स्त्री. गवळण पहा.

गवळे—पुअव. दैवज्ञ ब्राह्मणांतील मुंज झालेलीं लहान मुलें. —बदलापूर २२८.

गवा—पु. रानटी बैल; रानरेडा; याचें कपाळ रुंद, अवयव लांब व भरदार, डौलदार वशिंड, बांकदार व आखुड शिंगें व सशक्त स्नायू असतात. याच्या शिंगाच्या नक्षीदार वस्तू होतात. याच्या शिंगाचें शंकराच्या पूजेस अभिषेकपात्र करतात. हें जनावर म्हैसूर व मध्यप्रांतांत आढळतें. [सं. गवय]

गवा—पु. ठसा, शिक्का किंवा छाप याला शाई लावण्याचा कापडी चेंडू, बोळा. [फा. गो-ए=चेंडू]

गवाई—स्त्री. गांवई पहा.

गवाण—पु. (माण.) झरोका; सवाण; म्हणें.

गवाणी—स्त्री. (कु.) गाताडी; चाऱ्याची जागा. व्हाण पहा.

गवांद—स्त्री. (खा.) भागी; भागीदारी. **गवांद्या**-वि. (खा.) भागीदार; वाटेदार; सोबती; मित्र. 'काल राते माझा वांधाची मन् रुपा सोनाराची मोठी लढाई झाल्ती.'

गवादी—स्त्री. गव्याचें शिंग. याच्या टोंकास गायमुख बसवून त्यांतून शंकरावर अभिषेक करतात. [गवा]

गवादी, गवांदी—स्त्री. १ जमखन. 'कृष्णउध्दव संवादीं । होईल परब्रह्म गवादी ।' —एमा ५.५६७. 'जयानें घातली मुक्तीची गवांदी ।' —तुगा. ५४२. २ मेळवण. 'निंदास्तुतीची होय गवादी ।' —भाए १८५.

गवान—पु. (गो.) सरळ व सुरेख केंस.

गवाय—स्त्री. (गो.) साक्ष. —पु. साक्षीदार. 'नसती गवाय पंचवाडे.' [फा. गवाह्]

गवार-री—स्त्री. गवारीची भाजी; वांवच्या; या झाडाच्या शेंगांची भाजी करतात त्या वाळल्या म्हणजे आंतील दाणे जनावरांस घालतात. या भाजीच्या ४ जाती आहेत. गोवारी पहा. [प्रा. गवर]

गंवार—वि. गांवढळ; खेडवळ; मूर्ख. गव्हार पहा. [प्रा. गवार=खेडवळ; हिं. गंवार; तुल० फा. गवार=जिप्सी जात]

गवालंभन—न. मधुपर्काच्या किंवा आतिथ्याच्या वेळचा एक विधि. प्राचीन काळीं यावेळीं गाय मारीत असत, आतां त्यापेवजीं गोत्सर्ग करतात. 'यज्ञदान गवालंभन ।' —गुच १२. ९४.

गवांव(वि)णें—सक्रि. गमावणें. 'तैसें नरदेह पावोनि गवाविलें ।' —स्वादि ६.४.६८.

गवासणें—क्रि. (कों.) सांपडणें; गवसणें पहा.

गवाळा—पु. पोथ्यापत्रांचा गळाठा; गबाळ; गाबाळ पहा.

गवाळी—स्त्री. (व.) भिंत व वळचण यामधील मोकळी जागा.

गवाळें—न. १ सोवळें, उपकरणी, देव ठेवण्याचें लोंकरीचें वस्त्र किंवा पिशवी; वासन. 'माळा गवाळीं आसनें ।' —दा २.७. ८२. चंबूगवाळें असाहि शब्द येतो. २ (गो.) बोचकें; सामानसुमान. ०आटोपणें—१ (ल.) पळ काढणें; निसटून जाणें. २ कामावरून काढला जाणें; स्थानभ्रष्ट होणें. ३ मरणें. ०चवाळें—न. (व्यापक रीतीनें) सामानसुमान; चीजवस्तु; बोचकें. —ळ्यांत घालणें, टाकणें—ताब्यांत घेणें; थैलींत टाकणें; मुठींत ठेवणें.

गवाळ्या—वि. १ गवाळें नेणारा. २ ज्याचेपाशीं गवाळें आहे तो.

गवाक्ष—पुन. १ वारा व प्रकाश येण्यासाठीं घरास ठेवलेलें भोंक; लहान खिडकी; जंगी; धारें; झरोका; सारें. 'मग मोहार्णव-गवाक्षें । रिघोनि ठेला ।' २ बैलासारखे डोळे असणारा एक माकड. ३ (ल.) गव्याचें शिंग. 'गवाक्ष नव्हे हाड ।' —तुगा ३४२. [सं.] ०जाल-पु. जाळीदार खिडकी; जाळी.

गवी—स्त्री. १ लोहाराचा चिमटा; सांडस इ०; गावी पहा. २ (कैकाडी) दरोडा घालण्याची कुऱ्हाड व कंगटी (घरफोडीचें एक हत्यार); दरोडा घालण्यापूर्वी यांची पूजा करतात. –गुजा ४७.

गवी—स्त्री. सरकारी कामदारांनीं केलेली जमाबंदी किंवा सोडलेले हुकूम मान्य न करणाऱ्या गांवकऱ्यांची सूट.

गवी—स्त्री. गव; हातांची कव; पकड; खेंव; क्षेप. 'समय पाहून त्वरित धाऊन घेऊनया गवी गवून स्वघतु घेऊन जाई हो।' –होला ३३. 'त्यांच्या गवींत एखादें भोंवसर भक्ष्य सांपडण्यापूर्वीच...' –नि ३२३. [गव]

गवी—स्त्री. १ गुहा. 'मग चंद्रगिरीगवींत हरषत।' –दावि १०१. २ (माण.) आंतून पोकळ असलेली धान्याची गरी, उडवी. [का.]

गवेची—स्त्री. खड्डा.

गवेडा—पु. शिताफळीसारखें एक रानटी झुडूप.

गवेषण—नस्त्री. गवसणी; शोध; तपास; चौकशी; तलास. 'ते तुमतें न देखोन। करितील वो गवेषण।' –रास १.५४९. [सं.]

गव्य—वि. गाईसंबंधीं; गाईपासुन झालेलें (दूध, दहीं, तूप इ०). 'पंचगव्य' –न. गोरस. [सं.]

गव्हर—वि. गांवढळ; अडाणी; गंवार पहा.

गव्हर—स्त्री. १ गुहा; कंदरा; गुंफा; 'जैसा सिंह उफाळला हिमगिरीच्या गव्हरापासुनी।' –आसी ६३. २ (ल.) हृद्गत; अर्थ; अभिप्राय; अंतरंग. 'वेदाचें गव्हर न कळे पाठकां। अधिकार लोकां नाहीं येरा।' –तुगा २५१४. [सं.]

गव्हर-रू—पु. गहिवर. 'जो हें दुःखाचा पूरू। तों सांगितां गव्हरू। सावरेना॥' –शिशु १०३.

गव्हरणें—अक्रि. विवरण करणें; गूढार्थ सांगणें. 'पंचमी गव्हरिलें। योगतत्त्व।' –ज्ञा १०.२५.

गव्हरनर—पु. १ प्रांताधिपति; इलाख्याचा अधिकारी; सरसुभेदार. २ (यंत्र.) नियंत्रक; वाफेचा दाब नियमित ठेवणारें यंत्र. [इं.] ०जनरल-पु. देशाचा मुख्य अधिकारी; हा सर्व गव्हरनरांवर मुख्य असतो. [इं.]

गव्हला—पु. एक सुगंधित द्रव्य; प्रियंगु; याचें झाड लहान असतें. याचा सुवासिक तेलें, उटणें, उदबत्ती वगैरेकडे उपयोग करतात. हा तुरट, शीतल व वांती, दाह, पित्त यांचा नाशक आहे. [सं. गंधफला; गु. घउला]

गव्हला—१ बोटवा; दुधांत भिजविलेल्या गव्हाच्या पिठाची किंवा सपिठाची दोन बोटांत वळून केलेली लांबट वळी (याची खीर करतात). अनेकवचनी गव्हले. २ गव्हाच्या रुचीचें एक फळ. [गहूं]

गव्ह(व्हा)ळा, गव्हाळ्या—वि. १ गव्हाच्या रंगाचा. २ गव्हासारखा ठिपके असलेला (साप, गुरूं). 'वय नूतन हातीं निऱ्या चालणें चपळ जशी नागीण गव्हळी।' –होला ८७. ३ गहूं पिकण्यास योग्य (शेतजमीन). ४ गदरलेलें; पक्व दशेस आलेलें; पिवळें जर्द (फळ). [सं. गोधूम; म. गहूं]

गव्हा, गव्हाई—स्त्री. (व.) साक्ष; साक्षीदार. गवाय पहा. 'तुमची गव्हा दस्तऐवजांत टाकतों.' [फा. गवाह्]

गव्हाची माळ—स्त्री. (तंजा.) स्त्रियांच्या गळ्यांतील गव्हासारख्या आकाराच्या मण्यांची माळ; एक अलंकार.

गव्हांडा—पु. (व.) गव्हाचें कूट, कुटार. गंवडा पहा. 'बैल गव्हांडा खात नाहींत.' [गहूं]

गव्हाण-णी—स्त्री. १ गताडी; गुरांना चारा घालण्यासाठीं केलेली जागा; २ (व.) गोठ्यांत गुरें उभीं राहण्याची जागा व भिंत यांच्या दरम्यान घातलेलें आडवें लांकूड, किंवा तुराठ्यांचें कूड; यामुळें वैरण गुरांच्या पायांखालीं येत नाहीं. [सं. गवादनी]

गव्हान—न. आश्रयस्थान. 'वायो वरुणाचीं गव्ह नें मोडिली।' –शिशु १६१. 'हिंडतां गव्हानें गा शिणलों येरझारी।' –तुगा ३४९.

गव्हार-रू—मूर्ख; गंवार पहा. 'गव्हारु निद्रासुखें। घर जळत असे तें न देखे।' –ज्ञा १३.७४१. 'चतुराला देहे हजर, गव्हारां अयोग्य पदर पसरावे।' –प्रला १६२.

गव्हारी—पु. ठाकूर लोकांत नवरा मुलगा लग्नमंडपांत शिरण्यापूर्वी हातांत काठी धरून उभे राहणारे दोन मुलगे. –बदलापूर १४८.

गव्हाळ-ळी—वि. १ गहूं पिकण्यासारखी (जमीन) गव्हळा अर्थ ३ पहा. २ गव्हळा अर्थ २ पहा. 'गव्हाळे तैसेचि शंखपाळ। विषधर सारखेचि व्याळ।' –गीता १.३६९.

गव्ह्या—वि. गव्हाच्या पोळीचा पाहुणचार करण्यास योग्य (पाहुणा); याच्या उलट पिठ्या.

गॅस—पु. पदार्थाची घन, द्रव या विरहित एक वायुरूप अवस्था; वायुरूपी पदार्थ. याचें एकाएकीं द्रवीभवन होत नाहीं. [इं.] –गॅसचा दिवा-पु. किटसन दिवा; तेलाच्या धुरावर जळणारा मोठ्या प्रकारचा दिवा.

गस्त—स्त्री. रात्रीं संरक्षणार्थ काढलेली फेरी; रखवाली; जागल; रौंद; रोण; पहारा. 'देती गस्तीवर गस्ती।' –ऐपो १६९. २ जागल करीत फिरणें; पहारा करणें. ३ जागल करणारे शिपाई किंवा पाहारेकरी. 'फिरे काळ गस्ती।' –दावि २१६. –न. १ (कों.) दोन खांब किंवा तुळवटें यांतील जागा; खण; सोपा. 'या गस्तापेक्षां त्या गस्ताची रुंदी अधिक आहे.' २ गांवांतील एका भागाची व्याप्ति; पेठ; वाडें. [फा. गश्त् (बाप्र.)

०येणें–(व.) मोंवळ, चक्कर, घेरी येणें. सामाशब्द– ०करी–पु. गस्त घालणारा शिपाई; रोणकरी. गस्तंगर–गिर्दी–स्त्री. फेरी; व्यापाऱ्याची फेरी; उत्पन्न पाहून दरदाम इ० समजून घेण्याकरितां देशावरी किंवा बाजारांत घातलेली फेरी; व्यापार पाहण्यासाठीं फिरती. [फा.] गस्तंगीर–पु. गस्तंगर करणारा; फिरता व्यापारी.

गहं—पु. (गो.) गहूं.

गहजप–ब—पु. गजब पहा.

गहजर—गजर पहा.

गहजरी—स्त्री. जोराचा तडाखा; महत्संकट; जीवावरची पीडा. गजब शब्दाबद्दलहि योजतात. (क्रि० गुदरणें; होणें).

गहदम—क्रिवि. वेळोवेळीं; एकसारखा; सतत. –शर. [फा. गहे=कोणतीहि वेळ+दम ?]

गहन—न. १ संकट. 'मा पडिलिया गहन कवण तयाचें।' –ज्ञा ८.६३. २ अरण्य. 'ग्रीष्मीं गहनामध्यें वायूनें दहन जेविं पेठविला।' –मोकर्ण १२.१५. –वि. १ विकट मार्गाचा, वाटेचा; जाण्यास, पोंचण्यास अवघड; दुर्गम (नदी, रस्ता, अरण्य, डोंगर). २ दुर्ज्ञेय; जाणण्यास अवघड; समजण्यास कठिण (शास्त्र, ग्रंथ, काव्य). 'त्यांचा अर्थ न कळे गहन। अज्ञान जनां कलियुगीं।' –भवि २.१. ३ गाढा; जाडा. '(जोतीराव) हे कवि आहेत, इतिहासज्ञ आहेत, मोठे गहन भाषापंडित आहेत.' –नि ४५८. ४ दुर्घट; दुष्कर. 'तें याग अथवा दानें। तपादिकें गहनें।' –ज्ञा १७.४०६. ५ थोर; श्रेष्ठ. 'परमगहन अति सुशील, सत्य उपाय, सत्य अंतरीं। सूर्य वंशीचा राव जसा हरिश्चंद्र अयोध्यापुरीं।' –ऐपो ३१९. [सं.] ०गति–वि. गूढ; अगम्य; खोल; गुप्त मार्गाचें. 'ईश्वरी कर्तृत्व गहनगति आहे.' गूढ व्यवहार, रस्ता, मार्ग; अगाध लीला. म्ह० कर्मणो गहना गतिः (गो.) गहनो कर्मणो गती, कोंव्यान गिल्लो हत्ती=गहन कर्मगतीनें विपरीत गोष्ट होणें. ०बुद्धि–वि. खोल, गाढ बुद्धीचा, कल्पनेचा. [सं.]

गह(हि)ना, गहनागाठा—पु. १ किडुकमिडुक; दागीने; अलंकार (व्यापक अर्थी.) २ (सामा.) दागिना; अलंकार. 'खुशालिनें घातला ग अंगावर फार गहिना।' –प्रला १४३. [हिं. गहना]

गहाण, गहाणवट, गहाणखत, गहाणपत्र, गहाणलहाण, गहाळ, गहाळणें—गाहा मध्यें पहा.

गहि–ही—स्त्री. १ गई पहा. २ गईच्या समीपचा प्रदेश. ३ सोनाराचें एक आऊत.

गहिगट—न. कुसुंब्याचा खालीं उरलेला गाळ, रेंदा; गरगट. ०काढणें–जबर मार देणें; भीतीनें लेंड्या गाळावयास लावणें; गांड फाडणें. ०जमणें–परस्परांशीं एकमेकांची दृढ मैत्री जमणें.

गहि(ही)न—वि. गरीब; दीन; सात्त्विक; थंड; धिम्मा; शांत; सौम्य; सालस; क्षमाशील (माणस). –शाळीको [सं. गहन]

गहिरा—वि. १ गडद; दाट; पक्का; जबर; चांगला खुललेला (रंग). २ खोल; दाट; निबिड; गाढ (पाणी, पीक, जंगल, छाया, झोंप). ३ गर्द रंगानें रंगविलेलें (वस्त्र). ४ मोठा; उंच; कडाक्याचा (आवाज, स्वर). 'गाढ गर्जती गहिरावचनीं।' –मारा बाल ७.५५. [सं. गभीर; प्रा. गहिर; हिं. गहरा] –री नजर–स्त्री. जिवांत भरणारी, हृदयास चटका लावणारी नजर, दृष्टि; वांकडी नजर.

ग(गं)हिर—वि. उच्च; गंभीर; गहिरा पहा. 'परी तो महाघोषु थोर। गर्जतु असे गंहिर।' –ज्ञा १.१४४. [गहिरा]

गहिला, (व.) गहिल दा, गहिरादा—वि. वेडा; गैरशिस्त; अज्ञानी; मूढ; अडाणी. [सं. ग्रहिल; प्रा. गहिल=पछाडलेला, पागल]

गहिंवर—पु. प्रेम, शोक–दुःखादि विकारांच्या अतिरेकानें रडें येण्यापूर्वी कंठ दाटून येण्याची अवस्था; कंठ दाटणें; हुंदका; मनोविकारांचा उमाळा. 'मग अत्यंत उद्बेगला। न धरत गहिंवरु आला।' –ज्ञा १.२६९. 'मेल्याला फार वर्षे झालीं तरी आईचें नांव घेतलें कीं त्याला गहिंवर येतो.' [सं. गव्हर]

गहिंवरणें—अक्रि. गहिंवर येणें; कंठ दाटून येणें; सद्गदित होणें (आनंद, दुःखादिकांमुळें). 'पडुनि गळां गहिंवरल्या सीतेच्या कन्यका तशा गमल्या।' –मोरा १.४६१. 'दशरथ गहिंवरला हृदयीं।' गहिंवरविणें–गहिंवर आणणें. 'ब्रह्मासहि गहिंवरवी महिवर वीरेंद्र–पांडुची भार्या।' –मोउद्योग ७.४४. गहिंवरी–वि. रडें आणणारें. 'गाई करून गहींवरी कवन।' –प्रला ११.

गहिंस—वि. १ जड; भारी. 'जें हलुवट ना गहिंस। जें चिवळ ना सपोस।' –एभा ३.६७९. २ प्रचंड. 'प्रळयकाळीं अति गहिंसु। अगाध उथळे जळोल्हासु।' –एभा ३.१७४. ०पणा–न. मूर्खपण. 'अगा मरे हा बोल्ल न साहती। आणि मेलिया तरी रडती। परि असतें जात न गणिती। गहिंसपणें।' –ज्ञा ९.५१३. [सं. गरिष्ठ]

गहिसर–रा—गइसरा पहा.

गहुला–ळा—गव्हला पहा.

गहू—पु. गवा (पशु) पहा.

गहूं—पु. एक धान्य; याच्या जाती–काठ्या, खपली, जोड, पोटण्या, बक्षी, सोनसळ, शेत, जोंधारी, तांबडा, पांढरा, पिवळा, पाण, दाऊदखानी, कवड्या, पिंची, सरबती इ० हा फार पौष्टिक

आहे. याचें झाड अडीच ते चार फूट उंचीचें असून एका बुड-ख्यापासून अनेक फरगडे फुटून प्रत्येकास शेवटीं वीत–दीडवीत लांब लोंबी येते व तींत दाणा असतो. कोंवळया लोंब्यांचा हुरडा भाजतात. त्यास ओंब्या म्हणतात. [सं. गोधूम, प्रा. गहूम; पं. घेऊं; हिं. घेऊं, गोहूं; गु. घऊं; पोर्तुगि. गीर, गील; फ्रेंजि. गीव] (वाप्र.) गव्हाची कणीक करणें–श्रम कमी करण्याच्या प्रयत्नांत श्रमाची वृद्धि करणें. (कुणब्यानें उलटून फसविल्याची वेताळाची एक जुनी कथा आहे तिजवरून). म्ह० १ गव्हासरसे (बरोबर) किडे रगडले जातात=श्रीमंत माणूस विपत्तींत पडला म्हणजे त्या-बरोबर गरिबावरहि संकट कोसळतें. २ एक गहू प्रकार बहू. ३ कुण-ब्याची बेटी गव्हाची रोटी मळल्यानें तिला चव येते. ०गिळया–वि. मुक्तस्तंभ; मूगगिळया.

गह्या—पु. (कों.) वाऱ्यानें फुटलेली समुद्राची मोठी लाट. ‘ समुद्रावर मोठमोठ्या गह्या भरतीच्या वेळीं येतात. [सं. ग्रह्; प्रा. दे. गहिम=मोडलेली ?]

गह्वर—स्त्री. दरी; गुहा. गव्हर पहा. [सं.]

गळ—पु. १ मासे धरण्याचा लोखंडी आंकडा; गरी. ‘ परी तयामाजीं गळु आहे। जो प्राणातें घेऊनि जाये।’ –ज्ञा ३.२१४. २ विहिरींत पडलेली वस्तु वर काढण्यासाठीं एका लोखंडी कडीला ५–६ आंकडे (हूक) अडकविलेले असतात ती कडी. ३ नवस फेडण्याच्या बगाडाचा आंकडा. हा वाघ्या, मुरळी किंवा नवस फेडणारा हे आपल्या पाठींत अडकवून घेतात. ‘केले गळाचे नवस।’ –दा २.६.२९. ४ फांशीचा फांस; आंकडा. [सं. गल= दोरी; प्रा. गल=मासे पकडण्याचा आंकडा] (वाप्र.) ०काढणें– (चांभारी) जोड्याच्या सगळेचे तुकडे करणें. ०घालणें–१ मीड घालणें; अत्याग्रह करणें. २ जबरदस्ती करणें; बलात्कार करणें. ०घेणें–ओळकंबणें. ०टाकून पहाणें–उद्योग, प्रयत्न करणें; ठाव घेणें. गळीं देणें–१ फांशीं देणें (माणसास). २ (ल.) मोठ्या संकटांत, क्लेशांत घालणें. गळीं लागणें– १ कोंडमारा होणें; फांस लागणें (दाव्याच्या आवळण्यानें वांसरास). २ (ल.) यातनेंत पडणें, गुंतणें; फासांत अडकणें (अपेक्षा, आशा, लालूच इ०च्या); ताणण्याच्या आंकडींत असणें. ३ न झेंपेल इतक्या मोठ्यानें ओरडण्यानें दुरवस्था पावणें. सामाशब्द– ०खंड–पु. गळाच्या ज्या भागास आमिष लावतात तो भाग. ‘ जैसा गळ-खंडाचिये भेदीं। न धके मीन आपण।’ –कथा ४.१५.४०.

गळ—न. (राजा.) दमेकऱ्याची धाप; कण्हणें; कुंथणें; दमा.

गळ—स्त्री. गळती; स्राव; पाझर; सतत प्रवाह (दुखऱ्या डोळ्यांतील पाण्याचा, क्षतांतील पुवाचा); पडझड; गळती (जोराच्या वावळानें फळें किंवा मोहोर यांची), [सं. गल्]

गळ—स्त्री. गोट्या खेळण्याची गली, खांच. गल पहा. [सं. गर्ता; का. अगलु]

गळ—पु. (ना.) शिमग्याच्या दुसऱ्या दिवशीं भरणारी जत्रा, उत्सव.

गळ—गळा; गल पहा. [सं. गल] सामाशब्द– ०खुटी–स्त्री. (व.) नाठाळ पशूच्याएका पायास व गळ्यास बांधावयाची दोरी. ०खोड्याची टांग–स्त्री. (कुस्ती) खप्याची टांग पहा. ०गट बांधणें– (माण.) अंगावरून धोतर लपेटून बांधून गळ्या-मागें गांठ देणें. ०गंड–न गंडमाळा; गळ्याच्या मांसग्रंथींची वाढ (आवाळूं, वाळूक इ०. [सं. गलगंड] ०गुं(गूं)ड–नस्त्री. १ गाय, बैल यांची मानेखालची पोळी. २ अजागलस्तन. ३ गळ्या-खालची गांठ; गलांड. ०गोंटी–स्त्री. गळगुंड अर्थ १ पहा. ०ग्रह–पु. गलग्रह पहा. १ मानगुटी धरणारा पुरुष; डोईजड माणूस. ‘तो घरांत गळग्रहच होऊन बसला आहे.’ २ (ल.) फार त्रास देणारा; विनवणी किंवा बळजबरी करून पाठ पुरविणारा माणूस. जिगजिग लावणारा भिकारी; तगादेदार; धरणेकरी; वेठीस धरून कामें करून घेणारा. ‘तो गळग्रह अगदीं दारांतच धरणं धरून बसला.’ ३ (नियमितपणाच्या अभावीं, अविश्वासानें) थांबवि-णारा, अडथळा आणणारा, हरकत किंवा प्रतिबंध करणारा, खोळंबविणारा माणूस. ४ लोढणें; खोडा; प्रतिबंध; फांस. ५ आग्रह; जबरी; बलात्कार. ‘तुम्ही भोजनास येण्याविषयीं मला गळग्रह घालतां परंतु मला फावणार नाहीं.’ ६ गळ्यास येणारी सूज; गळा धरणें. ७ एक प्रकारचा चिमटा (तापलेलीं भांडीं उतरविण्याचा). ८ (ज्यो.) एक दुष्ट ग्रह. सामाशब्द– [सं. गलग्रह] ०घांटी–स्त्री. १ गळ्यापुढचें हाड; घांटी; मणका; घसा; गळा (यांत श्वासनलिका व अन्नमार्ग यांचा समावेश होतो). २ बैलाच्या गळ्यांतील घंटा. ०चंडी–चौंडी–स्त्री. १ मान. (क्रि० धरणें). २ गचांडी; अर्धचंद्र (क्रि० देणें). ०चढाव–पुन. फांशी. ‘ अपाजीराम यास गळचढाव केलें.’ –ख ३९६९. ०चिपी–स्त्री. १ मानगुटी धरणें, दावणें. गळा. ‘ त्याची गळचिपी आवळूं नको, कदाचित प्राण जाईल.’ २ (ल.) खोटी; तहकुबी; आशेंत लोंबकळत ठेवणें. ३ पिच्छा; अति आग्रह; तगादा; खणपटी; पाठ-पुरावा. (क्रि० धरणें; आंवळणें; करणें; लावणें). [गळा+चेपणें] ०चुबा–पु. (बडोदें) बायकांच्या चिंचपेटीप्रमाणें पुरुषाच्या गळ्यां-तील एक अलंकार. –जनि, शेवटची यादी ३. ०चुटी–चुट्या–चेट्या–चोट्या–स्त्रीअव. गळघांटीची सूज; (इं.) टॉन्सील. (क्रि० बसणें; येणें; फुगणें; होणें). २ (निंदार्थी किंवा सूचकतेनें) श्वास किंवा अन्ननलिका. (क्रि० मरणें; धरणें; चेपणें; फोडणें). ‘ निंबाला निंबोण्या आल्या व कावळ्यांच्या गळचुट्या धरल्या.’ ३ (एव.) अजागलस्तन. ४ (कु.) बैलाच्या मानेखालची पोळी.

०चुटी मोकळी होणें–गळचुटी ओसरणें, नाहींशी होणें. ०चेपी–स्त्री. १ गळचिपी पहा. २ दडपणें; नजुमानणें; फेटाळणी. 'सरकार लोकांच्या हक्कांची गळचेपी करतें.' –के २७.५.३०. –वि. (माण.) गळयाला दोन भोंवरे असलेला. हें अशुभचिन्ह समजतात. ०जोट–ड–स्त्री. जीवश्चकंठश्च मैत्री. 'बाह्यइंद्रियांची चडफड। शमेंसि करावा गळजोड।' –एभा २५.५४. ०तंतु–पु. गळसरी; जानवें. 'गळतंतुवत भजन हो।' –दावि १७७. ०द(ध)ट–वि. १ कोडगा; २ छांदिष्ट; बेफाम व गाफिल [गळा+दाट] ०दंड–पु. गळयांतील सांखळी, हार. 'रिते कुंजर गळदंडीं।' –एरुस्व ७.५६. ०पट्टा–पु. चारसहा बोटें रुंद व तीन हात लांब विणलेलें, गळयाभोंवतीं बांधावयाचें लोंकरीचें वस्त्र. [गळा+पट्टा] ०पट्टी–स्त्री १ (इं) कॉलर. 'ज्या बहाद्दरानीं इंग्रजी पाठलून... इंग्रजी गळपट्टी वगैरे सुधारणेची सामग्री आपलीशी करून टाकली...' –नि ९१३. पपत्रे ७८. २ (कुस्ती) जोडीवाल्याच्या गालफडाच्या खालून आपल्या हाताच्या पोटरीनें जोडीदाराच्या गळयावर पट्टी बांधून (दाब देऊन) त्याला चीत करणें. ०पातें–न. (व.) मोटेचें जूं. 'मोटेचें गळपातें घे व वाढ्याकडे दुरुस्त करण्यास घेऊन जा.' [गळा+पातें] ०पेंडें–ढें–न. खुंट्यास बांधलेल्या जनावराच्या दाव्यास जोडलेला गळबंद (हा चामड्याचाहि असतो). ०फाशा–वि. हट्टी; अत्याग्रही (भिकारी). ०फांस–पु. १ सरफांस; गळयाला घातलेला फांस; फांशीं देण्याचा फांस. २ जीव जावयाजोगा दोरीचा वेढा (गुरें इ०च्या गळयास) (क्रि० देणें; घालणें). ०फांस घेणें–स्वतःच्या मानेस फांस लावून लोंबकळणें; मरणें; जीव देणें; आत्महत्या करणें. ०फास देणें–दुसऱ्याच्या गळयास फांस लावणें; मारणें. ०फांसणें–अक्रि. (काव्यांत) गळयास फांस लावणें, लागणें. ०बंद–पु. १ खोगिराचा पुढील बंद. २ दोर (गुराला दावणीला बांधावयाचा). गळपेंडें पहा. ३ गळयाभोंवतीं विशिष्ट तऱ्हेनें बांधावयाची पट्टी; नेकटाय (इं.) 'मोजे, बूट, गळबंद इत्यादिकासंबंधींहि विशिष्ट पद्धत ठरली असल्यानें...' –सासं २.२१२. ०घट–घंड–चणा–चणी–वि.क्रिवि. गळयापर्यंत भरलेलें; कांठोकांठ भरलेलें (भांडें); तोंडोंतोंड; भरपूर; तुडुंब. 'दुधाचें भांडें एक शेरानेंच गळवट भरलें मग त्यांत दुसरा शेर कसा मावेल?' 'गळवंड निठवें तांदूळ घे.' ०वटी–वडशी–स्त्री. मानेखालची पोळी. गळगोटी पहा. ०श्चकंठश्च–स्यकंठस्य–न. हढतर मैत्री; गळेलागु स्नेह; जीवश्चकंठश्च. ०सट–न. कफ अथवा श्लेष्माची तार, चिकटा. ०सर–री–पुस्त्री. १ गळयांत बांधावयाचा मणी. २ चार ते आठ पदरी कांचेच्या किंवा सोन्याच्या मण्यांचा हार; एक दागिना. ३ एकपदरी हार. 'गळसरी दुसरी न घरी गळां।' –वामन, रुक्मिणीविलास १३. ४ सौभाग्यालंकार; मंगळसूत्र; काळया पोतीचा सर. 'कीं स्त्रियेसी सर्व शृंगार। परि गळसरीविण अपवित्र॥' –कथा ३.८.७३. 'सुगंधामाजी कस्तुरी। कीं अलंकारांत गळसरी।' –भवि २.२०७.५. (कु.) एक दागिना, यांत धागऱ्यांचें मंगळसूत्र, पदक इ० असून दोन बाजूस (सुयेंद) (सुमारें १॥ तोळा सोन्याचीं पोर्तुगाली चलनी नाणीं), गिन्या किंवा पुतळया ओंवतात, तसेंच बिलोरी काळया–हिरव्या पोतेचे सर असतात. हा फक्त सौभाग्यवती स्त्रिया घालतात. ५ (ल.) वेढा; वेष्टन. 'असो त्या सिंधूच्या पैलपारीं। कुशद्वीपाची गळसरी।' –कथा ६.३.६९. [सं. गल+सृ] ०सरी बांधणें–(ल.) लग्न लावणें; सौभाग्यचिन्हांकित करणें. 'कीं माझा पिता दिनकर। तो हा जाणे विवाहविचार। त्याचे विचारें गळसर। बांधीन तुमचा॥' –कथा ५ १३.१५७. ०सुजी–स्त्री. गुरांचा एक स्पर्शजन्य रोग. ०सु(सो)री–नअव. गळयांटीची सूज; गळसुटया पहा. (क्रि० बसणें; येणें; फुगणें; होणें). 'गळसोटया आणी जीभ झडे।' –दा ३.६.३६. 'गळसुटया गंडमाळा सुक्ष्म।' –स्वादु २.५.७. ०सूत्र–नअव. (विनोदानें) १ गळघांटी. २ (काव्य) गळयांतील दोरा. 'योजितो हयगळा गळसूत्रें।' ०होड–स्त्री. गळयाची शपथ.

गळका—वि. गळणारा; पाझरणारा; फुटका. [गळणें]

गळगळ—क्रिवि. उतावळीनें खाणें किंवा पिणें याच्या आवाजाचें अनुकरण; गटांगटां; डसांडसां. [ध्व.] ०घाशी–वि. खाण्याला पुढें पण कामाच्या वेळीं अंगचुकारपणा करणारा; भोजनभाऊ; ऐतखाऊ. [गळगळ+घांस]

गळगळॉ—पु. (गो.) घुटी; काढा; अर्क.

गळगळां—क्रिवि. रडकुंडीस, काकुळतीस येऊन; गयावया करून (प्रार्थिणें, मागणें). (क्रि० येणें). 'तो दोन रुपयांसाठीं अगदीं गळगळां आला.' [गळणें].

गळगळाट—पु. रेलचेल, भरपूर; तुडुंब, उचंबळ. [गळणें द्वि.]

गळगळीत—वि. तोंडोतोंड; भरपूर; तुडुंब.

गळगळीत—वि. १ पचपचीत; अरुचकर; पाणचट (पदार्थ). २ पुळपुळीत; निरर्थक; अर्थबोध न होणारें. ३ (सामा.) गुळगुळीत, मऊ व तजेलेदार. 'माझा गडवा गळगळीत पडला म्हणून लौकर उजळतो.' ४ (गो.) सैल; विस्कळित.

गळगा—पु. गळती–धार.

गळंगा—पु. १ गवत, कडब्याचीं ताटें, पानें इ० अस्ताव्यस्त पडलेला कचरा; अडगळ; गळाठा; पसारा (कागद, वस्त्रप्रावरण इ०चा); गाळसाळ; चोथा. (क्रि० पडणें; होणें). गळंग्यांमधील जग ज्योति। चेतेल कोठें।' –दा १९.२.५. २ (ल.) गोंधळ; घोंटाळा. 'प्रत्ययाविण गळंगा होये। अनुमानज्ञानें॥' –दा १०.१०.९. ३ (ल.) खरेंखोटें. –मनको. –वि. ढिला; सैल; खिळखिळा; सैल बांधलेलें, मांवळलेलें; जखडलेलें. [सं. गल्; म. गळणें]

गळण—न. (गो.) गरल; सापाचें विष. [सं. गलन]

गळणी—स्त्री. १ गळती; पाझर; स्राव. चाळण; गाळणें; नरसाळें. [गळणें]

गळणें—अक्रि. १ झरणें; पडणें; ढळणें (सुटून, उकलून, मोकळा होऊन); पतन पावणें (फळें, फुलें, भिंतीचा गिलावा). 'मोठा वारा येतांच त्या आंब्याचे आंबे पटापट गळले.' २ ठिबकणें; पाझरणें; वाहणें (पाणी, दाणे इ० जिन्नस). 'चाळणींतून दाणे गळले.' ३ वाहणें; पाझरणें (भांडें, नांव इ०). 'तांब्या गळतो.' ४ निचरणें; लस वाहणें (बरवरीत व्रण, क्षत); वाहणें; झिरपणें (पू); ५ थकणें; दमणें; घटणें; क्षीण होणें; अशक्त होणें. 'हिंडे वनोवनीं तो अभावांचुनि बहु गळाला हो।' —मोवन ४. १०४. ६ चोपणें; अंग सोडणें. ७ गमावणें; खचणें; नाश पावणें. ८ मागीसें होणें; अंतर्धान पावणें; तहकूब होणें; मालवणें; मागें राहणें. 'धुर मधुर तई मी वैसवी वेगळाले। सहजरिपु तरी ते भाव त्यांचे गळाले।' —वामन, बालक्रीडा. ५१. 'काशीस पन्नास असामी जावयास निघाले त्यांतून पांच गळाले.' ९ घालविलें जाणें; नापसंत होणें. 'चाकरीस सात असामी गेले, तीन राहिले, चार गळाले.' १० कमी होणें; उणावणें. ११ खचणें; गमावणें; तुटणें; मृतप्राय होणें (धैर्य, विश्वास, आशा सुटून). 'त्यावरि पांडुसुतांतें दुरूनि पाहुनि भयें गळाले हो।' —मोकर्ण ३.७२. १२ कचरणें; कांकं करणें (माणसानें). १३ सुटणें; विसरणें (विषय, मुद्दा). १४ रेतस्खलन होणें; खळणें. १५ फाटणें; जीर्ण होणें; न्यूनता असणें (पुस्तकांत पानांची). 'कांहीं ग्रंथ गळाला.' १६ (हिं.) वितुळणें (धातु इ०). १७ थकणें. 'एक स्वव्यसनीं सहाय हय जो होता सखा तो गळे।' —मोकृष्ण २३.५७. १८ ढळणें; चळणें. 'निज प्रतापाहुनि त्या गळाल्या।' —सारुह १.६९. [सं. गलन; हिं. गलना.]

गळंत—न. १ एखाद्या अक्षराचा, शब्दाचा किंवा वाक्याचा संक्षेप करतेवेळीं त्याचें पहिलें अक्षर लिहून पुढें पूज्य लिहितात तें. (क्रि० घालणें). २ ज्याकरितां पूज्य घातलेलें आहे तें गाळलेलें वाक्य, शब्द इ० —वि. संक्षेपानें सोडलेलें; गाळलेलें; वर्ज्य केलेलें; गहाळ; नष्ट (वाक्यांतील शब्द, शब्दांतील अक्षरें). [गळणें] ०करणें— गिळणें; गट्ट करणें (सरकारी पैसा इ०).

गळती—स्त्री. १ उन्हाळ्यांत देवावर अभिषेक करण्याचें, तळाशीं छिद्र असलेलें धातूचें किंवा मातीचें भांडें. 'कीं त्या सुलिंगास निमेला। गळत्या लाविल्या अधोपंथीं।' —पांप्र ४.१२३. ज्यांतून पाणी गळत असतें असें कोणतेंहि पात्र. २ देवावरील पाण्याची संतत धार; अभिषेक. ३ ठिबकणी; पाझरणी; पाघळणी. 'तापार्तांची गळती जी पाहुनि अमृतबिंदु शीतल गळती।' —मोरा १.३४२. ४ सपाटयानें पतन (वाऱ्यानें फळें, तरांतून किंवा त्याच्या पारड्यांत न मावणारे जिन्नस). ५ गठ्ठे वजन करण्यासाठीं ज्यांत लोंबकळवितात तो सरफांस (दोरीचा इ०). ६ गळ (डोळ्यास लागणारी). ७ गळतें पहा. [सं. गल्=गळणें]

गळतें—वि. गळण; पाझरण; ठिबक; धुळकी; भोंक; ज्यांतून गळतें तें छिद्र. ०काढणें—गळणें बंद करणें; भोंक बुजविणें. [गळणें]

गळदर्गे—वि. ओढण्यास कडक व शौचास साफ करणारी (विडी).

गळपट—स्त्री. गफलत; नजरचूक; भूल; भ्रम; दृष्टिदोष. —क्रिवि. १ बळकट; घट्ट; गच्च. (क्रि० बांधणें; आवळणें; धरणें). २ ठांसून; चेंदून; कचकावून. (क्रि० भरणें).

गळपत्तर—वि (व.) गळून गेलेला; थकलेला. 'झगण्यानें गळपत्तर झाला.' [गळणें]

गळफटणें, गळफाटणें, गळफटविणें—उक्रि. गुंतागुंत करणें; घोंटाळा माजवून एकमेकांत गुरफटविणें (दोरा किंवा त्याच्या जाळ्यांत एखादी वस्तु); गोवणें; गुंतविणें; घोंटाळ्यांत घालणें. २ (ल.) हरविणें; सांडणें; गमावणें; पाडणें. [अर. गफलत]

गळफटा-फाटा—पु. गुंतागुंत; घोंटाळा; अव्यवस्थित किंवा गुरफटलेली स्थिति (वस्तु, प्राणी, माणसें यांची). [गळफटणें]

गळबळीत—वि. १ खळबळीत; मनाचा मोकळा; सरळ बुद्धीचा, सलगीचा; भला; निष्कपट (मनुष्य, पत्ता, इ०). २ ढिला; सैल; भोंगळ; गंदी; गबाळ (मनुष्य, पोषाख, कृत्य, कार्य इ०) ०पात्र—न. गबाळ माणूस.

गळवणी—न. गाळलेलें, गळलेलें, झिरपलेलें पाणी [गळणें+पाणी]

गळस—वि. मांसल-शर.

गळसरणें—अक्रि. उलणें; तडकणें; भेगा पडणें (मोल किंवा थंडीपासून पायांचीं बोटें इ०). [गिल्ला=मोल+सर प्रत्यय?]

गळहाटणें—अक्रि. गळफटणें; गलित होणें; कंठांत प्राण येणें. गळ्हाटणें पहा.

गळहाटा—गळ्हाटा पहा.

गळा—पु. १ घसा; कंठ; मानेचा पुढील भाग व आंतील मार्ग. २ (गायन) सूर; आवाज; कंठ. 'तिचा गळा बसला.' 'त्याचा गळा मधुर आहे.' म्ह० १ गाणाराचा गळा नाचणाराचा चाळा. २ गातां गळा शिंपतां मळा. ३ घागर, बाटली, मडकें इ० चा कंठ, मान, तोंड व पोट यांचेमधील आकुंचित भाग. ४ (सुतार) दांडीचें आरंभस्थान. [सं. गल. हिं. गला] (वाप्र.) ०उगविणें—कर्जमुक्त होणें; संकटांतून पार पडणें.

०ओरडून पडणें–मोठ्यानें शोक करून कंठास मिठी मारणें. ०काढणें–मोठ्यानें रडणें. ०कापणें–१ फसविणें; ठकविणें; भोंदणें. २ उमेद खचवून नाश करणें. ३ (शिंपी) गळ्याचें कापड वेतणें. म्ह० गळा कापला खोकला मिटला–वारला= संकटापेक्षां त्याच्या परिहाराचा उपाय जेथें विशेष घातक असतो तेथें वापरतात. केसानें गळा कापणें–वरून मैत्री दाखवून आंतून विश्वासघात करून नुकसान करणें. गळा गुंतणें–अटकणें–अडविलें, बांधलें जाणें; एखाद्या अडचणींत गोंवलें जाणें. ०गोवणें–१ प्रतिबंध करणें; अडकविणें; एखाद्याचे हातपाय बांधणें (जुलमानें, वचन इ० घेऊन). २ गुंतविणें; अडकविणें (त्रासदायक कामकाजांत). ०घालणें–(चांभारी) जोड्यावर रेशीम भरणें (रेशीम भरण्याचा एक प्रकार). ०तांगडून बोलणें–फाडफाड, खरडून, मोठ्यानें बोलणें. ०ताणणें–टांगणें–(गायन) गळ्याच्या शक्तीपेक्षां फार उंच स्वरानें गाणें; अशा प्रकारें गाइलें असतां गळ्यास त्रास होणें. ०तापणें–सुटणें–कंठांतील कफ इ० जाऊन टीपेस जाण्याइतका स्वर मोकळा होणें. ०दाटणें–गहिंवरणें; उमाळ्यानें घसा दाटणें (दुःख, माया इ० मुळें). 'तथ्यप्रसूक्त परिसुनि धर्माचा गहिंवरें गळा दाटे।' –मोशांति ६.४२. ०धरणें–१ घसा बसणें (रोग, आंबट, तिखट, खवट, इ० पदार्थांमुळें). २ थांबविणें; खोटी करणें; हरकत आणणें (बोली, करार यांत बेमानपणानें वागून) ३ वाचा बसणें; आवाज नष्ट होणें; निरुत्तर होणें. ४ ताब्यांत घेणें. 'त्वद्गुणकीर्तन करितां लज्जा हे पापिणी धरू न गळा।' –भक्तमयूरकेका ५८. ०निवळणें–(गायन) फुटलेला आवाज चांगला होणें. ०पडणें–आळ घेणें. 'गळां मोतीं असोन निवाडें। लोकांचिया गळां पडे।' –ह २१. २२९. ०पडणें–फुटणें–बसणें–आवाज घोगरा होणें, चिरकणें. गळां–गळीं पडणें–१ मानेस मिठ मारणें. 'गेलों ग्रहासि माता धांवुनियां माझिया गळां पडली।' –मोअनु ६.६८. आलिंगन देणें. 'लावशील लळा तर पडेल गळां.' २ गळ घालणें; निकड लावणें; तगादा लावणें; सक्तीनें पाठ पुरविणें. ३ अन्यायानें दोषारोप करणें. ४ शिव्या देत अंगावर तुटून पडणें. ५ एखाद्याच्या अंगावर भार घालणें; लोढणें होणें; फार भीड घालणें; विघ्नासारखें होणें. ६ वाईट संवय, खोड लागणें. ०पिंजणें–गळा सोलवटणें; आवाज चिरकणें (वांती होऊन किंवा गातांना). ०बसणें–मानेंत बसणें; थबकट किंवा चपटा होणें (भांडें). ०बांधणें–आळा घालणें; हातपाय बांधणें, अडकविणें. गळां–गळीं बांधणें–१ सक्ती करणें; घेण्यास भाग पाडणें. २ अन्यायानें दोषारोप करणें; आळ घेणें; कलंक लावणें. ०भरणें–भरून येणें–गहिंवरणें (मनोविकारामुळें) व त्यामुळें आवाज कंपित होणें; गुदमरणें; श्वास कोंडणें. 'असुहृदुदासीनाचे भरले भरतिल न अन्य काय गळे।' –मोभीष्म ११.११९. ०मोठा करून रडणें–मोकाड पसरणें; मोठ्यानें रडणें. ०लागणें–(संगीत) आवाज चांगला लागणें; सूर लागणें. ०सोडविणें–(खाटीक) १ धडापासून मान वेगळी करणें, कापणें. 'केली हल्ला मर्धी शिरला सोडवी गळा कानड्याचा।' –ऐपो ३९२. २ एखाद्यास पेंचांतून मुक्त करणें. गळां–ळीं–कंठांत; मानेवर. 'अर्पी गळां हार जया सुकाळीं।' –वामन सीता स्वयंवर ६९. म्ह० १ गळां नाहीं सरी सुखी निद्रा करी. २ गळ्यांत माळा, पोटांत काळा. गळीं उतरणें–पटणें; समजणें. ०जाणें–फांशीं जाणें. ०लागणें–१ पाठ पुरविणें; आळी घेणें (मूल, तगादेदार, काम घेणारा). २ मोठ्यानें ओरडणें, डरकणें. 'गळीं काय लागतोस, हळू का बोलेनास!' गळ्याखालीं उतरणें–१ गट्ट करणें (लांच, लुच्चेगिरीचा पैसा इ०). २ स्वाधीन होणें; पदरांत पडणें. –ळ्याचा लाखोटा होणें–घसा बंद होणें, कोंदणें; गुदमरणें. –ळ्याची आण–शपथ, गळ्याचेण (संक्षिप्त)–गळ्याची शपथ वाहणें, घेणें. –ळ्याची फुंकणी होणें–घसा घोगरा होणें, बसणें. गळ्यांत असणें–भार पडणें (काळजी, काम, खटपटी इ०चा); अवलंबून असणें. ०गळा घालणें–दुःखानें दुसऱ्याच्या कंठास मिठी मारणें. ०गोणी येणें–१ अडचण, दुःख यांचें असमंजस उपायांनीं निरसन करीत असतां उलट जास्त अडचणींत येणें (जसें, एखाद्या बैलानें पाठीवरील ओझें लोटून देण्याचा प्रयत्न केला असतां तें मानेवर येऊन जास्त ओझें होणें). २ नुकसानी, तूटबूड अंगावर ओढून घेणें. ०घोंगडें–लचांड येणें–(डोईवरचें घोंगडें घसरत घसरत गळ्यांत आलें म्हणजे जीव गुदमरतो त्यावरून). संकट गुदरणें. 'ताई, आलें घोंगडें गळ्यांत!' –त्राटिका. ०धनुष्य घालणें–(प्राचीन पद्धत) पराभव करणें व पराभव केल्याची खूण. 'घालुनि धनुष्य कंठीं धरिला धरि गारुडी जसा अहितें।' –मोकर्ण १४.६७. ०धोतर घालणें–स्वतःचें म्हणणें सिद्ध करण्यासाठीं एखाद्यावर सक्ति करणें ०पडणें–हिताहिताची, रक्षणाची, पोसण्याची, वजावणीची, निस्तरण्याची इ० जबाबदारी अंगावर येणें. 'भाऊ गेल्यापासुन त्याचा संसार माझ्या गळ्यांत पडला.' ०तंगड्या–पाय येणें–सुटण्यास कठिण अशा अडचणींत जास्त गुरफटलें जाणें. 'ज्याच्या तंगड्या त्याच्या गळ्यांत.' ०बांधणें–आग्रहानें देणें; स्वीकारण्यास भाग पाडणें. ०माळ, माळखंड घालणें–१ शिस्त दाखवून काम सोंपविणें, हवालीं करणें; व्यवहार गळ्यांत ढाकणें. २ वरानें वधू किंवा वधूनें वर पसंत करणें, वरणें (माळेचा उपयोग लग्नांत होतो यावरून). ०येणें–अंगावर येणें, बेतणें (धंदा, कारभार, काळजीचें कार्य). ०लोढणें किंवा धोंड बांधणें–नाखुषीनें अडचणींत आणणें; कठिण काम करण्याचा प्रसंग आणणें.

शको. ३. ७

'राष्ट्रीय पक्ष हा कांहीं जुन्या पक्षाच्या गळ्यांत लोढणें बांधण्यासाठीं निर्माण झालेला नाहीं.' –टि ३.२६३. ०हात घालणें–१ आलिंगन देणें. २ मन अनुकूल करणें, वळविणें; दादा–बाबा करणें. गळ्यापर्यंत येणें–सहनशक्तीची परमावधि होणें (कष्ट, पीडा, दुःख यांत). गळ्याला दोरी–फांस–रसायण–तांत लागणें–एखाद्या कार्याकडे ओढ लागणें, त्याविषयीं अतिशय चिंता लागणें; पेंचांत असणें; संकटांत पडणें. 'आग्रह करूनि लावूं कोणेकाच्या गळ्यां कशी तात।' –भक्तमयूरकेका २. 'माझ्या गळ्याला त्या कामाचें रसायण लागलें आहे.' गळ्यावर–गळ्यांत गाणें–सुरेलपणें, शास्त्रीय पद्धतीनें व मनमोकळेपणानें गाणें. –वर बोलणें–सहज बोलणें; अविचारीपणानें भाषण करणें; कपटयुक्त बोलणें. –वर सुरी ठेवणें, गळ्यास नख लावणें–जीव घेण्याची भीति घालणें; अत्यंत संकटांत घालणें. 'कां नख न लाविलें जननी।' –मोउद्योग ११.२३. गळ्याशीं गळा मिळविणें–१ (गायन) दुसऱ्याच्या सुराशीं आपला सुर मिळविणें. २ गळ्यांत गळा घालणें. गळ्याशीं येणें किंवा ०पाणी लागणें–नुकसानीची बाब होणें, परमावधीस पोहोंचणें. 'मुलगी गळ्याशीं लागली.' (वयानें फार झाली, उपवर होऊन दिवसगत झाले). म्ह० १ त्याचा गळा व माझा नळा जेव्हां एकत्र होईल तेव्हां हें काम उरकेल=एखाद्याच्या खणपटीस बसल्याशिवाय कार्य होत नाहीं अशा वेळीं म्हणतात. २ गळ्यांत माळा पोटांत काळा. ३ गळ्यांत गळा आणि नळ्यांत नळा=निकट मैत्री. ४ गळ्यांत गरसोळी आणि गांवांत बोंब=खाकेंत मूल व गांवांत शोध. ५ माझा गळा आणि कांदा मुळा. सामाशब्द– ०गळाकाढू–वि. १ गळ्याच्या एके बाजूवर भोंवरा असलेला (घोडा). २ गळेकाढू; गळेकापू. गळ्यांतला ताईत–तन्मणी–वि. अत्यंत लाडका, प्रिय. (क्रि० करणें; मानणें; मोजणें; बाळगणें; बनणें; होणें). 'तूं नवऱ्याच्या गळ्यांतला ताईत.' –विवि ८.२.३०.

गळागोठा–पु. घोळका; गर्दी; दाटी (भांडण इ० च्या वेळची).

गळाढ–वि. (व.) गळ्याबरोबर.

गळाटा–ठा–१ गल्हाटा पहा. २ गोंधळ. 'पृथ्वीचा जाला गळांठा।' –दा ११.२.१८.

गळांठणें–गल्हाटणें पहा.

गळाठी–स्त्री. (कों.) १ गुंतागुंत; भानगड; अडचण. २ भानगडीची परिस्थिति. गल्हाटा पहा.

गळांड–डा–नपु. गळू, गलांड पहा.

गळांत–नवि. गळंत पहा. 'या श्लोकाचा चौथा चरण गळांत केला.' ०करणें–खाणें.

गळाळा–पु. १ मधुर रसाची धारा. 'कृष्णदास मुद्गलासी श्रीरामरसें गळाळे येती।' –सप्र १६.३०. २ घोट; घांस. 'निवालिया विषोदकाचा गळाळा।' –ज्ञा ८.१४७.

गळि(ळी)तकुष्ठ–पुन (काव्य) झरविणारें, घटविणारें, वाहणारें कोड; महारोग. गलत्कुष्ट, गलितकुष्ठ पहा.

गळी–स्त्री. टीप; किनरी, तिपदरी गळा; बारीक स्वराचा गळा (आवाज) –वि. खड्या सुराचा; टीपेचा; किनरी; तिपदरी; तिप्पट उंच चढण्यास योग्य. [गळा]

गळी–स्त्री. (गु.) नीळ. –कृषि ३९७.

गळीत–न. १ तेल निघणारें धान्य; ज्यापासून तेल निघतें असा पदार्थ; तेलकट (आंत तेल असणारा) पदार्थ. २ रस निघणारी वस्तु (ऊंस वगैरे). –वि. १ गळलेलें; पडलेलें; सांडलेलें. २ ज्याचीं पानें गळालीं आहेत असें (झाड). ३ फाटलेलें; खराब झालेलें (पुस्तक). ४ गाळलेला; पाझरलेला; ठिबकलेला (प्रवाही पदार्थ). [सं. गलित]

गळींव–वि. गळलेला; पडलेला; झिरपलेला. गळणें पहा.

गळींवसुक(ख)ड, गळीसुक(ख)ड–स्त्री. पुरता पिकून झाडावरून खालीं गळलेला नारळ. [गळणें+सुकड]

गळुंगा–पु. कचरा; गळाठा; गळंगा पहा.

गळू–पु. बेळगांवकडील एक जातीचा हलका बांबू. [का. गळे]

गळूं–न. मोठा फोड, करट; गलांड; केस्तूड; बेंड; उठाणू; [वैदिक–ग्लौ=चंद्र; सं. गल्=गळणें]

गळूबंद–पु. (बडोदें) दुशीप्रमाणें गळ्यांत घालण्याचा बायकांचा एक दागिना. –जनि, शब्दांची यादी ३.

गळेकापू–काप्या, गळेकाढू–वि. (गळा कापणारा) विश्वासघातकी; दगलबाज; मैंद; शत्रु.

गळेपडू–वि. १ स्वतःचें काम करून घेण्यासाठीं दुसऱ्यास त्रास होईपर्यंत अत्याग्रह करणारा; छळवादी (भिकारी, धरणेकरी). २ आळ घेणारा; दुसऱ्यावर लटकें तुफान घेणारा; असा माणुस करीत असलेला (धंदा). ३ कुभांडी; बालंटी (भाषण). 'याचा गळेपडू धंदा आहे, संगत कामाची नव्हे.' ४ गळ्यांत पडणारें; न टाळतां येणारें (काम, व्यवहार). [गळा+पडणें]

गळेफोड–स्त्री. घसाफोड; त्रासदायक व निष्फळ आरडाओरड, खरडपट्टी, उपदेश, विवरण, शिक्षण इ० [गळा+फोडणें]

गळेबंद–पु. गळोटी. (इं.) नेकटाय.

गळेबाज–वि. सुरेल; मधुर कंठाचा, सुराचा (गवई).

गळेलठ–वि. १ गलेलठ्ठ पहा. लठ्ठ गर्दन, मान असणारा (पशु). २ आडदांड; धट्टाकट्टा; गबदूल पण मूर्ख (माणूस).

गळेसर–री, गळेसरी–गळसर–री पहा.

गळोगदी—स्त्री. बगाड; गळवगदी.

गळोटी-ठी—स्त्री. गळपट्टी; (इं.) नेकटाय. गळेबंद पहा. —विग्राहरण.

गळोट्यो—स्त्री. मुठीच्या (खोगराच्या) उराठीपासून मानेवर जाणारा कासरा, दोर (बैलाचा); चढणीच्या वेळीं मूठ बळकट करण्याकरितां हा बांधतात.

गळ्या—पु. (राजा.) गळींवसुखड पहा. [गळणें]

गळ्हांग(घ)ती—स्त्री. गळ्यांतील घोंगडी किंवा पासोडी खांकेखालून आणून तिची केलेली खोळ. (क्रि० घालणें; बांधणें). [सं. गल+प्रा. दे. अंगुट्टी=घुंगुट; खो. ५]

गळ्हाटणें—उक्रि. १ गळाठा, अव्यवस्थितपणा, गोंधळ होणें. २ हरवणें; गमावणें. ३ (आजारीपणामुळें) झिजणें; क्षीण होणें; थकणें; दमणें. 'मुख्य हुजुरात ... तें अगदीं गळ्हाटोन हुजुरात असें नांव मात्र अवशिष्ट राहिलें होतें' —मराआ ५

गळ्हाटा-ठा—पु. १ गवत, कडबा इ० चा गळंगा; पाचोळा. २ पदार्थ किंवा कामकाजाचा घोंटाळा, घालमेल, गोंधळ. ३ दुर्दशा; चिवडाचिवड; रेंदा. ४ (माळवी) अशक्तता. ५ (ना.) दीर्घ परिश्रमाचें व लुंबलेलें काम. ६ अफाट, अवजड, अनावर खातें, तांडा, स्वारी. [गळणें]

गा—संबोधन (बहुधा काव्यांत) अरे! अगा पहा. 'चाला, गा राउत हो भणतिलें।' —शिशु ५६१. 'हां गा! रोगु कायी रोगिया।' —ज्ञा १८.१२९७.

गाइजणें—उक्रि. गाणें; म्हणणें. 'तुझीं लीला नामें गाइजेसी।' —दाव ४२५. [सं. गै]

गाई—स्त्री. १ (कों.) गाय (जनावर). २ गायचें अनेकवचन; गाया. ३ अंगाई; जो जो. ४ (ल.) दीन; गरीब. 'हे त्यापुढें नृपति केवळ जाण गाई।' —मुराहह ८.११६. [सं. गो; प्रा. गाई] **०पाण्यावर आणणें**—(कुत्सितार्थी) गाल फुगवून रडणें. **—चा गोहरा**—वि. (ल.) मूर्ख.

गाईर—स्त्री. १ (राजा.) गारमीच्या शेंगेतील बीं (कागद इ० घासण्यास व मऊ करण्यास उपयोगी). २ (ल.) गळ्यांतील गांठ किंवा कठिण भाग. ३ प्रौढ कुमारिकेच्या स्तनांतील काठिण्य किंवा गांठ; स्तनांत प्रथम येणारी गांठ. ४ अंड्यांतील पिंवळा बलक.

गाईर—स्त्री. शेणखळी; शेण सांठविण्याची खांच. [गाय]

गांउ-ऊ—न. गांव पहा. 'आठरां गाउआं बाहीरि वाडी।' —शिशु ३२१. [सं. ग्राम; म. गांव; हिं. गाओं]

गाउ(ऊ)ली—स्त्री. (काव्य) लडिवाळपणें गायीस म्हणतात. (माय-माउलीप्रमाण रूप). 'गुरूचि शिष्यवांछुरांसि कामधेनु गाउली।' —निमा १.३६.

गाऊ—स्त्री. अंगाई; जो जो. [गा-गाई]

गाऊडी—वि. गांवठळ. —घर. [हिं. गांवदी; गांवठा-ठा]

गाऊल—न. १ नफा; फायदा; किफायत; कमाई. २ श्रमविरहित किंवा अकल्पित फायदा; भूमिगतधनाचा लाभ; घबाड. (क्रि० सांपडणें; लागणें). [गावणें]

गाक(ख)र, गागरा—पु. बट्टी; भरोली; निखाऱ्यावर भाजलेली-गव्हाच्या कणकेची-जाड दामटी. (क्रि० घालणें; पाडणें; करणें). खांकर पहा.

गाकरी—स्त्री. पिठीची (तांदळाच्या) व कणकेची दामटी.

गाखर—पु. (प्रां.) फुफाटा; निखारा.

गांग—न. गंगेचें पाणी. 'का वोघ सांडूनि गांग।' —ज्ञा १४.३५३. [सं.] —वि. गंगेचें; गंगेसंबंधीं. 'आतां निर्वाळूनि कनकें। भरिला गांगेयीयूखें।' —ज्ञा १६.१९७. [सं. गंगा]

गांगडा—पु. (व.) गर्दी; घोंटाळा. गांगरडा पहा.

गागजणें—गागण पहा.

गागणें—अक्रि. १ ओरडणें; मोठ्यानें बोलणें; गर्जना करणें. 'हळुच तिस म्हणे हे गागसी कां गव्हारे।' —साह ४.७२. 'तूं मोठ्यानें गागलास म्हणून भिणारा नाहीं.' २ मोठ्यानें बोलावणें; हांक मारणें. ३ त्रासणें. [सं. गर्ज्; गद्, घघ्?]

गागर्या—वि. (गो.) तोतरा. [पोतु.]

गागर—पु. एक मासा; गेगर. हा कोरड्या हवेंत असतो.

गागर—वि. (व.) ढेरपोट्या.

गांगरडा, गांगडा—पु. १ आरडाओरड; कोलाहल; गलबला. २ एक कुळी. 'चित्रकूट्यांच्या पाटलांची एक कुळी गांगर्डा.' —गांगा ३०. [ध्व.]

गांगरणें, गांगारणें, गांगावणें, गांगणें—अक्रि. भीतीनें घाबरणें; गोंधळणें; सुचेनासें होणें. 'त्यानें दोन शब्दांचा अर्थ विचारतांच तो गांगरला.' [ध्व. गां!; प्रा. गग्गर= अति अस्पष्ट वक्ता] **गांगी-गूंगे घनिष्ठा करूं लागणें-म्हणणें**—(जोश्याला कुंडली दाखविल्यास तो कांहीं बडबडत आतक पहातो त्यावरून) गोंधळणें; गांगरणें; कांहीं तरी बडबडणें.

गागरा—पु. (व.) धूळ; कचरा; धुरळा.

गांगा—वि. पांढरा; तांबूस छटा असलेला पांढरा; (खेपटीखालीं व तोंडावर तांबडा बाकी सर्व पांढरा-घोड्याचा रंग). 'शुद्ध श्वेत निर्मळ। गांग जैसें सोज्वळ। त्रया वर्णांचे केवळ। ते गांगे घोडे।' —गीता १.७८४. [सं. गंगा]

गागाचार्य, गागादीक्षित, गागाभट्ट—पु. (मूळचा गागाभट्ट हा अति विद्वान पंडित असून त्यानें शिवाजीमहाराजांना राज्याभिषेक केला होता त्यावरून). (ल.) दिखाऊ, ढोंगी विद्वान; अकटो-विकट पंडित. **गागाभट्टी**—स्त्री. १ गागाभट्टानें

लिहिलेला धर्मशास्त्रावरील ग्रंथ. २ (ल.) विद्येचें आडंबर; अकटोविकट पांडित्य.

गागावणें—अक्रि. आरडाओरड करणें; खेकसणें; रागानें ओरडणें; गागणें पहा.

गागाळी—स्त्री. (कों.) गाऱ्हाणें; तक्रार; फिर्याद; कागाळी.

गांगो—पु. (राजा.) गांवाची व गांवांतील गुरांचें रक्षण करणारी एक देवता; ग्रामदेवता. [प्रा. दे. गामगोह=गांवचा मुख्य ?]

गाज—पु. (गो.) गाजावाजा; भयंकर आवाज; ओरड. [सं. गर्ज्; प्रा. गज्ज]

गांज—स्त्री. (गो.) ओरखडा. [गांजणें]

गांजणी, गांजणूक—स्त्री. १ जाचणूक; त्रास; छळ; गांजणें. 'वाटे त्या घरितील तुज तरुणी, होते मला गांजणी.' —भाक ८. २ गांजल्यामुळें होणारें दुःख. [गांजणें]

गांजणीचें गवत—न. एक प्रकारचें मसाल्याचें गवत.

गाजणें—अक्रि. १ वाजणें; शब्द होणें; गर्जना होणें; गरजणें; गागणें (मेघ, पडघम, नगारा). 'तो गाजत असे अद्भुतु।' —ज्ञा १.१२६. २ दुमदुमणें; घुमघुमणें; प्रतिध्वनि होणें; नाद निघणें (वाद्यें इ० चा). 'आम्ही गाजत वाजत गेलों शिबिरासि विजय साधुनी।'—मोभीष्म १०.११४. ३ जगजाहीर होणें; प्रसिद्ध असणें; सर्वांना माहीत असणें. ४ डौल मिरविणें. 'कां रूपें वयसा माजा। आथिलेपणें कां गाजा।'—ज्ञा ९.४३२. [सं. गर्जन; प्रा. गज्जण; हिं. गाजना]

गांजणें—उक्रि. १ चैन पडूं न देणें; छळणें; जाच करणें; यातना देणें. २ खणपटीस बसणें; निकड लावणें; सक्तीनें पाठ पुरविणें. —अक्रि. जाच, छळ, त्रास, सक्ति इ० होणें, सोसणें; गांजणूक काढणें. 'आडले गांजिले पीडिले संसारी। त्यांचा तूं कैवारी नारायणा।'—तुगा ८८३.

गाजती राणीव—स्त्री. श्रुतींची गर्जना. —मनको.

गाजर—न. एक कंद; हा लांबट, तांबूस रंगाचा असतो. याच्या झाडाची उंची हात-सव्वा हात असते. गाजर गाई-म्हशींनां घातल्यास त्या पुष्कळ दूध देतात. [सं. गृंजर; प्रा. गज्जर; का. गज्जरी] (वाप्र.) —**ासारखा होणें**— रागानें तांबडा लाल होणें. म्ह० १ जेव्हां येते वेळ, तेव्हां होतें गाजराचें केळ. २ गाजराची चोरी व फांशीची शिक्षा. ३ गाजराची पुंगी वाजली तर वाजली नाहीं तर मोडून खाल्ली=झाल्यास फायदा होईल नाहीं तर तोटा तरी खास होणार नाहीं अशा अर्थी. ०**पारखी-ख्या**-पु. गाजराची परीक्षा करणारा; अकलेचा खंदक; ढुंभ; दीडशहाणा माणूस; मूर्ख; रिकामा डौली, परीक्षा नसणारा मनुष्य (कुत्सितार्थी). 'आम्हां पुरुषांची जात अशी गाजरपारखी आहे.' —कीचकवध. सामाग्रहद— ०**मुटके**—पुअव. गाजरांचा कीस मसाला घालून डाळीच्या पिठांत मिसळून तळलेले गोळे. —गृशि १.३५८. ०**सुंब**—स्त्री. नरम, नाजूक खूर (घोड्याचा). ०**सुंबा-ब्या**—वि. गाजरसुंबाचा (घोडा). —**राची तुळा**—तुळा पहा. म्ह० गाजरांची तुळा आणि विमानाची वाट.

गाजरा—वि. गाजरासारखा तांबूस व नरम (घोड्याचा खूर). ०**तीळ**—पु. १ कारळा तीळ. गाजराच्या पदार्थांत याचा मसाला घालतात म्हणून. २ गाजराच्या रंगाचा तीळ (शरीरावरील).

गांजवा-जिवा—पु. पिशवीसारखें जाळें (फळें वगैरे नेण्याचें) गजवा पहा. 'मोहरी पावा गांजिवा पाठीं।'—निगा १७.

गांजवा—पु. एक औषधी मूळ; काष्ठौषधी.

गाजविणें—उक्रि. १ वाजविणें; गर्जना करणें; आरोळी मारणें; डुरकळी फोडणें. २ प्रसिद्ध करणें; डांगोरा पिटणें. ३ (विशिष्ट नामांशीं संयोग होऊन) मोठीं, प्रतापी, कीर्तिमान, आश्चर्याचीं कृत्यें करणें; प्रसिद्धीस आणणें. उ० तरवार गाजविणें= शौर्याचीं कृत्यें करणें; कीर्ति, नांव इ० गाजविणें=आपल्या नांवानें कीर्तीनें जग भरून टाकणें. लग्न, मुंज, प्रयोजन इ० गाजविणें=लग्न इत्यादि मोठ्या थाटमाटानें साजरें करणें. इतर कारागिरी, चाकरी. डंका इ० गाजविणें. **गाजवून वाजवून करणें**— एखादें कृत्य उघडपणें व प्रसिद्धपणें करणें. [गाजणें]

गाजा—पु. १ (राजा.) आरडाओरड. २ (बालभाषा). मेघ. 'गाजा गाजा गाजूं दे। तवशी भोपळी लागूं दे।' [गाजणें] ०**वज्य**—न. गजवज; गडबड; गोंधळ. 'गाजावज्यही न घरावें।' —ज्ञा ४.३१. ०**वाजा-वाज-वाजी**-पुस्त्री. १गाणें;गायनवादन. २ (ल.) कीर्ति; प्रसिद्धि. ३ गवगवा; बोभाटा [गाजणें+वाजणें]

गांजा—पु. भांगेच्या झाडाचीं वाळलेलीं फुलें, शेंडे, मंजिऱ्या, तुरे. गांजाचें झाड सुमारें ३ हात उंच वाढतें. यास अंबाडीच्या पानासारखे तुरे येतात. हे सुकवितात. याच्या चुऱ्यास भांग म्हणतात. भांग पाट्यावर वाटतात, त्यास घोटा म्हणतात. गांजा-भांग यानें निशा येते. गांजाच्या व्यसनी माणसास गांजेकस म्हणतात. 'गांजा ओढूं नको सुरा पिऊं नको। तूं भांग घोटूं नको।' [सं. गंजिका=दारूचा पिठा; हिं. गांझा-जा; गंजा=एक वनस्पति]

गांजा—पु. पिशवीवजा जाळें. गांजवा, गांझा पहा.

गाजी—पु. लावा किंवा लाहूरची एक जात. [गांजिकाय]

गाजी—वि. १ धर्मवीर; धर्मसंरक्षक. २ शूर; योद्धा; पराक्रमी; महत्कृत्यें करणारा. 'येखादा आडले गाजी।'—दा १९.८.५. [अर. घाझी] म्ह० क्षणामध्यें गाजीचा पाजी, पाजीचा गाजी होतो. ०**मर्द**—पु. १ शूर; वीर इ० २ (कौतुकानें) घोडा. [फा. घाझी+मर्द]

गाजीनणें—अक्रि. (काव्य) गाजणें पहा. 'गगनु गाजीनिलें ।' –दाव ७०.

गांजील-मूस—पु. (गो.) गांधील माशी.

गांजूल—न. (गो.) कुलुप उघडण्याचें (किल्लीशिवाय) एक हत्यार [पोर्तु.]

गांजेकस—वि. गांजा ओढण्याचें व्यसन असणारा; गांजा पहा. [हिं.]

गांजो-झो—पु. (गो.) १ पक्ष्याच्या शरीरांतील अन्नाची पिशवी, कोठा. २ माणसाच्या पोटावरची कातडी. गांझा पहा.

गांझा—पु. गांजवा; गांजा; भांग इ० झेलणीनें गोळा केल्यानंतर ते ठेवण्याचें जाळें; झारा; झेला; सारणी. [फा. गञ्जुना; तुल० सं. गंज; हिं. गंजिया; तुल० इं. गॉञ्ज]

गाटा—पु. (व.) १ पाणी धरून ठेवणारें व चिखल होणारें शेत. २ चिखल; गारा. 'नाल्यांत गाटा झाला आहे.' [हिं. गारा ?]

गाटा-टी-ट्या—वि. हट्टी; दुराग्रही; स्वच्छंदी; हेकड; हटेल. 'जात होते मथुरेच्या हाटा। तेथें आला यशोदेचा गाटा।' –मध्व ११६. गाटें–क्रिवि. हटवादानें; हट्ट धरून.

गॉटॉ—पु. (गो.) शिजलेला दाणा; दाटा.

गाटेगीळ—वि (व.) कधीं न चिडणारा; शांत; मुखस्तंभ. 'एवढें त्याला चिडवलें ना, पण तो पुरा गाटेगीळ पडला; कांहीं रागावला नाहीं.' [गाठ+गिळणें ?]

गाटेगोटे—पुअव. १ दगडगोटे. २ (ल.) मूर्ख. अडाणी लोक. 'फार माजले गाटे गोटे।' –अफला ६५. [गोटा द्वि.]

गांठ—स्त्री. १ तिढा; अढी; गुंढाळा; वेटाळें; गुंतागुंत इ० हिचे प्रकारः–निर–सुर–सूट–आयुध–पोकळ–ब्रह्म–आडाणी–खुण–चाडे–निसर–गांठ. २ झाडाचें टेंगूळ; लांकडांतील गट्टा, गुलुंब. ३ वेळू, ऊंस यांच्या दोन पेऱ्यांमधील सांधा. ४ (ल.) शरीराचा गोल मांसल भाग; पोटरींतील वेडकी. ५ तिसऱ्या महिन्याचा गर्भ. ६ सामना; भेट, मुलाखत; दृष्टादृष्ट; उत्तरप्रत्युत्तर. ७ कामकाजाचा संबंध; व्यवहार; प्रसंग. (क्रि० घालणें; असणें; होणें). 'बळवानाशीं गांठ आहे विचार करून बोल.' मजशीं, मशीं, माशीं गांठ, तुजशी–त्याशीं गांठ.' ८ विन तोंडाचें (आंधळें) गळूं; केसतुड; सुज; अवधाणा; वेंड; (प्लेगच्या आजारांत बहुधा सांध्यांत गांठ येते). ९ परिणामाचा भविष्याशीं बसलेला ताळा, मेळ; तसेंच गोष्टींचा मेळ, कालैक्य; समकालिकत्व. 'बोलाफुलास गांठ पडली.' १० एकवाक्यता; संगति; संबंध; मेळ. 'त्याचें मागचें बोलणें व पुढचें बोलणें यांस गांठ नाहीं.' ११ पैशाचा कसा, थैली. (मूळांत पैसे ठेवून वस्त्राला मारलेली गांठ). १२ (अव.) कपाळावरील आंठ्या. १३ सोय; सवड. 'तुमचे रुपये मला गांठ पडेल तेव्हां देईन.' १४ वेदांतमतालची ग्रंथी किंवा काठिण्य; ही प्राण व अपान या दोन वायूंच्या संयोगानें बनते असें म्हणतात. १५ (ल.) बंधन; आळा; बेडी; अर्गळा. 'तैसा निर्विकार अगजेठी। न चालती द्वैतभावाच्या गांठी।' १६ अढी; पूर्वग्रह. 'त्याजविषयीं जर आपल्या मनांत गांठ आहे तर.' –नि १४९. [सं. ग्रंथि; प्रा. गंठि; फ्रेंजि. गेड] (वाप्र.) ०घालणें–ठेवणें–१ लक्ष्य ठेवणें; दृष्टि पुरविणें; मनावर घेणें. 'हा मतलबाशीं–स्वार्थाशीं–तात्पर्याशीं–कामाशीं गांठ घालतो–ठेवतो.' ०घालणें–१ भेटणें; एकत्र येणें; समोरासमोर येणें. २ चढाई करून जाणें. सामना घेणें. 'घालीन गांठि त्यातें, मी कीं मारील तो मला आजी।' –मोकर्ण २०.२१. 'रोम सारख्या कसलेल्या संस्थानशीं गांठ घालून ...' –नि ५५. ०येणें–भेटणें. ०पडणें–भेट होणें. 'सर्व मग मम अज्ञानतम झडेल। स्वजन संघाशीं गांठही पडेल।' –भा. आ. भिडे. ०लागप–(गो.) इच्छा होणें. गांठीस असणें–हुकमांत किंवा ताब्यांत असणें; जवळ असणें. 'ऐसें गांठीस असतां शस्त्र। तुज भय नाहीं जे।' २ शिलकीस ठेवलेला असणें; संग्रहीं असणें. (पैका इ०). म्ह० आपण करील तें काम, गांठीं असेल तो दाम. (कतेरी). गांठीस करणें–सांठविणें; राखणें; शिल्लक ठेवणें. जन्माची गांठ–विवाहसंबंध; हिंदु लोकांत एकदां लग्न झालें म्हणजे तें मृत्यूपर्यंत कायम टिकतें. सात गांठी देऊन ठेवणें किंवा सात गांठीपलीकडे ठेवणें–केव्हांहि खर्च न करण्याच्या उद्देशानें सांठविणें. म्ह० १ गांठीचा एक बाहेरच्या शंभराबरोबर=आपल्या हातीं असलेली गोष्ट अपेक्षित गोष्टीपेक्षां जास्त महत्त्वाची आहे. २ गांठचें द्यावें पण जामीन न व्हावें ०चा–ची–चें–वि. जवळचा; स्वतःच्या कब्जांतील, थैलींतील; पदरचा, कडोसरीचा. म्ह० १ खोटा तरी गांठचा वेडा तरी पोटचा. २ (गो.) गांठचें खर्चून दुसऱ्याचे उदौप=घरचें खाऊन लष्कराच्या भाकरी भाजणें. ०चा वाहणें–स्वतःचा पैसा (शिलकी). खर्च करणें. 'जामीन रहा आणि गांठचें वहा.' गांठळ गुंजट–गुंठळ–वि. गांठीगांठींचा. ०दाम० सोडावण–पु. लग्नांत वधूवरांच्या पदरांची गांठ सोडविण्यासाठीं वधूच्या बहिणीस दिलेलें बक्षीस; करवलीचा मान. ०वल–वेल–न. (गो.) देवाचा नवस फेडतांना एकमेकांच्या पदरांस गांठ मारून पूजा करणारें जोडपें; बोहर. हा प्रकार अश्विनच्या दिवसांत दृष्टीस पडतो. ०सर्पळी–स्त्री. (गो.) गांठी गांठी असलेली सोन्याची सांखळी. [ग्रंथि+सर्प] गांठळ, गांठाळ गांठेळ–वि. १ गांठी असलेलें; गांठीचें (लांकूड). २ (ल.) मांसल; धष्टपुष्ट.

गाठडी—स्त्री. गाठोडें; गठडी पहा.

गांठण—स्त्री. १ गुंतवणी; वीण; गांथण (कुंपणाच्या कांट्यांची, वांबूचा तट्टया, साट, ताटी इ० ची); छपराच्या

ओमण, रिफाड इत्यादीची बांधणी (कृति व काम दोन्हीहि). २ गांठ मारलेली स्थिति किंवा गांठीचें काम. (क्रि० देणें; मारणें; बांधणें; सोडणें; सुटणें; तुटणें इ०). [सं. ग्रथन]

गाँठणां—(गो.) गुरांची रानांतील दुपारची विश्रांति; गोठण. 'आमचीं गोरवां गाठणीं दवल्यांत.' [गोठण]

गांठणें, गांठविणें—उक्रि. १ गांठीनें सांधणें; जोडणें; गांठ देणें–मारणें; गांठळणें (दोरी, सुत इ० नीं). २ गांठीनें बंद किंवा सुरक्षित करणें; दोरींत ओंवून हालेनासें करणें (माळेंतील मणी इ०). ३ ऐन वेळीं जाणें; अवचित धरणें किंवा अडविणें; ऐन संधि साधणें व पकडणें. 'त्याला चोरांनीं ऐन खिंडींत गांठलें.' ४ (ल.) आकळणें; वश करून घेणें; वठणीवर आणणें; कह्यांत आणणें. 'हा पराकाष्ठेचा दुराग्रही, याला गाठेल तो धन्य।' ५ मिळविणें; संपादणें. 'सर्वत्र तूं यशस्वी त्वद्वासें यश सुखेंचि गांठावें।'—मोसभा १.६८. ६ संपविणें; साधणें; पोहोंचणें (प्रवास, मजल, मुक्काम, गांव). ७ ताब्यांत आणणें; कबजा घेणें (देश, प्रांत यांचा). ८ भेटणें; भिडणें; सन्मुख होणें. [गांठ]

गांठलें—न. १ मुलें किंवा स्त्रिया यांच्या गळ्यांतील पुतळ्यांची, रत्नांची किंवा मण्यांची साधी माळ; एक अलंकार; यांत पुतळ्या, वाघनखें, पदकें इ० ओंवलेलीं असतात. २ (व.) (गांठलू)=मंगळसूत्र. ३ (कु.) साखरेची गांठी; साखरेच्या पुतळ्यांची माळ. [सं. ग्रंथिल]

गाठलें माठलें—न. ब्राह्मणांत प्रसूतीनंतर तिसऱ्या दिवशीं कच्च्या सुताला हळद लावून पिंवळें करून त्याला काळ्या घोंगडीची दशी व निरगुडीचा पाला बांधतात व तो दोरा मुलाच्या गळ्यांत बांधण्याचा प्रकार, विधि. —बदलापुर २०८.

गाठा—पु. १ खंडोबाच्या भक्ताच्या गळ्यांतील रुप्याची हंसली किंवा कडें. 'गळा गाठा हिंडे द्वारीं।'—तुगा ४१६. २ (कु) सोन्याची सांखळी असलेला कानांतील एक अलंकार. ३ (ल.) पिंजरा. 'पुंसा लावानि बांधिजे गांठा।'—ज्ञा १३.२३३. [सं.ग्रंथि]

गाठी—स्त्री. कातकरणीच्या गळ्यांतील पोत. —बदलापुर १२८.

गा(गां)ठी—स्त्री. १ खारीक,खोबरें,लवंगा,जायफळ इ०ची माळ; गाठलें (मुलांचें). २ होळीच्या सणांतील गळ्यांत घालावयाची साखरेच्या पदकांची माळ (ही होळी–पाडव्याला मुलांना देतात. ३ –पु. (राजा.) अळवाच्या पानांचा गांठलेला तुकडा किंवा त्या पानांची सुपारीएवढ्या गांठींची दह्यांतील भाजी; अळूवडी. ४ गांठ या स्त्रीलिंगी शब्दाचें अनेकवचन. ५ (गो.) दाण्यांची भाजी. ६ (गो.) मूग इ० कडदणांची पातळ भाजी. उ० मुगाची, चण्यांची गांठी. ७ अहंकार, आढ्यता. –दार. –वि. हट्टी. [सं. ग्रंथि]

०कि(चि)राईत, गांठेकि(चि)राईत—न. एक प्रकारचें चिराईत. ०चा दाम–मान–पु. गांठदाम–सोडावण पहा. **गाठींव**—वि. गांठलेलें; गांठींनीं कायम केलेलें (हार, माळ). [गांठणें] ०हळद–स्त्री. गांठी गांठी असलेली हळकुंडें.

गाठुलीमाठुली—स्त्री.अव. (बायकी) बाळंतिणीच्या ५ व्या दिवशीं सुईण व बारशाच्या दिवशीं घरच्या स्त्रिया मुलाच्या हातापायांस व कमरेस जे दोरे बांधतात ते. गाठलें–माठलें पहा. [गाठलें द्वि.]

गाठूर—पु. घोड्याचा एक रोग; ढांचरू. —अश्वप २.२६०.

गाठे–ठो—पु. (गो.कु.) कानांतील अलंकार. गांठा अर्थ २ पहा. म्ह० (कु.) गांठो शेंडलो कान मुंडलो=दागिना गेला व तो घालण्याचें भोंकहि बुजलें.

गाठेविटप—क्रि. (गो.) कंटाळा, वीट येणें.

गांठोडी–ळी—स्त्री. लहान गांठोडें; गठडी. [सं. ग्रंथकुटी–गांठऊडि–गांठोडी. —भाभ १८३४]

गांठोडें–ळें—न. १ गांठ; गठ्ठा; बोजा; बोचकें (गांठ मारलेलें, वस्त्रांत बांधलेलें कापड इ० चें). २ (ल.) पुंजी; भांडवल; मालमत्ता; संपत्ति; ऐवज; द्रव्य; गुप्त धन. 'तुझ्या बापाचें गांठोडें येथें पुरलें नाहीं.' ३ नागपंचमीच्या दिवशीं केलेलें उकडीचें दिंड (एक पक्वान्न). [सं. ग्रथ्=रचणें] ०आटोपणें–गुंडाळणें–बांधणें–१ आवरणें; आंखडणें; बंद करणें (व्यापार-धंदा, कामकाज). २ पळून जाणें; निघून जाणें. ३ मरणें. ०होणें–जमणें–लठ्ठ, गबर, श्रीमान होणें.

गांठ्या—पु. १ गांठा अर्थ १,२ पहा. २ भाजीकरितां केलेली अळवाच्या पानाची गाठ. गाठी अर्थ ३ पहा. नेहमीं अनेकवचनीं प्रयोग. जसें– गांठे आळू. ३ सुमारें ९ इंच लांबीच्या कांडसर वेलीचें (ताण्याचें) नांव. ४ तीन इंच उंचीची एक वेल. [गांठ]

गांठ्याळ—वि. १ गांठाळ; गांठळ. 'गांठ्याळ वेळु वेळु जाती।'—मुआदि १७.१०४. २ (ल.) आंतल्या गांठीचा, खोल मनाचा. 'कपटी कुटिल गाठ्याळ।'—दा २.३.२३. [सं. ग्रंथिल]

गाड—न. (व.) फट.

गाँड—न. (कों. गो.) गूळ.

गांड—स्त्री. १गुदप्रदेश; ढुंगण. २ मलद्वार; बृहती; बोचा. ३ मागची अथवा खालची बाजू; बूड अथवा तळ (वस्तूचा). [सं. गुद] (बाप्र.) ०गुडाखू होणें–क्रि. भीतीनें दबून बसणें; थंडी, पोटकें वगैरेंनीं आंखडलें जाणें. ०जड होणें–गर्विष्ठ बनणें; शेखी चढणें. ०तोंड हातीं धरणें–बाहेरख्यालीस किंवा स्त्रैणपणास प्रवृत्त होणें, सोकावणें; बदफैलीपणा व अविश्वास या दोन्ही गोष्टी करणें. ०फाटणें–भीतीनें गांगरणें; लेंड्या गाळणें; गर्भगळित

होणें. ०मारणें–१ गुदमैथुन करणें; वृद्दती तंनरणें. ०वळणें. गांडीवर रेघ ओढणें–मागें सरणें; नाकबूल करणें. गांडी खालचें घोडें–न. उपजीविकेचें साधन (नोकरी, व्यापार, धंदा वगैरे). गांडींत सुंठ फुंकणें–गांडींत काडया घालणें; एखाद्यास उत्तेजन देणें; भर, फूस देणें. २ (ल.) शिक्षा, फजिती करणें; पराभव करणें. गांडीवर घाव घेणें–कामकाजांत फजीत होणें; अपमानानें मागें सरणें; पराभव पावणें. गांडीस हात पोंचणें–मातापितादिकांच्या ताब्यांतून सुटून स्वच्छंदानें वागण्यास मोकळें होणें. म्ह० १ गांडीवरचा घाव झांकता नये आणि दाखवितां नये. २ गांड फाटे पण कपडा न फाटे. ३ गांडींत नाहीं गू कावळयाला आमंत्रण=शक्तीबाहेरचें काम कर ण्याचा आव घालणें. कांहीं महत्त्वाचे सामासशब्द पुढें दिले आहेत:– ०कणी–स्त्री. गोणीच्या मागचा पट्टा; लेंडी. याच्या उलट उराठी. ०गमाऊ–वि. बेअकली; मूर्ख; नालायक. ०गुडघा–घी, गांडगुडा–पुस्त्रीपु. गांडीवर गुडघ्यानें मारलेला ठोसा. (क्रि० देणें; मारणें, बसणें). ०गुलामी–स्त्री. मानहानीची खुशामती; फार हांजीहांजी. ०गोटा–पु. (ना.) पाण्याच्या अभावीं दगडानें गांड पुसणें. ०चोळणा–पु. चड्डी. ०जोरा–पु. (अशिष्ट) मापून दुजोरा; अनुमोदन; फूस; पाठ पुरावा. (क्रि० देणें). ०पिटकी–स्त्री. १ ढुंगणावर ढुंगण आपटणें (लहान मुलांत रूढ). २ खेळीमेळी; दाट मैत्री. ०पुशा–वि. हलकट; नीच; क्षुद्रक; यःकश्चित. ०पोतें–न. (कु.) आडेसरणें वस्त्र; नेसणें. ०बोला–पु.ढुंगणावर आलेलें गळूं; व्रण; क्षत. ०भरू–वि. (निंदावाचक) संपत्तिमान;द्रव्यवान;धनवान;श्रीमंत. ०मणी–पु. गुह्य गोष्ट. 'राग नको धरूं मनीं। गांडमणी सांगतों॥'–तुगा ३००३. ०मांढूळ–महांढूळ–पु. कादृ; लाल रंगाचा, दुतोंडी, पावसाळयांत उत्पन्न होणारा उरोगामी किडा. ०मैत्री–मैत्रिकी–स्त्री. गांडपिटकी अर्थ २ पहा. ०मोडी इरलें–न. माणूस वांकलें असतां दुमडून ढुंगण झांकलें जाईल अशा पद्धतीचें इरलें. ०मोडी मुंगी–स्त्री. एक मुंगीची जात (ही चालत असतां हिचें ढुंगण मोडल्यासारखें दिसतें). ०मोरा–वि. पाठमोरा; ढुंगणाकडून. 'तेव्हां त्याला गांडमोरा वर बोलावलान्.'–लोक २.४६. ०रग–स्त्री. खोटा अभिमान, अहंकार; रिकामा तोरा, ताठा; बढाई. ०राऊ–बू–पु. गांडू; गांडभरावू; गंडया. ०वळ–पुन. (कों.) कादृ; गांडमांढूळ पहा. ०सुकाल–ला–ल्या–पु. गांडराऊ–बू पहा.

गाडगा–गं, गाडला–लें—पुन. लहान मडकें. 'तंव गरळ वमिलें उरगीं। तें पडिलें गौळणीचें गाडगीं:'–कथा २. १५.४१. [सं. घट; का. गडिगे] म्ह० ताकास जाऊन भग गाडगें लपवूं नये.

गाडगुलांव—वि. (गो.) लट्ठ व ठेंगू. [गाडगूल]

गाडगूड—स्त्रीन. १ (तोफा, बंदुका, मेघ यांचा) गडगडाट; धडधडाट. २ पोटांतील गुरगुर, कुरकुर. ३ (ल.) काळजी; चिंता; धस्स होणें (पोटांत या शब्दाशीं जोडून योजना). [ध्व.]

गाडगूल—न. (गो.) लहान गाडगें, मडकें. [गाडगें लघुत्व]

गाडगे(ग्या) आंबा—पु. मडक्याच्या आकाराचा मोठा आंबा

गाडण—न. (ना.) चिखल; दलदल. [सं. गाढ; हिं. गाढा=गढूल, चिखली]

गाडणें—उक्रि. १ (खड्डयांत) पुरणें; मातीआड, भूमिगत करणें. २ मूठमाती देणें. ३ (ल.) (न भितां एका जागेवर) पाय रोवणें; ठाकणें. 'म्हणून गाडून उभे राहिले.'–भाव ८०. [सं. गर्त; प्रा. गड्ड; हिं. गाडना; का. गडायिसु]

गाडतक हानाव—पु (कों.) (नाविक) पहिल्यानें कांहींसा तिरपा, नंतर सरळ व पुन्हां तिरपा असा सांधा जोडणें. हा हानाव फार मजबूत असतो. [गाडणें+हानाव]

गाडद—पु. पाहारा; चौकी. 'मामा यांजकडील गाडद आहे.' –खरे ४९७८. [इं. गार्ड]

गाडदी—पु शिपाई; पायदळांतील शिपाई; विशेषतः शरीर संरक्षक शिपाई; पाहारेकरी. पेशवे, इतर सरदार व राजे यांजवळ असे गाडदी असत. यांत विशेषतः परदेशीय व मुसलमानांचा विशेष भरणा होता. गारदी पहा. [पोर्तु. गार्दा; इं. गार्ड]

गाडली–लें—स्त्रीन. (प्रां.) लहान गाडी. [प्रा. दे. गड्डिआ= गाडी]

गाडवाट—स्त्री गाडीचा रस्ता; गाडीवाट. [गाडी+वाट]

गाडहत्यारी—वि. मोठेधारकरी; शूर; मर्द; तरवार (भाला) वगैरे शस्त्रांनीं अवव्ल लढणारे. 'आम्हांकडील आधींच गनीम यांचे कच्चे दील; गाडहत्यारी निळवले तरि झाडास बांधले तरि झाड घेऊन जातील.'–भाव ९. [गाडे+हत्यारी]

गाडा—पु. १ ओझें नेण्याची गाडी; पेटी किंवा चौकटी खेरीज गाडी. 'म्हणे मी गाडां जुंपिलों होतों।'–पंच १.२६. म्ह० भरल्या गाड्यास सुप जड नाहीं. २ चाकाचा घेर; रहाटाचा वृत्ताकार अंश. ३ कडें, वेढें; सांगाडा, वलय (ढोल, तंबुर, डफ, चाळण, नथ इ० चा); ४ (तंजा.) चाक. संसाराचा गाडा–पु. आयुष्यांतील एकंदर व्याप; कामकाज; खटाटोप; आटापीट; संसारासंबंधीं खटला; प्रपंच, पसारा. [प्रा. दे. गड्डिआ] (वाप्र.) चालत्या गाड्याला खीळ घालणें=चालू काम बंद पाडणें, अडविणें. गाड्याला जुंपलेला–वि. कामाचा रगाडा पाठीमागें असणारा; नेहमीं कामांत गुंतलेला. गाड्यावर नाव नावेवर गाडा=(कधीं नाव गाड्यावर घालून नेतात तर कधीं गाडा नावेवर घालून नेतात त्यावरून)

१ कामांची अलटापालट; अदलाबदल; चक्रनेमिक्रम. २ दैवाची उलटापालट किंवा फेरा; हलकटांची भरभराट व सज्जनांची पडती वेळ. सामाशब्द- ०नाडा-पु. संसार, प्रपंच, पसारा इ०. गाडा पहा. 'या सावकाराचा गाडानाडा केवढा हो ?' [गाडा द्वि०] ०भर-१ गाड्याच्या भरतीचें ओझें. २ (ल.) पुष्कळ सामान. -वि. फार; पुष्कळ; अफाट. ०भर अब्रू वाहणें-अब्रू मुळीं नसणें यामर्थी. ०उतार- नदींतून गाडी जाण्याचा रस्ता. ०करी-पु. गाडी हांकणारा; गाडीवान. ०कारु-(महानु) डेरे देण्याचें काम करणारा फरास. 'भणओनि ते गाडेकारू होंडी ।' -शिशु ५६८. ०बगाड-न. एक प्रकारचें लहान बगाड; हें गाड्यांत ठेवलेलें असतें व तो गाडा देवाभोंवतीं फिरतो. ०भिंगोऱ्या-गाड्या भिंगोऱ्या-स्त्रीअव ०गाडे भिंगोरे-पुअव. समोंवार गिरक्यां मारण्याचा मुलांचा एक खेळ. हा खेळ वात्स्यायन कालींहि होता. -मसाप ४.४.२५७. ०वाट-रस्ता-मार्ग-स्त्रीपु. गाडीची वाट; गाडवाट पहा. म्ह० १ गाड्याबरोबर नळयासहि यात्रा=दुसऱ्याच्या बरोबर सहजासहजीं झालेलें काम; 'गाड्याबरोबर या न्यायानें करमणुकी खातर परक्या भाषांचा अभ्यास केला असतां त्यापासून दुसरेहि पुष्कळ फायदे करून घेतां येतील.' के. २ मरल्या गाड्यास सूप जड नाहीं. ३ चालला तर गाडा नाहीं तर खोडा.

गॉडॉ—पु. (गो.) केफ नसलेलें मद्य. [सं. गौडी]

गांडा—पु. एक प्रकारचा ऊंस. [हिं. गन्ना]

गांडा—वि. १ (व.) खराब; बेढब; वाईट. 'गांडा माल कमी किंमतीला जाईल.' २ (गु.) वेडा; खुळा.

गॉडान्न—न. (गो.) कुणब्यांचें एक गुळाचें पक्वान्न. [गुड+अन्न]

गांडाळ—वि. (अशिष्ट) १ मोठे कुले किंवा ढुंगण असलेली; पृथुजघना. २ जारिणी; व्यभिचारी (स्त्री). [गांड]

गाडी—स्त्री. १ माणसें बसावयाचा व साटा किंवा पेटी असलेला लहान गाडा; धमनी, रथ; शकट; वाहन. २ (मोटेच्या विहिरीची) लाट, चाक. ३ (राजा.) कप्पा; कप्पी; कप्पींतील चाक, फिरकी. ४ नय, डफ, इ०चें कडें, सांगाडा; गाडा अर्थ ३ पहा. ५ (ल.) आगगाडी, सायकल, मोटार. [प्रा. गड्डिआ, गड्डि=गाडी] ०चें चाक-(हें उलटसुलट फिरतें यावरून) दोन डगरींवर हात ठेवणारा; विशेषतः आपल्या चाकराच्या कोणत्याहि कामांत दोष काढणारा धनी. ०घालणें-(व.) उसांच्या दुंध्यावर मातीची भर घालणें. ०भराई-स्त्री. गाडींत माल भरण्याची मजुरी. ०भाडें-न. मालाच्या वहातुकीची मजुरी; गाडींत बसण्याबद्दल भाडें. ०वान-पु. गाडी हांकणारा; कोचमन; ड्रायव्हर. [हिं.] ०बजार-पु. बजारांतील एक जात. -खेया ६९. ०सुटणें-सपासपान पाठ म्हणणें.

गाडींव—वि. गाडलेला; पुरलेला; जमीनींत बसविलेला (खांब, दगड, निशाण इ०) [गाडणें]

गांडीव—पु. १ अर्जुनाचें धनुष्य. 'तेथ वेंबळ हातु गेला। गांडिवाचा।' -ज्ञा १.१९७. २ (सामा) धनुष्य [सं.] ०गुण-पु. धनुष्याची दोरी [सं.]

गाडु—पु. लहान मडकें; गडू; बोळकें; गुणगी. 'जमेदार याजकडे संक्रांतीचे खण व मडकी व घट गाडु...' -मसाप २.१७५. [सं. गडु]

गांडू, गांड्या—वि. १ (शिवी) गंडस; गांडमराऊ; षंढ; नपुंसक; गांड मुकाला. २ दुर्दैवी; हतभागी; कुचकामाचा; नीच प्रतीचा; हलका. म्ह० मन पातशाही दैव गांडू. ३ (ल.) नामर्द; भित्रा; असमर्थ. [गांड; हिं. सिं. गांडू]

गांडू(डो)ळ—पुन. काडू; गांडवळ पहा. [सं. गंडु प्रा. गंडुल]

गाडें—न. पैज; होड; पण (सोंगट्या, जुवा या खेळांत).

गाडें—न. १ लहान गाडा, गाडी. २ व्यवहार; काम; धडामोड. 'व्यापाराचे गाडे। मोडतांही अपाडें।' -अमृ ९.२१. ३ मालका एका मागून एक येणें, जाणें; चक्र.

गांडेचिरी—पु. झांझडा; एक प्रकारचा मासा.

गाडेराव—पु. (व.) अव्यवस्थित; घरांतली, स्वतःच्या कारभाराची दाद नसणारा; वेंधळ्या माणूस. 'त्याच्या घरीं कोणी गृहस्थ येऊन कितीहि दिवस राहिला तरी कळून येणार नाहीं, असा तो गाडेराव पडला.'

गाडेसोनाऱ्या—पु. (वे.) एक प्रकारचा वाघ; ढोऱ्या, विबट्या हे आणखी दोन प्रकार.

गा(गां)डो(डौ)रा-रें—पुन. इमारतीचा पाया, पायांतील भर किंवा पायखोदणी. 'जळां खोधुनि गाडोरें।' -भाए ४८९. 'कीं फाडोनि आम्ही गांडोरा घातला।' -ज्ञा ११.५३९.

गाड्या—वि. गाडणारा; पुरणारा. म्ह० गाड्याची वाट आणि गाडल्याची वाट एकच.' [गाडण]

गांड्या—वि. गांडू पहा. -क्रिवि. ढुंगणानें वर फरपटणारा -जाणारा.

गाड्डी—पु. (गो.) गारुडी पहा.

गाढ—वि. १ गदड; स्वस्थ; भरपूर (झोंप). २ निबिड; घन (काळोख). ३ अत्यंत; दाट; घोर (अज्ञान). ४ गर्द; दाट; घनघोर (जंगल). ५ घट्ट; मजबूत; दृढ; गच्च; भरपूर. 'रसें गाढीं वरी ढिलीं।' -ज्ञा १७.१२८. ६ आवळ; तंग; बळकट. 'शब्दें सुटतील गाढीं।' -एरुस्व ७.७४. ७ मोठा, पुष्कळ. 'द्वात्रिंशद्दस्तांवरि करिति महागजसमान गाढ कली।' -मोआदि २८.३६. 'तथापि ते बुद्धि न येचि गाढी।' -सारुह २.१२.

८ शूर; पराक्रमी; खंबीर. 'मानवो वीर गाढा।'-मुवन १०.४९. ९ उत्कृष्ट; अप्रतिम. 'तुझें सौंदर्य देखोनि गाढें।' -ह १.३०. [सं.] ०मूढ-वि. अतिशय गडद; घोर; स्वस्थ; प्रशांत (झोप). 'येक ते गाढमुढीं पडिले। सुषुप्तिमधें।' -दा १८.९.१९. [सं. गाढ+मूढ]

गाढणें—सक्रि. कसणें; घट्ट करणें. 'तैसें नितंबावरी गाढिलें। पीतांबर झळके।' -ज्ञा ११.२२१.

गाढव—पुस्त्रीन. १ रासभ; खर; गद्धा (ज्यावेळीं लिंग-भेद उल्लेखिला नसतो त्यावेळीं नपुं. वापरतात). २ उकिरड्या-वरील एक पांढरा किडा; कसर; वाळवी. ३ गाढवी दगड पहा. [सं. गर्दभ; प्रा. गद्दह; हिं. गदहा, गधा; फ्रें. जि. गेर; पोर्तु. गे] (वाप्र.) गाढव ना ब्रह्मचारी-मुखहि नाहीं किंवा शहाणा अथवा साधूहि नाहीं. गाढवाचा नांगर फिरविणें-एखा-द्याच्या घरादाराचें किंवा वतनवाडीचें वाटोळें करणें. एक जुना शिक्षेचा प्रकार. गुन्हेगाराचें घर जमीनदोस्त करून त्याचें शेत करीत. -वाच्या लेका-एक शिवी. म्ह० १ गाढवाच्या गोणीस खंडीभर तूट किंवा भोकें=लागणाऱ्या सामानापेक्षां नासधूस जास्त होते तेव्हां म्हणतात. प्रमाणाबाहेर लुच्चेगिरी, नास. २ ज्याचें त्याला आणि गाढव ओझ्याला=ज्याचें ओझें त्याचेकडे जाईल गाढव फक्त ओझें वाहून नेण्याचें मालक. (वाप्र) गाढवाचा खरारा-पु. मूर्ख, टोणपा, मनुष्य. गाढवी दगड-धोंडा-पु. ओबडधोबड दगड.

गाढवी-पण—स्त्री. गाढवाची मादी. [गाढव]

गाढहत्यारी—वि. मोठे धारकरी. शूर; मर्द; तरवार; भाला वगैरे शस्त्रांनीं लढणारे. [गाढें+हत्यारी]

गाढा—वि. १ गाढ; घट्ट; दाट (पातळ पदार्थ). २ दांडगा; मजबूत; बळकट; घटमूट (शरीर). 'तैसा मुंजोनि जो गाढा। परि-ग्रहो।' -ज्ञा १८.१०६२. ३ शूर; पराक्रमी. 'रूपें करेंसें कोपला वीर गाढा।' राक १.१५. ४ प्रवीण; तरबेज; पक्का; बांका; निष्णात; पटाईत (वाईट किंवा चांगल्या गुणांत). 'गाढा खांडिल, गाढा गायक.' ५ दृढ; अचल. 'दंतीं म्यां ववदंती धरुनि धुरडिला शैल कैलास गाढा।' -आसी ३२. ६ (व.) खोल मनाचा; गुप्त न फोडणारा. [गाढ]

गांढा—वि. (प्रां.) गांडू पहा.

गाढिका—स्त्री. दृढता; बळकटपणा. 'म्हणोनि आसना-चिया गाढिका।' -ज्ञा ६.२६४.

गांढूळ—पु. गांडूळ पहा.

गाढें—वि. भक्तिपूर्वक केलेलें; कळकळीचें हृदभावदर्शक. 'ऐसें करितां स्तवन गाढें।' -मुआदि २.१३३. गाढा पहा.

गांढें—वि. दुर्बल; कमकुवत. गांढ्या पहा. ०पण न. दुबळे-पणा; भित्रेपणा; गांडूपणा. 'काय देवा नेणों आलें गांढेंपण।' -तुगा १२९०.

गांढ्या—वि. (निंदार्थी) गंडिया; गांडू; हतभागी, कपाळ-करंटा; गांड्या पहा. म्ह० गांवचा गांढ्या तो सासरेचा देश-पांड्या. [गांड]

गांढ्याळ—वि. भित्रा; दुर्बल; गांढ्या; गांडू पहा. 'देव-गांढ्याळ देव गांढ्याळ। देखोनियां बळ लपतसे।' -तुगा ३७००.

गाण—स्त्री. (कों.) डोंगरांतील पाण्याची जागा; उथळ विहीर; डबकें; पोखरण.

गाण—पु. १ (गो.) गवई; धंदा (जात); देवळी; गायक. -नागा २१९. २ (कु.) नायकिणीचा साजिंदा. [सं. गान; प्रा. गाण] गाणावाणा-पु. गाणें व वाणणें; गानवर्णन. 'घेऊनि गीतार्थ उगाणा। ज्ञानियें जे विचक्षणा। ठाकिती ते गाणावाणा। गीतेचा तो लाहे।' -ज्ञा १८.१५२७.

गाणपत्य—वि. १ गणपतिविषयक सांप्रदायिक. २ गणप-तीचा भक्त. 'गाणपत्य म्हणती गणेश। तो आण द्वारकाधीश।' -ह ३४.१७८. [सं.]

गाणा—वि. गाणाईण, गायिका; गानी. 'जेथें सरस्वती-सारखा गाणी।' -कालिका ४.९. गाणीक-वि. गायक; गाणारा. -न गायनचातुर्य. गाणीव-न. १ गायनचातुर्य. 'गाणीव जाणीव शहाणीव। दोंवाळूनि सांडावी सर्व।' -एभा ११.७३८. २ गाणें. 'बाहेरीयापुढ ह्यांकधा। गाणीव करा।' -ज्ञा ११.१५७. [गाणें]

गाणें—उक्रि. १ गान करणें; गळ्यावर म्हणणें. २ कवि पेशांत कथन, गायन करणें; काव्यांत वाखाणणी, गुणवर्णन करणें. 'गातसे सकळ रामकथा।' ३ प्रशंसा करणें; वाखाणणें; स्तवणें. 'साधुजन जे ते निरंतर हरीतें गातात.' ४ (ल.) एकच एक सर लावणें; जपमाळ घेणें; पिरपीर चालविणें, लावण. 'जें प्रथम गात होता गाणें अद्यापि तेंचि खळ गातो।' मोशल्य ३.७४. [सं. गा=गान] म्ह० कैलास कंटाळेतों गाणें आणि कान फाटतों लेणें. ०बजावणें-न. गाणें म्हणणें व वाद्य वाजविणें; गायन-वादन. (सामा.) संगीत. [हिं. गाना+बजाना]

गाणें—न. १ गायन; गीत (धृपद, ख्याल इ०) म्हणणें. २ तत्संबंधीं धृपद इ० पद. कवन. ३ (ल.) (पारःसाराची) पिरपीर; टुमटुर; भुणभुण. 'पारानें खाऊं दे! खाऊं दे! असें दिवसभर गाणें लाविलें आहे.' ४ लांबच लांब, कंटाळा यावयाजोगें कृत्य; कहाणी; कथा; रडगाणें (क्रि० गाणें; गात बसणें). ५ (ल.) काम, कारभार, व्यवहार, देणें घेणें इ० चें खटलें, प्रकरण. 'या सावकाराच्या गाण्यांतून मी मोकळा झालों म्हणजे देईन.' ६ वहन आलेली गोष्ट, प्रसंग, वेळ. [सं. गै-गान] (वाप्र.)

०म्हणणें-साधें पद म्हणणें; साधारणपणें गाणें. हें बहुधां स्त्रियांकडून होतें. शास्त्रीय नव्हे असें गायन करणें. ०गाणें-कुशलतेचें गाणें. हें गवयांकडून होतें; शास्त्रोक्त गायन करणें.

गात-तें—न. खाट, पलंग यांच्या चौकटीचीं चार लांकडें प्रत्येकीं. 'तेव्हां पलंगाचें तडतडी गात।' –अफला ७७. [सं. गात्र] **आडवें गात न उभें गात**–अनिश्चित व असंदिग्ध कृत्य, भाषण, वर्तन (माणसें वगैरेचें). [सं. गात्र]

गॉत—न. (गो.) दुखण्यानें, रोगानें बिघडलेलें रक्त.

गात(ता)डी—स्त्री. १ गव्हाणी; गव्हाणीचा दांडा, फळी. २ गाभाऱ्या(देवाच्या मूर्ती)पुढील लाट, आडवें लांकूड; अडवण. ३ (ल.) गर्द ढगांची रांग, ओळ. (क्रि० जमणें; धरणें; करणें; मोडणें; विरणें). ४ हातमागावरील लांकडी लग. [गात. प्रा. दे. गत्ताडी, गत्तडी=गवादनी, डांणी]

गातदार—वि. जोडयासारखा सुंभ असणारा (घोडा). यापासुन अयब नाहीं. –अश्वप १.१०३.

गाता—वि. गाणारा; गायक. 'पोवाडा गात्याला उद्धाण ऐकत्याला घडो पुण्य।' –ऐपो ६३. [स. गातृ]

गाताडा—वि. १ स्वच्छंदी; अडेल; दुराग्रही. २ मूर्ख; मंदधी; जडबुद्धि.

गात्र—न. १ अवयव; अंग. 'नाडीतें सोडवी। गात्रांतें विघडवी।' –ज्ञा ६.२१९. २ (शाप. प्राणि.) कांटा; सोंड; शिंग (गोगलगाय इ० प्राण्यांना स्पर्शज्ञान होण्यासाठीं असणारा अवयव). (इं.) टेंटॅकल. [सं.] ०भंग-पु. गात्रास आलेली अशक्तता; अवयवाची बधिरता; विकलता. 'नको जाऊं देऊं भंगा। गात्रें माझीं पांडुरंगा।'–तुगा ११९८ [सं.] ०विक्षेप-पु अंगविक्षेप.

गात्रीयंत्र—न. ब्रह्मवीणा; गायनयंत्र. 'गात्रीयंत्राची मिळनी। सस स्वरां गुंफितु वेणी।' –शिशु ४४. [सं. गायत्री=गवयी+यंत्र]

गांथण—स्त्री. कूड, साठ इ०ची बांधणी, गुंफण, वीण; गुंतण (कुंपणाच्या उभ्या काठयांची); छपराची ओमण; वीण व कृति दान्ही. [सं. ग्रथन]

गांथणें—उक्रि. १ गाथणीनें बांधणें; विणणें; गुंफणें; गुंतविणें. २ (गो.) ओंवणें; माळ करणें. [सं. ग्रथन]

गा(गां)थन—स्त्री. (गो. कु.) माळ विशेषतः काजू किंवा मासे यांची. [सं. ग्रथन]

गाथा—स्त्री. १ कविता; धार्मिक काव्य. २ प्राकृत; छंदरहित रचना; साधें गद्य. ३ फक्किका; पूर्ण वाक्य. ४ गप्पा; माकड कथा; गटारगप्पा; (क्रि० सांगणें; कुटणें). ५ हकीकत; बातमी. 'सांग तो मज सविस्तर गाथा।' –आपू २. ६ आर्या. 'गाथा म्हणजे आर्या गीति तियेहुन विशेष नादवती।' –छंर १२४. [सं.]

गाथा—पु. १ गुंतागुंत; घालमेल; गोंधळ. २ गुरकुतलेली, चुरगळलेली स्थिति; जपणूक, निगा नसणें. 'विषयाचा काय गाथा। अनुचित कीं सखया।' –राला ४४. ०गोवा-वी-पुस्त्री. १ घोंटाळा; घालमेल; गुंतागुंत. २ (विशेषतः) धांदल; तारांबळ; गडबड. 'जन्म हेंचि अकारण। गाथागोवी।' –दा ३.१.४. [गोवणें द्वि.] –वि. व्यर्थ. ? –हंको.

गाथा—पु. अभिमान. 'मी देह ऐसा गाथा। आला देहबुद्धीचे माथां।'

गाथिक—वि. १ कथा, कहाणी, चरित्रें, गोष्टी इ० सांगणारा–रें. २ गाथा किंवा गद्य रचणारा.

गादचें—(गो.) भुकेनें घेरी येणें. [गादणें]

गादणें—अक्रि. १ गढूळ, मलिन होणें; पीडणें; माखणें. 'महामळें मन होतें जें गादलें। शुद्ध चोखाळलें स्फटिक जैसें॥' –तुगा २०७२. २ (व.) शेत तणानें खराब होणें. [हिं. गाद=गाळ]

गा(गां)दणें—उक्रि. (काव्य) गांजणें: पीडा देणें. –अक्रि. पीडा पावणें; पीडित होणें. 'जे अव्रुशीचेनि उपद्रवें। गादलें विश्व माधव।' –ज्ञा १३.२२१. [हिं. गादना=ठासणें]

गादथेकार—पु. (गों.) गुत्तेवाला; गुतेकार.

गादरगुदर—वि. (ना.) मांसल; गुटगुटीत. [हिं. गादर=अर्धापक्का; म. गद्दरणें ?]

गादला ली—वि. मलिन. [गादा]

गाद(दा)विणें—उक्रि. १ गढूळ, रदाड करणें. २ (ल.) विसकटणें; गदळ, खराब करणें. 'तृणें गादळिये वसुंधरे।'–गीता २.१९४९. ३ अव्यवस्थित करणें; गोंधळ उडविणें (सैन्य किंवा कळप यांत). [गादणें.]

गाद(दा)विणें—उक्रि. त्रास देणें; चिडविणें; कंटाळा आणणें. [गादणें]

गादा—पु. समुद्रांतील देवमाशाच्या जातीचा एक मोठा मासा. (इं.) पोरपाईस किंवा डोलफिन. –प्राणिमो ४५.

गादा—पु. राड; चिखल; रेंदा; खळमळ (बहुतेक गढूळ व दाट द्रवपदार्थासंबंधीं; माती मिसळलेलें पाणी, तूप इ०). [हिं. गादा]

गादा—पु. (वे) भातजमीनीचा तुकडा. [गद्दी; का. गद्य–गद्दे. (गद्य=जमीन करणें)]

गादाड—(गो.) दलदलीची जमीन; गादा पहा.

गादापादा—पु. घोळामोळा; गुरकुतलेली स्थिति (कागद, कापड यांची). [गादा द्वि.]

गादावणें—अकर्तृकक्रि. पोटांत गदळ, घाण सांचणें; मळणें; अजीर्ण होणें; आमांश होणें. [गादा=चिखल]

गादॉळ—स्त्री. (गो.) ओली, दलदलीची जमीन; गादाड. [गादा]

गादिजॅण—अक्रि. लिप्त होणें; गादणें पहा. 'अगा आकाश के नाहीं। हें न रिघेचि कवणे ठायीं। परि कायिसनी कहीं। गादिजेना जैसें।' —ज्ञा १३.१११९. [गादा]

गादी—स्त्री. कागदाचे दहा दस्ते; गड्डी.

गादी—स्त्री. १ कापूस भरलेला गाशा, बिछाना, गदेला; कोणतेंहि कापूस भरलेलें नरम आस्तरण किंवा बिछाईत, तक्क्या. लोड. २ प्रख्यात पुरुषाचें आसन, स्थान, दर्जा, अधिकार, पद, सिंहासन. 'राजाचे गादीस इतरानें पाय लावूं नये.' 'सावकाराची गादी' (=सावकाराचा गाशा). ३ मत्ता; विकण्याचा संपूर्ण हक्क. 'मुंबईंत तंबाखूची गादी आहे म्हणून दुसऱ्यास विकतां नये.' ४ मऊ भाग (हाताचा, जोड्याचा); ठुशा, टिका यांचा तळचा रेशमी विणलेला भाग. ५ जनावराच्या पाटीवरील खोगीर. [हिं.] (वाप्र.) **गादीला पाय लावणें**-१ राजाविरुद्ध बंड करणें. २ वरिष्ठांशीं उद्धटपणें वागणें, उपमर्द करणें. **०वर गोष्टी सांगणें**-गर्विष्ठपणें भाषण करणें. सामाशब्द- **०चा चाकर**-पु. संस्थानचा नोकर; याच्या उलट राजाचा चाकर. **०ची चाकरी-नोकरी**-स्त्री. राज्याची सेवा. **०ची दौलत**-स्त्री. राज्याचा (राजाचा नव्हे) खजिना; संस्थानचा खजिना. **गादी हुजुर**-क्रिवि. सिंहासनासमोर, राजासमोर.

गादी—स्त्री. (गो.) दारूचें दुकान.

गादीतंबाकू—स्त्री. (राजा.) सुपारी, वाणी व किरकोळ व्यापारी यांचें दुकान.

गाद्याळ—वि. (व.) तणानें खराब झालेलें (शेत.) [गादणें]

गांध—स्त्री. १ (लहान) फोड; गांठ; टेंपूळ; आवाळूं (सुंगी, माशी इ० च्या दंशापासून किंवा पित्तापासून झालेली). २ गांधीलमाशी किंवा गोमाशी (जिच्या दंशापासून गांध येते ती). [सं. गंधाली; ग्रंथि] **गांधट, गांधाड**-न. मोठी गांध, गांठ (गांध, याचें विस्तारविशेष रूप).

गांधणी, गांधल—स्त्री. गांधील माशी, गांधीण पहा.

गांधर्व—न. (गंधर्वानें गायिलेलें) संगीत; गाणें; गायन इ० [सं.] **०लग्न-विवाह**-नपु. १ वधूवरांच्या परस्पर संमतीनें झालेलें लग्न; प्रीतिविवाह. अष्ट विवाह पहा. 'विवाह तंव बहुतापरि। पिशाच गांधर्व आसुरी।'—एरुस्व ४.४२. २ (कायदा) स्त्री व पुरुष यांनीं परस्परांवर प्रेमानें मोहित होऊन केलेला सांकेतिक विवाह. [गंधर्व पहा]

गाँधाड—न. (कों.) गांधट.

गांधार—न. सात स्वरांपैकीं तिसरा. 'स्वरसप्तक' पहा. **०ग्राम**-न. गांधार ग्रामांतील एक गायनाचा प्रकार. हा भरताचार्यांच्या पूर्वीपासून प्रचारांतून नाहींसा झाला आहे. **०देश**-पु. कंदाहार. [सं.]

गांधिक—वि. गंधकयुक्त. (इं.) थायो. **०भानिन** (इं.) थायोफेन.

गांधी—पु. गंधी; औषधी द्रव्यें विकणारा; औषधविक्या; (इं.) ड्रुजिस्ट. [सं. गांधिक; प्रा. गंधिअ]

गांधीण-ल, गांधल. गांधीलमाशी—स्त्री. एक प्रकारची माशी; ही चावल्यानें गांध उठते. गांध अर्थ २ पहा. या माशा मधमाशांसारख्या टोळ्यांनीं पोळें करून राहतात. यांतहि नर, माद्या व कामकरी माशा असतात. म्ह० उगाच गांधीण चाळविणें. [सं. गन्धा(घो)ली]

गांधेल—न. गांधीलमाशी. 'गांधेलें म्हणती आमुचें घर।' —दा १.१०.४२.

गान—न. गाणें; गायन (कला किंवा गाण्याची क्रिया). हें वाग्गेयकारांनीं रचून लक्षणबद्ध करून देशी रागांच्या द्वारें प्रचलित केलेलें असतें. अनिबद्ध गान व निबद्ध गान असे याचे दोन प्रकार आहेत. 'गानरूप ही सृष्टि जाणा।' —विक ८७. [सं. गै] **०लिपी**-स्त्री. गाण्यांतील चीज, स्वर व ताल वगैरे लिहिण्यासाठीं तयार केलेली चिन्हमालिका. **गानवी**-स्त्री. (काव्य) बोलणें; भाषण. **गानश्रेढी**-स्त्री. १ (संगीत) गायनासंबंधीं स्वरमालिका, स्वरमेलनाच्या चढउतारासंबंधीं अक्षरपंक्ति. २ (गणित) गायनश्रेढी पहा. [सं.]

गानी—स्त्री. गाणारीण; गायिका. 'मालती गानी सरस्वती।' —शिशु ५१. [सं.] म्ह० क्वचिद् गानी पतिव्रता.

गॉपॉ—पु. (गो.) माडाची पोय फुटून न आतां सुर निघावी म्हणून तिच्या भोंवतीं बांधावयाचा दोर.

गाफ(फी)ल, गाफली—वि. १ असावध; बेफाम; बेभान. २ जड; सुस्त; मूर्ख; निद्राखोर; झिंगट; दारूनें धुंद झालेला. ३ निष्काळजी; आळशी; बेफिकीर. [अर. घाफिल्] **गाफलाई**-स्त्री. बेसावधपणा. 'गाफलाई जाहली.' —मदरु २.९८. **गाफली, गापली**-स्त्री. जिचा मालक मेला किंवा फार दिवस गैरहजर आहे अशी जमीन. **गाफिली, गाफीलगिरी**-स्त्री. गैरसावधपणा; गाफलाई. 'हे गाफिली कालेंजापासून जाहली.' —बाड—बाबा २. ८६. 'शिपाई लोकांचे व घोड्यांचे सामान सरंजाम कसे आहेत ते वरचेवर पहात जाऊन दुरुस्त ठेवण्यास कदापि गाफीलगिरी करीत जाऊं नये.' —ऐस्फुले ५४. 'गाफीलगिरी तरिहि अगावरि।'—केक ९९. [फा. घाफिली]

गाब-भ—पु. १ (गो.) गर्भ. 'गाब धर्लों' गर्भ राहिला. २ (कु.) फणस(कोंवळ्या)पेक्षांहि कोंवळें फळ. [सं. गर्भ]

गावडी-डें—कोन. भोंक, खड्डा, चीर बुजविण्या-भाच्छादण्यासाठीं लाविलेला तुकडा, पुस्ती, जोड, ठिगळ; दुसऱ्या

तुकड्यांत बसविलेला तुकडा. २ (नाविक) छिद्रे; भोंक; छिद्र. 'खांदेरीच्या जवळ आमच्या गलबतांना गावड्या पडून आंत पाणी येवूं लागलें.' [का. गव्वरिसु=खणणें, फाडणें ?]

गाबणॉ—वि. (गो.) श्रीमंत; पैकेवाला; गाभणा. [सं. गर्भ; म. गाभ]

गावणॅ—क्रि. (गो.) मासे धरणें.

गावती-दी—पु. (राजा.) गावीत; आवती; खारवी; कोळी; मासे धरणारा; एक कोंकणी जात. –ज्ञाको (ग) १०१पहा. [अर. घुराब–ग्राब(गुराब)=एक आरबी गलबत. यावरचे लढाऊ मराठे ते ग्रा(गा)वती. शिवाजीच्या काळीं हा शब्द रूढ झाला] म्ह० गाबयास गुर्द, गुराब्यास तारूं. गावतीण-स्त्री. कोळीण; मासे विकणारी स्त्री.

गाव(बा)ळणें—अक्रि. १ गमावणें; सांडणें; गळफटणें; हरवणें; गैरविल्हे लागणें. 'पोरानें पोथीचीं पानें सारीं गाबळिलीं.' २ मेसळ करणें, होणें; अव्यवस्थित ठेवणें (कागद, वस्तु); गोंधळ होणें; गुरफटणें; घालमेलला जाणें. 'तुमच्या घरांतले चिरगुटांत कोठें माझा पंचा गावलला तो सांपडत नाहीं.' ३ (कर.) डाग लणें; डाग पडणें. 'गावललेले आंबे फेकून दे.' [गाबाळ]

गाबागुबी—स्त्री. १ (सामान्य किंवा परस्पर) बुकलाबुकली; धक्काबुक्की; कुटाकुटी; कुंदाकुंदी. (क्रि० करणें; होणें). २ (ल.) लांचलुचपत; दाबादाबी; हरामखोरी; दगलबाजी. [ध्व.; गबू, गुबू]

गाबाळ—नपु. १ गळाठा; चोथा; घाण; केरकचरा; गाळ. 'आणिक नका कांहीं गाबाळाचे भरी। पडों येते थोरी नागवण।'—तुगा २७१६. २ जुनाट, फाटक्यातुटक्या, निरुपयोगी वस्तूंचा ढीग, रास (रद्दी, कसरीनें खाल्लेल्या कागदांची, पुस्तकांची). ३ ऊंसाचा वाळलेला पाचोळा; चोयट्या. –पु. (कों.) नारळाच्या देंठापासून, डोक्यापासून फुटलेले तंतु, शेंडी. याचा काथ्या करतात. (कु.) गाबाळो. –वि. १ जुनाट व उरलासुरला; जीर्ण व फाटका; चिरलेला व विदारलेला इ०. २ निरर्थक. [गवाळ] सामाशब्द– ०गुबाळ–वि. गाबाळ पहा. [गाबाळ द्वि.] ०ग्रंथ–पु. १ फाटकातुटका, कसर लागलेला ग्रंथ, पुस्तक. २ अनेक पुस्तकांतून घेतलेल्या पानांचें बांधीव पुस्तक; रद्दी कागदाचा ढीग; वेंच्यांचें पुस्तक; खर्ड्याचें पुस्तक. 'ज्या लक्षावधि लोकांस बायबल हें केवळ गाबाळ ग्रंथ वाटतें...' नि ४२०. ०मुद्रा–स्त्री. अजागळी किंवा मूर्ख चर्या, चेहरा; भोंगळ मुद्रा. सुरत. गाबाळी-ळ्या-वि. अव्यवस्थित; निष्काळजी; गचाळ; अजागळ. 'रामदास म्हणे अवघेची गाबाळी।'–रामदास, स्फुट अभंग ५. (नवनीत पृ. १४५.)

गाबाळी—स्त्री. (कु.) माशाच्या पोटांतील अंड्यांची जाळी. गाभली पहा.

गावी—स्त्री. गाभी पहा.

गावीत-द—पु. (राजा.) गावती पहा.

गाब्रॉ—पु. (गो.) राखी रंगाचा एक मासा.

गाब्रॉ-मर—स्त्री. ऊंसावरील कीड.

गाभ—स्त्री. (राजा.) दोन टेकड्यांतील मोठी खिंड, कपार.

गाभ—पु. १ गर्भ (विशेषतः पशूंचा). २ मध्य; गाभा. [सं. गर्भ; प्रा. गब्भ; फ्रें.जि. खबनी=गर्भार] गाभटणें, गाभडणें–अक्रि. गाभ सांडणें पहा. ढुवेतणें, गर्भपात होणें. –शे ३०४. ०सांडणें-टाकणें १ विणें; गर्भ पडणें. २ पूर्ण काल होण्यापूर्वी विणें. गाभास जाणें–१ गर्भ धारण करणें. २ विणें; प्रसवणें.

गाभडा—वि. पूर्णत्वास आलेलें; दळदार; मगजाचें; गाभुळलेलें; पाडाचा; पिकण्यास आलेला; गुरंभा (आंबा, चिंच). [गाभ]

गाभडी-डें, गाभणी—स्त्रीन.स्त्री. टिगळ; भोंक बुजविणारा तुकडा; गावडी पहा.

गाभण-णा—वि. १ गर्भार; सगर्भ; गर्भानें युक्त (घोडीशिवाय इतर पशु). २ उघड न केलेली, मोघम ठेवलेली (गोष्ट). 'तिकडले वर्तमान गाभणें कशास ठेविलें; बोला ना ?' [गाभ] (वाप्र.) (एखाद्याच्या पुढें) गाभणी गाभ टाकील-उग्र; कडक; जाज्वल्य अशा पुरुषाविषयीं योजितात.

गाभणी—वि. (गो.) गर्भिणी; गाभण पहा. [प्रा. गब्भिण]

गाभणें—अक्रि. गाभण होणें (गाय; म्हैस, सर्पीण इ० प्रायः विणें क्रियापदासह). –न. (ल.) गुप्त गोष्ट; मोघम ठेवलेला मजकूर. [गाभ]

गाभरू—पु. (व.) उनाड पोर. [गबरू]

गाभलांड—पु. गर्भपात (जनावरासंबंधीं योजतात). (क्रि० करणें; होणें). [गर्भ+सांडणें]

गाभळणें—अक्रि. गाभुळणें पहा.

गाभळी—स्त्री. (गो.) माशांच्या अंड्यांचा समुदाय.

गाभा—पु. १ मगज; गर; गर्भ; नार; पोटांतील अंश (लांकूड, ताटें, मुळें यांच्या). २ मोना; कोका; ताडक (ताडवृक्षाचा अथवा केळीचा). ३ बोखा; शेंडा (ताड, नारळी यांचा) ४ पागोट्यांतील बताणा, आंतील भाग; पागोट्याच्या आंतील लहान पागोटें; फडकें. ५ (ल.) मतलब; सार. 'बुद्धीचिया माजि। बोलाचा न चाखतां गाभा।'–ज्ञा ७.२०७. ६ मधला भाग; मध्य; गर्भागार (देऊळ इ० चा) [सं. गर्भ; प्रा. गब्भ]

गाभाटणें—१ गाभटणें; अकालीं प्रसवणें. २ अपूर्ण राहणें.

गाभागोंभा—पु हरकत; प्रतिबंध; अडथळा. 'जैसी जळींची प्रतिमा। जळनाशीं विंबा। येरां गाभागोंभा। कांहीं आहे।'–ज्ञा १८.१३६५.

गाभार-रा—पु. १ देवळाचा आंतील (ज्यांत मूर्ति असते तो) भाग; याच्या बाहेरील सभामंडप. २ माजघर; अंतर्गृह. 'जो संतोषाचा गाभारा।' -ज्ञा ४.१०७. ३ (ल.) हृद्गत; मनोगत. 'तैसें जया अक्षरा। भेटती गाभारां।'-अमृ १०.२८. [सं. गर्भागार]

गाभारी—स्त्री. लहान गाभारा. [सं. गर्भागार]

गाभाळ, गाभाळणें—गाबाळ, गाबाळणें पहा.

गाभिणी, गाभीण—स्त्री. गाभण, गाभणी पहा. 'कर्म कर्ता काय ऐशी। त्रिपुरी असे ते जैसी। गाभिणी मारिली।' -ज्ञा १८.९७१. [सं. गर्भिणी]

गाभिजें—वि. १ फदफदलेलें; किडे पडलेलें. 'शुष्क अथवा सडलें। गाभिजेंही हो।' -ज्ञा १७.१५९. २ फुगलेलें. [गाभण]

गाभी—स्त्री. गावडी पहा.

गाभो—स्त्री. गाभ; गर्भावस्था.

गांभीर्य—न. १ मनाची शांति, स्थैर्य; गंभीरता; आरदस्तपणा. २ खोली; ओंडी (पाणी, आवाज, सुर यांची). गंभीर पहा. [सं.]

गाभुट(ड)णें, गाभोट(ड)णें—अक्रि. १ गाभटणें पहा. २ गुरंभळणें; गाभुळणें पहा. [गाभ]

गाभुटा धरणें—सक्रि. (चांभारी.) तळाच्या बाहेरच्या बाजूस बसविलेला सागळेचा तुकडा जर पातळ असेल तर त्यास जोड देणें.

गाभु(भो)ळणें—अक्रि. १ पाडास लागणें; मगज भरून परिपक्व होण्याच्या स्थितीस येणें; गुरंभळणें (फळ). २ उमळणें; उतणें; सडीस लागणें (आंबा इ०). ३ (व.) जनावराचा गर्भपात होणें. [गाभ]

गाभूळ, गाभोळ—वि. दळदार; भरदार; मगजाचें (पाडाचें फळ). [गाभ]

गाभेवन—न. सूक्ष्म अंकूर; गर्भांतील पान. 'का गाभेवनें वाढु गिवसवे।' -ज्ञा १०.७०. [गाभ+वन]

गाभोळी—स्त्री. १ धान्याचें भरदार कणीस. २ (कु.) माशाच्या पोटांतील गर्भ. [गाभ]

गॉम—न. (गो.) गोंद; खळ. [पोर्तु.: इं. गम्] गॉमार करचें—क्रि. कपडे खळींत घालून इस्तरी करणें.

गामचाल—स्त्री. घोड्याची गति, चाल; सरळ व एकसारखी (सात्त्विक) चाल; डौलदार, छानदार, दिखाऊ तुर्की चालीचा एक प्रकार. यास संस्कृतमध्यें धौरितक म्हणतात.

गॉमॉ—पु. (गो.) मासे विकण्याचें माप; लहान खोटलें किंवा कुरोणॉ.

गामी—पुवि. जाणारा; गमन करणारा; (स्त्री.) गामिनी. (समासांत)-आकाश-पाताल-पितृ-मातृ-गामी. [सं. गामिन्]

गाय—स्त्री. १ धेनु. दूध देणारा एक माणसाळलेला चार पायांचा सस्तन प्राणी. २ (ल.) गरीब. ३ स्वभावानें गरीब; सात्त्विक; अनाथ; दीन माणूस. ४ एका जातीचें काळ्या रंगाचें झुरळ; एक पक्षी. ५ पारी पहा. ६ एक वनस्पति; लहान इंद्रावण; कडुवृंदावन. (अव. गायी रूप एव. हि वापरतात). [सं. गो-गाव(म्); प्रा. गावी; झें-गाओ] (वाप्र.) ०गोवणें-आक्षेपित, अयोग्य स्थळीं मुलगी देणें. ०चिखलांत अडकणें-अडचणींत, पेंचांत सांपडणें. ०माय सारखी-दोन्हीहि आपल्या दुधानें पोषण करतात म्हणून. ०गायवाना करणें-(व.) काकळूत करणें. गयावया करणें पहा. 'गाय गायवाना करू लागला तेव्हां मोडलें.' ०होणें-दीन, दुबळा होणें; (दुर्दैवानें, दुखण्यानें) रंजीस येणें. 'उगिच अबोला धरिला। कांहीं भिउन असावें हरिला। झालें मी गाय।' -प्रभाकर, पदें. गायीचा खूर तिखट-अनाथाचा वाली ईश्वर. गायीनें माणीक गिळणें-जेथें फार मोठा तोटा सोसल्यावांचून किंवा पाप केल्यावांचून वूड भरून येत नाहीं तेथें योजतात. गायी पाण्यावर आणणें-गाल फुगवून रडणें. गायीवासराची ताडातोड करणें-नातेवाईकांत भेद करणें; त्यांचा संबंध तोडणें (विशेषतः मायलेकरांची ताडातोड). गायीवासराची भेट करणें-जवळचे आप्त, स्नेही, नातेवाईक भेटविणें; त्यांना एकत्र आणणें. गायीसारखा हंबरडा फोडणें-मोठ्यानें कळवळून आक्रोश करणें (मुलानें). म्ह० १ गायीनें गाय फळत नाहीं=एका गरिबाला दुसऱ्या गरिबास मदत करवत नाहीं. २ दुभत्या गाईच्या लाथा गोड=लाभासाठीं माणूस अपमानहि सहन करतो. ३ अल्लाची गाय=फार गरीब माणूस इ०. ४ अडकली गाय फटके खाय=अडचणींत सांपडल्यावर हालअपेष्टा सोसाव्याच लागतात. ५ कसायास गाय धारजिणी=दुष्टापुढें निमूटपणें वावरतात पण गरीबाला मात्र छळतात. सोनारानें कान टोंचणें यासारखी. ६ एकानें गाय मारली तरी दुसऱ्यानें वासरूं मारूं नये=एकानें चुकी केली तर दुसऱ्यानें तरी करूं नये. सामाशब्द- ०कवाड-कैवारी-पु. एक आडनांव. गायक्या-वि. गुराखी. ०चाळा-पु. लहान मुलांचा एक खेळ. ०तुरा-स्त्री. (गो.) गायत्री. ०तोंड्या-डा-वि. लाजाळू; भितरा. ०दुम-वि. गायपुच्छासारखा निमुळता. [फा. गावदुम] ०नाखे-वि. १ (गो.) निलज्ज. २ अधर्मच्छेद. ०पारख-स्त्री. गुरांची परीक्षा किंवा वैद्यकी. ०पारखी-पु. गुरांचा परीक्षक किंवा वैद्य. ०मुख-न. गाईचें तोंड, पाणी बहाण्यासाठीं केलेलें (लांकूड, दगड यांचें). ०रट-न. (निंदार्थी) गाय. गायरा-पु. गुराखी. गायरान-न. १ गोचार; कुरण.

२ नापीक, माळ जमीन. गायरूं-न. १ (निंदार्थी किंवा लडिवाळपणें) गाय. गायरट पहा. २ (ल.) सौम्य, गरीब, निरुपद्रवी माणूस. 'तो गरीब बापडा गायरूं.' ३ (गो.) वयांत आलेली गाय. ४ (वे.) अगदीं लहान जातीची कोंकणी गाय. ०वट-न. (चांभारी) गोचर्म. ०वाडा-पु. गोठा. 'गंगा आपली पाटी (शेणाची) घेऊन गायवाड्यांत गेली.'-माझे हाल मीच सोसूं जाणें ६ (उषा ग्रंथमाला). गायीचा गो(ह)रा-पु. १ कृतघ्न माणूस. २ मूर्ख; ढ मनुष्य. ३ वासरूं; बैल. ४ (ल.) गांगरलेला माणूस; वेडा. गायीचा पुत्र पहा. 'गाइचे गोरे जाले'-भाब १२३. गायीचा पुत्र, गायीचें बाळ-मूल. गायीचा बाप-पु नपु बैल. (ल.) टोणपा; मूर्ख माणूस.

गायक—वि. गाणारा; विशेषकरून त्या धंद्यावर पोट भरणारा; गवई. [सं. गै=गाणें] ०गण-वर्ग-पु (ख्रि.) सामुदायिक उपासनेच्या वेळीं प्रमुखपणें गद्यपद्य गाणारी मंडळी. (इं) कॉयर 'हा गायकगण हो तुमचा। मज नाहिं कांहिं कामाचा।' ०गुण-पु. गवयाच्या गाण्यांतील गुण. हे २२ आहेत (भारतीय नाट्यशास्त्र). ०दोष-पु. गवयाच्या गाण्यांतील दोष हे २५ आहेत.

गायकी—स्त्री. १ गुरुपासून निरनिराळ्या रागांतील चिजा म्हणण्याचें ज्ञान; संपादन केलेल्या गाण्यांत जास्त भर घालून तयार केलेलें ज्ञान; गाण्याचें कसब. २ गाण्याची पद्धत. 'हिंदुस्थानी गायकी निराळी, दक्षिणी निराळी.' ३ गायनाचा धंदा.

गायकी-क्या—वि. गुरें राखणारा; गुराखी. [गाय]

गायंडोळ—पु. (गो.) गांडवळ पहा.

गायंडोळी—स्त्री. (गो.) आंतडी.

गायणी-नी—स्त्री. गाणारीण; गानी पहा.

गायत्री—स्त्री. १ गाय. 'गायत्री त्रिकोनी पोट जे जाळती। तयां होय गती यमलोकीं।'-तुगा २४२४. २ वेदांतील एक मंत्र (ऋ. ३. ६२. १०.). उपनयनसंस्कारांत याचा उपदेश होतो; त्या वेळेपासून संध्याकर्मांत याचा जप करावयाचा असतो. ३ एक वैदिक छंद, वृत्त. या वृत्ताचीं २४. अक्षरें व ३ चरण असतात. 'गायत्रीछंद जे म्हणिजे।'-ज्ञा १०.२८२. ४ (उपलक्षणेनें) हिंदूंतील त्रैवर्णिकांची माता; एक देवता. ५ ब्रह्मदेवाची स्त्री. [सं.] ०मंत्र-पु. गायत्री अर्थ २ पहा. 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इ० सूर्यस्तुति. या मंत्राचें महत्त्व व प्रभाव फार मानीत. अनार्यांना हा मंत्र वर्ज्य आहे. संकटनिरसनार्थहि याचा जप करतात.

गायदड—स्त्री. एक वनस्पति; कोचीचें झाड.

गायन—न. १ जेव्हां एखादा मनुष्य आनंदानें स्वपररंजनार्थ स्वकंठानें प्रमाणबद्ध मधुर ध्वनि कांहीं वेळ काढीत राहतो ती क्रिया; गाण; गान; गीत २ तदुपयोगी ध्रुवपद इ० पद. [सं. गै=गाणें] ०श्रेढी-स्त्री. (गणित) ज्या श्रेढींतील जवळजवळचीं तीन पदें घेतलीं असतां पहिल्या व दुसऱ्या पदांतील अंतर आणि दुसऱ्या व तिसऱ्या पदांतील अंतर या दोन अंतरांचें जें गुणोत्तर तच गुणोत्तर पहिल्या व तिसऱ्या पदांचें असतें ती श्रेढी. उदा० १२, १५, २०, हीं तीन पदें. यांत तीनपंचमांश हें गुणोत्तर सारखं आढळेल. (इं.) हार्मोनिक प्रोग्रेशन.

गायब—वि. हरवलेला; नष्ट; गत; गुप्त. गईब पहा. 'चाकू गायब झाला.'

गायबाना—क्रिवि. अपरोक्ष. [अर. घाइबाना]

गायर—पु. (कु. गा.) शेण सांठविण्याचा खड्डा; गार.

गायांवायां—क्रिवि. दीनवाणीनें; काकुळतीनें (याचना इ०). (क्रि० करणें). गयांवयां पहा.

गार—स्त्री. १ एक कठिण पांढरा दगड; करका; गारगोटी. 'कां रत्नें म्हणानि गारा। वेंची जैंवि।'-ज्ञा ९.१४८. २ पावसांतन पाणी गोठून पडणारा खडा. ३ (ल.) जडजवाहीर, रत्न इ०. 'टार, नार, गार, सार.' टार पहा [सं. ग्रावन्; प्रा. दे गार=पाषाण, कंकर]

गार—स्त्री. १ खड्डा; खांच. 'हा रस्ता गारेचा आहे.' 'शेणाची गार.' 'गारींत निघाले जीवें जीत।'-रावि १९.१२१. २ (ल.) पोट. ३ (विणकाम) माग उभा केला असेल त्या जागीं चालाच्या पावड्या दाबण्यासाठीं व खालीं सोडण्यासाठीं केलेला खड्डा. ४ झाडाचें आळें. 'पूर्वाभिमुख गारिसि कोहळी बाइ घालणें.'-ऋ १२६. [सं. गर्ता; हिं. गाडा ?]

गार—वि. १ थंड; फार थंड (पाणी इ०). थंड शब्दाबरोबर उपयोगः-थंडगार=अतिशय गार. 'आणि भावार्थु पडे गार।'-ज्ञा ६.१३४. २ अतिशयितपणा दाखविण्यासाठीं हिरवा या शब्दाबरोबर उपयोग; जसें- हिरवा गार=दाट, गडद हिरवा. [सं. गुरु=गार (स्तब्ध, थंड); गौरवाय-गारवम. -भाम १८३२] (वाप्र.) ०बसणें-शांत व थंड बसणें (वाईट किंवा भलतेंसलतें काम केल्यावर). ०होणें-१ संतुष्ट होणें; तृप्त होणें (हेतु सिद्ध झाल्यानंतर). २ निरुपायास्तव स्वस्थ राहणें. (वाप्र.) गारगार थंड, गारगार करवंद गार करचत, गारकरवंद, गार टणक अतिशय थंड (पाणी, हवा).

गार—स्त्री. (गो.) घोरपड.

गार—कर्ता, करणारा या अर्थी फारसी प्रत्यय. हा समासांत येतो. जसें- खिदमतगार.

गारगोट-टी—पुस्त्री. गार; पांढरा वाटोळा दगड; चकमकीचा धोंडा. [गार+गोटा]

गारट—वि. १ थोडासा गार, थंड (हवा, पाणी, वस्तु). २ जुमता गार (कमी किंवा जास्त नव्हे-खारट, आंबट, तुरट या सारखा प्रयोग). ३ फारच थंड. [गार]

गारट(ठं)णें, गारणें—अक्रि. थंडीनें गोठणें; थिजणें(वस्तु). २ थंडीनें किंवा इतर कारणानें बधिर, जड होणें; बहिरावणें (शरीर, अवयव). 'एवढ्या सकाळीं जाऊं नको, दहिंवरानें पाय गारठतील.' ३ दडस, निबर, कठिण होणें (थंडीमुळें न पिकलेला आंबा किंवा गळू). ४ नरम येणें; उत्साहरहित होणें (माणूस). [गार, गारठा]

गारटें—न. खड्डा; खळगा. [गार=खड्डा]

गारठा—पु. १ कडाक्याची थंडी; हवेंतील अति गारवा. (क्रि० पडणें). 'आज भारी गारठा पडला आहे.' २ अतिशय थंडपणा, शीतता (पाणी इ० ची). 'एवढा वेळ तापत आहे तरी अजून पाण्याचा गारठा मोडत नाहीं.' [गार]

गारत-द्—क्रिवि. १ पुरलेल्या, बुडलेल्या, ग्रासलेल्या स्थितींत. २ नष्ट; समूळ नाहींसा झालेला; उध्वस्त; फस्त; ठार. 'जनकोजी शिंदे गारद जाले.' —इमं २९६. [अर. घरत्=लूट]

गारती—स्त्री. नाश; गर्दी. 'सदाशिवराव कार्यकर्ते, लेकीन गरूर मोठा या सबबानें गारती जाहली.' —ऐटि ३.१७.[गारत]

गारदी—पु. गाडदी पहा. 'ते गारदी निष्ठुर, त्यांजला दया काढून ? इच्छारामपंत गाईच्या आड पडला असतां, गाईसुद्धां गारद्यांनीं इच्छारामपंतास ठार केलें.' —पेब ९१. गारदाई—स्त्री. १ गाडद्याचा दंगा, बंड. २ (ल.) गोंधळ; दंगा; गलगा; गर्दी; धिंगामस्ती. ३ नाश; नुकसान; खराबा; विघाड. 'धनाची मालाची, संसाराची गारदाई.' [इं. गार्ड—गारदी पहा]

गारपगार-रां-र्‍या—पु. १ मंत्रतंत्रानें गारांचा पाऊस पाडणारी किंवा गारापासून संरक्षण करणारी एक जात. 'थंडीनें मेले लोक उठविले गारपगार्‍यांनीं भुत।' —ऐपो ४०१. पिकांना नुकसानी पोंहचूं नये म्हणून कांहीं खेड्यांतून गारपगारी ठेवलेला असे. वर्‍हाडांत अद्याप असे लोक वेतन देऊन ठेवलेले असतात. २ (ल.) ढोंगी; लबाड; ठक. 'हरि ऐसा गारपगारी महुनया काल खगारी।' —प्रला १६. ३ वाममार्गी; मांत्रिक. [गार+अपकार ?]

गार(रं)बी-भी—स्त्री. एक वेल व तिचें बीं.

गारमांड-डें—न. चापी बंदूक; गारच्या चापाची बंदूक; हिव्या उलट तोंड्याची बंदूक. 'गंजिफियाच्या वगैरे गारमांडी व बंदुकांचा मार ऐसा जाला कीं.' —भाव ६२. [गार+मांडें=तोफ]

गारमणी—स्त्री. गारगोटी.

गारवट—वि. गारट पहा.

गारवट, गारवंठा-डा, गारवा, गारिंवठा, गारिंवडा—पु. अतिशय थंडपणा; गारठा. (हवा, पाणी इ. चा). (क्रि० पडणें). गारट-ठा पहा. [गार]

गारशेल—वि. कांहींसा दळदार व पिकलेला; गदरलेला (आंबा, फळ). [गर]

गारसणें—अक्रि. गारांनीं नासाडी होणें. [गारा]

गारसणें—अक्रि. थंड होणें (वस्तु, पाणी). [गार=थंड]

गारसणें—अक्रि. गदरणें; पिकूं लागणें (फळ); गाभुळणें. 'गारसल्या जांबाची रुचि उत्कृष्ट.' [गर]

गारसा—वि. (व.) गारोळा; घारा (डोळा इ०). 'त्याचे डोळे गारसे आहेत.' [घार]

गारा—पु. १ गिलावा; चिखल; सरबरीत मिश्रण (गिलाव्यासाठीं केलेलें पाणी, माती, गवत चुना, शेण इ० चें). २ (ल.) पातळ व घट्ट अन्नाचें बरबट. [सं. गाद ? हिं. गारा=कुंभार कामाची मळलेली माती; का. गारे]

गारा—पु. (ना.) शिकारीच्या वेळीं जनावराकरितां हेला बांधणें. [?]

गारा—पु. गाडा. —बदलापूर ९२.

गारा—पु. (संगीत) एक राग; यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण, वादी षड्ज व संवादी पंचम; वेळ सार्वकालिक; आरोहांत तीव्र गांधार, तीव्र निषाद आणि अवरोहांत कोमल गांधार, कोमल निषाद घेतात.

गाराणें, गार्‍हाणें—न. १ कागाळी; तक्रार; दुसर्‍याचा अपराध सांगणें. (क्रि० सांगणें; करणें; गाणें; देणें). 'प्रधान प्रजा तें अवसरीं। मज सांगती गाराणीं।' 'असुर सुराते उत्पापिती। ते गार्‍हाणें हरिशीं देती।' —एहस्व १.७९. २ प्रार्थना; विनंति; विनवणी (देवाची, मूर्तीची). (क्रि० घालणें; करणें). [सं. गर्हणा; प्रा. गरहणा]

गाराफ, गार्फ—न. (कु. गो.) कलमी आंब्याचें झाड. [पोर्तु; इं. ग्राफ्ट] गार्फेली—वि. कलमी आंबे लावणारा.

गारीगडद्दल-र—(तंजा.) खाचखळगा; खड्डा; उंचसखल भाग. 'जैसें आंबळें खांचरोन पडे। गारीं आणि गडघरा।' —दा ५.१.३७. [गार=खाच+गाड=उंच माग]

गारुड—न. विषावरील उताराचा मंत्र. गारुड पहा. [सं. गरुड]

गारुंडा, गारोंठा-डा—पु. अतिशय गारवा, गारठा (हवा, पाणी इ० चा). [गार]

गारु(रो)डी—पु. १ सर्पमांत्रिक; सर्प बाळगून त्यावर पोट भरणारा. 'हें जाणोनि ऐसी प्रौढी। जो हस्तिसवें विष फेडी। तो धावया श्रीहरी गारुडी। पातला कीं।' —ज्ञा २.७२. २ जादुगार; नजरबंद करणारा. 'गारुडी नाहीं ऐसा एक। जो मारों जाणें पूर्वंक।' —शिशु ८१०. [सं. गरुड—गारुड]

गारूड—न. १ जादू; इंद्रजाल; नजरबंदी. २ कपट; लपंडाव; पांचपेंच; छक्केपंजे; जादूटोणा. [सं. गारुड]

गारो(ऱ्हो)ळा—वि. १ मांजराच्या डोळ्याच्या रंगाचा (डोळा); घारा. २ विडालाक्ष; घाऱ्या डोळ्यांचा. 'गारोळे जामून टाफरें।' –दा ३.६.४२. [घार+डोळा ?]

गार्जेप—अक्रि. १ (गो.) कीर्ति पसरणें. २ मोठा नाद होणें. [सं. गर्ज्]

गार्टर—पु. मोजेबंद; पायमोज्याचा बंद; पायमोजा बांधावयाची पट्टी. [इं.]

गार्ड, गार्द—पु. रखवालदार; अरण्यरक्षक; शिपाई. [पो. गार्दा; इं. गार्ड]

गार्डियन—पु. मालक; सांभाळणारा; संरक्षक (अज्ञान्याचा); पालनकर्ता. 'आपल्या अज्ञान मुलांकरितां गार्डियन किंवा पालक नेमण्याचा प्रत्येक बापाला हक्क आहे.' –घका २२७. [इं.]

गार्दी(गर्दी)—पु. कुलाबा जिल्ह्यांतील महारांतील एक पोट जात. –अस्पृ ३४.

गाऱ्याभिंगोऱ्या—गाडेभिंगोऱ्या पहा.

गार्हपत्य—पु. श्रौतकर्मांतील एक प्रमुख अग्नि. पंचाग्नी पहा. [सं.]

गाल—पु. कपोल; तोंडाच्या दोन्ही बाजूंचे मांसल भाग. 'अरे त्याणें डाव्ये गालावर मारलें तर उजवा पुढें करावा पण बोलूं नये.' [सं. गल्ल] (वाप्र.) ०घडणें-(उद्धटपणाबद्दल) शिक्षा करणें. ०निपटणें-गाल बसणें; खोल जाणें; तोंड चापट होणें (दुखणें, उपवास यांनीं). ०फुगणें-१ राग येणें. २ गर्वानें अंध होणें. 'न तुजपुढेंचि पराचें गर्वभरें गाल बा लवहि फुगती।' –मोशल्य १.६३. ०फुगविणें-१ फुरंगटणें; रागावणें. 'बससि कां गाल फुगवून।' २ फुगणें; शेखी, वढाई मारणें. ०रंगविणें किंवा गालांत बसविणें-थोबाडींत मारणें: गाल (मारण्यानें) लाल करणें. गालांत बसणें-थोबाडींत मिळणें. गालावर गाल चढणें-येणें-(चांगल्या खाण्यापिण्यामुळें) चेहरा गुबगुबीत होणें. गालांत-गालीं-गालींगालीं-गालावर हंसणें-गालांतल्यागालांत हंसणें; मंदस्मित, स्मितहास्य करणें म्ह० १ एका गालांत मारली तर दुसरा पुढें करावा=(ही ख्रिस्ताची शिकवण आहे)=नामर्दीचें लक्षण. 'एका गालांत मारली असतां दुसरा गाल पुढें करण्याचे आतां दिवस उरले नाहींत.' –टि १.५१०. २ खातीचे गाल व न्हातीचे वाल. सामाशब्द- ०कल्ला-पु. गालांवरील मिशांचा गुच्छ; कल्ला. ०कुचा-च्चा-पु. गालावरील खळी. गालटें-नअव. (एव. गालट) गाल (निंदार्थी). गालडी, गालोडी-स्त्री. १ तोंडाच्या कोंपऱ्याजवळील गालाची खळी. २ गाल फुगविल्यानें पडलेली खळी. ०गुच्चा-पु. गालास घेतलेला चिमटा; गाल ओढणें. (क्रि० घेणें; वरणें; उपटणें). ०गुंड-डा-स्त्री. गालांत लहान गांठी होऊन त्या फुगून होणारा रोग; गालाचा रोग; गालफुगी. म्ह० वैद्याचीं पोरें गालगुंडानें मेलीं. ०गुंडा-पु. (कों.) चपराक; थोबाडींत मारणें. ०गोंजारणी-स्त्री. (गाल गोंजारणें, कुरवाळणें) रागावलेल्याचीं आर्जवें, शांतवन; मनधरणी. ०चिबा-वि. गालफडें बसलेला; खप्पड. ०दोडी-स्त्री. १ गालडी अर्थ २ पहा. २ माकडाच्या गालांतील पिशवी (माकड यांत खाद्य भरून ठेवतें); गालफड. (क्रि० भरणें; फुगविणें). ०पट-न. (रागानें, निंदार्थी) गाल; थोबाड. ०फट-ड-न. १ गालाची (बाहेरील) वाटी; गाल बसलेली जागा. २ गालपट. ३ गाल फुगवून तोंडांत केलेली पोकळी; गालाची आंतील जागा. 'वानराचें ठेवणें। गालफडां भरावें चणे।' –भाराकिष्किंधा १३.१०६. [गल्ल+पट] ०फुगा-गी, गालफें-पुस्त्री.न. गालगुंड पहा. ०बोट-न. दृष्टीची बाधा न व्हावी म्हणून (मूल, नवरदेव, नवरी इ०च्या) गालांवर काजळ किंवा कुंकू यांचा लावलेला टिकला. ०वाद्य-न. गालांवर बोटें ठेवून डमरूप्रमाणें (शंकरापुढें) आवाज करण्याचा प्रकार 'जिकडे तिकडे 'शंभो हरहर' शब्दांचा व दक्षप्रजापतीचे गालवाद्यांचा घोष होत आहे.' –मंजुघोषा (आवृत्ति १०) ५. ०विंधा-पु. गालकुच्चा पहा. (क्रि० घेणें). -लाचा ढोपर-पु. पुढें आलेलें गालाचें हाड. -चा ढोपर काढलेला-वि. काटकुळा; रोड; मांस जाऊन हाडें राहिलेला.

गॉल—न. (गा.) अंगरख्याचा गळा. [पोर्तु.]

गॉलँ—न. (गां.) पातळ पदार्थ मोजण्याचें ४ शेरी माप. हें मातीचें असतें.

गॉलभर—वि. (गो.) सैल.

गालन—न. १ वितळविणें. २ संधान; निस्सारण करणें, (दारू) गाळणें. ३ चाळणें; छानणें; गाळून काढणें. [सं.]

गाल(ली)ब—वि. वरचढ; जोरदार; शिरजोर. 'इंग्रजावर टिपू गालब.' –ख ८.४४०७. 'रात्रीचे ठायीं विषप्रयोग करून अखंड दंडायमान व्हावें ही शरम गालीब आली.' –इम २९२. [अर. घालिब्]

गालंवॉ, गालमा—पु. (गो.) बारीक कोलंबी (मासा); सुकट.

गालिचा—पु. १ लोंकरीची सतरंजी; चित्रविचित्र रंगीत नक्षीचें उंची आसन; चित्रवर्ण ऊर्णावस्त्र. २ (नेवासें प्रांत) लिफाफा; पाकीट (पत्राचें). [तु. फा. कालिचा] -च्यावा बूट-पु. देखणा; छानछोक पण कामाला निरुपयोगी माणूस; छानछबेला; अलबेला माणूस गालिच्यावरचें फूल जसें निरुपयोगी त्याप्रमाणें); दिखाऊ, ऐदी माणूस. [गालिचा+बूट=बुट्टी]

गालिप्रदान—न. १ शिवीगाळ; निंदा. २ ती करण्याचा व्यापार. [सं.]

गाली—स्त्री.शिवी; अपशब्द. [सं. गालि] **०गलोची**—स्त्री. मोठी शिवीगाळ; निंदा. (क्रि० करणें). [गाली द्वि.]

गालीकुपास—पु. (कु.) गाळेकपास पहा.

गालुंडा—पु. (अलिबाग) झोडून झालेल्या भाताच्या पेंढ्याची पेंढी, जुडी. [गळणें+उंडा ?]

गालो—पु. (कु.) दालन. [गाळा?]

गालोरा—पु. गालगुचा. 'एक उगेंच गालोरे घेती।' —अफला २६. [गाल]

गॉल्ल—न. (गो.) गर्द झाडी.

गां(गा)व—पुन. १ वस्तीचें ठिकाण; ग्राम; मौजा; खेडें. २ (व्यापक) नगर; शहर. ३ गांवांतील वस्ती; समाज. 'यंदा दंग्यामुळें कितीक गांव पळून गेले.' ४ आश्रय. ५ (दोन गांवांमधील अंतरावरून) चार कोस; योजन; चार ते नऊ मैल अंतर. 'मारीचातें प्रभु शत गांवें पुंखसमीरें उडवी'—मोरा १.१९९. हा शब्द कोंकण आणि देशांत पुल्लिंगी व सामान्यपणें नपुंसकलिंगी योजतात. समासांत—गांव—कुलकर्णी—चांभार—न्हावी—भट इ० याप्रमाणें बारा बलुत्यांच्या नांवापूर्वी गांव हा शब्द लागून सामासिक शब्द होतात व त्या शब्दावरून त्या त्या बलुतेदाराच्या एक वर्षाच्या कामगिरीवरील हक्काचा बोध होतो. [सं. ग्राम; प्रा. गाम; हिं. गु. गाम; सिं. गांउ; फ्रेंजि. गांव; पोर्तुजि. गाऊ] (वाप्र.) (त्या) **गांवचा नसणें**—दुसऱ्यावर लोटणें; टाळणें (काम); (त्या) कामाशीं आपला कांहीं अर्थाअर्थी संबंध नाहीं असें दर्शविणें. **०मारणें**—लुटणें; खंडणी बसविणें. 'दौड करून गांव मारूं लागले'—पया १८८. **गांवानांवाची हरकी देणें-सांगणें**—(तूं कोठून आलास, तुझें नांव काय आहे सांग इ०) ज्याच्या अंगांत भूतसंचार झाला आहे अशा मनुष्यास (भुतास, किंवा झाडास) विचारतात. यावरून पाहुण्यास आपण कोठून आलांत इ० नम्रपणें विचारणें. **गांवाला जाणें**—१ जवळ नसणें. २ (ल.) निरुपयोगी असणें. जसें—'माझे हात कांहीं गांवाला गेले नाहींत' (जवळच आहेत, वेळ आली तर तुला ह्या मारतील). **गांवीं नसणें**—पूर्ण अभाव असणें; अज्ञानी असणें; दरकार नसणें; खिजगणतींत नसणें. सामाशब्द— **०आकार-आकारणी**—पुस्त्री. गांवचा हिशेब; हिशेबाचा तक्ता. **०आखरी**—क्रिवि. (व.) गांवालगत—शेवटीं—लागून. **गांवई**—स्त्री. सरकारी जुलमामुळें आपलें गांव सोडून दुसऱ्या गांवीं केलेली वस्ती; सरकारी हुकुमाची अमान्यता; सरकारी अटींना प्रतिरोध (साऱ्यांत सूट, तहकुबी इ० मिळविण्यासाठीं गांवचे सर्व लोक हा उपाय अंमलांत आणतात). **०कंटक**—वि. गांवाची पीडा; गांवाला त्रास देणारा. [सं. ग्राम+कंटक] **०कबुलात**—स्त्री. १ (कों.) वहिवाटदार खोतानें गांवांतील जमीनीचा सारा भरण्याबाबत दिलेली कबुली. २ गांवांतील गांवकऱ्यांनीं वहीत किंवा पडित जमीन कोणती ठेवावी याबद्दल केलेला निश्चय, ठराव. **०कर**—पु. १ गांवांतील वृत्तिवंत. —कोंकणी इतिहाससाहित्य लेख ४००. २ (राजा.) गांवच्या चुडांतील देवस्कीच्या मानपानासंबधांतील एक अधिकारी. ३ सुतवाधा नाहींशी करणारा, देवस्की करणारा माणूस; घाडी. —ग्राम १०२. ४ गांवचे लोक; रहिवासी; गांवांत घरदार शेतभात असणारा. 'गांवकर म्हणती हो पेटली आग।'—दावि ३५०. ५ (कु. कों.) पाटील; खोत; पुढारी. ६ (रत्नागिरी) कुणबीवाड्याचा व्यवस्थापक; कुणबी. **०करी**—पु. १ एखाद्या गांवांत ज्याचें घरदार आहे तो त्या गांवचा रहिवासी; गांवांत राहणारा. 'त्या गांवचे सर्व गांवकरी आज देवळाजवळ मिळाले होते.' २ शेतकरी. **गांवकी**—स्त्री. १ गांवाच्या संबंधीचा हरएक अधिकार (अंमल इ०); गांवचा कारभार. २ गांवसभा; तींत झालेले ठराव. ३ गांवचा विचार; गांवकरी व पुढारी यांनीं एकत्र जमून केलेला विचारविनिमय. ४ वतनदारांचा गांवासंबंधाचा परस्पर संबंध व त्यांचा समाईक अंतर्बाह्य व्यवहार. —गांगा १६७. [सं. ग्रामिक] **गांव कुटाळ**—वि. गांवकुचाळ; गांवांतील निंदक; टवाळ; लोकांची निंदा करणारा. **०कुठार**—वि. १ गांवांतील लोकांवर संकट आणणारा (चहाडी, वाईट कर्म इ० करून); गांवमेद्या; कुऱ्हाडीचा दांडा. २ गांवांतील सामान्य लोक. 'दिल्लींतील वाणी, वकाल, बायका देखील गांवकुठार (हे) लष्करच्या लोकांस मारूं लागले.'—भाव १६०. **०कुंप-कुसूं-कोस**—नपु. १ गांवाच्या भोंवतालचा तट. २ (ल.) वस्त्राचा (रंगांत) कांठ (धोतरजोडा, शेला इ० चा रशमी, कलाबतूचा). **०कुलकर्णी**—पु. गांवचा वतनदार पिढीजात हिशेबनीस; याच्या उलट देशकुलकर्णी (जिल्हा, प्रांत, यांचा कुळकरणी). **०खर**—न. गांवाची सीमा, हद्द; सीमाप्रदेश; परिकर. [गांव+आखर] **०खर्च**—पु. (जमीनमहसुली) गांवचा (धार्मिक समारंभ, करमणूक इ० चा) खर्च; पंडित, गोसावी, फकीर इ० स द्रव्य, शिधासामुग्री इ० देतात त्याचा खर्च. **०खातें**—न. १ (पोलीस; कुळकर्णी वगैरे गांवकामगार लोक. २ गांवचा हिशेब. **०खिडकी**—स्त्री. गांवकुसवाची दिंडी; हिच्या उलट गांववेस (दरवाजा). **०खुर्‍यास**—क्रिवि. गांवानजीक; जवळपास. **०गन्ना**—क्रिवि. दर गांवास; प्रत्येक गांवाकडून—गणिक—पासून. 'गांवगन्ना चार रुपये करून यावे.' 'गांवगन्ना ताकीद करून सर्व लोक बोलावून आणा.' **०गरॉ**—वि. (गो.) गावठी. **०गाडा**—पु. गांवांतील सर्व प्रकारचे (तंटे, प्रकरणें, बाबी इ०) कामकाज; गांवचा कारभार; गांवकी. (क्रि० हांकणें; चालविणें; संभाळणें).

०गाय–स्त्री. आळशी व गरिष्ठ स्त्री; नगरभवानी. ०गांवढें–न. गांवें; खेडीं (व्यापक अर्थी). ०गिरी–वि. गांवांत उत्पन्न झालेलें, तयार केलेलें; गांवराणी; गांवठी; याच्या उलट घाटी; तरवटी; बंदरी इ०. ०गुंड–गुंडा–पु. १ गांवचा म्होरक्या. २ विद्वानांस आपल्या हुशारीनें (वास्तविक विद्या नसतां) कुंठित करणारा गांवढळ. ३ जादुगारांची मात्रा चालूं न देणारा पंचाक्षरी; गारुड्यास त्याच्याच विद्येनें जिंकणारा. 'जेवी गारुडीयाचें चेटक उदंड। क्षणें निवारीत गांवगुंड।' –जै २४.९. ४ गांवांत रिकाम्या उठाठेवी करणारा; त्रासदायक माणूस; मवाली; सोकाजी; फुकट फौजदार; ढंगबाज व्यक्ति; खेळया. ०गुंडकी–स्त्री. १ गांवगुंडाचा कारभार; गांवकी. २ (ल.) फसवेगिरी; लबाडी. ०गुंडांचा खेळ–पु. पंचाक्षरी किंवा जादूगार यांच्याशीं गांवगुंडांचा चढाओढीचा सामना; मुठीचा खेळ. ०गोहन–पु. (व.) सबंध गांवांतील गाई एकत्र असलेला कळप. ०गौर–स्त्री. सबंध गांवांत भटकणारी स्त्री; गांवभवानी. 'पोरीबाळीसुद्धां हिणवून पुरेसें करतील कीं, या गांवगौरीला हें भिकेचें वाण कुणी वाहिलें म्हणुन ?' –पुण्यप्रभाव ०घेणी–स्त्री. दरवडा; हल्ला. 'समुद्राचें पाणी सातवा दिशीं करील गांवघेणी।' –भाए ६९. ०चलण–णी, गांव चलनी–वि. गांवांत चालणारें (नाणें). ०चा डोळा–पु. गांवचा वेसकर, महार, जागल्या. ०चा लोक–पु. गांवांतील कोणी तरी; कोणास ठाऊक नसलेला; परका; अनोळखी. ०चावडी–स्त्री. गांवांतील सरकारी कामकाजाची जागा; चौकी. ०जाण्या–वि. गांवदेवतेस वाहिलेलें (मूल). ०जेवण–जेवणावळ–भोजन–स्त्रीन. १ गांवांतील सर्व जातींना घातलेलें जेवण. २ गांवांतील स्वजातीस दिलेली मेजवानी. म्ह० हें गांवजेवण नव्हे कीं घेतला थाळा तांब्या चालला जेवायला (महत्त्वाच्या गोष्टीची थट्टा करणारास उपरोधिकपणें म्हणतात). ०जोशी–पु. गांवांतील वृत्तिवंत जोसपण करणारा. ०झाडा–पु. गांवांतील (शेत इ०) जमीनींचा कुळकर्ण्यानें तयार केलेला वर्णनपर तक्ता; कुळकर्णीदप्तर. ०झोंड–पु. १ सर्व गांवापासून कर्ज काढून नागविणारा. २ गांवांतील खट्याळ, खाष्ट माणूस; गांवास त्रास देणारा माणूस. ०ठण–ठाण–न.स्त्री. गांवांतील वस्तीची जागा (अस्तित्वांत असलेली किंवा उजाड झालेली); आईपांढर. [सं. ग्राम+स्थान=म. गांव+ठाण] गांवठा–पु. १ गांवचा एक वतनदार. म्ह० गांवचा गावठा गांवीं बळी. २ खेडवळ; गांवढळ गांवठी–ठू–वि. १ गांवचें; स्थानिक. गावगिरी अर्थ १ पहा. 'बाजारी तुपापेक्षां गांवठी तूप नामी.' २ गांवढळ; खेडवळ. ३ (विशेषतः गांवठू) रानटी; खेडवळ (माणूस, चालरीत). गांवठी वकील–पु. देशी भाषेंत वकिलीची परीक्षा दिलेला माणूस. इंग्रजी न जाणणारा किंवा वकिलीची मोठी परीक्षा न दिलेला साधा मुखत्यार वकील. गांवडुकर–पु. डुकराची एक जात; गांवांतच राहणारें डुकर; याच्या उलट रानडुकर. गांवडें–ढें–पु. अनाडीपण; अडाणीपणा. गांवढ(ढा)ळ–गांवळ्या–वि. १ खेडवळ; मूर्ख; रानवट; अडाणी, 'खंती करिती कर्माची। ते गावंढेगा।' –ज्ञा ३.१४५. २ खेड्यांत राहणारा; शेतकरी. ०ढळकर–पु. (गो.) गांवढळ; खेडवळ; शूद्र. गांवढें–न. लहान खेडें, गांव; शेतकऱ्यांची वाडी; शेतवाडी; 'मला माझें गांवढेंच बरें.' –इसापनीति (छत्रे) [सं. ग्रामटिक प्रा. गामड] गांवढेकर–वि. खेडवळ; गांवळ्या. 'तेथें कोणी गांवढेकर कुणबी बसला होता.' –नि १४९. गांवढेकरी–पु. खेड्यांत राहणारा माणूस; गांवकरी. गांवढें गांव–पुन. वाडी; पाडा; खेडें; निवळ शेतकरी राहतात तें गांव. म्ह० गांवढे गांवांत गाढवी सवाशीण (गाढवी बद्दल गांवठी असा पाठभेद)=लहान गांवांत क्षुद्र माणसासहि महत्त्व येतें. ०थळ–न. गांवठण पहा. [सं. ग्राम+स्थल] ०था–वि. गांवढळ. –शर. ०द्र–री–स्त्री. गांवाच्या लगतची जागा. 'आतांशीं वाघ रात्रीचा गांवदरीस येत असतो.' ०देवता–देवी–स्त्री. गांवची संरक्षक देवता; ग्रामदेवता. [सं. ग्राम+देवता] ०धणें–न. गांवचीं गुरें. –शर. [गांव+धन ?] गांवधें–न. १ वाडी; खेडें; गांवढें पहा. २ दुसऱ्या खेड्यांतील कामकाज. 'मला गांवधें उपस्थित झालें.' गांवधोंड–स्त्री. १ गांवावर बसविलेली जबरदस्त खंडणी. २ (सामा.) गांवावर आलेलें संकट, अरिष्ट. [गांव+धोंडा] ०निसबत इनाम–न. निरनिराळ्या प्रासंगिक खर्चाकरितां किंवा सरकारी खर्चाकरितां काढिलेल्या सार्वजनिक कर्जाच्या फेडीकरितां गांवकऱ्यांनीं गहाण ठेवलेली जमीन. ०निसबत मिरास–स्त्री. जिचा मालकीहक्क सर्व गांवकऱ्यांकडे मिळून आहे अशी जमीन. ०नेमणूक–स्त्री. गांवखर्चाकरितां तोडून दिलेला पैका. ०पडीत–न. गांवांतील बिन लागवडीची, पडीत जमीन. ०पण–(गो.) ग्रामसभा; गांवकी. 'गांवपण मांडलिया वायसें।' –सिसं ८.१५७. ०पाणोठा–था–पु. गांवची नदीतळयावरील पाणी भरण्याची जागा. ०पाहणी–स्त्री. गांवांतील पीक किंवा शेतजमीन यांची पाटलानें केलेली पाहणी, मोजणी; (सामा.) गांवाची सर्वदृष्टीनें पाहणी. ०बंदी–वि. गांवांत वस्ती करून असलेला (फिरस्ता नव्हे). ०बैल–पु. (पोळ्याच्या दिवशींचा) पाटलाचा बैल; हा सर्व बैलांच्या पुढें असतो; हा पाटलाचा एक मान आहे. ०महार–पु. (विगारी इ०च्या) गांवच्या चाकरीवर असलेला वतनदार महार. ०मामा–पु. गांवांतील शहाणा माणूस; गांवकऱ्यांवर चरितार्थ चालविणारा व सर्वांशीं मिळूनमिसळून असणारा माणूस (उपहासात्मक). ०मावशी–स्त्री. गांवांतील कुंटीण; (सामा.) वयस्क व स्वैरिणी स्त्री. ०मुकादम–पुअव. गांवचे सारे श्रेष्ठ वतनदार. –गांगा ४५. ०मुकादमी–स्त्री. वतनी

ग्रामव्यवस्था. ०मुनसफ–पु. शेतकऱ्यांचे १० रु. च्या आंतील दावे चालविण्यासाठीं, शेतकी कायद्याप्रमाणें नेमलेला विनपगारी मुनसफ.–गांगा ७२. ०मेव्हणी–स्त्री. गांवांतील वेश्या. ०म्हसन–न. गांवांतील स्मशान. ०रस–न. गांवांतील घाणेरडें पाणी; लेंडी नाला; लेंडे ओहोळ. 'हां गा गावरसें भरलें। पाणी पाठीं प्राय वेत आलें।'–ज्ञा १६.२५. ०रान–न. १ गांव व त्याच्या आसपासचा प्रदेश, जमीन. २ गांवची व आसपासची लोकसंख्या. ०रान–नी–राणी–वि. स्थानिक; गांवठी; घरगुती; रानवट (भाजी, पदार्थ इ०); याच्या उलट शहरी, पेठी. ०वर्दळ–स्त्री. गायरानाखेरीज गांवच्या हिमतीस असलेली इतर जमीन. ०वसाहत–वसात–स्त्री. १ गांवची वसलेली स्थिति, वसती. २ गांवचा वसलेला भाग. ३ गांवची लोकसंख्या. ०वहीत–न. गांवची लागवडीखालची जमीन. ०वेस–स्त्री. गांवाच्या तटाचा मोठा दरवाजा. ०वेसकर–पु. गांवाच्या वेशीवर पहारा करणारा पाळीचा महार; याच्याकडे गांवाचें निकडीचें काम करण्याचें असतें. ०शाई–स्त्री. खडबडीत चपटें मोतीं. ०शीव–स्त्रीन. गांव किंवा गांवें (यांना सामान्य संज्ञा); नांवगांव वगैरे माहिती. 'त्याची गांवशीव मला ठाऊक नाहीं.' ०सई–स्त्री. १ गांवच्या भुताखेतांना दरसाल द्यावयाची ओंवाळणी, बळी (नारळ, कोंबडें इ०). २ एकूणएक गांववस्ती; गांवकरी; अखिल ग्रामस्थ. ३ भगत सांगेल ते सात किंवा नऊ दिवस गांवांतील यच्चावत माणसांनीं बाहेर जाऊन राहणें. –बदलापूर ३२०. ०समाराधना–स्त्री. गांवजेवण पहा. ०सवाशीण–सवाष्ण–स्त्री. १ (गोंधळ, मोहतूर इ० प्रसंगीं) पाटील किंवा चौगुला याच्या बायकोस म्हणतात. २ (ल.) गांवची वेश्या. गांवळी–क्रिवि. गांवोगांव; सर्व गावांतून. 'जेवी निळहारयांची नासे निळी। तो मिथ्यामात उठवी बायकोळी। ते देशीं विस्तारें गांवळी। सांचा सारिखी।'–ज्ञाप्र ६२७. गांवाची खरवड–स्त्री. गांवास त्रास देणारा, द्वाड माणूस. गांवा–देशानें ओंवाळलेला–वि. द्वाड, वाईट म्हणून गांवानें दूर केलेला; कुप्रसिद्ध; गांवाची खरूज (ओंवाळणें पहा). गांवाबाहेरचा, गांवाभायला–वि. महार; परवारी. (कु.) गांवाभायला. गांवार–न. गांवजेवण. गांवीक–वि. (राजा.) सार्वजनिक; गांवचें (शेत, पाणी, खर्च, पट्टी, कथा). गांवुंडगो–वि. (गो.) गांवांत राहणारा.

गांवगाई–स्त्री. नगरभवानी; भटकभवानी. स्वैरिणी स्त्री.

गावट(ठ)विणें–उक्रि. १ समावेश करणें; अंतर्भूत करणें होणें. २ धरणें; पकडणें. [गांवणें]

गावडमोट–स्त्री. (माण.) पाटलास द्यावयाची मोट (कणसांची). [का. गौडा=पाटील+मोट]

गावडा–पु. १ मीठ, कात तयार करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति. यांची वस्ती कोंकण व गोंवे प्रांतीं आहे. [सं. ग्राम=गांव? का. गौडा?] २ एक क्षुद्रक गांवकामदार; धनगरांतील एक मुख्य अधिकारी. [सं. गौ? गांव? का. गौडा] ३ (गो.) गोव्यांतील एक कुणबी जात. सारस्वतांनीं हे गौड देशाहून आणले असें समजतात. हे अभक्ष्यभक्षण करीत नाहींत. [सं. गौड? का. गौडा=पाटील]

गावडी, गावडें गामाडें–स्त्रीन. १ गाय (लडिवाळपणें किंवा कुत्सितअर्थी). २ (बा.) गाय (सामान्यपणें). 'गावडी गुमी ग्येलती ती बी भेटली.' [गो–गांव+डी प्रत्यय]

गावडेगजाल–स्त्री. (कु.) अर्थशून्य बडबड. [गावडा+जाल?]

गावणें–अक्रि. १ सांपडणें; आढळणें (हरवलेली वस्तु); २ मिळणें; प्राप्त होणें (इच्छित वस्तु, हेतु). ३ भेटणें; गांठ पडणें; मिळणें; भेटविणें (सरळ व व्युत्क्रमानें प्रयोग). 'तो मला वाटेनें गावला.' 'मी तुला उद्यां गावेन.' ४ पकडला जाणें; हातांत सांपडणें; हातीं लागणें; कह्यांत येणें. [सं. ग्रह्=घेणें]

गावणें–अक्रि. १ (व.) गाणें म्हणणें; गाणें. २ (कों.) सदासर्वदा म्हणणें; जपमाळ घेणें; घोष घेणें (कांहीं एक कर्तव्य-गोष्टीसंबंधीं); काशीस जावें काशीस जावें असें दोन वर्षे गांवत होता.' [सं. गै; प्रा. गाव; हिं. गावगा=गाणें.]

गावदी–वि. अडाणी; (हिं.) मूर्ख; टोणपा; ढ. [सं. गो; हिं. गा=बैल]

गावरान–न. (कु.) (नाविक) नैर्ऋत्येकडील वारा. गांवांकडे येणारा वारा.

गावली–स्त्री. (काव्य) गाय (लडिवाळपणें माय, माउलीप्रमाणें) गावडी पहा.

गावलें–न. उपटलेल्या हरभऱ्याच्या डाळ्यांची लहान जुडी, पेंढी; याची वाळल्यावर गंजी करतात, तिला उडवें म्हणतात.

गांवस–पु. (गो.) क्षत्रियांची एक जात.

गावा–पु. (कों.) पुन्हां पुन्हां बोलून दाखविलेली इच्छा, ध्यास; एकाच गोष्टीची जपमाळ; अट्टाहास; घोष. 'घर बांधीन बांधीन म्हणून चार वर्षांनीं गावा लागला.' (क्रि० गाणें; लागणें; (संपला असल्यास) मोडणें; सरणें; संपणें; आटोपणें). [गावणें; सं. गै; प्रा. गाव]

गावा–वी–पुस्त्री. (कारागिरी) धातूची तार ओढण्याचें हत्यार, चिमटा. [गावणें=सांपडणें, पकडणें]

गांवाई–स्त्री. गुंतागुंत; घोंटाळा. 'एय उपदेशामाजि गांवाई।'–ज्ञा ३.२१. [गावणें]

गावार—न. मूर्ख, अजाण. गव्हार पहा. ' परि दर्पणाचनि आवारे । एकचि करुनि दूसरें । मुख पांति गावारें । ' –राज्ञा १५. २४३.

गावी—स्त्री. (नाविक) परमाणाच्या वर डोलकाठीच्या कळशीजवळचें (बहुधा मोठ्या गलबतास लावण्याचें) शीड.

गाशा—पु. खोगिरावें आच्छादन किंवा बिछायत; वरील अंगास सकलातीचे किंवा बनातीचे निरनिराळ्या रंगाचे तुकडे व आंतील अंगास खारवें असें शिवून केलेलें दुहेरी वस्त्र; पातळ गादी. [अर. घाशिआ] (वाप्र.) ०**गुंडाळणें**–१ जाण्यासाठीं आवराआवर करणें; आपलें सामानसुमानं गुंडाळून चालतें होणें. 'पुण्यांतले लोक चांगलें व्यवहारज्ञ आहेत, ते आपल्या हातीं लागणार नाहींत अशी खात्री होतांच स्वामींनीं तेथून आपला गाशा गुंडाळला.' –नि. २ पळून जाणें; ३ मरणें. ०**टाकणें**–अंथरूण पसरणें (स्वार खोगिरावरचा गाशा निजावयास घेतात त्यावरून). 'इकडे स्वारांनींहि आपापल्या भाकरी खाऊन ते आतां गाशा टाकून विश्रांति घेत उघड्या पटांगणांत पडले होते. ' –स्वप ९५.

गास—पु. (व.) १ कसु (?); २ (ना.) खाटेचें गात, बाजूचीं लांकडें. [हिं. गांसी=बाणाचें टोंक]

गांसडी—स्त्री. गड्डा; गंठडी पहा.

गासलापूर करणें—सक्रि. (कांहीं तरी चोरून, उपटून) पळून जाणें. ' सरकारचें धरणें येतांच त्यानें गासलापूर केलें. '

गाहा(ह)ण—न. तारण; कर्ज देतांना तें उगवेल किंवा नाहीं यासाठीं विश्वासार्थ जो माल (दागिना, जमीन) घ्यावयाचा तो. २ (कायदा) कर्ज फेडलें जाईल किंवा दिलेलें वचन पुरें होईल अशाकरितां माल तारण देणें.(इं.) प्लेज. 'कर्जानें घेतलेली रक्कम फेडण्यासाठीं किंवा इतर आर्थिक जबाबदारी पार पाडण्यासाठीं तारण म्हणून जेव्हां स्थावर मिळकतीवरील एखादा मालकी किंवा इतर हक्कसंबंध (इंटरेस्ट) मालक दुसऱ्या इसमाला तवदील करून देतो तेव्हां त्या व्यवहारास गहाण अशी संज्ञा आहे.' –घका २९. [हिं. गहना; तुल०सं. ग्रहण ?] म्ह० सोनें गहाण त्याला मामा जामीन कशास ? सामाशब्द– ०**खत–चिट्ठी–पत्र–रोखा**–नखीनपु. १ ज्या पत्रानें गहाण टाकलेल्या मिळकतीचा कबजा सावकाराला देण्यांत येतो तें.–वका ४. २ विद्यमान किंवा पुढील कर्जाबद्दल एक मनुष्य स्वतःचे मिळकतीवर दुसऱ्यास कांहीं हक्क उत्पन्न करून देतो असा लेख. –जनरलस्टँपचा कायदा; ऋणको व धनको या दोघांमध्यें झालेला, पैसे व त्याबद्दल गहाण पावल्याचे कबुलीचा, लेख. ०**दार**–वि. तात्पुरतें गहाण धारण करणारा; ज्याकडे गहाण आहे तो (इसम).०**पाहुण**–गाहाण पहा. [गाहाण द्वि.] ०**लाहुण**–न. १ ज्यांत कर्जाऊ रक्कम व्याजासह गहाण मालाच्या किंमतीपेक्षां जास्ती होते अशी गहाणाची भानगड, गहाण सोडून देऊन मिटविणें. (क्रि०करणें). २ विशेषण किंवा क्रिवि. प्रमाणेंहि उपयोग होतो. ०**वट**–क्रिवि. गहाणांत; गहाणासारखी. –वि. गहाण ठेवलेली (वस्तु) [गहाण+वट प्रत्यय] –**णाचा व्यापार–रोजगार**–पु. गहाणावर पैसे कर्जाऊ देण्याचा धंदा; सावकारी.

गाहा(ह)ळ—वि. १ नष्ट; हरवलेला; गैरविल्हे लागलेला; गमावलेला; चुकलेली (वस्तु, प्राणी). २ गफलती; गोंधळी अव्यवस्थित; विसराळू (मनुष्य, काम). [सं. गाहू=लपणें]

गाहा(ह)ळणें–उक्रि. हरवणें; गमावणें; गैरविल्हेस लागणें. –अक्रि. चुकणें; आड मार्गास लागणें. ' तो आपण यया गाहाळला । ' –गीता १.१४२६. [गाहाळ]

गाही—स्त्री. चिमटा; गावी पहा.

गाही–दार—गवाही–ग्वाही–दार पहा. ' गाही दिधली वेदानें । ' –देप ८३.

गाळ—पु. १ गदळ; मळ; घाण; केरकचरा. २ चिखल; रेंदा; रबडी. ३ एखाद्या पदार्थांतून गाळून किंवा निवडून चांगला अंश काढून घेतल्यावर राहिलेला अवशिष्ट भाग; वगळ. 'चांगलीं वांगीं होतीं तीं संपलीं आतां गाळ राहिला आहे. ' ४ सांका; तळाचीं राहिलेला भाग, अंश. [सं. गल्=गळणें] ०**वट किंवा गाळवी**–वि. रेंदा, दलदल, चिखल असलेली किंवा नदीचा गाळ वाहून जमलेली (जमीन); ही नदीच्या तीरावर असल्यानें पुराच्या वेळीं गाळ येऊन तो तींत सांचतो त्यामुळें हींत उत्तम पीक येतें. ०**वेड**–न. गाळवट जमीन. ०**साळ**–पु. रेंदा; चिखल; कचरा. [गाळ द्वि.]

गाळ—स्त्री. (गो.) पठार; मोठें मैदान.

गाळ–गाळी—स्त्री. शिवी; गाली पहा. (क्रि० देणें). 'ऐसिआं देतां गाळी । ' –शिशु ८७२. [सं. गालि] ०**शिवी**–स्त्री. निंदा; शिव्या; शिवीगाळ. (क्रि० देणें). **गाळी(ळि)प्रदान**–न. शिव्या; गालिप्रदान. ' समर्थ समर्थांसी (श्रीरामास) गाळिप्रदानें समर्पिती । ' –सप्र ३.७. **गाळीखोर–गाळ्यारा**–वि. शिवराळ; शिव्या देणारा.

गाळंकार, गुळंकार—पु. (गो.) दुखण्यामुळें आलेली स्थिति; गाळण. [गळणें]

गाळकें—न. (कु.) टिपकागद. [गळणें]

गाळण—न. १ गाळण्याची वस्तु. २ (ल.) थकवा; ग्लानि; दुर्दशा; गलितावस्था (दुखणें; दगदगीचें काम यांमुळें आलेली). ३ भांबावलेली स्थिति; घाबरेपण; त्रेधा. ४ अस्ताव्यस्तपणा; अव्यवस्था; नास (गैरीपणामुळें कामाची किंवा पदार्थांची). ५ तुच्छता; तिरस्कार; अव्हेर; अनादर. ' मी गोष्ट सांगतों हिची तुम्ही गाळण करूं नका. ' ६ चाळणी; (इं.) फिल्टर. [गळणें] ०**उडणें**–घाबरगुंडी होणें; धैर्य नाहींसें होणें; गर्भगलित होणें.

०होणें—भीतीनें गांगरून जाणें. गाळणा—स्त्री. (क.) भीतीनें उडालेली त्रेधा; गोंधळ; पळ काढण्यासारखी स्थिति; गाळण उडणें. 'वाघ पाहिला, माझी गाळणा झाली.' (इसापनीतींत (भाषांतरित) असे बनविलेले शब्द येतात).

गाळणावळ—स्त्री. गाळणेचाळणेची मजुरी. [गाळणें]

गाळणी—स्त्री. १ चाळणें; गाळणें; शोधणें. २ स्वच्छ करणें; गाळ काढणें; साफ करणें (विहीर, तळें). ३ (सोनारी) (कु. गो.) मूस. ४ नरसाळें; गाळणी. पातळ पदार्थांतील केरकचरा काढून टाकण्याकरितां वापरावयाचें वस्त्र किंवा छिद्रयुक्त पात्र. (इं.) फनेल. –क्रि. गाळणें पहा.

गाळणें—उक्रि. १ वस्त्रांतून किंवा छिद्रयुक्त पात्रांतून ओतून चाळणें; स्वच्छ करणें. २ रद्द करणें; बाजूस टाकणें; परतविणें; घालविणें; वाटेस लावणें. ३ ढाळणें (अश्रु, केंस, पिसें). ४ घालणें (अंडीं). ५ वर्जणें; वगळणें; टाकणें (माणूस, वस्तु, गोष्ट). 'सगळा गांव बोलावला पण चार घरें गाळलीं.' ६ शुद्ध करणें; चकचकीत करणें (धातूचे जिन्नस विस्तवांत घालून). ७ यंत्रांत दाबून पिळून काढणें; तेल, अर्क काढणें (गळिताचें धान्य, वीं यांचें). ८ (अवसान हातपाय इ० शब्दास जोडून) धीर सोडणें; कच खाणें; खचणें. ९ रस करणें; वितळविणें; पातळ करणें. १० स्वच्छ करणें; मळ, गाळ काढणें (विहीर, तळें, धरण यांतील). 'प्राज्य प्रीतिद झालें मुहूर्दाला गाळिलें जसें आज्य।'–मोसभा ७.३. [सं. गल्=गाळण]

गाळणें, गाळाणें—न. चाळणी; गाळणी.

गाळा—पु. १ मळ; गाळ; रेंदा; गाळल्यानंतर राहिलेला साका. २ नदीला पूर येऊन गेल्यानंतर कांठावरील झाडांस अडकून पडलेला पातेरा, केरकचरा; चिखल; मळी. ३ स्वच्छ पिंजलेला कापूस. [गाळणें]

गाळा—पु. १ खण; दोन वहालांतील जागा. २ चौकट इ० च्या गर्भाचें प्रमाण. 'या चौकटीचा गाळा दोन गज आहे.' ३ इमारतींच्या दोन भिंतीमधील भाग; खोली. 'कचेचा गाळा माडवानें घेतला आहे.'

गाळां—पु. (गो.) एक प्रकारचें रेशमी पातळ; (दैवज्ञ) वधूची रेशमी साडी; वधुवस्त्र. –बदलापूर ४८२.

गाळागाळ—स्त्री. १ वर्जन; वगळणें; टाकणें. २ नाकबुली; नकार. ३ (ल.) वेंचणें; निवडणें. [गाळणें द्वि.]

गाळीत—न. गाळण्याचें वस्त्र.

गाळींव—वि. १ गाळलेलें; चाळलेलें; वेंचलेलें; स्वच्छ केलेलें. २ निवडक; निवडून घेतलेलें. ३ (ल.) उत्कृष्ट; चांगलें. ४ (ल.) पक्का; बिलंदर; अट्टल; लबाड (लुच्चा, शठ, वेडा) (निंदार्थी) [गाळणें] ०मूर्ती किंवा वस्तु–वि. सर्व दुर्गुण एकत्र असलेला (माणूस); अट्टल सोदा.

गाळेकंपास—पु. (कों.) (सुतारी) गळ्याचें आंतून व बाहेरून माप घेण्याचा कंपास; कैवार. (इं.) कॅलिपर. गाळीकुपास पहा.

गाळेखेरें—नअव. गोट्या उडविणें व झेलणें (लहान मुलांचा एक खेळ).

गाळोटी—स्त्री. (व.) गाळवंड जमीन.

गिग्गी—स्त्री. (क.) लहान दुवेळकें; मेढ.

गिचका, गिचगिचीत—वि. मऊ आणि चिकट; चिकचिकीत; मोकळा नव्हे असा (शिजविलेला भात). [ध्व. गिच्; का. गिज]

गिचगिंदा—पु. एकत्र कालविलेला, सरसरीत, खाण्याचा पदार्थ; काला; बोडण. [का. गिज, गिजति]

गिचमिट–ड—स्त्री. १ किजबिड लिहिलेलीं अक्षरें, चित्रें आंकडे, आकृति, गोष्ट; अव्यवस्थित लिखाण; खरडणें; कुत्र्यामांजराचे पाय. २ खरडलेला, चिताड कागदाचा तुकडा. –वि. १ ओरखाडलेलें; ओरखडलेलें; चिडविड लिहिलेलें ओबड–धोबड केलेलें (लिखाण; काम). २ गोंधळाचें; भरमसाट; भरकटलेलें (भाषण). [का. गीचु=खरडणें, ओरखडा]

गिचाड—न. १ गर्द झाडी; दाट अरण्य. २ घनता; दाटी (अरण्य, झाडी इ० ची). गचाड पहा.

गिच्च—क्रिवि. गच्च; दाट; गर्द; खेटून; गर्दीनें (क्रि० होणें; भरणें; घालणें; लावणें; लागणें). गच्च पहा. ०दाटी–स्त्री. निबिडदाटी; गर्द; चेप; गर्दी.

गिच्ची—स्त्री. (भोंवऱ्याचा खेळ) भोंवऱ्याच्या डावांत एक भोंवरा दुसऱ्या फिरत्या भोंवऱ्यावर आपटून तो तसाच फिरत ठेवणें. गुच्चा पहा. [का.]

गिजगिजीत, गिचगिचीत—वि. गिचका; मऊ; चिकचिकीत (भात, भाकर, केळें; अपुरें शिजलेलें–भाजलेलें अन्न, पिकलेलें फळ). गिचका पहा.

गिजगोळा—वि. (क.) लद्दा; छिबका; गिचका पहा. 'गिजगोळा भात केलास तर ताटाला शिवणार देखील नाहीं.' [का. गिज+म. गोळा]

गिजबिजलें—न. कांचेच्या व सोन्याच्या मण्यांची माळ; गळसरी.

गिजबिड, गिजमिड—गिचमिठ पहा.

गिजरा—वि. (व.) घारा. 'त्याचे डोळे गिजरे आहेत.'

गिट—वि. (क.) दुहेरी सुताची वीण असलेलें; भक्कम (लुगडें, कापड). [का.]

गिटकडी–कारी—स्त्री. (हिं.) (संगीत) गळ्यांतील कंप; कोणताहि स्वर वाजवीत असतां त्याच्या मागच्या व

पुढल्या चार स्वरांस झटका देऊन उत्पन्न केलेला मिश्र स्वर. [का. गिट=अनुकारी आवाज ?]

गिटकळी, गिटंगळी—गटकळी, गटंगळी पहा.

गिट्टी—स्त्री. (ना.) दगडाची खडी.

गिडगाप—न. सातारा जिल्ह्यांत होणारें खरीपांतील जोंधळ्याचें हलकें पीक; या जोंधळ्याचें कणीस मोठें असतें. –कृषि २६६.

गिडगिडी—स्त्री. (सोनारी) करणीसारखें एक हत्यार; यानें भांड्याच्या किनारीवर तोड्याच्या आकाराची गोलाई मारतात.

गिडगिडि(आ)या—पु. (महानु.) वाद्यविशेष. 'सुपरिवारें जय वाद्यें राय गिडगिडिआ गौमुखे भेटी।'–धवळे, उत्तरार्ध ४७. गिडबिडि पहा. [ध्व. गिड्]

गिंडगी—स्त्री. (प्रां.) दारूचें दुकान.

गिडगें—न. (गो.) ससाणा.

गिडबिड—क्रिवि. डबराच्या आवाजाप्रमाणें (शब्द, आवाज करणें). [ध्व.]

गिडबिडणें—अक्रि. खरडणें; ओरखडणें; रेखाटणें. [का. गीचु. गिचबिड]

गिडबिडि–डी—स्त्री. एक वाद्य. 'दुंदुभि गिडबिडिया भेरी।'–कुमुरा १७.६९. 'मुखवातें सनया रसाळ। गर्जती ढोल गिडबिडी।'–ह २२.२७. [ध्व.]

गिडबिडीत—वि. गिचमिड; खरडलेलें; चिरखोड्या ओढलेलें.

गिडबिड्या—वि. एक जात. डाकुता, दाकोता पहा. [गिडबिड]

गिडमंग्या—पु. (बे.) एक प्रकारचा झाडावरील खेळ. [का. गिडा=झाड+मंग्या=माकड]

गिंडी—स्त्री. १ तीर्थ ठेवण्याचें, खालीं रुंद पोटाचें व लहान गळ्याचें व अरुंद, चंबूसारखें भांडें. २ सतेलें; युरोपीयन लोक हात धुण्याच्या सतेल्यासारख्या भांड्यास म्हणतात. ३ (तंजा.) झारी. [का.]

गिड्डु–ड्डा—वि. १ ठेंगणा; खुजा. २ ठेंगणा व जाड; थपकट व बळकट. [का.] गिड्डुबावलें–वि. (गो.) ठेंगू. [गिड्डा+बाहुली]

गिणगिण–णां—क्रिवि. १ गुणगुणत; गात; आवाज करीत. २ नाकांतील आवाजानें; गोंगावत. [ध्व.] गिणगिण–स्त्री. १ नाकांत बोलणें. २ गुणगुण; गाण्याचा, वाजण्याचा आवाज. ३ भुणभुण; रडं रडं मागणें. [ध्व.] गिणगिणणें–अक्रि. १ नाकांत बोलणें; गेंगाणा, नाकांतील असणें (शब्द, आवाज, याचा कर्ता आवाज, बोलणें, बोलणारा, किंवा नाक असतो). २ गुणगुणणें; गाणें; गोंगावणें (चिलट, घुंगुरटें). (डोक्यांत अथवा कानांत) गिणगिणणें–अकर्तृकक्रि. एखाद्या ठिकाणीं गुणगुण असा आवाज होणें. गिणगिणा–गिणगिणीत–वि. १ सानुनासिक; नाकांतील (उच्चार). २ अस्पष्ट; गुळमुळीत. ३ गात; गुणगुणत (डांस). गिणगिणाट–पु. (गिणगिणचा अतिशय) १ गुणगुणाट; गोंगाट; सर्वांचा मिळून मोठा आवाज (माश्या, मच्छर, भुंगा यांचा). २ खणखणाट; घणघणाट; मोठा गोंगाट. ३ लांबचा व अस्पष्ट गोंगाट (विद्यार्थी किंवा लोकसमूह यांचा); ४ गिल्ला; त्रासदायक वडवड; कलकलाट. ५ लोकांची गुणगुण, कुरकुर. गिणगिण्या–वि. गेंगणा; नाकांत बोलणारा. [ध्व.]

गिणमिणचें, गणमणचें—अक्रि. (गों.) सांगितलेलें ऐकणें; दाद घेणें.

गिण्णाठें—न. (गो.) पायलीचा ३२ वा भाग; अर्धे चिपटें; कोळवें.

गितस(सा)ई—स्त्री. एक लहान व सरळ वाढणारें क्षुद्रप.

गितु–तू—न. गाणें; गीत. [सं. गीत]

गिद(दा)वा—पु. घराच्या धाब्यावर पसरण्याची (विटांच्या भट्टींतील) माती, चुरा; विटकरांची पूड.

गिदाडा—पु. (ना. व.) केरकचरा; घाण. –वि. घाणेरडा. [गिदावा]

गिदार—न. (गो.) शिंप्याचें अंगुस्तान. [पोर्तु.; इं. गार्ड]

गिदी—स्त्री. (गो.) वराई; नफ्याचा भाग; हिस्सेरशी.

गिध, गिध(धा)ड, गिधाडा—नपु. एक मृत मांस खाणारा मोठा पक्षी; गरुडवायलें. [सं. गृध्र; प्रा; गिध्दो; पं. गिध्दो; गु. हिं. गीध; बं. गिधर]

गिधण—न. एक औषधी वनस्पती.

गिधाऊ—पु. (खा.) डोळ्यांतील पु, चिपडें इ०.

गिधाडीमशीन—न. (छाप.) एक छापण्याचें यंत्र; कोलंबियन हँडप्रेसला प्रतिशब्द. –मुद्रण ६०.

गिध्यान—स्त्री. १ (व.) गांधीलमाशी. २ एक औषधी वनस्पती.

गिनी—स्त्री. १ पूर्वी इंग्लंडांत चालणारें एक सोन्याचें नाणें. आतां हें चलनी नाणें नसून फक्त हिशेबी आहे. याची किंमत २१ शिलिंग ठरलेली आहे. २ पौंडाच्या नाण्यास (चुकीनें) म्हणतात. ३ (गिन्नी)–स्त्री. निकलचें, हिंदुस्थानांत चालणारें एक आणा किंमतीचें नाणें. [पोर्तु. गिने. आफ्रिकेंतील गिनी प्रदेशावरून नांव]

गिनी—न. एक प्रकारचें विलायती गवत; चारा. [गिनी देश]

गिण्णा—पु. (क.) खरवस; चीक (दुधाचा). [का. गिण्ण]

गिबत—स्त्री. (व.) निंदा; चहाडी. 'याची गिबत त्याच्या पाशीं अशी सवय त्याला आहे.' [अर. घीबत]

गिम—न. भळवाची एक जात. –कृषि ६४५.

गिमवस—स्त्री. १ उन्हाळ्यांत पाठ–मोट यांच्या पाण्यानें तयार केलेलें (नाचणी, भात यांचें) शेत. २ अशा तऱ्हेचें पीक, धान्य. [सं. ग्रीष्म; प्रा. गिम्ह; हिं. गीम. गीम+वस]

गिम(म्ह)वा—पु. गिमवस अर्थ २ पहा.

गिमावणें—अक्रि. (राजा. कु.) उन्हाळ्यांतील त्रासानें (चारा पाणी यांचा अभावानें) मलूल होणें, सुकणें, रोडावणें (पशु); उन्हाळा बाधणें. [सं. ग्रीष्म]

गिमाळा—पु. उन्हाळा. 'आपदेचा मोडवा भंगला। आला आनंदु गिमाळा।' –शिपु २.५२.४८. गीम पहा. [ग्रीष्म+काल]

गिर–कन–कर–दिनी–दिशी—क्रिवि. गरगरां; गरगर. (भोंवरा इ० वाटोळें फिरणें). [ध्व.]

गिरका—पु. १ कापसांतील सरक्या काढण्याचें यंत्र, जीन. २ फेरी; चक्कर; गिरकांडा; गरका पहा.

गिरकांडा–डी, गिरकंडा—पुस्त्री. १ गरका; चक्कर; भोंवरी; वेढा; फेरा; वळसा. २ फेरी; चक्कर. (क्रि० देणें; मारणें; घेणें; घालणें), ३ भोंवांडा; वाटोळा रस्ता; घेर. (क्रि० खाणें; घेणें; घालणें (उलट) क्रि० बसणें; पडणें). ४ एखाद्या स्थलीं जाऊन येणें; हेलपाटा; खेप. ५ (ल.) द्राविडी प्राणायाम; चरपटपंजरी. ६ (ल.) गोंधळ; घोंटाळा; गळफाटा; घोळ; फेरा. (क्रि० पडणें).

गिरकी—स्त्री. १ गिरकांडा अर्थ १।२ पहा. (क्रि० मारणें; देणें; खाणें; घेणें). २ भोवंड; घेरी. (क्रि० येणें). ३ (गाण्यांतील) कंप; तान (क्रि० घेणें). **गिरकें**—न. १ घेरी, घुरें, अपस्मार, फेंफरें यांचा झटका. (क्रि० येणें). २ गिरगिरें पहा. **गिरगिंडा**—पु. १ माणसांचा गराडा; गिरकांडा, गरका पहा. २ (ल.) भेसळ; मिसळ; खिचडी; काला (अनेक भिन्न सदृश वस्तूंचा). **गिरगिर–रां**—क्रिवि. समोंवार; भोंवतालीं; गरगर (फिरणें, भोवंडणें इ०). [ध्व.] **गिरगिरणें**—अक्रि. १ समोंवार फिरणें; वाटोळें भोंवडणें. २ चक्कर, भोंवळ येणें; फिरणें (डोकें). **गिरगिरमाथा**—पु. एकमेकांचे हात धरून वाटोळें फिरण्याचा मुलांचा एक खेळ. **गिरगिरी**—स्त्री. मूर्च्छा; भोवंड. (क्रि० येणें). 'तशा संधी हाणी नर शर तयानें गिरगिरी।' –वामन विराट ७.१६९. **गिरगिरें–गिरी**—नस्त्री. १ खेळणें; लांकडी फिरकिरें. २ हवेनें फिरणारें कागदी भिरभिरें. **गिरगिरें**—न. (गो.) एका खांबावर एक लहान लोखंडी कांब गरगर फिरवून खेळण्याचा जुगार. **गिरगोट**—पु. (ना.) उडता पतंग खालीं पाडण्याकरितां लहान दगडाला दोरा बांधून केलेलें एक साधन. **गिरटी**—स्त्री. १ घिरटी; प्रदक्षिणा; वळसा; फेरी. (क्रि० घालणें). २ फेरी; गिरकी; भोंवरी. ३ (ल.) (अव. प्रयोग) घिरट्या; येरझारा; जा ये; फेरे. **गिरवणी**—स्त्री. अक्षरवळवणी; घोटणी. [गिरविणें]

गिरगटण—न. (व.) दाट सारवणें; चेंदामेंदा होऊन झालेलें सारवण; गिरगटणें. 'देवीचे फोड इतके दाट आले आहेत कीं अंगाचें सारें गिरगटणच झालें आहे.' [गरगट]

गिरगटणें—उक्रि. (प्रां.) फासणें; सारवणें (भांडीं, जमीन). गरगटणें पहा.

गिरगदार–री—गिरवदार–री पहा.

गिरगिटाविणें—उक्रि. गिरविणें पहा.

गिरचटणें—उक्रि. (प्रां) जमीन, भांडीं खसखसा घासणें; गिरगटणें.

गिरड, गिरप—पु. (गो.) मगज; गर.

गिरण–णी—स्त्री. कापसाचें सूत काढण्याचा, गठ्ठे बांधण्याचा, दळण दळण्याचा इ० कारखाना; सामान्यतः यंत्रांनीं चालणारा कारखाना.

गिरणूळ—पुस्त्री. ज्याच्यामुळें खरूज बरी होते असें एक वनस्पतीचें मूळ.

गिरदनी—स्त्री. (गो.) उशी; गिरदी पहा.

गिरदा—पु. १ हुकयाच्या खालचा लहान गालिचा, बैठक. २ गिर्दी; उशी. ३ घेरा; गराडा. [फा. गिर्दा]

गिरदी—स्त्री. १ लहान वाटोळी उशी. २ (ल.) टेंगणी ठुसकी, गुबगुबीत स्त्री. [फा. गिर्दा=वर्तुळ]

गिरपथा—पु. चोथ्याच्या शिरा आंखडणारा एक वायुरोग; वात. –अश्वप २.१८२.

गिर(रि)फतार–दार—वि. १ अडकलेला; कैदी; बद्ध; बंदी. २ निमग्न. 'तोंपर्यंत याच मनसुब्यांत गिरिफदार आहों.' –रा १. ९७. ३ विवंचनामग्न; चिंतातुर; ४ हैराण. 'वाटेनें पर्जन्या-मुळें फार गिरफतार जहाले.' –पया ४२८. [फा. गिरिफ्तार्] ०री–स्त्री. १ कैद; बंदी; बंधन. २ विवंचना; चिंता. 'अम्हांसा-रखे आहेत ते गिरफदारींत मग्न असतात.' –ख १.३९. [फा. गिरिफ्तारी]

गिरव(वि)णें—अक्रि. मारखलें जाणें; लडबडणें; बरबटणें; –उक्रि. (व.) मारखणें; सारविणें; पोतणें (चिखलानें) 'जैसे बाबुळीचें खोड। गिरवूनि जाती सरड।' –ज्ञा १३.५६१.

गिरवडा—पु. (व.) सारवण.

गिरवॉं—पु. (गो.) सामता.

गिरबुजली—वि. (गो.) खुजी; ठेंगू (मुलगी).

गिरभी—स्त्री. (राजा.) पोफळीच्या किंवा सुपारीच्या झाडाच्या गाभ्यांतून निघणारें शिंपूट, तुरा, कणिस. [सं. गर्भ]

गिरमाळ—वि. उंच; नापीक; माळरानाचा; पठाराचा (प्रदेश). [गिरि+माळा]

गिरमीट—न. एक प्रकारचा सामता; भोंक पाडण्याचें एक हत्यार. [इं. गिम्लेट]

गिरव, गिरो—न. गहाण. [फा.]

गिरविणें—उक्रि. १ वळविणें; कित्यांतील अक्षरांच्या वळणावरून (शाईत न बुडवितां) लेखणी फिरविणें. २ (कित्ता) (ल.) सारखें वागणें; बरहुकूम करणें. [गिर्]

गिरा—पु. १ ग्रह. गिऱ्हा पहा. २ सूतावळ. [सं. ग्रह]

गिरा—पु. १ दीड तसूचें (गजाचा एकचवदांश किंवा एकसोळांश भाग) कापड वगैरे मोजण्याचें साधन. 'तोफ लांबी दहा गज दोन गिरे आली.' —रा ७.२६६. २ (व.) तुकडा.

गिरा—स्त्री. वाचा; भाषा; वचन. 'भक्तकामकल्पद्रुम तमालनीळ। मेघगंभीर गिरा बोले।' [सं.]

गिराण—न. ग्रहण. 'दे दान सुटे गिराण.' [सं. ग्रहण]

गिराणी—स्त्री. १ संकट; ओझें; दुःख. 'लोकांस खर्चाची गिराणी फार आहे.' —मदबा १.७०. २ रुक्षता; खफगी. 'मजीस गिराणी येईल.' —रा १०.२५२. ३ घेरी; मेटाकुटी. 'किल्लेवालेहि गिराणीस आले आहेत.' —मदबा १.२०७. ४ महागाई; दुष्काळ. 'लष्करांत गिराणी फार म्हणून लोक बहुत हैराण ...' —दिमरा २.१०. [फा. गिरानी]

गिरामी—वि. श्रेष्ठ; पूज्य; थोर. [फा.]

गिरावण, गिरवाण, गिरेवान—न. आंगरख्याचा खांद्याचा भाग. [फा गिरेवान्=गळा, गळपट्टी]

गिरावळ—स्त्री. (राजा.) अत्यंत रडकें पोर. [ग्रह+वलय?]

गिराशी-सी—पु. १ गुजराथेंतील एक जमीनदार, वाटमारे; लुटारू, चाचे लोकांची जात. —पया ६९. —स्त्री. गिराशांचा धंदा; वाटमारूपणा. [सं. ग्रास गिराशिया, गिरास]

गिरास—पु. १ गिराशांचा धंदा; लूट; गिराशी (—स्त्री) पहा. —न. गिराशींची टोळधाड, समुदाय, टोळी (लुटण्यासाठीं निघालेली). [सं. ग्रास; हिं. गिरास]

गिरि—पु. १ पर्वत; डोंगर. २ (दसनाम) गोसावी जातींतील एक शाखा; गोसाव्यांत एक भेद. [सं. गिरि] ०कंदरा—पुस्त्री. डोंगर—पर्वतांतील गुहा; दरीखोरीं; कपार. 'कपी सांडिती युद्ध संग्राम भूमी। निघाले गिरीकंदरी वृक्ष गुल्मी।' —मूरामायण, युद्ध. १६०. ०गीता—स्त्री. (ख्रि.) येशूख्रिस्ताचा पर्वतावरील—उपदेश (इं.) सर्मन ऑन दी माउंट. —मत्तया ५.७. अध्याय. 'ख्रिस्ती धर्माचें सार गिरिगीतेंत आहे असें पुष्कळ विद्वानांचें म्हणणें आहे.'

गिरिघोंटी—स्त्री. १ (मुलांचा खेळ) भोंवळयाभोंवळया. २ गिर्की; फेरा; हेलपाटा. (क्रि० घालणें; करणें; लागणें) [ध्व. गिर्+घोंटी=एक कांटेरी झुडुप]

गिरिजा—स्त्री. हिमालयाची मुलगी; पार्वती. [सं. गिरि+जा]

गिरिबदार—वि. गरीब; दरिद्री; संकटग्रस्त. ०री—स्त्री. गरीबी; ओढगस्त स्थिति; संकट; हालअपेष्टा. [फा.]

गिरिरी-गिरी-गिरीगिरी, गिरीबिरी—स्त्री. मूर्च्छा; घेरी; चक्कर; भोंवंड. 'तेणें घाए गिरिरी आली।' —शिशु १०६६. 'आले शहरांतून गरकन झरकन आली पहातां मज गिरी।' —पला ४.२. 'तेणें गिरगिरी आली अपार।' 'गिरीबिरी आणि अंधारें।' —दा ३.६.२६. [गिर्]

गिरेबाज—वि. हवेंत उडतांना गिरक्या मारण्यास शिकविलेलें (कबूतर). [गिर(की)बाज]

गिरेस्तकाय—स्त्री. (गो.) श्रीमंती; ऐश्वर्य. [सं. गृहस्थ]

गिरो—न. (मु.) गहाण, गिरव पहा. —मौज २.६.३०. [फा.]

गिर्कांडा-डी, गिर्की, गिर्गिर, गिर्टी—गिरकांडा पहा.

गिर्द—क्रिवि. सभोंवार. 'सर्व फौजा दिल्लीचे गिर्द जाऊन रसद बंद करावी.' —दिमरा १.२६६. —स्त्री. १ परिघ; घेर; सभोंवतालचा प्रदेश. 'नवशें रुपयांचे जमेचा गांव झांशी गिर्दीत तजवीज करणें.' —ऐटि ३.५७. २ चौकी. 'अल्पिष्ठन साहेब यांणीं शहराभोंवतीं गिर्द बसवून ...' —रा १४.६४. ०नवाई-ही—स्त्री. १ (किल्लाकोट यांच्या) भोंवतालचा प्रदेश; आसमंतांतील भाग. 'गिर्दनवाईचे गांव लुटून उध्वस्त केले.' —रा १४.२०. २ भोंवतालच्या प्रदेशाचें संरक्षण. [फा. गिर्द+नवाह्] ०नवाजी—पु. गस्तकरी; किल्लेकरी. 'गिर्दनवाजी गनिमाकडील अंताजी माणकेश्वर आहे त्यास पुसावें' —भाब २०. ०ब गिर्द—क्रिवि. चान्हीबाजूंनीं —रा १५.२०. ०वारी—स्त्री. १ गिर्दावरी पहा. २ (व.) मुसाफरी. गिर्दावरी—स्त्री. १ जमवाजमव. 'तूं बाहेर खेमे दाखल होऊन फौजेची गिर्दा वरी करावी.' —रा ५.७८. २ बंदोबस्त. ३ जकातवसुली; जकात बंदोबस्त. —रा ८.२१. [फा.]

गिर्दी—स्त्री. १ लहान उशी; गिरदी. २ किल्ल्याच्या घेराचा प्रदेश. ३ गस्त; फेरी; पहारा. [फा. गिर्दा] —ची पार्टी—स्त्री. १ गस्त घालणारी टोळी; गस्त; पाहारे. [फा. गर्द+इं. पार्टी]

गिर्वड—स्त्री. (गो.) कटकट. [गरबड?]

गिर्वींदगी—स्त्री. १ निष्ठा. २ चहा; नवाजीस. 'मर्दमाणूस लोकांस गिर्वींदगी करून कित्येकांचें पारपत्यच केलिया उत्तम आहे.' —ऐटि २.७१. [फा.]

गिऱ्हा—पु. १ जलग्रह; पाण्यांतील पिशाच. २ राहु (चंद्राला ग्रासतो म्हणून); ग्रहण. ३ रोडकें, भुतासारखें पोर. ४ (ल.) त्रास; कटकट; पीडा (एखाद्याला लागलेली). [सं. ग्रह] —ऱ्हेपूजन—न. लग्नाच्या वेळीं केलेलें ग्रहांचें (सूर्य व इतर ग्रह यांचें) पूजन, ग्रहमख. [सं. ग्रह+पूजन]

गिऱ्हाईक-यीक—पु. १ माल खरेदी करणारा. २ (ल.) गुणग्राहक; रसिक; चाहता. 'तुझे गुणास कोणी गिऱ्हाईक नाहीं.' —न. सामान्यतः माल घेणार वर्ग. [सं. ग्राहक] ०मरणें—आपल्याकडे गिऱ्हाईक पटविलें जाणें. ०मारणें—आपल्याकडे गिऱ्हाईक ओढून घेणें, पटकविणें. ०(जिवाचा-प्राणाचा)होणें—जीव, प्राण ग्रहण करणारा होणें. ०गिऱ्हाइकी-यकी—स्त्री. १ धंदा; व्यापार; वर्दळ; वहिवाट (मालखरेदी-विक्री करणारांची दुकानावर). २ माल घेणारा वर्ग, लोक.

गिऱ्हाण—न. (ना.) ग्रहण अपभ्रष्ट. [सं. ग्रहण]

गिऱ्हाद—वि. (गो.) दारूनें झिंगलेला.

गिऱ्हवाळ—स्त्री. गिरावळ; गिऱ्हाची पीडा; भुतावळ. गिऱ्हा अर्थ ३ पहा.

गिऱ्हे—गिऱ्हा, ग्रह पहा.

गिलकी, गिलची, गिलकें—स्त्री. घोसाळी-ळें पहा.

गिलकें—न. (खा.) फाटक; झडप; दार. झापा (काठ्या-कामट्यांचा).

गिलगिलीत—वि. १ विलविलीत; गलगलीत; थलथलीत (अधिक पिकलेलें केळें इ०). २ मऊ आणि दवदवीत (जार, खळमळ). ३ गिळगिळीत पहा. [सं. गिल्]

गिलबिलें—न. (गो.) सरीसारखा एक दागिना; गिज-बिजलें.

गिलाणी—(राजा. कुण.) आर्जव; विनवणी. 'साव-कारायेंन्न जातो नि गिलाण्यो करून दिवाळ्येसर वायदो करून घेतो.' —मसाप २.३६९.

गिलावा—पु. १ लेप (भिंतीस दिलेला चुना, माती इ. चा); चुन्याचा अगर मातीचा थर; गारा. २ लिंपण; सारवण. [फा. गिल्=माती+आवा; फा. गिल्ला=ओली; गिल्लावा=तयार माती. तुल० प्रा. दे. गिलोइया, गिळोई=भिंतीची खपली]

गिलास—पु. (व.) ग्लास; पाणी पिण्याचा पेला (कांच, धातु इ० चा). [इं. ग्लास]

गिलि(ली)ट—न. मुलामा; पाणी (चांदी, पितळ, इ. धातूस दिलेलें). [इं. गिल्ट]

गिलित—वि. गिळलेलें. 'राहु गिलित, सर्पगिलित, मत्स्य गिलित इ०' [सं. गल्]

गिलेगुजार—वि. १ दुखवलेला. २ रुष्ट. 'हें वृत्त शहाजीस समजल्यावर बहुत गिलेगुजार आहेत.' —दिमरा २.२३. [फा. गिला+गुजार] गिलेगुजारी—स्त्री. १ रुष्टता. २ तक्रार. 'भवानी कुंवर ही दरबारास जाऊन खलबत करितात म्हणून बहुत गिले गुजारीनें लिहिलें होतें.' —दिमरा २.२३. [फा. गिला+गुझारी]

गिले(ली)फ—पु. अभ्रा (उशी, लोड, तक्या इ० वरील). गलेफ पहा. [फा. गलेफ]

गिल्ला, गिला—पु. १ ओरडाओरड; गोंगाट; गडबड; गलबल. 'येथें कांहीं गिल्ला पडणार नाहीं.' —मराचियोरा ३०. २ तक्रार; गाऱ्हाणें; फिर्याद; निषेध; नालिश (क्रि० करणें; सांगणें; येणें; पडणें; होणें). 'भटजीनीं नानाप्रकारें इकडील गिला दरबारांत लिहिला आहे.' —ख २.३२५. ३ हाकाटी; नालस्ती; निंदा. (क्रि० सांगणें). ४ रडगाणें (प्रपंचादि संबंधी). 'याला जेव्हांतेव्हां संसाराचे गिल्ले लोकांपाशीं सांगावे अशी खोड आहे.' ५ दोष; ठपका. 'या गोष्टीचा गिला आम्हांकडे नाहीं.' —रा ७; खलप २.३३. [फा. गिला] ०शिका—पु. तक्रार; कागाळी. 'न जाणों, पूर्वीं खोजीमकुली खानांहीं गिला शिकाही आमचा काय लिहिला असेल.' —रा ६.६०२. [गिला+शक्वा]

गिल्ली—स्त्री. (व. ना. काशी) विटी. 'गिल्ली दांडूचा खेळ.' [हिं.] ०दांडू—पु. (व.) विटीदांडू.

गिवसण—स्त्री. (गो.) उशीचा अभ्रा; गवसणी पहा.

गिवसणें—गवसणें पहा. 'जेंयां वेदांची आम्हा आधु। तेयां गिवसितां जाले सायासु।' —शिशु ८३.

गिवसु—पु. विस्तार. —शर १

गिळंकृत-त्वा—क्रिवि. दुसऱ्याचा पैसा लुबाडणें, खाणें. (क्रि०करणें). —वि. गिळलेलें; लुबाडलेलें; बळकावलेलें (धन, पैसा, ठेव). ०कन्यादान—न. १ नवऱ्यामुलाकडून पैसा घेऊन मुलगी देणें. याच्या उलट सालंकृत कन्यादान. (क्रि० करणें). २ एखाद्या म्हाताऱ्यास मुलगी देणें (उद्देश हा कीं म्हातारा जांवई वारल्यावर त्याच्याकडून-मुलीला विकून घेतलेल्या पैशाखेरीज-तो मेल्यावर त्याच्या मालमत्तेवर गदर व्हावें). [गिळणें+अलंकृत]

गिळगिळीत—वि. गळगळित. कांठोकांठ, थळथळीत. [सं. गल; म. गळा]

गिळगिळीत—वि. गळगळीत; बेचव; पाणचट; नीरस. [सं. गल्=गिळणें]

गिळणें—उक्रि. १ गट्ट करणें; गळ्याखालीं उतरविणें 'मला कोरडा भात गिळत नाहीं, कालवण असेल तर गिळेल.' २(ल.) शोषून घेणें; खाऊन टाकणें (पारा सोनें शोषतो, भाकर तूप शोषून घेते त्याप्रमाणें). ३ (ग्रह, राहु इ० नीं) ग्रासणें; व्यापणें; घेरणें.

'गौतमपत्नी गिळिली होती जे पापतापशापाहीं.' –भक्तमयूर केका ४. ४ लांच खाणें. ५ दाबणें; दडपणें; आंत कोंडणें; आंतल्याआंत चेपणें (अश्रू, राग, दुःख). ६ अपकार, अपमान, अपराध). सहन करणें; पोटांत घालणें; प्रतिकार न करणें. 'त्यानें त्याला एवढ्या शिव्या दिल्या परंतु त्यानें गिळिल्या.' [सं. गल्+गिळणें]

गी—स्त्री. (काव्य.) वाणी; वाचा; वचन. 'आठां पुत्रांतें दे राज्यें प्रभुवर करि सत्या गी।' –मोरा १.२०६. [सं.]

गीडबीड–डें—न. एक वाद्य. गिडबिड पहा. 'दौंडीचीं गीडबीडीं सुटाला।' –कमुरा ६५.३०.

गीत—न. १ (संगीत) मनोरंजक स्वरसमुदाय. 'गीत माटींव तो श्रवणीं। कर्णजपु।' –ज्ञा १७.२९७. गीताचे प्रकार दोन–गांधर्व व गान. २ गाणें; पद. 'सुखगीत नृत्य तेथें मजलाही तोचि एक थारा हो।' –मोसभा १.३३. ३ गाणें म्हणणें; पद गाणें. (क्रि० गाणें; म्हणणें) ४ दळतांना किंवा लग्नांत म्हणतात त्या ओंव्या. ५ पद्याचा छंद, वृत्त; छंदोबद्ध गाण्यांतील एक भेद. –वि. गायिलेलें; म्हटलेलें. (नावें) ०गाणें–कोणी बरें केलें असतां त्याच्या अपरोक्ष त्याची स्तुति करणें. ०गाणें–१ दुसऱ्याजवळ; आपली सर्व हकीकत सांगणें; रडगाणें लावणें. २ तेंचतेंच सांगणें एकच धरून बसणें. [सं. गै=गाणें] म्ह० जात्यावर बसलें म्हणजे गीत आठवतें. सामाशब्द– ०मान–न. गाण्याच्या (संगीतांतील) मात्रा, अंतरा, नियम वगैरे. गीतोपयोगी नाद–पु. (संगीत) ज्या नादांत अखंडता, स्पष्टता, व माधुर्य हे गुण असून ज्यांत कांहीं प्रमाण असतें तो नाद.

गीतलावा—पु. एक वनस्पति.

गीता—स्त्री. १ गाइलेलें काव्य; गीत. २ पुराणाचा भाग; धर्मपर पवित्र, आध्यात्मिक काव्य. उदा० भगवद्गीता, शिवगीता, नारदगीता. ३ (विशेषेंकरून) भगवद्गीता; श्रीकृष्णानें अर्जुनास केलेला उपदेश. हा महाभारतांतील भाग असून याचे १८ अध्याय आहेत. [सं.] ०सप्तक–न. भगवद्गीता, रामगीता, गणेशगीता, शिवगीता, देवगीता, कपिलगीता व अष्टावक्रगीता. या सात गीता.

गीति—स्त्री. १ एक छंद; आर्येचा एक प्रकार; मोरोपंती आर्या. याचे चार चरण असून पहिल्या व तिसऱ्या चरणांत प्रत्येकी मात्रा १२ व दुसऱ्यांत व चवथ्यांत १८ मात्रा असतात. २ गाणें गीत. [सं.]

गीद–ध—पु. १ गिधाड. 'करितां रामनामस्मरण। गीध भक्षण करूं न शके।' –भारा किष्किंधा १६.९०. २ घार. [सं. गृध्र; प्रा. गिद्ध; हिं. गीध]

गीम–म्ह—पु. (राजा. कु. गो.) उन्हाळा. गिम पहा. [सं. ग्रीष्म; प्रा. गिम्ह]

गीर—पु. १ गर; मगज; दळ; गाभा; सार; गर पहा. २ गाईची एक जात. –शे ११.२६.

गीर—अ. काम करणारा, कर्ता याअर्थी नामाला जोडून येणारा प्रत्यय. जसें–तगादगीर; तमासगीर. गर, गार, पहा. [फा. गर्, गीर्]

गीर्दपाषाण—पु. घोड्याचा एक रोग. हा पायाला होतो. –अश्वप २.२५८.

गीर्वाण—पु. देव; देवता. –स्त्रीन. १ भाषा, भाषण, बोलणें. 'बळिराम आणि जगज्जीवन। बोलती स्वर्गींचे गीर्वाण।' –ह १४.१८३. २ संस्कृत भाषा; देवांची भाषा. गीर्वाण–णी–वि. ईश्वरी; दैवी; स्वर्गीय. गीर्वाण(भाषा)–स्त्री. दैवी भाषा; देवभाषा; संस्कृत भाषा. 'गीर्वाण शब्द पुष्कळ जनपद भाषाचि देखतां थोडी' –मोरोपंत स्फुट आर्या (नवनीत पृ. २५४). [सं. गिर्वण=देव–गीर्वाण=देव]

गीर्वाण—न. अंगरख्याच्या मानेचा (वस्त्राचा) तुकडा. गिरावण, गिरवाण पहा.

गील—पु. गर; मगज; दळ; गीर पहा.

गीळ, गिळ—पु. (गो.) गळ्याची एक बाजू. 'गिळ धर्लो'=घसा बंद झाला. [गिळणें]

गु॥—(संक्षेप) १ गुजारत. २ गुदस्त; गुदस्तां. ३ गुरुवर्ये.

गुखडी, गुखाड–डी—स्त्री. १ सर्वजण, शौचास जातात ती जागा; हगीनदारी. २ चहूंकडे विष्ठा पडली आहे असें स्थल. [सं. गू=विष्ठा करणें+खाडा, खाणी]

गुंग—वि. १ बेभान; मूढ; धुंद; जड; निपचित (ज्वर, झोंप, दुःख, निशा इ० नीं). २ गर्क; तल्लीन; निमग्न (एखाद्या विद्येचा अभ्यास, व्यासंग यांत). ३ थक्क; आश्चर्ययुक्त; मोहपावून परावृत्त; स्तम्भित (शास्त्रांतील कठिण अंश पुरेसेपणीं मनांत न आल्यामुळें इ०). ४ एखाद्या विषयांत एकतानता झाल्यामुळें इतर व्यवसायांत अनासक्त, विरक्त. [फा. गुंग=मुका]

गुंगणी—स्त्री. गुंगी; झापड (झोंप, निशा वगैरेची). गुंगी पहा.

गुंगणें—अक्रि. १ गुंगुं करणें; घुमणें; गुणगुण करणें (गांधील माशी, भुंगा, भोंवरा, जोरानें फेंकलेला धोंडा, गोळा वगैरेंनीं). 'गुंगत गोळे येती छणाछण।' –ऐपो २२३. २ (ल.) हुं हुं हुं असें हळु गाणें; मोठा शब्द न करतां तोंडांतल्या तोंडांत गाणें म्हणणें. [ध्व.]

गुंगणें—अक्रि. १ धुंद, जड, मूढ, सुस्त होणें. (मूर्च्छा, निद्रा, झोंप यांनीं) २ मार्गे लागणें; भुलणें; वेडावणें. 'त्या रांडेच्या पाठीमागें राजेश्री गुंगले.' ३ हळूच जाणें; निसटणें; सटकणें. ४ तल्लीन, गर्क होणें; निमग्न असणें. ५ गुंग होऊन झुलूं लागणें; थक्क होणें. [फा. गुंग, गुंगा=मुका]

गुंगविणें—सक्रि. १ गुंग करणें; मूढ, मुग्ध, जड करणें. २ गुंगुं करावयास लावणें. ३ (ल.) एखादी वस्तु पळविणें. ४ (मुलांच्या खेळांत) जेरीस आणणें. 'आतां तुला गुंगवतों पहा.' [गुंगणें प्रयोजक]

गुंगळी—स्त्री. माशाची एक जात.

गुंगारणें—अक्रि. सूं सूं करीत जाणें (गोफणगुंडा). [ध्व. गुं.]

गुंगारणें—अक्रि. १ फसवून फरारी होणें; पळून जाणें; पसार होणें; लबाडीनें नाहींसें होणें (गोफणीच्या दगडाप्रमाणें). २ गुंगींत, धुंदींत, अमलांत असणें (औषध, दारू वगैरेच्या). ३ डोळे जड, सुस्त होणें (औषध, झोंप यांमुळें). [फा. गुंग]

गुंगारा—पु. १ गुंगुं आवाज; गुणगुण. २ गोफणगुंड्याचा आवाज. [ध्व.]

गुंगारा—पु. १ फसवून पळणें; फरारी होणें; फसविणें. (क्रि० देणें; मारणें). 'एवढें त्याचें केलें पण शेवटीं त्यानें मला गुंगारा दिला.' २ (सामा.) नजर चुकवून जाणें; निसटणें. 'लिहायला नको म्हणून केव्हांच मला गुंगारा देऊन जातो.' [फा. गुंग]

गुंगावणें—गुंगणें अर्थ १, २, ४ पहा.

गुंगी—स्त्री. १ सुस्ती; जाड्य; धुंदी; झांपड (झोंप, ताप, दुःख, दारू, यांमुळें आलेली). (क्रि० येणें; चढणें). २ सूल, बेशुद्धि (औषधानें येणारी). **गुंगीचें औषध**–न. क्लोरो-फॉर्म. **गुंगी-ग्या**—वि. गुंगींत असलेला; गुंगलेला. [फा. गुंग]

गुगुपंजर—न. एक औषध; डोळ्यांत फूल पडल्यास त्यावर औषध. 'गुगुपंजर लिंबाचे रसांत घालून लावावें.'—अश्वप २.१२१.

गुंग्गल—पु. दक्षिणेंत लिंगायतांवर बसवावयाचे कर. —विल्सन कोश.

गुग्गुळ, गुगुळ, गुगूळ—१ एक कांटेरी झाड. याच्या चिकाचा धूप करितात. हा सुगंधी असतो. हें झाड औषधी आहे. २ गुगुळाचा चीक; धूप. 'जैं घे फुलागंधाचा गुगुळु।'—ज्ञा १७.२९८. [सं. गुग्गुळु; हिं. गुगल; गु. गुगुल; ते. गुग्गिल; सिं. गुगुरु] म्ह० घे गुग्गुळ दे प्रसाद=थोडें देऊन फार मिळावें अशी अपेक्षा धरणें. **गुगळ काढणें**–क्रि. (माण.) १ मदें काढणें. २ लग्नांत फुटक्या मडक्यांत विस्तव घालून नवऱ्या मुलाच्या व त्याच्या आईच्या डोक्यावर देऊन त्यानीं नाचत देवास जाणें. [गुग्गुळ+काढणें]

गुग्गुळी—स्त्री. हस्तीवेल.

गुंघाटा—पु. गोंगाट; गलबला; आवाज. 'आस्वलें दिवा-भितें सायेळ्या । देती गुंघाटे किंकाळ्या । बदकें विडाळकें पाकोळ्या ।'—होला ११४. [ध्व.]

गुघाण—पु. १ गुवाची घाण; हगीनदारी. २ अत्यंत दुर्दशा; अनिष्टावस्था; दैना. ३ घोंटाळा; गैरव्यवस्था; गोंधळ (कारभार, संसार, वस्तु इ० चा). ४ नासाडी. [गू+घाण]

गुचकी—स्त्री. १ (राजा.) उचकी. २ गटांगळी. 'पोह-णारचि गुचक्या खातो।'—दा १७.४.४. [ध्व. गुच्]

गुचकुला—वि. (कों.) लहान व गोंडस; चिमुकला. [का. गुच्चु–ज्जु=लघुता, लहानगेपणा]

गुच्चा—पु. १ भोंवऱ्यावर भोंवरा मारून पडलेला भरींचा खोंचा. (क्रि० मारणें). गिच्ची पहा. २ (ल.) पोंचा; खोचा; खोलगा. ३ बुक्का; ठोसा. ४ आट्यापाट्यांच्या खेळांतील हुलका-वणी. [का. गिच्ची]

गुच्ची–च्छी—स्त्री. गुच्चा अर्थ १, २, ३ पहा.

गुच्छ, गुच्छक—पु. १ झुबका; गोंडा; घड; घोंस; गेंद; तुरा; गोटा (फुलें, फळें, पानें वगैरेचा). 'झाला धीर परि परिम्लान सखा जातिपुष्पगुच्छक सा।'—मोभीष्म १०.९३. २ माळ; हार; कंठा. ३ जुडी; जुडगा; जमाव. ४ गवताची पेंढी. [सं.]

गुज—न. गुपित; गूढ; गुप्त गोष्ट; रहस्य; मर्म; (हित, निज इ० शब्दाबरोबर प्रयोग). 'हें जीवींचें निज गुज।'—ज्ञा ४.२८. —परमा १४.२१. [सं. गुह्य] ०गुज–न. हळु हळु बोलणें; कुजबुज. ०गुज–जां–क्रिवि. कुजबुजत; पुटपुटत. ०गोष्ट–स्त्री. गुप्त गोष्ट; मनांतील बेत. **गुजणें, गुजगुजणें**–अक्रि. कुजबुजणें; पुटपुटणें; हळु हळु बोलणें. 'आपणपयांचि गुजावें। बुझेलवीण।' —गीता १.३००१.

गुज—पु. घोड्याचा एक रोग. हा गुडघ्याला होतो.—अश्वप २.२८८.

गुज—न. माळ; हार. 'गुजें हीं मोत्यांचीं धरित निज-कंठीं सुचतुरा।'—निमा ३.७०. [सं. गुच्छ?]

गु(गुं)ज—न. संकट; कोडें. 'मातापित्यावर गुज पडलें।' —बसा ४३. [का. गुंजु=गुंता होणें]

गुंज—पु. (कों.) एक मासा (पावसाच्या आरंभीं लवणारा).

गुंज—पु. १ कट. 'तिला आपल्या गुंजांत घेतां कामा नये.'—विदि १०.९.२१०. २ जमाव. 'मोंगलाची गुंज बळा बळी म्हणजे भारी पडेल.'—पेद १.५२. [का. गुंजु]

गुंज—नस्त्री. विडा; गुंजडा पहा. —चांगदेव पासष्टी १९. 'रेशमाचें गुंज.'—मुंव्या १६५.

गुंज—स्त्री. १ एक औषधि वनस्पति, हिचा वेल असतो. पानें बारीक व लांबट असतात. गुंजेच्या तांबडी व पांढरी अशा दोन जाती आहेत. तांबडी गुंज विषारी असते. २ गुंजेचें बीं; यानें सोनें वगैरे जोखतात. ३ एक वजन, परिमाण, एका तोळ्याचें ९६ गुंजाभार वजन असतें. [सं. गुंजा] म्ह० जातो तेथें हत्ती जातो नाहीं तर गुंजहि मारक होते.' **गुंजडा**–डी, **गुंजवडा**–ला, **गुंजाडा**–पुस्त्री. वर गुंजा डकविलेला मेणाचा गोळा, गुंडी, चेंडू. मुलांस खेळण्यासाठीं हा करतात. [प्रा. गुंजल्लिम=पिंडी

कृत] गुंजलाड्ड–पु. गुंजा चिकटविलेला लाडू. 'ब्राक्षलाडू गुंज लाडू।' –वेसीस्व ८.११५.

गुंज. गुंजट—न. लांकडास आलेलें टेंगूळ; गांठ. [का. गुंजु=गुंता, गुंडा ?] गुंजट–वि. गांठाळ (लाकूड); गुंजाट.

गुजगुज–जें—न. गुजगुज, बुगबुग वाजणारें एक वाद्य (नंदीबैलासह येणारे पांगुळलोक वाजवितात तें). 'गुजगुजें झांझ नगारा उपांग।' –स्वादि १०.२.४६. [ध्व.]

गुंजडा–डी–डें—पुस्त्रीन. गोळा; बिंडा; रीळ (फीत, दोरा, दोरी इ० चा). [प्रा. गुंजेल्लिअ=पिंडीकृत; का. गुंडु]

गुंजणें—अक्रि. गुंगुं करणें; घोंगावणें (मधमाशी); गुंजारव करणें. 'ज्याचिया पदनखावरी। भ्रमर गुंजी सुवासा।' [ध्व. सं. गुंजन]

गुजर—स्त्री. गुजरायेंतील एक वाणी जात. [सं. गुर्जर; प्रा. गुज्जर] गुजर–रीण–पुस्त्री. गुजराथी माणूस; गुजरायेंतील रहिवासी (पुरुष, स्त्री). गुजरडा–पु. गुजराला निंदाव्यंजक शब्द.

गुजर—पु. १ कसा तरी होणारा उदरनिर्वाह; निर्वाह; गुजारा, गुजराण पहा. 'तीनशें रुपये रोजांत गुजर होत नाहीं' –दिमरा १.६१३. २ चालचलाऊ; जोगवण; निर्वाह. [फा. गुझर्] गुजरणें–अक्रि. १ गुदरणें; (दिवस, काळ) कंठणें; घालविणें. 'सहा चार महिनें तियें गुजरले पुण्यास येऊनी।' –ऐपो २७४. २ नाहींसें होणें (वैभव, संपत्ति, सौंदर्य). ३ मरणें. ४ ओढवणें; येऊन बेतणें; कोसळणें; येणें (आपत्ति, संकट). –सक्रि. १ ताब्यांत देणें; स्वाधीन करणें; दाखल करणें (अर्ज वगैरे). २ कायम करणें; जागा देणें; अधिष्ठित करणें (हुद्दा, जागा). [फा. हिं. गुझरना; फा. गुझर् – गुझस्तन्चें आज्ञार्थी रूप.]

गुंजरडी—स्त्री. (व.) बिंडा; रीळ; गुंजडी पहा.

गुजर(रा)णी—स्त्री. दागिन्यावर रेघोटलीनें सोनारानें काढलेली बारीक रेघ, नकशी.

गुजरवा—पु. (सोनारी) दोन वाट्या जोडून तयार केलेला भोंक पाडण्यापूर्वीचा मणी; भोंक नसलेला मणी. (क्रि० उठवणें; =गुजरवा करणें.) [गुंज+रवा]

गुजराण, गुजराणी—न.स्त्री. १ गुजर; गुजारा; कसा तरी उदरनिर्वाह; कष्टप्रद उपजीविका. 'आमची गुजराणी चालेल.' –रा १३.९४. २ कालक्षेप. ३ पाठवणूक. ४ नजर. 'शहानशहानीं मेहेरबानगी करून श्रीमंत प्रधानास जवाहीर, घोडे हस्ती गुजरान केले.' –रा ६.५०५. [फा. गुझरान्]

गुजराणणें—सक्रि. प्रविष्ट करणें. गुजरणें पहा. 'अर्जी तजवीज करोन गुजराणिली आहे.' –रा ८.२०२.

गुजरात–थ—पु. १ मुंबई इलाख्यांतील एक प्रांत. २ (निंदार्थी) गुखाडी; हगीनदारी. ०कमावणें–संपत्ति मिळविणें.

गुजराथी—वि. गुजराथविषयक; गुजराथेसंबंधीं. [सं. गुर्जर+राष्ट्र]

गुजराविणें, गुजरविणें—उक्रि. १ प्रविष्ट करणें; गुजराणणें. २ कंठणें; काढणें (काळ, दिवस). गुजरणें पहा.

गुजरी—स्त्री. तांबडें अंग व पांढरे पट्टे असलेलें लुगडें. कृष्ण गुजरी लुगडें. 'पैठण्यापितांबर गुजऱ्या शालु सजेले।' –प्रला २८. [गुजर]

गुजरी—स्त्री. एक पायांतील दागिना. 'चरणीं वाळे पाग रिया। वाकी वरत्या गुजरिया।' –व्यं ५६. [सं. गुज्=ध्वनि करणें ?]

गुजरी—वि. गुजरासंबंधीं (वस्त्र, वेष, इ०).

गुजरी—वि. १ गोजिरी. २ (ल.क.) दुष्ट; वाईट. 'भाऊ ग म्हणीतो घाल बहिणीला दूधभात। भावजय गुजरी म्हणती आज म्हशीनें दिली लाथ।' –झोंपाळ्यावरचीं गाणीं. [गोजिरा]

गुजरी, गुजरीचा बाजार—स्त्रीपु. १ सायंकाळचा बाजार. २ भाजीबाजार; मंडई; मार्केट. 'सायंकाळ गुजरीचा समय.' –शिदि २५१. [फा. गुझ्री] गुजरीची वेळ–स्त्री. मंडई करण्याची वेळ.

गुजरीतोडी—स्त्री. (संगीत) गायनशास्त्रांतील एक राग. ह्या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. ह्या रागांत पंचम वर्ज्य आहे. जाति षाडव–षाडव. वादी धैवत व संवादी ऋषभ. गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर.

गुंजली—न. (कु.) एक मासा.

गुंजवला—पु. एक वनस्पति. चिंचुडाच्या जातीचें वाटोळें फळ.

गुजस्त—वि. गुदस्त; गत; झालेलें. [फा. गुझस्त]

गुंजाइशी, गुंजाईश–ष–स; गुंजापस—१ उत्पन्न; ऐपत. 'दिवाणानें गुंजाईस अधिक सांगितल्यानें भांडावयास उभे राहतात.' –सभासद २५. २ व्यंग; दोष; लबाडी. 'यांत गुंजाईश आहे हें निमित्य ठेऊन लिहिलें' –पेद १०.३३. ३ सवड; जागा. ४ फायदा. गुंजावीस पहा. [फा. गुंजाइश्=जागा, सवड]

गुजागर—पु. टांकसाळींतील धातु गाळणारा; गुदाज्गर –भाइ सप्तमसंमेलनवृत्त ८५. [फा. गुदाज्]

गुंजायरी—स्त्री. (हिं.) (प्रयाग) सवड. 'आपणास पैसे देण्यास तूर्त गुंजायरी नाहीं' [फा. गुंजाई=जागा]

गुंजायश–ष—स्त्री. गुंजावीस पहा. १ उपयोग. 'स्वारांची गुंजायश चहू महिन्यांत (बर्सातीच्या) नाहीं.' –ख ८.४३५४.

२ (व.) प्राप्ती; नफा. 'आजकाल वकीलीच्या धंद्यांत बिलकुल गुंजायष नाहीं.' ३ (माळवी) सवड; गुंजायरी पहा. [फा. गुंजाइश्]

गुजार—स्त्री. आदा; सोंपवणूक; देणें, (क्रि० करणें); 'तुम्ही आपले पंचसहस्त्रीचा जो जमाल कराल तो मशारनिलेसी गुजार करीत जाणें' –रा १५.३७५. [फा. गुझार]

गुजारत-ती—स्त्री. १मार्फत; द्वारसूतता; मध्यस्थी (माणसाची). 'तेंही ...निळो कृष्ण यांचे गुजारतीनें विदित केलें कीं' –इमं १३१. २ (सावकारी) कायदेशीर विद्यमानता; समक्षता; साक्ष. 'मी खऱ्या माणसाच्या गुजारतीनें तुला रुपये देईन.' ३ (जमाखर्च) खर्डा, कीर्द इ०त अमुकाचे गुजारतीनें (कडोन, मार्फत या अर्थी) गुजारत अमुक असें लिहितात. 'अ कडोन आपली रकम येणें होती ती अऱ्या पत्रावरून बनें क बरोबर पाठविली, तर या रकमेस ब ची गुजारत व क ची हस्तें लिहावी.' ०वार–क्रिवि. गुजारतीसह; कायदेशीर साक्षीसह. जसें–गुजारतवार अर्ज्या–पावत्या–तपासणी–वसूल–पटी. ०दाय–स्त्रीव. (सावकारी) कायदेशीर साक्षी. [गुजारत+दाय, अव. प्रत्यय]

गुंजारव—पु. भुंग्याचा गुंगु आवाज. 'प्रदक्षिणा ते भवचे तिलाहो। धरूनि गुंजारव घेति लाहो।' –वामन, वेणुसुधा–प्रसंग २, श्लो ३. [सं. गुञ्ज्+रव]

गुजारा—पु. १ गुजर. गुजराण पहा. निर्वाह; कालक्षेप. (क्रि० करणें; होणें). २ (व.) गत; हिशेब; पर्वा; पाड. 'रामासारखे राजे गेले, तुझा काय गुजारा.' [फा. गुझारा]

गुंजावा—पु. विंडा; गुंडाळी (सूत, दोरा यांची). 'सुताचा गुंजावा करी झुडला।' –वसा ५८. [का. गुंजु=गुंता]

गुंजावीस—स्त्री. गुंजाईस, गुंजायश पहा. १ दोष; अपुरेपणा; व्यंग; कसर. 'हें लांकूड सारखें तासलें गुंजावीस राहिली नाहीं.' २ चूक; तफावत. 'ह्या हिशेबांत गुंजावीस कांहीं नाहीं.' ३ व्यत्यय; अंतर; कसूर (चाकरी, उद्योगधंदा, काम इ० मध्यें). ४ उत्पन्न; नफा; मिळकत; लाभ (धंदा, व्यापार यांत). ५ बेकायदेशीर नफा; खादगी; लनाखोरी. ६ कूस; बाकी. ७ उपयोग. ८ खोंच. 'बोलण्यांत कांहीं गुंजावीस नाहीं.' –ऐच ७. ९ सवड; गुंजायरी पहा. 'मला खर्च करण्यास गुंजावीस नाहीं.' [फा. गुंजाइश्]

गुंजाळें—न. एक प्रकारचें लुगडें.

गुजास्त—स्त्री. स्वाधीन; सोपवणूक. 'माल गुजास्त करूं' –ख ७.३५७२. [फा. गुझाश्त]

गुजी—स्त्री. कालवड; वांसरू; लहान गाय; गोजी. [सं. गो+जन्? दे. प्रा. गोज्ज=व्यंगी बैल; का. गुज्जो=लहानगी, ठसकी?]

गुंजी—स्त्री. (गो.) गुंज पहा.

गुंजुला-ळा—१ गुंजवला; गुंजडा पहा. २ (कों.) बसलेल्या माणसांचें कोंडाळें, कडें. ३ (गो.) जमाव; घोंटाळा. [कां. गुंजु]

गुंज्या—पु. (गो.) एक मासा (मुडशीच्या जातीचा लाल रंगाचा). –मसाप ३.३.

गुझरान, गुझार, गुझारत, गुझरी—गुजरान इ० पहा.

गुट-कन-कर-दिशी, गुटगुट—घुट-कन पहा.

गुटक(कु)ळी—स्त्री. १ गचकळी; पुचकळी; गटंगळी; निमज्जन; पाण्यांत खालींवर होण्याची स्थिति (बुडणाऱ्याची). (क्रि० खाणें). २ लहानशी ढेंकर; गुचकळी; आवंढा; घशाशीं येणें. [ध्व.]

गुटका—पु. १ साधु, जादूगारानें दिलेली, तोंडांत धरावयाची गोळी (हिनें मनुष्य अदृश्य वगैरे होतो असें म्हणतात); जादूची गोळी, गुटिका. २ लहान गोळी (औषधाची, बंदुकीची). ३ लहानसा घोंट; घुटका. ४ लहानसें बांधीव पुस्तक, पोथी. [सं. गुटिका]

गुटकुला, गुटुंगा, गुटुणा—वि. ठेंगणाठुसका; आंखूड पण मजबूत; गिड्डा; गट्टू.

गुटगुटीत—वि. १ वाटोळा; गरगरीत. २ लठ्ठ; पुष्ट (माणूस). [गुटी, गोटी]

गुटळणें—अक्रि. १ घुटमळणें; अडखळणें; आखडणें; गोंधळणें. २ गमणें; रेंगाळणें; कुचराई करणें. ३ धरसोड करणें. कांकू करणें. गुपटणें पहा. [घुटमळणें]

गुटा-ट्या—पु. १ एक शेतकरी औत. २ (वाई) बीन पासेचा व बीन जानवळ्यांचा कुळव.

गुट(ठ)लांवचें—क्रि. १ (गो.) चोरणें; लांबविणें. २ गुंडाळणें. [गुठुळी=गाठोडें?]

गुंटावचें—क्रि. (गो.) कापसांतील सरकी काढणें. [सं. गुड=कापसाचें झाड?]

गुटिका—स्त्री. १ गोळी. २ गोटी; बेंदूल. लहान पोथी; गुटका अर्थ २, ४ पहा. [सं.] ०पात–पु. चिठ्या टाकणें; नशीब पाहणें. (क्रि. करणें). [सं.]

गुटी—स्त्री. गोळी; गोटी; गुटिका. गुटका पहा. [सं. गुटिका]

गुटी—स्त्री. फळ येणारें पण फूल न येणारें एक मोठें झाड.

गुटे(ठे)ल—न. (गो.) सुताची गुंजडी; विंडा. [गुठुळी]

गुटोळा—वि. गोटोळा; वाटोळा; गोट्यासारख्या; गोलाकार. [गोटा]

गुठळी, गुठोळी, गुटळी-गुटोळी—स्त्री. १ गोळी; गोळा (गोठलेलें रक्त, दुधांतील-दह्यांतील कवडी, आमटींतील

पीठ इ० चा). २ गोळा; जमाव; गांठ (पिंजलेला कापूस, कापड यांची). ३ गांठ; गळूं; गरस. ४ विष्टेचा खडा. ५ कठिण भाग (पुटकुळी, स्त्रियांचे स्तन यांतील). ६ बीज; बी; आठोळी. [सं. ग्रंथिल; प्रा. गंठिल्ल]

गुठळेबाज—वि. कामचुकारू; जडभरत; अंगचोर. [गुठळी+बाज] **गुठळेबाजी**-स्त्री. कामचुकारूपणा; हयगय.

गुठा-ठें—पुन. नांगरलेली शेतजमीन सारखी करण्याचें, ढिफळें फोडण्याचें एक औत, मैंद. (कु.) गुठो. नांगरलेली जमीन साफ करण्याचा फलक, औत. याला मधोमध वितीच्या अंतरानें एक लांब व एक आखूंड अशा दोन दांड्या बसवून त्यांचीं टोकें पुढें एकत्र बांधून टाकतात व तें एकत्रित जोड टोंक बैलांच्या मानेवरील जुवाच्या मधोमध बांधून तोल संभाळण्यां-साठीं बांधलेली दोरी हातांत धरून शेतकरी या औतावर उभा राहून त्यावर आपलें वजन पाडतो. [का. गुंट] ०घालणें-१ चुरडणें; फोडणें. २ तुडवून मळविणें; चुरगळणें (वस्त्र इ०). **गुठाघणें-विणें**-उक्रि. गुठ्यानें नांगरलेली जमीन सारखी करणें. **गुठेफळी**-स्त्री. (राजा.) गुठा पहा. **गुठेणी**-स्त्री. (कु.) गुठा.

गुंठा—पु. एक चौरस सांखळी भर जमीन; जमीन मोजण्याचें एक माप; एकचाळिसांश एकर किंवा १२१ चौरस यार्ड. ३३ फूट लांब व रुंद जमीनीचा तुकडा. [का. गुंटे(गुंट=खुंटी; खांब)]

गुड—पु. गूळ. [सं. गुड]

गुड—पु. १ (व.) रास; गंज-गंजी (कडब्याची, गवताची). —वशाप ५२.१. २ (खा.) बंदिस्त ढीग. [का. गुड्ड=डोंगर]

गुंड—पुन. १ वाटोळें भांडें; हंडा; पंज. 'तेव्हां ठेवी चुलीवर गुंड पाण्याचा राही तत्क्षणीं।' —भफला ५६. २ (विणकाम)हत्त्या नांवाच्या चौकटीखालचें लांकूड. ३ (ल.) खरडा मोसाचा पुढें आलेला भाग, गांठ. ४ वाटोळा दगड; गुंडा; गोटा; (सामा.) घडीव दगड. 'वरि यमनियमेंसीं गुंड घडिले।' —स्वादि ७.३.५४. ५ गोळा (लोखंडी, दगडी). ६ (तंजा.) तोफेचा बार. ७ (तंजा. मद्रास) लांकूड, कोळसा मोजण्याचें ५६ पौंडी वजन. [सं. गुड=चेंडू; का. गुंड=वाटोळी वस्तु]

गुंड— वि. १ वस्ताद; कावेबाज; धूर्त. २ चतुरस्र; हरहुन्नरी; हुषार; तरवेज. [हिं. का. गुंडा=जोकर]

गुंडगडगी—स्त्री. (कर्ना.) लिंगायतांच्या गळ्यांतील लिंगाची पेटी.

गुंडगळें-गाळें, गुंडगुळें, गुंडगें, गुंडगी—न. १ लहान गुंड; गुणगळें; गुंडगी मातीची. २ (ल.) ठेंपू, ठुसका माणस. —वि. वाटोळें; वर्तुळाकार; गडगडत जाणारें. [गुंड]

गुडगुड-डां—क्रिवि. गुडगुड, घुडघुड, गुरगुर (पोटांतील गडबड, वाळलेल्या नारळांतील खोबरें, शेंगेंतील दाणा, गुडगुडींतील पाणी याप्रमाणें) शब्द होईसें. [ध्व.]

गुडगुडणें—अक्रि. १ गुडगुड असा शब्द होणें. २ पोटांत गुडगुड आवाज होणें. [ध्व]

गुडगुडा—वि. पिकून वाळल्यानंतर फळाच्या पोटांतील अंश, गर अंगापासून सुटून गुडगुड असा शब्द व्हावयाजोगा होतो तो (नारळ, डेंडी इ०). —पु. सुकलेला, आंत वाजणारा नारळ; गुडगुडें. [ध्व]

गुडगुडी—स्त्री. धूम्रपान करण्याचें, तंबाखू ओढण्याचें एक साधन; हुक्का. 'गुडगुडीचें पाणी नव्हे मंदाकिनी।' —मध्व ४९९. [ध्व. गुडगुड] ०बंद करणें—जातीबाहेर टाकणें.

गुडगुडीत—वि. लठ्ठ; फोफशा. गुटगुटीत पहा.

गुडगुडें—न. (कु.) सुकून करवंटीपासुन सुटलेला नारळ, गोटा. गुडगुडा (-वि.) पहा. [ध्व. गुडगुड]

गुडघा—पु. १पायाच्या मध्यभागावरील सांधा; जानु; ढोंपर. २ (ल.) आधार; मदत; पाठिंबा; आश्रय. [सं. घोटक; सिं. गुड] (वाप्र.) **गुडघे टेकणें**—जानू खालीं टेकणें. ०टेकणें,—ज्यावर हात देणें-येणें—१ म्हातारपणामुळें वांकणें; गुडघ्यांवर हात देऊन उठणें, चालणें. २ (ल.) दमणें; त्रासणें; मरणास येणें; मरगळीस येणें. **गुडघेमेटी येणें**—(बैलगाडी) रेताड जमीन, फुपाट्याचा रस्ता, चढण इ० ठिकाणीं बैल पुढील पायांच्या गुडघ्यानें चालतात त्यास म्हणतात. **गुडघ्यांत मान घालणें-घालून बसणें**—१ हताश, निराश होणें, असणें. २ दुःखी असणें. सामाशब्द— **गुडघा, देणारा**—वि. मदतगार. **गुडघिल्यो**—क्रिवि. (कों.) गुडघ्यावरून अटी मारणें. **गुडघीगी**—स्त्री. १ गुडघ्यापर्यंतची विजार; चोळणा. 'गुडगी तंग वर कांचा जी।' —सला ३८. २ गुडघ्यास होणारा एक रोग. **गुडघेमार**—स्त्री. एखाद्याच्या ढुंगणावर गुडघ्यानें मारणें. (क्रि० देणें, करणें). 'बुक्या गचांड्या गुडघेमार.' —दा ३.७.६५.

गुडणें—अक्रि. (कों.) गुडणें; बेताला येणें; दारीं असणें; संमुख, उन्मुख होणें (मरणाला). 'तो मरायला गुडला असतां लग्न कशाला पाहिजे.' [सं. प्रा. गुड्=सजविणें; तयार ठेवणें]

गुंडणें—उक्रि. १ बांधणें; गुंडाळणें; वळकटी करणें; लपेटणें. 'तया गुंडलिया प्रकाशा। क्षेत्रज्ञ नाम।' —ज्ञा १४.७९. २ गोत्यांत सांपडणें. गंडणें पहा. [गुंड]

गुडदा—पु. गुर्दा; तरवारीसारखें पातें असलेली लोखंडी गदा; एक शस्त्र. [फा. गुर्झ]

गुडदा—पु. १ बकऱ्याच्या पोटांतील एक खाण्यालायक मांसाचा गोळा. —गृशि २.६. २ (क.) केसांची विशिष्ट रचना. 'त्यानें गुडदा राखला'

गुडदाणी—स्त्री. एक मासा; तेपडी.

गुडदा(धा)णी–नी, गुडधान—स्त्री. चिक्की; गुळाच्या पाकांत पाकविलेले चुरमुरे, दाणे, राजगिऱ्याच्या लाह्या वगैरेची मिठाई. [सं. गुड+धाना]

गुडदावणी—स्त्री. (कु. गो.) पायानें चेंचणें; तुडवणी (पायांखालील); घुस्तावणी.

गुडदा(द–ध)विणें—उक्रि. चेंचणें; ठेचणें; तुडविणें; अस्ताव्यस्त करणें; सुरकुत्या पाडणें; चिरडणें; चुरडणें; गुधडणें पहा.

गुडदी—स्त्री. बूच; बोळा; दट्टया; झांकण (आंतील पदार्थ पडूं सांडूं नयेत म्हणून दौत, बाटली इ० च्या तोंडावर बसवितात तो लांकूड, कांच इ० चा तुकडा). [का. गुडडु=बंद करणें]

गुडदू—वि. ठेंगणा आणि जाड; गट्टू; गिड्डा व लठ्ठ.

गुडवुजें—न. एक वाद्य. 'गीडबीडीं सावेरीं। गुडवुजीं दुढाळा।' –कृमुरा ७७.२९. [ध्व.]

गुंडरी—स्त्री. (गो.) ब्राम्हीसारखी एक वनस्पती.

गुडवें—न. (गो.) उडवें; गंजी. गुड पहा. [का. गुडी]

गुंड(डा)ळी–ळें—स्त्रीन. गुंबडी; गुंडाळा; वळकटी; पिंडा; विंडा एकावर एक वेढून केलेला गोळा. (कागद, कापड, दोरी इ० चा). [गुंड]

गुडा—पु. (व.) १ गुढीपाडवा. २ गुढीपाडव्याची गुढी.

गुडॉ—पु. (गो.) पाणी उपसण्याचें साधन; तेडा; ओकती.

गुंडा—पु. १ वाटोळा, मोठा गोटा, दगड. 'जैसा पर्वतावरौनि वोहटळि गुंडा लोटित तयासि तळवटा। यावया वेळ न लगे तैसा।' –चक्रधर सिद्धांतसूत्रें पृ. ५२. २ (ल.) मोठा गुंड; एक भांडें. 'दोंच घागरीचा गुंडा नित्य घ्यावे।' –रामदासी २.३५. ३ (बांधकाम) माठीव चौरस दगड; चिरा; मोठी खांडकी. ४ (कुंभारी) मडक्यांना आकार द्यावयाचा दगड, हा मडकें घडवितांना एका हातानें मडक्याच्या आंतील बाजूस धरून बाहेरून लांकडी पट्टीनें ठोकतात. यामुळें मडकें पाहिजे तसें जाड–पातळ होतें. ५ जोत्याचा मधला थर; पेटी, वेंदरीच्यावर पायाचीं ओळंब्यांत बांधलेलें दगडी काम. ६ (कुंभारी) चाकाचा मधला ठोकळा, याच्यावर मातीचा गोळा ठेवून त्यास आकार देतात. विंडा; गुंडी; गुंजडी (सूतदोऱ्याची). [का. गुंडु]

गुंडा—वि. धूर्त हरहुन्नरी, हरकामी माणूस. अतिशय शहाणा, हुषार. 'पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा। ज्याचा तिहीं लोकीं झेंडा।' –तुगा.(वाईट अर्थानेंहि योजतात).सोदा; ठक; कावेबाज. [का.गुंड]

गुडाका—स्त्री. आळस; निद्रा; झोंप. –गीर ६०७. [सं.]

गुडाकू–खू—स्त्री. १ गूळ, केळीं इ० मिश्र करून केलेली तंबाकू. २ रोगट पिकाच्या पानांवर शिंपडावयाचा तंबाखूचा काढा. ३ (ल.) त्रेधा; तिरपीट; दुःखपूर्ण स्थिति; दुर्दशा. [सं. गुडक] ०काढणें–वि. (ना.) खरडपट्टी काढणें.

गुडाकेश—वि. आळसाला, निद्रेला जिंकणारा (अर्जुन) –गीर ६०७. [सं. गुडाका=आळस, निद्रा. +ईश]

गुडार—न. १ आजमः झोंप्या; पालपट्टे; तंबू (लहान). [का.]

गुडाल—न. (कु. गो.) केंबळाचें लहान घर; खोंपट. [का. गुडलु=केंबळाची झोंपडी]

गुंडाळणी—स्त्री. उंसाचीं पातीं उंसाभोंवतीं गुंडाळण्याचें काम; उंसबांधणी.

गुंडाळणें—उक्रि. १ वळकटी करणें; (दोरी इ० नें) लपेटणें; वेष्टणें. २ एकत्र गोळा करणें. ३ आवरणें; आटोपणें; बंद करणें, ठेवणें (उद्योग, कामधंदा). 'सारे कागद रुमालांत गुंडाळून ठेव.' ४ पराजित करणें; जिंकणें; कुंठित करणें; निरुत्तर करणें. ५ हाताखालीं घालणें; बळकावणें; काबीज करणें (परका देश, माल इ०). 'यास ज्ञान नाहीं म्हणून चार शेतें होतीं तीं दायादांनीं गुंडाळिलीं.' ६ (सामा.) व्याप्ति कमी करणें. ७ आच्छादणें; वेढणें. 'मायें वस्त्रानें गुंडाळतो.' –अक्रि. १ गुंडाळलें जाणें. २ (पंचप्राण एकत्र आल्यामुळें) मरणें. [सं. गुड्=वेष्टणें, प्रा. गुडदालिअ=एकत्र करणें ?] गुंडाळून ठेवणें–न जुमानणें; बाजूला सारणें. 'प्रसंग पडला म्हणजे युक्तिवाद गुंडाळून ठेवणारी सुधारक मंडळी दृष्टीस पडते.' –टि ४.१३८.

गुंडाळा–ळी–ळें—पुस्त्रीन. १ वळकटी; रुळी; भेंडोळें; विंडा; मंडल (कागद, कापड, दोरा इ० चें). २ गाठोडें; गांठ. 'पैं केशांचा गुंडाळा।' –माज्ञा ८.४२. ३ (विशेषतः गुंडाळें, निंदार्थी) वेडेंवांकडें गुंडाळलेलें पागोटें, रुमाल. ४ दोऱ्याची गुंतागुंत व त्याचा गोळा; कसेंतरी अस्ताव्यस्तपणें एकत्र बांधणें; सटरफटर मालाचें बोचकें. 'ईश्वरें मोठें सूत्र केलें। मनुष्यमात्र गुंतोन राहिले। लोभाचें गुंडाळें केलें। उगवेना ऐसें॥' –दा १७.२.३०. ५ फेरा; भोंवतीं फिरविणें; हात (पट्टयाचे). 'पट्टयाचा गुंडाळा मारिला।' –ऐपो १९. ६ (ल.) गोंधळ; गुंतागुंत.

गुंडिका—स्त्री. (प्र. गुणिका) घोकंपट्टी; संथा; पुन्हां पुन्हां वाचणें व म्हणणें; घोकणें; उद्घोष. 'तिनें जरी कांहीं पत्राचीं पाठांतरें किंवा गुंडिकाच केल्या.' –नवलपूरचा संस्थानिक, प्रकरण ५. [सं. गुणनिका. सं. गुंडिक=पीठ ?]

गुडी–पाडवा—गुढीपाडवा पहा. [का. गुडि=निशाण, पताका]

गुंडी—स्त्री. एक वनस्पति; जाफरीची गुंडी.

गुंडी—स्त्री. १ लहान गुंड, भांडें; लहान चरवी; कासंडी. २ विरडपांत अडकविण्याची गोळी; गुतावें; बटन (अंगरखा

कोट यांचें). ३ (कों.) पेंढी (पेंढा, गवत इ० ची). ४ (कों.) विंडा; गुंडा; गुंडाळा (दोरा, सूत, इ० चा). 'नवारीची गुंडी करून ठेव म्हणजे पलंग वळायास बरें पडेल.' [गुंड]

गुंडीचा विडा—पु. (बडोदें) केळीच्या सोपटानें एकत्र बांधलेले दोन विडे; पट्टया. –ऐरापु प्र २.४२.

गुंडीदार—वि. गुंडी असलेला (आंगरखा). आंगरखा पहा.

गुडुप—वि. गडद; गर्द; दाट (काळोख, अंधकार). 'एथें गुडुप अंधार पडला.' –कमं ३.९३. –न. अतिशय अंधार; अंधाराचें बाहुल्य. 'दिवे मालवतांच घरामध्यें गुडुप झालें.' [का. गुडुप-गुडपु=लोखंडाची कांब] ०निजणें–डोळयांवरून पांघरूण घेऊन स्वस्थ निजणें.

गुडुंब-बा, गुडूम—न. गळूं; गुळुंब पहा.

गुडूची—स्त्री. गुळवेल; गरूळ. [सं.]

गुंडें—न. (कु.) चेंडू; गोळा; विंडा; पिंडा (सूत, धुंम, दोरी वगैरेचा). [गुंड]

गुंडेरी—स्त्री. (गो.) ब्राह्मी वनस्पति.

गुंडो—पु. (कु.) वरवंटा; दगड–धोंडा. गुंडा पहा.

गुड्डी—स्त्री. (गो.) १ बूच; गुडदी. २ गुप्त कारस्थान; कूट; कट. [सं. गूढ] **गुड्डुलासांव**–न. (गो.) कारस्थान.

गुड्डू—वि. ठेंगणा व जाडजूड; गिड्डा. [का.]

गुढ—न. मर्यादा; आवरण. गुडडी अर्थ १ पहा. 'अधोर्ध्वें गुढेंकाढी।' –ज्ञा १८.७३९. [गुढणें]

गुढगा—पु. गुडघा पहा.

गुढणें, गुंढाळणें—गुंडणें–गुंडाळणें पहा. व्याप्त होणें. 'जी सूतीं सूतळ मांडिलें। जैसें नक्षत्रीं गगन गुढलें।' –ज्ञा ११. २८६. [सं. गुंठन]

गुढन—न. (व.) कापणी केल्यानंतर धान्यांच्या कणसांमुंढां पेंढ्या बांधणें. [सं. गुंठन]

गुढर, गुढार—न. १ हत्तीचें खोगीर; कवच. 'एक हस्ती गुढर घालीत।' –उषा ८२०. 'पृष्ठीं मिरवलीं गुढारीं।' –कथा ४.९.४६. २ हौदा; अंबारी. 'रत्न–चाकें सुवर्ण गुढार। माजी शोभला लक्ष्मीवर।' –मुसभा १.६५. 'गुढर घातला ऐरावती। वरी अठैजणी कन्या बैसती।' –कालिका १७.१४. ३ डेरा; राहुटी; पाल. 'जैसें होति गुढरूं। अनंगाचे॥' –शिशु २९०. [सं. गुड=हत्तीचें कवच; प्रा. गुडा; का. गुडार=तंबू]

गुंढल—स्त्री. (गो.) गुंडी.

गुढा—पु. दगड. –शर. ?

गुढा—पु. १ (व.) कंबरेभोंवती वस्त्र घट्ट राहण्यासाठीं खोवतात तो वस्त्राचा भाग; कनवटी. २ देवकस्थापनेच्या वेळीं मेढपास बांधलेलें फडकें; मुहूर्तमेढीचें फडकें. [गुढी]

गुढार—न. १ परचक्राला भिऊन गांवकरी लोकांनीं केलेलें पलायन; दंग्यामुळें पळून आलेला मनुष्यसमुदाय.

गुढार—न. कोडें; गुह्य गोष्ट. 'तुका म्हणे तूंचि निवडी हें गुढार।' –तुगा ९३७. [सं. गूढ]

गुढार—न. १ पाल; खोंप; झोंपडी. गुढर पहा. २ (क.) पालपर्दें; हांथरी; जाजम. 'गुढार वसावयाला घाल.' [गुढर; का. गुडार]

गुढारणें—उक्रि. १ आच्छादणें; झांकणें. २ सज्ज असणें, ठेवणें; सजविणें. 'गाढा वीर गुढारल्या निजरथीं संमूढ आरूढला।' –आविश्वायज्ञ २५. ३ कवच, वस्त्र घालून सजविणें (हत्ती). 'त्यामागें शमदमादि। मत्तांग गुढारले योगसिद्धि।' –स्वादि १०.२.५७. [सं. गुड्; प्रा. गुड=हत्तीला कवच इत्यादि घालून सजविणें]

गुढी—स्त्री. १ वर्षप्रतिपदेस उभारावयाचा ध्वज (आंब्याचा मोहोर, लिंबाचा टाहाळा, उंची वस्त्र, गाठी व एक भांडें यांसह काठीला बांधून उभारतात तो). (त्यावरून) आनंदप्रदर्शनार्थ उभारलेली ध्वजा, पताका. 'तंव आत्मा उभिताजे गुढी। रोमांचमिषें।' –शिशु ६०. –एरुस्व ५.७९. २ देवास कांहीं प्रश्नादि विचारणें झाल्यास गोटी, फूल, तांदूळ वगैरे चिकटवितात व प्रसाद किंवा कौल मागतात ती. 'देवानें त्याविषयीं डावी गुढी दिली कीं उजवी?' ०उजवी देणें–विनंति मान्य करणें. ०डावी देणें–विनंति अमान्य करणें. (यशाची) ०उभारणें–(ल.) प्रसिद्धि पावणें. कीर्तिवंत होणें. ०पाडवा–पु. वर्षप्रतिपदा; चैत्र शु॥ १. यादिवशीं गुढी उभारतात. [का. गुडि=काठी, निशाण]

गुढी—स्त्री. १ देशांतराहून आलेली मृत्यूची बातमी. 'गोमाजीपंत मेल्याची कालच लष्करांतून गुढी आली.' २ (सामा.) बातमी; वर्तमान; निरोप. 'विजयाची सांगे गुढी।' –ज्ञा १४. ४१०. ०कारु–पु. निरोप्या; जासूद. 'गुढीकारु पुढें पाठविला।' कालिका १७.२१.

गुढी—स्त्री. १ अढी; दुमड; फांसा (पिळतांना दोरीस पडणारा). (क्रि० पडणें). २ मुरकुती; वळी (वस्त्राला पडणारी). [सं. ग्रंथि; प्रा. गंठी, गुत्थ; हिं. गुंथ?]

गुढी—स्त्री. खोपटी; झोंपडी; पाल; गुढर, गुढार पहा. 'गुढ्या घालुनया वनीं राहूं, म्हणा त्यातें।' –प्रला १९.

गुढें—न. १ गांवचा पळ; गुढार अर्थ १ पहा. (क्रि० उठणें; पळणें). २ आपलें घरदार, मालमत्ता सोडून परागंदा होणारा माणूस, कुटुंब. ३ पुढ; दुसऱ्या गांवीं पीकें कापण्यासाठीं मदत करण्याकरितां निघालेली एका गांवची शेतकरी लोकांची टोळी. ४ पुढ–ढ; न मळलेल्या धान्याची पेंढी, सुडी; कवळी;

मळावयाच्या धान्याच्या पेंढ्या. ५ कापणी; शेत काढणी. [का. गुड्डे=रास, ढीग; गुडी=जमाव, जूट]

गुढें—न. कोडें; उखाणा. (क्रि० घालणें; सांगणें उकलणें). [सं. कूट]

गुढें—न. (विणकाम) वशारन झाल्यावर जो पांजणीचा भाग शिल्लक राहतो तो.

गुढ्याचा पाडवा—पु गुढें झाल्यानंतरचा, पिकें कापल्यानंतरचा दुसरा दिवस. ब्राह्मणांच्या तीन मोठ्या भिक्षेच्या दिवसांपैकीं एक. दुसरे दोन दिवस म्हणजे दिवाळीचा पाडवा व राखी पाडवा हे होत.

गुण—पु. १ मनोधर्म किंवा पदार्थाचा धर्म; त्यांतील बल; तेज; सत्त्व; अंतःस्थित धर्म; विद्या, कला, सत्य, शौर्य इ० धर्म. 'एवं गुण लक्षण।' —ज्ञा १७.१३१. २ (न्यायशास्त्र) रूप, रस, गंध, स्पर्श, संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभाग, परत्व, अपरत्व, गुरुत्व, द्रवत्व, स्नेह, शब्द, बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, दोष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म, संस्कार हे २४ धर्म. ३ सृष्ट, उत्पन्न केलेल्या वस्तूंचा धर्म. हे गुण तीन आहेत; सत्व, रज, तम. हे ब्रह्मा, विष्णु, शिव यांचें अनुक्रमें लक्षण दर्शवितात. 'गुणीं देवां त्रयी लाविली' —ज्ञा १८.८१७. ४ उत्कृष्टता; योग्यता; व्यंगापासून अलिप्तता; निर्दोषता. ५ उपयोग; फायदा; नफा; फल; लाभ. ६ निघालेलें फल, वस्तु, परिणाम, निपज; उत्पन्न. ७ (अंकगणित) गुणून आलेलें फळ; गुणाकार. ८ दोरी; रज्जू. 'हें कर्माचे गुणीं गुंथलें।' —ज्ञा १३.११०२. 'मुक्तमोती लग संपूर्ण। गुणेंविण लेइलासे॥' —एरुस्व १.३९. ९ प्रत्यंचा; धनुष्याची दोरी. 'गेला लक्ष्मण किष्किंधेतें गुण जोडुनि चापातें।' —मोरामा १.५११. १० (समासांत)—पट; प्रमाण; गुणाकार. जसें—अष्टगुण=आठपट; सप्तगुण, इ०. 'शतकोटिगुणें तदधिक गमला घर निकर विखरितां पायें।' —मोभीष्म ३.५६. ११ उतार; कमीपणा (रोगाचा). १२ (अंकगणित) गुणक. १३ (भूमिति) वर्तुळखंडाची ज्या. १४ दिव्याची वात. 'पै गुणु तेतुला खाय।' —ज्ञा १३.७१९. १५ परीक्षा उतरण्यासाठीं ठरविण्यांत आलेले संख्यांक; (इं.) मार्क. १६ (व्याक.) संधि करतांना वगैरे स्वराच्या रूपांत होणारा फेरफार. [इचा ए, उचा ओ, ऋचा अर्, लृचा अल्] १७ बुद्धिबळांचे पटांत पाहण्याचे अंक. हे ३६ असतात. १८ (ल.) रोग; व्याधि. म्ह० अठरा गुणांचा खंडोबा. १९ प्रभाव; परिणाम. 'संपत्ति हें एका तऱ्हेचें मद्य आहे, तें आपला गुण केल्याखेरीज बहुधा सोडणार नाहीं.' —नि ५३. [सं.] (वाप्र.) ०आठविणें—(मृत, गैरहजर मनुष्याच्या) चांगल्या गोष्टी स्मरणें; त्यांचा उल्लेख करणें. ०उधळणें—पसरणें—पाघळणें—स्वाभाविक वाईट, दुष्ट स्वभाव बाहेर पडणें; वाईट गुणांचें आविष्करण करणें. 'पत्र पुरतें झाल्यावर सदाशिवराव म्हणाले हे आपल्या मातोश्रींनीं कसे गुण उधळले पहा!' —रंगराव. ०काढणें—१ दुर्गुण काढून टाकणें. २ यथेच्छ झोडपणें. 'बोलाचालीनंतर त्यांचे गुण चांगलेच बाहेर काढले.' ०घेणें, देणें—पिशाचादि बाधा न व्हावी म्हणून देवादिकांपासून कौल घेणें, देणें. ०दाखविणें, गुणावर येणें—खरा स्वभाव दाखविणें. ०शिकविणें—मारून शहाणा करणें; गुण काढणें. ०सोडणें—विसरणें—सन्मार्ग सोडून वाईट मार्गास लागणें. **गुणाची चहा करणें—होणें**—सद्गुणावर प्रीति करणें, असणें; चांगल्या गोष्टींचा सन्मान करणें. **गुणाची माती करणें**—सद्गुणांचा, बुद्धीचा दुरुपयोग करणें; अंगच्या चांगल्या गोष्टी, बुद्धि नासणें. **गुणा येणें**—सगुण होणें. 'गुणा आला विटेवरी। पीतांबर धारी सुंदर जो।' —तुगा ७. **गुणास येणें—पडणें**—१ लागू होणें; फळणें; इष्ट परिणाम होणें. २ चांगल्या रीतीनें वागणें. म्ह० १ वळचा शेजारीं बांधला पोंवळा वाण नाहीं पण गुण लागला. २ गुणाः पूजास्थानम्। =गुणामुळे माणसाला आदर प्राप्त होतो; जेथें गुण तेथें आदर. सामाशब्द—**गुणक**, **गुणकांक**—पु. (गणित) ज्या संख्येनें गुणतात ती संख्या. **गुणक**—वि. १ हिशेब ठेवणारा; गणना करणारा. २ मध्य गुणक; विशिष्ट शक्तीचें, गुणाचें मान दाखविणारा वर्ण, जात. [सं.] ०कथा—स्त्री. १ ईश्वराच्या गुणांचें कीर्तन, प्रशंसन. 'गुणकथा श्रवणादि साधनें। करूनि सेवटीं आत्मनिवेदन.' २ (सामा.) गुण, ईश्वरी देणगी, स्वधर्म इ० विषयीं स्तुति. **गुणकप्रमाण**—न. (गणित) गुणाकारानें वाढणारें संख्येचें प्रमाण. १, ४, ८, १६, इ० प्रमाण; (इं.) रेशिओ. ०कर—कारक—कारी—गुणकारीक—वि. (अशुद्ध) १ गुणावह; गुण करणारें, देणारें. २ परिणामी; प्रभावी. **गुण—कर**—वि. (काव्य) गुणसंपन्न; बुद्धि, सुलक्षण, सद्गुण यांनीं युक्त (मूल). ०गंभीर—वि. चांगल्या गुणांनीं युक्त. 'उदारधीर गुणगंभीर।' [सं.] ०गहिना—स्त्री. गुणवती व रूपवती स्त्री. 'जेव्हां जिवाला वाटेल तुमच्या आतां पाहिजे गुणगहिना।' —सला ६. ०गान—गाणें—न. गुणांचें स्तवन, गायन, प्रशंसा, प्रशस्ति; गुणकथा. [सं.] ०ग्रहण—न. गुण ओळखणें; गुणाची चहा; गुणीजनांचा परामर्ष, आदर करणें—उमगणें. [सं.] ०ग्राम—निधि—पात्र—राशि—सागर, **गुणाकर** **गुणाची रास—खाण**—वि. सर्वगुणसंपन्न; सुलक्षणी; सद्गुणी; अनेककलाकोविद. ०ग्राहक—ग्राही—वि. गुणांचा भोक्ता, चहाता; गुणांचें चीज करणारा; गुण ग्रहण करणारा; दुसऱ्याचे गुण ओळखून संतोष मानणारा. [सं.] ०घाती—वि. गुणदूषक; निंदक, हेटाळणी करणारा. [सं.] ०ठेली—स्त्री. गुणांची थैली; गुणखनि. 'सुताक्ष्यें तारुण्य गुणठेली।' —भापू १०.

[सं. गुण+स्था-थैली] ०गुणतः-क्रिवि. गुणाप्रमाणें; गुणानुरोधानें. [सं.] गुणत्रय-न. सृष्ट पदार्थांचे सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण, धर्म. [सं.] ०त्रयविरहित-वि. वरील तीनहि गुणांविरहित असा (ईश्वर); निर्गुण. 'गुणत्रयविरहित अगम्य तूं।' [सं.] ०दोष-पुअव. चांगले वाईट गुणधर्म; सुलक्षणें आणि कुलक्षणें. 'नको माझे कांहीं । गुणदोष घालु ठायीं।' ०दोषपरीक्षा-स्त्री. गुणदोषांची चौकशी, छाननी, तपास. ०धर्म-पु गुण लक्षण, स्वभाव (वरा किंवा वाईट). गुण अर्थ १ पहा. गुणन-न. १ गुणाकार; मोजणी; गणना. गुणनिधान-निधी-न. गुणांचा साठा; गुणग्राम पहा. 'त्याची कन्या चिद्रत्न लावण्यागुणें गुणनिधान ।' -एरुस्व ३.४६. गुणनीय-वि. गणण्यास, गुणण्यास योग्य. ०पंचक-न. आधिभौतिक वस्तूंचा मूळभूत पांच गुणांचा समाहार (पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश, किंवा शब्द, रूप, रस, गंध व स्पर्श). 'गुण पंचकें धरित्री आथिली।' ०परिणाम-पु. मूळ वस्तूंचें तात्त्विक स्वरूप कायम राहून त्यास दुसरें नांव-रूप प्राप्त होणें. उदा० कापसाची दोरी होणें, दुधाचें दहीं होणें -गीर २३९. ०परिणामवाद-पु. त्रिगुणात्मक प्रकृतींतील गुणांच्या विकासानें किंवा परिणामानें व्यक्त सृष्टि निर्माण होते असें मत (सांख्य मत). -गीर २३८. ०भूत-वि. १ गौण; दुय्यम प्रतीचें. २ वरून, पासून निघणारें; अनुकल्पित. ०माया-स्त्री. त्रिगुणांनीं युक्त असलेली माया. 'मुळीं झाली तें मूळ माया । त्रिगुण झाले ते गुणमाया ।' -दा ११.१.९. -भज ३५. ०वचन-वाचक-न. गुण दाखविणारें वचन, शब्द, विशेषण. ०वंत-वान-वि. गुणसंपन्न. ०विशेषण-न. (व्या.) विशेषणाचा एक प्रकार; हा नामाचे गुण दाखवितो. ०वेल्हाळ-ळी-विपु स्त्री. (काव्य.) गुणांनीं आकर्षिलेला-ली; मोहित; परितुष्ट. ०वैषम्य-न. गुणत्रयांचें (सत्व-रज-तम) विषम मिश्रण. याच्या उलट गुणसाम्य. ०सुशीळ-वि. (काव्य.) गुणी व शीलवान्; चांगल्या गुणांचा, स्वभावाचा. 'पतिसेवे सदा अनुकूल। सत्य वचनीं गुणसुशीळ।' ०स्तुति-स्त्री. गुणांची प्रशंसा. ०हीन-वि. १ गुणविरहित; गुणाशिवाय. २ दुर्गुणी. ०क्षोभ(भि)णी-माया-स्त्री. माया; त्रिगुणाची साम्यावस्था मोडणारी (माया); मूळ मायेंतील गुप्त असलेले त्रिगुण जेव्हां स्पष्ट होतात तेव्हां तिला गुणक्षोभिणी म्हणतात. 'पष्ट होती संधी चतुरी । जाणावी गुणक्षोभिणी ।' -दा ९.६.६. गुणज्ञ-वि. गुणग्राहक. जाणता (विद्यादि गुणांचा) पहा. गुणांक-पु. (गणित) गुणाकार. गुणांकभागोत्री-स्त्री. १ गुणाकार व भागाकार. २ (व्यापक) अंकगणित; गणित. 'तुझा पंतोजी कांहीं गुणांकभागोत्री शिकवतो कीं नाहीं?' गुणाकार-पु. १ गुणांक; गुणनाचें फळ; गणिताचा एक प्रकार; गुणकांकानें गुण्यांकास गुणणें. याचे कांहीं प्रकारः-कोष्टकी-धांवरा-बैठा-विविध गुणाकार इ० कपटसिद्धु पहा. २ गुणणें; गुणाकार करणें. [सं. गुण्; म. गुणणें] गुणाकारक-कारी-वि. गुणकारक-कारी पहा. गुणागुण-पु. गुण आणि अवगुण; गुणदोष. गुणांचा-वि. भलेपणा, चांगले गुण अंगीं असणारा. गुणाची खाणी-रास-स्त्री. अनेक प्रकारचे चांगले गुण अंगीं असणारा; विविध गुणांचा. गुणांचें गुणपात्र लेंकरू-न. (ल. उप.) अट्टल लुच्चा; लबाड; सोदा. 'गुणाचे गुणपात्र हातीं फुलपात्र.' गुणाढ्य-वि. १ गुणसंपन्न. २ एक प्रसिद्ध कवि. बृहत्कथेचा कर्ता. [सं.] गुणातीत-वि. गुणविरहित; निर्गुण. (ईश्वर) गुणानुवाद-पु. गुणांची वाखाणणी; गुणकीर्तन; प्रशंसा. गणानुवादकीर्तन-न. गुणांचें स्तवन. गुणावह-वि. गुण देणारें; गुणकारक; परिणामी; प्रभावी (औषध वगैरे). गुणांश-पु. १ गुणकारीपणा; प्रभाव; सुपरिणाम. 'हा जें औषध सांगतो त्याचा गुणांश केवढा?' २ परिणाम; फळ; यश. 'त्या औषधानें अद्यापि गुणांश आला नाहीं.' गुणित-वि. (गणित) गुणलेलें. गुणें(ण्या)गोविंदें-दानें-क्रिवि. १ शांततेनें; भांडणतंटा न करितां; मुकाट्यानें; आनंदानें; स्वेच्छेनें. 'पक्षीही लहान। घरटीं बांधुन। गुण्यागोविंदानें नांदताती ॥' २ मोठ्या स्नेहानें, ममतेनें. 'गुण्यागोविंदें मला दहा वेळ पलंगावर पालवा।' -प्रज्ञा ३ चांगल्या प्रकारानें, रीतीनें. गुणोत्कर्ष-पु. गुणांचें वैपुल्य, विकास, वाढ. गुणोत्कीर्तन-न. गुणांचें कीर्तन; गुणानुवाद; प्रशंसा. गुणोत्तर-न. (गणित) संख्यांची, दोन परिमाणांची पट, हिस्सा, प्रमाण; भूमितिश्रेणींतील पदांमधील ठराविक अंतर; एका संख्येनें दुसरीस भागिलें म्हणजे दोहोंमधील गुणोत्तर निघतें. गुण्य-क्रि. १ जिला गुणावयाचें ती संख्या. २ गुणण्यास, गणण्यास योग्य. [सं. गुण्=मोजणें] गुण्यांक-पु. गुण्य संख्या.

गुणकली-ल्ली-स्त्रीपु. (संगीत) एक राग, या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत हे स्वर लागतात. गांधार व निषाद हे स्वर वर्ज्य आहेत. जाति औडुव-औडुव. वादी धैवत व संवादी ऋषभ. गानसमय प्रातःकाळ. हा एक भैरवप्रकार आहे.

गुणगुण-स्त्री. १ गुंगुं आवाज; गिणगिण (डांस, चिलटें यांची). २ हळू हळू, कोंडल्याप्रमाणें, दबून, अस्पष्ट बोलणें, वाचणें. ३ कुचकुच; कुजबूज. ४ वदंता; बातमी. [ध्व.] गुणगुणणें-अक्रि. १ तोंडांतल्या तोंडांत म्हणणें; गाणें, आळापणें; गुंगुं करणें; मनाशींच म्हणणें. २ ओठांतल्या ओठांत बोलणें; अस्पष्ट उच्चार करणें; पुटपुटणें. ३ नाकांत बोलणें; गेंगाणें भाषण करणें. 'तो गेंगाणा घटकाभर गुणगुणतो आहे पण मला कांहींच समजत नाहीं.' ४ निश्चित न समजण्याजोगें, मळमळीत बोलणें;

रोखठोक न सांगणें. 'रुपये मागितले पण गुणगुणला आहे, खचित कांहींच बोलला नाहीं.' [ध्व.]

गुणगुणा—पु. नाकाचा पडदा, भाग; घोणा. धक्का लागल्यास यांतून रक्त वाहतें. [सं. घोणा=नाक द्वि.] ०फुटणें-नाकांतून रक्त वाहणें.

गुणगुणीत—वि. १ सानुनासिक; नाकांतील. २ अस्पष्ट; गुळमुळीत; गुणगुणल्याप्रमाणें (उच्चार). [गुणगुण]

गुणगुण्या—वि. १ गुणगुणणारा; हळू, आपल्याशींच गाणारा. २ नाकांत बोलणारा. ३ अस्पष्ट शब्द करणारा; पुटपुटणारा. ४ अस्पष्ट; हळू; नाकांतला; अनिश्चित (भाषण). [गुण-गुण]

गुणगुळें—गुंडगळें पहा.

गुणणिका—गुण्णिका, गुंडिका पहा.

गुणणें—उक्रि. १ (अंकगणित) गुण्य आणि गुणक यांचा गुणाकार करणें; संख्येची पट करणें. २ पुन्हां पुन्हां वाचणें व म्हणणें; पाठ करणें; गुंडिका करणें; घोकंपट्टी करणें. [सं. गुणन]

गुणफोड—स्त्री. एक औषधी.

गुणा—पु. १ गाडीचा कणा, आंस. २ सुतार, गवंडी यांचें एक हत्यार; गुण्या; काटकोन बांधण्याचें साधन.

गुणांबर—न. (काव्य) गुणस्थान; स्वर्ग. 'जेथें मानव शलभ पामर। गुणांबर केविं कमी।' [सं. गुण+अंबर]

गुणांल्ली—स्त्री. (गो.) एक वृक्ष.

गुणिया—पु. १ गारोडी; पंचाक्षरी; मांत्रिक. –एभा ७. २०६. 'आहे गुणिया देवरसी जाणता।'–सप्र १.३३. २ गुणी; गुणवान्. [गुणी]

गुणी—वि. १ गुणांनीं युक्त; शास्त्र, कला यांत पारंगत; बुद्धिवान. २ मांत्रिक; गुणिया. –ज्ञा १३.७२५. 'तुझिया कपटाची झाडणी। करावया आलों मी गुणी।'–एरुस्व १२.९५. ३ (ल.) खोडकर; द्वाड. [सं.] **गुणीक**–वि. गुणयुक्त. 'गुणीक योजविले असतां।'–गीता १३.१७४. **गुणि(णी)जन–लोक**–पुअव. १ गायक, वादक, नर्तक वगैरे लोक (सामुदायिक); कलावंत मंडळी. २ हिंदु कलावंतिणीचे पोटची संतति; कलावंतिणीचा पुत्र.

गुणी—स्त्री. (वे.) (शेतकी) ठिपरी; नाडा व मोठ यांना जोडणारें लांकूड). [का.]

गुणी—स्त्री. गुरांचा मानमोडी रोग.

गुणें—गुण शब्दाचें तृतीयेचें रूप. १ (काव्य) मुळें; करितां; साठीं. 'तृणाचें बुजवणें। आंदोळें वारे गुणें।'–ज्ञा १३.५६९. –गुच ३८.२७. २ आश्रयानें. 'कोठें तरी देउळाच्या गुणें। देव पहा।'–दा १७.१.१२. [सं. गुण]

गुणेस्त—वि. (गो.) सद्गुणी.

गुण्णिका—स्त्री. आठवण राहण्यासाठीं पुन्हां पुन्हां वाचणें, म्हणणें; घोकंपट्टी. [गुणणें]

गुण्या—पु. काटकोन्या; गुणा पहा.

गुं(गु)त—स्त्री. गुंतणें; गुंता पहा. 'या सेताची गुत सिलक असेल त्याची किंमत...'–मसाप २.१७७. [सं. ग्रथित; प्रा. गुत्थ] **गुंतणु(णू)क**–स्त्री. (क्व.) अडवणूक; गुंतागुंत; गोंधळाची, घोंटाळ्याची स्थिति. [गुंतणें] **गु(गुं)तणें**–अक्रि. १ एकमेकांत गुरफटलें जाणें (दोरा); अडकणें. 'सूत सूतें गुंतलें।'–ज्ञा १८.१३०६. २ गुरफाटणें; अडचणींत सांपडणें; मोकळेपणा सुटणें. ३ गुंग असणें; गढून जाणें; व्यापृत असणें; अडकणें (कामांत, उद्योगांत–मनुष्य, पशु, वस्तु, जागा). 'यदुतिलक जिचे हा गुंतला पूर्ण भाके।'–सारुह ४.४७. ४ फसणें. [सं. प्रथन] **गुंतत बोलणें**–अडखळत, घुटमळत बोलणें; अडखळणें. **गुंतलें**–न. गुंता; गुंतागुंत; गुंताड–डा. 'तुटे बंधमोक्षाचें गुंतलें एथ।'–माज्ञा १८.३१९. **गु(गुं)तवळ**–स्त्री. १ केंस विंचरतांना गळालेल्या केसांचा (गुंतवळांचा) गुंजडा, समुदाय. २ (अव. प्रयोग) (ल.) तुरळक, थोडे वाढणारे खुंट. –पु. १ डोकीच्या केसांतून गळलेला केस; गुंतवळी पैकीं केस. २ गुंतागुंत (केस, दोरी इ० ची). **गुतविणें**–उक्रि. (ल. व छन्दवद्.) गुरफाटणें; गोंवणें; अडकविणें.

गुतका–गा, गुता—पु. (कों. गो.) गुत्ता; मक्ता (विक्री, पुरवठा वगैरेचा). 'पांच सात हजार रुपये तूर्त...व सत्तावीस हजार...येयील बावतीचा गुतका आला होता.'–पेद १०.५८. **गुतके(गे)दार**–पु. (गो.) मक्तेदार. [का. गुत्तिगे=करार]

गुतकुली—स्त्री. गुदगुली पहा. 'तवं तवं गुतकुलियां होती।'–शिशु ६६६. [ध्व]

गुं(गु)ता—पु. १ अटकाव; अडथळा; खोटी; प्रतिबंध. २ (ल.) अडचण; हरकत; नड. 'ह्यामधिं कांहीं गुंता नाहीं।'–ऐपो ३२. ३ शेंडी–वेणींतील गुंतवळ; विंचरतांना बाहेर निघालेले केंस. ४ (ल.) सुतक. ५ गुंतागुंती (केंस, दोरा इ० ची). ६ (भात, सावा, हरीक वगैरेचें) मळणीनंतरचें तृण, गवत, कचरा. ७ (ना.) ब्याद; लचांड. ८ लढा; तंटा. ०गुंत–गुत, गुता–सूत–स्त्री. १ गुंता; गुंताड. २ गळफांटा; घोंटाळा; गोंधळ; घोळ. **गुंताड; गुंताड**–नस्त्रीपु. १ गुंता; गुंतलेली स्थिति (विशेषतः केसांची). २ गुंतवळ. ३ गुंता अर्थ ६ पहा. ४ शिवऱ्यावरून भायंडा काढला व बुंध्याची दोरी सोडून शेंड्याला बांधून तो हालवल्यावर खालीं पडतात त्या भाताच्या बारीक पाती –बदलापूर २९१. ५ गुंतागुंत; घोंटाळा; गोंधळ. **गुंताहंता, गुताहुता**–पु. १ अडथळा; अटकाव; अडचण. (क्रि० घालणें; पाडणें).

२ अडचळा केलेली स्थिति. (क्रि० करणें; होणें). [गुतणें+ त्तणें] गुंतापणें-क्रि. (बे.) गुंतणें. गुंतापा, गुंतोळा-पु. (बे.) गुंताड-डा (सूत, केस, इ० चा) पहा.

गुताव, गुंतावा—पु. १ गुंतविण्याचें साधन; बंधन. २ करार; (इं.) बाँड.

गुंति-ती—स्त्री. १ प्रतिबंध; अडचण; गुंता; बंधन. 'ज्ञानदेवा सार सांवळिये मूर्ति निवृत्तीनें गुंति उगविली।' –ज्ञागा १४६. –मुआदि २२.२६. २ गरज. –शर. ३ (ल.) ओढा; पाश. 'ज्यांची तुज गुंती। ते तों मोकलिती अंतीं।' –तुगा २६८०. ०पाडणें–अडचण आणणें; संकटांत ढकलणें. 'मग बोले प्रभावती। त्वांचि मजसी पाडिली गुंती।' –कथा १.५.२१४. [गुंतणें]

गुत्ता—पु. १ मक्ता. गुतका पहा. २ अड्डा; ठिकाण. ३ (त्यावरून) दारूचा पिठा दुकान, (मक्त्यानें घेतलेलें). ४ गुता, गुंता पहा. [का. गुत्तिगे=करार]

गुत्तेर—न. कापड. –वेहु १६९.

गु(गुं)थणें—अक्रि. (प्रां.) गुतणें पहा. १ गुंफलें जाणें. 'देह तंव पांचांचें जालें। हें कर्माचे गुणीं गुंथलें।' –ज्ञा १३. ११०२. २ अडकून पडणें; गुंतलें जाणें. –उक्रि. ओंवणें; माळ करणें; गुंफणें. [सं. ग्रथन]

गुथवागुथव—स्त्री. (सामा.) गुंतागुंत; गोंधळ; गुंताडा. गुंतागुंत पहा. [गुथणें द्वि.]

गुथा—पु. एक लहान झाड.

गुंथाडें—न. गुंतागुंत; गुंताडा पहा. 'तत्वांचें गुंथाडें जालें।' –दा ९.७.२१. [गुथणें]

गुद—पु. अपानद्वार; पंचकर्मेंद्रियांपैकीं पांचवें इंद्रिय; गांड; ढोचा; मलद्वार. 'गुदमेंढ्रामांतौतीं। चारी अंगुळें निगुतीं।' –ज्ञा ६.१९५. [सं.] ०द्वार–न. गुद; अपानद्वार. ०भ्रंश–पु. शौचाच्या वेळीं अंग बाहेर येणें (अशक्ततेमुळें); एक रोग. ०मस्ती–स्त्री. मग्रूरपणा. शिरजोरी; उद्धटपणा; दांडगाई. 'त्यानें आपल्या गुदमस्तीनें हातची भाकरी गमविली.' –विक्षिप्त ३.९१. ०मैथुन–न. अनैसर्गिक संभोग; गांड मारणें. ०रोग–अंकुर–अर्श–पु. मूळव्याध. ०व्रण–न. भगेंद्र. ०शूल–ळ–पु. अपानद्वारांतून निघणाऱ्या कळा.

गुद, गोद—पु. हाडांच्या नळींतील द्रवपदार्थ, चरबी.

गुंद, गुंदणी—नस्त्री. भोंकर; गोंधण; गोंवण; सेल्वट; एक झाड. [गु. गुंदी; का. गोंदिणी]

गुदगसाळ—स्त्री. (बे.) साळीचा एक प्रकार. [का. गुदग=जाड]

गुदगुद-दी, गुदगुली—स्त्री. १ शरीरास हात वगैरेचा स्पर्श झाल्यामुळें हंसू येण्याचा जो विकार होतो तो. (क्रि० करणें; येणें; सुटणें; वाटणें). २ (ल.) संतोषणें; हर्ष; आनंद; सुख; आनंदाची उकळी. 'भगवद्गुणश्रवणेंकरून चित्तास गुदगुल्या होतात.' ३ कंड; आग; खाज (फोड, उष्णता इ०मुळें होणारी). ४ (ल.) फुरफुरी; सुरसुरी; कंड (लढाई, भांडणतंटा इ० ची). (क्रि० मोडणें; जिरवणें). गुदगुद-दां–क्रिवि. खतखतां (कढ, उत याच्या ध्वनीप्रमाणें). गद्गद-दां पहा. गुदगुदणें–अक्रि. १ कढ येणें; खदखदणें (पदार्थ कढतांना, उत येतांना). २ कंड, खाज सुटणें (शरीर, अवयव यांस). [ध्व. गुद्गुद्. सं. गद्गद; हिं. गुदगुदना]

गुदड—पु. गाळसाळ, टाकाऊ रेशीम. [गुदडणें]

गुदडणें, गुदडा—गुधडणें; गुधडा पहा.

गुदम(मा-मु)रणें—अक्रि. १ कोंडमारा होणें; दम, श्वास कोंडणें; श्वास बंद झाल्यामुळें घाबरणें; घुसमटणें. 'श्वास गुदमुरला.' २ उबगणें; उकडणें (उन्हानें); गदमदणें; उकाड्यानें जीव कासावीस होणें. गुदमरा-मारा–पु. कोंडमारा; जीव घाबरा होणें; कासाविसी; श्वासावरोध. (क्रि० करणें; होणें).

गुदया—स्त्रीअव. (विणकाम) कामटयांचे तुकडे, हे चार चार बोटें लांब असून यांमध्यें नक्षी चालण्याच्या वशा फासे घालून अडकवितात. [का. गुदग=अडकणीची काठी ?]

गुदरणें—अक्रि.उक्रि. १ गुजरणें पहा. २ प्राप्त होणें; ओढवणें (संकटादि). 'समय गुदरला असतां यांला कोणी कामास यावयाचा नाहीं.'

गुदरणें—अक्रि. १ (राजा.) लेपाटणें; बरबटणें; लिडबिडणें. 'शेणानें गुदरलेले पाय धू.' २ (ल.) (दुर्गुणांनीं दुर्वर्तनांनीं) कलंकित होणें; कालिमा लागणें. ३ काळजीग्रस्त होणें; गुंतणें; अडकणें (संसारांत). [हिं. गुदरना]

गुदराण-नी—गुजराण-नी पहा. उपजीविका; निर्वाह. 'दाणे खाऊन करी गुदरान।' –पला ८७. कालक्षेप. 'आणखी मास-पक्ष गुदराण करायाचें.' –ख ७.३६१६. [फा. गुज़रान्]

गुदस्त-स्ता—वि. १ मागचें; गत. (वेळ, महिना, वर्ष). 'साल गुदस्त' २ झाली गेलेली; होऊन गेलेली (गोष्ट). [फा. गुज़श्ता] ०बाकी–स्त्री. (बंद केलेल्या खात्याची) राहिलेली बाकी. गुदस्तां–क्रिवि. गतवर्षी.

गुदाजार—गुजाज्गर पहा.

गुदाम—पु. वखार; तळघर; माल किंवा अडगळ सांठविण्याची जागा. [पो. गुदांव; मलाया गोदांग; इं. गोडाऊन]

गुदाम—पु. (शिंपी) गुंडी; बटण.

गुदारा—गुजारा पहा.

गुदाळी—स्त्री. (गो.) प्रदक्षिणा. 'भांदाळी गुंदाळी' =स्वतःभोंवतीं गरगर फिरण्याचा मुलांचा एक खेळ.

गुद्दा—पु. मुष्टिप्रहार; ठोसा; बुक्की. (क्रि० देणें; मारणें; लगावणें).] का. गुद्दु] ०गुद्दी–स्त्री. ठोसाठोसी. (क्रि० करणें).

गुद्दा—पु. (व.) खणाळें; खणाचा तागा. 'या गुद्द्यांत वीस खण आहेत.'

गुधडणें—उक्रि. १ गुधड्या घालणें; पायानें तुडविणें; चोळामोळा करणें; चिरडणें; उलथापालथ करणें. २ (धसमुसळेपणानें, अव्यवस्थितपणें वापरून) खराब करणें; मळविणें; नासणें (कापड, वस्तु). दामटणें; खुंदळणें; दपटणें. (जनावर). –अक्रि. धुडगूस घालणें; दांडगाई करणें. [का. गुद]

गुधवडा—पु.१ (तुडवून, लाथाडून) गुधडण्याचा व्यापार; चोळामोळा; धसफस; दुर्दशा. 'पंधरा दिवसांत पोरानें पोथीचा गुधडा केला.' २ दांडगाई; धुडगूस. (क्रि० घालणें). ३ खुंदळणी; दामटणी; (फार कामानें झालेली) खराब स्थिति.

गुधाडी—स्त्री (व.) उकिरडा; घाण; गुधडी पहा. 'घराभोंवतीं गुधाडी आहे.'

गुनकल्ली—एक राग. गुणकली पहा.

गुना—पु. १ सुरत; चेहरा; रंग. २ भार; पुढारीपणा. 'सर्व मसलतीचा गुना तुम्हावर आला आहे.' –रा १२.७९. [फा. गूना]

गुन्यांव—पु. (गो.) गुन्हा पहा. ०कार–वि. गुन्हेगार.

गुन्हा—पु. अपराध; दोष; अन्याय; कायद्याचें उल्लंघन. [फा. गुनाह्] सामाशब्द–गुन्हेगार–वि. अपराधी; दोषी; गुन्हा करणारा [फा. गुनाह्+गार] गुन्हेगारी–स्त्री. १ गुन्हा; अपराध. २ दंड (अपराधाबद्दल गुन्हेगाराकडून घेण्यांत येणारा). ३ दंडापासून सरकारास होणारें उत्पन्न. [फा. गुनाह्+गारी] –०पत्र–न. दंडपत्र. –भाअ १८३२. गुन्हे–बे–गुन्हे–क्रिवि. १ गुन्हा असो नसो; हकनाहक. २ खात्रीनें. 'जर हें काम न करितों तर गुन्हे ब गुन्हे हा पारिपत्य करील.' –ओरा १०७. गुन्हेवार–क्रिवि. गुन्ह्याप्रमाणें–गणिक–प्रती–बरहुकूम; (समासांत) गुन्हेवार–तक्ता–ताळेबंद–पत्रक लिहिणें. ०वारी–स्त्री. कालानुक्रमें नोंदलेली गुन्ह्यांची यादी–तक्ता. (शिक्षावारी शब्दाशीं जोडून योजना.) उ० गुन्हेगारी शिक्षावारी अपराध्यांच्या शिक्षांचा तक्ता.

गुप, गुपचिप, गुपचुप–चूप—क्रिवि. १ निमूटपणें; मुकाट्यानें; हलकेंच; निवांत. २ चोरून; लपून; नकळत. [सं. गुप्=लपविणें+चुप्=मंद गतीनें जाणें; का. गुप्पने=हळूच? हिं गुपचप्]

गुपका—पु. मारलेल्या जागेवर फिरेल असा भोंवरा फेंकणें. [गपका]

गुपचीप—न. दुधावरील साईच्या मिठाईचा एक प्रकार. –च्या वड्या–स्त्रीअव. (व.) साखरपाकाच्या वड्या.

गुपटणें—अक्रि. १ अडखळणें (भाषणांत). २ घुसमोड; कांकूं करणें; आवाक्‌ लागणें (व्यवहार, कामधंदा यांमध्यें). ३ घोंटाळणें; गोंधळणें; सुचेनासें होणें.

गुपट(त)मार–मारा–घाला—गुपित मार; बाहेर दृष्टोत्पत्तीस न येणारें दुःख; छपलेलें, छपवावें लागणारें दुःख. गुप्त घाला, मार पहा.

गुंपणें—अक्रि. गुंतणें पहा. 'गुंपलें तुजवे मन चरणीं।' –गीता १.८३.

गुपित—गुप्त; लपविलेलें. –न. गुप्त गोष्ट. ०घाला–मारा–पु. गुप्तमारा; गुपटमार.

गुपिस्त—क्रिवि. गंजीफांतील एक संज्ञा.

गुप्त—क्रिवि. १ गुपित; अगोचर; दडविलेलें; लपविलेलें; चोरटें. २ संरक्षित; राखीव. ३ गूढ. [सं. गुप्=रक्षण करणें] सामाशब्द–०घाला–मार–रा–पु. गुपित–आड्न घाला, मार; गुप्तपणें नाश, अपकार, छळ (मंत्र, कलह, मर्मभेद करणारी, चीड आणणारी भाषा इ०नीं). १ एकदम, चोरटा घाला–हल्ला करणें (मृत, आजार, चोर, शत्रु यांनीं). (क्रि० घालणें; मारणें; करणें; पडणें). ०दान–न. न दिसावें अशा तऱ्हेनें, हलक्या किंमतीच्या वस्तूंत दिलेलें भारी किंमतीचें दान (उदा० कोहळा वगैरे फळांत द्रव्य); प्रच्छन्न दान. २ निनांवी दान; आपलें नांव जाहीर न करितां दिलेलें दान. ०दूत–पु. हेर; गुप्तपोलीस; गुप्त रूपानें बातमी पुरविणारा. ०धन–न. १ (ल.) तप, विद्या, ज्ञान, गुण, चातुर्य, शहाणपणा इ० न दिसणारें धन. २ जमीनींत पुरून ठेवलेलें द्रव्य. –वि. विद्या, ज्ञान, चातुर्य यांनीं युक्त (माणूस). ०भाग–पु. गुह्यांग; ढुंगण किंवा पुढला भाग; गुह्य भाग. –के १६.४.३०.

गुप्ती—स्त्री. एक शस्त्र; हें बहुधा ओळखलें जात नाहीं. काठींत लपविलेली तरवार किंवा आंत तरवार असलेली काठी. 'गुप्ती भाले असिलता।' –नव १२.१५१. [सं. गुप्त]

गुप्तेश्वर—पु. (गुप्त असणारा, ईश्वर, शंकर) महादेवाचें लिंग, पिंडी. [सं.]

गुप्प—क्रिवि. हळूच; नकळत. गुप पहा.

गु(गुं)फ—स्त्री. गुंतवळ (झोंडी, वेणी केंस इ०ची). [सं. गुफ्–गुंफ्]

गु(गुं)फटणें–फाटणें—गोफाटणें पहा.

गुंफणी—स्त्री.१ गांठण; गांथण; गोंवणी; ओंवणी. २ वेणी; वीण. [गुंफणें]

गुंफणें—सक्रि. १ एकत्र माळेंत आणणें; गांठणें; माळ करणें. ओंवणें; गोवणें. २ वेणी घालणें; विणणें; वळणें. ३ जोडणें; जुळणी करणें; रचणें. ४–अक्रि. घोंटाळ्यांत पडणें; गुंतणें. 'ऐसें विचारतां विचक्षण! गुंफोनि ठेले!' –ज्ञा ४.८२. गुंफित–वि. १ गुंफलेला;

रचलेला; बनविलेला. २ विणलेला; माळेंत ओंवलेला. गुंफिरा-रें-पुन. गुंताडा; गुंतागुंत; जाळें. 'परी चोज हें धनुर्धरा। जे एवढा गुंफिरा।' -ज्ञा १४.२८४.

गुंफाटणें—उक्रि. घाईघाईनें फरकटणें, भरकटणें; वरवर करणें. गोफाटणें पहा.

गु(गुं)फा—स्त्री. १ लताकुंज; पर्णकुटी; फांद्यांची बनविलेली झोंपडी. 'ऋष्यशृंग अति विकळ। आला तत्काळ गुंफेसी।' -भारा बाल २.१२. २ गुहा; दरी. ३ गुंतागुंत. 'आवडीचा मंत्र सांगितला सोपा। जेणें नोहे गुंफा कांहीं कोठें।' -तुगा ४८७. [सं.]

गुफेद—पु. (गो.) हलव्याचा एक प्रकार. [पोर्तु.]

गुबकणें—उक्रि. कुदलणें; धवकणें; कुटणें; मारणें. गबका पहा. [ध्व. गुब्?]

गुबगुबणें—अक्रि. १ लठ्ठ, जाडजूड होणें; फोपशा होणें. २ अतिशय लठ्ठ होणें; शरीरावरील चर्बीची अधिक वाढ होणें. 'मांस गुबगुबतें अंगावर।' **गुबगुबीत**—वि. १ लठ्ठ; जाडजूड; मांसल (माणूस, पशु). २ चांगलें; भरदार (फळ). गबगबीत पहा.

गुबडें, गुब्री—नस्त्री. (व.) ढुंगण; कंबरडें. 'गुबड्यावर लाथा बसल्या.'

गुबर—न. श्रम -शर

गुबार—पु. १ मळ; धूळ. 'दिलांतील गुबार झाडून निघोन प्रांजळ व्हावें.' -रा ५.७५. २ संशय; किलाफ. 'बोलण्यांत कोणत्या गोष्टींचा पडदा व गुबार राहिला नाहीं.' -ख ९. ४८४२. [अर. ग़ुबार]

गुबा(भा)र-रा—पु. १ अंतर्दाह; दुःख; तोंड बंद पण आंत पू असलेली जखम. २ पोटांत वारा धरणें; पोट गच्च होणें; पोटाचा फुगारा, तटतटी, तणावा, फुगवटी (वायूमुळें). (क्रि० (पोटांत)धरणें). ३ गुप्त द्वेष; मत्सर; हेवा. ४ ढगांचा जमाव. 'पावसाचा-मेघांचा गुबारा.' ५ जलप्रवाह; पाण्याचा संचय. (क्रि० धरणें). ६ उन; उष्णता; तापन; ताव; उष्णतेनें होणारी स्थिति; उन्हूनपणा. (क्रि० देणें; येणें). [अर. ग़ुबार=बाफ, अस्पष्टता]

गुबारणें—क्रि. आंतील उष्णतेनें कासावीस होणें; उबगणें; घामाघूम होणें. [गुबारा]

गुबारा—पु. १ गोळे उडविण्याची तोफ; गरनाळ; गडगोळ. २ (दारूकाम) आकाशांत उडविण्याचा दिवा; कंदील (यांत स्पिरिटचा धूर किंवा साधा दिव्याचा धूर कोंडतात). [फा. ग़ुबारा]

गुबाल्या काढणें—सक्रि. (व.) पिच्छा पुरविणें. 'भांडभांड गुबाल्या काढला.'

गुम—क्रिवि. शांतपणें; स्वस्थपणें; मुकाट्यानें. (क्रि० बसणें; असणें). [प्रा. दे. गुम्म=मुग्ध होणें ? फा. गुम्=हरवलेलें; दुर्लक्षित]

गुम—क्रिवि. चुकलेल्या, हरवलेल्या स्थितींत. -वि. नष्ट; हरवलेलें; चुकलेलें. [फा. गुम्] ०शुद-वि. (मन्त्र्यव्यवहार) गहाळ; हरवलेलें; नष्ट झालेलें. 'सनद गुमशुद झाली म्हणोन इस्कील न करणें.' -रा २०.३५५. [फा. गुम्शुद]

गुम—न. (व.). टेंगूळ; फुगवटा; गुबारा. 'फोडाला गुम धरलें.' [हिं. गूमडा]

गुमकट—पु. (वे.) चाकाच्या तुंब्याला बसविलेल्या दोन्ही लोखंडी बाजूंच्या पट्ट्या प्रत्येकी.

गुमगुमीत—वि. गुबगुबीत पहा.

गुमज-ट-गुमढ—पु. मुकबरा; रोजा. घुमट पहा. 'नंतर सर्वत्रांनीं जाऊन माती दिली आणि गुमजही बांधिला.' -पया ४००. [फा. गुंबज़]

गुमठा-डा—पु. पखवाजाच्या, मृदंगाच्या खोडाचा मधला भाग. [हिं. गुमडा=उंचवटा, पुढें आलेला भाग]

गुमणें—उक्रि. (खा.) हरवणें. 'गावडी गुमी गयेलती ती बी भेटली.' [फा. हिं. गुमाना=हरवणें]

गुमन घुसक्या—वि. १ (माण.) मुकस्तंभ. २ (ल.) कपटी. [फा. गुम=स्तब्ध+घुस ?]

गुमजा—पु. (शोभेची दारू) स्वतःभोंवती गरगर फिरणारे दुतोंडी बाण. [प्रा. दे. गुम=घुमणें]

गुमा—पु. (कों.) मक्ता (जमीनीचा).

गुमान—क्रिवि. (क.) मुकाट्यानें; निमूटपणें. -गुम पहा. 'गुमान निघून जा.'

गुमान—पु. १ पर्वा; खातर; क्षिति; खिसगणती. (क्रि० नसणें; धरणें; करणें). 'एकमेकां गुमान। न धरिती पैं।' -सिसं ३.१०९. 'औरंगजेब याचे फौजेचा गुमान काय आहे.' -मराग्विस (आवृत्ति ३) २२. २ गर्व; ताठा. 'उदास वृत्तीच्या गुमानें। उठोन जातो।' -दा १५.२.१८. ३ आधिक्य. -हंको ४ विचार; मत. ५ वहीम; संशय; किंतु. 'श्रीमंताकडील सूत्र आली जाहाकडे असेल ऐसा गुमान येथें आहे.' -रा ५.५३. [फा. गुमान्=संशय, मत] **गुमानांत ठेवणें, राखणें**-मोघम, अनिश्चित ठेवणें; स्पष्ट न करणें, सांगणें. **गुमानी**-स्त्री. संशय. 'तेव्हां त्यांस सरकारचा आश्रा अशी गुमानी येऊन' -मदरु. २.१३७. -वि. १ अहंकारी; गर्विष्ठ; बढाईखोर. 'घरूं धांविला निर्दयत्वें गुमानी।' -किद्रौपदी ११. २ बेगुमान; बेपर्वा; बेफिकीर. ३ संशयी; संशयित. [गुमान]

गुमान—वि. तृप्त; थंड. -शर.

गुमानीत—न. (गो.) गुह्य.

गुमास्ता—पु. १ मुनीम; प्रतिनिधि; मुखत्यार; कारभारी; अडत्या; बातमीदार; मुतालीक. 'प्रधान यांचे गुमास्ते व आमात्यांचे वगैरे यांणीं काम तूर्त करावें.' –मराचिस. ८. २ (कायदा) कोणत्याहि व्यवहारांत दुसऱ्या ऐवजीं प्रतिनिधि दाखल वागण्याकरितां मोबदला देऊन नेमलेला मनुष्य, एजंट. ३ (वतन कायदा) वतनी नोकरीचें काम करण्याकरितां नेमलेला बदली इसम. –वि. पाठविलेला. [फा. गुमाश्ता] गुमास्त (स्ते)गिरी–स्त्री. १ गुमास्त्याचें काम; मुतालिकी; एजंटी. २ प्रतिनिधित्व. 'नामाजी लांडा पुणेहून गुमास्तगिरी देऊन कार्यात मावळास पाठविला.' –इमं ५६.

गुरकणी—स्त्री. १ गर्जना; गुरगुर; डुरकावणी (हिंस्र पशूंची). 'त्या वाटेनें जात होतों पण वाघाची गुरकणी ऐकतांच मागें फिरलों.' २ माणसानें तसा केलेला शब्द. ३ (ल.) धमकी; रागाचें बोलणें. [ध्व. गुर+करणें]

गुरकणें, गुरकाव(वि)णें—उक्रि. १ गर्जना करणें; गरजणें; गुरगुरणें; डरकाळी फोडणें. २ मेडसावणें; धमकावणें; आरडाओरडा करून दबविणें; धाक दाखविणें. गुरकावणी–स्त्री. दुसऱ्यानें भ्यावें, दबलें जावें म्हणून गुरकणें; डोळे वटारणें; धमकावणी; डरकावणी. गुरकी, गुरकाई–स्त्री. १ गुरकणी. गुरकावणी पहा. 'इतकी गुरकी दाखवितोस कोणाला?' २ डोळे वटारणें; रागानें पाहणें.

गुरका—पु. रागाचा झटका; घुस्सा. (क्रि० येणें). गुरकाक्या–वि. गुरकावणारा; अरेराव; दांडगा; मोठ्यानें आरडाओरड करणारा; खणक्या; मस्त. [गुरकणें]

गुरखी—पु. गुरें राखणारा; गोवारी. गुराखी पहा. [सं. गो+रक्ष्–म. राखणें]

गुरखीटाळा—पु. (चांभारी) टाळयाच्या वरच्या चामड्याचा भाग.

गुरग(गु)टणें, गुरंगुटणें—उक्रि. शरीर अवगुंठित करणें, कपड्यानें झांकणें; गुरफटून घेणें; बुरखा घेणें; सर्व अवयव झांकतील असें पांघरूण घेणें.

गुरगुर–रां—क्रिवि. १ गुरगुरत; गुरकावीत. २ दुरदुरत; कुरकुरत.

गुरगुर–री—स्त्री. १ आरडाओरड; दुरदुर; डुरडुर; गुरकणी. २ पोटांतील, घशांतील घरघर आवाज. गुरगुरण–णी–स्त्री. गुरकणी; घुरघुरणें, गुरगुरणें. गुरगुरणें, गुरुगुरणें–अक्रि. १ गुरगुर करणें; घुरघुरणें; गुरकणें; गुरकावणें; अंगावर येणें. 'अपमान असा करितां पाहे तो वीरसिंह गुरगुरनी।' –मोउद्योग १२.६०. २ मांजराप्रमाणें ओरडणें; म्यांव करणें. ३ (पोटांत) गुरगुर आवाज होणें. 'पोट–पोटांत गुरगुरतें.' ४ (घशांत) घरघर आवाज होणें. ५ क्रोधाविष्ट होणें. गुरगुराट–पु. अतिशय मोठा गुरगुर आवाज; एकदम सर्वांची गर्जना. गुरगुरावणें–उक्रि. १ गर्जना करणें; अंगावर ओरडणें (माणसाच्या). २ डोळे वटारणें; धमकावणें.

गुरघुस—स्त्री. घूस व मांजर यांची गर्जना; गुरम्याक–क्रिवि. गाढपणें; शांतपणें; घोरत (झोंप). (क्रि० करणें; निजणें). [ध्व. गुर्+घुस. तुल० का. गुरु=घोरण्याचा आवाज]

गुरगु(गु)ज—पु. १ गदा; लोखंडी सोटा; पर्शु; गुरदा. २ फकिराजवळ असणारी (सांखळ्या लावलेली) लहान गदा. हिनें तो स्वतःला मारून घेऊन भिक्षा मिळवितो. [फा. गुर्झ]

गुरगुडी, गुर्गुडी—गुडगुडी पहा. 'आधीं लागे सवय विडिची मागुनी गुर्गुडीची।' –अर्वाचीन ३८८.

गुरगुरीत—वि. १ टवकारलेले; वटारलेले; गुरकावणारे (डोळे). २ फुगलेली; वर उचलून आलेली (पुरी, पोळी, भाकरी, गुरोळी). ३ फुगलेलें; सुजलेलें (शरीरावयव).

गुरचरण—स्त्री. १ गायरान; गुरें चारण्याची जागा; गोपचार. २ त्याबद्दल दिलेली मजुरी. ३ गुरें चारण्याबद्दलची फी. गुरचराई–स्त्री. चरणावळ. गुरचरण अर्थ २, ३ पहा. [गुरें+चारणें]

गुरजी—स्त्री. एक कुत्र्याची जात. [फा. गुर्ज=लांडगा]

गुरंजणी—स्त्री. (गो.) गुरगुरणी; गर्जना. गुरंजणें–(गो.) गुरगुरणें पहा.

गुरथळ–ळी—स्त्री. १ चेंदामेंदा; चुरगाळा; गुथडा. गुथडणें पहा. २ (सामा.) अव्यवस्था; गोंधळ. (क्रि० घालणें; लावणें; मांडणें).

गुरदंड—पु. (चारणीकरितां) डोंगरावरील गुरें जाण्याचा मार्ग गुरव(वा)डा–पु. गुरें बांधण्याची जागा; गोठा.

गुरदा—पु. गदा; सांखळ्या लावलेलें भिक्षेकऱ्याचें हत्यार. गुरगुज पहा. [फा. गुर्झ]

गुरदा—पु. १ मूत्रपिंड. २ पातळ चाटोळी चपाती, आरोळी. [फा. गुर्दा, गिर्दा]

गुरपटणें, गुरपटिणें, गुरफटणें, गुरफाटणें—उक्रि. १ गुंतागुंत होणें, करणें; एकमेकांत गुंतवणें; जाळ्यांत सांपडणें, अडकणें (दोरा, पदार्थ इ० फेऱ्यांत). २ (शब्दशः व ल.). गळफटणें; गोंधळणें; भांबावणें. ३ गढाळणें; गढाळ करणें; गमावणें. गुरपटा, गुरफटा–फाटा–पु. घालमेल; गोंधळ; गळफटा; गुंतागुंत; अव्यवस्थित घालमेलीची, गडबडलेली स्थिति, (वस्तु, माणूस इ० ची). (विशेषतः अलंकारार्थी पंचमी विभक्तींत योजतात. जसें–गुरपटयांत पडणें).

गुरवी—स्त्री. (बे.) चिमणी. [का. गुब्बी]

गुरंमळणें—अक्रि. गोडसर होणें; गाभुळणें (पेरू, आंबा इ०); पिकण्यापर्यंत येणें. **गुरंभा-भी**-वि. पाडाचें; गदरलेलें; गाभुळलेलें (फळ).

गुरमळणें—अक्रि. १ गुणगुणणें; गुळमुळणें; पुटपुटणें; चांचरत, अस्पष्ट बोलणें. २ गुटमळणें; गोंधळणें; अवांकणें; कांकूं, मळंटळं करणें. ३ गुटमळणें; गमणें; रेंगाळणें; वेळ दवडणें.

गुरमा, गुरमाई, गुरमी—पुस्त्री. मस्ती; आवेश; ताठा; धुंदी; ऐट (कैफ, तारुण्य, विद्या इ० ची). 'प्रहर दिसा रविवारीं सर्व आले आरब गुरमीस ।' –ऐपो ३९८. २ जेवणानंतर शांत होणारी, औषधानें होणारी जळजळ, आग. ३ रांगाचा झटका. ४ जागरणानें होणारी डोळ्यांची जळजळ, लाली. [फा. गर्मी]

गुरव—पु. एक ब्राह्मणेतर पुजारी जात किंवा तींतील व्यक्ति. विशेषतः शंकराची पूजा करणारी जात; एक बलुतेदार; गांवच्या देवाचा पुजारी; याशिवाय याचा धंदा वाजंत्री वाजविणें, द्रोणपत्रावळी लावणें इ० [का. गोरव=भिक्षावेषांत शंकर; शैव भिक्षेकरी; धनगरांचा उपाध्याय] म्ह० १ देवळांची गेली घांट व गुरवाचें गेलें चन्हाट (क्याट). **गुरवकी**–स्त्री. गुरवाचा धंदा (देवपूजादि कर्म), हक्क, वृत्ति वगैरे. ०डा–पु. (निंदार्थी) गुरव. [गुरव+डा निंदार्थी प्रत्यय] ०पुंज–पु. शेतकऱ्याकडून गुरवाला देण्यासाटीं सरकारनें वसूल केलेला–घेतलेला –हक्क; गुरवाचा धान्यांतील वाटा, बलुतें. **गुरवासय**-पु. (गो.) गुरव लोकांची वस्ती, वाडा. **गुरवी**–वि. गुरवासंबंधीं (पान, पत्रावळ इ०). **गुरवीण**–स्त्री. गुरवजातीची स्त्री.

गुरवळी, गुरळी—स्त्री. एक पक्वान्न; गुळाची पोळी; साखरपुरी; गुळवरी. 'अनारसे फेणिया गुरवळिया ।' –जै ९४. ५२. [गुळवरी वर्णव्यत्यासानें]

गुरवा—वि. श्रेष्ठ [सं. गुरु, गुर्वी]

गुरवार—वि (कु. गो.) गरोदर. [गर्भार]

गुर(रा)ळा-ळी—पुस्त्री. चूळ; गुळणा. 'उदकांमधें सांडी गुरळी ।' –दा २.१.६४. [ध्व.]

गुराखी-ख्या—पु. गोवारी; गुरें राखणारा; गोपाल. [सं. गोरक्षक; प्रा. गोरक्ख] म्ह० गुराख्यानें गुरें टाकलीं म्हणून धरधनी टाकील काय.

गुराब-ब, गुराबा-बा—स्त्री. एक लढाऊ मोठें गलबत. हें फक्त अरबी समुद्रांतच चालत असून याची घडण विशिष्ट प्रकाराची असे. 'स्वर्वेलि मंडपींच्या भवसिंधूतील वा गुराबा ज्या ।' मोउद्योग १३.१७३. 'चालीच्या गुराबा बहुत थोर ना बहुत लहान ऐशिया मध्यरीतीनें सजाव्या.' –मराभा ३४. [फा. ग़ुराब्; इं. ग्रॅब]

गुराळ—गुऱ्हाळ पहा.

गुरु—पु. १ मंत्रोपदेशक. २ धार्मिक उपाध्याय. धार्मिक संस्कार इ० करणारा. ३ उपनयन संस्कारामध्यें गायत्र्युपदेश करणारा. ४ शास्त्रें इ० शिकविणारा; विद्यादाता. 'सकोप दिसती गुरु क्षणभरीच जे तापले ।' –केका ८८. (यावरून) ५ (ल. निंदार्थी.) फूस, भर, प्रोत्साहन देणारा वाईट मसलत देणारा माणूस. ६ पिता; बाप; पूज्य, वडील माणूस. 'गाति जनमेजया तव गुरुच्या आश्चर्य मरण जननाचें ।' –मोअश्व ४.८०. ७ या नांवाचा ग्रह. ८बृहस्पति; देवांचा गुरु. 'वृत्रारिप्रति वदला गुरु ज्या या भद्रधामनीतीतें ।' –मोसभा ६.७०. (सामा.) शिक्षक; मास्तर; आचार्य. ९ –संबोधन. अहो । लब्धप्रतिष्ठित; बोवाजी ! म्ह० गुरूची विद्या गुरूस फळली–भोंवली=लोकांस फसविण्याची युक्ति ज्याला शिकविली त्यानेंच याला (शिकविणाराला) फसविलें. सामाशब्द– ०किल्ली–स्त्री. १ न समजणारें, खोल, गूढ लिखाण, प्रबंध, मंत्र (गुरूनें सांगितल्याखेरीज न समजणारें). २ (सामा.) गूढ; कठिण गोष्ट, शंका. ३ खुबी; मख्खी; मर्म (कुलंगड्याचें); गूढ उकलण्याची युक्ति. 'प्रकरण जरा जड आहे, पण तुझ्यापासून तिला नरम करण्याची गुरुकिल्ली आतां शिकलोंच आहे.' –त्राटिका [गुरु+किल्ली=फक्त गुरूलाच चालवितां येणारी किल्ली] ०कुल–न. गुरूचें कुटुंब. २ गुरूनें विद्यार्थ्यांना पुत्रवत् मानून, त्यांचे खाणें, पिणें, विद्याभ्यास इ० सर्व सोय लावणारी पाठशाळा; प्राचीन आश्रमपद्धति. [सं.] ०कृपा–स्त्री. गुरूची मर्जी, आशीर्वाद. 'गुरुकृपा संपादन केली असतां विद्या लवकर येते.' ०क्रम–पु. गुरुपरंपरागत, अधिकृत शिक्षण. [सं.] ०गम्य–वि. ज्याच्या समजुतीस गुरु लागतो असें; गुरुकिल्ली लागणारें; दुर्बोध; गहन (श्लोक, वचन ग्रंथभाग). गम्य पहा. 'कां गुरुगम्य हन ठाय ।' –ज्ञा ६. ४५९. [सं.] ०जन–पु. पूज्य, माननीय व्यक्ति; वडील माणसें. 'कशि गुरुजनीं सतीची शिवला ज्या कुमुदिनीस असदर्क ।' –मोसंशयरत्नमाला १३. (नवनीत पृ. ३५०). वडीलधारीं माणसें; मानाची मंडळी. ०जनसभा–स्त्री. १ (ख्रि.) युनायटेड चर्च ऑफ नॉर्दर्न इंडियाच्या एका विशिष्ट क्षेत्रांतील चर्चेसच्या आचार्य व प्रातिनिधिक वडिलांची सभा. २ इंग्लंडचे चर्चच्या एखाद्या पांढरीच्या आचार्यांची व मंडळीच्या अनेक कामांत त्याची मदत करणारांची प्रातिनिधिक सभा. हे सहाय्यक वडीलच असावेत असें नाहीं. **गुरुजी**–पु. गुरु; शिक्षक; आचार्य; पुरोहित. **गुरुतल्पग-तल्पी**–पु. १ गुरुपत्नीशीं गमन करणारा. २ (ल.) मातेसमान स्त्रीपाशीं गमन करणारा; महापापी; नीच. [सं. गुरु+तल्प+ग] ०दक्षिणा–स्त्री. विद्या संपल्यानंतर शिष्यानें गुरूस द्यावयाची देणगी, संभावना; शिकण्याची फी. [सं.]

०द्रव्य-न. आपल्या गुरूची मालमत्ता. (समासांत)गुरुद्रव्यहरण-साधन-अपहार-अभिलाष. [सं.] ०द्रोह-पु. गुरूचा द्वेष; गुरूचा गुन्हा करणें; गुरूचा विश्वासघात. [सं.] ०द्रोही-वि. गुरूचा द्वेष करणारा; गुरूशीं वैर करणारा. 'मित्रद्रोही गुरुद्रोही । विश्वद्रोही देवद्रोही ।' [सं.] ०द्वार-न. शीखांच्या गुरूंनीं स्थापन केलेलें देऊळ. (सामा.) शिखांचें देऊळ. ०परंपरा-स्त्री. आपला गुरु, गुरूचा गुरु, त्याचा गुरु असा गुरूचा वंश. ०पीठ-न. गुरूचें राहण्याचें ठिकाण; गुरूची गादी. [सं.] ०पुत्र-पु. १ गुरूचा मुलगा. २ साधुसंतांमध्यें वाढलेला व त्यांच्याप्रमाणें वागणारा; सत्पुरुषानें उपदेश केलेला; साधु; शिष्य. [सं.] ०पुरुष-पु. नवरा; पति. 'व्रतोपवास करावा । गुरुपुरुष निरोपानें ।'-गुच ३५.८७. [सं.] ०पूजा-स्त्री. १ कार्यारंभीं राशीस प्रतिकूल असल्यास करावयाची बृहस्पतीची पूजा. २ स्वगुरूची पूजा. ०पौर्णिमा-स्त्री. आषाढी पौर्णिमा, यादिवशीं आपला मंत्रोपदेशक गुरु, संन्यासी इ० ची पूजा करतात. [सं.] ०प्रचीति-स्त्री. १ गुरूची पारख, गुणदोष परीक्षा. २ गुरूचा अनुभव (बरा-वाईट) येणें. [सं. प्रतीति] ०प्रसाद-पु. १ गुरूची कृपा. २ गुरूच्या आशीर्वादाचें फल (विद्या, कौशल्य, भरभराट इ०). ३ (ल.) भांग; अफू; तंबाखू. [सं.] ०बंधु-पु. १ एकाच गुरूचे दोन किंवा अनेक शिष्य, ते परस्पर. २ सहाध्यायी. ३ स्वतःच्या गुरूचा पुत्र. [सं.] ०मंडली-गुरु करणें. (महारांच्या जातींत)-बदलापूर १७५. ०मंत्र-पु. १ गुरूनें सांगितलेला धार्मिक उपदेश; गुरूनें उपदेशिलेला मंत्र. २ (ल.) बरीवाईट सल्ला, मसलत; गुप्त शिकवण (बहुतेक वाईट अर्थानें.) (क्रि० देणें; शिकविणें; सांगणें; म्हणणें). [सं.] ०मार्ग-पु. गुरूनें उपदेशिलेल्या मंत्रासंबंधीं जपादि विधि. [सं.] ०मुख-न. अध्ययनाच्या प्रसंगीं गुरूच्या मुखांतून वाक्य निघणें; प्रत्यक्ष गुरूचा उपदेश, शिकवण. 'ही माझी विद्या ऐकीव आहे, हिला गुरुमुख नाहीं.' [सं.] ०शाप-पु. गुरूनें रागानें काढलेलें वचन; गुरूनें दिलेला शाप. [सं.] ०शिक्षा-स्त्री. १ अभ्यासाविषयीं गुरूनें लावून दिलेले नियम; गुरूची शिकवण. २ नियम वगैरे मोडल्याबद्दल गुरूनें दिलेला मार. [सं.] ०संप्रदाय-पु. १ गुरुमार्ग पहा. २ विशिष्ट गुरूचे अनुयायी लोकांचा आचार, परंपरा वगैरे. ०संप्रदायी-वि. १ गुरुमार्गी. २ विशिष्ट गुरूचे अनुयायी (लोक, जमाव, संघ). ०स्मरण करणें-कार्यास आरंभ करणें. गुरूपदेश, गुरोपदेश-पु. गुरूनें दिलेला मंत्र.

गुरु—पु. सूर्यमालेंतील सर्वांत मोठा ग्रह; गुरु अर्थ ५ पहा. दर तेरा महिन्यास एक राशि अशी याची गति आहे. याच्या अस्ताचा काल मंगलकार्यास वर्ज्य मानितात. गुरु सिंह राशींत असला म्हणजे सिंहस्थ व कन्याराशीस असला म्हणजे त्यास कन्यागत म्हणतात. ०पुष्ययोग-पु. एक चांगला योग. गुरुवारीं पुष्य नक्षत्र आलें असतां त्या योगास म्हणतात. हा अमृतसिद्धि योग होय. ०बल-न. स्वराशीस या ग्रहाचें आनुकूल्य असणें. जन्मलग्नकुंडलींत हा ग्रह दोन, पांच, सात, नऊ, यास्थानीं असलेला शुभ मानितात व या कालीं गुरुबल आहे असें मानितात. ०वार-पु. बृहस्पतीचा वार; (रविवारापासून) आठवड्यांतील पांचवा दिवस; बृहस्पतवार.

गुरु—वि. १ जड; लठ्ठ; वजनदार. २ मोठा विस्तृत. 'हा गुरु मार्तुय गा ।'-गीता १३.२२२. ३ पचण्यास जड. (पदार्थ). ४ दीर्घ; द्विमात्र (स्वर). ५ कठिण; अवघड; भारी (वस्तु). ६ आदरणीय; मान्य; पूज्य. सामाशब्द- ०घंटाळ-वि. (कों.) भवडंबर माजविणारी. गुरुत्व-न. १ (यंत्रशास्त्र) पृथ्वीच्या मध्याकडे पडण्याचा पदार्थांचा कल. २ जडत्व; वजन. ३ मोठेपणा; थोरपणा. 'तोयेंविना शार्ङ्गधरु । गुरुत्वासीं ।'-ज्ञा १६.२६. ४ गुरुपणा. गुरुत्वमध्य-पु. गुरुत्वाकर्षणाचा मध्यबिंदु; ज्या बिंदूसभोंवतीं पदार्थाच्या सर्व भागांचें कोणत्याहि स्थितींत समतोलन होतें तो बिंदु. गुरुत्वशून्य-वि. मुळींच वजन नसलेलें. गुरुत्वाकर्षण-न. विश्वांतील वस्तूंचें परस्पराकर्षण; एक जड पदार्थ दुसऱ्याला आपणाकडे ओढतो अशी स्थिति; पृथ्वीमध्याकडे ओढण्याची शक्ति. गुरुलघुविचार-पु. १ बोलण्यांत, लिहिण्यांत ऱ्हस्वदीर्घ स्वरांचा काळजीपूर्वक विचार; ऱ्हस्वदीर्घांकडे लक्ष. २ बारीक, खोल विचार; सर्व बाजूंनीं विचार. ०वती-वि. महत्व; मोठेपणा; विस्तार. 'ग्रंथ गुरुवतीचा ठावो ।'-ज्ञा १.३३. गुरुवी-वि. थोर; मोठा; श्रेष्ठ. 'अर्जुना हे गुरुवी भक्ती ।'-ज्ञा ९.२२८. गुरुवृत्त-न. मोठें वर्तुळ, मंडळ.

गुरु—पु. (संगीत) दोन मात्रांचा काल.

गुरुमुखी—स्त्री. शिखांच्या धर्मग्रंथाची लिपि; ही देवनागरीवरून बनली आहे. [गुरु+मुख]

गुरुरी—स्त्री. ताठा; गर्व; मस्ती; गुर्मी; जोर. 'जुनरकर मोगलानेंहि आपले ठाईं गुरुरी आणली आहे.'-पेद ३.१४७. [अर. गुरूर]

गुरुळा—स्त्री. चूळ; गुळणी. 'मीचि होईन सागळा । करूं सुईन गुरुळा ।'-ज्ञा १३.४१८. [ध्व.]

गुरु(रो)ळी—गुरळी; गुरवळी पहा.

गुरू—पु. गोंवर, देवी या दुखण्याचे वाहणारे फोड. मुकागुरु- न वाहणारे फोड. [का. गुरुळॆ=खळी, छिद्र]

गुरूं—न. चतुष्पाद प्राणी; जनावर; गाय; बैल; म्हैस; रेडा; ढोरूं; ढोर. एक पशुजात. [तुल० फ्रेंजि. गुरुव; पो. गुरुई] म्ह० लेंकरांगुरांनीं वाडा साजरा. ०ढोरू-रं-न. गुरूं;

गवत खाणारें सशृंग जनावर. ०वासरूं-न. १ सर्व लहानमोठ्या जनावरांना व्यापक शब्द; गुरेंढोरें; जनावरें. २ जनावर; गुरूं; कळपांतील एक.

गुरूप-ब—वि. गुडुप; गडद; अंधाराचा; अंधारमय; दाट (अंधकार). [अर. ग़ुरूब=सूर्यास्त; का. गुडुपु, गुडपु=लोखंडाची कांब.]

गुरूळ—पु. (कों.) शेताच्या बांधाला खेकड्यानें पाडलेलें भोंक; यांतून शेतांतील पाणी वाहून जातें. [का. गुरुळें=खळी, भोंक]

गुरोडा—पु. १ जनावरांचा गोठा; गायवाडा. २ (निंदार्थी) गुरूं. [गुरूं]

गुर्की—गुरकी पहा. वचक; दाब. 'लंगेलुंगे कवि भेदरले भवभ्यावर त्याची गुर्की।' –होला १८.

गुर्गेलेत—न. (गो.) थंड पाण्याचा माठ; मातीची घागर. [पोर्तु]

गुर्गेटा—पु. (गो.) कोळी; किडा.

गुर्जर—पु. गुजराथ देश; त्यांतील रहिवासी. गुजर पहा. [सं.]

गुर्दा—गदा, गुद्दा पहा. 'बारा हजार गुर्दा।' –ऐपो ४४. [फा. गुर्ज़]

गुर्फटणें—गुरफटणें पहा.

गुर्बत—स्त्री. नम्रता; अजिजी; काकळूत. 'इंग्रेज गुर्बत दाखवून काव्र साधण्यास चुकणार नाहीत.' –दिमरा १.५४. [अर. ग़ुर्बत]

गुर्मळणें—गुरमळणें पहा.

गुर्मी—गुरमी पहा.

गुर्रावणें—अक्रि. (व.) गुरगुर करून अंगावर येणें; गुरकावणें पहा. [ध्व. गुर्]

गुर्वचार—पु. (गो.) गरोदरपण; गर्भारपण.

गुर्वार—वि. (गो.) गरोदर; गर्भार. गरवार पहा.

गुर्विणी—वि. गर्भिणी; गरोदर; गर्भार. 'आणि सत्तासंभोगें। गुर्विणी होय।' –ज्ञा १४.८९. [सं.]

गुऱ्हाळ—न. १ ऊंस गाळण्याचा चरक; ऊंस गाळण्याचें यंत्र. २ चरक असलेली जागा. ३ गूळ तयार करण्याचा कारखाना (यंत्र, इमारत इत्यादि सर्व उपकरणांसह). ४ ऊंस गाळण्याचा, गूळ करण्याचा धंदा, काम. 'गुऱ्हाळ–लागलें–चाललें–संपलें.' ५ (ल.) लांबट हकीकत, भाषण; कंटाळवाणें भाषण; कऱ्हाट. 'पण श्रीमंताचें गुऱ्हाळ आवरेना त्याला ते काय करणार।' –ख. [गुळहार] म्ह० गोष्टीचें गुऱ्हाळ पायलीचा फराळ. ०घर–न. गूळ करण्याचा कारखाना; गुऱ्हाळ. म्ह० गुऱ्हाळघर आणि लग्नघर बरोबर.

गुल—स्त्री. गहजब ? –शर. [?]

गुल—पु. १ फूल. २ दिव्याची काजळी; कीट. ३ आगकाडीला लावलेलें फास्फरस व गंधक यांचें पुट. ४ हुक्क्यांतील कोळशाचा गोळा, विस्तव. [फा. गुल्] सामाशब्द–गुल(ला) अनार–पु. १ डाळिंबीचें फूल; अनारकली. 'सखे गुलाअनार गुलचमन निशिचा रमण तसा गोजिरा तुझा मुखवटा।' –होला १०४. २ डाळिंबी रंग. ३ एक झाड; गुलनार पहा. –वि. डाळिंबी रंगाची (शालजोडी, वस्त्र इ०). [फा. गुल्+अनार्=डाळिंब] ०कंद–पु. एक लेह; गुलाबाच्या फुलांच्या पाकळ्या व खडीसाखर यांचें मिश्रण; गुलाबाचा मुरब्बा. ०काडी–स्त्री. आगकाडी. ०केश–पु. कोंबड्याच्या शेंडी–तुऱ्याप्रमाणें असलेलें फूल. ०गुलाब–पु. गुलाबाचें फूल; गुलाब. ०गेंद–पु. फुलाचा गुच्छ. 'संगीन कुच भरदार, सजिव सजदार, गुलगेंद उसासले।' –प्रला ११३. ०चनी–चिनी, गुलाचीन–स्त्री. फुलाची एक जात; गुलदावरी. ०चांदणी–स्त्री. एक फूल. ०चिमणी–स्त्री. पिंवळ्या पोटाची चिमणी (पक्षी). ०छबू–छ्बू–पु. निशीगंध; हें झाड कंदापासुन होतें. फुलें विशेषतः सायंकाळीं उमलतात, त्यांस फार मधुर वास येतो. फूल लांबट असुन सफेत रंगाचें असतें व देंठ थोडासा वक्र असतो. –वि. मोहक चेहेरा असलेला (माणस). [फा. गुलिशब्बो] ०छडी–जाफिरी–स्त्री. एक प्रकारचें फूल. [फा. गुलिजाफरी] ०जार–वि. १ नाजूक; सुंदर; मोहक; रमणीय. २ टवटवीत; प्रफुल्ल. ३ संपन्न; ऐश्वर्ययुक्त. 'बाच्छाई तक्त गुलजार दिसे रंगवहार पुण्याची वस्ती।' –होला १७८. ४ आबाद. 'महाल उंडणगांव वगैरे महाल गुलजार दिले.' –रा ८.२१२. [फा. गुल्ज़ार्=गुलाबांची बाग] ०टोप–पु. १ एक फूलझाड; व त्याचें फूल. 'पर्यंतक गुलटोप गुलगुल्लित जळीं कमळणबावरी।' –प्रला १५५. २ कबूतराची जात. ०तुरा–पु. १ (व.) शंखासुर नांवाचें फूलझाड. २ गुलमोहोर; यास पिंवळ्या व तांबड्या रंगाचीं झुपकेदार फुलें येतात. फुलास वास नसतो. याचें मूळ काढ्यांत घालतात, लांकूड बळकट असल्यामुळें खुंटे करतात. 'डवना मरवा गुलतुरा। वाळागीर पडदे आणवा।' –पला ४.२२. ०दान–न. १ फुलें ठेवण्याचें पात्र. २ पेटलेला तोडा न विझतां ठेवण्याची लोखंडी पेटी. ३ कात्रीनें दिव्याची कोजळी काढण्याचें पात्र. 'गुलदानें रुप्याचीं' –पया २८७. 'गुलदानांनीं गूल काढा.' –पया २८७. ०दावदी–री–ली–स्त्री. एक फूल व झाड. 'शरिर सुकुमार कीं गुलदावरी।' –प्रला ११०. ०नार–१ डाळिंबीचें फूल; गुलअनार. २ डाळिंबाची एक जात; हीस फक्त फुलें येतात, फळ धरत नाहीं. –कृषि ७०१. ०फूल–न०

गोजिव्हा; गुलेगोजबान. –मुंब्या १४०. ०बदन–वि. गुलाबाच्या फुलासारखा सुंदर देह असणारी (स्त्री). –पु. १ तापत्यांतील (रेशमी वस्त्र) एक भेद, प्रकार; एक प्रकारचें कापड. 'दाविली कंचुकी गुलबदनी।' –प्रला १४९. 'गुलबदनें रेशमी' –ऐटि ५.२३. २ एक रंग. ०बस–बाशी, गुलबास्त्री–स्त्री. सायंकाळी फुलणारें एक फुलझाड. याचीं फुलें पांढरीं, तांबडीं, जांभळीं वगैरे अनेक प्रकारचीं असतात. 'छत्तें आरसांचीं वधिवलीं रंग गुलबासी।' –प्रला ९२. –न. या झाडाचें फूल. –वि. या फुलाच्या रंगाचें. [फा. गुलि–अब्बास] ०मखमल–पुस्त्री. एक फुलझाड व त्याचें फूल; गेंद; छेंड्. ०मस–पु. रानटी पांढरें फूल व त्याचें झाड. ०मेंधी–मेहंधी–स्त्री. मेंदीचा एक प्रकार व त्याचें फूल. ०मोहोर–पु. १ एक फुलझाड. २ (शोभेची दारू) दारूच्या झाडाचा एक प्रकार. एका बांबूस १६ लोखंडी तारा बांधतात, शेंडयाला फुलबाजी व इतरत्र रंगीबेरंगी ज्योती बांधतात. (जळता)सुईनळा दाखविल्याबरोबर ४ मिनिटांत फटफट आवाज होऊन तारा पडतात.

गुलकणें—अक्रि. खुषींत येऊन रंगेलपणें, मनापासून, मोकळेपणानें, सदयतेनें हंसणें. गुल–कण–कन–कर हीं अव्ययें गुलकणें–हांसणें, गुळणी टाकणें–यावरोबरहि योजतात. [ध्व. फा. गुल=फूल? गुलकी. खुदकन पहा]

गुलकातरी—स्त्री. गुल, दिव्याची कोजळी काढण्याची कातरी; दिव्याची कातरी. [फा. गुल्=कोजळी+कातरी]

गुलकावणी—स्त्री. हुलकावणी; ढोंग; फसवणूक; मायाची भाषण, व्यापार, रोख, झोंक, आव. (क्रि० दाखविणें; करणें).

गुलकाविणें—उक्रि. १ हुलकावणी दाखविणें; फसविणें. २ आरडाओरड करून दबावणीनें घाबरें करणें; गोंधळविणें. ३ (मान शब्दाबरोबर प्रयोग) ओवाळणें; हलविणें (मान); चेष्टेनें मान मुरडणें. धुलकाविणें पहा. गुलकावून घेणें–गुलकाविणें. अर्थ २ पहा.

गुलकी—स्त्री. स्वच्छंदी, रंगेल हास्य; दयापूर्ण हास्य; सरल हास्य. (क्रि० येणें; टाकणें; मारणें).

गुलखैरा–रू—पु. एक चिनी–इराणी फुलझाड. [फा. गुलखार?]

गुलगुल, गुलुगुलु—क्रिवि. हळू हळू; कानाला गोड लागेल अशा प्रकारें; हलक्या स्वरांत (प्रेम, रहस्य, इ०च्या गोष्टी बोलणें). [ध्व. सं. गुलुगुलाय्; प्रा. गुलगुल] ०गोष्टी–स्त्रीअव. हळू हळू चाललेल्या प्रेमाच्या गोष्टी; कानगोष्टी. 'कोणी आपल्या घरींच बायकोशीं गुलगुल गोष्टी बोलण्यास ...... निघून गेले.' –सुदे ७५.

गुलगुलीत—वि. १ जाड; लठ्ठ; गुबगुबीत; गोंडस (शरीर). २ मऊ व दबणारी (उशी, गादी). ३ फुगलेला आणि मऊ (भात). ४ (सामा.) फार मऊ (पदार्थ). [हिं. गुलगुलाना=मऊ करणें]

गुलगुलेत—पु. (गो.) पाण्याचा बुडबुडा.

गुलड—स्त्री. एक झाड.

गुलडा—पु. १ (विणकाम) ज्यास ताण्याच्या नळीकडचीं शेवटें बांधलेलीं असतात असे वेलीवरील आडवें लांकूड. ताण्याची दुसरीं टोकें झुंपणी अथवा झुंपणें याला बांधलेलीं असतात. गुलडा आणि झुंपणी यांनीं ताणा ताणला जातो. २ वेलीच्या डोक्यावरील आडवी दांडी; हिच्या प्रत्येक टोंकास एक लांब पेंडके–पेंडि–पेंढी असते. ही घुतान्याला (गुलड्याशीं समांतर असणाऱ्या काठीला) स्थिर राखते.

गुलदस्त—पु. १ फुलांचा गुच्छ; झेला. २ गंजीफांतील एक संज्ञा. चार चार पानांचा एक एक दस्त. पानें वाटतांना एक दस्त तसाच न पाहतां ठेवून शेवटीं तो लावतात. गुलदस्तांत ठेवणें–१ राखून ठेवणें. २ लपवून ठेवणें; गुप्त राखणें. 'पण हें सध्यां गुलदस्तांतच राहूं देणें बरें' –नपुक १८. [फा.]

गुलदस्ता—पु. (माळवी) फूलपात्र; फूल ठेवण्याचें भांडें.

गुलप(फ)णें—अक्रि. १ (कों.) कष्टानें उच्चारणें; बोलतांना अडखळणें; चाचरणें. २ पायांत पाय पडतील असें चालणें; पायांना आळेपिळे देत चालणें. ३ गुरफटणें पहा.

गुलमाल—क्रिवि. नापत्ता. (क्रि० करणें; पळविणें).

गुलमुच्छा—स्त्री. गलमिशा; गालावरील राखलेले केस. 'गुलमुच्छा होत्या त्या वरच्या बाजूस चढविलेल्या.' –सूर्योदय १४७.

गुलमेख—स्त्री. एक प्रकारचा खिळा; गाठदार खिळा. हा लहान असून याचें डोकें पसरट असतें. [फा.]

गुलसान—स्त्री. (गो.) बंदुकींत घालण्याची शिशाची गोळी. [फा. गुल्=गोळी]

गुलहवस–हौस—स्त्री. ऐषआरामाची आसक्ति; चैनबाजी. गुलहंसी–हवसी–हौशी–हौसी–वि. चैनबाज; ऐषारामी; आंबटशोकी; विषयी; हौशी व खर्चिक. [फा. गुल्हवस्]

गुलाई—स्त्री. (गवंडी काम) गोलाई; कोपऱ्याच्या बाहेरील भिंतीचा गोल भाग. 'दरजा भरलेले सांधे स्पष्ट दिसत दरजा सारख्या जाडीच्या असून चपटया गुलाईच्या किंवा घोटणीच्या मसाल्या.' –मॅरेट ७९. [हिं. गुलाई; सं. गोल].

गुलाडी—स्त्री. (विणकाम) करवतीकांठाचें विणकाम करण्याचें यंत्र; चाळा. [फा. गुल्=फूल]

गुलाब—पु. १ एक फुलझाड. हें झाड सरळ वाढतें. याचीं पानें सुंदर असून झाडाच्या सर्वांगास कांटे असतात. फुलाचा रंग तांबडा, गुलाबी, पिंवळा, पांढरा असतो. फुलांपासून अत्तर

काढतात व गुलकंद तयार करतात. २ त्याचें फूल. ३ गुलाबपाणी व अत्तर. 'गुलाबखिसे उत्तमसे तीन चार पाठविलें तर बरें होतें.' –ब्रच २५३. [फा. गुल्=फूल+आब=पाणी; हिं. गुलाब=गुलाबाचें फूल] ०कंद–पु. गुलकंद. 'गुलाबकंद वजन पक्के एक शेर पाठविला तो घेणें.' –ब्रच १२९. ०कळी–स्त्री. गुलाबाची कळी; ही औषधी असते. ०चक्री-छकडी–स्त्री. साखरेच्या पाकांतील गुलाबाची मिठाई. ०छकडी–स्त्री. १ चटकचांदणी स्त्री; एक प्रकारचें गाणें. ०छडी–पु. खडीसाखरेची कांडी. ०जांब-जामून–पुन. मैद्यामध्यें तूप व खवा मिसळून तुपांत तळून आणि नंतर जिलबीसारखी पाकांत मुरत टाकून केलेली मिठाई. –गृशि १.४३६. [फा. गुलाबजामन्=एक फळ] ०दान-दाणी–नस्त्री. गुलाबपाणी ठेवण्याची व तें शिंपडण्याची झारी. [फा. गुलाब्दान्] गुलाबदान–पु. द्राक्षाची (पांढऱ्या रंगाच्या) एक जात. –कृषि ५१२. ०पाणी–न. गुलाबाच्या फुलापासून तयार केलेलें सुगंधी पाणी. हें पानसुपारीच्या वेळीं अंगावर शिंपडतात. ०पाश–पु. गुलाबदाणी. [फा.] ०शकर–स्त्री. गुलाबपाक. 'गुलाब–शकरीच्या वड्या सुमार पन्नास पाठविल्या त्या पावल्या.' –ख १२. ६६३६. ०शेवंतें–न. (गो.) सोन्याचें गुलाबाचें फूल; एक दागिना. **गुलाबाचें फूल**–न. १ गुलाब. २ गुलजार. ३ (ल.) नाजूक स्त्री, मुल. 'बाईसाहेब, हें ऊन फार कडक आहे बरें ... आपण आपलें हें गुलाबाचें फूल घरांत नेऊन जपून ठेवा.' –त्राटिका. **गुलाबी**––स्त्री. १ (कोल्हाटी, डोंबारी) दोरावर काम करणारी मुलगी, हिला लाडकें नांव. २ एक लहान झुडुप. –वि. गुलाबविषयक; गुलाबाचा (रंग, वास, अत्तर). ०अत्तर–न. गुलाबाच्या फुलांपासून काढलेलें अत्तर. ०चंदन–न. गुलाबासारख्या वासाचें चंदन; चंदनाची एक जात. ०जांब-जाम–पु. एक फळ; रायजांभूळ. [फा. गुलाब्–जामन्] ०झोंप–स्त्री. पहांटेची, थंड वेळेची झोंप. ०थंडी–स्त्री. सौम्य प्रकारची, सुखावह थंड हवा (ही गुलाबांना हितावह असते असें म्हणतात); पहांटेची थंडी.

गुलाम—पु. १ बटकीचा मुलगा; दासीपुत्र. २ कामासाठीं विकत घेतलेला माणूस; दास. ३ (ल.) लुच्चा; वस्ताद; ठक; चोर; हरामखोर; सोदा. (हैदरअलीस उद्देशून) 'गुलामानें दगाच केला होता.' –ख ८७९. ४ पत्त्यांतील गुड्या; गुलाम्या. (इं.) जॅक. ५ (कौतुकानें) हुषार लहान मुलगा. ६ चंगकांचन गंजिफांतील सहावा रंग. [अर. ग़ुलाम्] ०गिरी, **गुलामी**–स्त्री. १ दास्य; गुलामासारखें राबणें; गुलामवृत्ति; गुलामाप्रमाणें खुशामत. २ सोदेगिरी; शाठ्य; हरामी; लुच्चेगिरी. ३ गुलामांचा व्यापार. ४ (ल.) हांजी हांजी; खुशामत (क्रि० करणें). ०जादा–पु. (शिवीगाळ) हरामखोर; लुच्चा; लबाड. **गुलामडा**–पु. (तिरस्कारार्थी) गुलाम. **गुलामपिचणी–पिसणी**–स्त्री. (पत्त्यांचा खेळ) प्रथम पानें वाटतांना एक एक उताणें पान देऊन पहिल्यानें ज्याला गुलाम येईल त्यानें करावयाची पिसणी.

गुलाल—पु. एक रंग; तांबडा रंग दिलेलें पीठ; बाजरी, नाचणी इ० चें पीठ सुरंजी, पतंगी इ० लांकडाच्या पाण्यानें रंगविलेलें असतें ती बुकणी. मंगलप्रसंगीं, उत्सवांत, देवतांच्या जन्मोत्सवांत व जेवणावळीच्या समयीं रांगोळींत व विशेषतः शिमग्यांत याचा उपयोग करतात. [हिं.] ०गोटा–पु. गुलाल भरलेला गोळा; पातळ कांचेच्या, लाखेच्या, अभ्रकाच्या गोळ्यांत गुलाल भरून तो ज्याच्या अंगावर फेकावा त्याच्या अंगावर तो गोळा फुटतो व गुलाल पडतो. शिमग्यांत हे एकमेकांच्या अंगावर फेकीत. 'गुलालगोटे शिवाय ठिवले निरनिराळे अंबारींत।' –ऐपो १९९. **गुलाली**–वि. १ गुलालाच्या, गुलालासारख्या रंगाचें (वस्त्र). २ गुलालाचा, गुलालासारखा (रंग).

गुलाल—स्त्रीन. गुलबाशी पहा. एक फुलझाड व त्याचें फूल.

गुलाला, गुल्लाला—पु. एक फूल झाड.

गुलालाडु—पु. १ (मल्लविद्या) एक कुस्तीचा डाव. याचे दोन प्रकार आहेत. (१) जोडीदाराच्या हातानें मनगट त्याच्या पायांमधून बाहेर धरून आपला दुसरा हात जोडीदाराच्या बगलेंतून घालून त्याच्या मानेवर पंजा ठेवावा व पंज्यानें जोडीदाराची मान दाबून व त्याच्या पायांतून काढून घेतलेला हात वर उचलून त्याला चीत करावें. (२) जोडीदाराचा एक हात पायांतून बाहेर काढून आपल्या एका हातानें त्याचें मनगट धरावें व दुसऱ्या हातानें जोडीदाराची मान दाबून आपला बाहेरील (उजवा किंवा डावा जो बाहेर असेल तो) पाय त्याच्या मानेवर घालून गुडघ्याच्या लवणीनें जोडीदाराची मान दाबावी व त्यास चीत करावें. [हिं.]

गुली—स्त्री. (प्रां.) प्रवाळ. [हिं. गुल्ली=तांबड्या प्रवाळाची एक जात]

गुलुंगा—कुलंगा, कुलुंगा पहा.

गुलेल—स्त्री. (व.) गलोल; गोफण. [हिं.]

गुलपरी—स्त्री. पुष्पांगना; सुंदरस्त्री. 'उभी गुलपरी नमून या पदीं कर जोडून सेवेमधीं।' –पला. [फा. गुल्+परी]

गुल्फ—पु. पायाचा घोटा. 'गुल्फद्वय धरिजे।' –ज्ञा ६.१९७. [सं.]

गुल्बांग—पु. भुमका; आवई; बोलणें; कंडी. 'वेदरास येण्याचा गुल्बांग दाट होता.' –रा ७.११२. [फा.]

गुल्म—पु. १ प्रकुपित वातादि दोषानें कोठ्यांत उत्पन्न होणारा गोळ्यासारखा एक रोग; कुक्षी, हृदय, नाभी, बस्ती हीं त्याचीं स्थानें होत; वायगोळा. 'एकांतें गुल्म उदरीं।' –गीता

१३.२४९४. २ पाणथरी. ३ विशिष्ट संख्येचा व रचनेचा सैन्यविभाग, तुकडी. तीन सेनामुखांची तुकडी (सेनामुख=३ हत्ती, ३ रथ, ९ घोडे व १५ पायदळ). ४ ग्रंथि; गांठ. ५ गांठ; गोळा; गळूं; गरस. ६ गुंतागुंतीचें व दाट किंवा पसरणारें क्षुप; तृण, वृक्ष, लता व गुल्म हे वनस्पतिक्षेत्रांतील मोठे वर्ग होत. [सं.] ०वात-उ. एक प्रकारचा वात. पोटाची किंवा पाणथरीची सूज. [सं.] गुल्मोदर-न. उदररोगाचा एक प्रकार. [सं.]

गुल्ल—न. (गो.) अतिशय गुंगी; कैफ. -वि. कैफानें उल्लू झालेला; धुंद. [सं. गुड-गुल=गूळ ?]

गुल्ल-ल्ली—पुस्त्री. गलबल. -शर. 'तत्वांचा गल्बला जेथें। निवांत कैचें असेल तेथें। याकारणें गुल्लिपरतें। कोणियेकें असावें।' -दा १३.५.२४. [ध्व.]

गुल्लडाग—पु. तापविलेल्या खिळ्यानें, मुद्रेनें दिलेला डाग, चोचा; पूल. 'गुल्लडागांची जांचणी।' -दा ३.७.३४. [फा. गुल्=डागल्याची खूण+डाग]

गुल्ला—पु. (व.) चुकांडा; झुकांडी.

गुल्ली—स्त्री. १ (काशी) विटी; इटी. २ (ओतकाम) धातूचा चूर पुन्हां वितळून त्याची ओतलेली चपटी वाटोळी चकती. [हिं.]

गुल्ली—स्त्री. (व.) लहानसा ढीग, गंज; लहान गुड.

गुल्हेर—वि. शेंदरी; डाळिंबी (रंगाचें). [फा. गुल् ? गुलाल ?]

गुवलणें—उक्रि. (व.) वापरणें.

गुवाड—स्त्री. (राजा.) गुरवडी पहा. [ग्र] गुवाडा-पु. (बे.) घाणेरी. गुवारडो, गुवाड्डॉ. -वि. १ (कु. गो.) घाणेरडा; ओंगळ, गुधाण. २ (ल.) कमी किंमतीचा.

गुवार—स्त्री. (गु.) गोवारी; गवार (भाजी) पहा.

गुवेरें—न. (लहान मूल किंवा आजारी माणूस यांच्या) विष्ठेनें भरलेलें वस्त्र. [गू+चीर, चेल]

गुसपणें—अक्रि. (गो.) गोंधळणें; गुंतणें. गुसपागोंधळ-उ. (गो.) गोंधळ; गुंतागुंत.

गुस(सु)ल—स्त्री. आंघोळ; घुसल पहा. 'आराम होऊन गुसल केली.' -पया ४६७. [अर. घुस्ल्] ०खाना-पु. न्हाणीघर; स्नानगृह; घुसलखाना. [फा. घुस्ल्+खाना]

गुसळण-णें, घुसळीव—घुसळण इ० पहा.

गुंसाई—पु. गोसाई; गोसावी; साधु; हरिदास. गोसावी पहा.

गुस्सा—पु. राग; क्रोध; कोप. [अर्. घुस्सा]

गुह—पु. १ कार्तिकस्वामी. २ रामास गंगापार नेणारा कोळी. [सं.]

गुहा—स्त्री. दरी; कंदरा; घळ; कपार; डोंगर-पर्वतांतील बीळ. [सं. गुप्-गुह, गुहा; तुल० इं. केव्ह]

गुहाडी—(व.) गुधाडी पहा.

गुहिरा—पु. सरडयाच्या जातीचा एक प्राणी; हा इच्छेस येईल त्याप्रमाणें रंग पालटतो. 'कीं गुहिरिया सरडाचे नाना रंग।' -स्वादु १३.२.९७. [गहिरा ?]

गुहिरा—वि. (व.) कुजट स्वभावाचा. 'तिच्या नवऱ्याचा स्वभाव गुहिरा आहे. तो बोलून दाखवीत नसतो.' [सं. गुह्, गूढ]

गुह्य—न. १ जननेंद्रिय; उपस्थ; शिश्न; योनी; भग. २ गुप्त गोष्ट, वर्तमान. -वि. १ खाजगी; एकांताची; आडवळणाची (जागा). २ गुप्त; गूढ; प्रच्छन्न (कृत्य, कारभार, गोष्ट). [सं. गुह्=लपविणें]

गुळकी-खी-खें—स्त्री.न. (शिंपी) गुंडी; विरडें; बटन. २ (दावें इ० च्या) विरडयांत अडकवावयाची गांठ. ३ विरडें व गांठ. (एकत्र, मिळून). ४ (कु. राजा) स्त्रियांचें एक शिरोभूषण; वेणीच्या आंत किंवा अंबाडयाच्या वर घालावयाचें अग्रफूल. [सं. गोलक]

गुळखें—न. (गो.) गोंधळ; लचांड. (गो.) अपुरें. [सं. गोलक]

गुळगुळथापडी, गुळथापडी—स्त्री. १ (लहान मुलास निजविण्यासाठीं हळू हळू थोपटणें) गोड गोड भाषण, वर्तन; नरम नरम शब्द. २ गुळगुळीत, संदिग्ध किंवा मोघम भाषण; गुळगुळू बोलणें; याच्या उलट खडसावणें. 'असल्या ठिकाणीं गुळगुळथापडी काय करतोस ? तो चोर ठरला, त्याला चोर म्हण. ३ समजूत पाडणारें, वळविणारें, अनुकूल करून घेणारें भाषण, वर्तन; युक्तिप्रयुक्ति. 'त्यां कोण्हाला कांहीं सांगून कोण्हाला कांहीं देऊन अशी सर्वांची गुळगुळथापडी करून अनुकूल केले.'

गुळगुळीत—वि. साफ, मऊ व चकचकीत; नितळ; सफाईदार; खांचखळग्याविरहित; खरखरीत नव्हे असा. [सं. गुल्-गोल; ध्व. गुळ् (मऊ पृष्ठभागावर होणारा)?] ०करणें-(ल.) उलटीसुलटी (हजामत, खरडपट्टी) करणें.

गुळचट, गुळंबा, गुळमट, गुळमटणें, गुळवणी-वरी, गुळव्या, गुळसर, गुळार—गूळ मध्यें पहा.

गुळणा-णी—पु.स्त्री. (चूळ भरण्यासाठीं घेतलेलें) तोंडभर पाणी; घोट (क्रि० घेणें) २ (पाण्याची, रक्ताची) टाकलेली चूळ. (क्रि० टाकणें). ३ तोंडांत येणारें पित्त; तोंडांतील व्रण. (क्रि० येणें). ४ तोंड खुळखुळावणें, धुणें; चूळ भरणें. (क्रि० करणें). [ध्व. गुळगुळ; सं. गुलगुलाय्; प्रा. गुलगुल=गुळगुळ आवाज करणें; घोळणें ?] ०धरणें-१ गुप्त ठेवणें; मिठाची

गुळणी धरणें असा प्रयोग रूढ आहे (गुळणी धरल्यावर बोलतां येत नाहीं यावरून अर्थ) २ न बोलणें; तोंड दाबून धरणें. ०सोडणें-गुह्य फोडणें. तुपादुधाच्या गुळण्या टाकणें= संपत्तींत लोळणें; संपत्तींत न्हाणें.

गुळघवा-गुळधा, गुळधिवा-धुवा—पूळघवा पहा.

गुळब-बा, गुळंभ—नपु.न. गुळुंब-भ पहा.

गुळंब, गुळम,-मा-मी, गुळाम, गुळीम—न. (गो. कु.) वाडगें; पितळेची मोठी वाटी. **गुळंब**-न. (वे. गो.) जेवण्याचें कांशाचें पात्र.

गुळंबा, गुळांब-बा—पुन. गूळ शब्दांत पहा.

गुळमु(म)ळणें—अक्रि. १ गुणगुणणें; तोंडांतल्या तोंडांत बोलणें. २ बोलण्यांत अडखळणें; घुटमळणें; कांकू करणें. [ध्व.]

गुळमुळीत-वि. मुळमुळीत; असंदिग्ध; अर्धवट; अस्पष्ट; तोंडांतल्या तोंडांत (भाषण इ०).

गुळमेख—स्त्री. मोटेच्या खालच्या चाकाची (कण्याची) आरी.

गुळवेल—स्त्री. एक कडूवेल; (कों.) गडिवेल, गरूळवेल. लॅ. मेनिस्पेर्मम ग्लॅब्रुम; ही औषधांत फार उपयुक्त व महत्वाची असून तुरट, कडू, उष्ण, वीर्योद्दीपक व ज्वरनाशक आहे. बहुतेक सर्व रोगांवर ही उपयोगी पडते. हिला बारीक फळांचे घोंस येतात. थोर इ० विषारी झाडावरील गुळवेल औषधास घेऊं नये. कडू लिंबावर वाढलेली उत्तम. [सं. गुडूची, हिं. गु(गी)लोय; बंगाली गुलंच; गु. गळो; फा. गुलाई; अर. गिलोई; इं. गुलांचा]

गुळहार—गुऱ्हाळ पहा. **गुळहारी**—वि. गूळ तयार करणारा. 'कवणी एक गुळहारी असे, तो गुळ करी.' -चक्रधर सिद्धांतसूत्रें ५३.

गुळ(ळा)ळा—पु. 'गुळणा; चूळ. गुळळा कीजे राउळें। आरोगणांतीं।' -ऋ ८४. [ध्व]

गुळांफो—पु. (कु.) शिजविलेला, पाणी मुरलेला भात.

गुळी—स्त्री. नीळ (झाड व त्यापासून होणारा पदार्थ). [गु. गळी] ०तोळ-पु. निळीच्या एक मण उत्पन्नावर घ्यावयाचा एक रुपयाचा कर.

गुळी, गुळी साखर—स्त्री. तांबडट, भरड अशी एक प्रकारची साखर; गुळासारखा रंग असणारी एक प्रकारची साखर. [गूळ]

गुळी—स्त्री. १ शौचाच्या वेळीं बाहेर येणारा मलाशय. (क्रि० उतरणें). २ (गो. कु.) गोळी; गुटिका; लहान लाडू. ०होणें-(गो.) थरकांप होणें. 'गुळी झाली.' =थरकांप झाला.

गुळीं—न. १ (कों.) वाल इ० द्विदल धान्याच्या मळणीनंतर निघालेलें, गुरांस घालावयाचें भूस. २ शेंगांचीं टरफलें, झाडाचा पाला, वेलाचे तुकडे इ० मिळून झालेलें गुरांचें खाणें.

गुळुंब-भ, गुळुंबा, गुळूम—नपु. १ गरस; गांठ; फोड; गळूं. २ झाडावर येणारी आवाळूसारखी गांठ. ३ बांडगूळ; परोपजीवी वनस्पती. [सं. गुल्म]

गुळें—न. (राजा.) (कु.) दुष्काळ-दंग्यामुळें परागंदा झालेला गांव, वस्ती; गुढार, गुढें पहा. [का.] ०येणें-(वे.) पेंढार येणें.

गुळ्यें—न. (कों.) (अव. गुळिया). मासे पकडण्याच्या जाळ्यास वजनासाठीं लाविलेली चपटी कडी. [गोळी; किंवा का. गुळ=लोखंडी गज, सांपळा ?]

गू—पु. १ विष्ठा (मनुष्याची); हाग. २ धातूचा गंज; मळ. ३ डोळ्यांतील पू, मळ. ४ (ल.) दारू. [सं.] (ग्राम्र.) **गूकाडी करणें**-(काडीनें गू चिवडणें) १ एखाद्याचे दोष पुन्हां पुन्हां उच्चारणें. २ अतिशय त्रास देणें. ३ अतिशय अपकीर्ति करणें. ४ नासविणें; विघडविणें; खराब करणें. **गूचा भाऊ पाद पादाचा भाऊ गू**-दोघेही सारखेच बदमाष लुच्चे. **गू चिवडणें**-(ल.) वेडें होणें; बावचळणें. **गूजाळणें**-१ अंगांतील पिशाच्च जाण्यासाठीं अंगांत येणाऱ्यापुढें विष्ठा जाळतात तो प्रयोग. २ (ल.) एखाद्याला अगदीं खिजविणारें, अपमानाचें, चिडविणारें कृत्य करणें. **गू जाळून धूर घेणें**-वाईट कृत्य करून त्याचा आनंद मानणें, त्याची मौज करणें, पाहाणें. म्ह० पूवांत धोंडा टाकावा आणि शितोडा घ्यावा=वाईट वर्तणुकीचें फळ भोगणें. **गुवावरून ओढणें**-अतिशय फजीती, अपमान करणें, छी थू करणें. सामाशब्द- **गूघाण**-स्त्री. वाईट परिस्थिति. 'कोल्हापुरांत न भूतो न भविष्यति अशी राज्यव्यवस्थेचे कामीं गूघाण झाली असें इतिहास बोलतो.' -केका आर्या ७. -वि. वाईट; त्याज्य. **गूघाण करणें**-नासणें; विघडणें. **गूमाणूस**-पु. घाणेरडा, अव्यवस्थित माणूस. **गुवांतील कवडी घेणारा**-वि. अतिशय कंजूष. **गुवावरची माशी**-स्त्री. एक प्रकारची माशी.

गूज—न. गुप्त गोष्ट; गुह्य. हित, निज, या शब्दाशीं जोडून उपयोग. गुज पहा. 'बरें पाहतां गूज तेथेंचि राहे।' -राम १५५. **निजगूज**-न. स्वतःचें, आपलें गुह्य. [सं. गुज्]

गूड-ढ—न. गुड पहा. १ कणसासकट बांधलेली पेंढी, जुडी (जोंधळा, बाजरी वगैरेची). 'बाजरीचें -जोंधळ्याचें-गव्हाचें- गूड-ढ.' २ (खा.) गंजी; ढीग; रास; जुडी. ३ (व.) कडब्याची वगैरे उंच व देवळाच्या शिखरासारखी रचलेली गंज. [का. गुड्ड=डोंगर. गुडी=देऊळ]

गूढ—न. १ कूट; कोडें. २ ग्रंथांतील, लेखांतील कठिण स्थळ; मेख. ३ पेंच; पंचायत. ४. गुप्त गोष्ट; गुह्य. 'म्हणौनि आघवींचि गूढें। जें पाळनि अति उघडें।' -ज्ञा १८.१३५२. -वि.

१ गहन; दुर्ज्ञेय; दुर्वोध; अगम्य. (विद्या, शास्त्र). 'तया हा परमार्थ गूढ ।' –ज्ञा ३.१७९. २ खोल; गुप्त; अज्ञात (काम, गोष्ट). [सं.] (वाप्र.) ०वाटणें–दिसणें–पडणें, गूढांत पडणें–विचारांत पडणें, कोडें, पेंच पडणें. सामाशब्द– ०अर्थ–पु. १ पुरलेला ठेवा; सूमिगत द्रव्य. गूढ अर्थसंचयाच्या भ्रमानें कोणी ... ... घरांतील जमीन ठोक ठोकून पहावी ... ...' –नि ७९६. २ गुप्त गोष्ट, हेतु, अभिप्राय. [गूढ+अर्थ] ०चार–पु. गुप्त बातमीदर; हेर; गुप्तपोलीस. गूढज, गूढपुत्र, गूढोत्पन्न–पुं. (कायदा) हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें बारा पुत्रांपैकीं चवथा; बेबाप्या: बापाचा पत्ता नसलेला. ०जत्रु–वि. फोपशा; लठ्ठनिरंजन (ज्याचें गळ्याचें हाड मांसांत गुप्त झालें आहे असा). [सं. जत्रु=गळ्याचें हाड] गूढणें–समाविष्ट होणें; व्यापणें. 'दर्पु कामक्रोधीं गूढला ।' –ज्ञा १६.२९६. ०साक्षी–पु. (कायदा) गुप्त साक्षीदार. ०स्मृति–स्त्री. (वैद्यक) थोडासा स्मृतिभ्रंश; कांहीं वेळानें आठवणें. गूढार्थ–पु. १ समजण्यास कठिण असे ग्रंथ, लेख इ० तील भाग. २–वि. दुर्ज्ञेय; दुर्वोध. [गूढ+अर्थ]

गूत–थ—स्त्री. १ गुंतागुंत; तिढा; गांठ. 'दीर्घकाल ग्रथित (मराठी भाषेची) तिची जी गूत ती हातीं घेऊन तिचे पदर सोडवून कांहीं तरी उकलण्याच्या धोरणांत आणून बसवावी.' –दादोबाकृत मराठी भाषेचें व्याकरण प्रस्तावना. (३ आ.) पृ. २१. २ (कों.) अव्यवस्थितपणें पडलेलें, तुडविलेलें गवत; गुरांनींच खाण्याजोगें झालेलें गवत. ३ भात्याण्याचा पेंढा बांधतांना त्यांतून खालीं पडणारे भात्याणाचे लहान लहान तुकडे. ४ गुंतवळ. [गुंतणें; सं. ग्रथित; प्रा. गुत्थ]

गूथ—स्त्री. (व.) सूज.

गूद—पु. १ कंडू; खाज; आग (क्रि० येणें; सुटणें). २ (ल.) जोर; भर; चढ (रोग, सांथ, पाऊस इ० चा).

गून, घून—वि. (तंजा.) कुबडा; पोंक्या. [का.गूनु=पोंक]

गूम—वि. नष्ट; गहाळ; गुप्त. 'इनामतीच्या सनदा अलाहिदा आपल्यापाशीं आल्या होत्या त्या फित्रतीकरितां गूम जालिया.' –वाडसनदा १४०. –स्त्री. (गो.) गुप्त गोष्ट. [फा. गुम्]

गूय—पु. (खा.) गूळ पहा.

गूल—पु. (गो.) जरीची वीण. [फा. गुल्=फूल]

गूल—पुस्त्री. १ (आगकाडी, मशाल, वात, यांचा) जळालेला भाग. २ आगकाडीचें टोंक; जो भाग जळतो तो. ३ बंदुक इ० चा तोडा पेटविल्यावर शेवटीं जो कळीसारखा आकार होतो तो. ४ विस्तवाची काजळी; किटाळ; फुणगी. ५ खिळ्याचा माथा, डोकें. ६ खिळ्याचें डोकें इ० तापवून दिलेला वाटोळा भाग. –पु. गुलाब. गुल पहा. [फा. गुल्] ०खिळा–पु. मोठ्या दरवाज्यांत ठोकतां येणारा रोंदाचा खिळा. गूलडाग–गुल्लडाग पहा.

गूल—स्त्री. १ दंगल; आरडाओरड; गलगा. 'तीन रोज उपवास लष्करांत गुल एकच जाहाली.' –पेद २०.१७६. २(ल.) बोभाटा; प्रसिद्धि; जाहीरपणा. 'रात्रींच गूल झाली असती तर फार वाईट होतें.' –शाळ २.१२७. [अर. घुला; फा. घुल्घुला] ०गलबा–पु. दंगा; बखेडा. 'खंबायतकर मोगल उगेच सरकारचे महाल खाऊन गूल गलब्याचे वेळेस हे शैत्य होतात.' –ऐटि १.८०.

गूळ—पु. आटवलेला उंसाचा रस; पदार्थाला गोडपणा येण्यासाठीं रस आटवून केलेला घन पदार्थ; साखरेचा कच्चा प्रकार, अवस्था; तांबडी साखर. [सं. गुड; प्रा. गुल; पाली गुळ; कों. गोड; खा. गूय] (वाप्र.) ०करणें–उपहास, निंदा करणें. ०देणें–हातीं देणें–१ लालूच दाखविणें; लांच देणें. २ फसविणें; भुरळ घालणें; झुलविणें; तोंडावर हात फिरविणें. ०पुऱ्या वाटणें–हौस पुरविणें. गुळमटणें–१ (राजा.) अंबा; चिंच इत्यादींनीं गुळमट, गोडसर होणें. २ गुटमळणें; संदिग्ध, अडखळत बोलणें. म्ह० १ गाढवास गुळाची चव काय? २ जो गुळानें मरतो त्याला विष कशाला? सामाशब्द– ०आंबा, गुळंबा–ळांबा, गुळांब–पु. एक पक्वान्न. गुळाच्या पाकांत शिजविलेल्या आंब्याच्या फोडी; गुळाचा मोरंबा. ०कैरी–स्त्री. (व.) गूळ घालून केलेलें विन मोहरीचें आंब्याचें लोणचें. ०खोबरें–न. (गूळ आणि खोबरें यांचा खाऊ). १ (ल.) निवळ फसवणूक; लांच; लालूच. 'गुळखोबरें विलोकुनि भलत्याहि जनासि बालक बळावा ।' –मो उद्योग ७.९. २ पोकळ भाषण, वचन. ०चट–चीट–मट–वि. १ थोडेंसें गोड; गोडसर. 'येक्या सगें तें कडवट । येक्या सगें तें गुळचट ।' –दा ११.७.१६. २ (तंजा.) गोड; मधुर. ०चट, चीट–गूळसाखर वगैरे गोड पदार्थ. गुळण्णा–पु. (गो.) गुळाचा गणपति. [गूळ+अण्णा] गुळत्रय–न. गूळ, राब, काकवी यांचा समुदाय. 'मद पारा गुळत्र ।' –दा १५.४.१५. गूळदगड–धोंडा–पु. १ गुळाच्या ढेपेंत सांपडणारा दगड. 'गुळासारिखा गुळदगड । परी तो कठिण निचाड ।' –दा ८.५.४७. २ (ल.) ढोंगी, कपटी मनुष्य. ०घवा–घाधिवा–घुवा–देवा–घेवा–घावी–पु. केवळ तांबडा नव्हे, केवळ पांढरा नव्हे असा मिश्र रंग; गुळी रंग. –वि. अशा रंगाचा (मोती, इ० पदार्थ). ०घानी–वि. लालसर; गुळघवा रंगाचा (मोती). ०पापडी–स्त्री. १ एक पक्वान्न; गुळांत पाकविलेल्या रव्याच्या वड्या. २ (राजा.) गुळाच्या पाकांत भाजलेली कणीक वगैरे घालून केलेले लाडू. ३ (ल.) एखाद्यानें मागें अपराध करून समक्ष गोड गोड, कपटी भाषण करणें; गुळगुळ थापडी; गुळमट; गुळवणी

०पीठ–न. एकमेकांचा दाट स्नेह; मेतकूट; एकी; सलोखा; एक विचार. ०पोळी–स्त्री. गूळ घालून केलेली पोळी. **गुळमट, गुळवट**–१ गुळचट अर्थ १ पहा. २ (गो.) आंबटसर. ०मारी–स्त्री. दर उसाच्या मळ्यापाठीमागें २२॥ शेर गूळ घ्यावयाचा कर. ०वणी, **गुळेणी, गुळोणी**–न. १ गुळ मिश्रित पाणी. २ (कु. व.) गुळाच्या पाण्याचें कालवण (पोळीशीं खाण्यासाठीं). यांत कधीं थोडें पीठहि घालतात. [गूळ+पाणी] ०वरी, **गुळोरी**–स्त्री. एक खाद्य, पक्वान्न; गुरोळी पहा. 'मांडा साखरपांडा गुळवरी।' –एमा २७.२९०.; –ह१०.३४. **गुळवा-गुळावा-गुळवी-व्या-गुळव्या, गुळरांध्या**–पु. गूळ तयार करणारा. [गुड-वाहक] ०शील–शेल–शेलें–न. (व.) तांबडा भोपळा उकडून त्यांत दूध, गूळ घालून केलेली खीर. **गुळाचा गणपती–गणेश**–पुवि. १ आळशी; मंद; गलेलठ्ठ; अचळोजी. २ होयबा; बुळा; दुर्बळ; शेणाचा पोहो. म्ह० गुळाचा गणपति गुळाचाच नैवेद्य=वस्तुतः एकच असणाऱ्या दोन व्यक्ती; ज्याचें त्यासच देणें. **गुळार, गुळहार**–गुऱ्हाळ पहा. **गुळेरस**–पु. (हेट.) नारळाचें दूध व गूळ घालून केलेलें पिठाचे गोळे यांचें बनविलेलें एक पक्वान्न.

गृध्र—पु. गिधाड; मोठी घार. [सं.] ०व्यूह–पु. गृध्र पक्ष्याच्या आकारासारखी सैन्यरचना. 'गृध्रव्यूह सैन्य रचावें। गृध्रास देखून स्वभावें। गरुड नये त्या स्थळीं।' –जै १२.९३. **भ्रगृावलोनक(करण)**–न. (नृत्य) पाय थोडा गुडघ्यांत वांकवून पाठीमागें पसरणें व दोन्ही हात पुढें पसरणें.

गृह—न. घर; सदन; आलय; आगार; मंदिर; मकान. [सं.] सामासिक शब्द– ०कच्छप–पु. कांसवाच्या पाठीच्या आकाराचा दगडी पाटा, खल. ०कर्म–कृत्य–कार्य–धंदा–न. घरकाम; घरगुती धंदा (विशेषतः बायकांचें–झाडसारवणादि). ०कलह–पु. भाऊबंदकी; घरगुती तंटा; यादवी; अंतःकलह. ०कुक्कुट–मार्जार–श्वान–पुन. घर –कोंबडा–मांजर–कुत्रा; पाळलेला कोंबडा वगैरे; पाळीव जनावर. ०छिद्र–न. १ कुटुंबांतील दोष, व्यंग, उणेपणा; खाजगी वाईट गोष्टी; वर्मेंकर्मे. (क्रि० काढणें; बोलणें). 'श्रीमंतांच्या घरोघर दुराचार व गृहच्छिद्रें किती असतात हें जवळजवळच्या लोकांस तरी पूर्णपणें विदित असतें.' –नि. २ (ल.) घरांतील फूट, भेद, बेबनाव; ज्यामुळें तिऱ्हाइताचा शिरकाव, फायदा होईल अशी घरांतील गुप्त, नाजुक गोष्ट. ०जात–गृहदास अर्थ २ पहा. ०दान–न. घर दान करणें. ०दार–न. घराचा पुढचा दरवाजा, दार. ०दास–पु. १ घरांतील चाकर, गुलाम. २ (हिंदु कायदा) दासीपुत्र. ०दासी–स्त्री. मोलकरीण. ०निमग्न–वि. घरच्या गोष्टींत नेहमीं गुंतलेला; फाजील गृहासक्त; घरबशा. ०पति–पु. यजमान; घरधनी; मालक. ०प्रवेश–पु. १ सुमुहूर्त पाहून, धार्मिक विधि करून नवीन घरांत समारंभानें रहावयास जाणें; घरभरणी; वास्तुशांति. २ विवाहानंतर नूतन वधूचा स्वगृहीं प्रथम प्रवेश; वरात. ०भंग–पु. घर, कुटुंब, पेढी, मंडळी इ० ची फूट, वाताहत, नाश, मोड; घरादाराचा सत्यानाश. ०भूमि–स्त्री. घराची जागा. ०भेद–पु. १ गृहकलह पहा. यादवी. २ गृहच्छिद्रें, घरांतील बिंग कळण्यासाठीं घरांत भांडण लावणें. ३ घरफोडी; दरवडा. ०भेदी–वि. १ घरांत, कुटुंबांत भांडणें लावणारा, उत्पन्न करणारा; घरभेद्या. २ घरांतील बिंग माहीत असणारा. ३ चोर; दरोडेखोर. ०मंडन–न. घराची मांडामांड करणें; घर सुव्यवस्थित राखणें, सुशोभित, अलंकृत, सज्ज.–वि. घरांतील कर्ता पुरुष. घराला भूषणभूत असा माणूस; घराचा अलंकार. ०मंडप–पु. घरांतला, घरालगत घातलेला (रस्त्यावरील–सार्वजनिक नव्हे) मांडव. ०मंत्री–पु. दिवाण–मंत्र्यांपैकीं एक; देशांत शांतता आणि सुव्यवस्था राखणारा मंत्री; (इं.) होममेंबर. ०रत्न–न. (ल.) मुलेंबाळें. 'गृहरत्नानि बालकाः।' ०लंपट–लोलुप–गृहनिमग्न पहा. ०वास–पु. घरांत राहणें; गृहस्थाश्रमी असणें. याच्या उलट अरण्यवास. ०विच्छेद–पु. कुटुंब निर्वंश होणें-करणें; वंशक्षय; कुलक्षय. ०शांति–संमार्जन–शुद्धि–स्त्री. १ घराच्या शुद्धीकरणाचा धार्मिक विधि; वास्तुशांति; सुतेंखेतें, विटाळ, रोग इ० च्या नाशासाठीं केलेला धार्मिक विधि. २ घराची स्वच्छता; सारवण, झाडलोट वगैरे करणें. ०संपत्ति–स्त्री. १ गृहसौख्य; घर चांगलें असण्याचें सौख्य. २ मोठा घरखटला; मोठें कुटुंब; मोठा परिवार. **गृहस्त–स्थ**–पु. १ घरबारी; गृहस्थाश्रमी; चार आश्रमांपैकीं दुसऱ्या आश्रमांतील व्यक्ति (संन्यासी, अरण्यवासी नव्हे). २ सपत्नीक; सहकुटुंब; कुटुंबवत्सल; प्रापंचिक; याच्या उलट फटिंग. ३ कोणी माणूस, इसम, व्यक्ति. ४ भिक्षुक नव्हे तो. ५ कुलीन; सभ्य; भला. **गृहस्थगिरी–पणा, गृहस्थाई–गृहस्थी**–स्त्रीपुस्त्री. १ माणुसकी; सभ्यता; भलेपणा. २ गृहस्थवृत्ति; गृहस्थाचें कर्तव्यकर्म, आचरण. ०स्थधर्म–पु. गृहस्थाश्रम; गृहस्थाचीं कर्तव्यकर्मे, वर्तन, वागणूक. 'श्रीकृष्ण म्हणे सुता सर्वांत गृहस्थधर्म सन्मत रे।' –मोउद्योग ३.५२. ०स्थभाई–पु. सामान्य नोकरपेशाचा; भिक्षुकीखेरीज धंद्याचा, भिक्षुक नव्हे असा मनुष्य. ०स्थाश्रम–पु. चार आश्रमांपैकीं दुसरा आश्रम. गृहस्थधर्म पहा. 'आतां स्त्रीकरून यथार्थ। गृहस्थाश्रम संपादी।' ०स्थिति–स्त्री. घरची स्थिति; घरप्रपंचाची व्यवस्था. ०स्थी–वि. गृहस्थाविषयींची (रीत–भात, वेष, भाषण, डौल, बाणा इत्यादि). ०स्थी अक्षर–न. सुबोध, ठसठशीत, ऐटबाज अक्षर; व्यवहाराला योग्य असें लेखन. ०स्थी कावा–पु. १ घरगुती खर्चाचा बेतबात; टापटीप. २ घराची आर्थिक, पैशासंबंधीं नीट व्यवस्था; मितव्यय. ०स्थी

खर्चें-पु. मितव्यय; बेताबात; गृहस्थी कावा. ०स्थी बाणा-पु. १ गृहस्थाची वृत्ति; गृहस्थ धर्म. २ टापटिपीची, व्यवस्थितपणाची वागणूक. ०स्थी बेत-गृहस्थीबाणा अर्थ २ पहा. गृहांगन-ण-न घराचें अंगण. गृहांगना-स्त्री. घरधनीण; मालकीण. गृहांतर-न. दुसरें घर. गृहांतर, गृहाभ्यंतर-न. घराच्या आंतील, खोलींतील भाग. गृहासक्त-वि. गृहनिमग्न पहा. गृहिणी-स्त्री. गृहांगना; घरधनीण; पत्नी; बायको; विवाहित स्त्री. गृह्य-वि. १ घरासंबंधीं; घरगुती. २ पाळीव; माणसाळलेले. गृह्याग्नि-पु. प्रत्येक त्रैवर्णिकानें लग्नानंतर किंवा वेगळें विऱ्हाड केल्यानंतर निरंतर पाळावयाचा अग्नि. विवाहानंतर वधूसह गृहप्रवेश करतेवेळीं ज्या अग्नीवर होम करावयाचा तोच अग्नि पुढें निरंतर जतन करून ठेवावयाचा असतो व यावर नित्य सकाळ-संध्याकाळ होम घावयाचा असतो.

गृहीत—वि. १ धरलेलें; पकडलेलें; घेतलेलें. २ मनांत धरलेलें; समजलेलें. -तागमा-स्त्री. बी. ए. च्या तोडीची महिला-विश्वविद्यालयीन पदवी; स्त्री पदवीधर. -विचावि १४२.

गे—उद्गा. १ अगे! चें संक्षिप्त रूप. 'तो गे! तोचि राम सर्वत्र पाहें।'-राम २००. २ (व.) म्हशीला बोलावण्याचा शब्द; हाँय.

गेंगडी—स्त्री. (व.) वेंगडी; हातपाय लटपटणें; भयग्रस्त स्थिति; घाबरगुंडी. 'समोर या राक्षसाला पाहतांच त्याची गेंगडी वळली.'

गेंग(गा)णें—अक्रि. नाकांतून बोलणें. गेंगाणा-ण्या, गेंगणा-वि. १ नाकांत बोलणारा (माणूस). २ सानुनासिक, नाकांतील (उच्चार). गेंगा(ग)रणें-अक्रि. १ पडशामुळें, थंडीमुळें नाकांतून बोलणें. २ भेदरणें, तिरपीट उडणें; गांगरणें; अतिशय घाबरणें. [ध्व.]

गेचक, गेचकळ—न. १ झाड, खुंट यांचें बेचक, बेळकें. २ हात, पाय यांच्या दोन बोटांमधील जागा; बेचकी. [का. गेज्जे=अडसंधी?]

गेचु(चो)डी—स्त्री. (व.) गोचीड पहा.

गेज—पु. माप; मापण्याचें साधन. (आगगाडीसंबंधीं) आगगाडीच्या दोन रुळांमधील कमीजास्त अंतर; (इं.) ब्रॉडमिटरगेज. गेजग्लास-पु. (यांत्रिक) बॉयलरांतील पाणी व वाफ बरोबर दाखविणारी नळी; गेजचेंबर. [इं.]

गेज, गेजमाळ—स्त्री. (क.माण.) वौरीला बहावयाची कापसाची सांखळीसारखी माळ; वस्त्र; कापसाळें; सुतपुतळी. यांत मध्यें थोडासा कापसाचा पुंजका, नंतर वातीप्रमाणें बारीक, नंतर पुन्हां पुंजका अशा प्रकारें पेळू वेढून वळतात.

गेंझट, गेंझा, गेझट, गेझा—वि. (कों.) अतिशय लोचट; हट्टी; दुराग्रही; चेंगट (माणूस).

गेट—न. १ दार; फाटक (बंगल्याच्या आवाराचें, बाहेरचें). २ चौकी; देवडी. ३ पोलीसचौकी. [इं.]

गेट(ठ)ण—न. बैलाच्या गळ्यांतील वळलेला दोर, पट्टा; याला ठोकडा किंवा घांट बांधतात; घांटपट्टा. [घांटवण?]

गेटम—पुन. १ जाडेभरडें लोकरीचें आजम; कापड, गालिचा; रग; ब्लँकेट. 'मांजिष्ठ भोजिष्ट घारिवट। गेटम जातीचे पठ निघोट।'-मुसभा १५.२२०. २ (खा. व.) सुताचा झोंपाळा; दोऱ्या; तडव; सुतळा. [हिं. गीटम]

गेटम्—वि. (व.) व्यवस्थित; ठाकठीक. 'ही इमारत फार गेटम् आहे.'

गेठा—पु. कमर आणि पाय यांना (गुडघ्याखालीं) उपरणें गुंडाळून बसण्याची पद्धत; जेठा पहा. (क्रि० मारून बसणें).

गें(गें)ठा—पु. १ (खा. व.) बैलाच्या गळ्यांतील रंगीबेरंगी मण्यांची अगर कवड्यांची माळ. २ कानांतील एक दागिना (हा मराठ्यांच्या बायका घालतात); गांठ्या पहा. 'कानीं घालुनी गेंठे हो।'-मध्व ३९. ३ खंडोबाच्या गळ्यांतील एक चांदीचा अलंकार, हा जेवतांना कानावर ठेवावा लागतो. गाठा-ठ्या पहा. (सामा.) एक चांदीचा दागिना. 'महार पोरयाचे गळ्यांत गेठे।' -भफला ६६. म्ह० गेठे गेले मोंके राहिलीं. [सं. ग्रंथि?]

गेठू—पु. (व.) लग्न इ० वेळीं मांडवाच्या मुहूर्तमेढीला (त्यांत सुपारी, हळकुंडें घालून) बांधावयाचें फडकें. 'गेठू बांधला.' [गांठ]

गेडकणें—अक्रि गदगणें; पाडाला येणें-लागणें (आंबा, फळ).

गेडमिळें-मेळी—स्त्री. (विणकाम) मागावरील ताणाच्या खालीं (वहीच्यापुढें) असणाऱ्या अडसराचीं दोन टोकें ज्यांत बसवितात ते दोन उभे खुंट.

गेड(डु)र—पु. (कों.) एक मासा.

गेंडा—पु नाकावर शिंग असणारा एक वन्य क्रूर पशु. [सं. गंड]

गेंडा—पु. (व.) जनावराच्या गळ्यांतील गोंडदार दोर; गेठण व गेंठा २ अर्थ १ पहा.

गेंडुर—न. (व.) गाद्धूळ. [सं. गंडोल; प्रा. गंडुल; तुल० प्रा. व. गेडु=माती]

गेडें—वि. (कु.) विषम संख्या. उ० १, ३. ५, ७ इ०; सम संख्येला फाडें म्हणतात. ०फडें-न. (कु) १ लहान मुलांचा एक (एकीबेकीचा) खेळ; २ पहिल्यानें मुलगा व मग मुलगी असा जन्मानुक्रम.

गेणां—पु. (गो.) पायाच्या बोटांतील एक चांदीचा अलंकार. [का. गणिके=बोटाचें पेर]

गेणी—स्त्री. (को.) एक मासा. याची लांबी १५ ते २० फूट असून याच्यापासून ५ ते १० मण तेल निघतें; तें गलबताच्या अवजारांना टिकाऊपणा येण्यासाठीं लावतात.

गेणी—स्त्री. कर; शेतसारा; भाडें. 'सोडवीन भकसोनी अपराधू। माझी गेणी देती तरी।' –शिपु २.४२.७७. [का.]

गेत—न. (गो.) गेळ.

गेताडपट्टी—स्त्री. (ना.) जोराची चपराक.

गेंद—पु. १ तुरा; झुबका; गोंडा (फुलांचा). २ पुष्कळशा पाकळ्यांचें फूल (झेंडू, बटमोगरा, इ०चें). मात्र अशा फुलाचें नांव गेंदाच्या पुढें जोडतात. जसें– गेंदमोगरा, गेंदशेवंती इ०. ३ झेंडूचें फूल. ४ घोड्याच्या लेंडीवरील रेशमाचीं किंवा चांदीचीं फुलें किंवा मुदा. ५ बायकांच्या पायांतील चौथ्या बोटांतील चांदीचा, मोगऱ्याच्या फुलाच्या आकाराचा दागिना यांत वाळूचे बारीक खडे असल्यानें चालतांना त्यांचा आवाज होतो. ६ (ल.) गेंदेदार वस्तू. उदा० स्त्रियांचे स्तन. 'रुंद छातिवर वुंद गेंद जणुं गुलाब बहारामधीं फुलती।' –प्रला ११३. ७ (सामा.) गुच्छ; झुबका; तुरा. ८ गोळा; गोलदार पदार्थ. [सं. गेंदुक=कंदुक; प्रा. गेंदुअ] ०जोडी–स्त्री. घोड्याच्या शेंपटीवरील गेंद भूषणांचा समूह. गेंद अर्थ ४ पहा. 'जीन भिडविला घोड्याला गेंदजोड त्याला' –ऐपो ४३१. गेंदीतगर–स्त्री. तगरी (फुलझाड) मधील अनेक पाकळ्यांचें फूल असणारा एक प्रकार. गेंदेवाज–वि. गेंद असलेला; गोंडेदार; झुबकेदार.

गेना—पु. (व.) तांदुळांत न कुटतां राहिलेला भातकण. 'गेने धान आहेत.'

गेम—स्त्री. १ खेळ; डाव. २ खेळ पुरा होण्याची मर्यादा. [इं.] ०लागणें—हरणें; डाव अंगावर येणें.

गेय—वि. गाण्यास, प्रशंसा करण्यास योग्य. [सं.]

गेर—स्त्रीपु. (कों.) लोकक्षोभ; बंडाळी; दंगा. 'होळकराचे गेरींत त्यांचें सर्वस्व लुटलें गेलें.'

गेर—पु. (व.) तुकडा; पेरें. 'या लांकडाचे तीन गेर करा.'

गेर—अ. (गो.कु.) घरीं, कडे, इकडे या अर्थाचा प्रत्यय. 'अमगेर.' =आमच्याकडे [गृह?]

गेर—न. (कु.) अति कोंवळी सुपारी. [गर?]

गेरवा—पु. थंडी इ० नें धान्यावर पडणारा तांबेरा–रोग; गव्हाचा एक रोग. यानें गहूं बारीक होतो. 'यंदा गव्हावरून गेरवा गेला.' [गेरू]

गेरू—पु. १ काव; तांबडी माती. २ विटकरीची भुकटी; पाटीवर घालण्याची तांबडी धूळ. ३ (सुतारी) लांकडावर खुणा करण्यासाठीं तयार केलेलें (कसलेंहि) तांबडें पाणी. [सं. गैरिक; प्रा. गेरुअ; हिं. गेरू] गेरुंडी–स्त्री. (सुतार) खुणा करण्याचें, पाणी ठेवण्याचें पात्र, खाचेचा ठोकळा; गेरूचें भांडें.

गेल—धावि. गत; मृत; गेला पहा. 'गेल घेउनी जावें नंदेवर।' –उषा १४१८.

गेल—स्त्री. चेष्टा; आगळीक? 'गेल घेतली थोर मर्कटें। लंका दग्ध केली कपटें।' –कमुरा ३.३.८९. [सं. केलि=क्रीडा; का. गेली=चेष्टा?]

गेला—धावि. (जाणें याचा भूतकाल) १ गेलेला; संपलेला; गत झालेला (काळ, दिवस इ०). २ (ल.) मेलेला; मृत. ०मेला–वि. १ मेलागेला; नष्ट. २ कांहीं झालें तरी; केव्हांहि, निदान. 'गेला मेला पाउस पडेलच कोंकणांत.' ०बाजार–क्रिवि. (बाजाराची वेळ सरल्यावर देखील) किमानपक्षीं; निदान; कमींतकमी.

गेस्ट—पु. अतिथि; पाहुणा; अभ्यागत; आला गेला. [इं.]

गेह—न. घर; गृह; वस्ती; राहाण्याचें ठिकाण. 'प्रभो तुज जसें तसें मतिस गेह भासे वन।' –केका १०५. [सं.] गेहात्यय–पु. घरदार, आप्तसंबंधी यांचा त्याग. गेहात्यय आणि देहात्यय–पु. संन्याशानें केलेला घरादाराचा व शरीराचा त्याग. गेहेपटु–वि. घरचा हुषार; घरांत फक्त वाक्‌चतुर पण बाहेर कुचकामाचा; घरचा देशपांड्या (बाहेर भित्रा). गेहेपंडित–वि. गांवठ्यांत पंडित, अरेराव; घरचा काळ; घरपंडित. [सं.] गेहेप्रगल्भ–वि. जेथें विशेष गरजच नाहीं तेथें धाडस, चपळाई इ० दाखविणारा; घरधूर. [सं.] गेहेमेही–वि. (घरांत मुतणारा) घरबस्या; घरकोंबडा [सं.] गेहेशूर-नर्दी–पु. घरांत शूर; बायकांत शौर्याच्या गप्पा मारणारा पण बाहेर भित्रट, शेंदाडशिपाई. [सं.]

गेळ—न. १ बेचकें; दोन बोटांतील भाग; गेचक अर्थ १ पहा. २ दुभागलेल्या खुराचा एक भाग; दोन भागांतील अंतर. म्ह० गाईचे गेळीं, म्हशीचे वेळीं (दूध काढावें) =गाय कुरणांतून आल्यावर व म्हशीचें नियमित वेळीं दूध काढावें.

गेळ–ळी, गेळा, गेळफळ—स्त्रीपुन. एक झाड व त्याचें फळ. या झाडास दोन अंगुळें लांबीचे कांटे असतात, फळ सुपारीएवढें असून पिकल्यावर पिवळें होतें; याचा गळवावर लेप केल्यास तें पिकतें; याला (कु.) गेळी–गेळो किंवा गेळफळ असेंहि म्हणतात. [सं. गालव]

गेळंद्री—स्त्री. (जुन्नर) तांबड्या रंगाची खेंकडी.

गेळा—पु. लहान तोंडाचें वाटोळें भांडें; तेल इ० ठेवण्याची किंवा पाणी पिण्याची झारी, खुजा; सुरई.

गेळी—स्त्री. लहान गेळा.

गेळी—स्त्री. खुराचा भाग. गेळ अर्थ २ पहा. (अव. गेळ्या)

गै, गैगोळा इ०—गई, गईगोळा पहा. 'ते देववेल मज काय? करीन गै मी।' –र ३६.

गैवी, गैवती–त्या, गैवी–गैवान्या— वि. १ ढिला; नेभळा; गबाळ्या; अजागळ; बावळा; अव्यवस्थित. २ आळशी आणि टोणपा. गावदी पहा. [फा. घइबु; हिं–गैवी]

गैब–प, गैबत–ती—क्रिवि. (प्र. गईब, गईप) १ गुप्त; न दिसणारा; अदृश्य. 'गैबचि होऊनि जाती' –दावि २९५. 'त्यांतच गैबत जाले. त्यांचा मुर्दा देखिल दृष्टीनें कोणी देखिला नाही' –भाव ६३. २ नष्ट; गहाळ. [अर. घइब्; घइबत]

गैब—पु. (गो.) गुरांनीं केलेल्या नासाडीची नुकसानभरपाई करून देणारें खातें. [पोतुं.]

गैबती—न. (राजा.) धुपार्तीचा बुदलीवजा दिवा, यांत तेलाचें भांडेंहि असतें.

गैवती—वि. (गो.) अलाहिदा. फालतू; कोणीतरी; माहीत नसलेला; भलताच.

गैवी—वि. १ गुप्त; गूढ. २ निनांवी. [अर. घइबी] ०अर्जी–स्त्री. गुप्त, निनांवी अर्ज (वऱ्हाड खानदेशांत रूढ). ०आवाज–पु. आकाशवाणी; दैवी, गुप्त संदेश. 'गैवी आवाज वाजवी घंटा जलमय ब्रह्महृदय नीलकंठा।' ०खबर–वर्तमान–वार्ता–बातमी–स्त्रीनस्त्री. गुप्त, गुपित बातमी; चोरबातमी. ०फकीर–पु. गुप्त सामर्थ्यामुळें चमत्कार करणारा फकीर, गोसावी. ०बार–पु. कोठून आला हें न कळणारा बंदुकीचा बार. ०माणूस–पु. तोतया. ०मार–पु. आडून केलेला, न दिसणारा मारा. 'गैवीचा मारा जाहला.' –भाव ३४. ०वाद्य–न. आकाशवाद्य. 'विचित्र गैवीवाद्यें वाजोनलीं।' –सप्र २०.६८.

गैर—अ. निराळेपणा, भिन्नपणा दाखविणारा परंतु सामान्यतः अभाव किंवा अन्यथाभावदर्शक अरबी अव्ययशब्द किंवा प्रत्यय. याचा मनसोक्त (विशेषतः हिंदुस्थानी शब्दांदरोबर) उपयोग करितात. या शब्दाचे पुढील कांहीं अर्थ होतात—१ इतर; अन्य. 'गैर पथकें येऊन मोर्चेबंदी केली आहे.' –रा १२.१२५. २ अयोग्य; अन्यायाचा. 'हें तुम्हीं गैर केलें.' –मदरु १.१०६. ३ (नामाच्या किंवा विशेषणाच्या प्रारंभीं जोडल्यास) अवास्तविक, उलट; विपरीत. ४ विना; वांचून. 'गैर अन्याय मला गांजतो.' 'गैर अपराध दंड घेऊं नये.' [अर. घैर=निराळा, व्यतिरिक्त] (वाप्र.) ०अदबी–स्त्री. असभ्यता; अपमान; अनादर. 'गैर अदबी बोलला सबब पातशाहा यास राग येऊन डोळे काढिले.' –मदरु २.७०. ०अदा–वि. रद्द; न पटलेलें. 'शिंदे कबील वरात आली तर मग गैरअदाही व्हावयाची नाहीं.' –ख१०.५१२.७९. ०अब्रू–स्त्री. अप्रतिष्ठा. 'गैर–अब्रू फारशी न करणें.' –वाबबावा २.७५. ०अमली–वि. परस्वाधीन; दुसऱ्याचें. 'चार लक्षांचे भरतीस अमली महालांपैकीं बेरीज कमी आल्यास गैर–अमली महाल आहेत त्यांपैकीं भरतीस कमाल आकाराचे बेरजेचा महाल लावून देणें.' –रा १०.३२१. ०आबादी–वि. ओसाड; उजाड; बेचिराख. ०आरामी–स्त्री. अस्वस्थता. 'हजरतांचे शरीरास दोन दिवस गैरआरामी आहे.' –दिमरा २.३२. ०इतबार–पु. अविश्वास. 'तमाम फौजेस गैरइतबार जाहला.' –भाव ८०. ०इमान–न. इमान नसणें; द्रोह; अनिष्ठा. 'आमचें गैरइमान असतें तरी आम्हीं आजपर्यंत येथें तुम्हापाशीं न ठरतों.' –भाव १११. ०कबजी–वि. परस्वाधीन; गैरअमली पहा. 'सरंजाम गैरकबजी, कांहीं सुटला त्यांत वस्ती नाहीं.' –ख २.९४२. ०कायदा–वि. बेकायदेशीर; असनदशीर. (इं.) इल्लीगल. ०कायदा मंडळी–स्त्री. (कायदा) गुन्ह्याचें कृत्य करण्याच्या इराद्यानें पांच किंवा पांचाहून अधिक एकत्र जमलेले इसम. (इं.) अनलॉफुल असेंब्ली. ०किफायत–स्त्री. तोटा; नुकसान. 'किफायत, गैरकिफायत समयासमयास चित्तांत आणून किफायतीचीं कामें करीत आलां, पुढें त्याचप्रमाणें करावीं' –रा १.३४६. ०कौली–वि. परवाना किंवा अभयपत्र न दिलेलें; बिगर परवाना. –मराभा. ०खर्च–पु. १ जादा, किरकोळ खर्च. २ गैरवाजवी, अयोग्य खर्च. ०खुशी–षी–वि. नाकबूल; नाखुष; रुष्ट. 'खुषी किंवा गैरखुषी असा हा कौल बायकांशीं।' –पला १०४. ०चलन–नी–वि. १ चालू नसलेलें (नाणें). २ (ल.) अव्यवस्थित; बेशिस्त; अशिष्ट (वर्तन). ०चलन–स्त्री. १ चलनाचा अभाव; चलन नसणें. २ (क.) गैर वर्तन; बदचाल. ०चाकर–वि. बडतर्फ; माजूल. 'जखमी जहाले त्यांस गैरचाकर करून जागिरा तगीर करविल्या.' –जोरा ७५. ०जप्त–वि. गैरअमल; गैरकबजी; परस्वाधीन. 'गैरजप्त देश साधावे.' –चित्रगुप्त ११०. ०जबाब–पु. उद्धटपणाचें, अनादराचें उत्तर. ०दस्त–स्ती–वि. सरकारसाऱ्याची सूट असलेली (जमीन). ०नफा–फायदा–पु. तोटा; नुकसान. 'येणेंकडून तुमचा गैरनफा जाहला.' –जोरा १४. 'अत्यंत चोळ केल्यास पाटीलबावांचा गैर फायदा आहे.' –जोरा ४७. ०प्रकारचा–वि. १ इतर; भिन्न; दुसरा. २ चमत्कारिक; हास्यास्पद; तऱ्हेवाईक; विलक्षण. ०बर्दार–वि. बहार नसलेला; फळहीन. 'पोफळी गैर–बर्दार, शेंडे वाळलेल्या आहेत.' –रा ११.७९. ०मजुरा–क्रिवि. (हिशेब) मजुरा(वजा) टाकल्याशिवाय; वजावाट न करितां. [गैर+मजुरा–मुजरा] ०मंजूर–वि. नामंजूर; रद्द. 'अप्पाणांनीं आपले जागा वाजवी असतां गैरमंजूर करून एकपक्षी तह केला.' –रा १२.१२२. ०मर्जी–स्त्री. अवकृपा; रुष्टता; इतराजी; नाराजी. ०मसलत–मतसुबा–स्त्रीपु. मूर्खपणाचा, वेडगळपणाचा बेत, कट, योजना. ०महसर्दार–वि. अप्रतिष्ठित. –रा ८.४३. [अर. मआसिर=थोरवी] ०महसूल–पु. जुलमी करांपासून किंवा अन्याय्य मार्गानें

काढलेला वसूल; योग्य सरकारसाऱ्याविरहित वसूल. 'विजापुराहून एक हवालदार गैरमहसुल पैदागिरी कबूल करून आला.' –इऐ ५.१००. ०माकूल–मूर्ख; अडाणी; गैर; वाईट. 'कार्नरीस खलेल करणें हें गैरमाकूल गोष्टी आहे.' –रा १८.३३. –क्रिवि. मूर्खपणें. 'लोक गैरमाकूल आम्हांस न कळत वर्तले तरी त्याची बदलामी आपणावरी न ठेवावी.' –रा ८.१०. ०मान्य–वि. अमान्य; असंमत. ०मार्ग–पु. गैरशिस्त आचार, रीत; दुराचरण. ०माहीत–वि. १ अपरिचित; अनोळखी. २ अजाण; नेणता. 'साठे आहेत ते गैरमाहीत.' –ख ७.३५५१. ०माहीतगार–वि. अज्ञानी; अडाणी. ०मिराशी–वि. वंशपरंपरा मालकी नसलेला. 'मातकदीम मिरासी खरी जाहली. कानव मजकूर गैरमिरासी मुतालीक ऐसे जाहले.' –इऐ ५.१०२. ०मेहनत–स्त्री. निरुद्योग. 'परंतु मेहनत, गैर–मेहनत सर्व एक ईश्वरी क्षोभानें वायां गेल्या.' –ऐ ५. ०मेहेरबानी–स्त्री. अवकृपा; इतराजी. 'सांगितल्यावरून मनांत गैर मेहेरबानी न धरावी.' –रा ८. १०. ०मोसम–हंगाम–पु. अवेळ. 'गैर मोसमांत (पौष वद्य १२ स) आंबे आले यावरून कौतुक वाटलें.' –रा २२.५. ०रजावंद–वि. नाराज; नाकबूल. 'तो क्रिचेस गैररजावंद जाहला.' –बाबशाछ १३२. [फा.] ०रहा–रीत–स्त्री. बदचाल; अयोग्य रीत; वाईट आचरण. –वि. बदचालीचा–सलुकाचा. 'मुजंगराव याची वर्तणूक गैररहा दिसते.' –ख ११. ५७७६. ०राजी–वि. असंतुष्ट; नाराज. 'पाटसकर गैर–राजी जाले.' –रा ६.२६. ०राबता–वि. १ बंदी; मनाई; खंड (मार्ग, मिळणें, येणें–जाणें, वहिवाट, चाल यांमध्यें). 'नाना फडणीस लष्करांतून आल्यापासून गैरराबता बहुत करूं लागले, कोणाचीच गांठ पडत नाहीं.' –ख ८.४१५१. २ वहिवाट, चाल यामध्यें अनभ्यास; अपरिचय; अवापर; वळण नसणें. ०रास्त–वि. गैरवाजवी; असत्य; खोटा. ०रुजू–वि. १ गैरहजर. २ मंजूर किंवा दाखल किंवा मान्य न केलेले (हिशेब). ०लायक–वि. अयोग्य; नालायक; अनुचित. ०वळण–न. १ गैरराबता. 'त्या मार्गास सध्यां गैरवळण आहे.' २ एकीकडे असणें; आडवळण; दळणवळण नसणें. 'हा गांव गैरवळणांत पडला.' ३ गबाळ, वाईट लिखाण. ४ सरावांत नसणें; संवय नसणें; निरुपयोग. ०वाका–पु. खोटी किंवा बनावट गोष्ट; गैरसमजूत; लबाडी. 'ऐसा गैरवाका सांगितला.' –रा ८ ५२. –वि. वेडावांकडा –शर [फा. गैर–वाक्अि] ०वाजवी–वाजिवी–वि अयोग्य; अनुचित; फाजील; अन्याय्य. 'त्यांचा अभिमान गैर–वाजवी आम्ही नच धरावा.' –रा १२.७९. [फा गैर्+वाजिबी] ०वाजवी दाव–पु. (कायदा) अयोग्य वजन. (इं.) अनड्यू इन्फ्लुअन्स. ०वास्तविक–वि. खोटा; असत्य; वस्तुस्थितीस सोडून.

०विलग–क्रिवि. आडवाजूस; आडवळणी. –वि. (विलगसाठीं चुकीनें योजलेला) न मिळणारा; न जुळणारा. ०विल्हेस–विल्हेस–विल्हे–क्रिवि. आपल्या (योग्य) ठिकाणाच्या विरुद्ध जागीं; भलतीकडे. ०विल्हेस लागणें–पडणें–१ दुसरीकडे किंवा चुकीच्या ठिकाणीं लागण; क्रमवार नमणें. २ योग्य ठिकाणाहून गहाळणें; गमावणें. ३ गोंधळ होणें, अव्यवस्थित असणें. ०शर्ती–स्त्री माफीजमीन म्हणून ठरविल्यानंतर जिला इतर दुसऱ्या कोणत्याहि अट पाळावयाच्या नसतात अशी जमीन. ०शिस्त–वि. बेशिस्त; अव्यवस्थित; विना रीतभात; नियमबाह्य; असभ्य; फाजील (माणूस, वर्तन, भाषण). –स्त्री. बेशिस्तपणा; अव्यवस्थितपणा; अयोग्यपणा; अनियमितपणा. ०शेरा–शरा–वि. धर्मशास्त्रविरहित. 'काजीपासून गैरशेरा अमल होऊन आला.' –वाडसनदा १५. [अर. घैर्+शरअ=धर्मशास्त्र] ०संधी–स्त्री. अवेळ; गैरमोसम; अवकाळ. ०सनदी–वि. १ बेसनदशीर; बेकायदेशीर; सनदेनें अधिकृत नसलेलें. २ जादा मंजुरीशिवाय. 'गैर–सनदी खर्च करावयाची सरकारची आज्ञा नाहीं.' –ख ५. २३९३. ०समजाविशी–स्त्री (कायदा) गैरसमजूत; (इं.) मिसरिप्रेझेंटेशन ०समजूत–स्त्री. उलट, चुकीची समजूत; चूक. ०सल्ला–सलाह–गैरमसलत पहा. 'हे कंपनी इंग्रजबहादूर यांचे सलाहानें अगर गैर सलाहानें ...' –रा २२.१२५. ०साल–वि. अनिश्चित वेळेचा; वर्ष नमूद नसलेला. 'गुणनवरे यांनी कागद एक काढिला, तो बहुतां दिवसांचा, गैर–साल।' –रा ६.८९. ०सावध–वि. १ बेसावध; गाफील. २ बेशुद्ध; मूर्छित. ०साळ–वि. १ खोटसाळ; सरकारी टांकसाळींतून न पाडलेलें, इतर ठिकाणचें म्हणजे हिणकस, कमी किंमतीचें (नाणें). 'गैरसाळ तामगिरी। कोणी नवी मुद्रा करी।' –दा १०.८.१४. (त्यावरून) खोटा; बनावट; लबाडीचा. २ (ल.) बेशिस्त; अनभ्यासी; गांवढळ; अडाणी (माणूस); अयोग्य; अनुचित (वर्तन). ३ अशिष्ट; अडाणी; हलका; राकट; वेडौल; गावठी इ० ०सोई–य–स्त्री. अडचण; त्रास; हाल; अप्रशस्तता. ०सोईचा–वि. अडचणीचा; सोईचा, सुखकर नसलेला. ०हंगाम–पु. गैरमोसम पहा. 'त्यास गैरहंगाम, हल्ली खरबुजीं तयार मिळालीं तें आठ सेवकी पाठविलीं असेत.' –रा ३.३१२. ०हजर(हा)जिर–वि. मोजदादीच्या वेळीं समक्ष नसलेला; अविद्यमान; अनुपस्थित. [फा.] ०हिसा (शे)बी–स्त्री. अन्याय; अव्यवस्थपणा. –क्रिवि. अन्यायानें. 'आपले जागिरींत नाहक गैरहिसाबी पादशाह खलल करवितात।' –इमं ६७. ०हुकुमी–वि. अनधिकृत; संमति, आज्ञा नसलेलें; नामंजूर. ०हुर्मत–स्त्री. अप्रतिष्ठा; बेअब्रू.

गैरत—स्त्री. लज्जा; भीड. 'हजीच त्याजकडची गैरत आणि शरमंदगी नबाबास फार जाली आहे.' –रा.५.१९. [अर. घरत]

गैरा-री—वि. १ अशक्त; मंद; मूर्ख; गयाळ; खुळा(माणस). २ कुचकामाचें; कवडीमोल; क्षुद्र (वस्तु). ३ मलता; अपेक्षेविरहित (पदार्थ). [गैर]

गैरात—वि. १ गैदी; अव्यवस्थित; वेपर्वा. २ मंद; मूर्ख. गैरा-री पहा.

गैराद—पु. वरकड इतर लोक. -सभासद १४. [अर घैरात. घैर् (अव.)]

गैरांव—पु. (गो.) कोळ्याचें जाळें; जळमट; घेरू; घेरोसा.

गैरी—स्त्री. गुन्हा; तफावत; अन्याय. 'ज्याकडेस गैरी लागेल त्यापैकीं मसाला होनु एक देणें.' —सासंइ ८८. [गैर] **गैरी करणें**—वाईट वर्तणूक, दुर्वर्तन करणें.

गैहरा—वि. गडद; दाट; गहिरा पहा.

गो॥—(संक्षेप.) गोसावी.

गो—उद्गा. (कों. काशी) अगो! अगे! (बंगालींतही हें संबोधन आहे.) 'असं कायगो करतेस?' —कफा १.

गो—स्त्री. १ गाय. २ बैल (पशु). समासांत- गाईपासुन झालेलें; गाईसंबंधीं (दूध. चामडें, मांस इ०). 'अगा गोक्षीर जरी जाहलें। तरी पथ्यासि नाहीं म्हणतलें।' —ज्ञा २.१८४. [सं.] सामाशब्द- **०कर्ण- ०कण**-न. १ मुलाला दूध पाजावयाचें (गाईच्या कानाच्या आकाराचें) बोंडलें. २ एक वेल व तिचें फूल ३ बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं एक. हें कुमठें (कानडा जिल्हा) तालुक्यांत आहे. ४ (तजा.) दांडयाचें सारपात्र; कावळा. याचा आकार गोकर्णासारखा असतो. —पु. गाईचा कान. **गोकर्णांत येणें**—संपुष्टांत, गोकुळांत येणें; संपणें; दरिद्री होणें. **गोकर्णिका-कर्णी**-स्त्री. एक प्रकारचा लगाम. **गोकर्णी**-स्त्री. एक वेल, हिचीं फुलें (पांढरीं; निळीं) गाईच्या कानासारखीं असतात. [सं.] **गोकु(कू)ल ळ**-न. १ श्रीकृष्णाच्या लहानपणच्या वसतीचें गांव. २ गोकुळाष्टमीस नंद, यशोदा, गोप-गोपी, गाईवासरें इ० ची पूजा करण्यासाठीं केलेलीं मातीचीं चित्रें. ३ (ल.) स्वैरसंभोग; व्यभिचार. (क्रि० माजविणें). [सं. गो+कुल] **गोकुळांत येणें**—१ संकोचित होणें; संपुष्टांत येणें; संपणें. २ आटोक्यांत येणें (व्यवहार). [विश्वव्यापी कृष्णपरमात्मा ज्याप्रमाणें गोकुळाच्या मर्यादेंत आला त्याप्रमाणें] **गोकुळाष्टमी**—स्त्री. श्रावण वद्य अष्टमी: या दिवशीं भगवान् श्रीकृष्णाचा जन्म झाला. [सं.] **गोकुळासारखें घर**—न. मुलंबाळांनीं सुखसंपत्तीनें भरलेलें घर. **गोक्रोश**—१ जमीन मोजण्याचें एक माप; गायीच्या हंबरण्याचा शब्द जाईल इतकें अंतर. **गोखडी**—स्त्री. गाई बसण्याची, राहण्याची जागा; गोठण. 'गिलच्यानीं गोखडींत दहा-पांच बरागी मत्युत होते तेहि वधके ठिकाणीं लवें केले.' —भाव २८. **गोखमा**—पु. १ गुराखी. २ (ल.) गांवढळ खेडवळ; शेत्या; नांगऱ्या. **गोखरें. गोखरेण-रेड**—न. (कों.) गुरांनीं खाऊन शिल्लक राहिलेलें गुरांच्या पायाखालचें, निरुपयोगी गवत. 'केळीला गोखरेडाचें खत चांगलें.' [गौ+खुर] **गोखाना**—पु. १ सरकारी किंवा एखाद्या मोठ्या माणसाचा गायवाडा; गुरांचें खातें. २ गायठाण; गोठा. [सं. गो+फा. खाना] **गोग्रहण**—न. गाईचें हरण, चोरी. 'उत्तरगोग्रहण.' 'दुर्वा गोग्रहणाचेनि अवसरें। घातलें मोहनास्त्र एकसरें।' —ज्ञा ११.४६९. [सं.] **गोग्रास**—पु. १ जेवण्यास बसण्यापूर्वीं गायीसाठीं राखून ठेवलेला अन्नाचा नैवेद्य. २ गाईसाठीं भिक्षा. [सं.] **गोचर**—न. गुरचरण; गुरचराई. [सं.] **गोचर्म**—न. १ गाईचें कातडें. २ (ल.) जमीन मोजण्याचें एक माप. गाईच्या चामड्याइतकी जमीन; (गाईच्या कातड्याचा वादी काढून तिनें वेष्टिलेली जमीन एका माणसानें राजापासुन मागून घेतल्याची एक जुनी गोष्ट आहे तिच्यावरून) तीनशें फूट लांब व दहा फूट रुंद या मानाचें क्षेत्र (यांतील धान्य एका माणसास एक वर्ष पुरतें असा हिशोब आहे). [सं.] **गोजं ं गोजी**—स्त्री. (प्रेमानें किंवा तिरस्कार करतेवेळीं योजना) कालवड; वासरी. **गोजिव्हा**—स्त्री एक वनस्पति. **गोजथान** पाथरी; दवली. [सं.] **गोठ(ठा)ण**—स्त्रीन. दुपारीं सावलीसाठीं पाण्याजवळ झाडाखालची बसण्याची गुरांची आखर. जागा; गोठा. 'पशु पीडती पडेन्यें। गळती गाईचा गोठणे।' —मुमभा ३.७९. [सं. गोष्ठ, गोस्थान; म्ह० गोठणीच्या गाई मामलमद दान घेई. =हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र. **गोठण घालून बसणें**—समत अस्ताव्यस्त बसणें. **गोठा-ठो**—पु. गुरें बांधण्याची जागा; रानावर रहाण्याची जागा. [सं. गोष्ठ; प्रा. गोट्ठ] **गोठापाणी**—न. सकाळीं गोठा झाडणें, गुरांचें शेण, मूत काढणें इ० गोठ्यांतील व्यवस्थेचें काम. **गोठाव(वि)णें**—सक्रि. गोठ्यांत गुरें जमविणें; गोठ्यांत गुरें घालणें. **गोठी**—स्त्री. (कों.) वासरांचा लहान गोठा. **गोठ्यावें**—क्रि. (गो.) पशूंचें बसणें. [गोठा] **गोथवड**—स्त्री. (कों.) गुरांची दावण, ठाण; लाव पडळ; कोटंवा. [सं. गोष्ठवत] **गोदंती हरताळ**—स्त्री. पिवळा हरताळ. **गोदण**—स्त्री. (बे.) गुरापुढें वैरण टाकण्याची जागा. [गवादणी] **गोदन**—न. (माण.) लहान गाडा. **गोंदरड**—स्त्री. (राजा.) गोठ्यांतील केरकचरा, घाण. **गोदान, गोप्रदान**—न. ब्राह्मणास गाईचें दिलेलें दान. 'प्राचीन काळीं गाय दान मिळणें सोपें होतें, पण वळी मिळणें कठिण, पण इतकीं चार आण्यांत गोप्रदान..' —गांगा १४८. **गोदान**—न. सोळा संस्कारांपैकीं व समावर्तनाच्या वेळीं करावयाचा एक संस्कार. [सं.] **गोधन**—न. गुरेंढोरें किंवा त्यांच्या रूपानें संपत्ति. 'धन्य तो गायनें कांवळा काठीका।' —तुगा २०८. **गोधूल गोधूल मुहूर्त, गोधलिक, गोधुळक**—पुन. १ सायंकाळचा (गुरं रानांतून परत घरीं येत असतां सांज्या

चालण्यानें उडालेली धूळ दिसते तेव्हांचा) काल. २ सूर्यास्ता-पूर्वीची व नंतरची ३० पळें यामधील काळ; हा लग्नास शुभ मानतात. गोरज मुहूर्त. गोधूल लग्न–न. १ गोरज लग्न. गोधूल पहा. २ सूर्यास्तसमयीं उदय पावणारी राशी, लग्न. गोधूलिक–वि. गोधूलसंबंधीं (कार्य, लग्न–मुहूर्त). गोधूळ–ळी–स्त्री. गोधूल पहा. गोप–पु. गुराखी, गवळी जात. गुराखींतील एक व्यक्ति. 'पुजिति सांग नगा ती रीति। सुखाचीच गोप सांगन गाती।' –मोकृष्ण २४.७. गोपचार–पु. गायरान; गोचरण. गोपद–न. १ गाईचें पाऊल. २ गाईच्या पावलाचा मार्ग, खूण. ३ आंत पाणी भरलेली गोपदाची खूण, डबकें. गोपद्म–न. चातुर्मास्यांत रांगोळीनें गाईचीं पावलें नववधू काढतात व पूजा करतात तें. गोपदचिन्ह. [सं.] गोपवाडा–पु. गवळीवाडा. 'जो नांदवी उत्कट गोपवाडे।' –सारुह १.७८. गोपाल–ळ–पु. १ गुराखी; गुरें पाळणारा. २ राजा. ३ भगवान श्रीकृष्ण. ४ एक जात व तींतील व्यक्ति; डोंबारी; हे मनगटानें दगड फोडतात, मोठालीं वजनें उचलतात व कसरतीचे खेळ खेळतात. हे गांवकऱ्यांचीं गुरें राखोळीला घेतात. –गांगा १२२. गोपाष्टमी–स्त्री. कार्तिक शुद्ध अष्टमी या दिवशीं श्रीकृष्ण हे प्रथम गाई चारण्यास निघाले, म्हणून या दिवशीं त्यांची व गाईंची पूजा करतात. गोपाळकाला–पु. गोकुळअष्टमीच्या उत्सवाच्या व श्रीकृष्णाच्या इतर उत्सवाच्या शेवटीं करावयाचे खेळ, खावयाचा प्रसाद, जेवण इ०; गोकुळाष्टमीच्या पारणेच्या दिवशीं दहीहंडी फोडून तींतील प्रसाद वाटतात तो. गोपाळखेळ–पु. गोपाल लोकांची कसरत, खेळ; डोंबाऱ्यांचा खेळ. गोपाळीं–क्रिवि. गोरजीं; गोधूलवेळीं. गोपिका, गोपी–स्त्री. गोपालस्त्री; गवळण. 'तुझे कथिति गोपिका विविध तीस वोभाट ते।' –केका ८६. [सं.] गोप्रदान–१ गोदान पहा. २ (यज्ञेनें) शिव्या. 'त्यानें त्यास गोप्रदानें केलीं.' गोप्रसव–पु. कुनक्षत्रीं जन्मलेलें मूल गाईच्या तोंडापुढें धरतात व असें केल्यानें तें गाईचें मूल होऊन अशुभापासून मुक्त होतें, अशा मुलाला म्हणतात. गोप्रसवशांति–स्त्री. कुयोगीं जन्मलेलें मूल गाईच्या मुखांतून जन्मलें अशी भावना धरून कुयोगदोषनाशार्थ करावयाची शांति. गोब्राह्मण–पु. १ गाय आणि ब्राह्मण. २-(ल.) अगदीं साधाभोळा, गरीब ब्राह्मण. गोमय–नपु. गाईचें शेण. 'शुद्ध करूनिया गोमय गोळा। घृतिकाकण-विरहित।' [सं.] गोमाशी–स्त्री. घोडे, गाई इ० च्या अंगावरील एक मोठी माशी; माशीची एक जात. गोमांस–न. गाईचें मांस; शपथेसारखा किंवा निषेध दाखवितांना याचा उपयोग करतात. कारण हिंदूंना गोमांस अगदीं निषिद्ध आहे. 'ही तुमची ठेव मला गोमांसाप्रमाणें आहे.' गोमुख–न. १ तीर्थ इ० पवित्र पाणी खालीं पडण्यासाठीं बांधलेलें किंवा बनविलेलें दगडी किंवा धातूचें गाईचें तोंड. २ एक प्रकारचें गाईच्या तोंडासारखें वाद्य. 'तों वाद्यें शंखभेर्यादी पणवानक गोमुखें।' –वामन गीतासमश्लोकी १.१३. गोमुखव्याघ्र–पु. १ दिसण्यांत गाईसारखा सौम्य पण अतिशय क्रूर असा वाघ. २ गाईचें कातडें पांघरलेला लांडगा. ३ (ल.) वरून गरीब पण आंतून लुच्चा माणूस. [सं.] गोमुखी–स्त्री. गाईच्या तोंडासारखी काटकोनी जपमाळेची पिशवी; हिच्या आंत हात घालून जपाची माळ ओढतात. 'काय मौन धरुनियां गोमुख खेला जाळिसी।' –राला ८७. –पु. (को.) एक प्रकारच्या नवसांत नियम केल्यामुळें हात न लावतां तोंडानें अन्न उचलून जेवणारा माणूस [सं.] गोमूत्र–न. गाईचें मूत; हें पवित्र मानतात व अपवित्र वस्तूंवर शिंपडून त्या पवित्र करतात. गोमूत्रिका, गोमूत्रिकान्यायगुणाकार–पु. (ज्यो.) गुणाकाराचा एक प्रकार. गोमूत्रिकाबंध–पु. काव्याचा एक प्रकार याच्या द्वितीय चरणांत पहिल्या चरणांतील बहुतेक अक्षरें येतात. गोमूत्रवायु–पु. एक नवयुक वायु. (इं) आमोनिया. गोमेध–पु. ज्यामध्यें गाय मारतात तो यज्ञ. [सं.] गोरखी–पु. गुराखी; गुरें (गाई) पाळणारा. 'कमळाचिया मुखें। परब्रह्म झालें गोरखें।' –तुगा १८१. गोरज–पु. गाईची धूळ. गोधूल पहा. 'गोरजें डवळला, मुखचंद्र।' –ह १८.६३. गोरजमुहूर्त– गोधूलमुहूर्त पहा. गोरस–पु. गाईचें दूध, दहीं, तूप इ० गाईपासून होणारे पदार्थ. [सं.] गोरक्ष–रक्षक–पु. १गुराखी. २ गुरांचा रक्षक देवता. ३ नाथपंथांतील गोरखनाथ नांवाची एक प्रसिद्ध व्यक्ति गोरख–गोरखनाथ पहा. गोरक्षण–न, कसायापासून गाय वांचविणें; गोपालन. गोरा–हा–पु. गाईचा पाडा; खोंड; धांडा. गोरुव–न. गोवत्स. गोरूं, गोरवा, गोरें–न. (राजा. गो.) ढोर, गुरूं. 'गोरु खडबडे बाहिरी।' –अप ३९४. गोरोचन–ना–नस्त्री. गोवर्धन; हें गोमूत्रापासून किंवा कुपित्ताच्या रूपानें गाईच्या शिंगांपासून, किंवा गाईच्या डोक्यांत उत्पन्न होतें याचा रंग पिंवळा. हा रंग, चित्रें औषधें यांत उपयोगी आहे. 'गोरोचनापरिस गौर असें गणावें।' –र ६. (लोक समजूत अशी कीं वाजीकरण किंवा स्त्रियांस मोहविण्यांत गोरोचनाचा उपयोग होतो). [सं.] गोवंड–डी. गोवडी–पुनस्त्री. जंगल किंवा डोंगरावरील जनावरांची चरण्यास जाण्याची पाऊलवाट; गायवाट. [सं. गोवर्तनी] गोवंडास लागणें–येणें–मरळ रस्त्यास लागणें; चालीस लागणें (माणूस, काम). गोवत्स–पुन. गाईचें वांसरूं. गोवत्स द्वादशी–स्त्री. आश्विन वद्य द्वादशी; या दिवशीं गाईची पूजा करितात. गोवपा–स्त्री. गाईच्या आंतड्यावरील आवरण; सामान्यतः गाय, बैल यांच्या चरबीस व हाडांतील मगजासहि म्हणतात. [सं.] गोंवर–पु. १ शेणी; न थापलेलें, वाळलेलें शेण, वाळलेल्या शेणाचा चुरा. २ गाईनें

खाल्ल्यानंतर उरलेला चारा,गळाठा. ३ (कों.)राब. ४(हिट.) उकिरडा. [सं. प्रा: गोवर] गोवरकोंडा-पु. गोठ्यांतील केरकचरा; शेणमूत. गोवरी-स्त्री. १ वाळलेल्या शेणाची थापटी; शेणी; गोवर अर्थ १ पहा. २ (कु.) शेणखत. ३ राब भाजण्यासाठीं वाळविलेला शेणगोळा. गोवरीची आग-स्त्री. गोवरी जाळली असतां वर राख दिसते परंतु आंत विस्तव असतो यावरून गुप्त परंतु भयंकर वैर. गोवऱ्या मसणांत जाणें-म्हातारपण येणें. मरण जवळ येणें; वय होणें. गोवर्धन-पु. १ मथुरेजवळील टेकडी; इंद्रानें पाडलेल्या पावसापासून गोकुळाचें रक्षण करण्यासाठीं श्रीकृष्णानें याला करंगळीवर धारण केलें व याच्या खालीं गोकुळांतील सर्व माणसें आणि पशु सुरक्षित राहिले. २ कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेच्या (बलिप्रतिपदेच्या) दिवशीं भात, शेण, भाजीपाला इ० चा वल्लभसंप्रदायी लोक गोवर्धनासारखा पर्वत करून त्याची पूजा करतात तो. -न. १ गोरोचन. २ महाराष्ट्रांतील एक प्राचीन राष्ट्र हल्लींच्या नाशिक जवळच्या भागांत हें असावें. ०ब्राह्मण-पु. एक महाराष्ट्रीय ब्राह्मण जात. गाईच्या शेंडे गोवर्धन निवडणें-पंचाईत इ०प्रकरणीं ज्याचा विषय त्याच्याच तोंडानें निवाडा करणें. गोवळ, गोवळगोठा-पु. (कों.) गोशाला; गायवाडा; गोठा. गोवळ, गोवळा, गोवाळळी-पु. १ गुराखी; गवळी. 'उगला राहे न करी चाळा। तुज किती सांगों रे गोवळा।' -तुगा १२९. २ (राजा.) दयानें मोठा पण पोरकट माणूस; दुधखुळा (निंदार्थी). [सं. गोपाल; प्रा. गोवाल] गोवारी-पु. गुराखी; गवळी. 'तव गाई आलिया रात्रीं। कव नाहीं आला गोवारी।' -कथा १.५.८२. गोवालपुच्छ-न. गंगावन; गाईच्या शेपटीचे केंस. [सं.] गोवेल-पुस्त्री. एक वेल; ही गुरांना विषकारक असते म्हणतात; भारे बांधण्याच्या कामीं हिचा उपयोग होतो. गोवैद्य-पु. गाईचा वैद्य; गुरांचा वैद्य; पशुवैद्य. गोशत-न. १ शंभर गाई. २ शंभर गाई दान देण्याचें कर्म. [सं.] गोशाला-ळा-स्त्री. गोखाना; गोठा पहा. गोष्ठ-पुन. गोठा. गोष्पद-न. १ गाईचें पाऊल, पावलाचें चिन्ह. २ गोवंडी. ३ गोपदाइतकें माप; गाईच्या खुराखालीं समावेश होईल इतकी जमीन. ४ चिखलांत उमटलेलें व पाण्यानें भरलेलें गाईचें पाऊल. 'गज गोष्पदीं बुडाला हा देवा सिंधु शोषिला मशकें।' -मोद्रोण १.२३. 'गोष्पद मानुनि दिनांत शतदां यमुना वोलांडिली।' -राला ८१. गोष्पदोपम-वि. गोष्पदाप्रमाणें (४) ओलांडून तरून जाण्यास सुलभ; सहजसुलभ; क्षुद्र; सुगम. 'ईश्वरभजन केलें असतां भव गोष्पदोपम होतो.' गोस्फुरणन. गाईचें अंग थरारणें, गाईनें भोंवरा करणें. [सं.] गोहणस्त्री. गव्हाण पहा. गातांडी. गोहन-न. (व.) गाईचा कळप. [गोधन] गोहण्या-पु. (व.) गुराखी. गोहत्या-हनन-स्त्रीन. १ गाईचा वध. २ गोवधाचें पातक. गोहरा-गोहोरा-पु. गोऱ्हा पहा. म्ह० 'गोऱ्याच्यानें शेत पोराच्यानें संसार होता तर मग काय?' गोहोत-न. (राजा.) १ दाणा, कोंडा, पेंड इ० गुरासाठीं शिजविलेलें आंबोण, मिश्रण. २ (ल.) घोटाळा; खिचडी; गोंधळ. गोक्षुर-पु. १ गोखरू; सराटा. २ गाईचा खूर. ३ गाईची पाऊलवाट; गोवंडी. [सं.]

गोईबाई-वि. (व.) नामर्द; बुळा; दुर्बळ. गउबाई पहा. 'आमचा अधिकारी गोईबाई मिळाला.'

गोकटी-कनळी-स्त्री. (राजा.) (वाघ गोकटीस बसतो त्यावरून) मान; गळा; बोकांडी. (क्रि० धरणें; फोडणें; फुटणें; बसणें). [गो+कटि] गोकटी धरणें-अडविणें; कुंठवविणें; दुःखद स्थितींत तिष्ठत ठेवणें. गोकटीस बसणें-मानगुटीस बसणें; पिच्छा पुरवणें. खनपटीस बसणें. (शेत) गोकटीस येणें-पीक पोटरीस येणें; कणसांत दाणे भरगच्च भरणें.

गोकरा-पु. (वे.) लांकूड-शेणीचा चुरा. गोखरें पहा.

गोक्ष-न. (बे.) पाटवंध्याऱ्यांतील भगदाड, भोंक. [गो अक्ष-गोख?]

गोख-न. १ पोट. २ मध्य भाग. गोखा पहा. मध्यवर्ती लोक. 'कैसा नव्हता प्रलयाचा वेळु। गोखां तूंचि मांडला काळु।' -ज्ञा ११.३८४. ३ झरोखा. [सं. गवाक्ष; प्रा. गवक्ख]

गोखडा-पु. १ सज्जा. २ कोनाडा; झरोका; गोखला. 'कंवरणीजी गोखड्यातुनी। बघा जरा तर हळूंच डुंकुनी।' -भा.रा. तांबे कविता, भाग २.

गोखणें-उक्रि. (कों.) १ घोकणें; पाठ करणें. २ तेंच तेंच पुन्हां म्हणणें, सांगणें; गाणें गाणें; रडगाणें लावणें. [घोकणें]

गोखरू, गोखरूचें झाड-पुन. १ एक जमीनीवर पसरणारी वनस्पती व तिचें फळ; सराटा. हीं फळें फार औषधी आहेत. २ पालखीच्या दांड्याच्या (गोंड्या)चे शेवटीं लावलेला लहान गेंद. ३ (चांभार) बुटाच्या उंच तळास (हायसोलास) लागणारा खिळा. [सं. गोक्षुर; प्रा. गोक्खुर] गोखरूबांगडीस्त्री. स्त्रियांचा एक दागिना; हातांतील कंकण; याचेवर गोखरूची आकृती असते.

गोखला-१ कोनाडा. २ गवाक्ष; खिडकी; वातायन; जाळी; झरोका. गोख, गोखडा पहा. [सं. गवाक्ष, गोअक्ष-गोख+ल]

गोखा-क्रिवि. मध्यंतरीं; मध्यें. 'कैसा नव्हता प्रलयाचा वेळु। गोखा तूंचि मिनलासि काळु।' -ज्ञा ११.३८९.

गोखा-खी-स्त्री. (कु.) फळें, फुलें काढण्याची शेंड्यास आडवी कामठी बांधलेली उंच काठी; शेकाटा; आंकडी; वेळू.

गोगडी-न. एक प्रकारचें गवत. 'कुंदा गोगडी हरळी।' -गीता ९.५२८६.

गोंगणें—अक्रि. गुंगुं आवाज करणें; सणाणणें (तीर, हवाई बाण). [ध्व.]

गोंगणें—अक्रि. रागानें, दुःखानें धुमसणें; कुरकुरणें. [गुंगुं]

गोंगर(रा)ण—न. जेर होईपर्यंत थावयाचा मार; मारठोक, शिव्या इ०.

गोंगरणें—अक्रि. गांगरणें; घाबरणें; बावरणें. [गांगरणें]

गोंगलगाय—स्त्री. १ एक उदरपादवर्गांतील कीटक. हिचें शरीर मांसल, थंड, नरम असून वर कवच असतें. हिला दोन शिंगें व त्यांच्या शेवटीं डोळे असतात. २ (ल.) सौम्य; गरीब; कष्टाळु–प्राणी माणूस. ३ एक प्रकारची खुबडी; पाण्यांतील प्राणी. [सं. प्रा. गोआलिका] म्ह० गोंगलगाय आणि पोटांत पाय= बाहेरून गरीब व आंतून दुष्ट.

गोंगल्ल—न. (गो.) गर्द झाडी.

गोंगाट—पु. १ गलगा; बडबड; आरडाओरड. २ गों गों शब्द (माशा, बाण इ० चा). ३ गुप्त गोष्टीची प्रसिद्धि; बोभाट. ४ (संगीत) प्रमाणबद्धता नसल्यामुळें जो गायनोपयोगी असत नाहीं असा आवाज. गोंगाट्या–वि. १ गलबल्या. २ बोभाट्या.

गोंगाणी—स्त्री माशांचा गुणगुण आवाज; घोंगाट अर्थ २ पहा. 'उठती माक्षांची गोंगाणी।' –एरुस्व १४.६६. [ध्व. गों]

गोंगावणें—अक्रि. १ गों गों शब्द करणें; घोंघावणें (माशा इ०). २ बाण, बंदुकीची गोळी इ० नीं विशिष्ट शब्द करणें. ३ कुत्र्यानीं मारलें असतां गों गों आवाज काढणें. [ध्व.]

गोंच—स्त्री. (प्रां.) खोंच; खांचा. (क्रि० मारणें).

गोचका—पु. १ (व.) घसा. 'गोचक्यांत अडकलें.' २ पानांचें पुड.

गोचका—स्त्री. १ उचकी (विशेषतः शेवटची). २ लचका (मांस, मैदा याचा हातानें, तोंडानें तोडलेला). (क्रि० तोडणें; घेणें; काढणें).

गोचका, गोचकुला, गुचकुला—वि. लहान; चिमुकला, ठेंगू पण सुंदर (मूल).

गोच(चि–ची)ड, गोचिडी—स्त्रीपु. १ अष्टपाद वर्गांतील प्राणी. कुत्रा, गाय, म्हैस यांच्या अंगास चिकटून रहाणारा लहान किडा. हा माणसाला चावल्यास सूज किंवा टायफस ताप येतो. मोठी जी गोचडी तो गोचीड होय. २ (ल.) लोचट माणूस. [गो+चिकटणें; सं. गो+कीट; प्रा. गोकीड ?]

गोचमाडणें—अक्रि. (माण.) भर येणें; गच्च भरणें (पिकानें, फळानीं झाड). [गिचमिडणें]

गोचर—वि. १ दृश्य; माहीत; प्रकट; प्रत्यक्ष. 'दे जीवा चया बोधा। गोचर जो हा धांदा।' –माज्ञा १५.३४६. २ मनानें किंवा इंद्रियांनीं समजण्या; ज्या पदार्थाचें प्रत्यक्ष ज्ञान ज्या इंद्रियास होतें तो त्यास गोचर. जसें–दृष्टि–कर्ण–इंद्रिय–गोचर. –न. (ज्यो.) जन्मराशीपासून द्वादशराशींच्या ठिकाणीं सूर्यादि ग्रहांचा वर्तमान संचार [सं.]

गोज—पु. (गो.) खटला; प्रकरण; व्यवहार; तंटा. [गुज]

गोजगोंज—न. १ (कों.) एक प्रकारचें कारल्याचें पंचामृत, तोंडीलावणें. २ (व.) उडदाच्या पिठाचें डांगर. [का. गोज्जु]

गोजका–कुला—गोचका, गोचकुला पहा.

गोजडी—स्त्री. (गो. कु.) गोधडी; कंथा.

गोंज(जा)रणें—सक्रि. १ अंजारणें गोंजारणें; अंगावरून हात प्रेमानें फिरविणें (समजाविण्याकरितां, फसविण्याकरितां); कुरवाळणें; समजूत पाडणें. २ (माण.) माया लावणें. म्ह० आपलें तें गोंजारणें लोकांचें तें लाजिरवाणें.

गोज(जि)रा–रें, गोजिरवाणा—वि. नाजूक आणि सुंदर; सुकुमार व लहान; सुरेख; देखणा. 'तुका म्हणे गोजिरीया। विठोबा पायां पडो या।' –तुगा ५. [का. गुज्जु=लहानगेपणा; धाकटेपणा ?]

गोज्जणें—सक्रि. (बे.) शिंपडणें; शितडणें (पाणी इ०).

गोट—क्रिवि. (चि.) जवळ. गोटा–टे–टेस पहा.

गोट—पु (खा.) ज़मीन नांगरतांना चुकून मध्यें राहिलेला न नांगरलेला तुकडा, भाग.

गोट–ठ—पु १ हातसर; बायकांच्या हातांतील गोल बांगडी; सलकड्यासारखा धातूचा एक दागिना. २ घेरा; वेढा. (क्रि० घालणें; देणें). ३ सैन्याची छावणी, तळ, कंपू; तळाचा एक भाग. सामाशब्द– ०गणती–स्त्री. ठाणबंदी घोड्यांची मोजदाद; यांच्या उलट मोकळया किंवा एक एक घोडा चालू असतां गणती घेतात ती. 'गोट गणतिला तमाम जपले।' –ऐपो २२०. ०गस्ते–पु. १ (बडोदें) लष्कराच्या गोटाची व्यवस्था ठेवणारा अंमलदार. २ राजवाड्यांत होणाऱ्या नित्यनैमित्तिक कामगिऱ्यांची सर्व व्यवस्था पाहणारा अधिकारी; दरबार, स्वाऱ्या इ० ची व्यवस्था ठेवणें याजकडेसच असतें. –ऐरापुप्र ८.४०६. गोटांत घालणें–मागें हटविणें; छावणीपर्यंत मागें रेटणें. 'त्यास शिकस्त करून बरे वजेन गोटांत घातला.' –इमं २७३. [का. गोट्टु=मर्यादा, सीमा]

गोट—पु. १ (फाटूं, झिजूं नये किंवा शोभा यावी म्हणून) वस्त्राच्या बाजूला घातलेली मुरड किंवा लावलेला कांठ, किनार (वस्त्राचा, जोड्याचा इ०). [का. गोट्टु=१ कोंपरा २ कांठ; फीत; मुरड. तुल० हिं. गोट–टा=मुरड, फीत.]

गोटगीळ—वि. (व.) आपला अपराध कधींहि कबूल न करणारा.

गोटमार-री—पु. १ (ना.) गोटे-दगड-फेंक, वर्षाव. २ (विनोदानें) इंग्रजी बोलणें. -री-स्त्री. (ना.) एक खेळ. यांत गोट्यांची फेंक व पळसाचा झेंडा सर करणें हे प्रकार असतात. [गोटा+मारणें]

गोटली, गोटी आंबा—स्त्रीपु. लहान जातीचा आंबा. [गोटी]

गोटा—पु. १ गोलसर, वाटोळा दगड. २ वेंटूल (दगड, लाख, लांकूड इ० चा). ३ (ल.) कणसांतील धान्याचा दाणा; डाळीचा दाणा. 'पावसानें भाताचे गोटे झडले.' ४ सुका नारळ. पूर्ण वाळलेला व खडखड वाजणारा किंवा करवंटीपासुन सुटून सुकलेला नारळ. ५ (व.) वजनाचा दगड. ६ निंदा-तिरस्कार-वाचक प्रत्यय. उदा० तेलगोटा, माळगोटा इ०. [का. गोट्ट= बाठा, कोय. गोट्टु=वाळलेपणा ?] **गोटाड-ळ**-वि. (व.) दगडाळ; खडकाळ (जमीन). **गोटाळें**-न. (व.) दगडी, लहान भांडें (तेलासाठीं). **गोटा मारणें**-(चांभारी) घोटणें.

गोटा-टे-टेस—(चि.) **गोटीं**-शअ. (काव्य) जवळच, समीप.

गोटा—पु. (हिं.) कलाबतू; चांदी-सोन्याची जर.

गोटा—पु. (व.) भिलावा; बिब्बा.

गोटी—स्त्री. १ लहान गोटा; गोळी. गोटा अर्थ १,२ पहा. २ तालमींतील उचलण्याचा मोठा वाटोळा दगड. ३ वेवळांतील कौलाचा दगड. उचला पहा. ४ (ल.) मजबूत व बांधेसूत, गुटगुटीत शरीर. ५ रुप्याचा गोळा (जर वितळवून केलेला). ६ वाटोळा व लहान आंबा. ७ खराब झालेली चांदीची तार. (ही आटवून चांदी काढतात). [गोटा; का. गोट्टु ?]

गोटु(टो)ळा—वि. १ गोल; गोलसर; गोट्याच्या आकाराचा. २ (ल.) मजबूत व आडव्या अंगाचा; ठेंगणा व पिळदार (माणूस, पशु). [गोटा]

गोटो—पु. (गो.) शिजलेलें (भाताचें) शीत; भातगोटा.

गोठ-ट-गोठगणती—गोट, गोट-गणती पहा.

गोठ—स्त्री. (खा.) गोष्ट. [सं. गोष्ठी; प्रा. गोट्ठी=वार्तालाप.]

गोठघोळणी—स्त्री. (सोनारी) गोठ (दागिना) तयार करण्याचें हत्यार.

गोठणें—अक्रि. दृढ किंवा घट्ट होणें; थिजणें; आटणें (जमीन चोपून, शाई इ० वाळून, दूध इ० उकळून, पातळ पदार्थ थिजून). 'ज्याच्या भयें गोरस नित्य गोठे।'-सारुह १. ६१. २ गोळा होणें; एकत्र होणें. 'तों शिळा गोठल्या सर्वेही ।' -ह २५.१२३. [सं. गोष्ठ=एकत्र येणें; प्रा. गोट्ठ]

गोठलां—न. (गो.) एक फूल.

गोठवण—स्त्री. (बडोदें, गु.) मांडणी; व्यवस्था. **गोठविणें**-व्यवस्थित लावणें. [गोठण]

गोठळी—स्त्री. गुठळी पहा.

गोठी—स्त्री. १ (काव्य) गोष्ट; कथा. 'गोठी सांगेति श्रीकृष्णाचियां । विरहिणीसी ।'-शिशु २८५. २ कामकाज; कारभार; विषय; मुद्दा. [सं. गोष्ठी; प्रा. गोट्ठी]

गोठुलें—न. गांठोडें; गठळें, गठडी पहा.

गोठु(ठो)ळा—वि. गोटुळा पहा.

गोठु(ठो)ळी—स्त्री. १ डिखळ; गोळा, गोळी; गुठळी पहा. २ साखरेच्या पाकांतील तिळांचा हलवा; तिळगूळ. [गठुळी]

गोड—पु. (कागी) तंगडी; पाय. [प्रा. दे. हिं.]

गोड—न. १ षड्रसांतील मधुर रस. २ (व. खा.) मीठ. 'वरण अळोणी झालें गोडाशिवाय बरें लागत नाहीं.' [तुल० सं. मिष्ट-मीठ] ३ (वैद्यक) पथ्याला अनुसरून मधुर किंवा साखरेनें युक्त असा पदार्थ 'त्या औषधास गोड वर्ज्य.' -पु. (गो. कों.) गुळ. -वि. १ मधुर (आंबट, तिखट, खारट नव्हे असें); स्वादिष्ट. २ सुवासिक. ३ मंजुळ; सुंदर; साजिरें. ४ मृदु. ५ सौम्य. ६ सुखकारक; संतोषदायक. 'मनास गोड वाटत नाहीं.' ७ नीटनेटकें; नियमित; योग्य; चांगलें; शुद्ध (भ्रष्ट नसलेलें). जसें:-गोड-प्रयोग-उदाहरण-वाक्य-कवन इ० ८ (तंजा.) चांगलें; सुरस, चवदार. 'चटणी गोड आहे.' ९ औरस (लग्नाच्या स्त्रीची) संतति; हिच्या उलट कडु (दासीपुत्र-कन्या). १० शुभदायक; मंगलकारक. 'सत्वाचा गोड जाहला अंत।' -विक ८. [सं. गुड; प्रा. गोड्ड; फ्रें. पो. जि. -गुडलो, गोळास] (वाप्र.) ०करून घेणें-करेंहि असलें तरी गोडीनें, चांगल्या हेतूनें स्वीकारणें; मान देणें; अव्हेर न करणें. ०**गोड गुळचट**- अतिशय गोड. दिलें घेतलें गोड-मिळून मिसळून वागणें चांगलें. ०**वणें, गोडावणें**-सक्रि. १ गोड करणें; होणें, खारट, आंबट नाहींसें करणें (जमीन, पाणी, फळें इ०). २ मिठ्ठी बसणें (गोड पदार्थ खाल्ल्यानें जिभेस). ३ (काव्य) गोडी लागणें; लुब्ध होणें; लालचावणें. 'भक्तीचिया सुखा गोडावली।' ४ पाड लागणें; पिकणें (फळ). म्ह० १ गोड करून खावें मळ करून निजावें=भडचणींतहि सोय करून घ्यावी. २ गेळे नाहीं तंववर जड, खाल्लें नाहीं तंववर गोड=माहीत नसलेलें सर्वच चांगलें असतें. सामाशब्द- ०**ईडी**-स्त्री. एक झाड. ०**करांदा**-पु. खाण्याला गोड लागणारा करांदा; करांदा पहा. ०**गळा**-पु. १ (संगीत) गाण्याला मधुर आवाज. २ मधुर गायन, गाणें. ०**घांस**-पु. १ जेवणाच्या शेवटीं खाण्यासाठीं ठेवलेला आवडत्या पदार्थाचा घांस. २ सुग्रास; मिष्ट भोजन. 'त्याचे एथें गोड घांस मिळतो, तो टाकून तुमचेकडे कशाला येऊं ?' ३

अप्रिय, दुःखद गोष्टीचा शेवट गोड करणारा मुद्दा, प्रकार. ०खाशा-खाऊ-वि. १ सदां गोड खाण्यास पाहिजे असा; गोड गोड खाण्याची आवड असलेला. २ चोखंदळ; मिजाजी. ०जेवण-तोंड-न. १ वधूपक्षानें वरपक्षास अथवा वरपक्षानें वधूपक्षास दिलेली मेजवानी. २ मृत माणसाचें सुतक धरणाऱ्या नातेवाइकांस आणि इष्टमित्रांस, सुतकाच्या १४ व्या दिवशीं (सुतक फिटल्यावर) मुख्य सुतक धरणाऱ्यानें दिलेलें (विशेषतः गुळाच्या पक्वान्नांचें) जेवण. ३ पक्वान्नाचें जेवण. 'गोड जेवण केलें तर पाण्याचा शोष लागणारच.' ०दोडकी-स्त्री. (भाजी) घोसाळी; घोषक यांची एक जात हिचीं फुलें पांढरीं असतात. ०धड-न. नेहमींच्या पेक्षां थोडेसें गोडाचें चांगलें जेवण; पक्वान्न; मिष्टान्न. 'उद्यां सण आहे, तर कांहीं तरी गोडधड करा.' ०निंब-पु. (व.) कढीनिंब. ०बोल्या-वि. मृदु, सौम्य भाषण करणारा; तोंडचा गोड; दुसऱ्याला आवडेल असेंच बोलणारा. म्ह० गोड बोल्या साल सोल्या=बोलणारा मिठ्ठा परंतु मानकाप्या. गोडरें-वि. गोड; गोडवें. 'बायकां गोडरें प्रिय अन्न।' -गीता २.१७५. गोड लापशी-स्त्री. दुधांतील लापशी (ताकांतील नव्हे). ०वणी-स्त्री गोडें पाणी. 'हिंग पडतांचि रांजणीं। गोडवणी होय हिंगवणी।' -भारा बाल १०.३६. ०वा-गोडा-वि. १ सापेक्षतेनें गोड; विद्यमान पदार्थांत-गोष्टींत अधिक, विशेष गोड. २ (ल.) कोरा; असडा; अपेट; अस्पष्ट; कोंवळा इ०. ३ ताजें (पाणी, खारट नव्हे असें); क्षारयुक्त नसणारें; मधुर. ४ विन कांटेरी; किडयांना प्रिय (झाड, वनस्पती). ५ मऊ; नरम (लांकडाचा नाराबांचून बाहेरचा भाग). ६ विन खारवट; क्षार, लोणा नसणारी (जमीन). ७ गोडें (तीळ, कारळे यांचें तेल याच्या उलट उंडी, करंज यांचें कडवें तेल). ८ सात्त्विक; सुस्वभावी; सौम्य (माणूस). ९ जिंत; जीवंत (मांस-सुरवाड, मृत नव्हे असें). १० सौम्य (खाऊच्या, उष्ण, तिखट, नव्हत अशा सुरण इ० भाज्या). ११ मादक नसणारी (हरीक, खडसांबळी इ० वनस्पतींतील प्रकार). १२ निर्विष (साप). १३ कोमल; नाजुक; रोगाला बळी पडणारें (शरीर, अवयव), १४ नदींतील, गोडया पाण्यांतील (मासा). १५ खारवणांतील नसलेलें; गोडया जमीनींत तयार केलेलें (गोडें भात). १६ जिव्हालयाचें; नाजूक; मर्माचें (अंग, गोडें अंग-जांघ, बस्ती, अंड इ०). १७ खारट नसलेला (दाणा-धान्यांतील). १८ शुद्ध; नेकजात; भेसळ रक्ताचा नसलेला (मराठा माणूस), (कडव्याच्या उलट). गोडवा-पु. स्तुति; प्रशंसा. गोडवा(वे)गाणें-सांगणें-१ दुसऱ्याच्यासाठीं आपण केलेल्या चांगल्या कृत्यांचा पाढा वाचणें; (उपकृत कृतघ्न झाला असतां विशेषतः) दुसऱ्यावर केलेले उपकार किंवा अनुग्रह यांचा उपन्यास करणें; आपलें एखाद्यावर प्रेम असून तो तें विसरला असतां त्याच्यासंबंधानें आपल्या मुखांतून निघणारे उद्गार. 'जिष्णु म्हणे त्वद्रचितें मज मिळतिल हे न गोडवे दास्यें।' -मोआदि ३६.७४. २ एकाद्याच्या कृत्यांची स्तुति करणें; प्रशंसा करणें; नांवाजणें. गोडवे-गाणें(सांगणें नव्हे)-(औप.) कुरकुर करणें; निंदा करणें. गोडवी--गोडी-स्त्री. मूक व तोंडास रुचि असल्यानें जेवण्यासंबंधींची इच्छा; रुचि; याच्या उलट वीट; कंटाळा; तिरस्कार; गोडशी-न. (गो.) मिठाई. गोडसर-सा-वि. थोडेसें गोड; मधुर. 'जे आनेंचि पदार्थ गोडसे।' -ज्ञा १७.१२६. ०सांव(ध)णें-न. दुधांत, गव्हांच्या रसांत तयार केलेलें (ताकांतील नव्हे) सांदणें. गोडसाण-स्त्री. (गो.) गोडी.

गोंड—पुन. १ दाण्यावरचें टोपण; कचोळें; तुरमणें (कांहीं वनस्पतींचें नागली वगैरेचें. २ (माण.) टोपणें वर असलेलें धान्य.

गोंड—स्त्रीन. १ (कों.) पाणंद; गल्ली (गांव किंवा कुंपणांतील). २ घोळ; खिंडकली; खिंड; अरुंद रस्ता; डोंगरांतील गायवाट किंवा जनावरांची पाऊल वाट. [का. गोंदी]

गोंड—न. १ (राजा.) मिऱ्यांचा घड; देंठासकट घड. २ गोंडाळ शेवाळ्याप्रमाणें झुबकेदार वनस्पती (विहिरीच्या, तलावाच्या पाण्यावरील). गोंडाळ पहा. [प्रा. दे. गोंडी=मंजरी; का. गोंडे झुबका; गुच्छ] ०ळ-वण-न. गोंडाळ पहा. ०वेल-स्त्री. (वाई) एक प्रकारची हरळी.

गोंड—पु. विंध्य पर्वतांतील एक अनार्य जात व तींतील व्यक्ति; यांच्यांत राजगोंड म्हणून एक उच्च जात आहे. [दे. प्रा. गोंड=जंगल] ०वण-वन-न. चांदा जिल्ह्याजवळील विंध्याद्रीजवळचें गोंड लोक राहातात तें जंगल; हें वर्धा-नर्मदा-महानदी यांच्या तिभावांत आहे.

गोंड—पु. गोठण; गोवंड पहा.

गोडगस्ता—पु. पाटलाच्या हाताखालील एक गांवकामगार. गांवात काय काय गोष्टी होतात त्या तो पाटलाला सांगतो. गोठगस्ते पहा.

गोडगस्ती—पु. जकातीकडील एक अंमलदार.

गोंडण—न. धान्यावरचें टोपण. गोंड पहा.

गोंडबी-डांबी—स्त्री. १ भिलाव्यांतील बी (ही शेत्यावर देतात). २ काजूंतील बी.

गोंडली—स्त्री. जनावरांच्या नखीस होणारा रोग.

गोंडस—वि. १ हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें मांसल व निमुळतें. २ सुंदर; सुरेख; मोहक गोंडयासारखें. [प्रा. गोंडी=मंजरी; का. गोंडे]

गोडसाण—वि. (गो.) सरळ; सुरेख (केस).

गोडा—वि. 'गोडवा' पहा. ०एरंड-पु. सुरती एरंड याचे उलट मोगली एरंड. गोडांबा-आंब्याची एक जात; यास फळें

फार येतात व तीं मधुर असतात. **गोडवणें**—गोडमध्यें पहा. **गोडविणें**—सक्रि. समुद्राजवळची खारी जमीन चिकण माती टाकून लागवडीस योग्य करणें; क्षार काढून टाकणें.

गोंडा—पु. १ गुच्छाप्रमाणें फूल; झुबका; तुरा (झेंडु इ० फुलांचा). २ घड; पुंजका; गोळा. ३ गेंद; झेला; झुबका; पूल; फुगा (पालखी, जनावराची शेपटी इ० स गुच्छसदृश असणारा). ४ (कों.) झेंडूचें फूल; मखमल. ५ गुंडा पहा. ६ वेणींतील एक अलंकार. 'वेणीस जीचे विलसेत गोंडे।' —साछ २.३२. [का. गोंडे. प्रा. गोंडी=मंजरी] (वाप्र.) ०घोळणें—कांहीं मिळेल या आशेनें पुढें पुढें नाचणें; शेंपूट हलविणें; खुशामत करणें; थुंकी झेलणें. ०फुटणें—(गुळाला, रसाला)—कढणाऱ्या रसावर साय येणें. ०फोडणें—१ (सूर्य) पुरापुरा उगवणें; वर येणें. 'सूर्यानें गोंडा फोडला नाहीं तों दारीं येऊन बसला.' २ ठळकपणें प्रख्यात होणें; पुढें येणें (माणूस; बहुधां वाईट अर्थानें). ०काढणें—(व.) फसविणें, घात करणें. ०लावणें—(चांभारी) जोडयाच्या शेंडीस रेशमाचा गोंडा लावणें. ०हालणें—झुलणें—(को.) सतत काम चालू ठेवणें (उत्तेजनासाठीं किंवा चेष्टेनें म्हणतात).

गोंडाक वचप—(गो.) फुकटयावारीं जाणें.

गोडांबी—स्त्री. भिलाव्याची बी; गोडंबी.

गोंडाळ—न. गोंड पहा. १ झुबकेदार गवत. म्ह० गवत गोंडाळ, शेत धोंडाळ बायको टोंडाळ. २ (कों. स्त्री.) तळें, विहीर इ० च्या पाण्यावर शेवाळासारखी पसरणारी; पाणी शुद्ध राखणारी व झुबकेदार वनस्पति; गोंडाळी. 'गोंडाळ सांडून नीर घेइजे।' —दा ६.५.१२. —वि. १ भरदार; भरगच्च; ठेंचून भरलेलें (कणीस). २ गोंडाळ शेवाळानें आच्छादलेली (विहीर इ०). ३ गोंडस. 'दंड पाहुन गोंडाळ हस्ती गंडस्थळीं धुळ घालून बसले।' —प्रला १३३. [गोंडा]

गो(गों)डाळी—स्त्री. गोंडाळ गवत. 'कुन्हवेलु, मारवेलु गोंडाळी।' —गीता २.५२.८६.

गोडिरा–सा—वि. गोड; गोडसर. 'कीं सेवितां चरांचरां। माझा स्वामि गोडिरा।' —ऋ ७४. 'निर्गुणा उपजवी। गुण गोडिसे।' —ऋ ७७. [गोड]

गोडिळणें–गोडुळणें—अक्रि. (राजा.) गोड, पक्व होणें (फळें, फणस, केळी). [गोड]

गोडी—स्त्री. १ गोडपणा; मिष्टता; सुवासिकपणा; मधुरता. गोड(–वि.) पहा. २ चव; रुची; अरुचीच्या उलट. 'तापानें तोंडाची गोडी गेली.' ३ नामीपणा; रुचकरपणा (पक्वान्नाचा). ४ सौम्यता; मृदुता; मधुरता (भाषणाची). ५ चटक; लज्जत; आवड. 'नीच दास्यत्वाची गोडी।' —दा २.७.३०. ६ सख्यभाव; मैत्री. ७ (गो.) कैफ नसलेली (दारु). [स. गुड] (वाप्र.) **गोडीस चढणें**—गोड होत जाणें; पिकणें. **गोडीस पडणें**—मानवणें; पसंत पडणें (औषध, काम). **गोडीस येणें**—१ पुन्हां सख्य, मैत्री होणें. २ चटक लागणें; शौक बनणें. सामाशब्द—**०गुलाबी**—स्त्री. १ मैत्री; रहस्य; मेळेपणा. 'त्याची आमची गोडीगुलाबी आहे म्हणून एकमेकांचे घरीं येतों जातों.' २ मौज; आनंद; खेळीमेळी. ३ सामोपचार; मनमिळाऊपणा.

गोडीळ, गोडूस, गोडूळ—वि. १ गोडसर. २ गदरलेलें (फळ).

गोंडी—स्त्री. जोंधळा, बाजरी यांच्या दाण्यावरील टोपण. गोंड पहा.

गोंडी—स्त्री. १ (कों.) पाणंद; गल्ली. २ मोठ्या रस्त्याला फुटलेला आडरस्ता; आडवाट. ३ गोवंडी; गावरस्ता. गोंद पहा. [का.]

गोंडी—वि. गोंडा असलेलें (फूल; झाड). समासांत—'गोंडी—तगर–मखमल–जास्वंदी.' [गोंडा. का. गोंडे] **०कुहरी–ली–कुंवली**—स्त्री. साधी कुहरी (खाजकुईरीच्या उलट).

गोंडु—न. भोंक. —बदलापूर १३३.

गोडें—न. गोड कालवण; गुळवणी (गूळ, नारळ, दूध यांचें). [गुड] (वाप्र.) ०करणें–(वे.) रान काढणें. सामाशब्द—**०अळू**—न. अळवाची गोडी जात. **०काष्ठ**—न. (गो.) ज्येष्ठमध. **०वृंदावन**—न. या नांवाची गोडया जातीची वनस्पति कवंडळ. (हिच्या उलट कडु वृंदावन).

गोंडें—न. (राजा.) झाडाच्या खोडाच्या गाभ्यावरचा कोंवळा भाग; नार सोडून इतर भाग.

गोंडेरा–री, गोंडेर—वि. गोंडेदार; झुपकेदार (फूल—जास्वंद, मखमल, तगर इ० चें). [गोंडा]

गोडु—वि. (कु.) वांझ. 'ती बाई गोडु आहे.' [का. गोड्डु]

गोड्या—पु. (कों.) धान्यांतून दारू काढून घेतल्यानंतर राहिलेला चोथा. [का. गोड्डु=नीरस, शुष्क वस्तु]

गोड्या—वि. १ गोडघांशा; गोडखाऊ. २ पक्वान्नांचा शोकी; मिष्टान्नप्रिय. [गोड]

गोड्यादेवी—स्त्रीअव. बळी न घेणाऱ्या देवी; ज्यांना बळी, हत्या लागत नाहीं अशी ब्राह्मणी देवता. —बदलापूर २२२.

गोण—स्त्री. १ पोतें; कोथळा; थैला; गोणी (गोणपाटाची केलेली, दाणे सांठविण्याची). २ (ल.) ओझें; संकट; भार (काम, काळजी यांचा). [सं. का. गोणी; हिं. गोण; तुल० प्रा. दे. गोणी=बैल] म्ह० गाढवाचे गोणीस खंडीची तूट. **गोणता**—पु. गोणताटाचा किंवा ताडांच्या पात्यांचा विणलेला बैलावर लादण्याचा गोण, पोतें. **०ताट**—न. १ तागाचें, गोणाचें कापड;

गोणपट; तरट. २ गोणी पहा. 'घरीं गोणताटें मूठ होतें। तें विकिलें त्वरित वाणियासी.' गोणती-स्त्री. (राजा.) गोणताटाची लहान पिशवी. गोणतें-टें-न. (खा. व.) गोण; पोतें; वाटवें. गोणपट-पाट-पुन. तरट. गोणताट पहा. [का. गोणी+सं. पट]

गोणा—पु. १ मोठा गोण; गोणी; मोठा थैला, पिशवी, पोतें. २ रस्त्यावरील वाळू, गाळ इ० नेण्यासाठीं केलेलें ओबड-धोबड विणीचें तरट. ३ बांबूची किंवा वाळुंजीची विरळ विणलेली पाटी (कावडींत, वहंगींत नेण्यासाठीं). ४ गाढवावरची गोण (दगड, विटा, कौलें, माती इ० नेण्याची). ५ (ना.) तक्‍व; जाड पण पीळ नसणाऱ्या सुताचें दणकट जाजम; सुताडा. [सं. का. गोणी]

गोणी—स्त्री. १ तरट; गोणपाट. २ पोतें; गोण; कंठाळी. 'रचोनी गोण्या कनकपट सकळीं।' —नव २५.६. ३ (ल.) भार; ओझें; संकट. गोण अर्थ २ पहा. [सं. का. गोणी; प्रा. दे. गोण=बैल. तुल० महाभाष्यांत-गावि, गोणि हे तद्धित शब्द येतात] (वाप्र.) ०गळ्यांत-मानेवर येणें, पडणें-गळा पहा. ०दंडावर-मनगटावर देणें-एखाद्याच्या इच्छेविरुद्ध त्याचेवर भार, संकट, जिकीर, काम इ० लादणें; भार घालणें; अवघड काम सांगणें. 'मी धर्मस्थापनेसाठीं युगायुगाचे ठिकाणीं संभवत असतों अशा प्रकारचें विधान केलेंस, त्या वेळेस तें करण्याविषयीं तुझ्या दंडावर कोणी गोणी दिली होती.' —काल. ०पाठीवर घालणें-एखाद्यावर ओझें, काम बळेंच लादणें. ०मनगटावर येणें-पडणें-जिकीरीचें काम इ० एखाद्याच्या अंगावर येणें,पडणें. सामाशब्द- ०लोट-(कुस्ती) लंगोट खोंवतात त्या ठिकाणीं चड्डी धरून जोडीदारास थोडा मागें गोता (झटका) देऊन जोडीदाराच्या मागें आपण ओणवें बसून आपल्या खांद्यावरून जोडीदारास ढकलण्याचा पेंच (गोणी बैलाच्या पाठीवरून खालीं पाडतांना एका बाजूची गोणी थोडीशी वर उचलतात म्हणजे तिच्या ओझ्यानें दुसरी बाजू खालीं येते याप्रमाणें पेंच). [गोणी+लोटणें]

गोत, गोतगंगा-गोतपत-पात-गोतवळ-वळा—नस्त्रीपु. १ भांडण, बहिष्कार इ० च्या चौकशीसाठीं जमलेली जातीची सभा, पंचायत; जातीचें कोर्ट; निवाडाकचेरी. २ (सामुदायिक) एकत्रित झालेली जात; सबंध जात; गोत्रज. ३ (सामुदायिक) नातेवाईक मंडळी; सगेसोयरे; भाऊबंद. 'सांडून सर्वहि गोत।' —दा २.१.९. ४ नातें. ५ आल्हतेबल्हते. ६ (पेशवाईतील) धार्मिक किंवा सामाजिक अपराधांच्या चौकशीसाठीं किंवा दत्तक, वांटणी, वतन इ० चा निर्णय देण्यासाठीं भरणारी गांवांतील सरकारी कामगार, वतनी अधिकारी, अलुतेबलुते व प्रतिष्ठित माणसें यांची न्यायनिवाडा करण्याची सभा; हिनें दिलेला निवाडा सरकारहि सहसा फिरवीत नसे. [सं. गोत्र] (वाप्र.) ०मिळणें-१ एकत्र जुळणें, जमणें. २ मिसळणें; संयोग, एकजीव होणें. 'ताकाचें व तेलकट भाजीचें गोत मिळत नाहीं.' ३ एकमत होणें; जुळणें (मुद्दे, गोष्टी). ४ सख्य होणें. ५ पूर्वापर गोष्टींचा संबंध जुळणें. म्ह० कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ=स्वकीयांशीं फितूर होणारा माणूस. सामाशब्द- ०घोडा-पु. १ अगम्यगमन करणारा माणूस. २ अशिक्षित, अक्षरशत्रु असें मोठें मूल; पोळ; म्हशा. ३ कुटुंबांतील घुंम, ढ माणूस. ०पत-पात, गोताई-स्त्री. १ जातिबहिष्कृत, गुन्हेगारास शुद्ध करून पुन्हां जातींत घेण्याच्या वेळचा संस्कार; प्रायश्चित्ताचें जातजेवण. २ जातसभा (मराठ्यांत); पतितास आपल्या पंक्तीस घेऊन जात त्याला पावन करते तो विधि. ०पत्र-न. वंशावळ. ०पुड्या-स्त्रीअव. (खा.) देवप्रतिष्ठा. 'गोतपुड्या वांधून टाक'= देवप्रतिष्ठा बसव. ०महजर-पु. गोतसभेनें दिलेलें निकालपत्र, निकाल; थळपत्र. गोताई-स्त्री. १ गोतसभा; ग्रामसभा. २ गोतपत अर्थ १ पहा. गोतावळ-ळें, गोतावळा, गोतोळा-गोत; गोतसभा; गोतगंगा. [सं. गोत्र+आवलि. म. गोत+ओळ]

गोतर—पु. गव्हाच्या कांडांचा भुस्सा. —कृषि २५८.

गोतरचाटा—पु. (कु.) नवरीनें नवऱ्याच्या गोतांतील मंडळीबरोबर केलेला अल्पाहार (हा वरात निघण्यापूर्वी नवरीच्या घरीं होतो). [गोत्र+चाटणें]

गोतरणी—पु.स्त्री. (कातकरी) गोतसभेचीं आमंत्रणें करणारा. —बदलापूर १२४. गोतारणा पहा.

गोता, गोत—पु.स्त्री. १ आचका; गचका; हिसका; झोंका (पतंग, वावडी यांस दिलेला). (क्रि० खाणें; मारणें; देणें). २ बुचकुळी; बुडी (पक्ष्यानें मारलेली). ३ (ल.) संकट; विघ्न; पेंच; ४ तोटा; धक्का; गचका; तोट्याची बाब. (क्रि० खाणें; बसणें). ५ थाप; फसवणूक; ठकवण. (क्रि० देणें). ६ व्यर्थ एरझार; हेलपाटा; हिसका. (क्रि० खाणें; बसणें). [अर. घोता] (वाप्र.) ०खाणें-तोटा, नुकसान, पराभव, निराशा, दंड, इजा इ० प्रसंग ओढवणें, प्राप्त होणें; अपेश येणें; बुडणें; फसणें. म्ह० (मु.) 'जेतुं काम तेनें थाय बिजा करे सो गोता खाय.' ०बसणें-नुकसान येणें. गोत्यांत येणें-संकटांत सांपडणें, अडकणें-त्यांत आणणें-संकटांत किंवा निष्कारण खर्चांत आणणें, घालणें.

गोतापा—पु. (क.) गोता; गुंतावा.

गोतांबील—स्त्री. १ शरीरसंबंध न होणाऱ्या जातींतील परस्पर शरीरसंबंध झाल्यानें होणारा वर्णसंकर; सवगोलंकार. जातीजातींची सरमिसळ. २ सर्वांनीं एका पात्रांत जेवणें. 'कां सवें बैसोनि नारी। गोतांबील करी।' —ज्ञा १७.१३०. ३ (ल.) पंचमेळ; खिचडी; सरमेसळ; गोंधळ. [गोत+आंबील]

गोतारणा—पु. १ (आगरी) गोत जमविण्याचा हक्क असणारा इसम. –बदलापूर ३३. २ ठाकरांतला प्रमुख. –बदलापूर १४५. गोतरणी पहा.

गोती—स्त्री. गोता पहा. –वि. (राजा.) नात्याचे; गोता-संबंधीं. [गोत]

गोतीशेरॉ, घोटीशॅरॉ—पु. (गो.) सहस्रमुळी (एक वनस्पति)

गोत्र—न. १ कुटुंब; जात; वंश. २ वंश–कुलस्थापक; वंशाचा मूळ ऋषि (अत्रि, कौंडिण्य इ०). ३ गोतावळा; नातेवाईक. 'माझें गोत्र अलीकडे भारी वाढलें.' गोत पहा. (समासांत) गोत्र–वध–हत्या–संबंध–विचार–घटित. [सं.] (वाप्र.) ०उतरणें–जमणें–येणें–लग्न जुळविण्याच्या वेळीं परस्पर घराण्यांतील गोत्रांचा मेळ बसणें; संबंधास अनुकूल असणें. ०मिळणें–१ जुळणें; जुडणें. २ मिसळणें. **गोत्री लागणें**–दत्तकानें एखाद्या कुटुंबात जाणें. २ (ल.) एखाद्याच्या नादीं लागणें; चटावणें. ३ कक्षेत, आटोक्यांत येणें (व्यवहार). सामाशब्द–**कुठार–कुदळ**–पु. १ अगम्यागमनी; स्वगोत्रज स्त्रीशीं गमन करणारा; गोतघोडा अर्थ १ पहा. २ गोताचा काळ. **गोत्रज, गोत्री**–वि. संबंध असलेला; नात्याचा 'हे येर येर आघवे । गोत्रज आमुचे '। –ज्ञा १.२०७. ०पुरुष–बंधु–पु. गोत्रांत उत्पन्न झालेला मनुष्य स्वतःचे गोत्रांतला पण पिढ्या तुटलेला दायाद (कायद्यांत हे शब्द एकाच सामान्य गोत्राच्या दायादांस लावितात, याच्या उलट बंधु). ०हत्या–स्त्री. १ गोत्रजाचा वध. २ (विनोदानें) आपल्याच भिडूची सोंगटी मारणें. **गोत्रैक्य**–न. समानगोत्र; याच्या उलट प्रवरैक्य(लग्नाच्या वेळीं विचारांत घेतात.) [सं. गोत्र]

गोथवड—स्त्री. (कों.) चाळीसारखा गोठा, दावण; ठाण; कोटंबा. [सं. गो]

गोद्–दी—स्त्री. १ खाडीचें पाणी आंत येईल अशा बेताची गलबतें बांधण्याची जागा. ही चारी बाजूंनीं बंद असते व उघडझाप करतां येईल असें हिला समुद्राच्याकडे दार असतें. २ सांठवण; वखार. ३ धक्का. [हिं. गोद=मांडी, वक्षःस्थळ; फा. गोंदी]

गोंद्–ध—पु. १ चीक; डिंक; हा बाभळ, खैर इ० झाडांच्या चिकापासून निघतो. अरबीगोंद हा सर्वांत चांगला असतो. रंग, चिटें छापणें, चित्रें इ० कामीं हा उपयोगी आहे. याचे लाडू फार पौष्टिक असतात. २ सरस; चिकट पदार्थ. [हिं.] ०दाणी–नी–स्त्री. गोंद ठेवण्याचें पात्र; डिंकदाणी; डिंकपात्र. ०शर्करा–(रसा. शाप.) डिंकापासून होणारी साखर (इं.) अर्बिनोस. **गोंदाम्ल**–न. डिंकापासून होणारें अम्ल. (इं.) अरेबिक ॲसिड.

गोदई—स्त्री. (व) गर्भाधानसमयीं मुलीस माहेराकडून पलंग, बिछाना, विड्याचें तबक इ० मिळणारें सामान; गर्भाधानाचें साहित्य.

गोद्ड—वि. खरबरीत; रांठ; पुळ्या आलेली (कातडी, पित्तातिशयामुळें होणारी).

गोद्(ध)ड, गोंदद्—पु. गोसाव्यांच्या १८ पंथापैकीं एक पंथ; हे गोधडी पांघरतात. अखाडा पहा. ०शाई–वि. १ गोदड-पंथी. २ टिगळांचा; तुकड्यांचा; गोधडीसारखा (कापड). ३ अव्यवस्थित; भोंगळसुत्री (काम, कारखाना). **गोद्डी–ड्या, गोद्ड-पंथी–बावा**–वि. गोदड गोसाव्यासंबंधी–सारखा; गोदडशाई.

गोद्(ध)डी—स्त्री. १ थोडासा कापूस आंत असलेली व अनेक कापडांचे तुकडे एकत्र शिवलेली पासोडी; वाकळ; रजई. २ (ल.) फाटलेलें, ठिगळ दिलेलें वस्त्र; चोथरी. ३ गोंवर, बामोळें इ० नें भरलेलें अंग. [हिं. गूदड–डी] ०आंबा–पु. ज्याची साल गोदडीसारखी जाड असते असा आंबा. ०निंबू–लिंबू–न. चकोत्र्याप्रमाणें असणारें (जाड सालीचें) एक जातीचें लिंबू.

गोद्डें—न. (निंदार्थी) गोदडी.

गोद्ण—स्त्री. (वे.) गवाणी (गुरांपुढें वैरण टाकण्याची). [सं. गवादनी]

गोंद्ण–न–णी, गोधण–णी—स्त्री. १ एक मोठें रानटी झाड. यास भोंकरासारखीं बारीक लाल फळें येतात. २ त्याचें फळ.

गोंद्णें—उक्रि. कांटा, सुई यांनीं टोंचून वर पानें चोळून कातड्यावर आकृती काढणें; अंगावर नक्षी काढणें (बायकांत रूढ). –न. टोंचून घेणें. पूर्वी अपराध्यांना गोंदण्याची एक शिक्षाहि असे. **गोंद्ण–लें**–न. गोंदलेलें चिन्ह. 'गालीं गोंदण नवें। जैशी वासंती सजली जाणा। ' –धनुर्भंग ७१. **गोंद्वण**–न. गोंदण्याचें साहित्य व साधनें.

गोदंती हरताळ—पु. हरिताल; हरताळ पहा.

गोंद्विडा—पु. नागवेलीच्या पानांचा एक विशिष्ट आकाराचा विडा. गोविंदविडा पहा.

गोद्वेल—स्त्री. भाताची एक जात.

गोंद्ळा—पु. समुदाय. –मनको [गोंधळ]

गोंद्ळी—पु. १ पिशाच. 'कां साधूतें गोंदळी । संचरोनि मुये मेळीं । ' –ज्ञा १३.१००९.

गोदा—पु. १ खिळा इ० नें तापवून दिलेला वाटोळा डाग. २ गादी, लेप यांच्यांतुन आरपार नेलेल्या दोऱ्याच्या गांठींचा (टाक्यांचा) वरचा भाग, डोकें.

गोदा—स्त्री. गोदावरी; नाशिक जिल्ह्यांत त्रिंबकेश्वरीं उगम पावणारी नदी; वृद्ध गंगा. हिला गंगा असेंहि म्हणतात.

गोदी—स्त्री. गोद पहा.

गोद्री, गोद्री—स्त्री. १ (व.) गुरुडी; गांवाजवळची शौचाची जागा. २ (व. देऊळगांव) गुजरी; मंडई. [गोदरड?]

गोंध—स्त्री. १ (राजा.) गुंतवळ. २ (ल.) गोंधळाचें, जिकीरीचें काम; भानगड.

गोघड-डी-गोघडीआंबा-गोघडें—गोदड पहा.

गोघड-डी—स्त्री. (वाई) एक वनस्पति.

गोंधण-णी—स्त्री. एक झाड. गोंदण-णी पहा.

गोंधणें—अक्रि. गुंतणें; गुंताडा होणें; गोंधरणें, गोंधवणें पहा. [का. गोंदण]

गोंधणें—गोंदणें पहा.

गोधंता—पु. (व.) पळसाच्या फुलांचा रंग. 'गोधंता केशरी असतो.'

गोंधरणें-गोंधवणें—अक्रि. १ गुंतलें जाणें. २ अव्यवस्थित होणें; गैरविल्हे लागणें (पोथ्यांचीं पानें इ०). 'पोथी गोंधरली आहे ती लावितों.' ३ गुरफटणें; घाबरणें; गोंधळणें. —सक्रि. गुंतविणें; अडकविणें.

गोंधलें—गोंदलें पहा.

गोंधवण—स्त्री. १ गुंतागुंत; गोंदरण. २ गुंतागुंतीचा गोळा; गुंतागुंत; गुंताडा. ३ गुंतलेली स्थिति.

गोंधळ—पु. १ अव्यवस्था; अस्ताव्यस्तपणा; घालमेल (वस्तु, काम, हिशेब यांत). २ अंदाधुंदी; घोंटाळा; दगदग; त्रास. ३ धांदल; गडबड; तारांवळ. 'कां उपभोगाचे गोंधळ।' —दा २.५.२१. ४ धांवाधांव; धांवपळ; धामधूम. ५ देवीच्या कुलधर्मात देवीप्रीत्यर्थ गोंधळी लोकांकडून करावयाचें गाणें, नाचणें, कीर्तन, देवीचें भजन, स्तुति. 'वेदवाचा वरदायिनी। गोंधळ गाती इयेचा।' —मुआदि ४.१२८. ६ गडबडीचा, आरडाओरडीचा प्रकार; कोलाहल; धुडगूस. (क्रि० घालणें). [सं. गुध्=खेळणें ? सं. गुंदल=एका वाद्याचा आवाज; तुल० का गोंदल] (वाप्र.) ०घालणें-१ (गोंधळाप्रमाणें) अव्यवस्थितपणें वागणें, वाटेल तसें वागणें. 'खर्चापुरतें दिलें असतें फेंकून अन म्हटलें असतें घाला गोंधळ.' —रंगराव २ धुडगूस घालणें; गडबड करणें. गोंधळणें-ळविणें—सक्रि. अव्यवस्था, घालमेल करणें; घोळ घालणें; एकत्र करणें; मिसळणें. —अक्रि. १ गैरविल्हे लागणें (वस्तु). 'पोथी गोंधळली ती नीट लावतों.' २ भोंवंडणें; भ्रमणें; भोंवरा होणें (वारा, पाणी यांचा संकुचित जागेंत). ३ चोहोंकडे झटक्यानें फेंकलें, गुरफटलें जाणें (गवत, धूळ). ४ घाबरणें; त्रेधा उडणें; भांबावणें; घोंटाळयांत पडणें. म्ह० गाढवांचा गोंधळ, लाथांचा सुकाळ. सामाशब्द— गोंधळ-लग्न—न. गोधूल लग्न पहा. गोंधळी—पु. १ देवीचा गोंधळ घालणारी जात व व्यक्ति. हे गातात, नाचतात व कोठेंकोठें वाद्येंहि वाजवितात. २ भिक्षेकऱ्याची एक जात. [गोंधळ; का. गोंदलिग]

गोंधळीक-ळूक—वि. (चि. गो.) गोधूलिक; गोरज (मुहूर्त). —न. सांजवेळ; सायंकाळ. 'मग वैराग्याची गोंधळुक। जे ज्ञानाभ्यासाचें वार्धक्य।' —ज्ञा १८.१०८५. [सं. गोधूलिक]

गोंधळ्या—वि. १ घालमेल्या; धांदल्या; अव्यवस्थित (माणूस). २ धांदरट; गफलती; गोंधळलेला.

गोधा—स्त्री. घोरपड. [सं.] गोधांगुली-ळी, गोधा—स्त्री. (काव्य) धनुर्धाऱ्याचें अंगुस्तान; हें घोरपडीच्या चामड्याचें असून धनुष्याच्या दोरीपासून इजा होऊं नये म्हणून हें डाव्या हाताला गुंडाळलेलें असतें. 'जरासंध पाहे हस्त विलोकून। तों देखे गोधांगुळीचिन्ह।' —ह ३३.७५. [सं.]

गोंधागोंध—स्त्री. गुंतागुंत; गुंताडा. [गोंधणें]

गोधूम—पु. गहूं. [सं.]

गोनचवळी—स्त्री. (व.) लांब शेंगा येणारी चवळी; ढांग चवळी.

गोना-न्हे—पु. (चांदा) गोणपाट; टरट. गोण-णा पहा.

गोनें—न. (गो.) दुखण्यानें बिघडलेलें रक्त. गॉत पहा.

गोप—स्त्री. एक प्रकारचें गवत; नागरमोथा; गोपुर.

गोप, गोपचार, गोपद, गोपद्म, गोपाल-ळ, गोपाष्टमी, गोपाळकाला, गोपाळखेळ, गोपाळी—'गो' (गाय) शब्दामध्यें पहा.

गोप(पी)चंदन—न. १ द्वारकेकडील, गंधासारखी अंगास लावावयाची पांढरी माती. गोपमाती; याचे गंधांत मुद्रा बुडवून टिळे लावतात. २ सर्वस्वीं नाश; येचिराखी. राखरांगोळी (देशाची). [सं.]

गोप—गोफ पहा. [हिं.]

गोपन—न. १ लपविणें; छपविणें. २ राखणें; ठेवणें; रक्षणें; संरक्षण. संगोपन शब्द रूढ आहे. [सं. गुप्=गुप्त ठेवणें] ०नीय—वि. छपविण्यास, रक्षण्यास योग्य. [सं.]

गोपरू—पु. एक प्रकारची बांगडी.

गोपा—पु. (तान्ह्या मुलांस लडिवाळपणें म्हणतात) तान्हें मूल (गोप=श्रीकृष्ण यावरून). २ गर्भाधानाचे दिवशीं जिचा गर्भाधानसंस्कार असतो त्या स्त्रीच्या हातांत मुलाप्रमाणें कुंची वगैरे घालून द्यावयाचा नारळ किंवा कपड्यांचा गुंडाळा. ३ लग्नांत नवरानवरीच्या अंगावर किंवा इतर प्रसंगीं पाहुण्यांच्या अथवा जमलेल्या मंडळीच्या अंगावर मुलाचें मुत म्हणून ज्यांतील रंग शिंपडतात तो वस्त्राचा गोळा, बदका. (क्रि० मुतवणें). ४ मुलाचें नांव ठेवतांना पाळण्याच्या खालूनवरून कुंची घातलेला नारळ बायका एकमेकींच्या हातीं देतात तो. —बदलापुर

२१२. ५ स्वतांचे स्वतांला खेळतां, हालचाल करतां न येणारें मूल; लोळागोळा. [सं.]

गोपानशी-सी—स्त्री. सज्ज्याच्या खांबाखालीं येणारा तुळईचा शवट; छपराचा वासा; छप्पर. 'गोपानशीला अगणीत मोतीं।' –सारुह ५.२०. [सं. गोपानसी]

गोपायिता—वि. रक्षक; रक्षण करणारा. [सं.]

गोपिका, गोपी, गोप्रदान, गोप्रसव-शांति—'गो' (गाय) शब्दामध्यें पहा.

गोपित—वि. गुपित. १ गुप्त; झांकलेलें. २ राखलेलें; संरक्षण केलेलें. [सं.–गुप्त]

गोपिपी—पु. एक लहान काळा पक्षी.

गोपुच्छ (यति) स्त्री. (ताल) गायनारंभीं विलंबित, मध्यें मध्य व अंतीं द्रुत अशी लयीची गति असणें. [सं.]

गोपुर—पु.न. गांवच्या वेशीवरील, देवळाच्या प्राकारावरील, राजवाड्याच्या महाद्वारावरील, मजलेदार, नक्षीदार किंवा मूर्ती वगैरे काढलेली इमारत. ही द्राविडी शिल्पपद्धति दक्षिण हिंदुस्थानांत रूढ आहे. 'एक चढले माडिया गोपुरीं'। –एकस्व. ६.१७. २ अशी वर इमारत असलेलें महाद्वार, वेस इ० ३ (सामा.) महाद्वार; वेस; फाटक. ४ चैत्रांत स्त्रिया भिंतीवर चित्रें काढतात तीं प्रत्येकी. ५ (क.) गोपुराकार विशिष्ट रचना. [सं.]

गोपुर—पु. नागरमोथा गवत.

गोप्य—वि. १ गोपनीय; लपविण्यास, छपविण्यास योग्य, अवश्य किंवा शक्य अशा आयुष्य, द्रव्य, गृहच्छिद्र, मंत्र, मैथुन, भेषज, दान, मान, अपमान इ० नऊ बाबी आहेत. २ गुप्त. 'तुका म्हणे माझ्या वडिलांचें ठेवणें। गोप्य नारायणें न करावें।' –तुगा १२९८. –न. एक प्रकारचें गहाण; तांब्याची भांडीं इत्यादि सांसारिक वस्तू. या गहाणावर वापरल्यास व्याज मिळत नाहीं. –याज्ञवल्क्यस्मृति, व्यवहाराध्याय ५९. [सं.]

गोफ—पु. १ गळयांत किंवा कमरेस घालावयाचा एक दागिना (सोनें, चांदी, वळीव रेशीम यांचा). २ विणलेला चाबूक, दोरी, बंद; चांगला वळीव जाड दोरा. ३ कमरेचा करगोटा. ४ एक खेळ; निरनिराळे दोरीचे पदर घेऊन अनेकजण टिपऱ्या खेळत त्यांचा गोफ विणतात तो; पौराणिक नाटकांतून कृष्णलीलेंत असे गोफ गोप-गोपी रंगभूमीवर विणीत. 'गोपालकृष्णा आतां आपण गोफ खेळूं.' –रासक्रीडा २१. [सं. गुम्फ्]

गोफ(फी)ण, गोफणें—स्त्रीन. दगड मारण्यासाठीं दोरीची, चामड्याची, रबराची केलेली विशेष प्रकारची आकृति, साधन; दगड फेंकण्याचें साधन; एक हत्यार. 'हातीं घेवोनि गोफणा।' –कथा ६.१९.५३. [सं. गुंफन; प्रा. गुंफण] ०गुंडा-गोटा—पु. १ गोफणींतून मारावयाचा दगड. २ (ल.) हुषार, चुणचुणीत माणूस. गोफणणें—सक्रि. गोफणीनें फेंकणें, मारणें; गोफण मारणें. 'एकें चिंतामणि गोफणिला। तो येऊन अंगणांत पडिला।' –ह ४.२१.

गोंफा—पु. १ घोंटा (पायाचा). २ खोंपा; बुचडा (वेणीचा). [सं. गुल्फ]

गोंफा(फ)टणें—सक्रि. १ गुरफटणें; धरणें; पकडणें; गुंतवणें; ओढून घेणें (भाषणांत). २ पेंचांत घालणें; गोंधळविणें. 'अवघ्या मिळोनि गौळणी। गोफाटली नंदराणी।' –ह ७.१५९. ३ घुलविणें; चकविणें; फशीं पाडणें. ४ (कों.) वेठ वारणें; गडबडगुंडा करणें; कसें तरी, अपुरतेपणीं करणें (तोकड्या सामुग्रीनें, पैशानें). ५ भागविणें; निर्वाह करणें. 'पांचशें रुपयांचें काम खरें परंतु पैशाचे अडचणीमुळें सरासरी शंभर रुपयांत गोफाटून घेतलें.' ६ वेष्टणें; वेढणें. –अक्रि. १ श्वास कोंडणें; दम छाटणें; गुदमरणें. २ गुदमळणें.

गोफाटणें—सक्रि. झुगारणें; गोफणणें पहा.

गोंफाटा—पु. संकट; पेंच; अडचण; घोंटाळा; पंचाईत (फक्त सप्तमी विभक्तींत प्रयोग). (क्रि० घालणें; सांपडणें; पडणें). –ट्यांत पडणें-घालणें–अडचणींत, पेंचांत सांपडणें; सांपडविणें. [सं. गुफ्; गोफ ?]

गोफ्त-गो—स्त्री. संभाषण; बोलाचाली. 'त्याउपर बहुत गोफ्त-गो जाली.' –रा २०.३८. [फा. गुफ्त्-गो]

गोंब-बी—स्त्री. गोम; घोण. गोम पहा.

गोंबटी-टें—गोमटी-टें पहा.

गोबड—न. १ गुरांच्या शेणामुताचा राडा. गोबर पहा. २ ब्रह्मघोंटाळा; खिचडी. गोबडणें–अक्रि. घाणीनें, राडीनें लिडबिडणें (भांडें, वस्तु, जागा); गोबाडणें–सक्रि. १ शेणानें, घाणीनें माखणें (भांडें, वस्तु, जागा); सारवणें. २ एकत्र करणें; मिसळणें; गोंधळ उडविणें. [सं. गो]

गोबर, गोबोर—पु. १ (कु. गो.) राख, शेण, इ० २ खत. [सं. गो. का. गोब्बर=खत; हिं.]

गोबर—पु. (बे.) गोवर पहा. [का.]

गोबरहारी(वाणा)—(संगीत) गौहारी पहा.

गोबरा—वि. १ मोठ्या पोटाचें; बेडौल दिसणारें; स्वाभाविक फुगीर (भांडें, मडकें). २ (निंदेनें) बसकट, चापट चेहऱ्याचा; फुगीर चेहऱ्याचा. ३ (व्यापक.) विद्रूप; बेडौल; कुरूप (माणूस). ४ (गो.) एक मोठा मासा. गोब्रू पहा. [का.गुबर] ०गणेश–पु. गुबगुबीत व वाटोळ्या अंगाचा माणूस (गणपतीसारखा). [हिं.] गोबराळ–स्त्री. केळीची एक जात.

गोबस्तान—वि. गाईसारख्या छातीचा (घोडा) (दिसण्यांत खराब परंतु खोडी नाहीं असा). –अश्वप १.१०४. [गो+वक्षस्थान–वस्तान]

गोबा—पु. गोळा; मोठा घांस. 'भाताचे गोबेच्या गोबे हाणणें.'

गोबी-भी—स्त्री. (माळवी) कोबी (भाजी). [हिं. गोभी= पाथरी]

गोबें, घोबें—न. अचानक लाभ; घबाड; सांपडलेला गुप्त-ठेवा; नशिबाची रेषा उमटणें, डबोलें. (क्रि० येणें; सांपडणें; मिळणें; हातास लागणें).

गोब्र—पु. (कों.) राखी रंगाचा मासा; हे मासे दिवाळीच्या सुमारास पकडतात. गोबरा पहा.

गोभ—न. (व.) शिंदीच्या झाडास त्यांतील शिंदी धरण्यासाठीं टांगलेलें मडकें.

गोभी—स्त्री. एक औषधी वनस्पती; पाथरी. [सं. गोजिव्हा; हिं. गोभी]

गोम—स्त्री. १ पुष्कळ पायांचा एक किडा; गोंब; घोण. 'गोमीस पाय बहुत, एक पाय मोडला तरी उणें पडत नाहीं.' –भाब ८२. २ घोड्याच्या ७२ खोडीं पैकीं एक; शेपटीकडे रोख असलेल्या परतलेल्या केसांची रेघ, भोंवरा. अशुभचिन्ह–लक्षण पहा. ३ सरळ केसांची गोमाकार रेषा; डोक्याकडील रोखाची असलेली गोम. ही शुभ मानतात. पण डोक्यावर असेल तर अशुभ. ४ (ल.) दोष; ऐब; व्यंग; खोड; गुणामध्यें एखादी उणीव. ५ लुगडें, धोतर इ० च्या कांठांतील गोमेसारखा वाण; किनारींतील गोमेसारखी नक्षी. ६ खुबी; मर्म; सार; गुह्य. [प्रा. दे. गोमी; का. गोंवे=शाखा] म्ह० गोमेचे पाय तिला भारी नसतात. सामाशब्द– ०चिवळ–पुन. दोन फाट्यांच्या शेपटीची काळसर चिमणी. ०पठाडी–स्त्री.१ मोठी गोम. २ (ल.) मोठा दोष; मुख्य मर्म, खुबी. गोमीकांठ–पु. गोमेसारखी वीण असलेला वस्त्राचा कांठ. गोमीकांठी–वि. गोमीच्या विणीचे कांठ असलेलें (लुगडें, धोतर इ०).

गोम—पु. (गो.) गोंद. [पोर्तु; तुल० इं. गम्]

गोमगाला—पु. (क.) दंगा; मस्ती; गडबड; गोंगाट; गलबला. 'गोमगाला कराल तर मार खाल.' [ध्व. गों, गल]

गोमजी—गोमा–जी पहा.

गोमटा—पु. विणकामासाठीं ओव्या, वस्त्रा तयार करावयासाठीं केलेला पांच पेडी दोरा. ओवी पहा.

गोमटा–टें—वि. १ (काव्य) गोड; सुंदर; चांगलें; मनोहर. 'कां जें या जगीं तुजपरतें। गोमटेंचि नाहीं।' –रास १. ९६५. २ सुरूप; सुंदर; गौर (वर्ण, रंग); गोऱ्या वर्णाचा.

गोमटी—स्त्री. एक प्रकारची कांचेची बांगडी.

गोमटी—स्त्री. (गो.) मान. गोमटार बसप–मानेवर बसणें; हट्टास पेटणें. [का. गोमाळे=कंठमणी. गोमनाळी=गळा ?]

गोमटें—न. चांगलेंपण; सुरेखपण. 'गोमटें काय शब्दाचें। एकेक वाणूं।' –अमृ ६.११.

गोमं(मां)तक—पु. गोंवें प्रांत; अपरांतकाचा एक भाग. [गोम + अंतक राजवाडे; गोमन्त + क] गोमांतकी–वि. गोंव्याविषयीं; गोव्यांतील (आंबा, पत्रावळ इ०).

गोमा—पु. १ इच्छित वस्तूविषयीं उदासीनपणाचें किंवा नावडतेपणाचें ढोंग दाखविणें; ज्याविषयीं उत्तम माहिती आहे त्याबद्दलचें अज्ञानपणाचें मिष. (क्रि० करणें; लावणें). २ मोठेपणाचा डौल; आव. ३ ढोंग; बतावणी. ०गणेश पितळी दरवाजा–(मोंगली अमलांतील एका चतुर भिक्षेकऱ्याच्या गोष्टीवरून हा पितळी दरवाजा नांवाच्या वेशीवर बसुन मालावर बेपरवाना जकात घेई) आढ्यताखोर; स्वतःस उत्कट इच्छा असून दुसऱ्याकडून आग्रह करून घेणारा.

गोमाजी, गोमाजी कापशा—पु. १ उद्धटपणें पृच्छा करणारास उत्तरादाखल योजिलेलें कांहीं तरी नांव. २ कोणी तरी, अलबत्यागलबत्या, अगदीं अप्रसिद्ध, क्षुद्र माणूस; क्ष; अ. 'गोमाजीनें उठून तिमाजीच्या बरावर दरवडा घालावा ...' –नि. ३ लुडबुड्या; लांडा कारभार करणारा. ४ (सरकारी हिशेब) एखादा अम्मलदार पण शेतसारा न भरलेल्या माणसाबद्दल हें टोपण नांव चालतात. या माणसाच्या साऱ्याबद्दल पाटील जबाबदार असतो. ५ पूर्वी एक प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेला. 'तुम्ही कोण मोठे गोमाजी कापशे गेला ?' =तुम्ही मोठे बाजीराव ? ०ना तिमाजी–पु. कोणी तरी फालतू; ज्याचें नांव सांगावयाची गरज नाहीं असा कोणी तरी. ०सोमाजी–पुअव. अलबतेगलबते; साळकोजीमाळकोजी; वाटेल ते लोक (तिरस्कारार्थी). ०ची दिवाळी–स्त्री. (कु.) कुडाळदेशकर आद्यगौड ब्राह्मण राजघराण्यांतील गोमाजी नांवाच्या पुरुषाच्या नांवें मार्गशीर्ष शुद्ध १ रोजीं कुडाळ प्रांतांत पाळला जाणारा सण. –मठगांवचा शिलालेख पृ. ७०.

गोमीच—न. घोड्याची एक खोडी व्यंग. चिमूट पहा.

गोमेटा, गोमेटी–ठी—(गो. कों.) एक वेल; हिचें फळ तोंडल्यासारखें पण दोडक्यासारखें कंगोरेदार आणि पिकल्यावर मधाप्रमाणें गोड असतें. वेलीचा ताणा. –बदलापूर १५३. गोमेटें–ठें–न. गोमेटीचें फळ.

गोमेद—न. एक रत्न; वैडूर्य; याचा रंग गोमूत्रासारखा असतो. शिवधातु; शिलेमणी; हा कुलखडीचा पोटभेद आहे. हा फार कठिण असल्यानें याचे रसायनशाळेंतील खलबत्ते, छत्रीच्या मुठी, सुऱ्या इ० करतात; याजवर रंग देतां येतो. हें रत्न राहूला प्रिय आहे. [सं.]

गोंय—न. गोंवें प्रांत. ०बाबू–पु. गोव्यांतील रहिवासी गोंवेकर.

गोयडॉ—पु. (गो.) दांडू.

गोयडी—स्त्री. (गो.) गोधडी पहा.

गोयपू—पु. (कु.) लांकूड कांतण्याचें हत्यार.

गोयला—पु. (कों.) सरपणाची मोळी, आंखूड भारा (दोन हात लांबीचा).

गोया—अ. म्हणजे, जणूं काय. 'जे ये समयीं आपलें येणें गोया करामत जाली.' –रा १.१८८. [फा.]

गोयॉ—स्त्री. (गो.) गुराख्यांचा लांब स्वर, हेल, हरळी. [गो......ओ; ध्व]

गोयाबा—पु. मंद, आळशी माणूस; मूर्ख, अनाडी माणूस; गरीब, बावळा माणूस.

गोर—स्त्री. गळा; मान. 'राहिना घरीं कधीं गोर गोंविली मज गाईंचीं।' –पला ८० ब. [प्रा. दे. गोरा]

गोर—पु. गोवर (रोग) पहा.

गोर—पु. गुजरांतील ब्राह्मणेतरांचा उपाध्याय. –बदलापूर २५०. [सं. गुरु]

गोर कपण—न. (प्र. गोरकफन) सूठमाती; उत्तरक्रिया; प्रेतसंस्कार. 'गोर–कपणेचीं साहित्यें करून त्यांचीं सार्थकें केलीं.' –भाव १०७. [फा. गोर्=थडगें+अर. कफ़न्=प्रेतावरील वस्त्र]

गोरख—पु. १ गुराखी; गुरें राखणारा. २ गोरखनाथ; गोरख (कानफाटे) संप्रदायाचा आदिपुरुष. [सं. गोरक्ष; प्रा. गोरक्ख] सामाशब्द– ०गांजा–पु. तागाच्या किंवा भांगेच्या झुडाप्रमाणें बुटें येणारी औषधी वनस्पती. ही नळगुदावर देतात. ०चाळा–सांखळी–पुस्त्री. १ मोंवतीं कड्या असलेला लोखंडी गज. हा गोसाव्यांच्या हातांत असतो. २ (ल.) संबंधाची गुंतागुंत; परास्परावलंबन (अनेक अंतर्विवाहांनीं कुटुंबीयांत, परस्पर जामीनकीनें गांवकऱ्यांत; कुंपणांत, कांटेरी झुडपांत). ०चिंच–स्त्री. १ एक प्रकारच्या चिंचेचें झाड व फळ. हें मोठें असतें. फळांतील गीर पित्तशामक, स्वकर, पथ्यकारक आहे. २ गोरक्षी नांवाचें झुडुप. ०नाथ–पु. एक नाथपंथीय श्रेष्ठ पुरुष. मच्छिंद्रनाथाचा शिष्य. याचे संप्रदायी कानफाटे योगी होत. ०पंथी–मार्गी–वि. गोरखनाथाचा अनुयायी. ०मंत्र–पु. गोरखनाथानें उपदेशिलेला मंत्र. ०मुहूर्त–पु. गोरखनाथानें सांगितलेल्या अनेक मुहूर्तांस सर्वसामान्य शब्द.

गोरगरीब—पु. अव. गरीब व दरिद्री माणसें; गरीब लोक; अनाथ; गरजू; भणंगभिकारी [विस्तारवाचक प्रत्यय+गरीब]

गोरजी—पु. (कों.) जैनांचा ग्रामगुरु. [सं. गुरु. गु. गोर+जी]

गोरटा–टी—वि. गोरा; गोऱ्या रंगाचा (माणूस); गोरा (रंग). सुंदर; सुरेख. गोरटी–स्त्री. १ सुंदर, गोरी स्त्री. (सामा.) २ स्त्री; बाई; 'तों मथुरेच्या गोरटी। ज्यांची केवळ प्रपंच दृष्टी।' –ह २१.३३. गोरटेला–वि. साधारण गोरा. [सं. गौर; प्रा. गोर]

गोरब–बें—न. (कु.वे.) कमरेखालीं न मुरडलेलें, सरळ रहाणारें इरलें (खोलीच्या आकाराचें); याचे उलट कमरमोडी इरलें. [का. गोरबु]

गोरबंद—पु. घोडा, उंट यांच्या खोगिराचा पुढील बंद. [गोर=मान+बंद]

गोरवीकटगी—स्त्री. (गोरवीची काठी) माकडीच्या (तेलकट) झाडाची मशालीसारखी उपयोगांत आणावयाची फांदी. प्रवासी किंवा जासूद रात्रीच्या वेळीं हिचा उपयोग करतात. [का. गोरवी=मशालीचें झाड+कटगी=काडी]

गोरस(सा)ण–न—न. (चांभारी) कातडें मऊ होण्यासाठीं व कमावण्यासाठीं, कुरडलेल्या एरंड्या व दहीं, हळद, ताक यांचें मिश्रण. (क्रि. देणें; लावणें; चोळणें). [गोरस?]

गोरसणें—सक्रि. साफसूफ करून, खतमूत घालून पेरण्यासाठीं तयार करणें (शेत जमीन); मशागत करणें.

गोरक्ष—पु. गोरखनाथ; गोरख पहा. ०क–१ गोरख; गुराखी. २ गुरांची संरक्षक देवता. गोमच्यें पहा. ०वटी–स्त्री पारद, लोह, ताम्र हीं तीन भस्में समभाग घेऊन त्यांना रिंगणीच्या फळाच्या रसाच्या २१ भावना देऊन मुगाएवढी गोळी करावी. ही तोंडांत धरल्यानें सर्व प्रकारच्या स्वरभंगाचा नाश करते. –योर १.६६४.

गोरा—पु. गोऱ्हा; गाईचें वासरूं, खोंड. [हिं. गोरू]

गोरा—पु. १ गोरा माणूस. २ साहेब; इंग्रज; युरोपियन माणूस. –वि. १ उजळ; गौर (वर्ण); गोऱ्या रंगाचा. २ पांढरा; शुभ्र (तांदूळ, कापड.). [सं. गौर; प्रा. गोर] म्ह० एक गोरी आणि बत्तीस खोड्या चोरी. सामाशब्द ०गोमटा–वि. गोऱ्या रंगाचा व सुंदर रूपाचा; देखणा. म्ह० गोरागोमटा नवरदेव (कपाळ) करंटा= देखणा पण हतभागी. 'दुर्गीचा नवरा सभांत गोरागोमटा पण पुढें ... कपाळकरंटा निघाला. –पकोघे ०गोरापान–गोरापान–वि. अतिशय गोरा. [गोरा+पान=आधिक्यवाचक प्रत्यय] ०पावसा–वि. (ना.) गोरागोमटा; देखणा. ०भरोट–वि. (ना.) गोरापान. ०मुरक – वि. गोरा व किंचित मुरका; तांबुस गोरा. ०माजा–पु. पांढरें मायफळ; मायफळाची एक जात. ०मोरा–वि. चर्या पालट लेला; पांढरा पडलेला; प्रेताप्रमाणें किंवा कागदाप्रमाणें पांढराफटफटीत (भय इ० नीं). [का. मोरे=तोंड] ०गोरेला–वि. गोरटेला.

गोरांजन—न. १ गोरोचन पहा. २ ईश्वरप्राप्तीसाठीं स्वतःस अग्नींत जाळून घेणें; अग्निकाष्ठें भक्षण करणें. 'करोत तपादिसाधनें। कोणी साधोत गोरांजनें।'—तुगा २६२१.

गोराडू—पु. कोनफळ; जमीनींत उत्पन्न होणारा एक भाजीचा कंद. हा भाजून, उकडून उपासाला खातात.

गोराण-णी—स्त्री. दलदल, खाडीचा किनारा यांत होणारें एक झाड; याच्या सालीचा उपयोग कातडीं कमावण्याकडे आणि झाडाच्या अर्कांचा उपयोग कपड्यांना तपकिरी रंग देण्यास होतो.

गोराळ—न. (चांदा.) तेल ठेवण्याची दगडी.

गोरी—पु. १ फांसेपारधी. 'की गोरियाचें गायन।'—रावि २.२३. २ (ल.) त्याचें गाणें. 'कां गोरीचिया भुली। मृग व्याधा दृष्टि न घाली।'—ज्ञा १३.७३९. गौरी पहा.

गोरूं—न. (कु.) (अव.) गोरवां. गुरूं पहा. [हिं.]

गोरोब(प)—पु. (गो.) गर्भ; मगज; नार. [सं. गर्भ]

गोल—पु. १ गोलक; वर्तुलाकार, वाटोळी, वर्तुलस्तंभाकार, वरवंट्यासारखी वस्तु; ज्या भरीवाच्या पृष्ठावरील बिंदु मध्यबिंदूपासून समान अंतरावर असतात तो; गोळा. २ मंडळ; वर्तुळ; परिधिवृत्ताकार आयत. ३ कृत्रिम गोल; वर्तुळ; खगोल, भूगोल, दृग्गोल पहा. ४ गोलदार दांडा, वांसा; चरकावर केलेला गोलदार दांडा. ५ वर्तुळपणा; वर्तुलत्व; लंबवर्तुलत्व. ६ (चेंडू दांडू खेळ) लाकडी चेंडू. ७ नक्षीदार कांठ, पदर (पागोट्याचा). ८ घोळ; थवा; जमाव; कळप; झुंड. ९ सैन्याची एक रचना. 'चौफेर बांधुनी गोल।'—संग्राम ६०. १० लोंढा; झोल; डोंब (आगीचा). ११ राशीचक्रमंडलाचा एक भाग किंवा अर्ध. 'वृषभराशीचा ग्रह उत्तरगोलांत जाणावा.' १२ फुलांचा गुच्छ, झुबका, गोटा. तुरा पहा. १३ नदींतील एक मासा. १४ गोफ, करगोटा यांच्या पदराची एक तार (सोनें, चांदीची). १५ (विणकाम) बशारन्याच्या सांधीच्या कैचींत घालण्याच्या उपयोगी. सागवानी २॥-३ हात लांबीची वाटोळी काठी. १६ गोळा, तोफेचा गोळा. —वि. वाटोळा; वर्तुळाकार; लंबवर्तुळागार; वर्तुलस्तंभाकार. [सं.] सामाशब्द— ०कल्प-ज्या गोलाच्या समोरासमोरच्या दोन बाजू चपट्या किंवा फुगलेल्या असतात तो. ०चवडशी-स्त्री. (कासार) भांडें घडवितांना ठोकठोकून, कमजास्त जाड असेल तेथें सारखें करण्याचा चौरस हातोडा. ०ची-स्त्री. १ गोलाकार. २ (सुतारी) खांब वगैरे चौरस लाकडांच्या कोपऱ्यास गोलाकार देण्याचें हत्यार; याला (कु.) गोलची रोखणहि म्हणतात. (क्रि० मारणें). ४ (चांभारी) रेषा मारण्याचें हत्यार. ०टा-पु. (इमारत काम) जाड, गोल पण आंखूड वांसा; जाड बुडखा असलेला वांसा. ०थरे-वि. (गो.) सैल. ०दडा-दाड-दाडा-दोडा-पु. एक मोठा सरळ सोट वृक्ष; याचें फळ भाजून खातात व हें औषधी आहे. **गोलंदाज**-पु. तोफ डागणारा; तोफची; गोळा फेकणारा. [फा. गोलंदाझ्.सं. गोल] **गोलंदाजी**-स्त्री. तोफ डागण्याचें काम; तोफांची सरबत्ती. [सं. गोल+फा. दाजी] **गोलदानी**-स्त्री. बंदुकवाल्याच्या कमरेस बांधलेलें गोळ्या ठेवण्याचें शिंग. [सं. गोल+फा. दानी] ०दार-वि. १ वर्तुळाकार; वाटोळें. २ आंकडेदार (मिशा). ३ मांसल; भरदार (हात, मांडी). ४ नक्षीदार पदराचें (पागोटें). ०परिघ-पु. महावृत्ताचा घेर, मर्यादारेषा. —सूर्य १०. ०बाह्य-वि. (शाप.) गोलाच्या पृष्ठभागाप्रमाणें बाहेरील अंगानें गोल. (इं.) कॉन्व्हेक्स. ०मापकयंत्र-न. (शाप.) कोणत्याहि गोलाची किंवा त्याच्या तुकड्याची त्रिज्या आणि एखाद्या पदार्थाची जाडी काढण्याचें यंत्र. (इं.) स्फेरोमिटर. ०मिंद-(कों.) मासे पकडण्याचें एक जाळें. ०सर-वि. थोडें गोलाकार, गोल. **गोलाची लंब संस्था**-स्त्री. विषुववृत्तावरून आढळणारी स्थिति; या ठिकाणीं विषुववृत्त व त्याच्याशीं समांतर जीं वृत्तें आहेत तीं क्षितिजावर लंब होतात.—मराठी ६ वें पुस्तक पृ. ३१६. (१८७५). **गोलाची-वक्रसंस्था**-स्त्री. जेव्हां एक ध्रुव क्षितिजाच्यावर आहे आणि एक क्षितिजाच्या खालीं आहे तेव्हां विषुववृत्त व त्याच्याशीं समांतर दुसरीं वृत्तें यांचें क्षितिजाशीं पडणारे वक्रकोन. मराठी पुस्तक ६ वें पृ. ३१६. (१८७५). **गोलांट-ठ, गोल्हांट गोलांटी**-नस्त्री. खालीं डोकें वर पाय करून मारलेली उलटी उडी; कोल्हाटी. (क्रि० घेणें, मारणें). **गोलांतर**-वि. आंतुन गोल; गगनाकृति; पोकळ गोलाच्या आंतील भागाप्रमाणें असलेलें. (इं.) कॉनकेव्ह. **गोलाध्याय**-पु. गोलासंबंधीं विवरण करणारा गणितशास्त्राचा भाग. भास्कराचार्यांच्या सिद्धांतशिरोमणीचा हा एक भाग आहे. **गोलार्ध**-पु. गोलाचा अर्धा भाग. उ० पूर्व-पश्चिम गोलार्ध. [सं. गोल]

गोल—पु. १ पादकंदुक क्रीडेमध्यें डाव होण्याकरितां हद्दीवरील दोन खांबांमधील ज्या रेषेंतून चेंडू दवडावा लागतो ती रेषा. (क्रि० करणें); डाव. २ ध्येय. [इं. गोल]

गोल(ळ)क—पु. १ ब्राह्मणविधवांच्या संततीचा वर्ग, जात; जारजवर्ग. गोलकांतील दोन भेद. (१) **कुंडगोलक**-पु. नवरा असलेल्या (मुख्यत्वें ब्राह्मण) स्त्रीची अनौरस संतति. (२) **रंडगोलक**-पु. (ब्राह्मण) विधवेची अनौरस संतति. [सं.]

गोलक—न. पैसे ठेवण्याची व ते आंत टाकण्यासाठीं वर भोंक असलेली बंद पेटी. [फा. घोलक ?]

गोलक—पु. १ एखादी वाटोळी वस्तु; गोळा. २ अवकाशयुक्त वस्तु हा शब्द इंद्रियास जोडतात. उदा० कर्णगोलक= कानाची शष्कुली; कानाचा बाहेरील कान. नासागोलक=

बाहेरील दिसणारें नाक; नाकाचा एकंदर भाग. नेत्र-मुख-इंद्रिय-गोलक इ० इंद्रिय-गोलक(अव.)=इंद्रियग्राम; इंद्रियवर्ग (सामान्यतः); ज्ञानेंद्रिय? 'देवताशक्ति असल्यावांचून केवळ इंद्रियगोलकांनीं कार्य होत नाहीं.'

गोलमाल—पु. गलबला; गडबड, गोंगाट; आरडाओरड. 'हा गोलमाल त्यांचाच असला पाहिजे.' —सूर्यग्र ८१. [हिं.]

गोलसर—स्त्री. (ना.) बकुळीचें झाड. —वि. साधारण गोल.

गोला—पु. गोल्या पहा.

गोला—गोळा पहा.

गोलाकार—वि. गोलसर. [गोल+आकार]

गोलां(ळां)गुल(ळ)—पु. एक जातीचें वानर; नीळ; काळ्या रंगाचें व गाईच्या शेंपटीसारखी शेंपटी असलेलें वानर, माकड. 'पुढें चालती भार गोलांगुळांचे.' —राक १.५२. —वि. दुबळा; निर्बल. 'समर्थ माहेरींचें बळ। तेणें क्रिया उत्संखळ। भ्रतार मानुनि गोलांगुळ। अव्हेरिती सर्वस्वें ॥' —मुआदि ९. २२. [सं. गो=गाय+लांगूल=शेंपटी]

गोली—स्त्री. १ कोळपें, कुळव किंवा इतर कांहीं आउतें यांना लावलेला आंकडा, लोखंडी बांकदार गळ.

गोली—स्त्री. (कु. हेट.) १ मातीची लहान घागर; कळशी. २ (गो.) गोलें=द्रव पदार्थ मोजण्याचें चारशेरी माप. [गोल]

गोलेवाला-गोल्या—पु. गोल्यानें तांदूळ सडणारा व त्यावर उपजीविका करणारा माणूस.

गोल्या—पु. शेवटीं वाटोळा दगड लाविलेलें मुसळ; दगडी मुसळ.

गोल्या—स्त्री. (कु.) सुतारी हत्यार; रोखणीचा एक प्रकार. (गोलचीच्या उलट).

गोल्या—पु. १ कोळप्याच्या दात्यां (दिंडा) वरील आडवी लोखंडी पट्टी; कोळप्याच्या दिंडांत बसविलेला भाग; दर दिंडास असे दोन गोले असतात. २ दोन घडीव बाजूंचा, पायखाना, जिना यांस लावण्यांत येणारा अर्धगोलाकार दगड.

गोल्या—पु. लहान घागर; गोली. —बदलापूर ६५. [सं. गोल-ला]

गोल्हाट—पु. १ गोलांट पहा. २ छातीच्या आंतील पोकळींत जो उलटा प्राण आहे, त्यांतील ज्ञानवृत्तीला इंद्रियांवाचून स्वतःच्या स्वरूपाचा यथार्थ बोध होत नाहीं, अशा त्या प्राणवायु राहण्याच्या ठिकाणास गोल्हाट म्हणतात. —ब. खं. पारखकृत ज्ञानेश्वरचरित्र पृ ९३. 'तिसरें जें कां गोल्हाट। तेज तत्त्वाचें मूळ पीठ।' —सिसं ७.२६२. औंढ पीठावरलें योगशास्त्रोक्त स्थान. औटपीठ पहा. 'औटपीठें गोल्हाट म्हणती।' —बोधवैभव (जगन्नाथ) २०. [गोल; कोल्हाट]

गोल्ही—स्त्री. (व.) दोन तासांचें कोळपें. [गोली]

गोव-वा,वी—स्त्रीपु. १ गुंता; अटकाव; अडथळा; गुंताड. (ल.) २ संकट; घोटाळा; बंधन. 'उदंड गोवा केला लोकीं' 'होती मृगजळें गोवी केली' —तुगा ७१५. ३ कायम अडविणें (एखाद्यास एखाद्या कामीं, हुद्यावर). [सं. गोपय्; प्रा. गोव ?]

गोवई—वि. गोमांतकी; गोंवें प्रांतासंबंधीं (भाषा इ०). [गोवें]

गोवणी—स्त्री. ओंवण; गुंफन; जुळणी; जोडणी. [गोवणें]

गोवणें—उक्रि. १ गुंफणें; गुंथणें; ओंवणें (मणी, फुलें). २ गांठ देणें; गुंतविणें; बांधणें (केंस, खुंट्यास पशु). 'तो गोविला बाळक उखळ या।' —सारुह १.७५. ३ गुंतविणें; अडकविणें; घालणें (शाळेंत मूल किंवा उमेदवारींत, विवाहांत, उद्योगांत, माणूस). ४ अडकविणें; बांधून घेणें (रोखा, वंचन यांनीं). 'वचनीं गोवून वायुकुमरा। नाथ मछिंद्रातें मागीतलें।' —नव १९.७६. ५ गोफाटणें; पेचांत पाडणें. 'जे थोरथोरांसी गोवी। जाणपणें.' —दा १.३.२३. ६ भाषणांत गुंतविणें, पकडणें. 'वाचाबळें जन गोवती।' ७ लक्ष वेधणें; गुंतविणें; अवधानांत वळून ठेवणें' मला गोष्टीखालीं गोवून आपण चोरी करून पळाला.' [सं. गोपन; प्रा. गोवण ?]

गोंवर-रें—पुन. अंगावर देवीसारखा पण लहान पुरळ येणारा एक रोग. हा विशेषतः लहान मुलांस होतो. (क्रि० येणें; निघणें; मावळणें; चिरमुटणें; कानपणें; बाहेर पडणें इ०). [सं. गोवर्ण; (गोवरांत अंग गायीच्या रंगाप्रमाणें होतें त्यावरून); तुल० का. गोब्बर] ०पोटीं पडणें-गोंवर बाहेर न पडणें; अशामुळें पोटांत उष्णता राहून मुलाला पुढें जड जातें.

गोवर्चनी गाय—स्त्री. गोरोचन असलेली गाय. —बदलापूर ७२.

गोवला—पु. नवस. गोमध्यें पहा. ? —शर.

गोवळगाथा—पु. घोटाळा; भानगड; गोंधळ; घोळ. गबाळग्रंथ. [गवाळ+गाथा]

गोवळजेणें—सक्रि. घुसळणें. —शर.

गोवाइ—स्त्री. गुंतागुंत. गोवा पहा. 'एथ उपदेशामाजि गोवाइ।' —माज्ञा ३.११.

गोवारें—पु. (कु.) साक्षीदार, साक्ष. ?

गोवारें—न. समुदाय. ? 'निरवूनि तुका चालला गोवारें। देवापाशीं भार सांडूनि।' —तुगा २०८१.

गोवारी—स्त्री. भाजीची शेंग; गवारी; एक झाड व शेंग. एक उपधान्य.

गोविंद—पु. १ श्रीकृष्ण भगवानाचें एक नांव. २ कावळीच्या झाडाचें फूल. ३ (कों.) एक जातीचा कावळा. ४ तांबडा कांचेचा मणी. [सं.] सामाशब्द- ०नामसंकीर्तन-पुन्हां पुन्हां

गोविंद, गोविंद, म्हणणें; गोविंदनामाचें भजन. ०मणी-पु. गोविंद अर्थ ४ पहा. ०विडा-पु. गोंदविडा; खालीं चौकोनी बैठक असून चारी बाजूनीं वर निमुळता होत जाऊन वर कोन असलेला विडा; हा ८ पानांचा असतो.

गोविंदफळ—न. किंकिणी; वाघेंटें; तोंडांत टाकल्यावर हें गोविंद गोविंद म्हणतें असें म्हणतात. **गोविंदी**-स्त्री. वाघंटीचा वेल. [सं.] **गोविंदें**-न. वाघंटीचें फळ; गोविंदफळ.

गोवी—पु. हेरिंग वर्गाच्या माशासारखा एक जातीचा मासा. —प्राणिमो ८७.

गोवें—न. गोमंतकांतील एक शहर.

गोवें—न. १ अर्धवट घट्ट झालेलें दूध; अदमुरें दहीं. २ मृदु, मोळा, सहज वळणारा व उदार धनी. ३ चांगल्या मिळकतीचा, बैठा रोजगार. ४ श्रमाशिवाय चांगल्या गोष्टी मिळण्याचें साधन. ५ घबाड; ध्यानींमनीं नसलेला लाभ, फायदा; मोठा फायदा, नफा. 'भावें उगवीसी गोवें बोलसि निज भाव।' —देप (आरती) २. ०सांपडणें-घबाड हातीं लागणें.

गोवें—न. परांची; माळा.

गोवेगिरी—स्त्री. एक केळीची जात. हिंचें केळें वनकेळीसारखें असतें. परंतु साल जाडीला कमी असतें. —बागेची माहिती १४७.

गोव्या—वि. (रा. कु.) निष्काळजी व अव्यवस्थित; ढिला व गयाळी; गोंधळ्या व विसराळु; गयाळ-ळी; गबाळी-ळ्या; गैरा, गैरात, गैरी, गावदी, गलतान, झांबऱ्या, भोंगळ या वर्गांतील त्या अर्थाचा हा शब्द आहे.

गोश(ष)पेच—पु. १ कानावरून बांधलेली टापशी; थंडीच्या दिवसांत कानावरून उपरणें, रुमाल बांधतात तो; कानपट्टे. २ एक शिरोभूषण. 'चिमणा गोशपेच त्यावरी कलगी झळके फार।' —मध्व ३६. [फा. गोश=कान. गोशपेच=टापशी; पागोट्या वरील अलंकार]

गोश(ष)माल-ली, गोश्माल-ली, गोस्माल—स्त्री. १ कानउघाडणी; कान पिळणी; शिक्षा; नतिजा. 'आम्ही हराम खोर असें खचित यकीन जालें असल्यास आम्हांस परिच्छिन्न गोश्माली करावी.' —ऐस्फुले ४९. २ चोरटा हल्ला. 'मोवतें हिंडून गोषमाल देऊन त्यांचा मुलूख मारून धुंदी करावी.' —मराचियोशा ५७. [फा. गोश=कान+मालना=चासणें. फा. गोशमाली=कानउघडणी, शिक्षा; गोशमाल=कान पिळणें]

गोशा-षा-सा—पु. १ धनुष्याचें टोंक. २ कातकऱ्याच्या धनुकलीची मूठ. ३ वस्त्राचा शेवट, टोंक, पदर. ४ अंतःपुर; पडदपोशी; पडदा; बुरखा. ५ परपुरुषापुढें तोंडावर बुरखा घेतल्याशिवाय स्त्रीनें केव्हांहि येऊं नये अशी चाल. [फा. गोशा] ०निशीन-वि. १ एकांतवासी; निवृत्त. २ गोशा असणारी; गोषांतील (स्त्री.) **गोशेनशीन**-क्रिवि. गुप्तपणें. 'अशीं पत्रें सवाईसिंगानीं राजास गोशेनसीन लिहिलीं.' —जोरा १०६. [फा. गोशा+निशीन]

गोशवारा, गोशेरा, गोश्वा(ष्वा, स्वा)रा, गोसारा—पु. १ विस्ताराच्या हकीकतनाम्यावरून तयार केलेला संक्षिप्त उतारा; संक्षिप्त टांचण, हकीकत, सुची. २ सारांश; निष्कर्ष; रोख; अभिप्राय; तात्पर्य. ३ चिठ्ठयांवरून तयार केलेली खेड्यांतील जमीनीबाबत थोडक्यांत माहिती. [फा. गोश्वारा].

गोश्वारा—पु. कर्णकुंडल. 'दोन गोश्वारे.' —दिमाश १. १०५. [फा. गोश=कान]

गोश्गुजार—वि. श्रुत. 'अग्राहे दोस्ती तुम्हांस गोश्गुजार करून ठेवितों हें निमित्य उलट येईल.' —रा ५.१६४. [फा. गोश्गुझार]

गोष—न. मांस; गोमांस. 'असिस्टंट बटलरला बाजारांतून गोष, अंडीं, लोणी वगैरे आणण्यास त्यानें पाठवून दिलें.' —नपुक ३३. [फा. गोश्त]

गोष्ट—स्त्री. १ कथा; दंतकथा; आख्यान. २ (व्यापक) वाक्य; शब्द; पद; उच्चार; चकार; उल्लेख. 'तुम्हीं येथें गोष्टी बोलूं नका.' ३ कृत्य; काम; प्रकरण; बाब; व्यवहार. 'मजपासून अशी गोष्ट घडणार नाहीं.' ४ वृत्त; वृत्तांत, घडलेला प्रसंग; घटना. ५ स्थिति; अवस्था; प्रकार. 'श्रीमंत लोक कितीही खर्च करोत त्यांची गोष्टच निराळी.' ६ (पुराव्याचा कायदा) ज्याचें ज्ञान इंद्रियांच्या योगानें होतें अशी कोणतीहि वस्तु किंवा वस्तूंची स्थिति अथवा संबंध; मनुष्याच्या मनाची कोणतीहि स्थिति. (इं.) फॅक्ट. [सं. गोष्ठी] (वाप्र.) एक्या गोष्टींत-एकदम; झटक्यास; सपाट्यास; चटकन. ०काढणें-खोड काढणें. **गोष्टी खापलणें**-क्रि. (व.) गप्पा छाटणें. म्ह० (व.) गोष्टीचा खाप विसरला माग्रबाप. ०फोडणें-गुप्त प्रगट करणें, जाहीर करणें. **गोष्टी सांगणें**-१ बोलणें; संभाषण करणें; गप्पा छाटणें; वार्ता करणें. 'ठाव्या आहेत मला. सांगा यथेष्ट गोष्टी अन्या या।' —मोउयोग १३.३७. २ (ग्रा.) सबबी सांगणें; बयादी लावणें. सामाशब्द- **गोष्टम**-वि. (व.ना.) गप्पीदास; गोष्टीवेल्हाळ; बाताड्या. ०मात-स्त्री. गोष्ट अर्थ १ पहा. 'एखादी गोष्टमात सांग म्हणजे वाट करमेल.' ०श्राद्ध-न. १ अडचणीमुळें सर्वोपचारयुक्त श्राद्ध करण्यास सवड नसेल तेव्हां अनुकल्पानें केवळ शब्दांनीं केलेलें श्राद्ध. २ (ल.) निवळ गप्पाष्टक, बडबड; निरर्थक गोष्टी. **गोष्टिप्रिय-लंपट-वेल्हाळ**-वि. १ गोष्टी ऐकण्याचा किंवा सांगण्याचा शोक असलेला; कथाप्रिय. २ गप्पागोष्टींनी परिपूर्ण. **गोष्टिवा(मा)ता(र्था)**-स्त्रीअव. गप्पाष्टकें; व्यर्थ संभाषण; निव्वळ गोष्टी व कथा. [सं.]

गोष्ठांवाल—स्त्री. (गो.) एक रानटी वेल.

गोष्ठेशूर—वि. घरांतील शूर; घरगोहो. [सं.]

गोस—पु. (गो.) तीन विर्तीचें माप.

गोसाई-वी—पु. (ना.) १ पावसाळ्यांत दिसणारा एक लहान किडा. याची वरची बाजू लाल मखमालीसारखी असते. मृगांतील किडा. २ बाजरीवरील एक किडा.

गोसावी-मी-ई—पु. १ ज्यानें सांसारिक इ० सुखांचा त्याग केला असा योगी, यांचीं वस्त्रें भगवीं असतात, यांपैकीं कांहीं मुंडण करतात. २ (ल.) बरदार, बायकापोरें यांच्या विरहित माणूस; फटिंग. ३ हरिदास. ४ (जुना पत्रव्यवहार) सन्मानदर्शक एक पदवी. ५ मालक, धनी. 'मुषकारूढ गणेश गोसावी।' –वेसीस्व ६.४२. ६ वाजविण्याची मातीची चिमणी; भुरकट रंगाची चिमणी (पाखरूं); ७ तव्यास वर राख लावून त्यावर केलेली भाकर, गाकर. ८ केळीची एक जात. **गोसा-मडा-सावडा**–पु. (निंदार्थी) गोसावी. **गोसामपण**–न गोसाव्याचा धर्म, चाल, रीत. **गोसावीण**–स्त्री. धनीण; माल-कीण. 'पैं जीवाचे कसों उतरलीं। ते दासी कीं गोसांवीण झाली।' –ज्ञा १८.९१२. **गोसावीपण**–न. प्रभुत्व. 'जी आलेनि पाइकें आलें। तें गोसावीपण केवीं बोलें।' –ज्ञा १८.२२. [सं. गोस्वामी]

गोस्त—न. मांस. गोष पहा. [फा. गोश्त]

गोस्तनी—स्त्री. द्राक्षे. [सं. गो+स्तन]

गोस्तनदेवी–स्त्री. गाईच्या सडावरील गांठीतून लस काढून माणसाच्या शरीरांत टोचून घालण्याचा डॉ. जेनर यांचा शोध. यामुळें आलेले फोड. [सं. गोस्तन+देवी]

गोहक—पु. (गोंडी) गहूं (धान्य) –विवि ८.१.३.

गोहर—पु. (ना.) १ हुरहुर; काळजी. २ खोडी; चाळा; अवगुण. **गोहरी**–वि. (ना.) खोडकर; अवगुणी.

गोही—स्त्री. १ ग्वाही; साक्ष. 'गोहीवीण जाऊं नये। राजद्वारा।' –दा २.२.२०. २ साक्षीची जबानी. ३ साक्षीदार. [फा. गुवाही] ०**दार**–पु साक्षीदार. 'गोहीदाराचें जरी मोठें तरी साहेबास गुन्हेगारी...वेऊं.' –रा १८.३५.

गोहो—पु. १ (घरगुती भाषा) नवरा, पति; धो. 'सुखें वोळंव दावी गोहा। माझें दुःख नेणा पाहा॥' –तुगा २९५७. २ बाप्या; तरणाताठा, वयांत आलेला माणूस, गोखमा. ३ बस्ताद; मारतापीर; मारक 'मी त्याचा गोहो आहे. मजपुढें येऊं द्या.' 'हें औषध पित्ताचा गोहो आहे.' ४ तोडीस तोड; शेरास सव्वाशेर; सवाई. [सं. गोप=पति. गुह्; प्रा. दे. गोह= योध्दा. पुरुष, मुखिया]

गोळ—१ गोल पहा. २ अंडें.

गोळ—(गो.) १ एक भाजी (वेली); घोळ. २ एक झाड. ३ एक प्रकारची मासळी. [सं. गोल] **गोळगोळकी**–स्त्री. (वे.) एक वनस्पती.

गोळ—पु. (गो.) गळ. **गोळाक लावप**–हात बांधून टाकणें. ०**दिवप**–१ फांशावर चढविणें; २ मुलास घोडी (शिक्षा) देणें. **गोळार मारप**–फांशीं देणें.

गोळक—पु. गोलक पहा.–**काचें सोवळें**–न. खोटें सोवळें. (गोळकांना सोंवळयाचा अधिकार नाहीं या समजुतीनें). म्ह० गोळकाचें सोंवळें सारा वेळ विळविळें.

गोळंकार—पु. (गो.) दुखण्यामुळें आलेली असहाय्य स्थिति; खोडाविडी होऊन पडणें

गोळंकारी—वि. वांकलेला; पोंक आलेला (वार्धक्य, वात, अशक्तपणा यांमुळें); खोडाविडी होऊन पडलेला.

गोळवा—वि. (कु.) आळशी; अजागळ. [सं. गोल? म. गोळा]

गोळंबी—स्त्री. पाण्यांतील एक लहान प्राणी.

गोळा—पु. १ गोल; गोळक; चेंडू. २ वर्तुलाकार पदार्थ; पिंड; मेळा; डिखळ; रास. ३ जथा; जमाव; मेळा (मनुष्य, पशु, वस्तु यांचा). ४ (ल.) हातपाय नसलेला किंवा ते लुळे झालेला माणूस; पांगळा. ५ (निंदार्थी) जेवण; भाकर-तुकडा; पिंड; घांस. ६ सुपारणें; दुवेतणें; गर्भपात, स्राव. ७ नाकांतील चांदीचा वेसर (मोत्याऐवजीं). ८ फळांतील विशिष्ट नांव नाहीं अशा अठी, बीं, गर, गर्मोश इ० ना लावतात. जसें:– बदाम–पिस्ते–काजू–भुईमूग–ताड–उंडे–एलची–गोळा. 'हीं मोत्यें शुद्ध कर्दळाचे गोळे आहेत.' ९ (व.) डाळू; डोकळा. 'बेसनाचे–गुळपापडीचे गोळे.' १० प्लेगची गांठ. ११ तोफेची मोठी गोळी. १२ सांठा; समूह. १३ (गो.) गोल आकाराचें मांस; गुड; गुंडा. –वि. १ चिंब या अर्थी ओला शब्दाबरोबर प्रयोग. 'चिरगुटाचा ओला गोळा पडला आहे.' 'हीं लांकडें ओलीं गोळ आहेत.' २ एकत्रित; एकत्र होई असा. [सं. गोलक; प्रा. गोलओ, अप. गोलउ हिं. बं. गोला; पं. गोला] (वाप्र.) ०**करणें**–एकत्रित करणें. ०**गिळणें**–(लांच) खाणें. ०**टाकणें**–गर्भपात होणें. ०**देणें**–जेवणें. 'दिवसास एक वेळ गोळा दिल्हा म्हणजे आठा प्रहरांची काळजी वारली.' ०**मारणें**–गपापा करून टाकणें. ०**होणें**–१ गोळयाप्रमाणें गात्रें एकत्रित होणें. 'झोपेनें या मुलाचा गोळा होऊन गेला आहे.' **गोळा चिणें**–क्रि. (गजा.) १ गोळा–जमा करणें. २ (ल.) मिळ-विणें; संपादणें. **गोळेगांवाला वेढा घालणें–पडणें**–क्रि. जेवावयास बसणें. **सामासब्द– ०गोळी**–स्त्री. परस्पर (बंदुकी–तोफा यांच्या) गोळयांचा भडीमार; मोठा तोफेचा भडिमार.

०बेरीज–स्त्री. १ (अंकगणित) ठोक बेरीज किंवा तेरीज. २ (ल.) तात्पर्य; सारांश; निष्कर्ष; मथितार्थ. ०करणें–(हिशेब) लवाडीनें कांहीं बाबी दाबून किंवा खोट्या लिहून ठोक बेरीज किंवा तेरीज देणें. ०भर–वि. पोटभर; भूक शांत होईं इतका. ०भाजी–स्त्री. पीठ लावून किंवा तांदुळाच्या कण्या घालून केलेली भाजी; हिच्या उलट मोकळी भाजी.

गोळिंब, गोळीम—स्त्री. गोळंबी पहा.

गोळी—स्त्री. १ (सामा.) लहान गोळा; गोला; गोलक; गोटी. २ बंदुकीचा गोळा. ३ चोळमटलेल्या कपड्यांचा लहान ढीग, रास. ४ (ना.) वेटूल. ५ (ना.) पटकी; कॉलरा ६ (गो.) लहान तांब्या, घागर, विंदलॉ. ७ (राजा.) खाडींतील चिखलाचा वीतभर लांबी–रुंदी–उंचीचा गोळा. या गोळ्याचा बांध टिकाऊ असून यावर नाचणी चांगली होते. ८ गुरांचा एक रोग. (इं.) अॅन्थ्रॅक्स. [सं. गुली; प्रा. गोलिया] (वाप्र.) ०घालणें–१ बंदुकीची गोळी मारणें. ०चढविणें–मादक पदार्थाची गोळी खाणें. (आडून) ०मारणें–स्वतः पुढें न होतां दुसऱ्याकडून इष्ट कार्य घडवून आणणें; अप्रत्यक्षतः काम करून घेणें. ०लागणें–१ माशी लागल्यामुळें ती होणें. २ कार्य नेमकें होणें; मात्रा लागू पडणें. सामाशब्द– ०बार–पु. बंदुकीच्या गोळ्यांची फैर; बंदुक उडविणें. ०चा–ळ्याचाटप्पा, गोळीमारणी–पुस्त्री. बंदुकीच्या किंवा तोफेच्या गोळ्याचा मारा जेथपर्यंत जातो तें अंतर. गोळी–ळे बेरीज–स्त्री. गोळाबेरीज पहा.

गोळुजणें—सक्रि. घुसळणें ? –नागा १७०९. –शर.

गोळेगणित—न. (गणित) गोळ्यांच्या राशीचें गणित; चढत्या उतरत्या राशीचें गणित. [सं.]

गोळणवराचो खेळ—पु. (गो.) विटीदांडूचा खेळ.

गोळणा—स्त्री. (गो.) विटी.

गोळ्या- गोल्या—पु. (को.) लहान मडकें, घागर. [सं. गोल]

गोळ्या—पु. तांदूळ सडणारा; गोली–ल्या पहा.

गोल्हाट, गोल्हाटचक्र—गोल्हाट पहा.

गौ—स्त्री. गाय (पशु). गो पहा. [सं.] ०कोश– गोकोश पहा. ०खाना– गोखाना पहा. गौंड–गौंडी–पुस्त्री. गुरांचा मार्ग; गोवंड पहा. –स्वीच २.८९. गौमासी–मुखी–गोमाशी, गोमुखी पहा. 'तुम्हां लागीनिलिमां गौमासिया। तरि वारां जा कां।' –शिशु २१९. गौळण–गौळवाडा–गौळा–ळी–गव–मध्यें पहा.

गौड—पु. १ गौर; गौडबंगाल; बंगाल देशांतील या नांवाचा प्राचीन प्रांत व त्याची राजधानी. २ एक ब्राह्मण जात व तींतील व्यक्ति; पंचगौड. –वि. गूढ जाणणारा [सं.] सामाशब्द– ०बंगाल–(गौड व बंगाल या देशांत पूर्वी गारुडविद्या फार होत्या म्हणून) (ल.) गारुड; तंत्रमंत्र; जादूटोणा. ३ (ल.) युक्त्या; मसलती; हिकमती; लबाडी. ४ (ल.) गूढ; कूट रचना. 'गौडबंगाल रचण्यांत त्यानें (मोरोपंतानें) आपला काळ घालविला.' –नि ७८९. ५ खोल डाव; कट करणें. ६ चमत्कार; अद्भुत घटना. ०बंगाली–वि. १ गौडबंगाल, जादूटोणा करणारा; २ गौड–बंगाल देशविषयक. ०मल्हार–पु. (संगीत) गायनांतील एक राग. यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण–संपूर्ण. वादी मध्यम व संवादी धैवत. गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर. ०सारस्वत–सारस्वत ब्राह्मणांची जात. सारस्वत पहा.

गौड—वि. गुळासंबंधीं; गुळाचा. [सं. गुड]

गौंडरी टोपी—स्त्री. जिच्यावर नुसतें सलम्याचें काम असतें अशी टोपी; ही फार टिकाऊ असते.

गौडा—पु. पाटील, गांवचा मुख्य अधिकारी [का.]

गौडारी(वाणी)—स्त्री. (संगीत) तानसेन हा गौड ब्राह्मण असल्यानें त्याच्या म्हणण्याच्या ध्रुवपदपद्धतीस हें नांव पडलें आहे. [गौड]

गौडी—स्त्री. गुळापासून काढलेली दारू. [सं. गुड]

गौडी—स्त्री. (संगीत) एक रागिणी. [गौड]

गौंडी, गौंड्या—गवंडी–ड्या पहा.

गौडुंकी—स्त्री. (गो.) एक प्रकारचा कर.

गौण—न. १ न्यून; अभाव; तुटवडा; कमीपणा. २ अपूर्णत्व; हीनता; तफावत. –वि. १ कमी प्रतीचा; हलक्या प्रतीचा; कमी महत्त्वाचा; अप्रधान. २ आनुकल्पिक; गौणभूत; बदला. ३ मुख्य नव्हे तें; दुय्यम. 'मूळबंधाचें लक्षण। वज्रासन गौण। नाम यासी॥' –ज्ञा ६.१९९. [सं.] ०मानणें–कमी लेखणें. 'तें तीथें चालतां वदनीं। ब्रह्मरस गौण मानी।' ०कल्प–पु. १ अमुख्य, अप्रधान हेतु किंवा उद्देश. २ दुय्यम ध्येय; विकल्प; अनुकल्प; बदला; प्रतिनिधि. ०पक्ष–पु. १ कमजोर, खालच्या दर्जाचा, अमुख्य, अप्रधान पक्ष, बाजू (वाद, गोष्टी, प्रमेय यांचा). २ गौणकल्प ३ (सामा.) हलका पक्ष, बाजी. ०मुख्यन्याय–पु. तारतम्याचा नियम (मुख्यामुख्य, मौलिक व अलंकारिक, प्रधान अप्रधान यांतील) मुख्य पक्ष संभवत असतां गौण अंगिकारूं नये या अर्थी वापरतात. गौणीवृत्ति–स्त्री. शब्दाची स्वाभिधेय गुणसंबंधामुळें अर्थांतराच्या ठायीं असलेली प्रवृत्ति. [सं.]

गौतमी—स्त्री. १ गोदावरी नदी. 'गौतमी तीरीं उत्पन्न होऊन।' –सप्र ३.४०. २ गाय (पशु). 'कीं गौतमी देखतां पंचानन। भयें कांपत चळचळां।' –भवि ९.१५७. [सं. गौतम एक ऋषि]

गौप्य—वि. १ गोप्य; गूढ; गुप्त. ' परंतु गुज तें जाणावें । गौप्य आहे । '–दा ६.२.२०. गुप्त ठेवण्यास लायक; गुप्त गोष्ट, रहस्य. [सं. गोप्य]

गौर—वि. १ गोरा; शुभ्र; निर्मळ; स्वच्छ (माणूस, वर्ण, रंग–शरीराचा). २ तेजस्वी; कांतिमान. ' गौरकाय व सरकार यांविषयींचें त्यांचें पक्षपातित्व लोकांच्या चांगलें नजरेस आलें '–अस्तु ७.२७१. ०काय–पु. युरोपीयन माणूस. '–केले १.२६९. ०खर–पु. रानगाढव.

गौर—स्त्री. पार्वती; भवानी; देवी; गौरी. [सं.] (वाप्र.) ०आणणें–ज्येष्ठागौरीची स्थापना करणें. भाद्रपद शुद्ध षष्ठी किंवा सप्तमीस नदी, ओढा, यांच्या कांठचे पांच किंवा सात खडे घेऊन, धुवून, शारीवरील तबकडींत ठेवून, आपून त्यांची पूजा करतात गौर आणणाऱ्या मुलीनें घरीं येतांना तोंडात पाणी घेऊन मागें न पहतां मुक्यानें देवापाशीं ते (खडे=गौर) आणून ठेवावयाचे व मग चूळ थुंकावयाची असते. (गाडग्यांची) ०उभी करणें–तपेलें किंवा तसलें भांडें घेऊन त्यास नवें लुगडें नेसवून वर मुखवटा (किंवा खापराची वेळणी) बसवून मग दागीने घालून मूर्ति तयार करणें. (गाडग्याची) ०उतरविणें–भाद्रपद शु॥ षष्ठी–सप्तमीस गौर आणावयाच्या दिवशीं दोरे घ्यावयाचे असतात, ते गणपतीचा व कुमारिका आणि मुंज्या मुलाचा यांचा आठ पदरी, व सवाष्णीचा व गौरीचा सोळा पदरी, असे घेऊन आठपदरी दोऱ्यास आठ, सोळापदरी दोऱ्यास सोळा अशा गांठी देऊन त्यांत आघाडा, खोबरें, दूर्वा व रेशमी दोरा बांधून मग ते दोर हळदीनें पिंवळे करून गौरीपुढें ठेवून, त्यांची पूजा करून गळयांत बांधतात. नंतर दहिभाताचा नैवेद्य दाखवून गौर (सुगड) एकीकडे ठेवतात. ०जागविणें–गौरीच्या सन्मानार्थ जागरण करणें. ०जेवणें–सासरहून माहेरीं आलेली सवाष्ण जेवूं घालणें; यावेळीं गुळाची पोळी, गव्हल्याची खीर व करंज्या करतात. ०बोळविणें–(ज्येष्ठा गौर) दहिभात, करंजी ही शिदोरी व पूजेचें सामान घेऊन, जेवून गौरी (खडे) आणल्या तेथें जाऊन त्यांची पूजा करून ओटी भरावी व शिदोरी आणि गौरीचे खडे पाण्यांत सोडून कांठची वाळू घेऊन घरीं आल्यावर ती वाळू सर्वत्र फेकणें इ० विधि. (गाडग्याची) ०बसविणें–श्रावणांतल्या पहिल्या शुक्रवारीं एका सुगडांत तांदुळ, हळकुंड घालून वर वेळणी झांकून त्यास सोवळयाचा खण किंवा चोळी पांघरविणें. ०लिहीणें–प्रथम सुगड व मातीची वेळणी यांस कांव लावून ती वाळल्यावर चुन्यानें नाक, डोळे, कान, तोंड इ० आकृति काढून कोळशाच्या पुडीनें केसाचा भाग काढणें, मग हळदीचा रंग करून त्याचे दागीने चितरावे. शेवटीं सुगडाचे तोंडावर रंगविलेली वेळणी बसविणें.

गौर—स्त्री. खोल व पूर्ण विचार. ' यांची हरएकविशीं गौर करित जाणें. '–रा ३.२०५. [अर. घौर]

गौरनर—पु. प्रांताधिप; गव्हर्नर (अप.) [इं. गव्हर्नर्]

गौरव—न. वजन; गुरुत्व; जडपणा. ' पारदाचें गौरव इतर पदार्थांत नाहीं. ' २–पु.न. अभ्र; मोठेपणा; भारदस्ती; मान्यता; सन्मान (काम, मनुष्य यांचा). ' आपले घरीं कोणी गृहस्थ आला असतां त्याचा गौरव करावा. ' ३ वजन; भारदरी मुजाखा; योग्यता. 'श्रीमंताजवळ याचें गौरव आहे.' ४ सत्कार; मान; आदर; पूजा. (क्रि० करणें; ठेवणें; राखणें). ५ डौल; थाटमाट; शोभा; वडेजाव; वैभव. ' काय हा आरंभरंभेचा गौरवु. ' –ज्ञा ६.४६२. ६ विनाकारण जास्त श्रम, प्रयत्न कारणीं लावण्याचा दोष; दुःख, श्रम, अप्रिय, क्लेशस्थिति. याच्या उलट लाघव; हाल; त्रास; कठिण गोष्ट. 'घोडा असतां पायीं चालणें यांत गौरव आहे. ' [सं. गुरु–गौरव] **गौरवण**–न. मोठेपणा देणें; सन्मान; सत्कार. **गौर(व)विणें**–उक्रि. १ मानसन्मान करणें; मोठेपणा देणें; आदरानें वागविणें; गौरव करणें. ' दिव्यालंकारवस्त्रें गौरवुनि । मंडपांत बैसविल्या. ' २ (ल.) अंगावर वस्त्र जळणें. (जळणें शब्द अशुभ आहे म्हणून त्याऐवजीं). ' विस्तवाजवळ बसूं नको लुगडें गौरवेल. ' **गौरवी**–वि. गौरवयुक्त; आदरशील; सन्माननीय; सभ्य.

गौरशी—स्त्री. १ खोल चौकशी; सूक्ष्म परीक्षा. गौर पहा. ' आमची गौरशी करून आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणुकेस हजीर आहों. '–ऐस्फुले ५२. २ (मुकीनें) अर्जित; सफेराजी; गौरव. ' आम्ही कामकाज केलें हें धनी दृष्टीनें पाहून गौरशी करील म्हणोन आस्था होती. '–पया १००. [फा. घौर्+रसी]

गौरी—स्त्री. (संगीत) एक राग. याचे दोन प्रकारः–पहिल्या प्रकारांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत गांधार व धैवत वर्ज्य. जाति औडव संपूर्ण. वादी ऋषभ, संवादी पंचम; गान समय सायंकाळ. प्रकार दुसरा–यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. गांधार व धैवत हे स्वर वर्ज्य. अवरोहांत गांधार वर्ज्य. जाति औडुव–षाडव. वादी ऋषभ व संवादी पंचम; गानसमय–सायंकाळ.

गौरी—स्त्री. १ गौर; पार्वती; देवी; भवानी. २ ऋतुप्राप्त न झालेली मुलगी; कन्या; कुमारी; कुमारिका. ३ दहा वर्षांच्या वयाची अविवाहित मुलगी. ४ देवीच्या पूजेचा भाद्रपद शुद्धपक्षांतील जागर व उत्सव. (क्रि० जागविणें). गौर जागविण पहा. ५ गौरवर्णाची स्त्री, गोरी. ' कनक चंपक दाम गौरी. ' [सं.] सामाशब्द– **गौरीचा पैड**–पु. भाद्रपदांत शेताचे बांध

घालण्यासाठीं खणलेली ही माती फार चिकण असते. या महि-न्यांत गौरीचा उत्सव असतो म्हणून यास हें नांव पडलें. –चा हळवा–पु. नाचणीची एक जात. –चे डोहळे–पुअव. चैत्रांत पडणारी पावसाची बुरबुर. ०तृतीया–स्त्री. चैत्र शुद्ध तृतीया. ०फळ–न. एका कांटेरी झुडपाचें फळ. ०शंकर–पु. १ एकमुखी रुद्राक्ष. २ कंठा; दाणे (मोती). ०हर–हार–पु. १ शिवपार्वती. २ वाङ्निश्चय झाल्यावर, वधूमंडपी वर येण्यापूर्वी वधूनें जिची पूजा करावयाची ती पार्वती (आणि शंकर). कुंभारी चार वोळकीं व एक कळस अशा चार उतरंडी चार बाजूस व मागच्या बाजूस मधोमध आणखी एक उतरंड मांडून त्यांच्या मध्यें घुतलेल्या पाटावर घुतलेले तांदूळ ठेवून त्यावर ठेवाव-याची अन्नपूर्णा; गौरीहाराचें साहित्य. ' मांडिला गौरीहार । ' –वसा ४६. ०हर पूजणें–१ वरील देवीची पंचामृती पूजा करणें व लग्न लागेपर्यंत तिला कुंकमिश्रित अक्षता वाहात राहणें. २ (ल.) लग्नाविषयीं शिवपार्वतीची आराधना करणें. गौरीहार सुतविणें–गौरीहाराच्या प्रत्येक मडक्याच्या गळ्याभोंवती सुताचे तीन फेरे घेणें. –बदलापूर २०१.

गौरी—न. गायनाचा एक प्रकार; पारध्याचें गाणें. ' पारधी वाट वाये । साधावया गौरी गाये । तेथं हरिण लुब्ध होये । आइकावया ॥ ' –ज्ञाप्र ७२०. गौरी पहा.

गौरी—स्त्री. शेणाची गोवरी, तिचा तुकडा, भुसकट इ० गवरी, गोवरी पहा.

गौल—वि. गोड; मधुर. ' वच तुझें अति आरुप बोल। परिअमृताहूनि दिसती गौल ' –स्वादि ६.१.२९. [सं. गुड–ल=गुळ; गु. गौल्य]

गौल्य, गौलता—स्त्री. रुचि; मधुरता. ' हां गा साकर आणि दूध । हें गौल्य कीर प्रसिद्ध । ' –ज्ञा ३.२२६. २ मृदुता; माधुरी; मधुरता (भाषणांत). ' गौल्यता नाहीं वचनाची । ' –दा १.६.१५.

गौल्यता—स्त्री. सुबकपणा; सुंदरता (आकृति, अक्षर यांची). [सं. गोल, गोलता]

गौश्या—वि. (माण.) (महारांतील एक शिवी). गर्भपत-नाचा; सांपडलेला. [गवसणें]

गौसणी, गौळण, गौळवाडा, गौळा, गौळी—गव मध्यें पहा.

गौसायळ—स्त्री. सायळ; अंगावर कांटे असणाऱ्या साळ (जनावर)ची एक जात. –दा ३.७.८. ?

गौसी, गोसी—स्त्री. परस्परसंबंध; सांखळी. ' आणि विषयेंद्रियां गौसी । स्वभावें तंव मूतासीं । ' –ज्ञा १४.९३.

ग्याज—स्त्रीन. बैलाच्या गळ्यांतील घांट किंवा ठोकळा (मधली लोखंडी घंटा) जींत बांधलेला असतो ती दोरी. बैलाच्या गळ्यांतील घांट. [?]

ग्याझि(झे)ट—न. बातमी–वर्तमानपत्र; पत्रक; आज्ञापत्र (सरकारी); गॅझिट पहा. [इं.] ग्याझेटियर–न. भूगोलविष-यक कोश; स्थलकोश; स्थलवर्णनकोश.

ग्याट—न. गेट; पहारा; पोलीस चौकी. ' गेला कोळ्याचे ग्याटाला । ' –ऐपो ४६. [इं. गेट]

ग्यादरिंग—न. संमेलन; जमाव; गर्दी; समाज; मंडळी; सभा. [इं. गॅदरिंग]

ग्यान—न. ज्ञान पहा. [सं. ज्ञान] ०गंड–वि. अल्पज्ञान व फार गर्व असलेला. ' तुका म्हणे ग्यानगंड । देवा सुखें पावो नाड । ' –तुगा ३१८१. ग्यानी—पु. ज्ञानी माणूस.

ग्यान, ग्यानदास—न. गुन्हे करणाऱ्या लोकांचें घरफोडीचें (पळी, बत्ता यासारखें, सहा पासून अठरा इंच लांबीचें). एक हत्यार –गुजा १२३.

ग्यारंटी—स्त्री. हमी; जामीनकी. 'घड्याळाची गॅरंटी.' [इं.]

ग्यारिसन—पु. फौजबंद ठाणें; सैन्याचें ठाणें; बंदोबस्ता-साठीं फौज ठेवण्याचें ठिकाण; शिबंदी. [इं. गॅरिसन]

ग्यारेव करणें—क्रि. (व.) पळून जाणें; सुंबाल्या करणें. ' त्यानें ग्यारेव केली. '

ग्यालन—पु. पातळ प्रवाही पदार्थ मापण्याचें एक कैली माप. हें सामान्यतः सहा मोठ्या बाटल्याएवढें असतें. [इं. गॅलन]

ग्यालरी—स्त्री. १ गॅलेरी; सज्जा. २ (नाटक) नाटकगृहां-तील दुसऱ्या मजल्यावरील प्रेक्षक बसण्याची जागा. [इं. गॅलरी]

ग्याली—स्त्री. (छाप.) मुद्रापाट; ठसेपाट; ग्रथित मुद्रापात्र; स्टिकेंत जुळविलेला मजकूर, स्टीक भरल्यानंतर उतरून (काढून) ठेवण्याचें साधन. हिचे कॉलम् गॅली व पेज गॅली असे दोन प्रकार आहेत. [इं.] ग्यालीप्रुफ–न. कच्चें मुद्रित, कच्चा छाप; शुद्ध करण्याचा छापील खर्डा; ठसेपाटाचा छाप. [इं. गॅली]

ग्रँट—स्त्री. १ द्रव्यसाहाय; मदत. २ सरकारकडून मिळणारी वार्षिक मदत (खातें, शिक्षणसंस्था इ० ना). [इं. ग्रँट]

ग्रंथ—पु. १ परस्पर संगतवार अर्थाच्या वाक्यांचा रचना-विशिष्ट समुदाय. पोथी, पुस्तक (गद्य किंवा पद्य यांचें). २ (ल. व शब्दशः) गुंफणी; जुळवणी; जोडणी; संपादणी. ३ पुस्तक; भाग; अध्याय; परिच्छेद इ० ४ बत्तीस अक्षरांचें वृत्त किंवा सुताची मोळ. ' व्यासकृत महाभारत लक्षग्रंथ प्रसिद्ध हा भारी । ' –मोआदि १.९. (एका अनुष्टुभांत ३२ अक्षरें असतात व अनु-ष्टुभालाहि ग्रंथ म्हणतात त्यावरून ३२ ची संख्या). ५ (ल.)

योजना; बेत; कट; मसलत. 'बाळोबा आणि भाऊ हा सगळा एक ग्रंथ आहे.' –अस्तंभा ९६. ६ प्रसंग; गोष्ट; हकीकत (व्यवहार इ० संबंधीं). 'आमचा पूर्वापार ग्रंथ ऐकून मग न्याय करा.' ७ पराचा कावळा; एवढ्याचें एवढें करणें; विस्तार. ८ अर्थ, संगति. 'त्यांनीं राजीनामा कां दिला याचा ग्रंथ लावणें कठीण.' –के २७.५.३०. ९ अकांडतांडव; कुभांड. [सं. ग्रथ् = रचणें] (वाप्र.) ०आटोपणें–(काम) संपणें; (कार्य) नाश होणें, (माणूस) मरणें. 'पण आमच्या दुर्दैवानें सर्वच ग्रंथ आटोपला।' –भयंकरदिव्य. ग्र-ग्रंथन–न. गुंफण; जुळण; बांधणी; रचना. 'आणि माझें तव आघवें। ग्रथन येणेंचि भावें।'–ज्ञा १३. ३२८. [सं.] ०पंचक–न. (खि.) पवित्रशास्त्रांतील पहिलीं पांच पुस्तकें. हीं मोशे यानें लिहिल्याचें मानितात. (इं.) पेंटाट्यूक. 'ग्रंथपंचकामध्यें इस्राएल लोकांचें नेमशास्त्र आहे.' ०विस्तार–पु. ग्रंथांतील गोष्टींचा, भाषेचा विस्तार, पाल्हाळ; मोठा ग्रंथ. सामाशब्द– ०कर्ता–कार–वि. पुस्तक तयार करणारा, रचणारा कवि; लेखक; संपादक. ग्र-ग्रंथणें–उक्रि. (काव्य.) १ अर्थानुसंधानपूर्वक अनेक वाक्यें एकत्र गुंफणें, बांधणें, जुळणें, रचणें (पद्य, कविता) ग्रंथरचना करणें; ग्रंथ संपादणें. 'जें मी संजात ग्रंथलों देख। आचार्यें कीं।'–ज्ञा १८.१७६९. 'ग्रथिलें भारत ज्यानें त्यालाहि स्वमनिं सौख्य वाटेना।' २ गुंफणें; ओंवणें (पुष्पादि). ३ एकत्रित करणें; जुळणें. [सं. ग्रथन] ग्रंथाची–ग्रंथांतर टीका–स्त्री. एका पुस्तकानें दुसऱ्या पुस्तकाचें विवरण करणें. ग्रंथावरचा मालकी हक्क–पु. (कायदा). ग्रंथलेखकाचा त्या ग्रंथाचें पुनःप्रकाशन, भाषांतर इत्यादिसंबंधी हक्क. (इं.) कॉपीराईट. ग्रंथीय–थी–वि. पुस्तकासंबंधीं; पुस्तकांतील. ग्रंथोपजीवी–वि. ग्रंथ लिहून (रचून) पोट भरणारा. 'आणि ग्रंथोपजीविये। विशेषीं लोकीं इयें'–ज्ञा १८.१८००. [सं. ग्रंथ+उपजीविन्]

ग्रंथि-ग्रंथिका—पुस्त्री. १ गांठ. २ लांकडावरील गुळुंब; गांठ. ३ वेत, बोरू यांची गांठ, संधि, पेरें. ४ (ल.) शरीराचे सांधे. ५ बंधन; संबंध; नातें; लागाबांधा (लग्न इ० चा). ६ (ल.) घोंटाळा; गुंतागुंत; गळफांस; फासटा; गुंतविण्याचें, गोंवण्याचें कोणतेंहि कारण जसें:–मोह–माया–संशय–अज्ञान–ग्रंथि. 'या मी विश्वेश्वर भेटे। आणि जीवग्रंथी न सुटे।'–ज्ञा १८.१४०४. ७ गळूं; उठाणू; वाघणा. ग्लॅंड या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द. [सं. ग्रथ्=बांधणें]

ग्रंथिक संनिपात—पु. ज्या तापांत संधिभागांत गांठ येते असा ताप, ज्वर; प्लेग. ग्रंथिका–स्त्री. बरगडीचें हाड. 'मेरु शोभला निजपृष्ठीचा कणा। चौदा लोकेसीं ग्रंथिका जाणा।' –स्वादि ७.४.२०. ग्रंथिरोग–पु. अंगावर गांठी गांठी उठणारा रोग.

ग्रथित—वि. ग्रथन केलेलें; गुंफलेलें; जुळलेलें; रचलेलें. [सं.]

ग्रॅफाइट—पु. एक खनिज पदार्थ; हा काळा व मऊ असतो. याच्या शिसपेनसिली करतात. [इं.]

ग्रसणें—उक्रि. (काव्य) गिळणें; आच्छादणें; व्यापणें. ग्रासणें पहा. ग्रसन–न. गिळणें. [सं. ग्रसन]

ग्रसित, ग्रस्त—वि. १ गिळलेलें; खाल्लेलें. 'सर्पानें मंडूक ग्रस्त केला.' २ अक्षर, पद गाळून उच्चारलेलें; खाल्लेलें; गाळलेलें. ३ (ल.) गिळंकृत, आत्मसात केलेलें; घालमेल–अफरातफर केलेलें. ४ व्यापलेलें. ५ गट्ट केलेला; हरवलेला; धरलेला; मारलेला; पीडिलेला; ग्रस्त झालेला असा अर्थी समासांत योजतात; जसें–कामग्रस्त=मदनानें तप्त; चिंता–दारिद्र्य–भूत–राहु–शाप–काल–भय–मार–रोग–शत्रु–संकट–व्याधि–ग्रस्त=चिंता, गरीबी इत्यादिकांनीं पीडिलेला. [सं. ग्रस्=भक्षण करणें; ग्रस्त] ग्रस्तास्त–पु. ग्रहण असतांनाच (तें सुटण्यापूर्वी) सूर्य किंवा चंद्र मावळणें. ग्रस्तोदय–पु. ग्रहण असतांना सूर्य किंवा चंद्र यांचा होणारा उदय.

ग्रह—पु. १ घेणें; स्वीकार; अंगीकार; धरणें. २ चंद्र किंवा सूर्य यांचें ग्रहण (राहुकेतुकडून). ३ सूर्याभोंवतीं फिरणारा गोल (पृथ्वी, बुध, शुक्र, गुरु, मंगळ इ०चा); ज्योतिःशास्त्राप्रमाणें हे (सूर्यासह) नऊ आहेत; (सामा.) केंद्रस्थ, उष्ण व देदीप्यमान पदार्थाभोंवतीं फिरणारा, कमी उष्णतेचा परप्रकाश गोल–सूर्य २२; (ग्रहाभोंवतीं फिरणारा तो उपग्रह) ग्रह हा ताऱ्याप्रमाणें दिसतो. पृथ्वीच्या दैनंदिन गतीमुळें हा उगवतो व मावळतो आणि स्वतःच्या गतीनें ताऱ्यांमधून पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जातो. परप्रकाश असल्यानें याचें तेज स्थिर असतें. –सृष्टि. ४ एक प्रकारचें पिशाच्च, गिरा. 'जैसा ग्रहातें पंचाक्षरी। अनुमानी कां।'–ज्ञा २.८५. (यापासून ल.) व्याधि, उपाधि, पीडा इ०; तापदायक माणूस; खनपटीस बसणारा, पाठीस लागणारा इ० बद्दल म्हणतात. ५ कल्पना; भावना; मत. ६ चिकाटी. ७ उमज; अधिगम (एखाद्याच्या अर्थाचा); बुद्धि; अर्थग्रहण; अर्थबोध; धारणा; समजूत. ८ मगर; एक मोठा मासा; ग्राह. 'गज सरोवरीं ग्रहग्रस्त। स्त्रियांपुत्रीं सांडिला जीत।'–एभा १२.८५. [सं.] सामाशब्द–०कुंडली–स्त्री. पंचांगांतील ग्रहांच्या दशा दाखविणारी आकृति. ०गणित–न. ग्रहांच्या गतीविषयींचें गणित. ०गति–स्त्री. (फलज्योतिष किंवा ज्योतिःशास्त्र) १ ग्रहांची गति. २ दृष्टि ग्रहांचा विशिष्ट परिणाम. (मुख्यत्वें माणसाचें नशीब पाहतांना) 'गृहस्थ पडले ग्रहगतींत.' ०चार–पु. सूर्य किंवा इतर ग्रह यांची गति, भ्रमण. ०जप–पु. ग्रह प्रसन्न होण्यासाठीं त्या त्या ग्रहाच्या विशिष्ट मंत्राचा करावयाचा जप. ०दशा–स्त्री. मनुष्यादिकांस

प्राप्त होणारी शुभाशुभ फलसूचक सूर्यादि ग्रहांची दशा, दृष्टि, अवस्था, काल. ०दान–न. नवग्रहांना प्रसन्न करण्यासाठीं ब्राह्मणाला द्यावयाचें दान. ०पीठ–न. ग्रहमख करण्यासाठीं नवग्रह देवता मांडण्याचा पाट, चौरंग. ०पीडा–बाधा–स्त्री. १ प्रतिकूल ग्रह किंवा ग्रहयोग यापासून उत्पन्न होणारें दुःख, दारिद्र्य, आजारीपण इ०. २ भूतपिशाच्च बाधा. ०बल–न. विवक्षित राशीस ग्रहांची अनुकूलता (विवाह, उपनयन, मंगल कृत्य करण्याविषयीं). ०मख–यज्ञ–पु. ग्रहांना अनुकूल करून घेण्यासाठीं, ग्रहांच्या प्रीत्यर्थ करावयाचा यज्ञ; ग्रहशांति; नवग्रहांना उद्देशून करावयाचा होम; हा होम विवाह, मुंज व इतर शांतीच्या प्रसंगीं करतात. ०मंडळ–न. ग्रहगोल; सर्व ग्रहांचें चक्र. ०मैत्री–स्त्री. वधूवरांच्या पत्रिकांचा मेळ. पत्रिका जुळणें, पटणें. राशींचे स्वामी सात असल्यानें, ज्या राशींत नवरी जन्मली आणि ज्या राशींत नवरा जन्मला, त्या दोन्हीं राशींचा स्वामी एक असणें किंवा एकमेकांस अनुकूल असणें. ०योग–पु. शुभाशुभदायक ग्रहांचा योग, स्थिति. ०वैर–न. १ ग्रहांचें शत्रुत्व. २ पत्रिका न जमणें. याच्या उलट ग्रहमैत्री. ०शांति–स्त्री. ग्रहमख. ०साधन–न. १ (कोष्टक गणित किंवा दुर्बीण इ० यंत्रें यांच्या साह्यानें) ग्रहदशेचा निश्चय; ग्रहाचें स्थळ व गति यांचें शोधन; ग्रहांचे वेध घेणें. २ ग्रहाची आराधना. ०सारणी–स्त्री. अमुक ग्रह अमुक ठिकाणीं आहे याचा निश्चय करण्याचीं गणितें किंवा कोष्टकें; ग्रहसाधनाचें गणित. ग्रहानुकूल्य–न. ग्रहांची प्रसन्नता, ग्रहबल. ग्रहावेश–ग्रहपीडा. ग्रहेश–पु. सूर्य.

ग्रह–पु. (ताल.) ताल देण्याचा प्रारंभ. याचे प्रकार चार–सम, अतीत, अनागत व विषम. [सं.] ०मोक्षविचक्षण–वि. (संगीत) ग्रह व न्यास यांचे नियम जाणणारा. ०मोक्षविचक्षणत्व–न. (संगीत) ग्रह व न्यास यांचे नियम जाणणें.

ग्रह–कलह–कृत्य–छिद्र–द्वार:—गृह मध्यें पहा.

ग्रहण—न. १ घेणें; स्वीकारणें; धरणें; अंगीकार; धारणा; इ० उदा० विषयग्रहण, स्वादग्रहण, इ०. ग्रह पहा. २ (सामा.) दोन खस्थ पदार्थांमध्यें तिसरा येऊन एक अदृश्य होणें. सूर्याच्या आड चंद्र आल्यामुळें किंवा चंद्रावर पृथ्वीची छाया पडल्यामुळें जें सूर्य–चंद्र बिंबाचें आच्छादन होतें तें. पूर्ण (खग्रास), अपूर्ण व कंकणाकृति असे ग्रहणाचे तीन प्रकार आहेत. ग्रहणाच्या प्रारंभास स्पर्शकाल, मध्यास मध्यकाल व अंतास मोक्षकाल म्हणतात. खग्रासाच्या प्रारंभास संमीलनकाल आणि शेवटास उन्मीलनकाल म्हणतात; सुमारें १८ वर्षें व १० महिन्यांनीं पुन्हां तींच तींच ग्रहणें येतात. –सृष्टिज्ञान (भिडेकृत) १४. चंद्रसूर्यांचा ग्रास. सूर्यग्रहण–न. (अमावास्येस) चंद्राची छाया पृथ्वीवर पडल्यानें कांहीं वेळ सूर्य न दिसणें अशी स्थिति. चंद्रग्रहण–न. (पौर्णिमेस) पृथ्वीची छाया चंद्रावर पडल्यानें कांहीं काळ चंद्र न दिसणें. अशी स्थिति पृथ्वी, चंद्र व सूर्य हे फिरत असतांना एका रेषेंत आले म्हणजे ग्रहणें होतात. चंद्राच्या कक्षापातास राहु, केतु म्हणतात; सूर्यग्रहणाचा प्रारंभ पश्चिमेकडे व शेवट पूर्वेकडे होतो; याच्या उलट चंद्राचा होतो. ग्रहणपट–पु. कुंडली; जन्मपत्रिका. 'मग वाचिला ग्रहणपट। सत्यभामेचा ॥' –कथा ५.२.१७. ग्रहणफळ–न. ग्रहणकालाचीं फलज्योतिषावरून निघणारीं भविष्यें. ग्रहण लागणें–१ चंद्रसूर्य अदृश्य होणें. २ (ल.) संकटग्रस्त होणें. ग्रहण सुटणें–(ल.) संकटावस्थेंतून मुक्त होणें. 'ग्रहण सुटलें' –टि २.९८. ग्रहणाशौच–न. ग्रहणामुळें प्राप्त झालेला विटाळ. ग्रहणकालांत मानलेली अस्पृश्यता.

ग्रहणी—स्त्री. १ संग्रहणी; रक्तातिसार. २ तीन लहानसर आंतडीं. ३ शरीरांतील उष्णताप्रसारक व चैतन्योत्पादक भाग, धमनी. [सं.]

ग्रहणीय—वि. घेणें, स्वीकारणें, तावा घेणें, पकडणें वगैरेस योग्य; ग्राह्य; ग्रहण पहा. [सं.]

ग्रहस्त–स्थ—पु. गृहस्थ पहा.

ग्रहस्वर—पु. (संगीत) गीताच्या प्रारंभाचा स्वर.

ग्राईक—वि. १ गिऱ्हाईक पहा. २ (ल.) गुणग्राहक. [ग्राहक]

ग्रांथिक—वि. १ ग्रंथासंबंधीं; ग्रंथांत आढळलेलें; लेखी. [सं. ग्रंथ] २ गुंफलेला; ओंवलेला; रचलेला. [ग्रथ्]

ग्रानाईट—पु. एक प्रकारचा दगड; यांत स्फटिक, चंद्रकांत व अभ्रक हे भिन्न भिन्न प्रमाणांत मिश्रित असतात. हा फार कठिण व टिकाऊ असतो. हिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणीं हा सांपडतो. [इं.]

ग्राम—पु. १ गांव; खेडें. २ (संगीत) सप्तस्वरांतील मुख्य तीन अवधी. याचे प्रकार तीन–षड्जग्राम, मध्यमग्राम व गांधारग्राम. सात स्वरांचा समूह. (इं.) गॅमट. ३ गांवांतील प्रमुख किंवा माननीय माणूस. ४ अरेराव, कचाट्या, जरब बसविणारा, कचाटींत धरणारा माणूस. 'तो कसला ग्राम त्याज वरावर भांडून तुझा परिणाम लागणार नाहीं.' ५ जमाव; समुदाय. 'मुतेहिना ऐसा वागे। ग्राम कर्मेंद्रियांचा।' –यथादि ३.९२. (समासांत) इंद्रिय–गुण–पुण्य–भूत–स्वर–ग्राम. 'इंद्रियग्रामावरी येणें नाहीं।' –ज्ञा ५.१०५. [सं.] सामाशब्द– ०कंटक–कुठार–पु. चहाड्या, निंदा, त्रास, तंटे इ० लावणारा; गांवगुंड; गांवची पीडा, व्याद; दुष्ट, वाईट माणूस. ग्रामकी–स्त्री. गांवजोशी किंवा पाटील इ० चें काम; गांवकी. ०कूळ–केसरी–सिंह–पु. १ (ल.) गांवांतील कुत्रें. 'इया ग्रामसिंहाचिया ठायीं.' –ज्ञा १३.६८०. २ (ल.) मेदरट माणूस. ०खर्च–पु. १ गांवचा खर्च. २ फुकट किंवा विनाकारण खर्च;

ज्याचा मोबदला नाहीं असा खर्च. ०जोशी-ज्योतिषी-पु. गांवचा जोशी, हा पंचांग सांगणें, पत्रिका पहाणें, मुहूर्त काढणें इ० कामें करतो. 'आधीं होता ग्रामजोशी। राज्यपद आलें त्यासी। त्याचें हिंडणें राहीना। मूळ स्वभाव जाईना ॥' -तुगा. ग्रामज्य-न. ग्राम्य; मैथुन; सुरत क्रीडा. 'ग्रामज्य आठवे चित्तीं।' -दा २.५.२८. ग्रामणी-पु. १ (काव्य, विद्वानांचें संभाषण) पाटील; गांवचा मुख्य. २ (लौकिक) गांवगुंड, चावट, वाईट, कुटाळ्या, पीडादायक माणूस; ब्याद. 'रामनामें विवर्जित। ग्रामणीं बोलिजे तें ग्राम्य गीत।' -एभा ८.१६९. ३ गांवचा महार. -स्त्री. कुटाळकी; गांवकी. ग्रामिणी पहा. 'आनित्य ग्रामणी मस्ती सदा।' -दा २.३.६. -वि. मुख्य; श्रेष्ठ; प्रमुख. ग्रामणीक-न. हरामखोरपणा; ग्रामणी, ग्रामिणी पहा. 'तरी जी पाहतां हेंहि ग्रामणीक। दिसोनि येतसे कीं निष्टंक।' -सादि १२.२.१०८. ग्रामण्य-न. १ मुख्यतः जातीसंबंधींचा किंवा इतर गांवकीचा तंटा, खटला. २ बहिष्कार. ३ जातीच्या खटल्यासंबंधीं चौकशीसाठीं भरणारी ग्रामसभा; जातगंगा. ०त्रय-न. (संगीत) ग्राम अर्थ २ पहा. ०थिल्लर-न. गांवांतील ल्हालसें तळें, डबकें. 'कीं गतधवेचें यौवन। कीं ग्रामथिल्लराचें जीवन।' ०दुर्गा-स्त्री. गांवची कुलदेवी, भवानी; ग्रामाधिकारिणी देवता. ०देऊळ-न. गांवांतील सार्वजनिक देऊळ. ०देव-देवता-दैवत-पुस्त्रीन. १ ग्रामाधिकारी-रिणी; गांवचा कुलदेव-देवी. २ या देवतेच्या खर्चास इनाम दिलेली जमीन, उत्पन्न; ग्रामदेवीची जमीन. ०धर्म-पु. गांवचे धार्मिक विधी, नियम, चालीरिती इ० परंपरेनें चालत आलेला गांवचा धर्म.. ०नेत्र-न. (ल.) महार; गांवचा जागल्या. ०पंचायत-सभा-संस्था-स्त्री. गांवची सर्व व्यवस्था पाहणारी संस्था. खेड्यांतील म्युनिसिपालटी; ग्रामस्वराज्य. ०पशु-पु. माणसाळलेलें जनावर. ०विंदुटी-स्त्री. खेड्यांतील गल्ली, बिदी. 'तव ते गोधनें ग्रामविंदुटी। अपार मौळी असती चव्हाटी।' -नव १३.११५. ०याजक-पु. गांवचा उपाध्याय; ग्रामोपाध्याय. ०लेखक-पु. कुळकर्णी. 'ग्रामलेखक ते स्थळीं।' -निमा (आत्मचरित्र १.१०१). ०सूकर-पु. गांवडुकर. ०स्त-स्थ-वि. गांवांत राहणारा; गांवचा रहिवासी; गांवकरी. 'ऐसें बोलून ग्रामस्तानें.' -नव १०.१६३. 'आतांच भोगूं तरी हे पहाट। ग्रामस्थ येतांचि भरेल हाट।' ग्रामाचार-पु. ग्रामधर्म पहा. ग्रामांतर-न. १ दुसरें गांव. २ आपलें गांव सोडून परगांवीं जाणें. ग्रामाधिकार-कारी-पु. गांवासंबंधीं अधिकार; तो गाजविणारा माणूस; अधिकारी; गांवकामगार. ग्रामाधिपति-पु. पाटील 'ग्रामाधिपतिरूपें श्रीरघुवीरें जाण।' -सप्र २.३४. ग्रामिणी-स्त्री. हरामखोरी; चहाडी इ० ग्रामणीक पहा. ग्रामोपाध्याय-पु. गांवचा उपाध्याय; ग्रामजोशी; ग्रामयाजक पहा. ग्राम्य-वि. १ खेड्यांत झालेला, जन्मलेला; गांवांत उत्पन्न झालेलें किंवा गांवासंबंधीं. २ गांवठी; गांवराणी; गांवढळ; खेडवळ. ३ माणसाळलेला (पशु) याच्या उलट रानटी. ४ लागवडीनें उत्पन्न केलेलें (शेतीचें उत्पन्न); याच्या उलट आपोआप झालेलें. ५ प्राकृत व इतर देशी (भाषा); याच्या उलट संस्कृत. ६ प्रापंचिक; संसारी; याच्या उलट वन्य=जंगलांत राहणारा. ७ अश्लील; अशिष्ट; असभ्य. ८ अतिशय विषयासक्त. ग्राम्यगीत-न. १ अश्लील पद, लावणी. २ खेडवळ गाणें, पवाडा इ० ग्राम्यधर्म-संभोग; ग्रामज्य पहा. ग्रामस्त्री-स्त्री. वेश्या; रांड. 'ग्राम्यस्त्रियांचे संगतीं जाणें।' -एभा ८.१३९. ग्राम्यालाप-पु. १ खेडवळ गप्पागोष्टी. २ लावणी; शृंगारपर कविता. [सं.]

ग्रामोफोन-पु. फोनोग्राफ; ध्वनियंत्र; गाणारें यंत्र. [इं.]

ग्राव-पु. (शाप.) दगड; लिथियम या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द. ०काम्ल-न. ग्लायकोलिक ॲसिड. [सं. ग्रावन्]

ग्राव-पु. १ धोंडा, दगड. 'मुखें फाडिती ताडिती ग्रावधोंडा.' -मुरामा, युद्धकांड ११४. २ मेघ. ३ पर्वत. 'ग्रावाग्राहुनि सूतलीं उतरली ते स्वर्णदी सत्वरी।' -वैराग्यशतक ६८. [सं. ग्रावन्]

ग्रास-पु. १ घांस; अन्न. २ गट्ट करणें; गिळणें. ३ ग्रहण किंवा ग्रहण लागलेला भाग. ४ राज्य, संस्थान, सरदारी वडील मुलास मिळते, म्हणून धाकट्या मुलास इतमाम चालविण्यासाठीं जो ऐवज मिळतो तो. -गांगा ४१. ५ नाश. 'ग्रासातेंही ग्रासुनि पुरता।' -ज्ञा १५.५४९. [सं.] (वाप्र.) ग्रासणें-सक्रि. १ गिळणें; गट्ट करणें. २ लांच घेणें; अफरातफर करणें. ३ (ल.) व्यापणें; आच्छादणें (ढगानें आकाश, राहूनें चंद्र-सूर्य). ४ (ल.) गंजणें (एखादी धातु); एखाद्या पदार्थानें खाल्ली जाणें; कीट होणें. ५ निरुत्तर करणें; कुंठित करणें; गतिहीन करणें. ६ नाश करणें. 'ना अर्जुना मी काळु। आणि ग्रासिजे तो माझा खेळु।' -ज्ञा ११.४९१. ७ (कांहींच्यामतें) त्रासविणें; पीडणें छळणें. (तोंडाचा) ०नेणें, काढणें-काम पुरें होत आलें असतां त्याचा नाश होणें-करणें. आयत्यावेळीं कार्य बिघडणें, बिघाड करणें. म्ह० प्रथमग्रासे मक्षिकापातः. [सं. ग्रास; ग्रसन]

ग्राह-पु. १ नक्र; मगर; सुसर. २ पाणहत्ती. ३ (सामा.) समुद्रांतील कोणताहि मोठा प्राणी, जलचर. 'गज करवडी महाग्राह।' -एरुस्व १०.८०. ग्राहक, ग्राही, ग्राहिक-वि. १ धरणारा; घेणारा; स्वीकारणारा. २ (ल.) योग्य गुणग्रहण करणारा; चाहता. ३ ज्ञाता; जाणता. 'येथें कोणी ग्राहक असल्यास न्यायशास्त्रांतील विषय काढूं.' (समासांत) गुणग्राहक-रसग्राहक इ० ४ गिऱ्हाईक; माल विकत घेणारा. 'ग्राहीक पातला परमनिका।' -मुआदि १८.१२९. ग्राहकबुद्धि-स्त्री. विषय

ग्रहणाविषयीं कुशल बुद्धि. -वि. तद्विशिष्ट मनुष्य. ग्राहकी-हिकी, ग्राहिकै-स्त्री. १ गिऱ्हाइकी. २ खरेदी. 'आतां दुःखेंसि जीविता। कैची ग्राहिकी किजेल पांडुसुता.' -ज्ञा ९.४९७.

ग्राह्य-वि. १ मान्य; कबूल. २ स्वीकारणें, घेणें, धरणें, पकडणें वगैरेस योग्य, शक्य, जरूर, पात्र. ग्राह्यांश-पु. तथ्य; सार; मुख्य भाग; चांगला किंवा उपयोगी पडण्याजोगा अंश; तात्पर्यार्थ. [सं.]

ग्री(ग्रि)वा—स्त्री. १ गळ्याच्या पाठीमागील बाजू, मन्याप्रांत; (सामा.) मान. २ कंठ; गळा. 'उदासीन जातो ग्रिवा दाटताहे।' -राक १९५. ०घंटा-स्त्री. गळ्याची घांट, गळ्यावरील डेरा. 'उपरि सोळावा अध्यावो। तो ग्रीवेघंटेचा आवो।' -ज्ञा १८.४०. ०प्रणाली-स्त्री. (प्राणिशास्त्र) कवचधर वर्गापैकीं शीर्ष व वक्ष यामधील करकोंचा. ०कशेरु-पु. (प्राणिशास्त्र.) मानेचा कणा; (इं.) सर्व्हिकल व्हर्टेब्रा.

ग्रीष्म-ग्रीष्मऋतु—पु. ज्येष्ठ-आषाढ असा दोन महिन्यांचा काळ; उन्हाळा. 'नातरी ग्रीष्मकाळीं सरिता। शोषूनि जाती समस्ता.' -ज्ञा २.३५९. [सं.]

ग्रूत—(गो.) १ कांचा बसविण्याची लांबी. २ पिठाची खळ.

ग्रेट—पु. (छाप.) जबरा; पायका टाईपापेक्षां थोडा मोठा टाईप, हा सोळा पॉइंट असतो. [इं. ग्रेट प्रायमर]

ग्रोस—पु. बारा डझन; १४४ संख्या. [इं.]

ग्लान—वि. ग्लानीनें युक्त; श्रांत; थकलेला; खिन्न; क्लांत; श्रमलेला (दुखणें, शोक, श्रम इ० नीं). [सं. ग्लै]

ग्लांति, ग्लानि—स्त्री. १ मांद्य; सुस्ती; मांदगी. २ खिन्नता; खंती. 'आयुष्य निमालें आंतुलियेकडे। ते ग्लानीचि नाहीं।' -ज्ञा ९.५११. ३ नम्रपणाची प्रार्थना; काकुळत; विनवणी. 'ग्लांति लिहितां वेळोवेळां।' -एरुस्व ४.४४. ४ क्लांति; श्रांतपणा. ५ दुःख; पश्चात्ताप. 'वासना नदी माहांपुरीं। प्राणि बुडतां ग्लांती करी।' -दा ५.२.१३. ६ उतरती कळा; दुर्बलता. [सं. ग्लै]

ग्लास—पु. १ पेला (कांचेचा, धातूचा). २ (ल.) दारू; मद्य. [इं.]

ग्लिसरिन—न. एक औषध; पाक. तेलें व चर्बी यांत सांपडणारा शर्करांश शोधन क्रियेनें निराळा काढल्यावर हें तयार होतें. हें चिकट, रंगहीन, चवीस गोड, पातळ, व जखमेस आरामकारक, थंडीनें अंग फुटल्यास त्यावर गुणकारी, हवेंत न उडणारें असें आहे. [इं.]

ग्लोब—पु. पृथ्वीचा, दिव्याच्या कांचेचा (किंवा सामान्य कोणताही) गोल. [इं.]

ग्वड्डु—वि. (कर्ना.) वांझ (जनावर). 'ती म्हैस ग्वड्ड आहे.' [का.]

ग्वळूळी—स्त्री. (बे.) तुरीचें टरफल. [का.]

ग्वाड—न. (कु. बे.) गूळ; गोड. [गोड]

ग्वाही—स्त्री. गोही; साक्ष; शाहिदी; शपथेवर दिलेली जबानी; साक्षीपत्र. 'दुष्ट आचरण ग्वाही माझें मन।' -तुगा १८५७. -पु. साक्षीदार. [फा. गुवाही] म्ह० मना एवढा ग्वाही त्रिभुवनांत नाहीं.' ०दार-वि. साक्षीदार.

घ

घ—व्यंजनमालेंतील चौथें व्यंजन; ग ह्या वर्णाचें महाप्राणोच्चार्य रूप. अक्षरविकासः-पहिली अवस्था अशोक गिरनार लेख; दुसरी रुद्रदाम गिरनारलेख; तिसरी प्रतिहार बाउक जोधपूरलेख; चवथी परमार उदयादित्य उदेपूरलेख; पांचवी उज्जनीलेख; प्रचलित अवस्था इ. स. १२०८ मधील परमार धारावर्ष याच्यावेळचा ओरिआ इ० लेख.

घइलट, घइलाड, घईस—घैलट पहा.

घई—गई, गय पहा. 'योग्य जाहला संग म्हणावा काय घई या कैवारासी।' -राला ४३.

घई—स्त्री. (घराच्या दालनाची) गर्भी; विस्तार; रुंदी; (समासांत) दुघई; चौघई इ० [? तुल० सं. गृही, गति; प्रा. गह्= प्रकार; हिं. घाई=माचा; हिं. घाई=दोन बोटांतील अंतर]

घऊस—वि. लठ्ठ, धष्टपुष्ट; -स्त्री. घुशीसारखा लठ्ठ माणूस. 'शरिरानें बनली घऊस। तुला निजाया असायाची हौस।' -पला ७७. [घूस]

घऊस—वि. घौस पहा.

घंगाट—पु. सोसाटा; घोंगाट पहा.

घंगाळ—न. घोंगट; कडक थंडी; गारठा. (क्रि० पडणें; सुटणें) [?]

घंगा(घा)ळ—न. एक भांडें; गंगाळ पहा. ०पोतें-टोपलें-गंगाळपोतें, गंगाळटोपलें पहा.

घघाची विद्या, घघाची बाराखडी—स्त्री. (घच्या बाराखडींतील) घेणें या क्रियापदापासून झालेला विशिष्ट वाक्प्रचार. घेऊं जाणें पण देऊं न जाणें अशी वृत्ति; दुसऱ्याचें घेण्याचें, लाटण्याचें ज्ञान, स्वभाव; लोभ; हावरेपणा; स्वार्थी वृत्ति; अप्पलपोटेपणा; याच्या उलट ददाची विद्या=दुसऱ्याला देण्याचा स्वभाव. 'ह्याला घघाची बाराखडी ठाऊक आहे पण ददाची येत नाहीं.'

घंघाळी—स्त्री. (कों.) एका जातीची माशी; गोमाशी. [ध्व. घं]

घजन्फर—पु. १ सिंह. २ (ल.) वीर; योद्धा. [अर. घझन्फर्] ०जंग–पु. एक बहुमानाची, युद्धनैपुण्यदर्शक पदवी; युद्धांत सिंहाप्रमाणें शूर; रणसिंह. –मव ५८. [अर्. घझन्फर=सिंह+फा. जंग=युद्ध]

घट—पु. १ पाणी इ० ठेवण्याचें भांडें; घडा; घागर (मातीची किंवा धातूची). 'जैसी भांडघटशरावीं। तदाकारें असे पृथ्वी।' –ज्ञा १३.८७२. २ नवरात्रांत उपास्य देवतेजवळ पाण्यानें भरून ठेवलेली मातीची घागर; घडा; कलश; नवरात्र बसणें; विशेष प्रकारची देवीची पूजा. ३ (ल.) विश्व; ईश्वरानें निर्माण केलेलें यच्चयावत् जगत्; शरीर इ० सृष्ट जीव, पदार्थ. 'म्हणौनि प्राणिजाताच्या घटीं। करूनि कंदावरी आगिठीं।' –ज्ञा १५.४०७. 'तें विस्तारिलें सर्व घटीं।' ४ वाद्यविशेष. दक्षिण हिंदुस्थानांत मातीचा माठ पालथा घालून त्याच्या पाटीवर दोन्ही हातांनीं तबल्यासारखें वाजवून गायनाची साथ करतात. ५ नवरात्राकरितां कुंभाराकडून मातीची घागर घेण्याचा हक्क. [सं.घट] (वाप्र.) घटीं बसणें–अक्रि.१ (नवरात्र इ०कांत) आराध्य देवता घटावर अधिष्ठित होणें; देवतेची स्थापना होणें. २ घटस्थापन करणारा यजमान अथवा उपाध्याय यांनीं घट असे-पर्यंत व्रतनियमानें असणें. ३ (ल.) (आजारामुळें–आळसानें किंवा कांहीं कारणानें) घरांत बसून असणें. ४ (स्त्रीनें) विटाळशी होणें; अस्पर्शपणामुळें निरुपयोगी बसून असणें. सामाशब्द–०क्रिया–स्त्री. (गो.) घटस्फोट पहा. 'तदनंतर हिंदुरीतिप्रमाणें विधियुक्त घट-क्रिया करून...' –राजकार ५. (गोमंतकांतील रीतिभाती, मार्शा-तर १८८०.) ०पट, घटंपटं–स्त्री.न. न्यायशास्त्रांत नेहमीं घट (घडा) व पट (वस्त्र) यांचीं उदाहरणें देण्याची चाल आहे. त्यांत घट व पट हे शब्द पुढील अर्थीं रूढ आहेत–१ कुशारकीचें–फोखीचें–चढाईचें–पोकळ ऐटीचें–भाषण. २ असंबद्ध, टाळाटा-ळीचें बोलणें; लप्पंछप्पं; थाप. ३ निष्कारण उरस्फोड; वाचा-ळता; व्यर्थ बडबड; माथाकूट; वितंडवाद; शब्दावडंबर. उ० (कवी निरंकुशतेचे मोक्ते असल्यामुळें नैयायिक व वैय्याकरणी यांनीं घातलेल्या भाषेवरील व्याकरणविषयक निर्बंधाच्या खटाटो-पास घटपट असें हेटाळणीनें संबोधितात. कवींना साहजिकच व्याकरणविषयक सूक्ष्म निर्बंध म्हणजे व्यर्थ उरस्फोड, माथाकूट आहे असें वाटतें). 'नलगे व्याकरणाची न्यायाची घटपटादि खटपट ती। वैकुंठ पेठ मोठी नामावरि हीनदीन खट पटती।' –कीर्तन १.३७. [घट+पट] घटंपटा–स्त्री. (व.) खटपट; अवडंबर; लटपट; 'त्याच्या लग्नाच्या वेळीं मोठी घटंपटा झाली.' ०भंग–पु. घटाचा नाश; घागर फुटणें. 'घटभंगीं घटाकाशें। आकाश जेवीं।' –ज्ञा १४.५४. ०मठ–पु. १ घट आणि मठ. २ (ल.) सर्व सृष्ट वस्तू (ज्यांत पोकळ अवकाश आहे अशा) 'घटमठ नाम मात्र। व्योम व्यापक सर्वत्र।' –ब २६२. 'मजवरी घालती व्यर्थ आळ मी सर्वांतीत निर्मळ। जैसें आकाश केवळ। घटमठांहीं वेगळें।' –ह ७.१५२. घटाकाश आणि मठा-काश असे प्रयोग वेदांतांत ऐकूं येतात. [घट=घागर+मठ=मठ–राहण्याचें ठिकाण; घर] ०माळ–स्त्री. नवरात्रांत देवीच्या पूजेकरितां स्थापन केलेला घट व त्यावर सोडलेली फुलांची माळ; देवताप्रीत्यर्थ बसविलेला माळेसहित घट. [घट+माला] ०वात–स्त्री. १ नवरात्रांत घट बसविणें व अखंड दिवा लावणें. २ या हक्काचें वेतन, मान. 'होलीस पोळी व घटवात वगैरे मानपान जो व्हावयाचा तो घेतो.' –मसाप २.१७२. [घट+वात (दिव्यांतील वत्ती)] ०वांटप–पु.न. (कों.) घर-दार, भांडींकुंडीं, जमीन जुमला इ०कांची (भावाभावांत–नातेवाईकांत) वांटणी; [घट+वांटणें] ०स्थापना–स्त्री. घट बसविणें; आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस मातीच्या स्थंडिलावर घट ठेवून त्यावर पूर्णपात्र ठेवून त्यांत कुलदेवतेची स्थापना करून तिची नऊ दिवस पूजा करतात, दररोज घटावर फुलांची नवी माळ लोंबती बांधतात, अखंड दीप जाळतात. आणि सप्तश-तीचा पाठ इ०कर्मे करतात त्या विधीस घटस्थापना म्हणतात; देवतेची घटावर स्थापना; देवप्रतिष्ठा. [घट+स्थापना] ०स्फोट–पु. (घागर फोडणें) १ गुन्हेगाराचा जिवंतपणीं प्रेतविधि. जो पतित प्रायश्चित्त घेऊं इच्छित नाहीं त्याला वाळीत टाकण्या-करितां –समाजाच्या दृष्टीनें तो मेलेलाच आहे असें दर्शविण्या-करितां–मातीची घागर फोडणें इ० अशुभ क्रिया–विधि. २ जाति बहिष्कृत करणें. ३ नवरा–बायकोची फारकत; पंचायतीच्या किंवा कोर्टाच्या मदतीनें विवाहाचें बंधन रद्द ठरवून नवरा–बाय-कोनीं स्वतंत्र होणें; काडीमोड; (इं.) डायव्होर्स. 'इंग्रज लोकांतील घटस्फोटाचे बाईट बाईट खटले कोर्टापुढें येतात....' –टि ४.९५. 'जारकर्मांत विधवा गरोदर सांपडली असतां तिला बहिष्कृत करून तिचा घटस्फोट नामक विधी करतात.' –ज्ञानि २. घटाकाश–न. (वेदांत) घटांतील पोकळी; अवकाश, रिती जागा. 'कोणें घरोनियां आकाश। घरीं घातलें सावकाश। तरी घटयोगें घटाकाश। मिथ्या गगनास नांव आलें।' –एभा १३. ७३२. –दा ८.७.४९. [घट+आकाश=पोकळी]

घट—न. (गो.) सोंगट्या वगैरेच्या पटांतील घर.

घट—वि. (प्र.) घट्ट, घट्ट पहा. ०करणें–सक्रि. (ना.) तोंडपाठ करणें; घोकणें.

घट, घटती—स्त्री. १ दागिने तयार करतांना, घासतांना, कानसतांना त्यांचे गोळा न करतां येण्यासारखे परमाणु उडाल्यानें

मूळ वजनांत येणारी तूट. 'गाळणींत, घाट करण्यांत अगर वहि-वाटींत लागलेली घट खर्च घालण्याची मंजूरी देणें.' (बडोदें) खानगी खात्यांतील अंमलदारांचे अधिकार १७८. २ धान्य मापतांना, तूप इ० पदार्थ तोलतांना मूळ मापांत-वजनांत होणारा कमीपणा; तूट; घस. 'आमचा माल निर्मळ असून त्यांत घट फार निघाली अशा प्रकारचे पुष्कळ बोभाटे नेहमीं पत्रांतून येतात.' –मुंव्या प्रस्तावना ५. ३ नुकसान (गळती, नास, आटणी इ० मुळें झालेलें); तूट. (क्रि० येणें; लागणें). 'हाली शिक्याला घटती कीं बढती?' ४ (सामा.) ऱ्हास; उतार; कमती होणें. (क्रि० येणें; लागणें). ५ (मातकाम) घोटकाम करतांना किंवा कोरीव काम करतांना खालीं पडलेली माती. [सं. घट्=घासणें, हलवणें, मारणें; हिं. घटना, घटती] ०वध-स्त्री. (ग्रु.) (वजन-माप-इ० कांतील) तूट अथवा वाढ; कमजास्तपणा; [घट=तूट+ सं. वृध्-वध=वाढ]

घटक—वि.१ मध्यस्थ; मध्यस्थी करणारा; दोन पक्षांत तड-जोड करणारा (विशेषतः लग्नें जुळवितांना). २ (सामा.) व्यव-स्थापक; म्यानेजर. ३ घडविणारा; कार्यसाधक. 'क्रोधन नामा यत्नें आला नृपकार्यसिद्धिचा घटक।' –मोरा १.७२.४ ज्योतिषी. ५ अवयव; अवयवभूत. 'अगदीं प्रथम मूत्राचा घटक यूरिया हा सेंद्रियसंयुक्त पदार्थ कृत्रिमरीत्या करण्यांत आला.' –सेंपू १.२. 'आतां दुधाच्या घटक पदार्थाविषयीं विचार करूं.' –विवि ८.२. २१. ६ मूलमान; एकं; एकांक; परमाणू. (इं.) युनिट. 'यानंतर गांव सुद्धां घराणें हा सामाजिक घटक झाला.' –सासं २.४१९. ७ कार्यकर्ता; व्यापारकर्ता; पर्यायानें ईश्वर. [सं.] ०कण-पु. अंश-भूत, अवयवभूत अणु. 'मांसाच्या घटक-कणास चलनवलनाचें ... इत्यादि कामें नेमलेलीं असतात.' –आरोग्य १.४. [घटक+कण] ०द्रव्य- (मिश्र पदार्थांतील, धातूंतील) अवयवभूत पदार्थ; [घटक+द्रव्य] ०धातु-पु. मिश्रधातूंतील अवयवभूत मूल धातु. 'पण कांहीं गुणांनीं मिश्रधातु घटक धातूंहून भिन्न असतो.' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ. १६८, (१८७५.) [घटक+धातु] ०प्रेरणा-स्त्री. फलित प्रेरणा ज्या निरनिराळ्या प्रेरणांपासून उत्पन्न झालेली असते त्यांपैकीं प्रत्येक; अवयवभूत प्रेरणा. 'फलित प्रेर-णेच्या संबंधानें प्रत्येक प्रेरणेस घटकप्रेरणा म्हणतात.' –यंस्थि ६. [घटक+प्रेरणा] ०भाग-पु.फलाचा अंश;रचनेंतील मूळ निरनिराळे भाग; (इं.) रिझॉल्व्हड पार्ट. 'जेव्हां घटकप्रेरणा एकमेकांशीं काटकोन करतात तेव्हां त्यांपैकीं प्रत्येक घटकास मूळ प्रेरणेचा त्या दिशेंतील घटकभाग असें म्हणतात.' –यंस्थि १५. [घटक+भाग] ०मूलतत्त्व-न. (मिश्रपदार्थांतील, धातूंतील) अंशभूत असलेलें मूलतत्त्व; घटकभाग. [घटक+मूलतत्त्व] –कावयव-पु. अवयव-भूत, अंगभूत, एक भाग; घटक; घटकद्रव्य. (इं.) कॉन्स्टिट्युंएंट. 'हिंदुस्थान देश इंग्रजी साम्राज्याचा अद्याप घटकावयव झाला नसला तरी एक मोठा पोषक भाग आहे असें कोणीही कबूल करील.' –टि २.४४३. [घटक+अवयव]

घटका—स्त्री. १ साठ पळांचा किंवा चोवीस मिनिटांचा काळ; एक विशिष्ट कालविभाग; कालाचें एक परिमाण; दिवस व रात्र मिळून होणाऱ्या कालाचा साठावा भाग; अडीच घट-कांचा एक तास होतो. २ साठ पळांनीं भरून बुडण्याजोगें तांब्याचें सच्छिद्र पात्र; ज्योतिषी लोक या पात्राचा विवाहादिप्रसंगीं घटका मोजण्याकडे उपयोग करतात.[सं.घटि](वाप्र.)(एखाद्याची)घटका घातलेली असणें–एखाद्यास अंतकाळच्या वेदना होऊं लागणें; मरणोन्मुख अवस्था, स्थिति असणें; अंतकाल जवळ येणें. (मरण्याची, एखादें कृत्य करण्याची). ०घालणें– निश्चित वेळ ठरवणें; 'त्याची घटका घातली आहे.'=तो आतां मरेल, घटकेनें मरेल अशा अवस्थेस आला आहे. ०भरणें– १ दिलेली, ठरलेली मुदत संपणें. २ विनाशकाल जवळ येणें; आयुर्मर्यादा पूर्ण होणें, संपणें; आयुष्य संपुष्टांत येणें; 'इंग्लिशांच्या सत्तेची घटका आतां भरत आली आहे.' –के १०.६.३०. [सं. घटिका] सामाशब्द– ०भर–क्रिवि. १ तूर्त; सध्या. २ थोडा वेळ; अंमळ; किंचित-काल. [घटका+भरणें] **घटकाभर पडणें**–अक्रि. थोडा वेळ विश्रांति घेणें. ०वेळ–स्त्री. नेमकी वेळ; निश्चित समय. –केचा गुण–पु. कालमहात्म्य; वेळेचा गुण, सामर्थ्य; वेळेचा परिणाम; विशिष्ट कालीं विशिष्ट क्रिया घडल्यामुळें त्या कालाचा त्या क्रियेवर होणारा सामान्यतः वाईट परिणाम. –केचें घडयाळ–न. (ल.) क्षणभंगुर जीवित; नश्वर देह अशाश्वत वस्तु इ० जगण्याची शाश्वति नसते तेव्हां म्हणतात.

घटघट-टां—क्रिवि. पाण्याचा घोट गिळण्याच्या, पिण्याच्या आवाजाचा वाचक शब्द. (क्रि० पिणें; घोटणें). 'घटघट त्या स्वाहितासृगुदका पी।' –मोकर्ण ४५.१४. [ध्व. घट् द्वि.]

घटण-णा—नस्त्री. १ (प्र.) घटन–ना पहा. २ भेट; एकी; एकत्र येणें; संघटण. 'महाकार्यार्थ आगमन। होतां झालें आमुचें घटण।' –निमा १.१५०. [सं. घटन]

घटणिया—स्त्री. (घटण) घडणी; ठेवणी; रचना. 'दोही बाही घटणिया चांगी' –वसा ३६. [सं. घट्]

घटणूक—स्त्री. घटना अर्थ ४ पहा.

घटणें—अक्रि. घडणें; होणें. घडणें पहा. 'ऐसेंनिहि प्राण-संकटें। जरी विपायें पां निघणें घटे।' –ज्ञा २.२०५. 'जयाचेनि भवव्यथा तुटे। अज्ञानापासूनि सुटे। तो ईश्वर हें न घटे। काय म्हणूनि॥' –विउ ११.२६. [सं. घट्–घटन]

घटणें—अक्रि. १ (कापड इ०) आकसणें; आंखुडणें. २ (धान्य; तेल, तूप, गूळ इ० पदार्थ मापांत, वजनांत) कमी होणें. 'दोन मण गूळ आणला त्यांत पांच शेर घटला.' ३ (शरीर, अवयव इ०) बळकट होणें; मजबूत होणें; भरदार बनणें; सुदृढ बनणें. ४ (शास्त्राभ्यास, कला, इ० व्यासंगानें) घोकून घोकून घोटून घोटून पक्का होणें; दृढता पावणें. 'गांवठी शाळेंतील मुलें अक्षर घटावें म्हणून बखरांच्या नकला करितात.' —विवि ८.८ १४८. ५ (शास्त्रांत, कलेंत मनुष्यानें) तरबेज, निष्णात, कुशल होणें; सरावणें. 'त्या कामामध्यें मी घटलों, माझा हात घटला, माझी बुद्धि घटली.' ६ योग्य दिसणें; शोभणें; साजणें; सजणें; बेताचें होणें. ७ (काव्य.) कमी होणें; शांत होणें; नाहीशीं होणें; शमणें. 'जैसे भाजिलें करवटें। तेणें क्षुधा न घटे।' ८ घट्ट पडणें; (शिथिल अवयव) दृढ होणें; झिजणें. 'कटि खांदे वाहतां घटले।' —मध्वमुनि (नवनीत पृ. ४४६.) [सं. घट्–ट्ट]

घटना–न—स्त्रीन. १ घडणें; बनविणें; घडण; रचना; विधि-घटना. 'हें सर्व जगत् ईश्वराची घटना आहे.' २ हस्तकौशल्य; कलाकुसरीचें काम. ३ प्रसंग; बनाव; घडणें; उपस्थिति. 'काननामाजीं पडलें घटन। डोंगरारण्यीं कैचें जीवन।' —दावि २८०. ४ घटणूक; (लग्न इ० काच्या संबंधांत) रदबदली, मध्यस्थी; घडवून . आणण्याची खटपट. बेत; सल्लामसलत. 'येईल शीघ्र घटना करुनी तियेची।' —र ३०. 'उभय पक्षांसी ऐक्य घटना साधिजेल.' 'तुम्ही घटना कराल तर त्याचें लग्न होईल.' ५ कार्याची योजना. 'कोणत्याही एका घटनेचा विघाड झाला असतां तिच्या जागीं दुसरी घटना करावयाची झाली तर ...' —केले १.४१. ६ राज्याच्या –सभेच्या–संस्थेच्या अंतर्व्यव-स्थेची–कारभाराची नियमावली; कायदेकानू. 'हिंदी स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या घटनेबद्दलचा हा लेख येथें संपवितों.' —केले १ ४९. ७ बनावणी; निर्मिति; बनण्याची क्रिया, पद्धत. ८ (शाप.) संयोगीकरण; समाहार. (इं.) कॉंपोझिशन. [सं. घट्–घटना] सामा-शब्द– **घटनात्मक**–वि. १ विधायक; रचनात्मक. २ बनावट, निर्मिति, घटना याबद्दलचा; घटनेसंबंधीं. [घटना+आत्मक] **०दर्शकसारणी, घटकसारणी**–स्त्री. (रसा.) रासायनिक संयुक्त पदार्थ कोणत्या मूलद्रव्यांचा बनलेला आहे, ते मूल पदार्थ कसे निराळे करतां येतात इ० माहिती दर्शविणारी सारणी, आरा-खडा. (इं.) स्ट्रक्चरल फार्म्युला. [घटना+दर्शक+सारणी= आराखडा] **०मंडळ**–न. (एखाद्या संस्थेची, सभेची, राज्य-मंडळाची) घटना तयार करण्याकरितां नेमलेलें मंडळ. [घटना+ मंडळ] **०सादृश्य**–न. समधर्मता; तुल्यजातीयता; सममूलता; घटनेंतील सारखेपणा. (इं.) होमोलोजी. [घटना+सादृश्य]

घटपाण—न. (गो.) घट्टपणा. शक्ति; सामर्थ्य; बळकट-पणा. [घट्टपणा अप.]

घटमान—वि. १ चालू असलेलें; हातीं धरलेलें; हातांत घेतलेलें. २ होणारें; घडणारें; घडण्याजोगें; संभवनीय. 'म्हणूनि दुर्घटत्व हें भूषण। मायेसी नव्हे दूषण। ती ब्रह्मी असे घटमान। तरी माया नव्हे ती।' —विपु ३.३७. [सं.]

घटमूट–मुठ—वि. १ धडधाकट; सुदृढ; मजबूत बांध्याचा; भक्कम. २ टिकाऊ; मजबूत, घट्ट विणीचें (धोतर, कापड इ०) मरींव; ऐवजदार. 'गुलमट कलसे, घटमुठ दिसती, हुमनाबादी निपटनिरंदी, कलबुर्गा हल्बुर्ग लुगडें।' —अमृत ४९. [म. घट्ट+ मुठ=एक अर्थहीन प्रत्यय; द्विरुक्ति]

घटवटना—स्त्री. १ घटणूक; मध्यस्थी; वाटाघाट; चर्चा; रदबदली; जुळवाजुळव (विशेषतः लग्नासंबंधींची). 'मुलाच्या लग्नाची घटवटना चालली आहे.' २ विचार; चर्चा; वाटाघाट. 'जावें न जावें अशी मनाशीं घटवटना करीत तो इकडे आहे.' —वज्राघात १३३. [घटना]

घटवाई—पु. (हिं.) घाटावरील कर घेणारा. [घाट+ वर्ति]

घटवाई, घटाई—स्त्री. घटमूटपणा. घट्टाई पहा.

घटविणें—सक्रि. १ (घटणें प्रयोजक) (कपडा, वस्त्र इ०) आंखुड करणें; घट्ट करणें. २ (शरीर, शरीरावयव) सुदृढ करणें; मजबूत बनविणें; कमाविणें. ३ (परिशीलनानें कला, शास्त्र इ० कांत) पारंगतता मिळविणें; सराव करणें; अभ्यास करणें. ४ (श्लोक इ०) घोकून पाठ करणें. ५ कोरड्या लेखणीनें अक्षरें पुन्हां पुन्हां गिरवून हातास त्या अक्षरांचें वळण देणें. ६ (पैसा इ०). उधळणें; अति व्यय करणें; भरमसाट खर्चणें. [घटणें]

घटसर्प—पु. (प्र.) घांटसर्प; गळ्यास होणारा एक (सर्पा-कृति) रोग. हा गुरानाहि होतो. (इं.) डिफ्थेरिया. [सं. घाट= गळा+सर्प]

घटसान—वि. (गो.) घटमूट; बळकट; घट्ट; मजबूत. [का. घट्टिसु=शक्ति मिळविणें]

घटा—स्त्री. १ समुदाय; जमाव; टोळी; कळप. 'जैसें न गणिजे पंचाननें। गजघटांतें।' —ज्ञा १.९२. 'हरिकरिघटेसि जैसा त्या कुरुसेनेसि वासवी रगडी।' —मोविराट. ४.८१. २ मेघ-जाल; मेघमंडळ. [सं.]

घटा—पु. १ (कों.) भोपळ्याचें, कलिंगडाचें कोंवळें फळ. २ हरभऱ्याचा टरफलासहित दाणा, डेंग. घाटा पहा. —स्त्री. (प्रां.) घडण; घटाव; रचनाविशेष; घाट; तऱ्हा; बांधा. 'शरिर-संपती तरुण तयारित गई घटा दुसरी।' —प्रला १५४. [सं. घट्]

घटा, घट्टा—पु. घसवटणें इ०कारणांनीं शरीराच्या एखाद्या अवयवावरील भागाचें रक्त मरून घट्ट झालेली जागा; घट्ट पहा.

घंटा—स्त्री. १ एक वाद्यविशेष; घांट; ही कांशाची केलेली व ओतीव असते. हिचा आकार मोठ्या पेल्यासारखा असून हिच्या वरच्या अंगास मोठी दोरी ओंवण्यासाठीं कडी असते. आंतल्या बाजूस पोकळीमध्यें (आवाज, नाद निघण्याकरितां) लोखंडी, लांकडी लोळी लावतात. कांहींस वरच्या बाजूस धरण्याकरितां मूठ बसविलेली असते; हिचे लहान-मोठे अनेक आकार असतात. 'गिडिविडिया दौंडका डुटाळा। घंटा जेंगटें मृदंग।' —कमुरा ४०.११. २ तास; तासाचे ठोके वाजवण्याकरितां मिश्र धातूची केलेली वर्तुळाकार तबकडी; ३ (माणूस, वाहन इ०) आल्याचें किंवा इतर कांहीं सूचना देण्याचें साधन. ४ (ल.) पुरुषाचें जननेंद्रिय; शिस्न. -पु. (व. खा.) तास; तासाचा अवधि. 'तूं दोन घंटे थांब.' [सं. घट्ट्=शब्द करणें; सं. घंटा] (वाप्र.) ०वाजणें-हालणें—अक्रि. (एखादा पदार्थ) संपणें; खलास होणें; फन्ना उडणें. 'घरांत वाजे नकार घंटा।' सामाशब्द—०घोष—पु. १ घंटांचा घंटेचा आवाज. २ (ल.) गाजावाजा; बोभाटा; प्रसिद्धि; [घंटा+घोष=आवाज] ०देवी—स्त्री. एक क्षुद्र देवता; 'घंटादेवी म्हणे मी श्रीरामघाटीं। श्रीगुरुभक्तिच्या परिपाटीं।' —सप्र५.१७. ०पथ—पु. (ज्यावरून गळ्यांत घंटा असलेले बैल येत जात आहेत असा) हमरस्ता; राजमार्ग; रहदारीचा रस्ता. [सं. घंटा+पथ=रस्ता] ०पळी—स्त्री. (माण.) जेवण्याचें पितळेचें भांडें. ०पारधी—पु. घंटानादानें हरिणास भुलवून फासांत अडकविणारा पारधी. 'घंटापारधी जैसा। मधुर नादें मृगमानसा। भुलवोनियां पाडी फांसा।' —मारा, बाल २.२६. [घंटा+पारधी] ०पुष्प—न. घंटेच्या आकाराचें पांढरें किंवा निळें फूल. [घंटा+पुष्प=फूल] ०बडव्या—वि. (तुच्छतेनें) पुजारी; पूजा करणारा. 'कृष्णरावांच्या पदरीं गोविंदपंत नुसता घंटाबडव्या होता.' —कोरकि ३५. [घंटा+बडविणें] ०शास्त्र—न. या शास्त्रांत घंटा कशा करतात व वाजवितात या संबंधीं माहिती असते. (इं.) कॅम्पेनॉलॉजी.

घटाई—स्त्री. १ घटवाई; घट्टाई पहा. २ तूट; कमीपणा; घट. [घटणें]

घटाघट-टां, घटाटां—क्रिवि. पाणी इ० पितांना, गिळतांना होणाऱ्या घट घट आवाजानें; घट्ट घट्ट आवाज करीत. घटघट पहा. [ध्व. घट्ट द्वि.]

घटाघोळ—पु. बपाघोळ पहा.

घटाटोप—पु. १ (गाडी, पालखी, हौदा, पलंग, देव्हारा इ०कांचा) घुमटाकार चांदवा; मंडपी; छत. २ घुमट; घेरा; [स. घट+आटोप.]

घटाटोप—पु. खटाटोप पहा.

घटाव—पु. १ (सैन्य इ०काची) मांडणी; रचना. 'कलम ज्यारीचे घटाव मचले। मोंगलावर मोर्चे रचले।' —ऐपो २१४. २ (शुरू असलेल्या, योजिलेल्या कामाच्या दिग्दर्शनार्थ) मांडणूक; थाटमाट; देखावा; डौल. (क्रि० घालणें); 'गरतिचा अवघा साज करून या घटाव घडून।' —होला १००. ३ (भाषणाचा, कृतीचा) झोक; स्वरूप; ढंग; रूपरेखा. 'बाई घटाव खुब स्वारिचा। चाले गोल थटून बाहारिचा।' —प्रला ११७. ४ मिलाफ; मेळ; बनाव; संयोगः अनेक पदार्थ एकत्र केल्यानें उत्पन्न होणारा गुणविशेष; उत्पन्न होणारा परस्परांचा आनुकूल्य भाव. 'आनंद घटाव ब्रह्म कटाव।' —दावि ३१३. 'आंबाडीच्या भाजीचा आणि तेलाचा घटाव चांगला बनतो' ५ (सामा.) घटना पहा. [सं. घट्ट हिं. घटाव]

घटावणें—अक्रि. घटणें; सराईत होणें. 'भाषणें उतरून ठेवण्याच्या कलेंत तो घटावत गेला.' —नि ६९१. [घटणें]

घटिका—स्त्री. १ साठ पळें; चोवीस मिनिटें मिळून होणारा काल; घटी; घटका पहा. 'म्हणोनि उपजतखेंवो बुडाली। लग्नघटिका।' —ज्ञा ६.४७१. सामाशब्द— ०यंत्र—न. घटियंत्र; रहाटगाडगें; 'उपजे तें नाशे। नाशलें तें पुनरपि दिसे। हें घटिकायंत्र तैसें। परिभ्रमे गा।' —ज्ञा २.१५९. [घटिका=लहान मडकें+यंत्र=चक्र] ०स्थापन-ना—न. स्त्री. विवाहादि मंगल कार्यांत मुहूर्त साधण्याकरितां बरोबर वेळ मोजण्या करितां सूर्योदय होतांक्षणीं पाण्यांत घटिका (पात्र) टाकण्याचा विधि. [घटिका+स्थापन]

घंटिका—स्त्री. १ लहान घंटा; घागरी; घुंगरू; क्षुद्र घंटिका पहा. २ पडजीभ; ३ गळ्याची घाटी; गळ्याचा अस्थिमणि; कंठमणि; ग्रीवामणि. 'माजि घंटिका लोपे। वरी बंधु जो आरोपे। तो जालंधरु म्हणिपे। पंडुकुमरा।' —ज्ञा ६.२०८. 'घंटिकेवरी हलुवटी सांग।' —कृष्णदासकृत अपरोक्षानुभव ११. ८४. [सं.]

घटित—न. (विप्र.) घटीत. १ पत्रिकांवरून ठरणारें वधूवरांच्या ग्रहांचें आनुकूल्य; (वधुवरांच्या) ग्रहयोगांची जुळणी; पत्रिका जुळणें. (क्रि० उतरणें; जमणें; काढणें; पाहणें; ठरवणें). 'कृष्ण अगुणांचा अरूप। कन्या सगुण आणि स्वरूप। दोहींसीं घटिताचा विकल्प। शून्यसंकल्प सोयरीके॥' —एरुस्व १.९६. २ मैत्री; सख्य; मिलाफ. (क्रि० जुळणें; जमणें; होणें; जुगणें). ३ दैव; नशीब; संचित; दैवयोग; पूर्वकर्म; भवितव्य. 'शरीर संबंधाचें कारण। घटित आहे मज अधीन।' —एरुस्व २.३४. —वि. (समासांत) युक्त; बनलेला; रचलेला; केलेला; यामधीं उ० शुशब्दघटित; अनुस्वारघटित.

घटितार्थ—पु. १ खल करून, विचारविनिमय करून काढलेला निर्णय, निकाल; ठरविलेला बेत. २ दैवयोग; भवितव्य; कर्मगति. 'त्यांनीं चांगल्यास मुलगी यावी असें योजिलें होतें परंतु तिचा घटितार्थ होता तसें झालें.' ३ (वधूवरांचें) घटित; पत्रिकांचा मेळ, जुळणी; घटित अर्थ १ पहा. 'ब्राह्मणीं घटितार्थ पाहिलें। गुण छत्तीसही उतरले।' –भवि २.५७. [सं. घटित+अर्थ]

घटी-टि—स्त्री. १ घटका; घटिका पहा. २ घडी; घड्याळ; तासांचे ठोके वाजण्याकरितां केलेली मिश्र धातूची वाटोळी व जाड तबकडी; तास. ३ लहान भांडें, मडकें; (समासांत) काचघटी; मृद्घटी; ताम्रघटी; सुवर्णघटी. [सं.] ०यंत्र–न. १ रहाटगाडगें. २ वेळ मोजण्याचें साधन; कालदर्शक यंत्र; घटका; वाळूचें घड्याळ; घडयाळ. 'घटियंत्राचा कांटा घडोघडी अंक तेच ते दावी।' –विक ७. [सं. घटी=घटका+यंत्र] ०लग्न–न. गोरजखेरीज कोणत्याहि शुभ मुहूर्तावर लागणारें लग्न; याच्या उलट गोधूल (गोरज) लग्न. [सं. घटी=घटका+लग्न]

घटी—स्त्री. (गो.) खुबी; कळ; युक्ति. [सं. घट्]

घटी—वि. कडक; टणक (वोरू इ०). 'नाना देशींचे बरु आणावे। घटी बारिक सरळे घ्यावे।' –दा १९.१.१६. [घट्ट]

घंटी—स्त्री. (गु. हिं.) दळण्याचें जातें. घंटी पहा.

घटीगोत्र—न. पत्रिका आणि गणगोत्र; (क्रि० मिळणें; येणें; जमणें; जुळणें; उतरणें). –गोत्रीं–जुळणें–जमणें–मिळणें ठरणें–अक्रि. (वधूवरांचें) पत्रिका व गोत्र या बाबतींत जुळणें; कांहीं विरोध न येणें (विवाहासंबंधीं वाटाघाटींत या वाक्प्रचारांचा उपयोग करतात). [घटित (अप.)+गोत्र=कुळ]

घंटीचोर—पु. (कर्ना.) चोरांची एक जात; भामटा; उचल्या. [का. गंठी=गांठोडें+चोर]

घटीव—वि. १ सुदृढ, बळकट, कणखर झालेलें (शरीर, शरीरावयव). २ घटलेलें; चांगलें वळलेलें; वळणदार (अक्षर, लेखन, हात). ३ परिशीलनानें, अभ्यासानें पक्की झालेली (कला, विद्या). ४ कसबी; सराईत झालेला; सरावलेला; कुशल बनलेला (मनुष्य). ५ (सराईत हातानें) उत्तमरीतीनें केलेलें; तडीस नेलेलें, उत्कृष्टपणें साधलेलें (काम इ०). [सं. घट्; म. घटणें=घट्ट होणें; बळकट होणें]

घटें—क्रिवि. घट्टपणें; निश्चयेंकरून; खात्रीनें. –मनको [घट्ट]

घटोत्कच—पु. भीमास हिडिंबा नामक राक्षसीपासून झालेला मुलगा. हा अत्यंत शूर व इंद्रजालविद्येंत कुशल होता. [सं.] (वाप्र.)–चाचा बाजार–पु. १ माया; मायावी बाजार; घटोत्कचानें वत्सला–अभिमन्यु यांच्या विवाहाच्या वेळीं एक मायावी बाजार तयार केला होता, या कथेवरून. २ (ल.) फसवणूक. –ची माया–स्त्री. (ल.) फसवणूक; कपटयुक्ति; भुरळ. 'आमचे महाजन आतां मात्र याच्या घटोत्कची मायेंत पूर्णपणें सांपडल्यासारखे दिसतात.' –माझी बहीण.

घट्ट—वि. १ बळकट; मजबूत; भक्कम; घटमूठ (शरीर, मनुष्य, कापड इ०). २ घन; दाट; पाण्याचा अंश कमी असलेलें (दहीं, दूध, पातळ पदार्थ). 'वरण घट्ट असावें.' 'आजचें दहीं चांगलें घट्ट आहे.' ३ पक्कें आवळलेलें; गच्च बसलेलें; सैल नसलेलें (झांकण, चौकट, पट्टी). 'पागोटें घट्ट बांध.' ४ दुःखाला न भिणारें; कठोर; हळुवार नसलेलें (मन इ०). 'मन अंमळ घट्ट केलें पाहिजे.' –रप्र १०६. ५ अचाट; न डळमळणारें. 'पाहा धैर्य हें केवढें घट्ट।' –दावि ३९. ६ निलाजरा; निर्लज्ज; बेशरम; कोडगा; निगरगट्ट. 'घट्ट मोठी हो जोगडी जाती।' –दावि ३४७. [सं. घृष्ट; प्रा. घट्ठ किंवा सं. घट्ट, घट्ट; तुल० का. घट्टिशु=बळ येणें ?] ०करणें–सक्रि. पाठ करणें; घोकून घोकून मनांत पक्कें करणें. ०द्रव्य–न. घन पदार्थ [घट्ट+द्रव्य=पदार्थ]

घट्टण, घट्टाण—न. (गो.) निर्मूलन; निःसंतान. [घटणें=कमी होणें]

घट्टंपट्टं, घट्टमूट, घट्टा, घट्टाघोळ—वि. घटंपटं, घटमूट, इ० पहा.

घट्टव—न. (गो.) जमीनदोस्त झालेल्या इमारतीच्या खुणा; पडक्या इमारतीचे अवशेष. [घटणें, घट्ट]

घट्टा—पु. घर्षणाच्या योगानें शरीराच्या त्वचेला पडणारी खूण; घटा. 'पाणी वाहून वाहून खांद्यास घट्टे पडले.' [सं. घृष्ट; प्रा. घट्ट]

घट्टाई—स्त्री. घट्टपणा. १ (कापडाचा) घटमूटपणा; विणीचा घट्टपणा. २ (शरीराचा, इमारतीचा) भक्कमपणा; दृढता; मजबूतपणा. ३ (पातळ पदार्थांचा) घट्टपणा, पाण्याचा भाग कमी असलेली स्थिति; दाटपणा; घनता. ४ आवळपणा; पक्केपणा (बांधलेल्या पट्टीचा, बंधनाचा). [घट्ट]

घट्टी—स्त्री. (खा.) जात्याची तळी; घरटी. [सं. घरट्ट; सं. घट्ट=घर्षण करणें ?] घट्टया–स्त्रीअव. जातें.

घट्टीकरण—न. (रसा.) द्रवस्थितींतून घनस्थितींत रूपान्तर करणें; घनीकरण; विरजणें. [घट्ट+सं. करण]

घट्ठ—पु. काठी; दंडा. 'हातीं घट्ठ, शरीर घट्ट प्रथमे येकाचि ये सासुरा।' –आ नवरस चरित्र ३२.

घड—पु. १ (फळांचा) गुच्छ; घोंस; लोंगर. 'का येऊनि फळाचा घडु। पारुषवी केळीची वाढु।' –ज्ञा १८.९९८. २ आकार; डौल; घाट. 'बाप विदानीं हृषीकेश। तेणें घड कळास मेळविला।' –एभा २८.६९६. ३ (ल.) घुणण. ४ चार पांच वाटया जडून कोशिंबिरी, चटण्या इ० ठेवण्याचें तबकासारखें

घको. ३. १७

केलेलें पात्र, संच, पाळें. 'चांदीच्या वाट्यांचा घड मध, तूप व साखर ठेवलेला.' –ऐरापुप्र ८.४१३. ५ टोळी; जमाव; झुंड. 'राक्षसांचे घड घड। कांपले हो तेधवां।' ६ (कों.) जुळणी; मिश्रण; मिलाफ; ऐक्य; बनाव. ७ (ल.) सख्यभाव; सलोखा. 'साखर आणि दूध यांचा घड चांगला जमतो.' ८ (सामा.) समुदाय; जूट; जुडगा. [सं. घट्ट; प्रा. घड]

घडई—स्त्री. घडण; घडकाम. 'हातानें घडई पुरी करून भांड्यास सुबकपणा आणावा लागतो.' –पदाव ४८. [घडणें]

घडका—स्त्री. (गो.) घटका पहा.

घडकाम—न. १ (धातूचीं भांडीं वगैरे) घडण्याचें, बनविण्याचें काम, कला. 'येथील कासार घडकाम मात्र करतात, ओतींव काम करीत नाहींत.' २ (भांडीं वगैरे) घडण्याच्या कामांतील कुशलता, कारागिरी. ३ (हातोड्यानें घडलेल्या, ठोकून तयार केलेल्या वस्तूंचा) घाट; आकार; घडण; ढाळ. [घडणें+काम] **घडकामी-काम्या**—वि. फक्त घडकाम करणारा (कासार, लोहार). [घडकाम]

घडगशीळ—न. खडकाळ, ओबडधोबड उतरण. –वि. (राजा.) खडकाळ, ओबडधोबड, कडा तुटलेला. [गडगा+शील ?]

घडघंच—वि. (कर.) रगड; विपुल. गडगंच पहा.

घडघड-डां—क्रिवि. १ (गाडी, रथ इ० चालतांना होणारा) घड घड असा आवाज करीत. २ अस्खलित; न अडखळतां; मोठ्यानें; झरझर. 'हा मुलगा घडघड वाचतो.' [ध्व. घड् द्वि.]

घडघडणें—अक्रि. १ गडगडाट होणें, करणें; गडगडणें. 'संहार प्रलयें मेघु घडघडिला। कीं खवळला महाकाळु डाडाइला।' –शिशु १०७७. 'घडघडीत चक्रवाटी। ते की मेघांचे गजर।' –उषा ८३१. २ (गाडी, रथ, इ० चालतांना) घडघड आवाज होणें; कडाडणें; घडघड, खडखड आवाज करीत (रथ गाडी इ०) चालणें; खालीं पडणें; कोसळणें. 'रथ घडघडिला समीरगतीं।' –ह १८.११८. ३ (बेत, काम, मसलत) ढांसळणें; निष्फळ होणें; रसातळाला जाणें. 'त्यांची मसलत घडघडली.' ४ (ल.) मरणें. 'तो दुखणेकरी घडघडला.' ५ घरघर आवाज करणें. 'वळे जिभेची वोबडी। कफें कंठ घडघडी।' –दा ३.५.३७. [घडघड]

घडघडा—पु. गडगडा; पाणी काढण्याचा लांकडी, लोखंडी आंखाभोंवतीं फिरणारा टोकळा; फिरकी. 'विहिरीचें पाणी लोखंडी पोयरा व सांखळी यांनीं रहाटावरून अथवा घडघड्यावरून काढावें.' –मारोशा १.९१. [ध्व. घडघड]

घडघडाट—पु. घडघड असा मोठा आवाज; गडगडाट; कडकडाट; खडखडाट. 'करुणाकीर्तनाच्या लोटें। कथा करावी घडघडाटें।' –दा ४.२.१२. –क्रिवि. १ घडघडां; अस्खलित. 'रत्नखचित मांडलासे पाट। त्यावरी बैसविला द्विजश्रेष्ठ। संकल्प म्हणतसे घडघडाट।' –जै ७३.१९. २ (गाड्या, रथ इ० यांच्या) घडघड, खडखड आवाजानें युक्त होत. 'तुका म्हणे वाहे वाट। वैकुंठींची घडघडाट।' [घडघड चा अतिशय]

घडघडे—क्रिवि. पटापट; तडाख्यानें. घडाघड पहा. –शर.

घडघशील—(राजा.) घडगशील पहा.

घडघूप—वि. निबिड; दाट (अंधार); 'तें देखोनियां विवर। गजबजिले वानरवीर। भीतरीं घडघूप अंधार। रविचंद्र असेना॥' –भारा, किष्किंधा १४.७६. गुडुप पहा. [सं. प्रा. घड=निबिड+घूप=गुप–गप्प. गडगूप का. गुडुपु, गुडपु=लोखंडाची कांब]

घडघोंस—पु. घोसाळ्यांचा घड. **घडघोसाळी**—स्त्री. घोसाळ्याची एक जात; एक प्रकारच्या घोसाळ्याची वेल. हिला घोसाळ्यांचे घड येतात; सातपुती; सहस्रफळी. **घडघोसाळें**—न. घडघोसाळीचें फळ. एक प्रकारचें घोसाळें, गिलकें; सातपुतें; सहस्रफळ. [घड+घोसाळी]

घडण—स्त्री. १ (घडून केलेल्या वस्तूंचा) घाट, डौल; आकार; ढाळ. 'या दागिन्याची घडण चांगली आहे.' २ घडण्याचें कौशल्य, हातोटी. 'या सोनाराच्या घडणीपेक्षां त्या सोनाराची घडण चांगली आहे.' ३ (दागिने, भांडीं) घडण्याची, बनविण्याची मजुरी; घडणावळ. ४ घटना; कृति –न. भांडीं घडण्याकरितां कासारास दिलेला धातूचा पत्रा, मोड इ० 'त्या सोनारापाशीं दोन महिने घडण दिलें आहे.' [सं. घटन; प्रा. घडण]

घडणावळ—स्त्री. १ घडकामाची मजुरी, किंमत. २ (राजा.) घाट; घडण; आकार. ३ (क.) घडण्याची कुशलता; घडकामांतील कारागिरी, हातोटी. [घडणें]

घडणी—स्त्री. १ घडणें; करणें; बनविणें. २ (घडलेल्या दागिन्यांचा, वस्तूंचा) घाट; डौल; ढाळ; ढब. ३ घडण्याचें कौशल्य, कारागिरी, हातोटी. ४ कुळकर्ण्यानें ठेवावयाचा गांवांतील कुळवार हिशेबी तक्ता. ५ प्रांतवार सरसालीचे जमाबंदीचे वगैरे हिशेब व प्रांतवार सरसालांत झालेले हुकूम यांची प्रांतवार खतावणी. –इनाम ५१. ६ समुदाय; जमाव. 'येती ऋषींच्या घडणी।' –वसा ४५. [घडण]

घडणें, घडून येणें—अक्रि. १ जुळून येणें; होणें; बनणें; अस्तित्वांत येणें. २ उत्पन्न होणें. 'हे आंगा तंव घडले। जीवींचि आधीं जडले।' –ज्ञा ३.२५५. ३ पार पडणें; शेवटास जाणें. 'तेथें वाग्मियंयो घडे कैचा।' –एरुस्व २.२९. 'सुसंगति सदा

घडो।'—केका ११८. ४ मिळणें; होणें; जुळून येणें; साधणें. 'घडे शत्रु लोकांत त्याचा प्रवेश।' ५ (एखाद्याकडून एखादी गोष्ट) सिद्धीस, तडीस जाणें; 'आमच्या हातानें तुमचें कार्य जितकें घडेल तितकें करूं' [सं. घटन; प्रा. घडण]

घडणें—उक्रि. १ हातोड्यानें ठोकून ठोकून, तासून तासून, भट्टींत तापवून, कोरून आकार देणें, बनविणें; तयार करणें; निर्माण करणें; उत्पन्न करणें. 'शब्द कैसा घडिजे। प्रमेयीं कैसें पां चढिजे।' —ज्ञा १८.१७६७. 'ते लावण्याची लतिका। तिसी घडे अंबिका।'—कथा १.३.३६. २ (माहिती, हिशेब, जमाखर्च) लिहून काढणें; नमूद करणें; तयार करणें; आकारणें. [सं. घटन; प्रा. घडण; सिं. घडणुं; गुज. घडवुं]

घडणें—उक्रि. १ स्पर्श करणें; शिवणें. 'तो शूद्र मला घडला.' या क्रियापदाचा प्रयोग करतांना कर्त्याची नेहमीं प्रथमाच पाहिजे. कर्ता तृतीयेचा नसावा. २ भेटणें 'नातरी उधानीं माधवी घेडे।' —ज्ञा १.४३. [सं. घृष्-घृष्ट-घट्ट=घांसणें; स्पर्शणें]

घडता—वि. योग्य; मान्य; जुळणारें. 'तैसें घडतें प्रमेय वेइजे। उणें तें मज देईजे।'—ज्ञा १५.५९५. [सं. घट्. तुल० गुज. घटतुं]

घडती—स्त्री. घटती पहा.

घडतें—न. १ प्राप्ति; २ अनुकूलता. 'म्हणौनि शास्त्राचें घडतें। नोहे प्रकारें बहुतें॥'—ज्ञा १७.२९. ३ साधन —शर.

घडत्यास पडता—वि. समयोचित; प्रसंगोपात्त; त्या त्या वेळेला योग्य; प्रसंगाला अनुरूप. [घडणें+मोडणें]

घडघड—क्रिवि. भांडीं इ० परस्पर लागल्यामुळें होणाऱ्या घड्घड् आवाजानें. [ध्व. घड् द्वि.]

घडघडणें—अक्रि. घडघड शब्द होईल अशा तऱ्हेनें (भांडीं इ० परस्परांस लागल्यानें) वाजणें; खडखडणें. [ध्व. घड्]

घडघड्यां—क्रिवि. (प्र.) गडबडां (क्रि० लोळणें इ०) गडबडां पहा.

घडमाळ—स्त्री. (कों.) रहाटगाडग्यावरील लोट्यांची, मडक्यांची एकेरी माळ; रहाटाची माळ. [घड+माळ]

घड(डा)मोड—स्त्री. १ (भांडीं, मडकीं, दागिने इ०) घडण्याची आणि मोडण्याची क्रिया; बनविणें व नष्ट करणें; २ (ल.) देण्याघेण्याचा, खरेदी-विक्रीचा, उसने घेण्या-देण्याचा व्यवहार; खटाटोप; उचापत; धंदा; व्यवहार; व्यापार. ३ फेरफार; उलथापालथ; (सरकारी नोकर) ठेवणें काढणें; बदलणें; जुन्याच्या जागीं नवीन आणणें इ० किंवा नवें-जुनें करणें. ४ रचना; घाट; बनावट; घडण (यंत्रावयवाची, भागाची इ०). ५ (धंद्यांतील, व्यापारांतील) भानगडी; गुंतागुंत; गाचा गुंडाळणें दिवाळें इ०. ६ (एखाद्या श्लोकाची, कवितेची, उताऱ्याची) गुंतागुंत; घोंटाळा; क्लिष्टता; लपेटी (कवीच्या काव्यरचनेंतील) गुंतागुंत; क्लिष्टता; नाना तऱ्हेच्या युक्त्या. ७ (नाटकांतील-नाटकाच्या संविधानकांतील) कूट; डावपेंच; खुबी; गुंतागुंत. ८ (सामा.) कुशलता; चातुर्य; खुबी; हातोटी; कला (एकत्र मांडणें, विवरण करणें; वागविणें इ० ची) [घडणें+मोडणें] ईश्वराची(ब्रह्मदेवाची) घडामोड—स्त्री. चढविणें व खालीं पाडणें हा परमेश्वराचा व्यापार-खेळ. संसारांतील चढउतार; अवस्थांतरें. **घडमोडणें**—अक्रि. (काव्य.) घडलें, बनलें आणि मोडलें जाणें; उत्पन्न आणि नष्ट होणें. 'तुमच्या इच्छामात्रें निश्चितीं। अनंत सृष्टि घडमोडती।' [घडमोड]

घडला घाट—वि. १ अगोदरच; आयता घडून तयार केलेला. २ (सामा.) आयता; तयार; तयार करून ठेवलेला; घडितघाट. [घडणें+घाट=आकार, ढाळ]

घडली, घडुी, घल्डी, घडळी—स्त्री. (व.ना. खा.) लहान घडा; घागर; कळशी. [सं. घटिका; प्रा. घडिआ, घडी; म. घडा]

घडवंची—स्त्री. १ घडोंची; तिवई; लांकडाच्या फळीस तीन किंवा चार पाय बसवून केलेली बैठक, चौकट (घागरी, भांडीं, पेट्या इ० सामान ठेवण्याकरितां केलेली). लांकडी चार पायी चौकट; चौकी; शिडी; (इं.) स्टूल. २ (कों.) (भात इ० झोडण्याची) घोडी. [सं. घट+उच्च; हिं. घडोंचा-ची; का. गडंची, गडगंची; सिं. घडाम्ची]

घडवट—न. १ घडवलेली वस्तु. २ (ल.) देह. ३ पायघडी. 'वेगीं मंडपासी चला। घडवटे आधीं घाला।'—एरुस्व १५.१२. [सं. घट्; प्रा. घड; म. घडणें, घडी]

घडवण—न. (राजा.) घडण पहा.

घडव(वि)णें—उक्रि. १ उत्पन्न करणें; बनविणें. 'तेथ इच्छा आणि बुद्धी। घडवी अहंकारेंसीं आधीं।'—ज्ञा १३.९६८. २ घडवून आणणें; जुळवून आणणें; साधणें; शेवटास नेणें. ३ तयार करणें; बनविणें. 'तोडयांचा जोड तुम्हि। कां घडविल कां घडविला।'—मसाप २.१.२७. [घडणें प्रयोजक]

घडवशी—स्त्री. १ मृदंग ठेवण्याची घडवंची; घोडी; २ लांकडी पाय असलेली बैठक, चौकी. (हा शब्द घडवंची याअर्थी चुकीनें लिहितात, व वापरतात). [घडवंची अप.]

घडशी-सी—पु. १ कर्नाटक प्रांतांतील वाजंत्र्याचा-गाण्या-बजावण्याचा धंदा करणारी एक हलकी जात. २ घडशी जातीचा मनुष्य; 'लग्नमुंजीत लोक शंभरपासून हजारपर्यंत पैका नासतात. पैकीं घडशाला, आचाऱ्याला, दारू जाळायला ......रो. ९९ व १ उपाध्याला व धार्मिक विधीला मिळून!'—खेया ७२.

घडशी—वि.स्त्री. (राजा.) १ विटाळ झालेली. २ विटाळशी; [घडणें=शिवणें]

घडसण—स्त्री. (व.) १ गर्दी; दाटी; खेंचाखेंच. 'एवढया घडसणींत तूं कां शिरतोस !' २ अडवणूक; अडचण. 'घराला आग लागून नुकसान झालें, तितक्यांतच लग्नाचीही घडसण आली. असा चोहोंकडून मी जेर झालों.'

घडसणें—सक्रि. (अक्षरें इ० पुन्हां पुन्हां काढून) घोटणें: घटवणें. 'ब्राह्मणें बालबध अक्षर। घडसुनी करावें सुंदर।'—दा १९.१.१. [घडणें]

घडळ—स्त्री. (गो.) घडण. [घडण]

घडा—पु. १ घागर; घट; मडकें. 'अवतरली गाडग्यां घडां। पृथ्वी अनोळख जाली मूढां।' —ज्ञा १८.५४३. २ ताडाच्या पोंगीला (ताडी काढण्याकरितां) लावावयाचें गाडगें. ३ जम; घडी. –शर. [सं. घट; प्रा. घड; हिं. पं. घडा; गु.सिं. घडो] (वाप्र.) **घडा फोडणें**–संकेत, खरें तत्त्व बाहेर सांगणें; गुप्त गोष्ट प्रकट करणें. (एखाद्याचा) **घडा भरणें**–अपराधांची परमावधि होऊन शिक्षेस पात्र होणें. 'त्याचा घडा भरला म्हणजे त्याला शासन होईलच होईल.' (आयुष्याचा) **घडा भरणें**– १ अंतकाल जवळ येणें; आयुष्य संपणें. २(ल.) अधिकाराची मुदत संपण्याच्या बेतांत येणें. (पापाचा) **घडा भरणें**–(पापपुण्यें सांठविण्यासाठीं घडे असतात या कल्पनेवरून) दुष्कृत्यांचा कळस होऊन त्याचें फळ भोगण्याची वेळ येणें. (फुट्या) **घड्यानें पाणी भरणें–वाहणें**–१ निष्फळ काबाडकष्ट करणें; निरर्थक उद्योग, मेहनत करणें. २ अतिशय हाल काढणें; कष्ट करणें. सामाशब्द– **०बाजी**–स्त्री. दारू उडविण्याचा प्रकार; मडक्यांत फटाके, चिचुंद्या इ० ठांसून त्यांचा घडाका करणें; (प्र.) घडेबाजी पहा.

घडाई—स्त्री. १ (दागिने, भांडीं इ०) घडण्याची मजुरी. घडणावळ; घडणावळ अर्थ १ पहा. २ घडकामाची, घडण्याची, घिसाड कामाची मजुरी. ३ (दागिने, भांडीं, दगड इ०) घडण्याचें काम; घडकाम. [घडणें] **०दार**–वि. घडण्याचा धंदा करणारा (घिसाडी, शिलावट इ०). [घडाई+दार प्रत्यय]

घडाघड—स्त्री. १ लोहार, तांबट इ० कांच्या येथें हातोड्यानें चालणारी ठोकाठोक; घडण्याच्या कामानें होणारा आवाज. २ घडण्याचा व्यापार; घडकाम. 'त्या तांबटाच्या घरीं नित्य घडाघड चालते.' [घडणें द्वि.]

घडाघड-डां—क्रिवि. १ पदार्थ एकामागून एक उंचावरून गडगडत, घडाघड, पडतांना होणाऱ्या घड्घड् आवाजाप्रमाणें; मडक्यांची रास, घर कोसळल्यानें होणाऱ्या घड्घड् आवाजाप्रमाणें. २ न अडखळतां; अस्खलित; घडघडा. 'हस्तलिखित पोथ्या त्या घडघड वाचूं शकत.' —कोरकि २२. घडघड पहा.

घडाड—पु. घडघड अशा आवाजाचा अतिरेक; घडघडाट; गडगडाट; घणघणाट इ०. [घडघडचा अतिशय]

घडाडणें—अक्रि. कोसळणें. घडघडणें पहा. [घडाड]

घडाडां—क्रिवि. मोठ्यानें घडाड आवाज करीत, होत; घडघडा; एकावर एक पडण्याच्या आवाजानें. 'यांचा घेती, घडाडां रचिति रिचविती सिंधुमध्यें घडाडां।'—आसेतु ९. [ध्व.]

घडापड—स्त्री. (राजा.) विटाळ; स्पर्श (विशेषतः हलक्या जातीचा). [घडणें=शिवणें, स्पर्श करणें+पडणें]

घडामोड—स्त्री. घडमोड पहा.

घडारणें—अक्रि. (कु.) वृक्ष, फळांच्या घडांनीं बहरणें, घोसांनीं युक्त होणें. 'गुदस्तां यास एकेरी फळें आलीं होतीं परंतु यंदा घडारला आहे.' [घड=घोस]

घडाव, घडावण—स्त्री. १ घडणावळ. घडाई अर्थ १ पहा. २ घडण या शब्दाच्या बाकीच्या अर्थीं हि कधीं कधीं वापरतात. [प्रा. घडाव. घडणें, तुल० गुज. घडामण]

घडावलें—न. (गो.) लहान घड. [घड]

घडाळ, घडाळजी, घडाळटिपरूं, घडाळें—घड्याळ मध्यें पहा.

घडिक—क्रिवि. एका घटकेंत; एका वेळीं, क्षणीं. 'घडिक म्हणति जाऊं प्राणही हे अमासे।' —सारुह ३.६३. [घडी= घटका+एक]

घडिघडि, घडीघडी—क्रिवि. प्रत्येक घटकेस; प्रत्येक क्षणीं; वारंवार; घटकोघटकीं; पदोपदीं. 'स्मरे घडिघडि प्रभो भवपयोधिच्या पारदा।' —केका ११५. 'घडिघडि घडि चरण तुझे आठवती रामा।' [घडी=घटका द्वि.]

घडितघाट—वि. आयता घडलेला; विक्रीकरितां घडून ठेवलेला; तयार. (जिन्नस, दागिना, भांडें इ०) घडलाघाट पहा. घडणें+घाट]

घडि(डी)बंद—वि. १ घडी केलेला. २ ज्याची घडी मोडली नाहीं असा; नवाकोरा (धोतरजोडा इ०). [घडी+बंद]

घडिया—स्त्री. पात्र; तस्त. 'शुद्धमती देतसे विडिया। पीक धरावया सुवर्णघडिया।' —एरुस्व १६.३३. [सं. घटिका; प्रा. घडिआ]

घडियाल—न. घड्याळ पहा. 'नफेरी अरु मोरचंग। घडियाल वाजे चंग।' —देवनाथ कृष्णजन्म ७२.

घडी—स्त्री. १ घटका; साठ पळांचा अथवा चोवीस मिनिटांचा अवधि. 'तो अवकाळु मेघु काय घडी। राहात आहे।' —ज्ञा १७.२५१. २ (ल.) थोडासा वेळ; क्षण. 'पृथ्वीचिया पैसारा।– माजीं घडी न लागतां धनुर्धरा।' —ज्ञा १०.२५०. ३ योग्य संधि; वेळ; काळ. 'ही पुन्हां न ये बा घडी।'—राल.

८८. ४ कालमापनाचें साधन; यंत्र; घटका; वाळूचें घड्याळ; घड्याळ इ०. ५ (सामा.) तास (इंग्रजी ६० मिनिटांचा; वेळ मोजण्याचें साधारण माप तास असल्यानें तासाऐवजीं चुकीनें घडी शब्द वापरतात. [सं. घटी; प्रा. घडि; हिं. गु. उ. बं. पं. घडी] (वाप्र.) (एखाद्याची) घडी भरणें-१ घटका भरणें पहा. 'आला समजूं पिशाच आपण घडी भराया माझी।'-विक ५५. २ शिक्षा भोगण्याची वेळ येणें; घडा भरणें. घडीघटकेचा गुण-(एखादी गोष्ट अमुक प्रकारेंच कां घडली, तशीच कां घडली नाहीं हें सांगतां येत नसलें म्हणजे वरील वाक्प्रचाराचा उपयोग करतात). एखादी गोष्ट ज्यावेळीं-ज्याक्षणीं घडली असेल त्या विवक्षित वेळेचें सामर्थ्य, प्रभाव, गुण. ०घडी, घडोघडीं-क्रिवि. पुन्हां पुन्हां; वारंवार; पदोपदीं; घटको-घटकीं घडिघडि पहा. [घडी द्वि.] म्ह० घडीघडी लांब दाढी= हरघडीला रागावणें चरफडणें किंवा दाढी धरणें. घडीचें घड्याळ-ळें-न. क्षणभंगुर जीवित, शरीर; पाण्यावरचा बुड-बुडा. ०भर-क्रिवि. घटकाभर; थोडा वेळ. [घडी+भरणें] ०भरानें-क्रिवि. थोड्या वेळानें घटकाभरानें; एका घटकेनंतर; मागाहून. घडीवट-स्त्री. मुहूर्त; घटका. 'बोले इंद्र सुरपती। जालि घडीवटीयांची आईती। नोवरा येकांथा झडती। संग्र-मैसी।'-कालिकापुराण १६.४२. [सं. घटी+वर्त; म. घडी+वट]

घडी—स्त्री. १ एकेरी वस्त्र, कागद इ० दुहेरी, तिहेरी, चौप-दरी केलें असतां होणारी स्थिति, आकार; दुमड; चूण; निरी. 'इयें पदें नव्हतीं फुडिया। गगनाचियाचि घडिया। येथ आमुची मति बुडिया। थाव न निघे॥'-ज्ञा ७.१९५. २ दुमडलेली, चुणलेली स्थिति. ३ घडीबंद कापड, वस्त्र इ०; उ० लुगड्याची घडी; कापडाचा, वस्त्राचा सणंग. ४ (ल.) संच; बस्तान; जम; संघटित स्थिति; ऐक्य; सलोखा (क्रि० बसणें; जमणें; बिघडणें; मोडणें); 'घडी जों मानाची विघडलि असे तोंवरि घडी।' -वामन भामाविलास ११ (नवनीत पृ १००). ५ रचना; निर्मिति. 'घडी स्त्रीजातीची घडविलि असे ख्याति सुघडी।' -वामन भामाविलास ११ नवनीत पृ. १००. [सं. घट्=रचणें] (वाप्र.) ०फोडणें-(ढोरांचा धंदा) चामड्यास चुना देऊन त्याची घडी घालतात ती दोन-तीन दिवसांनीं उलगडणें. ०बसणें-१ समज पटणें; समजूत होऊन सलोखा होणें; 'तुमची उभयतांची घडी बसली म्हणजे मी पैका देईन.' २ बस्तान, जम बसणें; 'आतां मात्र मनाजोगती घडी बसली.'-विवि ८.९. १७४. ३ योजलेलें कार्य यथास्थित जुळणें. ०बसविणें-जम बसविणें; सुयंत्रित करणें; 'बुद्धिमतीनें स्वतां बसविली पति-राज्याची घडी।'-विक २८. ०विघडणें-१ दोन व्यक्तींत असलेला सलोखा नष्ट होणें; बेबनाव होणें; वितुष्ट येणें. 'त्याची आमची घडी बसली होती ती विघडली.' २ (धंद्याची, कार-भाराची, राज्याची) भरभराट, सुव्यवस्था, सुस्थिति नाहींशी होणें; विस्कळितपणा येणें; (कार्याचा) सुरळितपणा नष्ट होणें. 'पुण्याच्या राज्यकारभाराची घडी विघडली होती.'-इंप १३७. सामाशब्द- -ची टोपी-स्त्री. मोडतां, घडी घालतां येण्याजोगी टोपी; होडीच्या आकाराची टोपी. -ची पोळी-स्त्री. पदर सुट-लेली, चौपुडी पोळी; दुमडून लाटलेली पोळी. ०पदर-पालव-पु. घडी घातलेल्या वस्त्राचा (लुगड्याचा, पैठणीचा) वरचा पदर. [घडी+पदर] ०बंद-वि. घडी केलेलें; घडी न मोडलेलें (वस्त्र, लुगडें, सणंग इ०). घडिबंद पहा. [घडी+बंद]

घडी—स्त्री. पायघडी; वरून चालण्याकरितां आंथरलेलें वस्त्र, कापड इ० 'एवं द्विधा समाधिच्चिया। तैसी चालतां नेती घडिया। तळीं उपर जाणविती तया। उपनिषदें।'-विउ ९.७९.

घडी—स्त्री. १ लहान घागर. -शर. २ भंडारी लोक दारू काढण्यासाठीं माडावर जें मडकें लावतात तें. घडा पहा.

घडीत—न. १ घडण्याकरितां दिलेली धातु, धातूचा पत्रा, तुकडा, मोड इ०. २ घडलेला जिन्नस; घडविलेला पदार्थ. ३ घडणावळ; घडण्याची मजुरी. 'हा तोळ्यास एक रुपयाचें घडीत मागतो.' ४ (दागिन्याचा, भांड्याचा) घाट; घडण; ढाळ; रचना. 'चातुर्य वेंचे चतुराननाचें। घडीत आलें तव आननाचें।' -सारुह २.३९. म्ह० १ घडीत बुडवून घडणावळीचा तगादा= एका नुकसानींत दुसऱ्या नुकसानीची भर. २ करावयास सांगित-लेलें काम न करून, विघडवून कामाची मजुरी मागणें. [घडणें= बनविणें]

घडीत—न. (गो.) विकून येणारी किंमत.

घडीव—वि. १ घडून, हातोडा इ० नें ठोकून ठोकून तयार केलेला (जिन्नस, दागिना, भांडें इ०). याच्या उलट ओतीव. २ हातावर केलेली (पोळी); याच्या उलट थापटीव, लाटीव. [घडणें=बनविणें, तयार करणें] ०लोखंड-न. घडलेलें लोखंड; याच्या उलट ओतीव. (इं.) रॉट आयर्न. [घडणें]

घडुला—पु. (प्र.) घोडुला पहा.

घडुली-लें—स्त्रीन. लहान मडकें, घडा, डेरा. 'ऐसी घडुलि तोंडवरि भरिलि।'-पंच ५.९. [म. घडा; हिं. घडोला]

घडुलें—न. (कु.) केळीचा लहान, नुकताच बाहेर पडलेला कोंवळा घड; लोंगर. [घड]

घडेबाजी—स्त्री. १ मडक्यांत फटाके वगैरे भरून त्यांना वत्ती देणें; आतषबाजी; दारूकाम. '...झाडें नानाप्रकारचीं व घडेबाजी...दारू सुटावयाची.'-ख ४५८७. (क्रि० उडविणें;

करणें; लावणें). २ (ल.) एकदम होणारा वाद्यांचा गजर; कडकडाट. [घडा+वाजी. हिं.]

घडेसी काढणें—अक्रि. (कु.) कानउघाडणी करणें.

घडोघडी—क्रि. वारंवार; पदोपदीं; क्षणोक्षणीं; घटकोघटकीं; हरघडी; घडिघडि. [घडी द्वि]

घडोंची, घडोची—स्त्री. (व.ना.) घडवंची पहा. [हिं.]

घडोशी—स्त्री. (कों.) घडवंची; घडवशी पहा.

घडौतें—न. साघन (कार्य इ० चें); घडवून आणतें तें. [घडणें]

घ(घॉ)ड्डॉ—पु. (गो.) भाजलेल्या तांदुळाचें पीठ पाण्यांत कालवून तयार केलेलें पक्वान्न; हें पक्व ब्राह्मणांत प्रचलित आहे.

घड्यावरघळ—पु. वरगळ भाताची एक जात.

घड्याळ—न. १ वाळूचें कालमापक यंत्र; वाळूचें घड्याळ. २ तासाचे ठोके जीवर वाजवितात ती घंटा; तास. 'स्वराज्यांत घड्याळ वाजविण्याचा मान सरकारकडून मिळे. स्वारीमध्यें तासे वाजंत्रीप्रमाणें घड्याळहि वाजवीत.'—वाडबावा २.१२१. 'घटिका पाणी पिते आणि घड्याळ टोले खातें.'—गुलमंजूष १५३. ३ कालमापनाचें आधुनिक यंत्र; यांत तबकडीवर तास, मिनिटें, इ० दाखविणारे कांटे असून हें यंत्र स्प्रिंग किंवा चाकांवरच्या वजनानें चालतें. याला ठराविक वेळीं किल्ली द्यावयाची असते. 'स्विस व अमेरिकन कारखानदारांची घड्याळें करण्याबद्दल फार प्रसिद्धि आहे.'—ज्ञाको घ ४. ४ कांहीं विशिष्ट गोष्ट दर्शविणारें यंत्र (उदा० मोटारींतील पेट्रोल, हवा, इ०; इंजनांतील वाफ इ०, किटसन् बत्तींतील हवेचा दाब.) ५ एक प्रकारची माशाची जात. —मराठी ६ वें पुस्तक पृ. २१९.(१८७५) [सं. घटी=घटिका+आलय=घर; प्रा घडिआलय; हिं. घडियाल] **घड्याळची—जी**—पु. १ तासाचे ठोके वाजविणारा कामगार. २ घड्याळें दुरुस्त करणारा; घड्याळें विकणारा. [घड्याळ; सिं. घड्याल्ची] **०टिपरूं**—न. १ घड्याळ वाजविण्याची लांकडी मोगरी. २ (ल.) भाकर व मिरची. 'शुद्ध देशांत गेलां म्हणजे घड्याळटिपरूंशीं गांठ.' [घड्याळ+टिपरूं]

घण—नपु. लोखंड, तांबें इ० ठोकण्याचा, घडण्याचा लोखंडी मोठा हातोडा. 'घणाचे घाईं पिटे तैसा।'—विउ २.७. 'जैसे ऐरणीवरी घण। तैसे हाणिती उसणपण।'—कथा १.१३.९८. [सं. घन=लोखंडी गदा; प्रा. घण] म्ह० १ हिऱ्याची परीक्षा घणावांचून होत नाहीं. २ घणाचे घाव सोसील तो हिरा. (हिरा हा अत्यंत कठिण पदार्थ आहे. घण मारल्यानेंहि तो फुटत नाहीं यावरून)=लोकनिंदेला, संकटांना जो जुमानीत नाहीं तोच थोर होय. [वै. सं. घन्=हन. —मसाप राजवाडे—निरुक्त भाषांतर ७८.] **०करी**—पु. (लोहाराच्या दुकानांतील) घण मारणारा मनुष्य, गडी. [घण+करणें] **०कोरा**—वि. १ घणाखालून नुकाच निघालेला (रुपया, मोहोर इ० नाणें). २ (ल.) अगदीं कोरा, कोराकरकरीत; कारागिरींतून नुकाच बाहेर पडलेला; [घण+कोरा] **—णाखालचा**—वि. १ घणकोरा; टांकसाळींतून नुकाच बाहेर निघालेला (रुपया, नाणें इ०). २ कोराकरकरीत (जिन्नस); कारागिराच्या हातून नुकाच तयार झालेला (जिन्नस, दागिना इ०

घण—वि. १ दाट; घट्ट; पाण्याचा अंश, द्रवांश कमी असलेलें) (द्रवपदार्थ, मद्य इ०) 'या मद्यापेक्षां हा मद्य घण आहे.' 'सांभारें घण झालें आहे.' 'घण ताक'=दाट ताक. २ अविरल; जोराच्या सरीचा अतिशय (पाऊस इ० च्या). ३ दाट विणीचा (कपडा, कापड इ०); घट्ट; विणलेला. ४ किर्र; निबिड; गहन (अरण्य झाडी इ०). ५ जाड; जाडसर (लांकडाची फळी इ०). ६ गर्दीचा; दाटीचा; खेंचाखेंच झालेला (मनुष्यांचा जमाव, गर्दी इ०). ७ हट्टानें मौन धारण केलेला, स्तब्ध. घन पहा. [सं. घन; प्रा. घण; गु. घणो; सिं. घणि] **०दाट**—स्त्री. (काव्य.) गर्दी; खेंचाखेंच; जमाव; समुदाय. 'त्या यमुनातिरीं यादवांची हो घणदाट.' —वि. १ अतिशय दाट; संकीर्ण; गडगच्च. 'जैसे जे क्षेत्र पिकत। तों तों कणसें घणदाट दिसत।' २ (सामा.) दाट; घट्ट (द्रवपदार्थ); निबिड; गहन; गर्द (झाडी, अरण्य); भरगच्च; भरीव; ऐवजदार (देणग्या, इनाम इ०). जोराचा (पाऊस). **०दाट—टी**—स्त्री. (काव्य.) जीवश्चकंठश्च स्नेह; दाट परिचय, मैत्री. 'आतांशीं त्याचें व याचें घणदाट आहे.' [घन+दाट] **०सर**—वि. १ दाटसर; बरेंच दाट (ताक इ०). २ राकट; कणखर(मनुष्य इ०). जाडाभरडा (कपडा); भक्कम; ऐवजदार; मजबूत; [घण+सर प्रत्यय]

घण—(कों. नाविक.) एक प्रकारचें जाळें.

घणकणें—अक्रि. (भोंवरा इ० गरगरा फिरतांना) घण्ण्ण्ऽऽण् असा आवाज करणें, वाजणें. 'त्रैअवस्था त्रिवेणी संगम घणघणाट घणके भंवरा।'—पला १४. [ध्व. घण्ण्]

घणगा—पु. (दादर.) गणंग पहा.

घणघण—स्त्री. १ घंटा इ० कांचा घण घण असा आवाज. २ ठकठक; ठांठूं इ० कोणताहि आवाज. ३ चिलटाचें गुंगावणें; गुंगुं. ४ स्पष्ट व खणखणीत गाणें, म्हणणें, बोलणें. ५ (ना.) कटकट; किरकीर. [ध्व. घण् द्वि.]

घणघण-णां—क्रिवि. १ झण्झण्; छण्छण्; झणत्कार, टणत्कार इ० कांच्या होणाऱ्या घण्घण् अशा आवाजानें. (क्रि० वाजणें; करणें). २ स्पष्ट व खणखणीत आवाजानें. [ध्व. घण् द्वि.]

घणघणघंटा—स्त्री. (ल.) नकारघंटा; ठणठणीतपणा; पूर्ण अभाव. 'आज घरामध्यें तुपाची घणघणघंटा वाजली आहे.' (विहिरी इ० कांचा) ठणठणीत कोरडेपणा. 'या विहिरींत बार महिने पाणी असतें, मग घणघणघंटा!' [घणघण+घंटा]

घणघणणें—अक्रि. १ घणघण असा (घंटा इ०कांचा) आवाज करणें; छणछणणें; झणझण वाजणें; खणखणणें. २ (मनुष्याचा आवाज कंठ इ०) खणखणीत, साफ, स्पष्ट असणें. 'त्या गवयाचा कंठ घणघणतो.'

घणघणाट—पु. घणघण या आवाजाचा अतिशय, अतिरेक; मोठा घणघण असा आवाज; (घंटा इ० कांचें) मोठ्यानें वाजणें; (वाद्यांचा) दणदणाट; खणखणाट; झणत्कार; कडाका. [घणघण]

घणघणावचें—क्रि. (गो.) १ मोठा आवाज काढणें. २ कीर्ति पसरणें.

घणघणीत—वि. ठणठणीत; खणखणीत; स्पष्ट; मोकळा; कानाला वेधणारा; घणघणणारा (आवाज).

घणघाव, घणघावू(उ)क—वि. (राजा.) १ (अडाणी लोकांत रूढ). जाडेंभरडें; दणकट; दाट विणीचें (कापड). २ बोजड; अजस्र; जाडाजुडा; मोठाधाटा (दागिना इ०). दांडगा; मजबूत; भक्कम (मनुष्य). [घण=हातोडा+घाव]

घणघोर-घणाघोर—घनघोर पहा. 'मौंजीबंधन लग्न रायाचें खुपरायाचें झालें घणघोर।'–ऐपो १७७.

घणघोष—पु. घणघण असा आवाज; नाद; ध्वनि. 'झळंबाचे घणघोषां। मिळतां दुंधि घालितांअें आकाशा।'–शिशु १०१८. [घण=घण असा ध्वनि+घोष]

घणमणणें—अक्रि. घाबरणें; डगमगणें; मागें पुढें पहाणें, फिकीरींत पडणें. 'ज्ञानी हीन स्वनांतीं घणमणति, न त्या साहवे मानहानी।'–मोकृष्ण ५७.४. 'कर्रीं स्वर्णस्पर्शे किमपि न महात्मा घणमणी।'–मोअंबरीष ८८. (नवनीत पृ. ३७१) [सं. घन=घण+मन्=विचार करणें]

घणवट, घणवटणें—घनवट, घनवटणें पहा.

घणस, घणसा—पु. सर्पाची एक जात, घोणस. [सं. घोनस; प्रा. घोणस] म्ह० घणसापुढें गरुड चालत नाहीं=घोणस गारुड्याच्या मंत्रतंत्राला वश होत नाहीं यावरून लक्षणेनें), शिरजोरापुढें चोराचें, दुष्टाचें कांहीं चालत नाहीं. **घणसाचें**–न. (राजा.) घोणसाचा दंश. 'त्याला घणसाचें झालें, वांचला तर वांचेल.' [घणस]

घणसकांडें, घणसवेल—नस्त्री. एक वेल. घोणसकांडें, घोणस वेल असेंहि म्हणतात. ही घोणसाच्या विषावर उपयुक्त आहे असें मानितात.

घणसर—स्त्री. (बे.) केकताड; एक प्रकारची वनस्पति; घायपात.

घणसा—पु. १ घणसें; एका जातीचें पडवळ. २ घणस पहा.

घणसा—पु. पोंपळ्याची एक जात. [सं. घनवास]

घणसें पडवळ—न. पडवळाची एक जात; हें आंखूड असतें यास घणसा, घोणसें असेंहि म्हणतात. [सं. घनवास]

घणा—पु. (बे.) घाणा. [फा. घन=तेल काढावयाचा मोठा जड दगड; म. घाणा]

घणा—पु. अतिशय मोठा घण; हातोडा. [घण] **घण्याघायीं**–क्रिवि. घणाच्या (उत्साहपर-उत्तेजनपर) आवाजांत. ०**नांदणें-असणें**–नेहमीं दागिने हातोड्याखालीं असणें. (ल.) श्रीमंत असणें. [घणा+घाव]

घणा—पु. संपत्ति; धन. [अर. घना]

घणाघणा—पु. (व.) तुंबून राहिलेलें काम.

घणाघणा—पु. कटकट; घणघण. [ध्व. घण्]

घणाट्या—स्त्रीअव. १ निरर्थक, कंटाळवाणे हेलपाटे, हिसके फेऱ्या; पायपिटी. २ (सामा.) व्यर्थ शीण; फुकट प्रयत्न. (क्रि० खाणें; घेणें). [घण?]

घणाणघंटा—पु. घणघणघंटा पहा.

घणाणां—क्रिवि. घणघणां पहा.

घणावणें—अक्रि. दृढ होणें; निश्चित होणें. 'सुषुप्ति वैसे घणावोनी।'–ज्ञा १४.१४२. [सं. घन; प्रा. घण]

घतणें—अक्रि. इजा करणें; बाधणें; अपाय होणें; हानिकारक होणें. [सं. घात]

घतन—न. १ घातुक, अपायकारक, मारक, वस्तु किंवा गोष्ट. २ संकट; धोका; प्राणसंकट. ३ (सामा.) नुकसान; नाश. ४ प्राणनाश. ५ घात पहा. 'रसरसली नवती नुतन। तुजकरितां केली जतन। त्यागितां करिन जिव घतन।'–प्रला १७८.–वि. १ घातुक; अपायकारक; मारक. २ (सामा.) अनर्थकारक; अहितावह. [सं. घात, घातन]

घन—पु. लोहाराचा मोठा हातोडा. घण पहा. 'घन सांडस नागफणी। रात हात हातवडे ऐरणी।'–कथा ३.१७.९४. [सं.] ०**कोरा**–वि. घणकोरा पहा. ०**वर्धनीय**–वि. (पदार्थ.) प्रसरणशील; घनानें ठोकल्यानें किंवा दाब घातल्यानें न मोडतां पसरणारें. (इं.) मॅलिएबल्. [घन=हातोडा+वर्धनीय=वाढण्याजोगा] ०**वर्धनीयत्व**–न. (पदार्थ.) हातोड्यानें ठोकल्यानें किंवा दाब घातल्यानें प्रसरण पावण्याचा पदार्थाचा धर्म; पदार्थविज्ञानशास्त्रांत सांगितलेल्या पदार्थांच्या अंगच्या गुणांपैकीं एक. (इं.) मॅलिॲबिलिटी. [घनवर्धनीय]

घन—न. १ तास; पितळेचें, काशाचें वाद्य यामधीं सर्वसाधारण शब्द; घड्याळ. 'घनाचा घमंड तंत लावितो लया।'–दावि १६३. २ घंटा, करताल, टाळ, झांज, झेंगट इ० प्रमाणें

एक वाद्य. घनवाद्य पहा. ०घमंडी–स्त्री. घनाचा शब्द; टाळ, करताल, चडघाळ, झांज इत्यादि वाद्यांचा तालबद्ध गजर. 'घन-घमंडी उदंड होतसे। तंत भरे भरपूर।' –दावि ४६८. [घन+घमंडी] ०वाद्य–न. घन, दोन भागांपैकीं एका भागानें दुसऱ्यावर आघात करून वाजलें जाणारें वाद्य; चिपळ्या, करताल, झांज, मंजरी, तास, घंटा, टिपऱ्या, जलतरंग इ० वाद्यें ह्या प्रकारांत येतात. [घन+वाद्य]

घन–पु. (गणित) तुल्य तीन अंक परस्पर गुणून जें फल येतें तो; संख्येच्या वर्गाला पुन्हां त्या संख्येनें गुणणें. उ० चोहोंचा घन चौसष्ट (४×४×४=६४); पांचाचा एकशें पंचवीस (५×५×५=१२५). इ० ०पद–मूळ–न. (गणित) एखाद्या संख्येच्या घनापासून काढलेली मूळ संख्या; घनाचें मूळ. उ० चौसष्टाचें घनपद–मूळ चार होय. [सं. घन+मूल] ०वर्ग–पु. (गणित) एखाद्या संख्येच्या घनाचा वर्ग; समान सहा अंक परस्पर गुणून आलेला गुणाकार. ह्या त्यांपैकीं प्रत्येक अंकाचा घनवर्ग होय; एखाद्या संख्येचा षड्घात. उ० तीन या संख्येचा घनवर्ग २७×२७=७२९ होय. [सं. घन+वर्ग=दोन समान अंकांचा गुणाकार]

घन–पु. (भूमिति) सहा (सम) चौरसांनीं मर्यादित अशी घनाकृति. –वि. लांबी, रुंदी व जाडी यांनीं मर्यादित अशी (पोकळी, आकृति, पदार्थ इ०). [सं.] ०चित्रदर्शक यंत्र–न. एखाद्या पदार्थाच्या, स्थलाच्या, इमारतीच्या छायाचित्रावरून त्या पदार्थाचें, स्थलाचें, इमारतीचें हुबेहुब भरींव चित्र दाखविणारें यंत्र; भरींवदर्शक; यास दोन सूक्ष्मदर्शक भिंगें असून धरण्याकरितां एक मूठ असते. भिंगांसमोर चित्र ठेवण्याकरितां चौकट असते. (इं.) स्टिरिऑस्कोप. [सं. घन=भरींव+चित्र+दर्शक=दाखवणारें+यंत्र] ०फल–ळ–न. (गणित, भूमिति) (पदार्थाच्या, पोकळीच्या) लांबी, रुंदी व उंची यांचा गुणाकार करून आलेलें फल; उ० भुज ४, कोटि ५, उंची ३ यांचें घनफळ ६०. कोणत्याहि पदार्थानें व्यापलेला अवकाश, पोकळी; एखाद्या घनपरिमाणानें मोजिला असतां जी त्या घनपरिमाणांची संख्या उत्पन्न होते तिला त्या पदार्थाचें घनफळ म्हणतात.' –महमा ९२. [घन+फल=उत्तर, गुणाकार] ०फूट–पु. 'पदार्थाचें अवकाशाचें आकारमान, घनफळ, फुटांनीं मोजण्याचें इंग्रजी पद्धतीचें परिमाण. उ० दोन फूट लांब, दीड फूट उंच व एक फूट रुंद अशा पदार्थाचें घनफळ तीन घनफूट भरेल. [सं. घन+इं. फूट] घनाकृति–स्त्री. एक किंवा अनेक पातळ्यांनीं सर्वांगाकडून मर्यादित अशी आकृति, अवकाश. –महमा ५. घन. (इं.) सॉलिडफिगर्. [घन=लांबी, रुंदी व उंची असलेली+आकृति] घनांग–न. भूमितिविषयक एक परिमाण. [घन+अंग]

घन–पु. मेघ; ढग. 'वर्षवियां गाजे आनंदाचा घनु।' –शिशु ६६. चातकालागीं जेवीं घन।' –एभा ६.४१२. [सं.] सामाशब्द– ०गर्जना–स्त्री. मेघांचा गडगडाट. 'हें ना घनगर्जना सरिसा। मयूर वोवांडे आकाशा।' –ज्ञा १८.४८४. [घन+गर्जना=गडगडाट] ०गार–स्त्री. गारांचा पाऊस पाडण्यासाठीं केलेलें चेटुक. 'पांढरकवड्यावर रचविल्या घनगारा अद्भुत।' –ऐपो ४०१. [घन=ढग+गार=पावसाचें गोठलेलें पाणी] ०घटा–स्त्री. मेघपटल; मेघडंबर; ढगांचा समुदाय. 'चट उठवल्या घन-घटा, पडति पटपटा विंदु कटितटासि बळकट धरा।' –राला ५६. [घन+घटा=समुदाय] ०चकर–चक्कर–चक्र–नपुस्त्री. १ मेघ; ढग; फिरणाऱ्या ढगांचा समुदाय; ढगांचें चक्र. २ निबिड, दाट असें मेघमंडल, मेघपटल; मेघजाल; ढगांची गर्दी;(माळवी) वावटळ; चक्रवात. ३ तुंबळ व निकराचें युद्ध; हातघाईची लढाई; रणकंदन; कडाक्याचें भांडण. 'गजावरी गज लोटले। रथाशीं रथ झगटले। एकची घनचक्र मांडिलें। रामकृष्ण पहाती।' –ह २२.९५. 'अकस्मात् बोलतां बोलतां त्याचें आणि याचें घनचक्र उडालें.' ४ थाटमाट; भव्य देखावा; मोठा पसारा; अवडंबर; जलसा; मजा (गाणें, नाच, तमाशा, खेळ इ० चा). ५ (जेवणाची, पोळ्यांची, तुपाची) चंगळ; विपुलता; चमचमाट. (वरील ४ व ५ अर्थीं प्रयोग करतांना जेवणाची, गाण्याची घनचक्कर अशी शब्दरचना आवश्यक आहे). (क्रि० उडणें; उडविणें). –वि.क्रिवि. घनघोर पहा. १ मेघांच्या मंडलांनीं युक्त (आकाश इ०). जोराचा, मोठ्या सरींचा (पाऊस). २ निकराची; हातघाईची; तुंबळ (लढाई, युद्ध, भांडण). ३ निबिड; दाट; गर्द (अरण्य, पालवी, अंधार, छाया). ४ विपुल; भरगच्च, दाट (पीक), रेलचेलीचें, चंगळाईचें (जेवण, खाद्य पदार्थ). ५ गाढ; स्वस्थ (झोंप). ६ मोठ्या प्रमाणावर चाललेला; जोराचा (धंदा, व्यापार इ०). [सं. घन=मेघ, ढग+चक्र=चाक, समुदाय] ०चरक उडणें–१ एकदम सर्वबाजूंनीं गर्दी उडणें हलकल्लोळ उडणें. २ खूप रंग येणें. ०नील–ळ–वि. मेघश्याम; ढगाप्रमाणें निळसर रंगाचा. [घन+नील] –पु. कृष्ण, राम. 'निजभावें पाहे गोरटी। तंव घनश्याम देखे दृष्टीं।' –एरुस्व ७.६२. ०श्याम–वि. मेघाप्रमाणें कृष्णवर्ण; काळासांवळा. 'घनश्याम हा राम लावण्यरूपी।' –राम ६७. [घन+श्याम=सांवळा, काळा] ०सांवळा–वि. घनश्याम; मेघासारखा; सांवळ्या रंगाचा (कृष्ण, राम). 'पाहावया घनसांवळा। कृष्णश्यामता आली बुबुळां।' –एरुस्व ७.२३. घनावळी–स्त्री. मेघपंक्ति; मेघमंडळ; मेघमाला; ढगांचा समुदाय. 'अथवा घनावळी आकाशा। वार्षियें जेवीं।' –ज्ञा ९.११९. [घन=मेघ+आवली=पंक्ति, समुदाय] घनाश्रय–पु. वातावरण; अंतराळ. [घन=मेघ+आश्रय=आश्रयाचें ठिकाण]

घन—वि. घण. १ जाड; जाडेंभरडें; घट्ट विणीचें (कापड). २ दाट; फार पातळ नसलेलें (ताक इ०). ३ दाट; गर्द; निबिड (छाया, झाडी, पालवी इ०). ४ दुर्भेद्य (अंधार). ५ जाड; बळकट (फळी). ६ घुमेपणानें स्तब्ध असलेला (मनुष्य). ७ गाढ; स्वस्थ (झोंप इ०). 'ना स्वरूप अवस्थान। ते सुषुप्ति कां घन। जैसी होय।'—ज्ञा १४.७४. ८ मोठा; जोराचा; मोठ्या सरीचा (पाऊस इ०). 'इंदिराकळत्रा इंद्रें वर्षतां घन घन धारा।'—र ६२. ९ घट्ट; अप्रवाही; द्रव, वायुरूप पदार्थाविरहित. [सं.] सामाशब्द— ०घोर-घनाघोर-वि. १ निबिड; दाट; जोराचा (पाऊस, ढग). २ भयंकर; निकराचें; तुंबल; हातघाईचें (युद्ध, लढाई). ३ भडिमाराची; आवेशाची; जोराची (शिवीगाळ). ४ गाढ; स्वस्थ (झोंप.) ५ दाट; निबिड; गर्द (अंधार, झाडी, रान इ०). ६ दाट; गजबजलेला; खेंचाखेंचीचा; गडगच्च (मनुष्यांचा जमाव, पीक, फळें इ०). [घन+घोर=भयंकर] ०चर्मक—वि. जाड कातडीचा (पाणघोडा इ०). [सं. घन=जाड+चर्म=कातडें] ०दाट—वि. १ गडगच्च, निबिड. 'भरला घनदाट हरि दिसे।' २ घट्ट; पातळ नसलेला (द्रवपदार्थ). ३ (ल.) अतिशय सलगीचा; जिवलग; सलोख्याचा (स्नेहभाव, मैत्री). घणदाट पहा. ४ गजबजलेला; खेंचाखेंचीचा (जमाव, सभा इ०). 'ऐसी सभा बैसली घनदाट।'—शनि ८. घणदाट पहा. [घन=निबिड, किंवा ढग+दाट] ०दाटणें—गर्दी होणें; खेंचाखेंच होणें. 'सभा घनदाटली विमानीं।'—देवीचीभूपाळी ३०. [घनदाट] ०दाटी—स्त्री. १ जीवश्चकंठश्च स्नेह, मैत्री; जिवलग सख्य. २ अतिशय दाटी. घणदाटी पहा. [घनदाट] ०प्रसरण—न. (पदार्थ.) घन पदार्थाचें उष्णतेनें प्रसरण पावणें; आकारमानांत वाढ. (इं.) एक्स्पॅन्शन्. [घन+प्रसरण=पसरणें] ०रूप द्रव्य—न. घनाकारांचा, लांबी, रुंदी व उंची असलेला पदार्थ; घट्ट, द्रवरूप नसलेला पदार्थ. [घन+रूप+द्रव्य=पदार्थ] ०वट—वि. १ मजबूत; जाड; घट्ट विणीचें (कापड इ०). २ (काव्य.) सर्वव्यापक; श्रेष्ठ; सर्वव्यापी; सर्वांचा सारभूत. ३ (काव्य.) जड; भारी; वजनदार. 'मेरूपासाव घनवटें। जीं हिंसीं जाली तुकमठें।'—ज्ञ ३०. ४ (काव्य.) भरींव; भरदार; 'कीं मूस बीज एकवट। उपणितां राहे घनवट।'—ज्ञा २.१३०. —अमृ २.२१. —एभा ११.१७. —दा ६.१०.२२. ५ घट्ट; कठिण. 'गुरु तो वस्तु घनवट। लघुत्वें बोली हलुवट।' —विड ११. २८. 'कां मी येतुली घनवट ऐसे। पृथ्वीचि जाणे।' —ज्ञा १०.१७६. [घन=दाट+वृत्त किंवा वत्] ०वटता—स्त्री. भारीपणा; जडपणा; घट्टपणा. [घनवट] ०वटपण—न. घट्टपणा; भरींवपणा; भरदारपणा; घनता. 'शब्दफोल अर्थ असे। घनवटपणें।' —दा ६.१०.२०. 'कीं अवधान आणि श्रवण। कीं पृथ्वी आणि घनवटपण।' —मवि ४५.१२९. [घनवट] ०वाड—वि. निबिड; दाट; गर्द. —शर. [घनवट] ०विरोध—पु. (पदार्थ.) पदार्थाच्या आकारमानामुळें उत्पन्न होणारी प्रतिबंधक शक्ति. (इं.) व्हॉल्यूमरेझिस्टिव्हिटि. [सं. घन+विरोध=प्रतिबंध] घनाकार—पु. भरींव आकार; गोळ्याचा आकार; लगड. 'पुढती तो घनाकारु हारपे। जे वेळीं अलंकार होती।' —ज्ञा ८.१७३. [घन=भरींव, घट्ट+आकार=रूप] ०सर—वि. दाट; विपुल; ऐवजदार; भरदार. 'पिकें होतां धान्यें घनसर वरीं स्वस्त विकती।' —दावि २२५. घणसर पहा. [घन+सर प्रत्यय] घनांधकार—पु. (काव्य.) दाट काळोख; घोर अंधार. 'घनांधकारांत दिवा जसा वनीं।' —मृच्छकटिक. [घन=दाट+अंधकार=अंधार] घनाज्ञान—न. गाढ, घोर अज्ञान. [सं. घन=गाढ+अज्ञान] घनीकरण—न. (पदार्थ.) पातळ, वायुरूप पदार्थ घट्ट करणें. (इं.) कन्डेन्सेशन. [सं.] घनीभवन—न. (पदार्थ.) पातळ, वायुरूप पदार्थ दाट, घट्ट होणें. उ० पाण्याचें बर्फ बनणें, पातळ मेण थिजून घट्ट होणें. (इं.) सॉलिडिफिकेशन्. —सूव २६. [सं.] घनीभूत—वि. गोळ्याच्या, लगडीच्या रूपानें असलेलें; घट्ट झालेलें; आकार धारण करणारें. 'नाना घनीभूत सुवर्णें। जैसें न्याहाळितां साधारण।' —ज्ञा १.४४. [सं.]

घनगडा—पु. (व.) फोडून वेगळें केलेलें मडक्याचें तोंड; मडक्याचा कांठ. 'घनगडा घातला गळ्यांत।'

घनघन—स्त्री. (व.) १ किरकीर. २ कुरकुर. [ध्व. घन द्वि.]

घनणें—अक्रि. (खा.) घाणणें; दुर्गंधि येणें. [घाण]

घनतुरूप—पु. तोफखाना. 'विजयादशमीच्या स्वारीला घनतुरूप पागा रिसाला।' —गापो ३५. [इं. गनट्रुप]

घनपाग—न. (राजा.) मासे पकडण्याचें बारीक भोंकांचें जाळें; हें आडपागापेक्षां लहान असतें. [घन=दाट+पाग=जाळें]

घनपाठी—१ वि. वेदाचा घनपाठ म्हणणारा; घन नांवाची वेदाची विकृति पठण करणारा (जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वज, दंड, रथ व घन अशा वेदपठणाच्या आठ विकृती आहेत); नमो रुद्रेभ्यो ये, हें वाक्य पुढीलप्रमाणें घनपाठांत म्हणतातः— नमो रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमो रुद्रेभ्यो ये ये रुद्रेभ्यो नमो नमो रुद्रेभ्यो ये इ० २ वेदपारंगत; मोठा विद्वान्; वैदिक. 'विप्र शोभती वेद-घनपाठि।' —दत्तपदें २५. [सं. घन=वेद म्हणण्याची विशिष्ट पद्धत+पाठ]

घनमणणें—अक्रि. घणमणणें पहा. घाबरणें; डगमगणें. 'बरगडी रगडीत असे सदा। घनमणी न मनींहुनि तो कदां।' —किंगवि ३२. [घन+मणि]

घनवटणें—अक्रि. (काव्य) १ गडगच्च, घनदाट भरणें, (सभा इ०); दाटणें; जमणें; चिकार भरणें. 'सभा घनवटली

अपार।' –वेसीस्व १.१७. 'तेज घनवटे घनवटे हृदयभुवनीं।' –वेप १९०. २ ऐक्य होणें; सामानाधिकरण्य होणें. 'चंचळ निश्चळ घनवटे। हें तों घडेना।' –दा १५.१०.१४. ३ दाटी, गर्दी करणें; खेंचाखेंच होणें; चेंगराचेंगर होणें. [घनवट]

घनवटा—स्त्री. (निजण्याची) गादी, गालिचा. –मनको.

घनवेल—स्त्री. एका तऱ्हेचें कापड.

घना—वि. (नंद भाषा) सोळा. 'घना रुपये उसनवार आणले.' 'ह्या लुगड्याची घनां रुपये किंमत घे.' [घन=१६ घनाक्षरी]

घनाटया—स्त्रीअव. घणाटया पहा.

घनाना—पु. (व.) घोंटाळा. 'तुमच्या न येण्यानें कामाचा सगळा घनाना झाला.' [ध्व. घणाणा]

घनावणें—अक्रि. घन होणें; घट्ट बनणें. [घन=दाट]

घनावणें—अक्रि. (आकाश) ढगांनीं युक्त होणें; अभ्राच्छादित होणें. [घन=ढग]

घनाक्षरी—स्त्री. मराठींतील एक ओंवीसारखा सोळा चरणांचा छंद, वृत्त; याचे चार पाद असतात. प्रत्येक पादाच्या पोटीं चार चरण असतात. पहिल्या तीन चरणांत प्रत्येकीं आठ अक्षरें व बारा मात्रा असतात; चौथ्या चरणांत सात अक्षरें व अकरा मात्रा असाव्यात. प्रत्येक पादांत तीन तीन चरणांचीं यमकें व प्रत्येक पादाच्या चौथ्या चौथ्या चरणांचीं यमकें असावीं हा सामान्य नियम. उद० 'अहो कैकयी हें काय। केलें तुवा हाय हाय। न म्हणवे तुज माय॥ जन्मोजन्मीं वैरिणी।' [सं. घन+अक्षर]

घनिष्ठ—वि. अतिशय दाट, दृढ, बळकट. 'आपण व श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचा संबंध घनिष्ठ होण्याचा योग आला.' –साहित्यसेवकांस अनावृत पत्रें (गं. दे. खानोलकरकृत) पत्र ६ वें. [सं.]

घनू—वि. (माण.) पुष्कळ; विपुल; भरपूर. [सं. घन; तुल० गुज. घणुं]

घप-कन-कर-दिशीं-दिनीं—क्रिवि. वासाचा-घाणीचा आकस्मिकपणा व विपुलता ध्वनित करणारीं. –क्रिवि. (वास ध्वनित करणाऱ्या शब्दांबरोबर योजतात.) एकदम वास, घाण सोडून, 'कवाड उघडतांच घपकन वास आला.' गपकन् पहा. [का. गव्वु=अतिशय वास]

घपघप-पां, घपाघप-पां, घपापां—क्रिवि. पदार्थ एकदम गिळतांना होणाऱ्या आवाजानें; गपगपा पहा. [ध्व. घप् हि.]

घपा(प्पा)घोळ—पु. १ अनेक वाद्यांचा अव्यवस्थित असा संमिश्र आवाज. २ (ल.) (वस्तूंचा, सामानाचा) पसारा; राडा; चिवडा; संकर. ३ (कामांचा, हिशेबाचा, पदार्थांचा एकत्र मिळाल्यामुळें होणारा) गोंधळ; घोंटाळा; अव्यवस्था. 'या पोथीचा त्या पोरानें घप्पाघोळ करून टाकला.' ४ अनेक कार्यें, धंदे एकत्र आल्यानें उडणारी तारांबळ, धांदल, ताणाताण. ५ लगबग; धामधूम; धायकुत.

घबकें—न. अवचित होणारा लाभ; अलभ्य, आगंतुक लाभ; घबाड; टाळक; टावकें. (क्रि० लागणें; मिळणें; सांपडणें). गबका पहा.

घबघबीत—वि. (प्र.) गबगबीत; गबगबीत पहा.

घबदूल—वि. गलेलठ्ठ; घट्टपुष्ट; भक्कम; दांडगा. गबदूल पहा

घबराट, घबराहट—स्त्री. (व. ना.) १ (रोग्याचा) जीव घाबरणें; बेचैन वाटणें; कहाली होणें; गलबलणें. २ (ल.) भीति; धास्ती; दुःख. ३ गोंधळ; घोंटाळा. [हिं. घबराहट. म. घाबरणें]

घबाड—न. १ एक शुभ मुहूर्त; सूर्यनक्षत्रापासून चंद्रनक्षत्रापर्यंत मोजून येणाऱ्या संख्येला तीन या संख्येनें गुणून गुणाकारांत चालू तिथि मिळवून आलेल्या संख्येला सातांनीं भागून बाकी तीन उरल्यास त्या दिवशीं हा योग येतो असें समजतात. २ (सामा.) शुभ वेळ, मुहूर्त; सुयोग. 'त्याला जेव्हां अकस्मात एवढें द्रव्य मिळालें त्याजवरून असें दिसतें कीं जातेसमयीं त्यास घबाड साधलें होतें.' ३ (ल.) आकस्मिक लाभ; अनायासें झालेली मोठी द्रव्यप्राप्ति; लाट. (क्रि० मिळलें; साधणें). 'गाण विहंगमें गेला। घबाड अवचित पावला।' –दावि २७४. 'मी एक पैशाचें घबाड पाहतों आहें.' –मोर १२. ०चूक–स्त्री. मोठी चूक; घोडचूक. ०दैव–न. सुदैव; मोठें भाग्य. ०माप–न. १ बाजारांत चालणाऱ्या शिरस्त्याच्या मापापेक्षां, वजनापेक्षां मोठें माप, वजन. 'हे दहा पायली गहूं आहेत, परंतु त्या घबाड मापानें मोजले असतां आठ पायल्या भरतील.' २ मोठा आहार असणाऱ्या माणसाचें पोट; कधीं तृप्त न होणारा कोठा. 'चार माणसांचें अन्न या तुझ्या घबाड मापास पाहिजे.' ०मुहूर्त–पु. घबाड अर्थ १ पहा. ०वशिला–पु. दांडगा वशिला; कार्य साधण्याकरितां मोठ्या माणसाकडून घातलेली गळ; ०षष्ठी–स्त्री. ज्या षष्ठीला घबाड मुहूर्त येतो ती षष्ठी. [घबाड+षष्ठी]

घबुकेळ—न. आकस्मिक झालेला मोठा लाभ; अकल्पित सांपडलेला ठेवा, डबोलें; मिळालेल्या पुष्कळ देणग्या, बक्षिसें, इनाम इ० (क्रि. लागणें; मिळणें; सांपडणें). [घबकें]

घबूक—न. १ अवचित होणारा लाभ. घबकें पहा. (क्रि० लागणें; मिळणें; सांपडणें.) २ विपुलता; समृद्धि; रेलचेल; अतिरेक. –वि. अतिशयित; विपुल; –क्रिवि. विपुलतेनें; अतिशयपणें.

घम—क्रिवि. स्तब्धपणें; मुकाट्यानें. घम्म पहा.

घम—स्त्री. गम. १ क्षमा; अपराध गिळणें; सहन करणें; सहनशीलता; गय; गई; (क्रि० खाणें; करणें; घेणें; म्हणणें). २ दम; विश्रांति; विसावा. (क्रि० खाणें). गम पहा. —क्रिवि. शरीरांत एकदम वेदना किंवा चमक उत्पन्न झाली असतांना निघणारा उद्गार; हाय! आयायो! (क्रि० करणें) हाय पहा. [अर. घम्=दुःख]

घम—पु. (अव.घमे.) (वै.) ढेपाळें; गुळाच्या ढेपा घालण्याकरितां केलेलें मांडें. घमेलें पहा. [सं. घर्म; प्रा. घम्म=कढई]

घम—कर—कन्—दिशीं—क्रिवि. धपकर—कन्—दिशीं पहा.

घमघम—पु. (गो.) घमघमाट पहा. —क्रिवि. १ अतिशयित सुवासाच्या दर्पाचें निदर्शक क्रियाविशेषण. 'मोगरीजवळून गेलों तर घमघम वास आला—सुटला.' २ एकदम; भरपूर; सुरळितपणें; संतोषानें. 'गाय घमघम दूध देते.' 'दूध घमघम पडतें.' ३ धडकून; जोरानें. 'छडी लागे चमचम विद्या येई घम घम.' [ध्व. प्रा. घवघव] घमघमणें—अक्रि. अतिशय सुवास येणें; सुगंधानें, फुलादि दरवळणाऱ्या वासानें युक्त होणें. 'कीं तें वैराग्यवल्लीचीं सुमनें । प्रेमसुवासें घमघमती ॥' 'येथें कायहो फुलें घमघमतात.' घमघमाट—पु. वासाची अतिशयता; मधुर व उग्र वासांचा संयोग; सुगंधाचा अतिरेक—दर्प; फार दरवळणारा सुगंध; 'फुलांचा घमघमाट व झऱ्यांचा झुळझुळ आवाज यांपासुन मोठा आवाज होई' —पाव्ह ३७. घमघमीत—वि. उग्र, मधुर आणि दरवळणारा (सुगंध); घमघम सुवासयुक्त (फोडणी इ० पदार्थ); खमंग. 'आजची भाजी घमघमीत आहे.' [घमघम]

घमट गुळवणी—न. १ घमंड गुळवणी पहा. २ तोंडापुरतें लाडीगोडीचें भाषण; गोड थापेबाजी; खुशामत. [घमंड+गुळवणी=गुळाचें पाणी]

घमड—वि. घामट पहा.

घमंड—डी—स्त्री. १ विपुलता; प्राचुर्य; अतिशयता; रेलचेल; समृद्धि; अतिरेक 'आज लाडवांची घमंड झाली.' २ (कामाचा, काळजीचा) रगाडा; नेट; कचका; निबिडता. 'आज कामाची घरांत घमंडी आहे.' 'अशा ह्या कर्जाचे पेंचाचे घमंडींत तो अद्यापि पडला आहे.' —व्यनि ९०. ३ थाट; बहार; मजा; रंग. 'केलें घमंड कीर्तनीं।, —दावि ४१६. 'घमंडी मोठी न्हायाची। केंस पसरुनि उडवायाची।' —प्रला २१७. ४ अतिशय उपभोग; चैन; चंगळ. 'त्यावेळेस त्यांची खाण्यापिण्याची व नानाप्रकारचे मळीण विषयोपभोग घेण्याची मोठी घमंडी उडती.' —व्यनि ४३. ५ घोष; गजर; एकतानता; नादमधुरता. 'टाळमृदांगघमंडी। मिळोनि आतां उठे अधिक आवडी।' —दावि १७५. 'घमंडी टाळांची धाई। करटाळिया फडकती पाहीं।' —ह १०.१४१. —वि. १ कर्णमधुर; सुस्वर; सुश्राव्य. 'भजन कीर्तन घमंड करित।' —दावि १६७. २ भरपूर; विपुल; समृद्ध; मोठा; मनसोक्त. 'नटोनि घमंड नाचो लाऊं लोकां।' —दावि १४. 'थाकार घमंड मांडला।' —वेसीस्व ११.७७. [हिं. घमंड=गर्व]

घमंड—डी, घमेंड—स्त्री. १ पोकळ ऐट; डौल; ताठा. २ अहंकार; गर्व. [हिं. घमंड=गर्व, अहंकार] घमंड, घमंडखोर, घमंडानंद, घमंडानंदी, घमंडानंदन, घमंडीनाथ—वि. १ (जो पोटाशिवाय दुसऱ्या कशाकडेहि लक्ष्य देत नाहीं अशा माणसास उपरोधोक्तीनें लावावयाचा शब्द) पोटभरू; पोटबाबू. २ चैनी; खुशालचेंडू; रंगेल; विलासी. ३ प्रौढी मारणारा; बढाईखोर; गर्विष्ठ. 'कां घमंडे हो ठकिला संसार।' —दावि ३०९. 'पेनिलोप राणीच्या पाणिग्रहणार्थ जमलेल्या राजपुत्रांप्रमाणें घमंडानंदन आहेत.' —त्रावि ३.

घमंडगुळवणी—न. लापशी इ० गोडसर पातळ पदार्थ बिघडून वेचव, पाणचट झाले असतांना त्यांना तिरस्कारानें लावावयाचा शब्द; गरगट; डपळवणी; खरकटवणी; घमटगुळवणी. [घमंड=समृद्धि+गुळवणी=गुळचट पाणी]

घमत—स्त्री. (कों.) तारवास भोंक पडून त्यांतून तारवाच्या तळाच्या भागांत साचलेलें किंवा झिरपलेलें पाणी; गलबतांतील गाळ पाणी. गमत पहा.

घमतड—डी—स्त्री. (राजा.) जेथें घमत सांचते ती जागा; गलबताचें पोट. गमतड पहा.

घमताड—स्त्री. १ (कों.) घमतड. २ गलबतांतील गाळ पाणी. गमताड पहा.

घमशा(स्या)न—न. १ (क्रियेचें आधिक्य, जोर किंवा पदार्थांची रेलचेल दाखविण्यासाठीं अनियमितपणें या शब्दाचा उपयोग करतात) धांगडधिंगा; धुमश्चक्री; खिदडा; धुडगूस. (क्रि० घालणें; मांडणें). २ चमचमाट; खाणें, पिणें, गाणें, बजावणें इ० प्रकारांची चैनबाजी; धूमधडाका. ३ (पावसाची, खाद्यपदार्थांची, पिकांची) रेलचेल; चंगळ; लयलूट; समृद्धि; विपुलता. 'साहित संगीत प्रसंग मानें। करावीं कथेचीं घमशानें।' —दा १८.३.१८. 'त्याच्या घरीं खाण्यापिण्याविषयीं तोटा नाहीं, घमशान आहे.' ४ दांडगाई; धाशाळी; दुखवणी. 'माझ्या अंथरुणावर घमशान घालून दुर्दशा करून टाकली.' ५ पराभव; फडशा; धुव्वा (वाद, शिवीगाळ इ० मध्यें). —वि. १ धिप्पाड; भक्कम; धटिंगण; दांडगा (मनुष्य). २ भव्य; शोभिवंत; छानदार; नामी (इमारत इ०). ३ भक्कम; दणगट; मजबूत; टिकाऊ (कापड, दोर इ०). ४ घमंडानंदन; विलासी;

चैनबाज; खुशालचेंद (मनुष्य). [तुल० सं. घोर+श्मशान ? हिं. घमसान=तुंबळ युद्ध; गु. घमशाण=नासाडी, धुडगूस; सिं. घम्सानु= गर्दी, गडबड; सं. घस्मर ?]

घमाघम-मां—क्रिवि. घमघम पहा. [हिं.]

घमामा—क्रिवि. घमाघमां; भराभरा; घमघम. 'दोहूं चला रे गाई घमामा।' –दावि ७६९. [घमघम]

घमेलें—न. १ लोखंडी पाटी, टोपली, तगारी. २ आग-गाडीच्या रुळांखालीं आधार देण्याकरितां पालथी घातलेली लोखंडी जाड तगारी, एका स्लीपरखालीं ह्या दोन्ही बाजूस दोन असतात. ३ घम; डेपाळें. [सं घर्म=कढई+आलय; प्रा. घम्म+ आलय]

घम्म—क्रिवि. (बायकी) स्तब्ध; मुकाट्यानें. घम पहा. 'पण मास्तरीणबाई अगदीं घम्म बसल्या, अगदीं रामा! शिवा! गोविंदा!' –खरादे ३०. [घुमा-म्या]

घम्मनमेट—वि. (माण.) खंबीर; घट्ट; पक्का. [घम+ मेट; का. मिट्टु-मिट्टे=रास, ढीग]

घर—न. १ रहावयासाठीं बांधलेली जागा; वाडा. २ एका कुटुंबांतील (एके ठिकाणीं) राहणारी मंडळी; कुटुंब. ३ गृहस्था-श्रमधर्म; संसार; प्रपंच. 'त्याला नोकरी लागतांच त्यानें स्वतंत्र घर थाटलें' ४ एखाद्या व्यवसायांत ख्यातीनें काम करणारीं माणसें, मंडळी, संस्था; अबंतीची जागा. ५ (उंदीर, चिचुंदरी इ०कांचें) बीळ; घरटें. ६ एखादा पदार्थ शिरकवण्यासाठीं केलेला दरा, भोंक, खोबण, खांचण. 'भिंतीस घर करून मग खुंटी ठोक.' ७ (मालकाच्या इच्छेविरुद्ध मिळविलेलें, बळकावलेलें) वस्तीचें ठिकाण. 'कांट्यानें माझ्या टाचेंत घर केलें.' ८ एखादी वस्तु सुरक्षितपणें ठेवण्यासाठीं केलेलें धातूचें, लांकडाचें आवरण, वेष्टण, कोश. उ० चष्म्याचें घर. 'माझ्या चष्म्याचें घर चामड्याचें आहे.' ९ पेटींतील, टाइपाच्या केसींतील कप्पा, खण, खाना. १० सोंगट्यांच्या, बुद्धिबळांच्या पटावरील, पंचांगा-तील (प्रत्येक) चौक; चौरस; मोहऱ्याचा मूळचा चौरस; मोहऱ्याचा मारा.' 'राजा एक घर पुढें कर' 'घोडा अडीच घरें (एकाच वेळीं) चालतो.' ११ (ज्यो.) कुंडलीच्या कोष्टकां-तील सूर्य, चंद्र इ० ग्रहांचें स्थान. १२ घराणें; वंश; कुळ. 'त्याचें घर कुलीनांचें आहे.' 'त्याच्या घराला पदर आहे.'=त्याच्या वंशांत परजातीची भेसळ झाली आहे.' १३ उत्पत्तिस्थान; प्रांत, प्रदेश, ठिकाण, ठाणें (वारा, पाऊस, प्रेम, विकार, रोग इ०कांचें); 'सर्वज्ञतेचि परी। चिन्मात्राचे तोंडावरी। परी ते आन घरीं। जाणिजेना।' –अमृ ७.१३०. 'कोंकण नारळाचें घर आहे.' १४ रोग इ०कांच्या उत्पत्तीचें कारण, मूळ, उगम, जन्मस्थान, खाण. 'वांगें हें खरजेचें घर आहे.' 'आळस हें दारिद्र्याचें घर आहे.' १५ वादांतील आधारभूत मुद्दा, प्रतिष्ठान, गमक, प्रमाण. १६ सतार इ० वाद्यांतील सुरांचें स्थान; सनईसारख्या वाद्याच्या दोन भोकांमधील अंतर; सता-रीच्या दोन पडद्यांमधील अंतर. १७ शास्त्र, कला इ०कांतील खुबी, मर्म, रहस्य, मख्खी, किल्ली. 'तुम्ही गातां खरे पण तुमच्या हातीं गाण्याचें घर लागलें नाहीं.' 'गुणाकार, भागाकार हें हिशेबाचें घर.' १८ सामर्थ्य; संपत्ति; ऐपत; आवांका; कुवत. 'जें कांहीं करणें तें आपलें घर पाहून करावें.' १९ मृदंग इ० चर्मवाद्यांचा, वादी, दोरी इ० परिच्छेदानें परिच्छिन्न प्रांत, जागा. २० (संगीत) तान, सूर यांची हद्द, मर्यादा, क्षेत्र. २१ (अडचणीच्या, पराभवाच्या वेळीं)निसटून जाण्या-साठीं करून ठेवलेली योजना; आडपडदा; पळवाट; कवच; 'हा घर ठेवून बोलतो.' २२ खुद्द; आपण स्वतः; स्वतःचा देह. 'म्ह० इच्छी परा तें येई घरा.' २३ (वर्तमानपत्राचा, पत्र-काचा, कोष्टकाचा रकाना, सदर. (इं.) कॉलम. 'येऊन जाऊन पत्रप्रकाशकास स्वतःचा असा मजकूर दर खेपेस पराकाष्ठा दोन तीन घरें घालणें येतें.' –नि १५. २४ वयोमानाचा विभाग; कालमर्यादा. 'हा नवा गृहस्थ पन्नाशीच्या घरांत आला होता.' –कोरकि ३२. २५ (मधमाशीचें पोळें वगैरेंतील) छिद्र. 'केळीच्या सोपटाचीं घरें ज्यांनीं पाहिलीं असतील' –मराठी सहावें पुस्तक पृ. २२५. (१८७५) २६ ठाणें; ठिकाण. 'कुवल, बांकी घरें। शिवराजाच्या हाता आलीं' –ऐपो ९. २७ बायको; स्त्री. 'घरांत विचारा.' घर उघडणें पहा. [सं. गृह; प्रा. घर; तुल० गु. घर; सिं. घरु; ब. घर; आर्मेजि. खर; फ्रेजि. खेर; पोर्तु. जि केर.] (धाप्र.) ०आघाडणें-(कों.) घर जळून खाक होणें. ०उघडणें-१ लग्न करून संसार थाटणें. 'नारोपंतांनीं आतां घर उघडलें आहे, ते पूर्वीचे नारोपंत नव्हत!' २ एखा-द्याचें लग्न करून देऊन त्याचा संसार मांडून देणें. 'सदुभाऊंनीं आपली मुलगी त्या भटाच्या मुलास देऊन त्याचें घर उघडलें.' ०करणें-१ बिऱ्हाड करणें; रहावयास जागा घेऊन तींत जेवण-खाण इ० व्यापार करावयास लागणें. 'चार महिने मी खाणाव-ळींत जेवीत असे, आतां घर केलें आहे.' २ (त्रासदायक वस्तूंनीं) ठाणें देणें; रहाणें; वास्तव्य करणें. 'कांट्यानें माझ्या टाचेंत घर केलें.' 'माझ्या हृदयांत घर करून बसून त्यानें मला घायाळ केलें.' –वाय ३.३. ०खालीं करणें-घर सोडून जाणें; घर मोकळें करून देणें. 'गांवांत प्लेगचें मान वाढतें असल्यामुळें सर्वांनीं आपापलीं घरें खालीं केलीं.' ०घालणें-(एखाद्याच्या) घराचा नाश करणें. ०घेणें-१ (सामा.) लुबा-डणें; लुटणें; नागविणें; बुचाडणें. 'मग रेणुकेनें बोलिलें। अहो जेऊनि कैसें घर घेतलें।' –कालिकापुराण २३.४०. 'ज्या

ठिकाणीं वादविवादाचा किंवा भांडणाचा कांहीं उपयोग नसतो त्या ठिकाणीं पडून घर घेणें यांतच मुत्सद्दीपणा असतो.' -चंद्र ८४. २ (एखाद्याचा) नाश करणें. 'म्हणती जन्मोनि द्रौपदीनें। आमचें घर घेतलें तिणें।' -जै ७१.९९. ३ (त्रासदायक वस्तु) घर करून बसणें, ठाणें देऊन बसणें; घर करणें अर्थ २ पहा. ०चालविणें-प्रपंचाची, संसाराची जबाबदारी वाहणें. म्ह० घर चालवी तो घराचा वैरी. ०जोडणें-इतर घराण्यांशीं, जातींशीं, लोकांशीं इ० मैत्री, शरीरसंबंध घडवून आणणें; मोठा संबंध, सलोखा उत्पन्न करणें. 'लक्ष्मीपतीचें घर थोर जोडे।' -सारुह २.१. याच्या उलट घर तुटणें. ०डोईवर घेणें-आरडाओरड करून घर दणाणून सोडणें; घरांत दांडगाई, कलकलाट, धिंगामस्ती करणें. 'वडील माणसें घरीं नाहींत हें पाहून मुलांनीं घर डोईवर घेतलें.' ०तुटणें-मैत्रीचा, नात्याचा संबंध नाहींसा होणें; स्नेहांत बिघाड होणें. (दुसऱ्याचें) ०दाखविणें-१ आपल्या घरीं कोणी त्रासदायक मनुष्य आला असतां कांहीं युक्तीनें त्याला दुसऱ्याच्या घरीं लावून देऊन आपला त्रास चुकविणें; (एखाद्याची) ब्याद, पीडा टाळणें. २ घालवून देणें; घराबाहेर काढणें. ०धरणें-१ घरांत बसून राहणें; घराच्या बाहेर न पडणें (संकटाच्या, दंगलीच्या वेळीं पळून जाणें, पळ काढणें, गुंगारा देणें, निसटणें याच्या उलट). २ (रोग इ० नीं शरीरावर) अंमल बसविणें; एखादा आजार पक्केपणानें जडणें. 'दम्यानें त्याच्या शरीरांत घर धरलें.' ३ चिटकून राहाणें; चंचलपणा न करतां एकाच ठिकाणीं भिस्त ठेवून असणें. ४ (बुद्धिबळांत, सोंगट्यांत) सोंगटी एकाच घरांत ठेवून घर अडविणें. ०धुणें, धुवून नेणें-१ एखाद्याचें असेल नसेल तें लबाडीनें गिळंकृत करणें; हिरावून नेणें; नागविणें; बुचाडणें. 'तुम्ही कारकुनावर फार भरंवसा टाकून राहूं नका, तो संधि सांपडल्यास तुमचें घर धुवावयास कमी करणार नाहीं.' २ नागविणें; लुबाडणें; लुटणें; अगदीं नंगा करणें. 'शंभर वर्षांनीं घर धुवून नेल्यानंतर ही ओळख आम्हांस पटूं लागली आहे.' -टिव्या. घर ना दार देवळीं बिऱ्हाड-फटिंग, सडा, ज्याला घरदार नाहीं अशा भणंगास उद्देशून अथवा ज्याला बायकामुलांचा संसाराचा पाश नाहीं अशाला उद्देशून या शब्दसंहतीचा उपयोग करतात. ०निघणें-(स्त्रीन) नवऱ्याला सोडून दुसऱ्या मनुष्याबरोबर नांदणें; (सामा.) दुसऱ्याच्या घरांत, कुटुंबांत निघून जाणें. 'माझें घर निघाली.' -वाडमा २. २०९. ०नेसविणें-घरावर गवत घालून तें शाकारणें; घर गवत इ० कांनीं आच्छादणें; (कों.) घर शिवणें. ०पहाणें-१ (एखाद्याच्या) घराकडे वक्रदृष्टि करणें; (रोगाचा, मृत्यूचा) घरावर पगडा बसणें; घरांत शिरकाव करणें). 'कालानें एखाद्याचें घर पाहिलें कीं तें बुडालेंच म्हणून समजावें.' 'म्हातारी मेल्याचें दुःख नाहीं पण काळ घर पाहतो.' २ (बायकी) वधूवरांचें योग्य स्थळ निवडणें. 'सुशील तारेनें आपल्या पुण्यबलाच्या साह्यानें योग्य घर पाहून ... ...' -रजपूतकुमारी तारा. (आनंदी रमण.) ०पालथें घालणें-(घर, गांव इ०) १ हरवलेली वस्तु शोधण्यासाठीं घराचा कानाकोपरा धुंडाळणें. 'त्या बाईनें आपला सोन्याचा फुटका मणि शोधण्यासाठीं सारें घर पालथें घातलें.' २ सर्व घरांत; गांवांत हिंडणें; भटकणें. 'त्या मुलाला रांगतां येऊं लागल्यापासून तें सारें घर पालथें घालूं लागलें आहे.' ०पुजणें-१ आपलें काम करून घेण्यासाठीं एखाद्याच्या घरीं आर्जवें, खुशामत करण्यास वारंवार जाणें. २ (घरें पुजणें) आपला उद्योग न करतां दुसऱ्यांच्या घरीं भटक्या मारणें. ०फोडणें-१ संसार आटोपणें, आंवरणें. २ कुटुंबांतील माणसांत फूट पाडणें; घरांत वितुष्ट आणणें. 'बायका घरें फोडतात.' ३ घरास भोंक पाडून आंत (चोरी करण्यासाठीं) शिरकाव करून घेणें; घर फोडतो तो घरफोड्या. ०बसणें-कर्ता मनुष्य नाहींसा झाल्यामुळें, दुर्दैवाच्या घाल्यामुळें कुटुंब विपन्नावस्थेस पोहोंचणें; घराची वाताहत, दुर्दशा होणें. ०बसविणें-संसार थाटणें; घर मुलाबाळांनीं भरून टाकणें (स्त्रीच्या विवाहोत्तर जीवनाच्या बाबतींत या वाक्प्रचाराचा उपयोग करतात). 'माझी बायको मेली म्हणून मीं मुलाचें लग्न करून दिलें, म्हटलें कीं सून तरी घर बसवील.' ०बुडणें-१ कुटुंबाची नासाडी, दुर्दशा होणें; कुटुंब धुळीस मिळणें. २ संतति नसल्यामुळें वंशाचा लोप होणें. ०बुडविणें-१ (एखाद्याच्या) कुटुंबाचा विध्वंस करणें; संसाराचा सत्यनास करणें. २ घरास कालिमा आणणें. ०भंगणें-कुटुंब मोडणें, विस्कळित होणें; कुटुंबास उतरती कळा लागणें; कुटुंबाचा नाश होणें; मंडळींत फूट पडणें. 'बापलेकांत तंटे लागल्यामुळें तें घर भंगलें.' ०भरणें-१ दुसऱ्यास बुडवून, त्यांची उपेक्षा करून आपण श्रीमंत बनणें. २ दुसऱ्याचें घर लुटणें, धुणें. व स्वतः गबर होणें. घर भलें कीं आपण भला-लोकांच्या उठाठेवींत, उचापतींत न पडतां आपल्या उद्योगांत गर्क असणारा (मनुष्य). ०मांडणें-थाटणें-(संसारोपयोगी जिन्नसांनीं) घर नीटनेटकें करणें; घराची सजावट करणें. ०मारणें-घर लुटणें. घर म्हणून ठेवणें-एखादी वस्तु, सामान प्रसंगविशेषीं उपयोगी पडण्याकरितां संग्रही ठेवणें; प्रत्येक वस्तु जतन करून ठेवणें. ०रिघणें-घर निघणें पहा. 'घर रिघे जाई उठोनि बाहेरी।' ०लागणें-घर भयाण भासणें (एखाद्याचा मुलगा अथवा पत्नी वारली असतां घरांतील भयाण स्थिति वर्णितांना ह्या वाक्प्रचाराचा उपयोग करतात). घराचा उंबरठा चढणें-घरांत प्रवेश करणें. 'जर तूं माझ्या घरची एखादीहि गोष्ट बाहेर कोणाला सांगशील तर माझ्या घराचा उंबरठा चढण्याची मी तुला मनाई करीन.'

घराचा पायगुण–घरांतील माणसांची वागणूक, वर्तणूक, वर्तन, शिस्त; घराचें पुण्य पाप. **घराचा पायगुणच तसा, घरची खुंटी तशी**–कुटुंबांतील माणसाची वागण्याची रीत असेल त्याप्रमाणें; एखाद्या कुटुंबांतील माणसांच्या सर्वसाधारण अशा वाईट व्यसनास खोडीस, संवयीस उद्देशून म्हणतात. **घराचा वासा ओढणें**–ज्याच्यामुळें एखादें काम, धंदा चालावयाचें व जें नसल्यास बंद पडावयाचें असें साधन, वस्तु, गोष्ट ओढणें; एखाद्या मोठ्या कामांतून फार जरूरीचें साधन नाहींसें करणें; अडवणूक करणें. 'आमच्या मंडळींतून पाटीलबुवानीं रामभाऊस फितविलें, आतां आम्हीं काय करूं शकूं! त्यानीं आमच्या घराचा वासाच ओढला.' **खाल्ल्या घराचे वासे मोजणें**–कृतघ्न होणें; केलेला उपकार विसरणें. **घरांत, घरीं**–(ल.) पतीनें पत्नीबद्दल शिष्टसंप्रदायानें वापरण्याचा शब्द. याच्या उलट पत्नी नवऱ्या संबंधीं बोलतांना 'बाहेर' या शब्दाचा उपयोग करते. 'तुम्हांला पदार्थ दिला तर घरांत मनास येणार नाहीं.' 'हा जिन्नस घरांत दाखवून आणतों.' –विवि १०.५–७.१२७. **घरांतले**–विशेष. (बायकी) नवरा; पति; तिकडचे; तिकडची स्वारी. 'आमच्या घरांतल्यानीं दादासाहेबांना दारूचें व्यसन लावलें.' –एकच प्याला. **घरांतील मंडळी**–स्त्री. (सांकेतिक) बायको; पत्नी. 'पाहूं घरांतील मंडळीस कसाकाय पसंत पडतो तो.' –विवि ७. १०.१२७. **घरांत पैशाचा–सोन्याचा धूर निघणें**–निघत असणें–घरची अतिशय श्रीमंती असणें; **घरांत समजणें**–कुटुंबांतील तंटा चव्हाट्यावर न आणणें; घरांतल्याघरांत तंटा मिटविणें; आपापसांत समजूत घडवून आणणें. **घराला रामराम ठोकणें**–घर सोडून जाणें. 'आज या घराला रामराम ठोकण्यापेक्षां घटकाभर जुलमाचा रामराम पतकरला.' –भा ९०. **घरावर काठ्या घालणें–गोवरी ठेवणें–निखारा ठेवणें**–एखादाच्या कुटुंबाची धूळधाण, बदनामी करणें; **घरावर कुत्रे चढविणें**–(गोव्याकडे घरावर कुत्रे चढल्यास घर सोडावें लागतें यावरून) १ एखाद्याच्या घरांत कलागती, भांडणें लावून देणें, तंटे उत्पन्न करणें. २ दुष्टावा करणें; अडचणींत आणणें. **घरावर गवत रुजणें**– घर ओसाड, उजाड पडणें. **घरास आग लावणें**–(ल.) एखादें दुष्कृत्य करून घराचा नाश करणें. **घरास कांटी लागणें**–घर उध्वस्त होणें; घरांत कोणी न राहणें. **घरास कांटी लावणें**–१ घराच्या भोंवतीं कांटे, काटक्या लावून येणें–जाणें बंद करणें. २ (ल.) घर उजाड, उध्वस्त, ओसाड करणें. **घरास हाड बांधणें, घरावर टाहळा टाकणें**–(एखाद्यास) वाळींत टाकणें; समाजांतून बहिष्कृत करणें; जातीबाहेर टाकणें. (शेत, जमीन, मळा, बाग) **घरीं करणें**–स्वतः वहिवाटणें. **घरीं बसणें**–(एखादा मनुष्य) उद्योगधंदा नसल्यामुळें, सोडून दिल्यामुळें घरीं रिकामा असणें; बेकार होणें. 'तो एक वर्ष झालें घरीं बसला आहे.' (एखाद्याच्या) **घरीं पाणी भरणें**–(एखादा मनुष्य, गोष्ट) एखाद्याच्या सेवेंत तत्पर असणें; त्यास पूर्णपणें वश असणें. 'उद्योगाचे घरीं। ऋद्धिसिद्धि पाणीभरी.' **घरीं येणें**–(एखादी स्त्री) विधवा झाल्यामुळें सासरच्या आश्रयाच्या अभावीं पितृगृहीं, माहेरीं परत येणें; विधवा होणें. 'कुटुंब मोठें, दोन वहिणी घरीं आलेल्या.' –मनोरंजन आगरकर अंक. **घरीं तसा दारीं देवळीं तसा बिन्हाडीं, घरीं दारीं सारखाच**–सर्व ठिकाणीं सारखाच वागणारा; (सामा.) सर्वत्र उपद्रवकारक असलेला (मनुष्य, मुल); जसा स्वतःच्या घरीं उपद्रवकारक तसाच दुसऱ्याच्या घरीं उपद्रवकारक असलेला (मनुष्य, मुलगा). **आल्या घरचा**–वि. पुनर्विवाहित स्त्रीस पहिल्या नवऱ्यापासुन झालेला (मुलगा). म्ह० १ घर फिरलें म्हणजे घराचे वासेहि फिरतात=(एखाद्या) घरांतल्या मुख्याची खपा मर्जी, नाराजी झाली तर घरांतलीं लहानमोठीं नोकरचाकर सर्वच माणसें त्याच्या विरुद्ध उठतात. सामाशब्द– ०**असामी**–स्त्री. १ वतनवाडी; जमीनजुमला; मालमत्ता. २ घरकामासंबंधाचा मनुष्य; घराकडचा माणूस. ०**कज्जा**–पु. घरांतील तंटा; कौटुंबिक भांडण; गृहकलह. ०**करी**–पु. १ पत्नीनें नवऱ्यास उद्देशून वापरावयाचा शब्द; घरधनी; कारभारी; यजमान; घरमालक. 'माझे घरकरी गांवाला गेले.' ०**करीण**–स्त्री. पतीनें पत्नीविषयीं वापरावयाचा शब्द; कारभारीण. 'माझ्या घरकरणीला तिच्यामुळें आराम वाटतो.' –कोरकि ३१५. २ घरधनीण; घरची मालकीण; यजमानीण. ०**कलह**–पु. घरांतील भांडण; घरांतील माणसांचें दायग्रहणादिविषयक भांडण; आपसांतील भांडण; अंतःकलह. ०**कसबी**–पु. आपल्या अक्कलहुषारीनें घरगुती जरूरीचे जिन्नस घरच्याघरीं तयार करणारा व घरची मोडतोड दुरुस्त करणारा मनुष्य; घरचा कारागीर; बाहेर काम करून उपजीविका न करणारा माणूस. ०**कहाणी–काहाणी**–स्त्री. (वाईट अर्थी उपयोग) घरांतल्या खाजगी गोष्टींचें कथन. ०**कान्ता**–स्त्री. (गो.) घरधनीण; बायको; घरकरीण. [सं. गृह+कान्ता]. ०**काम**–न. घरगुती काम. घरासंबंधीं कोणतेंहि काम; प्रपंचाचें काम. 'बायकांचा धंदा घरकामाचा लावतात.' ०**कामा्या**–वि. घरांतील, कुटुंबांतील किरकोळ कामें करण्यास ठेवलेला नोकर, गडी; घरांतील काम करणारा. [घरकाम] ०**कार–री**–पु. (गो. कु.) १ नवरा, पति. २ घरचा यजमान; घरधनी; मालक. [सं. गृह+कार] घरकरी पहा. ०**कारणी**–पु. घरचें सर्व काम पाहणारा; कारभारी, दिवाणजी; खाजगी कारभारी. ०**कुंडा**–पु. (कों.) १ पक्ष्याचें घरटें; कोठें. २ (ल.) आश्रयस्थान; 'आम्हीं तुझ्या विश्रांतीचा घरकुंडा सोडतांच हे आमचे

अद्वैतज्ञानाचे पांख आम्हांस तोलत नाहींसे होऊन आम्ही खालीं पडों लागलों. ' –दादोबा, यशोदा पांडुरंगी. [सं. गृह+कुंड] ०कुवडा–कुवा–कोंवा–घरकोंग्या–कोंडा–कुंडा–कोंघा–कोंवडा–घुवडा–पु. (घरांतला घुवड, कोंबडा इ. प्राणी) (दुबळ्या व सुस्त माणसाला–प्राण्याला तिरस्कारानें लावावयाचा शब्द). नेहमीं घरांत राहाणारा; एकलकोंड्या; माणुसघाण्या; चारचौघांत उठणें, बसणें, गप्पा मारणें इ० ज्यास आवडत नाहीं असा, कधीं बाहेर न पडणारा मनुष्य;. घरबशा.. ०कुल्ली–वि. (गो.) बहुशः घराबाहेर न पडणारी (स्त्री.); घरकोंवडी. ०केळ–स्त्री. (प्रां.) गांवठी केळ. घरीं लावलेली केळ. ०खटला–लें–पुन. १ घरचा कामधंदा; गृहकृत्य; प्रपंच, शेतभात इ० घरासंबंधीं काम. २ घराची, कुटुंबाची काळजी, जबाबदारी–अडचणी इ०. ३ गृहकलह; घरांतील भांडण. ०खप्या–वि. घरांतील धुणें, पाणी भरणें, इ० सामान्य कामाकरितां ठेवलेला गडी; घरच्या कामाचा माणूस; घरकाम्या पहा. [घर+खपणें=काम करणें, कष्ट करणें] ०खबर–स्त्री. घरांतील व्यवहारांची उठाठेव–चौकशी; घराकडची खबर, बातमी. ' उगाच पडे खाटेवर तुज कशास व्हाव्या घरखबरा । ' –राला २२. [घर+खबर=बातमी] ०खर्च–पु. कुटुंबपोषणाला लागणारा खर्च; प्रपंचाचा खर्च. ०खातें–न. घरखर्चाचें मांडलेलें खातें; खानगी खातें. ०खास(ज)गी–वि. घरांतील मालमत्ता, कामें, कारखाना इ० संबंधीं; घरगुती बाबीसंबंधीं; घरगुती, खासगी व्यवहारबाबत. ०गणती–स्त्री. १ गांवांतील घरांची संख्या. २ गांवांतील घरांची मोजणी, मोजदाद. ३ गांवांतील घरांच्या मोजणीचा हिशेब, तपशील. (क्रि० करणें; काढणें) [घर+गणती=मोजणी] ०गाडा–पु. संसाराचीं कामें; जबाबदारी; प्रपंचाची राहाटी; प्रपंच; संसार; घरखटला. (क्रि० हांकणें; चालवणें; संभाळणें). ०गुलाम–पु. घरांतील नोकर; गडी. ' चौदाशें घरगुलाम मुकले या निजपायांला । '–ऐपो ३१३. ०गोहो–पु. चुलीपाशीं, बायकांत, आश्रितांत शौर्य दाखविणारा मनुष्य; गेहेशूर; घरांतील माणसांवर जरब ठेवणारा पण बाहेर भागुबाईपणा करणारा पुरुष. [घर+गोहो=नवरा, पुरुष] ०घरटी–स्त्री. दारोदार; एकसारखी फेरी घालणें. (क्रि० करणें). ' चंद्र कथुनि मग महेंद्रगृहीं घरघरटी करित बायां । ' –भामहाबळ १९.१. ०घाला–ल्या, घरघालू–वि. १ खोडसाळ; फसवाफसवी करणारा; बिलंदर. ' भिजल्या पोरी कशी होरी ग हे घरघाली । ' –राला ४०. २ कुळाची अब्रू घालवणारा; घरबुडव्या; दुसऱ्याचें घर बुडविणारा किंवा व्यसनादिकांनीं आपलें घर बुडवून घेणारा. ' कशी घरघाली रांड बसली आम्हां गिळून । ' –राला ४६. ३ सर्व नाश करणारा. ' भयानका क्षिति झाली घरघाली रुद्रविंशति जगिं फांकली । ' –ऐपो ३६८. [घर+घालणें; तुल० गु. घरघालु=द्रोही, खर्चीक] ०घुशा–सा–वि. सर्व दिवसभर उदासवाणा घरांत बसणारा; घरबशा, घरकोंवडा; घरकुवडा पहा. [घर+घुसणें] ०घुशी–सी–स्त्री. नवऱ्याचें घर सोडून दुसऱ्याच्या घरांत नांदणारी; दुसऱ्याचा हात धरून गेलेली विवाहित स्त्री. ' कोण धांगड रांड घरघुशी । ' –राला ७८. [घर+घुसणें] ०घेऊ–घेणा–वि. घराचा, कुटुंबाचा नाश, धुळधाण करणारा; घरघाला; घरबुडव्या; दुसऱ्यास मोह पाडून, फसवून त्याचें घर बळकावणारा. ' जळो आग लागो रे ! तुझि मुरली हे घरघेणी । ' –दंप ८०. ' लांबलचक वेणी, विणुन त्रिवेणी, घरघेणी अवतरली । ' –प्रला १११. [घर+घेणें] ०चार, घराचार–पु. १ कुटुंबाची रीतमात; घराची चालचालणूक; कौटुंबिक रूढी, वहिवाट. म्ह०. घरासारखा घरचार कुळासारखा आचार. २ गृहस्थधर्म; संसार; प्रपंच. –जै १०६. ' दुःखाचा घरचार निर्धन जिणें भोगावरी घालणें । ' -किंगुदाम ५०. [सं. गृहाचार; म. घर+आचार=वर्तन] ०चारिणी, ०चारीण–स्त्री (काव्य.) गृहपत्नी; घरधनीण; यजमानीण; घरमालकीण. 'शेवटीं नवनीत पाहतां नयनीं । घरचारिणी संतोषे। ' [सं. गृहचारिणी] ०जमा–स्त्री. घरावरील कर; घरपट्टी. घरजांव(वा)ई–पु. बायकोसह सासऱ्याच्या घरीं राहणारा जांवई; सासऱ्यानें आपल्या घरींच ठेवून घेतलेला जांवई; सासऱ्याच्या घरीं राहून तेथील कारभार पाहणारा जांवई. ' तो संसाराचा आपण । घर जांवई झाला जाण । देहाभिमानासि संपूर्ण । एकात्मपण मांडिलें ॥' –एभा २२.५९२. [घर+जांवई] ०जांवई करणें–सक्रि. १ (एखाद्यास) सर्वसंपत्तीसह कन्यादान करणें; जांवयाला घरीं ठेवून घेणें, त्याला आपली जिंदगी देणें. ' त्याला त्यांनीं घरजांवईच केला आहे. ' –इंप २७. २ (उप.) एखादी उसनी घेतलेली वस्तु लाटण्याच्या हेतूनें, मालकानें परत मिळण्याविषयीं तगादा लावीपर्यंत, ठेवून घेणें. ०जांवई होऊन बसणें–अक्रि. आपल्यावर सोपविलेल्या कामाचा किंवा धंद्याचा नफा किफायत आपल्याच कामीं लावणें, आपणच घेऊन टाकणें. ०जिंदगी, जिनगानी–स्त्री. १ घरांतील सामानसुमान, उपकरणीं, भांडीकुंडीं, द्रव्याव्यतिरिक्त इतर मालमत्ता; घरांतील जंगम चीजवस्त; मिळकत. २ (सामा.) मिळकत; इस्टेट. ' पादशहाची घरजिनगानी समग्र लुटून. ' –ख ८.४२२४. [घर. फा. झिंदगी, झिंदगानी=मालमत्ता, जन्म, संसार] ०जुगूत–जोगावणी–स्त्री. १ काटकसर; मितव्यय; थोडक्यांत घराचा निर्वाह. २ घरांतील जरूरीची संपादणी; कसाबसा निर्वाह. ' एक म्हैस आहे तिणें घर जुगूत मात्र होत्ये. ' –शास्त्रीको [घर+जुगुत=युक्ति+जोगवणी=प्राप्तीची व खर्चाची तोंडमिळवणी] ०टका–टक्का–पु. घरपट्टी घरजमा; घरावरील कर. ०टण–णा–घरठाण अर्थ २ घरबंद

पहा. ०टीप-स्त्री. १ गांवांतील घरांची गणती. (क्रि० करणें; काढणें). २ घरमोजणीचा हिशेब, तपशील; घरगणती पहा. [घर+टीप=टिपणें, लिहिणें] (वाप्र.) ०टीप काढणें-करणें-घेणें-(ल.) (शोधांत, लुटीत, मोजीत, आमंत्रण देत) गांवांतील एकहि घर न वगळतां सर्व घरांची हजेरी घेणें; कोणतीहि क्रिया, रोग, प्रादुर्भाव. गांवांतील एकहि घर न वगळतां होणें. 'यंदा जरीमरीनें ह्या गांवाची घरटीप घेतली.' ०टोळ-स्त्री. (कों.) प्रत्येक घराचा झाडा, झडती. 'त्या गांवची घरटोळ घेतली तेव्हां चोर सांपडला.' घरडोळ पहा. ०ठा(ठ)ण-न. १ घर ज्या जागेवर बांधलेलें आहे ती इमारत बांधून राहण्याच्या कामासाठीं उपयोगांत आणलेला जमीनीचा विभाग. -लँडरेव्हिन्यू कोड. २ मोडलेल्या घराचा चौथरा; पडक्या घराची जागा. घरबंद पहा. [सं. गृहस्थान; म. घर+ठाणा-ण] ०ठाव-पु. १ नवरा; पति; संसार. 'मुदतींत आपल्याकडे नांदण्यास न नेल्यास मी दुसरा घरठाव करीन.' २ अनीतिकारक आश्रय; रखेलीचा दर्जा; रखेलीस दिलेला आश्रय. 'नीरांजनीला मुंबईंत एका गुजराथी धनवानानें चांगला घरठाव दिला होता.' -बहककलेली तरुणी (हुकप) ८. ०डहुळी-डोळी, -डोळ-स्त्री. १ घराचा झाडा, झडती; बारीक तपासणी. 'मग धावली ते वाहटुळी। सैंघ घेऊनि घरडहुळी। -ज्ञा ६.२१६. 'तया आघवियांचि आंतु। घरडोळी घेऊनि असें पाहतु।' -ज्ञा ११.५८९. २ प्रत्येक घराची केलेली झडती. (क्रि० घेणें). [घर+डहुळणें=ढवळणें] ०डुकर-न. १ गांवडुकर; पाळीव डुकर. २ निंदाव्यंजक (कुटुंबांतील) आळशी, निरुपयोगी स्त्री. [घर+डुकर] ०तंटा-पु. गृहकलह; घरांतील भांडण. [घर+तंटा] ०दार-न. (व्यापक) कुटुंब; घरांतील माणसें, चीजवस्त इ० प्रपंचाचा पसारा, खटलें; [घर+दार] (वाप्र.) घरदार खाऊन वांसे तोंडीं लावणें-सारी धनदौलत नासून, फस्त करून कफल्लक बनणें; ०दार विकणें-घर व त्यांतील मालमत्ता विकणें; सर्व स्थावर जिंदगी घालविणें. म्ह० एक पाहुणा म्हणजे घरदार पाहुणें=एका पाहुण्यासाठीं कांहीं मिष्टान्न केलें तर तें घरांतील सर्व मंडळींस वाढावें लागतें. ०देणें-न. घरपट्टी; घरटका. ०धणी-नी-पु. १ यजमान; गृहपति; घरांतील कर्ता माणूस. 'निर्वीरा धरणी म्हणे घरधणी गोंवूनी राजे पर्णी।' -आसी ५२. २ पति; नवरा; घरकरी. 'मग घरधन्यास्नी पकडूनइयेनी न्ये.' -बाय २.२. ०धंदा-पु. घरांतील कामधाम; गृहकृत्य. [घर+धंदा] ०धनीण-स्त्री. १ घरमालकीण; यजमानीण. २ पत्नी; बायको; घरकरीण. 'माझी घरधनीण फार चांगली आहे.' -विवि ८.२.४०. ०नाशा-वि. घराचा, कुटुंबाचा नाश, धुळधाण करणारा; घरघाल्या. [घर+नासणें] ०निघ(घो)णी-स्त्री. १ घरनिंघी पहा. २ (क.) घरभरणी अथवा गृहप्रवेश शब्दाबद्दल वापरतात. केव्हां केव्हां या दोन्हीहि शब्दांबद्दल योजतात. [घर+निघणें] ०निघी-स्त्री. वाईट चालीची, दुर्वर्तनी, व्यभिचारिणी स्त्री; घरांतून बाहेर पडलेली, स्वैर, व्यभिचारिणी स्त्री. 'कीं घरनिघेचें सवाष्णपण।' -नव १८.१७२. [घर+निघणें=निघून जाणें, सोडणें] ०निघ्या-पु. १ स्वतःचें कुटुंब, घर, जात सोडून दुसऱ्या घरांत, जातींत जाणारा; दुर्वर्तनी, व्यभिचारी मनुष्य. २ एखाद्या व्यभिचारिणी स्त्रीनें बाळगलेला, राखलेला पुरुष; जार. [घर+निघणें] ०पटी-ट्टी-स्त्री. १ घरटका; घरदेणें; घरावरील कर; हल्लींसारखी घरपट्टी पूर्वीं असे. मात्र ती सरकारांत वसूल होई. पुणें येथें शके १७१८-१९ मध्यें घरांतील दर खणास सालीना ५ रु. घरपट्टी घेत. मात्र घरांत भाडेकरी किंवा दुकानदार ठेवल्यास घेत. स्वतःचें दुकान असल्यास, किंवा भाडेकरी नसल्यास घेत नसत. -दुसरा बाजीराव रोजनिशी २०९-८०. 'पंचाकडे घरपट्टी बसविण्याचा अधिकार आला.' -के १६.४.३०. २ एखाद्या कार्याकरितां प्रत्येक घरावर बसविलेली वर्गणी. [घर+पट्टी=कर] ०पांग-पु. निराश्रितता; आश्रयराहित्य. 'तंव दरिद्रियासी ठाव तत्त्वतां। कोणीच न देती सर्वथा। जेथें घरपांग पाहतां। बाहेर घालिती पिटोनि॥' -ह २९.३५. [घर+पांग=उणीव] ०पांड्या-पु. घरांतल्याघरांत, बायकांत बडबडणारा, पांडित्य दाखवणारा. [घर+पांड्या=गांवकामगार] ०पाळी-स्त्री. (सरकारला कांहीं जिन्नस पुरविण्याची, सरकाराचा विवक्षित हुकूम बजावण्याची, भिकाऱ्यांना अन्न देण्याची इ०) प्रत्येक घरावर येणारी पाळी, क्रम. [घर+पाळी] ०पिसा-वि. ज्याला घराचें वेड लागलें आहे असा; घरकोंबडा; घरकुंडा; [घर+पिसा=वेडा] ०पिसें-न. घराचें वेड; घरकुबडेपणा; घर सोडून कधीं फार बाहेर न जाणें. [घर+पिसें=वेड] ०पोंच, पोंचता-वि. घरीं नेऊन पोंचविलेला, स्वाधीन केलेला (माल). [घर+पोहोंचविणें] ०प्रवेश-पु. नवीन बांधलेल्या घराची वास्तुशांति करून त्यांत रहावयास जाण्याचा विधि. (प्र.) गृहप्रवेश पहा. [म. घर+सं. प्रवेश=शिरणें] घरास राखण-स्त्री. १ घराचें रक्षण करणारा मनुष्य. २ थोडासा संचय, शिल्लक, सांठा, संग्रह. 'सगळा गूळ खर्चूं नको घरास राखण थोडकासा ठेव.' घर म्हणून पहा. ०फूट-स्त्री. आपसांतील दुही, तंटेबखेडे; गृहकलह; घर, राज्य इ० कांतील एकमतानें वागणाऱ्या माणसांमध्यें परस्पर वैर. द्वेषभाव. [घर+फूट=दुही, वैर] ०फोड-स्त्री. घरांतील माणसांत कलि माजवून देणें, कलागती उत्पन्न करणें. [घर+फोडणें=फूट पाडणें] ०फोडा-स्त्री. १ (कायदा) एखाद्याच्या घरांत त्याच्या संमतीवाचून कुलूप-कडी काढून, मोडून किंवा मार्ग नाहीं अशा ठिकाणीं मार्ग करून (चोरी करण्याकरितां) प्रवेश करणें;

(पीनलकोडांतील एक गुन्हा). २ घराची भिंत वगैरे फोडून झालेली चोरी. (इं.) हाउस् ब्रेकिंग. [घर+फोडणें] ०फोड्या–वि. १ घरांत, राज्यांत फूट पाडणारा, दुही माजविणारा; घरफूट करणारा. २ घरें फोडून चोरी करणारा. [घर+फोडणें] ०बंद्–पु. १, (कों.) घरांची वस्ती, संख्या. 'त्या शहरांत लाख घरबंद आहे. [घर+बंद=रांग] २ घराचा बंदोबस्त; घरावरील जप्ती; घर जप्त करणें; घराची रहदारी बंद करविणें;चौकी–पहारा बसविणें. 'ऐकोनि यापरी तुफान गोष्टी। क्रोध संचरला राजयापोटीं। पाहरा धाडूनि घरबंदसाठीं। ठेविला यासी कारागृहीं।' –दावि ४५६. [घर+बंद=बंद करणें] ०बशा–वि. उप. घरकोंबडा; घरांत बसून राहणारा. [घर+बसणें] ०बसल्या–क्रिवि. घरीं बसून; नोकरी, प्रवास वगैरे न करतां; घरच्याघरीं; घर न सोडतां. (ल.) आयतें; श्रमाविना. (क्रि० मिळणें; मिळवणें). 'तुम्ही आपले पैसे व्याजीं लावा म्हणजे तुम्हांला घरबसल्या सालीना पांचशें रुपये मिळतील.' ०बाडी–स्त्री. बेवारसी घरांचें भाडें (ब्रिटिशपूर्व अमदानींत, कांहीं शहरांतून सरकार हें वसूल करीत असे). घरवाडी पहा. ०बार–न. घरदार; घरांतील मंडळी व मालमत्ता; संसार; प्रपंचाचा पसारा. 'तेवि घरबार टाकून गांवीचे जन।' –दावि ४१२. 'घरबार बंधु सुत दार सखे तुजसाठिं सकळ त्यजिले।' –देप २७. [सं. गृह+भृ; म. घर+भार; हिं. घरबार; गु. घरबार] ०बारी–पु. १ कुटुंबवत्सल; बायकोपोरांचा धनी; गृहस्थाश्रमी; संसारी. 'भार्या मित्र घरबारिया।'–मुवन १८.७१. २ घरधनी; घरकरी; नवरा; पति. 'कां रुसला गे माझा तो घरबारी।'–होळा १४८. [सं. गृह+भृ; म. घरबार; हिं. घरबारी; गु. घरबारी] म्ह० ना घरबारी ना गोसावी=धड संसारीहि नाहीं की वैरागी नाहीं अशा मनुष्याबद्दल योजतात. ०बारीपणा–पु. गृहस्थपणा; कर्तेपणा. 'पुरुषास घरबारीपणा प्राप्त होतो.' –विवि ८.२.३५. [घरबारी] ०बुडवेपणा–पु. १ घराचा नाश करण्याचें कर्म. २ देशद्रोह; स्वदेशाशीं, स्वदेशीयाशीं, स्वराज्याशीं बेइमान होणें. 'हा प्रयत्न त्यांच्या इतर प्रयत्नाप्रमाणेंच घरबुडवेपणाचा आहे हें आम्ही सांगावयास नकोच.' –टि १.५४८. [घर बुडविणें] ०बुडव्या–वि. अत्यंत त्रासदायक; दुसऱ्याच्या नाशाची नेहमीं खटपट करणारा; घरघाल्या; स्वतःच्या, दुसऱ्याच्या घरादारांचा नाश करणारा; देशद्रोही. [घर+बुडविणें] ०बुडी, ०बूड–स्त्री. १ (एखाद्याच्या) संपत्तीचा, दौलतीचा नाश; सर्वस्वाचा नाश. २ एखादें घर, कुटुंब अजिबात नष्ट होणें; एखाद्या कुळाचें, वंशाचें निसंतान होणें. [घर+बुडणें] ०बेग(ज)मी–स्त्री. कुटुंबाच्या खर्चाकरितां धान्यादिकांचा केलेला सांठा, पुरवठा, संग्रह; प्रपंचासाठीं केलेली तरतूद. [घर+फा. बेगमी=सांठा] ०बेत्या–पु. (राजा.) घराची आंखणी करणारा. (इं.) इंजिनिअर. [घर+बेतणें] ०बैठा–वि. १ घरीं बसून करतां येण्यासारखें (काम, चाकरी, धंदा); बाहेर न जातां, नोकरी वगैरे न करतां, स्वतःच्या घरीं, देशांत करतां येण्याजोगा. २ घरांत बसणारा (नोकरी, चाकरीशिवाय); बेकार. –क्रिवि. (सविभक्तिक) घरीं बसून राहिलें असतां; घरबसल्या पहा. [घर+बैठणें] ०भंग–पु. १ घराचा नाश, विध्वंस. 'जिवलगांचा सोडिला संग। अवचिता जाला घरभंग।' –दा ३.२.६०. २ (ल.) कुळाचा, कुटुंबाचा नाश; कुलनाश. [घर+भंग] ०भर–वि. (कर्तृत्वानें, वजनानें) घर, कुटुंब भरून टाकणारा–री; घरांत विशेष वजन असणारा–री; घरांतील जबाबदार. –क्रिवि. घरांत सर्व ठिकाणीं, सर्वजागीं. 'त्यानें तुला घरभर शोधलें.' [घर+भरणें] ०भरणी–स्त्री. १ गृहप्रवेश; नवीन बांधलेल्या घरांत राहण्यास जाण्याच्या वेळीं करावयाचा धार्मिक विधि; वास्तुशांति; घररिघणी पहा. २ पतीच्या घरीं वधूचा प्रथम प्रवेश होतांना करण्याचा विधि; नववधूचा गृहप्रवेश; गृहप्रवेशाचा समारंभ; वरात; घररिगवणी; घररिघवणी. 'वधूवरें मिरवून। घरभरणी करविली।' –र ४८. ०भरवण–णी–स्त्री. (गो. कु.) गृहप्रवेश; वरात; घरभरणी अर्थ २ पहा. [घर+भरवणें] ०भाऊ–पु. कुटुंबांतील मनुष्य; नातलग; कुटुंबाच्या मालमत्तेचा, वतनवाडीचा वांटेकरी; हिस्सेदार; दायाद. ०भाट–पु. १ (कु.) घराच्या आजूबाजूची आपल्या मालकीची जागा, जमीन; घरवाडी; विसवाट. २ (गो.) घराशेजारचा, समोंवारचा नारळीचा बाग. [घर+भाट] ०भांडवल–न. १ कुटुंबांतील मालमत्ता, जिंदगी, इस्टेट. २ एखाद्याचा खाजगी द्रव्यनिधि, ठेव; उसना काढलेला, कर्जाऊ काढलेला पैसा, द्रव्यनिधि याच्या उलट. [घर+भांडवल] ०भांडवली–वि. घरच्या, स्वतःच्या भांडवलावर व्यापार करणारा. [घरभांडवल] ०भाडें–न. दुसऱ्याच्या घरांत राहण्याबद्दल त्यास द्यावयाचा पैसा, भाडें. [घर+भाडें] ०भारी–पु. (प्र.) घरबारी. १ घरबारी पहा. २ ब्रह्मचारी, संन्यासी याच्या उलट; गृहस्थाश्रमी. ०भेद्–पु. कुटुंबाच्या माणसांतील आपसांतील भांडण, तंटा; फाटाफूट; घरफूट. ०भेदी–द्या–वि. १ स्वार्थानें, दुष्टपणानें परक्याला, शत्रूला घरांत घेणारा; फितूर; देशद्रोही. २ घरचा, राज्याचा, पक्का माहितगार; घरचीं सर्व बिंगें ज्यास अवगत आहेत असा. म्ह० घरभेदी लंकादहन=घरभेद्या मनुष्य लंका जाळणाऱ्या मारुतीप्रमाणें असतो. ३ घरांतील, राज्यांतील कृत्यें, गुप्त बातम्या बाहेर फोडणारा; घर फोडणारा. 'घरभेद्या होऊनि जेव्हां।' –संग्रामगीतें १४०. ४ घरांत, कुटुंबांत, राज्यांत, तंटे, कलह लावणारा. ०भोंदू–वि. १ लोकांचीं घरें (त्यांना फसवून) धुळीस मिळवणारा. २ (सामा.) ठक; बिलंदर; प्रसिद्ध असा लुच्चा; लफंगा (मनुष्य). [घर+भोंदू=फसविणारा] ०महार–

शको. ३. १९

पु. रावता महार. ०मारू–ऱ्या–वि. शेजाऱ्यास नेहमीं उपद्रव देणारा; शेजाऱ्याच्या नाशाविषयीं नेहमीं खटपट करणारा. ०माशी–स्त्री. घरांत वावरणारी माशी; हिच्या उलट रानमाशी. ०मेढा–मेढ्या–पु. घरांतील कर्ता, मुख्य मनुष्य; कुटुंबाचा आधारस्तंभ; घराचा खांब पहा. [सं. गृह+मेथि; प्रा. मेढी; म. घर+मेढा=खांब] ०मेळीं–क्रिवि. आपसांत; घरीं; खाजगी रीतीनें; आप्तेष्टमंडळीमध्यें (तंट्याचा निवाडा, तडजोड करणें). 'घरमेळीं निकाल केला.' [घर+मेळ; तुल० गु. घरमेळे=आपसांत] ०मोड–स्त्री. घर मोडून तें विकणें. 'कांहीं दिवसपर्यंत येथें घरमोडीचा व्यापार उत्तम समजला जात होता.' –टि १. १६९. [घर+मोडणें] ०राखण–स्त्री. १ (प्रां.) घराची पाळत; रक्षण; पहारा. २ घरराखणारा; घरावर पहारा ठेवणारा. [म. घर+राखणें] ०राख्या–वि. घराचें रक्षण करणारा; घराचा पहारेकरी; घरराखण. [घर+राखणें] ०रिघणी, ०रिघवणी–स्त्री. १ नवीन बांधलेल्या घरांत प्रवेश करतेवेळीं करावयाचा धार्मिकविधि; घरभरणी अर्थ १ पहा. २ घरचा कारभार; घरकाम. 'रचून विविध देहकुटी। तो घररिघवणी परिपाठी।' –विपू ७. १२८. [घर+रिघणें=प्रवेश करणें] ०रिघणें–घरांत येणें, प्रवेश करणें. 'घररिघे न बाहतां भजकाच्या।' –दावि १६१. ०लाठ्या–वि. (महानु.) घरांतील लाठ्या, लढ्या; घरपांड्या; गृहपंडित; घरांत प्रौढी मिरविणारा; रांड्याराघोजी. 'ऐसेआं घरलाठेआं बोलां। तो चेषु मानवला।'–शिशु ८९९. [घर+लठ्ठ?] ०वट–ड–स्त्री. १ (कु गो.) एखाद्या कुटुंबाची सर्वसाधारण, समायिक जिंदगी, मालमत्ता; कुटुंबाचें, संस्थेचें सर्वसाधारण काम, प्रकरण. घरोटी पहा. २ (गो.) कूळ; कुटुंब; परंपरा. ३ आनुवंशिक , रोग, सूतबाधा इ० आनुवंशिक संस्कार. [सं. गृह+वृत्त; प्रा. वट्ट] ०वण–न. (कों.) घरपट्टी; घरासंबंधीं सरकार देणें. ०वणी–न. घराच्या छपरावरून पडणारें पावसाचें पाणी. याचा धुण्याकडे उपयोग करतात. [सं. गृह. म. घर+सं. वन, प्रा. वण=पाणी] ०वंद–पु. (राजा.) घरठणा; पडक्या घराचा चौथरा; पडलेल्या घराची जागा. –वि. घरंदाज; कुलीन; खानदानीचा. 'शहर पुणें हरहमेष भरलें वाडे बांधिती घरंदानी।' –ऐपो ४२०. [गृहवंत?] ०वरौते–स्त्री. १ घरवात; प्रपंच; संसारकथा; घरवात पहा. २ –न. नवरा-बायको; दांपत्य; जोडपें. 'तीं अनादि घरवरौतें। व्यालीं ब्रह्मादि प्रपंचातें।' –विउ ६.५. 'पुढती घरवरौतें। वंदिलीं तिये।' –अमृ १.४९. [गृह+वृत्–वर्तित] ०वसात–द स्त्री. १ वसति; रहाणें; वास; मुकाम. २ घराची जागा; घराची जागा आणि सभोंवतालचें (मालकीचें) आवार, परस, मोकळी जागा, अंगण. [घर+वसाहत] ०वांटणी, ०वाटा ०हिस्सा–स्त्रीपु. घराच्या मालमत्तेंतील स्वतःचा, खाजगी, हिस्सा, भाग. [घर+वांटणी] ०वाडी–स्त्री. (को.) ज्यांत घर बांधिलेलें असतें तें आवार; वाडी. कोणाच्या अनेक वाड्या असतात, त्यापैकीं जींत धन्याचें घर असतें ती वाडी. [घर+वाडी] ०वात–स्त्री. संसार; प्रपंच; संसाराच्या गोष्टी; प्रपंचाचा पसारा; घरवरौत; घरकाम. 'घरवातें मोटकीं दोघें। जैं गोसावी सेजे रिगे। दंपत्यपणें जागें। स्वामिणी जे॥'–अमृ१.१३. 'ऐसी तैं घरवात वाढली। खातीं तोंडें मिळालीं।' –दा ३.४.६. [सं. गृहवार्ता] ०वाला–वि. १ घराचा मालक. २ (खा.) नवरा; घरधनी; पति. [घर+वाला स्वामित्वदर्शक प्रत्यय; तुल० गु. घरवाळो] ०वाली–वि. (खा.) बायको; पत्नी; घरधनीण. 'माझ्या घरवालीनें साखर पेरतांच त्यानें सर्व सांगितलें।' –राणी चंद्रावती ५३. [घर+वाली; गु. घरवाळी] ०वासी–वि. कुटुंबवत्सल; प्रपंचांत वागणारा. [घर+वास=राहणें] ०वेडा–वि. १ घरपिसा. २ बाहेर राहून अतिशय कंटाळल्यामुळें. घरीं जाण्यास उत्सुक झालेला; (इं.) होमसिक्. ०शाकारणी–०शिवणी–स्त्री. घरावरील छपराची दुरस्ती करणें; घरावर गवत वगैरे घालून पावसापासून संरक्षणाची व्यवस्था करणें; घराच्या छपराचीं कौलें चाळणें. [घर+शाकरणें, शिवणें] ०शोधणी–स्त्री. १ स्वतःचीं खाजगी कामें पहाणें. २ स्वतःच्या साधनसामर्थ्याचा विचार करणें; स्वतःची कुवत अजमावणें. [घर+शोधणें] ०संजोग–पु. १ एखाद्या कामास लागणारा घरचा सरंजाम. 'त्या हरदासाचा घरसंजोग आहे.'=कीर्तनास लागणारीं साधनें तबला, पेटी, टाळ इ० हीं त्या हरदासाच्या घरचींच आहेत. २ काटकसरीचा प्रपंच; घरजुगूत; घरव्यवस्था. ३ सुव्यवस्थित घरांतील सुखसोयी, समृद्धता. [घर+सं. संयोग, प्रा. संजोग=सरंजाम] ०संजोगणी–स्त्री. घरसंजोग अर्थ २ पहा. घरजुगूत; काटकसर; मितव्यय. ०समजूत–स्त्री. घरांतल्याघरांत, आपआपसांत स्नेहभावानें, सलोख्यानें केलेली तंट्याची तडजोड, समजावणी. ०संसार–पु. कुटुंबासंबंधीं कामें; घरकाम; प्रपंच. ०सारा–पु. घरावरील कर; घरपट्टी; घरटक्का. [घर+सारा=कर] ०सोकील–वि. घरीं राहून खाण्यास सोकावलेला; घरीं आयतें खाण्यास मिळत असल्यानें घर सोडून बाहेर जात नाहीं असा; घराची चटक लागलेला (बैल, रेडा इ० पशु). [घर+सोकणें] ०स्थिति–स्त्री. १ घराची स्थिति; घरस्थीत पहा. २ गृहस्थाश्रमधर्म; संसार; प्रपंच. 'ऋषीस अर्पिली कन्या शांती। मग मांडिली घरस्थिति।' –कथा २.२.६३. [सं. गृहस्थिति] ०स्थीत–स्त्री. घराची, कुटुंबाची रीतभात, चालचालणूक, वर्तन, आचार, स्थिति. म्ह० अंगणावरून घरस्थीत जाणावी=अंगणाच्या चांगल्या किंवा वाईट स्थितीवरून त्या घरांतील मंडळीचा आचार कसा आहे तें समजतें.

घितावरून भाताची परीक्षा या अर्थी. [घर+स्थिति अप.] घराचा खांब, घराचा धारण, घराचें पांघरूण–पुन.(ल.) घरांतील कर्ता माणूस; घरांतला मुख्य; घरमेढ्या. घराचार–पु. १ संसार; प्रपंच; गृहस्थाश्रमधर्म; घरकाम. 'परी अभ्यंतरीं घराचार मांडे।' –विपू ७.१३८. 'यापरी निज नोवरा। प्रकृती गोविला घराचारा।' –एभा २४.३२. –कालिकापुराण ४.३५. २ (ल.) पसारा; व्याप 'तेथ वासनेचा घराचार। न मांडे पैं।' –सिसं ४.२०७. ३ घरांतील मंडळींची राहाटी, रीतभात, आचरण, वागणूक, व्यवहार. 'वंध्यापुत्राचा घराचार। तैसा जीवाशि संसार।' –एभा २६.३०. [सं. गृह+आचार] घराचारी–वि. १ घरंदाज. २ नवरा; पति; घरकरी; दादला. 'ऐशिया स्त्रियांचे घराचारी। स्त्रांच्या परी नांदती।' –एभा १३.२१४. [घराचार] घरास राखण–स्त्री. १ घराचें रक्षण करणारा मनुष्य. २ थोडासा संचय; शिल्लक, सांठा, संग्रह. 'सगळा पुळ खर्चू नको घरास राखण थोडकासा ठेव.' घर म्हणून पहा. घरींबसल्या–क्रिवि. घरबसल्या पहा. घरोपाध्या–पु. कुलोपाध्याय; कुलगुरु; कुलाचा पुरोहित, भटजी. [घर+उपाध्याय; अशुद्ध समास]

घरकंद—पु. एक प्रकारचा कंद. (सामा.) कोनफळ; गोराडू.

घरका—पु. १ (कु.) कांटा इ० कानीं कातडींत, पायांत केलेलें घर. २ वस्त्र, लांकडाची फळी इ०कांस पाडलेलें छिद्र, भोंक. [घर]

घरकुरती—(प्र.) घरगुती पहा. [गृह+कृति]

घरकु(कू)ल—न. १ लहान घर; भातुकलीच्या खेळांतील मुलींनीं केलेलें लहानसें घर; खेळांतील घर. 'तिया खेळती करिती घरकुली।–ज्ञा ९.३७४. ३ लहानसें झोपडीवजा घर. 'वस्तीकरितां झावळ्यांचें घरकूल करीन.' –पाब्द २८. २ घरटें; खोप. घराचें घरकूल होणें, घरकुलें होणें-(दादर) वाताहत होणें. 'त्याच्या घराचें अगदीं घरकुलें झालें.'

घरकुली—स्त्री. घरकुल अर्थ १ पहा. 'करूनि ब्रह्मांडाची घरकुली। माजी बैसविली ब्रह्मांडादिक बाहुली।' –जै २९.४५.

घरगॅ(घॅ)रें—न. (गो.) पिरपीर; हुमणें.

घरंगळणें—अक्रि. गडबडत जाणें; उतरत्या जागेवरून घसरत, गडबडत खालीं येणें; घरळणें; उतारावरून खालीं घसरणें; 'नाहीं तर विचारांस खालीं आधार न सांपडल्यामुळें विचारे श्रोत्यांकडे घरंगळत जायचे.' –नि ११२. [ध्व. घरं ? + गळणें]

घरगुती, घरघराउ, घरगती—वि. १ घरचा; घरीं तयार केलेला (माल, सामान, वस्तु); घरीं वाढविलेला; पाळलेला (घोडा, पशु). घरीं लावलेलें (रोप, झाड इ०). 'दोन घोडीं भाड्याचीं केलीं, दोन घरगुतीं होतीं.' २ घरचा; भाड्याचा, उसना, बाजाराऊ याच्या उलट. [सं. गृह=घर+कृति=करणें; (अप.) घरकुरती (कुण.)]

घरगुती—क्रिवि. १ स्वतःच्या अंगमेहनतीनें; कौशल्यानें. २ घरच्या माणसांकडून. 'आम्ही रहाट घरगुती भरला.'

घरघर—स्त्री. १ चरक, रहाट, जातें, इ० कांचा होणारा घरर् असा आवाज. २ कंठांत कफ दाटल्यामुळें होणारा घोगरा, विशिष्ट आवाज (विशेषतः मरणासन्न माणसाचा). 'मग कशाची आते घरघर।' –तोबं १४. [ध्व., घर् द्वि.] ०लागणें–अगदीं थोड्या अवकाशांत मरणार अशा स्थितींत असणें; मरण्याच्या बेताला येणें.

घरघर-रां—क्रिवि. जातें, चरक, रहाट इ०कांच्या होणाऱ्या घरघर आवाजाप्रमाणें; तसा आवाज करीत. [ध्व.; घर् द्वि.]

घरघरणें—अक्रि. घरघर वाजणें; कंठ कफानें दाटल्यामुळें घरघर आवाज होणें; घरघर असा आवाज करणें. [घरघर]

घरघरा-री—पुस्त्री. मरावयास टेकलेल्या माणसाच्या घशांतील घरघर आवाज. घरघर अर्थ २ पहा. (क्रि० लागणें; वाजणें). [घरघर]

घरघशा—पु. प्र. गरगशा. गरगशा पहा.

घरघुती—वि. खाजगी; घरासंबंधीं. (प्र.) घरगुती पहा.

घरघुबी—स्त्री. ओलसर जागेंत राहणारा एक लहान प्राणी; हा सहसा बाहेर दिसत नाहीं. नेहमीं आपल्या घरांत मातीखालीं असतो. हा प्राणी जर स्वतःचें ठिकाण सोडून घरांत येताना दिसला तर कोंकणांत तें पाहुणे येण्याचें लक्षण समजलें जातें. –घरघुबेपणा–पु. एकलकोंडेपणा; घरघुबडेपणा.

घरचा—वि. १ कुटुंबांतील; घरांतील (माणूस); घरांत जन्मलेला, वाढलेला, तयार केलेला इ०. 'घरचा उठला चोर गेला.' २ (ल.) नवरा; पति. 'आम्हांस आतां फार रात्र झाली, घरचीं रागें भरतील.' –रत्न ५.४. ३ स्वतःसिद्ध; स्वसंपन्न; दुसऱ्याची अपेक्षा न लागणारा. उ० घरचा गाणार, सुतार, विद्वान इ० ४ (सामा.) घरगुती पहा. (वाप्र.) ०कारागीर–कसबी–पु. घर शब्दामध्यें घरकसबी पहा. ०दाणा–पु. घरीं उत्पन्न केलेलें, घरच्या शेतांतलें धान्य; स्वतःचा धान्याचा सांठा, बेगमी; याचप्रमाणें घरची विद्या, घरचें द्रव्य इ०. ०विद्वान–वि. स्वतःच्या कामापुरती विद्या शिकलेला; नेहमींच्या, किरकोळ कामांत, बाबींत त्या त्या कामांतील तज्ज्ञांचें साहाय्य ज्यास घ्यावें लागत नाहीं असा; ०सुखी–वि. खाऊन पिऊन सुखी; सुखवस्तु; निर्वाहाकरितां धंदा, नोकरी ज्यास करावी लागत नाहीं असा. –ची उतरंड–कूड–स्त्री. (ना.)

दुसऱ्याला निरुत्तर करण्याच्या अथवा त्याची फजिती करण्याच्या हेतूनें वापरण्यांत येणारा हलकट शब्दप्रयोग. –ची विद्या–स्त्री. कुटुंबांत चालत आलेली विद्या, धंद्याचें ज्ञान; घरीं शिकतां येण्यासारखी विद्या. –ची सोबत–स्त्री. कुटुंबांतील माणसाची, नातलगांची, ओळखीच्या, सलगीच्या माणसाची सोबत, संगत (प्रवास वगैरेसाठीं). –चें द्रव्य–न. कुटुंबांतील द्रव्याचा निधि; खासगी, स्वतःचें द्रव्य. घरचा ना घाटचा—वि. कोण, कुठला, कोणाचा, काय उपयोगाचा इ० ज्यासंबंधीं कांहींहि सांगतां येत नाहीं असा (मनुष्य, पदार्थ, प्राणी); अगदीं अनोळखी; परकी.

घरट-टा-टी—पु.स्त्री. १ घिरटी; धान्य भरडण्यासाठीं, दळण्यासाठीं केलेलें मोठें जातें. 'हिरे, माणकें, मोतीं, सर्व जबरदस्त घरटाखालीं घालून त्यांचा चुरा केला.' –वज्राघात ६६. २ (कों.) भात भरडण्याचें मोठें जातें. ३ दळणारा; धान्य इ० दळून पोट भरणारा; 'घरट मुसारी याजवर मोहतर्फा मलिकंबरी याचे कारकीर्दीपासुन होता तो ...' –मसाप २.१६३. ४ –स्त्री.न. गस्त; घिरटी –मनको. [सं. घरट्ट=मोठें जातें]

घरटण–णा—न.पु. पडलेल्या घराची जागा, जमीन; चौथरा. घरठाण अर्थ २ पहा. [घर+ठाण (स्थान अप.)]

घरटणें—उक्रि. भरडणें; घरटांत घालून दळणें. [घरट]

घरटा–ठा—पु. (कों.) १ पक्ष्याचें घरटें; कोठें. 'या लक्षयोजनांबुधि–परतीरीं आमुचा असे घरटा।' –मोकर्ण २८. ५७. २ घर; रहावयाचें ठिकाण; 'ब्रह्मग्रहो राक्षसु। आमु घरटा पाडी वोसु।' –गीता २.३४१५. ३ आश्रयस्थान; ठिकाण. 'त्रिभ्रांचिया अभिलाषा। पायपंखाळणियां देखा। घरटा जालां।' –ज्ञा १८.६५१. ४ पडलेल्या घराची ओसाड जागा, जमीन; चौथरा; घरठाण. ५ कांटा इ०कांनीं कातडींत केलेलें छिद्र, घर; एखादी वस्तु राहील, ठेवतां येईल असें भोंक. ६ न्हाणीघर; –शर. [घर+स्था–ठाव] घरटाण–न. (कु.) पडीत घर. घरटण पहा.

घरटी—स्त्री. १ घिरटी; फेरी; गिरकी; 'सुमनें गुंफिलीं वीरगुंठीं। त्यावरी मधुकरांची घरटी।' –एभा ३.८३६. –दावि २१३. 'सर्प धरण्यासाठीं घारीनें दहा घरट्या घातल्या' २ गस्त; पहारा; (इं.) राउंड; 'यापरी स्वयें मन। दुर्गे पत्रासी आपण। त्यासी सबाह्य राखण। घरटी जाण स्वयें करी।' –एभा २२. ३०६. 'तुमच्या घराभोंवतीं सुदर्शनचक्राला घरटी करायला लावतों.' –नामना ८२. ३ येरझार; हेलपाटा; खेप; खेटा; जाणें व परत येणें इ० कांची निष्फळ क्रिया. 'कृपणाच्या घरीं कितीहि घरट्या घातल्या तरी तो काय देणार?' ४ (ल.) आडकाठी; कैद; प्रतिबंध. 'जयातें अभ्यासाची घरटी। यमनियमांची ताटी।' –ज्ञा ३.३११. [ध्व.] ०कर, कार–वि. १ गस्त घालणारा; पहारा करणारा; राखणदार; रखवालदार. 'रामाश्रमीं अहोरात्र। जटायु झाला घरटीकार।' –भारा–किष्किंधा १६.१३२. 'घरटीकार मी तुमचा।' –मुआदि ५.४४. 'गांवांत रात्रौ जागती घरटीकर।' –मक ३४.१००. २ चार; हेर; गुप्तपोलीस. ३ (सामा.) जासूद; बातमीदार. 'तों सभेस घरटीकार सांगत। रावणासन्मुख वर्तलेलें।' –रावि १९.१७३. [घरटी+कार=करणारा]

घरटी—स्त्री. (कों.) भात भरडण्याचें मोठें जातें, जातिणी; घरट. –वि. घरटांत घालून भरडलेलें भात. [सं. घरट्ट; म. घरट] ०खोती–स्त्री. गांवचें सगळें दळण दळून देण्याचा मक्ता. [घरटी+खोती=मक्ता] ०भर–सारा–पु. मराठ्याच्या अमदानींत जात्यांवर, घरटांवर बसविलेला कर.

घरटी—स्त्री. १ (कों.) प्रत्येक घराचा, कुटुंबाचा वर्गणींतील, वांटणींतील भाग, हिस्सा; घरपट्टी. २ (राजा.) वर्गणी, पट्टी, दंड, देणग्या देण्याच्या किंवा घेण्याच्या बाबतींत स्वतंत्रपणें मोजलेलें प्रत्येक घर [घर+पट्टी]

घरटी, घरटीस—क्रिवि. (कों.) प्रत्येक घरागणीक; घरोघर; प्रत्येक घरीं; एकहि घर न वगळतां; 'त्यानें घरटीस पांच पांच रुपये दिले, घेतले.' 'खोजेवाडीस घरटी काठी चालू आहे इतका नारूचा उपद्रव डोळ्यांनीं पाहिला.' –खेया २५. ०आमंत्रण–न. गांवांतील प्रत्येक घरीं दिलेलें जेवणाचें निमंत्रण, बोलावणें.

घरटें—न. घरटा; पक्षी, प्राणी इ०कांचें घर; रहावयाचें ठिकाण; बीळ; घरटा पहा.

घरठा—पु. १ घरटा; पक्ष्याचें घरटें; खुराडें. २ ठिकाण; ठाव; स्थान. 'कीं ब्रह्मविद्येचा घरठा। अन्य चोराचा कुरठा। कीं परमपुरुषाचा वसैठा। राजमठु तो॥' –ॠ ३८. [सं. गृह+स्था; घर+ठाव]

घरंड—पुन. घरट पहा.

घरडई—स्त्री. १ मरणोन्मुख माणसाच्या तोंडाला पडणारी कोरड व घशांत होणारी जळजळ. २ (सामा.) अजीर्णामुळें येणारी करपट ढेकर; गरढई पहा. (क्रि० लागणें; येणें). [ध्व]

घरडणें—उक्रि. १ घरटांत घालून (धान्य इ०) भरडणें. २ (माणसाची, प्राण्याची मान, गळा, नरडी) वांकडेतिकडे तोडणें, खांडणें, छिंदणें, खापलणें, चोचावून तोडणें. [घरट]

घरडा—पु. १ भरडतांना जात्याचा होणारा घरघर आवाज. २ (ल.) गाढ झोपेंत, अंतकाळीं होणारी घशांतील घरघर. (क्रि० लागणें) [घरडणें तुल० गु. घरेडो]

घरडा—पु. (राजा.) घरटें; विशेषतः ज्यांत एखादी वस्तु राहील, ठेवतां येईल असें लहानसें भोंक, पोकळी; घरका अर्थ १ पहा.

घरंडा—पु. बैलाची एकसारखी पण जलद चाल. [ध्व. घर्र]

घरडुळणें—अक्रि. घराचा झाडा घेणें; धुंडाळणें; कानाकोपऱ्यांतून शोधणें; घरडोळ. [घर+डहुळण]

घरण-णी—स्त्री. १ (राजा. कु.) घरधनीण; घरांतील मुख्य कारभारीण; गृहपत्नी; गृहिणी. २ पत्नी; बायको; घरधनीण. [सं. गृहिणी; हिं. घरनी]

घरण—न. घरटक्का किंवा वाणटक्का. -बदलापूर ३६३; ४०२.

घरत—स्त्री (प्र.) गरत; कुलीन व सभ्य (विधवा, सधवा) स्त्री; मर्यादशील व अब्रूदार स्त्री. गरत पहा. [सं. गृह+रत]

घरंदाज—वि. १ खटलेवाईक; कुटुंबवत्सल. २ एके ठिकाणीं कायमची वस्ती, घरदार करून राहिलेला; कायमचा रहिवासी. ३ कुलीन; अभिजात; स्वसत्तेच्या घरांत अब्रूनें राहणारा; खानदानीचा; चांगल्या कुळांतील. [घर+फा. अंदोख़्=मिळणें]

घरन(नो)ळें—न. म्हशीच्या, रेड्याच्या (कांहींच्या मतें उंटाच्याहि) उरोभागीं पुढच्या दोन पायांमध्यें असलेला मांसल भाग, आवाळू. [?]

घरप—स्त्री. (गो.) गऱ्यांची भाजी.

घरली—वि. स्त्री; बायको; घरधनीण. [प्रा. घरिल्ली=गृहिणी; म. घर+ईल-ली=घरील-घरली]

घरंव, घरवसा—पु. (को.) घराच्या छपराला, न झाडलेल्या भिंतींना लागलेलीं कोळिष्टकें, जाळीं, जळमटें; केरकोक. घेरू; घेरोसा. [घर+वसणें ?]

घरवत—स्त्री. (गो.) घरसंसारासंबंधींची कथा, गोष्ट. (घर शब्दांत) घरवरीत पहा.

घरवी—स्त्री. (कु.) घरासाठीं काढलेलें, घरास लावलेलें इमारती लांकूड, गवत, वासे इ० सामान, साहित्य. [घर+वी प्रत्यय]

घरसणें—अक्रि. अंगावर धांवून, रवसहून, धमसून येणें. 'आली घरांतुनि तदा घरसून नारी।' -आकु ५. [घसरणें वर्णविपर्यासानें]

घरसों—वि. (गो.) धारा (डोळा). [धार]

घरळणें—अक्रि. १ गडबडत, सरपटत, गडगडत आणें. २ घरंगळणें; उतारावरून घसरत खालीं जाणें; घुळणें. घरळता-वि. घुळता; घरंगळेल, गडगडेल असा.

घरा—पु. १ (कांटा, गळू इ० मुळें अंगाला पडलेलें) छिद्र; भोंक; लहान घर; घरडा. यांत कांहीं जाऊन बसेल अशा तऱ्हेचें तें असतें. घरडा (राजा.) पहा. २ (सामा.) छिद्र; भोंक. घर पहा. 'धरिल कसा सद्रस तो, ज्या कलशाच्या घरा बुडाला वं।' -मोभनु ८.३९. ३ जखम; व्रण; क्षत. [म. घर; बं. घरा= छिद्र; तुल० अर. धार=जखम, भोंक]

घरा-रे-पाडणें-पडणें—एखाद्याचें वर्म काढणें; टोचून बोलणें; काळजास धक्का बसेल असें उणें भाषण करणें. 'पडले हाते हृदया धर्मोक्तें धिरडियासि जेवि घरे।' -मोद्रोण ३३.८७.

घराऊ—वि. १ घरगुती; घरासंबंधीं; कुटुंबासंबंधीं. २ घरचें घरींच बोलावयाची; खाजगी (गोष्ट). 'घराऊ गोष्ट बाहेर बोलूं नयें.' ३ घरीं तयार केलेला (जिन्नस); घरीं वाढलेला, बाळगलेला (पशु); घरीं लावून वाढविलेलें (झाड इ०). ४ घरचा; स्वपक्षीय; परका, भाडोत्री यांच्या उलट. [म. घर+आऊ प्रत्यय; तुल० बं. घराऊ; सिं. घरू]

घराक—वि. गिऱ्हाईक, ग्राहक. [सं. ग्राहक; गु. घराक]

घराकी—स्त्री. गिऱ्हाइकी. -मौज २-६-३०.

घराडा—पु. (प्र.) घरडा पहा. मरणाऱ्याचा आवाज. [ध्व.]

घराणा-णें—पुन. १ कुळ; वंश; कुळी; गोत्र. 'म्हणती पाखिज आमुचा घराणा। गुरुउपदेश नाहीं लाहुणा।' -दावि १५०. २ वंशांतील माणसें; घराण्यांतील मंडळी. ३ ठिकाण; स्थान. 'इये पुनरावृत्तीचीं घराणीं। आघवी एकवटती जयाचिया प्रयाणीं।' -ज्ञा ८.२३४. [हिं. घराना; म. घर]

घराणी—स्त्री. (गो.) घरधनीण; गृहपत्नी; यजमानीण; गृहिणी. घरकाम, घरणी पहा. [सं. गृहिणी; प्रा. घरणी, घरिणी]

घराणें—वि. साधन; योग? -घार.

घरूं—न. (को.) १ कीड लागलेल्या लांकडाचें पीठ, भुसा. २ जळमटें; कोळिष्टकें; घरंव, घरवसा पहा. [घर]

घरूं—वि. घरचें; खाजगी; घरगुती. 'चोरीच्या गुन्ह्याबद्दलचा विचार करतां रुपये २८॥ सरकारी नसून केशव नाथू याचे घरूं होतें.' -विविध ३.८२. [म. घराऊ]

घरोटा—पु. घरटें. 'अग्नी रानपक्षीण बांधी घरोटा।' -अर्वाचीन ४९९. [घर]

घरोटी—स्त्री. (को) कुटुंबाची समायिक मालमत्ता; वडिलोपार्जित मिळकत, इस्टेट; घरवट पहा. 'घरोटीपैकी गुरें वांटावयाचीं आहेत.' [घरवट]

घरोबा—पु. १ वस्तुत: एका घरचे नसतां मित्रपणामुळें घरच्यासारखा झालेला स्नेहभाव; घरच्या माणसासारखा जिव्हाळ्याचा स्नेहसंबंध; एक्यभाव; बंधुभाव; भाईबंदी; भाइचारा; एकमेकांकडे जाणें-येणें; शेजारप्रेम. 'तारुण्य रासभस्त्रियेपासीं। तिचा घरोबा वाहे शिरीं।' -भारा. बाल ९.६२. २ (बायकी) घरकाम; गृहकृत्य; घरांतील कारभार. 'त्वां आपला चालवितां घरोबा। घरू नये किंचितमात्र लोभा।' -साकह ७.१२०. ३ प्रपंच; संसार; गृहस्थाश्रम. 'घरोबा मांडिला दंडकाधारे। वाढली बाइको उपजलीं पोरें।' -दावि ४०. ४ (ल) लग्न; विवाह; घरठाव. (क्रि० करणें.) 'बायकोनें दुसरा घरोबा सोनारांशीं केला.' -योमारो २.१५३. [घर+ओबा प्रत्यय, तुल० गु. घरोबो]

घरोसा, घेरोसा, घरवसा—पु. (कों. बे. तंजा.) कळमड. घरवसा व घरंब पहा.

घरौते—पु. गृहस्थाश्रमी मनुष्य; पुरुष; गृहस्थ. ०**घरौतें**—अव. (घरवरौत) १ नवरा–बायको; स्त्रीपुरुष; दंपती; दांपत्य; जोडपें; 'तुम्ही घरौतें बरौतें । दोघे निजानंदभरितें । अमूर्त झाला मूर्तिमंतें । भक्तानुग्रहासी ॥ ' –विठ ११.७४. २ घरदार; गणगोत. ' घर ' मध्यें घरवरौत पहा.

घर्म—पु. घाम; स्वेद; अतिश्रमानुळें त्वचेला येणारा ओलावा; घाम पहा. [सं.] ०**रंध्र**–न. घामावाटे शरीरांतील घाण ज्यांतून बाहेर पडते असें (शरीराच्या) त्वचेवरील अत्यंत सूक्ष्म छिद्र. हीं छिद्रें फार सूक्ष्म असून शरीराच्या त्वचेवर लक्षावधि आहेत. [सं. घर्म=घाम+सं. रंध्र=छिद्र] ०**स्राव**–पु. घाम येणें. [सं. घर्म+स्राव=वाहणें]

घर्वड—स्त्री. (गो.)वंश; कुल; कुटुंब. (प्र.) घरवड. अर्थ २ पहा.

घर्वत–ता—स्त्री. (गो.) घरांतील सामान; (प्र.) घरवत पहा.

घर्वस, घर्वास—पु. (गो.) घर; घरांतील राहणी; घरवसात पहा. [घर+वास].

घर्षक—वि. घांसणारा. –न. घांसण्याचें, पुसण्याचें साधन; रबर. [सं.]

घर्षण—न. १ घांसण्याची क्रिया; घांसणें. २ (पदार्थ.) एका पदार्थाच्या सपाट पृष्ठभागावरून दुसऱ्या पदार्थास ओढूं लागलों, तर संलग्न पृष्ठभागांच्या खरबरीलपणामुळें आपल्या कार्यास होणाऱ्या प्रतिबंधास घर्षण म्हणतात.–यंस्थि २. (इं.) फ्रिक्शन्. ३ (ल.) (एखाद्या गोष्टीचा, विषयाचा) अतिशय व्यासंग, अभ्यास, परिश्रम. ४ एखाद्या गोष्टीची वादविवादानें केलेली वाटाघाट, चर्चा, छेडून केलेली पृच्छा, चिकित्सा. ५ भांडण; कलागत; तंटा; कटकट; बखेडा. ६ घसट. [सं.] ०**जन्य**–वि. (पदा. रसा.) घांसण्यानें उत्पन्न होणारा. [घर्षण+जन्य=उत्पन्न होणारा] –**णाचा प्रतिबंध**–पु. (पदा.) घर्षणानें होणारा प्रतिबंध; (इं.) फ्रिक्शनल् रेसीस्टन्स्–रसापु. **घर्षणें**–उक्रि. घांसणें. [सं. घर्षण] **घर्षित**–वि. घासलेलें. [सं.]

घल—पु. (कों.) (पातळ पदार्थाचा) अमळसा दाटपणा, चिकटपणा (हा पाहिजे तसा नसल्यास म्हणतात).

घलणें—उक्रि. १ उडी मारणें; ' तरी न घलूनि महापुरीं । न घेपे बुडणयाची थियारी । ' –ज्ञा १६.६९. २ घालणें; मारणें (ढग इ०). ' न घला न घला सत्र । राखा आमचे प्राण । ' –उषा १७६९. [प्रा. घल्ल=फेंकणें; घालणें म. घालणें]

घल्डी—स्त्री. (खा.) कळशी; लहान घागर; घडली. ' घल्डीभर पाणी लय होईन. ' [घडा. घडली वर्णव्यत्यास]

घल्ल—न. (व.) पाणी भरण्याचें लहान भांडें; घडली; कळशी. [घडली–घल्डी–घल्ली]

घवकर—क्रिवि. एकदम; एकाएकीं. ' अकस्मात अवचितां । घवकरि सस्वरूप देखतां । ' –एभा १३.६७१. [ध्व]

घवघव–वां—क्रिवि. १ घोंगावत. २ बेसुमारपणें; अतिशय दाटीनें; गजबजून; दाट; गच्च. ' दक्षिणेस ब्राह्मण घवघव मिळाले. ' घवघव माणसें जमलीं. ' ३ घमघम. ' घवघव वास सुटला. ' [ध्व. घव ! घव ! अथवा घो ! घो ! या माशांच्या थव्याच्या आवाजाचा अनुकरणवाचक शब्द]

घवघवणें—अक्रि. १ चोहोंकडे सुगंध दरवळणें; सुवासाचा घमघमाट होणें. २ शोभणें; शोभून दिसणें. ' हरितनूच्या आश्रयें पूर्ण । अलंकार घवघविती । ' –ह १८.६४. ' चरणीं घवघवती नेपुरें । ' –कथा १.१.१२. ३ घूं, घूं असा आवाज करणें.–नागा २२८५. ४ रुमझुमणें; छुनछुनणें. –शर. [घवघव]

घवघवी—वि. घवघवीत पहा. ठळक; स्पष्ट. ' रामप्रताप आत्यादरें । मात्रुका अर्थ घवघवी । ' –वेसीस्व ६.१२. –क्रिवि. थाटानें; थाटमाटानें. ' मुषकारूढ गणेश गोसावी । रायें पुजिला घवघवी । ' –वेसीस्व ६.४२. [घवघव]

घवघवी(वि)त—वि. १ पहातांच डोळ्यांना आनंद देणारा; डोळ्यांत भरणारा; भरदार; भव्य. २ गोंडस; गुबगुबीत; धष्टपुष्ट; मोठा आणि देखणा (पुरुष, स्त्री). 'घवघवीत डोळां पहाताती । ' –रामदासी २.१२२. ३ ठळक; ठसठसीत; भरदार; डोळ्यांत भरणारा (दागिना, डोळा); हलका, खुरटा, बारीक याच्या उलट. ४ खूप दागिने घालून शोभणारी (स्त्री, मुलगी); तेजस्वी; भव्य; शोभणारा; भरदार (चेहरा, मुख). ' कांसे कशिला सोनसळा । अपाद रुळे वनमाळा । घनसांवळा घवघवित ॥ ' –एभा ३.५५१. ' वदे तें अैसी घवघवित जीचा मुखविधू । ' –सारुह ८.८७. ' रत्नभूषणीं घवघवीत । ' –मुआदि ५.६. ५ ठळक; स्पष्ट; मोठा; चांगला ऐकूं येणारा. ' घंटाघोष घवघवीत । '–मुवन १३.१०६. ६ चमचमीत; चंची खाद्य पदार्थांनीं भरलेलें (जेवणाचें ताट, पान). ' वाढिलेंच असें घवघवीत । ' –रामदासी २.८१. ७ दरवळणाऱ्या सुगंधानें युक्त; सुवासाच्या घमघमाटानें युक्त. [घवघव]

घवसुचें—अक्रि. (गो.) (गवसणें) मर्म समजणें; खुबी लक्ष्यांत येणें; घटी सांपडणें. [गवसणें]

घवा—पु. (मावळी) खोल खळगा; तळखडकाला मिळणारा खड्डा. ' काल जोराचा पाऊस पडल्यामुळें पाणी तालींत घिरून तीमध्यें घवा पडूं लागला. ' [सं. गह्वर; प्रा. गव्वर ? तुल० का. गवि=दरी, गुहा]

घव्य—वि. तेजस्वी. 'नाना उदास घव्य मूर्ति। –सप्र ७.३३. ०वाणी–वि. तेजस्वी. 'तंव समर्थमूर्ति घव्यवाणी देखिली।' –सप्र २.२२. [घव]

घशा—पु. (कों.) चुन्यासारखी पांढरी असलेली एक प्रकारची माती.

घशिटा, घशिटें, घशीट, घशेट, घशेटा—स्त्री.न. (खोगिराला) तंग घासदं नये म्हणून खोगिराच्या प्रत्येक भागाला लावलेलें चामड्याचें अस्तर. [घासणें]

घष्टणी–नी—स्त्री. १ घांसाघांसी. 'घष्टणी घिसणी घस्मरपणें। घसर घसरूं घसारवाणें।' –दा १४.४.४. २ (गो.) भांडीं घांसण्याची नोकरी; काबाडकष्टाची नोकरी; दास्य. [सं. घृष्-घृष्ट]

घष्ट(स्ट)णें—सक्रि. १ घांसणें. 'जो सांपडला काळचपेटीं। पडपडों। पुनरपि होईल कष्टी। थाक न लागे घष्टिला च घष्टी।' –दावि २२८. २ कष्टानें काढणें, कंठणें (वेळ, काळ). 'मनीं राम वेष्टी बळें काळ घष्टी।' –दावि २१६. [घष्ट]

घष्टा—पु. घसटा–टी. १ पदार्थ घांसतांना त्याला दिलेला जोराचा घसडा; पदार्थ घांसण्याकरितां त्यावरून हात इ० फिरविण्याची क्रिया. 'तांब्या काळा पडला आहे, चार अधिक उणे, घष्ट मार म्हणजे स्वच्छ होईल.' २ एखाद्याच्या शेजारून जोरानें जातांना लागलेला धक्का, घसरा. [सं. घृष्ट]

घष्टें—न. (ग्राम्य) तूप; कढविलेलें लोणी.

घस—स्त्री. झुपका; गुच्छ; घड. (प्र.) घोंस पहा.

घस—स्त्री. १ व्यापारांत आलेली तूट; तोटा; नुकसान; बूड; खोट. (क्रि० सोसणें; बसणें; लागणें; येणें). २ (गळण्यानें, झिरपण्यानें, सुकल्यानें, घांसलें गेल्यानें) पदार्थाच्या मूळच्या मापांत, वजनांत येणारी तूट, न्यूनता, झीज, घट. 'दोन मण गुळांत दहा शेर घस आली.' 'घशीबद्दल लांकूड आकारांत धरूं नये.' ३ सोनें पारखतांना कसावर उमटलेली सोन्याची रेघ; सोन्याचा कस. [सं. घृष्; प्रा. घस; म. घासणें]

घस—स्त्री. १ (कु.) भांडें, कढई, किटली, मडकें इ० सतत चुलीवर ठेवल्यानें त्याच्या बुडाला जमणारा मशेरीचा थर; खरप; खरपी; मस; जळ. २ लोणी कढविल्यानंतर भांड्याच्या तळाला बसणारी बेरी.

घस—वि. (राजा.) एकदम उतरतें; उभ्या उतरणीचें (छप्पर इ०).

घस–कन–कर–दिशीं—क्रिवि. १ धान्य इ० एकदम पुष्कळ ओततांना होणाऱ्या घस् घस् अशा आवाजानें. २ (ल.) एकदम; एखाद्या कामाची तडकाफडकी व चटपट यांचा निदर्शक शब्द. 'त्यानें घसकन भाताची वेळणी माझे पानांत ओतली.' 'त्यानें घसदिशीं दहा रुपये काढून दिले.' [ध्व.]

घसका—पु. १ रट्टा; धपाटा; बोथट अथवा धारेच्या शस्त्रानें दिलेला तडाखा; २ घसरा; ओरखडा; घष्टा अर्थ २ पहा. ३ घसडा; हिसका; हिसडा; गचका; झटका. [घांसणें; किंवा घस् ध्व.]

घसकाविणें,घसकावून, घसकून—कचकाविणें इ० पहा.

घसक्या—वि. घसट्या. १ ज्याच्या कामांत नाजुकपणा नाहीं असा; घसमुसळ्या; आडदांड; रानवट; अडाणी; दांडगा (मजूर, कामकरी इ०). २ (ल.) बदफैली; अत्यंत कामुक; विषयलंपट; बाहेरख्याली; इष्कबाज. [घासणें]

घसघशा—वि. १ नेहमीं कटकट, कुरकूर, धुसफूस, हमरी तुमरी करणारा; घसघस करण्याची संवय ज्याला आहे असा. २ घासाघीस करणारा; करार, खरेदी विक्रीचा व्यवहार करतांना घिसघीस करणारा; घासघीस घालणारा. [घासणें]

घसघशी(सी)त—वि. घवघवीत अर्थ २, ३, ६ पहा. –क्रिवि. १ अघळपघळ; ऐसपैसपणानें; पुरेपूर; भरपूरपणें; सढळ. 'त्याला दिवसास घसघशीत शेर भात लागतो.' 'घसघशीत पांच रुपये घेतलेस, आतां मागेंपुढें काय करितोस.' २ खसखशीत अर्थ १–३ पहा. ३ विपुलपणें; अघळपघळ; रेट; रेलचेलीनें (वस्तु, क्रिया इ० होणें).

घसघशीत—वि. (कु.) साधारण कढत; गरम असलेलें (अंग, शरीर).

घसघस—स्त्री १ घासाघीस; जिकीर; चिणचिण; खाराखीर; (पदार्थ विकत घेतांना होणारी) कोरडी तक्रार; निरर्थक ओढाताण. 'तुम्ही कांहीं विकत घेणार कीं कोरडी घसघस लावणार.' २ (एखाद्यास) सदोदित दोष लावणें आणि रागें भरणें, निंदा करणें. ३ कुरकूर; धुसफूस; कुरबूर; खाजगी कुटुंबांतील कटकट, चडफड, चिणचिण. 'घसघस करितां विटे। सगट लोक।' –दा १९.७.२१. ४ कडाक्याचा, घडाक्याचा वादविवाद, चर्चा; तंडणें; रिकामा वाद. (क्रि० करणें; लावणें; घालणें; मांडणें). ५ सैन्याचा किरकोळ हल्ला. ? [सं. घर्ष् म. घासणें]

घसट, घसटणी, घसणी—स्त्री. घरोबा; संघटण; मैत्री; सलोखा; विशेष परिचय; घसरट. 'कोणाशीहि झाली तरी घसट ठेवावी, पण अतिप्रसंग करूं नये.' –विकारविलसित १९. [घांसणें]

घसटणें—अक्रि. घांसणें १ चालतांना (एखाद्या पदार्थाशीं, भिंतीशीं) घांसून जाणें, घसवटणें; घसटून किंवा चाटून जाणें; ओरखडणें; घांसणें. 'त्या भिंतीशीं त्याचें अंग घसटतांच वरची त्वचा निघाली.' २ एकमेकांस कळण्याजोगा स्पर्श करून, खेटून जाणें. 'तो चांभार त्या ब्राह्मणास घसटून गेला.' ३ घांसणें

चोळणें; चोळवटणें; रगडणें. ४ निष्काळजीपणानें, बेदरकारपणें, लाटालाटीनें एखादी गोष्ट, काम रेटून नेणें, दडपणें; फारशी काळजी न घेतां (काम) करून टाकणें. 'न निवडतांच भाजी तशीच घसटली.' [घांसणें]

घसटी—स्त्री. एखादा पदार्थ दुसऱ्याशीं घांसून गेल्याची खूण; घष्टा; घसरा; ओरखडा (प्रायः या शब्दाचा अनेकवचनीं प्रयोग करतात). [घसटणें]

घसट्या—वि. १ अडाणी; अडमुठ्ठा; दांडगा; लाट्या घसमुसळ्या (मजूर, कामकरी). घसक्या अर्थ १ पहा. २ सुस्त; मंद; गाफील; टोणपा; झांबऱ्या. [घसटणें]

घसडा—पु. (विप्र.) घसरा; घसरा पहा.

घसण—स्त्री. १ (कों.) व्यापारांतील, धंद्यांतील तूट, तोटा, नुकसान, घट, घस. २ अति परिचय; घसट पहा. ३ संगत; संघट्टण. 'आणि फळाचिया हांवां। हृदयीं कामा जाला रिगावा। कीं तयाचिये घसणी दिवा। ज्ञानाचा गेला।'—ज्ञा ७.१३९. 'ऐसी पंचमहाभूतांची वेणी। त्यांत गुणत्रयाची कसणी। ऐशिया-चिये घसणीं। पडियेला जो॥'—सिसं २.१६०. ४ संसर्ग; स्पर्श. 'गगन असोनियां जनीं। मैळेना जनघसणीं।'—एमा ७. ४४४. ५ संचय; सराव; —शर. (क्रि० पडणें; पाडणें). ६ बैलांची गाडी उतरणीला लागली असतां चाकाला लावावयाचा लांकडाचा दांडा; खरडी. [सं. घर्षण; प्रा. घसण]

घसणी—स्त्री. १ घर्षण; घांसण्याची क्रिया. 'शिला पानीय वरि घसणी पडतसे, चंदना! रे!।'—दासोपंतपदें, राजवाडे ग्रंथमाला पृ. ५. २ घसण अर्थ ६ पहा. ३ खर्च; व्यय; नाश; ऱ्हास. 'पतीची शक्ति अल्पवयांत अविचारानें घसणीस पडल्यामुळें पुढें उपयोगास पडेल इतकी रहात नाहीं.'—विवाहविज्ञान ७. [घांसणें]

घसणें—अक्रि. घसरून खालीं येणें; निखळणें. 'अशोकवनिं कांतीं (?) निवसे। तारा क्षितिवरि काय घसे।'—निमा १.४. [घसरणें]

घसन—न. युद्ध; लढाई; धुमश्चक्री. घमशान अर्थ ४ पहा. 'पुढील अणीया भाले। जवळीं पांच पांच सेले। आडासनीं दोनी दोनी घर्षे। मोजे घसनी पातले॥'—उषा ८२४. [सं. घर्षण हिं. घमसान; गु. घमशाण; म. घमशान अप]

घसमट—स्त्री. (कु.) दृढपरिचय; घसट; घसरट. [घासणें]

घसमरपण—न. खांकरून खांकरून घसा खाण्याची क्रिया, व्यापार. —मनको. घस्मर पहा. [घस्मर]

घसमस—स्त्री. (कों.) धुसफूस; कटकट; तंटाबखेडा; बाचाबाच; खटका; कचकच; कलागत; घसफस; धडाधडी. [घांसणें]

घसमस—वि. असार. —शर.

घसर—स्त्री. (दर, भाव, किंमत) उतरणें; कमी होणें; (बाजारांत एखाद्या मालास) मंदी येणें. [घसरणें] ०गुंडी—स्त्री. १ अधोगति; अवनति; अपकर्ष; उतरती कळा; उच्चपदावरून खालीं येणें; घसरणें. 'जुन्या शिक्षकांची अशीच घसरगुंडी झालेली आहे.'—ग्रावि १०५. २ (खेळ.) घसरून खालीं येण्या-साठीं उतरत्या फळीचें केलेलें साधन. [घसरणें+गुंडी—गुंडा=गोळा]

घसरट—स्त्री. दाट परिचय, मैत्री; घसट पहा. [घासणें]

घसरट—वि. निसरती; निसरडें असणारी; बुळबुळीत (जागा); घसरता; निसरडा; बुळबुळीत. [घसरणें]

घसरड-ण—स्त्री. १ निसरडें असलेली, बुळबुळीत, घस-रती जागा. २ (घसरण) घसरगुंडी अर्थ १ पहा. [घसरणें]

घसरडा—वि. निसरडी; बुळबुळीत; घसरट; घसरून पडण्याजोगी; घसरट (—वि.) पहा. [घसरणें]

घसरंडा—पु. (ना. व.) घसरड; घसरण; निसरडी जागा. [घसरणें]

घसरडें—न. १ निसरडें; घसरड; घसरण. २ घसरडपणा; बुळबुळीतपणा. [घसरणें]

घसरण, घसरंड—स्त्री. घसरड पहा.

घसरणी—स्त्री. १ घसरण्याची क्रिया. २ निसरडी जागा; घसरडें. [घसरणें]

घसरणें—अक्रि. १ निसरणें; निसटणें; घरळणें; धुळकणें; उतरणीवरून, घसरड्यावरून खरकत, गरंगळत जाणें. २ (ल.) एखाद्याच्या अंगावर जोरानें, त्वेषानें तुटून पडणें, चाल करून जाणें, चढाई करणें; एखाद्यास रागें भरावयाला, निंदायला आवेशानें पुढें सरसावणें; एखाद्यावर जोराचा शाब्दिक हल्ला चढ-विणें; एखाद्याच्या तोंडास लागणें. 'जोत्याजी त्याच्यावर घसरून पडला.'—स्वप ३१. 'दोघांना फसविण्याचा त्यानें बेत केला पण दोघे त्याजवर घसरले.'—विवि ८.६.११०. ३ एखाद्या कामास आवेशानें, जोरानें लागणें, झुंपून घेणें. 'तें काम मी चार दिवस घसरून तडीस नेलें.' ४ चुकणें; चळणें; च्यवणें. 'बोलत होता ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी, मग जो घसरला तो रांडबाजीच्या गोष्टी सांगूं लागला.' ५ अधिकार, हुद्दा, आश्रय इ०कांपासून च्युत होणें; (नोकरींतून) कमी होणें; बडतर्फ होणें; 'तो त्या मामलतीवरून घसरला.' ६ (शरीर इ०) क्षीण होणें; झडणें; (शरीरप्रकृति) ढांसळणें; 'अलीकडे त्याची प्रकृति बरीच घसरली आहे.' ७ मूळ स्वरूप नष्ट होणें, ऱ्हास पावणें; उच्चपदावरून ढळणें; उतरती कळा लागणें. 'चांदीचा भाव घसरला आहे.'—के १०.६.३०. (व्यवहारांत, व्यापारांत

खोंच बसल्यानें) खालीं येणें; डबघाईस येणें. 'त्या व्यापारांत पांच हजाराची खोंच येतांच तो घसरला.' ८ (धैर्य, आत्मविश्वास) गलित होणें, गारठणें, पार निघून जाणें, नष्ट होणें, ढळणें, डगमगणें, डळमळणें. ९ (मनुष्य) खचणें; डगमगणें; कचरणें; हटणें. १० (व.) पळून जाणें; पोबारा करणें; हातावर तुरी देणें. [ध्व. घस्+सं. सृ-सर; किंवा सं. घर्षण, म. घासणें, सिं. गीसिरणु]

घसरपट्टी—स्त्री. १ (ग्राम्य) खरडपट्टी; बेमुर्वतपणें केलेली निर्भर्त्सना; खरड; चोडंती. (क्रि० काढणें; निघणें); २ जडयाचें, जडावाचें काम करावयाचें एक हत्यार. –शर.

घसरवट—वि. निसरडी; घसरडी (जागा). [घसरणें]

घसरा—पु. १ घसडा; ओरखडा; घष्टा; (एखाद्या पदार्थास) जोरानें घांसून, चाटून जाणें; चाटून गेल्यानें पडणारी खूण; हिसडा (क्रि० मारणें). २ सपाटा; वेग; जोर. 'तैसीं घसरें मिसळैलीं । दोनीं दळें ।'–शिशु १०४२. ३ शेजारून झपाट्यानें जातांना दिलेला रेटा; धक्का. ४ रड्डा; तडाखा. ५ (ल.) राग; कोप. 'महादेवाला लवुन तुम्ही जा रे पदर पसरा । कठीण जाचिल त्याचा घसरा ।' –प्रला १३५. ६ धमकावणीचा, खडसण्याचा, खणकावण्याचा, दटावणीचा आविर्भाव, भाषण; गुरकावणी; दटावणी. (क्रि० देणें; करणें; घालणें). 'त्या चोरास घसरा देतांच तो कबूल झाला.' ७ तुटून पडणें; हल्ला करणें. 'रा. रा. गुरुजींनीं जागे केल्यावर त्याजवर विनाकारण घसरा करून ...' –टि २.८१. ८ व्यापारांत, धंद्यांत आलेली बूड, नुकसान, घस, तूट, तोटा. ९ दुर्दैवाचा घाला, तडाखा; (संकटाचा) धक्का. 'जय अपजय परस्वाधीन बसला घसरा ।'–ऐपो २३५. 'नाहीं तरी बसल एखादा घसरा.' –राला ३९. [घसरणें; गु. घसारो]

घसरा—पु. दिवस. [सं. घस्र अप.]

घसराघसर-री—स्त्री. हिसकाहिसकी; धक्काबुक्की; ओढाओढी; झुंज; झोंबाझोंबी. [घसरणें द्वि.]

घसंबकर—क्रिवि. जड पदार्थ पाण्यांत एकदम पडतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें; धपकन; डुबकन; डब्बकन. [ध्व. घसंब+करणें]

घसघट, घसवटा, घसाटा—स्त्री.पु. १ (एखाद्या कामाचा, कलेचा) राबता; सराव. २ परिचय; घसट; दाट ओळख. ३ वहिवाट. **घसटीस, घसटीखालीं पडणें**–१ एखाद्या कामाचा, कलेचा राबता, सराव होणें. २ दाट परिचय होणें; घसट, घसरट होणें. [घसवटणें]

घसवटणें—अक्रि. १ घांसलें जाणें; झिजणें; खरचटून जाणें; घासटणें, चाटलें जाणें; घासल्यानें झिजून जाणें. 'अहो आत्मेपणीं न संटों । स्वसंवित्ती न घसवटों ।' –अमृ ८.४. 'अथवा तें घसवटेना । अथवा अदृश्य होयेना ।' –दा १.९. १०. २ घांसणें; घांसटणें. 'वायोचा कातरा घसवटे । तेणें उष्णें वन्हि पेटे ।' –दा १३.३.८. ३ घसवटीस पडणें; सराव होणें; अंगीं मुरणें, जडणें. ४ (मनुष्य, पशु, वस्तु) चांगली राबती असणें; सारखी उपयोगांत आणली जाणें; अभ्यस्त होणें. 'या कामांत तो चार दिवस घसवटेल तेव्हां उपयोगी पडेल.' [घसट]

घसवटा—पु. सराव; निरंतर चालूपणा. घसवट पहा. 'तो बैल घसवट्याखालीं पडेल तेव्हां नरम होईल.' [घसवटणें]

घसवटी—स्त्री. १ घसवट पहा. २ घसरा; खरचटून पडलेला ओरखडा; घष्टा. 'पाषाणघाव घसवटी । अदृश्यपणें मिरवले ।' –नव २४.१३०. [घसवटणें]

घसा—पु. राब वाहून नेण्याची विनचाकी गाडी. –बदलापूर २९४. घसें पहा. [घासणें, घसरणें]

घसा—पु. १ गळ्याच्या आंतील भाग; नरडें; अन्ननलिका. २ श्वासनलिका. ३ आवाज; कंठध्वनि. 'त्याचा घसा गोड आहे.' [सं. घस्-खाणें, गिळणें] (वाप्र.) ०**कोरडा करणें**–फार वेळ बोलत राहणें; घसा कोरडा होईपर्यंत एखाद्यास उपदेश, एखाद्याशीं माथाकूट करणें. ०**खाणें**–घशाशीं खुरखुरणें; घशांत घरघर आवाज होणें. घसा वाजणें. 'घसर घसरूं घसा खाणें । घुमघुमोंचि घुमणें । योग्य नव्हे ॥' –दा १४.४.४. **घशाखालीं उतरणें**–१ गिळला जाणें; गिळंकृत होणें. २ (ल.) लांच खाल्लेला, लबाडीनें लाटलेला पैसा पचविला जाणें. ३ कबजांत जाणें. 'पण एतद्देशीय संस्थानें मात्र सरकारच्या घशाखालीं उतरविलीं.' –नि. **घशांत घालणें**–बळकावणें; गिळंकृत करणें; (एखाद्या मालमत्तेवर) बळेंच हक्क सांगून (ती) बळकावणें. 'दुसऱ्याचे देश घशांत घालण्याची अधुरी लालसा टिकणार नाहीं.' –के १४.६.३०. **घशांत टाकणें**–गिळंकृत करणें; लाटणें. 'सरकारचा विचार इंदूरची इस्टेट घशांत टाकण्याचा होता.' –विक्षिप्त ३.१६४. **घशांत पीक धरणें-अडकणें**–पाऊस न पडल्यामुळें पिकांची, कणसांची वाढ खुंटणें. **घशांतून काढणें**–खाल्लेला, गिळंकृत केलेला पैसा, चोरलेला माल इ० ओकावयास, परत धावयास भाग पाडणें. **घशाबाहेर पडणें**–१ गिळंकृत केलेली वस्तु, पैसा बाहेर ओकून पडणें. २ (पिकाच्या पोटरी येणें; पीक निसवणें, पिकाचें कणीस लोंगर बाहेर पडणें. ०**पसरणें**–(एखादी वस्तु खाण्याकरितां, गिळण्याकरितां) आ करणें; तोंड उघडणें; अधाशीपणानें पहाणें. ०**फुटणें**–(मुलगा) वयांत आल्यामुळें त्याचा आवाज, स्वर बदलणें; आवाजाची कोमलता नष्ट होऊन तो मर्दानी बनणें; घांटी फुटणें; घांटी पहा. ०**बसणें**–(ओरडण्यानें, तेलकट, इ० पदार्थ खाल्यानें) आवाज घोगरा होणें; शब्दाचे उच्चार अस्पष्ट होणें. ०**वाजणें**-**घोरणें**; (घसा) घरघर वाजणें (प्रयोगांत कर्त्याची षष्ठी असावी लागते)

घसाघस-सां, घसासां—क्रिवि. १ गवत कापतांना, पदार्थ चावतांना, चर्वण करतांना होणाऱ्या घस् घस् अशा आवाजाप्रमाणें; ससाखस. २ उथळपट्टीनें; मनसोक्तपणें; मनास येईल तसें; बेसुमार (पैसा खर्च करणें, खाणें इ०). [ध्व.]

घसाघसी—स्त्री. (व.) तक्रार; भांडण; घासाघीस. [घासणें, घासाघीस]

घसाटा—पु. घसवट पहा.

घसाड—वि. (अशिष्ट भाषेंत) विपुल; पुष्कळ; रगड.

घसाडणें—उक्रि. १ चोळणें; घांसणें; उजळा देणें; घांसटणें. २ (धान्य इ०) भरडणें. [घासणें]

घसारा—पु. १ दहा-पांच औषधें उगाळून एकत्र केलेलें सरबरीत मिश्रण. २ (आसन्नमरण मनुष्यास लागलेली) घरघर; घरडा. ३ (एखादा पदार्थ दुसऱ्या पदार्थास लागून गेल्यानें पडणारा) ओरखडा; रेघोटया; घस; घसरा. घसरा पहा. 'चामड्यास घसरा लागूं नये म्हणून त्यावर लांकडी चिपा बसवाव्या.' –स्वारीनियम (बडोदें) ५५. ४ झीज; इमारत, यंत्रें, सामान वगैरे वापरल्यामुळें त्यांच्या किंमतींत पडणारी तूट, न्यून, उणेंपणा. [घासणें]

घसास-सां—क्रिवि. घसाघस पहा. 'वीर तोडिती घसास सिर फोडिती ठसास शुळ टोंचिती मसास आपशुद्धी नेणती।' –दावि ४९६. [ध्व.]

घसिट—पुस्त्री. (संगीत) इच्छित उंच स्वरापासुन ध्वनींत खंड पडूं न देतां इच्छित नीच (खालच्या) स्वराकडे जाणें.

घसिटा—पु. १ जोरानें घांसण्याची, चोळण्याची, पुसण्याची क्रिया; घष्टा; घसडा; (क्रि० मारणें). २ (क.) घसरा शब्दाच्या इतर अर्थीहि उपयोग होतो. [घासणें]

घसीट, घसि(से)टा, घसेट—पुस्त्रीन. घशीट पहा.

घसें—न. (कों.) शेतखाचरांत उपयोगी पडणारी एकचाकी हातगाडी; आवणाचे मूठ नेण्यासाठीं केलेलें गाडीसारखें लांकडी वाहन. घसा पहा. [घांसणें, घसरणें]

घसेल—वि. (व.) १ कंजूष; कृपण. २ घासाघीस करणारा. [घासणें]

घस्टणी—स्त्री. (गो.) घष्टणी पहा.

घस्टणें—अक्रि. १ घट्टे पडणें. घासणें, घष्टणें पहा. २ (ल.) झिजणें. 'वक्त्याच्या मुखा पाठ पडिलें। श्रोतयाचे श्रवण घस्टोनि गेले।' –दावि २४१. [घर्षण]

घस्टुचें—क्रि. (गो.) खेदून, धक्के मारून चालणें.

घस्त—स्त्री. १ व्यापारांत आलेली घट, बूड, तोटा. २ (पदार्थ सुकल्यानें, गळण्यानें, त्याच्या मापांत, वजनांत आलेली) तूट, कमीपणा. घस पहा. [सं. घृष्ट]

घस्त—स्त्री. गस्त; घरटी; पहारा. (प्र.) गस्त पहा. 'महाराजांची प्रकृति नीट होऊन ते हंमेशाप्रमाणें छावणींत घस्त घालूं लागले।' –विक्षिप्त ३.२४३. [फा. गश्त]

घस्मर—वि. जाड; घटमूठ; जाडाभरडा; बळकट; मजबूत (कापड, कपडा, भांडें, शरीर). ०पण–न. (मनाची) बळकटी; धैर्य. 'घ घ घस्मरपणेंचि मायाममता उलंघ।' –दावि २१३. [सं. घस्मर]

घस्मर—वि. खादाड; अधाशी; रपादून जेवणारा; अत्याहारी; वृकोदर; बहुभक्ष; खादूनंदन. २ (ल.) (दुष्मऱ्याचा) नाश, निसतान करणारा; दुसऱ्याला गिळणारा. [सं.]

घस्र—न. दिवस. 'तेथें घस्रें कितेकें क्रमुनि पुनरपि श्रीनटेशोपकंठीं।' –वीरेश्वर, उपमन्युचरित्र २२. [सं. घस्र]

घळ—स्त्री. (पाण्याच्या ओघानें धुपून डोंगराच्या दोन्हीं दंडामध्यें पडलेली) भेग; खांचण; ओहळ; लवण; खोलगट जागा; गुहा; 'अरण्यांत गेले पर्वताची घळ।' –रामदासी २.२५. 'पळसवडयाहून चुकतमाकत नळ बाजण्याच्या सुमारास मोरघळीस आलों. –खेया ४४. –स्त्रीपु. (घुशींनीं भिंतींत पोखरून पाडलेलें) भोंक; बीळ. (खेकडे, पाणी इ०कांनीं) खडकाला, बंधाऱ्याला पोखरून पाडलेलें छिद्र. [ध्व. घळ]

घळ—पु. (राजा.) झाडावरून आंबे वगैरे काढण्याची जाळी लावलेली काठी; झेला; झेली; आंखी. २ विहिरींत पडलेली घागर, बादली इ० वस्तु काढण्याचा गळ. [गळ]

घळ—वि. (गो.) सढळ जिभेचा; भडभडया; बडबड करणारा; (मनुष्य). [भवळ ?]

घळक—स्त्री. (अशिष्ट). विपुलता; लयलूट; चंगळ; रेलचेल. –वि. १ विपुल; भरपूर. २ फार उत्पन्नाचा, किफायतीचा (धंदा). [ध्व. घळ]

घळघळ-ळां—क्रिवि. घटघटां; आकंठ; पुष्कळ; विपुल. 'आधीं उदक आणविलें। घळघळां उदंड घेतलें।' –दा १८. १०.१९. अश्रूंची व पाण्याच्या प्रवाहाची विपुलता, अनिरुद्धता इ०कांचा वाचक शब्द. १ डोळयांतून खळखळ अश्रु ढाळीत. 'पोराची आठवण झाली म्हणजे ती घळघळ रडूं लागते.' २ खळखळ आवाज करीत (पाणी इ० वाहतांना). ३ सैलसर; अघळपघळपणें, सुटसुटीतपणें (दागिने, कपडे अंगाला होणें, बसणें). [ध्व. घळ–खळ द्वि.] ०घंटा–पु. १ घणघण घंटा; पोकळपणा; रितेपणा. २ पूर्ण अभाव; शून्यभाव. [घणघणघंटा] ०पोतें–वि. (ल.) अंगास नीट न येणारा, सैल होणारा, पोत्यासारखा घळघळां लोंबणारा (कपडा, दागिना, जोडा इ०) [घळघळ+पोतें] ०माळा–स्त्री.अव. हात बारीक, रोडका असल्यानें सैल होणाऱ्या व त्यामुळें माळांप्रमाणें घळघळ वाजणाऱ्या बांगडया,

काकणें; अगदीं ढिल्या होणाऱ्या बांगड्या. [घळघळ+माळा] ०वाघ्या-वि. (ल.) ज्याच्या अंगावरील कपडे घळघळा लोंबत आहेत असा (मनुष्य). घळघळ पोत्याचा. [घळघळ+वाघ्या= खंडोबाचा भक्त]

घळघळणें—अक्रि. १ (शरीर वाळल्यामुळें कपडे, बांगड्या, दागिने इ०) अंगाला, सैल ढिले होणें. (मोत्यांचें वेजें, छिद्र मोठें झाल्यानें तें) ढिलें, सैल होऊन तारेंत, दोऱ्यांत हालूं, सरकूं लागणें. २ आजारीपणामुळें सांधे ढिले पडून अशक्तता वाटणें; गळाठा येणें; (शरीर) गळाल्यासारखें होणें. 'कालच्या उपोषणानें मी केवळ घळघळलों.' [घळघळ]

घळघळाट—पु. १ (कपड्यांचा, दागिन्यांचा) फाजील, अवास्तव सैलपणा; घळघळा लोंबत राहण्याची अवस्था; झोल; पोतें. २ (अश्रू इ०कांच्या) संतत धारा; सारखा लागलेला ओघ; संतत अश्रुधारा; पुष्कळसा मोठा प्रवाह, लोट. ३ (सामा.) समृद्धि; विपुलता; लयलूट. [घळघळ]

घळघळाट—क्रिवि. १ घटघटां; भरभर; अधाशीपणानें (पाणी इ० पिणें). २ (कपडे, दागिने इ०) अतिशय सैलपणानें लोंबत. घळघळ अर्थ ३ पहा. [घळघळ]

घळघळीत—वि. १ सैल; ढिला; घळघळ लोंबणारा; घळघळणारा (आंगरखा, कपडा, दागिना); घळघळ पोतें. २ मोठें झालेलें; रुंदावलेलें (कानाचें भोंक, मोत्याचें वेजें इ०); ३ मोकळा; निष्कपट; खुल्या दिलाचा; संकोचरहित (मनुष्य, स्वभाव, संबंध, व्यवहार इ०); ४ उघड; निष्कपट; प्रांजल; अकृत्रिम; मोकळ्या मनाचें; मनमोकळेपणाचें (वर्तन, भाषण इ०). -क्रिवि. १ रगडून; भरपूर; मनमुराद. 'त्याच्या घरीं लाडू घळघळीत वाढले.' २ मोकळेपणानें; अघळपघळ; प्रशस्तपणानें. 'नदीमध्यें घळघळीत स्नान करावयास सांपडत नाहीं.' ३ (अशिष्टपणें, अतिलोभानें म्हणतांना) पुरेपूर; घसघशीत; भरपूर. 'घळघळीत अडीच हात धोतरजोडा मला लागतो.' 'त्याच्या पोटाला घळघळीत दोन शेरांचें अन्न पाहिजे.' [घळघळ]

घळण—नस्त्री. १ पाण्याच्या प्रवाहानें पडलेली खोवण, खांचण, घळ, ओघळ, नाला. 'त्या खडकांतील भेगा व घळणी पाहून एकंदर ... अनुमान होईल.' -मू ३३. २ पाण्याच्या नेटानें घळून घळून झालेली उतरती जागा; निसरडी जागा, जमीन; घसरण. [घळणें]

घळणें—अक्रि. १ पाण्याच्या प्रवाहानें माती धुपून जाणें (नदीतीर, बांध यांची). २ खडक धुपून जाऊन घळ, ओघळ, नर पडणें. ३ मोत्यांचें वेजें, दागिन्यांच्या वजनानें नाक, कानाचें छिद्र मोठें होणें, सैल होणें. ४ (सामा.) हारांतून, माळेंतून ओंवलेलीं मोतें, मणी, फुलें निखळणें, ओघळणें, घळून पडणें; ओघळणें पहा. [घळ; सं. गल्]

घळव(म)ळीत—वि. घळघळीत (-वि.) अर्थ ३, ४ पहा.

घळम(मे)ळ—स्त्री. १ (प्र.) घालमेल (एखाद्या कामाची) धांदल; खबदब; दगदग; तारंबळ; उपद्व्याप. २ (बाह्य वस्तूचा, मनाचा) गोंधळ; घोळ; घोटाळा. (क्रि० पडणें; होणें; चालणें). घप्पाघोळ पहा. 'कोणी आड येईना या चिंता। अशी घळमळ पडली मता।' -पला ८६. [घालमेल]

घळय—स्त्री. (कों.) घळण, घळ पहा.

घळसणचें—अक्रि. (गो.) चुकणें; घसरणें.

घळा(ळ)मेळ—स्त्री. मोकळ्या मनाचा, स्नेहभावाचा संबंध, दळणवळण, व्यवहार. घळामेळीचा-वि. विशेष सलगीचा; दाट परिचयाचा. [घळमळीत; घळणें+मळ]

घळ्या—वि. निष्काळजी; बेसावध; अनवधानी; दुर्लक्ष्य करणारा; हयगय करणारा; विसराळू. २ ओंगळ व गबाळेपणाचें स्वरूप व वर्तन असलेला. [तुल० गु. घेलो=मूर्ख]

घाइ—स्त्री. घाय, घाव, घाई, घायी पहा. घाईबद्दल काव्यांतील रूप. घाव याचें तृतीया विभक्तीचें रूप. 'चैद्यु घाईं मातला। हाक देओनि उसळैला।'-शिशु १०६७. 'निष्कपटा होआवें। उसिणा घाईं झुंझावें।'-ज्ञा २.१९०. 'कंसालागी हरी हा वधील एके घाई।' -अफला ५३.

घाइटा—पु. (क.) घाई; गडबड, त्वरा. 'कायरे घाइटा लावला आहेस?' [घाई+टा प्रत्यय]

घाइवटा—पु. (काव्य.) घाव; जखम; वार; शस्त्राचा आघात. (प्र.) घायवटा. 'इंद्रवज्राचे घाइवटे लागतां। मज श्रम न वाटे।' [घाय+वटा प्रत्यय]

घाई—स्त्री. १ त्वरा; जलदी; गर्दी. २ तांतडी; उतावीळ; धांदल; लगबग; घायकुत. ३ धामधूम; धडाका; गडबड; तडाखा. 'कन्यागतांत जी लग्नाची घाई चालली होती. ...' ४ धुमाळी; धुमाकूळ; धांगडधिंगा; धुमाफळी; दंगा. 'तंववरिच भूतांची घाई। जंव मंत्रवादी नाहीं पावला।' घाइ(ई)घाईनें-क्रिवि. अगदीं गडबडीनें; गर्दीनें; लगबगीनें. [घाई द्वि.] घाईं-क्रिवि. घाईनें, तडकाफडकी. ०स येणें-अक्रि. (व.) जिकीरीस येणें; त्रासून जाणें; त्रस्त होणें.

घाई—स्त्री. १ घाय, घाव पहा. ठोका; दणका. २ (नगारा इ० चर्मवाद्यांचा) दणदणाट; गजर. 'दिशाचक्र बहिरैलें। घाई निशाणाचां।' -शिशु ५८५.-ह३६.४०. म्ह० जेथें नगाऱ्याची घाई तेथें टिमकीचें काई.' ३ (कों.) संगीतांतील, वाद्यांतील ताल, गति; वाद्याची गत, बोल; विशेषतः द्रुतगति. [सं. घात, घाति; प्रा. घाई]

घाउस, घाऊस—पु. १ घांस; लचका. 'जे जे ठाय समांस। तेथ आहाच जोडे घाउस।' —ज्ञा ६.२३१. २ खाणारा ग्रहण करण्यास उत्सुक. —राज्ञा ६.२३१. ३ खाण्याची इच्छा. [सं. घस्=खाणें; ग्रस्=गिळणें]

घाऊक—वि. १ ठोकळ; मरींव; मोठी (रक्कम; संख्या, आंकडा) याच्या उलट किरकोळ; बारीकसारीक. 'घाऊक घाऊक रकमा काय असतील त्या सांग, किरकोळ मग पाहूं.' २ सगळा; सर्वच्या सर्व; अशेष; उक्ता; उधडा. ३ ठोकविक्रीनें; एकठोक; ठोकबंद. 'घाऊक माल घेतला तर सवंग मिळेल.' [घाव+ऊक प्रत्यय]

घाऊल—न. नफा; फायदा; किफायत (विप्र.) गाऊल; गाऊल पहा.

घाए—पु. घाव; घाय; वार. घाय पहा. 'तंव वैद्यु भणे हो हो राहे। माझा घाए साहे॥' —शिशु १०७१. घाएवटणें—अक्रि. जखमी होणें; जखमेनें जर्जर होणें; घायवटणें पहा. 'कटाक्षीं मन घाएवटें।' —शिशु ६६६.

घांग—स्त्री. १ दखलगिरि; सावधानता; जाणीव. (क्रि० ठेवणें; राखणें; धरणें; असणें; राहणें). 'त्याला मेजवानीची घांगही नव्हती.' —अस्तंभा १३५. २ आठवण; आठवणूक; सई; स्मरण; याद. (क्रि० येणें; आठवणें). (दोन्ही अर्थी सामान्यतः अकरण रूपीं प्रयोग करतात.)

घांग—वि. (कों.) १ कांहीं एका गोष्टीविषयीं अंगीं सामर्थ्य असून रडण्याचा स्वभाव असलेला (मनुष्य); रडया; कोणी पैसा मागितला असतांना, काम करावयास सांगितलें असतां नाकारणारा, माघार घेणारा; रडगाणें गाणारा. २ रडवा; थोडयाशया इजेनें मोठी आरडाओरड करणारा. ०चाळे—पुअव. १ (पैसा देण्याविषयीं, काम करण्याविषयीं अक्षमतेबद्दल) कुरकुर; पिरपीर; रडगाणें. २ (थोडासा धक्का लागल्यानें दुबळ्या, अशक्त प्राण्याचें) केविलवाणें व मोठ्यानें आक्रोश करणें; किंकाळी. [घांग+चाळे]

घागर—स्त्री. (तांबें, पितळ, माती इ०कांचें) पाणी ठेवण्याचें आंवळ गळ्याचें भांडें; घडया पेक्षां मोठ्या आकाराचें पाणी ठेवण्याचें भांडें; मोठी कळशी; घट. 'अमूप अमृत फल क्षीर घागरी। दघ्योदनेसीं वायन करी।' —भारा, बाल १२.२३. 'घागरीची तहान पण घोटानेंच भागवायाला हवी.' —जन्मरहस्य २४. १ (दारूकाम) एक दारूचें झाड; खापराची घागर घेऊन तिच्या बुडाला जाळीदार भोंकें पाडून त्या प्रत्येक भोंकाच्या तोंडाशीं बाण ठेवतात. तोंडावर भुईनळा ठेवून नळा दाखवितात. वर झाड उडतें व सभोंवार तारे व बाण उडतात. [सं. गर्गरी; प्रा. गग्गरी; घग्घर; हिं. घाघरि] (वाप्र) घागर उदवणें—महालक्ष्मीच्या दिवशीं रात्रीं बायका शेगडीवर ऊद घालून वर घागर धरतात ती क्रिया —बदलापुर २१५. —री फुंकणें—आश्विन शुद्ध अष्टमीच्या रात्रीं महालक्ष्मीची स्थापना करून तिची पूजा करून तिच्यापुढें स्त्रिया घागरींत तोंडाचा फुंकर घालून घुमतात ती क्रिया. पालथ्या घागरीवर पाणी—(पालथ्या घागरीवर पाणी ओतल्यास तें तिच्या आंत न जातां वाहून जातें यावरून) निरुपयोगी, निरर्थक उपदेश. जेथें उपदेश ठसत नाहीं तेथें प्रयोग. सामाशब्द— ०गडचासुभा—पु. पाणी भरण्याची नोकरी; पाणक्याचें काम. ०गडची सुभेदारी—स्त्री. पाणक्याची नोकरी.

घागराळें—न. प्रवासांत खोगिराला घागर अडकविण्याकरितां काठ्यांची व दोऱ्यांची केलेली विशिष्ट रचना, चौकट. [घागर+माळा] घागऱ्याआंबा—पु. आंब्याची एक मोठी जात; घागरी एवढा आंबा. [घागरी+आंबा]

घागरघोळ—पु. अनेक घुंगरू एकत्र करून केलेलें वाद्यविशेष; चाळ. 'वाजवीत वाघें खेळत खेळ। शिंग कहाळा घागरघोळ।' —निगा ४२. [घागरी+घोळ=समुदाय]

घांगरणें—अक्रि. घाबरून, घांगरून जाणें; भयभीत होणें; भांबावणें; गांगरणें.

घागरपटॉ—पु. (गो.) घागऱ्यांचा केलेला मुलांच्या कंबरेंत घालावयाचा रुप्याचा दागिना; घागऱ्यांचा कमरपटा, करगोटा. [घागरी+पट्टा]

घाग(गु)रमाळ-ळा—स्त्री. १ (हत्ती, बैल इ० प्राण्यांच्या गळ्यांत घालावयाची) घुंगुरांची माळ; गळघांटी. 'कीं ते कृष्णपक्षींची रजनी। चंद्रशोभा उदेली दशनी। घागरमाळांचे मणी। तारागणें कीं॥' —कथा ४.९.४१. 'शिवराम शिंग घेऊन येतो व मोतद्दारास घागरमाळा वाजवावयाची खुणेनें आज्ञा देतो.' —बाळ २.१५५. २ (सामा.) मोठी घागऱ्यांची माळ. 'मखरीं लोंबती घागरमाळा।' —अमृतसुदामचरित्र पृ. ३४. [घागरी+माळ]

घागरा—पु. गुजराथी, मारवाडी स्त्रियांचें परकरासारखें नेसावयाचें घेरेदार, घोळदार वस्त्र; लहेंगा [दे. प्रा. घग्घर, गागर; हिं. घघरा; गु. घाघरो; सिं. घघिरो] घागरेवाली—स्त्री. हायलंडर पलटण; या पलटणींतील शिपाई कमरेला लहंग्यासारखें वस्त्र गुंडाळतात. —सन १८५७ पृ. १९२. [हिं. घागरा पलटन]

घागरा—पु. १ मुलांचा खेळावयाचा एक प्रकारचा खुळखुळा. २ एक वनस्पतिविशेष. हिचें बी मोठें व भरदार असून वरील कवच मऊ असतें. [ध्व. सं. घर्घरा का. गग्गर]

घागरी—स्त्री. घट; घागर पहा. 'परी तो न सांडीच घागरी। अमृताची॥' —कथा ४.१४.१८८. [सं. गर्गरी; प्रा. गग्गरी]

घागरी—स्त्री. १ (लहान मुलांच्या करगोटयांस असलेले; नर्तिकेच्या पायांतील चाळांत असलेले) घुंगरू; घांटी; क्षुद्रघंटिका;

एक अलंकार. 'झुणझुणशब्दा करिति घागऱ्या तालावरती गाती।' –कमं ४.१०९. २ (कों.) घागरा नांवाची वनस्पति; तिचें फळ. [सं. घर्घरी. का. गग्गर] घागरा–घागऱ्या गोचीड–पु. मोठ्या जातीचा गोचीड. [घागरी+गोचीड] घागऱ्यादेवी–स्त्री. अव. (रोग) देवींचा एक प्रकार. ह्या देवी घागऱ्यांएवढ्या मोठ्या असतात. देवी शब्द पहा. [घागरी+देवी] घागऱ्यांचा कर्नाटकी पट्टा–पु. स्त्रियांचा एक कमरपट्ट्यासारखा दागिना. हा चांदीचा अथवा सोन्याचा असतो. याला पुढें घागऱ्या असतात. ह्याचे दोन–तीन रचनाविशेष आहेत. घागऱ्यांची गरसोळी–स्त्री. (व.) ठुशी. घागऱ्यांचे वाळे–पु.अव. घागऱ्या लावलेले वाळे. 'नाकांत अद्यापि कांहीं नव्हतें, हातांत बांगडी देखील नव्हती, पायांत मात्र चांदीचे घागऱ्यांचे वाळे होते.' –सुदे ५.

घागऱ्याघोळ–पु. १ मनाची उडालेली त्रेधा, गोंधळ; घाबरगुंडी; 'ह्या मुलानें माझ्या जिवाचा घागऱ्याघोळ केला.' २ (कामांची, वस्तूंची, पदार्थांची) अव्यवस्था; गोंधळ; घोटाळा; अस्ताव्यस्त स्थिति. [घागरी+घोळ=घोटाळा]

घागरें–न. कणेकडाचें बूड ज्या लांकडाच्या तुकड्यांच्या खोबणींत बसवलेलें असतें तें लांकूड; मोंवरी.

घाँगा–पु. (गो.) (मुलांच्या भाषेंत) बागुलबोवा.

घांगावणें, घागाइणें–अक्रि. (व.) भीतीनें गांगरून जाणें, गोंधळून जाणें; सुचेनासें होणें; भांबावणें; गांगरणें. 'तेथींच घागाइली तिये एकें वेळें।' –भाए ३२२.

घागुरी–स्त्री. (साष्टीकोळी) घागरी; घुंगरू. 'तिनें बांधिल्या पायाला घागुऱ्या।' –मसाप १.९.१९.

घांगूड–पु. (कों.) फुलांतील गड्डा, कंद (ज्याला पाकळ्या फुटलेल्या असतात तो); (कमळाच्या) पाकळ्या गळाल्यानंतर राहिलेला गड्डा, दांडा.

घागेर–स्त्री. (खा.) घागर.

घाघर–स्त्री. (प्र.) घागर पहा.

घांघरणें–अक्रि. घांगरणें पहा.

घाघरा–पु. (प्र.) घागरा पहा. [गु. घाघरो]

घॉघॉ–पु. (गो.) पाणलोट; उंचावरून पडणारा पाण्याचा प्रवाह. [ध्व. घोघो]

घांघु(घो)सणें, घांगोसणें–उक्रि. १ घासाघीस करणें. २ बारकाईनें शोधणें; चिकित्सापूर्वक छाननी करणें. 'जें मना आकळितां कुवाडें। घांघुसितां बुद्धी नातुडे।' –ज्ञा ५.६७.

घांची–पु. तेली. [दे. प्रा. घंचिय; गु. घांची, का. गाण=तेलाचा घाणा; गाणिग=तेली. दे. प्रा. घाण; म. घाणा]

घा(घां)ट–स्त्री. १ घसा; घशाचा बाहेरील भाग; घांटी; कंठ; कंठमणि. 'गेलें घांटीं झालें माती.' २ गळा; कंठ; आवाज. [सं. घाट] (वाप्र.) घांटीं फुटणें–१ (मुलाच्या) आवाजांतील कोमलता जाऊन तो मोठा, प्रौढ होणें; हें (मुलगा) वयांत येण्याचें लक्षण आहे. 'घांटीं फुटला'=बदसूर झाला. २ (गाणाऱ्याचा) आवाज घोगरा होणें; स्वरभेद होणें; स्वर बिघडणें; आवाज चिरकणें, बसणें; घांटीं शेंदूर ओतणें–(पेय, खाद्यपदार्थांत मिसळून) शेंदूर गिळावयाला, खायला लावणें; प्रतिपक्षीय गवयाचा कंठ बिघडविण्याकरितां ही युक्ति करतात. सामाशब्द– ०कोर–स्त्री. गळ्याचा भाग; नरडी. 'असें कुभांड करून दांड होऊन भांड वरिसी घाटकोर।' –होला ३७. [घाट+कोर=कड, बाजू] ०रोग–पु. गुरांना घशांत होणारा एक रोग. [घांट+रोग] ०सर्प–पु. घशांत होणारा एक रोग; घटसर्प. हा कफदोषामुळें होतो, ह्यानें गळ्यांत लांबट व जाड अशी सूज उत्पन्न होऊन अन्नमार्ग बंद होतो. इं. डिफ्थेरिया

घांट–स्त्री. १ घंटा; जनावराच्या गळ्यांतील घंटा. 'वाजती शंख घांटा। मी जाते वैकुंठा।' –मसाप २.१.२२. २ (उप.) गुप्त गोष्ट सर्वांना सांगत सुटणारा, चोंबडा, चहाडखोर माणूस, बोंबल्यागणेश; जिभेचा, कानाचा हलका; लुतरा; गजघंटा. [सं. घंटा] (वाप्र.) घांटेखालीं उभें राहणें–(शपथेचा एक प्रकार) शपथ घेणें. सामाशब्द– ०कार–वि. (गो.) घंटा ओतणारा शिल्पकार. [घांट+करणें] ०पट्टा–पान–पुन. ज्याला लहान लहान घंटा, घुंगरू अडकविलेले असतात, किंवा एकच लोखंडी, पितळी घांट, बांधलेली असते असा बैलाच्या गळ्यांत बांधण्याचा चामड्याचा, गोणपाटाचा पट्टा. [घांट+पट्टा–पान] ०पारधी–पु. घंटानादानें हरिणास फसवून, त्यास फासांत अडकविणारा पारधी. 'घाटपारधी पाश पसरी। त्यावरी तो मृगातें धरी।' –एभा २६.२३६. [घांट+पारधी] ०सर–पु. १ बैलाच्या गळ्यांतील लहान लहान घुंगरांची, घंटांची माळ; घुंगुरमाळ. २ बैलाच्या गळ्यांतील घुंगुरमाळ जींत ओंविलेली असते ती दोरी. [घांट+सर=दोरा, माळ]

घाट–पु. १ देश एकमेकांपासून भिन्न करणारी पर्वताची रांग; दोन देशांच्या सरहद्दीवरील पर्वतांची रांग. २ (विशेष अर्थानें) सह्याद्रीची रांग. ३ डोंगर ओलांडून जावयाचा रस्ता; डोंगरावरील वाट; खिंडीतील रस्ता. उ० खंडाळ्याचा घाट; कात्रजचा घाट; डोंगरावरील अडचणीची व बिकट वाट. उ० रड तोंडीचा घाट. 'तेहवेळीं कुचपर्वताचा घाटीं। ओळघतां डोळे आले आयेतुटीं।' –शिशु ५६०. 'लष्कर चाल पेणोपेणीं घाटा हाडत उतरले।' –ऐपो ८१. ४ नदी, तलाव इ० कांच्या कांठावर नावेंतून उतरण्या करितां, नावेंत बसण्याकरितां बांधलेला

धक्का; नदीकांठीं बांधलेला दगडी धक्का. ५ पाण्याचा उपयोग चांगला करतां यावा म्हणून सोयीची दगडी बांधणी (विशेषतः पायऱ्यांची). नदीवरील पायऱ्या. उ० ब्राह्मणघाट; धोबीघाट 'ज्या नांव तीर्थे वरि घाटहि रम्य आहे ।' –नरहरि गंगारत्नमाला १५९ (नवनीत पृ. ४३३). ६ धरण; बंधारा; धक्का. ' आणि फुटलिया सिंधु जलाचा लोट्टु । न शके धरुं सैंधवाचा घाट्टु । '–ज्ञा ९.१२४. ७ सह्याद्रीच्या रांगेच्या पूर्वेकडील देश, प्रदेश; सह्याद्रीचें पठार (ज्यास कोंकणसापेक्ष देश हें नांव आहे). 'आम्ही घांटावरचीं माणसें आहोंत.' –कोरकि ४८३. ' सालमजकुरीं घाट चांगला पिकला. ' [सं. घट्ट=घाट; तुल० का. गट्ट, घट्ट, घाट; हिं. सिं. घाटी=डोंगरांतील रस्ता; बं. घट्ट, घाइट] (वाप्र.) **घाटांत अडवणें–धरणें–मारणें**–(चोर, लुटारू, डोंगरांतील घाटांत किंवा अडचणीच्या मार्गांत वाटसरूंना गांठून त्यांना लुबाडतात त्यावरून ल.) एखाद्याच्या अडचणीचा फायदा घेणें; एखाद्याला अडचणीच्या वेळीं अडवून धरणें. **०कावला**–पु. घाट चढून आल्यावर घाटावरील चौकीचा द्यावयाचा कर. ' घाट कावला खुशकीवर घाटी ऐन जिनस वगैरे येईल किंवा जाईल ... त्यास दरवेळीं घ्यावयाचा शिरस्ता रुपये ... ' –मसाप २.२.१८४. [घाट+कौल] **०नाळ**–स्त्री. डोंगरामधील अरुंद रस्ता, वाट; खिंडींतील मार्ग. [घाट+नाळ=डोंगरांतील अरुंद वाट] **घाटपांडे–ड्या**–पु. नदीच्या, डोंगराच्या घाटावरील जकात वसूल करणारा अधिकारी; घाटाच्या तोंडाशीं जकात घेणारा अधिकारी; जकातदार; –थोमारो २.२३८. [घाट+पांड्या=कारकून] **०पाय–पाया**–पु. घाटाचा पायथा. ' घाटपायापासून घाटमाथा कोसभर उंच आहे. ' [घाट+पाय] **०बंदी**–स्त्री. १ (डोंगरांतील) घाटांतून कोणी रहदारी करूं नये म्हणून केलेला बंदोबस्त. २ (नदीचा, डोंगराचा) घाट बांधण्याकरितां झालेला खर्च वसुल करण्यासाठीं बसविलेला कर, पट्टी. [घाट+बंदी=बंदोबस्त, मनाई] **०बुडी**–स्त्री. (राजा.) घाटाचा पायथा; घाटपाया. [घाट+बूड] **०माथा**–पु. १ डोंगराचा माथा; डोंगरावरील सर्वांत उंच भाग; पठार. २ (डोंगरांतील) खिंडीतून जाणारा अरुंद रस्ता; घाटांतील सर्वांत उंच भाग. [घाट+माथा] **०रखवाली**–पु. घाटावरील रखवालदार, पहारेकरी. **०वळ–ळी**–वि. घाटावरचा; सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील मुलुखांतील; देशावरचा (मनुष्य). हा शब्द विशेषतः घाटावरील लोकांस उद्देशून वापरतात. घटी हा शब्द घाटावरील प्राणी व पदार्थ यांचा वाचक आहे. **०सरी**–स्त्री. पर्वताच्या, रांगेच्या उतरणीचा अगदीं वरचा प्रदेश; घाटमाथ्याच्या आजूबाजूचा प्रदेश; घाटमाथा. ' घाटसरीचे किल्ले प्रायः पाडले. ' **घाटोघाट**–क्रिवि. निरनिराळ्या घाटांतून. ' लगडझगड जळखंडें घाटोघाट । ' –ऐपो २४२. [घाट द्वि.]

घाट—पु. १ (भांडी, दागिने इ० कांचा) आकार; घडण; डौल; ढब; ठेवण; रचना. ' अति तरल विलोकी घाट ते मेखळांचे । ' –सारुह ३.३८. 'चेहेरा घाटानें लांबट होता.' –कोरकि २२. २ (ल.) (बेत, मसलत, हातीं घेतलेलें काम इ० कांचें) बाह्य स्वरूप; रागरंग; रंगरूप. 'या मसलतीचा घाट कसा दिसतो?' ३ (हेतु, योजना इ० कांचा) आविर्भाव; अवडंबर; उठाव; आव. ' यास्तव त्यानें स्वयंवराचा घाट तिच्या घातला. ' –विक ३१ ४ योजना; बनाव; बेत. ' हा घाट जमुन आला तर काय बहार होईल ! ' –अस्तंभा ८९. ५ विशिष्ट घडण; आकृति; बैठक; साज. ' लावले समयांचे थाट । केले उदबत्यांचे घाट । ' –मसाप २.१.२३. [सं. घट्=रचणें, करणें; म. घडणें; गु. घाट; सिं. घाट्ठु] (वाप्र.) **०घालणें**–बेत योजणें, करणें. सामाशब्द– **०काम**–न. १ (बांधकाम) कोनाडे, कमानी यांवर केलेलें नकशी काम. २ (सोनारकाम) सरी, वांकीं वगैरे हातांनीं करण्याचें व त्यांस आकार देण्याचें काम. **०घडाव**–वि. कमजास्त. [घाट+घडणें] **०शुद्ध**–वि. सुंदर; सुबक घाटाचा, घडणीचा. **०सूद**–वि. (अशिष्ट) घाटशुद्ध पहा. [घाट+शुद्ध]

घाट—स्त्री १ घाटलेले हरभरे, डाळ. २ (मिठाई, मिष्टान्न इ० करितां) शिजविलेलें पीठ. ३ हरभऱ्यावर पडणारा तांबरा, गोरवा, एक रोग. (यानें हरभऱ्याचा घाटा भरत नाहीं).(क्रि० पडणें). ४ अटघाट; आटघाट पहा. (घाटणें]

घाट—पु. (कों. नाविक) होडी व गलबताच्या बाजूंच्या फळ्या जोडणारा खिळा. मालवण, गोमांतकाकडे क़विला किंवा खिळे या ऐवजीं सुंभाचे दोर लावून फळ्या जोडतात.

घॉट—न. (गो.) एक हलक्या प्रतीचा आंबा.

घाटण—न. १ डाळ शिजवून, ती ठेंचून तोंडीलावण्याकरितां केलेलें दाट कालवण; घाट. 'जुना करार, नवा करार, कुराण, झेंदावेस्ता वेद या सर्वांचे आपल्या परिपक्व बुद्धीनें घाटण करून आमचे नूतन सामाजिक जसें आपल्या एकेश्वरास भक्तीचें मसालेदार खाद्य देतील तसें आमच्या जुन्या भक्तमंडळीकडून कोठून मिळणार.' –नि ८१८.२ (पळी इ० कानें) चेंदामेंदा करणें; ठेंचणें; घोटणें; ढवळणें; (क्रि० घालणें). [सं. घट्टन; म. घाटणें]

घाटणा–पु. (कु,) (खलाचा) बत्ता; घोंटा; (उखळीचा) वरवंटा; वाटणागुंडा; घाट्ट पहा. घाटवाहनांत डाळ इ० घाटायाचा लांबोडा दगड. [घाटणें]

घाट(टा)णा–घाटणेरा—पु. (लाह्यांसाठी) खापरांत धान्य भाजतांना तें ढवळण्यासाठीं, वर–खालीं करण्यासाठीं एका टोंकास चिंध्या बांधून बोंड केलेली काठी, दांडकें. [घाटणें]

घाटणूक—स्त्री. (ग्रां.) (एखादी गोष्ट–विशेषतः लग्नसंबंधीं) जुळवून आणण्यासंबंधीचीं बोलणीं, वाटाघाट; बोलाचाली; घटवटना; घटणूक. [घाटणें+णूक प्रत्यय]

घाटणें—उक्रि. १ (पळीनें, दांडयानें, चमच्यानें इ०) ठेंचणें, चेंचणें, घोंटणें; ढवळणें. 'तुज लाविलें स्वतेजें म्यांच कढी–भात–वरण घाटाया।'–मोगदा २.१६. २ आघात, प्रहार करणें; घावटणें; बडवणें; ठोकणें; ताडण करणें. 'कीं तयाही पार्टी। जे वेळीं लोह मांसातें घांटी। ते वेळीं विजयश्रियेच्या पाटीं। एकुचि वैसे॥'–ज्ञा ७.१२. ३ (ल.) त्रास देणें; गांजणें; सतावणें; बेजार करणें; छळणें; जाचणें; कुतरओढ करणें. ४ चर्चा, खल, घाटाघाट करणें; (विषय, गोष्ट) घोळणें. 'पंधरा दिवस तें लग्न घाटत होतें पण सिद्धीस गेलें नाहीं.' ५ (ग्रामा.) एकजीव करणें; मिळविणें. [सं. घट्ट, घट्टन; प्रा. घट्टण; बं. घाँटा= ढवळणें] **घाटून वाटून**–क्रिवि. १ घोटून आणि पिष्ट करून; चेंदामेंदा, चेंचा करून. २ छळून; सतावून; त्रस्त करून. (क्रि०खाणें; पिणें; गिळणें) (प्र.) वाटून घाटून. वाटणें पहा.

घाटणें—अक्रि. घडणें; होणें. 'जीये दीसी माहाप्रळयो घाटे। उदधीचें वळण फुटे॥'–वषा ११२३. [सं. घट्=घडणें]

घाटणें—न. १ घाटण्याकरितां ज्याचा उपयोग करतात तो दांडु, चमचा, पळी; घाटणा; घाटणेरा; ढवळण्याचें साधन. २ घाटण्याची, घोटण्याची, ढवळण्याची क्रिया. ३ (खा. कुंभारी) मडक्याचें बुड घासण्याचें लांकडी हत्यार, साधन, उपकरण. [घाटणें]

घाट(ड)पण—न. (गो.) (प्र.) घाडीपण; पिशाच, दैवत प्रसन्न करून घेण्यासाठीं घाडी (मांत्रिक, जादूगार) जो विधि, मंत्रतंत्र करतात तें. [घाडी+पण]

घाटरूं-रें—न. १ (बैलाच्या गळ्यांतील) लहान घंटा; लहान ठोकळा; २ (निंदार्थी) घांट; घंटा. म्ह० ढोरान ढोर मेलें कुत्र्याच्या गळ्यांत घाटरं आलें.' =(कुटुंबांतील) मोठीं कर्ती माणसें जाऊन हलक्यांच्या हातांत अधिकार आला. [घांट= घंटा]

घाटरूं—न. १ घांटी; कंठनाल; कंठमणि; नरडें. २ घशांतील एक रोग; घाटसर्प. [घाट=घसा, कंठनाल].

घाटलें—न. १ (राजा.) घांटलां; तांदुळाच्या कण्या व नारळाच्या चवाचें दूध यांची घणसर खीर; गूळ, खोबरें, पाणी व तांदुळाचें पीठ यांची बनविलेली खीर; गुळवण्यांत पीठ लावून घाटून केलेलें (कोंकणी) पक्वान्न, खाद्य. यास गोडें असेंहि म्हणतात. २ (दादर) पिठलें. [घाटणें]

घाटवाई(ह)न—न. घाटण्याचें वाईन–उखळ; पुरणाची डाळ किंवा इतर पदार्थ घोटण्यासाठीं केलेली लांकडी किंवा दगडी उखळी; ज्यानें घोटावयाचें त्या दगडास घाटणा, घाटणेरा असें म्हणतात. [घाटणें+(कों.) वाईन=खल; उखळी]

घाटा—पु. घाटपांड्या; देशाच्या मर्यादेवर जकात वसूल करणारा अधिकारी; यावरून घाटे आडनांव पडलें असावें. –राजवाडे-ग्रंथमाला [सं. घाट; हिं. घाटिया]

घाटा—पु. १ घाटणा, घाटणेरा पहा. २ बाजरी, उडीद, मूग इ० शिजवून व वाटून गुरांकरितां केलेलें पौष्टिक खाद्य. 'एकाचिया घाटया टोके। एका फिके उपचार।' –तुगा १८०. ३ जोंधळ्याच्या, बाजरीच्या कण्या शिजवून तयार केलेलें खाद्य; भात. 'ज्या भक्षिती केवळ ताक घाटा।'–सारुह ३.१६. [घाटणें=ढवळणें, घोंटणें] ०घुगरी–स्त्री. (ल.) गरीबांचें अन्न; मीठभाकर. 'घाटा घुगऱ्या कोरड्या भाकरी।' –लिगा १००. [घाटा+घुगरी]

घाटा—पु. जनावर ओढण्यासाठीं महारांना देण्यांत येणारें धान्य. –गांगा १०५.

घाटा—पु. (दे.) हातोडा. (गो.) घाटियो.

घाटा—पु. (व.) तोटा; घट; बूड; तूट; घस. 'ज्यांत त्यांत घाटाच येत गेला तर चरितार्थ कसा चालेल?' [घटणें]

घाँटॉ—पु (गो.) पांच हात लांबीचें एक जुनें माप.

घाँटॉ—पु. (गो.) दाणे, तंबाखु इ०कांत आढळणारा किडा.

घा(घां)टा, घाटाणा—पु. ओल्या हरभऱ्याचा टरफलासहित असलेला दाणा. 'घाटा दिसे परी दाणा नाहीं।'–एभा १०.५२७. [सं. घंटा; म. घांट?]

घाटाई—स्त्री. एका देवीचें नांव.–खेया

घाटाघाट—स्त्री. १ (एखाद्या गोष्टीविषयीं, कार्याविषयीं) बराच वेळ चाललेला खल; वाटाघाट; चर्चा. २ (एखादा पातळ पदार्थ, डाळ इ०) जोरानें, घाईनें घाटण्याची क्रिया. [घाटणें द्वि.]

घाटाणा—पु. घाटणें, घाटणा–घाटणेरा पहा. [घाटणें]

घांटी—स्त्री. घसा; गळा. 'पूर्वी तुम्हां नाहीं भेटी। तरि कां येथें धरिली घांटी।'–गीता २.२२६१. २ घाट; कंठमणि; कंठनाल; नरडें. 'तिणें पसरितांचि जाभाडी। हनुमंत सवेग घाली उडी। आकळितां जिव्हा लडबडी। तंव घाटीबुडीं रिघाला।' –भारा किष्किंधा १८.६८. [सं. घाट] (वाप्र.) ०खाऊन बोलणें–मोठ्यानें बोलणें; ओरडून, खेंकसून बोलणें; जीव खरडून, तोडून, खाऊन बोलणें; गळा काढून रडणें, ओरडणें; शिरा ताणून बोलणें; गळेफोड करणें. ०खाजवणें–(व.) घसा खवखवणें ०चिप्प–चीप होणें–१ गळा, आवाज बसणें. २ गळ्यांतील, घशांतील विकारामुळें गिळतां न येणें. ०पडणें–(व.) आवाज बसणें. ०फुटणें–बदलणें–१ (मुलगा वयांत आल्यामुळें) आवाज प्रौढ होणें. २ (गाण्यांत) आवाज बसणें; आवाज घोगरा

होणें; कंठ फुटणें. ०बसणें-(ना.) गळ्यांतील विकारामुळें आवाज बिघडणें. ०वर येणें-(व.) जिवावर येणें; दुष्कर वाटणें. 'काम मोठें घाटीवर येतें तिच्या.'

घाटी—स्त्री. लहान घाट; डोंगरांतील लहान चढण; डोंगर चढावयाची बांधलेली वाट. 'आसपासची जमीन डोंगराळ म्हणून अनेक लहान पण दमविणाऱ्या घाट्या चढाव्या व उतराव्या लागत.' -विवि ८.१.७. 'सूर्य वर येतो आहे तों कुंचेलीची घाटी चढूं लागले.' -सह्याद्री १७१. [घाट=डोंगरांतील रस्ता]

घाटी —वि. घाटावरचा; देशावरचा; सह्याद्रीवरच्या प्रदेशांतील; घाटवळ हा शब्द लोकांसाठीं व घाटी हा जनावरें, माल यांसाठीं वापरतात. मुंबईंत नोकराला घाटी म्हणतात. 'सर्वांपासुन बघा घाटी झालोया.' -संगीत घोटाळा ७ [घाट] ०खंडी-स्त्री. वीस मणांची खंडी; घाटावरील खंडीचें माप.

घांटी—स्त्री. लहान घंटा (बैल इ० पशूंच्या गळ्यांत बांधण्याची); पितळी लहान घांट, घंटा. [सं. घंटा; म. घांट] ०खालीं उभें राहणें-शपथ घेण्याचा एक प्रकार; बेल भंडार-उचलणें, देवाचा निर्माल्य उचलणें ह्याप्रमाणेंच देवळाच्या घंटेखालीं उभें राहून खरें असेल तें सांगावें असा प्रघात आहे. 'घाटीखालीं उभें राहणें, देवावरची बेल-तुळस उचलणें, कृष्णेच्या पाण्यांत उतरणें, हीं साधनें अत्यंत कठिण प्रसंगीं व अज्ञात वृत्तांतास्तव जुनीं माणसें अमलांत आणीत.' -खेया २८.

घांटी—स्त्री. साखरेची गांठी. गांठी पहा.

घाटींव—वि. १ घाबटलेला; बडविलेला; तुडविलेला; चेंदामेंदा केलेला; ठेंचलेला; (पळी, चमचा इ० नीं) ढवळलेला; घोटलेला. २ त्रासलेला; त्रस्त झालेला; छळलेला; गांजलेला. ३ बाटाघाट, चर्चा, घाटाघाट केलेला. [घाटणें]

घाटू—पु. पळीच्या आकाराचें पण मोठें-लांकडाचें-डाळ इ० घोटण्याचें, ढवळण्याचें उपकरण; लांकडी मोठी पळी; एका टोंकास मोठें टवळें असलेलें दांडकें. [घाटणें]

घाटोळा—वि. (उप.) घाटवळ. घाटवळ या शब्दाचें तुच्छतादर्शक रूप. [घाटवळ]

घाट्या—पु. तीर्थाच्या ठिकाणीं घाटावर स्नान करणारांना गंध व भस्म पुरवून उपजीविका करणारा ब्राह्मण; गंगापुत्र; (सामा.) घाटावरचा ब्राह्मण. [घाट; हिं. घाटिया]

घाट्या—स्त्रीअव. रांधलेल्या कण्या. -शर. घाटा अर्थ २, ३ पहा.

घा(घां)ट्या, घाटिया—पु. लहान हातोडा; नकशीचें, कलाकुसरीचें काम करावयाचें सोनाराचें, कासाराचें एक हत्यार; लहान हातोडी. [घाटणें=घडवणें]

घाड—स्त्री. भात्याणाची पेंढी; भाताच्या पेंढ्याची गड्डी, वळकटी. [सं. घट्=घड]

घाड—स्त्री. व्रण; क्षत; जखम. 'महाराज, को ळिष्टक कशाला? घाड भरून काढायला?' -रोज्यू २२. [घाड=भ्रष्ट होणें]

घाड—पु. (विणकाम) (वे.) विणावयाच्या कापडाच्या कांठांत फुलें उठविण्याकरितां चक्रें बसवलेला लांकडी सांचा, चाळ. हा मागावर टांगलेला असतो. [घडणें]

घाड—पु. (सुतारकाम) एक प्रकारचें चक्र, चाक; जें फिरवून दुसऱ्या चाकास, यंत्रास गति देतां येतें तें.

घाड—स्त्री. (सोनारकाम) सोनें, चांदी इ० धातूंची तार ओढून बारीक करण्यासाठीं लागणारी एक करवतीसारखी आटे असलेली फळी; एक विशिष्ट रचना, योजना. [घाडणें]

घाडकी—स्त्री. घाड्याचें, देवळांतील गुरवाचें काम, धंदा, हक्क. [घाडी=(देवळांतील) गुरव]

घाडणें—सक्रि. घडणें याचें प्रयोजक रूप. घडवणें. 'चंद्रबिंबाचेनि पाडें। पांता दीसतुसे चोखडें। अरुवारु घा डिलें दळवाडें। कापूरकेळीचें।' -शिशु ७६३. [सं. घट्]

घॉडपावल—न. (गो.) वनस्पतिविशेष.

घाडवस—पु. (कु.) घाड्याचा, गुरवाचा वंश. [घाडी+वंश]

घॉडवाल—स्त्री. (गो.) घोटवेल पहा.

घाडी—पु. १ (राजा.) देवसकीचा एक अधिकारी; देवळांतील झाडलोट, दिवाबत्ती करणारा शूद्र जातीचा नोकर. गांवकर अर्थ २ पहा. यालाच कांहीं ठिकाणीं गुरव असें म्हणतात. 'नंतर घाडी व गुरव घरोघरीं येऊन शिंपणें करतात.' -मसाप ४.४.२६१. २ (गो. इट.) मांत्रिक; जादूटोणा करणारा. याच्या डोक्यावर जटा असतात; हा जातीनें शूद्र असून याच्या अंगांत वारें संचरल्यावर भूत-पिशाचासंबंधीं विचारलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें हा सांगतो. याला भूतपिशाचाबरोबर बोलणारा मध्यस्थ समजतात. ०पण-न. घाडीचा धंदा; कौल, प्रसाद इ० देणें, भुतें काढणें इ०. ०विद्या-स्त्री. घाडी लोकांची विद्या; मंत्रतंत्र; जादूटोणा; अंगाराधुपारा.

घांडॉ—पु. (गो.) नदीचें खारें पाणी शेतांत शिरण्यासाठीं ठेवलेलें द्वार. घांडॉमारप=घांडॉ बंद करणें.

घाण—स्त्री. १ वास; गंध. 'जैसे खालारा धांवे पाणी। भ्रमर पुष्पाचिये घाणीं।' -ज्ञा १८.४८१. २ दुर्गंध; दुर्गंधी; नाकाला न आवडणारा वास; दर्प; ओरढाण. ३ घ्राणेंद्रियाला, डोळ्यांना न आवडणारी ओंगळ वस्तु; केरकचरा; खेड; रदा; राडा. 'अंगणांत घाण पडली ती काढून टाक.' ४ (तिरस्कारार्थी) घाणेरडा, वाशेरा, घाणेरा मनुष्य, पदार्थ. 'हा धोतरजोडा

आठ हात! ही घाण मला नको. ' ५ (कामांतील, हिशेबांतील घालमेल; घोटाळा; अव्यवस्था; गफलत; गोंधळ; मानगड; (मनुष्यांचा, कामांचा) घप्पाघोळ; हुवेलंडी; गळहाटा; दुर्दशा; फजिती; (पदार्थांचा; सामानाचा) चिवडा; विचका; बचबच; चवडव.'कामाची सगळी घाण केलीस.' –विवि १०.५–७.१२९. –विक्षिप्त ३.१६८. ६ एखाद्या व्यवहारासंबंधीं अवशिष्ट खटलें, काम, बाकी. ' मागील घाण काढून टाका, नंतर दुसरा पैका घ्या.' –उद्गा. छीः! थूः! तिरस्कार, चीड, त्रास, मत्सर यांचा वाचक शब्द. [सं. घ्राण=नाक; प्रा. घाण; फ्रें. जि. खन] (वाप्र.) ०येणें–दुर्गंध येणें; वाईट वास मारणें. घाणणें, घाण(णा)वणें–अक्रि. वाईट घास येणें; वास मारणें; उग्र वास, दर्प येणें. ' हरि-कथा विरहित जें वदन। तें केवळ मद्यप्याचें भांडें जाण। विषय कृमी परिपूर्ण। निंदा दुर्गंधीनें घाणतसे।' –ऐ ४२.७. सामाशब्द– ०कढा–वि. खवट; वासाळ; घाण मारणारें; योग्य मर्यादेपली-कडे कढवल्यानें वास मारणारें (तूप; भात इ०) [घाण+कढणें] घाणट, घाणवट–वि. १ दुर्गंधयुक्त; वाईट वास मारणारा; घाणेरा. २ (ल.) बीभत्स; ओंगळ; किळस, तिटकारा, शिसारी आणणारा. [घाण+ट, वट प्रत्यय] ०पाणी–न. वाईट, घाणेरडें, पाणी; गढूळ पाणी; मोरीचें पाणी. ०यारॉ–पु. (गो.) दुर्गंध-युक्त पानांची एक वनस्पति; घाणेरी. –वि. घाणेरडा; घाणेरा. [घाणेरा] ०वट–स्त्री. १ (प्रां.) घाणीची, दुर्गंधयुक्त जागा: २ घाण येणारी, घाणेरडी वस्तु, पदार्थ. –वि. घाणट पहा. ०वास–पु. दुर्गंध; वाईट वास. घाणीचा–वि. १ वास, स्वाद, लज्जत असलेला. २ (ल.) एखाद्याशीं दूरचा संबंध असलेला; लांबच्या नात्याचा. ' हा हिचे घाणीचा आहे. '=आश्रितत्वादि संबंधविशिष्ट आहे. घाणेरडा, घाणेरा, घाणेल–ला–वि. १ दुर्गंधी, वाईट वास येणारा; वास मारणारा; वाशेरा. २ मलिन; घामट; गलिच्छ; किळसवाणा; ओंगळ; शिसारी, ओकारी, तिट-कारा उत्पन्न करणारा (पदार्थ, काम, कृति, मनुष्य). ' पांडव किमपि न वदती तूं वदसि सभेंत शब्द घाणेरे।' –मोसभा ४. ८६. ३ खंवचट; कुटाळ; कुचाळ (मनुष्य, भाषण). ४ गदळ; लुच्चा; शिटाऊ; फटलंडी; पाटींतलें मांस; बदफैल (मनुष्य). [घाण]

घाण, घाणवट, घाणखत, घाणपत्र—वि. गहाण, गहाणवट; गहाणखत, गहाणपत्र पहा. ' जैसा घाणवटियाचा देऊ।,

घाण—स्त्री. चुन्याची घाणी, घाणा. [प्रा. दे. घाण; म. घाणा; का. गाण] घाणॅकार–पु. (गो.) चरकवाला; तेल पिळ-णारा; घाणा चालविणारा. ०माकड–न. (ना.) शिमग्याच्या दिवसांत जमीनींत एक साधारण उंच खांब रोंवून व त्याच्यावर एक आडवा दांडा ठेवून त्या दांड्याच्या दोन टोकांवर मुलें अथवा माकडें बसवून फिरविण्यासाठीं केलेली रचना. [घाणा+माकड] ०वट–टा–स्त्री. १ घाणा. २ (तेलाचा) घाणा ज्या जागेवर असतो ती जागा. [घाणा+वट–टा=ओटा] ०वड–स्त्री. (माण.) उंसाचा रस सांठविण्याचें भांडें ठेवण्याकरितां आणि पिळलेलीं चिपाडें घेण्याकरितां मनुष्यास बसण्यासाठीं केलेलें डवरें. [घाणा+वाटी; प्रा. दे. वड=पेला]

घाणा—पु. १ तीळ, भुईमुग, करडई वगैरेचें तेल काढ-ण्याचें साधन, यंत्र, सांचा; तेलाची गिरणी. ' घाणां गाळिले गुंडे। तेथ तेल ना पेंडी जोडे।' –ज्ञा १७.४१९. २ तेल्याच्या घाण्याची लाट जींत फिरते ती लांकडी कुंडी. ३ एका वेळीं जातें, गिरणी, घाणा इ० मध्यें घालावयाचा घांस; एकवार घालावयाचें परिमाण; तेल काढण्यासाठीं घाण्यांत घालावयाचें तिळाचें, कर-डईचें एका खेपेचें परिमाण; खापरांत भाजण्याच्या, उखळांत कांडण्याच्या पदार्थाचें, धान्याचें औषधांचें एक वेळेचें परिमाण, भर, हप्ता. ४ उंसाचा रस गाळण्याचा चरक. ' रणभूमीचा घाणा करोनि सरिसां। महाकाळु इक्षु गाळीतुसें जैसा। –शिशु १०४३. ५ मकरसंक्रांतीच्या दिवशीं ब्राह्मणास दान देण्याकरितां स्त्रिया उखळावर जी धान्याची रास ठेवतात ती. ६ कांडण्याचा विधि (देवक बसण्यापूर्वीचा); लग्न, मुंज, इ० मंगल कार्यांत दुरडींत तांदूळ घालून सौभाग्यवती स्त्रिया मंगलगीतें गात ते तांदूळ कांड-तात तो विधि; मंगलविधीच्या आरंभीं कांडण्याचा समारंभ कर-तात तो. (क्रि० भरणें; घालणें). लग्न किंवा मुंज यांच्या साहि-त्याला आरंभ करण्याची सूचक ही घाण्याची चाल असावी. ही शास्त्रोक्त नाहीं. ७ चुना मळण्याची घाणी. ८दौतींत उगीच लेखणी घालून ठेविली असतां होणारी विशिष्ट स्थिति, अवस्था. –शास्त्रीको [प्रा. दे. घाण; का. गाण; गु. घाण; सिं. घाणो=तेल्याचा घाणा; तुल० ग्रहाणक–गहाणअ–घाणअ–घाणा – राजवाडे, पाटणचा शिलालेख शके ११२८; मूळअर्थ घाण्यांतला घांस; हप्ता.](वाप्र.) घाणा करणें–१ (मनुष्यास, प्राण्यास) छळणें; त्रास देणें; गांजणें; सतावून सोडणें; शक्तीबाहेर काम करावयास लावणें. २ (कागद, कापड, कपडे इ०) विसकटून टाकणें; अस्ताव्यस्त करणें; चुरडणें; चुरगळणें; सुरकुत्यांनीं युक्त करणें; चुसडणें. घाण्यांत घालणें–(एखाद्यास) मोठ्या संकटांत लोटणें; पेंचात पाडणें. घाण्यांतून पिळणें–काढणें–१ चेंगरणें; चिरडणें; पिळून काढणें. २ (एखाद्यास त्याच्या) शक्तीबाहेरचें काम सांगून, करावयास लावून, निःसत्त्व, निर्बल बनविणें. (एखाद्याचा) भुसा पाडणें. घाणेकार–पु. (गो.) तेली; तेलविक्या. [घाणा+करणें]

घाणाळ—वि. लांब नाकाचा; घनाळ. –शर. घानाळ पहा. [सं. घोणा=नाक]

घाणी—स्त्री. १ घाणा अर्थ १, ३ ते ५ व ७ पहा. २ चुन्याच्या घाणीचें दगडी चाक. [दे. प्रा. घाण]

घाणी—स्त्री. घाण; दुर्गंध; वाईट वास. 'ऐसेनि कहीं विपायें। सदभा वरपडा होये। तरी घाणी सुटे तंव राहे। व्याघ्रु-जैसा।' –ज्ञा १७.१५८. [घाण]

घाणेरडा, घाणेरा–घाणेल–ला—१ घाणट, घाणवट पहा. २ कंटाळवाणा; नावडोचा; वाईट (पदार्थ, भाषण इ०). 'घाणेरड्या गोष्टी येथें बोलूं नको.' [घाण]

घाणेरी—स्त्री. एक दुर्गंधयुक्त वनस्पतिविशेष. 'तोरण, चिमट व घाणेरी या कांटेरी झुडपांखेरीज उपयुक्त लांकूड मिळेल तर शपथ.' –खेया ३३. [घाण]

घाणेरी मुंगी—स्त्री. जिला घाण येते अशी मुंग्यांची एक जात.

घात—पु. १ वध; ठार मारणें; उच्छेद; संहार. 'पाता त्या उभयांस मी मज विधि घातास योजीतसे।' –र ११. २ आघात करणें; आघात; प्रहार; मारा; घाव; तडाखा. –ज्ञा ३. २१६. 'घांवोनि हाणिती रथातें। एकेंचि घातें शतचूर्ण।' –एरुस्व ८.४६. ३ (कामाचा, धंद्याचा, व्यवहाराचा, मसलतीचा, योजनेचा) बिघाड; चकाचूर; नाश; नासाडी; विध्वंस; उच्छेद; (एखाद्या मनुष्याचा) नाश; हानि; नुकसान. (क्रि० करणें). 'म्हणऊनि आपणचि आपणपेया। घातु कीजतु असे धनंजया।' –ज्ञा ६.७०. 'राहूचा घात केला विषसहजनिला कोण सेवील त्याला।' [सं. घात=वध, नाश] (वाप्र.) घातणें–अक्रि. घात करणें; मारणें. –शर. (या शब्दापासून सामासिक शब्द वाटेल तसे साधिले आहेत. समासांत हा शब्द पूर्वपदीं (अ) अथवा (आ) उत्तरपदींहि योजतात. उ० (अ) आत्मघात; पक्षघात; प्राणघात; सर्वस्वघात; शस्त्रघात इ०. (आ) घातयोग; घातकरण; घातवेळा; घाततिथि इ० (पहिल्या प्रकारांत या शब्दाचा नाश, प्रहार या अर्थी व दुसऱ्यांत अशुभ, अमंगल या अर्थी उपयोग होतो). सामाशब्द– घातक–की–वि. घातुक; हिंसक; मारक; नाशकारक; अनर्थकारक; अपकारक; अपायकारक; नाश करणारा; ठार मारणारा. [सं.] ०करी–वि. १ ठार मारणारा; वध करणारा; मारेकरी. २ उपद्रव करणारा; अपायकारक; नाशकारक (वस्तु, मनुष्य, जिंदगी). [घात+करणें] ०खेणा–वि. घातकी. पुढल्या घात शब्दाखालीं पहा. ०चतुर्दशी–स्त्री. भाद्रपद वद्य चतुर्दशी. या दिवशीं लढाईत अथवा अपघातानें मेलेल्या पितरांचें महालय श्राद्ध करतात. [सं.] ०चतुष्टय–न. (ज्यो.) घातकारक, अनिष्ट असा चौकडा; घातचंद्र, घाततिथि, घातनक्षत्र व घातवार यांचा समूह. [घात+चतुष्टय=चारांचा समुदाय] ०चंद्र–पु. (ज्यो.) अशुभ नक्षत्रीं आलेला चंद्र; हा अनिष्टकारक असतो. [सं.] ०तिथि–स्त्री. (ज्यो.) अशुभ, अनिष्ट तिथि. [सं.] ०नक्षत्र–न. (ज्यो.) अशुभ नक्षत्र [सं.] ०पात–पु. १ (व्यापक) ठार मारणें; पंगू, लंगडा, अधू करणें; हत्या, अपकार करणें. २ जाळपोळ; नाश; वध; तोटा; इजा; अपकार. 'मनुष्यानें कोणाचाही घातपात करूं नये.' [घात+ठार मारणें+पात=पडणें, पाडणें] ०पाती–वि. घातपात करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे तो; अपकारी; दुष्ट. [घातपात] ०मारॉ–मारावणॉ–वि. (गो.) घातकी; दुष्ट. [घात+मारणें] ०वार–पु. (ज्यो.) आठवड्याच्या सात दिवसांपैकीं (एखाद्यास) अनिष्ट असलेला दिवस; ज्या दिवशीं एखाद्याचें कोणतेंहि काम सिद्धीस जात नाहीं असा अशुभ, अनिष्ट दिवस. 'राजाची निघाली स्वारी मशालची म्हणे माझा घातवार.' ०वेळ–स्त्री. १ घातुक, अनिष्ट वेळ. २ मरणाचा, घोर संकटाचा, अरिष्टाचा, समय; जिवावरचा प्रसंग; प्राणसंकटाची वेळ. [घात+म. वेळ] घातीव–न. प्राणघातक शस्त्र. 'कीं अर्थसाधक थोता पूर्ण। परी घातीवें येणार प्राण।' –नव १८.१६९. [घात] घातुक–वि. १ घातक; हिंसक; ठार मारणारा; प्राणनाशक; क्रूर; नाश करणारा. 'घातुक पक्षी.' –प्राणिमो ६३. २ अपायकारक; अनिष्ट; दुष्ट; घातक पहा. [घात]

घात—पु. १ (गणित) समान संख्यांचा गुणाकार; एका संख्येला त्याच संख्येनें गुणिलें असतां त्यास त्या संख्येचा घात केला असें म्हणतात; त्याच संख्येला त्याच संख्येनें गुणण्याची आवृत्ति अथवा त्या आवृत्तीच्या संख्येचा अंक, तीन या संख्येचा नऊ हा द्विघात व सत्तावीस हा त्रिघात आहे. [सं.] ०कर्म–न. एखाद्या संख्येचा निर्दिष्ट घात करणें; एखाद्या संख्येला त्याच संख्येनें निर्दिष्ट केलेल्या वेळां गुणण्याची क्रिया. [घात=गुणाकार+कर्म=क्रिया] ०प्रकाशक–वि. (बीज.) एखाद्या संख्येस त्याच संख्येनें किती वेळां घात करावयाचा, गुणावयाचें, गुणिलें आहे तें दाखविणारा (आंकडा, अंक). हा अंक मूळ संख्येच्या डोक्यावर लिहितात. उदा० $३^६$ यांत ६ घातप्रकाशक समजावा. [घात+प्रकाशक=दाखवणारा]

घात—स्त्री. (शेती इ० कांच्या कामांची, ऋतुपरत्वें येणाऱ्या, पिकणाऱ्या, धान्याची) योग्य वेळ; मोसम; हंगाम. उ० पेरण्याची घात; कापण्याची घात; आंब्याची घात; उंसाची घात; लग्नाची घात इ० 'या दिवसांत उत्तरा व हस्त या पावसानें पेरणीस घात थोडी उशिरां आली आहे.' –खेया १६. [ ] (वाप्र.) ०खेणें–(एखाद्या, मनुष्याचा, कार्याचा, मसलतीचा) आणीबाणीच्या वेळीं नाश करणें, मातेरें करणें; बुडवणें; (एखाद्यास आलेली संधि घालवून देऊन त्याची निराशा करून त्यास लुबाडणें. (एखाद्या मनुष्याची, कामाची) संधि दवडणें, हुकविणें.

'कापणीची घात पावसानें नेली.' **घातीचे दिवस**—पुअव. १ हंगामाचे दिवस. २ (ल.) सत्तेचा, चलतीचा भरभराटीचा, उपभोगाचा काळ, दिवस. ०**घेणा—घेण्या**—वि. अवसान-घातकी; आणीबाणीच्या वेळीं घात, दगा करणारा. 'जैसा वैद्य दुराचारी। केली सर्वस्वें बोहरी। आणि सेखीं मीड करी। घात-घेणा।' —दा ५.२.२६. [घात+घेणें] ०**वाफ**—स्त्री. एकदां पर्जन्यवृष्टि होऊन गेल्यानंतर पुन्हां पर्जन्यवृष्टि होईपर्यंतचा (जमीनींतून वाफ इ० निघत असलेला) पेरणीस अत्यंत अनुकूल असा काळ. (क्रि० संभाळणें; जपणें). 'क्षेत्र गुणें बीज अंकुरे। तें अनंतधावृत्ती विकारें। घातवाफ ते आदरें। साधूनि घेतली।' —गीता १३.१७६. [घात+वाफ]

घांतड—स्त्री. (हेट; नाविक) घामत (गलबतांतील, होडींतील) पाणी काढण्याची जागा. गमतड पहा. [घामत]

घानाळ—वि. लांब नाकाचा. 'दांतिरें बोचिरें घानाळ। घ्राणहीन श्रोत्रहीन बरळ।' —दा ३.६.४३. [सं. घोणा=नाक]

घानो(नौ)डी—स्त्री. घाण्याचा बैल फिरण्याचा गोल मार्ग; घाण्याची भोंवरी; घाण्याचा मार्ग. (सामा.) घाणा. 'कर्मभूमीचिए घानौडि। बांधौनि मिथ्या ज्ञानाची झांपडी। काळें भवंडिलीं बापुडीं। जीव पशुवें॥' —ऋ ३०. 'डोळां अज्ञानें झांपडी। भोंवें देहबुद्धि घानोडी।' -दावि ३५४. [घाणा]

घापणें, घापतणें—उक्रि. १ घालणें; घातलें जाणें. 'नाना गगनौलाचिया माळा। बांझेच्या जालया गळां। घापती तो सोहळा। पाविजतसे॥' —अमृ ७.८२. २ घालवून देणें; बाहेर टाकणें; सोडणें.'जरी आत्मा तूं एकसरा। हेंही म्हणतां दातारा। तरी आंतुल तूं बाहेरा। घापतासि।' —ज्ञा १८.२३. —अमृ ७.१९०. [घालणेचें कर्मणि रूप]

घाब—स्त्री. (राजा.) डोंगराच्या बाजूंत, कातळांत पडलेलें खिंडार, भोंक, भगदाड. आंत जातां येण्याजोगें डोंगराचें बीळ. [सं. गर्भ; प्रा. गब्भ; हिं. घाव]

घाबरणें, घाभरावणें—अक्रि. १ (दुःख, शोक, वेदना, आकस्मिक क्षोभ, मनोविकार इ० कांनीं) आक्रांत, आकुल होणें; २ बावरणें; भयभीत होणें; गांगरून जाणें; गोंधळणें; कांहीं सुचेनासें होणें. [सं. गह्वर; प्रा. गब्भर; हिं. घबराना; तुल० का. गाबु=भीति; गाबरी=घाबरलेला; घाबरि=घोटाळा, भीति]

घाबरा—वि. १ (दुःख, शोक, वेदना, भीति इ० कांनीं) व्याकुल झालेला; घाबरलेला; बावरलेला; भीतीनें गोंधळून, गांगरून गेलेला. २ उतावळा. 'म्हणा मज उतावळा गुणचि घेतला घाबरें। असो मन असेंचि बा भजकवर्दिमेचा बरें।' —केका ४५. [घाबरणें]

घाबरा(र)विणें—सक्रि. १ घाबरायाला लावणें; घाबरून सोडणें; भिवविणें; भयाकुल करणें. २ घोटाळ्यांत, गळफट्यांत पाडणें; गोंधळून सोडणें. [घाबरणें प्रयोजक]

घाबाड—न. (प्र.) घवाड पहा.

घाबिरणें—अक्रि. घाबरणें पहा. 'घाबिरले न सुचे पुढें।' —दावि ३४. **घाबिरा**—वि. घाबरा पहा. 'स्वप्नदुःखें घाबिरा जाला। या नांव भ्रम।' —दा १०.६.१९. 'न दिसत निज-नेत्रीं घाबिरा फार झाला।' —माधव रामायण अयोध्याकांड २४.

घाबोय, घाबोली—स्त्री. (गो.) एक प्रकारचा मासा; घावो.

घाम—पु. ऊन, ज्वर, उष्णता, श्रम इ०कांनीं अंगाच्या त्वचेच्या छिद्रांतून गळणारें पाणी; घर्म; स्वेद; स्वेदोदक. २ ओलें लांकूड जळत असतांना त्यांतून बाहेर येणारा द्रव. ३ विस्तवावर पाणी असलेलें भांडें ठेवून त्यावर झांकण ठेविलें असतां झांकणाच्या आंतील बाजूस जमणारे (वाफेच्या) पाण्याचे) थेंब. ४ कठोर हृदयाला, पाषाणहृदयाला फुटलेला पाझर; दया; द्रव. [सं. घर्म; प्रा. घम्म; तुल० गु. घाम; बं. घाम; फ्रें. जि. खम=सूर्य, ऊन] (वाप्र.) ०**सुटणें**—बावरणें; भीतीनें अंगास दरदरून घाम येणें. 'राघोबादादांना हें भाषण ऐकतांच घाम सुटला.'—इंप ६७. सामाशब्द— ०**गंड्या**—पु. (ना.) उष्णतेमुळें उत्पन्न होणारी पुळी. [सं. घर्म; म. घाम+सं. गंड=फोड, पुळी] **घाम(मा)घूम**—स्त्री. १ धापा टाकण्याची, गुदमरण्याची, श्रमानें क्षीण आल्याची, उकडण्याची अवस्था; (श्रमानें, उन्हानें भीतीनें) घामानें डबडबण्याची स्थिति; अंगांतून घामाच्या धारा निघून जीव कासावीस झालेली अवस्था. —वि. (श्रमानें, भीतीनें, उन्हानें) घाम सुटलेलें; घामानें डबडबलेलें (अंग, मनुष्य); श्रमानें थकलेला; धापा टाकीत असलेला; सुस्कारे टाकीत असलेला. [घाम+घुमणें] **घामट—ड**—वि. ओंगळ; अस्वच्छ; घाणेरडा; गैदी; ज्याच्या अंगाला नेहमीं घाम येऊन घाण येते असा; मलिन. **घामटघाण, घामठाण, घामष्टाण, घाम-साण**—स्त्री. घामाची घाण, दुर्गंध. [घाम+घाण] **घामटा**—पु. (कों.) १ अति श्रमामुळें आलेला घाम; निढळाचा घाम. (क्रि० काढणें; निघणें). 'चौघांचें काम त्याच्यावर पडल्यामुळें त्याचा घामटा निघाला.' २ अतिशय श्रमाची अवस्था; पिट्ठा पडणें. [घाम] **घामाझोकळ**—वि. (व.) घामानें डबडबलेला; घामाघूम. (क्रि० होणें). 'पन्नास दंड व पन्नास बैठका मारल्यानें तो घामाझोकळ झाला.' **घामावणें, घामे(मै)जणें, घामेणें**—अक्रि. १ (राजा.) श्रमादिकांमुळें शरीर घामानें युक्त होणें. 'ऐसा मीचि एक जगीं। जया नाना कर्मांची वज्रांगी। तेणें वियोग

दुःखाचिया आगी। तनु घामेजेना ॥' –ज्ञाप्र ११३४. 'धाके घाकें घामेजत। दर्डी देत गुप्तत्वें।' –एमा १०.८.२ श्रमी होणें; श्रमानें थकणें, झिणणें. 'नाना चराचरीं सूर्ती। दाटणी नव्हे क्षिती। तैसा नाना द्वंद्वीं प्राप्ती। घामेजेना।' –ज्ञा १३.३४८. ३ (ल.) द्रवणें; कींव, दया येणें; हृदयास पाझर फुटणें. 'चित्तीं अंध म्हणे सुत शत वधितां, लेशहि न घामेला।' –मोभाश्रम १.२२. [घाम] घामेला–ला–वि. घामानें डवडवलेला; घाम आलेला. 'ये उठुनिहि घामेला, जनभावी वांचला जरि मघां मेला।' –मोकृष्ण ३६.१०.

घामणें—सक्रि. ठार मारणें; नाश करणें. 'शुंभ निशुंभा-चिया घामणारा। मोहनी रूप धरा दैत्यांतका।' –निगा २०९.

घामत—स्त्री. (कों. कु. हेट.) (नाविक) होडींत, गलबतांत पाझरून आलेलें समुद्राचें पाणी; घमत.

घामोळी—स्त्री. घामानें अंगावर उठणारी पुळी, पुरळ, पुटकुळी. [घाम+ओळी]

घामोळें—न. १ जिच्या योगानें अंगावर कांटे उभे राहतात, अंग चुणचुणतें, अशी उष्णता, ऊन. २ घामानें अंगावर उठणारा पुरळ, पुळी; घामोळी. ३ घाम शोषून घेण्याचें साधन–अंगरख्याच्या बगलेला, पागोट्याला, आंतील बाजूस लावलेला कापडाचा तुकडा, फडकें; जोड्याच्या आंतील बाजूस लावलेला कातड्याचा तुकडा; खोगिराखालीं लावलेला, ठेवलेला बुरणुसाचा तुकडा. [सं. घर्मावली, घर्मावल्य, म. घाम+ओळें प्रत्यय]

घाम्यौचें—अक्रि. (गो.) घाम सुटणें, येणें; घामावणें; घामणें. [घाम]

घाय—पु. १ जखम. 'डोळां हरळ न विरे। घायीं कोंत न जिरे।' –ज्ञा १३.५३८. –एरुस्व १२.२२ २ शस्त्राचा वार, घाव, आघात. 'दुःखशोकांच्या घाईं। मारिलियाची सेचि नाहीं।' –ज्ञा ७.१०७. –र ५८. [सं. घात=प्रहार; प्रा घाय; का. हिं. गु. घाय] (वाप्र.) **घायावर घाय घालणें**–पहिल्या जखमेवरच दुसरा घाव घालणें; जखमेवर मीठ टाकणें; दुःखावर डागण्या देणें; मेलेल्यास मारणें. **घायास येणें**–अक्रि. संकटाच्या, नुकसानीच्या, दुःखाच्या परिस्थितींत पडणें, सांपडणें. सामाशब्द– **०कटर–कटार–खेटर**–वि. (राजा.) कोडगा; निगरगट्ट; लातखुक्या; लातखाऊ; निसुक; कितीहि मारलें किंवा रागावून बोललें तरी न सुधारणारा. [घाय+कट्टर?] **०कुठार–खोर**–वि थोडीशी इजा झाली असतां मोठ्यानें ओरडून फार इजा झाली आहे असें भासविणारा; कांघायखोर; कांघावखोर. [घाय+कुठार] **०तेल**–न. विबा, राळ, आंबेहळद, गंधक, मोरचूत, रुईचें पान इ० तेलांत मिसळून खरूज इ०कांस लावण्या-करितां केलेलें मलम; यास भडकतेल असेंहि म्हणतात. **घायमर**–पु. चांगला प्रहार; सपादून लागलेला वार. **०वट**–१ न. जखम; व्रण; घाव; –वि. घायाळ; जखमी झालेला. 'अडखळूनि आदळे पोट। म्हणे मी घायवट पडलों कीं।' –एभा २२.६२५. 'अल्प घायवट उरलें।' –कमुरा २३.६३. [घाय+वट प्रत्यय] **०वटणें**–अक्रि. १ घाव लागून जखम होऊन जर्जर होणें; घायाळ होणें. २ (ल.) मनाला अतिशय अस्वस्थता वाटणें; कसेंसेंच वाटणें; आजारी असणें, होणें. **०वटा**–पु. १ घाव; तडाखा; प्रहार; २ जखम; व्रण. ३ अतिशय क्षीण. **०वारा–वारें**–पु. न. १ जखम; व्रण: शस्त्राचा वार. २ घाव लागण्याची किंवा घाव लागून व्याकुळ झाल्यामुळें उत्पन्न होणारी भीति. 'वीरीं घेतलें घायवारें। म्हणती पळा रे पळा रे।' –एरुस्व १२.१९. –भाए१५६. –कथा ६.१६.५५. [घाय+वारा]

घाय—स्त्री. त्वरा; जलदी; घाई. (प्र.) घाई पहा. [घाई] सामाशब्द– **०कूत**–स्त्रीन. १ मोठी धांदल; उतावळेपणा; तांतडी. (क्रि० येणें). २ (एखादें काम करण्याबद्दल) दुसऱ्यास लावलेली निकड, तगादा, नेट, आग्रह. (क्रि० लावणें; देणें; करणें; मांडणें). ३ ताप येण्यापूर्वी होणारी तगमग, काहिली, अस्वस्थता. (क्रि० येणें). ४ खाजविण्याची अनिवार प्रवृत्ति, अतिशय कंडू; खाजेची इसळी. (क्रि० येणें). [घाय=घाई+कुथणें किंवा आकूत] **०कुतीस येणें**–अक्रि. उतावळेपणाची, घाई करण्याची, लहर येणें; अतिशय घाईला, अडीच कांड्यावर येणें. **०कुतेपणा**–पु. (मनाची) दम न निघण्यासारखी अवस्था; अस्वस्थता; उतावळेपणा; घायकूत करण्याचा स्वभाव. 'त्याचा उतावळेपणा, घायकुतेपणा, प्रेमळपणा व रागीटपणा हे सर्व गुण अतिरेकामुळें हास्यास्पद होतात.' –सुदे १५१. **घाय-कुत्या**–वि. घायकूत करण्याचा स्वभाव ज्याचा आहे असा; घाई करण्याचा, उतावळेपणाचा स्वभाव ज्याचा तो; हुलहुल्या; स्वतः घायकूत करणारा किंवा दुसऱ्याला घायकूत करावयाला लावणारा. 'परंतु बळवंतराव घायकुत्या माणूस नव्हता.' –भयंकरदिव्य. **घायकोत**–स्त्री. (माण.) घायकूत पहा.

घायटा—पु. घाव; तडाखा; घायवटा; घावटा. 'ठेंचा लागती मोडती कटि। विझती शस्त्रांचे घायटे!' –दा ३.७.४. [घाय+टा प्रत्यय]

घायडाय—पु आणीबाणीचा प्रसंग; घावडाव पहा.

घायतळ—वि. १ घेरी; सोंवळ; मोवंड; चक्कर. (क्रि० येणें). २ आघातानें, तडाख्यानें येणारा बेशुद्धपणा; मूर्च्छा; बेसावधपणा. (क्रि० येणें). ३ (ल.) विस्मय; आश्चर्य; अचंबा; चकभूल. ४ घायातळ पहा. [घाय+का. तलॆ=डोकें?]

घायताव(वि)णें—उक्रि. (कों.) घायकुतीस येणें; घाई, उतावीळ करणें; घावरविणें; गडबड, लगबग करणें, करावयास लावणें; दुसरा घाबरेल अशी त्यास घाई करणें. [घाई]

घायपत, घायपात, घायमार, घायमारी—स्त्री. ही कोरफडीसारखी दिसणारी अतिशय उपयुक्त व औषधि वनस्पति आहे. हिंदुस्थानांतील उष्ण व सर्द प्रदेशांत ही वनस्पति होते हिचा उपयोग औषधी अन्न, पेय, साखर, द्राक्षासव, साबणासारखें द्रव्य इत्यादि करण्याकडे होतो. हिच्यापासुन निघणाऱ्या तंतूंचे वाखाचे दोर, चटया, कुंचले इ० करतात. [घाय=घाव+पात ?]

घायबरणें—अक्रि. घाबरणें; भयचकित होणें; गोंधळणें.

घायली—स्त्री. झुंजणाऱ्या, लढणाऱ्या दोन जनावरांमध्यें पडणाऱ्या तिसऱ्या जनावरास लावावयाचा शब्द. [सं. घात]

घायातळ—स्त्री. खालचा भाग. **घायातळीं-ळां-आणणें**-सक्रि. खालीं, जमीनीवर पाडणें. 'मनुष्य घालोनिया गळां। वोढुनि आणिला घायातळां।' –एरुस्व १२.१३६. 'श्रीरामें हल घेऊनी थिर-थिरा घायातळीं आणिलें।' –मुद्गलकृत रुक्मिणीस्वयंवर ११. [सं. घात+तल]

घायाळ—स्त्री. घायपत–पात पहा.

घायाळ—न. १ लढाईत मेलेल्या, अपघातानें मृत्यु पावलेल्या पितरांचें महालय श्राद्ध. ०**चतुर्दशी**—स्त्री. भाद्रपद शुद्ध चतुर्दशी. या दिवशीं घायाळाचें, अपघातानें मेलेल्याचें महालय श्राद्ध करतात.

घायाळ—वि. १ जखमी झालेला; शस्त्राचे वार ज्याच्या अंगावर झाले आहेत असा; आघातानें, घावानें, व्याकुळ झालेला. 'रण तुंबळ, घुमतें घायाळ, गणती नाहीं मुडद्यांची।' –ऐपो १८५. 'बायका भिवयांचें धनुष्य करून मदनाचे विषारी बाण सोडून पुरुषांना घायाळ करितात.' –बाय १३. २ (ल.) (वाद्यांत, वादांत) जीत, कुंठित, प्रतिहत केलेला; पराजय, कुप्रसिद्धि इ० कारणांमुळें मानखंडना पावलेला. ३ कमजोर झालेला (रोग, शत्रु इ०). ४ (लाजिरवाण्या कृत्यामुळें) मान खालीं घालणारा; समाजांत (आपलें) तोंड लपविणारा. 'त्याच्या पोरीनें व्यभिचार केला म्हणून तो घायाळ झाला.' [घाय]

घार—स्त्री. १ एक पक्षिविशेष. 'गीध घारी कांडेसरें।' –दावि २२४. २ घारीच्या आकाराचा व तिच्यासारखा दिसणारा कागदाचा केलेला पतंग. [सं. गृध्र; प्रा. दे. घारी] (वाप्र.) **घारी सारखी वाट पहाणें**–एखाद्याच्या येण्याच्या वाटेकडे (घारीप्रमाणें त्यावर हल्ला करण्याकरितां) बारीक लक्ष देऊन टपून बसणें; डोळ्यांत तेल घालून बसणें. सामाशब्द– ०**पट**–न. (बे.) घारीसारखा केलेला कागदाचा पतंग. [घार+पाट=वस्त्र, कागद] ०**मोर**–न. लहान मुलांचा आळंचो मांळंचोसारखा एक खेळ. [घार+मोर] ०**मोर करणें**–लहान मुलास पायाच्या सुरीवर घेऊन (घारीप्रमाणें) उंच करणें. ०**वड**–स्त्री. लहान घार.

घारकूट, घारवीट—न. तांदूळ व उडीद एके ठिकाणीं दळून केलेलें जाडें पीठ.

घारगा—पु. एक खाद्यविशेष; पक्वान्न; तांदुळाच्या, गव्हाच्या रव्यांत किंवा सांज्यांत गूळ घालून त्याची थापटी–चांदकी करून ती तुपांत तळतात त्यास म्हणतात; तांबड्या भोपळ्यांत कणिक मळून त्याचा गोळा करून त्याच्या थापट्या तुपांत तळून काढतात त्यांस भोपळ्याचे घारगे म्हणतात. [प्रा. दे. घारिया; गु. घारी; का. गारिगे; तुल० सं. घार्तिक; का. घारिसु=तळणें]

घारणें—अक्रि. १ व्यापणें; घेरणें. 'जेणें आपुले पारिखे। घारलें तें आपल्या दुःखें।' –निगा २८३. २ कैफ इ० कां मुळें उन्मत्त होणें, माजणें. ३ चढणें; घेरणें, बाधणें (विष इ०); पसरणें. 'परि तैं बुद्धि विषयविखें। घारिली होती।' –ज्ञा १०. १५८. 'भव भुजंगाचेनि गरळें। हे जीवजात घारलें।' –भाए ७७१. 'त्यासी सर्प नाहीं लागला। मा विखें केवीं तो घारला।' –एभा २३.५९७. [सं. घृ. प्रा. घार]

घारपीठ-वडा—पु. वड्याचा एक प्रकार; भायतोला.

घारवीट—न. घारकूट पहा.

घारा—वि. १ मांजराच्या डोळ्यांच्या रंगाचा (डोळा). २ घारडोळ्या (माणूस). **घारडोळ्या**—वि. घारा; मांजराच्या डोळ्यांच्या रंगाचे डोळे आहेत असा; मांजरडोळ्या. [घारा+डोळा] **घारेला, घारोळा**–वि. गारोळा. १ किंचित, थोडासा घारा (डोळा). २ किंचित, थोडासा घारडोळ्या. [घारा+एला, ओळ प्रत्यय] **घाऱ्या**–वि. घारोळ्या. [घारा]

घारी—स्त्री. (काव्य) घार. 'घारी झडपरें करूनि। उद्धरूनि पावली स्वस्थानीं।' [प्रा. घारी] **घारूड**–न. १ घारींचा समुदाय. २ (कों.) घार [घार]

घारी—स्त्री. पुरण घालून तळलेली गव्हाची पुरी; घारगा. 'सफेद फेणिया पदरोपदरीं। शुद्ध शर्करा भरली भरीं। अमृतफळें ठेविलीं वरी। अभेद घारी वाढल्या।' –एरुस्व १४.१२०. –अे १६.११०. [प्रा. दे. घारिया; गु. घारी] ०**पुरी**–स्त्री. घारी; पुरीचा एक प्रकार. 'घाऱ्यापुऱ्या पंच मधुरसं। श्रद्धापूर्वक ठेविल्या।' –नव ९.११७. –सारुह ६.७८. [घारी+पुरी]

घाल—स्त्री. १ (एखाद्यावर केलेला) हल्ला; चढाई; घाला; चाल. (क्रि० घालणें; पाडणें; पडणें). २ (ल.) (आर्थिक) नाश; आघात; खराबी; नुकसानी (क्रि० घालणें; पाडणें; पडणें). ३ (सामा.) (देवानें, मनुष्यानें, एखाद्यावर आणलेलें) महासंकट; अनर्थ; आपत्ति. (क्रि० पडणें).

घॉल—वि. (गो.) दाट झाडी.

घालण—स्त्री. (अशिष्ट) १ संकट; आपत्ति; (क्रि० घालणें) 'बहु घालणीं घातलें पूर्वपापें।' –दावि १६५. २ मार्गांतील

अडण्याचें, अडकण्याचें, रुतण्याचें, फसण्याचें ठिकाण; रुतण; दलदल. ३ (ल.) अवघड, दुर्बोध कविता. ४ नुकसानीची बाब; बुडीचा धंदा; आंतबट्ट्याचा व्यवहार. 'यंदाच्या व्यवहारांत हजार रुपयांची घालण पडली.' ५ चोर, दरोडेखोर, लुटारू इ० कांचा उपद्रव असलेलें मार्गावरील ठिकाण, जागा; चोरखिंड; घालणीचें रान. 'चोरें पाळतीलें घालण पाहोनी।' —रामदासी २.१३१. 'मार्गास चार ठिकाणीं घालण आहे, संभाळून जा.' ६ फशीं, तोंडघशीं पडण्याची अवस्था; तोहमत. 'दहांनीं आपली घरें भरलीं आणि मजवर घालण घातली.' [घालणें] घालणीस पडणें—मोठ्या व दुःखकारक अशा असहिष्णुतेस, उतावळेपणास बळी पडणें.

घालणी—स्त्री. घाला; छापा; हल्ला. 'मग अवचीती घालूं घालणी। इंद्रिएग्रामी।' ज्ञ ५६. 'म्हणउनि मागें परतलें मन। घालणीचें रान देखोनियां।' —तुगा ८९०. [द्रा. का. घल्लणे= भांडण, युद्ध]

घालणें—न. हल्ला; घाला; छापा. 'अनुर्वा कारणें। पडलें अवचीतें घालणें।' —उषा ८९९. 'कोपावरी घालणें घातलें। कापट्य अंतरीं कुटिलें।' —दा ५.९.५०. [का. घल्लणे]

घालणें—सक्रि. १ ठेवणें; राखणें; स्थित करणें. 'मंवती अळीयांची राषणे। तेथें घातली ते राजकुमारी।' —उषा २१. २४. 'सर्व माल आधीं घरांत घाल.' २ सोडणें; टाकणें; फेकणें; टाकून देणें; फेकून देणें. 'उडी घालितो संकटीं स्वामि तैसा।' —राम ३७. 'घोडा घालण्याची सोय नसेल अशा खड-काळ व डोंगराळ मुलखांत डुकराची शिकार गोळीनेंच करावी लागते.' —डुकराची शिकार (बडोदें) १. 'त्याला काठीवर भार घालून चालावें लागे.' —कोरकि ३२. ३ उडी टाकणें. 'वणवा मिर्या आघवा। पांखेंचि पुसोनि घेयावा। पतंगु या हांवा। घाली जेवीं।' —ज्ञा १४.१९१. 'रागें उमा घातलें आगीं। यालागीं याज्ञिकाचें शिर भंगी।' —एभा ५. १७७. ४ जडविणें; लावणें; तल्लीन करणें. 'स्वरूपीं घातलें मना। यातनेसी केली यातना।' —दा ५.९.५४. ५ मारणें; फेकणें; प्रक्षेपणें; फेंकून मारणें. 'अभिमंन्युनी पंनकासखें। बाणु घातला ईस्वरें।' —उषा १६९४. 'इंद्राच्या या कपटी वारांगनेच्या डोक्यांत विश्वामित्रानें जर कमंडलु घातला असता तर त्या असल्या स्त्रीजातीचा योग्य सन्मान झाला असता.' —नाकु ३.९१. ६ ओतणें. 'दुधांत पाणी घालणें.' ७ पसरणें; बाहेर मांडणें; मांडून ठेवणें; रचणें; ठेवणें. 'आकाशीं घातीला मंडप।' —मसाप २.२६. ८ (आंत) खुपसणें; भोसकणें. 'घे सुरी घाल उरीं.' ९ (एखाद्या पदार्थांत दुसरा पदार्थ) शिरकावणें, प्रविष्ट करणें; 'पिशवींत पैसे घाल.' १० (एखाद्या कामाला मनुष्य, जनावर) लावणें; जुंपणें; नेमणें; योजणें. 'मुलगा पढावयास घातला.' 'तो गडी भात कांडाव-यास घाला.' ११ (दुकान, शाळा, बाजार इ०) मांडणें; स्थापन करणें; सुरू करणें. १२ (अंगावर धारण करण्याच्या विवक्षित वस्तु) धारण करणें; परिधान करणें; चढविणें. 'अंगांत अंगरखा, डोकींत पागोटें, पायांत जोडा घातला.' 'नाकांत नथ व बोटांत आंगठी घाल.' १३ (अन्न, खाद्यपदार्थ इ०) वाढणें. 'मला भात घाल.' १४ एखाद्यावर अनिष्ट संकट आणणें; गोत्यांत आणणें; (एखाद्याच्या) नुकसानीस कारण होणें; गंडा घालणें; (एखाद्यास) बुडविणें. 'त्यानें मला दहा रुपयांस घातलें.' १५ (मूल) प्रसवणें; (अंडीं) टाकणें; गाळणें. १६ (प्रश्न, उदाहरण, कोडें इ०) सोडवावयास देणें, सांगणें; हिशेब सांगणें. १७ एखाद्यास एखादी गोष्ट करण्यास अथवा न करण्यास शपथ इ० देणें; शपथ इ० कांचा जोर, आग्रह करणें; शपथ घालणें. १८ बाहेर टाकणें; काढणें; काढून देणें; घालविणें. 'या चोरास प्रथम घराबाहेर घाल.' १९ (दरारा, धाक, भीति, मूल इ०) उत्पन्न करणें; उपस्थित करणें; उठवणें; उद्दीपित करणें. २० (वाद, गोंधळ इ०) करणें; माजविणें. २१ (भिंत, कुड इ०) बांधणें; उभारणें; रचणें. २२ (भोजन, समाराधना, ब्राह्मण, मित्र इ० कांस) अर्पण करणें; देणें. २३ (एखादें काम) सुरू करणें; आरंभणें. 'तिनें गहूं दळावयास घातले.' 'त्यानें घर बांधावयास घातलें.' २४ (चाल, संप्रदाय) प्रचलित करणें; रूढ करणें. २५ (सणाच्या दिवशीं पुरण इ० खाद्यपदार्थ) खावयास, नैवेद्यास सिद्ध करणें. मंगलप्रसंगीं ब्राह्मण जेवावयास घालणें. घालणें ह्या धातु कांहीं नामास जोडूनहि वापरतात. उदा० (गोष्ट) कानावर घालणें; (मुलाला) किरवावर घालणें इ० या धातूचे अर्थ अनेक आहेत, पण त्या सर्वांचा भावार्थ ठेवणें; स्थापणें; मांडणें; लावणें असा आहे. [प्रा. घल्ल; द्रा. का. घल्लणे भांडण, युद्ध, मारामारी; हिं. घालना] (वाप्र.) घालून घेणें—(हटानें, जोरानें, वेगासरशीं) स्वतःचें शरीर, अंग खालीं वरून आंत टाकणें, फेकणें; एकदम अंग टाकणें. 'त्याला फेंफरें आलें म्हणजे तो आगींत घालून घेतो.' 'नदी भरतां भरतां घालुनिया घेती।' —रामदास-रामदासी भा. १५. पृ. २६४. 'सूतळीं भरत घालुनि घे हो। त्या स्थळींहूनि न चित्त निघे हो।' —वामन भरतभाव ५१. 'हें वर्तमान मल्हारराव यांनीं ऐकतांक्षणींच अंबारींत घालून घेतलें.' —भाव ७४. घालून पाडून बोलणें—वक्रोक्तीनें उपरोधिक भाषेत निंदा करणें, दोष देणें; टोमणा मारणें; खोचून बोलणें. 'टोंचून, घालून पाडून बोलण्याच्या कामांत बायका पटाईत असतात.' —संगीत मेनका ११. एखाद्यावर घालणें—एखाद्यास दोष देणें, लावणें. 'कष्टी होऊनियां लेखीं। प्रारब्धावरी घालिती।' —दा १२.२' ५. ह्या धातूचें समासांत घाल असें रूप होतें. घाल—घालणें या क्रियापदाचें समासांत योजावयाचें रूप. यावरून

पुढील सामासिक शब्द बनले आहेत. ०काढ–स्त्री. (कांहीं जिन्नस, सामान इ० विशिष्ट ठिकाणीं) पुन्हां पुन्हां घालण्याची व तेथून काढण्याची क्रिया, व्यापार; उपसाउपस; (जिनसांची) उगीच्या उगीच हालवाहलव करण्याचा व्यापार; चालढकल पहा. [घालणें+पाडणें] ०घसर–स्त्री. १ लांबणीवर टाकणें; टंगळमंगळ; दिरंगाई; चालढकल. ' आज पाहूं उद्यां पाहूं अशी घालघसर केली तर ऐनवेळीं कांहींच करतां यावयाचें नाहीं.' –हिंदु(गोवें) १३.८.१९२९. २ रपाटणें; खच्चून भरणें; कोंबणें; ठासणें; कोंदून भरणें. ३ अनास्था; आळसामुळें दुर्लक्ष. ' अध्ययनाविषयीं घालघसर करशील तर फसला जाशील.' ४ घालघुसड शब्दाच्या कांहीं अर्थींहि या शब्दाचा उपयोग करतात. घालघुसड पहा. [घालणें+घसरणें] ०घसरपणा–पु. चुका करण्याचा स्वभाव; वेंधळेपणा. [घालघसर] ०घसऱ्या–वि. दिरंगाई, टंगळमंगळ; चालढकल करणारा. [घालघसर] ०घुसड–स्त्री. १ (एखादें काम, धंदा इ०) स्वैरपणानें, मनसोक्तपणें, दपटणें; पुढें चालवणें, ढकलणें. २ (एखादें काम) दडपण्याची, लाटण्याची, लोटण्याची क्रिया; वेठ वारून, विगार काढून, गडबडगुंडा करून (एखादें काम) करण्याची क्रिया. ३ जमाखर्च इ०कांत) अव्यवस्थितपणें, लबाडीनें बाबी, रकमा घुसडणें. ४ मूळग्रंथांत पदरचा भाग) लबाडीनें दडपून देणें; घुसडणें. ५ गोंधळ; घोटाळा इ०नीं युक्त भाषण, व्यवहार; लबाडीचा व्यवहार; लपंडाव. 'मी वचन मोडून कांहीं घालघुसड केली तर मग त्याला काय समजणार आहे?' –बाल २.१८८. [घालणें+घुसडणें]

घालपांड्या–पु. १ विनदिक्कत (दुसऱ्याचा) घात, नाश करणारा, कळलाव्या, आगलाव्या, घातकी मनुष्य. २ वरून मात्र बावळा, वेडा दिसणारा पण आंतून कावेबाज असलेला मनुष्य; वेड पांघरणारा मनुष्य; घालवेडा पहा. [घालणें=बुडविणें, नुकसानींत आणणें+पांड्या] घालपिसा–वि. वेडेपणाचें, बावळटपणाचें सोंग, ढोंग करणारा; वेड पांघरणारा; घालवेडा, [घालणें+पिसा=वेडा] घालपिसें–न. वेडाचें ढोंग; बाह्यात्कारी धारण केलेला वेडेपणा, खुळेपणा, बावळेपणा. [घालणें+पिसें] घालफेड–डी–स्त्री. घालफेल; तळमळ; काहिली; (ताप इ०नें) जीव कासावीस होऊन शरीराची होणारी चळवळ; घालमेल अर्थ ७ पहा. ' नवकिसलयतल्पीं तीजला नीजवीती। घडिघडि करिते हे भीमकी घालफेडी।' –सारुह ३.६५. [घालणें+फेडणें] घालफेल–स्त्री. (कों.)(आजारी मनुष्याची होणारी) तळमळ; तगमग; कासाविसी; काहिली; तापाच्या काहिलीमुळें आजारी माणसानें इतस्ततः केलेलें शरीराचें चलनवलन. घालमेल–ली–स्त्री. १ (वस्तूंचा, हिशेबाचा, कामांचा) घोंटाळा; अस्ताव्यस्तपणा; अव्यवस्थितपणा; गोंधळ. २ धांदल; गडबड; गर्दी; धामधूम; धुमाळी. ३ सरमिसळ; सर्व एकांत एक मिसळणें; उलथापालथ. ४ (ल.) एकसारखी मसलत, हिकमत, युक्ति, बेत करणें; डावपेंच खेळणें; साहसाच्या धाडसाच्या कामांत स्वतःस गुंतवणें; (उपजीविकेसाठीं) अनेक उलाढाली करणें; मामलत इ० व्यवहारांची अदलाबदल, घटघटना. ५ (एखादें कार्य जुळवून, घडवून आणण्याची अनेक प्रकारची) खटपट; मसलत; गडबड; धांदल. ' तो सध्यां लग्नाच्या घालमेलींत आहे.' ६ सुरळीतपणें चाललेल्या व्यापारांत, क्रमांत झालेला अडथळा, भंग, खळ. ' पथ्यामध्यें घालमेल न झाल्यास गुण येईल.' ७ (ताप इ०कांच्या योगानें होणारी शरीराची) तगमग; तळमळ; कासाविसी; काहिली. ' नारायण नांदे जयाच्रिये ठायीं। सहज तेथें नाहीं घालमेली ॥' –तुगा २९. घालफेल पहा. ८ तगमगीमुळें (आजारी माणसानें चालवलेली शरीराची) चळवळ; चुळबुळ. ' तिचा जीव घालमेल घालूं लागला ' –चंद्र १४०. ९ पोटांतील क्षुब्धता, कालवाकालव. १० (पित्तक्षोभामुळें) उसासणें; उसासा येणें; (उकाड्यामुळें, उबाऱ्यामुळें शरीराचा होणारा) गदका; गदमदणें; गदगदणें; चबढब पहा. १२ (व्यवहारांतील, हिशेबांतील) अफरातफर, डावपेंच; घोंटाळा; गोंधळ; छक्केपंजे; लपंडाव; लुच्चेगिरी. १३ (गो.) मानगड. [घालणें+मेळ; हिं. घालमेल; गु. घालमेल] घालमेलणें–घालमेल करणें; उलथापालथ, गोंधळ, घोंटाळा करणें. [घालमेल] घालमेली–स्त्रीअव. (गो.) हेलपाटे; येरझारा; त्यापासून होणारा त्रास. [घालमेल] घालमेल्या–ली–वि. १ घालमेल, चबढब, अव्यवस्था करण्याचा स्वभाव असणारा. २ चळवळ्या; खटपटी, नाना युक्ती, हिकमती काढणारा, योजणारा; उलाढाली; कारस्थानी. [घालमेल] घालवेड–न. वेडाचें सोंग; बाह्यात्कारीं धारण केलेलें वेडेपण; खुळेपणा; घालपिसें. [घालणें+वेड] घालवेडा–वि. वेडाची बतावणी करणारा; वाहेरून वेड पांघरणारा परंतु आंतून धूर्त, लुच्चा असलेला. [घालवेड] घालाघाली–स्त्री. (कामांचा) गोंधळ; धुडगूस; घालमेल. ' घालाघाली घालिती नित्य सासा। टाकूं बाई नेदिती हा उसासा ॥' –सारुह ७.१०६. [घालणें द्वि.] घालामेल–स्त्री. (गो.) व्याकुळता; घालमेल अर्थ ७ पहा. घालामेलचें–अक्रि. (गो.) कासावीस होणें; तगमगणें; व्याकुळ होणें. [घालमेल]

घालव(वि)णें–सक्रि. १ विवक्षित स्थळीं असलेला (पदार्थ, मनुष्य) दूर करणें; काढून टाकणें; हांकलणें; हांकून देणें. 'यांना एकदा येथून घालवून दिलें होतें.' –विक्षिस २.४३. २ धाडणें; पाठविणें; पिटाळणें; 'मी गडी गांवास घालविला आहे; आतांच येईल.' ३(आळ, आरोप इ०कांचें) निराकरण; निरसन; निरास करणें, काढून टाकणें; (प्रायश्चित्त इ० नीं पाप इ०) क्षालन

करणें; नाहींसें करणें; धुवून टाकणें. ४ (पैसा, संपत्ति इ०) उधळणें; उडविणें; बेफामपणें खर्च करणें. ५ (वेळ, आरोग्य, तारुण्य इ०ची) नासाडी करणें; आळसानें दवडणें; नष्ट करणें. ६ काळणें; कंठणें; अतिक्रांत करणें. 'घालवि दिवसा वनांतरी बघुनि।' –विवि ८.६.१२०. ७ (अब्रू, पत, संधि, लाभ इ०) गमावणें. ८ (काम, धंदा इ०ची) नासाडी करणें; चुथडा करणें; विघात करणें; मातेरें करणें; धुळीस मिळवणें. ९ (गणित) (एका संख्येंतून दुसरी संख्या) वजा, वाद करणें; वगळणें; काढून टाकणें; कमी करणें. 'विसांतून पंधरा घालविले तर पांच राहतात.' १० (एखाद्या मनुष्यास त्यास जावयाच्या ठिकाणापर्यंत किंवा मार्गाच्या कांहीं अंतरापर्यंत सोबत) पोंचविणें; करणें; निरोप देणें; बोळविणें. 'साधु पती कांता मूल येक करून। गुहासी नेऊन घालवीली॥' –रामदासी २.१३८. ११ (दिवा इ०) मालविणें; विझविणें. 'रदनिके, घालविलास दिवा?' –मृ १३. [घालणें]

घालवर—स्त्री. (कु. कुण.) घार. 'घालवर आकाशांत अतिशय उंच उडते.'

घाला—पु. १ हल्ला; धाड; चाल; प्रहार; मारा; छापा. (क्रि० घालणें; पडणें). 'धांवोनि घाला घातला कामें।' –एकनाथ–नरनारायणाख्यान. 'बाष्कळपणें घातला घाला। काम चांडाळ उठिला। तरुणपणीं॥' –दा १८.३.४. 'घाला घालूं त्यांवरि ज्यांहीं वधिलें छळूनि अनघाला।' –मोसौप्तिक १.७. २ (एखाद्यावर आणलेलें) मोठें संकट; अरिष्ट; आपत्ति; घात. (क्रि० घालणें). 'सर्वस्व नाश जेणें तो याहुनि कोण वद नवा घाला।' –मोभीष्म ७.३५. 'कसा गुपित घाला केला रावसाहेबाला।' –ऐपो १६८. [घालणें]

घाला—पु. एक प्रकारचा मासा. हा मलबार किनाऱ्यावर सांपडतो. –प्राणिमो ८१.

घालीवजंग—वि. रणशूर; युद्धनिपुण; रणगाजी. [अर. घालिब्=वरचढ, जोरदार+फा. जंग=युद्ध]

घालू, घाल्या, घालपाडू—वि. १ लबाडीनें, फसवेगिरीनें व्यापार, व्यवहार करणारा. २ (दुसऱ्यास) गोत्यांत, पेचांत, संकटांत आणण्याचा स्वभाव ज्याचा तो. ३ कर्ज इ० रूपानें दुसऱ्याचें द्रव्य घेऊन तें बुडविणारा. [घालणें]

घाव—पु. घाय १ शस्त्र, हत्यार, इ०कानीं केलेला प्रहार; वार; तडाखा; आघात. 'म्हणौनी नीसाना घावो दीधला।'–उषा ८१७. 'अशा तुळतुळीत आणि तेजस्वी शरीरावर घाव करण्यास आपला कांहीं हात वाहयाचा नाहीं.' –नि १७०. २ (शस्त्र, हत्यार इ०कांच्या प्रहारानें झालेली) जखम; व्रण; घाय; क्षत. ३ (व्यापारांत झालेलें) नुकसान; तोटा; बूड; (धंद्यांत बसलेला) धक्का; ठोकर. (क्रि० बसणें; लागणें; पडणें; भरणें). [सं. घात; प्रा. घाय; सिं. घाउ] (वाप्र.) **घाव लावणें**–(बायकी) (एखाद्या पदार्थाला, धान्याला) उखळींत घालून हळू हळू कांडणें. (निशाणीं) **घाव घालणें**–१ युद्धारंभनिदर्शक दुंदुभि वाजविणें; शत्रूवर चढाई करून जाणें. 'घाव तेव्हां घातला निशाणीं। तेणें दुमदुमली अवनी।' –ह २२.२४. २ (कपडे धुतांना) आपटणें; चोपणें; धुणें. 'पडदाणीचा घातला घाव।' –मसाप २.२२. म्ह० १ एक घाव दोन तुकडे=एखाद्या वादग्रस्त प्रकरणाचा एका झटक्यासरशीं–तडाख्यासरशीं निकाल लावणें. 'काय? एक घाव दोन तुकडे करा!' –धनुर्भंग ९८. २ टांकीचे घाव सोसल्यावांचून देवपण येत नाहीं=दगडाला टाकीनें घडून देवाच्या मूर्तीचा आकार आणतात, यावरून अनेक अडचणी, कष्ट, संकटें सोसल्याशिवाय वैभव प्राप्त होत नाहीं.

घावघवित—वि. घवघवीत पहा. 'अठसष्टि तीर्थांचा तोडरू। चरणीं घावघवित मनोहरू।' –शिशु १४.

घावटणें, घावटळणें—उक्रि. १ (कों.) हळू हळू कांडणें; सडणें; कुटणें; हळू हळू घाव देणें; अर्धेमुर्धे मोडणें; चुरणें. 'तांदूळ अमळसे घावटून आण.' २ लहानशी जखम करणें; घसटणें; खरचटणें; ओरखडणें; हळू हळू प्रहार करणें. 'चोरांनीं त्यास घावटलें.' [घाव]

घावटा—पु. १ (शस्त्रानें, हत्यारानें झालेली) जखम; क्षत; व्रण. २ शस्त्रानें झालेल्या जखमेची खूण; जखमेचा व्रण; वण. [घाव+टा प्रत्यय]

घावटॉ—पु. (गो.) नुकसान; तोटा; बूड.

घावडाव—पु. १ एखादी गोष्ट करण्याला अनुकूल स्थिति; योग्य संधि, काल, प्रसंग. 'काळ घेऊं नेणें वाव। आला तो राखें घावडाव।' –तुगा ३३८. 'माझ्या घाशाडावांत जेव्हां येईल तेव्हां मी घर बांधीन.' २ कचाटी; पकड; तावड; पेंच; आवांका; कबजा; अधिकार. 'हातां आला घावडाव। आमुचा मायबाप देव।' –तुगा ६४४. 'हा ज्या दिवशीं माझ्या घावाडावांत सांपडेल त्या दिवशीं मी ह्याचें पारिपत्य करीन.' ३ (–अव.) युक्त्या; कपटाच्या शक्कली; लुच्चेगिरीचे उपाय; छक्केपंजे; कावा; डाव. 'माझा नाश करावा म्हणून हा अनेक प्रकारचे घावडाव करतो.' ४ (–अव.) प्रयत्न; खटपटी; बेत; हिकमती; युक्त्या. 'घावडाव करून पहावे, काम साधलें तर साधलें.' ५ घाव; वार. 'निवडे घावडाव। व्हावा अंगीं।' –तुगा २३०६. [घाव+डाव; डाव द्वि.]

घावणें—अक्रि. (विप्र.) गावणें; सांपडणें; आढळणें. गावणें पहा. 'गुरु उदार माउली प्रशांतिसौख्यसाउली। जया नरासि फावली तयांसि सिद्धि घावली।' –निमा १.३५. [गावणें]

घावणी—स्त्री. घावन पहा. 'ह्या पुऱ्या पोळ्या घावण्या तेथें काय उणें।' –अफला ५७.

घावन—न. दगडाची उखळी; उखळ; धाटवाईन. [घाव? सं. प्रावन्]

घावन-ना—पु. (को. राजा. हेट) तांदुळाच्या पिठाचें केलेलें पोळीसारखें एक सच्छिद्र खाद्य; धिरडें. (का.) दोशे. कोडें–'चार आले पाहुणे चार केले घावने एकेकाच्या तोंडीं दोन दोन.' 'घावन पातोळ्यांच्या ओळी।' –मसाप २.१.२३.

घावशे, घावस—पुस्त्री. (गो. कु.) माशाची एक जात.

घाँ घाँ—पु. (गो.) लहान मुलांच्या पोटांत होणारा एक विकार.

घाशि(शी)रामी—स्त्री. १ (घाशीराम नांवाचा पुण्यांतील एक जुलमी कोतवाल सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दींत होऊन गेला तो तेलंगी ब्राह्मणांना लहान लहान कोठड्यांत अन्नपाण्यावांचून कोंडून ठेवीत असे. त्यावरून) श्वासावरोध होण्याइतकी माणसांची गर्दी; दाटी; कोंडमार. २ घाशिराम कोतवाल याच्या कारकीर्दीसारखा जुलमी अंमल, कारकीर्द; झोटिंगपाच्छाई; करडा अंमल. 'चार दिवस घाशीरामी चालवून घेतलेल्या अर्वाच्य पंडित मंडळीची आमच्या देशासंबंधीं एक मोठी समजूत ही आहे कीं, आमचा देश केवळ आसन्नमरण झाला आहे.' –नि. [घाशिराम]

घाश्या—पु. (माण.) गाशा पहा. [म. गाशा; गु. घासियो; अर. घाशिआ]

घांस्याल—न. (कु.) घास्तेल; रॉकेल; केरोसीन. [इं. गॅस+ऑईल]

घा(घां)स—पु. १ तोंडांत घालून चर्वण करितां येईल इतका खाद्य पदार्थाचा अंश, परिमाण; तोंडात मावेल इतका अन्नाचा गोळा; कवळ. २ घाण्यांत, जात्यांत घालावयाचा वैरणीचा एक वेळचा हप्ता, परिमाण; 'घास लहान घाल म्हणजे पीठ बारीक येईल.' ३ जात्याच्या भोंकांत, खळगींत, घिरटीपाशीं दळले न जातां शिल्लक राहणाऱ्या दाण्यांचा समुदाय. (क्रि० धरणें). 'हें जातें घांस धरतें.' [सं. ग्रास; किंवा घस्= खाणें; सं. प्रा. घास; फ्रें. जि. खास] (वाप्र.) ०उतरणें –काढणें–चिरणें–मोडणें–शिजविलेल्या अन्नाचा, भाताचा घासाएवढा गोळा घेऊन त्यावर तेल वगैरे घालून व रेघोट्या काढून अन्नाचा वीट आलेल्या माणसावरून उतरून–ओंवाळून तो घास अग्नींत किंवा घराच्या बाहेर टाकतात तो प्रकार; परक्या माणसाची दृष्ट अन्नास लागून पुढें खाणारास अन्नाची किळस, वीट येतो तेव्हां हा प्रकार करतात. ०करणें–भरणें–(पृथ्वीचा घास) अतिशय छळणें, सळो कीं पळो करून सोडणें. ०काढणें–जात्यांत दळले न जातां राहणारे दाणे काढून टाकून जातें साफ करणें. ०देणें–१ विवाहसमारंभांत जेवणाच्या वेळीं नवपरिणीत वधूवरांनी उखाणे घेऊन एकमेकांच्या तोंडांत घांस घालणें. २ भरविणें; जेऊं घालणें. म्ह० घांसभर देणें आणि कोसभर नेणें=थोडक्या मोबदल्यांत बरेचसें काम करून घेणें. 'घांसभर देणें आणि कोसभर नेणें ही अवस्था या लोकांना नकोशी झाली आहे.' –खेया. घासीं गू खाणें–(अक्षरशः) (अन्न खात असतांना त्याबरोबर विष्ठा भक्षण करणें. उ० एखादी आई जेवीत असतांना तिचें मूल तिच्या मांडीवर हगतें व न कळत, त्या विष्ठेचा अंश अन्नाबरोबर आईच्या पोटांत जातो यावरून) एखाद्यासाठीं अतिशय कष्ट सोसणें; हरयत्न करणें; खस्ता खाणें. सामाशब्द– ०खाऊ–वि. (उप.) आयतें खाण्याशिवाय दुसऱ्या कशाकडेहि लक्ष न देणारा (कुटुंबांतील आयदी, निरुद्योगी, मनुष्य). [घांस+खाणें] ०मुटका–पु. पिशाचांचा उपद्रव टाळण्यासाठीं, त्यांना संतुष्ट करण्याकरितां बाहेर टाकावयाचा अन्नाचा गोळा. (क्रि० देणें; टाकणें; उतरणें).

घास—पु. गवत; वाळलेलें गवत; तृण. 'अरिवरि शर जेंवि अग्न्युपरि घास।' –मोकर्ण १४.६१. [सं. घास; हिं. घास] सामाशब्द– ०कटाऊ–काटू–वि. (गवत कापण्याचें काम करण्याला लायक) १ भडाणी घटिंगण; घसमुसळ्या. २ (उप.) विनधारेची, बोथट तरवार, शस्त्र. ३ (उप.) शिपाई; तरवारीनें लढणारा. [घास+काटणें=कापणें] ०काटणी–स्त्री. १ गवताची कापणी. २ सरकारी जमिनीवरील गवत कापण्याबद्दलचा कर, फी. [घास+काटणी=कापणी] ०काडी–स्त्री. (व्यापक.) गवत, कडबा, वैरण इ०. ०गहाण–न. गहाणाचा एक प्रकार. यांत व्याजाऐवजी गहाण टाकलेल्या जमिनीचें उत्पन्न धनकोनें घ्यावयाचें असतें. [घास+गहाण] ०दाणा–पु. १ सैन्याला गवत व वैरण पुरविण्याच्या खर्चासाठीं बसविलेला कर, खंडणी. हा कर मराठे लोक मुलुखगिरीच्या काळांत स्वतःच्या लष्करासाठीं शत्रूंच्या गांवांतून वसूल करीत. हा राजाराम छत्रपतीच्या वेळीं संताजी, धनाजी, व रामचंद्र अमात्य यांनीं उत्पन्न केला. तो वसूल करण्याचें काम नागपूरकर भोसल्याकडे बहुधा असे. घोड्यास गवत व चंदी मिळावी ह्या उद्देशानें हा कर घेत असत. हा सुमारें शेंकडा दोन असे (–पया ३५२) व पैसा किंवा धान्यरूपानें वसूल केला जात असे. –रा १०.३२३. याला मेजवानी असेंहि म्हणतात. (–बाडसभा २.३०३.) 'जमीनीच्या उत्पन्नाप्रमाणें दोनपंचमांश हिस्सा घासदाण्याच्या रूपानें वसूल घेण्याचा खुद्द गांवाशीं ठराव केला.' –गांगा ८. 'ह्या दोघां वीरांनीं घासदाणा म्हणून तिसरी एक बाब वसूल करण्याचा प्रघात घातला.' –स्वप २५९. २ (सामा.) सरबराई; दाणावैरण; पाहुण्याची बडदास्त. [म. घास+

दाणा; गु. घासदाणे; हिं. घासदाना] ०वाला, घासीवाला-पु. गवत विकणारा. 'कबाडी तुरुक घासीवाले।' -दावि ७०.

घास-स्त्री. मोत्यास छेद पाडण्यानें वजनांत होणारी घट, कमीपणा; घस. -जनि परिशिष्ट (बडोदें) ३. [सं. घर्षं; प्रा. घास; म. घासणें, घस; गु. घास=तोटा] ०काम-न. (सोनारी) दागिने वगैरे घांसून त्यांस झिलाई, तजेला देण्याचें काम.

घासघीस-स्त्री. घासाघीस पहा.

घा(घां)सटणें-उक्रि. १ घासणें; खरचटणें; खरवडणें; घसटणें. २ (ल.) बुचाडणें; लुबाडणें; बुडविणें; नागविणें. 'मला त्यानें शंभर रुपयांस घांसटलें.' -अक्रि. १ घासलें जाणें; घसवटणें यावरून. २ (एखाद्यास व्यापारधंद्यांत) बूड येणें; ठोकर बसणें; तोटा होणें. 'त्या व्यवहारांत मी फार घासटलों.' [घासणें]

घा(घां)सण-स्त्री. (कों.) (व्यापारांत आलेली) घस; बूड; नुकसानी; तोटा. (क्रि० बसणें; लागणें; येणें). [घासणें]

घा(घां)सणी-स्त्री. १ घासण्याची, जोरानें पुसण्याची, घासटण्याची, उटण्याची, उजळा देण्याची क्रिया; घासण्याचा व्यापार. २ ज्यानें घासावयाचें, उजळा द्यावयाचा, तो पदार्थ; घासण्याचा पदार्थ. उ० अंगघासणी; दांतघासणी. ३ (भांडीं इ० घासण्यास केलेला) गवत, पानें, काथ्या इ० कांचा चोंथा. ४ (ल.) कचाकची; घासाघास; जिगजीग; कटकट; भांडाभांडी; चकमक. ५ गांजणूक; जाच; छळ. [घासणें]

घा(घां)सणें-उक्रि. १ घर्षण करणें; चोळणें; जोरानें पुसणें; साफ करणें; घासटणें. २ खरडणें; झाजरणें; ओरखडणें. ३ रागें भरणें; कानउघाडणी करणें; खरडपट्टी काढणें; खडसणें. ४ वादविवाद, चर्चा, भवति न भवति, काथ्याकूट करणें. ५ (एखाद्यास व्यवहारांत) फसविणें; बुडविणें; बुचाडणें. ६ (ल.) पुनःपुनः (एखाद्या अभ्यासाची) आवृत्ति करणें; घोकणें; पाठ करणें; घट्ट करणें. 'हा श्लोक दहादां घासला म्हणजे पाठ होईल.' ७ पढवून तयार करणें; पढविणें; मेहनतीनें अभ्यास करविणें. 'हीं पोरें घासलीं पाहिजेत, तेव्हां दोन अक्षरें येतील.' ८ (ज्ञान इ० कांस) उजळा देणें; गंज घालविणें; आवृत्ति करून (ज्ञान इ०) तयार ठेवणें. -अक्रि. १ घासलें जाणें. २ (ल.) (एखाद्याशीं) भांडणें; झगडणें; चकमक होणें; खेटणें; वरकशी लावणें; स्पर्धा करणें. ३ घासाघीस करणें; आग्रह; हट, हट्ट धरणें; ओढून धरणें. [सं. घर्षण; प्रा; घंसण; हिं. घसना; गु. घसवुं; सिं. घसों; फ्रें. ग्रोस] घासून घेणें-१ (निराशेनें, संतापानें, निष्फळ झालेल्या मत्सरानें) हात चोळणें, चुरमळणें; चडफडणें. 'तूं आपल्या घरीं घासून घेतलेंस म्हणून त्याचा केंसही वांकडा होणार नाहीं.' २ सोसणें; सहन करणें (नुकसान, दुःख). म्ह० घासून घ्यावें पण हांसून घेऊं नये=वेळ पडल्यास वाटेल तें नुकसान सोसावें पण लोक आपणास हंसतील, ठपका देतील असें करूं नये.

घासलेट-न. केरोसीन तेल; घास्तेल; रॉकेल. [गॅसतेलचा अप. इं. गॅस=वायु;+म. तेल]

घासाघा(घी)स, घांसाघां(घी)स-स्त्री. १ पुनःपुनः घासणें; यावरून. २ (ल.) नेहमीं खडकावणें; खरडपट्टी काढणें; कानउघाडणी करणें. ३ वादविवाद; चर्चा; काथ्याकूट. ४ वाचावाच; कलागत; कटकट. ५ खाराखीर; जिकीर; ओढून धरणें; घिसघीस करणें; ओढाताण. ६ (स्पर्धा, मत्सर इ० कांनीं होणारी) कचाकची; चकमक; झगडाझगडी; भांडाभांडी; अतिशय वरकशी लावणें. (क्रि० करणें; घालणें; मांडणें; लावणें). ७ सैन्यांचे किरकोळ हल्ले प्रतिहल्ले. [घासणें द्वि.]

घासापूस-स्त्री. (गो.) चौकशी. घासापुसचें-अक्रि. (गो.) १ चौकशी करणें. २ घासाघीस करणें. [घासणें+पुसणें]

घासारी-पु. (सोनारी) घासणारा; मोतीं वगैरेवरील खरब घांसून त्यास आकार व तजेला देणारा. [घासणें]

घांसावचें-(गो.) घांस मारणें. [घांस]

घासावणें-अक्रि. (गो.) (दुखण्यामुळें अंथरुणावर) खितपत पडणें, अशक्त होत जाणें. [घासणें]

घासी-स्त्री. कष्ट; त्रास; दुःख. 'पापियांची घासी कां लावावी। तो पापाविना असतां।'-शिपु २.९.२२. [का. घासी=श्रम, कष्ट, त्रास]

घासीव-वि. घासलेला; खरडलेला; घासटलेला. [घासणें]

घाळ-स्त्री. (कों.) (पाण्याच्या प्रवाहानें, जोरानें पडलेला) ओहळ; घळ; चर; खांच. [घाळणें]

घाळ-वि. १ (प्र.) गहाळ; गाहाळ; अव्यवस्थित; घोटाळ्या; गोंधळ्या; विसराळू (मनुष्य); अस्ताव्यस्त; विस्कळित; गोंधळयुक्त (काम, धंदा, कागदपत्र इ०). २ (गो.) गाफील; बेशुद्ध; असंबद्ध. घाळाजाणें-(गो.) चुकणें; सांडणें. घाळापडणें-(गो.) १ सांडणें; गहाळ होणें. २ ढिलें पडणें. [गहाळ] ०घोळ-पु. १ (बेत, मसलत, वस्तु, काम इ० कांचा) गोंधळ; घोटाळा; खिचडी; अव्यवस्था; गोलंकार. २ बांदल; गडबड; हैराणगत.

घॉळंकार-पु. (गो.) गोलंकार. गोलाकार पहा. [घोळ]

घॉळकांवचें-क्रि. (गो.) हेलपाटे, खेपा घालावयास लावणें; नाचविणें.

घाळण-स्त्री. (कों.) घळण. (भिंत, बांध, धरण, यांतील) भेग; भगदाड; खिंड; खिंडार. (क्रि० पडणें; होणें). [घळणें]

घाळणें-अक्रि. (मोत्याचें वेजें, कानाचें छिद्र) मोठें, ढेल होणें; घळणें. [घळणें]

घाळणें—सक्रि. गमावणें; हरवणें; भलत्या जागीं ठेवणें;गहाळणें. –अक्रि. १ विसरून घोडचूक करणें; गोंधळल्यामुळें चुकणें, घसरणें; बेसावधपणें फसणें. २ आडमार्गानें जाणें;भटकणें; भलतीकडे जाणें. (प्र.) गहाळणें. [गहाळणें]

घिगी—स्त्री. (राजा.) तुळया, ओंडके, वहालें इ० उंच चढवण्यासाठीं केलेली दोन लांकडांची कैची; वांकलेल्या, कललेल्या झाडाला धीर, आधार देण्याकरितां लावलेली कैची. **घिग्या लावणें**–(असमर्थ, नाखूष मनुष्यास एखादें काम करण्याची) उठावणी देणें; चेतविणें; रडतराऊत घोड्यावर बसविणें.

घिट्टी—स्त्री. (गो.) घिरटी.

घिरगीस—पु. कीड लागलेल्या लांकडाचें पीठ.

घिरघिरणें—अक्रि. (गो.) १ घेरी येणें. २ फिरत राहणें; गरगर फिरणें. [गिर्‌गिर्]

घिरघिराट—पु. (जातें इ०कांचा) घरघाट; घर्‌घर् आवाज. [ध्व. घिर द्वि]

घिरघिरें—न. लहान मुलांचें एक प्रकारचें खेळणें; एक प्रकारचें भिरभिरें, गिरगिरें. [ध्व. घिर्]

घिरघिसा—पु. वाळवीनें खाल्लेल्या लांकडाचा भुगा; किरकिसा पहा.

घि(घिं)रट—पु. १ (राजा. कु. गो.) (प्र.) घरट. भात भरडण्याचें जातें; मोठें जातें; घरट पहा. २ वेढा; फेरा; घेर; गराडा; घिरटी. 'तेथें अलिकुलांचा घिरट।' –कथा १·१·१४. [सं. घट्ट]

घिरट–टी—स्त्री. (कर.) (जातींतील) घरागणिक एकेक माणसास दिलेलें जेवण; मेजवानी. घरटी आमंत्रण पहा. 'ते घिरट घालणार आहेत.'

घिंरटणें—सक्रि. (राजा.) घ(घि)रटांत धान्य इ० घालून भरडणें. [घिंरट]

घिंरटी—स्त्री. १ जातें; घरटी. २ वर्तुलाकार फिरणें; फेरी; गिरकी; गिरकांडा; भ्रमण. (क्रि०) घालणें. 'नाना अवतारांच्या घिरटी। स्वयें घेत परमात्मा।' –ह १८.१७३. ३ वळसा; फेरा; (क्रि० घालणें). ४ हेलपाटा; येरझार; फेरी; (निष्फळ झालेली) खेप. ५ गस्त; (पोलिसाचा) फिरता पहारा; (इं.) राउंड. ६ लपत छपत, चोरून लपून, गिरकी घेणें; गिरकी घेत टेहळणें; उदा० घार आकाशांत घिरट्या घालते. 'काळ चोर घिरट्या बहु घाली। पामरा तुज कशी नीज आली।' घरटी पहा.

घिंरटी—वि. घरटांत घालून भरडलेलें (भात इ०). [घिरट]

घिवर—धीवर पहा.

घिसघिसा—वि. घिसघिस, घासाघीस करणारा स्वभाव ज्याचा तो. [घिसघिस]

घिसघि(घी)स—स्त्री. घासाघीस पहा.

घिसण—न. घासणें; घर्षण; घासणी. 'अग्नी सकळां ठाईं आहे। कठीण घिसणीं प्रगट होये।' –दा १६.५.२०. [घासणें; हिं. घिसना]

घिसणें—सक्रि. (अशिष्ट) घासणें. [घासणें; हिं. घिसना]

घिसा—पु. घिसाडी. 'घिसा चतुर अपाडेंसीं।' –प्रयराज (महाराष्ट्र सारस्वत) २.६०.

घिसाडी—वि. १ जाडेंभरडें लोहारकाम करणारी एक हलकी जात; ही स्थायिक नसते. २ वरील जातीचा मनुष्य; लोहार.

घिस्सा—पु. कुस्तींतील एक डाव; यांत आपल्या एका हातानें जोडीदाराच्या बरगडीवरून हात घालून आपल्या बाजूच्या जोडीदाराच्या मांडीजवळ चड्डी धरून आपल्या दुसऱ्या हातानें जोडीदाराच्या आपल्या जवळ असलेल्या हाताचें कोपर धरून जोडीदाराला ओढून चीत करतात. [म. घिसणें; हिं. घसीटना] ०चतुरशिंगी–स्त्री. आपल्या एका हातानें जोडीदाराच्या आपल्याकडील कुल्ल्यावर चड्डींत हात घालून धरून आपल्या दुसऱ्या हातानें जोडीदाराच्या बगलेंतून हात घालून जोडीदाराच्या पलीकडील हाताचें मनगट धरून आपल्याकडे ओढून आपला बाहेरील गुडघा जोडीदाराच्या मानेवर व डोक्यावर ठेवून जोडीदारास चीत करणें यास चतुरशिंगी घिस्सा म्हणतात. ०नाल मोड्याचा–पु. आपल्या हातानें जोडीदाराचा बाहेरचा पाय पंजानें धरून दुसऱ्या हातानें जोडीदाराचा आपल्याकडे असलेला हात कोंपरावर धरून आपल्याकडे जोडीदारास झटका देऊन चीत करणें. ०बाळसांगड्याचा–पु. आपल्या हातानें जोडीदाराच्या आपल्याकडील पायाच्या घोट्यावरून हात घालून जोडीदाराच्या पायाच्या पंजावर आपला मुंडा टेकून आपल्या हाताच्या पंजानें जोडीदाराची मांडी धरून आपल्या बाहेरच्या पायानें जोडीदाराच्या आपल्याकडच्या हाताच्या कोंपऱ्यास आपल्या पायाच्या तळव्याचा दाब देऊन जोडीदारास चीत करणें. ०लपेट–पु. आपला एका पायाचा पंजा जोडीदाराच्या गुडघ्याच्या लवणींत घालून आपला जो पाय जोडीदाराच्या गुडघ्याच्या लवणींत घातला आहे त्याच बाजूच्या आपल्या हातानें जोडीदाराच्या बाहेरील हाताचें मनगट धरून त्याच्या बगलेंतून आपल्याकडे ओढून, आपला दुसरा हात जोडीदाराचा जो हात ओढला असेल त्या मुंड्यावर ठेवून आपल्या पायानें जोडीदाराच्या गुडघ्याच्या लवणींत घातलेला पाय वर उचलून झटका देऊन जोडीदारास चीत करणें, याला लपेटघिस्सा म्हणतात. ०शोरेगरी–पु. जोडीदारास लांब करून एका हातानें बरगडीवरून आपला हात पोहोंचेल त्या ठिकाणीं, कांबापर्यंत, चड्डींत हात घालून जोडीदाराच्या

आपल्या जवळ असलेल्या पायाच्या पोटरीवर जोडीदाराकडील आपल्या पायाचा पंजा ठेवून आपलें डोकें जोडीदाराच्या आपल्या बाजूच्या हाताच्या मुंडयावर ठेवून आपल्या चड्डीस धरलेल्या बरगडीस कळ येईल असा दाब देऊन त्याला चीत करणें.

घिस्सी—स्त्री. (व.) एका बाजूनें फरफटत जाण्यासाठीं (गाडीच्या) आंखाला चाकाऐवजीं बांधलेलें तिरपें लांकूड. [घिसणें]

घी—(राजा. कु.) घे बद्दल वापरतात. 'माजे दोन सवाद ऐकोन घी'—मसाप २.३६७.

घी—न. तूप. [सं. घृत; प्रा. घिअ; हिं. गु. घी] म्ह० १ (गु.) घीनो दोडियो अने दोडियानु घी=वाण्यांचा फसवेगिरीचा, लटपटीचा प्रकार; लटपटीचा, फसवेगिरीचा हिशेब इ० २ घीगया पर कुपा तो गया नहीं=झालेल्या गोष्टीबद्दल कांहीं तरी समजूत करणें. ३ घी देखा पर बडगा नहीं देखा. सामाशब्द- ०गुत्ता- पु. गांवच्या जमीनदाराचा किरकोळीनें तूप खरेदी व विक्री करण्याचा हक्क, मक्ता. घीवकेणी-पु. तूप विकणारा. 'खोत कुणबी दाणे दाणी। घीव केणी।'—दावि ७०. [घीव=घी अप. केणी= विकणारा]

घीवर-घेवर—पु. फेसलेल्या रव्याचें तळून, पाकवून केलेलें पुरीसारखें पक्वान्न. [सं. घृतवर; प्रा. घेवर] **तांदुळाचे घीवर**— पु. तांदुळाच्या पिठांत दाट दूध घालून व वस्त्रगाळ करून व तापवलेल्या तुपांत तें ओतून चांगले पसरट घीवर तयार करतात ते. ०पात्र—न. घीवर ज्यांत करतात तें पात्र.

घीस—स्त्री. झीज. 'शरीरें घीस साहाणें। दुर्जनासीं मिळोन जाणें। निंदकास उपकार करणें। हा सत्वगुण।'—दा २.७.६९. [घिसणें=घासणें; तुल० का. घासी=श्रम, दुःख]

घुईं—स्त्री. १ (ना.) अळवाचा कांदा; अळकुडी. २ (ना. व.) कोय; अठोळी, बाठी. [हिं. घोयां]

घुईं—स्त्री. (व.) रातकिडा. [ध्व.]

घुक्क—वि. (ना.) काळाकुट्ट; घोर; निबिड; घनदाट. 'अंधार घुक्क पडला होता.'

घुंग—पु. मुंगा; भ्रमर. 'तेव्हां तळ्यांत म्हैस बसली होती तिच्या शिंगांत घुंग होऊन धाकटा मुलगा जाऊन बसला.'—मसाप १.२.२३. [ध्व. गुं]

घुगघुगी—स्त्री. गळ्याच्या घाटीखालचा, कंठमण्याच्या खालचा खोलवट भाग.

घुंग(गू)ट—पु. डोक्यावरून व तोंडावरून घेतलेलें वस्त्र, कपडा; तोंडावरून आच्छादनार्थ घेतलेलें वस्त्र, बुरखा. [हिं. घूंघट=बुरखा, पडदा; गु. घुंघट; तुल० सं. गुंठण; प्रा. अंगुट्ठ]

घुंगरटें—न. चिलट; मच्छर; कंबरें; डांस. घुंगरूट पहा. [ध्व. गुं, गुं]

घुगरा—पु. (राजा.) (नाविक.) चार मोठे आडे दोर घेऊन त्यांचा एक मोठा नाडा (गलबताच्या उपयोगाचा) करण्याची क्रिया. यासाठीं एक लांकडी चौकट वगैरेचें यंत्र असतें.

घुंगरा—पु. (ना.) एका टोंकास घुंगरू बांधलेली काठी. हिचा ताल धरण्यास उपयोग होतो. [घुंगरू]

घु(घुं)गरावणें—अक्रि. १ (प्रां.) चिडून, संतापून (एखाद्याच्या) बसकन् अंगावर येणें; (एखाद्यावर) तुटून पडणें; २ घुडकावणें.

घुगरी—स्त्री. १ न भरडतां, सालीसकट शिजविलेलें (विशेषतः द्विदल) धान्य; शिजविलेले हरभरे, कडधान्य; हरभऱ्याची उसळ. 'घुगऱ्या वांटूनि निजप्रीतिनें। आली रुक्मिणी राउळासी।' २ (व.) चणे, तूर, वाटाणे इ०ची उसळ. ३ धान्याची, पिकाची मळणी झाल्यानंतर शेतकरी कमाविसदार, पाटील सरकार यांना जी धान्याची (त्यांनीं घुगऱ्या कराव्या म्हणून) नजर करतो ती; हें एक प्रकारचें बलुतें आहे. धान्य खळ्यांत मळल्यानंतर शेतकरी गांवच्या अधिकाऱ्यांस (त्यांच्या) हक्कादाखल देतो. 'यावरी पाटील कुळकर्णी याची। काय रीत परमारा नेमणुकीची। घुगरी किंवा बलुत्याची। ते लावणीवर कोणे विधी॥'—पैमावेंदु. (एखाद्याच्या) **सटीच्या घुगऱ्या खाणें-खाल्लेल्या असणें**-(एखाद्या पेक्षां) ज्ञानानें व अनुभवानें पुष्कळच अधिक चतुर व प्रौढ असणें; वयानें मोठा असणें. (सटीच्या दिवशीं-मूल जन्मल्याच्या सहाव्या दिवशीं-सटी देवीची पूजा करून तिला घुगऱ्यांचा नैवेद्य दाखवितात, आप्तेष्टांनाहि घुगऱ्या वाटतात, त्यावरून) एखाद्याच्या सटीच्या घुगऱ्या खाल्लेला मनुष्य त्या (दुसऱ्या) मनुष्यापेक्षां अनुभवानें वयानें, ज्ञानानें पुष्कळच अधिक असणार. त्याला लहान माणसानें शिकवूं नये).

घुगरू—पु. मोगऱ्याची एक जात.

घुगरू—पु. (काव्य) घुंगट; घोंगता. 'मग धावळीचा घुगरू घेऊनि। अग्नीची करीत मानसपूजा।'

घुंगरू, घुंगूर—पुन.न. घागरी; हा पोकळ असून ह्याचा आकार करवंदाएवढा गोल असतो. याच्या वरच्या बाजूस दोरा ओंवण्याजोगी कडी, नाकें असतें. हा पोकळ असून आंत खडा घातलेला असतो, त्यामुळें कोमल आवाज होतो. ह्यांची दोरींत माळ ओंवून तो चाळ नर्तिका नाचतांना पायाच्या घोटयाजवळ बांधतात. मोठे घुंगरू शोभेसाठीं जनावरांच्या गळयांत बांधतात. [ध्व. घु+सं. रू-रव; हिं. घुंघरू; सिं. घिंघिरू] **घुंगुरमाळ**—स्त्री. घुंगरांची केलेली माळ. ही माळ बैल इ० पशूंच्या गळयांत घालतात.

घुंगरू—न. रेशमाची एक जात.—मुंग्या ९७.

घुंगरूट, घुंगु(घु)रटें-डें, घुंगडें—न. १ चिलट; मच्छर; केंबरें; (लहान) डांस. 'घुंगडीं म्हणती आमुचें घर। निश्चयेंसी।' —दा १.१०.४१. २ (ल.) लहान मुलगा; अगदीं लहान व अशक्त मनुष्य. [घुंगरू]

घुंगस—पु. भोंवतालीं कोट असलेल्या शहराच्या, गांवाच्या वेशीपुढें असणारा बाहेरचा कोट; बाह्यकोट. [घुंगट]

घुगा—पु. १ पूर्णपणें उमललेली कळी. २ (को.) छपरावर घातलेल्या भातेणाच्या जुन्या पेंढ्या; घरावरील तृणाची कुसकी गुंडी.

घुंगार—पु. कोणताहि पदार्थ—विशेषतः मांस इ०—नरमसर शिजल्यावर खालीं उतरून थंड होऊं द्यावा, थंड झाल्यावर त्याचें कोंडाळें करून त्यांत एक निखारा ठेवावा आणि त्यावर तूप ओतून लागलीच भांड्यावर झांकण ठेवावें. या कृतीस घुंगार असें म्हणतात. —गृशि २.३७. (क्रि० देणें).

घुगी—स्त्री. १ पाऊस इ० कांपासून संरक्षणार्थ डोक्यावर घालावयाची झुणुंसाची, सखलादीची घोंगी, खोळ; झुणुंसाचें शिरस्त्राण; बनातीची कुंची. [फा. कुकी; हिं. घूंगी]

घुगी—स्त्री. (कों.) वाऱ्याचा झपाटा; वाऱ्याची वावटळ, भोंवरी.

घुगी—स्त्री. (कों.) किंकाळी; कर्कश आरोळी; किंचाळी. [सं. घु=शब्द करणें; फा. घुघा]

घुगी, घुगूम—स्त्री. (गो.) घुवड. [सं. घूक] घुगु, घुगु-वाळ-घुघु, घुघुवाळ पहा.

घुंगुट—पु. घुंगट पहा. 'स्त्रीची साक्ष घुंगुट घालून किंवा पडद्यांत घालून घ्यावी?' —न्यासे ३४. ०पट—पु. बुरखा; बुरख्याचें वस्त्र. 'गुंगुटपट काढुनिया हलुच लागे काना।' बयाबाई रामदासी—राजवाडे ९३. [घुंगट+पट=वस्त्र]

घुंगुर—पुन. घुंगरू पहा. 'त्या खालते घुंगुर सज्ज घाली।' —सारुह ६.३०. 'होती नाद निघे घुमंघु हलती जीं कांचिचीं घुंगुरें।' —कमं २.६८. ०माळ—घुंगरूमध्यें पहा. ०वाळा—पु. घुंगरू, घागऱ्या लावलेला (लहान मुलाच्या पायांत घालावयाचा) वाळा. 'वाजवरे वाळा। वेल्हाळा। रुमझुम घुंगुरवाळा।' —वाग्वैजयंती.

घुंगु(घु)रडा-रुडा-डें—पुन. घुंगरटें पहा. 'घुंगुरुडाऐसें वदन। म्हणे पर्वत सगळा ग्रासीन।' —ह ३५.१०९.

घुग्गू—पु. (व.) राग; गुस्सा. 'एवढ्याशानें घुग्गू येतो.'

घुंघर(रू)ट—न. घुंगरटें पहा.

घुघरी—स्त्री. घुगरी पहा.

घुंघाट-टी—पुस्त्री. घुवडांचा शब्द; घूत्कार. 'दिवाभीतांचे घुंघाट।' —मुआदि ३६.५८. 'क्रूर श्वापदांची दाटी। दिवाभीतांची घुंघाटी।' —भारा बाल १२.६३. [ध्व. घुं+घाट प्रत्यय]

घुंघाणें—न. घुवडांचा आवाज; घूत्कार; घुंघाट. 'दिवसां दिवाभीत घुंघाणें। राजद्वारीं श्वानें सैंध रडती।' —एभा ३०.६५. [ध्व. घूं घूं+णें]

घुंघातणें—अक्रि. (घुवड इ० कांनीं) शब्द करणें; घूं घूं शब्द करणें; गुणगुणणें. 'जैसें सर्व लोक निजलिया। उलूक उठे घुंघातु।' —हंको ? [ध्व. घूं घूं]

घुघु—स्त्री. घुवड, पारवा, होला इ० कांचा आवाज; घूत्कार. [ध्व. सं. घु]

घुघु—वि. १ लहान; चिमुकलें; छबकडें; कुकुलें (मूल अथवा पोरकटपणा ज्यांच्या अंगीं आहे असा मोठा मुलगा किंवा मुलगी). २ खुजा, दुबळा (मनुष्य) [कुका-कू] ०बाळ—न. अजाणतें मूल, लेकरूं; कुकूबाळ; घुघुलें बाळ. घुघु अर्थ १ पहा. [घुघु+बाळ] घुघुलें बाळ—न. लहान मूल; कुकूबाळ; कुकुलें-बाळ; घुघुबाळ. [घुघु]

घुंघुर, घुंघुरटें-डें, घुंघुरडा—घुंगरू, घुंगरटें पहा.

घुंघुरदा—पु. घों घों आवाज करणारा भुंगा, भ्रमर, भोंवरा. [ध्व. घुं]

घुंघूर—पु. १ (प्र.) घुंगुर; घुंगरू पहा. २ घांगूड; फुलाचा कांदा.

घुट—पु. (गो.) बहुमतानें केलेला ठराव. [सं. घट्]

घुट-कन्-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. १ घुटक्यासरशी; गट्‌कन्; पाणी इ० गिळण्याच्या आवाजाप्रमाणें (क्रि० पिणें) २ एकदम; खटकन. (क्रि० जाणें). 'घुटकन् प्राण गेला.' [ध्व.]

घुटका—पु. १ गुटका. पाणी इ० पातळ पदार्थांचा घोट; भांवडा; चूळ. (क्रि० घेणें). गुटका पहा. [प्रा. घुट्ट; हिं. घूट; म. घोट; का. गुटकु; सिं. घुट्को]

घुटका—पु. एखादें काम करतांना अवयवविशेषाला अलौकिक शक्ति येण्याकरितां योगी, वैरागी लोक तोंडांत धरण्याकरितां जी गोळी वगैरे घेतात ती; (प्र.) गुटका; गुटिका; गुटी; ताईत; गुंडी. गुटका पहा. 'कांहींना कांहीं प्रयत्न व्हावा। पूवजस्नेहस्थु जटिल बोलावा। घुटका बनवावा कीं चुटका।' —दावि २६०. [सं. गुटिका]

घुटघुट-टां—क्रिवि. घटाघट; घटघटां; घटघट पहा. 'मूल घुटघुट दूध पितें.' [ध्व. घुट् द्वि]

घुटना—न. कुस्तींतील एक डाव; आपले दोन्ही हात जोडीदाराच्या आपलेकडील बगलेंतून घालून बाहेरील हात दंड धरून ओढावा व आपल्या पायाची नळी जोडीदाराच्या मानेवर ठेवून, जोडीदाराला त्याचा धरलेला दंड ओढून व मानवर पाय देऊन त्याला चीत करणें. [हिं. घुटना=गुडघा]

घुटम(मु)ळणें—अक्रि. १ अंतकाळची घरघर लागली असतांना प्राण न जातां घोटाळत राहणें. २ गुटमळणें; गुरमळणें. ३ रेंगाळणें; अडखळणें; मागें–पुढें करणें.

घुटराण—वि. (ना.) १ अतिशय घाणेरडा (वास); २ दुर्गंधयुक्त.

घुटवळणें—अक्रि. अंतकाळच्या वेदनांनीं युक्त होणें; आंचके देणें; तडफडणें; प्राण जाण्याची पाळी येणें. 'एका तिडके-बरोबर तो घुटवळला.' २ प्राण कंठास येणें. 'सर्पदंश होतांच प्राण घुटवळला.' ३ (एखाद्या मनुष्याच्या, पदार्थाच्या उत्कंठे-मुळें) घाबरें होणें; घायकुतावणें. 'त्याचा प्राण आईसाठीं घुटवळला आहे.' [घोटणें+वळणें]

घुटा—पु. (बे.) गुठा; एक प्रकारचें मोत; गुठा–ठें पहा.

घुटी—स्त्री. १ गुटी; जायफळ इ० औषधें उगाळून त्यांत दूध घालून तान्ह्या मुलास पाजावयाचें मिश्रण. 'नाहीं दिधली घुटी स्वहस्तें।' –देकृष्णजन्म (पद) ५३. 'तुज उघाळुनी पाजितें घुटी।' –मध्व २५. २ ऊंसाचें पेरें, कांड. ३ योगी, बैरागी देतात ती अजब शक्तिदायक गुटिका; गोळी; गुटका, घुटका पहा. [सं. गुटी=गोळी; का. गुडि; हिं. घूंटी; क. घुट्टी] ०देणें–सक्रि. मारणें; मोंदणें; भुलविणें; भुरळ घालणें; मोहनी घालणें. ०बसणें–(गुटिकेचा) परिणाम होणें; अंमल दिसूं लागणें, लागू पडणें.

घुटुघुटु—क्रिवि. घटाघटा. [घटघट]

घुटें—न. उडदाच्या डाळीचें फोडणी, मसाला इ० घालून केलेलें वरण, आमटी.

घुट्ट—न. प्राणोत्क्रमण होतांना कंठांतून निघणारा आवाज. –क्रिवि. घुटकन्; घुटदिशीं. [ध्व.]

घुट्टा—पु. (कर.) मुठींत दांडू धरला असतांना दांडूच्या करंगळीकडील बाजूला पुढ आणून दांडूवर चिन्नी ठेवावयाची व ती पुन्हां उडवून त्याच बाजूनें पुन्हां चिन्नी मारणें. 'घुट्टा चुकला.'

घुड्डा—वि. (व.) ठेंगणा; ठेंगू बुड्डा; गिड्डा. 'घुड्या नव-ऱ्याला घुडी बायको बरी' [का. गुड्ड]

घुडु—न. (माण.) सशाचें पिलूं.

घुड—पु. (गो.) घुमट.

घुडगा—पु. (कों.) गुडघा. [गुडघा]

घुडगें—न. (राजा.) घुबड.

घुडघुडी—स्त्री. (कु.) गुडगुडी पहा.

घुडणें—अक्रि. (प्रवास–निजणें, जेवणें, मरणें इ० कराव-यास) सिद्ध होणें; (प्रवास, अनंतत्वाचा प्रवास करण्याच्या) बेतांत असणें. 'तो निजावयास, जेवण्यास, जाण्यास घुडला.' [सं. घट्] घुडाघूड–स्त्री. (राजा.) (जाण्याला, काम कर-ण्याला) सिद्ध, तयार होणें; प्रवासास जाण्याच्या वेळची (माणसाची, पशूची) सिद्धता, तयारी, सज्जीकरण. 'तुमची घुडाघूड होईल तों मीं जेवून येईन.' [घुडणें द्वि.]

घुडवो—पु. (कु.) शेतास पाणी देण्याकरितां दोन्ही बाजूस दोन दोन दोऱ्या बांधलेली, एक हात लांबीची चपटी टोपली या टोपलीनें दोन इसम डबक्यांतील पाणी वर शेतांत फेकूं शकतात. (गो.) मुडॉ.

घुडॉ–डी—पुस्त्री. (गो.) शेताचा विभाग.

घुडा–ड्या—पु. वरंगळ जातीच्या तांदुळांतील एक प्रका-रचा तांदुळ. –वि. वरंगळ जातीचा (तांदुळ). ०वरंगळ–पु. वरंगळ जातीचा एक प्रकारचा तांदूळ.

घुडी—स्त्री. कबुतरखाना; खुराडें; धूड पहा.

घुडी—स्त्री. (कु.) गुढी पहा.

घुडे–डा—नपु. आकारानें अर्धवर्तुळाकार व उंच असें शेतास पाणी देण्याचें एक प्रकारचें सूप. (कु.) घुडवो पहा.

घुडु—न. १ (खिन्नता येण्याच्या वेळचा) पोटांत होणारा गडगड आवाज. २ मेघगर्जना; विजांचा कडकडाट; गडगडाट. [ध्व. का. गुडु]

घुण—पु. लांकूड कोरणारा एक किडा. 'कै खट्वांग घुनें घुणें लिवडिलें ? हें खड्ग कैचें करीं।' –निमा १.६६. [सं.]

घुणाक्षर—न. १ घुण नांवाच्या किड्यानें लाकूड कोरल्यावर उमटलेल्या, उठलेल्या अक्षराची आकृति; किड्यानें कोरलेल्या जागचें अक्षराकार चिन्ह. 'विपायें घुणाक्षर पडे। टाळिये काउळा सांपडे।' –ज्ञा १७.३०१. २ भुंग्याच्या गुंजारवांत, गुणगुण-ण्यांत अक्षरासारखें भासतें, ऐकायाला येतें तें. [घुण+अक्षर]

घुणाक्षरन्याय–पु. (न्याय.) घुणाक्षरावरून बनविलेला न्याय-शास्त्रांतील एक न्याय. किड्यानें सहजगत्या कोरलेल्या आकृतींत एखाद्या अक्षराचें, वस्तूचें, मनुष्याचें, साम्य (चित्र) आढळतें. यावरून यदृच्छाघटित अकल्पित गोष्टीस हा न्याय लावतात. सहजासहजीं घडणारी गोष्ट; असंकल्पित घटना. 'हा घुणाक्षर-न्यायानें या कटकटींतून खरोखरच नांव विचारण्याचा कानडी प्रश्न उमटला कीं काय ?' –भा ६३. [घुण+अक्षर+न्याय]

घुणघुणा—पु. नाकपुड्यांतील पडद्याचा खालचा मांसल भाग; नाकांतील एक अवयव; गुणगुणा; घोळाणा; घोणा. [सं. घोणा=नाक]

घुणघुणाट—पु. घों घों असा आवाज. [ध्व. घुण द्वि.+आट प्रत्यय]

घुणा—पु. १ (सोनारी) सांखळीचा, दागिन्याचा दुहेरी दुवा; आंवळ गांठ (याचा आकार ल सारखा असतो). (क्रि० देणें). २ बिरडें; गेंद; पेंच; बोंडी; मणी (तोडा इ० दागि-न्यांचा). ३ दोरांची, सांखळ्यांची एकांत एक गुंतवून

(शोभेसाठीं) केलेली मोठी गांठ, गोंडा, झुबका. ४ लांकडाशीं लांकूड जोडून तीं तेथें घट्ट रहावीं असा बांधण्याचा प्रकार. ५ (उतरणीवर गतीचा अवरोध करण्याकरितां) गाडीच्या चाकांच्या मागें घालावयाचा लांकडाचा दांडा, काठी, खरडी. (क्रि० घालणें, लावणें). 'गाडीला घुणा लावा.' ६ (ल.) अडथळा. 'चालू कार्याला घुणा घालण्यासारखें होईल.' [सं. घोणा ? तुल० का. गुणी=चाबकाची मूठ] ०घालणें-अडथळा करणें; व्यत्यय आणणें. ०येणें-एखादें ओझें घट्ट बांधताना दोराची दुहेरी अढी, दुमड, विळखा (घोणा) येणें.

घुणा-ण्या—वि. दुर्मुखलेला; एकलकोंड्या; आंतल्या गांठीचा; तोंडाचा जड; घुम्या पहा. [सं. घृणा; हिं. घुणा]

घुनी—स्त्री. (माण.) फार लहान कान असलेली मेंढी.

घुन्या—वि. (व.) घुणा-ण्या पहा.

घुबड—न. १ घू घू शब्द करणारा एक पक्षी; उलूक. हा दिवसां दडून बसतो (म्हणून यास दिवाभीत असेंहि म्हणतात) व रात्रीं भक्ष्य शोधण्याकरितां बाहेर पडतो. हा उंदरांचा संहार करतो. घुबड व त्याचा घूं घूं आवाज हीं सर्वत्र अशुभ मानलीं जातात २ (निंदार्थी) हिडिस व ओंगळ दिसणारी म्हातारी स्त्री. [ध्व. घूव्+ड प्रत्यय] ०तोंड्या-वि. (निंदार्थी) एक शिवी; घुबडासारखें तोंड असणारा. [घुबड+तोंड]

घुंबड—स्त्री. (वे.) गर्दी; झुंबड. [का. गुंपु, गुमी=गर्दी]

घुंबरडा—पु. १ कबुतरांचा घूं घूं असा आवाज. २ (ल.) गोंगाट; कलकलाट (मुलांचा-खेळण्याच्या वेळेचा). (क्रि० घालणें; करणें). [ध्व. घुंब+रडा प्रत्यय. हंबरडा प्रमाणें]

घुबॉ—पु. (गो.) ताडमाडाच्या बुडतास वेष्टून असलेला कापसासारखा भुगा; चकमकीपासून उत्पन्न होणारी ठिणगी यावर घेतात. चकमकीचा कापूस.

घुबुकेल—न. टाचकें; गुप्त ठेवा. बबुकेल पहा. (क्रि० लावणें; सांपडणें)

घुम—स्त्री. गोम; घोण. -बदलापूर १२८.

घुम, घूम—पु. (गो. कु.) कानाच्या मधल्या पाळींत घालण्याची लहान बुगडी; कुडी.

घुमकट—न. (वे.) चाकाच्या तुंब्यावरील धावेप्रमाणें असलेली लोखंडी कंगणी, कडें. गुमकट पहा. [का. गुब=चाकाचा मांदला+कट=वेढें]

घुमकांवचें—क्रि. (गो.) गुद्दे मारणें; ठोंसे देणें; ढोसणें. [गो. घुमकों=गुद्दा]

घुमकी—स्त्री. (वादन) डाव्या हातानें बायावर तळ हाताचा मनगटाजवळील भाग टेंकून बोटांनी जो गंभीर ध्वनि काढितात तो. [ध्व]

घुमको—पु. (गो.) गुद्दा; ठोंसा; ढोंसा. [ध्व]

घुमघुमणें—अक्रि. (तोफ इ० कांचा) घुमघुम आवाज होणें; धुमधुमणें; दणाणणें; दणदणणें; घोषणें; घुमणें. 'घुमघुमती घोषा। वेदपदांच्या।' -ज्ञा १५.१८८. 'तेणें दिशा घुमघुमती।' -रावि [ध्व. घुम् द्वि.]

घुमट—पु. देऊळ इ० कांच्या कळसाखालीं असलेला डेऱ्याच्या आकाराचा बंदिस्त; कळस; घटाटोप; डेऱ्याच्या आकाराचें छप्पर. -न. घुमटाच्या आकाराचें एक चर्मवाद्य. हें घुमटाच्या आकाराच्या मातीच्या (मोठ्या) वडयाच्या तोंडास चामडें लावून तयार करतात. 'थोड्या वेळानें मध्यभागीं बसलेल्या तिघां-चौघां इसमांनीं आपापल्या घुमटावर प्रास्ताविक थापा देण्यास सुरवात केली.' -सह्याद्री ६६. [फा. गुम्बद्-ज़्; हिं. गुम्मट=मनोरा, डेरा]

घुमटला—वि. (ना.) घुम्या; एकलकोंडा; मुकस्तंभ. [घुमा]

घुमटा—पु. (विशिष्ट वाद्यांचा) घुमणारा आवाज; गजर. [घुमणें]

घुमटी—स्त्री. १ लहान घुमट. २ (गो.) देव्हारा. [घुमट]

घुमड—पु. १ घूम; डोळ्यांतील खुपऱ्या. (क्रि० येणें; फोडणें; बसणें). २ (मुलांच्या भाषेंत) पापण्यांचा तांबडा अंतर्भाग (जो भिवविण्याकरतां बाहेर काढतात तो). 'त्यां पोरानें मला डोळ्याचे घुमड दाखवले.'

घुमण—न. घुबड. [ध्व]

घुमणें—अक्रि. १ (तोफ इ० कांचा व गंभीर शब्द) धुमधुमणें; दणाणणें; घोषणें; प्रतिध्वनियुक्त होणें; हवेंत भरून राहाणें. 'जंव नाशु नाहीं पवना। तंव वाचा आथी गगना। म्हणऊनि घुमे।' -ज्ञा ६.२७८. २ (वाद्यें इ० कांनीं) आंतल्या आंत बराच वेळ खोल आवाज काढणें. ३ (वाद, गप्प, आजार, आवाज, खेळ इ०) रेंगाळणें; लांबत जाणें; चिघळणें; रेंगणें. ४ (पिशाचसंचारामुळें, थंडीच्या हुडहुडीमुळें, अति श्रमामुळें, रेंगाळलेल्या दुखण्यामुळें, हरीक इ० कांचा माद चढल्यानें) हूं हूं करणें; धापलणें; उसासणें; लाहक्या देणें; धापा, सुस्कारे टाकणें; कुंथणें. 'तरवारीनें कैक मेले कैक घायाळ तिथें घुमती।' -विवि ८.४.८०. ५ (हरीक इ० धान्य, पदार्थ) चिवचिवणें; उमळणें; खतखतणें; फसफसणें. 'हे हरीक कांहींसे घुमतात, निवळले म्हणजे चांगले होतील.' ६ (अंगांत संचारलेलें भूत) चेष्टा करूं लागणें; खेळणें; हालचाल करणें. ७ (पारवे इ० पक्ष्यांनीं आपला) घूं घूं असा आवाज करणें. (पक्ष्यांनीं) तारगंभीर आवाज करणें, गाणें. 'जेवीं घुमति पारवे पंक्ति। तेवीं वाजति पावसूवणें।' 'पंचमस्वरें पक्षी घुमती। राघव स्मरणें

गर्जोनिया ।' ८ (एखाद्या गोष्टीची) बराच काळ बोलवा असणें. 'ते वाडा बांधणार हें वर्षभर घुमत आहे.' ९ (एखादी गोष्ट गुप्तपणें) कर्णोपकर्णी पसरणें; पसरलेली असणें. 'तिनें पोट केलें आहे हें वर्तमान दोन महिने गांवांत घुमत आहे.' १० लवकर पुरें व्हावें म्हणून चालू झालेलें कार्य लांबणीवर पडणें. 'तें काम चालू होऊन पांच वर्षे झालीं, अझून घुमतेंच आहे, समा प्तीस गेलें नाहीं.' [सं. घूर्णन; प्रा. घुम्म, घुम्मण; सिं. घुमणु]

घुमपट—पु. (गो.) गाडीच्या तुळ्यासभोंवार असलेला लोखंडी वाळा, कडें. घुमकट पहा. [का. गुंब=चाकाचा मांदळा+पट्टी]

घुमरणें—अक्रि. (कों.) १ (पिशाच्चसंचार होऊन) घुमणें; हूं हूं असा आवाज करणें; अंगांत येणें. २ (भूत—पिशा-चानें) चेष्टा करणें; खेळणें; वारें शिरणें. [घुमणें]

घुमरा—वि. थोडासा अम्मल, माज, शिसारी आणणारा; घुमणारा (हरीकाचा प्रकार). [घुमणें]

घुमराई—स्त्री. विपुलता; घुमरी. 'येकच रणवाद्याची घाई । वीरश्रीची घुमराई ।'—होला १८८. —ऐपो २६८. [घुमरी]

घुमरी—स्त्री. १ गुराख्यांचा एक खेळ; यांत तोंडानें घुमण्यासारखा आवाज काढून नाचतात. (क्रि० घालणें). २ मोठमोठ्यानें आरडणें, ओरडणें. (क्रि० घालणें.) 'घुमरी घालीत जोर बैठक देवळांत व शेतांत देखील फावेल तेव्हां मारावी.' —खेया. ३ एक प्रकारचें वाद्य. 'घुमऱ्या मोहऱ्या पावे सुस्वर ।' —ह १०.१५. [घुमणें]

घुमरी—स्त्री. (काव्य.) १ लयलूट; विपुलता; चंगळाई; सुकाळ; समृद्धि; भर; उत्कर्ष. 'त्याचिया पिकासी आलिया घुमरी । आल्या गाईवरी अणिक गाई ।' —तुगा २९. २ (ल०) पीक; धान्य; दाणा. 'मेघा तोषोनि याचरी । इच्छिल्या ऐसी वृष्टि करी । तेणें पिकती घुमरी । आणि गोधनेंही दुभती ॥' —निगा ४६. —वि. भरपूर; विपुल; समृद्ध. 'ऐधिया वोजा परी । वीजें पेरिलिया क्षेत्रीं । पीक पिकेल घुमरी ।' —एभा ६.३०७. [ध्व]

घुमवणें—सक्रि. (आवाज इ०) पसरविणें; निनादित करणें. 'जनीं घुमवली स्वातंत्र्याची धैर्य उत्तेजक वाणी ।'—विक ३७. [घुमणें]

घुमशाण—न. (गो.) धांगडधिंगा; मनसोक्त नाच. [घम शान]

घुमशान—न. घमशान पहा. (गो.) घुमशाण.

घुमा—पु. १ (भोंवऱ्याच्या खेळांत) भोंवऱ्याच्या डोक्या वर पाडलेला खोंचा; डाव जिंकणारानें हरलेल्याच्या भोंवऱ्यावर आपला भोंवरा मारणें. २ (मनुष्य, पशु वठणीवर आणण्याकरितां, पशु माणसाळविण्याकरितां त्याला दिलेला) चोप; दणका; दण-कारा; धक्का; धपाटा; कठोरपणानें वागविणें; जरब दाखविणें. (क्रि० घालणें; गाजविणें) 'ह्या भारी दांडगाई करतो. दोन दिवस घुमा घालावा म्हणजे वठणीस येईल.' ३ (अतिशय काम केल्यानें, आजारीपणानें आलेला) शीण; थकवा; निरुत्साह; (छळणुकीमुळें, तगाद्यामुळें आलेला) त्रासीकपणा; हुळहुळे-पणा; (बेदम मार मिळाल्यानें अंगाचा उडालेला) खुर्दा; चकना-चूर; खुरमा; चकाचूर. (क्रि० घालणें; गाजविणें; घेणें). 'ह्या श्लोकानें माझा घुमा घातला.' ४ मोडकळी; खुरदा; चूर. [? का. गुम्मु=मारणें] **घुमेबाजी**—स्त्री. भोंवऱ्याचा एक खेळ; भोंवऱ्याच्या खेळांत डाव जिंकणारानें जिंकलेल्या गड्याच्या भोंवऱ्यास खोंच देण्याचा प्रकार.

घुमा—पु. १ (एखादें काम, धंदा) दिरंगाईवर, लांबणी-वर टाकून बसणें; चालढकल झालेली अवस्था. (क्रि० घालणें; कर्माची षष्ठी). २ (एखाद्या हातीं घेतलेल्या कामाची चालवि-लेली) दिरंगाई; चालढकल; हयगय; अळंटळं; चेंगटाई. (क्रि० घालून बसणें; घेणें). [घुमणें]

घुमा—पु. एक प्रकारचा नाच, खेळ. 'नाच ग घुमा ।' —मसाप २.२३४. [ध्व]

घुमा-म्या—वि. १ दुर्मुखलेला; एकलकोंडा; मनमोकळा नसलेला. २ वरून स्तब्ध पण आंतल्याआंत धुसफुसणारा; आंतल्या गांठीचा; खोल मनाचा. ३ मुकस्तंभ; तोंडाचा जड; अबोल्या; मितभाषी. ४ (ल.) ठोंब्या; सुस्त; जड; दगड; टोणपा (मनुष्य). [तुल० प्रा. गुम्म=मुग्ध, बावरा, व्याकुळ; का. गुंब=संकोच, एकलकोंडेपणा] **घुमावाघ**—पु. १ गर्जना न करतां सावजावर झडप घालणारा वाघ. २ (ल.) वाच्यता, उगाच वटवट न करतां आपलें काम साधून घेणारा खोल मनाचा मनुष्य. ३ अतिशय आळशी मनुष्य (आळशी वाघाप्रमाणें). —शाको. **घुमें वेड**—न. १ कोणाशींहि न बोलण्याचें, मुकस्तंभाप्रमाणें वेड. २ वरील वेडाचें ढोंग; सोंग. (क्रि० घेणें). [घुमें+वेड]

घुमाऊ. घुमाव—पु. १ गांवकरी; शेतकरी यांजपासून (गांव, शेत यांबद्दल) सरकारी वसुलापेक्षां घेतलेला जादा आकार. २ (रत्नागिरी, कोल्हापूर इ० भागांत) आंबराई, कुरण, शेत-जमीन इ० कांचा मक्ता, कौल. —क्रिवि. (कर.) खंडानें; मक्त्यानें; कौलानें. 'जमीन दोन वर्षांकरितां घुमाऊ दिली आहे.' [हिं. घुमान=एक बैलाची जोडी एका दिवसांत जितकी नांगरील तितकी जमीन]

घुमाट—न. (कु. हेट.) एक वाद्य. घुमट अर्थ २ पहा.

घुमाणघुस्का—वि. (बे.) आंतल्या गांठीचा; घुमा; खोल मनाचा पण कपटी. [घुमा+घुसा=राग]

घुमार—न. घुमण्याचें कार्य, क्रिया. घुमारा पहा. 'मायेचें घुमार सर्वांगीं भरलें वारें ।' –दावि ५०१. [घुमणें]

घुमारणें—अक्रि. (कैफ, मादक पदार्थ इ० कांच्या) अंमलानें, माजानें युक्त होणें; धुंदी, कैफ चढणें. 'तेणें घुमारिला भीमसेन । परि कपट नेणती धर्मासुन । मग निजेला पंडुनंदन । वृकोदर तो ।' –कथा ५.११.२९.

घुमारा—पु. मांत्रिक; पंचाक्षरी. 'कोणी वैद्य घुमारा पहा याई आसल पुरता ।' –पला ९६. [घुमरणें]

घुमारा—पु. घुमणारा आवाज, नाद. 'न लगे रवि दंड डेरा । काढुनि दे आंतील घुमारा ।' –ह ६.११. [घुमरणें]

घुमारा, घुम्मा—पु. (वे.) एक प्रकारचा पक्षी.

घुमारा-रें—पुन. (पिशाच, सूत इ० कांचा) अंगांत संचार होणें; वारें येणें; अवसर; संचार. 'काय मातां घुमारें येईल अंगासी ।' –ब ३१. [घुमरणें]

घुमारीन—वि. घुमणारा; अंगांत वारें येणारा (देह, अंग). पछाडलें जाईल असें. 'नाहीं येत वारें अंगासी माझीया । घुमारीन काया नव्हे माझी ।' –ब ३५. [घुमरणें]

घुमा(म)वणें—सक्रि. फिरावयास लावणें; चक्कर देणें; फिरवणें. [हिं. घुमाव=फिरवणें; सिं. घुमाइणु=फिरविणें]

घुमिली—वि. धुंद; माज आलेला; तरूर झालेला (डोळा इ०). 'राधा हरिला पुसती नेत्र विलासती लाल भासती उघड दिसती हष्ट घुमिली ।' –होला २२. [घुमणें=माजणें, कैफ येणें]

घुमें—न. (राजा.) घुमा अर्थ २ पहा. (क्रि० घालणें).

घुयऱ्या—वि. (व.) घुम्या.

घुरकणी—स्त्री. (गो.) वाघाची डुरकावणी, डरकाळी. गुरकणी पहा. [घुरकणें]

घुरकणें—अक्रि. (वाघ इ० नें) ओरडणें; आरोळी ठोकणें. गुरकणें पहा. 'पदतळीं असती दोनी व्याघ्र । घुरकोनि पाहती रूप उग्र ।' –दावि ३४४ [हिं. घुरकना; म. गुरकणें ध्व.]

घुरकॉ—वि. (गो.) डुरकणारा; घुरकणारा; डुरक्या फोडणारा (वाघ इ०). [घुरकणें]

घुरकी—स्त्री. (दे.) घुमरी अर्थ १ पहा.

घुरगडी—स्त्री. (हेट.) एक प्रकारचा हुक्का. गुरगुडी पहा.

घु(गु)रगुटणें—अक्रि. गुरगुटणें पहा.

घुरंगुटॉ—पु. (गो.) कोळी (कीटक). [घुरगुटणें]

घुरघुर, घुरघूर—स्त्री. गुरगुर पहा. घरघर. 'दडपे धनुष्ये कर । दाही कंठीं घुरघुर । जेणें पेसी दशा क्रूर । कधीं नाहीं देखिली ।' [ध्व. गुरगुर; प्रा. घुरुहुरंत; गु. घुरघुर] **घुरघुरणें**—अक्रि. १ गुरगुरणें पहा. २ वाजणें. 'तरारिती काहाळा । घुरघुरितीं टिवाळा ।' –शिशु ५२३. [घुरघुर] **घुरघुर वात**–पु. ज्याच्या योगानें पोटांत गुरगुरतें व स्नायूंच्या शक्ती क्षीण होतात असा वाताचा विकार [घुरघुर+वात] **घुरघुरावणें**—अक्रि. डुरकाळी फोडणें; गुरगुरणें; गुरकणें; गुरकावणें.

घुरघुरा—पु. एक किडा; घोगेरा. [ध्व. घुरघुर, हिं. घुरघुरा]

घुरघूस—पुस्त्री. गुरगुज पहा. एक टोंक अणकुचीदार असून दुसऱ्या टोंकास लोखंडी बारीक कडथा बसविलेलें, एका जातीच्या फकीराच्या हातांत असलेलें हत्यार; पैसे मागितले असतां न दिल्यास तो फकीर हें हत्यार आपल्या छातींत, मांडींत खुपसण्याचा भाव आणतो व अशा रीतीनें आपणाविषयीं दया उत्पन्न करून पैसे उपटतो. [फा. गुर्झ; गुरगुज]

घुरघूस—क्रिवि. गाढ; स्वस्थ; घोरत. गुरघुस पहा. (क्रि० निजणें). ०मारणें–पाय पोटाशीं घेऊन निजणें; गुरगुटून निजणें. [गुरघुस]

घुरट-टा—वि. १ ज्याच्या अंगास दूध, दहीं, ताक, लोणी इ० कांचा कुजट व उग्रस वास येतो असा (बकरा, मांजर, वाघ इ०). 'दुश्चिये अंगीं घुरट घाणी । बहु खासी दूध तूप लोणी ।' –तुगा १२९. २ घामट; घाणेरडी. 'घाणेरी घुरटी तुला तरि कसी ते मानली नाकळे ।' –निमा १.६६. 'घुरटे घाणेरे बोंगळ गोवळी ।' –ब ५२९. [उग्रट वर्णविपर्यास] **–टाण**—स्त्री. (बकरा, मांजर इ० जनावराच्या अंगाची येणारी) उग्रट, कुजट घाण; घुरघाण. [घुरट+घाण]

घुरणें—अक्रि. १ घोरणें. २ घुर्‌घुर् आवाज करणें (मांजर इ० नीं). [सं. घुर्]

घुरदळणें—अक्रि. इकडून तिकडे उड्या मारणें; धांगडधिंगा घालणें; धिंगामस्ती करणें; धुडगूस, धिंगाणा घालणें; खिदळणें; धिंगडणें. –सक्रि. गुधळणें पहा. [घुरदळा]

घुरदळा-ळें—पुन. १ गुधडा पहा. २ खिदळा; धिंगाणा; धांगडधिंगा; धिंगामस्ती. (क्रि० घालणें; मांडणें). [सं. घुर्=आवाज करणें+दल्=फोडणें, नासणें; म. घुरणें+दळणें]

घुरदळी-ळ—स्त्री. घुरदळा अर्थ २ पहा. (क्रि० घालणें; मांडणें). [घुरदळा]

घुरप्याउंदीर—पु. १ मोठ्या जातीचा उंदीर; शेतांतील उंदीर. २ (ल.) अट्टल, बिलंदर चोर. ३ कावेबाज व कारस्थानी, पाताळयंत्री मनुष्य.

घुरम—स्त्री. (गो.) दोन टोंकांचें इरलें.

घुरमळणें—अक्रि. घुटमळणें. १ (एखाद्या पदार्थाभोंवतीं) घिरट्या घालणें; गुटमळणें; रेंगाळणें, भोवंडणें (उ० पतंग दिव्याभोंवतीं, माश्या गोड पदार्थाभोवतीं घुरमळतात तसें). २ (कांहीं एका आशेनें) एखाद्याच्या भोंवतीं असणें, पुढें पुढें करणें; लाळ घोटणें. ३ (विझण्यास आलेल्या दिव्याची ज्योत, निघून चाललेला

थको. ३. २३

प्राण) घुटमळणें; लिरूलिकणें; लिकलिक, झिलमिल, मरूं-मरूं करणें. ४ कचरणें; कां कूं करणें; आशंकणें; घोटाळणें; गुटमळणें; गडबडणें. ५ (बोलतांना) अडखळणें; चांचरणें; बोबडी वळणें. ६ अस्पष्ट, संदिग्ध बोलणें. ७ रेंगाळणें; चेंगटाई करणें; घोंघळणें; गुटमळणें; माशा मारीत बसणें. ८ पेंगणें; झोंपेला येणें. 'हळू हळू सवेंच जण घुरमळले.' –खरादे ७८.

घुरमी—स्त्री. घुर्मी, गुरमी पहा.

घुरमुळणें—घुरमळणें अर्थ ३ ते ७ पहा.

घुरम्यांव—न. मांजर पिलास शोधीत असतांना करतें तो घुरघुर युक्त म्यांव म्यांव असा आवाज. (क्रि० करणें). [घुरणें+ध्व. म्यांव]

घुरवड—पु. एका जातीचा वृक्ष.

घुरघाण—स्त्री. उग्र, कुजट घाण. घुरटाण पहा. [घुरट+घाण]

घुराब—न. एक प्रकारचें गलबत. गुराब पहा. [अर. घुराब्]

घुरूत—पु. (गो.) पिठाची चिकट कांजी.

घुरें—न. १ एक रोग; अपस्मार; फेफरें. (क्रि० जडणें; लागणें; येणें). २ घेरी; चक्कर; भोंवळ. (क्रि० येणें.). [सं. घूर्ण]

घुरें—न. एक प्रकारची घाण येणारें झाड, लांकूड. 'कां बावनें आणि घुरें । हा निवाडु तंवचि सरे । जंव न घेपती वैश्वानरें । कवळूनि दोन्ही ।' –ज्ञा १८.१२५३. 'चंदन सुवास दुर्गंध घुरें । निंब कडु ऊंस गोडिरे ।' –एभा ७.४९२. –तुगा ४१८२.

घुरें—वि. तांदुळाची एक जात (सातारा जिल्हा). –खेया ४४.

घुर्मी—स्त्री. १ झोपेची तंद्री, झांपड, सुस्ती. 'अवघी रात्री निद्रा केली । असुनी घुर्मी कां दाटली । डोळे उघडोनि तरी पाही ।' –दावि २६०. 'निद्राभ्रमें दाटली घुर्मी ।' –कमुरा २७.५३ २ धुंदी. 'विघरोन गेलीसे आतां ऊर्मी । जिराली घुर्मी नयनांतील ।' –दावि ३९६. [गुरमी]

घुर्मेल—स्त्री. (गो.) एक वेलीचा प्रकार.

घुल-ला—स्त्री. (गो.) एक प्रकारचा मासा. –मसाप ३.३. –प्राणिमो ८१.

घुलणें—अक्रि. झुलणें; गरगर फिरणें. [प्रा. घुल]

घुलकावणी—स्त्री. गुलकावणी पहा.

घुलकावणें—सक्रि. गुलकावणें पहा. १ फसविणें; गुलकावणी दाखविणें; फूस लावून ठकविणें. 'त्याला विश्वास दाखवून घुलकावून घुलकावून घात तर करणार नाहींत ?' –वज्राघात २०५. २ नखऱ्यानें, लाडीगोडीनें (मान इ०) वेळावणें, हालविणें. 'पुच्छ नाचवी कडोविकडी । मान घुलकावी घडिघडी ।' –ह ३१.५६. [घुलणें प्रयोजक]

घुला—पु. पिवळसर रंगाची ठिपकेदार मोठी कवडी; कवडीचा एक प्रकार. 'शंख सिंपी घुला कवडे । आधीं त्याचें घर घडे । किंवा आधीं निर्माण किडे । हें विचारावे ।' –दा ९.७.५.

घुला-लें—पुन. गुरवंट; कुसरूड; (व.) घुलऽ. [प्रा. दे. घुल्ला]

घुलावणी, घुलकावणी—स्त्री. फुसलावणी; लुलुपुतु करणें; चाळवणें; चाळवणूक; गुळगुळथापडी; थापा देणें; प्रलोभन. –चा दस्तऐवज–पु. खोटा, फसवेगिरीचा दस्तऐवज. –चा वायदा–चीठेप–पुस्त्री. खोटा वायदा; खोटा संकेत, समय.

घुलाव(वि)णें—उक्रि. १ फुसलावणें; मूलथाप देणें; लुलुपुतु करणें; भुलवणें; झुलवणें; भुरळ पाडणें; चुचकारणें. 'तो मोठा कारस्थानी, यांस घुलावून घुलावून आमचें सर्व ऐश्वर्य त्यानें घश्यांत उतरलें.' –श्री भिल्लीण नाटक. २ चाळविणें; आज–उद्यां करणें; झोंका देणें. [प्रा. घुलिय; हिं. घुलाना]

घुलें—वि. मान वांकडी करून पाहणारा; मान घुलकावणारा 'तारसें घुलें काणें कैरें । –दास ३.६.४२. [सं. घुर्ण्; प्रा. घुल]

घुल्ल—वि. वांकडें (पाहणें). 'घुल्ल कपाळ ज्याचें । घुल्ल पाहणें ह्याचें ।' –दावि ५०३. [प्रा. घुल]

घुंवचें—अक्रि. (गो.) आपल्या भोंवतीं फिरत राहणें; गरगर फिरणें; भ्रिंगणें. [घुमणें]

घुंवडांवचें—सक्रि. (गो.) गरगर फिरविणें; घुमविणें.(घुंवचें प्रयोजक]

घुंवळ—स्त्री. (गो.) भोंवळ; घेरी; चक्कर. [सं. घूर्ण+वल् प्रा. घुम्म+वल; म. घुं+वळ] **घुंवळचें**–अक्रि. (गो.) घेरी, चक्कर येणें; मस्तकांत भ्रमण होणें. [घुवळ] **घुंवळांवचें**–सक्रि (गो.) गरगर फिरविणें; भोंवळ आणणें. [घुंवळचें प्रयोजक]

घुशी—स्त्री. १ (मधून, मध्यें) जोरांत घुसणें, शिरणें; घुसण्याचा व्यापार. (क्रि० मारणें). २ जोराचा रेटा, धक्का, ढका. (क्रि० देणें; मारणें). [घुसणें]

घुश्शू—न. (गो.) (मुलांच्या भाषेंत) स्नान; आंघोळ.

घुसघुसणें—अक्रि. (कु.) उष्मा भासणें, होणें. [प्रा. घुसघुस]

घुसड(ट)णी—स्त्री. घुसडणें क्रि० पासून नाम. घुसडणें पहा. [घुसडणें]

घुसड(ट)णें—सक्रि. १ जोरानें आंत खुपसणें, शिरकावणें, घालणें. २ (ग्रंथांत, लिखाणांत पदरचा भाग) दडपून देणें. 'हिंदुधर्मांतील रीतीभातीनीं आमचा पुष्कळ तोटा होत आहे हें अर्जांत हलकेंच घुपडून द्यावें' –टि ४.४०. ३ (उपभोग्य वस्तूंची) दुर्दशा, अव्यवस्था होईल अशा तऱ्हेनें वापरणें; आडदांडपणें उपयोग करणें; (मनुष्य, जनावर यास) दमेपर्यंत काम करावयास लावणें; दामटणें; (मनुष्य, जनावर इ०कांचा) मुसाड पाडणें; (पुस्तकें, कागद इ०) चुरगुळून, चोळवटून

जातील अशा तऱ्हेनें वापरणें; अनास्था, चुथडा करणें. —अक्रि. रेंदून, जोरानें आंत शिरणें; (स्वतःस) जोरानें आंत ढकलणें. [घुसणें; हिं. घुसेडना]

घुसडा—पु. (वाईट रीतीनें वापरलेल्या कपडे, कागद, पुस्तकें इ० कांचा) चुथडा; चोळामोळा; दुर्दशा; चेंचा; चेंदा; घुडपूस; (मनुष्य, जनावर इ० ची) फार काम करून घेतल्यानें झालेली दुर्दशा; भुसडा; दामटी वळलेली स्थिति. [घुसडणें] ०घुसड-स्त्री. (वस्त्र, कागद, पुस्तकें इ० कांची) तुडवातुडव; चोळामोळा; हिसकाहिसक; चुथडा; (मनुष्य जनावर इ० कांचा फार कामानें पडलेला) भुसडा; दामटी. [घुसडणें द्वि.]

घुसणी—स्त्री. (गोटयांचा खेळ). गोटयांच्या खेळांत हरलेल्या गडयास द्यावयाची एक प्रकारची शिक्षा. इचे कोंपरघुमणी, पेरघुसणी व कानघुसणी असे तीन प्रकार आहेत. [घुसणें] **कोंपरघुसणी**—स्त्री. हरलेल्या गडयानें, कोपरानें उडवीत गोटी गलींत नेणें. **पेरघुसणी**—स्त्री. यांत बोटाच्या पेऱ्यानें गोटी गलींत उडवीत न्यावी लागते. **कानघुसणी**—स्त्री. यांत कानानें गोटी गलींत न्यावयाची असते.

घुसणें—अक्रि. १ जोरानें आंत शिरणें; प्रवेश करून घेणें; दपटून शिरकणें; दुर्गम अशा स्थळीं, गर्दीत बळानें, युक्तीनें प्रवेश करून घेणें. 'त्या दाटीमध्यें तो घुसला.' २ (ल.) (हक्क, अधिकार, आमंत्रण नसतां जमातींत) आगंतुकाप्रमाणें, प्रविष्ट होणें शिरणें; आगंतुक जाणें, 'त्यास जातीमध्यें घेत नव्हते पण तो युक्तीनें घुसला.' [सं. गवेषण; म. गवसणी; हिं. घुसना]

घुसदणें, घुसदा— (कु.) घुसडणें; घुसडा पहा.

घुसपणी—स्त्री. (गो.) गुंतागुंत; गोंधळ; घोंटाळा. [गो. गुसपूंचे]

घुसपटणें—घुसमटणें पहा.

घुसपागोंधळ—पु. गुंतागुंत; घोंटाळा.

घुसपाल—पु (गो.) (कान इ०) पिळण्याची, पिरगळण्याची क्रिया; कानाला खडा लावणें; पुन्हां न करण्याचा निश्चय. [अर. गोश्माल?] **कानाघुसपाल**—पु.(गो.) कानपिळी; कानास खडा लावणें. [कान+घुसपाल]

घुसपूंचें—अक्रि. (गो.) गुंतणें; गोंधळणें. (प्रयोजक) घुसपावचें.

घुसमट—स्त्री. १ श्वासनिरोध; जीव कोंडणें. २ घुसमड पहा.

घुसमटणी—स्त्री. (गो.) गुदमरणी; श्वासाचा कोंडमारा. [घुसमटणें]

घुसमटणें—अक्रि. १ दम कोंडल्यासारखें होणें; गुदमरणें. श्वासावरोध होणें. 'मी धुरानें घुसमटलों.' २ (ल.) कोंडमारा झाल्यानें, तोंड दाबून बुक्कीचा मार अशी अवस्था झाल्यानें अगदीं जेरीस येणें; कोंडमारा होणें; अडचणलें जाणें. ३ घुसडलें जाणें; अस्ताव्यस्त होणें; चोळवटून जाणें; चुथडा होणें. [सं. घुष्+मुट्]

घुसमटमार—पु. (गो.) गुदमरणें; कोंडमारा; दम कोंडणें. [घुसमटणें]

घुसमड—स्त्री. १ तुडवणी; चुथडा पाडणें; मर्दन, चोळामोळा. २ घुडपूस; धिंगाणा; धिंगामस्ती; धांगडधिंगा. [घुसमटणें]

घुसमाट(ड)णें—सक्रि. १ (ना.) (एखाद्याची) रग जिरविणें; (एखाद्याला) जमीनीवर लोळवून त्याचीं गात्रें शिथिल करणें. २ रगडणें; दडपणें. 'मुरवाळीत कान। घुसमाडील सावधान।' —तुगा ३२०६. ३ कोंडमारा करणें. [घुसमटणें]

घुसमांडणें—सक्रि. कोंडमारा करणें.—शर [घुसमटणें प्रयोजक]

घुसलखाना, घुसस्खाना, घुसळखाना, घुसूलखाना—पु. १ स्नानगृह; न्हाणीघर. २ खलबतखाना; एकांताची खोली. —मदरु १५३. [अर. घुस्ल्=स्नान+फा. खाना=घर]

घुसवि(व)णें—अक्रि. आंत ढकलणें; रेंदून (आंत) घालणें; शिरकवणें; घुसडणें; बळेंनें, जोरानें रेटणें. [घुसणें प्रयोजक]

घुसळखांब—पु. (ताक, दहीं इ०) घुसळण्याची रवी दोरीनें ज्या खांबास अडकविली असते तो खांब; घुसळण्यास उपयोगी खांब. 'माझें नांव घुसळखांबांत.' —सुमु २. [घुसळणें+खांब]

घुसळण—न. १ घुसळण्यासाठीं भांडयांत घातलेलें दहीं, विरजण इ० 'उठुनी प्रातःकाळीं गौळणी घुसळण घुसळीती।' —भज १०. २ घुसळण्याची क्रिया. [घुसळणें] ०पात्र—न. विरजण घुसळण्याचें भांडें. [घुसळण+पात्र=भांडें]

घुसळणें—सक्रि. १ (दहीं इ० भांडयांत घालून) रवीनें मंथणें; मंथन करणें; ढवळणें. २ गदगदा जोरानें हलविणें; इकडून तिकडे ढकलणें. ३ (एखाद्यास) फार किंवा अवघड कामें सांगून दमविणें, भागविणें, राबविणें, बेजार करणें; जेरीस, जिकीरीस आणणें; घाम काढणें. याच अर्थी **हाडें घुसळण** असाहि प्रयोग आहे. 'मला अनेक उद्योग सांगून घुसळूं नकोस.' 'ह्या श्लोकानें मला भारी घुसळलें तेव्हां लागला.' [ध्व. प्रा. घुसल; आर्मेनियन जि. खुसेल]

घुसळप—न. (क.) घुसळण्याची क्रिया. घुसळण अर्थ १ पहा. 'घुसळपानें हात दुखूं लागले.' [घुसळणें]

घुसळा—पु. १ घुसळून निघालेला पदार्थ. २ (घुसळून काढलेला) लोण्याचा गोळा, नवनीत [घुसळणें]

घुसळीव—वि. घुसळलेला; मंथन केलेला. [घुसळणें]

घुसा, घुस्सा—पु. राग; रागाची लहर. 'मोठा घुसा येऊन'–मदरु १.१७. [अर. घुस्सा] म्ह० कमकुवत घुस्सा बहुत.

घुसा-घुस्सा—पु. ठोसा; गुद्दा; धपका; धक्का; तडाखा. [हिं. घूसा; म. घुसणें]

घुसाडणें—सक्रि.(ना.) घुसमाटणें पहा. [घुसडणें प्रयोजक]

घुस्तांवचें—सक्रि. (गो.) पायांनीं तुडविणें.

घुस्मारणें—सक्रि. मारणें; घुसमडून मारणें; खुदेवून ठार करणें. 'येणें गोपाळें चाणूर घुस्मारिला।'–दावि २०. [अर. घुस्स=गळा दाबणें, कोंडमारा करणें; घुसणें+मारणें; तुल० घस्मर]

घुळघुळ-ळा—क्रिवि. पाझरणाऱ्या झुळझुळ वाहणाऱ्या पाण्याचा किंवा किणकिणणाऱ्या घंटांप्रमाणें आवाज होत; घळघळां; खळखळां. [ध्व.]

घुळघुळणें—अक्रि. १ (पोट, पोटांत) गुरगुरणें; गडगडणें; घुळघुळ शब्द होणें. 'पोट घुळघुळतें, पोटांत घुळघुळतें.' २ (झिरपणाऱ्या पाण्यानें) घुळघुळ असा आवाज करणें. ३ गडबडत, गडगडत, लोळत जाणें; घुळत जाणें. [घुळघुळ] घुळघुळत जाणें-येणें-अक्रि. घुळघुळणें अर्थ ३ पहा.

घुळणा—पु. नाकांतील पडदा; घोणा; घोळणा. [घोणा]

घुळणें—अक्रि. लोळणें; गडबडणें; गडबडत जाणें; घरंगळणें; लोटत जाणें. [ध्व. घुळ]

घुळमडचें—अक्रि. (गो.) श्वास, दम कोंडल्यानें गुदमरणें; घुसमटणें अर्थ १ पहा.

घुळी—पु. देवाला अर्पण केलेला बैल; पोळ; सांड (हा नेहमीं मोकळा फिरत असून त्याजकडून कोणतेंहि काम करून घेत नाहींत). (क्रि० सोडणें). 'तारुण्याच्या मदें न मानी कोणासी। मदा मुसमुसी घुळी जैसा॥'–तुगा ३१७४. २ (ल.) रिकामा, धष्टपुष्ट माणूस; पोळ. [का. गूळी]

घूक—पु. घुबड; दिवाभीत. 'देते परघूकातें सुहृदब्जांचे प्रभाकर दरा जे।'–मोद्रोण १२.२५. [सं.]

घूं घूं—उद्गा. घुबडाचा आवाज; ओरडणें. 'कुंभकर्णाच्या बरावरी। दिवाभीत घूं घूं करी।'–भारा. बाल ७.६. [ध्व. घू द्वि.]

घूंघूं—उद्गा. भुंग, माशा इ० कांचा आवाज.–मसाप १.३. २९. [ध्व. गुंगुं]

घू(घूं)ट—वि. (कों.) लठ्ठ व ठेंगू; धष्टपुष्ट आणि बुटका.

घूड—पु. १ घोस; पुंज; पुंलका; घड; गुच्छ. २ काप इ० दागिन्यांस लावतात तो मोत्यांचा घोस, झुबका. ३ (गो.) देवळाचा घुमट; मनोरा; डेरा. ४ -पु.न. (कु. कर.) कोंबड्या झांकून ठेवण्याची मातीची घुमटी; कोंबड्यांचें घर. ५ (वे.) जोंधळ्याचा कडबा वगैरे उभी टोकें करून लावलेली रास. [का. गूडु]

घूम—पु. डोळ्याच्या पापणीच्या आंतील बाजूस होणारा रोग; (सामा.) खुपरी; घुमड. (क्रि० येणें; फुटणें; होणें). २ (भोंवऱ्यांच्या खेळांत). हरलेल्या गड्याच्या भोंवऱ्यास पाडलेला खोंचा. ३ घूमपेंढीच्या खेळांतील व आट्यापाट्यामधील एक पारिभाषिक शब्द. [का. गुम्मु=मारणें]

घूम—पु. (कवायत) अर्धचक्कर मारणें;–संख्या ४०. [सं. घूर्ण्; प्रा. घुम्म; म. घुमणें; हिं. घूम=फेर, चक्कर, घेर] ०जाव-कवायतींतील एक हुकूम. हा हुकूम मिळाल्यास ज्या दिशेस आपलें तोंड असेल तें तिच्या विरुध्द दिशेला करणें; हुकुमाच्या वेळीं उजव्या बाजूनेंच नेहमीं वळावयाचें असतें.

घूय घालणें—न. (कु.) मुलांचा एक खेळ. यांत एखाद्या मुलास कांबळ्याखालीं झांकून त्याला टाहुल्यांनीं झोडपून रागास आणून सवंगड्यांस पकडावयास लावावयाचें असतें.

घूर—पु. (गो.) माशाची एक जात.

घूर्ण—वि. धुंद; मस्त; माजलेला. 'अहंमहामदें उन्मत्त पूर्ण। देह तारुण्यें अति घूर्ण।'–एमा ३.५१७. २ भ्रमणारा; घुमणारा. [सं.]

घूर्णन—न. गरगर फिरणें; परिभ्रमण करणें; फेर घेणें; भोवंडणें; गिरकी घेणें. [सं. घूर्ण्-घूर्णन]

घूर्णित—वि. १ गरगर फिरविलेलें; भ्रमविलेलें; भ्रमण करावयास लावलेलें. २ (ल.) बेसावध; धुंद. 'एकें घूर्णितें सावधें।'–ज्ञा ११.१२६. ०करण-न (नृत्य) उजवा हात बाजूस करून वाटोळा फिरवणें, डावा हात दोलित करणें, पायाचें स्वस्तिक करून त्या स्वस्तिकांतून पाय दूर करणें हा प्रकार. [सं.] ०नेत्र-०लोचन-पु.न. १ गरगर फिरणारा डोळा. २ (ल.) (मद्य, क्रोध इ०कांनीं) धुंद, लाल झालेला, तारवटलेला डोळा.–वि. १ ज्याचे डोळे गरगर फिरताहेत असा. २ (ल.) (मद्य इ० कांनीं) धुंद, तारवटलेले आहेत डोळे ज्याचे असा. [सं. घूर्णित+नेत्र, लोचन=डोळा]

घूल—पु. एक प्रकारचा नरभक्षक वन्य राक्षस. 'तो कांहीं घूल किंवा सैतान नव्हता.'–वज्राघात ११०. [अर. घूल्]

घूल—स्त्री. १ (राजा.) घुला नांवाच्या माशाची एक जात. घुला पहा. २ (गो.) एक प्रकारची पिंवळ्या रंगाची व ठिपके असलेली मोठी कवडी; गोटी; घुला पहा. ३ एक प्रकारचें झाड.

घूस—स्त्री. १ उंदराच्या जातीचा पण उंदरापेक्षां मोठा प्राणी; 'कां न सदन बांधावें कीं त्यांत पुढें बिळें करिल घूस।'–मो स्फुट आर्या २ (नवनीत) पृ. २५४. २ (उप.) अतिशय

काळ्या वर्णाची स्त्री (अतिशय काळ्या पुरुषास काळा मांजर असें म्हणतात). (व.) घुशी. [सं. गृहेशया; हिं. घूस] घुशीचा सांपळा–पु. १ घुशी पकडण्याकरितां केलेला पिंजरा. २ (ल.) (एखाद्यास) संकटांत, पेचांत आणण्याकरितां रचलेला डाव, व्यूह. 'हा घुशीचा सांपळा कसा तयार केला गेला हें गूढ उकलणें कठीण नाहीं.' –केळकरकृत टिळकचरित्र खंड ३ भाग ६ पृ. १०.

घूस—स्त्री. (कु. गो.) पाखडतांना धान्यांतून निघणारें, उडणारें भूसकट, माती इ०.

घृणा—स्त्री. १ दया; कृपा; अनुकंपा; कींव; कळवळा; करुणा. २ वीट; तिरस्कार; कंटाळा. [सं.]

घृणी—वि. दयाळु; कृपावंत; दयार्द्र; मायाळु; कनवाळु; करुणाशील. [सं. घृणा]

घृत—न. तूप; आज्य. 'अथवा इंद्रियें आणि प्राण। हेचि यज्ञोपचारभरण । अज्ञान घृत।' –ज्ञा ९.२४०. 'घृत सोडुनि कोण करिल आ तेला।' –मोउद्योग ६.३५. [सं.] ०कुंभ–पु. (काव्य). कामातुर प्रियकरा–रमणाबद्दल कवि हा शब्द वापरतात. [घृत+कुंभ=घडा] ०कुमारी–स्त्री. कोरफड; कुमारी; कुवारकांडें; कुंवारी. [सं.] ०कु(क)ल्या–स्त्री.१ (भोजनाच्या वेळीं) पानांत वाहणारे तुपाचे पाट; यावरून. २(ल.) (जेवणांत) तुपाची व इतर पक्वान्नांची समृद्धि, चंगळाई; चमचमीत जेवण. वाजसनेयी संहितेंत (६.१२) हा प्रयोग येतो. [सं. घृत+सं. कुल्या=नदी, पाट] ०कुल्या मधुकुल्या–स्त्री. १ (तुपाचे पाट व मधाचे पाट) तूप व गोड पदार्थ यांची चंगळ, रेलचेल, समृद्धि.२(ल.) मिष्टान्नाचें सुग्रास व चमचमीत भोजन.'पुराणांचा शिमगा जेव्हांपासून सुरू झाला व भटांच्या घृतकुल्या मधुकुल्या देशांत प्रवृत्त झाल्या तेव्हापासून...कौशल्य चट सारें पार वाहून गेलें.' –नि. [घृतकुल्या+मधु+कुल्या] ०धेनु–स्त्री. तुपाचा गोळा घेऊन त्यास गाय कल्पून त्याची पूजा करून ब्राह्मणास दान करतात ती. [घृत+धेनु=गाय] ०पक्व–पाचित–वि. तुपांत तळलेलें, शिजविलेलें (खाद्य). [घृत+सं. पक्व–पाचित= शिजलेलें, शिजविलेलें] ०बुद्धि–स्त्री. बुद्धीचा जडपणा; मंद, जड बुद्धी; बुद्धीची ग्राहकशक्ति तीव्र नसणें. (पाण्यांत तुपाचा थेंब थिजतो किंवा फार हळू हळू पसरतो यावरून); याच्या उलट तैलबुद्धि (कारण तेलाचा थेंब पाण्यावर फार जलद पसरतो). २ –वि. मंदबुद्धीचा; तल्लख बुद्धि, ग्रहणशक्ति नसणारा. [घृत+बुद्धि] ०विपाक–पु. (रसा.) तूप खतखतणें, फसफसणें, रासायनिक विकृति पावणें. साखरेचा दुग्धविपाक व नंतर घृतविपाक होऊं देऊन ...' –सेंपु २.५.४. [घृत+विपाक=विकृति] ०श्राद्ध–न. तीर्थयात्रा करण्याच्या उद्देशानें घराहून निघतांना करावयाचें श्राद्ध. यांतील मुख्य द्रव्य घृत(तूप) असतें म्हणून यास हें नांव आहे. –तीप्र परिशिष्ट २. पृ. २. घृताम्ल–न. (रसा.) गाईच्या लोण्यांत असलेलें एक अम्ल. कॉडलिव्हर ऑईल व दुसऱ्या कांहीं चरब्या व कांहीं उद्भिज्ज कोटींतहि हें सांपडतें. दधिजाम्ल. (इं.) ब्युटिरिक ॲसिड. –सेंपु २.५४. [घृत+अम्ल=ॲसिड]

घृष्ट—वि. घासलेलें; चोळलेलें; घर्षण पावलेलें. [सं.] ०तल–न. घोड्याच्या पायास होणारा एक रोग. हा घोड्याच्या खुरांचे तळवे अधिक घासले गेल्यानें होतो. –अश्वप २.३८. [घृष्ट+तल=तळ]

घृष्टि—स्त्री. १ घर्षण; घांसणें; 'कां दोहीं काष्ठांचिये घृष्टी–माजी वन्हि एक उठी।' –ज्ञा १८.११५९. २ (ल.) संसर्ग; सहवास; संघट्ट; घसण. 'काय द्विजु अंत्यजघृष्टीं। अंत्यजु नोहे।' –ज्ञा १७.५१. [सं. घृष्]

घृष्णेश्वर—पु. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं एका शिवलिंगाचें नांव; हें स्थान निजाम हद्दींत वेरूळजवळ आहे. –वि. (ल.) मंदबी; बध्यड; दगडोबा. [सं. घुसृण ? घृष्ण+ईश्वर]

घेऊघेवडी—स्त्री. लोभी, खादाड स्त्री. [घेणें+घेवडी]

घेऊपांशारी, घेऊपांशेऱ्या, घेऊपा(पां)सरी, घेऊ-(ओ)बा, घेओपासरी—वि. नेहमी दुसऱ्यापासून घेणारा; उसनें काढणारा. परंतु दुसऱ्यास कधीं देण्याची, उसनें देण्याची सवय नसलेला (मनुष्य); अप्पलपोट्या; स्वार्थी. [घेणें+पासरी= पांचशेरी; घेऊपांशेरी]

घेऊंपांशेरी—स्त्री. १ दुसऱ्यांपासून विकत घेतांना दुकानदार वापरतात तें पांच शेरांचें माप (हें सर्वसाधारण मापांपेक्षां किंचित् मोठें असतें). २ विवेकबुद्धिविरुद्ध, अयोग्य, अन्याय्य लोभीपणा; अनितीमूलक लोभ. –वि. दुसऱ्याचे जिन्नस गैरवाजवीपणें, जुलमानें लाटणारा, लाटण्याची इच्छा धरणारा; दुर्वृत्त लोभी. [घेणें+पांशेरी=पासरी]

घेंगडी, घेंगरी, घेडी, घेडीमुंगी, घेडा—स्त्री. पु. एका जातीची तांबडी व आकारानें मोठी असलेली मुंगी; घेवडी, चांचड; ही चावते. या मुंग्या समुदायानें राहतात. [घेवडा ? तुल० सं. घुड=एक मोठी काळी माशी]

घेगा–घा, घेंगा–घा—पु. १ एखाद्यास कांहीं काम करण्यास भाग पाडण्याकरितां त्याला सर्वांनी मिळून दिलेली उठावणी, नेट. (क्रि० करणें.) ढोकणें. २ (एखाद्या विरुद्ध उठलेलें) काहूर; गिल्ला; ओरड; गवगवा; (क्रि० करणें) ३ (एखाद्या कामांत, उद्योगांत केलेला) जोराचा व निर्धाराचा नेट. प्रयत्न; हल्ला; गर्दी; चढाई; एलगार पहा. 'हा हा म्हणतां त्यांनी घेगा केला.' ४ (एखाद्या कामाची) तांतडी; घाई; निकड. (क्रि० होणें). [घेणें ? घेघे]

घेगाटणें—अक्रि. (व.) १ रेकत बोलणें; दरडावून बोलणें; घेंगावणें. गेंगाटणें पहा.

घेंगा(घा)वणें—अक्रि. १ (एखाद्यावर) कडकडणें; जळफळणें; तोंड सोडणें; चवताळणें; घेमार करणें २ घेग्या-मुळें, गर्दीमुळें रंजीस येणें; (कामाच्या निकडीमुळें) बेजार होणें. [घेंगा]

घेघे—स्त्री. १ नेटाचा प्रयत्न; जोराचा, निकराचा हल्ला; घेगा. २ लढाईच्या वेळीं हल्ला करतांना आवेशानें ('हा वार घे' अशा अर्थी) योद्धे हा शब्द उच्चारतात. 'तोंडानें बोलुनि घे घे।'—संग्रामगीतें ७६.[घेणें द्वि.] ०मार—पु. १ निकराचा, नेटाचा, जोराचा एकत्रितपणें प्रयत्न, हल्ला; चोहोंकडून अने कांचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न. 'घेघेमार केला तेव्हां त्याचें घर विकालें.' २ (ल.) हातघाईची लढाई (कारण अशा वेळीं घे, घे, मार, मार अशी वीरश्रीची भाषा चालू असते). —क्रिवि. घाईनें; उतावीळपणानें; मागें पुढें न पाहतां; विचार न करितां; 'संपत्ति येतांच घेघेमार घरें बांधली.' 'घेघेमार लिहूं नका, विचार करून लिहा.' **घेघेमारी**—स्त्री. १ घेघेमार पहा. २ दाणा-दाण. 'दोषा जाली घेघेमारी। पळती भरले दिशा चारी।' —तुगा २३३९. [घे+घे+मार]

घेटा—पु.बोकड; एडका; मेंढा.' शिकारी संबधांत प्राथमिक व्यवस्था करण्यासाठीं पाठवलेल्या अंमलदारांस पाडे, घेटे मिळवून देण्यासाठीं ...'—सिंहाचे व वाघाचे शिकारीसंबंधीं नियम (बडोदें) ४. **घेटी**—स्त्री. बकरी; कोंकरूं. [हिं. घेटा=डुक्कर; गु. घेटी, घेटुं=बकरी]

घेटू टो)ळी—स्त्री. (वैद्यक) एक प्रकारची वनस्पती. हीस पुनर्नवा असें म्हणतात. हिचे पांढरी व काळी असे दोन प्रकार आहेत.

घेणी—स्त्री. १ घेणें; ग्रहण करणें; स्वीकार. 'अहो प्रत्यक्षादि प्रमाणीं। कीजे जयाची घेणी।'—अमृ ७.४२.—ज्ञा १६.१६४. २ (गंजिफांचा खेळ) दबावतारी गंजिफांतील एक पारिभाषिक संज्ञा; ज्या गड्याकडे राजा असून वजीर नसेल त्याचा वजीरवाल्या इसमाकडून डाव घेण्याचा हक्क; तलफ. ३ (लमांत) दुसऱ्या पक्षाकडून घ्यावयाची रक्कम, जिनसा इ०; करणी, हुंडा. [घेणें]

घेणें—सक्रि. १ स्वीकारणें; अंगीकारणें; (आपल्या) हातांत येईलसा करणें. 'त्यांत घेऊं ये तितुकें घ्यावें।'—दा १५.९.३२. 'घेयीं तूं मधुपर्क पावन बरें सत्क्षेमपात्रीं असे।'—निमा १.१३. २ धरणें; पकडणें; हिसकणें; झोंबाडणें. 'जे घेय हातीं बरवी विपंची।'—साक्रह १.२. ३ लागणें; बसणें; मिळणें (मार इ०). 'तेथें गेलास तर मार घेशील.' ४ समजणें; मानणें. 'येथ दुजें नाहींचि घेईं। सर्वत्र मी गा।'—ज्ञा १५.४११. ५ ऐकणें. 'वाक्य घेऊनि हरुषली आई।'—दावि १६०.'तुवां सजणे हा समाचार घेतां'—र ११. ६ समाविष्ट, प्रविष्ट, अंतर्भूत करणें; आंत येऊं देणें. 'त्या माणसास जातींत घेतलें.' ७ कवटाळणें; कैवार घेणें; पत्करणें; स्वीकारणें; अंगीकारणें; उचलणें (पक्ष, बाजू, धर्म इ०). 'त्यानें ख्रिस्ती धर्म घेतला.' ८ कबूल, मान्य करणें; मान्यता देणें; संमति, अनुमोदन देणें; ग्राह्य समजणें. 'त्या आशंकेचें त्यानें समाधान केलें तें तुम्ही घेतलें काय?' ९ योग्यता, किंमत जाणणें (गुणांची); आदरणें; चांगलें लेखणें (गुणावरोबर उप-योग). १० मनांत आणणें, बाळगणें, ठेवणें (शंका, संशय, तिरस्कार इ०). 'मागें हांसति गौळणी हरिपुढें ह्या घेतलीसे भ्रमें।'—आकृष्ण ३८. ११ आविर्भाव आणणें; पांघरणें; बळेनें धारण करणें (वेड, सोंग इ०). १२ (भय, रोग, मोह इ० कांच्या) ताब्यांत जाणें; (ज्वर, भय, मोह, दुखणें इ० कानीं). घेरलें जाणें; व्यथित होणें 'आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें। तुम्ही संत घेतले असा बहुवें।'—ज्ञा ९.१७. 'तुघडि नेत्र घे भीतिला।'—केका १०. १३ मुकवणें; हरण करणें; नाश करणें; बुडविणें (प्राण, शील इ०). १४ छाटणें; तोडून टाकणें; कापणें. 'तुझें नाक—कान घेईन.' 'ह्या भाताचे शेंड चारचार बोटें घेतले म्हणजे पडणार नाहींत.' १५ लागणें; आवश्यकता असणें; खर्ची पाडणें; खपवणें; अटवणें; खाणें (वेळ, स्थळ, शक्ति). 'हें काम दोन वर्षें घेईल.' 'हें गांठाळ लांकूड फोडण्यास फार बळ घेतें.' १६ खडकावणें; खडसणें; ठोक देणें; मारणें. 'मी त्याला भलें घेतलें.' १७ विशिष्ट आचरण, वर्तन, कृति करणें (उ० शोध, वाद, गांठ, लढ ई, माप घेणें); शोध घेणें=तपास करणें; चौकशी करणें; वाद, लढाई घेणें=वाद, लढाई उपस्थित करणें; माप घेणें=मोजणें(लांबी, रुंदी इ०मध्यें); उडी घेणें=उडी टाकणें; गांठ घेणें=बांधणें इ०. १८ हस्तगत करणें; मिळवणें; पैदा करणें; शोधून, मिळवून आणणें; संपादन करणें (खबर, बातमी, चाहूल, पायरव) १९ हातानें देणें: उचलून देणें; जवळ नेणें. (ह्या अर्थी नेहमीं आज्ञार्थीच प्रयोग होतो). 'ती दौत इकडे घ्या.' २० जोडणें; मिळविणें; स्वतःवर आणणें; ओढून घेणें (उपहास, निंदा, मार); विषय होणें (निंदा, मार इ० चा). 'अरे पोरा दाटीमध्यें तुडवून घेशील.' 'मारून, हांसून, घांसून, नागवून घेशील.' २१ पलीकडे जाणें; ओलांडणें (डोंगर, विशिष्ट स्थिति); संपविणें; शेवटास नेणें; सिद्धीस नेणें (प्रवास, मजल इ०). 'त्यानें दहा कोसांची मजल घेतली.' २२ जोडणें; सामील करणें; वाढविणें. 'हा ओटा फार अरुंद झाला, आणखी दोन हात घे.' २३ स्वतःस जोडणें; जडवून घेणें; लावून घेणें (संवय, खोड, व्यसन). २४ आणणें; घालणें; माथीं मारणें; अंगाला

चिकटविणें (आरोप, आळ, बालंट, तुफान). २५ (एखाद्या वस्तूनें दुसऱ्या वस्तूचा स्वतःवर) परिणाम होऊं देणें; विकार पावणें; परिणाम लागू करून घेणें. 'ओलें लांकूड आग घेत नाहीं.' ' तेलकट वस्त्र पाणी घेत नाहीं. ' २६ जवळ येऊं देणें, पाजणें. ' ती गाय वासरूं घेत नाहीं. ' २७ मारणें; बळी घेणें; नाश करणें. ' ही नदी, हें तळें, ती विहीर वर्षांत एक माणूस घेते. ' ' माझा भाऊ मुतानें घेतला. ' २८ जाणें; पळून जाणें; एखाद्याचा आश्रय करणें. ' काळयवन मेणें थोर। तेणें घेतलें गिरिकंदर। ' २९ स्थापणें; ठेवणें; आदरानें स्पर्श करणें. ' येऊनि तुजजवळीं। चरण घेतिल तव भाळीं। ' –रत्न १७. ३० वळणें; कल होणें; एखादी गोष्ट करावयास तयार होणें (मन इ०नी). ' त्यामुळें ह्याचा शब्दशः अर्थ करण्यास आमचें मन घेत नाहीं. ' –मसाप २.११७. ३१ (बुद्धिबळांचा खेळ) एकानें दुसऱ्याचें मोहरें मारणें. (कित्येक वेळीं क्रियापदाच्या पुढें घेणें याचें रूप मन सोक्तपणें लावतात. अशा ठिकाणीं तें कारक ह्या क्रियेचा कर्ता आहे असें दाखवितें; तर कांहीं ठिकाणीं शब्दावर जोर देण्याकरितां त्याचा उपयोग करतात; विशेषतः कर्त्याविषयीं जोरानें बोलावयाचें असल्यास क्रियापदास जोडून घेणें याचा प्रयोग करतात. परंतु सामान्यतः अशा वाक्यरचनेनें विशेष अर्थ ध्वनित होत नाहीं व वाक्य चांगल्या रीतीनें पुरें करण्याकरतांच केवळ याचा उपयोग करतात. ' पोरानें हात पोळून घेतला. ' कांहीं वेळां एखादी क्रिया आटोपून, उरकून टाकणें या अर्थी पूर्वकालवाचक धातुसाधितास घेणें हा शब्द जोडतात. उ० स्नान करून घ्या; मी भात शिजवून घेतों; हें तुम्ही शिजवून घ्या. इतक्या ब्राह्मणांस गंध लावून घेतों आणि वाटी स्वाधीन करतों).' घेऊं देणें–या शब्दसंहतीचा उपयोग पूर्वकालवाचक धातुसाधितांना जोडून करतात. अशा वेळीं त्याचा अर्थ एखाद्यास एखाद्या क्रियेचा विषय, त्या क्रियेच्या आधीन होऊं देणें किंवा एखाद्यानें स्वतःकरतां एखादी गोष्ट करणें असा होतो. जसें– 'रडून–जेवून–पिऊन–बसून–उठून–धुवून–घेऊं दे.' घे म्हटल्या, घे म्हटल्यावर–क्रिवि. (जी जी गोष्ट, कृत्य करतां येईल ती ती गोष्ट, कृत्य करण्याला जे घडकावतात अशा अवडांड व तापट लोकांच्या रीतीला अनुलक्षून हा विशिष्ट प्रयोग रूढ झाला आहे) उतावीळपणानें; एकदम; विचार न करतां. ' तो घे म्हटल्या शिवाय देणार नाहीं.' घ्या–क्रि. इकडे पहा; हें पहा (लक्ष्य वेधण्याकरतां याचा उपयोग करतात) (घेणें ह्या क्रियापदाचे निरनिराळ्या संबंधांत अनेक प्रयोग होत असल्यानें ह्या स्थळीं सर्व देतां येणें शक्य नाहीं). उत्थापन–घर–चालीवर–जागा–शेवट–तोंडीवर–त्वरेवर–वाव–परीक्षा–पाठ–रान–इ० अनेक शब्दांना जोडून घेणें या क्रियापदाचा प्रयोग होतो. त्याचप्रमाणें देणें; टाकणें; मारणें; घालणें व पाडणें या धातूंप्रमाणें अनेक धातुसाधितांना जोडूनहि घेणें शब्दाचा प्रयोग करतात. उ० आटोपतां–कांकरतां–चालतां–काढतां–घेणें. श्वास, रजा, सूड इ० शब्दांना जोडूनहि घेणें या क्रियापदाचा उपयोग होतो. शिवाय उपयोग करणें; गिळणें; सहन करणें; सोसणें (रोग, व्यसन इ०); अडवून घेणें इ० अनेक अर्थ होतात. म्ह० घेऊं जाणतो, देऊं जाणत नाहीं. [सं. ग्रह्; प्रा. गेण्ह; इं. ग्रेस्प; गॉ. ग्रेइप; जर्म. ग्रेफ; लिथु. ग्रेब्‌जु; स्ला. ग्रॅबल्जु; हिब्रू ग्रबैम; ग्री. ग्रीफॉस; लॅ. गेरो; पोलि. गार्निआक]

घेणें—न. उसनी दिलेली, परत यावयाची रक्कम, प्राप्ति. घेणें–देणें पहा. सामाशब्द– ०करी–दार–वि. १ सावकार; धनको; कर्जदार. २ कांहीं एक काम न करतां जो पोटभर खाण्यास मिळण्याचा हक्क सांगतो तो (नातेवाईक मनुष्य, आजारी नोकर). [घेणें+करणें; घेणें+फा. दार] ०देणें–न. १ उसनें देणें व घेणें; देवघेव; व्यवहार (एखाद्याशीं करण्याचा). ' मग सुखानुभूतीचीं घेणीं देणीं। मैंदावों लागती। ' –ज्ञा १६.१२. २ व्यापार; दळणवळण; उदीम. [घेणें+देणें]

घेता—धावि. घेणारा. ' जे मुकुटांचे वृथा नठति घेते। ' –मोमाश्रम ४.२४. [घेणें]

घेता–देता—वि. नेहमीं पैसे उसनवार, कर्जाऊ घेऊन घेतलेल्यावेळीं फेडणारा; कर्जाच्या बाबतींत चोख व्यवहार करणारा; नेहमीचा गिऱ्हाईक. ' घेत्या देत्या कुळास पैसा द्यावा.' [घेणें+देणें] घेतां देतां–क्रिवि. (व्यापारांत) शेवटीं नक्की ठरविण्याच्या वेळीं; देवघेवीच्या रदबदलीच्या शेवटीं; प्रत्यक्ष देवघेवीच्या वेळीं; किंमत ठरवून खरेदी करावयाच्या वेळीं. 'सनगाची किंमत दहा रुपये सांगतो, घेतां देतां एक दोन रुपये उतरील. '

घेतावणा—वि. घेण्याकडेच प्रवृत्ति असलेला; याच्या उलट देतावणा. [घेणें+वण–णा प्रत्यय] ०देतावणा–वि. उसने देण्याकडे व घेण्याकडे प्रवृत्ति असलेला; यावरून शेआरधर्माचें दळणवळण ठेवण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा.

घेतें—न. अंतःकरण.

घेपणें—सक्रि. १ घेणें; ग्रहण करणें. ' तंव आपुलिये फळीं हात। न घेपतिही। ' –भमु २.१८. –अक्रि. २ घेतलें, प्रासलें जाणें; वेढलें जाणें. ' तो कामनामात्रें न घेपे। ' –ज्ञा ३.७१. [घेणें; प्रा. घे–घेप्पंत] घेप(पि)जणें–(घेपणें प्रयोजक) वेढणें; ग्रासणें. ' न घेपिजती सर्पीं गरुड जैसे। ' –ज्ञा १५.२९५.

घेपाट—पु. (व.) (एखाद्या गोष्टीसाठीं एखाद्याचा)हट्ट; एकसारखें पाठीस लागणें. (क्रि० घेणें). ' आण्याचाच घेपाट घेतला तेव्हां पाठवावें लागलें. ' [घेणें+पाठ ?]

घेपुदेपु, घेपोदेपो—पु. १ ज्यापासून कांहीं लाभ नाहीं असें उसनवार घेणें–देणें. बिनव्याजानें पैसे देणें. 'सद्भावा करिसि

गडथारे घेपुंदेपु नाना।' –देप २१३. 'व्याजाच्या लोभावांचून व्यर्थ घेपो देपो कोण करतो.' २ (सामा.) फिरून फिरून केलेली व त्रासदायक अशी देवघेव. [घेपणें+देपणें]

घेमार—पुस्त्री. घे घेमार पहा. 'घ मार सुरू जैं झाली।' संप्रःमगीतें १३५. [घेणें+मार] ०गर्दी—स्त्री. घनचक्कर; अतिशय गडबड. 'पण अशा घेमारगर्दीत तसें करण्यास फारच थोडी सवड सांपडते.' –पालें १००.

घेर–रा—पु. १ परिघ; फेर; वेढा; मंडल. 'या किल्ल्याचा घेर पांच कोस आहे.' २ (अंगरखा इ० वस्त्रांचा) घोळ; पालव; झोल; पदर. ३ शेंडीभोंवतीं राखलेलें केसांचें वर्तुळ; संजाफ; संजाब. ४ कुंपण; वई; आवार. [*सं. ग्रह्; हिं.] ०दार–वि. १ मोठा घेरं, परीघ असलेला. २ मोठा घोळ, संजाफ, फेर असलेला (अंगरखा इ०). 'बारा हजारांना केसरी झगा। घेरदार बारा हजार।' –ऐपो ४४. ३ मोठा घेरा असलेली शेंडी. [घेर]

घेरणी—स्त्री. वेढा; विळखा; घेरा. 'कालभुजंगाचिआं घेरणी। तैसिआ दिठीं डंकिती कामिनी।' –दाव ४४९. [घेरणें]

घेरणें—उक्रि. १ सर्व बाजूंनीं वेढणें; वेढा देणें; वेष्टणें; गराडा घालणें. 'फौजेनें त्याला चोहोंकडून घेरलें.' २ (एखाद्यास) संकटांत गोवणें; पेंचात आणणें; कचाटींत सांपडविणें. 'हा कोण चुटमळतो आहे येथें ? स्वारीला घेरलें पाहिजे.' –पुण्यप्रभाव. ३ (ताप, सूक, झोंप इ० कानीं) पछाडणें; व्याकुळ करणें; ग्रासणें. 'कामानें त्यास घेरलें आहे.' [सं. ग्रह्; घेर; हिं. घेरना; तुल० सिं. घेरणु]

घेरविणें—सक्रि. (कित्ता, वळण, अक्षरें इ०) कोरड्या लेखणीनें गिरविणें; वळविणें; कित्त्यावरून लेखणी फिरविणें. [घेरणें प्रयोजक]

घेरा—पु. घेर पहा. १ परिघ; घेर; फेर; भोंवतालचा भाग; प्रदेश. २ वेढा; वेष्टण; गराडा. 'ह्माच हेमूनें स. १६११ त मेवाडप्रांतास घेरा घातला.'–इलासुंदरी ९. ३ डोंगरी किल्ल्याच्या भोंवतालचा तीन–चार कोस घेराचा प्रदेश, प्रांत; किल्ल्यावरील सरकारी अधिकाऱ्यांच्या व किल्ल्याच्या इतर खर्चास पुरेल इतकें उत्पन्न ह्या घेऱ्याच्या प्रदेशाचें असे. हा प्रांत किल्लेदाराच्या ताब्यांत असे. किल्ला घेणारास घेऱ्याची मालकी आपोआप मिळे. –शिच प्र. ३. 'कित्ता घेरा रायेगडी गाव.' –मसाप २.२.१३७. 'विशाळगडच्या घेऱ्यांत आमचा गांव आहे.' ४ शेंडीभोंवतीं ठेवलेली केसांची वर्तुळाकृति पट्टी. ५ एक वाद्यविशेष, हें मोठ्या डफासारखें असतें; जिलीवी संबंधानें एकवाद्य –कलावंत खातें (बडोदे) १३४. ६ पेंच; गोता; अडचण; कचाटी. [सं. ग्रह्; हिं. घेर; गु. घेरावो; सिं. घेरो; तुल० गिर=वाटोळें]

घेराघेरी, घेरघर—स्त्री. १ गनिमी लढाई. –होके १५. २ वेढा. 'मोगल फौजा चहूंकडून उतरून घेरघर केला आहे.' –पेद २०.८६. [घेरणें द्वि.]

घेरी—स्त्री. चक्कर; भोंवळ; मूर्च्छा; भोंड. (क्रि० येणें). [घेरणें]

घेरू—पु. (कों.) १ कीड लागलेल्या लांकडांतून पडणारें भूस. घरू पहा. २ न झाडलेल्या भिंतीवर, छपराला लागलेलीं कोळिष्टकें, जळमटें; घेरोसा.

घेरोसा—पु. धुळीच्या, धुराच्या योगानें भिंतीवर, छपराला जमणारीं जळमटें; घरोसा पहा. [घरोसा]

घेऱ्या—पु. सुतळी तयार करतांना तिला पीळ देणारा मनुष्य. [घेरा]

घेलचोद्या—वि. (कों.) (अशिष्ट) मूर्ख; मंद्र; घोडचुका करणारा; अघळपघळ; विसराळू; निष्काळजी. [गु. घेलो=मूर्ख मनुष्य+चोद्या]

घेलाशेट—पु. (उप.) १ अति हव्यास असलेला मूर्ख, चिकट मनुष्य. २ उलाढाल्या व्यापारी. ३ अर्धवट, वावळट माणूस [गु. घेलो+शेट]

घेव—पु. (कु.) (एखाद्यापासून) घ्यावयाचा, यावयाचा जिन्नस, पैसा इ० घेणें. 'त्यापासून माझा कांहीं घेव घ्यावयाचा आहे.' [घेणें]

घेव—वि. घेण्याजोगें. 'घेव ये तेंचि घ्यावें। घेव न ये तें सांडावें।' –दा ११.४.२४. [घेणें]

घेवडा—पु. १ एक वेल; यास वालाचा वेल असेंहि म्हणतात. २ (सामा.) वरील वेलाची शेंग; हिला घेवडी, घेंगडी असेंहि म्हणतात. याच्या पांढरा, पिवळा, काळा, चवधारी, बोट घेवडा व गर्वा घेवडा अशा अनेक जाती आहेत. शेंगांची व दाण्यांची भाजी करतात. घेवडी–स्त्री. १ घेवड्याचा वेल; शेंग; फळ; दाणा. २ घेवडी मुंगी; घेंडी पहा. घेवडें–न. (कु.) घेवड्याची शेंग.

घेवणी—स्त्री. (चि.) घेणी; घेणं; येणें. [घेणें]

घेवदेव, घेवादेवा–घी—स्त्रीपु. १ व्यापारधंदा; उदीम. २ देवघेव; घेणें–देणें इ० चा व्यवहार; दळणवळण. 'त्याचा व आमचा उदीमसंबंधे घेवदेव आहे.' [घेणें+देणें]

घेवपत–धंदा–व्यापार–व्यवहार–उदीम—पु. नांवापुरतें भांडवल असून बहुतेक पतीवर चालविलेला धंदा, व्यापार. [घेणें+पत+धंदा]

घेवया—वि. दुसऱ्यापासुन निरंतर मागून घेण्याचा स्वभाव असलेला. घेकंपासरी पहा. [घेणें]

घेवादेवा—पु. (कों.) घेवदेव पहा.

घेवाणदेवाण—न. (संक्रांत वगैरे प्रसंगीं सुवासिनी स्त्रिया परस्परांना वाण (वायन) देतात–घेतात त्यावरून) १ आपसांतलें (उसनें) देणें–घेणें; देवघेव. २ पैशाचा व्यवहार. ३ (मेजवानी लाभ, नुकसानी, भेट, अहेर इ० कांची) परत फेड; परत करणें; प्रतिक्रिया. [घेणें+वाण+देणें+वाण]

घेवारी—पु. १ घाऊक माल घेऊन किरकोळीनें विकणारा; केवटया, डाळपिठ्या, हिंगमिऱ्या वाणी. २ (प्रां.) बागेंतील निपज, पदास, माळवें विकत घेऊन बाजारांत किरकोळीनें विकणारा व्यापारी.

घेवालें—क्रिवि. (राजा. कुण.) घेतां येण्यासारखें. –मसाप २.४.३६०. [घेणें]

घेर(रां)व—पु. (गो. कु. हेट) घेरू; कोळिष्टक; कोळिंजन; जळमट; घेरोसा पहा.

घैलाट, घैलाड, घैशा, घैल—वि. (कों.) मूर्ख व हेकेखोर; अगदीं वेडगळ; अजागळ व आळशी; स्वच्छंदी व मठ्ठ. [गु. घेलस=वेडा, घेलाई=वेडेपणा] **घैलटचाली**–स्त्री. (कों.) असमंजसपणाचा हेकेखोरपणा; वेडगळपणा; घैलटपणा. [घैलट+चाली=वर्तन]

घों—उद्गा. सोसाट्याचा वारा, समुद्राच्या लाटा इ०कांचा मोठा आवाज. 'आणिक श्रीकृष्णाचें बोलणें। घों करी आलें श्रवणें।' –ज्ञा ९.५३२. [ध्व. घों+करणें]

घो–घोव—पु. (रा. बे. गो.) १ नवरा. २ पुरुष; गोहो पहा. [प्रा. गोह=पुरुष, जार]

घोऊश—पु. (राजा. को.) नवरा; घो पहा.

घोक—पु. घोष; गजर; 'सांगितलें संतीं करा नामाचा घोक।' –निगा २३५. 'किंवा जैसें तें चातक। मेघां उद्दु करितां घोक।' –स्वादि १.२.८२. २ घोकणी; चिंता; काळजी. [सं. घोष]

घोकणें—सक्रि. १ पुनःपुनः म्हणून पाठ करणें; घोष करणें; पाठ म्हणणें. 'आम्ही अहर्निशीं नाम घोकूं।' –रामदास स्फुट अभंग ४७ (नवनीत पृ. १५४.) 'गोरक्ष घोकितां सद्विदेसी।' –नव १०.४०. २ (एखाद्या गोष्टीची) जपमाळ घेणें; घोष लावणें; वारंवार सांगणें, उच्चारणें. [सं. घुष्–घोषण; हिं. घोकना] म्ह० (व.) घोकंति विद्या खोदंति पाणी=घोकल्यानें विद्या व खोदल्यानें पाणी मिळतें. (पर्यायानें) कोणतीहि गोष्ट श्रमानें साध्य होते.' **घोककाम्या**–वि. अर्थाकडे लक्ष न देतां, संदर्भ लक्षांत न घेतां घोकंपट्टी करणारा (विद्यार्थी); दुसऱ्याच्या सांगण्याचा हेतु, मर्म लक्षांत न घेतां सांगण्याप्रमाणें अक्षरशः चालणारा. [घोकणें+काम] **घोकणी**–स्त्री. १ (एखादी गोष्ट लक्ष्यांत रहावी म्हणून) पुनःपुनः घोकण्याची क्रिया; आवृत्ति. (क्रि० करणें; घेणें). 'अजुनि तरि करि ही घोकणी।' –राला ८८. शाको. ३. २४ २ त्याच त्याच गोष्टीचा पुनःपुनः उच्चार, निदिध्यास; एकच गोष्ट धरून बसणें; आपली इच्छा, हेतु पुन्हां पुन्हां सांगणें. (क्रि० घेणें; लावणें; करणें; लागणें; मांडणें; धरणें). 'मुख असल्यावर दिनासारिखे कां भौति फिरते। घोकण्या करिते।' –सला २०. 'त्या मुलानें आईची घोकणी घेतली आहे.' [घोकणें]

घोकंपट्टी—स्त्री. घोकण्याची क्रिया; घोकणी अर्थ १ पहा. (क्रि० करणें). 'दुसऱ्या इयत्तेंत फळ्यावरील शब्द मुलांनी आपल्या वहींत उतरून घेऊं नयेत, कारण या योगानें घोकंपट्टी करण्याची संवय मुलांना लागते.' –अध्यापन ७४. [घोकणें+पट्टी] **घोकीव**–वि. १ पाठ केलेला; घोकलेला (धडा इ०). 'याचें घोकीव पांडित्य आहे.' २ स्मरणांत, ध्यानांत पक्का ठेवलेला; मनांत पक्का ठसलेला. **घोकीव, घोक्या**–वि. १ समजून न घेतां, ध्यानांत न ठेवतां निव्वळ घोकंपट्टी करणारा; मंद (विद्यार्थी). २ पोपटपंची करणारा; घोकूनच फक्त ध्यानांत ठेवणारा; (क.) कोणत्या वेळीं काय बोलावयाचें हें पढविलेला; लांच घेऊन बनावट साक्ष देणारा (साक्षीदार इ०). [घोकणें] **घोक्या**–वि. घोकणारा; घोकंपट्टीनें अभ्यास करणारा; घोककाम्या अर्थ १ पहा. [घोकणें]

घोकमळ—वि. (गो.) अतिशय पातळ; पाणचट (सांबारें कॉफी इ०).

घोख—पु घोष; गजर; गर्जना. [सं. घोष]

घोंग—न. सोंग; वेष. 'नंदाळयीं बाळक घोंग त्याचें। ब्रह्मादिकां दुर्लभ सोंग त्याचें।' –सारुह १.६०. [हिं. घूघी–घोंगी=खोळ]

घोंगट, घोंगाट, घोंघट—न. १ तोंडावरून घेतलेलें वस्त्र; बुरखा; घुंगट पहा. २ (ल.) भरलेलें आभाळ; पाऊस उबरून आलेलें आकाश. (क्रि० घालणें). [सं. गुठ्–गुंठन; हिं. घुंघट] ०घालणें–रुसणें.

घोंगट, घोंगाट—न. १ घों घों शब्द करणाऱ्या, घोंगावणाऱ्या माशांचा समुदाय; गोंगाट. २ घुंगुरटें; 'भज सिंहासि बळ दाविसी। घोंगटाचें।' –कथा ३.१०.७९. ३ झट; लचांड; झेंगट; शुक्काष्ठ. [ध्व. घों.]

घोंगड—न.(व.) कांबळें; घोंगडें.

घोंगडी—स्त्री. कांबळ्याचें एक पट्टें; दोन घोंगड्या उभ्या शिवून जोडल्या असतां कांबळा होतो. 'घेरे घोंगडीच्या पांघरणारा। गाई वळणारा।' –भज ६३. २ कर्नाटकी कांबळ्यासारखीच पण भारी किंमतीची व पांढरी मोठी असते ती. [घोंगट]

घोंगडें—न. १ घोंगडी अर्थ १ पहा; कांबळ्याचें एक पट्टें. २ कांबळें. ३ लचांड; लोढणें; पायखोडाबिडी; दुस्सह, दुर्वाह्य परंतु करणें अवश्य असलेलें काम इ०. ४ (धिव्या देऊन धक्के मारून,

उपहास करून एखाद्याची केलेली) फजीती; त्रेधा; हबेलंडी; दुर्दशा. 'ह्या चौघांनीं माझें घोंगडें केलें.' [घोंगट] (ग्राम्र.) ०गळ्यांत येणें-पडणें-एखादें लचांड मागें लागणें; 'त्याच्या गळ्यांत पोरांचें घोंगडें पडलें आहे.' (एखाद्याच्या गळ्यांत) घोंगडें घालणें-एखाद्यास कांहीं उपद्रवकारक काम सांगणें; एखाद्याच्या मागें त्रासदायक कर्तव्य, लचांड लावून देणें. 'तो, लचांडी आहे, तुमच्या गळ्यांत एखादें घोंगडें घालील.' म्ह० गरिबाचें गेलें घोंगडें गरीब पडलें उघडें. सामाशब्द- घोंगडगुंची-स्त्री. (बे.) पाऊस निवारण्यास वापराव-याची घोंगड्याची कुंची. [घोंगडें+कुंची] घोंगडबाऊ-पु. ह्वाड मुलांना भिवविणारा घोंगडें पांघरलेला मनुष्य; बागुलबोवा. [घोंगडें+बाऊ] घोंगड्या-वि. १ (ल.) घोंगडी पांघरणारा; (यावरून) गरीब कामकरी, मजूर. २ काळ्या रंगाचा मोठा मुरवंट.

घोंगण-न. गुरफटून घेतलेली स्थिति. [घोंगट]

घोंगण-न. गोळा केलेला कचरा; गळहाटा; राडा; खळ-मळ; घाण; खिचडी (अशा वस्तूवर माशा घों घों करतात त्यावरून शब्दप्रयोग) [ध्व. घों; घोंगणें]

घोंगणा-पु. नाकपुड्यांतील पडद्याचा मांसल भाग; घोणा. [सं. घ्राण-घोणा]

घोंगणें-अक्रि. १ घों घों असा आवाज करणें; गर्जणें (वारा, लाटा इ०नीं). २ घोंगावणें; घों घों आवाज करणें (माशा इ०नीं). 'माशा घोंगती भांड्यावर। म्हणोनि वस्त्र झांकिलें तयावर।' ३ एकत्र जमणें; गर्दी, गिल्ला करणें. [ध्व.; घों घों]

घोंगता-ती-तें-पु.स्त्री.न. (कु.) १ घोंगडी रुंदीच्या बाजूनें दुमडून एका बाजूस शिवून केलेली खोळ; याचा उप-योग सूप, काड इ० पदार्थ सांठविण्याकडे करतात. २ पावसा-पासून रक्षण करण्याकरितां कांबळ्याची केलेली घुंगी, घुंगट; खोळ. (क्रि० घेणें) ३ (लहान मुलांची) कुंची; एक प्रकारचा झगा. घोंगशी पहा. [हिं. घोंग; म. घोंगट]

घोंगत्याकुंवर-पु. पुष्य नक्षत्राचें एक नांव; कारण या नक्षत्राचा पाऊस फार पडत असल्यानें घोंगत्याचा खप फार होतो. [घोंगता+कुंवर]

घोगर-न. (ना.) मोठें घुंगरूं.

घोगरा-पु. नदींतील एक प्रकारचा मासा.

घोग(घ)रा-वि. १ फुटक्या मडक्याच्या ध्वनीप्रमाणें, म्हशीच्या ओरडण्यासारखा असलेला (आवाज); बसलेला; फुटलेला; पिचका (आवाज, कंठ) २ फुटलेल्या, पिचक्या, बस-लेल्या आवाजाचा (मनुष्य). [सं. घर्घर; प्रा. घग्घर; का. गोग्गर]

घोगला-पु. १ फोड. २ भाजल्यानें, देवीनें येतो तसा फोड.

घोगली-वि. पोचट; पोकळ ? 'पेरण्याकरितां सरकी चांगल्या कापसाची, ज्यांत घोगली सरकी कमी आहे अशी घ्यावी.' -महाराष्ट्रकृषीवल, पृ. ३४. ऑगष्ट १९३०.

घोंगशी-स्त्री. १ (व.) लहानसें कमानीवजा देऊळ. २ (सर्व अर्थी) घोंगता पहा. ३ फाटून ढोवळा पडलेल्या वस्त्रास चोहोंकडून आटपून घेऊन शिवलें असतां येणारा झोळ.

घोंगस-स्त्री. (व.) घोंगता अर्थ २ पहा. पावसाकरितां केलेली घोंगडीची खोळ; घुंगी [घोंगशी]

घोगा-पु. ओरड; गिल्ला. 'जलद चला ऐसा घोगा करूं लागले.' -मदरु २.२७. [फा. घूघा]

घोंगा-पु. (कु.) घोंगडबाऊ; बागुलबुवा. [प्रा. घंघल; हिं. घोंघा]

घोंगाट-ड-घोंगाण-न. १ तोंडावरून वस्त्र, बुरखा घेत-लेली अवस्था; घुंगट. (क्रि० घालणें; मारणें; घेणें). 'आज काय घोंगाट घालून बसलास ?' २ पावसाचें अवडंबर; अंधारी; मळभ. 'पावसानें घोंगाट घातला आहे.' घोंगट; घोंघट पहा. [घोंग]

घोंगाट-ण-न. १ माशांचा, मुंग्यांचा गुणगुणाट. २ माशांचा थवा, समुदाय; घोळका. 'जें का खरकटलें मरकटलें। अत्यंत घोंगाणें घोंगाळिलें।'-हंको. ३ (ल.) लोटालोटी; झोंबा-झोंबी; घेघेमार; झोड; झुम; रेटारेटी. उ० भिकाऱ्यांची भिक्षा मिळविण्यासाठीं इ० (क्रि० पडणें; बसणें; जमणें; उडणें). घोंगट पहा. ४ गोंगाट पहा.

घोंगाडणें-अक्रि. एकत्र जमणें; दाटणें; गोळा होणें (आका-शांत ढग इ०). [घोंगणें]

घोंगाणा-पु. नाकपुड्यांतील पडद्याचा मांसल भाग; घोणा. घोंगणा पहा.

घोंगाणा-वि. १ आरडाओरड करणारा; घोंगावणारा. २ ओंगळ; घाणेरडा. 'काय घोंगाणी पाषाणी। ताकामध्यें घाटी लोणी।' -तुगा ६२३. [घोंगणें]

घोंगायणें, घोंगावणें-अक्रि. घों घों करणें; घों घों (माशा इ० कानीं) घरणें; (माशा इ० बसल्यामुळें) बुजबुजणें; घाणे-रडें होणें. 'हें बहुतांचें उच्छिष्ट ताट। घोंगायलें विकारीं।'-मुरंशु ४०८. २ मोठ्यानें घों घों करीत जाणें, गोळा होणें. [ध्व. घों घों]

घोगार; घोगारणें-घोंगाड, घोंगाडणें पहा.

घोंगावणें, घोंगेणें-अक्रि. (प्र.) घोघावणें, घोघेणें पहा.

घों(घो)गी-स्त्री. पावसापासून रक्षण करण्याकरितां, डोक्या-वर घेण्याकरितां केलेला घोंगता; खोळ. घुगी अर्थ १ पहा. [हिं. घूघी=पिशवी, थैली]

घोगें-गें-घें, घोंगें-घें—क्रिवि. १ घों घों आवाज करीत. २ (ल.) जलदीनें; सत्वर. -वि. मोठें. 'तुका म्हणे आम्हां जोगें। विठ्ठल घोगें खरें माप।' -तुगा १७९८.

घोंगे(घे)रा—पु. मुंग्याच्या जातीचा एक लहान किडा. हा बांबू कोरतो व जमीनींत बीळ करून राहतो; घुरघुरा. [ध्व. घोंगणें]

घोंगो—पु. (गो. कु.) वावटळ; घोंगडवाऊ.

घोग्या—वि. (व.) वेडगळ; मूर्ख; कोणाकडूनहि सहज फसविला जाणारा. [हिं. घोंगा=मूर्ख मनुष्य]

घोग्रा—पु. एक प्रकारचा मासा. घोगरा पहा.

घोंघट—न. घोंगट, घोंगाट पहा.

घो(घों)घाट-ण—पु. १ समुद्र, नदी, वारा इ० कांचा घों घों असा आवाज; घोंगाट पहा. (क्रि० चालणें). २ मुंगे, माशा इ० कांचा घोळ; गुणगुणाट; घोंगाट. ३ गलबला; गिल्ला; हुल्लड; हाकाटी; कलकलाट. (क्रि० करणें; मांडणें; चालणें). ४ (ल.) गाजावाजा; गवगवा; परिस्फोट; डंका वाजणें. (क्रि० करणें). [ध्व. घों]

घोंघाणी माशी—स्त्री. १ गुं गुं करीत येऊन मेवामिठाई इ० खाद्यपदार्थावर बसणारी (मोठी) माशी. यावरून. २ (ल.) भोजनभाऊ; पंक्तिपठाण; पंक्तिबारगीर; ताज्या घोड्यावरील गोमाशी. परान्नपुष्ट. [घोंघणें+माशी]

घोघारिया—पु. कापसाची एक जात. -कृषि ३८५. [गु.]

घोघारी—वि. घोघो बंदरासंबंधीं (कापूस, खोबरें इ० जिन्नस). [गु. घोघारिया]

घोंघावणें—अक्रि. घोंगावणें पहा.

घोघावणें, घोघेणें—अक्रि. (राजा.) (समुद्र, वारा इ० कांनीं) घों घों असा आवाज करणें, गर्जणें. [ध्व. घों द्वि.]

घोघें—क्रिवि. १ घों घों असा आवाज करीत. 'पै सरितेचेनि ओघें। सिंधुजळा मीनलें घोघें।' -ज्ञा ८.८४. २ (ल.) सत्वर; जलदीनें; त्वरित. [ध्व. घों]

घोघें—न. १ घबाड; डबोलें; आकस्मिक सांपडलेला ठेवा, झालेला लाभ. 'तें एक मोठें घोघें सांपडलें.' -विवि १०.५ ते ७.१२४. -वि. मोठें.

घो घो, घों घों—न. एखाद्या पदार्थाभोंवतीं जमणाऱ्या माशांच्या थव्याचा आवाज. [ध्व.]

घो घो—पु. १ समुद्र, वारा, नदीचा प्रवाह, पूर इ० कांचा आवाज, गर्जना. 'घो घो शब्दें पूर चालला।' -नरहरि गंगारत्न माला कटाव (नवनीत पृ. ४२५.) 'जीवजंतु घो घो शब्द करूं लागतात.' -पाब्द ५६. २ (गो.) धबधबा. -क्रिवि. १ लाटांच्या आपटण्याच्या, वाऱ्याच्या, घोंघावण्याच्या, पावसाच्या गर्जनेच्या आवाजाप्रमाणें शब्द करीत, होत. २ (मनुष्यांच्या घोळक्याच्या) गोंगाटाच्या, गलबल्याच्या, गलक्याच्या; आवाजाप्रमाणें; खूप खेचाखेचीनें; (माणसें इ० कांनीं) गजबजत; पेव फुटल्याप्रमाणें घोंगावत; ववधवां, ववधव पहा. [ध्व. द्वि.]

घोघ्या—वि. घो घो करणारा; घोघावणारा. [घो घो]

घोघ्यांचें—अक्रि. (गो.) घोघावणें; घो घो असा आवाज होणें. [ध्व. घो]

घोट—पु. (पाणी इ० द्रव पदार्थ) गिळण्याचें एका वेळेचें परिमाण; घुटका; चूळ. 'बहु उग्र गमे घेतां गरळाचा जेंवि घोट कामारी।' -मोभीष्म ८.४९. [प्रा. घोट्ट=पिणें; हिं. घुटकना= गिळणें; घोट ध्व.] (वाप्र.) (जिवाचा) घोट घेणें-करणें-भरणें-सक्रि. (एखाद्याचा घोट करणें, गिळणें). अतिशय छळून, गांजून हैराण करणें; प्राण घेणें; ठार मारणें. 'तै घोंट भरूं धांवसी। देखतांचि वेसी जिवें त्यातें।' -एमा ५.२. 'विवेकबळें जन्ममृत्याचा। घोट भरिला जेणें।' -दा ७.१०.२८.

घोंट—स्त्री. १ (कों.) एक कांटेरी वनस्पतिविशेष. २ -स्त्री. (राजा.) एक जंगली कांटेरी वेल, हिच्या कोंवळ्या पानांची भाजी करतात. ३ -न. सदर वनस्पतीचें फळ. ४ -न. (कों.) झाडावरच पिकून कठिण झालेली सुपारी; घोंटसुपारी. ०सुपारी-स्त्री. (कों.) झाडावरच पिकून कठिण झालेली सुपारी; घोंट अर्थ ४ पहा. [घोट+सुपारी]

घोट, घोटक—पु. १ घोडा, अश्व. 'निजकरें तव स्यंदन घोटकां। धरिन मी करिं शत्रु सघोट कां।' -वामन, विराट ६. १११. 'ते कालव्याल करटिघोटक-भटमेक खावया सुटले।' -मोभीष्म ३.५९. २ (बुद्धिबळांत) घोडा या नांवाचें मोहरें. [सं. घोटक; अर. घोरा]

घोटखोर—पु. १ पाणबुड्या. २ दक्षिणेंतील कांहीं मराठा संस्थानांत गांवचा पाणबुड्या हा एक सरकारी नोकर म्हणून समजला जातो. विहिरींत, तळ्यांत पडलेल्या जिनसा काढून देणें हें ह्याचें काम असतें. [हिं. घोट+खोर प्रत्यय]

घोटणी—स्त्री. १ घोटण्याची क्रिया. २ (सोनारी) सोन्याचे मणी घोटण्याची, सारखे करण्याची आवटी; घोटण्याचें हत्यार, साधन. ३ (ना.) कटकट; घासाघीस; जिगजिग. [घोटणें]

घोटणें—न. घोटण्याचें उपकरण; घोटणी; घोटा. -खानगीखातें-लागतीचे नियम (बडोदें) ३८. [घोटणें]

घोटणें—सक्रि. १ गिळणें. 'अथवा मीना गळु घोटे' -ज्ञा ७.९४. -एभा १०.३५०. 'अगस्ती घांवे समुद्र घोटूं।' -मुसभा ७.१८. -केका १०४. २ (ल०) सहन करणें; भोगणें (दुःख, अपमान). 'मुनि त्या अपमानातें घोटी जेविं त्रिलोचन गरातें।' -मोआदि २२.७. [प्रा. घोट्ट; म. घोट ध्व]

घोंटणें—उक्रि. १ (कागद इ०) गुळगुळीत करण्याकरितां (कवडा इ०) कठिण व गुळगुळीत पदार्थानें घांसणें. २ चुरडणें; खलांत घालून बारीक करणें; वाटणें; ढगाळून बारीक करणें; गरगटण. ३ नीट मिश्रण होण्याकरितां हलविणें; ढवळणें; मळणें; खलणें. ४ (श्लोक, धडा इ०) पाठ करून पक्का करणें; घटवणें; (अक्षरें किंवा, वळण) घटविणें; गिरवणें; घोटविणें; वळविणें. [हिं. घोटना; सिं. घोटणु ध्व.]

घोटवाल—पु. वालाची एक जात. याची शेंग चापट व लहान असून दाणा वाटोळा करवंदासारखा असतो.

घोटविणें—सक्रि. १ (अक्षरें, कित्ता इ०) गिरविणें; वळविणें; घोटणें. २ (ल.) (एखादी गोष्ट) मनांत घोळविणें. [घोटणें]

घोटवेल—स्त्री. १ एक रानटी वेल. २ तांदळाची एक जात.

घो(घों)टा—पु. १ भांगेचें एक पेय; वेलदोडे, बदाम इ० मसाल्याच्या पदार्थांसह घोटून केलेलें भांगेचें पेय. 'ब्राह्मणांचें तीर्थ घेतां त्रास मोठा । प्रेमें घेतो घोटा घटाघटां ।' —तुगा ४२३४. २ दागिने घोटण्याचें, झिलई देण्याचें एक हत्यार; हें गार किंवा एखादा दगड मुठींत बसवून केलेलें असतें. घोटणी पहा. ३ लांकडी लाठ्या, मुसळ, वत्ता. [घोटणें]

घोटा—पु. पायाचा डोळा, खुबा; पायाची नळी व चवडा यांच्यामधील सांध्याचें हाड. [सं. घुट-टी घोटक —भांडारकर]

घोटेस्नान—न. १ फक्त घोटे, पाय धुणें. २ (ल.) छोटें लहानसें स्नान. [घोटा+स्नान]

घो(घों)टाळणी—स्त्री. १ इकडे-तिकडे भटकणें, भ्रमणें. भटक्या मारणें. २ घिरट्या घालणें; घुटमळणें; घोटाळणें. [घोटाळणें]

घो(घों)टाळणें, घोटळणें—अक्रि. १ (गुंतागुंतीच्या मार्गांत, चक्रव्यूहांत) इकडे तिकडे, मागेंपुढें फिरणें, भ्रमणें. २ कोंडाळणें; वळणें; तोंड फिरविणें; दिशा बदलत फिरणें; भोंवणें; गरगर फिरणें; घुटमळणें उ० कोंडलेल्या जागेंतील वारा. २ (गवताच्या काड्या, केरकचरा इ० वाऱ्याच्या झोतावर) इतस्ततः उडणें; गरगर फिरत राहणें. ३ (नदी इ०) वळणावळणांनीं वहात जाणें; भोंवरे करीत वाहाणें. ४ (मन इ०) गोंधळून जाणें, घोंटाळ्यांत पडणें; दिङ्मूढ होणें; बावरणें; गडबडून जाणें; गुंतणें; 'तें सगंग तितक्या रुपयांनीं देण्याविषयीं त्याचें घोंटाळत होतें.' [सं. गुंठ्-घोंट-घोंटाळणें-गुंठाळणें=लपणें, आंत ओढणें; —भाम १८३२.] —सक्रि. गोंधळून टाकणें; गुंतवणें; घुचकळ्यांत पाडणें; घुटमळावयास लावणें. 'जातो परी तव मोहनी । घोटाळीत माझे प्राणालागुनी ।' —नव २१.४९. [घोटाळणें प्रयोजक]

घोटाळणें—सक्रि. १ घाटणें; घोटविणें; घोटून गुळगुळीत व ठणक करणें (जमीन, भिंत इ०). 'चीत्र लीहावेयाची आईती केली । नीट भींती कापडीली । घडी सारुनी घोटाळली । वर्तें घडी मेळवीली ।' —उषा २८.१३. २ कित्त्यांतील अक्षरावरून कोरडी लेखणी फिरवून अक्षरें गिरवणें, घटविणें, वळविणें; घोटणें ४ अर्थ पहा. [घोटणें]

घो(घों)टाळा—पु. १ (वारा, पाणी, गवताच्या काड्या; धूळ इ०कांची) गिरक्या, घिरट्या, वळणें घेत जाण्याची स्थिति; गरगरां फिरणें; भ्रमण करणें. २ (कामें, हिशेब, वस्तु इ०कांचा) गोंधळ; अस्ताव्यस्त स्थिति; गल्हाटा; गुंतागुंत; गोलंकार; खिचडी. 'त्या पोरानें पोथीचा घोंटाळा करून टाकला.' ३ (मनाची) गोंधळून, बावरून, दिङ्मूढ होऊन गेलेली अवस्था; मनाचा गोंधळ. ४ नागमोडीची, वेडीवांकडी जागा, स्थल; गुंतागुंतीचें काम. ५ (वाऱ्यानें) दिशा, रोंख बदलणें; घोंटाळणें. 'वाऱ्याच्या घोटाळ्यांत सांपडून तें गलबत बुडूं लागलें.' ६ एकंकार; गोलंकार. [घोटाळणें]

घोटाळा-ळें—पु.न. कागद घोटण्याचा कवडा, घोटा; घोटकवडा. 'जुन्या कातऱ्या जागाईत । खळी घोंटाळें तागाईत।' —दा १९.१.१५. [घोटणें; घोटाळणें]

घो(घों)टी—स्त्री. बोरासारखीं पण कठिण फळें येणारें एक कांटेरी झाड. [सं. घोंटा]

घोटी—स्त्री. (ना. व.) लहान आकाराचा आंबा; (प्र.) गोटी. 'ही घोटी खा, इला साखरघोटी म्हणतात.' [गोटी]

०झेला—पु. घोटी आंबे झाडावरून काढावयाचें जाळें. [घोटी+झेला]

घोंटी—स्त्री. (कु.) १ फणसाच्या गऱ्यांतील बी; अठळी. २ गाईची कांस. ३ धोतराचा पदर कनवटीस खोवून, लंगोटाचा लोंबता पदर वर करून खोंवला असतां होणारा घोळ. [ओंटी]

घोंटीव—वि. १ घोटलेलें; घोटून घोटून, घासुन घासुन गुळगुळीत केलेलें. २ उजळा दिलेलें; चकचकीत केलेलें. 'पंधरेयाची चोखडी । घोंटीव जैशी ॥' —ज्ञा ६.२२४. 'हिरा घोंटीव व तासलेला नसुन...' —पदाव ७०. ३ चांगलें वळविलेलें; मेहनत घेऊन काढलेलें (अक्षर). ४ ठराविक; ठरीव; विवक्षित; नेहमींच्या प्रचारांतील. 'इतर लोक नव्या-जुन्या पद्धतीच्या घोंटीव शिव्या देऊन वेळ मारून नेत असतील.' —विक्षिप्त १.५६. [घोटणें] ०काम—न. १ मातीच्या चित्राचा ओबडधोबडपणा जाण्याकरितां तें चित्र घोटून गुळगुळीत करण्याचें काम. २ (रंग इ०) घोटण्याचें काम.

घोटी(टू)क—पु. (गो.) १ एका जातीचें झाड. घोटी पहा २ सदर झाडाचें फळ.

घोटें—न. (राजा.) गुरांस औषध इ० पाजण्याचें नळकांडें, नळी. [घोटणें=पिणें]

घोटें—न. घोटी या झाडाचें फळ.

घोंटेर, घोटीर—पु. (गो.) पक्ष्याचें घरटें; 'नेलीं घोंटिरीचीं पिलें चोरुनु। पखे नाथिली।' –ख्रिपु १.१४.२. [सं. कोटर; म. घरटें]

घोंटोणी—स्त्री. (गो.) आपोष्णी; आपोशन. [घोटणें=पिणें, गिळणें]

घोट्या—पु. १ जव्याचें, दागिने इ० घोटण्याचें उपकरण; घोटणी पहा. २ गवंड्याचें गिलावा गुळगुळीत करण्याचें हत्यार, साधन. –वि. १ अभ्यास घोटणारा, पाठ करणारा; नुसताच पाठावर भर देणारा; मंदबुद्धि; ढोर मेहनती. २ एकसारखें घोकणें; पाठ करणें; मोठ्यानें वारंवार म्हणणें. 'चक्कू ताड्या घोट्या अभ्यासाचे प्रकार हे तीन।' [घोटणें=गुळगुळीत करणें]

घोड—घोडा या शब्दाचें समासाच्या पूर्वपदीं येणारें रूप. उ० घोडनवरा; घोडग्रह; घोडदौड इ० घोडपूर्वपदी सामासिक शब्दांकरितां घोडा हा शब्द पहा.

घोडा—पु. १ खुर असलेला एक चतुष्पाद प्राणिविशेष. ह्याचा उपयोग ओझें वाहण्याच्या, गाडी ओढण्याच्या व बसण्याच्या कामीं करतात. ह्याच्या जाती अनेक आहेत. अरबी घोडे जगप्रसिद्ध आहेत. लहान घोड्यास तट्टू व घोड्याच्या पोरास शिंगरूं म्हणतात. घोड्याच्या आकृतीवरून, गतीवरून, उपयोगावरून व लक्षणेनें हा शब्द अनेक वस्तूंस लावतात. २ बुद्धिबळाच्या खेळांतील एक मोहरा. हा सर्व बाजूंनीं दोन सरळ व एक आडवें (अडीच) घर जातो. या मोहऱ्याचा विशेष हा आहे कीं हा इतर मोहऱ्यांच्या डोक्यावरून उडून जातो, तशी गति इतर मोहऱ्यांना नसते. ३ बंदुकींतील हातोडीच्या आकाराचा अवयवविशेष. हा दाबला असतां ठिणगी उत्पन्न होते व बंदुकीचा बार उडतो; चाप. ४ (मुलांचे खेळ) दोन पायांत काठी घालून (तिला घोडा मानून) मुलें धांवतात तो काठीचा घोडा. ५ (उप.) मूर्ख व ठोंब्या असा वयस्क मुलगा; वयानें मोठा पण पोरकट मनुष्य. ६ वस्त्रें, कपडे ठेवण्यासाठीं खुंट्या ठोकलेला खांब; स्नान करणाऱ्या माणसाचे कपडे ठेवण्याकरितां जमिनींत रोंवलेली काठी, खांब; (इं.) स्टँड. ७ (ल.) शरीर वाहून नेतात म्हणून पायांस लक्षणेनें (दहावोटी) घोडा असें संबोधितात; तंगड्या. 'आमचा दोन पायांचा घोडा आम्हाला हवें तेथें वाहून नेईल.' ८ पाळणा टांगण्यासाठीं एका आडव्या लांकडाला चार पाय लावून करतात ती रचना; घोडी. ९ पालखीचा दांडा ज्याला बसविलेला असतो तें दुवेळकें वेचक; पालखीं तवेल्यांत वगैरे ठेवतांना ज्यावर ठेवतात तीं दुवेळकें असलेलीं लाकडें प्रत्येकीं. १० गाड्याच्या बैठकीच्या चौकटीचीं दोन बाजूंचीं लांब लांकडें प्रत्येकी; गाडीच्या दांड्यास आधार यावयाचें दुवेळकें. ११ मूल रांगावयास लागलें असतां दोन हात व दोन गुडघे जमीनीला टेकून करतें ती घोड्यासारखी आकृति. (क्रि० करणें). १२ मृदंग; पखवाज ठेवण्याची घडवंची; घोडी; (दिवे इ०लावण्याची) दोन बाजूस पायऱ्या असलेली घडवंची; (पिंपें, पेट्या ठेवण्याची) लांकडी घडवंची. १३ नारळ सोलण्याचा, दांड्यास सुरी बसविलेला खांब; नारळ सोलण्याचा एक प्रकारचा सांचा. १४ समुद्राच्या भरतीच्या पाण्याचा चढ, फुगोटी, फुगारा; लाटेचा उंच भाग; नद्यांच्या मुखांतून वर गेलेलें समुद्राच्या भरतीचें पाणी.–सृष्टि ५७. १५ ओवडधोवड असा आंकडा, फांसा, पकड. १६ (ल.) घोडेस्वार. 'तीन हजार घोडा पेशव्यांचे तैनातींत ठेवावा.' –विवि ८.७.१२९. १७ दाराच्या दुहेरी चौकटीच्या वरच्या बाजूचे, परस्पराला जोडणारे दोन लाकडी तुकडे (त्यांच्याच जोडीच्या खालच्या बाजूच्या तुकड्यांस छिली म्हणतात). १८ (खाटीक इ०कांचें) साकटणें, सकोटन; खाटकाचा ठोकळा. १९ (मुद्रण) केसी व ग्याली ठेवण्यासाठीं केलेली घडवंचीवजा चौकट. २० फळा, चित्रफलक इ० उभा ठेवण्याची लाकडी उभी चौकट. २१ (कों.) रहाटगाडग्याचें कोळवें ज्यावर ठेवतात ती लांकडी चौकट. २२ (पोहण्याचा) चार भोपळ्यांचा तराफा. २३ (गो.)(विटी दांडूचा खेळ) विटी मारण्याचा एक प्रकार. (क्रि० मारणें). [सं. घोटक; प्रा. घोड; गु. घोडो; सिं. घोडो; स्पॅनिश जि. गोरो; अर. घोरा] **घोडी**—स्त्री. १ घोडा या जातीच्या प्राण्याची मादी. २ सतार, तंबोरा इ० तंतुवाद्यांच्या भोपळ्याच्या मध्यावर हस्तीदंती अगर लांकडाची पाटाच्या आकृतीची एक इंची किंवा दीड-इंची पट्टीची बैठक; तिच्यावरून तारा पुढें खुंटीस गुंडाळलेल्या असतात. ३ मुलांना शिक्षा देण्याकरितां जिला हातानें धरून शिक्षा दिलेला लोंबकळत असतो अशी आढ्यापासून लोंबणारी दोरी, फांसा; मुलांस टांगण्यासाठीं उंच बांधलेली दोरी. अशी शिक्षा पूर्वी शाळांतून फार देत. (क्रि० घेणें; देणें). 'एखाद्या मुलाचीं माझं वांकडं आलं कीं, रचलंच त्याच्यावर किटाळ आणि दिलीच त्याला पंतोजीकडून घोडी.' –चंद्रम ८०. ४ उभें राहून पखवाज वाजविण्याकरितां पखवाज ठेवावयाची घडवंची. 'इतक्यांत देवळाच्या एका कोंपऱ्यांत मृदंग ठेवावयाची उंच घोडी मुनंदाला दिसली.' –सुदे २५. ५ गवत इ० वाहण्याकरितां खटाऱ्यावर उभारलेला सांगाडा, चौकट. ६ फळा जमीनीपासून उंच ठेवण्याकरितां व त्याला उतार देण्याकरितां केलेली लांकडी चौकट, सांगाडा. ७ वयस्क असून पोरकटपणा करणारी, खिदळणारी मुलगी; खिदडी; धांगडधिंगी; भोपळदेवता; घोडकुदळ. ८ (सुतारी) तासावयाचें लांकूड हलं नये म्हणून त्याला आधारभूत असें दुसरें लांकूड, चौकट इ० सोईनें बसवितात तें.

९ (विणकामांत) सूत उकलण्यासाठीं केलेलें लांकडी चौकटीसारखें साधन. १० (सोनारी) पायांत घालावयाच्या सांखळयांच्या कड्या वांकविण्यासाठीं असलेला बोटाइतका जाड असा निमुळता मोळा. ११ (हेट. नाविक) पोरकें (लहान) शीड. उभें करण्यासाठीं असलेलें कमानीसारखें लांकूड. १२ बंधाऱ्याच्या मुखाशीं (पाणी सोडण्याच्या ठिकाणीं) पडद्यासारखी बांधलेली भिंत. हिच्यावरून पाणी जात असतें. १३ (हेट.) गलबताच्या कडेस शौच्यास बसण्याकरितां टांगलेली लांकडी चौकट १४ सांकटणें; सकोटण. घोडा अर्थ १७ पहा. १५ तीन पायांचें दिवा ठेवण्याचें बुरडी तिकाटणें, तिवई. १६ पाटास जे दोन आडात मारितात ते प्रत्येकी. १७ हत्तीवरील चौकट; हौदा. 'साहेब नौबतीकरितां हत्तीवर लाकडी घोडी घालून ...'–पेरा ९.५०६. १८ उभें खुंटाळें. (इं.) स्टँड. 'तिकोनी खुंट्यांची घोडी आणि रुमाल ठेवावे'–स्वारीनियम ७०. १९ सामान ठेवण्याचा घोडा. घोडें–न १ सामा (लिंगभेद न धरतां) घोडा या जातींतील जनावर. 'कृष्णाकांठचीं घोडीं सडपातळ पण चपळ असतात.' २ खटाऱ्याच्या साटीच्या चौकटीचीं दोन बाजूंचीं उभीं लाकडें; घोडा अर्थ ९ पहा. घोडकें अर्थ १ पहा. ३ चार मोंपळे लावलेला पाण्यावर तरंगणारा तराफा. घोडा अर्थ २१ पहा. ४ (व.) गाडीचे दांडे–जूं ज्यावर ठेवतात तें दुवेळकें. घोडा अर्थ ९ पहा. [सं. घोडा] (वाप्र.) घोडा आडवा घालणें–(एखाद्या कार्यांत) अडथळा, विघ्न आणणें. 'आणि म्हणूनच तुम्ही घोडा आडवा घातलांत वाटतं?'–चंद्रग्र ६८. ॰उभा करणें–बांधणें–(घोडा) थोडा वेळ थांबवणें; जरासें थांबणें; घाई न करणें (घाईंत व धांदलींत असणाऱ्या मनुष्यास उद्देशून ह्या वाक्प्रचाराचा उपयोग करतात.) ॰काढणें–१ (बांधून ठेवलेला घोडा बाहेर नेणें) घोडा हांकारणें, पिटाळणें. २ (ल.) (एखाद्यानें) पळ काढणें; पोबारा करणें; निसटणें. ॰चालविणें–(कर.) (ल.) डोकें खाजवणें; युक्ति लढविणें. ॰टाकणें–घोडा फेकणें; उडवणें; अंगावर घालणें. 'आरेरे टाकौनि घोडा। भणती यांचिशां जटें उपडा।'–शिशु १४१. ॰मैदान जवळ असणें–(घोडा धांवण्यांत कसा काय आहे याची परीक्षा त्यास मैदानांत पळवून करतां येते यावरून) ज्याची परीक्षा करावयाची तो पदार्थ, मनुष्य व परीक्षेस लागणारी सामग्री हीं दोन्ही जवळ असणें असा अर्थ होतो; एखाद्या गोष्टीची निरर्थक चर्चा न करतां तिला कसोटीला लावणें, कसोटीची वेळ किंवा सामुग्री जवळ असणें; हा सूर्य हा जयद्रथ. 'कोरडी बढाई कशाला पाहिजे? घोडामैदान जवळच आहे.' ॰हांकणें–पळून जाणें; निघून जाणें; पोबारा करणें; घोडा काढणें पहा. 'पंतोजीबुवास पाहून त्या पोरानें घोडा हांकला.' घोडी काढणें–भरविणें–सक्रि. (माण.) घोडीस घोडा दाखविणें, देणें; घोडी फळविणें. घोडी घेणें–(एखाद्याशीं) घांसणें; कटकट करणें; मत्सरबुद्धीनें दोष काढणें. घोडें उभें करणें–अडथळा आणणें. 'बाळासाहेब नातुसारख्यांनीं विशेष प्रसंगीं एखादें घोडें उभें केलें तरी त्याकडे दुर्लक्ष्य करून ज्यानें त्यानें आपला पंथ सुधारावा.'–आगर ३.१४४. (एखाद्याचें) घोडें थकणें–एखाद्यानें (प्रवास, धंदा, व्यापार, अभ्यास इ॰कांत) थकून जाणें; हतबल होणें; पुढें रेटण्याची शक्ति न उरणें. (एखाद्यानें आपलें) घोडें पुढें दामटणें–ढकलणें–हांकणें–घालणें–१ इतरांच्या पूर्वी आपला कार्यभाग साधून घेण्याचा घाईनें प्रयत्न करणें. 'या शर्यतींत जो तो आपलें घोडें पुढें दामटायला पहात आहे. –नि. 'ब्रिटिश वसाहतींनीं आपल्या हक्कांचें घोडें पुढें दामटलें.' --सासं २.४४६. २ छक्केपणानें दुसऱ्यांच्या संभाषणांत तोंड घालून त्यांच्यावर आपले विचार लादणें. (एखाद्याचें) घोडें मारणें–एखाद्याचें नुकसान करून त्याला राग आणणें (पूर्वी प्रवासाचें मुख्य साधन घोडें असे. प्रवासाचें घोडें ठार केल्यास त्याचा प्रवास थांबत असे व त्यामुळें त्याचें फार नुकसान होई यावरून) एखाद्याचें फार नुकसान करणें. 'मी काय तुझें घोडें मारलें आहे?' (आपलें) घोडें पुढें ढकलणें–आपलें काम प्रथम करूं लागणें; आपल्या कामाला महत्त्व देणें. गांडीखालचें घोडें–संसारादि निर्वाहक मालमत्ता, वाडी इ॰ आधारभूत मुख्य साधन. म्ह॰ आपलें गांडीखालचें घोडें गेलें, मग त्यावर महार बसो कीं चांभार बसो. घोडीं आडवीं घालणें–१ शत्रूवर तुटून पडून त्याच्या चालीला, पळाला अडथळा करणें. २ (ल.) (एखाद्यास त्याच्या कामांत) संकट, अडथळा, व्यत्यय आणणें. 'जर त्यांणीं आपल्यावर चालून घेतलें तर आम्ही आडवीं घोडीं घालतों.'–ख ४२९७. घोडीं घालणें–घोड्यांच्या अनीना उचलणें–घोडदळांतील सर्व स्वारांनीं ईर्षेनें शत्रूवर एकदम तुटून पडणें. –होकें ३. घोड्याच्या, हत्तीच्या पायांनीं येणें व मुंगीच्या पायांनीं जाणें–(आजार, संकट, अडचण इ॰ ज्या संबंधांत हा वाक्प्रचार योजतात) जलदीनें येणें व धिमेधिमे जाणें; आजार इ॰ जलदीनें येतात पण अतिशय हळू हळू नाहींसे होतात यावरून वरील वाक्प्रचार रूढ आहे. (एखाद्याच्या) घोड्यानें पेण (पेंड) खाणें–या वाक्प्रचारांत पेण=प्रवासांतील टप्पा, मुक्कामाची जागा या ऐवजीं चुकीनें पेंड हा शब्द उपयोगांत आणतात. लांबच्या प्रवासांत निरनिराळ्या टप्प्यांच्या ठिकाणीं घोडीं उभीं रहात. त्यामुळें टप्प्याचें ठिकाण आलें कीं घोडें तेथें अडे, पुढें जात नसे. यावरून वरील वाक्प्रचार एखादें कार्य करतांना कोणी अडून बसल्यास त्यास. 'तुझें घोडें कुठें पेण

खातें ' असें विचारतांना उपयोगांत आणतात. **घोड्यापुढें धावणें**–जिकीरीचें, दगदगीचें; कष्टाचें काम करणें. **(एखाद्याच्या) घोड्यापुढें धावणें**–एखाद्याची कष्टाची सेवा, चाकरी करणें; (उप.) एखाद्याची ओंगळ खुशामत करणें; एखाद्याची थुंकी झेलणें. **घोड्यावर घोडा घालणें**–(लिलांव इ० कांत) चढाओढ करणें; एखाद्यानें केलेल्या किंमतीपेक्षां अधिक किंमत पुकारणें; उडीवर उडी घालणें. **घोड्यावर बसणें**–दारू पिऊन झिंगणें; ताठ्यांत असणें. **घोड्यावर बसून येणें**–घाईनें येणें; आपलें काम तांतडीनें करण्यास दुसऱ्यास घाई करणें. **सर घोड्या पाणी खोल किंवा पाणी पी**–(घोड्या मागें हट, पाणी खोल आहे. तेथूनच पाणी पी) गोष्ट मोठी कठिण आहे, मागें परततां येणें शक्य आहे तोंच परतावें याअर्थी. म्ह० १ घोडा आपल्या गुणानें दाणा खातो=चांगला घोडा खूप कामकरून आपल्याला खाद्यहि जास्त मिळवतो. त्याला जास्त देण्यास मालक असंतुष्ट नसतो. यावरून चांगला चाकर आपल्या गुणानें व मेहनतीनें मालकाकडून पगार वाढवून घेतो. २ घोडा स्वार (मांड) ओळखतो=बसणारा कच्चा कीं पक्का आहे हें घोडा ओळखूं शकतो. (यावरून), आपला मालक कडक कीं नरम आहे हें हाताखालचीं माणसें ओळखूं शकतात. ३ (व.) जाय रे घोड्या खाय रे हरळी=घोड्याला हरळी खावयास मोकाट सोडल्यास (घोड्याला) तें चांगलेंच होईल, पथ्यावरच पडेल. म्ह० १ घोडी मरे भारें शिंगरूं मरे येरझारें=घोडी ओझें किंवा माणूस वाहून नेत असतां तिचें शिंगरूंहि तिच्याबरोबर जात असतें. घोडीच्या प्रत्येक हेलपाट्याबरोबर शिंगरूंहि हेलपाटा खातें. यावरून प्रत्यक्ष काम करणारास श्रम होतातच पण त्याच्या सहवासांत असणारांना सुद्धां जवळ जवळ तितकेच श्रम होतात. २ वरातीमागून घोडें=लग्नाच्या वरातीच्या मिरवणुकींत सर्वांच्या पुढें शृंगारलेलें कोतवाली घोडें चालवण्याची चाल आहे. यावरून वरात निघून गेल्यावर मागाहून शृंगारलेलें घोडें नेणें व्यर्थ होय किंवा औचित्यास धरून होत नाहीं. त्याप्रमाणें एखादी गोष्ट होऊन गेल्यावर मागाहून तत्संबंधीचीं साधनें जुळविणें व्यर्थ होय. २ माझें घोडें आणि जाऊं दे पुढें=इतरांचें कांहींहि होवो, माझें काम आधीं झालें पाहिजे. स्वार्थी माणसाची निंदा करतांना या म्हणीचा उपयोग करतात. समासांत घोडा शब्द पूर्वपदीं आल्यास त्याचीं घोड किंवा कधीं कधीं घोडे अथवा घोड व घोडे, अशीं दोन्ही रूपें होतात. उ० घोडचूक; घोडेखोत; घोड(डे)चिलट इ०. सामाशब्द– **घोडकट, घोडकें**–न. (घोड्याला तिरस्कारानें लावावयाचा शब्द) रोडकें, अशक्त व थिल्लर घोडें; मटाचा तट्टू. **घोडकुदळ**–पु. १ (उप.) मुंजीचें वय झालेलें असून मुंज न झालेला मुलगा; घोडमुंज्या. २ –स्त्री. (उप.) उपवर असून लग्न न झालेली दांडगट नाचरी मुलगी; घोडी; घोडगी; भोपळदेवता; घोडनवरी; घोडी पहा. **घोडकूल**–न. १ (गो.) लहान घोडें; तट्टू. २ (खा.) ओटयाच्या खांबावर तिरपा टेंकू (कर्ण) देऊन त्यावर कोरलेली घोड्याची आकृति. **घोडकें–का**–नपु. १ ज्याच्या भरीला करळ्या व तरसे घालून गाड्याची तक्तपोशी, बैठक तयार करतात अशीं चौकटींतील दोन बाजूचीं दोन उभीं लांब लांकडें. २ तेल्याच्या घाण्याच्या कातरीला खिळलेलें व जुंदाचा दोर बांधावयाचें लांकूड. **घोडके**–ढोरांचा गुरु. –गांगा २६. **घोडकेळ**–न. (क.) एक हलक्या जातीचें मसाडें केळें. [घोडा+केळें] **घोडक्या–का**–पु. १ घोड्याचा खिजमतगार; मोतद्दार. ' घोड्यास शिपाई काय करिल घोडका । ' –ऐपो ३७२. २ चाबुकस्वार; अश्वशिक्षक; घोडा अर्थ ९ मधील शेवटचा अर्थ पहा. **घोडकोस**–पु. (गो.) तीन मैलांचा कोस. **घोडगा–गी**–पुस्त्री. (उप.) वयानें प्रौढ पण पोरकटपणा, नाचरेपणा अंगीं असलेला मुलगा, मुलगी; घोडा अर्थ ५ पहा. घोडी अर्थ ७ पहा. **घोड(डे)गांठ**–स्त्री. (बुद्धिबळांचा खेळ). एकमेकांच्या जोरांत असलेली घोड्यांची दुक्कल. **घोडचवड**–स्त्री. घोडदौड; घोडा चौफेर उडविणें; चवडचाल. ' घोडचवडीखालीं नाना पुण्याला आला. ' –ऐपो १६२. [घोडा+चवड=विशिष्ट चाल] **घोडचाल**–स्त्री. घोड्याची चाल. (ल.) जलद चाल. [घोडा+चाल] **घोड(डे)चिलट**–न. मोठें चिलट; डांस; मच्छर. **घोडचूक**–स्त्री. मोठी व अक्षम्य चूक. **घोडचोट्या**–वि. १ (मनुष्य). (अश्लील) घोड्याच्या चोटासारखा मोठा चोट ज्याचा आहे असा २ (निंदार्थी) मुंज न झालेला, वाढलेला मुलगा; घोडकुदळ; घोडमुंज्या. **घोडजांवई**–पु. (उप.) मोठ्या वयाचा नवरामुलगा; घोडनवरा. **घोडजाळी**–स्त्री. (भोंवऱ्यांचा खेळ) विरुद्ध पक्षाच्या भोंवऱ्याला खोंचा देऊन आपला भोंवरा दूर जाऊन फिरत राहील अशा रीतीनें भोंवरा फेकण्याचा प्रकार. [घोडा+जाळी=दोरी] **घोडतोंड्या**–वि. घोड्याच्या तोंडासारखा लांबट चेहरा असलेला; कुरूप; लांबट, ओबडधोबड तोंडवळ्याचा. [घोड+तोंड=चेहरा] **घोडदळ**–न. १ घोडेस्वारांचें सैन्य; फौज. २ सैन्यांतील घोडेस्वारांचें पथक, तुकडी. [घोडा+दळ=सैन्य] **घोडदौड**–स्त्री. घोड्यासारखें पळणें; घोड्याची दौड; जलद जाणें. [घोडा+दौड=पळणें] **घोडनट**–न. ज्याचें एक तोंड आढ्यावर व एक लगीवर येऊन दरम्यान तिरपें राहतें असें लांकूड ठोकतात तें. **घोडनवरा**–पु. (उप.) प्रौढवयाचा नवरामुलगा; घोडजांवई. **घोड(डे)नवरी**–स्त्री. (उप.) मोठ्या वयाची नवरी मुलगी, वधू; योग्य व सामान्य वयोमर्यादेबाहेर अविवाहित राहिलेली मुलगी. ' हे मोठमोठ्या घोडनवऱ्या घरांत बाळगल्याचे परिणाम बरं ! ' –झांमु. **घोड(डे)पाळणा**–पु. घोडपाळ (लांकडी

चौकटीला) टांगलेला पाळणा; हलग्याना न टांगतां जमीनीवर घोड्यास अडकविलेला पाळण्याचा एक प्रकार. घोडा ८ अर्थ पहा. घोड पिंपळी–स्त्री. पिंपळीची मोठी जात; हिच्या उलट लवंगी पिंपळी. घोडपुत्र–पु. घोड्याला (विशेषतः बुद्धिबळांतील घोड्याला) प्रेमानें किंवा प्रतिष्ठेनें संबोधण्याचा शब्द. [घोडा+पुत्र=मुलगा] घोडपेटें–न. १ दोन मोपळे पुढें व दोन मागें बांधून केलेला तराफा; घोडा अर्थ २१ पहा. २ मोपळ्यावर दोन्ही बाजूस पाय टाकून घोड्यासारखें बसून पाण्यावर तरणें, तरंगणें. घोडवच्य–न. दुबळा घोडा पुष्ट होण्यास एक औषध. 'घोडवच्य पावशेर, राई पावशेर भाजलेलीं काळीं मिरें पावशेर ... मिश्रणापैकीं आतपाव दररोज देत जावें.' –अश्वप १.१७५. घोडवांव–स्त्री. (कु.) घोड्यांना पाणी पितां येईल अशा तऱ्हेनें बांधलेली विहीर. [घोड+बांव=विहीर] घोडबाही–स्त्री. १ दाराच्या दुहेरी चौकटीच्या आंतल्या चौकटींतील दोन्ही बाजूचे खांब. २ खटाऱ्याच्या बैठकीच्या चौकटीच्या दोन बाजूंच्या लांब लाकडांपैकीं प्रत्येक; घोडकें, घोडें पहा; [घोडा+बाही=बाजू] घोडबाळ–वि. (उप.) पोरचाळे करणारा प्रौढ पुरुष, स्त्री; पोरकट माणूस. [घोडा+बाळ] घोडब्रह्मचारी–पु. (उप.) लग्नाचें वय कधींच झालें असूनहि अविवाहित राहिलेला मुलगा; घोडनवरा. [घोडा+ब्रह्मचारी] घोडमल्ली–स्त्री. (बुद्धिबळांचा खेळ) घोड्यानें मात करण्याचा प्रकार. प्रतिपक्षाचें घोडें व राजा आणि आपलें घोडें, राजा व एकच प्यादें राखून प्यादेमात करणें; घोडमात. घोड(डे)मात–स्त्री. (बुद्धिबळांचा खेळ) घोड्यानें राजाला दिलेली मात; घोडमल्ली पहा. [घोडा+फा. मात्=कोंडणें] घोडमाशी–स्त्री. १ मोठ्या आकाराची हिरवी, काळसर माशी. २ (सामा.) मोठी माशी. घोडमासा–पु. एक प्रकारचा मासा; सागराश्व. ह्याचें तोंड कांहींसें घोड्यासारखें दिसतें. यास लांब शेपूट असतें. हा नेहमी उभा पोहतो. घोडमुख–ख्या–पु. १ घोड्याचें तोंड असलेला किन्नर नांवाच्या देवयोनींतील पुरुष. याचें वर्णन पुराणांतरीं सांपडतें. २ (ल.) अगदीं कुरूप, घोडतोंड्या माणूस. 'एक मीरवलें मुरलें पींगळें । घोडमुखें ।' –दाव २८५. घोडमुंगळा–पु. मोठा व काळा मुंगळा. घोडमुंगी–स्त्री. मोठी, काळ्या जातीची मुंगी. घोड(डे)मुंज्या–पु. उप. १ मुंज होण्याचें वय झालें असून मुंज न झालेला मुलगा. २ लग्न न झालेला प्रौढ मुंज्या. [घोडा+मुंज्या] घोडला–पु. मूल रांगत असतांना त्याची होणारी घोड्यासारखी आकृति. घोडा अर्थ १० पहा. घोडली–स्त्री. (कों. हेट.) (नाविक) शौचास बसण्याकरितां वऱ्यास एक चौकट चार दोऱ्यांनी अडकवितात ती. [घोडा] घोडवळ–स्त्री. १ बांधलेल्या घोड्यांची ओळ, रांग. २ घोड्यांचा तबेला; घोडशाळा; घोडसाळ; यावरून (सामा.) तबेला; 'रोडेला हत्ती घोडवळींतून जाणार नाहीं.' ३ लांबचलांब, ठेंगणें व वेढब घर; मागरघर; दांडसाळ; केवळ तबेल्यासारखें असलेलें घर; कोठडी. ४ (उप.) घोडनवरी. ५ न झोडपलेल्या, झोडपून दाणे न काढलेल्या धान्याच्या पेंढ्यांची रास, गंजी. [घोडा+ओळ] घोड(डे)वाट–स्त्री. घोड्यांकरितां केलेली, फक्त घोड्याला जातां येईल अशी वाट, रस्ता (विशेषतः डोंगर इ० याच्यावरून); उलट गाडीवाट. [घोडा+वाट] घोडविवाह–पु. विषमविवाह. 'आपली नात शोभेल अशा दहा वर्षांच्या पोरीशीं लग्न लावण्यास तयार असतात व असा घोडविवाह करूनहि फिरून समाजांत हिंडण्यास ... त्यांस दिक्कत वाटत नाहीं' –टि ४.९६. [घोडा+विवाह] घोडवेल–स्त्री. (सांकेतिक) घोड्याची लीद; (औषधांत घोड्याच्या लिदीचा उपयोग करावयाचा असल्यास तिचा निर्देश ह्या शब्दानें करतात). घोडशह–पु. (बुद्धिबळांचा खेळ) घोड्यानें दिलेला शह. [घोडा+शह] घोडशाळा, घोडसाळ–स्त्री. १ घोड्यांचा तबेला; घोडवळ अर्थ २ पहा. [घोडा+शाळा=घर] घोडशिष्य–पु. (निंदार्थी) विद्यार्जन करूं पाहणारा मोठ्या वयाचा विद्यार्थी; मोठेपणीं शिकावयास लागणारा मनुष्य. घोडशीर–स्त्री. १ पायाच्या टांचेच्या वरच्या बाजूस असलेली शीर, नाडी; दवणशीर; घोंडशीर पहा. २ (क.) पायाचा किंवा हाताचा स्नायु. घोडसटवी–स्त्री. १ उग्र स्वरूप धारण केलेली देवी. (क्रि० लागणें). २ घोडी व्याल्यापासून सहाव्या दिवशीं करावयाची सटवीची पूजा. (एखादीला) ०लागणें–१ घोडसटवीप्रमाणें उग्र व विक्राळ दिसणें. २ घोटसटवीची बाधा होणें. घोडेखाद–स्त्री. १ घोड्यांचें चरणें; हुरळी खाणें. 'या घोडेखादीमुळें माळावर एक काडी राहिली नाहीं.' २ फक्त घोड्यांना चरतां, खातां येईल इतक्या वाढीचें गवत. 'ह्या माळावर मोठें गवत नाहीं, घोडेखाद कोठें कोठें आहे.' [घोडा+खाद=खाणें] घोडेखोत–पु. घोडे भाड्यानें देण्याचा धंदा करणारा; भाड्याच्या घोड्यांचा नाईक. [घोडा+खोत=मक्तेदार] घोडेघाटी–स्त्री. एक प्रकारचें रेशमी कापड. घोडेघास–न. १ विलायती गवत; लसूनघास. २ घोडकुसळी पहा. [घोडा+घास=गवत] घोडेपाऊल–न. एक वनस्पतिविशेष. [घोडा+पाऊल] घोडेराऊत, घोडेस्वार–पु. घोड्यावरील शिपाई. घोड्याएवढी चूक–स्त्री. फार मोठी चूक; ढोबळ चूक; घोडचूक पहा. घोड्या गोंवर–पु. एक प्रकारचा गोंवराचा आजार; याच्या पुटकुळ्या मोठ्या असतात. [घोडा=मोठा+गोंवर] घोड्याचा–पु. (निंदार्थी) घोड्यावर बसलेला मनुष्य; घोडेस्वार. 'ते पहा घोड्याचे चालले. मागून स्वारी येतीसें वाटतें.' घोड्याचा दाणा–पु. १ (उप.)

हरभरा. २ (ल.) बुंदीच्या लाडवास तिरस्कारानें म्हणतात. **घोड्याचा पूत-लेंक**-पु. (उप.) मूर्ख; गाढव; गद्दा. **घोड्याची चाकरी**-स्त्री. घोड्यांना दररोज चोळणें, खरारा करणें इ०काम. **घोड्याची जीभ**-स्त्री. (राजा.) एक वनस्पति-विशेष. **घोड्याची मुंज, घोड्याचें बारसें**-स्त्रीन. एखादा कोठें जावयास निघाला असतां एखाद्या अधिक प्रसंगी व फाजिल चौकशी करणाऱ्या माणसानें त्यास कां, कुठें जातां असें विचारलें असतां म्हणतात. **घोड्यांचें नाटक**-न. (ना.) सर्कस. **घोड्याचें मूत**-न. १ कुत्र्याचें मूत; अळंब; मुईछत्री. २ कुजलेल्या लांकडांतुन फुटलेलें अळंबें. **घोड्याच्या पाठीवर**-क्रिवि. भरधांव; झरकन; त्वरेनें. (क्रि० आणें; करणें). **घोड्याच्या पाठीवरचा कोस**-पु. कंटाळवाणा व लांब-णीचा कोस; घोड्यावरून गेल्यासच कोसाएवढें व कंटाळवाणें न वाटणारें अंतर.

घोडशी—स्त्री. (राजा. कुण) वडवंची.

घोडसर—पु. घोड्यांची पागा. —श्रीचरित्र २.१३५. [घोडा+सर=सोपा, रांग]

घोडागद्यान—पु. एक प्रकारचा गद्यान; एक नाणें आहे. —चौऱ्याचीचा शिलालेख, पंढरपूर (शक ११९५).

घोडाचोळी—स्त्री. गंधक, पारा, हरताळ इ० एकत्र करून केलेली गोळी. हिला संस्कृत भाषेंत अभ्रकंचुकी असें म्हणतात.

घोडावज—न. वेखंड. —मुंव्या १६७. घोडा वच पहा.

घोडीकुर—स्त्री. कुरघोडी. 'घोडीवरी होईल स्वार। त्याचा बहुत पडेल भार। भाराखाले निघेल धूर। पोरें म्हणती घोडीकुर।' —मध्व १७७. [घोडी+कुर; ध्व]

घोडुला—पु. घोडला पहा. (क्रि० करणें).

घोडूक—न. (गो.) घोडकें पहा.

घोडेकांतरा—पु. एक औषधी जिनस.

घोडेकुसळी—स्त्री. एक प्रकारचें जाड गवत; घोडेघास; घोडघाडा. 'तिकांडी घोडेकुसळी।' —गीता २.५२८६.

घोण—स्त्री. १ पुष्कळ पाय असलेला एक सरपटणारा क्षुद्र प्राणी; गोम. [घोणस?] म्ह० घोणीचा एक पाय मोडला तर ती लंगडी होत नाहीं. =घोणेस पुष्कळ पाय असतात. त्यापैकीं एखादा पाय जर मोडला तरी तिचें फारसें नुकसान होत नाहीं. तिच्या चालण्याच्या कामांत व्यत्यय येत नाहीं. त्यावरून अनेक साधनांनीं सज्ज, संपन्न माणसाचें थोडेसें नुक-सान झालें तरी तो डगमगणार नाहीं असा अर्थ होतो.

घोण—स्त्री. (कों.) १ घराचीं काटकोनांत असणारीं पाखीं जेथें मिळतात तो संधि, सांधा. सदर सांध्यावरील वांसा; कोन-वांसा; यास घोणवांसा असेंहि म्हणतात. २ दुःखानें, खिन्न मनानें गुडघ्यांत मान घालून बसण्याची अवस्था; खिन्नावस्था. (क्रि० घालून बसणें) 'ते भीमकी हे मग घोण घाली।' —सारुह २.६९. ०घालणें-(व.) लांबणीवर टाकणें; लांबविणें. 'त्याच्या दुखण्यानें घोण घातली नसती तर गेलों असतों.' ०वासा-पु. घोण अर्थ २ पहा.

घोण—स्त्री. (गो.) धार.

घोणशा—वि. (कों.) सुस्त; मंद; लड्ड व आळशी.

घोणस—पु. (कों.) सर्पाची एक विषारी जात; हा सर्प जाड असून चार पांच फूट लांब असतो. याचा रंग पिवळसर असून पाठीवर मध्यमागीं काळ्या मोठ्या ठिपक्यांची उभी रांग असते. हा फार विषारी असतो. घणस पहा. 'असा नकुल घोणसां गमला।' —मोउद्योग ११.१२० [सं. घोण(न)स; प्रा. घोणस] ०कांडें-न. एक वनस्पतिविशेष ही दिसण्यांत घोणसासारखी दिसते व हिचीं वेटोळींहि घोणसाच्या वेटाळ्यासारखीं दिस-तात. गुरांना घोणस सर्प चावला असतां तीं ही वनस्पति जेथें असेल तेथें जातात व ती खातात. [घोणस+कांडें] —सें पड-वळ-न. पडवळाची एक आखुड जात.

घोणा—पु. १ नाक. 'येता तल्पसमीप कांत ललना ते वक्र घोणा करी।' —विरस १७. २ दोन्ही नाकपुडांमधील मांसल पडदा; घुळणा; घोळणा; घुणघुणा. [सं. घ्राण-घोणा] ०फुटणें-उन्हामुळें, उष्णतेमुळें नाकांतून रक्त वाहूं लागणें.

घोणा—पु. (राजा.) वाळवी किडा. [सं. घुण]

घोणाटणें—सक्रि. मोठ्यानें ओरडून, आरडाओरड करून (गुरें, हरिण, शिकार इ०) एके ठिकाणी हांकून आणणें, हांकणें. —अक्रि. १ (माश्या, मुंगे इ०) घों घों करीत एकत्र जमणें. २ दरकाळ्या फोडीत, हुंबरत हुंबरत एकत्र होणें, जमणें. (गुरें इ०). [ध्व. घोण, घों]

घोणाटणें—अक्रि. (राजा. कुण.) निचेष्ट, कासावीस होणें; वायाल होणें. —मसाप २.४.३६०. [घोणा]

घोणाटा—पु. १ (माश्या इ०) घोंघावत एकत्र जमणें, घोंघावणें. २ (काम, वस्तु, व्यवहार इ०कांचा) गोंधळ, गुंता-गुंत, घोंटाळा, अव्यवस्थितपणा. [घोणाटणें]

घोण्या—पु. १ पाख्यांचा सांधा. घोण अर्थ १ पहा; घोणवासा. २ घोणवांशावर, पाटिसावर जे नळे घालतात ते समुदायानें. [घोण]

घोन—न. (व.) नाक. [सं. घ्राण-घोणा] ०वागविणें-नाकांचा शेंडा वांकविणें; डोकें खालीं करणें.

घोंप—पु. (कों.) झुबका; गुच्छ; फुलें, शेंगा, बीं इ०नां असणारा देठ, झुपका; घड; घोंस.

घोपड—पु. (प्रां.) मोठें, खुजें व पसरट असें अळंब, कुत्र्याचें मूत.

घोपाण—स्त्री. (कु.) मर्दपणा; शक्ति; ताकद. —मसाप ४.२८०. [घोव=नवरा+पण]

घोबार—न. भ्रम. —शर.

घोबें—न. १ अकल्पित रीतीनें झालेला मोठा लाभ; घबाड; घबूक. (क्रि० येणें; मिळणें; सांपडणें; हातास लागणें). 'त्यास घोबें सांपडतांच तो चढला.' २ (व्यापार इ० कांत) सट्ट्यानें झालेला फायदा. 'त्यानें व्यापारांत घोबें तर साधलें.' ३ अल्प प्रयासानें संसाराचा निर्वाह व्हावयाजोगें द्रव्य, धान्य इ० देणारा यजमान किंवा शेत. 'तो यजमान याला मोठें घोबें सांपडलें आहे.' [घबाड]

घोमेटी, घोमेटें—स्त्रीन. गोमेटा, गोमेटें पहा.

घोयटीक—स्त्री. (गो.) सराव, अभ्यास; वसरट.

घोयरा—पु. सरड्याच्या जातीचा एक प्राणी.

घोर—पु. १ वीणा इ० वाद्यांतील खर्ज स्वराची तार. (वाद्यांतील) खर्ज स्वर. २ झोपेंतलें घोरणें; मृत्युसमयीं होणारा घशांतील घरघर असा आवाज. 'हा वेदार्थसागरु। जया निद्रिताचा घोरु। तो स्वयें सर्वेश्वरु। प्रत्यक्ष अनुवादला।' —ज्ञा १. ७२. 'आपण गाढ झाले निद्रिस्त। चळनवळन सांडूनि स्थित। कंठीं घोर वाजवी।' —नव १३.१६२. ३ काळजी; धासरा; मानसिक अस्वस्थता; खुणखुण; चिंता. (क्रि० करणें; लागणें). 'त्याचा नित्याचा घोर नाहींसा होऊन त्याची स्वभाववृत्ति प्रबळ झाली.' —नि ७०३. 'निरुपाय झाली गोष्ट कंबर बसली घोरानें.' —ऐपो ४१२. ४ अन्य स्थळीं गेलेल्या माणसाबद्दल घेतलेली खंत; घोकणी. (क्रि० घेणें; कर्माची षष्ठी). 'पोरानें आईचा घोर घेतला.' ५ आक्रोश; आकांत; रडारड; कोलाहल. 'तो मरतांच पोराबाळांनीं एकच घोर केला.' ६ आरडाओरड; गलबल; गिल्ला; गलका; गोंगाट; कल्ला. 'हा काय मजुरदारांचा घोर पडला' ७ हल्ला. 'केला मर्खी घोर निशाचरांनीं।' —आविश्वा २०. 'तेनी धरला सबता घोर' —ऐपो ३५२. ८ मरण्याच्या वेळची घरघर. ९ संकट. 'घोर हा नको। फार कष्टलों।' 'मानमपमानाचे पडिले। भ्रांतीचे घोरीं।' —दावि २६०. —वि. अघोर. १ भयंकर; भयप्रद; भयानक; निकाळ (मुद्रा, आवाज, काम, घडणाऱ्या गोष्टी) 'म्हणऊनि संशयाहूनि थोर। आणिक नाहीं पाप घोर।' 'नव्हे सार संसार हा घोर आहे।' —राम ६६. २ गाढ; घनघोर (निद्रा); 'त्यास घोर निद्रा लागली.' ३ निबिड; दाट; घनदाट; गाढ; भयाण (अंधार, अरण्य इ०). 'मी राजाच्या सदनीं अथवा घोर रानीं शिरेन।'. —खरे, जन्मभूमि. ४ घनघोर; तुंबळ; हातघाईचें; निकराचें (युद्ध लढाई, इ०). 'कलह उत्पादी अतिघोर।' —एभा १.२०४. ५ अचाट; अवाढव्य; जगडव्याळ (इमारत). ६ अफाट (भरलेली नदी) [सं. घोर] घोरंदर, घोरांदर—वि. (काव्य.) भयंकर; घोर शब्दांतील विशेषणाचे सर्व अर्थ पहा. 'झोटी धरूनि पाडिती अपार। घोरांदर मांडिलें।' —एरुस्व ८.४४. 'युद्ध मांडिलें घोरंदर।' —मुआदि १३.३२. 'युद्ध जाहलें घोरांदर। सकळ राजे पराभविले॥' —ह २६.५७. [सं. घोरतर] घोरवेळ—स्त्री. (ज्यो.) १ अशुभ, अनिष्ट, भयसूचक वेळ. २(अनिष्टतेच्या ध्वनितार्थावरून)करकरीत तिन्ही सांजा, ढळढळीत मध्यान्ह. घोरासुराचें आख्यान—न. (उप.) डाराडूर झोंप; घोर झोंप. 'घालून ठेवलेलें अंथरूण पायानंच उलगडून ही अशी घोरासुराच्या आख्यानाला सुरवात.' —फाटक नाट्यछटा २.

घोरकंड—पु. आराख्याची एक जात. —वागेची माहिती. ५५

घोरंकार—पुअव. (एखाद्या कार्याबद्दलचा) पराकाष्ठेचा प्रयत्न, खटाटोप; नेटाचा, आवेशाचा यत्न; अनेक प्रकारची उलाढाल, साहस; हिकमत इ०. 'त्यानें घोरंकार करून घर बांधलें, विहीर खणली, लग्न केलें.' [घोर+आकार किंवा कार=यत्न, उद्योग] म्ह० असत्याचे विकार नसत्याचे घोरंकार=ज्याच्या जवळ साधनांची विपुलता आहे त्याचें कार्य सहज सिद्धीस जातें परंतु ज्याच्या जवळ कांहींच साधन नाहीं त्याला कार्य शेवटास नेण्यास फार खटाटोप करावा लागतो.

घोरड—न. (राजा.) सुस्त, गेंदी, नेभळा, अव्यवस्थित, झोंपाळु अशा माणसाला तिरस्कारानें लावावयाचा शब्द. [घोरणें]

घोरडदेव—पु. (व.) १ सर्व पदार्थांच्या शिजलेल्या मिश्रणाचा नैवेद्य ज्याला लागतो असें दैवत. 'आमच्या घरीं घोरडदेव आहे' २ (ल.) अनेक पदार्थांचें मिश्रण; खिचडी.

घोरणें—अक्रि. झोंपेत घरें घरें अशा आवाजानें श्वासोच्छ्वास करणें. [सं. घुर्, घुरण; म. घोर] म्ह० गाय घोरे गोठा मरे, बैल घोरे धनी मरे.

घोरपड—स्त्री. १ सरड्याचा जातीचा एक मोठा प्राणी; हिची गणना सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या वर्गांत होते. हिला उष्ण व ओलाव्याची हवा लागते. हिची चरबी औषधी आहे. ही आपल्या नखांनीं खडकास अतिशय घट्ट धरूं शकते. शक १०४९ च्या शिलाहार ताम्रपटांत हा शब्द येतो. २ (ल.) लचांड; लिगाड; त्रासदायक काम, मनुष्य. 'ही घोरपड विश्वामित्राच्या गळ्यांत पडली.' —नाकु ३.९४. 'माझ्या गळ्यांत ह्या कामाची घोरपड घालूं नकोस.' ३ अरिष्ट; मोठें संकट; आळ; तुफान. 'बाळकृष्णपंतावर कोणती घोरपड येणार हें पाहण्याकरितां टपून आहेत.' —विक्षिप्त १.३७. (एखाद्यावर) घोरपड आणणें—सक्रि. एखाद्यास गोत्यांत आणणें, संकटांत आणणें. 'त्या

विचाऱ्यावर त्यांनीं घोरपड आणून त्याला राजीनामा द्यावयाला भाग पाडलें.' (एखाद्यावर) घोरपड येणें–संकटांत, पेचांत, अडचणींत सांपडणें.

घोरबंद—पु. खोगिराचा पुढचा बंद. गोरबंद पहा.

घोरांटी—स्त्री. (प्रां.) मरणसमयीं लागणारी घरघर; घोर. [घोर+अंत]

घोरां(रं)द्र—न. तुंबळ, घनघोर, निकराचें युद्ध. घोर पहा. [सं. घोरतर]

घोरेणी—स्त्री. (गो.) घोरणें; घरघर.

घोरोप—पु. (गो.) मगज. [सं. गर्भ]

घोल—पु (कों.) दोन डोंगरांमधील खिंड; दरी; खोल खिंडार. 'मोठे पर्वताचे घोल पुढें या खोल खोल.' –न. (कु.) गर्द झाडी असणारी राई. –स्त्री. (गो.) १ ढोल; गुहा. २ परसांत जाण्याचें दार. [घळ]

घोल—पुन. पाणी न घालतां व लोणी न काढतां घुसळलेलें दहीं. –योर १.१५५. [सं.]

घोलणें—उक्रि. (खा.) (सुतारकाम) लांकडास पाडलेलीं भोकें पटाशीनें साफ करणें.

घोलमडणें—सक्रि. (माण.) चिलमडणें; घोळणें.

घोलसरी—स्त्री. (व.) बकुळीचें झाड.

घोलसा—पु. (कु.) येरझार; येजा. (क्रि० घालणें).

घोलांकार—पु. घोळंकार पहा.

घोलांट–टी—स्त्रीन.. कोलांटी उडी. 'एकनाथाचे ग्रंथ व त्याचें चरित्र यांच्या परिशीलनानें संडळांतील लोकांच्या घोलांट्या उलट्या पडतील अशी शंका स्वप्नीं तरी येणें उचित होईल काय.' –भागवत, देशीभाषा १०. [प्रा. घोल]

घोलाणा—पु. घोळाणा पहा.

घोला(ळा)णा—पु. घोळणा पहा.

घोलावणी—स्त्री. भुलावणी; फुसलावणी. [घोलावणें]

घोलावणें—उक्रि. फुसलावणें; भुलविणें; मोंदणें; गोंजारणें; घुलावणें पहा. [हिं. घुलवाना; घोळणें प्रयोजक]

घोव—पु. (कों. रा. कु. गो.) नवरा; पति; गोहो पहा. [प्रा. गोहो] ०करीण–स्त्री. (राजा.) पत्नी; बायको; सौभाग्यवती स्त्री; सवाष्ण. [घोव+करीण] घोवकी–स्त्री. पुरुषत्व; मर्दपणा; पौरुष. [घोव] म्ह० घोवास नाहीं घोवकी बायको करी शिनळकी=नवऱ्याच्या अंगीं पौरुष नसलें म्हणजे बायको परपुरुषाशीं संबंध ठेवते. घोवगाडा–पु. १ नवरा, दीर, इ० सासरचें माणूस; पालनकर्ता माणूस. २ तिरस्कारार्थी नवऱ्यासहि हा शब्द लावतात. [म. घोव+का. गंडा=नवरा] घोवदी–पु. (राजा.) पुरुष; बाप्या; गृहस्थ; श्रीयुत. घोवपण–पणा–नपु. १. नवरेपण. २ पुरुषत्व; पौरुष; घोवकी घोपाण पहा.

घोवबा–पु. (गो.) नायकिणीचा मुलगा. घोवसांडा(दिवस)–पु. (कु.) उन्हाळयाचा दिवस. [घोव=नवरा+सांडणें ?]

घोंशें—(गो.) जंताचा विकार.

घोष—पु. घोंस (मोत्यें इ०कांचा); झुबका. 'मगंजामणीचे घोषें। कमलकांति होति हसासें।' –शिशु ४०९. [घोंस]

घोष—पु. गवळीवाडा; गवळयांची वस्ती. 'गुरुसुत महेंद्र धनु घन शर ते जलवृष्टि सैन्य तो घोष।' –मोकर्ण १३.१२. 'चाले चुकावुनि पुढें चमकोनि घोषा।' –भाक ३. [सं.] ०मंदीर–न. गोठा; गुरें बांधावयाचें घर. 'तो राधेची सासू म्हातारी। तीही नसे कदा घरीं। सदा राहे घोषमंदिरीं। दधिमंथनाकारणें।' –ह ८.५८. [घोष+मंदिर=घर] ०यात्रा–स्त्री. गाई, म्हशी इ० पशूंचें अरण्यांत चरणें, वागडणें. इ० पाहण्याची क्रीडा. [सं. घोष+यात्रा]

घोष—पु. १ (समुद्र, ढग, अध्ययन, पठण इ० कांचा) मोठा एकसारखा होणारा गंभीर आवाज; गर्जना; गजर. 'पढतां श्रीकृष्ण पवाडे। ठिकसां बोलां घोंघु पडे।' –शिशु २०. 'ते जय जय घोष कलरवें। स्वर्ग वाजविताती आघवे।' –ज्ञा ११.३३६ २ परा वाचा; परा, पश्यंति, मध्यमा व वैखरी या चार वाणींपैकीं परा वाणी; यांनांच अनुक्रमें घोष, ध्वनि, नाद व आकार अशीहि नांवें आहेत. 'पैं ब्रह्मबीजा जाहला अंकुरु। घोषध्वनीनादाकारु।' –ज्ञा १.२७५. ३ घोकणें; पाठ करणें. ४ (आपला उद्देश, इच्छा इ० कांचा) पुनःपुनः उच्चार करणें, सांगणें; घोकणी अर्थ २ पहा. एकाच गोष्टीचा निदिध्यास. (क्रि० घेणें; लावणें; लागणें; मांडणें). [सं. घुष्–घोष]

घोषण–णा—नस्त्री. १ मोठ्यानें बोलणें, वाजविणें, ऐकविणें. २ प्रसिद्ध करणें; जाहीर करणें; प्रसिद्धि. [घोष] घोषविणें–सक्रि. जाहीर करणें; दवंडी पिटवून कळविणें; प्रसिद्ध करणें. 'मग नगरीं घोषविलें कीं कोणी करिल जो सुरापान।' –मोमौसल १.२०. [घोष]

घोषी—न. १ मिश्रितपणा. २ भांडवल. –मनको.

घोस—पु. मांस; गोस; गोष. 'अवा त्या बाईनें घोस गाईचा पाहिला।' –ऐपो ५८. [फा. गोश्त; हिं. गोश्त]

घो(घों)स—पु. (मोत्यें, फुलें इ० कांचा) गुच्छ; झुपका; तुरा; झुमका. 'सन्मुख भेटला राजहंस। मुक्ताफळांचा घोंस मुखीं धरूनी।' –भारा. बाल १२.२४. –वि. मोठा; देखणा; पुरा; भरपूर; लठ्ठ व दिखाऊ; धवधवीत. [सं. गुच्छ; प्रा. गोच्छ; हिं. गुच्छा; सिं. झुगो.] ०दार–वि. (मोत्यांचा) घोंस असलेलें (कर्णभूषण इ०); घोस लागलेला; घोसांनीं युक्त; भरदार. ०दार फुलबाजी–स्त्री. फुलबाजीचा एक प्रकार. हिचीं फुलें पुष्कळ पडतात. ०दोडका–पु. दोडक्याची एक जात. यास घड येतात. 'घोस

दोडके वांगीं सगळीं ।'—मसूत ७३. ०बाळी—स्त्री. मोत्यांचे घोस लावलेली कानांत घालावयाची बाळी. 'कोर्थिबिरी, टोपण, घोंसबाळ्या ।'—सारुह ६.२४. 'घोसबाळ्या पदींच्या बाळ्या त्याली सुंदर ।'—मफला ५५. [घोस+बाळी] ०बाळें—पुअव. दागिन्यांत लटकता बांधावयाचा लोलक, ताईत, करण.—अनि पारिभाषिक शब्द ३. ०वाला—पु. पैलूचा अगर विन पैलूचा पण टोंकावर मोंक असलेला लांबट हिरा.

घो(घों)स—पु. १ (नाविक कों. हेट.) शिडाचा पुढील (नाळीकडील) भाग; परबाणाचें नाळीजवळचें टोंक; हें दुसऱ्या टोंकापेक्षां आड असतें. शीड दोन्ही टोंकांनीं परबाणाला बांधलेलें असतें. हें केव्हांहि डोलकाठीच्या मागें जात नाहीं; वाऱ्याच्या दिशेप्रमाणें शीड बांधण्याचा एक प्रकार व दमाण हा दुसरा प्रकार आहे. 'घोस घ्या; घोस !'—शेक्सपियर नाट्यमाला, तुफान पृ. ३. २ शीड बांधण्याची दोरी. ३ वाऱ्याची दिशा. ४ गलबतानें प्रवास करणें; विवक्षित स्थळीं गलबतानें केलेली फेरी; समुद्रावरील सफर. 'मुंबईच्या घोंसास दहा रुपये पडतात.' [सं. घोष]

घो(घों)स—पु. (आवेश, उत्साह, ऐश्वर्य, वैभव. इ०कांचा) प्रकर्ष; वैपुल्य; भर; जोस. 'तो भर घोसांत मेला.' [फा. गोष] भर घोसानें, भर घोंसानिशीं, भरल्या घोंसानें—क्रिवि. सर्व शक्ति एकवटून; नेटानें व छातीठोकपणानें; भगीरथ प्रयत्नानें. 'भर घोंसानिशीं किल्ला घेतला.' 'भरल्या घोसानें डोंगरावर चढला.' घोसांत असणें—अक्रि. (गो. घोंसार आसप) ऐश्वर्यांत दंग असणें; मनोराज्य करणें.

घोसणें—उक्रि. १ शोधणें. २ गवसणें; सांपडणें. [म. गवसणें]

घोसळणें—उक्रि. (व.) १ जमिनीवर लोळणें, घासणें. २ जमिनीवर लोळवणें; घांसणें; ढोसलणें. [घुसळणें]

घोस(सा)ळें—न. घोसाळी पहा.

घोंसा—पु. (कों.) फुलांचा गजरा, गुच्छ. [घोंस]

घोंसाळ—वि. घोष करणारा; आवाज करणारा. 'चंद्रकांताचेयां बाळानेयां वरी। घोंसाळेयां कांकणां चांकरीं ।'—शिशु ३४०. —शिशु ५९०. [घोष+आळ प्रत्यय]

घोंसाळ—वि. १ घोसांनीं युक्त; घोसांनीं, घडांनीं लटकलेला; २ (ल.) गुटगुटीत. 'घुनीलु घोंसाळें। निम्हां शोभेति डोळे।'—शिशु ४१८. 'ऐसा यमदर्मी घोंसाळिया। उठती तपाचिया डाहाळिया।'—ज्ञा १५.१९०. [घोस]

घोसाळवेल—स्त्री. तांदुळाची एक जात. ह्या जातीचा तांदूळ जाडा असून लवकर तयार होतो.

घो(घों)साळी—स्त्री. एक प्रकारची वेली; हिच्या फळांची भाजी व भजीं करतात; गिलक्यांचा वेल. [प्रा. दे. घोसाली]

घो(घों)साळें—न. १ घोसाळीचें फळ; गिलकें; पारोसें. २ कित्येकांच्या मतें घोसाळें हा फळांचा जातिवाचक शब्द आहे. त्याचे शिरघोसाळीं अथवा दोडकी; तेलघोसाळी; पारोसी घोसाळी असे अनेक प्रकार आहेत. ३ (गो.) दोडकें. ४ क्षुद्र पदार्थ; बहुधा शून्य; नास्तिवाचक. 'तूं पैसे मागायला जातो आहेस पण तूं त्याच्या जवळून घेणार काय? घोसाळें !'

घोसुलें—न. घोंस; घड. [घोंस]

घोळ—स्त्री. (कों. गो.) तांबडसर पांढऱ्या रंगाचा (समुद्रांतील) एक मासा.

घोळ—पु. १ पुनःपुनः हलवणें; घोळणें; फिरविणें; छानणें; यावरून २ (ल.) चर्चा; वादविवाद; छाननी; वाटाघाट; मंथन. 'ह्या शास्त्राविषयीं चार दिवस घोळ घातला तेव्हां सिद्धांत झाला.' २ गोंधळ; घोंटाळा; अडवणूक. 'उगा लोळसा घोळ मोठा करी तो।'—राक १.३६. 'पुरी माजि नानापरी घोळ केला।'—राक १.३०. ३ (वस्तूंचा, सामानाचा, हिशेबाचा, कामांचा) गोंधळ; गळफाटा; घोंटाळा; थप्पाघोळ; अस्ताव्यस्तपणा; गुंतागुंत. ४ गडबड; धांदल; तारांबळ; त्रेधा. ५ धामधूम; लगबगीची हालचाल; दौडादौड; धांवाधांव. (क्रि० घालणें; मांडणें). 'तुजी नों मुलीचा म्हणे थांग नाहीं। असा मांडिला घोळ पौराजनांहीं।'—अर्वाचीन १३५. ६ काठीच्या टोंकास कोयंडा बसवून त्यांत लोखंडाचे तुकडे घातलेली खुळखुळ असा आवाज करणारी कडी. रात्रींच्या वेळीं चालतांना सापांना भिवविण्यास हिचा उपयोग करतात. ७ (वाघ्या इ० लोकांचें) लोखंडाच्या कांबीस कड्या अडकवलेलें वाद्यविशेष. 'टाळ घोळ मृदंग कुसरीं। नाना चरित्रें गाती गजरीं।'—एभा ११.१२७४. —ह २.१२३. 'मंजुळ नादीं घोळ। टिमकारिती।'—शिपु २.३१.१७. ८ (राजा.) धान्य इ० सुपांत, चाळणींत घोळल्यानंतर मागें राहिलेला गाळसाळ, गदळ भाग. ९ (व.) तोरडी; स्त्रियांच्या पायांत घालावयाचा एक अलंकार. १० (क.) हरभऱ्याचा अगर तुरीचा कोंडा. [घोळणें] ०काठी—स्त्री. एका टोंकाला लोखंडी कडीमध्यें लोखंडाचे तुकडे अडकविलेली, खुळखुळ आवाज करणारी काठी; खुळखुळी काठी. घोळ अर्थ ६ पहा. घोळं(ळां)कार—पु. गोंधळ; घोंटाळा; गोलंकार. घोळ ३,४,५ अर्थ पहा. 'त्या लग्नांत सगळा घोळंकार माजला.' घोळपाट—पु. (व.) घोटाळा; गोंधळ. 'त्यानें जो घोळपाट घातला तो कांहीं पुसूंच नका.' घाळबोटवा—पु. १ एक प्रकारचा गव्हला. २ हरकाम्या, हरहुन्नरी, लुडबुड्या मनुष्य; एक ना धड भाराभर चिंध्या अशी स्थिति ज्याची आहे असा मनुष्य.

घोळ—पु. १ (अंगरख्याचा) घेर; खालचा परिघ;(झगें, परकर, धोतर इ० कांचा); ओचा; सोगा; पदर. 'पीतांबराचा बहु घोळ लोळे।' –सारह ५.३४. 'घोळ चारु चरणावरि लोळे।' –शशिसेना २०२. २ (गो.) मासे अडकण्यासाठीं जाळयाच्या टोंकावर बांधलेली पिशवी. **घोळ कोटंबा-कोटमा**–पु. कापडाचा घोळ लावलेला खंडोबाच्या वाघ्याचा भिक्षा मागण्याचा चौकोनी लाकडी कोटंबा; खंडोबाचे भक्त याची पूजा करतात. 'त्या खिरीपैकीं वाघ्या मुरळी यांस त्यांचा घोळकोटंबा भरून खीर द्यावी लागते.' –ऐरा २०३. **घोळ दार**–वि. ज्याचा उत्तम घोळ आहे असें (वस्त्र, काठी इ०). घोळ अर्थ ६, ८ पहा.

घोळ—स्त्री. डोंगरामधील दरी; कपार; खबदड; घळ; घळ पहा. 'त्या पर्वतश्रेणींतील घोळी फारच गहन व भयंकर आहेत.'

घोळ—स्त्री. एक पालेभाजी. हिच्या दोन जाती आहेत. उत्तर हिंदुस्थानांत हिला कुल्फा हें नांव आहे. [सं. घोली]

घोळका—पु. १ (मनुष्यांचा, प्राण्यांचा) आरडा ओरडा, दांडगाई इ० करणारा अव्यवस्थित समुदाय, जमाव, गर्दी. 'दार उघडतांच अभ्यागतांचा घोळकाचा घोळका आंत शिरला.' २ गोंगाट; गलबला; कलकलाट. (क्रि० चालणें; होणें; पडणें; मांडणें; करणें). ३ (कामें, प्रकरणें इ. कांचा) घोंटाळा; गोंधळ; खिचडी. [घोळ+का प्रत्यय]

घोळचें—अक्रि. (गो.) उपयोगी पडणें.

घोळकाकडी—स्त्री. (व.) तोंडलें.

घोळकांवचें—अक्रि. (गो.) घोटाळणें; घोटाळत राहणें.

घोळटीक, घोळटीकाय—स्त्री. (गो.) सराव; ओळख; घरोबा; घसरट; घोयटीक. [घोळणें]

घोळण—न. १ सुपानें, चाळणीनें (धान्य इ०) घोळण्याची क्रिया. २ सुपांत, चाळणींत घोळावयाचा धान्याचा एका वेळचा हप्ता; एकवार घोळे असें सुपांत घेतलेलें धान्य. ३ (व.) पोळी लाटतांना तिला लावावयाचें पीठ, पिठी. [घोळणें]

घोळणा—पु. १ (कों.) धान्य भाजतांना तें हलविण्यासाठीं एका टोंकास चिंध्याचा चेंडूसारखा बोळा बांधलेली काठी किंवा दांडू; घाटाणा; घाटणा; घाटू; घाटणा पहा. 'घोळण्या नांव लक्षुमण। करितें भजन लाह्यांचें।' –निगा २८६. २ भात चाळावयाची बारीक वेळूची चाळण. ३ ठसे उठविण्याचें सोनाराचें एक साधन, हत्यार. [घोळणें]

घोळणा—पु. नाकपुड्यांमधील पडद्याचा खालचा, मुळाचा मांसल भाग; घोणा पहा.

घोळणी—स्त्री. १ घोळण्याची क्रिया; घोळण. घोळण अर्थ १ पहा. २ सोनाराचें एक हत्यार; घोळणा अर्थ ३ पहा. एका काशाच्या कांबेला दोन चार ओहोळ पाडलेले असतात.

घोळणी—स्त्री. १ (राजा. कुण.) प्रदर; धुपणी. –मसाप २.२६०.

घोळणी पुनीव—स्त्री. (व.) भाद्रपद शुद्ध पौर्णिमा.

घोळणें—न. घाटणा; घाटाणा; घाटू; घोळणा अर्थ १ पहा. [प्रा. घोल]

घोळणें, घोळविणें—उक्रि. १ (धान्य इ. सुपांत घालून हलके, बारीक, जड मोठे इ० दाणे निराळे करण्याकरितां) इकडे तिकडे हलविणें; हिंदळणें; पाखडणें. २ (दोन किंवा अधिक पदार्थांचें) मिश्रण होण्याकरितां ताट, परात; सुप इ०कांत घालून हलविणें; खुंदळणें; ढवळणें; माखणें; लेपणें. 'ऐक्यें घोळिली बुद्धि कैसी। मातृश्रोत्यांसी वाढविला।' –एभा ९.४६३. 'लाडवांच्या कळ्या पाकांत घोळून लाडू बांधावे.' ३ जोरानें ओढणें व ढकलणें; खुदळणें; अपाय होईल अशा तऱ्हेनें ओढा-ताण, हिसकाहिसक करणें; घोळसावणें. 'त्या मल्लानें दुसऱ्या मल्लास एक तासभर घोळविलें.' ४ (गंजिफांचा खेळ) गंजिफांची, पत्त्यांची गलत करणें; पिसणें. ५ (एखादी गोष्ट) चिंतनाचा, वादाचा, चर्चेचा विषय करणें; घाटाघाट करणें; वादविवाद करणें; विचार करणें; (एखादी गोष्ट) पुनःपुनः मनांत आणून मनन करणें, घाटणें; 'निमुटपणें वर पाहूं लागली म्हणजे असें वाटे कीं कांहीं तरी तिच्या मनांत घोळत आहे.' –पाव्ह १८. 'त्याच्या मनांत सर्वदा शास्त्र घोळत असतें.' ६ त्रास देणें; छळणें; जेरीस आणणें; सतावणें; जाचणें; कढविणें. 'यालागीं तुकाला करितों मनन। आम्हांहि घोळिला बहुता परीनें।' –दावि २७. 'लोळावें मांडीवरि तेणें द्रोणादिकांसि घोळावें।' –मोद्रोण ३.८५. 'त्या लोकानें मला चार घटका घोळलें तेव्हां त्याचा अर्थ लागला.' 'घोड्यानें मला दिवसभर घोळलें तेव्हां सांपडला.' 'त्याला दुखण्यानें दोन महिने घोळलें.' ७ (सुतार-सोनारकाम) तासून, घासून, घोटून, गुळगुळीत करणें. 'कुऱ्हाडीचा दांडा असलसा घोळ, मग चांगला बसेल.' ८ खोदून खोदून विचारणें; उलट सुलट प्रश्न विचारणें; 'चोरास जेव्हां घोळघोळून घेतलें तेव्हां कबूल झाला.' ९ (एखाद्या कामांत) सरावणें; वहिवाटणें; राबत्यास पडणें. 'त्या कामांत मी नवशिका नाहीं, दोन वर्षें घोळलेला आहें.' 'हा घोडा दोन चार दिवस घोळला म्हणजे बसावयास येईल.' १० (एखाद्या गोष्टीशीं, गोष्टीचा) नेहमीं प्रसंग पडणें; (एखादि वस्तु उदा० रुपये, दागिने इ०) हातांत खेळवणें; इकडून तिकडे देणें, इकडून तिकडे ठेवणें. 'हातीं रुपये घोळवण्याजोगा प्रामाणिक माणूस कामावर ठेवावा.' ११ घोळामोळा करणें; वापरणें; वरदळींत, वापरण्यांत येणें, आणणें. 'हा आंगरखा खडखडीत लागतो पण दोन दिवस घोळला म्हणजे मऊ होईल.' १२ चाळविणें; छकविणें; भुलविणें.

'वातकी न वेखो तैसा दुसरा । घोळितो नृपाला पेचुनी ।' –दावि ४५७. [सं. घुण्-घूर्ण्ः प्रा. घोल्=घुमविणें; हिं. घोलना] घोळ-घोळून, घोळून घोळून–क्रिवि. १ आलटून पालटून; बदल करून; आळीपाळीनें; एकामागून एक. (क्रि० करणें, खाणें, घेणें, देणें). 'नित्य एकाच ब्राह्मणास दान देतोस, हें काय ? घोळून घोळून सांगावे.' २ वारंवार, पुनः पुनः घोळण्याची क्रिया करून; पुनःपुनः इकडून तिकडे हलवून, ढकलून, घोळसून, चर्चा करून, मनांत आणून, उच्चारून, घोळणें याच्या त्या त्या अर्थी द्विरुक्तिनें क्रिया करून. 'हा मंत्र लोकांच्या तोंडीं आपोआप येतो व तोच घोळघोळून पाठ होऊन जातो.' –सासं २.४०१. [घोळणें द्वि.] घोळीव–वि. १ घोळलेला. घोळणें पहा. २ गुळगुळीत केलेला. 'सर्वांगानें गोल असा घोळीव हिरा कोणी गिळल्यास त्यापासुन इजा होत नाहीं' –पदाव १.७०.३ (ब.) गाळीव; निवडक. [घोळणें] घोळून–क्रिवि. (गो.) एक दिलानें; भ्रमविभागानें. घोळवि(व)णें–सक्रि. घोळणें पहा. 'सूदेव पदरजांत स्वजनाकरवींहि देह घोळविले।' –मोसभा २.४४. [घोळणें प्रयोजक]

घोळमाडणें–उक्रि १ ओढाताण करणें; हिसडाहिसडी करणें; त्रास देणें. २ छळणें; गांजणें; जाचणें; त्रासविणें; सताविणें. ३ (क.) घोळणें इतर अर्थी. [घोळणें]

घोळशी, घोळस, घोळसो–स्त्रीपु. (गो.) माशाची एक जात.

घोळसणें, घोळसावणें–उक्रि. घोळणें. १ (चूर्ण, द्रव पदार्थ इ०त) ढवळणें. २ (एक पदार्थ दुसऱ्या पदार्थांत भिनून जाईल अशा तऱ्हेनें) हलविणें; मिसळणें; खालीं–वर करणें; उलथापालथ करणें. ३ (ल.) कुचलणें; कुच्चा काढणें; खुबलणें; लोळविणें; मारपीट करणें; कुंदलणें. 'देह घोळसितां नरकद्वारीं। तो अणुभरी कुंथेना। –एभा २६.३४०. 'लोभदंभें घोळसुन। कासावीस केला।' –दा १२.४.९. 'सालक्रिचेही वाण–व्रज झाले त्या वृषासि घोळसिते।' –मोकर्ण १९.५. ४ घोळणें; वाटोळें फिरविणें. 'नाचविसी पाय गे घोळसूनि मोय।' –निगा ९२. [घोळणें]

घोळा(ळ)णा–पु. नाकपुड्यांमधील पडद्याचा मांसल भाग; गुणगुणा; घोळणा; घोणा पहा. [सं. घोणा=नाक] ०फुटणें–नाकांतून (उन्हामुळें, उष्णतेमुळें) रक्त वाहूं लागणें.

घोळाणा–पु. (क.) गोंधळ; गुंतागुंत; घोटाळा. घोळ अर्थ ३,४,५. पहा.

घोळाणा–पु १ हरभऱ्याचा हुळा; ज्वारीचा हुरडा इ० जो हातावर चोळून मीठ घालून खातात तो. 'हुरडा ओंब्या घोळाणा। तिळगुळें सि चाखविलें सुजाणा।' –एभा.३१.४०१. २ (व.ना.) कडू निंबाचीं कोवळीं पानें, चिंच, बिबे इ० कांचें मिश्रण करून त्याला फोडणी देऊन तयार केलेला पदार्थ. हा आर्द्रा नक्षत्राच्या सुरवातीस–बदलल्या ऋतुमानाचा शरीरावर होणारा परिणाम टाळण्यासाठीं–खातात. [घोळणें ?]

घोळाना–णा–पु. (व.) कच्ची पालेभाजी कुसकरून तिखट, मीठ, तेल वगैरे घालून केलेला खाद्यपदार्थ; घोळणा. [घोळणें]

घोळी–स्त्री. (वे.) एक प्रकारची भाजी. [घोळ]

घोळहाटमंडळ–(प्र.) गोल्हाट पहा.

घौस–वि. १ (को.) खणखणीत, टणटणीत; डोर; पहाडी (आवाज, वाद्य). २ (रूढ) मोठा व देखणा; ठसठशीत; ठसकेबाज; घवघवीत (दागिना इ०). लहान, किरकोळ याच्या उलट.

घौंसाळी–स्त्री. एक वेल; घोसाळी पहा.

घ्न–वि. (समासांत) ठार मारणारा; नाश करणारा; उदा० कृतघ्न=केलेला उपकार विसरणारा; रोगघ्न=रोग नाहींसा करणारें; वातघ्न=वात नाहींसा करणारें; कफघ्न; दोषघ्न इ०. [सं. हन्=मारणें]

घ्या–उद्गा. पहा! ऐका! हें घे! अतां! या अर्थी.

घ्यौं, घेंवचें–सक्रि. (गो.) घेणें.

घ्राण–न. १ नाक; नासिका. 'घ्राणीं लाविजती मुक्ताफळें। तरी तयांचें काय कळे। मोल मान॥' –ज्ञा १५.३९५.–गुच ३६. १६०. २ ज्यानें वास कळतो तें इंद्रिय; घ्राणेंद्रिय. 'घेयावया फुलचि जालें घ्राण। आपुली द्युती॥' –अमृ २.५७. –एभा १. २५१. [सं.] घ्राणानुमेय–वि. वासानें ज्याचें अस्तित्व कळतें तो (पदार्थ); वासानें कळण्याजोगा. 'हो कां घ्राणानुमेयो। घेवो कां हातीं घेवो।' –अमृ ७.२३८. [घ्राण+अनुमेय=ओळखतां येण्यासारखा] घ्राणेंद्रिय–न. ज्यानें वासाचें ज्ञान होतें तें (पंचज्ञानेंद्रियांपैकीं) इंद्रिय; घ्राण अर्थ २ पहा. [घ्राण+इंद्रिय] घ्रात–वि. वास घेतलेलें; हुंगलेलें. [सं.] घ्राता–वि. वास घेणारा; हुंगणारा. 'वास सुवास सुमन। घ्रेय घ्राता आणि घ्राण। कृष्णमकरंदें जाण। विश्रांति संपूर्ण स्वयें येती॥' –एभा १.२५२. [सं.] घ्रेय–वि वास घेण्यास योग्य; ज्याचा वास घ्यावयाचा तें. 'घ्रेय घ्राता आणि घ्राण।' –एभा १.२५२. [सं.]

ङ

ङ–व्यंजनमालेंतील पांचवें व्यंजन. अक्षरविकास–तीन अवस्था. पहिली बुद्धगया येथील स्तंभावरील लेखांत आढळते. हा ङ चौकोनी कंसासारखा आहे. दुसरी मंदोसर (इ. स. ५३२) व तिसरी उज्जयिनीच्या लेखांत (११ वें शतक) आढळते. हें व्यंजन आरंभीं असलेले शब्द मराठींत मुळींच नाहींत.

च

च—सहावें व्यंजन. याचा उच्चार संस्कृतांत तालव्य होतो, पण मराठींत बहुधा दंततालव्य होतो, उदा० चमचा, चवरी. अक्षरविकास — तीन अवस्था—पहिली अशोककालीन, दुसरी इ. स. दुसऱ्या शतकांतील मथुरेच्या लेखांत व तिसरी ११ व्या शतकांतील उज्जयिनी लेखांत. कान्याविरहित ग सदृश आकृती-पासून आजचा विकास आहे.

च—अ. १ निश्चय, खात्री, स्पष्टपणा, वैशिष्ट्य, स्वतःपण इ० दाखविणारें अव्यय. उदा० तुम्हीच या=इतरांस न पाठ-वितां तुम्ही स्वतः या; तुम्ही याच=कधींहि करून, न चुकतां या; तो चोरच आहे=तो चोरीचाच धंदा करणारा आहे; तोच चोर आहे=इतर कोणी नाहीं तो स्वतः चोर आहे. 'मी जेव-तांच उठलों=जेवण होतांक्षणीं उठलों; मी येईनच=येईनच येईन (खात्रीनें, निःसंशय मी येईन). २ या अव्ययाला कधीं गुणद-र्शक अर्थ असतो. उदा० तो पंडित बराच आहे=चालण्यासारखा (उपयोगी पडेल असा) आहे. ३ सदृश; सारखा. 'पढलेला ग्रंथ बहुत दिवस न पाहिला असतां परका परकाच दिसूं लागतो.' [सं. चित्]

चइणें—अक्रि. (महानु.) जागा होणें. 'चइला तव लटके।' —ऋधर सिद्धांत सूत्रें ५३. [सं. चित्; प्रा. चेअ]

चइत—त्र—पु. चैत्र महिना. 'श्री सकु ११९८ धाता संवत्सरे चइत्र शुध १५.' —चौऱ्यांशीचा शिलालेख. [सं. चैत्र; प्रा. चइत्त]

चई—स्त्री. १ केंस किंवा लोंकर खाणारा एक रोग. कातर; उंदरी. चाई पहा. (क्रि० लागणें). २ गुरांचा एक रोग. —बे १०.१३१.

चईन—चैन पहा.

चउकडे, चउत्रा, चउथरा, चऊक, चऊत, चऊथ—चौकडे, चौत्रा, चौथरा इ० चौ मध्यें पहा. 'कोणी चउत्रे घालोनि आण । निर्मळ जागा करिती सारवून।' —महिकथा २५.६४. 'सवाहात रुमालावर चऊक भरविला।' —पला ९७.

चउदशी—स्त्री. शुक्ल किंवा कृष्ण पक्षांतील चौदावा दिवस; चतुर्दशी. [सं. चतुर्दशी; प्रा. चउदसी]

चऊर—पु. जमीन मोजण्याचें एक परिमाण; चाहुर पहा.

चऊर, चऊरगोंडा—चवर, चवरगोंडा पहा.

चक—पु. १ वचक; धाक; जरब; वजन; पगडा (सत्ता, अधिकार यांचा); अप्रत्यक्ष अधिकारमान्यता. 'मामलतदार नवा होता परंतु एका अपराध्याचें शासन होतांच सर्वांवर चक बसला.' २ कायदा; नियम; कानू; शासन; ठरलेली पद्धत. 'नित्य नवें सांगूं नका एक चक बांधून द्या त्याप्रमाणें मी वर्तेन.' ३ धुनी, नेहमीची पद्धति, रीत, वहिवाट. 'त्या मंडळीचा प्रातः स्नान करण्याविषयीं बारा वर्षे एकसारखा चक चालला आहे.' ४ हक्काची रकम; दस्तुरी; कर; फी. 'माझा दोन रुपये चक येणें आहे.' [शक्? तुल० सं. चक्र]

चक—पु. एकी; एकमत; ऐक्य; संगनमत; जूट; सख्य; मिलाफ. 'ग्रामस्थांचा चक असल्यावर सरकारचा जोरा चालत नाहीं.' [सं. चक्; प्रा. चक्क]

चक—पु. तंबाखूच्या आळ्यावरचें आच्छादन, झांकण. [तुल० गु. चक=पडदा]

चक—पु. १ अधिकारांतील, मालकीची, वांटयास आलेली जमीन; नंबर; क्षेत्र. २ लागवड करावयास घेतलेली सलग, मोठी, लांबलचक जमीन; मोठें जमीनीचें क्षेत्र. ३ विभाग-लेल्या जमिनीचा एक भाग; तुकडा; जुन्या जमाबंदी दप्तरांतून याचा अर्थ गांवकऱ्यांकडून घेऊन तिऱ्हाइतांस लागवडीकरितां दिलेली जमीन असा आहे. जमीन मोजणींत याचा अर्थ एका नंबरांतील दुसरें शेत (शेतांतलें शेत) असा आहे. —विल्सनकोश. [हिं. चक; ते. चेकु=तुकडा]

चक—पु. (सरकारी नोकरांत रूढ) ताकीद; ठपका; कान-उघाडणी. (क्रि० येणें; ठेवणें, घालणें). [इं. चेक]

चक—चक्क पहा. दिले जरी पोषाख स्वामीला चक. 'दौलत-रायानें।' —सला ५२.

चकई—स्त्री. चकवा पक्ष्याची मादी. चकवी पहा. [सं. चक्रवाकी; प्रा. चक्कवाई, हिं.]

चकचक—न. (अशिष्ट) दूध.

चकचक—क्रिवि. १ चकचकीतपणानें; डोळे दिपून जाण्यासारखें; झकझक; लखलख. २ स्पष्टपणें; चुक पहा. 'चक-चक चुकावेना। वाट चावट चलावेना।' —दा १४.४.६. —वि. चकचकीत पहा. —पुन. चकचकीत पदार्थ गोष्ट; चकचकाट. 'तेथें कांहीं चकचक दिसतें.' [ध्वयावरून सं. चक्=प्रकाशणें; चाक-चक्य=तेज, प्रभा; म. चक, चकचकणें]

चकचक-का—क्रिवि. श्वानादिकांच्या जलप्राशनसमयीं होणाऱ्या शब्दाप्रमाणें शब्द करून; चाटतांना, पितांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें. [ध्व. चक! चक!]

चकचकणें—अक्रि. प्रकाशणें; लकाकणें; चमकणें; झळ-कणें (वीज, हिरा इ०). 'काय तो हिरा चकचकतो.' [सं. चक्]

चकचकणें—अक्रि. १ चकचकं, चुकचुक आवाज काढणें; चुकचुकणें (पाल, साप इ०नीं). २ (ल.) खेद करणें; दुःख

करणें; चक असा ध्वनि काढणें (हुळहुळण्याच्या वेळीं तोंडांतून चक असा ध्वनि निघतो त्यावरून). 'येक झडा वाळू जाती । लेंडी चकचकून पळती ।' –दावि ४०३. [ध्व. चक]

चकचकाट—पु. झळाळी; लखलखाट; झगझगाट; चमचमाट; प्रखर प्रकाश; डोळे दिपण्याजोगा दिव्याचा प्रकाश. [चकचक]

चकचकावणें—अक्रि. (माकड, पक्षी इ०नीं) चकचक असा शब्द करणें. [ध्व. चकचक]

चकचकाविणें—सक्रि. डोळयापुढें चक होईल, काजवे चमकतील अशा जोरानें कानशिलावर चपराक मारणें; थोबाडींत लगावणें. 'एक कानशिलावर चकचकाविली तेव्हां कबूल झाला.' [सं. चक्]

चकचकी—स्त्री. १ तेज; प्रभा. २ लकाकी; उजळा; सफाई; चकचकीतपणा. 'हिऱ्याची चकचकी गारगोटीस याव याची नाहीं.' [सं. चक्]

चकचकीत—वि. १ सतेज; तकतकीत, प्रकाशमान; चमकणारें. २ (ल.) लकपक; चापचोप; नीटनेटका; स्वच्छ; व्यवस्थेशीर; ठाकठीक; नीटस; सुरेख (माणसें, वस्तु, स्थळें, इ०). [चकचक] ०पणा—पु. चकाकी; तेज; लखलखीतपणा.

चकचूर, चकचुरी—चकाचूर, चकनाचूर पहा. 'चकचूर करिति कर उर चरण शिर सुरकुलज रणशूर तदा ।' –माय २९. 'कपि बैसता जरी वरी । तें होता चकचुरी निर्नाम ।' –भारा किष्किंधा १७.१३४.

चकट—स्त्री. (चि.) चटक पहा. (चटक वर्णविपर्यास)

चकडमकड—स्त्री. (व.) सोंगढोंग; चाळढाल. 'आतां चकडमकड करण्यांत काय अर्थ ?' [मनःकल्पित शब्दरचना]

चकडी—स्त्री. आठां(वडां)चा समूह, समुदाय. [का. चेक्कु=गड्डा]

चकण—स्त्री. (कों. ठाणें) भुरांड्यांच्या मधून जोखडाच्या खालीं घातलेली लांकडी पट्टी. –मसाप २५२. [सं. चंकुण=गाडी]

चकणा—वि. तिरवें पाहणारा; काणा. [सं. चक्षुष्काण–चक्खाण–चकाण–चकणा. –भाज १८३२.]

चकणी—स्त्री. (बायकी) पैसे, कवड्या इत्यादिकांच्या खेळांत जी चकण्याची पाळी येते ती; चकणें. [सं. चक्कलन= वाटोळा घेर; म. चकणें]

चकणें—क्रि. १ आश्चर्यांत किंवा कौतुकांत निमग्न असणें; गोंधळणें; भांबावणें; भूल पडणें. 'त्या शालेचा भडक रंग पाहतांच मी चकलों आणि दोनशें रुपये दिले.' 'मदनें मति त्याचीही क्रीडा चकली ।' –रास ९. २ (ल.) फसणें. 'लॉर्ड कर्झन साहेबांच्या राजकीय धोरणासंबंधानें बोलतांना हे चकतील...' –टि २.५१४. ३ भय पावणें; दचकणें. 'देखुनी उभयतां चकती ते । मासती जिवन वेंचकती ते ।' –आनंदतनय नवरसचरित्र. [सं. चक्, चकित]

चकणें—चुकणें पहा.

चकणें—क्रि. १ (बायकी) लपंडाव व छापोऱ्या खेळांत सर्व मुलींनीं घेर धरून उभें राहून डाव्या उताण्या हातावर उजवा हात पालथा किंवा उताणा मारणें व त्यावरून हार कोणावर तें ठरविणें; गडी उजविणें. २ गोट्या किंवा कवड्या यांच्या खेळांत प्रारंभीं खळींत पैसा टाकणें. [सं. चक्कलन=वाटोळा घेर]

चकती—स्त्री. १ वाटोळी, सपाट, पातळ अशी कोणतीहि वस्तु किंवा पदार्थ, (केळें, काकडी, ऊंस इ० कांची) खाप, फोड; चांदकी; चांदुकली; थापटी; पातळ वडी; वाटोळा तुकडा. २ चिठ्ठी; पत्र; कागद; तिकिट; कार्ड. 'आपली चकती मिळाली.' =आपलें पत्र मिळालें. (राजारामशास्त्री भागवत यांनीं हा इं. कार्ड यास नवीन शब्द बनविलेला दिसतो). 'मीं त्याचे बरोबर शेटजींनां देण्याकरितां चकती पाठविली आहे.' ३ सनद; पास; दस्तक. ४ शिपायांचा बिल्ला. 'एक चपराशी चकती पाहून रयत थरथरी बकरी जशी ।'.–पला ६५. ५ यादी. –ख ३८००. ६ मांसाचा पातळ तुकडा; परसंदा पहा. –गृशि,२.९. [सं. चक्रवत; प्रा. चक्कवत्ति; हिं. चकती]

चकदळ—न. १ (फलादिकांची) लहान चकती; खाप; वाटोळा कातळा. २ वाटोळा डाग, तुकडा, स्थळ. ३ पापुद्रा; खवला. ४ (व.) चट्टा. चकदळी—स्त्री. १ लहान भाकरी, पोळी; थापटी; वडी. २ कोणत्याहि नळकंड्याच्या आकाराच्या पदार्थाची पातळ चकती. [सं- चक्र+दल]

चकंदळ–ळा—पुन. १ वर्तुळाकार तुकडा, जागा. २ नायटा किंवा गजकर्ण किंवा इतर रोगाचा वाटोळा चकदा; खवला; स्फोट. ३ भिंतीवर ओल्यामुळें किंवा गिलावा पडल्यामुळें पडलेला डाग. ४ धान्य पेरलेल्या किंवा उभ्या शेतांत असलेली उघडी जागा, पीक न उगवलेली जागा. ५ कोणतीहि वाटोळी, उघडी जागा. ६ (ल.) हिशेबांत फट, भगदाड, अफरातफर; हिशेबांत मोकळी जागा सोडणें; किंवा लबाडी, गफलत करणें. 'ते रुपये खाऊन अगदीं चकंदळ केलें.' ७ फन्ना; फडशा; (खाद्यपदार्थांचा) स्वच्छपणा. ८ लोकांचें कडें, समुदाय मंडळ. [सं. चक्र+मंडल]

चकदा—पु. १ शरीरावरचा वाटोळा डाग; खवला. २ पापुद्रा; कपला; खपला; साल; कातळा. (क्रि० उडणें; निघणें; काढणें; तोडणें). चकदळ पहा [सं. चक्र+दल];

चकन(ना)चूर—पु. १ भुकणा; पूड; भुगा; तुकडेतुकडे; खंड; समुदाय (फुटलेल्या, मोडलेल्या पदार्थांचा); छिन्नभिन्न झालेला गोळा. २ मोडलें गेल्याचीं, भंग झाल्याची कल्पना, समज. 'अंगाचा चकनचूर झाला.' ३ सत्यनाश; नायनाट. ४ अति श्रमानें

आलेला थकवा. —वि. १ छिन्नविच्छिन्न; भग्न; तुकडे तुकडे झालेला (पदार्थ). २ थकलेला; भागलेला; दमलेला; मरगळीस आलेला; आपल्याला नष्टप्राय समजणारा (मनुष्य, शरीर). [चकती+चूर. हिं. चकनाचूर]

चकनळचें—अक्रि. (गो.) १ पोटांत ढवळणें. २ पातळ पदार्थ हिसळणें; हलणें (वाटली, भांडें इ०कांत).

चकनामा—पु. १ गांवच्या जमिनी, तनखे, गायरानें, इनामें यांची माहिती, हिशेब, यादी. २ वतनाच्या, शेताच्या मर्यादा, सीमा ज्यांत नमूद केल्या आहेत असा कागद; चतुःसीमापत्र. ३ करारनामा; दस्तैवज. ४ हुकुमनामा; फतवा. [चक+नामा]

चकपक—स्त्री. १ चपळाई; चापल्य; तरतरीतपणा. २ नीटनेटकेपणा; ठाकठिकी (माणसांची). ३ स्वच्छता; तजेला. 'गेले चकपक अंगींचे नीघोनी।' —निगा ६३. —वि. नीटनेटका; व्यवस्थित; सुटसुटीत; झुळझुळीत; निर्मळ व स्वच्छ; लकपक (मनुष्य, स्थळ, वस्त्र, वस्तूंची मांडणी). [चक द्वि.]

चकबंदी—स्त्री. १ जमीन, शेत, वतन यांच्या चतुःसीमा ठरविणें, मर्यादा घालून देणें. २ जमिनीची आकारणी, सारा ठरविणें; साऱ्याचा दर निश्चित करणें; आणेवारी काढणें. [चक+बंदी]

चकभूल—स्त्री. आश्चर्य; विस्मय; भ्रांति, संभ्रम; संमोहावस्था; अचंबा. 'हें पाहून विद्याधरानें पुत्राची चकभूल जावी म्हणून तेथें एक बंगला होता त्या ठिकाणीं त्यास नेऊन भोजन घातलें.' —बाळ २.११७. —वि. आश्चर्यचकित; विस्मित; विमोहित; दिङ्मूढ. [सं. चकित+ हिं. भूल; चकणें+भुलणें]

चकमक—स्त्री. १ अग्नीची ठिणगी पाडणारी गारगोटी व पोलादी पट्टी (यांच्या घर्षणानें ठिणगी पडते); विस्तवाचें साधन. 'त्याजवळ विस्तव पाडण्यास चकमक नव्हती.' —पाव्ह २९. २ पोलादी पट्टी; पोलाद. ३ (ल.) बोलाचाली; भांडण; झटापट; बाचाबाच; परस्पर आघात. ४ कलह, युद्ध; मारामारी वगैरे. (क्रि० झडणें; उडणें; होणें). 'पहिल्या चकमकींत माझाच जय झाला.' —नाकु ३.७. [तुर्की चक् मक्=गारेपासून ठिणगी पाडणारें पोलाद, चापी बंदूक; तुल० सं. चक्=प्रकाशणें; म. चक्क]

चकमकणें—अक्रि. चकचकणें; प्रकाशणें; लखलखणें; झळकणें. [चकमक]

चकया—पु. (कु.) वाजविण्याचा टाळ. [सं. चक्र, प्रा. चक्कय ? ध्व]

चकरणें—उक्रि. (कों.) किंचित फिरविणें; वळविणें (वहाल, चिरा, इ० जड पदार्थ). [सं. चक्र; प्रा. चक्कर]

चकरणें—अक्रि. चुकणें; प्रमाद करणें; चूक करणें. [चकणें] शको. ३. २६

चकरदंड—पु. एक प्रकारचा व्यायाम; कसरत; चक्रदंड [सं. चक्र+दंड]

चकरदांतों—पु. (गो.) चकल्या करण्याचें यंत्र; सोऱ्या. [सं. चक्रदंत; म. चक्कर+दांत]

चकरमकर—स्त्री. १ युक्त्या; डावपेंच; हिकमती; धावडाव; चेष्टा; लपंडाव. २ सबबी; बहाणा; मिष; खोटीं कारणें सांगणें. ३ भीति; भय; धडकी; त्रेधा. (क्रि० भुलणें; भुलवणें; कर्त्याची किंवा कर्माची षष्ठी). ४ (खा.) गमजा. [चक्कर द्वि. हिं.] ०पाहणें—अत्यंत भयभीत होऊन; गांगरून समोंवार पाहणें.

चकरावणें—अक्रि. (ना.) चकित होणें; स्तंभित होणें. [हिं. चकराना]

चकरी—स्त्री. १ (चांभारी) डेरा व मोट एकत्र शिवण्यासाठीं डेऱ्याचा मधला कापून काढलेला गोल भाग; ठिगळ. २ (राजा.) घेरी. [सं. चक्र; चक्कर; हिं. चकरी]

चकला—पु. १ अनेक परगणे मिळून बनलेला देशाचा विभाग. २ शहराचा भाग; पेठ; मोहल्ला. ३ शहराच्या, महालाच्या विशिष्ट भागांतील खटले चालविण्याची जागा, कोर्ट, कचेरी; पेठेची, वार्डाची मॅजिस्ट्रेट कचेरी; कोतवाली. ४ सराफ कट्टा. ५ अड्डा; तळ (मजूर, गाड्या, जनावरें यांचा); खुंट. ६ (भिक्षेकऱ्यांत) अगदीं सकाळीं भिक्षा मागण्याकरितां ठराविक ठिकाणीं उभें राहण्याची पद्धत, वहिवाट. 'आज माझा चकला आहे.' ७ अशा ठिकाणीं मागितलेली, दिलेली भिक्षा. 'त्यां चकला केला.' 'मला चकला द्या.' [सं. चक्र; प्रा. चक्कल; हिं. चकला]

चकला—पु. (राजा.) एक हलक्या प्रकारचें गर्भसुती वस्त्र. [हिं.]

चकला—पु (कों. राजा.) अनेक प्रकारचीं फुलें वगैरे कोरलेली पट्टी; दागिन्यावर टीक अगर फुलें उठविण्याचा सोनाराचा ठसा. [हिं. चकलना=दाबणें; वर दाब टाकणें]

चकला, चाका—पुं. (सोनारी) जरींतून काढलेली चांदी.

चकली—स्त्री. १ धातूची किंवा धातूच्या पत्र्याची चकती; गोल लहान तुकडा. 'पिवळींत साव्हरीन एवढ्या शिशाच्या चकल्या घालतात.' —गुजा ३४. २ हरभऱ्याची डाळ, तांदूळ, उडदाची डाळ, गहूं, जिरें वगैरे पदार्थांचें पीठ भरून एका सच्छिद्र सांच्यातून तें कढईतल्या तेलांत अगर तुपांत गोलाकार जिलबीप्रमाणें तळून काढतात तो पदार्थ. [सं. चक्र; प्रा. चक्कलिम=चक्राकार] ०पात्र-सांचा—नपु. चकल्या तयार करण्याचा सांचा, सोऱ्या.

चकल्या—पु. (दे.) चकल्यावर, शहराच्या चवाठ्यावर असणारा चौकीदार; कोतवाल; मॅजिस्ट्रेट. चकला पहा.

चकवणी–विणी—स्त्री. १ दिशाभूल; भुरळ. २ ठकबाजी; थापा; फसवणूक. ' ज्यांचें देणें झालें त्यांनीं खेटे वालीत बसावें आणि ज्यांनीं देणें आहे; त्यांनीं... ...एकसारख्या चकविण्या दाखवीत असावें. —आगर. [चकविणें]

चकवा—पु. कोळयांच्या, नावाड्यांच्या गाण्यांतील एक प्रकार; नाव वल्हवितांना नावाडी म्हणतात तें गाणें.

चकवा—पु हंसाच्या जातीचा एक पक्षी; चक्रवाक. [सं. चक्रवाक; प्रा. चक्कवाग–य; हिं. चकवा.] **चकवी**—स्त्री. चकवा पक्ष्याची मादी; चकई [प्रा. चक्कवाई]

चकवा—पु. १ एखाद्या ठिकाणीं रात्रीच्या वगैरे वेळीं दिशाभ्रम वगैरे होऊन अगर भूल पडून मनुष्य भलतीकडे जातो, त्यास म्हणतात. (क्रि० भेटणें; होणें). २ (व.) भूल पाडणारें भूत. ' चकव्यानें भुलविलें म्हणून वाट चुकलों. ' [सं. चकित ? म. चकणें=भुलणें]

चकविणें—उक्रि. १ भुलविणें; चकित करणें; गोंधळांत पाडणें; दिपविणें; मोह घालणें. २ डोळयांत धूळ फेकणें; फस-विणें; ठकविणें; भूलथाप देणें. [सं. चकित; म. चकणें. प्रयो-जक]

चकसणें—अक्रि. (कों.) एखाद्या पदार्थाची गोडी, लज्जत चटक लागल्यामुळें तो मिळविण्यासाठीं उत्कंठित होणें, आतुर असणें, पुनःपुनः झटणें. [चव+कसणें ? तुल० चसक]

चकळ—न. तुकडा; भाग; कांड. [सं. शकल]

चकळी—स्त्री. चिळकांडी; धार (दूध, रक्त, रस इ०ची). [चळक]

चकाकणें—स्त्री. (चकचकणेंचा अतिशय) झळकणें; चम-कणें; लखलखणें; झळझळणें; प्रकाशमान होणें; झकपकणें. [सं. चकास्; म. चकाकी]

चकाकी—स्त्री. (चकचकीचा अतिशय) १ चकचकीतपणा; लकाकणें; झळझळणें; चकचकाट. २ एकसारखा पडणारा मोठा, प्रखर, प्रकाश; तेज; प्रभा. ' खनिज पदार्थांच्या अंगीं चकाकी असते. ' —पदाव १.५.

चकाचकी—स्त्री. १ तळपणें; चकमक; खणखणाट (तर-वारींचा) २ हमरीतुमरी; भांडण; झटापट; झकापकी. (क्रि० झडणें; उडणें). [चकचक]

चकाचूर—चकनाचूर पहा.

चकाट—स्त्री. (राजा.) चट, चटक पहा.

चकाट–टा—न. चेष्टा; चकाट्या. 'येकमेका करिती चकाट ' —शिपु १.१.१३८.

चकाटणें—चाकाटणें पहा. [चक्र]

चकाटी–ट्या—स्त्री. (नेहमीं अनेकवचनीं प्रयोग) रिकाम्या गप्पा; गमतीच्या गोष्टी, बाता; चेष्टा; गप्पासप्पा; वायफळ गोष्टी. (क्रि० पिटणें; मारणें). ' भोजनाचे पदार्थ शिजत लावल्यावर चकाट्या पिटीत बसूं नये. ' —गृशि २.४. [सं. चक्राट (चक्र+अट)—चकाट=लुच्चा, सोदा. —भाअ१८३२]

चकाणा —वि. (प्रां.) चकणा पहा.

चकांदळ–ळा—नपु. चकंदळ पहा.

चकाभूल—स्त्री. तिरपीट; गाळण; घाबरगुंडी. (क्रि० करणें; होणें). (कर्त्याची व कर्माची षष्ठी) [चक्र+भूल]

चकार—पु. च हें अक्षर. [सं. च+कृ] ०शब्द–पु. किंचित्‌हि भाषण; एक अक्षरसुद्धां; अवाक्षर; शब्द; व्यक्त उद्‌गार (निषेधार्थी प्रयोग). ' घरांत मोठमोठ्या गोष्टी करतोस सभेंत चकारशब्द तोंडावाटे निघावयाचा नाहीं. ' ' याप्रमाणें तो दिवस गेला, आण्णासाहेबांनी त्यासंबंधानें एक चकार शब्दहि काढला नाहीं. ' —यशवतराव खरे. [म. चकार (ध्व.)+शब्द]

चकार—वि. (व.) चलाख.

चकार–रा–री—पु.स्त्री. (सांकेतिक) चवली; दोन आण्याचें नाणें; (पावलीबद्दल पकार–री असाहि संकेत आहे.) 'ही दक्षिणा कांहीं चकारी पकारीवर भागावयाची नाहीं. किमानपक्षीं बाण (५)संख्या तर खरी. ' —मराठीची सजावट १.५४. [म. च= चवल+कार]

चकारविल्हा–विल्ह्यांतला—वि. (उप.) चहाडखोर; चुगलखोर. [म. च=चहाड+अर. विलाइयाह्; म. विल्हा]

चकारी—स्त्री. (संकेत) चहाडी. [म. च+कारी]

चकारी—स्त्री. १ गाडीच्या चाकाची खूण; चाकोरें; गराडी. २ गाडीचें वळणें, फिरविणें. (क्रि० घेणें). ' अडचणीच्या जाग्यांत चकारी घेऊं नये, पैस जागा पहावी. ' ३ गाडया फिर-विण्याकरितां रस्त्यापासून कांहीं अंतरावर एका बाजूला जी जागा केलेली असते ती. ४ काठीनें मारून फिरवीत न्यावयाचें लहान मुलांचें चाक. [सं. चक्र+आकार; म. चाक]

चकांव चकांव—क्रिवि. १ वानराच्या टोळींतील म्होर-क्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून; चकचक. २ खातांना जो चकचक आवाज होतो त्यासारखें; मचांमचां. [ध्व.]

चकित—वि. १ डोळे दिपलेला, विस्मित; आश्चर्ययुक्त ' परि ऋषि होऊनि चकित । म्हणे राया आपुलें आर्त । दात्याची सामुग्री पाहोनि तेय । मागावें काई । ' —कथा ६.१९.१५३. २ गोंधळलेला; भांबावलेला; भयभीत–चकित; दचकलेला. (क्रि० होणें) 'नेली सभेंत साध्वी न्हावें शिवतां जिला चकित वार्ते। ' —मोगदा २.३. [सं.]

चकीर—न. दोरा घालून फिरविण्याचें लहानसें लांकडी चाक; चक्री पहा. [सं. चक्र; म. चक्कर]

चकुलीं—न.अव. (गो.) चकल्या; चकली पहा. [का. चक्कुली]

चकै—स्त्री.चूकभूल; भ्रम; भुरळ. 'आपण आंतोनि ठिकरिया। बहु चकै झातया। आणिली जेणें।'—ज्ञा १८.५३९. [सं. चकित; प्रा. चक्किय ?]

चकोट—वि. (वे. कर.) चोखट; उत्तम; चांगलें. (मुसलमानांत किंवा मराठ्यांत रूढ). 'चकोट बोलावं.' 'चकोट माल गिऱ्हाइकाला द्यावा.' [सं. चोक्ष=शुद्ध; निर्मळ; का. चोक्कट]

चकोत्र–त्रा, चकोतरा—पु. एक फळ; पपनस. [हिं.]

चकोंदळ–ळा—नपु. चकंदळ, चकदळ पहा.

चकोर—पु. एक पक्षी; हा चंद्रकिरणांवर जगतो असा कविसंकेत आहे. चंद्राबद्दल याचें प्रेम प्रसिद्ध आहे. 'जैसे शारदीयेचे चंद्रकले–। माजीं अमृतकण कोंवळे। ते वेंचिती मनें मवाळें। चकोरतलगें।'—ज्ञा १.५६. 'बा हूं मजचि म्हणु न त्या द्विषदंगाराचिया चकोरा हूं।'—मोविराट ४.६७. [सं.] चंद्र चकोर न्याय–पु. (चातक जसा मेघाची तसा चकोर चंद्राची वाट पहात असतो यावरून)एखाद्यावर आपलें जीवित अवलंबून असणें किंवा एखाद्याची वाट पहाणें. 'माझा नंदपिता यशोदा जननी। दोघे कंठीं प्राण ठेवूनी। वाट पाहती दिनरजनीं। चंद्रचकोरन्यायेसीं।'—ह २१.७२.

चक्क—न. १ डोळे दिपायाजोगें आकस्मिक तेज; लखकन प्रकाश. (क्रि० होणें). 'प्रथम चक्क झालें एकदां मग कडकडून वीज पडली.' २ आकस्मिक येणारा नवा विचार. 'विचार करतां करतां त्यास एकदम चक्क झालें.'—सूर्योदय ८४. —वि. १ सतेज; प्रकाशमान; लकाकणारा; चकचकणारा (सराफ लोक हा शब्द सोनें, रुपें, यांस प्रथम वापरीत, नंतर इतरांकडून तो पुढील अर्थी वस्त्रें, भूषणें, घर इत्यादींस लावण्यांत येऊं लागला) लखलखीत; नीटनेटका; ठाकठीक; सुरेख; स्वच्छ; चांगला; झकास. 'त्यानें आपलें घर चक्क करून ठेविलें आहे.' —वि.क्रिवि. आश्चर्यांत बुडालेला; चकित. 'त्याजवर जडलेल्या सख्यांचें पाणी पाहून तो चक्कच झाला.'—विवि १०.५ ते ७. १२६. —क्रिवि. १ स्पष्टपणें; डोळ्यासमोर; धडधडीत. 'ती आपल्या प्रियकराला चक्क सांगते.'—नाकु ३.४६. २ पूर्णपणें पुरेपूर. 'आतां चक्क उजाडलें.' 'मापट्याच्या भातांत दोघेजण चक्क जेवतील.' [सं. चक्; म. चकचक] ०कर–कन–दिशीं, चक्कन, चक्कर–क्रिवि. चक्क होऊन; डोळे दिपून जाण्याजोगा; एकदम प्रकाश पडून; झळाळून. 'आणि एकाएकीं चक्कन उजेड पडून मोठा गडगडाट होतो.'—मराठी ६ वें पुस्तक. (आवृ. २) पृ. ३६. [चक्क+कर प्रत्यय]

चक्कर—न. १ एक खेळणें; चक्री; भोंवरा. २ कडें; मंडळ; वर्तुलाकृति रस्ता किंवा जमीनीचा भाग; डोंगराचा किंवा खडक्याचा वाटोळा किंवा पुढें आलेला भाग. ३ (अश्वविद्या) घोडा मंडलावर धरण्याची जागा. ४ —न.स्त्री. भोंवळ; भोवंड; घेरी. ५ चुन्याची घाणी, घाणा. ६ पित्तप्रकोपामुळें डोळ्यांपुढें उभें राहणारें चक्र किंवा मंडळ; डोळ्यांपुढें काजवे चमकणें. ७ खळें; तेजोवलय; कडें; परिवेष; परिधि (चंद्रसूर्य, देवादिक इ० कांच्या भोंवतीं असणारें). ८ फेरी; गरका; वळसा; हेलपाटा; घेरझारा. (क्रि० घेणें). ९ चाक. १० विष्णूचें सुदर्शन चक्र. ११ (व.) शेंडीचा घेरा. 'या वेळीं शेंडीला चक्कर ठेविलें.' १२ तऱ्हेवाईक, चक्रम मनुष्य; विचित्र, विक्षिप्त माणूस. 'काय चक्कर आहेस ?' १३ कांहीं तरी क्षुल्लक काम. [सं. चक्र] (वाप्र.) (एखाद्यावर) चक्कर फिरणें–१ (सुदर्शन चक्रावरून प्रयोग) ईश्वराच्या कृपाछत्राखालीं असणें २ दुःखें, संकटें यांत गुरफटणें किंवा यांनीं घेरणें, वेष्टणें; संकटांत सांपडणें. ०मारणें, मारून येणें–फेरी, गरका, वळसा, हेलपाटा, घेरझार घालून येणें; जाणें येणें; जाऊन परत येणें. 'किल्ल्यावरून चक्कर मारून परत तुमच्या महालाकडे येतो.'—कोरकि २९. 'दुकानाकडे चक्कर मारून ये.' चक्करावर धरणें–१ घोडा मंडलाकार फिरविणें. २ (ल.) कचाटींत, अरबेंत धरणें. चक्करघाड–स्त्री. (विणकाम) (वे.) ताण्यांतील दोरे खालींवर होऊन धोटा जाण्यास वाट मिळण्यासाठीं फणीस दोरीनें फणीच्या वरच्या भागास जोडलेली चक्राकृति वस्तु. [सं. चक्र+घाट]

चक्करमेंडी—स्त्री. एक फुलझाड, यांचीं फुलें सकाळीं पांढरीं असतात व तींच संध्याकाळीं गुलाबी रंगाचीं होतात. —बागेची माहिती १००.

चक्का, चक्का दहीं—पुन. १ दह्याचा एक प्रकार; घट्ट किंवा सारखें दाट विरजलेलें दूध; सुरीनें कापण्याजोगें दहीं; श्रीखंडाच्या उपयोगी दहीं. 'चक्कादहीं, मसाल्याचे खमंग तांदूळ...'—मृ ३. २ (संकेत) यथेष्ट व मिष्टान्न भोजन. 'आज चक्का कोणीकडे धरला.' [हिं. चक्कन=दाट; चक्का=दहीं]

चक्काचक्की—स्त्री. हमरीतुमरी; उघड भांडण; झकापकी, चकाचकी पहा. 'दोहोंकडून दोघां जबरदस्तांची चक्काचक्की उडूं लागली म्हणजे हलक्यासलक्यानें तींत पडूं नये.'—विकार.

चक्काटा—पु. (बालभाषा) गंमत. (क्रि० दाखविणें). [चक्क; का. आटा=खेळ]

चक्की—स्त्री. १ जातें. २ पिठाची गिरणी. ३ (व्यायाम) मानेचा व्यायाम करण्यासाठीं दगडाचें केलेलें कडें. -संध्या ६२.

४ (चांभारी) चामडें कापण्याचा लांकडी गोल ठोकळा. [सं. चक्रो हिं]

चक्कीर—वि. (प्रां) विस्मित झालेला; आश्चर्यचकित झालेला. [सं. चकित]

चक्र—न. १ रथ, गाडी, इ०चें चाक; कुंभाराचें चाक. 'मग अवंडीचें दंडें । भ्रमे चक्र ।' —ज्ञा १८.३१०. २ चाकासारखें एक आयुध; विशेषतः विष्णूचें सुदर्शन चक्र. 'कैसें चक्र हन गोविंदा । सौम्यतेजें मिरवे ।' —ज्ञा ११.६०४. ३ एक खेळणें; चक्री; चकीर; चक्कर. ४ बोटावरच्या वर्तुलाकार रेषा; या शुभ गणतात (याच्या उलट शंखाकृति रेषा अशुभ समजतात).५ सैन्य; सेनासमूह; जथा; जमाव. 'स्वचक्र, परचक्र.' 'पाला णिजे त्वरित चक्र अशा रवा हो !' —वामन, विराट ५.११. ६ राष्ट्र; देश; सुप्रदेश; प्रांत; जिल्हा. ७ (संकेत) वडे (खाद्य पदार्थ). ८ (विणकाम) मागाच्या कपाळकाठीच्या शेवटाला अडकविलेलीं दोन चाकें; अथवा कपाळकाठी किंवा ढेकणी यांच्या ऐवजीं ज्या चाकाचा उपयोग करतात तें. नक्षीच्या कामाच्या दोऱ्या—काठांचा चाळा आहे असें लांकडी चाक; ज्यावर सूत गुंडाळतात तें चाक (रीळ). ९ चक्राकार सैन्यरचना; व्यूह. 'चक्रव्यूह.' १० पाण्याचा भोंवरा; आवर्त. ११ भविष्यकथनासाठीं किंवा जातक वर्तविण्याकरितां काढलेली आकृति; कुंडली. १२ (शारीरशास्त्रांत) शरीराचे विभाग; प्राणस्थानें प्रत्येकी एकंदर सहा आहेत; आधार—लिंग—नाभि—हृत्—कंठ—भ्रू—चक्र. षट्चक्रभेद पहा. 'येक सांगती अष्टांग योग। नाना चक्रें ।' —दा ५.४.२४. १३ संवत्सराचें मंडल, रहाटी, आवृत्ति. १४ (ज्यो.) मंडल; वर्तुल, राशिचक्र; ज्योतिषचक्र. १५ (कुण.) संकट; गोंधळ; घोटाळा; कोडें; फास. (क्रि० चक्रांत घालणें—येणें—फसणें.) १६ (सामा.) मंडलाकार भ्रमण करणारा, खालचा वर—वरचा खालीं होणारा रहाटगाडग्याप्रमाणें फिरणारा पदार्थ, वस्तु, स्थिति. 'वायुचक्र.' 'संसारचक्र.' १७ राज्यक्रांति. १८ (छाप.) पेची; पिंड, (इं.) सेल. १९ योगमार्गांत कल्पिलेलें एक चक्र. हीं चक्रें सहा आहेत. मूलाधार; स्वाधिष्ठान; मणिपूर; अनाहत, विशुद्ध; सहस्रार. 'ऊर्ध्वे तळौतें खाचें । तया खेवामाजि चक्रांचे । पदर उरती ।' —ज्ञा ६.२३७. २० चक्रवाक पक्षी. 'चक्रापरीच सजलों असतां फिराया ।' —र १७. [सं.] सामाशब्द— ०गति—स्त्री. वर्तुलाकार (आपल्या भोंवतालीं व पातळींत) गति; चक्रावर्त व गरगर फिरणें. 'नित्य जे उदयास्त होतात ते चक्रगतीनें आणि ग्रहांस राश्यंतर होतें हें स्वगतीनें.' [सं.] ०चाळ—वि. चमत्कार करणारा; लीलानाटकी. 'तुका म्हणे चक्रचाळें। वेड वळें लाविलें।' —तुगा २१२४. 'स्वर्ग माळा अंगीं लेइला सुढाळ । कान्हो चक्रचाळ पंढरीचा।' —निगा ११९. [चक्र+चाळणें] ०दंड—पु. एक व्यायामपद्धति. दोन्ही हातांचे तळवे जमिनीवर टेकून ते स्थिर ठेवून पायांनीं वर्तुलाकृति फिरणें—व्यायाम मासिक ४.१९२३. चकरदंड पहा. ०धर—पु. १ सुदर्शन चक्र धारण करणारा; विष्णु. २ महानुभाव पंथांतील प्रमुख महात्मा. [सं. चक्र+धर] ०नेमिक्रम—पु. फिरणाऱ्या चाकाच्या धांवेचा वरचा भाग खालीं व खालचा भाग वर जातो व पुनः वर खालीं होतो याप्रमाणें परिस्थिति बदलणारा क्रम; उच्च—नीच स्थित्यंतरें; जगाची चांगल्या दिवसांमागून वाईट, नंतर पुन्हां चांगले दिवस अशी रहाटी. [चक्र+नेमि=परीघ+क्रम] ०पाणी—पु. सुदर्शनचक्र धारण करणारा विष्णु; चक्रधर. 'मनुज तनुज जैसा भूतळीं चक्रपाणी ।' —वामन रुक्मिणीपत्रिका १५. [सं.] ०पाळणा—पु. यात्रेच्या, जत्रेच्या प्रसंगीं टांगलेले फिरते पाळणे. २ गोलाकार फिरणारा पाळणा, झोला. ०पाळ—पु. १ प्रांताचा सुभेदार. २ चक्ररक्षक; रथी युद्ध करीत असतां रथाच्या चाकांचें रक्षण व योग्य गतिमध्यें चलन यावर देखरेख करणारा योद्धा. 'कीं दों पार्श्वीं दोघे भीमार्जुन चक्रपाळ जेविं रवी ।' —मोभीष्म ११.५१. [सं. चक्रपाल] ०भेंड—डी—स्त्री. एक झाड, याचें फळ चक्राकार असतें. चक्रभेंडी पहा. ०पूजा—स्त्री. चक्राची पूजा करण्याचा खानदेशांतील कुलाचार. ०भेद—पु. युक्ति; हिकमत; डावपेंच; छक्केपंजे; युक्तिप्रयुक्ति; कावा. [सं. चक्र+भेद; शकटभेद याचा प्रतिशब्द] ०मंडल(करण)—न. (नृत्य,) ओणवें होऊन गुडघ्याच्या आंतील बाजूनें दोन्ही हातांनीं पायांस विळखा घालणें. [सं.] ०रक्षक—पु. चक्रपाल पहा. ०वत्—क्रिवि. चक्राप्रमाणें—सारखा; वर्तुलाकार; गरगर; चक्राकार. 'पायीं धरोनि अवलीळा। तारक चक्रवत् भोवंडिला।' [सं.] ०वर्ती—र्त्ती—पु. चक्राचा अधिपति; एका समुद्रापासून दुसऱ्या समुद्रापर्यंत असलेल्या पृथ्वीचा राजा; समुद्रवलयांकित पृथ्वीचा राजा; सार्वभौम राजा; बादशहा. 'जे चैतन्यचक्रवर्तीची शोभा । जिया विश्वबिजाचिया कोंभा ।' —ज्ञा ६.२७२. 'पुढें पुढें राघव चक्रवर्ती । संगें प्रिया मानसतापहर्ती ।' —मुरामा [सं.] ०वर्तिनी—स्त्री. बादशाहीण; सार्वभौमराज्ञी. 'चक्रवर्तिनी श्री महाराणी व्हिक्टोरिया यांस आमची ... अशी प्रार्थना आहे कीं.' —टि १.६६७. [सं.] ०वर्तीघोडा—पु. घोड्याचा एक प्रकार. याच्या नाकाच्या मध्यभागीं भोंवरा असतो. —अश्वप १.२५. ०वाक—पु. एक पक्षी. यांमध्यें दिवसा नरमादीचें संमीलन व रात्रीं वियोग होतो असा कविसंकेत. 'तया चक्रवाकांचें मिथुन । सामरस्याचें समाधान ।' —ज्ञा १८.८. ०वाक घोडा—पु. घोड्याचा एक प्रकार. सर्व अंग पिवळें, चारी पाय पांढरे व डोळे श्वेतरंगाचे असा घोडा. —अश्वप १.२५. [सं.] ०वाट—स्त्री. रथाच्या चाकाची चाकारी. 'परसैन्य देखोनि दृष्टीं । वेगें चालिला जगजेठी । बळघडिल्या चक्रवाटी । उठाउठीं पातला ।'

—एरुस्व १०.४४. ०वाटी—स्त्री. वावटळ. (क्रि० घडघडणें). 'घडघडीत चक्रवाटी।' —उषा ८३१. ०वाढ– ०वाढ व्याज—स्त्रीन. दर वर्षास अथवा ठरविलेल्या मुदतीस व्याजाचा हिशेब करून तें व्याज मुदलांत मिळवितात आणि ती रक्कम (रास) दुसऱ्या वर्षाचें किंवा मुदतीचें व्याजासही मुद्दल धरतात, अशा रीतीनें जें व्याज होतें तें; व्याजाला व्याज आकारणें. ०वात—पु. सोसाट्याचा वारा; वावटळ. [सं.] ०वाल—पु. १ क्षितिज; काळी धार. २ पृथ्वीच्या भोंवतीं कल्पिलेली पर्वतांची ओळ, मंडळ. [सं.] ०वाल—पु. एक पक्षी. [सं.] ०वाहा—वि. १ चक्र चालवणारा. २ चक्रधर; विष्णु (कुंभार); 'चक्र वाहा कां देवेंसी। केंवि कुलाळा करूं सरिसी।' —ऋ ४७. [सं. चक्र+वह्] ०वृद्धि—स्त्री. चक्रवाढव्याज पहा. [सं.] ०वेला—स्त्री. (रूढ) चक्रवेल. फलज्योतिषशास्त्रांतील एक वेळ, मुहुर्त; यावेळीं आरंभ केलेलें कोणतेंहि कार्य फार दिवस रेंगाळत राहतें. [सं.] ०व्यूह—विभू—विहू—पु. १ एक विशिष्ट प्रकारची सैन्याची वाटोळी रचना; या सैन्यरचनेंत शत्रूचा प्रवेश होऊं शकत नाहीं. 'चक्रव्यूह गुरु द्रोण। रचिता झाला अद्भुत।' —पांप्र ४५.४. २ मोठी मसलत; कपटकारस्थान; कट; संकटाचा डाव रचणें; जाळें पसरणें, फार खोल, भानगडीचा, गुंतागुंतीचा केलेला बेत. 'आंकड्याचा भ्रामक चक्रव्यूह रचून अभिमन्यूप्रमाणें बुद्धिमान्...नेटिव लोकांचा छल व वध करण्यास लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दींत हिंदुस्थानसरकारनें तयार व्हावें...' —टि २.५२३. [सं.चक्र+व्यूह; म. विभू, विहू=व्यूह] चक्राकार—पु. वर्तुळ, चक्रासारखी आकृति. —वि. वाटोळी; चक्राप्रमाणें गोल. [सं.] ०कार मासा—पु. एक प्रकारचा मासा; (इं.) स्टार फिश. —प्राणिमो १३६. चक्रांकित, चक्रांगीत, चक्रांगद—पु १ चक्राकार रेषांचीं वर्तुळें, चिन्हें असलेला पांढरा दगड; याची देवांश मानून पूजा करण्यांत येते; हा समुद्रकांठीं सांपडतो. 'चक्रांगीत चक्रतीर्थाहुनी। येऊन येती।' —दा १९.५.३. 'सीळा सप्तांकित नवांकित। शालिग्राम शकलें चक्रांकित।' —दा ४.५.६. २ (यंत्रानें) अंगावर देवीचे वण किंवा इतर कांहीं विद्रूपता असणारा इसम. [सं. चक्र+अंकित] चक्रांत—पु. कट; कारस्थान. 'किल्लेदारसाहेबांच्या विरुद्ध त्यानें चक्रांत केला.' —कोरकि६१. चक्रावळ—चक्रावाळ—१ चक्रवाळ पहा. चक्रावाळ—२ स्त्री. घोड्याचें एक लक्षण; अंगावर अनेक केसांचे भोंवरे असणें; हें घोड्याचें अशुभ लक्षण मानितात. [सं. चक्र+आवलि] चक्रावळ—स्त्री. घोड्याचा एक रोग. —अश्वप २.२५८.

चक्रं—वि. तऱ्हेवाईक; विक्षिप्त; चक्कर (मनुष्य). [सं.]

चक्रकापत्ति—स्त्री. एका वस्तूचा दुसरीस, दुसरीचा तिसरीस आणि तिसरीचा पहिलीस असा जो परस्परांवर आधार तो; चक्राप्रमाणें फेरा. [सं.]

चक्रम—पु. १ दोन रुपये दहा आणे किंमतीचा एक होन. २ तऱ्हेवाईक माणूस; चक्रं पहा.

चंक्रमण—न. १ (शाखाचंक्रमणाचें संक्षिप्त रूप, वानरांचें या फांदीवरून त्या फांदीवर उड्या मारणें यावरून) कसेंतरी जाणें; उड्या मारीत जाणें. २ अक्रमिक किंवा उडाणटप्पूपणाचा अभ्यास. [सं.]

चक्रावळ—स्त्री. घोड्याचा रोग; यानें घोड्याच्या पायाच्या तळावरचा मेंदा फुटतो, कठिण होतो आणि मेपला असतां दुखतो. —अश्वप २.२५८.

चक्री—स्त्री. १ वेदपठण; पुराण; कीर्तन; भजन; गायन यांचा एकत्र जमून समवयस्क, समानशील व्यक्तींनीं केलेला कार्यक्रम. २ पागोट्याच्या विनीवर चक्राकार एकावर एक पट्या बसवून करतात ती रचना; पागोट्याचें चाक (चक्राकार वेढे असणारें), चाकाप्रमाणें बांधलेलें पागोटें. ३ एक खेळणें; भिंगरी. ४ सभोंवार कळ्या व मध्यें एखादें फूल असा पुष्पगुच्छ, फुलांचा तुरा पागोट्यावर अलंकार म्हणून लावतात ती. ५ परंपरा. ६ (व.) पांढरे अगर इतर रंगाचें ढांगर. ७ बटाट्यांतील एक रोग. ८ (गो.) चकली (खाद्य). ९ समुदाय; मंडल; कंपू. [सं. चक्र] (ग्राम.) ०उडविणें—उपहास करणें; छिः थू करणें; टोमणा मारणें; छद्मी भाषण करणें; (एखाद्याची) फजीती करणें. ०करणें—१ उपहास करणें. २ परस्परांत दांडगाईनें किंवा धिंगामस्तीनें (एखाद्याची) ओढाताण करणें. ०गुंग करणें—गुंगविणें—उतरणें—झुलविणें—१ (चक्री=अक्कल) एखाद्याच्या पगडीचा—पागोट्याचा अगदीं पुढचा भाग (म्हणजे अभिमान, शौर्य निदर्शक) ओढून काढणें किंवा त्यास गोंधळांत पाडणें, फजीत करणें, नक्षा उतरणें. २ (ल.) लांब लांब बाता, डौलाच्या; आढ्यतेचीं बोलणीं जिरविणें, फोल पाडणें; एखाद्याचा नकशा; तोरा उतरविणें; मानहानि करणें; कान उपटणें. ०गुंग होणें—झुलणें—उतरणें—गोंधळणें; ओशाळा होणें; खुंटणें किंवा कुंठित होणें; अक्कल गुंग होणें. ०फिरविणें—पगडी फिरविणें. १ पागोट्याचा, चक्रीचा पाठीमागचा भाग पुढें आणून दोन हात करण्यास अगर लढण्यास सिद्ध होणें. २ बाजू बदलणें; विरुद्ध पक्ष स्वीकारणें. सामाशब्द— ०झोंप—स्त्री. जींत निजणारा वाटोळा वाटोळा फिरतो, लोळतो अशी झोंप. ०दार—वि. १ पुढें चक्री असणारें (पागोटें, मुलाची टोपी). २ वाटोळें; चाकासारखें. ०पुराण—न. एकाच बैठकींत एकामागून एक असें अनेकांनीं सांगितलेलें पुराण. चक्री पहा. [सं. चक्र+पुराण] ०परिषद—स्त्री. जींत प्रत्येक सभासदाला आपलें म्हणणें स्पष्टपणें मांडतां येतें; प्रत्येकजण सारख्या योग्यतेचा गणला जातो अशी सभा. (इं.) राउंडटेबल कॉन्फरन्स.

चक्री—पु. कुंभार. 'दे येक म्हणतां कोरी घागरी । हास्य करोनि चक्री अंतरीं । पांच रुपया याल जरी तरी । घडा देईन सुंदर वदे । '–दावि २३५. –वि. चक्र धारण करणारा (विष्णु, कुंभार). 'दिनमणि तव नोहे चंद्रसा रंग चक्री' –सुरामामरण्य १०१.

चखणें, चुंखणें—(प्रा.) चोखणें पहा. [हिं. चखना]

चखांदळ—चकंदळ पहा.

चखोट—वि. स्वच्छ; निर्मळ; शुद्ध; उत्तम; सुरेख; छान; चांगला. 'गोपोच्छिष्टा वळला वळता कां वासुदेव न चखोटा।' –मोउद्योग ७.७०. [सं. चोक्ष=शुद्ध, निर्मळ; का. चोक्कट] ०तेल–न. (तंजा.) गोडें तेल; तिळाचें तेल.

चंग—पु. १ मल्लुजासारखें एक वाद्य. 'हातांत घेऊन चंग-रंग जमवीला । '–होपो १५. २ मोठा डफ. ३ (ल.) धुंगरा-सारखें वाजणारें कडें. ' 'हरिनामें वाजवि चंग, अहो चंग ।' –देप ६६. ३ (ना.) वावडी उडतांना फडफड वाजावयासाठीं तिला कागद कातरून त्याचा जो फरारा लावतात तो; पतंगाची शेंगटी. ४ चंगकांचनी गंजिफांच्या आठ रंगांतील पहिला रंग. ५ धुंगुर-माळ; चंगाळ; बैलाचा एक दागिना. (गु.) घंटा. –खाला ५१. ६ (तुर्कीनें ?) पैज; प्रतिज्ञा (चंग बांधणें या प्रयोगावरून अर्थ बनला असावा). [फा] (वाप्र.) ०बांधणें–१ (पचंग बांधणें असा मूळ प्रयोग असेल) उद्युक्त होणें; कंबर बांधणें. 'तें काम करण्यास त्यानें चंग बांधला.' २ पैज; फुशारकी मारणें; खात्री-पूर्वक सांगणें; ठासुन प्रतिज्ञा करणें. 'एखाद्या मर्त्यानें मी अमुक वर्षे जगेन असा चंग बांधणें हा केवळ मूर्खपणा होईल.' ०वाळ-गणें–शौर्य, विद्या इत्यादिकांचा अभ्र, बाणा बाळगणें. सामा-शब्द– ०कांचनी–वि. गंजिफांचा एक जुना प्रकार. यां गंजि-फांच्या जोडांतील आठ बाजूंची नांवें चंग, कांचन, बरात, कुमाश, ताज, गुलाम, रूप व समशेर. याहून दशावतारी गंजिफा हा निराळा प्रकार आहे. ०चिखलत – चिलत – चिल्लत – चिल्लद–चिल्ली–चल्ली–स्त्री. गंजिफांच्या खेळांतील कांहीं विशिष्ट संज्ञा. खेळांत शेवटीं शेवटीं दोन रंगांचीं दोन पानें राहिलीं असतां खेळणारानें एक पान उतारें पडावें म्हणून दोन पानें जुळून वर उडविण्याचा प्रकार. चंचल पहा. ०राणी–स्त्री. १ प्रेमांतील स्त्री; प्रियपात्र; अतिपरिचित स्त्री. २ चंग डावांतील राणी.

चंग—वि. १ चपळ; चलाख; चुणचुणीत; हुशार; तैल-बुद्धीचा (मुलगा). २ चांगलें; सुरेख. [सं. चंग; प्रा. दे. चंग; तुल० का. चन्नु–चन्नगे]

चगडग—स्त्री. १ कचाट; संकटें; उलाढाल; जोखमीचें काम. २ धालमेली करणें; भानगडी उत्पन्न करणें; साहसाचा व्यापार, उदीम. ३ (क.) अव्यवस्था; गोंधळ (काम, हिशेब वगैरेचा). [ध्व] चगडग्या–वि. चगडग करणारा; कचाटें उडविणारा; चळवळ्या; उलाढाली करणारा; साहसी; व्यापार करण्यांत धाडसी. [चगडग]

चगण्या—स्त्रीअव. (बायकी) भाव; डौल; दिमाख; अक्कड; कुर्रा; मिजास. (क्रि० करणें; लावणें; आठवणें; जडणें).

चगदळ–दाळ–ळें, चगदळी—चकदळ, चकदळी पहा.

चगदा—चकदा पहा.

चगळणें—उक्रि. चघळणें पहा. 'चगळितो गिळितो वन-वेदना । ' –र ५८.

चंगळ, चंगळपट्टी, चंगळवटी, चंगळी—स्त्री. १ वैपुल्य; प्रचुरता; ऊरपूर; समृद्धि; रेलचेल; लयलूट. 'यंदा आम्ही खूप फटाके घेतले आणि मुंबईहूनहि आले त्यामुळें घरांत फटा-क्यांची चंगळ झाली.' २ समृद्धता; भरभराट; चलचलाट; चालता काळ; सधनता; सुबत्ता; वैभवाची स्थिति. ३ परिपूर्णता; तृप्ति. ४ चैन; मजा. ' हिंदुस्थान म्हणजे आपल्या तरवार बहा-दर पूर्वजांनीं एक चैनीची जागा आपणास करून ठेवली आहे तेथें मनास येईल तशी चंगळ करावी. ' –नि ७५६. ०उडणें–लाट, लयलूट; रेलचेल होणें.

चंगा—वि. क्रिवि. १ चांगला; निर्मळ; शुद्ध; पवित्र. 'मन असे चंगा तर कायोटींत(काखोटींत–काठेवाडांत) च गंगा. ' २ चांगली; रुचकर; उत्तम; चखोट. ' आजची भाजी बहुतच चंगा झाली होती. ' [सं. चंग; हिं. चंगा; का. चंगु=बरा]

चंगाराणी—चंगराणी पहा.

चंगाळ–ळें—न. (दे.) घोड्याच्या, बैलाच्या गळ्यांत, गाडीच्या भोंवतालीं लहान घंटांची माळ बांधतात ती; धुंगुर-माळ. चंग अर्थ ५ पहा. [चंग+आली; म. आळें]

चंगाळ–ळी—स्त्री. १ चंगळ; वैपुल्य; समृद्धि. २ परिपूर्ति; रेलचेल; शिसारी; अतितृप्ति. चंगळ पहा.

चंगी, चंगीभंगी—पु. १ दुर्व्यसनी; बदफैल; ढंगी. 'वेद शास्त्र पूर्ण निपुण । जाऊनि ब्राह्मणगण । चंगीभंगी मूढ पूर्ण । तुजसी आज लाधले।' २ अफू, भांग, गांजा वगैरे व्यसनांच्या अधीन; गंजड. ' हपिसर पदरीं चंगीभंगी । '–ऐपो २१८. [गु. चंगी= अफू+भांग]

चगेल—वि. १ (खा.) वेडा. ' त्या चगेलाचं नांव नको घेयना. ' २ चावट. –भाऐ ७.१ ते ४. [चघळ ?]

चघळ—न. चघळून बाहेर टाकलेला, तुडविलेला चारा(जना-वरांनीं, गुरानें खाल्लेल्या चाऱ्याचा अवशिष्ट भाग; पाचोळा, गळाठा (कोंकणांत पुल्लिंगी योजतात.) –वि. १ एकाच गोष्टीचा घोष लावून कपाळ उठविणारा; तोंडाची एकसारखी टकळी चाल-विणारा. २ असंबद्ध, ताळतंत्र नाहीं असें बोलणारा. ३ शुष्क; पाल्हाळिक, नीरस (भाषण). ४ सुस्त; चेंगट; मंद; जडबुद्धीनें

केलें जाणारें (काय, गोष्ट). ५ औदासिन्यपूर्ण; एकांगी. ६ एकमार्गी; एकलकोंडा (इसम). [सं. गृ=खाऊनबाहेर टाकणें चघळणें पहा]

चघळ—वि. रुंदावल्यामुळें, उघडल्यामुळें, वापरल्यामुळें, मोठें केल्यामुळें सैल, ढिला; शिथिल; पोकळ (खिळा, मोंक, कुलुप, यंत्र, जोडा, कपडा इ०). [हिं. चकला=रुंद].

चघळणें—अक्रि. खाण्याचा पदार्थ तोंडातल्या तोंडांत घोळवणें, फिरविणें; चर्वण करणें; रवंथ करणें. [सं. गृ—जिगल—(सभ्रत)—चिघल—चघळ. —भाअ १८३२. हिं. चिकलना; म. चावणें व घोळणें]

चघळचघळ, चघळचुघळ—नपुस्त्री. १ गुरांनीं अर्धवट खाऊन अवशेष राहिलेला, तुडविलेला चारा, वैरण, बाटूक; गुरांनीं खाऊन उरलेला चारा. ' त्यांत घे घालून चघळाचुघळाचा भारा. ' —तोवं ९२. २ (ल.) मूर्खपणाचें भाषण; वटवट; वडबड; निरर्गल प्रलाप. [चघळ द्वि.]

चघाळ—चघळ पहा.

चंघी—वि. (ग्रां) वेगवान्. —शर [सं. जंघा]

चंच—वि. १ धूर्त; हुशार; दक्ष; वाकबगार; चतुर. २ तल्लख; चपळ; चलाख; तरतरीत. चंचिवाग पहा. [सं. चंच्=उडया मारणें, चपळाई करणें; चंचु=हुशार; हिं. चंग्या=ते जातात; लॅ. चुंक्तरि]

चंच—पु. (कों.) कसून घेतलेली व सूक्ष्म अशी तपासणी, परीक्षा; बारीक तपासणी, चौकशी.

चंचकारी—स्त्री. गोडगोड भाषण; खुषामती बोलणें. ? ' धरूनि चंचकारी मुषारा सगट। करूनियां गट्ट धीट जालों। ' —दावि २४०. [चंच]

च(चं)चणें, चंचकरणें, चंचरणें—अक्रि. १ (सांकेतिक) मरणें. ' चचला नाहीं म्हणती म्हातारा। ' —अमृ ७२. २ कामावरून, नोकरीवरून दूर होणें; बडतर्फ होणें. चसणें पहा. चंची पडणें—मरणें. —लिपु [तुल० प्रा. चंच=एक नरक]

चंचनी—वि. एक घर हिरवें, एक काळें उभार व आडवणहि एकघर हिरवें व एक काळें. किनार कोणत्याहि प्रकारची रेशमी असें (लुगडें, वस्त्र).

चंचल—वि. १ हलणारा; सरणारा; कांपणारा; डगमगणारा; धांवणारा. २ अस्थिर; अधीर; लहरी; तरल. ३ क्षणभंगुर; अशाश्वत; क्षणिक; फारवेळ न टिकणारें; उडून जाणारें; नाहींसें होणारें. ' गंधक व फास्फरस हे दोन चंचल, अप्रवाही पदार्थ आहेत. ' ४ नाचरी; चाळक; स्वैरिणी; स्वेच्छाचारी (स्त्री). ५ चपल; चलाख; तल्लख. [सं. चंचल, चल्=हलणें] चंचलता—स्त्री. १ अस्थिरता; अनिश्चितता; अशाश्वतता. २ संक्रमावस्था. ' इंग्लंडच्या इतिहासाचा हा काळ पराकाष्ठेचा चंचलतेचा असल्यामुळें नाटककारास आपल्या नाटकांत गुंफण्याजोग्या पुष्कळ गोष्टी त्याच्या डोळ्यांपुढें घडत असतील. ' —विकार. ०चित्त—वि. क्षणिक बुद्धीचा; लहरी; अस्थिर मनाचा; कमकुवत. [सं.] ०पणा—पु. चंचलता; अस्थिरता; स्वैरपणा. ' बोलण्यांत चंचलपणा असण्याचें कारण विचारांत चंचलपणा असतो...तो कृतींतही उतरतो. ' —शिवपाविश्र्य ७०.

चंचल—स्त्री. (गंजिफा) अखेरीच्या वेळीं उतारी करणाराजवळ राहिलेल्या रंगाचीं पानें दोन असून त्याच्या वरील दोन हुकम दोघांकडे असल्यास उतारी करणारानें दोन्ही पानें एकमेकांस झुकून वर फेंकिलीं असतां जो रंग उताणा पडेल त्या रंगाचा हुकूम ज्याकडे असेल त्यानें खेळावें ही पानें फेंकण्याची क्रिया, चंगचिखलत पहा.

चचविणें—उक्रि. १ दग्यानें, विष घालून किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि निंद्य व गुप्त उपायांनीं एखाद्यास ठार मारणें; फसवून मारणें. २ एखाद्याचा नाश, बडतर्फी घडवून आणणें. ३ (सांकेतिक) वाट लावणें; निकाल लावणें, करणें. [म. चचणें, चसणें]

चंचळ—वि. चंचल पहा. 'चंचळीं चंचळ निश्चळीं निश्चळ। ' —तुगा ३८६५. ' नाना शरीरीं चंचळ। अखंड करी चळवळ। ' —दा १५.५.२४. ०वेळ—ळा—स्त्री. दिवसाच्या किंवा रात्रीच्या ज्या तीस घटका त्यांच्या आठ विभागांपैकीं एक. वेळ पहा.

चंचळाकारी—वि. चंचळाकार. ' चंचळाकारी तितुकी माया साईक जाये विलया। ' —दा ११.२.९. [चंचल+आकार]

चंचा—स्त्री. १ गवत, काड, पेंढा किंवा भुसा भरून ठेविलेली मनुष्याकृति; बुजगावणें. २ (ल.) रोडका, अशक्त, हातपाय अधू किंवा काडीसारखे आहेत असा माणूस; पेंढयाच्या माणसाप्रमाणें हातपाय निर्जीव, कु० असणारा मनुष्य. [सं. चंचा]

चचाट—न. अवडंबर; स्तोम. 'कां चचाट करणें नियमाचें.'

चंचिवाग, चंचिवाज, चंचुवाग—वि. १ हुशार; चतुर; कर्तबगार; शहाणा; दक्ष. २ चपळ; तल्लख; चुणचुणीत. [चंच]

चंची—स्त्री. सुपारी, कात, लवंगा, पान इ० विड्याचें सामान ठेवण्यासाठीं निरनिराळे घडते कप्पे असलेली पिशवी. ही वळकटी करून गुंडाळतां येते; बटवा. 'मार्मिक रावांच्या चंचीतलें हलुच एक बार भरला.' —नाकु ३.३५. [सं. चंचा=वेताची वगैरे विणलेली टोपली ? सं. चंच पांच बोटें रुंदीचें माप तुल० संच ?]

चंचु, चंचुपुट—स्त्रीन. चोंच; पक्ष्याचें तोंड. [सं.]

चंचुप्रवेश—पु. अल्प शिरकाव होणें; किंचित पगडा बसणें; थोडीशी वाट, वाव मिळणें; थोडा हात शिरकणें. 'त्याचा बंदोबस्त चांगला यामुळें राज्यांत कोणाचा चंचुप्रवेश होत नाहीं. ' [सं. चंचु+प्रवेश] म्ह० चंचुप्रवेशे मुसलप्रवेशः=चोंच खुपसण्याइतकी जागा मिळाली पुरे कीं हळू हळू मुसळ जाण्याइतकी

मोठी जागा करतां येते. प्रथम थोडासा अवकाश मिळाला म्हणजे तेवढ्यावर जास्त जागा मिळवितां येते; भटाला दिली ओसरी भट हात पाय पसरी या अर्थी. **चंचुप्रवेश करणें**—थोडासा हात घालणें, आंत किंचित् शिरकाव करणें.

चंचू—वि. निष्णात; हुषार. [सं. चंचु=प्रख्यात, हुशार]

चचोर-री—चिचोर-री पहा.

चचूकारा—पु. (कों.) सुभाषित.

चट—पु. श्राद्धसमयीं आमंत्रित ब्राह्मण हजर नसला किंवा ब्राह्मण मिळाला नाहीं तर त्याऐवजीं अर्चन, पूजन करण्याकरितां ब्राह्मणस्थानीं ठेविलेली दर्भाची प्रतिमा, दर्भ. 'कां एकुलत्या एक पोरीचें कन्यादान तिसऱ्याकरवीं चटावर करून घेऊं?'—भा ६९. [सं.] ०श्राद्ध—न. ब्राह्मणस्थानीं चट ठेवून केलेलें श्राद्ध. चटावर—चट पहा.

चट—स्त्री. १ चव; आवड; आस्वाद; गोडी. २ चटक; नाद; संवय; गोडी लागल्यामुळें चैन न पडणें; व्यसन. 'अखंडित चटे त्यांनीं लावियेला कान्हां। आवडे तयाचे संकल्प वाह्याती मना।' —तुगा १३२. [सं. चाटु; म. चाटणें; का. चटा]

चट—स्त्री. पातळ थर; गिलावा, रंग, सफेती इ०कांचा पातळ हात, लेप. (क्रि० देणें). [म. चाटणें]

चट—वि. चावट; चपळपणाची (गोष्ट). 'ऐकोनियां चट गोष्टी। येर धांवती येरापाठीं।'—एमा ५.१८७.

चट—क्रिवि. १ एकदम सर्व; सारेच; निःशेष असे; लवकर; एकूणएक; एकंदर; साफ; झाडून. (क्रि० जाणें; खाणें). 'या घरचीं चट माणसें यात्रेस गेलीं आहेत.' 'आले होते योगी देवर्षि महर्षि सिद्ध चट सारे।'—मोभनु ५.४०. २ भक्षणकरून, खाऊन; चट्ट पहा. (क्रि० करणें). 'सदर्शनचि सुदर्शन करि गट चट कटक अंतरायाचें।'—मोआदि १०.८५. [सं. झटिति, चटकन; ध्व]

चट—क्रिवि. १ चटकन पहा. २ आपसूक; आपण होऊन. 'बोलावूं नकोस, मागाहून चट येईल.'

चंट—वि. (माळवी) वस्ताद. [हिं. चंट=कृपण]

चटई—स्त्री. कळक, खजुरी, शिंदी इ०कांच्या पानांची किंवा काड्यांची केलेली हांतरी; अंथरी; विविधप्रकारच्या गवतां-पासून रंगीबेरंगी व तऱ्हतऱ्हेच्या सतरंज्या बनवितात त्याप्रत्येकी [सं. झट्=एकत्र होणें, गुंतणें; हिं.] ०भरणें-(चांभारी) चट-ईची वीण घालणें. ०चप्पल—स्त्री. चामड्याच्या वाद्या चटई-सारख्या विणून केलेली चपलांची एक जात; वहाणा. **चटईची वांक**—स्त्री. चटईच्या विणकरीसारखी घडण असणारा स्त्रियांचा एक दंडांत घालावयाचा अलंकार दागिना; हातरीच्या वाकी.

चटक—पु. चिमणी; चिमणा; पक्षिविशेष. 'श्येनासीं धृष्ट-पणें गांठि बळें घालितां जसा चटक।'—मोद्रोण १०.८२. [सं. चटक] ०पाक—पु. चिमण्यापासुन तयार केलेला एक औषधी पाक; हा फार पौष्टिक असतो. [सं.]

चटक—अ. आतिशयितता, आधिक्य दर्शविणारा प्रत्यय. पिवळा या शब्दास जोडून उपयोग. पिवळा चटक=पिवळाजरद.

चटक—स्त्री. १ रुचि; गोडी; चट; अफेक; जडलेली आवड; नाद; चव. (क्रि० लागणें). कादंबऱ्या वाचण्याची ज्यास एकदां चटक लागते त्यास मग दुसरें कांहींच वाचावेसें वाटत नाहीं.' —नि ७५. २ दुर्व्यसन; खोड, रीत, बोलणेंचालणें इ० गोष्टींतहि कांहीं विशिष्ट संवय. 'याला बोलतांना 'जेचे कीं नाहीं' म्हणायाची चटक लागली आहे.' ३ प्रिय वस्तूच्या वियोगामुळें व ती वस्तु पुन्हां मिळावी अशी उत्कंठा लागल्यामुळें होणारें दुःख, मन-स्ताप, चटका, हुरहुर. (क्रि० लावणें; लागणें; बसणें). 'चटक लाउनी सोडावें। भल्या मनुष्यासी।'—दा १९.२.१३. 'गुरुनें चटक लाविली मोठी.' [चट]

चटक—स्त्री. तडफ; हुशारी. 'जगामध्यें जर मनुष्याच्या अंगांत थोडी चटक नसेल तर नुसत्या ज्ञानाचा तादृश उपयोग नाहीं.'—मौनयौवना (आवृ. २) १४३. [ध्व. चट्]

चटक—स्त्री. छान. [सं. चटुल] ०दार—वि. छानदार; लज्जतदार; स्वादिष्ट; रुचकर.

चटकचटक—क्रिवि. १ स्त्रियांच्या पायांतील जोड्याच्या आवाजाप्रमाणें. २ झपझप; चटचट; भराभर; धडधड; झरझर. (क्रि० चालणें; धांवणें; बोलणें). [ध्व.]

चटकचांदणी-चांदिणी—स्त्री. (काव्य) १ सुंदर, नखरे-बाज स्त्री; चित्ताकर्षक, मोहक, नखरेल तरुणी; भावुक स्त्री. 'ही रात्र अशी चटकचांदणी खाशी। घ्या बहार उठा किति बाळु हात हनवटीशी।'—प्रला. २ (सामा.) अति सुंदर तरुणी; खूपसुरत. 'दोघीहि रूपानें चटकचांदण्या असतील, पण एकीस माणीक-मोत्यानीं आपणांस लेववीण्याची हौस असेल (दुसरीस नसेल).' —नि ७७८. [म. चटक+चांदणी=नक्षत्र]

चटकचांदणें—न. १ स्वच्छ किंवा टिप्पूर पडलेलें चांदणें. २ शुक्रप्रकाश; शुक्राचें चांदणें.

चटकणी—स्त्री. (व.) दारें, खिडक्या इ० कांच्या फळ्या वाऱ्यानें लागूं नयेत म्हणून त्यांस लाविलेली अटक, चिमणी. 'चटकणी मोडली म्हणून खिडकी वाऱ्यानें लागते.' [ध्व]

चटकणी, चटकाणी—स्त्री. १ चापट; चपराक; तडाखा; टोला; फटकारा; फटका. 'त्याला खोटें बोलण्याबद्दल बापानें चांगली चटकणी ठेवून दिली.' २ चाबकाचा तडाखा, आघात. [ध्व. चट; का. चट्टु=तडाखा, फटकरा; हिं. चटकना]

चट-कन्-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. १ चाबूक, छडी मारल्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन; सपकन्; काडकन्;

ताडकन्. २ एक चुटकींत; उठाउठीं; चपकन्, पापणी लवते न लवते तोंच; झटक्यास; झटपट; त्वरेनें. (क्रि० जाणें; येणें). [ध्व. सं. चट् कृत्वा; -भाअ. १८३२.का. चटकने]

चटका—पु.(विणकाम) सुताची, तारेची गोल गुंडाळी, लड.

चटका—पु. १ दाह; भाजणारी उष्णता; तल्खाई; प्रखरता; (सूर्य, अग्नि किंवा तापलेला पदार्थ यांपासून उत्पन्न होणारी); ताप. २ ऊन किंवा तिखट पदार्थ खाल्ल्यानें घशाशीं होणारी आग; अशी आग होण्याचा गुणधर्म. (क्रि० लागणें). ३ पोळल्यामुळें किंवा तिखट पदार्थ खाल्ल्यामुळें होणाऱ्या तात्कालिक वेदना, दुःखावेग. (क्रि०बसणें). ४ पोळल्यामुळें पडलेला डाग, जखम. ५ अंतःकरणाला होणाऱ्या वेदना; मनस्ताप; आधि; चरका; संताप; मानसिक यातना; चुटपूट; रुखरुख. (क्रि० बसणें, लावणें). 'मी सोडुनि आलों तटका। तो जिवा लागला चटका।'–मध्व २२०. ६व्यंगोक्ति; औपरोधिक मर्मभेदी भाषण; प्रतिक्षेप; टोमणा, टोला; जिव्हारी लागणारी व झोंबण्यासारखी टीका. (क्रि० मारणें). ७ काळजी; चिंता; आस्था; कळकळ; पर्वा; दरकार. 'मनासि चटका म्हणुनी तव पदीं लगवग येत बालिका।'–स्वयंवर नाटक. ८ विरह; दुःख; हुरहुर; एखादी वस्तु परत मिळण्याविषयीं लागलेली उत्कंठा; चटक; चुटपूट; ध्यास; छंद; तहान. (क्रि० लागणें; लावणें; बसणें). 'च च चटका लागतां पावसी पद उंच।'–दावि २१३. 'लोभ हरीचा लटका...लावुनि गेला चटका.' 'तो माळी दादव्या केला। तो विहिरींत पडून मेला। त्याचें कांहीं वाटत नाहीं मला। सख्याचा चटका लागुनि गेला।' ९ सांडसानें दिलेला डाग; चरका. (क्रि० देणें; लावणें). 'वसतेचि चटके लावीत। मुखावरि मुखंत्वें।' १० मोरचूत वगैरे लावून सोनें अग्नींत तापविणें. (क्रि० देणें). ११ (जहल्लक्षणेनें) या कृत्यास लागणारी साधनसामुग्री, द्रव्य-साहित्य, साधनीभूत पदार्थांचा संच. १२ व्यापारांत ठोकर, तोटा, धप्पड, अहूल. (क्रि० बसणें; लागणें). 'जामीनकी विषयीं मला असा चटका बसला आहे कीं पुन्हां जन्मांत कोणास जामीन राहूं नये.' १३ मिऱ्याचें तिखट; तिखट चटणी; विशेषतः हरभऱ्याची डाळ वाटून दहीं व ओल्या मिरच्या घालून करतात तो. १४ (को.) खमंग काकडी. १५ (राहिलेल्या अर्थांसाठीं) चटक, चरका पहा. [सं. चट्=जखम करणें; म. चाटणें, भाजणें, बसून जाणें] म्ह० (व. चटकामटका तोंडाला फाटकें धोतर गांडीला= खायला चम मील हवें व अंगावर फाटके कपडे घालतात अशा माणसाला म्हणतात.

चटका—पु. चाळा. 'चालेल जागता चटका। हा असाच घटकाघटका।'–पाळणेसंग्रह पृ. १७. [ध्व. चटक]

चटका—वि. चोर; लवाड;ठक. 'चटके गांवगुंड गारडी। भेक आणितो कावडो।'–दावि ४७४. [चट्ट करणारा]

चटकावणें—सक्रि. १ फटकारा लगावणें; सटकावणें. २ (माण.) चावणें; लचका तोडणें; तुल० (गु.) चटका मारणें= चावणें. [चटकणी]

चटकी—स्त्री. १ हाताचें एक बोट व आंगठा यांच्या साह्या-य्यानें जो ध्वनि होतो तो; चुटकी पहा. २ चकाट्या; गप्पाष्टकें. (क्रि० पिटणें; मारणें). [ध्व.] **चटक्यांचा(चे)मांडव**–पु. एक बाई आजारी पडली असतां तिनें दुखण्यांतून बरें होण्यासाठीं देवास एक मांडव घालीन असा नवस केला. तिनें आपला नवस प्रत्येक खांबागणिक तुसत्या चुटक्या वाजवून पुरा केला. या-वरून कांहीं एक मोठ्या कार्याविषयीं उद्योग न करतां चुटक्या वाज-वून त्यासंबंधीं वेतबाताच्या गोष्टी सांगणें; रिकाम्या आळतेचे, पोकळ डौलाचे, दिमाखाचे, बढेजावीचे, बढाईखोर शब्द, भाषण. 'तुला चटक्यांचे मांडव घालायला काय होतें पण जातीनें काम करावें हें निराळें.' आळशी; चेंगट व पाल्हाळ लावणाऱ्या नोक-राला लावतात. 'असे चटक्याचे मांडव घालणारे पुष्कळ अस-तात.' म्ह० चटक्याचा मांडव होत नाहीं. =एखादें मोठें कार्य किंवा व्यापार, वेळ आणि मेहनत यांशिवाय होत नाहीं.

चटकोरा—पु. (व.) लांकडी मोठा टाळ; एक गोंडी वाद्य.

चटक्याचंग—पु. चंग वाद्य वाजविणारा. 'भाट वैकाटी टोलीके। चटक्याचंग।'–दावि ४७४. [चटक+चंग]

चटक्याचटक्यांत, चटक्यापटक्यांत—क्रिवि. चट-कन्; हां हां म्हणतां; निमिषमात्रांत; एका पळांत; चुटकीसरशीं [ध्व. चटक+पटक]

चटचट-टां—क्रिवि. १ चाबूक, कोरडा, छडी इत्यादि-कांच्या होणाऱ्या ध्वनीप्रमाणें ध्वनि होऊन; चटकन् पहा. (क्रि० लागणें; वाजणें). 'चटचटां चटक्या वाजती।'–दा. १८.९.३. 'पायीं खडावा चटचट करिती।'–सौभद्र. २ एखाद्या वस्तूच्या तटतटण्याचें अगर ठेंकूण, पिसा, डांस वगैरे चावण्याचें, डसण्याचें अनुकरण होऊन. 'त्या खोलींत चिलटें चटचट चावतात.' ३ एकदम एखादा पदार्थ जळल्या–भाजल्यावर जो चटचट आवाज होतो त्याप्रमाणें. (क्रि० भाजणें; लागणें). 'पाय चटचट भाज-तात.' ४ (सामा.) लवकर; झट्कन्; लगबगीनें. 'मुलांनों जेवण चटचट आटपा.' [ध्व. चट]

चटचटणें—अक्रि. १ चटचट आवाज करणें; खतखतणें (एखादी चतचटत, तडतडत, फुरफुरत, असलेली वस्तु, पदार्थ). 'झुणका चांगला चटचटूं लागला म्हणजे उतर.' २ उन्हांत ताप-ल्यानें भाजून करपून निघणें. 'अंग चटचटतें आहे.' ३ (कर.) आंबणें. [ध्व. चटचट]

चटचटणें—अक्रि. कमी पडणें; चणचण होणें; उणीव पडणें; टंचाई होणें. 'आणखी दोन महिने गेले कीं गांवच्या

पिण्याच्या विहिरींचें पाणी चटचटूं लागतें म्हणतात.' -खेया २२. [ध्व. पाणी नसल्यामुळें भांड्याचा होणारा आवाज.]

चटचटीत—वि. १ न शिजलेला; मऊ न झालेला; अपक्व; टचटचीत; कच्चा (भात, सांजा, धान्य). २ तंतू, तारा निघण्या इतका दाट झालेला (उंसाचा रस.); चिकचिकीत; चिचगिचीत. [टच+टचीत]

चटचटीत—वि. १ लखलखणारें; चकचकणारें (हत्यार, पातें). २ गुळगुळीत: तुळतुळीत (हजामत); किंवा तासून काढलेलें (पळू, डोसकें). ३ भडक; गहिरा; दाट; झकाकणारा; लकाकणारा (रंग). ' चटचटीत पिंवळा, पांढरा, काळा, तांबडा, हिरवा, रंग. ' [सं. चट्ठ, चट्ठुल]

चटणी, चटनी—स्त्री. १ मिरच्या, कोथिंबीर, खोबरें, घालून जें तिखट किंवा तोंडीलावणें करतात ती. २ (ल.) घस-घस तोडलेली, फोडलेली, मोडलेली अवस्था; मोडतोड; तुकडे तुकडे झालेली, छिन्नभिन्न, विकलांग केलेली, चेंगरलेली अशी स्थिति; चेंदामेंदा; चक्काचूर; पुरा नाश.'या शंभर मनुष्यांनीं एका क्षणांत त्याचे पांचशें माणसांची चटणी करून टाकली.' ३ पराजित, अपमानीत, पाडाव केलेली भांबावलेली गोंधळलेली स्थिति, ४ (व्यापक.) तिखट, मीठ, मसाले घालून केलेलें तोंडीलावणें; चटका, ठेंचा, डांगर, तिळकूट इ. कोणताहि चव अगर रुचि वाढविणारा खाद्य पदार्थ, वस्तु. [सं. चट्=फोडणें, हिं. चटनी; सिं. चटिणी]

चटपट—स्त्री. १ कांहीं अनिष्ट किंवा नुकसान झाल्यामुळें जी अंतःकरणास दुःखाची टोंचणी लागते ती; चिंता; काळजी; हुरहुर; खेद. चुटपुट पहा. ' चित्तीं चिंतेची चटपट । ' -मुसभा १६.१३७. ' चटपटी लागली संसारी । ' -दावि. ८३. २ उत्कंठा; छंद; सोस; ध्यास; चटका. (क्रि० लागणें). [चुट-पुट]

चटपट—स्त्री. १ (पत्त्यांचा, गंजिफांचा हात, दस्त) प्रतवार लावणें; पानांची हातांतल्या हातांत गलत करणें; पानें लावणें. २ चपलाई; चापल्य; तल्लखपणा; चलाखी. ३ वस्तऱ्याला पला-ट्यावर घासून धार लावणें. ४ धार सारखी करण्याचें कातडें. [ध्व. चट द्वि.]

चटपट-टां—क्रिवि. १ एका चुटकीसरशीं; लवकर; झट-कन्; सत्वर; त्वरेनें; जलदीनें, घाईनें; झटक्यासरशीं; शीघ्र. ' आवस्ता लागतां चटपट । नामस्मरण करावें । ' -दा ४.३.६. [ध्व. चटपट; सिं. चट्पटि; हिं. चटपट]

चटपटणें—अक्रि. तडफडणें; चुटपुट लागणें; व्याकुल, बेचैन होणें; दुःखाची टोंचणी लागणें; हुरहुर, काळजी लागणें; चुट-पुटणें पहा. [चटपट]

चटपटणें—न. (कों.) भिजलेले चणे परतुन जें तोंडीलावणें करतात तें. [चटचपट]

चटपटी-ट्या—वि. १ तल्लख; चलाख; हुषार; तरतरीत; चपळ. २ कचाट्या; खेंकटेखोर; उलाढाल्या (व्यापारांत वगैरे). [ध्व. चटपट]

चटपटी-ट्या—वि. एखादी गोष्ट मनास लावून घेणारा; चिंताग्रस्त; चुटपुट लावून घेणारा; काळजी करणारा. [चुटपुट]

चटमॅट—न. (गो.)(होडी चालवितांना) बांबू मारण्याचा एक प्रकार.

चटम्—न. (बे. गवंडीकाम) पडदीच्या चौकटीचीं मधील लांकडें.

चटाई—चटई पहा.

चटाचट-टां—क्रिवि. चटचट पहा (चटचट शब्दापेक्षां या शब्दांत जास्त जोर, अतिशयितता, आवृत्ति आहे).

चटार—वि. चटोर. १ ग्राम्य; पाचकळ; छिचोर; टारगा; अप्रगल्भ; हलकट; छद; सोदा; हलका; अचावचा, अद्वातद्वा भाषण करणारा. २ बेढंगी; बदफैली; दुराचारी; विषयासक्त. [सं. चाट्ठ]

चटावणें—अक्रि. चट लागणें. १ गोडी, चटक, छंद, लागणें, जडणें. २ खोड, संवय, व्यसन, छंद, रीत, पद्धत लागणें, जडणें, पडणें; संवकणें; चकसणें पहा. [म. चट].

चटी—स्त्री. आवड; चट पहा. ' वाणीसहि लाउ चटि हरि-नाम । ' -मोकृष्ण ४६.१३०.

चटी—स्त्री. (जुन्नरी) लंगोट. ' पहिलवान चटी नेसला. ' [चड्डी]

चटी, चटीपटी—चट्टी, चट्टीपट्टी पहा.

चट्टघट्टाव—पु. कृपण, कंजूष माणूस.

चटेल—वि. चट लागलेला; व्यभिचारी. 'या चटेल मैनेच्या कांगाव्यावर तुम्ही इमारत उभारलेली ! ' -तोबं ७७. [चट+एल प्रत्यय]

चटोर—वि. चावट; हलकट; छिचोर. चटार पहा.

चटोवटी—स्त्री. (प्रां.) चढाओढ; बरोबरी; प्रतिस्पर्धा; चुरस. -क्रिवि. चढाओढीनें; प्रतिस्पर्धेनें; चुरशीनें. [चढणें+वाढणें; गो. चट्टीवाटी]

चट्ट—क्रिवि. पार; एकंदर; सबंध; साफ; झाडून; चाटून-पुसून; लख्ख; चट पहा. [प्रा. दे. चट्ट=चाटणें]

चट्टा—पु. १ चुरचुर करणारा, वेदना करणारा भाग;नायटा; खाज सुटणारा पुरळ; दुखापत; क्षत; खवंद. २ वण; डाग; क्षत; चिन्ह. (क्रि० पडणें) ३ (ल.) तोटा; दुर्दैवाचा आघात; कोण त्याहि कृत्यांत, धंद्यांत आलेली, लागलेली तोहमत, ठेंच, खोट, नुकसान, तुट, घस, चाट. (क्रि० येणें; बसणें). ' यंदा भाताचे व्यवहारांत पांचशें रुपये चट्टा बसला. ' [हिं. म. चाटणें]

चट्टा—पु. फडशा; फन्ना; निःशेषपणा. –क्रिवि. चट पहा. ०**मट्टा**–पु. १ खाऊन निःशेष करणें; फडशा; फन्ना; ताव मारणें; सप्पा करणें. 'त्या दोघांचा श्वापदांनीं केव्हांच चट्टामट्टा उड-विला असता.' –स्वप १९८. २ (ल.) नाश; नागवणूक. 'मला खालीं पाडून माझा चट्टामट्टा करण्याची तुझी इच्छा आहे.' –के १०.६.३०. ३ (बायकी) भातुकलीच्या खेळांत खेळ संपल्या-वर मुली खाण्याचे सर्व पदार्थ खाऊन टाकतात तो. 'चट्टामट्टा बाळंमट्टा बाळंमट्टाची शेंडी उपटा.' –मुलींचीं गाणीं. [म. चट्ट+मट्टा(मटमट आवाज)]

चट्टी—स्त्री. (काश्मीर) यात्रेकरू, उतारू लोकांस राहण्या-साठीं केलेलें गवताचें छप्पर. [तट्टी]

चट्टी—स्त्री. चट्टा; व्यापारांत आलेला तोटा; नुकसान; हानि; ठोकर; तूट. (क्रि० बसणें; येणें; लागणें).

चट्टी; चण्णी—स्त्री. (गो.) चळण.

चट्टीपट्टी—स्त्री. १ अंगावरील भूषणें; वेणीफणी वगैरे शृंगार; शरीरमंडन. २ छानछोक दिसण्याजोगा रचनाप्रकार; नट्टा-पट्टा; फाजील नीटनेटकेपणा; भपकेपणा; चापचोप. 'चट्टीपट्टीचा बोभाटा झिपरी मारी झपाटा.' [पट्टी द्वि]

चट्टेकरी—पु. पट्टेवाला; चपराशी; हरकामी नोकर. [हिं चट्टेकार=हाफकास्ट, युरेशियन ?]

चड—पु. चढ, चढणें पहा. –शअ. चढून नंतर; ओलांडून. 'चाडिती पर्वताचड पैलाड।' –दावि २०१. [प्रा. चड] ०**घेणें**–(चांभारी) जोड्यास वळण देणें.

चंड—पु. महादेवाच्या मूर्तीजवळ बसविलेली ओबडधोबड दगडी मूर्ति. ह्यास कोणी महादेवाचा गण समजतात; स्कंध. –वि. १ रागीट; क्रोधिष्ट; तामसी; तापट; उग्र. २ (समासांत) जोराचा; कडक; तीव्र; प्रखर. उदा० चंडवात; चंडांशु; चंडकिरण–कोप–पवन–भानु इ० 'चंडवातें ज्योति। आहत जैसी।' –ज्ञा २.३२३. ३ (काव्य.) मोठा; विशाल; अवजड; अवाढव्य; स्थूल. 'किंवा घालून चंडपाषाण।' –रावि २०.२७. 'पायीं चंडशिला बांधिती। महा नरकीं बुडविती।' ०**किरण**–पु. सूर्य. 'निशांतीं उगवे चंडकिरण।' [सं.]

चडक, चडकण, चडकणा, चडकणी, चडकाणी—स्त्री. १ चपराक; चापट; थप्पड. 'तयाकडे पहावें क्षणभरी। चडका हाणाव्या मुखावरी।' –कथा ५.१०.१४६. 'नातरी जैसें चडकणा। गगन हाणितलें अर्जुना।' –ज्ञा १७.४१८. 'बळें हाणोनि चडकण। घायें प्राण घेतला।' –मारा किष्किंधा १४. ५३. 'कोपा चढला अत्यद्भुत। धांवोनि मारी चडकाणा।' –मु हरिश्चंद्राख्यान (नवनीत पृ. २०३). २ तडाखा; मारा; आवेग. 'रामा कामाचिये चडके। प्राणी सुहृद्‌ दुष्ट न वोळखे। जाहि १७५. कुळासि नोळखे। अभिलाष गुणें।' –कथा २.५.८३. [ध्व. चड; प्रा. दे. चडक]

चड–कन–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि. चाबकानें, छडीनें मारलेल्या फटकाऱ्याच्या किंवा तडाख्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, फाडकन. 'चडकुनि मिथिलेसी मारियेला हरीनें।' –अकक २ कृष्ण–कौतुक ६३. [ध्व.]

चंडकाई, चंडाबाई—स्त्री. एक देवता. 'देवी नामें वड-जाई वाघजाई ... ... चंडकाई या देवतांच्या बाबतींत, चहूंकडे आंगलाई, मोंगलाई माजून राहिली असून ...' –खेया ५६. 'तुकाई यमाई नमूं चंडाबाई।' –दावि ११८. [सं. चंडी, चंडिका+म. आई]

चंडगो—पु. (कों.) माशाची एक जात. हे आश्विनकार्ति-कांत सांपडतात.

चडचड—स्त्री. धान्य, द्रव्य इ० कांची दुर्लभता; दुर्मिळता; अडचण; चणचण; टंचाई; कमतरता.

चडचड–डां—क्रिवि. चापट, छडी मारण्याच्या आवाजा-प्रमाणें आवाज करून; फाडफाड. [ध्व. चड]

चडचडणें—अक्रि. १ केस विंचरतांना, हिसडतांना, ओढले असतां केसांचा चडचड आवाज होणें; तडतडणें. २ बाजार भाव बेसुमार वाढणें, चढणें, जबर होणें; दर कडाडणें. [म. चडचड]

चडचडीत—वि. चटचटीत पहा.

चडचडीचा—वि. तेजीचा; भरभराटीचा (व्यापार, धंदा इ०). [चडचड]

चंडप्रचंड—वि. १ प्रखर; तीक्ष्ण; तीव्र; जालीम; जाज्वल्य; भयंकर. २ वरचढ; जास्त प्रखर; एकापेक्षां एक अधिक जालीम; तडक. [सं. चंड+प्रचंड]

चडफड, चडफडणी—स्त्री. १ जळफळ; धुसमुस; कड-कडणें; फुफावणें; रागानें दांत ओंठ चावणें; कातावणें; चडफडाट. 'त्याला सारा दिवस चडफड लागली आहे.' २ तापांत होणारी तळमळ; घालमेल; अस्वस्थपणा; काहिली. [ध्व. चड+फड; तुल० सं. चड्=रागावणें]

चडफडणें—अक्रि. १ जळफळणें; धुसमुसणें; आदळआपट करणें; मोठ्या संतापानें क्रोधाविष्ट होऊन हातपाय आपटणें; कोपास चढणें; रागानें दांत ओठ खाणें. 'मग ज्ञानें चडफडी। जाणि-वेचे खुर खोडी।' –ज्ञा १४.१४९. 'देखतां श्रीमंत स्वरूप। दुर्जन जेविं चडफडती।' २ तळमळणें; तापांत घालमेल घालणें; माशासारखें तडफडणें; हातपाय झाडणें, पाखडणें. 'जळा वेगळी मासोळी जैसी। चडफडी।' [चडफड] **चडफणें**–अक्रि. जळ-फळणें; तडफडणें, संतापणें. 'स्वर्गसुखें चडफाय।' –भाए

चडफडाट—पु. (चडफडचा अतिशय) तडफडाट; रागामुळें वेड्यासारखी वागणूक; जळजळाट; रागाचा उद्रेक; संताप; चडफड करणें. [चडफड]

चंडमुंड—पु. १ दोन प्रबल दैत्यांचीं नांवें. यावरून २ (ल.) शौर्य, बल, विद्या इत्यादि गुणांनीं सारखे विख्यात अशा जोडीला म्हणतात. [सं. चंड+मुंड]

चडवा-वी—पु.स्त्री. पाणी भरलेला माठ ठेवण्याची घडवंची. 'पाणी भरून ठेवण्याकरितां चडवी व झांकणसुद्धा माठ वगैरे ...' –ऐरापुप्र ९.४५१. [चढणें]

चडवड—न (प्र.) चवबड पहा.

चंडवात—पु. मोठा, प्रचंड, सोसाट्याचा वारा; वावटळ; वादळ; वायधूळ. –ज्ञा २.३२३. 'चंडवातें जैसी कर्दळी। उलथों पाहे जी समूळीं।' –एरुस्व १६.११४. [सं. चंड+वात]

चडळ—न. १ (प्रां.) भिंतीपासून सुटलेला चुन्याचा, गिलाव्याचा, विटांचा भाग, तुकडा, पोपडा, पापुद्रा. 'भिंगाचिया चडळा। पदराचा पुंज वेगळा।' –अमृ ५.५९. २ जोड; तुकडा. 'तें चडळ नस्तां अंतराळ। चहुंकडे।' –दा १७.१०.७. [सं. चट्=फोडणें, विभागणें ?]

चंडातक—पु. लहान चोळी; काचोळी. 'तदुपरि तिस अर्पी पीत चंडातकातें।' –सारुह ८.७४. [सं.]

चंडाल—पु. १ ब्राह्मण स्त्री व शूद्र पुरुष यांपासून झालेल्या संततीच्या जातींपैकीं; संकर, मिश्र जातीच्या अतिशय नीच वर्गापैकीं एक; अंत्यज; महार; चांभार; मांग इ०. २ (ल.) नीच; घाणेरडा; तुच्छ; तिरस्कार वाटण्यासारखा; ज्याचें दर्शन नकोसें वाटतें असा; अति पापी मनुष्य. ३ क्रूर; राक्षसी; अधम; मांग हृदयाचा; भयंकर, दुष्ट असा मनुष्य अगर कृत्य. –वि. दुष्ट; निर्घृण; अत्यंत वाईट. सामासांत चांडाल–कर्म–कृत्य–सेवा इ० [सं. चांडाल] ०वृत्ति–स्त्री. अधमता; नीचपणा; अघोरपणा; भयानकत्व; अत्यंत दुष्टपणा; कापट्य; क्रौर्य. –वि. अधम; नीच; दुष्ट; उलट्या काळजाचा.

चडाव—पु (गो.) १ चढ; चढण. २ पायमोजा.

चंडांश-शु—पु. सूर्य. 'पैं चंद्र चंडांशु डोळां। दावितासि कोप प्रसाद लीळा।' –ज्ञा ११.३११. –एभा २.७. [सं. चंड+अंशु=किरण]

चंडाळ—चंडाल पहा. ०खत–न. रद्द झालेलें, मुदतीबाहेर गेलेलें, निरुपयोगी खत, रोखा; कर्जफेड झाल्यानंतर कुळाचा सावकाराजवळ जो दस्तैवज राहतो तो. ०चौकडी–स्त्री. दुष्ट माणसांची जूट; कुटाळखोर लोकांचा कंपू, गट, टोळी; मुठाण, टवाळ कंपू.

चंडाळण्या—क्रीअव. (व.) खटाळ्या; खोड्या. 'नाहक आमच्या चंडाळण्या करूं नका.' [चांडाल+णी प्रत्यय]

चंडाळी—स्त्री. १ दुष्ट कृत्य; नीचपणा; विक्षिप्तपणाचीं, राक्षसी कृत्यें; क्रोधाचा किंवा संतापाचा झटका. २ संतापलेल्या मुलाचें मोठमोठ्यानें आरडणें–ओरडणें; उच्छृंखल, वेताल होऊन वेडे वेडे चार करणें. (क्रि० येणें) [चंडाल]

चंडाळी, चंडाळीण—स्त्री. १ चंडाल जातीची स्त्री. २ (ल.) अत्यंत ओंगळ, किळसवाणी स्त्री. ३ तामसी, पाषाणहृदयी, अघोर कृत्यें करणारी स्त्री; कैदाशीण.

चंडिका, चंडी—स्त्री. १ दुर्गादेवता; महांकाली; भवानी. 'सुवर्णाचिया चंडिका। सुवर्णशूळेंचि देखा।' –ज्ञा १८.४४४. 'रंडी चंडी शक्ती। मद्यमांस भक्षिती।' –तुगा ७९१. २ (ल.) (चंडीसारखी) अति रागीट, कैदाशीण, निर्दय स्त्री. [सं.]

चंडु—पु. एक शस्त्र. 'नागरचंडु आणि सुरी। असिलता बाणधारी।' –कथा ३.११.११५.

चंडोल—पु. १ एक गाणारा पक्षी. २ (ल.) हुषार; बोलका माणूस. 'वाटेल त्याच्या मनांतील हालचाल ओळखणारे चंडोल पुरुषोत्तमराव पडले ना।' –इंप १०. ३ रंगेल; आनंदी प्राणी. ४ सैन्याची पिछाडी; सैन्याच्या पिछाडीची रक्षक फौज. '(निजामाचा) चंडोल अगदीं बुडविला.' –रा १.२५७. 'या वेळीं यशवंतरावांनीं मोठ्या पराक्रमानें कवठ्याचे रानांत मोंगलाचे चंडोलाचा अगदीं मोड केला.' –धार संस्थानचा इतिहास ३७. ५ सर्व बाजूंनीं व्याप्त करण्याची क्रिया. –शर. ६ नीटनेटका, ठाकठिक्या; छबडा; मोजीरवाणा माणूस. [हिं.]

चंडोल—पु. अफू, विड्याचीं पानें इत्यादिकांचे बनविलेलें मिश्रण; अमली पदार्थ. **अफूचा चंडोल**–पु. चिलमींत घालून अफू ओढणें. (क्रि० करणें). ०खाना–पु. अफू किंवा चंडोल तयार करण्याची किंवा ओढण्याची जागा, स्थळ.

चड्डी—स्त्री. १ कुस्ती, तालीम करतेवेळीं वापरावयाची लांडी विजार; जांघ; पहिलवान लोक लंगोट कसून वर एक फक्त मांडीपावेतोंच लांब असणारा विजारीसारखा कपडा चढवितात तो. २ लहान मुलांची गुडघ्यापर्यंतची विजार. 'चड्डी आंवळ आहे.' [का. चड्डी]

चढ—पु. १ चढण; चढाव; उंच भाग; पर्वतादिकांचा उंच होत गेलेला प्रदेश. 'आतां सडकेला येऊन चढ लागला.' २ वढती; वाढ; उन्नति; संवर्धन; वृद्धि (संपत्ति, स्थिति, हुद्दा, दर्जा, मोल, माप, किंमत, धारण यांची). 'पुण्याचे मापानें मोजलेला पदार्थ कोंकणी मापानें मोजला असतां कांहीं चढ येतो.' ३ वाढावा; बरोबरी होऊन जास्त येणें. ४ वाढवलेली पट्टी, कर; दरावाढी. (क्रि० बसवणें; देणें) ५ हल्ला करणें; एखाद्यावर

तुटून पडणें; एखाद्यावर चढाव, चाल करणें; हल्ला; मोहीम; चढाई. 'रघोजीच्या सैन्यावर चढ केल्यामुळें त्याच्या सैन्याची घांदल उडाली.' –विवि ८.७.१३३. 'तो प्रथम चढ करून माझे अंगावर आला.' ६ वरचष्मा; वर ताण करणें; मागें पाडणें; जिंकणें अतिक्रम; वरचढ; मागें टाकणें. 'याणें त्याचे मामलतीवर चढ केला.' ७ पूर. 'उदकाचेनि अति चढें। आकाश न बुडे सर्वथा।' –एभा २८.३४३. –वि. श्रेष्ठ; श्रेष्ठ दर्जाचा; वरचढ; जिंकणारा. 'एकाहुनि चढ एक जगामधि थोरपणाला मिरवुं नको।' 'वोवी चढी दावि वोंवी। कथा वदवी श्रीराम॥' –भारा किष्किंधा १.५. [चढणें; हिं.पं, गु. चड; सिं. चढ़ुडु](वाप्र.) ०देणें– १ भर घालणें; उत्तेजन देणें. 'भाऊसाहेबानें चढ दिला।'–ऐपो १९०. २ लिलावांत अगोदर किंमत सांगणें; किंमत चढविणें. ०बसणें–वाढणें; जास्ती होणें. **चढावर चढ देणें**–जास्तींत जास्त चढणें, वाढणें; वरवर जाणें. **चढास–चढीं देणें**–उत्तेजन देणें; काम करण्यास भर देणें. **चढीस भरणें, चढीस–चढीं लागणें**–१ मोठ्या जोरानें, निश्चयानें, कितीहि संकटें आलीं तरी पिच्छा पुरविणें; पाठीमागें लागणें. २ लिलावांत जास्त किंमत बोलणें. ३ प्रतिस्पर्धेनें, चढाओढीनें, ईर्षेनें, इरेस पेटून एखादी गोष्ट करणें; इरेस पेटणें. 'उगीच चढीं लागून पांच रुपयांचें कापड पांचशेंस घेऊं नका.' सामाशब्द–०उतर–उतार–स्त्रीपु. १ चढणें व उतरणें; चढण उतरण; वर आणें व खालीं येणें. 'विहिरींतलें पाणी आणावयास मला चढउतार करवत नाहीं.' २ जास्तकमी होणें; भरणें व कमी होणें; कमीजास्त प्रमाण होणें. प्रमाण सारखें नसणें (ताप, दुखणें इ० चें). ३ उत्कर्षापकर्ष; क्षयवृद्धि. ४ आशा निराशा; एक वेळ दुःखाचा तर एक वेळ समाधानाचा विचार. 'म्हणोन मनांत चढउतार करूं लागले. परंतु बाहेर व्यंग्योक्ति शब्द बोलेनात.' –भाव १०३. **चढण, चढणी**–स्त्री. १ चढ; चढाव; चढती; उंच होत गेलेली जागा. 'चढणीस घोडा उतरणीस, रेवणीस रेडा' २ उंचपणा; उभटपणा. **चढण उतरण**–चढउतार पहा. **चढणारी कमान**–चढती कमान पहा. 'पेशवाईच्या अस्ताला त्यावेळच्या मुत्सद्द्यांच्या महत्वाकांक्षेची चढणारी कमान नव्हती.' –अस्तंभा ७.

चढणें–अक्रि. १ वर जाणें; ऊर्ध्व गमन करणें. आरूढणें; वर बसणें (डोंगर, टेंकडी, घोडा, झाड इ० क्या). २ उंच जाणें, होणें; वाढणें; खूप उंच असणें (इमारत, तारा). ३ वृद्धि पावणें; वाढणें; जास्त होणें; अधिक होणें; फुगणें; मोठा आकार होणें; विस्तृत होणें. (समुद्र, संपत्ति, ज्वर). 'त्या विहिरीस पाणी चढलें' 'काल्च्या उपासानें आज पित्त चढलें.' ४ महाग होणें (किंमत, धारण). 'सोन्याचा भाव चढला आहे.' ५ कडक होणें; जलाल होणें; तीव्र होणें (भांग). 'भांग जसजशी छिनावी तसतशी चढती.' ६ अम्मल चढणें; मद चढणें; निशा येणें; उन्माद चढून गिरकी येणें; कैफ येणें (विष, मादक औषधि द्रव्य, विकार, उबारा इ० नीं). 'मला घोटा कधीं चढत नाहीं.' ७ शिरणें; जाणें; शरीर त्यांत जाणें (चोळी, आंगरखा इ० अंगांत). (बंदुकींत बाण नटें, संगीन). 'आंगरखा चांगला चढतो पण जोडा चढत नाहीं.' आंत जाणें (खुंटी, खिळा, खीळ). 'ही खुंटी छिद्रांत चढत नाहीं अमळ तास.' ८ सांचणें; तुंबणें; थकणें; चढत राहणें; हळूहळू वाढत जाणें (ऋण, शंका, प्रश्न, इ०). 'माझे वीस दिवस चढले त्यांचा पैसा द्या.' 'माझे पांचशें रुपये त्याजवर चढले.' ९ गर्वानें ताठणें, फुगणें; उन्मत्त होणें. 'एकदां कोठें लढाईंत यश आलें तर ते गृहस्थ अलीकडे चढले आहेत.' १० आच्छादणें; आवरण होणें; वर पसरणें; आक्रमणें (धूळ, काजळ, जंग, बुरसा, शेवाळ). ११ (देवादिकांना) वाहिलें जाणें; अर्पण केलें जाणें. 'झेंडूचीं फुलें देवास चढत नाहींत.' १२ सूर मोठा होणें, वाढणें, उंच होणें (गातांना आवाज, वाद्य इ०). १३ फिरणें; वर जाणें; उलटणें (अम्मल चढला असतां, अथवा प्राणोत्क्रमण समयीं डोळे). १४ बसणें; लागणें; लावला जाणें (गिलावा, रंग, लेप, तेल, हात). 'ह्या भिंतीवर सुंदरी रंग चढला म्हणजे चांगली दिसेल.' १५ खुलणें; चकचकीत दिसणें; पूर्णत्वास पोंचणें (रंग किंवा रंगविलेला पदार्थ, वस्तु). 'हिंगुळामध्यें लिंबूचा रस पिळला म्हणजे रंग चांगला चढतो.' १६ ताणला जाणें (पखवाज, मृदंग). १७ (धर्नुष्यास) गुण लावणें; सज्ज करणें. १८ प्राप्त होणें; येणें; लाभणें. 'जेणें करितां महिमा चढे। विरक्तांसी।' –दा २.९.२. [सं. उच्चलन–प्रा. उच्चडन; चड्डन; सिं. चड्हणु] म्ह० चढेल तो पडेल पोहेल तो बुडेल. **चढे, चढ्या, चढत्या घोड्यानिशीं**–क्रिवि. (घोड्यावर बसला असतांनाच, एक वेळहि खालीं न उतरतां) एका तडाख्यानें; एका दौडींत; न थांबतां; मोठ्या आवेशानें. 'शत्रु जो आला तो लागलाच चढे घोड्यानिशीं किल्ल्यावर गेला.' 'नादिरशहा याची फौज चढत्या घोड्यानिशीं दिल्लीस पोहोंचली.' –भाव २३.

चढता–वि. १ चढणीचा; उंचट; चढावाचा; उंचवट. 'पायरीचे दगड अंमळसे चढते लाव.' २ वाढणारा; सुधारत जाणारा; चांगला होणारा; प्रगतिपर. 'चढत वाढत प्रेमा।' –दावि १६६. 'चांगलें काम केलेंस तर तुला चढता रोजगार मिळेल.' ३ उच्च; आध्यात्मिक विचाराचा. 'चढता अर्थ लागला। तरी अंतरात्मा चढतचि गेला।'–दा १३.७.१३. ४ (ल.) उंच; उच्च; तार (स्वर). 'चढत्या स्वरांत गयच पाहिजे.' –नाकु ३.२९. [म. चढणें] ०दिवस–पु. चढती वेळ पहा. ०पाया–पु. सुधारत चाललेली स्थिति, अवस्था (एखाद्याच्या दैवाची); उत्कर्षाचा आरंभ व हळू हळू पुढें गति; वर्धितावस्था; भरभराटीची स्थिति.

चढती—स्त्री. १ वाढ; प्रगति; सुधारणा; उत्कर्ष. 'सवाई माधवराव पेशवे सवाई चढती राज्याला ।'—ऐपो १७६. २ श्रेष्ठपणा; उच्च दर्जा. 'जन चढतीही मानिति तीची मी झालें खालीं ।'—रत्न २०. ३ वलती; वढती; चढता पाया. [म. चढणें] सामाशब्द— ०उतरती—स्त्री. चढउतार; उत्कर्षापकर्ष. ०कमाण—न—स्त्री. (धनुष्याची वरती असलेली बाजू) वाढत्या उत्कर्षाची स्थिति; वाढतें मान, प्रमाण; चढती कळा; चालता काळ; भरभराटीचा काळ; समृद्धीचा काळ; उदयकाल; वृद्धीस अनुकूल काल. ०कळा—स्त्री. १ ज्या काळांत चंद्राच्या कळा वाढत जातात तो दिवस; शुक्ल पक्षाचे दिवस. २ (ल.) भाग्याचे दिवस; भरभराटीची स्थिति, अवस्था; उत्कर्षकाल. 'चढतीकळा धन्याची जाणुन वीर असे मीढती ।'—ऐपो २६९. ०गोष्ठ सांगणें—फुशारकीनें, आढयतेनें, अरेरावीनें बोलणें. ०दौलत—स्त्री. वाढत असलेली श्रीमंती; वाढती भरभराट. ०पडती—स्त्री. चढउतर. 'चढतीपडती वस्तुमात्राच्या मागें लागलीच आहे.'—इलासुंदरी १०७. (मकरंदमाला) २०. ०पराई—पायरी—स्त्री. चढता पाया पहा. ०पराई—वाढतें वय. 'चढती पराई जाऊन उतरती पराई लागली.' [पराई=ज्वानी] ०बाजू—स्त्री. १ गंजिफांच्या डावांत आलेलीं (एक्का, दुरी, तिरी अशा चढत्या क्रमानें) चांगलीं चांगलीं पानें. २ (ल.) भरभराटीचे दिवस; उत्कर्षाचा काळ; चढती कमान, कळा पहा. ०भांजणी—स्त्री. (गणित) हलक्या परिमाणाच्या अंकास भारी परिमाणाचें रूप देण्याची कृति. उ० आण्याचे रुपये करणें वगैरे. ०भावना—स्त्री. चढता, वाढता कल, चिन्ह, जोर, भर (रोग, संपत्ति इ०चा). ०मुदत—स्त्री. वाढणारी मुदत. चढतीमुदतीची हुंडी—ज्यामनुष्याकरितां हुंडी करावयाची त्याच्या सोईसाठीं नेहमींपेक्षां ज्यास्त मुदतीची केलेली हुंडी. **चढती वाढती**—वि. १ एकसारखी वाढत जाणारी. 'चढती वाढती गोडी । भगवद्भजनाची ।'—दा १४.३.२३. २ जास्त जास्त; उत्तरोत्तर वाढत जाणारें. 'चढतें वाढतें वाढवावें । पूजन देवाचें ।'—दा ४.७.३. ०वेळ—वेळा—स्त्री. १ चढणारी, वाढणारी वेळ; सूर्योदयापासुन मध्यान्हापर्यंत; सकाळ व दुपार; पूर्वाण्ह. 'चढते वेळेस रक्त काढूं नये'. २ भरभराटीचा, उत्कर्षाचा काळ. ०श्रेढी—स्त्री. (गणित) या श्रेढींत संख्या एका पुढें एक वाढत जातात; याच्या उलट उतरती श्रेढी. ०हळद—स्त्री (लग्नांत) पायाकडून वर हळद लावणें. (मृत्यूनंतर वरखालीं—उतरती हळद लावितात. —बदलापूर ३५.

चढतें व्याज—न. चक्रवाढव्याज.

चढत्यापुठ्याचा—वि. भरदार कुल्ल्याचा (घोडा).

चढपट्टी—स्त्री. वाढविलेली, जादा पट्टी, कर.

चढला—वि. वाढलेला; जास्ती झालेला; जादा (पगार). [चढलेला]

चढवट—पु. चढ; चढण; उंचवटा. —वि. वाढणारें; चढतें; चढणीचा; चढावाचा; उंचट. [चढ]

चढवढी—क्रिवि. (प्र.) चढवढी; चढाओढीनें. 'पुढें शिबंदीचा थाट प्रभोंवता दाट पाह्याला उडी । राहिले उभे चढवढी ।'—पला ४.२२. [चढाओढ]

चढवढ—पुस्त्री. वरचढपणा; श्रेष्ठता; चढ; प्राबल्य. (क्रि० चढणें). [चढ द्वि.]

चढवण-उतरण—न. जिनगीच्या जुन्या मालकाचें नांव काढून जो नवा मालक झाला असेल त्याचें नांव सरकारदप्तरीं दाखल करणें. [चढवणें+उतरणें]

चढवणी—स्त्री. लग्नापूर्वी मुलीवर वस्त्रालंकार घालणें. —बदलापूर २६८.–२६९. चढावा पहा. [चढवणें]

चढव(वि)णें—सक्रि. १ वर जाण्यास, बसण्यास, आरूढ होण्यास लावणें, करविणें; वर बसविणें. २ उठविणें; वाढविणें; जास्ती करणें; फुर्जाविणें; फुगविणें. 'धनी (साव्हरिनचा) भाव चढविण्यास कबूल आहे.'—गुजा ३५. ३ ताणणें; आकर्षणें; लावणें (धनुष्यास गुण). 'सारंगधनुका चढाउनु गुणु ।'—उषा १६५१. ४ मारणें; लगावणें; तडकाविणें (चापट, तडाखा, रपाटा). 'दोन तोंडावर चढविल्या आणि कबूल झाला.' ५ तोंडांत घालणें; पिणें (तंबाखु, भांग इ०). 'तंबाखूची गोळी चढवावी आणि गावयास बसावें.' ६ ईर्ष्येस लावणें; चेतविणें; खाजविणें; भर देणें; तयार करणें; उद्युक्त करणें; कपटानें स्तुति करणें. 'समर्थे येकदां कौतुकें नीच यातीस चढविलें ।'—सप्र ३.७६. ७ अंगांत घालणें (पोषाख). 'योग्य तो पोषाख चढवावा.'—ऐरा २.४८. [म. चढणें प्रयोजक; हिं. चढवाना] **चढवून येणें**—१ (भांग, दारू, इ०) पिऊन येणें. २ रागावणें; एकदम संतापणें; कैफ आल्याप्रमाणें वागणें, बोलणें.

चढवाचढव—स्त्री. हें चढीव तें चढीव इ० रूप व्यापार; चढविण्याची क्रिया.

चढवोहट—स्त्री. १ चढणें-उतरणें. २ भरती-ओहटी. 'समुद्रीं चढवोहट चांदें ।'—एभा ८.५८. [चढणें+ओहटणें]

चढा—वि. १ उंच; उच्च; पहाडी; उदात्त (आवाज, सूर). २ ताणलेला (पखवाज); चढ्या सुराचा (मृदंग इ०). ३ जास्त; अधिक. चढ पहा. 'बाबा, तूं ह्या जो आपल्यापुरता चढा व विशेष हक्क सांगतोस...'—सासं २.४१३. [चढ] ०बुचडा—पु. मानेपासुन वर ओढलेला, आंवळलेला बुचडा. —खरादे ३७.

चढाई—स्त्री. १ हल्ला; चाल; अंगावर जाण्याची क्रिया; मोहीम; स्वारी करणें. 'तलवार पुण्यावर धरून, मोंगल आला चढाई करून ।'—ऐपो २३०. [चढ+आई प्रत्यय.] **चढाईच्या**

गोष्टी—स्त्रीअव. दरडावणीच्या, अरेरावीच्या, दिमाखाच्या, मगरूरीच्या गोष्टी; गुरकावणी.

चढाईत—पु. १ पटाईत घोडेस्वार; अश्वारोहणकुशल. २ झाडावर, किल्ल्यावर चढण्यांत पटाईत, निष्णात; चपळ.

चढाऊ—वि. १ चढतां येण्यासारखा; चढून जाण्यासारखा; वर जातां येण्यासारखा (वृक्ष, डोंगर, टेकडी इ०). २ आक्रमशील; पुढें चालून जाणारा. 'अंत्यजांमधील विशेष चढाऊ पुढाऱ्यांनीं ...' –सासं २.४४४. [चड+आऊ प्रत्यय]

चढाऊ—पु. (व.) टांच उंच असून बंद असलेला (मुसलमानी) जोडा. चढाव पहा.

चढाचा—वि. १ जास्ती होणारा, वाढणारा; जास्ती करणारा, वाढविणारा. २ ज्याला चढ, वाढ आहे असा; वृद्धिंगत होणारा; वाढीचा (औषध, भाषण, ध्वनि, आवाज). ३ दुराग्रहानें, मगरूरीनें वाढणारी; बेपर्वाईची (भाषा, आचरण, चालचालणूक). [चढ]

चढाव—पु. चढ पहा. (फारसा प्रचारांत नाहीं). [चढ+आव प्रत्यय]

चढाव—पु. पायांत मागच्या बाजूनें चढवितां येणारा जोडा. [म. चढ; हिं चढौवा]

चढावणें—न. (चांभारी) आव्यावर किंवा तुळईवर चामडें अडकविण्यासाठीं केलेली काठी, अडकावणें.

चढावणी-नी—स्त्री. १ चढ; हल्ला. २ वरताण; वरचढपणा 'तेथ वसंतांकरितां चढावनी । ग्रिष्मिमें केली रीगवणी ।' –शिशु ६२१.

चढावा—पु. १ परदेशीं लोकांत नवरदेवाकडून विवाहविधींत पंचांसमक्ष मुलीकरितां आलेला पोषाख व इतर वस्त्रें; –बदलापूर २७३. २ भेट; नजर. [हिं. चढाव=देवाला भेट]

चढावा—पु. १ वर ताण; वरचष्मा 'केवल्याही चढावा । करित विषयसेवा ।' –अमृ ९.३०. २ वाढ; वृद्धि. 'अपेक्षे नाहीं रिगा । सुखासि चढावा । जयाचें असणें ।' –ज्ञा १२.१७२. ३ पुट; लेप; चढ. 'चौघा मेळौनि पांचवा । तया हरि चंदना करुनि चढावा ।' –ऋ ९३. [म. चढणें]

चढावाचें धोरण—चढाई करण्याचें धोरण; प्रथम चढाई, हल्ला करणें. 'चढावाचें धोरण स्वीकारून भारताचार्यांवर तुटून पडलों.' –नाकु ३.६७.

चढासूर—पु. चढविलेला, वाढविलेला स्वर, आवाज (गवयाचा). [चढ+सूर]

चढिन्नले—चढले. (काव्यांत चढले बद्दल चढिन्नले असें रूप येतें) –मुवन १.३६.

चढी—वि. १ सरस; वरचढ; श्रेष्ठ; उत्कृष्ट; थोर. 'एकाहुन एक चढी जगामधिं थोरपणाला मिरवुं नको ।' –अफला ६०. २ अधिक उंच. 'वृक्ष एकाहुन एकेक चढी ।' –ऐपो २४१.'

चढीत—पु. (कों.) अधिकमास.

चढेल—वि. १ गर्विष्ठ; बेपर्वा; मगरूर; गर्वी; मानी; उद्धट; उन्मत्त; शेफारलेला; ताठलेला. २ उच्च; उंच. [चढ+एल प्रत्यय]

चढोवढसा—क्रिवि. जास्त जास्त; चढोवढी पहा. 'मनतोष भरेल चढोवढसा ।' –दावि २१९.

चढोवढी, चढोवाढी—स्त्री. ईर्षेची चढाओढ; झटापट, झुंज (या शब्दाचा प्रयोग सामान्यतः तृतीया व षष्ठी विभक्तींत करतात) –वि. चढतें-वाढतें. **चढोवढीनें**–स्पर्धेनें; ईर्षेनें; वर ताण, वरचढ करण्याच्या आवेशानें, इच्छेनें. **चढोवढीचा**–वि. ईर्षेचा; स्पर्धेचा.

चढोवढी—क्रिवि. (काव्य) १ जास्त जास्त, उत्तरोत्तर; अधिकाधिक; वाढत्या प्रमाणानें; चढीचढीनें. 'वाढतें दुःख तयासी । अहर्निशीं चढोवढी ।' –एमा ९२३. 'दया अहिंसा विष्णुभक्ति । चढोवढी मज यावी ।' –मुवन १५.३३. २ चढाओढीनें; अहमहमिकेनें. 'नारद प्रल्हादादि भक्त कोडी । चढोवढी धांवती ।' –एमा १९.२३२.

चण—स्त्री. ठेवण; बांधा. 'त्याची चणच लहान.' –ब्रावि ३९. 'स्वाराचा घोडा काळ्या रंगाचा असून लहान चणीचा होता.' –कोरकि ४२४.

चणक—पु. हरभरा. [सं.]

चणक, चणाक—स्त्री. (गो.) एक मोठा मासा; हा स्वादिष्ट असतो. –मसाप ३.३

चण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. चाबूक, छडी, काठी इ०नीं केलेल्या आघाताप्रमाणें आवाज होऊन; चटकन; फाडकन. [ध्व. सं. चण्=शब्द करणें]

चणका—पु. १ विंचू, साप, पिसू इ०नीं केलेल्या दंशामुळें त्याच्या चावण्यानें होणारी चुणचुण, वेदना. २ चिमटा घेतल्यानें किंवा डागल्यानें जी तीव्र वेदना होते ती. ३ मिरीं खाल्ल्यानें तोंडाची, ऊन लागल्यानें अंगाची जी आग होते ती. ४ फोडणीचा तडतड, चरचर आवाज. (क्रि० मारणें; लागणें; बसणें). ५ रागाचा झपाटा, झटका; फणकारा. (क्रि० येणें; लागणें). [ध्व. चण]

चणकावणें—अक्रि. १ चुणचुणणें; वेदना होणें; तिडीक उठणें (विंचू, साप, ढेकूण, पिसा, मुंग्या, पिसोळे इत्यादिकांच्या दंशानें-चावण्यानें). २ चावणें; दंश करणें (विंचू; साप इ० प्राण्यांनीं). 'विंचू चणकावला.' [चणका]

चणकाविणें—सक्रि. १ जोरानें मारणें; चणकन् मारणें; ठोकणें. २ (ल.) स्मरणशक्ति; आठवण ताजी करणें, उजळणें. [चणका]

चणच—वि. तल्लख; चणचणीत; बुद्धिमान; हुषार; तैल-बुद्धीचा (मुलगा).

चणचण—स्त्री. १ कमतरता; कमालीची उणीव; जरूरी; गरज; चडचड. (अन्न, पाणी, वस्त्र इ०ची). २ तंगचाई; महागाई; दुर्भिक्ष; अडचण; तारांबळ. ३ ठणका; तिडतिड; चुणचुण; ठुसठुस. चणचण (क्रिवि.) पहा.

चणचण-णां—क्रिवि. १ रिकाम्या भांड्याचा, मडक्याचा जो खणखण किंवा ठणठण आवाज होतो त्याप्रमाणें ध्वनि होऊन खडखडा; ठणठण. २ जखमेच्या किंवा क्षताच्या वेदनांप्रमाणें किंवा तिडकांप्रमाणें. ३ छडी मारली असतां होणाऱ्या ध्वनी-प्रमाणें ध्वनि होऊन. ४ ढेकूण, पिसा, मुरकुटें डसतांना जी चळवळ, गजबज केली जाते त्याचें निदर्शक; चडचड; चटचट. 'मुरकुटें चणचण तोडतात.' 'चण चण चण पिसा आणि ढेकूण खाणी।' –दावि ? ५ मोठ्यानें; स्पष्टपणें. 'शब्द बोलताती चणचणा रे।' –दावि ७८०. [ध्व]

चणचणणें—अक्रि. १ (कों.) फार वाढणें; चढणें (भाव, दर, किंमत, वारण). २ चुणचुणणें; तिडीक मारणें (जखम, क्षत); वेदनांमुळें लागू होणें; परिणाम होणें (क्षतावर घातलेलें मीठ); व्यथा प्राप्त होणें. ३ कडकडून भूक लागणें; क्षुधा अत्यंत प्रदीप्त होणें. ४ छडी, चाबूक इ०च्या फटकाऱ्यानें, तडाख्यानें चणचण असा आवाज होणें; छमछम; फाडफाड लागणें. [चणचण]

चणचणाट—पु. १ (चणचणचा अतिशय). अतिशय अड-चण; तारांबळ. २ पैसा, संपत्ति इ०चें दुर्भिक्ष; अडचण. ३ अति-शय महागाई. ४ पिसा वगैरेंनीं अतिशय चावणें; फार चुरचुर; मोठा चटका. [चणचण]

चणचणीत—वि. १ यथायोग्य व ठीक मालमसाला घातला आहे किंवा ज्यास मीठमिरची सुरेख लावली आहे असा; चम-चमीत; मसालेदार; झणझणीत (भाजी, झुणका). २ तल्लख; चुणचुणीत; चुटचुटीत; चलाख; हुषार; बुद्धिमान (मूल). ३ प्रखर; तीव्र (सूर्यकिरण). ४ फणफणीत; कडकडीत; जळजळीत; रसरसीत (ताप). ५ तीव्र; कडक (भूक). ६ तिडीक मारणारें; ठणठणणारें; वेदना होत असलेलें (क्षत, जखम). ७ कडत. [चणचण]

चणफण—स्त्री. दंश झालेल्या भागाची चुणचुण, वेदना; तिडीक; फुणफुण. [ध्व]

चणवणी—न. हरभऱ्याच्या पिठाचें पिठलें किंवा आमटी. [चणा+पाणी. सं. चण=हरभरा+वण=पाणी] ०मिठवणी—न. गरीबी जेवण; कदान्न; भालापाला; कोंडामोंडा. ०मिठवणी पिऊन असणें—केवळ अन्नोदकावर राहण्याची पाळी येणें; वाईट अवस्था येणें.

चणा—पु. १ हरभरा (मोठ्या दाण्याचा). 'वानराचें ठेवणें। गालफडां भरावे चणे।' –भारा किष्किंधा १३.१०६. २ (व.) घागऱ्यांत घालावयाचे खडे प्रत्येकी; चणे घातलेल्या घागऱ्या पूर्वी मुलांच्या पायांत घालीत असत. 'घागुऱ्या चरणिं चाल चण्याच्या।' –शशिसेना. [सं. चणक; प्रा. चण, चणअ]

चणेफुटाणे—पु.अव. भाजलेले हरभरे, फुटाणे. [चणा+फुटाणा] एखाद्याचे चणेफुटाणे करणें—उधळणें; उधळपट्टीनें खर्च, व्यय करणें (पैसा, द्रव्य, सामग्री). चण्याचे झाडावर चढविणें—(हरभऱ्याच्या झाडावर चढविणें) खुशामत करून किंवा तोंडापुरतें बोलून एखाद्यास चढविणें, फुगविणें, उन्मत्त करणें.

चणाचण-णां, चणाणा—क्रिवि. चटचट; चणचण पहा.

चणाणणें—अक्रि. १ (चणचणणेंचा अतिशय) अतिशय वाढणें, चढणें. २ अतिशय जबर वेदना होणें; ठणकणें किंवा तिडकणें. ३ अतिशय खाखा सुटणें; खाखावणें. ४ वाजणें. 'स्वर मृदंग चणाणित वीणे।' –दावि ४३१. [ध्व]

चणी—स्त्री. १ (गु.) बारीक हरभरा. २ (बे.) मसूर. [चणा]

चणेबोर—न. बारीक बोराची जात; चण्याएवढें बोर.

चणोरा-रें—वि. लहान; अल्प आकाराचा; लहान आकृ-तीचा (वेत, पावटा, घेवडा, शेंग इ०च्या निरनिराळ्या जाती दर्शविण्यासाठीं हें विशेषण लावतात). [चणा+ओर प्रत्यय] ०वेत—पु. लहान आकाराचा वेत

चतकोर, चतकर—पुस्त्री. १ (भाकर, पोळी, फळ, लाडू इ०चा) चतुर्थांश; पाव भाग; चारांपैकीं एक भाग. 'आमच्यां-तील कांहीं चतकोर-अर्धी शहाणी मंडळी म्हणूं लागली आहे.' –टि १ ३७०. २ लहान तुकडा. [सं. चतुः+म. कोर] ०भर—वि. चतकोराएवढा; लहानसा. 'चतकोरभर वाढ.' [चतकोर+भर प्रत्यय]

चतुर्—वि. १ चार; चतुर्गुण–गणित इ०. २ श्रावक किंवा जैन लोकांमध्यें जे दोन भेद आहेत त्यांपैकीं एक. ह्यांचा धंदा शेतकीचा; दुसरे पंचम हे व्यापारी आहेत. [सं.]

चतुर—वि १ अत्यंत हुषार; बुद्धिमान; तीव्र बुद्धीचा; चुण-चुणीत; वाकबगार; चाणाक्ष; युक्तिवान्; हरहुन्नरी; कुशल; धूर्त; सूज्ञ; समंजस. 'चतुर तो चतुरांग जाणे। इतर तीं वेडीं।' –दा १३.१०.२५. २ लेखन, चित्रें, कला, शास्त्र इ० विषयांत प्रवीण. ३ व्यवहारज्ञ; व्यावहारिक. ४ (संगीत) गायनशास्त्रापेक्षा गायनकलेमध्यें जो अधिक प्रवीण तो. [सं.] चतुर(करण)–न.

(नृत्य) डावा हात वांकवून छातीसमोर आणणें व उजव्या हाताचीं करंगळीशिवाय सर्व बोटें मिटविणें व उजवा पाय जमीनीवर हळू हळू आपटणें. [सं.] चतुर(भुवई)—न. (नृत्य) भुवया मोहक दिसतील अशा तऱ्हेनें दोन्ही बाजूंस लांबविणें. सौम्य स्पर्श व ललित शृंगाराच्या वेळीं हें भ्रूकर्म करावें. [सं.]

चतुरस्क(हस्त)—न. (नृत्य) आंगठा मिटवून त्यावर करंगळीशिवाय तीन बोटें मिटवणें व करंगळी उभी ठेवणें. [सं.]

चतुरंग—न. १ (संगीत) पहिल्यांत चिजांचे बोल, दुसऱ्यांत तनानादि अक्षरें, तिसऱ्यांत स्वर, चौथ्यांत पखवाजाचे बोल अशा प्रकारचें गीताहें पद. २ बुद्धिबळांचा खेळ. यांत घोडा, उंट, हत्ती व प्यादीं हीं चार अंगें असतात. —वि. १ ज्याला चार अंगें, शक्ती, साधनें (हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ इ०) आहेत अशा प्रकारचें (सैन्य); सेनेचें विशेषण. 'चतुरंगा परिवारा। संजोडियां रहंवरा।'—ज्ञा ११.३९७. २ कपाळावर चार दिशांस चार भोंवरे असलेला (घोडा). —अश्वप १.८७. [सं.] सामाशब्द— ०दळ-सेना—स्त्री. हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ हीं चार अंगें ज्यांत आहेत असें सैन्य. 'रथकुंजर पालाणा। सन्नद्ध करा चतुरंगसेना।'—एरुस्व ५.३९. ०बल—न. १ चतुरंग सैन्य. २ (आधुनिक) घोडदळ, पायदळ, आरमार व वैमानिक दळ. ०लिपी—स्त्री. बुद्धिबळांच्या खेळांतील खेळया उतरण्याची संक्षिप्त लेखन पद्धति. जसें. राघो=राजाचा घोडा; वउं×ह्प्या =वजिराचा उंट हत्तीच्या घरांतील प्यादें मारतो, घो (रा२) —उं ३ = राजाच्या दुसऱ्या घरांतील घोडा उंटाच्या तिसऱ्या घरीं जातो; ००० =राजा वजिराकडील बुरजांत जातो इत्यादि.

चतुरसावाजी—पु. (विपरीतल.) मूर्ख माणूस; अकलेचा कांदा. [चतुर+सावाजी=विजापुरच्या राजाचा सावाजी या नांवाचा बुद्धिवान वजीर]

चतुरस्र—पु. चौकोन; चौरस. —वि. १ चौकोनी; चोहोंकडून सारखा. २ (ल.) चतुर; धुंडा; चाणाक्ष; हुषार; तरबेज; निष्णात; पारंगत. [सं.] चतुरस्र(जाति)—स्त्री. (ताल) पहिला विभाग ज्यामध्यें चार मात्रांचा असलाच पाहिजे असा एक दक्षिणेकडील तालाचा प्रकार. ०युतहस्त—पु. (नृत्य) दोन हातांचीं दोन्हीं कोपरें खांद्याच्या सरळ-रेषेंत येतील इतकीं उंच करणें व हात खटकामुख करणें व हातांचे तळवे प्रेक्षकांकडे येतील अशा रीतीनें ते छातीपासून आठ अंगुळें अंतरावर धरणें.

चतुराई—स्त्री. १ (काव्यांत व नेहमीं बोलण्यांत चत्राई किंवा चतराई) १ चतुरपणा; हुषारी; चुणचुणितपणा; चातुर्य; कुशलता; चाणाक्षपणा; कुशाग्रबुद्धि; बुद्धिमत्ता; बुद्धिमत्तेचा विलक्षणपणा. २ चतुर स्त्री. 'फूल देउनि तिला उतराई। होइं मी समज हे चतुराई।'—वामन भामाविलास (नवनीत पृ. १०१). [चतुर+आई प्रत्यय]

चतुरानंद—पु. आत्मानंद, ब्रह्मानंद, अविद्यानंद व विषयानंद हे चार आनंद. [सं. चतुर्+आनंद]

चतुरानन, चतुरास्य—वि. चार तोंडांचा (ब्रह्मदेव) 'जियेतें स्तवूं न शके चतुरानन।'—एरुस्व ६.१०१. [सं. चतुर्+आनन, आस्य=तोंड]

चतुराय, चतराय—(कु. गो.) चतुराई पहा.

चतुरायुध—न. शंख, चक्र, गदा व पद्म. ०क्षेत्रें—नअव. १ शंखक्षेत्र-जगन्नाथपुरी. २ चक्रक्षेत्र-भुवनेश्वरी (कलकत्ता). ३ गदाक्षेत्र-जयपूर (कलकत्ता). ४ पद्मक्षेत्र-भैत्रांवन (कोनारक).

चतुराश्रम—पु. ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थ आणि संन्यास असे चार आश्रम. 'चतुराश्रमवशें। एकु पुरुषु चतुर्धा दिसे।'—ज्ञा १८.६२९. आश्रम पहा. [सं.]

चतुर्घात—पु. एकाच संख्येला त्याच संख्येनें चारदां गुणून जी संख्या येते ती. [सं.]

चतुर्थ—वि. चवथा. —पु. (ल.) कात, मोक्ष, दंड इ. ना संकेतानें म्हणतात. कारण ते प्रत्येकीं आपापल्या वर्गातील चवथ्या स्थानचे आहेत. उदा० १ पान, सुपारी, चुना, कात. २ धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष. ३ साम, दाम, भेद, दंड इ० [सं.]

चतुर्थाश्रम—पु. ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास या चार आश्रमांपैकीं शेवटला, म्हणजे संन्यास. [सं.] 'मी आतां संसार सोडून चतुर्थाश्रम धारण करणार.'—विवि १० १०.२२५.

चतुर्थी—स्त्री. १ चौथी तिथि (शुक्ल व कृष्ण पक्षांतील); विनायकी, संकष्टी चतुर्थी. 'चतुर्थी तुझ्या मी करिन अवघ्या थोर गजरें।'—सारह ६.१०७. २ चौथी विभक्ति.—वि. चौथी. 'सर्वत्यागें चतुर्थी। भक्ति जैसी।'—ज्ञा १४.२७०. [सं.]

चतुर्दल-ळ—वि. चार दलांचें, पाकळ्यांचें, प्रकारचें, बाजूंचें. 'गुदस्थानीं चक्र आधार। तेथें चतुर्दळ कमळ सुंदर।'—स्वादि ९.३.५४. [सं.]

चतुर्दश—वि. १ चौदा. २ चौदावा. [सं.] ०भुवनें, लोक—नपु. ७ लोक व ७ पाताळ मिळून १४ भुवनें, लोक; भूः, भुवर्, स्वर्, महः, जन, तप, सत्य, हे सात लोक आणि अतळ, वितळ, सुतळ, रसातळ, महातळ, तळातळ, पाताळ, हीं सात पाताळें मिळून एकंदर चौदा भुवनें होतात. —एभा १३.६३०. 'तुजसाठीं जगजेठी भुवनें चतुर्दश शोधिलीं।'—देप ७५ ०विद्या—स्त्री. चार वेद (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद), सहा शास्त्रें (छंद, निरुक्त, व्याकरण, ज्योतिष, शिक्षा, कल्प), न्याय, मीमांसा, पुराण, धर्म मिळून चौदा विद्या. [सं.] ०विद्याधाम—वि. उत्तम विद्वान मनुष्य; पंडित. [सं.]

चतुर्दशांगलोह—पु. रास्ना, कापूर, तालीसपत्र, ब्राह्मी, शिलाजित, सुंठ, मिरीं, पिंपळी, हिरडा, बेहडा, आंवळकाठी, नागरमोथे

वावडिंग व चित्रकमूळ हीं चौदा औषधें आणि लोहभस्म १४ भाग यांचें चूर्ण, तूप व मध यांशीं यावें. हें क्षुधाकारक, बलवर्धक व पुष्टिकारक आहे. –योर १.५६७.

चतुर्दशी—स्त्री. चांद्रमासांतील दरएक पक्षांतील चौदावी तिथि. [सं.]

चतुर्दिक्षु—वि. चारीदिशांकडील; चोहोंकडील. 'चतुर्दिक्षु वारा। न लाहे निघों बाहिरा।' –ज्ञा १३.४११. [सं. चतुः+दिक्=दिशा]

चतुर्धा—क्रिक्रिवि. चार प्रकारचा; चार तऱ्हांनीं, प्रकारांनीं. 'चतुराश्रमवर्णे। एकु पुरुष चतुर्धा दिसे।' –ज्ञा १८.६२९.[सं.]

चतुर्भुज—वि. १ ज्याला चार हात आहेत असा (देव,विष्णु); गुणवाचक शब्द. 'जेवूनि इयें द्विभुजें हन चतुर्भुजें। सुरकार्याचेनि व्याजें। घेवोंघेवों येसी।' –ज्ञा ११.८३. २ चार बाजू, तोंडें किंवा पृष्ठभाग असलेला. 'याचे चपटे चतुर्भुज स्फटिक असतात.' –सेंपू २.२५. ३ (ल.) शृंखलाबद्ध; कैदी; मुसक्या बांधल्या आहेत असा; हात मागें बांधलेला. (क्रि० होणें; करणें). 'अंतःपुरांत असा पांचटपणा करायला लागलें म्हणजे चतुर्भुज होण्याला उशीर लागत नाहीं.' –मूक. ४ (ल.) विवाहबद्ध; लग्न झालेला. 'मात्र एक अक्षर कुठें बडबडलास तर असा चतुर्भुज होण्याऐवजीं तसा चतुर्भुज होशील.' –भा ५०. [सं.]

चतुर्मास—पु. पावसाळा; पावसाळ्याचे चार महिने; आषाढ शु॥ १० पासून कार्तिक शु॥ १० किंवा १५ पर्यंतचा (चार महिन्यांचा) काळ; चातुर्मास्य पहा. [सं.]

चतुर्मासारंभ—पु. चतुर्मासाचा आरंभाचा दिवस; आषाढ शु॥ दशमी; पावसाळ्याचा आरंभ किंवा आरंभाचा दिवस; या दिवशीं चातुर्मासांत वर्ज्य समजलेले (कांदे, वांगीं इ०) पदार्थ चापून खातात. [सं.]

चतुर्मुख, चतुर्वक्त्र, चतुर्वदन—पु. ब्रह्मदेव; चतुरानन; चतुरास्य.

चतुर्मूल्य—वि. चौथ्या दर्जाची किंमत असणारा (इं.) टेट्राव्हॅलंट. 'कथिल हा चतुर्मूल्य आहे.' –सेंपू १.३१० [सं.]

चतुर्वर्ग—पु. धर्म, अर्थ, काम मोक्ष हे चार पुरुषार्थ. या चार गोष्टींसाठीं मनुष्यानें खटाटोप करावयाचा असतो. 'देखिले आजि तुमचे चरण। चतुर्वर्ग फळ पावलों।' [सं.]

चतुर्विध—वि. १ चार प्रकारचा, जातीचा; चतुर्धा. 'मंगळ रागातें आळवीत। चतुर्विधा दंडीचे विद्यावंत।' –दाव ३१३. २ सर्व जातीचा, प्रकारचा. 'चतुर्विधु ठसा। उमटों लागे आपैसा।' –ज्ञा ७.२३. [सं.] ०अन्न-न्नें–न. चार प्रकारचें अन्न; खाद्य(खाण्याचा), चोष्य (चोखण्याचा), लेह्य(चाटण्याचा), पेय (पिण्याचा) पदार्थ. 'मध्यें नव्हे अधिक न्यून। पचवी अन्न चतुर्विध।' –एभा १०.६१८. ०जाति–स्त्री. स्त्रियांचे मुख्यतः चार वर्ग– पद्मिनी, चित्रिणी, शंखिणी, हस्तिनी; आणखी उपभेदहि आहेत. ०मुक्ति–स्त्री. सलोकता, समीपता, सरूपता, सायुज्यता हे मुक्तीचे चार भेद आहेत. ०वाचा–स्त्री. परा, पश्यंति, मध्यमा आणि वैखरी या चार वाचांचा समुदाय. 'तूं चतुर्विध वाचेतें। प्रसवलासी निरुतें।' –विपू १.७.

चतुर्व्याज—न. क्षेत्र, ज्ञान, अज्ञान आणि ज्ञेय असे चार प्रकार. 'तैसें एकचि चतुर्व्याजें। कथिलें आम्हीं।' –ज्ञा १३.९५०.

चतुर्व्यूह—पु. १ वासुदेव, संकर्षण, अनिरुद्ध आणि प्रद्युम्न असे पृथ्वीस आधारभूत असलेले चार व्यूह आहेत त्यांच्या समुच्चयाचें नांव. २ विष्णु. [सं.]

चतुर्हस्ती—वि. १ चार हात असलेला. २ (ल.) माकड. 'माकडें आपल्या हातांनीं व पायांनीं एखादी वस्तु धरूं शकतात म्हणून त्यास म्हणतात. –प्राणिमो १८. [सं. चतुः+हस्त]

चतुश्शास्त्री—पु. न्याय, व्याकरण, पूर्व आणि उत्तर मीमांसा हीं जो पढला आहे असा मनुष्य; सहापैकीं कोणत्याही चार शास्त्रांत पारंगत. [सं.]

चतुःषष्टिकला—स्त्री. चौसष्टकळा पहा. [सं.]

चतुष्क. चतुष्टय—न. चारांचा समुदाय; चौकडा. 'चित्त चतुष्टय डाहाळिका। कोंभजेतो।' –ज्ञा १५.९७. या पदानें युक्त असे बरेच समास आहेत. उ० अंतःकरण चतुष्टय; अनुबंधचतुष्टय; आश्रमचतुष्टय; पुरुषार्थचतुष्टय; अवस्थाचतुष्टय; उपाय चतुष्टय; पदचतुष्टय; प्रमाणचतुष्टय; योनीचतुष्टय; वर्णचतुष्टय, वाक्चतुष्टय, व्यूहचतुष्टय; समुद्रचतुष्टय; साधनचतुष्टय; सेनांगचतुष्टय. इ०. [सं.]

चतुष्कोण—पु. चौकोन, चौरस, चार बाजू किंवा कोपरे असलेली वस्तु. –वि. चार कोनाचा; चार कोपरे ज्याला आहेत असा; चौकोनी. [सं.]

चतुष्टाई, चतुष्टयी—स्त्री. १ चौघे किंवा कांहींजण मिळून एखाद्या व्यवहाराची जी चौकशी करतात ती; पंचांची तपासणी; परीक्षा; विचक्षणा. २ बोभाटा; प्रसिद्धि; वाच्यता; गवगवा, गौप्यस्फोट. 'कुकर्म झालें असतां त्याची चतुष्टाई करूं नये.' [सं. चतुष्टय]

चतुष्पथ—नपु. चौक; चवाठा; चार रस्ते मिळण्याचें ठिकाण 'ते संवादचतुष्पथींचे। गणेश जाहलें।' –ज्ञा १०.१२४. [सं.]

चतुष्पद, चतुष्पाद—वि. चार पाय असलेला (पशु, जनावर). 'परि भक्तांचेनि नांवें। चतुष्पदादि आघवे।' –ज्ञा १२. ९३. –एरुस्व १८.१३. [सं.]

चतुस्समुद्र—पु. समुद्रचतुष्टय पहा. [सं.] ०वलयांकित–वि. चार समुद्रांनीं वेष्टिलेली (पृथ्वी).

चतुःसीमा—स्त्री. (विशे.) चतुस्सीम-स्सीमा. १ चारी दिशांकडची हद्द; चोहों बाजूंची मर्यादा (शेत, गांव इ० ची). २ या मर्यादा ठरविणें, रेखणें, घालून देणें. (क्रि० करणें). [सं.] ०पूर्वक-क्रिवि. चारी सीमा नक्की करून, नोंदून, ठरवून.

चतुःसूत्री—स्त्री. चार तत्त्वांचा चौकडा. 'स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य ही लोकमान्यांची चतुःसूत्री असे.' -वि. चार प्रकारचा, तत्त्वांचा, नियमांचा (कार्यक्रम, व्यवहार इ०). [सं. चतुः+सूत्र]

चतोडा—पु. (व.) घेरा.

चत्र-त्रा—वि. शहाणा; चतुर पहा. [चतुर अप.]

चत्राई—स्त्री. फाजील हुषारी, चतुरपणा; चतुराई पहा. 'हे पहा! चत्राई करीत बसण्यांत कांहीं तात्पर्य नाहीं.' -यशव.

चत्राय—स्त्री. (गो.) १ सूक्ष्म दृष्टि. २ आठवण; सूचकता. चतुराई पहा.

चत्वर—पु. चौक; अंगण. 'पाहे तों अलकापुरीसम दिसे रत्नप्रभे चत्वरें।' -नरहरि, दानव्रत १२. [सं.]

चत्वार—वि. चार. [सं.] ०गुण-पु. चार प्रकारचे गुण. 'तमोगुण रजोगुण। सत्वगुण शुद्धसत्वगुण। ऐसे हे चत्वार गुण। चौदेहाचे।' -दा १७.९.५. [सं.] ०देह-पु. चार प्रकारचे देह. 'स्थूल सूक्ष्म कारण माहाकारण। ऐसे हे चत्वार देह जाण।' -दा १७.९.१. ०भूतग्राम-पु. जारज, अंडज, स्वेदज आणि उद्भिज्ज या चारांचा समुदाय. ०भोग-पु. चार प्रकारचे भोग. स्थूळभोग प्रविक्तभोग। आनंदभोग आनंदावभासभोग। ऐसे हे चत्वार भोग।' -दा १८.९.३. ०मुक्ति-स्त्री. चतुर्विध मुक्ति पहा. 'पहिली मुक्ती ते स्वलोकता। दुसरी ते समीपता। तिसरी ते स्वरूपता। चौथी सायोज्य मुक्ती।' -दा ४.९.२९. ०वर्ण-पु. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे चार वर्ण. ०शक्ति-स्त्री. चार शक्ती; चार प्रकारचें सामर्थ्य. 'क्रियाशक्ति द्रव्याशक्ती। इच्छाशक्ति ज्ञानशक्ती। ऐशा चत्वार शक्ती।' -दा १७.९.६.

चत्वारि अनुबंधन—न. विषय, संबंध, प्रयोजन आणि अधिकारी या चारींचा जो समुच्चय तो. अनुबंधचतुष्टय पहा.

चंद—चांद पहा. [सं. चंद्र; प्रा. चंद]

चंद—वि. कांहीं; थोडें. [फा.] ०दर चंद-वि. कित्येक; विविध.

चंदन—न. एक झाड. हें २० ते ४० फूट उंच वाढतें. याचें पान कडुनिंबा सारखें असून लांकूड फार सुवासिक असतें. याच्या पेट्या, पंखे, चित्रें, अत्तरें, तेलें इ० बनवितात. चंदन औषधी आहे. 'मंदारामल बकुल बिल्व कुट अशोक चंदन जाती।' -नरहरि, गंगारत्नमाला (नवनीत पृ. ४३२.) -न. १ या झाडाचें लांकूड, गाभ्याचा तुकडा, खोड. २ (चंदनाचें) गंध; लांकूड उगाळून देवास लावण्यासाठीं करतात तें. ३ (ल.) नाश; धूळधाण; उच्छेद; निर्दाळण, सत्यनाश; नुकसान. (क्रि० करणें). 'पेंढाऱ्यांनीं गांव लुटून चंदन केलें.' 'पोरानें पोळ्यांचें चंदन करून टाकलें.' [सं.] (वाप्र.) ०उद्धविणें-१ नाश करणें; उध्वस्त करणें; चक्काचूर करणें. २ (व.) बरोबर नेम मारणें. ०काढणें-सडकून ठोकणें; यथास्थित बडविणें; चोपणें. सामाशब्द- ०काचोळी-स्त्री. काचोळीच्या आकाराचा अंगास लावलेला चंदनाचा लेप. 'चंदन काचोळया रेखिल्या। पाटावांच्या चोलिया।' -कालिका पुराण १६.४७. ०चारोळी-स्त्री. चंदन वृक्षाचें बीं-बीज. ०बटवा-पु. एक पालेभाजी. ही औषधी असून संग्रहणी, कोड, मुळव्याध इ० वर गुणकारी आहे. -योर १.४१. ०हौशी-वि. गुलजार; गुलहौशी; चैनी; ऐषआरामी; विषयी; खुशालचंद. चंदनी-वि. चंदन काष्ठाचा, काष्ठसंबंधीचा (तेल, चौरंग, वेल्हारा इ०). 'चंदनि वृक्ष तोडावया। तोडावया।' -मसाप (कोंकणी गाणीं) २८. ०अत्तर-तेल-न. चंदनाचें जें अत्तर किंवा तेल काढतात तें. यास चंदनेल असेंहि म्हणतात. ०पोपट, चंदन्या पोपट-पु. एका जातीचा पोपट; याच्या गळ्यावर व पंखांवर तांबड्या रेघा व पट्टे असतात.

चंदरबिल्ली—स्त्री. (स्थापत्य) चपटी कवलें. 'बेळगांवकडे छपरांतील वांशावर ... चंदरबिल्ली ... बसवितात.' -मॅरट २८९. [चद्दर+बिल्ली]

चंदर—पु. एक वृक्ष; यास चांदा, चांदाडा, चांदवडा असेंहि म्हणतात. याचीं पानें एकबाजूस वाटोळीं व शेवटीं निमुळतीं होत गेलेलीं असतात.

चंदा—पु. १ वर्गणी; सर्वसाधारण पट्टीचा अंश, हिस्सा. २ वर्गणीनें पैसा गोळा करणें, उभारणें. (क्रि० करणें). [फा.]

चंदा—पु. एक वृक्ष.

चंदा—पु. चंद्र; चंद; चांद पहा.

चंदाचंदी—स्त्री. लुगड्याची एक जात. 'चंदाचंदी ओर कलंदर।' -अमृत ४९. [चंद=चंद्र द्वि. ?]

चंदाजी—पु. (व.) आगंतुक; अनाहूत.

चंदी—स्त्री. १ घोडा, उंट इ० कांस नित्यशः जो दाणा देतात तो. २ (ल.) कुटुंबाला दररोजचा लागणारा खर्च अगर सामुग्री. (क्रि० चालणें). ३ (ना.) उकाडा; रतीब (दूध इ०चा). [हिं.] ०दाणा-पु. गुरांचा घास. 'वेठ बिगार चंदीदाणा, चोरटी वर्गणी वगैरे.' -खेया २. आपली चंदी वाढवून खाणें-चांगलें मेहनतीनें व परिश्रमानें काम करून आपला मुशाहिरा, वेतन, पगार, वाढवून घेणें. आपल्या गुणांनीं वर येणें.

चंदीचंदावर—न.विना. तंजावर. 'चंदीचंदावरचा नाच पाहती।' -गापो ३५. [चंदी=जिंजी+चंदावर=तंजावर]

चंदुलाल—पु.विना. १ हा जातीचा खत्री असून निजामचा मुख्य दिवाण होता. याचा दानधर्माबद्दल लौकिक असे. २ (ल.) फाजील दानशूर, उधळ्या, चैनी माणूस. म्ह० (व.) चंदुलाल मरगये चंदूलालके नोकर घरघर लगगये=खुशालचंद माणसावरोवर खुप चैनी केल्या परंतु तो मरतांच भीक मागण्याची ज्यास पाळी आली त्यास म्हणतात.

चंदेरी-ली—वि. चंदेरी गांवीं तयार केलेलें, बनविलेलें किंवा त्या गांवासंबंधीं (वाटी, तांब्या, पातेली, पागोटें, शेला). चंदेर हें बेटव्याच्या दक्षिण तीरावर गांव असून उमरावतीच्या कापसाचीं येथें वस्त्रें विणतात. हें कापड अतिशय मूल्यवान असल्यानें फक्त बडे लोकच वापरीत. पूर्वीं चंदेर ही एक कापडाची पेठ असे. 'नाना भाऊंनीं करून पोषाग चंदेरी तऱ्हा।' —ऐपो १११. 'चंदेरी ताटासारखा मध्यावर उंचट व कांठाकडे उतरता असे हे तवे असतात.' —कृषि २ १५.

चंदोरी—स्त्री. (तिरस्कारार्थीं) पातळ भाकरी; चांदकी. [सं. चंद्र; हिं. चंदिर]

चंदोल—पु. चंडोल; एक गाणारा पक्षी. [चंडोल]

चद्दर—स्त्री. १ चादर; वस्त्र. २ तिच्याप्रमाणें उपयोग करावयाचा लांब पत्रा. 'प्रयोजनाच्या कामास तिच्याऐवजी चद्दर सोयीची.' ३ पसरलेला; आंथरलेला थर 'रुपयांची तर चद्दर लावून दिली होती.' [हिं. चद्दर=धातूचा तुकडा, चादर पहा]

चंद्र—पु. आकाशांत दिसणारा एक कलायुक्त व सूर्यप्रकाशित गोल; पृथ्वीचा उपग्रह; नवग्रहांतील दुसरा ग्रह; चंद्रमा; चांद; चांदोबा; सोम. २ मुसलमानी तारीख. 'आज चंद्र तेरावा माहे मोहरम.' ३ (ल.) कित्येक गाई, म्हशी इत्यादिकांच्या तोंडावर जो पांढरा ठिपका असतो तो. ४ स्त्रिया कपाळावर जी अर्धचंद्राकृति गोंदतात ती कोर. ५ मोराच्या पिसांतील डोळा. ६ चंद्रामृत. 'तैसें शरीर होये। जे वेळीं कुंडलिनी चंद्र पिये।' —ज्ञा ६.२५९. ७ (तंजा.) स्त्रियांच्या नाकांतील एक अलंकार. ८ डोक्यांतील एक चंद्राकार दागिना. [सं.] (वाप्र.) (सुतानें) चंद्र ओवाळणें—द्वितीयेच्या दिवशीं दिसणाऱ्या नूतन चंद्रावरून सुत किंवा दशी ओवाळणें. यामुळें नूतन वस्त्र मिळतात अशी समजूत आहे. ०पिकणें—पूर्ण चंद्रबिंबाचा प्रकाश पडणें. 'चंद्र पिकलासे अंबरीं। तें पिक घ्यावें कीं चकोरीं।' —कथा १.८.६२. ०मोहरणें—(माण.) चंद्र उगवणें. चंद्रानें कोंबडा करणें—चंद्राला खळें पडणें. म्ह० चंद्रम् दिवटे दिवम् थाळी=(व्यंगोक्तीनें) अत्यंत दरिद्रावस्था; ज्याच्या घरांत चंद्र हा दिवटीचें काम करतो व नागवेलीचें पान थाळीच्या ऐवजीं उपयोगी पडतें. सामाशब्द—०कर—पु. १ चंद्रकिरण. 'हारपती कां चंद्रकर। फांकतां जैसे' —ज्ञा १८.४०६. २ चंद्रकळा लुगडें. 'थाट करुनि मार नेसली चंद्रकरकाळी।' —मसाप १.१.२. ०कला—ळा—स्त्री. १ चंद्राची कला; चंद्रबिंबाचा षोडशांश. २ एक प्रकारचें एक रंगी लुगडें (तांबडें अथवा काळें). चंद्रकला गंगा जमुना= उभार व आखवण काळें, किनार एक बाजू हिरवी, एक बाजू तांबडी असें एक स्त्रियांचें वस्त्र. ३ चंद्राचा प्रकाश, किरण. 'जैसें शारदीयेचें चंद्रकळे—। माजीं अमृत कण कोंवळे।' —ज्ञा १.५६. ०कांत—पु. एक काल्पनिक रत्न, मणि; चंद्राचे किरण यावर पडले असतां यास पाझर फुटतो असा समज आहे.' अहो चंद्रकांतु द्रवतां नीर होये। परि तें हातवटी चंद्रीं कीं आहे।' —ज्ञा ९.२९. ०कांती—वि. चंद्रकांताचा बनविलेला (चष्मा). [सं.] ०कोर—स्त्री. चंद्राची कोर; किनार. (कु.) १ चंद्रकोरेच्या आकाराचें एक सुवर्णाचें शिरोभूषण. या कोरेला लागूनच नाग व विष्णुमूर्ति कोरण्याची हल्लीं नवी तऱ्हा निघाली असून याच्या पुढच्या बाजूस घागऱ्या लावितात. २ (कों.) कपाळावरची कुंकवाची अगदीं बारीक लहान कोर. [चंद्र+कोर; तुल० सं. चंद्रकेयूर (—राजवाडे भाअ १८३४)] ०ग्रहण—न. चंद्रास लागणारें ग्रहण. ग्रहण पहा. पृथ्वीच्या छायेंत चंद्र आला असतां त्याला ग्रहण लागतें तें. [सं.] ०घार—घारी—स्त्री. (विनोदार्थीं) कानशिलावर लावलेली चपराक; चापटी; मार. (क्रि० दाखवणें, देणें). 'मुष्टिमोदक चंद्रघाऱ्या दिल्या म्हणजे विद्या येते.' [चंद्र+घार (पक्षी)] ०चकोरन्याय—पु. चंद्र अमृतबिंदू स्रवतो व चकोर सेवन करतो त्यावरून असणारा चंद्र व चकोर यांमधील संबंध. ०चूडशेखर—पु. महादेव; शंकर. याच्या जटेंत चंद्रकला असते यावरून. [सं.] ०जोत, ज्योति—स्त्री. १ चंद्रासारखा प्रकाश देणारें दारूकाम; हवाई; याचे निरनिराळे प्रकार आहेत—सफेत, तांबडी, लाल, हिरवीगार, पिवळी, अस्मानी, किरमिजी, गुलेनारा, आबाशाई, जांभळी, नारिंगी, प्याजी. 'चंद्रज्योती चंद्राकार। तेजें अंबर प्रकाशे॥' —ह २.१२९. २ (व.) मोंगली एरंड. याच्या बिया विषारी असतात, परंतु जाळल्या असतां चंद्राप्रमाणें प्रकाश पडतो. ३ चांदणें; चंद्रप्रकाश. ४ (उप.) कुटुंबादिकाला लागलेला कलंक, डाग. ५ डोळ्यांत घालावयाचें एक औषध. [चंद्र+ज्योति] ०ज्योत्स्ना—स्त्री. (काव्य) चंद्रप्रकाश; चांदणें. 'मुखीं चंद्रज्योत्स्ना अवयव यथापूर्व बरवे।' ०धणी—स्त्री. मनाची तृप्ति. 'जाऊं चोरूं लोणी। आजी घेऊं चंद्रधणी।' —तुगा २२८. ०नक्षत्र—न. चंद्राधिष्ठित नक्षत्र [सं.] ०पर्व—न. चंद्रग्रहणाचा काल, अवधि. [सं.] ०प्रभा वटी—स्त्री. रससिंदूर, सुवर्णभस्म, अभ्रकभस्म हीं सर्व समभाग, सर्वांबरोबर खैराचा कात, मोचरस घेऊन सर्वांचा एकत्र खल करून सावरीच्या मुळ्यांच्या रसानें एकत्र दोन प्रहर खलून हरभऱ्याएवढी गोळी करतात ती. ही अतिसारावर गुणकारी आहे. —योर १.४३४. ०फूल—न. सोन्याचा एक दागिना. —ऐरापु विवि ४२९. ०बल—ळ—

न. १ चंद्राची अनुकूलता. माणसाच्या जन्मराशीला चंद्राचें साहाय्य. २ (ल.) मदत; साहाय्य. 'नेदावें चोराशीं चंद्रबळ।' –तुगा ३२५३. **ओढून चंद्रबळ आणणें**–१ एखादी गोष्ट इष्ट असतांहि वरपांगीं तिच्याविषयीं अनिच्छा दाखविणें; आढेवेढे घेणें. 'आजीनें मला हांका मारल्या मी वराच वेळ ऊं ऊं करून ओढून चंद्रबळ आणिलें ... शेवटी दुर्गीनें मला ओढून नेलें.' –पकोघे. २ अंगीं प्रतिष्ठा नसतां बळेंच धारण करणें. (एखाद्यास) **चंद्रबळ देणें**–एखाद्यास कांहीं कार्याविषयीं उत्तेजन देणें. –तुगा ३२५३. **०बाळी**–स्त्री. (कु.) कानांतील एक मोत्यांचा दागिना. चंद्रपदवा. यामध्यें चंद्रकोरेप्रमाणें हिरकणी बसवितात. **०बिंब**–न. चंद्राचें बिंब, मंडल, गोल. [सं.] **०मजकूर**–पु. (व.) (विनोदानें) रोजची चंदी. **०मंडळ**–न. १ चंद्रलोक; चंद्रभुवन; चंद्राचें राज्य. २ चंद्रबिंब. 'शुद्ध चंद्रमंडल पाहून स्नान करावं.' [सं.] **०मणि**–पु. एक काल्पनिक रत्न. चंद्रकांत पहा. **चंद्रमा**–पु.१ चंद्र. 'मुखचंद्री चंद्रमा।' –एरुस्व ७.१७. २ (तंजा.) एक शिरोभूषण. [सं.] **०मुखी–वदना**–स्त्री. चंद्रासारखें जिचें तोंड आहे अशी रूपवती स्त्री; सुंदर स्त्री. [सं.] **०मूलिका, मूळ**–स्त्रीन. एक वनस्पति. [सं.] **०मौळी**–पु. शंकर. 'उठोनियां प्रातःकाळीं। वदनी वदा चंद्रमौळी।' –भूपाळी गंगेची ६. 'नाम जपतां चंद्रमौळी। नामें तरला वाल्हा कोळी।' –तुगा २५२२. –वि. (डोक्यावर चंद्र धारण करणारा) ज्याच्या छपरांतून चंद्रकिरणांचा प्रवेश आंत होतो असें (म्हणजे मोडकळीस आलेलें, जीर्ण झालेलें) घर. इमारत; पडक्या घराला व्याजोक्तीनें म्हणतात. [स. चंद्रमौलि=शंकर] म्ह० केळीवर नारळी आणि घर चंद्रमौळी. **०रेखा**–स्त्री. चंद्राची कोर. 'पाडिव्याची चंद्ररेखा। निरुती दावावया शाखा।' –ज्ञा १५.४७०. [सं.] **०वंती**–स्त्री. चांदणें. 'नदीतटीं रात्रीं न चंद्रवंती।' –जगन्नाथ (शके १६६९). राजवाडे ग्रंथमाला **०विकासी**–वि. चंद्रोदयानंतर उमलणारें (कमलादि पुष्प). **०शाला**–स्त्री. उंच माडी; गच्ची. 'चंद्रासही स्पर्शति चंद्रशाला।' –सारुह ५.२०. **०समुद्रन्याय**–चंद्रोदयानें समुद्रास भरती येते या न्यायानें. 'बॉसवेल यास या महापंडिताचें (जॉन्सनचें) वक्तृत्वसेवन करण्याची ... अतोनात इच्छा होती व इकडे जॉन्सन यासहि कोणी भाविक श्रोता मिळाला असतां चंद्रसमुद्रन्यायानें त्याच्या वाणीस मोठें भरतें येई.' –नि ६८६. **०सूर**–पु. (योगशास्त्र) डाव्या नाकपुडीनें श्वास सोडणें. याच्या उलट सूर्यसूर. **०सूर्य**–पु. (चंद्र आणि सूर्य) इडा व पिंगला या दोन नाड्या. 'चंद्रसूर्यां बुझावणी। करूनि अनुहताची.सुडावणी।' –ज्ञा १२.५४. **०सूर्यसंपुट**–न. वरील दोन नाड्यांचें संगमस्थान. 'बंधत्रयाचीं वरटीं। चंद्रसूर्य संपुटीं। सुये चित्त।' –ज्ञा १३.५०८. **०हार**–पु. स्त्रियांच्या गळ्यांतील एक अलंकार; सोन्याच्या कड्यांची माळ.

चंद्रकांत—पु. (संगीत) गायनशास्त्रांतील एक राग. या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गंधार, तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात आरोहांत मध्यम वर्ज्य. जाति षाडव-संपूर्ण, वादी गांधार, संवादी निषाद. गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर. [सं.]

चंद्रय, चंद्राय—पु. चांदवा; छत; चांदणीमंडप. 'चौ खुंटा वस्त्रें काए केले। तेया शोभवंते आकास रचिलें। चंद्रयाचे परी विस्तरिलें। विशाल वस्त्रें।' –ख्रिपु १.२.४१. [चंद्र+आयत ?]

चंद्रवेली—स्त्री. मंगी, चांभार खेरीज करून सर्व प्रकारच्या हिंदु-मुसलमानांचा एक गुन्हेगार पंथ. –गुजा १६८.

चंद्रस, चंद्रुस, चंद्रास—पु. एका झाडाचा सुवासिक चीक; राळ; निघंटांत यास सर्जनिर्यास म्हटलें आहे. 'विश्ववाया वडवानळा। धांविन्नला शुष्क तृणाचा पुतळा। लाक्षादंड हातीं घेतला। ओडण खांदी चंद्रसाचें।' –ह २४.३१. [अर. सुंदरोस्; लॅ. सन्दरक; ग्री. सन्दरकी]

चंद्रसेनीऊद—पु. ऊदाची एक चांगली जात. [चंद्रस]

चंद्रसेनीकापूर—पु. कापराची एक सुवासिक जात. [चंद्रस]

चंद्रामृत—न. पु. १ सतरावी कला; चंद्रकिरणांतून होणारा अमृताचा स्राव. 'सूर्य विकासिनी नेघे चंद्रामृत। वाट पाहे अस्त उदयाची।' –तुगा ७५७. 'तृषाक्रांत जैसा इच्छित जीवन। चकोर हा जाण चंद्रामृता।' –ब १५५. २ योगिक मतें मस्तकांत असणाऱ्या तळ्यांतील अमृत. 'तंव वरिलेकडेनि ढाळें। चंद्रामृताचें तळें।' –ज्ञा ६.२४७. [सं.]

चंद्रार्क, चंद्रार्कवरि—क्रिवि. (काव्य) चंद्रसूर्य आहेत तोंपावेतों; यावच्चंद्रदिवाकरौ; सतत; कायमचें; निरंतर. 'मग चंद्रार्कवरि। पुत्रपौत्रीं नांदाल।' [चंद्र+अर्क=सूर्य]

चंद्रावळी—स्त्री. १ कृष्णाच्या अष्टनायिकांतील जी राधी तिची बहीण. 'अविद्या चोरिली चंद्रावळी।' –एरुस्व ८.२७. २ एक प्रकारचें गाणें. [सं.]

चंद्रिका—स्त्री. १ चांदणें; चंद्रप्रकाश. 'जळीं चंद्रिकेचिया पसरती वेली।' त वाढी चंद्रें नाहीं वाढविली।' –ज्ञा ९.१२३. २ (रंगारी) रंगाला येणारा तजेला, झिलाई, सफाई. [सं.]

चंद्री—स्त्री. १ तद्री; टक; एकसारखी नजर; एक लय; एकाग्रता; ध्यानावस्था (प्राणोत्क्रमणसमयीं किंवा मद्याच्या धुंदींत). 'चंद्री लागे होय विरूप। जठराग्निहि विझे।' –स्वादि १३.५. ३१. २ मनाची एकाग्रता झाली असतां, एकीकडेच सारखें लक्ष लागलें असतां बुबुळांना जी निश्चलता येते ती. (क्रि० लागणें). 'येकाच्या बैसल्या अमृतकळा। येकांस चंद्री लागली डोळां।'

–दा ३.५.४. ‘ दृष्टीं देखियेला गजानें तो वैरी। तेणें नेत्रीं चंद्री लागलीसे।’ ३ निश्चल न बसण्याजोगी स्थिति; ‘ दिवसभर मेल्याला चंद्री लागली आहे.’ ४ अतिशय उत्कंठा; चिंता. ‘ परी संततीवीण दिसे दरिद्री। म्हणोनी लागली मनीं चंद्री।’ –मुसभा ६.८ (एखाद्याची) चंद्री भुलणें–गुंग होणें–(हर्ष, भय, आश्चर्य यांच्या योगानें) बावरणें; घाबरणें; गडबडणें; बेहोष होणें; बेभान, गुंग होणें. ‘ लोकांचीं घरें भडभडा पेट घेता हेत... पाहशील तर चंद्री गुंग होईल.’ –बाळ २.१०४. [सं. चंद्र]

चंद्री—स्त्री. चंदेरी; पितळी वाटी [चंदेरी]

चंद्री, चंद्या—वि. कपाळावर पांढरा ठिपका असणारी (गाय, बैल, म्हैस, रेडा इ०) [चंद्र]

चंद्रोदय—पु. १ चंद्राचा उदय; चंद्राचें उगवणें. २ दर महिन्यास चंद्राचा जो प्रथम उदय होतो तो; शुद्ध प्रतिपदा. [चंद्र+उदय]

चनका, चनकावणें, चनकाविणें—चणका, चणकावणें; चणकाविणें पहा.

चनी—स्त्री. (महानु.) मोहर; बहर. ‘ ज्ञानतरूची पहिली चनी ते। एसी होय.’ –भाए ५४१. [हिं. चनी=डाळीचा चुरा ?]

चनोडा —पु. (ना.) केसांचा घेरा; संजाब. [चणोरा ?]

चपफच—पुअव. खोड्या; चाळे; चेष्टा; अपडंग (क्वचित् एकवचनी प्रयोग). [छंदफंद अप.]

चपी—स्त्री. (माण.) कपाळावर लहान पांढरा टिकला असलेली मेंढी. [चंद्री]

चप—पु. चपार; कोंपऱ्याचा छाट; इमारत अगर रस्त्याचा कोंपरा पुढें आलेला असतो तो वळणावर छाटून टाकणें; (इं.) चांफर.

चप—न. (गो.) पोंचा; आदळल्यामुळें भांड्यास आलेला बांक, बाकडेपणा. [चेपणें]

चप—उद्गा. गप ! चीप ! चूप ! बोलूं नको. –क्रिवि. गप; स्तब्धपणें; शांतपणें; मुकाट्यानें; गुपचीप. (क्रि० बसणें; राहणें इ०) [सं. चप्=दाबणें; प्रा. चप्प=दाबणें; म. चेपणें; गु. चप=गप्प; हिं. चपना=चूप होणें]

चंपई—वि. चाफ्याप्रमाणें पिवळसा रंगाचा. ‘(कमरबंद) चंपई रंगाचा, सव्वातीन वार लांबीचा ’ –खानो ३५. [चंपक; प्रा. चंपय]

चपक, चपकण, चपका—चवक, चवकण, चवका यांचा उच्चारभेद. चवक इ० शब्द पहा.

चंपक—पु. एक पुष्पवृक्ष; चाफा; हिरवा, सोन व पांढरा अशा याच्या जाती आहेत. याच्या फुलावर भुंगा गुंजारव करीत नाहीं. हा चाफा विषारी असल्यामुळें फुलांतील रस चाखल्यास तो मरतो असा कविसंकेत आहे. ‘ पतंग कवळी दीपिकलिका। मधुकर झेंपावे चंपका। विवर भाळुनि सर्पमुखा। मूषक जैसा प्रवेशे।’ –मुआदि २८.१९. –न. चाफ्याचें फूल. [सं.] ०माला–स्त्री. एका वृत्ताचें नांव; याला रूपवती, रुक्मवती अशींहि नांवें आहेत. याच्या एकेका चरणांत दहा अक्षरें व भ म स ग हे गण असतात. उदा० ‘ धांव मुकुंदा दुष्टविमर्दा। धांव रमेशा दुःखविनाशा।’

चप–कन–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि. एका पळांत, निमिषार्धांत; अति त्वरेनें; लवकर; झटदिशीं; तावडतोब.चटकन पहा. (क्रि० जाणें; येणें; उठणें इ०). [ध्व. चप]

चपकणें—अक्रि. (ना.) भांड्याला पोचा पडणें. [चप]

चपकल, चपखल, चपका —चवकल पहा. ‘ त्याबरोबर तें दार नरमाधावर फिरून पितळेच्या चौकटीत सटदिशीं आवाज करून चपखल बसलें.’ –कोरकि ३६६.

चपका—पु. १ चपकन मारलेली थाप, चापट, चापटी; रपका; तडाखा (क्रि० देणें). चचक पहा २ (गो.) पंजा. [चप]

चपका—पु. १ मोरचूत, टाकणखार, काव इत्यादि लावून दागिना किंवा सोनें तावणें व तें विस्तवांत घालणें. (क्रि० देणें). २ उजळा, जिल्हई देण्याची एक तऱ्हा, रीत, पद्धत. ३ दहीं, शाक वगैरेचा आंबटपणा मोडण्यासाठीं तापविलेल्या पळींत तेल, जिरें, हिंग, मोहऱ्या वगैरे घालून ती पळी दहीं इ० कांत बुडविणें किंवा घालणें; फोडणी. [चप हिं. चपकाना]

चपका—स्त्रीअव. (खा.) चमका.

चपचप—वि. (व.) ओला; चिंब. [चिप्प]

चपचप–पां—क्रिवि. चटकन; झटझट; तडकाफडकी; पटकन. ‘चपचप जेव.’ [ध्व चप]

चपचपणें—१ चबचबणें पहा. ‘ अंगांतला अंगरखा घामानें चपचपला !’ २ मुरणें; (गुणधर्म इ० नीं) युक्त होणें. ‘ सल्फ्युरिक आसिडांत चपचपलेले पामेस दगडाचे तुकडे ’ –रसाप्र १२१.

चपटा–डा—वि. १ बसका व सपाट; नकटा; चापट; बसकट; कमी उंच. २ चेपटलेला; चिवळ; चापटलेला; ठोकलेला; पसरट; चापट पहा. ३ लहान; बारीक (डोळे). ४ (व.) नकटा. [सं. चपट, चपेट=हाताचा तळवा; म. चापट; तुल० का. चपटे=सपाटपणा]

चपटा–टें—पुन.(कों.) एक प्रकारची कानस. ही एका बाजूस करवतीसारखी असते. [चपटा]

चपटी-डी—स्त्री. १ ठोकून, चोपून चापट केलेली कोणतीहि वस्तु, पदार्थ (पैसा, तिंबलेल्या कणकेचा गोळा, ढेंडा). 'एडक्यांचे टकरेनें पैशाची चपटी झाली.' २ जोंधळयाची हलकी (अरगडीसारखी) जात; ही गुजरायेंत होते. –कृषि २६६. ३ दुध्या भोंपळयाची एक जात. –कृषि ६०३. [सं. चिपट; चिपिट]

चपडा—वि. (सांकेतिक, भाजीपाला व्यवहार) दोन संख्या.

चपडा—पु. (व.) शिवण्याचा दोरा गुंडाळलेलें पाकीट; दोऱ्याचें पाकीट. [चापट]

चपडाई—स्त्री. (खा.) चपळाई. –भाग्रे ७. १ ते ४.

चपडाई—स्त्री. (जरतारी धंदा) १ सुत चापट करणें. २ चपण्याचें यंत्र.

चपडाक, चपराक—स्त्री. चापट; थप्पड. [सं. चपट, चपेट]

चपडा(टा)लाख, चपडीलाख. चपडी—स्त्री. पातळ तुकडयांची, चकल्या पाडलेली लाख. लाखेचा एक प्रकार. [हिं. चपडा लाक]

चपडास, चपडाशी—चपरास, चपराशी पहा. [सिं. चपिडासी]

चपणी—स्त्री. वल्ह्याची फळी; वल्ह्याचें पातें. –वि. १ चपटें; बसकट; नकटें (नाक). २ चपटया नाकाचा; बसक्या नाकाचा; नकटा. [सं. चपट]

चपणी—स्त्री. झांकण; झांकणी; झांकण्याचें भांडें; वाडगा. –ऐरापुप्र ९.४५१. [हिं. चपनी]

चंपत होणें—अक्रि. १ एकदम अदृश्य होणें; नाहींसें होणें. २ चटकन् निघून जाणें; दडी मारून बसणें; लपून बसणें; तोंड काळें करणें (कांहीं अपराध किंवा गुन्हा केल्यामुळें). [सं. चंपू=जाणें; हिं. चंपत=अदृश्य, चंपत=पळून जाणें]

चपताळ-तळा-ताळा, चपताड, चपताडा—वि. चापट; थापटका; पातळ आणि सपाट; चिपतळ. चपटा पहा.

चपना—वि. १ डावखुरा. २ डावा; उजव्या हातानें ज्याप्रमाणें काम झटपट सुलभतेनें व सुबक होतें तसेंच डाव्या हातानें करणारास म्हणतात. 'हा चपन्या हातानें काम झरझर करतो.' [फा. चप्=डावा हात]

चपपक—न. धैर्य; चकूपकू. ? 'तेणें चपपक त्याचें गेलें। म्हणें ओढवलें दुर्मरण।' –निगा १८.

चपरंग—पुस्त्री. चांगली नीट घासलेली, गुळगुळीत केलेली कवडी (मुलांच्या खेळांत चकण्या-टाकण्याकरितां)

चपराक—स्त्री. चापट; थप्पड; चपडाक. [ध्व.]

चपराकणें—उक्रि. चापट मारणें; थप्पड मारणें; रपाटा लगावणें, घालणें. [चपराक]

चपराशी-सी—पु. चपरास (बिल्ला) धारण करणारा; आसुद; नोकर; शिपाई; दूत; हरकारा; पट्टेवाला; सरकारी शिपाई. [हिं.]

चपरास—स्त्री. १ शिपायांच्या गळयांतील पट्टयावरील बिल्ला, वकल (पितळ, इ० धातूंचा). २ मेणवत्ती इ० चा आंकडा अडकविण्यासाठीं खांब, भिंत इ० कास जो धातूचा पत्रा किंवा चकती बसवितात ती. ३ छातीचें कवच. ४ बिजागरी कडी, जी कडी बसविण्यास मागें चापट भाग असतो ती. [हिं.]

चपराळकी—स्त्री. चपराक; थप्पड. 'त्यावर चपराळकीसारखें दुसरें रामबाण औषध नाहीं.' –भागर ३.१०६. [ध्व]

चपल, चपळ—वि. १ चलाख; तरतरीत; तल्लख; हुषार. २ चंचल; अस्थिर; तरल; चुळबुळया. ३ स्वैरिणी; स्वेच्छाचारी; छिचोर; उठवळ (स्त्री). ४ त्वरा असणारा; निसटणारा; हातीं न लागणारा. ५ (शाप.) उडून जाणारी; वायुपरिणामी; बाष्पभावी. (इं.) व्होलटाईल. [सं. चपल]

चपल-ळ, चंपल, चपळी—स्त्री. पायांतील वहाण; चप्पल. 'हा जरी गंभीर होये। तरी चपल्या कां खाये।' –कालिकापुराण १४.१४२. [ध्व. चप; हिं. चप्पल]

चपला-ळा—स्त्री. १ वीज. 'कीं अंगावरी चपळा पडे।' –रावि ४.४९. 'मधुनि मधुनि ही चंचल चपला।' –मृ २ स्वैरिणी; कुलटा स्त्री. 'फिरवित सकला। चपला भिंगरी।' मानाप. –वि. चपळ पहा.

चंपलिव्ह—स्त्री. एनॅमलची एक पद्धत. पत्र्यावर खांचा पाडून एनॅमलची पूड टाकून कुंदाच्या दगडानें घासतात आणि जिल्हई चढवितात.

चपळा—पु. एक क्षुद्रुप. (इं.) मिमोसा.

चपळाई—स्त्री. १ चपळपणा; चलाखी; तरतरी; तल्लखपणा. 'ही चपळाई वर्णनीय नव्हे काय?' –स्वप २ जलदी; त्वरा; घाई. [सं. चपल]

चंपा—पु. १ (व. खा.) चमचा. २ (खा.) दोन शेर धान्याचें माप.

चपाचप-पां—क्रिवि. चटकन्; चपकन; चहूंदिशीं; झपाझप; झटकन्. चपचप पहा.

चपाट—न. राखरांगोळी, निःशेषता; सत्यनाश; उध्वस्त जमीनदोस्त केलेली किंवा खाऊन फडशा पाडलेली स्थिति. 'चावोनी चपाट केले भक्त भोळे। अव्यक्त ठेविलें निजप्रेम।' –ब ७०५. 'त्यानें शंभर लाडवांचें एका क्षणांत खाऊन चपाट केलें. –वि. १ उध्वस्त केलेला; जमीनदोस्त केलेला; सपाट करून टाकलेला; लुटलेला. 'पेंढाऱ्यांनीं गांवचे गांव चपाट करून टाकले.' २ खाल्लेला; फन्ना उडविलेला; साफ; चाटूनपुसून स्वच्छ,

गुळगुळीत केलेला. 'त्यानें दहा भाकऱ्या खाऊन चपाट केल्या.' [चपटा, चापट, चापणें]

चपाटचें—उक्रि. (गो.) काबीज, हस्तगत करणें.

चपाटणें—उक्रि. (कु.) १ खाऊन टाकणें; फन्ना उडविणें; यथेच्छ खाणें; चपाट करणें. २ चटकन, झटकन उरकून टाकणें; आटोपणें (काम-धंदा). [चपाट]

चपाटा—पु. १ वेग; सपाटा; झपाटा पहा. 'जो निघालों तो एका चपाट्यानें वीस कोस गेलों.' २ (गो.)तावडी; हल्ला; मार. 'शिवाजीराजाचा चपाटा। फाजिलखान बारा वाटा' —ऐपो २१. ३ झटका. 'याचे हातचे चपाट्यानें त्याचे डोकी-वरचें पागोटें पडलें.' [चप]

चपाटी—स्त्री. १ चापट; थप्पड; रवका. २ (व.) चिंचेच्या झाडाची तोडलेली फांदी. [चपाट]

चपाती—स्त्री. १ लाटण्यानें लाटल्यावांचून केलेली भाकर, पोळी. २ (सामा.) पातळ पोळी, रोटी. [हिं.]

चपापणें—क्रि. १ दचकणें; भिणें; घाबरणें; बचकणें. 'कोत-वालाचें शिंग वाजतांच चोर चपापले.' २ संकोच वाटणें; लज्जा किंवा भीति यांमुळें माघार घेणें, मागें सरणें; दबणें; आकस्मिक लाजेनें वृत्तींत बदल होणें. 'कृष्ण येतांच सर्व स्त्रिया चपापल्या.' [हिं. चपना द्वि.]

चपापविणें—उक्रि. लाजविणें; शरमविणें; लज्जित करणें; ओशाळा करणें; मान खालीं घालवयास लावणें. [चपापणें प्रयोजक]

चपापां—क्रिवि. चपाचप-पां पहा.

चंपाषष्ठी—स्त्री. मार्गशीर्ष शु॥ ६, खंडोबाचा सण. या दिवशीं खंडेरावानें मल्लासुराचा वध केला. [सं.]

चंपाष्टमी—स्त्री. मार्गशीर्ष शुद्ध अष्टमी; या दिवशीं खंडो-बाचा कुळधर्म करावयाचा असतो. [सं.]

चंपी—स्त्री. (गु.) १ मर्दन; अंग रगडणें, चेपणें. २ चेंदा-मेंदा. 'पूर्वीं हत्तीच्या पायीं बांधून त्याची चंपी करून सोडीत.' —विक्षिप्त २.४७. [सं. चमृ्=दाबणें; प्रा. चंप=दाबणें] ०उडविणें, करणें—फजीती करणें; षष्ठी करणें या अर्थी वापरतात.

चंपू—पु. गद्यपद्यमय काव्य; उदा० नलचंपू; भारतचंपू; भोज-चंपू इ०. [सं.]

चपेट—स्त्री. १ चापट; थापड; थप्पड; आघात; प्रहार; चपेटा; तडाखा (वाघाच्या किंवा मांजराच्या पंजाचा, हाताचा). 'मृत्युव्याघ्रें चपेटघात। मारूनि प्राण घेतला।' —मुआदि २७. १०६. 'साहेल काय हरिची गज, गरुडाचीहि लावक चपेट।' —मोउद्योग १०.२४. २ दुर्दैवाचा किंवा संकटाचा तडाखा, झपाटा. ३ धंद्यांत बसलेली ठोकर किंवा आलेली तूट. (क्रि० मारणें; बसणें). 'यंदा गुरें मेल्यामुळें मोठी चपेट बसली.' ४ लुटारू किंवा पलटी यांचा हल्ला; धाड. ५ पिकावर हिंव, चिकटा, मोवा पडून किंवा पीक उंदरांनीं खाऊन झालेला नाश. ६ भूत, पिशाच यांचा तडाखा, झपाटा. ७ जुलमी राजाकडून, माणसाकडून झालेलें दुःख, ताप. ८ लढाईंत किंवा युद्धांत बसलेला आघात, लागलेला मार. ९ (ल.) हाताची चापट; तडाखा. —एभा ९.४४. 'घरा पंढरीची वाट। जंव नाहीं चपेट। घात पडिला काळाचा।' —तुगा २५६४. १० वर्चस्व; सत्ता; मुठींत येणें. 'तो माझे चपेटींत येईल त्या दिवशीं मारून निसंतान करीन.' —वि. १ हाणून पाडलेला; उध्वस्त केलेला; जमीनदोस्त केलेला; उजाड पाड-लेला. २ (ल.) खाऊन फस्त केलेला; खर्चून टाकलेला; लक्क, साफ केलेला. चपेट (—नाम) पहा. [सं.] ०साधणें—(व्यापारांत वगैरे) चांगला लाग साधणें; चांगलें बस्तान बसणें; नीट संधान लागणें.

चपेटणें—सक्रि. मारणें; तडाखे लगावणें; झोडपणें. 'हस्ति-दंत दोघे घेऊन। पुढें चपेटती शेषनारायण।' —ह १९.११९. [चपेट]

चपेटा—पु १ चपेट; चापट; चटकणी; तडाखा; रद्दा. 'सिंहाचा जो घाल तोही चपेटा। मारी त्याला जो करी मत्त मोठा।' —मराठी चवथें पुस्तक पृ. १४२. २ (काव्य.) वाऱ्याचा झोत, सोसाटा. ३ (काव्य) दांडगा, जोराचा हल्ला, वर्षाव; चालून येणारा, धांवणारा, धडकणारा, भयंकर लोंढा, पूर किंवा लोट. 'असो यशोदा ऐके सादर। गाऱ्हाणियांचे चपेटे थोर।' —ह ६. १६३. ४ (क.) चपाटा; झपाटा. 'तुज लागला एक्या वाय-कोचा चपेटा।' —भज ५३. [चपेटा]

चप्प—उद्गा. गप्प! चीप! —क्रिवि. स्तब्ध; चप पहा.

चप्पल-ळ, चप्पली-ळी—स्त्री. वहाण; चपल पहा.

चप्पी—स्त्री. १ सबंध डोक्याची गुळगुळीत हजामत करणें. २ अंग रगडणें, दाबणें. ३ वस्त्राची ठाकठिकी; चापचोपी; पोषाखाच्या वस्त्राच्या, घड्या चापूनचोपून बसविणें.

चप्पू—वि. १ सावध; हुशार; काळजीचा; आस्थेचा; ध्यानांत, लक्षांत बाळगणारा; विवेकी; दूरदर्शी; शहाणा. २ तल्लख; चलाख; हुशार; समूजतदार (लहान मुलाला म्हणतात).

चब—स्त्री. चेपणें; दाबणें; चप पहा. 'तावदानें लांबीनें बसवून चब मारावी.' —मॅरट २५.

चबक, चबकण, चबका—बचक; बचकण; बचका या शब्दांपासून वर्णव्यत्यासानें झालेले शब्द.

चबकणें—अक्रि. चपापणें; बचकणें; दबणें; चपापणें पहा. [बचकणें]

चबकल, चबखल—क्रिवि. १ बरोबर; नीट; ठाकठीक; तंतोतंत; नेमका; जसा हवा तसा. 'हा चिरा चबकल बसला.' २ (ल.) संगतवार; योग्य प्रकारें; लागू पडेल अशा रीतीचें.

'त्याच्या प्रश्नास प्रत्युत्तर चवकल उतरलें, पडलें.' –वि. १ अनुकूल; सयुक्त; साजेसा; योग्य; युक्त; बरोबर. २ न्यायाचा; खरा; रास्त.

चवचवणें—अक्रि. ओलें थवथवीत असणें; पाण्यानें पूर्णपणें भिजलेलें असणें; चपचपणें. [ध्व. ठिबकण्याचा चव चव आवाज]

चवचवीत—विक्रिवि. ओली; थवथवीत; चपचपीत; (पाणी, तूप इ० नीं) थवथवीत; लिबलिबीत; चिंब; भिजलेलें. (क्रि० भिजणें).[ध्व.]

चवडव, चवडवीत, चवढव, चवढवीत—वि. ढवळलेलें; गदळ झालेलें, गढूळ (पाणी).

चवडा—पु. चवडा पहा. हनुमंतावरी अकस्मात। वेगें लोटला विनतासुत । चवडा चंचूनें झडपित। परि किंचित न हाले।' –ह ३१.१४४.

चवडाक—स्त्री. चपडाक; चपराक पहा.

चवढव, चवडव—स्त्री. १ गढूळ किंवा घाण करण्याकरितां पाणी ढवळणें, हलविणें; एखादा घाणेरडा पदार्थ त्यांत खळवळणें; रवरवीत किंवा चिवचिवीत करणें; पाणी कुचमल्यामुळें झालेली दुर्दशा. २ (पदार्थ, वस्तु)फिरविणें;इकडे तिकडे फेंकणें; अस्ताव्यस्त करणें; उखरवाखर करणें. ३ दुसऱ्याना त्रास होईल अशा रीतीनें मध्यें लुडबुड करणें; लांडा कारभार करणें; ढवळाढवळ. ४ (अन्न वगैरे) चिवडणें; निवडणें; भेसळ करणें. ५ बेतावर बेत करणें; उलाढाली करणें; पैसा मिळविण्यासाठीं सर्व प्रकारच्या खटपटींत किंवा कचाटयांत पडणें, शिरणें; धालमेल, खवदव, उपद्व्याप. ६ गढूळ स्थिति; रेंदाडपणा (पाणी इ० कांचा). ७ अव्यवस्थितपणा; गल्हाटा; उखरवाखर (वस्तूंचा, पदार्थांचा). ८ चिवडाचिवड (अन्नाची). ९ घोळ; घोळंकार (स्वच्छ आणि अस्वच्छ पदार्थांचा). १० (युक्त्या, बेत, मसलती) परासूत होणें; निष्फळ होणें; फसणें; वाया जाणें. ११ स्थानभ्रष्टता; अस्ताव्यस्तपणा (वस्तु, कामें, मनुष्यें इ० चा). [ध्व. चवढव; चिवडणें+ढवळणें]

चवढवी, चवडवी—स्त्री. व्यभिचारिणी; बदफैली स्त्री.

चवढवी-व्या, चवडवी-व्या—वि. १ मनस्वी खटपटेखोर व साहसी; उपद्व्यापी; पैशासाठीं नाना तऱ्हेच्या हिकमती आणि युक्त्या करणारा; धालमेल्या; चळवळया. २ (ना) हरहुन्नरी; अष्टपैलू. चवढव पहा.

चवरख—न. चापट; चपराक. (क्रि० मारणें; चढवणें; ठहून देणें)

चवरचवर—क्रिवि. अबरचबर; अचावचा; बडबड करून; ळवळव; बुरबुर; तोंडास येईल तसें; अद्वातद्वा. (क्रि० बोलणें). –न. १ गप्पाष्टकें; चकाटया; गोष्टिप्रसंग; रिकामी बडबड. २ (विप्र.) अबरचबर; अरबटचरबट; गरीबाचें, अल्प, शिळेंपाकें, बेचव अन्न. [ध्व. अबरचबर; फा. चर्ब्=स्निग्ध अस्खलित भाषण हिं.]

चवरा, चवरट— वि. (व.) बडबड करणारा; वाजवीपेक्षां जास्त बोलणारा; वाचाळ.

चंबा—वि. तरळ; चंचल; हलणारें. 'चित्सौंदर्या चंबा नयनीं घुंवाया हृत्खंबा वरिल्या विंबा।' –अमृत १०१. [सं. चंबू=हलणें, जाणें] ०रुमाल–पु. एक वस्त्र.

चवावणें—१ थबकणें; दबकणें. 'चवाविती थबाविती। काल्हे पाठ।' –दा १६.४.२५. २ थचकणें; दचकणें; चपापणें पहा.

चवावा—क्रिवि. चवचव असा आवाज होऊन. 'सहज चालतां चवावा। पाणी वाजे।' –दावि २४४. [ध्व]

चविणा-ना, चवीना—पु. १ चावून खाण्याचे पदार्थ; भाजलेलें धान्य, हरभरे, फुटाणे इ०. २ (अशिष्ट) चावण्याचें, चर्वण्याचें, चर्वण करण्याचें यंत्र; दाढा. ३ (सामा.) चर्वण; सारखें तोंड चालणें. 'पोराचा दिवसभर चविणा चालला.' [सं. चर्वण; हिं. चबाना=चर्वण करणें, चबेना=भाजका पदार्थ चणे इ०.]

चबुतरा, चबुत्रा—पु. १ महालाच्या किंवा पेठेच्या मुख्य अधिकाऱ्याची, कोतवालाची, न्यायाधिशाची कचेरी, चावडी, चौकी. २ वस्तुरी घेण्याचें स्थल; नाका; नाकें–वाडमा २.१०७ ३ चौकोनी ओटा, उंचवटा; चौथरा. ४ रिकामटेकडया लोकांचें बाता मारण्याचें स्थळ, जागा; कुटाळांचा अड्डा, खुंट. [हिं. चबूतरा; चबूत्रा; तुल. म. चौथरा, चबुतरा]

चंबू-बू—पु. प्रौढ मोठें पण गळा लहान असें उभट भांडें, गडवा, गिंडी; एक धातूचें पात्र; झुरई; गडू. [का. चंबु] (वाप्र.) ०होणें–निरुत्तर होणें; स्तब्ध बसावयास लागणें. सामाशब्द– ०गवाळें–न. (सोवळेंभांडें) १ भांडींकुंडीं, कपडेलत्ते वगैरे सामानसुमान. २ बिऱ्हाड; वस्ती; बस्तान. 'मनुष्य एकदां कोणत्याहि गोष्टीविषयीं अत्यंत आतुर झाला म्हणजे सारासार विचार व शक्याशक्यतेचा संभव ओळखणारी त्याच्यातील अक्कल आपलें चंबूगवाळें उचलून पार चालती होते.' –वाईकर मठजी. [चंबू+गवाळें=मुकटा वगैरे ठेवण्याची पिशवी, फडकें] ०गवाळें आटोपणें–निघून जाण्यासाठीं सामानाची आवराआवर करणें; बांधाबांध करणें; मुक्काम हलविणें; बिऱ्हाड उचलणें. 'आपलें चंबुगवाळें आटोपून तो तुळापुरी आला' –स्वप ११. ०गवाळें फेंकणें–बळेंच आमंत्रण लावणें; आगंतुक जाणें.

चंबेल, चंबेली, चंबेली अत्तर—चमेल, चमेली, चमेली अत्तर पहा.

चमळ—वि. ढिला; सैल; झिजल्याच्या, वापरल्याच्या योगानें रुंद, पसरट झालेला; लापट.

चंमारकुकडा—पु. (व.) कोकीळ पक्षी.

चमक—स्त्री. १ लकाकी; तकतकी; चकाकी; झगमग; छटा; झळक. (क्रि० मारणें). 'धातूसारखी चमक.' २ विजेचा प्रकाश. 'जैसी खग मेघडंबरी । चमका मारिती चपळापरी ।' –नव १५.१४०. २ (ल.) पेच; हूल, हुलकावणी; ज्याची नुसती हुलकावणी दाखवावयाची असा प्रहार; हेतूचें खोटें दिग्दर्शन; बतावणी; ढोंग. 'एकीकडे चमक दावोनी । सवेंचि गदा हाणिती फिरवोनी ।' ३ (स्नायूंचें) स्फुरण; हलणें; उडणें; धमक. (पाठींत, कमरेंत, पोटांत, डोक्यांत, अवयवांत उठणारी) तिडीक; शिणक; ठणका; वेदना; उसण. (क्रि० मारणें; येणें; उठणें; निघणें; भरणें; चालणें; चढणें; काढणें; उतरवणें). धमक पहा. ४ प्रभा; तेज; लकाकी (सोनें, हिरा इ० ची). ५ एक अलंकार. चमकी पहा. ६ धूज; घाबरटपणा. 'प्रथम त्याला माणसाळून त्याची चमक घालवावयाची असते.' –चिमा १२. [हिं. चमक; सं. कम्=प्रकाशणें किंवा चमत्कृ]

चमकणें—अक्रि. १ लखलखणें; चकाकणें; तकतकणें. २ चमकून चालणें; डौलानें चालणें; नखऱ्यानें चालणें; ठुमकत चालणें. (स्त्रियासंबंधीं) 'त्या मागें जनक कुमारी । हंसगति चमकतसे ।' ३ (कों.) चालणें. 'पारिखा पाईं कृष्ण ठाके। हें बोलणें समूळ लटिकें। ऐसें जाणोनि निष्टंकें। चरणीं चमके वैदर्भी।' –एरुस्व ६.६६. 'व्याधि हरूनि चमकिला। खडाखडां पावली।' –शिपु २.३६.६७. ४ शिणका लागल्यामुळें व्यथित होणें. ५ दचकणें; बुजणें; भिणें. 'वाघ जवळ येण्यास चमकणार नाहीं.' ६ चमक भरल्यासारखें करणें. 'देदे म्हणोनि चमके, करि फार घाई।' –आपु २३. ७ पुन्हां प्रकट होणें; वारंवार येणें. [सं. चमत्कृ; किंवा कम्=प्रकाशणें; चमक; हिं. चमकना]

चमकणें—अक्रि. आश्चर्यचकित होणें. 'प्रबोध पारवे घुमघुमिती। तेणें वागेश्वरी चमके चित्तीं।' –एरुस्व ३.७. [सं. चमत्कृ; प्रा. चमक]

चमकबिजली—स्त्री. चपळ व सौंदर्यसंपन्न स्त्री. –वि. (व.) नाचरी; नखरेबाज (स्त्री). [चमकणें+बिजली]

चमकविणें, चमकाविणें—सक्रि. १ शोभविणें; लकाकविणें; चकाकविणें. २ रपाटून, सडकून फटके मारणें, छड्या मारणें; डोळ्यांपुढें काजवे चमकतील असें करणें; मारणें; रागें भरणें. ३ शृंगारचेष्टा करणें (डोळे, नथ इ० कांची चमक बाहेर दिसे अशा प्रकारें). –अक्रि. विराजणें; विलसणें; चमकून दिसणें. [चमकणें प्रयोजक]

चमकी—स्त्री. १ छडी; वेताटी; वेत; वेताची काठी; चाबूक; चमकविण्याचें साधन, चाबकाचा मार, फटका. 'अंगावरती चमक्यांची ओळ।' –अफला ६५. २ कानांतला सोन्याचा लोलक किंवा लवंग; स्त्रिया–विशेषतः मुली–नाकांत घालतात तो सोन्याचा दागिना; नथेवर, मुंडीवर शोभा येण्याकरितां जी हिरकणी बसवितात ती; मुगवट; मुरकी. ३ हिरा, कांच इ० चा तुकडा; टिकली. ४ (जरतारधंदा) बनावट रेशीम. 'चमकी गोफ'=बनावट रेशमाचा (चपटा) गोफ. [चमक]

चमकु(को)रा—पु. (व.) मळूं; पोथीचीं पानें. 'चमकोऱ्याची भाजी केली होती.' [ते. चामा=मळं+कूरा=पालेभाजी]

चमचम-मां—क्रिवि. १ छडी मारतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें ध्वनि होऊन; छमछम; चटचट. म्ह० छडी लागे चमचम विद्या येई घमघम. २ पायांच्या बोटांतील घागऱ्यांचें छणछण वाजणें; छनूछनू. 'घागऱ्या चमचम वाजतात.' [ध्व. चमचम]

चमचमणें—अक्रि. १ (कु.) झोंबणें; चुरचुरणें. २ चमकणें. 'भालावर घर्म बिंदु चमचमती।' –विक ६१ [चमचम]

चमचमाट—पु. रोषनाई; आरास; झगझग; चकचकाट (दिवे, रत्नें, दिखाऊ भडक पोषाख यांचा). विजेचें लकाकणें, चकचकाटणें; लकाकी; झकझकाट; शोभा. 'दिवाळींत घरोघर दिव्यांचा चमचमाट असतो.' [चमचम; हिं. चमचमाहट]

चमचमाट—पु. १ भोजनाच्या पदार्थांची चंगळ, विपुलता; समृद्धि; बहार; दिवाळी; धुमाळी; रंगलूट; धमशान; धुमश्चक्री; सुग्रास जेवणें. २ (अन्नाचा, खाद्य पदार्थांचा) उत्तम मसाले वगैरे घालून आलेला खमखमीतपणा; खमंगपणा. [सं. चम्=खाणें; तुल० चमचम]

चमचमी(मि)त—वि. १ चांगला मालमसाला घालून तयार करविलेला, शिजविलेला; खमखमीत; खमंग; रुचकर. २ विपुल; रगड; लागेल तितका; यथेष्ट (पक्वान्नें, खेळ, क्रीडा, दारूकाम). ३ स्वच्छ; निर्मळ; अघळपघळ. 'मखेंचि चमचमित लिहावें।' –दा १९.१.११. [सं. चम्=खाणें; चमचम]

चमचा—पु. एक प्रकारची उथळ व लांबट तोंडाची लहान पळी. [सं. चमस; फा. चम्चा; हिं. चमचा]

चमडी—स्त्री. चामडी; कातडें; त्वचा. [सं. चर्म; हिं. चमडा] म्ह० १ चमडी फाटे पण न फाटे=अत्यंत चिवट कापड. २ (व.) चमडी जाय पण दमडी न जाय=अत्यंत कंजूष माणसाला लावतात.

चमत्कार, चमत्कृति—पु. १ आश्चर्य; आश्चर्यकारक वस्तु, वृत्त, स्थिति, गोष्ट, प्रकार, देखावा. 'श्लेषयुक्त शब्दाच्या एका अर्थाबरोबर दुसराही अर्थ सुचून चमत्कृति उत्पन्न करितां येते.' –अन्मरहस्य २१. २ आश्चर्य; नवल; अचंबा. (क्रि० होणें;

वाटणें) ३ देव, औषध. इ० पदार्थांचा आश्चर्य वाटावयाजोगा अनुभव. [सं. चमत्कृ-कार]

चमत्कारणें—अक्रि. चमत्कार वाटणें; आश्चर्यचकित होणें; विस्मित होणें; नवल वाटणें. 'देखूनि अजगराची मातु। चमत्कारिला प्रमिति ध्रुतु।' —मुआदि ३.८०. मुनि मनीं चमत्कारला। म्हणे हें काय आठवलें इला। आणोनियां संध्याकाळा। केवीं मागें ऋतुदान।' —जै ७८.४०. —स्वादि ८.३.४९, [चमत्कार]

चमत्कारिक, चमत्कारी, चमत्कृत—वि. १ आश्चर्यकारक; विलक्षण; अचंबा वाटण्यासारखा; अद्भुत. २ (निंदार्थी) विलक्षण; गैर रीतीचा, चालीचा. ३ विशेष; असाधारण; असामान्य. [सं.]

चमन—पु. १ फुलबाग; फुलांचा ताटवा. 'फिरोन विलोकितां ते स्थळीं चमन।' —दावि ४०३. २ दिखाऊपणा; भपका; दिमाख; डौल; थाटमाट; भव्यपणा; डामडौल; झगझगाट (मंगल समारंभाचा). ३ बहार; चैन; चंगळ; मजा. 'न करी आचमन, आहे चमन।' —अमृत (कटाव) पृ. २५. ४ अत्यानंद. 'मनीं चमन भरून।'—भज ६९. [फा. चमन्] ०दहीं—न. सुवासिक दहीं. तीन शेर दूध तापत ठेवून अडीच शेर उरवावें, निवल्यावर त्यांत १५ भार साखर घालून आंबट ताक विरजणास घालावें, भांड्याच्या तोंडावर गुलाबाचीं फुलें ठेवावीं, दुसरे दिवशीं फुलें काढून दहीं वाढण्यास घ्यावें. —पाक ४७.

चमनी—वि. रंगेल; गंमत, खेळ, करमणूक यांचा शौकी; ख्यालीखुशालीचा [चमन]

चमरी, चमरमृग—स्त्रीपु. वनगाय; मृगविशेष. याच्या पुच्छाच्या केसांची चवरी करतात. [सं. चमर]

चमस—पु. १ यज्ञांत सोमरस ज्या लांकडी पात्रांतून ठेवतात तें पात्र. हें चौकोनी असतें 'चमस आणिलें चौमुखी पात्र। यालागी।' —कथा ३.८.१३९. २ चमचा; पळी. [सं. चमस]

चमार—पु. चांभार. [सं. चर्मकार; प्रा. चम्मार; हिं. चमार]

चमू—स्त्री. सेना; सैन्य. 'पांडव—चमु—पतीचें मधुनि चमू पाविलें पतित्व रितें।' —मोभीष्म ४.१०. [सं.]

चमेटी—स्त्री. हत्तीच्या पायास बांधण्याचा फास. [सं. चर्मेष्ठ; प्रा. चम्मेट्ठ; हिं. चमोरी]

चमेल, चमेली—स्त्रीन. १ एक फुलझाड व त्याचें फूल. २ चमेलीचें अत्तर, तेल.

चमेली—स्त्री. तोफेचे गोळे मोजण्याचें लोखंडाचें माप, वजन. ०नळा—पु. एक प्रकारचा सुईनळा. —अभि २१.

चम्मन—स्त्री. चैन; चमन पहा. 'चम्मन चालते आहे लेकाची त्या बाईच्या देणग्यावर.' —वज्राघात ११४.

चय—पु. १ एके ठिकाणी रास करणें; राशि; एकत्र जमाव, संग्रह; समूह. (समासांत) अपचय, संचय; समुच्चय. २ भूमितिश्रेढी. ३ गणितश्रेढी. [सं. ची—चय]

चय्मा—(कों.) ताव, हात मारणें. [चमन]

चयन—न. गोळा करणें; एकत्र जमविणें; रास करणें. संचय; संग्रह. —पु. १ अग्निचिति; अग्निष्टोमादि सोमयज्ञास जोडून करावयाचें एक श्रौतकर्म. यांत विशिष्ट आकाराच्या विटा तयार करून त्या श्येन, कूर्म इ० आकाराच्या मांडून त्याची वेदी करून त्यावर याग करावयाचा असतो. २ अशा प्रकारचा यज्ञ. [सं.]

चयन—स्त्री. १ चैन; स्वतःस रंजविणें; बागांतून फिरणें; भ्रमण करणें; भटकणें; सहल करणें; खेळांत, क्रीडेंत विविध करमणुकींत दंग असणें; मजा मारणें इ०; मजा; गंमत; चैन पहा. २ विश्रांति; आराम; सुख; स्वास्थ्य. [चैन] ०पडणें, चैन पडणें—आराम वाटणें. ०बाजी—स्त्री. चैन; चैनबाजी.

चयनी—वि. सुखाचा, चैनीचा, रंजनाचा शौकी. चैनी पहा.

चर—न. १ अंतरिक्षांतील तारादिकांचें लंकेस (लंकेवरून प्रथम याम्योत्तर जातें असें मानलें आहे) उगवणें आणि त्याचें एखाद्या विवक्षित स्थळीं उगवणें या दोहोंच्या कालांतील अंतर; रेखांतर; स्पष्टपरिधि. २ (फलज्योतिष) सोमवार. ३ (सांकेतिक) गमन. —वि. १ हलणारा; जंगम; चालणारा; सरणारा; जाणारा; चलनशील; ज्याचें स्थित्यंतर करतां येतें असा (वस्तु किंवा पदार्थ, मालमत्ता, चीजवस्त). चरमंत्र; जलचर; खेचर; भूचर; वनचर. 'स्थिरचर व्यापुनि अवघा तो परमात्मा दशांगुळें उरला।' —धुंडिराजकृत प्रल्हादचरित्र. २ स्वाती, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका इ० नक्षत्रें. ३ मेष, कर्क, तुला, मकर इ० राशी; एखादी गोष्ट किंवा कार्य करण्यास आरंभ या नक्षत्रराशींच्या वेळीं केल्यास फलनिष्पत्ति लवकर होते, परंतु तें कार्य चिरस्थायी व्हावें असें वाटत असल्यास या काळांत आरंभ करतां कामा नये असें फलज्योतिष सांगतें. नक्षत्रें, राशी, लग्नें यांचे तीन पुढील प्रकार केले आहेतः— १ चर=चरस्वभाव. २ स्थिर= स्थिरस्वभाव व ३ द्विस्वभाव. चरराशीः—मेष, कर्क, तुला, मकर. स्थिरराशी :—वृषभ, सिंह, वृश्चिक, कुंभ. द्विस्वभाव— मिथुन, कन्या, धन, मीन. ४ (व्यापक) चालण्याच्या, सरण्याच्या, पळण्याच्या बेतांत असलेला; गमनोन्मुख झालेला; निघण्याच्या बेतांत असलेला; निघायला अगदीं तयार झालेला [सं. चर्=चालणें] सामाशब्द— ०खंड—न. चर अर्थ १ पहा. विषुवांशासंबंधीं अंतर; चरार्ध;

चरदल. ०ज्या–स्त्री. चराची ज्या. ०मूर्ति–स्त्री. छबिना, अगर दिंडीच्या वेळीं मिरविण्यांत येणारी लहान मूर्ति; उत्सवमूर्ति.

चर—पु. कोटाच्या, किल्ल्याच्या भोंवतालचा खंदक, खांच; लांबलचक खळगा; खाई; खड्डा; हरळ; टरली; जमिनीखालीं केलेलें भुयार. –पुस्त्री. १ (वासल्याच्या, चोळण्याच्या योगानें किंवा इतर कारणानें पडलेला) ओरखडा; चरा; ओरबाडा; (क्रि० पडणें). २ चिडणें; चिघळणें; चरत जाणें (जखम. व्रण, इ०). ३ केशाकर्षणामुळें द्रवपदार्थ पसरणें. [हिं; म. चरणें]

चर—पु. (कोळी) कोळ्याजवळ असलेला मोठा सुरा. –गुजा ६८.

चरक—पु. १ उंसाचा रस काढावयाचा तेलाच्या घाण्यासारखा लांकडी घाणा, यंत्र. २ (उप.) दांत आणि जबडे; दाढी; तोंड (पीठ करण्याचें जणूं यंत्र). ३ कातण्याचें काम, धातुमय पात्रांवर नक्षी, कापसांतील सरकी काढून तो साफ करणें, किंवा दुसरीं अशाच प्रकारचीं कामें करण्यासाठीं जें यंत्र असतें तें; उजळा देण्याचें, नक्षी करण्याचें यंत्र. ४ दळण्याचें, पीठ करण्याचें, वाटण्याचें यंत्र. 'पुरण वाटण्याचा चरक.' ५ चक्कर मारणें; फेरा घालणें; गिरक्या घालणें. ६ (ल.) कोणतीहि एखादी गोष्ट सतत चालू राहणें; सतत चालणारें काम. 'खाण्याचा लिहिण्याचा, स्वयंपाकाचा, पाहुण्यांचा चरक चालला आहे.' ७ जिल्हई करण्याचें यंत्र. [फा. चर्खं; तुल० सं. चक्र–चक्कर; चरक] (वाप्र.) चरकीं धरणें–१ चरकावर लावणें, धरणें. २ (ल.) कचाटांत धरणें; सक्त मेहनत करविणें; सारखें खपविणें (एखाद्याच्या कामांत, धंद्यांत, अभ्यासांत); एखाद्या कामावर इकडे तिकडे न होऊं देतां कुंथविणें.

चरक—पु. (जरतार धंदा) वाटोळी मोठी परडी. ०पाठ–पु. पटवेकरी कामासाठीं सुताचा विडा.

चरक–ख—क्रिवि. थक; गुंग; कुंठित; स्तंभित; आश्चर्यचकित. (क्रि० होणें). 'माझीबुद्धि अक्कल, चरक झाली.' 'मी चरख झालों.' [चरकणें]

चरकट—पु. १ चऱ्हाट; पाल्हाळिक गोष्ट; मिळमिळीत, नीरस, चघळपणाची गोष्ट; चरपटपंजरी; चावटाई. २ (प्रां.) चापटी; चपराक. (क्रि० मारणें; चढवणें). [सं. चर्पट]

चरकटणें—१ (राजा.) गबाळीपणानें व सैल असें दोरखंड वळणें; कशी तरी घाईनें दोरी वळणें. २ (ल.) भरकटणें; सरासरी, निष्काळजीपणानें करणें; गडबडगुंडा करणें; घोंटाळा करणें; गुरफाटणें; भलतेंच करणें. 'एका क्षणांत त्यानें दहा बंद चरकटले म्हणून त्यांत फार अशुद्धें पडलीं.' ३ तासणें. [चरकट]

चरकट्या—वि. निष्काळजीपणानें, कसें तरी, सरासरी काम करणारा; घिसाडघाई करणारा; दडप्या. [चरकटणें]

चरकणें—उक्रि. फाडणें; टरकावणें. –अक्रि. १ फाटल्यासारखें होणें, वाटणें; अंतःकरण द्विधा होणें, अत्यंत व्यथित होणें; व्याकूळ होणें; व्यग्र होणें; कष्टी होणें. 'सुवर्णे कीं त्याच्या चरकत असे तो दिनपती।' –विवि ८.१.२०. २ (भीतीमुळें) भांबावणें; त्रेधा होणें; गोंधळणें; घाबरणें. 'वाघ दृष्टीस पडतांच मी चरकलों.' 'सभेस जातांच त्याची बुद्धि चरकली.' ३ (व.) मनांत समजणें. (प्र.) तरकणें. [ध्व. फाटण्याचा चर आवाज]

चर–कन–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि. १ फाडतांना, टरकतांना, भाजतांना जो आवाज होतो त्या सारखा ध्वनि होऊन; टरूकन. (क्रि० फाटणें; चिरणें). २ एकदम शहारे येऊन; वेदना उत्पन्न होऊन; व्यथा पावून.

चरकपूजा—स्त्री. (बं.) आंकड्याला किंवा गळाला लोंबत, लोंबकळत राहणें; बगाड घेणें. [चरक=चक्र+पूजा]

चरका—पु. १ जळलें, भाजलें असतांना जो चर्र आवाज किंवा वेदना होते ती. २ चटका; डाग; डाव. (क्रि० बसणें). ३ भाजीला फोडणी घातली किंवा भाजी फोडणीस टाकली असतां जो चर्र आवाज होतो तो; तापविलेलें हत्यार पात्र इ० पाण्यांत बुडविलें किंवा त्यावर पाणी टाकलें असतां जो आवाज होतो तो. (क्रि० बसणें; देणें). ४ मनाला होणाऱ्या वेदना, चटका; अंतःकरणावर आकस्मिक बसणारा घाव; मर्मभेद; धक्का. 'बघुनि त्या भयंकर सूता...या हृदया चरका बसला।'–शारदा [ध्व. चर्र; फा. चरका=लहान जखम]

चरका—चरखा पहा.

चरकी—स्त्री. (चांभारी) कोंकराचें अगर करडाचें पांढऱ्या रंगावर कमाविलेलें कातडें.

चरकी—वि. चरकावर धरून साफ केलेलें; जिल्हई दिलेलें; पॉलिश केलेलें (भांडें). [चरक]

चरकी–स्त्री—१ (चाकू, कातर इ० स.) धार लावण्याचें यंत्र, चाक. 'भांडीं, जंबुरे चरक्या आदिकरून यंत्रें बुरजाबुरजास ......ठेवावीं'–मराआ ३३. २ चरकीबाण. (शोभेच्या) दारूचा एक प्रकार. (दारूनें भरलेली लोखंडी नळी काठीला बांधतात). ३ लोंकर, ताग, अंबाडी इ० चे धागे काढण्याकरितां केलेलें लांकडाचें साधन; यंत्र; तकुटी; चाती. ४ चरक; घाणा. 'बाणा चरखीं सिरकला। चाकाखालें सांपडला।'–दा ३.७.८४. [फा. चर्खा; सं. चक्र–चक्री]

चरकें—न. (गो.) काजूच्या बियांच्या खेळांत बियांच्या जमावाचें नांव.

चरक्या—वि. चरक चालविणारा.

चरख, चरखी—चरक, चरकी पहा.

चरखा—पु. सुत काढण्याचें यंत्र, रहाट. [फा. चर्खा; सं. चक्र] ०कारागिरी–स्त्री. चरख्यावर सुत काढण्याची कला. 'हिंदुस्थानची प्राचीन चरखाकारागिरी कशी बुडाली याबद्दल ऊर बडवावा.' –नाकु ३.१६.

चरखावणें—(ना.) चणखावणें पहा.

चरगण—न. १ कुरण; गायरान; गायरानांतील जमीन. २ चारा; गायरानांत उगवलेलें गवत. 'पाऊस पडला तरी चरगण व्हावयाला एक महिना पाहिजे.' [चरणें]

चरचर–रां—स्त्री. १ चुरचुर; तीक्ष्ण, तीव्र वेदना; झुपत असलेलें दुःख, इजा; झणझणणें. (क्रि० लागणें). २ (ल.) पश्चात्ताप; रुखरुख; हुरहुर. (क्रि० लागणें). ३ तीक्ष्णता (शस्त्र, हत्यार इ० ची). ४ खोंच; खमंगपणा; औद्धत्य; चपलता (भाषणाची). –क्रिवि. १ चिरण्याचे, टरकण्याचे वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण. २ फडफडणें, झडझडणें, खडखडणें, सरसरणें, थुंकणें, थुंकत बोलणें, फुसकारणें, तडतडणें, चरचरणें, वाळलेलें गवत कापणें धसाधस कापणें इ० क्रियांच्या आवाजासारखा ध्वनि होऊन. 'मग कंठनाळ चरचर तो सत्य करावया विरुद्ध कापी।' –मोकर्ण ४५.१४. 'धांवे कीं चरचरा नरा खावें।' –मोआदि ३०.२१. 'पुनरपि त्या पापानीं सद्विप्रकुमार चरचरां चिरिला।' मोआदि ९.२६. ३ तडकाफडकीं किंवा भरभर बोलणें, लिहिणें, शिकणें, या व इतर क्रियांच्या तऱ्हांचें अनुकरणात्मक. ४ पोळल्या–भाजल्या, प्रमाणें वेदना देत. 'चरचर चुरचुर लागेना। ऐसें करावें।' –दा १४.४.७. –वि.क्रिवि. तीक्ष्ण; तिखट (धार). (क्रि० करणें; लावणें). [ध्व. चर्‌ द्वि.]

चरचरणें—अक्रि. १ चरचर आवाज करणें. २ चरकणें पहा.

चरचरीत—वि. १ खरखरीत; भरभरीत; झुपणारें; जाडेंभरडें (जीभ, वाळलेलीं पानें, वाळू, पीठ इ०). २ तिखट; चणचणीत; झणझणीत; तोंडाला भाजणारें, झोंबणारें (तिखट, मसाला घातल्यामुळें पदार्थ). ३ खरमरीत; ठसठसीत; स्पष्ट व खडखडीत (भाषण, हुकूम). ४ तिखट; तीक्ष्ण (धार). –क्रिवि. पुरेपूर; धडधडीत; निखालस; तब्बल; बरोबर; खास; नक्की. 'हें कापड चरचरीत पंधरा हात लांब आहे.' 'चरचरीत पंचवीस रुपये पडतील.' [चरचर]

चरचीक—वि. (राजा.) तल्लख; हुषार; दक्ष; चणचणीत; चंचिवाण.

चरचोंडा—वि. (कों.) वहाडी, गवगवा, बोंबाबोंब करणारा; वेडयावेडयासारखें बोलणारा; वल्गना, जल्पना करणारा; भकणारा; बोंबल्यापणेश; सर्व उघड करून दाखविणारा (मूर्ख माणूस).

चरट—न. (क.) वऱ्हाट; दोर; दोरी. 'तरी त्याला भ्रांती चरट न दिसे सर्पचि दिसे।' –वामन स्फुट श्लोक ९.५.

चरटी—स्त्री. (बे.) नारळाची करटी. [का.]

चरड, चरंडा—नपु. कोंडा; भूस; भरडा; कण्या; न दळले गेलेले दाणे (जोंधळा, गहूं यांचे). [चुरडणें, चुरडा]

चरडक, चरढक—न. चवळपणानें लावलेली भाषा; चपटपंजरी; पाल्हाळ. (क्रि० लावणें; करणें; मांडणें). [चरड+क प्रत्यय]

चरडणें—उक्रि. भरडणें (धान्य, भात); सालपटें काढण्याकरितां जात्यांत घालून जाड दळणें; जाडेंभरडें दळणें.

चरडभरड—स्त्री. १ जाडेंभरडें दळणें; चरडणें किंवा भरडणें. २ अशा रीतीनें दळलेला–भरडलेला पदार्थ. [चरडणें+भरडणें]

चरण—न. १ पाय. २ छंदाचा, वृत्ताचा, एक भाग, पाद. ३ चतुर्थांश (श्लोक, नक्षत्र, रुपया इ० चा). ४ प्रथम चरण; आरंभ; प्रथमभाग. ५ अभंग इ० प्राकृत कवितेचें, गीताचें कडवें. ६ हस्त नक्षत्राचा चतुर्थ पाद, चतुर्थांश. कुणबी लोकांत या चार पादांना अनुक्रमें लोखंडी; तांबेरी; रुपेरी; सोनेरी असें म्हणतात. कारण पहिल्या पादांत पडलेल्या पावसाच्या योगानें जमीन कठिण होते, दुसऱ्यामुळें चांगली होते, तिसऱ्या व चवथ्यामुळें विशेष चांगली होते. ७ जोडा. 'शाहूमहाराज मध्यघराच्या दरवाजांत गेले व तेथें चरण टाकिले.' [सं. चरण+चर्‌=जाणें] (वाप्र.) ०लागणें–घरीं येणें; भेटणें; आगमन होणें. 'आपले चरण माझ्या वाड्यास लागावे अशी इच्छा धरून ... विनंति करितों.' –रत्न १६. ०धरणें, चरणीं लागणें–१ आश्रय करणें; आश्रय करून राहणें. २ शरण जाणें; प्रार्थना किंवा मिनतवाऱ्या करणें. ३ नमस्कार, वंदन करणें. 'सौमित्र चरणीं लागला। ते स्थळीं शंकर स्थापिला।' सामाशंकर– ०चारिया, चारी–च्यारी–वि. १ पादचारी; चरणचाली पहा. 'तो कैवल्यनाथु चरण चारिया। पदें ठेवी जेथां वरियां।' –ऋ २२. २ पायदतार; पायदळ. 'वीर-भडु चरणच्यारी।' –उषा १३५१. ०चाल–स्त्री. पायीं चालणें, गमन करणें. चरणचाली, चरणचालीनें–क्रिवि. १ नुसत्या पायानीं; पायीं. 'तैसी माया माहेर सांडूनि वेगीं। चरणचाली निघाली।' –एरुस्व ६.६४. 'राज्य हिरोनि वल्कलवसनीं। चरणचाली दवडिले वनीं।' –मुसभा १६.१३५. २ पायदतार; पायदळ; वाहनाशिवाय; चरणचारी अर्थ २ पहा. 'चरणचाली सत्यजित। पुढती झुंजा मीनला।' –मुआदि ३२.६५. ०तळ–नपु. तळपाय; पायाचा तळवा. 'चरणतळें देव्हडीं। आधारभूमीच्या बुडीं।' –ज्ञा ६.१९३. ०तळवट–पु. तळपाय; बूड. 'अक्षयवीट चरणतळवटीं।' –सूपाली विठ्ठलाची पू. २४. ०तीर्थ–न. गुरु,

ब्राह्मण इ० ज्या पायांचें तीर्थ. [सं.] ०दासी–पु. एक वैष्णव पंथ; स्थापक चरणदास. ०धूलि–धूळ–रज–पु. १ पायधूळ. 'शिवादि चरणरज वांछित। त्या मज पाठविलें लिखित।' –एरुस्व ५.५३. २ पायांची धूळ; दासानुदास (कागदोपत्रीं लिहिणारानें केलेला स्वतःचा नम्र निर्देश). 'स्वामीचे सेवेसी चरणरज रामाजी पंत.' 'महाराज मी आपली चरणधूलि आहें.' ०युगुल–न. दोन पाय. 'मकार चरणयुगुल। उकार उदर विशाल।' –ज्ञा १.१९. [सं.] ०संपुष्ट–पु. (उप.) जोडे. [चरण+संपुष्ट=पात्र] ०संवाहन–न. पाय चेपणें; पाय चुरणें, रगडणें. 'सेज मी झाडीन। चरण संवाहन। मीचि करीन।' –ज्ञा१३.४२३. चरणांगुष्ठ–पु. पायाचा आंगठा. 'कीं संतुष्टीसी संतुष्टी। चरणांगुष्टी जयांचे।' –एमा १.३९. [सं.] चरणांबुज–न. पादरूपी कमळ; पदकमळ; पाय. 'तुका म्हणे फळ। चरणांबुज हें सकळ।' –तुगा ११९९. [सं] चरणामृत–चरणोदक–पुन. चरणतीर्थ पहा. [सं.] चरणारविंद–न. (काव्य) पादकमळ; चरणांबुज पहा. 'अंतीं तुझ्याच वरणें चरणारविंदा।' –वामन रुक्मिणीपत्रिका १४. चरणारविंदीं मिलिंदायमान होणें–(वाप्र.) कमळाचे ठायीं रममाण होणाऱ्या भ्रमराप्रमाणें पायाची एकनिष्ठपणें सेवा करणें. हांजी हांजी करणें; खुषमस्करी करणें. [सं.]

चरण —स्त्री. १ गायरान; कुरण; गायरानांतील गवत–जमीन. २ गुरें चरण्याबद्दल सरकारांत द्यावी लागणारी रक्कम; चराई. ३ चरण्याचा व्यापार. 'त्या गाईपेक्षां ह्या गाईची चरण जलद आहे.' गुरचरण पहा. [चरणें]

चरणारा—वि. १ चरत जाणारा; चिडणारा. २ (शाप.) मांसनाशक. (इं.) करोजिव्ह. [चरणें ३ पहा]

चरणें—अक्रि. (गुरांनीं) गवत, पाला इ० खाणें. २ वेंचणें; टिपणें (दाणे); खाणें (पक्ष्यांनीं चारा). ३ (ल.) घर करणें; पसरणें; वाढत जाणें; चिडणें (व्रण, क्षत). अपकारक तऱ्हेनें, जलदीनें पसरणें (फोड आणणारा एखादा पदार्थ). 'व्रण चरत चालला.' ४ गब्बर होणें; श्रीमंत होणें; पैसा कमावणें. ५ सारा दिवस कांहीं तरी खात असणें. ६ वाढणें; जास्त होणें (विद्या). ७ चीर पडणें; तडकणें. [सं. चर्] म्ह० फिरे तो चरे=परिश्रम करणारा मनुष्य श्रीमंत होतो.

चरणें—अक्रि. लागणें; चालणें; जाणें; चढणें; शिरणें. 'देखे बोलंवा इंगळु न चरे।' –ज्ञा ८.८९. [सं. चर्]

चरणें—उक्रि. (लोंकरीचें सूत, पेड) हातावर पिळणें, गुंडाळणें, वळविणें, वळणें.

चरदल—न. चर, चरखंड पहा. [सं.]

चरप—स्त्री. (व.) गाडीच्या चाकाचा मार. 'बैलाला फ पा लागल्या.'

चरपट, चरपटपंजरिका, चरपट–चर्पटपंजरी—स्त्री. १ पाल्हाळ; चऱ्हाट; कंटाळवाणें, लांबलचक निरूपण, कथन; लापनिका. २ (चरपटपंजरी) श्री. शंकराचार्यांचें एक स्तोत्र. [सं.]

चरपट्टी—स्त्री. (स्थापत्य) लांकडी सांध्याचा एक प्रकार. एका लांकडांत खोल खांच घेऊन व दुसऱ्याच्या अंगाबाहेर पट्टी काढून एकमेकांत बसविणें. (इं.) टंग ॲंड प्लोड. –मॅरट ५९. [चर+पट्टी]

चरपूस—स्त्री. (व.) श्रांत; दमलेला; थकलेला. 'कावाड कष्टांनीं चरपूस झाला.'

चरपूस—वि. (ना.) खरपूस पहा.

चरप्रतिष्ठा—स्त्री. तात्पुरतें, कायमचें नव्हें असें देव–देवताप्रस्थापन किंवा देवमूर्तीची प्रतिष्ठा करणें. अधिवासन पहा.

चरफड, चरफडाट—चडफड इ० पहा.

चरफडणें—१ तळमळणें. चडफडणें पहा. 'अमर अमृतातें सेवित। तेही चरफडित हरिदासा।' –एरुस्व १.७७. २ रागावून बोलणें 'सांगों काय परिसवें नृप भीष्माजवळ जें चरफडे तें ?।' –मोभीष्म ९.४५.

चरफी—स्त्री. जाड–भरड दळलेली कणीक.

चरब—क्रिवि १ तब्बल; बरोबर:ठाम; हमखास; भरभक्कम. 'तो गांव येथून चरब कोसभर आहे.' 'हा धोतरजोडा चरब दहा हात लांब आहे.' –वि. १ अतिशय भारी, जबर (दर, किंमत). २ जरबच्या ऐवजीं उपयोग. [अर. जर्ब; फा. चर्ब्]

चरबट—स्त्री. १ कंटाळवाणें भाषण, चऱ्हाट. (क्रि० लावणें; मांडणें). २ उद्धटपणा; दांडगेपणा. [चरब]–वि. १ ओबडधोबड; खरखरीत; चरबरीत. 'फरशांचा पृष्ठभाग साधारण चरबट माठीव असावा.' –मॅरट ५५. २ जिभेला चरचरीत, कठिण लागणारा (खाद्य पदार्थ). ३ तीव्र; तीक्ष्ण (धार, अपशब्द, निंदा, निर्भर्त्सना). ४ हिकमती; शहाणा; कल्पक; धूर्त. 'नेणती वऱ्हाडिणी चरबटा।' –एरुस्व १४.५९. ५ उध्दट; दांडगा. ६ फाजील वटवट करणारा; चर्पटपंजरी करणारा; रिकामा गप्पिष्ट. 'भारीच चरबट आहे हा पोर.' ७ (ल.) बेचव; चव न समजणारी (जीभ). 'जीभ चरबट झाली आहे.'

चरबटणें—अक्रि. १ खरबरीत किंवा चरबट होणें (दंस, नागवेलीचें पान इ० खाल्यामुळें जीभ, तोंड). २ पुळ्यांच्या, फोडांच्या, खवल्यांच्या योगानें खरखरीत, चरबरीत होणें (शरीर). ३ खरखरीत असणें, होणें (खरकटें, राख, माती चिकटून राहिल्यामुळें भांडीं, हात वगैरे); कामाच्या योगानें खरबरीत, चरच रीत, जाड होणें (हात). ४ ओरखडला जाणें; ओरबडला जाणें; खरडणें; खरचटणें; अस्ताव्यस्तपणें किंवा धसफस केल्यानें फाटणें (शरीर, अवयव). ५ चाटून जाणें; घासून जाणें. 'वाघाची

नखें चरवटलीं.' 'सापाचा दांत चरवटला मात्र.' 'न्हाव्यानें केंस चरवटले उगीच.' 'गोळी चरवटली.' ६ बडवडणें; वट-वट करणें; चकाट्या पिटणें. [चरवट]

चरवटणें—उक्रि. (क.) जोरानें, घसमुसळेपणानें घासणें; चोळणें; चोपडणें; तासणें; रंधणें; छाटणें.

चरवटणें—उक्रि. चरबीनें माखणें; चरबी लावणें, लागणें. 'लवकरच नव्या चरवटलेल्या काडतुसांचें प्रकरण उद्भवलें.'—सन १८५७. ४०७. [चरबी]

चरवत्तर—क्रिवि. (ना.) तरें; थबथबीत.

चरबद्र—वि. (व.) आचरट; गवाळ्या.

चरबर—वि. (प्रां.) आडेंमरडें; रुक्ष; गरीबीचें (अन्न). चरबट पहा. [फा. चर्ब]

चरबर, चरबरचरबर—वि. उद्धट; दांडगा; धीट; चर-मरीत.

चरबरीत—वि. १ खरखरीत; खरबरीत; जाड;राठ;बोचका. २ कठिण; ठणक; अपक्व; नीट शिजलेलें नाहीं किंवा ज्याचा रस झाला नाहीं असे (तांदूळ, भाजी).

चरबी—स्त्री. प्राणिजन्य व वनस्पतिजन्य स्निग्ध पदार्थ. मेद; वसा; मांसस्नेह; माखण; ओघट; मांसाचें तेल. [फा. चर्बी]

चरबेट—स्त्री. खाडीमध्यें आढळणारा एक मासा.

चरबेंचें, चरबेंवर्चे—अक्रि. (गो.) अंगांत चरबी येणें. [चरबी]

चरम—वि. शेवटचा; अंत्य; अंतीचा; अंतिम. [सं.] सामा-शब्द—०**काल**—पु. शेवटची वेळ, घटका; मरणकाल. ०**कोटी**—पु. शेवटचा उपाय; अंतिम साधन. ०**गति**—स्त्री. शेवटली गति; मोक्ष. ०**ज**—पु. धाकटा मुलगा. 'हा मोठा मुलगा व हा चरमज आहे.' [चरम+ज] ०**प्रत्यय**—पु. (व्या.) ज्यावरून दुसरे प्रत्यय होत नाहींत ते प्रत्यय. [सं.] ०**युक्ति**—स्त्री. शेवटचा उपाय, हिकमत, तोड. ०**लक्ष्य**—न. खरी खुरी गोष्ट; अंतिम, अखेरचें, अगदीं सत्य; अखेरचें ध्येय, निर्णय. ब्रह्मज्ञान पहा. ०**स्थिति**—स्त्री. समाधिरूप अवस्था. [सं.] ०**ज्ञान**—न. शेवटलें किंवा अखेरचें ज्ञान; पूर्ण, अंतिम सत्य. ब्रह्मज्ञान पहा. [सं.] **चरमावयव**—स्त्री. शेवटचा, अखेरचा भाग, अंश. **चरमा-वस्था**—स्त्री. शेवटची स्थिति.

चरम—न. (गो.) मुलांच्या अतिवृद्धीमुळें जमिनीस येणारा चट्टपणा, ठणकपणा.

चरमकांठ—पु. (नाशिक) जरीच्या कांठाची एक जात.

चरमर—स्त्री. १ तिखटपणा; झमझमीतपणा; चरमरीत-पणा. २ (ल.) खंवटपणा; जहालपणा (भाषा इ० चा); उद्धट-पणा; दांडगेपणा. ३ चपलपणा; चुणचुणीतपणा (भाषण इ० चा). **चरमरचरमर**—क्रिवि. उद्धटपणानें; दांडगेपणानें; खर-मरीतपणानें.

चरमरीत—वि. १ मालमसाला घातलेलें; झमझमीत, चण-चणीत; झणझणीत; चवदार; झोंबणारें. २ उद्धट; दांडगा. ३ चुणचुणीत; हुषार; चपल; तल्लख. ४ चरमर पहा. [ध्व. चुरूर द्वि.]

चररर—क्रिवि. एखादी वस्तु जोरानें फाटत किंवा टरका-वत असतां होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

चरवट—न. विवक्षित आकृतीचें मातीचें भांडें, थाळा. [चरवी ?]

चरवण, चरवा—नपु. १ कुरण; गायरान. २ गायरानाची जमीन. ३ गुरुचराई; गुरें चारणीस लावल्याबद्दल द्यावी लागणारी मजूरी, किंमत. [चरणें+वण प्रत्यय]

चरवा—पु. (व.) कोंडवाड्यांतील गुरांची सोडबांध कर-णारा नोकर; गुराखी. 'आज चरवा कामावर आला नाहीं.' [चरणें. हिं. चरवैया]

चरविणें—उक्रि. कळप किंवा खिल्लारें चारणें; गुरें चारणें, चारणीस घालणें. 'मावगाईकरवीं चरवितां पीक।'—दावि ४०६. [चरणें प्रयोजक]

चरवी—स्त्री. १ दूध काढण्याचें भांडें; कासंडी. 'गंगाळें चरव्या अनेक निवडी सोन्यारुप्यांची जडें।'—सारुह ३.४३. २ (कों.) मधाचें पोळें. [का. चरविगे; तुल० सं. चरु=यज्ञपात्र]

चरवी—स्त्री. तटाला असलेले तोफांचे झरोके प्रत्येकीं ? तटाचा वरचा भाग. 'सुवर्णमय दुर्गे दिसती। चरव्या झळकती शेषफणाकृती। रजनीमाजीं वाटती। नक्षत्रें वरी जडियेलीं।' —ह २९.६४.

चरवें—न. चारा; पशु, पक्षी इ० चें खाद्य. [चरणें]

चरवेदार—पु. गुराखी; मोतद्दार; जनावरांवर देखरेख कर-णारा, त्यांना चारून आणणारा नोकर. चरवा पहा. —वाडमा १.३४१.

चरस—पु. दंवासहित काढलेला भांगेच्या झाडावरील बोंडाचा मादक द्रव; एक मादक पदार्थ. (क्रि० पिणें; ओढणें). [हिं. चरस, चर्स]

चरसा—पु. १ कातडें (विशेषतः काळ्या रंगाच्या गुराचें); सबंध कातडें. २ दरसाल एक कातडें देण्याबद्दल चांभारावर कर बसवितात तो. [हिं.]

चरळ—स्त्री. ओळ; पंक्ति; मालिका. 'होतो निंदा परि ह्या लावित शब्दांच्या चरळा।'—देप ९९. [चर]

चरा—पु. १ ओरखडा; रेघ; घासल्यामुळें जी रेघ पडते तो. २ खांडा; खांड (शस्त्राच्या पातीचें). [चर]

चराई—स्त्री. १ गुरांच्या चरण्याबद्दल पैसा द्यावा लागतो तो; कुरणाचें भाडें; चरण. २ गुरें राखण्याबद्दल जी मजुरी देतात ती; राखणावळ. [चरणें]

चराचर—स्त्री. १ परंपरा; पिढयानुपिढया चालत आलेली रीत, वहिवाट. २ स्थावरजंगम जग, पदार्थ; सजीवनिर्जीव सृष्टि; अखिल विश्व. 'प्रसवतसे अक्षर । म्हणऊनि हे चराचर । ब्रह्मबद्ध ।' —ज्ञा ३.१३६. ३ जगांतील लोक; जग; जनता. 'गंधर्व अग्नि सोम भोगिती कुमारी । कोठें चराचरी त्याग केला।' —तुगा ३२५०. [सं. चर+अचर]—वि. १ सजीवनिर्जिव; चलाचल; हालणारी व न हालणारी; स्थावर-जंगम (वस्तु, गोष्ट इ०). २ परंपरागत असा. 'आम्हींच वेगळे झालों असें नव्हे चराचर संप्रदाय असाच चालला आहे.' [सं.] ०पति-पु. (काव्य) स्थावर जंगम वस्तूंचा स्वामी, नियंता; ईश्वर. [सं.]

चराचर-रां, चराच्चर-रां, चरारां—क्रिवि. १ टराटर; जोरानें फाडीत, चिरीत असतांना जो आवाज होतो तसा आवाज होऊन. २ फुटणाऱ्या, मोडणाऱ्या मोठ्या तडतड किंवा कडकड आवाजाचें उद्बोधक. ३ बेपर्वाई, आवेश, त्वरा यांचें निदर्शक. (क्रि० खाणें; बोलणें; लिहिणें; वाचणें). चरचर पहा. [चरचर ध्व.]

चरांट—न. चरट; चऱ्हाट पहा.

चरांटचें—उक्रि. (गो.) आंवळणें. [चरांट]

चराडणें—अक्रि. (चरचरणेंचा अतिशय) चरचरणें पहा.

चरांडी—स्त्री. चीर, भेग (कागद, पान इ० ची).

चरार्ध—न. चर, चरखंड पहा.

चराळ—क्रिवि. (व.) जोरानें; धोधो; सतत. 'पाऊस तर चराळ चालला होता, पावसांत जाण्याची हिंमत चालेना.' [सं. चर्; ध्व]

चरित—न. आचरण, चरित्र पहा. 'बाळपणीं कृष्णानें काय चरित केलें तें मला सांग.' 'चरित मुकुंदाचें ।' —दाव ४९६. २ कथा; गोष्ट. 'कथिन चरितरूपें व्यासभावार्थ हो तो।' ३ कीर्ति; प्रभाव. 'पदें चरित दाविजे त्रिजगदब्जकीलालसें ।' —केका १९. [सं. चर्, चरित]

चरितार्थ—पु. १ (कामाची, धंद्याची) सिद्धि; संपादणी; हेतु साध्य होणें, सफळ होणें, शेवटास जाणें; इच्छा तृप्त होणें; तृप्ति. २ कशी तरी, बरीवाईट, सरासरी, सार्थकता, शेवट. 'पांचशें रुपयांनीं लग्नाचा चरितार्थ होईल.' ३ कसा तरी, स्वल्प सामुग्रीनें, उदरनिर्वाह. 'मणभर भातामध्यें कसा तरी चरितार्थ करतों.' ४ पोट भरणें; उदरंभरण; उदरनिर्वाह. 'स्त्रियांनीं घरचीं कृत्यें संभाळावीं आणि पुरुषांनीं पराक्रम करून दोघांचा चरितार्थ चालवावा.' —गुप्तमंजूष ४. —वि. सिद्धीस गेलेला; लागू पडलेला; पूर्ण केलेला; अभिप्रेत अर्थीं स्वीकार केलेला (नियम, विधि, आज्ञा). समाधान पावलेला; तृप्त झालेला (मनुष्य). [सं. चरित+अर्थ]

चरित्र—न. चरित १ कृत्यें; क्रिया; आचरण; वर्तन. 'ये दशे चरित्र केलें नारायणें ।' —तुगा ८५. २ अवस्था; स्थिति; प्रकार. 'जाणोनि चरित्र जवळीच होता । आली अनंता कृपा मग ।' —तुगा १०९. ३ देवांचे, वीरांचे, पराक्रम; महत्कृत्यें; मर्दुमकीचीं कामें. 'स्त्रीचें चरित्र आणि पुरुषाचें भाग्य कोणास समजत नाहीं.' ४ इतिहास; कथा; गोष्ट; प्रकार. 'ते गुणभेदचरित्र। ऐसें आहे ।' —ज्ञा १८.५२३. ५ विशिष्ट व्यक्तीचा आयुष्यक्रम; तो वर्णन करणारा ग्रंथ. [सं चरित]

चरिंदा—पु. १ वैरण; घोड्याचें, गुरांचें खाद्य; दाणा व चारा. 'पगार व चरिंदा वगैरे खर्च.' —स्वारीनियम (बडोदें) ५६. २ (सामा.) कुरण; कडबा; गवत. ३ गायरानांत गुरें राखण्याबद्दल जो पैसा द्यावा लागतो तो. ४ खाद्य. 'चरिंदे लाविले हेरंबवहना ।' —सप्र ९.२३. [फा. चराईद्=चरणें; सं. चर्]

चरी—स्त्री. (कों.) १ लहानसा चर; खंदक; खांच; मोरी; नहर; गटार. २ लोंकर किंवा सुत हातावर वळून केलेली दोरी. 'दोन हजार वांव लांब चऱ्याची शिडी तयार करून बरोबर घेतली.' —नरवीरमालुसरे ४६. [चर पासून अल्पत्वदर्शक]

चरी—स्त्री. पंजाबांत होणारी जोंधळ्याची हलकी जात. —कृषि २६७.

चरी—(व.) चरवी पहा.

चरीव—न. (कों.) १ गुरचरण; कुरण; गायरानाची जमीन. २ घास; गवत; चरगण पहा. [चरणें]

चरु—पु. १ शिजवलेले तांदूळ; भात. 'कीं होमशाळेंतून श्वान । जाय चरुपात्र घेऊन ।' २ (गो.) पिशाच्यास अर्पण करण्यासाठीं शिजविलेला भात. ३ पिंड (भाताचे). ४ (खा.) तांब्या. [सं. चरु; हिं. चरुआ] **चरुस्थाली**—स्त्री. १ भात ठेवण्याचें भांडें; हवि ठेवण्याचें पात्र. २ स्वयंपाक; पाकनिष्पत्ति; पाकक्रिया. [सं. चरु+स्थाली=भांडें]

चरुचमकुरा—स्त्री. एक भाजी; अळू. 'चवळी कवळी चरुचमकुरा ।' —अमृत ६२. [चमकुरा पहा. यास निरर्थक अनुप्रासार्थ चरु शब्द लावून]

चरोळें—न. तूप ठेवण्याचें, रोगण दिलेलें मडकें, मातीचें पात्र; लाखलोटी.

चर्काखर्का—पु. चरका; चटका. 'रंभा कीं उर्वशी उमटल्या चर्काखर्का गेली लाऊन ।' —पला ४.३७. [चरका द्वि.]

चर्गीसतार—स्त्री. एक वाद्य. —देहु ९५.

चर्क—न. (गो.) होकायंत्र. [सं. चक्र]

चर्च—न. १ सार्वजनिक ख्रिस्ती देवालय; उपासनामंदिर. २ ख्रिस्ती महामंडळ; ख्रिस्ती मंडळी. [इं.]

चर्चणें, चर्चिणें—उक्रि. (काव्य.) १ फासणें; चोपडणें; माखणें (चंदन, राख). २ उटी लावणें. 'चंदनातें कायसेनि चर्चावें।' -ज्ञा १०.१२. ३ चर्चा करणें. 'मवे ना चर्चे। वाढे ना खांचें।' -ज्ञा १३.१११३. 'ज्या देवा स्तवितात्ति वेद समुदे शास्त्रें जया चर्चिती।' -निमा १.७. [सं. चर्चन]

चर्चन—न. १ चर्चणें; लेप देणें; चोपडणें; माखणें (चंदन, राख इ०). २ लेप; उटी. [सं.]

चर्चराट—पु. कापण्याचा, चिरण्याचा चरचर असा आवाज. 'चरचरित चचारी चर्चराटें चरारी।' -दावि २७८. [ध्व. चर-चर+आट प्रत्यय]

चर्चरी—स्त्री. चरचरी; मनांतील चुटपुट; काळजी; आधि. 'उगाचि व्यर्थ चर्चरी।' -दावि ७७६.

चर्चरी—स्त्री. (गो.) एक प्रकारचा वेल.

चर्चा—स्त्री. १ प्रासंगिक उल्लेख; वरवर उच्चारणें. (क्रि० निघणें). 'आज तुमची तेथें चर्चा निघाली होती.' २ वार्ता; बातमी. ३ (देवादिकांच्या) अवतारांचें, महत्कृत्यांचें, पराक्रमांचें, वर्णन, निरूपण, कथन. 'सर्वकाल भगवच्चर्चा करीत असावें.' ४ एखाद्याच्या पाठीमागें केलेली निंदा. 'हे तुमचे तोंडावर गोड बोलतात पण मागें तुमची चर्चा करीत असतात.' ५ चर्चन; लेप देणें; उटणें. ६ दोनहि पक्षांनीं आलटून पालटून किंवा एकापुढचें एक म्हणणें (पद, चरण, श्लोक इ०); गवयांनीं एकत्र गाणें. ७ (ल.) वढाओढ; मांडण; कलह; वादविवाद; उत्तरप्रत्युत्तर; उहापोह; वाटाघाट. 'अवसरीं उदारु। आत्मचर्चे चतुरु। एऱ्हवीं वेडा।' -ज्ञा १३.२११. ८ विचार. [सं. चर्च्=चर्चा]

चर्चित—वि. माखलेलें; चोपडलेलें; लिप्त. [सं.]

चर्पट—चरपट पहा. ०पंजरी—स्त्री. १ एका स्तोत्राचें नांव. चरपटपंजरी पहा. २ (ल.) मनस्वी लांबचलांब गोष्ट, भाषण, बडबड, वऱ्हाट. 'भास्करभाऊची ती स्थिती पाहून सीतारामाला वाईट वाटलें, पण पंड्याजीची चर्पटपंजरी चाललीच होती.' -जग हें असें आहे.

चर्पटिका—स्त्री. १ एक वृत्त. २ निरूपण; लांबलचक वाय-फळ भाषण; चर्पटपंजरी. ३ अलंकृत; सुसंस्कृत, प्रौढ, भारदस्त वाक्य. [सं.]

चर्फडणें—क्रि. चरफडणें पहा. 'नाना निग्रहें पिडावें। देह-दुःखें चर्फडावें।' -दा २.६.३६.

चर्ब—वि. वरचढ. 'आपण सान्यांवर चर्ब असावें.' -रा ५.१३७. [फा.]

चर्बण—न. चर्वण; चावणें. 'अपुले वोंठा चर्बण करिती।' -सिपु २.४४.५०. [चर्वण]

चर्बी—स्त्री. चरबी पहा.

चर्म—न. १ कमावलेलें कातडें; चामडें; चाम. 'चर्म रंगू लागे रोहिदासासंगें।' -तुगा ३६९१. २ साल; वरील आवरण; त्वचा. ३ ढाल. 'खड्गचर्म देई आणोन।' -जै ३१.३२. 'करुनि शरनखी दृढ रथ चर्मासह खड्गही शकल भाचा।' -मोकर्ण ३.२८. [सं.] सामाशब्द- चर्मक, चर्मकार-पु. चांभार; मोची; जोडे शिवणारा. 'नाम न म्हणे ज्याचें तोंड। तेंचि चर्मकाचें कुंड।' -तुगा २५०८. [सं.] चर्मका-स्त्री. पखाल. 'चौमुखिया चर्मका जळपूर्णा।' -कृमुरा २७.९८. चर्मकील-पु. चामखीळ; हा वात, पित्त, कफ या तीन कारणांपासून होतो. वातज, पित्तज, कफज, असे याचे प्रकार आहेत. [सं.] चर्म-कुंड, चर्मकाचें कुंड-न. कातडीं भिजत घालण्याची चांभा-राची कुंडी. [चर्म+कुंड] ०चक्षु-दृष्टि-स्त्री. पाहण्याचे डोळे; व्यावहारिक पदार्थांचा बोध होणारे डोळे; भौतिक डोळे; दृष्टि; पाहण्याची शक्ति. याच्या उलट ज्ञानचक्षु; दिव्यचक्षु. [सं.] ०दंड-पु. (संकेतानें) शिश्न; लिंग. [सं.] ०धन-न. मेंढरें, घोडे, बैल इ० जनावरें हेंच धन. 'चर्मधन गहाण घेऊन पैसा देऊं नये.' [सं.] ०पत्र-न. चामड्याचा विशिष्ट संस्कार करून बनविलेला कागद. इं. पार्चमेंट. ०पादुका-स्त्री. पायांतील जोडा; वहाण. [सं.] ०फरोश-पु. कमावलेली कातडीं व चामडीं यांचा व्यापार करणारा. ०वाद्य-न. चामड्यानें मढ-विलेलें वाद्य; पखवाज; नगारा; तबला; डग्गा इ० [सं.] चर्मातु-न. (दे.) कातडें. -तुगा ४५४. -शर. चर्मिकी-स्त्री. चांभारीण. 'मातंगीचें नाम तुळशी। चर्मिकीचें नाम काशी।' -दा १४.१०.१५. [सं.] चर्मी-वि. चामड्याचा; कातड्याचा (जोडा इ०). [सं.] ०जोडा-पु. १ चामड्याचा जोडा. २ एक हक्क; (सरकाराला, वतनदाराला) चांभार लोकांपासून कराच्या किंवा हक्काच्या रूपानें जो जोडा मिळतो किंवा घेतला जातो तो.

चर्या—स्त्री. १ पद्धत; चाल; रीत; तऱ्हा; आचरण. 'रोज-गार लागल्यापासून अलीकडेस त्याची चर्या पालटली.' २ मुद्रा; चेहरा; रूप; तोंडवळा; तोंडाची ठेवण; (रोगी किंवा निरोगी) चेहेऱ्यावर किंवा मुद्रेवर जी कळा, छटा, चिन्ह, तेज असतें ती. 'दुखण्यानें त्याचे तोंडाची चर्या फिरली.' 'हा ब्राह्मण आहे असें म्हणतां परंतु यावर ब्राह्मणाची चर्या दिसत नाहीं.' ३ विहित कर्मांचें, व्रतांचें सतत आचरण, पालपक. 'व्रताची हे चर्या त्वरित फळ देईल सबळा।' ४ रचना; बांधणी.' उभारिली दुर्गे दारवंटे फांजी। कोटी चर्या माजी शोभ लिया।' -तुगा १००. ५ संचार; गमन. ६ लीला; पराक्रम. 'हे असो दासाची अगाध चर्या।' -दावि ४६७. ७ युक्ति; मसलत. 'अवघ्या मानली हे चर्या। म्हणती प्रगट बोलूं नका।' -पांप्र ८.९७. ८ वहिवाट; व्यवहार. 'चर्या हे तुमचे त्या

मतिमंदा ।'–दावि ४६७ [सं.] ०पालटणें–बदलणें–चेहेऱ्यावर टवटवी येणें, तजेला दिसूं लागणें (आजारपणानंतर). चेहेऱ्यावरील विकार बदलणें; काळवंडणें (अपराधाच्या भयाच्या जाणिवेमुळें).

चर्र—न. एकदम भय वाटल्यामुळें पोटाच्या खालच्या बाजूस जो धक्का बसतो किंवा वेदना होते ती; धसका; पोटांत गोळा उठणें (या शब्दाचा उपयोग नामासारखा करतात). 'वाघ पाहतांच पोटामध्यें चर्र झालें.'–क्रिवि. फाडतांना, चिरतांना, भाजतांना, डागतांना जो आवाज होतो तसा ध्वनि होऊन. [ध्व.]

चर्वण—न.१ चावणें; चघळणें; दातांनीं बारीक करणें; रवंथ. २ चावण्याचा पदार्थ (भाजलेलें धान्य इ०). [सं.]

चर्वणा—स्त्री. (साहित्य) एक अलंकार; एखाद्या गोष्टीविषयीं आपलें मत वाढत्या स्वरानें, जोरानें पुन्हां पुन्हां उच्चारणें; पुनरुच्चारण. उदा० ही चांगलीच, हीच चांगली, चांगलीच ही इ०. २ (वाटाघाट करतांना, हुकूम सोडतांना इ०) निरर्थक पुनरुच्चारण; अनेक शब्दप्रयोग करून तीच गोष्ट वारंवार सांगणें. (निंदार्थी प्रयोग) काव्याकूट. ३ सर्व प्रकारची भाषणशैली व युक्तिवाद लढविणें [सं.]

चर्वणें—उक्रि. (काव्य.) चावणें; चघळणें. [सं. चर्वण]

चर्वित—वि. चावलेला; चघळलेला; रवंथ केलेला; चर्वण झालेला (पदार्थ). [सं.] ०चर्वण–न. १ चघळलेलें पुन्हां चघळणें; चावलेलें पुन्हां चावणें. २ काव्याकूट;निष्फळ, रिकामी पुनरुक्ति; निरर्थक पुनरुच्चारण (विनंति, हकीकत, गोष्ट वगैरेंचें). 'तुच्छें चर्वित चर्वणोपम सुखें जीं तीच तीं भोगितां। संसारीं न तिरस्कृती उपजते हे कोण निर्लज्जता ॥'–वामन स्फुट श्लोक ६७. (नवनीत पृ. १४१.) [सं. चर्वित+चर्वण]

चर्वी—चरवी पहा. 'आटीव दुधाच्या चर्व्या झोंकाव्या.' –सौंदं १.

चर्वेदार—पु. मोतद्दार. चरवेदार पहा. 'वोपुनि तुरंगा चर्वेदारकरी।'–दावि २८०. [चरणें]

चर्वो—पु. (गो.) चोरीचा व्यवहार.

चऱ्हा—पु. १ घासल्यामुळें पडलेला ओरखडा. २ चाकू, सुरे, तरवार यांच्या पातीला पडलेली खांड. चरा पहा.

चऱ्हाट—न. १ दोर; जाड दोरी, दोरखंड; (ल.) धांद. २ चर्पटपंजरी; पाल्हाळ; कंटाळवाणें भाषण. (क्रि० वळणें; लावणें). 'अहमद याप्रमाणें आपलें लांबलचक चऱ्हाट वळीत असतांना दोन घटका निघून गेल्या.'–उषःकाल [सं. वराट] म्ह० देवाची गेली वाट (तर) गुरवाचें गेलें चऱ्हाट.

चल—पु. चाल; हल्ला. 'जाणों दारिद्र्यावरि निधिनीं सज्जनबळेंचि चल केला –मोअश्वमेध ४.८६. –वि. १ हालणारें; चाल असलेलें; गतिमान; जंगम. २ विनाशी; क्षणिक; चंचल; अस्थिर. [सं.] ०चित्र–न. चलत्चित्र पहा. ०कर्ण–पु. पृथ्वीपासून ग्रहाचें जें अंतर तें. [सं.] ०त्रिज्या–स्त्री. सूर्याच्या मध्यबिंदूपासून ग्रहाच्या मध्यबिंदूपर्यंत कल्पिलेली रेषा.

चलकंप—चळकांप पहा. (चळकांपबद्दल संस्कृत शब्द) 'एका सुटला चलकंप। गेला बळदर्प गळोनी।' [सं.]

चलखाई, चलखपणा—स्त्रीपु. चलाखी पहा. 'वैय्याकरण्याच्या दृष्टीस जे तिचे दूषण प्रकार दिसतात तेच तिच्या अंगीं अर्थव्यंजकता, माधुर्य, चलखपणा वगैरे गुण आणणारे असतात.' –नि १२३.

चलचल, चलचलाट—स्त्रीपु. १ चलती; भरभराट; अनुकूल काळ. २ अधिकार; वर्चस्व; वजन. [सं. चल्]

चलटा—न. एक सुंदर फळ झाड. पावसाळ्याच्या आरंभीं यास पांढऱ्या रंगाचीं फुलें येतात. त्यांस मधुर वास असतो. फळ नारळायेवढें मोठें असतें. तें पावसाळाअखेर पिकतें. फळावरील टरफल आंबट असून तें खाण्याच्या उपयोगी असतें. हें झाड कलकत्त्याकडे होतें. –बागेची माहिती पृ. १७१.

चलणें—अक्रि. १ निघणें; गमन करणें; सुटणें; चालावयास लागणें; प्रवासास आरंभ करणें; जाण्यास निघणें. (सहुवर्तमान, पुढें, मार्गे यांबरोबर प्रयोग. बहुधा विध्यर्थी, क्वचित भविष्यीं, भूतकाळीं मुळींच नाहीं). २ चालणें यामर्थी चुकीनें उपयोग. [सं. चलन]

चलती—स्त्री. १ भरभराट; अभ्युदय; सुकाळ; चांगले दिवस. 'खायावांचून बैल दमले कर्जबंदी झाला। चलतीचे सोयरे धायरे कोणी पुसेना याला।'–पला ८६. २ अंमल; वजन; वर्चस्व; सामर्थ्याचा किंवा अधिकाराचा काळ. ३ प्रवेश; रिघाव; प्राप्ति. म्ह० चलती तिकडे भलती=जो समृद्ध आहे त्याला हवी ती वस्तु–मनुष्य मिळूं शकतो. ज्याच्याजवळ संपत्ति आहे त्याला वाटेल तें करण्याची मुभा आहे. –वि. चालू; उपयोगांत असणारें; लागणारें. ०दफ्तर–न. चालू व्यवहारास लागणारें दफ्तर; फडणिसाकडे असणारा पेशवा दफ्तराचा भाग.

चलत्चित्र, चलत्चित्रपट—नपु. हालचाल करणाऱ्या चित्रांचा देखावा; सिनेमा; सिनेमाचित्रपट. [सं.]

चलन—न. १ चालणें; जाणें; निघून जाणें; वाटेला लागणें. २ चालणूक; वागणूक. 'चिंतामण किल्र्यांचें चलन चांगलें नव्हतें.' –विक्षिप्त ३.६७. ३ (शाप.) पदार्थाचा एके स्थानापासून दुसऱ्या स्थानाकडे जाण्याचा व्यापार. ४ –स्त्री. नाणें. नाण्याची चाल, प्रकार, वहिवाट; देवघेवींत उपयोगी पडणारीं नाणीं कागद इ०. 'सर्वग्राह्यता हें चलनाचें मुख्य अंग समजलें पाहिजे.' ५ पैसे पोंचविण्याची चिठ्ठी, पावती, याद; चलान.

०(तारा)-(नृत्य) डोळयांच्या बुबुळें ह्या बाजूकडून त्या बाजूकडे सारखीं हालवीत राहणें; हा अभिनय वीर व रौद्ररसद्योतक असतो. [सं.] ०वलन-न. चालणें; हलणें; सरकणें; हालचाल करणें; जीवाची गति, व्यापार; जिवंत प्राण्याची हालचाल; चळवळ. [सं.]

चलनी—वि. चलनांत, वापरीत असणारें; बाजारांत चालणारें; चालू (नाणें). (सामासांत) गांवचलनी; पेठचलनी; बाजारचलनी; सरकारचलनी; चलनीनोटा. [चलन]

चलफल—न. बाह्यग्रहांचा वार्षिक स्थानभेद व अंतस्थ ग्रहांचें इनापगम (सूर्यापासुन अंतर). [सं.]

चलविचल—स्त्री. १ अनिश्चितता; अस्थिरता; अनित्यता; अस्थायित्व; अध्रुवता. 'त्याचे मामलतीची कालपासुन चलविचल दिसते.' २ (क्र.) घरसोड; अकडंतिकडं; इघरतिघर. —वि. चंचल; अस्थिर; अध्रुव; अस्थायी; अनिश्चित; अनिर्णीत. [सं. चल+विचल; हिं. चलविचल]

चलबुलाई-बुलावणी—स्त्री. फिरून फिरून केलेलें, त्रासदायक किंवा निकडीनें, सत्तेनें केलेलें बोलावणें; तांतडीचें बोलावणें; समन्स. [हिं. चलना+बुलाना]

चलराशि—स्त्री. उत्तरायणसंपात सुमारें ७२ वर्षांस १ अंश ह्याप्रमाणें क्रांतिवृत्तांतुन पश्चिमेकडे चळत असतो. ह्या चल संपातापासुन राशिचक्राचे जे तीस तीस अंशांचे भाग होतात त्यांना चलराशि म्हणतात. —सूर्य १८. [सं.]

चलवादी—वि. (व.) मांडखोर; एक बायकी शिवी.

चलसंक्रांति—स्त्री. सूर्याला चलराशिक्रमणाला जो काळ लागतो तो; सौरमास; चलराशि पहा. —सूर्य १८. [सं.]

चलाऊ—वि. चालण्यासारखा; चालढकल करण्यासारखा; काम भागविण्यासारखा. कामचलाऊ पहा. [चलणें; हिं.]

चलाक-ख—वि. हुशार; चाणाक्ष; पाणीदार; धूर्त; तरतरीत; तल्लख; चपळ; सुटसुटीत; जलद; झपाट्या; चंचिबाग. [फा. चालाक्; तुल. सं. चल्]

चलाकी-खी—स्त्री. १ तल्लखपणा; चपळपणा; सुटसुटीतपणा; हुशारी; धूर्तता; चाणाक्षपणा. २ नजरबंदी; विश्वासूल; फसवणूक; हातचलाखी. 'डॉ. परांजप्यांचा लष्करी शिक्षणाचा ठराव अयशस्वी झाला. सरकारनें लायकीची चलाखी केली.' —टिळक हायस्कूल (कऱ्हाड) त्रैमासिक. [फा. चालाकी]

चलाचल—वि. १ चलव अचल; स्थिर व अस्थिर; स्थावरजंगम. २ (ल.) सजीव व निर्जीव. चराचर पहा. [सं. चल+अचल]

चलाधिकार—पु. पगारी नोकरी, चाकरी; याच्या उलट स्थिराधिकार.

चलान—न. (तुरुंगांतील सांकेतिक भाषा) अट्टल चोर, दरोडेखोर, खुनी इ० चा समुदाय.

चलान—न. खटला भरणें. (क्रि० करणें). 'नऊ जणांस चलान न करितां सोडण्यांत आलें.' —के २२.७.३०. [सं. चल्; हिं.]

चलान—न. मालाची यादी; पास; मालाबरोबर पाठविलेला कागद. इन्व्हॉइस. खजिन्यांत रकमेबरोबर पाठवावयाचा कागद. [हिं.]

चलित—वि. १ चलन पावलेला; जो हलला आहे असा. २ (व्याप.) फिरणारा. ३ चालू असलेला. [सं.] ०चित्त-वि. चंचल मन असलेला. 'जयजय देव निश्चळ । चलितचित्तपानतुंदिल ।' —ज्ञा १८.६.

चलितगर्भरोग—पु. गर्भाशयांत गर्भाचें फिरणें. हा रोग गर्भधारणेपासुन ५ व्या किंवा ६ व्या महिन्यांत होतो. [सं.]

चलितोरु(करण)—न. (नृत्य) हात व्यावर्तित व परावर्तित करून शुकतुंड करणें व मग मांडया हलविणें.

चली—स्त्री. (गो.) मुलगी; चेटी. [सं. चेटी]

चलो—पु. (गो.) मुलगा; चेडा; चेला पहा. [पोर्तु जिप्सी चलार; तुल० सं. चेटक; हिं. चेला]

चलोच्च—न. ग्रहाच्या कक्षेतील सूर्याला जवळ असणारा बिंदु; नीच. [सं.]

चल्मा—पु. (व.) ओहोळाच्या कांठची लहानशी विहीर. 'आम्ही चलम्याचें पाणी पितों.' [का. चिलिमे=ओढयांतील वाळूंत खोदलेला खड्डा, झरे]

चव—स्त्री. १ रुचि; गोडी; (जिभेनें, कानानें, समज शक्तीनें) ग्रहण; बोध. 'ज्वरिता जसें ससितपय सद्वचन न रुचेना तसें चव दे।' —मोसभा ४.८७. २ आवड; गोडी; आस्वाद; रुचिरता; स्वारस्य. 'सत्कीर्तिची सदां चव घे।' —मोआदि ११.६७. 'या व्यापारांत चव राहिली नाहीं.' ३ सौख्य; आराम; सोईस्करता (धंदा, नोकरी इ०ची). ०काढणें-चोखंदळपणा, चोंढळपणा करणें (खाण्यांत). ०घेणें-पाहणें-१ स्वाद, गोडी पाहणें; चाखणें. २ अनुभवानें जाणणें. चवेस पडणें-पसंत पडणें; मानवणें; आवडणें. म्ह० १ गाढवास गुळाची चव काय? २ बधिरास काय गायनाची चव? ३ तापल्या पाण्यास चव येत नाहीं=एकदां स्नेह तुटला म्हणजे पुनः जडत नाहीं.

चव—पु. चेव; स्पर्धेच्या योगानें उत्पन्न झालेला आवेश; एखादी गोष्ट करण्याविषयीं आलेली उकळी, उत्कंठा, कंड. (क्रि० येणें). 'मद्विषीं अझुनि कां चव नाला ।' —किंमवि ५३. [चेव]

चव—पु. नारळाचा कीस. [का. चिब्बु=खरडणें, तासणें]

चव—पु. मोत्यांची संख्या व वजन यावरून त्यांच्या किंमतीचें बसविलेलें प्रमाण; मोत्यांची किंमत काढण्याची रीत, नियम. चव हें मोत्याचें वजन नसुन किंमतीचें परिमाण आहे.

चव—न. (व.) नांगराचें–ज्यावर फाळ बसवितात त्या भागाचें बारीक लाकडी टोंक.

चवई—स्त्री. चौरंगः चडवंची (चार पायांची); चवकी पहा. [चौ+पाय–पायी]

चवई, चवईण—स्त्री. एक प्रकारची रानकेळ. या जातीचें केळें फार बारीक व खाण्याच्या निरुपयोगी असतें. पावसाळ्यांत इचे कांदे आपोआप फुटतात. पानांचा उपयोग केळीच्या पानांसारखा (भोजनाकडे) करतात.

चवक—पु. १ काळ्या मिऱ्याच्या झाडाचें मूळ; मिरवेलीचें मूळ; चवगिऱ्याचें मूळ; एक औषधि. २ जिला पिंपळी येते अशी एक वनस्पति. [सं. चविक]

चवक—न. १ आश्चर्य. २ भीति; धाक; वचक. 'अत्यंत न्याहारें पाहतां । चवकुं पडेल प्राण्याच्या चित्ता ।–एभा ३. ४५८. ३ अधीरपणा. 'थरक सरक दावी चवक । अति निःशंक निजगडा ।' –एरुस्व १२.१२७. [चक्क ?]

चवक—चौक पहा. 'मागेत कोण्ही चवकास सेला।' –सारुह ७.९५.

चवकट, चवकडा, चवकडी, चवकळशा, चवकी, चवखणी, चवचे, चवचाल, चवटकें, चवकशी, चवकस, चवकसणें, चवकसदार, चवकळ, चवकाळ, चवकी, चवकीदार, चवकीदारी, चवकीपाहरा, चवंगा, चवघडा, चवघडी, चवघला, चवघाचार, चवघुलकी, चवघुला, चवघे—चौमध्यें पहा.

चवकणें—क्रि. १ भिणें; दचकणें; चकित होणें; संशयांत पडणें. 'जैसें कामें कवळिलिया मारार्के। विरहिणी भोग होती पारिखें। रिपूचिया परी चवके। चंद्रातें देखोनी।' –ज्ञाप्र ७६७. –एभा २४.३०६. २ माघार घेणें; मागें पाऊल टाकणें. 'धैर्य धरोनि उभा ठाके। मृगभावें मागें चवके।' –भारा बाल २.२४. [चक्क]

चवकी—स्त्री. चवरंग; चौकी. 'त्यामध्यें चवकीस। जानकीवर विराजे।' –वेसीस्व ८.१३. [चौकी]

चवगिरा—पु. मिरवेल. चवक पहा.

चवचव—स्त्री. गळहाटा; चवढव; कालवाकालव; अतिशय गोंधळ; दुर्दशा; अव्यवस्था (वस्तु, कामें, माणसें इ० ची). चावचाव; चिवचिव. [ध्व.]

चवचवणें—अक्रि. (कों.) चिडखोर बनणें; अडचणीच्या, संतापदायक परिस्थितींत चेवणें; संतापून जाणें; कातवणें; कावणें. चिवचिवणें पहा. [ध्व चवचव]

चवचवीत—वि. (कु गो.) बेचव.

चवचिंदी—स्त्री. (ना.) अंदाधुंदी; झोटिंगपाच्छाई.

चवटकें—न. एकतारी वाद्य. चवंडकें पहा.

चवठा—पु. चार रस्ते जेथें एकत्र मिळतात तें स्थळ. चवाठा पहा.

चवठाईं, चवढाईं—अ. चार जागीं; चौठायीं पहा.

चवड—स्त्री. चळत; रास; ढीग (पोळया, भाकरी इ०चा). [का. सिवडि]

चवड—न. १ नारळीस येणारे शहाळ्यांचे झुबके. २ नारळांचे पापुद्रे, वेष्टन. चोड पहा.

चवड—वि. (गो.) साडेचार ही संख्या. [चौ+अर्ध; चव+अड्ड]

चवंडकें—न. एकतारी; गोंधळी लोकांचें वाद्य; तुणतुणें. 'तमाशांत चवंडक्यावांचून चालत नाहीं.' चौंडकें पहा. 'स्ह० खंडींत नवटकें आणि कटकांत चवंडकें कोठें पहावें?'

चवडचाल—स्त्री. घोड्याची एक चाल; दुडकी; लांब फिरतीच्या घोड्यास योग्य अशी विशिष्ट चाल. [चवड–चौड+चाल]

चवडशी—स्त्री. चपट्या तोंडाचा हातोडा; भांड्याचा गळा अगर तोंड सारखें करण्यासाठीं उपयोगी पडणारा हातोडा. –बदलापूर ९६.

चवडा—पु. १ पावलाचा मधला भाग; तळपायाचा बोटाजवळचा प्रदेश. 'तो तुचली चवडा। कोण्हेयांवरी।' –शिशु ४८६. २ पावलाचा एक रोग; वाघचवडा. ३ हाताच्या तळव्यासहि म्हणतात. 'न्याहाळा पां केवढा। पसरलासे चवडा।' –ज्ञा १३. ६४. ४ तळव्यास होणारा रोगः वाघचवडा पहा. ५ (व.) अंगावर एखाद्या ठिकाणीं सुजून वर आलेली जागा. [सं. चपेठा; प्रा. चविडा] **चवड्यावर बसणें**–पायांच्या बोटांवर, टाचा न टेकतां बसणें. **चवड्यावर चालणें**–अतिशय जलदीनें चालणें; फार घाईत असणें.

चवडा—वि. रुंद. 'विश्वामित्राची लंबी–चवडी चौदा फूट पांढरी दाढी धरून…' –नाकु ३.३०. [हिं]

चवडा—पु. भात कापल्यावर जमीनींत राहिलेला बुडखा. –कृषि २३७.

चवडॉ—पु. (गो.) एक पोळी.

चवडी—स्त्री. आवरण; आच्छादन. चवडा २ पहा. 'जैंवि पुरुष जीर्ण वस्त्र सांडी। नवीं पांघुरे वडिघडी। तैसी स्थूळ देहाची चवडी। भोगी देही।' –कथा ६.१२.१२०.

चवढव—स्त्री. गोंधळाचें, भानगडीचें स्वरूप. चवचव पहा. 'मराठी भाषेविषयीं नाक मुरडणें व तिची चवढव सांगणें या भानगडींत आमच्या खिस्ती बंधूंनीं फार करून पडूंच नये.' –नि ९१७.

चवढाल, चवढाळणें, चवथरा, चवथा, चवधारी, चवरंग, चवतकोर—चौ मध्यें पहा.

चवणा-ना—पु. १ आवड; गोडी; चटक. २ व्यसन; खोड; वाईट संवय; दुर्गुण; चाळा. 'एवढया पोरास तंबाखूचा चवणा लागला हें ठीक नव्हे.' ३ नखरा. [चव, चवणें] चवणे करणें-(ना.) मिजास करणें; नखरे करणें; हट्ट धरून बसणें. चवणेखोर-वि. (ना.) मिजासी.

चवणें—अक्रि. १ चळणें; स्वैराचारी, बदफैली, व्यसनी बनणें; बहकणें. २ वेड लागणें; वेडें होणें. [सं. च्यु-च्यवन; प्रा. चवण]

चवत(ता)ळणें—अक्रि. १ क्रुद्ध होणें; संतापणें; आवेशानें दांत-ओठ खाणें; आदळ-आपट करणें; वटवट करणें. २ (व्यापक.) चेकळणें, चौताळणें पहा. [चौताल]

चवताळें—न. केरकचरा, गळाठा काढण्याचें एक लांकडाचें दांताळें; कुळव. एका लाकडांत चौदा दांत (मेखा) बसवून हें केलेलें असतें. [सं. चतुर्दश+आलय; म. चवदा+आळें]

चवदा—हा शब्द व याचे सामासिक शब्द चौदा या शब्दामध्यें पहा. [सं. चतुर्दशन्; प्रा. चाउद्दह; हिं. चौदह]

चवदार—वि. रुचकर; लज्जतदार. चव पहा. [चव+दार प्रत्यय]

चवधारी—वि. थेवडा, निवडुंग यांची जात. चौधारी पहा.

चवधव—स्त्री. चव; रुचि; गोडी. [चव द्वि.]

चवधव—स्त्री. अव्यवस्था; चवढव पहा.

चवन—न. (गो.) क्षत. किवण पहा.

चवनट—वि. १ चोखंदळ; मिजाजखोर; गोडघाशा. २ बीभत्स; घिच्चकट; शिवराळ. ३ (सामा.) चावट; चावनट. [चवणा]

चवर—स्त्री. महाबळेश्वरीं उगवणारी एक वनस्पति.

चवर, चंवर—१ चवरी; चामर. 'लागली वावांची वाई। चवरें ढळती दोहीं बाहीं।' -एरुस्व ६.१४. २ (लेखणी, काठी चुटी इ० च्या शेवटास) माकन, आपट्न पिंजल्यामुळें आलेला चवरीसारखा आकार; चोंचण. ३ (गो.) मोहोर. [सं. चामर; हिं. चँवर] चवर-चवरगोंडा-पु. (व.) श्रावण शुद्ध पौर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशीं बैलांच्या शिंगास बांधलेला झाडाच्या सालींचा किंवा तागाचा झुबकेदार साज. ०धर-वि. चवरी वारणारा. 'मी तळ उपरु जाणविता । चंवरधारु हातुदेता।' -ज्ञा १३.४१७.

चवरंग—१ चौरंग पहा. २ खुळक होणें; पंगुपणा. 'केला वहकून चवरंग पतीचा घरामधीं पडले झाडे।' -पला ७५. -वि. हातपाय तोडलेला. चौरंग पहा.

चवरडोल—पु. १ अंबारी; हौदा. 'सहस्रकरी मदोन्मत्त। चवरडोल त्यां पृष्ठीं।' -मुविराट ८.२. २ देव्हारा, गाडी इ० वरील चांदवा; छत, मंडपी; मेघडंबरी. [सं. चतुर-चवर-चार+डोल=घुमट]

चवरडोली—स्त्री १ मूर्तीवरील मंडपी; देवावरील छत. २ स्त्रियांकरितां खांद्यावरून वाहण्याची एक डोली.

चवरा—पु. (कों.) नदीच्या, खाडीच्या नजीक असलेला व पाण्यानें कधीं कधीं वेढिला जाणारा भूप्रदेश.

चवरी—स्त्री. वनगाईच्या केसांच्या झुबक्यास सोनें, रुपें इ० ची दांडी बसवून देव, राजा किंवा इतर मोठी व्यक्ति यांच्या अंगावरील माशा वगैरे वारण्यासाठीं केलेलें कुंच्यासारखें साधन; चवरी देणें हा पूर्वी एक मोठा मान असे व तो सरकारांतून खर्चासह मिळे. -वाडसमा ३.२०७. 'मोकळी चवरी ऐसी। चिरीव गमे।' -ज्ञा १.८३२७. [सं. चामर; हिं. चँवर] ०वरदार-वि. चवरी वारणारा, ढाळणारा; चवरधर. ०गोंडो-पु. (गो.) पालखीचा किंवा मुंडावळीचा गोंडा.

चवरीभवरी—स्त्री. (खा.) विवाहांतील सप्तपदीचा विधि. [चवरी=सभोंवतीं+भवरी=फिरणें]

चवरें—न. १ मस्तक; शिखर; माथा. 'ब्रह्मभुवन गा चवरें। लोकाचळाचें।' -ज्ञा ८.१५४. २ शेवट. 'येतां धारणेचे नि पैसारें। क्रमी ध्यानाचें चवरें। सांपडे तंव।' -ज्ञा ६.५८. ३ गादी; सिंहासन; आसन. 'चैतन्याचिया। चवरेयांवरी।' -शिशु ३६. [हिं. चौरा=चबुतरा; तुल० सं. चौड-ळ]

चवरेचाळ, चवरेचाळीस, चवरेताळ, चवरेताळीस—वि. ४४. चौवेचाळीस; चाळीस अधिक चार ही संख्या. [सं. चतुस्+चत्वारिंशत्; प्रा. चउत्तालीस, चउआलीस; हिं. चौआलीस, चवालीस; गु. चुम्मालीस-श]

चवऱ्याणव, चवऱ्यांशी—चौऱ्याणव, चौऱ्यांशी पहा.

चवल-ली—पुस्त्री. रुपयाचा आठवा भाग, हिस्सा; दोन आणे; दोन आणे किंमतीचें एक नाणें, दुवेली.

चवलीचा मामला—पु. शेळ्यामेंढ्यावरच्या कराची मामलत मक्त्यानें देणें घेणें.

चवल्या—वि. दोन आणे रोजावर लावलेला इसम; चवलीचा मजूर, [चवल]

चवल्या—स्त्रीअव. (व.) गमज्या.

चवल्यापावल्या—स्त्री. (कु) (ल.) कच्चींबच्चीं. [चवली+पावली]

चवविणें—सक्रि. (काव्य.) १ जागृत करणें; २ चेतविणें; प्रोत्साहन देणें. 'मनोगुण इंद्रियां चववितीं।' -मुआदि २०. ६५. [सं. च्यवन]

चवसट—वि. (प्र.) चौसट; चौसष्ठ; ६४ संख्या. [सं. चतुःषष्ठी]

चवसा—क्रिवि. चारसहा (दिवसांनीं). 'परस्परें बोलती असें जन कळों येईल महिन्या चवसा।' —पला. [चौ+सहा]

चवसून—क्रिवि. (राजा. कुण.) चोहोंकडून; सर्वप्रकारें. [चौ+सुन]

चवळवेल—पुस्त्री. चवळीचा वेल; एका द्विदल धान्याचा वेल. चवळी पहा.

चं(च)वळा, चवळई, चवळाई—पुस्त्री. एक पालेभाजी.

चवळी, चंवळी—स्त्री. १ एक कडधान्य; हिची शेंग चार अंगळापासून वीतभर लांबीची असते. चवळीच्या बारकी चवळी, बडगी, वेलचवळी, काळ्या तोंडाची चंवळी, आळसुंदा अशा जाती आहेत. २ चवळीच्या पाल्याची किंवा शेंगांची भाजी.

चवळी—स्त्री. १ अफवा; बातमी; वदंता; आवई. (क्रि० निघणें; उठणें; पिकणें; होणें; राहणें). २ बोभाटा करणें; बेअब्रू, अपमान, उपहास करणें; गवगवा किंवा बभ्रा करणें. ३ अशी बेअब्रूची, बभ्र्याची स्थिति किंवा अवस्था. (क्रि० करणें; होणें). ४ (गो.) चंवळयो=बात; थाप; गप्प. [चावळणें]

चवा—पु. लांकूड संच चढविण्याकरितां दोन लांकडें किंवा वासे एकत्र बांधून जी कैंची करतात ती; कातर.

चवाई—स्त्री. चौरंग; चवई पहा. 'चारी पुरुषार्थांची चवाई। तेंचि आसन त्यावरी पाहीं।' —एरुस्व १४.८०. (गो.) चवाय.

चवाटकें—न. तूप, तेल इ० मापण्याचें माप, परिमाण; शेराचा सोळावा हिस्सा; छटाक. [चौ+टांक]

चवाठा—पु. १ जेथें चार रस्ते मिळतात तें स्थळ; चौक; चव्हाटा; खुंट. २ गप्पीदास, रिकामटेकड्या बाता झोंकणारे जेथें बसतात तें ठिकाण (उदा० खाणावळ, न्हाव्याचें दुकान, हमरस्त्यावरचें झाड इ०); चावडी. [चौ+वाट; सं. चतुष्पथ] चवाठ्या-(ठ्या)वर आणणें—उघडकीस आणणें; गौप्यस्फोट करणें; गुप्त गोष्ट जाहीर करणें. 'घरगुती भांडणें चवाठ्यावर आणणें बरें नाहीं.'

चवाठा—पु. (कशेळी) देवस्कीचा देव.

चवाणमाणकी—स्त्री. (कु.) समुद्रमाणकी; समुद्रफेंन.

चवार—स्त्री. आउत. —ऐ ७.

चवारी—स्त्री. सुपारींतील एक जात या जातीचें फळ लहान कोंवळें असतांच खातात, जून झाल्यावर तें फार कठिण होतें.

चवाळ—स्त्री. १ एकसंध विणलेले चार पंचे. 'चार पंचे एका लगत एक विणलेले असले तर त्या सर्वांस मिळून चवाळ म्हणतात.' —मराठी ३ रें पु. पृ. ७८ (आ. ४) २ (व.) झूल. चवाळें पहा.

चवाळी—स्त्री. चवळी पहा. 'शेतांतून नुकतीच चवाळी येऊं लागली आहे.' —खेया.

चवाळा-मण—पु. एक प्रकारचा मण. या मणाचें वजन सुर्ती १६४२ रु. १० आणे, ८ पै. भार असतें. —मुंव्या १०१.

चवाळें—१ चवाळ पहा. २ ही दोन पट्ट्यांची आडीमरडी घोंगडी चौरस असून लहान असते. ह्याच कांबळ्यांत व यांत फरक आहे; लहान उणाख घोंगडी. 'एक नवारीची खाट, त्यावर चवाळ्यासारखें कांहीं तरी टाकलेलें.' —वज्राघात ८७. ३ (कों.) ज्यांच्या साहाय्यानें चार माणसें ओझें नेतात ते वासे आणि दोऱ्या; घोंडा इ० उचलून नेण्यास वांशास दोरी बांधून करतात तें साधन. ४ चार माणसें (दगड इ०) ओझें उचलून आणतात ती क्रिया. ५ गवाळें या शब्दानंतर शब्दपूरणार्थ उपयोग. ६ (व.) बैलाच्या पाठीवर घालण्याची झूल. 'आमचें चवाळें हरवलें.' [चौ+आळें]

चविक, चविका—पुस्त्री. १ पिंपळी वनस्पति. २ निघंटांत हिला चवक (काळी मिरीं जिला येतात अशा वनस्पतीचें मूळ) म्हणतात. [सं.]

चविणें—क्रि. मोकाट सुटणें; चळणें; चवणें पहा. 'निष्कपणास्तव शुष्कपणें गिरा। शुष्कवना चविते।' —आप ५२.

चविनष्ट—वि. ज्याला चव नाहीं तो; नष्टरुचि. 'चविनष्टें कालविलीं। नाना अन्नें।' —दा १७.१०.१५. चव (चाव) नष्ट पहा.

चविष्ट—वि. चवदार; रुचकर; स्वादिष्ट. [चव]

च(वि)वी—स्त्री. १ (काव्य) चव; रुचि; गोडी; जिमेनें ग्रहण करणें. 'दाविली आपुली चवि।' —रास ३.७०. २ आस्वाद; बऱ्यावाईटाची परीक्षा, चाचणी. (क्रि० पाहणें). 'कीं तेंचि चवी करूनि पाहिजे। तव अमृत आहे।' —ज्ञा ६.३. [का. सवि; ते. चवी; ता. सुवै; म. चवी]

चवी, चवीण, चवेण-णी, चवैण—स्त्री. रानकेळ. चवई, चवईण पहा.

चवे(व्वे-व्हे)चाळ-चाळीस, चवे(व्वे-व्हे)ताळ-ताळीस—वि. चाळीस अधिक चार ही संख्या; ४४; चवरेचाळ पहा. [चौ+चाळीस]

चव्य—न. १ पिंपळी. २ मिरवेलीचें मूळ. चवक पहा. [सं.]

चव्या, चव्वा—पु. १ गंजिफांच्या, पत्त्यांच्या डावांतील चार ठिपक्यांचें पान. 'चव्या-तिरीसारखीं हलकीं पानें आलीं आहेत.' २ फाशांतील चार; चारानें दान. [चौ]

चव्वल—पु. दोन आण्याचें नाणें; चवल-ली पहा. [चवली]

चव्वीस—वि. चोवीस; २४ ही संख्या. [चौ+वीस]

चव्हाटा—पु. १ चवाठा पहा. 'चव्हाट्यावरचीं कुत्रीं भाकरीच्या तुकड्यानें तरी सुंकायचीं थांबतात.' —वेड्यांचा

बाजार ५. २ (कों.) होळीच्या समारंभाची जागा. [चौ+वाट; सिं. चौवाटो]

चव्हाळें—न. जाभाडा; जबडा.

चश्मा-श्मा, चस्मा—पु. १ आरशी; चाळशी; डोळ्याची भिंगें; उपनेत्र. 'अधिकाराचे चश्मे याच्या डोळ्यास लागल्यावर त्याला पूर्वीचें जग निराळ्या रंगाचें दिसूं लागतें.' —टि ३.३३७. २ पडवी; ओटी ३ नाटकगृहांतील प्रेक्षकांसाठीं केलेली खास खोली. ४ दोन खांबांमधील किंवा तुळयांमधील जागा; खण. [फा. चश्म्=डोळा, चश्म=आरशी; तुल० सं. चक्षुमत्] ०(अमुक)**चश्म्यांतून पाहणें**—अमक्या प्रकारची, विशिष्ट दृष्टि ठेवणें; अमुक दृष्टीनें पाहणें. —के १७.४.३०. ०**पोशी**—स्त्री. डोळेझांक. 'गोष्टी बोलेल त्याच चश्मपोशी करून ऐकल्या पाहिजेत.' —मराठेवि २.३१४.

चषक—पु. पेला; भांडें; पात्र; प्याला. [सं.]

चसणें—अक्रि. (कुण.) (सोनारी) १ फसणें; बसणें; बुडणें (धंदा, पैसा). २ चाकरीवरून, हुद्यावरून दूर होणें, निघणें. ३ मरणें. चवणें पहा. [हिं. चसना; तुल० सं. चष्=मारणें]

चसणे(णा)पुराल-जाणें—मरणें.

चहड, चहडणें—चढ, चढणें पहा. 'मग चहडुनि माज्यावरी।' —देप ७०.

चहरा—पु. चेहरा पहा.

चहरेदार-वाज—चेहरेदार-वाज पहा.

चहलदा—पु. वंजारी लोकांवरील जुना कर. —विल्सनकोश.

चहा—पुस्त्री. १ आवड, वासना; हौस (मनुष्य, वस्तु इ० ची). २ अपेक्षा; आशा. ३ आस्था; आदर; प्रेम; मान; वाहवा; कीर्ति. 'आपल्या पतीची लोकांत चहा होते हें पाहून तिला धन्यता वाटत असे.' —कोरकि २६. [प्रा. चाह; हिं. चाय, चाहा, चाह=इच्छा, प्रेम; सं. इच्छा]

चहा—पु. १ एक झाड व त्याचीं पानें; या पानांपासून तयार केलेलें एक पेय. २ गवती चहा. [फा. चा; जपानी चा; पोर्तु. शा; चिनी चा; सिं. चाहि] **चहाचा काढा**—पु. पुष्कळ उकळून कढत केलेला चहा; बाईट चहा. **चहादानी-णी**—स्त्री. चहा करावयाचें एक पात्रविशेष; किटली. [फा. चादान्] ०**पाणी**—न. तोंड धुवून चहा घेणें इ० सकाळचें कर्म; (सामा.) चहापान; फराळ. 'तो उठून चहापाणी व्हायला अजून चांगला दीड तास पाहिजे.' —पु १०.

चहाटळ—वि. १ चावट; एकसारखी बडबड, वटवट करणारा; एकाच गोष्टीवर कंटाळवाणें चर्वितचर्वण करणारा. २ खणपटीस बसणारा; पिच्छा पुरविणारा; खोकडी लावणारा; चवळ. ३ टवाळीनें उगाच थट्टा करणारा, थट्टेखोर करणारा; गजरचंटा. ४ (सामा.) फाजील; वाह्यट; टवाळ. [चौ+वाट किंवा हाट?]

चहाड—वि. १ लोकांचीं कुकृत्यें, गुप्त गोष्टी बाहेर फोडणारा. २ बनावट गोष्टी सांगणारा; मनचें सांगणारा; खोटेंनाटें सांगणारा. ३ कुचलखोर; लावालावी करणारा; चहाड्या सांगणारा; निंदक. [प्रा. दे. चाड=मायावी, कपटी? का. चाडि=निन्दा] ०**खोर-चुचका-लुतरा**—वि. चहाड्या करणारा; चुगल्या करणारा. 'मी कांहीं चहाडचुचका नाहीं सांगायला.' —बाळ २.१८१.

चहाड—वि. शिजविला असतांहि मऊ होत नाहीं तो; भिजत घातला असतां फुगत नाहीं किंवा ज्याला मोड येत नाहीं असा; कुच्चर; अधिजा (दाणा). चाड पहा.

चहाडणें—उक्रि. (क.) चुगल्या, चहाड्या करणें. [चहाड] म्ह० बाळल्यापेक्षां चहाडलें गोड=निंदा, चहाड्या या वाढलेल्या अन्नापेक्षां गोड लागतात.

चहाडा—पु. (व.) संध्याकाळीं इशाऱ्यादाखल डफडें वाजविणें.

चहाडी—स्त्री. १ लावालावी; चुगली; दुसऱ्यांचीं वर्मे-रहस्यें प्रकट करणें. 'एन्हवी चहाडा चहाडीची गोडी। ब्रह्मविद्ये नाहीं फुडी।' —शिशु १३३. २ बनावट गोष्ट; निंदा; खोटेंनाटें. [चहाड का. चाडि] ०**चुगली**—स्त्री. (व्यापक) चहाडी. [का. चाडिचुकलि]

चहाण—न. (व.) गाय, म्हैस यांचें जननेंद्रिय.

चहाणें—सक्रि. चाहणें पहा.

चहाता—वि. चहा करणारा; आवड बाळगणारा; भक्त. [चहा]

चहाळ—पु. (व.खा.) चाहूल; आवाज; शब्द. ०**घेणें**—(व.) कानोसा घेणें.

चहाळी—स्त्री. चहाडी पहा. 'तिला म्हणे चहाळी करी। रिचवीवरी आणि हांसे।' —निगा ८७.

चहु-हुं-हूं—वि. १ चार; चौ याचें समासांत योजावयाचें रूप. २ (सांके.) चार वेद. 'सा चहूं वेगळा अठरा निराळा। गाळं वाजवूं एक बाळा रे।' —तुगा २४६. [सं. चतुस्, चौ] (वाप्र.) **चहूं पायांनीं, दोहों पायांनीं उतरणें**—शिंगरूं, वासरूं, पाडा वगैरेंनीं चार पाय किंवा दोन पाय पुढें करून जन्मणें. सामाशब्द- ०**कडला-कडील**—वि. सभोंवतालच्या दिशांकडील; सर्व बाजूंचा; सार्वत्रिक. ०**कडून**—क्रिवि. सर्व प्रदेशाकडून; सर्व बाजूंकडून; जिकडूनतिकडून. 'स्वगणांसहि भी तो गज मारित येतां चहूंकडून चवचे।' —मोभीष्म ५.५३. ०**कडे-दिशांस-फेर-फेरी**—क्रिवि. चोहींकडे; सभोंवार; जिकडेतिकडे; सर्व बाजूंना. 'सदा भय वाटे चहूंकडे। तरी देवक्षोम जाणिजे।' —ह ६.२०९. ०**कोण**—क्रिवि. चोहींकडून.

०देह-पु. स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण हे चार देह. 'चहूं देहांची अहंकृती । स्वप्नींही न धरिती. हरिभक्त ।' -एमा २.७१०. ०रंगी-वि. बहुरंगी; वेढंगी. 'चोरटा चहुरंगी बलचंड ।' -आम २६. ०वाचा-वाणी-स्त्री. परा, पश्यंती, मध्यमा आणि वैखरी या चार वाचा. 'ते अनिर्वाच्या निजगोडी । चहूंवाचांमाजीं वाढी ।' -एमा १.२१. -एमा ३.२८९.

चहुत्रा, चहुतरा—पु. चवुत्रा पहा. 'लोखंडी चहुतऱ्यावर घोड्यावर बसलेला पुतळा उभा केला.' -कोरकि ३३७.

चहुत्रा, चहोत्रा—पु. दरमहा दरशेंकडा चार दराचें व्याज. [चौ+उत्तर]

चहू—पु. नारळाचा कीस. चव पहा.

चहूटा-चहोटा—पु. चवाठा पहा. 'चहोटा पडला उताणा ।' -गीता १.१९०४. 'प्राणसख्याचा महाल चहूटा । जागा धरा जा चहूकून वाटा ।' -पला ४.८.

चहे—पुअव. पाण्यांतील एक पक्षी. -पुशि २.१०. [एल. चहा; हिं. चाहा; सं. चाष]

चळ—पु. १ घसरणें; चंचलपणा; चांचल्य; अस्थिरता. 'जागेला तर चळ पडतोच परंतु द्रव्याला पडतो.' २ अंतर; फरक; च्यवन; च्युति; निःसरण (वचन, कायदा, नियम, आचार इ० पासून). 'वचनासि चळ नव्हे माझ्या ।' 'मंत्र, देवता साध्य करण्याविषयीं जे नियम सांगितले आहेत त्यांत यत्किंचित चळ झाला तर अनर्थ होतो.' ३ खुळ; चित्तभ्रंश; बुद्धिभ्रंश; भ्रम. उ० काम-द्रव्य-मद्य-शास्त्र-स्त्री-चळ. (क्रि० लागणें). 'तरलों म्हणुनि धरिला ताठा । त्यासी चळ झाला फाटा ।' -तुगा २८७७ ४ हाव; उत्कटेच्छा; अधीरपणा; उतावीळपणा; वेड; खाज. (क्रि० घेणें; भरणें; येणें; लागणें). -पुस्त्री. १ एकसारखा नाद; छंद; हट्ट; खंत (मुलें घेतात ती). (क्रि० घेणें). -स्त्री. मूल रडत असतां तें रडें न आटोपण्याजोगी अवस्था त्यास प्राप्त होते ती. [सं. चल] ०भरणें-वेड लागणें. 'द्रव्याच्या शोकें करून कितीकाला भरला चळ ।' -ऐपो ३८८.

चळक—स्त्री. १ टोळी; मंडळी; जमात; झुंड; समुदाय; जमाव. २ पावसाचा वर्षाव; मोठी पर्जन्यवृष्टि; पावसाची सर. (क्रि० येणें; पडणें). ३ जोराचा प्रवाह; लोंढा; पूर (एखाद्या रसाचा किंवा पदार्थाचा). ४ धाड; हल्ला; मुसंडी; झपाट्यानें येणें, जाणें (घोडेस्वार, मनुष्यें, जनावरें, कुत्री इ० नीं). ५ रास; ढीग. चळथ पहा. [सं. चल्] सामाशब्द- ०धार-वि. सरीवर सरी येणारा; मुसळधारेप्रमाणें (पाऊस).

चळकणें—अक्रि. चळणें पहा. 'धातु कराया गेला । तेथ मुळीं चळकला ।' -दावि २०१.

चळकंप-काप—पु. १ कांपरें; थरकांप; भीतीनें गांगरून जाऊन शरीरास सुटणारा कंप; धडकी. (क्रि० भरणें; सुटणें). 'एकास सुटला चळकंप । गेला वळदपे गळोनियां ।' -राधि ८.६०. २ (ल.) थावरगुंडी. [चळ+कंप; सं. चलकंप]

चळका—स्त्री. एक वाद्य. 'गोमुखी चळका चौडकी दुटाळ ।' -ह २२.२७. [ध्व ?]

चळकांडी—स्त्री. चिळकांडी पहा.

चळचळ-ळां—क्रिवि. १ थरथर; लटलट (कांपणें), 'मान कापे चळचळां ।' -दा ३.५.३८. 'दिग्गज चळचळां कांपती ।' २ चळचळ शब्द होई असे; फळफळां (अति भयानें गांगरून मुतणें). 'नदी फुंफाती चळचळ रेरे ।' -दावि २५२. [सं. चल्]

चळचळाट—पु. १ (कुण.) विपुलता; रेलचेल; चंगळ; लयलूट (खाद्य, पदार्थ पक्वान्नें इ० ची). २ समृद्धि; वैपुल्य (गाई, म्हशी, गुरें, धान्य, पैसा इ०). ३ (क.) दरारा; दबदबा; इभ्रत; धाक; जरब. ४ भीतीनें थरथर कापणें. चळाळ पहा. [चळचळ]

चळचळीत—वि. (कुण.) १ विपुल; भरपूर; समृद्ध; प्रचुर; पुष्कळ (मेजवानीचे प्रसंगींचे उत्तमोत्तम पदार्थ). २ जींत मिष्ट पदार्थांची चंगळ आहे अशी (मेजवानी). [चळचळ]

चळचूक—स्त्री. (सर्वसमावेशक अर्थीं) दोष; हयगय; चूक; कमतरता; टंगळमंगळ; कमजास्तपणा; अल्पस्वल्प विपर्यास (कांहीं एक नियमामध्यें). [चळ+चूक]

चळण—न. चलनवलन; हालचाल; जिवंतपणा. 'जोंवरी चळण गा तोंवरी म्हणती माझा ।' -तुगा ३५१. [सं. चलन]
०वळण-न. १ चलनवलन; हालचाल; काम. २ चालचलणूक; वागणूक; आचरण. 'संपत्ति आल्यापासून त्याचें चळणवळण फिरलें.' [सं. चलनवलन]

चळणें—अक्रि. १ खुळा, मूर्ख, भ्रमिष्ट होणें, बरळणें. 'कार्याकार्य न समजे चळला तो वृद्ध काय सांगावें ।' -मोभीष्म ११. १६. २ क्षुब्ध होणें. 'चळला वायु वाहट्ळी । चेष्टे तैसा ।' -ज्ञा १८.६६६. ३ चूक करणें; प्रमाद होणें; घसरणें. ४ च्युत होणें; ढळणें; हलणें; सोडून जाणें; सोडणें. ५ चालणें. 'कां उचलिलें वायुवशें । चळे शुष्क पत्र जैसें ।' -ज्ञा ३.६१. ६ निसटणें; बगळला जाणें; स्मरणांतून जाणें; नाहींशी होणें. 'सगुण भक्ति ते चळे ।' -दा ४.१०.३१. ७ (कों.) दीर्घ रोदन करणें; एकसारखें रडणें (मूल). [सं. चलन] चळोकांपळो करणें-सतावून सोडणें. (प्र.) सळोकांपळो करणें.

चळतागुण्या—पु. सुतारकामांत फळी कोनदार कापावयाची असल्यास ज्या चळत्या काटकोनाचे कोन आंखून घेतात तो. (इं. लेव्हलस्केअर.)

चळथ, चळत—स्त्री. १ गड्डी; चवड; रास; ढीग. 'सदा उच्छिष्टांच्या उचलिसि असंख्यात चळथा ।' -सारह ६.१५२.

'तेथल्या पत्रावळीच्या चळथींतली एक पत्रावळ आण.' २ समुदाय. 'म्हणूनि असुराचिया चळथा । पार्या उजू धाविन्नल्या ।'–मुआदि ४९.११०. ३ फोड; फांक; तुकडा. 'फाडूनि वदन केल्या चळथा ।' –निगा १८. ४ चक्र; फेरा; पाळी. 'अमृत म्हणे हरिभजनें चुकती जन्ममरण चळथा रे ।' –अमृत ११५. ५ रांग; पंक्ति. 'मम क्षेमें चालती चळथा । कपिपुंग वाचिया ।' –कमुरा २.७८. चळथणें, चळतणें–उक्रि. रचणें; रास करणें. [सं. चलित ?]

चळथा—स्त्री. श्वासोच्छ्वासक्रिया. –शर. [सं.]

चळवळ, चळवळणें, चळवळाट—चळवळ पहा.

चळवळीत—वि. चांगलें तेलतुपानें माखलेलें; तुपट, अगर तेलकट.

चळवळ—स्त्री. १ हालचाल; चलनवलन. 'वायु चळवळेंसीं । जिराला व्योमाचिये कुसी ।' –अमृ १.४८. २ अव्यवस्था, वळवळ; चांचल्य. ३ उद्योग; गडबड; खटपट. 'सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील तयाचें ।' –दा २०.४.२६. ४ समाजांत उत्पन्न केलेली जागृति; चेतना; उठावणी. 'राजकीय चळवळ करणारापाशीं संपत्तीच असली पाहिजे असें नाहीं.' –टिव्या. ५ प्रचार; प्रसार. 'स्वदेशी चळवळ.' ६ खळबळ; अशांतता. [सं. चलनवलन; प्रा. चलनवलण]

चळवळणें—अक्रि. १ अस्वस्थ असणें; अस्वस्थतासूचक हालचाल करणें; हातपाय हलविणें (आजारी मनुष्यानें). २ वळवळ करणें; इकडेतिकडे धांवणें (मुलानें). ३ हालचाल करणें; फिरणें; हलणें. 'जें चळवळिजे अनिळें । तें दैविकेंनि जी निवळें ।' –ज्ञा १४.९. ३ उद्योगी असणें; खटपट करणें. [सं. चल्+वल्]

चळवळाट—पु. अतिशय मोठी चळवळ; क्षुब्धता; मोठी खळबळ. [चळवळ+आट प्रत्यय]

चळवळ्या—वि. १ चळवळ करणारा; अचपळ; चुळबुळ्या. २ उलाढाल्या; साहसी; चवढव्या. ३ प्रचार, प्रसार करणारा. ४ लोकांत जागृति उत्पन्न करणारा. 'श्री. शिंदे हे राजकीय चळवळे नाहींत.' –के १७.५.३०.

चळविणें—उक्रि. १ वेड लावणें; खूळ लावणें; बुद्धिभ्रंश करणें; मूर्ख बनविणें. २ गोंधळविणें; भांबाविणें; आडमार्गांत, भ्रमांत, घोंटाळ्यांत घालणें. ३ हलविणें; सरकविणें; सरकूं देणें. [चळणें प्रयोजक]

चळाचळ-ळां, चळाळां—क्रिवि. चळचळां पहा.

चळाळ—पु. १ भीतीनें लटलट, थरथर कांपणें; थरकांप. (क्रि० सुटणें; होणें) २ खळाळ; खळखळ आवाज. 'शुष्क जळाचे चळाळ । धारा मवाचे खळाळ ।' –दा ११.७.४. [चळचळ]

चळाळणें—अक्रि. १ मळमळां वाहणें; फळफळणें; प्रवाह चालणें (थानांतून, कासेंतून दूध, रक्त, मूत्र, घाम, इ०चा). २ (इंद्रिय, अवयव वगैरे). वाहणें, प्रवाह सुरू होणें. [ध्व. चळ ? चळ ?]

चळिया—स्त्री. चंचलता.

चळी—स्त्री. १ सांडणें; सांडलवंड; सांडलेला पदार्थ (पीठ धान्य, साखर इ०). २ धारा. 'अहंकाराचिया चळिया । वरि मदत्रयाचिया उकळिया ।' –ज्ञा ७.७५. [चळ] चळीं पडणें–चळणें; नाहींशी होणें; उडून जाणें; दूर होणें (झोंप इ०). 'माझी झोंप चळीं पडली.'

चळीं—क्रिवि. चळचळ. 'चळीं कांपती लागला वायवारा ।' –दावि ४६५.

चळें—न. १ (आंतील) कांहीं धान्य काढून घेतल्यामुळें सैल झालेला मुडा. २ (कु.) मुडी बांधण्याच्या दोरीची जुडी. मुडी पहा. [का. चळति=सैल, ढिला; सं. चल्]

चळेल—वि. (गु.) चळ लागलेला; वेडा; भ्रमिष्ट; खुळचट; पागल. [चळ]

चळोवळिक—स्त्री. चुळबुळ; चळवळ. 'कुन बहुती चळोवळिकां पुढें रीगतांती ।' –शिशु ६६८.

चक्षु, चक्ष—न. डोळा; नेत्र; नयन; आंख; पाहण्याचें इंद्रिय 'बाह्यत्वचा श्रवण । चक्षु रसना घ्राण । हे पंचविध जाण । इंद्रियें गा ।' –ज्ञा १८.४९९. 'जगीं पाहतां ज्ञानचक्षीं न रक्षे ।' –दावि ५७. [सं. चक्षुस्, चक्षस्; फा. चश्म] म्ह० चक्षुर्वैसत्यं= डोळ्यानें पाहिलें तें खरें.

चक्षुरिंद्रिय—न. नेत्ररूप जें इंद्रिय तें; नजर; दृष्टि; चक्षु. [सं.]

चक्षुरुन्मीलन, चक्षुर्दान—न. डोळे उघडणें; दृष्टि देणें; मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करतांना किंवा दक्षिणाचाराच्या संप्रदायाच्या विधींत मूर्तीला दृष्टि देण्याचा किंवा तिचे नेत्र उघडण्याचा जो विधि करतात तें. [सं.]

चक्षुर्विषय—पु. १ दृश्य वस्तु; दृष्टीला दिसणारा पदार्थ. २ दृष्टीचा टापू; क्षितिज. [सं.]

चक्षुःश्रवा—पु. (डोळे हेच ज्याचे कान आहेत असा) सर्प; शेष. 'तुझे पवाडे देवाधिदेवा । वर्णितां शिणला चक्षुश्रवा ।' [सं.]

चक्षुमान्—वि. १ ज्यास डोळे आहेत असा; पाहणारा; डोळस. २ ज्याचे नेत्र सुंदर आहेत असा. [सं.]

चक्षु(क्ष)रोग—पु. नेत्रविकार; नेत्ररोग. [सं.]

चा—१ षष्ठी विभक्तीचा प्रत्यय, याचे अर्थ– १ मिळकत किंवा ताबा. 'हें त्याचें घर.' २ विनियोग; विवक्षित उपयोग, योजना. 'हा बसावयाचा घोडा.' 'ती स्नानाची घोंड.' ३

एखाद्या क्रियेचा काल किंवा कालाचें समकालीनत्व. 'मी दुपारचा येईन.' 'तो सांजचा गेला.' 'तो केव्हांचा येऊन बसला आहे.' ४ संबंध; अन्वय. 'तो गांवाचा पाटील.' 'मुलाचा बाप.' 'झाडाचें पान.' 'नित्य दानाचा ब्राह्मण.' 'घरचा पैका.' ५ पूर्ति; पूर्तता; साकल्य. 'पैक्याचा पैका'= सर्व पैसा; 'घरचें घर' =सबंध घर; 'महिन्याचा महिना.' अशा रीतीनें विभक्तिप्रत्यय लागलेल्या नामाची द्विरुक्ति होते. उदा० बापाचा बाप गेला बोंवलतांना हात गेला. ६ अवस्थांतर; फरक. 'दरिद्र्याचा श्रीमंत होतो श्रीमंताचा दरिद्री होतो.' चा हा प्रत्यय लागल्यामुळें नामाचें रूपांतर विकल्पेंकरून होतें. नामरूपांतरांत प्रासंगिक संबंध किंवा अन्वय दृष्टीस पडतो. उदा० 'घरचा धनी' =घराचा मालक 'घरचा पैका'= घरापासुन उत्पन्न झालेला पैसा. रूपांतर नसेल तेव्हां विशेष निकट, जवळचा संबंध, स्वाधीनता, अवलंब या सारखे अर्थ होतात. उदा० 'घरचाधनी'=कुटुंबाचा मुख्य; 'घरचा पैका = घरांतलें भांडवल; 'घरचीं माणसें'=घरांतील माणसें. 'अंगचें बळ' =शरीरसामर्थ्य. सारांश नामाचें सामान्यरूप झालें असतां 'चा' हा षष्ठी विभक्तिप्रत्यय असतो व तदभावीं चा हा त्या नामास विशेषणरूप देतो. [सं. स्य]

चां—(महानु.) चा; षष्ठीचा प्रत्यय. 'जेआंतळीं नंदाचां कुमरू।' —दाव १३९. [सं. स्य]

चाई—स्त्री. १ एक प्रकारचें झुडप. याचीं पानें खातात. २ एका वनस्पतीचें मुळ. **चाईचा मोहोर**—पु. चाईच्या झाडाचा मोहोर. हा व चाईचीं पानें खाण्यांत येतात.

चाई—स्त्री. केंसाला व लोंकरीला होणारा रोग; याला कातर, कातरी, उंदरी असेंहि म्हणतात. (व.) कसर. (क्रि० लागणें). केंसांच्या ठिकाणीं विकार होऊन त्या जागेचे केंस एकाएकीं गळून पडतात असा रोग. 'चाई चाटी लाळ गळे। या नांव आध्यात्मिक।' —दा ३.६.५१. [हिं. चाई]

चाईन—स्त्री. एक रानवेल. हिचीं पानें खाण्याच्या उपयोगी असतात.

चाउटी—स्त्री. (काव्य) १ कंठाळवाणी बडबड; वाष्कळ गप्पा. चावटी पहा. 'येक म्हणती सांडा गोठी। वायांचि करितां चाउटी।' —दा ८.१०.१४. 'वाउगी चाउटी काम पोटीं।' २ चावटपणा; वात्रटपणा; फाजिलपणा; भलती गोष्ट. 'भलतेंची काये रे करिसी चाउटी।' —दावि २८. [सं. वाचाट—चावट—टी]

चाउरी, चाऊरी—स्त्री. (महानु.) मंडपी, घुमट आच्छादन; चवरी; चारपाया वरील मेघडंबरी; चादर. 'काळाचेया मुगुटा वरि। जयाचिए आज्ञेची चाउरी।' —ऋ ७७. 'पद्मरागाचेया रंगावरी। घातैली क्षीरोदक चाउरी।' —शिशु ६४. [सं. चतुर्= चार; प्रा. दे. चउंरिया. चउरी=मंडप; गु. चोरी]

चाऊ—पु कान (चाऊमाऊ हा खेळ कान धरून खेळतात). [ते. चेवी; का. किवी] ०**माऊ**—पु. लहान मुलांचा एक खेळ. या खेळांत एकमेकांचे कान धरून 'चाऊमाऊ पत्रवळीचें पाणी पीऊं इ० गाणें म्हणतात. 'तीं मुलें चाऊमाऊं खेळत आहेत.'

चाऊर—पु. चावर, चाहूर पहा.

चाऊर—पु. (बाग.) तांदूळ. [सं. तंडुल? प्रा. दे. चाउल= चावल]

चाऊल—चाहूल पहा.

चाऊस—पु. पोलीस अधिकारी; जमादार. [तुर्की. चावुश्]

चाक—न. १ गाडी, रथ इ० स गतिदायक वर्तुलाकार साधन. २ ज्यावर दोर घालून विहिरीचें पाणी ओढतात तें चक्र; कप्पी; खराडी. ३ मडक्यास आकार देण्याचें (कुंभाराचें) साधन. [सं. चक्र; प्रा. चक्क; पं. चक्क; सिं. चकु; हिं. चाक; बं. चाका; फा. चर्ख; इं. चक्र; ग्री. कुक्लोस्.] (वाप्र). ०**आवळणें**—चाकावर नवीन धाव चढविणें. ०**वर येणें**—१ चाकाचा खालचा भाग वर येणें; यावरून २ (ल.) अडचणींतून चांगल्या स्थितीस येणें; अवनतीमागून उन्नति होणें. 'आपल्या राष्ट्ररूपी गाडीचें चाक आतां वर आलें पाहिजे.' —टिव्या. ०**बुडणें**—सूर्य मावळणें; दिवस मावळणें. ०**दांडा**—पु. (मोट असलेल्या विहिरीच्या) चाकाचा आंस; रहाटगाडग्याचा कणा; चाकाचा फिरत राहणारा कणा. ०**दोरीचा खेळ**—पु. चकीचा खेळ; या खेळांत चक एकदां खालीं सोडलें म्हणजे दोरीच्या स्थितिस्थापकत्वामुळें पुन्हां आपोआप वर येतें. ०**पट्टी—पाटी**—स्त्री. १ ज्यावर चाकाचा कणा बसविलेला असतो त्या लांकडाच्या दोन दांड्या ज्यांत बसविलेल्या असतात ती आडवी दांडी. २ मोटेच्या विहिरीला जे दोन उभे खांब असतात त्यांना जोडणारें आडवें लांकूड. ३ एक कर; ढोल.

चाक—स्त्री. दृष्ट; दृष्टिबाधा. ०**काढणें**—मीठ मोहऱ्या ओवाळून टाकणें; लोण उतरणें.

चाक—न. (शिंपी) तोंड; फट (कापडास असलेली); न शिवलेला भाग. 'कोटाला चाक ठेवल्यानें नीट बसतां येते.' [सं. चक्क; हिं. चाक्] ०**करणें**—फाडणें; कापणें. 'उभयतांचे पोट चाक करावे म्हणोन आज्ञा केली आहे.' —दिमरा २.८२.

चाक—वि. नीटनेटका; चकपक; ठाकठीक; लक्क; चक्क पहा. [तु० चाक्=चपळ: तयार] ०**चोप**—वि. तडफदार; नीटनेटका; ठाकठीक; दुरुस्त; लकपक. चाक पहा. ०**चोप—चोपी**—स्त्री. १ नीटनेटकेपणा; ठाकठिकी; चकपकपणा; चापचोपी. २ थाटणें; नटणें; (शरीराचें); दाबणें; साफ, गुळगुळीत करणें; मोठ्या दक्षतेनें किंवा नीट काळजीपूर्वक शेवटास नेणें, तडीस नेणें. ३ नीटनेटकेपणा; चकपकपणा (गुण किंवा तत्त्व या दृष्टीनें असणारा); टापटीप. ०**पाक**—वि. नीटनेटका; व्यवस्थित; बेताबाताचा. चकपक पहा.

चाकचक्य—न. चकचकीतपणा; तेज; चमक; लकलकीतपणा; लकाकी; झकपक; डोळे दिपून टाकण्याजोगें तेज (विद्युल्लता, हिरा इ०चें). 'केवळ बाह्य चाकचक्याचा फार दिवस टिकाव निघत नाहीं.' -नि. [सं.]

चाकटणें—अक्रि. १ आश्चर्यचकित होणें; विस्मित होणें. २ गोंधळणें; बावरणें. चाकाटणें पहा. 'सिद्ध चाकटले समस्त। जाले विस्मित महा ऋषी।'-भारा ९.९५.३ (माण.) पश्चात्ताप होणें. [चक्र]

चाकण—स्त्री. एका जातीचा साप.

चाकबंदी—चकबंदी पहा.

चाकर—पु नोकर; सेवक; गडी. 'ज्या घरीं हरिचा कर नाहीं। त्या घरीं हरि चाकर नाहीं।' [फा.] म्ह० १ धन्याला धत्तुरा आणि चाकराला मलिदा=एखाद्या वस्तूवर ज्याचा वास्तविक हक्क आहे त्याला ती न मिळतां भलत्याच माणसानें त्या वस्तूचा उपभोग घ्यावा या अर्थी उपयोग. २ कोणाची होऊं नये बाईल आणि कोणाचा होऊं नये चाकर= बायको आणि चाकर या दोघांनाहि यजमानाच्या तंत्रानें वागावें लागतें यावरून. सामाशब्द- ०चुकर-नफर- पुअव. चाकरमाणसें; नोकरचाकर; ग्रहस्थ; सेवकजन; घरकाम करणारे गडी, मजूर, हुजरे, हलकारे इ० एकवचनीहि प्रयोग होतो. [चाकर+नफर] ०डा-वि. भाडोत्र्या; मजुऱ्या; नोकरडा (चाकर निंदाव्यंजक). ०पेशा-पु. १ (समुदायार्थी) गडी; हुजरे; घरकाम करणारे सेवक. २ चाकराचें काम, पेशा, हुद्दा, पदवी; मोलमजुरी. ३ दास; नोकर; हुजऱ्या. [चाकर+ फा. पेशह्] ०मनुष्य-पु. (सरकारी) नोकर; अंमलदार. 'त्या राज्यांत जे चाकरमनुष्य त्यांनीं मात्र हत्यार बांधावें ...' -भाव ४७. ०मानी-न्या-वि. (प्रतिष्ठार्थी) ज्याचें चाकराचें नातें किंवा पेशा आहे असा माणूस; चाकरमाणूस; आश्रित. 'पावतो मुशारा चाकरमाना।' -दावि २११. [चाकर+मानई]

चाकराचाकरीं, चाकरानफरीं—क्रिवि. चाकराकडून; चाकरामार्फत.

चाकरी—स्त्री. चाकराचें काम. सेवा; नोकरी; शुश्रूषा. 'कां मोठा भाग्यलाभ स्वयुक्त फळलें तें नव्हे चाकरी ती।' -मोकृष्ण ५६.४१. 'स्वदास समयीं जपे तरि न देवरा चाकरी।' -केका ८४. [फा.] म्ह० चाकरी करावी भाकरी खावी=अगोदर काम करावें मग जेवावें. ०चुकरी-स्त्री. (व्यापक.) रोजगार; नोकरी; धंदा; कांहीं तरी उद्योग. [चाकरी द्वि.] ०चोर-वि. अंग चोरून किंवा चुकारपणानें काम करणारा; चुकारतट्टू

चाकरीया जमीन, चाकरिया-स्त्री. नोकरी करण्याच्या कबुलीनें सारा न घेतां दिलेली जमीन; इनाम जमीन. प्रपंचार्थ; धर्मार्थ जमीनीप्रमाणें (पहा).

चाकल—पु. घोड्याचा एक रोग. यामध्यें मांड्यांवर किंवा पोटाखालीं सहाणेएवढी वाटोळी सूज येते. -अश्वप २.२८३. [सं. चक्र, चक्कल]

चाकवत—पु. एक पालेभाजी; ही सारक, थंड, त्रिदोषनाशक व पाचक आहे. [सं. चक्रवत्, चक्रवर्ति; का. चकोतु]

चाकवारा—पु. (महानु.) वावटळ; चक्रवात; भवरा. 'भवैघडांचा चाकवारा।' -शिशु ४४८. [सं. चक्रवात]

चाकळ—वि. (प्रां.) अति बडबड्या; बोलका. चबळ पहा.

चाकळा—पु. १ वांस; तुकडा, चकती. 'तेवींचि संतोषाचे चांकळे। अखंड चघळी।' -ज्ञा ९.१८१. २ गुदद्वाराच्या मांसाचा गोळा. [सं. चक्र]

चाकाटणें—अक्रि. दिपून जाणें; आश्चर्यानें थक्क होणें; चकित होणें. 'चित्त चाकाटलें आइक येत।' -ज्ञा ९.५२७. 'अर्जुनही चाकाटला तेथ।' -मुआदि ३०.१८९. 'चित्त चाकाटलें स्वरूपामाझारी। न निघे बाहेरी सुखावलों।' -तुगा ४३२६. [चक्र]

चाकाट्या—स्त्रीअव. चकाट्या; गप्पा; शिळोप्याच्या गोष्टी. चकाट्या पहा. (क्रि० पिटणें; मारणें).

चाकारी—स्त्री. गाडी चालली असतां तिच्या चाकाची रेषा धुळींत किंवा चिखलांत उमटते ती; चाकोरी; चकारी पहा. [सं. चक्र; म. चाक]

चाकी—स्त्री. १ धातु, लांकूड इ० चा वाटोळा तुकडा. २ चपटा, बसकट, वाटोळा भोंपळा, कोहळा, सुरणाचा गड्डा. ३ गुळाच्या ढेपेसारखा लहान खडा. ४ चक्री बठाटा. ५ चक्राकार चकती; कडें. (इं.) नट्. ६ चक्की; जातें. ७ चाती; टकळी. ८ (कों.) रहाटाच्या तुंबलोडावर बसविलेलें एक लहान चाक. [सं. चक्र; म. चाक; हिं. चाकी]

चाकू—पु. १ लेखणी करण्याचें, आंबे इ० फळें कापण्याचें एक लहान हत्यार, शस्त्रविशेष; लहान सुरी. २ चाकूसारखें युद्धाचें एक हत्यार. [फा.] ०मारणें-नमुना दाखविण्यासाठीं चाकूनें धान्याचें पोतें कापून आंतील माल काढणें.

चाकोत-चाकोता—चाकवत पहा.

चाकोत्या—वि. (व.) (निंदाव्यंजक) मध्येंमध्यें लुडबुडणारा. 'हा चाकोत्या मिरवत होता.'

चाकोंदळ—चकंदळ, चकदळ पहा.

चाको-रा-री-रें—पुस्त्रीन. १ गाडीच्या चाकांनीं पडलेला रस्ता; चाकारी पहा. 'ते वेळीं कर्मेराहाटीचा चाकोरा। भ्रमणीं पडे।' -ज्ञाप्र २४४. २ गाडी गेल्याबद्दलची किंवा आल्याबद्दलची चाकाची खूण. 'इंद्रियांचा चाकोरा। भवसी गरगरा।' -भाए २०९. [चाक+ओरा=ओरखडा]

चाकोली—(व.) चाकोरी पहा.

चाकोली—स्त्री. (व.) १ चकली. 'आज चाकोल्या खाल्या.' २ (व.) होळींत जाळण्यासाठीं हाताच्या बोटावर केलेल्या शेण्या. 'चाकोळ्यांची माळ होळींत टाकली.' [सं. चक्रल=वाटोळें; म. चकली]

चाकोलेट—न. एक मिठाई; कोकोच्या वड्या. [इं.]

चाकोळें—न. (कों.) रिकामटेकड्या लोकांचा अड्डा, कोंडाळें; चौकडी; मंडळी; क्लब; चाखोळें. [चाक+ओळ]

चाख—वि. नीटनेटकें; चकपक; चाक पहा.

चाखणी—स्त्री. चाखणें; चाखण्याची क्रिया. [चाखणें]

चाखणें—उक्रि. गोडी समजण्यासाठीं खाऊन पाहणें; चव घेणें; रुचि, आस्वाद घेणें; लक्षणेनेंहि हा शब्द पुष्कळ वेळां योजतात. [सं. चषृ; प्रा. चक्खण; हिं. चाखना] (वाप्र.) **चाखतमाखत बोलणें**—नाजूक तऱ्हेनें, रुचि, चव घेत जेवणें (भूक नसतांना); चिकित्सा करीत किंवा नाकाओठावर जेवणें. **चाखतमाखत जेवणें**—अडखळत, थांबत थांबत बोलणें. **चाखून रांधणें**—अगोदर चाखून किंवा रुचि पाहून अथवा किंचित खाऊन पाहून मग शिजविणें (स्वयंपाक्याला पदार्थ चांगला झाला किंवा नाहीं हें चाखल्याशिवाय समजत नाहीं. म्हणून या वाक्प्रचाराचा उपयोग निषेधार्थी व शेवटाविषयीं, परिणामाविषयीं अनिश्चित किंवा संशयित असणें या अर्थी करतात). **चुकीविषयीं कोणी चाखून रांधलें नाहीं**—कोणालाही आपल्या हातून चूक व्हावयाची नाहीं अशी खात्री बाळगतां येत नाहीं. म्ह० १ तळें राखील तो पाणी चाखील. २ चाखलें नाहीं पण देखले तर असेल.

चाखंदळ—वि. चोखंदळ पहा.

चाखवटी—स्त्री. चव; चाखण. 'त्या स्वादामृताची चाखवटी।' —रामदासी २.४४. [चाखणें+वटी प्रत्यय]

चाखवत—चाकवत पहा.

चाखविणें—उक्रि. १ चव घेण्यास लावणें. 'कर्माचा तुज परिपाक चाखवाया।' —मोअंबरीष (नवनीत पृ. ३६६.). २ (ल.) थोबाडींत मारणें; चपराक लगावणें; श्रीमुखांत भडकाविणें. 'तोंडांत जेव्हां दोन चाखविल्या तेव्हां कबूल झाला.' [चाखणें प्रयोजक]

चाखळ—चपळ पहा.

चाखुंदा—पु. (प्रां.) विचका; वाईट व त्रासदायक गति, दशा; त्रेधा; गोंधळ; दुर्दशा.

चाखेणें—उक्रि. (महानु.) अनुभविणें; चाखणें पहा. 'चाखेति स्वामिकृपेची गोडी। म्हणति स्वर्गसुखें रांकडीं॥' —ऋ ३६. [चाखणें]

चाखो-को—पु. (गो.) फणसाची भाजी.

चाखोळा—पु. मुंजीच्या वेळीं आई मुंज्या मुलाला आपल्या ताटांत भोजनास घेते तो समारंभ; मातृभोजन. यावेळीं मुलगा शेवटचें आईचें उष्टें खातो. [चाखणें+ओळा—ळें प्रत्यय, सं. आलयपासून]

चाखोळी—ळें—पुन. (कों.) अड्डा; बैठक. चाकोळें पहा.

चांग—वि. १ चांगला; बरा; उत्तम, छानदार. 'ते वेळीं भूमि तैसें चांग। चोख जें असणें।' —अमृ ४.४३. 'कोणास लाभ घडतां सुख त्यांस वाटे। ते लाविती रिपुस बोधुनि चांग वाटे।' —अर्वाचीन २२१. २ धीट; धैर्यवान; शूर. 'एकां समयांचि प्राण गेले। चांगांचे दांत बैसले।' —ज्ञा १.१३५. [सं. चंग=सुंदर; सुदृढ; तुल० का. चन्न—न्नु=सुंदर] ०**चाली**—वि. चांगल्या चाली(गती)चा 'सकलहि कलहंसीसा रिव्ह्या चांग चाली.' —आसी ७४. **चांगट**—वि. (काव्य) सुंदर; सुरेख; सुबक; गोजिरवाणा; सुरूप देखणा. [चांग+ट प्रत्यय]

चांग, चांगदेव—पु. चांगोबा; शिवाचा अवतार जो भैरव तो; एका ज्योतिर्लिंगाचें नांव. चांगभला पहा. (शके ११५५ चा पंढरपूर शिलालेख) चांगा असेंहि रूप येतें उदा० चांगा—वटेश्वर—चक्रपाणी—सत्यसिद्ध इ०.

चागटणें—क्रि. थक होणें. —शर. ?

चांगभला—पु. भैरवउपासक यात्रेकरूंचा समुदाय, ज्योतिर्लिंगाचे भक्त, हमाल, मजूर इत्यादि (कीं ज्यांना पुष्कळ ओझें वर जोरानें ओढणें, उचलणें इत्यादि क्रिया कराव्या लागतात असे) एकदम मोठ्यानें जो गजर करतात तो. या शब्दाचा अर्थ कल्याण अगर चांगलें होऊं दे असा आहे. भैरवाच्या प्रार्थनेचा शब्द. उदोउदो! सिंधी माणसें एकमेकांस भेटलीं असतां 'चांगोभला' (=चांगलें चाललें आहे ना!) असें उच्चारतात. महारांत चांगभले असें नमस्कारार्थी उच्चारतात. [का. चांगु=शाबास, भले या अर्थी+भला; सिं. चंगभलाई तुल० सं. चंद्रभाल] ०**करणें**—जयजयकार करणें; स्तुति करणें; प्रशंसा करणें. 'खायाला यथेष्ट मिळतें म्हणून चांगभला करतो.'

चांगभांग—पु. स्त्रियांचा नट्टापट्टा; वेणीफणी. [चांग+भांग]

चांगमेल—चांगभला महादेव. —बदलापूर ८०.

चांगला—वि. १ उत्तम; बरा; छान; योग्य; नीट; साफसूफ असा. 'चार मंडळी बसायची जागा चांगली लागते.' २ भरभराटीचा; समृद्ध; गबर; सुखी; ज्याचा चालता काळ आहे असा. ३ नेहमीचा; सांप्रदायिक; शिरस्त्याचा; रूढीस साजेसा; लोकप्रचाराचा; लोकरिवाजाप्रमाणें योग्य. [सं. चंग; म. चांग; का. चन्न=सुंदर; तुका. चांगाल=सुंदर] **चांगलेपण—णा**—नपु. चांगलें असणें; भलेपण; उत्तमपणा.

चांगा-गी-गें—वि. चांगला; चांग पहा. 'हें स्मरे तो चांगु। बहुतांमध्यें।' -विपू २.९०.

चांगावा-वें—पुन. चांगुलपणा; उत्तमत्व. 'जे गीतार्थाचें चांगावें। मोक्षोपायपर आघवें।' -ज्ञा १८.१२३०. [चांग]

चांगुलपण-णा—नपु. चांगलेपण पहा.

चांघा—पु. (सोनारी) चांदी ठोकून वाढविण्याचा हातोडा; चंघा ?

चांच—वि. हुषार; चपळ; चलाख; दक्ष (मूल). चंच पहा. 'समय न कळे वेडगळ बुद्धि। विजाती ते शुद्धि चांच चाट।' -तुगा ३७४१.

चांच—न. चांचे लोकांची टोळी; चांचा.

चाँच—न. (कु.) १ आंब्याच्या बाठीस किंवा सालीस असणारे बारीक तंतू. २ सुंगटाच्या अंगावरील खवले.

चाचड—पु. मोठा तांबड्या रंगाचा मुंगळा; दात्या. -न. एक क्षुद्र जंतु.

चांचण-णी—न.स्त्री. १ चाचड. २ डांस; मच्छर; चिलट. 'पिसा पिसोळे चांचण।' -दा ३.७.७. 'चांचण्या म्हणती आमुचें घर।' -दा १०.१०.४१.

चाचणी, चांचणी, चांचण—स्त्री. साखरेचा पाक. (मिठाई, मुरंब्याकरितां केलेला). -चाचणीचें बेसन-न. हरभऱ्याची भिजलेली डाळ वाटून लाल पडेपर्यंत परतून काढावी व त्यावर दूध शिंपून लवळावें. नंतर साखरेचा पक्का पाक करून त्यांत वेलदोडे वगैरे मसाला टाकून त्यांत पीठ घालून त्याचे लाडू करावे.

चाचणी, चांचणी, चाचणूक, चांचणूक; चांचण—स्त्री. १ परीक्षा करणें; चव पाहणें; पारखणें; तपासणी; परीक्षा. (क्रि० करणें; पाहणें; घेणें) 'तो पंडित काय काय पढला आहे याची मी चांचणी पाहिली.' २ (सोनारी) कसासाठीं ठेवलेला भाग (चांदी-सोन्याचा)-जनि (बडोदें). [सं. चंचु; म. चोचणें ?]

चाचपड चाचपड—न. पहाटेचा अंधुक अंधुक उजेड, प्रकाश; संधिप्रकाश; अरुणोदयाच्या वेळींचा प्रकाश. [चपू द्वि.] -क्रिवि. (अंधारांत हातांनीं चाचपडतात त्याप्रमाणें) अंधुक; अस्पष्ट; तुरळक. (क्रि० दिसणें) [चाचपडणें द्वि.]

चाचपडणें, चाचपळणें—अक्रि. चांचपणें. १ दिसत नसल्यामुळें अगर अंधार असल्यामुळें हातांनीं स्पर्श करून घोरणाघोरणानें चालणें. 'मोहअंधारीं मणी पडला। तो युक्तीच्या हातीं चांचपडला।' -एरुस्व ५.८५. २ (ल.) मीतमीत, कासकूस करीत-शंका घेत बोलणें; लागत लागत, अडखळत बोलणें (प्रश्नास उत्तर देतांना). बहुधां, चाचपडत बोलणें असा प्रयोग करतात. ३ घडपडत जाणें; धडपडणें. [सं. चपू (अभ्यास)]

चाचपडत, चाचपत—(या धातुसाधिताचा उपयोग क्रियाविशेषणाप्रमाणें करतात.) अडखळत; रडतखडत; रेंगत; घोरणाघोरणानें; शंका घेत घेत. 'चंद्र आकाशांत पूर्ण तेजानें तळपत असतां त्याला शोधण्याकरितां अंधारांत चांचपडत जावें लागतें कीं!' -वघु २९.

चाचपणें—उक्रि. १ हातांनीं स्पर्श करून पाहणें; समजण्यासाठीं दाबून पाहणें (दुखावलेला अवयव अगर एखादी वस्तु). २ विशिष्ट वस्तु आहे किंवा नाहीं पाहाण्यासाठीं हात लावणें, दाबणें. 'चिमणी आणि यमुना यांनीं आपल्या पिशव्या चाचपल्या.' ३ हात लावणें, स्पर्श करणें (लांचाचा ऐवज). ४ चाचपडणें पहा.

चाचर—स्त्री. १ बोलतांना अडखळण्याची क्रिया, खोडी; बोलतांना लागणें; बोबडी. 'किंबहुना सात्विका आठां। चांचर मांडतां उमेठा।' -ज्ञा १८.१६०६. [का. चच्चर=घाई, गडबड. तुल० सं. चर् अभ्यास] २ घेरी; तोल जाणें. 'व्याकुळ निर्बळ चाचर जाउनि कामिनि काय वदे सखियांला।' -अकक २. -वस्वलिंग, द्वादशमास १४.

चाचर—स्त्री. काळजी; रक्षण. 'पोरा चाचर चाकरासि कथुनी दारा समूदायसीं।' -आनवरस चरित्र ६. [का. चचर= काळजी]

चाचर—न. मच्छर; चिलट.

चांचर—पु. (कों.) तुकडे, दरफळ; चर; चिंध्या (उंदरांनीं कुरतडलेल्या वस्तूच्या)

चांचर—वि. चंचल; कुरळें. 'वरुनि चांचर केशहि वांकुडे। -वामन रुक्मिणीविलास १२. -स्वादि ७.४.७. [सं. चर्चरीक= केसांचा वांकडेपणा; कुरळ]

चाचरणें, चांचरणें, चांचरत जाणें—अक्रि. १ झुकणें; रेलणें; झोकांड्या खाणें. 'ब्रह्मविये झगटेली। परा चाचरेली। -ऋ ९४. २ (ल.). भलतीकडेच भरकटत जाणें; विषयांतर करणें; बहकणें; भटकणें; वाहवणें; स्वतः कोठें आहोंत हें विसरणें. ३ अडखळणें; बोलण्यांत कांकू करणें; कचरणें. चांचपडणें पहा. ४ अडखळणें; ठेंच लागणें. 'जैसें आंधळें चाचरोन पडे। गारीं आणि गड्यरां।' -दा ५.१.३७. ५ भुलणें. [का. चच्चर=घाई, गडबड, तुल० सं. चर् अभ्यास]

चांचरा—वि. बोबडा; तोतरा; अडखळणारा; चोचरा; [चाचरणें]

चाचरी, चाचरी मुद्रा—स्त्री. समाधि लावलेल्या योग्याची एक मुद्रा; ध्यानस्थ स्थिति; पापण्या व बुबुळें हलवीत भ्रूमध्यावर पहात बसण्याची, धारणाप्रकरणीं तिसरी मुद्रा. [चांचरणें+मुद्रा]

चा(चां)चरी, चाचारी, चाचारें—क्रिवि. १ झोके, झोकांच्या खात; (क्रि० जाणें). 'चांचरी जात सुपर्णे। महाद्वारीं मूर्च्छा येऊन।' –ह ३१.१२४. २ कांकूं करीत; कासकूस करीत; क्षणिक विसराळूपणानें. ३ चपटून; निसटून; चुकून एकीकडे, भलतीकडे. ' तेणें हात चांचरी गेला। मिशी भादरली ते वेळा।' –रावि १९.१८३. ४ तांतडीनें; लगबगीनें. 'इतुकिया अवसरीं। पातला गणेश ब्रह्मचारी। रावणापुढें चांचरी।' –गुच ६.१५३. ५ मांबावून; फिरून. 'डोळां न पाहावे सुंदरी। दृष्टी आतसे चाचरी।' –एरुस्व १५६६. ६ अडखळत; लागत; बोबड्या शब्दांनीं. 'तो एक बाळ बोले चांचरें। त्यास तैसेंच वेडा वती।' –ह ५.१०४. [चाचर] चांचरी चांचरी जेवणें–रेंगाळत, नखरे करीत, नाजूकपणानें चिकित्सता करीत जेवणें.

चांचरी—स्त्री. १ झोकांड्या; झोक (क्रि० खाणें). २ बोबडी; अडखळणें; घोटाळणें; कांकूं करणें (भाषणांत). (क्रि० जाणें). [चाचरणें]

चाचल—पु. चाहूल; ध्वनि; आवाज. 'इतक्यांत दार वाजविल्याचा चाचल येतो.' –कफा १९. [ध्व.]

चांचल्य—न. १ चंचलपणा; अस्थिरता; अस्वास्थ्य (मन, स्वभाव इ० चें); बालमेल; अस्वस्थता. २ क्षणिकत्व; नश्वरता; अशाश्वतता. [सं. चंचल]

चांचवर—न. (गो.) पीठ, कणीक, कोंडा वगैरेचें मिश्रण.

चांचा—पु. समुद्रावरील लुटारू; लुटारू जात. [चांच= अरबी समुद्रांतील बेट. तुल०, सं. चंचा=कुपुरुष ?]

चाचावणें—अक्रि. चेवणें; जळफळणें; गुरगुरणें; कातावणें पहा.

चाचावणें—उक्रि. १ हलकेंच चेंचणें; चोंचणी, चाकू इ०नीं हळू हळू वरेच हल्याराचे घाव मारणें; तोडणें; चेंचणें (तास तांना, तुकडे करतांना, चिरा पाडतांना); चोंचावणें पहा. २ जखमा करणें. 'अति निष्ठुर वैकर्तन निघित शरांहीं यथेष्ट चाचावी।' –मोकर्ण ३९.५. [सं. चंचु; म. चांचु=चोंच; तुल० का. चच्चु=मारणें, चुरडणें]

चाची—स्त्री. चांच्यांची जात.

चांचु–चू—स्त्री. चोंच. 'तिये प्रिये भणौनि चांचु–आंडे खोविती। चुंबनालागी ॥' –शिशु ६४७. [सं. चंचु]

चांचुर—वि. भुरभुर उडणारे (कुरळे केंस); चांचर पहा. 'विस्तीर्ण दिसती ललाट पटलें। शोभती चांचुर कुरळे।' –कथा ४.६.१२३. [चांचरणें; तुल० सं. चंचल]

चाचुरी—स्त्री. चाचपडण्याची क्रिया.

चा(चां)चुवडें, चाचुवडा—नपु. चोंच; चंचुपुट. 'जे पांखिरू एकु चांचुवाडा धरौनि उपटिलें।' –शिशु ८६७. 'ते चकोरें चांचुवडें। उचलितीना।' –ज्ञा १३.३२५. –एभा ७. ५७५. [सं. चंचु]

चाचुवेल—स्त्री. चोंच; तोंड. –शर ?

चांचूं—न. १ एकहि अक्षर, शब्द; ब्र पहा (निषेधार्थी प्रयोग). 'त्याला समेमध्यें मीं चांचू करूं देणार नाहीं.' 'एवढे तेथें बसले होते पण त्यापुढें कोणी चांचू केलें नाहीं.' २ जागरूकता; सावधानता; अस्तित्व दर्शविणारा आवाज; हुंकार, खाकरणें अगर दुसरें कांहीं शब्दोच्चारण; हूं कां चूं. [ध्व.]

चांचेगिरी—स्त्री. समुद्रावर जहाज किंवा त्यांतील माल इ० ची लुटालूट करण्याचा धंदा; काठेवाडनजीक अरबी समुद्रांत चांच नांवाचें बेट आहे, तेथील लोक पूर्वी समुद्रावर लुटारूपणा करीत असत. त्यावरून हा शब्द रूढ झाला असावा. चांचा पहा.

चांचोड—स्त्री. चोंच. चाचुवडें पहा.

चाट—वि. १ हलकट; नीच; लबाड; सोदा; व्यसनी; लुचा; हरामखोर; पाजी; चावट. 'मेळवूनी चाट करी सुरापान; –तुगा २५०९. २ चाहटळ; चावट; वात्रट. 'तरी गुज घेऊनि चाट।' –परमा १४.२१. 'गोकुळींचीं मुलें चाट। तेणें समस्त केलीं पै।' –ह ७.६०. [सं. चाट]

चाट—वि. १ रिकामी बडबड करणारा; गप्पीदास; चवल 'चाट चावट वाजट।' –दा २.३.३०. २ गजघंटा; तोंडाळ. तोंड स्वाधीन नसणारा. [सं. वाचाट; सं. चाटु] ०पण–न. चवळपणा. –हंको वाक्यवृत्ति २२२२.

चाट—स्त्री. गप्प; बात. (क्रि० देणें; मारणें). 'दिली चाट ठेवून.' [ध्व; सं. चाटु; तुल० इं. चॅट] ०देणें–हातावर तुरी देऊन निसटणें; एखादें काम पतकरून न करणें; फसविणें.

चाट—स्त्री. १ (व.) कुस्तींत जोडीदारास पाडण्यासाठीं त्याच्या पायांत जोरानें पाय घालणें; पायाची धडक देणें. (क्रि० मारणें). २ तडाखा; 'आणि ही पायावरची चाटहि त्याच्याच फटकाऱ्याची.' –चंद्रम ४३. 'शिवाजीनें अफझुलखानास चांगलीच चाट दिली.' ३ तोटा; झीज; नुकसान. (क्रि० बसणें). त्या व्यापारांत त्याली चांगलीच चाट बसली.' [ध्व. किंवा सं. चट्= तोडणें, वार करणें]

चाट—पु. तबल्याच्या पुड्याचा कडेचा भाग, कांठावरची वाजविण्याची बाजू. 'चाटीवर वाजीव' 'चाट जुळली नाहीं.' चाटी पहा.

चाट—स्त्री. इच्छा. –शर [हिं.]

चांट—स्त्री. (गो.) १ ढांच. २ (ल.) प्रगति; पुढें पाऊल. [ढांच]

चाटक—स्त्री. रमणीयता; सौंदर्य. –शर [सं. चाटुक]

चाटंक—पु (गणित बंगालप्रांत) पांचतोळे वजनाचें परिमाण. –छअं १९९. [म. चार+टांक]

चाटकेंबुटकें, चाटलेंबुटलें—न. (ना.) मुलांच्या खेळांतील भांडींकुंडीं, चूलबोळकीं.

चाटण—न, पुष्कळ औषधी उगाळून किंवा कुटून जें रसायन बनवितात तें; लेह; चाटण्याचें औषध. [चाटणें]

चाटणें—उक्रि. १ जिभेनें ग्रहण करणें; जिभेनें खाणें. २ (ल.) ओझरता स्पर्श होणें; घांसून जाणें (गोळा, गोळी, बाण). ३ (ल.) नागवणें; लुबाडणें. 'मोंगलांचें दंग्यामुळें रयत चाटली गेली.' –वाडमा २.६९. [ध्व. चट्; प्रा. दे. चट्ट=चाटणें; हिं.] (वाप्र.) **चाटलें आणि बाटलेंसें होणें**–मुखाच्या थोड्याशा सेवनाबद्दल जितक्या शिक्षा किंवा प्रायश्चित्तें असतील तीं भोगणें. **चाटून पुसून खाणें**–सारें खाऊन टाकणें; ताट निपटणें. **चाटून पुसून जेवणें**–उदासीन वृत्तीनें, चव न घेतां जेवणें. **चाटूनपुसून नेणें**–सपशेल लुटणें; निव्वळ नागविणें; निःशेष नेणें.

चाटवण—न. १ पहिल्या पावसानें उगवलेली हिरवळ; आंखूड गवत. २ चाटण पहा. [चावणें]

चाटळ—वि. वाग्रट; बडबड्या; कुटाळखोर; चाट, चहाटळ पहा.

चाटा—पु. पल्ला; अंतर. 'अशा संकटानें रोज कूच करून वीस पंचवीस कोसांचा चाटा पाडावा.' –भाव ७८ (टीप). [चाटणें]

चाटा—पु. (विणकाम) गन्या; ज्यावर बॉबिन बसवून ती फिरली असतां बॉबिनवर सूत गुंडाळलें जातें तो. (इं.) स्पिंडल.

चाटा—पु. मुलगा. –शर.

चाटा—वि. स्वच्छंदी; स्वैराचारी. –शर [चाट]

चाटाई—स्त्री. वाग्रटपणा. 'का करिसी चाटाई।' –दावि २४१. [चाट]

चाटारु—वि. बडबड्या. –शर? [चाट]

चाटी—स्त्री. तबला अथवा पखवाज ह्यांचें दुहेरी कातड्यानें मढविलेल्या तोंडाच्या कडेचें, सुमार दोन बोटें रुंदीचें गोल कातडें. चाट पहा.

चाटी—वि. चावट; चाट पहा. 'निगुरीक चाटी जल्पती तें न्यायें।' –दावि २७३.

चाटी, चाट्या—पु. १ कापडाच्या व्यापाऱ्याची जात; कापडवाला. 'चाटी आणि सराफ सोनार।' –जे १०.४०. 'द्वारकेचा समाम्य चाटा। वस्त्रश्रेणी पुरवी अचाटा।' २ (व.) कोष्टी. [सं. श्रेष्ठी. तामिळ=चेट्टी]

चाटु—वि. मनाला संतोष देणारें; सुखद; हृदयंगम; मनोहर (चेहरा, भाषण, कृत्य). 'अगाधु चाटु स्तविता।' –दाव २९७. [सं.] **चाटुक**–वि. गुळचट; गोड. [सं.]

चाटु–टू—पु. १ लांकडाची पळी (स्वयंपाकाची); डाव; चमचा. 'जैसा चाटू क्षीरीमाजीं।' –एमा १०.४६७. 'पुरुष चाटूकरूनि चढ चाटी।' –यथादी १३.६२.२ नाव चालवितांना पाणी तोडण्याचें हत्यार; वल्हें. ३ मोहाचीं फुलें ज्या भांड्यांत कुजत ठेवतात त्याच्या तोंडावर ठेवण्यासाठीं लांकडाचें केलेलें, शंकराच्या पिंडीसारखें हंड्याच्या तोंडाच्या आकाराहून कमी आकाराचें जें भांडें तें. –बदलापुर ३१०. [प्रा. चट्टू; पं. चट्टू; हिं. चाटी]

चाटू—पु. मोठ्या ढेंकणासारखा एक जलकीटक.

चाटू—वि. १ लांचखाऊ. २ मुठेच्या दाव्या; लांच देणारा. [चाटणें]

चाट्याभाट्या—वि. वाचाळ; बोलघेवडा; बहुभाषी; स्तुतिपाठकासारखें बोलणारा. [चाट+भाट]

चाड–डी—स्त्री. १ आवड; गोडी; चटक; छंद. 'दास्यावरि लेआ। आति चाड।' –ऋ २४. 'वाईट गोष्टींची आम्हांस चाड लागत चालली आहे.' –विवि ८.४.७४. 'आणि आकर्णी नसली चाड। तरी!न लागती गोड भक्तकथा।' २ जरूरी; इच्छा; गरज. 'जे सायेचिये चाडें। बहुलिलें दुधाचें भांडें।' –अमृ ७.७४. 'आपुलिये चाडें सज्ञाना। योग्य नोहे।' –ज्ञा ४.८४. 'कंठ शोषला उदक चाडें।' –मुआदि २.११४. ३ बुद्धि. ४ पर्वा; भीड; किंमत; मर्यादा; मुरवत; मुलाजा 'आतां याची चाड नाहीं आम्हां भीड।' –तुगा १३०. [सं. चाटु; प्रा. चाडु?] म्ह० १ रोग्यासी कुपथ्याची चाड. २ ज्याची लागे चाड तो उडे ताडमाड=ज्याचें लोक फार अगत्य ठेवतात तो आपल्याच तोऱ्यांत असतो.

चाड—न. चाडें पहा. ॰दोर–री–पु.स्त्री. १ चाडें पाभरीला बांधण्याची दोरी. २ जिला चाडेगांठ मारलेली आहे अशी दोरी. [चाडें+दोर]

चाड—न. (खा.) झाड. 'चाडातोलें हुतो.' –भि १८.

चाड, चाडखोर, चाडी–चाड्या—चहाड, चहाडखोर, चहाडी पहा.

चाडयेरो—वि. (कों.) चहाडखोर. 'तो सलो चाडयेरो.' –लोककथा २.२८.

चाडर—स्त्री. चादर पहा. 'रत्नजडित चाडरिया।' –कृमुरा ३.११९.

चाडा—वि. (कों.) बडबड्या; लुबरा; तोंडाचा छिनल; फटकळ; शिवराळ; ज्याच्या तोंडांत कांहीं रहात नाहीं असा; वाष्कळ. [चाट]

चांडा—वि. (वे.) निलाजरा.

चांडा-डी-डें—वि. (क.) लाडावलेला; लाडका. 'तुमचा मुलगा चांडा झाला आहे.' 'असल्या चांडया मुलांना दोन हात दूर ठेवले पाहिजे.'

चांडाल-ळ—१ अति नीच माणूस. चंडाल पहा. 'चांडाळ पूर्विचा वैरी। ...उलट त्या विचारिस मारी।'—शारदा. २महार; मांग; अस्पृश्य. 'नाना चांडाळमंदिराशीं। अवचटें आलिया संन्यासी।'—ज्ञा १६.१७६. [सं. चंडाल] **चांडाळ चौकडी, चांडाळी**—चंडाळ पहा. ०**खत**—जळीत खत; चंडाळखत पहा. 'त्या सावकाराचें ४००० रुपयाचें खत चांडाळखत झालें.'

चाडी—स्त्री. चहाडी पहा. 'चाडी केली ज्यांनीं त्यांचा शिरछेद।'—रामदास २.७२. [का.]

चाडी-डू—स्त्री. किंमत; पर्वा; जरूरी. चाड पहा. 'तरी नसती कीर्तिची मला चाडी।'—केक १५. 'लोह परिसाची चाडु। देवा रे।'—त्र्यंबक, स्तोत्रमाला १३४. [चाड] **चाडीस अडणें**—मोहास, लोभास गुंतणें. 'तये चाडीस अडलें। अज्ञान तें पैं।'—सिसं ४.१५७.

चाडी—स्त्री. (व.) नरसाळें; चाडें.

चाडें-डें—न. १ समईत ज्या ठिकाणीं तेल वात घालतात तो वाटीसारखा भाग; ढवळें. २ ज्यांत वरच्या ढवळयांतलें तेल ठिबकतें तो भाग. ३ बीं पेरण्याकरितां पाभरीवर जी लांकडाची वाटी असते ती. यांतून धान्याची मूठ सोडतात. 'ज्ञानदेव म्हणे मी चाडें। सद्गुरूंनीं केला कोडें।'—ज्ञा ६.४९२. —एभा ६.३०६. ०**फूल**—न. समईचा वरचा भाग (ज्यांत तेल घालतात तो). याला फूल असेंहि म्हणतात. चोंड (१). **चाड्यावर मूठ(चांडेंमूठ)धरणें**—(पेरण्यास आरंभ करणें यावरून) कोणतीहि गोष्ट-कार्य आरंभिणें. **चाडेमूठ लागणें-चालणें**—इ० वाक्प्रचार, पेरण्याचें कार्य, पेरणी चालू आहे, सुरू झाली हें दर्शवितात.

चाडेगांठ—स्त्री. एक तऱ्हेची गांठ; पेडेगांठ; साधी व सोपी गांठ.

चाड्डी, चड्डॉ—पु. (गो.) बाटविलेला वैश्य; एक जात.

चाढें—न. (कों.) खांबाचा उथळा.

चाणकें—न. (ना.) तुणतुणें. चौंडकें

चाणक्य—पु. १.एक दशग्रंथी ब्राह्मण. यानें पुष्कळ कारस्थानें करून मगध देशच्या नंद राजवंशाचा निःपात केला व चंद्रगुप्त मौर्यास गादी मिळवून दिली यावरून. २ (ल.) अतिशय पाताळयंत्री व कारस्थानी मनुष्य. [सं.]

चाणक्य, चाणक्ष, चाणाक्ष—वि. बुद्धिमान; जात्या धूर्त; चतुर; उत्तम वक्ता इ० गुणांनीं युक्त असा (मनुष्य), चलाख; हुषार (मुलगा, स्त्री). 'चाणाक्ष हा शब्द चाणक्य या महा धूर्त व चतुर ब्राह्मणाच्या नांवावरून मराठींत आलेला आहे.'—चंद्रगुप्त ३६. [चाणक्य-अप.]

चाणूक—स्त्री. (प्रां.) चुणूक पहा.

चात—पुस्त्रीन. १ सुत काढण्याच्या चाकाचा जो गरगर फिरणारा अवयव, भाग असतो तो; ज्यावर सुत गुंडाळलें जातें ती सळई, सुई. चात चातीपेक्षां मोठा असून तो रहाटाला जोडलेला असतो. परंतु चाती ही स्वतंत्रहि फिरकीसारखी वाटोळी व हातानें सुत काढण्यास उपयोगी अशी चकती असते. २ सोनाराची भोंकें पाडण्याची लोखंडी सळई, सामता; भोंक पाडण्याचें साधन. ३ चातीच्या आकाराचा लांबट मळसूत्रासारखे कवे असलेला शिंपला, शंख. [प्रा. दे. चत्त=सूत काढण्याचें साधन; तुल० सं. तर्कु; सं. कृत=सुत कांतणें]

चातक—पु. एक पक्षी, हा ढगांतील पाणी पिऊन राहाणारा आहे. म्हणून हा नेहमीं ढगाची अत्यंत उत्कंठेनें वाट पहात असतो अशी याची प्रसिद्धि आहे. 'पाहापां मरोवरी आघवी। मेघ चातकांसी रिचवी।'—ज्ञा १५.२०. [सं.] **चातक न्यायेंकरून**—क्रिवि. मोठ्या उत्सुकतेनें; पराकाष्ठेच्या प्रबल उत्कंठेनें (वाट पहात बसणें, प्रतीक्षा करणें.)

चातली—स्त्री. (व.) जानव्याच्या सुताला पीळ देण्यासाठीं केलेली भिंगरी. [चात]

चाती—स्त्री. १ छाप मारून नाणें पाडण्यासाठीं (सोनें, रुपें, तांबें या धातूचा) केलेला वाटोळा व चपटा तुकडा; चकती. २ वजन म्हणून उपयोगांत येणारी (शिसें इ० ची) वाटोळी चकती. ३ लाटण्यासाठीं जी वाटोळी दामटी (कणीक इ० ची) करतात ती; पोळी किंवा पिठाची वर्तुळाकार दामटी; एखाद्या पदार्थाची थापटी, वडी, चकती, लाटी. ४ सूत काढण्याच्या रहाटाचें चाक; त्या चाकाचा लोखंडी दांडा; सूत काढण्यासाठीं, पीळ देण्यासाठीं पैशाला किंवा धातूच्या चकतीला मधोमध भोंक पाडून त्यांत दांडा घालून केलेलें यंत्र; टकळी. ५ सूत भरलेली सुताची कांडी; बॉबीन. [प्रा. दे. चत्त; म. चात पहा]

चातुर—वि. १ (काव्य पोवाडे) शहाणा; हुषार; बुद्धिमान्, समजूतदार; कुशल. 'दादू चातुर बोलला।'—ऐपो ९६. २ (विशेषतः लावण्यामध्यें) प्रियकर; सखा. [सं. चतुर]

चातुरंग-दळ—न. सैन्य; चतुरंग पहा. 'सवे चातुरंग चाले नीट। जैसीं जमाची राज वाट।'—शिशु ९३१.

चातुराश्रम्य—न. ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम व संन्यास या चार आश्रमांचा समूह. [सं.]

चातुरी—स्त्री. (काव्य-पोवाडे) हुषारी; चतुराई; धूर्तता; कौशल्य; कल्पकता; करामत. [सं. चतुर]

चातुर्जातक—वि. दालचिनी, वेलदोडा, पत्री, नागकेशर हीं चार द्रव्यें एकत्र करून बनविलेलें औषध. [सं. चतुर्+जातक]

चातुर्थक-र्थिक—पु. दर चवथ्या दिवशीं येणारा हिंव ताप; चौथरें हींव. ' चातुर्थक तरि नोहे। ' —गीता १.१६४९. [सं.]

चातुर्थिक—पु. शूद्र; चातुर्वर्ण्यांतील चवथा वर्ण. ' चातुर्थिक वदे नाहीं स्मरण। ' —दावि १५१. [सं. चतुर्थ]

चातुर्दक्ष—क्रिवि. चहूं बाजूंस; चाऱ्ही दिशांच्या ठायीं. ' संवरितु नगराची वरंव। तैसे चातुर्दक्ष आरव। ' —ऋ १५. [सं. चतुर्+दिक्]

चातुर्भद्र—न. अतिविष, सुंठ, नागरमोथा, गुळवेल या चार उत्तम औषधी द्रव्यांचा समुच्चय. [सं.]

चातुर्मास(स्य)—न. १ (चतुर्मास अप.) चार महिन्यांचा काल. आषाढ शु॥ ११ ते कार्तिक शु॥ ११ हा काल. चतुर्मास पहा. ' नाहीं तरी चातुर्मासांत हा लग्नाचा विषय हवा कशाला? ' २ शीत, उष्ण व पर्जन्य यांचा जो चार चार महिन्यांचा अवधि तो प्रत्येकीं. ३ या चार महिन्यांच्या काळांत केलेलीं व्रतें-वैकल्यें, होमहवनें वगैरे. ४ एक विशिष्ट इष्टि. [सं.]

चातुर्य—न. चतुरपणा; बुद्धिमत्ता; हुशारी; बुद्धिसामर्थ्य; कर्तृत्व, ' मुख्य मनोगत राखणें। हेंचि चातुर्याचीं लक्षणें। ' —दा १३.१०.२५. [सं.] ०कळा—स्त्री. चातुर्य ही एक कला मानण्यांत येते. [चातुर्य+कला]

चातुर्वर्ण्य—न. चार वर्णांचा समुदाय, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या हिंदुसमाजांतील चार आद्य जाती, वर्ग, वर्ण. ' चातुर्वर्ण्याच्या कल्पनेचे अवशेष प्राचीन ग्रीक व इराणी लोकांत आढळून येतात. ' [सं.]

चातेंपोतें—न. (व्यापक) सोनार, शिंपी, जव्हेरी, इत्यादींचीं लहानसहान किरकोळ हत्यारें, उपकरणें (समुच्चयार्थी). [चात+पोतें]

चाथा—पु. सार 'कथित सुरस गाथा, सर्व संसार चाथा। ' —आमा ९. [चोथा]

चांथी—स्त्री. बडबड. ' आणि ईश्वराचिया खंती। तुसधियाचि करिती चांथी। ' —ज्ञा १६.३१४. [सं. चाटु; तु० इं. चॅट]

चांद—पु. १ चंद्र. ' देखोनि निजप्रबोध चांद। भरलें अगाध तुज दाटें। ' —एभा २०.२. ' वदली हृदयांत नांदतो तव माझा अभिलाष चांद तो। ' —मोरा १.३७५. २ चंद्राच्या आकाराचा दागिना; बिल्ला; पदक. ' तीन चांदांचा जहागिरदार ' ३ (बे.) चांदई. ४ एक प्रकारचें दारूकाम; यांत चंद्राच्या आकाराच्या कांबी असतात व उडतांना निरनिराळ्या रंगांचे तारे बाहेर पडतात, [सं. चंद्र; प्रा. चन्द; हिं. गु. बं. चांद; पं. चंद; सिं. चंड्र] (वाप्र.) चांदाची वृद्धि असणें—द्वितीयेच्या चंद्राप्रमाणें वाढणें. ' चांदाची वृद्धि असो नांदा सानंद सानुग स्वस्थ। ' —मोआदि ३५.७७. चांद बांधणें—भिंतीस पाऊस लागूं नये म्हणून आडोसा बांधणें.

चांदई—स्त्री. १ दुपाखी घराची आढ्यापर्यंतची उंच भिंत; कडेची रुंद भिंत; करा. —शिल्प २०२. [का. चंदी]

चांदकी—स्त्री. लहानशी भाकरी, पोळी. [सं. चंद्र; म. चांद]

चादड—वि. (दे.) वृद्ध; अशक्त किंवा दुबळ; जराग्रस्त; जखडलेला मनुष्य; पशु.

चांदणापाख—पु. शुक्ल पक्ष. [सं. चंद्र+पक्ष]

चांदणी—स्त्री. १ लहान तारा; तारका. २ घोडा दाणा खात असतां त्याच्या पाठीवर झूल, फळकें किंवा चिरगूट वगैरे आच्छादन नसेल तर त्यांना नक्षत्रापासून होणारी बाधा किंवा विकार होतो तो. ३ छत; चांदवा. ४ राखडीसारखा परंतु जरा लहान असा स्त्रियांचा दागिना. ५ घोड्याच्या कपाळावरील पांढरा अशुभ डाग. ०तरारणें—आशाळभूतपणें पाहणें; भीति, क्षुधा, राग इ० कारणानें कावरीबावरी मुद्रा होणें; डोळ्यापुढें काजवे चमकणें. ' दोनप्रहरां यास खावयास न मिळालें तर कशी चांदणी तरारती. ' म्ह० चांदण्यांत निजती आणी माडीची हवा पहाती= कंगाल स्थितींत चैन व भोग भोगण्याची आशा करणाऱ्या माणसास ही म्हण लावतात. ०रात-रात्र—स्त्री. ज्या रात्रीस चांदणें असतें अशी रात्र.

चांदणीकेदार—पु. (राग) गायनशास्त्रांतील एक राग; यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत ऋषभ व गांधार वर्ज्य व अवरोहांत गांधार वर्ज्य. जाति औडुव, षाडव वादी मध्यम, संवादी षड्ज. गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर. [सं.]

चांदणें—न. १ चंद्रप्रकाश. २ ग्रहांचा प्रकाश. [सं. चंद्र. हिंदी. चांदनी] ०पीठ-टिपुर—चकचकीत, स्वच्छ पिठासारखें चांदणें. (क्रि० पडणें). **चांदिणां**—क्रिवि. चांदण्यांत. ' काईं चांदिणां उठे लहरी। मृगजळाची। ' —अमृ ७.५. [चांदणें]

चांदमारी—स्त्री. नेम मारण्याचा अभ्यास; लक्ष्यवेध; (लक्ष्य चंद्राकृति असतें यावरून). [हिं. म. चंद्र+मारणें]

चादर—स्त्री. कौलाचा पांढरा बावटा. ' त्यापेक्षां चादर फिरवून किल्ला स्वाधीन करूं. —गोखचिवाव ३५.

चादर, चादरी—स्त्री. (हिं.) १ पलंगपोस; वस्त्राचें आच्छादन. बैठकीचें वस्त्र. ' भीमकें केला बैसकार। चादरिया घातल्या अरुवार। ' —कथा १.८.१४८. २ धबधब्याचें पाणी खालीं पडत असतांना दिसणारा देखावा ? [चद्दर पहा.]

चांदर—वि. (कों.) कपाळावर पांढरा ठिपका असणारी गाय, बैल. [चांद]

चांदरात-त्र—स्त्री. (हिं.) १ सूर्येंदुसंगमानंतर किंवा अमावास्या झाल्यावर येणारी पहिली चांदणी रात्र. २ चांदणें असलेली रात्र. ३ (ल.) आनंदाचा काळ; सढळ हाताचा खर्च. [सं. चंद्र+रात्रि; चंद्ररात्रन्—चंदरत—चांदरात—भाभ १८३२] ०झडणें—ज्या रात्रीं प्रथम चंद्र दर्शन होतें त्या रात्रीपासुन मुसलमानी महिन्यास प्रारंभ होतो व त्या रात्रीं नोकर—चाकर लोकांस पगार मिळतो त्यावरून पैसा मिळणें; द्रव्यप्राप्ति होणें; चैन होणें इत्यादि.

चांदला—पु. १ (पितळ, रुपें, कांच इ० ची) कुंकवावर लावण्याची चकचकीत टिकली. २ गंधाचा मोठा टिळा. ३ टिकली; पुतळी. —बदलापूर २४०. [चांद]

चांदवड-डा—पु. १ एक वृक्ष, याचीं पानें एका बाजूस वाटोळीं व शेवटीं निमुळतीं होत जातात व देठ मध्यभागीं असतो. २ —नपु कुंभा, बाभळ इ० वृक्षांचा ताजा काढलेला सालीचा (खोडापासुन निराळा केलेला.) तुकडा; खाप.

चांदवड-डी—वि. नाशिक जिल्ह्यांत चांदवड गांवीं पाडलेले (रुपये, अगर तत्संबंधीं).

चांदवा—पु. (हिं.) १ पाळणा, मंडप यांच्यांवर जें छत असतें तें. 'पाउसाळा तरि चांदवा धरीति।' —पूजावसर. २ देव, देवता यांच्यापुढें टांगलेली लाकडी चौकट, मंडपी. 'चांदवा मोत्यांचा गुंफीयेला।' —रासक्रिडा २०. ३ मांडव; मांडवाच्या मध्यभागीं असलेला उंच भाग. ४ बायका कपाळावर कुंकवाच्या खालीं जी टिकली लावतात ती. ५ टोपीचा वर्तुळाकार भाग.[चंद्र]

चांदवेल—स्त्री. एका जातीची वेल.

चांदसलामी—स्त्री. (हिं.) १ नूतन चंद्र उगवण्याच्या दिवशीं सरदाराला अगर उमरावाला दिलेली सलामी, मुजरा. २ प्रसंगोपात्त चाकरीवर असणें (चुकारपणा करणाऱ्या चाकरा विषयीं बोलतांना) 'हा चाकर एखाद वेळेस चांदसलामी सारखा-छीस पडतो.'

चादळ—न. एक झाड. —वेहु १४९.

चांदा-द्या—वि. १ कपाळावर पांढरा ठिपका असणारा (बैल). २ डोक्यावर सफेत ठिपका असणारा लहान मासा. हा किनाऱ्याकिनाऱ्यानें फिरतो. [सं. चंद्र]

चांदा, चांदाडा—पु. एक वृक्ष; चांदवड पहा. [चांद]

चांदामांदा—पु. लहान मुलांचा खेळ. 'चांदामांदा गिरगिर कांदा, अर्धी भाकरी सगळा कांदा, टी SS कल्यो. टीकल्यो' म्हणून मुलांच्या कपाळाला हात लावावयाचा.

चांदिणापाख-चांदिणी-चांदिणें—चांदणपाख पहा.

चांदिणी—स्त्री. १ चांदणें. [चंद्र] २ चांदणी. ०रात्रस्त्री. चंद्रप्रकाशाची रात्र.

चांदिणें—वि. पांढरें.

चादिणें—न. चांदणें पहा.

चांदी—स्त्री. (हिं.) १ शुद्ध रुपें; लगडीचें रुपें; वीट; चीप; चांदी नरम, पांढऱ्या रंगाची, जड, रंग न बदलणारी अशी असते. २ रुपें. ३ अशुद्ध रुपें. [सं. चंद्र] ०आटणें—आटविणें—१ (ल.) खरपूस समाचार घेणें; रग जिरविणें. 'गप्प बैस नाहींतर चांदी आटवीन.' २ (ल.) जिवावर बेतणें. 'पण जर कां...कटकटींत सांपडलों तर चांदी आटल्याशिवाय राहावयाची नाहीं.' —तोबं १५८. ०उडणें—नाश होणें; अतोनात त्रास होणें; नुकसान होणें; त्रेधा उडणें. 'परमुलखांतील लोकांकरितां आमची चांदी आणखी किती दिवस उडणार ......' —टि २.२.६३. ०करणें—नाश करणें; खाक करणें; विध्वंसविणें; नासणें. उधळून टाकणें.

चांदी—स्त्री. चट्टा; पांढरें कोड. [चंद्र]

चांदुकली—स्त्री. लहान भाकरी; पोळी; चांदकी. [चांद; चांदकी]

चांदें—न. १ बैल, रेडा यांच्या कपाळावरचा पांढरा डाग, ठिपका. २ (कु.) डोक्यावर सफेत टिकल्या असणारा मासा. [चंद्र]

चांदोड—पु. चांदवड पहा.

चांदोडी—पु. (चांभारी) मारवाडी जोडा (हा सामान्यतः बायका वापरतात).

चांदोबा—पु. चंद्र. 'पण ते आशेचे पंख चांदोबाच्या सबबीवर मोठे साहेबांनीं तोडले...'—टिव्या. [चांद] चांदोबा दाखविणें—एकाद्यास उताणा पाडून त्याच्या डोळ्यांपुढें १०० चंद्र दिसूं लागतील अशी कानशिलांत चपराक मारणें.

चांदोवा—पु. चांदवा पहा. 'नाना पडदे मंडप चांदोवे।' —दा ४.५.२४.

चांद्र, चांद्रिक—वि. चंद्रासंबंधीं; चंद्राविषयीं. [सं.]

चांद्रमान—न. चंद्राच्या फेऱ्यावरून, स्थितिगतीवरून केलेली गणना; कालमापन. अमावास्येपासून किंवा पौर्णिमेपासून सुरू होणारा महिना. चांद्रमानानें वर्षाचे दिवस ३५४ होतात. 'एवंच चांद्रमानें तेराही स्पष्ट सारिले अब्द।' —मोविराट ४.६३. [सं.]

चांद्रमास—पु. चंद्र एकदां पूर्ण झाल्यापासून पुन्हां पूर्ण होईपर्यंत किंवा एका रात्रीं मुळींच न दिसल्यापासून पुन्हां दिसेनासा होईपर्यंत जाणारा काळ. '(नक्षत्रप्रदक्षिणेनंतर) सूर्याची युति होण्यास चंद्राला २ दिवस ५ तास आणखी लागतात. ह्या कालास यौतिक मास किंवा चांद्रमास म्हणतात. हा

मास २९ दिवस १४ तास आणि १४ मिनिटें ह्यांनीं पूर्ण होतो.' –मराठी सहावें पुस्तक (आ. २) पृ. ३३६. [सं.]

चांद्रवर्ष—न. बारा चांद्रमासांचा काळ. 'सौरवर्षापेक्षां चांद्रवर्ष कमी आहे.' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ. २११.

चांद्रायण—न. पौर्णिमेस पंधरा घांस खाणें व नंतर क्षयपक्षांत रोज एकेक घांस कमी कमी करून शुक्लपक्षांत एकेक घांस वाढविणें अशा प्रकारचें प्रायश्चित्तात्मक व्रत. हें चंद्राच्या क्षयवृद्धीप्रमाणें करतात. 'अथवा एकांतरा कृच्छ्री। चांद्रायणें मासोपवासीं।' –ज्ञा १७.३६४. [सं.]

चांधई—चांदई पहा.

चानक्या—स्त्रीअव. (चंद्रपुरी) बघा. [चंद्र]

चानी—स्त्री. (कों.) खार नांवाचा प्राणी. 'चुकचुक चान्या रांधती।' –मसाप.

चानूक—चुणुक पहा.

चाप—न. धनुष्य. [सं.]

चाप—पु. बंदुकीचा घोडा. [सं. चप्=दाबणें; हिं. चाप] चाप झाडणें–बंदुक, पिस्तुल वगैरे उडविणें. चापाची बंदूक–स्त्री. घोडा असलेली बंदूक. याच्या उलट तोड्याची बंदूक.

चाप—पु. १ कापसाचे गठ्ठे दाबांत घालण्याचें एक यंत्र. २ शारीरिक दुःख अगर तीव्र वेदना देणारें एक यंत्रसाधन (कान, अंड वगैरे ठिकाणीं लावतात). ३ (कु.) उंदरास दाबून मारण्याचा लोखंडी सांपळा. [सं. चप्=दाबणें] ०लावणें–छळ करणें; गांजणूक करणें.

चाप—पु. कानाची पाळ. –शर. चापा पहा. [चापणें]

चाप—पु. एक पक्षी; हा वाळवी, नाकतोडे, टोळ खातो.

चाप—पु. (क.) खणाळें; कांहीं अखंड खणांचा तुकडा, समुदाय; (व्यापाऱ्यांत रूढ). 'काल खणाचे चार चाप खपले.' 'चापामागें आम्हांला आठ आणे तरी मिळायाला पाहिजे कां नको?'

चाप—स्त्री. (क.) ढीग; रास; थप्पी. ०लावणें–(क.) रचून ठेवणें. [सं. चप्]

चाप—पु. ढोलाच्या एका बाजूवर टिपरें व दुसऱ्या बाजूवर हाताचीं बोटें मारून बोल काढतात ती ढोलाची बाजू. हाताचीं बोटें मारून बोल काढावयाच्या बाजूला चाप आणि दुसऱ्या बाजूला धुमाड म्हणतात.

चाप—पु. तंबाखूची लागवड. –शे ६.१८४.

चाप—स्त्री. (व.) तक्ता; लहानसा तक्ता; झांप. 'भिंतीवर चापा टाकल्या म्हणजे भिंती पाणी खाणार नाहींत.'

चांप—स्त्री. उडी; उड्डाण; झांप. (क्रि० करणें).

चापकर्ण—न. १ ज्या (धनुष्याची). २ धनुष्याची दोरी. [सं.]

चापकेसी—स्त्री. धमकावणी. –शर.

चापचणें—अक्रि. चापसणें पहा. [दे.]

चापचोप,'चापचोपी—पुस्त्री. चाकचोप. चाकचोपी पहा. 'मस्तकीं मुदराकडी फाकडी चापचोपमधें सदा।' –पला ४.३३.

चापट-टी—वि. सखल असून चपटा; थबकट किंवा बसकट; चेपटलेला; थापटलेला; ठोकून सपाट केलेला. [सं. चिपिट]

चापट-टी—स्त्री. थप्पड; चपराक; थापट. [सं. चपेट] ०पोळी–स्त्री. तळहातानें मारलेली चपराक. चापडपोळी धम्मक लाडू देणें=थुंडे, थपडा मारणें.

चापटणें—उक्रि. चापट करण्यासाठीं ठोकणें, प्रहार करणें; ठोकून ठोकून चपटा करणें. [चापणें]

चापटी—स्त्री. १ ठोकून चापट केलेला पदार्थ. २ चपराक. ३ लहान पातळ भाकरी.

चापट्या—वि. (कों.) चिकट.

चापडी—स्त्री. एक प्रकारची कारागिरी. –देहु ९७.

चापणी—स्त्री. १ दाबांत घालण्याचा व्यापार. 'कापसाची चापणी केल्यावांचून गठ्ठे बांधावयास येत नाहींत.' २ अफू तयार करतांना अफूच्या गोट्या (गोळे) दाबून पाहण्याचें काम. या गोट्यांवर अफूच्या पानांची भुकणी घालून त्या पंधरावीस दिवस ठेवलेल्या असतात. त्यांवरील भुकणी झाडून गोट्या दाबून पाहतात. त्यास चापणी म्हणतात. –कृषि ५१०. [चापणें]

चापणें—उक्रि. १ चेपणें; दाबणें; पिळून काढणें. २ दाबणें; लाटणें, गिळंकृत करणें (लांच वगैरे). [सं. चप्=दाबणें; हिं. चापना]

चापणें—अक्रि. १ चाचपडणें; चापसणें; दुःखाची जागा शोधण्यासाठीं दाबणें, स्पर्श करणें. २ लांच घेणें, खाणें. [सं. चप्=सांत्वन करणें, स्तब्ध करणें]

चापणें—अक्रि. (कु.) १ दबकावणें; कान उघाडणी करणें. २ धमकी देणें. ३ पुष्कळ खाणें. [सं. चप्]

चापती—स्त्री. (कों.) उटाळीसारखा जिचा उपयोग करतात अशी काठी किंवा दांडी; तरफ.

चापर-पाटा—पु. (विटांचें बांधकाम) खिडक्या व आळ्या यांच्या पायऱ्याचा गिलावा सपाट असतो म्हणून त्यास चापर-पाटा असें म्हणतात.

चापऱ्या—पु. (व.) शिंदीच्या पातींचा विणलेला बोऱ्या, चटई; हातरी. 'चापऱ्यावर बसला होता.'

चापलता—स्त्री. धनुष्य. –हंको. [सं. चाप+लता]

चापल्य—न. १ चपलता; चपळाई; चलाखी. २ चंचलपणा; चंचल प्रकृति; अस्थिरता.

चांपसणें—अक्रि. चाचपडणें, चापणें पहा.

चापसाचापसी—स्त्री. १ चाचपडण्याची क्रिया; घाईघाईनें तपासणें. २ लांचलुचपत; लांच घेणें–देणें; खूप दडपादडपी करणें; लांच खाण्याचा क्रम, सपाटा. [चापसणें]

चापा—पु. कानाची पाळ. 'कांहीं तजविजी करून कानांचे चांपे लांब करावे अशी कोठें कोठें एक चाल असे.' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ. ३४ (१८७५.) [चापणें]

चापा—पु. एक दागिना.

चापा, चांपा, चाफा—पु. १ एक पुष्पवृक्ष. २ एक विवक्षित दारूकाम. [सं. चंपक]

चापाचंदन—न. सप्पा; नायनाट. 'साऱ्या तूपसाखरेचें चापाचंदन केलें.' [चापणें+चंदन]

चापाचाप, चापाचापी—स्त्री. १ दाबणें किंवा स्पर्श करून पाहणें. चांपणें पहा. २ दाबादाब या अर्थी; लपवालपवी; छपवाछपवी.

चापी—वि. चापाची, घोडा असलेली (बंदूक). [चाप.]

चापीचोपी—स्त्री. १ नक्षापट्टा, साज, शृंगार करणें, सजविणें (शरीर). २ दाबणें व साफ करणें. ३ मोठ्या दक्षतेनें, हुशारीनें, कसोशीनें करणें, संपविणें. ४ टाकटीकपणा; व्यवस्थितपणा. ५ उचलाउचल; घालकाड; चांचपाचाचप. (क्रि० मांडणें)

चापी घतुकटा—पु. संदीर धरण्याचा एक प्रकारचा सांपळा.

चापीयमापन—न. त्रिज्यातुल्य चापाचें एक माप धरून कोण मोजण्याचा प्रकार. [सं.]

चापु—पु चाकू.

चापूनचोपून—क्रिवि. चोपून चापून पहा.

चांपें—न. १ चांपा नामक पुष्पवृक्षाचें फूल. २ (सामा.) फणसांतील गऱ्यांभोंवतीं असणारीं पातीं. [चांपा]

चांपेकळी—स्त्री. चाफ्याची कळी. 'चापेकळिया मिरवत। चापेकळी जानकी।' –वेसीस्व ९.१३४. **चांपेकळ्यांची माळ**–स्त्री. चापेकळ्याप्रमाणें आकृति असलेल्या सोन्याच्या किंवा चांदीच्या मण्यांची माळ–हार.

चापेखण, चांपेखण—पु. घराचा सर्वांत मोठा खण. चौकाच्या कोंपऱ्यावर दोन बाजू मिळतात त्या ठिकाणीं होणारा मोठा खण. 'चांपेखण चौकडिया। बंधूलागीं कोठडिया।' –मुआदि २९.५०.

चांपेगौर–गौरी—वि. चाफ्याप्रमाणें गोरी असलेली. 'तो चांपेगौर अभिवंदिला।' –माए ३. 'एकें चांपेगौरी केवळें। हरितें एकें।' –ज्ञा ११.१३५. [सं. चंपक+गौर]

चांपेपण—न. सुगंध. [चापा]

चांपेमोळ—न. छपराच्या आढ्याचीं दोन्हीं टोकें.

चा(चां)पेल—न. चाफ्याच्या फुलांचें. 'वाटिली हळद चांगली। चापेल तेलें मोहिली।' –स्त्रीगीत १४. [चांपा+तेल]

चांपेषष्ठ—स्त्री. (कुण.) चंपाषष्ठी.

चांपौळ, चांपौळी—नस्त्री. चाफ्याची कळी किंवा फूल. 'नाना चांपा चांपौळी पूजिला।' –ज्ञा १८.८५३. [चांपा+कळी]

चांफणें, चांफलणें, चांफा, चांफें, चांफेकळी, चांफेखण, चाफणें—चापणें, चांपसणें वगैरे पहा.

चाफरा—न. (कु.) चार बियांचीं फळें.

चाफलणें—अक्रि. १ (व.) चाचपडणें; अडखळणें. 'तो चाफलत चालतो.' २ (व.) अर्धवट चावणें. 'दांत नाहींत म्हणून चाफलत खातो.'

चाफा—पु. एक फूलझाड. याच्या सोनचाफा, हिरवा चाफा, पांढरा चाफा, तांबडा चाफा, नाग चाफा इ०. निरनिराळ्या जाती आहेत. पांढऱ्या चाफ्याची साल, चीक व शेंग फार औषधी आहे. सर्प विषावर शेंगेचा उपयोग होतो. [सं. चंपक]

चाफा—चापा पहा.

चाफेकळी—स्त्री. चापेकळी पहा.

चाफेल—न. चापेल पहा. 'फुलेलें चाफेलें घेउनी।' –वेसीस्व ८.७.

चांब—पु. चामडें. 'चांबाचे पहा दाम चालती ज्याचा तो मुल्ला काजी।' –पला ६९. [सं. चर्म] ०रडा–पु. चांभार.

चांबऊ, चांब—(विरू.) चामळ पहा.

चावडा—पु. (रूढ.) जावडा; जबडा, जाभाडा; तोंड. [सं. चर्व्=चावणें]

चांबडी, चांबडें—(प्र.) चामडी, चामडें. 'जैसें धमनाचें चांबडें।' –कथा १.१.५२. [सं. चर्म] ०लोंबविणें–शरीराची कातडी निघेपर्यंत मारणें; मरेमरेतोंवर मारणें. 'शिपायानें कैद्याची चांबडी लोंबविली.'

चावरणें—अक्रि. (कों.) गोंधळणें, भांबावणें; थक्क होणें; मुच्छेनासें होणें.

चावा—पु १ चावणें; खाणें; जेवणें. (क्रि० करणें; पाडणें). २ चावण्याचें यंत्र; चावण्याचा उद्योग. 'ह्या पोराचा दिवसभर चावा चालला असतो.' ३ खाण्याचा पदार्थ; चावण्याचा पदार्थ. [सं. चर्वण; हिं. चावना] ०चवीना–पु. चावून खाण्याचा पदार्थ; खाण्याची क्रिया.

चाबुकणें, चावकणें—सक्रि. घोड्यास चाबूक मारणें; चाबकाचा फटकारा लगावणें. [चाबूक]

चाबुकस्वार—पु. चाबूकस्वार पहा.

चांबुळी—स्त्री. एक क्षुद्रुप.

चाबू—वि. (कुण.) खादाड; अधाशी. [चावणें]

चाबूक—पु. १ घोड्यास, बैलास मारण्यासाठीं काठी दोरी, वादी वगैरे लावून केलेला कोरडा, आसूड. २ (ल.) जाज्वल्य, चरचरीत, उद्दीपक औषध, रसायन. ३ (ल.) तिखट मिरची. [फा. चाबुक=कोरडा] (वाप्र.) ०ओढणें-सपासप चाबूक लगावणें, मारणें. सामाशब्द- ०स्वार-पु. १ घोडेस्वार. २ घोड्यास शिक्षण देणारा. ०स्वारी-स्त्री. चाबूकस्वाराचें काम, धंदा. [हिं. चाबूकसवार-री]

चांबोटा-टी—पु.स्त्री. (प्र.) चामोटा-टी पहा.

चाभरा—वि. (व.) वटवट्या; शेखी मिरविणारा; कुटाळ खोर; गौप्यस्फोटन करणारा; वाग्रट; लावालावी करणारा. [सं. चर्वण; हिं. चाभड़ना]

चाभाड—चावडा पहा. ' प्रेमसुखा आड । काय वाजतें चाभाड । ' -तुगा २९९२.

चांभार—पु. कातड्याचे जोडे, वहाणा वगैरेंचा धंदा करणारी जात अगर व्यक्ति [सं. चर्मकार] ०की-स्त्री. चांभाराचा धंदा; चामड्याच्या वस्तू तयार करण्याचा कारखाना. ०कुकडी-स्त्री.(व.)भारद्वाज पक्षी. ०गोचीड, चांभारी-ऱ्या गोचीड-पुस्त्री. १ गुरांच्या अंगावरील एक प्रकारची गोचीड. २ (ल.) अत्यंत लोचट, चेंगट, मनुष्य. ०चतुराई-चौकशी-स्त्री. १ कसोशीनें, सूक्ष्म दृष्टीनें केलेली परीक्षा; अतिशय चासाचीस. २ नसती उठाठेव, पंचाईत; एखाद्या कार्यांत उगाच निष्कारण दोष काढणें, खोड ठेवणें; अति चिकित्सा. ३ मूल्यापीचें, गुरळ पाडणारें भाषण; यंतरमंतर; घमटघुळवणी. ०चालवणी-स्त्री. चालवण्या दाखवणें; लांबणीवर टाकणें; टोलवाटोलव करणें; वाट्यावर वसविणें (चांभार जोडा शिवावयास दिला असतां आज देऊं उद्यां देऊं अशा चालवण्या दाखवितो यावरून). ०ड्या-पु. चांभार (निंदाव्यंजक) ०फट-स्त्री. (राजा.) नसती पंचाईत. ०रीण-स्त्री. चांभार स्त्री. ०वाडा-पु. चांभार लोकांच्या वस्तीचा भाग, पेठ, मोहल्ला. ०हिरडा, चांभारी हिरडा-पु. एक झाड व त्याचें पिवळें फळ; चामडें रंगविण्याकडे याचा उपयोग करतात. बाळ हिरडा व सुरवारी हिरडा अशा दुसऱ्या दोन जाती आहेत.

चांभारी—स्त्री. एक प्रकारचें क्षुद्रुप.

चांभारी—स्त्री. (व.) ढोराच्या, जनावराच्या अंगावर उमटलेला माराचा वळ किंवा व्रण. ' बैलाच्या अंगावर चांभाऱ्या पडल्या होत्या. '

चाम—न. १ कातडें; चामडें. ' घातला चामाचा बोकसा ' -माए ७५८. 'पेर वेट्या(ठ्या)पोट भरी । चाम मसकाचे परी । ' -तुगा २५५१. २ एक नाणें. म्ह० एक आण्याचे तीस दाम. एक दामाचे तीस चाम. ' राजाकरी तैसे दाम । चाम तेही चालती । -तुगा ३६६०. [सं. चर्म] चामाचे दाम चालविणें-अधिकाराच्या जोरावर कातड्याचें नाणें सुरू करणें; आपला अधिकार वाटेल तसा चालविणें; अनन्वित कृत्यें बिन दिक्कत करणें.

चामऊ, चाम, चामवा, चामू—स्त्री. शरीरावर, अंगावर वाढणारी ऊ, गोचीड; याहून चिरू निराळी. ' गोचिड अशुद्ध सेविती । चामवा मांसांत घुसती । ' -दा १.१०.५४. [सं. चर्म+म. ऊ]

चामकणें—अक्रि. जाणें; चालणें. ' मातें साण्डोनी पुढारें । पाय कैसे चामकती । ' -मुवन ७.१२३.

चाम(की)खीळ, चामखोड, चामफोड—स्त्री.पु.पु. व्यानवायु कफाला घेऊन शरीराच्या बाह्यत्वचेवर फोडासारखा उत्पन्न करतो तो मोड. त्यास वेदना नसतात. -योर १.३६५. 'वांग तिळ मुरमें लांसें । चामखिळ गलंडें मसें । ' -दा ३.६.५०. [सं. चर्मकील]

चामकूट—पु. (कु.) चामखीळ.

चामगोचीड—स्त्री.पु. गुरांच्या अंगावरील गोचीड.

चामचिराई—स्त्री. कातड्यासारखे पंख असणारें वाघुळ किंवा पाकोळी.

चामचोट—पु. शिस्न; पुरुषाचें जननेंद्रिय. [सं. चर्म+चोट]

चामचोरी—स्त्री गुराढोरांची चोरी. याच्या उलट दाम-चोरी=पैसाअडक्याची चोरी. [चर्म+चोरी]

चामट—वि. १ चिवट; वातड. २ दृढ; पक्की; मजबूत बसलेली; न सुटणारी; जाम (दंडाची पकड; अस्वलाची मिठी). ३ चेंगट, चिकट (माणूस).

चामठा—पु. (राजा.) नदींतील खेंकडा.

चामडी—स्त्री. अंगाचें कातडें; त्वचा; कातडें वगैरे. [सं. चर्म; आर्मेनियन जिप्सी. त्सम] ०लोंबविणें-कातडी काढणें; बेदम मारणें; चाबकानें, छडीनें निर्दयपणानें झोडपून काढणें.

चामडें—न. १ कातडें; साल; सालटी; बाह्यांग. २ कमावलेलें कातडें. [सं. चर्म] (वाप्र.) ०फुटणें-कातडी सोलून निघणें. ' शिवाय हातापायांच्याहि चामड्या फुटल्या होत्या ' -स्वपरि १९५. ०रंगविणें-१ (व) कातडें कमावणें; मेलेल्या जनावराचें उखळलेलें कातडें जोडा तयार करण्यास योग्य होईल असें करणें. २ मारणें. सामाशब्द-चामड्याचा पट्टा-पु. वस्तरा साफ करण्यासाठीं हजाम ज्या कातड्याच्या पट्ट्यावर तो वस्तरा घांसतो तो. चामडेंडेरक, चामरडेल-पुस्त्रीन. मोठा बेडूक.

चामढोक—पु. (व.) पाण्यांतील एक कीटक. 'विहिरीच्या पाण्यांत चामढोक झाले.'

चामफोड—पु. चामखीळ.

चामर—न. १ चवरी पहा. (क्रि० ढाळणें; वारणें). 'मग वर्णामाजीं छत्रचामर।' —ज्ञा ९.४७५. २ एक वृत्त. याच्या चरणांत १५ अक्षरें व र ज र ज र असे गण असतात. उदा० 'राधिका पहावयास जातसे रमापती। प्राकृतासमान त्यास वृद्ध गोप कोपती।' [सं.]

चामवा—चामऊ पहा.

चामाठी—स्त्री. चाबूक.

चामाडौला—पु. दृश्य; देखावा; थाटमाट; ढोंग; बतावणी; आविर्भाव; डामडौल. (क्रि० करणें; मांडणें; मिरवणें).

चामाडौली—वि. (व.) चोंबडा; मध्यें लुडबुडणारा 'मोठा चामाडौली आहे तो'

चामीकर—न. (काव्य.) शुद्ध सोनें; सुवर्णालंकार. [सं.] **कंठचामीकरन्याय**—पु. स्वतःच्या गळ्यांत दागिना असून शोधार्थ एखाद्या स्त्रीनें चोहोंकडे तपास करणें; यावरून एखादी वस्तु जवळच असून तिचा सर्व गांवभर तपास करणें.

चामी गोचीड—स्त्रीपु. जनावराच्या अंगावरील गोचीड.

चामुंडा—स्त्री. पार्वतीचें नांव. 'प्राणशक्ति चामुंडे। प्रहारूनि संकल्प मेंढे।' —ज्ञा १२.५३. [सं.]

चामू—चामऊ पहा.

चामोटा-टी—पुस्त्री. १ कातड्याचे हातमोजे किंवा पायमोजे. (क्रि० खिळणें). २ कातड्याची वादी अगर पट्टी.

चाम्हार, चाम्हारकी, चाम्हार गोचीड, चाम्हारचतुराई, चाम्हारचौकशी, चाम्हार चाळवणी, चाम्हारडा, चाम्हारवाडा, चाम्हार हिरडा, चाम्हारी—चांभार मध्यें पहा.

चाय—स्त्री. (कुण.) अर्थ; उपयोग; मातब्बरी. चहा पहा.

चार, चारचार—पुअव. १ चेष्टा; चाळे; ढंग; छंद; सोंग; वेडपासारख्या गोष्टी; थेर. 'त्यजुनी चार विचार करी बरा।' 'मना आले करितां चार। त्या फार हा एकला।' —तुगा १४८. २ थट्टेबाजी; ख्याल; मौजा; लहर; नाजुकपणाची ऐट; दिमाख. ३ गांठ दिल्यावांचून जोडणें, सांधणें. (क्रिया, कार्य किंवा त्या प्रकारची अवस्था). [सं. चर्, आचार]

चार—पु. चाड पहा. 'आतां मोटी चार। माझी नका धरूं चार।' —तुगा १४५.

चार—पु. १ हेर; गुप्त दूत; टेहळणी करणारे जासूद. 'राजाप्रमाणें जरी आम्हांला चार किंवा डिटेक्टिव्ह ठेवतां आले नाहींत तरी एवढें खूप समजा कीं परमेश्वर सर्वांत मोठा डिटेक्टिव्ह आहे.' —टिप्या. २ दूत; निरोप्या; सेवक. 'चार प्रेरिले असंख्यात' —मुविराट ४.१०. [सं. चर्, चार] **०चक्षु**—न. राजांचे हेररूपी डोळे. 'राजास चार चक्षु असावे.' —वि. हेर हेच ज्याचे डोळे आहेत असा (राजा, सेनानी). 'राजा चारचक्षु असतो.' —चंद्र १०४.

चार—स्त्री. १ हिरवें गवत; नुकतेंच उगवलेलें हिरवें गार गवत. २ गुरांनीं खाण्याजोगा हिरवा पदार्थ (झाडपाला, हरळी वगैरे). **०कूट**—न. (को.) नुकतेंच उगवलेलें कोवळें गवत.

चार—पु. १ एक वृक्ष, याचीं पानें मोहाच्या पानांसारखीं मोठीं व लांबट असतात. हीं झाडें महाबळेश्वर, गंगातीर, गुजराथ या भागांत असून याच्या पानांच्या पत्रावळी करतात. २ —न. (राजा.) या वृक्षाचीं फळें. 'चारांच्या पक्व फळांचा रंग जांभळा असतो.'

चार—पु. चार झाडाच्या बिया. चारोळ्या. ह्या मिठाईंत व पक्वान्नांत घालतात.

चार—पु. फणसाचे गऱ्याभोंवतीं जे बारीक तंत्वाकार अवयव असतात ते प्रत्येकी; पातीं. **०खंड**—न. १ फणसाचा तुकडा किंवा अलग केलेला भाग. २ ज्यांतील गरे काढून घेतले आहेत असा फणसाचा भाग; चारीसकट किंवा सांपळीसकट जो फणसाचा भाग तो. ३ वरील कांटे अगर आवरण काढल्यानंतर अगर गरे काढल्यानंतर फणसाची सापूळ राहते ती. ४ गर काढलेला फणस. (या चार अर्थांपैकीं कांहीं अर्थ कोंकणांतील एका भागांत प्रचलित आहेत, कांहीं दुसऱ्यांत प्रचलित आहेत. दुसरा अर्थ बहुधा सार्वत्रिक आहे.)

चार—पु. एक हलक्या जातीचें बोर; ज्यांत मगज नसून केवळ सालपठ व बीं असणारें बारीक जातीचें बोर. याच्या झाडास चाराचें झाड असें म्हणतात.

चार—वि. १ ४; चार ही संख्या. २ एक परिमित संख्या दर्शविणारें. 'त्याला चार गोष्टी समजावून सांग.' 'त्याचेजवळ चार पैसे आहेत.' ३ चवथ्या प्रतीची, (वसुलीच्या कागदांत वापरतात.)[सं. चतुर्; फा. चाहरम्, च्यारम्; फ्रें. जिप्सी स्तर; आर्मेनि. त्सतर; ग्री. तेस्सारेस्स] सामाशब्द— **०अभिमानी**—पुअव. विश्व, तैजस, प्राज्ञ, प्रत्यगात्मा हे शरीरांतील चार अवस्थांचे अभिमानी. **०अवस्था**—स्त्रीअव. जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति आणि तुर्या या चार अवस्था. **०अक्षरें**—न.अव. थोडीशी विद्या; विद्येचें एक परिमाण, माप. 'ज्यास चार अक्षरें येतात त्यांसच ठेवावें.' 'त्याला चार अक्षरें आलीं कीं वेतों कोठें तरी नोकरींत अडकवून.' [चतुर्+अक्षर] **०आणी**—स्त्री. (व.) पावली; चार आण्यांचें नाणें. **०आत्मे**—पुअव. जीवात्मा, शिवात्मा, परमात्मा व निर्मलात्मा. **०काणे-ने-न्हे**—पु.अव. तिफाशी खेळांतले एक विशिष्ट दान. चार पगडे. **०खण**—पु. निवाऱ्याची जागा; रहावयाची एखादी लहानशी खोली. **०खणी**—स्त्री. एक प्रकारचें कापड. —देहु १५०. **०खाणी**—स्त्रीअव. प्राणिवर्गांतील

व वनस्पतिवर्गांतील सृष्ट पदार्थांचे अगर वस्तूंचे कल्पिलेले चार वर्ग–अंडज; जारज; स्वेदज; उद्भिज्ज. 'चारी वर्ण चार खाणी। चारी युगें चारी वाणी। चारी पुरुषार्थ चहुं लक्षणी। मुक्तीची मांडणी चतुर्धा।' –एभा ३.७७. चत्वार-भूतग्राम पहा. ०खुट-खुंट–क्रिवि. चोहोंकडे; सर्वत्र. 'अकल कोटचे येठ राहणार चार खुट फिरलों शाही।' –पला ४.१३. ०खुंट जहागीर–स्त्री. पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर या चार दिशांकडे भिक्षेकऱ्याच्या झोळीचे कोंपरे असतात, झोळीचा विस्तार हाच जहागिरीचा प्रदेश. यावरून लक्षणेनें भिक्षेकऱ्याची वृत्ति; दरिद्री स्थिति. 'चार खुंटाची जहागिरी असल्यावर कुणाची पर्वा राहील.' ०गोमी–वि. ज्याच्या किंनारीमध्यें रेशमी चार गोमी असतात असें (लुगडें). ०गोष्टी लावणें, करणें–वेडेवांकडे आक्षेप काढणें. ०गोष्टी सांगणें–मन वळविण्या-जोगें, समजून पटण्यासारखें भाषण करणें. ०देणें–चार देणें–शेजारधर्मानें देणें, घेणें करणें. ०चौघे–पुअव. चार–पांच माणसें; कांहीं थोडकीं माणसें. ०डोळे–पुअव. दोन माणसें (एकाच कामांत गुंतलेलीं). 'तुमचे आणि माझे असे चार डोळे झाले म्हणजे चुकी होण्याचा संभव कमी.' ०दाणे–पुअव. तिफाशी डावांतील एक विशिष्ट दान; चार काणे. ०दिवस–पुअव. थोडे दिवस; थोडा काल; कांहीं काळ. म्ह० चार दिवस सासूचे आणि चार दिवस सुनेचे. ०दिशा–स्त्रीअव. पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर या दिशा. चार दिशा मोकळ्या होणें–वाटेल तिकडे जाण्याला जग सगळें मोकळें असणें. ०दोष–पुअव. आत्माश्रयता, अनोन्याश्रयता, चक्रकापत्ति व अनवस्था हे चार दोष विकल्प विषयीं शास्त्रांत सांगितले आहेत. ०धामें–नअव. हिंदुस्थानांत उत्तरेस केदारेश्वर, दक्षिणेस रामेश्वर (हीं शिवधामें), पूर्वेस जग-न्नाथ व पश्चिमेस द्वारका (ही दोन विष्णुधामें) हीं देवस्थानें. [चतुर्+धाम] चारंपंजम–वि. चवथ्या व पांचव्या प्रतीचें, हलक्या दर्जाचें रेशीम. [फा. चाहरम्+पंजम्=चार व पांच] ०पायी–स्त्री. खाट; पलंग. [सं. चतुर्+पद; हिं. चारपाई] ०पुरुषार्थ–पु. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे पुरुषार्थ. ०बैली–वि. जिला बैलांच्या दोन जोड्या म्हणजे चार बैल लागतात अशी (गाडी, मोट). ०भक्त–पुअव. आर्त, जिज्ञासु, अर्थी आणि ज्ञानी हे चार प्रका-रचे भक्त ०मुक्ति–चत्वारमुक्ति पहा. ०युगें–नअव. कृत (किंवा सत्य), त्रेता, द्वापार व कलि हीं चार युगें. ०लोक–पु.अव. १ स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ आणि कैलास. २ समाज; समाजांतील माणसें; चार स्नेही. ०वर्ण–पुअव. चातुर्वर्ण्य पहा. ०वाटा–स्त्रीअव. १ कोणतीहि बाहेरची वाट. २ (ल.) विस्तीर्ण जगांत हिंडण्याची परवानगी दहा वाटा किंवा बारा वाटा असेंहि म्हण-तात. 'तुला चारी वाटा मोकळ्या आहेत, जा कसा!' ०वाणी–चतुर्विध वाचा पहा. ०स्थानें–नअव. नेत्र, कंठ, हृदय आणि मूर्ध्नि हीं स्थानें. ०हात होणें–१ लठ्ठालठ्ठी होणें; हात घाईवर येणें. २ लग्न होऊन कर्तासवर्ता होणें. चारही ठाव–पुअव. भात, वरण, भाजी, पोळी हे जेवणांतील मुख्य मुख्य पदार्थ; म्हणजे उत्तम प्रकारचें जेवण. याच्या उलट. 'घव्याळ टिपरूं' =निवळ चटणीभाकरी

चार—क्रिवि. प्रकर्षद्योतक म्हणून हिरवा या शब्दापुढें अत्यंत हिरवा; हिरवागार या अर्थीं योजितात. 'या पागोट्याचा रंग हिरवाचार आहे.'

चारकट—न. वरील साल काढलेला व वाळलेला दोडका. गाईचें अंग खाजविण्याकडे याचा उपयोग करतात.

चारकट, चारगट, चारट—वि. १ वात्रट, चावट; खोडसाळ; खट्याळ; दुर्गुणी; कुटाळखोर; कुचेष्टेखोर; वाष्कळ; खोडकर; उत्पाती; उपद्व्यापी; चहाडखोर; फंदी. २ लहरी; विनोदी; छांदिष्ट; दुसऱ्याचीं मर्में बाहेर काढणारा; थट्टेखोर. [सं.चारभट–चारहट–चारगट–भाअ १८३४;चार+कृत्] ०पणा–पु. वात्रटपणा; लहरीपणा. 'लग्नांत अलीकडे चारगटपणा फार वाढला आहे.' –जगन्नाथ (शक १६६९, राजवाडे ग्रंथमाला)

चारकटा, चारकट—पुन. (कों.) गऱ्याशिवाय फणसा-मध्यें जीं पातीं वगैरे असतात तो भाग. कोंवळ्या फणसाच्या आंतील भाग. याची शिजवून भाजी करतात. चारखंड पहा.

चारकळशा—पु. (सामा.) चौकळशा; एक जात.

चारकुवा—स्त्री. १ मुसलमानी तऱ्हेचा एक उंची पोषाख. २ चौकटीदार कापड. [अर्]

चारकूर—पु. (सिं.) मरळ मासा. –बडोदें–मरळ माशांची पैदास प्रस्तावना १.

चारगट—चारकट पहा.

चारगॉ—पु. (गो.) कवडा पक्ष्याची एक जात.

चारजमा, चारजामा—पु. १ वस्त्रांच्या घड्यांचें बन-विलेलें व झालरी लावलेलें खोगीर. (क्रि० घालणें; कसणें; ठेवणें) २ घोड्यावर खोगीर चढविणें. (क्रि० करणें.)

चारट—वि. १ हिरवें. २ चारकट पहा.

चारण—पु. धान्य, मिठ वगैरेची ने आण करणारी एक जात; तांडेवाले. [सं. चर्=फिरणें]

चारण—पु. १ देवयोनींतील एक भेद. २ भाट; स्तुतिपाठक. [सं.]

चारणी—स्त्री. १. चरण्याची क्रिया (द्वितीया विभक्तींत प्रयोग). चारणीवर, चारणीस, चारणीला पाठविणें, घालणें, ठेवणें=(गुरांना) चरण्यास सोडणें. 'भाकड, गुरें घरीं ठेवूं नका. चारणीस पाठवा.' २ गुरांकडून खावविणें. 'तुरीची

चारणी झाली म्हणजे पीक चांगलें होतें.' 'ह्या बांधाच्या दोन चारण्या झाल्या.' [सं. चर्=खाणें]

चारणें—उक्रि. १ गवत खाण्यासाठीं गुरांना कुरणांत घालणें. २ खावविणें; भरविणें. 'लोणी मुलां(स) चारितसा स्वधामीं।' ३ (ल.) लाझ, पैसा देणें (पैसा चारणें, लाझ चारणें); लांच देणें. ४ गांठ दिल्यावांचून जोडणें, सांधणें. ५ विषयसेवन करणें. 'जो इंद्रियं अव्हासवा । चारी एथ ।' –ज्ञा १३.७७०.

चारवट—न. (माण.) जनावरानें गवत चावून खाल्यानंतर रवंथ करण्यापूर्वीचा पोटांत राहिलेला खाद्य पदार्थ. [सं. चर्= खाणें]

चारा—पु. पशु, पक्षी यांचा आहार, भक्ष्य, खाद्य (गवत, पाला, दाणे, किडे, कीटक इ०). गव्हाचें सूस; कुठार; कुटार; कडधान्याचें सूस. 'चारा घेतला पोटभरी । कमळांचा।' –कथा १.३.५७. 'गगनीं लागला कोसला। चारा कोण पुरवी त्याला।' 'गुरांचा स्वाभाविक चारा म्हणजे गवत होय.' [सं. चर्=खाणें; हिं. चारह्]

चाराचारानीं, चारेंचारें—क्रिवि. चोखंदळपणानें; भिड-स्तपणानें; नाजूकपणानें; बारकाईनें; नाक मुरडून; तोंड वेडेंवांकडे करून; तोऱ्यानें; नखरेबाजपणानें. (क्रि० जेवणें, खाणें; पिणें; बोलणें; चालणें; लिहिणें; इ०). [चार करून]

चाराचुरा—पु. पदार्थाचे बारीक तुकडे; भुगा. (क्रि० करणें. पडणें). 'पुण्यें जोखुनी चाराचुरा। समान आलिया तुला-भारा।' –एभा २.२२०. [चुरा द्वि]

चारावोरा-मोरा—पु. गवत वगैरे. 'एक चारावोरा गुंतले नाहीं जीवन चित्तीं।' –तुगा १७०. [चारा द्वि.]

चारी—वि.पु. जाणारा किंवा चालणारा. (सामासांत) अक्ष–आकाश–ग्राम–जल–पाद–वन–चारी. [सं. चर्=चालणें]

चारी—स्त्री. मोटेच्या विहीरीचें उतरतें क्षेत्र; मोटेची उतरण; धांव. [सं. चर्]

चारी—पु.स्त्री. (सातारा) पाट; कालवा; कालव्याच्या मोठ्या पाटापासून जो लहान पाट शेतांत नेतात तो. [चर]

चारी, चाऱ्हीं—वि. चार, चारी या शब्दापासून होणारे सामासिक शब्द चार मध्यें पहा. [सं. चत्वारि–चअरि–चाऱ्ही] **०चे सहा होणें**—लेकुरवाळें होणें; मूल होणें. 'आतां मला दक्षतेनें वागलें पाहिजे, कारण आमचे चारीचे सहा हात झाले.'

चारी (अभिनय)—स्त्री. (नृत्य) नर्तनांत एका पायानें केली जाणारी क्रिया. हिचे दोन भेद आहेत–भौमीचारी व आकाशिकी चारी.

चारु—पु. चाळे. 'त्या पितरांचे मांडिले चारु । ऐसा पुत्र निपजला।' –च ४६६. [सं. चर्]

चारु—वि. चांगलें; उत्तम; सुंदर; रमणीय; देखणें (मनुष्य किंवा वस्तु) [सं.] **०गात्र**–वि. रूपवान्; सुस्वरूप; सुंदर व ठाक ठीक अवयवांचा. 'तो घनश्याम चारुगात्र.' 'नंद म्हणे राजीव नेत्रा। शालिग्राम देई चारुगात्रा।' **०गात्री**–वि. सुंदर अवयवांची; सर्वांगसुंदर. **०वर्णा**–वि. रूपवती; सुंदर. **०स्थल**–न. १ उत्तमोत्तम ठिकाण; सुंदर मनोहर स्थान. २ ब्रह्मस्वरूप. 'चारुस्थळीं एकाहारीं । एकांगाचा॥' –अमृ १.२. 'जो आत्मबुद्धि शरीरीं। चारुस्थळीं।' –ज्ञा ६.७२.

चारुळें—न. भांडें; चरवी.

चारुळी—वि. (खा) चवथी. 'गोठ चारुळी' –भि १३.

चारू—पु. चारा; गवत. 'नाना वसो घातला चारू। माथां तुरंबिला शुरू।' –ज्ञा १७.२८१. [चारा]

चारोळी, चारोळें—स्त्रीन. १ चार या झाडाच्या फळाची बी; चारोळ्या भाजून पेढे, बर्फी इ० मिठाईवर घालतात. २ चंदनाची बी; चंदनचारोळी. **०सांभारें**–न. चारोळ्या घालून केलेलें सांभारें, एक खाद्य पदार्थ. 'चांगला चमचमित फोडणी देउनि चरारीत चारोळी सांभारें।' –अमृत ३४.

चार्वाक—पु. एक नास्तिक तत्त्वज्ञ. यावरून कोणीहि नास्तिक मताचा प्रवर्तक. 'कीं वेदांतापुढें चार्वाक। कीं शंकरापुढें मदयक।' [सं] **०मत**–न. धर्म, कर्म, परलोक हीं सर्व मिथ्या आहेत, मृत्यु हाच मोक्ष, चैतन्ययुक्त देह तोच आत्मा, देह हा पृथ्वी, आप, तेज वगैरे पंचमहाभूतांपासून उत्पन्न होऊन त्यास आपोआप चैतन्य प्राप्त होतें. तेव्हां जन्मास आल्यावर मनुष्यानें द्रव्य मिळवून चैन करावी अशीं चर्वाकाचीं मतें होतीं. [सं.] **०वाद**–पु. चार्वाकमताचें प्रतिपादन. [सं.] **०वादी**–वि. चार्वाकमताचा पुरस्कार करणारा. [सं.]

चाऱ्ही—वि. चारी पहा.

चाल—स्त्री. जाणें; गमन करणें; मार्ग आक्रमण करणें; प्रवास करणें. 'आज मला दहा कोसांची चाल पडली.' २ रीत; वहिवाट; पद्धत; रिवाज; परिपाठ; प्रघात. 'या बेटांतील जुन्या लोकांच्या चालीप्रमाणें त्याचा पोषाख होता.' –पाव्ह ३. 'त्या देशीं स्त्रिया कासोटा घालीत नाहींत, अशी चाल आहे.' ३ चालण्याचा नोक; पाऊल टाकण्याची, चालण्याची ढब, ऐट. ४ घोड्याचा कदम; किंवा गति; याच्या कांहीं तऱ्हा पुढीलप्रमाणें आहेत–कुकर; कोंकर; झुलकी; चवड; तुरुक; तुर्की; दुडकी; थांवरी; चौक; टाकण; बाजी; भरधांव; दुदलक; साग्रक; रहिवाळ; डुलत; सावी; दुडक; हुडुक; तुरतुर इ० ५ चलन; फैलाव; प्रसार. 'मुंबईत हुरती रुपयाची चाल आहे.' ६ काम भागविणें; गुजराण करणें; ऐवजी, बदली योजणें. 'सोंवळें दुसरें कांहीं नाहीं म्हणून धावळीवर

चाल करतों.' ७ सत्ता; वर्चस्व; वजन; अधिकार; चलती. 'दरबारांत त्याची चाल होती तेथपर्यंत त्याचें वांकडें कोणाच्या नेंहि झालें नाहीं.' ८ वागणूक; आचार; वर्तणूक; वर्तन. 'यावरून तो उमेदवार सभ्य चालीचा आहे हें मी ताडिलें.' ९ प्रकार; जाति तऱ्हा (काव्यांतील छंदविषयक); गाण्यांतील तान, स्वर, गति. १० हल्ला करणें किंवा अंगावर तुटून पडणें; चढाई. (क्रि० करणें). ११ दुसऱ्या भिंतीचा जोड मिळण्याकरितां ठेवलेला भिंतीच्या शेवटाचा बाहेर आलेला भाग; आणखी जोड करतां यावी म्हणून छपराची खांडें पाडलेली कड. १२ उंसाचा रस गाळण्याच्या चरकाच्या नरमादीमध्यें जी मळसूत्रासारखी खोवण व पुढें काढलेला भाग असतो ती. १३ बुद्धिबळाच्या खेळांत मोहऱ्यानें केलेली खेळी किंवा हल्ला. [सं. चल्=चालणें] (वाप्र.) चाल करणें-तुटून पडणें; हल्ला करणें; चढाई करणें. चालीवर येणें-भागविणें; गुजारा करणें; निर्वाह करणें; चालवून घेणें; करविणें. चालीस लागणें-मार्गास लागणें; चालू होणें; सुरवात करणें; (धंदा, कृत्य यांस). चालीस लावणें-चालावयास लावणें; चालू करणें; सुरवात करून देणें.

चाल—वि. विशिष्ट ठिकाणीं चालू असलेलें, किंवा पाडलेलें नाणें. (समासांत) पुणेंचाल; चांदवडचाल; समशेरीचाल; नाशिकचाल. सामाशब्द- ०चर्या-स्त्री. वागणूक; रीतभात; नेहमींचें आचरण, 'रोजगार लागतांच त्याची चालचर्या फिरली.' ०चलन, चलणूक, चलाण चलाव-स्त्री. वर्तणूक; आचारविचार; वर्तन. ०चलाऊ-वि. १ चालण्याजोगा; वेळेस उपयोगी पडण्यासारखा. २ प्रसंगोपात्त आचरण ठेवणारा ३ कसें तरी काम भागविणारा. ०चलाक-ख-वि. मजबूत, बळकट, आणि तल्लख मनुष्य; वेगवान्, चपळ जनावर. [चाल+फा. चालाक] ०चलाकी-खी-स्त्री. चपळाई; वेग (घोड्याचा जनावराचा); चापल्य; तल्लखपणा. ०ढकल-ढाळ-स्त्री. १ कामाची हयगय; आळसानें कालावधीवर टाकणें, सोंपविणें; कसेंबसें ओरबाडत करणें. २ गरज भागविणें; जोगावणी करणें. ३ संकटांत किंवा तारंबळींत आयुष्य कंठणें. ४ कार्य लांबणीवर टाकणें, दिवसगतीवर सोंपविणें; ढकलाढकल करणें. [चालणें+ढकलणें] ०ढाळ-पु. संचय; क्रम; रीतभात; कार्यपद्धति; संप्रदाय; परिपाठ.

चालक—पु. पायाचा एक रोग. 'मुंजी आणी चालक। या नांव आध्यात्मिक।'-दा ३.६.४६. 'चालक चिखल्या पुळी जाली। वेसवेना।'-दा १८.१०.२४. -वि. १ मुख्य सूत्रधार; संस्था चालविणारा. २ गति देणारा; चालविणारा; वागविणारा, हांकणारा. ३ जलद चालणारा; वेगवान्; चपळ. ०बाऊ-पु. पायाचे सांधे धरणारा एक रोग. ०बाऊ, बाबू, बाऊचा मणी-पु. कांचेची आंगठी किंवा पांढरी गारगोटी मंत्रून पायास घोटयावर बांधतात ती. ०शक्ति-स्त्री. प्रेरक शक्ति; स्फूर्ति आणणारी शक्ति. 'राष्ट्रीय पक्ष ही चालकशक्ति आहे.'

चालकाबोलका—वि. १ चालण्याबोलण्याला समर्थ असलेला; चालूबोलूं लागलेलें (मूल). २ बोलून चांगला, भला, गोड; तोंडाचा गोड; मिळूनमिसळून वागणारा.

चालगती—पु. (कु.) मुदतीनें आणलेलें पिशाच्च; अनुकूल पिशाच्च. [चाल+गति] ०आणणें-कुंटुंबाची भरभराट होण्यासाठीं अनुकूल पिशाच्च आणणें.

चालट—पु. एक प्रकारचा मासा.

चालणा—वि. चालणारा. 'तें मी होईन सुखासन। तें मीचि वाहीन आपण। मोई होईन चालणा।'-एभा १२.५६.६.

चालणें—उक्रि. १ गमन करणें; जाणें; मार्ग क्रमण करणें; रस्ता क्रमणें; जाण्यासाठीं पावलें टाकणें. 'मी दिवसास पंधरा कोस चालतों.' २ पुढें जाणें; प्रगति होणें; चालू असणें; सुरू असणें. 'त्या वकिलाचे हातामध्यें माझें काम यथायोग्य चाललें.' 'कोश चालला.' 'घर चाललें.' ३ जाणें; लोटणें; गतींत असणें; कंठिला जाणें (दिवस, भरभराट, आयुष्य); चालू राहणें; वर्षानुवर्षे अस्तित्वांत असणें (जिंदगी, रीतरिवाज). 'ही माझी वृत्ति पांचशें वर्षे चालली.' ४ अधिकार, वर्चस्व असणें; प्राधान्य असणें; पटणें; यश येणें. 'त्या मनुष्याचें कोठेंही चालत नाहीं.' ५ मान्य केलें जाणें; पसंत पडणें; उपयोगांत असणें; चालू येणें; बाजारांत, व्यवहारांत येणें, स्वीकारणें (नाणें, गोष्ट, वागणूक, हकीकत). 'हें नाणें, ही गोष्ट, तुझी चेष्टा, ह्याची उनाडकी एथें चालणार नाहीं.' 'तूं दिलेला रुपाया आमच्या मुलखांत चालत नाहीं.'-गुजा ३७. ६ वागणें; वर्तणें; ऐकणें (आज्ञा, हुकूम). 'गुरु जसें सांगतील तसें चालावें.' 'वैद्य सांगेल तसें चालावें.' ७ कामास, उपयोगास पडणें; पुरवणें; समाधान करणें; भागणें. 'ओलेंकोरडें जसें मिळेल तसें मला चालेल.' 'चालला तर गाडा नाहीं तर वाडा.'=उपयोगी असला तर सोय नाहीं तर अडचण. ८ चालू असणें; सुरू असणें (काम, यंत्र). ९ विवक्षित, विशिष्ट गतीनें, ढबीनें, नेकीनें, गमन करणें, चालण्याची क्रिया करणें. १० योग्य होणें; उपयोगी पडणें; उतरणें; जमणें; हेतूला, उद्देशाला योग्य असणें. ११ लिहिण्यास वळणें (लेखणी वगैरे). १२ दरवळणें; भरून जाणें (सुवास वगैरेनीं). १३ उपाय, युक्ति असणें. 'आलें देवाजीच्या मना। तेथें कोणाचें चालेना।' (या शब्दाचा सर्वसाधारण अर्थ गमन किंवा गति असा आहे).[सं. चल्= हलणें, चलन; प्रा. चल्लइ; फा. चरिदन; झेंद चर; फ्रेंजि. चलव] (वाप्र.) चमकून चालणें-ऐटींत चालणें. 'चाले चुकाचुकि पुढें चमकोनि घोषा।'-आकं ३. चालता येणें-चालवून घेणें;

शको. ३. ३३

गुजारा करणें; चालू होणें. चालून जाणें–हल्ला करणें; चढाई करणें; स्वारी करणें. ' हिंदुस्थान सरकारानें लष्करी धोरण जरी रशिया संबंधानें बचावाचें असलें तथापि एकंदरीनें चालून जाण्याचेंच आहे.'–टि२.३५७. चालू(चालीं)स देणें–न ऐकणें. 'चालों न देचि मत, करि मन तैसाचेंहि वश्य पाप सिंचे' –मोमंभा ३ ५२.

चालता—वि. १ चालू असणारा; गतींत, उपयोगांत असणारा; सुरू असलेला. २ उपयोगांत येण्यासारखें, तीक्ष्ण (धार किंवा धार लावलेलें हत्यार, शस्त्र). ३ प्रचारांत असणारा; अस्तित्वांत असलेला; वर्चस्व असलेला. [चालणें] सामाशब्द– ०कज्जा, मोकद्दमा–पु. सुरू असलेला तंटा, भांडण किंवा प्रकरण. ०काळ–पु. भरभराटीचा काळ; उत्कर्षाचे दिवस. ' या तुझा चालता काळ । खायाला मिळती सकळ । ' –अमृत ११८. ०गाडा–पु. सरळ चाललेला गाडा; सुरळीत चाललेला क्रम, परिपाठ, एखादें काम. म्ह० चालत्या गाड्यास खीळ घालणें=सुरळीतपणें चाललेल्या कामांत विघ्न करणें. ०घोडा–पु. कामांत असलेला, वापरण्यांत असलेला, जिवंत घोडा. चालत्या घोड्यावरच्या गोमाशा–घोडा जिवंत असतांनाच त्याच्या अंगावर गोमाशा बसतात, मेल्यावर बसत नाहींत, यावरून लक्षणेनें माणसाजवळ पैसा, अधिकार असतो तोंपर्यंतच लोक त्यास चाहतात; आश्रयाला असणारे कार्यसाधु लाळघोटे लोक यांना म्हणतात. चालत्या पायीं–क्रिवि. चालत असतांनाच; न थांबतां; तावडतोब. ' चालत्या पायीं परतणें ' ०बोलता–वि. १ मूर्तिमंत. २ ज्याला चालतां बोलतां येतें असें (मूल). ०बोलतां, चालतबोलत असतां–क्रिवि. १ चटकन; सहजासहजीं; लवकर; अनायासें. ' तो म्हातारा चालतां बोलतां मेला. ' २ अल्पकाळांत; एकाएकीं; तात्काळ. ' इतक्यांत चालतांबोलतां दौत कोणी नेली. ' ' हे आठ महिने राहिले ते चालतां बोलतां जातील. ' ०रुपया–नाणें–पुन. व्यवहारांत चालू असलेला रुपया अगर नाणें. ०रुमाल–पु. (कचेरीकामांत, प्रकरणांत) चालू प्रकरणांचा समूह. चालतीतबलक, चालतें पुडकें– हेहि शब्द याच अर्थानें वापरतात. ०सैपाक–पु. साधा, सोपा, सहज होण्याजोगा सैपाक; शिजत असतां फारसें लक्ष्य द्यावें लागत नाहीं असा स्वयंपाक.

चालती—वि. चालू असलेली; चालणारी; सुरू असणारी. [चालणें] (वाप्र.) ०स लावणें–सुरू करणें; चालू करणें. 'गाडी चालतीस लावून आलों.' 'काम चालतीस लावून आलांत तर आपणांस त्याजकडे जाण्यास वेळ फावेल.' सामाशब्द– ०मजल–मजील, चालता कूच–स्त्री. न थांबतां कूच, मार्गक्रमण करणें. ०वहिवाट–स्त्री. चालू देखरेख, उपभोग, मालकी, (परंपरागत आलेल्या जिंदगीचा) प्रस्तुत उपभोग.

चालतें—वि. चालू असणारें; सुरू असणारें. [चालणें] सामाशब्द– ०औषध–न. रोग्याला नेहमीप्रमाणें वागण्यास-वरण्याची मोकळीक ठेवणारें औषध. ०काम–न. चालण्याची क्षमता किंवा समर्थता; गमनक्षमता. ' गाड्याचें चालतें काम केलें. ' ०कालवण–न. सहज किंवा चालतांबोलतां तयार केलेलें कालवण; विशेषतः पिठलें किंवा कांदा. ०दप्तर–न. १ चालू सरकारी कामासाठीं नेमिलेली मंडळी अगर कचेरी, कारखाना. २ चालू कामाकरतां तयार करून ठेवलेले कागदपत्र. ३ (लक्षणेनें) चालू काम. ०नांव–न. टोपण नांव. व्यावहारिक नांव पहा.

चालन—न. १ (छपराचीं कौलें, पुस्तकाचीं पानें, गंजिफा, विड्याचीं पानें इ०) चाळविणें; उलथींपालथीं करणें; (ग्रहासंबंधीं वर्तविलेलें गणित, शास्त्रीय मूलतत्त्वें) पुनः करून पाहणें अगर उलटून पाहणें; नीट व्यवस्थेशीर लावण्याकरतां, बसविण्याकरतां, फेरतपासणीकरितां, परीक्षा करण्याकरितां, शोध काढण्याकरतां, तपासण्याकरतां, छानण्याकरितां फिरविणें अगर उलटणें. २ ग्रहादिकांच्या अस्तोदयाचें अंतर जाणून क्षेपक कल्पितात तें; अशा प्रकारें मिळवून, वजा करून काढलेलें अंतर, फेरबदल. ३ चालवणें; सरकणें; गति. [सं. चल्–चालन]

चालना—स्त्री. १ गति; प्रेरणा. २ उजळणी.

चालवर्तणूक, चालचळ—स्त्री. (वि. प्र.) चालचलणूक; (व्यापक) वागणूक; वर्तन.

चालविणें—उक्रि. १ सुरू व्हावयास लावणें; गति अगर चालना देणें; सुरू करणें. ' सोफें धर्मशाळा चालवावी । नूतनचि कार्ये । ' –दा ४.७.४. २ चालू, वहिवाट, परिपाठ ठेवणें; गति, कारभार चालू ठेवणें. ३ चालू करणें; प्रसृत करणें; उभारणें. ४ क्रम चालू राखणें; हांकणें; उपयोगांत आणणें; प्रचारांत, व्यवहारांत, कामांत आणणें. ५ परामर्ष घेणें; समाधान करणें; उपयोगी पडणें. ६ साजेसें, अनुरूप करणें; योग्य व ठीक जमवून देणें. ७ (व्याक.) शब्दाचीं सर्व रूपें सांगणें; चालण्यास लावणें. विशिष्ट शब्दाचें सर्व व्याकरण सांगणें. ८ खोटें नाणें दुसऱ्याला मोठ्या हातचलाखीनें व्यावयास लावणें किंवा देणें. ९ मारणें (हत्यार, काठी वगैरे). ' गर्दी दूर करण्याकरतां पोलिसांनीं लाठी चालविली. ' १० कारभार हांकणें (गादी, संस्था यांचा). ११ लिहिणें (लेखणीनें). १२ नेणें, घेऊन जाणें. ' गुरें कोंडवाड्याकडे चालविलीं ' [चालणें] काळ्या पाण्यावर चालविणें– काळ्या पाण्याची शिक्षा देणें; दूरदेशीं नेऊन टाकणें.

चालाख—वि. (व.) हुशार; चपळ; तरतरीत. [फा.चालाक्]

चालाणापालाणा—पु. (महानु.) सैन्याचा मुक्काम संपवून डेरे राहुट्या वगैरे सामानासह कूच करण्याची तयारी अगर

सिद्धता. 'चालाणापालाणा मणमोनि आफावलिया मेरी.' —धवळे पूर्वार्ध २६. [चालणें द्वि]

चालित—वि. चालण्यास लावलेला; चालविलेला. [सं.]

चाली—स्त्री. उंसाच्या चरकाच्या नवरानवरीमधील कोरलेलें मळसूत्र. चाल १२ पहा.

चाली—स्त्री. १ प्रवेश; वशिला; वजन. 'ज्याची चाली रायापाशीं। लांच हाता ये तयासी।' —एभा २८.६६४. २ व्याप. 'सकळ सृष्टीची चाली घेवुनी।' —दा २०.२.१७. ३ चाल याचें अनेकवचन. [चालणें] (वाप्र.) चालीस लावणें—मार्गास लावणें; उपयुक्त करणें. 'किल्लेकोटांची राहिली इमारत नवी चालीस लावून ...' —मराभा ५. सामाशब्द— चालीवजा—वि. १ चालीप्रमाणें; रूढीवरहुकूम; सर्वसंमत; सांप्रदायिक; सामान्य. 'त्याचें घर खबरदार नव्हे, चालीवजा आहे.' २ कामचलाऊ; निर्वाहापुरेसें वेळ भागवून नेणारें; प्रसंगोपात्त असें. [चालणें]

चालू—वि. चालता; सुरु असलेला; सध्यांचा; प्रचलित. [चावणें]

चालूक—वि. चालक; जलद जाणारा; चपळ. [चालणें]

चाव—पु. (क.) वर्चस्व; अधिकार; सत्ता. 'त्याचा चाव घरांत माजला आहे.' 'तुझा चाव मी चालू देणार नाहीं.'

चावका—वि. चावणारा; चावरा (कुत्रा वगैरे). [चावणें]

चावट—वि. चिवट; वातड; चावण्यास कठिण (भक्ष्य पदार्थ वगैरे). [सं. चर्वण; म. चावणें]

चावट—वि. १ वाष्कळ बडबड करणारा; वाग्रट; तोंडाळ; चपळ; चहाटळ. 'चावट गोष्टींचीं प्रचारांतील पुस्तकें त्यास (पाल्ला) आवडत नसत.' —पाव्ह ८५. २ तिरस्कारपूर्वक नापसंती दर्शविणारें, सल्र्गीतल्या लहान माणसाला लावण्यांत येणारें उपपद. 'केव्हां चालविलें खडे ख्रुपतिसें कोठें तुला चावटा।' —देवीसुधा मनोरंजन जून १९२१. ३ झीज झाल्यामुळें ढिलें अगर सैल झालेलें (बिजागऱ्या, स्थावर माल, यंत्र). [सं. वाचाट]

चावटा—स्त्री. वटवट; बडबड. 'तंव दैत्येश म्हणे बाजटा। व्यर्थ कां करिसी चावटा। तव सैन्य लाविलें वारा वाटा। हें काय दृष्टीं न देखसी।' —जै ७९.६७. [वाचाट]

चावटाई, चावटगिरी, चावटपणा—स्त्री. वाग्रटपणा; बडबडेपणा; वाचाळता; पाजीपणा. [चावट]

चावटी—स्त्री. (काव्य) चावटाई, चाळटी पहा. (क्रि० करणें; पिटणें). 'तैसा मीं जरीं तुम्हांप्रती। चावटी करीतसें बाळमती।' —ज्ञा ९.१६. 'कथी चावटीचे बोल। हिंग खिरीं मिथ्या फोल।' —तुगा ३०४४.

चावडी—स्त्री. १ कोतवालाची कचेरी; बाजारांतील पोलीस चौकी. 'बाः, म्हणजे त्यानें मला आयतेंच चावडीवर न्यावें.' —मृ ४३. २ गांवांतील कामकाजाची जागा; गांवकचेरी. ३ प्रवासी, उतारू वगैरेसाठीं असलेली धर्मशाळा, अड्डा वगैरे. ४ कुचाळकंपूचा अड्डा (हॉटेल किंवा न्हाव्याचें दुकान यांसारखा). ५ सारा; सरकारला द्यावयाचा कर. 'तलाठयांस रुपये १६।१२।२० काय चावडी म्हणेल ती रयतेनें द्यावी.' —खेया १७. [सं. चौवाडी; कन्हाटी; हिं. चावडी] म्ह० चावडीवर दरवडा=ज्यानें लोकांचें संरक्षण करावयाचें त्या पोलीस अधिकाऱ्याला स्वतःचेंच रक्षण करतां येईनासें झालें म्हणजे ही म्हण योजितात.

चावणें—सक्रि. १ चर्वण करणें; दांताखालीं रगडणें. २ दंश करणें; दातांनीं जखम करणें; नांगी वगैरे टोंचणें. साप, कुत्रा. इ० यांचील चावणें; विंचू चावणें. ३ (ल.) दुःख देणें; टोंचणें. उदा० जोडा चावणें. ४ पोटांत तोडणें; आंतड्यास पीळ पडणें. ५ डोकें दुखणें; डोक्यास खाज सुटणें; चिवचिवणें; बेचैन होणें. ६ आत्मसात करणें; लांच घेणें. 'त्यानें या कामांत त्यापासून हजार रुपये चावले.' [सं. चर्वण; फ्रेंजि. चम] (वाप्र.) चावत बोलणें—दांत चावळून बोलणें. चावूं कां गिळूं करणें—एखाद्याच्या नाशास उद्युक्त होणें. चावून घालणें—पुष्कळ विवरण करून आणि पुनः पुनः बोलून सांगणें अथवा शिकविणें. चावून चिवून खर्चणें—कृपणपणें, कंजूषपणानें खर्च अथवा उपयोग करणें. चावून चिकट करणें—१ (विरघळूं दिली असतां आपोआप सहज विरघळणारी वस्तु विनाकारण चावून चावून चिवट, चिकट करणें) स्वतःला फसवून घेणें; लोचटपणामुळें काम बिघडून घेणें; दुराग्रहपूर्वक घासाघिशीनंतर पहिल्यापेक्षां कठिणतर अटी अथवा कनिष्ठ प्रतीच्या वस्तु स्वीकारणें. २ कंटाळवाणी बडबड करणें; जपमाळ घेणें; व्यर्थ काथ्याकूट करणें. चावून चिवून ठेवणें—अतिशय काटकसरीनें संचय करणें. चावून चिवून संसार करणें—धर चालविणें—काटकसरीनें संसार चालविणें. चिवून चावून अथवा चिवून चावून असेंहि म्हणतात.

चावणें—न. खांब वाढविण्याकरतां त्यास जोडलेला तुकडा.

चावदस-सी—स्त्री. चतुर्दशी. (कुण.) चौदस पहा. 'चौथ मोठकी पाहे। आणि गणेशाचाचि होये। चावदसी म्हणे माये। तुमाच वो दुर्गे।' —ज्ञा १३.८१८. 'चोरा जसि कृष्णपक्षि चावदसी।' —मोकर्ण २८.४. [सं. चतुर्दशी]

चावदसी—स्त्री. जागृतावस्था; जागेपणा; जागृती.

चावदिवस, चावर्दास—पु. (कु.) आश्विन वद्य चतुर्दशी.

चावनट—वि. वाग्रट; बडबड्या; पाजी; कटकटी करणारा. [चावट]

चावर—पु. १ (सामा.) चाहूर. 'त्या स्वर्गी क्षिति कितेक चावर। व्यापिली प्रभु मखें जिचा वर।' —वामन वेणुसुध

२.१०. २ उंसाकरतां खोल वाफे तयार करण्याचें हत्यार. ३ (कु.) पाचर.

चावर—स्त्री. नांगराच्या धुरीपुढच्या बैलजोडीची जागा. 'चावरीला वांझोटी म्हैस बांध.' चाहुर, चाहूर, चाव्हर पहा.

चावरीचा—वि. नांगराच्या दुसऱ्या जोडीला योग्य असा. 'हा बैल चावरीचा आहे.'

चावरा—वि. चावणारा (घोडा इ०). [सं. चर्वृ]

चावरा—स्त्री. चौरंग. [सं. चतुर्]

चावरा—पु. जनावरांनी चावून तुडविलेला चारा. [सं. चर्वृ]

चावरा, चावरी, चावरीमोट, चावऱ्या—चाव्हरी मध्यें पहा.

चावरी—स्त्री. (दे.) चावलेल्या अन्नाचा किंवा गवताचा जनावरापुढें पडलेला अवशेष. [सं. चर्वृ]

चावरी—स्त्री. (काव्य) एक प्रकारची चवरंची, तिवई. 'रत्नजडित चावरिया। ठायीं ठायीं मांडिल्या।' [सं. चतुर्]

चावल—स्त्री. १ चाहूल; हालचाल. २ उपदेश. 'तेथें पांचाल देशा सुभिक्ष सुकाळ। भिक्षेचा नाहीं दुष्काळ। ऐसा करोनिया चावल। गेला व्यास देवो।'—कथा ५.१२.८३. [सं. चल्]

चावल—पु. तांदूळ. [सं. तंडुल; हिं. चावल]

चावलीन—न. (कु.) लहान मुलांस औषध देण्याचें लहान कांचेचें भांडें.

चावळ—स्त्री. चळवळ. [सं. चल्]

चावळ—स्त्री. चौफणी पाभर. —कृषि २७२. [सं. चतुर्]

चावळणें—अक्रि. १ बोलणें. 'आपुलिया मना बरवी। असमाई गोडी जीवीं। तें कवणेंसि चावळावी। जरी ऐक्य जाहलें।'—ज्ञा ६.११८. २ बडबडणें; भलभलतें बोलणें. 'चावळ तांही वाग्जल्पू। अर्थहीन उमगेना।' —मुआदि १९.७६. ३ ज्वर, भय, निद्रा इत्यादि कारणामुळें विचूक बोलूं लागणें; बरळणें. 'भय घेतलें मानसीं। म्हणोनि भलतें चावळसी।'—रावि २३.८३. [सं. स्वप्+चल्=श्वल् हा धातु. श्वलनं—सवळणें—चवळणें—चावळणें=झोपेंत चलन करणें. —भाअ १८३२. सं. चलन-वलन]

चावळी—स्त्री. निरर्थक बडबड. [चावळणें]

चावा—पु. दंश; दंशाचें चिन्ह; व्रण; दातानें केलेली जखम. [सं. चर्वृ=चावणें; तुल० का. कच्चु—चावणें] ०चवीना—पु. कांच. 'प्रवासांत ठिकठिकाणीं वाटाड्यांना चावाचवीना द्यावा लागतो.' मारणें—लगा साधणें.

चावाचीव—स्त्री. असंतोष; कुरकुर; विनाकारण केलेली हरकत, टाळाटाळ इ० [चिवचिव]

चाविरा—वि. १ चावणारा; चावण्याची संवय असलेला. २ चंचल; स्वैर; चळवळ करणारा; वहकणारा. 'मीचि एक तिहीं लोकीं। स्वाचारनिष्ठ स्वयंपाकी। यापरी स्वकर्मादिकीं। मन होय अधिकीं चाविरें।'—एभा २३.६३६. [चर्वणें]

चावी—स्त्री. १ किल्ली. २ खुंटी. ३ हार्मोनियममधील सुराची पट्टी. ४ बांधकामांतील कमानीच्या मध्याचा दगड. [कों. हिं. गु. तुर्की पोर्तु. चावे]

चाव्येकार—पु. (गो.) किल्लीवाला; कोठीवाला. 'आज चाव्येकार कामार येऊंक ना=आज किल्लीवाला कामावर आला नाहीं.

चाव्हरतें—न. (खा.) गौरीहार आणणें. 'चाव्हरतेला मंडळी चला.' [सं. चतुर्]

चाव्हरा—पु. शेतकऱ्याचा लांब चाबूक; कातड्याचा, चामड्याचा चार बैल हांकावयाचा कोरडा. [सं. चतुर्]

चाव्हरी—स्त्री. बैलांची दुसरी जोडी लावावयाचा सोलाचा, दोराचा पुढचा भाग. [सं. चतुर्=चार] चाव्हरी—रे—बैल—पुअव. पुढल्या जोखडाला जुंपलेली बैलांची दुसरी जोडी (यावरून सहा बैली—आठ बैली—दहा बैली—सोळा बैली—चाव्हरी हे सामासिक शब्द होतात). ०मोट—स्त्री. बैलांच्या दोन जोड्यांनीं ओढावयाची मोट. —ऱ्या आसुड—पु. चार बैल जोडले असतां वापरावयाचा शेतकऱ्याचा लांब चाबूक, कोरडा, आसुड.

चाष—श—स—पु. पक्षिविशेष; तास पक्षी; खास खंजन; खंजरीट; मणिकंठ असेंहि म्हणतात. [सं. चाष]

चाषगति—स्त्री. (नृत्य) उजवा पाय पुढें सरकवून पुन्हां पहिल्या जागेच्या मागें ठेवणें, व डावा पाय मागें गेलेल्या त्या उजव्या पायाजवळ आणून ठेवणें. [सं. चाष+गति]

चास—स्त्री. नांगरताना पडलेली नांगराची रेषा; नांगराचा तास; नांगरट. [तुल. हिं. चास—(स्त्री). शेती; कृषिकर्म; नांगरणें]

चासेचास—क्रिवि नांगरानें पाडकेलेल्या प्रत्येक रेषेंत; पाभरीच्या प्रत्येक तासांत. 'जिया अमृत लेशालागीं सायास। तयाचा पाउस केला चारी मास। पृथ्वी वाहून चासेचास। चिंतामणि पेरिले।'—ज्ञा ११.५८२.

चासणी—स्त्री. साखरेचा पाक. चाचणी पहा. 'खडीसाखरेची भुकटी करून ती अदपाव पाण्यांत टाकावी व तिची चासणी तयार करावी.'—कृषि २.३२.

चासणी, चासणूक—स्त्री. चाचणी; चाचणूक.

चासपणें—अक्रि. चापसणें.

चाह—स्त्री. चहा पहा. [हिं. चाह—आवड]

चाहटळ, चाहड, चाहडखोर, चाहडबुचका—चहाटळ इत्यादि पहा.

चाहणें—उक्रि. आवडणें; प्रिय असें मानणें, मान्य करणें; 'मला तो भारी चाहतो'. [सं. इच्छा; हिं. चाह=आवड, प्रेम]

चाहा—स्त्री. चहा पहा.

चाहाड—वि. चहाड पहा.

चाहादाणी—स्त्री. चहा पहा.

चाहाल—पु. (व.) चाहूल, आवाज. 'कोणी चालल्याचा चाहाल आला'. [सं. चल्]

चाहुरी, चाहुरीमोट—चावर, चाहूर, चाव्हरी पहा.

चाहुली-ळी—स्त्री. चाहूल; आवाज; हालचालीनें होणारा शब्द. 'राक्षस आला तेचि वेळीं। जाणोनि विप्राची चाहुली।' —कथा २.१३.१२१. [सं. चल्] ०मारणें-चाहूल लागूं न देणें; आवाज न करतां चालणें. 'गडी ठेवूनियां बाहेरी। चाहुली मारूनियां संचार करी। तंव या धिंकियाचिया द्वारीं। चाचपडतां सांपडल्या।' —निगा ३६.

चाहूर—पुन. १ एकशेंवीस विघे. २ चार बैलीं आउतांतील पुढची जोडी; धुरवीच्या पुढची जोडी. चावर, चाव्हर, चाहुरी पहा. ३ धान्य वारवण्याची घडवंची; वावडी. [सं. चतुर्]

चाहूल—स्त्री. पडसाद; कानोसा; मनुष्याच्या अथवा जनावराच्या हालचालीचा आवाज, चिन्ह; माणसाच्या येण्याची सूचना. 'जागा रे गोपाळांनों ठायीं ठायीं जागा। चाहुलीनें भागा दूर मजपासूनी।' —तुगा २५१. [चाल+हूल]

चाळ—स्त्री. अनेक बिऱ्हाडासाठीं बांधलेली एकाच नमुन्याच्या घरांची पट्टी. [सं. शाला-साल-चाल-भाम १८३२.]

चाळ—पु. १ पैंजण; नाचतांना पायास बांधावयाची घुंगरांची माळ. २ शोधणें; हुडकणें. ३ उलथापालथ; धडामोड इ० यावरून (ल.) कारवाई; पाताळयंत्र. ४ धोतरजोड्याचीं दोन पानें जेथें कापून वेगळीं करावयाचीं असतात तेथें ताण्याचे तंतु न विणतां रिकामी सोडलेली जागा; करली; धोतरजोडा इ० स जी कुरळ असते ती. ५ चालणें; हालचाल; हलविणें. ६ (कु.) नदींतील भोंवरा. ७ तोंडानें घातलेली शीळ; सूं असा आवाज; चाळाच्या आवाजाप्रमाणें केलेला आवाज. ८ एक प्रकाराचा गजकर्णाचा किडा. ९ भरतीच्या वेळीं पाण्याबरोबर येणारे मासे पकडण्यासाठीं खारे पाटांत केलेले खड्डे १० खेळावयाच्या सागरगोट्यांचा संच. ११ कांठांत नकशी उठवण्याचें विणकामाचें साधन. १२ —स्त्री. खोडी; चाळा. १३ पट्टी. 'चौदा-चाळ कोंकण।' —मुआदि २६.२८. [सं. चल्]

चाळ—न. (कु) अनपेक्षित लाभ.

चाळक—न. आश्चर्य. —शर.

चाळक—पु. चाळक वाळू नामक व्याधि (गजकर्ण) चालक पहा.

चाळक—वि. चालविणारा; प्रेरक; गति देणारा. जसें-विश्वचालक; चक्रचालक; चित्रचालक इ०. 'कोण होईल तो ब्रह्मांड चाळक।' —तुगा २६६८. [सं. चालक]

चाळक—वि. १ खोडकर; व्रात्य; खटपाळ. 'ह्याड आपेसी वोंगळ। चाळक चुंबक लव्याल।' —दा २.३.२८. २ नखरेबाज छिचोर (स्त्री). [सं. चल्] ०भवानी-स्त्री. चटकचांदणी; नखरेबाज, छिचोर चाळे करणारी स्त्री; पुढें पुढें करणारी चावट स्त्री.

चाळढाळ—पु. १ चालढकल; अडचण दूर करणें; कसेंहि करून मागणी पुरविणें. 'एवढा माझा चाळढाळ पांच रुपयांचा करावा.' 'कसाही चाळढाळ करून रुपये देऊन टाकावे.' २ हालचाल 'जियेतें अल्लुमाल्लु। रूपागुणाचा चाळढाळु। ते भलतैसाही खेळु। लेखा आणि।' —ज्ञा १३.९८५. 'जयेसी पाहातां आलुमालु। रूपागुणाचा चाळढालु। परि असेल तैसाहि खेळ। आणीतसे रूपातें।' —स्वादि १३.३.३८.

चाळण—स्त्री. १ धान्य, पीठ इ० चाळण्याचें सच्छिद्र साधन. २ (ल.) पुष्कळ झरे असलेली विहीर. ३ झिरझिरीत विणीचें अथवा जीर्ण झालेलें कापड. ४ —न. चाळावयाचा पदार्थ, धान्य पीठ वगैरे. ५ चाळण्याची क्रिया. ६ चाळल्यानंतर राहिलेलें भूस, केरकचरा [सं. चालन]

चाळणपुळी—स्त्री. चाळपुळी; दूरवर पसणारी पुळी, व्रण, क्षत.

चाळणा—पु. १ लाह्या भाजतांना दोन हात लांबीच्या काठीच्या टोंकाला कापड गुंडाळून लाह्या हलविण्यासाठीं केलेलें साधन; घाटाणा; घोळणा. २ गहूं, डाळी इ० चाळण्यासाठीं केलेली पत्र्याची मोठी चाळणी. [सं. चालन]

चाळणावळ—स्त्री. चाळण्यासाठीं दिलेली मजुरी, पैसे.

चाळणी—स्त्री. १ धान्य, पीठ इ० चाळण्याचें साधन. २ उलथापालथ. ३ गंजिफांची पिसणी. ४ घराचीं कौलें शाकारण्याची क्रिया. ५ शोधणें; हुडकणें. ६ (ल.) सूक्ष्म चिकित्सा; छाननी. 'आम्हीं घेतलेल्या चाळणींत अखेरीस कांहीं नावडतेच खडे राहिल्यास ...' —टि २.१०४. [सं. चालनी] चाळणींत पाणी घालून जीव देणें-विनाकारण जिवावर उदार होणें; अत्यंत निराश होणें; कोरड्या विहिरींत जीव देणें.

चाळणें—सक्रि. १ करणें. 'ऐशा चाळीत नाना युक्ती' —मुआदि ४१.३. २ पेलणें; झेपणें. 'परी जेणें शस्त्रासी चाळिजे। यश गौरव त्यासीच साजे।' —मुसभा ७.७०. 'नावेक चाळवूं वीरेशा पाठीं पुरवूं कामना।' —मुवन ४.१०९. ३ फिरविणें. 'वायसा

एकें बुबुळें दोहींकडे । डोळा चाळितां अपाडें । '–ज्ञा १५-१३५. ४ चाळणींत घालून गाळणें. ५ पुस्तकाचीं पानें, घराचीं कौलें, विड्याचीं पानें इ० उलटणें; गंजिफा पिसणें. 'यंदा बंगल्याचीं कौलें चाळलीं नाहींत म्हणून फार गळतें.' ६ धुंडाळणें; शोधणें. उदा० घरघर, देशदेश, गांवगांव चाळणें. 'सगळें घर चाळलें, तरी आंगठी सांपडत नाहीं.' [सं. चलन] चाळूनचाळून, चाळूनपाळून–क्रिवि. पुनःपुनः उचलून; फिरवून; उलटापालट करून; अदलाबदल करून.

चाळणो—पु. १ (गो.) मोठी चाळणी. २ चाळल्यानंतर चाळणींत राहिलेला शेष.

चाळपुळी—स्त्री. एक व्रण, रोग; यांत प्रथम एक पुळी उठून नंतर तिच्या भोंवतीं अनेक पुळया उठतात व चाळणीसारखा व्रण होतो. [चाळ+पुळी]

चाळवट—न. थोपटण्यापूर्वीचें हातानें तयार केलेलें मातीचें भांडें. –बदलापूर ६६.

चाळवण-णी, चाळवणूक—स्त्री. आशा लावून दिरंगाईवर टाकणें; झुलविणें; टाळाटाळ करणें; आज ये उद्यां ये असें सांगणें; खेटे घालावयास लावणें. 'त्यानें पैशाची चाळवणी चालविली आहे.' [सं. चालन]

चाळवणें—सक्रि. १ भलतेंच सांगून नादीं लावणें; फसविणें. 'काय आम्हा चाळविसी वायांविण । म्हणती दुरून देखिलासी ।' –तुगा ३८. २ झुलविणें. 'ब्राह्मणासी आशा लावून । चाळवी कदा न करी दान ।' ३ –सक्रि. निसटविणें; बाजूस सरकविणें; हलविणें; ढळण्यास लावणें. [सं. चालन]

चाळवाचाळव—स्त्री. १ अनेक प्रकारें केलेली चाळवणूक; झुलवणी; आशा लावणें. २ एकसारखी उलथापालथ करणें; खालीं वर करणें; उसकटणें. ३ चिडविणें.

चाळविणें—सक्रि. १ झुलविणें; आशा लावणें; वेडें करणें. 'कोणी येकें चाळविलें । कोणी येकें भ्रष्टविलें ।' –दा ३.७.१६. २ हलविणें; चेतना देणें; प्रवृत्त करणें. 'तव प्रवृत्तिचे कांइ सांचे । चाळविलों फळश्रुतीचेनि मार्गे ।' –अमृ २८ ३ आजुबाजूस फिरविणें. ४ घसरावयास, निसटावयास, झुकावयास लावणें; मूळ जागेवरून हलविणें. ५ चेष्टा करणें; व्यर्थ आशा लावणें; हरभऱ्याच्या झाडावर चढविणें. ६ चीड येईलसें करणें; त्रास देणें; खोडी काढणें.

चाळशी-सी, चाळिशी-सी—स्त्री. १ वयाला चाळीस वर्षें झाल्यावर दृष्टींत येणारा अधूपणा. २ चाळीस वर्षांचें वय. ३ चष्मा. 'चाळसी लागे प्राणिया । या नांव आध्यात्मिक ।' –दा ३.६.४९.

चाळा—पु. १ छंद; नाद; संवय; ध्यास. 'देवपूजेचा कंटाळा । हातीं सोंगट्यांचा चाळा.' 'वाचेसी शिवनामाचा चाळा.' २ वेड. 'चाळा लावियेला गोप गोपीनाथें.' –तुगा ११२. ३ खोडी. 'उगला राहे न करी चाळा । तुज किती सांगों रे गोवळा ।' –तुगा १२९. ४ पदार्थ जोडण्याचा सांधा; कलाशींत बसविण्याचा प्रकार. उदा० शेवट खालीं करून बोटें एकमेकांत अडकविणें इ०. सांधा; जोड; जसें–हाताचा, मनगटाचा–मानेचा–खवाटयाचा–गुडघ्याचा चाळा. ५ भुतांच्या अथवा पिशाचांच्या एका वर्गाचें नांव. ६ हातमागाचा पावडा व पावसरा जोडणारी दोरी. ७ जेथें भाग करावयाचे आहेत तेथल्या कपड्याचा न विणलेला भाग; कापडांतील आडवे किंवा उभे यांपैकीं एका जातीचे दोरे न विणले गेलेला भाग; करली. चाल पहा. ८ मार्गांतील ओवी किंवा वही ह्या नांवानें ओळखला जाणारा भाग. [सं. चल्] ०लागणें–क्रि. नाद किंवा छंद लागणें. ०लावणें–अक्रि. नाद किंवा छंद लावणें. 'चाळा लावूनि गोवितोसी । दावूनिया लपसी । लपोनि केउता जासी । तैसा भाव न करी आम्हांसी रे गोविंदा ।' –ज्ञानदेव.

चाळाचाळ-चाळी—स्त्री. उलथापालथ; उसकाउसक; खालींवर करणें.

चाळाचूळ—वि. उतावळा. –शर.

चाळाबोळा—पु. १ हातानें चुरगळून चोळाबोळा केलेला कागद अथवा कापड; बऱ्याच सुरकुत्या पडलेला कागद अथवा कपडा. २ चोळाबोळा करण्याची क्रिया. ३ (ल.) (प्रवाहाप्रमाणें अथवा लुटारूप्रमाणें). घाईघाईनें, अव्यवस्थित रीतीनें केलेली सामानाची, कपड्यांची, कागदांची बांधाबांध. [चाळणें]

चाळाळ—पु. लाटांचा किंवा पाण्याचा खळाळ. 'पहाटे जाहले चाळाळ । पाणियाचे ।' –शिपु २.२७.७९. [ध्व]

चाळिता—पु. हलविणारा; प्रेरक; गति देणारा. 'ज्यां हालविल्या प्राणु झाले । जो जगातें चाळिता ।' –ज्ञा ९.२८३. –एभा १.१७. [सं. चल्; म. चाळणें]

चाळिशी—स्त्री. चाळशी पहा.

चाळिसा—स्त्रीअव. (कुण.) चाळीसांचा समुच्चय; अनेक चाळीस.

चाळिसा—पु. १ चाळीस शेरांचा मण. २ सामान्यतः चाळिसांचा समुदाय. ३ चाळीस हात कापड. ४ चाळीस मनुष्यें अथवा पशु लागणारें ओझें. [चाळीस]

चाळीपाळीनें, चाळूनपाळून—क्रिवि. आळीपाळीनें; पाळीपाळीनें; आलटूनपालटून. [म. चाळणें]

चाळीव—वि. १ चाळलेला; चाळावयाचा. २ (ल.) गाळीव.

चाळीस—वि. ४०; चार दशक.

चाळीसपत्र—न. चष्मा; उपनेत्र.

चाळु—पु. टाकून बोलणें. ‘ उपहासु चाळु । वर्म स्पर्शु । ’ —ज्ञा १३.२७०. [चाळा]

चाळुंद्रा—वि. चाळे करणारा; खोडकर; खट्याळ.

चाळूनपाळून—क्रिवि. आळीपाळीनें. चाळीपाळीनें पहा.

चाळें—न. फसविण्याची युक्ति; छक्केपंजे. —खोर. —तुगा. [चाळा]

चाळेखोर—वि. खोडकर; खट्याळ; वात्रट; ढूब.

चाळेकृत्य—न. चह्राटळपणाचें कृत्य.

चाळेगत—पु. (कु.) भुतांचा जमाव; पिशाच्चांचा समुदाय.

चाळौणी—स्त्री. (गो.) टाळाटाळ; दिरंगाई; चाळवाचाळव. ‘ पैशे मागल्या चाळौणी दाखैता. ’ =पैसे मागितल्यावर आज–उद्यां करतो. [म. चाळवणी]

चाक्षुष—न. प्रत्यक्ष ज्ञान. डोळ्यापासून होणारें ज्ञान. —पु. सहावा मनु. —वि. १ नेत्रविषयक; डोळ्यासंबंधीं; दृष्टीसंबंधीं २ दृश्य; दिसणारें. [सं. चक्षुस्=डोळा]

चाक्षुषी—वि. डोळ्यासंबंधाची; दृष्टिविषयक. —स्त्री. एक अस्त्र. ‘ मग योजिता झाला चाक्षुषी । कामिनी सैन्य वधावया । ’ —जै २२.५८. [सं.] —प्रेम—न. दृष्टिविषयक प्रेम; बाह्य स्वरूपावरून उत्पन्न होणारें प्रेम. ‘ चाक्षुषी प्रेमाच्या पहिल्याच दृष्टीनें आषकमाषुक बद्ध होतात. ’ —विद्याहरण पृ. २०. —विद्या—स्त्री. जादुगिरी; नजरबंदीची विद्या; दृष्टिमोह करण्याची विद्या; जगांतील कोणताहि पदार्थ आपल्या चक्षूंनीं जसा पहावा असें इच्छावें तसा तो दिसणें ह्या विद्येला चाक्षुषीविद्या म्हणतात. ही चित्ररथ गंधर्वानें अर्जुनास दिली होती. ‘ अर्जुनें सावधानें ते क्षणां । चाक्षुषी विद्या जपिन्नली । ’ —जै ७५.१७३. ‘ मी चाक्षुषी स्वविद्या देतों घ्या दिव्य पांचशत वाजी । ’ —मोआदि ३१.२५.

चि—एक प्रत्यय. च पहा. ‘ प्रेक्षक त्या युद्धाहुनि बहु वर्णिति आपुलेंचि तें पुण्य । ’ —मोकर्ण १०.१०. ‘ स्मर–हर–पुरसाचि रूमरथ नाचे । ’ —मोकर्ण ४.४.

चिआं—चा चें सामान्यरूप; षष्ठी विभक्तीचा प्रत्यय; च्या. ‘अमराचिआं झांका । वरी पडत । ’ —दाव १४३. ‘ जें श्रीकृष्णाचिआं जवळिका । ’ —दाव १०.१२२.

चिऊ–ऊं—स्त्री. चिमणी या पक्ष्याचें लहान मुलांच्या भाषेंतील नांव. जसें काऊ–चिऊ.

चिक—पु. बांबूच्या बारीक कामट्यांचा केलेला पडदा. चिकाचा पडदा पहा. [फा. चीघ्, चीक्]

चिकचिक—स्त्री. चिकटी; चिकटाई. [सं. चिक्कण; ध्व]

चिकचिकणें—अक्रि. चिकट होणें (घाम इ० कांपासून शरीर इ०). (गो.) चिकचिकुंक. [चिकट]

चिकचिकाट—पु. फारच चिकटपणा; अत्यंत चिकटपणा. [चिकचिक]

चिकचिकित–कीत—वि. चिकट; चिकटणारें, डकणारें; घामानें चिकट झालेला. [चिकटणें]

चिकचीक—स्त्री. चिकटपणा; पाऊस पडल्यामुळें जमीनीवर चिखल वगैरे होणें.

चिकट—वि. १ चिकटपणा असलेला; चिकटणारा. २ (ल.) कंजूष; कद्रू; घासाघीस करणारा. (ल.) ३ चिवट व मजबूत बांध्याचा (माणूस). ४ लाळघोट्या; पिच्छा पुरविणारा. चावूनचिकट, चावणें, चावून पहा. ०पदार्थ–पु. ऊद, धूप, गुग्गुळ वगैरे वस्तु. ०भेंडी–भोंकर–वि. (ल.) पिच्छा पुरविणारा; लोचट. [सं. चिक्कण; म. चीक]

चिकटण—स्त्री. चिकटपणा.

चिकटणें—१ चिकटपणामुळें एक पदार्थ दुसऱ्या पदार्थाशीं संलग्न होणें. २ (ल.) एक पदार्थ दुसऱ्याच्या अगदीं जवळ येणें. ‘ संपत्ति आली म्हणजे सोयरींधायरीं बळेंच येऊन चिकटतात.’ ३ एक पदार्थ, वस्तु दुसऱ्यास लागून असणें. ‘माझें घर त्याच्या घरास चिकटून आहे. ’ ४ खोडी, संवय, व्यसन जडणें. ‘ त्याला विडीचें व्यसन चिकटलें. ’

चिकटवट—स्त्री. (जमीनीची) स्निग्धता; कस इ०

चिकटवण—न. चिकटविण्याचे पदार्थ गोंद, डिंक, खळ, सरस. [चिकटणेंपासून प्रयोजक]

चिकटव(वि)णें, चिकटाविणें—सक्रि. गोंदानें डकविणें.

चिकटा—पु. १ केसांस, कातडीस चिकटून असलेला मळ; केसांचा चिकटपणा. २ पावसाची बारीक सर पडल्यावर होणारा जमीनीचा चिकचिकीतपणा. ३ जखमेंतून वाहणारा चिकट पू इ०; गाई, म्हशी इ०कांच्या स्तनांतून येणारा चिकट दुग्धांश. ४ डाळीवर किंवा धान्यावर रोगरूपानें येणारा चिकट पदार्थ; धुरसा. ५ एक प्रकारचें गवत. ६ दळतांना जात्यांच्या तळीस चिकटलेलें पीठ ७ रोगट हवेनें झाडांना, जनावरांना होणारा रोग. ८ पक्षी पकडण्याकरितां केलेला चिकट पदार्थ. [चिकट] ०पडणें–क्रि. पिकांवर पानउवा पडणें.

चिकटा—पु. पुरुषांचें नेसावयाचें मुकट्यासारिखें सोवळ्याचें रेशमी किंवा लोंकरीचें वस्त्र. [का. चिक्क्–लहान] **चिकटें**—न. सोवळ्याचें, हलक्या रेशमाचें वस्त्र. [का. चिक्क्=लहान]

चिकटाई—स्त्री. चिकटपणा.

चिकटी—स्त्री. १ केसांतील चिकट मळ. २ चामटपणा; ओंगळपणा. ३ जात्याच्या तळीस पीठ चिकटल्यामुळें जात्यास येणारा चिकटपणा; नव्या धान्याचा चिकटपणा. ४ चिंचोक्याची खळ.

चिकटीव—वि. चिकटवून तयार केलेलें; गोंदानें, सरसानें, खळीनें डकविलेलें.

चिकट्या—वि.लोंचट;पिच्छा पुरविणारा; निसरडा. [चिकट]

चिकण—वि. १ कठिण (दगड); चिवट (लांकूड); मजबूत (कापड, कागद, दोरा); कणखर; दमदार; कसदार (मनुष्य, जनावर). २ द्रव्यसंपन्न (मनुष्य). ३ चिकट; स्निग्ध (जमीन). ४ ज्यांत कस विशेष आहे असें (दूध) किंवा असें दूध देणारी (गाय). ५ कंजूष; चिक्कू; कृपण. ६ गुळगुळीत. [चिकट] सामाशब्द- ०कांकडी-स्त्री. तवसें; एक प्रकारची कांकडी. -कृषि ५८२. ०खडू-पु. पांढरी माती; एक प्रकारचा शाडू. ०चोपडा-वि. १ स्निग्ध; चिकट (जमीन). २ गुळगुळीत (दगड, कागद, लांकूड). ३ मऊ, चिवट मजबूत (रेशीम). ४ चकचकीत; पॉलिश केलेलें. ०चोपडें-न. जास्त तेल किंवा चरबी असलेलें स्निग्ध खाद्य, ओशट पदार्थ (तेल, चरबी इ०चा). ०जमीन-स्त्री. जिला चिकटपणा फार असतो अशी जमीन; जींत वीस भागापेक्षां रेतीचा भाग कमी असतो, व ऐशीं भागांपेक्षां चिकणमातीचा भाग अधिक असतो अशी जमीन. -कृषि १६. ०माती-स्त्री. फार चिकटपणा अंगीं असलेली माती; अल्युमिना व सिलीका यांच्या मिश्रणानें बनलेली माती. -पदाव ३७. -वट-वि. ओशट; चिकट(जमीन). ०सुपारी-स्त्री. झाडावरून कच्ची काढून दुधांत शिजवून वाळविलेली सुपारी. 'चिकणसुपारी कात जो केवड्याचा' [सं. चिक्कण]

चिकणा—पु. एक औषधी वनस्पती; यास चुंच असेंहि दुसरें नांव आहे.

चिकणा-ना—वि. स्निग्ध; तेलकट; चमकदार; गुळगुळीत. [सं. चिक्कण; हिं. चिकना]

चिकणाई—स्त्री. स्निग्धपणा; गुळगुळितपणा; तेलकटपणा.

चिकणी—स्त्री. १ एक प्रकारचें झाड. २ एक प्रकारचा मासा. -वि. चिकण पहा. ०जमीन, माती, सुपारी-चिकण पहा.

चिकरणें—सक्रि. चिखरणें; चिलस करणें.

चिकलवणी—वि. (गो.) दलदलीत; चिखल व पाणी यांनी युक्त.

चिकलवाणो—वि. (गो.) अमंगळ; घाणेरडा; चिखलांत फिरून तसाच राहणारा.

चिकवडी—स्त्री. तांदुळाचें पीठ मीठ-मिऱ्यांसह शिजवून त्याच्या बारीक बारीक वड्या वस्त्रावर घालून उन्हांत वाळवून तेलांत तळून खावयास करतात तें एक प्रकारचें तोंडीलावणें. [चीक+वडी]

चिकशा-स्या—स्त्री. १ संशय; खुरखुर; संदेह; आशंका; (क्रि० आणणें; बाळगणें; धरणें; वागविणें; येणें; उठणें; वागणें इ०) २ कंटाळा; वीट. [सं. चिकित्सा] ०येणें-वीट येणें.

चिकसा—पु. अंगास लावण्याकरितां केलेलें एक प्रकारचें सुगंधी द्रव्य; जोंधळा, हळद इ० वांटून अंगास लावण्याकरितां केलेलें उटणें. 'नाना गुठिता देहदशा। कालवूनि लाविजे चिकसा।' -अमृ ७.७२.

चिकसें—न. एक प्रकारचा खाण्याचा पदार्थ; हरभऱ्याची डाळ पाण्यांत भिजत घालून ठेवून वाटावी. नंतर त्यांत जायफळ वेलची पूड, बदामबी, पिस्ते, खिसमिस व पिठीसाखर मिसळून त्यांत चमचाभर सोडा टाकावा व मिश्रणाचा गोळा तूप लावलेल्या ताटांत थापावा. तें ताट भट्टींत ठेवून खालींवर जाळ लावावा. चांगलें भाजल्यावर रोटासारखे तुकडे पाडावेत. हेंच मोदकपात्रांत वाफूनही कोणी उकडून काढतात. बेसन दुधांतहि भिजवून करण्याचा रिवाज आहे. -गृशि १.४५२.

चिकाचा पडदा—पु. बांबूच्या बारीक कामट्यांचा केलेला पडदा. चिक पहा.

चिकाट, चिकचिकाट—पु. चिगचिग; गचपच; रेंदाडपणा.

चिकाटी—स्त्री. १ पक्षी धरण्यासाठीं केलेला चिकट पदार्थ; चुना,सफेता लावलेली काठी;किंवा तो चिकट पदार्थ. (चुना, सफेता) 'सुणीं ससाणे चिकाटी खोंचरा। घेऊनि निघती डोंगरा। पारधी जैसे।' -ज्ञा १६.३४५. २ बळाची परीक्षा पहावयासाठीं एकानें दुसऱ्याचें मनगट धरावयाचें आणि दुसऱ्यानें तें सोडवून घ्यावयाचें व पुन्हां त्याचें धरावयाचें हा जो प्रकार तो; मनगटाची पकड; 'धरूनियां हातीं हात पोरा धरिसी चिकाटी।' -निगा ९६. (क्रि० धरणें; सोडणें) ३ पहिलवानाची विशिष्ट पकड. ४ (ल.) वादविवादांत प्रतिपक्षाची अडवणूक करण्यासाठीं घातलेला प्रश्न. ५ चिवटपणा (लांकडाचा). ६ धडाडी; नेट; करारीपणा; सोशीकपणा; निग्रह. ७ चिकटपणा. ८ (ल.) लबाडपणा; लोचटपणा; लांगूलचालन. ९ विरंगुळा; दीर्घसूत्रीपणा-स्वभाव. १० मजबूत मांड (घोड्यावरील स्वाराची)

चिकाडा—पु. एक प्रकारचें दुधाळ झाड; थेर. [चीक]

चिकार—क्रिवि. पूर्णपणें; खच्चून; रिकामी जागा न ठेवतां. (क्रि० भरणें) 'हें गलबत माणसांनीं चिकार भरलें आहे.' -वि. दाट; गच्च; फार; कल्पनातीत.

चिकार, चिकारा—पु. (हिं.) कंजारी लोकांची सतार; दोन तारांची किन्नरी; एक गोंडी वाद्य.

चिकारा—पु. नावड; तिटकारा; किळस.

चिकारी—स्त्री. सतारीस लावलेल्या सात तारांपैकीं शेवटची (सातवी) तार. [ध्व]

चिकारीबोली-भाषा—स्त्री. शब्दाला आरंभी च-चि लावून त्यांतील वर्णांची उलटापालट करून बोलण्याची सांकेतिक भाषा. उदा० चलाम, चिलाम=मला, चलातु-चिलातु-तुला इ०

चिकारं—न. (नंदभाषा) मूल, पोर.

चिकाळ-ळा, चिकाळथा—वि. फार चीक असलेलें (झाड, फणस, आंबा). [चीक]

चिकित(चिबुक)—न. (नृत्य) खालचे-वरचे दांत एकमेकांपासून दूर ठेवणें. जांभई आली असें दाखविण्याच्या वेळीं नृत्यांत हा अभिनय करितात.

चिकित्सक—पु. १ वैद्य. २ (ल.) काथ्याकूट करणारा; कीस काढणारा; खोदूनखोदून चौकसणारा (विशेषकरून मूर्ख व ढोंगी असा मानलेला). ३ भावी परीक्षावंत, परीक्षक, कलावंत. ४ दर्दी; तज्ज्ञ; [सं. कित्-जाणणें, रोगमुक्त-बरें करणें, इच्छिणें, शंका घेणें, जगणें, राहणें]

चिकित्सनीय—वि. औषधी; औषध म्हणून देण्यास योग्य; चिकित्सा करण्याजोगा; उपायसाध्य. [सं.]

चिकित्सा—स्त्री. १ वैद्यकी; वैद्यक्रिया; उपचार 'ते हिंसा-निवारावया केली। चिकित्सा कां।' -ज्ञा १३.२२५. 'रोगाची योग्य चिकित्सा करणारे वैद्य फार थोडे.' -योर १.३. २ रोगासंबंधीं साध्यासाध्य विचार व औषधयोजना. ३ रोगाची परीक्षा. ४ (ल.) सूक्ष्म निरीक्षण. (विशेषतः फाजील, विचक्षणापूर्ण असें). ५ कांक्षा; वितर्क; कुकल्पना; अंदेशा; आपल्या आशंकांनीं मनांत उत्पन्न केलेले तरंग. (क्रि० येणें). [सं.]

चिकित्सालय—न. रुग्णालय; दवाखाना. [सं. चिकित्सा+आलय]

चिकित्सेखोर—वि. उगीच काथ्याकूट करणारा; दिक्कतखोर; कांक्षी; फाजील चिकित्सा करणारा; भलभलते संशय-शंका घेणारा (मनुष्य.) [सं. चिकित्सा+खोर]

चिकी—स्त्री. १ पातळ चिकट पदार्थ; गोंद; खळ. २ पाघळणारा आंबूस गूळ. ३ काकवी. ४ दाट होईल इतकी कढविलेली साखर, पाक. ५ उडदाच्या पिठाची खळ. ६ तावदानें चौकटींत बद्ध बसविण्याचें लुकण, लांबी इ०; लोटथाची लाख.

चिकीचा—वि. खडी काढलेला (लुगडें, कापड, कपडा) [चीक]

चिकीर—वि. किचकट; त्रासाचें; घोटाळ्याचें; सतावणाऱ्या व क्षुद्र बाबींनीं पूर्ण असें (काम-धंदा) जिकीरीचें. शको. ३. ३४

चिकीर्षा—स्त्री. करण्याची इच्छा; [सं. कृ=करणें या पासून इच्छादर्शक भाववाचक नाम]

चिकीर्षित—वि. करूं इच्छिलेलें; करण्यासाठीं योजिलेलें. [सं. चिकीर्षा]

चिकीर्षु—वि. करूं इच्छिणारा; करण्याची इच्छा ज्याला आहे असा. [सं. चिकीर्षा]

चिकू, चिक्कू—पु. १ एक आंबट-गोड, साधारणपणें बटाट्या एवढें फळ. -वि. कंजूष; कृपण; कद्रू; हाताचा जड.

चिके—क्रिवि. क्षणभर; जरा; कांहीं क्षण. 'चिके रहा मी आतां येतों.' [का. चिक्कु=लहान]

चकोटा—पु. चिकटा शब्दांतील १,२,३,४,६,८ अर्थ पहा. [चीक]

चिकोटी—स्त्री. चिकाटी पहा.

चिकोडा—पु. जोंधळ्यावर पडणारा रोग; फार थंडी पडली म्हणजे जोंधळ्याच्या पातीवर एक चिकट पदार्थ तयार होतो तो.

चिकोरपणा—पु. (व.) बहेखोरपणा; छिचोरपणा. 'असा चिकोरपणा चालवाल तर तुम्हाला येथून घालवून दिलें जाईल.'

चिकोरी—स्त्री. मातीची पणती.

चिकोरी—स्त्री. (व.) (प्रायः बहुवचनी प्रयोग) थट्टा; मस्करी. 'जन्मभर तुम्ही चिकोऱ्याच केल्या, तुम्हाला भारदस्तपणा कधीं येणार?' [छिचोरी]

चिकोल—पु. (कुण.) (चिखल अप.); गारा; रेंदा; राड.

चिक्कट—वि. चिकट पहा.

चिक्कण—वि. चिकण पहा.

चिक्कर—वि. लहान; चिमुकलें; क्षुल्लक; आकारांत कमी (फळें, फुलें, अक्षरें, आकृति, विड्याचीं पानें इ०). [का. चिक्कु=लहान]

चिक्की—स्त्री. चिकी पहा.

चिक्कू—पु. चिकू पहा.

चिक्क—न. (गो.) कपबशी. 'चे च्यौक चिक हाड.' =चहा प्यावयाला कपबशी आण. [पो. शिकर; इं. सॉसर; तुल० म. चक्र]

चिखल—पु. गारा; रेंदा. [सं. चिकिल-चिखल-राजवाडे; चिलुक्खल-राजवाडे; सं. क्लिद-चिक्लिद. -नारायणशास्त्री मराठे वांई)] (वाप्र.) ०करणें-भाताचें रोप लावण्यापूर्वी करण्यांत येणारी दुसरी नांगरवट. -बदलापूर २८७. शेतांत चिखला सारखी जमीन करणें; गल्लगलीत रबरबीत करणें; मिसळणें. चिखलांत घोंडा टाकणें-भलत्याच भानगडींत पडून स्वतःस त्रास करून घेणें. चिखलांत रुतलेली गाय-असहाय्य मनुष्य, स्त्री; संकटांत सांपडलेली व्यक्ति. म्ह० (व.) चिखल पाण्याला

सोडत नाहीं व पाणी चिखलाला सोडत नाहीं=घरांत बापलेकांत किंवा आईमुलींत भांडण झालें तरी कांहीं वेळानें तीं एक होतात त्याला म्हणतात.

चिखलणें—अक्रि. १ पावसानें जमीन चिखलयुक्त होणें. २ चिखल्यांचा विकार होणें. ३ रेंदाड करणें.

चिखलणें—सक्रि. हांकणें; लोटणें (हत्ती, घोडा). चेतवणें; पुढें ढकलणें.

चिखलधुणी—स्त्री. (कों.) भाताची बोणी, पेरणी करणाऱ्या मजुराचें कामानंतरचें हातपाय धुणें, स्नान करणें, अवजारें वगैरे धुवून काढणें इ० काम. [म. चिखल+धुणें]

चिखलमावळी-मावी—स्त्री. (व.) ज्येष्ठ कृष्ण अमावास्या. 'चिखलमावळीपासून आमचा हिशेब करा.'

चिखलवट—स्त्री. दाराचा उंबरा. –वि. १ जेथें लवकर चिखल होतो अशी (जागा, जमीन). २ जेथें चिखल झाला आहे अशी (जागा, जमीन); चिडचिडीत; रेंदाड.

चिखलवणी—न. चिखलानें युक्त पाणी; गढूळ पाणी. [चिखल+पाणी]

चिखलवाट—स्त्री. ज्यावर चिखल झाला आहे असा रस्ता; चिखलाची वाट. [चिखल+वाट]

चिखली—स्त्री. घाणेरड्या चिखलांतून हिंडल्यानें पायाच्या बोटांच्या बेचकेमध्यें ओलसरपणा उत्पन्न होतो आणि त्या ठिकाणीं कंड सुटून आग होते व ठणका लागतो असा विकार; चिखलांत फिरल्यामुळें पायांच्या बेचकांत होणारा विकार; –अव. चिखल्या. 'चिखल्या जिव्हाळ्या लागती। या नांव आदिभूतिक।' –दा ३.७.२२.

चिखल्या—पु. हळीशींत रुमणें खुंटी मारून बसवितात ती खुंटी. –बदलापूर २८७.

चिखोरा—पु. (व.) नखांनीं घेतलेला चिमटा; नखांनीं त्वचेवर काढलेला ओरखडा; चिमकोरा.

चिखोल—पु. चिखल. 'हा शोणितमांसांचा झाला सर्वत्र दुर्गम चिखाल।' –मोकर्ण १२.२५.

चिगचिग, चिगढाण, चिगधाण—स्त्री. १ चिकचिक; चिडचिड; बराच चिखल होणें. २ घामानें अंगास येणारा चिकटपणा; चिबचिब.

चिगचिग—वि. चिखलानें युक्त; रेंदाड.

चिगट—वि. चिकट पहा.

चिगलेबिगले—पु. (कर्ना.) फांसेपारधी. [का. चिगरी=हरिण+बलेगार=फांस लावणारा]

चिगर—वि. किरकोळ.

चिंगळ—ळी, चिंगूळ—स्त्री. १ अतिशय लहान मासा; २ लहान विंचू, खेकडा इ० ३ चिमुकलें गाजर, बटाटा, कांदा, अपक्व फळ इ०. **चिंगळ्या**—पु. एक गोड्या पाण्यांतील मासा. –प्राणिमो ८१. **चिंग्री**—पु. एका जातीचा मासा. 'चिंग्री या जातीचे मासे घेतांना फार जपलें पाहिजे.' –आरोग्य १.११४.

चिंगा(गो)टी—स्त्री. १ लहानसा भोंवरा. २ (ल.) चलाख, चपळ, मोहक मूल. ३ टेंगू मनुष्य.

चिंगुटी—स्त्री. (भि.) चिंधोटी; चिंधी. 'कोबराल इ लेंगुटी आन मुनकांपे इ चिंगुटी.' =कंबरेला ही लंगोटी आणि डोक्याला ही चिंधोटी. –भि ३५.

चिंघरा—पु. एक प्रकारचा तिळावरील रोग (ज्यानें दाणा चांगला भरत नाहीं, पोंचट होतो असा). –कृषि ३५१.

चिघळ—पु. (कों.) गूळ, साखर, मीठ इ० पदार्थांस जो द्रव सुटतो तो. –स्त्री. एक प्रकारची रानभाजी.

चिघळणें—अक्रि. पाझरणें; गळणें; स्रवणें (मीठ, साखर, गूळ इ०). [सं. गल्=गळणें; म. चीक+गळणें; का. चिगिल=चिकट होणें]

चिघळ्या—वि. पाझरणारा; वितळणारा; (हवेंतील ओलाव्यानें) झिरपणारा (गूळ, साखर इ० पदार्थ). –देवी—स्त्री. अव. ज्यांतून पू वाहतो अशा देवी; कुथल्या देवी.

चिघुर—वि. लहान; चिमुकला; छोटा; खुजट. चिक्कर पहा.

चिंच—स्त्री. या नांवाचें एक झाड आणि त्याचें फळ. ओसाड व जंगली भागांत हीं झाडें आपोआप वाढतात. याचें खोड उंच असून फार जाड असतें. झाड सावकाश वाढतें. याचा विस्तार मोठा असतो. चिंचेचें फळ आंबट असून स्वयंपाकांत आमट्या वगैरे पदार्थांत त्याचा उपयोग करतात. चिंच पित्तशामक व रक्तशुद्धिकारक आहे. चिंचेचें सार व पन्हें करतात. पाला व फुलें यांची भाजी करतात. [सं. चिंचा] **गोरखचिंच**—स्त्री. हें फळ मोठें असून आत तांबडा गर असतो. रुचि गोड असते. ही औषधी आहे. **चिंचेचा तकू**—पु. (व.) गाभुळ्या चिंचा वाटून त्यांत तिखट, मीठ घालून केलेला पदार्थ.

चिंचुकली—स्त्री. चिमटी.

चिंचणा, चिंचणी—स्त्री. १ गवतांत अथवा भातखाचरांत उगवणारी एक वनस्पति; हरळीसारखें एक प्रकारचें गवत. २ चिंच. 'चिंचण्या तोडूं झाडावर।' –दावि २६२.

चिंचतसर—न. चिंचेवरील कर.

चिंचप(पे)टी—स्त्री. स्त्रियांचें एक कंठभूषण; चिंचेच्या पानांच्या आकाराच्या सोन्याच्या पेट्यांवर मोत्यांचें किंवा

हिरकण्यांचें कोंदणकाम करून त्या पेटया वर्तुळाटिकेप्रमाणें रेखामानें पटवून केलेला अलंकार. [म. चिंच+पटी-पेटी]

चिंचपटो—पु. (कु.) (अव.) चिंचपटे; चिंचपेटी.

चिंचपानी—वि. चिंचेच्या पानाच्या रुंदीचे कांठ असणारा (धोतरजोडा). [चिंच+पान]

चिंचमोहर—पु. (वै.) मेथी, मोहरी, हळद, चिंच यांची चटणी; चिंचेचें चोक्क-त्वक्. चिंचेंचें पाणी, मिरची, मीठ यांस फोडणी देणें.

चिंच(चा)रो—पु. (गो.) चिंचोका; चिंचेचें बी.

चिंचवणी—न. चिंच कोळलेलें पाणी; चिंचेचें पाणी. [चिंच+पाणी]

चिंचळा—पु. १ दिव्याच्या वातींची काजळी, कोजळी. २ तेलाच्या दिव्यापासुन पडणारे जळते कण, फुलें यांपैकीं प्रत्येक.

चिंचांदर—स्त्री. (गो.) चिचुंदरी; उंदराची एक जात.

चिंचारा—पु. (कु.) चिंचोका; चिंचरो पहा.

चिंचावणें—अक्रि. चिवचिव करणें; चिवचिवणें. [ध्व]

चिंचि—स्त्री. रानकिडयांचा, रातकिडयांचा आवाज; चिमण्यांचा चिवचिव शब्द. [ध्व]

चिंचिणी—स्त्री. भातांत, गवतांत वाढणारें एक रोप (हें दुभत्या गाईंना खाऊं घालतात). चिंचणी पहा.

चिंचुकली—स्त्री. चिमटा. ०घेणें-अक्रि. चिमटा घेणें.

चिंचुंदरी, चिंचोंदरी, चिचुंद्री, चिचोंद्री—स्त्री. १ उंदराची एक जात; उंदरासारखा परंतु लांबुड शेपटीचा व चूंचूं आवाज करणारा एक प्राणी (याचा कस्तुरीसारखा वास येतो.) २ एक प्रकारचें चक्राकार फिरणारें दारूकाम. [सं. छुछुंदरी-छुछुंदर-छुछु+उदर-चिचुंदर-री. -भाअ १८३२]

चिंचुरटी-डी, चिंचोरटी-डी—स्त्री. वांग्याच्या जातीची एक वनस्पति.

चिंचुरटें-डें, चिंचोरटें-डें—न. चिंचुरटीचें फळ. 'चिंचुरटयांची भाजी करा.'

चिंचोका—पु. चिंचेंतील बीं; चिंचोका भाजून खातात. चिंचोक्याच्या बारीक भुकणीची घोंगडी, जुरणुस इ०कांस लावण्यासाठीं खळ करितात.

चिंचोणी—स्त्री. (व.) चिंच दाट कोळून त्यांत गूळ, खोबऱ्याचा कीस, चारोळी घालून सर्वपित्री अमावास्येस करितात तो पदार्थ. [चिंच+पाणी]

चिचोंदरा—वि. चपळ; हुषार; चुळचुळ बोलणारा (मुलगा).

चिचोंद्री, चिचुंद्री—स्त्री. चिचुंदरी पहा.

चिचोर-रा, छिचोर—वि. अचावचा बोलणारा; पोकळ डौल करणारा; दुर्व्यसनी; क्षुद्र; हलकट; विषयासक्त असणारा; हलकट (मनुष्य).

चिचोरडा—वि. (व.) क्षुद्रक (जीव). 'एवढासा चिचोरडा आहे, पण मोठा हुषार आहे.'

चिचोरा, चिंचोरा—पु. (व.) चिंचोका; चिंचेंतील बी; 'मुलें चिंचोरे खेळतात.'

चिचोरी—स्त्री. छिचोर वर्तन; हलकटपणा; क्षुद्रपणा; पोकळ ऐटबाजपणा; पोरकटपणा; स्वभावाचा, वर्तनाचा मूर्खपणा.

चिंचोरी—स्त्री. (खा.) चिंचोका.

चिंचोळा-ळ—वि. निमुळता; हळू हळू अरुंद होत जाणारा; चिवळ; (हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें) क्रमानें बारीक होत जाणारा.

चिंचोळा—पु. दिव्याच्या वातीची काजळी; कोळिष्ट. चिंचळा पहा.

चिच्छक्ति—स्त्री. सचेतन तत्त्व; शुद्ध चैतन्य; परमात्मा; बुद्धि; मन. [सं. चित्+शक्ति]

चिजपट, चिजबट, चिजबीज—वि. मिचमिड; चिताड (अक्षरें); वाईट रीतीनें लिहिलेलें, कालवलेलें.

चिट—क्रिवि. निमूटपणें; स्तब्धपणें; मुकाटयानें; चूप. ०राहणें-अक्रि. चूप बसणें, राहणें. 'मी इतकें बोललों, परंतु तो चिट राहिला.'

चिटकी—स्त्री. हाताचें मधलें बोट व आंगठा यांच्या संयोगवियोगानें होणारा आवाज; चुटकी. 'शतसंख्य वाजवी ज्या खेळवितां माय वेवकी चिटक्या।' -मोकृष्ण ७.७६. [ध्व. का. चिटक्, चिटिके] चिटक्यांचे मांडव-पुअव. चटक्यांचे मांडव पहा.

चिटकी—स्त्री. विशिष्ट आकाराचें मातीचें भांडें.

चिटकी—स्त्री. १ मुळयाची शेंग; डिंगरी. २ एका विशिष्ट वनस्पतीची शेंग; एरंडाचें बारीक जातीचें बी. ३ गवारी.

चिटकुला—वि. लहान; चिमुकला; छोटासा. [का. चिक्कि=लहान]

चिटकें—न. अर्ध्या कोळव्या इतकें किंवा शेराच्या सोळाव्या भागाइतकें माप. [का. चिट्टे]

चिटकोबा—पु. मातीचें लिंग. 'चिटकोबाला पाटावर बसवा व हळदकुंकू लावा.'

चिटचिट-टां—क्रिवि. दूध काढावयाच्या भांड्यांत थेंबथेंब गळणाऱ्या दुधाच्या होणाऱ्या शब्दाप्रमाणें; वांसरूं गाईचें दूध पीत असतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें. [ध्व]

चिटणी—स्त्री. (चिटणेंपासुन नाम.) चिटणें पहा. ०स पडणें-मूल, वांसरूं यांच्या निःशेष पिण्यानें (गाईचें) क्षीण होत जाणें. 'वांसरूं चिट्टून चिट्टून पितें म्हणून गाय चिटणीस पडली.' [ध्व]

चिटणें—सक्रि. १ कांसेतील, स्तनांतील दूध संपल्यावरहि थेंब थेंब दूध काढणें, पिंण. 'काय चिटून चिटून (दूध) काढ तोस, वांसराला ठेव.' २ -न. थेंब थेंब पिळून काढलेलें दूध. [ध्व]

चिटणें—अक्रि. (पालीनें) चिट असा शब्द करणें; पालीच्या आवाजाचा वाचक धातु. [ध्व]

चिटनविशी, चिटनिशी—स्त्री. १ चिटनविसाचें काम, अधिकार. २ भिठ्याचपाठ्या लिहिणें; निव्वळ पत्रें लिहिण्याचें काम.

चिटनवीस, चिटनीस, चिटणीस—पु. पत्रें व पत्रांचे जबाब लिहिणारा सरकारी अधिकारी; सरकारी कचेऱ्यांतील शिरस्तेदारांचा वाचक शब्द. [फा. चिट=चिठ्ठी+नविस्=लिहिणारा]

चिटनिशी—वि. १ चिटनिसाच्या खात्यासंबंधीं; नोंदणीचें; लिहून घेण्याचें (काम). २ चिटणिसाच्या अक्षराप्रमाणें सुंदर, लहान (अक्षर).

चिटपट, चिटपिट—क्रिवि. खरडलेलें; गिचमिड लिहिलेलें. -न. खरडलेला, गिचमिड लिहिलेला कागदाचा तुकडा.

चिटपाखरूं—न. कोणीहि (मनुष्य, पक्षी, जनावर इ०); लहान पाखरूं मुद्दां (या शब्दाचा उपयोग नेहमीं नकारणरूपींच करतात) 'मी त्या वाड्यांत शिरलों तेव्हां मला तेथें चिटपाखरूहि आढळलें नाहीं.' [सं. कीट+(हिं.) पंखेरू] ०नसणें—अक्रि. पूर्ण शून्यता, शांतता; असणें.

चिटमिट—वि. मुटमुटा; मुटपुटता; जेमतेम पुरेल असा.

चिटलिंग, चिटू—पु. लहान पण हुशार व मोहक मूल. [तुल० इं. चिट=चिमुकलें, लहान मूल, तरुण स्त्री]

चिटलेलें—वि. धार काढून झाल्यावर जोरजोरानें, प्रयासानें पिळून काढलेलें (दूध).

चिटवी, चिटी—वि. चिटाचें; चिटानें आच्छादिलेलें; चिटानें केलेलें. [चीट]

चिटी—वि. चिटवी पहा.

चिटी-चिठी-चिठ्ठी—स्त्री. १ लहानसें पत्र. २ लिहिण्याच्या उपयोगी असा कागदाचा लहान तुकडा, चिटोरें, कपटा. [सं. चिट्; हिं. चिठ्ठी; तुल० इं चिट] ०मसाला-ले-पु सरकारी हुकूम पोहोंचविणारास रयतेकडून मिळणारी पोटगी 'चिटी मसाला मौजे कोलोसे इनाम गाव पैकी सालाबादी जमा आहेत.' —मसाप २.१५३. प्रतिवादीस बोलविण्याची फी. —बदलापूर ३६३.

चिटुकली—वि. चिमुकली; लहान. 'आधीं या बाहुलीचं रक्षण करायचं कशाला आणि ही चिटुकली उषा तिचं रक्षण करणार काय?' —मुदे ५८.

चिटू—पु. लहान, हुषार मूल. [तुल० इं. चिटी]

चिटूक—पुन. एका पक्ष्याचें नांव.

चिट्टी-ट्ठी, चिटी-ठी—स्त्री. चिटी पहा. १ छोटें पत्र. २ हुंडी. [सं. चिट्=निरोप घेऊन पाठविणें-चिट्टीका-चिट्टी; -भाभ १८३२; तु० हिं. चिठ्ठी; इं. चिट्] **चिठ्ठी उतरणें**-(वर किंवा विषयीं या शब्दयोगी अव्ययास जोडून उपयोग) मरण्याची सनद मिळणें. (श्रीमंताची; देवाची इ०). **चिठ्ठी उतरणें**-एखाद्याकडून पैशाची विलक्षण मदत होणें. **चिठ्ठी-ठ्या टाकणें**-आपल्या मनांत जो प्रश्न असेल त्याची होकारार्थी व नकारार्थी अथवा संभाव्य असतील तितकीं उत्तरें कागदाच्या सारख्या निरनिराळ्या चिठ्ठ्यांवर लिहून त्या गुरगळून देवासमोर टाकून आपल्या प्रश्नाचें बरोबर तें उत्तर देण्यास प्रार्थून त्या चिठ्ठ्यांपैकीं एक लहान मुलास उचलावयास सांगून अथवा जीवर पहिल्यानें माशी बसेल अशी चिठ्ठी वाचणें आणि तींत लिहिलेलें आपल्या प्रश्नाचें उत्तर असें समजणें. **चिठ्ठी फिरविणें-माघारें टाकणें**-मरणाचें आमंत्रण नाकारणें; असाध्य दुखण्यांतून बरें होणें.

चिठडी-चिठोडी, चिटो(ठो)रा, चिटोरें—स्त्रीपुन. कागदाचा लिहिलेला, लिहिण्याकरितां घेतलेला लहान तुकडा, कपटा; वरील शब्दांपैकीं चिठडी, चिठोडी हे शब्द चिंधी या अर्थींहि वापरतात. [चिट्ठी]

चिठ्ठ-ठ्ठी—पुस्त्री. १ जमाबंदीचा तक्ता. २ खजिन्यावर केलेली मागणी. ३ इनामचिठ्ठी; इनाम जमिनीचा तक्ता. ४ (प्रांतांतील) पगारदारांच्या पगारवांटणीचा तक्ता. ५ (लावणी हा शब्द पूर्वी जोडल्यास) लागवड केलेल्या जमिनीचें पत्रक.

चिठ्ठीचपाटी—स्त्री. चिठ्ठी वगैरे; चिठ्ठीविठ्ठी. [चिठ्ठी+चपाटी]

चिड, चिडा, चिडचिड्या—वि. १ रेंदाड; चिखलाचा. २ चिडखोर.

चिडका—वि. चिडणारा; लवकर रागावणारा. [तुल० का. सिडुकु]

चिडखोर, चिढखोर—वि. लवकर चिडणारा, गरम होणारा; रागावणारा. [चिडणें+खोर]

चिडचिड—स्त्री. १ थोडक्या जागेंत पुष्कळ माणसें, पदार्थ भरल्यानें होणारी दाटी, गर्दी, अडचण. २ चिकचिक; रेंदाडपणा. ३ (घाम आल्यानें) शरीराचा चिकटपणा; चिबचिब. ३ कुरकुर.

चिडचिडणें—अक्रि. १ चिखलानें युक्त; रेंदाड होणें (जमीन, जागा इ०). २ चिकट होणें; चिडचिडीत होणें (डोळे, शरीर इ०). ३ चिडणें; त्रासणें.

चिडचिडा—वि. १ चिखलाचा; चिखलानें युक्त असा; रेंदाड. २ त्रासिक; चिडणारा; चिडखोर.

चिडचिडीत—वि. १ चिखलानें युक्त; रेंदाचा; निसरडा. २ (घामानें) चिकट झालेलें (डोकें, शरीर); चिबचिबीत.

चिडचिड्या—वि. चिडखोर; तिडतिडा; त्रासिक. [चिड-चिडणें]

चिडचीड—स्त्री. दाटी; गर्दी.

चिड(ढ)णें—अक्रि. १ चीड, राग येणें; कावणें; संतापणें. २ फोड झालेल्या, सडलेल्या जागेंतून; मांस वगैरे वर येणें उमरणें; उतणें. [तुल० हिं. चीडना=रागावणें; का. सिडि=रागावणें; सिट्टु=राग]

चिडमिड—स्त्री. अतिशय दाटी, गर्दी, गोंधळ; गर्दीपासून उत्पन्न होणारा संकुचितपणा; अडचण.

चिडमिडणें—अक्रि. चिडमिड करणें; अंग फिरविणें; हलणें; सरणें (गर्दीत, दाटींत). [का. चिड्डुकु=हलविणें, ढवळणें]

चिड(ढ)रा—वि. चिडका; चिडखोर; चिडचिड्या; तिडतिड्या. [चिडणें]

चिड(ढ)वणी—स्त्री. खिजवणी (एखाद्यास) कुत्सित बोलून, त्याचें वर्म काढून राग आणणें, चिडविणें. [चिडणें] ०च्या गोष्टी–स्त्रीअव. राग, संताप, चीड आणणाऱ्या गोष्टी. ०चें भाषण–न. मनोवृत्तींना चालना देणारें भाषण; चेतविणारें भाषण; राग आणणारें भाषण.

चिडविणें—सक्रि चेतविणें; खिजविणें; चीड, राग, संताप येईलसें बोलणें.

चिडां—न. चिमणी; पांखरूं. –बदलापूर १२८.

चिडाणी—स्त्री. १ कांटेर, कटेरी जागा. 'क्रोधाचें प्रबल भरतें। भरी द्वेषाचिया तरियातें। असूया तिरस्कारांची तेथें। चिडाणी सते अतिरति।'–एभा २.९७. २ कुजकेपणा; कुजणें; 'अन्नाचिया चिडाणीं। पीडती पशुपक्षिप्राणी।'–एभा २३, ८५१. ३ घाण, कुपात्र, घाणेरडें भांडें. 'जे कां दुर्गंधाची पोहणी। जे उतली चिडाणी विष्ठेची।'–एभा २६.२०३.

चिडिकामिडी, चिडिमिडी—स्त्री. दाटी; गर्दी; चेंगराचेंगरी; गोंधळ. [का. चिड्डुपु=चेंगरणें; चिड्डुगोड्डु=अव्यवस्था]

चिडी—स्त्री. (व.) चिमणी; एक प्रकारचा टिनचा लहानसा दिवा. 'चिडी लाव म्हणजे उजेड पडेल.'

चिडी, चिडिया—स्त्री. चिमणी. 'काली चिडी काकण वारी'–एभा १०.५८१. 'तेणें ते चिडी ह्रातां वरुनि शिळेवरि उपटिली।'–पंच १.४५. 'चिड्या चिमणे कावले।'–दावि २४४. [हिं. चिडिया; तुल० सं. चटका]

चिडीकामिडी—स्त्री. चिडिकामिडी पहा.

चिडीमिडी—स्त्री. चिडिकामिडी पहा.

चिड्डु—क्रिवि. (बे.) वाढ खुंटलेलें. 'भात चिड्डु धरलें.' =भात थंडावलें, भाताची वाढ खुंटली.

चिढखोर, चिढणें, चिढरा, चिढवणी—चिडखोर इ० पहा.

चिणका, चिणकारा—पु. १ फणकारा; संताप; रागाचा झटका; क्रोधावेश. (क्रि० येणें, लागणें). २ तिटकारा; किळस; शिसारी. (क्रि० येणें). [ध्व]

चिणका-क्या—वि. चिडका; चिडखोर; रागीट.

चिणकारणें—अक्रि. रागाचा, संतापाचा झटका येणें. [चिणका]

चिणकुला—वि. (विर.) चिमकुला; लहान; चिमकुला. [का. चिण्ण=मूल]

चिणचिण—स्त्री. १ (उष्णतेनें, उन्हानें होणारी) चुणचुण; आग. २ धुसफुस; रागाची कुरकुर; चडफड; फणफण. 'क्रोधें करी चिणचिण। तो येक पढतमूर्ख।'–दा २.१०.३३. 'सोसवेना चिणचिण केली। तेथें तामस वृत्ती दिसोन आली।' –दा १९.७.५. [ध्व]

चिणचिण-णि—क्रिवि. रातकिड्याच्या शब्दासारखा शब्द करून. [ध्व]

चिणणें—सक्रि. वीट, दगड, इ० रचून बुजविणें (दार, खिडकी इ०), 'धर्माचा दारवंटा हलतर चिणिला हा कली फार खोटा।' -निमा १.५७. २ (बीळ इ०कांत) दगड, माती ठोकून भरणें. ३ ठांसणें (लहानशा जागेंत माणसें, सामान); कोंबणें; चेंदणें. ४ जिवंत गाडणें (एखाद्या माणसाला भिंतीच्या पोकळींत जुलमानें घालून); भिंत बांधून काढणें. ५ ठार मारणें. ६ चेतविणें; खिजविणें; चिडविणें.

चिणाचीण—स्त्री. अनेक खिडक्या, बिळें इ० बुजविण्याचें काम, कृत्य.

चिणो—पु. (गु.) राळा. –कृषि २९३.

चिणोरा—वि. चिमुकला; न्हानुला; लहानसा. [का. चिण्ण= मूल]

चित्—स्त्री. ज्ञान; बुद्धि; चैतन्य; शुद्ध ज्ञान–चैतन्यरूपी ईश्वर; ब्रह्म; आत्मा; मन. [सं. चित्=ब्रह्म, आत्मा, चैतन्य, ज्ञान]

चित्—न. (गो.) मन. चित्त पहा.

चित—वि. उताणा; पाठीवर निजलेला. चीत पहा. ०करणें–सक्रि. उताणा पाडणें; कुस्तींत जिंकणें. [हिं. चित=उताणा]

चितक—वि. चिंतणारा; चिंतन करणारा; इच्छिणारा; मनांत आणणारा, बाळगणारा; (समासांत) शुभचिंतक; अभीष्टचिंतक; अनिष्टचिंतक इ०. [सं. चिन्त्+विचार करणें]

चितकवडी—स्त्री. (खेळांत) उताणी पडलेली कवडी. (याच्या उलट पडी कवडी).

चितंग, चितांग—पु.स्त्री. (खा.) स्त्रियांच्या गळ्यांतील सोन्याचा, चांदीचा पट्टीसारखा एक दागिना. चितांक पहा.

चितड—वि. गिचमिड लिहिलेलें; खरडलेलें; खोडाखोडी केलेलें; काट मारलेलें (लिखाण).

चिंतणी, चिंतणूक—स्त्री. चिंतन करणें; विचार करणें; (गुरूच्या उपदेशाचें) मनन करणें. [सं. चिन्त्]

चिंतणें—सक्रि. १ चिंतन, विचार करणें; मनांत धरणें, योजणें. 'तुम्ही अंक चिंता, मी प्रहरभर चिंतितों पण कांहीं सुचत नाहीं' २ मनन करणें; (कांहीं एक गोष्ट कशी होईल, कशी करतां येईल इ० संबंधानें) विचार करणें. 'लग्न कसें होईल हें मी चिंतीत होतों.' ३ इच्छिणें; देवाजवळ मागणें (कल्याण, शुभ, अकल्याण इ०). 'समस्तही चिंतू लागले। रघुपतीस कल्याण।' ४ मनांत रचणें, कल्पिणें, धरणें, काढणें. 'चिंतिला मनोरथ पूर्ण होय। एक आवर्तन करितांचि।' ५ (शिकलेला, ऐकिलेला विषय) मनांत घोळविणें; मनन करणें. ६ वेत करणें; योजणें. 'चिंतण घडेना पदरीं पडेना.' [स. चिन्त्=विचार, मनन करणें]

चिंतन—न. मनन; ध्यान; विचार करण्याचा व्यापार; ध्यास. [सं. चिन्त्]

चिंतनिका, चिंतनी, चिंतना—स्त्री. मनन; ध्यान; विचार (विशेषतः गुरूनें शिकविलेल्या गोष्टी मनांत सांठविण्यासाठीं), मनन, चिंतन करणें.

चिंतनीय—वि. मनन, ध्यान, विचार करण्यास योग्य; ज्याचें ध्यान, मनन, चिंतन करावयाचें तें. [सं. चिन्त्]

चितपावन—पु. कोंकणस्थ ब्राह्मण. [क्षेत्र+पावन-चेत्तपावन-चितपावन=परशुराम क्षेत्राला पवित्र करणारे; किंवा क्षिति+पावन-चिति+पावन-चितपावन=पृथ्वीला पवित्र करणारे; -भाअ १८३२; चित्तपोलन=चिपळोणचे राहणारे]

चितय—स्त्री. अजगरासारखें एक जनावर. हें आकारानें मोठें, मंद व निरुपद्रवी असतें. २ ज्याचा रंग पिंवळा, फार गरीब, डोक्यावर कुंकवासारखा टिळा, गाईच्या तोंडासारखें तोंड, चावत नाहीं अशा सर्पांची एक जात -बदलापूर ३४७.

चितरकथी-थ्या—वि. पौराणिक कथांचीं चित्रें काढून त्यांवरून कथा सांगणारी एक जात किंवा तींतील व्यक्ति; चित्रांचें विवरण करणारा. [सं. चित्र+कथ्]

चितरणें—सक्रि. १ चित्रांनीं, आकृतींनीं आच्छादणें (जमीन भिंत इ०); (जमीनीवर, भिंतीवर) चित्रें काढणें. 'हृदयभिंतिवरी चितरावा।' -दावि २७२. २ (कागदावर) रेघोट्या, फराटे मारणें. ३ वाईट रीतीनें चित्रें, आकृती इ० काढणें. ४ (वाऱ्यानें) आकाश बारीक ढगांनीं आच्छादित करणें. [सं. चित्र, चित्र्; तुल० हिं. चितरना]

चितरणें—अक्रि. १ (जमीनीवर, भिंतीवर) चित्रें, आकृती काढणें. २ (कागदावर) खरडणें; रेघोट्या, फराटे काढणें. ३ (चित्रांतील रेषांप्रमाणें) बारीक बारीक धारांचा पाऊस पडणें; झिमझिम पाऊस पडणें.

चिंतवणी—स्त्री. १ काळजी; चिंता; 'तेन्हांचि तयांची चिंतवणी। मजचि पडली।' -ज्ञा ९.३३८. 'हा निरोधु साहावयालागीं। धैर्याचिया चांगचांगीं। चिंतवणी जिती आंगीं। वाहे जो कां।' -ज्ञा १८.६३८. २ ध्यास लावणारी गोष्ट.

चिंतवणें—न. चिंतन, मनन करण्याची क्रिया. 'जया सर्वत्र सर्वपणें। सर्वांही काळीं असणें। जें पावूनि चिंतवणें। हिंपुटी जाहलें।' -ज्ञा १२.४३.

चिंतवन—स्त्री. चिंता; काळजी. 'पाडियेलों वनीं थोर चिंतवनीं। उशीर कां अझूनि लावियेला।' -तुगा १६०६. [चिंतन]

चितवाती—स्त्री. मनःस्थिति; चित्तवृत्ति. -शर. [सं. चित्त+वृत्ति]

चितळ—पु.न. अंगावर ठिपके असलेलें, आंखूड शिंगाचें किंवा बिनशिंगाचें हरिण; चित्रमृग; 'एकत्र मृग व्याघ्र चितळ।' -दाव १४२. चितळी-वि. चित्रमृगाच्या रंगाचा; चित्रमृगासारखा (प्राणी). 'एके मोहरीं मोरी पारडीं। एके वाघी चितळी पुंडीं।' -दाव २८१. [सं. चित्रल=चित्रविचित्र]

चिता—स्त्री. प्रेतदहनासाठीं रचलेला लांकडांचा ढीग; सरण. [सं. चिता] म्ह० 'चितेपेक्षां चिंता कठीण.' ०भस्म-न. चितेंतील राख. ०भूमि-स्त्री. स्मशान; ज्या जागेवर प्रेत जाळतात ती जागा.

चिता, चितेवान—चित्ता, चित्तेवान पहा.

चिंता—स्त्री. १ काळजी; फिकीर; विंवचना; हुरहुर. २ चिंतन; विचार करणें; मनन करणें इ०. चिंतन पहा. ३ हरकत; अडचण; 'आमासही नाहीं स्वप्नीं दुश्चिता। प्रत्यक्ष बोल्तां काय चिंता।' -तुगा १२३३. [सं.] (वाप्र.) चिंता नाहीं-हरकत नाहीं. (एखाद्या वस्तूची, माणसाची). चिंतावणें-अक्रि. काळजी करणें; काळजींत पडणें; विंवचनेंत पडणें; चिंताकुल होणें. 'मग सुभद्रापति चिंतावला।' -जै १५.३३. 'नसेचि सुत त्याजला म्हणुनि फार चिंतावला।' -निमा ३.१४. चिंता वाहणें-एखाद्याची सुस्थिति, उत्कर्ष कसा होईल याचा विचार करणें. सामाशब्द-चिंताकुल, चिंताक्रांत, चिंताग्रस्त, चिंतातुर, चिंतान्वित-वि. काळजीनें ग्रासलेला; खंगलेला; गांजलेला. चिंताग्नि-चिंताज्वर-पु. पराकाष्ठेची काळजी; घोर चिंता; चिंतारूपी अग्नि, ज्वर, ताप. 'जळतां चिंताग्नीभीतरीं। मेघ झडकरी वर्षे तूं।' ०मणि-पु. १ चिंतिलेलें इष्ट वस्तु देणारें स्वर्गीय

रत्न; 'कां चिंतामणि जाल्या हातीं । सदा विजयवृत्ति मनोरथीं ।' –ज्ञा १.२४ २ गणपति; गणेश. 'धुंडी विनटला तुझ्या चरणीं । दयाळ तूं चिंतामणी ।' –चिंतामणीविजय २.६. ३ परीस; ज्याच्या स्पर्शानें लोखंडाचें सोनें होतें तो कल्पित दगड. 'चिंतामणीचा होता स्पर्श । सुवर्ण करी लोहास ।' –गुच ५.६८. ४ (उप.) चिंचवणी; चिंचेचें पाणी. ५ –वि. ज्याचे मानेवरील केस खुरापर्यंत लांब आहेत असा (घोडा) –मसाप २.५६. ०रत्न–न. चिंतामणी; एक रत्न. 'ते पाषाणही आघवे । चिंतारत्नें कां नोहावें ।' –ज्ञा १८.१६४३. ०रोग–पु. काळजी हा एक रोग; काळजीरूपी रोग. 'चिंतारोगें जन ऐसे क्षीण काय होतात ।' –मोआदि १२.८५. [चिंता+रोग] चिंतार्णव–पु. काळजीरूपी समुद्र; निरनिराळ्या पुष्कळ गोष्टींची काळजी. [सं. चिंता=काळजी+अर्णव=समुद्र]

चितांक–चिताक—पुस्त्री. हा अलंकार सोन्याचा असून मराठे लोकांतील स्त्रिया वापरतात. याचा आकार पट्ट्यासारखा असून तो गळ्यांत सरीसारखा घालतात. नाथांच्या वेळींहि तो गळ्यांत दागिना होता; परंतु आठव्या शतकाच्या सुमारास तो कमरेचा दागिना होता असें दिसतें. 'चितिका कटिशृंखला' –हारावली. 'तसेंच (त्याचा) आकार पट्ट्याप्रमाणें नसून साखळीसारखा होता.' –मसाप २.३८. 'फिटला चिंतेचा अभिलाख । म्हणोनी न घाली चितांक । कृष्णपदींचा पदांक । तेंचि पदक हृदयींचें ।' –एरुस्व ७.३७. 'सरी चिताक मोंवरी । अलंकाराचिया परी । नामें झालीं दुरी । एक सोनें आटिता ।' –तुगा ३७७५. [सं. चित्र+अंक–अंकन, रेखा]

चितांग—पु. (खा.) चितांक पहा. 'नवरीचा चितांग अन वाकरवाळ्या गहान टाकीसन रुपये कहाडीन.'

चिताड, चितड, चिताडगुतार—वि. गिचमिड लिहिलेलें; डाग पडलेलें, रेघोट्या, फराटे ओढलेलें. [चितरणें]

चिताड—क्रिवि. (कुण.) पूर्णपणें चीत. 'कायदा फास झाला कीं रयत चिताड मेली.' –खेया १३.

चितारणी—स्त्री. चित्रें काढणारी स्त्री. 'अन्यथा ज्ञानाचें चित्र उठी । तेथ चितारणी हे त्रिपुटी । प्रसिद्ध जे कां ।' –ज्ञा १८.४६०.

चितारणें—सक्रि. चितरणें पहा. 'जे सुखें चितारूनियां । फळती दुःखें ।' –ज्ञा १४.२६२. 'नाना चित्रीं चिताराव्या । उंच चित्रें ।' –दा १९.१.१९.

चितारी—पु. चित्रें काढणारा; चित्रकार; चित्रें रंगविणारा. [सं. चित्रकार; तुल० हिं. चितेरा]

चिताविणें—सक्रि. १ जागे करणें; सुचना देणें. २ चिडविणें; त्रास देणें; खोडी काढणें; सतावणें. [सं. चित्; तुल० हिं. चितावना=सूचना, इशारा, आठवण]

चिति—स्त्री. सहा काटकोन–चौकोनी पृष्ठांनीं मर्यादित असलेली घनाकृति. उदा० पुस्तक, पेटी, चौकोनी ओटा इ०. [सं. ची=गोळा करणें]

चिति—पु. विशिष्ट आकाराच्या विटा मांडून तयार करावयाची यज्ञवेदि. चयन पहा.

चिंतित—वि. चिंतिलेलें; मनांत आणलेलें; मनन केलेलें. [सं. चिंतित]

चिती—स्त्री. बुरा; बुरसा; बुरशी. 'अन्न बरेच दिवस राहिलें तर त्यावर चिती येते.' चितेणें–अक्रि. पांढऱ्या बुरशीनें युक्त होणें; बुरसणें. [चित्र]

चितोडा–डा—पु. घोड्याचा एक रंग; पांढऱ्या अंगावर तांबडे ठिपके असलेला (घोड्याचा) रंग; तद्विशिष्ट घोड्याचा प्रकार. –अश्वप १.२७. [सं. चित्र]

चितोडी—वि. चितोड गांवासंबंधीं; चितोडच्या. उदा० चितोडी रुपाया.

चित्कला–ळा—स्त्री. १ प्राण्याचें सचेतनत्व; ज्ञानशक्ति; चैतन्य. 'जे त्रिभुवनपतीची चित्कला । ब्रह्मांडमाळा घडी मोडी ।' २ जीवनकला; जीव. 'तूं प्रेमाचा पुतळा । भक्तीचा जिव्हाळा । मैत्रियेचि चित्कळा । धनुर्धरा ।' –ज्ञा ४.२९. [सं. चित्=ब्रह्म, चैतन्य+कला=अंश]

चित्कलि(ळि)का—स्त्री. चैतन्यकालिका; ज्ञानरूप ज्योति. 'अर्जुनालागीं चित्कळिका । उजळलिया श्रीकृष्णें ।' –ज्ञा ११.१७८. [सं. चित्=चैतन्य+कलिका=कळी]

चित्त—न. मन; अन्तःकरण; बुद्धि; वृत्त्यात्मक अन्तःकरण पंचकांतील चवथा अवयव; मनोवृत्ति, विकार, भावना, राग इ० कांचें अधिष्ठान मानलेलें हृदयस्थान. 'जे वस्तुचा निश्चयें केला । पुढें तेंचि चिंतूं लागला । तें चित्त बोलिल्या बोला । येथार्थ मानावें ।' –दा १७.८.८. [सं.](वाप्र). ०उडून जाणें–अक्रि.१ घाबरणें, उदास होणें; मन न रमणें. (कर्त्याची षष्ठी असते). 'तें ऐकून महाराजांचें चित्त उडून गेलें.' –चंद्र १३४. २ एखाद्या गोष्टीविषयीं मन विटणें; नावड उत्पन्न होणें. ०पुरविणें–वि. लक्ष्य देणें; लक्ष्यपूर्वक ऐकणें. चित्तांत खाणें–अक्रि. मनास लागणें; वाईट वाटणें. सामाशब्द– ०क–वि. हुषार; चलाख; अल्पवयस्क असून मोठ्या विषयाकडे चित्त लावण्याचा स्वभाव ज्याचा तो. चित्तंगम–वि. हृदयंगम; मनोवेधक; हृदयस्पर्शी. 'माझीं मी निवडुनि अर्पिलिं फुलें अत्यंत चित्तंगम ।' –टिक१५२. ०गेह–न. हृदयरूपी घर; मन हेंच घर; मन. 'विकल्प प्रवेशला ते समयीं । चित्तगेहीं कैकेयीच्या ।' –रावि ९.१६१. [सं. चित्त+गेह=घर] ०चतुष्टय–न. मन, बुद्धि, चित्त व अहंकार या चारांचा समुदाय.

'चित्तचतुष्टय डाहाळिका। कोंभैजेतो।' –ज्ञा १५.९७. 'चित्तचतुष्टय चमत्कार। मन बुद्धी चित्त अहंकार।' – एमा २२.३५०. –एमा ३.११२. [सं. चित्त=मन+चतुष्टय=चारांचा समुदाय] ०चमत्कार–पु. आश्चर्य; अचंबा; सानंदाश्चर्य. [सं. चित्त+चमत्कार] ०चाळक–वि. १ इच्छेचें, मनोवृत्तींचें नियमन करणारा (ईश्वर). 'चित्तचाळक विटेवरला। तो हरि माझ्या मनीं भरला।' 'जयजय सकळ चित्तचाळका।' २ मन रमविणारा; मनोरंजक; मन चाळविणारा, विकारयुक्त करणारा. [सं. चित्त+चालक] ०चोर–चोरटा–वि. मन हरण करणारा; चित्ताकर्षक. [सं. चित्त+चोर] ०ज–पु. मदन; कामदेव; मनांत जन्मणारा (मदन). [सं. चित्त=मन+ज=जन्मणारा] ०जडसंयोग–पु. आत्मा आणि शरीर यांचा संयोग. [सं. चित्त=चैतन्य+जड=स्थूल (शरीर, देह)+सम्+योग=एकत्र येणें] ०निग्रह–पु. मनाचें संयमन, नियमन; मन ताब्यांत ठेवणें. [सं. चित्त+निग्रह=ताब्यांत, दाबांत ठेवणें] ०निर्वृत्ति–स्त्री. मनाची शांति; चित्ताची विश्रांति. [सं. चित्त+निर्+वृत्ति] ०पावन–पु. चितपावन पहा. ०पोळ्या–पु. चितपावनांना तुच्छतेनें, उपहासानें संबोधण्याचा शब्द. ०प्रसन्न–वि. समाधानी; संतुष्ट; शांत चित्ताचा. [सं. चित्त+प्रसन्न=तुष्ट, शांत] ०भ्रंश–पु. १ मानसिक शक्तींचा भंग; म्हातारचळ. २ देहभानाचा नाश; चित्तभ्रम; डोकें ठिकाणावर नसणें; डोकें फिरणें. [सं. चित्त+भ्रंश] ०भ्रामक–वि. मनाला मोहून टाकणारा; चित्ताकर्षक; मन वेडें करणारा. [सं. चित्त+भ्रामक] ०लहरी–स्त्रीअव. मनस्तरंग; मनाची हुक्की; मनोविकार; मनाचे छंद, तरंग, विलास इ० 'ब्रह्मानंद सागरीं। विराल्या चित्तलहरी।' [सं. चित्त=मन+लहरी=लाटा, तरंग] ०विभ्रम–पु. मन बहकणें; बुद्धिभ्रंश; मन ठिकाणावर नसणें. [सं. चित्त=मन+वि=विरुद्ध+भ्रम=फिरणें] ०वृत्ति–स्त्री. १ लक्ष्य; मन. 'चित्तवृत्ति ठिकाणीं नाहीं फिरली, बदलली, उडून गेली.' २ मनाच्या लहरी, तरंग, परिभ्रमण, उड्डाण. 'चित्तवृत्ती घटकेघटकेंत पालटतात.' [सं. चित्त=मन+वृत्ति=वर्तन, वागणें, असणें] ०वेधक–वि. मन आकर्षिणारा; मन हलवून सोडणारा; अन्तःकरणास भिडणारा; हृदयंगम; [सं. चित्त+वेधक=वेधणारा] ०वैकल्य–न. मनोभ्रम; बुद्धिभ्रंश; मन बहकून जाणें. [सं. चित्त+वैकल्य=विकलता, भ्रम, पंगुपणा] ०शुद्धि–स्त्री. मनाचा शुद्धपणा, पवित्रपणा; मनाचें रागद्वेषादि वाईट भावनांपासून अलिप्त राहणें. 'चित्तशुद्धि नसलिया जाणा। एकांतीं मांडिती देवार्चना। पुढें आठवी मनकामना। तें रानोरान हिंडवी।' [सं. चित्त+शुद्धि] ०संकोच–पु. १ मनोनिग्रह; मनावरील दाब. २ (विनयामुळें होणारा) मनाचा लाजाळूपणा; भिडस्तपणा; शालीनता. [सं. चित्त+संकोच=आंखुडपणा; भिडस्तपणा] ०समाधान–न. मनाचें स्वास्थ्य; चित्ताची शांति; संतुष्टता. [सं. चित्त+सम्+आ+धा मन] ०स्थैर्य–न. मनःस्वास्थ्य; मनाची स्थिरता, शांति. [सं. चित्त+स्थैर्य=स्थिरता] ०हीन–वि. मन ठिकाणावर नसणारा; मनावर योग्य संस्कार नसलेला; अप्रबुद्ध. 'तें आघवेंचि गेलें वाया। जे चित्तहीन।' –ज्ञा ९.१७८. [सं चित्त=मन+हीन=टाकलेलें, वाईट क्षुद्र] चित्ताची आर्द्रता–स्त्री. मनाचा कोंवळेपणा; चित्ताची मृदुता. चित्ताथिला–वि. सजीव; विचारी; चित्तसंपन्न. 'मा मी तव चित्ताथिला। आणि श्रीगुरु ऐसा दादुला।' –ज्ञा १८.१७.३२. चित्तैकाग्र्य–न. मनाची एकाग्रता, एकतानता. [सं. चित्त+ऐकाग्र्य=एकाग्रता]

चित्तळ–पु. चितळ पहा.

चित्ता–पु. वाघाच्या जातीचें एक जनावर; चिव्या, चिवड, चिंबळ्या वाघ; याच्या अंगावर ठिपके असतात. हा रानावनांत, झुडपांत, डोंगरांत वस्ती करून असतो. हा अत्यंत चपळ व सावध असून अत्यंत क्रूर व हिंस्र पशु आहे. हिंदुस्थानांत हा मनुष्यभक्षक प्राणी म्हणून प्रसिद्ध आहे. [सं. चित्रक; प्रा. चित्तओ; हिं. चीता; गु. चित्तो; फ्रेंजि. चिचड़=मांजर]

चित्तेवान–पु. राजाच्या, सरदाराच्या संग्रहाला असलेल्या चित्त्यांची निगा राखणारा अधिकारी.

चित्पावन, चित्तपावन–पु. चितपावन पहा.

चिंत्य–वि. विचार करण्यास योग्य; मननीय; लक्ष्यांत घेण्याजोगा; विचार, मनन, करण्यास योग्य, आवश्यक, शक्य. [सं. चिन्त्+य]

चित्र–न. १ रंगीत तसवीर; रेषांनीं, रंगांनीं दगड, कागद, धातूंचीं भांडीं इ०कांवर काढलेली, किंवा माती इ० द्रव्यांनीं बनविलेली मनुष्य, जनावर, कांहीं पदार्थ, देव इ०कांची आकृति. २ पत्त्यांच्या डावांतील, गंजिफांतील चित्रांपैकीं (राजा, राणी, गुलाम, यांपैकीं) एक. ३ चित्रविचित्र रंग. ४ मृगजल. ५ आश्चर्य; नवल. 'द्रोणवधें रिपु मानिति जय मानूं या; न चित्र हें तोही।' –मोकर्ण २.५. ६ विचित्रपणा; विचित्रपणाचे चाळे. 'मातें पाहुनि चित्र काय करितां कां पां! तुम्हीही असे।' –आसु ४३. –वि. १ आश्चर्यकारक; चमत्कारिक. २ निरनिराळ्या रंगाचा; बहुविध; नानाप्रकारचा. 'दिसों लागलीं चित्र चिन्हें सुखाचीं।' सामाशब्द– ०क–पु. १ चित्ता; चिंबळ्या वाघ. २ एक औषधी वनस्पति. ३ चित्रकार; चितारी. 'गर्विष्ठ चित्रक शस्त्रधारी' –गुच ३६.६७. ४ एक प्रकारचें रत्न; वेरंग; तोर. [सं. चित्रक] ०कथी–थ्या–पु. पुराणांतील राजांचीं, देवांचीं, वीरांचीं चित्रें दाखवून त्यांचें विवरण करून, त्यांच्या दंतकथा सांगून, त्यांवर उपजीविका करणारा मनुष्य. चितरकथी पहा. [चित्र+कथणें] ०कला–स्त्री. चित्रें काढण्याची कला; सृष्टिसौंदर्याचें अगर एखाद्या ऐतिहासिक प्रसंगाचें

किंवा एखाद्या व्यक्तीचें हुबेहुब चित्र कागदावर अगर सपाट फलकावर काढणें या कलेस चित्रकला म्हणतात. 'चित्रकलेची ललितकलांमध्यें गणना आहे.' ०काई–वि. अपूर्व देहाचा; ज्याचें विचित्र शरीर आहे तो. [सं. चित्र+काय=देह, शरीर] ०कार–पु. चित्रें काढणारा; चितारी; चित्रें बनविणारा. [सं. चित्र+कार=करणारा] ०काव्य–न. ज्यांत ध्वनि अथवा व्यंग्यार्थ नसून केवळ शब्दाच्या रचनेची चमत्कृति मात्र असते असें काव्य. [सं. चित्र+काव्य] ०गुप्त–पु. १ मनुष्यमात्राची पापपुण्यांची नोंद ठेवणारा यमाच्या दरबारांतील फडणीस. २ (ल.) हिशेबाच्या, लिहिण्याच्या कामांत तरबेज असलेला मनुष्य; कलमबहाद्दर. (उप.) लोकांचीं गुप्त व निंद्य कृत्यें दुष्ट हेतूनें पहात असणारा. [सं. चित्र+गुप्त=रक्षिलेलें, कोणास न कळणारें] ०पट–पु. चित्रें काढलेलें कापड; नकाशा; सिनेमाची फिल्म. [सं. चित्र=तसवीर+पट=वस्त्र] ०मणी–पु. ठिपक्यांनीं युक्त असें रत्न. 'नीलमणी हे कण सोन्याचे चित्रमणी तिकडे।' –टिक ४८. [सं. चित्र=चित्रविचित्र+मणी=रत्न] ०भंगी–वि एका किंवा तीन पायांनीं पांढरा असलेला (घोडा). –अश्वप १.९८. हा अशुभ मानितात. मरवंल–जलीलेल पहा. ०मार्ग–पु. (वादन) दोन मात्रा प्रमाणाचा ताल. [सं. चित्र+मार्ग] ०मूळ–स्त्री. एका वनस्पतीचें नांव. [सं. चित्र+मूल=मूळ] ०योग–पु. मातीचीं चित्रें तयार करण्याची कला. [चित्र+योग] ०रथ–पु. एका गंधर्वाचें नांव 'चित्ररथु मी गंधर्वा। सकळिकांमाजी।' –ज्ञा १०.२३६. ०रेखा–स्त्री. १ चित्राची रूपरेषा, बाह्यरेषा, आराखडा. २ एका सुंदर स्त्रीचें नांव. उषेची दासी. ३ चित्रासारखी जिची रूपरेषा आहे अशी सुंदर स्त्री. ०लेखन–न. चित्रें काढण्याची कला; चित्रें काढणें. 'कृषिकर्मशास्त्र किंवा चित्रलेखन हे विषय घेऊन जे परीक्षा देतील त्यांसच नोकरीस लायख समजलें जाईल.' –रसापु १. [सं. चित्र+लेखन=लिहिणें] ०लेखसृष्टि–स्त्री. चित्रकाराची सृष्टि; चित्रसृष्टि. [सं. चित्र+लेख+सृष्टि=जग] ०लेप–पु. १ गोपीचंदन अथवा गंधगोळा यांची केलेली मूर्ति. 'तांब्याचे देव चित्रलेप।' –दा १९.५.१. २ तसवीर; भिंतीवर काढलेलीं चित्रें. 'तटस्त जैसी चित्रलेपें।' –वेसीस्व ५.७. [सं. चित्र+लेप=लिहिणें, लिंपणें, चोपडणें] ०वज्रतुंड–न. एक प्रकारच्या रत्नाचें नांव. [सं. चित्र+वज्र+तुंड] ०विचित्र–वि. चमत्कारिक; निरनिराळ्या रंगांचें; आश्चर्यकारक; नानाविध. [सं. चित्र+विचित्र] ०शाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया–स्त्री. नाना प्रकारच्या भाज्या, पक्वान्नें इ० तयार करण्याची कला. [सं. चित्र=नानाविध+शाक=भाजी+अपूप=अनरसा, घारगा इ०+भक्ष्य=खाद्य पदार्थ+क्रिया=करण्याची कला] ०शाळा–स्त्री. चित्रसंग्रहाचा दिवाणखाना. [सं. चित्र+शाला] ०संग्रहालय–न. म्युनिसिपालिटीसारख्या संस्था सौंदर्य, कला, मनोहर रंगकाम, आकृतिविशेष इ०कांनीं युक्त, मानवी विचारांचीं व कल्पनांचीं स्थित्यंतरें दाखविणारीं चित्रें. लोकांना पाहण्याकरितां ज्या ठिकाणीं संग्रहित करून ठेवितात तें ठिकाण. [सं. चित्र+संग्रह+आलय] चित्राचें बाहुलें–न.उप. ज्यास बाहुल्याप्रमाणें वागवितां येतें असा आश्रित मनुष्य. चित्रासारखा–वि. (ल.) स्तब्ध; मूक; निश्चल. चित्रासारखें चालणें–बोलणें–हंसणें इ.–अक्रि. सुंदर, मधुर, मनोहर चालणें, बोलणें, हंसणें इ०. चित्रित–वि. १ चित्रांनीं युक्त; ज्यावर चित्रें काढलीं आहेत असा. २ स्तंभित; दिङ्मूढ; आश्चर्यानें थक्क; चकित झालेला. [सं. चित्रित] चित्रीव–वि. चित्रांतील; चित्रांत काढलेलें; चितारलेलें. 'जाण पोकळीचे पेखवलें। जगा चित्रीव फळें। वीर हे देखें।' –ज्ञा ११.४६४. [चित्र] चित्रींचा लेख–लेप–पु. १ भिंतीवर काढलेलें चित्र. 'चित्रींच्या लेपें उठीउठी। प्रळय चपळा प्रासिली।' २ (ल.) देखण्या मनुष्यास व प्राण्यासंबंधीं म्हणतात; सुंदरी; सुंदर स्त्री.

चित्रा—स्त्री. सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं चवदावें नक्षत्र [सं.] म्ह० पडतील चित्रा तर भात न खाय कुत्रा=चित्रांच्या पावसानें धान्याची समृद्धि होते त्यास अनुलक्षून ही म्हण आहे. चित्रांचें ऊन–न. चित्रा हें पर्जन्यनक्षत्र असतांना पडणारें ऊन. हें सक्त व कडक असतें. याचे कांहीं आश्चर्यकारक गुण सांगतात. उदा० उंचीं वस्त्रें या उन्हांत तापविलीं तर त्यांना कसर लागत नाहीं, हरिणांच्या पाठी (ह्या उन्हानें) काळ्या होतात.

चित्रान्न—न. १ खिचडी. २ साखरभात. [सं. चित्र=रंगीबेरंगी+अन्न]

चित्रालंकार—पु. साहित्यशास्त्रांतील एका अलंकाराचें नांव. याचे दोन प्रकार आहेत–(१) प्रश्नवाक्यांतच उत्तर असतें तो. (२) दोन किंवा अधिक प्रश्नांना एकच उत्तर असतें तेव्हां होतो तो.

चित्रावती, चित्राहुति, चित्राथी, चित्रावथी—स्त्री. अव. भोजनारंभीं ब्राह्मणादि पात्रास परिषेक केलेल्या परिषेकाच्या बाहेर उजव्या बाजूस देवतांना उद्देशून जे भाताचे लहान घांस ठेवतात ते. त्यांची संख्या संप्रदायपरत्वें दोन ते पांचपर्यंत असते. [सं. चित्राहुति]

चित्राविणें—सक्रि. चितरणें पहा.

चित्रास्वाती—स्त्री. सत्तावीस नक्षत्रांतील चवदावें व पंधरावें नक्षत्र; चित्रा आणि स्वाती या पर्जन्यनक्षत्रांचा पाऊस. [चित्रा+स्वाती] म्ह० पडतील चित्रास्वाती तर पिकतील माणीकमोतीं पण कापूस न मिळे वातीं=चित्रा आणि स्वाती या नक्षत्रांत पाऊस पडेल तर धान्याची अतिशय समृद्धि होईल, पण कापसाचें पीक मात्र बुडेल.

चित्राहुति, चित्रावती(थी), चित्राथी—स्त्री. चित्रावती पहा. [सं. चित्र=चित्रगुप्त इ.+आहुति]

चित्रिणी—स्त्री. शृंगारशास्त्रानुसार ठरविलेल्या स्त्रियांच्या चार (पद्मिनी, चित्रिणी, हस्तिनी, शंखिनी इ०) वर्गापैकीं एक; नानाविध बुद्धींनीं व गुणांनीं युक्त स्त्री. [सं. चित्रिणी]

चित्सागर—पु. ज्ञानसिंधु; ज्ञानरूपी समुद्र. [सं. चित्= ज्ञान+सागर=समुद्र] **चित्साक्षी-चित्स्वरूप**-पु. ईश्वर. [सं. चित्+साक्षी] **चित्सुख**-न. १ चित्मध्यें असणारें सुख; ज्ञानमय आनंद. २ -वि. ज्याचें चित् हेंच सुख आहे.तो; ज्ञानमय आनंदाचा भोक्ता. [चित्+सुख] ०गेह-न. ईश्वर; ज्ञानमयशांति, आनंद इ० कांचें स्थान, घर, ठिकाण. **चित्स्वरूप**-वि. ज्ञानरूप; ज्ञान हेंच रूप ज्याचें तो (ईश्वर).

चिथड, चिथाड, चितड—वि. चितळ पहा.

चिथडा—पु. चिंधी; फडका; रगटें; फाटलेला कपडा. [हिं. चिथडा-चिंधी]

चिथडा—पु. माणसाच्या, जनावराच्या अंगावरील तीळ, मस, डाग; फळावरील डाग. [चित्र]

चिथडी—स्त्री. १ चिंधी; फडका; रगटें; मुडकें; चिरपूट. २ वस्त्रादिकांस लावलेलें ठिगळ.

चिथडें—न. पातळ साल, सालपट, टरफल, पापुद्रा.

चिथणें—अक्रि. चिडणें; रागावणें; कावणें. [सं. चित्- पाहणें; समजणें]

चिथ(था)वणी—स्त्री. १ (वाईट गोष्ट करावयाला दुसऱ्यास दिलेलें) प्रोत्साहन; उत्तेजन. २ (एखाद्याच्या विरुद्ध दुसऱ्यास दिलेली) उठावणी. ३ चिडविणें; संतापविणें. [चेतविणें]

चिथ(था)विणें—सक्रि. १ (वाईट गोष्ट करण्यास दुसऱ्यास) भर, उत्तेजन, प्रोत्साहन देणें. २ (एखाद्याच्या विरुद्ध दुसऱ्यास) चेतविणें; भडकविणें. [चेतविणें]

चिंद—न. चिन्ह; लक्षण; खूण. 'सेखीं कांहीं तुझें नव्हे बा! हें मायेचें चिंद।' -देप १८५. [सं. चिन्ह]

चिदचिद्ग्रंथी—स्त्री. चैतन्य व जड देह यांची गांठ, भेट; जड व चैतन्य यांचा परस्पराध्यास. 'जीव नाशे शिवपणेंसी। चिदचिद्ग्रंथीसी अहंकारु।'-एभा २०.३७८. [सं. चित्= चैतन्य+अचित्=जड, स्थूल, अचेतन+ग्रंथी=गांठ, भेट]

चिंद(ध)डी, चिंदी-धी, चिंदीचोळा, चिंधुकली, चिंदो(धो)डी—स्त्री. चिंधी पहा.

चिदंबर—न. १ चैतन्यरूप आकाश; चिदाकाश. 'कां प्रतीतिपाखीं चिदंबरा। गोसाविया नोहावें।'-ज्ञा ७.१५४. २ चिद्रूप वस्त्र; चैतन्यस्वरूप वस्त्र. [सं. चित्=चैतन्य+अंबर= आकाश, वस्त्र]

चिदंभोधि—पु. चित्सागर; ब्रह्म; चैतन्यरूप समुद्र. [सं. चित्+अम्भस्=पाणी+धि]

चिंदर-चिंदरी—स्त्री. चिंधी; चिरगुट.

चिदाकार—वि. चैतन्यस्वरूप. [सं. चित+आकार=रूप]

चिदाकाश—न. चैतन्यस्वरूप आकाश. 'जाला ज्ञातृज्ञेयाविहीन। चिदाकाश।'-ज्ञा १८.९७५. 'उपाधीवेगळें आकाश। तया नांव चिदाकाश।'-दा ८.७.५२. [सं. चित्+आकाश]

चिदानंद—पु. ज्ञानमय आनंद; ब्रह्मानंद. [सं. चित्+आनंद]

चिदाभास—पु. (प्राण्याचें) सचेतन तत्त्व; ज्ञानाभास; चैतन्याचा आभास; जीव. [सं. चित्+आभास]

चिद्गगन—न. चैतन्यस्वरूप आकाश. 'भोगवी जो चिद्गगन। भुवनदिवा'-ज्ञा १६.६. [सं. चित+गगन=आकाश]

चिद्घन—वि. चैतन्यमय, ज्ञानमय (ईश्वर). [चित्+घन= व दाट]

चिद्भैरव—पु. ज्ञानरूप शंकर, सांभ, शिव. 'नाचतया पुण्यगिरी। चिद्भैरवाच्या खापरी। मन पवनाची खीचपुरी वाढूनिया।'-ज्ञा १८.१०४०. [सं. चि+भैरव=शंकर]

चिद्भ्रमर—पु. चैतन्यस्वरूप भ्रमर, भुंगा. 'लिंगदेह कमळाचा। पोटीं वेंचतया चिद्भ्रमराचा। वंदिमोक्षु जयाचा। उदैला होय।'-ज्ञा १६.४. [सं. चित्+भ्रमर=भुंगा]

चिद्रत्न—न. चैतन्य, ज्ञानरूप रत्न. 'मी चिद्रत्न तुझे। असतां हातीं।'-ज्ञा १८.२८२. [सं. चित्+रत्न]

चिद्रु(द्रू)प—वि. चैतन्यरूपी, शुद्धज्ञानस्वरूपी (ईश्वर). 'तो साक्षी चिद्रुपु। कर्मप्रवृत्तीचा संकल्पु। उठी तो कां निरोपु। आपणचि दे।'-ज्ञा १८.४५७. [सं. चित्+रूप]

चिद्वृत्ति—स्त्री. १ चैतन्यस्वरूप वृत्ति असणें. २ माया; आदिप्रकृति. 'तेथ चिद्वृत्ती पहिलें। महत्तत्त्व उमललें। तें पान वाल्हेंवुल्हें। एक निघे।'-ज्ञा १५.९४. [सं. चित्+वृत्ति]

चिद्शक्ति—स्त्री. १ (काव्य) (विरु. चिच्छक्ति) चैतन्यरूपी शक्ति; शुद्धज्ञानस्वरूप शक्ति; आदिप्रकृति. 'परम पुरुषाची चिच्छक्ति। मज आज भेटेल निश्चिति।' २ प्राण्यांतील सचेतन तत्त्व. [सं. चित्+शक्ति]

चिंधडी—स्त्री. १ (-चिंधीचें तुच्छतादर्शक रूप). जीर्ण व फाटक्या कापडाचा तुकडा; मुडकें; रगटें. २ कपची; चिरफळी, झिलपी; ढलपी. [चिंधी] -ड्या उडणें-उडूनजाणें-चिंध्या चिंध्या होणें; तुकडे तुकडे होणें; नाश होणें.

चिंधाचोळा, चिंधीचोळा—पु. (उप.)चिरपूट; पांघरूण. [चिंधी+चोळा]

चिंधा(ध्या)देवी—स्त्री. १ जिला रस्त्यानें जाणारे लोक चिंध्या अर्पण करितात अशी एक रस्त्यावरील देवता (या चिंध्या

रस्त्याच्या बाजूस असलेल्या झाडास बांधितात). २ (ल.) चिंध्या गाळणारी, नेमळी शामलमटीण. ३ एका काठीला चिंध्या गुंडाळून केलेली मुलींच्या खेळांतील देवी.

चिंधी—स्त्री. कापडाचा, जमीनीचा, अरुंद पण लांब असा वांकडातिकडा किंवा सरळ तुकडा, पट्टा, पट्टी; फाटलेलें वस्त्र; पटकूर. [सं. छिद्; तु. का. चिंदी]

चिंधुकली—स्त्री. चिंधूक याचा लघुत्ववाचक शब्द; लहान, बारीक चिंधी; लंगोटी. [चिंधूक]

चिंधूक-ट—न. (उप.) लहान चिंधी; फटकूर. [चिंधी]

चिंधोटी—स्त्री. चिंधी; धांदोटी; चिरफळी. म्ह० चिंधोटीची धांदोटी=मुळांत ढाकाळ असून त्याच्यापेक्षांहि ढाकाळ होणें.

चिंध्यापीर—पु. १ ज्या पीराला चिंध्या वाहतात तो. २ (उप.) गोधडधा-चिंध्या-फटकुऱ्या बुवा. [चिंध्या+पीर]

चिन(ना)ई—वि. चीनदेशाचा; चीनदेशासंबंधीं; चिनी. [चिनी]

चिनका-क्या—वि. चिडखोर; रागीट; तामसी. चिणका पहा.

चिनका-गा—वि. लहानगा; छोटा; चिमुकला (मुलगा). [का. चिण्ण=मूल; चिन्न=लघुता]

चिनका, चिनकारा, चिनकारणें—चिणका, चिणकारा, चिणकारणें पहा.

चिनकाविणें—सक्रि. १ चिडविणें; चेतविणें; खाजविणें; आठवण ताजी करणें; डिवचणें; टोचणें. २ इशारा, खूण करणें. [चिन्ह ?]

चिनकु(गु)ला—वि. छोटा; लहानसा; चिमुकला; चिमणा. चिणकुला पहा. [का. चिन्न=लघुत्व]

चिनख—स्त्री. (व.) चिंता; काळजी. 'परीक्षेची चिनख ठेव.'

चिनचिन, चिनीचिनी—क्रिवि. रात्रीच्या आवाजाप्रमाणें शब्द करून; रातकिड्याच्या आवाजाप्रमाणें. चिणचिण पहा. 'रात्र चिनचिन करत्ये.' [ध्व]

चिनचिनी—स्त्री. १ कटकट. २ रात्र. [ध्व.]

चिनट, चिलट—न. डांस; मच्छर; इ०

चिनणें—सक्रि. चिणणें पहा. [सं. चि]

चिनमुला—वि. लहान; छोटा; ठुरेख (डांस, ठेंगु मनुष्य). [का. चिन्न=लघुत्व]

चिना, चिनॉ—स्त्री. (कु.) एक प्रकारचें फळ; चिनी; एक कंद.

चिनाई—पु. जमीनीवरील एक पक्षी; यास चिनी असेंहि म्हणतात. -गृषि २.१०.

चिनाई—वि. चिनई पहा.

चिनाटी—वि. लहानसा पण सुंदर; नीटनेटका. [का. चिन्न=लहानपणा]

चिनापटणी, चेनापटणी—वि. मद्रास संबंधीं; मद्रासचा; मद्रास कडील.

चिनापट्टण—न. मद्रास. [का. चिन्न सोनें+पट्टण शहर]

चिनारी—स्त्री. (गो.) घेरी.

चिनिमारो—वि. (कु.) लहानसा, चिमुकला. [का. चिन्न]

चिनी—स्त्री. कोनफळाची एक जात; चिनी कोनफळ.

चिनी—स्त्री. (इटीदांडूच्या खेळांतील) विटी. [का. चिन्नी]

चिनी—स्त्री. (व.) (धोतराची) चुणी.

चिनी—स्त्री. एक प्रकारची पांढरी पिठी साखर. बंगालमध्यें सामान्यतः साखरेस म्हणतात. कदाचित हीं चीनमधून येत असावी. -वि. चीन देशाचा; चीनदेशासंबंधीं; चीनदेशांतील. [चीन] ०कापूर-पु. कापराची पांढरी जात (चीनदेशांतून हा कापूर येतो असा समज आहे). ०माती-स्त्री. चिकण मातीचा एक प्रकार; ही शुभ्र पांढरी असते. हिचींच चिनी भांडीं (पेले, बशा, चहादाण्या इ०) करतात. ०मोहोर-स्त्री. चीनदेशांतील एक नाणें; याची किंमत साडेचौदा रुपये असते.

चिनी—स्त्री. १ ज्यानें पत्रा तोडतात तो लोखंडी जाड खिळा; छिनी. २ भांड्यावर नांव घालण्याचें हत्यार. -बदलापूर ९६. [सं. छिद्=छेदणें]

चिनुक(ग)ला—वि. चिमुकला; इवलासा; छोटा. [का. चिन्न]

चिनुला—वि. छोटा; लहानगा; न्हानुला; चिमुकला. [का. चिन्न]

चिनें—न. १ चिनी कोनफळाचा वेल. २ चिनी कोनफळाचें मूळ, कंद. चिनी पहा.

चिनोरा—वि. लहान पण सुंदर; मनोहर; चिमुकलें (मूल, पिलूं, वस्तु इ०). [का. चिन्न]

चिन्नावाणी-नी—वि. चुणचुणीत आणि हुषार (मुलगा); चलाख; हजरजबाबी (पोर, मूल). [का. चिन्न=लहानपणा. छोटेपणा]

चिन्नें—न. (बे.) रताळें.

चिन्मय, चिन्मात्र—वि. १ ज्ञानस्वरूप; चैतन्यरूप; शुद्धज्ञानमय (ईश्वर, ब्रह्म). २ शुद्ध ज्ञानानें, बुद्धीनें युक्त. [सं. चित्=ज्ञान+मय=युक्त, पूर्ण] 'रक्त श्वेत कृष्ण पीत प्रभा भिन्न। चिन्मय अंजन सुदलें डोळां।' -तुगा ४०३६. ०खाणी-स्त्री. शुद्ध ज्ञानाचा सांठा. 'ब्रह्मांडींची खूण पिंडीं ओळखावी। या वेगळी पाही चिन्मयखाणी।'

चिन्मात्र—वि. १ शुद्ध ज्ञानस्वरूपी, चैतन्यरूप, चिन्मय असा ईश्वर, ब्रह्म, परमात्मा. 'तेस नेणणें जें गेलें। तेणें जाणणेंहि

नेलें। मन निष्क्रिय डरलें । चिन्मात्रचि। '—ज्ञा १८.९७७. २ चिन्मय; चैतन्यरूप असें. [सं. चित्=चैतन्य+मात्र=केवळ]

चिन्ह—चिह्न पहा.

चिप, चीप—क्रिवि. चूप; गप्प; कांहीं न बोलतां; हूं कां चूं न करतां; अगदीं स्तब्ध. 'काय स्तनार्थिशिशुच्या शब्द उचित सांत्वनीं पडे चिप हा। '—मोउद्योग १०.६३. 'निळा म्हणे चिप चरणें धरूनियां निज। न पडसी कोंडियांत व्याता हा श्रीरंग। '—निगा९६. [म. चिपणें=मिटणें. व्व. तुल० का. चिप्पु=शिंपला]

चिपका—वि. (वर्णविपर्यासानें झालेलें पिचका याचें रूप). १ अर्धवट मिटलेला; चिपडया; मंद तेजाचा; ज्यांतून पाणी गळतें आहे असा (डोळा). २ पिचक्या डोळयाचा (मनुष्य).

चिपकी—स्त्री. चिमूट; चिमटी (तपकीर इ० कांची).

चिपकुरा—पु. अळू; एक प्रकारची पालेभाजी. चमकुरा पहा.

चिपचिपणें—चपचपणें, चबचबणें इ० पहा.

चिपचिपीत—चबचबीत पहा.

चिपट-ड—न. १ द्विदल धान्याची कवचासकट, वरील पापुद्र्यासकट असलेली डाळिंबी अथवा असल्या डाळिंब्यांचा समुदाय. २ डाळीवर राहिलेलें फोलकट, डोल.[सं. चिपट=सपाट]

चिपट, चिपटचिपट, चिपड—न. पहाटेचा संधिप्रकाश; प्रभातकाल; अरुणोदय.

चिपट—स्त्री. (कारवार) संध्येची पळी; आचमनी —शर

चिपटी—स्त्री. १ रस काढून घेतलेला, पिळलेला ऊंस, उंसाचें चिपाड. २ खावयाला न मिळाल्यामुळें, आजारामुळें वळलेली पोटाची खपाटी, शरीराची, अंगाची दामटी, रोडावलेलें शरीर, पोट इ०. ३ झाडाची बारीक फांदी; फोंक; शिपटी; शिमटी. [सं. चिपिट=सपाट, चापट]

चिपटें—न. पावशेराचें माप.

चिपड—न. १ डाळींतील फोलासकट असलेला डोल, दाणा; डाळींतील फोलासकट असलेल्या दाण्यांचा समुदाय चिपट पहा. २ पोकळ, न भरलेला धान्याचा दाणा. ३ रस काढून घेतलेलें उंसाचें चिपाड, कडबा. चिपटी पहा. [सं. चिपिट]

चिपड—न. डोळयाला येणारा चिकट पांढरा मळ; डोळयांतील चिकट मळाचा तंतु; तुकडा. 'डोळांनिघतीं चिपडें। नाकीं दाटलीं मेकडें। '—दा ३ १.२१. [सं. चिपिट]

चिप(पा)ड, चिपडचिपड, चिपाडचिपाड—वि. अंधुक अंधुक; अस्पष्ट दिसणारें; धुरकट दिसणारें. [चिपड] ०**दिसणें**–१ (डोळयांतील अधूपणामुळें) अंधुक अंधुक दिसणें. २ झुंझुमुंझू; अंधुक पहाटेचा प्रकाश पडणें; फटफटणें.

चिपडचिपड, चिपाडचिपाड—न. पहाटेचा संधिप्रकाश; अरुणोदय; प्रभात होऊं लागणें; फटफटणें.

चिपडणें—अक्रि. (डोळयांस) चिकटा, चिपड येणें; चिकटयानें डोळे चिकटणें. [चिपड]

चिपडा—पु. डोळयांतील चिकट मळ, यु, पू. —वि. १ चिकटा आलेला (डोळा). 'पाहों न शकति कोण्ही जन डोळे भानुतें जसे चिपडे।'—मोअनु १.२७. २ चिपडलेल्या डोळयाचा; मिचमिच्या डोळयाचा (मनुष्य). 'चिपडे अमंगळ तीं पोरें। प्रिय कृष्णासी अद्भुत रें। '—रासक्रीडा २२. [सं. चिपिट]

चिपडी—स्त्री. डोळयाचें पातें लवण्यास लागणारा काळ; क्षणार्ध; निमेष. [सं. चप्=दाबणें]

चिपडें—न. डोळयांतील चिकट मळ. [चिपड]

चिपणें—सक्रि. चेपणें; दाबणें; मिटणें या रूपांत या क्रियापदाचे जुळविणें, एकमेकांजवळ आणणें, एकमेकांशीं जोडणें; संलग्न होणें इ० अर्थ होतात. उदा० **पाय चिपणें**-(उडी मारतांना) पाय एकमेकांशीं जोडणें, जुळविणें. **फांसे चिपणें**—(दान टाकतांना) इष्ट त्या दानाचे फासे जुळविणें. **घसा चिपणें**—घसा, आवाज बसणें **डोळे चिपणें**—चिपडानें डोळे चिकटणें. **डोळे चिपणें, नाक चिपणें, हातानें चिपणें**—(खुणावितांना, सूचना करितांना) डोळे मिटून, मिचकावून, नाकावर बोट ठेवून, हात दाबून खुणावणें. **तोंड चिपणें**—(तापांत) ओंठ एकमेकास चिकटणें. [सं. चप्=दाबणें]

चिपतळ-तळा-ताळा—वि. बसकट; थबकट; चपटा. [चीप+तळ]

चिपताळा—वि. चिपतळ पहा.

चिपनळी—स्त्री. १ पिचकारी; पाण्याची धार जोरानें दूर उडविण्याकरितां केलेलें नळीच्या आकाराचें एक यंत्र. २ सळईच्या आकाराचें एक वैद्यकीय हत्यार. [चिप+नळी] ०**मारणें**–अक्रि. पिचकारी, सळई मारणें.

चिपली—स्त्री. एक प्रकारची पिवळट माती.—मराठी ६ वें पुस्तक पृ. ११५.

चिपळी—स्त्री. १ पिचकारी. २ सळईसारखें वैद्यकीय शस्त्र, कापसाची वात. ३ ओघळ; ओहोळ. ४ पाण्याची चिळकांडी. 'धारा धवावे खळाळ। चिपळ्या चळक्या भळाळ।'—दा ११.७.४. पिकलेलें रसभरित फळ दाबलें असतांना उडणारी चिळकांडी; पिकलेलें गळू दाबलें असतां उडणारी रक्त, पू इ०कांची चिळकांडी. ५ मांडयांची पकड. [सं. चप्=दाबणें] **चिपळींत धरणें**–मांडयांच्या पकडींत दाबणें.

चिपळी—स्त्री.(अव. चिपळ्या) तीन बोटें रुंद व टीचभर लांब असेलांकडाचे दोन तुकडे घेऊन त्यांस आंतल्या बाजूनें चापट

व बाहेरील बाजूनें निमगोल करून माशाचा आकार आणतात. यांतील प्रत्येकांत शेंडयाच्या बाजूंत दोन पातळ पितळी चकत्या व शेंपटाच्या बाजूंत घुंगरू बसवितात. प्रत्येकीस मध्यभागीं बोट अडकविण्यास पितळी आंगठी बसविलेली असते. हाताचा आंगठा व मधलें बोट ह्यांत हे दोन भाग अडकवून भजन, कीर्तन इ०काच्या वेळीं ताल धरतात. [सं. चपू=दाबणें; का. चप्पळि= टाळी; टाळया वाजविणें]

चिपळी—स्त्री. (क.) पावसाची सर. ' पावसाची चिपळी जाऊं दे मग जा. ' [ध्व]

चिंपांझी—पु. आशिया व आफ्रिका या दोन खंडांत आढळणारी हीनपुच्छ वानराची एक जात.

चिपाट-ड—न. १ उंसांतील रस पिळून काढल्यावर राहिलेला (उंसाचा) कडवा. ' उंसाचीं चिपाडें सांडूनी । जैसा रस घेईल गाळूनी ' –विउ ६.६७. २ (ल.) पोट खपाटीं गेलेला, दुबळा झालेला मनुष्य. ३ डोळयांतील चिकट मलांश, चिपडा, पू; डोळयांतील चिपडयाचा तंतु अथवा थोडासा भाग. [सं. चिपिट= चापट, का. चिप्पु=खडबडीत कवच, साल; चिप्पे=उंसाचा चोथा]

चिपाडया–वि. गुन्हाळांतील चिपाडांची वारावार करणारा.

चिपाडचिपाड—क्रिवि. चिपडचिपड पहा.

चिपाडें—न. रस काढल्यानंतर राहिलेला उसाचा कडवा.

चिपारी—स्त्री. एक विशिष्ट वनस्पति.

चिपारी—स्त्री. खडकांतील, डोंगरांतील भेग, कपार, खबदड. 'खिंडीच्या चिपारींतून सारखे पाण्याचे प्रवाह वहात होते.' –स्वप २८. [कपार पहा]

चिपारी—स्त्री. चांभाराची बारीक आरी. –बदलापूर १८६.

चिपिटास्थि—स्त्री. चापट हाड. [सं. चिपिट=चापट+ अस्थि=हाड]

चिपींउडी—स्त्री. पाय जुळवून मारलेली उडी. [चिपणें+ उडी]

चिपुटचिंगळी—स्त्री. चिटपांखरूं; या शब्दाचा अकरणरूपी प्रायः प्रयोग करतात. उदा० ' त्या गांवांत चिपुटचिंगळीहि राहिली नाहीं. '

चिपुळी—स्त्री. (महानु.) चिपळी, पिचकारी. ' कलकमळांची चिपुळी । घेओनी करतळी । सिंचिता जाला वनमाळी । ' –शिशु ६६३. [ध्व]

चिपुळी—स्त्री. (खि.) चिळकांडी; चिरकांडी. ' रक्ताचिया चिपुळिया उसळती । वेढला भरली अद्भुती । ' –ख्रिपु २.४९.१३. [ध्व]

चिपोटा—पु. लाकडांतील अथवा दगडांतील भेग, छिद्र पोकळी बुजविण्यासाठीं उपयोगांत आणलेला लाकडाचा तुकडा, चीप, कपची इ०. (अंगाचा, शरीराचा, पोटाचा). [सं. चिपिट= चापट] ०होणें–अंग, शरीर, पोट आजारानें, अशक्तपणानें, खावयास न मिळाल्यानें खपाट, कृश होणें.

चिपोटी—स्त्री. वरून व खालून दाब देऊन बांधून काढलेली गठडी, गांठोडें. [सं. चिपिट]

चिपोरा—पु. (व.) (दगडाचा, सुपारीचा) बारीक तुकडा.

चिपोळणा, चिपुळणा, चिपोळा—पु. चित्पावन, कोंकणस्थ ब्राह्मण. [चिपळूण]

चिपोळी—स्त्री. १ (दगडाची, लाकडाची लहान चीप, कपची, धलपी. २ कथेकरी, भजनकरी यांच्या हातांतील वाजवावयाच्यां चिपळया प्रत्येकीं.

चिप्प—वि. ओलें चिंब.

चिप्प—क्रिवि. शांत गप्प; चूप; स्तब्ध; गपचीप.

चिप्पड—न. चिपड पहा.

चिंब—न. पूर्णपणें न पोसलेली शेंग; दाणे काढून घेतलेली (भाताची, वरीची बाजरीची)शेंग; लोंबी.

चिंब—न. बांबूची कामटी, कांबीट इ०.

चिंब—वि. गळण्याइतका भिजलेला; चिंबचिंबीत, थबथबलेला; भिजलेला. [सं. स्तिम्; भिजणें]

चिंबका—वि. १ चेंबटलेला; चपटा झालेला; बसकटलेला. २ मुरकुटया, बळया, चिरम्या पडलेला; चिरमुटलेला. [चिंब]

चिंबखडा—पु. चिमखडा पहा.

चिंबचळें—न. न भरलेला दाणा (मुख्यत्वें भाताचा). [चिंब] म्ह० चिंबचळें शेतचें थोटेंपांगुळ पोटचें =स्वतःच्या शेतांतील टाकाऊ धान्य ग्राह्यच मानलें जातें व व्यंग असलेलें पोटचें पोर प्रिय असतें.

चिबचिब-बां—क्रिवि. पाऊस पडणें, पाण्याचे थेंब टपकणें इत्यादिकांच्या आवाजाप्रमाणें अवाज होऊन. [ध्व]

चिबचिब—स्त्री. १ (कपडे इ०कांचा) ओलेंचिंबपणा, चिंबचिंबीतपणा. २ (रस्त्याची) चिखचिख; चिगचिग. ३ (जमीनीचा) दलदलीतपणा; निसरडेपणा.

चिबचिबणें—अक्रि. १ (कपडे इ०)ओले चिंब भिजणें; पाण्यानें थबथबणें. २ (जमीन) निसरडी, बुळबुळीत होणें, चिखलानें युक्त होणें; चिखचिखीत होणें; रेंदाडणें. [चिबचिब]

चिबचिबीत—वि. १ ओलें चिंब; पाण्यानें थबथबलेलें ज्यांतून पाण्याचे थेंब टपकत आहेत असें. २ चिखचिखीत; चिखलाची; दलदलीत; निसरडी; रेंदाड (जमीन). [चिबचिब]

चिंबट—स्त्री. (अव. चिंबटा) बांबूची कामटी, पट्टी; कांबीट. 'बांबूच्या बारीक बारीक चिंबटा करून उस्या आडव्या बसवीत' –कृषि ४८६.

चिंबट, चिमट—वि. १ चिवट (लांकूड). २ मुरकुल्या, वळया पडलेलें. ३ हिरवट; कच्चें; पूर्णपणें न पिकलेलें; आंत रस, द्रव असलेलें (धान्य, कणीस). ४ आंबट ओलें; पूर्णपणें न वाळलेलें (वस्त्र इ०). [चिंब]

चिंबटणें—अक्रि. १ चिमटा घेणें. २ चिमटणें; दाबणें; पिळणें; चेंगरणें. [चिंबणें]

चिब(बो)ड—वि. दलदल; पाणथळ; झिलाण. (जमीन) [चिबचिब] ०भुई–जमीन–स्त्री. दलदलीची जमीन; पाणथळ जमीन. ०रान–न. पाणथळ रान; झिलाण.

चिबडीण—स्त्री. (राजा.) चिबुडांची वेली; शेंदाडाची वेली.

चिंबणें—अक्रि. चिरमुटणें (फळें इ०); आकसणें (लांकूड, कातडीं); मुरकुतणें. –सक्रि. १ चेपणें; दाबणें; जोरानें एकत्र करणें. २ चिरफाळणें; पिंजणें. [का. चिंपु=भेग, चीर]

चिंबणें, चिंबळणें—सक्रि. दाबणें; चिरणें. –शर.

चिंबपोल—न. भाताचा, वरीचा, साळ्याचा, कडधान्याचा न पोसलेला, न भरलेला दाणा; पोंचट, पोकळ दाणा.

चिबल्लें—वि. (खा.) वाह्यात; खोडकर; द्वाड. 'काय चिबल्लें पोर आहे.' [हिं. चिबिल, चिबिल्ला=पोरकट, वांड]

चिबळ—पु. धान्य खाणारा एक पक्षी.

चिंबळ—स्त्री. डोक्यावर ओझें घेतांना तें डोक्याला रुतूं नये म्हणून डोक्यावर ठेवण्यासाठीं केलेलें कपड्याचें, फडक्याचें, गवताचें वेटोळें; चुंबळ. [चिंबणें]

चिंबळणें—सक्रि. (कान इ० शरीरावयव) चिमटींत धरून आवळणें; दाबणें; चिमटा घेणें; चिंबटणें. [चिंबणें]

चिंबा—पु. (व.) फुलोरा. 'देवापुढें चिंबा ठेव.'

चिंबा—वि. १ चिरल्या, मुरकुत्या, वळया पडलेला; आकसलेला. २ चापटलेला; दाबलेला; चेंगरलेला; चेंचलेला; चिरडलेला. [चिंबणें]

चिंबु—पु. (गो.) आवळ गळयाचें पाणी प्यावयाचें एक भांडें; चंबू. [चिंबणें]

चिबुक—पु. १ हनुवटी. २ (नृत्य) हनवटीचे अभिनय, हे ओंठ, जीभ व दांत यांच्या साहाय्यानें करितात. हे सात प्रकारचे आहेत, ते–चिबुक–कुट्टन–खंडन–छिन्न–चिक्कित–दष्ट,–लेहन–सम. [सं.]

चिंबुता—पु. भाला; तिराला असलेलें पोलादी पातें. –बदलापूर १२६.

चिबूड—न. शेंदाड; वाळूक; चिबडें. [सं. चिर्भिट–चिभिभड–चिबीड–चिबुड; –राजवाडे ग्रंथमाला]

चिंबूळ—स्त्री. (को.) चुंबळ. चिंबळ पहा.

चिंबोणी—न. ऊंसाची लागवड केल्यावर त्यांस पांच सहा दिवसांनीं द्यावयाचें पाणी. अंबवणी पहा. [चिंब+पन=पाणी]

चिंबोरी—स्त्री. खेकड्याची एक जात; हिरवागार, काळा खेकडा. –बदलापूर ३३८.

चिंभ—न. पूर्णपणें न भरलेली, दाणा काढून घेतलेली शेंग; चिंब पहा.

चिभट–ड, चिभूट–ड—स्त्री. शेंदाडाची, चिबुडाची वेली. –न. शेंदाड; चिबूड; वाळूक; राजापुराकडे यालाच चिभाड, चिबुड म्हणतात. कांहीं प्रांतांत फूट असेंहि म्हणतात. 'ह्मगतां चिभिंट वालुकें खातु असे.' –पंच १.२६. २ पूर्णपणें वाढ होण्यापूर्वी पिवळा पडलेला आंबा. [चिर्भिट]

चिंभाटी—स्त्री. बांबूची एक अगदीं बारीक जात.

चिभावनी—स्त्री. (व.) वांकुली; वेडावून दाखविणें. 'तो मला चिभावन्या दाखवितो.'

चिभूड—स्त्री. चिभट पहा.

चिंभूळ—स्त्री. चिंबळ पहा.

चिम—न. (कु.) पोल; फोलकट; पोंचट भात. [चिंब, पूर्णपणें न भरलेला]

चिमकणें—सक्रि. (मिचकणें याचें वर्णविपर्यासानें झालेलें रूप.) (डोळयानें) खुण, इशारा, संकेत करणें. [सं. इमील्=(डोळयाची) उघडझांक]

चिमका, चिमकु(को)ला—वि. लहान, छोटा; चिमुकला.

चिमकु(को)रा—पु. (अंगाला घेतलेला) चिमटा; (अंगावर नखांनीं काढलेला) चिचकुरा, ओरखडा. ०घेणें–चिमटा, चिमटी घेणें. [का. चिमटु=चिमटा घेणें]

चिमकुरादळ—पु. एक प्रकारच्या अळवाची भाजी. चमकु(को)रा, चिमकुरा पहा. 'चिमकुरादळ चिरुनि चांगली चमचमीत फोडणी देउनि चरारित।' –अमृत ३४.

चिमकुला—वि. लहानसा; चिमणासा; छोटा; न्हानुला. (गो.) चिमकुलो. [का. चिम्र]

चिमखडा—पु. १ (कामटीवरून बोटाच्या, जोरानें फेंकावयाचा) लहान खडा. २ (ल.) चलाख, चुणचुणीत, चाणाक्ष मुलगा. ३ रस्त्याच्या बाजूची दगडांची रास; रस्त्यावर आल्यागेल्या लोकांनीं एक एक दगड टाकिल्यामुळें जमलेला दगडांचा ढीग. चिमणखडा पहा.

चिमखु(खो)रा, चिमकु(को)रा, चिमको(खो)डा—पु. एक पालेभाजी; अळू. चमकोरा पहा.

चिमखुरा—पु. १ (बोटांनीं घेतलेला) चिमटा. २ नखांनीं काढलेला ओरखडा; चिचकुरा. चिमकुरा पहा.

चिमचिमणें—सक्रि. कुलुकुलणें; लिंदणें. 'चटक चांदण्या मज चिमचिमती। तारे तरणे दर्पण गणति।'—जननीजनक. [ध्व]

चिमचिमणें—अक्रि. (कु.) झोंबणें; चावणें; दुखणें. [ध्व]

चिमट—स्त्री. १ (अंगास घेतलेला) चिमटा; चिमखुरा. २ चिमूट; चुकटी; हाताचा आंगठा आणि पुढलें बोट यांच्या चुळ-णीनें घेतलेल्या पदार्थाचें परिमाण; आंगठा व तर्जनी यांची चुळणी. ३ स्पर्श केला असतां मिटतीं पानें मिटतात अशी लाजाळु सारखी वनस्पति. [सं. मुचुटी=चिमटी वर्णव्यत्यास; का. चिमट्ट+चिमटा घेणें]

चिमट—वि. चिवट पहा.

चिमटणें—अक्रि. चिमटा घेणें; दाबणें; चिमटींत धरून आपळणें. २ चेंगरणें; चिरडणें; चेपणें; चिपटणें. ३ आकसणें; संकोच पावणें; संकुचित होणें; मुरकुटया पडणें. [चिमट]

चिमटा—पु. १ हाताच्या आंगठा व तर्जनी यांच्या परस्पर दाबाची पकड; चिमखुरा; चिचकुरा. २ पदार्थ धरण्याकरितां, पिळवटण्याकरितां, उचलण्याकरितां, उपटण्याकरितां केलेलें सोनार इ०काचें हत्यार. ३ (ल.) एकमेकांस मिळणाऱ्या (परस्परांशीं लघुकोन करणाऱ्या) दोन नद्यांमधील, दोन रस्त्यांमधील जमीनीचा त्रिकोणाकृति चिंचोळा भाग. ४ (ल.) इकडे आड तिकडे विहीर अशा प्रकारची पेंचाची, अडचणीची, संकटाची स्थिति. ५ (चिम-टयानें केस इ०) उपटणें. [चिमट] (वाप्र.) **चिमटा घेणें**—एखाद्यास झोंबेल, बोंचेल असें बोलणें, तशी कृति करणें. **०धरणें**—न्हाव्याकडून चिमटा करवून, केस उपटून घेणें. **—टयांत धरणें**—पेंचात धरणें; अडचणींत आणणें. **—टयांत सांपडणें**—अड-चणींत, पेंचांत पडणें, धरलें जाणें.

चिमटा—वि. कपाळावर दोन भोंवरे असलेला (घोडा). —मसाप २.५६.

चिमटी—स्त्री. चिमट (तपकीर इ० काची). [चिमट] **०टाकणें**—विषादि उतरायासाठीं मंत्र घालणें. **०लावणें**—युक्ति-प्रयुक्तीनें कोणाएकास वश करणें. **०चालविणें**—कोणाएकानें मरावें म्हणून त्याजवर मंत्रप्रयोग करणें.

चिमटी—स्त्री. डोंगरावर पसरणारें एक कांटेरी झुडप.

चिमटो—पु. (गो.) चिमटा; चिमखोरा. [चिमट]

चिमडी—स्त्री. (सांकेतिक) तलवार. —गुजा.

चिमणखडा—पु. कामटीनें, गलोलीनें, बंदुकीनें जोरानें उडवावयाचा बारीक खडा. [का. चिम्मु=बोटानें उडविणें]

चिमणचारा—पु. गवताची एक जात; हें गवत चिमण्यांना विशेष आवडतें म्हणून यास हें नांव पडलें असावें. [चिमणी+चारा]

चिमणचिटकें—न. प्रातःकाळची चिमण्यांची चिवचिव सुरू होण्याची वेळ. [चिमणी+चिटकें]

चिमणडोळया—वि. चिमणीच्या डोळयांप्रमाणें लहान, बारीक डोळे असलेला (मनुष्य). [चिमणी+डोळा]

चिमणबाग—पु.स्त्री. लहानसा बाग. 'तिच्या (वाडीच्या) मध्यभागीं एक लहानसा चिमणबाग असे.' —पाव्ह ३७. [चिमणा=लहान+बाग]

चिमणसा, चिमणा—वि. चिमुकला; इवलासा; छोटासा; लहान पण सुरेख; लहान आकाराचा. [चिमणा+सा]

चिमणसाळ—स्त्री. एक प्रकारचें भात. [चिमणी=लहान+साळ]

चिमणा—पु. चिमणी या पक्ष्यांतील नर. —वि. चिमकुला; न्हानुला; लहानगा; लहान (मूल). 'आज्ञापिलें फिरविण्या चिमण्यास नार्यी।'—मनोरंजन, जून १९२१.

चिमणाचारा—पु. चिमणचारा पहा.

चिमणी—स्त्री. १ एक प्रकारचा लहान पक्षी. हा रानांत न राहतां मनुष्यानें गजबजलेल्या वस्तींत राहतो. हा बगांतील बहुतेक भागांत आढळतो. ह्याची उपजीविका धान्य व किडे यांवर असते. २ चिमण्यांतील मादी. ३ लांकडाचें, मातीचें चिम-णीचें चित्र, ज्यांतून शिटी वाजवितां येते तें. ४ दोन बाटोळ्या खापऱ्यांस भामडें मढवून केलेलें खेळणें; कुडमुडें. ५ दारांचीं, खिडक्यांचीं तावदानें बंद करण्याच्या उपयोगी असलेलें, काठया-भोवतीं फिरणारें चिमणीच्या आकाराचें लांकडी बोंड. ६ केळ-फुलांतील कावळयाच्या, चोराच्या तळांतील कोंब. हा शुभ्र व अर्धवट पारदर्शक असतो. हा भाजीला निरुपयोगी असतो. (वाप्र.) **—च्या दांतानें फोडणें**—(सुपारीसारखा) खाद्य पदार्थ बकांत गुंडाळून दांतांनीं फोडणें. असें केल्यानें तो पदार्थ मुखरसदूषित, दुसऱ्या माणसानें खावयास उष्टा होत नाहीं अशी (मुलांची) समजूत आहे. **०सारखें तोंड करणें**—(निराशेमुळें, दुःखामुळें, अपमानामुळें) मुद्रा, तोंड, चेहरा उतरणें; निस्तेज होणें; एवढेसें तोंड करणें. 'पण पहा तो कसें चिमणीसारखें तोंड करून बसला आहे.'—गुसमंजूष. **—चे पोहे**—पु. एक प्रकारच्या गवताचें बीं. हें चिमण्यांस फार आवडतें. पोहे पहा. **—ची मुर-कुंड**—स्त्री. एक प्रकारची चिमण्यांच्या चित्रांनीं (भिंत इ०कांवर) कांढलेली, रंगविलेली वर्तुळाकृति. हींत चिमण्यांचीं तोंडें बाहेर असतात. [सं. चीव्—चिवणी—चिमणी—राजवाडे, ग्रंथमाला]

चिमणी—स्त्री. १ (गिरण्यांतील, कारखान्यांतील) उंच धुराडें. 'पुण्याच्या आसपास शेंकडों चिमण्या उभ्या राहतील...' —टि १.१६९. २ धारें (धूर बाहेर घालविण्यासाठीं घराला असतें तें). ३ राकेलच्या दिव्याच्या बर्नरवर ठेवण्याची कांचेची

नळी, फुगा इ० ४ तेल इ० ओतण्यासाठीं केलेलें नरसाळें. ५ टिनच्या पत्र्याचा धुराडदिवा. [इं. चिम्नी]

चिमणें, चिमळणें—सक्रि. चिंबणें, चिंबळणें पहा.

चिमणो—पु. (गो.) चिमणी; मोठा टिनचा दिवा.

चिमाटी—स्त्री. (चांभारी) तळाचीं, (जोडयावरील साग-ळीची) मागील दोन टोकें जोडण्यास मध्यस्थी धरलेली चामडयाची चीट.

चिमी, चिमू—स्त्री. लहान मुलांच्या भाषेंतील चिमणीचा वाचक शब्द.

चिमुकला—वि. चिमकुला पहा.

चिमुटणें—सक्रि. चिमटा घेणें; दाबणें; पिळणें; चिमटणें; पिरगळणें. 'तैशी सुबद्ध आटली। पुटीं होती दाटली। तें वज्रा-सनें चिमुटली। सावध होय।' —ज्ञा ६.२२५. [चिमूट]

चिमुरडा—वि. (उप.) लहान; खुजट; टिन्या; पूर्ण वाढ न झालेला (मुलगा).

चिमु(मो)रा—पु. चिमटा; चिमखोरा; (सामा.) चिचकुरा; ओरखडा. (वाप्र.) ०उठणें-अक्रि. ओरखडा, चिचकुरा पडणें. ०काढणें-चिमखोरा काढणें. ०घेणें-चिमटा घेणें. [चिमटा]

चिमू(मो)ट—स्त्री. १ चिमट (तपकीर इ० पदार्थांची). २ चुकटी; चिमटी; चिमकोडा. ३ घोडयाच्या कपाळावरील एक अशुभ चिन्ह; घोडयाच्या कपाळावरील दोन भोंवरे जोडणारी केसांची रेषा, चिमटा; झुपका पहा. [सं. मुचुटी=चिमट, चुटकी; मुचुटयंगुलिमोटनं— त्रिकांडशेष—मुचुटि—चिमुट—चिमूट—राजवाडे, ग्रंथमाला; का. चिमट्टु=चिमटा घेणें]

चिमोटा—पु. चिमटा; चिमखोरा.[चिमटा]०घेणें—चिमटा, चिमखोरा घेणें. 'आपणास चिमोटा घेतला। तेणें कासाविस झाला।' —दा १२.१०.२४.

चिमोरा—पु. चिमटा; चिमखोरा. 'सासुरवास गालोरे। ठुणके लासणें चिमोरे।' —दा ३.७.२५. [चिमटा]

चिमोरा-री-रें—पुस्त्रीन. नदींतील खेकडयाची एक जात.

चिमोला—वि. (प्रां.) लहान व सुंदर; चिमुकला; छोटा.

चिम्म—वि. भिजलेलें; चिंब (—वि.) पहा.

चिर—न.वस्त्र. 'कैचीं चिरामध्यें चिरें। मना बरें आलें तें।' —तुगा १०१७. 'हरिपदिं लागा मागा। धन धान्य चिरें।' —भाद्व ७. [सं. चीर=वस्त्र]

चिर—क्रिवि. दीर्घकाळ पर्यंत; बरेच, दिवस. [सं. चिर=दीर्घ काळपर्यंत] ०काल-क्रिवि. फार काळपर्यंत; फार दिवस पावेतो. ०स्थायी-वि. फार काळ टिकणारा, राहणारा. ०भोजी-वि. दीर्घ काळपर्यंत (राज्य) उपभोगणारा, राज्य करणारा.

चिरक—स्त्री. (प्रां.) तिटकारा; वीट; घिसाडी; किळस.

चिरकखोर—वि. (प्रा.) तन्हेवाईक; कंटाळखोर; मिजासी. (आजारीपणामुळें) चोखनळ झालेला.

चिरकं(कां)डी—स्त्री. १ (दूध, रस, रक्त, मूत्र इ०कांची) जोरानें बाहेर पडणारी, उडणारी धार, चिळकांडी. २ पिचकारी. ३ (ल.) पावसाची जोराची सर. [ध्व.] ०लागणें-(दूध, रक्त, रस, मूत्र इ०कांची) जोरांत धार उडणें; पावसाची सर येणें.

चिरकणें—उक्रि. चर्, टर् आवाज होऊन, करून फाटणें, फाडणें (वस्त्र इ०). [ध्व. चर्=कापड फाडतांना होणारा आवाज]

चिरकणें—अक्रि. १ आमांशादि विकाराप्रमाणें लहान मुलास, आजारी मनुष्यास एकदम पण थोडें शौचास होणें. २ (हत्तीचें) चीत्कार करणें. ३ (मातीच्या, काचेच्या भांडयास) चीर, तडा पडणें. ४ (वयांत आल्यावर मुलाचा, फार गायन केल्यामुळें गव-याचा) आवाज फुटणें; बदसुर होणें. (सामा.) (गवयाचा आवाज गातांना) मधून मधून बदसुर होणें. ५ बिघडणें; फसणें; फिसकणें (धंदा, मसलत, बेत इ०). ६ (रागाच्या भरांत, आवे-शांत) बडबडूं लागणें. [ध्व. चर् !]

चिर-कर-कन-दिनी-दिशीं—क्रिवि.चिळकन्; टर्रकन; चिर्र, टर्र असा आवाज करीत; टर्रदिशीं.

चिरका—स्त्री. डोंगरावरील हरळीसारखें गवत. —मसाप ३. २४६.

चिरका—वि. १ सहज फाडला, चिरला, कापला जाणारा; ठिसूळ (कागद, लांकूड इ०). २ फाटलेला (कागद); भेग, फट, चीर पडलेलें (लांकूड; दगड). [चिरणें]

चिरका—वि. चिरकणारा.

चिरकांडी—स्त्री. चिरकंडी पहा.

चिरकांब—स्त्री. (प्रां.) चीप (सोन्याची, चांदीची) [चीर+कांब]

चिरकाम—न. (कों.) करवतानें लांकडें कापण्याचें काम; अरेकसाचें काम. [चिरणें+काम] **चिरकामी**—पु. (राजा.) लांकूड कापण्याचा धंदा करणारा; अरेकस; अरेकशी-षा.

चिरकाल-ळ—क्रिवि. बहुतकाळ; दीर्घकाळपर्यंत. [सं. चिर+काल] **चिरकालिक**—वि. फार दिवस टिकणारें, राहणारें; फार दिवसांपासून चालत आलेलें. [सं. चिर+काल+इक] **चिर-काळी**—वि. (प्रां.) पुरातन; फार जुनें; बहुत दिवसांचें. [सं. चिर+काल]

चिरकाळी—स्त्री. चिरटी; पट्टी (लांकडाची, पानाची, काप-डाची). [चिरणें]

चिरकी—स्त्री. चिरकांडी; जोरानें उडणारी पाण्याची, रक्ताची, रसाची, मूत्राची धार. २ पिचकारी. ३ आंतड्याचा

एक विकार; आमांशामुळें थोडा थोडा विसर्जिलेला मळ. [चिरकणें] ०स येणें–अक्रि. (कों.) थकणें; दमणें; जिकीरीस येणें.

चिरकी-क्या—वि. (प्रां.) ज्यास लवकर किळस, कंटाळा, वीट येतो असा (मनुष्य); खंतखोर; ज्यास मळमळ सुटली आहे असा. [चिरक=कंटाळा, वीट]

चिरकुट-कूट—न. १ कापड; कपडा. २ चिंधी; फाटलेलें कापड; चिधुक; फटकूर. 'सर्वांगीं लोंबलें मांस। चिरकुटा सारिखें।' –दा ३.५.४६. 'जैसें मूषकानीं फाडिलें। चिरकुट।' –दावि २९४. चिरगुट पहा. [सं. चीर=वस्त्र. कुट अल्पार्थी]

चिरक्या—वि. (कों.) लांकडें कापण्याचा धंदा करणारा; अरेकसाचें काम करणारा. [चिरणें]

चिरखांव—पु. (कों.) तुळई उभी चिरून, कापून केलेला खांब. [चिरणें+खांब]

चिरंगट—स्त्री. (राजा.) (पदार्थांची, वस्तूंची, सामानाची) ठेंचाठेंच; गर्दी; खेंचाखेंच. [चिरडणें]

चिरगटणें, चिरंगटणें—उक्रि. (दोन पदार्थांच्या केचींत, पेंचांत, दाबांत, सांपडून) चिरडलें जाणें; चिरडणें; दाबणें; चेंगरणें; दाबलें जाणें. [चिरडणें]

चिरंगटाचिरंगट—स्त्री. (सामा.) चेंगराचेंगर; ठेंचाठेंच. [चिरंगटणें]

चिरगुट-गूट—न. १ (उप.) कापड; कपडा; वस्त्र. २ चिंधी; चिरटी; फडकें; चिंधूक. [सं. चीर] ०पांघरूण–न. आंथरा पांघरावयाचे कपडे; वस्त्रप्रावरण; कपडालत्ता वगैरे. [सं. चीर=वस्त्र+प्रावरण]

चिरघोडी—स्त्री. (सामा.) कुरघोडी. बेडूकउडीचा, कुरघोडीचा खेळ.

चिरचिर—स्त्री. (कों.) चिगचिग, रपरप; चिबचिब; रेंदड.

चिरचिर-रां—क्रिवि. चिरकन्, टरकन्, चर्‌र् आवाज करीत. [ध्व. चिर. चिर!]

चिरचिर-रा-रि—क्रिवि. युरुयुर पाऊस पडत; झिरीमिरि; शिरिशिरि.

चिरचिरणें—अक्रि. १ ओरडणें; चीत्कार करणें (हत्ती इ०कांचें). २ (कोणाएकावर) रागावणें. ३ तडकणें; तडासणें; फुटणें; चिरकणें (आवाज). ४ आवाज होऊन फाटणें.

चिरचिरीत—वि. जुनें; झिरझिरीत; चिरमिरीत झालेलें (कापड). [ध्व. चिर=फाटतेवेळीं होणारा आवाज]

चिरचिऱ्या—वि. तापट स्वभावाचा; चिडखोर; अल्पनिमित्तावरून चिडणारा (मनुष्य).

चिरचोळी—स्त्री. एक प्रकारचें झाड; (सामा.) गेळ ह्या नांवानें ओळखलें जाणारें झाड. –ळें–न. गेळफळ; चिरचोळीचें फळ.

चिरंजीव—पु. १ पुत्र; मुलगा. 'पण आपले चिरंजीव आपणांस उलट लिहिणार नाहीत कशावरून!' –पकोघे. २ पुत्रास, धाकट्या भावास, आपल्यापेक्षां कमी वयाच्या मनुष्यास पत्र लिहितांना त्याच्या नांवामागें लावावयाचें उपपद, शब्द. उदा० 'चिरंजीव गोपाळ यास अनेक आशीर्वाद.' ३ अमरपुरुष; ब्रह्मकल्पापर्यंत जगणाऱ्या सात पुरुषांपैकीं प्रत्येक (अश्वत्थामा, बली, व्यास, मारुती, बिभीषण, कृप, परशुराम हे सात पुरुष चिरंजीव आहेत). ४ दीर्घायुषी; फार दिवस वांचणारा; चिरकाल टिकणारा. 'तेणें न लोटती जे भाग्याचे। वसती ते स्वर्गींचे चिरंजीव।' –ज्ञा ८.१५७. 'सुश्री सुकीर्ति होईल गतिही बरवी प्रजा चिरंजीव।' –मोअनु ८.५. [सं. चिर=फार दिवस, दीर्घकाल+जीव्=जगणें, वांचणें] **चिरंजीवी**–स्त्री. मुलगी; कन्या. [चिरंजीव] –वि. चिरकाल जगणारा; दीर्घायुषी. [चिर+जीविन्]

चिरट-टूं, चिलट—न. डांस; घुंगुरटें; मच्छर; मुरकूट. चिलट पहा.

चिरंट—न. चिन्हांटीचें फळ.

चिरटा—पु. एका बाजूपासून फाडून घेतलेला केळीच्या पानाचा तुकडा, फाळका. [चिरणें]

चिर(रो)टी—स्त्री. (चिरटा या शब्दापासून लघुत्ववाचक) १ चिरटा; केळीच्या पानाचा एका बाजूनें फाडलेला तुकडा. 'मात्राचिया त्रिपुटिया। प्रणव काय केला चिरटिया।' –अमृ १.५८. २ जमीनीचा चिंचोळा तुकडा. ३ चिंधी; चिरफळी; पट्टी (कापडाची, कागदाची).

चिरटें—न. (कापडाची, कागदाची) चिरोटी; तुकडा, केळीचा फाळका. [सं. चीर]

चिरटोळी—स्त्री. लहान मुलास स्तनपान करण्याचें शिकविण्यासाठीं कापसाचा बोळा दुधांत भिजवून चोखावयास देतात तो. मूल जन्मल्याबरोबर त्यास स्तनपान करतां येत नाहीं म्हणून अशा रीतीनें दूध पाजतात.

चिरड, चीड—स्त्री. १ रोष; हसवा; राग; त्रास; उणें उत्तर, मर्मभेदक इ०कांपासुन होणारा मनाचा क्षोभ; अपमान जाणवणें; राग. (क्रि० भरणें) २ चिडखोरपणा; क्रोधस्वभाव; शीघ्रकोपीपणा. ३ तिटकारा; किळस; कंटाळा. (क्रि० येणें) [चिडणें]

चिरड(डी)खोर, चिरडी—वि. चिडणारा; लवकर रागावणारा; तिडतिडा; चिडचिड्या; खिसखिसा; हिरवट; तिडकखोर. [चिरड+खोर]

चिरडणें—उक्रि. चेपणें; दाबणें; चेंगरणें; चिरंगटणें; दाबामुळें फुटणें; फाटणें. [वै.सं. क्षिप्=नाश करणें, मारणें, नष्ट होणें, इजा करणें. –भाम १८३५]

चिरडणें—अक्रि. रागावणें; चिडणें; संतापणें.

चिरडी—स्त्री. लहान मुलीचें लुगडें. ०नेसणें-(ल.) रागानें, संतापानें फणफणणें, धुमसणें; तळपायाची आग मस्तकाला जाणें. ०मागणें-रागावणें (रागानें फणफणणाऱ्या मुला-मुलीसंबंधीं म्हणतात).

चिरडीखपली—वि. उग्र आणि तापट; हाडकपाळ्या आणि कडक; शीघ्रकोपी.

चिरण—स्त्री. १ उभें चिरलेलें केळीच्या पानाचें अर्ध, तुकडा; फाळका. २ चीर; भेग; तडा; फट. ३ अरुंद रस्ता; बोळ (दोन घरांमधील). [चिरणें]

चिरणा—पु. फाळका. चिरण अर्थ १ पहा.

चिरणी—स्त्री. १ चिरण; केळीच्या पानाचा मधून उभा कापलेला तुकडा,फाळका. २ लांकडाला,दगडाला पाडलेली खोबण, खांचण. ३ खांचणरंधा; खोबण पाडण्याचें हत्यार; एक प्रकारचें किकरें; अरुंद पटाशी. ४ भिंतीचा पुढें आलेला भाग (ज्याचा बसण्यासाठीं किंवा वस्तु ठेवण्यासाठीं उपयोग होतो तो); भिंतीचा कंगोरा; अई; छपेली. ५ आडोशासाठीं केलेली एक विटेची भिंत. ६ करंज्यांचे कांठ कापण्याची कातण. ७ एक प्रकारची लहान गाडी. [चिरणें]

चिरणें—न. १ सुतारकामांतील एक हत्यार; एक प्रकारची लहान पटाशी; किकरें. २ कातण. ३ कागदाची जाळी खोदावयाचें हत्यार. ४ मूर्ती कोरण्याचें हत्यार. [चिरणें]

चिरणें—उक्रि. १ फाडणें; कापणें; चीर पाडणें. (वाप्र.) उभा चिरणें-लांबीच्या बाजूनें कापणें; फाडणें. 'महाकाळ उभा चिरीन बाणीं।' २ पसरणें. 'एकीकडे त्यानें चिरिल्या वागुरा। ठेविलें श्वानपुत्रा एकीकडे।' –तुगा. ३ (मर्यादा इ०) आंखणें. 'मग महा सूतांचे एकवाट। सैरा वेंटाळूनि भाट। सूतग्रामांचे आघाट। चिरिले चारी।' –ज्ञा १३.४५. ४ वेगळाले भाग करणें. 'तेणें भावशुद्धि चिया वाटे। विखुरले विकल्पांचे कांटे। मग चिरिले अव्हांटे। अप्रवृत्तीचे।'–ज्ञा ७.१७०. [वै. सं. चिरि=कापणें; जखमी करणें; ठार मारणें; तुल० हिं. चिरना ध्व.]

चिरंतन—वि. १ जुना; प्राचीन; पुरातन; शाश्वत. २ चिरंजीव. 'तरी सांगें कायि हे होती। चिरंतन।' –ज्ञा २.९८. [सं. चिरम्+तन=फार काळ टिकणारें]

चिरपणें, चिरपुटणें, चिरपिटणें—अक्रि. (आजारीपणामुळें, अशक्तपणामुळें) एकदम, न कळत पण थोडें शौचास होणें; चिरकणें. [ध्व. चिर]

चिरपुट-टी—स्त्री. (गो.) एक प्रकारची वनस्पती. ही हात-दीड हात उंच असून हिला पांढरट हिरवट लहानशा वाटोळ्या बोराएवढीं फळें येतात. हीं फळें खातात.

चिरफळ—स्त्री. एक प्रकारचें झाड. -न. चिरफळीचें फळ. याची मिरमिर लागते. याला कोंकणांत तिरफळ असेंहि म्हणतात.

चिरफळ, चिरफाळी, चिरफोळी—स्त्री. (वस्त्र, लांकूड, कागद इ०कांचा) फाडून, चिरून काढलेला लांबट तुकडा; चिरटी; चिंधी. [सं. चीर=वस्त्र+फलक=पट्टी]

चिरबुट—न. (कु.) एक प्रकारचें लहान झाड व त्याचें फळ.

चिरबोटी—स्त्री. एक वनस्पती; कपाळफोडी पहा

चिरबोटें—न. चिरबोटीचें फळ; कपाळफोडा पहा.

चिरमी—स्त्री. १ मनुष्याचें शरीर, लांकूड, फळ इ० कांतील रसांश कमी झाल्यामुळें वरील त्वचा आकुंचित होऊन पडलेली सुरकुती. २ वस्त्र इ०कांस पडलेली वळी. [चीर]

चिरमी जोडा—पु. साध्या आकाराचा एकतळी जोडा; मारवाड्यांच्या लग्नांत लागणारा एक जोडा. [चर्मीजोडा]

चिरमुटणें—अक्रि सुरकुत्या, वळ्या पडणें; चिरम्यांनीं युक्त होणें. [चिरमी]

चिरवट—वि. गिचमिड लिहिलेलें; खरडलेलें; चितारड.

चिरंवटा—पु गव्हाचा रवा व मैदा एकत्र करून आठ नऊ पदरांची केलेली चौकोनी पुरी; चिरोटा पहा.

चिरस्थाई-स्थायी— वि. कायम टिकणारें; पुष्कळ काळपर्यंत राहणारें, टिकणारें; शाश्वत; चिरंतन. 'एऱ्हवीं जगदाकाराचें सिरें। जें चिरस्थायीयांचे धुरे।' –ज्ञा ८.१५४. [सं. चिर= फार वेळ+स्थायिन्=राहणारा, टिकणारा, असणारा]

चिरा—पु कौमार्य; ज्वानी; कुमारीदशा. ०उखळणें, उतरणें-कौमार्य नष्ट करणें; वेश्येच्या अनुपभुक्त मुलीशीं प्रथम संभोग करणें. 'चिरा उखळा माझा राव नशा। येऊन तुम्ही पलंगावर बसा।' –पला ४.२५.

चिरा—पु. जरीच्या उभ्या काड्या असलेलें अरुंद व लहान पागोटें; मंदील. 'शिरीं बांधियेला चिरा। खोंवी मोतियाचा तुरा।' –अमृत १२७. 'मिरविसिल चिरा, शिरावर तुरा।' –अमृत ५३. [सं. चीर=वस्त्र]

चिरा—पु. १ वाफा. २ इमारती घडीव दगड; खाणींतून सुरुंग लावून उडविलेला दगडाचा, लाकडाचा तुकडा, खपला; दगड, शिळा. 'हरिलें कामा घातला चिरा। वित्तवरा मुकविलें।' –तुगा १२३. ३ बांधावरील हद्दीचा दगड. (वाप्र)०उलथणें– (कोणी लठ्ठ मनुष्य) एकाएकीं मरण पावणें. ०घालणें–सक्रि. धोंडा घालणें; नाहींसें करणें; नष्ट करणें. 'तुका म्हणे घालूं जिवपणा चिरा। जाऊं त्या माहेरा निजाचिया।' –तुगा २५५४. ०पडणें–१ धोंडा, दगड पडणें. २ (ल.) (एखादी क्रिया) बंद पडणें. 'शरीरा येणें सरे। किंबहुना येरझारे। चिरा पडे।'

–ज्ञा १२.१३६. (वाप्र.) –चिऱ्यांचा पाया–पु. १ दगडी पाया. २ (ल.) (स्त्रीसंततीहून विरुद्धगुण, भिन्न अशी) पुरुष संतति (स्त्रीसंतति दुसऱ्या कुळांतच जाते आणि पुरुषसंतती मूळच्या कुळांत कायम राहते म्हणून पुरुषसंततीस चिऱ्यांचा पाया असें म्हणतात). ३ (ल.) स्थैर्य, मजबूतपणा असलेलें राज्य, मालमत्ता, हुद्दा, उद्योग, मसलत इ० चिऱ्यावरची रेघ–स्त्री. १ दगडावरील लेख. २ (ल.) कधीं न पुसलें जाणारें लिखाण. ३ कधींही न मोडली जाणारी चाल. ४ इराणी लोकांचा एक कायदा.

चिराई—स्त्री. लांकडें कापण्याची मजुरी. [चिरणें]

चिराई(य)त—स्त्री. किराईत; काडेचिराईत. किराईत पहा.

चिराक-ख—चिराग पहा.

चिराख, चिराखदान—चिराग पहा.

चिराखबत्ती—स्त्री. (देवळांतील, मशिदींतील, घरांतील) दिवे लावण्याची अथवा व्यवस्थेनें ठेवण्याची क्रिया. [फा. चिराग् + बत्ती] ०करणें–दिवे लावणें, साफसूफ करणें इ० काम करणें.

चिराखी—स्त्री. १ (मुसलमानांच्या) पिराजवळ दिवाबत्ती लावणें, पिरास फुलांचे हार इ० वस्तु अर्पण करणें इत्यादि कार्य. २ वरील कामाबद्दल मिळणारें सरकारी वेतन, वर्षासन. ३ वरील काम करण्याची नोकरी, कामगिरी. ४ फकीरास संध्याकाळीं द्यावयाची भिक्षा. [फा. चिराग्=दिवा]

चिराग—पु. दिवा; दिव्याची रांग ठेवण्याची चौकट. [फा. चिराग्=दिवा] ०दान–न. १ दीपस्तंभ; दीपमाला. २ शोभे करितां ओळीनें लावलेल्या दिव्यांचा समुदाय. [फा. चिराग्+दान]

चिरांबा—पु. चिरलेला आणि खारलेला आंबा. [चिरणें+आंबा]

चिरायु—वि. दीर्घायुषी; बरेंच आयुष्य असलेला. [सं. चिर=फार काळ+आयुस्=आयुष्य]

चिरि(रिं)चिरा—स्त्री. (वे.) चिरचीर:

चिरि(रीं)मिरी—स्त्री. लहानशी लांच; बक्षिसी; बक्षीस म्हणून दिलेला पैसा. ' साहेबाची भेट घ्यावयाची म्हणजे शिपायाला चिरिमिरी द्यावी. '–के २६. ७. ३०. [चिरी हिं.] ०घेणें–सक्रि. बक्षिसी घेणें; लहानशी लांच घेणें. ' तार घेऊन आलेला शिपाई चिरमिरी घेतल्याशिवाय जाईना. '

चिरी—स्त्री. १ केळीच्या पानांची चिरटी. २ भेग; चीर; ओरखडा. ३ (कुंकवाची, गंधाची) बारीक कोर; रेघ. ' भाळीं शोभे कस्तूरी । जैसी ते अर्धचंद्राची चिरी । '–कथा १.२.६१. ४ एखाद्या वस्तूचा चिरून केलेला तुकडा. ' तंव तेचिये अवसरीं । जरा नामें निशाचरी । तियेनें देखिल्या दोन्ही चिरी । रात्रिमार्गीं । '–कथा ४.१६.७४. [चिरणें]

चिरी—स्त्री. लहान साडी; चिरडी. [सं. चीर=वस्त्र; चीवर (री)–चिअरी–चिरी –भाअ १८३४] ०पट्टी–स्त्री. बायकांची वेणीफणी, काजळ कुंकू इ० प्रसाधनविधि. [चिरी+पट्टी]

चिरीक—स्त्री आकस्मिक भीति, धास्ती; गाळण; त्रेधा; तिरपिट. [फा.]

चिरीमिरी—स्त्री. चिरिमिरी पहा.

चिरीव—वि. चिरलेलें; फोडलेलें; फाटलेलें; करवतीनें कापलेलें; उभें चिरलेलें. ' मोकळी चवरी ऐसी । चिरीव गमे । ' –ज्ञा १८.३२७. [म. चिरणें]

चिरू—स्त्री. (राजा.) कपड्यांत होणारी मोठी व पांढरी ऊ. [सं. चीर=वस्त्र+म. ऊ]

चिरूट—पु. निवळ तंबाखूचीच विडी; चुट्टा. [ता. शुरुट्ट= वळकटी, गुंडाळी; इं. चिरूट्; पो. शारूट्]

चिरेकार—पु. (गो.) इमारतीचे दगड वहून विकणारा.

चिरेख(खा)ण—स्त्री. चिरे व्हावयाजोगे दगड जींतून निघतात अशी खाण [चिरा+खाण]

चिरेबंदी—स्त्री. १ घडीव दगडांचें बांधकाम; चिऱ्यांनीं केलेली बंदिस्ती; फरशी; फरसबंदी. २ (ल.) दमदार व स्निग्ध पदार्थांचें भोजन. ३ –वि. चिऱ्यांनीं बांधलेला; मजबूत; मजबूत. [म. चिरा+बंदी] ०पाया–घर–काम–पुन. घडीव दगडांनीं बांधलेला पाया–घर–काम. ०पाया घालणें–(ल.) (कोणत्याही कार्याचा) भक्कम पाया घालणें; पक्केपणीं आरंभ करणें.

चिरो—पु. (गो.) चौकोनी दगड.

चिरोंजी—स्त्री. चारोळी; चार नामक झाडाचें बीं.

चिरो(रों)टा, चिऱ्होटा—पु. गव्हाचा रवा व मैदा एकत्र मळून त्याची पोळी लाटून तीस आठ नऊ घड्या घालून त्या घडीचे चौकोनी लहान तुकडे तुपांत तळून केलेलें पक्वान्न. ' लाडु बुंदीचे गोमटे । तियें चिरोटे खाकटे । ' –मसाप २.२३.

चिरोटी—स्त्री. लहान चिरोटा.

चिरो(रों)टी—स्त्री. १ केळीच्या पानाची चिरफळी; फाळका. २ जमिनीचा, कापडाचा, कागदाचा लांबट तुकडा, पट्टी; चिंधी. [चिरणें]

चिऱ्हवटा, चिऱ्होंटा—पु. चिरंवटा, चिरोटा पहा.

चिऱ्हा(ऱ्हां)ट—न. चऱ्हाट; दोरखंड. [चऱ्हाट]

चिऱ्हाट-टें—न. चिऱ्हाटीचें फळ.

चिऱ्हाटी—स्त्री. एक वेली. –कृषि ५०७.

चिल—न. अफूच्या शेतांतील गवत.

चिल—स्त्री. घार. (अव. चिला) 'होले तितर गोंवी चिला ।' –दावि २४४. [सं. चिल्ला]

चिलकं(कां)डी—स्त्री. चिरकंडी पहा.

चिलका—स्त्री. (क.) बरग्यावरची फळी. 'बरग्यावर चिलका बसवा'. 'चिलका चांगली बसली नाहीं.' [किलचा वर्णव्यत्यास]

चिलख(क)त—न. शरीराला बंदुकीची गोळी किंवा तरवारीचा, शस्त्राचा वार लागूं नये म्हणून घालावयाचा लोखंडी कड्यांचा, पट्ट्यांचा अंगरखा; शरीरत्राण. [फा. चिहिल्‌कद्]

चिलखी—वि. १ चांगला; उत्कृष्ट; नामी; उंची. २ घणकोरा; मूर्तिमंत (रुपया इ० नाणें). [हिं. चिलक=चकाकी]

चिलघोळ—स्त्री. बारीक पानांची घोळ नांवाची भाजी. [चिल+घोळ]

चिलचिलाट—पु. (मनुष्यें, पक्षी, माकडें इ०कांच्या) घोळक्याचा आवाज; किलकिलाट; गलबला. [ध्व.]

चिलट—न. १ डांस. २ चुंगरटें. ३ उंबरांतील कीटक.

चिलण—स्त्री. (कों.) १ चीर; चिरण; भेग; तडा. २ खिंड; सगदाड. ३ बोळ; खेरी. [चीर]

चिलप—स्त्री. (गो.) चामड्याचा पट्टा बसविलेल्या खडावा, प्रत्येकी; चपल. [चपल]

चिलपाट—पु. (व.) कुणबी लोकांतील एक प्रकारचा खेळ.

चिलविलाट—पु. चिलचिलाट पहा

चिल(ली)म—स्त्री. १ तंबाखू इ० आंत घालून वर अग्नि ठेवण्याचें हुक्क्याचें मातीचें पात्र; तंबाखूचा धूर ओढण्याची मातीची नळी. २ चिलमींत घातलेली तंबाखू इ०. [हिं. का. चिलिमे] चिलमी—वि १ चिलीमबाज; तंबाकू ओढणारा. २ चंगीभंगी लोकांनीं ठरवलेली लोणकढी (कंडी, थाप, गप्प).

चिलवंत—पु. लिंगायतांच्या (चिलवंत, पंचम, तिलवली व कुलग या चार आश्रमांपैकीं एका आश्रमाचें नांव अथवा त्या आश्रमांतील पुरुष.

चिलवाण–न, चिलवणा–ना—वि. ठेंगू; खुजट; बुटका (मनुष्य, जनावर इ०). [का. चिक्करे, चिल्रे=लहान; क्षुद्र]

चिला—पु. (विरू. चिरा) जरीच्या उभ्या काड्या असलेलें लहान पागोटें; मंदील. चिरा पहा.

चिलार–री, चिल्हार–री—स्त्री. एका वनस्पतीचें, वेलीचें नांव. इच्या र्वे स वाल म्हणतात.

चिलारी—वि. लहानगा; छोटा; चिमकुला. 'यमुना जमुनाची बारीक वाळू । तेथें खेळे चिलारी बाळू ।' –मसाप ४ २५१. [का. चिल्रे]

चिलिच्चि(च्ची)ल—वि. (दे.) चिलचिचिलीत; चिकचिकीत.

चिली, चिलये—स्त्री. (हेट.) आग्नेयी दिशा.

चिलीपाट—स्त्री. (व.) आट्यापाट्यासारखा एक खेळ.

चिलींपिलीं—नअव. १ मुलेंबाळें; कच्चींबच्चीं; बालबच्चीं. २ मकरसंक्रांतीच्या दिवशीं स्त्रिया ब्राह्मणांस सुगडाचें वाण देतांना त्यांत जीं बारीक बारीक बोळकीं घालतात तीं. [पिलीं द्वि. तुल० का. चिल्लिपिल्लि=सर्वत्र पसरलेलें; द्वि.] चिल्यापिल्याची पाटी–स्त्री. (व.) (ल.) मुलेंबाळें असलेली स्त्री.

चिलीबिली—न. (कु.) चिलींपिलीं अर्थ २ पहा.

चिलीम, चिलिमी—चिलम, चिलमी पहा.

चिलेबखतर—न चिलखत; शरीरत्राण. 'आंगांतील चिलेबखतर घाडिलें लिहून आलें सविस्तर ।' - गापो ८०. [फा. चिहिल्+बक्तर्]

चिल्या—पु. १ आग्नेयीकडील वारा. चिली पहा. २ होडी सरपटत किनाऱ्यावर नेण्याकरितां केलेली फळ्यांची रचना.

चिल्ल—पु. घार. [सं. चिल्ल]

चिल्लर, चिल्हार, चिल्हेर—पु. हलकीं नाणीं; खुर्दा –वि. किरकोळ; बारीकसारीक; लहानसहान. 'धुंडीतसे चिल्लर थिल्लरातें ।' –र ५५. [का. चिल्लर=लहान, लहानसें नाणें] ०खर्च–पु. १ किरकोळ खर्च. २ एतद्देशीय वसुलीनोकरास दिलेली सादीलवारी. ०जमा–स्त्री. वसुलाच्या लहान बाबी; (जमाबंदींतील) जमेच्या लहानसहान रकमा. ०देणें घेणें–न. लहान प्रमाणावर देवघेव. ०मंडळी–स्त्री. मुलाबाळांचा जमाव. ०सामान–न. किरकोळ लहान सहान वस्तू चिल्हार–री–स्त्री. (उप.) बाजारबुणगे.

चिल्लर, चिल्हार, चिल्हारी—स्त्री. वनस्पतिविशेष.

चिल्ला—पु. धनुष्याची दोरी. 'धनुष्यबाण वीर कंकण रात्रंदिवस चढवून चिल्ले ।' –पला १०९. [हिं.]

चिल्ला—पु. चाळीस दिवसांचें उपोषण व ध्यानमग्नता. 'तुम्ही चिल्ल्यांतून उठले याची खबर लिहिली मालूम जाली.' –ब्रप २३९. [फा.]

चिल्लावणें—अक्रि. (व.) रडणें [illegible] णें. [ध्व]

चिव —पु. (कु) मासे पकडण्यासाठीं घातलेला बंधारा.

चिवचिव—स्त्री. चिमणी, उंदीर वगैरे प्राण्यांचा आवाज. २ रागावलेल्या लोकांचा, तगादा करणाऱ्यांचा, भिकाऱ्यांचा, शाळेंतील मुलांचा कलकलाट. 'तुम्हीं सगळे मला चिवचिव तोडूं नका, एक जण सांगा.' 'बाजारांत त्याची चिवचिव झाली.' =बाजारांत लोक त्याच्या भोंवतीं जमून निंदेचा, तगाद्याचा, निर्भर्त्सनेचा कलकलाट करूं लागले. ३ चीत झालेल्या पहिलवानाचें, मुष्टियोद्ध्याचें पुटपुटणें, चडफडणें, कबुली देणें. ४ असंतुष्टपणानें स्वतःच्या मनाची कशीबशी समजूत घालून घेणें;

अक्षमतेची, दुबळेपणाची पिरपिर. [सं. चीवृ=बोलणें द्वि; चीवृ-भाषार्थे-राजवाडे, ग्रंथमाला]

चिवचिवणें—अक्रि. १ (चिमण्यांचें) चिवचिव आवाज करणें; (उंदरांचें) चूंचूं करणें. २ चिडणें; कावणें; खिजणें. ३ (जखम, गळूं इ०) ठुमठुमणें; शिणका मारणें. ४ (अम्ल पदार्थ) फेसयुक्त होऊन फुरफुरणें, फिदफिदणें ५ (पक्वान्न) वेचव आणि पाणचट होणें. [चिवचिव]

चिवचिवाट—पु अतिशय चिवचिव, पराकाष्ठेची चिवचिव. [चिवचिव]

चिवट—न. जाडया-भरडया सुताची गुंडाळी; ही बहुधा दहा बारा हात लांब असते आणि तानवटाभोवतालच्या शंभर दोनशें फेऱ्यांची असते.

चिवट—वि. १ वातड; चामट; चिकट; (ल्प). सोसाळु; चिकट; कृपण; हिमटा. २ कुसकरलेलें; चेंगरलेलें; चिवडलेलें (अन्न, फळें इ०).०पणा-पु चिकटपणा; सोशीकपणा; निग्रह; धारणा. 'हा जो चिवटपणा आमच्यांत आहे तोच आमच्या जिवंतपणाचें कारण आहे.' -टिव्या

चिवटणें—अक्रि. चुरडणें; चेंदामेंदा करणें; एकत्र होणें; चिमटणें.

चिवटा—पु. कितान; गलबताच्या शिडाचें जाड कापड.

चिवटॉंग नवटॉंग—न. (कु.) कच्चीबच्ची; चिल्लीपिल्लीं.

चिवटी—स्त्री. (व.) चोयः चोयटी; शिळक.

चिवटी—वि. चिवटाचें केलेलें; चिवटासंबंधी.

चिवडणी—स्त्री. १ चिवडण्याची क्रिया. २ (ल.) चिडविणें; खिजविणें; संतापविणें. ०मांडणें, लावणें-चिडविणें; खिजविण्यास सुरवात करणें.

चिवडणें—सक्रि. १ काला करणें, कुसकरणें: चेंगरणें; चुरडणें. २ अव्यवस्थित करणें; चवढव करणें; वचावचा कालवणें; [सं. चिपिट-पोहा]

चिवडा—पु. १ (अन्न, फळें, फुलें इ० पदार्थांची) पुनःपुनः चिवडल्यामुळें झालेली दुर्दशा, भेसळ. २ (ल.) बिघाड; विचका; घोटाळा; वचवच. 'मूर्खा करितां चिवडा होय। मजा लसीचा।' 'दारिद्र्यें चिवडाचि सर्व, दवडा थोरीवडापावडा।' -आसु ५. ३ पोहे, चुरमुरे, हरभऱ्यांचें डाळें इ० अनेक पदार्थ तळून एकत्र मिसळून केलेलें तिखटमिठाचें खाद्य. [सं. चिपिट= पोहा]

चिवडाचिवड—स्त्री. १ पुनःपुनः चिवडणें; काला करणें; घालमेल करणें. २ घालमेल; सरमेसळ; खिचडी. [चिवडणें]

चिवणें—न. एक प्रकारचा मासा.

चिवर, चिंवर—न. फणसाच्या गऱ्याभोंवतालचें ततूंचें वेष्टण; पातीं. [सं. चीवृ=झांकणें, आच्छादणें]

चिवरें—न. कच्चें पोफळ; सुपारीचें कच्चें सालासकट फळ.

चिवली—स्त्री. एक प्रकारचें रेशमी कापड. [सं. चीवृ= झांकणें]

चिवली—स्त्री. चिवा जातीचा जंगली बांबू (चिवा बागेंत लावतात). [चिवा]

चिवळ—वि. १ रोड; सडपातळ; बारीक; प्रमाणाबाहेर लहान घेराचा. 'जें हळुवट ना गहिंस। जें चिवळ ना सपोस।' -एमा ३.६७९. २ लांब आणि बारीक; चपटा केलेला; चेपटलेला. ३ (वे.) अरुंद. [चिवळणें]

चिवळ—स्त्री. (व.) उन्हाळ्यांत होणारी एक पालेभाजी.

चिवळणें—सक्रि. १ हातानें दाबणें आणि मर्दणें; (फळें इ०) हातांनीं दाबून, चोळून मऊ करणें. २ चेपटणें; चापट करणें; लांबट करणें. [का. चिव्वु=सोलणें]

चिवळी—स्त्री.(कु.) नद्यादिकांच्या कांठीं असलेली अरुंद वाट.

चिवा—पु. लहान जातीचा बांबू. [का. चिव्वे=काठी]

चिवार, चीवार—स्त्रीन. १ चिवा जातीचें बांबूचें बेट. २ एका जातीचें गवत. [चिवा]

चिवारी—स्त्री. (हेट) बांबूची सरीव काठी; बांबू. [चिवा]

चिवाळणें—अक्रि. (कु.) बारीक होणें. [चिवळणें]

चिवून चावून—क्रिवि. काटकसरीनें; कोरून कोरून; जेमतेम; मितव्ययानें. 'चिवूनचावून पन्नास रुपये जमविले.' चावूनचिवून पहा.

चिहळणें, चिहाळणें, चिळणें—अक्रि. प्र चिवळणें. (मीठ, साखर, गूळ इ० पदार्थ) द्रवणें; झिरपणें; गळणें; निचरणें. [चिवळणें]

चिहाळ—पु. (कों.) घाम; पाझर; (मीठ इ० कांचा) स्राव; निचरा; दमटपणा. [म. चिहळणें]

चिह्न, चिन्ह—न. १ (जेणें करून विवक्षित प्रकारानें कोणी एक मनुष्य, वस्तु, पदार्थ ओळखला जातो अशी) खूण; निशाणी; उ० मस, तीळ, डाग, ठिकें इ० २ (साहचर्य, समानाधिकरण्य इ० नियमांमुळें कोणी एका गोष्टीचें, गुणादिकांचें) ज्ञापक; गमक; अभिज्ञान; व्यंजन; उ० क्रॉस; स्वस्तिक; बिल्ला इ० 'दक्षिण वायु सुटला हें पर्जन्याचें चिन्ह दिसतें.' 'या स्वारींत छत्रचामरादि राजाचीं चिन्हें दिसत नाहींत त्यावरून येथें राजा नसेल.' 'तेव्हां हें कांहीं मला धड चिन्ह दिसत नाहीं.' -रत्न ३.३. ३ (गणितशास्त्र, रसायनशास्त्र) पारिभाषिक. सांकेतिक खूणा. उ० अधिक (+); उणे (−); गुणिलें (×); भागिलें(÷) इ० ४ (लांकडाच्या फळीनें, बंदुकीच्या बारानें, दिली जाणारी) सूचना.

५ अवलक्षण, लोकविलक्षण कृति; चाळा; खोडी. 'अशीं काय चिन्हें आरंभलींस.' ६ अवलक्षणी, विचित्र, खोडकर, द्वाड, लोकविलक्षण असा मनुष्य, मूल. 'हा मुलगा एक चिन्हच आहे. ७ ज्ञापक अगर गमक गोष्ट, वस्तु निदानाच्या पांच प्रकारापैकीं चौथा प्रकार: (रोगाचें) बाह्य लक्षण उ० पिवळे डोळे, कांटेरी जीभ इ० 'नाना रोगांची परीक्षा। नाना चिन्हांची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे।' –दा ५.५.१५. चिह्नित–वि. खूण केलेला; डाग, ठिपका, असलेला; आकृति काढलेला; ज्यावर चिन्ह आहे असा. [सं.]

चिळकं(कां)डी, चिळकी–स्त्री. (सामा.) चिरकांडी; (रक्ताची, दुधाची) जोरानें बाहेर उडणारी धार. [का. चिळकिसु=शिंपडणें]

चिळण–स्त्री. चिलण पहा.

चिळवें–न. एक माप; कोळव्याचा निमा भाग; शेराचा बत्तिसावा भाग.

चिळस-सो-शी–स्त्री. किळस; वीट; तिरस्कार; शिसारी. 'किंबहुना चिळसी। पात्र होईन।' –ज्ञा १३.५७३. ०खोर–बाज–वि. खंतखोर; कंटाळखोर; मिजासखोर; चोखनळ; जिभेचा चिंदल; चिकित्सेखोर. चिळसी–वि. चिळसखोर पहा. चिळसणें–अक्रि. १ कंटाळणें; विटणें; कंटाळा, तिटकारा, शिसारी येणें. 'मग आपुलियेचि लाळे। चिळसाय जैसा।' –ज्ञाप्र ६९०. 'तेंही सांगों चिळसा। म्हणें तुम्ही।' –ज्ञा १८.१५३. [किळस]

चिळहाट–पु. (कों.) घाम; चीक; चिहाळ; पाझर (मीठ, साखर इ० कांचा) [चिहळणें]

चि–अ. (काव्य) चि, च, पहा.

ची–स्त्री. (कुस्ती खेळणारांतील) पराभव, दुर्बलता कबूल करण्याचा शब्द. [ध्व.] ०म्हणणें–अक्रि. चीत झालों असें कबूल करणें. 'मी त्याला अखेरीस ची म्हणावयास लावलें.' २ वेगानें जाणाऱ्या गोळीचा सूं सूं असा आवाज.

चीक–पु. १ (वड, उंबर, रुई, थोर इ० झाडांचें) दूध; चिकट पदार्थ; (बाभूळ, निंब इ० झाडांचा) डिंक. २ नुकत्याच प्रसूत झालेल्या स्त्रीच्या, नुकत्याच व्यालेल्या गाय, म्हैस इ० पशूंच्या स्तनांतील चिकट दूध; नवप्रसूत मानव पशुजातीय स्त्रीच्या स्तनांतील चिकट दूध. ३ बलक; गोंद. ४ चिकवड्या अथवा पापड्या बनविण्यासाठीं शिजविलेलें तांदुळाचें पीठ ५ केळीच्या सोंपटापासून किंवा गहूं इ० धान्यें भिजत घालून वाटून त्यापासून काढलेलें सत्त्व. ६ तिळाच्या तेलांत काढलेलें चमेलीचें सत्त्व. [सं. चिक्कण] चिकानें–चिकें बोळला–वि. त्याच्या चिकण रसानें प्रचुर झालेला; खाण्यास योग्य, पक्व झालेला (जोंधळा, बाजरी इ० कांची कणसें खाण्यास योग्य झालीं असतां त्यांस म्हणतात).

चीकसा–पु. चिकसा पहा.

चीची–स्त्री. १ छी: थू:; फजिती. 'जिकडेतिकडे होते चीची। अवलक्षणें।' –दा १९.३.२४. २ फोल; निरर्थक; क्षणभंगुर. 'कायामाया दों दिसांची। आदिअंतीं अवघी चीची।' –दा १५.८.३८. [ध्व]

चींचीं–स्त्री. पराभवाच्या कबुलीचा वाचक शब्द. 'मी त्यास चींचीं करावयास लाविलें.' [ची द्वि]

चीज–स्त्री. गाणें; पद. 'त्यानें रागदारींतल्या भारदस्त हिंदुस्थानी चिजा जशाच्या तशा म्हटल्या.' २ लकबीनें गाण्याकरितां रचलेलें पद; गीत. [फा. चीझ्]

चीज–स्त्री. १ वस्तु; गोष्ट; (सामा.) चित्ताकर्षक, चमत्कारिक, सुंदर वस्तु, गोष्ट. 'गायनासारखी दुसरी चीज नाहीं.' –न. सार्थकता; सफलता. 'परिक्षेंत तो पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण झाला, त्याच्या अभ्यासाचें चीज झालें.' [फा. चीझ्] ०वस्त–स्त्री. सामानसुमान; भांडीकुंडीं; वस्त्रप्रावरण वगैरे.

चीझ–न. दुधाचा केलेला एक खाद्य प्रकार; दहीं व अंड्यांतील बलक हे घुसळून बदामाच्या पिठांत मिसळावे. साखर व लोणी घालून तें मिश्रण चुलीवर चाढून उतरावें म्हणजे चीझ तयार होतें. –गृशि १.५४१. [इं.]

चीट–न. छापून चित्रविचित्र केलेलें एक प्रकारचें कापड; छीट. [सं. क्षिप्त; हिं. छीट]

चीड–स्त्री. १ चिरड; तिटकारा; घुस्सा; राग; संताप. २ शीघ्रकोपीपणा; रागीटपणा. [चिडणें हिं.]

चीड–पु. कोयंड्यासह असलेला कलदार रुपया. हा कंजारणी स्त्रिया गळ्यामध्यें घालतात. –गुजा.

चीण–स्त्री. १ (वस्त्रादिकांस पडलेली) सुरकुती; (परकर, इजार इ०कांस घातलेली) चुणी; निरी. २ (जमीन, भिंत इ० कांस पडलेली) भेग; चीर; फट. ३ (कों.) घरास ओल येऊं नये म्हणून चिणून बसविलेला दगडाचा थर ४ चांगली ठोकलेली, चोपलेली, जमीन, गच्ची. [सं. चि=एकत्र करणें]

चीत–वि. १ कुस्तींत पराभूत होऊन उताणा पडलेला; जमिनीला पाठ लागलेला. २ (ल) जमीनदोस्त केलेला; नास धूस झालेला; खराब झालेला; व्यापारांत गमावलेला (पैसा). ३ (कवड्यांच्या खेळांत) उताणी पडलेली (कवडी); (याच्या उलट पट). ४ चिताड; खरडलेलें; गिचमिड लिहिलेलें. [सं. जित; हिं. चित] ०करणें–जमीनदोस्त करणें; ठार मारणें; उताणा पाडणें; पराजित करणें.

चीत्कार–पु. हत्तीचें ओरडणें. 'चीत्कारकरी जाणो पतिला चाढावया म्हणे गुरु ये।' –मोद्रोण २.५०. [ध्व. सं.]

चीन—पुन. १ चिनीचें मूळ; रताळयाची एक जात. २ –पुस्त्री. (प्र) चीण (कपडयाला, कापडाला, पडलेली) सुरकुती; चुणी; निरी. ३ (जमिनींतील, भिंतींतील) फट; भेग. [चीण]

चीन—पु. चीन नामक देश. चिनी रेशीम–न. चीन देशां तील रेशीम; हलक्या जातीचें रेशीम. ०मेथी–स्त्री. मेंदीची एक जात.

चीनचीनी—स्त्री. रात्रीं चिनचिन आवाज करणारा प्राणी; रातकिडा. 'नीजों नव्हे सकाळी वेळी। राती काळी चीनचीनी।' –तुगा ४१६४. [ध्व.]

चीप—न (कों.) खाडींतून, खाऱ्या दलदलींतून वाढणारें, ठेंगणें पण फैलावणारें एक प्रकारचें झाड. 'तेथेंच आज खारवट पाण्यावर पोसणारीं हीं दलभद्रीं इंपलीचीं व चिपीचीं झाडें मातलीं आहेत.' –सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं ९४.

चीप—स्त्री. १ दगड, लांकूड, सोनें इ०कांचा पातळ, सपाट तुकडा; पाचर; कपची; चलपी. 'विविधा औत्सुक्यांची दाटी। चीप दाटत होती कंठीं।' –ज्ञा १८.१५५६ २ फुलांची माळ. तुरा पहा. ३ (विशेषतः लहान मुलांस होणारा) आतडयांचा एक प्रकारचा विकार. ४ (चांभारी) टांचेचा मागचा भाग उच रण्याकरितां, सुधारण्याकरितां लावलेला चामडयाचा तुकडा. [सं. चिपिट]

चीप—वि. गप्प; स्तब्ध; चूप.

चीप-ब—वि. ओला; चिंब; निथळता; चबचबीत; चवचवीत.

चीप—क्रिवि. लवकर; जलद. [सं. क्षिप्रं-चिप्पं-चीप. –भाअ १८३४.]

चीफसाहेब—पु. (व.) फौजदार; दरोगा.

चीब—वि. चिंब; चबचबीत; चीप पहा.

चीर—न. वस्त्र; कपडा; (सामा.) अन्तर्वस्त्र. 'पांचवण चीर नेसो देतसा' –माए १२१. 'आनकी फाडी चीरपदर। अलं कार बांधोनि समग्र। मारुतीकडे टाकिलें।' –राबि १५.१८६. –वेसीस्व ९ १५३. [सं.] ०गुट–न. (नेसावयाचें) लहान वस्त्र; वस्त्राचा तुकडा अंतर्वस्त्र. [सं. चीर=वस्त्र+का. गुड=गुप्त, आतील] ०चोळी–स्त्री मकरसंक्रातीच्या दिवशीं सुवासिनी स्त्रिया एकमेकीस चोळी आणि लुगडयाचें जें वाण देतात तें. ०वाण–न. (स्त्रियांत रूढ) वधूच्या नातलग स्त्रियांस आहेर म्हणून वरपक्षाकडून आलेलें लुगडें वगैरे. उदा० आजेचीर; मामे चीर. [चीर+वाण]

चीर—स्त्री. १ फट; भेग; तडा. २ (बायकी) कुंकवाची चंद्रकोर लावण्याची चांदीची काडी. ३ कुंकवाची चंद्रकोर. [सं. हिं.] ०जाणें–तडा, भेग पडणें.

चीर—न. एक प्रकारचें झाड. या जातीच्या झाडांपासून राळ तयार करितात. यापासून टरपेंटाईन निघतें. यांस इंग्रजींत पाईनचें झाड म्हणतात. डेहराडून येथील जंगलांत हीं झाडें पुष्कळ आहेत.

चीर—पु. जंबियाच्या डावापैकीं एक; यांत वैरीच्या उजव्या बाजूला मारून डावीकडे चिरत जावें लागतें. [चिरणें]

चील—स्त्री. एक प्रकारची पालेभाजी. 'ते हजारों हजार थोर थोर मनुष्य नागवे उघडे केवळ भणंग कंगाल अन्नरहित, वस्त्रानें रहित, कळाहीन चीलाची भाजी खात आले.' –माब १२५. [चिलघोळ पहा.]

चील—स्त्री. १ (राजा.) भेग; फाट; चीर २ खिंड; बोळ; दरी; चिलण. [चीर]

चील—स्त्री. (गो.) १ पोतें (गोणपाटाचें). २ राजपुत्र्याचें झाड. [सं. चिल्=वस्त्र परिधान करणें; चेल=वस्त्र; हिब्रू; चैलिम्= झाकणें; लॅ. चेल; प्राज. हिलु; गॉ. हुल्झा]

चील—न चामड्याला लागलेलें मांस. –बदलापूर १८५.

चीळ—स्त्री. (स्तनांतून, सडांतून) एकदम निघणारी दुधाची चिळकांडी; पान्हा. ०फुटणें–अक्रि. पान्हा फुटणें.

चुइटी—स्त्री. १ घोडयाच्या आयाळाच्या केसांच्या वळ लेल्या वेणीस जोडलेली साटणीची, फितीची चिरली, घांदोटी, चिंधी, पट्टी. २ ऊंसाच्या गंडेरीचा, जोंधळयाच्या ताटाचा चावून राहिलेला चोथा. [सं. चिपिट=सपाट]

चुइटी, चुई, चोय—स्त्री. १ पत्रावळीचीं पानें जोडण्या साठीं (पत्रावळी लावण्यासाठीं) केलेली बोरूची, बांबूची बारीक काडी, चोय, चोई, चोयटी. २ फणीचा, कंगव्याचा दांत व्हावया जोगी, दांत म्हणून असलेली बांबूची बारीक सळई. ३ हुक्कावरील बोल काढण्यासाठीं वापरावयाची लवचीक वेताची काडी. [सं. सूचि–ची=बारीक सळई, सुई]

चुई, चोय—स्त्री. चुइटी पहा.

चुकचुक—स्त्री. पालीचा आवाज; कांहीं जातीच्या पक्ष्यांचा आवाज. [ध्व.]

चुकचुक-कां—क्रिवि. चुकचुक अशा शब्दानें; चुक चुक असा आवाज करीत. [ध्व.]

चुकचुकणें—अक्रि. पालीचें, कांहीं विशिष्ट पक्ष्यांचें चुक् चुक् आवाज करणें. [चुक् द्वि.]

चुकटी—स्त्री. १ चिमट. चिमूट; २ (हाताचा आंगठा व मधलें बोट यांनीं वाजणारी चुटकी. चटकी पहा. ३ भुकटी; पूड. ४ (एखाद्या कामांतील) खुबी; हातखंडा; प्रवीणता. –क्रिवि. कचकचां; कडकडून. 'मोठी आरमटी करूनि चुकटी दंतावळी चावुनी।' –आसी ४२. [ध्व. हिं. चुटकी] ०साधणें–येणें– बसणें–खुबी साधणें; हातोटी येणें इ०. [हिं.]

चुकणें—अक्रि. १ चूक, प्रमाद करणें; नको तें करणें; अपराध करणें. ' लिहिणार चुकतो पोहणार बुडतो. ' २ मार्गापासुन चळणें; बहकणें; भकणें; भलत्या रस्त्याला जाणें. ' डंडळ डंडळ चुकों नये। हेकाडपणें। ' —दा १४.४.१३. ' चुकला फकीर मशिदींत शोधावा ' ३ कामांत कसूर, कुचराई करणें; कामचुकारपणा करणें. ' मी चाकरीमध्यें कधीं चुकलों नाहीं. ' ४ (नेम, लक्ष्य इ०) न साधणें; न लागणें; अंतरणें; हुकणें. ' वाटा लागे तरि गगना भेटे। एऱ्हवीं चुके। ' —ज्ञा ८.२५३. ५ व्हावयाचें टळणें; न घडणें. ' गेलें तें येत नाहीं, होणार तें चुकत नाहीं. ' ' सरकारचें देणें चुकावयाचें नाहीं. ' ' अपमृत्यु चुकला. ' ६ (इष्ट, योग्य वेळांत, पद्धतींत) कमी किंवा जास्त होणें. ' तुम्ही वेळ चुकलांत. ' ' चुकला तो मुकला. ' ७ संख्येमध्यें आंकड्याचा फरक पडणें, लागणें; आंकडा कमी येणें. ८ गफलतीनें, नजरचुकीनें वगळला, टाकला जाणें; गळणें. ९ (हिशेब) चुकता करणें; फेड करणें; (कज्जा) तुटणें; तोडणें, (खटल्याचा) निवाडा होणें, करणें. ' हिशेब, खटला, कज्जा चुकला. ' १० (कांहीं एक काम, गोष्ट) केली जाणें; समाप्त होणें. ' मी तर त्यास वचन देऊन चुकलों. ' [सं. स्कु=चुक+णें=चुकणें. स्कु म्हणजे उडी मारणें, गति करणें. करून चुकणें म्हणजे करून पुढें जाणें; —भाम १८३५; सं. च्यु=मार्गभ्रष्ट होणें; च्युत; सं. चुक्क= दुःख देणें अथवा भोगणें; प्रा. चुक्कइ; का. चुक्की=डाग.] (वाप्र.) **चुकल्या चुकल्या सारखें होणें**—आपल्या संवयीचें माणूस किंवा वस्तु जवळ नसल्यामुळें, परक्या ठिकाणीं गेल्यामुळें चित्तास अस्वस्थ वाटणें. ' घरची सर्व मंडळी परगावीं गेल्यानें मला आज चुकल्या चुकल्यासारखें झालें आहे. ' सामाशब्द—**चुकतचुकत—माकत—वांकत**—क्रिवि. चुका करीत; घसरत; चुकतां चुकतां; वेड्यावांकड्या पद्धतीनें; अडखळत. ' चुकत वांकत आठवलें। इतुकें संकलित बोलिलें। न्यूनपूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं। ' —दा १३.५.१९. ' त्याला श्लोक पाठ येत नाहीं, चुकतमाकत म्हणेल. ' [चुकणें द्वि.] **चुकलामाकला—वाकला**—वि. नजरचुकीनें राहून गेलेला; योग्य वेळीं हजर न राहिलेला; वाट चुकून भलतीकडे गेलेला. [चुकला द्वि.] **चुकून माकून—वाकून**—क्रिवि. चुकीमुळें; नजरचुकीनें; दुर्लक्ष होऊन. [चुकून द्वि.] **चुकूनसुद्धा**—क्रिवि. चुकीनें देखील(नेहमी अकरणरूपी प्रयोग). ' मी चुकूनसुद्धा त्याच्या वाटेस जात नाहीं. '

चुकता—वि. पुरा केलेला; बाकी नसलेला (हिशेब); फेडलेलें (कर्ज); निकालास लावलेला; तोडलेला; मिटविलेला (कज्जा, दावा, खटला). [चुकणें] ०**करणें—करून देणें**—सक्रि. १ निकालास लावणें. ' सरकारची बाकी चुकती केली. ' ' सावकाराचा पैका, वांट्याचा कज्जा, लोकांचें कर्ज, माझा हिशेब त्यानें चुकता करून दिला. ' २ बाकी राहिलेला (हिशेब); शिल्लक असलेलें (कर्ज); वादग्रस्त अललेला (वाटा); अंगावर असलेला (हप्ता); निकालास न लावलेला. ' चुकते रुपये दिले. ' ' चुकता पगार लष्करास मिळाला. ' ' चुकती बाकी दिली. ' चुकता पैका, हिशेब वाटा, हप्ता इ०. ' [चुकणें]

चुकर—वि. गोंधळलेला; घाबरा; बावरा, आश्चर्यानें, घोटाळ्यांनें गुंग, थक्क झालेला. [चुकणें]

चुकरा—वि. (दे.) चुकणारा; चुका करणारा. [चुकणें]

चुकली—स्त्री. प्र. चुगली पहा. चहाडी.

चुकवती. चुकतां—स्त्री. कर्जाची फेड, तडजोड, कर्जाचा निकाल लावणें. [चुकविणें]

चुकवाचुकव-वी—स्त्री. १ टंगळमंगळ; अळमटळम. (एखादें कार्य आपल्यास करावें लागेल म्हणून कुचरपणें त्यासंबंधी केलेली) टाळाटाळ; उडवाउडव; आज उद्यां करणें; दुर्लक्ष्य करणें. २ (अनेक देण्यांचा, कज्जांचा) निकाल; तडजोड; वारावार. [चुकविणें द्वि.)]

चुकविणें—सक्रि. १ (नजर) टाळणें; झुकविणें; चुकवाचुकव करणें; झुकांडी देणें. २ घोंटाळ्यांत पडणें; चूक करावयास लावणें; फसविणें. ३ (कज्जे, देणें इ०) निकालांत काढणें; वारावार करणें. ' सदर अदालतीनें जिल्हे कोडतांचे निवाड्यावरील अपिलें चुकवावीं. ' —न्यासे ४. ' त्यास बोलावून आणून चौकशी करून तंटा आम्ही चुकवितों. ' —मसाप २.१६७. [चुकणें पासुन प्रयोजक]

चुका—पु. चूक, घोंटाळा. ' परांतरासि न लावावा धका। कदापि पडों नेदावा चुका। ' —दा १२.१०.२०. चूक पहा.

चुका—पु. १ एक प्रकारची वनस्पति; ही पोटावर घातली असतां गर्भ उमळून पडतो. २ एक पालेभाजी; आंबट चुका; ही भाजी बारामास होते; ही अग्निदीपक, उष्ण, रुचिकर, पित्तल, आणि सारक आहे. धोत्र्याच्या विषावर हिचा उतारा देतात. [सं. चुक्रिका]

चुका—पु. हिशेबाचा निकाल.

चुकाऊ—वि. (काम, कर्तव्य) टाळणारा; चुकविणारा; (कामांत) कुचरपणा, टंगळमंगळ करणारा; [चुकणें]

चुकाचूक—स्त्री. १ फार मोठी चूक; घोडचूक; घोंटाळा; गोंधळ; बहकणें. २ परस्परांची चुकामूक; गांठ न पडणें. [चुकणें]

चुकांडी—स्त्री. झुकांडी; दृष्टि चुकवून पळून जाणें; हातावर तुरी देऊन पळून जाणें; फसविणें. [चुकविणें] ०**देणें**—चुकविणें; झुकांडी देणें. [चुकविणें]

चुकामुकी, चुकामूक—स्त्री. १ परस्परांची भेट व्हावी असा संकेत असतां तो चुकणें व गांठ न पडणें. ' चुकामुकी मा जि

माय देखतांचि वाडेकांडें बाळ जसें गळां पडे।'—अमृतधुव ६. 'असोनिया सम्यक् जाणा चुकामूक।भुलले निश्चंक मंत्रीं तंत्रीं।' २ योजिलेल्या अनेक साधनांत मेळाचा, ऐक्याचा अभाव. [चुकणें द्वि.]

चुकार-री-रू—वि. वाट चुकलेलें; भटकत्या मारणारें; हरवलेले (जनावर, वस्तु) (जनावर, वस्तु हरवल्यावर परक्याकडून सांपडल्यावर त्यासंबंधींहि हा शब्द योजतात). [चुकणें]

चुकार, चुकारचट्टू-तट्टू, चुकारी-चुकारू-चुकावू—(आपणास सांगितलेल्या, नेमून दिलेल्या कामाची) चुकवाचुकव, टाळाटाळ, टंगळमंगळ करणारा; कुचराई करणारा; चुकाऊ.

चुकाऱ्या जाणें—अक्रि. चुकणें; नाहींसें होणें; मरणें; नाश पावणें. 'पणतोंडें भक्षितो पणजा।मूल बापास मारी वोजा। चुकाऱ्या गेला राजा।चौवां जणांचा।'—दा १५५.२ [चुकणें]

चुकावणा—वि. चुकार; चुकारतट्टू; चुकवाचुकव करणारा. [चुकविणें]

चुकावणी—स्त्री. नजर चुकविणें; टाळणें; डोळा चुकविणें. [चुकविणें]

चुकाव(वि)णें—सक्रि. १चुकविणें; खोटें करणें. 'लोकीं केलें तें चुकावी।लोकिं माविलें तें उलथवी।'—दा ११.१०.११. २ टाळणें; नजर, डोळा चुकविणें. 'मातें करीं धरिल देखुनि एक लीला।चाले चुकावुनि पुढें चमकोनि घोषा।बिंबाधरा शशिमुखीं पिकमंजुघोषा।'—आकं ३. [चुकणेंचें प्रयोजक रूप]

चुकी—स्त्री. १ चूक; दोष; अशुद्धता. २ अपराध. ३ अपराधाबद्दल शिक्षकानें केलेली शिक्षा. [चूक] ०ची अर्जी-स्त्री. पुरवणी अर्ज; अधिक खुलासा करणारा अर्ज ०ठेवणें-अक्रि. (ल.) दोष लावणें; मार्गे सारणें, टाकणें. 'जे साहित्यातें वोजावी।अमृतातें चुकी ठेवी।गोडिसेंपणें।'—ज्ञा १३.११५६.

चुकुर, चुकूर—पु. १ भ्रम; भ्रांति. २ चुकवाचुकव.—वि. भ्रमिष्ट; आश्चर्यानें चकित झालेला; बावरलेला; गोंधळलेला. 'लपोनिया करी चुकुर माउली।नाहीं होत केली निष्ठा सांडी।'—तुगा.१५८२. 'तुका म्हणे संग देशी कोण्या काळीं। चुकुर दुवेळी होतों आम्ही।'—तुगा. 'चुकुर होइजे मानसें।या नांव आध्यात्मिक।'—दा ३.६.५०. ०पणा-पु भ्रमिष्टपणा. 'अनाचार मांडू नये चुकुरपणें।—दा २.२.३४. [चुकणें]

चुकोट—वि. (राजा.) चांगलें; चोखट पहा. —मसाप२.२. ३६०.

चुकोती—स्त्री. (कर्जाची) फेड; तडजोड; वारावार, पटवटना; व्यवस्था. [चुकती]

चुका—पु. चुका पहा. शको. ३. ३७

चुक्र—पु. १ एक पालेभाजी; चुका पहा. २ धान्यापासून बनविलेला सिरका. [सं.]

चुंखणें, चुखणें—सक्रि. चोखणें पहा.

चुंग—स्त्री. पलटण; तुकडी; तांडा; टोळी; कळप; संघ; झुंड; (सामा.) जमाव, समुदाय.

चुंगडा, चुंगडें—पुन. १ एकत्र बांधलेला मोत्यांच्या लडींचा, सरांचा समुदाय; पेंडाळें. २ (पेंढ्यांचें, ताटांचें, वेतांचें, केसांचें, आगकाड्यांचें, लहान सळयांचें, काठ्यांचें) जुडगें; जुडी; पेंढी; पुंजका; जुंबड.

चुंगडी—वि. (तंजावरी, गुज.) किरकोळ; थोडें; चिल्लर. 'अमर सिंगानें अकरा वर्षे चुंगडी दिवस राज्य केलें.'—तंजाऊर मराठी ऐतिहासिक शिलालिपी पृ. ११४. (१९०७). [का. चुंगु= शेवटचा भाग, तुकडा]

चुगल, चुगलखोर, चुगलीखोर—वि. चहाडखोर; पश्चात् निंदणारा; खोटेंनाटें सांगणारा; कुटाळखोर; बालंटखोर; कुचाळखोर; चहाड; तुफानखोर; कानाशीं लागणारा; लावालावी करणारा. [चुगली]

चुंगल—स्त्री. (व.) चिमटी. 'त्याची चुंगल लौकर सुटत नाहीं, त्याचेजवळ पैसा मात्र रगड आहे.' [सं. चतुर्+अंगुल; फा. चुंगाल्]

चुगली—स्त्री. चहाडी; लावालावी; कुचाळी; बालंट; द्वेषभावानें एखाद्याचीं वाईट, मूर्खपणाचीं कृत्यें फोडणें. [का. चुकलि, चुकालि=असत्य, निंदा] ०खाणें-सक्रि. निंदा, लावालावी, कुटाळी करणें.

चुंगा—पु. समुदाय; संघ. —शर.

चुंगाल—पु. १ पंजा. २ (ल) जुलूम, जबरदस्तीचा ताबा. 'बहुत खुषवक्त जाले कीं जबरदस्ताच्या चुंगालापासून गरिबाचें वतन खलास जालें.'—रा २०.४९. [चुंगल पहा. फा. चुंगाल्]

चुंगी—स्त्री. १ चुंग पहा. २ गवताची, कडब्याची पेंढी. ३ शहरांत विकल्या जाणाऱ्या वस्तूंवर बसविलेला कर. [हिं. चुंगी= मूठभर धान्य; चुंगल]

चुंच—स्त्री. चोंच पहा. 'उडी घालोनि महाडोहीं।चुंची धरोनि काढिजे अही।'—मुआदि ३२.७५. [सं. चंचू]

चुंच—स्त्री. एक औषधी वनस्पति; चिकणा नांवाची वनस्पति.

चुचकार, चुचकाविणें—सक्रि.१ (बुजालेलें, बेफाम झालेलें जनावर शांत करण्यासाठीं) ओठांनीं चुं चुं असा विशिष्ट शब्द करून गोंजारणें. २ लाडीगोडी लावणें; आंजारणें गोंजारणें; मन वळविणें; फुस लावणें; थोपटणें. [ध्व.]

चुचर, चुचरट—न. आंबा इ० फळांतील रेषा.

चुचळा—पु. (कु.) समई मालविल्यानंतर लिकलिकत राहणारें वातीचें टोक; दिव्याचा काजवा, कोजळी. चुचुरा पहा.

चुचा—स्त्री. १ लहान पक्षी पकडला, दुखवला गेला असतां त्यानें केलेला केविलवाणा आवाज. २ (ल.)(पक्ष्याच्या सारखा) केविलवाणा, आर्त, दुःखाचा आवाज. [ध्व.]

चुचावणें, चुंचःवणें—अक्रि. १ (बंदुकीची गोळी) सणसणणें; झणकारणें; सुं सूं करणें. २ (उंदीर इ०) चूंचूं करणें. ३ हूं कीं चूं करणें; शब्द करणें. 'एवढे लोक बसले होते पण कोणीही चुचावलें नाहीं.' [ध्व.]

चुंचु-चुंचू—स्त्री. चोंच. [सं. चंचु]

चुचुरा—पु. (कु.) दिव्याची कोगळी. चुचला पहा.

चुंचू—स्त्री. वृक्षविशेष.

चुट्-कन्-कर-दिशीं—क्रिवि. १ चटकन; झटकन्. २ चुटकीसरशी; एका क्षणांत, निमेषांत. [ध्व.]

चुटकल—न. (ना.) चिपळीसारखें एक गोंडी वाद्य.

चुटका—पु. १ अगदीं लहान पण विनोदी, हास्यकारक गोष्ट, आख्यायिका, गाणें; नोकझोंकीची कविता; उपहासपर पोवाडा; विनोदी कोडें, उखाणा; प्रहेलिका; अन्तर्लापिका इ० 'गुणें वेधी मेदी रसिकचि कळा रम्य चुटका।' -दावि २२३. २ (झोंपेची) डुकली; थोडकीशी स्वप्नमय झोंप. (क्रि० लागणें; पडणें). 'स्वप्नाचा उगीच चुटका पडला.' ३ (चिलमीचा, विडीचा) झुरका; (उंसाचा रस, दूध, पाणी इ० कांचा) घोंट. (क्रि० देणें). ४ लाल तापविलेल्या लोखंडानें दिलेला डाग, चटका. (क्रि० देणें). ५ मनाला चुटपुट, हुरहुर लावणारी गोष्ट; मनाला लागून राहणारी, लागलेली गोष्ट.

चुटका—पु. (क.) रहाटाला गुंडाळलेल्या पंचवीस फेऱ्यांचें सूत. 'कितिही व्यवस्थेनें कोष्टी लोकांवर नजर ठेवली तरी ते एक चुटकाभर सूत काढून ठेवल्याशिवाय राहणार नाहींत.' [हिं.]

चुटका-की—पु. (गोंडी) पायांतील जोडवें.

चुटकी—स्त्री. १ (हाताचा अंगठा व मधलें बोट यांच्या संयोगवियोगानें वाजणारी) चिटकी; चुटचुट असा आवाज. २ चिमूट; चिमटी; हाताचा अंगठा व मधलें बोट यांच्या चिमटींत राहील इतका कोणत्याही पदार्थाचा अंश; चुकटी. ३ स्त्रियांच्या पायांच्या अंगठ्यांत घालावयाचें चांदीचें वेढें, जोडवें. [सं. छोटिका; हिं. चुटकी; तुल० का. चिटिके] चुटक्यांचें मांडव-पु. चटक्यांचें मांडव पहा.

चुटकुला—पु. छोटासा चुटका. -शर. [हिं.]

चुटकुलॉ—वि. छोटा; चिमकुला, इवलासा; लहानगा; चिटकुला.

चुटपुंजी-ज्या—वि. प्र. तुटपुंजा, तुटपुंज्या; लहानसा; थोडपाशा भांडवलावर केलेला (व्यापार, धंदा). तुटपुंजी पहा.

चुटपुट—स्त्री. तळमळ; चडफड; तडफड; खंत; हुरहुर; खुरखुर; पश्चात्तापाचा चटका; न करावी ती गोष्ट केल्यामुळें, न आवडती गोष्ट झाल्यामुळें होणारी मनाची चडफड. [ध्व.] ०लागणें—अक्रि. (मनाला) हुरहुर, खंत, तळमळ वाटणें. 'मी रागाच्या सपाट्यांत वडील भावाला थोडेसें टाकून बोललों, त्याची मला चुटपुट लागली आहे.' 'कोण आलें होतें, तें पक्के-पणीं समजून येईपर्यंत मनाला मोठी चुटपुट लागावयाची.' -पकोघे.

चुटपुट, चुटपुटता, चुटपुटीत, चुटपुटा, चुटपुरता, चुटसुटा—वि. बेताचा; अगदीं मोजका; हवा असेल तितकाच; आटोपशीर; अल्प; जेमतेम पुरेल इतका. [सं. चुट्ट= कमी होणें-पडणें+पुट्ट=कमी पडणें, होणें] ०होणें—अक्रि. (अन्नादि पदार्थ) अगदींच बेतशीर, मोजकें होणें.

चुंटपूट—स्त्री. चुटपुट पहा.

चुटाचुर्मा, चुटिया, चुटिया चुरमा, चुटीयाचुरमा, चुट्याचुरमा—पु. कणिकेचे गाकर चुरून त्यांत तूपसाखर घालून केलेले लाडू. [सं. कुट्ट=कुटणें+चूर्=चूर्ण करणें]

चुटिमुटि, चुठिमुठी—वि. अपुरा; बेताचा; तुटपुंजा; —क्रिवि. काटकसरीनें; अगदीं बेताबातानें; हात राखून. (खर्च करणें).

चुटी—स्त्री. (विरू.) चुट्टी पहा.

चुटी, चुट्टी—स्त्री. १ चिरूट; सिगार; तंबाखूच्या पानाची विडीप्रमाणें ओढण्यासाठीं केलेली वळी; चुट्टा. २ चिमूट.

चुट्टा—पु. १ केळीच्या पानांत वळलेली विडी. २ बंगाली चिरूट. ३ तंबाखू ओढण्याची नळी, चिलीम. [का. चुट्टि, चुट्ट. चुट्टे=तंबाखूची वळकटी]

चुडणी—स्त्री. (कों.) अंधाऱ्या रात्रीं प्रवास करतांना उजेडासाठीं सणकाड्या, माडाच्या पोई पिंजून केलेले तुकडे इ० कांची चुडी पेटवून घेतात ती दिवटी. 'काळोख पडला आहे चुडणी घेऊन जा.' चुडी पहा.

चुडस—न. (कु.) नारळीचें, ताडाचें पान; क्वचित भेरली माडाच्या पानासहि म्हणतात.

चुडती—स्त्री. (कु, हेट.) नारळीच्या चुडताची पाती; माडाच्या झांपाची पाती. (गो.) उजेडाकरितां पेटवायची दिवटी.

चुडतें—न. चुडत पहा.

चुडवत—न. चुडत पहा.

चुडा—पु. १ कांकण; बांगडी. २ (ल.) स्त्रियांचें सौभाग्य (कारण नवरा मेल्यावर स्त्री करभूषण घालीत नाहीं). 'करी लागपाठ चित्त वित्त नको पाहों। अखंड तो चुडा तुज भोगईल नाहो।' -तुगा २८८. 'दे जन्म अक्षयीं दे

माझा चुडा।' —मसाप २.२१. चूडा पहा. [सं. चूडा=शेंडी, करभूषण; कांकण; का. चुडेय=सोन्याची बांगडी] (-वाप्र.) ०भरणें-लेणें-१ बांगड्या भरणें; सौभाग्यवती होणें. 'जन्म-सावित्री चुडा ल्याली.'-नामना ९२. २ (उप.) भिक्ष्याप्रमाणें मागें सरणें, हटणें. सामाशब्द- चुडेदान-न. एखाद्या स्त्रीच्या नवऱ्याचा जीव वांचविणें; एखाद्या स्त्रीचें सौभाग्य राखणें. [चुडा+दान] चुडेदान देणें-एखाद्या स्त्रीच्या पतीस मारण्याची वेळ आली असतां तिच्या सौभाग्याकडे लक्ष्य देऊन त्याचे प्राण वांचविणें; सौभाग्य कायम राखणें. 'रुखमादेवी म्हणे देई चुडेदान। संरक्षीं रे प्राण भ्रताराचा।' —तुगा 'तुमचे माझ्यावर किती उपकार झाले म्हणून सांगू, तुम्ही मला चुडेदान दिलेंत.' -तोबं. चुडेदान मागणें-वैधव्य येऊं नये, सौभाग्य कायम, अखंडित रहावें अशी प्रार्थना करणें; पतीचें जीवित, प्राण रक्षण व्हावें अशी विनंति करणें. चुड्यावरची बांगडी-स्त्री. बांगड्यांच्या विक्रीवर फुकट दिली जाणारी बांगडी.

चुडाचोंबडा—वि. लुबरेपणानें पुढें पुढें करणारा; फार लुडबुड करणारा; फाजील, नवास्तव कारभार करणारा; लुडबुड्या. [चोंबडा द्वि]

चुडात, चुडित—न. (देट.कु.) नारळीची झावळी; नारळीच्या झाडाचा झांप. चुडत पहा.

चुडियार—पु. बांगड्या करणारा.

चुडी—स्त्री. अंधाऱ्या रात्रीं उजेडाकरितां सणकाड्या, माडाच्या झांपांची शिरें इ०कांची जुडी पेटवून केलेली दिवटी; चुडणी; पेटविलेली गवताची पेंढी, जुडी. 'क्षणार्धांत जिकडे तिकडे चुड्या पेटून उजेड झाला'-स्वप.[जुडी; दे. चुडुली] ०पुनव-स्त्री. माघ शुद्ध पौर्णिमा. कोंकणांत या दिवशीं होळीस सुरवात होते. यादिवशीं रात्रीं चंद्रासमोर व गांवाच्या सीमेची खूण दर्शविणाऱ्या देवाभोंवतीं, दगडाभोंवती चुड्या, दिवट्या फिरवितात. [चुडी+पुनव]

चुडी—स्त्री. बांगडी. चुडा पहा. [तु. हिं. चुरी]

चुडी—स्त्री. (बा.) शिजविण्याची क्रिया.

चुडींत—न. (कों) चुडत; नारळीचा न विणलेला झांप, झावळी; चुडत पहा.

चुडेरहाट-चुडेराहट—पु. (कों.) एक प्रकारचा पाणरहाट; कनेकडास चोवीस रवे मारून केलेला रहाट.

चुडेल—स्त्री. (गुज.) स्त्रीरूप दुष्ट पिशाच; हडळ. [हिं. चुडैल; सं. चूडा]

चुंडो—पु. (भिल्ली) पाय. 'आने राती तियाज ओठापे हुणाहोच चुंडो बोलीन हुवी रेवो.' =आणि रात्रीं त्याच्याच ओट्यावर कण्हासारखे पोटांत पाय घालून निजावें.' —भि ३५

चुण्या—वि. १ दिवटी धरणारा; चूड धरणारा. २ (ल.) आगलाव्या; कळलाव्या; लावालावी करणारा; कज्जेदलाल; कळचेटया. [चुडी]

चुण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि.चुण्ण् असा आवाज करीत; सणसण करीत; गोंगावत; सूं सूं करीत; सणसणां. [ध्व]

चुणकस—स्त्री. कापडास चुण्या पाडण्याचें, करण्याचें शिंप्याचें हत्यार. [चुणी]

चुणकळी—स्त्री. ज्याचा भाजून चुना करितात असा ठिसूळ खडा; दगड; चुनखडी. [चुना+कळी]

चुणका—पु. (प्र.) चुणूक पहा.

चुणका—वि. (प्रां.) १ तरतरीत; हुशार; चलाख; चपळ; चुणचुणीत (मुलगा). २ (प्र.) चुनका; निवडक; निवडीव; वेंचक; उत्कृष्ट. [चुणणें=निवडणें]

चुणखडा—पु. १ निवडक, वेचीव, उत्कृष्ट रत्न. २ (ल.) चणचणीत आणि आनंदी मूल, मनुष्य. [चुणणें+खडा]

चुणचुण—स्त्री. १ चुरचुर; सणसण; झणझण; तिडीक; फुणफुण. (क्रि० लागणें; होणें; करणें). २ (ल.) पस्तावा; मनस्ताप; हळहळ; हुरहुर. (क्रि० लागणें).[ध्व. सं. चुण्=टोंचणें.द्वि.]

चुणचुणणें—अक्रि. १ चुणचुण करणें; चुरचुरणें; झणझणणें; ठसठसणें. २ चुण्ण् असा शब्द होईल असें उडी इ० कामुळें लागणें. [चुणचुण]

चुणचुणाट—पु. चरचराट; सणसणाट; फार तीव्र चुणचुण; अतिशय झणझणणें. (क्रि० लागणें; होणें; करणें). [चुणचुण]

चुणचुणीत—वि. तरतरीत; हुशार; चलाख; चणचणीत (मुलगा).

चुणचूण—स्त्री. चुणचुण पहा.

चुणणें—उक्रि. १ निऱ्या करणें; (वस्त्रास) चुण्या पाडणें. २ (विड्याचीं पानें इ०) वळत लावून ठेवणें; व्यवस्थेशीर रीतीनें रचणें. [सं. चुण्-आकर्षणें; संकोच करणें]

चुणणें—सक्रि. निवडणें. [हिं.चुनना;सं.चयन;चुण्=विभागणें]

चुणफुण, चुणफुणणें, चुणफुणाट—चुणचुण इ० पहा.

चुणी—स्त्री. निरी; निरी; सुरकुती; दुमड; सळ; मोड; चूण. [सं. चूण्=आकर्षण, संकोच करणें, आंखुड करणें]

चुणी—स्त्री. कांहीं कण्या मिसळलेला भरड कोंडा; डाळीचीं सालपटें, धान्याचे कण इ० मिश्रित असा गुरांस खावयास घालावयाचा कोंडा; चूण. [सं. चूर्ण]

चुणी—स्त्री. लहान माणकी; लहान माणिक, हिरा; हिरकणी. 'कनकगर्भाची धगधगित। मुक्तमणी डाळ देत। रत्नचुणी डोलावत। तेजलहरी लोटती।' -नेसीस्व ९.१२७. [सं. चूर्ण; हिं. चुनी=धान्याची कणी, माणिक]

चुणूक—स्त्री. १ (एखाद्या शास्त्राचा, कामाचा) नमुना; बोध; लज्जत; आस्वाद (कृतीचा, कार्यपद्धतीचा); थोडासा मासला; मासल्याकरितां म्हणून दिलेलें शिक्षण, पाठ; (एखाद्या उद्दिष्ट क्रियेचें) अंगुक, अग्रसूचक, दिग्दर्शन. (क्रि० दाखविणें; पाहणें). २ थोडीशी चुणचुण; चुणचुर; णफुणुण. ०दार-बाज-वि. तरतरीत; चुणचुणीत; चलाख; पाणीदार; हुशार.

चुतड, चुतडा, चुताड—नपु. (अश्लील) स्त्रीचें गुह्यांग; जननेंद्रिय. [सं. च्युत; च्यु]

चुतबावळा, चुतिया, चुत्या, चुत्यानंदन, चुतियानंदन—वि. (ग्राम्य) बावळट; मूर्ख; व्यवहारज्ञानशून्य; खुळा; खुळचट. [चुत. हिं. चूतिया=खुळा]

चुथडणें—सक्रि नष्ट करणें; नाहींसें करणें. 'समुद्रा; तेणें त्या सकल खलनौका चुथडवूं।' -केक ३३. [चुथडा]

चुथडा—पु. (प्रां.) उलथापालथीनें वस्तूंची, सामानाची झालेली सरमिसळ; अस्ताव्यस्त स्थिति, घालमेल; दुर्दशा; खोडाखोड; डाग इ०कांनीं (लिखाणाची) झालेली दुर्दशा; बिघाड; खराबी; कार्याची अव्यवस्था; विचका. [चुथणें]

चुथणें—सक्रि. (प्रां.) चाळाचाळ, उचलाउचल करून धुंडाळणें; अस्ताव्यस्त रीतीनें उलटापालट करणें; अनेक वस्तूंतून एखादी वस्तु गळफटलेली असल्यास ती शोधण्यासाठीं सर्व वस्तूंची उलथापालथ; गल्लद होईल असें करणें. [सं. चुष्?]

चुथाचुथ—स्त्री. चाळाचाळ करून झालेली दुर्दशा; घालमेल; अस्ताव्यस्तपणा; गोंधळ; खोडाखोड, डाग इ० कांनीं (लिखाणाची) झालेली दुर्दशा; चुथडा. [चुथणें द्वि]

चुनकट—स्त्री. खिटखाल. -सूव ८५. चुना असलेलें; चुनेरी. -पदाव १.१०. [चुना]

चुनकळी, चुन्याची कळी—स्त्री. भाजलेल्या चुन्याचा खडा; न विरविलेल्या चुन्याचा खडा. चुन्याच्या कळया पाण्यांत घालून कळीचा चुना तयार करतात. [चुना+कळी]

चुनका—वि. निवडक; वेचक; शेलका. चुणका अर्थ २ पहा. [चुनणें]

चुनखडा—पु. १ न भाजलेला चुन्याचा खडा. २ भाजलेला पण न विरविलेला चुन्याचा खडा. ३ भाजलेल्या आणि उमलविलेल्या चुन्याच्या गोळयाचा खडूसारखा रेघा, आकृति काढण्याचा तुकडा. [चुना+खडा]

चुनखडा—पु १ निवडक रत्न. २ (ल.) हुशार, चपळ, चुणचुणीत मुलगा, माणूस. [चुनणें+खडा]

चुनखडी—स्त्री. १ न भाजलेल्या चुन्याच्या खड्यांचा समुदाय. २ जींत चुनखडे असतात अशी माती. [चुना+खडी]

चुनखडी—स्त्री. (ल.) चुणचुणीत व आनंदी मूल. [चुनखडा]—वि. जींत चुनखडे खूप आहेत अशी; चुनखड्यांनीं युक्त. (जमीन, जागा). [चुनखडा]

चुनखाण—स्त्री. चुनखडीची खाण. [चुना+खाण]

चुनडी—स्त्री. १ एक प्रकारचें रत्न. याच्या सहा जाती आहेत. हें निळया रंगाशिवाय बाकी सर्व रंगांचें आढळतें. यास संस्कृतांत पुलकमणी व इंग्रजींत गार्नेट म्हणतात.

चुनडी—स्त्री. (क) १ चुंदडी; ठिपक्याठिपक्यांचें, थेंबाथेंबांचें (स्त्रियांचें) एक प्रकारचें वस्त्र; बुटीदार लुगडें. २ चुनडीवरील ठिपका. [हिं. चुनरी]

चुनणें—सक्रि. (विप्र.) चुणणें पहा. 'एकचि वस्त्र होतें अडजुनें। तें ठेविलें चुनोनि भिंतीवरीं।'

चुनणें—सक्रि. निवडणें. चुणणें पहा. [हिं. चुनना=निवडणें]

चुनपटी-पट्टी—स्त्री. विड्याबरोबर खाण्याच्या चुन्याचें पान; चुना लावलेलें पान. [चुना+पट्टी]

चुनभट्टी—स्त्री. चुना भाजण्याची भट्टी; चुनखडी भाजून चुना करण्याची भट्टी. [चुना+भट्टी]

चुनलाखडा—वि. (व.) कळलाव्या.

चुनवटा—पु. चुनखडीची खाण; चुनखाण. [चुना+ठाव]

चुनवणी—न. चुन्याची निवळ. [चुना+पाणी]

चुना—पु. १ शिंपा, कालवे, चुनखडीचे दगड भाजून व विरवून त्यांचें केलेलें चूर्ण. चुना बांधकामाला वापरतात. सुरती, परखांडी इ० याच्या जाती आहेत. २ (ल.) विध्वंस; निर्दलन. [सं. चूर्ण=चुना; प्रा. चुण्ण; हिं. चूना; गु. चुनो] (वाप्र.) ०करणें-(ल.) एखाद्या पदार्थाचा मारून, खाऊन सत्यानास, विध्वंस करणें. (प्रतिपक्षीयाच्या) नाकास चुना लावणें-आपल्या कार्याला आड येणाऱ्या माणसाचें कांहीं चालू न देतां आपलें कार्य साधणें. ०होणें-(ल.) नाश होणें; खराबी होणें 'केळीच्या पानांचा सडून चुना झाला.' सामाशब्द-चुनळ, चुनाळ, चुनाळें-न. विड्याच्या पानास लावण्याचा चुना ठेवण्याचें लहानसें पात्र, डबी. [सं. चूर्ण+आलय] चुनेखाण-स्त्री. चुन्याची खाण; चुनखाण; चुनखडीच्या दगडांची खाण. [चुना+खाण] चुनेगच्ची-स्त्री. १ चुन्यानें बांधलेली भागाशी. २ (ल.) नुसती तंबाखू चुना लावून खाणें यासहि चुनेगच्ची म्हणतात. -वि. चुन्याचा गिलावा करून बांधलेलें. [चुना+गच्ची] चुनेरी-वि. चुन्याचें बनलेलें. 'यांचें कवच चुनेरी पत्र्यांचें बनलेलें असतें.' -प्राणिमो ८. [चुना] चुनोटा-टी-पुस्त्री. चुनाळें. [सं. चूर्णवंती; हिं. चुनौटी] चुन्याचा गिलावा-पु. घराच्या भिंती इ० कांच्या पृष्ठभागावर चढविलेला चुन्याचा जाड थर. चुन्याचा घाणा-पु. चुना बारीक करण्याची, चुना, रेती इ० एकत्र करून

वारीक करण्याची घाणी. **चुन्याची निवळी**–स्त्री. चुनवणी; विरविलेला चुना तळाशीं बसल्यावर वर राहिलेलें पाणी; (इं.) लाइम् वॉटर. **चुन्याचें चाक**–न. चुन्याच्या घाणींतील चाक **चुन्याचे दगड**–अव चुनखडीचे दगड; जे भाजून चुना तयार करतात ते दगड. **चुन्याच्या कळ्या**–स्त्री अव. भाजलेले चुनखडीचे दगड.

चुनी—स्त्री. (प्र.) सर्वार्थी चुणी पहा. 'जडविल्या चुन्या बेसरी। करून कुसरी। नयनांची खोचली सुरी।' –पला ४.२३.

चुनीदा—वि. निवडक. 'त्याचें उपराळयास जनरल मंडोर याणें आपले हमराहीपैकीं बेश चुनीदी जमी येत पाठविली'–पया ४८१. [चुणणें]

चुन्नडी—स्त्री. (तंजावरी) चुनडी.

चुपकड—न. १ रहाटगाडग्याच्या माळेचीं लाकडें; ज्यांवर रहाटगाडग्याचीं मडकीं बांधतात तीं लहान लाकडें; खापेकड. २ रहाटगाडग्याचें चाक. –शर.

चुपकणी, चुपकणें, चुपकळणें, चुपकी. चुपचुपणें, चुपचुपीत—(प्र.) चुबकणी इ० पहा.

चुप्प. चुपचाप—क्रिवि. १ गप्प; स्तब्ध; गुपचुप; मुकाटयानें; कांहीं आवाज न करतां. २ –उद्गा. गप्परहा; बोलूं नको; खामोष. [सं. चुप्–मंदयां गतौ–राजवाडे ग्रंथमाला; हिं. चुप, चुपचाप; लिथु कोपु; जर्म. हुफेन; इं. हॉप]

चुंफणी—स्त्री. १ (मुलाचें) चोखणें, रिंगणें. २ लहान मुलाच्या गळयांत बांधलेली चोखणी. –शर. [चुंफणें=चोखणें]

चुंफणें. चुंपणें—उक्रि. (फळांतील रस) चोखणें; (स्तनांतील दूध) पिणें; तोंडानें फळ इ०कांतून रस आकर्षण करणें. [सं. चुंब्; हिं. चूमना; का. चिपु=चोखणें]

चुंफा—पु. १ तोंडानें फळांतील रस, स्तनांतील दूध ओढून घेण्याची क्रिया. २ एका वेळीं ओढून घेतलेला फळांतील रस, स्तनांतील दूध. [चुंफणें] **०घेणें**–फळांतील रस, स्तनांतील दूध एक वेळ ओढून घेतां येईल तेवढा घेणें. [चुंफणें]

चुंब—स्त्री. (राजा.) गर्दी; दाटी; झोड; झुंड. [सं. चुंब्] **०पडणें**–एखाद्यावर, एखाद्या वस्तूवर गर्दी होणें; झोड उठणें; झुंड लोटणें.

चुबक—स्त्री. टोंचलेलें, वेधलेलें लहानसें भोंक, छिद्र

चुंबक—पु. लोहचुंबक. 'चुंबकसन्निधानमात्रें लोह भ्रमतसे विचित्रें।' –विउ २.५७. [सं.] **०जन्यविद्युद्यंत्र**–न. लोहचुंबक क्षेत्रांत तांब्याच्या तारांचीं वेटोळीं जोरानें फिरविल्यामुळें यांत्रिक शक्तीचें विद्युच्छक्तींत रूपांतर करणारें यंत्र. यास इंग्रजींत डायनॅमो म्हणतात. 'चुंबकजन्य विद्युद्यंत्रामुळें १९ व्या शतकांत यांत्रिक सुधारणेंत फार उपयुक्त आणि महत्त्वाच्या अशा घडामोडी झाल्या आहेत.' –ज्ञाको. च १८३. **०त्व**–न. कांहीं जातींच्या दगडांचा लोखंडास आकर्षण करण्याचा गुण एखाद्या लोखंडाच्या तुकड्याभोंवतीं विद्युत्प्रवाह सुरू केल्यास त्यांत चुंबकत्व उत्पन्न होतें. (इं.) मॅग्नेटिझम. **चुंबकाकर्षण**–न. लोहचुंबकाच्या अंगीं असलेली लोखंडास आपल्याकडे ओढण्याची शक्ति [सं. चुंबक+आकर्षण] **चुंबकीय दृक्शास्त्र**–न. प्रकाश व चुंबकत्व यांच्या परस्पर संबंधाचें शास्त्र. याचा प्रथम शोध फॅराडे यानें लाविला.

चुंबक—वि. १ (ल.) चुंबन, मुका घेणारा; स्त्रीलंपट; विषयी. २ कृपण; कद्रू; कंजुष; कवडीचुंबक. 'द्वाड आपेसी वोंगळ। चाळक चुंबक लच्याळ।' –दा २ ३.२८. [चुंबणें]

चुबकडा—वि. लहान आकाराचा व गरगरीत, वाटोळसर; अटस आणि सुबक (घोडा, मनुष्य).

चुबकणी—स्त्री. धुवावयाचें वस्त्र दोन्ही हातांनीं धरून दगडावर कुसकरण्याची, चिवळण्याची, मर्दण्याची क्रिया. [चुबकणें]

चुबकणें—उक्रि. १ धुवावयाचें वस्त्र दोन्हीं हातांनी दगडावर चुबचुब आवाज होईल अशा रीतीनें कुसकरणें, चिवळणें, मर्दन करणें, चोळणें. २ खुपसणें; टोंचणें; बोंचणें; छिद्र पाडणें. [ध्व]

चुबकणें—अक्रि. थांबणें; कुंठित, स्तब्ध, तटस्थ होणें; मौनावणें. 'सभा अवलोकितां दृष्टीं। शोभासमुद्र हेलावे पोटीं। चक्षु पोहणार उठाउठी। ऐलकांठीं चुबकलें।' –मुसमा २.७७. [सं. स्तम्]

चुबकणें—न शिल्पकाराचें एक हत्यार.

चुबकती उडी—स्त्री. मोटकुळी उडीच्या उलट उडी. दोन्ही पाय जोडून पाण्यांत टाकलेली उभी सरळ उडी. [चुबकणें+उडी]

चुबकवड्या—स्त्री. (व.) गोवऱ्याचें सांबारें.

चुबकळणें—उक्रि. बुचकळणें; बुडविणें. 'जे आनंदसमुद्रीं कुंभ। चुबकळोनि भरिले।' –ज्ञा ९.१९१. 'मग हात चुबकळुनि पहात। तंव निर्मळ क्षरा आंतुनि येत।' –अक्रि. १ बुडणें; गटांगळ्या खाणें. २ (ल.) मौनावणें; कुंठित होणें. चुबुकळणें पहा. [बुचकळणें]

चुबकळी—स्त्री. बुडी; बुचकळी; बुटकुळी. [चुबकळणें] **०मारणें**–बुडी, बुचकळी मारणें. 'वाटे त्याचिया तेजांत। चंद्रसूर्य चुबकळ्यां मारित।' [बुचकळी]

चुबका—पु १ (गवताचा, केसांचा, पानांचा) झुबका; बुचका; गुच्छ; झुपका; शेंडा; तुरा. २ पुंजका; जमाव; घोळका. 'जेथें जेथें गूळ पडला तेथ तेथें मुंग्यांचे चुबके जमले.' [सं स्तबक]

चुबकुळी—स्त्री चुबकळी; पहा. 'येक म्हणती अटाटी। पाणीपाषाणाची भेटी। चुबकुळ्या मारितां हिंपुटी। कासाविस व्हावें।' –दा ८.१०.१८.

चुबचुबणें—अक्रि. चिंब होणें; ओलें गच्च होणें; थबथबणें; चिबचिबणें. [ध्व.; चुब द्वि.]

चुबचुबीत—वि (पाण्यानें) चिंब झालेलें; थबथबणारें. [ध्व. चुब द्वि] ०भिजणें–अक्रि. पाणी ठिपकेल, थबथबेल इतकें भिजणें; चिंब भिजणें.

चुंबणें—उक्रि. मुका, चुंबन घेणें. [सं. चुंबन; फ्रें. जि. चुंब, चुम]

चुंबणें—उक्रि. १ (स्तन, फळ इ०) चोखणें; सेवन करणें. 'परी तें वेगळेपणें भोगिजे। जैसें पक्षियें फळ चुंबिजे।' –ज्ञा ५.१३१. २ (ल.) चोखून शुष्क करणें; (ताप, सूतसंचार, पिशाचबाधा इ० कांनीं) कृश, क्षीण करणें. [सं. चुम्ब्; तुल० गॉ. कुक्जू; हिब्रू. पोगइ; लिथु. बोच्विओजु]

चुंबणें—सक्रि. ओढणें; आकर्षणें. [सं. चुंबन]

चुंबन—न. १ मुका घेण्याची क्रिया. २ मुका. ३ आकर्षण. (क्रि० घेणें; देणें) [सं.]

चुंब(म)ळ—स्त्री. १ डोक्यावरील ओझ्याखालीं, घागरीखालीं ठेवावयाची कापडाची, चिरगुटाची गुंडाळी, वेटोळें. २ (ल.) मूळव्याधीच्या मोडाचें वेढोळें, वेढ. [प्रा. चुब्भल; का. सिंबी, सिंबळ]

चुंबळ—न. (कों.) उंसाचें चिपाड.

चुंबा—पु. (मुंग्यांचा, अळयांचा, कीटकांचा) घुचका, पुंजका, झुंड, घोळ, जमाव. [चुंबन] ०पडणें–बसणें–जमणें–एखाद्या पदार्थावर मुंग्यांची, माशांची झुंड पडणें.

चुंबित—वि. चुंबन घेतलेलें; चुंबिलेलें. [सं.]

चुंबी—स्त्री. घाटी; गर्दी. (प्र.) चोंदी पहा.

चुंबी—वि. १ चुंबन घेणारा. २ (ल.) पोंचणारा; ओढणारा. इ० गगनचुंबी; मुखचुंबी; चंद्रचुंबी इ०. [चुंबणें]

चुंबीत—क्रिवि. आपण होऊन; मुकाट्यानें; निमूटपणें; फुकट; आपखुष; खालीं मान घालून; नाक मुठींत धरून. 'दोन काठ्या लाव रगडून, मग तो चुंबीत करील.' [चुंबन]

चुबुकडा—वि. लहान पण गरगरीत; चुबकडा पहा.

चुबुकणें—उक्रि. वेधणें; छेदणें; टोंचणें. [हिं. चुभाना]

चुबुकणें—अक्रि. शिरणें; आंत जाणें; बोंचणें. [हिं. चुभना]

चुबुकळणें—सक्रि. बुडविणें. 'तियें प्रमेयाचीच हो कां वळलीं। कीं ब्रह्मरसाच्या सागरीं। चुबुकळलीं।' –ज्ञा ७ १८८.

चुबुकळणें—अक्रि. चुबुकळी, बुडी मारणें. 'नाहीं धारणा ध्यान। नाहीं समाधि आसन। चुबुकळीत आनंदघन। आपणामाजीं।' –परमा १३.५.

चुंमळ—स्त्री. चुंबळ पहा. [प्रा. चुब्भल; दे. चुंभल; का. सिंबल]

चुंमळ—स्त्री. घुंगाचा दर, भोंक खोदतांना अंगावर गदळ उडूं नये म्हणून पहारीच्या टोंकाच्यावर बांधलेली कापडाची गुंडाळी. [प्रा. चुब्भल]

चुंमळ—वि. आशाखुळत; हावरा; लोभी. 'रिद्धिसिद्धि देती। आम्ही चुंमळी नव्हों तैसी।' –तुगा १४५५. [सं. चुम्ब्= चुंबन घेणें]

चुमळणें—सक्रि. बुचकळणें; बुडविणें. 'बोलुं जेथि सुधारसें घोळिलें। कीं चांदिनां चुमळिलें।' –शिशु १९.

चुंमळी—स्त्री. व्यभिचारी स्त्री. 'चुंमळीशीं करी चुंबुळीचा संग। अंगीं वसे गुण क्रियाहीन।' –तुगा ३१२२. [सं. चुम्ब्= चुंबन घेणें]

चुमळ्या—वि. कामी; विषयासक्त; लंपट.

चुमुळीजणें—सक्रि. बुडविणें. 'उसळत तैलाची कढई। तेथें चुमुळावती सपायी। तळिली कुरवंडी सांडयी। तैसे होती।' –भाप्र ३०३.

चुमक—वि. (व.) कंजुष; कृपण. [चुंबक]

चुमळ, चुमकळ, चुमडी—स्त्री. (गो.) चुंबळ.

चुयटी, चुयी—स्त्री. चुट्टी, चुई पहा.

चुर–कन–कर–दिशीं–दिनीं—क्रिवि. कापड फाटतांना, फाडतांना, तापलेलें लोखंड पाण्यांत बुडवितांना होणाऱ्या चुर्र् अशा शब्दाप्रमाणें; चुर्र् असा आवाज करीत. [ध्व. चुर्र्]

चुरका—पु. (विप्र.) चरका पहा.

चुरंगटणें, चुरग(गा)ळणें—सक्रि. १ (कागद, कापड, फूल इ०) चुरडणें; चेपणें; कुसकरणें; चोळामोळा करणें; रगडणें. २ (मनुष्य, पशु इ० कांस) दांडगाईनें वागविणें; भलत्याच रीतीनें उपयोग करून खराब करणें. ३ खराब करणें; अव्यवस्थित, विस्कळित करणें. [चुरणें]

चुरग(गा)ळा, चुरगळामुरगळा, चुरगाळामुरगाळा—पु. १ चुरगळून, पिळवटून, चेंगरून, कुसकरून केलेली दुर्दशा; चोळामोळा करून केलेली खराबी. २ (ल.) (कामानें, श्रमानें, आजारीपणानें, काळजीनें झालेली शरीराची) दुर्दशा. [चुरणें+मळणें] ०करणें–चोळामोळा, दुर्दशा करणें.

चुरचुर—स्त्री. १ भाजल्यामुळें, जखमेस मीठ इ० क्षार पदार्थ लागल्यामुळें, औषध झोंबल्यामुळे होणारी थोडीशी आग, वेदना. २ (ल.) (एखाद्या कृत्याबद्दल मनाला लागलेली) टोंचणी; हुरहुर; रुखरुख; पश्चात्ताप; खेद; काळजी; अनुताप. ३ कटकट; कचकच; वाचावाच; कुसफूस; वासावास. [सं. चुर्= जळणें; द्वि] ०चालणें–कटकट सुरू असणें; कुसफूस चालणें इ०. ०लागणें–हुरहुर वाटणें; रुखरुख लागणें; पश्चात्ताप वाटणें.

चुरचुर–रां—क्रिवि. १ पदार्थ तळतांना होणाऱ्या चुर्र् आवाजाप्रमाणें; चुर्र्चुर्र् आवाज करीत. २ चुणचुण; फडफडां;

चरचर; न अडखळतां. (क्रि० बोलणें) ३ (कापड इ० एकदम फाटतांना होणारा चर्र्र् आवाज करीत. (क्रि० जाणें) [ध्व. चर्; द्वि.]

चुरचुरणें—अक्रि. १ थोडीशी आग होणें; चुरचुर होणें; चुणचुणणें; सणसणणें. २ (ल.) पश्चात्ताप होणें; मनाला लागणें; खेद होणें; चुटपुट, हुरहुर खंत वाटणें. 'तेणें करून दुसऱ्या स्त्रिया आपणांस तसी संपदा नाहीं म्हणून आपल्या मनांत चुरचुरत असतात.' —व्यनि ३५. [चुरचुर]

चुरचुराट—पु. १ अतिशय चुरचुर; चुणचुण; सणसणाट; फुणफुण. २ (ल.) अतिशय खेद होणें; मनस्वी वाईट वाटणें; फार हुरहुर, खंत, चुटपुट. [चुरचुर]

चुरचुरीत—वि. १ सुकें आणि तळण्यास योग्य; कुरकुरीत; तुडतुडीत; खुसखुशीत. २ खडखडीत वाळलेलें; पूर्ण सुकलेलें (धोतर इ०) 'धोतर चुरचुरीत वाळलें.' [चुरचुर]

चुरचूर—स्त्री. चुरचुर पहा.

चुरचूरणें—अक्रि. चुरचुरणें पहा.

चुरचोंडा, चुरचोंबडा—वि. वटवटया; लुब्रा; बडबड्या; (दुसरे बोलत असतां) मध्यें तोंड घालून बोलणारा; टकळी लावणारा. चरचोंडा पहा. [चुरणें+चोंबडा]

चुरडई-य—स्त्री. सापाची एक जात.

चुरडणी—स्त्री. चुरडणें; चोळामोळा करणें; चेपणें; दाबणें; चेंगरणें; कुसकरणें. [चुरडणें]

चुरडणें—सक्रि. १ दाबून चुरा करणें. २ चुरगळणें; कुसकरणें; चोळामोळा करणें (चुरणें आणि चुरडणें हे शब्द जरी समानार्थक आहेत तरी चुरडणें याच्या अर्थांत अधिक उग्रता आहे. चुरडून कायमचा नाश होतो तसा चुरण्यानें होत नाहीं). [सं. चूर्ण]

चुरडा—पु. चोळामोळा; कुस्करा; चुराडा; चुरडलेली, चिवडलेली स्थिति. [चुरडणें]

चुरण—न. (हेट.) पुरण.

चुरण—न. (व.) (धान्याची) मळणी. [सं. चूर्ण]

चुरण—न. (गो.) १ करंज्यांत घालावयाचें सारण, पुरण. २ चूर्ण; औषधी पूड. [सं. चूर्ण]

चुरणें—सक्रि १ (हातानें कुसकरून, दाबून) चुरा, भुगा, चूर्ण करणें; बारीक बारीक तुकडे करणें. २ (ल.) (शरीराचे अवयव) दाबणें आणि कुसकरणें; चेपणें; रगडणें; मर्दणें; चंपी करणें; हलक्या हातानें दाबणें; चोळणें. 'पार्थ स्वहस्तें चुरी पायां।' —मुआदि ३९.२. ३ (ल.) दुःखानें, संतापानें हात चोळणें. 'लोक शोकें चुरिती कर। आस म्हणती अनर्थ थोर।' —मुसभा १४.१६६. ४ चुरगळणें; चोळामोळा करणें; दांडगेपणानें विस्कळित, अव्यवस्थित करणें; चुरगटणें. ५ कचक्यानें किंवा जोराच्या दाबानें अपक्व, खराब करणें. [सं. छुरणं= घासणें-चुरणें (पाय वगैरे). —भाअ १८३२. सं. चूर्ण्=पूड करणें]

चुरचुरा, चुरचुरीत—वि. तीक्ष्ण.

चुरम(मु)टणें—अक्रि. मुरकुटया, वळया पडणें; चिरमटणें; चिरम्यांनीं युक्त होणें; (सामा). आकुंचन पावणें; आकसणें; संकोचणें; आटणें; चिमटणें. [चिरमी]

चुरम(मु)टी—स्त्री. सुरकुती; वळी; चिरमी.

चुरमरणें—सक्रि. (प्रां.) मुरकुट्या, वळया पाडणें; चुरगळणें; चुरघळणें; मुरडणें.

चुरमा—पु. एक पक्वान्नविशेष. चुटाचुर्मा पहा. [हिं.] ०येणें—आंबमोडे येणें.

चुरमुर—स्त्री. १ शोक; तळमळ; झळणी; हायहूय; विव्हळणी. २ कुरकुर; कुरबुर; फुरफुरणें; मुळमुळणें; संताप; रुसवा; रुसरुस. ३ (वरील प्रकारांनीं दर्शविली जाणारी) चीड; संताप, रुसवा; खेद; हुरहुर इ०. [चुरणें+मुरणें]

चुरमुरणें—अक्रि. १ तळमळणें; विव्हळणें; शोक करणें; खेद करणें. २ असंतुष्टपणानें कुरकुरणें; चरफडणें; मुळमुळणें. [चुरमुर]

चुरमुरत—क्रिवि. तळमळत; विव्हळत; शोक करीत; कुरकुरत; चरफडत. चुरमुरत, मुरमुरत बसणें—शोक करीत, तळमळत बसणें.

चुरमुरा-री—पुस्त्री. भात उष्ण पाण्यांत भिजवून त्याचे तांदूळ करून खापरांत भाजून करतात ते; पोहे भोलवून भाजून करतात ते; कुरमुरे. [ध्व.] ०खाणें-खात बसणें-देत बसणें- (उप.) जागच्याजागीं मुकाटपणें चुरमुरत, चरफडत बसणें; धुसफुसत राहणें; आशाभंग झाल्यामुळें खजील होणें. —ऱ्यांचे लाडू खाणें-(उप.) जेवण न मिळाल्यामुळें चुरमुरत राहणें.

चुरमुरा, चुरचुरा—वि. झणझणीत; चुरचुरणारें; तीक्ष्ण. 'आर्द्रकें द्रव्यें चुरमुरीं। वरि परिवडिजती मोहरी। जियें घेतां होती घुवारी। नाकें तोंडें।' —ज्ञा १७.१४६.

चुरसूर—स्त्री. चुरमुर पहा.

चुरली—स्त्री. (कु.) सेंकडा.

चुरवट—वि. (प्रां.)१ चुरलेला; चुरडलेला. २ चुरगळलेला; चोळामोळा केलेला. [चुरणें]

चुरस—स्त्री. १ द्वेष; वैमनस्य; अदावत; वैर; अकस; दावा; डाव. २ स्पर्धा; ईर्षा; दुसऱ्यावर चढाई करण्याची इच्छा. [सं. चिकीर्षा ?] —वि. अपमानानें, स्पर्धेनें चिडलेला; खिन्न झालेला; रुसलेला; खुनशी. —शाको.

चुरसाचुरस—स्त्री. एकमेकांतील मत्सर, हेवा, द्वेष, दावा, स्पर्धा. 'स्वाऱ्या करून सरदार बुडविती रिपु चुरसाचुरशी।' –ऐपो ३०४. [चुरस द्वि]

चुरसी—वि. द्वेष, मत्सर करणारा; डाव धरणारा; मनांत अढी बाळगणारा; खुनशी; हाडवैरी; दीर्घद्वेषी. [चुरस]

चुरा—पु. १ (ठेंचण्यानें, मोडण्यानें, फुटण्यानें, फोडण्यानें झालेले एखाद्या पदार्थाचे) बारीक बारीक तुकडे, कुटके, कण इ०; भुगा. २ (ल.) (शरीराची) जर्जर स्थिति; शैथिल्य; ग्लानि; शीण; उठवण. [सं. छुरा=चुरा(चुन्याचा वगैरे)–भाअ १८३२ सं. चूर्ण]

चुराचारा—पु. तुकडेताकडे; काटकेकुटके; चाराचुरा; (कोणताही पदार्थ फुटून, मोडून त्याचे झालेलें) तुकडे इ०; भुगा. [चुरा द्वि.]

चुराडा—पु. १ (पदार्थ फुटून, तुटून त्याचा झालेला) चकनाचूर; चक्काचूर; भुगा; नाश; खुर्दा; खराबी. 'कालचक्रानें आजपर्यंत मोठमोठ्या राज्यांचा पार चुराडा झाला.' –पाव्ह १०. २ (ल.) (अति श्रमानें शरीरास आलेली) ग्लानि; थकवा; शीण; गळाठा; उठवण. ३ (मसलतीची) नासाडी; खराबी; नाश. [चुरा]

चुरी—स्त्री. डाळीचा भरडा; चूर. [सं. चूर्ण]

चुरुचुरु, चुरूंचुरूं—क्रिवि. उद्धटपणानें; मर्यादा सोडून; चुरचुरां (बोलणें).

चुर्र—क्रिवि. वरवर जाळतांना, भाजतांना, डागतांना, तापलेले धातूचे तुकडे पाण्यांत बुडवितांना होणाऱ्या चुर्‌चुर् अशा आवाजासारखा शब्द करीत. [ध्व. चुर्र]

चुल—स्त्री. (प्र.) चूल पहा.

चुलइत—न. (कों.) होडीचें वल्हें अडकविण्याची खुंटी; चुलत (–न.) पहा.

चुलत—वि. चुलत्याच्या संबंधाचा; चुलत्याकडून; चुलत्याच्या बाजूच्या नातेविषयक शब्दास हा शब्द उपसर्गाप्रमाणें लावतात. [चुलता] जसें ०आजा–पु. आजाचा भाऊ; बापाचा किंवा आईचा चुलता. ०आजी–स्त्री. बापाची किंवा आईची चुलती; चुलत आजाची बायको. ०चुलता–पु. बापाचा चुलत भाऊ. ०दीर–पु. नवऱ्याचा चुलत भाऊ. ०नणंद–स्त्री. नवऱ्याची चुलत बहीण. ०बहीण–स्त्री. चुलत्याची मुलगी. ०भाऊ–पु. चुलत्याचा मुलगा. ०मामा–पु. मामाचा चुलत भाऊ. ०सासरा–पु. आपल्या सासऱ्याचा भाऊ. ०सासू–स्त्री. आपल्या सासूची जाऊ; किंवा बायकोची चुलती (चुलत हा शब्द एक अंश दूरचा शरीरसंबंध दाखवितो आणि चुलतचुलत हा शब्द एकापेक्षां अधिक –मग तो कितीहि–दूरचा असो शरीरसंबंध दर्शवितो. –चुलत चुलत भाऊ–पु. बापाच्या चुलत भावाचा मुलगा.

चुलत, चुलइत, चुलेत, चुलत—न होडीचें वल्हें ज्या उभ्या दांड्याला टेकून खेंचतात तो दांडा, खुंटा.

चुलता—पु. बापाचा भाऊ, काका. [सं. क्षुल्लतात–चुल्लताअ–चूल्ता–चुलता=बापाचा धाकटा भाऊ; –भाअ १८३२; चुल्लस्थ= निराळी चूल करून राहणारा. –शर]

चुलती—स्त्री. चुलत्याची बायको; काकी; काकू.

चुलदान—न. गलबतावरील विस्तव पेटवावयाचें भांडें [चूल+फा. दान]

चुलभानवशा—वि. १ चूल व भानवस सोडून न जाणारा; घरकोंबडा; रांडयाराघोबा; बटक्या; बाईलकाम्या. २ (ल.) नेभळट; दुबळा; क्लीब, बायकी. [चुल+भानवस]

चुलवण, चुलाण—न. उंसाचा रस शिजविण्याची, आटविण्याची भट्टी. [चूल]

चुलवा—पु. तात्पुरती केलेली चूल; ओबडधोबड चूल.[चूल]

चुलवान-ण, चुलांगण, चुलाण—न. १ उंसाचा रस कढविण्याची काहिली ठेवावयाची चूल, भट्टी. २ चुलींची रांग. ३ मोठी चूल. [चुल+अंगण]

चुला, चुल्ला—पु. वैल नसलेली मोठी चूल. [सं. चुल्लि]

चुलाईभाजी—स्त्री. एक वनस्पति.

चुलणें—अक्रि. (भिल्ली.) भांडण, तक्रार करणें. 'एहेकीं वेनी चुलाआं लाग्या.' असें दोघींचें भांडण लागलें. –भि २३. [हिं. चिल्लाना]

चुलाण—न. चुलवण पहा.

चुलाणें—न. (कों.) लहान चूल. [चुलाण]

चुल्लिकापूजन—न. १ चुलीची पूजा, आराधना, सेवा. २ (ल.) स्वयंपाक. 'त्यानें आपलें अन्न तयार करण्यास चुल्लिकापूजन केलें.' –चंद्र ४१.

चुवा—पु. चंदनाच्या लांकडापासून केलेला एक सुवासिक पदार्थ. 'चुवा चंदन कस्तुरी हो मेलागिरी।' –सला ३. [हिं. चोआँ, चोवा]

चुवा, चुहा—पु. १ उंदीर. २ (ल.) हुषार, तरतरीत, चप्पू मनुष्य. [हिं. चूहा=उंदीर] –चुहेदान, चुवेदान–न. उंदराचा सांपळा, पिंजरा. [हिं. चूहा+फा. दान]

चुवा, चुव्वा—पु. (व.) तळ्यामध्यें उन्हाळ्यांत पाण्यासाठीं खणलेली विहीर. [सं. कूप; हिं. कुआँ=लहान विहीर] चुवा घालणें–सक्रि. वांगीं अगर मिरच्या लावल्यानंतर पाऊस न पडल्यास तांब्यातांब्यानें रोपाच्या बुडाशीं पाणी घालणें.

चुस्त—वि. १ तंग; घट्ट; वेताचा; नीटनेटका. 'जरी मुंडासे पायजमे चुस्त पायाला जी।' २ धूर्त; हुषार. 'आपल्या चुस्त चलाखीनें महाराजांची कृपा संपादिली.' –विक्षिप्त ३.५३. [फा.]

चुहा—पु. चुवा, चुहा पहा.

चुळ–कर–कन–दिनीं–दिशीं—क्रिवि. पाण्याची, दुधाची एकदम चिरकांडी उडतांना होणाऱ्या चुळ् आवाजाप्रमाणें आवाज करीत. (चुळकन इ० कांनीं एकदम चिरकांडी उडतांना होणारा चुळ् आवाज दर्शविला जातो. चुळचुळ ह्या शब्दानें चुळ चुळ असा एकसारखा आवाज दर्शविला जातो.) [ध्व.]

चुळका—पु. १ पाणी, दूध इ० द्रवपदार्थ घेण्याकरितां, राहण्याकरितां केलेला हाताचा विशिष्ट आकाराचा, खोलगट तळवा. २ हाताच्या खोल केलेल्या तळव्यांत, चुळक्यांत मावेल इतकें पाणी, दूध इ० पदार्थ; चूळ. [सं. चुलुक=चूळ] ०भरणें–चूळ भरणें. म्ह० चुळक्यांत पाणी घेऊन जीव देणें. (उप.) अशक्य गोष्ट मूर्खपणानें शक्य करूं पाहणें; कोरड्या विहिरींत जीव देणें.

चुळका—पु. डोंगराचें शिखर, मस्तक; चुळका. 'सिंहाचळा-चिये चुळके।' –भाए १.

चुळकें—न. एक बायकी शिवी.

चुळचुळ—स्त्री. निकड; तांतडी; घाई; अधीरता; उत्कंठा; उठवणी. [हिं. चुलचुल –मसाप २.३.२४३; ध्व. चुळ द्वि.] ०लावणें–सक्रि. अतिशय उतावीळ, त्वरा, घाई करणें. ०लागणें –अक्रि. उतावीळ होणें, अधीर होणें; (एखादें काम, गोष्ट) केव्हां करीन असें होणें. ०मुंगळा–पु. मुलांच्या खेळांतील एक शब्द. (उप.) ज्याला फार घाई झाली आहे, जो फार अधीर झाला आहे असा मनुष्य. चुळचुळ मुंगळा पळीपळी तेल–मुलांच्या एका खेळाचें नांव.

चुळचुळ-ळां—क्रिवि. चुळ, चुळ आवाज करीत. [ध्व.]

चुळचुळा—पु. १ अधीरता; उतावीळ; चुळचुळ; उत्कंठा. २ (ल.) खाज; खवखव. (क्रि० सुटणें). ३ खेद; पश्चात्ताप; मनाची अस्वस्थता; हुरहुर इ०. [चुळचुळ]

चुळचुळा-ळ्या—वि. अधीर; उतावळा; उत्कंठित; सोत्कंठ; अस्वस्थ. [चुळचुळ]

चुळणी—स्त्री. चूळ भरण्यासाठीं तोंडांत घेतलेलें पाणी; गुळणा; चूळ.

चुळत—न. चुळत, चुळेत पहा.

चुळबुळ—स्त्री. १ चळवळ; उठपळ; उठबैस; वळवळ; लहान मुलांचा खेळकरपणा. (क्रि० करणें; चालविणें; मांडणें; लावणें). २ पिसवांची चपळ हालचाल.

चुळबुळणें—अक्रि. १ तेल, तूप, चिवट पदार्थ यानीं लिप्त होणें. २ (झोपेंत, तापांत) तळमळणें; अस्वस्थ होणें; (मूल) वळवळणें; चुळबुळ करणें.

चुळबुळा-ळ्या—वि. अस्वस्थ; चुळबुळ करणारा; चळ-वळ्या; उठपळ करणारा; एका ठिकाणीं शांत न बसणारा; अधीर. [चुळबुळ; तुल० हिं. चुलबुला]

चुळबुळाट—पु. चाळकपणा; चपळाई; अतिशय चुळबुळ; वळवळाट; (लहान मुलांची) अधीरता. [चुळबुळ; तुल० हिं. चुल चुलाहट]

चुळबुळाव(वि,णें—सक्रि. (तेल, ओशट पदार्थ इ० लावून) बुळबुळीत करणें; उटी उटणें; माखण लावणें; चोपडणें. [चुळबुळणें]

चळबुळीत—वि. तेल चोपडलेला, ओशटलेला; बुळबुळीत. [चुळबुळणें]

चुळमुळ—स्त्री. १ चुळबुळ; वळवळ; चळवळ. (क्रि० करणें; लावणें). २ अधीरता; उत्कंठा; उतावीळ. ३ घुसफुस; चिरचीव; मुळमुळणें. (क्रि० करणें). [चुळबुळ]

चुळमुळणें—अक्रि. १ चुळबुळ करणें. २ उतावीळ होणें; उत्कंठा लागणें. ३ घुसमुसणें, मुळमुळणें. [चुळमुळ]

चुळी, चूळ—स्त्री (द्रव पदार्थ राहण्याकरितां) खोल केलेला तळहात; चुळका.

चुळुक—वि. सुंदर; चमकणारें. 'एकें सावियाचि चुळकीं। जैसा ब्रह्मकटाह खचिलें माणिकीं।' –ज्ञा ११.१३२.

चुळेत—न. चुळत–चुळेत पहा.

चुळोदक—न. चूळभर पाणी. 'कां चुळोदकें आपांपती। अर्घ्यु नेदिजे।' –ज्ञा ९.१३. [चूळ+उदक=पाणी]

चुळोवळिक—स्त्री. चपलता: चळोवळिक पहा. 'हाव भावाचिया चुळोवळिका।' –भाए ३१०.

चुल्हा—पु. (ग्रा.) चूळ.

चूं—नस्त्री. १ धनुष्याचा टणत्कार. २ बंदुकीच्या गोळीचा सणसणाट. ३ नाजुक, सौम्य आवाज, शब्द. उदा० उंदराचें चुंचा-वणें, आजारी माणसाच्या दुःखाच्या चमकेचा उद्गार. [ध्व. चूं=सूं] ०म्हणणें–करणें–सक्रि. चुंचावणें; गोंगावणें; सणसणणें.

चू, चुवा, चुहा—पु. (क.) ओल्या खोबऱ्याचा–हळद मिश्रित–कीस; चव पहा. 'चू नें–चुव्यानें–शेका.' 'चू वाळला आहे.'

चूक—स्त्री. दोष; चुकी; अपराध; गैरवाजवी कृत्य; घडूं नये अशी गोष्ट; गफलत; हयगय; भ्रम. [चुकणें पहा. सं. च्युति; हिं. चूक] ०डाव–पु. सोंगट्यांच्या खेळांत चुकीनें दिलेला डाव. ०दान–न. चुकीचें दान. ०भूल–स्त्री. नजरचुकीनें, विस्मरणानें राहिलेला, झालेला दोष, अशुद्ध इ०; अशुद्ध, व्यंग, दोष, कसर, न्यून इ०

कांच्या अर्थांचा व्यापक शब्द. [चूक+भूल=भ्रम, विस्मृति] म्ह० चूक भूल द्यावी घ्यावी=हिशेबांत कांहीं बाबी चुकीच्या असल्यास किंवा कांहीं बाबी नजरचुकीनें दाखविल्या नसल्यास, लिहावयाच्या राहून गेल्या असल्यास देण्याघेण्यांत त्या दुरुस्त केल्या जाव्या. व्यवहारांत, देवघेवींत, व्यापारांत उभय पक्षांनीं एकमेकांस दोष कळवून देणें तें द्यावें व घेणें निघेल तें घ्यावें.

चूक—स्त्री. लहान खिळा.

चूचुक—न. स्तनाचें अग्र, बोंड. [सं.]

चूंचूं—न. चिमण्यांचें चिवचिवणें; उंदरांचें चुंचावणें. [ध्व. चूं द्वि.]

चूटणी—स्त्री. निवडणूक. –मौज २.६.३०. [सं. चुण्ट्= विभाग करणें. गु. चूंटणी]

चूड—न. कांडर जातीचा साप. याचें शरीर चकचकीत असतें म्हणून यास हें नांव देतात; रंग बांडा, विषारी, पावसाळ्यांत विशेष आढळणारी अशी सापाची एक जात. –बदलापूर ३४४.

चूड—पु. मुकुट; तुरा. [सं. चूडा]

चूड—स्त्री. १ जुडी; उजेडासाठीं पेटविलेली नारळीच्या झापांच्या पातींची, सणकाड्यांची, गवताची जुडी. 'तीं (झाडें) कांहीं आणून डोंबिणीनें एक चूड बनविली.' –पाव्ह ३२. २ (भात पेरणीच्या वेळीं हातांत धरून लावण्याचा) भाताच्या रोपांचा झुबका. [जुडी, जूड; तुल० का. सुडु, सुडि=गवताची पेंढी; दे. चुडुली] ०उचलणें-धरणें-लावणें-सक्रि. (ल.) एखाद्यावर खोटा आरोप, बालंट उभारणें. ०फिरविणें-सक्रि. (ल.) प्रजेची दुर्दशा होईल अशा तऱ्हेनें देश, गांव इ० लुटणें, जाळणें, पोळणें.

चूडा—स्त्री. १ शेंडी. २ मोराच्या डोक्यावरील तुरा; कोणताहि तुरा, गुच्छ, शेखर. ३ (ल.) मुकुट; शिखर; शोभा. [सं. चूडा=शिखा, शेंडी; प्रा. चूला; तुल० हिं. चुटिया, चुटली, चोटी; गु. चोटली] ०कर्म-न. चौल; लहान मुलाचें जावळ काढून प्रथम शेंडी ठेवण्याचा विधि. [सं. चूडा+कर्म] ०मणी-पु. शिरोरत्न; मस्तकीं धारण केलेला मणि, रत्न. 'हस्तें ओढिल वस्त्र चुंबिल तदा चूडामणी मागणें ।' –विठ्ठल, रसमंजरी ६८. (ल.) अत्युत्तम कर्तबगार माणूस, वस्तु; अतिशय निपुण मनुष्य. उ० संगीतचूडामणी; चिकित्सकचूडामणी इ० [सं. चूडा+मणि] ०रत्न-न. तुऱ्यांतील रत्न; मस्तकीं धारण केलेलें रत्न. –वि. (ल.) अग्रेसर; अग्रभागी असणारें. 'जो मातें सेवी किरीटी । तो होय ब्रह्मतेच्या मुकुटीं । चूडारत्न ।' –ज्ञा १४.४००. [सं. चूडा+रत्न]

चूण—स्त्री. न. गुरांस खावयास घालावयाचा हरभरे इ० द्विदल धान्याचा चुरा आणि कोंडा; आंबोण. [सं. चूर्ण; तुल० का. चिणि]

चूण—न. (वा.) बेसनाचें, हरभऱ्याच्या डाळीचें पीठ. [चूर्ण]

चूण—स्त्री. लहान माणिक; हिरकणी; लहानसें रत्न; चुणी पहा. [स. चुण्=तोडणें, कापणें; सं. चूर्ण]

चूण—स्त्री. वळी; चुरकुती; चुणी; वळकटी; मुरड; निरी; वस्त्राची मुरडलेली, चुरकुतलेली अवस्था. [सं. चूण्=आकसणें; आखूड होणें] ०कस-स्त्री. कातण्याचें, चुण्या पाडण्याचें हत्यार. चुणकस पहा. [चूण+फा. खेंचणें, ओढणें या अर्थी कस प्रत्यय]

चूत—पु. आम्रवृक्ष; आंब्याचें झाड 'लता पिके आघवी। तंव चूत बांधे पालवी।' –ज्ञा १८.१२४. [सं.] ०फळ-न. आंबा; आम्रवृक्षाचें फळ. 'जैसें एकेचि चूतफळें। इंद्रिया वेगळवेगळें।' –ज्ञा १८.४७३. [सं. चूत+फल] –तांकुर-पु. आंब्याचा मोहोर. [चूत+अंकुर]

चूत—स्त्री. (अश्लील) स्त्रियांचें जननेंद्रिय; योनि. [सं. च्युति; चुत] ०पिसा-वि. (व.) स्त्रीलंपट; कामुक. [चूत+पिसा=वेडा]

चूतिया, चूत्या—वि. मूर्ख; ज्याला कांहीं समजत नाहीं असा. चुतबावळा इ० पहा. [प्रा. चोत्त–चोत्तओ. या शब्दाचा अर्थ प्राकृतांत चांगला असा आहे. विपरीत लक्षणेनें पाजी असा बनला. –राजवाडे, ग्रंथमाला; हिं. चूतिया]

चून—न. (कु.गो) नारळाची खरवड; खवलेलें खोबरें. २ (व.) बेसन. ३ घासकामांत खालीं पडलेला पत्र्याचा भुसा ४ (गो.) चूर्ण; औषधी पूड. [सं. चूर्ण; हिं. चून=पीठ, चूर्ण]

चूनडी—स्त्री. लहान लुगडें; चुनडी पहा. 'एक म्हणे पैल माझी चूनडी ।' –आपद ९५. [हिं. चुनरी; म. चूण]

चूनवीड—न. बिडाचें भूस. हें शोभेच्या दारूकामांत घालतात. याचा प्रकाश तांबडा पडतो. [चून+बीड]

चूनवडा—पु. (गो.) गव्हाच्या पिठाचा सांजा घालून तुपांत तळून केलेला वडा. [चून+वडा]

चूप—क्रिवि. गप्प; स्तब्ध; निमूटपणें. चुप्प पहा. 'चूप आग लावायची आहे मला.' –नाकु ३.४१. [सं. चुप्=हळूच जाणें]

चूर—पु. १ चूर्ण; भुगा; तुकडेतुकडे; खुर्दा; चुरा; पूड 'असुरांचे अस्थिपंजर। चूर होती लागता।' –रावि २५.१४६ 'तव–सुत–दुर्मुख–बाण–व्रातें केला रणांगणीं चूर।' –मोकर्ण ४.१२. २ (ल.) (अति श्रमानें, थकव्यानें, तापानें झालेला) गळाठा; ग्लानि; उठवण; शैथिल्य. [सं. चूर्ण; तुल० हिं. चूर] ०चार-पु. तुकडा; कपटा; कण; (अव.) तुकडे; कपटे; कण; इ० [चूर द्वि.] चूरवर्ग-पु अग्निज दगडाच्या दोन वर्गांपैकीं एक; खडकाचा एक प्रकार; या वर्गांत ज्वालामुखीपासून जे पदार्थ

वहून मोकळे बाहेर निघतात त्यांपासून झालेले खडक येतात. –मू ७९.

चूर—वि. मग्न; गुंग; गर्क; तल्लीन; निमग्न; गढून गेलेला. ०होणें–अक्रि. १ (अभ्यासांत, निद्रेत, निशेंत, मद्याच्या धुंदींत, प्रेमलीलेंत) गुंग, गर्क, मग्न होणें. २ खजिल होणें; थिजणें; आश्चर्यचकित होणें; विस्मय पावणें; गोंधळून जाणें. 'आपणा स्वतःहून अधिक बुद्धिवान अशा स्त्रीशीं बोलत आहों ही खात्री पटून तो मनांत चूरच झाला.' –नवलपूरचा संस्थानिक, के १५.५.३४. [हिं. चूर होना–बारीक बारीक तुकडे होणें, चूर्ण होणें, निशेंत इ० धुंद होणें]

चूर्ण—न. १ पूड; पीठ, भुकटी; औषधादिकांची कुटून वस्त्रगाळ केलेली पूड; बुकणी. २ चुना. [सं.] ०खंड–न. चुनखडी; चुनखडीचा दगड. [सं. चूर्ण=चुना+खंड=तुकडा]

चूर्णिका—स्त्री. १ गद्यात्मक तात्पर्यरूप टीका. २ (ल.) शब्दालंकार व अर्थालंकार यांनीं प्रचुर असें वाक्य, लिखाण इ०; एक प्रकारचें गद्यात्मक वृत्त, छंद. उदा० 'श्रीमद्भागवतीं। शुक मुनीस पुसे परिक्षिती। अस्मत्पितामही सुभद्रासती। अर्जुनें वरिली कवण्या रीती।' –निमा ३.६७. [सं.]

चूल—स्त्री. पदार्थास उष्णता देण्यासाठीं, अन्न शिजविण्यासाठीं केलेली मातीची वीत–दीड वीत उंचीची, चार बोटें आडीची अर्धवर्तुलाकार रचना. हिच्या पोकळींत लाकडें पेटवून विस्तव घालतात व माथ्यावर भांडें ठेवितात. [सं. चुल्ली; प्रा. चुल्ली; तुल० हिं. चुल्हा–चुल्ही; गु चुलो] (वाप्र.) ०अडणें–पैशाची अत्यंत अडचण असणें; स्वयंपाक करून जेवण्याइतकेही पैसे नसणें. 'आज चूलच अडली म्हणून दुसऱ्याजवळ पैसे मागणें भाग झालें,' चुलींत जाणें–अक्रि. नाश पावणें; विध्वंस होणें; निरुपयोगी ठरणें. 'त्यांच्या अकला चुलींत कां जातात?' –एक. चुलींतून निघून वैलांत पडणें–आगींतून निघून फोफाट्यांत पडणें; एका संकटांतून वांचल्यावर दुसऱ्या त्यासारख्याच संकटांत पडणें. चुलींत मांजरें व्यालेलीं असणें–१ (ल.) एखाद्याची अतिशय विपन्नावस्था, दारिद्र्यावस्था होणें. २ कारणपरत्वें घरांतील सर्व माणसें परगांवीं गेल्यानें चूल पेटविण्याचें बंद पडणें. चुलीला अक्षत देणें–एखाद्या घरची सर्व मंडळी जेवावयास बोलावणें. चुलीला अक्षत लागणें–घरांतील सर्व मंडळींस दुसरीकडे जेवावयास जावयाचें असल्यामुळें चुलीनें न पेटतां राहणें. कोणतेंही धर्मकृत्य संपलें म्हणजे ब्राह्मण इष्ट देवतांवर अक्षता टाकून तें संपलें असें सूचित करितात. त्यावरून चुलीचें त्या दिवसापुरतें काम नसणें असें वरील वाक्प्रचारानें दर्शवितात. चुलीला विरजण पडणें–चुलींतील अग्नि विझणें. चुलीजवळ शौर्य दाखविणें–घरकोंबडेपणा करणें; रांध्याराघोजी बनणें. चुलीशीं डोकें खुपसणें–स्वयंपाकाची जिगजिग सहन करणें. 'घरांतील किती तरी कामें करावीं लागतात, याची कांहीं दाद आहे का? दोन्हीवेळां चुलीशीं डोकें खुपसावें...' म्ह० १ घरोघर मातीच्या चुली= सर्व घरीं वागण्याचा सारखाच प्रकार सांपडावयाचा. २ बायकांचें शहाणपण चुलीपुरतें–पाशीं=बायकांना जगांतील व्यवहाराच्या खुब्या ठाऊक असणें शक्य नाहीं. सामाशब्द– ०खंड–न. (उप.) (बायकी) चूल. 'घरांत चुलखंड मंडावलं आहे, तिथं माझी हाडं लावूं कां तुमचीं?' –एक ०जाळ्या–वि. ऊंसाच्या गुऱ्हाळांत काहिलीखालील भट्टींत ऊंसाच्या चिपाडांचें जळण घालणारा; जाळ्या. [चूल+जाळणें] ०दान –न. १ चुली ज्यावर घातल्या आहेत तो मातीचा ओटा. २ चूल. ०पोतेरें–न. चूल झाडणें, सारवणें इ० स्वयंपाकाच्या तयारीच्या पूर्वीचें काम; याच्या उलट चूलभुई. या दोन्ही शब्दांची वरील अर्थी अदलाबदल होते. चूलपोतेरें करणें–चूल झाडून, सारवून स्वयंपाकाची तयारी करणें. म्ह० सर्वसिद्ध आणि चुलीस पोतेरें=सांगायला मात्र सर्व (जेवण) सिद्ध, तयार आहे पण पाहूं गेलें असतां चुलीला पोतेरें घालणें चाललेलें आहे. (वरवर कांहीं भव्याच्या सव्वा थापा मारणें पण वस्तुस्थिति अगदीं निराळी असणें या अर्थी ही म्हण वापरतात). ०भानवशा–वि. घरघुश्या; रांध्याराघोबा; चुलीपाशीं बसण्याची आवड असणारा. [चूल+भानवस=चुलीच्या मागील बाजूस भांडीं वगैरे ठेवण्यासाठीं केलेला ओट्यासारखा भाग] ०भान(ण)वस-भान(नो)स–स्त्रीपु. १ चुलीच्या मागील मातीचा, चुन्याचा ओटा. २ चूल सारवणें, चुलींत पेटवण घालणें, वर भांडीं ठेवून स्वयंपाकास लागणें इ० चुलीपुढील कामें. चूलभानवस झाडली–सारविली–लिंपली –अटपली–जेवण तयार आहे या अर्थी. [चूल+भानवस] ०भुई–स्त्री. स्वयंपाकानंतर, जेवणानंतर चुलीजवळील भांडीं आणि ताटें काढून टाकून जागा साफ करणें, सारवणें इ० काम. या अर्थी चुकीनें चूलपोतेरें या शब्दाचाहि उपयोग करतात. [चूल+भुई=जमीन]

चूष—स्त्री. मजा; गंमत. 'पण सध्यांची चूष न हीं यायची!' –मु ९१. 'ही एक बोल्शेविझमची चूष ठेऊन दिली आहे महाराज!' –नाकु ३.२२.

चूळ—स्त्री. १ चुळका; द्रवपदार्थ राहण्याकरितां खोल केलेला तळहात; चुळका पहा २ तोंडांत घालून खळबळून बाहेर टाकण्यासाठीं तोंडांत घेतलेलें पाणी; गुळणी. 'कीं चूळ जो जलधिची करि, त्या मुनीची–।' –वामन, लोपामुद्रासंवाद ६. [सं. चुलुक; प्रा. चुलुली]

चूळ—स्त्री. १ (ग्रा.) खाज; कंडू. २ सुळसुळी; बलवत्तर इच्छा. [हिं. चुल] ०करणें–अक्रि. खाज सुटणें.

चेआ—(काव्य.) चा चें सामान्यरूप; षष्ठी विभक्तीचा प्रत्यय; चिया; च्या. 'जो ने कृपावंताचेआ द्वारा।' –ऋ २८.

चेइ(ई)णें चेणें—अक्रि. जागृत होणें; जागें होणें; निजून उठणें; निद्रेचा त्याग करणें. 'चेइलिया आपुलें ज्ञान। जैसें नाहींचि होय स्वप्न।' –ज्ञा १५.५५९. 'तंव तो चोव म्हणे तें गोयुग्म नेतां चेईल.' –पंच ३.१७. [सं. चित्=जागृत होणें; प्रा. चेअ]

चेइरा, चेइला—वि. जागृत; जागा. 'न देखे स्वप्न किरीटी। चेइला जैसा।' –ज्ञा १८.४३६. 'निद्रा सांडूनि चेइरा झाला। तो स्वप्नभयापासुन सुटला।' –दा ५.९.३३. [चेइणें]

चेइरी, चेइरें—स्त्रीन. जागृति. 'आंतु महानंदा चेइरें जाहलें। बाहेरि याग्रचें बळ हारपोनि गेलें।' –ज्ञा ११.२४६. [चेइणें]

चेइलेपण—न. जागृतावस्था; जागेपणा. 'काय कीजिती चेइलेपणीं। स्वप्नींचीं तिर्थे बोलणीं।' –ज्ञा १५.२१८. [चेइला=जागा+पण=अवस्था]

चेक—पु. (अधिकाऱ्याचा) दपटशा; तंबी; दाब; अडथळा; विरोध. [इं. चेक्] ०करणें–तपासणी करणें. ०ठेवणें–घालणें–दाब ठेवणें; धाक घालणें. ०येणें–दाब येणें; निरोध, अडथळा येणें, होणें.

चेक—पु. कापडाचा एक प्रकार; चौकटीदार कापड. [इं.]

चेक—पु. दाखविल्यावरोबर पैसे देण्यासाठीं सावकारावर, पेढीवर दिलेली चिठ्ठी, हुंडी; दर्शनी हुंडी. [इं. चेक्]

चेकळ—स्त्री. चंगळ; रेलचेल; विपुलता; बाहुल्य; प्राचुर्य; लयलूट; आबादानी; ढेल; गडगंजता; भडिमार.

चेक(का)ळणें—अक्रि. १ निश्चयानें, आवेशानें, जोरानें उद्योगास, कामास, खेळावयास लागणें; आवेशानें प्रवृत्त होणें. २ (घोडा, बैल इ०) गुजणें; बेफाम होणें. ३ (पाऊस, वारा इ०) जोरांत, सोसाट्यानें सुरू होणें. ४ (मूल इ०) बेसुमार रडणें. ५ (आग इ०) भडकणें; पसरणें. ६ (धान्य, फळें इ०) माजणें; विपुल होणें; (धान्य, फळें इ० चा) सुकाळ होणें; बेडें पीक येणें (या क्रियापदाचा उपयोग अनियंत्रित आहे. सामान्यपणें या शब्दाच्या सर्व प्रयोगांमध्यें अमर्याद विपुलतेचा, प्राचुर्याचा भास अभिप्रेत असतो).

चेंगट–टी–ट्या—वि. १ आळशी; सुस्त; मठ्ठ; गमणारा; दिरंगाईनें काम करणारा (मनुष्य); दीर्घसूत्री; रमतगमत काम करणारा. २ लांबणीवर पडलेलें, भिजत पडलेलें, रेंगाळत चाललेलें (काम) ३ (गैरवाजवीपणानें) चिकट; लोंचट; खणपटीस बसणारा. [सं. चिर=फारवेळ+कार=करणारा]

चेंगटाई—स्त्री. १ चेंगटपणा; गमण्याची संवय; दिरंगाई; दीर्घसूत्रीपणा. २ त्रासदायक असा लोचटपणा. [चेंगट]

चेंगट्या—वि. चेंगट पहा.

चेंगरट—स्त्री. दाटी; गर्दी; भीड; अडचण; संकोच. [चेंगरणें]

चेंगर(ड)णें—उक्रि. चिरंगटणें; चेंबटणें; चिरडेल अशा तऱ्हेनें दाबणें; चेपणें; दाबलें, चेपलें जाणें; चेंदा होणें.

चेंगराचेंगर, चेंगडाचेंगड—स्त्री. १ चेंदाचेंदी; चेपाचेपी. २ चेंदाचेंदी, दाबादाबी होऊन झालेली स्थिति. [चेंगरणें द्वि.]

चेघळणें—अक्रि. चिघळणें पहा.

चेंच—स्त्री. (गो.) ठेंच.

चे(चें)चकट, चेचट—वि. थोडाबहुत चेचका. [चेचणें]

चेचका—वि. १ अनेक चरे पडून विरूप झालेला (रुपाया इ०). २ खोमललेला; चेंचलेला; ठोकलेला; खोंचा पडलेला. [चेंचणें]

चेच(चा)ड—वि. १ कांहींसा चेंचका (रुपाया इ०). २ उंचसखल; खडकाळ; खडबडीत; चोराचिलटांचा (रस्ता); ३ (ल.) दुर्गम, दुर्बोध; घोटाळ्यांत टाकणारा; किचकट (ग्रंथ, श्लोक इ०). [चेंचणें]

चेचणें, चेंचणें, चे(चें)चरणें—उक्रि. १ ठेंचणें; चेंदरणें; चिरडणें. २ दणकावणें, कुटणें; रपाटणें; ठोकणें; मारणें; पिटणें. 'चोराला चांगलाच काठ्यांनीं चेंचून काढला.'

चेचा—पु. (प्रां.) (विरू.) ठेंचा; धने व मिरच्या एकत्र ठेंचून, कुटून केलेली जाडीभरडी चटणी. [चेचणें]

चेचाड—वि. (माण.) जड; अवजड; धड्ड. चेचड पहा.

चेंचूड—स्त्री. (गो.) लाल मुंगी; चाचड. 'घरांत चेंचूड आयल्यात.'

चेंचें—न. (अन्न इ० करितां) पक्ष्यांच्या पिलांची चींवचींव. [ध्व.] ०करणें–(ल.) दीनवाणीनें विनवणी करणें.

चेट—पु. दास; सेवक; चाकर. 'तिकडे चेट, इकडे विट, हें आहे तरी काय?' –मृ १३. [सं.]

चेट, चेट(ट्ट)क—स्त्रीन. १ जादूटोणा; जादूगिरी; करणी; मंत्रतंत्र. २ (ल.) कपट; शाठ्य; छक्केपंजे; चकरमकर. [सं. चेट; हिं. चेटक=जादु]

चेटका–की, चेटक्या, चेटकाळ्या—वि. १ जादूटोणा मंत्रतंत्र, करणी करणारा; कवटाळ्या; जारणमारणाचे प्रयोग करणारा. २ (ल.) दुसऱ्याचा घातपात करणारा; दुसऱ्याच्या नाशासाठीं गूढ हिकमती योजणारा; कारस्थानी. [चेटक]

चेटकी—वि. चेटका पहा. 'भैद भोंदु पद्धारी। मुररेकरी चेटकी।' –दा २.३.३१.

चेटकीण—स्त्री. जादूटोणा, जारणमारण, करणी करणारी स्त्री. [चेटक]

चेटक्या—वि. चेटका पहा.

चेटणी—स्त्री. (गो.) चटणी; तिखट.

चेटा—पु. मुलगा. 'मुईणीपुढें चेटा लपणार नाहीं.' या म्हणीशिवाय हा शब्द इतरत्र क्वचित आढळतो. 'मुइणीपुढें चेटा। काय लपविसी चाटा।' -तुगा ६२३. [सं. चेट?]

चेटाळणें—अक्रि. संचरणें; वारें शिरणें. [सं. चेष्ट्]

चेटी—स्त्री. दासी; सेविका. [सं.]

चेट्टक—न. (विप्र.) चेटक पहा.

चेड—स्त्री. (कों.) मुलगी; तरुण स्त्री. [सं. चेट, चेटी]

चेड, चेड्डं, चेडरूं—न. (कों.) लहान मूल. चेड पहा.

चेडको—वि. (गो.) आईबाप नसलेला; पोरका.

चेडवळ—पु. पक्षिविशेष; तुरा असलेला चंडोल पक्षी.

चेडवा—स्त्री. (कों.) मुलगी. [चेड]

चेडा—पु. १ चेटुक; करणी; जारणमारण; जादुटोणा. 'कोणी येकाचा श्राप जडे। कोणी येकें केले चेडे।' -दा ३.७. १५. 'तुका म्हणे आतां आवरावा चेडा। लटिकी पीडा पांडुरंगा।' -तुगा १२८०. २ भूतविशेष; एक प्रकारचें पिशाच्च; याचा लोकांना गांजण्याकडे उपयोग केला जातो. 'रिचविती जळतकुंडीं। लाविती चेड्याच्या तोंडीं।' -ज्ञा १७.९७. ३ महारांचा देव; (अव.) चेडे. -वदलापूर ४९२. ४ मुलाची मरणोत्तर दशा. -वदलापूर ४९२. [चेट]

चेडा—पु. (कों.) (गो.) मुलगा. [सं. चेट; तुल. हिं. चेंडा=तरुण]

चेंडा—पु. (झाडाचा) शेंडा. 'मग पाय ठेऊनि खांदियेवरी। चेंडा झेंपावला हरी।' -निगा ४४.

चेडी—स्त्री. (गो.) मुलगी. [चेड]

चेडीपण—वि. (गो.) पोरका; आईबाप नसलेला (मुलगा); चेडका. [चेड]

चेडु(डुं), चेड्डूं—स्त्री. (कों.) मुलगी; कुमारी; कुंवार. २ -न. मूल.

चेंडू—पु. १ खेळण्याकरितां केलेला चिंध्यांचा, रबराचा वाटोळा गोळा. २ (ल.) ठेंगणा परंतु वाटोळा गरगरीत मनुष्य. ३ रांगोळीचा एक प्रकार. [सं. गेंडुकः=चेंडू; तुल० का. चंडु; हिं. गेंद; गु. चेंडु] ०फळी-स्त्री. १ फळीनें आणि चेंडूनें खेळावयाचा एक खेळ. 'कृष्ण खेळे चेंडूफळी ग।' -मसाप २. ३०. २ (इं.) क्रिकेट. [चेंडू+फळी]

चेंडूल, चेंडोल—पु. (विव.) डोक्यावर तुरा असलेला चंडोल, पक्षी.

चेडें—न. चेटुक; चेडा पहा.

चेंढळमेंढळ—स्त्री. मुलें; पोरेबाळें; कारटीं.

चेंढायनी—स्त्री. (व.) चाळा; नाद; छंद.

चेणें—न. जागृति; जागेपणा; जागृतावस्था. 'ययांचेनि बोभाटें। आत्मयाची झोंप लोटे। पूर्ण तरी क्षण न फिटे। जें चेणेंचि निद कीं।' -अमृ ३.१. [सं. चेतन]

चेणें, चेयिणें—अक्रि. जागृत होणें; जागें होणें. 'तुरेंचि चेयिलिया। नीद जैसी।' -अमृ २.४१. चेइणें पहा. [सं. चेतन]

चेत—न. चित्त; मन; अन्तःकरण. [सं. चेतस्=मन]

चेत—वि. जागा; जागृत. 'असतेनि देहें एतुला। जो चेतुचि दिसे निदेला।' -ज्ञा ६.६५. [सं. चेतस्=सजीवपणा; जागृति]

चेत—स्त्री. पेट; भडका. [चेतन] ०घेणें-सक्रि. पेट घेणें; भडका होणें. ०येणें-अक्रि. (आग) भडकणें; पेटणें. [चेतणें]

चेत—वि. १ मूर्च्छित; बेशुद्ध; निश्चेष्ट. २ चीत; पाठीवर पडलेला; उताणा. [सं. अचेतन याचें अपभ्रष्ट रूप]

चेतई—स्त्री. (वाई) एक वनस्पति.

चेतणें—अक्रि. १ (विस्तव, आग इ०) पेटणें; भडकणें; जळणें. २ (ल.)(काम, क्रोध इ०) जागृत, उद्दीपित होणें. 'चित्त आपुलें आपण जिंतिलें। ते निश्चित जेथ सुतलें। चेतीचिना।' -ज्ञा ५.१४८. -सक्रि. ३ पेटविणें; भडकविणें; उद्दीपित करणें. [सं. चित्-चेतयति; तुल० हिं. चेतना]

चेतणें—सक्रि. अंगांत (भूत, पिशाच) आणणें; (भूत) घालणें. [सं. चित्=चेतना होणें]

चेतन—न. १ जागेपण; जागृति; उद्बोध; सजीवपणा; जिवंतपणा. 'त्याणें झालें मज चेतन। ज्ञानसूर्ये प्रकाशून।' -गुच १९.४. -वि. १ सजीव; जिवंत. २ विषयवेदनक्षम; सचेतन. ३ शुद्धीवर असलेला. [सं. चेतन=प्राणी, बुद्धि, मन] चेतनाचेतन-वि. सजीव व निर्जिव (सृष्टि); जीव (सृष्टि) व जड (सृष्टि) (सचेतन व अचेतन सृष्टि); ईश्वरनिर्मित सर्व (विश्व). [सं. चेतन=जिवंत+अचेतन=जड; निर्जीव]

चेतना—स्त्री. १ जीवनशक्ति; प्राणशक्ति; जीव; प्राण. 'म्हणोनि अभीक्षिण देहीं। चेतना न थरे।' -ज्ञा ८.२१४. 'चेतनारूपें इंद्रियवृत्ती। जे चाळिती सर्वदा।' -एभा १.१७. २ पुरुषत्व; पौरुष; जननशक्ति. ३ आकलनशक्ति; ग्रहणशक्ति; बुद्धि; चित्त; मन; ज्ञानशक्ति. 'विवेकाचें लोपल्या भान। स्तब्ध चेतना होय जाण।' -एभा २१.२१८. [सं. चेतना=प्राण, बुद्धि] ०वर्ग-पु. इंद्रियसमुदाय. 'हा चेतनावर्गु आघवा। मरणीं असे टवटवा।' -ज्ञा ८.२१०. [सं.चेतना+वर्ग=समुदाय] ०शून्यत्व-न. बधिरपणा; बधिरता. [सं. चेतना+शून्यत्व=अभाव]

चेतव—पु. क्षुब्धता; भावना; विकारवशता; (एखाद्या साहसकृत्यासंबंधींचा) आवेश; अभिनिवेश; क्षोभ; उद्दीपन; उत्साह. (क्रि० येणें; अंगीं आणणें). २ जिवंतपणा; प्राणशक्ति. ३ पाझर; स्राव. (क्रि० फुटणें; सुटणें). [सं. चेतन]

चेतवण—न. अग्नि उत्पन्न करण्याकरितां, पेटविण्याकरितां उपयोगांत आणण्याचें गवत, काड्या, धलप्या, काटक्या इ०; गूल; चूड; पेटवण. [चेतविणें]

चेतवणी—स्त्री. सूचना; इषारा. [सं. चित्; चेतणें; गु. चेतवणी; हिं. चेतावनी]

चेतवणें—अक्रि. १ क्षुब्ध होणें; विकारवश होणें. २ खिन्न; लज्जित होणें. 'देखोनि मोइसे चेतवला। तंव तेचि परोतीं मृत्यु पातला।' –ख्रिपु १.२२.१९. [सं. चित्–चेतणें]

चेत(ता)वणें—अक्रि. १ पेटणें; चेतणें. २ रडं कोसळणें; (लहान मुलास) रडण्याची लहर येणें. [सं. चित्–चेतणें]

चेत(ता)विणें—सक्रि. १ पेटविणें; पाजळणें; शिलगाविणें; प्रदीप्त करणें. २ (ल.) उद्दीपित करणें; क्षुब्ध करणें; क्षोभविणें. 'कंकणें रणझुणती प्रचंड। मनातें चेतवावया।' –मुआदि १९. २२. ३ चैतन्ययुक्त करणें; जीव घालणें; जिवंत करणें; उत्तेजन देणें; फिरून जिवंत करणें. 'जें जडातें जीववी। चेतनेतें चेतवी। मनाकरवीं मानवी। शोक मोहो।' –ज्ञा ७.२०. 'तुका म्हणे जेणें ऐसें चेतविलें। त्याच्यानें उगलें कैसें नव्हे।' –तुगा १२४६. [चेतणें प्रयोजक]

चेतव्य—वि. १ चिंतनीय; विचार करण्याजोगा; विचार करण्यास शक्य, योग्य, आवश्यक इ० २ जिवंत करण्यास, चैतन्य देण्यास, जागृत करण्यास योग्य, शक्य, आवश्यक इ० [सं. चित्]

चेत(ता)ळणें—अक्रि. खवळणें; संतापणें; प्रक्षुब्ध होणें; पेटणें; चेकळणें पहा. [चेतणें]

चेत(ता)ळणें—उक्रि. १ (लांकडें हालवून, ढसकारून अग्नि) प्रदीप्त करणें. २ (ल.) प्रबुद्ध, जागृत करणें; चेष्टविणें; उचल, उठावणी करणें. ३ (ल.) राग, द्वेष, मत्सर, उत्साह, क्रोध इ० मनोविकारांना चालना देणें; (भावना) उद्दीपित करणें. [चेतणें]

चेता—वि. (व.) जागा; जागृत; सावध. 'परि चेता चेतयिता जाला। दोनी तोचि।' –अमृ २.६६. 'रात्रभर चेता रहा.' [चेतन]

चेतावंद रेशीम—न. एक प्रकारचें रेशीम.

चेती—स्त्री. चुरचेपणा; चुरसलेली अवस्था; चुरा. चिती पहा.

चेत्य, चैत्य—वि. ज्ञेय, जाणण्यास योग्य; शक्य इ० 'तें चित्त चैत्यत्यागें। मातेंचि भजे।' –ज्ञा १८.१२६७. 'ऐसें चेत्यजातें सांडिलें। चित्त माझ्याठायीं जडलें।' –माज्ञा १८. १२६८. [सं. चित्=जाणणें, जागें होणें+य]

चेंद—स्त्री. १ चेंगरट; दाटी; गर्दी; खेंचाखेंच. २ (पाणी सांडल्यामुळें, पाऊस पडल्यामुळें होणारी) चिखचिख; चेंदरड, रेंदाड; चिखल; निसरडें. ३ गिलगिलीत, बिलबिलीत, चिबळणाऱ्या, पाचळणाऱ्या, चेंदरलेल्या (खरबुजें, आंबे, गूळ इ०) पदार्थांची रास. [चेंदणें]

चेंदणें—सक्रि. १ चुरडणें; दाबणें; चेचणें; ठेंचणें; चेंगरला जाईपर्यंत दाबणें. २ (एखादा पदार्थ) ठासून भरणें; कोंबणें. 'बरणींत साखर चेंदून भर म्हणजे सगळी मावेल.'

चेंदरड—स्त्री. (राजा.) चेंद अर्थ २ व ३ पहा. [चेंदरणें]

चेंदरणें चेंदाटणें—सक्रि. चुरडणें; कुसकरणें; दाबणें; मर्दणें; ठेंचणें. [चेंदणें]

चेंदा—पु. चेंचा; ठेंचा; (फळें इ०कांची) चेंदरलेली, दाबलेली, चिरडलेली स्थिति, अवस्था; ठेचलेला, चेंचलेला पदार्थ. २ (बऱ्याच लोकांची आजारामुळें झालेली) अशक्तावस्था; ग्लानि; उठवण; दुर्बलावस्था. (क्रि० वळणें). ३ चिखचिख; चिकचिक; रेंदा; चिखल. ४ दाटी; गर्दी; खेंचाखेंच; ठेंचाठेंच. [चेंदणें] ०चेंद–स्त्री. ठेंचाठेंच; चेंगराचेंगर; गर्दी; दाटी; चेपाचेप; ठेचाठेचीमुळें, दाटीमुळें, चेंगराचेंगरीमुळें झालेली नासाडी, दुरवस्था. [चेंदणें द्वि.]

चेंदाटा, चेंदामेंदा, चेंदुमेंदू, चेंदू—पु. चुराडा; चिरडलेली, चेंचाटलेली, खोमललेली, ठेंचलेली, कुसकरलेली स्थिति. या शब्दांचा अर्थ चेंदा या शब्दाच्या अर्थाहून भिन्न आहे. कारण चेंदाटा इ० शब्द नेहमींच चुराडा, नाश इ० अर्थ दर्शवितात. पण चेंदा हा शब्द केव्हां केव्हां भक्ष्य पदार्थांच्या, अन्नाच्या काल्यासही लावतात. [चेंदा]

चेंदाड—स्त्री. १ दाटी; गर्दी; ठेंचाठेंच; चगरट; रगाडा; दाटण. २ (पाणी सांडल्यामुळें, पावसामुळें झालेली) चिकचीक, रपरप; रेंदाड; राड; चिखचिख.

चेंदामेंदा—पु. चेंदाटा पहा. ०करणें–चुराडा, नाश करणें; ठेंचणें; चेंचून नाश करणें; कुसकरणें.

चेंदुमेंदु—पु. चेंदाटा पहा.

चेन—स्त्री. (कु.) राड; पाणी सांचून झालेली रेंदाड.

चेन—शअ. (काव्य.) पासून;–च्यानें. 'आत्म्याचेनी आला पवन। पवनाचेन प्रगटे अग्न।' –दा १६.१०.६.

चेन—स्त्री. जमीन मोजण्याची लोखंडी सांखळी. ही ६६ फूट लांब असते. [इं. चेन्=सांखळी] ०लाइन–स्त्री. शेतांतील परस्परांपासून दूरचीं ठिकाणें सांधणारी जी रेषा कल्पितात आणि जीवर इतर कोणबिंदूपासून लंब कल्पितात ती रेषा. [इं. चेन+लाइन=रेषा]

चेनापटनी–णी—वि. चिनापट्टणसंबंधीं; मद्राससंबंधीं; मद्रासेकडील. [हिं.]

चेनि–नी—शअ. (काव्य) –च्यानें; मुळें; पासून; –च्यायोगानें. 'आमोनि पूर्णगिरीचेनि घाटें। कळां आस्वादितांती।'

–दाव १५०. 'अवघें त्रैलोक्यचि चाले। जयाचेनी।' –दा ११. ८.२. 'जयांचेनि गुह्यज्ञान। प्रगटे जनीं।' –दा १.५.१.

चेप—स्त्री.पु. १ दाब; चेपणी; ठांसणी; दाटी होणें. २ दाटी; गर्दी; कचाटी. 'विधिनिषेधाचे सांपडलों चेपे। एक एका लोपे निवडेना।' –तुगा १५०७. 'त्या गलबतावर माणसांचा भारी चेप झाला आहे.' ३ रोग बोकाळणें; रोगाची सांथ 'गांवांत देवीचा चेप झाला आहे.' ४ पु. (कों.) कांटेरी काड्याकुड्यांचा दाबून बांधलेला भारा; काट्यांचा फेंसाटा. –स्त्री १. गुळाची चपटी ढेप. २ एकास एक चिकटलेल्या काग दांचा, जटा वळलेल्या केंसांचा समुदाय; केंसांतील गुंतवळांचा पुंजका. [चेपणें]

चेपकडें—न. (राजा.) चेप, काट्यांचा फेंसाटा बांधून लहान करण्याच्या, घट्ट दाबण्याच्या उपयोगी अशा बांबूंच्या दोन कामट्या, चिरट्या.

चेपट—वि. चापट; बसकट; थबकट; चापटलेला; चिपतळ; चपताळा. [चेपणें]

चेपटणी—स्त्री. दाबून, ठोकून, पसरट, चापट करण्याची क्रिया. [चेपटणें]

चेपटणें—सक्रि. दाबून, दडपून चापट, पसरट करणें; चेपून सपाट करणें. [चेपणें]

चेपण-णें—न. (एखादा पदार्थ) चेपण्याकरितां, दाबण्या करितां त्याच्यावर ठेवलेलें वजन, दडपण. [चेपणें]

चेपणी—स्त्री. १ गवंड्यानें थापटणें; करणी. २ दाब देण्याची, चेपण्याची क्रिया; दडपण; दाब. [चेपणें]

चेपणी—स्त्री. १ अट. २ आढी. 'एन्हवीं चांदिणें पिकविजन आहे चेपणीं। कीं वारया वापत आहे वाहणी।' –ज्ञा ९.२०.

चेपणें—सक्रि. १ चापणें; दाबणें; आंवळणें; दाबून सपाट करणें; दाबून लहान करणें; जोरानें दाबणें. २ स्पर्श करणें; हात लावणें. 'जैसा वेश्याभोगीं कवडा वेंचे। मग दारही चेपूं न ये तियेचें।' –ज्ञा ९.३२९. [सं. चप्=कुटणें; वाटणें, दाबणें]

चेपणें—अक्रि. (पाया, भिंत, तुळई, खांब) खचणें; दबणें.

चेपणें—न. (कु.) जमीन चोपण्यासाठीं केलेलें लांकडी आऊत; चोपणें. [चेपणें]

चेपली-ळी—स्त्री. (राजा.) वहाण; पायतण. चप्पल पहा.

चेपा—वि. बसकट; थबकट; दाबल्यामुळें सपाट झालेला; चापट; चपटा. [चेपणें]

चेपाचेप—स्त्री. १ दाटी; गर्दी; ठेंचाठेंच. २ (ल.) दाबा दाबी; छपवाछपव; दडपून टाकणें. [चेपणें. द्वि.]

चेपाटी—स्त्री. मागावरील गोणपाटाची खालची सुतें चेपण्या-साठीं व विणलेला भाग दाबण्याकरितां त्यावर दडपला जाणाऱ्या नळ्याला (बांबूच्या पोकळ काठीला) जागा करून देण्यासाठीं उपयोगांत आणलेली काठी, पट्टी. [चेपणें+काठी]

चेपारा—पु. चेप; दाटी; गर्दी; दाब. [चेपणें]

चेपावलें—न. (कों.) स्त्रियांनीं पायांत घालावयाची वहाण.

चेपें—न. (राजा. कु.) बसकी चपटी टोपी; विशेषतः लष्करांतील शिपायांची, अधिकाऱ्यांची हॅट; टोपी.

चेंबट, चेमट, चिंब—वि. १ ओलसर; दमट; आंबट ओलें (कापड, कपडा इ०). २ चिवट (लांकूड इ०). ३ सुर-कुतलेलें; चिमटलेलें; कोमेजलेलें; वाळलेलें आणि आकसलेलें.

चेंबटणें, चेमटणें—सक्रि. (शरीराचा अवयव इ०) दाबणें; चेपणें; चिरडणें; पिळणें; चेंगरणें.

चेंबणें—सक्रि. चेंबटणें पहा.

चेंबरी, चेमरी—स्त्री. (प्रां.) कोंडकें आणि एलें यांच्या जोडीला किंवा नुसत्या एल्यालाहि लावावयाचा शब्द; कोंडकें आणि एलें पहा.

चेमट, चेमटणें, चेमणें—चेंबट, चेंबटणें इ० पहा.

चेया—(काव्य.) चेभा पहा. 'आला दीक्षागुरु आचार्या। सृष्टिचेया।' –ऋ ५.

चेयिरा—वि. जागा; जागृत. चेइरा पहा. 'चेयिरा करि-तांहि अवगणोनि। चोरती चोरें पुन्हपुनः।' –दावि २३४.

चेर—स्त्री. (प्रां.) खिजवणी; खाजवणी; चिडवणी; क्षोभ; गांजणूक; क्षुब्धावस्था; चेतवलेली स्थिति. [सं. चेतन] ०गडी–पु. खिजविणारा; चेतविणारा; चिडविणारा; आगलाव्या.

चेर—शअ. (गो.) वर. उ० मेजाचेर=मेजावर.

चेर-रा—पु. एक रानटी वनस्पति. या झाडापासून एक प्रकारचा चिकट पदार्थ निघतो. याचें कांटेरी बोंड असून त्याला तीन खापे असतात व आंत सहा बिया असतात.

चेरणें—अक्रि. (प्रां.) चेकळणें पहा.

चेरा—पु. फजिती; टवाळी; हा शब्द फजिती या शब्दाला जोडून योजतात. फजिती चेरा=फजिती; खूप फजिती. फजिती पहा. 'जनवाद लोकनिंघ पिशुनाचे चेरे। साहूं तुजसाठीं अंतरलीं सहोदरें।' –तुगा २९५. 'चेरा फार करूनि अध रयही हेरा परी झोंबिले।' –वामन, विराट ७.७०. [तु. का. चेक्ष=चेष्टा, थट्टा, गम्मत]

चेरामोरा—पु. तोंडवळा; रंगरूप; मुद्रा; चेहरेपट्टी. [चेहरा द्वि.]

चेरी—स्त्री चिरी अर्थ १ व ३ पहा.

चेल—न. कापड; वस्त्र; कपडे. सचेलस्नान पहा. [सं. चेल= वस्त्र]

चेलगडी—पु. १ खेळगडी. २ चेरगडी पहा.

चेला—पु. शिष्य; छात्र. 'चेल्यांचा सुकाळ। पिंडदंड भगपाळ।' –तुगा २८१९. 'मी विद्यालयाचा चेला बनणार.' –नाकु ३.२७. [सं. चेट; हिं. चेला=शिष्य, शागीर्द]

चेला—पु. (गो.) मुलगा; चलो; चेडा. [सं. चेटक; हिं. चेला]

चेली—स्त्री. शिष्या. म्ह० चेलीचे कान गोसाव्याच्या हातीं=नोकराला मालकाच्या तंत्रानें वागलेंच पाहिजे व मालक सांगेल तें केलेंच पाहिजे. [हिं. चेला याचें स्त्री रूप]

चेव—पु. १ जाग; जागृति; जागें होणें; झोपेंतून उठणें; चेतना. 'दणके वाजतां दणदणा। चेव आला पांचांजणा।' –मुआदि ३७.३८. 'तंव कुमी लोपोनि रायासी। पावला चेवो।' –कथा २.१५.७१. २ उद्दीपन; ईर्षा; स्पर्धा; आवेश; त्वेष; चेतव. [सं. चित्=चेतन, चेतस्] ०येणें–आवेश येणें; उत्साह वाढणें.

चेवचेव, चेवचेवणें—चिवचिव, चिवचिवणें पहा.

चेवचेव—स्त्री. (व.) त्रास; जिगजिग.

चेवणा—वि. चिथरलेला; उच्छृंखल. 'जो आशेचिया चेवणा। सर्वांगाचा बोळगणा।' –एमा १७.५१७. [चेव]

चेवणें—अक्रि. १ उच्छृंखल, बेताल, बदफैल होणें; भ्रष्टचारी होणें; भ्रष्ट होणें. २ ढळणें; चुकणें. 'तो आज्ञाचक्रावरोनि चेवला। केल्या मुकला कष्टासी।' –एमा १२.३५०. 'अच्युत म्हणिजे चेवत नाहीं।' –दा ९.१.२६. 'जेवीं स्वर्गीहून चेवले। पुण्य सरतां मुलोकीं।' –जै ४३.४५. ३ चळणें; वेडें होणें; (एखाद्या गोष्टीचें) वेड लागणें; उन्मत्त होणें; नादीं लागणें. 'विषयीं चेवलों मीपणा मुकलों। शरण तुज आलों पांडुरंगा।' –तुगा ९४७. [सं. च्यवन]

चेवणें—अक्रि. त्रासणें; चेतणें. 'तंव देखला स्फुंदत। नारद कळी लावित। त्यासी पुसे जगन्नाथ। कां चेवलासि।' –कथा ३.१०.१०. [सं. चेतन]

चेवव(वि)णें—सक्रि. जागें, जागृत करणें; प्रबुद्ध करणें; चेतविणें. 'जैसा एकला जग चेववी। सहस्रकर।' –ज्ञा ६.२०. 'कां निदेलें चेववुनी। चेवविलें जैसें।' –अमृ ५.२४. 'विरक्तें वद्ध चेववावे। मुमुक्षनिरूपणें।' –दा २.९.३८. [सं. चित्–चेतन]

चेवा—पु. जागृति; जागेपणा.

चेवाचेवानें—क्रिवि. तणतणून; रागावून; चिडून; त्वेषानें. 'अशा रीतीनें तो चेवाचेवानें बोलूं लागला, तेव्हां मिसेस स्वीटनें त्याला दाबलें.' –मुदे १५१. [चेव]

चेवांडी—स्त्री. कुचेष्टा.

चेष्टक—वि. १ चिडविणारा; खिजविणारा; त्रास देणारा; कुचाळखोर; खोडकर. २ चेतविणारा; उत्तेजन देणारा. [चेष्टणें]

चेष्ट(ष्टे)खोर, चेष्ट(ष्टे)बाज—वि. (विप्र.) चेष्टेखोर; चेष्टेबाज; चेष्टेखोर पहा.

चेष्टणें—अक्रि. चलनवलनादि क्रिया करतां येणें; चलनवलन करणें, वर्तणें; वागणें; हालचाल करणें. 'जसें चेष्टे सूत्राधीन। दारुयंत्र।' –ज्ञा १.८१. 'चेष्टेना परि तुळतंतु तरिही त्या श्रेष्ठ सत्तेविना।' –निमा २.८७. [सं. चेष्ट्=हालचाल, चलनवलन करणें, वागणें]

चेष्ट(ष्टा)विणें—सक्रि. १ प्रबुद्ध, जागें करणें; उठविणें; हालचाल करावयास लावणें. 'देह जेणें स्वभावें धनंजया। जालें तें अपैसया। चेष्टवीच तें।' –ज्ञा १८.४२८. 'अहो समस्त मायेतें। सगुण ब्रह्म चेष्टवितें।' २ चिडविणें; संतापविणें; चेतविणें खवंडाळी, उठवणी करणें. ३ सचेतन, जिवंत करणें; जीव घालणें; उत्साह उत्पन्न करणें. [चेष्टणें]

चेष्टा—स्त्री १ चलनवलनादि क्रिया, व्यापार; (जिवंत प्राण्याची) हालचाल; चळवळ. 'जे चेष्टा ते गुणाधीन। आपैसी असे।' –ज्ञा ३.५३. २ हावभाव; वेडीवांकडी उडी; प्रयत्न. ३ खोडी; चीड आणणारें कृत्य; टवाळकी; खिजवणारें भाषण ४ दुसऱ्याला सतावण्याला एखाद्या पिशाचास उठवणें. [सं. चेष्टा=हालचाल, चलनवलन, कर्म] ०करणें–थट्टा करणें; चिडविणें; खिजविणें. –वणें–विणें–सक्रि. १ एखाद्याला दुसऱ्याविरुद्ध भांडण्यास प्रवृत्त करणें. २ एखाद्याविरुद्ध पिशाचाला चेतविणें, उठविणें. [चेष्टणें] –ष्टेखोर–बाज–वि. थट्टेखोर; मस्करी करणारा; खोडया, टवाळया, कुचाळया करणारा. ०वणी–स्त्री. १ खोडी; कुचाळी; चीड आणणारी गोष्ट. २ (एखाद्याविरुद्ध) पिशाच्चास चेतवणें. [चेष्टाविणें] ०वणीचें भूत–न. १ (एखाद्यास सतावण्याकरितां) चेतविलेलें, उठविलेलें भूत, पिशाच. २ (ल.) (एखाद्याविरुद्ध) भांडण करण्यास चिथविलेला शांत व निरुपद्रवी मनुष्य.

चेष्टाकार—वि. (गो.) चेष्टा, खोडया, थट्टा करणारा; चेष्टेखोर. [चेष्टा]

चेष्टित—न. कृत्य; आचार; कृति; कर्म; हालचाल. 'आतां जाहलिया भ्रमहत। जैसें पिशाचाचें चित्त। मग इंद्रियांचें चेष्टित। विकळु दिसे।' –ज्ञा ५.५७. –वि. आचरलेलें; केलेलें; हालचाल करण्याची शक्ति असलेलें; चलन पावलेलें इ० [सं. चेष्टित]

चेस—पु. (छाप.) छापण्याचा मजकूर कंपोज केलेला फॉर्म छापतांना ज्या लोखंडी चौकटीत घट्ट बसवितात ती लोखंडी चौकट [इं.]

चेसवटपणा—पु. लोंचटपणा; कोडगेपणा. 'अन्यायमूलक निर्बंधाच्या कर्दमांत लोळत राहिल्यानें त्यांच्या मनाला असा चेसवटपणा आला होता.' –रजपुतांचा भीष्म.

चेहरगडी—पु. चेरगडी पहा.

चेहरणें, चेहरावणें—अक्रि. (प्रां.) चेकळणें पहा.

चेह(हे)रा—पु. १ मुख; तोंड; रूप; तोंडवळा; रंग, वर्ण आणि मुखचर्या (ज्यावरून एखाद्याच्या आजारीपणाचा किंवा निरोगी स्थितीचा बोध होतो) या दोहोंबद्दल हा शब्द वापरतात. 'चेहरा भव्य व मनोवेधक होता.' –पाव्ह ३. (क्रि० उतरणें; पालटणें; बदलणें; टवटवीत होणें). २ मुद्रा; चर्या; सुरत. [फा. चिहरा] ०करणें, बनविणें–दाढी वगैरे करवून, मिशा वळवून चेहरा मोहक, आकर्षक करणें. सामाशब्द– चेहरेदार–वाज– वि. सुंदर व आकर्षक चेहरा असलेला; भव्य चेहऱ्याचा; देखणा; गोरागोमटा. [चेहरा+वाज प्रत्यय] चेह(हे)रेपट्टी–स्त्री. १ तोंडवळा; चेहऱ्याची ठेवण. २ तोंडवळ्याच्या वर्णनाचा तपशील. [चेहरा+पट्टी] ०मोह(हो)रा, चेहेरामोह(हो)रा–पु तोंडवळा; चेहऱ्याची ठेवण. [चेहरा+मोहरा=मुख]

चेहराविणें—सक्रि. चेतविणें; खिजविणें; चेष्टविणें.

चेहरेदार–वाज, चेहरेपट्टी, चेहेरामोहरा—चेहरा पहा.

चेहलक(ख)त, चेहलकत—न. (विरू.) चिलखत पहा.

चेहळ—पु. १ घाम; (साखर, गूळ इ० कांस सुटलेला) द्रव, पाझर. –स्त्री. विपुलता; प्राचुर्य; समृद्धि; चंगळ. [हिं.]

चेहळणें—अक्रि. (मीठ, साखर, गूळ इ० पदार्थ) ओलसर होऊन पाझरणें; पातळ होऊन वाहूं लागणें; पाघळणें; द्रवणें; वितळणें. [चेहळ]

चेहेळ—चेहळ पहा.

चेहेळणें—चेहळणें पहा.

चेळ—स्त्री. १ (प्र. चेल); समृद्धि; वैपुल्य, चंगळ. २ –पु. (चित्र.) चळ; चळ अर्थ ३ व ४ पहा. [हिं.]

चेळणें—उक्रि. जोरानें आंत शिरकावणें; ठांसणें; चेंदणें; चिणणें. [सं. चल्]

चेळणें, चिळणें, चिहळणें—अक्रि. १ ओलसर होऊन पाघळणें; चिघळणें पहा. २ बरगळणें, वेडे चाळे करणें. चेकळणें पहा.

चेळपंत्रा, चैदरला—वि. (व.) वेडेचार करणारा. 'चेळपंत्रा कुठला! बैस खालीं.'

चेळा—वि. (प्रां) हट्टी, खोडकर, टवाळ; वात्रट; कुचाळ (मूल, पोर). [सं. चल्]

चेळें—न. (प्रां.) १ चळ; खुळ; पिसें; वेड; भ्रांतिष्टपणा; म्हातारचळ. (क्रि० भरणें; येणें; लागणें; घेणें). २ (प्रां.) दुराग्रह; हट्ट; माथाकूट; जिकीर. [सं. चल्]

चैत—पु. चैत्र महिना. [सं. चैत्र. हिं. चैत]

चैतन्य—न. १ जीव; प्राण; शरीरांतील चालक, प्रवर्तक शक्ति; आत्मा. 'जैसें गतायुषी शरीरीं। चैतन्य वायु न करी।' –ज्ञा ३.१०९. २ ज्ञानकला; ग्रहणशक्ति; आकलनशक्ति; विषयवेदनशक्ति. ३ चित्त; मन. 'इयावरी तो पंडुचा। कुमरु सद्भावो जीवींचा। पुंसल तो चैतन्याचा। कामीं ऐका।' –ज्ञा १६.४७०. ४ जीवमात्रांना प्रवर्तक, चालक, चेतना देणारी देवता; शक्ति; तत्त्व; परमात्मा; जीवमात्रांत, भूतमात्रांत व्यापून असणारें तत्त्व; ईश्वर. 'जड पदार्थ चेतविते तें। म्हणौनि चैतन्य बोलिजेतें।' –दा २०.२ २१. [सं. चित्–चैतन्य] ०गाभा–ज्योति–मूर्ति मूल–स्वरूप–रूप–चैतन्याचा गाभा, ज्योति, मूर्ति इ० असा परमेश्वर; विश्वाला चैतन्य देणारा. ०शक्ति–स्त्री. चिच्छक्ति; सर्व विश्वाला प्रवर्तक अशी शक्ति; जीवनक्रिया. 'शास्त्रज्ञांचें असें मत होतें कीं ... चैतन्यशक्तीच्या सहाय्यानेंच सेंद्रिय पदार्थ बनतात, आणि त्यांस कृत्रिमरीत्या तयार करतां येणार नाहीं परंतु ती समजूत आतां राहिली नाहीं.' –सेंपू १.२. [सं. चैतन्य+शक्ति]

चैतन्य—पु. एका वैष्णव पंथाचा संस्थापक व धर्मसुधारक.

चैताळणें—अक्रि. हंबरणें. 'गाई चैताळताती हर्षे। तैसेचि पाडे व्रज गोप।' - निगा ५०.

चैत्य—वि. जाणण्यास योग्य. चेत्य पहा.

चैत्य—न. १ एखाद्या वृक्षाभोंवतीं बांधलेला पार. २ बौद्धांनीं कोरलेल्या लेण्यांतील मोठें दालन; यांत स्तूप असतो. ३ पिंपळाचें झाड. [सं. चैत्य] ०द्रुम–पु. पिंपळाचें झाड; गांवांतील मोठा वृक्ष. [सं. चैत्य+द्रुम=झाड]

चैत्र—पु. हिंदूंच्या बारा महिन्यांपैकीं पहिला महिना. हा इंग्रजी मार्च–एप्रिलच्या सुमारास असतो. [सं. चैत्र] ०गौर–री, चैत्रागौर–री–स्त्री. १ चैत्र महिन्यांत स्त्रियांकडून पुजिली जाणारी पार्वतीची प्रतिमा, मूर्ति. २ चैत्र महिन्यांत एखाद्या शुभ दिवशीं पार्वतीची प्रतिमा थाटानें मांडून स्त्रिया सुवासिनींना हळदकुंकू देण्याचा जो समारंभ करतात तो. [चैत्र+गौर–री=पार्वती] ०गौर–डोल्हारा बसविणें–सक्रि. दोन्हीकडे दोन खांब व मध्यें झोंपाळा व त्याच्यावर देवी, अशा लांकडी अथवा पितळी चौकटींत अन्नपूर्णा देवी बसवून चैत्र शुद्ध तृतीयेपासून वैशाखशुद्ध तृतीयेपर्यंत त्या देवीची, शेजारीं सुपारी व लेकुरवाळें हळकुंड ठेवून पूजा करणें. ०पालवी–पल्लव–स्त्रीपु. चैत्र महिन्यांत (वसंत ऋतूमुळें) झाडांना फुटणारी नवी पालवी. [चैत्र+पालवी] ०शिंपणें–न. चैत्राच्या महिन्यांत मुरमुर पडणारा पाऊस. [चैत्र+शिंपणें] –त्रा–वि. चैत्राच्या महिन्यांतील; चैत्र महिन्यासंबंधीं. [चैत्र] –त्रांगण–न. चैत्रांत पार्वतीच्या पूजनानिमित्त स्त्रिया तुळशीपुढें, अंगणांत ज्या रांगोळ्या घालतात तें. [चैत्र+अंगण] –त्रागौरा–री–स्त्री. चैत्र

गौर-री पहा. –त्री–स्त्री. १ चैत्र महिन्यांतील पौर्णिमा; चैत्रशुद्ध पौर्णिमा. २ चैत्र महिन्यांत भरणारी देवीची यात्रा. –वि. चैत्र महिन्यांतील; चैत्रमहिन्यासंबंधीं. [सं.]

चैद्य—पु. चेदि देशाचा राजा शिशुपाल. 'कीं अखंड वैरवर्वे। चैद्यादिकीं।' –ज्ञा ९.४६६. [सं.]

चैन—स्त्री. १ आराम; सुख; विश्राम; विसावा; स्वस्थता; मजा; आनंद. २ ऐषआरामाचा, सुखविलासाचा जिन्नस, गोष्ट; (अर्थशास्त्र) खोट्या गरजा भागविण्यासाठीं ज्यांच्या उत्पादनास अतिशय मेहनत पडली आहे अशा गोष्टींसाठीं केलेला खर्च. –ज्ञाको च २०२. 'चैन ही व्यक्तीला घातक व समाजाला मारक आहे.' –ज्ञाको च २०२. [हिं. चैन=आराम; सं. शयन] ०मारणें–मजा करणें; सुख भोगणें. ०बाज, चैनीबाज–वि. सुखाभिलाषी; सुखलोलुपी; विलासी; ऐषआरामी; रंगेल. [चैन+बाज प्रत्यय] ०बाजी, चैनीबाजी–स्त्री. चैन करणें; मजा मारणें; विलास; सुखासीनता; ऐषआरामानें वागणें. [म.चैनबाज] ०गडी, चैनी गडी पु. मजा मारणारा, चैन करणारा मनुष्य. [चैन+गडी] –नी–वि. चैन करणारा; मजा मारणारा. [चैन]

चैल—न. वस्त्र; कापड; कपडा; चेल पहा.

चैली—स्त्री. चलपी; ढलपी; सालपट. [हिं. चैला; म. चिरणें]

चो—(गो. कों.) षष्ठीच्या प्रत्ययाबद्दलचा, चा बद्दलचा प्रत्यय. उदा० 'सावकाराचो तगादो पाठीवर हा.'

चो—पु. (व.) १ आंब्याच्या किसाचें लोणचें. 'काल चो घातला.' २ (व.) चिंध्या. 'लुगड्याचा फाटून चो झाला.' चव पहा.

चोइटी—स्त्री. चुई, चुइटी पहा. 'नाना साली भक्षिल्या। अथवा चोइट्या चोखिल्या।' –दा ६.२.४

चोक—पु. चौक. –मौज २.६.३०. [गु. चोक]

चोकडिया—क्रिवि. (काव्य.)चोहींकडे. 'तन्हतन्हेचे बैठक अयने लावियले चोकडिया।' –देप ५८. [चौया=चार]

चोकडी—स्त्री. मोरी. –मौज २.६.३० [गु. चोकडी]

चोकशी—स्त्री. चौकशी पहा. [गु.]

चोख—पु. एक वनस्पतिविशेष.

चोख-खी—न.स्त्री. शुद्धपणा; निर्मळपणा; पांढरेपणा; शुभ्रपणा; स्वच्छता. 'मग नवलतें कलंकेवीण। शशिबिंब जैसें परिपूर्ण। तैसें चोखी शृंगारपण। मनाचें जें।' –ज्ञा १७.२३०. [सं. चोक्ष; तुल० का. चोक; तुल० गु. चोख=स्वच्छता]

चोख—वि. १ शुद्ध; निर्मळ; निष्कलंक; चांगलें; अस्सल; स्वच्छ; निर्मळ. 'तें निजज्ञानही चोख। जाणता मीचि।' –ज्ञा ९.४३६. 'प्रंथारंभ पडला चोख। मुक्त मुमुक्षु इतर लोक।' –एभा ११९०४. २ उत्तम; उत्कृष्ट; थोर; श्रेष्ठ. 'अर्जुनाच भाग्य चोख।' –मुवन ९.७८. ३ प्रामाणिक. [सं. चोक्ष=स्वच्छ, शुद्ध, आनंद दायक; प्रा. चोक्ख; तुल० हिं. चोखा; गु. चोख, चोख्खुं; का. चोक] सामाशब्द– **चोखट**–वि. चांगला; उत्तम; शुद्ध; सुंदर; चखोट. 'ऐसा महिमा धनवट। गंगा तैसी चोखट।'–ज्ञा २.२१३. 'बहुतां जन्मांचा शेवट। नरदेह सांपडे अवचट। येथें वर्तावें चोखट। नीतिन्यायें।' –दा ११.३.१. [चोख; का. चोक्कट] म्ह० (व.) चोखट चिरा दातीं कुरा=जी वरून झकपक करते, परंतु जिचे दांत स्वच्छ नसतात, पिवळे असतात अशा स्त्रीस उद्देशून ही म्हण योजतात. **चोखटा-टी-टें, चोखडा-डी-डें**–वि. (काव्य.) चांगला; शुद्ध; दृढ; निष्काम; निर्मळ; चखोट. 'चंद्र चकोरा चोखटीं। बोले अमृतधारीं आतुटी।' –ऋ ५२. 'तैसें अद्वेषें दळवाडें। आंगें कीर चोखडें। परी प्राणियांच्या पडे। विभागीं जे।' –ज्ञा १७.५५. 'ऐसे निरवधि चोखडे। स्वामिभक्त।' –ज्ञा १.११२. [चोखट] **चोखटाई**–स्त्री. चांगुलपणा; शुद्धता; चोखटपणा; कुशलता; उत्कृष्टता; सच्चेपणा; प्रामाणिकपणा. [चोखट; तुल० हिं. चोखाई; गु. चोख्खाई] **चोखटाईची भाजी**–स्त्री. निर्लेप भाजी; उष्टी, खरकटी न झालेली भाजी; याच्या उलट खरकटी. खरकटा पहा. **चोखटीव**—स्त्री. चांगुलपणा; शुद्धपणा; निर्मळता. 'चोखटिवा आपुलिया। पुढिला उगाणा घेयावया। तया दर्पणाचीचि परी धनंजया। केली आम्हां।' –ज्ञा १५.५७९. [चोखट] **चोखटेल**–न. करडई, तीळ, खुरासनी इ०कांचें तेल; गोडें तेल; याच्या उलट कडू तेल. [चोखट]

चोखंड—वि. (खा. व.) पाव; चौथा हिस्सा; एकचतुर्थांश भाग; चतकोर. [चौ=चार+खंड=भाग]

चोखणी—स्त्री. उटी; उटणें; शरीर, केश स्वच्छ करण्याकरितां लावावयाचें शिकेकाई इ० मसाल्याचें सुगंधी मिश्रण. 'मग ते सुगंध चोखणी। श्रीमंत कुंतला लाउनी।' –वेसीस्व ८.१५. [चोख=स्वच्छ; शुद्ध; निर्मळ]

चोखणी—स्त्री. १ लहान मुलास चोखण्यासाठीं द्यावयाचें रिंगणें; चोखणें. २ चोखण्याची क्रिया. [चोखणें]

चोखणें—सक्रि. चुंफणें; शोषणें; ओंठांनीं दाबून (आंब्यांतील रस, स्तनांतील दूध इ०) तोंडांत ओढून घेणें. [सं. चुष्–चोषण=चोखणें]

चोखंदळ, चोखन(ने)ळ—वि. नाजूक; टापटिपीचा; खाण्याच्या बाबतींत मिजाजखोर; चिकित्सेखोर; जिभेचा शिंदळ; कंटाळखोर. [चोख]

चोखलण-न—न. अंग घासणें, चोळणें, स्वच्छ करणें इ० 'यशोदा माता घालीते पाणी। चोखलण वेळोवेळां करीती।' –लीगीत २०. [चोख]

चोखलणी—स्त्री. चोखलण्याची क्रिया. [चोखलणें]

चोखल(ळ)णें, चोखाळणें—सक्रि. १ गवत आणि तण काढून (जागा, जमीन) साफ करणें. २ (झाडांच्या बारीक बारीक फाजील फांद्या व पानें) छाटणें; खडसणें. ३ (दांत) कोरणें; कोरून साफ करणें. ४ पायांतून कांटा काढून पाय मोकळा करणें. ५ (रस्ता, भांडीं, कपडा) धुवून, पुसून, घासून साफ करणें. 'ह्याच्या चोखाळल्या वाटा। नलगे पुसाव्या घोपटा।' ६ (खराब दाणे) वेंचणें; निवडणें. ७ धुंडाळणें; बारकाईनें शोधणें; झाडा घेणें; नग्न, नागवा करणें; नागविणें. ८ तेलानें (लहान मुलाची टाळू) भरणें; माखणें. ९ (एखादा मार्ग) अवलंबणें. [चोख]

चोखळ—वि. शुद्ध; निष्कलंक; उत्कृष्ट. 'तैशी भाषा माझी चोखळ।' —ख्रिपु १.१.१२२. [चोख]

चोखळा—पु. तुकडा. 'कां केळीचा गाभा मोडला। चोखळा असुडला आकाशाचा।' —अमृ ७.६९.

चोखा—पु. १ (गु.) तांदूळ. २ (कु.) देवाचारासंबंधीं उघड्या हवेंत, अंगणांत वगैरे शिजविलेला भात.

चोखा—वि. चोख; निर्मळ; शुद्ध; निर्भेळ; अस्सल; चोखट. ०कीड—वि. चांगलें व हिणकस. 'परी परिसाचा वरकलीं। नाहीं चोखाकिडाची बोली।' —ज्ञा १७.४०७. [चोख+कीड=हिणकस]

चोखांदळ—वि. चोखनळ; चोखंदळ; चिकित्सक; चिकित्सा करणारा. 'वाङ्मयांत नवोनव अशा चोखांदळ ग्रंथांची भर पडून वाङ्मयाची अभिवृद्धि होते.' —महाराष्ट्रीय नाटककार (अभिप्राय-किर्लोस्कर मासिक)

चोखामेळा—पु. १ महार जातींत पूर्वी होऊन गेलेला एक संत. २ (ल.) (सामा.) महार. 'संत झाले चोखेमेळे फार। टिळा टोपीमाळांचे भार।' —पला ६७.

चोखारी—वि. चोखनळ; (जेवण्याच्या बाबतींत) चिकित्सेखोर. [चोख] म्ह० भिकारी आणि चोखारी=भिकारी असून खाण्याच्या बाबतींत चिकित्सा करणारा (इतरत्र उपयोग क्वचित्).

चोखाळ-ळा—वि. चोखनळ; चिकित्सा करून जेवणारा; जीभशिंदळ; खाण्याच्या बाबतींत सूक्ष्म आवडीनिवडी असणारा. 'पण बकरें इतकें चोखाळ आहे तरी मेंढरूं ज्याला शिवणार नाहीं असें कांहीं खाणें बकरें खातें.' —मराठी ३ रें पुस्तक पृ. १३ (१८७३). [चोखणें]

चोखाळ—वि. (काव्य.) १ स्वच्छ; शुद्ध; निर्मळ; सोज्वळ 'सत्वेंचि येणें चोखाळें। करी यज्ञादिकें सकळें।' —ज्ञा १७.३१८. २ निष्कलंक; पवित्र; निर्दोष. 'कीं चोखाळ वाटे जी क्षिती। तिजवर चालती सकळ याती।' —भवि २३.४४. ३ चोख पहा. [चोख; तुल० का. चोक्कळ=पावित्र्य, सौंदर्य]

चोखाळणें—उक्रि. १ स्वच्छ करणें; शुद्ध करणें; शुद्ध होणें. 'तैसे यमनियमीं कडसले। जे तपोज्ञानीं चोखाळले।' —ज्ञा ४.६५. 'जीव हा चोखाळला तुझिया कृपासलिलें।' —शिगीता ५८. २ चोखळणें या शब्दाचे बाकीचे अर्थ पहा. 'राष्ट्रास योग्य मार्ग चोखाळण्याची सुबुद्धि दे.' —के १२.७.३०. ०त-ता—वि. निर्मळ; शुद्ध; चोखाळ पहा. 'जेणें चोखाळत दिसे न्याय। तो व्यवसायांत व्यवसाय।' —ज्ञा १०.२८६. ०पणा—पण—पुन. १ नीटनेटकेपणा; स्वच्छपणा; शुद्धपणा. 'वरि पंच धारगोरी। भाळंगी चोखाळपणें।' —ऋ ८१. २ निर्मळपणा; निर्दोषता. 'चोखाळपणें झळकती। पल्लवसळका।' —ज्ञा १.९. 'तैसे हरिकथाश्रवणेंवीण। जीवा कांहीं चोखाळेंपण।' —दाव १२. [चोखाळ+पण-णा]

चोखाळा—पु. (चोखाळणें पासून नाम) १ पूर्णपणें साफसूफ, स्वच्छ करणें. २ शोधणें; धुंडाळणें, बारीक रीतीनें तपासणें; पाहाणें; निरीक्षण करणें इ०. [चोखाळणें] ०घेणें—कसोशीनें झाडा घेणें; शोध करणें; तपासणें.

चोखी—स्त्री. १ चांगुलपणा. 'विवंचूं जातां चोख। चोखीं वोलीं।' —ज्ञा १८.७६८. २ निर्मळपणा; शुभ्रपणा, स्वच्छपणा. 'कालिमा सांडील कोळसा। वरी चोखी होईल वायसा। राक्षसही मांसा। विटों शके।' —ज्ञा १६.२८५. [चोख]

चोखुट, चोखोट—वि. सुरेख; चांगलें; चखोट; चोखट. चोखी पहा. 'वडे केले चोखुट।' —मसाप २३.

चोखौळ—न. चांगलें फूल. 'स्वकर्माच्या चोखौळीं। मज पूजा करुनि भलीं।' —ज्ञा १८.१२४७. [चोख फूल ?]

चोंग(गा)ई—स्त्री. पुरुषाचें जननेंद्रिय. [हिं. चोंगा=नळी; कु. चोंगो=चार आंगुळाचें माप]

चोंगडी—पु. एक प्रकारचा मासा.

चोगला—पु. (प्र.) चौगुला, चौघला, चौघुला पहा.

चोगा—पु. एक पायघोळ अंगरखा. [का. चोगे. गो. चोगो; तुल० इं. ढोगा]

चोंगा—पु. (क.) रोटासारखा एक खाद्य पदार्थ (मुसलमानांत रूढ). 'त्या फकीरानें चोंगा आणला आहे तो ठेवून घे.'

चोंगा-गी—पु. (कों.) १ चार बोटें रुंदीचें माप; हाताच्या पंजाच्या रुंदीचें माप; चौंगा. (कु. चोंगो=) चार अंगुळांचें माप. २ दोन पंजाच्या रुंदीइतक्या काठीचें माप; आठ अंगुळें. [चौ+अंगुळी]

चोंगे—स्त्री. चिलीम; धुड्डा. [का.]

चोंघा—पु. (व.) एक हात व हाताची वळविलेली मूठ मिळून होणाऱ्या लांबीचें परिमाण, मुंढा हात. 'चोंघा टाकून हें धोतर मोज.' [चोंगा]

चोंच—स्त्री. १ पक्ष्याच्या तोंडाचा अग्रभाग; चंचु; पक्ष्याचें तोंड. २ (ल) पागोट्याची, पगडीची कोकी; कोचकी; राघू. ३ चाकू, कातर इ० शस्त्रांची टोंकदार अणी, शेंडा. ४ कपाळावरील केसांना त्रिकोणाकृति देऊन केलेली, चोंचीच्या आकाराची, हजामत, चेहरापट्टी. (सामान्यतः मारवाड्यांत हा प्रकार आढळतो). (क्रि० करणें; ठेवणें). [सं. चंचु=चोंच; तुल० बं. टोंच] म्ह० अगोदर चारा मग चोंच=प्राणी जन्मण्याच्या अगोदरच ईश्वरानें त्याच्या निर्वाहाची व्यवस्था केलेली असते.

चोंचण—न. १ नारळ, सुपारी इ० कांच्या भोंवतालच्या तंतुमय वेष्टनाचा पुंजका; नारळाची शेंडी. २ (फार ठोकलेल्या खिळयाच्या, खुंटीच्या माथ्याची अथवा फार वापरलेल्या लेखणीच्या टोंकाची) नारळाच्या शेंडीप्रमाणें झालेली अवस्था; खडबडीतपणा; चोंचण्यामुळें बनलेला गुच्छ. [चोंच]

चोंचणें—चोचावणें पहा.

चोंचर, चोंचरट—न. आंबा इ० फळांतील रेषा, तंतु.

चों(चो)चरा—वि. (राजा.) अडखळत बोलणारा; तोतरा; चाचरणारा. [ध्व.]

चोच(चे)ला—पु. १ (लावण्यांतून रूढ) थान; जोबन. २ प्राणनाथ; प्रियकर; जिवलग (स्त्रीनें पतीस किंवा प्रियकरास उद्देशून वापरावयाचा शब्द). ३ हावभाव; डौल; नखरा; छिचोरपणा. ४ इश्कबाजी; विलास; लीला; कामचेष्टा. ५ कोड; कौतुक. [चोंच; हिं. चोंचला=खेळकरपणा]

चोंचा—पु. १ तुंबडी, रोंबी लावण्यापूर्वी वस्तरा इ० कानीं मारलेली फांसणी. २ औषधाकरितां दिलेली डागणी. ३ डाग दिल्यानें कातडीवर पडलेली खूण; डाग; गुल; सामान्यतः अनेकवचनी प्रयोग. उदा० चोंचे देणें, मारणें. [चोंच]

चोंचावणें—अक्रि. (धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणाचें, गोफणीनें फेंकलेल्या दगडाचें सूंसूं करणें; गोंगणें; सणसणणें). [ध्व.]

चोचावणें—सक्रि. १ चोंच मारणें; कुरतडणें. २ (आवळे, आंबे इ० कांना शस्त्रानें) टोंचे मारणें; टोंचून टोंचून बारीक बारीक छिद्रें पाडणें; चोंचणें; (मुळा, काकडी इ० विळीवर उभी फिरवून फिरवून कोशिंबिरीकरितां) बारीक बारीक चिंघोट्या, कुचा, खुरचा करणें. ३ खांडणें; खापलणें; तुकडे करणें. [चोंच]

चोचो—पु. भोपळ्याच्या वर्गांतील एक वेल. सिलोन व मद्रासकडे याची बरीच लागवड करितात. याच्या फळांचा मोरंबा परदेशीं फार खपतो. -ज्ञाको च २०३.

चोज—न. १ नवल; आश्चर्य; आश्चर्यकारक गोष्ट; चमत्कार. 'अहो पाहतां वीर प्रतिभासे। एथ नवलावो काय असे। परि न पाहतांही दिसे। चोज आइका।' -ज्ञा ११.२२९. 'पाहत होतां गंगानुज। म्हणे कैसें झालें चोज।' -गुच १९.४४. २ कौतुक; लाड. 'नातरी बालक बोबडा बोलीं। कां वाकुडा विचुका पाउलीं। ते चोज करूनि माउली। रिझे जेवीं।' -ज्ञा ९.६. 'हातीं धरूनियां काढिला बाहेरी। देखोनियां करी चोज त्यासी।' -तुगा २०. (क्रि० करणें). ३ प्रेम; प्रीति. 'पाहा पां नवल कैसें चोज। कं उपदेशु केउतें गुंज।' -ज्ञा ६.१२३. ४ करामत. 'भीमा दाखवी आपलें चोज।' -मुविराट ५.९१. ५ नखरा; चेष्टा; चाळा; गंमत; मजा (अनेकवचनी प्रयोग). (क्रि० करणें). [सं. चोद्य=आश्चर्य, नवल; प्रा. चोज्ज] (वाप्र.) (जिवाचें)-चोज करणें-नखरे; चाळे करणें; आपण नाजूक आहोंत असें मानणें; जिवाचें कोडकौतुक पुरविणें; स्वतःला फार जपणें. **चोजणें**-अक्रि. (काव्य) समजून, कळून येणें; कल्पनेस नवलाईप्रमाणें दिसून येणें, वाटणें; मनास कौतुकास्पद भासणें. 'कां काळा राहे काळावखा। तो आपणा ना आणिकां। न चोजवे तरि असिकां। हा मी बाणे।' -अमृ ४.३६. 'हे ज्ञानासीं न चोजवे। ध्यानासी ही नागवे।' सामाशब्द- ०बावळा-वि. चमत्कारिक; विलक्षण; तऱ्हेवाईक; खुळचट; अर्धवट; वेडसर (बोलणें, भाषण). [चोज+बावळा] **चोजवणें-विणें**-अक्रि. १ (काव्य) कौतुकास्पद असणें, वाटणें, होणें. 'द्वारकेचें केणें निश्चित। पंढरीस आलें चोजवत।' २ समजणें; जाणवणें; कळून येणें. 'तया संजया येणें बोलें। रायाचें हृदय चोजवलें।' -ज्ञा ६.५. 'कवण कार्य तें यथार्थ। चोजवेना अनुमाना।' -मुवन ८.१३७. 'ब्रह्म इंद्रियांच्या मेळें। चोजवेना।' -दा ७.२.४. ३ आवडणें; कौतुक वाटणें. 'ब्रह्मांडनायक चोजवेना। हें बरें नव्हे।' -दा ६.१.१३. ४ संतोषणें; प्रसन्न होणें. 'सद्गुरूचें कृपें चोजवतां देव।' -दावि ३३३. -सक्रि. १ आश्चर्यचकित करणें; नवल वाटावयास लावणें; विस्मित करणें. 'राया चोजविलें वचनीं।' २ कौतुक करणें. 'चोजवित घरा येती। ज्यांचा देखती शुद्ध भाव।' -निगा १६४. ३ शोधणें; तपास करणें. 'कांद्याचा खाणार चोजवी कस्तुरी। आपण भिकारी अर्थ नेणें।' -तुगा ८९२. **चोजावणें**-अक्रि. चोजणें; कौतुकाकुल, विस्मित होणें. 'राय चोजावला वचनीं।' -मुआदि १८.३३. [चोज]

चोजविनी—स्त्री. आनंद, कौतुक, आश्चर्य वाटणारी गोष्ट. 'तरी त्यास चोजविनी फार झाली।' -अकक २, कृष्णकौतुक ४७.

चोट—स्त्री. १ तडाखा; घाव; दुखापत; शस्त्रानें, मुष्टीनें केलेला प्रहार; बुक्की; गुद्दा. २ (व. ल.) हल्ला; धाड. 'आज लाडवावर चोट आहे.' ३ (ल.) (व्यापारांतील, धंद्यांतील) धस; तोटा; नुकसान; दुर्दैवाचा घाला. (क्रि० लागणें). 'जब कमाई न होय। चोट साहे धनकी रे।' -तुगा ४२९. ४ दैवयोगानें

झालेला अकल्पित लाभ; अनपेक्षित रीतीनें झालेला फायदा; लाग. (क्रि० साधणें; लागणें; लावणें). 'व्यवहारांत एखाद्या वेळेस चोट साधते तेव्हां चार पैसे मिळतात.' 'ही हाताची चोट गमावूं नकोस.' ५ गावडी व गावगुंड यांच्या खेळांत परस्परांवर डाव लागू झाल्यामुळें होणारी वेदना. ६ (व.) शर्यत. 'आमची दोघांची चोट लागली.' (क्रि० खेळणें). ७ (व.) शर्यतींत लावलेला पण. 'पैसा चोट खेळूं.' ८ (सामा.) जखम; व्यथा. 'इष्काची काळजामध्यें लागली चोट जी जी।' –प्रला १९३. [हिं.; तुल० सं. चुट् (चोटयति)=कापणें, छेदणें]

चोंट—पु. (अश्लील) पुरुषाचें जननेंद्रिय; शिश्न. -**चोंटाळ**-वि. (ग.) बाहेरख्याली करणारा; रंडीबाज.

चोंट(ड)कें—न. गोंधळी, शाहीर इ० कांचें एका तारेचें तंतुवाद्य; एकतारी; तुणतुणें; चौंडकें पहा.

चोटणें—अक्रि. (गु.) चिकटणें. –मौज २.६.३०.

चोंटली—स्त्री. (लहान मुलाचें) शिश्न; चोट; लिंग; बुल्ली.

चोट(टा)ळणें—सक्रि. १ फसविणें; ठकविणें; मुंडणें; भोंदणें; चंदरणें; (व्यवहारांत) नाडणें; लुबाडणें. २ कस्पटाप्रमाणें मानणें; अगदीं तुच्छ लेखणें. [चोंट]

चोटियाचुरमा, चोट्याचुरमा—पु. चुटियाचुरमा पहा.

चोटी—स्त्री. (व.) शेंडी. [प्रा. चोट्टी=शेंडी; हिं. चोटी] ०**भोंवरी**-स्त्री. घोड्याच्या (कपाळावरील) शेंडीखालचा भोंवरा; घेरा. [चोटी+भोंवरी]

चोटी, चोटीचुरमा—पु. चुटियाचुरमा पहा. 'चोटी-चुरमा मालपुवे अति।' –अमृत ६२. 'चोटी मुगदल शुद्ध विशेष।' –नव ९.११७.

चोट्टा—वि. (ना.) (तिरस्कारार्थी) चोरी करणारा; चोरटा. [चोट्टा हिं.]

चोट्टी—स्त्री. (गो.) चौपदरी.

चोड—न. १ (कों.) नारळावरील (सुकलेलें) तंतुमय वेष्टन, साल. 'फळाच्या (जायफळाच्या) वरची साल नारळाच्या चोडा-सारखी जाड असते.' –मराठी ३ रें पु. पृ. २४.(१८७३). कवच; आवरण; काथ्या; चवड. २ नारळावरील काथ्याच्या तुकड्याचा अर्धा भाग एका टोंकाला ठेंचून पीठ इ० गोळा करण्यासाठीं केलेली कुंचली, कुंचा. ३ पिळून काढलेल्या ऊंसाचें चिपाड. [सं. चूडा; प्रा. चोड; हिं. चोंडा]

चोंड—न. (कों.) भाताचें लहान शेत; चोंडा, चोंडा पहा.

चोंडक—पु. तुणतुणेवाला.

चोंडकें—न. तोंड.

चोंडकें-कें—न. एकतारी; तुणतुणें; चोंटकें पहा. 'गोंध-ळ्याच्या मागें चोंडकें वाजविणारा असतोच.'

चोंडण—न. सोडण; नारळावरील तंतुमय आवरण. चोड अर्थ १ पहा. –कृषि ७४९. [चोड]

चोंडा—पु (कों.) भाताच्या रोपांची जुडी, झुपका; चोंढा पहा.

चोंढ-ढा, चोंढी-चोंढें—पुस्त्रीन. १ बांध घातलेलें भाताचें खाचर. २ खांच; खळगा. –ज्ञा ७.७६. 'जयजय देवी श्रीढुंढें। क्षणें घालिशी विश्व चोंढें।' –स्वानु १.४.१६. ३ पाण्याचा डोह; गर्ता; खोल पाणी. 'चोंढिये पायरु गेला। तेंसनि जो बुडाला।' –ज्ञा १३.५४९. –एभा ११.१०६९.

चोढाळ-ळा-ळ्या, चोढळणें, चोढाळणें—चौढाळ पहा.

चोंढणें—सक्रि. (गु.) चिकटविणें. –मौज २.६.३०.

चोंढोळी—स्त्री. (व.) विटाळ, हस्तस्पर्श इ० दोष; चब-ढब. 'त्या हंड्यांतील पाणी चोंढोळीचें झालें आहे, म्हणून तें मला स्वयंपाकाला चालत नाहीं.' [चौंढाळणें]

चोणकेपणा—वि. (व.) लुडबुड; चोंबडेपणा.

चोणक्या—वि. (ना.) लुडबुड, उठाठेव करणारा; चोंबडा.

चोतकर, चोतकोर—पुस्त्री. (पोळी, भाकरी, लाडू, फळ इ० कांचा) चवथा, पाव हिस्सा, तुकडा; (प्र.) चतकोर. [चत-कोर; सं. चतुःष्कल्व–चतकुर–चोतकोर.अचा ओ होऊन चोतकोर झालें. –माम १८३२.]

चोतरी—स्त्री. चोथा; चोयड पहा. 'नीतिलपी इक्षुदंडाचा आस्वाद न घेतां...त्याची नुसती चोतरी हातीं घेण्यांत तुम्हाला काय पुरुषार्थ वाटतो कोणास ठाऊक?' –नीतिशास्त्रप्रवेश २४२. [चोथा]

चोथड—पु. चोथा; (पदार्थ, ऊंस इ०) चोखल्यानंतर, चावल्यानंतर, चघळल्यानंतर अवशिष्ट राहिलेला रद्दी अंश; टाकाऊ भाग. [चोथा]

चों(चो)थडी—स्त्री. १ चिपडी; चुडकें; ठिगळ; घासणी. २ नासक्या दुधाची गुठळी; दह्याची कवडी. ३ पदार्थ चावून रस-हीन झालेला, थुंकून टाकावयाचा रद्दी भाग; चोथा. [चोथा+वडी]

चोंथल(ळ)णें—सक्रि. चोथ्यानें, घासणीनें, चिंधीनें पुसणें, घासणें. २ (शरीर, भांडें इ०काला तेल, माती, राख, चिखल रक्त इ०) फांसणें; लावणें; चोपडणें; चोळणें; माखणें. –अक्रि. (दहीं, दूध इ०) चोथापाणी होणें. [चोथा]

चोथवा, चो(चौ)था—पु. (खा.) एक माप; चोम्याचा चतुर्थांश किंवा एक पायली. 'भसक चोथवा करून त्यावर शिक्का सरकारी।' –पला ७०. [सं. चतुर्थ; प्रा. चउत्थ; म. चवथा]

चोथा, चोंथा—पु. १ सत्त्व काढून घेतल्यानंतर राहिलेला पदार्थाचा त्याज्य भाग; चोथड. 'आल्याचा रस काढून घेऊन राहिलेला चोथा मला खाण्यास दे.' २ (भांडीं घासण्याकरितां,

भोंकाला दट्टया देण्यास अशी उपयोगी) गवताची गुंडाळी, चिंधीचा बोळा, चाखणी इ०. ३ माताचें रोप.-मसाप २.२५४. ४ नासक्या दह्याचा, दुधाचा गोळा, घट्ट भाग; चिपडी. ५ एका चिमटींत माताच्या रोपाच्या जितक्या काडया येतील त्यांचा समूह. -बदलापूर २८७. [सं. चुस्त] ०पाणी-न. १ नासलेल्या दुधाच्या चाईट विरजलेल्या दह्याच्या गुठळया व पाणी. २ गुठळया व पाणी, चिपडया व पाणी यांनीं युक्त झालेला कोणताही द्रव पदार्थ. 'या पाण्यांत साबू लवकर फेंसाळत नाहीं व त्याचें चोयापाणी होतें.' -आरोग्य १.९४. [चोया+पाणी]

चोथों—वि. (गो.) १ बाईलबुद्धीचा. २ चोंबडा.

चोंद—स्त्री. (व.) जखम; वण. 'त्याच्या कपाळाला चोंद पडली.' [सं. चुद्]

चोंदणें, चोंदडणें—उक्रि. १ कोंदणें; ठांसणें; ठोंबरणें; ठांसून भरणें. २ (चिंध्यांनीं, बोळयांनीं) बुजविणें; बंद करणें. [सं. चोदन] चोंदणी-स्त्री. चोंदण्याची क्रिया. [चोंदणें]

चोदणें—उक्रि. (ग्राम्य) समागम; अंगसंग; मैथुन करणें; संभोगणें; उपभोगणें (या क्रियापदावरून बऱ्याचशा शिव्यांचे शब्द बनले आहेत). [सं. चुद्=चोदणें; हिं. चोदना]

चोद्ना—स्त्री. प्रेरणा; अंतःस्फूर्ति. -गीर ६९. [सं.]

चोद्बावळा—वि. लबाडीनें, लुच्चेगिरीनें, बावळी मुद्रा धारण करणारा; फसवेगिरीनें वेड पांघरणारा; ढोंगी. [चोदणें+बावळा]

चोंदळणें—उक्रि. १ पायाखालीं तुडविणें; मळणें. २ पायांनीं तुडवून पाणी गढूळ करणें; ढवळणें; गाळ करणें. [चोंदणें]

चोंदा—पु. १ भोंक बुजविण्यासाठीं उपयोग केलेल्या चिंध्यांचा, चिरगुटांचा बोळा, दट्टया; बंदुकींत ठांसलेला चिंध्यांचा गोळा. २ बंदुकींत चिंध्या ठांसण्याची, भोंकांत चिंध्यांचा दट्टया देण्याची क्रिया. [चोंदणें]

चोंदाट(ड)णें—उक्रि. चोंदणें पहा. [चोदणें]

चोंदी—स्त्री. १ चोंदा अर्थ १ पहा. २ फसवणूक; लुबाडणें. (क्रि० देणें; बसणें). ०घालणें-देणें-बसणें-बसवणें-चिंध्या इ० कांचा दट्टया देऊन बंद करणें. ०देणें-(तोंडांत) बोळा देणें. ०देऊन जाणें-अक्रि. (ल.) (एखाद्याला लुच्चेगिरीनें) फसवून पळून जाणें; भोळावणें; मुंडणें; डोक्यावर हात फिरवून जाणें. [चोंदणें]

चोदीचा, चोदिच्चा—वि. (अपशब्द) एक शिवी. बदफैलीचा; रांडेचा; हलकट. [चोदणें]

चोदू, चोदूनंदन, चोद्या—पु. एक शिवी, स्त्रीव्यसनी; रंडीबाज; छक्कबाज; जारकर्मी. [चोदणें]

चोंधळा—वि. डोळ्यानें अधू; मिचक्या, मिचमिच्या डोळयाचा. [हिं. चोंधला]

चोन—पु. १ तडाखा; चोट पहा. २ (ल.) विलास; चैन; रंग. 'आग लागो तुझ्या चोन्याला।' -ऐपो ५२.

चोनणें—(गो.) चोंदणें पहा.

चोप—पु. १ चोपणीनें जमीन इ० ठोकण्याची, ठणक करण्याची क्रिया; चोपणी. २ ठोक; मार. (क्रि० घेणें; देणें; मारणें; काढणें; बसणें). ३ विणकराच्या फणीचा शेवटचा भाग, बाजू. या ठिकाणीं दांते बारीक व जवळजवळ असतात. ४ दंड; काठी; चोब पहा. -पुस्त्री. १ (ल.) जरब; दाब; नियमन; नियंत्रण; निग्रह; शासन. (क्रि० करणें; देणें; बसणें). २ (अभ्यासामुळें, प्राविण्यामुळें मनाला लागलेली) संवय; परिपाठ; राबता; (क्रि० लागणें). 'चोप लाऊन मनाप्रति वेगें। सर्व नीट पडली अनुरागें।' -शशिसेना ७२. (कवि जगन्नाथ शके १६६९ राजवाडे ग्रंथमाला.) -स्त्री. १ (ताड, माड, सुरमाड इ० कांच्या सोटाची) उभी चिरफळी; सोपट; लांब फाळी. २ (व.) काळजी; चिंता; खबरदारी म्ह० (व.) ज्याची त्याला चोप नाहीं, शेण पुंजिला झोप नाहीं. =मालक स्वतः बेफिकीर, पण तिऱ्हाइतालाच त्याची काळजी अधिक. ३ (व.) चौघडा वाजवावयाची बारीक व लहान काठी; ढोलकें नगारा वाजविण्याचें टिपरें, टिपरी. 'नगाऱ्यास दोन चोपा लागतात.' ४ (व.) (घाम इ० कांचा) ओलावा. 'घामाची चोप आली म्हणजे ताप उतरेल.' =पुष्कळ घाम आला म्हणजे ताप उतरेल. [चोपणें. फा. चोब्] (वाप्र.) ०धरणें-१ (जमीन, गच्ची इ०) सपाट, साफ होऊन एका पातळींत येणें. २ (मनुष्य) शिस्तीचा, बरकशीर, व्यवस्थित, गंभीर, शांत बनणें; ताळयावर येणें.

चोपई—स्त्री. सापसुरळी; सरड्याची एक जात.

चोपचिनी—स्त्री. एक औषधी वनस्पति. ही चीन देशांतील असल्यानें हें नांव पडलें असावें. चोबचिनी पहा

चोपट—न. १ सोपट; चोप. 'सरस ऊंस घालिजे घाणां। रस पिळूनि मेरे मांदणा। रिता चोपटीं करकरी घाणा। ते गती आणा याज्ञिकां।' -एमा १०.४६८. २ (कों.) ताड, माड, सुरमाड इ० च्या खोडाची उभी चिरफळी, चोप. [चोप] ०करणें-नष्ट करणें; पार सपाट, साफ करणें. 'मुसलमानोकु चोपट किये और धर्म कायम रखा' -इमं १८९.

चोपट—वि. चौकोनी; चतुरस्र; घन (लांकूड). [चौपट अप.]

चोपट—वि. तेलकट; गुळगुळीत; (सामा.) चोपड; ओघट गुळगुळीत. [चोपडणें]

चोपटणें—सक्रि. १ (जमीन, गच्ची इ० चोपणीनें) ठोकून सपाट व गुळगुळीत करणें; ठोकून खालीं बसविणें, ठणक करणें.

२ मारणें; ठोकणें; पिटणें; बडवणें. 'मास्तरानें मुलास चांगलें चोपडून काढलें.' –अक्रि. १ (शरीर) झडणें; कृशतेमुळें बारीक होणें. २ (जमीन, गच्ची इ०) दबणें; खचणें; खालीं बसणें [चोपणें]

चोपटणें—अक्रि. (प्रां.) गुळगुळीत, तुळतुळीत, ओशट होणें. [चोपड]

चोपड—वि तेल चोपडलेलें; गुळगुळीत; तुळतुळीत; ओशटानें युक्त.

चोपड—वि. (नंदभाषा) चौदा. 'उघाडु काटीवरी चोपडूची आस। नवरा राजस मिरवतसे।' –तुगा ४४५९.

चोपड—पु. चौपट; एक खेळ, हा लांब फाशांनीं खेळतात. 'गंजीफा, सतरंज चोपड नवें तें नदेही सांग जे।' –सारह ३.४६. [चौपट हिं. चौपड]

चोपड, चोपडण—न. (तेल, तूप, चरबी इ०) स्निग्ध पदार्थ; ओशट. [प्रा. चोप्पड] म्ह० उघडें खावें चोपडाचे आशेस्तव=फायद्याकरितां थोडेसें पाप केल्यास हरकत नाहीं. फायदा वगैरे कांहीं नसतां पाप करणें मूर्खपणाचें होय.

चोपड-डा, चोपडण—पुन. १ अंग, केस यांस लावावयाचें तेल इ० 'नीटचि युक्ति पहातां हें कीं मी कृष्णवाक चोपड तें।' –मोभनु ७.४४. २ केसांना तेल इ० चोपडण्याची क्रिया. ३ शरीराच्या दुखावलेल्या अवयवास, थकलेल्या जनावरास तेलांत औषधें कालवून करावयाचें मालिस; चिखल किंवा चिंचेचीं पानें बकरीच्या रक्तांत भिजवून द्यावयाचा लेप. ४ वरील लेप लावण्याची, मालिस करण्याची क्रिया. ५ वरील मालिस केलेली, लेप लावलेली अवस्था. [चोपडणें]

चोपडण—न. १ चोपड, चोपड-डा पहा. २ (हेट.) गलबतास तेल किंवा रंग लावण्याची क्रिया. (क्रि० करणें). ३ गलबताच्या पाण्यांत बुडणाऱ्या भागास लावण्याचा तेलचुन्याचा रंग.

चोपडणें—उक्रि. (तेल, तूप इ० कानीं) माखणें; लेपणें; चोपडून नरम, गुळगुळीत करणें; चोपडण करणें. [प्रा. चोप्पड म. चोपड; हिं. चुपडना]

चोपडा—पु. १ चोपड पहा. २ (गु.) वनस्पतींना होणारा एक रोग, यासच मेकाड असें म्हणतात.

चोपडा—वि. १ गुळगुळीत; बुळबुळीत; चिकण; मऊ आणि सपाट. २ तेलकट; तुपकट; चिकट. ०चटचटीत-वि. गुळगुळीत; तकतकीत; पॉलिश केलेला; उजळ; चकचकीत; लखलखीत. ०देवदार-वि.(व.)(ल.) वरपांगी भलेपणा दाखविणारा; साळसूद (मनुष्य). ०दोडका-पु. (ना.) घोसाळें. [चोपडा+दोडका] ०पैसा-पु. गुळगुळीत, वरील छाप गेलेला पैसा; खोटा पैसा. ०लाख-स्त्री. वडीची लाख. (प्र.) चपडा लाख. [चोपडा+लाख]

चोपडी—स्त्री. १ एक सांचाचे अनेक कागद एकत्र शिवून लिहावयासाठीं केलेली वही. शिवलेलें, बांधलेलें पुस्तक, वही; लहानसें पुस्तक. २ हिशेबाचें पुस्तक; जमाखर्चाची वही. [हिं. चौपत्री; गु. चोपडी]

चोपडू—पु. चोपडलेला पदार्थ. –शर. [चोपडणें]

चोपडें—न. लहानसें किंवा भिकार पुस्तक. [सं. चतुस्=चार+पत्र=पान]

चोपडें—न. पीतांबर; कोणतेंहि रेशमी वस्त्र.

चोपण—वि. (प्रां.) चिकण (जमीन, माती). [चोपड] ०माती-स्त्री. एक प्रकारची चिकण माती. [चोपण+माती]

चोपण-णी, चोपणें—स्त्रीन. १ (जमीन इ०) चोपण्याची, ठोकण्याची क्रिया (चोपणें पासून नाम). २ गवंड्याचें जमीन चोपण्याचें लांकडी हत्यार. हें हात दीड हात लांब, वीतभर रुंद व चार पांच बोटें जाड असून, याला हातांत धरण्यासाठीं मागें एक मूठ असते. ३ लहान मुलांचें रिंगण; चोखणी. ४ तेलकट कापड चिकण मातींत भिजवून ठेवणें. [फा. चोब्=काठी? व्य. चोप्]

चोपणें—सक्रि. १ चोपटणें; (जमीन इ०) चोपणीनें ठोंकून सपाट, साफ, टणक, गुळगुळीत करणें. २ (ल.) मारणें; बडविणें; ठोकणें; पिटणें. –अक्रि. १ (जमीन, भुई इ०) खचून, खालीं बसून सपाट दिसणें. २ रोड, अशक्त होणें; कृश होणें; वाळणें. 'जनीं वनीं तुजसाठीं मनीं झुरतां मी चोपलें।' –होला ९४.

चोपणें—उक्रि. (सामा.) चुंफणें, चोखणें.

चोपदार—पु. (प्र) चोबदार; वेत्रधारी; सोन्याची, चांदीची काठी हातांत धरून राजाच्यापुढें चालणारा हुजऱ्या. हा प्रसंगोचित ललकारतो, व राजापुढें येणाराचें नांव उच्चारतो. दरबारांत अव्यवस्थित बसणारांना इशारा देतो. याच्या जोडीला भालदार शब्द येतो. [फा. चोब्दार; हिं. चोबदार]

चोपन—पु. (व.) वलदलीची जागा, जमीन. 'चोपनावर चिखल आहे.' [चोपण पहा]

चोपय—स्त्री. चोपई; सरडयाच्या जातीचा एक प्राणी, सापसुरळी.

चोपरू—वि. (नंदभाषा) (क.) चौदा. 'आजच्या सातक्यांत चोपरू आणे नफा झाला.' चोपड पहा.

चोपाचोप—स्त्री. १ (जमीन, भुई इ०) चोपण्यानें सारखी ठोकण्याची क्रिया. २ (ल.) याला चोप, त्याला चोप अशा रीतीनें मार देण्याची, चोप देण्याची क्रिया; धबकाधबकी; ठोकाठोकी; कुंदी काढणें. [चोपणें द्वि.]

चोपाटणें—अक्रि. (राजा.) थकणें, कृश होणें. [चोपटणें]

चोपाडणें—सक्रि. (राजा.) चोपडणें, फासणें तेल इ० लावून बुळबुळीत करणें. चोपडणें. [चोपड]

चोपाय—पु. (गो.) पक्ष्याचा पंजा.

चोपा(फा)ळा—पु. १ झोंपाळा; झोंपा; दोला; आंदोला. २ (कु.) फळ्यांची चार खुरांची, खाट, चोपाळा. [सं. चौ+ फलक=फळा; हिं. चौपाला=पालखी, रथ]

चोपूनचापून—क्रिवि. १ (जमीन, भुई इ०) चांगल्या रीतीनें ठोकून; सपाट, साफ, गुळगुळीत करून.२(धोतर, उपरणें, फेटा, पटका इ०) चांगल्या रीतीनें दाबून;चेपून;योग्य रीतीनें धारण करून. 'चोपूनचापून धोतर पागोटें बांधून चालले राजश्री.' [चोपून द्वि.]

चोफाळ—पु. पातळ पासोडी, चादर. –शर [चौ+पल्लव, पाल्लव; हिं. चौपाल]

चोबचिनो—स्त्री. एक वनस्पति; औषधी; चोपचिनी पहा. [फा. चोब् चिनी] ०चूर्ण—न. वरील औषधें कुटून केलेलें चूर्ण. [चोबचिनी=चूर्ण]

चोंबट(ड)पणा—चोंबडेपणा पहा. –ज्ञामू ५.

चोंबडा—वि. १ लावालावी करणारा; चुगलखोर;चहाडखोर; इकडचें तिकडे आणि तिकडचें इकडे करणारा. २ उगाच लुडबुड करणारा; लुचा; लांडा कारभार करणारा; चरचोंडा. ३ कोडगा. ०चाट्ट—वि. १ लाळघोट्या; थुंकी झेलणारा; हांजी हांजीखोर; नाचरा. २ लुडबुड्या; लांडा कारभारी. ३ चुगलखोर; चहाडखोर. चोंबडकी, चोंबडे चाळे—स्त्रीपु. १ लांडा कारभार; लुडबुडे-पणा. २ सांगासांगी; छुतरेपणा; इकडची गोष्ट तिकडे करणें. ३ चहाडी; चुगली; निंदा. [चोंबडा+चाळा] चोंबडेपणा—पु. चुगलखोरपणा; चहाडखोरपणा; लुडबुड. (क्रि० करणें). [चोंबडा]

चोंबणें—उक्रि. (छिद्रांत) बोळा देणें; दट्टया बसविणें; कोंबणें; चोंदणें.

चोबदार—पु. चोपदार पहा. [फा. चोब्=लाठी, दंड+दार] ०भालदार—पुअव. हातांत सोन्याचांदीच्या काठ्या व भाले घेऊन राजापुढें, मोठ्या अधिकाऱ्यापुढें चालणारे हुजरे. [फा. चोपदार+भालदार]

चोबळणें, चोंबळणें—सक्रि. (विप्र.) चोबाळणें पहा.

चोंबळणें—उक्रि. (शरीर, भांडें इ०) तेलानें माखणें, चोळणें; तेलानें मर्दन करणें.

चोंबळाचोंबळ—स्त्री. परस्पर, सार्वत्रिक फसवाफसवी; फुसलावणी; घुलावणी. [चोंबणें द्वि.]

चोवा—पु (कों.) भात, इतर धान्य पेरणीकरितां, वाहून नेण्याकरितां केलेला भाताच्या पेंढ्याचा कणगा. मुडा पहा.

चोंबा—पु. १ तोंड बंद करण्याकरितां (तोंडांत) कोंबलेली वस्तु, बोळा; एखाद्या भोकांत दट्टयाप्रमाणें कोंबलेला चिंध्यांचा गोळा. (क्रि० देणें; घालणें; बसविणें; बसणें). २ गांठ, गुच्छ, झुबका, जुबका, जुडी, केंस, पानें, गवत इ० वस्तूंचा (खोगीर इ०कांत घालण्याकरितां केलेला) गड्डा, गठ्ठा. ३ (गो.) शेत पेरणीचा एक प्रकार. ४ (गो.) चोंबॉ=जमाव. [चोंबणें]

चोवा-भा—पु. सोळा पायल्यांच्या मणाचा चवथा हिस्सा; चार पायलीचें माप. [चौ=चार]

चोबा-भा—पु. गंगापुत्र; उपाध्याय; क्षेत्रोपाध्याय(विशेषतः मथुरेचे) —गांगा २८५. 'आम्हां मथुराजीच्या चोभ्यां-सारखा सुखी प्राणी पृथ्वीच्या पाठीवर कोणी तरी असेल काय?' –तोबं २. [सं: चतुर्वेदी; हिं. चौबे]

चोंबारा—पु. चवाठा. –शर [हिं. चौबारा]

चोबाळणी—स्त्री. (गो.) १ उपाद्व्याप. २ व्यवहार. ३ भानगड. 'नसत्यो चोबाळण्यो'=अनवश्यक भानगडी.

चो(चों)बाळणें—उक्रि. १ (मुलाला, जनावराला) थोपटणें; गोंजारणें; शांत करणें; राग शमविणें. २ (ल.) गोड गोड बोलून, थापा देऊन फसविणें; एखाद्याच्या तोंडावरून हात फिरविणें. [सं. चीभ्=खुशामत करणें]

चोबी—वि. लांकडी. 'नवाबाचे खेम व चोबी बंगला जाऊन उभा राहिला.' –रा ७.९८. [फा.]

चोंबी—स्त्री. (चुकीनें) चोंदी. पहा.

चोबीना—पु, १ लांकडें. २ लांकूडकाम. –रा ७ खलप २.७६. [फा. चोबीन]

चोंभळणें—उक्रि. तेल माखणें, चोपडणें. चोंबळणें पहा.

चोभा—पु. ऊंसाचें वाढें.

चोभा—पु. (व.) कानाच्या खालचा गोल भाग.

चोंभाळणें—सक्रि. चोबाळणें पहा.

चोमडा—वि. (सामा.) चोंबडा पहा. चोमडेपणा—पु. चोंबडेपणा पहा 'विठुताई, लागलीस चोमडेपणा करायला!' –भा १७६.

चोमडा—पु. (गो.) मोठें वेटोळें, गुंडाळी.

चोमण-णें—न. (अश्लील) पुरुषाचें जननेंद्रिय.

चोमणी—स्त्री. (अश्लील) लहान मुलाचें जननेंद्रिय; बुल्ली; लुंबी.

चोय—न. (कु.) ऊंसाचें गुऱ्हाळ.

चोय—स्त्री. (कु.) चुइ पहा. नारळी किंवा त्यासारख्या झाडांवर असणाऱ्या फुलांचा झुबका; गुच्छ. ०काडी—स्त्री. बांबूची पातळ पण टिकाऊ काडी. ह्यांचा उदबत्त्या करण्याकडे उपयोग होतो. चोयटी—स्त्री. चुइटी पहा.

चोयोचोयो—स्त्री. (गो.) तापवून विरजलेलें दूध.

चोर—पु. १ चोरणारा, चोरी करणारा, दुसऱ्याची वस्तु त्याला नकळत, जबरदस्तीनें लुबाडणारा माणूस. 'चोर भांडारी

करावा । घसरतांच सांभाळावा । ' –दा १९.९.९. २ (एखाद्या-पासून कांहीं गोष्ट, वस्तु इ०) छपवून, लपवून ठेवणारा; (एखादी गोष्ट स्वतःपाशींच) दाबून ठेवणारा, दडपून टाकणारा. ३ केळफुलांतील फणीच्या दात्यांतील कठिण व पसरट माथ्याची काडी, दांडा. यास कावळा असेंहि म्हणतात. हा भाजीच्या उपयोगी नसतो म्हणून फेंकून देतात. ४ (समासांत) प्रछन्न; गुप्त; लपविलेला; छपविलेला; राखून ठेवलेला; खाजगी; आड; बाजूचा; कोंपऱ्याचा इ० अर्थी. उ० चोर–अडसर–अरगळ–कडी–खीळ–गांठ–छिद्र इ०. असे अनेक सामासिक शब्द बनले आहेत व बनवितां येतात. त्यांपैकीं महत्त्वाचे सामासिक शब्द पुढें दिले आहेत. ५ (गंजिफा, पत्ते, इ० खेळांतील परिभाषा) एक पान; प्रत्येक रंगांतील हुकुमाच्या खेरीज इतर पान, पत्ता. ' त्याच्या हातांत एकच बाकी राहिलेला पत्ता हुकुम नसावा तो चोर असावा. ' ६ (स्वतःस) मागें राखणारा; चोरून ठेवणारा; अंग काढतें घेणारा, चुकविणारा; चुकार याअर्थी पुढें चोर शब्द लावून अनेक सामासिक शब्द होतात. उदा० कलमचोर=लिहितांना कांहीं गोष्टी राखून ठेवणारा, दाबून ठेवणारा, वगळणारा, चोरून ठेवणारा; सांगितल्यावरहुकूम न लिहिणारा. खांदचोर=१ दुसऱ्याबरोबर काम करतांना जो आपला खांदा काढता घेतो तो (मनुष्य, पशु इ०); कामचुकार. २ (ल.) निकडीच्या वेळीं मदत, द्रव्य देण्याचें कर्तव्य न करणारा; तोंडघशीं पाडणारा. चाकरीचोर=लबाडीनें चाकरींत, सेवेंत कुचराई, अंगचोरपणा करणारा. पाठचोर=सहज रीतीनें, सहजासहजीं पाठीवर बसूं न देणारा (घोडा); सहजासहजीं पाठीवर ओझें न ठेवूं देणारा (बैल). पायचोर=१ एखाद्या करारांतून, कामांतून गुप्तपणें, गपचिप काढतें घेणारा, अंग काढून घेणारा. २ चोरटेपणानें, हळूच, आवाज होऊं न देतां पाऊल टाकणारा; चाहूल न देणारा. ३ चालण्यांत, पळण्यांत कुचराई करणारा (मनुष्य, घोडा). बळचोर=बळ राखून, जेवढें खर्चावें तेवढें न खर्चून काम करणारा; चुकार; मनःपूर्वक शक्य तितकें शक्तिसामर्थ्य खर्च न करणारा. मतलबचोर=आपला हेतु, बेत गुप्त ठेवणारा; मतलबाचा थांग लागूं न देणारा. मसलतचोर=१ स्वतःची योजना, मसलत गुप्त ठेवणारा. २ दुसऱ्याची मसलत फोडणारा, काढून घेणारा. विद्याचोर=१ शिकवयाच्या विद्येचा, शास्त्राचा कांहीं भाग विद्यार्थ्यांपासून चोरून ठेवणारा; पुरी विद्या न देणारा (शिक्षक). २ विद्या चोरणारा; चोरून शास्त्रीय ज्ञान, गुह्य संपादन करणारा; नकळत विद्या मिळविणारा (शिष्य) इ०. अंगचोर, कामचोर इ० आणखी अनेक सामासिक शब्द आहेत. वरील शब्द कामचोरू, खांदचोरू, अंगचोरू असेहि योजण्याचा प्रघात आहे. [सं.] (वाप्र.) चोरांची दावण देणें–चोरांची दावण बांधून त्यांचीं डोकीं सडकणें, चाबकानें बडवणें. म्ह० १ चोराच्या मनांत चांदणें=चोराला चांदण्याचें भय वाटतें, कारण त्यांत त्याची चोरी उघडकीस येण्याची भीति असते. चोराचें मन नेहमीं त्यास खात असतें. अपराध्याला नसती शंका येत असते. ' वाढति सद्गुण तों तों प्रेम करिति लोक पांडवावरि ते । चोरासि चांदणेसें तापचि देतें सुयोधना अरितें । ' –मोमंभा १०. २ चोरावर मोर=एका चोराला लुबाडणारा दुसरा सवाई चोर; एक वरचढ एक; शेरास सवाशेर. ' तो आतां चोरावर मोर होण्याच्या विचारांत गढून गेला होता. ' –स्वप २१३. सामाशब्द– ०अंक–अंख–आंख–पु. १ कापडाच्या गांठीवर, कापडावर, विक्रीच्या वस्तूवर घातलेला, खरी किंमत दाखविणारा, अत्यंत बारीक आंकडा. हा आंकडा दुकानदाराच्या स्वतःच्या उपयोगाकरितां असतो. हा गिऱ्हाइकास कळवावयाचा नसतो. गिऱ्हाइकाकरितां किंमतीचा दुसरा मोठा पण खोटा आंकडा दिलेला असतो. २ हस्तलिखित पुस्तकाच्या पानावर घातलेला अनुक्रमाचा बारीक आंकडा. ३ (सामा.) गुप्त आंकडा. [चोर=गुप्त, खासगी+अंक=आंकडा] ०ओंटी–स्त्री. दिसण्यांत लहान पण फार दूध देणारी (गाईची, म्हशीची) ओटी, कांस. ०ओंटी भरणें–सक्रि. स्त्रीच्या प्रथम गर्भारपणाच्या तिसऱ्या किंवा चवथ्या महिन्यांत खासगी रीतीनें (गरोदर स्त्रीस शिंक्याखालीं बसवून) ओटी भरणें. तीन महिनेपर्यंत स्त्री गर्भार आहे हें निश्चित कळूं शकत नाहीं यावरून या समारंभास चोरओटी म्हणतात. ओटीभरण पहा. [चोर=गुप्त+ओटी] ०ओंवा–पु. एक प्रकारचा ओंवा. ०कांटा–पु. १ तापाची बारीक कसर; थंडीचा बारीक कांटा; चोरटा ताप. (क्रि० येणें; लागणें; भरणें; वाटणें). २ खोटा तराजू. [चोर+कांटा=पहारे, तराजू] ०काठी–स्त्री. (शिकार) जनावर मारण्याची एक युक्ति. चारपांच मनुष्यें समोरून पन्नास फुटांवरून घोंगडी पांघरून एकदम ओरडत पळत येऊन जनावराच्या पायांजवळ व तोंडाजवळ येऊन पडतात, लोळतात. व तोंड उघडून त्यास गोंजारतात. या क्रियेस चोरकाठी म्हणतात. –चिमा १५. ०काम–न. १ कितीहि केलें तरी दुसऱ्याच्या डोळ्यांत न भरणारें काम. २ पार पडल्यावर ज्याचे फारच थोडे अवशेष शिल्लक राहतात असें काम. ०कोनाडा–पु. कोनाड्यांत असलेला, सहज न कळणारा दुसरा गुप्त कोनाडा. [चोर=गुप्त+कोनाडा] ०क्रांत-क्रांति–स्त्री. चोरांची पुंडाई; चोरांनीं केलेली लुटालूट, नासधूस, धुळधाण. [चोर+क्रांति=पुंडाई, बंड] ०खडी–वि. कोंदणांत बसविलेलें. ' लेइला अलंकार भूषणें परवडी । दिव्य रत्नें चोरखडी खेवणें तयां । ' –निगा १२४. ०खण–पु. १ (पेटींतील, कपाटांतील) गुप्त कप्पा, खण, पुड. २ घरांतील बिनमहत्त्वाची, बारीक खोली, भाग. [चोर=

गुप्त+खण] ०खाई–स्त्री. मुशाफरावर हल्ला करून लुटण्याच्या सोयीची, खवदाडीची, दऱ्याखोऱ्यांतील अडचणीची जागा; अरुंद खिंड. [चोर+खाई=खोलगट जागा] ०खिंड–स्त्री. चोरांनीं प्रवाशांना लुटण्याच्या सोयीची दोन डोंगरांतील अरुंद वाट. चोरखाई पहा. ०खिडकी–स्त्री. १ एकांतात बसावयाची लहान खिडकी. २ (ल). (लेखांतील, भाषणांतील) पकड, सोडवण, छिद्र; (लेखांतुन, भाषणांतुन) निसटावयासाठीं केलेली संदिग्ध वाक्यरचना, पळवाट ३ प्रसंगविशेषीं निसटून; पळून जाण्यासाठीं केलेली लहान व गुप्त खिडकी. ०खिसा–पु. आंगरख्याचा, कोटाचा गुप्त खिसा. ०गल्ली–स्त्री. (चोरांना लपण्याच्या सोयीची) आडगल्ली, बोळ. ०गस्त–स्त्री. रात्रीं दुसऱ्याला कळूं न देतां पोलीस लोक मुकाट्यानें जी फेरी घालतात ती; गुप्तपणें घातलेला रस्त्यावरील फिरता पहारा; मुकी गस्त; बाबाशिवाय गुपचुप घातलेली गस्त. याच्या उलट राजगस्त. [चोर+गस्त=पहाऱ्याची फेरी] ०गस्तीनें–क्रिवि. लपूनछपून; कोणास समजूं न देतां; गुप्तपणें.(क्रि०वागणें;येणें; जाणें;फिरणें).याच्या उलट उघडमराठी. ०गांठ–स्त्री. गुप्त गांठ; दिसुन न येणारी गांठ. ०घडी–स्त्री. अपुरी घडी; लहान घडी; गिऱ्हाईक कापड विकत घेतांना त्याची लांबी घड्यांवरून, सळांवरून ठरवितात. म्हणून त्यांना फसविण्यासाठीं व्यापारी एका घडीच्या पोटांत दुसरी, लहान अपुरी घडी घालतो ती. ०घर–न. गुप्त खोली, कप्पा, खण, खाना. ०घाई–स्त्री. १ चोर आले असतां उडणारी धांदल, घाई. २ (ल.) अतिशय धांदल; धांवपळ. ०चाऊ(हू)ल–स्त्री. गुप्तपणें ऐकून, पाहून लागलेली एखाद्या माणसाच्या, जनावराच्या अस्तित्वाची, हालचालीची चाहूल, कानोसा. [चोर=गुप्तपणें+चाहूल=कानोसा, हालचालीचा आवाज] ०चिरटा–चिलटा–चिल्लट–पु. चोर वगैरे. ‘हल्लीं चोराचिलटांचा इथें फार त्रास आहे.’ –मा ५२. ‘वेळप्रसंग पडल्यास चोराचिरट्यांपासून संरक्षण करण्याला उपयोगी पडतील असे शिपाई प्यादे ......वगैरे प्रकारचे लोक त्यांजपाशीं फारच थोडे होते.’ –विंध्याचल १११. [चोर+चिलट; किंवा चोर द्वि.] ०चुंबा–पु. १ गुप्तपणें दिलेला बोळा, दट्टया २ (ल.) लांच. (क्रि० पडणें; देणें). [चोर+चुंबा=कापडाचा, चिंध्यांचा बोळा, दट्टया] ०जासूद–पु गुप्त हेर, चार; टेहळ्या; (इं.) डिटेक्टिव्ह. –राव्यको १.१७. ०ताजवा–पु. खोटी तराजू; चोरकांटा. ०ताप–पु. हातास न लागणारा परंतु शरीरांत असणारा बारीक ताप; हाडीज्वर; तापाचीं सतत असलेलीं बारीक लक्षणें; चोरटा ताप. [चोर+ताप] ०थरा–पु. (महानु.) खोटें नाणें. चोरमोळा पहा. ‘टाकु पाडिला चोरथरा ब्रह्मविद्येचा।’ –भाए ६३५ ‘ऐसा प्रपंच टांक चोरथरा। मूढीं सुखभोगाच्चिया मोहरा।’ –ज्ञाप्र ५८०. ०दरवाजा–दार–पुन.गुप्त, खाजगी दार; मागचें दार. ०धाड–धाडा–स्त्रीपु. चोरांनीं केलेला आकस्मिक घाला, हल्ला; दरवडा; डांका. ०नजर–स्त्री. १ (दुसऱ्याला) नकळत पाहणें; डोकावून पाहणें, गुप्तपणें टेहळणी करण्याकरितां टाकलेली नजर; चोरून पाहणें; चोरटी दृष्टि. ‘घरांतील बायका चोरनजरेनें जावयाकडे पाहतात.’ –मोर २४. २ चोरासारखी मुद्रा, चर्या, दृष्टि. [चोर+नजर=दृष्टि] ०पडदा–पु. १ आंतील गुप्त पडदा. २ शरीराच्या आंतील पडदा; अंतस्त्वचा ०पण–न. (बायकी) मुलींच्या खेळांत येणारी चोर होण्याची पाळी. ज्या मुलीवर डाव असतो, ती जर डाव न देतां जाऊं लागली तर इतर मुली तिला आपलें चोरपण दुसरीस देऊन जाण्यास सांगतात, [चोर+पण] ०पाइकी–स्त्री. चोरून हल्ला करणें. –पया ६६. –शर. [चोर+पाइकी] ०पाऊल–पाय–न.पु. आवाज न करतां टाकलेलें पाऊल; पावलांचा शब्द न करतां चालणें; चोरटें चालणें; चोर चाहूल. ०पावलांनीं–क्रिवि. मुकाट्यानें; शब्द न करतां. ‘चला चोरपावलांनींच पुरुषोत्तमरावांच्या वाड्यांत.’ –हंप ३१. ०पाणी–न. दुखणेकऱ्यास, नुकतेंच दुखण्यांतून उठलेल्यास–खोलींत स्नान घालण्याकरितां तयार केलेलें औषधियुक्त तापविलेलें पाणी. ०पान्हा–पु. १ धार काढतेवेळीं गाय किंवा म्हैस मुद्दाम कांसेचा संकोच करून दुधाचा कांहीं अंश वासरासाठीं राखून ठेवते तो. २ असें राखून ठेवलेलें दूध बळजरीनें काढतात तें; गाईनें, म्हशीनें नाखुषीनें दिलेलें थोडें दूध. ३(ल.)लघवी केल्यानंतर पुन्हां थोडथोडी होणारी लघवी; न कळत लघवीस होणें; लघवीस थोडें थोडें होणें; ‘तेज सांडुनि जाय नयना। टाळी पडोनि ठाती काना। मुततां लागे चोरपान्हा। तरी देहाभिमाना वाढवी।’–एमा २२.५२८. [चोर+पान्हा] ०पाळत–पाळती–स्त्री. आपण दृष्टीस न पडतां दुसऱ्याची, दुसऱ्याच्या घरची, बातमी युक्तीनें काढण्याचा प्रकार; गुप्त रीतीनें ठेवलेली पाळत; पाळत, पाळती पहा [चोर+पाळत=नजर] ०पेठ–स्त्री. ज्यांत खोटीं वजनें वापरतात व चोरटा धंदा चालतो असा बाजाराचा गांव, पेठ;चोरबाजार. ०पोर–न. (समुच्चायार्थीं) चोर; उचल्या; भामटा इ० लहानसहान चोऱ्या करणारीं चोरटीं पोरें; उचलये इ०. ०बातमी–स्त्री. हेराकडून समजलेली गुप्त बातमी; चोरपाळतीनें कळलेली बातमी. –शिदि २६९. ०भय–न. चोरांपासुन उत्पन्न होणारी भीति. ०सूक–स्त्री. १ थोडी शिल्लक राहिलेली, पूर्णपणें न शमलेली सूक. ३ थोडेसें खाऊन शांत होणारी सूक; किंचित् सूक. (क्रि० लागणें; येणें; सुटणें; वाटणें). ०महाल पु. १ गुप्त जागा, खोली. २ रखेल्यां ठेवलेली जागा; दासीमहाल. ०म(मु)ळ्या–क्रिवि. लपून छपून; गुप्तपणें; पाळत ठेवून; गुपचूप; गुप्तपणें (टेहळणें). (क्रि० पाहणें). ०मूठ–स्त्री.

पकडलेल्या जनावरास तीन दिवस एका जागेवर पडूं देतात, त्यास चोरमूठ म्हणतात. —चिमा ९. ०मोळा–पु चोरांचा शिक्का; खोटें नाणें; चोरथरा पहा. 'हा चोरमोळा असिका । प्रपंचाचा ठसा लटका । जो प्रवृत्ति पडिला लोकां । अज्ञानांचा ।' —ज्ञाप्र ५४९. 'अवचेचि जालें चोरमोळे । नरदेहावांचौनिया ।' —भाए २४७. [चोर+मोळा; का. मोळे=खिळा; म. मोळा=रीत] ०रान–न. चोर, लुटारू इ०कानीं युक्त असें रान. [चोर+रान] ०लक्षण–न. चोरटेपणाचा स्वभाव दाखविणारी मुद्रा, नजर, चेहऱ्याचें वळण, चालण्याची धाटी इ०; (पाहिलेला मनुष्य) चोर आहे असें दर्शविणारें लक्षण; चोरटेपणाची छाप. [चोर=चोरी करणारा+लक्षण=चिन्ह] ०वड-वंड, चोरावडा–वंडा, चोरवण–वाण, चोरवें–स्त्रीपुन. चोरांनीं केलेला उत्पात, धुमाकूळ, अनर्थ, नासाडी, लुटालूट;चोर फार माजल्यामुळें उत्पन्न झालेली दुर्दशा. (क्रि० सुटणें; मातणें; होणें; माजणें; उठणें; मोडणें; दाबणें; दबणें). [चोर+वड–ण प्रत्यय] ०वाट–स्त्री. गुप्त वाट, मार्ग. 'किल्ल्यांतून व वाड्यांतून बाहेर पडावयास चोरवाटा असत.' —कोरकि ३९१. ०वाडा–पु. १ चोरांचा अड्डा; चोरांची वस्ती. २ ज्या घरांतील सर्वच माणसें चोराप्रमाणें वागतात तें घर. ०विद्या–स्त्री. १ गूढ, अज्ञात शास्त्र, कला. २ फारच थोड्या लोकांस माहीत असणारी व क्वचितच शिकविली जाणारी विद्या. गुप्त विद्या; ३ जारणमारणाची, जडी-बुटीची विद्या. [चोर+विद्या] ०वेळ–ळा–स्त्री.१ दिवसाच्या किंवा रात्रीच्या तीस घटकांचे प्रत्येकीं तीनपूर्णांक तीन चतुर्थांश घटकेचे असे आठ भाग कल्पिले आहेत त्यास अमृतवेळ, काळवेळ, शुभवेळ इ० नांवें आहेत, त्या आठांपैकीं एका वेळेसचोरवेळ किंवा चंचल वेळ असें म्हणतात. वेळ पहा. २ ज्या वेळीं चोरांची विशेष भीति असते ती वेळ. ०शिवण–स्त्री. आंतील, बाहेर न दिसणारी शिवण; गुप्त शिवण. ०हट्टी -हाटी–स्त्री. चोरवाडा; चोरांचा अड्डा; चोरांचें वसतिस्थान. [चोर+हट्टी=हाट, बाजार] ०हरकारा–पु. गुप्त दूत. —रा०प्रको १.१८. [चोर+हरकारा=निरोप देणारा दूत, हलकारा] चोरापोरी–मोरी, चोरींपोरीं–क्रिवि. चोरांनीं आणि चोरट्या उनाड पोरांनीं; चोर, भामटे इ० कां कडून(चोरून नेलेला इ०). 'गुळाची ढेप चोरापोरीं गेली.' [चोर+पोर] चोरामोरा–क्रिवि. चोरट्या मुद्रेनें; चोरटेपणानें; चोरूनमारून. 'असा चोरामोरा किती दिवस वहिवाटणार.' —सुर्यग्र १२९.

चोरटा—पु. चोर. 'सर्व मुलखांत चोरट्यांचा उपद्रव फार होता.'—विवि ८.८.१५४. —वि.१ फसव्या; अप्रामाणिक; लुच्चा. २खाजगी; गुप्त; लोकांना न कळत करावयाचा (धंदा, व्यापार इ०). 'चोरट्या पापामुळें मन जितकें भित्रें होतें तितकें भित्रें दुसऱ्या कशानें होत नाहीं.'—बाय ४.१. ३ वरून न दिसणारा (ताप इ०). [चोर] (वाप्र.) चोरट्यासारखें होणें–संकोच वाटणें; कांहीं अपराध, चूक केल्याप्रमाणें वाटणें. 'बाळू व सुनंदा यांना अगदींच चोरट्यासारखें झालें होतें, तें आतां जाऊन तेही सुशीलेकडे अर्धस्फुट स्मितदृष्टीनें पहात आपआपल्या बिऱ्हाडीं गेले.'—सुदे ८. म्ह० चोरटा हुशार मेहनती दिलगीर. सामाशब्द– ०ताप–पु. बारीक ताप; चोरताप; हाडीज्वर; रोज नकळत थोडाबहुत असणारा ताप; कणकण. ०धंदा, चोरटीविद्या–पुस्त्री. १ गुप्त धंदा; लपून छपून करावयाचा धंदा; ठकबाजीचा, फसवेगिरीचा धंदा. २ ज्यांत लाभ न होतां उलट खोट येते असा धंदा. चोरटावा–पु. चोरटेपणा; चोरवड. —गांगा २२९. चोरटावें–टाई–नस्त्री. (सामा.) चोरावें, चोरवडा, चोरवण पहा. चोरटी–स्त्री. चोरून होणारें नुकसान. 'वेठ, बिगार चंदीदाणा, चोरटी, वर्गणी.' —खेया २२.०नजर–स्त्री.चोरनजर; चोरून पहाणें. 'मी पोहत असतांना ज्या प्रेमाच्या चोरट्या नजरेनें तूं मजकडे पहात होतीस ... —बाय ५.२. चोरटें–न. चोरांचा उपद्रव. —शर. चोरटे चाळे–पु. चोरासारखें आचरण, वागणूक. (नेहमीं बहुवचनीं प्रयोग). चोरटेंपण–न. चोरटेपणा; चौर्य; चोराची कृति वगैरे. [चोरटा] चोरटें पीक–न. कणसांत चांगलें भरलेलें पण काडांच्या आंखूडपणामुळें उठावदार न दिसणारें, वरून भिकार दिसणारें पीक.

चोरणें—उक्रि. १ दुसऱ्याच्या वस्तूचा अपहार करणें; दुसऱ्याची वस्तु त्याला न कळत लांबविणें. २ गुप्त ठेवणें; दाबून, दडपून टाकणें (एखादी गोष्ट, माहिती इ०); (सामा.) लपविणें; छपविणें. 'हृदयास बाग्र संचलें । परी तें विश्वास चोरलें ।' —दा ९. २.५. ३ (एखादी गोष्ट) चोरून गुप्तपणें करणें. चोरणें हा शब्द पुढें जोडून अनेक वाक्प्रचार होतात. त्यापैकीं कांहीं पुढें दिले आहेत. अंग चोरणें=कुचराई करणें; फार श्रम न घेतां काम करणें; दिरंगाईनें काम करणें. अंग–हात–पाय–डोळे–चोरणें–हात, पाय इ० अवयव संकुचित, आंखूड करणें, ओढून घेणें. पान्हा चोरणें=पान्हून स्तनांत उतरलेल्या दुधाचें वर आकर्षण करणें (गाय, म्हैस इ० नीं). [चोरी] (वाप्र.) चोरून–मारून–क्रिवि, दुराचरणानें, चोरीमारीनें. बेकायदेशीर कृत्यें करून पोट भरणें. (क्रि० जाणें; येणें; फिरणें; छिनलकी करणें) गुप्तपणें; लोकांस न कळत; चोरटेपणानें.

चोरशी—स्त्री. पटाची; किंकरें.

चोरळी—स्त्री. चोरवेळ 'जेणें पाहालिये पाहाटे । भेदाची चोरळी फिटे । रिघती आत्मानुभववाटे । पांथिक योगी ।' —ज्ञा १६.७. [चोर+वेळ]

चोरा—पु. १ (कु.) बिब्बा तापवून दुखऱ्या भागावर दिलेला चटका, चरका. २ (सामा.) (कों.) डाग; चरका.

चोरा—पु. (गु.) १ मोठा ओटा. २ देवडी. ३ पोलीसचौकी; फरासखाना. 'तेव्हां त्यास खोळण्यासाठीं ती निघाली आणि चोऱ्यावर आली.' –मौज २.६.३०. [सं. चतुर्=चार; म. चौतरा; चबुतरा; चउतरा. हिं. चौरा]

चोराड-चोराडी—स्त्री. चोरवडी; चोरावें, चोरवण पहा. [चोर]

चोरावें-चोरावा—नपु.१ (चोरांचें) चोरीच्या धंद्यासाठीं, लुटा-लुटीसाठीं फिरतीवर किंवा चोर, दरोडेखोराच्या टोळींत असणें. २ चोरवड-ण पहा. [चोर]

चोरी—स्त्री. १ चोरण्याची क्रिया; चोराचें कर्म; (कायदा) दुसऱ्याला नकळत चीजवस्तु लांबविणें; मालकाच्या परवानगी-वांचून त्याच्या ताब्यांतून जंगम माल अप्रामाणिकपणें नेणें. २ गुप्तपणें केलेलें (भलतेंच) कर्म; चोरटें कर्म, वृत्ति; लपूनछपून केलेली गोष्ट; छपावणी. ३ (एखादी गोष्ट) छपविणें; दावणें; दडपून ठेवणें; गुप्त ठेवणें; वगळणें; बाजूस ठेवणें. ४ मनाई; आड-काठी; प्रतिबंध; नियंत्रणा; न करण्याची, बोलण्याची, दडपून टाकण्याची जरूरी, आवश्यकता; संयमन. (क्रि० होणें; असणें). 'श्रीमंतांना जवळ पैसा व लत्ताकपडा असून त्यांचा उपभोग घेण्याची चोरी झाली होती.' –गुजराथचा इतिहास. 'आमच्या जवळ दागिने असून ते ह्या खेडेगांवच्या राहाणीमुळें अंगावर घाल-ण्याची सुद्धां चोरी झाली आहे.' ५ अन्याय; अपराध. 'अशी काय केली ईश्वरा तुझ्या घरिं चोरी।' –प्रला १६४. [सं. चौरिका; प्रा. चोरिआ; हिं. चोरी; बं. चुरि] म्ह० १ चोरीचे चौदा हात=चोरीचा माल फार स्वस्त विकला जातो; चोरलेलें कापड रुपयाला चौदा हात देखील देतां येतें. २ शेताआड चोरी आणि बादल्या आड शिंदळकी (चालली आहे). ०चकारी-चपाटी–स्त्री. चोरी; दरोडा; उचलेगिरी; सोदेगिरी; बदमाषी; ठकबाजी. [चोरी द्वि.] ०चा माल–पु. चोरलेला माल, वस्तु. ०रीची बाब–स्त्री.१ चोरून आणलेली वस्तु;चोरीशीं संबंध अस-लेली गोष्ट. २ काळीबेरी गोष्ट; काळेंबेरें; जीबद्दल उघड बोलतां येत नाहीं अशी गोष्ट; संशयास्पद कृत्य. ३ ज्याचें खरें स्वरूप आपणांस कळलेलें नाहीं असा व्यवहार, बाब इ०; गुप्त गोष्ट. ०छपी–क्रिवि. चोरून लपून; लपून छपून; चोरून. [चोरणें+छपणें] ०मारी-मोरी–स्त्री. चोरणें, मारणें, लुटणें, ठोकणें इ० व्यापार, धंदा; दरोडेखोरी; सोदेगिरी; ठकबाजी; चोरीचपाटी 'तो चोरी-मारी करून पोट भरतो.' [चोरी+मारी=मारणें] ०लबाडी–स्त्री. चोरी आणि फसवेगिरी; चोरी आणि लबाडी.

चोरीव—वि. चोरलेला; चोरून आणलेला, मिळविलेला. [चोरणें]

चोरूनमारून—क्रिवि. लपूनछपून; चोरीमारी करून इ० चोरणें पहा.

चोरोव, चरोव—पु. (गो.) चारा. [चरणें]

चोलणें—सक्रि. चोळणें पहा.

चोला-ळा—पु. अंगरख्याचा, घेराशिवाय वरील भाग; वस्त्राचा पदर व कांठ याशिवाय भाग; उरोभाग आच्छादन कर-णारा एक प्रकारचा आंगरखा. [सं. चोल; हिं. चोला]

चोली—स्त्री. (व.) पूजेचीं उपकरणें ठेवण्याचा पेटारा; संबळी.

चोव-वा—पु. (कों.) १ ओल्या खोबऱ्याचा कीस; खर-वण; खवलेलें ओलें खोबरें. २ दूध काढून घेतल्यावर राहिलेला खोबऱ्याचा चोथा. चव पहा.

चोवडा—पु. (व.) एक खाद्यविशेष; उडदाची डाळ भिजवून व वाटून तींत खारेकोहळ्याचा कीस घालून तेलांत तळून केलेला वडा; किसाचा वडा. [चो=चोव, कीस+वडा]

चोवडी—स्त्री. चोयटी; चुयटी; रस चोखून घेतल्यावर (ऊंस इ०कांचा) राहिलेला चोथा. 'नाना सूस आणि कण। येकचि म्हणणें अप्रमाण। रस चोवडिया कोण। शाहाणा सेवी।' –दा १८.५.३०. [चोव-य+डी प्रत्यय]

चोवा-हा—पु. १ चंदनापासून केलेला एक पदार्थ; चंदनाची उटी, चुवा पहा. 'चोवा कस्तुरी बुका सधर। अर्पूनि पुष्पांजळी संभार।' –एमा २७.३३० 'टिळे केशर कस्तुरी। चोवे चंदन कुसरी।' –वेसीस्व १२.१२. २ अगरुसार. –राज्यको ३.१२. [हिं.]

चोंवा—वि. शुष्क; सुकलेला; निस्तेज. –शर [चोव]

चोवीस—वि. १ २४ ही संख्या; वीस आणि चार. २ (सांकेतिक) अठरा पुराणें व सहा शास्त्रें मिळून. 'वेदश्रुति तुज नेणती कोणी। चोवीस ठेंगणीं धांडोळितां।' –तुगा ८७०. [सं. चतुर्विंशति; प्रा. चउवीस; हिं. चौबीस; गु. चोवीस] ०अवतार–पु. मत्स्य, कच्छ, वराह इ० दहा अवतार व नारायण, शौनक, नारद, स्वायंभू, कपिलमुनि, दत्तात्रेय, ऋषभदेव, हंस, हयग्रीव, पृथुराजा, ध्रुव, धन्वंतरी, मोहिनी, व्यास असे अनेक कारणास्तव विष्णूनें घेतलेले १४ अवतार. –भागवत स्कं १ अ.२ श्लोक ५ ते २६ मध्यें वर्णिले आहेत. 'भगवंताचे वर्णी पुरुषावतार सार चोवीस।' –मोमंभा १.३. ०अक्षरीमंत्र–पु. गायत्री मंत्र. ०मावळें–नअव. जुन्नरपासुन चाकण पर्यंत १२ मावळें घांटावरील व पुण्यापासून शिरवळपर्यंत १२ मावळें कोंकणांतील. मावळ पहा.

चोषक—वि. वर ओढून घेणारा; वर आकर्षून घेणारा (बंब, पंप इ०); शोषक. 'ह्या बंबानें पाण्याचें चोषण करतां येतें व तें वर चढवितां येतें, म्हणून ह्यास चोषक व उच्चालक असें म्हणावें.' –मराठी ६ वें पुस्तक, पृ. ९८. दुसरी आवृत्ति (१८७५) [सं. चुष्]

चोषण—न. (पप इ०नीं पाणी) ओढून घेणें, खेंचून घेणें, (सामा.) चोखणें; शोषणें. 'चोषणाच्या योगानें बंबांत पाणी वर चढतें अशी लोकांची समजूत आहे.'—मराठी ६ वें पु. पृ. ९७. आवृत्ति २री (१८७५) [सं.] ०क्रिया- (पंप इ०कानें) पाणी ओढून घेण्याची क्रिया; (सामा.) चोखण्याची क्रिया. 'परंतु चोषणक्रियेनें एवढेंच होतें कीं दट्ट्याखालच्या बंबांतील प्रदेशांत निर्वात प्रदेश होतो. -मराठी ६ वें पु. ९७. आवृत्ति २ (१८७५) [सं. चोषण+क्रिया]

चोष्य—वि. चोखण्याचा; चोखण्यास योग्य; चोखण्याजोगा. [सं. चुष्]

चोंशीं—क्रिवि. (गो.) चारी बाजूंनीं [चों=चार+शीं=तृतीयेचा प्रत्यय]

चोहट—वि. (काव्य.) उत्तम; सुरेख; उत्कृष्ट. 'नातरी सहोदरा चोहटा । वेन्हारु लाविसी ।'—कालिका १४.६६.[चोखट]

चोहट-टा, चोहोटा, चौहटा—पु. बाजारचौक; चार रस्ते जेथें येऊन मिळतात ती जागा; (प्र.) चवाठा पहा. 'उकलु विषयांचा पेटा । होत मनाचा चोहटा ।'—ज्ञा ८.१८४. 'ऐसा कोणाचा वसौटा । होय तमाचा चोहटा ।' —एभा ५.१०१. 'आम्ही न वजों तया वाटा । नाचूं पंढरी चोहटां ।' —तुगा २६२१.

चोह(हो)टी—स्त्री. (प्र.) चुहटी; चुहं पहा. चुहटी.

चोहा—पु. (व.) मिरचीचें किंवा तंबाखूचें रोप लाविल्यानंतर पाऊस न आल्यास त्या रोपास विहिरीचें पाणी देतात तें. (क्रि० घालणें). [हिं. चोहा=लहान विहीर]

चोहाट, चोहाटा, चोहोटा—पु. १ चवाठा पहा. 'भरला मोक्षाचा चोहाटा । सज्जन संगें ।' —दा ३.१०.२०. २ चौकी. 'लोभ मलारिचा चोहोटा । दांभिकता ही हळदी कुटा ।' —मुआदि १.६५. 'परि वाटेमधि चोहाटे बांधिले ।' —अमृत २३. [चो=चार+हाट=बाजार]

चोहीं(हों)कडे, चोहोकोन-कोनीं—क्रिवि. सर्व बाजूंस; चहूंकडे; चारी बाजूंस; चारी बाजूस. चहूंकडे पहा. 'चोहोकोनी गंगोदक पाटी न्हाणिती ।'—वसा २१. [चौ+कडे]

चोहोंचा आकडा—पु. (ल.) प्रशस्त घातलेली मांडी; आसनमांडी. ती चार या आकड्यासारखी दिसते म्हणून. (क्रि० घालणें).

चोळ—स्त्री. १ (गाडींत भरून, बैलावर गोण्यांतून नेलेल्या धान्याचे कण एकमेकांवर) चोळले, घासले गेल्यामुळें, फुटून, चुरडून गेल्यामुळें मूळच्या मापांत येणारा तुटवडा. २ वापरल्यानें झालेली एखाद्या वस्तूची झीज, घासाघास, फुटतूट, वजनांत कमीपणा इ० ३ (जखम, गळूं इ०) चोळलें, घासलें गेल्यामुळें होणारा विकोप, वाढ, अधिक विकृति. (क्रि० भरणें). ४ (रस्ता, जमीन, शहर इ०कांची) रहदारीची, वर्दळीची स्थिति; वर्दळीमुळें धुराळ्यानें युक्त झालेली जमीन, रस्ता. ५ (उभ्या पिकाची; शेताची गुरांनीं केलेली) तुडवातुडव; वर्दळ. 'मार्गावरच्या शेतास गुरांची चोळ फार लागते.' ६ (धान्याची) नासधूस, चोळामोळ, तुडवातुडव झालेली स्थिति. [चोळणें]

चोळ, चोळाची जमीन—पु. (माण. व.) १ खोरें; लहानशा खोऱ्यांतील उतरणीची जमीन; दोन उंचवट्याकडून उतरती होत आलेली जमीन. 'काळी मळी पांढरी चोळ । परि ते केवळ वसुधाची ।' —एभा ४.२६४. २ खोऱ्यांतील सुपीक जमीन.

चोळकट—न. (अल्पार्थी) चोळी.

चोळको-खो—पु. (गो.) केळीच्या पानाचा लहानसा तुकडा, फाळका. [तळवा]

चोळखण-खंड—पु. चोळीचा खण; एक चोळी व्हावयाजोगा कापडाचा तुकडा. 'चोळखण हें नित्य प्रचारांतील उपायन आहे.' —मात्रै १०.३.१२६. [चोळी+खंड]

चोळखा—पु. तुकडा; (प्र.) चोखळा पहा.

चोळटणें, चोळवटणें—अक्रि. १ (वस्त्र इ०) घासलें, चोळलें जाणें. २ चुरगळणें; चुरडणें; (वस्त्र इ०ची) फार वापरल्यानें तकाकी, ताठपणा नष्ट होणें; चुरकुतणें.—सक्रि. (वस्त्र इ०). ओबडधोबडपणानें चोळणें; चुरडणें; कुसकरणें; चिवडणें; (पदार्थाची) खराबी होईल अशा रीतीनें (तो) वापरणें; नासधूस करणें. [चोळणें]

चोळण—स्त्री. (गुरांच्या वर्दळीनें होणारी शेताची, पिकाची) तुडवातुडव; चोळ; चोळाचोळ; वर्दळीमुळें, रहदारीमुळें (शेत इ०कांस) होणारा उपद्रव. [चोळ]

चोळणा—पु. गुडघ्यापर्यंतची आंखूड विजार; मांडचोळणा; चड्डी; आंडी पाटलोण, तुमान. (चोळण्यांत विंचू, उंदीर, सरडे घालून तो अपराध्यास शिक्षा म्हणून नेसवीत.' —रा १६. १२. [का. चल्लण=वेगवेगळ्या लांबीची चड्डी]

चोळणी—स्त्री. १ (शरीर इ०) चोळण्याची, रगडण्याची क्रिया; मर्दन; संवाहन; चंपी. २ कणसें चोळून (धान्याचे) दाणे निराळे करणें. ३ (ल.) सेवा; संवाहन; लांच देण्याचा एक प्रकार. 'कोर्ट कचेऱ्या आणि बंगले संवरठे झिजवून हातदाबणी, पायचंपी, विनवणी, चोळणी इत्यादि प्रकार करण्याचे अपूर्व प्रसंग जुन्या लोकांच्या परिचयाचे नव्हते.' —खेया २८. ४ चोळवटलेली स्थिति; खराबा; नास. [चोळणें] ०मो(म)ळणी—स्त्री. गुरांच्या पायाखालीं कणसें तुडवून दाणे निराळे करणें इ० काम; चोळून व मळून कणसांपासून धान्य निराळें करण्याची क्रिया. 'दादा, बाई करूं नका चोळणीमळणी होऊं या

मग रुपये घ्या.' [चोळणी=चोळणें+मळणी=गुरांच्या पायाखालीं तुडविणें]

चोळणें—उक्रि. १ धान्य मळण्याकरितां, शरीराच्या शिरा ढैल होण्याकरितां, भांडीं स्वच्छ करण्याकरितां त्यावरून जोरानें हात फिरविणें; रगडणें; घासणें; माखणें. २ मर्दन करणें; (शरीरांत) तेल मर्दन करून जिरवणें; चंपी करणें; मळणें. -अक्रि. चुटपुटणें; एखाद्या गोष्टीबद्दल हळहळणें; (मनाला) पश्चात्ताप होणें. 'आतां चोळून काय उपयोग, मागेंच जपलें असतें तर ठीक झालें असतें.' [सं. चुल्; किंवा चुल्ल्] ॰मळणें-चोळणें. [चोळणें द्वि; चोळणें+मळणें]

चोळणें, चोळो—नपु. (गो.) विजारीसह असलेला एक प्रकारचा सदरा; चोळणा; झगा; अंगरखा. [चोळणा]

चोळपडणें—सक्रि. मळणें (धान्य इ०). 'धान्याचीं कणसें चोळपडण्याचे हेच दिवस.' [चोळणें+पडणें; सहाय्यक धातु]

चोळमालीश-स—स्त्री. (घोड्याचें) अंग चेपणें, त्यास मालिश, खरारा करणें इ० काम. [चोळणें+फा. मालिश्=मर्दन करणें]

चोळलाग—पु. चोळीचा लाग, सांधा; कुशीखालीं (चोळींतील बगलेच्या त्रिकोणी तुकड्याखालीं) लावलेला, असलेला (कापडाचा) तुकडा, सांधा. लाग पहा.

चोळवटणी—स्त्री. जोरानें घासण्याची, चोळवटण्याची क्रिया. [चोळवटणें]

चोळवटणें—उक्रि. चुरगटणें; चुरडणें; चोळटणें पहा. 'हळदच ठेव भाळराया, पोध्या चोळवटतील बरें.' -बाळ २.१३४. 'पक्ष्यांचीं पिसें पावसानें चोळवटून नासून जाण्यासारखीं आहेत.' -मराठी ६ वें पुस्तक पृ. ६ आवृ. २ री. (१८७५.) [चोळणें प्रयोजक]

चोळा—पु. पदर व काठ याशिवाय बाकीचा वस्त्राचा भाग. चोला पहा. [सं. चोल; हिं. चोला]

चोळा—स्त्री. (गु.) अळसुंदा; चवळी पहा.

चोळा—पु. १ (महानु) चोळेचा रंग; पुट. 'इश्वर ज्याना चिया चोळा। मना काले दिजती वेळोंवेळां।' -भाए ६८६. 'अनुरागाचिये चोळं।' -भाए ७९६. [चोळणें] **चोळा देणें**-(चांभारी) लालहिरड्याच्या रंगांत चामडें ठेवल्यावर रोज दोन तीन वेळां चामडें चोळणें.

चोळाखा—पु. (व.) हाल; हलकपेष्टा. 'आमच्या जिवाचे चोळाखे झाले.' [चोळणें]

चोळाखा—पु. १ चोळीचा खण; चोळखण. 'चोळाखा न फुटे या कलेवराचा।' -भाए १४७. २ अंगरखा. 'तुर्वा परम पुरुषें। याचिजे शरिराचे चोळाखे।' -ऋ ५०. वरील दोन्ही अवतरणांत 'तुकडा' हा अर्थ संभवतो. चोळखा पहा.

चोळाचोळ-ळी, चोळामोळ, चोळामोळा—स्त्रीपु. १ गुरांनीं पिकांची केलेली तुडवातुडव. २ (सामा.) चुरण्याची, चेंगरण्याची, गुघडण्याची, कुसकरण्याची क्रिया; चोळून, चुरडून, कुसकरून, चेंगरून झालेली दुर्दशा. ३ गुघडणें; कुस्करणें; चुरडणें. ४ नाश; खराबी. 'त्याचा होइल चोळामोळा।' -केक ८८. [चोळाचोळ=चोळणें द्वि.; चोळामोळ=चोळणें+मळणें]

चोळी—स्त्री. १ स्त्रियांचा उरोभाग व बाह्या झांकणारें शिवलेलें वस्त्र, कपडा (कंचुकीची-काचोळीची गांठ ही मागें असते व चोळीला पुढें गांठ देतात). 'तेवीं वरौती पार्श्वी उचलिलीं। चोलियांचीं।' -शिशु ५५९. 'सदऱ्याच्या बाह्या चोळीवजा सरकीव म्हणजे झालें.' -वेड्यांचा बाजार. २ कपड्याचें अंग; अंगरख्याचा छातीभोंवतालचा भाग; चोळा; (याच्या उलट घेर, घोळ.). ३ (ल.) स्त्रीस इनाम दिलेली जमीन; द्वंद्व व समाहारद्वंद्व खेरीज समासांत चोळीबद्दल चोळ होतें. उदा० चोळकट; चोळखण; चोळलाग इ० [सं. चोल; हिं. सिं. चोली] ॰चिंधी-चिरगूट-स्त्रीन. कपडेलत्ते; वस्त्रप्रावरण; विशेषतः स्त्रियांचा कपडालत्ता. 'नाक्यावर चोळीचिंधी सोडून पाहतात.' [चोळी+चिंधी=चिरगूट] ॰बांगडी-स्त्री. १ (व्यापक.) स्त्रियांचा कपडालत्ता, दागदागिने इ० २ स्त्रियांनां घ्यावयाचीं वस्त्रें. ३ स्त्रियांचा, (वेणीफणी, लुगडें नेसणें, इ०) वेषभूषेचा विधि. वेणीफणीचें साहित्य; शृंगारसाज. ४ (ल.) (बायकी) सौभाग्यवती स्त्रियांना देणगी म्हणून ज्या वस्तू देतात त्यांना समुच्चयानें चोळीबांगडी म्हणतात. सुवासिनीस चोळी व बांगडी ही कमींत कमी देणगी होय. ५ माहेरपण; दरसाल कपडेलत्ते घेऊन देऊन बायकांची विचारपूस करणें. (क्रि० करणें). ६ ज्यांचे पती सरकारकामांत मृत्युमुखीं पडले त्या स्त्रियांना सरकारांतून मिळणारी पोटगी; इनाम उत्पन्न. ७ इनाम (सौभाग्यवती स्त्रीस) ८ (व.) बहीण मानून दिलेला अहेर वगैरे; (उपसाहार्थी) जामानिमा. [चोळी+बांगडी]

चोळें—न. (कों.) चौल; जावळ काढून शेंडी राखण्याचा संस्कार; चूडाकर्म. 'मरली अडीच वर्षें चोळेंकरिती।' -वसा १०. [सं. चौल]

चौ, चौं—वि. १ चार. या शब्दाचा उपयोग स्वतंत्रपणें होत नाहीं केवळ समासांतच उपयोग करतात. 'जेवीं मदोन्मत्त हत्ती। चौ दंतांचें।'-कथा १.१३.९५. 'वनचरी उठिले चौकडं। आईत।' -दावि २२१. २ (सांकेतिक) चार वेद 'तो हा पंढरीचा राणा। पुसा सहा चौं अठरां जणां।' -तुगा २५३९.

[सं. चतुर्=चार; प्रा. चउ; तुल० हिं. चौ] चौवरआढी, चौवा अंक-आंकडा-घालून बसणें-प्रशस्त मांडी घालणें.

चौक—पु. १ चौकोनी अंगण, जागा. २ (घोड्याची) चारी पाय उचलून भरधांव, डौलदार पळण्याची चाल; 'चित्रें काढून चौक उजविले.।' –ऐपो २११.चारी पाय उचलत भर धांव डौलदार पळण्याची चाल. 'जरा घोड्यावानी चौक टाक.' –चंद्रप्र ९१. ३ लावणींतील अंतरा; पोवाड्यांतील कडवें, एक भाग; एक छंद. ४ फाशावरील चार ठिपक्यांची संख्या; चारांचें दान. ५ चौसोपी वाडा; घराचा, मंदिराचा चौकोनी मध्यभाग; देवळांतील गाभाऱ्याच्या समोरील सभामंडपांतील खांबांमधील चौकोनी जागा. ६ चवाठा; चार रस्ते येऊन मिळतात अशी शहरांतील चौकोनी जागा. उ० मोतीचौक; टिळकचौक; शहरांतील मोठी पण मोकळी उघडी जागा (या ठिकाणीं बाजार भरतो, च:वडी असते). ७ लग्नादि मंगल समारंभांत पाटपासोड्यावर गहूं, तांदूळ यांनीं काढलेला चौकोन. 'चौक भरियेला आसनीं। पाचारिली कुळस्वामिनी।' –तुगा २८२. 'ते मांडिली रत्नजडीत चौकी। मुक्ताफळांच्या बसलीत चौकीं।' –सारुह ६.१७. ८ रांगोळीचा एक प्रकार; नानाविध रंगांनीं काढलेली वेलींची मालिका. 'सदैवीं जेथ अपुलां हातीं। चौक भरिले निगुती।' –ऋ ७३. ९ (मनुष्याच्या) कमरेखरचा पाठीचा भाग; बगडा; (पशूचें) ढुंगण; ढिमोरा. १० चौकोनी कापड; रुमाल. 'मेणकापडाचे चौक.' –प्रसुतिकृत्यावरील ११. ११ (बे.) चौकडा; मुलांच्या कानांतील एक दागिना. १२ (बे.) शिमग्यांतील रात्रीचा जलसा. १३ (सोनारी) ठुशीचा एक भाग. १४ (कु.) चौकट. –अ. चोक; कोणत्याहि संख्येची चौपट दर्शविणारा शब्द. उ० तीन चौक (चोक) बारा; पांच चौक वीस इ०. [सं. चतुष्क, प्रा. चउक; हिं. चौक; सिं. चौकु] (वाप्र.) चौक भरणें–चौकपासोडा पहा. सातव्या चौकांत बसणें–अक्रि. १ (घराच्या) अतिशय आंतल्या भागांत, खोलींत. बसणें. २ (ल.) भेट, दर्शन अगदीं दुर्लभ होईल अशा प्रकारें राहणें. सामाशब्द– ०चाकर–पु. सोंगट्यांतील एक पारिभाषिक शब्द. ०न्हाण–न. लग्नसमारंभांत विहिणीला, वराच्या आईला, मखरांत बसवून थाटानें घातलेलें स्नान. [चौक+न्हाण=स्नान] ०पासोडा–पु. १ मंगलकार्यांत प्रथम रांगोळी घालून तीवर चौरंगावर, पाटावर शाल इ० घालून त्यावर गहूं, तांदुळ यांचा चौकोन काढून वधूस, वरास, वधूस, त्यांच्या आईबापांस बसण्याकरितां केलेलें आसन. चौक अर्थ ७ पहा. २ (कऱ्हाड) मुलींचा एक खेळ; पासोडी पांघरलेल्या मुलीस आवाजावरून ओळखणें. [चौक+पासोडा]

चौकट—स्त्री. चवकट. १ चार लांकडें चांगलीं तासून त्यांना परस्परांच्या टोकांशीं काटकोनांत सांधून, जखडून बनविलेला चौकोन. उ० दाराची, खिडकीची, तसबिरीची चौकट. (सामा.) चार तुकडे जोडून सांधून केलेली चौकोनाकृति; चार कडा, बाजू असलेली वस्तु. २ मोट ज्याला बांधलेली असते तो चार लोखंडी पट्ट्यांचा सांगाडा. ३ चौकोनी मोकळी जागा; चव्हाटा; देवळांतील, घरांतील चौक इ०; चौक अर्थ ५।६ पहा. ४ मारका, अखीण, तळखंबा व समंध या भुतांचा जमाव, टोळी, चौकडा. ५ चार दुष्ट माणसांची टोळी; चांडाळचौकडी. ६ पत्त्यांतील (इस्पिक, बदाम, चौकट, किलवर या) चार रंगांपैकीं एक (लाल) चौकोनी रंग; या रंगाचें पान; तांबडें पान. उ० चौकटचा राजा, एक्का, गुलाम इ० [म. चौ; सं. काष्ठ=लांकूड; प्रा. चउक्की; तुल० हिं. चौखट] ०पांढरी–स्त्री (विणकाम) लुगड्यांतील एक प्रकार; फणीचीं तीन घरें काळा ताणा व एकघर पांढरा ताणा अशी उभार व आडवणहि त्याचप्रमाणें विणून केलेलें लुगडें. [चौकट+पांढरी] चौकटीचें मरण–न. (मारका, अखीण, तळखंबा व समंध या) चार भुतांनीं पछाडल्यामुळें ओढवलेलें मरण.

चौकटा—पु. १ हत्तीवरील एक प्रकारचा हौदा. 'श्रीमंत राजपुत्र स्वारींत जात असल्यास त्यांच्याकरितां शिकारी चौकट्यासह हत्ती ... पाठवावा.' –डुकराची शिकार (बडोदें) १५. 'सेनाखासखेल समशेर बहादुर आंग्रे चौकट्यांत बसून हमेशा जातात।' –थापो ७५. २ चौकडीची गाडी. [चौकट]

चौकड—स्त्री. चौकट (तेली राजा.) घाण्याच्या तोंडावर बसवावयाची चौकट. हिच्यावर घाणा हांकणारा बसून घाण्यांत गळित सारणें, लाटीवर पाणी शिंपणें, बैल हांकणें इ० कामें करतो. [चौ+कड]

चौकडा—पु. १ पुरुषांचें एक कर्णभूषण; हल्लीं हें कुणबी लोक कानांत घालतात. यांत सोन्याच्या चार कड्या असून प्रत्येक कानांत दोन याप्रमाणें कानाभोंवतीं घालतात; चार कुडक्यांचा समुदाय. २ नथेंतील किंवा डुलांतील सारख्या चार मोत्यांचा समुदाय. ३ कोणत्याहि चार वस्तूंचा, माणसांचा समुदाय. ४ घोड्याचें खिदळणें, बागडणें, चारी पाय उचलून भरधांव, डौलदार चालणें; चौक अर्थ २ पहा. ५ कापडाचा, लुगड्यांचा आठ नगांचा समुदाय.

चौकडी—स्त्री. १ चार वस्तूंचा समुदाय (चार कागद, नाणीं, मोतीं इ०) २ एकजुटीच्या, विचाराच्या चार मनुष्यांचा समुदाय; उदा० चांडाळचौकडी. ३ कापडावरील, लुगड्यावरील चौकट; आडव्या–उभ्या रेषा; चतुरस्र चिन्ह. ४ हरिणाचें उड्या मारणें, बागडणें; हरिणाची उडी. ५ कृत, त्रेता, द्वापर व कली या युगांचा मिळून होणारा काल; उ० चौदा चौकड्या रावणाचें राज्य; बहात्तर चौकड्या इंद्राचें राज्य. 'जैं

चौकडिया सहस्र आये । तैं ठायेठावो विछुर्चि होये ।' –ज्ञा ८.१५६. 'चौदा चौकडिया आयुष्यगणना । बंधुवर्ग जाणा कुंभकर्णे ।' –मुगा ३४६३. ६ (क.) आठ लुगड्यांचा समुदाय; चोवीस मुद्दे किंवा तोवे. 'आज मी चौकडी सणगें विकलीं.' 'एक चौकडी सुताचा काय भाव आहे ?' [चौकटी] (वाप्र.) ०भुलणें–गुंग होणें–मोहून, भुलून जाणें; भांबावून जाणें; बावचळणें; गोंधळणें. सामाशब्द– ०चा–ड्याचा–वि. चौकटी असलेलें (कापड, लुगडें इ०). ०ची गाडी–स्त्री. चार घोड्यांची राजाच्या स्वारीची गाडी, बगी, रथ. 'स्वारीबरोबर पिछाडीस एक चौकडीची गाडी ठेविणें' –ऐराप्र प्र. ९.५१०. चौकटा पहा.

चौंकडे–चौकडो—क्रिवि. चोहोंबाजूस; चहूंकडे; चोहोंकडे पहा. 'चौघे चौंकडे वोढिती । येक ते झोंकून पाडिती ।' –दा ३.८.२४. 'सिष्यवृंद मिळाले चौकडो बहुत ।' –दावि २४०. [चौ + कड]

चौकणी–चौकणी चिरा—चौकोनी पहा.

चौकणें—अक्रि. (घोडा इ० नें) चौक टाकीत चालणें, नाचणें, बागडणें. [चौक]

चौकशी–सी—स्त्री. १ काळजीपूर्वक विचारपूस; निर्णयाविषयीं पुरतेपणीं विचार. २ शोध; तपास; छडा, पत्ता लावणें; पडताळा पाहणें. ३ इन्साफाव्यतिरिक्त गुन्ह्याबाबत मॅजिस्ट्रेट किंवा कोर्ट जें जें काम करतें ती. [हिं. चौकसी] ०ठेवणें–१ देखरेख असणें; व्यवस्था पाहणें. २ काळजी घेणें; तपासणी करणें.

चौकस—वि. १ तरतरीत; चाणाक्ष; चतुर; धोरणी. २ विचक्षण; चौकशी करण्यांत कुशल; शोधक; जिज्ञासु. 'सारा असारा निवडूनि चौकस द्विजांत जे निर्मळ मानसौकस ।' –मो कृष्ण ६९.३. ३ सावध; दक्ष. ४ स्पष्ट; निश्चित. 'जुन्या कारकीर्दींत कारखान्याचे चौकस विभाग झालेले नसल्यामुळें त्यांच्या हकीकतीची पुष्कळच गुंतागुंत होण्याचा व वारंवार पुनरुक्ति होण्याचा संभव असल्यानें...' –ऐरा प्रस्तावना ३ [हिं. चौकस= दक्ष, सावध; तुल० सं. चतुःकष] **चौकसणें**–उक्रि. १ शोधणें; तपासणें; छाननें. २ परीक्षणें; पारखणें; कसाला लावणें. [चौकस] ०दार–वि. १ धूर्त; शहाणा; शोधकबुद्धीचा; धोरणी; चतुर; विचक्षण. २ चौकशी, तपास, शोध करण्यास नेमलेला, लावलेला (मनुष्य, चाकर). ३ तपासनीस; पाहणी करणारा; देखरेख ठेवणारा. [चौकसी+फा. दार] ०नीस–वि. तपासनीस; पाहणी करणारा; देखरेख करणारा; (इं.) इन्स्पेक्टर. [चौकसी+ फा. नवीस्]

चौक(का)ळ—स्त्री. (कुण.) रेलचेली; सुकाळ; चंगळ; विपुलता. –वि. विपुल; पुरून उरण्याइतका; भरपूर. चेकळ पहा.

चौकळशा—वि. १ महाराष्ट्रांतील एक क्षत्रिय जात. या जातींत लग्नप्रसंगीं वराच्या वोहल्यावर चार कलश ठेवण्याचा प्रघात आहे म्हणून यांस हें नांव पडलें. २ चौकळशा जातीचा मनुष्य. [चौ+कलश]

चौका—पु. प्रवासांत स्वयंपाकासाठीं साफ केलेली व सारविलेली चौकोनी जागा. 'आपला आमचा चौका निराळा, सगळें निराळें.' –सूर्यग्र ११३. [चौक; हिं. चौका=स्वयंपाकघर] ०बासन–न. प्रवासांत जागा साफ करून चूल मांडून स्वयंपाक वगैरे करून जेवण तयार करणें, भांडीं घासणें, इ० काम; स्वयंपाकपाणी. 'देशचा गडी असला म्हणजे चौकाबासन करतो.' [हिं. चौका+बासन=भांडें, पात्र]

चौका—पु. जरब; धाक. –शर [हिं. चौंक=दचकणें, अचंबा]

चौकी—स्त्री. १ शहराच्या, रस्त्याच्या विशिष्ट भागांत चोर, भामटे इ० कांचा बंदोबस्त करण्याकरितां ठेवलेली शिपायांची तुकडी. –पया ५१. 'हे स्वयंपाक करून जेवतात तों चौकी आली.' –स्वप १४९. २ पाहाऱ्याकरितां, बंदोबस्ताकरितां ठेवलेल्या शिपायांचें ठाणें; गेट; नाकें. ३ पाहारा; राखण. 'तयामोंवती चौकी बळकट ।' –दावि ३९१. 'माझ्या घराची चौकी तुम्ही करा.' ४ (वीणा इ० तंतुवाद्यांतील) घोडी; तारदान; अट. ५ चौरंग; घडवंची; देव वगैरे ठेवण्यासाठीं केलेली लांकडी, चौकोनी बैठक; आसंदी; तक्त. 'मुकुट काढुनी मस्तकिं वरले । चंदनचौकीवरि विस्तरिले ।' –अमृत ३१. 'ते मांडिली रत्नजडीत चौकी ।' –साछ ६.१७. 'गज रथ तुरंग सिंहासनें । चौकिंया सिबिका सुखासनें ।' –दा ४.७.६. ६ चार ध्रुपदांचा समुदाय. ७ (बायकी) प्रकार; विधि; संस्कार. 'चवथ्या दिवशीं चवथी चौकी । बाळबाळंतिणिचीं न्हाणी हो होती ।' –पाळणेसंग्रह पृ. ३. ८ (गो.) घराची ओसरी. ९ दुधाचे दांत; (माणसाची) पुढील दांतांची चौकडी. १० देवडी; आल्यागेल्याची चौकशी, वर्दी जेथें होते ती जागा; पाहारा. ११ मांड; ठाणें; बैठक. 'जंव माणकोबांनीं चौकी मांडुनी । सभोंवतीं भावें रंग भरुनी ।' –दावि ७८६. [सं. चतुष्किका; प्रा. चउक्किआ=चौक; हिं. चौकी=बसण्याचा पलंग; पहारा] (वाप्र.) ०देणें–पहारा करणें; राखण करणें. सामाशब्द– –चे दांत–पुअव. (माणसाचे, मुलाचे) दुधाचे दांत, पुढील दांत; ज्यांचा पदार्थ फोडण्याकडे उपयोग होतो ते, चौकडीचे दांत. हे प्रत्येक जाभाडांत चार असे एकंदर आठ असतात. 'कर्णीं कुंडलें तळपती । लघुदंत चौकीचे झळकती ।' –ह ४.१७२. ०दार–पु. पहारेकरी, रखवालदार; चौकीवरील शिपाई. 'नजीबखान रोहिला याणें चौकीदारांचा शिरश्छेद केला.' –भाव २९. [हिं. चौकी+दार]

०दारी–स्त्री. १ पहारा ठेवण्याचें, रखवालदाराचें काम. २ पहारा ठेवण्याबद्दलचें वेतन. ३ चौकीदाराबाबत गांवकऱ्यांवर बसविलेला कर. [चौकीदार हिं.] ०पहारा–पाहरा–पाहारा–पु. राखण; रखवाली; बंदोबस्त. (क्रि० असणें; होणें; करणें). –पया १०५. 'त्या किल्ल्याभोंवता चौकीपाहरा चांगला आहे.' [हिं. चौकी+पहरा] ०यात–पु. पहारेकरी; रखवालदार. 'प्रत्येक जलाशयावर दोन चौकीयात ठेवावे.' –मरळ माशांची पैदास (बडोदें) ६. [चौकी]

चौकीं–अ. चोक; चारानें गुणतांना म्हणावयाचा शब्द. उदा० एकीं चौकीं चार; चार चौकीं सोळा.

चौकूण–क्रिवि. (अप.) चहूंकडून; सर्व बाजूंनीं.

चौकोन-ण–पु. चार बाजू असलेली सरलरेषाकृति.; चार कोनांनीं युक्त अशी आकृति. [सं. चतुष्कोण; प्रा. चउक्कोण; चौ=चार+कोन=कोपरा] चौकोन-नी, चौकोण-णी, चौकून-कूनी-वि. चार कोन, कोपरे असलेला (दगड, जमीनीचा भाग, आकृति इ०). –नी–णी चिरा–पु. १ चारी बाजूंनीं घडलेला दगड. २ (ल.) हव्या त्या कामाला पुढें होणारा, हव्या त्या मंडळींत साजणारा किंवा खपणारा माणूस; अष्टपैलू मनुष्य; चौरस; बहुश्रुत. चौकोनांवचें–क्रि. (गो.) पदार्थ चौकोनी करणें.

चौख–पु. (गो.) भिंतींत बसविलेलें कपाट. [म. चौक]

चौख–वि. परीक्षक; तज्ज्ञ. 'वरील टीकाकार यांस मराठी भाषेचे चौख कोणी नेमले हेंही आम्हांस कळत नाहीं.' –नि ९१८. [चोखणें]

चौखंड–वि. (व.) चतकोर; पाव. 'चौखंड भाकर वाढ.' [चौ+खंड=तुकडा]

चौखंड–पु. (गो.) सुपारीच्या घडाला वेष्टणाऱ्या सालीचा केलेला द्रोण; फागोट्याचा किंवा विरीचा द्रोण.

चौखणी–वि. १ चार मजली (इमारत इ०). २ चार खण, भाग असलेलें (घर). [चौ+खण]

चौखंदा–पु. (सामा.) चौखुंदा पहा.

चौखर–पु. (व.) १ सोंगट्यांचा पट. २ (व.) चौरस्त्याची जागा; चौक.

चौख(खु)रणें–सक्रि. जखडून बांधणें; चारी बाजूंनीं ताणून बांधणें; चौखारणें पहा. 'पार्था तें गा तम। रचूनि ऐसें वर्म। चौखुरी देहात्म। मानियातें।' –ज्ञा १४.१७७. 'मोघरी मार बुधलेमार। चौखरून डंगारेंमार।' –दा ३.७.६५. [चौ+खुर]

चौखांबा–पु. (राजा.) देवासमोर उभें राहून शपथ घेण्याची जागा. [चौ+खांब]

चौखांबी–स्त्री. (राजा.) १ देवळाचा गाभारा (हा बहुधा चार खांबांचा असतो). २ मूर्ति असलेल्या गाभाऱ्याच्या पुढील जागा; सभामंडप; मंडपी. [चौ+खांब]

चौखार–चौखुरीं पहा.

चौखारणें–उक्रि. घट्ट आंवळणें; ताणणें; ओढणें. (विशेष जोर आणण्याकरितां इतर क्रियापदासह योजितात. उदा० चौखारून बांधणें, कसणें, आंवळणें, ओढणें इ०). [चौ+खुर]

चौखुंट–क्रिवि. चारी दिशांना व्यापून (जहागीर इ०); चोहोंकडे; सर्वत्र; चारखुंट पहा. [चौ+खुंट] ०जाहगीर–स्त्री. चारखुंट जाहगीर पहा.

चौखुंटी–स्त्री. बाळंतपणाच्या चौथ्या दिवशीं करावयाचा विधि.

चौखुंटीमार–पु. एखाद्या मनुष्यास त्याच्या पोटावर निजवून व चार खुंटांस त्याचे हातपाय बांधून त्याच्या पाठीवर दिलेला मार (चोर, दरोडेखोर पैसे काढण्यासाठीं असला मार देतात). [चौ+खुंट+मार]

चौखुंदा–पु. (कापड, कागद, जमीन इ० कांचा) चौकोनी तुकडा. 'वर्तुळाकार क्षेत्रासी पाही। मध्यें चौखुंदा लवलाही।' –पैमा. –वि. रुंद; प्रशस्त; मोठा; ऐसपैस. उदा० चौखुंदा रस्ता, मार्ग, चिरा, छाती इ०

चौखुरणें–अक्रि. (वासरूं, शिंगरूं) चार पायांच्या खुरांनीं युक्त असें जन्मणें. [चौ+खुर]

चौखुरी–स्त्री. बाज; खाट. –वि. चतुष्पाद; चार पाय, खूर असलेला (प्राणी, पशु). –घर. [चौ+खुर] ०उडी–स्त्री. चारी पायांनीं मारलेली उडी. (क्रि० मारणें; टाकणें).

चौखुरीं–क्रिवि. १ चार खुरांच्या बाबतींत, विषयीं; चार पायांच्या खुरांनीं (युक्त जन्मणें). (क्रि० उतरणें). २ चारी पाय उचलून. चौखुर पहा. [चौखुरी+उडी]

चौखुरें–न. (कु.) खावयास योग्य असा चार पायांचा प्राणी; चतुष्पाद खाद्य प्राणी. उ० बकरा इ० [चौ+खुर]

चौखूर–क्रिवि. एकदम चारी पाय उचलून (उडी मारणें, पळणें इ०); चौखुरीं (क्रि० उडणें, धांवणें, उडीमारणें, टाकणें) 'चौखूर निघे त्वेषाची। घोड दौड संताजीची।' –ऐप्रामगीतें १६. 'घोडा चौखूर उडत चालला आहे.' [चौ+खूर] (वाप्र) ०दूध काढणें–(गाईच्या, म्हशीच्या) चारी सडांतील दूध काढणें (गाईचे सड व खाटेचे खूर यांमधील कल्पित साम्यावरून हा वाक्प्रचार रूढ झाला आहे.)

चौगण–स्त्री ठाईच्या, स्थिरतालाच्या चवथ्या हिश्शाइतका काल. मूळ तालाच्या चौपट लय ताल. '(पखवाजीस) सर्व

तंतुवाद्यांची आणि नाचणाराचीहि साथ तोडा, दुगण, चौगण मुद्दां करतां आली पाहिजे.' –कला १९. [चौ+गण]

चौगर्द-गर्दा—क्रिवि. चोहोंकडून; सर्व बाजूंस; चोहोंबाजूंनीं (पाऊस इ० येणें). [हि. चहुँ+फा. गिर्द्=परिघ, भोंवतालचा प्रदेश].

चौगस्त—न. चार वर्षांमागील वर्ष. [हिं. चहुँ=चार+फा. गुझश्त=गत, झालेलें]. **चौगस्तां**–क्रिवि. चार वर्षांपूर्वी, गुदस्तां, तिगस्तां इ० प्रमाणें. 'चौगस्तां मी काशीस गेलों होतों.'

चौंगा—पु. चार बोटें रुंदी; चार बोटांच्या प्रमाणाचें (लांबीचें, रुंदीचें) माप; चार अंगुळें; हाताच्या चार बोटांच्या मुळाशीं दिलेला दोऱ्याचा वेढा. [सं. चतुर्=चार+अंगुल=बोट; प्रा. चउ+अंगुल]

चौ(ग)गान—न. मैदान; पटांगण. 'तेणें घोडा फिरविला चौगानांत।' –प्रानि ९६. [हिं.]

चौगीर्द—क्रिवि. चारही बाजूंनीं. चौगर्द पहा. 'एकाएकीं उडी घालूं नये. दुरूनच चौगीर्द घेऊन भांडियांचा मार देत असावें.' –मराभा ३६.

चौगुण—वि. १ चौपट; चतुर्गुण. २ चौथा गुण जो शुद्ध सत्त्व गुण त्यानें युक्त असा. 'येती पाणीया मिळोनि जगजेठी। खेंदु चौगुणा खेळती वाळवंटीं।' –तुगा १३५. [चौ+गुण; सं. चतुर्+गुण=पट; हि. चौगुना] **चौगुणित**–वि. चार पटीनें; चौपट; चतुर्गुणित; चौगुणी. [सं. चतुर्+गुणित=गुणलेलें; प्रा. चउ+गुणित] **चौगुणी**–स्त्री. चौपट. 'जें कर्म भांडवला सुये। तयाची चौगुणी येती पाहे।' –ज्ञा १८.७४७. 'चौगुणीनें जरि पूर्ण शीतभानु। नळा ऐसा तरि कलानिधी वानूं।' –र १. [चौगुण]

चौगु(घु)ला—पु. एक गांवकामगार, वतनदार, अधिकारी; गांवाच्या बारा बलुत्यांपैकीं एक; गांवपाटलाच्या हाताखालील एक कामगार; महालाच्या चौगुल्याला देशचौगुला म्हणत. –बाडबाछ १३९.

चौघ-घी-घे—वि. चार; चौघे पहा. [सं. चतुर्=चार]

चौघडा—पु. १ देवाल्यांतून, राजवाड्यांतून नित्य चार, चार घटकांनीं वाजविण्याकरितां काळ, नगारे, नौबती, सूर, सनई इ०. वाद्यांचा संच. –शर. प्रत्येकी दोन याप्रमाणें दोन मनुष्यांनीं वाजवावयाच्या चार नगाऱ्यांचा समुदाय. यापैकीं दोन नगारे व दोन टिमक्या–झिला असतात. यावरून नौबती, सूर, सनई इ०. वाद्यांच्या समुदायासहि हाच शब्द लावतात. 'झडतो नामाचा चौघडा।' –भज ६३. २ एक मान (चौघडा वाजवण्याचा). हा मराठी राज्यांत विजयी सरदारास मिळे, त्याबद्दल सरकारांतून खास सालीना १२०० रु. ची नेमणूक मिळे. [सं. चतुर्+घटि=घडी, घटिका; चतुर+घट=घडा] ०**वाजणें**–(कर्त्याची षष्ठी). (ल.) एखाद्याची बदनामी होणें. **चौघडी, ड्या**–वि. चौघड्यांतील नगारा व झील वाजविणारा. [चौघडा]

चौघडा, चौघड्याची अवटी—पु. स्त्री. सोन्याचांदीच्या पत्र्यावर ठसे उमटावयाचें सोनाराचें एक साधन. [चौ+घडा]

चौघडी—स्त्री. १ वस्त्राची, कागदाची चार पदरी घडी. २ बायकांचें पांघरण्याचें चार पदरी वस्त्र. बहुधा लुगड्याचीच चौघडी करतात. [चौ+घडी]

चौघ(घु)ला—पु. चौगुला पहा. **चौघुलपणा, चौघुलकी**–पुस्त्री. चौगुल्याचें काम, अधिकार. [चौघुला]

चौघाचार—पु. १ लोकांच्या मत्सराचा, अभिशापाचा, द्वेषाचा अमंगल वचनांचा भोंवणारा परिणाम; (लहान मुलांस लागणारी) लोकांची दृष्ट. (क्रि० बाधणें). २ (ल.) प्रसिद्ध करणें; फोडणें; लोकांस सांगणें; ३ (एखाद्या वस्तूवरील) पुष्कळांची मालकी; समायीक हक्क; सार्वजनिक सत्ता. ४ (ल.) सामान्य व्यवहार, आचार; लोकरीति. ५ चौघांनीं केलेला न्याय; पंचाईत; निवाडा. 'राखिला हा होता बहु चौघाचार। साक्षीनें वेव्हार निवडिला।' –तुगा १२१७. 'वहिणी म्हणे चाल करूं चौघाचार। बैसोनि वेव्हार निवडीती।' –व ४९१. [चौघे=चार जण–लोक+आचार=व्यवहार]

चौघे-घी—-विपुअव. १ चार जण; चार आणि चौघे या दोहोंच्या अर्थांत थोडासा फरक आहे. चार शब्द सर्वसाधारणपणें वापरतात परंतु चौघे हा शब्द सजीव प्राण्यास उद्देशून–विशेषतः मनुष्यांस उद्देशून वापरतात. (–स्त्री=चौघी–चौघ्या; –न. चौघें–चौघीं). २ थोडे; तिघे–चौघे; तीन–चार. ३ जग; जनता; समाज; लोक; जन उदा० चौघांचा विचार, बुद्धि, रीत. 'चौघांची वाट ती आमची–आपली वाट.' 'चौघांत जावें लागतें.' 'चौघांत बातमी पसरली.' ४ (सांकेतिक) चार वेद. 'न मनी चौघांचीं उत्तरें। उपवासें नावरे।' –ऋ ४४. ५ चार देह; सूक्ष्म, स्थूल, कारण व महाकारण देह; शरीर. 'राजस विठाबाई माझें ध्यान तुझे पायीं वो। त्यजूनियां चौघासी लावी आपुलिये सोई वो।' –तुगा २८९. ६ चार मुक्ती. 'चौघी जणी तटस्थ पाहती। स्वरूपस्थिति न वर्णवे।' –ह ३.२. ७ चार वाचा (परा, पश्यंति, मध्यमा, वैखरी). 'कृष्ण वर्णुनिया श्रेष्ठ। चौघे गर्जताती भाट।' –एरुस्व ६७६. [चौ=चार] (वाप्र.) **चौघांत बसणें**–अक्रि. लोकांत, समाजांत वावरणें, वागणें; लौकिक राखणें. **चौघांवर ताण घेणें**–(उप.) लोकमत झुगारून देणें; जनतेचा, समाजाचा निर्णय धाब्यावर बसविणें; अधिक उंच तान, लकेर घेणें; लोकांवर ताण करणें.

चौघेरा—वि. (विणकाम) एकेका घरांतून दोन फणीच्या दोन तारा घेऊन दाट विणलेलें (वस्त्र). [चौ+घेर]

चौचक—न. कवाड; दाराच्या फळ्या; झडपा. 'नवद्वारांचिया चौचकीं । वाणूनि संयतीची आडवंकी ।' –ज्ञा १२.५२. [चौकट]

चौचाकी पांढर—स्त्री. गांव; गांवकरी; गांववस्ती; गांवचे गरीब सुखवस्तु इ० सर्व लोक. (क्रि० मिळणें; जमणें; गोळा होणें). चौचाकी यांतील चार चाकांच्या अर्थासंबंधीं बराच मतभेद आहे. कांहींच्या मतें ही चौचाकें म्हणजे देशमुख, देशपांड्या, पाटील व कुळकर्णी हीं (चार चाकें) होत. कांहीं लोक सुर्याचें, कुंभाराचें, तेल्याचें व गाड्याचें अशीं (गांवाचीं) चार चक्रें मानितात; कोणी १ लें सरकार, २ रें पाटील, कुळकर्णी, देशपांड्या, देशमुख; ३ रें मिरासदार, शेतकरी इ० समुच्चयानें व ४ थें बलुतेदार अशीं चार चकें मानितात. कांहीं लोक असें म्हणतात कीं खेडेगांवचे लोक जो कोणी नेता भेटेल त्याच्या तंत्रानें वेळेनुसार वागणारे, प्रसंग पाहून पुढेंमागें, उजवीकडे, डावीकडे वळणारे व व अस्थिर बुद्धीचे असतात त्यावरून हा वाक्प्रचार रूढ झाला आहे.

चौचाल—वि. १ नवचाल; प्रत्येक नव्या कल्पनेनें, चालीनें, मोहून जाऊन तीप्रमाणें वागणारा. २ लहरी; स्वेच्छाचारी; स्वच्छंदी. ३ नाना कुलंगडीं, लफडीं करणारा. ४ मटक्या; भणंग; बडबड्या; नगरभवान्या; चहाडखोर; गप्पीदास; वाचाळ (हा अर्थ स्त्रियांच्यासंबंधीं विशेष रूढ आहे). ५ स्वेच्छाचारी; दुःशील; नाचरी; नटवी. (स्त्री) [चौ+चाल=वर्तन, वागणूक]

चौचिंधी—स्त्री. अंदाधुंदी; बंडाळी. 'नानाफडणीस याच्या मृत्यूनंतर पुणें दरबारांत जी चौचिंधी माजली...' –सन १८५७ पृ. ६०. [चौ=चार+चिंधी]

चौचें—क्रि. १ (गो.) पाहणें. २ चालणें.

चौजारें—न. चातुर्थिक ज्वर; दर चौथ्या दिवशीं येणारा थंडीताप. [चौ+ज्वर]

चौटकें—पु. चार टांकांचें परिमाण; छटाक; शेराच्या सोळाव्या भागाचें माप, वजन; चवटकें [चौ+टांक]

चौंटकें—न. चौंडकें पहा.

चौटांकी—वि. चार टाक्यांचा (द्रोण). [चौ+टांका]

चौडंक—वि. ज्यास चार डंक्यांचा मान आहे असा. 'नृप चौडंक गर्जती मुखें । लोला लागला म्हणोनि ।' –मुवन १४.१२. [चौ+डंका]

चौंडका–की–कें, चौंटकें—पुस्त्रीन. चवंडकें; चौंडकें पहा. 'आणि सहस्रार्जुन सपरिवारीं मारिला । त्याचिया वडाचा चौंडका केला ।' –स्वादि १.६.७७. 'गोमुखी चळका चौंडकी बुडाळ ।' –ह २३.२७. 'एक मरणाचेनि धाकें । काखे लोभाचे चौंडकें । प्रपंचगोंधळाचेनि हुरिखें । उदो म्हणोनि नाचती ।' –एरुस्व ११.६०. [का. चौडिके]

चौडचाल—स्त्री. (घोड्याचें) पुढील पाय जलद उचलून झपाट्यानें चालणें. चवडचाल पहा.

चौडाळ, चौंढळ—वि. चौढाळ–ळ्या पहा. 'काय गोड बोलणें मुजवर चालणें सुरत चौडाळयाची ।' –सला ३९.

चौडाळणें—अक्रि. (गाय, म्हैस यांची कास) प्रसुतीची वेळ जवळ आली असतां विस्तृत होणें. [हिं. चौडा=रुंद; म. चवडा]

चौंडाळणें—सक्रि. संकर करणें; विघडविणें; चौढाळणें पहा. 'गोवळीजन विटाळिला । चौंडाळिला व्यभिचारें ।' –मुसभा ११.२६.

चौढाळ—न. जातिधर्मविरहित आचरण. –शर. चोंढाळा. 'हाटाचे चौढाळे कोण जाणे ।' –रामदास, स्फुट अभंग, नवनीत पृ. १५१.

चौढाळ—वि. चार उतरत्या बाजू असलेलें (छपर, छावणी). [चौ+ढाळ=उतार]

चौढाळ–ळा–ळ्या—वि. १ चौंढळ; चव्हाटळ; पाचकळ. २ हरएक कामांत ढवळाढवळ करणारा; कामांत गोंधळ घालणारा; चोंढाळा करणारा; चोहींकडून एखाद्या कार्याचा ढवळा करणारा. [चौ+ढाळणें=ढवळणें]

चौढाळणें—अक्रि.–सक्रि. जातिनिर्बंध, विवाहबंधन तोडून सबगोलंकार होईल अशा तऱ्हेनें वागणें; कामुकतेचा अतिरेक करणें; ताळतंत्र सोडून संभोग करणें; चौंडाळणें. 'बहुत माजला गोवळ । गोकुळ चवढाळिलें सकळ ।' –सक्रि. १ घालमेल; हलवाहलव करून गोंधळ करणें; बिघाड करणें; विचका करणें; अनेकांनीं मिळून एखाद्या कार्याचा विचका करणें. २ बाटविणें. 'चौढाळिलें गोकुळ सर्व येणें ।' –सारह १.६९. [चौ+ढाळणें=ढवळणें]

चौढाळें—न. गर्दी; दाटी. –शर.

चौणा—पु. चवणा पहा.

चौत—पु. (फळ, कंद, भाकरी इ० कांचा) चवथा भाग, हिस्सा; चतकोर. –स्त्री. चतुर्थी तिथी; (प्र.) चौथ पहा. [चौथ]

०कर कोर–पु. (राजा.) चतकोर पहा.

चौतर्फ–तर्फा–तर्फी—वि. चार राजे, मालक, मुख्य असलेला देश, राज्य. 'नागोठणें (नागोठण्याचा अंमल) चौतर्फ आहे.' –क्रिवि. चोहोंकडे–कडून; सर्व बाजूस–बाजूनीं; चोंगर्दा. [चौ=चार; अर. तरफ्–तर्फ=बाजू, पक्ष]

चौत(ता)ळणें—चवताळणें, चौताळणें पहा.

चौतार–री—वि. १ चार तारांचे, सुताचे, धाग्याचे पदें असलेलें (कापड). २ चार तंतु एकत्र करून विणलेला (पितांबर इ०) [चौ+तार]

चौताल-ला—पु. वादनांतील एक ताल, ठेका. ह्यांत मात्रा बारा व विभाग सहा आहेत. चार टाळाचे ठोके असणारा धृपद इ० [चौ+ताल=ठेका]

चौताला-ली—वि. चौतालांतील; चौताल ह्या ठेक्यांतील (धृपद इ०). [चौताल]

चौताली—वि. चार मजली; चार तालांची (इमारत, जहाज इ०). [चौ+ताल=मजला]

चौताळ—क्रिवि. चौखूर; चारी पायांनीं उडया मारीत. 'निळा म्हणे फुंपात उठी। चौताळ लागे पाठीं।' —निगा २४ [चवताळणें]

चौताळणें—अक्रि. चवताळणें पहा. १ पिसाळणें; क्षोमणें. 'मज लक्षितां मन आकळे। मज विसरतां तें चौताळे।' —एभा १६.१७०. 'सिष्यतज्ञुसृष्टींत दुष्कर्म तें नीच। चौताळती म्लेंच्छ क्षोभलासे।' —दावि ३१५. २ धांवून येणें; भरधांव पळत सुटणें. 'चौताळती गगनपंथें। ऐसे वारू चारशतें।' —मुसामा १२. १९२. ३ वेगानें जाणें. 'वेगें सारथ्यातें म्हणत। चपल चौताळो दे रथ। कृष्णनाथ जेथें असे।' —एरुस्व १२.६९. ४ विस्तार पावणें; पसरणें. 'माहा बळी होऊन गेले। पृथ्वीवरी चौताळले।' —दा १९.३.२९. [चौ+ताळ]

चौतीस—वि. ३४ संख्या; तीस आणि चार. [सं. चतुस्त्रिंशत्; प्रा. चउतीस; तुल० गुज. चोतरीस]

चौतुकडा—वि. चार तुकडयांनीं बनविलेला; चार तुकडयांचा. [चौ+तुकडा]

चौतुकी, चौतुक—वि. चार कडवीं, विभाग असलेलें (धृपद). अस्ताई, अंतरा व आभोग यांनीं युक्त असें (धृपद). [चौथ]

चौतू—वि. चौतारी पहा.

चौत्य—चतुर्थांश; पाव हिस्सा. —शर. [चौथ]

चौत्रा—पु. चवुत्रा; ओटा; चौथरा. [म. चौ+थर; हिं. चौथरा; फा. चौतरा]

चौथ—स्त्री. १ चतुर्थी तिथि. २ (कों.) लोणी वगैरे तोलण्याचें अठ्ठेचाळीस दुदांडी शिवराई पैसेभार वजन. ३ चतुर्थांश. ४ चौथाई; मुसलमानांच्या अमलाखालील प्रांतांतून सरकारी वसुलाच्या एकचतुर्थांश खंडणी मराठे वसूल करीत असत ती. ही खंडणी वसूल केल्यावर मराठे तिची पुढील प्रमाणें वांटणी करीत—चौथाईचा चतुर्थांश राजा स्वतःकरितां ठेवीत असे आणि ह्या हिस्सास राजबाबती असें म्हणत. बाकी राहिलेल्या रकमेपैकीं म्हणजे मोकाशापैकीं सर्व चौथाईच्या साहोत्र्या इतकी (शे. ६ इतकी) रक्कम पंतसचिवास देत असत. बाकी राहिलेला (चौथाईचा एकुणसत्तर षंमरांस) हिस्सा ज्याला ऐनमोकासा म्हणत त्याची विशिष्ट अटीवर सरदार—जहागीरदारांत वांटणी होत असे. यांनीं मराठयांस लढाईच्या वेळीं सैन्य पुरवावयाचें असे. कांहीं प्रांतांत सगळ्या चौथाईवर शेंकडा तीन इतकी रक्कम वजा घालीत असत. तिला नाडगौंडा असें म्हणत. मराठयांच्या अमलाखालीं ते प्रांत आल्यावरहि वरीलप्रमाणें चौथाई वसूल करून वर सांगितल्या प्रमाणें तिची वांटणी होत असे. ५ मुसलमानांच्या अमदानींत दाव्यांत, लवादांत यशस्वी झालेल्या व्यक्तीनें प्रतिपक्षाकडून चौथ घ्यावी असा नियम असे. दाव्यांतील ऐवजांतील (रकमेंतील) रुपयास चार आण्याइतकी साधारणतः ही रक्कम असे. ६ कामावर भाडोत्री लाविलेल्या नोकरांच्या पगाराच्या रकमेचा चतुर्थांश मुख्य अंमलदारास मिळत असे त्यासही चौथ म्हणत. ७ दिवाणी कोर्टांतील बेलीफास प्रोसेस बद्दल दिलेल्या मजुरीचा चतुर्थांश नाझरास मिळत असे त्यासहि चौथ म्हणत. —वि. चतकोर (भाकरी). [सं. चतुर्थ; प्रा. चउत्थ] (वाप्र.) **चौथीचा चंद्र(चांद) पहाणें**—कांहीं तरी आळ, किटाळ येणें; चतुर्थीचा चंद्र पाहिला असतां चोरीचा आळ येतो असा समज आहे. 'चौथीचा चांद पाहिलांत याचा हा परिणाम बरें का ?' —नामना ८६. ०कर, ०कोर—पुस्त्री. (प्र.) चतकोर पहा. ०भरणी—स्त्री. १ भाद्रपद वद्यांत ज्या दिवशीं भरणी नक्षत्रीं चंद्र असतो असा (तृतीयेचा, चतुर्थीचा, पंचमीचा) दिवस. २ मागील बारामहिन्यांत गेलेल्या माणसांचें या दिवशीं केलेलें श्राद्ध; भरणी श्राद्ध. [चौथ=चतुर्थी+भरणी=भरणी नक्षत्र]

चौथरा, चौत्रा—पु. वर घर इ० बांधण्यासाठीं बांधलेला चौकोनी ओटा; चवुत्रा; चरटा; घराखालचा चौकोनी उंच ओटा. [म. चौ+थर; फा. चौथरा; हिं. चौथरा]

चौथरा, चौथल—पुस्त्री. १ शेतांतील एकूण उत्पन्नाचा चौथा हिस्सा. २ शेत खंडानें देण्याचा एक प्रकार. यांत शेताचा मालक स्वामित्वाबद्दल शेताच्या उत्पन्नापैकीं चतुर्थांश स्वतःला ठेवून बाकी कुळास देतो [चौथ]

चौथा—पु. (व्रा.) एक माप. चोथवा पहा.

चौथा—वि. पहिला, दुसरा, या अनुक्रमांतील तिसऱ्याच्या पुढचा व पांचव्याचा मागचा; चार ही संख्या ज्यानें पूर्ण होते तो. [सं. चतुर्थ; प्रा. चउत्थ] ०**पुरुषार्थ**—पु. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या मनुष्यानें साधावयाच्या चार पुरुषार्थांपैकीं चौथा जो मोक्ष तो. [चौथा + पुरुष + अर्थ = साधावयाची गोष्ट] —थी भक्ति—स्त्री. ज्ञानभक्ति.

चौथाई—स्त्री. १ चौथा हिस्सा; चतुर्थांश. २ खंडणी; कर; हक्क चौथ अर्थ ३–७ पहा. ३ मराठे अमदानींत सरकारनें जर भांडणतंटे तोडले किंवा मालमत्तेची वांटणी केली तर एकचतुर्थांश रक्कम जी सरकार घेई ती. 'वाटणी करून देऊन सरकारची चौथाई घेऊन सरकारांत जमा करणें.' —वाडमा २.१६३. [चौथ] ०**अंमल**—पु. चौथाई वसूल करण्याचा हक्क. [चौथाई+अंमल]

चौथाल—न. (कु.) विवाहसमयींचा वधूचें नांव ठेवण्या-च्या आधींचा विधि.

चौथेली—स्त्री. चौथल; शेताच्या उत्पन्नाचा चौथा हिस्सा. चौथरा पहा.

चौदंती—वि. १ चार दांत ज्याला आहेत असा (हत्ती). 'जेवीं मदोन्मत्त हस्ती। चौ दंतांचे।'—कथा १.१३.९५. २ ऐरावताचें विशेषण; चतुर्दंत=ऐरावत. 'ते चौदंते चोखडे। क्षीरसागरीचे॥'—शिशु ९४१. [चौ+दंत=दांत]

चौदस—स्त्री. चतुर्दशी तिथि. [सं. चतुर्दशी; प्रा. चउ-दसी; गो. गु. चौदस]

चौदा—स्त्री. चौदा विद्या. 'चौदाजणींची ठेव। नचले स्वरूप वर्णावया।'—ह ३.३ —वि. १४ संख्या; दहा आणि चार. [सं. चतुर्दश; प्रा. चउद्दह; हिं. चौदह; बं. चौद्द; उ. गु. चौद; पं. चौदा] सामाशब्द- ०इंद्र–पु. ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसाच्या कालांत जसे पृथ्वीवर एकामागून एक असे चौदा मनु राज्य करून जातात त्याचप्रमाणें स्वर्गांत एकामागून एक चौदा इंद्र त्या कालांत राज्य करून जातात. म्ह० चौदा इंद्र झाले तरी इंद्राणी एकच (सभोंवतीं अनेक फेरफार होत असतांना देखील जी एकच व्यक्ति, वस्तु, संस्था, विधि, चाल इ० टिकून राहते तिचें वर्णन करतांना या म्हणीचा उपयोग करतात). ०गोत्रें–नअव. (कोंकणस्थ ब्राह्मणांचीं) अत्रि, कपि, काश्यप, कौंडिण्य, कौशिक, गार्ग्य, जामदग्न्य, नित्युंदन, बाभ्रव्य, भारद्वाज, वत्स, वासिष्ठ, विष्णुवृद्ध व शांडिल्य. ०चौकड्या–वि. चौदा चौकड्यांचें राज्य असणारा. 'चौदा चौकडिया लंकापति। त्याची कोण झाली गति।'—तुगा ०चौकड्यांचें राज्य–न. कृत, त्रेता, द्वापार व कलि हीं चार युगें मिळून एक चौकडी होते. अशा चौदा चौकड्या होईपर्यंत केलेलें राज्य; अतिशय दीर्घकाल केलेलें राज्य; रावणाचें राज्य. 'सर्व देवांना बंदींत टाकणारा व चौदा चौकड्या राज्य करणारा रावण स्वतःच्या प्रतापासंबंधाच्या ... ... चुकीच्या कल्पनेला बळी पडला.'—कीचकवध. ०तंतुवाद्यें–वीणा, बीन, रुद्रवीणा, एकतारी, सारंगी, सतार, सारमंडळ, तुंबरी (तंबुरी), सरोद, कोंका, रबाब, मदनमंडळ, ताउस व तुणतुणें. ०ताल–ळ–वि. चौदा मजले उंच; फार उंच; गगनभेदी. [चौदा+ताल] ०नारू–पु. चौदा अलुते-अलुतेदार पहा. [चौदा+नारू=अलुतेदार] ०ब्रह्में–नअव. शब्द, मीतिकाक्षर, खं, सर्व, चैतन्य, सत्ता, साक्ष, सगुण, निर्गुण, वाच्य, अनुभव, आनंद, तदाकार व अनु(नि)र्वाच्य ब्रह्म. —दा ७.३.५ ते ९. ०भवनें, भुवनें–नअव. चौदा लोक, सप्तस्वर्ग आणि सप्तपाताळ मिळून चौदा लोक. भूः, भुवर्, स्वर्, महर्, जन, तप, सत्य हे सात लोक आणि अतल, वितल, सुतल, महातल, रसातल, तलातल व पाताल हे सात पाताल लोक मिळून चौदा लोक. ०मनु–सात सातांचे दोन वर्ग. (१) स्वायंभुव, स्वारोचिष, औत्तमी, तामस, रैवत, चाक्षुष, वैवस्वत. (२) सावर्णि मनुः–सावर्णि, दक्ष, ब्रह्म, धर्म, रुद्र, देव व इंद्रसावर्णि. ०रत्नें–नअव. देव आणि दानव यांनीं समुद्रमंथन करून चौदा मूल्यवान वस्तू काढिल्या त्याः लक्ष्मी, कौस्तुभ, पारिजातक, सुरा, धन्वंतरी, चंद्र, कामधेनु, ऐरावत, रंभा (आदिअप्सरा), उच्चैःश्रवा नामक सप्तमुखी घोडा, कालकूट विष, धनुष्य (शार्ङ्ग), पांचजन्य शंख, अमृत. ०लोक–पुअव. चौदा भवनें पहा. 'तेतिस कोटि देव सकळ। चौदा लोक सुवर्णाचळ। वेष्टित राहिले।'—दा ४.१०.१४. ०विद्या–स्त्रीअव. ऋक्, यजुस्, साम, अथर्व हे चार वेद व शिक्षा, छंद, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष, कल्प हीं सहा वेदांगें व न्याय, मीमांसा, पुराणें, धर्मशास्त्र मिळून चौदा विद्या. 'चौदा विद्या ज्यांचे हातीं।'—सेंपाळी गणपतिची पृ. ३. **चौदावें रत्न**–न. १ (चुकीनें) चाबूक. २ (ल.) खरपूस मार (चौदा रत्नें वर्णन करणाऱ्या 'लक्ष्मीः कौस्तुभ पारिजातक.' श्लोकांतील 'शंखोऽमृतं चांबुधेः' या तिसऱ्या पादाच्या शेवटीं 'चांबुधेः' बद्दल चुकीनें चाबूक असें वाचल्यानें चादावें रत्न म्हणजे चाबूक असा अर्थ; किंवा चौदावें रत्न (अमृत) निघाल्यावर दैत्यांना बसलेल्या मारावरून शिक्षा.) 'आम्ही इतके धीट आहों कीं चवदावें रत्न आमच्या दृष्टीस पडलें कीं पुरे, आम्ही आपले पाय लावून पळत सुटलोंच.'—आगरकर. ३ भावड्या माणसाची केलेली खोडी, फसवणूक. चौदावेंरत्न दाखविणें–चाबकानें मारणें, खरपूस समाचार घेणें.

चौदिवाली—स्त्री. चारी बाजूंनीं भिंती असलेलें, चौकोनी अंगण; पटांगण; चौक. [हिं. चौ=चार+दिवाल=भिंत]

चौंदिसां—क्रिवि. चार दिवसांपूर्वी. 'अमई! निरखिली म्यां चोरटी चौंदिसां गे।'—आकं १८. [चौ=चार+दिस=दिवस]

चौधरी—पु. १ गांवचा एक सरकारी अधिकारी; पाटलाचा मदतनीस; कांहीं प्रांतांत यालाच सरदेशमुख आणि सर्वसामान्य-पणें चौगुला म्हणतात. 'सेटपा ना चौधरी। पांडेपण वाहे शिरीं।' —तुगा ३०.५९. 'भक्ति नाहीं राजप्रधानाचे घरीं। भक्ति नाहीं पारीं चौधरीच्या।'—ब ३९५ २ श्रेष्ठ; मुख्य मनुष्य; पुढारी. 'अवघ्या शिंदळांचा चौधरी। नवाजी आणिल बायका।'—अमृत १२९. ३ एखाद्या समाजांतील, जातींतील, धंद्यांतील मुख्य मनुष्य; वजनदार माणूस; पुढारी. ४ बैलगाडी हांकणारा कामगार. 'चांदीची बंगलागाडी स्वारींत कोतल चालण्यास नेण्याकरितां...एक बैल-जोडी ...द्यावी आणि...चौधऱ्याचीहि नेमणूक करावी.'—ऐरापुप्र ९.५११. [हिं. चौधरी] **चौधरीण**–स्त्री. चौधरीची पत्नी.

चौधार–रा—वि. चार धारा, बाजू, कडा असलेलें; चौधारी. 'शतयोजनें रुंद लांब। चौधार रत्नमणीचे खांब।

आटोपिया शातकुंभ।' -मुसमा ४.१२. [चौ=चार+धार=कड, बाजू]

चौधारी—पु. १ चार कडा असलेली घेवड्याची एक जात. २ चौधारी निवडुंग. -वि. चार कडा असलेला; चार धारांनीं युक्त असा; चौधार [चौ+धार] ०घेवडा-पु. चौधरी घेवडा; घेवड्याची एक जात. ०निवडुंग-न.पु. चार धारा, कडा असलेला निवडुंग. [चौधारी+निवडुंग]

चौनट--वि. १ चवनट, चावनट पहा. (खाण्यापिण्याच्या बाबतींत) चोखनळ; चिकित्सेखोर. २ (प्र.) चवनट; चावट; चहाटळ; फाजील; विचकट. [चव+सं. नट्]

चौपई-य--स्त्री. सापसुरळी; चोपई पहा.

चौपट—स्त्री. १ सोंगट्या व दोन किंवा तीन फांसे अथवा सात कवड्यांनीं खेळण्याचा एक खेळ. 'रंगीत चौपट तुझी खेळाया पठे पठेन जान गडे।'—पला १०८. २ सोंगट्या खेळावयाचा (घरें आंखलेला) पट. [चौ=चार+पट=वस्त्र] -वि. चारपट; चारांनीं गुणलेलें; चतुर्गुणित. [चौ=चार+पट=गुणाकार]

चौपट्टा—पु. १ चौकोनी सपाट व विस्तृत मैदान, जागा. २ रुंद व सपाट प्रदेश. -वि. (क.) चौकोनी, सपाट व विस्तृत (मैदान). [चौ+पट्टा]

चौपड—पु. एक खेळ; चोपड पहा. [हिं.]

चौपदरा-पद्रा—वि. झोळीसारखा; चार पदर एके ठिकाणीं बांधलेला; 'हातीं पायीं धरिला। मग तो चौपद्रा केला। काळांचां हातीं पडला। लागले मारूं।' -गीता २.२३८०. २ (बे.) चौपदरी; चार पदरी. [चौ=चार+पदर] ०पसरणें-चौपदरी गळा काढणें; रडणें, भेकणें.

चौपदरी—स्त्री. चौकोनी फडक्याचीं चार टोकें एकत्र धरून भिक्षेसाठीं बनविलेली झोळी; मधुकरीचें फडकें; भिकाऱ्याची झोळी. 'अन्नसत्रवाल्यास असा चौपदरीचा योग यावा त्याप्रमाणें या भरतभूमिवासी अडमरताची आजला हालहवाल होऊन गेली आहे.' -केसरी -वि. १ चार पदरांचा, पेडांचा (दोर इ०). २ चौघडी; चार पदर होतील अशा रीतीनें घडी घातलेलें (लुगडें, धोतर इ०). [चौ=चार+पदर=कोपरा, टोंक] (वाप्र.) ०गळा काढणें-मोठ्यानें रडणें, ओरडणें. ०(हातीं) घेणें-येणें-भिक्षा मागण्याचा धंदा आरंभिणें; भीक मागणें. 'अलीकडे तूं मुळींच अभ्यास करीत नाहींस, पुढें चौपदरी हातीं घेणार आहेस कीं काय?' ०चा जहागिरदार-पु. (उप.) भिकारी. 'चौपदरीचा जहागिरदार, नी मिजास बादशहाची.'

चौपन्न—वि. ५४ संख्या; पन्नास आणि चार. [प्रा. चउपन्न-पण्ण; हिं. चौवन; गुज. चोपन]

चौपाइ-ई—स्त्री. १ चार पायांची खाट. 'तंव पुढां देखिला मंचकु। मणों चौपाइ शेषु।' -ऋ ८५. २ एक हिंदी वृत्त, छंद. [सं. चतुष्पादिका; प्रा. चउपाइया; हिं. चौपा(पं)ई; म. चौ+पाय]

चौपा(पां)खी—वि. चार पाख्यांचें (घर); चार उतरत्या बाजवांची ज्याची छावणी आहे असें (घर, इमारत) चार छपरांनीं आच्छादिलेलें (घर इ०). [चौ+पाखें=छपर]

चौपाट—वि. चौरस, चौकोनी केलेला (इमारती लांकडाचा तुकडा). [चौ+पट] **चौपाटणें**-(लांकूड इ०) तासून चौकोनी, चौपट करणें. [चौपट]

चौपाट—क्रिवि. भरधांव; चौखूर. (क्रि० काढणें; पळणें; धांवणें; निघणें). चौपाठी पहा.

चौपाठी—क्रिवि. चौपाट; भरधांव; चौखूर. 'मोनजाती उचलोनि मायें। धांवती चौपाठी।' -ख्रिपु १.५.११. [चौ+पाट किंवा पाठ]

चौपानी—स्त्री. पाण्यांत वाढणारी एक चार पानांची वनस्पति, भाजी. [चौ+पान]

चौपाय—पु. चार पाय. हा शब्द कांहीं विशिष्ट वाक्प्रचारांत आढळतो. उदा० **चौपायांचा**-वि. चारपायांचा. **चौपायांनीं**-क्रिवि. चार पायांनीं.

चौपायी—क्रिवि. १ चारी पायांच्या ठिकाणीं, बाबतींत. २ भरधांव; चौखूर; चौपाठी; चार पायांवर. [चौ+पाय] (वाप्र.) ०उगवणें-उजवणें-१ (घोडा इ०) चारी पायांत चांगला आणि सर्व लक्षणांत बरोबर आणि चांगला निघणें; यावरून. २ (उप.) सर्व लाज टाकणें; उच्छृंखल होणें; चोरी, शिंदळकी, चहाडी, लबाडी इ०मध्यें अट्टल, तरबेज बनणें. ०उतरणें-१ (वासरूं, शिंगरूं इ०) चारी पांढऱ्या खुरांनीं जन्मास येणें; जन्मकालीं पायाचे चारी खुर पांढरे असणें. चौखुरीं उतरणें पहा. २ चारी पायांत ओपळेपणा येणें; थकल्यामुळें पाय जड होणें. पायांत गोळे येणें. ०काढणें-(घोडा इ०) भरधांव फेकणें. ०धावणें-पळणें-उडणें-सुटणें-निघणें-(घोडा इ०) भरधांव पळणें.

चौपायी—स्त्री. (प्र.) चौपाई; चार पायी; खाट. -वि. चार पायांचा; चतुष्पाद. [चौ+पाय]

चौपारीं—क्रिवि. चाऱ्ही बाजूंनीं; सर्वकडून; चौपाखीं पहा. 'जैसा तडाग भरला विशाळ। त्याचें चौपारीं फुटलें जळ।' -पांप्र ५०.११३. [चौ+पार]

चौपालवी—स्त्री. चौपदरी; भिक्षेची झोळी. 'चौपालवी बांधोनि करीं। भीक मागावी दारोदारीं।' -एभा ३.४९४. [चौ+सं. पल्लव-पालव=पदर]

चौपाशी, चौपास-सी—क्रिवि. चारी बाजूंस; चोहोंकडे; सर्व बाजूंस; सर्वत्र. 'महाभयाचीं सूतें चौपाशीं। अहर्निशीं झोंबती।' -एभा २.२८०. 'शोभा चौपाशीं माणावी।' -एरुस्व १४.४७. [सं. चतुर्+पार्श्व=बाजू; प्रा. चउ=चार+पास=जवळ, समीप]

चौपाहरी-हारी—स्त्री. चार प्रहरांचा समुदाय. 'रात्रीची चौपाहरी। वेचलियां अवधारीं। डोळयां तमारी। मिळे जैसा।' -ज्ञा १८.९६७. 'पुढती दिहाची चौपाहारी फिटे। आणि हा आकारसमुद्र आटे।' -ज्ञा ८.१६१. [चौ=चार; सं. प्रहर; प्रा पहर=साडेसात घटका; चौ+पाहारा]

चौपाळा—पु. चोपाळा पहा.

चौपुटी—स्त्री. (सामा.) चौपदरी; भिक्षामागण्याची झोळी. -वि. १ चार पुडें असलेली; चौपुडी पहा. २ (महानु.) चौकोनी. 'आसन सोरठा उर्णपटीं। पुढां मांचळी चौपुटी।' -ऋ ८०. [चौ=चार+पुट=पुड, कोन] ०घेणें-भिक्षा मागण्याचा धंदा आरंभिणें.

चौपुडी—वि. चार पुडें, खण, कप्पे असलेली (पेटी, करंडा). [सं. चतुर्+पुट; प्रा. चउप्पुड; म. चौ+पुड]

चौपेट—स्त्री. १ एखाद्या इमारतीच्या चारी बाजूंनीं, अंगांनीं वेष्टिलेलें चौकोनी अंगण, जागा; चौक. २ (गो.) चौसोपा. [चौ+पेट=पेटी]

चौफळ—वि. १ चौकोनी; चतुष्कोणाकृति. 'घटाकारें वेटाळें। तेथ नभ गमे वाटोळें। मठीं तरी चौफळें। आये दिसे।' -ज्ञा १३.८९७. २ चौपट; चारपट. 'मोठें चौफळ। अंगीं उच्छिष्टाचें बळ।' -तुगा २३५८. [चौ+फल]

चौफ(फा)ळा—पु. (राजा.) चौरंग; चौपाळा; जिचा खाटेप्रमाणें, चौपाळयाप्रमाणें उपयोग करितात अशी पायासहित किंवा पायाशिवाय असलेली फळयांची चौकट. [चौ=चार+फळी]

चौफळणें-सक्रि. चौरंग, चोपाळा करणें. 'आतां हृदय हें आपुलें। चौफळूनियां भलें। वरी बैसऊं पाउलें। श्रीगुरूचीं।' -ज्ञा १५.१. [चोपाल; चौफाळा]

चौफळा—पु. (विणकाम) (लुगडयाचे, खणाचे) सर्व सळ एक आगीं जमवून त्याची वातलेली घडी. [चौ+फलक]

चौफुला—पु. १ लवंग, वेलदोडे, जायपत्री इ० विड्याच्या मसाल्याचे पदार्थ निरनिराळे ठेवण्याकरितां फुलाच्या आकाराचा, चार किंवा सहा, सात पुडांचा डबा; पानसुपारीचा डबा; कचोळें. 'सुघालित वर बसावया बांधुन दिधला झुला। रुपेरी तस्त तबक चौफुला।' -प्रला २१५. २ सराफाची वजनें ठेवण्याची वाटोळी पिशवी, बटवा. ३ एक पितळी, घनाकृति पांच लहान मोठे खळगे असलेलें, सोनाराचें उपकरण, याच्यावर सोन्याचांदीचे पत्रे हातोडयानें बडवून मंगलसूत्र इ०कांत ओवण्याच्या मण्यांच्या वाटया बनवितात. ४ (कों.) पत्रावळीचा एक प्रकार. यांत मधल्या पानाभोंवतीं चार पानें लाविलेलीं असतात. [चौ+फूल]

चौफुली—स्त्री. १ नक्षत्राच्या आकाराची फुली (कापड इ० कांवर काढतात तशी); चांदणी. २ उभ्या रेषेवर बरोबर मध्यावर तिच्या इतकीच लांब आडवी रेघ दिली असतां होणारी आकृति; फुली; ३ एक प्रकारचा मोत्याचा (कानांत घालण्याचा) लहान दागिना. ४ रांगोळींतील चार ठिपक्यांची चौकट. [चौ+फूल]

चौफेर-री—क्रिवि. चारी बाजूंनीं; चहूंकडून; जिकडेतिकडे; चौगर्द. 'तंव पावले ऋषेश्वर। देवीं दाटलें अंबर। अग्नि लाविला चौफेर। परशुरामें।' -कथा २.१३.१०७. [चौ+फेर] (वाप्र.) ०उडणें-(ल.) बोलण्यांत मलतीकडे वाहवणें; विसंगत विधानें करणें. २ चारी दिशांना उधळणें. ०काढणें-(घोडा इ०) भरधांव पळविणें; चौखुर दामटणें. ०निघणें-उडणें-लागणें-जाणें-चौखूर, भरधांव पळूं लागणें.

चौवक—स्त्री. विटीदांडूच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द. विटी खालीं पडूं न देतां वरचेवर दांडूनें चार वेळां लागोपाठ उडविण्याची क्रिया.

चौबंदी—स्त्री. १ गांवठी कागदाचा ताव, प्रत्येकाचे दोन वखें (पानें) असे याचे दुमडून चार बंद केलेले असतात. २ (कागद इ० कांची) चार घडया पाडलेली स्थिति, गुण. ३ घोडयाच्या चारी पायांस नालबंदी करण्याची क्रिया; नव्यानें नालबंदी करणें. -वि. चारांचा बनलेला. १ चार बंद वखें ज्यास आहे तो (गांवठी कागदाचा ताव). २ चारी पायांस मारलेले (घोडयाचे नाल). ३ चार बंदांनीं गांठलेलें (कुंपण इ०). ४ चतुर्गुणी; चारपट; चारांनीं संबद्ध. [हिं. चौबंदी]

चौबळा—वि. चौकोनी -शर.

चौबा—पु. एक ब्राह्मण जात. चोबा पहा. चार वेदांचा अभ्यास करणारा ब्राह्मण असा मूळ अर्थ असून हल्लीं उत्तरहिंदुस्थानी अशिक्षित ब्राह्मणास म्हणतात.

चौबार-रा-री—पुन. १ चव्हाटा; नगरांतील चार रस्ते ज्या ठिकाणीं मिळतात तो चौक. 'म्हणोनि वाचेचा चौबारा। घातलिया धर्माचा पसारा।' -ज्ञा १६.२२३. 'तपोवृत्तचिया चिंध्या। गुंडाळोनि देहनाम बाहुलिया। वाचेच्या चौबारिया। ज्ञान देती पोसणें।' -मुआदि १.६२. २ (बरासमोरील) चौक; अंगण. 'रिठेमाळ अति बरवी। करीं घेऊनिया सादावी। नंद चौबारा जाऊनि।' -निगा ११. ३ चौबारी; दिवाणखाना; मंदिर. 'हाट चोहोटे तीवरी। मठ मंडप चौवारी। देखे

धर्मसाळा।' –ऋ २०. 'नवरत्नांची चौबारी।' –शिशु ६११. [चौ+फा. बार=दरबार; मंदिर]–क्रिवि. चोहोंकडून; सर्वबाजूंनीं. 'उगवला दिनराज बाण आले चौबारा।' –ब ६०५. [चौ+बारी=खिडकी, बार=द्वार]

चौबारी—स्त्री. सोंगट्यांच्या खेळांतील पारिभाषिक शब्द. चार एकरंगी सोंगट्या मेल्यानें होणारा, येणारा डाव, बाजू; चौसष्टी.

चौबारी—वि. एकामागून एक असे चार बार करणारा (फटाका). [चौ+बार=आवाज (बंदुक इ० कांचा)]

चौबारी—वि. वर्षांतून चार वेळां (फळांचा) बहार देणारें झाड. [सं. चतुर्+वार; चौ+बार=वार, बहर]

चौबुरजी—स्त्री. १ चार बुरूज असलेली गढी, कोट, लहानसा किल्ला. 'त्या चौबुरजींत सारे दहा शिपाई आहेत.' २ शत्रूपासून बचावाचें ठिकाण; लहान दुर्ग. ३ एक प्रकारचा लांकडी किल्ला. असा किल्ला संरक्षणाकरितां करीत असत व त्यांतून तोफांचा मारा करतां यावा म्हणून भिंतींत भोकें ठेविलेलीं असत. ४ अस्मानी महाल; उंचावरील तटबंदी केलेला महाल, वाडा इ० –वि. चार बुरूज ज्याला आहेत असा (किल्ला इ०). [चौ=बुरूज]

चौबे—पु. ब्राह्मणांतील एक जात. चोबा–भा पहा. [सं. चतुर्वेदी; हिं. चौबे]

चौभाख—वि. १ चार भाषा जाणणारा. २ (ल.) हुषार; चलाख; तरतरीत; जाणता; चोकस. [चौ=चार+भाषा]–क्रिवि. (चार भाषा प्रांतांत) चोहोंकडे; चारी बाजूला; सर्वत्र. 'उदीम वाढला चौभास। बावनवर्णा सारिखा।' –मुआदि २५.५३.

चौमास—पु. चार मास; चार महिन्यांचा काळ; विशेषतः पावसाळ्याचे चार महिने. [सं. चतुर्मास; प्रा. चाउमास; चौ=चार+मास=महिना; तुल० हिं. चौमास; गु. चोमासुं]

चौमुलुख—क्रिवि. चारहि मुलखांत; सर्वत्र. 'चौमुलुख धिंडकाढून।' –संग्रामगीतें ३७. [चौ+मुलुख]

चौमुळी—वि. (प्र.) चौमोळी पहा.

चौमेखणें—उक्रि. हात पाठीमागें बांधणें; मुसक्या बांधणें; चतुर्भुज करणें. [चौ=चार+मेख]

चौमेर—स्त्रीपु. चवाठा. [सं. चतुर्=चार; प्रा. दे. मेरा=मर्यादा; म. चौ+मेर=(शेताची) मर्यादा, कड]

चौमेर–रीं–रें—क्रिवि. (शेताच्या) चारी बाजूंनीं, मेरांनीं, कडांनीं; चौफेर; चहूंकडून. 'ना तरी रणीं घाव सांडिजे। तें चौमेरी गिधीं विदारिजे।' –ज्ञा २.२००. 'तें शेत चौमेर सारखें लागलें आहे.' [सं. चतुर्+मेर]

चौमोळी—वि. चार पाखीं असलेलें; चौपाखीं (घर इ०). [चौ=चार+ सं. मौलि=शिखर, मोळ=छपराचें पाखें]

चौर—स्त्री. १ (काव्य) (प्र.) चवरी पहा. २ चवर, चवरगोंडा पहा. [चवरी]

चौर—पु. जमीन मोजण्याचें एक परिमाण; (प्र.) चाहूर पहा.

चौरकानी—वि. (दुमडून घडया घातलेल्या कागदाच्या) चार रकान्यांना व्यापून असणारी (रेघ). ०रेघ–ओळ–स्त्री. दुमडलेल्या कागदाच्या चार रकान्यांतून जाणारी रेघ, ओळ; मुलांस; विद्यार्थ्यांस; आश्रितांस पत्र लिहितांना अशी (चार रकान्यांतून जाणारी) ओळ काढतात. (क्रि० काढणें; ओढणें). [चौ+रकाना]

चौरंग—पु. १ चार पाय असलेली, स्नान इ० करतांना बसावयास घेण्यासाठीं केलेली लांकडी चौकी; लांकडाचें चौकोनी, चार पायांचें आसन, बैठक. २ (ल.) –वि. हातापायानें विरहित असा; पंगु. 'त्या परतोनि राजकन्येसी सांगती। कीं चौरंगा केला जो निश्चितीं। तो तस्कर तेलियाच्या गृहाप्रती। घाणा हांकीत बैसला।' –शनि २३६. [सं. चतुर्+अंग; प्रा. चउरंग] (वाप्र.) **चौरंगणें**–उक्रि. (एखाद्याचे) हातपाय छाटून पंगू करणें; चौरंग बनविणें. [चौरंग] ०**होणें, हातापायांचा चौरंग होणें**–१ (थंडीनें, दुखण्यानें) शरीर आंखडणें; बसण्याचा एक प्रकार. 'करून चौरंग चौरंग देहाचा।' –भज ५४. २ (चोर इ०) हातपाय जखडून बांधला जाणें. ०वायु–पु. घोड्याचा एक रोग; यानें घोड्याचे चारी पाय सुजतात. –अश्वप २.१८०.

चौरंगी—पु. चौरंगीनाथ; नवनाथांपैकीं एक; हा हस्तपादविरहित होता. 'तो मत्स्येंद्र सप्तशृंगी। अभावयवा चौरंगी। भेटला कीं तो सर्वांगीं। संपूर्ण जाला।' –ज्ञा १८.१७५३. –वि. १ चौरंगाप्रमाणें; चौरंगासंबंधीं. २ बड्याचा एक प्रकार. –मृषि १.३६३. ०राघू–पु. एक वनस्पतिविशेष.

चौरडोल–ली—पुस्त्री. अंबारी; चवरडोल पहा. 'काम सुनेरी बहुत मुलायम चौरडोल हलकडिया।' –देप ५८. –सारुह ७.५२.

चौरपंचक—न. (ज्यो.) चोरपंचक, पांच अशुभ मुहूर्तांपैकीं एक. अग्निपंचक, मृत्युपंचक, राजपंचक व हानिपंचक हीं इतर चार अशुभ पंचकें होत. या मुहूर्तावर प्रवासास निघाल्यास चोर, दरवडेखोर यांपासुन त्रास होतो. अग्निपंचक, पंचक पहा.

चौरळी—स्त्री. चोंरवेळ; चोरळी पहा. –हंको.

चौरशी—स्त्री. एक प्रकारचा सामता; सुताराचें छिद्र पाडण्याचें एक हत्यार; किंकरें. चोरशी पहा.

चौरस—पु. ज्याच्या सर्व बाजू समान व सर्व कोन काटकोन असतात तो चौकोन; समचतुष्कोन. –वि. १ चौकोनी; चतुरस्र;

(शेत इ०). २ साफ तासून चौकोनी केलेला (इमारती लांकडाचा तुकडा, खांब इ०). ३ (ल.) चतुरः हुशार. चौकोनी चिरा: हरएक कामांत प्रवीण. [सं. चतुर्=चार+अस्र=कोन; प्रा. चउरस; हिं. चौरस; गुज. चोरस] सामाशब्द- ०पण-न. चौरसुपण; प्रमाणबद्धता; कोनांचा प्रमाणशीरपणा. 'परि ते भाव कैसे। देवाचेनि कृपावसे। दोन्ही मांडले सरिसे। चौरसुपणें।' -ज्ञा ७१. [चौरस] ०मान-न. चौरस माप, प्रमाण क्षेत्रमान; जमीन इ० कांचें क्षेत्र लिहिण्याची, सांगण्याची पद्धति; उदा० १०० चौरस यार्ड; चारशें चौरस फूट. [चौरस=चौकोनी क्षेत्र+मान=मोजणें]

चौरस्तां—क्रिवि. चारी, अनेक रस्त्यावर, रस्त्यांतून: चारी रस्त्यांच्या बाजूनीं: चारी बाजूनीं, चोहोंकडून; चौफेर. [चौ+रस्ता]

चौराँ पडणें—अक्रि. (कु.) एकाच वस्तूला फार मागणी असणें.

चौराशी—स्त्री. (को.) एक सुतारी हत्यार चोरशी; चौरशी पहा.

चौं(चौ)री—स्त्री. मोर्चेल; चवरी पहा. 'बसुनशानी दाजी फडके वर चौरी उडवीत।' -विवि ८.४.८०. ०बर्दार-वारदार-पु. चवरी ढाळणारा; चवरीबरदार पहा.

चौरेचाळ-चाळीस. चौरेताळ-ताळीस—वि. ४४ संख्या; चाळीस आणि चार: चवरेचाळीस पहा. [सं.चतुश्चत्वारिंशत्; प्रा. चउत्तालीस; हिं. चौआलीस, चवालीस; गु चुम्मालीस]

चौरे(ऱ्या)हत्तर—वि. ७४ संख्या; सत्तर आणि चार. [सं. चतुस्सप्तति; प्रा. चउहत्तरि हिं. चौहत्तर; गुज. चुम्मोत्तेर]

चौर्य—न. चोरणें: चोरण्याची क्रिया. [सं.]

चौऱ्याणव—वि. ९४ संख्या: नव्वद आणि चार. [सं. चतुर्नवति; प्रा. चउणउइ; हिं. चौराणवे: गुज. चोराणुं]

चौऱ्यायशी, चौऱ्याशी—वि. १ ८४ संख्या; ऐंशी आणि चार. २ (ल.) चौऱ्याशी लक्ष योनी; जीवास प्राप्त होणारे अनेक जन्म. 'उत्तम तनु जाइल मग फेरे चौऱ्याशी फिरसी।' -वेप ६८. 'अवसंचित दोषानें फिरलों चौऱ्याशीं।' -दत्तपदें पृ. ९३. [सं. चतुरशीति; प्रा. चउराशी. हिं. चौरासी] (ग्राम्य.) ०आसनें-नअव. हठयोगांतील (योग्याच्या) बैठकीच्या निरनिराळ्या चौऱ्याशी तऱ्हा, शरीररचना: उदा० शीर्षासन, पद्मासन, मयूरासन, वकासन, सर्वांगासन इ० म्ह०(ग्राम्य) एका टिरीवर चौऱ्याशी आसनें. =एकच मनुष्याला अनेकांशीं अनेक कामें पहावीं लागणें. -चाफेरा-गरका-पु. १ चौऱ्यायशी लक्ष योनींतून भ्रमण; पुन्हां जन्म, पुन्हां मरण असें ८४ लक्ष वेळां होणें; जीवाला चौऱ्यायशीलक्ष निरनिराळ्या देहांतून, रूपांतून भ्रमण केल्यानंतर मोक्ष मिळतो अशी हिंदूंची समजूत आहे. 'तेणें चुकें जन्मजरा। चुकवी चौऱ्याशीचा फेरा।' -एकनाथ. 'तुका म्हणे शहाणा होईरे गव्हारा। चौऱ्याशीचा फेरा फिरों नको।' -तुगा ३०१८. २ (ल.) पुनर्जन्म: संसारयातना. 'पुनः चौऱ्यायशीच्या फेऱ्यांत पडलांत म्हणून समजा.' -नामना ४१. ३ (ल.) अत्यंत गुंतागुंतीची स्थिति; न उकलतां येणारा घोंटाळ्याचा प्रसंग. ०जन्मयातना-स्त्री. चौऱ्यायशी लक्ष योनींतून जन्ममरणांच्या भ्रमणाचें दुःख. 'न चुकती जन्म चौऱ्यायशी यातना।' -निगा ३२४. ०लक्षयोनि-लक्षजीवयोनि-स्त्रीअव. जीवाला एका मागून एक घ्यावयाचे निरनिराळे चौऱ्यायशी लक्ष जन्म. चौऱ्याशीलक्ष योनींतून फिरल्यानंतर जीवाला मोक्ष प्राप्ति होते अशी हिंदूंची समजूत आहे. जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज या चार खाणींतून प्रत्येकीं निरनिराळ्या एकवीसलक्ष योनी मिळून चौऱ्याशी लक्ष योनी होतात. किंवा २० लक्ष वृक्षादि स्थावर योनी, ११ लक्ष कीटकयोनी, ९ लक्ष जलचर योनी, पक्ष्यांच्या १० लक्ष योनी, ३० लक्ष पशुयोनी व ४ लक्ष मनुष्ययोनी मिळून ८४ लक्ष योनी होतात. 'भ्रास चौऱ्याशीलक्ष योनी।' -वेप ३६. 'चौऱ्याशीलक्ष जीवयोनी। शास्त्रीं अवघे नेमुनी। बोलिलें असे।' -दा २०.६.३.

चौऱ्याहत्तर—वि ७४ संख्या. सत्तर आणि चार: चौरेहत्तर पहा.

चौल—न. लहान मुलाची शेंडी राखण्याचा विधि; चूडाकर्म: चोलें; 'चौल तें कुमारावस्था जाण। ब्राह्मणपण उपनयनें।' -एमा २१.१५१. [सं.]

चौली—स्त्री. दोन आणे किंमतीचें (चांदीचें) नाणें; दुणेली: (प्र.) चवल-ली पहा.

चौवा—पु. १ चव्वा: गंजिफांतील, पत्त्यांतील कोणत्याहि रंगाचें चार ठिपक्यांचें पान; चव्वा पहा. (२) फाशांच्या खेळांतील चारांचें दान. [चार]

चौवा(व्हा)टा—पु. चार रस्ते जेथें एकमेकांस मिळतात तें ठिकाण; चौक; चवाठा अर्थ १ पहा. [चा+वाट]

चौविशी—स्त्री. चोविशांचा समुदाय. -वि चोवीस भाग ज्याच्या पोटांत आहेत असा (शेर इ०). [चोवीस]

चौवीस—वि २४ संख्या; वीस आणि चार: चोवीस: चव्वीस. [सं. चतुर्विंशति; प्रा. चउवीस; हिं. चौबीस; गु. चोवीस]

चौवेचाळ-ताळ, चौवेचाळीस-ताळीस—वि ४४ संख्या: चाळीस आणि चार. चौरेचाळ पहा.

चौवेत-वेती—वि. चार वेळां व्यालेली (गाय, म्हैस इ०). [चौ=चार+विणें=प्रसवणें, वेत]

चौशाला—पु शेल्यासारखें एक वस्त्र. 'अंगावरील चौशाला दोन जोडिया होत्या.' -पेद १८.८८. [चौ=चार+शेला=वस्त्रविशेष]

चौशीं-श्यां—क्रिवि. (गो.) चारी बाजूंनीं; चहूंकडून. 'चौशीं संकटं आयलीं.' [चौ.]

चौशेरी—स्त्री. चार शेरांचें माप, वजन. –वि. चार शेरांचें बनलेलें (माप, वजन). [चौ=चार+शेर]

चौस—पु. (गो.) खाजणाचा भाग, [चौ]

चौसर—चौसार पहा.

चौसष्ट-ट—वि. ६४ संख्या; साठ आणि चार. [सं. चतुःषष्टि; प्रा. चउसट्ठी; तुल० हिं. चौसठ, गु. चोसट–ठ] सामाशब्द– **०कला–कळा**–स्त्रीअव लिहिणें, वाचणें, गाणें, नाचणें, चित्रें काढणें इ० चौसष्ट कौशल्याचीं कामें 'चौदा विद्या चौसष्ट कला.' या चौसष्ट कला कोणत्या याबद्दल निश्चित मत नाहीं. सर्व कलांची यादी केल्यास त्या चौसष्टांपेक्षां जास्त भरतील. निरनिराळ्या ग्रंथांतून चौसष्ट कलांची भिन्न भिन्न यादी आहे. श्रीमद्भागवत, शुक्रनीति, वात्स्यायन कामसूत्र, वार्तांविद्या, दण्डनीति इ० कांत चौसष्ट कलांच्या भिन्न भिन्न याद्या आहेत. त्यांपैकीं वात्स्यायन कामसूत्रांतील यादी पुढें दिली आहे–१ गायन. २ वादन. ३ नृत्य. ४ नाट्य. ५ आलेख्य=लिहिणें वगैरे. ६ विशेषकच्छेद्य=निशाण मारणें. ७ तण्डुलकुसुमवलिप्रकार=तांदूळ व फुलें यांच्या तऱ्हेतऱ्हेच्या आकृती करणें. ८ पुष्पास्तरण=फुलांचे गालीचे काढणें. ९ दशनवसनांगराग=निरनिराळ्या रंगांनीं दांत सुशोभित करणें, वस्त्रावर वेलबुटी काढणें, व अंगास उटी लावणें, अंग गोंदणें इ० १० मणिभूमिकर्म=त्रिकोण, चौकोन इ० आकृतींनीं जमिनीवर रत्नांची, मण्यांची रचना करणें. ११ शयनरचना=नाना तऱ्हेच्या बिछायती वगैरे घालणें व बिछायती वस्तु नीटनेटक्या ठेवणें इ० १२ उदकवाद्य=जलतरंग यासारखीं वाद्यें तयार करणें व वाजविणें १३ चित्रयोग=मातीचीं चित्रें तयार करणें १४ माल्यग्रथनविकल्प=फुलांचे हार, तुरे, गजरे इ० तयार करणें. १५ शेखरापीडयोजन=तुरे इ०नीं मुकुट, टोप, सुशोभित करणें १६ नेपथ्यप्रयोग=नाटकांतील पात्रें (पडद्या आड) रंगविणें, त्यांना नटविणें इ० १७ सुगंधयुक्ति=सुवासिक पदार्थ तयार करणें. १८ कर्णपत्रभंग=कानांवर कोंवळ्या पाकळ्या ठेवून ते सुशोभित करणें १९ भूषणयोजन=सोन्याचे अलंकार करणें, घालणें, नीटनेटके ठेवणें इ०. २० ऐंद्रजाल=जादुगिरी. २१ कौचुमारयोग=अंग रंगवून निरनिराळीं रूपें धारण करणें, बहुरूप्याची कला. २२ हस्तलाघव=हातचलाखी २३ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया=नाना तऱ्हेच्या भाज्या व पक्वान्नें तयार करणें २४ पानकरसरागासव योजना=नाना तऱ्हेचीं पेयें करणें, तऱ्हेतऱ्हेच्या रसांचीं पुटें देणें, पदार्थांवर निरनिराळे रंग देणें व मद्य तयार करणें २५ सूचीवाय कर्म=शिवणकला. २६ सूत्रक्रीडा=बाहुल्या नाचविणें, भोंवरे फिरविणें इ०. २७ वीणाडमरुक वाद्यवादन=वीणा, डमरु इ० वाद्यें वाजविणें. २८ प्रहेलिका=उखाणे जिंकणें २९ प्रतिमाला=भेंड्या लावणें. ३० दुर्वाचकयोग=कठोर वर्णमिश्रित श्लोकपठण ३१ वाचन. ३२ नाटकाख्यायिकादर्शन=नाटकें, प्रहसनें इ० करून दाखविणें. ३३ काव्यसमस्यापूरण=दुसऱ्यानें दिलेला अपूर्ण श्लोक पुरा करून देणें. ३४ पट्टिकावेत्रबाणविकल्प=छडी, पट्टा, बाण, तलवार इ०कांच्या उपयोगांत नैपुण्य. ३५ तक्षकर्म=कातरकाम, जाळ्या इ० करणें. ३६ तक्षण=सुतारकाम. ३७ वास्तुविद्या=घरें बांधणें. ३८ रौप्यरत्नपरीक्षा=रत्नें व नाणीं यांची परीक्षा करणें. ३९ धातुवाद=अशोधित धातु शुद्ध करणें इ०. ४० मणिरागज्ञान=रत्नांनां रंग देणें इ०. ४१ आकरज्ञान=खाणी कशा व कोठें सांपडतील इ० सांगणें. ४२ वृक्षायुर्वेद=वृक्षांची जोपासना, वाढ व त्यांचें आयुष्य वाढविणें इ० विषयीं ज्ञान. ४३ मेषकुक्कुटलावक युद्धविधि=एडके, कोंबडे, लावी पक्षी यांच्या झोंब्या लावणें. ४४. शुकसारिकाप्रलापन=पोपट, मैना इ०कांना बोलावयास शिकविणें. ४५ उत्सादन=पतंग उडविणें. ४६ केशमार्जनकौशल=केसांना नानाविध तेलें लावणें व त्यांची नानाविधप्रकारें रचना करणें. ४७ अक्षरमुष्टिकाकथन=मनांतील अक्षरें, विचार इ० व मुठींत काय आहे तें सांगणें. ४८ म्लेछित कुतर्कविकल्प=करपल्लवी, नेत्रपल्लवी इ० भाषांची योजना करणें. ४९ देशभाषाज्ञान=देशभाषा जाणणें. ५० पुष्पवाटिकानिर्मितिज्ञान=बागबगीचे करणें इ०चें ज्ञान. ५१ यंत्रमातृकाधारण=गूढ यंत्रें तयार करणें. ५२ मातृकासंवाच्य=मंत्र टाकणें, मारणें. ५३ मानसी काव्यक्रिया= न बोलतां मनांतल्या मनांत काव्यें रचणें. ५४ अभिधानकोश=अनेक कोशांचें ज्ञान. ५५ छंदोज्ञान=छंदःशास्त्राची माहिती. ५६ क्रियाविकल्प=चमत्कार करून दाखवणें. ५७ वस्त्रगोपन=वस्त्रें नेहमीं नवीं राहतील अशा युक्तीनें ठेवणें, कापसाचें वस्त्र रेशमी दिसेल असें करणें. ५८ छलितकयोग=खुषमस्करीपणा. ५९ द्यूतविशेष=जुगार, फांसे खेळणें; इ०. ६० आकर्षक्रीडा= दुसऱ्याची मत्ता (मंत्रानें) स्वहस्तगत करणें. ६१ बालक्रीडनक=लहान मुलांचीं खेळणीं बनविणें इ०. ६२ वैनायिकीविद्याज्ञान=विघ्नें नाहींशीं करण्याची जादू, युक्ति इ०चें ज्ञान. ६३ वैतालिकी विद्याज्ञान=भूत, वेताळ, पिशाच्च इत्यादिकांविषयीं ज्ञान. ६४ वैजयिक विद्याज्ञान=एका प्रकारच्या मंत्रविद्येचें ज्ञान. इ० –ज्ञाको क १५३. अधिक माहितीकरितां –ज्ञाको भाग १०, कला व –मसाप १.२.७ पहा. [चौसष्ट+कला]

चौसष्टी—स्त्री. १ एकाच जातीच्या चौसष्ट वस्तूंचा समुदाय. २ (एका पक्षाच्या) एकाच रंगाच्या चार सोंगट्या मारल्या गेल्यानें अंगावर येणारी बाजू: (सोंगट्यांतील) चौबारी. ३ चौसष्ट कला. 'शिणल्या बहुत चौसष्टी। ...स्वरूप तुझें वर्णितां।' –ह ३.४. [चौसष्ट] **०पिंपळी**-स्त्री चौसष्ट प्रहर खलून औषधाकरितां तयार केलेली पिंपळी. [चौसष्ट+पिंपळी] **०मूर्छना**–स्त्रीअव. मूर्छनेचे

(स्वरभेदाचे) ६४ प्रकार. 'तेणें साही राग छत्तीस भार्या। चौसष्टी मूर्च्छना दावूनियां। अनेक उपरागांच्या क्रिया। गाइल्या तेव्हां रिसानें।'—ह २५. ११९.

चौसा—वि. (वाई.) खालच्या व वरच्या दाढा आलेला (बैल इ०) 'हा खोंड चौसा आहे.' [चौ]

चौसार. चौसारखेळ—पु. १सोंगट्या, बुद्धिबळांचा खेळ. २ बुद्धिबळाचा, सोंगट्यांचा पट, इ० —वि. १ चार सोंगट्यांसंबंधीं; चार -सारांसंबंधीं; बुद्धिबळाच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द. २ (प्रां.) चौकोनी. [सं. चतुर्=चार+सार=बुद्धिबळांतील सोंगटी; प्रा. चउसार]

चौसा(स)रणी—स्त्री चौथ्यानदां (नांगरण्याची, वाचण्याची आवृत्ती करण्याची) क्रिया करणें. —क्रिवि. चौथ्यानें चौथ्यानदां. [चौसार] **चौसा(स)रणें**—उक्रि. (नांगरणें, वाचणें, उजळणी करणें. इ० क्रिया) चौथ्यांदा करणें; चवथी पाळी करणें. [चौ+सारणें]

चौसीम—स्त्री. चौथ्या प्रकारची हलकी जमीन. —बदलापूर ३६८. [फा.]

चौसोपी—स्त्री. १ चार सोप्यांची जागा; वाड्याचा एक भाग; चौक. 'मानकरी, सरदार वगैरेची तजवीज चौसोपींत लावावी.' —डुकराची शिकार २. २ चार सोप्यांचा समुदाय. —वि. चार सोप्यांची (इमारत, घर इ०). [चौ=चार+सोपा]

चौह(हा)टा—पु. चोहटा पहा. 'मग म्लेछांचे वसौटे। दांगाणें हन कैकाटें। कां शिविरें चौहटे। नगरींचे ते।' —माज्ञा १७.२९४. [चौ+हाट]

चौहद्द—स्त्री. चतुःसीमा दाखविणारा तक्ता, नकाशा. [चौ= चार+हद्द]

चौहो(हा)ट—पु चौकाकृति दुकानें; चौकांतील चतुर्बाही दुकानें; चोहट, चोहटा, चव्हाठा पहा. 'रचलाविशेषें विचित्रीं। हाटं चौहोटे तीथरी।'—ऋ २०. [चौ+हाट]

चौहाशी—वि. चारी बाजूंना नक्षीदार कांठ असलेली (शाल इ०). [हिं. चौ=चार+हाशिया=कांठ, किनारा]

चौहु—वि. चारहि. 'अंतःकरणचतुष्टय चौहु वृत्तीसि वरिलें.' —व ७८७. [चौ=चार+ही प्रत्यय]

चौळा-ळी—चवळा-ळी पहा.

च्यलित्र—न. (प्र.) चरित्र पहा. [चरित्र अप.]

च्यवणें—अक्रि. १ (काव्य.) घसरणें: ढळणें: पडणें. 'जननीकुक्षींतूनि क्रोधें च्यवला म्हणोनि तो च्यवन।'—मोआदि ३.१२. २ (ल.) पतन पावणें; भ्रष्ट होणें; नीतिमत्तेपासून ढळणें; चळणें. 'पिंडोदक क्रियालोपें च्यवती सर्व पूर्वज।' —वामन, समश्लोकी गीता १.४१. [सं. च्यवन=पडणें]

च्यवन—न. १ घसरणें; पडणें; दूर होणें; च्युति. २ पाझरणें; स्रवणें; गळणें. [सं.]

च्यवन—स्त्री.. (गो.) कलावंतीण; नायकीण.

च्यहरा, च्यहरेदार-बाज—चेहरा, चेहरेदार पहा.

च्या, च्याव—पु. (गो.) चहा (अप.)

च्याऊम्याऊ—स्त्री. लहान मुलांचा एक खेळ. यांत मुलें एकमेकांचे कान धरून गाणें म्हणतात. या खेळांतील पदारंभीं च्याऊम्याऊ इ० शब्द आहेत. च्यावम्याव पहा.

च्याच्या—स्त्री. १ पक्ष्याच्या पिलांचा किंवा पक्षी दुखावल्यावेळचा, पकडल्यावेळचा आवाज, किंचाळी; चावचाव. २ (ल.) पिरपिर करणें; रडगाणें सांगणें; गयावया करणें. (क्रि० करणें). —क्रिवि. १ गयावया करीत, पिरपिर करीत. २ पक्षाच्या पिलानें केलेल्या दुखापतीच्या आवाजासारखा आवाज करीत. [ध्व.]

च्यान—प्रत्यय. (कुण. गो.) पासून या अर्थी. उदा० कालच्यान=कालपासून. (देवाच्यान, गळयाचान यांतील च्यान शब्द शपथवाचक 'ची आण' असा आहे).

च्याप्या—स्त्रीक्रिवि. १ मोठ्या कुटुंबांतील चिल्यापिल्यांचा एकत्रित गोंगाट. २ (ल.) पोरेंबाळें; चिलींपिलीं. 'माझ्या मागें च्याप्या आहे, तुम्ही सडेसोट!' [ध्व.]

च्यामर—न. चामर; चंवरी. 'च्यामरें वीजणें विळासती।' —वेसीस्व १.८५. [सं. चामर=चंवरी]

च्यार—वि. चार पहा.

च्यारी—वि. चारही. 'ऐसे च्यारी आत्मे।'—दा ८.७.४५.

च्यावच्याव—स्त्री. च्याच्या; चिवचिव; ओरड; कटकट; गोंगाट. [ध्व.]

च्यावम्याव, च्याऊम्याऊ—स्त्री. १ लहान मुलांचा एक खेळ. २ (ल.) भित्रेपणानें कच खाणें; माघार घेणें; कचरणें. [म्याव द्वि.]

च्युत—वि भ्रष्ट झालेला: पडलेला; गळालेला; घसरलेला; गळित. (समासांत) पदच्युत; स्थानच्युत; अधिकारच्युत; बंधच्युत इ० 'नातरी जळदच्युता। पाणिया उचित सरिता।' —ज्ञा १८. ८८६. 'कामवाणीं नव्हे च्युत। यालागीं नांवें तो अच्युत।' —एरुस्व ७.५९. [सं.]

च्युति—स्त्री १ घसरलेली, खालवलेली स्थिति, अवस्था; भ्रष्ट अवस्था; उतरती कळा. ऱ्हास. २ (शाप.) मार्ग सोडणें: सरणें; सरकणें. (इं.) डेव्हिएशन. [सं.] ०कोण-पु जहाजावरच्या लोखंडाच्या आकर्षणानें ख बिंदूमधून जाणाऱ्या वर्तुळार्धी होकायंत्राच्या सुईनें केलेला कोन.

च्येल—न (गो.) तांबडा व जाड कपडा. [सं. चेल]

च्योड—पु (गो.) पधे ब्राह्मणाचा मुलगा. [चेड]

छ

छ—वर्णमालेंतील सातवें व्यंजन. अक्षरविकास—या वर्णाच्या चार अवस्था आहेत. पहिली अशोकाच्या गिरनार लेखांत, दुसरी इ. स. पहिल्या व दुसऱ्या शतकांतील मथुरेच्या लेखांत, तिसरी ११ व्या शतकांतील उज्जयिनी लेखांत व चवथी तिसऱ्या अवस्थेपासून बनली आहे.

छ—उद्गा. १ नापसंती किंवा तिरस्कार दाखविणारें अव्यय; 'छः तो काय सांगतो कपाळ आपलें !' छिः! छिः! थूः! थूः. २ जुन्या कागदपत्रांत छ अशी खूण मुसलमानी तारखेसाठीं (चंद्र या अर्थी) लिहिलेली असते. जसें—छ ५ मोहरम=मोहरमची पांचवी तारीख. ३ पोथीच्या शेवटीं समाप्तिसूचक चिन्ह म्हणून लिहितात.

छई—स्त्री. मानमोडीचा गुरांचा रोग. [हिं.]

छक—पु. (लोहारी) वस्तु पकडण्यासाठीं जवड्याच्या आकृतीसारखी पकड; चक. [इं. चेक; तुल० सं. चक्=प्रतिघात करणें]

छक(क्क)ड—स्त्री. १ थप्पड; चपराक. (क्रि० मारणें). २ (ल.) दुर्दैवाचा फेरा; तोटा (व्यापारांत). (क्रि० बसणें; येणें). ३ लुच्चेगिरी; कपट. (क्रि० देणें). 'वाण्यानें मला वजनांत छकड दिली.' ४ पैशाचा तगादा. (क्रि० बसणें). 'सावकाराची छकड बसली तेव्हां गुरें आड करून पैका द्यावा लागला.' ५.गाण्याचा एक प्रकार; लावणी. 'डफावर थाप मारून छकड म्हणतो.' —नाकु ३.७४. ६ वादविवाद; झगडा; झोंबी; तंटा. [सं. चक्=प्रतिघात करणें; हिं. ध्व]

छकडभेद—पुअ. युक्त्या; कपट; डावपेंच. [हिं. छकड+भेद; सं. शकट+भेद]

छकडा—पु. १ एकबैली गाडी (दारूगोळा, खजिना, तंबुडेरे वगैरे न्यावयाची). २ टप्पा घातलेली गाडी. ३ (व.) रेंगीपेक्षां किंचित मोठी गाडी. रेढु; पायटांगी; रेकला; एक्का. [सं. शकट] छकडी—स्त्री. छकडा पहा.

छकडी—स्त्री. सहा संख्येचें माप किंवा गटः समुदाय (कागद, फांशांवरील सहा ठिपके, आंबे, रुपये इ०चा). तिफाशीं सोंगट्यांतील सहाचें दान. [सं. षट्क] ०चें माप—न. पांचाचा फाडा (फळांचा पण प्रत्येक फाड्यावर एक जास्ती. शेंकडा घेतला असतां एकशेंवीस फळें मिळतात); सहांच्या गटानें केलेलें माप.

छकडें—न. लहान मुलाचें लाडकें नांव. छबुकडें. 'तंव लहान मुलें आले छकडे।' —दावि ३८०.

छकणें—उक्रि. १ खोडणें; रेघ मारणें (व्यापाऱ्याच्या वही मधील बाब). २ फसणें; ठकणें. ३ आश्चर्यचकित होणें; गोंधळून जाणें; दिपणें. सं. चक्=प्रतिघात करणें]

छकल—ली—नस्त्री. तुकडा; खांप; फांक; फोड. [सं. शकल]

छकवणी—स्त्री. फसवणूक; हुलकावणी. (क्रि० दाखविणें). [छकणें]

छकवाछकवी—स्त्री. १ खोडणें; रेघ मारणें; वदलणें; शुद्ध करणें. २ फसविणें; मूर्ख बनविणें; धाब्यावर बसविणें. [छकविणें]

छक(का)विणें—सक्रि. फसविणें; ठकविणें. [छकणें प्रयोजक]

छकाछकी—स्त्री. १ (व.) चकमक; झटापट. २ (व.) थाटाची मेजवानी. 'आज आमच्या येथें छकाछकी आहे.'

छक्क—वि. १ आश्चर्यचकित—भरित; विस्मित; भ्रांत. २ (व.) अतिशय अशक्त. 'हगवण लागल्यामुळें त्याची प्रकृति छक्क होऊन गेली'

छक्कड—स्त्री. झगडा. छकड अर्थ ६ पहा. 'शास्त्रीय पद्धतींतील हेत्वनुमानांची केवळ बुद्धिग्राह्य नीरस छक्कड सुटल्याचें कोणासही ... वाईट वाटणार नाहीं.' —गीर ४६२. ०भेद—छकडभेद पहा. ०थापडी—स्त्री. आंधळीकोशिंबिरीचा खेळ.

छक्का—पु. १ पत्त्यांतील सहा ठिपक्यांचा पत्ता. २ फाशांतील सहा हें दान. ३ सहांचा समुदाय. ४ छक्कापंजा पहा. [षट्क] ०पंजा—पु. पत्त्यांचा खेळ. छक्केपंजे—अव. १ लबाडी; कपट. युक्ति; डावपेंच; लपंडाव. २ (काव्य) कूट; श्लेष; अंतर्लापिका. ३ बनावटपणा; नकलीपणा; पाल्हाळ. (पंजाच्या ठिकाणीं हातचलाखीनें छक्क्या किंवा छक्क्याच्या ठिकाणीं पंजा आणतात त्यावरून वरील अर्थ लाक्षणिक बनले आहेत.) (क्रि० करणें; ओळखणें). [सं. षट्क; हिं. छक्का=सहा+सं. पंच; पंजा=पांच]

छचोर—रा—वि. रंगेल; हलकट; चटोर; बदफैली. [सं. छित्वर—छित्तर—छिच्चर—छिचोर, छित्वरो धूर्तः (उणादि २८८) —भाअ १८३०.] ०री—छिछोरी—स्त्री. छचोरपणा; हलकटपणा.

छट—वि. १ लुच्चा; सोदा; कपटी; फसव्या. २ कृपण; चिक्कू. [सं. शठ]

छटका—पु. १ धपली; तुकडा. (क्रि० उडणें; उडविणें). २ पुष्पगुच्छ. ३ (ल.) शेवटास गोंडा असलेला लहानसा चाबूक. [ध्व.]

छटकारा—पु. (सोनारी) रेगेतळीनें दागिन्यावर काढलेली बारीक रेघ. [ध्व.]

छटफट—स्त्री. टवाळी; निंदा; छी—थू. (क्रि० करणें; लावणें; मांडणें. चालविणें). —क्रिवि. निंदा करून; टवाळी करून. [ध्व.]

छटा—स्त्री. १ रंग; छाया; लकेर; पद्धत; लब्ध (बोलणें, विचार करणें इ० ची). २ चव; लज्जत; लकेरी. 'ह्या औषधांत तुपाची छटा मारते.' ३ प्रतिबिंब; झांक. उपाधि अर्थ १ पहा. 'स्फटिकावर जास्वंदीची छटा मारते म्हणून तांबूस दिसतो.' [सं. छित्त; प्रा. छित्त]

छटा—पु. १ छद्दा; टप्पा: मर्यादा; आटोका; पल्ला. २ शैली. [हिं.]

छटा(टां)क—पु. शेराचा सोळावा भाग (वजनी, मापी). [सं. षट्+टंक]

छटाकी—स्त्री. १ छटाक भाराचें वजन किंवा माप. २ (ल.) सुग्रास जेवणास कुत्सितार्थी म्हणतात. (पूर्वी एक छटाक तूप प्रत्येकास वाढण्यांत येत असावें). 'आज छटाकी कोणीकडे झाली?'

छटाछट-टां—क्रिवि. खपाखप: सटासट अशा त्वरेनें कापतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. [ध्व.]

छटेल-ला—वि. १ झिंगलेला; मत्त. २ वदफैली: छचोर; दुर्व्यसनी; मोकाट; छाकटा.

छट्टा—पु. १ टप्पा; अंतर; पल्ला. छटा पहा. 'तो गांव एथून दाहा कोसांच्या छट्यावर आहे.' २ डाग. 'जुन्या ओल्या रंगावर छट्टे पडले असतील...'—मॅरट २४. बाणाचा छट्टा गोळीचा छट्टा—पु. बाणाची फेंक; गोळीचा पल्ला.

छड—पु. (काशी) सळ (खणाचा); घडीमुळें पडलेली रेघ.

छडणी, छडणूक—स्त्री. १ छळणूक; त्रास; यातना. (ल.) २ (ल.) वारीक तपास; कसून तपासणें. [छडणें]

छडणें—उक्रि. १ त्रास देणें: छळणूक करणें; गांजणें. 'ऐसे बहुता + + + छडून काईल केले...'—पेद ६.५५. २ (ल.) कसून, खोदखोदून विचारणें; छेडणें; तपासणी करणें. ३ सूर लावणें (गाण्याचा); रागदारींत म्हणणें. जसें—ताल छडणें; राग छडणें. ४ सतार, वीणा, वीन वाजविणें. [हिं. छेडना; सं. छिद्-छेद्]

छडा—पु. १ वारीक तपास: चौकशी: माग; पत्ता; ठिकाण (वस्तूचा). (क्रि० लावणें: लागणें). २ रेशमाचा गोफ किंवा सोन्याची सांखळी (जिच्यामध्यें हातांतील किंवा गळ्यांतील दागिना ओवलेला असतो). ३ खिशांतील घड्याळांची साखळी. ४ धाग्याचें शेवट, टोंक. [छडणें] ०छडा—स्त्री. बारीक तपास: परीक्षा.

छडाछड-डां—क्रिवि. सपासप, छडीनें किंवा फटक्यानें मारिलें असतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें. [ध्व.]

छडी—स्त्री. १ वेताची चमकी; वारीक लांब काठी. २ चोवदाराच्या हातांतील चांदी-सोन्याची काठी. ३ वस्त्रांतील विशिष्ट रंगाची रेघ, ओळ, पट्टी. 'छडी जुगरी रंग नाना तरंगी।'—किंकर द्रौपदी वस्त्रहरण ७९. म्ह० छडी लागे छमछम विद्या येई घमघम, छडी कांहीं लागेना विद्या कांहीं येईना, छडीवर पडली सावली आम्हांस विद्या पावली. ०दार-बरदार—पु. चोवदार.—वि. छडीसारखें उभे पट्टे असलेलें (कापड). ०पट्टा—पु. दांडपट्ट्यासारखा काठी आणि फरीचा खेळ. [सं. शर. हिं. छड-छडी]

छड्डू मारणें—सक्रि. दंड थोपटणें (कुस्तीपूर्वी) [हिं.]

छण-कण-कन्-कर-दिशीं-दिशीं—क्रिवि. विशिष्ट आवाजासह; ठण-कण-दिशीं; रुपये मोजतांना होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज करून. [ध्व.]

छणछण-णा—क्रिवि. १ ठण-कन-दिशीं सामान्यतः रोख, सरळ, मुक्त हस्तानें पैसा देणें या अर्थी. 'छण छण रुपये दिल्यावांचून कोणी कोणाचा ओशाळा होत नाहीं' २ पायांतील चाळांच्या किंवा घुंगुरांच्या होणाऱ्या आवाजासारखा ध्वनि होऊन. (क्रि० छणछणणें). छणछणाट—पु. १ छणछण असा मोठा आवाज. २ (ल.) दुष्काळाची मोठी हांकाटी. खणखणाट. ३ जोराची चावाचाव (माशा, डांस यांनी केलेली). छणाणणें—अक्रि. छणछणणें पहा. छणछणणें—सक्रि. रुपये, ताशा इ० चा छणछण असा आवाज होणें.

छणी—स्त्री. (बे.) १ छिणी; दगड कोरण्याचें टोंकदार एक लोखंडी हत्यार. [सं. छिद्]

छत्—उद्गा. १ हट; फट; छिः! फुः! तिरस्कार, नापसंतिदर्शक उद्गार. २ नकार, निषेधदर्शक उद्गार.

छत—न. १ पटई, तक्तपोशी: अभ्र; आच्छादन; चांदणी; चांदण (कापड, फळ्या, चुन्याचा गिलावा यांची) 'महालीं जरीचा छत चिरवीला।'—पला ४.३. (क्रि० बांधणें; भरणें). २ तेज; चकचकाट. ३ (काशी) गच्ची. [सं. छत्र; छद्=आच्छादन करणें] ०बांधणें-भरणें—पराकाष्ठेची बहार करणें: रंग आणणें: शोभा आणणें (उत्तम गवई गातांना, किंवा उत्तम वक्ता बोलतांना अनुक्रमें गाण्याला आणि विषयाला). छत मिणें—उक्रि. छत लावणें; चांदवा लावणें.

छतार—स्त्री. सहा तारांचें एक तंतुवाद्य; सतार. [सं. षट्+तारा; हिं. छे+तार]

छतीननऊ—पुअव. (तीन फाशांचा खेळ) फाशांवरील नऊ संख्येचें दान (जसें एका फाशांवरील ६ एकावरील २ व एकावर १).

छत्ता—पु. (ना.) छत्री. [हिं. सं. छत्र]

छत्तिशी—स्त्री. १ छत्तीस परिमाणाचें वजन (तोळा, शेर) मण इ०चें). २ छत्तिसांचा समुदाय (माणसें, गुरें इ०चा). ३ (कों.) छत्तीस माणसांची आवश्यकता असणारें काम, किंवा वजन. ४ (वैद्य) छत्तीस औषधांचा समुदाय. छत्तीस—वि. ३६ संख्या. [सं. षट्त्रिंशत=छत्तीस]

छत्तिसाचा आंकडा—पु. (ल.) दावा वितुष्ट ३६ या आकड्यांत एकमेकांचीं तोंडें विरुद्ध दिशेला दिसतात त्यावरून ज्यांचें कधीं पटत नाहीं असें वैर. याच्या उलट ६३. छत्तीस भार्या—

लीअव (संगीत) छत्तीस रागिणी. 'तेणें साही राग छत्तीस भार्या। चौसष्टी मूर्च्छना दावूनियां। अनेक उपरागांच्या क्रिया। गाइल्या तेव्हां रिसानें।' –ह २५.११९. **छत्तिसा**–वि. (व.) कावेबाज; धूर्त.

छत्र—न. १ राजचिन्हाची छत्री (विशेषतः पांढऱ्या रंगाची). २ देवाच्या मूर्ती–प्रभावळीस आंकडा बसवून त्याच्या टोंकावर बसविलेली व देवांच्या डोकीवर येण्यासारखी चांदीची, सोन्याची छत्री. ३ (ल.) आश्रय; संरक्षण. 'रडे गोपिकाबाई एकटी छत्र दिसेना नयनीं।'–ऐपो १३५. ४ छत्री (पावसाळ्यांत वापरण्याची). ५ (काशी) अन्नसत्र. [सं.] ०**धरणें**–स्वारींत असतांना राजावर छत्री धरणें; गाढवावरून धिंड काढताना केरसुणीचें छत्र धरणें. 'कैकेयीचें शिरोवपन करून छत्र धरोत कोणीही।' –रावि १०.१९७. 'मेघांनीं छत्र धरिलें=आकाश मेघाच्छादित झालें.' [सं.] ०**चामर**–राजवैभवाचें चिन्ह; छत्री आणि चौरी: राजचिन्हदर्शक वस्तु. [सं. छत्र+चामर] ०**चामर-सिंहासन**–न. राजचिन्हें; राज्याधिकारदर्शक वस्तू. ०**पति**–पु. १ सार्वभौम राजा; श्री शिवाजी महाराजांनीं ही पदवी धारण केली होती ती त्यांच्या वंशांत शेवटपर्यंत होती. २ श्री शिवाजी महाराजांनीं पाडलेलें तांब्याचें नाणें. याच्या एका बाजूस दोन आडव्या रेषा असतात व दुसऱ्या बाजूस 'श्री शिवराज छत्रपति' अशीं अक्षरें असतात. याला दुदंडी पैसा असेंहि नांव होतें, सरासरी वीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत हें नाणें प्रचारांत होतें. ३ (काशी) अन्नसत्रांत जेवणारा. म्ह० छत्रपति कीं पत्रपती=राजा किंवा भिकारी. ०**बंध**–पु. छत्राकार कोष्टकांकित चिन्ह करून प्रतिकोष्टकांत अक्षरें लिहितात त्यांत छत्रांतःपाति अक्षरें दंडस्थानी जातात, तीं द्विवार वाचलीं म्हणजे श्लोक होतो तो. ०**भंग**–पु.वडील माणसाचा मृत्युः मृताच्या आप्तेष्टांकडे समाचारास गेलें असतां (मृत मनुष्य वडील असेल तर) छत्र नाहींसें झालें असें म्हणतात पूर्वकालीं विधवा स्त्रीच्या समाचारास गेल्यावर 'छत्र मोडलें' असें म्हणण्याचा परिपाठ असावा असें कोशार्थांवरून दिसतें. 'वैधव्ये नृपनाशे च छत्रभंगः प्रकीर्तितः।'–त्रिकांडशेष.–मसाप २.३८.

छत्राक—न. अळंबें; कुत्र्याचें मूत. [सं. छत्र]

छत्री—पु. १ ऊन्ह किंवा पाऊस लागूं नये म्हणून मेघडंबरी आकाराचें डोक्यावर धरावयाचें साधन; छत्ता, आतपत्र. २ समाधि व तीवर बांधलेली इमारत.३ छत्राक; अळंबें; एक वनस्पति, याचा देठ आणि पानें छत्रीसारखीं असतात आणि त्यांचा उपयोग श्रावणांतील रविवारी पूजेकरितां करितात. –वि. छत्रधारी, छत्रपति. [सं. छद्=आच्छादणें, झांकणें; छत्र]

—वि. राजावर छत्री धरणारा.

छंद—पु. १ शब्दांची गानयोग्य विशिष्ट रचना; काव्याचें वृत्त. 'गायत्री छंद जे म्हणिजे'–ज्ञा १०.२८२. २ ध्यास; ओढा; आवड (चांगल्या–वाईट गोष्टींची). (क्रि० घेणें, धरणें; लागणें). 'असा धरि छंद। जाइ तुटोनिया भवबंद।' ३ उत्कट इच्छा; आग्रह; हट्ट; नाद; सोस. 'ऐसा नाथिला छंदु अंतःकरणें। घेऊनि ठाके।' –ज्ञा ६.७४. ४ मर्जीः इच्छा; खुषी. 'यजमानाच्या छंदानें आम्हांस चालावें लागतें.' ५ खोडया; उनाडपणाचें वर्तन; स्त्याली खुशाली. 'ती नाना छंद करून मोकळी झाली'–निचं ४५ ६ कांचेच्या बांगडीवर रंगीबेरंगी लाखेची नक्षी केलेली हातांतील एक प्रकारची बांगडी. ७नक्षीदार,चांदीच्या जाड सुताचें पायांत घालावयाचें पैंजण. ८ वेदाचें एक अंग; छंदःशास्त्राचा ग्रंथ. [सं.] **छंदास लागणें–भरणें**=नादीं लागणें; मोहून जाणें. सामाशब्द० **खोर–बाईक**–वि. छांदिष्ट; लहरी; नादी ०**फंद–विछंद**–पुअव. वाष्कळपणा; खोडया. ढंग; धुमाकूळ; नखरे. (क्रि० करणें; मांडणें; लागणें). 'अजुनि किती दाखवसील छंद फंदडें।'–होला ८९. ०**मरण**–न. इच्छामरण. 'छंदमरण अति दुर्जय अमरांत नसे असी महामरता।'–मोभीष्म ११.१५४. **छंदःशास्त्र**–न. श्लोकादिकांच्या रचनेसंबंधीं प्रमाणभूत असणारें शास्त्रः वृत्तशास्त्र. **छंदानुरोध**–पु. दुसऱ्याच्या कलानें जाणें; आर्जव; खुशामत. **छंदिष्ट**–वि. १ छंदखोर पहा. २ चेष्टेखोरः विनोदी. [सं. छंदस्] **छंदीफंदी**–वि. वाईट चालीचा, संवयीचा; छंदखोरः व्यसनी. **छंदोबद्ध**–वि. पद्यरूप; कवितावद्ध. **छंदोभंग**–पु.(काव्य) गणांच्या नियमांचें उल्लंघन गण मोजण्यांतील चूक; वृत्तनियमांचें उल्लंघनः अनियमित रचना. **छंदोवती**–स्त्री. (संगीत) चौथ्या श्रुतीचें नांव.

छदाम—पु. १ पैशाचा एकचतुर्थांश (नाणें)ः दोन दमडया; सहा दाम. २ (ल.) अल्प अंश; किंचित भाग; जवळजवळ अभाव. 'एथे छदाम मिळावयाचा नाहीं.' 'मी तुझा छदाम लागत नाहीं.' =कांहीं एक मिळायचें नाहीं–लागत नाहीं इ०. [सं. षट्+द्रम्म; हिं. छे+दाम]

छदोन आठ—पु. (तिफांशी खेळ) फांशांवरील आठ हें दान (एकावर सहा व दोहोंवर एक एक असें). [छ+दोन+आठ]

छद्म—न. १कपट; लुच्चेगिरी; कपटाचा वेष. समासांत-छद्मकृति–भाषण–वाक्य–वेश–व्यवहार. 'छद्में कल्याण नसे ऐकावें प्रथम हें सदुक्तपण।'–मोसभा ६ १०३. २ व्यंग; दोषः छिद्र; उणेपणा. 'कोणाचें छद्म दहाजणांत काढूं नये.' ३ उपरोधिक भाषण किंवा त्यांतील खोंच; वर्म. 'त्यास गर्भ श्रीमंत म्हणून म्हणतांच खूप झाला, पण आंतील छद्म त्याला समजलें नाहीं.' ४ इंगित; मतलब; गर्भितार्थ (कविता, वाक्य. यांचा). 'ह्या श्लोकांतील छद्म निघाल्यावांचून तो चांगला समजणार नाहीं.' [सं.] **छद्मी**–वि. १ कपटी; खोडकर; मतलबी. २ मर्मभेदक; तिरसट.

छन—स्त्री. (वे.) छिनी पहा.

छन्न—वि. आच्छादित; झांकलेलें. [सं. छद्=आच्छादणें]

छन्नी—स्त्री. भोंक पाडण्याचें, तोडण्याचें हत्यार. छिणी पहा.

छपणें—अक्रि. लपून बसणें; दडणें; गुप्त रहाणें. [सं. क्षिप्; हिं. छिपना] छपवणी, छपवणूक, छपावणी—स्त्री. लपविण्याची क्रिया. पांघरूण घालणें. छपवाछपवी—स्त्री. छपवणी. छपविणें—छपाविणें—सक्रि. लपविणें; दडविणें (शब्दशः व ल.).

छप(प्प)न्न—वि. ५६ अंक; पन्नास अधिक सहा; ५६ देश, भाषा व संस्कृतकोश आहेत अशी समजूत आहे. 'छप्पन्न देश अनुतापें नाचताती तेधवां।'—ह ५.७८. [सं. षट्पंचाशत्; प्रा. छप्पन्न] ॰वेळ-हजार—क्रिवि. अनेकवार या अर्थी (यावरून). छपन्नी, छपन्न्या—वि. १ अनेक देश हिंडून, अनेक भाषा शिकून आलेला (माणूस); त्यावरून. २ (ल.) लुच्चा; धूर्त; फसव्या. ॰दिवाळ्या—वि. सदोदित दिवाळें काढणारा.

छप(प्प)र—न. १ घरावरचें आच्छादन; कौलार. २ ताटी; चौकट (घराच्या पाखीं झांकण्यासाठीं, सावलीसाठीं, वाटेल तेथें उभी करितां येण्यासारखी). ३ पलंगावरचें छत. ४ झोंपडी; खोंपट. ५ (ल.) डोकीवरील वाढलेले केंस. ६ (चांभारी) चपलेच्या खालच्या तळावरील वरचें तळ. (क्रि॰ कापणें) [फा. सिपहर= आकाश, गोल; सं. क्षिप्=टाकणें; हिं. छपर; प्रा. छिप्पीर=पवत; तृण] ॰पलंग—पु. छत असलेला पलंग किंवा खाट. ॰बंद—पु. १ शाकारणी करणारा माणूस. २ खोटीं नाणीं पाडणारी एक गुन्हेगार जात, यांत छेंगुडे आणि बारा गुंडे असे पोटभेद आहेत. गुजा. ॰बंदी—स्त्री. १ शाकारणी. २ तात्पुरत्या झोंपड्या बांधणें; बांधलेल्या झोंपड्यांची रांग. —वि. छपर असलेलें; छपरी. छपरी—स्त्री. १ लहान झोंपडी; खोंपटी. २ (व.) पडवी; ओसरी.

छपाई—स्त्री. १ छापण्याची क्रिया. २ छापण्याची मजुरी. [छापणें]

छपा(पां)छप—क्रिवि. छटाछट पहा. [ध्व.]

छपेली—स्त्री. १ वाड्यापुढील चुनेगच्ची. २ आगाशी; तटाच्या वरील गच्ची; सफेली. [फा. सिफाली=भातीचें केलेलें]

छप्पा—पु. १ शिक्का; उठाव; मोहोर. (क्रि॰ मारणें). २ कपाळावरील गंधाचा टिका. (क्रि॰ लावणें). ३ शत्रूवर अचानकपणें घातलेला हल्ला. (क्रि॰ घालणें). सप्पा पहा. [सं क्षिप्; हिं. छपना] (बाप्र.) ॰वळणें—शत्रूवर जोराचा हल्ला करणें; पुष्कळ नाश होणें (रोगानें). ॰छप्पी—स्त्री. छटाछट पहा. कापाकापी; सपासपी. 'पहिल्यानी गोळागोळी झाली मग छप्पी चालली.' [ध्व.] ॰पाणी—न. एक मुलींचा खेळ: हा खेळ पुष्कळ मुली एकत्र होऊन खेळतात. ह्यांत एकीवर शिवण्याची पाळी येते व तिनें कोणत्याहि एका मुलीस शिवून डाव फेडावयाचा असतो. ती मुलगी आतां आपणांस शिवणार असें जर एखाद्या मुलीस वाटलें तर तिनें बसावयाचें व जिच्यावर डाव असेल त्या मुलीनें बसलेल्या मुलीच्या डोकीवर छप्पा घालावयाचा व तीस दुसऱ्या मुलीनें हात दिल्याशिवाय तिनें उठावयाचें नाहीं. (क्रि॰ घालणें). छप्पी—स्त्री. (कोल्हापुरी) छडी. (क्रि॰ खाणें).

छब—स्त्री. १ आकार; ठेवण; आकृति; घडण; रूप (विशेषतः प्रिय). २ नीटनेटकेपणा; सौंदर्य; शोभा; बोलण्याचालण्याची ढब; मुद्रा; नूर. [सं. छवि; हिं. छब] ॰कडा-डी—वि. सुंदर; मोहक; गोजिरवाणा. छबडें—न. गोजिरवाणें मूल. ॰दार—वि. १ सुंदर; सुरेख आकाराचा. डौलाचा. २ मनाला आवडणारा; मोहक (काम, आकार, रूप). छबना-न्या—वि. गोंडस;सुरेख; नीटनेटका; मोहक; विशेषतः (पोकळ, दिखाऊ). छबिला—छबेला—वि. गोजिरवाणा. छबदार पहा.

छ(छा)बडी—स्त्री. फळें वगैरे ठेवण्याकरितां बांबूची केलेली करंडी.

छबि(बी)ना—पु. १ घोडदळाचा पहारा; रातपाहारा. (लष्कर किंवा किल्ला यांच्या भोंवतालचा, लष्कर चालू असतां आघाडीचा, राजा, देव यांच्या मिरवणुकीस असणारा) 'जागोजाग छबिने भाऊचे।—ऐपो ११३. स्वारीमध्यें असणारें घोडदळ किंवा पायदळ. २ आरमारांतील पहारा करणारें जहाज किंवा काफिला. ३ (कु.) कस्टम खात्याची पहारेकऱ्याची जलद जाणारी होडी; सरकारी प्रवासी गलबत: यांच्या बांधणींत व आकारांत बराच फरक असतो. [फा. शबीना]

छबी—स्त्री. तसवीर; चित्र. [फा. शबीह] ॰दार—छबदार पहा.

छबुकडा—छबकडा पहा.

छब्बा—पु. १ संकेतानें रुपयास म्हणतात. 'आज दक्षिणा छब्बा आली कीं छत्रपती!' २ सुंदर, सुरेख, हुशार मुलगा.

छमकणें—अक्रि. १ छणछणणें पहा. २ (स्त्रीचें) ठुमकत चालणें. [ध्व.]

छम-कर-कन-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. दागिन्यांचा छमछम आवाज, पैशाचा आवाज, छडीच्या माराचा आवाज यासारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

छमकाविणें—उक्रि. सढळ हातानें खर्च करणें.

छमछम-मा—क्रिवि. छम्कन. छणछण-णां पहा.

छमछमाट—पु. छणछणचा मोठा आवाज (नृत्य, ख्यालीखुशाली यांमध्यें). ॰छमी—स्त्री. छमछमाट पहा. [ध्व.]

छरा—पु. (गवंडी) तीन घमेलीं वाळू व एक घमेलें सिमेंट यांच्या मिश्रणाचा भिंतीवर सडकून मारावयाचा लेप. [ध्व. नं. क्षर]

छर्दी—स्त्री. ओकारी; उलटी. [सं. छर्दि=ओकारी]

छर्रा—पु. १ बंदुकीची बारीक गोळी. २ खिळे, दगड, गोळ्या वगैरेचा तोफेंतील बार; ख्दा. [सं. क्षर्=क्षरणें; हिं.] छर्रे उडविणें—(ल.) जोरदार आणि आवेशाचें भाषण करणें.

छल–ळ—पु. १ कपटवेष, रूप, सोंग. २ ढोंग; बतावणी. ३ त्रास; सतावणी. ४ कपट; कुचेष्टेगिरी. 'धर्म म्हणे छळ करिसी मर्यादा त्यजुनि ढाळिसी फांसे।' —मोसभा ४.५. [सं.] छलक—वि. छळ करणारा; त्रास देणारा. छलना—स्त्री. छळ अर्थ ३ पहा.

छल(ळ)कट—वि. (कों.) उंच आणि सडपातळ.

छल्ला—पु. हाताच्या बोटांत घालावयाची अष्टपैलू सोन्याची आंगठी, सल्ला. [सं. छल्ली=लता हिं.]

छल्ली—वि. (व.) छचोर; छाकटा.

छवि—स्त्री. प्रकाश; कांति; तेज; लावण्य; सौंदर्य; शोभा. [सं. छवि; तुल० फा. शबीह]

छळ—छल पहा. [सं. छल] छळीं छळणें—त्रास देणें. छळक–छळणा—छलक, छलना पहा. छळण–छळणी–छळणूक—नस्त्री. छळ अर्थ ३ पहा. छळणें—उक्रि. १ त्रास देणें; गांजणें; सतावणें. २ भयभीत होणें. ०वाद—पु. १ छल अर्थ ३ पहा. २(राजा.) त्रासदायक स्वभाव. ०वादी—वि. छलक पहा. 'छळवादी आणी दोषी।' —दा २.३.१२. [छल]

छांउ—पु. आश्रय; सावली. [सं. छाया]

छांउणी–नी—छावणी पहा.

छाक—स्त्री. झाक.

छाकटा—वि. छटेल पहा. मदोन्मत्त; नखरेबाज; छचोर; धुंद. [सं. शठ]

छाकणें—अक्रि. झिंगणें; नशा करणें. (दारू पिऊन).

छाग, छागल—पु. १ बोकड. २ कातड्याचा पोहरा. [सं.] छागवस्त्र—न. लोकरीचें कापड. 'तिळ कृष्णाजिन छागवस्त्रें।' —गुच ३७.६.

छां–छुं–छूं—उद्गा. १ जादू, मंत्रतंत्र करतांना म्हणावयाचा मंत्र. २ (ल.) दिखाऊ प्रयत्न; औडंबर. 'त्यांनीं घटकाभर छांछूं करून किल्ला स्वाधीन केला.' पोकळ आरडाओरडा; धामधूम; खोकला; खाकरा. (लक्ष वेधण्यासाठीं केलेला). 'यजमान उगाच क्षणभर येऊन छांछूं करून जातात पण तितक्यानेंच लोक सावध असतात.' [ध्व.]

छाट—पु. १ खाप; तुकडा; धांदोटी. २ तोडावयाचा किंवा तोडलेला भाग (पाहिजे असलेला आकार यावा म्हणून). ३ खालीं उरलेला गाळसाळ; निवडून टाकलेला भाग. ४ वर्गीकरण; निवड. 'हीं धमर मोत्यें सारखीं नाहींत छाट करून प्रती लावा.' ५ (हिं.) वांती. —वि. (ना.) लबाड; धूर्त; धुरंधर. [सं. खंडन; हिं.] ०छूट—स्त्री. १ छाट अर्थ १ पहा. २ कापणें ढलपा. ३ (ल.) छाटणी. छाटणी—स्त्री. कापणी; तोडण्याची क्रिया. छाट पहा. छाटणें—सक्रि. १ कापणें; तोडणें; भादरणें; कातरणें. २ खुडणें. ३ वर्गवारी लावणें; निवडणें. 'व्यापारी लोक फळें सरसकट घेऊन छाटून विकतात.' ४ भट्टींत न घालतां वस्त्र धुवकून धुणें. ५ झटकन कापणें. 'तरवारीनें गळा छाटला.' ६ हलक्या हातानें मळ नाहींसा करणें; झाडणें. ७ कपात करणें (पगार, खर्च यांत). ८ गप्पा मारणें; वादविवाद करणें (गप्पा, राजकीय वर्तमान). ९ (पाणी वगैरे) शिंपडणें. १० श्वास, दम कोंडून धरणें. ११ कत्तल करणें (सैन्याची). १२ प्रवाहांतील पाण्याची धार हातानें तोडीत पोहणें, या अर्थांचे पुढील शब्दहि आहेत. कत्तल करणें–उडविणें; खांडोळी करणें; लेखण्या करणें; सांकटणें; लोथी, लोदी. पाडणें; खापलणें; गुच्चे पाडणें; सफा उडविणें: (कफ, रोग) छाटणें—या रोगासंबंधीं चर्चा करून निदान करणें. [सं. खंडन. हिं छांटना]

छाटा—पु. १ एक थेंब; शितोडा; तुषार. (क्रि० मारणें; उडविणें; उडणें; येणें). २ टप्पा; छट्टा पहा. 'तों तेथून गिलच्यास सोळा कोसांचा छाटा होता.' —भाव ६८. ३ डाग; ठिपका (रत्नांतील एक दोष). [छाटणें] ०छाट—स्त्री. १ कापाकापी. २ (ल.) कपात (पगारांत; खर्चांत).

छाटी—स्त्री. १ संन्याशाचें अंगावरचें वस्त्र. २ नाक पुसावयाचा हातरुमाल. [सं. शाटी]

छाटीव—वि. १ कापलेला; छाटलेला. २ वेंचक; निवडक. छाटणें पहा.

छाड—पु. गुरांचा एक रोग; घटसर्प.

छाण—स्त्री. परीक्षा; छाणणी; तपासणी; निवड. [सं. क्षाण]

छाता—पु. (काशी) १ छत्री. २ मधमाशीचें पोळें. [सं. छत्र]

छाताड—न. छाती (तिरस्कारानें किंवा आश्चर्यानें रुंद छातीस म्हणतात). [छाती+आड]

छाती—स्त्री. १ वक्षःस्थल; उरोभाग. २ स्त्रियांचे स्तन. ३ (ल.) धैर्य; धाडस. हिंमत; साहस जास्त माहितीसाठीं उर शब्द पहा. [सं. वक्षस्+स्थिति] (वाप्र.) ०करणें–काढणें—धैर्य दाखविणें. ०चा, छातीदार—वि. धाडसी; धैर्यवान. ०चा कांट—पु. अतिशय धाडसीपणा; धैर्यवान होणें. (क्रि० करणें). ०चा व्यापार—पु. नफ्यासाठीं फार दिवस वाट पाहण्याचा व्यापार; धाडसी व्यापार. ०धडधडणें—धडकी भरणें; भीति वाटणें. ०पिटणें—दुःखानें छाती बडविणें. ०फाटणें—दुःखानें अंतःकरण विदीर्ण होणें. ०भरून येणें—दुःखाचा उमाळा येणें; दुःखानें हृदय दाटणें. ०ला हात लावून म्हणणें–सांगणें—खात्रीपूर्वक, न कचरतां सांगणें. ०वर करून–काढून–चालणें—ऐटींत चालणें.

०वर दगड ठेवणें–(ल.) संकटांत ढकलणें, पाडणें. ०स लावणें–आलिंगिणें. सामाशब्द– ०ठाव–पु. छातीइतकें खोल पाणी. याच्या उलट बुडत ठाव. ०ठोक–क्रिवि. सडेतोड; धैर्यानें; निर्भयपणें. ०दार–वि. छातीचा पहा. ०पूर–वि. १ रुंद आणि भरदार उराचा. २ धीट; धाडसी; धैर्यवान. ०फोड–स्त्री. उरस्फोड पहा. [हिं.]

छात्र—पु. शिष्य. विद्यार्थी. [सं.] –आश्रम–पु. विद्यार्थी रहावयाची जागा; (इं.) बोर्डिंग; होस्टेल

छात्रक—न. घोडयाची चौकी चाल. [सं.]

छांदस—पु. वेदशास्त्रसंपन्न पुरोहित, उपाध्याय. [सं. छंद]

छांदसवृत्ति–छांदिष्ट–छांदीस–छांदसी–१ वैदिक. २नादी; खोडकर; टवाळ; नादिष्ट; तऱ्हेवाईक; लहरी. मूळ शब्द छंदस्=वेद, वेदांत हल्लींच्या व्याकरणाच्या नियमाहून भिन्न अशीं पुष्कळ रूपें आहेत.त्यावरून छांदस (छांदिष्ट) म्हणजे नियमाला सोडून वागणारा, स्वैरवर्तन करणारा असा अर्थ झाला. ' छांदसी म्हणती हा मुलाहुनि । ' –दावि ३२. ०पणा–पु. छांदिष्टपणा.

छान—स्त्री. चाळणी; शोध; तपास; विचार; वजन. (मराठींत याचा उपयोग मुख्यतः लाक्षणिक करितात) [सं. चालन किंवा क्षारण; हिं. छान=चाळणी] छानणी–नी–स्त्री. बारीक तपास, परीक्षा, वादविवाद, उहापोह. छानणें–सक्रि. १ गाळणें. २ चाळणें. ३ (ल.) बारीक तपास करणें, चौकशी करणें. ४ (ल.) निवडून काढणें.

छान—स्त्री. १ ऐट; नखरा; झकपक. ' चक्रीदार पागोटें घालून छान करून कोणीकडे चाललास ? ' २ डामडौल, सौंदर्य. टवटवीतपणा (घर, बाग, कपडे यांचा). ३ चांगुलपणा; उत्तमपणा, लज्जत; खुमारी (विषयतृप्तीच्या जिन्नसाबद्दल). 'पुण्याच्या तपकिरींतील छान कांहीं निराळीच आहे. ' ४ टीका; उजळा. ' आमच्या...प्रतिपक्ष्यांची वरील शब्दत्रयावर उडविलेली छान होय. ' –नि ५११. –वि. अतिशय उत्तम, झळकफळक वस्तु, छानदार. ' हें फळ मोठें छान आहे. ' [अर. शान] (वाप्र.) ०उतरणें, उडणें–चांगलें होणें; सुशोभित होणें. ' कालच्या गाण्याची मोठी छान उतरली, उडाली. ' ०मारणें–थाटमाट करणें; प्रावीण्य दाखविणें. सामाशब्द– ०छु(छो)की–स्त्री. डामडौल; दिमाख; चट्टीपट्टी; शोभा; नटवेपणा. [अर. शान–उ–शौकत] ०छूक–छोक–वि. अक्कडबाज; कुर्रेबाज; थाटमाट करणारा; चटकचांदणी; झोकदार; ऐटबाज. ०दार–वि. १ सुरेख; भपकेबाज; डामडौलाचा. २ छानछूक पहा. [फा. शान्दार=प्रतिष्ठित] ०दारी–स्त्री. भपका; डामडौल; सुरेखपणा. ' त्यांचा स्वभाव छानदारीचा आहे. ' –काप्रइसा ५३. ०मोड–पु. अपमान; अप्रतिष्ठा; पाणउतारा.

छानी—स्त्री. ऐट; गौरव. ' किंवा हेंहि तितकें पसंतीस न पडून याहूनहि छानी करण्याचें मनांत आणल्यास...' –नि ११२. [छान] छानीचा–वि. सुंदर; छानदार; थाटामाटाचा.

छाप—पु. १ टाईप; ठसा; खिळा; छापण्याचें अक्षर. २ ठसा; छापण्याचें साधन. ३ थाप (तबला, मृदंग यांवरील) ४ (ल. –स्त्री.) वर्चस्व; दाब. 'त्या पंडिताची सर्वांवर छाप बसली.' ५ परिपूर्णता; पूर्ण कौशल्य; नैपुण्य. 'त्याचा बोलण्याकरण्याचा छाप याला बारा जन्मांत यावयाचा नाहीं. ' ६ हात टाकणें (पोहण्यांत). (क्रि० टाकणें). –स्त्रीन. खोगिराखालचें बुरणूस; घामोळें; नमदा; अडीच हात लांब, दोन हात रुंद आणि सबंध असल्यास स्त्रीलिंगी व तुकडा असल्यास नपुसकलिंगी वापरतात; शिक्का. [सं. चप्= दाबणें; हिं.] ०टाकणें–डामडौल करणें; प्रयत्न करणें; जोराचा प्रयत्न दर्शविणें. ०देणें–सूलथाप देणें. छापेखालीं–एखाद्याच्या वजनाखालीं. (क्रि० असणें; चालणें; वागणें; निभणें). ०कागद–(कु.) टिपकागद ०कार–छापारी–वि. (गो.) शिक्के छापणारा, करणारा. ०खाना–पु. १ छापण्याचा कारखाना; मुद्रणालय. २ टांकसाळ. ०छूप–स्त्री. १ डागडुजी; साफसफाई. (क्रि० करणें). २ (ल.) थापाथापी; हुलकावणी; थाप्यावर बसविणें. (क्रि० करणें.) ०णावळ–छपाई; छापण्याची मजुरी. छापणी–स्त्री. छपाई; ठसे मारणें; कापडावर रंग चढविणें.

छापणें—सक्रि. १ मुद्रित करणें; ठसा उमटविणें; एकसारख्या प्रती काढणें. २ लिंपणें (भिंत वगैरे). ३ (कु.) शाई टिपणें. [सं. चप्]

छापा—पु. १ छाप अर्थ १, २ पहा. २ छप्पा पहा. अचानक हल्ला. [फा. चापीदन; तुर्की चापौल] ०खालचा गृहस्थ–पु. वर्चस्वाखालील माणूस; ताबेदार. ०पाणी खेळ–छप्पापाणी पहा.

छापारी–पु. छापणारा; कपड्यांवर निरनिराळ्या प्रकारची नक्षी उडविणारा; रंगारी लोकांची एक जात. [छापणें]

छापी—स्त्री. १ हातोटी; कसब; हुकमत; प्रभुत्व; आदर्शत्व. २ (नाशिक) नाक पुसावयाचें फडकें. चिलमीखालीं गुंडाळावयाचें फडकें, शापी. –वि. १ ठसा मारलेलें; छापलेलें. २ राजाचा छाप असलेला (कागद). ३ विशेष प्रकारचा छाप असलेला (रुपया). ०खोगीर–पु. बुरणुसाच्या बाजू असलेलें खोगीर. छापील–व–वि. छापी अर्थ ३ पहा. ०सुलाखी–वि. १ छाप आणि सुलाख असलेलें (रुपया खरा किंवा खोटा आहे हें पाहण्यासाठीं विशिष्ट प्रकारचा ठसा त्यावर आहे किंवा नाहीं हें व भोंक पाडून त्यांत हिणकस धातु आहे कीं कसें हें पहावयाचें असे). २ पुष्कळ ठसे मारलेला (रुपया–यामुळें याचें वजन कमी भरतें).

छापेकरी—पु. १ नाण्यावर किंवा कचेरींत शिक्के मारणारा अधिकारी. २ छापा घालणारा लष्करी अधिकारी.

छापो—छप्पापाणी खेळ पहा.

छाय—स्त्री. छाया; सावली. 'दिवस गेलिया ठाकईल छाय।' –तुगा ७०९. [सं. छाया]

छाया—स्त्री. १ सावली. २ प्रतिबिंब. ३ आच्छादन; आश्रय, पडदा; रक्षण. 'निवारोनी जाय माया। ऐसी छाया जयाची।' –तुगा ७. ४लक्षण; चिन्ह; निदर्शक गोष्ट (रोग, मनोविकार यांची). 'डोळे पिवळे झाले म्हणून कामिणीची छाया दिसते.' 'मुखावर क्रोधाची छाया दिसते.' ५ अंधुक प्रतिमा; किंचित् दर्शन; प्रतिबिंब; मुद्रा; चर्या; अर्धवट पडछाया. 'श्लोक लागत नाहीं परंतु त्यांत राजनीतीची छाया दिसते.' ६ थोडेसें साम्य. 'रामभाऊची छाया त्याच्यावर दिसते म्हणून हा त्यांचा मुलगा.' ७ स्वरूप; कांति; सर्वसाधारण देखावा; टवटवी; शोभा. 'झाडाला एक महिना पाणी मिळतांच त्याची छाया पालटली.' ८ (सं. नाटकांत) बालभाषेची अर्थबोधक संस्कृत पदादिरूप व्याख्या. ९ छट्टा अर्थ ३ पहा. १० रूपांतर; प्रतिबिंब; प्रतिकृति; भाषांतर. 'पण यास भाषांतर ही संज्ञा नसून छाया हें नांव आजपर्यंत चालत आलें आहे.' –नि १८३. ११ सूर्याची स्त्री. १२ भास.[सं.] ०धरणें–(पाऊस, मेघ, आभाळ यांनीं) छायेनें, अंधारानें भरून टाकणें. ०ग्रह–पु. सावलीनें प्राण्यांस खालीं ओढून घेणारा मासा किंवा इतर प्राणी. ०चित्र–न. १ पडद्यावर पाडलेली चित्राची छाया. 'स्वमायेचें आडवस्त्र। लावूनि एकला खेळवी सूत्र। बाहेरी नटी छायाचित्र।' –ज्ञा १८.१३०३. २ सूर्यप्रकाशाच्या साहाय्यानें काढलेलें चित्र; फोटो. ०चित्रपेटिका–स्त्री. भिंग व आरशाच्या सहाय्यानें पदार्थांचीं चित्रें काढण्यास मदत करणारी एक पेटी. या पेटींत एक भिंग (लेन्स) व त्यासमोर पंचेचाळीस अंशांचा कोन करून एक आरसा असतो, त्यामुळें पुढील वस्तुची प्रतिमा एका बाजूस वळवून घेतां येते.[इं. कॅमेरा ऑब्स्क्यूरा] ०-ायक–पु. सूर्य. 'छायानायकसा निदाघ समयीं छाया करी तो विधू.' –र ७. ०निधि–एक पक्षी. याची सावली ज्याच्यावर पडेल तो श्रीमंत होतो असा समज आहे. ०नुहरण–न. ढोबळ भाषांतर, अनुकरण. ०पुरुष–पु. उन्हांत किंवा चांदण्यांत उभें राहून आपल्या छायेकडे सतत पहात असतां एकाएकीं सूर्य, चंद्र यांजकडे पाहिलें म्हणजे जो पुरुष दिसतो तो; स्वरशास्त्रांत हा प्रसिद्ध आहे. ०मंडप–पु.१ छायाचित्र अर्थ १ पहा. 'छाया मंडपीची सेना। सृष्टिसारिखीच रचना.' –दा ८.१.३६. २ मॅजिक लँटर्नचा खेळ. ०मंडपी–छायाचित्राचा खेळ खेळणारा. ०रंग–पु. सूर्य. ०रोटी–धुधारोटी–दोन कृपणांची गोष्ट. एक भाकरीची सावली पाण्यांत पाडून तें पाणी पिई आणि दुसरा भाकरी पाण्यांत बुडवून तें पाणी पिई. ०लग राग–पु. (राग) दुसऱ्या एखाद्या रागाच्या साहाय्यानें रंजनकारी होणारा राग. ०विखार–पु. (कों.) जिची सावली पडली असतां मनुष्यास मृत्यु येतो अशी मण्यार (साप).

छायानट—पु. (राग) गायन शास्त्रांतील एक राग. या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण, वादी पंचम, संवादी ऋषभ, गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर. [सं.]

छाल(न,छबी)ला, छबेला—वि. नखरेबाज; सुरेख; अतिशय देखणा; (पुरुष, स्त्री). [हिं. छबिला]

छाव—स्त्री. छाया. [सं. छाया; हिं.]

छावड-छावडें—न. लहान मुलाचें लाडकें नांव; छबुकडें. [सं. शावक; हिं. छावा]

छावणी-नी—स्त्री. १ लष्कराचा तळ. २ लष्करासाठीं तात्पुरतें बांधलेलें छप्पर किंवा इमारत. ३ (घरावरचें) छपर व त्याची शाकारणी ४ खिडकीवरील किंवा दरवाजावरील विटांच्या कामाखालील फळी; जमिनीच्या पोटांतील नळावरील दगडी छपर किंवा कमान. ०चा दगड–पु. वरील कामांत वापरलेला आच्छादनाचा दगड. [सं. छादनी; प्रा. छापणी]

छावणें—सक्रि. (ना.) शाकारणें (घर).

छावा—पु.१ सिंहाचें, हत्तीचें पिलूं.२ (ल.) सुंदर मनुष्य, मूल, रेडा, किंवा शूर. 'जो होळकराचा छावा.'–विक १४. ३ कोणत्याहि प्राण्याचें लहान पोर. [सं. शावक; फ्रें. जि. चावो, छावो]

छि, छिछि—उद्गा. तिरस्कार, तुच्छता, नापसंती दर्शक अव्यय. छिथू–स्त्री. फजिती; हुरेवडी; हुर्यो; हुरहुरु. (क्रि०करणें).

छिक्का—स्त्री. शिंक; शिंकणें. (क्रि० करणें) [सं.]

छिचडी—स्त्री. मांसाचा टाकाऊ भाग, नेहमी अनेकवचनीं (छिचड्या असा) वापरण्यांत येतो. [छिलणें ?]

छिचो(छो)र-री—वि. छचोर पहा.

छिटकणी—स्त्री. (काठी) पडणें; शिंपडणें.(पाना इ०).

छिटकाव–पु सडा, शिंपण. [हिं. छिटकना]

छिटणें-छिटाऊ-छिटाव-छिटाऊवंदर-छिटावणें—शिटणें इ० शिटाऊ पहा.

छिटझर्दा—न. जर भरलेलें चीट, जरीचें चित्रविचित्र कापड; एक प्रकारचें कापड. –देहु १९५. [चीट पहा]

छिटपि(फि)ट—स्त्री. तिरस्कारानें नाकारणें; हिडिसफिडिस; कमी लेखणें. (क्रि० करणें; लावणें). [ध्व.] –वि. खोडलेलें; ओरखडलेलें; गिचमिड. –क्रिवि धडपडत; फजिती करीत.

छिटा-छिट्टा—पु. उडविलेला शिंतोडा, डाग; मोत्यावरील किंवा फळावरील डाग. [सं क्षिप्त; हिं. छींटा]

छिटी—वि. चिटाचें केलेलें. [चीट पहा]

छिड(ट)कणें—स्त्री. रंगविणें; रंगाचा छिटकाव देणें. [सं. क्षिप्=फेकणें; हिं. छिडकना] **छिडकाव**–पु. १ शिंपडण्याची

क्रिया; शिंतोडे टाकणें. २ शिंतोड्यानें पाडलेले डाग किंवा ठिपके. [हिं. छिडकाव]

छिणी—स्त्री. धातूचा तुकडा तोडण्याचें पोलादी हत्यार.

छिणी(नी)क—स्त्री. शिलक; वाताची कळ; वेदना; शिणक. (क्रि० भरणें; निघणें; मारणें; येणें; होणें).

छिंद—स्त्री. कापलेली वस्तु, तुकडा, शकल. -वि. छाटलेलें; कापलेलें; खच्ची केलेलें; तोडलेलें. [सं. छिन्न] **छिंदणें**—सक्रि १ (काव्य) कापणें; तोडणें; छिन्नभिन्न करणें. २ (ना.) भिडणें; स्पर्श करणें; थांबविणें, अडथळा करणें. [सं. छिद्]

छिद्र—न. १ भोंक; छेद; पोकळी; दरः वीळ. 'छिद्राचा आश्रय उंदीर कुळवाडी।' -तुगा १९८३. २ (ल.) उणीव न्यूनता; दोष. ३ (ल.) प्रवेश; वीळ, मार्ग; गुप्त दोष; कमीपणा; गुह्य; अपूर्णता; मर्मः मर्माची जागा. 'आमची दारू संपली हें छिद्र शत्रूस कळलें तर तो आतांच घाला घालील.' ४ गुप्त मार्ग (किल्ला): चोरखिडकी; पळवाट. ५ कपट; छद्म. [सं.] ०पाहणें-प्रवेश-मार्ग शोधणें. ०पाहाणें-न्यून, दोष पाहणें. **छिद्रांत निघणें**—हलकें होणें, नमणें. ०दर्शी-दृष्टि-वि. दुसऱ्याचे दोष, न्यून पाहणारा. -**द्रान्वेषण**-न.न्यून पाहाणें,दोष पहाणें. -**द्रान्वेषी**—वि. छिद्रदर्शी.

छिनाल—वि. व्यभिचारी; शिंदळ; शिनाळ; बदफैली (पुरुष, किंवा स्त्री). [सं. छिन्न+नारी; हिं. छिनाल] ०खाना—पु. कुंटणखाना; वेश्यागृह. ०चाळा-पु. वेश्यांचे नखरे, हावभाव. ०चाटीचा-वि. व्यभिचारोत्पन्न; व्यभिचारापासून झालेला. ०नखरा-पु. छिनाल चाळा पहा. ०पुरा-पु. छिनालखाना पहा. **छिनाला-छिनाली**-वि. १ शिंदळकी करणारा (पुरुष, स्त्री). २ शिंदळकी.

छिनाव(वि)णें—सक्रि. हिसकावून घेणें; बळजबरीनें घेणें. [सं. छिन्न; हिं. छिनाना]

छिनी— स्त्री. सुरूच्या पानासरखीं पानें असलेलें झाड.

छिन्नी—स्त्री. छिणी पहा.

छिन्न—न. १ तासलेला पृष्ठभाग. २ ओबडधोबड तुकडा किंवा ढपला. -वि. तोडलेलें; कापलेलें; विभागलेलें. [सं. छिद्-भिन्न] ०पुच्छ-वि. शेंपूट कापलेला. ०हस्त-कर्ण-नासिक-वि. हात, कान, नाक, तुटलेला. **छिन्नभिन्न**-वि. अस्ताव्यस्त; तुकडे केलेलें; फोडलेलें; फाडलेलें. [सं.] ०कटि-न. नृत्यांत एका पायावर उभें राहून दुसरा पाय ताठ ठेवून पुढें मागें हालवीत राहण्यानें कंबरेची पुढेंमागें हलत राहण्याची स्थिति; फार व्यायामानें थकणें घाबरणें, वगैरे दाखविण्याच्या वेळीं हा अभिनय करितात.

छिपटी—स्त्री. शिपटी; चमकी; छडी.

छिलका, छिलटा, छिलपा—पु. १ ढलपा; चीप; शिलपी; टरफल. २ कातडें; साल. [हिं.]

छिलणें—सक्रि. तासणें; चोळणें; रंधणें; साल काढणें. [सं. छिद्; हिं. छिलना]

छिलवा, छिलवागजरा—पु. दांडे एकमेकांत गुंतवून केलेली फुलांची माळ; डेखें खोडून केलेला पुष्पगुच्छ. 'आणवा लाहान छिलवा।' -सला ७. [छिलणें]

छिली-छिलें—स्त्रीन. दरवाज्याच्या दुहेरी चौकटीचीं खालचीं जोडलेलीं दोन लांकडें. वरच्या लांकडांना घोडा किंवा मेघला म्हणतात.

छी—छिः पहा.

छीट—न. चीट; रंगविलेलें, छाप मारलेलें, सुती अथवा तागी कापड; चित्रवस्त्र. [सं. क्षिप्त]

छीट—स्त्री. शीट, पक्षाची विष्ठा. [सं. क्षिप्त]

छीपा—वि. (माळवी.) कपडे छापणारा; रंगारी; खडी काढणारा. [छापणें]

छील—स्त्री. (सोनारी) चांदी, सोनें इ० धातूंच्या सुताची गोल कडी.

छुः—उद्गा. कुत्र्याला सूचना करण्याचा, हांकलण्याचा शब्द. **छुक, छुत**-उद्गा. मांजराला हांकलण्याचा शब्द. [ध्व.] ०छुः छु-छु पहा. याच्या उलट यु, यु. ०छुक म्हणणें-करणें-शांत राहण्यास सांगणें. [ध्व.; सं. तुच्छ]

छुट्टा—पु. (गोंड.) गोंडी बायकांच्या गळ्यांतील कांचेच्या मण्यांची गळसरी.

छुट्टी—स्त्री. सुटी. [सं. छुर्=छेदने हिं. छूटना, सुटणें]

छुणछुणणें—अक्रि. ठुसठुसणें; चुणचुणणें: तिडीक येणें. [छुणछुण] **छुणछुणाट**-पु. .जास्त जोराची तिडीक, ठुसठुस. **छुणछुणी**-स्त्री. तिडीक; धडधड; चुणचुण; ठसठस. [ध्व]

छुत—उद्गा. छुः पहा. छुक. [ध्व.]

छुमछुम-मां—क्रिवि. घागऱ्यांच्या आवाजासारखा, छणछणा शब्द होऊन. 'बहु रुचिर नूपुरें छुमछुमा तदा वाजती।' -क. म. २.७५. [ध्व.]

छुरिका, छुरी—स्त्री. सुरी. [सं. छुर्=कापणें; पो.जि= चोरी, छोरी] ०बंध-पु. शूद्रास मुंजीचे स्थानीं संस्कार आहे.

छू—छु पहा. ०करणें-म्हणणें-कुत्र्यास भोकण्याचा इषारा देणें. (ल.) (भांडण वगैरे करण्यासाठीं) उत्तेजन देणें.

छूट—स्त्री. छटा; चकाकी; तेज (रत्नाचें).

छे, छेछे—उद्गा. नापसंति, तिरस्कारदर्शक शब्द. [ध्व.]

छेकणें—उक्रि. छकणें पहा.

छेका—पु. काठ; रेघ (खोडून काढण्यासाठीं ओढलेली). **छेकापन्हुति**—स्त्री. एक अर्थालंकार, वाक्यांचा अर्थ फिरवण्यासाठीं असा एखादा श्लेषात्मक शब्द घालावयाचा कीं ज्याच्यामुळें श्रोते जो अर्थ समजले असतील त्याहून तो भिन्न व्हावा. उदा० 'अंबरगतपरि पयोधरातें रगडुनि पळतो दुरी। कायहा धीट म्हणावा तरी। तो नंदाचा मूल कायगे सांग कन्हय्याहरी। नव्हेगे मारुत मेघोदरी.' –राला ३५. **छेकोक्ति**—स्त्री. वक्रोक्ति; वाकडें, दुटप्पी, उपरोधिक भाषण. छेकापन्हुति पहा. **छेकानुप्रास**—पु. दोन अथवा अधिक वर्णांची पुनरावृत्ति; वृत्त्यनुप्रासाहून विरुद्ध, गुणभिन्न. 'नक्कहि नको ज्या कार्या त्या काढावा कशास करवाल.' –मो.

छेटा, छेडणें, छेडा—छटा, छडणें, छडा पहा. (वाप्र.) **छेडखानी करणें**–(ना.) त्रास देणें; खोडी करणें; कुचेष्टा करणें. **छेडी जाणें**–(ना.) त्रास देणें वगैरे.

छेद—पु. १ लहान छिद्र; भोंक. छिद्र पहा. २ चीर; फट; भेग. ३ कापणें; दोन करणें; तोडणें. ४ (गणित) अंशस्थानीय आंकड्यास ज्या अंकानें भागावयाचें तो; मुख्य वस्तूचे किती भाग करावयाचे तें दाखविणारा अंक उ० एकचतुर्थांश येथें एका वस्तूचे ४ भाग करून त्यांतील एक घ्यावयाचा. ५ (गणित) भाजक. ६ अंतर. ७ जडपदार्थ उभा–आडवा कापला म्हणजे तो कापलेला भाग. (इं.) सेक्शन. [सं. छिद्–कापणें] **०पाडून लिहिणें**–मध्यें जागा सोडून लिहिणें. सामाशब्द– **०छेदक**–वि १ तोडणारा; कापणारा; भाग करणारा. २ (गणित) भाजक. ३ छेद अर्थ ४ पहा. –पु. नक्षत्रांचें स्थान आणि गति दाखविण्यासाठीं काढलेलें चित्र. [सं.]

छेदणें—सक्रि. १ कापणें; छाटणें; तोडणें; चिरणें; भाग करणें २ मोत्याला वेध पाडणें. ३ दुभागणें. ४ नाश करणें; तोडणें; कापणें. [सं. छिद्–कापणें] **छेदन**–न. छेद; कापण्याची क्रिया; **०बिंदु**–पु. (भूमिति) ज्या ठिकाणीं दोन रेषा किंवा वर्तुळें एकमेकांस छेदतात तो. **०रेघ–रेषा**–स्त्री. जिच्या योगानें दुसरी रेषा कापली जाते ती. **छेदनीय**–वि. छेदावयास योग्य; भागार्ह. **छेदभेद**–पु. तोडमोड. 'किंबहुना सांडावे। छेदभेद।'–ज्ञा १७.२१२. **छेदित**–वि. कापलेला; भाग केलेला. **छेद्य**–वि. छेदनीय पहा. [सं.]

छेंदणें—अक्रि. (व.) अडकणें; लागणें; आपटणें. 'विहिरींतून पाणी काढतांना भांडें दगडाला छेंदलें.' [सं. छिद्]

छेलछबि(बे)ला—वि. छालछबील पहा. 'नको मला अंतर देऊं छेलछबेल्या रे।' –प्रला १७९. [सं.]

छेला—पु. (काव्य.) नखरेबाज माणूस; अक्कडबाज माणूस.

छेळणें—न. अणकुचीदार लोखंडी गज, पहार, सळई. –सक्रि. पहार वगैरे ठोकणें, टोचणें.

छोकरा–री—पुस्त्री. मुलगा, मुलगी. [सं. शावक+रा; प्रा. छावक+रा; हिं.]

छोटा—वि. लहान. [सं क्षुद्र; हिं.] **०मोठा–बडा**–वि. लहानमोठा. **०हजेरी**–स्त्री. सकाळची न्याहारी (हा शब्द युरोपियन लोकांच्या बटलरी भाषेंत रूढ आहे). **छोटेखानी**–वि. सरासरीचा, मध्यम, दुय्यम दर्जाचा.

छोटी—पु. गुरांचा एक रोग; घटसर्प.

छोनछडी—स्त्री. (माण) कसबीण स्त्री.

छोल—पु. (सुतारी) रंधा. [छिलणें]

छोलदारी—पु. तिकोनी तंबू; किंवा पाल. [सं. छोरण+धारण हिं. छोरला+धारला. हिं.]

ज

ज—आठवें व्यंजन. वर्णविकास–याच्या चार अवस्था असून पहिली गिरनार शिलालेखांत, दुसरी इ. स. २ ऱ्या शतकांतील नाशिकच्या शिलालेखांत (यांतील ज इंग्रजी E या अक्षरासारखा आहे), तिसरी झालपाटन येथील लेखांत (इ. स. ६८९) व चौथी ११ व्या शतकांतील उज्जयिनी येथील लेखांत आढळते. –वि (संस्कृत शब्दापुढें जोडला असतां) जन्मलेला; उत्पन्न झालेला; निघालेला इ० अर्थ होतात. जसें–अंडज, स्वेदज, जलज, पंकज, कफज इ०. **ज, जचें**–पुन. (ल.) जेवण (जेवण शब्दांतील आद्याक्षरावरून).

जा। खर—विनाम (सांकेतिक) जमादिलाखर; मुसलमानी वर्षाचा ६ वा महिना. **जा। वल**–जमादिलावल; मुसलमानी वर्षाचा ५ वा महिना.

जइत—न (गो) जय. [सं. जी=जिंकणें]

जई–जै—स्त्री. १ जेथें भिंत छपरास मिळते त्या ठिकाणीं आंतील बाजूस राहिलेली जागा; येथें कांहीं वस्तु ठेवतां येतात; तसेंच कित्येकदां विटांचा थर बाहेरील बाजूस काढून अशी जागा मुद्दाम केलेली असते. २ (वे.) विहीर पडूं नये म्हणून थर लागेपर्यंत खणलेली जमीन.

जईं, जई—क्रिवि (काव्य.) जेव्हां ज्यावेळीं; त्याच्या उलट कईं. 'कृपा करुनि धाडिला जई मदीय बंधु स्वयें।' –मोकृष्ण ५८.५. [सं. यदा]

जईनच, जईनसईन, जईनमईन—विक्रिवि. १ (अशिष्ट) कारणापुरतें; बेताचें. २ पुष्कळ; विपुल, भरखळ; भरपूर.

जईपट्टी—स्त्री (व. सोनारी) तंगडावरील बाजूची उभी पट्टी.

जईफ, जयफ, जैफ—वि. कष्टी; क्षीण; अशक्त. 'आम्हीं जईफ झालों आहों बहुत दिवस वांचत नाहीं' —रा १.२८. [अर. झईफ]

जउळी—जऊळ—जोळी, जौळी पहा.

जक—१ खिपत; पराभव; धक्का; थप्पड; तंबी. 'एवढी जक खडर्यावर हजरतीस बसली.' —रा ५.१६. २ (नाविक) एखाद्या लाकडास फूट गेल्यास मजबुतीसाठीं दोरीनें चार–सहा फेरे घेतात ते [अर. दक्क=पीठ करणें]

जंक—न. नावेचा एक प्रकार. [इं.]

जक(ख)ड—स्त्री. १ ताण ओढ. (क्रि० ताणणें; आवळणें). २ गारठ्यानें आखडणें (हा शब्द बांधणें, टाकणें, धरणें, राखणें या शब्दांशीं जोडून योजतात). [अर. दक्क=पीठ करणें]

जकणी—स्त्री. (माण.) शेतांतील एक देवता; जखीण. [सं. यक्षिणी]

जकला—वि. (अशिष्ट) सगळें; संपूर्ण; सर्व; अजीवात. [सं. सकल ?]

जकात—स्त्री. कर; सायर; दस्तुरी; करोडगिरी; स्थलांतरित (आयात व निर्गत) व्यापारी जिनसावरील कर. (मूळ अर्थ मुसलमानांत प्राप्तीचा कांहीं ठराविक अंश धर्मादाय म्हणून काढून इमामाचे स्वाधीन करावयाचा असा संप्रदाय असे; त्यावरून धर्मादाय कर, पट्टी). [अर. झकात] ०दार—वि जकात वसूल करणारा अधिकारी किंवा मक्तेदार. रोमी सरकारच्या कारकीर्दींत जे लोक नाक्यावर बसून जकात वसूल करीत असत ते. हे लोक परकी सरकारची नोकरी करून आपल्याच बंधुजनांपासून अन्यायानें वाजवीपेक्षां अधिक पैसा घेत व अन्य मार्गांनींहि जुलूम करीत, यामुळें यहुदी लोक जकातदारांस नीच लेखून त्यांच्याशीं अन्नव्यवहारहि करीत नसत. ०नाके—न. १ जकात वसूल करण्याची जागा, ठाणें. २ (ल.) ज्यावर जातां येतां कपाळ आपटतें असा ठेंगणा दरवाजा. —त्या—वि. १ जकातदार. २ एक पक्षी. हा ज्या पक्ष्याला जिंकतो त्याचें एक पीस उपटतो म्हणून त्यास म्हणतात.

जकि(के)रा—पु. १ अडगळ; जुना गळाठा, रास (पुस्तकें, कापड, कागद इ०ची). २ कोठार; साठा; संचय. 'ठाण्यांत दारू व तोफेचे गोळे बाण वगैरे जकिरा पोक्ता आहे.' —ख ९.४५०३. [अर. झकीरा] जकीरखाना—पु. कोठार; गंजीखाना; अठरा कारखान्यांतील एक. जकिरी—वि. दारूगोळ्याचें. 'त्याजवर सामान जकिरी पूर्वील प्रमाणें राखावें.' —मराचियोधा ३२.

जखड–ल—वि. बुड्ढा; वृद्ध; अशक्त; क्षीण. [अर. दक्क= पीठ करणें]

जखडणें—सक्रि. घट्ट बांधणें; ताणून, आवळून बांधणें; इकडेतिकडे हालचाल करतां येणार नाहीं अशा तऱ्हेनें बांधणें. [जकड पहा.] साम शब्द— जखडबंदी—स्त्री. बंधन (गुरूं खुंटयाला). (क्रि० करणें). २ (ल.) भाग पाडणें; उपकाराखालीं आणणें. ३ बंधन; आकलन; वेष्टन. (क्रि० करणें). जखडाजखड–डी—स्त्री. बांधणें व आवळणें; घट्ट आवळणी. (क्रि० करणें; होणें; चालणें)

जखडीन—स्त्री. जखीण पहा.

जखम—स्त्री. १ दुखापत; घाव; व्रण; आघात (शस्त्रादिकानें झालेला). २ जोखीम या अर्थानें चुकीचा उपयोग; व्यापारांत तोटा, धक्का. (क्रि० बसणें). [फा. झख्म] ०पट्टी—स्त्री. जखमेवरील मलमपट्टी. ०भरणें—जखम बरी होणें. जखमाणा–ना—न. दुखापत झालेल्या शिपायांना सरकारांतून मिळालेलें इनाम, पैका. 'जखमानेही दिले.' —रा ४.१०७. जखमी—वि. १ घायाळ. २ ओरखडलेलें; दुखावलेलें; जखम झालेला जखमेवर मीठ घालणें—दुःखावर डाग देणें.

जखाई जुखाई—स्त्री. दोन क्षुद्र स्त्री देवता. यावरून सर्व क्षुद्र देवतांना नांव देतात. [सं. यक्ष+आई]

जखात(द)दार—जकातदार पहा.

जखि(खे)रा—जकिरा पहा.

ज(जं)खीण–न—स्त्री. जखाई जुखाई पहा. १ एखादी बाळंतीण मेली असतां किंवा एखाद्या स्त्रीनें पाण्यांत जीव दिला असतां तिचें जें पिशाच्च होतें तें; हडळ. २ एक क्षुद्र देवता. 'जखिणी देवी म्हणे जी सर्वकर्तारा।' —सप्र ५.१०. डंखीण पहा. [सं. यक्षिणी]

जख्ख, जख्खड, जख्खल—वि. अतिशय म्हातारा आणि अशक्त; थकलेला (म्हातारा शब्दांशीं योजून) (माण.) जखड. [जकड]

जग—न. १ स्थावरजंगमरूप अखिल सृष्टि; विश्व; पृथ्वी; दुनिया. २ ब्रह्मांड; माणसांचें वसतिस्थान; मनुष्यजात; लोक. [सं. जगत्] (वाप्र.) जगांतून उठणें—१ लोकाचाराविरुद्ध वागणें. २ (वैधव्यामुळें, आपत्तीमुळें) सर्वस्वी बुडणें. जगाबाहेरील—निराळी चाल—लोकविलक्षण चाल. जगामुलखानें सोडलेला—जातीवेगळा टाकलेला; साऱ्या गांवाची ओवाळणी; साऱ्या दुनियेची खरवड. म्ह० आपण भला तर जग भलें आपण मेला जग बुडालें. सामाशब्द— ०गोळ—पु. (काव्य) पृथ्वीरूपी गोल. 'जैसा महाप्रलयीं जगगोळ। जाहाला उदकाचें ब्रह्मगोळ।' ०चालक—वि. (काव्य) जगाचें भरणपोषण करणारा (ईश्वर). जगच्छेट—जगतछेट पहा. जगजाहीर—वि. सर्व लोकांना माहित असलेला; प्रसिद्ध असलेला. ०जीवन—न. जगज्जीवन पहा. ०जुग—न. (महानु.) मोठी आपत्ति, जगावर आकाश कोसळणें. 'औचितें जगजुग पडिले सनकादिकावरी।' ०जूट—पु. सुव्यवस्था. ०जेठी—पु. (काव्य) १ जगामधील मोठा (ईश्वर). २ जगांतील बलवान् पुरुष, मल्ल. 'आम्ही जगजेठी असतां।' —एरुस्व ६.३५.

-जनक-पु. जग उत्पन्न करणारा. जगत्कारण पहा. -ज्जीवन-न १ जगाचें जीवन; जीव सृष्टीचें जगण्याचें साधन (पाऊसपाणी, अन्न इ०). २ सजीव प्राण्यांचें अस्तित्व -वि जगाचें धारण-पोषण करणारा (ईश्वर). ०झंपू-वि. (महानु) जगाला झोडणारा. 'उधटेआं देवां जगझंपु।' -शिशु १५४. ०झोडी-स्त्री. वटीक; दासी. 'लाज घरीं मांडे। जगझोडी रांडे।' -तुगा. २६०. ०डंबर-न. १ अवडंबर; अवाढव्य पण निरर्थक थाटमाट, धामधूम, आव (विद्या, पैसा यांचा). (क्रि० घालणें. २ अफाट जगास आश्चर्यानें म्हणतात; विश्वविस्तार; एखादी अवाढव्य, विस्तीर्ण वस्तु. 'तो हा जगडंबरु।' -ज्ञा. १५.४७. [सं. जगत्+अंबर] -ड्वाळ-ड्व्याळ-वि. प्रचंड; अवाढव्य (इमारत, शरीर, अरण्य); प्रमाणरहित, बोजड (पदार्थ). [सं. जगत्+व्याल] ०ढाल-ढाळ-पु. ध्वज; झेंडा. [सं. जगत्+ढाल] जगत्-न. जग अर्थ १,२, पहा. जगती-स्त्री. १ जग अर्थ १, २ पहा. 'किं पळता सरली अवघी जगती।' २ (महानु.) मठ. 'पूर्वाभिमुखजगती असे।' -ऋ १०६. जगतीतल-न. पृथ्वीतल; पृथ्वीचा पृष्ठभाग. जगत्कर्ता-पु. ब्रह्मदेवाचें एक नांव. जगज्जनक पहा. -त्कारण-न. जगाला उत्पन्न करणारी शक्ति; हा शब्द निरनिराळे पंथ, ईश्वर, माया, प्रधान, परमाणु, या निरनिराळ्या शब्दांना लावतात. जगत्त्रय-न. स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ. जगत्पति-प्रभु-पु. जगाचा धनी, नियंता, ईश्वर किंवा राजा. जगत्पालक-पाळक-वि. जगाचें पालन करणारा. जगत्प्रसिद्ध-वि. जगजाहीर पहा. जगत्प्राण-पु. हवा; वायु. जगद्बंधु-पु. विश्वबंधु; सर्व सृष्टीवर प्रेम करणारा. जगत्शेट-पु. १ फार श्रीमंत. २ (ल.) निर्धन पुरुष. जगत्शेटीचा-नातु-वि. निर्धन मनुष्य. जगत्स्रष्टा-जगज्जनक पहा. जगत्स्वामी-पु जगाचा धनी. जगत्क्षय-जगाचा नाश. जगदंत-पु. जगाचा नाश शेवट, अखेर. [जगत्+अंत] ०दंबा-दंबिका-स्त्री. पार्वती; देवी; जगाची माता. 'विन्मुख जाहली जगदंबा।' -एरुस्व ५.७३. [जगत्+अंबा] ०दळ-दाळ-वि. १ जगाला भरडणारा. 'दापीतेआं देवांचा जगदळा।' -शिशु १५५. २ (बायकी) जगाशीं भांडणारा. ०दात्मा-जगदीश-दीश्वर-पु. ईश्वर; ब्रह्म. [जगत्+आत्मा, ईश, ईश्वर] ०दाभास-पु. विश्वसादृश्य; जडरूप माया; बाह्य सृष्टि. [जगत्+आभास] ०दुद्धार-पु. १ जगाचा उद्धार, मुक्ति. २-वि. जगाचा उद्धार करणारा. [जगत्+उद्धार] -द्गुरु-पु. १ ईश्वर. २ श्रीशंकराचार्यांची पदवी. ३ थिऑसफी पंथांतील गुरुस्थानी मानलेली श्रेष्ठ विभूति. -द्भूषण-न. जगाचा अलंकार; ईश्वर. -द्वंद्य-वि. सर्व जगास पूज्य. -द्विनाश-जगत्क्षय पहा. -द्विलक्षण-वि. १ सर्व जगाहून निराळा; विलक्षण. २ वाखात; चमत्कारिक; तऱ्हेवाईक. जगधाम-जगन्निवास-वि. (काव्य.) सगळें जग व्यापून राहणारा; परमेश्वर; सर्व जग हें ज्याचें घर आहे असा. ०नाड-स्त्री. जगदळ-दाळ पहा. ०न्नाथ-पु. १ जगाचा स्वामी. २ पुरी येथील श्रीविष्णूची मूर्ति. म्ह० आपला हात अन् जगन्नाथ=स्वतःस पूर्ण स्वातंत्र्य असणें. [जगत्+नाथ] ०न्नायक-पु. जगाचा स्वामी, पालनकर्ता; ईश्वर. [जगत्+नायक] ०न्निंद्य-वि. सर्व जग ज्याची निंदा करतें असा. ०न्नियंता-वि. जगाच्या हालचालीवर नियंत्रण ठेवणारा. -न्मंगल-वि. जगाचें कल्याण करणारा. 'माळा हे कमळा विचारुनि गळा घाली जगन्मंगला।' -न्माता-स्त्री. १ जगाची आई; जगदंबा. २ (ल.) मातृतुल्य स्त्री. -न्मित्र-पु. जगत्बंधु पहा. आवडतें मूल, सुस्वभावी माणूस. -न्मोहना-स्त्री. जगाला भुलविणारी स्त्री. ०प्रसिद्ध-जगजाहीर पहा. ०बोळ-पु. १ (महानु.) जगाला पारखा होणें. 'त्यागा जगबोळ जाहाला। -भाए ९१. २ कडु कातबोळ. 'नारदा होतुसें जगबोळाचें मानू।' -भाए ६३. ०भांड-वि. जगदळ पहा. ०मित्र-मैत्र-वि. सर्व जगाशीं मैत्री करणारा. ०लीला-स्त्री. १ जगाची रीत; सर्वसामान्य लोकांची वागणूक, पद्धति, समजूत वगैरे. 'जगलीला अशीच, वऱ्याला वाईट वाईटाला वरें म्हणावें.' २ आधिभौतिक मोह, माया; खोट्या जगाचा खऱ्या जगप्रमाणें भास.

जंग-पु. १ गंज; कीट; (लोखंड, तांबें, पितळ यांवरील) तांबरा. (क्रि० चढणें). २ (ल.) मलीनता; क्षीणता; जडता; मालिन्य; उपयोगांत नसल्यामुळें येणारी ग्लानि. 'बारा वर्षे आवृत्ति केली नाहीं म्हणून माझ्या विद्येवर जंग चढला.' [फा. झङ्ग] जंगट-वि. गंजलेलें. ०देणें-पुष्कळ दिवस टिकणें, राहणें (एखाद्या धंद्यांत, कृत्यांत माणूस किंवा वस्तु). जंगणें-क्रि. कीट चढणें.

जंग-पुस्त्री. लढाई. 'या जंगेंत पांच मोहरे मृत्यू पावले.' [फा. जंग; तुल० सं. जंज्=युद्ध करणें] हा शब्द फारसा प्रचारांत नाहीं पण पुढील वाक्प्रचारांत त्याचा उपयोग करितात. जंगजंग पछाडणें-अतिशय श्रम करणें; कष्ट करणें; जोराची लढाई करणें. सामाशब्द- ०जोड-जूट-पु. १ भरपूर व चांगली स्थिति; सुबत्ता; उत्तम प्रकारच्या साधनांनीं अनुकूल अवस्था. २ भरलेलें घरदार, संसार (पुष्कळ मुलें-बाळें, चाकर-नौकर असलेला). ३ योग्य जोड; जम. 'जुनीं नवीं हत्यारें मिळून त्यांचा जंगजोड बरा बसला.' ४ संजोग; जुळणी; साहित्य. (क्रि० घालणें; करणें). ५ मैत्री. 'जंगजोड यासी करावा ऐसा मनसवा घातला आहे.' -पेद २०.४५. ६ युद्धाची व्यवस्था. 'जंगजोड बसेल.' -ख १०.५३४५.

जंगट-न. झांगट; कांशाचा तास, घड्याळ; देवापुढें आरती वगैरे म्हणतांना वाजवावयाचें, भिकाऱ्यांच्या हातांत असतें तें वाद्य. [ध्व.]

जंगड, जंगडी-स्त्री. एकत्र जुंपलेल्या पशूंतील स्नेह: निकट संबंध; योग. यावरून दाट मैत्री. [सं. युज्=जोडणें]

जगणूक—स्त्री. निर्वाह. जगण्याची क्रिया; जीवन. 'आज तर आमची जगणूक झाली उद्यांचें उद्यां, देव आहे.' [जगणें]

जगणें—क्रि. १ जिवंत रहाणें; अस्तित्वांत असणें. २ वांचणें; निभावणें. रक्षण होणें. 'ह्या जरीमरींतून जो जगेल तो पुढचें वर्ष पाहील.' [सं. जीव् = जगणें]

जगतापंथ—पु. १ आपत्तींतून वर येणें; भयंकर दुखण्यांतून बरें होण्याची स्थिति. (क्रि० (जगत्या पंथास) लागणें, लावणें). २ (ल.) बुड आल्यानंतर पुन्हां धंदा सावरणें, उभारणें. (क्रि० लागणें; लावणें). [जगणें + पंथ]

जगती—स्त्री (काव्य.) एक वैदिक छंद याचे चार चरण असून प्रत्येक चरणांत १२ अक्षरें असतात [सं]

जगन्नाथी—पु एक प्रकारचा पंचा: जाड वस्त्र. —वि. जगन्नाथ शहरासंबंधीं (धातूचीं भांडीं, हरक).

जंगम—स्त्री. (गो.) एक रानफळ व त्याचें झाड.

जंगम—वि. हलवितां येण्यासारखें; चल. याच्या उलट स्थावर-अचल. 'नाना हे तों जंगमजन।' –रास १.१०२३. [सं. गम्=जाणें] ०जिंदगी-मा‌ल-मिळकत-स्त्री.पु.स्त्री. हलवितां येणारी संपत्ति, भांडीकुंडीं. (२) (कायदा) जमीन व भूमीशीं संलग्न असणाऱ्या वस्तु किंवा अशा संलग्न वस्तूशीं लगटून राहणाऱ्या वस्तूखेरीजकरून हरएक वस्तु. ०विष-न. प्राणिज विष; याच्या उलट वनस्पतिजन्य किंवा खनिज हें स्थावर विष.

जंगम—पु. शिवपूजकांची एक जात व व्यक्ति. लिंगाईत लोकांचा गुरु. ०ढवळें-न. समारंभांतील आचारविचारशून्यता. [जंगम+ढवळणें] ०पट्टा-पु. १ जंगम लोकांच्या कपाळावरील लांबलचक भस्माचा पट्टा. त्यावरून. २ (ल.) (उप.) यासारखें एखाद्या बाईनें लाविलेलें कुंकू. ०विद्या-स्त्री. जंगम जातीचीं, धर्माचीं शास्त्रें इ० ०शेटाई-स्त्री. (कों) ओढूनताणून आणिलेली प्रतिष्ठा. जंगमी-वि. जंगम लोकांसंबंधीं.

जंगम्या—पु. खरीपाच्या जोंधळ्यावरील रोग. यानें ताटें वाळूं लागतात व तांबडीं दिसतात –कृषि २७०.

जंगर—न. अन्नछत्र. [फा.]

जगर-रें—न. झगरें पहा.

जग(गा)ल—स्त्री. (गो कु.) नांगराचा फाळ.

जंगल, जंगला, जंगाल—पु.गंज; कळंक 'नवसागर आणि जंगल यांचें चूर्ण दारूंत मिश्रण केल्यास त्यापासून हिरवी ज्वाला उत्पन्न होते.' अग्निक्रीडा पृ. १५. –वि. जंगेल गंजलेलें. [फा.]

जंगल—न. अरण्य; झाडी: उजाड, ओसाड, नापीक, मनुष्य, वस्ती नसलेली, जमीन, जागा. [सं.] (वाप्र) ०फिरणें-शौचास जाणें झाडयास जाणें. म्ह० जंगलचा वारा–घरचाभारा. सामाशब्द– ०खरडा-पु.कापणी होण्यापूर्वींचें पिकाचें पाहणीपत्रक आणेवारी; अंदाजपत्रक. ०गरक-गर्क-वि. झाडाझुडपांनीं भरलेलें (जमीन, शेत). 'बागाईत जमीन जंगल गर्क पाणी पाटसुद्धां जाहली आहे.' –वाड समा ३.२४४. [जंगल+गर्क] ०चिमणी-स्त्री. एक प्रकारची चिमणी (पक्षी); चोचा विलविली; ही साध्या चिमणीपेक्षां लहान असून हिचें पोट पिवळें व चोंच आणि पाठ काळी असते. जंगलट-वि. जंगली: रानवट: खेडवळ; अडाणी. ०शाही-स्त्री. रानराज्य 'त्यावेळीं जंगलशाहीच्या बादशहाची सिंहगर्जना सुरू होऊन वरच्या अस्मानी सवालाला जमीनीचा जबाब मिळतो.' –गडकरी, राजसंन्यास ५

जंगला—पु. एक रागिणी.

जंगला—पु. (माळवी) कठडा.

जंगली-वि.१ जंगलगरक पहा २ रानटी; रायवळ; रानांमधील (सर्व प्रकारचीं झाडें–शिसू, साग यांखेरीज). ३ मुद्दाम लागवड न केलेलें (झाड). ४ न सुधारलेला; खेडवळ. अडाणी. विन माणसाळलेला (पशु, माणूस, लोक). ५ जंगलांत राहणारा. ६ जंगलासंबंधीं. [जंगल] सामाशब्द– ०कापशी-स्त्री.एक वनस्पती. ०गांजा-पु. एक वनस्पती. ०चमेली-स्त्री. रानटी चमेली. ०चिमणी-स्त्री. जंगल–चिमणी पहा. ०जट-वि. खेडवळ. ०जायफळ-बदाम-हिरडा-नपु. रानटी जायफळ, बदाम, हिरडा (हा हिरडा कोंवळा वेऊन वाळविला म्हणजे त्याला वाळहिरडा (हरितकी) म्हणतात.

जगलावचें—क्रि. (गो.) वीज चमकणें.

जगवण-स्त्री. जगणूक पहा. नांदवणूक [जगविणें]

जगविणें—सक्रि. वाचविणें: राखणें; सांभाळणें. [जगणें] ०जगवून-तगवून-क्रिवि. काटकसरीनें; हात राखून (खाद्य पदार्थ खर्चणें). सोपस्कारानें काळजी घेऊन.

जगाविणें—सक्रि. सूचना करणें; ताकीद देणें; जागा करणें. [सं. जागृ; हिं. जगाना]

जंगी—स्त्री. १ बंदुकीची गोळी मारण्यासाठीं तटाला ठेवलेलें भोंक. २ (गो.) लहान खिडकी. [फा. जंग=लढाई]

जंगी—स्त्री. जंगडी; दाट मैत्री. [जंग]

जंगी —वि. १ लढाईविषयीं; लष्करी. २ मोठा; भयंकर. जंगी आवाज.' 'किल्ल्यांत फिरंगी रोहिला जंगी' –ऐपो १८२. जंगी ताबूत-पु तरवारी, ढाला वगैरे शस्त्रांचा केलेला ताबूत. ०सामान-पु. युद्धसामुग्री. ०लढाई-स्त्री. घनचक्कर लढाई, युद्ध. ०जहाज-न युद्धनौका. ०भोंवरा-भोंवरा-पु. भों, भों असा आवाज करणारा भोंवरा.

जंगीपुर—न. रेशमाची एक जात. –मुंव्या ९७.

ज(जों)गूल—न (गो.) वीज.

जगौचें—सक्रि. (गो.) वाचविणें. जगविणें.

जघन—पु. १ बस्तिप्रदेश; जांघ; जांगड (स्त्रियांचा). २ (काव्य) ढुंगण; कंबर. 'धरिला जघन द्वयकरीं।'—निगा १२१. [सं.]

जघन्य—वि. १ हलकें, नीच. २ शेवटचा; पाठीमागचा. —स्त्री. अपकीर्ति. [जघन] ०वृत्ति—स्त्री. अप्रशस्त हलकट, नीच, चाल.

जघन्य—वि. १ जगजाहीर. 'हें शून्यवादि यांचें मत जघन्य।'—कथा ६.११.९. [सं. जगत्] **जघन्यांत होणें**—जगजाहीर होणें (मूर्खपणानें किंवा वाईट कृत्य). 'कीर्ति जघन्यांत झाली।'—अफला ५१.

जंघा-घ—स्त्री. १ मांडी; सबंध पाय; जघन पहा. २ पोटरी [सं.] ०त्राण—न. मांडीचें किंवा पोटरीचें चिलखत. ०ल-ळ, **जंघी**-वि. वेगवान; चपल (घोडा). 'जंघाल जो पवन-सं-गतिची सवे घे।'—र ७. 'हे वामनैक पद भूमि नमोनि जंघी।'—र ४.

जचणें—अक्रि. मेहनत घेणें; फार श्रम करणें. 'कीं नेरा-वापाचेया पुत्र जचे।'—ज्ञा १३.५४२. [जाचणें पहा]

जंजार—पु. १ ओझें. २ त्रास; प्रयत्नाची पराकाष्ठा. (क्रि० तोडणें). [जंजाल-सं. जंज्=युद्ध करणें]

जंजाल-ळ—पु. १ त्रास; कष्ट; दगदग; चिंता; उपद्व्याप; गुंतागुंत; संसारांतील अडचणी. 'जगज्जाल जंजाल हा सर्व तुटे।'—दावि ८. २ आधिव्याधि; लोढणें; यातना; त्रास (माणसांच्या कामाचा). 'ही बायको पाठीमागें मोठा जंजाळ आहे.' ०तोडणें—अति त्रास कष्ट सोसणें. ०पछाडणें—१ छळणें; यातना देणें. २ खूप प्रयत्न करणें; जोराचा प्रयत्न करणें.

जजि (झी) या—पु. (मूळ अर्थ संरक्षणाकरितां बदला पैसा) मुसलमानेतरांवरील डोईपट्टी, कर. हा प्रथम महमंद पैगंबरानें वसूल केला होता. 'न्यायाचे मार्गानें पाहतां जजिया पट्टीचा कायदा केवळ गैर.'—वाड सनदा १५०. [अर. जिझ्या]

जजिरा, जंजीर—पु. १ पाण्यांतील किल्ला; जलदुर्ग. २ कुलाबा जिल्ह्यांतील एक संस्थान व किल्ला. [अर. जझीरा=बेट]

जंजिरी—स्त्री. १ लहान सांखळी. २ कमान (घड्याळाची); शेडा. ३ जंगी. गवाक्ष. —वि. तीक्ष्ण. 'संवयकमांना ओढुन मारसी नेत्रवाण जंजिरी।'—प्रला १०६. [फा. झंजीर] ०गोळी—स्त्री. जोडगोळी.

जंजीर—स्त्री. १ जंजिरी पहा. [फा. झंजीर] २ नग. 'एक जंजीर फील.'—पया ३८४. ३ बेडी. 'गळ्यांत जंजीर तोफेची.'—मराचियोरा ६६. ०तोडणें-जंजाळ तोडणें. ०बंद्-वि. भर-भक्कम; संगीन (इमारत). २ अगदीं बरोबर (हिशेब). ३ सुसंगत (भाषण, लेखन).

जजू—पु. (औपरोधिक) यजुर्वेदी लोक. [सं. यजुस्]

जज्ज ज्य—पु. दिवाणी कोर्टांत अध्यक्षस्थानीं बसणारा अम्मलदार; न्यायाधीश. 'चुकेना लग्नाचा जोडा पाई खोडा जज्य बोले।'—पला ८३. [इं.]

जंज्याळ—स्त्री. जेजाल पहा. लांकडी बैठक (दस्ता) असलेली मोठ्या तोंडाची बंदूक. हिच्या तोंडाचा व्यास १॥–२ इंच असून नळीची लांबी ७ विती असते. ही तोडयाच्या बंदुकीसारखी दिसते. हिला इंग्रजीत ब्लंडरबस असें नांव दिलें आहे. [सं. जंज्=लढणें; युद्ध करणें]

जट—स्त्री. १ पेड वळलेले केस (शंकर किंवा साधू लोक यांचे); न विंचरल्यामुळें, तेल वगैरे न लावल्यामुळें एकासएक चिकटलेल्या गुंतलेल्या केसांच्या कपाळावर व पाठीवर लोंबत राहणाऱ्या बटा; वळंबा; जटा. २ संघ; जूट; जमाव. **जटणें**—अक्रि. एकत्र होणें जुळणें. [सं. जट्=गुंतणें]

जटल्ली—स्त्री. (व.) थाप; बात 'तूं खूप जटल्ली ठोकली.'

जटा—स्त्री. १ जट अर्थ १ पहा. २ केंसांची गुंतागुंत. (गो) जटि. ३ वैदिक वाङ्मयांतील पठणविषयक एक विकृति. संहितेच्या दोन पदांचा संधि करून म्हणणें त्यास क्रम म्हणतात व त्या दोन पदांच्या पुढील पद त्यास जोडून त्या तीन पदांची संहिता करून तीं तीन पदें उलट म्हणणें. उदा० 'अग्निमीळे ईळेग्निमग्नि-मीळे। ईळेपुरोहितं पुरोहितमीळ ईळे पुरोहितं।' इ० [सं. जटा, सटा; फ्रें.जि. जर] सामाशब्द— ०गौर—स्त्री. एक औषधी वन-स्पति. हिच्यावर शेवाळघासारख्या रेषा असतात व ही गौरीला वाहातात. ०जूट—पु. केसांचा समूह जटा पहा. 'जटाजूट एका मुगुट माथां शिरीं।'—तुगा २०५०. ०धारी—वि. जटा धारण करणारा (शंकर, गोसावी इ०). ०पाठी—वि. १ जटेचा पाठ कर-णारा (जटा अर्थ ३ पहा); अशासारखेच क्रम-घन शाखा—पाठी असे वेदपाठकांचे प्रकार आहेत. २ ज्यांनीं आपल्या जटा पाठीवर सोडल्या आहेत असा. ०भार पु. जट अर्थ १ पहा. 'सावरूनिया जटाभार। वरि मुकुट घातला सुंदर।' ०मांसी-मावशी-स्त्री. पुष्कळ दिवस टिकणारी वनस्पति. ही हिमालयांत सांपडते. हिच्या तीन जातींपैकीं सुगंधी जात अधिक उपयोगी असून तिच्या मुळयांचें तेल केस काळे होण्याकरितां उपयोगांत आणितात. [सं.]

जटाळ्या, जटाळ्याबावा—वि. जटा धारण करणारा.

जटायु—पु. रामायणांतील एक गृध्र राजा. [सं.]

जटित—वि. जडित 'कंठीं माळा मुखीं पद्म। जटित सूत्रीं।'—गीता १.४८२. [सं. जट्=संघात करणें]

जटिल, जटीळ—वि. जटाधारी पहा [सं.] ०वेखंड-न. काळें वेखंड. **जटिली**—वि. जटिलासंबंधीं; जटाधारी पहा. [जटिल]

जठर—न. पोट; उदर. [सं.] **जठराग्नि, जठरानल**—पु. पोटांतील अग्नि, पचनशक्ति.

जड—स्त्री. मुळी. [हिं. जड; सं. जट] (वाप्र.) ॰दाबणें-एखाद्या झाडाची फांदी मध्येंच जमीनींत पुरल्यावर त्या खांदीस मुळ्या फुटून त्या खांदीचें नवीन कलम करणें.

जड—स्त्री. धन; पैसा; मालमत्ता 'त्या सावकाराची लाख रुपयांची जड आहे' [सं.]

जड—वि. १ भारी; वजनदार; उचलावयास कठिण. २ (ल.) मंद; आळशी; मूर्ख. 'मी अत्यंत जड असें।'-ज्ञा ३.१८.३ शीत. ४ पचनाला कठिण (अन्न, पाणी). याच्या उलट हलकें. ५ दुःखी; दुःख देणारें. ६ त्रासदायक; कठिण; महत्त्वाचें (काम). 'मदुद्धरण मात्र कां जड तुम्हां दिसे वा रिती।'-केका १९. म्ह॰ केलें नाहीं तोंवर जड खालें नाहीं तोंवर गोड. ७ मोठेपणाचा; मानाचा; अधिकाराचा. ८ भारी किंमतीचा; मौल्यवान. ९ गंभीर; विद्वत्ताप्रचुर; परिपूर्ण. (टीका, वाद, विषय). १० भयंकर; जबर (रोग). ११ झोंपाळू. त्रासलेला; थकलेला; दमलेला. १२ अचेतन. भौतिक 'जड परि जवळिका।'-ज्ञा ९.११६. १३ क्लिष्ट; कठोर (अक्षर). १४ (वेदांत) घन; द्रव, वायुरूप नव्हे असें; भौतिक शरीर. [सं.] (वाप्र.) ॰धरणें-मोठा समजणें. ॰वाटणें-कठिण, दुःखदायक, त्रासदायक असणें. ॰सांगणें-अधिकाधिक वाढत जाणें (रोग, अडचण). शेवटीं जबरदस्त होणें. (बूड, गांड) ॰होणें-प्रतिष्ठेमुळें एखाद्यास गर्व चढणें. सामाशब्द- ॰अवघड-न. कठिण संकट आणि अडचण यांना व्यापक संज्ञा. ॰गीर-वि. (लुटीच्या भारानें) भारावलेलें. -चित्रगुप्त ११९. ॰ग्रंथि-पु. (वेदांत) आत्म्याचा भौतिक पदार्थांशीं संबंध, तसेंच बाह्य वस्तूंशीं संबंध. 'जड ग्रंथि सुटला म्हणजे ज्ञानप्राप्ति.' [सं.] ॰चिदैक्य-न. मन आणि दृश्य पदार्थ यांचें ऐक्य. 'आत्मा न देखत मनीं व्यतिरेकरीति। गर्विष्ठ ते जडचिदैक्य सुखें करीती।'[सं.] ॰जीववाद-पु. सर्व आधिभौतिक व मानसिक चैतन्य जड प्रकृतिपासून झालें असें प्रतिपादणाऱ्या कोणत्याहि तत्त्वज्ञानमतास जडजीववाद हा शब्द लावतात. ॰जूग-न. ओझें आणि भार (धंद्याचा, काळजीचा). 'संसाराचें जडजूग जोडल्या पुतावर आहे.' ॰जोखीम-न. संभवनीय आपत्ति, अनर्थ (सर्व आपत्ती किंवा एखादी आपत्ति). 'वाटेनें कांहीं जड जोखीम पडल्यास कसें करावें.' जड डोसकें डोकसें-न. हजामत करावयास कठिण अशा राठ केंस असलेल्या डोक्यास न्हावी लोक म्हणतात. [जड+डोसकें] जडता-जडत्व-स्त्रीन. १ (शाप.) प्रेरणारूप कारणावांचून आपली स्थिर अवस्था अथवा सरळ रेषेंत समचलनावस्था न बदलण्याचा जो पदार्थाचा धर्म त्यास जडता म्हणावें. -यंमू २१२. २ वजन; सुस्ती. -त्वाकर्षण न. गुरुत्वाकर्षण. ॰दुखणें-न. जिवावरचें दुखणें; असाध्य रोग. ॰द्रव्य-पु जागा व्यापणारा, वजनदार, ज्ञानेंद्रियांनीं कळणारा स्थूल पदार्थ. ॰पारडें, जडब शको. ३. ४४

पारडें-न. १ सुबत्ता, भरभराट (तराजूच्या ज्या पारड्यांत वजन जास्त असतें तें पारडें खालीं जातें व कमी वजनाचें वर जातें यावरून). २ समृद्ध माणूस. ३ त्रासदायक काम. (क्रि॰ उचलणें; वाहणें; उरकणें; सोसणें). जड बुडाचा-वि. (ल.) श्रीमंत आणि वजनदार (मनुष्य). [जड+बूड] ॰बुद्धि-मति-स्त्री. बुद्धीचा जडपणा; बुद्धिमांद्य. -वि मूर्ख; अज्ञानी. ॰बोका-पु. गलेलठ्ठ; स्थूल (माणूस, जनावर, वस्तु). ॰भरत-पु. १ एक ऋषी. २ (ल.) आळशी, सुस्त माणूस. ॰भारी-न. (काव्य) संकट; आपत्ति. 'पडतां जडभारी। दासीं आठवावा हरी।'-वि. कठिण; त्रासदायक. 'माझिये जीवींचें कांहीं जडभारी।'-तुगा ८५८. ॰भ्रम-पु. आधिभौतिक पदार्थांचें चुकीचें ज्ञान; सृष्टि शाश्वत असल्याबद्दल चुकीचा समज 'उदरीं जिस जडभ्रम तीतें। राम उद्धरि जसा कुमतीतें।' ॰वाद-पु. सर्व विश्वाची जडप्रकृति व गति यांनीं खुलासा करण्याची पद्धति. सर्व मानसिक क्रियांचा खुलासा आधिभौतिक व रासायनिक फरकांनीं होतो असें हें मत म्हणतें. पदार्थविज्ञान शास्त्रज्ञ, प्राणिशास्त्रज्ञ व जीवनशास्त्रज्ञ हें मत प्रतिपादन करितात. ॰शील-ळ-वि. जड; वजनदार; भारी वजनाचा; अवजड. जडात्मकता—स्त्री सुस्तपणा; बुद्धिमांद्य; मंदपणा, उदासीनता. 'म्या घापिली तरि जडात्मकता मतीची।' [सं.] जडाद्वैत—न. एका जड प्रकृतींतच सर्व गोष्टींचा समावेश करणारें, अद्वैत; सृष्टीचें मूळ. -गीर १५९. जडान्न—न. पचायला कठिण असें अन्न. [सं.जड+अन्न] जडांश-पु आधिभौतिक पदार्थ. [सं.]

जडकाम—न. जोडण्याचें काम; सांधकाम [जडणें+काम]

जडकावणें—अक्रि. रोग, पाऊस इ॰ पहिल्यापेक्षां अधिक होणें, वाढणें, बळावणें. जडावणें पहा. 'दोन दिवस अपथ्य करितांच ताप जडकावला.' (ना.) जड पडणें; दुखूं लागणें (अंग).

जडचिव—न (कों.) भातांतील ज्या दाण्यांत फार सत्त्वांश नसतो परंतु जे पोलापेक्षां थोडे जड असतात त्यांना जडचिव म्हणतात. जडपळिंज पहा.

जड(जर)जवाहीर—न सोनें, रत्नें वगैरेंना व्यापक संज्ञा. 'सर्व जिनस अज्नास जरजवाहर नागपुरास घेऊन जाऊन ...'-रा ७. -खलप १.३. [फा. झर्=सोनें+अर. जवाहिर्=रत्न]

जडण—स्त्री. १ जडकाम; सांधकाम. २ (ल.) आंत बसविणें. जडविणें; खोवणें (रत्न इ॰ सोन्याच्या कोंदणांत). ३ जोड, सांधा. 'त्या सांध्याची जडण चांगली आहे.' ४ जोडणावळ, जोडण्याची मजुरी. [जडणें] जडणावळ—स्त्री १ जडण अर्थ ४ पहा. २ जोडण्यामध्यें कौशल्य, चातुर्य.

जडणी—स्त्री १ जडण अर्थ १ पहा २ (कु.) पायतणाची शिवणावळ. [जडणें]

जडणें जडविणें—उक्रि. १ सांधणें एकत्र होणें. २ (ल) कोंदणांत बसविणें (रत्न वगैरे). ३ (ल.) ठाम बसणें: नोकरीवर कायम होणें (अधिकाराच्या जागेवर माणूस, रोग, वाईट संवय) 'तो चाकरीवर राहावयास गेला तो जडला कीं नाहीं?' ४ चिकटणें; धरणें; बांधणें. 'एवं वासना जडल्या हरिरूपाशीं।' —एभा २.६८८. [सं युज्, हिं. जडाना]

जडतार-तारी—जरतार-तारी पहा.

जडप—न.(राजा) १जडकाम; सांधकाम. २जडण अर्थ २ पहा. ३ निरनिराळ्या जबान्यांची एकवाक्यता: मिलाफ; मेळा; जुळणी (अजमास, कूटप्रश्न, कोडें यांमधील). (क्रि० बसविणें; बसणें) [जडणें]

जडप-व—वि. १ कठिण: त्रासदायक (काम, धंदा). २ भयंकर (दुखणें); जास्त मोलाचा (पदार्थ, वस्तु) [अर. झर्व]

जडपलिंज— न. पोलापेक्षां थोडें जड भात. जडचिंव पहा.

जडवळी-वणी—स्त्री जुळणी; जोडणी; सांधकाम. [जडणें]

जडाई—स्त्री. १ जोडकाम (कला आणि काम) २ जोडकामाची मजुरी. [जडणें]

जडाजड-जडी—स्त्री एक करण्याची क्रिया; सांधकाम रचाई (भिंती, वस्तु इ०ची अनेक माणसांकडून व्यवस्थितपणानें केलेली). [जडणें]

जडाव—पु. १ जडणी; कोंदणांत बसविण्याचें काम, बसविलेली स्थिति, २ रचना; तरतूद 'त्या प्रमाणें मोर्चेबंदीचा जमावाचा जडाव नाला-तोफा वकील वेळन...'—पेद ३.११६. ३ हुद्यावर कायमची नेमणूक. [जडणें] **०जोहर-हार, जडावाचे दागिने**—नपु अव. सोन्याच्या कोंदणांत रत्नें वगैरे बसवून केलेले अलंकार, दागिने.

जडावणें—अक्रि. १ जोर वाढणें (पाऊस, वारा, रोग इ० चा). 'तेव्हां ती (जखम) जडावून राजास मृत्यूचीं चिन्हें होऊं लागलीं.'—इंग्लंडची बखर पृ. ११९. २ भरभराटीस येणें (बसलेला व्यापार). ३ जड होणें (त्रासदायक ओझें). ४ सुस्त, बधिर होणें (शरीर). ५ संपन्न होणें; श्रीमंत होणें; गांडीखाली ऊब येणें; जडकावणें पहा. [जड]

जडित, जडीत—न.रत्नखचित अलंकार. —वि.—रत्नखचित 'ल्याली जडिताचें भूषण।'—ऐपो ७. [जडणें] **०जोहार**—जोहार—जडावजोहर पहा.

जडी—स्त्री. वर्षभर जगणाऱ्या कापशीची एक जात. —कृषि ३८४.

जडी—स्त्री. मूळ; औषधी. पाळें. [सं. जट; हिं. जड] **०रुतणें**—१ मूळ धरणें २ (ल.) कायम, वळकट होणें. **जडीबुट्टी**—स्त्री. १ औषधी गुण असलेलें झाडाचें मूळ. २ आपत्कालासाठीं साठवून ठेवलेला पैसा. ३ (ल.) अद्भुत रीतीनें कार्य घडवून आणणारी अशी वस्तु: ताईत, गंडा, दोरा वगैरे.

जडीप-व—जडप-व पहा.

जडीव—न. तुकड्यातुकड्यांचा जोडून केलेला पदार्थ. —वि. १ सांधलेलें: शिवलेलें, (मुख्य वस्तूला दुसरी वस्तु) २ जोडलेलें; ठिगळ मारलेलें: तुकडे तुकडे एकत्र केलेलें. ३ जोडलेलें. ४ कोंदणांत बसविलेलें. 'हा दागिना जडीव आहे.' [जडणें]

जड्या—पु (अव.जडे) पच्चीकाम, जडितकाम करणारा; पंचीगर. 'जडेलोक त्याच्या (हिऱ्याच्या) योगानें रत्नें कापितात.' —मराठी ६ वें पुस्तक पृ. ११४. [जडणें] **जड्या भाऊ**—पु. लटपटी करून काम, मुद्दा साधणारा. 'हा त्या गांवचा प्राचीन उपाध्याय नव्हे जड्या आहे.' **०गणपति**—पु निरनिराळे हातपायादि सुटे अवयव जोडलेला गणपती याच्या उलट ठसा किंवा छापाचा गणपती.

जड्डु—न. (वै.) आजार: रोग. [का. जड्डु]

जण-णी-णें—पु न. (अव.) माणूस: व्यक्ति; असामी; लोक. या शब्दाच्या मागें संख्यावाचक शब्द लावतात. जसें दोन-तीन-चार-जण. 'ऐसे तिघे जण प्रबुद्ध थोर जाले।' —पंच १.२. दोघे-तिघे-चौघे जण किंवा व्यक्ति. हा शब्द फक्त मनुष्यांनाच लावितात. जन पहा. [सं. जन] (वाप्र.) **जण हाराचें-जण चोराचें**—कांहीं लोक चोराच्या बाजूला, कांहीं लोक धन्याच्या बाजूला असतात अशांना उद्देशून. **जणाचे हातीं दोन धोंडे**—कोणत्याहि तऱ्हेनें वागलें तरी लोक खुष राहात नाहींत याअर्थी. **जणांत मिसळून राहाणें-असणें**—लोकांत मिळून मिसळून राहणें-असणें. **जणकथा-चाल-जाहीर-मर्यादा-लज्जा-वाद**—जन मध्यें पहा [सं. जन. पं. जणा; गु. जण; सिं. जणो; फ्रेंजी जेनो]

जणुं-जणों—अ. जसें काय; जसें कांहीं, जणु काय, मला वाटतें, दर्शनी. 'मुख दिसतें जणुं चंद्र उगवला।' [सं. ज्ञा=जाणणें-जाने=मला वाटतें]

जत—स्त्री संघ; जूट; संयोग; एकविचार. [सं. युति] **०नामा**—पु. वंशावळ; वंशवृक्ष.

जंत—पु पक्काशयांत उत्पन्न होणारे वाटोळे, चपटे, निळे, काळे कृमी; हे फार वाढले म्हणजे आमाशयाकडे येतात व त्यामुळें श्वासोच्छ्वास, ढेकर यांस बाण येते. यांचे पांच प्रकार आहेत यांच्या हालचालीनें मळ पातळ होतो व शूल, अशक्तता, फिकटपणा, अभिमांद्य, वगैरे विकार होतात. —योर १.५१५. [सं. जंतु] **०वाताळें**—न. जंतामुळें फुगणारें पोट. **०विकार**—पु. पोटांत जंत झाल्यामुळें होणारा विघाड. **जंतांचा उपद्रव**—पु. जंतांपासून होणारी पीडा; दुःख.

जतकारणी-णें—जतावणी-विणें पहा.

जतकी—स्त्री. (वे.) बैलाच्या गळ्यांतील पट्टे. [का. जत्तिगि]

जतन-जतनें—क्रिवि. काळजीनें ठेवलेलें. (क्रि० करणें; ठेवणें; राखणें; असणें). 'तुझा पैका मजकडे जतन आहे.'

जतन, जतना, जतनाई—स्त्री. निगा; जपणूक; तत्परता; काळजीपूर्वक रक्षण; संरक्षण; संगोपन. 'हें आतां जतन करी नाम.' —तुगा १६४८. 'जतन करीगे याचें स्वाधिन केला न कापितां नाळ।' [सं. यत्न] **जतनेस-नाईस-ठेवणें-घालणें-असणें**—कोणाच्या स्वाधीन काळजीनें उपचार होण्यासाठीं संरक्षण होण्यासाठीं ठेवणें. **जतनाविणें**-सक्रि. काळजी घेणें; रक्षण करणें; शुश्रूषा करणें; सुरक्षित राखणें. **जतनें**-क्रिवि. (कु.) संभाळून, जपून, सावधगिरीनें. 'बुळबुळीत झाड आहे, ज-नें चढ.' **जतनेऊन**-क्रिवि. (कु.) काळजीपूर्वक; सावधगिरीनें; निगा राखून. [जतन]

जतनाय—स्त्री. (गो.) संचय; साठा. [सं. यत्]

जंतर—न. १ (खा. सोनारी) तार काढण्याचें यंत्र, पट्टी. २ (आश्चर्यकारक आणि कल्पक) यंत्र. ३ तीक्ष्ण धारेचें शस्त्र, आयुध. [सं. यंत्र] **०पट्टी-पाटी**-स्त्री. (सोनारी) एकापेक्षां एक बारीक अशीं अनेक भोकें पाडलेली लोखंडी जाड पट्टी. या भोकांतून तार ओढून अवश्य तितकी बारीक करतात. (गो.) जतीर. **०मंतर**-पुन. १ जादुटोणा; छां छूं; छुं मंतर; थातुरमातुर. २ (दिल्ली) वेधशाळा (सवाई जयसिंगानें बांधलेली). [सं. यंत्र+मंत्र]

जंतरवाय—(गो.) चावटपणा; फाजीलपणा. [चतुराई]

जतान—स्त्री. (कु.) शुश्रूषा. [जतन]

जतावणी—स्त्री. सूचना; इषारा; ताकीद. [जताविणें]

जताविणें—सक्रि. सूचना देणें; बजावणें; हुकूम करणें; सक्तीनें मना करणें. [हिं. जताना; सं. यत्]

जती—पु. जैन लोकांतील संन्याशी; साधु; यति. २ योगी. 'कोमलांग राजीवनेत्र नव्हे शिवासारखा जती।' —प्रला ७. [सं. यति] **जत्या म्हणणें**—जती (यति) चे पवित्र लेख (स्तोत्रपाठ) वाचणें. 'त्यानें आम्हां देखतां साचार। जत्या केल्या पाठांतर।' यावरून (ल.) **०म्हाणणें, मारणें**-गप्पा छाटणें, मारणें.

जती—स्त्री. जत्रा; यात्रा 'पुढें येते देवी। तिची जती चालों यावी।' —तुगा २८४. [जत्रा]

जंती—स्त्री. (वे) (अव. जंत्या) कडीपाटाच्या कड्यांवर व खिळ्यांच्या खालीं बसविलेल्या गोलचीच्या लहान पट्ट्या

जतीमती, जथामथी—स्त्री. १ एकजूट; एकविचार. संयोग; एकमत. २ (कायदा) एकाची पूर्णपणें किंवा पुष्कळांची पृथक्पणें किंवा सर्वांबद्दल एकाची, किंवा प्रत्येकाची स्वतःबदल आणि सर्वांबद्दल जबाबदारी; एक जती एक मती पहा. [सं. युति + मति; जथणें + मथणें]

जतीर—न. १ (कु.) कुंभाराचें चाक. २ (खा.) कापसाची सरकी काढण्याचें यंत्र; कापूस लोढण्याचा रहाट जीन. [सं. यंत्र]

जंतु—पु. सजीव प्राणी-विशेषतः सरपटणारा प्राणी किंवा कीटकः कृमि (खालच्या जातींतील). [सं. जन्=उत्पन्न होणें] **०शास्त्र**-न. रोगकारक कृमींबद्दल विवेचन करणारें शास्त्र.

जतो, जथो, जत्ता—पु. (कों. राजा. गो.) (कुण.) लग्नामधील नवरानवरीला लागणारें किंवा अहेराचें कापड. [जथणें]

जत्र—क्रिवि. (काव्य) जेथें. 'जत्र जीव तत्र शिव हें तों न ये माझिया मनासी।' —ज्ञागा २९६. [सं. यत्र]

जंत्र—न. १ यंत्र. २ जंतरपट्टी पहा. ३ तोफ; बंदुक. 'जंत्रावरील मार।' —ज्ञा. ११.३९५. ४ (गो.) लांकुड पोखरण्याचें साधन [सं. यंत्र] **जंत्रांतून ओढणें**—१ (ल.) कडक शिस्त लावणें (दांडग्या मुलास). २ कसोटीनें पाहणी, परीक्षा करणें (हिशेब, जबानीमध्यें) **जंत्रांतून ओढलेला**—वि. अतिशय कृश झालेला; चरकांतून काढलेला. **जंत्रीं ओतलेला**—वि बांधेसूद; साच्यांत ओतल्याप्रमाणें सुरेख. **जंत्रीं धरणें**—कडक रीतीनें वागवून काम घेणें; तरवारीच्या धारेवर धरणें. **पट्टी-जंत्राची पट्टी**—स्त्री. जंतरपट्टी पहा. **०मंत्र**—जंतरमंतर पहा.

जत्रा—स्त्री. १ यात्रा; मेळा; (देवाप्रीत्यर्थ उत्सवसंबंधीं). २ यात्रेकरूंचा मेळा. ३ यात्रेचें ठिकाण; क्षेत्र. [सं. यात्रा]. **०करणें**—१ क्षुद्र देवतांना बकरें, कोंबडें इ० बळी देणें. २ (क.) भूतबाधा न होण्याबद्दल कोंबडें किंवा बकरें मारणें.

जंत्री—स्त्री. १ क्रमवार यादी; सूचीपत्र, अनुक्रमणिका; कोष्टक, गोष्टी किंवा हकिकती यांची परंपरा, सांखळी, शकावली जसें—कायद्याची-चवाची-दराची-वस्त्याची-सनाची जंत्री; हकीकतीची, गोष्टींची, हिशोबाची ग्रंथांची-जंत्री २ सनवार कोष्टक. ३ (बडोदें) यादी; सूची; कॅटलॉग. ४ (बडोदे) अंदाजपत्रक; बजेट —वि. यंत्रानें तयार केलेलें; बनवलेलें. [सं. यंत्र]

जंत्री—स्त्री. (व.) मूस. 'त्याची बायको इतकी सुस्वरूप होती कीं जशी कांहीं जंत्रींतून ओतली आहे.' [सं. यंत्र]

जत्रु—न. गळ्याजवळील हांसळीचें (सरीचें) हाड. [सं.]

जत्रेकरी-करू—पु. यात्रेकरू-करी. [सं. यात्रा]

जथ—स्त्री. जूट; जमाव; समुदाय. [सं. यूथ] **जथणें**—सक्रि. १ एके ठिकाणीं जमणें; युक्त्या-प्रयुक्त्या करून एकत्र जमविणें, गोळा करणें (पैशाची रकम) तयार करणें, बांधणें (इमारत); एका रांगेंत जमणें, उठणें चालीस लागणें; आरंभ करणें (दुकान, धंदा इ०). 'मी युक्तिप्रयुक्तीनें हजार रुपये जथले होते.' 'चौघांकडून चार लांकडें आणून एकदांचें घर जथलें.' 'धोंड्यावर धोंडे घालून लग्न जथलें.' २ तयार करणें, रचणें (पुस्तक) ३

जोडणें; जुळविणें. 'कोणती कशी गोष्ट मी जथूं।'—कचेसुच १६. (गो.) जथचें=जुळून येणें, सांचणें. जथविणें—सक्रि. जमविणें; गोळा करणें; एकत्र आणणें; घडवून आणणें.

जथा—पु. १ समूह; तांडा; मंडळी. २ कुटुंब; वंश; जात; कूळ; टोळी. 'सूर्यवंशी जथा निका।'—वेसीस्व ६.५२. [सं. यूथक; हिं. जथा] ०जथ-पत-थ—स्त्री. १ समूह. ढीग; एकत्र जमाव; युक्तिप्रयुक्तीनें केलेला (पैशांचा) संचय. २ एकत्र आणणें, सर्व बाजूंनीं गोळा करणें (अस्ताव्यस्त पडलेले पदार्थ). ३ धंदा किंवा काम यांच्यासाठीं केलेली सर्व तऱ्हेची उपाययोजना. ०बंध—क्रिवि. एकदम; एकत्र. ०वळ—स्त्री १ जथा अर्थ २ पहा. २ (आनुवंशिकता रोग, दुर्गुण, इ०ची) दाखवितांना विशेषतः उपयोग करितात. जथेकरी—पुअव. शेतकऱ्यांच्या टोळ्या. जथेवार—क्रिवि. कुळवार. जथो—पु. (चि.) ज्या वधूवरांचें लग्न व्हावयाचें त्यांचीं वडील आणि धाकटीं मांवडें. आई-बाप इ० चा समूह. (लग्न जुळविण्यापूर्वी पहाण्याचें एक आवश्यक कृत्य). —मसाप २.३६५.

जदीद—वि. १ नवीन (शिपाई, चाकर). २ अलीकडचा; नुकता. 'जदीद करार झाला.'—ख ७.३५७०. [अर. जदीद्]

जंद्री—स्त्री. (कु. गो.) पायांत घालण्याची—रुप्याची सांखळी; तोडा. (अव.) जंद्रो. [फा. झंजीर—जंजीर पहा]

जधीं—क्रिवि. जेव्हां, ज्या दिवशीं. 'जधींपासून हरि जन्मला आनंद चित्तीं।'—पला २४. [सं. यदा]

जन—पु. १ माणूस. (व्यक्तिशः व एकत्र) 'तुजं नको जन कोण म्हणे असें।'—र४७. २ जमाव (माणसांचा) (समासांत) मनुष्य-जन=मनुष्यजात; श्वजन=कुत्र्याची जात. ३ जग; लोक 'जैसा जनामाजी खेचरु।'—ज्ञा ५.९९. म्ह० ऐकावें जनाचें करावें मनाचें. ४ (प्र.) पु एव. मी. 'प्रसाद चतुरा कसा तरि करा वरा हा जन।'—केका ६३. [सं.] जनकथा—स्त्री (प्रमाणरहित) दंतकथा, गोष्ट; परंपरागत हकीकत; आख्यायिका. [सं. जन+कथा] जन-चर्चा—स्त्री. लोकचर्चा, बोलवा. ०चार—चाल—पु.स्त्री. जनाचार; सर्वसामान्य लोकांची चाल, रीत ०जाहीर—वि. जगजाहीर [जन+अर. झाहिर] जनता—स्त्री. लोकसमूह; समाज. 'शतयोजनें तदाश्रित जनता ती सर्व दुःख निस्तीर्णा।'—मोसभा १.२३. जनदाटी—स्त्री. लोकांची गर्दी. 'तैसी जनदाटी बहु जाली।'—दावि ४२६. ०नीति—स्त्री. सामान्य समाजाची नीति; लोकवर्तन. ०पद—पु. देश; प्रांत. ०पदधर्म—पु. जननीति पहा. ०पदभाषा—स्त्री. देशी भाषा. 'गीर्वाण शब्द पुष्कळ जनपद भाषाचि देखतां थोडी।'—मो मंत्ररामायण, परिभाषा १७. ०प्रवाद—पु बाजार-गप्प; कंडी. ०प्रवाह—पु. जनरीत. ०प्रवृत्ति—स्त्री. लोकप्रवृत्ति; लोकांची चालचलणूक, रूढी, प्रघात. ०मर्यादा—स्त्री. सामान्य चाल, रीत, प्रवृत्ति; लोकरीत. ०रंजन—न. लोकांस आवडेल अशी वृत्ति; लोकांची करमणूक; त्यांस सुख देणें; लोकानें रंजन; लोकतृप्ति. ०रव—पु. १ गोंगाट (लोकांचा); बाजारगप्प; कंडी. ०रीति—रीत—स्त्री. लोकांची चालचलणूक, वागण्याची पद्धति. जनप्रवृत्ति पहा. ०रूढ—वि. लोकांत चालत आलेलें. ०रुढी—रुढ—स्त्री. लोकांची चाल-रीत. ०लज्जा—लाज—स्त्री. १ लोकांस काय वाटेल यासंबंधीं आशंका; लोकमताला मान देणें. २ लोकांची भीति. ०लोक—पु १ प्रत्येक मनुष्य. २ सप्तलोकांपैकीं पांचवा लोक. सप्तलोक पहा. ०वंदती—वाणी—स्त्री जन-प्रवाद पहा. ०वन—न. संसार आणि अरण्य; गृहस्थाश्रम, आणि वानप्रस्थाश्रम. 'अहंता टाकूनि सर्वस्वें। जनवन समान भासे।' ०वाक्यजनार्दन—सर्व लोकांचें म्हणणें तें देवाचेंच ही समजः पांचामुखीं परमेश्वर. ०वाढ—स्त्री. दिढी, दुढी. हंगामांत सर्व लोकांनीं योग्य अशी ठरविलेली (अगाऊ दिलेल्या धान्याची) वाढ. ०वाद—वार्ता—श्रु न—पुस्त्री. जनप्रवाद पहा. ०व्यवहार—शिरस्ता—पु जनरूढी, जनरीत पहा. ०स्थान—न दंडकारण्यांतील एक ठिकाण. विशेषतः नाशिक जवळचा प्रदेश. 'जनस्थानीं वाट पाहे श्रीराम कृपानिधि।'—सप्र २.७५. जनस्वी—वि. लोकांसारखा वागणारा. 'माहायोगी आणी जनस्वी। जनासारिखे।'—दा १.८.११. जनाचार—पु. जनरीत.—क्रिवि. लोक वहिवाटीप्रमाणें. जनापवाद—पु. दोषारोप, ठपका. 'लीलावती शिकतो तो दरिद्री होतो असा जनापवाद मात्र आहे.' 'शर सह्य पार जातां हृदयींच जनापवाद-शर थारे।'—मोवन ९.५०. जनींजनार्दन—सर्व लोक हे देव-स्वरूपी आहेत अशी कल्पना. लोकमत हेंच देवाचें मत. 'जनीं जनार्दन म्हणोनी जना। संतुष्ट करावें।' —दा १८.४.३५. जनीं-मनीं—क्रिवि. (काव्य.) आंत-बाहेर; प्रकट आणि गुप्त. जनीं-वनीं—क्रिवि. गांवांत आणि (अथवा) वनांतरांत; लोकसमाजांत आणि अरण्यांत.

जनक—पु. पिता; बाप. 'करुनि जनक मार्गा धांवतां वेग गांठी।'—मुरामा ६.२९९. [सं] —वि. उत्पन्न करणारा; कारक. समासांत—हास्य—प्रीति—मृत्यु — अनिष्ट—कल्याण—जनक. जनक-पिता—पु जन्म देणारा बाप. याचे उलट दत्तक घेतो तो पिता. जनणें—अक्रि. प्रसवणें; विणें; जन्म देणें. [सं. जन्=जन्मणें]

जनन—न. जन्म; उत्पत्ति. [सं.] ०शांति—स्त्री. अनिष्ट प्रहावर जन्म झाल्यास शास्त्रोक्त जी शांति करावयाची ती. जननशास्त्र—न. उत्पत्तिशास्त्र. —नाशौच—न. सोयर वृद्धि ०स्थान—न. जन्मठिकाण. ०स्थितिलय—न. उत्पत्ति—स्थिति—नाश. जननी—स्त्री. आई, माता. जनि—स्त्री. जनन; जन्म. जनित—वि. जन्म-लेला; उत्पन्न झालेला; तयार केलेला (समासांत) —संताप-संपत्ति गर्व—क्रोध—भय—लोभ—शोक—जनित. जनिता—पु. निर्माणकरता;

कारण; कर्ता, बाप; पिता. जनिष्यमाण—वि ज्याचा जन्म व्हावयाचा आहे असा; जन्मास यावयाचा. [सं.] जनु—जन्म. 'घेतां नांव जिचें अनंत जनुचें जें पाप देहीं असे।' —नरहरि—गंगारत्नमाला २४. (नवनीत पृ. ४१९.)

जनरी—स्त्री. (गो.) पायांतील साखळी; तोडा; जंजीर, जंद्री पहा.

जनॅल—न. (गो.) खिडकी [पो. जनेला]

जनाजा—वि. मानेवर केसांचे चार भोंवरे असणारा (घोडा).

जनात—स्त्री. (नाविक) जास्त मजबुतीसाठीं कांठाच्या खालीं जाडी फळी घडतात ती. ही जनात सर्वच गलबतांस असत नाहीं. जनातीची फळी घडण्याच्या फळीपेक्षां जाड असते.

जनानखाना, जनान., जनदानखाना—पु. अंतःपुरः गोषा; राणीवसा; राज्यांतील एक खातें [फा. झनान्=स्त्रिया] जनानी वि. १ बायकांसाठीं केलेलें; बायकांना योग्य असे (वस्त्र, पदार्थ). २ बायकी गळ्याला शोभणारें (गाणें, पेहराव). ३ बायकी (वागणूक, हावभाव, विचार, आवाज). ४ बायकी; नेभळेपणाचें, नामर्दपणाचें; याच्या उलट पुरुषी. ५ हिजडा नपुंसक [फा. झनानी]

जनाब—संबोधन. स्वामी; महाराज. [अर. जनाब]

जनाब—पु. १ उंबरठा २ अंगण; बाजू 'रू बंदाचे जनावांत सेवक लोकांनीं हजर असावें' —रा ३ ७३. [अर. जनाब्=श्रेष्ठत्व] ०आली-१ महाराज; बहुमानदर्शक संबोधन. २ उंच उंबरा.

जनाबा—पु. (व.) मुलाबाळांचा खटला; पसारा. [जन]

जनार्दन—पु. विष्णु. [सं.]

जनार्दनी ऊद—पु. पिंवळसर आणि चांगल्या जातीचा ऊद.

जनावर—न. १ पशु; चतुष्पाद प्राणी. २ (ल) साप. [फा. जानवर. मूळ फारशी शब्दाचा अर्थ प्राणी असा आहे. मराठी फक्त पशूला लावतात; तुल० सं. जन=जन्मणें] (वाप्र.) ०उखळणें—(माण.) पायाचें मूळ सुटणें; सांधा निखळणें. ०ठिपणें-मारलेल्या दगडानें जनावराचा पाय दुखावला जाणें. ०तणकटणें-गवत खाऊन खूप फुगणें. ०बुरट असणें-थोडें दूध देणारें असणें. ०वांगरल्यासारखें दिसणें-दुखणें असल्यासारखें दिसणें.

जनित (करण)—न. (नृत्य) एक हात वक्षःस्थळावर ठेवणें व दुसरा हात लोंबत सोडणें व चवड्यावर उभे राहणें. ०भौमिचारी—स्त्री. (नृत्य) एक हात मुष्टिहस्त करून छातीवर ठेवणें व त्याच बाजूचा पाय अग्रतलसंचर करणें. [सं.]

जनी, जनीचें पान—स्त्रीन. एकप्रकारचें विड्याचें पान; पानवेलीचा प्रकार हें लहान, काळें, सुवासिक, तिखट, दोन्ही बाजूला खोंच असलेलें व बायकांना खावयास योग्य म्हणून यास बाइलीचें पान म्हणतात.

जनुबा—जनूब—स्त्री. दक्षिणदिशा [फा.]

जनांबा—पु. कलोठकांत घेंडाला म्हणतात.

जनोबाभट्टी—वि. मोडी अक्षर लिहिण्याची एक धाटी; विवळकरी वळणापेक्षां सरस. जनोबा नांवाच्या लेखकावरून.

जन्नत-नशीन—वि. कैलासवासी; स्वर्गवासी. [फा. जन्नत्=स्वर्ग+निशीन].

जंव्हा—क्रिवि. (गो) जेव्हां.

जन्म—पु. न. १ उत्पत्ति, प्रसव. २ आयुष्यमान. 'मी जन्मांत खोटें बोललों नाहीं.' ३ (समासांत) जन्मापासून. एकंदर आयुष्यभर जसें—जन्म-रंडा -भोड -ठक इ० [सं. जन्=उत्पन्न होणें] (वाप्र) ०घेणें-अस्तित्वांत येणें. ०जाणें-(आळसामध्यें) आयुष्य खर्च होणें. जन्मणें-१ उत्पन्न होणें जन्मास येणें; निपजणें उपजणें. २ जन्म देणें जन्म खवणें पहा. —णें. (ल) ऋतुस्नात होणें न्हाण येणें. ०नें—ाळत होणें प्रसूत होणें. जन्मान्ता—१ जन्मप्रभति. जन्मापासून. जन्मचें जन्माचा रोग=वंशपरंपरेचा, जन्मापासून असलेला रोग. जन्माचा रोगी= जन्मापासून आजारी. २ जन्मभर टिकणारें जसें—जन्माचा गोड—सोयरीक=त्यंत ऋणानुबंधी नि परिपक्व संबंध जन्मा ना पदरचा घेणें-एखाद्याच्या पालनपोषणाची जबाबदारी जन्मभर अंगावर घेणें. —चा पाटा बरवंटा घेणें एखाद्यास जन्मभर पोसणें, त्याच्यासाठीं श्रम घेणें. —ची आठवण राहणें-१जन्मभर स्मरण ठेवणें; कधींहि विस्मृति न होणें. २ पक्की अद्दल घडणें. —चे कर्मी कर्मी-जन्मांतून एकदां होणारी, वारंवार न होणारी गोष्ट, कृत्य. नामार्थी याचा क्रियाविशेषणासारखा उपयोग करितात. 'त्यानें जन्माचेकर्मी एक मुंज केली परंतु दमडी दमडी दक्षिणा दिली.' —तून जाणें-(क.) निरुपयोगी होणें. (कर्तव्यशून्यमाणसासंबंधीं योजतात). जन्मास घालणें अस्तित्वांत आणणें. ०घालणारास रडणें-जन्मदात्याच्या नांवानें रडे फोडणें. जन्मास येणें—अस्तित्वांत येणें. नवा जन्म होणें—एखाद्या भयंकर अपघातांतून किंवा रोगांतून उठणें. अन्य जन्मीं—दुसऱ्या जन्मांत. म्ह० १ जन्मीं नाहीं तें कर्मी (अनिष्ट गोष्ट दाखवितांना म्हणतात). २ जन्मा आला हेला आणि पाणी वाहतां मेला. सामासिक शब्द— ०करंटा—वि जन्मापासून दरिद्री, दुर्दैवी. ०कर्म—न. १आयुष्यांतील विशेष काम; आश्रमधर्म २ उत्पत्ति आणि कार्य आयुष्यांतील एकंदर हकीकत 'तूं काय समजलास? तुझें जन्मकर्म मला ठाऊक आहे' ०काल-ळ-पु. १ जन्माची वेळ. २ जन्मपत्रिका. ३ सर्व आयुष्य म्ह० जी खोड बाळा ती जन्मकाळा. ०कुटाळ, जन्माचा

कुटाळ–पु. नेहमींचा कुचेष्टा करणारा; नेहमीं कुटाळी करणारा. ०कुंडली–स्त्री. ज्या लग्नावर जन्म होतो त्या लग्नकाळचें ग्रहांच्या स्थितीचें कोष्टक. ०कुन्हाड–स्त्री.(ल.) नेहमींचा त्रास देणारा; गांव कुटाळ, सतत त्रास देणारा. ०खुंट–पु. (खोखोचा किंवा खोकडाचा खेळ) सीमेवरचे, दोन टोंकांवरचे गडी (माणूस किंवा वस्तु). ०खाड–स्त्री. जन्मापासून लागलेला किंवा हाडीं मासीं खिळलेला दुर्गुण. ०गांठ–स्त्री. १ जन्मभर टिकणारा संबंध. २ वाढदिवस. [सं. जन्म+ग्रंथि] ०गुण–पु. स्वाभाविक गुणधर्म. ०चुडेल–चुडेल–स्त्री. (निंदार्थी) भांडखोर, कजाग स्त्री ०जन्मांतरीं–०जन्मीं–क्रिवि. पूर्वीपासून झालेल्या सर्व जन्मांमध्यें आणि ह्या जन्मांत अनेक जन्मांत. ०जुगाक–क्रिवि. (गो) आजन्म; प्राण असेपर्यंत. ०जूग–वि. जन्मभर पुरेल असें. 'जन्मजूग हातांत। विस्मृतिचा गोळा।'–अमृत १२८. ०जोड–स्त्री. जन्मभर पुरेल इतका साठा. ०जोडा–पु. जन्मगांठ पहा. ०टिपण–न. जन्मपत्रिका. ०तः–क्रिवि. १ जन्मापासून; जन्मामध्यें. 'जन्मतः वाईट गोष्ट मजपासून घडली नाहीं.' २ स्वाभाविक; स्वभावतः 'कोणी जन्मतः शहाणा असतो कोणी पढून होती.' जन्मतिथि–स्त्री वाढदिवस. जन्मकालची मिति. ०दगदगी–वि. नेहमीं काळजीचा, नेहमींचा चिंताक्रांत ०दरिद्री–भिकारी–वि. जन्मापासून भिकारी. ०दिन–दिवस–पु वाढदिवस;जन्मतिथि ०नक्षत्र–न ज्या नक्षत्रावर जन्म झाला तें. ०नाम–नांव–न. जन्मनक्षत्राच्या संबंधानें अवकहडा चकावरून (बारशाच्या दिवशीं) ठेवलेलें नांव. ०पत्री–पत्र–पत्रिका–पत्री–स्त्रीनस्त्री जन्माच्या वेळचें वर्ष, तिथि, राशी, कुंडली इ० लिहिलेला कागद व त्यावरून सगळ्या जन्मामधील घडणाऱ्या गोष्टींचें तयार केलेलें कोष्टक; जन्मटिपण 'याची करा जी जन्मपत्री।'–कथा ५.४.१५. ०पाश–पु. जन्म, आयुष्य संपेपर्यंत मागें लागलेलें संकट, लचांड. ०प्रभृति–क्रिवि. जन्म झाल्यापासून. ०भाषा–स्त्री. मातृभाषा; मायभाषा; मूल जन्मापासून जी भाषा बोलतें ती. ०भूमि–भूमिका–स्त्री. मायदेश; जेथें जन्म झाला ती जागा. ०मरण–न. जन्मणें आणि मरणें; यांची परंपरा; जन्ममरणाची आवृत्ति. 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं।' ०मरणाधीन–वि. जन्ममृत्यूच्या स्वाधीन. ज्या गोष्टीस जन्म व मृत्यु लागलेले आहेत अशी (अशाश्वतपणा दाखविणारी). ०मर्याद–क्रिवि मृत्यु येईपर्यंत; सर्व जन्मभर; आजीव ०मास–पु. ज्या महिन्यांत जन्म झाला तो महिना ०योग–पु जन्मकालीन ग्रहांची शुभाशुभ फलसूचक स्थिति ०राशि–रास–पुस्त्री. ज्या राशीवर जन्म झाला ती, जन्मकालीं चंद्र ज्या राशीस असेल ती रास ०रोग–पु. जन्मापासून जडलेला रोग. ०रोगी–वि जन्मापासून आजारी; नेहमींचा दुखणेकरी. ०लग्न–न. जन्मकालीं जी राशीउदय पावत असेल ती. ०लिखित–जन्मपत्र पहा. ०वर–भर–क्रिवि आयुष्यभर. 'जन्मवरी स्वार्थ केला।'–दा ३.५.५०. ०विता–वि जन्म देणारा. ०व्रती–वि. जन्मभर व्रत घेणारा, आचरणारा. ०सवाशीण–सौभाग्यवती–स्त्री. १ सौभाग्यानें मरणारी २ (ल) वेश्या. ०सळ–वि. जन्मापासून खोडकर; त्रासदायक (मूल). ०सांड–स्त्री. जन्मापासून एखाद्या गोष्टीपासून पराङ्मुखता. (क्रि० देणें; करणें). ०साफल्य–सार्थक्य–न. आयुष्यांतील ध्येयाची सिद्धि. ०सावित्री–स्त्री १ (आशीर्वाद देतांना) जन्मसवाशीण 'तूं जन्मसावित्री होसी। चंद्रार्कवरी राहसी।'–कथा १ २ १७०. २ (ल) पांघरण्याचें किंवा नेसावयाचें जें कधीं धुतलें जात नाहीं असें वस्त्र ०सोंवळा–वि. १ जन्म सावित्री अर्थ २ पहा. २ (पवित्र समारंभामध्यें). तसलें सोंवळें नेसणारा ०सौभाग्य–न. जन्मापासून चांगलें नशीब. ०स्थ–वि. जन्मलग्नामध्यें असलेला; जन्माच्या वेळेचा (ग्रहकुंडलींतील). ०स्थान–न १ जन्मभूमि. २ जन्मलग्न. ०स्थानीं लघुशंका करणें–१ मातृगमन; मात्रागमन. २ (ल.) उपकार करणारावर अपकार करणें; कृतघ्नता. ०स्वभाव–पु. जन्मापासूनची वृत्ति, वागण्याची तऱ्हा. जन्माची प्रकृति. –ची गांठ–विवाहासारखा कधीं न तुटणारा संबंध. –ची जोड–१ जन्मजोड पहा. २ पतिपत्नी–बापलेक संबंध. ची भाकरी–बेगमी–जन्मभर टिकणारें पोटापाण्याचें साधन. –ची साट–जन्माची भाकर पहा. जन्माचें सार्थक–जन्मांतील ध्येय, उद्देश, हेतु. (क्रि० करणें). जन्मांतर–न १ दुसरा जन्म (मागचा किंवा पुढचा). २ नशीब; दैव 'ऱ्या पालखीत बसावें असें माझें जन्मांतर नाहीं.' ०आठविणें–लहानपणचे दिवस आठविणें ०उपटणें–नशीब चांगलें अथवा वाईट अनुभवास येणें. ०काढणें–(ल.)–वडलचा असस्ल दस्तैवज शोधून काढणें. ०सांपडणें–मिळणें–हातास लागणें–वरील प्रकारचा दस्तैवज मिळणें, सांपडणें. ०पाहणें–शोधणें–तपासणें–जन्मपत्रिका पाहणें; संसारांतील कामकाज पाहणें. ०फुटणें–नशीव फुटणें; दुर्दैव ओढवणें जन्मांतरीं न घडणें–न होणें–संबंध जन्मांत न होणें जन्मांतर–कथा–गोष्ट–हकिकत–स्त्री मागच्या आयुष्यांतील गोष्ट किंवा वाईट कृत्य जन्मांतर(रीं)चा–वैरी–दुष्मन–दावेदार–वि मागील जन्मामधील शत्रु; याच्या उलट जन्मांतरींचा मित्र, सहकारी (बाप्र.) जन्मांतरींचा द्वेष–वैर मैत्री–ऋणानुबंध इ० वगैरे. जन्मांतरचें ज्ञान–न लहान मूल किंवा प्राणी यांच्यामधील दिसून येणारी उपजत बुद्धि जन्मांतरयोग–पु.मागच्या जन्मीं केलेल्या चांगल्या कृत्यामुळें या जन्मीं सुख मिळतें ही कल्पना. जन्मारभ्य–क्रिवि. जन्मापासून (आतांपर्यंत). जन्मांध–वि जन्मापासून किंवा उपजत आंधळा. जन्माष्टमी–स्त्री. गोकुळअष्टमी. श्रावण वद्य अष्टमी. जन्माक्षर–न. पंचांगामध्यें अवकहडा चक्रांत

जन्मनक्षत्राला जें अक्षर असतें तें. जन्मोज्जन्म–जन्मीं–क्रिवि. या व पुढील जन्मांत; अनेक जन्मांत; निरंतर. जन्मजन्मांतरीं पहा. जन्मांत्तरी–जन्मोत्री–स्त्री. जन्मपत्र पहा. 'वरिष्ठें वर्तविली जन्मोत्री। यासी दोन पुत्र आणि येक स्त्री।' –कथा ३ ३ ७१

जन्य–न. युद्ध. 'नृपभगदत्तादि नरवरां जन्य।' –मोभीष्म ११.७६. [सं.]

जन्य–वि. १ जन्मलेला; उत्पन्न झालेला; तयार केलेला. (समासांत) पित्त–कफ–वात–शोक–क्रोध–काम–जल–अज्ञान–जन्य. २ अद्यापि जन्मणारा (भविष्यकाळीं). ०जनक–वि. उत्पन्न होणारा व करणारा यांचा जो परस्पर संबंध तो; पुत्रपिता (संबंध); कार्यकर्तृ (संबंध).

जन्यराग–पु. (संगीत) थाटामध्यें वर्गीकृत केलेला राग. विशिष्ट थाटावरून तयार झालेला राग.

जप–पु. १ वेदऋचा, गायत्री इत्यादि मंत्र यांचें पुनः पुन्हां पठण आवृत्ति; देवाचें नांव इ० मनांतल्यामनांत पठण करणें. २ मंत्र म्हणत जपाची माळ ओढणें. ३ (ल) निदिध्यास, उच्चार करणें; विवरण करणें (कार्य, इच्छा यांचें). (क्रि० धरणें; घेणें.) [सं.] ०जाप्य–न. जप व त्यासारखें इतर धार्मिक कृत्य. सकाळीं स्नान करून कांहीं जपजाप्य केलें पाहिजे.' ०तप–जपजाप्य पहा. ०माला–माळ–माळा–स्त्री. जपाची संख्यामोजावयाची माळ. ०घेणें–जप अर्थ २ पहा. ०यज्ञ–पु. नामस्मरणरूपी यज्ञ जप्या–पी–वि. जप करणारा. जपीतपी–वि. नेमानें जप व तप करणारा.

जपण–णी, जपणूक–१ स्त्री. जतन; सांभाळ; राखण; वाट पहात बसणें; पाळत. (क्रि० करणें; जपणीस बसणें; लागणें) २ लक्ष लावणें. 'निजपर्णी जपणी जड दाविना।' –वामन, नृहरिदर्पण ८१ [जपणें] जपणें–अक्रि १ सांभाळ करणें, लक्षपूर्वक नजर ठेवणें. 'चाकराम जपलें पाहिजे नाहीं तर जोगवील.' २ लक्षपूर्वक पाळणें, पहाणें. 'पथ्यास जपलें असतां औषधाचा गुण लवकर येतो.' ३ सावधानपणानें, काळजीपूर्वक वाट पहाणें. 'हंगमास जपलें तर जिन्नस सवंग मिळतो.' टपणें; टपून बसणें. 'तुझी स्त्री परम सुंदर। न्यावया जपती असुर।' [सं. गुप्] जपून–धातुअ. काळजीपूर्वक.

जपणें–अक्रि. १ पुन्हां पुन्हां उच्चारणें; वारंवार म्हणणें; जप करणें. २ (ल.) सारखी कुरकुर करणें; रडगाणें गाणें. 'द्रव्य गेलें तें गेलें आतां गेलें गेलें असें जपतोस कशास?' [सं. जप्=मनांत म्हणणें]

जपतव, जबतव–क्रिवि. कसें तरी; मोठ्या कष्टानें. जबतव पहा.

जंपती–पु. दंपती; नवराबायको. [सं. दंपती]

जपा–स्त्री. जासवंद (झाड व त्याचें फूल). [सं.] ०कुसुम–न. जासवंदीचें फूल. 'जपाकुसुम तेथेंचि विंवलें।' –रंयोवा ९.२५५.

जपाळ–पु.जेपाळ; जयपाळ पहा. (एक औषधी).

जप्त–पु. नियंत्रण; दबाव. 'असे लोकांवर जप्त कसा राहील?' –रा ५.५२. –वि. पकडलेलें; धरलेलें; सरकारजमा; (सरकारनें) अटकाव केलेलें. [अर. झब्त] –ल्मुलूक–वि. प्रदेशजेता (संताजी घोरपड्यांचा किताब). ०रप्त, जप्त रफ्त–पु. बंदोबस्त; व्यवस्था. 'करारवाके जप्त–रफ्त करूं.' –रा ६.६१२. [फा. झब्त्–उ–रब्त्] जप्ती–स्त्री. १ जप्त करण्याची क्रिया; हरण; नागवणूक; अम्मल; ताबा; जप्त केलेला माल. २ (कायदा) मिळकतीवर खाजगी ताब्याऐवजीं कोर्टाचा ताबा सुरू करणें. ३ (ल.) नजरकैद. 'तुझे घरीं तुजवर जप्ती केली सखे सर्वत्रांहीं।' –होला १०३. जप्तीदार–वाला–पु. १ बेलीफ. जप्ती करणारा अंमलदार. २ (कों.) रत्नागिरी जिल्ह्यांतील खोतीगांवांत वसुलाकरितां सरकारनें नेमलेला नोकर; तलाठी; खोत कबुलायत देत नाहीं त्या वेळीं गांव जप्तींत टाकून सरकार त्या वर्षांपुरती वहिवाट करतें.

जफा–वि. (कु.) फाजील; जास्त. जाफा पहा.

जंब–पु. ढोंग. [सं. दंभ]

जब, जबा, जबे–स्त्री. विधीपूर्वक हत्या; वध; ठार करणें. 'पुढें गाय जब केली।' –ऐपो ११. (क्रि० करणें). 'काजीनें जबा करून द्यावी.' –भाइसंवृ ६४. [अर. झब्ह]

जबडा–पु. तोंड; जाभाड; दामाड; (खालचा आणि वरचा या विशेषणासहित); वासलेलें तोंड. [हिं. सं. जम्=जम्भ]

जबतब–क्रिवि. जेमतेम; कसें तरी; जपतव पहा. [हिं.]

जंबया, जंबिया. जंब्या–वि. एक प्रकारची कट्यार; खंजीर. [फा. जंबिया]

जबर–पु. (पत्त्यांचा खेळ) डाव्या हातचा भिडू, खेळणारा.

जबर–रा–स्त्री. दरारा; वरचढपणा. 'जबर त्यांची सबसे ज्यादा गादीवर दवलतराव शिंदा।' –ऐपो १५२. –वि. श्रेष्ठ; ताकतवान (माणूस, पशु) जोराचा; सोसाट्याचा (पाऊस, वारा); कठिण; त्रासदायक (काम, ओझें); जंगी; मोठें (घर, नदी, झाड); उमट; कठिण (चढ, चढण); देण्यास कठिण; फार अवाढव्य (किंमत, दर); दुर्घट त्रासदायक (रोग); लांबलचक; कंटाळवाणा (रस्ता, मार्ग, प्रवास); अगडबंब, अवजड (दागिना) (प्रमाणराहित्य आणि प्रचंडपणा दाखविण्यासाठीं योजतात). [अर. जब्र; फा. झबर्] सामाशब्द– ०जंग–पु. लहान तोफ. –वि. शूर; जवानमर्द; लढवय्या. [अर. जब्र+फा–जंग] ०दस्त–वि. १ जुलमी; अन्यायी; दडप्या. २ श्रेष्ठ; मजबूत; बळकट; मोठ्या योग्यतेचा याच्या उलट जेरदस्त. ३ अदलावदलीनें जबर बरोबर योजतात. [फा. झबर्दस्त] म्ह० (व.)

जबरदस्तका ठेंगा शिरपर = जबरदस्तापुढें कुणाचेंच चालत नाहीं. ०दस्ती-स्त्री. १ जुलूम; जोर; अन्याय; बलात्कार. 'इंग्रजांची जबरदस्ती सर्वांवर पडली असें वाटतें.'-ख ११.६०३०. २ आवेशाचें कृत्य, यत्न; श्रम. 'जबरदस्तीनें नदी डोंगरावरून नेली.' जबरा-पु. (छापखाना) मोठा टाईप; मजकुरांतील स्थलनामें व व्यक्तिनामें या टाईपांत घेण्याची वहिवाट आहे. जबरी-स्त्री. जबरदस्ती. 'पादशाही जबरीनें घेईल.'-चित्रगुप्त पृ ३४. [फा. जबरी] जबरीची चोरी-स्त्री. (कायदा) दरोडा; कोणा मनुष्यास जीव घेण्याची वगैरे भीति घालून त्याच्यासमक्ष त्याच्या ताब्यांतून जंगम माल नेणें. जबरी-संभोग-पु. (कायदा) कोणा स्त्रीशीं तिच्या सम्मतीवांचून किंवा भय घालून मिळविलेल्या संमतीनें किंवा नवऱ्याचें नातें आहे अशी फसवणूक करून केलेला संभोग; बलात्कार.

जबर्जंग-दस्त—जबर मध्यें पहा.

जंबात—वि. (गो.) हुषार; कुशाग्रबुद्धीचा; निष्णात.

जबान—स्त्री १ जीभ. २ वाणी; वचन. (क्रि० येणें; पाळणें). [फा. जबान् तुल० सं. जिह्वा] जबानी-स्त्री. साक्ष; (न्यायाधिशापुढील) साक्षीदाराचें लेखी, तोंडी म्हणणें, हकीगत. जबानीहुकूम-पु तोंडी हुकूम; लेखी नव्हे तो.

जबाब—पु १ उत्तर; प्रत्युत्तर; कांहीं एका प्रश्नास दिलेला जाब. २ हुंडीबरोबरचें पत्र. ३ (कायदा) प्रतिज्ञा. ४ तोंड. 'वाऱ्याचें मोंड केवढें आहे व त्याचा जबाब कोठें आहे'-सूर्योदय १०९ [अर जवाब्] (वाप्र.) जबाब देणें-क्रि. उत्तर देणें. हजर-जबाबी-तावडतोब उत्तर देणारा. सामासिक शब्द- ०दार-वि. ज्याच्यावर जबाबदारी आहे असा; जिम्मेदार; जोखीम घेणारा; भरंवशाचा. [फा. जवाब्दार] ०दार प्रातिनिधिक राज्यशासनपद्धति-स्त्री. जेथील कार्यकर्ते लोकप्रतिनिधींस जबाबदार असतात अशी राज्यव्यवस्था; रिस्पॉन्सिबल गव्हर्नमेंट या इंग्रजी शब्दास बनविलेला मराठी प्रतिशब्द. ०दारी-स्त्री. जिम्मा; जोखीम; भार [फा. जवाब्दारी] ०निशी-नीस-जबाबनिशी-नीस पहा ०सवाल-जाबसाल-पु. बोलणें. उत्तर प्रत्युत्तर. 'आम्ही जबाब सवाल केला जे.'-तरा ८१. जबाबी-वि. १ उत्तरें देण्यांत तयार; हुषार. २ तालाचे ठोके वाजणारें (घड्याळ). 'एक घड्याळ जबाबी.'-रा १२.६८. ३ (कायदा) शपथ-प्रमाण करून न्यायासनापुढें सांगितलेली हकीगत, दिलेलें उत्तर. ४ (को.) मामलेदाराच्या हाताखालचा जबाबलिहून घेणारा (कारकून). ०कार्ड-न जोडचिठ्ठी; उत्तर देण्याकरितां कार्ड जोडलेलें असतें असें कार्ड; रिप्लायकार्ड या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द. ०हुंडी-स्त्री. पेढीवर पैसे भरून ज्याला पैसे पाठवावयाचे असतील त्याच्या नांवची पेढीवाल्या कडून घेतलेली पावती.

जंबाळ—पु १ चिखल; राड; रेंदा. २ पाण्यांत वाढणारें एक झाड; (लॅटिन) व्हॅलिस नेरिया. 'तों तो फुगे फुगेहद्वारीं मूर्खें हि जेंवि जंबाळ।'-मोकर्ण २८.१९. [सं. जंबाल]

जंबीर—पुन १ लिंबू. २ लिंबाची एक जात. [सं.] जंबीराम्ल-न लिंबापासून निघणारें अम्ल. (इं.) सायट्रिक ॲसिड.

जंबु-बू—स्त्री. जांभूळ (झाड आणि फळ). [सं.] ०द्वीप-न. १ हिंदुस्थान. २ काश्मीराजवळील जम्मु संस्थान. [सं.]

जंबु(बू)क—पु कोल्हा. [सं.]

जबु(बू)न—वि. १ वाईट; घाण; खराब. 'जबुन हें कर्नाटकचें जळ।'-ऐपो ७४. २ दरिद्री; गरीव; भ्याड. 'वऱ्हाडचे महाल जबून म्हणतात.'-रा १.११७. [अर. जुबून=भ्याडपणा; फा. झबून्]

जंबुरक, जंबूर, जंबुरा—पु. उंटावरील एक लहान तोफ. 'सुत्रनाळी जंबुरे उंटावर रोखुन।'-ऐपो १०९. [फा. झंबूरक्, झंबूरा]

जंबुर्दी—वि. पाचेसारखा हिरवा रंग असलेलें (हिरव्या सकलादीविषयीं उपयोग). [फा. झुमुर्रुद=पाच]

जंबू—पु. गुजराथेंतील एक ब्राह्मण जात व तींतील व्यक्ति. यांची वस्ती वऱ्हाडांतहि आहे. ख्रिस्ती ब्राह्मण हे नगरकडे आढळतात.

जबेतराश-स—वि. हजरजबाबी; उत्तर देण्यास तत्पर; बोलण्यांत हुषार. [फा. जबान्=जीभ+तराश=कापणारा] ०तराशी-स्त्री. हजरजबाबीपणा. ०फरास-वि. वक्तृत्व करणारा. [फा जबान्+फराश]

जंबेरी—स्त्री. कागदी लिंबाची गोड जात; जंबीर पहा.

जंबोरा—पु मोठा अंबर; खिळे उपटण्याचा चिमटा.

जब्बर-दस्त—जबरदस्त पहा.

जंभ—पु दंभ; ढोंग; गर्व; अहंकार. [सं. दंभ]

जंभोरा—वि (ना.) अतिशय आंबट (दहीं वगैरे). [सं. जंबीर]

जम—पु व्यवस्था; मेळ; जोड; जमाव; मिलाफ; बनाव; जुळवाजुळव; संबद्धता (वाद्य, पदार्थ, नानाप्रकारचे स्वभाव इ०चा). मिलाफ, जुळणी; एकी (बोलणें, भाषण, हिशोब यांत). (क्रि० पडणें; बसणें). [अर. जम्अ=जमणें; सं. यम्] ०खट्टा-पु. (व.) जमाव; गर्दी; अड्डा. 'जमखट्टाच जमला आहे तुमच्या घरीं.' जमचें-अक्रि. (गो.) जमणें. ०जमा-स्त्री. (गायन) दोन स्वरांपासून तीन किंवा चार स्वरांपावेतों एकत्रपणा करून वेगवेगळे प्रकार करून दाखविण्याची क्रिया. -कला (बडोदें) १३४. ०जूट-पु. जंगजोड पहा. [जमणें+जुटणें] ०वाजमव-स्त्री. निरनिराळ्या ठिकाणाहून एकत्र करणें. ०विणें-सक्रि. १ एकत्र करणें; गोळा

करणें २ गोठविणें; थिजविणें; दाट करणें (द्रवपदार्थ). ३ पट विणें, मिलाफ घालणें; जमणें पहा.

जमई—स्त्री. एक शस्त्र; जमदाड पहा. 'हत्यार जमई जमदाड माड्ड घेऊन हातीं।' –ऐपो १०९.

जमखाण–न, जमखाना—पु सुत्रासन, जाजम मोठी सत रंजी 'तिवाशा जमखान टाकिलें।' –ऐपो १५. [फा. जमूखानाह्]

जमणें–अक्रि. १ एकत्र येणें; एकवटणें. २ घट्ट होणें; गोठणें; थिजणें इ० ३ दृढ आणि बळकट होणें (शरीर) 'या औषधांनीं शरीर जमेल.' ४ सांचणें; चांगला होणें; फळास येणें (भाजीपाला; उद्योग) ५ भरभराटीला येणें (उद्योग, प्रयत्न, काम). 'संसार जमत नाहीं.' ६ मिलाफ होणें; सांगड असणें; मेळ बसणें; जुळणें; पटणें; एकमत होणें (नानाप्रकारचे स्वभाव, घटकावयव); जम पहा. एकत्र होणें. मिश्रित होणें 'हे परसूमध्यें जमून गेले.' ७ मधुर होणें; मंजूळ होणें: कानास गोड लागणें (गाणें). 'उघड्या जागेमध्यें गाणें चांगलें जमत नाहीं.' ८ भरभराटीस येणें; श्रीमंत होणें [हिं. जमना; सं. यम्—यमन. तुल० अर. जम्‌अ—जम्म= गर्दी, दाटी]

जमदग्नि—पु. १ एक ऋषि. २ (ल.) शीघ्रकोपी माणूस.

जमदड–दाड–दाडा–दाढा—स्त्रीपु लांब पळ्याची तलवार. 'जमदाड माड्ड घेऊन हातीं।' –ऐपो १०९. –वि. लठ्ठ; धटिंगण; अगडबंब. [सं. यमदंड–दंष्ट्रा]

जमन, जमनबिलावर—यमन, यमनविलावर पहा.

जमनीव—स्त्री वधुवरांतील अंतःपट, पडदा. [सं. जवनिका]

जमनीस—पु. १ एक वसुली अधिकारी. २ फरासखान्यावरील एक अधिकारी [फा जमनवीस्]

जमयेत—स्त्री. मंडळी; जमात पहा.

जमरूद—पु १ पेरूचें झाड आणि फळ. २ पाच (जवाहीर). 'जमरूद पाचेचा जोड एक.' –रा ७, –स्वलप १.२१. [फा. झुमुर्रुद्=पाच]

जमा—स्त्री. १ आय; जमाव; संग्रह; नफा; उत्पन्न (जमीन, दुसऱ्याकडून रोख अगर अन्य रूपानें आलेली रक्कम, गांवें यांचें); प्राप्ति; मिळकत. २ (ल.) गणना; अंतर्भाव. 'आमची थोरांतहि जमा नाहीं आणि पोरांतहि नाहीं.' ३ येकूण रक्कम; बेरीज. [अर. जम्‌अ; सं.यम्] —वि. एके ठिकाणीं जमविलेलें; गोळा केलेलें. (वाप्र.) **०करणें–धरणें**–१ जमाखर्चाच्या वहींत रक्कम जमेच्या बाजूला लिहिणें. २ गोळा करणें; एकत्र जमविणें. 'उच्छिष्ट फळें जमा करी।' –वेवदास; संतमालिका ६७. **जमेत न खर्चात**–मुळींच महत्त्वाचें नसणें. सामाशब्द– **०कामिल–कमाल**–पु. पुरापुरा, कायमचा, शेवटचा सारा. **०कदीम**–पु. जुन्याकाळापासून चालत आलेला सारा. **०कुन**–सक्रि. (ग्रा.) जमविणें. **०तक्सीम**–निरनिराळ्या प्रांतांच्या साऱ्याच्या करांची जमेची बेरीज. –भात्रे वर्ष ७. अंक १–४. **०पंचोत्र**–न. बाहेरून येणाऱ्या मालावरील जकात. **०बंदी**–स्त्री. १ शेतसारा; दरवर्षी द्यावयाचा आकार; जमीनीची पहाणी करून ठरविलेला आकार. २ नियमित जमा व वसूल; सामान्य कर ३ शेतसाऱ्याचा जमाखर्च. [फा. जम्‌अ+बंदी] **०बंदी जमा**–स्त्री. जमीन मोजणीच्या वेळेस अधिकाऱ्यानें ठरवलेली जमाबंदी किंवा वसूल. याच्या उलट हालबंदी जमा. **०वसूल**–पु. सरकारचावडी वसूलाची रक्कम (सरकारी). [अर.] **०वसूलबाकी**–स्त्री. जमेचा वसूल, कर आणि राहिलेली बाकी.

जमाखर्च—पु. १ आय–व्यय. २ हिशोब; व्यक्ति किंवा संस्था यांनीं चालविलेल्या उद्योगधंद्यांसंबंधीं होणाऱ्या देवघेवीची व्यवस्थित रीतीनें ठेवलेली नोंद. [अर. जम्‌अ+खर्च] (वाप्र.) **जमाखर्च बरोबर असणें**–नफातोटा बरोबर असणें; शिल्लक बाकी पूज्य. **०खर्च नसणें**–महत्त्वाचें नसणें. **०खर्ची उगवि (घ)णें**–१ जमाखर्चात दाखल करणें, मांडणें. २ कोणत्याहि कामाला, नोकरीला योग्य करणें. म्ह० १ जमाखर्ची न पडे ताळा पंतीं कागद केला काळा. २ आजा मेला नातू झाला जमाखर्च बरोबर. सामाशब्द– **०खर्ची**–वि. १ हिशोबासंबंधीं. २ शिल्लक कमीजास्त न होतां, देणें घेणें चढतें किंवा कमी होतें ती. ३ जमाखर्च लिहिण्यांत हुषार.

जमाजम—स्त्री. १ एकत्र जमणें; गोळा होणें. २ पुष्कळ लोकांचा जमाव. (क्रि० जमणें).

जमात—स्त्री. १ जमाव. 'पाहुनी गोधनाची जमात।' –नव १३.५९. २ सभा; मंडळी; थवा; सैन्याची तुकडी; एकत्र जमलेली मंडळी; पंचायत. म्ह० जमात ती करामत. (समासांत.) पायदळ जमात=पायदळाची तुकडी; स्वारजमात=घोडदळाची तुकडी. [अर जमाअत] सामाशब्द– **०खाना, जमायतखाना**–पु. मशीदीचे तिन्ही बाजूस जमातीस बसण्यासाठीं बांधलेला दुमजली अगर तिमजली सोपा –ऐस्फुले २.३४. **०त(ती)दार–जमादार**–पु सैन्याच्या टोळीचा नायक; जमादार. [फा. जमाअत्–दार] **०त(ती)दारी–जमाद्दारी**–स्त्री. जमादाराचा हुद्दा आणि पदवी. [फा] **जमाती**–वि. सैन्याविषयीं. जसें–जमाती–खर्च–दरमाहा–मोहजवा–शिल्लक–हिशेब.

जमादार—पु १ जमातदार पहा. २ कंपनीच्या सैन्यांतील एक अधिकारी ३ (हेर, हरकारा, शिपाई यांच्या) टोळीचा मुख्य. **जमादारी**–स्त्री. जमादाराचें काम आणि हुद्दा.

जमादिलाखर—पु. मुसलमानी वर्षाचा सहावा महिना. [अर. जुमादीयुल् आखिर्]

जमादिला(लो)वल—पु. मुसलमानी वर्षातील पांचवा महिना. [अर. जुमादीयुल् अव्वल]

जमादिसानी—पु. जमादिलाखर पहा. [अर. जुमादिस्सानी]

जमान—पु. जबाबदार; हमीदार; जामीन; प्रतिभू. 'ऐसा तह करून जमान घेऊन,'—रा १५.२४. [अर. झमान] ०**कतबा**—पु. जामीनपत्र; हमीपत्र; मुचलका. **जमानत–नात**—स्त्री. जामिनकी; जबाबदारी. (क्रि० घेणें). ०**दार**—पु. हमीदार; जामीन. [अर झमान्‌दार्]

जमाना—पु. १ हंगाम; ऋतु. २ काळ; वेळ; युग. 'आजी जमाना एक प्रकारचा आला आहे'—ख ११.१८३. [अर झमाना] (वाप्र.) **उलटा जमाना आहे**—विपरीत काल आहे. 'उलटा जमाना आलारे।'—अफला ६६.

जमावंदी—स्त्री. सैन्याची भरती; सैन्याची टोळी; समुदाय 'अशी जमावंदी करून।'—ऐपो १०७. जमा पहा.

जमालगोटा—पु. (व.) जयपाळचें बीं. यानें शौचास साफ होतें.

जमाव—पु १ जमात पहा. २ अनेक वस्तूंचा संग्रह. ३ फौज. ४ जमाव या शब्दाचा जम या शब्दाचे जे निरनिराळे अर्थ आहेत त्याप्रमाणेंहि उपयोग करतात. [अर. जमुअ] (वाप्र.) ०**पडणें**—कायम करून घेणें (धंदा, हुद्दा); दृढ—स्थिर—भरभराटीचा—चांगला होणें (धंदा, व्यापार). —**वानसीं**—क्रिवि. जमाव, गट करून टोळीनें (केलेली चोरी); मंडळीनिशीं—नें (केलेलें कृत्य)

जमावर्दी—स्त्री. पराक्रम; बहादुरी.

जमाविणें—स्त्री. एकत्र जमणें; गोळा करणें.

जमिदार–री—जमादार–दारी पहा.

जमिनीलोक—पुअी. इनामदारवर्ग.

जमियत—स्त्री. मंडळी; सैन्य. जमात पहा.

जमी—स्त्री. जमीन. ०**दार**—न. जमीनीचा मालक. ०**दोज्ञ**—पु. १ सुईकोट. 'जमीदोज् किले इंग्रजाचे लढाईत परिच्छिन्न रहावयाचे नाहीत.'—रा ७.६१. २ जमीनीशीं खिळलेला; जमीनदोस्त.

जमीन—स्त्री. १ भूमी; धरणी; भुई; नद्या, समुद्र आणि वातावरण यांखेरीजची जागा. २ पृथ्वीचा पृष्ठभाग; अंतर; जागा. 'येथून दहा कोस जमीन चाललें म्हणजे समुद्र लागेल.' ३ शेत; लागवडीची जागा. 'राजापूर प्रांतीं सगळा कातल आहे. जमीन थोडी.' ४ गच्ची; मजल्यावरची भुई अथवा पेंडाची तयार केलेली भुई. ५ वस्त्राच्या बाजूच्या कांठांमधील आंतील अंग; तवा. ६ चित्राची पार्श्वभूमि. ७ (ल.) मूळ आधार. सूंद पहा. जमिनीचे प्रकारः— पड जमीन=नापीक जमीन. वहित जमीन=लागवडीची जमीन. तणेली जमीन=गवत माजलेली जमीन. करल—चोपण—खलगट जमीन=कांहीं खोलीवर चुनखडीसारखा टणक थर असलेली; हींतून पाणी लवकर झिरपत नाहीं. आगरी जमीन=समुद्र किनारीं, नदीच्या किंवा खाडीच्या काठीं असणारी रेताड जमीन. हींत रेतीपेक्षां मातीचा अंश अधिक असल्यामुळें नारळीच्या बागा करतात. कागदाळी=गोवा, कारवार कडील सुपारी, वेलदोडे यांच्या लागवडीची जमीन; मध्यम काळी=देशावरील जमीन. हींत २ ते ४ फूट माती असून खालीं मुरूम असतो. भारी काळी जमीन=मोठ्या नद्यांच्या खोऱ्यांतील पंधरा—वीस फूट खोल काळी माती असलेली जमीन; कुयांट जमीन=(कों.) डोंगराच्या उतारावर ठिकठिकाणीं बांध घालून केलेली भात जमीन. केवटा जमीन=मळईच्या वरची काळी अथवा तांबूस जमीन. खाजण—खारी जमीन=खाडी अडवून केलेली; हीस गझणी, कनद्दर, सापळ, भाटी इ० नावें आहेत. पुळणवट=(कों.) वाळूची किंवा रेताड जमीन; हींत नारळाची लागवड होते. हीस रेवे, रेवट, शीट इ० नावें आहेत. बांधणरब्बी=(कों.) ओढ्यानाल्यांच्या काठीं बांध घालून केलेली जमीन. वावळ, खरी=(कों.) डोंगराच्या माथ्यावरील कातळांत भोंवतालची माती येऊन झालेली. मळखंडी=ह्या जमीनी गाळानें तयार झालेल्या असतात. त्यांचीं खाचरें बनवीत नाहींत. त्या देशांतील जिराईत जमिनीसारख्या मोकळ्या ठेवितात. अशा जमिनीवर ठाणें, कुलाबा जिल्ह्यांत पावसाळी गवत होतें. या प्रकारच्या जमीनींत मानवट म्हणून एक भेद आहे. घाटावरील करल जमीन व कोंकणांतील मानवट जमीन यांत बरेंच साम्य आहे. मळई=नदीकांठची, गाळानें सांचलेली. वायंगण=(राजा.) पावसाळी भात काढल्यावर रब्बीच्या वेळीं डोंगरांतील पाटाच्या पाण्यावर भाताचें दुसरें पीक काढितां येणारी. वरकस=डोंगराच्या उतारावरील जमीन. हिचें भरोड असें दुसरें नांव आहे. हिचे प्रकार दोनः— डोंगरी व माळ पहिलीची मशागत हातांनीं खणून करतात. जंगली भागांत हिच्यांत कुमरा—डाहळी या पद्धतीनें नाचणी, वरी, सावा, खुरासणी तीळ इ० पिकें काढितात. दुसरींत बैलाची नांगरट करितां येते. शेळ जमीन=डोंगराच्या खोलगट भागांत असणारी व सतत पाण्याचा झिरपा असणारी. मळी जमीन=दरीच्या पायथ्याशीं असणारी जमीन. हीस वैलू, गादळ अशीं दुसरीं नावें आहेत. पाणथळ जमीन=स्वाभाविक खोलगटपणामुळें पावसाळ्यांत पाणी सांचणारी जमीन. हीस कारूगहें असें दुसरें नांव आहे. मक्कीजमीन=डोंगराच्या उतरणीवर एकाखालीं एक बांध घालून केलेली जमीन. हीस मॉलॉय, आढी, मॅारोड अशी दुसरीं नावें आहेत. [फा. झमीन्; झेन्द, झेम] (वाप्र.) ०**अस्मान एक होणें**—१ सपाटून पाऊस पडणें; धुरळा, धुकें यांनीं दिशा धुंद होणें. २ (ल) अतिशय गर्विष्ठ होणें. ०**अस्मानाचें अंतर**—फार मोठें अंतर, तफावत. ०**उकरणें**—आंगठ्यानी भुई उकरणें (संकटग्रस्त, भीतिग्रस्त होऊन घोडा टापेनें जमीन उकरतो तसें). ०**ओढणें**—जमीन लागवडीस आणणें. ०**धर पें.**—१ आजारीपणामुळें अंथरुणाला खिळणें. २ रागाला वश होणें. ०**माडी ठेवणें**—बागाईत पिकाकरितां जमीन रिकामी ठेवून बाकीच्यांत एकच पीक काढणें.

०वाफेला येणें–पेरण्याच्या हंगामाला येणें. ०सोडणें–१ जमिनींतून वर येणें, दिसणें (पीक). २ (ल.) दुखणें, दारिद्र्य इ० तून वर येणें, उठणें. जमीनीवर पाय नसणें–चपळ घोडा, जलद पळणारा, गडबडया माणूस यांसंबंधीं योजितात. –स पाठ (अंग) लागणें–वर पडणें–दुखण्यानें किंवा अतिशय दारिद्र्यानें पीडणें. –स पाय लागणें–रोगमुक्त होणें. –स मिळणें–सर्वस्वी नाश होणें (अक्षरशः आणि ल). म्ह० जमीन बादशहाची लेक मायबापाची. सामाशब्द– ०उत्पन्न–न १ जमीनीचें उत्पन्न. २ सारा किंवा वसूल. ०जुमला–पु खेडेगांवांतील सगळी जमीन, घर, दार, वतन वाडी, कुरणें यांस व्यापक अर्थानें म्हणतात. [फा. झमीन्+अर. जुम्ला=सर्व] ०झाडा–पु जमीनी, गांव, खेडें, यांची एक विस्तृत याद, यादी. ०दार–पु वंशपरंपरेचे सरकारी वतनदार, कामदार; जसें–देशमुख–देशपांडया, (कोठेंकोठें) पाटील, कुलकर्णी. जमीनदार, जमीदार–पु. १ (व.) इंग्रजीपूर्वींच्या राज्यांतील सनदी सरंजामी माणसें. २ स्वतःसाठीं मेहनताना म्हणून कांहीं टक्के (शेंकडा दहा टक्के) वसूल कापून घेऊन बाकीचा वसूल उगवून सरकारांत पाठविणारा; वतनदार. [फा. झमीदार, झमीनूदार] ०दार व कुळें–पुनभव. शेतीच्या उपयोगाच्या बऱ्याच जमिनी स्वतःच्या मालकीच्या असलेला सघन मनुष्य, त्या जमिनीचे वेगवेगळे गट करून ते जमिनीची लागवड करणाऱ्या गरीब लोकांस ठराविक मुदतीपुरते देतो व त्यापासून जमिनीच्या भाड्याबद्दल कर (खंड) घेतो, अशा व्यवहारांत जमिनीचे मालकास जमीनदार व जमीन करणाऱ्यास कुळ अशी संज्ञा आहे. जमीनदारी–स्त्री. १ जमीनदाराचा हक्क, हुद्दा, धंदा; जमीनखंड इ० २ (ल.) लुच्चेगिरी; छक्केपंजे. ०दारी मत–न. (ल.) लबाडीचें, खोटें मत. [फा.] ०दारी जमा–स्त्री. जमीनदाराकडून येणारा सरकारसारा, वसूल. ०दोस्त–वि. १ (कुस्ती) जमीनीला खिळविलेला; लोळविलेला. २ सर्वस्वीं नाश झालेला; फना झालेला. ०धारा–स्त्री. जमीनीचा कर; सारा. ०नीस–नवीस–पुं. १ शेत, जमीन, पिकें इत्यादींची पहाणी करून सारा ठरविणारा अधिकारी. २ (क.) दप्तरदार. [फा. जमीन+नवीस] ०बाब–स्त्री सारा; कर. ०महसूल–पु. जमीनबाब; जमीनीपासून कराच्या रूपानें होणारें सरकारी उत्पन्न. ०मोजणी–स्त्री. जमीनीचें क्षेत्र मोजून जमाबंदी करणें. ०शिरस्ता–पु. जमिनीची पहाणी करून प्रत लावून ठरविलेला सरकारसारा. ०सांड–क्रिवि. (राजा.) जमिनीपासून निराळें (उचललेलें ओझें).

जमीये, जमे—वि. सर्व; एकंदर. 'जमीये दोस्तांस मुबारक लाये.' –पया ४८२. [फा. जमीइ–जमइ]

जमीव—वि. १ जमविलेलें; एकत्र केलेलें. २ गोठलेलें; थिजलेलें. जमणें पहा. ३ वस्तु घेऊन तयार केलेलें (पत्ते, चिखलाची भिंत).

जमेत, जमेदार, जमेदारी, जमेयत, जम्यात—जमात–दार–दारी पहा. 'ते व आपली जमेत चालून पुढें आले.' –मराचियोघा ३२.

जमांचें—सक्रि. (गो.) जमविणें; एकत्र करणें.

जम्मत—स्त्री. (लहान मुलांच्या भाषेंत) गम्मत.

जम्मन—वि. (व.) मला मोठा; जंगी. 'जम्मन सर्प निघाला.'

जय—पु. १ यश; सिद्धि; विजय; फत्ते; जयोत्सव. २ देवाला नमन करतांना त्याच्या नांवाच्या पूर्वीं लावितात. ३ अर्जुन ४ भारत; कुरुपांडवकथा. 'तैसाचि लोमहर्षणनंदन उग्रश्रवाहि जयवक्ता।' –मोआदि १.६. [सं.] (वाप्र.) ०करणें–जिंकणें; यशस्वी होणें. जयास जाणें–भरभराटीस येणें (यत्न, उपाय, आयुष्य). सामाशब्द– ०गोपाळ–पु. गुजराथी लोकांतील नमस्काराचा पर्याय शब्द. ०घंटा–स्त्री. जय झाल्यावर वाजविण्याची घंटा. ०घोष–पु. चांगली गोष्ट किंवा जय झाला असतां तो सर्वांस कळावा म्हणून वाद्य वगैरेचा केलेला हर्षध्वनि. ०जय, जयजयकार–पु. १ स्तुतिकीर्तन; जयघोष. –अव. लाड करणें; थोपटणें; कुरवाळणें. –उद्गा. भले शाबास! भले पट्टे! इ. उद्गार. जयगीत; जयाचें गाणें. 'जय जय स्वसंवेद्या।' –ज्ञा १.१. ०जया–उद्गा. जयनाद. ०जयवंती–स्त्री. (राग) गायनशास्त्रांतील एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण–संपूर्ण. वादी ऋषभ. संवादी पंचम. गानसमय रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहराचा शेवट. आरोहांत तीव्र गांधार व तीव्र निषाद व अवरोहांत कोमल गांधार, कोमल-निषाद घेतात. ०ढाक–पु. जय झाला असतां वाजवावयाचा नगारा; ढोलें. ०तिस्म–वि. भरभराटलेलें (राज्य). ०तीर–पु (कु.) दसऱ्याची वेंगुर्ल्यांकडील जत्रा. [सं. जैत्र] ०दुंदुभि–पु. जय झाला असतां वाजविलेल्या नगाऱ्याचा आवाज व तो नगारा. ०ध्वनि–पु. १ जयघोष. २ (ल.) कोणताहि मंगलसूचक शब्द. ०पताका–स्त्री. जयाचें निशाण. ०पत्र–न. ज्याचा पराभव झाला त्यानें लिहून दिलेलें जयाचें पत्र; लेखी कबुली, कागद (कुस्ती, पंडितांतील वाद, फिर्यादअर्याद यांतील). ०प्रतिष्ठा–स्त्री. जयामुळें मिळालेला मान, वैभव. ०प्रतिष्ठित–वि. जयानें प्रसिद्ध झालेला; जेता म्हणून नांव मिळविलेला. ०प्रस्थान–न. लढाईवर जाणें; स्वारी; कूच; मोहीम (मोठ्या प्रौढीनें). ०फळ–न. १ (काव्य) जय. २ (कुकीनें) जायफळ. ०मंगळ–वि. काऱ्या डोळ्याचा (घोडा.) डोकें, कपाळ, मान, छाती, ओंठ, वेंबी या प्रत्येकावर एकएक केंसाचा भोंवरा आणि पोटावर दोन व कुशीवर (पुठ्यावर) एकएक भोंवरा असलेला (घोडा). हें यांचें शुभलक्षण होय. –अश्वप १.९२. ०वाद्य–न. जय झाला

असतां वाजवावयाचें वाद्य. 'जय वाद्य नित्य वाजती।' –ऐपो ३१८. ०वान–वंत–वि. यशस्वी; जयी. ०विजय–पु. विष्णूचे दोन द्वारपाळ. ०शब्द–पु. १ जयाचा ध्वनि, शब्द; दोन सैन्यें भिडलीं असतां म्हणावयाचा वीरशब्द. २ राजा लढाईला निघाला असतां त्यास ब्राह्मणांनीं दिलेला आशीर्वाद. ०श्री–स्त्री. जयानें मिळालेलें तेज; टवटवी; शोभा. ०श्रीराम–सीताराम–उद्गा. वैरागी लोकांतील एकमेकांना नमस्कार करतांना उच्चारावयाचा शब्द. ०स्तंभ–पु. जय मिळालेल्या ठिकाणीं जयाचें स्मारक म्हणून उभारलेला खांब (दगडी, लाकडी); रणस्तंभ. ०स्वी–वि. नेहमीं विजय पावणारा (अंतीं स्वी असणाऱ्या संस्कृत शब्दांचें अनुकरण).

जँय, जंय—क्रिवि. (कु.) जेथें. ०सर–क्रिवि.(कु.) जेथपर्यंत. ०सून–क्रिवि. (कु.) जेथून. [सं. यत्र]

जयत्—पु. (संगीत) एक राग. यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, पंचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात. जाति औडुव-औडुव. वादी पंचम, संवादी षड्ज. गानसमय सायंकाळ. ०कल्याण–पु. एक राग. यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, पंचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात. जाति औडुव–औडुव. वादी पंचम, संवादी ऋषभ. गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर. [सं.]

जयतन—न. (व.) सरपण; जळण; जळवण. [जळतण]

जयंती—स्त्री. १ देवाची जन्मतिथि (विशेषतः दशावतारांची); अवतारी पुरुषाचा जन्मदिवस व त्या दिवसाचा उत्सव; वाढदिवस. 'जयंत्या उपोषणें नाना साधनें।' –दा ४.१.३२. २ एक झाड व त्याचें फळ. याच्या फळाच्या माळा करतात.

जयपाळ—पु. एक वनस्पति; याचें बीं; हें उष्ण, सारक, जड, कडु असून वांति, ज्वर, कुष्ठ, व्रण, कफ, कंडू, कृमी, विष यांचा नाश करणारें आहे. –योर १.२५५. [सं. जयपाल]

जया—स्त्री. १ (ज्यो.) तृतीया, अष्टमी आणि त्रयोदशी या तिथी. २ भांग. [सं.]

जया, जये—सर्वनाम. ज्या, ज्याला, ज्यानें. 'जया राहे पाठांतर।' –दा २.७.८०. 'जये संगतीनें मती राम सोडी।' –राम ४५. ०चेनि–ज्याच्यानें. 'जयाचेनि संगें समाधान भंगे।' –राम ४५.

जयावह—वि. १ जयोत्पादक; यशकारक; फायदेशीर; हितावह. (सदाचरण इ०). 'मातापितरांचे आज्ञोल्लंघन केलें असतां जयावह होणार नाहीं.' २ मंगलदायक; जयसूचक (शकुन) [सं. जय+आवह प्रत्यय]

जयाविजया—स्त्री. या दोन देवता आहेत, स्वारीवर निघण्यापूर्वी योद्धे लोक जय मिळविण्यासाठीं यांची पूजाअर्चा करितात. [सं. जया+विजया]

जयी—वि. विजयी; जय झालेला; जय मिळविलेला. [जय]

जयीं—क्रिवि जेव्हां; जै पद्दा. [प्रा. जइआ; सं. यदा]

जयेजणें—अक्रि. जिंकणें; जिंकतां येणें. 'तुका म्हणे पदोपदीं कान्हो वनमाळी। जयेजत मग सेवटिला एक वेळीं' –तुगा ३३५. [अंगेजणें प्रमाणें जयपासून घटना]

जय्यत, जय्यद्—वि. पूर्ण; अगदीं. 'त्यांतील पल्टण जयद वर्वाद जाली.' –होकै ११६. २ सिद्ध. 'तयारी जय्यत आहे.' [अर. झाइद्=अतिशय]

जर—पु. १ ताप २ तापाच्या पुटकुळ्या, पुरळ. 'तापानें त्याच्या तोंडावर जर उमटला आहे.' [सं. ज्वरः प्रा. जर] (वाप्र.) ०उतणें–(ताप गेल्यानंतर) अंगावर, तोंडावर पुरळ उठणें. ०जाणें–दुखणें येणें; रोग उत्पन्न होणें. शिवीशाप देताना योजतात. 'तुझे हातावरून जर जावो. ०बांधणें–ताप नाहींसा होण्यासाठीं मंतरलेला दोरा, गंडा, ताईत हातांत, मनगटांत बांधणें. ०भरणें–होणें–१ अंगांत ताप भरणें. २ (ल.) अशक्त, नालायक, अयोग्य होणें (प्राणि आणि वस्तु यासंबंधानें नकारार्थी अथवा प्रश्नार्थी योजितात). 'धोतरजोड्याला वर्षभर टिकायाला काय जर झाला आहे?' 'तुला चाकरी करायला काय जर भरला आहे?' सामाशब्द– ०करी–वि. तापकरी माणूस. ०डा–पु. जर; ज्वर; जरडा, जरंडा भरणें=ताप भरणें. 'उन्हाळीं जरंडा पावसाळीं विजाळवती।' –वसा २०. ०बंद–पु. ताप बंद करावयाचा मंत्र. ०लपेट–स्त्री तापाची साथ.

जर—पुस्त्री. १ कलावतूचें वस्त्र; सोन्यारुप्याची तार; कलावतु. २ (व.) सोनें; पैसा. 'जर पदरी जर नसला तर तो नर संसारी येऊन वेल।' –पला. [फा. झर्=सोनें] सामाशब्द– ०कडी–स्त्री. (कलावतु काम) धाग्यांना पीळ देण्यासाठी जिच्यामधून चातीवरून दोरे घेतात ती कडी. ०कमर–पु. सुवर्णकटिबंध; कटिसूत्र. –राव्यको २.१६. ०खाना–पु. सुवर्णशाळा. –राव्यको २.२१. ०जरियान–न. सोनें आणि सोन्याच्या वस्तु; द्रव्य आणि अलंकार; कलावतु आणि कलावतूचें काम, कशिदा (समुदायार्थी प्रयोग). [फा. झर्+झरीन] ०तार–स्त्रीन. १ कलावतु. २ हलक्या धातूवर सोनें, रुपें, चांदी चढवून त्या धातूची तार काढून ती रेशमी अगर सुती धाग्यावर गुंडाळणें यास जरतार म्हणतात. हलक्या धातूवर सोनें, चांदी चढवून तार काढून केलेल्या जरतारीस खोटी जरतार म्हणतात व चांदीवर सोनें चढवून काढलेल्या तारेच्या जरतारीस खरी जर म्हणतात. ०तारी–वि. कलावतूचें; जरतार असलेलें (पीतांबर, पागोटें इ०). ०दोज–पु. कलावतूचें काम करणारा. [फा. झर्दोज] ०दोजी–स्त्री. कलावतूचें काम. –वि. भरजरी; जरीचा. 'खाशा स्वारीकरतां भरजरीची लोड गाद्या किंवा जरदोजी गादीलोड लावणें.' –ऐरा १७.

०बाब–बाफ्त–वि. जरतारी; भरजरी. जरदोजी पहा. [फा.] ०यान–न. सोनें, रुपें, इ० द्रव्य; चांदी–सोन्याचे दागिने. जर जरियान पहा. ०मिना–पु. भरजरी मौल्यवान वस्तु; जर्मीना. 'जरमिना जरवाव...आदिकरून अशेष वस्तुजात यांचा उदीम चालवावा' –मराआ पृ. ९१. जरीटोपी–स्त्री. एक शिरोभूषण. 'जरीटोपीस पिंपळपान।' –मध्व २५.

जर–उभ. संकेतबोधक अव्यय; अमुक गोष्ट घडली तर अशा अर्थी पूर्वीची अट, निर्बंध, वस्तुस्थिति दाखविणारें अव्यय. हा शब्द पुढील शब्दांशीं जोडूनहि वापरतात–का, करितां, काय, करून, होऊन जसें–जर का तो आला तर मी देईन. [सं. यत्–यदि–यर्हि] ०करितां–उद्गा.जरी (एखादे वेळीं); जरी (एखाद्या रीतीनें); जरी (यद्यपि, अथापि). ०तर–(जर आणि तर) अट; कार्य-कारणभावी बोलणें.' मला जरतर नको, काय असेल तें स्पष्ट सांग.'

जरकबरक–वि. लखलखित; चकाकित; तेजस्वी; तजेल-दार; उजळपाजळ. [अर. वर्क्=वीज द्वि.]

जरंगा–पु. मासे पकडण्याचें जाळें. 'आतां वृद्धाप्याच्या तरंगा–। माजी मतिभ्रंशाचा जरंगा।' –ज्ञा ७.८६. [जर=तंतु+अंग ?]

जरगूड–न १ आंब्याच्या कोईभोंवतीं ज्या रेषा असतात त्या; केसपुंज. २ आंबाडी, काथ्या, पिंपळाच्या मुळ्या इ०दींच्या तंतूंचा गुंता; जाळें; जुडी; तंतुसमूह. [जर=तंतु+का. गड्डे=गोळा] जरगुडी–वि. रेशाळ; तंतुमय; दोऱ्याचा.

जरजर–वि. १ (प्र.) जर्जर; थकलेला; म्हातारा; जीर्ण; जुना झालेला (प्राणी, वस्तु). २ पराभूतः निर्वीर्य. 'इंद्रादि निर्जर समरंगणी। जरजर केले प्रतापें।' [सं. जर्जर]

जरठ, जरंढ–वि. १ निबर; म्हातारा; जीर्ण; वृद्ध. २ दुर्बल थकलेला; अशक्त; कमजोर. [सं. जरा+स्थ; जरठ]

जरड–स्त्री. दोर; रेषा; दोराळपणा; तंतुमयता (निबर भाजीपाल्याची). [जर]

जरड–डा–जरठ पहा. [सं. जरठ–जरड]

जरडी, जरंडी–स्त्री. जख्ख, म्हातारी स्त्री; विशेषतः सुवासिनी स्त्री. म्हातारी हा शब्द कोंकणांत वृद्ध विधवेलाच लावितात. [सं. जरा–जरठा; प्रा जरडा, जरंडा]

जरंडी–स्त्री. (कों.) पानथरी; कौळु. 'जरंडी घोळाणा गंडमाळा।' –दा ३.६.३७. [सं. ज्वर]

जरडेल–वि. तंतुमय; रेषाळ; जरगुडी पहा. [जरड; तुल० सं. जरडी=एक गवत ?]

जरण–स्त्री. पचन. 'अन्नांत स्टार्च मिसळला म्हणजे अन्नाचें जरण चांगलें होतें.' –विवि २.२५.८. [सं. जृ–जीर्ण]

जरणी–स्त्री. एक औषधी वनस्पति.

जरत्कारु–वि. १ एक ऋषि. हा फार अशक्त होता (यावरून) २ (ल.) फार अशक्त, रोडका; मुडामदेव, कृशशरीर. [सं.]

जरद–अ. जर्द पहा.

जरदा–पु. खाण्याची तंबाखू (चांगली कमाविलेली). –वि. पिवळा; पिवळ्या रंगाचा (घोडा). [फा. झर्द] –दाइत–वि. पिंवळ्या रंगाचा (घोडा). जरदा भात–शेवईभात. –ऐग्रि १.३७२.

जरदाळू–पु. एक फळझाड. हें साधारण उंचीचें असून पश्चिम हिमालयांत याची लागवड होते. या झाडापासून बदामासारखा डिंक निघतो त्यास चेरीगम म्हणतात. याचीं फळें खातात. [फा. जर्द्=पिवळा+आलु=कंद; फळ]

जरप–न. (गो.) पाऊस पडल्यानंतर खणून पेरणी करावयाचें शेत.

जरब–स्त्री. १ धाक; भयोत्पादक तेज; वजन; छाप. 'त्या राजाची अशी जरब होती कीं, नांव ऐकतांच शत्रु थरथरा कांपत असत.' २ दरारा; दटावणी. (क्रि० देणें; दाखविणें). 'त्याला जरब देतांच तो कर्कन् लवला.' ३ भीति; धास्ती; वचक. (क्रि० खाणें; धरणें; पावणें; घेणें). 'चाबुकस्वारावांचून घोडा जरब खाणार नाहीं' 'पंतोजीची हाक ऐकतांच पोरांला जरब बसली.' ४ तोफ. 'मोठमोठया पल्ल्याच्या जरबा।' –ऐपो २१६. 'शिवेही बाणांचे रोख पाहून जरबा सुरू करितात.' –ख ११. ५६६१. ५ शिक्षा; मार. 'ज्यांनीं मग्रूरी केली त्यांचे प्रांतास व त्यांस जरब दिली.' –मराचिथोशा ४७. ६ नाणें पाडणें; छाप; शिक्का. 'अलीगोहराचा शिक्का दिल्लींत पडला ... पातशहाची जरब मोडून याचें नांवें करणें.' –रा १.३६२. [अर. झर्ब्] (वाप्र.) ०खाणें–भीति बाळगणें. 'हा दांडगा कोणाची जरब खाणार नाहीं.' ०पिणें–भीति घेणें. जरबणें–भिणें; भय पावणें; धास्ती घेणें; धाकांत असणें. सामाशब्द–जरब, जरबदार–वि. १ अतिशय मोठें, प्रचंड (ओझें, माप). 'त्या मापापेक्षां हें माप जरब आहे.' २ फार जड, भारी; जबर. (किंमत, दर). 'या लुगड्यास आठ रुपये किंमत जरब.' ३ त्रासदायक; जुलमी; कठिण (नोकरी, धंदा). ४ थकवा आणणारें; फार जड; भारी; राक्षसी (ओझें). (अतिशयपणा, विस्तृतपणा, भारीपणा किंवा त्रासदायकपणा दाखविण्यासाठीं या शब्दाचा उपयोग करितात). ०वान–वि. १ दराऱ्याचा. २ कर्तृत्ववान. 'जरबवान पुरुष आहे, त्याचे तोंडांत दौलत आहे.' –होके १०९. जरबी–वि. १ अरेरावी; वचक, धास्ती बसविणारा. २ भयंकर; जुलमी; त्रासदायक; भयोत्पादक. ३ तीक्ष्ण; प्रखर (शस्त्र, पशु). [जरब]

जरबंद–पु. घोड्याचें पिछाडें. जेरबंद पहा.

जरंबा—पु. (राजा.) एक अगदीं आंबट आंब्याची जात. हा खाल्ला असतां तात्काळ ताप येतो म्हणतात. [सं. ज्वर–जर+आंबा]

जरस—न. बारीक ओव्यासारखें बी. हें पोट्दुखीवर देतात. जिरकरण. –मुंग्या १४५.

जरा—स्त्री. १ म्हातारपण; वयस्कता. 'आणि तयाचिपरी जरा। न टेंकतां शरीरा।' –ज्ञा १३.५५४. 'कृतांत–कटका–मल-ध्वज जरा दिसों लागली।' –केका ४६. २ शिथिलता; अशक्त-पणा; दौर्बल्य.

जरा—क्रिवि. १ तिळमात्र; किंचित; थोडेसें; थोड्या प्रमा-णानें. 'जरा तूप पी म्हणजे आतां सुपारी उतरेल. २ अमळसा; थोडा वेळ. 'राहोनी जवळी नयेसि कधिही मद्दृष्टिपातीं जरा।' –कर्म २.५४. [अर. झर्रां=अणुमात्र] **जराक–कसा, जरासा**–क्रिवि. थोडेसें; किंचितसें. जरा पहा. 'त्या कृष्णसारथिपुढें होशिल मूक; न जराक बकशील' –मोद्रोण १७.४१. [अर. झर्रां+एक, असा] **०शानें**–क्रिवि. १ थोडक्या वेळानें. 'जराशानें आमच्या सेनापतीसाहेबांच्या महालांत जाऊन तूं तें पत्र दे.' –बाय २.२.

जराबाजरा–बादरा, जराबजरा—पु. किरकोळ वस्तु; सटरफटर; लहान सहान गोष्टी. 'ऐवज व चीजवस्त गेलेलें जरा-बाजरा सुद्धां गड स्वाधीन करावा.' –ख ११.५७०४. 'हा जरा-बाजरा घेउनि आला घरीं। नाहीं सुपटोपली वैकुंठि तागडी।' –राला १६. २ कणन कण; एकूणएक वस्तु. 'इनामाचें जराबजरा पावते कीजे.' –रा १५.१६४. –वि. ईषन्मात्र; किंचित्; थोड-कीशीहि (चूक, अंतर इ०). 'मी बोली केली आहे यांत जराबा-जरा अंतर पडल्यास सर्कारचा गुन्हेगार.' [फा. झर्रा]

जरायु—न. (प्रसूतीनंतरची) वार; गर्भकोश; गर्भवेष्टण; खोळ; गर्भाशय. [सं.] **०ज**–वि. गर्भाशयापासून उत्पन्न झालेला (मनुष्य, पशु). जीवांच्या प्रकारांपैकीं एक. अंडज, स्वेदज, उद्भिज पहा.

जरार–रा—पु. उग्रपणा; रानटीपणा; क्रूरपणा; तापटपणा. [अर. जरीर=शूर. जलाल?]

जरारा–री, जरिदा—वि. एकटा; सडा; फटिंग; ज्याला बायकापोरें, नोकरचाकर नाहींत असा. 'जरारा राहिला आहे.' –पेद २.१६६. 'जरिदा होऊन बऱ्हाणपुरचे पारिपत्यास येणार.' –रा १.२७. [अर. जरीदा]

जरारा—वि. फरारी. –शर.

जरियान—न. १ सोन्याचे दागिने; सोनेरी भरजरी कापड, कशिदा. २ सोन्याचांदीचे दागिने; जडजवाहीर. [फा. झरियन्; जरीन्]

जरी–रीं—उभ. १ यद्यपि; अथापि; तरी देखील. २ जर (–उ.) पहा. [मं. यर्हि] **०पण**–उभ जरी असें आहे तरी; परंतु जर; याच्या उलट तरी पण.

जरी—स्त्री. तापाची सांथ. [सं. ज्वर; म. जर] **०मरी**–स्त्री. रोगाची सांथ (विशेषतः पटकीची); कालरा; देवी. (सामा.) पटकी, वाखा (गोस्तनी देवींची जशी एक देवी असते तशी या रोगाची एक देवी कल्पून तिची पूजा करितात.)

जरी—स्त्री. सोनेरी अथवा रुप्याच्या तारा. –वि. जरीच्या, सोन्यारुप्याच्या तारांनीं विणलेला. 'जरी कांठीं–खण, पागोटें, पातळ, शेला.' 'जरी सामान.' –समासद ६८. [फा. झरीन्] **०कांठी**–वि कांठांत जर असलेला; जरीच्या कांठाचा. **०जर-तार**–स्त्रीन. जुनी जर; जुन्या वस्त्राची जर; जुना कलावतु, कांठ, झालर, सोनेरी नक्षी इ० कांचे तुकडे इ० (जरीपुराणेवाले ओरड-तांना हा शब्दप्रयोग करतात). **०पटका**–पु. १ मराठ्यांचें मुख्य निशाण, स्वारीवर जो सेनापती जाईल त्याच्या हवालीं हें निशाण सरकारांतून करीत असत. 'ठेवून हत्तीवर जरिपटका! निघाले रावसाहेब कटका।' –प्रला. २ जरीचा कमरबंद; काच्या. मोहि-मेवर जाणाऱ्या सेनापतींना हा पेशव्यांकडून मिळे. **०पटका-रुपया–पटकी(क्या)चा रुपया**–पु. जरीपटक्याचें चिन्ह अस-लेला अंकुशी रुपाया. **०पदरी**–वि. जरीचा पदर असलेलें(पागोटें; शेला). **०बादली**–वि. जरीच्या, कलावतूच्या उभ्या काड्या असलेलें (कापड). 'जरी बादले खांब चांदवे सोगा झाला चौफेर.' –ऐपो १७७. [जरी+बादल=जर, कलाबतू] **०बाब**–वि. कला-वतूनें विणलेलें; भरजरी. (प्र.) जरबाव पहा. **०बुट्टी–बुटी**–स्त्री. १.जरीजरतार पहा. २ जुनी जर (जरीबुटी) गाळली असतां तींतून जी चांदी निघते ती. ३ जरतारी बुट्टी, ठिपके. ४ (ल.) गुप्त ठेवा; राखून ठेवलेले दागदागिने, पैसा.

जरीब—पु. १ जमीन मोजण्याचें माप, दोरी किंवा सांखळी. २ (अव.) जमिनीची मोजणी, पहाणी. 'बिघेवार सेत पाहून जरीबाचे रुईनें पायमाली ...घेईन.' –पेद २०.२१५. –वि. जर-बदार पहा. [अर.] **०खरडा–खर्डा**–पु. जमीन मोजणीचा तक्ता. **०दार**–पु. जमीन मोजणारा; सर्कल इन्स्पेक्टर.

जरून—उभ. जर, यद्यपि. [जर होऊन, करून]

जरूर—स्त्रीन. अपरिहार्य कारण; गरज; जरूरी; अवश्यकता; जरूरत 'तुम्हांस जाण्याचें जरूरच असल्यास जावें.' –क्रिवि. १ अवश्य; कसेंहि करून; अगत्यं; कांहीं असलें, झालें तरी. २ कष्टानें; क्वचित; विरळा. 'ह्या दुखण्यांतून त्याचें वांचणें जरूर दिसतें.' ३ जलद; तावडतोब; लवकर; त्वरित. 'माझें जेवण होईतों इतक्यांत जरूर जाऊन ये.' [फा. जरूर्] **जरूरत–रात**–स्त्री. जरूरी; आवश्यकता. 'कोणास बक्षीस कायद्यावें याची जरूरात तुमचे विचारे असेल त्याची याद पाठविणें.' –ख ८.४२००. [अर. झरूरत्] **जरुराती**–वि. कामचलाऊ, हंगामी. 'कांहीं लोक लागल्यास जरुराती ठेवणें व दंगा वारलियावर दूर

करणें.' —वाडसमा १.२०. जरूरी—स्त्री. आवश्यकता; गरज; परवा. [फा. झरूरी] जरूरीयत—वि. जरूरीची; आवश्यक. [फा. झरूर्]

जरेणें—अक्रि. (राजा.) ज्वरानें युक्त होणें; ताप येणें, मरणें. [सं. ज्वर; म. जर]

जर्गा—पु. मंडळ, वेढा. 'सर्वांनीं जर्गा एकच केल्यास काम तमाम होऊन नफे फार होतील.' —रा १९.३७. [फा.]

जर्गार—पु. सोनार. [फा. झर्गर]

जर्जर, जर्जरीत—वि. १ वार्धक्यामुळें थकलेला; क्षीण झालेला. 'जर्जर झाल्या निंदक हे अवघे होती।'—श्रीधरकृत पदें (नवनीत) पृ. ४४४. २ पीडित; पछाडलेला. 'तैसा तो धनुर्धरु। अत्यंत दुःखें जर्जरु।' —ज्ञा १.२७२. [सं]

जर्द—वि. सोनेरी; पिवळा. 'नवाब जर्दा अंबारीत.' —पया ५४.—अ. १ पिवळा आणि तांबडा या शब्दाचें गुणाधिक्य दाखविण्यासाठीं जर्द हा शब्द त्यांस जोडतात. 'पिवळा—तांबडा जर्द.' 'जर्द तांबडा.' २ काळा आणि हिरवा या शब्दांनाहि जर्द शब्द जोडतात [फा. झर्द]

जर्दा—जरदा पहा.

जर्ब—स्त्री १ जरब पहा. २ प्रहार; तडाखा. —वि. ठार. —भाव (टीप) २८. [अर. झर्ब]

जर्बाबी—वि. भरजरी; जरीबाव पहा. 'खुर्चो मखमल जर्बाबी मढोन मांडिल्या होत्या.' —रा १.४२.

जर्मन सिल्व्हर—स्त्रीन. एक प्रकारची धातु; विलायती चांदी. तीन भाग तांब्यांत एक भाग निकेल धातु मिश्र केली म्हणजे रुप्यासारख्या पांढऱ्या रंगाची मिश्र धातु बनते, त्यांत थोडें जस्त मिळवून जर्मन सिल्व्हर करितात. याचीं नाना तऱ्हेचीं भांडीं तयार करितात. [इं.]

जर्हि—र्ही—उभ. जर, जरी पहा. 'असो जर्हि कृष्णहृदिस्थ।' —रास २.७८.

जल—न. वैभव; झकाकी. —रा ५.७६ जलील पहा. [अर. जल्]

जल—न. पाणी; उदक; तोय; अंबु; नीर. [सं.] म्ह० जलांत राहून माशाशीं वैर. (वाप्र.) जलीं, स्थलीं, काष्ठीं, पाषाणीं—१ मूळ सर्व ठिकाणीं ज्याचें अस्तित्व अशा देवाबद्दल म्हणतात. २ (ल.) ज्या त्या गोष्टींत व जेथें तेथें डोकें खुपसणारा, भेटणारा, पिच्छा पुरविणारा अशा माणसा बद्दलहि योजतात. सामाशब्द—०कुक्कुट—पु पाणकोंबडा. ०कूप—पु. विहीर (पाणी असलेली). याच्या उलट शुष्क कूप. कुंड—न. (शि.) ज्या कुंडांत अगर पात्रांत वासिस्न्याकरितां पाणी ठेवतात तें. (इं.) फाँट. 'बाळकांस घेऊन आलेल्या लोकांनीं...प्रार्थनेंतील दुसरा पाठ झाल्यावर लागलेच जलकुंडाजवळ यावें.' —साप्रा ९०.१०५ ०केलि—क्रीडा—१ विषयीपुरुष स्त्रियांसहवर्तमान जलामध्यें विलास करतात ती. २ पाण्यामधील खेळ; नावा वल्हविण्याची, पोहण्याची शर्यत. 'क्षीरधितीर विहारी जलकेलि करूं नदींत गगनीच्या।' —हंसकाकीय आख्यान, मोकर्ण २८२५. ३ नदी—समुद्रपर्यटन. ०क्रिया—स्त्री. १ पितरांचें तर्पण. २ पाण्याचें कार्य; धुणें वगैरे. ०खोकड—पु. एक मासा. —प्राणिमो ८५. ०गतिशास्त्र—पु. (शाप.) पदार्थांच्या पाण्यांतील गतीसंबंधीं नियम दाखविणारें शास्त्र. (इं.) हायड्रो डायनामिक्स. ०चर—न १ पाण्यांतील प्राणी. 'जैसे जळचरा जळसांडे। आणि तत्क्षणीं मरण मांडे।' —ज्ञा ३.११७. २ (संकेतानें) समुद्रापलीकडून आलेला परकीय माणूस, द्वीपांतरचा मनुष्य. ३ युरोपियन लोक; इंग्रज लोक. 'जलचर तयार झाले.' —रा १०.१७५. 'प्रताप महिमा थोर जळामधिं परि जलचर अडविला।' —ऐपो ३०४. ०ज—वि. (काव्य) पाण्यापासून उत्पन्न झालेला, पाण्यांत जन्म पावलेला (मेघ, कमळ इ०). ०जघोष—मेघगर्जना. 'लक्ष दीपांचा प्रकाश। जलजघोष घंटावरी।' ०जंतु—पु जलचर; चलसंचारी प्राणी; जलामध्यें उत्पन्न होणारे जंतु (प्रत्येकी). ०तरंग—पु. १ लाट, लहरी. २ एक वाद्य; बारापासून बावीसापर्यंत चिनीमातीचे लहानमोठे पेले घेऊन, वाजविणारा ते आपल्यापुढें अर्धवर्तुलाकार मांडितो, मग त्यांतून इच्छित स्वराचा ध्वनि निघण्यासाठीं त्यांत कमीअधिक पाणी घालतो व दोन बारीक छड्या दोन हातांत घेऊन पेल्यावर मारून इच्छित रागाची गत वाजवितो, अशा रीतीनें तयार केलेलें वाद्य. ०ताडन—न. (पाण्यास कितीहि मारलें तरी तें दुभंग होत नाहीं यावरून) (ल.) निष्फळ श्रम, प्रयत्न. 'ही बाब जलताडणासारखी व्यर्थ होती.' —सासं २.९३. ०द—धर—पु. मेघ. जलदजालपटल—न. अभ्रपटल; आभाळ; ढगांनीं व्याप्त आकाश. जलदेवता—स्त्री. पाण्यांतील देवता; अप्सरा. ०धर केदार—पु (संगीत) एक राग; यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति षाडव—षाडव. वादी पंचम, संवादी ऋषभ. गान समय रात्रीचा पहिला प्रहर. ०धि—निधि—पु. १ (काव्य.) पाण्याचा संचय; समुद्र. 'जेणें जलनिधि आटला आचमनीं।' २ (अंकगणित) दहा शंकु किंवा एकावर चौदा पूज्यें इतकी संख्या. ०नाडी—स्त्री. जमिनीच्या पोटांतून जाणारी पाण्याची शीर; पृथ्वीच्या पोटांतील पाण्याचा मार्ग. ०पक्षी—पु. पाण्यांतील पक्षी. ०पाई—स्त्री. एक औषधी वनस्पति. ०पान—न. १ जलप्राशन; पाणी पिणें. २ (काशी) फराळ. ०पादचारी—वि. पाण्यांतून पायांनीं चालणारा एक पक्षिवर्ग. याचे पाय लांब व उघडे असतात. —प्राणिमो ५८. ०प्रलय—पु ज्या वेळीं सर्व पृथ्वी पाण्यांत बुडून जाते असा शेवटचा काल. ०प्रवाह—पु. गंगाप्रवाह; (थोर पुरुषांची रक्षा, अस्थि,

देवाचा निर्माल्य इ०) पवित्र नदीमध्यें सोडावयाची क्रिया. ०प्राय–वि जलपूरित; पाण्याची समृद्धि असलेला (देश). [सं.] ०बुद्बुद–पुन. १ पाण्यावरचा बुडबुडा. २ (ल.) क्षणभंगुरता, क्षणिकत्व दाखविणारी गोष्ट. पाण्यावरचा बुडबुडा पहा. ०मंदिर–न. नदी, सरोवर यांच्या पाण्यांत बांधलेलें किंवा नदीच्या. कांठीं तळघराप्रमाणें बांधलेलें घर (उन्हाळ्यासाठीं): जलांतील क्रीडागृह; धारागृह. ०मय–न. सर्वत्र पाण्याचा फैलाव; भोंवतालीं पाण्यावांचून कांहीं नाहीं अशी जी अवस्था ती. 'समुद्रांत भारी लांब गेलें म्हणजे सर्व जलमय दिसतें.' –वि. १ जलपूर्ण; जलप्राय पहा. (देश, जागा, फळ). २ पाण्यानें झालेलें (वर्फ, गार): 'गार जलमय पडली यामुळें क्षणांत तिचें जल होऊन गेलें.' ३ पाण्यांत बुडलेलें (गांव, देश). ०मनुष्य–पुन. जळमाणूस पहा. ०मार्ग– १ गलबतें वगैरे जाण्याचा पाण्यामधील मार्ग; याच्या उलट खुष्कीचा मार्ग. २ समुद्रावरील कर: आयातनिर्गत मालावरील पट्टी; याच्या विरुद्ध जकात, ही जमीनीवर असते. ०यंत्र–न. १ कारंजें. 'उठेत जेथें जलयंत्र धारा।'–सारुह ५.१७. २ रहाट, पाणचक्की, लाट इ० पाण्याचीं यंत्रें. ३ पाण्याच्या जोरावर चालणारें यंत्र. ०यात्रा–स्त्री जलप्रवास; (जलमार्गानें) परदेशगमन. ०यान–न. होडी, नाव, गलबत, तरांडें इ० पाण्यांतील प्रवासाचें वाहन. ०राज–पु. (शाप.) ज्यामध्यें सोनें विरघळतें असें अम्ल. (इं.) ॲक्वारेजिया. ०रुह–न. पाण्यांत वाढणारें कमळ. ०वास–पु. कांहीं काळ देवीपर्यंत पाण्यांत उभें राहण्याची तपश्चर्या (साधूंची). ०विहार–पु. जलक्रीडा पहा. ०व्याल–पु. पाणसाप. ०शाक–स्त्री. (ल.) मासे; पाणशेंगा. 'बंगाली बाबूस ताजी जलशाक व महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांस लोणकढें तूप पाहिजे.'–टि १.३७४. [जल+शाक=भाजी] ०शोधक–न. पाण्यांतील गाळ काढून शुद्ध करणारें यंत्र अथवा पात्र; (इं.) फिल्टर. ०शोष–पु. १ तहानेनें घसा कोरडा होणें: रुक्षता; कोरड. २ दुष्काळ; अनावृष्टि; अवर्षण. ०शोषक–वि. पाणी शोषून, ओढून घेणारें, हवेंतील आर्द्रता दाखविणारें (यंत्र). (इं.). हायग्रोस्कोपिक. ०श्वासच्छिद्रपुट–न. माशास श्वासोच्छ्वास करण्यास साह्य करणारी शरीरांतील एक पिशवी; गळचुंडी. ०सत्र–न. पाणपोई; जलछत्र पहा. ०समाधि–स्त्री. १ पाण्यांत बुडून मरणें; संन्याशानें पाण्यांत घेतलेली जिवंत समाधि; पाण्यांत उतरून स्वतःस बुडवून घेणें; फक्त संन्याशानेंच प्रयाग येथें जलसमाधि घ्यावी असा शास्त्रनिर्बंध आहे. ०स्थलभ्रम–पु. १ हें पाणी कीं जमीन याबद्दलचा भ्रम पडणें. २ महापुरानें पाणी व जमीन एक होऊन जाणें; सर्व जलमय होणें. ०स्थितिशास्त्र–न. पाण्यामध्यें पदार्थ स्थिर राहण्यासंबंधींचे नियम व गुणधर्म सांगणारें शास्त्र: (इं.) हायड्रोस्टॅटिक्स. जलाचा विकार–पु. पाण्याची विकृति, अवस्थांतर; (गार, वर्फ, वाफ इ०). जलांज(ञ्ज)ली–स्त्री. मृताच्या दहाव्या दिवशीं अस्थ्यावर मृताच्या नांवानें तिळमिश्रित पाणी सोडणें; तिलांजली देणें, सोडणें; (क्रि० सोडणें; देणें). 'देउनि जलांजली स्वप्रियसुत बंधूंसि म्हणुनि हा रडत।'–मोसभा ७.७२. [जल+अंजलि] जलाधिवासन–न. १ एखाद्या देवतेच्या मूर्तीची मंदिरांत कायमची स्थापना करण्यापूर्वी एक रात्रभर ती मूर्ती पाण्यांत ठेवण्याचा विधि. २ (सामा.) मूर्तीची मिरवणूक काढण्याच्या पूर्वरात्रीं वरीलप्रमाणें अशीच करावयाची क्रिया. जलांबंब–वि. (ना.) पाण्यानें भरपूर, तुडुंब. [जलबंब] जलाभास–पु. मृगजल. जलाशय–पु. पाण्याचा सांठा, स्थान (समुद्र, तळीं, डबकें, तलाव इ०). 'शैल कक्षांचीं कुहरें। जलाशय परिसरें।'–ज्ञा १३.६१२. जलोत्सर्गक–न. पाणढोसळी. (इं.) फ्लशिंग पॉट. जलोदर–पु. पोटांत पाणी सांठल्यामुळें होणारा रोग; उदर. [सं.]

जलॅक–न. (गो.) कोट.

जलजलाट–पु. (व.) भरभराट; उत्कर्ष. [हिं. जलजलाहट]

जलद–क्रिवि. शीघ्र; लवकर; त्वरेनें. –वि. १ चपळ; हुशार. २ लवकर काम करणारें, गुण देणारें (औषध). ३ भडकणारा; लवकर उडणारा; ज्वालाग्राही (स्वभाव, बंदुकीची दारू). [अर. जल्द] ०कलम–स्त्री. झपाट्यानें लिहिणें, लिहिण्याचें कसब, लेखणी. –वि. जलदकलमी पहा. ०कलमी–वि. झपाट्यानें लिहिणारा; कलमबहाद्दर. ०तिताला–(ताल) तिलवाडा शब्द पहा. जलदी–स्त्री. त्वरा; घाई; गडबड; चपलता. 'जलदीस आतां किंमत आहे.'–रा १९.५२. –क्रिवि. त्वरेनें, जलद. [फा. जल्दी] जलदाई–स्त्री. चपलता; घाई. 'रखुमाई, भली केलि जलदाई, कंवर शेकली (मोडली)।'

जलम–जन्म (अप.) पहा. [हिं.] ०जुग–क्रिवि. मरेपर्यंत. –बदलापूर ५२. [जन्म+जुगणें]

जलसा–जल्सा पहा,

जलाद–पु. फांसी देणारा मांग. –वि. (ल.) कठोर; जुलमी. 'अम्मलदार हमदानी जलाद.'–ऐटी ५ १०. [अर. जल्लाद]

जलामणें–अक्रि. (कु.) जन्मणें (अप.) (कुण.) जलमणें. [जन्म]

जलाल, जलेल–वि. १ तीक्ष्ण; तिखट. २ उग्र; तापट; कडक; जालीम (स्वभाव). ३ रखरखीत; जाज्वल्य; तीव्र (आग, उष्णता). ४ झोंबणारी; कांपविणारी (थंडी). ५ तीव्र; जहाल; जळत जाणारें (औषध; विष). ६ तीक्ष्ण धारेचें (शस्त्र). ७ भेदक; क्लेशदायक; दुःसह (दुःख, आजार). [अर. जलाल] जलाली–स्त्री. उग्रता; तीव्रता; कडकपणा. [जलाल]

जलाल—पु. जुलूम; जबरदस्ती. जलेल पहा. 'रयतेवर जलाल होऊन रयत पीडा पावते.' —मराआ २४.

जला-वतन—न. हद्दपारी. वतनापासून दूर करणें; वतन काढून घेणें. (क्रि० करणें). 'हांडे याचें पारपत्य जला-वतन करणें.' —वाडसनदा ७०. [अर. जला=हद्दपारी]

जलीत—न. मुरदंड. —बदलापूर ३८६ जळीत पहा.

जलील—वि. १ प्रकाशमान. २ वैभवसंपन्न. 'नवाबाची दौलत बहुत जलील झालियास आणखी जल देणें अथवा रोनक आणणें हा यख्तियार तुम्हाकडे आहे.' —रा ५.७६. [अर.]

जलूका, जलौका—स्त्री. जळू. [सं]

जलूस-ष-शा—पु. १ सिंहासनारूढ होणें: राज्य करणें २ वर्चस्व हितसंबंध. ३ समारंभ 'मोठा जलूस जाहला —ऐटि १.६५. ४ कीर्ति; प्रख्याति. 'माधवरावसाहेब यांचे जरवेचा जलूष मोठा.' —होकै ४२. [अर. जुलूस] ०सन—न राज्यारोहण शक (कोणत्याहि मुसलमान राजाचा) जलूशी—वि. राज्यारोहणापासून मोजण्यांत आलेला (सन). [अर जुलूसी]

जलेल-ली—स्त्री. जुलूम: जबरदस्ती: अन्याय; जबरी; जलाल. 'रयतेवर जलेली न होऊं देता बाजवी करावी' —मसाप २.१६६. [अर. जलाल]

जलेहखाना—पु. समारंभाचें स्थान. जिलौखाना पहा.

जल्प-जल्पना—पुस्त्री बडबड; वल्गना: वरळणें: मूर्ख-पणाच्या गप्पा; वढाईचें, प्रौढीचें भाषण 'मातला हस्ती क्षोमला सर्पु। भ्रष्टला ब्राह्मण पेटला द्वीपु। अमर्याद स्त्रियांचा जल्पु। आवरूं न शके विधाता।' —मुआदि १६ १६९ जल्पक—वि बड-बड्या: निंदक 'आतित्याई जल्पक। —दा २ ३.२६ जल्पणे—अक्रि. १ प्रौढी सां गें..वें वाहणें २ बडबडणें पोकळ वढाया मारणें —सक्रि बोलणें. उच्चार करणें. 'सदा परनिंदा जल्पती। सीतासती तेथें कैंची।' [सं जल्प्=बडबडणें] ०वाद—पु बड-बड; जल्पना 'अहं ममतेचिया जल्पवादीं। —ज्ञा ७ ०६

जल्म—पु (बायकी) जन्म पहा. [हिं. जल्म] ०भर—क्रिवि जन्मभर. ०भास—स्त्री. (गो.) जन्मभाषा [जन्म+भाषा] जल्माचें मातेरें—जन्माचें नुकसान. 'तुमच्यामुळं मी माझ्या जल्माचं मातेरं करून घेतलं —सु ५०.

जल्मा—पु. (गो.) शेतांतील देवकृत्यें करणारा माणूस.

जल्लद—जलद पहा.

जल्लाँ—पु (गो) झुरळ.

जल्सा—पु १ बैठक; संमेलन. 'जल्शांत जें ठरेल त्याची विनंती लिहिण्यांत येईल.' —रा ५ १४४. २ गाण्या-वजावण्याची मैफल ३. तमाशा. [अर.]

शको. ३. ४६

जव—पु. १ यव; सातु; हें झाड दोन-तीन फूट उंच वाढतें; जवाच्या भाकरी करितात व जनावरांना चंदी म्हणून घालतात. धार्मिक विधींत याचा उपयोग करितात. २ या धान्याच्या लांबीचें माप; एक मोजण्याचें माप (सहा मोहऱ्या इतकें). ३ आंगठ्याच्या दुसऱ्या पेऱ्यावरील यवाकृति रेषा. ही माण-साची चांगली स्थिति, स्वास्थ्य दर्शविते. ४ कंकणांत, माळेंत घालण्याचा यवाच्या आकाराचा सोन्याचा मणी ५ बायकांच्या हातांतील एक प्रकारचें कांकण जवा पहा [सं यवः फ्रें जि. जोव हिं. जौ, जव] ०खार—पु जवाचा पेंढा जाळून केलेला खार. औषधि क्षार; सोरा [सं यवक्षार] ०माळा—स्त्री. आंगठ्यावरील यवाकृति रेषा. सामुद्रिक ही पाहतात. जवळी—स्त्री (गो) लांबट सोन्याचा मणी जव अर्थ ४ पहा जवा आगळा—वि. जवानें ज.स्त: थोडासा जास्त. 'तो कुबेर तर हा जवाआगळा कुबेर.'

जव—पु. वेग; गति. 'आज्ञा घेऊनि दारुकात्मज हय प्रेरी जवें आले।' —मोकृष्ण ७७ १. 'धडधड वात्या जवें जसा विटपी।' [सं. जु=पुढें जाणें] ०न—वि. वेगवान्. 'धृतराष्ट्रार्थ वराद्या गांधारीतें नदीसुतें जवन। त्या गांधारपतिकडे पाठविला दूतवर जसा पवन।' —मोआदि १४.८९. 'नोहे हा पवन जवन वारु भासतो —मृ ५४.

जव—क्रिवि. १ जोंपर्यंत. २ पावेतों पर्यंत. 'मी जंव स्नान करून येईं तंव तूं भाजी चीर.' ३ जों त्याच वेळेस. तोंच. ४ जेव्हां; जें. 'मुखासि जंव पातली श्रम अरण्य ऐशीं पदें। —केका ८०. [सं. यदा, यावन्: प्रा. जइ.; फ्रें.जि. जी] ०जंव क्रिवि जों जों. ०पर्यंत-पावेतों—क्रिवि. जोंपर्यंत; ज्या वेळेपर्यंत. जंवर, जंवरी क्रिवि. जोंपर्यंत जंववर पहा. 'करी स्मरण सु-पती जंवर आठवोनी पदा। —नरहरि गंगारत्नमाला ८१. (नव-नीत पृ ४२४). 'जंवरी चंदन झिजेना। तंव तो सुगंध कळेना।' —दा १२.२.१७. ०रक, जव्हर लो न-अव्य. (व.) जेव्हां. ०जंववर-वरा, जंववरपर्यंत-पावतों—क्रिवि. (काव्य) जोपर्यंत. ०सर—क्रिवि. (कु.) जोंपर्यंत.

जवणें, जवकणें, जवळाणें—उक्रि. १ एकत्र जोडणें; एकमेकांत गच्च बसविणें: सांधणें. २ एकत्र गोळा करणें. ३ एकत्र घट्ट, गच्च बांधणें. ४ बांधणें; जखडणें (खुंटाला पशु). ५ गांठ घालणें. बांधणें. [सं. युज् किंवा जु=पुढें जाणें]

जवखेळ—वि. एकत्र केलेलें; गोळा, जमा केलेलें.

जवंजार-जाळ—पु. त्रास. यातायात. जंजाळ पहा.

जवजे—स्त्री. —ची बायको; कोम पहा. कागदपत्रांमध्यें नवऱ्याच्या नांवाच्या मागें हा शब्द लावितात. जसें—मथुबाई जवजे कृष्णा. [अर. झौजा=बायको]

जं(ज)वट—न. १ (प्रां.) मंडळी; टोळी; जमाव; कंपू; समुदाय. २ जोडपें; जुळें. 'तैसीं जाण जवटें । दोन्ही इयें एकवटें ।' —ज्ञा १३.९६१. [जवणें] **जवटणें**—अक्रि. जवळ करणें. जवकणें पहा. 'तृष्णेतें निवटी क्षमेस जवटी गर्वादिकांते पिटी ।' —नीतिशतक.

जवत—वि. (कुलाबा कों.) १ जास्त; जादा. २ व्यर्थ.

जवनि(नी)क–निका—स्त्री. १ पडदा; कनात. 'तंव महाभूतांची जवनिक फिटे ।' —ज्ञा ६.१०६. २ वस्त्र; आड पडदा. 'फेडुनी जन्माची जवनीक ।' —भाए ६०४. ३ सट्टकांतील एक अंक. ४ नाटकाचा पडदा. [सं. यवनिका]

जवरा—पु. १ स्मशानांतील पिशाच्च; काळ; मृत्यु; यम. 'म्हातारी मेल्याचें दुःख नाहीं पण जवरा सवकतो. २ गोमाजी; मसणा; कुत्रा इ० ज्याचा कांहीं संबंध नाहीं अशा कल्पित व्यक्तीचा बोध करण्याकरितां योजितात. कांहीं एक कार्य, मनांत नसतां कोणी सुद्धां करणार नाहीं याअर्थी याचा उपयोग करतात. 'तुझें लग्न करावयास कोण जवरा खोळंवला आहे.' [सं. यमराज ?]

जवशी, जवस—स्त्री. एक धान्य; अळशी पहा. याचें तेल काढतात, गळूं वगैरेवर बांधण्यासाठीं पोटीस करितात, चटणी करितात. तेलाचा उपयोग वऱ्हाडांत स्वयंपाकांत करितात. याच्या वाखाच्या तंतूंचा केलेला कपडा मौल्यवान व टिकाऊ असतो. [सं. अतसी; यव, यवस ?]

जवळ—शअ. १ सन्निध; निकट; पाशीं (स्थलवाचक, कालवाचक गोष्टी, पदार्थांचें, मनुष्याचें सादृश्य किंवा नात्याचें निकटवर्तित्व दाखविण्यासाठीं व्यापकपणें हा शब्द योजितात). २ बरोबर; स्वाधीन; ताब्यांत. 'त्याचे जवळ द्रव्य आहे.' ३ स, ला, तें या विभक्तिप्रत्ययार्थीहि योजितात. 'त्याजवळ दे.' 'त्याजवळ सांग' —वि. १ नजीकचा; निकटचा. 'या रस्त्यानें तें ठिकाण जवळ आहे.' २ नात्याचा; आप्त. [सं. यु. युत; प्रा. जुध; म. जू. जव] (वाप्र.) **०करणें**—१ घरांतल्या माणसांत सामील करणें; विश्वासांत घेणें; सांभाळ करणें; काळजी घेणें. 'पुरुषोत्तमरावांना राघोबादादांनीं जवळ केलें.' —इंप ९. २ एखादी वस्तु निकट आणणें, सन्निध जाणें.' पाऊस आला लवकर गांव जवळ करा.' **०उभा करणें**—आपल्या समोर येऊं, राहूं देणें; जवळ करणें; संबंध ठेवणें (नकारार्थी प्रयोग). **०घेऊन**—जवळ आणून; प्रीतीनें; दयेनें; ममतेनें. **०जाणें**—१ समीप जाणें. २ संभोग करणें; गमन करणें; उपभोगणें. **०धरणें**—आपल्या चाकरामध्यें गणना करणें; जवळ करणें पहा. सामाशब्द— **०चा**—वि. निकट संबंधीं; निकटवर्ती (जागा, वेळ, नातें या अनुरोधानें). **०जवळ**—क्रिवि. १ बहुतेक; बहुतांशीं. 'त्याची परीक्षा उत्तमा जवळजवळ झाली.'. २ शेजारींशेजारीं; खेटन. **०नातें**—न. १ जवळचा नात्याचा संबंध, आप्तपणा. २ निकट संबंध; संलग्नता. **०पास**—क्रिवि. जवळच; सन्निध; आसपास; शेजारीं; हाताशीं. **०ला–ळील**—वि. जवळचा पहा. **०स(सा)र**—क्रिवि. शेजारीं; जवळपास. **जवळी, जवळीक**—स्त्री. १ सान्निध्य; निकटता; शेजार. 'बीज जळाची जवळीक लाहे ।' —ज्ञा ९.१०९. 'कीं वस्तूचीं जवळीकु जाली ।' —दाव २६७. २ निकट संबंध; जवळची सोयरीक; आप्तपणा. 'नात्याची जशी जवळीक तशी आदराची कोंवळीक.' ३ सलगी; मैत्री. 'हा लुच्चा माणूस याची इतकी जवळीक कामाची नाहीं.' ४ सिद्धि; लाभ. 'परी पुत्रप्राप्तीची जवळीक । न लाभेचि तेणें ऐश्वर्य सुख । परम दुःख त्या वाटे ।' —मुसभा ६.९. —वि. १ जवळ असणारें; जवळचें. 'जें श्रीकृष्णाचिआं जवळिकां ।' —दाव १२२. २ अनुचर; सेवक. **जवळिकें**—क्रिवि. जवळ; सन्निध. 'ऐसें बोलोनि सुरासुरगण पाचारिले जवळिकें । —मुआदि ४.१५६. **जवळील**—वि. जवळचा. **जवळून**—क्रिवि. १ पासून (गति दाखवून). 'मी त्याजवळून आलों.' २ शेजारून; बाजूनें. 'तो आमचे गांवाजवळून गेला.' ३ —च्यापासून घेऊन, काढून. 'त्यानें मजजवळून रुपये नेले.' ४ कडून; मार्फत. 'हे भांडें मजजवळून फुटलें.' ५ पैकीं; आंतून; आसमंतांतून; सांनिध्यामुळें.

जवळ—वि (गो.) जुळें. 'जवळ वंधू घेतले कडिये ।' —मुआदि ३६.१३०. [सं. युगल]

जवळ—न. (कों.) १ वादळ. २ वादळी ढग; मेघजाल; अभ्र. **जवळी**—वि. १ वादळाला योग्य; वादळांतून पार पडण्याजोगें; जवळांतून चालायाजोगीं (मोठीं गलबतें). २ वादळाचा (वारा). [फा. जौलान=फिरणारा, भटकणारा]

जवळ—पु. दक्षिण कोंकणांतील ब्राह्मणांतील एक पोटजात व तींतील व्यक्ति. यांना खोत असेंहि म्हणतात. हे जवळांत म्हणजे वादळांत किंवा भटकत आले म्हणून ही संज्ञा पावले असें म्हणतात. [जवळ=वादळ; तुल. फा. जौलान=फिरणारा]

जवळी—स्त्री. लग्नानंतर प्रथम द्यावयाची साडीचोळी, वस्त्रें.

जवळी—स्त्री. (वे.) कोणत्याही औतास द्यावयाचा जोड. [जव–जवळ]

जवळी—स्त्री. (गो.) शेतांत पाणी खेळवण्यास केलेला लहान पाट.

जवा—पु. १ स्त्रियांच्या हातांतील एक सोन्याचें कांकण; यांत जवाच्या आकाराच्या कळ्या बसविलेल्या असतात. २ त्या कांकणांतील एक जवाची कळी, दाणा, अवयव. [सं. यव; म. जव] **जव्याची माळ**—स्त्री. सोन्याच्या जवाकार मण्यांची माळ.

जवा—पु. १ जोड; सांधा; कळाशी (दोन लांकडाच्या तुकड्यांचा). (क्रि० बसणें; मिळणें). 'या कळ्यांचा जवा

चांगला वसविला आहे म्हणून एकसंधी दिसतें.' २ (ल.) मिलाफ, मेळ (माणसांचा). 'कसा ब्रह्मदेव प्रारंभीं चुकला जवा। मुळीं संग न करतां जगीं जाहला गवगवा।' –प्रला २००. 'एक साधु आणि एक सोदा ह्यांचा जवा बसायाचा नाहीं.' ३ रचनेची जोड; जम; जुळणी; वस. 'हा श्लोक लावीत होतों पण कांहीं केल्या जवा बसेना.' ४ ताळा: मेळ; संगति (हिशेब, अजमास, युक्ति यांची). 'लमाविषयीं पंधरा दिवस वाटाघाट केली परंतु जवा बसत नाहीं.' [सं. यम्=जमणें]

जवा—पु. सरोद वगैरे वाद्यें वाजविण्याची एक इंचभर लांबीची हस्तिदंती काडी. [जव]

जवाई—पु जांवई पहा.

जवाद—वि. मोठें; जादा; जास्त; अधिक (संख्या, प्रमाण, विस्तृतता यांत). [अर. झैद्=झियाद]

जवादी-दें—स्त्रीन. (कों.) कस्तुरी मांजराचें अंड; अंडांतील कस्तुरी. 'अंगी जवादी चर्चिली।'–वसा ३. [अर. फा. झवाद्] ०पेर–न. लिहिण्याचा काळा बोरू (जवादि मांजराच्या रंगावरून). ०**मांजर–बिडाळ–बिडालक**–पुन. (काव्य.) गंधमांजार, ज्याच्या अंडास सुवास येत असतो असें एक मांजर; कस्तुरी मार्जार. 'जवादी मांजरें काळवीट,'–ऐपो २४२. 'जवाद्या मांजराचा आंड ... मिळाला तर ... आम्हास पाठवून देणें.'–रा १७.५२. 'जवादी विडालाचें भूषण। मस्तकीं खोंविती श्रीमंत जन। रासभाचें लंबायमान (कर्ण)। कोणी हातें नातळे।'–मुसभा ५.६०.

जवादें—न. (कु.) घोरपड. [अर. झवाद्]

जवाद्या—पु. वल्वी नांवाचें जनावर जवादी पहा. –वदलापूर १२५.

जवान—पु. १ ज्वानींतील तरुण; युवक. २ पुरुष व्यक्ति (म्हातारपणापर्यंत): तरणाताठा माणूस. ३ (व.) शिपाई गडी. ४ (खा.) सोबती; मित्र. –वि. तरुण; तरणा वांड. [सं युवन्; फा. जवान्] ०**कट्टा–पठ्ठा–जमान**–पु धष्टाकट्टा तरुण; तरणावांड; तगडा. [फा. जवान+कट्टा; हिं. पठ्ठा] ०**मर्द, जवामर्द**–वि. १ (तरुण आणि शूर) शूर; धाडशी; साहसी. २ जवानकट्टा; तरणातगडा; चलाख. ३ दिलदार; उदार. [फा.] ०**मर्दी, जवाँमर्दी**–स्त्री. १ शौर्य; पराक्रम; धाडस. २ शौर्याचीं कृत्यें. 'कांहीं किल्ले ठाणीं पादशाहींत गेलीं तीं जवाँमर्दीनें घेतलीं.'–मराचिथोशा ७४. ३ औदार्य; दिलदारी.

जवानी—स्त्री. १ ज्वानी; तारुण्य; तारुण्यावस्था. २ तारुण्यांतील जोम, भर. [फा.] ०**दिवानी**–स्त्री. तारुण्य आणि जोम (आधिक्य दाखविण्यासाठीं); तारुण्याचा माज, जोर. [जवानी द्वि.]

जवाब-बी—जबाब-जबाबी पहा. ०**दार**–वि. हमीदार; जिमेदार; जबाबदार. [फा.] ०**दारी**–स्त्री. हमी; जिम्मा. ०**निशी**–स्त्री. जबाबनीस याचें काम व हुद्दा. ०**नीस**–पु. १ अर्जाला उत्तर देणारा कामदार. २ (चुकीनें) शिरस्तेदार; चिटणीस. [फा.] ०**साल–सवाल–साली**–जाब–साल–साली पहा. 'आपले मार्फतीचा जवाब सवाल, याजकरितां करार गुजरून गेला असतां सबुरी करण्यांत आली.'–रा २२.६३.

जवाबी—वि. ज्याला उत्तराची गरज आहे असा; ज्यापासून किंवा ज्याच्या उत्तराची जरूर असते असा. (सामासांत) जवाबी–हुकुम–पत्र–अर्जी–हुंडी इ० तसेंच जवाबी–फौजदारी काम–खातें–प्रकरण इ०. [जवाब]

जवार-री, जव्हारी—स्त्री. १ मोठ्या शहरा शेजारचीं खेडीं. २ लहान पेठ (कापडाची); नागपूर, नारायणपेठ, इ० कापडाच्या मोठ्या पेठा आहेत त्याजवळच्या लहान लहान पेठा. प्रत्येकी. 'हा धोतरजोडा पेठेचा आहे कीं जवारी आहे?' [अर. जुवार=शेजार] ०**चा–जवारी**–वि. गावरानी; खेड्यांत उत्पन्न, तयार झालेलें. (तूप, वस्त्र, इ०).

जवार—न. १ (गो.) जवाहिर पहा. २ जवाहिऱ्याचा धंदा. 'जवार केले तरी फिटेना।' –दा १९.७.२०. [अर. जौहर, अव. जवाहिर्]

जवार-री—स्त्री. एक धान्य; जोंधळा; ज्वारी [सं. यव+नाल–जोनाल; हिं. जुआर, ज्वार; का. जोळ]

जंवाली—स्त्री. बैलाचें जोत; जुपणी; जूं बांधण्याचा पट्टा. [जूं] जुंवाली पहा.

जवाशी-सी, जवासा—स्त्री. एक वनस्पती; तांबडा धमासा. [सं. यवास: हिं. जवासा; गु. जवासो]

जवास—पु. (कों.) एक मासा.

जवासा—पु. जवादी मांजराचें अंड.

जवाहीर-हर—न. १ रत्न; मौल्यवान मणी. २ रत्नें, मोतीं इ० ३ रत्नांचे दागिने. ४ भारी रत्नाची व उत्तम कारागिरीची तरवार [अर. जवाहिर्; फा. झेवर] ०**खाना**–पु. रत्नशाळा; रत्नभांडार. **जवाहिरी–हरी**–पु. जवाहिराचा व्यापार करणारा, जव्हेरी; जोहरी; रत्नपारखी. **जवाहिरी**–वि. १ रत्नासंबंधीं. २ जवारीबद्दल चुकीनें योजतात.

जवी—वि. जलद; चपळ; वेगवान. [सं. जव=वेग]

जव्हय—क्रिवि. (खा.) जेव्हां.

जव्हर—न विशेष गुण. 'यावरी मनुष्याचें जव्हर जाणणार असे शकस होणें दुर्लभ.'–ऐटि ३१७. [अर.]

जव्ह(व्हा)र-री, जव्हेर-री—जवाहीर–हिरी पहा. [फा. जव्हरी]

जव्हार, जव्हांरी, जव्हांली—जवार; जंवाली पहा.

जव्हारी—१ तंबोऱ्याच्या तारांचा ध्वनि गोड निघावा म्हणून घोडीवर ज्या ठिकाणीं तारा टेकतात त्याखालीं थोडा कापूस अथवा सूत घालून तारेचा ध्वनि खुलविण्याची जागा. २ सतारीची तार घोडीवर ज्या ठिकाणीं टेकते ती जागा. [हिं.जुवरी]

जशद—न (शाप.) एक खनिज धातु; जस्त: (इं) झिंक [सं यशद] ०गंधकिद्–न. जशद व गंधक यांच्या संयोगापासून बनलेला खनिज पदार्थ. (इं.) झिंकसल्फाइड्.

जशन—पु समारंभ; उत्सव. 'पादशाहानीं...जशन केला.' –दिमरा २.६०. [फा. जश्न्]

जशा(शे)चा तसा, जसाचेतसा—वि. जसा तो होता तसाच; अगदीं तोच; विशिष्ट वेळेपासून न बदललेला. [जसा+तसा]

जशासतसा–वि. ज्याला जसा हवा तसा; जसा एक तसा दुसरा; सारख्याला सारखा. 'ही बायको जशास तसी भेटली.' म्ह० जशास तसे भेटे मनचा संशय फिटे.

जशो–मो—(राजा.) जशा–जसा.

जस—न. (कुण.) यश जय उत्कर्ष. [सं. यश]

जसन—न विनोद आडकथा मनोरंजक प्रकार. 'नाना माने नाना जसने,' –दा १२.५.६. [फा. जश्न=मेजवानी. समारंभ]

जसला, जशेला, जसेला—वि. ज्याप्रकारचा, आकाराचा. तसल्याचा. तसला–तसेला याच्या पूर्वी हा शब्द जोडतात. [जसा+ला प्रत्यय]

जसा—वि ज्या तऱ्हेचा, ज्या प्रकारचा, चालीचा. 'जसें तुमचें मरणें तसें माझें सती जाणें.' –क्रिवि १ ज्याप्रमाणें, मानानें. २ जों; ज्यावर्ळी एक गोष्ट घडत आहे तोंच तसा या शब्दाच्या आधीं योजितात. 'मी जसा गेलों तसा तो पळाला.' ३ जेव्हां. 'दिव्य श्रीमंदित तो राम जसा दंडकावना गेला। पूजुनि मुनि म्हणति तुज्या पदें विसावा दिलाचि गंगेला.।' –मोरामंत्ररामायण बालकांड १. [सं. यादृश: प्रा. जइस] ०चे तसा–वि जसाचा तसा: जसा होता तसाच मुळींच फरक न झालेला. 'तुमचें तूप जसेंचें तसें आहे.' ०तसा, जसातसा–(विशेषणासारखा उपयोग करितात परंतु प्रायः हें क्रियापदाचे गुणदोष दाखविणारें क्रियाविशेषण असतें तथापि क्रम ज्या लिंग वचना प्रमाणें याचीं रूपें बदलतात).–वि वेडावाकडा कसावसा; कसातरी जसा येईल तसा. 'करूं स्तव जसातसा फळ नव्हे जना याच कां।' –केका २८. जसातसा, जसें तसें करून, जसें जैसेंपरी–क्रिवि १ कसें तरी; कोणत्या तरी (भल्याबुऱ्या) साधनांनीं. 'या मामलेदारानें जसेतसे दोन लक्ष रुपये मिळविले.' २ कांहीं तरी (क्रियेची हयगय, अनिश्चय, शैथिल्य दर्शविण्याकडे उपयोग). 'हा माणूस माझ्या कामाचा नाहीं,जशी तशी चाकरी करितो.' 'अवुद्ध वाकुडें जैसें तैसें परि। वाचेनें तो हरि उचारावा।' ३ मोठ्या कष्टानें, श्रमानें (दीर्घप्रयत्न, प्रयास दर्शवितांना) 'जसें तसें करून एकदाचें घर बांधिलें. 'चोर पाठीस लागले होते मी जसा तसा गांवास पोंचलों.' [जसा+तसा]

जसें. जैसें—क्रिवि. ज्या प्रकारें; ज्या प्रमाणें. [जसा] म्ह० जसें पेरावें तसें उगवतें.'

जस्टिफाय—क्रि. १ मजकुराची एक ओळ जुळवून झाली म्हणजे स्टिकेच्या रुंदीप्रमाणें ओळीची लांबी धरून प्रत्येक शब्दांत सारखें अंतर पडण्यासाठीं कमी जास्त स्पेस घालून ओळ सारखी करणें. २ एकाच ओळींत वेगवेगळ्या जाडीचे टाईप असल्यास सर्वांत जाड जो टाईप असेल त्या बरोबर सर्व टाईपांची जाडी (लहान टाईपास भर देऊन) सारखी करणें. –मुद्रण ५. [इं. जस्टिफाय=समर्थन करणें]

जस्त—न एक हलकी धातु; कथील व शिसें यांची मिश्र धातु याचा रंग काळसरपांढरा. याचे पत्रे व तार काढितां येते. तापवून ठोकल्यावर पसरतें. [सं. यशद प्रा. जसद] ०फूल–न जस्त तापून फुगलें म्हणजे जो पांढरा पदार्थ होतो तो. जस्ती–वि. जस्तासंबंधीं. जस्तीगंध– जस्त वितळून लोखंडाच्या कढईत ओतावें व निवेपर्यंत तांब्याच्या तपेलीनें खलावें म्हणजे त्याचा वाळूसारखा चूर होतो तें. –अग्निक्रीडा २५.

जहत्स्वार्थ लक्षणा–लक्षण—स्त्रीन. जहल्लक्षणा पहा.

जहत्स्वार्थ वृत्ति—स्त्री. सामासिक शब्दांचा वृत्ति, ह्यांत शब्दांचा मूळचा धात्वर्थ सोडून लाक्षणिक अर्थ घेतला जातो. जसें देवानां प्रियः=अशोक.

जहदजहल्लक्षणा–लक्षण—स्त्रीन. जिच्या शब्दार्थांचा कांहीं भाग ग्राह्य असतो व कांहीं भाग त्याज्य असतो अशी व्याख्या किंवा वृत्ति. जसें– तो हा मनुष्य; अथवा काल जो मनुष्य आला होता तो हाच पुढें उभा आहे=तो मनुष्य हा आहे, तो पूर्वी गेलेला मनुष्य हा जवळ हजर आहे. ह्या ठिकाणीं वर्तमानकाल व भूतकाल ह्यांच्या मधील भेदाचा विचार त्याज्य केला आहे (जहत्), परंतु दोन्ही कालीं असणारा माणूस ग्राह्य धरला आहे (अजहत्). जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा पहा. 'उपाधि दोनी टाकणें। अधिष्ठान दोहींचे उखणें। हीस म्हणती शास्त्रनिपुण। जहदजहल्लक्षणा।' –वामन, निगमसार ७.७९.

जहन—न. जहान: १ पृथ्वी. २ जनता; लोक; मनुष्यजात. [फा. झहन्] ०नशीन–वि. श्रुत; माहीत 'मेहेरबानास जहन नशीन व्हावी म्हणोन तपशिलें कलमी केलें असे.' –ख ७.३५७४. [फा. झहन+निशीन्]

जहन्नम—पु. नरक; अग्निस्थान [अर. फा. जहन्नम=नरक]

जहमत–मती—स्त्री. १ श्रम. २ आजार. –राव्यको ३.२०. –वि. आजारी. 'राजा जहमत जहाला आहे.' –सभासद ४२. [अर. झह्‌मत्]

जहर—न.विख; गर विष.—क्रिवि. विषाइतका कडू, अप्रिय (जास्त जोर देण्यासाठीं अतिशय कडू म्हणून सांगतांना कडू शब्दावरोबरयोजितात). 'कुटकी कडूकडू जहर आहे.' [फा झहर्] ०बद—पु. एक रोग. यानें जनावरांच्या पोटाखालीं किंवा अंडावर फोड येतात. —अश्वप २.१९५.

जहरी—वि. विषारी (प्राणी, वनस्पति, पदार्थ). [फा. झहरी] ०कुचला-पु एकप्रकारची औषधि. ०खोबरें—न. जहरी नारळांतील खोबरें. ०नारळ—पु. नारळाची एक जात यांचें खोबरें कडू असून औषधोपयोगी असतें. ०मोहरा, जहर-मोहरा—पु १ गर्द हिरव्या रंगाचा दगड हा सापाचें विष उतरणारा आहे. २ (ल.) जलाल, जहाल शिपाई इ०.

जहल्लक्षणा—लक्षण—स्त्रीन.जिचा शब्दशः किंवा वास्तविक अर्थ न घेतां केवळ लक्षणेनें अर्थ लावावयाचा असतो अशी व्याख्या. जसें पाण्यावर गांव म्हणजे पाण्याच्या काठावर गांव (पाण्याच्या सपाटीवर नव्हे), आपल्या पानावर देणें=पानाच्यावर नव्हे तर पानाजवळ याच्या उलट अजहल्लक्षणा (पहा). 'जहल्लक्षण बोलिजे त्याग। अजहल्लक्षण तो अत्याग। जहदजहल्लक्षण त्यागात्याग।' 'शबळांश सांडिजे। शुद्धांश मांडिजे। हें जहल्लक्षण बोलिजे। वेदांतशास्त्रीं।' 'जहल्लक्षणा जे म्हणिजे। ते त्यागलक्षणा जाणिजे।' —गीता १३.३९१. [सं जहत्+लक्षणा]

जहा—स्त्री.नजर. 'नेत्रांनीं करडी जहा।' —प्रला ११८.

जहागिरदार,जहागिरी,जहागीर—जाहगीर—दार पहा.

जहाज—न. १ तारूं; गलबत; जलयान. २ (ल) अगडबंब, थलथलीत मनुष्य; मलें मोठें धोतर, पासोडी, शेला इ० स घूड या अर्थी म्हणतात. [अर. जहाझ्]

जहाजम—न. जाजम; सुताडा. जहाज अर्थ २ पहा. [जहाज]

जहाती—क्रिवि. निमित्तें; कारणें. 'जहाती मंडारा.' —रा १५.१५३. [अर. जिहात=कारण; फा. ब—जिहति]

जहांदीद—वि. जग पाहिलेला, अनुभविक. 'उमदा सरदार व जहांदीद होते.' —रा २२.२५. [फा. जहान्दीदा]

जहान—न. १ पृथ्वी; जगत (माणसांनीं वसलेलें). २ मनुष्य-जात; लोक; विश्व. ३ (ल.) थवा जमाव. (क्रि० जमणें; लोटणें). ४ फौज. सैन्य. 'तीन लाख मिळाली जहान पेशवेशाई।' —ऐपो २३३. [फा. जहान] जहांपन्हा-पु. १ राजा. २ (सरकारी कागदपत्रांतून) एखादा मोठा अधिकारी. [फा जहान्पनाह्= जगाचा रक्षणकर्ता]

जहां(हा)मर्द—मर्दी—जवानमर्द—मर्दी (चुकीनें) पहा. 'जहा-मर्द तरवारकरांचे।' —ऐपो २१८. 'जहामर्दी संसार दावितें करून तुम्हाला बघा।' —पला ८५.

जहांबाज—बाद—जाहंबाज पहा.

जहार—पु (ना.) जोहार पहा.

जहाल—वि. १ कडक उग्र; तीक्ष्ण; जलाल. २ तिखट; जळजळीत. ३ कडवा; तापट; रागीट; मवाळ नसणारा. ४ हिंदुस्थानांतील एक जुना राजकारणी पक्ष याच पक्षाला पुढें राष्ट्रीय असें नांव पडलें. याच्या विरुद्ध पक्ष तो मवाळ पक्ष. [हि. झाल; म. झळ. तुल० सं ज्वल्] ०जाणें—एखाद्यावर कावणें, आग पाखडणें. जहाली—स्त्री. उग्रता; तापटपणा; भयंकरपणा; तिखटपणा (मनुष्य, स्वभाव, मिर्ची, औषध यांचा).

जहालीम, जहालम वि. जालीम. निकराचा 'याची त्याचीं सरमिसळ होऊन जहालीम तरवार चालिल्या.' —मदरु २.३ [जालीम]

जहूर—पु. प्रसिद्धि; जाहिरी. 'सरकारचे वचनाची कायमी कर्णी हें आईदे जहुरांत येईल —रा. १०.१६६. [अर झुहूर] जुहुरांत येणें-प्रसिद्ध होणें. —ख. ३५७२.

जळ—न पाणी; उदक सामासिक शब्द जल शब्दांत पहा. [सं जल]

जळ—स्त्री. १ (धातु, लोणी, मेण, इ०) तापल्या—कढविल्या—वितळविल्यावेळीं गेलेला भाग जळालेला, वायां गेलेला भाग; जळून, तापून कमी आलेला भाग. २ भांड्याच्या बुडाचीं मस. ०रप.—पु. १ राग; संताप रोष. 'त्याला शिवी देतांच जो जळ आला आणि तोंडावर चाखविली. २ आवेश (वाईट अर्थी) ताठरपणा. हट्ट; दुराग्रह; जिद्द. ३ जळफळाट अढी. [जळणें]. ०कट—जळका- वि. थोडासा जळलेला, होरपळलेला, करपलेला; भाजलेला. जळका—पु. (नाशिक) १ फार उष्णता, लाही (शरीराची). २ जोरांची खाज, कंडू. (क्रि० सुटणें; होणें). ३ पित्तापासून घशांत जळजळणें; खवखवणें; पोटांत डांचणें; आग होणें. ४ हेवा; मत्सर; जळफळाट; जळ. (क्रि० येणें). जळकें—न. (राजा.) भात शेतीस होणारा एक रोग. —वि. जळकट.

जळ—स्त्री. पटईमधील दोन फळयांच्या सांध्यावरील तुकडा, रीप. जंती पहा.

जळकींगी—स्त्री. (कु. क.) मासळी; खारवलेले मासे. [जल]

जळगणें—अक्रि. (कों.) १ (भात, नागली इ० पीक) उन्हानें किंवा इतर कारणानें करपणें. 'चार दिवस तापी पडतांच आंवण जळगलें.' २ किंचित भाजणें, जळणें, करपणें. [जळणें]

जळछत्र—न. पाणपोई. [सं. जल+सत्र]

जळजळ—स्त्री १ अंतर्दाह, वेदना (पित्तानें, तिखटानें); आग; (क्रि० सुटणें). 'मिर्ची चावतांच उपाय नाहींसा तोंडाला जळजळाट सुटला.' २ जुलूम; जबरदस्ती. ३ क्रोधयुक्त मत्सर; मनांत जळणें; पोटांत राग. (क्रि० सुटणें). ४ प्रेमाची, मायेची

आंच, अतिशय प्रीति, कळकळ. **जळजळणें**—अक्रि. १ घशांत किंवा पोटांत दाह होणें (उन्ह, तिखट अन्नापासून किंवा पित्तापासून). (अकर्तृक प्रयोग) जसें— 'पोटांत—उरांत—घशांत—जळजळतें.' २ (क.) (वर शब्दावरोबर प्रयोग) तडफडणें; रागानें जळणें; जळफळणें. ३ तापानें काहिली होणें. [जळजळ] **जळजळाट**—पु. १ (जळजळचा अतिशय) कडक आग; उष्णता; पोळणें; भाजणें; दाह; अतिशय जळजळ (गळा, डोकें, पोट, घसा या ठिकाणीं). २ रागाचें कृत्य; उपद्रव; भयंकर जुलूम; अत्याचार. (क्रि० करणें; मांडणें; चालविणें; बसविणें). 'मामलेदाराचा जळजळाट भारी हो! म्हणून तीं कुळें परागंदा झालीं.' ३ निष्ठुरपणा; अतिशय कडकपणा. ४ दरारा; धाक. 'पूर्वी त्यावरोबर वाद सांगावा, तर त्याचा जळजळाट होता त्यामुळें उपाय नव्हता.' **जळजळीत**—वि. १ अतिशय उष्ण; कढत; उकळणारें (पाणी, वस्तु). २ तिखट; तीक्ष्ण; कडक (मसाला, मद्य). ३ (व्यापक) झकझक; स्वच्छ; लखलखीत (रुपया, द्रव्य). 'ह्या सणंगाला मीं जळजळीत दहा रुपये दिले.'—क्रिवि. पूर्णपणें; पूर्ण; पुष्कळ प्रमाणानें; भरपूर; घळघळीत.

जळण—न. १ जाळावयाचें सरपण; गोंवऱ्या, लांकडें इ० 'चुलींत जळण घाल म्हणजे पाणी तापेल.' २ (ल.) निरुपयोगी, कुचकामाचा माणूस (फक्त जळण्यास योग्य). [सं. ज्वल्; ज्वलन प्रा. जलण; म. जळणें]

जळणूक—स्त्री. गांजणी; त्रास; जाच; जुलूम; यातना, वेदना देणें. (जाळणूकबद्दल वापरतात).

जळणें—अक्रि. १ पेटणें; अग्निसंयोगानें दग्ध होणें. २ ज्वाला येणें, निघणें; प्रज्वलित होणें (आग, दिवा). 'रात्रीस चारी प्रहर दिवा जळत होता.' ३ होरपळणें; करपणें; नष्ट होणें (कडक थंडीनें अथवा उन्हानें पीक). ४ आग होणें (अंगाची); जळफळणें; लाही होणें; तडफडणें (राग, लोभ इ० विकारांनीं). ५ फणफणणें; जळजळणें; दाह होणें (ताप, पित्त इ० च्या वेळीं). 'तो तापानें कसा जळतो आहे.' ६ (पत्त्यांचा खेळ) खर्ची होणें; निरुपयोगी होणें (वास्तविक पत्ता टाकावयाचा असतां टाकला नाहीं म्हणून, किंवा मोठ्या पानावरोबर, किंवा दुसऱ्या रंगाच्या हातांत, टाकल्यानें). ७ (ल.) संतापणें; जळफळणें; तडफडणें (द्वेष, राग इ० नीं). 'त्याच्या अंगीं किती मस्ती जळती आहे.' [सं. ज्वल्, ज्वलन. प्रा. जलण हिं. जलना] (वाप्र.) **जळो, जळोजळो, जळ्ळें**—जाळ तें! मरूंदे! (रागानें किंवा तिरस्कारानें काढलेला उद्गार). 'जळोजळो तयाचा जप। व्यर्थ काय कोरडा प्रताप।' **नजळणें**—आगीनेंसुद्धां जळण्यासारखें नसणें; अतिशय समृद्ध भरपूर असणें (पीक, पैसा, मालमत्ता). म्ह० १ जळत घर भाड्यानें कोण घेती. २ कोरड्यावरोबर ओलें जळतें. ३ जळत भाकर खावी पळत हाटांत जावें=अतिशय जरूरीच्या वेळीं होईल तितकी घाई करणें.

जळत—वि. कढत; उष्ण; आगीसारखें; ऊन; उकळतें: घगघगींत. जळजळीत पहा. [जळणें] (वाप्र.) ०**खांब**—पु. (ल.) दुसऱ्याचें विनफायद्याचें काम; लष्करच्या भाकरी; विकत श्राद्ध. खांद्यावर घेणें याशब्दाशीं जोडून वापरतात. ०**घर**—अतिशय धोक्याचें किंवा बिनफायद्याचें काम, वस्तु (विकत घेतलेली, मिळालेली, पत्करलेली). विकत श्राद्ध. नसता उपद्व्याप, भांडण (भाड्यानें घेणें यावरोबर योजतात). **जळत्याघरचा वासा—पळता वासा**—दिवाळखोराच्या मालमत्तेंतून जें काय हातीं लागेल तें; चोराच्या हातची लंगोटी. या अर्थी. म्ह० 'जळत घर भाड्यानें जुनें जों धले काढ्यानें (घेऊं नयेत).' सामाशब्द—**जळता पाय जाळणारा**—वि. आपला नाश होत असतांहि हट्ट न सोडणारा; जाणूनबुजून संकट ओढून घेणारा. **जळतोंड्या**—वि. दुर्दैवी; कमनशिबाचा (माणूस). [जळणें+तोंड] **जळत्या**—वि. १ आगलाव्या (घर, मालमत्ता यांना); घर जाळणारा. २ (ल.) दोष काढणारा; निंदक; आळ घेणारा.

जळतण—न. (व.) सरपण; जळण पहा. 'जळतणाची गाडी विकत घे.' [जळणें+तृण]

जळताड—वि. (व) हेवा करणारा. [जळणें]

जळती—स्त्री. (ना.) (अपचनामुळें घशांत होणारी) जळजळ. (क्रि० लागणें).

जळप. जळंप—पु. १ दाह; प्रखर उष्णता. 'धेनु गोप तया जळपानें। या विषानल चढे जळपानें।' २ क्रोधाचा आवेश; अतिशय संताप. ३ ज्या व्यवहाराचा दृढ अभ्यास झाला असेल त्याचें स्वप्न पडणें. (क्रि० पडणें). —स्त्री. जळ; धातूचा रस केल्यावर, तापविल्यावर निघालेला मळ, वाया गेलेला, जळालेला भाग. [जळ+प्रत्यय] **जळापणें**—क्रिवि. (कु.) चिडणें; चवताळणें वडबडणें; जळपणें पहा. [सं. जल्प]

जळपणें—अक्रि. (काव्य.) रागानें बरळणें, भकणें; जळफळणें. 'कां पूर्ण चंद्र देखता नयनीं। राहू मनीं जळपत'

जळपिंपळी—स्त्री. पिंपळीची एक जात.

जळफळ—स्त्री. तडफडाट; रागानें लाल होणें; मनांत जळणें. **जळफळणें**—अक्रि. १ रागानें संतप्त होणें! 'अपमानानें जळफळली।'—संग्रामगीतें ५०. २ ऊन होणें (तापानें शरीर) **जळफळीत**—वि. १ उष्ण; आगीसारखें ऊन; जळजळीत. २ क्रोधयुक्त; संतप्त. [जळणें]

जळंवट—१ लाळ; कफ; खाकरा. 'तयाचि पाहे या तोंडा। येईल जळंवटाचा लोंढा।'—ज्ञा १३.५६४. २ जळमट पहा. [सं. जाल; म. झळंव]

जळथंब—न. पाण्याचा भरपूरपणा, चंगळ; पाणी बाहेर सांडणें (नदी, तलाव, विहीर यांतील). –वि. पाण्यानें भरपूर, तुडुंब; जलमय (नदी इ०).

जळमट—न. १ घराच्या पाख्यावरचें किंवा भिंतीवरील कोळिष्टक, सुतेरा. २ पीठ, फळें, धान्य नासलें असतां त्यामधून निघणारे दोरे, जाळें; कृमिजन्य दोरा. ३ तोंडांतून निघणारा कफ, शेंबूड, गोठलेलें रक्त इत्यादिकांचे तंतु; जळंवट पहा.

जळमंडप—पु. कळसूत्री बाहुल्यांचा खेळ. [जल+मंडप] जळमंडपी-पु. १ जळमंडप खेळ दाखविणारा; खेळ्या. २ खेळांतील बाहुली. 'की जळमंडपियांचें नाचणें जाण। कळसूत्राधीन असे कीं!' –भवि ५७.२१३.

जळमळणें—अक्रि. पाण्यानें कांठोकांठ भरणें. [सं. जलमय] जळमळीत–वि. पाण्यानें काठोकांठ भरलेलें; तुडुंब.

जळमनुष्य–माणूस—पु. १ मत्स्यकन्या-पुत्र; पाण्यांत राहणारी एक कल्पित मनुष्यजात व तींतील व्यक्ति; जलमनुष्य पहा. 'गोपांनीं जळमनुष्य मारिलें।' –ह १३.१६८. २ (ल.) कोळीजात; कोळी. ३ अतिशय लहान खुजा, माणूस.

जळमुय—स्त्री. (गो.) एक प्रकारची बारीक मुंगी. ही चावली असतां फार आग होते.

जळॅ(ळा)र—न. (गो.) डांस; मच्छर.

जळवण—न. लांकडें; सरपण; जळण. –बदलापूर २१. [जळण]

जळवण–वणी—स्त्री. (गो.) १ जाळणूक; गांजणूक. २ सत्तेच्या जोरावर दिलेला त्रास. [जाळणें] जळवणॉ-वि. (गो.) सत्तेच्या जोरावर त्रास देणारा. [जळवण] जळवणें-अक्रि. (व.) त्रास देणें.

जळवात—पु. ज्यानें हातांपायांची जळजळ होते असा एक रोग. (प्र.) जाळवात; विपादिका. [जाळ+वात]

जळवेकरी—पु. जळवा विकणारा, लावणारा माणूस. [जळवा]

जळाऊ—वि. सरपणाजोगें; जाळण्यास योग्य. [जळणें]

जळीत—न. १ जळ अर्थ १ व जळप (–स्त्री.) पहा. धातु तापविण्यांत किंवा वितळविण्यांत आलेलें नुकसान. (क्रि० जाणें). २ जळालेलें घर, गंज, पीक इ० अग्नीनें झालेलें कोणतेंहि नुकसान. ३ अन्यायानें लादलेला कर, दंड, ओझें; भुर्दंड पहा. 'त्याचा पैका मीं खाल्ला नसतां पन्नास रुपये उगीच जळीत द्यावे लागले.' ४ जाळण्याकरितां ठेवलेला पदार्थ (सरपण, गवत इ०). [सं. ज्वल्] (वाप्र.) ०जाळणें–अन्यायानें त्रास देणें (जें जळलें आहे किंवा जळत आहे तेंच पुन्हां जाळणें). सामाशब्द– ०खत–पु. १ कुळाकडून येणें राहिलेली बाकी आल्यांनंतर त्या कर्जखतास किंवा दस्तऐवजास म्हणतात. २ सदर बाकी मिळत नाहीं असें दिसून आल्यावर त्या बाकीसंबंधीं जवळ असलेलें करारपत्रक; बुडीत रकमेचें खत. ०बाकी–स्त्री. १ बाकी राहिलेला, यावयाचा पैसा (रयत, कूळ याजकडील). २ जी परत येण्याची आशा नाहीं अशी बाकी.

जळीपळीचीं भांडणें—नअव. घरास आग लावणें, दुसऱ्याची बायको काढून नेणें किंवा विधवा अगर कुमारिका गरोदर करणें यासारखीं भांडणें (हीं खेडेगावांतील भांडणांची तऱ्हा आहे). –गांगा ३३.

जळींमळीं—क्रिवि. (कु.) जिकडेतिकडे.

जळू, जळूका—स्त्री. १ एक जलजंतु. हे वलयान्वित प्राणी जमीनीच्या आश्रयानें राहणारे आहेत. यांस करवतीसारखे तीन दांत असून त्यायोगें हा प्राणी एखाद्या प्राण्यास दंश करून त्याचें रक्त शोषून घेतो. शरीरांतील अशुद्ध रक्त काढून टाकण्यासाठीं जळवांचा उपयोग करितात. 'गोंवी जळवा अशुद्ध घेती।' –दा १.१०.५५. २ (राजा.) आघातादि कारणानें शरीरांतील रक्त नासून एकत्र जमतें ती. ३ (लहान मुलांची) घोडयांडें सारखें पिण्याची क्रिया, थान लवकर न सोडणाऱ्या मुलांस म्हणतात. [सं. जलौका; प्रा. जलोआ; हिं. जलू; गुज. जळो]

जळौंचें—सक्रि. (गो.) सत्तेच्या जोरावर लोकांस त्रास देणें. जळवण पहा.

जळ्ळं, जळ्ळं मेलं—उद्गा. (बायकी) नापसंतीदर्शक किंवा त्रासदायक उद्गार; जळो! आग लागो! 'जळ्ळं मेलं माझं नशीबच खोटं!'

जां—शअ. (राजा.) जों.

जाइजणा—वि. जाणारा; नाहींसा होणारा; अशाश्वत. 'धन कण लक्ष्मी सकळ। जाइजणें।' –दा ३.१०.४७. 'बळि म्हणे गा ब्राह्मणा। मी न सोडी नारायणा। जीव ही कवणे जाइजणा। दीधला नाहीं।' –कथा २.४.४५. [सं. या–यायिन्=जाणारा; प्रा. जाइ; म. जाणें]

जाइत्री—स्त्री. (व.) जायपत्री पहा. [सं. जातिपत्री]

जाई—स्त्री. एक फुलवेल व तिचें फूल; मालती. या वेलाच्या सुमारें १५० जाती आहेत. मूलस्थान आशियाखंड. फुलें पांढरीं असून सुकुमार, नाजूक व सुवासिक असतात. जाईच्या फुलांचें अत्तर काढतात. [सं. जातिः प्रा. जाई] जाईऊळ, जाऊळ–न. जाईचें फूल. 'फांकों कीं सुकणें। जाउळाचें।' –अमृ ४.८. [सं. जातुल; प्रा. जाउल]

जाईफळ—न. जायफळ पहा. [जातिफल; प्रा. जाइफल]

जाईफळी–स्त्री. जायफळाचें झाड.

जाउपें—न. १ जावपें पहा. २ वत्स; लेकरूं; मूल. 'क्षीरसागराचें जाउपें।' –दाव २८२. ३ जुळें मूल.

जाऊ—स्त्री. नवऱ्याच्या भावाची, दिराची बायको. [सं. यातृ; प्रा. जाऊ] ०भाऊ नसणें—धाक दाखविणारा, ताब्यांत ठेवणारा कोणी नसणें; स्वतंत्र असणें.

जाऊक, जावक—न (व.) गाईचें किंवा म्हशीचें वासरूं; जाउपें, जावपें पहा. 'गाईला हें दुसरें जाऊक आहे.' [सं. जन्—जात]

जाकव—पु घोडयास जीन तंग बांधला असतां होणारा रोग. यानें फोड उठतात. —अश्वप २.३०१.

जाकर्ली—क्रिवि. ज्याकाली (अप.)

जाकळणें— वि. १ ग्रासणें; 'भ्रमें जाकळे लागल्या सर्पे।' —मुआदि ३२.७३. २ विव्हळ होणें; पोळणें; कळवळणें. 'शोकें जाकळे राजा धर्म।' —मुआदि २९.१३९. ३ व्यापणें. 'दिठी जाकळोनि निघों पाहे।' —ज्ञा. ६.२६७. ४ मोह पावणें. [ते. जागिलि=पसरणें; का. जागिसु]

जाकि(की)ट—न. सदऱ्यावर घालावयाचा कपडा; विन बाह्यांची बंडी. (इं.) जॅकेट.

जाख—स्त्री. गवताच्या मुळांचे तंतु; तण. शे ८.६२. [सं. शाखा, शिखा?]

जॉख—न. (गो.) वजन.

जाखणें—उक्रि. (व.) संभाळणें.

जाखणें—उक्रि. (व.) जोखणें पहा.

जाखमाता, जाखाई, जाखाईजोखाई—स्त्री. एक क्षुद्र देवता. जखाईजोखाई पहा. 'जाखमाता मायराणी।'—दा ४.५.१६ 'नव्हे जाखाईजोखाई। मायराणी मेसाबाई।' —तुगा ७९१. [सं. यक्ष; प्रा. जक्ख.]

जा(जां)खीण—स्त्री. जखीण पहा. [सं. यक्षिणी; प्रा. जक्खिणी.

जाग—पु. (कों.) १ (कुण.) मृताच्या दहाव्या किंवा बाराव्या रात्रीं केलेलें जाग्रण. अंगात येऊन आपल्या मरणाचें कारण सांगावें, पुरलेल्या पैशाची जागा दाखवावी किंवा आपल्या गुप्त गोष्टी सांगाव्या म्हणून त्याच्या कुटुंबांतील माणसें जाग्रण करितात; यावेळीं चार देवझाडें मिळवून वाद्यादि पूर्वक समारंभ करतात. —स्त्री. १ जागृतावस्था; जागरण. (क्रि० होणें; येणे). २ (राजा.) हालचाल; गडबड; गजबज. (घर, खेडेगांव यांतील) ३ गर्दी; गोंगाट (दाट वस्तींतील, जत्रेंतील). ४ कोणत्याहि प्राण्याची एखाद्या जागेंतील सतत वस्ति; पाहरा; वचक बसण्याजोगें अस्तित्व. 'त्या रानांत वाघाची जाग होती म्हणून गुरें जात नसत.' 'घरांत मांजराची जाग असली म्हणजे उंदरांचा उपद्रव होत नाहीं.' ५ वस्ती. 'यवतेश्वराच्या डोंगरावर मनुष्याची जाग असल्यामुळें तो डोंगर न चढतां...' —स्वप ३६४ ६ (गो.) चाहूल. [सं जागृ] सामाशब्द— ०भाग—स्त्री जाग अर्थ ४ पहा.

जागणा—वि. जागा. जागृत जागता—वि. १ जागरूक; सावध; दक्ष २ शक्ति, गुण आणि सामर्थ्य यांनीं युक्त तात्काल फलदायी; उपासकाला पावणारी (देवाची मूर्ति, मंत्र-तंत्र, औषध) 'या गांवचा देव असा जागता आहे कीं, तत्काल धावण्यास पोंचतो.' मंत्र जागता असला तर तत्काल विष उतरेल.' ३ तजेलदार; तेजस्वी; टवटवी असणारा; ज्याची सुधारणा आणि रक्षण काळजीपूर्वक होतें असा. संस्कृतिसंपन्न. सुस्थितीनें युक्त (धर्म, विधि, चाल) ४ तरतरीत जोमदार (मन, बुद्धि इ०). ५ ताजेंतवानें; न गंजलेलें; मलिन नसलेलें (मिळविलेलें ज्ञान) ६ लोकांच्या डोळ्यांपुढें असणारा व ज्याची लोकांना नेहमीं आठवण होते असा; अविस्मृत (मेलागेला माणूस, गोष्ट, प्रसंग). जागती जोत—स्त्री. जागता अर्थ २ पहा. कडक; सामर्थ्यांनें युक्त अशी देवी, देव, मंत्र, औषध; सद्यःपरिणामी. तात्काल फलदायी गोष्ट; खडखडीत दैवत; रामबाण औषध, (पुष्कळ देवस्थानांतून कांहीं विशिष्ट प्रसंगीं मूर्तींच्या अंगांतून ज्योत बाहेर पडते व म्हणून देवत्व नष्ट झालें नसून अद्याप आहे असें मानतात). 'जागती जोती काढिली हनुमान रूपें।' —सप्र ३४२ [जागती+ज्योत] जागती झोंप—निद्रा—स्त्री १ गाढ नसलेली झोंप; थोडीशी चाहूल लागतांच जाग येते अशी झोंप. २ डुलक्या घेणें; पेंगणें. ०भाषा—स्त्री प्रचलित भाषा; जिवंत भाषा. 'संस्कृत जागती भाषा नाहीं.' जागणें—अक्रि. १ जागत राहणें; सावध राहणें; लक्ष ठेवणें. २ निजून उठणें; जागें होणें, असणें; झोंप न घेणें, टाकून देणें. 'सूर्य देखोनि उदयाचळीं। जागिन्नले समस्त।' —मुआदि २९.१३०. ३ पाहरा करणें; सावधगिरी ठेवणें ४ लक्ष देणें; दखल ठेवणें; काळजी घेणें (धंदा, नोकरी, इनाम, शपथ, वचन यांची) 'त्यानें वचन दिलें होतें पण त्यास तो जागला नाहीं' ५ ताजें असणें; म्हटल्यावेळीं तयार असणें; आठवणें; कायम राहणें; स्मरणें (अभ्यासिलेलें शास्त्र इ०). 'व्यासंगानें श्रुत जागे।' —लेलेशास्त्री. म्ह० १ सारी रात्र जागली आणि शेंगावांगीं रांधलीं=व्यर्थ श्रम आणि प्रयत्न. २ जागेल त्याची वांठ आणि निजेल त्याला टोणगा. [सं जागृ—जागरण] जागर—रण—पुन. १ जागेपणा. जागृतावस्था.' 'पोरांचे गडबडीमुळें रात्रीस चारी प्रहर जागर पडला.' २ निद्रा संयमन; देखरेख पाहरा. ३ पोवती (नारळी, श्रावणशुद्ध) पौर्णिमा. ४ देवतेच्या उद्देशानें विवक्षित कालपर्यंत जागण्याचा प्रकार. 'नवरात्रामध्यें देवाजवळ कथा करून मध्यरात्रपर्यंत प्रतिदिनीं जागर करितों.' ५ (गो.) पुरातन कालचें नाटक. ६ पुनराक्षृत्ति; उजळणी करणें; नवें, ताजें करणें (वेदघोषानें मंत्र).

'मंत्रजागर' [सं. जागृ] •घालणें-(माण.) खंडोबाच्या नांवानें वाघ्यामुरळ्या आणून त्यांची पूजा करून त्यांना जेवायाला घालून नाचविणें. जागरा-वि. १ भारी जागणारा. २ जागा राहणारा; दक्ष; सावध. जागरूक-वि. १ जागता पहा. २ स्पष्ट; उघड; टिकाऊ; तोंडावर फेंकता येण्याजोगा (पुरावा). ३ जागरणशील. जागरें-न. जागृति; जागेपण. 'नीद मारूनि जागरें। नांदिजे जेंवि।' -अमृ ४.१. जागल-स्त्री. १ पहारा; राखण; सावधानता. २ पहारेकऱ्याचा पगार. ३ जागरण; जागृतावस्था. 'मला रात्रीं जागल घडली.' जागलकी-स्त्री. जागल्याबद्दलची मजुरी; राखणावळ. 'गांवांत घोडें, गाडी मुक्कामाला रात्रीं राहिली तर महार जागले अर्धा आणा जागलकी घेतात.' -गांगा ९७. जागल्या-ळ्या-पु. पहारेकरी; रखवालदार; प्रवाश्यांच्या सामानावर पाहरा करणारा खेड्यांतील महार; रामोशी. जागव(वि)णें-सक्रि. १ जागें, जागृत करणें, ठेवणें; जागें राहून काळ काढणें. २ पहारा करणें; नजर ठेवणें. ३ (सामा.) राखणें; पाळणें; ठेवणें; वाक्यरचनेंत याचा पुष्कळ शब्दांशी जोडून उपयोग करितात. जसें- अन्न-नाम-नांव जागविणें=अन्न, नांव सांभाळणें; शील राखणें. दिवस जागविणें=दिवस राखणें; त्या दिवशीं जें कर्तव्य, जे विधी करावयाचे असतील ते करणें. नियम-नेम-जागविणें=स्वतःचा नेम, चाल राखणें; चालविणें. सती जागविणें=सतीची चिता प्रज्वलित ठेवणें, विझूं न देणें. गौर जागविणें=गौरीला, देवीला जागविणें; रात्रभर गौरीप्रीत्यर्थ जागरण करणें. जागसूद-वि. १ ज्याची झोंप चटकन उघडते असा; चटकन् जागा होणारा. २ जागता; सावध. 'तूं जागसूद ऐस मी निजतों.' ३ सावध; गाढ नसलेली (झोंप).

जांग-स्त्री. (विप्र.) जांघ. १ मांडी; ऊरू. २ गुह्येंद्रिय प्रदेश; कटिसंधि. जांगवळ, जायंवळ-पु. (गो.) जांघेस घेतलेला चिमटा.

जांग-स्त्री. (गो.) ओरखडा.

जांगजोड-पु. जंगजोड पहा.

जांगट-न. झेंगट; जंगट पहा.

जांगड-न. १ (परत करावयाच्या बोलीनें) दुकानांतून मोघम आणलेला माल; पाहून पसंत करण्यासाठीं आणलेला, घेतलेला माल. २ शिंप्यापासून किंवा कापडवाल्यापासून विक्रीसाठीं आणिलेलें कापड, कपडा. 'हीं लुगडीं खर्चित करून आणिलीं आहा कीं जांगड आणिलीं आहा.' ३ वरील प्रकारानें घेतलेल्या मालाचा हिशेब किंवा हिशोबाची वही; जांगड वही. ४ (जनावरें) एकत्र बांधणें; दावण. ५ जोड, सांगड घालणें (शिकण्यासाठीं विद्वानाशीं विद्यार्थ्याची). (क्रि० घालणें; करणें). संगतींत ठेवणें. ६ सांगड; संगत; प्रीति; संबंध. -क्रिवि. कायम विक्रीच्या ठरावाशिवाय घेतलेला (दुकानांतील माल). •वही-स्त्री. जांगड माल जींत टिपला आहे अशी वही.

जांगड-न. (तिरस्कारार्थी) जांघ; जंघा.

जांगड-न. (ना.) लबाडीनें किंवा अन्य प्रकारानें मिळविलेलें द्रव्य.

जागतिक-वि. १ जगाची; जगासंबंधीं. 'जागतिक शांततेला जो धक्का बसणार आहे...' -केसरी १७.६.३०. २ विश्वव्यापी; सार्वत्रिक. [सं. जगत्]

जा(जां)गल-स्त्री. १ जांगड; सांगड; जोडणी. २ (गवंडी) एका दगडांत खाचा घेऊन त्यांत दुसरा दगड बसविणें; दोन दगडांना खाचा घेऊन ते लोखंडी वारानें सांधणें. [सं. युग्; म. जुग, जुगणें]

जांगला-ळा-वि. १ रानटी. २ (तिरस्कारार्थी) युरोपियन लोकांस उपहासानें लावलेलें विशेषण. ३ जांगली-ळी पहा. [सं. जंगल]

जांगली-ळी-पु. (कों.) गुराखी; गवळी. -वि. जंगली; रानटी. [सं. जांगल]

जागा-वि. १ जागृत; झोंपेंत नसलेला. २ (ल.) सावध; दक्ष; सावधान. 'तन्मत मान्य मला, कीं नय तत्त्विर्त्ती असे सदा-जागा।' -मोसभा ४.१०३. ३ ताळ्यावर, शुद्धीवर आलेलें (मन, वृत्ति). 'भरतजननि जागी होय रामप्रतापें।' -वामन, भरतभाव ८९. ४ स्वस्थ; शांतचित्त. ? [जागणें]

जागा-स्त्रीपु. १ स्थल; स्थान. २ खाली, रिकामें स्थल; अवकाश; वाव. ३ हुद्दा; नोकरी; अधिकाराचें ठिकाण; दर्जा. 'मुलगी देणें ती चांगली जागा पाहून द्या.' 'फडणविसाची जागा रिकामी आहे.' ४ बदला, ऐवजीं स्थल. ५ स्थल; पाया; आधार (प्रमाण, पुरावा, समर्थन या सारखीं). 'ती आसामी चालत होती तों आमची पांचशें रुपयांची जागा असे.' ६ साधन; कारण; निमित्त; सवड (कृत्यासाठीं). 'धनी उठून जातांच चाकरास खेळावयास जागा झाली.' ७ उभें राहण्याचें ठिकाण; आधार; साधन; युक्ति; 'त्यापाशीं पांचपन्नास रुपयांची जागा आहे.' ८ बल; सामर्थ्य. 'त्यापाशीं पांचपन्नास रुपयांची जागा आहे.' ८ किल्ला; ठाणें. 'तो जागा सुरुंगानें बुरूज उडवून घेतला.' -चित्रगुप्त ८७. -मराचिथोरा ४२. [फा. जाय्-गाह्] •जागचे जागीं-क्रिवि. १ त्याच स्थळीं; असलेल्या जाग्यावर. 'महामारीनें माणसें जागच्याजागीं मरतात.' २ आपण होऊन; दुसऱ्यानें न सांगतां; मनाचे मनांत. 'कोणी त्याला न बोलतां तो जागचे जागीं रुसला तर रुसो.' 'म्यां तर कांहीं सांगितलें नाहीं तो जागचे जागीं कल्पना काढतो.' जागां-गीं-गें-क्रिवि. ठिकाणीं; -च्या ऐवजीं, बद्दल. 'त्यांना आम्ही वडिलांचे जागीं मानितों.' •जुगा-पागा-स्त्री. स्थळ; जागा वगैरे [जागा द्वि.] दोन जागां करणें-होणें-दोन भाग शको. ३. ४७

करणें; हिमागणें. जागा घेणें—रिकामी केलेली जागा स्वीकारणें; बदला येणें. ०भरणें—नेमणूक करणें, होणें.

जागाईत—वि. रखवालदार; जागल्या पहा. [जागणें]

जागाईत—स्त्री. समासफळी. पोथी लिहावयासाठीं कागदास रेघा आखावयाची फळी. 'सुन्या कात्न्या जागाईत।' —दा १९.१.१५. [जागा]

जांगाड—न. (तिरस्कारार्थी) जांग; मांडी. [सं. जंघा; म. जांग+ड प्रत्यय] जांगिया—पु. (बडोदें) (पहिलवानाची) चड्डी. [सं. जंघा; हिं. जांघिया=चड्डी]

जागिरदार – जागिरी – जागीर – जाघिरदार– जाघिरी—हीं रूपें विशेष प्रचारांत नाहींत (तरी व्युत्पत्तिदृष्ट्या बरोबर आहेत). जाहगीरदार, जाहगिरी, जहागीर पहा.

जांगी—स्त्री. (तेली) ही दुवेळकी (पण वासुदेव प्याल्यांतील नळी प्रमाणें) नळी असून एक भाग घाण्याच्या अर्धापर्यंत पुरेल इतका व दुसरा भाग लांब असतो. जांगी जमिनीपासून थोड्या अंतरावर घाण्याच्या बाहेरून अडकविलेली असते.

जांगुलिक—पु. सर्पवैद्य; सर्पांच्या विषावर औषध देणारा वैद्य; विषघ्न औषधांचा व्यापारी; गारुडी. [सं. जांगुल=विष. जांगुलिक]

जागृत—वि. १ जागा; सावध. २ (ल.) सावधचित्त; दक्ष; तत्पर. [सं.] ०निद्रा-झोंप-नीज—स्त्री. १ तंद्री; जागेपणीं निद्रावस्था. २ पेंगणें; डुलकी घेणें. जागती झोप पहा. ०स्थान—न. जागती ज्योत पहा. जागृति—स्त्री. १ जागेपणा; सावधपणा. जें दैवत नवसाला पावतें किंवा ज्याबद्दल साक्षात्कार होतो, प्रत्यय येतो अशी समजूत असते असें दैवत. २ (ल.) सावधानता; दक्षता. ३ खळवळ; चळवळ; जिवंतपणा. 'आमच्या देशांत असलेल्या उत्सवानें जागृति करण्याचा आमचा हेतु आहे.' टिव्या. जागेकर—जागल्या पहा. 'धिरट्या घालिती जागेकर.' —जै ६३.६६. जागेश्वर—पु. जागती ज्योत. 'वेद तो जागेश्वरू।' —ज्ञा ६.४४६. जागेसुती—वि. जागृत. 'देव जागे सुती असती।' —कालिकापुराण १६.८. जागोवा—पु. जागरण. 'दिहा खोलणें रात्री जागोवा।' —ज्ञा १६.३४०. जाग्रण—न. जागरण पहा. जाग्र(गृ)दवस्था, जागृतावस्था—स्त्री. जागृति; सावधपणा. ह्याखेरीज स्वप्नावस्था आणि सुषुप्त्यवस्था अशा दोन अवस्था निराळ्या आहेत. [सं. जागृ=जागें होणें]

जांघ—स्त्री. मांडी; कटिसंधि. जांग पहा.

जांघजोड—पु. जंगजोड पहा.

जांघ(घा)ड—न. (तिरस्कारार्थी) जांग; जांगड.

जांघभोंवरी—वि. मांडीवर भोंवरा असणारा (घोड्याची एक खोड). (असल्या प्रकारचा घोडा अशुभदायक होय). [जांघ+भोंवरा]

जांघिव—पु. मुलगा. 'श्रीकृष्णांचा जांघिवां होईजे। तरि लावण्याचें पडप लाहिजे।' —शिशु ३७०. —वि. (महानु) मांडीपासूनचा; मांडीवरचा (मुलगा). [जांघ]

जाच—पु १ त्रास; गांजणूक; छळणूक; यातना; जेरीस आणणें; बेजार करणें. 'जाळू याचे हे कर आम्हां हा सोसवेल जाच कसा।' —मोसभा ५.३६. २ अशांतता; व्याधि; पीडा; उपाधि; अस्वास्थ्याचें मूळ. जाचक—वि. जाचणारा; जाचास कारणीभूत; त्रासदायक (उद्योग, धंदा). 'हिशोबाचें खटलें अर्धवट ठेवूं नकोस मागें पुढें जाचक होईल.' जाचजुलूम—पु. अतिशय जाच; छळ; त्रास; पीडा; जुलूम इ० उपद्रव. (क्रि० करणें; चालविणें). जाचण–जाचणी, जाचणूक—स्त्री. गांजणूक; जाच अर्थ १ पहा. जाचणें—सक्रि. त्रास देणें; छळणें; गांजणें. —अक्रि. १ घट्ट बसणें; चालण्यास कठिण वाटणें, जाणें; कष्टानें हलणें किंवा प्रवेश करणें; त्रास होईल असा दाब बसणें. २ बोचक, जाचक होणें; अवमानणें; पीडणें. ३ अर्थ करण्याला कठिण जाणें (कविता, वाक्य). ४ घडून येण्यास अशक्य, असंभवनीय होणें; असंभाव्य, अशक्य असणें. ५ अडणें; खुटणें (घोडा). जाचिन्नणें—(काव्य) दुःख पावणें. 'कोशकिट्ठ जैसा जाचिन्नला पैं।' —ज्ञा १६.२८२. [सं. जस्?]

जाचंद, जाचोंद्रा—वि. (कों.) पिचक्या डोळ्यांचा; पिचका. आचोंद्रा पहा. [तंद्रा–चंद्रा]

जाचंद-द्रा, जाचोंद्रा—वि. (कु. कों.) त्रास देणारा; छळणारा (मूळ, जनावर, आजारी माणूस, इ०). जाचंद—पु. त्रास; छळ; गांजणूक जाच पहा. [जाच]

जाजती, ज्यादती—वि. जास्त; अधिक; आणखी. —स्त्री. १ बढती. २ जोरावारी, जबरदस्ती. 'जाजतीनें पुढेंच होऊन देश आपले हातून गेला हा प्रकार.' —चित्रगुप्त ३९. ३ आधिक्य. 'कामाचा माणूस पाहून तैनात जाजतीनें हशमास करणें ती सरकारकुनांनीं करावी.' —समासद ६०. ४ जुलूम; पीडा; अधिकपणा. 'ठाण्णीं इकडील असतां ज्यादती करून टिपूनें घेतलीं.' —रा ७. २१. [अर. झियादत्+ई] ०आजार—पु. जुलूम; पीडा. —वाडबाबा २.१३५. ०जलाल—पु. जुलूम. 'यात्रेकरू आले आहेत यांस कोणी कज्ज्या भांडण व जाजती जलाल करूं नये.' —ख ७.३७८६.

जाजम-जीम—न. बसावयाची बैठक; रंगविलेल्या चिटाचें खालीं खारव्याचें अस्तर असलेलें वस्त्र, बिछाईत. [फा. जाजिम्; हिं. जाजम] जाजमी छीट—न. जाजमाच्या उपयोगाचें एक प्रकारचें चीट; छापलेली पासोडी, खादी.

जाजावणें—अक्रि. १ रागावणें; कातावणें; अंगावर येणें. 'जाजावला कुरुपती बहु मानसीं रे।' —वामन विराट ७.१७१. २ कुरडणें; चिरडणें. ३ मरणें; मरण पावणें माणूस, गुरूं इ०

अतिशय श्रमानें किंवा अपघातानें). ४ त्रासणें; त्रस्त होणें. 'माहा-पुरें जाजावला।' —दा ३.६.४. 'आजावोनि आक्रोशें रडत।' —स्वादि २.१.५५. [जा? जा? किंवा जाच?]

जाज्ञु-ज्ञू—स्त्री. आळ; संशय; आरोप. 'लटिकी जाजू घेऊं नये।' —दा २.२ २१. २ भांडण; वितंडवाद.

जाज्वल-ज्वल्य—वि. १ तेजस्वी; प्रखर (सूर्य, अग्नि). २ चकचकीत; तकतकीत (धातु). ३ गुणकारी; वीर्यवान (औषध, मंत्र). 'ही मात्रा अशी जाज्वल्य आहे कीं वायु तात्काल उतरील.' ४ तापट; तल्लख; जहाल; चलाख; उत्साही (माणूस). ५ रागीट; भयंकर; जागतीजोत (देवता). ६ मोठी कार्यक्षम; तीक्ष्ण; उच्च दर्जाची (बुद्धि). 'त्यांची विचारशक्तीहि मोठी जाज्वल असावी.' —नि २०६. जाज्वल्यमान—वि. १ जाज्वल्य; चकचकीत; लख-लखीत. २ प्रखर; तेजस्वी (अग्नि). [सं. ज्वल्]

जाट—पु. रजपुतांतील एक जात व तींतील व्यक्ति. [हिं.]

जाटिल्य—न. तपस्या; तप. 'कोणी येक कार्य जें तें। जाटिल्याविण न कळे।' —दा ९.४.३९. [सं. जटिल]

जाटी—स्त्री. (तंजा.) छाटी. [सं. शाटी]

जाटी—स्त्री. (तंजा.) चाबूक. [सं. जटा; म. झ्याट]

जाठर—वि. जठरा—पोटासंबंधीं; उदरस्थ. 'जठरवायु'. [सं.]

जाड—न. १ घन; ठोकळा; २ आडपडदा. 'हळू हळू त्यांचें पुण्य जालें वाड। वारलें हें जाड तिमिराचें।' —तुगा ४०. —वि. १ स्थूल; जाडगा (तक्ता, फळी) २ जाडेंभरडें; खरखरीत (कापड). ३ दाट; फार पातळ नसणारा (प्रवाही पदार्थ). ४ घट्टेकट्टें; कण-खर (शरीर). ५ जड; मोठें (ओझें). ६ भारदस्त; प्रौढ; थोर; कठिण. 'प्रबंध कविता जाड वचनें।' —दा ११.६.८ ७ मोठी; भव्य; प्रचंड. 'पुजा देखतां जाड जीवीं गळालों।' —रामदास (करुणा-ष्टक). ८ लठ्ठ; दांडगा; स्थूल (माणूस, शरीर). ९ घट्ट; जाडा पहा. [सं. जड] जाडगा, जाडगेला—वि. जाड; लठ्ठ; धष्टपुष्ट; गब-दुल (मनुष्य, प्राणी). 'लेले किंवा काणे यांच्याप्रारखा अंमल जाडगेला असा मासा त्यांस गावतो.' —नि १०६९. ०सर—वि. किंचित् जाड ०सुती—वि. जाडयाभरडया सुताचें, विणीचें(कापड). जाडा, जाडगा—वि. १ जाड पहा २ मोठा विद्वान; प्रतिमा-संपन्न; भारदस्त (पंडित, कविता, कल्पना, कोटी, लेख इ०). ३ भरींव; अर्थपूर्ण; गहन. जाडाधोंगडा—भरडा—वि. १ ओबड-धोबड; खरखरीत (वस्त्र); भरड दळलेलें; भरडलेलें. भरभरीत (पीठ). जाडी—स्त्री. १ जाडपणा; घनता. २ स्थूलता; लठ्ठपणा. ३ दाटपणा; जाड पहा. ४ धुरीच्या पुढील चाव्हरीच्या बैलांचें जूं; शिवाळ. जाडे(डी)प्रकरण—न. असामान्य माणूस; वजनदार, विद्वान, श्रीमंत माणूस; धेंड. 'वरील दोघांहूनहि जाडी प्रकरण जे वरील महाविस्क्यात स्वामी त्यांच्याविषयीं कांहीं लिहून हा भाग आट-पतों.' —नि ३३९. ०वार—मोठा फटाका. 'जाडे वारहि लाविती धडधडां त्यांचा उठे तो ध्वनी।' —केक १४१. जाडेला—वि १ जाडा; लठ्ठ. २ जाडसर; जाडा पहा. [सं. जड]

जाड—न. पचंग; कांसोटा. 'एर्‍हीं वयसेचें जाड बांधलें। मग मन्मथोविधियें कासे लागे।' —ज्ञा ७.८५. [ते. जाडी=वस्त्र]

जाडवुडी—स्त्री. (वि.) कोळी (एक जंतु). [का. जाड=कोळी]

जाडवीं—नअ. विवाहादि कार्यांत पाय धुतल्यावर पावलांवर काढावयाच्या कुंकवाच्या रेघा; चौकोनाकृति. तंजावरकडे हळद, चुना पाण्यांत मिसळून त्याच्या रेघा ओढतात (क्रि० काढणें). [तुल० का. जाडे=पावलाच्या खुणा]

जाडी—स्त्री. (तंजा.) बरणी; सुरई. [तामिळ; इं. जार]

जाड्य—न. १ वजन; जडत्व. २ (ल.) मंदपणा; आळस; सुस्तपणा. ३ अज्ञान; मूर्खपणा. 'तुला श्लोक लागत नाहीं हें कवीचें जाड्य नव्हे.' ४ औदासिन्य; बेफिकीरपणा. ५ जडपणा; अपा-चकता; अविद्राव्यता; पचन न होण्याचा धर्म (अन्नाचा). 'उडि-दाचें आंगीं जाड्य बहुत आहे.' ६ पचन न झाल्यामुळें शरीरास आलेलें जडत्व; वायूचा अवष्टंभ; अजीर्ण. ७ थंडी, हींव. 'भटो-वासा जाडयें आलें असे।' —पूजावसर.

जाड्याल—न. (कु.) तेलांत पदार्थ तळल्यावर शिल्लक राहि-लेलें तेल. [जाडें+तेल=जाडेल]

जाण—स्त्री. १ ज्ञान; ओळख. २ कृपा, दया यांची जाणीव, कृतज्ञता; प्रत्युपकारशील-वृत्ति. २ नोकरीचा किंवा श्रमाचा गौरव; गुणज्ञता; गुणाचें चीज करणें; गुणग्राहकता. (क्रि० जाणणें). 'आम्ही श्रम केला पण त्याची जाण त्यानें जाणली.' —वि. १ जाणता; समजणारा; निपुण. 'तरी जाणां नेणां सकळां।' —ज्ञा ५.१६. २ ज्ञानवान; बुद्धिवान; वजनदार; विचारशील. 'जाण मनुष्यावर संकटीं उपकार केला असतां तो विसरत नाहीं.' ३ लक्ष घालणारा; मानणारा; काळजी घेणारा. 'नव्हे वर्गी कोणी मुकि-याचा जाण।' —तुगा १४९२. 'दरिद्र्यांचा जाण विक्रमराजा।' ४ कृतज्ञ; प्रत्युपकारशील. 'जाण मनुष्यावर संकटीं उपकार केले असतां तो विसरत नाहीं.' ५ सज्ञान; अज्ञान, अजाण नसणारा. 'साखरेचा इंद्रावण घड। जागा गोड नेणा कडू।' —एमा २८.४६७. ६ भोक्ता; रसिक. 'परि सौरम्य नेणें तिहीं। भ्रमरी जाणीं जें।' —माज्ञा १५.५९४. [सं. ज्ञान; प्रा. जाण] (वाप्र.) ०असणें—(म्हैस) तिला जसजसें खाणें घालावें तसतसें तिचे कासेस अधिक दूध येत असणें. जाणउ-ऊ—(काव्य.) जाणों; असें जाणलें, मानलें जावो; असा विचार केला जावो. जाणपण—न. १ ज्ञान; विद्वत्ता. 'संतापुढें जाणपण। सर्वथा आपण न मिर-वावें।' —एमा ३.३५७. २ जाणतेपण. 'जाणपणें न पिएति आंब।' —शिशु ८४. ३ अस्तित्व. 'तेवीं द्वंद्वांचें जाणपण जाणवी

असे जें ज्ञान।' —एभा ३.४११. **जाणवणी**—स्त्री. १ सूचना; इशारा. २ जाणीव. 'ऐसी होतां जाणवणी' —रास १.१२९. **जाणवाय**—स्त्री. (गो.) १ शहाणपणा. २ जाणीव. 'तो डोळ्यांनी मधू म्हणायाची जाणवाय ठेव.' —वि. (गो.) फाजिल प्रौढी बाळगणारा; चढेल. 'तूं फारच जाणवाय झाला आहेस.' **जाणस(सा)ळ**—वि. चतुर; जाणणारा; जाणता पहा. —स्त्री. चातुर्य; नैपुण्य; ओळख; माहिती. **जाणस(सा)ळणें**—अक्रि. जाणत असणें; चतुर असणें; निपुण असणें; अनुभव आणि व्यवहार असणें; व्यवहारांत वटणें. —सक्रि. परीक्षा करणें; कसोटीस लावणें; अनुभव पाहणें.

जाणणें—उक्रि. १ समजणें; कळणें; ज्ञान असणें; उमजणें; खात्रीपूर्वक माहीत असणें. 'वर्णभेद मनुष्यमात्र जाणतो, पशु जाणत नाहीं.' २ (ल.) ओळखणें; दयेनें, मानानें, गौरवानें वागविणें (जुन्या ओळखीच्या दीन, गरीब माणसास). 'भल्या माणसावर उपकार केला असतां तो जाणतो.' ३ जाणीव असणें; मान्य करणें; मानणें; प्रत्युपकाराची, मोबदला देण्याची बुद्धि असणें (नोकरी, श्रम, उपकार याबद्दल) ४ भोगणें; संभोग करणें. ५ गुणविशिष्ट माहीत असणें. 'हा तुम्हांस भला वाटतो पण मी याला पक्का जाणतों.' ६ प्रतिसहकार करणें; लाभानुरूप वागणें (जनावरांनीं). 'या गाईला खाणें घातलें ती जाणत्ये.' [सं. ज्ञान; प्रा. जाण. फ्रेंजि. जन] **न जाणो**—कोणास ठाऊक? कोण सांगूं शकेल? असेंहि असेल, असेलहि या अर्थी. **जाणत, जाणतजाणत**—क्रिवि. जाणूनबुजून; समजूनउमजून; बुद्ध्या; जाणून. **जाणतमूर्ख**—वि. जाणत असून मूर्खपणाचें ढोंग करणारा; ढोंगी मूर्ख. [जाणणें+मूर्ख]

जाणता—वि. १ शहाणा. 'भव बुडवी म्हणुनिच तव भजनीं सनकादि जाणता रमला।' —मोउद्योग. ६.१. २ जाण; निपुण. ३ तरबेज; हुषार (रोग बरा करण्यांत, सूतिकाशास्त्रांत); पंचाक्षरी; मांत्रिक; वैदू; पशुवैद्य. ४ (ल.) धूर्त; लुच्चा (जसें—चोराचा माग लावणारा, पाण्याचा थांग लावणारा). ५ निवाडा करणारा; न्यायाधीश. ६ एखाद्या गोष्टीचा गौरव करणारा; गुणग्राहक; आश्रयदाता. 'शास्त्रविद्येचा आतां कोणी जाणता नाहीं.' ७ (श्रम, उपकार इ०) ओळखणारा; आभारी होणारा. 'मी नित्यशः विचारपूर्वक लिहिण्याचा श्रम करितों याचा जाणता कोणी नाहीं.' ७ परीक्षा करणारा; परीक्षक; बऱ्यावाइटाची पारख करणारा. ८ वयांत आलेला; सज्ञान. ९ वडीलधारा (माणूस) [सं. ज्ञा] **०वर-नवरा**—पु. वयांत आलेला नवरा. **जाणती**—स्त्री. १ बुद्धि. 'धर्माधर्म रूपें जियें। तियें न चोजवितां जाये। जाणती जे कां।' —ज्ञा १८.७२०. २ (कु.) वयात आलेली, ऋतुमती स्त्री. [सं. ज्ञा] **०होणें**—ऋतुस्नान होणें; न्हातीधुती होणें. **०कळा**—स्त्री. १ परिपक्व, पूर्ण ज्ञानाचें तेज. (जाणपणा आल्यावरचें); बुद्धीची चमक (क्रि० येणें). २ बुद्धि (जिवंत प्राण्याची) (कलांपैकीं एक). जीवनकळा, प्रेतकळा ह्यासारखीं आणखी दुसरीं रूपें होतात. ३ अप्रत्यक्ष विषय दर्शन; त्रिजगत आणि त्रिकाल यांमधील गूढ वस्तूंचें ज्ञान. ४ ज्याच्यामुळें भूतबाधा जाणली जाते असा एक मंत्र. **०वधू-नवरी**—स्त्री. जाणती अर्थ २ पहा. (क्रि० होणें).

जाणवणें—क्रि. समजणें; कळणें; जाणणें. 'ऐसा ज्ञानी विचारी। तंव जाणवलें मुरारी।' —कथा १.४.१०४. [जाणणें]

जाणविणें—उक्रि. १ समजाविणें; जाणण्यास लावणें. २ समजावून, करून देणें; आपलें अस्तित्व भासविणें; ३ बाधणें; अपायकारक परिणाम करणें (औषधें, सराव नसणाऱ्या गोष्टी इ०). 'जाग्रण—पित्त—जडान्न—जाणवलें.' [जाणणें प्रयोजक; सं. ज्ञापय; प्रा. जाणाव]

जाणवसा—पु. वस्ती; जानवसा पहा.

जाणाई, जाणाईजोखाई—स्त्री. सटवाई, मायराणी, काळकाई यासारखी एक क्षुद्र देवी. [जाणणें—जाणाई द्वि.]

जाणावें—न. ज्ञेयविषय; जाणण्याची गोष्ट. 'जाणता ना जाणणें। जाणावें उरे।' —ज्ञा १८.५३३.

जाणिजे—क्रि. (आज्ञार्थ) जाणावें; समजावें कीं; जाहीर करितों कीं; ध्यानांत आणावें (पत्रामध्यें हा शब्द नेहमीं योजितात).

• **जाणी**—वि. ज्ञानी; शहाणा. 'तिजें वांसुरवें तरि जाणी।' —दाव ३२६. [सं. ज्ञानी; प्रा. जाणी]

जाणीतणें—क्रि. जाणवणें. 'वृक्षच्छायेसि बैसतां मदन। जाणीतला मानसीं।' —मुआदि १३.७७.

जाणीव—स्त्री. १ जाणण्याची शक्ति; विषयग्रहणशक्ति; बुद्धि. 'नातरी जाणिवेच्या आयणी।' —ज्ञा २.१२९. 'या वेळीं जाणीव रूपें करून आत्मस्वरूप राहतें.' २ समज; समजूत; ज्ञान. 'म्हणोनि जाणीव स्फुरविसी।' —परमा १.१३. 'होईल थोरपण जाणिवेचा भार। दूरावती दूर पाय तुझे।'. **जाणुपण**—न. ज्ञान; जाणीव. 'परि एकें कासी थोर अभिमानु। जाणुपणाचा।' —दाव ३७१.

जाणू, जाणो—उभ. जणूं; जणूं काय; जसें काय; यासारखें; माझ्यामतें. [सं. जाने]

जाणून, जाणूनउमजून—पुसून—बुजून—समजून—सवरून—क्रिवि. समजून उमजून; विचारपूर्वक, बुद्धिपुरस्सर; उघड्या डोळ्यांनीं; ज्ञातत. 'मुला, जाणून पुसूनच हा कागद मी तुला दिला.' —वाळ २.६५. [जाणणें, उमजणें, पुसणें इ०]

जाणें—अक्रि. १ गमन करणें; चालू लागणें; प्रवास करणें; पुढें सरणें; पूर्वस्थळ सोडणें. 'तो या गांवातून पळून गेला.' २ पूर्वस्थळ सोडून विवक्षित स्थळ गांठणें. 'तो उद्यां पुण्यास जाणार

आहे. २ निघून जाणें; नाहींसे होणें; नाश पावणें; हरवणें; हल-विलेलें असणें. 'या कोनाड्यांतली वस्तु कधीं जात नाहीं पण आज गेली.' ३ लोटणें; ऋमणें (वेळ). 'हां हां म्हणतां वर्षे गेलें.' ४ छिद्रादिकांत प्रवेश करणें; आंत शिरणें; समाविष्ट करणें. 'या दौतीचे भोकांत लेखणी जात नाहीं.' ५ (विशेषतः भूतकालांत उपयोग) वायां जाणें; नासणें; निरुपयोगी, टाकाऊ होणें, खरावणें; अयथा-योग्य होणें. 'ही वायको चांगली पण कंवरेंत गेली.' 'हा कसला विद्वान पण अभिमानानें गेला.' ६ घडून येणें, होणें (नजरचूक, गुन्हा, योग्य किंवा रूढ मार्गाचें उल्लंघन) 'हा आंगरखा बरा उतरला पण गुंडीजवळ कांहीं गेलें' 'रोज औषध घेत असें त्यांत एक दिवस माझे हातून गेलें, रोगानें बळ केलें' ७ एखाद्यापासून चुकून होणें, घडून येणें (गफलतीनें एखादी चुकीची गोष्ट). 'ती गोष्ट मजपासून गेली खरी.' ८ वजा होणें; कमी होणें. 'दहांतून पांच गेले तेव्हां राहिले पांच.' ९ निर्बल होणें; शक्ति जाणें; गुण जाणें (इंद्रिय, औषध यांचा) १० अनुसरणें; पाठीमागून जाणें; वेधणें; अभिलषित होणें (मन, डोळे, कान, प्रीति इ०) (वर अथवा कडे शब्दावरोबर प्रयोग). 'चांगली वायको करूं नये तिजवर लोकांची इच्छा जाते.' ११ दिलें जाणें (शब्द, वचन-भूतकाळीं उपयोग) १२ विझणें (दिवा, प्रकाश, अग्नि). 'क्षणकाऱ्यावरोबर दिवा गेला' १३ ऱ्हास, नाश होणें; झिजणें (शरीर). १४ एखाद्या स्त्रीशीं रत होणें; संभोग करणें. १५ कांहीं एक पदार्थानें विवक्षित कालपर्यंत टिकणें. 'याला धोतरजोडा सहा महिनेपर्यंतसुद्धां जात नाहीं.' कोणत्याहि क्रियापदाच्या वर्तमानकालवाचक विशेषणावरोवर ह्या क्रियापदाचा उपयोग केला असतां त्याचा अर्थ क्रियासातत्य दर्शविण्याकडे होतो. उदा० जसा व्यापार वाढवाल तसा मी पैसा वेत जाईन. २ सकर्मक क्रियापदाच्या पूर्णभूतकाळावरोबर उपयोग केला असतां कर्मकर्तरीचा अर्थ होतो. जसें- तुला शिक्षा केली जाईल ३ ऊनप्रत्ययांत धातुसाधितार्शी उपयोग केला असतां याचा अर्थ क्रियापूर्णता दर्शविण्याकडे होतो. जसें- तळ्यांतील पाणी आटून गेलें. शरीर वाळून गेलें. ४ दुसऱ्या क्रियापदाच्या आज्ञार्थी रूपांनतर ह्या क्रियापदाच्या आज्ञार्थाचा उपयोग केला असतां पहिल्या क्रियापदावर जोर दिला जाऊन, क्रियेचा जोरदार-पणा सिद्ध होतो. जसें-आण जा; ठेव जा; दे जा; कर जा इ०. [सं. याः प्रा. जा; फ्रेंजि. जा; रशियन या.] (वाप्र.) **जाजा येये-** स्त्री. निरर्थक; पुनः पुनः जाणें येणें; खेपा. 'माझ्यानें हें हजारदां जाजा येये करवत नाहीं.' [जाणें-येणें] **जायाचा-जायां, जायांस-**[प्र] संगविशेषीं उसना घेतलेला; आपल्या हातांतून पुढें-मागें जाणारा; दुसऱ्याचा (कपडा, रत्नें वस्तु). म्ह० जायाचें लेणें लाजिरवाणें. **गेलामेला. गेलामेला गतला-**सर्वस्वी गेला; अजीबात, कायमचा नाहींसा झाला. (माझें, तुझें, त्याचें इ०) -काय जातें-गेलें? -मला, त्याला, तुला, त्याची काय परवा, किंमत? **गेला तो मेला-**गेलेलें पुन्हां भरून येत नाहीं. **गेलेला असणें-**पाहाण्यांत, अनुभवांत, आढळण्यांत, ऐकण्यांत येणें, असणें. 'हें मला गेलेलें आहे.' =हें मला ठाऊक आहे.

जाणों-उभ. जणूं; जणूं काय; जाणूं; जसें कांहीं. 'कांटाचि काढिला तो जाणों तव सूनुच्या मना मथिला।' -मोकर्ण ४.१५. [सं. जाते] ०परी-क्रिवि. पाहण्यांतः देखतः जाणण्याच्या वेळे-पासून; अनुभवाच्या, सज्ञानपणाच्या, जाणपणाच्या काळापासून. 'माझे जाणोपरी त्याचे घरीं लक्ष्मी पाणी भरीत होती' याच्या उलट **जाणोपरीचे अगोदर** [जाण+उपरि=पासून]

जात-वि. उत्पन्न केलेला; विशेषतः समासांत उपयोग. उदा० वृक्ष-फल-जल-कमल-जात. 'लक्ष्मीपासून जात जो अभिमान तो दारिद्र्यानें जातो.' जेव्हां जा हें समासामध्यें दुसरें पद असतें तेव्हां त्याचा अर्थ -ज्यापासून उत्पन्न झालेला, जन्मलेला असा होतो. परंतु जेव्हां पहिलें पद असतें तेव्हां -ला झालेला असा अर्थ होतो. जसें- 'पक्षी जातपक्ष झाले म्हणजे आईला सोडतात.' याप्रमाणें जातक्रोध, जातकाम, जातलोभ=क्रोधानें, कामानें, लोभानें आविष्ट व क्रोधजात, कामजात, लोभजात=क्रोधापासून इ० झालेला. असे दोन्ही प्रकारचे समास वाटेल तितके होतात. जसें- जात-गर्भ-भोजन-अभ्यंग-संस्कार-आनंद-रोमांच-दुःख-सुख. इ०.

जात-क्रिवि. गुणविशेषणाचे पूर्वी जोर येण्यासाठीं एक या शब्दासह लाविलेला उपसर्ग. जसें- एकजात पांढरा-पिवळा-मऊ= पूर्ण पांढरा पूर्ण पिवळा, पूर्ण मऊ. [जात=प्रकार]

जात-स्त्री. १ प्रकार; वर्ग; कुळ; वंश. 'याचे गाण्याची जात निराळी, त्याचे निराळी.' २ जन्मस्वभाव; मूळस्वभाव; अंगचा गुण 'तो अट सोडणार नाहीं त्याची जातच अशी.' ३ चातुर्वर्ण्यातील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार किंवा यांच्यां-तील अनेक पोटजाती. जाति पहा. ४ रजःकण; बिंदु; तिळमात्र (नकारार्थी उपयोग). (तुल० इं. जॉट). 'त्याचे अंगीं शहाण-पणाची जात नाहीं.' -न. समुदाय; जमाव; समूह; समुच्चय; संघ. 'तैसा विषय जातांचा गरा। वाजों नेदिजे इंद्रियद्वारां।' -ज्ञा १६.९०. नेहमीं समासांत उपयोग. याचीं उदाहरणें असंख्य आहेत. जसें- वस्त्रजात=सर्व प्रकारचीं वस्त्रें; वस्त्रांतील सर्व-प्रकार, नमुने; वस्त्र या नांवाखालीं येणारे सर्व; याचप्रमाणें धातु-शब्द-गुण-अर्थ-द्रव्य-जात इ०. [सं. जात] (वाप्र.) **जातीवर जाणें-येणें-**मूळस्वभावाप्रमाणें करणें; स्वभावांत बदल न करणें (निंदार्थी योजतात). म्ह० १ जात कळते पण मत कळत नाहीं. २ (व.) रीत बाटली म्हणून जात थोडीच बाटली. सामाशब्द-. ०करी-पु. जातींतला माणूस, ज्ञातिबांधव. **०कुळी, कुळ-**शीन.

जात आणि वंश यांसंबंधीं सर्व माहिती (लग्नाच्यावेळीं ही शोधून काढून हिचा विचार होतो). 'मुलगी सुरूप नव्हे पण जातकुळी चांगली म्हणून करितों.' ०गंगा-जमात-स्त्री. एकंदर सर्व जात; एकत्र जमलेली सर्व जात (जातींत घेणें, बाहेर टाकणें इ० प्रश्नांचा विचार करण्यासाठीं). 'जातगंगेला व लोकगंगेला म्यालें पाहिजे.'-माऊ १९. [जात+गंगा; जात अर.+जमाअत] ०गोत-न. स्वतःची जात आणि स्वतःच्या गोत्रांतील माणसें याबद्दल समुच्चयार्थी; आपल्या जातीचीं व गोताचीं माणसें. 'त्याला प्रायश्चित्त दिलें तेथें सर्व जातगोत मिळालें होतें.' ०चावडी-स्त्री. सरकारी गांवचावडीखेरिज स्वतंत्र एखाद्या जातीनें बांधलेली चावडी, निवाडाकचेरी. 'सार्वजनिक कामासाठीं गांवचावड्याखेरीज स्वतंत्र जातचावड्या बांधल्या.' -गांगा ५५. ०चौगुला-पु. जातींतल्या, जातपंचायतींतल्या अम्मलदारांतील प्रमुख -गांगा २८. ०जेवण-न. सर्व जातीला दिलेलें जेवण; जातींतील सर्व माणसांची पंगत; ज्ञातिभोजन. ०पंच-पु. जातींतील प्रमुख अधिकारी. 'वडर, कैकाडी, कोल्हाटी, कुंचेवाले वगैरे जातींत ब्राह्मणाला न बोलावतां जातपंच लग्नें लावितात.' -गांगा ११२. ०पाटील-पु. जातीनें नेमून दिलेला मुख्य अम्मलदार; जातचौगुला पहा. ०पात-स्त्री. १ जातकुळी, जातगोत पहा. 'त्याची जातपात समजल्यावांचून आम्हीं पंक्तीस घेणार नाहीं.' २ जातगंगा पहा ३ बहिष्कृत माणसानें जातींत परत यावयाच्यावेळीं जातीला घातलेलें जेवण; जातजेवण. ०पूत स्त्री. जात आणि वंश. 'जातकुळ.' जातगोत पहा. [सं. जाति+पुत्र] जातपूतचा-वि. शुद्ध वंशाचा, बीजाचा; कुलीन. ०भाई-भाऊ-पु. जातिबांधव; स्वजातीय माणूस. 'आपल्या जातभाईच्या हिताकरितां सरकार त्या सवडीचा कसा दुरुपयोग करितें ...' -टि १.५०२. 'या गांवांत त्याचा कोणी जातभाऊ असता तर उपयोगी पडता.' ०लग-वि. १ मोठ्या कुळांतील, जातींतील (जनावरें, फळें) 'त्या गाईपेक्षां-पेरूपेक्षां-ही-हा जातलग आहे.' २ (क.) स्वतःच्या जातीचा; जातीसंबंधाचा. ०वार-क्रिवि. जातीप्रमाणें निरनिराळे (कर, नोंद, निवडणुक, प्रतिनिधि)

जात-स्त्री. स्वतः 'आंग्रे मदार नाना यांचे जातीवर आहे.'-ऐटी १.२५. [अर ज्ञात] (वाप्र.) (आपले)जानीवर करणें-स्वतःच्याच अकलेनें, शक्तीनें आणि साधनांनीं कोणतेंहि कृत्य करणें 'वडिलांचा पैका न वेचतां यानें आपले जातीवर लग्न केलें.' जानीवर करणें-घेणें-देणें-करणें भांडणें=स्वतःच्या शक्तीनें, सामर्थ्यानें करणें सामाशब्द- ०इनाम-न. स्वतःच्या हयातीपुरतें, वंशपरंपरेनें नव्हे असें, सरंजामी नव्हे असें इनाम. ०कतबा पु. (कायदा) जातमुचलका ०खुद-क्रिवि. (अप.) जातखत-द: स्वतःसंबंधीं. जातनिशीं-क्रिवि. खास स्वतः; खुद्द आपण; जातीनें. ०निसबत-स्वतः लिहून दिलेला लेख. क्रिवि. स्वतः; खुद्द; जातीनें. ०पत्र-मुचलका-नपु. स्वतःच्या नांवानें केलेला करार, करारनामा; स्वतःची लेखी जबानी; स्वतःसंबंधी करारपत्र. [अर. ज्ञात; तुर्की मुच्छका, मुचल्का] ०मुखतार-वि. १ स्वैर; अगदीं स्वतंत्र; बंधनापासून मुक्त. २ कुलमुखत्यार; कुलकारभारी. ३ जातचौगुला-पाटील. ०मुबारक-स्त्री. खुद्द; श्रीमंत; राजा; स्वामी. 'सरकारचें जात-मुबारकेचें लक्ष सोडून जे असतील त्यांचा बंदोबस्त मनोदयानुरूप केला जाईल.' -रा ७.२९. ०व्यवहार-पु. जातीनें व्यवहार करण्यास योग्य, पंधरावर्षांनंतरचा तरुण माणूस; कायद्यांत आलेला; सज्ञान (सांप्रत एकवीस वर्षांचा). ०सरंजाम-जागीर-पु. लष्करी चाकरीबद्दल स्वतःचा पगार म्हणून मिळालेली नेमणूक किंवा इनाम; जेवढा उत्पन्नाचा भाग शिलेदाराचे, सरदाराचे अगर मुत्सद्याचे जातीचे निर्वाहार्थ दिला असतो तो; जातीनिशीं लष्करी चाकरी केली पाहिजे या करारावर दिलेला सरंजाम. जातीनें-क्रिवि. १ स्वभावतः; जन्मस्वभावानें; प्रकृत्या. २ स्वतः खुद्द. 'लढाई घेऊं जातीनें'-ऐपो ३९१. 'तो जातीनें बोलावूं आला त्यापेक्षा भोजनास गेलें पाहिजे.' जातीचा-स्वतःचा. 'इंग्रोजी कदम...जातीचे घोड्यास चांदीचे नाल करून नालबंदी करीत होता.' -मदरु १२०.

जांत, जात-न १ वेल शिकण्याकरितां केलेला खुंटारा; याला एक आडवें लांकूड असतें; तें खांद्यावर घेऊन खुंटाभोंवतीं वेल वाटोळा फिरतो. जनावरास वठणीस आणण्यासाठीं केलेलें साधन; एखाद्या माणसाला शिक्षा देण्याची रीत. [यंत्र]

जांत-न. (गो.) बैलांची जोडी; जोतें. [सं. युति] ०कर्शी-पु. (गो.) शेत नांगरणारा.

जातक-न. १ जन्मकाळच्या ग्रहांच्या स्थितीवरून माणसाच्या आयुष्यांत घडणाऱ्या शुभाशुभ गोष्टींविषयींचें वर्णन करणारा ज्योतिषशास्त्राचा एक विषय; ताजक. 'नंदें जातक वर्तवून। बलिभद्र नाम ठेविलें।'-ह ३.५३. २ कुंडली इ० वरून भविष्य वर्तविणें; शुभाशुभफलपरिज्ञान (क्रि० वर्तविणें). ३ विवाह जुळविण्यास लागणाऱ्या आठगोष्टींपैकीं एक; विवाहघटिताच्या आठ प्रकारांपैकीं योनिप्रकार. ४ जातकर्म पहा. जातकर्म-न. पुत्रावण; जातक; नूतन जन्म पावलेल्या बालकाचा पित्यानें करावयाचा संस्कार हा संस्कार सोळा संस्कारांपैकीं आहे. या संस्कारांत सहाणेवर मध व तूप घालून त्यांत सोनें उगाळून सोन्याचे रज त्या तूप-मधांत उतरल्यावर तें चाटण जन्मलेल्या बालकास पाजावयाचें असतें. नंतर बालकाच्या उजव्या कानावर सुवर्ण ठेवून पित्यानें बालकाच्या कानांत मंत्र जपावयाचा असतो.-एभा २२.५८४. 'जातकर्म नामाभिधान। कटिसूत्र अन्नप्राशन।'-भारा, बाल ७.१२.

जातखेंवो—क्रिवि. (काव्य) जातांक्षणीच. 'जैसें घांका जातखेंवो लोपे । सापपण माळेचें ।'—ज्ञा ९.७३. [जाणें+सं. क्षण]

जांतण, जातणी, जांतली—नस्त्री. (राजा.) ल्हान जातें; खेळांतलें जातें. **जांतणी**—स्त्री. मोठें जातें.

जातवेद—पु. अग्नि. 'सुटत शर धडाडी पेटिजे जातवेदें ।'—सुरामा युद्ध २१८. 'मग भरतें चेतविला जातवेद ।' [सं.]

जांतां—न. (कु.) दळण्याचें जातें. 'कीं दळावेआं पृथिवीचा जातां । काळरात्री वैरणें घातलें मजपांतां ।'—शिशु १०४४. [सं. यंत्र]

जातापाया—पु. ऱ्हास; क्षय; नाश; उतरती कळा. (क्रि० येणें; लागणें; होणें; सुचणें). [जाणें+पाय]

जाताबाकी—स्त्री. (कारकुनी) पगार देऊन किंवा खर्च करून राहिलेली बाकी; शिल्लक. [जाणें+बाकी]

जाति—स्त्री १ (संगीत) रागाचा आरोह व अवरोह ह्या मधील स्वरसंख्येवरून रागाचे जे प्रकार होतात ते प्रत्येकीं. त्यांची संख्या ९ आहे. त्यांचीं नांवें–संपूर्ण–संपूर्ण, संपूर्ण–षाडव, संपूर्ण–औडुव, षाडव–संपूर्ण, षाडव–षाडव, षाडव–औडुव, औडुव–संपूर्ण, औडुव–षाडव, औडुव–औडुव २ (संगीत) न्यास, अंश, ग्रह, इत्यादि स्वर, तसेंच ताल, कला, मार्ग हे ठराविक असून अमुक एक रस उत्पन्न व्हावा अशी योजना ज्या एखाद्या नियमबद्ध स्वररचनेंत असते ती. हिचे प्रकार दोन–शुद्ध जाति व विकृत जाति. ३ (संगीत) मात्रानियमावरून तालांचे झालेले प्रकार प्रत्येकीं. ह्या जाती पांच आहेतः–चतुरस्र, त्र्यस्र, खंड, मिश्र व संकीर्ण. [सं. जाति]

जाति—स्त्री. १ जात; प्रकार; वर्ग. २ वंश; कुळ; बीज. ३ वर्ण. जात पहा. ४ (गणित) अंश व छेद यांचें एकीकरण. उदा० विशेष–शेष जाति. ५ (साहित्य) एक अलंकार. संस्कृत आणि प्राकृत या दोहोंतहि सारखेच वाचले जातील अशी अक्षरांची रचना. ६ छंदांचा एक वर्ग. हा मात्रासंख्याक असून, षण्मात्रिक तालाचा व अष्टमात्रिक तालाचा असे याचे दोन प्रकार आहेत. [सं.] **०दंड**–पु. १ जातीनें लादलेला कर. २ जातिबहिष्कृत माणसानें शुद्ध झाल्यावर जातींला द्यावयाचा दंड. **०पक्ष**–पु समुदायरीत्या जात, वर्ग, वंश (सबंध जात एक धरून विचार करतांना). याच्या उलट व्यक्तिपक्ष=एकटा माणूस. **०बंधु**–पु. जातींतील माणूस; जातभाऊ; जातभाई; ज्ञातिबांधव. **०भेद**–पु. वंशभिन्नत्वावरून, वर्णभिन्नत्वावरून अगर निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांवरून समाजाचे जे वेगवेगळाले गट बनले आहेत त्यांस जाती म्हणतात. जातींमधून भिन्न भिन्न प्रकार, आचार, रूढी उत्पन्न होतात. त्यामुळें जातिभेद उत्पन्न होतात; जातींमधील भिन्नत्व; असमानता. **०भ्रंश**–पु. जातिबहिष्कृत होणें; जातीस मुकणें. **०भ्रष्ट**–वि. जातिबहिष्कृत; जातिबाह्य; बाटगा. **०मर्यादा**–स्त्री. जातीचे नियम (चालचालणुकीचे); जातीनें घालून दिलेलें बंधन. **०लक्षण**–न. जातीचे विशेष किंवा सामान्य गुणधर्म; जातीची रीत, वर्तन. **०वंत**–वि. १ उच्च घराण्यांतील, कुळांतील; खानदानीचा; घरंदाज; कुलीन; उत्कृष्ट 'किजबिज करिताती जातिवंत पाखरें ।'—सला ४१ २ जातलग पहा. **०वाचक**–वि. १ (व्या.) वर्ग–प्रकार–भेददर्शक (संज्ञा.) याच्या उलट व्यक्तिवाचक. २ सामान्य, वर्गवाचक (नाम.). **०वैर**–न. जन्मतः, स्वाभाविक वैर. **०व्यवहार–वेव्हार**–पु. विशिष्ट समाजामध्यें प्रचलित असलेल्या नीतिमार्गांचें आचरण. 'कीं जातिवेव्हारा परौता ।'—ऋ १४. **०स्मृति**–स्त्री. पूर्वजन्मस्मरण. 'मग जाहली जातिस्मृती ।'—गुच ११.९२. **०स्वभाव**–पु. १ कुळाचा, जातीचा, वर्गाचा स्वभाव; जातिलक्षण. २ जन्मस्वभाव; प्रकृतिस्वभाव.

जातीचा—वि. १ जातीनें; जातीसंबंधानें. 'हा जातीचा ब्राह्मण आहे.' २ जन्मस्वभावाचा, प्रकृतीचा 'जन्मतःच जातीचा–भला खरा–आंधळा–पांगळा–रोगी.' जातिवंत; अस्सल. 'तुका म्हणे तेथें पाहिजे जातीचें । येरा गबाळाचे काम नोहे.'—तुगा ३५८७. ३ खानदानीचा; मोठ्या कुळांतला. **म्ह०** १ जातीची खावी लात परजातीचा नको भात. २ जातीकरितां खावी माती; **जातीचें लेकरूं**—न. (ल.) लुच्चा माणूस; लबाड माणूस. **०पुती–पूत**–स्त्री. वंश; कुळी; जातपूत पहा. **म्ह०** जाती तशी पुती, खाण तशी माती. **०पुतीचा**–वि. खानदानीचा; कुलीन.

जातीय—वि. जातीसंबंधाचा; जातीचा. 'साधूस स्वजातीय व विजातीय सर्वसमान आहेत.' वृक्ष–ब्राह्मण–पाषाण जातीय इ०

जाती—स्त्री. जाई; वेल व फूल. 'जैसें जातीचें मुकुल । कां तेज परी घीतल ।'—ज्ञा १६.११५. [सं.]

जातीण—स्त्री. (कों.) १ भात भरडण्याचें मोठें लांकडी जातें. २ जात्याच्या आकाराचें दारूचें झाड. ३ (राजा.) जात्याची पेड, तळी; जातें. जातण पहा. **०करणें**–(ठाणें) भात जातिणीवर भरडणें.

जातीपत्री—स्त्री. जायपत्री. **जातीफळ**–न. जायफळ.

जांतुली—स्त्री. (कों.) ल्हान जातें; जांतली.

जा(जां)तें—न. दळण्याचें साधन, यंत्र. दोन वर्तुळाकार दगड एकमेकांवर घासून मधील पदार्थांचा चुराडा करतील अशी यांत योजना असते; घटी; घंटी; चक्की; जातीण. 'दळुनिया पीठ केलें । काळ वैल तेंहि गिळी । ऐसें हें दुष्ट जातें । बहुतां जनांला छळी ।'—मध्व ३८९. [सं. यंत्र] **म्ह०** १ जात्यावर बसल्यां गीत आठवतें=प्रसंग आला असतां आपोआप हातून काम होतें. २ जात्यांतले रडतात सुपांतले हंसतात. **०ओढणें**–जातें फिरविणें. **०उकट्या**–वि. टांकी लावणारा. [जातें+उकटणें]

जॉतें, जुतें—न. (गो.) वहाण. [सं. युत; हिं. जूता] ०कार–पु (गो.) चांभार.

जात्य, जात्यत्रिभुज—न. (भूमिति.) काटकोन त्रिकोण. [सं. जात्य=काटकोन+त्रिभुज=तिकोन.]

जात्यंध—वि. जन्मांध; उपजत आंधळा. [सं. जाति+अंध]

जात्यभिमान—पु. जातीचा अभिमान पहा.

जात्या–त्यां—क्रिवि. १ स्वभावतः; जन्मस्वभावतः; प्रकृत्या. 'तो जात्या बुद्धिवान खरा.' २ स्वतः; जातीनें. 'अन्नदान करीत असतां आपण जात्या आपलें स्वकर्मी उजू तवाजू करून ...' –भाव ५२. 'एवढा श्रीमंत असून जात्या बलावूं फिरतो आहे.'

जात्रा—स्त्री. (गो.) जत्रा पहा. [सं. यात्रा; हिं. जात्रा] जात्रेकार–वि. जत्रेला गेलेला, जाणारा; यात्रेकरू.

जाथू—क्रिवि. १ कायम; सतत; नेहमीं; नियमितपणानें (नोकरी, होणारा नफा, चहून येणारी गोष्ट). 'यांची चाकरी जाथू आहे.' –वि. फार दिवसांची (जुनी, रूढ–चालरीत). [जथणें]

जा(ज्या)दा—पु १ अधिक;जास्त. २ विशेष;निराळें; स्वतंत्र ज्वाद पहा. [अर्. झियादा] ०तलबी–स्त्री. फाजील तगादा. 'स्वराज्याचा अंमल वाजवी मामूलप्रमाणें वेत जावा, ज्यादा तलबी न करावी.' –खलप २.११३. [फा.] ०पोलीस–पु: (इं.) दंगेखोर अगर वंडाळीच्या भागांत शिक्षा म्हणून अधिक लादलेले शिपायी; प्युनिटिव्ह. 'जादा पोलीस ठेवून बाकी सर्व काम त्याजवर सोपवावयाचें.' –टि १.२८०.

जादू—स्त्री. १ माया; चेटूक; इंद्रजाल; पिशाच्चविद्या; जारणमारण; अभिचार; शाबरीमंत्र. २ या विद्येचा प्रयोग. [सं. यातु; फा. जादु] ०खार–खोरा, जादूगर–गार–गीर–वि. १ जादू करणारा; चेटक्या. २ जादूविद्या जाणणारा; जादूंत तज्ञ. ३ कपटी; हिकमती. 'शिवाजी राजा मोठा हुनेरवंत जादूखोर आहे.' –मदरु १.५३. ०गिरी–गरी–स्त्री चेटूक; मोहनी. जादू पहा. 'जादूगिरी नजरबंदीनें दृष्टी फसते. पण कारकुनी कलमबंदीनें सृष्टी फसते.' –राजसंन्यास १८. ०चा कंदील–पु पडद्यावर चित्रें अगर देखावे दाखविण्याकरितां ज्या तीव्र प्रकाशाच्या कंदिलाचा उपयोग करितात तो. (इं.) मॅजिक लॅंटर्न. ०टोणा–पु. जादूविद्या; भुताटकी, मंत्रतंत्र, जादू यांना व्यापक संज्ञा. [फा. जादू+का. टोणें=फसविणें]

जान—पुंस्त्री. १ जीव; आयुष्य. २ प्राण, आत्मा. 'वजीरखानासी बाण लागतां हौद्यांत जान सोडिली।' –इपुस्तिपो २१४. जान गेलें तरी जमीन देणार नाहीं. ३ (ल.) प्रियकर; प्रिया. 'मेरा–री जान.' [वै. सं. जान =जन्म=आयुष्य. 'कोवेद जानमेयां' –ऋग्वेद ४.५३. फा. जान्] ०गिरी–स्त्री. खून. 'तेथें युध्दप्रसंग होऊन तुमची जानगिरी होईल.' –वाड–बाब ११४.

जानजवान–जमान–बमान–वि. तरणाताठा; जवान. 'त्याचा एक जानजमान मुलगा थोडे दिवसांपूर्वी वारला.' [जान हि. ०दार–वि. (कों.) जेमतेम जिवंत; अतिशय आजारी; क्षीण (दुखणेकरी). [फा.]

जान—न. (व.) नुकसान. 'घर जळाल्यानें त्याचें मोठें जान झालें.'

जानक–कॉ–पु. (गो.) देवाला बळी द्यावयाचा रेडा.

जानकुड–खोड—न. (व.) वखराच्या खोडावर पास वसविण्याकरितां लाविलेले उभे खुंटे; वखराचे दांते, पाय; जानोळें.

जानपछान—पु. ओळखीचा माणूस; स्नेही. –स्त्री. ओळख; ओळखदेख. [सं. ज्ञान+प्रत्यभिज्ञान किंवा पश्चाज्ज्ञान; प्रा. जाण+पच्छाजाण; हिं. जानपहचान]

जान(नि)वसा, जानोसा—पु. १ वधू किंवा वरपक्षाचें गांवांत एखाद्या जागीं राहणें, उतरणें. (क्रि० करणें; देणें). वराचा–वधूचा तळ. २ वधू–वर पक्षाला उतरण्यासाठीं दिलेलें घर; जानवसघर, 'जानवशासी घर। दिधलें विशाल सुंदर।' –ह २. १२४. जानवस(से) घर–न.जानोशाकरितां दिलेलें घर, स्थान. वधू–वराचा तळ, विऱ्हाड; वऱ्हाड. [सं. जनवास, किंवा जन्य=नवऱ्याचे मित्र+वास]

जानवळ–वळें, जानोळें—न. जानकुड पहा. कुळवाचा पास बसविण्याचा खुंटा; हे दोन असतात. –मसाप २.३.७७.

जानवा—पु. (सीधा.) (जंबिया) शस्त्रांमधील एक डाव; आपल्या हातांतील जंबियानें आपल्या उजव्या बाजूला (अर्थात जोडीदाराच्या डाव्याबाजूला) जानवें असतें त्या ठिकाणीं बेंबीच्या डाव्या बाजूपासून वर बरखडीच्या शिंपीपर्यंत कापत जाणें. याच्या उलट डावाला (वरून खालीं कापत जाण्याला) जानवा उलटा म्हणतात. (पहा) जानवें सोडविणें, उतरणें पहा. [म. जानवें; हिं. जानवा]

जानवाळ—स्त्री. खरूज (लहान मुलांस येणारी).

जानवें—न. १ यज्ञोपवीत (उपनयनचिन्ह–सूत्र) २ (कुंभारी) मडकें चाकावर बनत असतां त्यांच्या मध्यभागीं वाटोळी चिकटून ठेवतात ती सुंभाची दोरी. –बदलापूर ६६. ३ लसण्या नांवाच्या रत्नावर एखादे वेळीं दिसणारी पांढरी रेघ. ४ (बे.) नांगराचा फाळ व पान जोडणारा लोखंडी वाटोळा तुकडा. ५ (वे.) गांडूळ [सं. यज्ञोपवीत; प्रा. जण्णोवीअ. हिं. पं. जनेऊ] (वाप्र.) ०तोडावयास उठणें, जानव्यास हात घालणें–अतिशय रागावणें; चिडणें; जानवें तोडण्याचा धाक घालणें. (जानवें तोडलें असतां घरांत जाऊन अपवित्रपणा येतो). ०मोकळें करणें–उर्के करणें–सुतकांतून मोकळें होणें; क्रियाकर्म करून शुद्ध होणें; दुसरें शुद्ध जानवें घालणें. ०सोडविणें–उतरणें–जानव्याच्या जागीं

तरवारीचा वार करणें जानवा पहा. ०धोतर फाडणें-टाकणें-१ अतिशय रागावणें; डोक्यांत राख घालणें. २ निर्लज्ज, वदफैली होणें; वेफाम उधळणें. **जानव्याची लाज धरणें, जानव्यास लाजणें**-(जानवें पवित्र म्हणून त्याचा मान राखणें). जानवें (धर्म) सांभाळण्यासाठीं तरी दुराचरण न करणें. **जानव्याधोतराची गांठ घालणें**-१ अतिशय रागावणें; रागानें वेफाम होणें. २ (तुझ्या, त्याच्या या शब्दांशीं जोडून) दुसऱ्याच्या (जानव्याच्या) नाशाची धमकी देणें. **जानव्याला जानवें मिळणें**-सजातीयांचें ऐक्य होणें, मिलाफ होणें, एक होणें; जात ओळखणें. **जानव्यास वस्त्रा बांधणें**-(पूर्वी वादविवादांत जिंकल्यास जयपत्र घेणें किंवा आपण पराजित झाल्यास वस्त्र्यानें जानवें तोडणें असा क्रम असे) यावरून जिंकण्याची प्रतिज्ञा करणें. ०जोड-पु. पांच जानवीं. **जानव्याचा धनी**-वि. जानवें धारण करणारा वर्ग (ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य वर्ग).

जानी—वि. जीवश्चकंठश्च; अति निकट; जिवाचा कलिजा; जिवलग (दोस्त). [फा.]

जानी—स्त्री. १ खंडोवाच्या किंवा एखाद्या देवाच्या नांवानें सोडलेली गाय, वासरूं, गुरूं किंवा मुलगी; देवगाय; मुरळी. २ (ल.) आडदांड मुलगी.

जानीवैन, जानवैन—क्रिवि. दुतर्फा; दोन्ही वाजूंनीं. 'जानी वैन जुदागी नाहीं.' —पया ४८४. [अर. जानिवैन्]

जानीवे—पु. घोड्याचा एक रोग. यांत एका किंवा चारी पायांवर मांड्यांच्या आंत गांठी येतात. —अश्वप २.२८४. [सं. जानु]

जानु—पु. गुडघा. [सं.] ०जंघपोटरी-स्त्री. (लावणी) गुडघा, मांडी आणि पोटरी. ०वर्त-पु. गुडघ्यावर किंवा गुडघ्याच्याजवळ असणारा भोंवरा. हें घोड्याचें अशुभलक्षण आहे.

जानू(उलटा)—पु. (जंबिया) वॉकमधील एक डाव. हातांतील जंबियानें जोडीदाराच्या आपल्या डाव्या बाजूच्या (अर्थात जोडीदाराच्या उजव्या बाजूच्या) गुडघ्याच्या बाहेरील डोळ्यावर जंबियानें मारणें. **जानू(सीधा)** जोडीदाराच्या डाव्या गुडघ्यावर मारणें या डावाला जानूसीधा म्हणतात.

जानू, जान्हवें—न जानवें पहा. [हिं. जनेऊ, जानवा]

जानेवारी—पु. इंग्रजी वर्षाचा पहिला महिना. [इं.]

जान्हवी—स्त्री. श्राद्धाच्या वेळीं शूद्र गळ्यांत रेशमी दोरा गुंडाळतात तो. [जानवें]

जान्हवी—स्त्री. गंगानदी; भागिरथी. 'जे ज्ञानामृताची जान्हवी।' —ज्ञा १५.५७२. 'जान्हवीस न्हावया चिक्षरोदक।' [सं. जह्नु]

जाप—पु. १ जवाव; उत्तर; जाव. २ उच्चार; व्र. ३ देवाला केलेली विनंति, मागणें, नवस. [जाव] ०लावणें-सक्रि. देवापाशीं मागणें. —न्यायप ४४९. **जा(जां)पणें**-सक्रि. (मुंबई) सांगणें; म्हणणें. —अक्रि. जाव देणें; रडून; काकुळतीनें बोलणें, कबूली देणें (अपराध कबूल करतांना किंवा पुढील चांगल्या वर्तनाची हमी देतांना). **जापविणें**-उक्रि. (जापणें प्रयोजक) स्पष्टपणें, मोठ्यानें सांगावयास लावणें (अपराध कबूल करतांना किंवा पुढील चांगल्या वर्तनाची हमी देतांना); गुन्हा मान्य करावयास लावणें. ०साल-पु. (राजा. कुण.) जावसाल पहा. —मसाप २.४.३६१.

जापक—वि. जप करणारा; जाप्यक. 'जे गायत्री मंत्र जापक।' —भारा किष्किंधा ११. ९१. [सं. जप्]

जापाणणें—सक्रि. १ आच्छादणें. २ आटोपणें. 'आतां जापाणीं जापाणीं आपुलें।' —ज्ञा ११ ३८१. ३ अपमान करणें; भ्रष्ट करणें. 'येक देव जापाणिला।' —दा६.६.३५.

जापारणें—अक्रि. उलटून बोलणें; प्रत्युत्तर करणें. (दांडगाईनें, उद्दामपणानें, उद्धटपणानें). [जाप]

जापाळ—पु. जेपाळ पहा.

जापें, जावपें—पु. १ वेत. वीण (गुरांची) 'या गाईचीं किती जावपें झालीं.' २ वासरू. जाउपें पहा.

जाप्ता—पु. पाहारा. जावता पहा. 'सरकारी सामानावर जाप्ता ठेवणें.' —डुकराची शिकार (बडोदें) २१.

जाफत, जियाफत, ज्याफत—स्त्री. १ आतिथ्य; मेजवानी. 'सरदार-दरकदारांच्या घरीं जाफत झाली.' —वज्राघात १७८. २ नजर; भेट. 'पांचशें रुपये नवावानें जियाफत मेजवानी पाठविली ते सेवकास दिधली.' —रा १.४३. जेयाफत, असें दुसरें रूप आहे. [अर. झियाफत]

जाफरणें—अक्रि. एखाद्यावर संतापणें, रागावणें, खेकसणें, उखडणें, तडफडणें, आदळआपट करणें: डाफरणें पहा.

जाफरा—पु. केशर. [अर. झअफरान्; हिं जाफरान]

जाफरमाना-मानी—वि. केशरी; केशरी रंगाचा. 'मागें जाफरमानी व केशरीबुटांचा पोशाख पाठविले होते.' —पेद १९. ९८. [अर. झअफरानी]

जाफराबादी—वि. जाफराबादची; जाफराबाद गांवची, गांवासंबंधीं (विशेषतः म्हैस, गाय या संबंधीं वापरतात).

जाफरीगुंडी—स्त्री अ.बोली: गुलमखमल: फुलाची एक जात.

जाफा—वि. क्रिवि. वाजवीपेक्षां जास्ती; अधिक; जादा; जास्त. [अर. इजाफाह्=वाढ; जोड]

जाब, ज्बाब—पु १ उत्तर. 'कोणी कांहीं तरी दान पुण्य करा। जाब नेदा तरी जातों माघारा गा।' —तुगा ३४७. २ हुंडीसंबंधीचें पत्र. जवाब पहा. ३ बोलणें; भाष-भाषा; बोलण्याचें चातुर्य. [फा जवाब्] ०साल-पु. १ प्रश्नोत्तर: संभाषण; बोलणें.

तेव्हां प्रसंगास सस्त ज्वाबसाल कोणी न करीत.' –रा १३.१०. २ बोल; भाषण; उच्चार. ३ तह; तहाचें बोलणें. 'गोविंदराव बापुंनीं जाऊनि जावसाल लाविला।' –ऐपो २८६. ४ जबाब; खुलासा. 'या दुष्कृत्याचा जावसाल ईश्वराच्या घरीं द्यावा लागेल' [अर. जवाब्+सुआल्] ०साली–वि. १ हजीर जबाबी; न अडखळणारा. २ प्रमाणभूत; साध्य व्यवहारास उपयुक्त (कागद). ०साली कागद–अव. कामाचीं पत्रें; उत्तर-प्रत्युत्तराचीं पत्रें.

जांब—पु. १ जांभळीच्या जातींतील एक झाड. याचें फळ भोंकराप्रमाणें असून लांकूड इमारतीच्या उपयोगी पडतें. फुलें पांढरीं व फळें पिवळसर असून मधुर व सुवासिक असतात –कृषि ७१९. २ रायजांभूळ; फळ व झाड. ३ पेरु; झाड आणि फळ. ४ (कों.) काजू. ५ खरबुजाची एक जात. याचा रंग तांबूस आणि आकार गोल असतो. –कृषि ५७२. जाम पहा. [सं. जंबु]

जांब—पु. जाम; एक प्रकारचें भांडें; पेला; खालीं पेंदी असलेलें फुलपात्र. 'जांबलोटी पाण्याचीं।' –स्त्रीगीत ९६. [फा. जाम]

जांब, जांबय, जांबोय—स्त्री. (कु. गो.) जांभई. [सं. जृंभा; प्रा. जंभा, जंभाइअ; म. जांभई]

जॉबकाम—न. पंचांग, कॅटलॉग, जाहिराती वगैरे सारखें छपाईचें किरकोळ काम. (इं.) जॉबवर्क.

जा–बजा, ज्या–बज्या—क्रिवि. स्थळोस्थळीं; ठिकठिकाणीं. 'ऐद्या ताकिदा जा–बजा पाठवाव्या.' –ख ७.३५७५. [फा. जा=स्थळ; जा–ब–जा=सर्वत्र]

जावड—(माण.) दाराच्या खालच्या बाजूस फळीला असलेला मोठा लोखंडी खिळा.

जावडणें—अक्रि. १ (क.) झोपेंत बोलणें. २ (राजा.) वेड्यासारखी बडबड करणें; वरळणें जावणें पहा. [उजावडा]

जावडा—पु. जवडा पहा.

जावणें—अक्रि. (गांवढळ) वरळणें; बडबडणें (तापांत, झोपेंत); असंबद्ध भाषण करणें. जावडणें पहा. [जापणें ?]

जावत, जावीत—पु. अधिकारी; मुखत्यार. 'जोगेंद्रगीर मानभाऊ जावती कमलनैन सेक्रीन संमत निंव' –रा १५.१७२. [अर. झावित्]

जावता—पु. १ कायदा; नियम. २ अधिकारपत्र; मुखत्यारपत्र; अधिकार; मान्यता; मंजुरी. ३ परवाना; पास. ४ पाहारा; राखण; सोबत. ५ मोजलेल्या जमिनीचा तुकडा. ६ कैद. ७ सरंजाम किंवा इनाम यांच्या अधिकाराची कलमबंदी याद. ८ व्यापाऱ्याला पाठविलेली मालाची याद; फर्द; फेरिस्त. 'जातेसमयीं कुललष्करचे लहान थोर लोकांचे विशादीचे जावते करावे.' –सभासद २२. [अर. झाविता]

जावता—पु. १ अंमल; कडक शिस्त. 'लष्करचे लोकांनीं ताकीद न ऐकतां त्यांच्या गर्दना मारिल्या, जावता बसविला.' –मदरु १.८५. २ देखरेख. [अर. झाविता]

जांब बांगडा—पु. बांगडा माशांतील एक जात.

जावरी—स्त्री. नाचणीची एक तऱ्हा.

जावरी—स्त्री. कऱ्हा; दगडाचा कापलेला चिरा.

जांब(भ)ळा—वि. जांभळाच्या रंगाचा. **जांबळी**—स्त्री. जांभळाचें झाड; जांभूळ. [सं. जंबू]

जाबळॉ, जाभळॉ—पु (गो.) मोठ्या छिद्रांचें जाळें.

जाबळी—स्त्री. (कु.) मासे ठेवण्यासाठीं केलेली जाळीदार परडी, टोपली.

जांबा—पु १ एक जंगली झाड; जांव पहा. २ एक प्रकारचा दगड. हा तांबूस असतो; कोंकणांत सांपडतो. –वि. जांबी; जांबेथर पहा.

जाबाड–डें—न. जबडा; जाभाड, तोंडाचा खालचावरचा भाग. विशेषतः खालचा. 'जळचरें पसरितां जाबाडें.' –मुआदि ३०.२३१. [सं. जंभास्थि, जंभा+हाड किंवा जंभा+ड अल्पार्थी]

जाबी, जाबी हुंडी—स्त्री. (प्र.) जबाबी जबाबी–हुंडी पहा.

जांबीर—पुन. कागदी लिंबु. (प्र.) जंबीर पहा.

जांबुवंत—पु. १ श्रीरामाच्या वानरसेनेंतील सर्वांत म्हातारा अस्वल. त्यावरून. २ (ल.) मंडळींतील शहाणा म्हातारा माणूस; वृद्ध कपि; वडीलधारा पुढारी. [सं. जांबवत्]

जांबूनद—न. सोनें. 'पाषाण परिस भूमि जांबूनद। वंशाचा संबंध धातयाचा।' –तुगा ३४६३. 'जांबूनदाचा पिळिला रस।' –वेसीस्व ७.३३. २ धोतऱ्याचें फळ. [सं.]

जांबूळ—स्त्रीन. जांभळीचें झाड आणि फळ. याचें लांकूड इमारतीच्या उपयोगी असून सालीचा रंगाकडे उपयोग करतात. फळाचा रस औषधी आहे.

जांबेथर, जांबीत्री—वि जांभळसर रंगाच्या दगडाचा थर असलेला (दगड, धोंडा). असल्या दगडांचा कोंकणांत इमारतीकडे उपयोग करितात.

जांबोस—पु. (कों.) माशांची एक जात. हे दिवाळीच्या सुमारास पकडतात. जांबा पहा.

जांभ—पु. पेरू इ०. जांव पहा.

जांभई, जांभळी, जांभाळी—स्त्री. निद्रा, आळस इत्यादीमुळें तोंड पसरून निघणारा दीर्घ श्वास. (क्रि० येणें; देणें). जांभळी हा शब्द वऱ्हाडांत रूढ आहे. [सं. जंभा, प्रा. जंभा, जंभाइअ; हिं. जंभाई] म्ह० सहा महिन्याची जांभई=दीर्घसूत्रीपणा; कोणतेंहि काम लांबणीवर पडण्याचा प्रकार.

जांभळा–ळी, जांभा, जांभाड–डें, जांभीर, जांभूळ, जांभेथर—जांवळा–ळी, जांवा, जावाड, जांवीर, जांवूळ, जांवेथर पहा.

जांभूळ देवदार—पु. एक सरळ वाढणारें सुरेख झाड.

जाम—पु. एक प्रकारचें भांडें; जांव पहा.

जाम—क्रिवि. पक्कें; घट्ट. (क्रि० वसणें). 'ती फिरकी जाम वसली.' [इं. जॅम=चिरडणें, दावणें]

जामगी—स्त्री. तोफ अथवा बंदुकीचा तोडा; वात; काकडा; फटाक्याची वात; वत्ती. 'दोन जामग्या झाडाचे आड दृष्टीस पडल्या.'—मराचिथोशा ६०. [फा.] **०लावणें**—१ तोडा पेटविणें. २ (ल.) भांडण लावून देणें. ३ त्रास देणें: छळ करणें. **जामग्यांनीं भाजणें**—अतिशय जुलूम करणें; छळणें.

जामजोड—पु. १ घोड्याच्या टाचेच्या खुरावर वांधावयाचे चामड्याच्या पट्ट्यांचा जोड. २ दोन वस्तूंची जोडी; दुक्कल. [जाम+जोडी]

जामण–न—वि. जामुन; ठेंगणा; ठुस्का; खुजा. जामुन पहा. [सं. वामन]

जामदानी—स्त्री. १ ज्या कापडांत विणून वेलपत्तीचा उठाव केला आहे असें कापड; एक प्रकारचें कापड; हें आं रख्यास वापरीत. २ एक प्रकारची कातडी पिशवी; पेटी (कपड्याची); बॅग; (इं.) पोर्टमँटो. [फा. जामदानी]

जामदार—पु. जामदारखान्यावरील अधिकारी; जवाहीरखान्याचा व वस्त्रागारावरील मुख्य अधिकारी. खजानची, खजीनदार. हा दागीने, वस्त्रें सांभाळून लागेल त्यावेळीं देतो. [फा.] **०खाना**–पु. १ सरकारी खजिना; जवाहिरखाना. २ वस्त्रागार; कपड्यांची कोठी. 'रजईचा मजकूर लिहिला तर प्रस्तुत जामदारखान्यांत शाल नाहीं.'—ऐप ७१. **जामदारी**—स्त्री. जामदाराचें काम आणि हुद्दा.

जामा—पु. एक प्रकारचा आंगरखा; लांब झगा; पायघोळ आंगरखा (लग्नाच्या वेळीं नवऱ्याच्या अंगांत असतो तसा). हा बहुधा मुसलमान वापरतात. [फा.] **०निमा**–पु. १ (जामा व निमा) अंगांत घालावयाचीं दोन वस्त्रें. २ जामानिमा घालून सजणें; सुंदर वस्त्रांनीं नटणें. ३ सर्व पोषाख. (क्रि० करणें). [फा. निमा=आंतील बंडी]

जामात–ता—पु. कन्यापति; जांवई. [सं. जामातृ]

जामीन—पु. १ कुळाचा सावकारास विश्वास राहण्यासाठीं मध्यें विश्वासार्थ राहिलेला माणूस. २ खात्री पटविणारा मध्यस्थ; हमीदार; (इं.) गॅरंटर. 'एवढें विचारांत कां पडले आहां, तुम्ही हें औषध घ्या, गुण न आला तर मी जामीन.' ३ (ल.) पडायाला लागलेल्यास (खांब इ० स) खालून दिलेला धिरा, जोड तुकडा, आधारभूत वस्तु. ४ पतंगाची दोरी. ही आंचका द्यावयासाठीं असते. ५ (सोंगट्या) तिफाची सोंगट्यांच्या डावांतील एक विशिष्ट सोंगटी; पक्क्या रंगाची सोंगटी अडकून पडण्यासाठीं कच्च्या रंगाची जी सोंगटी मारतात ती. ६ विरजण (रात्रीच्या वेळीं नासणाऱ्या दुधाला विरजण हें जामिनाप्रमाणें असतें म्हणून) [अर.] म्ह० जामीन रहा आणि गांठचे वहा. सामासिक शब्द—**०कत(द)बा**–पु. जामीनकीचा दस्तैवज; जामीनपत्र. [अर.] **जामीनकी**–स्त्री. १ हमी; जबाबदारी (दिलेली, कबूल केलेली) (क्रि० देणें; घालणें, लिहिणें). २ जामीन राहण्याबाबत दिलेला पैसा. ३ आरोपी करारास चुकल्यास जामीनाकडून घेतलेला दंड; जामीनाचा जप्त करावयाचा पैसा. **०गत–गिरी**–स्त्री. १ हमी; जामीनकी. (क्रि० देणें; घालणें; करणें). २ (ल.) जामीन होऊन स्वतःला बांधून घेणें. 'येतों म्हटलें त्यापेक्षां भोजनास गेलेंच पाहिजे. एऱ्हवी जामीनगत सुटणार नाहीं.' **०दार**–वि. हमीदार; हमी घेणारा. **०तलब**–स्त्री. जामीनाची मागणी. 'या निमित्तें साहेबाच्या स्वारांनीं जामीन–तलब केली; त्याजवरून मशारनिल्हेस आपण हुजीर–जामन असूं.' —रा १२.१६७. **०सांखळी**–स्त्री. १ एक घराणें दुसऱ्या घराण्यास जामीन राहतें, तिसरें पहिल्यास आणि चौथें तिसऱ्यास याप्रमाणें गांवांतील सर्व कुटुंबांनीं एकमेकांस जामीन राहण्याची क्रिया; गांवच्या वसुलावद्दल सर्व रयतेची संयुक्त जबाबदारी. २ (ल.) एकमेकांवर अवलंबून असणें; अन्योन्य सापेक्षत्व; संबंधांची सांखळी (कवितांचा भाग, नाटकांचें संविधानक यांतील). 'यांतला एकच खंड पाहून हिशेब मनांत येणार नाहीं, कांकीं ही सर्व खंडांची जामिनसांखळी आहे.'

जामुन–न, जामूण–न—जामण–न पहा. खुजा; ठेंगू. 'एक दातिरें राखोंडें फेंगडें। जामुन खुजें।'—दाव २८६. 'गारोळें जामुन टाफरें।'—दा ३.६.४२. [सं. वामन]

जाय—स्त्री. (गो.) जाई; एक फूलझाड आणि तिचें फूल. जाई पहा.

जाय—क्रि. (गो.) पाहिजे. 'माका एक पुस्तक जाय.' [सं. युज्–ज्यते] **जांवचें**–क्रि. (गो.) पाहिजे असणें.

जायगड्या—उद्गा. रागाचा उद्गार. येथून जा! चालता हो! [जा+गड्या]

जायगणी—स्त्री. (गो.) विचारपूस. 'माझी जायगणी तुला नको.' [सं. ज्ञा+जाणणें किंवा म. जाणें–जाय]

जायजण–णा, जायजाणा, जायबळ—वि. १ प्रसंग साजरा करण्यासाठीं उसनवार आणिलेलें; परत वोलीनें आणिलेले (कापड, दागिने इ०). २ (ल.) मुलगी (ती दुसऱ्याला द्यावयाची म्हणून). ३ जाणारें; क्षणभंगुर; अस्थिर; नाशवंत (शरीर). 'कासया मी आतां वेंचूं हें शरीर। आहें वारगीर जायजणें।'

–तुगा १७९१. 'जायजणें वपु निश्चय मानुनि तूं भज त्या रघु-वीर पदाब्जा।' [जाणें+जण=जन, माणूस; सं. यात+जनः प्रा. जाय+जणः म. जाणें+जण]

जायतों—वि. (गो.) पुष्कळ; पाहिजे जितका. (अव.) जायतें. [जाणा]

जायदाते—वि. सनदी. [फा. जायदाद्]

जायदाद—स्त्री. १ सैन्याच्या खर्चास लावून दिलेली जहा-गीर. २ जागा; नेमणूक; उत्पन्न; मालमत्ता. 'नवाब नजवखान यांनीं मिर्जा सफीखान यास मेरट वगैरे अकरा महाल जायदाद दिली होती.' –दिमरा १.१०१. [फा. जाए–दाद्]

जायदी खजूर—स्त्री. मोकळा; पेंड न बांधलेला खजूर. याच्या उलट पेंड खजूर.

जायपत्री—स्त्री. जायफळावरची साल. ही औषधी असून विड्यांत खातात. [सं. जातीपत्र]

जायपें—न. (कों.) जावपें; गाई–म्हशीचें वांसरूं. जाउपें पहा.

जायफळ—न. (कों.) औषधोपयोगी सुवासिक फळ; जायपत्रीच्या झाडाचें फळ; जायफळाभोंवतीं जायपत्री असते. जायफळ हें उत्तेजक, पाचक व वायुनाशक आहे. [सं. जातिफल; वं. हिं. जायफळ]

जायबंदा–वंदी, जायाबंदा–बंदी—वि. जखमी; दुखविलेला; इजा झालेला; निरुपयोगी झालेला (मोडणें, फुटणें इ॰मुळें). 'पाण्यावर जातांना पडला म्हणून त्या घोड्याचा पायँ जायबंदी झाला.' [अर. झाइ=नष्ट+फा. वंदी]

जायबाळ—न. (कु.) जायवळ; काकपक्ष; जावळ पहा. [सं. जात; प्रा. जाय=बच्चा+बाल=केंस]

जायमान—वि. अस्तित्वांत येणारें; उत्पन्न होणारें; भावी; [सं. जन्]

जायलेणें—न. परत करावयाच्या बोलीनें आणिलेले दागिने. [जाणें+लेणें]

जायवळ—न. (रा.) जावळ पहा.

जायसर—क्रिवि. (गो.) होईपर्यंत. 'जेवचें जायसर'= जेवण होईपर्यंत. [म. जाणें+सरणें]

जाया—स्त्री. बायको; भार्या; पत्नी. 'त्या दुष्टोक्तिश्रवणें धर्माची संकटीं पडे जाया।' –मोसभा ५.३. 'असे तयाची मग मुख्य जाया।' –सारुह २.४. [सं.] ॰पती–पु. नवराबायको; दांपत्य. [सं.]

जाया–जायां, जांयां—विक्रिवि. १ नष्ट. २ खराब; नादुरुस्त. 'नळ पाण्याचा जागा जाया जाया झाला आहे.' –वाडसभा १.३४. ३ घायाळ; जखमी. 'परंतु कोणी जाया जखमी जाले नाहीं.' –ख ८.४३९०. ४ निरुपयोगी. 'वांझेच्या मैथुनापरी गेलें वायां। वांडेल्याचें जायां जालें पीक।' –तुगा ३०४६. [अर. झाइ=नष्ट] ॰देणें–(गाय, दागिने, मालमत्ता इ॰) आंदण देणें. (ही देणगी टाकून दिल्यासारखी असते म्हणून]

जायां, जायास—क्रिवि. उसनवट; उसनें म्हणून. [जाणें]

जाया(यां)चा—वि. परत करावयाचा; उसना घेतलेला; जाणें, जायजणा पहा. 'आतां जायांचें जैसें लेणें। आंगावरी आह्लाच-वाणें।' –ज्ञा ९.४१२. **जायाचा दागिना–ची वस्तु**–मुली. (ल.) मुलगी.

जायिजणा—वि. जायजणा अर्थ १ पहा.

जायी—स्त्री. (कातकरी) मुलगी. 'मी ब्राह्मणाची जायी आहें.' –मसाप ३.३१९. [सं. जात; प्रा. जाय]

जा ये—स्त्री. १ उगाच ये जा करणें, जाणें व परतणें; पुढें मागें करणें; इकडेतिकडे व्यर्थ भटकणें; कंटाळवाणी पायपीट; निष्कारण येरझारा. २ चुळबुळ; चळवळ. ३ उगाच जाऊन येणें. (क्रि॰ करणें; लावणें). [जाणें+येणें]

जायेल—वि. (खा.) १ गेलेला; वाह्यात; अडाणी. [जाणें+ एल प्रत्यय]

जार—पु. १ परस्त्रीशीं संबंध करणारा; उपपति; धवॅड. २ प्रियकर; दोस्त; यार (स्त्रीचा). ३ जारकर्म; व्यभिचार. 'ज्यांस न कळतां घडला जार। तिहीं रासमंडळीं खेळला याद-वेंद्र।' –ह १८.१०. [सं. जार] ॰कर्म–न. व्यभिचार; बद-फैलीपणा; विवाहित पुरुषानें अगर स्त्रीनें अन्य स्त्रीशीं अगर पुरुषाशीं केलेला संग; परदाग्या; परद्वार; व्यभिचार. (कायदा) जिचा नवरा जिवंत असल्याचें माहीत आहे अशा स्त्रीशीं तिच्या नवऱ्याच्या संमतीवाचून केलेला संभोग. ॰कर्मी–वि. जारकर्म करणारा; व्यभिचारीः बदफैली. **जारज**–वि. अनौरस; जारकर्मा-पासून झालेली (संतति). **जारिणी–रीण**–स्त्री. व्यभिचारिणी; जारकर्मी स्त्री. 'की वरपंगी जेवीं जारीण। यावी भ्रतार सेवा करून।' **जारीवधू**–स्त्री. जारकर्मी स्त्री. 'जारीवधू न्यायज–नेम हारी।' –मुरामा बाल ८४.

जार—पु. १ गलगल; समुद्राच्या कांठाला सांचलेला पांढरा फेंस. २ प्रसूतीनंतर बाहेर पडलेली वार; गर्भवेष्टन. 'तुका म्हणे भार ज्याचा जार त्यासी.' –तुगा १३३४. ३ नुकत्याच जन्म झालेल्या मुलाच्या तोंडांतून निघणारा फेंस, ओंठावरची कोमल त्वचा [सं. जरायु] **तोंडाचा जार वाळलेला नसणें**–प्रौढ नसणें; बालबुद्धि असणें. 'ओंठाच्या वरचाहि जार अजुनी नाहीं तुझ्या वाळला।' –कुशलवाख्यान ४१ (मराठी ५ वें पुस्तक, पृ. १६५.)

जारज—वि. गर्भाशयापासून झालेला; जरायुज; पृथ्वीवरील जीव-मात्राचा एक वर्ग; अंडज, स्वेदज, उद्भिज हे इतर वर्ग आहेत.

'परि आर्धी तंव स्वेदज। जारज उद्भिज मणिज।' –ज्ञा १५. १४८. [सं. जरायुज]

जार, ज्यार—वि. १ बेजार; त्रस्त; जेर. 'तरी तोफेचे गोळे राहीना नवाब झाला मग जार।' –ऐपो २५९. 'राधा मदनानें जार। जरी असता मोठा मनोहर।' –पला २. २ जखमी; 'भाल्याच्या अणीनें इंग्रज ज्यार केले.।' [फा. झार्]

जारजूट—वि. (कु.) मात्य; हट्टी.

जारट—वि. कठिण; टणक (फळ, गळू). 'येके मधुरें अलवर्णी जारटें।'–स्वादि ६.४.४७. [सं. जरठ] **जारटणें-जारसणें**—अक्रि. १ टणक, कठिण होणें; आक्रसणें (कडक उन्हानें किंवा अकाळी पावसानें फळें इ०). २ दडस, टणक, कठिण होणें; आखडणें; आक्रसणें (गळू). ३ (ल.) आजारीपणामुळें सुरकुत्या पडणें, वाळणें. **जारटलें वांगें**—न. १ वाळून टणक झालेलें वांगें. २ (ल.) वाढ खुरटलेला माणूस; खुजट; मोठ्या वयाचा पण लहान मुलासारखा दिसणारा माणूस.

जारण—न. १ मंत्रविद्या; जादुटोणा; वेड लागावें, मरावें, रोगी किंवा षंढ व्हावें इत्यादि करितां केलेला मंत्रप्रयोग. २ (वैद्यक) वनस्पति, धातु इ० चें भस्म करणें. ३ लय; शेवट. 'मग पवन ठेलिया जारण। नीरींचें नीर।' –शिसं ४.२१६. [सं. जॄ=जीर्ण होणें] **०मारण-मारण उच्चाटण**—न. जारण, मारण व उच्चाटण हे मंत्रविद्येंतील तीन प्रकार आहेत. शत्रूचें नुकसान (वेड, मरण, षंढपणा इ० नीं) व्हावें म्हणून केलेले जारण, मारण इ० चे मंत्रप्रयोग; जादूटोणा यास व्यापक शब्द. 'कठीण गांठ नानाशीं न चाले तेथें जारण मारण।' –ऐपो ३९५.

जारत—स्त्री. यात्रा; पवित्रस्थानास भेट. 'दर्गाहास जारत करून...' –दिमरा १.११८. [अर. झियारत्]

जारस—वि. १ (कों.) अद्याप रस गळत आहे अशा स्थितींतील; शेतांतील भात पिकल्यावर त्याचा दाणा पुरता वाळूं न देतां कापतात तें; किंवा तसल्या प्रकारचे (तांदूळ). २ (सामा.) रसाळ; ज्यांतून रस गळत असतो असा. 'एकें जारसें कचकच्चितें।'–एरुस्व १४.१०७. [सं. जातरस]

जारी—स्त्री. १ चालू असलेलें, विद्यमान सरकार, कायदा. २ कोणताहि सुरू असलेला व सार्वजनिक वसुलांतून निराळा केलेला अम्मल (वसुलाचा भाग); सरदेशमुखी आणि चौथ अम्मल हीं ह्या सदराखालीं येतात. हीं उपभोगणाऱ्यांना जारी इनामदार म्हणतात. ३ अधिकाराचा काल; सत्ता, अम्मल यांचे दिवस; चलती. ४ कसोशी. (क्रि० करणें). –वि. १ चालू; हयात; विद्यमान; इनाम, चाकरी, वर्षासन, सरंजाम इत्यादि शब्दांशीं हा जोडतात २ सुरू. 'त्याजकडे बोलणें चालणें ही जारी आहे.' –रा ५.१८९. ३ दुसऱ्या-तिसऱ्यानें लागवडींत आणलेली (जमीन). [अर.] **०करणें**—सक्रि. प्रचलित करणें. 'कंपनीच्या नांवाचा नवा रुपया हिंदुस्थानांत जारी करण्यांत आला.' –सन १८५७.१०६. **जारीत आणणें**—प्रचारांत आणणें; जारी करणें पहा. **०अम्मल**—पु जारी अर्थ १,२. पहा. चौथ, सरदेशमुखी पहा. **०चिठ्ठा**—पु. जारी अम्मलाचा (वसुलाच्या विभक्त भागांचा) हिशोब. **०वसूल बाकी-वहिवाट-हिशोब**—स्त्रीपु. सार्वजनिक पैशाचा चालू हिशोब. **जारीनें**—१ जोरानें; वेगानें. २ कसोशीनें.

जारी—ज्वारी पहा.

जार्णें—न. (गो.) पावसाच्या सुरवातीस पेरण्याचें शेत. 'आठदहा दिवस चांगला पाऊस पडल्याशिवाय जॉर्णेची पेरणी करतां येत नाहीं.'

जाल—स्त्री. (विणकाम) मागच्या गारी (खड्डया) मध्यें असणारी लांकडी फळी, पावडी, धोटे इकडून तिकडे जाण्यासाठीं, पेला पाडण्यासाठीं हिचा उपयोग करतात.

जाल—पु. (ना.) आरोप; आळ [सं. जाल]

जाल—न १ मासे पकडण्याचें जाळें. २ अनेक वस्तूंचा एकत्र समूह, समुदाय, जसें-केश-वर्ण-वृक्ष-शब्द-नक्षत्र-बाण-मेघ-तंतु-जाल. ३ (ल.) गुंतण्याचें साधन, यंत्र; सांपळा; पाश. जसें कर्म-भव-माया-मोह-विषयजाल. [सं. जाल] **जालंदाज**—वि. १ पाश टाकण्यांत कुशल; युक्तीनें शत्रूला जाळ्यांत धरणारा. २ कपटी.

जालंधर—पु. झरोका; जाळी.

जालंध(द्)र—पु १ गोसाव्यांतील एक पंथ २ नाथपंथांतील नवनाथांपैकीं एक. ३ योगशास्त्रोक्त बंधत्रयांतील कंठस्थानचा बंध. 'मग जालंधर सांडी।' –ज्ञा ६.३०२. [सं.] **०देश**—पु. पंजाबांतील दक्षिण भाग.

जालनी—वि. जालना शहरासंबंधीं, जालन्याचें (कापड इ०).

जालप—पु. जयपाल; एका जातीच्या झाडाच्या मुळाची बुकणी; ही फार तीक्ष्ण असून रेचकाच्या उपयोगी आहे. –बालरोग चिकित्सा. पृ. ३३.

जालमी—स्त्री. जुलूम. 'याप्रमाणें जालमी व जलालीची चाल अलफखानची.' –रा ७.१५०. [फा. झालिमी]

जाली—स्त्री. (वे.) बाभूळ.

जालीम, जालम—वि. १ तीक्ष्ण; जलाल; कडक; जोरदार; वीर्यवान (औषध. उपाय इ०). 'मोठमोठ्या जालीम मात्रा दिल्या तेव्हां वायु उतरला.' २ जुलमी; कडक (अम्मल, राज्य, कायदा) ३ वरचढ; चढेल; कडक; जहाल; अति तामसी (माणूस). 'दोघेही कर्ते नामी सिपाई जालम असे निवडले.' –भाअ १८३४.९२. [अर. झालिम्=क्रूर]

जालें—न. जन्म; उत्पत्ति; उत्पन्न होणें; संभव. 'जयाचें जालें बंधा। उरो नेदी।' –ज्ञा १७.४१२. [सं. जात]

जालौरी—वि. जालौरी नांवाचें (झालवाड) एक बंदर आहे त्यासंबंधीं; झालवाडसंबंधीं. 'जालौरीचें कैंकाणे थोरु।'—शिशु ९३७.

जा(जां)वई—पु. १ मुलीचा नवरा; जामात. २ (ल.) बोलाविल्या–कळविल्या शिवाय दुसऱ्याच्या घरीं जाऊन चैनींत राहणारा माणूस. [वैसं. जामेय; पूर्वी वहिणीचा मुलगा (जामेय) जांवई करून घेत; तेव्हां शब्दहि तसाच (जामि=वहीण; जामेय=भाचा) बनला आहे. सं. जामातृ; प्रा. जामाऊ; हिं. जमाई; पं. जवाई; गो. जांवय; ग्री. जामीतर; फेंजि. नमुत्रो; पॅलेस्टाईन. जत्रो] म्ह० १ जांवई न्हाला बाफा पाणी प्याला (शिंपला)= एका दगडानें दोन पक्षी मारण्याप्रमाणें. २ अशी लेक हवई, घरोघर जांवई. ३ सासवेचे दोंदावर जांवई उदार. ४ जांवयाचे पंक्तीचें जेवण व लेकावरोबर अध्ययन (मिळण्यास दैव पाहिजे) सामाशब्द– ०आग्रह–पु १ (जांवयाला करतात त्याप्रमाणें) जेवणाखाण्याचा अतिशय आग्रह २ वरवर केलेला, तोंडदेखला आग्रह. ०जेवण–न. (लग्नांतील जावयाचें जेवण) थोडथोडें, नाजूकपणाचें खाणें; अल्पाहार. ०डौल–पु. (जावयासारखा) फाजील ऐट, दिमाख; यथास्थित दुसऱ्याच्या घरीं चैन करणें. जांवईण–स्त्री. जांवयाची बहीण; करवली. ०पोशा(षा)क (ख)–पु. अतिशय डाम डौलाचा, प्रसंगाला न साजणारा असा. भपकेदार पोशाख. ०शोध–पु. मूळचें बरोबर असतां त्यांत ज्ञानाच्या घमेंडीनें अडाणी माणसानें चुकीचा घातलेला शोध; शुद्धाचें अशुद्ध करण्याचा खटाटोप; अनवश्यक दुरुस्ती. (हा शब्द एका मूर्ख जांवयाच्या गोष्टी वरून निघाला आहे). जांवयाचा बेटा–१ जांवयाचा मुलगा. हा बहुत करून आपल्या कामाला निरुपयोगी असतो; कारण तो वेगळ्या कुळांतला म्हणून त्याचें लक्ष आपल्याकडे लागणार नाहीं. २ (ल.) निरुपयोगी व आपल्याच तोऱ्यांत असणारा आप्त. म्ह० १ जावयाचा बेटा कडैयीचापेटा. २ जावयाचें पोर हरामखोर. जांवयाची कोड–स्त्री. नाजुकपणादर्शक थट्टेची संज्ञा. जावयाची पंगत–स्त्री. (जांवयाच्या पंगतीला सासु साखर. तूप, पक्वान्नें इ० स्वतः भरपूर वाढते यावरून) (ल.) श्रीमंतपणाची राहणी, जेवण.

जावक—वि. जावयाचा; पाठवावयाचा; धाडावयाचा (कचेरींतून कागद, हुकूम, पत्र). याच्या उलट आवक. [जाणें; हिं. जाव] ०बारनिशी–स्त्री. जाणाऱ्या कागदांचा मतलब लिहिण्याची वही, रजिस्टर.

जावडें—न. कुंकवाच्या रेघ, बोटें. जावडीं पहा. 'पायीं मी तव अर्पितों अतिशयें आलक्तकें जावडें।'—निमा १.१४.

जावत, जावत्काल—क्रिवि. जोंपर्यंत. 'माझा हातपाय जावत् चालतो आहे, तों चार अक्षरें केलींस तर होतील.' याच्या उलट तावत्, तावत्काल. यावत, यावत्काल पहा. [सं. यावत्+काल; प्रा. जावइअ, जावंत] म्ह० जावत तैलम् तावदाख्यानम्.

जावत्री—स्त्री. (खा.) जायपत्री [हिं.]

जावपें—न. (कों.) पोर (गाई–म्हशीचें); वासरूं. पारडूं. [सं. जन्=जन्मणें] जावपेकरीण–स्त्री. दुभती गाय किंवा म्हैस; पिणारें वासरूं जिवंत असलेली गाय, म्हैस. ०शुद्ध–वि. चांगलें जावपें, पोर देणारी (म्हैस किंवा गाय). जावपेंपेजानें वासरूं पोसायास देणें–वासरास जें प्रथम जावपें होईल त्यास पोसणारानें घ्यावें अशा बोलीनें वासरू पोसणें देणें.

जावरदा–दे, जावर्दा—वि. १ बाहेर जावयाचा माल; निर्यात; निर्गत. याच्या उलट आवर्दा. २ (क.) जावक; बाहेर पाठविण्याचा कागद, हुकूम इ० [म. जाणें; प्रा. हिं. जाव; आवरदा शब्दाप्रमाणें बनावट]

जावशी—स्त्री. (राजा.) जाऊ.

जावळ—पु. १ लहान मुलाच्या डोक्यावरचे मूळचे केस. 'लेंकुरवाळी आळवीते। जावळासी कुरवाळिते।'—मध्व २२. २ ते काढण्याचा विधि; चौल. [सं. जात+बाल=केस; प्रा. बाल]

जावळ—न. (क.) लुगड्याचा विशिष्ट कांठ. 'जावळी लुगडें.'

जावळा, जावळारावळा—वि. १ जुळें; एकाकाळीं, एकागर्भांतून उत्पन्न झालेलीं दोन अपत्यें. 'पुत्र जावळे प्रसवली।'—मुआदि २७.२२५. २ जुळ्यांतील एक; जुळा भाऊ. 'कौस्तुभाचा जावळा।'—मुसभा १४.४८. —स्त्रीअव. जावाजावा (एक वचन जाऊळ) [सं. यमल; प्रा. जमल] जावळफळ–न. जुळें फळ; जोडफळ. 'परस्परें क्षेम कवळीं। उभयतनू जाल्यामेळीं। जावळफळापरी।'—मुवन ८.१९४.

जावळिया—पु. १ शेजारी; शेजारी-पाजारी. 'जावळिया सुख निपजे। ऐसें साघुत्व का देखिजे।'—ज्ञा १७.२१७. २ जुळा भाऊ. 'कीं मदनाचा जावळिया।'—शिशु २६४. —वि. जोडीचा; सोबती. 'जेथ गरुडाचिये जावळियेचें। कांतले चाऱ्ही।'—ज्ञा १.१३८. जावळी पहा.

जावळी—पु. (जुन्नरी) विन शिंगाचा मेंढा.

जावळी—पु. १ भावंड. 'कृतांताचिया जावळी।'—ज्ञा ११.३९६. २ सोबती, शेजार. —स्त्री. बरोवरी; सादृश्य. जावळीं–ळि–वि. जुळीं; आवळींजावळीं. 'तयाचिये भार्येसि दोनि लेंकुरें जावळि जाह्यलि।'—पंच ५.२. ०भावळी–वि. १ भावांच्या बायकासंबंधीं, अनेक भाऊ आपल्या बायकांसह एकत्र असतांना कोणा एकाचेंच स्वामित्व कुटुंबावर चालत नाहीं अशी परिस्थिति, व्यवहार, असल्यावेळीं वापरतात. 'जावळी भावळी संसार असला म्हणजे प्रपंच करितां कामास नये.' २ समाईक; सारखा; संयुक्त; समान (धंदा, प्रपंच इ० गोष्टी). (समासांत) जावळी

भावली – धंदा – विचार – संसार – खटलें. ०हळद–स्त्री. पिवळी आणि मऊ जातीची, मोठ्या जातीची हळद.

जावळें—न. जुंवळ; जुळें मूल.

जावा—पु. जाणें; गमन. याच्या उलट येवा. [सं. यापय्; प्रा. जाव; हिं. जाव] म्ह० येवा व्हावा जावा न व्हावा; येवा बरा जावा वाईट. ०येवा–पु. १ जाणें येणें; खेपा; इकडून तिकडे प्रवास. 'आमचा पुण्याकडे जावायेवा होता तों पाहिजे तो देशचा जिन्नस आणीत होतों.' २ (ल.) दळणवळण; नेहमीं संबंध; आश्रय; वहिवाट. [जाणें+येणें]

जावाई-आग्रह-शोध-इ०—जांवई पहा.

जावू—स्त्री. दिराची बायको; जाऊ पहा.

जाश्वनीळ, जाश्वनीळ—पु. शंकर. [म. जास्वन=जास्वंद (निळी)+नील]

जासवंद–दी, जासुंद–दी, जास्वंद–दी—स्त्रीन. एक झाड व त्याचें फूल. जासवंदीचें झाड मूळ चीन देशांतील आहे. या झाडाच्या सालीपासून धागा निघतो; याचें पांढरें, तांबडें, निळें, अर्धी फुलें असतात. फुलांपासून रंग तयार होतात. फुलांचा एतद्देशीय औषधांतहि उपयोग होतो. या झाडापासून पांढरी राळ निघते. अंतर्सालीच्या तंतूंचे मजबूत दोर होतात. 'शेंदुर चर्चिला मस्तकावरी। जास्वन सुमनाची पूजा शिरीं।'—स्त्रीगीत ७. [सं. जपासुमन; प्रा. जासुमण] जासवान–वि. जास्वंदी रंगाचें. 'डाळिंबवानें जासवानें'—वेसीस्व ९.१५०.

जासु(सू)द—पु. १ निरोप्या; दूत; टपाल पोंचविणारा; हरकारा; कासीद; वातमी पोंहोंचविणारा. 'जासुद हलकारे वकीलात।'—नव ११.६७. २ (ल.) पतंगाच्या दोरीवरून पतंगाकडे जाण्यास सोडलेला कागदाचा तुकडा. [अर. जासूस्=हेर.] ०काठी–स्त्री. हरकाऱ्याची (हातांत धरण्याची काळ्या वांबूची) काठी. ०गिरी–स्त्री. जासुदाचें काम, धंदा, हुद्दा. ०जोडी–स्त्री. दोन जासूद. बहुधा दोघे जासूद कामास बरोबर जातात. ०पट्टी–स्त्री जासुदाच्या खर्चासाठीं गांवावर बसविलेला कर किंवा पट्टी. जासुदी–स्त्री. १ जासुदगिरी; जासुदाचें काम. २ जासुदानें आणिलेली बातमी. ३ जासुदाची मजुरी, पगार. –वि. जासुदाविषयीं–संबंधीं (चर्मीजोडा, चाळ, इ०). ०जोडा–पु. (जासुदाच्या लायक) जाडा, वेडावांकडा, ओवडघोवड जोडा. (तिरस्कारार्थी योजना).

जास्त–जास्ती–वि. १ अधिक; पुष्कळ; अतिशय. २ फाजील; जादा; फाल्तू. [अर. झाइद, झियाद्]

जास्ती—स्त्री. जुलूम; जोर; जबरदस्ती. जाजती पहा. [अर. झियाद्] ०जलाल–पु. जुलूम. 'जास्ती जलाल.'—ख ७.३७८४.

जाहंगिर—स्त्री. १ हातांतला दागिना. 'गुजराथी कांकणें अगुस्तान न जाहंगिर।'—अफला ५५. २ (व.) बोटांत घालण्याची घुंगराची आंगठी. (व.) जहागिरी. 'सोनारानें जहागिरी चांगली केली आहे पण बोटांत येते कां?'

जाह(हा)गीर–गिरी, जागीर—स्त्री. १ सरकारांतून मिळालेली जमिनीची अथवा वसुलाची इनाम किंवा धर्मादाय म्हणून देणगी. ही सरकारी लष्कराच्या खर्चासाठीं किंवा एखाद्या व्यक्तीच्या अथवा कुटुंबाच्या पोषणासाठीं दिलेली असते. ही इनामासारखी अगदींच करविरहित नसते; जायदाद; इनामजमीन. २ मोंगलांनीं चार आणे मराठ्यांस दिल्यावर त्यांचे गावांत अगर परगण्यांत जे बारा आणे राहातात ते. ३ देवादिकांच्या नेमणुकीच्या खर्चाबद्दल गांव देतात ती. ४ (सामा.) पेन्शन; तनखा. [फा. जाएगीर, जागीर] म्ह० चार खुंट जाहागीर=चार खुंट म्हणजे पृथ्वीचे चार कोपरे. यांची जाहागीर म्हणजे पृथ्वीवर हवें तिकडे भिक्षा मागण्याची मोकळीक. (ल.) भिक्षावृत्ति; भिक्षांदेही. ०अमल–पु. १ सरदेशमुखी आणि चौथ वजा करून बाकी राहिलेल्या वसुलावरील हक्क. २ मोकासा आणि चौथ वजा करून बाकी राहिलेल्या वसुलावरील हक्क. ३ मराठ्यांची चौथाई व आणखी चौथा हिस्सा (फौजदारीसाठीं) वजा केल्यानंतर राहणाऱ्या वसुलाचा विशिष्ट भाग मोंगल सरकार कांहीं जहागिरदारांकडून घेई तो. ०दार–पु. जहागीर असलेला, मिळालेला इसम; सरदार; इनामदार. [फा.]

जाहज(जी)म, जाहजमी छीट—जाजम पहा.

जाहं(हां)बाज–बाद—पुवि. १ हुशार; पटाईत; कुशल. 'जाहंबाज लिहिणार, गाणार.' २ पक्का; वस्ताद. ३ शूर; धाडसी. ४ पुरुषी; कैदाशीण; कृत्या (स्त्री.) [फा. जान्बाझ=धाडसी] जा(ज)हांबाजी–बाजपणा–स्त्रीपु. १ शौर्य; जिवावर उदार होऊन केलेला पराक्रम. 'राघोपंत हुमेदारास धरावें इतक्यांत त्याणें जहांबाजी करून किल्ल्यांत पळून गेले'—ख १५२. २ हुशारी; वस्तादगिरी. 'जाहंबाजीचे हुन्नरें गेलें राज्य साधावें ...' मराचिथोरा ३०. ३ कैदाशीणपणा; कजागपणा.

जाहर–री—न. विष. जहर पहा. 'विश्वासिलेनि मलयानिळें। परिमळाचें मुरें घातलें। जाहरीं जगसापु डविलें। वसंताचां।'—शिशु २७२.

जाहली—स्त्री. १ भयंकरपणा; कडकपणा उग्रपणा. २ साहस प्रखरता; वीर्य. [हिं. जहाल]

जाहली, जाहेली जाहलीयत—स्त्री. मूर्खपणा. 'इतक्यानें दावसलावत मोठी होती ते मल्हारराव यांचे जाहेलीमुळें हे खरावी.'—रा ७, खलप २७. 'दर्बार न करिता जाहलीयत करावी हे वर्तणूक राजास युक्त नाहीं.'—जोरा १०६. [अर. जाहिली–यत]

जाहली— स्त्री. (क.) त्वरा; घाई.

जाहलीम—वि. जालीम पहा.

जाहाती—वि. जुलमी. 'नाहीं वेठी जेवा सारा। जाहाती नाहीं म्हणियारा।' –तुगा ३६०. [फा. जाह=वैभव; थोरवी]

जाहागीरदार, जाहागिरी–गीर, जहाजम, जाहांबाज, जाहाली, जाहालीम—जाहमध्यें पहा.

जाहाज, जाहान, जाहाल—जहाज वगैरे पहा.

जाहांमर्द—वि. कोणत्याहि कामांत पुढें उडी घालणारा; कधीं न हटणारा; खंबीर: जवानमर्द (अप.). जहांमर्दी–स्त्री. जाहांमर्दपणा; बहादुरी; शूरपणा. [जवानमर्द]

जाहि(ही)र–रा—वि. १ सर्वश्रुत; प्रसिद्ध; सर्वांस कळविलेलें; व्यक्त. 'ते खबर जाहीरा होऊन,' –रा १५.२७४. २ सार्वजनिक रीतीनें प्रख्यात. ३ विदित; माहीत. 'हे खबर न्यारो पादशाहासी जाहीर जाहाले.' –इम १३. ४ छापील; प्रकाशित. [अर. झाहिर्] ०खबर–स्त्री. जाहिरात; नोटीस. जाहीरणें–१ प्रसिद्ध होणें. २ उघड होणें. 'अथर्वण खोटा जाहीरला.' –रा ८.४३. ०दारी–स्त्री. १ प्रसिद्धी. २ बाह्य देखावा; बाह्यात्कार. 'जाहीरदारीनें सफाई ठीक नाहीं, दिलापासून साफ व्हावें.' –रा ५.१६७. ३ बाह्य सलोखा; वरपांगी मैत्री. 'सरदारांची आपसांत चित्तशुद्धता नाहीं, जाहीरदारी मात्र परस्परें आहे.' –दिमरा १.३१८. ४ जाहिरी; प्रसिद्धि. 'अद्यापि मसलतीचें वर्तमान जाहीरदारींत आलें नाहीं.' –दिमरा १.२०९. ०नामा–पु. १ प्रसिद्धि; डांगोरा; दवंडी. २ जाहीर केलेला लेख; सरकारचें प्रसिद्धीपत्रक; नोटीस. ३ (पाटबंधारे खातें) मुख्य पिकांत जें दुसऱ्या जातीचें पीक थोडें थोडें मिसळलेलें असतें तें. ०सभा–स्त्री. जाहीर ठिकाणीं भरलेली सभा; सर्वांना जेथें येण्यास आडकाठी नाहीं अशी सभा. जाहिराणा, जाहिरी–पुस्त्री. प्रसिद्धि; उघडीक; जहूर. 'ही गोष्ट आपणास कळावी म्हणून लिहिलें आहे, जाहिराण्यांत आणूं नये.' –ख ८.३९२५. –क्रिवि. प्रसिद्धपणें; उघडपणें–रीतीनें; लौकिकांत. 'परंतु जाहिराणा तर यादीप्रमाणेंच कबूल करावें म्हणतील.' –रा १२.१२९. जाहिरात–स्त्री. १ प्रसिद्धीपत्रक; जाहीरनामा; प्रसिद्धीचें साधन. २ स्वतः तयार केलेल्या अथवा आणविलेल्या मालाची किंवा स्वतःच्या धंद्याची वृत्तपत्रें; भिंतीवरील बोर्ड, माहितीपत्रें, कॅटलॉग वगैरे साधनामार्फत जी प्रसिद्धि केली जाते ती. 'विसावें शतक हें जाहिरातीचें युग आहे.' ३ कळविणें; प्रसिद्धि देणें. (क्रि० देणें; करणें; लावणें). –क्रिवि. प्रसिद्धपणें. 'जाहिरात अगर अन्तरगती या गोष्टीस त्याचें अनुमत नसावें.' –रा १२.१२३. [अर. झाहिरात्] जाहिरी–स्त्री. प्रसिद्धि; जहूर. 'यकसखुनीपणाची नेकी व खुबी सर्व टोपीकरांत जाहिरीस येई तें करणें वाजीव व लाजीम आहे.' –रा १०.२८०. जाहिरींत–क्रिवि. बाह्यतः. 'जाहिरींत बहुत स्नेह दाखवून,' –दिमरा २.९४.

जाळ—पु. १ विस्तव; ज्वाला. २ ताप; ज्वर. (क्रि० येणें). ३ राग; संताप. ४ आग किंवा तिखट यांच्या स्पर्शापासून शरीरास होणारी व्यथा: जळजळ; काहिली. 'तळव्या जाळ सुटला।' –वसा ६१. 'तिखट वाटल्यापासून माझे हातांस जाळ सुटला आहे.' [सं. ज्वाला; प्रा. जाला] (वाप्र.) ०उठणें–(स–ला–शीं–प्रयोग) जळजळीत होणें; लाल होणें (डोळे, हात, पाय). म्ह० जाळावांचून कड नाहीं मायेवांचून रड नाहीं. सामाशब्द– जाळदोर–पु. (गुऱ्हाळ) उंसाच्या चुलाणाचें जाळ घालण्याचें तोंड; याच्यांतून खराब हवा बाहेर येतें. [जाळणें+द्वार] जाळपी–पु (गुऱ्हाळ) जाळ टाकणारा, जळण लावणारा, माणूस. जाळपोळ–पोळी–जाळभाज–स्त्री. १ शेत भाजणें व तत्संबंधीं इतर कृत्यें यास व्यापक संज्ञा. 'शेताची अद्यापि जाळपोळ करावयाची आहे, पाऊस तर अंगावर आला.' २. (ल.) लुटारूंनीं केलेली नुकसानी 'पेंढाऱ्यांनीं त्या मुलुखाची जाळपोळ करीत पैसा नेला.' जाळव्या, जाळ्या–वि. जाळपी पहा. जाळवात–पुस्त्री. हातापायांच्या तळव्याला धर्मावरोधापासून होणारा रोग; जळवात. [सं ज्वाला+वात]. जाळाऊ–वि. जाळण्यास योग्य; जळणाच्या उपयोगी. जळाऊ पहा.

जाळ—स्त्री.(व.) कोळप्याची (डवऱ्याची) जोडी.

जाळ—स्त्री. लतागृह; जाळी; कुंज; दाट झुडपें [जाळें] ०वंड–वेलींची जाळी. 'जाळवंड जरा झोडपावं म्हणजे काय असेल तें आपोआप बाहेर येईल.' –चंद्रम २१. –न. १ (गो.) मासे पकडण्याचें जाळें. 'तरी जाळ पाणियें न भरे।' –ज्ञा १६.३२३. २ (समासांत) समुदाय याअर्थी जसें– 'वाणजाळ सोडिलें।' –एरुस्व १०.४८. ३ (व.) जनावर व्याल्यानंतर बाहेर पडणारा जार.

जाळखा—वि. (गो.) १ जळणारा; आग लावणारा. २ (ल.) त्रास देणारा. 'खरूज झालेला मुलगा फारच जाळखा बनतो. जाळगा पहा. जाळखेपण–न. त्रास. [जाळ]

जाळगा—वि. (राजा.) दुराग्रही; हट्टी; छळवादी (मूल). [जाळणें]

जाळगी—स्त्री. (बे.) भोंवऱ्याला गुंडाळण्याची दोरी. जाळी पहा. [सं. जालक; का. जाळिगे]

जाळगी—स्त्री. (कु.) मिर्ची. (तोंड भाजतें यावरून). [जाळणें, जाळगा]

जाळण—नस्त्री. (कों.) सरपण; इंधन; जाळावयाची वस्तु. जळण पहा. [जाळणें]

जाळणी—स्त्री. १ (गो.) कळकळ २ विचारपूस. [जाळणें] जाळणेकार–वि. (गो.) कळकळ बाळगणारा; काळजी वाहणारा.

जाळणूक, जाळणी—स्त्री. जळणूक; छळणूक; त्रास; जुलूम; यातना. [जाळणें]

जाळणें—सक्रि. १ आग लावणें; पेटविणें; जळेल असें करणें. २ (ल.) त्रास देणें; छळ करणें; यातना देणें; गांजणें. 'तो आपल्ये बायकोस दिवसभर जाळितो.' ३ केवळ जाळावयाच्या उपयोगी, निरुपयोगी किंवा अमंगळ असणें; करणें. 'अंतरीं क्षमा नाहीं। तीं व्रतें तपें जाळसी काई।' ४ (ल.) नीच उपायांनीं पोसणें; भरणें (पोट) [सं. ज्वल्; प्रा. जा. जाल] (वाप्र.) (पाणी) जाळणें—दैव अनुकूल असल्यामुळें मनास येतील त्या गोष्टी करणें. (पोट) जाळणें—कसातरी वेडयावांकडया उपायांनीं उदरनिर्वाह करणें.

जाळप करणें—सक्रि. (कु.) जमीन जाळणें; राब, दाढ करणें.

जाळपुळी—स्त्री. एक त्वचारोग; आग करणारें व पसरणारें क्षत, व्रण. चाळपुळी पहा. [जाळणें+पुळी]

जाळमाळ—न. गूढ कृति, कारस्थान. 'असो युक्तीचें जाळमाळ। सुचना सांगतसे अळुमाळ।' —मुसभा १२.१८. [सं. जाल+माला; म. जाळें+माळ]

जाळवणी—स्त्री. (कु.) १ चौकशी, विचारपूस. जाळणी पहा. २ (ल.) उठाठेव. [जाळ+वण प्रत्यय]

जाळांधर—न. जाळी; झरोका; लहान खिडकी. 'जाळांधरें मुक्तांचीं।' —वेसीस्व ३.५०. [सं. जाल; म. जाळी+धारें]

जाळी—स्त्री. १ जाळें; जाळीचें, जाळीदार, भोकें असलेलें काम; जाळीदार भोकें पाडलेली वस्तु; कोणतेंहि नक्षीदार छिद्रयुक्त काम; पडदा; चाळणी; आडव्याउभ्या पट्टया असणारें लांकडी काम इ०. (क्रि० पाडणें; खोदणें; उकरणें; गुंफणें; घालणें). २ मोंवऱ्याची दोरी. ३ मुसकें (जनावराच्या तोंडास घालण्याचें). ४ वेलींचें घर; कुंज; गुंफा; लतागृह; दाट झुडूप. 'त्या करवंदीचे जाळींत वाघ वसला आहे पुढें जाऊं नका.' ५ लग्नांत व इतर सभारंभांत मुलींच्या डोक्यावर घालावयाचा फुलांचा साज; फुलांचें कोणतेंहि जाळीदार काम; जाळीदांडा. 'जीला फुलांची जड होय जाळी।'—सारुह ५.१२४. ६ कुरळया, दशा, (धोतराच्या वगैरे); पदराच्या शेवटचे दोरे (विणल्यानंतर) राहणारे. ७ माळका; सांगड (एखाद्या कामास बैल वगैरेंची). ८ अतिशय दाट मैत्री; स्नेह; एक जूट. ९ मंडळ; संघ. १० जोडी; बरोबरी; साम्यता (एका जोखडाखालील बैलांची इ०). ११ दावें; दोर (पशूंना बांधण्याचा). १२ विणलेल्या कापडाच्या कांठाची करवत; करवतीकांठ. १३ (ल.) पाश, बंधन. 'प्रपंचाची जाळी न पडेचि.' —रामदासी २.७०. १४ (कु.) मध माशांचें पोळें. १५ शेतांत मेंढवाडा करावयाचा असला तर तट्या वगैरेच्या ऐवजीं केलेला जाळीप्रमाणें आडोसा. १६ (खडीकाम) रंगाचा दाब कमजास्त करण्यासाठीं वापरावयाचा जाळीदार पडदा. १७ ग्यासबत्तीचें मेंटल. १८ खिडकी; झरोका. १९ पडदा; गोषा. 'असे मर्यादेनें जाळींत ठेविलीं.' —मराचिस २८. [सं. जाल] —चा मणी—पु. बायकांच्या गळ्यांतील छिद्रयुक्त (जाळीदार)मणी मध्यें असलेला एक माळेसारखा दागिना. —चें कमळ—न. रांगोळींतील एक प्रकार. ०दार—वि. १ नक्षीचें केलेलें; जाळ्या लाविलेलें (मखर, देव्हारा इ०). २ जाळी खोदलेलें. ०दांडा—पु. डोल्यांतील फुलांची जाळी.

जाळीतें—न. ज्ञान. —मनको.

जाळीव—वि. १ जळाऊ. २ जाळलेली; भाजलेली (वीं पेरण्यासाठीं, जमीन). ३ भाजलेल्या जमिनीमधील (पीक). ४ आंतील घटकावयव भाजून तयार केलेलें (औषध, रसायन). ५ जळण्यास योग्य; सरपणास योग्य (वस्तु). [जळणें]

जाळें—न. १ दोऱ्यांनीं केलेलें अनेक छिद्रयुक्त साधन; गुंफणी; जाल; पाश. २ जाळीदार काम; नक्षीचें काम; विरविरीत वस्त्र; चाळणीचा तळ. ३ कोळीष्टक; कोळयाचें घर; जळमट. ४ कासाराची भट्टी. ५ मागावरच्या वस्त्राला जाळी (करवती कांठ) करण्याचें साधन. हा गुलाडीचा एक भाग आहे. गुलाडी पहा. ६ (ल.) आटोका; ताबा; काबू; कपटव्यूह. 'तो केवळ सेवेमुळें स्त्रीच्या जाळयांत सांपडणें शक्य तरी आहे काय?' —नाकु ३. ३३८. ७ रत्नांत रेषा दिसतात तो रत्नांतील दोष. [सं. जाल] जाळ्यांत पकडणें—काबूंत आणणें; कैचींत धरणें.

जिअणें—अक्रि. जिवणें; जगणें. 'तनु जाली म्हातारी। जिआवें दीसु दोनि च्यारी।' —शिशु १३७. 'वरें मी मेल्यानें जिउनि मिथिले काय रहसी।' —अनंतकविकृत सीतास्वयंवर ७५. [सं. जीव्–जीव; प्रा. जीअ, जीवन; प्रा. जीअण]

जिआलें—न. जीवन; आयुष्य; जिणें. 'तुझा स्नेहो सांडिलें। तरी जळो हें जिआलें।' —शिशु १०१. [सं. जीव+आलय]

जिउ–ऊ—पु. १ जीव; प्राण. 'त्राहेत्राहे जाला हा जिउ।' —होला १०. २ प्राणी; जीवजंतु. [सं. जीव; प्रा. जीअ]

जिऐ—सर्व. १ जे याची तृतीया; ज्या. 'जिऐ कामाचेनि वीजमंत्रें। फीटे तिना।' —शिशु ८०१. २ जियें पहा.

जिक—वि त्रस्त; जिक्क पहा. 'आमचें ही माणूस जिक जाहलें.' —रा ६.४९७ [अर. दिक्क]

जिक जिक—वि. जिगजिग पहा. 'जिक जिक जिक जिक दुःख पिकविलें।' —राला ७७.

जिकडचा–ला, जिकडील—वि. ज्या बाजूचा, दिशेचा, प्रदेशीचा, संबंधाचा जो तो. 'जिकडचा पाहुणा तिकडे.' [जिकडे]

जिकडणें–नें, जिकडून, जिकडोन—क्रिवि. ज्याप्रदेशा-बाजू–दिशे–कडून. 'ही जमीन जिकडणें पाहिजे तिकडणें मोजा, शंभर काठ्या भरेल.'

जिकडून तिकडून, जिकडणें तिकडणें—क्रिवि. १ सर्व बाजूंनीं; चोहोंकडून. सर्वत्र; सभोंवतीं, सर्वकडे. हून पहा.

जिकडे—क्रिवि. १ ज्या प्रदेशाकडे; ज्या जागेकडे, दिशेकडे. २ ज्या ठिकाणीं; जेथें. [जी+कडे] ०**तिकडे**—क्रिवि. सर्व ठिकाणीं; प्रत्येक स्थळीं; प्रत्येक बाजूला; प्रत्येक दिशेला; चोहोंकडे; सर्वत्र. 'यंदा जिकडेतिकडे पर्जन्य सारखा पडतो आहे.'

जिंकणाभानी, जिंकणूक—स्त्री. (कवड्यांचा खेळ) एक संज्ञा; केवळ गमतीखातर नसून पण लावून डाव जिंकला असतां इवढ्या इ० द्यावयाचा संकेत करून खेळावयाचें असतां योजतात. [जिंकणें+भान ?]

जिंकणी-णूक—स्त्री. (क.) जय; विजय; यश; जिंकणें. [जिंकणें]

जिंकणें—उक्रि. १ पराभव करणें; पादाक्रांत करणें; पाडाव करणें. २ जय मिळविणें; यशस्वी होणें; (लढाई, खटला, खेळ यांत). ३ कह्यांत ठेवणें; ताबा मिळविणें; सुटका करून घेणें; स्वाधीन ठेवणें (झोंप, क्षुधा, तहान, रोग). ४ दडपणें; दाबून टाकणें; कांहीं चालूं न देणें (विकार, वांछा, मनोवृत्ति, लोभ, इश्क, भोगेच्छा यांचें). 'त्यानें काम जिंकला.' ५ वढ करणें; सरशी करणें; आपल्या गुणांनीं इतर पदार्थ हलके करणें. 'तुझे मुखानें चंद्रशोभा जिंकली.' ६ सोडविणें; उलगडणें; फोड करणें; उत्तर देणें, काढणें; करणें. (कोडें). ७ न्यायतः मिळविणें; स्वत्व सिद्ध करणें (विवादास्पद किंवा इतर द्रव्य). 'त्यानें पंचाइतेमध्यें दोन गांव जिंकिले.' —अक्रि. १ संकटांतून मुक्त होणें; निभावून जाणें. 'एवढें लग्न यथास्थित तडीस गेलें म्हणजे जिंकलें.' २ पराभूत होणें; जित होणें. जुनें रूप 'जिंकण्हें' असें आहे. 'संग्रामातें जिंकण्हारू' —गीता १.५३५. [सं. जी] (वाप्र.) (ऊब) **जिंकणें**–अनोळखीमुळें एखाद्याच्या श्रेष्ठतेबद्दल भय वाटत असतां तें ओळखीमुळें नाहींसे होणें; भय वाटनासें होणें; भीति जाणें. 'नवा राजा झाला तेव्हां प्रजा जवळ जायाला वचकत असे पण आतां ऊब जिंकली.'

जिकनी—स्त्री. (व.) तोल संभाळण्यासाठीं खालून दिलेला आधार; धीरा. [झुकणें ?]

जिकर—पु. (व.) १ भानगडीची हकीकत; कर्मकहाणी. 'त्यानें सर्व जिकर सांगितला.' २ जिकीर पहा.

जिकि(के)रा, जिकीरखना—जकिरा, जकीरखाना पहा.

जिकिरी, जिकीरखोर—वि. जिकीर करणारा.

जिकीर—पुस्त्री. १ कटकट; त्रासदायक प्रश्न, गोष्ट; सूणसूण; घासाधीस; गळी पडून, विनवण्या करून तगादा लावणें. (क्रि० करणें; लावणें). 'लढाईची गोष्ट लढाईत राहिली त्याचा जिकीर आतां कशाला पाहिजे.' —रा ५.१२. 'हल्लीं ज्या समयीं इंग्रजांचा जिकीर निघतो' —दिमरा १.९३. २ छळ; त्रास; जिगजिग (त्रासिक किंवा आजारी माणसाची). (क्रि० देणें; करणें). ३ निःसहाय स्थिति; मेटाकुटी (सगळे प्रयत्न फसल्यानंतर, पैसा खलास झाल्यावरची). 'डोळे यावे म्हणून त्यानें हजारों उपाय केले तथापि गुण येईना, यामुळें तो फार जिकीरीस आला.' [सं. जिघृक्षा–जिघीर–जिगीर, पदार्थ घेण्याची इच्छा–भाअ १८३४, तुल० अर. झिक्र्=स्मरण, दिक्क] **जिकीरीस येणें**–मेटाकुटीस येणें; हैराण होणें. —मराचिथोरा ६२. **जिकीरीची**–वि. हताशपणांतील; नैराश्यपूर्ण (उत्तर.) जिकिरीचीं उत्तरें. —पाव ३२.

जिकूनतिकून—क्रिवि. (कुण.) जिकडून तिकडून पहा.

जिकूनपस—पु. दम खालीवर होणें. घोड्याचा एक रोग. —अश्वप २.१८९.

जिक्क—वि. त्रासलेला; कंटाळलेला; वीट आलेला. जिक पहा. 'एवढे दिवस मी संसार केला पण आतां जिक्क झालों.' [अर. दिक्क]

जिखचें—सक्रि. (गो.) जिंकणें पहा.

जिगजिग—स्त्री. १ कटकट; पिरपीर; जिकीर पहा. (क्रि० लावणें; मांडणें). २ श्रम व त्रास; निष्फळ प्रयत्न; मेटाकुटी; जगण्यासाठीं धडपड. जिकीर पहा. 'पैसा तर कोणाजवळ राहिला नाहीं सारे जिगजिग करून आहेत.' —वि. १ जिक पहा. २ जर्जर. 'शैनेय हि दृष्टिपुढें येतां केला पळांत जिगजिग जी.' —मोभीष्म ६.३५ [फा. जिक्जिक्=ओरड]

जिगजिग—स्त्री. (गो.) चकचक. **जिगजिगचें**–क्रि. (गो.) चकाकणें; झिगझिगणें पहा. 'वर्षाकाळाचे वेळेस काजवे जिगजिगतील.' [झग ! झग् !]

जिगजिगॉ—पु. (गो.) काजवा. **जिगजिगावचें**–क्रि. (गो.) १ प्रकाश पाडणें. २ (ल.) भेडसावणें; त्रास देणें. 'अरेरावी अधिकारी प्रजेला फारच जिगजिगावतात.'

जिगटा, जिगी—पु. (वे.) चिकट पदार्थ. [का. जिगढु, जिगी=चिकटपणा]

जिगर—पु १ हृदय. २ (ल.) प्राण. 'तुम्हाबरोबर आम्ही आपला जिगरच दिला आहे.' —रा ६.३८२. —वि. जिवलग; प्यारा. [फा. जिगर्=मन; हृदय; जीव] ०**जान–दोस्त–जानदोस्त**–वि. जिवश्चकंठश्च मित्र. 'तुझा जिगरदोस्त प्रस्तुत अशा विरहांत सांपडलेला आहे.' —भा ४८. 'विचारा रोज सुभानजी म्हणून कोणी त्याचा जिगरजान दोस्त आहे, त्याची आठवण करतो.' —स्वप ३४९.

जिगरें—न. तांदुळाची एक जात.

जिगळी—स्त्री. (वे.) (शेतकी) कुरीची, पाभरीची जिभली.

जिंगी—स्त्री. (कु.) माडीवरची खिडकी. जंगी पहा.

जिगीषा—स्त्री. १ जिंकण्याची इच्छा. 'युद्धामध्यें जिगीषा मृत्युभयास हृदयांत शिरूं देत नाहीं' २ महत्त्वाकांक्षा; थोर इच्छा. ३ लढण्याची हौस: लष्करी बाणा: उत्साह. ४ स्पर्धा; ईर्षा; ईर. [सं.] **जिगीषु**–वि जिंकण्याची, पुढें, वर जाण्याची इच्छा करणारा. 'सर्व पृथ्वीचें राज्य जिंकून स्वर्गाविषयीं जिगीषु झाला.' २ महत्त्वाकांक्षी; स्पर्धाळु.

जिजी—स्त्री १ मोठी बहीण. २ (बहुमानार्थी) कोणतीहि वयानें मोठी स्त्री. ३ (ठाणें) मावशी. -बदलापूर १२८. [जी! जी!]

जिणी—स्त्री. १ (कों.) जीवन; जिणें. २ जन्माची सफलता. 'हो काना मनाची जिणी।'–ज्ञा १३.११६०. [जिणें]

जिणें—न. जीवित; प्राण; अस्तित्व 'अशा तुज न जो भजे मनुज धिक् तयाचें जिणें।'–केका ११. [सं. जीवन; हिं. जिना] –अक्रि. जिवंत राहणें; अस्तित्वांत असणें; जगणें (वांचणें याच्याशीं नेहमीं जोडून योजना). 'विश्व सर्व जेणें जिये।' –ज्ञा ८.८८. ०वाचणें –न. जगून आपलें बरें चालणें; मनाप्रमाणें दिवस काढणें. 'माझें जिणें वांचणें कसेंहि करून चाललेंच आहे.' –अक्रि. (जिणेंचें जोरदार रूप) जिवंत राहणें व निभावणें; टिकणें; टिकाव धरणें.

जिणें, जिणणें—अक्रि. जिंकणें; जितणें. 'कळे कीर्तीसीं जिती।'–ज्ञा १.११३. 'कन्यात्रय जिणोनि पैजा। अनुजालागीं करणें भाजा।' –मुआदि २३.१०४. [सं. जि. प्रा. जिण=जिंकणें] **जिणता**–वि. जिंकणारा. 'तो जिणता ना हारवी।'–ज्ञा १४.३३८.

जित, जिंत—वि. १पराभव पावलेलें;जिंकलेलें. २मिळविलेलें; स्वाधीन करून घेतलेलें; वरचढपणा, सरशी केलेलें; वश केलेलें. (समासांत) जित–काम–क्रोध–लोभ–मोह–प्राण–द्रव्य–पण= कामक्रोध इ० जिंकलेला. जेव्हां समासांत प्रथमपदीं हा शब्द येतो तेव्हां उलट अर्थ होतो जसें–काम–क्रोध–स्त्री–जित=काम, क्रोध इत्यादिकांकडून जिंकला गेलेला. **जितणें, जिंतणें**–उक्रि. जिंकणें. 'देवाचेनि देजें बहुवशें। अरिराजें जिंतिलें अनायासें।'–शिशु ७३५. 'तों शकुनि म्हणे जितिला तें थोडयांनेंचि चित्त न थरथरे।'–मोसभा ४.३. [सं जित] ०पत्र-न. पराभव झालेल्या पक्षानें दिलेलें जयपत्र (कुस्ती, वाद यांतील).

जित—स्त्री. विजय; जयानें प्राप्ति. [सं.]

जिंत—वि. (राजा.) १ जिवंत: सचेतन. २ (ल.) केवळ; निःसंशय (विशेषतः पिशाच्च, समंध, अवदसा अशा शब्दांशीं जोडून). पिशाच पहा. 'ही पोर जिंत अवदसा आहे.' ३ जागरूक; सावध. [जिवंत अप] ०रोटी–स्त्री. का[ळ]ी मोडून दिलेल्या वायकोच्या उपजीविकेकरितां नवऱ्यास द्यावा लागणारा पैसा. ०पणी–न. (राजा.) जिवंत किंवा वाहतें पाणी (पाट वगैरेचें).

जितेरहो–उद्गा. शाबास! पक्का! [हिं.]

जित—वि. जिवंत (प्र.) जीत. [जिवंत] ०कोळसा–पु. धगधगीत कोळसा, निखारा; जिता कोळसा पहा.

जितका, जितकाला, जितुला—वि. जेवढा पहा. [सं. यावत्; प्रा. जित्तिअ, जित्तिल, जित्तुल.] **जितकावा**–वि. ज्या संख्येचा–प्रमाणाचा–अंशाचा–पायरीचा. याच्या उलट तितकावा. **जितक्यास तितका**–वि. जेवढा उपयोगी पडेल तेवढा; जेवढा योग्य असेल तेवढा; विवक्षित कार्यापुरता; फार नाहीं व थोडा नाहीं; बेताचा. 'आजचे लाडू जितक्यास तितके झाले: नपुरही आली नाहीं आणि उरलेही नाहींत.' 'जितक्यास तितकें बोलणें बोलावें, अधिक बोलूं नये.'

जितखोर—वि. हट्टी; दुराग्रही; भांडखोर. जिद्दखोर पहा. [फा. जिद्दखोर]

जितपत—वि. जेवढें; जितकें; ज्या प्रमाणाचें; याच्या जोडीला तितपत. **जितपर्यंत–पावेतों**–क्रिवि. जेथपर्यंत; जों पर्यंत; जितकावेळपर्यंत; जितक्या दूरपर्यंत. [जेथें+पावेतों]

जितर(रा)व—न. जीवनाला आधार असें जमिनीचें उत्पन्न, श्रम करणारा प्राणी; पिकलेलें उभें शेत; वागाईत व तें करणारीं (घोडा, बैल, गाढव, गाय, रेडा, म्हैस इ०) जनावरें. 'माझें जितराव यंदा बुडालें त्यामुळें मी खरावीस आलों.' 'घोडयाचें जितरव एकदां मोडलें म्हणजे कामांतून जातें.' 'जीव द्यावा त्यापेक्षां जितरव गेलें तरी उत्तम म्हणोन घोडीं सोडलीं.'–माव ९१. [जीत=जिवंत+राव] म्ह० कांद्याचें कोरडयास, मानभावाची बायको आणि गाढवाचे जितरव यांत श्रम नाहीं.

जित(तु)ला—वि. जेवढा. जितका पहा.

जितवण, जितार्णे—न. १ औक्षण; निंबलोण; कुरवंडी; दृष्ट काढणें. 'जितवण करूनि जननी। वस्तु सांडिल्या वोवाळूनि.' –मुआदि २९.१६५. 'दिवस लागलिया माता। कोपावें कीं जीविता। जितार्णे कीजे।'–ज्ञा १३.३३६. २ जीवन; जिवंतपणा. 'आतां जितार्णे श्रीमूर्ती। जाहलें यियां।'–ज्ञा ११.६६६.

जि(जिं)तवणी—न. (वाहातें पाणी) जीवनः जिव्हाळा. 'कर्माचें आहे जिंतवणीं।'–ज्ञा १८.५१८. [जितें=जिवंत+ वणी=पाणी]

जितवा—वि. जितका, जितकावा पहा.

जिता—वि. १ जिवंत. २ (ल.) न विझलेला (विस्तव) ३ राख न झालेला (कोळसा. निखारा). ४ वाहणारें, न सांचणारें (पाणी). ५ जिवंत झऱ्यांतून वाहणारें (पाणी). ६ चंचल; मारलेला–भस्म केलेला नव्हे असा (पारा इ० धातु). ७ चालू; प्रचारांतील (भाषा, लिपी, चाल). ८ उपयोगांत असलेली, न

हरवलेली (वस्तु). ९ फेडलें जाईल असें; तरतें; न बुडणारें (कर्ज). १० अगदीं जिवंत; निःसंशय. जित पहा.' जिता पिशाच, समं.' ११ हिरवें असतांना कापलेलें (गवत, भात). १२ जागरूक. [सं. जीव-जीवंत; प्रा.जिअ-जिअंत] (वाप्र.) ॰जित्या पंथास लागणें-भयंकर दुखण्यांतून उठणें, जगण्याच्या मार्गांत असणें. म्ह॰ १ जित्यारोटी मेल्यामाती=जित्याची खोड मेल्याशिवाय जात नाहीं. जितां-क्रिवि. जिवंत असा. ' जितां नांदतील मत्पदीं।' -यथादि १६.११२४. जिता कीं मेला-वि. जिवंत आहे कीं मेला आहे असें समजण्यास कठिण असलेला; मेल्यासारखा (नामशेष, स्तब्ध). 'चिप्प जिता कीं मेला बैस.' 'सहा महिने झाले तो जिता कीं मेला कांहीं आढळत नाहीं.' ॰कोळसा-१ निखारे पाण्यानें न विझवितां जमिनींत पुरून तयार केलेला कोळसा. २ धगधगीत जळते निखारे. यांची पूड करून जखमांना लावितात. ३ लवकर पेट घेणारा कोळसा हा कांहीं विशिष्ट लांकडापासून करतात. ॰जागता-वि. चांगला जिवंत असणारा; जागरूक; समर्थ असणारा; धडधडीत जिवंत. 'तो जिता जागता असतां त्याचें घर तुम्हीं कसें लुटतां.' [जिता+जागणें] ॰जीव-पु. (जीव शब्दाला जोर आणण्यासाठीं) जिवंत माणूस; सजीव प्राणी. 'जिताजीव मारणें हें घोरकर्म आहे.' -वि. जिवंत; चेतनायुक्त. (प्राणी) ॰पिशाच, समंध-जितीअवदसा-जीवंत पिशाच पहा.

जिताड-स्त्री. (कों.) जळून गेलेल्या किंवा नाश पावलेल्या पिकामध्यें हिरवागार दिसणारा पिकाचा तुकडा. [जिता]

जिताडा, जितारा-पु. (कों.) उन्हाळ्यांत ओलाव्याच्या आश्रयानें उगवलेलें हिरवें गवत. [जिता]

जितासु-वि. जीवंत; वाहतें (पाणी). [जिते+असु=प्राण]

जिती-स्त्री. १ वाढती दशा. १ चैतन्य. 'धैर्यांचिया चांगाचांगीं। चिंतवणी जिती आंगीं। वाहे जो कां।' -ज्ञा १८.६३८. [जिता]

जितेंद्रिय-वि. ज्यानें आपलीं इंद्रियें जिंकलीं आहेत असा; संयमी. 'परी जितेंद्रियासीचि घडे। योग्यतावशें।' -ज्ञा ४.१४१. [सं]

जितेर-(गो.) (सुतारी) दोन माणसांनीं ओढावयाचा रंधा. किसूळ पहा.

जित्रप-व-जितरव पहा. जित्राप-ब-न. १ (वे.) २ पीक. (कु.) शेत.

जित्रा-वि. पानें गळालेलें झाड; क्षित्रा.

जित्रुप-न. (व.) जनावर जितरव पहा.

जिंत्रुप-अ. (गो.) जणूं काय; खरोखरीच. 'लक्ष्मीच जित्रुप घरची.' [सं. चिद्रूप]

जिथचा-ला, जिथील-वि. जेथला; जेथील; ज्या जागेचा (संबंधदर्शक) [जेथें]

जिथणे-ने-क्रिवि. जिथून.

जिथपर्यंत-पावेतों-वर, जिथोर-क्रिवि. १ जेथपर्यंत; ज्या जागेपर्यंत; 'एका दमानें तूं जिथवर धांवत जाशील तिथवर मी जाईन.' २ जोंवरी: जितकावेळपर्यंत, ज्यावेळपर्यंत. 'जिथवर वाट पहावयाची तिथवर पाहिली.'

जिथाळणें-अक्रि. (व.) जिवंत होणें; कोम फुटणें (झाड इ॰स) [जिता]

जिथून-क्रिवि. १ ज्या जागेपासून; जेथून. 'मी जिथून आलों तिथूनच तूं आलास.' २ कधीं कधीं कालवाचक क्रियाविशेषणासारखा उपयोग; ज्यावेळेपासून; कालापासून.

जिथें-क्रिवि. जेथें; ज्या जागेवर; ज्या ठिकाणीं. [जेथें] ॰तिथें-क्रिवि.सर्व ठिकाणीं; सर्वत्र.' हा जिथें तिथें हात धुवून पाठीस लागला आहे.' म्ह॰ १ जिथें भरला दरा (पोट) तोच गांव वरा. २ जिथें मिळाल्या दोघीतिघी तिथें निघे उगीदुगी=दोनतीन बायका एकत्र भेटल्या म्हणजे तिथें गुप्त गोष्टी बोलतात.

जिद्-जिद्द-स्त्री. १ हट्ट; दुराग्रह; जिकीर; आडमुठेपणा. २ कसोटी. ३ आग्रह. ४ निकर; निकड. 'दुर्गकर हिमतीनें झुंजत आहेत परंतु हैदरखान जिद्दीस आला आहे.' -ख ६.३०१९. ५ भांडण. ६ उगाच विरोध; हट्टाचा नकार. जीद पहा. [अर. जिद्द=प्रयत्न] ॰खोर, जिद्दी, जिद्दीखोर-वि. १ हट्टी; हेकट; दुराग्रही. २ भांडखोर. ३ आग्रही.

जिंद-पु. १ मेलेल्या मुसलमानाचें पिशाच्च. २ दुष्ट माणूस; कपटी मनुष्य; सैतान. ३ (व.) हट्टी मुलगा. 'तो फार जिंद आहे, लाडू घेतल्याशिवाय नाहीं ऐकायचा.' [अर. जिन्न]

जिंद-स्त्री. जिद्द पहा. 'जिंद वाढविल्यास कामास येणार नाहीं.' -पाव १८.

जिंदगी, जिंदगानी-णी-१ जिनगी पहा. २ संसार. 'उपरी कोणत्या सुखें जिंदगानी करावी.' -ख १.१७८.' काय उरली जिनगानी।' -राला ४५. [फा. झिंदगी-गानी]

जिन-न. कापूस लोडण्याचें यंत्र. कापसाच्या बोंडांतून सरक्या काढण्याचें यंत्र, कारखाना. [इं. जिन्. एंजिनचें लघुरूप]

जिन-पु. समंध; राक्षस. जिंद पहा. 'कुंजवनांत कोणातरी जिनानें तुम्हांस पछाडलें तर नाहीं?' -वज्राघात १२. [अर. जिन्न]

जिन-पु. जैन पंथांतील विशिष्ट वर्गांतील व्यक्ति; तीर्थंकर; अर्हत. २ बौद्ध पंथांतील महान पुरुष; बुद्ध. -वि. जितेंद्रिय. [सं.]

जिन(जिवटा)-वि. (माण.) घनलोमी.

जिनगर-ग.र-गार-पु. (जीन करणारा) १ खोगीर, लगाम इ॰ कातडीसामान तयार करणारी जात व त्या जातींतील

व्यक्ति. स्पृश्य आणि अस्पृश्य या दोन्ही वर्गांत ही जात आढळते. 'जिनकराला ताकीद केली।' –ऐपो ४३०. २ चित्रें, वाहुल्या इ० तयार करणारी जात. [फा. झीन्‌गर] जिनगरी–वि. १ जिनगरानें तयार केलेलें. २ जिनगरासंबंधीं.

जिणगाणी, जिनगानी, जिनगी—स्त्री. १ जगणें; प्राण धारण रूप स्थिति; जन्म; जीवित्व; अस्तित्व. 'थू त्येच्या जिनगानीवर.' –गड आला पण सिंह गेला. २ उपजीविका; उदरनिर्वाह. ३ मालमिळकत; इस्टेट; पुंजी; ऐवज (जमीनजुमला, वतनवाडी विरहित) जिंदगी पहा. 'एकदां दत्तविधान झालें म्हणजे झाइन साऱ्या जिनगाणीवर आपला कवजा वसलाच ...' –नि ६४०. ४ अव्रू. [फा. झिंदगानी, झिंदगी]

जिनजित्रब—न. शेतांतील, वागेंतील, उभीं पीकें. [हिं. जिन=एक अर्थोत्कर्षक प्रत्यय+जित्रब=जितरब, पीक]

जिनपैरा-पैरें—पुन. (राजा.) शेतकीच्या कामासाठीं शेजाऱ्याकडून मागून आणिलेला मजूर; उसनवार मजूर; शेजाऱ्याची पाळी आली असतां त्याला आपणहि परत फेडीसाठीं असाच मजूर द्यावा लागतो. [जिन+पैरा=मजूर]

जिनबंद—पु. खोगराचा वंद; जीन पहा. (क्रि० करणें.) 'घोडयाला तंग तोवरी जिनवंद कोरी।' –ऐपो ४२९. [जीन+वंद]

जिन(न्न)स—पुस्त्री. १ वस्तु; पदार्थ; (विक्रीचा, खरेदीचा) माल; चीज. २ कोणतीहि एखादी वस्तु; कांहीं एक पदार्थ. 'त्याणें तुम्हापाशीं जिन्नस ठेविली आहे ती द्या.' ३ जात; प्रकार. ४ क्षुद्रवस्तु; कःपदार्थ. 'जिववा वोले गर्जुन मोंगल काय आणिला जिन्नस।' –ऐपो २५८. [अर. जिन्स्] (वाप्र.) एक-जिनसी–वि. १ एकाच जातीचा किंवा वस्तूचा. २ अगदीं एकसारखा, एकाच प्रकारचा. ०उडविणें–खर्चून टाकणें. सामाशब्द– ०अजूनास–स्त्री. पदार्थ; माल; वस्तु. 'मद्यानिल्हे या जिन्नस अजूनाशीच्या तलाशांत शोधांत आहे.' –ऐटि ३.६५. [अर. अज्नास्=जिन्सूचें अव] ०खाना–पु. कोठार; तळघर; वखार; सामान सांठविण्याची जागा. –वाडवावा २.४२. [फा.] जिनसाजिनसी–वि. हरतऱ्हेचें. 'जडिताचा शृंगार कोंदणें हिरे हरजिनसाजिनसी।' –अफला ५४. ०दार–वि. आंत जिन्नस (पुरण) घालून तयार केलेली (रोटी). –मृशि २.१४. ०पानस–पु. १ अनेक प्रकारचा जिन्नस; सामानसुमान; हरजिन्नस. २ कोठारांतील सामान. ०भाव–पु वाजारभाव. ०वर्तावळा–पु. धारा धान्यरूपानें भरावयाचा असेल तेव्हां भारी जातीच्या धान्याच्या वदला हलक्या जातीचें धान्य जास्त प्रमाणांत घेतात, तें जादा प्रमाण, माप; भारी धान्याच्या मोवदला वर्तावळा. ०वार–वि. १ निरनिराळ्यातऱ्हेचें; पुष्कळ जातींचें. 'एकाच जातीचीं फुलें आणूं नको, जिन्नसवार घेऊन ये.' २ मुबक; चित्रविचित्र; अतिशय चांगलें; उत्कृष्ट; भारी दर्जाचें (माल, कापड). 'एकादें जिनसवार चीट आढळल्यास आंगरख्यासाठीं घेऊन या.' ३ प्रत्येक मालागणिक ठेवलेला; दर जिनसाचा निर्देश केलेला (हिशोव, कागद) 'जिन्नसवर याद लिहून दे म्हणजे तो आणील.' ४ पिकांसंबंधीं स्वतंत्र तक्ता. जिनस वार जमावंदी= प्रत्येक जातीच्या पिकावर वसविलेल्या धान्याचा तपशीलवार तक्ता. **जिन्नसाना, जिन्नसजिन्नसाना, जिन्साना**–वि. उच्च-दर्जाचा; खरा. जिन्नसवार अर्थ २ पहा. –पु. माल; सामान; कोठारी माल. 'तेथें सरकारचा जिन्साना आहे त्याची मोजदाद त्यास देऊन पावती घेणें.' –रा १२.१३६. **जिन(न्न)शी-सी** वि. १ मालाच्या वाहातुकीचें (जहाज). २ वारदान, भरताड भरलेलें; जिन्नस भरून आलेलें. **जिनशी**–स्त्री कोठार; जिन्नसखाना. 'तीन तोफा व वारूदचे पेटारे वारा आणिले होते ते जिनशींत दाखल करविले.' –रा ५.१९४. **जिन्नसी गलबत-तारू**–स्त्री. माल वाहावयाचें तारू–गलवत. **जिनसीवाले**–पुअव. तोफखान्याचा अधिकारी. **जिनसी सामान**–न. दारूगोळा; तोफखान्याचें सामान.

जिनहार—क्रिवि. बिलकूल; सर्वथैव; हरगीज. 'करारास जिनहार कसूर येणार नाहीं.' –पया ४८४. [फा. झिन्हार]

जिना—पु. दादर; पायऱ्यांची वाट; सोपान. [फा. झीना]

जिप्सी—स्त्री. युरोपांतील एक भटकी जात व तींतील व्यक्ति. जिप्सी हे मूळचे हिंदी होत. [इजिप्शियनचा अप. हे इजिप्तमधून आले असें युरोपियन मानीत]

जिबट—वि. (गो.) १ हलक्या जिभेचा. २ वक्ता. [जीभ]

जिबर—न. (गो.) एक मासळी.

जिबली—स्त्री. (गो.) अर्धा कापलेला जोडयाचा तळ. जिभली पहा.

जिबू(बु)ड—स्त्रीन. एक वेल आणि त्याचें फळ; चिबूड पहा. [सं. चिर्भिट; प्रा. चिब्भड; म. चिबूड]

जिभई—स्त्री. १ मागावर कापड विणतांना तें ताठ वसवावयाची पट्टी, कामटी. (या पट्टीच्या टोकांना कापड दावून त्यास हा ताठपणा आणतात). २ (कांहीं ठिकाणीं) ज्या दोन दोऱ्यांनीं मागाच्या वह्या आलटूनपालटून उचलल्या जातात. अशा दोन वाजूच्या दोऱ्या. [जीभचें लघुत्वरूप]

जिभली—स्त्री. १ जीभ (लडिवाळपणें अथवा तिरस्कारानें योजतात.) २ (कों.) जीभ (साप, घोरपड, पोपट इ० ची) दुभागलेली, चिरलेली जीभ (यावरून). ३ जिभेखालच्या दोन मुख्य शिरा. ४ झाड (विहिरीच्या वाहेरला वाजूच्या उगवणारें). ५ (सामा.) लहान जीभ. ६ जीभ खरडण्याची वांगडी, कडी इ०

[सं. जिव्हा; प्रा. जिब्भा] ०कांठी—वि. विशिष्ट कांठावरून धोतरानें नांव. —मराठी ३ रें पुस्तक, पृ. ७८. (१८७३) जिभल्या चाटणें—(ल.) तोंडाला पाणी सुटणें; प्राप्तीची इच्छा करणें.

जिभ(मो)ळा—स्त्री. १ जीभ खरडण्याची काडी. २ जिभली पहा. ३ ओष्ठप्रांत-भाग. (क्रि० चाटणें). 'जिभळया चाटणें.'

जिभा—पु. (चांभारी) तळाच्या वरचा चामड्याचा दुसरा भाग. [जीभ]

जिभांगें—न. (नाविक) वाऱ्याला रोखून धरणारा व जहाजाला गति देणारा शिडाला बांधावयाचा कापड वगैरेचा तुकडा. [जीभ+अंग]

जिभा(भो)ळी—स्त्री. नखाऱ्या खालची मऊ, नाजुक कातडी. जिव्हाळी अर्थ १ पहा. [सं. जीव]

जिभी—स्त्री. जीभ खरडण्याची काडी; जिभली अर्थ ६ पहा. [जीभ]

जिमखाना—पु. व्यायामशाळा; तालीमखाना; क्लब. [इं. जिम्नॅस्टिक+हिं. खाना]

जिमती—वि. जबाबदार; हमीदार. 'माझें नांवें पत्र जिमती खातरजमेचें पाठवावें.' —मदवा २.३३. [जिम्मा]

जिमा, जिम्मा—स्त्रीपु. १ भार; पत्कर; हमी; जबाबदारी. 'ज्यानीं लोकांस मार्ग दाखवून कांहीं प्रकारविशेषानें ज्ञानामृत पाजण्याचा जिमा घेतला आहे ...' —निं ८८७. 'मसलत ठरावी त्याप्रमाणें आपलाले जिम्यावर जावें' —पया २१५. २ विश्वास; जामीन (वस्तु, मनुष्य, कृत्य यांचा); (इं.) गॅरंटी. ३ ताबा; हवाला. 'हे दागिने एवढे तुमच्या जिम्मेस असूंद्या.' ४ (कायदा) तिसऱ्या इसमाचें वचन, जबाबदारी किंवा देणें पुरें करण्याचा करार; जामिनकी. 'तुम्ही जर जिम्मा घ्याल तर त्याला शंभर रुपये देतों.' जिमेस करणें—स्वधीन करणें; हवालीं करणें. 'पन्नास हजार फौज व तीनशें तोफा तुझे जिमेस करितों.' —भाव ४२. [अर. झिम्मा] जिम्माफा(पा)रक—वि. जबाबदारींतून मोकळा केलेला; जिम्यांतून मुक्त. [अर. झिम्मा+अर. फारिघ्=मुक्त] जिम्मेदार—वि. जामीन; जबाबदार; ज्यानें आपल्या अंगावर जबाबदारी घेतली आहे असा; ट्रस्टी. [फा. झिम्मादार] जिम्मेदारी—स्त्री. जबाबदारी; हमी. 'नागरिक सैन्यांतील जिम्मेदारी त्याजवर असे.' —इंमू १६९.

जिमा—स्त्री. (बायकी) गणति; जमा; अंतर्भाव. 'माणसांत देखील जिमा व्हावयाची नाहीं त्याची.' —एक] जमा]

जिमीन—स्त्री. (कुण.) जमीन.

जिमेनीस, जम्नीस—पु. जमावसुलाचा एक अधिकारी. 'जिमेनीस यांणीं पोते, जामदारखाना, कोठी, बाजार वगैरे पैदास्ती कमावीस जमा याजवर दखलगिरी करावी.' —वाडसनदा १२६. [अर. जम=जमा+नीस].

जिया—सना. ज्या. 'जियें दोघें जीव प्राण। जियां दोघां।' —अमृ १.१२. जियें—जीं—'जगाचीं जियें जनकें।' —अमृ १.१.

जियादा—जादा पहा. [अर. झियादा]

जियाफत—स्त्री. मेजवानी; जाफत पहा. —पेद२१.३४. [अर]

जियारत—स्त्री. प्रार्थना; जारत पहा. 'दर्गांत जाऊन जियारत केली.' —रा १.१८३. [अर. झियारत]

जियालें—न. जगणें; जीवित; जिणें. 'वर जळों हें जिआलें।' —ज्ञा २.३६. [सं. जीव+आलय; प्रा. जिअ+म. आळें]

जियें—न. जीव. 'आर्ती लाह्याति जियें।' —ऋ २.

जियेचें—अक्रि. (गो.) वांचणें; जगणें. 'वैदाच्या वखतानीं तों जियेलो.' [सं. जीव; प्रा. जिअ]

जिरगा—पु. तांदुळांतील एक प्रकार; जिरेसाळ.

जिरगा—पु. पुढाऱ्यांची किंवा मतदारांची मोठी सभा. जर्गा पहा. [फा. जर्गा]

जिरजिरीत—वि. (गो.) जर्जर; फाटकें; झिरझिरीत पहा. [सं. जर्जर]

जिरणी—स्त्री. एक झुडूप.

जिरणी—स्त्री. आंत मुरणें. [सं. जॄ] ०पडणें—१ वर—स—खालीं हे प्रत्यय लावून व त्याच्या पुढें पडणें, येणें क्रियापदें जोडून योजतात उदा० जिरणी—स—वर—खालीं—पडणें कमी पडणें; हलकें होणें; उतरणें (ताप). 'याचा ताप जिरणीस पडल्यावर येईन.' २ शरीरांत भिनणें; गुणावह होणें (औषध). ३ सोसणें; पचणें; पचनीं पडणें (खाण्याचा पदार्थ, औषध—नेहमीं उपयोग केल्यानें). 'मला तंबाखू जिरणीस पडला म्हणून गिळला.' [जिरणें]

जिरणें—अक्रि. १ शोषलें जाणें; भिनणें; मुरणें. 'इतकें तूप डोकीला जिरव म्हणजे कपाळाचा ठणका राहील.' २ आंतल्या आंत नाहींसें होणें; बसणें; नष्ट होणें (पित्तामुळें गर्भारपणीं पोटाचा मोठेपणा; स्तनाची पुष्टता इ०). 'तिचें सहा महिन्यांचें पोट जिरलें—गर्भ जिरला'; 'स्तन जिरले.' ३ बाह्यात्कारीं विकृति न होतां कमी होणें, जाणें (घामाशिवाय ताप, पू झाल्याशिवाय गुल्म). 'तुझे आंगीं मोडशी जिरली आहे म्हणून आंगावर गळवें उठतात.' ४ दबणें; खालीं होणें; आंतल्याआंत राहणें; शांत होणें (गर्व, राग, आनंद). 'सवाई वळकट भेटतांच त्याचा गर्व जिरला.' ५ शोषलें जाणें; पचनीं पडणें; कांहीं एक परिणाम न होणें (औषध, विष यांचा). 'सांगें हालाहाल जिरेल। सेविलिया काई।' —ज्ञा ३.२०३. ६ गिळणें; गट्ट करणें; आधाशासारखें खाणें; नासाडी करणें (पैसा, पदार्थ यांची). ७ पचणें (अन्न). ९ (ल.) अंगीं लागणें; पूर्ण उपभोग मिळणें (अन्यायानें मिळविलेल्या पैशाचा). 'अन्यायानें घेतलेलें द्रव्य जिरत नाहीं.' १० लबाडी, गुन्हा यावद्दल कांहीं न होणें; जाचक न होणें; शिक्षा झाल्याशिवाय सुटणें (गुन्हा इ० तून) पचणें.

'त्याला दोन ल्वाड्या जिरल्या म्हणून ल्वाडीच करावी असें वाटूं लागलें.' ११ आंत सामावणें, राहणें, खपणें. 'त्या गलब तांत आणखी दोन खंडीं ओझें घातलें तरी जिरेल.' १२ साधन-सामुग्री खपणें; लागणें. 'या घराच्या एका पाख्याला हजार गुंड्या जिरल्या.' [सं. जॄ] (वाप्र.) (कंडू-खय-खुमखुम-मोडशी)जिरणें-कमी होणें; जिरणें (सूड, द्वेष इ०च्या तीव्र भावना). जिर(रो)लपोट(टा)-ल्हान मूल पीत असतां किंवा औषध घेत असतां आई लडिवाळपणें म्हणते तो शब्द. [सं. जॄ= जीर्यते; प्रा. जीरइ]

जिरमाणी—स्त्री. पचन; जिरणी पहा.

जिरमाणीं-माणीस पडणें—मानवणें; पचनी पडणें (सारखा उपयोग केल्यानें एखादें अन्न, औषध). जिरणीं पडणें पहा. [सं. जॄ-जीर्यमाण; म. जिरणें]

जिरमुळा—पु. (गो.) एक प्रकारचा कंद. विरवोळा पहा.

जिरलें—न (कु.) झुरळ. [का.]

जिरवण—न. पाचक औषध; अग्निवर्धक पदार्थ. -स्त्री. (गो.) पचन. [सं. जॄ=जिरणें]

जिरवणी—न. १ जड अन्नाचें पचन होण्यासाठीं घेतलेला द्रव पदार्थ. २ (ल.) हरामखोरीचें कृत्य जिरविण्यासाठीं सांगितलेल्या कांहीं तरी सबबी; सारवण. ३ जिरवणीचा पाऊस. ४ जिरवणूक पहा. जिरविणीचा पाऊस-पु. मीजपाऊस; ज्याचें पाणी जमिनींत जिरून जातें असा पाऊस, याच्या उलट धोपटवणीचा पाऊस. जिरवणूक-स्त्री. १ शोषविणें; मुरविणें; पचविणें. २ जिरवाजिरव पहा.

जिरवाजिरव—स्त्री बाहेर येऊं न देणें; छपवाछपवी; दावादाव; निरवानिरव; सारवण.

जिरविणें—उक्रि. १ शोषविणें; मुरविणें; पचविणें. 'तुझ्या जिरविलें वहु प्रणतमंतु पोटें पण।' -केका १८. २ दावणें; कमी करणें. ३ बाहेर फुटूं-पडूं न देणें; छपविणें. ४ (मस्ती, रग, गुर्मी) खोडकी मोडणें; शिक्षा करणें. [जिरणें प्रयोजक]

जिरवेल—स्त्री. भाताची एक जात. जिरगा पहा.

जिरा—पु. लोखंडाचें कडें. [फा. झिराह=कडीं असणारें लोखंडी चिलखत]

जिराइत—स्त्री. मांगांतील एक पोटजात. ही अहमदनगर जिल्ह्यांत आढळते. -अस्पृ ४७.

जिराइ(य)ती, जिराई(य)त, जिरात—वि. १ शेतांतील पिकांसंबंधीं (सारा, पाहणी इ०). 'जिराइती वसुल-पाहणी.' २ शेतीच्या कामाची; शेतीला योग्य अशी (जमीन). ३ लागवडीच्या जमिनीवर उत्पन्न केलेलें. ४ पावसावर पिकणारी; कोरडवाहू(जमीन, पीक). ५ उपऱ्या (मुसल्मान किंवा कोणताहि परका माणूस-जो हिंदु लोकांत राहून त्यांच्या चालीरितीप्रमाणें वागतो असा). याच्या उलट बागायती=अस्सल; मूळचा. [अर. झिराअत] ०गांव-पु. जेथें बागा अथवा रब्बीचें पीक होत नाहीं असा गांव. जिराईतयत-न. १ कोरडवाहू शेतीला योग्य अशी जमीन; याच्या उलट बागायत. २ लागवडींतली जमीन. ३ धान्याचीं शेतें-जमीन; ह्या जमीनींतील उत्पन्न. याच्या उलट बागाईत=मळ्यांतील झाडें वगैरेचें-उत्पन्न; माळवद. 'ऐसें आमुचें बागाईत। वरकड तुमचें जिराईत।' -मध्व ४०२. ४ केवळ पावसावर पिकणारें शेत-पीक. [अर. झिराअत्] जिरायत-जिरातखाना, जिरादखाना-पु. धान्याचें कोठार; सरकारी धान्याचें कोठार; अठरा कारखान्यांपैकीं एक.

जिरातखाना—पु. शस्त्रागार -वाडबावा २.४२. [फा. झिराह्=चिलखत; झिराव्=लढणें ?]

जिराफ—पु. आफ्रिकेंतील एक प्राणी; उष्ट्रव्याघ्र; चित्रोष्ट्र. याची उंची डोक्यापासून पायापर्यंत साधारण बारा हात असते.

जिराह—पु. चिलखत; कवच. [फा. झिराह्=लोखंडी चिलखत] जिरेहगर-पु. चिलखतं करणारा. -राज्यको १०.१६.

जिरी—पु (व.) जिरें पिकवणारी माळ्याची जात. 'आमच्या गांवांत जिऱ्याची वस्ती पुष्कळ आहे.' [जिरें]

जिरें, जिरीं—न. एकप्रकारचें सुवासिक धान्य. याचा मसाल्यांत उपयोग करतात हें रक्तशोधक व दाहशामक आहे. [सं. जीर; फा. झीरा; हिं. जीरा; बं. जीरे] जिरूं-न. जिऱ्याचा दाणा. जिरूंमिरूं-न. जिरें व मिरें इ० मसाल्याच्या सामानाला व्यापक शब्द; किराणा जिन्नस. जिरेपाक-पु. जिरें वगैरे घातलेला एक प्रकारचा पौष्टिक पाक, औषध. जिरेसाळ-स्त्री. एका जातीचें भात; जिरवेल पहा.

जिरे-जिरी—नस्त्री. चिलखत; जिराह पहा. 'जरीचे झगियाचे अंतर्भागीं नवरी बारीक कडियाची लोखंडी जिरे.' -चित्रगुप्त ११२. [फा. झिराह्] ०गार-पु. जिरेहगर; चिलखत करणारा. [फा. झिराह्+गार] जिरे-जिरीटोप-पु. शिरस्त्राण. 'जिरेटोप पेट्या बांधून...' भाब १०. 'शिरीं जिरीटोप घातला।' -ऐपो ३२.

जिरेळ-ळी—स्त्री. केळीची एक जात. जिरेळें-न. जिरळीचें फळ; केळें. जीर पहा. [जिरें+केळें ?]

जिरौचें—अक्रि. (गो.) पचविणें; जिरविणें.

जिलकाद—पु. मुसल्मानी (अरबी) वर्षाचा अकरावा महिना. [अर. झील्कअदा]

जिल(ली)बी—स्त्री. एक मोठें पक्वान्न; मैद्याच्या पिठांत लिंबाचा रस, तूप, उडदाचें पीठ व दहीं मिश्र करून तें मिश्रण दुसऱ्या दिवशीं जिलबीपात्रानें तुपांत तळून साखरेच्या पाकांत

टाकून केलेला कड्याच्या आकाराचा वाटोळा पदार्थ. -गृशि १.४१३. जिलेवी असेंहि जुनें रूप आहे. [हिं. जलेवी, जिलेवी]

जिलीद, जिल्द्‌न—न. बांधीव पुस्तक; लेखबंध. -राव्य ८.११०. [फा.]

जिलीब, जिलब—स्त्री. १ समुदाय; लवाजमा; परिवार; इतमाम. २ स्वारी; मिरवणूक (राजा किंवा देव यांची, यांत कोतवाली घोडे, ईटवाले, चोपदारवाले, बंदुकवाले, मालाईत, सांगवाले, आणि बाणाईत असे सहा प्रकारचे लोक असतात, शिवाय कोतवाली घोडेहि असतात). 'श्रीमंताची भेट घेतली जिलीब चाले मोहरें।' -ऐपो २८६. [फा. जिल्व्‌, जिलवी] ०दार-पु. जिलीवमधील माणूस; नोकर; हुजऱ्या. ०हुद्दे-पुअव. वरील ईट इ० सहा प्रकारचीं शस्त्रें धारण करणारे हुद्देदार. जिलबीस-क्रिवि. स्वारींत पुढें. जिलबीचा घोडा-पु. कोतवाली घोडा.

जिलेटीन—न. एक पदार्थ; हें प्राण्यांचें मांस, अस्थी, कातडीं, खूर व शिंगें इत्यादिकांपासून तयार करितात. याचा सरसा-सारखा उपयोग करितात.

जिलोह—पु. १ लवाजमा. 'त्यास छत्राची व जिलोहाची तयारी जल्दीनें करून पाठवावी.' -दिमरा २.१५०. २ थाट; समारंभ. [फा. जिल्वा=भपका] जिलोहानें-क्रिवि. थाटानें. ०खाना, जिलौखाना-जलोह खाना-पु. दरबारचें दालन; सभास्थळ. 'नवावांनीं हवेलीचे जलोहखान्यापुढें एक तोफ ठेवली.' -रा ५. १२०. [फा. जिलूखाना=देवडी, दिवाणखान्याशेजारची खोली]

जिल्हई, जिल्ह, जिल्हे—स्त्री. १ चकाकी; उजळा; तेजगी. २ पदार्थ गुळगुळीत करण्याची, चकचकीत करण्याची क्रिया; पॉलिश. ३ तेज. 'वेदब्राह्मणाची मर्यादा नवाववहादूर फार करितात म्हणोनच दिवसेदिवस दौलतीस जिल्हे व रौनक आहे.' -रा १९.५३. [अर. जिला] ०गर-गार-पु. उजळा देणारा. ०दार-वि. चकाकीत; चकचकीत 'जिल्हइदार अपकरे वाटते आज चरकी घरिले.' -प्रला १.१९. जिलेवंत-वि. शोभिवंत; चकचकीत. 'तफराव जिल्हेवंत नाचती समांगना आनंदांत।' -प्रला ४१.

जिल्हा—पु. १ देशविभाग; परगणा; प्रांत. (सामा.) भाग. देश पहा.' २ इलाख्याचा एक भाग; यांत तालुके पाडलेले असतात व यावर कलेक्टर अधिकारी असतो. ३ कागदाच्या बंदाचा अर्धा भाग (त्याला पाडलेल्या चार घड्यांपैकी दोन घड्यांची जागा). ४ मिश्र राग. [अर. झिला] जिल्हेस-बंदाच्या अर्ध्या भागांत (कौल, करार) लिहिण्याची तऱ्हा. लिहून देणाराच्या सह्या उजव्या बाजूच्या जिल्ह्यांत आणि साक्षीदाराच्या सह्या डाव्या बाजूच्या जिल्ह्यांत असतात. जिल्हेबीत-बीतरेघ-नस्त्री. बंदाच्या चार रकान्यांपैकीं दोन रकान्यामधून काढलेली रेघ. ०दार-पु. जिल्ह्यावरचा अधिकारी; सुभेदार पहा. मराठी राज्यांत पेटा-तालुक्यावरच्या अधिकाऱ्यालाहि हा हुद्दा असे. २ (चुकीनें) जेलर; तुरुंगाचा अधिकारी. [फा.] ०मॅजिस्ट्रेट-पु. (इं.) डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट; जिल्ह्याच्या कलेक्टरला १ ला वर्ग मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार असतो म्हणून त्यालाच जिल्हा मॅजिस्ट्रेट म्हणतात.

जिल्हें—न. (को.) मासे धरण्याचें लहान जाळें.

जिल्हेज—पु. मुसलमानी (अरबी) वर्षांतील बारावा महिना. [अर. झील्‌हिज्जा]

जिवट, जिवस—वि. १ रगदार; पाणीदार; जोरदार; दमदार; काटक (मनुष्य, जनावर). २ योग्य; लायक; समर्थ; ऐपत, मालमत्ता वगैरे असणारा. ३ बळकट; दृढ; कणखर. 'असा पुरुष नित ती एक मोगिल जिवट असेल रंडी।' -प्रला १८८. ४ नफ्याचा; फायदे-शीर; उत्पन्नाचा (धंदा, उद्योग). [सं. जीव+ट प्रत्यय]

जिवडा—पु. १ (सामा.) क्षुद्र जीव; जंतु. २ सरपटणारा प्राणी; उरोगामी (साप, किडा इ०). ३ प्रियपुत्रादिकांस लडिवाळ-पणाचें नांव (कलिजा, हिरा याप्रमाणें). [सं. जीव+डा=अल्पार्थी प्रत्यय]

जिवणी—स्त्री. जेवणी; तोंड; दोन ओठांमधील तोंड उघड-ण्याकरितां असलेली चीर, फट. 'त्या मुलाचे ओठ लाल असून जिवणी लहानसर होती.' -कोरकि ४२९. [सं. जीवन]

जिवणें—अक्रि. जगणें; जिवंत असणें. [सं. जीवन]

जिवत, जिवंत-कळा-कोळसा—जीवंतमध्यें पहा.

जिवती—स्त्री. मूल जन्मल्यानंतर सहावीच्या दिवशीं पुजा-वयाची एक देवता; सटवी. 'रक्षी गुरुसेवा हे सच्छिष्यचिद्घसि गाळवा जिवती।' -मोउद्योग ८.८८. २ तिची एक लहान प्रतिमा करून मुलाच्या गळ्यांत बांधितात ती.' ३ श्रावणमहिन्यांत मुलांस दीर्घायुष्य मिळावें म्हणून माता दर शुक्रवारीं पूजन कर-तात ती देवता [सं. जीवंतिका]

जिवती—स्त्री. (व.) आषाढ वद्य अमावास्या. [सं. दीपवती ?]

जिवनळ—पु. (गो.) देवनळ; एकप्रकारचें गवत; वोरू.

जिवलग—वि. जिव्हाळ्याचा; आवडता; प्रिय; जिवास आधारभूत (पति, मित्र, पुत्र, ईश्वर इ०). जीवलग पहा. 'देवाच्या सख्यत्वासाठीं। पडाव्या जिवलगांसी तुटी।' -दा ४.८.८.

जिववणें—उक्रि. जिवंत करणें; जगविणें. 'अन्न जिववी परि-मित आहारीं। अधिक झालिया तेंचि मारी।' -मुआदि२०.८५. [जीवणें प्रयोजक]

जिवसा—वि. जिवलग पहा. [सं. जीवसदृश] म्ह० १ तांदूळ जिवसे पाहुणा जिवसा. १ पाहुणा जिवसा आणि तांदूळ जिवसे कसें साधेल.

जिवा—पु. (राजा.) जिता पहा. [जीव]

जिवा—पु. (नाविक) दोरीचे दोन पेड वळून झाल्यानंतर त्यांत मिसळावयाचा तिसरा पेड; शिडाच्या दोन पाखरा ज्या जोडसुंभाच्या दोरीनें जोडलेल्या असतात तो गोट. [जीव]

जिवाचा—हा शब्द व याचे समास जीव मध्यें पहा.

जिवाजीपंत—पु. (विनोदानें) जीव; प्राण; याच्या उलट मनाजीपंत (मन). 'मनाजीपंत निवून जातो जिवाजीपंतास जाव देणें पडतें.'

जिवाणूं-णें—न. (कों.) (सामा.) सर्पाच्या जातीचा प्राणी; क्षुद्र जीव; जंतु; किरडूं. [जीव]

जिवाद—स्त्री. (कु.) चोरपड. जवादें.

जिवानकल्लु—पु. जीवखडा; अश्मा. —वदलापूर ७०. [जीव+का. कल्लु=दगड]

जिवारा—वि. किडयानें खाल्लेला (पदार्थ). —मुंव्या १९२.

जिवाळा—पु. जिव्हाळा पहा. (कु.) १ देह. २ जिवंतपणा. —वि. सजीव. 'लवणाची मासोळी। जरी होय जिवाळी।' —अमृ ७.३६. [जीव]

जिवाळें—न. (महानु.) लहान कमळ. 'चौकावरि जिवाळीं। नवरत्नाचीं।' —ऋ ७४.

जिव्हा—स्त्री. १ जीभ; रसनेंद्रिय. 'जगामध्यें जगमित्र। जिव्हेपासीं आहे सूत्र।' —दा १९.२.१९. २ (ल.) अग्नीची ज्वाळा. ३ जिभेच्या आकाराची वस्तु. [सं. जिह्वा] (वाप्र.) **०खाणें**—रागानें, त्वेषानें जीभ चावणें. **०वांकडी पडणें**—१ गैरसावधपणानें बोलणें. २ अर्धांगवायूनें जीभ लटकी पडणें. **०विटाळणें**—१ जिव्हेचें रसज्ञान नष्ट करणें. २ शिव्या वगैरे देऊन जीभ घाटविणें; जिभेनें पाप करणें. ३ नालायक, वाईट मनुष्याची एखाद्याला शिफारस करणें, मध्यस्थी करणें. **०हातीं धरणें**—१ फार शिवीगाळ करणें. २ अतिशय वरळणें. ३ अधाशीपणानें खाणें. **जिव्हेला आडकाठी असणें**—बोलण्याची मनाई, आडकाठी असणें; बोलण्याला आडपडदा असणें; इतर वाक्प्रचारासाठीं जीभ पहा. सामाशब्द— **जिव्हाग्र**—न. १ जिव्हेचा शेंडा, टोंक. २ (चुकीनें) जिव्हार. 'ती काठी त्याचे जिव्हाग्रीं (मर्मस्थानीं) पडली. [सं.] **जिव्हाग्रीं असणें**—उपस्थित असणें; तोंडपाठ असणें. 'जें तो पढला आहे तें त्याचे जिव्हाग्रीं आहे.' **जिव्हाछेद**—पु. जीभ कापणें. (खरेपणा सिद्ध करण्यासाठीं योजितात). **०दंश**—पु. (जिभेला झोंबणारें, चटका बसणारें) तोंडीलावणें. 'आणि राखेहूनि कोरडे। आंत वाहेरी येके पाडें। तो जिव्हादंशु आवडे। बहुतया।' —ज्ञा १७. १४४. [सं.] **०दोष**—पु. १ भाषणांतील दोष. २ जिभेंतील दोष; अडखळणें. **०मूलीय**—वि. क, ख वर्णांपूर्वीचा विसर्गोच्चार. याची अर्धविसर्गपूर्वक ककार अशी व्याख्या केली आहे. उदा० अन्तःकरण; दुःख इ०. **०रूढ**—वि. वाटेल तेव्हां पाठ म्हणून दाखवितां येणारा; जिव्हाग्रीं असणारा; सदां सिद्ध; अगदीं तयार. **०रोग**—पु. १ जिभेवरील सुज, फोड. २ (सामा.) जिभेला झालेला रोग. **०स्तंभवात**—पु. जिभेचा अर्धांग; जीभ लुळी पडणें. **जिव्हेचा जड**—वि. १ स्पष्ट, पूर्ण शब्दोच्चार करावयास असमर्थ; बोलण्यांत खोड असणारा. २ अबोल्या; फार बोलावयास नको असा.

जि(जिं)व्हार-री—नस्त्री. १ (काव्य.) हृदय; आत्मा; चेतनास्थान; काळीज; अंतःकरण. 'मेदिनें आमुचें जिव्हार।' —रास ३.८५. २ (ल.) प्राणाप्रमाणें चैतन्योत्पादक गोष्ट, तत्त्व; मर्म; सत्त्व. जीवनकला. 'जिव्हार मोडलें वैराग्याचें।' —भाए ८४. 'जो वेदशास्त्रांचें जिव्हार।' ३ जीव. 'घाव्रांगीं जिव्हारें। आरोपुनी।' —ज्ञा १.२२०. ४ जीवाची गुप्त गोष्ट, रहस्य; काळीज; मर्म. 'वेद जयालागीं झकविले। लक्ष्मी येही राहपिलें। जिव्हार जें।' —ज्ञा ११.११८. ५ जिव्हाळा. 'ना तरी सकल धर्मांचें माहेर। सज्जनांचें जिव्हार।' —ज्ञा १.३१. जिव्हाळी पहा. **जिव्हारीं**—क्रिवि. १ नाजुक भागीं; मर्मीं; काळजाच्या भागीं; अंतःकरणांत (जखम इ०) 'नरपति रमणी ते खोंचलीसे जिव्हारीं।' —सारुह ३.५७. [जीव]

जिव्हाळ—स्त्री. जिव्हाळी पहा.

जिव्हाळा—पु. १ उगम; उत्पत्ति; मूळ; झरा. 'या विहिरीचा जिव्हाळा लहान आहे यासुळें पाणी थोडें.' २ आत्मा; सार; मर्म; मुख्य तत्त्व. 'नेणती मुक्तीचा जिव्हाळा।' —एरुस्व ७.४३. 'जाणें भक्तीचा जिव्हाळा। तोचि दैवाचा पुतळा।' —तुगा, कीर्तन १.१२.३ पोहोंच; आवांका; धारणाशक्ति. 'मुलाचा जिव्हाळा पाहून अभ्यास सांगा.' ४ कळवळा; काळजी; उत्कंठा; जीव लागणें; मन जडणें. 'दुखणेकऱ्याच्या शुश्रूषेस जिव्हाळ्याचा माणूस असावा' ५ (वीणा, इतर तंतुवाद्यें) घोडी आणि तारा जेथें एकत्र होतात त्या बिंदूवर जो कादूस लावतात तो; झारा. ६ मर्मस्थळ; वर्म. ७ जीवित; प्राण; चैतन्याचें उगमस्थान; आधार. 'नामरूपा तूंचि जिव्हाळा।' —एरुस्व १६.९२. 'विश्वाचा जिव्हाळा, व्यवहाराचा जिव्हाळा.' ८ लाभ. 'तेतुला जिव्हाळा। मानावा हा।' —ज्ञा १३.१०८९. ९ माया; ममता. [सं. जीव+आलय] **जिव्हाळी**—स्त्री. १ एखादी मर्माची जागा; नाजुक, वर्माचा भाग (नखाच्या, शिंगाच्या खालचा किंवा कानाच्या मागचा); सचेतन मांसाचा भाग; मर्मस्थान (क्रि० लावणें; लागणें). २ विण्याचा झारा. जिव्हाळा अर्थ ५ पहा. [जीव+आलय] **जिव्हाळी-जिव्हाळीला लावणें-लागणें**—मर्मभेद होणें; (अक्षरशः व ल०) जिवाला लागून राहणें. **जिव्हाळ्याचा**—वि. अत्यंत मैत्रीचा; जिवलग; मायेचा; काळजीचा; कळकळीचा. 'तो गाजुदीखान याच्या जिव्हाळ्याचा होता.' —माव २०. 'माझ्या जिव्हाळ्याचा एथें कोण्ही नाहीं म्हणून तूं मला मारतोस.'

जिव्हाळी—स्त्री. १ शिंग (वाजविण्याचें), पिपाणी, पोंगे, अलगूज इत्यादींतून सूर निघण्यासाठीं त्यांच्या तोंडाटून बसविलेला

अर्धवर्तुळ किंवा चपटा तुकडा. २ यंत्रांतील पडदा; (इं.) व्हाल्व. [जिव्हा]

जिष्णु—पु. १ विष्णु. २ अर्जुन. –वि. १ सदोदित विजयी; जयशाली. २ (समासांत) जिंकणारा. [सं. जि=जिंकणें]

जिसाळी—स्त्री. (शेतकी) एक औत. –शे ७.१७.

जि.जु.स्त—वि. (गो.) बरोबर. [इं. जस्ट; फ्रें. पो. जुस्त]

जिहाद—न. धर्मयुद्ध. –सन १८५७.५१६. [अर. जिहद]

जिह्मदृष्टि—स्त्री. (नृत्य) कोणाला न कळेल अशी तिरकस दृष्टि करून पाहणें; पापण्या मिटवून आकुंचित करणें. हा अभिनय असूया; आळस, जाड्य, हे भाव दर्शित करण्याकरितां केला जातो. [सं.]

जिह्वा—स्त्री. जिव्हा पहा.

जिज्ञासा—स्त्री. ज्ञानाची इच्छा; कुतूहल; शोधक बुद्धि. [सं.]

जिज्ञासु—वि. १ ज्ञानाची इच्छा असणारा; शोधक; चौकस. २ अभ्यासी; विद्याभ्यासंगी. [सं. ज्ञा–जिज्ञासा]

जी—सना. जो याचें स्त्रीलिंगी एक वचनी रूप.

जी—१ नांवाच्या पुढें आदरार्थी, बहुमानार्थी लावावयाचा प्रत्यय. जसें–गणपतरावजी; हनुमानजी; रामचंद्रजी; साहेबजी; २ हाक मारतांना विशेष परिचयदर्शक असा योजावयाचा प्रत्यय. 'अरे खंडूजी' ३ प्रश्नार्थक संबोधन (यांत उत्तर गृहीतत्व असतें). 'तिळ स्वदिशुवचनें अदयता शिवे काय जी!' –केका १०६. ४ महाराज, सरकार, स्वामी याप्रमाणें विनयार्थी संबोधन. 'ॐ नमो जी! आद्या।'–ज्ञा १.१.५ मान्यता, होकार दर्शविण्यासाठीं हो! आज्ञा! या अर्थीचा सेवकानें योजावयाचा शब्द. 'अरे हें काम करशील? जी महाराज.' ६ व्यक्तीच्या विशेषनामास लावयाचा सन्मानार्थी प्रत्यय. उदा० अपाजी, रघूजी, संभाजी इ०; ब्राह्मणांत पंत किंवा वडिलांचें नांव जोडावयापूर्वी योजितात. जसें–कृष्णाजीपंत, बाळाजी विश्वनाथ. [सं. जयिन्; प्रा. जइ] जीजी करणें, जी म्हणणें–हांजीहांजी करणें; खुषमस्करी करणें.

जी—अव्य. पोवाडा, लावणी यांच्या कडव्यांच्या शेवटीं साथ करतांना उच्चारावयाचा शब्द. [ध्व]

जीऊ—पु जीव. 'त्रिविध तापानें तापलें मी वहू। जाइना कां जीऊ प्राण माझा।' –व २५ [जीव]

जीक—वि. श्रमित; त्रस्त; जिक पहा.

जीख—स्त्री (गो.) जय. 'आजच्या खेळांत तुला वरीच जीख झाली.' [जिंकणें, जीक]

जीण—न (गो.) जिणें पहा.

जीणणें—अक्रि. जिंकणें; जिणणें पहा. 'एरव्ही मधुकरांचां सांडी। केवि जीणवे।' –शिशु २६६.

जीणें—न. १ जन्म; जगणें. जिणें पहा. 'काय जीणें मारिलें दुष्ट भाजे।' –चिंतामणि, ध्रुवाख्यान. १४ (नवनीत पृ. ४१२). [सं. जीव्]

जीत—वि. जिवंत; जिता पहा. 'जरी आप्ताचें सार्थक न कीजे। जीत मेल्या सारिखें।' –मुआदि १८.८०. ०ना मेला–वि. जीवंत अथवा मेलेला. म्ह० जीत ना मेली हरळीची मुळी=एखादा धंदा, व्यापार भरभराटीस असो किंवा मंद असो नेहमीं थोडा तरी फलदायी होतोच. हरळीची मुळी पहा. २ जिता कीं मेला; जितामध्यें पहा. जीत हाडांला खिळणें–सर्व जन्मभर एखाद्याला चिकटून राहणें. जीतणें–अक्रि. जगणें; जीवंत राहणें. 'जीताति हे सकल जीवहि चापपाणी।'–मुद्गलाचार्य आर्यांचें भाषांतर १. जीतवण–न. वृष्ट काढण्याची क्रिया. 'कुंती जीतवन करून। सूपें टाकी ओवाळून।' –पांप्र ८.१५९. ०सती–स्त्री. (नवऱ्याच्या जिवंतपणीं आपणाला जाळून घेण्याप्रमाणें सतीत्वानें वागणारी) मोठी पतिव्रता स्त्री. ०हत्या(ते)र–न. जें नेहमीं हातांशीं असतें व ज्याचा उपयोग तावडतोब करतां येतो असें (तरवार, भाला, कट्यार यांसारखें) हत्यार. याच्या उलट बंदूक, तोफ.

जीत—स्त्री. (क.) जय; सरशी (खेळ; पण; होड यांमधील). 'प्रसंग आला असतां युद्ध करावें, हार–जीत ईश्वराधीन.' [सं. जि–जित]

जीत—स्त्री. १ आग्रह; जीद पहा. 'हदैम खावंदासी जीत करावी.' –पेद ६.७९. २ (व.) पैज; होड; ईर. 'तिनें ताणून धरला पती। दोघीजणी पडल्या जीति।' –पला ७७. 'यमा आज आलाच पाहिजे, नाहींतर तुझीमाझी जीत.' [अर. जिद]

जीतांजें—न (कुलाबा) एक प्रकारचा मासा

जीद—स्त्री. निकड; हट्ट. जिद्द पहा. 'राजे व व्यंकटराव मिळून करंडे याजकरवीं जीद धरविली.' –पेद २०.१०८. [अर. जिद]

जीन—न. कापडाची एक जात. –मुंव्या १२३.

जीन—पु. भूत. जिंद, जिन पहा. 'दिलीरखानाच्या अंगांत कोणी जीन शिरून बोलत आहे.' –सूर्यग्र ९०. [इं.]

जीन—वि. म्हातारा; वृद्ध; जीर्ण. 'कैसा जिंकावा हो करुनि वळें आहवा दुवा जीनें।'–मोभीष्म ४.९. [सं. जीर्ण+प्रा. जिण्ण]

जीन—नपु. खोगिराचा एक प्रकार. विशेषतः विलायती चामड्याचें खोगीर; पलाण. 'जडीत जीन तया पृष्ठीं।' –मुसभा १४.७८. [फा. झीन] ०खोंडु–न. खोगिरावर बसणाऱ्याच्या सुरक्षिततेसाठीं केलेला टेका, आधार. ०गर–पु. चामड्याचें काम करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति. हे लोक. खोगीर, लगाम, कातडी पट्टे, तोफ–बंदुकींचें कातडीसामान, वाहुल्या, खेळणीं

वगैरे करतात. [फा. झीनगर; तुल० सं. अजिनकार] ०गरी–वि १ जीनगरासंबंधी. २ जिनगरानें केलेलें (सामान). –स्त्री. जिनगराचा धंदा, कसब. ०तुकडा–पु. न्हाव्याच्या घोकटींतील वस्त्रें ठेवण्याचा बुरणसाचा तुकडा. ०पाठक–वि. सर्व रंग एक सारखा व फक्त पाठ पांढरी असणारा (घोडा–हा अशुभ असतात). –अश्वप १.१०१. [जीन+फटक] ०बंद–पु. जीन आवळण्याची दोरी; पट्टा. –वि. खोगीर वगैरेकरून तयार. ०बंदी–स्त्री. १ कूच करण्याची तयारी; सुसज्जता. 'शिंद्याच्या लष्करांत आवई पडली त्याजवरून तेथें दोन प्रहरांत जीनबंदी जाहली.'–ख ७.३४९८. स्वारी (मोहिमेंतील) 'पंचगंगेच्या पाण्यावर जीनबंदीनिशी राहिली.' –ख ९.४६७०. [फा.] ०बाजी–जीनबंदी पहा. 'शनवारांतून झुकत चालली केली हावद्यावर जीनबाजी।'–पला ४.१३.

जीना–पु. (महानु) जिंकलेली वस्तु; दान. 'कवणातें मागावा जीना।' –भाए १३१. [सं. जि–जिन]

जीभ–स्त्री. तोंडांतील एक अवयव; रसनेंद्रिय. २ (ल.) नंदीबैलाच्या पाठीवर जिभेच्या आकारानें चिकटविलेलें कातडें वाढतें तें. ३ जिभेच्या आकाराची वस्तु, भाग. नखाची–डोळ्याची –सापाची जीभ पहा. ४ फोगी; एक प्रकारचें झीड. ५ (व.) रणगाडा किंवा पाळणा याची खालची बाजू. ६ (नाशिक) जिभे-सारखा लांबट पसरलेला फाटा. 'नदीची जीभ लांबवर पसरली आहे.' [सं. जिह्वा; प्रा. जिब्भा क्रि; जि. जीव, जीवा] (वाप्र.) ०काढणें–पदार्थ खाण्यासाठीं आशाळभूतपणा करणें. ०चावणें–चावलीशी करून बोलणें–भिऊन, संकोच धरून, दबत दबत बोलणें. ०चुरचुर बोलणें–अयोग्य, अप्रासंगिक, वेडेवाकडें बोलणें. ०जड असणें–लवकर पाठ करावयाला असमर्थ असणें. जीभ जड होणें पहा. ०जड होणें–१ (अस्पष्टोच्चारानें) बोलतां न येणें. चांगलें शुद्ध बोलतां न येणें. 'लहान मुलांनीं सुपारी खाल्यानें जीभ जड होते.' २ मंदबुद्धि होणें. ०झडणें–(खोटें वगैरे बोलण्यानें) जीभ कुजून पडणें; वाचा नाहींशी होणें. ०नरकांत घालणें–पोकळ वचनांनीं, रिकाम्या बढाईनीं वगैरे जीभ बाटविणें; खोटें बोलणें. ०नागवणें–गुप्त वार्ता फोडणें; न बोलण्याची गोष्ट, गुप्त गोष्ट बोलणें. ०बधिर होणें–जीभ जड होणें. ०मोकळी सोडणें–हवें तसें बोलणें, खाणें; बंधन, नियम न पाळणें. ०मोडणें–बोबडी वळणें; मुकें बनणें; शब्द न फुटणें. ०लघलघ करणें–चुरचुर चालणें; बोलणें. ०लांब करून बोलणें–वरिष्ठांशीं अवळपवळ बोलणें; उन्मत्तपणानें बोलणें. ०लालचावणें–खाण्याला उत्सुक असणें; पाणी सुटणें. ०वळवळणें–(लहान मुलानें) बोलण्याचा प्रयत्न करणें; बोलावयास लागणें. २ शिव्या देणें; अद्वातद्वा बोलणें. ०विटाळणें–जीभ नरकांत घालणें पहा. ०शिंदळ–निलरडी–स्त्री. वाह्यात, विन ताब्यांतील जीभ. –वि. फटकळ; शिवीगाळ करणारी. ०सोकणें–१ चटक लागणें. २ चव येणें (अभावी–सरावानें). ०सोकावणें–तोंड चटावणें. जीभ सोकणें पहा. ०हातीं धरणें–मन मानेल तसें बोलणें, खाणें. –भेचा पट्टा–अद्वातद्वा बोलणें, वाचाळता. –भेचा पालट–खाण्यांत बदल; रोजचा खाण्याचा पदार्थ न खातां दुसरा खाणें. –भेचा लोळ–ळा–अतिशय कडत पदार्थ खाल्यानें जीभ भाजून जाणें. जिभेचे फुटाणे फुटणें–फाडफाड बोलणें. (एकाच) जिभेनें साखर किंवा गू खाणें–एकाच वेळीं सम्मति आणि असम्मति देणें, बरेवाईट म्हणणें; दोन्ही प्रकारें बोलणें. –भेला कांटा लावणें–एखादी गोष्ट गुप्त ठेवणें. –भेला चिमटा घेणें–बोलणें किंवा खाणें यापासून तोंड आवरणें. –भेला डाग देणें–जीभ ताब्यांत ठेवणें; जीभेला नियंत्रण घालणें. जीभेवर असणें–१ तोंडपाठ असणें. २ अगदीं ताज्या आठवणींत असणें. ३ बोलून टाकण्याच्या तयारींत असणें. –भेस–ला–आडवा–हाड नसणें–वाह्यात बडबड करणें; निरर्थक प्रलाप काढणें. –भेस–ला आवरून धरणें–निर्बंध घालणें; जीभ आटोक्यांत ठेवणें. –भेस–ला–टाचा देऊन(कांहींएक)ठेवणें–आपण न खातां दुसऱ्यासाठीं गोड पदार्थ राखून ठेवणें. –भेस हाड नसणें–जीभ ताब्यांत नसणें (खोटें बोलणें, शिवीगाळ करणें यांत); खोटें, अपशब्द बोलण्याचें भय नसणें. म्ह० उचलली जीभ आणि लाविली टाळ्याला=विचार न करतां बोलणें.

जीमूत–पु. मेघ; ढग. 'जीमूत प्रेरिले सत्वरा।'–मुआदि ४९. ९८. [सं.] ०वर्ण–वि. मेघवर्ण; निळा. 'नील जीमूतवर्ण रघुवीर।'

जीय–पु. जीव पहा. जीयावें–जगावें. 'या वरी आतां जीयावें या परीस हे पण बरें.' –गीतार्चंद्रिका १.४६.

जीर–पु. (कों.) कोवळें केळें.

जीर–स्त्री. लहान सांखळी. [फा. झिराह]

जीर्ण–पु. जीर्णज्वर पहा. –वि. १ जुनें; फाटकें तुटकें; कम-कुवत; अशक्त; नासलेलें; वापरलेलें (वस्त्र, वस्तु, प्राणी). २ पचलेलें; जिरलेलें (अन्न). [सं. जॄ=वृद्ध होणें]. ०ज्वर–पु. पुष्कळ दिवसांचा बारीक ताप; हाडीताप. जीर्णोद्धार–पु. १ जुनी मूर्ति किंवा देऊळ यांची डागडुजी किंवा नवीन बांधणी; जुन्याचें नवें करणें. २ (ल.) जुनी वस्तु काढून नवी घेणें; बदल करणें; जुन्या बदलीं नवें देणें.

जील–पुस्त्री. १ झीळ; संबळ वाद्यापैकीं लहान टिमकी; टिमकी. २ (व.) बैलाच्या गळ्यांतील घुंगरें. [फा. झील; तुल० सं. झिल्ली=एक वाद्य] ०देणें–(व.) उठावणी देणें; उत्तेजन देणें. 'जील देणारा कोणी सांपडलाच पाहिजे.'

जील–पु. (व.) काटेरी झुडपांची दाट जाळी.

जीलसुभानी—स्त्री. पादशहाची एक पदवी. 'हजूरत जीलसुभानी यांणीं आज्ञा केली जे.' —रा ६.६२७. [फा. झिल्लिसुब्हानी=ईश्वराची छाया]

जीव—पु १ प्राण; जीवित. २ प्राण असणारा जिवंत प्राणी. 'सर्व जीवांस ईश्वर पोसतो.' ३ लहान कीटक, प्राणी (चिलट, घुंगरडें, पिसूं, किडा इ०). 'या शेणांत जीव झाले आहेत.' ४ तेज; वीर्य; जोम; धमक; पाणी; शक्ति; धैर्य; कार्यक्षमता; सत्त्व; सार (माणूस, घोडा, बैल इ०चें). ५ यश; नफा; राम; अर्थ (कार्य, काम, उद्योग यांत). 'या व्यवहारामध्यें जीव नाहीं, केला न केलेला सारखा.' ६ बळकटी; स्थैर्य; मजबुती; टिकाऊपणा; भक्कमपणा (पदार्थ, वस्त्र यांचा). 'छत्रीचा जीव हलका म्हणून वाऱ्यानें फाटली.' ७ खरेपणा; सत्यता; विश्वसनीयता; मिलाफ; मेळ (बातमी वगैरेचा). 'या बातमीमध्यें, त्या ग्रंथांत जीव नाहीं.' ८ सौंदर्य; जोर (लिहिण्याचा). ९ मन; प्रवृत्ति; कल. 'एक जीव म्हणतो जावें एक म्हणतो न जावें.' १० अंतरात्मा; सचेतन आत्मा; जीवात्मा; पद्मा. 'त्याच्यासाठीं माझा जीव मारी तडफडतो.' ११ देवगुरु बृहस्पति. 'त्याच्या आला परिसुनि यश निववायासि मन घरा जीव।' [सं. जीव; प्रा. जीवो; सिं. जीउ; हिं. जी] (वाप्र.) ०**अधांत्रीं उडणें**—संकटांत पडणें; भांबावून जाणें; घाबरून जाणें. ०**अर्धा करणें**—मनुष्याला अतिशय त्रास देणें. सर्व शक्ति खर्च करणें (श्रम, व्यर्थ शिकवण इ०). ०**अर्धा होणें**—भिणें; त्रासलें जाणें; गर्भगळित होणें; श्रमणें; दमणें; अर्धमेलें होणें. ०**आटणें**—१ मरेमरे तों काम करणें. २ अतिशय थकून जाणें (मेहनत, काळजी इ० नीं) ०**आडकणें-टांगणें-टांगला असणें**—आवडत्या वस्तूच्या प्राप्तीसाठीं घाबरें होणें, काळजी लागणें. ०**आंबणें**—(क.) त्रासून; जाणें कंटाळणें. 'त्याची उस्तवारी ठेवतां ठेवतां माझा जीव आंबून गेला.' ०**उडणें**—१ प्रेम नाहींसें होणें; विटणें. २ भीतिग्रस्त होणें. ०**कयंगटीस येणें**—(क.) १ मेटाकुटीस येणें. २ मुरगळून पडणें. ०**कालविणें**—गलबलणें; अतिशय क्षोभ होणें; घाबरणें; गडबडणें. ०**की प्राण करणें**—अतिशय प्रेम करणें. ०**कोंडाळणें**—(ना.) गुदमरणें. ०**कोरडा होणें—पडणें**—घसा वाळणें; थकणें; अतिशय दमणें; (आजार, श्रम, भूक यांनीं). ०**खाऊन बोलणें—सुकणें—रडणें**—आकांत करणें; आक्सा-बोक्शी रडणें. ०**खाणें-देणें, जिवास खाणें**—एखाद्याच्या जिवास त्रास देणें; झुरविणें. ०**खावून काम करणें**—मनापासून काम करणें. ०**खालीं पडणें**—उत्कट इच्छा पूर्ण होणें; साध्य गांठणें; मनाजोगें होणें. ०**गोळा होणें**—मरणोन्मुख होणें. अतिशय घाबरणें. 'जों जों देखे देव कांसेत योजा। तों तों त्याचा होतसे जीव गोळा।' —आसु २६. ०**घेऊन पळणें**—जीव वाचविण्यासाठीं पळून जाणें. 'पळती जीव घेवूनिया।' ०**जाळणें-मारणें**—निग्रह करणें; दमन करणें (कामेच्छा, पाप वासना; मनोविकार यांचें). ०**टाकणें**—१ प्राण सोडणें. २ निराश होणें; चित्त स्वस्थ नसणें. ३ फार उत्कंठा लागणें; अतिशय हट्ट, छंद घेणें. ४ (पूर्वकालवाचक धातुसाधित याच्या पाठीमागें असेल तर. जसें—रडून-हंसून-खगून-जीव टाकणें) =रडणें; हांसणें; खणणें (अतिशय जोरानें व प्रयत्नानें). ०**टाकून पळणें**—अतिशय त्वरेनें, घाईनें, एकदम पळणें; भिऊन पोबारा करणें. ०**टांगणीस लागणें**—१ एखाद्या वस्तूवर प्रीति बसणें. २ चिंताग्रस्त होणें. ०**ठिकाणीं नसणें**—अस्वस्थ असणें; चैन न पडणें. ०**डहळणें-मळमळणें**—(ना.) मळमळणें. ०**तुटणें**—१ अतिशय थकणें. २ तळमळ लागणें. एखाद्याचा ध्यास लागणें; एखाद्याबद्दल अतिशय काळजी वाटणें. ०**तोडणें**—दुःखानें सचिंत होणें. ०**तोडून करणें**—अतिशय मेहनतीनें करणें. (काम, धंदा) ०**थारीं असणें**—स्वस्थपणा असणें. ०**थारीं नसणें**—अस्वस्थ असणें; चैन न पडणें. ०**थोडा थोडा होणें**—(ग्लानि, वेणें इत्यादि कारणानीं) अतिशय चिंताग्रस्त होणें; काळजी लागणें; भीति वाटणें; फार दुःख होणें; धैर्य खचणें. ०**देणें**—१ आत्महत्या करणें. २ सगळें लक्ष घालणें; लक्ष देऊन करणें; पुष्कळ प्रयत्न करणें. ०**धडधड करणें**—काळजी, भीति वाटणें. ०**धरणें**—नवीन शक्ति मिळविणें; रंगारूपास येणें; वरें व्हावयास लागणें. जगणें, वाढीस लागणें, (झाड वगैरे) ०**धरून**—१ धैर्य धरून; उत्सुकतेनें; उत्साहानें (कृत्य करणें). २ जिवंत राहून; अस्तित्व ठेवून (कसा तरी याला जोडून योजना). ०**धुकुडपुकुड करणें**—(ना.) घाबरणें. ०**पछाडणें**—मोठ्या कळकळीनें, लाचारीनें नम्र होणें. ०**पडणें**—एखाद्या गोष्टींत मनापासून शिरणें; गोडी लागणें; तत्पर होणें. ०**पाखडणें**—१ अतिशय मेहनत करणें; प्रयत्न करणें. २ तळफळणें; तडफडणें. ०**पोळणें**—१ दुःख होणें. २ चट्टा बसणें; धडा मिळणें. ०**प्यारा असणें**—जीवाविषयीं अतिप्रीति दाखविणें. म्ह० ज्याच्या त्याला जीव प्यारा. ०**फुटणें**—अतिशय उत्सुक होणें. 'तुझे भेटीसाठीं निशिदिवस माझा जिव फुटे।' —सारुह ६.१५८. ०**बसणें**—(एखाद्यावर) मन बसणें; प्रेम करणें; शोक असणें. ०**भांड्यांत पडणें**—जीव स्वस्थ होणें. ०**मटृयास येणें**—दमणें; अगदीं थकून जाणें. ०**मुठींत धरणें**—१ काळजीपूर्वक स्वतःचें संरक्षण करणें (धोक्यामुळें). २ स्वतःवर दाव ठेवणें; आत्मसंयमन करणें. ०**मोठा, मोठा जीव करणें**—१ जोराचा प्रयत्न करणें; धैर्य धरणें. २ उदार होणें (खर्च करण्यांत) मन मोठें करणें. ०**रखमेस येणें**—(कु.) कंटाळा येणें; त्रासणें. ०**राखणें**—जीवाचें रक्षण करणें; आळसानें काम करणें. ०**लावणें**—प्रेम करणें; माया लावणें. ०**वर-वरता**

धरणें–अतिशय उत्सुक होणें; उत्कंठा लागणें. ०वारा पिणें–उदास भासणें; भयाण वाटणें. ०सुकणें–अशक्त, व्याकूळ होणें. ०सुचित नसणें–काळजींत असणें. ०सोडणें–१ मरणें. २ जीव धोक्यांत घालणें; स्वतःच्या जीवाची आहुति देणें. ३ अतिशय इच्छा दर्शविणें. ४ आजारी माणसावरून कोंवडें ओवाळून टाकणें (यानें आजाऱ्याचा रोग कोंवड्यावर जाऊन तें मरतें अशी समजूत). जिवा आगळा–वि. एखाद्याच्या काम करण्याच्या शक्तीच्या बाहेर. जिवाचा कलिजा–वि. प्राणापेक्षांहि प्रिय. जिवा(वि)ची गोष्ट–अन्तःकरणांतील गोष्ट. 'चेरू सांगे जीविंची गोष्टी। त्यांची आवडी लागली पोटीं।' –भारावाल २.१७. जिवाची ग्वाही–पाखी देणें–खात्रीपूर्वक सांगणें. जिवाचा घान करणें–१ आटोकाट प्रयत्न करणें; जिवापाड मेहनत करणें. २ अतिशय छळणें; गांजणें (जीव जाईपर्यंत). जिवाचा घोंट घेणें–जीवाचा घात करणें; मरेपर्यंत छळणें. जिवाचा धडा करणें–साहसाचा प्रयत्न करण्यास तयार होणें. जिवाचा लोळ करणें–१ जीव वेदम करणें; जिवाला त्रास देणें. २ (ल.) फार मेहनत घेणें. जिवाची कांयकाय करणें–(कुत्र्यासारिखें भुंकावयास लावणें म्हणजे) अतिशय छळणें. जिवाचा सोबती–वि. आयुष्याचा सोवती (नवराबायको, रोग). जिवाची राळवण करणें–अतिशय काम करणें (राळ्याच्या काडीसारखें होणें); त्रास घेणें. जिवाची हुल्लड करणें–मोठा नेटाचा प्रयत्न करणें. जी(जि)वा अगोचर–वि. शक्तीच्या बाहेर. जिवाचे चारधार करणें–थेर करणें; नाचणें; चैन, विलास करणें. जिवाचें रान करणें–अतिशय कष्ट सोसणें. जिवाच्या गांठीं बांधणें–मनांत नीट ठसवून किंवा विववून घेणें. 'तरी हा अर्थु जिवाचिया गांठी। कां न बांधावा।' जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत–मरण येईपर्यंत; जन्मभर; सदासर्वदा. 'माझ्या जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत मी तुला सोडून चार दिवस देखील रहाणार नाहीं.' जिवांत जीव घालणें–१ उत्तेजन देणें; सांत्वन करणें; धैर्य देणें. २ आपलें व दुसऱ्याचें मन एक करणें; आपले विचार दुसऱ्यास नीट समजावणें. जिवांत जीव येणें–गेलेली शक्ति, धैर्य पुन्हां येणें; धीर येणें. जिवानिशीं–जिवासकट. जिवानिशीं जाणें–मरणें (दुष्कर्मानें, अकालीं). म्ह० शेळी जाते जिवानिशीं आणि खाणार म्हणतो वातड. जिवापरता–१ सहन करण्याच्या बाहेर (श्रम, आजार). 'याला जिवापरतें दुखणें आलें आहे निभावेल तेव्हां खरा.' २ प्राणापेक्षां प्रिय. जिवापलीकडे–जिवापेक्षां प्रिय. जिवापाड–डें–क्रिवि. जिवाचें मोल देऊन, शक्तीबाहेर. जिवाभावाचा–पु. (सोवती, चाकर, पदार्थ, गोष्ट, काम) आपल्या स्वतःच्या संबंधीं, लाडका, आवडता, मूल्यवान वगैरे. जीवाभावाला–स–क्रिवि. स्वतःसाठीं; स्वतःला; विशेष जरूरीकरतां. 'हे पांचशें रुपये जीवाभावास ठेविले.' जिवाभावानें, जीवेंभावें–क्रिवि. अन्तःकरणापासून; प्रीतीनें; मनापासून; उत्साहानें; नेटानें. जिवाभ्यास–भ्यासानें–क्रिवि. आपलेपणाच्या भावानें; अगदीं मनापासून. 'जिवाभ्यासानें जेव्हां श्रम करावा तेव्हांच फलप्राप्ति.' जिवाला खाणें–तडफडणें; झुरणें; मनाला लागणें. जिवाला करवत लागणें–अतिशय चिंता लागणें. जिवाला कांहीं–तरी करून घेणें–आत्महत्या करणें; जीव देणें. –ला खाणें–मनाला लागून राहणें; झुरणें; झिजणें. जिवावर–स्वतःच्या शक्तीवर, श्रमावर, बुद्धीवर (जगणें, काम करणें). जिवावर उठणें–दुसऱ्याच्या जिवाची काळजी न करणें; त्याचा जीव घ्यावयाला तयार होणें. (दुसऱ्याच्या) जिवावर (आपलें) पोट भरणें–दुसऱ्यावर अवलंबून आपला उदरनिर्वाह चालविणें. जिवावर उड्या मारणें–दुसऱ्याच्या पैशावर, मदतीवर चैन बढाई मारणें. जिवावर उदार–जिवाची पर्वा न करणारा. म्ह० जिवावर उदार तो लाखांशीं झुंजार. जिवावरचा–जीव धोक्यांत घालणारा; जीवघेणा. जिवावरचा–लाग–पाळी–गोष्ट–प्रसंग–खेळ–काम–लागलीच, तात्काळ येणारा धोका, संकट इ०; जीव जाण्याचें भय असणारी गोष्ट. जिवावरचा ताप–ज्वर–रोग–दुखणें–प्राणघातक ताप, आजार इ०. जिवावरचें आधण उतरणें–कठिण प्रसंगांतून वचावणें, निभावणें. जिवावर द्वारका करणें–एखाद्याच्या आधारावर आश्रयावर चैन करणें; महत्कृत्य करणें; मोठा उपकार करणें. 'तुमच्या जिवावर एवढी द्वारका केलें घरदार दोमजली।' –पला ८५. जिवावर येणें–वि(बे)तणें, जिवाशीं गांठ पडणें–१ जीव धोक्यांत पडणें; मोठें संकट ओढवणें. २ दुष्कर वाटणें. ३ चिडणें. जिवावर लाल–वि. दुसऱ्याच्या मदतीवर चैन करणारा. जिवाविशेष–क्रिवि. स्वतःच्या शक्तीच्या पलीकडे. जिवासांड–वि. जीवाला धोका येण्याइतका (आजार, त्रास). जिवाशीं–जिवीं धरणें–बांधणें–अतिशय प्रीति करणें; बहुमोल वाटणें. 'काय इणें न धरावें अधनत्वें भूप-जन-वरा जीवीं।' –मोवन १३.१८. जिवास अहानगिरी करणें–होणें–जीवावर मोठें संकट येणें, आणणें; संकटाचा प्रसंग ओढवणें. जिवास जीव देणें–प्रिय माणसासाटीं आपला जीव देणें. जिवास मुकणें–मरणें; मृत्यु पावणें. जिवींचा–प्राणप्रिय; जिवलग. जिवीं लागणें–१ आवडीचा असणें; प्रिय वाटणें. २ मर्मभेद होणें; जिवाला लागणें. जिवें धुस जाणें–धस्स होणें; जीवांत धडकी भरणें. 'तुमते एतां देखिलें। तेंची माझां जीवें धुस गेलें।' –शिशु १२५. जिवें वाचणें–एखादें संकट टळून जिवंत राहणें; जीव जाण्याचा प्रसंग असतां जीव न जातां बचावणें. 'आजी आम्हां येथें राखियलें देवें। नाहीं तरी जिवें न वांचतों।' म्ह० १ ज्याच्या

त्याला जीव प्यारा. २ जीवो जीवस्य जीवनम्. सामाशब्द– ०कण–पु. अल्प जीवदशा; जीवांश. ' जीवकणु जयाचा उपमर्दे।' –ज्ञा १८.१२७२. ०कळा–स्त्री जीवंत माणसाच्या तोंडावरचें तेज. याच्या उलट प्रेतकळा. ०कोश–पु. (काव्य.) प्राणाचें, आत्म्याचें आवरण; शरीर. ' तैसें हिरण्यगर्भाचें अंश। प्रसिद्ध जीवकोश।' ०खडा–पु. (कुण. आगरी) अश्मा. –वदलापूर ४१. ०घात–न. जीविताचा नाश; वध. ०घातक–की–वि. १ प्राणाचा नाश करणारा. २ छळ करणारा, त्रासदायक. ०घेऊ–घेणा–घेण्या–वि. १ जीव जाईपर्यंत त्रास देणारा; लोचट (भिकारी). २ भारी कठिण (काम). ०जंतु–पु. १ लहान किडा, प्राणी; किडामुंगी इ० २ –अव. सर्व प्राणिमात्र. ०डा–पु. क्षुद्र जीवजंतु; जिवडा पहा. 'नाहीं भात वडा तया दहिंवडा कैंचा ग तो जीवडा।' –आसु ५. –पु. क्षुद्रजीव, प्राणी (साप, किडा–मुंगी इ०). ०डवाळ–स्त्री. जीवाची उपाधि. ' हें अज्ञानकृत जीवडवाळ।' –रंयोवा ८.१४३. ०त्व–न. चैतन्य; जीवदशा. ' जीवत्वदुर्गीं आडिला।' –ज्ञा १७.२. ०दयासंघ–पु. प्राणिमात्रावर दया दाखविणारी, प्राणिमात्राचा जीव वांचविण्याचा प्रयत्न करणारी मंडळी; गोरक्षण वगैरे करणारी समिति. ०दशा–स्त्री. १ आयुष्य; अस्तित्व; सचेतन स्थिति. ' जीवदशा तोंपर्यंत संसार.' २ आत्मज्ञानावांचून जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत असावें अशी अवस्था. ०दान–न. १ जीविताचें देणें, देणगी; प्राण न घेणें. २ दुसऱ्याच्या प्राणांचें संरक्षण. (क्रि० करणें; देणें). ' या रोगास कांहीं औषध देऊन तुम्ही मला जीवदान द्याल तर पहा. ' एखाद्या संकटांतून वांचविणें. ०दार–वि. १ सचेतन; जिवंत. २ (ल.) धैर्यवान; पाणीदार; जोरदार; शक्तिवान. ३ रसयुक्त; रसाळ. ४ (ल.) फायदेशीर (धंदा, उद्योग). ०धन–न. गुरेंढोरें, जंगम मालमिळकत. ०धर्म–पु. अविद्या कामकर्मादिक. ०धोंडा–पु. (कों.) अश्मा जीवखडा. ०पापी–(पापी आत्मा, बिघडलेला आत्मा) स्वतःमध्यें किंवा दुसऱ्यांत दुष्ट विचार आढळल्यानंतरचा दुःखाचा उद्गार. ०प्राण–पु. १ जीव आणि आत्मा; प्राण (जोर देण्यासाठीं वापरतात). ' मी तुजसाठीं जीवप्राण देतों. ' २ आवडता माणूस; लाडका; जीव कीं प्राण असा माणूस, मित्र. ०भय–न. जीव जाण्याचें भय. ०भाव–पु. १ जिवाचा भाव; इच्छा; मनीषा. ' मागणें तें तुज मागों। जीवभाव तुज सांगों। ' –तुगा १५७८. २ आत्मा; स्वतः (जोरदार अर्थी). ३ जीवदशा. ' हरिला कंसाचा जीवभाव देवें। ' ०योनि–स्त्री. १ सरपटणारे प्राणी; क्षुद्र कीटक इ०चा वर्ग. २ जरायुज प्राणिवर्ग, योनि पहा. ०रखी–स्त्री. (कों.) देवाचा नक्षीदार देव्हारा. ०रस–पु. जीवन देणारा रस; (इं.) प्रोटोप्लॅझम्. ०लग–वि. १ (जीवास आश्रयभूत, आधारभूत) आवडता; प्राणप्रिय (पति; ईश्वर). ' माझिया जिवलगाविण। न करी मी मंगल ध्यान। ' २ आप्त; मित्र. ' जीवलग जीव घेती। ' –दावि पृ.६७८. ०शक्ति–स्त्री. प्राणशक्ति; (इं.) व्हायटलफोर्स. ०शास्त्र–न. लहान जीवासंबंधीं शास्त्र; (इं.) बायॉलॉजी. जीवस–वि. जीवट. जीवसृष्टि–स्त्री. सचेतन सृष्टि. ०स्वर–पु. (संगीत) वादी पहा. ०हत्या–स्त्री. जीवजंतु यांचा नाश, वध, खून; प्राणिहत्या; हिंसा. जीवश्चकंठश्च–वि. अत्यंत घरोब्याचा; अतिशय दृढ (मित्र, मैत्री). एकजीव जाणें, एकजीव येणें–मरणाच्या दारीं असणें; शेवटची घटका येणें. एकजीव होऊन जाणें–एकत्र होणें; सांधून जाणें; एकरूप, एकच होणें.

जीवणें–अक्रि. जगणें. जिवणें पहा. ' म्या कैंचि अन्यजनसख्यसुखें जिवावें। ' –मुद्गलाचार्य आर्यांचें भाषांतर १.

जीवत्–वि. जीवंत पहा. जीवत्पति–भर्तृका–वि. सुवासिनी, सौभाग्यवती स्त्री. [सं.] –पितृक–वि. आईबाप किंवा नुसता बाप जिवंत असलेला (माणूस). जीवन्मातृक–वि. आई जिवंत असलेला (माणूस).

जीवंत–वि. जीव, प्राण असणारा; जिता. [जीव] ०कळा–स्त्री. (प्र.) जीवकळा पहा. जिवंतपणाचें तेज; तजेला. ०कोळसा–पु. जिता कोळसा पहा. ०नरकवास–पु. जीवंत असून नरकाचे हाल भोगणें; त्रासदायक स्थिति, स्थळ; अति घाणीची जागा. ०पितृक–वि. जीवत्पितृक पहा. ०पिशाच–संबंध(समंध)–अवदसा–पुस्त्री. (ल.) उपद्व्यापी, त्रासदायक माणूस; जीवंतभूत. ०भेट–स्त्री. मरणोन्मुख माणसाची भेट; जिवंत असतांना भेट (आसन्नमरण स्थितींतील माणसाची). ०समाध–स्त्री. जीवंतपणीं स्वतःस पुरून घेणें. (व्याधिग्रस्त किंवा संन्याशी असें करतात). ०हत्या(ते)र–न. तलवार, भाला इ०; जीतहत्यार पहा. याच्या उलट मेलें हत्यार.

जीवंतिका, जीवती–स्त्री. जिवती पहा. ' ते असो प्रसन्न मायलेकरांसि जीवती। ' –मध्व १९.

जीवन–न. १ आयुष्य; अस्तित्व; प्राणधारणा; निर्वाह. २ जगण्याचें, उदरनिर्वाहाचें साधन (नजीकचें किंवा अंतिम, भक्ष्य, अन्न, उद्योग–धंदा). ३ कोणत्याहि वस्तूचा आहार, भक्ष्य; धारणा–साधन; ज्याच्यावांचून जो पदार्थ जगत नाहीं तें त्याचें जीवन. जसें–अग्नीचें जीवन वायु, झाडाचें जीवन पाणी. ' वदनकथामृतश्रवण। तें जीवन मज तुझें। ' –एरुस्व १.५. ४ पाणी; जल. ५ वसराई मोत्यें गोलपणांत, रंगांत, सारखेपणांत व तेजांत सर्वोत्कृष्ट असलीं म्हणजे त्यांस म्हणतात. अशीं मोत्यें दवांत १० ते १०० पर्यंत असलीं म्हणजे त्यास पातल जीवन म्हणतात. ६ वेतन. ' कां सेवकां देसी जीवन। ' –ज्ञा ९.९९. –वि. आयुष्य देणारें; जीवदायक. 'तें जीवन नाम जपत। तेथें बैसला ध्यानस्थ।' [सं.] (वाप्र.) ०घालणें–प्राण घालणें; आयुष्य देणें; जगविणें.

'त्यासी जीवन घालीन मी।' सामाशब्द– ०कलह–पु. जगण्यासाठीं धडपड, कष्ट. 'ह्या काळांत जीवनकलह मोठ्या निकरानें चालला आहे.' –टि १.४५६. ०कला–ळा–स्त्री. १ जीवकळा पहा. याच्या उलट प्रेतकळा; मरणकळा. 'बुद्धिवान् मनुष्यास देहही करवेल परि जीवनकळा ईश्वराचे हातीं.' २ आयुष्य पुष्कळ दिवस राखण्याची युक्ति. ०पाडें.–नापाडी–गाडें–माफक–क्रिवि. यथाशक्ति; यथासाधन; शक्त्यनुसार; सामर्थ्यानुरूप (काम सांगणें, दंड करणें, औषध देणें इ०). ०पाणी–न. शक्ति; जोर; आवेश; दम; योग्यता; धारणाशक्ति. जीव अर्थ ४ पहा. 'या घोड्याचें जीवनपाणी पाहून ओझें घालणें तें घाला.' ०रसायन शास्त्र–पाश्चात्य वैद्यकांतील एक प्रकार. बारा क्षारांच्या औषधांचें शास्त्र. मानवी शरीरांत बारा क्षार असून त्यांत एक अगर अधिक कमी झाल्यास रोग होतो, ही उणीव कमी असलेला क्षार शरीरांत घालून भरून काढितात. ०सूत्र–वि. जीवाधार; जीवाचा चालक. 'जेथ जगाचें जीवनसूत्र। श्री महालया असे।' –ज्ञा १८.१८०३. ०हेतु–पु १ जगण्याचा हेतु, कारण. २ जीवाचें कार्यक्षम साधन. –नोपाय–पु. १ निर्वाहसाधन, जीव राखण्याची युक्ति. 'जीवनोपावो कां जैसा। कोल्हाटियांचा।'–ज्ञा १८.६०६. २ उदरनिर्वाह; शरीरधारणा. ३ संकटापासून वांचण्याचा उपाय.

जीवन्मुक्त–वि १ जीवंतपणींच आत्मज्ञान होऊन देहाभिमानापासून मुक्त झालेला; या जन्मींचे संस्कार व पुढील जन्ममरणाचे फेरे यांतून सुटलेला. २ पूर्ण आत्मज्ञानी. ३ अत्यंत विरक्त; संन्यस्त.–मुक्ति–स्त्री. आध्यात्मिक ज्ञानानें ऐहिक संस्कारापासून व पुढील जन्ममरणापासून झालेली सुटका; जीवन्मुक्ताची स्थिति. –मृत–वि (जिवंतपणींच मेलेला). १ दुष्कीर्ति प्राप्त झालेला; निंद्य; पतित. २ (ल.) मूर्ख; वेडा.

जीवविणें–सक्रि. चैतन्ययुक्त करणें; जीवंत करणें. 'परि आतां चंद्रापासोनि निववितें। जें अमृताहूनि जीववितें।' –ज्ञा ९.२४. 'आतां एक करी ताता। संजीवनी देऊन जीववी सुता।' –पांप्र ५.५२.

जीवा–स्त्री. (भूमिति) ज्या. [सं.]

जीवाजीव–पुअव. जडाजड; प्राणी आणि वस्तु; सजीव निर्जीव प्राणी, सृष्टि. [जीव+अजीव] जीवाजीवाधार–पु. जळस्थलात्मक पृथ्वी. [जीव+अजीव+आधार] जीवात्मा–पु. जीवरूप आत्मा; गुणांनीं बद्ध, देहाभिमानी आत्मा. 'पिंडीं व्यापक ब्रह्मांश। त्यास जीवात्मा बोलिजे।' –दा ८.७.४९. याच्याहून शिवात्मा किंवा परमात्मा–शुद्धआत्मा हा निराळा आहे.

जीवारभ्य–जीवादारभ्य–क्रिवि. १ जन्मापासून. २ जीवंत असें पर्यंत. जीवाभ्य श्रम साहस करून स्वामिकार्य करावें.' –मारआ २५. ३ मनापासून; तनमनधनेकरून; जीवापलीकडे. 'ये समयीं जीवाम्य श्रम करून दौलत वांचवूं.' –मराचिसं २२.

जीविका–स्त्री. १ उपजीविका; जीवनोपाय पहा. 'यज्ञाऐसें वर्तन। जीविकें केलें।' –ज्ञा १७.३३९. २ शक्ति; सामर्थ्य; अनुकूलता. 'त्याणें आपल्ये जीविकेप्रमाणें धर्म केला.'

जीवित–न. जीव; आयुष्य; अस्तित्व; जिणें; प्राणधारणा. –वि जीवंत केलेला; सजीव केलेला. जीवितेश–पु. १ (काव्य) जीविताचा, आयुष्याचा शास्ता (देवता, यम, नवरा, प्रियकर इ०). २ जिवलग, प्रियकर माणूस. जीवित्व–न. प्राण; आयुष्य; अस्तित्व. जीवित पहा. 'वाळें ओढुनि काढिलीं बाहेर। जीवित्वावरि उदार त्या।' [जीवित]

जीवी–वि. जगणारा; निर्वाह करणारा. (समासांत) भिक्षा–नौका अन्न–मांस–चिरं–कल्प–जीवी. [सं.]

जुअ–पु जोडा, जोडी; युग्म. –वि. जुळें. 'जुआं सांगडीं।' –दाव २८०. [सं. युग; प्रा. जुग, जुअ]

जुआळिकारू–वि. जवळ असणारा; रहस्यांतील, गुप्त गोष्टी सांगण्यास योग्य असा. 'गुपितिजे जुआळिकारू। मातुसांगितें।' –शिशु ३५४. [सं. युज्]

जुई–स्त्री. एक पुष्पलता व तिचें फूल. जाईच्या फुलापेक्षां हें फूल थोडें लहान असतें. याचा औषधिगुण जाईप्रमाणेंच. [सं. यूथिका; प्रा. जूहिआ; हिं. गु. जुई, जुही]

जुक(ख)ड, जुंक(ख)ड–न. जूं, जोखड पहा. जुखाड–न. जूं (तिरस्कारार्थी). [सं. योक्त्र]

जुकविणें–अक्रि. टाळणें; फसविणें. झुकविणें पहा. 'या इष्कातें जुकविजे।' –होला ७६.

जुकाम–न. थंडी; पडसें. –अश्वप २.१४५ [अर. झुकाम्]

जुक्ति–स्त्री. युक्ति; जुगत पहा. [सं. युज्–युक्त]

जुखेळ–पु. जुगार; द्यूत. [सं. द्यूत; प्रा. जूअ; हिं. जूआ+खेल. म. जुवा]

जुग–न. १ युग. २ जुळें; जोडी. ३ एका घरांत असलेल्या दोन सोंगट्या. [सं. युग] ०डाव–पु. सोंगट्या–फाशांच्या खेळांतील एक डाव. ज्या दानानें दोन सोंगट्यांचें जुग एकदम नेतां येतें असें दान; उदा० पोबारा, नवदा, पंधरा, दसदोबारा इ०. ०दान–न. १ जुगडाव पहा. २ सुयाळें; कागद वगैरे ठेवण्याची पिशवी; जुजदान.

जुंगट–न. गुंजट (वर्ण विपर्यासानें).

जुगणी–न. रत्नखचित पदक (छातीवरील). [जुग; हिं. जुगनी]

जुगणें–अक्रि. १ भाग, तुकडे जोडणें, जुळविणें. २ (ल.) जमणें; मिलाफ होणें; एकमत होणें; सिद्ध्यनुकूल परस्पर सुसंगत

होणें (दोन माणसांचे विचार, उपाय, पदार्थ). 'एक बैल पडला तापट, दुसरा पडला मऊ यामुळें नांगराचे कामास दोघांचें जुगत नाहीं.' ३ सनगूत पडणें; सख्य होणें; तडजोड होणें (शत्रु, वादी; प्रतिवादी यांची). ४ मिलाफ बसणें; परस्पर जमणें; जुळणें; अनुरूप घटना होणें (काव्याचे चरण इ. कांहीं). 'आम्ही कापड बेगार होतों परंतु कापडकऱ्याचें आमचें जुगत नाहीं.' ५ संभोगार्थ स्त्रीपुरुषांनीं एकवटणें. ६ अनेक सोंगट्या एका घरांत येणें. [सं युग] जुगल—स्त्री. १ जमाव; समूह. २ सख्य; मिलाफ; एकतानता (वाद्यें, उपाय यांची). 'या मृदंगाची आणि गवयाची जुगल चांगली होते.' ३ सामना; बरोबरी. ४ जोडीनें गाणें; खेळणें; दुसऱ्याशीं आपलें जमविणें; साथ; एकमेकांचा संयोग. 'याला पुढें तसें गातां येत नाहीं पण मागून सूर देण्याविषयीं जुगल चांगली करितो.' ५ एकत्र केलेलें खलबत; मसलत. ६ (सामा.) जूग; जूट; जोडी. [सं. युगल; प्रा. जुगल] जुगविणें—१ एकत्र जोडणें; संयोग करणें. २ मेळ बसविणें; एक मिलाफ करणें. ३ सख्य करून देणें; मैत्री करविणें. [जुगणें प्रयोजक]

जुगत—स्त्री. १ युक्ति; शक्कल; चातुर्य; हिकमत; व्यावहारिक हुषारी. २ जुगूल या बद्दलहि केव्हां केव्हां योजितात. ३ जुगूत पहा. [सं. युज्—युक्त; युक्ति. फा. जुगत] जुगताई—स्त्री. जुगत अर्थ १ पहा.

जुगंत—वि. एकत्र; मीलित. 'ऋषि झाले जुगंत।' —वसा ४८. [जुगणें]

जुंगा—वि. (प्रां.) तरबेज; हुषार; चतुर; कुशल.

जुंगा—पु. झिंगा नांवाचा मासा. 'जेय स.वजांचा घुघुवाटीं।' जुंगियांचां रुणझणाटीं' —शिशु ३१८.

जुंगाड—न. १ (कों.) झाडें, झुडपें, वेली इत्यादींच्या पानां-फांद्यांची गुंतागुंत; जुंगाड; दाट विस्ताराचें झाड, झुडुप, जाळी. २ (ल.) अगडबंब माणूस, रेडा, साप, मासा इ०. [जुगणें]

जुगांत—न. प्रलय; घनघोर युद्ध. [सं. युग+अंत]

जुगार—पु. द्रव्यप्राप्तीच्या लोभानें किंवा नशिबाची परीक्षा पाहण्याकरितां कसेंगुंकीच्या खेळांत पैसे लावून खेळणें; जुवा; द्यूत; शर्यत. [सं. द्यूतकार; प्रा. जूआर] जुगारी-ऱ्या—वि. जुगार खेळणारा; जुगारीचें व्यसन असलेला.

जुगुप्सा—स्त्री. निंदा; निर्भर्त्सना; दोष देणें, लावणें. [सं.] जुगुप्सित—वि. निंदिलेलें; दोष दिलेलें; तिरस्कृत. [सं.] ०हस्त—स्त्री. (नृत्य) डोळ्याचा मध्यभाग व पापण्या आकुंचित करणें. हा भाव जुगुप्साद्योतक आहे.

जुगूत—१ कल्पक युक्ति, योजना; खुबीदार कल्पना; दम; चूट. २ कला; कौशल्य; हातोटी; कार्याची धुरंधर व्यवस्था, लावणी. ३ काटकसरीनें प्रपंच चालविणें; निर्वाह करणें. 'शंभर रुपयांत कशी तरी संसारखर्चाची जुगूत करितों.' जुगत पहा. [सं. युक्ति; हिं. जुगत]

जुगूल—स्त्री. जुगल पहा.

जुंगो—वि. १ (गो.) वृद्ध. २ निष्णात. जुंगा पहा.

जुगोटा जोगी, जोगिड्डा—पु. कावळयाच्या रंगासारखा, पुरुषभर लांब व जाडा साप. हा निर्विष, मोर, ससा खाणारा आहे, चावत नाहीं. —बदलापूर ३४८. [सं. योगी]

जुग्म—न. युग. [सं. युग्म]

जु(जुं)ज-झ—नस्त्री. युद्ध; लढाई; झोंबी; भांडण; कज्जा. 'न होअेंची जुंझ भांडण।' —शिशु १२०. [सं. युद्ध; प्रा. जुंज]

जुंज-झणें, जुजणें—अक्रि. लढणें; भांडण करणें. जुजता—वि. १ भेटणारा; दोन विरुद्ध दिशांनीं समोरासमोरून येऊन एकमेकांस मिळणाऱ्या तुळया, काठ्या, ज्याणे तिरकस ठेवलेल्या व एकमेकांचा एकमेकांना आधार आहे अशा. २ एकेका शेवटास वेगवेगळी कामास सुरवात होऊन मध्यावर एकमेकांस मिळणारें (काम, शेताची कापणी इ०). ३ कागदाच्या वरील व खालील बाजूकडून लिहिण्यास प्रारंभ करून मध्यें येऊन खेटणारें (लिखाण). [जुज, जुंझ]

जुजदान—न. जुगदान पहा. कापडाची पिशवी, बटवा (कागद, पानें, सोंवळयाची चीजवस्तु इ० ठेवण्यासाठीं). 'जुजदान देखील आणिलें त्यांत दरबारखर्चाची यादी' —ख १०७१. [फा. जुझ्+दान]

जुजबी—वि १ किरकोळ; तात्पुरती; सरासरी निर्वाहापुरती; कमजोर बांधणीची (इमारत). २ लहान प्रमाणावर चालविलेला; तात्पुरता; किरकोळ; यथा कथंचित् निर्वाहापुरता (व्यवहार, धंदा). ३ थोडा; हलका; कांहींसा; किंचित; क्षुद्र. 'यासि जुजबी पीक आलें.' —रा १८.३१. ४ कामचलाऊ; तात्पुरता; हंगामी. 'नंतर लॉर्ड्स सभेत कांहीं किरकोळ वाटाघाट होऊन त्या सभेनें आपल्या रचनेंत कांहीं जुजबी फेरफार करण्याबद्दल ठराव केले.' —पार्लमेंट २४६. ५ आटोपशीर (संसार). —क्रिवि. वेतावातानें; हळू हळू; तुरळक. [अर. जुझ्वी]

जुजरशी-सी, जुजरसी-सी—स्त्री. १ काळजी; चिंता; लक्षपूर्वक शुश्रूषा (प्राण्यांची, पदार्थांची). (क्रि० ठेवणें; राखणें; करणें; पाहणें). २ बारीक चौकशी. 'शहरचे दरवाजे तीन चार खुले; तेथें गाडदी ठेऊन.' येणाऱ्या जाणाऱ्याची जुजरसी बहुत आहे.' —रा ५.९९. ३ काळजीपूर्वक व्यवस्था, संपादणी (काम, धंदा यांची). [फा. जुज्रसी]

जु(जुं)जाट—झुझाटा पहा.

जुंजा(झा)र—वि. युद्धकुशल; युद्धाची आवड असणारा; वीर; शूर; लढवय्या. 'आधीं जुंझार; तुवां होआवें। मग जुंझावया

युद्ध चेयावें।' –ज्ञा १८.१२८३. –न. लढाई; युद्ध. (क्रि० लागणें; होणें). [जुंज]

जुजुत्सु—पु. जपानमधील एका प्रसिद्ध खेळाचें नांव. या खेळांत शक्तीपेक्षां युक्तीचा जास्त उपयोग करून आपल्यापेक्षां अधिक भारी अशा गड्यास चीत करावयाचें असतें. [जपानी तुल० सं. युयुत्सु]

जुज्वियात—न. किरकोळ गोष्टी; तपशील 'आम्हाकडील जुज्वियातचें फडचे करून द्यावे.' –रा ५.११. जुजवी पहा. [अर. जुझवीयात्]

जुंझा–वात–वायु–मारुत–पवन—पु. (काव्य) झंझा–वात इ० पहा.

जुटणें—अक्रि. १ जोडलें जाणें; संयुक्त होणें; मिळणें. २ एकत्र जमणें; गोळा होणें; जमणें. ३ जुडणें यावद्दलहि कधीं कधीं योजितात. [सं. युज्–यूथ; म. जूट]

जुटी—स्त्री. १ जूट; ऐक्य; मिलाफ. २ टोळी; संघ. ३ गर्दी; जमाव; समाज. [जुटणें]

जुट्टा—पु. दहा विटां–कौलांचा समुदाय, ढीग. [जुटणें] 'एवढेशी पडवी शाकारायाला पांचशें जुट्टे कौलें लागलीं.'

जुडगा–गें, जुडका–कें—पुन. भारा; गड्डी; पेंढी; लहानसा गड्डा; जुडी (आगकाड्या, भाजी, उसाचीं कांडीं, वोरू, केस, इ०ची). [जुडणें]

जुडवें—क्रि. (गो.) आंगलट करणें; तुटून पडणें. जुडणें पहा.

जुडणी—स्त्री. १ जुळणी; सांधणी; जोडणी. २ समुदाय; जुडगा. [जुडणें]

जुडणें—अक्रि. जुळणें १ लागणें; प्रवृत्त होणें; जोरानें धावून येणें, घुसणें; जुळणें. 'जेवायाला सर्व जुडतात परंतु कामास कोणी जुडत नाहीं.' २ एकत्र जमणें, येणें. 'तो एकटा होता तोंपर्यंत मी त्याजवरोवर भांडलों मग ते जुडून येतांच पळालों.' ३ मिळणें; जमणें; जुळणें; एकमत होणें; विरोध न येणें (अनेक वातम्या, मजकूर यांचा). ४ भिडणें; विलगणें; खेटणें. 'मंथरा जुडे अंतरी उडे।' –मध्व ४२. –सक्रि. १ व्यवस्थेशीर व क्रमानें एकत्र करणें, जुळणें; एकत्र रचणें; क्रमानें लावणें. २ लावणें; जडविणें; वर वसविणें; ठेवणें. [सं. युज्; प्रा. जुडिअ]

जुडा—पु. १ जुडगा; समुदाय (आगकाड्या, भाजी, पेन्सिली, अंबाडी यांचा). २ गांठ; जुडी; बुचडा; अंबाडा (केस, कांदे यांचा) [जुडणें] **जुडाई**—स्त्री. १ मिलाफ करणें; जोतणें; जोडणी. २ जोडलेपणा; संयुक्तता; जूट. ३ जुळविण्याची मजूरी. ४ (गवंडी) बांधकाम.

जुडी—स्त्री. लहान जुडा. जुडा पहा.

जुडी—स्त्री. १ सरकारी नोकरांना त्यांच्या नोकरीवद्दल वक्षीस दिलेली इनाम जमीन. २ या जमिनीवरील सरकारी सारा, पट्टी.

जुडीव—वि. व्यवस्थित रीतीनें जोडलेलें, ठेवलेलें, वसविलेलें. [जुडणें]

जुतणें, जुंतणें—सक्रि. (व.) जुंपणें; जोडणें. 'तरी संसारपांतीं जुंतलिया। मंवताचि असावें।' –ज्ञा ८.२४४. [सं. युत]

जुतरी, जुत्री—स्त्री. १ लहान ओढा, नाला, ओहोळ. २ कोरडा ओढा; ओढ्याचें कोरडें पात्र. (प्र.) झुतरी–त्री पहा.

जुना, जुती, जुतें—पुस्त्रीन. पायताण; जोडा; वहाण; चप्पल (एक अथवा जोड). **जुती–ते पैंजार**—स्त्री. १ खेटराखेटरी; जोडाजोडी; वाहणांनीं एकमेकास मारणें. (क्रि० करणें; होणें; चालणें). भांडण. 'सरध्या भावांत देखील जुतेपैंजार होते.' –आगर ३.१८४.

जुंती—स्त्री. जुंपणी.

जुत्पत्ती—पु. (काव्य) रणकुशल योद्धा; मोठा बांका लढवय्या; शूरवीर; जेठी. 'तो अंगद दक्षिणेप्रती। सवें देवोनि जुत्पत्ती। रामें धाडिले सीताशुध्द्यर्थीं।' –मारा किष्किंधा १६.१५१ [सं. युद्धपति]

जुदा—वि. निराळा; वेगळा; भिन्न; अलग. [फा.] **जुदाई–गी**—स्त्री. निराळेपणा; वेगळीक; अंतर. 'पंडित प्रधान व नवाव निजाम यांचा तरिका एकआसीचा कदिमापासोन चालत आला, हल्लीवें त्यासी जुदागी नाहीं.' –रा १०.१६७.

जुनट, जुनवट—वि. १ जीर्ण; प्राचीन; जुना. २ अनुभविक; जुन्यासारखा 'जुनट्ट जुंझारू हा येकु। नाहीं जयातें कलंकु।' –गीता १.४३५. [सं. जीर्ण; प्रा. जुण्ण+वत्–वट प्रत्यय] **जुनवट**—स्त्री. नागवेली, वड इ० झाडाचीं पिकलेलीं पानें. **जुनवान**—वि. १ पिकलेलीं (पानें). २ जुनाट (झाड, वनस्पति).

जुना—वि. १ पुराणा; प्राचीन; पुरातन; अर्वाचीन काळचा नव्हे असा. 'आतां जुनीं माणसें बहुधा राहिलीं नाहींत.' २ फार दिवस वापरलेली (वस्तु); झिजलेला; फाटलेला (जिन्नस). ३ समाप्त होऊन ज्यास बराच काळ झाला आहे असा (व्यापार इ०). 'तुझे पंक्तिचे जेवणारे जेवून उठून जुने झाले, तरी तुझें जेवण होतच आहे.' [सं. जीर्ण; प्रा. जुण्ण. गु. जुनू] ०**खोड**–पु. दणकट; धिवट; टणक, सशक्त (म्हातार्‍या माणसास लावतात)

जुनाट—वि १ जुना; प्राचीन; फार दिवसांचा; जुन्या काळचा. 'आतांचे मनुष्यापेक्षां जुनाट मनुष्य प्रामाणिक.' २ पक्का; पक्व (बुद्धि, विचार, अनुभव, झाड). 'या झाडांतलें जुनाटलें झाड पाहून तोडा.' ०**पाना**–वि. बराच जुना; जुनापुराणा; वापरलेला; फाटलेला (कपडा, भांडें, घर). ३ जुना अर्थ ३ पहा. ०**पापी**–वि. धूर्त, शहाणा (म्हातार्‍यावद्दल वापरतात). ०**पुराणा**–वि. १

जुनवट; जीर्ण; थकलेला. २ वापरलेला; झिजलेला; जुनापाना. ३ वडील; ज्येष्ठ; फार दिवसांचा (माणूस). ४ बहुतकाळचा; जुना (कामदार, हुद्दा, धंदा, व्यापार). [जुना+हिं. पुराणा] ०जुना-वणें-अक्रि. १ जून होणें; पक्व होणें; पक्कें होणें; स्थापित होणें; वळावणें; दृढता पावणें (वस्तु, झाड, बुद्धि, अभ्यास, बातमी, रोग इ०). २ (वाईट अर्थानें) तारुण्यांतील जोर जाणें (बुद्धीचा); उतरत्या कळेस लागणें. जुनेरें, जुनेर-न. (कों.) जुनें वस्त्र. (विशेषतः बायकांचें जुनें लुगडें).

जुन्नरहरहुन्नर—पु. हिकमत; लुच्चेगिरी; युक्ति; करामत; लटपट; उलाढाल. (हा शब्द व्यापक अर्थानें वापरतात). 'जुन्नर हर-हुन्नर करून मी पोट भरतों' [हुन्नर ची द्वि.; किंवा जुन्नर+हुन्नर]

जुन्नरी—वि. जुन्नर गांवासंबंधीं. म्ह० जुन्नरी हरहुन्नरी=जुन्नर शहरांतील लोकांची हुशारी व सोदेगिरी वर्णन करतांना वापरतात.

जुंप—न. कोठार; भांडार. 'नातरि देव-राजधानीचीं जुपें। उघडलीं मज पांतां।' —ऋ २३.

जु(जुं)पण-णी—स्त्री. १ जुंपण्याची क्रिया. २ जुंपणी. ३ जुंपण्याचा सोइस्करपणा, योग्यता; संवगड्याशीं जुळतें असणें. 'ह्या बैलाची त्या बैलाची जुंपण आहे.' ४ (कु.) बैलास बांधण्याची दोरी. —न. (राजा.) गाडीची धुरी; इसाड व जूं याना बांधणारी दोरी. २ जाड, मजबूत पदरांची-दुपेडी तिपेडी दोरी. ३ (विणकाम) मागाच्या दुसऱ्या टोकाजवळचें सूत ताणणारें धनुष्याकृति लाकूड; ह्या लाकडानें व गुलड्यानें हें सूत ताणलें जातें. गुलडा पहा. ०जु(जुं)पणें-उक्रि. १ जोडणें. २ (ल.) गुंतविणें; कामास लावणें, लागणें. ३ प्रारंभ करणें; व्यवस्था लावून देणें (काम, उद्योग, इ० ची). ४ प्रवृत्त होणें (युद्ध, वाद इ०स); सुरू होणें. 'त्याची बोलतां बोलतां अकस्मात लढाई जुंपली.' [सं. युज्; प्रा. जुप्प] —न. १ जुंपण अर्थ ३ पहा. २ (विणकाम) कापड विणून झाल्यावर उरणारीं एक ताण्याचीं शेवटें दुसऱ्या कापड विणावयाच्या ताण्यास जोडण्याचें साधन. ३ (ल.) उत्पत्ति; रचना. 'जै पहिलें सृष्टीचें जुंपणें।' —ज्ञा १४.५७. ४ बैलाच्या गळ्यांतील दोरी; जोखडाचा पट्टा;, दोरी; जुवणी, जुंवाली पहा. [सं. युज्; प्रा. जुप्प]

जुपन—न. (व.) जुंपण पहा. आऊताच्या जुंपण्याच्या वेरडी, चऱ्हाट, वारती, कासरा मिळून.

जुंफण-णी-णें—जुंपण-णी-णें पहा.

जुफो—पु. रानगांजा. —मुंब्या ११०.

जुबा—पु. पायघोळ झगा (सर्वांत वर घालण्याचा); झब्बा. 'जुवा मोट्या पट्टीचे मश्रूचा' —ऐटि ३.५०. [फा.]

जुंवाड-डा-डें. जुंवडा-डें, जुंमाड—न. १ वेणी किंवा शेंडी यांचा डोक्यावर बांधलेला बुचडा, गांठ. २ समुदाय; झुबका; जुडगा (काड्या, वेत, बोरू, मुळ्या, केस, मोत्यांचे सर इ० चा). —ज्ञा ११.३६३. 'तुझिया भुजांचें जुंवाड। हें मी करीन शतखंड।' —कथा २.१३.१४५. ३ सापाचें वेटोळें. 'हातें रगडितां सर्पतोंडें। सुटली सर्पांचीं जुम्वाडें।' —मुआदि २९.१०६. ४ दाट पानांचा वृक्ष, झुडूप; जाळी; झाडांच्या फांद्यांची, पानांची गुंतागुंत; दाट झाडी. 'नाना वृक्षांचें जुंवाड।' —दा १०.९.२. ५ (विशेषतः जुंवाड), माणसांची टोळी, समुदाय. 'माणसांच्या जुंवाडच्या जुंवाडें धावलीं.' जुंगाड पहा. [सं. युग्म; प्रा. जुम्म; ? तुल० इं. जंवल]

जुब्द(बद)तुल-आमासील(एकरान)चल—थोरांत व समवयस्कांत श्रेष्ठ. 'जुबदतुल अमासील वल एकरान दत्ताजी देशमुख.' —रा २०.३१४. [अर. झुब्द=सार, नवनीत; फा.]

जुमडा—पु. (व.) बुचका. जुंवाड पहा.

जुमला, जुम्ला—पु. १ एकूण जमा, बेरीज, आकार. 'नाकिर्दी असेल जुम्ला पैकीं। तें किर्दी कराची निकी।' —मेस्तक (लेखकाधिकार) ११५. २ समुदाय. ३ सवाशें घोडेस्वारांची पलटण; शंभर-दीडशें शिपायांचें पायदळ. [अर. जुम्ला] जुमलेदार—पु. १ जुमल्यावरचा अधिकारी; शताधिप. —राव्यको ६.१. २ जमाबंदीखात्यांतील मुख्य हिशेबनीस.

जुम(म्म)स—१ भय; धास्ती; दरारा. 'येकायेकी जुमस खाणार नाहींत.' —पेद ४.५. २ कच; फारकत. जुमान पहा.

जुमान, जूम, जुमास, जुमस—पुस्त्री. १ जागा सोडणें; सरकणें; वदलणें; हार खाणें; हटणें (नेहमीं निषेधार्थी उपयोग). (क्रि० खाणें; पावणें). 'पाऊस जूम खात नाहीं किंवा खाऊं देत नाहीं.' 'हा सावकार, हें दुखणें, हा हींवताप मला जुमान खाऊं देत नाहीं.' २ धाक; आदरयुक्त भीति; दरारा; (व्यक्ति, वस्तु यांसंबंधीं फार भयप्रद किंवा थोर अशी कल्पना). (क्रि० खाणें; पावणें; पडणें; असणें). 'तूं डोळे वटारले म्हणून तो का तुला जुमान खातो आहे.' [फा. जुंबिश्=गति व फा. गुमान=कल्पना, विचार. या दोन शब्दांपासून वरील अर्थाचे शब्द बनले आहेत] जुमानणें-सक्रि. १ किंमत मानणें; मान देणें; महत्त्वाचें, भारदस्त किंवा भयंकर आहे असें समजणें; भय वाळगणें; पर्वा करणें (निषेधार्थी उपयोग). 'जो सरकारला जुमानत नाहीं तो कां खोताला जुमानतो?' २ कसाला लावणें; अजमावणें. 'गोटी जुमानून पहा.' ३ अनुल्लंघनीय, दुर्निवह आहे असें मानणें. ४ गाठणें. [फा. गुमान]

जुमारात—स्त्री. गुरुवार. [अर. हिं. जुमेरात]

जुयटें—न. (कों.) नदींतील, खाडींतील वेट; नदीच्या पात्रांतील उघडा पडलेला. लहानसा भाग. [सं. द्वीप. जुवें पहा. ट= अल्पत्वदर्शक]

जुरई—वि. घोड्याचा एक रंग. —अश्वप १.२८.

जुरत—स्त्री. धाडस; ताकद; मर्दुमकी; विशाद; शौर्य (निषेधार्थी प्रयोग). 'जुरत कोणाची पाहील मजकडे नजर करून वाकडी.' —पला ६. 'मुंबईवाले यांची काय जुरत कीं कलकत्तेकर ठरावितील त्यास तफावत करितील.' —ख ७.३५६९. [अर. जुर्अत्] ०दार, जुरद्दार, जुरती—वि. धाडशी; शूर; धीट; हिंमतदार. [फा.] ०मेहनत—स्त्री. धैर्याची कोशीस. 'पूर्वीपासोन जो कोणी जुरत मेहनत करीत आहे त्यास मुल्खास व खजान्यास व फौजेस कमी नाहीं.' —दिमरा १.३४.

जुरदा—वि. (माण.) उत्तम.

जुरा—पु. ससाणा. [अर. जुर्रा]

जुरा, जुरीबावरा—वि. छुलेबाज; अक्कडबाज; रंगेल; नटवा. 'सवाई यशवंतराव जुरा।' —ऐपो ३६१.

जुर्बा(र्मा)ना—पु. दंड; शिक्षा. [अर जुर्म=गुन्हा; अर. मूळ. जरीमान. फा. जुर्माना]

जुलफगार—स्त्री. मिरवणुकींत ताबुताच्या बरोबर तरवार आणि भाला नेतात ती. [अर. जुलफकार=भोंक पाडणें, अलि याच्या तरवारीचें नांव]

जुलमाना—पु. दंड. [अर. जर्माना अप.]

जुलाब—पु. १ ढाळ होण्याचें औषध; ढाळक; रेचक. २ त्या औषधानें झालेला ढाळ, रेच. [अर. जुल्लाब्]

जुलूप—न. केसांचें झुलुप; काकपक्ष. [फा. झुल्फ]

जुलूम—पु. १ जबरदस्ती; जबरी; बलात्कार; परपीडा; अन्याय; अन्यायाचा दाव; प्रतिबंध. २ जोरानें कृत्य; दीर्घ प्रयत्न; अतिशय श्रम. एखाद्या गोष्टींत बेसुमारपणा या अर्थानें उपयोग होतो. अतिशयपणा; जाजती; कमाल. 'आज पावसानें जुलूम केला.' 'पोरानें रडण्याचा जुलूम केला.' ३ अतिशयवैपुल्य किंवा अवाढव्य आकारमान पाहून झालेली आश्चर्यचकित मनोवृत्ति दर्शविण्यासाठीं योजितात. [अर. झुल्म्] (समासांत किंवा सामान्य रूपांत जुल्म असें रूप येतें) सामाशब्द— जुलमाचा रामराम—पु. (आपल्याशीं नीट न वागणाऱ्या अधिकाऱ्याला तो जुलूम करील या भीतीनें, केलेला रामराम). निरुपायानें नाखुषीनें पत्करलेली गोष्ट; सम्यपणें पण कडक हुकूम करून केवळ करावयालाच पाहिजे नाहीं तर शिक्षा होईल अशा धाकामुळें केलेलें काम. सक्तीनें करून घेतलेलें काम, नोकरी इ०. 'आज या घराला रामराम ठोकण्यापेक्षां घटकाभर जुलमाचा रामराम पत्करला.' —मा ९०. जुलमाजुलमीं, जुलमानें, जुलमाजुलमानें, जुलमावर—क्रिवि. १ जबरीनें; बळजोरीनें. २ अतिशय श्रमानें, कष्टानें; जीव तोडून; होईल तितका प्रयत्न करून; युक्तिप्रयुक्तीनें [जुलूम द्वि.] जुलमी—वि. जबरदस्ती करणारा; कठोर; प्रजापीडक; अन्यायी. [अर. झुल्मी] जुल्मजबरी—स्त्री. बलात्कार; जुलूम. ०जबरदस्ती—जास्ती—स्त्री. १ जुलूम. —राजवाडे २२.१२०. २ जुलमाचा, जबरदस्तीचा व्यवहार किंवा आचरण; करडा अंमल; सक्ती, जबरदस्त उपाय. [अर. झुल्म्+फा. दस्त; फा. जिआदती] ०पादशाही—स्त्री. अतिशय जबरदस्ती; बलात्कार; बळजबरी; कडकपणा; कार्यातिरेक; अमर्याद कृत्य (एखाद्या कृत्याचा बेसुमारपणा दर्शविण्यासाठीं योजतात). [अर. झुल्म्+फा. पातशाही] ०बाजार—पु. ठराविक दिवसाहून अन्य दिवशीं भरावयास सांगितलेला बाजार.

जुलूष-स—पु. १ राज्यारोहण. २ समारंभ; थाट; डामडौल; भपका; वैभव. 'तिकडून दीडप्रहर रात्रीस मोठे जुलुसानें फिरंगियांसहवर्तमान शहरांत आले.' —रा १.२७. जलूष पहा. ३ मिरवणूक. 'आज मुसलमानाचा जुलूस निघणार आहे.' —वि. वजनदार. [अर. जुलूस्]

जुलै—पु. इंग्रजी वर्षाचा सातवा महिना. [इं.]

जुल्कद्र—वि. प्रतिष्ठित. 'जुल्कद्र कृष्णराव नारायण.' —रा १९.१०५. [अर. झुल्+कद्र]

जुल्हाई. जुल्ही—पु. मुसलमानी कोष्टी; विणकर. [फा. जौलाह्; हिं. जुलाह्]

जुंव—न. जोखड. जूं पहा.

जुवडी—स्त्री. (खा.) जोडजूं; जोडणी. जुवाड-डी पहा.

जुवणी—स्त्री. १ कोळप्याची जोडी. २ (राजा.) जुपणी, जोतें. (बैल इ० कांच्या मानेस अडकावयाचें)

जुंवळ—न. जुळें; जुळींमुळें; एका गर्भापासून उत्पन्न झालेले दोन प्राणी. [सं. युगल; प्रा. जुगल, जुवल]

जुंवळा—वि. १ जुळा; जावळा; जुळ्यापैकीं एक. २ दुहेरी; जोडीनें वाढणारीं (फळें). [जुवळ]

जुंवळी—स्त्री. १ जोडपें; जोडा; जोडी युग्म. २ जुळी. [जुवळ]

जुवा—पु. सांधा; जोड; जवा; एकमेकाशीं बरोबर मिळणें; जोडलें जाणें. जवा पहा. 'तीं (कौले) एकमेकांत जुवा होऊन बसतील अशीं असावीं.' —मॅरट ८२. [सं. युज्]

जु(जु)वा, जुवें—पुन. (कों.) नदींतील बेट. उदा० कुंभार जुवें गोवें. जूं पहा. [सं. द्वीप]

जुवा. जुवार—पु. १ फांशाचा खेळ; द्यूत; जुगार. २ जुगारी. 'तें जिणें कीं जुवारान्वें। टिटिभर।' —ज्ञा १८.६७३. [सं. द्यूत]

जुवाड, जुवाडी—स्त्री. लहान जोखड; नांगराच्या चाहुरीच्या वगैरे पुढील बैलांच्या मानेवरील जूं. [सं. युज्; प्रा. जुअ]

जुंवा(मा)मर्दी—स्त्री. जवांमर्दी; शौर्य. जवानमर्दी पहा.

जुवारी—वि. जुगारी. 'पात्रें भाट का नागारी। सामान्य स्त्रिया का जुवारी।' —ज्ञा १७.२९६. [सं. द्यूत; प्रा. जुअ. जुआरि=द्यूतकार]

जुवारी—स्त्री. जोंधळा; जवारी (धान्य). (जुवारी, बाजरी हे शब्द पुणें प्रांतांत आणि कोंकणी मंडळींत प्रचारांत आहेत परंतु देशावर त्यांना जोंधळा, सजगुरा म्हणतात. [प्रा. दे. जुआरी; हिं]

जुंवाली—स्त्री. (कों.) बैलाला जुंपण्याची दोरी; जुवगी पहा. [जूं+आळी]

जुवीज—पु. (गो.) न्यायाधीश. 'आपल्या वडिलांच्या ओळखीच्या एका जुवीजाला या मिठागरांतील शेवटच्यांची कशी चटक लागली होती ...' –सह्याद्री १०४. [पोर्तु.; इं. जज्ज]

जुवेबाज—वि. फांशांनीं द्यूत खेळणारा; जुगारी. [जुवा]

जुवेबाजी—स्त्री. द्यूत; फांशाचा खेळ; जुगार खेळण्याचा नाद.

जुव्वा, जुव्वेबाज, जुव्वेबाजी—जुवा इ० पहा.

जुष्टी—स्त्री.आनंद.' विश्वे घ्यावी सांठवून। ही एक तुझी जुष्टी।' –टिळककविता पृ. १८३. [सं. जुष्=संतोषविणें]

जुस्त—वि. (कु.) योग्य; बरोबर. [सं. युज्–युक्त; तुल०इं. जस्ट; फ्रें. जुस्त]

जुळणी—स्त्री. १ परस्परांचा संयोग; जुळण्याचा व्यापार; मेळानें किंवा व्यवस्थेशीर, क्रमवार जुळणें; एकत्रपणा; रचना; योग्य आणि नियमित एकत्रीकरण; जुळणें पहा. २ मेळ; तुल्ना; समता; जम; जवा. 'त्या पदाची आणि अभंगाची जुळणी चांगली होती.' 'आमचें जुळणीस कोणी मिळत नाहीं.' [जुळणें]

जुळणें—उक्रि. १ नियमितपणें एकावर एक ठेवणें (घडी,वस्तु); बाजूला जोडणें (कापड मोठें करण्यासाठीं त्यास तुकडा); एकापुढें एक लांबवर जोडणें किंवा ठेवणें. 'ही कळाशी सारखी जुळत नाहीं.' २ (शब्दशः आणि ल०) मेळांत एकत्र ठेवणें; व्यवस्थित जुळविणें (यंत्राचे भाग, कवितांचे चरण, धंद्याचीं खातीं, पुस्तकें, कागद, पानें, ठसे इ०). 'कागद पसरले आहेत ते नीट जुळून ठेव.' मेळ बसविणें; एक जुळणी करणें; एकत्र आणणें, ठेवणें (अनेक हिशेब, मजकूर, नानाविध स्वभाव). 'तुम्ही गोष्ट बोलतां पण हिचा पूर्वापर संबंध जुळत नाहीं.' [सं. युज्–युगलित; प्रा. जुगलिय]

जुळलेला—वि. १ एकत्र केलेला; संयुक्त. २ (वाई) सर्वच्या-सर्व किंवा आठ दांत उगवलेला (बैल). 'हा बैल जुळलेला आहे.' =याला सर्व दांत आले आहेत.

जुळव—पु. भारा; जुडी. –बदलापूर ६५. [जुळणें]

जुळविणें—सक्रि. एकत्र करणें; मेळ घालणें. [जुळणें प्रयोजक]

जुळा—वि. १ जावळा; जुवळा; आवळ्याजावळ्यापैकीं एक. २ दुहेरी; आवळाजावळा; एकमेकास चिकटून उत्पन्न झालेलीं; जोडीनें, एकत्र वाढणारीं (दोन फळें). 'जुळा आंबा, केळें.' [सं. युगल]

जुळाजु(जू)ळ, जुळवाजुळव—स्त्री. १ व्यवस्थित मांडणी; नीटनेटकी व्यवस्था; (अनेक भाग, व्यक्ति इ० ची); जुळणी पहा. २ अनेक ठिकाणांहून आणून एक करणें, मांडणें (वस्तु) तयारी. [जुळणें]

जुळारी—पु. टाईप जोडणारा; जोडारी; (इं.) कंपाझिटर. [जुळणें]

जुळी—स्त्री. १ गठ्ठा; ढीग; गड्डी; जुडी; युग्म; जोड (विड्याचीं पानें, पत्ते, कागद इ० एकाच जातीच्या आणि एकाच आकाराच्या वस्तु). २ दोन वांगड्यांचा दागिना; दोन रत्नें किंवा सोनेरी मणी असलेले दोन सर. ३ एकत्र वळविलेली दोन वातींची जोडी. ४ (सामा.) दुहेरी; जोडवस्तु; जुवळी पहा. [जुळणें] ०दूड–स्त्री.काचेच्या मण्यांच्या किंवा हिरव्या पोतीच्या दोन पदरांत सोन्याचे दोन मणी घातलेला लहान मुलीच्या गळ्यांतील दागिना.

जुळें—न. १ जोड मुलें; आवळींजावळीं मुलें; जुवळ पहा. २ वांगड्यांचा जोड किंवा वांगड्यांचें जुळें; जुळी पहा. ३ जोडी; दुक्कल; जूग याअर्थी–अंब्याचें–केळ्याचें–पेरूचें–फळाचें–जुळें; सापाचें जुळें=सापाचें मैथुन. ४ नवराबायको; पुरुषस्त्री; मिथुन, [सं. युगल]

जू—स्त्री.ऊ(प्राणी).–बदलापूर १२८.[सं. यूका;प्रा. जूआ]

जूं—न. १ बैलाच्या मानेवरचें लांकूड; जोखड. जुंव पहा. २ (ल.) ओझें; बोजा (जबाबदारीचा, धंद्याचा, काळजीचा; इ०) जबाबदारी. [सं. युज्; प्रा. जूअ]

जूं—न. जुगार; द्यूत. 'छळितया विंदाना–। माझीं जूं तें मी विचक्षणा।' –ज्ञा १०.२८४. [सं. द्यूत; प्रा. जूअ]

जूं—न. (कों.) नदींतील बेट; जुवा पहा. [सं. द्वीप]

जूग—न. १ मंडळी; टोळी; जूट. 'त्या पोरांचें जूग फोडल्यावांचून सभेंतील गडबड मोडणार नाहीं.' २ मंडळ; कट; समिती; संघ. ३ (सोंगट्यांचा खेळ) दोन किंवा अधिक सोंगट्या एका घरांत येणें. ४ युग; एक दीर्घ कालमान; जगाचें युग; हीं चार आहेत; युग पहा. [सं.युग]

जूग—न. (कु. नाविक) दोऱ्या (टांकणी, अलाज, खुराप) तयार करण्याकरितां केलेलें एक साधन. [सं. युग]

जूज—वि. थोडें; किरकोळ; क्षुद्र. 'जूज कामाकरितां आपआपल्यांत नाखुशी राखणें ठीक नाहीं.' –रा १९.१०. [अर. जुझ्‌+अ]

जूट—पुस्त्रीन. १ जूग; तट; मंडळी; जुळलेली मंडळी. २ एकोपा; मैत्री; सलगी; ऐकमत्य. ३ समाज; तांडा; संघ; समुदाय; कंपू. ४ जंगजूट; जंगजोड पहा. [सं. यूथ; प्रा. जूह किंवा सं. युक्त; प्रा. जुत्त] ०भाऊ–पु. इनामदार इ० वर्गांतील परस्पर पुरुष; एकत्र कुटुंबांतील व्यक्ति.

जूडा—पु. (ना.) अंबाडा; बुचडा (केसांचा). [जुडा]

जूद—क्रिवि. लौकर; त्वरेनें; जलद. 'जूद चेनापट्टण ताब्यांत जाणें होय तें करावें.' –रा १९.७३. [फा. झूद] ०तर–वि.

विशेष लौकर. 'जूदतर खर्चाची मदत इम्दाद पोक्ता ऐवज देऊन रवाना करून पाठवावें.' –पया ३८७. [झुद्तर्]

जून—पु. इंग्रजी वर्षाचा सहावा महिना. [इं.]

जून—वि. १ कोंवळेपणा गेलेला; निबर; राठ; पक्का झाल्यामुळें कठिण झालेली (वनस्पति; फळें इ०). २ (लं.) दृढ; परिपक्क; घट्ट (चांगल्या व वाईट अर्थी—समज, समजूत, बुद्धि). [जुना]

जूफ—न. अनेक खेळणारानीं चक्र्यावर उभें राहून प्रत्येकानें एकएक असे गलींत पैसे फेकावयाचे ज्याचा गलींत पैसा पडेल त्यानें गलीच्या बाहेर पडलेल्या (इतरांनीं सांगितलेल्या) पैशावर नेमका पैसा फेकून मारावयाचा व फेकलेले सर्व पैसे जिंकावयाचे अशा खेळांतील एक संज्ञा; याच्या उलट ताग.

जूम—पु. १ जुमान पहा. २ (कों.) गलवताकरितां काथ्याचे दोर वळण्याचें एक साधन; जूग.

जूय—स्त्री. (गो.) जुईचा वेल व फूल.

जूरी—स्त्री. पंच. [इं.]

जूसर—न. (कुलाबा कों.) जोखड. –मसाप २.३.२५२.

जूळ—न. जुळें; दुहेरी वस्तु; जुळें पहा. –स्त्री. (प्रां.) एकत्र बांधणें; जुंपणें (दोन बैल इ०). (क्रि० घालणें). [सं. युगल]

जृंभण, जृंभा—नस्त्री. जांभई, जांभळी. (क्रि० येणें). [सं.]

जृंभणें—अक्रि. (काव्य.) १ जांभई येणें. २ स्वस्थता पावणें. 'जी! जी! याहुनि लाभ काय? म्हणुनी भूपाळची जृंभला।' –आसी ५७. [सं. जृंभण]

जृंभावात—पु. ज्यामध्यें फार जांभया येतात असा वातरोग. [सं.]

जे—उभ. २ कीं; (हा शब्द पुढील विधानाचा दर्शक आहे). कारण कीं. 'जे सानुकूळ श्रीगुरु।' –ज्ञा १.७५. 'त्या पत्रांत मजकूर असा जे.' २ ज्यामुळें. 'कैसें वो तुमचें करण। जे पुढिलां एओ पाहे मरण।' –शिशु ८२०. [सं. यत्; प्रा. ज]

जे—अ. (अशिष्ट) सन्मानदर्शक उल्लेखाचा शब्द. जय शब्दाचा अपभ्रंश. 'जे देव! जे देव! जय मंगलमूर्ती.' [सं. जय]

जे—सना. (काव्य.) जी या स्त्रीलिंगी शब्दाऐवजीं. 'जे मातें वच्छानंदनी।' –ऋ १. 'चित्रें गदा महोग्रा गरगर फिरवूनि सोडिली जे गा।' –मोकर्ण ९.२६ –अ. १ पादपूरणार्थक अव्यय. २ अवधारणासूचक अव्यय; जेहेत्ते. [प्रा.]

जें—सना. कोणतें; संबंधी सर्वनाम तें याचें प्रतिस्वरूपी जो या पुल्लिंगाचें नपुंसकलिंगी रूप.

जेआं—सना. ज्या. 'पदे ठेवी जेआं वरियां।' –ऋ २२. [सं. यत्] ०चेनि–ज्यांच्या. 'जेआचेनि चरणे पुनैतु।' –ऋ १८.

जेउता–ती–तें—वि. जेथें; जिकडे. 'मग जेउती वास पाहिजे।' –ज्ञा ४.१९१. याचे उलट तेउता–ती–तें. २ जितकें; जेवढें. [सं. यावत्; प्रा. जेत्तिअ]

जेका—उभ. (काव्य.) कीं; (पुढील वाक्याचा दर्शक) का पहा. 'जेका लंका वसली नवती पै।' [जे+का–एकाच अर्थी]

जेंगट—न. १ झेंगट; तास वाजविण्याचें धातूचें घड्याळ; हातघड्याळ (कांशाचें). 'तंव जेंगट पीटीनिलें। मध्दरात्रीचें।' –शिशु १६९. २ भिक्षेकऱ्यांची वाजविण्याची थाळी; तास; जेंगट पहा. 'माथां सेंदुर दांत खाती। जेंगट हातीं सटवीचे।' –तुगा ४१६. ३ एक वाद्य. (विशेषतः देवळांतील). 'जेंगट मृदांग टाळ।' –दा २.७.२४. [ध्व.]

जेगा—न. डोईवरील (पागोटयाला बांधण्याचा) एक मर्दानी अलंकार. 'जेगा व शिरपेंच दिला' –ख ८.४०००. [फा. जीघा]

जेगोपाळ—उद्गा. संबोधन. जय गोपाळ! नमस्कार या अर्थी मारवाडी, वाणी, भाटे इत्यादिकांत रूढ.

जेजाणें—न. युद्ध; लढाई. झुंझणें पहा.

जेजाल—स्त्री. फिरवितां येण्यासारखी लांब नळीची बंदूक. 'रोखिले अघाडी जेजाला।' –ऐपो ११८. 'जेजाल जुंबरे वाणकरी बळवळ।' –राला १०१. [हिं. जंजाल] जेजालन्दाज, जेजाल-बरदार–पु. जेजाल उडविणारा, डागणारा. गोलंदाज. [हिं.]

जेजावंती, जेजेवंती—स्त्री. (प्र.) जयजयवंती. एक रागिणी

जेंजाळ—पु. त्रास; जंजाळ पहा.

जेजे—स्त्री. त्रास; श्रम; उपद्रव; यातायात; कंटाळवाणी गोष्ट. (क्रि० करणें; देणें; पडणें; पावणें; सोसणें).

जेजेकार—जयजयकार पहा.

जेजेवंती—स्त्री. एक फुलवेल.

जेठ—पु. (खा.) वडील दीर. १ (कुण.) ज्येष्ठ महिना. [सं. ज्येष्ठ; प्रा. जेट्ठ; सिं. जेठु]

जेठ—क्रिवि. (खा.) जेथें. 'दूर जागा पाहिला तुह्या वारा नाहीं जेठ।' –होला ५३. [सं. यत्र]

जेठ, जेठ्या—वि. वडील; ज्येष्ठ. –यदलापूर २९. [सं. ज्येष्ठ]

जेठणें—उक्रि. घट्ट, ताणून बांधणें; आवळणें. जेठून बांधणें–धरणें–जेठणें याचा रूढ प्रयोग.

जेठवड, जेठोडी—पु. ज्येष्ठ महिना. [सं. ज्येष्ठवत्]

जेठा—पु. गुडघे उभे करून बसल्यावर कमर व गुडघे यांच्या भोंवतीं वस्त्र गुंडाळून बांधतात तो प्रकार. (क्रि० मारून बसणें). 'जेठा घालून समे बैसे।' –मुक्तेश्वर, मूर्खांचीं लक्षणें ५७. ०मारून बसणें–१ जेठा पहा. २ (ल.) उद्योग नसणें; आळशी बनणें.

जेठा—पु. कुसुंब्याचा काढलेला पहिला आणि गहिरा रंग. [सं. ज्येष्ठ; हिं. जेठा] ०माल–(व.) पहिल्या प्रतीचा, उत्तम माल.

जेठाणी—स्त्री. (खा. गु.) थोरली जाऊ. [सं. ज्येष्ठ; प्रा. जेट्ठ. स्त्री.]

जेठी—पु. १ मल्ल; पहिलवान; कुस्तीगीर. 'कोटि जेठी लागले। उचलितां भागले। त्रिवकासी।' –मध्व ३७. २ ज्येष्ठ, श्रेष्ठ; वीर. 'मनोवेगीं पांडव जेठी।' –मुसभा १३.६९. [सं. ज्येष्ठ, म. जेठ]

जेठोडीं, जेठाडें—न. ज्येष्ठांत पडणारा पाऊस. [ज्येष्ठवड]

जेड—पु. (वे.) कोष्टी. [का. जाड]

जेडलां—क्रिवि. (चि.) जेव्हां. [सं. यावत्; प्रा. जेत्तिल]

जेडवळ, जेढोळ—क्रिवि. १ जोंपर्यंत; जेथपर्यंत; जितका-वेळपर्यंत. २ इतका वेळ, उशीरां. याच्या उलट तेढवळ. [जेवढा+वेळ]

जेणें—न. जिणें पहा.

जेणें—अ. ज्यायोगें; ज्यामुळें. 'जेणें सदकीर्ति वाढे।' –दा १९.९.२. [सं. यत्; प्रा. ज; म. जे+एणें–एणेंकरून] ०करिं, करून–ज्यायोगें, मुळें. 'जेणेकरिं मि संसार तरे।' –पंच १.२७.

जेतव्य—वि. जिंकण्यास योग्य असा. [सं.]

जेता—वि. सर्वदा जिंकणारा; अक्षय विजयी; जयशाली. 'थोर आल्हाद जेत्यांचा।' –एरुस्व १२.८१. [सं. जेतृ]

जेताश्री—पु. (संगीत) एक राग. या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत ऋषभ व धैवत वर्ज्य. जाती औडुव–संपूर्ण, वादी गांधार, संवादी निषाद; गायनवेळ सायंकाळ. [सं.]

जेतुका–ला–लें—विक्रिवि. (काव्य.) जितका; जेवढा (परिमाणवाचक.) २ जितका (संख्यावाचक). 'असनिधानि जे जेतुलेनि क्षाळावे ते तेतुलेनि क्षाळी।' –चक्रधर सिद्धांतसूत्रें २६.८. [सं. यावत्; प्रा. (अप.) जेत्तुल]

जेतुलालें—वि. जितकें; जेवढें म्हणून. 'देखें जेतुलालें कर्म निपजे। तेतुलें आदिपुरुषीं जरी अर्पिजे।' –ज्ञा ३.२७१.

जेतूर—क्रिवि. (कु.) ज्यांत.

जेतृत्व—न. जय; विजयीपणा; जिंकण्याचें सामर्थ्य. [सं.]

जेथ—क्रिवि. (काव्य.) जेथें; ज्या ठिकाणीं; ज्या जागेवर (संबंधदर्शक). [जेथें] **जेथचा, जेथला, जेथील**–वि. ज्या जागेचा (संबंधदर्शक). **जेथपर्यंत–पावेतों–वर**–क्रिवि. १ जितकें; ज्या जागेपर्यंत. जो पर्यंत; ज्या वेळेपर्यंत. [जेथें]

जेथु(थो)न, जेथनें—क्रिवि. ज्या जागेपासुन (संबंधदर्शक)

जेथें—क्रिवि. जिथें; ज्या ठिकाणीं (संबंधदर्शक) 'जेथें नाहीं उत्तम गुण। तें करंटपणाचें लक्षण।' –दा १९.३.२७. [सं. यत्र; प्रा. जत्थ] म्ह० जेथें खावें (खातो, खातोस इ०) तेथें हगावें (हगतो, हगतोस इ०)=ज्यानें उपकार केला त्याचें नुकसान करणें. ०कोठें–क्रिवि. जेथें जेथें; ज्या, कोणत्याहि ठिकाणीं. ०तेथें, **जेथूनजेथून**–क्रिवि. सर्वत्र; सर्व ठिकाणीं. 'निराश्रई पडे उघडा। जेथें तेथें।'

जेद्वा—विवि. (कों.) जेव्हां; जेधवां पहा. 'वांटणी जेद्वां झाली तेदवां कोलो काय म्हणता' –लोक २.५७. [सं. यदा]

जेदीस–दुस—क्रिवि. (गो.) ज्या दिवशीं. [जे=जो+दीस=दिवस]

जेधवळ, जेधोळ—क्रिवि. जेढवळ; जेवढा वेळ. [सं. यावत्–काल]

जेधवां—क्रिवि. (काव्य.) जेव्हां; ज्या वेळेस. 'नातरी जेधवां जियें ठायीं।' –ज्ञा ९.२५४. [सं. यदा]

जेन—न. १ बुरणूस; लोंकरीस खळ इ० लावून केलेलें एक वस्त्र. २ (व.) निजावयाची गादी. ३ (ना.) लेप, रजई. [जीन] **जेनाच्या पदरीं गांठ देणें–मारणें**–अशक्य काम करण्याचा प्रयत्न करणें. ०बुद्धि–स्त्री. बुरणसबुद्धि; (ज्याप्रमाणें बुरणसाला सुईनें पाडलेलीं भोंकें बुजून जातात, त्याप्रमाणें एखाद्याच्या बुद्धीवरील झालेले संस्कार तेव्हांच नाहींसे होतात; त्यावरून); जडबुद्धि, स्थूलमति. –वि. मूर्ख, जड.

जेपाळ—पु. जयपाळ. एक औषधी वनस्पति. याच्या बीस जमालगोटा म्हणतात; ही तीव्र रेचक असून विंचवाच्या विषावर उगाळून लावतात. कोंकणांत हीं झाडें होतात. [सं. जयपाल] म्ह० जेपाळाची मात्रा आणि वैकुंठीची यात्रा. **जेपाळाचा ढाळ**–पु. १ मोठा रेच. २ (दंतकथेवरून व व्याजोक्तीनें) सर्वौषधी चूर्ण; त्रैलोक्य चिंतामणी; प्रत्येक रोगावरील औषध; बहात्तर रोगावर रामबाण.

जेफा—वि. (कु.) फाजील; जास्त. जाफा पहा. [जाफा]

जेब—पु. खिसा. 'बडोद्यावर जाणें दोन दिवस तहकूब करावें, तें आपलें जेबांत आहे.' –मदवा १.३०. [फा. जेब; का. जोब.]

जेब—वि. ठार. (क्रि. करणें). 'मग मनुष्य एक शहरांतून धरून आणून तोफेवर जेब केले.' –भाव ४०. [फा. जबें].

जेब–व–जीनत—स्त्री. शोभा. 'त्यांचे येण्यांत रौनक अधिक होईल; जेब व जीनत येईल' –रा ७.१९४. [फा. झेब्=अलंकार; फा. झीव–व–झीनत्]

जेमते(ये)म—क्रिवि. कसें तरी करून; पराकाष्ठेनें; मोठ्या कष्टानें. (यामध्यें केलेल्या कामांत अपूर्णता तरी असते किंवा पूर्णता असली तर करणाराला निदान फार श्रम पडलेले असतात). 'विद्यार्थीही .जेमतेम करून तेवढी यातायात, करतात.' –नि १७७. 'सकाळीं निघाला तर जेमतेम तीन कोस जाईल.' [हिं. गुज. जेमतेम=जसेंतसें]

जेमन—न. जेवण. 'नेणें तृप्तिस कामधेनु कवण्या पानेल कीं जेमनीं।' –मोकृष्ण २०.५८. [सं.]

जेय—वि. जिंकण्यासारखा; वश करून घेण्यासारखा; हस्तगत करण्यासारखा. [सं.]

जेया—सर्वनाम.(काव्य) ज्याला; जया पहा. 'देखत देखतां आत्मघातु। घडला जेया।' —ऋ ८.

जेर—वि. १ कमी प्रकारचा, योग्यतेचा; अशक्त; लेचापेचा. २ हतवीर्य; दमलेला; भागलेला; थकलेला; त्रस्त; हैराण (आजार, दारिद्र्य इ० नीं). (क्रि० होणें, आणणें). 'पडश्यानें त्याला भारी जेर केलें.' ३ चीत; पराभूत; निर्बल. 'त्याशत्रूखालीं तो जेर आहे.' ४ हस्तगत. 'तें स्थळ जेर करावें.'—सभासद ५६. [फा. झेर्] **जेरकडी**—स्त्री. लगामाची कडी. **०जप्त**—वि. हस्तगत; स्वाधीन. 'पाण्यांत गड वसविले म्हणून दर्या जेरजप्त आहे.'—चित्रगुप्त ८७. **०जवर-जबरी**—वि. १डाव्या अंगाचा जवर व उजव्या अंगाचा जेर अशा संकेतानें खेळण्याचा गंजिफांचा एक खेळ. २ दुर्बळ, सबळ 'त्यास कळों न देतां विघाड करावा; मग जेर-जबर कोण किती तें पहावें' —गोखंचिशाव ८०. **०जबरी**—स्त्री. (चुकीनें) जोरजबरी; जुलूम. **०दस्त**—वि. १ जेर अर्थ १ पहा; दीन; गरजु; २ कमजोर; दुर्बल. 'तिकडून इराणचे शाहानें जेरदस्त केलें.' —इमं २६०. याच्या उलट जबरदस्त. ३ जेरजबर-री पहा. ४ काबीज; जेरजप्त. 'ममताई देशपांडीण् इणें तमाम प्रगणा जेरदस्त केला.'—भजनीमारूड, अर्जदास्त. पृ. ७. [फा.] **०दस्ती**—स्त्री. १ विपन्नावस्था; दुर्बलता. २ गंजिफांचे खेळांतील एक संज्ञा. [फा.] **०वार**—वि. त्रस्त; हैराण. 'तेथें जाऊन व्यर्थ जेरवार व्हावें, वरकड अर्थ नाहीं.' —दिमरा १.२८७. [फा. झेर्बार]

जेरबंद—पु. घोड्याच्या पुढल्या पायांतून घेऊन तंगांतून काढून वर म्होरकीच्या कडीस बांधावयाचा चामडी पट्टा; हा सरोसरांत ओंवलेला असतो. या बंदाचा उपयोग जीन आंवळून घरण्याच्या व एखाद्यास मार देण्याच्या कामींहि होतो. 'प्राणी राजदंड पावत। जेरबंद चाबुक वेत।' —दा ३.७.६३. [फा.] **म्ह०** १ जें न निघे संबंधीं ते निघे जेरबंदीं; २ घोडा जेरबंदीं मनुष्य संबंधीं (ओळखावा-समजावा-जाणावा). (एखाद्यावर) **०उडविणें**—जेरबंदानें मारणें. 'ती रांड सुरळीत बोलत नाहीं याजकरितां चार जेरबंद मारिले पाहिजेत.' —ख ७.३७५३. [फा. झेरबंद्]

जेरबाकी—स्त्री. न उकळलेली, वसूल केलेली बाकी.

जेरी—स्त्री. दुर्बलता; पडती; हैराणी. 'फिरंगी यांची जेरी, श्रीमंतांची जबरी असें सोमवारच वर्तमान आहे.' —रा ४.९८. [जेर]

जेरी नारळ—पु. एक प्रकारचा नारळ; जहरी नारळ पहा.

जेल—पु. तुरुंग; कारागार; बंदिशाळा; कैदखाना [इं.]

जेलर—पु. तुरुंगावरील मुख्य अधिकारी. [इं.]

जेवटा—पु. जेवण. 'मांडिला गोपाळीं जेवटा। ग्रास घेती मटमटां।' —कथा ४.५.४. [सं. जेमन]

जेवडें—न. म्हसरें; टोणगें. —शर. [जिवडा]

जेवढा—वि. १ जितका मोठा; जितका. २ जितका (संख्यावाचक); याच्या उलट तेवढा. ३ जो; कोणता (पुष्कळांपैकीं); प्रत्येक; जो कोणी. 'या मुलांमध्यें जेवढा पहावा तेवढा शाहणा.' एवढा पहा. [सं. यावत्; प्रा. जेवड]

जेवण—न. १ भोजन; खाणें; अन्न भक्षण करण्याचा व्यापार. (क्रि० जेवणें; करणें). २ जेवणाचे पदार्थ; वाढलेलें अन्न. ३ आहार; खाण्याचें प्रमाण. [सं. जेमन. पं. जेंउणा] **०कार**—पु. (कु.) श्राद्धाच्या दिवशीं पितरांच्या नांवें जेवावयास बोलाविलेला मनुष्य (हा शब्द ब्राह्मणेतरांत रूढ आहे). **०खाण, जेवणें खाणें**—न. १ अन्न; खाद्य; खाण्याचे पदार्थ. २ (सामा.) भोजन; खाणें. 'त्याच्या घरीं जेवण्याखाण्याची सोई नाहीं.' ३ खाण्यापिण्याचा व्यापार. 'आमचें जेवणखाण आटपेतों अजून चार घटका लागतील.' **०घर**—न. १ (कों.) घरांतील भोजनाची जागा; स्वयंपाकघर. 'ती जेवणघरांत गेली' —बाळ. २ हॉटेल; खाणावळ. सन १८५३ सालीं मुंबईस हिंदूंच्या फराळाच्या दुकानांस जेवणघर म्हणत असत. **०रात्र**—स्त्री. (व.) जेवणाची वेळ होण्याइतकी रात्र; सुमारें ८।९ वाजण्याची वेळ. जेवणवेळ पहा. **०वत**—न. जेवण्याच्या उपयोगाचें पान (केळ वगैरेचें). 'केळीची डांग मोठी असली तर चांगलीं पांच जेवणवतें होतात.' [जेवण+पत्र] **०वार**—पु. ज्या दिवशीं उपवास करावयाचा नसतो असा दिवस, तिथि. [जेवण+वार] **०वेळ**—स्त्री. भोजनकाल. थोरली जेवण वेळ=रात्रीं ९ वाजतां. धाकली जेवण वेळ=सकाळीं ७ वाजतां.

जेवणाईत—पु. १ जेवणारा माणूस २ पंगतीस बेतलेला आश्रित.

जेवणावळ—स्त्री. १ मेजवानी; भोजनसमारंभ. (क्रि० करणें). २ जेवण्याबद्दलचा खर्च. ३ (मुंबईस, जुन्या काळीं) जेवणघर; खाणावळ; हॉटेल. [जेवणें]

जेवणा, जेवणिआ—वि. (खा. व.) उजवा (हात). 'तो ओळगिजे जेवणिजे भुज।' —शिशु ३६०. [जेवण करण्याचा हात म्हणून उजवा]

जेवणी—स्त्री. १ धान्य मळणारे मजुर, नोकर यांच्या मजुरीबद्दल दिलेलें धान्य; शिधा. 'गावात कार्यें प्रयोजन जाहाल्यास नारळ पानविडा जेवणी घ्यावी' —मसाप २.१७११. २ तोंड; मुख; जिवणी. 'जेवणी लहान.' —मराठी ६ वें, पुस्तक पृ. ३०४. (आवृ २) जिवणी पहा. [जेवणें]

जेवणें—अक्रि. १ खाणें; भोजन करणें. कधीं कधीं या क्रियापदाला कर्म असतें तथापि त्याचा संबंध कर्त्याशींच असतो. उ० 'मी भात जेवलों, भाकरी जेवलों.' २ (ल.) फळ चाखणें; भोगणें (एखाद्या बऱ्यावाईट कृत्याचें); अनुभवणें; परिणाम भोगणें. 'पूर्वी दुष्कर्मे केलीं त्यांचें फळ आतां जेवतों.' ३ लांच घेणें.—न.

(राजा.) देवळांतील जेवणावळ. [सं. जेमन; पो.जि. जलार; फ्रेंजि. जमार; गु. जमन; पं. जेउणा; हिं. थेवना] (वाप्र.) **जेविता ठाव टाकणें**–पुढचें ताट ढकलून देणें; पानावरून उठणें. 'जैसें लक्षमोजन होता पाही। तयामाजी अंत्यज जाई। मग ब्राह्मण उठती लवलाही। जेविता ठाव टाकूनि।' **जेवूं घालणें**–१ खावयास देणें; पोषण करणें. २ वाढणें; अन्न पुढें ठेवणें. **जेवून सेवा गोड**–जेवण झाल्यानंतर मग नौकरी वगैरे बरी वाटते. **(दोहोंकडून) जेवणें**–एखाद्या कामांत दोन्ही पक्षांकडून पैसा घेणें किंवा एका पक्षाकडून पैसे (फी) घेऊन दुसऱ्या पक्षाकडून लांच घेणें (वकिलांसंबंधीं योजतात). म्हृ० १ जेवीन तर दुधाशीं (तुपाशीं) नाहीं तर उपाशी=मी म्हणेन तसें नाहीं तर मुळीच नाही. २ रांधावें तसें जेवावें, करावें तसें पावावें. सामाशब्द–**दुसऱ्याच्या तोंडानें जेवणारा**–वि. १ दुसऱ्याचें बोलणें ऐकून घेऊन तेंच पुन्हां बोलणारा. २ स्वतःच्या मतानें कांहीं न करणारा; दुसऱ्याच्या तंत्रानें वागणारा. **जेवण्या**–पु. (कों.) गलबतावरील जेवण करणारा. **जेवतागण**–वि. १ केवळ जेवण्याच्या कामाचा (माणूस). २ (ल.) विन कामाचा पण खादाड (माणूस); फुकटखाऊ; भोजनभाऊ. 'तो काडीमात्र उपयोगी नव्हे, आपला जेवतागण आहे.' [जेवणें+गण] **जेव्या**–वि. जेवणाचे वेळीं हजर असणारा; भोजनभाऊ. जेवतागण पहा. [जेवणें]

जेवा—पु. १ जेवण; खाणें; भोजन. 'आजचा जेवा तर वाहेर पडला उद्यांची वात उद्या.' २ जेवण्याचा कोरडा शिधा, सामुग्री (धान्य, पीठ इ०). पूर्वी हलक्या सरकारी नोकरांना गांवकऱ्याकडून असा सिधा मिळे. 'सरकारचा शिपाई आला तो जेवा घेऊन गेला.' ३ अन्नखर्च; भोजन; जेवणखर्च (चाकरांचा). 'नाहीं वेठी जेवा सारा।'–तुगा ३६०. **०पाडणें–साधणें–काढणें**–जबरीनें जेवण मिळविणें. [जेवणें]

जेवीं—क्रिवि. (काव्य.) जसें; ज्याप्रमाणें; ज्या रीतीनें. 'कृतकृत्य होय तवमुत जेंवि पिता अर्पितां वरीं दुहिता.'–मोकर्ण ७. ३३. [सं. यथा] **०ते(विं)वीं**–क्रिवि. जसें असेल तसें; चांगलें किंवा वाईट; कसेंबसें; हरप्रकारें. 'कल्याणार्थ मुनेनें सासूचें जेवि तेविं सोसावें।'–मोअनुशासन ७.१८. [सं. यथातथा]

जेव्हढा—वि. (प्र.) जेवढा पहा.

जेव्हां—क्रिवि. १ ज्या वेळेस; ज्या समईं; जधीं. २ ज्या अर्थी; जर; ज्या कारणास्तव; असें पहातां. 'आम्हाला जेव्हां तो मारणार तेव्हां आम्हास जाता नये.' [सं. यदा; प्रा. जाहे] **०कधीं**–क्रिवि. कधींकाळीं; केव्हांं तरी; एखाद्या समयीं; जेव्हां-तेव्हां. (असल्याच प्रकारचें दुसरें रूप केव्हां कधीं. परंतु एव्हां-कधीं, तेव्हांकधीं अशीं रूपें होत नाहींत). **०तेव्हां**–क्रिवि. सदोदित; नेहमीं; प्रत्येक वेळेस; सतत. 'जेव्हांतेव्हां नको येऊं एकवेळ केव्हां तो ये.'

जेष्ठ. जेष्ठमध, जेष्ठवड—ज्येष्ठ इ० पहा.

जेसणा—वि. जसा; जेवढा; जितका. याच्या उलट तेसणा. 'जो तूं जेसणा जैसा। तो तूं तेसणा तैसा'–गीता १.३६ [सं. यादृश. जैसेनि?]

जेह—स्त्री. जई पहा. **जेंहीं**–ज्यांनीं. 'जेंहीं शोधून पहिला।'–दा १.९.१२.

जेहन-नशी(सीं)न—वि. श्रुत; मालूम. 'अक्षरशः मजकूर नवाव सम्सामुद्दौला वहादूर यांसी पत्रें वाचून दाखवून जहननसीन केला.'–रा १.११४. [फा. झिहन्–नशीन्]

जेह(हे)पटी—स्त्री. मोकळे केस; वेणीची वट; झिपरी; झेपटी, झिपटी पहा.

जेहेत्ते—वाप्र. जे आहे ते (पुराणिक, हरिदास यांच्या तोंडी अवधारणावोधक प्रयोग); जे पहा.

जै—स्त्री. भिंत व छपर यांमधील जागा; (कांहीं पदार्थ ठेवण्यासाठीं) भिंतीच्या शेवटावरील जागा; वळचण. जई पहा.

जै—स्त्री. (क.) निजणें; झोंपणें (मुलांत रूढ). जोजो गाई पहा. 'गंपू, जै करूंया, चल.'

जै. जैं, जैअ—उभ. (काव्य.) जर; ज्यापक्षीं.–क्रिवि. १ जेव्हां; ज्यावेळेस. याच्या उलट कै, कैं. 'जैं जसोदा मेडा-विला।'–दाव ५२. 'जैं कहीं दैवें। अनुभविलें फावे।'–ज्ञा ६.३१७. २ (गो.) जेथें; जेथून.

जैकार—पु. जयजयकार. 'हैकार थैकार जैकार। तळप चवरें चमत्कार।'–माराकिष्किंधा ९.४४. [सं. जय+कृ]

जैत, जैत्य, जैत्र—पु. जय. 'तैसें वृदय जिंकतां प्रौढे। पहिले जैताचिये कुडे।' –अमृ ७.१५४. 'रुद्रसुतावांचोनि जैत। येन आम्हां।'–कथा २.३.११९. 'एका जैत्य एका हारी।'–एरुस्व १३.६४. [सं. जेतृत्व] **०वादी**–वि. विजयी. 'रणीं जैतवादी जाला। यादव नरेंद्र।'–शिशु १०८४.

जैन—पु. १ भारतांतील एक प्राचीन धर्म; याचा संस्थापक महावीर. २ जिनमतानुयायी; जैन धर्माचा माणूस. हे वेदप्रामाण्य मानीत नाहींत; यांच्यांत अहिंसा फार कडक प्रकारें पाळतात.

जैनचैन, जैनमैन, जैनसैन—विक्रिवि. जईनचईन पहा.

जैपाळ—पु. जेपाळ पहा.

जैफ, जयफ, जईफ—वि. (व.) म्हातारा; बुड्ढा; अशक्त. 'फकीर जैफ झाला.' [अर. झईफ्] **जैफी, जयफी**–स्त्री. म्हातारपण. 'जयफी नवावाची.'–रा ५.८०. [फा. झईफी]

जैमिनी कानडा—पु. (संगीत) एक राग; यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत,

कोमल निपाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण–संपूर्ण, वादी ऋषभ, संवादी पंचम, गानसमय मध्यरात्र.

जैयत—वि. जय्यत. १ तयार; सज्ज; सिद्ध. २ हत्यारबंद; कधीं कधीं जैयत तयार–असेंहि म्हणतात.

जैय्य—वि. जिंकण्यास योग्य; जिंकण्यासारखा; वश होण्यासारखा. [सं.]

जैल—पु. मायना; सदर. [अर. झील्]

जैसा–सी–सें—वि. (काव्य.) ज्या प्रकारचा. जसा–सी–सें पहा. [सं. यादृश; प्रा. जइस]

जैसीताराम, जैसीराम, जैसीरामबावाजी—जयसीताराम, जयश्रीराम, जयसीताराम बावाजी, हे शब्द वैराग्यांना नमस्कार करितांना योजतात. [हिं.]

जो—सना. पुल्लिंगी संबंधी सर्वनाम; तो या शब्दाचा पूर्वगामी शब्द. [सं. यत्; प्रा. ज] **जो उठला तो, जो पहावा तो**—प्रत्येक माणूस; प्रत्येकजण.

जो, जों—अ. जंव; ज्या वेळेस; जेव्हां; हें अव्यय कोणत्याहि कृत्याचा जलद परिणाम, चापल्य, त्वरा दाखवितें. या अव्ययाचीं जो या सर्वनामाप्रमाणेंच जी आणि जे अशींहि रूपें होतात. उदा० 'जो टोला मारला तों लागलेच दोन तुकडे केले.' 'जी धाव मारली तों तेथें पोंचलों.'

जों—क्रिवि. १ जोंपर्यंत; ज्या काळापर्यंत; जेथपर्यंत. २ पावेतों; पर्यंत. ३ ज्या काळीं, अवधींत; ज्या क्षणीं. [सं. यावत्]

जोइ(ई)स—न. १ जोतिःशास्त्र. २ भाकित; भविष्य. ३ गणित. [सं. ज्योतिष; प्रा. जोइस] **जोइसी**–पु. जोशी. [सं. ज्योतिषी, ज्यो–ज्यौतिषिक; प्रा. जोइसिअ]

जोक(ख)ड—न. १ जुखड; जूं; बैलाच्या मानेवरील दोन लांकडांपैकीं एक; शिळवट; जोटें. २ (कों.) (उंसाचा चरक) चरकाचा आडवा दांडा; याच्या एका टोकाला पाटीवर नवऱ्याचें डोकें व दुसऱ्या टोंकाला शेलें असतें किंवा तें ओढकाठीला जोडलेलें असतें. ३ (ल.) काळजीचें ओझें. ४ (ल.) अधेलें, अजगर वगैरे जातीचा प्रचंड साप. [सं. युग, योक्त्र]

जोकाड—न. (कु.) जोकड पहा.

जोकी—(कों.) माशांची एक जात; हे दिवाळीच्या सुमारास पकडतात.

जोक्तर—स्त्री. वेश्याव्यवसाय करणारी चेरडीण. –गुजा ९.

जोख—स्त्री. जळू (प्राणी). [सं. जलौका; हिं. जोक]

जोख—न. १ भार; वजन. 'सहस्रखंडिकाप्रमाणें जोख।' –मु १२.१९१. २ मेज; तुला; तुलना; जोखणें (क्रि० करणें). ३ (राजा.) माप; निश्चित आकार; भार. 'आला जोख उणा म्हणोनि वरता नंदीशाही ठेविला।' –निमा १.४३. ४ प्रमाण; मान. 'तूं आपल्या पायाचें जोख दे म्हणजे जुतें करून आणील.' [सं. जुष्] **जोखणी**– वि. १ जोखणारा. 'वैश्य तुला धरि वाणी। सत्य वाचा सत्य जोखणी।' –एमा १२.८९. २ मापन; तुला.

जोखणें–उक्रि. १ माप, वजन करणें. २ (ल.) अजमास करणें; अजमास काढणें; परीक्षा पहाणें; (पदार्थांतील) तत्त्वांचा तर्कानें जाणणें; तुलना करणें. –अक्रि. फायदा होणें; मिळणें; पदरांत पडणें. 'तुला या कज्ज्यांत भांडून काय जोखतें?' [हिं. जोखना] **०माप**–न. वजनाचें प्रमाण; वजन केल्यानंतरचें माप. **जोखी**–वि. १ वजनी; वजनाचें (लांबीच्या किंवा वैली मापाच्या नव्हे–माप). २वजन केलेलें, ठरविलेलें. **जोखीव**–वि. वजन केलेलें; वजनानें ठरविलेलें. 'हें तूप जोखीव शेरभर आहे कीं मापी आहे.' [जोखणें]

जोख(खी)म, जोखींव—नस्त्री. १ धास्ती; भय; संकट. २ धोका; धोक्याचें काम; जिवावरचें काम; अचाट किंवा साहसाचें काम; परिणामाची चिंता. ३ धोक्यांत घातलेली वस्तु; धोका येईल असें द्रव्य, माल. 'हे हजार रुपये न्या म्हणतां पण वाटेनें आम्ही दुसऱ्याचें जोखीम नेत नाहीं.' ४ (क.) कोणत्याहि कामामध्यें आलेला तोटा, कमतरता (पैशाची इ०). ५ जबाबदारी; हमी. [हिं. जोखिम] **०उठविणें**–अंगावर धोक्याचें काम घेणें; साहस करणें. **जोखमी**–वि. धोका असणारें; संकटाचें.

जोखा—स्त्री. बाई; स्त्री. [सं. योषा]

जोखाई—स्त्री एक क्षुद्र देवी. 'नव्हे जाखाई जोखाई।' –तुगा ७९१.

जोखी—स्त्री. (राजा.) सणकाडी.

जोखीण—स्त्री. जळवा लावण्याचा धंदा करणारी स्त्री. [जोख=जळू]

जोग—पु. १संन्यास; संसारत्याग; कुटुंबपरित्यागपूर्वक वैराग्य; (क्रि० घेणें). 'एका पोटासाठीं जोग।' –तुगा ३४१६. २ हठयोग; योगाभ्यास; योग; चित्तवृत्तिनिरोध; समाधि. (क्रि० घेणें). 'हरी येथेंचि जोग आचरावा।' –नव१७.१३२. [सं. योग] **०भरणें**–१ मुरलीची पाटी अन्नानें भरणें (हा पूजेचा एक प्रकार आहे). २ जोगिणीची दीक्षा घेणें; जोगीण बनविणें. **जोगडा**–पु. (निंदाव्यंजक) वैरागी; गोसावडा; जोगी; योगी. 'जावोनी धरितांच ते म्हणतसे सोडी मला जोगड्या।' –उमाविलास ९. **जोगड्याचें भात**–पुन. एका जातीचें भात. **जोगणी**–स्त्री. भिक्षापात्र; तुंबा. **जोगणीमागणी**–स्त्रीअव. १ ज्येष्ठी अमावास्येच्या दिवशीं शिवेवर जाऊन जो विधि करावयाचा असतो त्यासंबंधी दोन देवता. वारावळुत्यांपैकीं दोघांस त्या दिवशीं या संज्ञा लावतात. २ संतिणी; जोगणी. नवरात्रामध्यें या भिक्षा मागण्यास येतात. **जोगण्या बांधणें**–(व.) मंत्रसामर्थ्यानें भीति घालविणें. 'वाघ दिसला नि तो न्याला, म्हणून त्याच्या जोगण्या बांधतात.'

जोगण्या लावणें—(व.) भीति, दहशत बसणें. 'वाघाच्या जोगण्या लागल्या त्याला.' **जोगती**—पु. १ हिंदु जातीचा हिजडा. २ कर्नाटकांतील यल्लम्मा देवीस वाहिलेल्या व्यभिचारोत्पन्न महारांच्या पोटीं ज्याचा जन्म झाला आहे असा.' —अप्रप्र ३४.

जोगडी—स्त्री. ज्वारीची एक जात. —शे ९.११७.

जोगता, जोगा—वि. १ (कांहीं एका क्रियेविषयीं) योग्य. हा शब्द अशा अर्थानें सुटा येत नाहीं, धातूंच्या आया, आवया प्रत्ययांत रूपास जोडून याचा प्रयोग होतो. उदा० 'तो पुरुष धायाजोगता आहे.' 'तो गांव पहावयाजोगता आहे.' २ (विवक्षित पदार्थास) अनुरूप; साजेसा. 'पायाजोगता जोडा.' 'अंगाजोगता अंगरखा.' [सं. योग्य; प्रा. जोग्ग]

जोगतिणी-तीण—स्त्री. १ जोगवा मागणारी स्त्री. २ योगेश्वरी (यल्लमा) देवीची किंवा कर्नाटकांतील समजुतीप्रमाणें परशुराममाता रेणुका हिची भक्तीण. ३ मंत्रतंत्र जाणणारी भिकारीण, संतीण. 'एका जोगतिणीच्या सांगण्यावरून तिन्हीसांजा गांवविहिरीपाशीं रमाकाकूंनीं गुलालानें माखलेला भात...नेऊन टाकविला.'

जोगम्मा—स्त्री. गवाळी आणि घाणेरडी स्त्री, मुलगी; गोसाव्यासारखे केस सुटलेली आणि अंगास राख फासलेली पोरगी; मामऋभटीण; हिडबी. [जोगी+अम्मा]

जोगलणें—उक्रि. (राजा.) मदत करणें; सांभाळणें; हात देणें; आधार देणें (आजारी किंवा अशक्त माणसास). [सं. योग= मदत+लावणें]

जोगली—स्त्री. (कर्ना.) मातीचा लहानसा परळ, थाळी (जेवण्याची). ठाणें जिल्ह्यांत जोगल्या असें पुल्लिंगी रूप आढळतें. —वदलापूर ६५. [जोगणें]

जोग(गा)वण-वणी-वणूक—स्त्री. १ निर्वाह; पोषण, गुजारा. 'प्रतिश्रें अनुसरोनी। वाहीर करि जोगावणी।' —रास २.६०९. २ गमणें; आळस; दीर्घसूत्रीपणा; रेंगाळणें; सुस्तपणा. ३ ढकलपट्टी; चालढकल. ४ (ल.) काळजीचें संरक्षण; निगा. 'त्यांच्या जोगवणीस कसलीहि उपमा साजत नाहीं.' —नि ५६. ५ निर्वाहापुरतें जिन्नस. ६ (गो.) जोगवण=शेतांतील एक देवकृत्य. [जोग+वण प्रत्यय]

जोग(गा)वणें—अक्रि. १ काम करतांना गमणें; आळसानें काम करणें; दीर्घसूत्रीपणा करणें; रेंगाळणें. २ (ल.) चांगल्याप्रकारें चालणें; त्रास न होतां सुलभपणें निर्वाह होणें. 'रानांत गवत झाल्यापासून गायी जोगावून येऊं लागल्या.' ३ चालढकलीनें, युक्तीप्रयुक्तीनें, खुट्ट खुट्ट चालणें; कसा तरी वेतासवात होणें (संसार, प्रपंच). 'आमचा संसार २ हजार रुपयांत जोगावतो.' ४ भरभराट होणें; चांगलें चालणें; फोंफावणें; पुष्ट होणें (प्राणी, वनस्पति). 'जोगावलें पोटीं खर। पाठी भार वरि नाहीं।' —तुगा २३५४. ५ पुरेसें होणें; काम भागणें. 'तांदूळ उद्याचे दिवशीं जोगावेल.' ६ तृप्त असणें. 'आलोचूं जो नेणे। अनुभवचि जोगावणें।' —ज्ञा १३.३६३. [योग]

जोगवा, जोगेश्वरी—पु. देवीच्या नांवानें पांच घरें मागितलेली भीक; देवीचे उपासक, पीडितजन 'जोगवा' म्हणून अशी भिक्षा मागतात. म्ह० देवेवाई जोगवा म्हटल्यानें कोणीहि देत नाहीं. (क्रि० मागणें). **जोगवेकर-करी-करीण**—पुस्त्री. जोगवा मागणारा-री.

जोग(गा)विणें—सक्रि. १ काळजी घेणें; चांगलें पोषण करणें; वाळगणें (विशेषतः प्राणी). २ गरीदीनें पोसणें, वागविणें; मध्यमरीतीनें पोषण करणें; मीठभाकरी देणें; कसें तरी गुजराण करणें. ३ (ल.) संपादणा करणें; कसेंबसें उरकणें; पार पाडणें. 'पूजिलीं दैवतें जोगावी।' —ज्ञा १३.७९५. 'ऐसा एकलाचि आघवें। जोगावी जो।' —ज्ञा १३.८२०. या क्रियापदाचे सकर्मक व अकर्मक हे अर्थ एकमेकांविरुद्ध आहेत; परंतु पहिला अर्थ अधिक प्रचारांतील आहे. [सं. योग; प्रा. जोग]

जोगा-गें—वि. योग्य; सारखा; जोगता पहा. 'हा प्रसंगु असे तुजचि जोगा।' —ज्ञा १५.६७. [सं. योग्य; प्रा. जोग्ग; पं. जोग, जोग्गा; सिं. जोगु; हिं. गु. जोग]

जोगिया—पु. (संगीत) एक राग. यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत गांधार व निषाद वर्ज्य, अवरोहांत गांधार वर्ज्य; वादी षड्ज, संवादी मध्यम. गानसमय प्रातःकाळ.

जोगी—स्त्री. एक रागिणी; असावरीची एक जात.

जोगी—पु. १ गोसावी; वैरागी; संन्यासी. 'जग जोगी जग जोगी। जागेजागें बोलती।' —तुगा ३२६. २ एक प्रकारचा साप, याच्या अंगावर मर्कट पट्टे असून हा फार विषारी असतो. ३ (कु.) दुध्या भोपळा. [सं. योगी; प्रा. जोगी] म्ह० १ जोग्यानें जोडलें आणि कुत्र्यानें खाल्लें. २ नवा जोगी आणि गांडभर जटा=थोडें काम करून फार गर्विष्ठ बनणारा. **जोगिडा**—पु. खसखशीचा रोंगट व पिवळा दिसणारा रोपटा. —कृषि ३०४.

जोगीण—स्त्री. १ जोग्याची बायको. २ देवीची भक्तीण; जोगी झालेली स्त्री. ३ नाचणी धान्याची एक जात.

जोगें—न. एक जातीचें भात. जोगड्याचें भात.

जोगेटा—पु. (कों.) (निंदेनें) १ जोगी; वैरागी. २ जोगी नांवाचा साप. [सं. योगी]

जोगेश्वरा—पु. (ल.) बैल. —मनको

जोग्या—पु. कुस्तींतील एक पेंच; खाकेखालीं हात घालून वर उचलावयाचें व पुन्हां खालीं दाबावयाचें. (क्रि० भरणें).

जो(जों)जार—पु. १ कुटुंबादिरूप मोठा संसारखटला, मंडळी, पसारा, व्याप (मोठा त्रासदायक व पोसण्यास कठिण). 'जोंजार प्रसवलासि बहुवसु।' —ऋ ३२. 'नसोनि कांहीं जोजार। संन्यासाश्रम शुद्ध सार।' —निमा १.१६७. २ (ल.) बोजा; त्रास; जंजाळ; भार; कष्ट; ओझें. 'तरी जन्मौनि जोजारु साहिजे।'—ज्ञा ४.३४. कर्जाचा—कुटुंबाचा—घेण्यादेण्याचा इ० जोजार. (व.) जोजवार. ३ कटकट; त्रास; कष्ट; खटपट. 'कासया करिसी जोजार।' —दा ३.१०.४८. म्ह० ज्याचा भार त्याला जोजार.

जोजारणें, जोजावणें—अक्रि. १ मोठें कुटुंब, खटला असणें; त्याच्या जबाबदारीखालीं वांकून जाणें. २ त्रासणें; कष्टणें. 'प्रलयकाळीं जोजावलासि।'—कथा ७.७.१४६.

जोजारी—वि. कुटुंबभारानें त्रासलेला; मोठें कुटुंब असलेला.

जोजो—उद्गा. १ लहान मुलांस निजवितांना म्हणावयाचा शब्द. अंगाई. 'जो जो जो जो रे कुळभुषणा, दशरथ नंदना, बाळा जो जो रे।' —स्त्री. लहान मुलांची निद्रा; गाई. (क्रि० करणें.). निजावयास जाणें, निजणें, झोंपीं जाणें (लहान मुलें.). [ध्व.] ०करणें—(बालभाषा) निजणें; झोंपणें.

जोट-ठ—पु. भरभरीत व जाडें सुती कापड; पांचरावयाची खादीची पासोडी; सुती शेला; शेल्यासारखें वस्त्र. 'एकवर्णी तंतू नानावर्णी पट। कोण्ही जोट शेले पगडया।' —मध्व ५४१. [सं. जटा; हिं. जूट]

जोट-ठ—पु. (मावळ) मळईची जमीन. [हिं. जोत]

जोटा—पु. पोत्यांत माल भरून तोंड बंद केल्यावर त्याच्या वर उलट बाजूनें दुसरें पोतें घालून तें शिवून तयार केलेली वंगी, पार्सल. [जोट; इं. जूट!]

जोटी-ठी. जोटोव, जोठीव—वि. जोठाच्या कापडाचें केलेलें (पंचा, आंगरखा इ०).

जोठ—पु. खांब आणि तुळई यांच्यामध्यें मजबुतीसाठीं घातलेला लांकडी तुकडा. [जोड]

जोड—पुस्त्री. १ दुकल; जोडी; जोडा; युग्म (एका जातीच्या दोन, दोन, एकाचवेळीं चालणाऱ्या, असणाऱ्या वस्तू). 'पाटल्या जोड, कांकणें जोड, इ०' २ जोडी; संघ; संच; ताफा (सोंगट्या खेळणारांचा, पुजापात्रांचा, खेळणारांचा, वाद्यांचा, वाजविणारांची); डाव (गंजिफाचा); संच (कपडे, धोतर व अंगवस्त्र यांचा). सामान्यतः सेट. ३ ठिगळ; गावडी; सांचा लावलेला तुकडा; संयोग (वस्त्र, लांकूड, धातू वगैरेस) ४ सूर लावण्यासाठीं सा, रि, ग, म, प, ध, नी हे सूर खालीं-वर करणें; आलाप घेणें. ५ (-स्त्री.) (अक्षरशः व ल०) सांठा; संचय; संग्रह मिळविलेलें द्रव्य. 'आपल्या साऱ्या ह्यातीची जोड आपण भोळसरपणानें घालवून बसलों.' ६ मिळकत; लाभ; किफायत. 'जोड जोडिली मनुष्यदेहा ऐसी।' —तुगा ७१२. 'व्यर्थ भांडतां त्यांत जोड काय!' ७ जोडलेला या अर्थी हा शब्द फळांच्या नांवांच्या मागें जोडतात. जसें— जोड-आंबा-पेरू-केळ इ०. ८ दुहेरी या अर्थानें जोड शब्दाचे समास होतात. जसें— जोड-कडी-कांठ-खांब -तुळई-पदर-भिंत इ० ' ९ गुंतवण; सांधा; संबंध; सांगड; गुंतवणूक (पशूंची, माणसांची); जोडपणा; सांखळी. (क्रि० घालणें). १० विण्याच्या मधल्या दोन तारा; सतारीच्या मधल्या दोन (ज्या षड्ज स्वरांत मिळविलेल्या असतात त्या) तारा. ११ मैत्री; सलगी; जिव्हाळा. १२ बरोबरी; साम्य; साथ. 'धर्मासि म्हणे वागा साधो जोडा नसेचि या दिवसा।'—मोविराट ७.१६. 'गुंगा व गामा यांची जोड अगदीं अप्रतिम होती.' १३ (बांधकाम) पुस्ती; नवीन गोष्टींची किंवा कांहीं कामांची वाढ. १४ (ओतकाम) दोन पिशव्यांचा दोन हातांनीं फुंकला जाणारा भाता. १५ (कुस्ती) एक डाव. जोडीदाराचा एक हात त्याच्या दोन्ही पायांतून धरून आपला दुसरा हात जोडीदाराच्या मानेवर ठेवून जोडीदाराची मान खालीं दाबून पायांतून जोडीदाराचा धरलेला हात वर उचलून त्याला चीत करणें [सं. युज्-योजय्; प्रा. जोड; सं. जुड्=बांधणें] (वाप्र.) ०करणें—सांधणें; मिळविणें. 'पुण्याची करावया जोड; जीव हा सज्जला'—विक ६९. (पायाची). ०करणें—कृपा संपादणें. 'मी आपले पायाची जोड केली आहे.' ०देणें—लाभ, फायदा देणें. 'संतपदाची जोड। दे रे हरी।' —अमृत १०८. ३४. ०नसणें—बरोबरी न होणें; उपमा न मिळणें. सामाशब्द— ०अक्षर—न. (जोडाक्षर) जोडलेलें अक्षर. उदा० क्ष, म्ह, स्त इ०. ०करीण—वि. जोडीची वस्तु. 'अटकेची जोडकरीण तोफ फत्तेलष्कर होती.' —भाव ४०. **जोडका**—वि. (जोडणारा) मिळविणारा; संपादन करणारा; कमावता; मिळविता. 'जोडका पुत्र देखोनी गुणी। जनक जैसा सुखावे।' —मुआदि ३०.२२४. 'कांतिला पति तोचि प्रीय हृदयीं जो कां असे जोडका' —सदाशिव कविकृत. उमाविलास ५. **जोडका-जोडता-पूत-राम-रावजी**—पु. १ कुटुंबांतील पैसा कमाविणारा मुलगा. २ जातींतील कमावता पुरुष (अक्षरशः व निंदार्थी) ३ (मराठी राज्यांत) लोकांच्या विरुद्ध बातमी मिळविण्यासाठीं व त्यांवरून दंड करून पैसा जमविण्यासाठीं प्रसंग आणून देणारा, सरकारनें ठेवलेला नीच माणूस; लोकांची अर्डीपिर्ली सरकारास कळविणारा पाजी माणूस. ०काम—न. १ निरनिराळे तयार केलेले भाग, जमविलेलें सामान जोडून केलेलें काम. २ जोडधंदा; मुख्य कामाखेरीज दुसरें काम. ०कार—वि. (गो.) जोडका. ०गहूं—पु. खपल्या गहूं. ०गिरी—गीर—वि. १ तुकडा जोडलेला; तुकडा जोडून केलेला. 'या गाड्याचा आंस जोडगिरी आहे.' २ दुहेरी; दोन वस्तू ज्यांत आहे असा; जोडाचा (खांब, किल्ल्याच्या भिंती, कौलांचे थर).

' घरास जोडगिरी खांब दिले असतां चांगली बळकटी येते.' —स्त्री. १ साथ; मदत (गवई, हरिदास यांस) 'हा पोऱ्या त्या हरिदासाचे मागें उभा राहून जोडगिरी चांगली करितो.' २ दुहेरीपणा; दोन पदार्थांचें एकत्रीकरण. ३ जोडलेली स्थिति; तुकड्यांची बनावणी. ०गोळी—स्त्री. १ दोन गोळ्यांचा बार. २ एका बंदुकींत एका वेळीं दोन गोळ्या. ३ (ल.) दोहींकडून खटपट. ४ (ल.) जोडी; युग्म. 'नवरदेवांची जोडगोळी' ०चौकट—स्त्री. दुहेरी चौकट; याचा सांचा (विशेषतः दाराचा), दोन लांकडें बाह्यांनां जोडून केलेला असतो. जोडजूं—(पुणें) शेलाटी; (नगर) शिळवट, जडी; (सातारा) शेवळ, शिवळ; (खानदेश) जोडणी जुवडी. जोडणी—स्त्री. जोड; सांधा जोडणें; (जोडणें क्रियापदाचें धातुसाधित). जोडणें—सक्रि. १ सांधणें; जुडविणें; शेवटास संयोग करणें; एकत्र करणें (दोन तुकडे). २ मिळविणें, अधिक लावणें; जोड देणें (लांबविण्यासाठीं); एकावर एक किंवा एकापुढें एक ठेवणें (दुसरा थर, अस्तर, लांबीचा तुकडा). 'सखलातीस आंतून पासोडी जोडली तेव्हां थंडी राहिली.' ३ जवळजवळ, लांबीच्या पुढें, बाजूस शेजारीं ठेवणें. 'दोनी काठ्या जोडून पहा म्हणजे कोणती लांब तें कळेल. ४ जुंपणें; मानेवर जूं ठेवणें किंवा खोगीर घालणें (गुरें, घोडे यांच्या). ५ (ल.) जागेवर गुंतविणें; कामाला लावणें, चिकटविणें. 'पोराला त्या चाकरीवर जोडून द्या.' ६ जमविणें; गोळाकरणें; सांचविणें. 'संसारसंबंधें परमार्थ जोडे। ऐसें केवीं घडे जाणते हो।' ७ पूर्ण करणें; तडीस नेणें; घडवून आणणें. 'माझें एवढें लग्न जोडून द्या.' ८ मिळविणें; संपादणें; स्वतःसाठीं कायम करणें, दृढ करणें (कृपा, स्नेह, मैत्री, आश्रय, धंदा इ०). 'आम्हीं जें जें जोडावें। तें समस्तीं इहीं भोगावें।' —ज्ञा १.२१७. ९ युक्ति काढणें; तजवीज करणें; उपाय करणें. —अक्रि. १ ताब्यांत येणें; मिळणें. 'कीं रोग्यास रसायण निर्मळ। अकस्मात जोडलें।' २ (क्व.) भरभराट होणें; भरमसाट मिळणें; लग्गा साधणें. [सं. जुड्=बांधणें] म्ह० अधल्याचा जोडला आणि पिठीचा मोडला. जोडता—वि. मिळविता; संपादन करणारा. जोडका पहा. ०दंड—पु.(व्यायाम) कसरत करण्यासाठीं दोन आडवीं लांकडें बसविलेली योजना. (इं.) पॅरलल बार. ०नळी—स्त्री. दुहेरी नळी (बंदुकीची). ०नाल—पु. तालीमखान्यांतील एक वस्तु. जोडप—न. (राजा.) जोड; सांधा; जोडणें; जुडविणें. ०पट्टी—स्त्री. (लोखंडी पाणरहाट) पोहोरे एकमेकांशीं अडकवून माळ करण्यासाठीं प्रत्येक पोहऱ्यास दोन बाजूंस बसविलेले लोखंडी कांबेचे तुकडे. ०पाडे—क्रिवि. द्वंद्वानें; भेदबुद्धीनें. 'विधिनिषेध जोडपाडें। जेथ विशेष कर्म वाढे।' —एभा ७६७. ०पाहरा—पु. दोन शिपायांचा पाहरा; जोडीचा पाहरा. जोडपी—वि. जोडीदार; सोबती; बरोबरीचा; जोडीचा; जुळणारा; (सजीव, निर्जीव वस्तूं मध्यें). 'तुला कोण पाहिजे तो जोडपी पाहा.' —स्त्री. (क्व.) १ जुळणी; मेळ; एकत्र जोडणें. २ जुळण्यास योग्य असणें; बरोबरी. जोडपें—न. (कों.) नवरावायकोची जोडी. 'अडचणीमुळें विवाहसंबंधानें बद्ध अशीं स्त्रीपुरुषांची विसंगत जोडपीं दृष्टीस पडतात.' —टि ४.२. २ जुळें; एकदम जन्मलेला मुलगा व मुलगी. ०फळ—न. (काव्य) जुळें फळ; दुहेरी फळ. ०फळाचा सांधा—पु. १ (ल.) सततचा संयोग किंवा संबंध; नजीकचा एकत्र भाव (चांगलें वाईट, सुखदुःख इ०). २ निकटची मैत्री; दाट स्नेह. 'जैसा जोडफळांचा सांधा। तैसा सुखदुःखाचा बांधा।' ०बंद—पु. एकास एक चिकटवून लांबविलेला कागद

जोडवें—पु. आंगठ्याजवळच्या किंवा मधल्या (पायाच्या किंवा हाताच्या) बोटांत घालावयाचें एक जाड व मोठें वळें (चांदीचें किंवा सोन्याचें). 'जोडवी अनवट मासोळ्या।'—स्त्रीगीत ६५.

जोडा—पु. १ एकाच जातीच्या पदार्थांची जोडी, या पैकीं दोन पदार्थ प्रायः एकत्र असतात (पायांतले जोडे, एक ताण्याचीं दोन धोतरें इ०); विवाहित स्त्रीपुरुषांची जोडी. 'हा जन्माचा जोडा आहे.' —मोर १९. सजीव प्राण्याचें (नरमादीचें) जोडपें. 'हा पक्षियांचा जोडा।' —कथा १ ३.८५. जानव्यांचा जोड (पांच जानवीं); दोन सोंगटी. 'रामावसवंत कबीर खेळिया। जोडा बरवा मिळाला रे।' —तुगा २४३ २ पायांतील जोड्यांपैकीं एक; पायपोस; कोणत्याहि जोडीपैकीं एक वस्तु; सोबती; भिडू. ३ जोडीदार; बरोबरीचा किंवा जोडीचा मनुष्य, वस्तु किंवा उदाहरण. ४ बरोबरी; उपमा (क्रि० नसणें). 'त्याच्या पापासी नाहीं जोडा।' ५ (कुण. ठाणें) भरणीश्राद्धांत आपल्या जातीचें घालावयाचें मेहूण. ६ (ना.) भराडी गौरीचे वेळीं मुली परड्यांवर फुलांच्या पाकळ्यांची जी चित्रविचित्र आकृति काढतात ती. [जोड] (वाप्र.) (कोणाचा) जोडा कोणाचे पायांत नसणें—जोडा पायांत नसणें=बंडाळी, घोंटाळा, अव्यवस्था असणें. ०बांधणें—शिवणें—पायातील जोड्याची जोडी तयार करणें. ०फडणें—झिजविणें—(ल.) एखाद्याच्या भेटीसाठीं अनेक फेऱ्या किंवा खेटे घालणें. ०टाचणें—(चांभारी) रेशीम भरण्यासाठीं तजास अरीनें भोंक पाडणें. ०मारणें, जोडेपूजा करणें—खरडपट्टी काढणें; पादपूजा करणें. [जोड] जोडाई—स्त्री. जोडणावळ; निरनिराळ्या वस्तू किंवा तुकडे एकत्र जोडण्याची मजुरी. [हिं.] जोडाजोडी—स्त्री. १ जुळवाजुळव. 'करूं जोडा जोडी अक्षरांची।' —तुगा ९३६. २ परस्परांना जोडे मारणें; मोठें भांडण; मारामारी. जोडाक्षर—न. जोडअक्षर पहा. संयुक्त वर्ण; दोन किंवा अधिक व्यंजनांस पुढें एखादें अक्षर जोडिल्यानें अथवा दोन किंवा दोहोंपेक्षां अधिक व्यंजनें एकत्र जोडून मग

त्यांस स्वराचा योग केल्यानें जोडाक्षरें होतात. –मराठी भाषेचें व्याकरण पृ. ११.

जोडी—स्त्री. १ जोडा; जोडपें; युग्म (एका जातीचें); जुळें. 'ही मोत्यांची जोडी पाणीदार आहे.' २ संच; जोड (हरिदास, पुराणिक इ०चा–एक मुख्य व दुसरे मदतनीस यांसह). ३ बरोबरी; साम्य; तुल्यगुणत्व. 'याची त्याची जोडी बनली.' ४ (काव्य.) ठेवा; सांठा; राशी; लाभ. 'देवी म्हणे रहा क्षण करिसी निरयार्थ काय जोडि खळा।' –मोसभा ५.११७. 'गुण गाईन आवडी। हेचि माझी सर्व जोडी।' –तुगा ११९३.५ सरकारी सारा, पट्टी. जुडी पहा. ६ एका वेळीं फिरविण्याचे दोन मुद्गल. ७ प्रारब्ध; नशीब. 'तुझें कर्म असे सहज। आपली जोडी भोगावी।' –गुच २०.२१.८ प्राप्ति; संग्रह. 'मानसा करि तयाचिच जोडी।' –सारुह ४.१०४. **जोडीचा**–वि. जोडीसंबंधी; बरोबरीचा. **जोडीव**–वि. तुकडे जोडून केलेलें; ज्याला तुकडा जोडला आहे असें; जोडलेलें; एकत्र केलेलें; ठिगळ लावलेलें. [जोड]

जोडें—न. १ विवाहित जोडपें; जोडा (स्त्रीपुरुषांचा, नरमादीचा). २ (कों.) नारळांची जोडी. ३ (राजा.) हातापायांतील जोडवें; वळें.

जोडेजोडे—क्रिवि. (खा.) बरोबर; एकमेकांच्या संगतीनें. –भात्रै ७.१–४. [जोड द्वि.]

जोत—न. (कों.) १ जुंपलेल्या बैलांची जोडी (क्रि० बांधणें; लावणें; लागणें). २ बैलांच्या जोडीनें ओढलेला नांगर. 'जोत चाललें–धरलें–पडलें–सुटलें.' (खा.) ३ जुंपणी. ४ (कु.) दोन होड्यांनीं समुद्रांत जाऊन मासे मारतात तें जाळें. ५ (हिं.) नांगरणी; लावणी. ६ (व. खा.) बैलाच्या गळ्यास जूं अडकविण्याचा पट्टा. [सं. युत; फ्रेंजि. जुतो; सं. योक्त्र; प्रा. जोत्त; हिं. जोत; म. जोतें] **म्ह०** पुढील जोत तसें मागील जोत. ०**करी**–वि. (गो.) शेत नांगरणारा. जौंतकरी पहा. **जोतणें**–(व. खा.) (बैल) जुंवास जुंपणें. [सिं. जोटणु] ०**पात**–न. नांगर, बैल वगैरे शेतकीस लागणारें सामान.

जोत—पु. घुमट वाद्यावर म्हणावयाचें एक गीत. 'एक जोत गाण्यास त्यानें आरंभ केला.' –सह्याद्रि ६८.

जोत—स्त्री. १ ज्वाला. २ तेज; उजेड; चकचकीतपणा; शोभा; चकचकी. 'जोत जरिपटक्याची' –ऐपो १९१. ३ तेज; पाणी; झकाकी (रत्नांची). ४ सफाई; चकाकी (वस्त्राची). ५ पाणी (शस्त्र किंवा हत्यारांचें). ६ जोर; जोम; सत्त्व; तेज; बळ; जोरकसपणा (पाऊस, ऊन, पीक, पदार्थ, मनुष्य, प्राणी, धंदा, व्यापार इ० चा). ७ प्रख्यात माणूस किंवा कडक देवस्थान; जागती ज्योत. 'हा साधु किंवा हें देवस्थान मोठी जोत आहे.' ८ वस्त्रांतील जळजळ. (क्रि० लागणें). [सं. ज्योति] ०**धरणें**–तेज; शोभा, जोर, सौंदर्य संपादन करणें किंवा येणें. ०**कार**–वि. (गो.) देवाजवळील दिवे लावणारा. ०**दार**–वि. १ तेजस्वी; चकचकीत; लखलखणारा; प्रकाशमान. २ (ल.) शहाणा; धूर्त, समर्थ; हुषार; बुद्धिवान; प्रतिभाशाली.

जोताड—स्त्री. (ना.) ज्योत. [जोत] ०**लावणें**–(ना.) आगलावेपणा करणें.

जोतिबा, जोतिर्लिंग—न. महादेव; महादेवाचें लिंग, पिंडी; शंकराचें देवस्थान. [सं. ज्योतिर्लिंग]

जोतीवंत—वि. जोतदार पहा. [सं. जोत–ती+वंत प्रत्यय]

जोतें—न. चिरेबंदी कडा, कांठ; हिच्या योगें घराची गच्ची किंवा ओटा सुरक्षित राहतो; चौथरा; गच्ची; उंच केलेली जागा. चिऱ्यानीं बांधलेला ओटा; इमारत बांधण्यापूर्वीचें चिरेबंदी काम. 'गरुडपाचूंचीं जोतीं।' –ह ३४.१३५. [सं. युक्त; प्रा. जुत्त?]

जोतें—न. १ जिनें बैलाचा गळा जोखडाशीं बांधला जातो ती दोरी किंवा पट्टा. २ जूं; शेलें [वै. सं. योक्त्र; प्रा. जोत्त; का. जत्तगी; हिं. जोत]

जोतेकार—पु. (गो.) चांभार; जुतें करणारा. [हिं. जूता= जोडा+कार]

जो तो—सना. १ जो कोणी; प्रत्येकजण; प्रत्येक मनुष्य; हरएक व्यक्ति. 'जो तो चेष्टवी मुला।' –मारावाल ९.७४. २ कोणी; कोणी एक; कोणी तरी. 'जो तो म्हणे हा प्रचंडवीर। संगती रावणासी बडिवार।' –रावि ११.११४. [जो+तो]

जोत्या—वि. नांगऱ्या; नांगरणारा माणूस; जोत धरणारा गडी; शेतकरी; २ (ल.) गांवढळ; नांगऱ्या. ३ (ल.) मंदबुद्धि; ढ; अक्षरशत्रु. [जोत; हिं. जोतिआ]

जोंधळा—पु. एक धान्याचें रोप व त्याचा दाणा; ज्वारी (धान्य) किंवा त्याचें ताट. याच्या जातीः–उतावळी, निवळा, शाळू, रातडी, पिवळा जोंधळा, खुंडी, काळबोंडी, दूधमोगरा, याशिवाय केळी, अरगडी, डुकरी, वेंदरी, गडग्रूप इ० हलक्या जाती आहेत. जोंधळ्याच्या भाजून लाह्या करतात व कुजवून दारू काढतात. पिठाची भाकरी होते. [सं. यावनाल; प्रा. जोण्णलिआ; का. जुनळ; तेलगु. जोन्न; हिं. जोन्हरी] **जोंधळी पोत**–स्त्री. जोंधळ्यासारखे बारीक सोन्याचे मणी असलेली व ४।५ पदरांची, मधोमध जाळीचा मणी किंवा वेलपान असलेली पोत. **जोंधळे उचलणें**–शपथ घेणें. (शपथेचा एक प्रकार).

जोधा—पु. योद्धा. –वि. १ मजबूत; धष्टपुष्ट; राकट; पहिलवानासारखा. 'ऐसा कवणु तो जोधांचा मेळावा।' –शिशु ९४४. २ (व.) उंचापुरा; लठ्ठ व ठोकळ हातापायांचा. [सं. युध्]

जोप-पें—न. बांसलं; जावपें पहा. (गाईचें, म्हशीचें).

जोपणें—उक्रि. पोसणें; रक्षण करणें; सांभाळणें; खाऊंपिऊं घालणें. [सं. गुप्=रक्षण करणें]

जोंपर्यंत-पावेतों—क्रिवि जंव; जावत्कालपर्यंत; ज्यावेळे-पर्यंत; पर्यंत. [सं. यावत्]

जोपा,जोपन—स्त्री. काळजी; निगा; संगोपन; संरक्षण; जोपासना. 'जो पाहे सदसद्विचार हृदयीं जोपा जनाची करी।'-र ४. [सं. गुप्]

जोपाणें—अक्रि. वाढणें. 'मग ते अंकुर जोपातां गुणीं पावले परिपुष्टता।'-गीता १३.१७८.

जोपारणें—अक्रि. जापारणें; उलट जवाब देणें; बेपर्वाई दाखविणें; उद्धट होणें जापारणें पहा. 'वर मलाच उलट अस काय करतां हो म्हणून जोपारावं?'-फाटक, नाट्यछटा १. -सक्रि. झिटकारणें; तुच्छ मानणें; तिरस्कारबुद्धीनें नाकारणें.

जोपाव(स)णें—उक्रि. (कों.) काळजी घेणें; निगा राखणें; संगोपन करणें; बरदास्त ठेवणें (वांसरांसंबंधीं गाईला लावतात व मनुष्यें, प्राणी वस्तु यासंबंधीं मनुष्यांना लावतात). [सं. गुप्]

जोपाशीर-ल; जोपा; जोपासना-सणी—स्त्री. (कों राजा.) निगा; बरदास्त; काळजी; लक्षपूर्वक पालनपोषण किंवा सांभाळ, संगोपन करणें. [सं. गुप्]

जोंबडा—पु. (राजा.) १ झुमडा; गवताचा भारा, गड्डा; लाटा. २ (विशेषत:) शेतांत टाकलेला किंवा फळझाडावर बांधलेला विडा; सरकारद्वाहीचें असें कांहीं चिन्ह; यावरून शेत कापणें किंवा झाडावरचीं फळें तोडणें यास सरकारी मनाई आहे असें समजण्याची खूण 'या आंब्यास द्वाहीचा जोंबडा बांधला आहे, आंबे पाडूं नका.' ३ (ल.) सैल बांधलेली शेंडी [झुंबाड]

जोबन—पु. १ (स्त्रीचा) स्तन; कुच; थान. 'तंग चोळी छातीवर जोबन कोवळे रसरसले।'-होला ८९. २ तारुण्य; ज्वानी. [सं. यौवन; प्रा. जोव्वन; हिं जोबन]

जोंबाड—न. झोंबट, झोंबाड पहा.

जोवाळणी—स्त्री. जोपासना; जोपाशीर, जोपा पहा. [जोवाळणें]

जोंवा(मा)ळणें—उक्रि. १ (कों) जोपावणें पहा. उत्तम रीतीनें राखणें, जपणें. 'एवढे दिवस दागिना जोंवाळून ठेविला होता म्हणून प्रसंगीं उपयोगी पडला' २ नेहमीं गोंजारणें; लाड करणें (लहान मूल इ० ना). 'ममतेनें पोरास घरीं जोंवाळून ठेविला तर विद्या कशी येईल.' नेहमीं कुरवाळणें; लडिवाळपणें वागविणें किंवा सांभाळणें; पाठीवरून हात फिरविणें (आवडता प्राणी, वस्तु यांच्या).

जोमदंड—वि. १ शक्तिमान; जोरदार; बळकट. २ जवानमर्द; धिप्पाड; दांडगा; गलेलठ्ठ.

जोम—पुन. १ घट्टमुठपणा; दार्ढ्य; घट्टपणा; शरीराच्या बांध्याचा व चेहऱ्याचा तजेला, भरदारपणा २ शरीरांतील बल; जोर; शक्ति; बळकटी (बांध्याच्या घट्टमुठपणामुळें). ३ जोर; दम; अवसान [सं. यौवन; प्रा. जोव्वण] **जोमांत असणें**—१ (माण.) झोकांत किंवा थाटांत असणें २ जोरांत असणें; उत्साहयुक्त असणें. **०दार**—वि. १ घट्टमुठ; दृढ; आवेळी. २ शक्तिमान; बळकट; जोरदार. ३ दमदार; अवसानयुक्त.

जोयशी—पु. (कु.) ज्योतिषी; जोशी. [सं. ज्योतिषी]

जोर—पुन. १ जोम; शक्ति; ताकद; बळकटी. २ स्थैर्य; दार्ढ्य; गंभीरपणा; दमदारपणा; सहनशक्ति (सजीव प्राणी, वस्तु यांची). ३ वेग; शक्ति; आघात; झपाटा; गतीचा वेग (वारा, बंदुकीची गोळी यांचा). ४ जुलूम; जबरदस्ती; अन्याय. ५ दाब; ताण; नेट; वजनाचा भार. 'सगळे भोई सारखे असले तर बरं, नाहीं तर टेंगणा असतो त्याचे खांद्यावर भारी जोर येतो.' ६ जोष; पूर्ण वेग; भर (रोग, पाऊस, थंडी यांचा). ७ तालमींतील एक व्यायामविशेष; दंड. (क्रि० काढणें). ८ (नाविक) पूर; समुद्राची भरती (विशेषत: पौर्णिमा-अमावास्येच्या दिवशींची); भांग; उधाण. ९ (यंत्रशास्त्र) प्रेरकशक्ति. १० महत्त्व; भर. या गोष्टीवर गव्हर्नरसाहेबांनीं बराच जोर दिला होता.'—केले १.१९९. [फा. झोर्; अर. जौर्] (वाप्र.) **०करणें-लावणें-जोरास येणें**= जबरदस्तीनें वागणें; अडथळा करणें; शक्तीची, बलात्काराची गरज उत्पन्न करणें; तडीस नेण्यास; उरकण्यास कठिण करणें, जाणें. 'आज पावेतों रुपये देतों देतों म्हणत होता पण अतां जोरास आला त्यापेक्षां उपास घातले पाहिजेत.' **०देणें**—१ पुष्टी; मदत, आधार देणें. २ महत्त्व देणें; विशेष उल्लेख, निर्देश करणें. म्ह० जोर थोडा, आणि घुस्सा बडा.—भाव २४. सामाशब्द- **जोराचा**—वि. नेटाचा; अति मोठा. **०कस-दार-वान**—वि. १ दंड काढणारा. २ पहिलवान; ताकदवान; बळकट; सशक्त. **०गत**—स्त्री. (राजा.) उधाण; उसाण; भांग; समुद्राची भरती (अमावास्या व पौर्णिमेची). 'पुनवेच्या व जोरगतीच्या दिवशीं भरतीच्या वेळीं मानसेची दारें बंद केल्यावरसुद्धां काय विषाद होती.'—सह्याद्री ९४. **०जबरी**—स्त्री. जुलूम; जबरदस्ती. **०तलप-ब**—स्त्री. १ (कायदा) हजर राहण्यासाठीं जोराचें बोलावणें. २ अन्यायपूर्वक हरणं; बलात्कारानें हरण; बलात्कार. 'जोरतलबेनें ऐवज शिंदे यांनीं आणिला म्हणून वार्ता आहे.'—ख ९.४९८४. 'माझे मनांत आलें तर येईन, तुमचे जोरतलपेस भिणार नाहीं.' **०तलपी-बी**—स्त्री. जुलूम; जबरदस्ती.—वि. १ जुलमाचें; जबरीचें; जोराचें; बलात्काराची (हुंडेकरी, पैसा उकळणें यासंबंधीं मागणी). 'त्यापेक्षां अंमल जोरतलबीचा सुरू करावा.'—मराठेशाही ७७. २ मग्रूर; अरेराव. 'कोठें जोरतलबा मशाल असतील, हरामखोरांस तंवी पोहोंचावून

पैसा वसूल करून देणें.' –मदवा १.११८. –पेद ६.१४९. [फा] ०तलबीटीप–सर–स्त्री. पत्त्यांच्या खेळांतील एक संज्ञा. ०वळ–न. शारीरिक बल; पाशवी शक्ति; आडदांडपणा; दांडगाईचा जोर, बळ; शुद्ध दांडगाई; जुलूम. [फा. झोर्+सं. बल] ०पट्टी–स्त्री. दोन थरास जोडणारी पट्टी 'जरूर पडल्यास वरवंड्या जोरपट्टीनें जोडाव्या' –मॅरॅट१३. ०बेजोर–बेजोर–क्रिवि. जोरावारीनें;जबरदस्तीनें.'इंग्रज घाट चढोन येऊन जोरबेजोर होसकद्याचें ठाणें घेतलें.'–ख ९.४४५४. 'प्रधानाच्या फौजेनें बदामीचा किल्ला जोरबेजोर फत्ते केला.' –ख ८.४०९०.

जोर–पु. (गो.) ज्वर; ताप. [सं. ज्वर]

जोरा–पु. १ अधिकार; सत्ता; जोम; सत्ता. 'सावकाराचा जोरा कीं सरकाराचा जोरा.' २ जुलूम; जबरदस्ती; अन्यायाचा दंड, शिक्षा. ३ शह; जोर. 'स्वामीचे पुण्यप्रतापें अवदालीस जोरा पोंचवून तंबी करतील.' –इमं २६०. [फा. झोर्]

जोरावणें–अक्रि. १ (अक्षरशः व ल०) बळावणें; समर्थ, शक्तिमान, पराक्रमी, तेजस्वी होणें. २ जुलमी होणें; माजणें. 'जोरावले वनकरी थडकांस देती.' –अर्वाचीन (खरे) ४५६. ३ जोराचा होणें. (वारा, पाऊस, मनोविकार, रोग). 'झरझर चला, पाऊस जोरावल्यावर मजल आटोपणार नाहीं' ४ जोरानें वाढणें; फोफावणें; 'पाणी मिळूं लागतांच झाड जोरावलें.' ०वर–वार–वि. १जोरदार; बलवान; समर्थ. 'मालोजी जोरावर।' –मध्व ३१४. २ जुलमी; जबरीचा;जबरदस्त. ०वरी–वारी,जोरावा–स्त्रीपु. १ बळजबरी; जुलूम; जबरदस्ती. 'आपणावरी जोरावरी करिताती.' –रा २०. ४५. २ पाठपुरावा; पाठबळ; मदत. [फा. झोरावर्]

जोरी–स्त्री. ज्वारी; जोंधळा पहा. [प्रा. जोवारी; म. ज्वारी; हिं. जोरी]

जोरी–स्त्री. जुलूम; जबरदस्ती; पुंडावा. 'किलेकरी जोरी करितील...'–राज १६.३४. बळजोरी शब्दांत हा शब्द येतो. –वि. (बुद्धिबळांचा खेळ) पाठिंबा किंवा जोर दिलेलें, देणारें (प्यादें) या डावांत एका बाजूनें दुसऱ्याचें जोरांत असलेलें मोहरें मारावयाचें नसतें. [फा. झोरी=बल]

जोरी–स्त्री. (गो.) तापाची सांथ. [सं. ज्वर]

जोरू–स्त्री. स्त्री; पत्नी; वायको. [जोड; हिं. जोरू] म्ह० (व.) जोरू सात, पैसा गांठ=नेहमीं पैसा गांठीला लावावा व वायको बरोबर असावी.

जोर्णे–(गो.) पाऊस पडतेवेळीं पेरण्याची शेती. जार्णे पहा.

जोल–स्त्री. (प्रा.) जमणें; साजणें; शोभणें; जुळणें. जोलीचा–वि. मिलाफी; जुळणारा; योग्य असणारा; शोभणारा.

जोल्ल–न. (वे.) लाळेचा ओघळ. [का. जोल्लु=लाळ]

जोव–स्त्री. (राजा.) वीज [सं. जव; गु; दे. प्रा. जोई=वीज]

जोवणें–अक्रि. (राजा.) वीज चमकणें. [जोव; सं. द्योतन]

जोवणी–स्त्री (राजा.) जोखडाची खिळ, खुंटी, खीळ [जूं+अडवणी ?]

जोवणें–अक्रि. (राजा.) दाटी जमणें, होणें; घोंगावणें (माशा, मुंग्या इ०). [सं. योजन; प्रा. जोअण=जोडणें]

जोंवर–वरी, जोंवरी–क्रिवि. १ जोंपर्यंत; ज्यावेळेपर्यंत. २ यावत्काल; जितका वेळपर्यंत. [सं. यावत्]

जोवाल–स्त्री. (राजा.) जमीन भाजणें, दहाळे तोडणें इ० शेतीचें सर्व काम करण्यासाठीं अनेक शेतकऱ्यांचा जमलेला समूह; अनेक शेतकऱ्यांनीं एकवट काम करणें; डाळें. साप ? पहा. [जोवणें=एत्रक जमणें]

जोव्हारी–पु. जोहरी पहा.

जोश–प–स–पु. जोम; जोर; आवेश; वेग. [फा. जोश्].

जोशी–सी–पु. १ पंचांग, कुंडल्या समजून गांवांत सांगणारा; ज्योतिषी; भविष्य वर्तविणारा; भिक्षुकी, जोसकी करणारा ब्राह्मण (विशेषतः धंदेवाईक); ग्रामजोशी. पूर्वी ही वृत्ति असे व जोशाला गांवांत वलुतें देण्याचीहि वहिवाट असे. २ एक कुणब्यांतील जात; कुडबुडे जोशी (कुणब्यांतील); हे सहदेवी मताचे मुहूर्त, ज्योतिष जाणतात. ३ वगळाच्या जातींतील एक पक्षी; कुकुडकुंभा. [सं. ज्योतिषी; प्रा. जोइस, जोइसिअ]

जोसकी, जोसपणा, जोसपण–स्त्रीपुन. गांवजोशाची वृत्ति, धंदा, वतन. जोसगंड–पु. जोशास निंदार्थी म्हणतात.

जोहनळा–पु. (महानु.) जोंधळा पहा. 'शिशुपाल सैन्याचे जोहनळे। पीटु करैणु एकें वेळें। उखळीं वसुंधरेचां।' –शिशु ९१४. [सं. यावनाल; देप्रा. जोण्हलिया; हिं. जोन्हरी]

जोहर–पुन. १ अग्नि. 'जोहरीं रक्षील सर्पातें।' –मुआदि ९.७१. २ (ल.) संकट. 'मज सत्य घालील कीं जोहरीं तो।' –किसु ८८. ३ लाक्षागृह.–ज्ञा ११.६०. 'येहीं लाक्षाजोहर रचिलें।' –गीता १.२३६१. [फा. जोहर=अग्निदिव्य. किंवा जहर ?]

जोह(हा–हो)री–पु. १ सराफ; जव्हेरी; जवाहिऱ्या; रत्नपरीक्षक; 'जैसा रत्नामाजी जोहारी। रत्न पारखी आपुलें।' –मुआदि ४१.१०१. २ जुना जरतार विकत घेणारा; जरीपुरानावाला; ३ आरसा, फण्या, चरकी भांडीं इ० जिन्नस विकण्यासाठीं दारोदार फिरणारा; अशी जात –शास्त्रीको. ४ (व.) मणी, पोंवळी विकणारी एक जात. [अर. जौहरी].

जोहळा, जोहया, जोहा, जोह्या–पु. (ना) जोंधळा पहा.

जोहा(ह)र–न. १ जवाहिर; रत्नें इ० 'आंगावर जोहार फार खुलले। वनीं जणू पळस तरु फुलले।' –होला १३५. २ जवाहिऱ्याचा धंदा; सराफी. [अर. जौहर]

जोहार—पु. नोकर लोक राजाला वंदन करितांना हा शब्द हे वीरा या अर्थी म्हणतात. 'रायासि जोहार करुनि उचित स्थानिं वैसविला'—पंच १.१६. 'प्रजा येउनी राजसभे। जोहार करुनी राहिले उभे।'—मुहरिश्चंद्राख्यान ६६ (नवनीत पृ. १८६.) महार, चांभार वगैरे आपसांत किंवा वरिष्ठांना नमस्कार करितांना हा शब्द योजतात. 'जोहार जी मायबाप जोहार।'—तुगा ३३६. [सं जयहर, योद्धार; प्रा. जोहर] जोहारणें—अक्रि. वंदन करणें. 'मग जाऊनि बंदीजन। जोहारिला नृपनंदन'—कथा ६.१५.२२. [फा. जोहर]

जोहार—पु. १ निकराच्या वेळीं आपल्या बायका–मुलांचा नाश करण्याचें हिंदु वीरांचें कृत्य. रजपूत लोकांत बायका अभिप्रवेश करीत. २ अभिसात होणें. 'ऋषि जोहार जालें'—माए १०१. [फा. जोहर=अभिदिव्य]

जोळ—स्त्री. (गो.) जळू (प्राणी). [जळू].

जोळक—न. (कु.) माडाची वाग

जोळी—स्त्री. १ (गो.) आंतडें. २ (ठाणें) नांगराला बैल जोडण्याची दोरी.—वदलापूर २८७.

जोळांव, जळोंव—पु. (गो.) जळण; सर्पण [सं. ज्वल्].

जोळ्ळ—वि. (वि.) फोल (भाताचें). [का. जोळ्ळु=फोलपणा, अर्थहीनता].

जोक्षीकन्—क्रिवि (खा.) फुरसुतीनें.

जौं—क्रिवि. जंव; जोंपर्यंत. [सं. यावत्]

जौजा—स्त्री. पत्नी; स्त्री; जवजे पहा. 'राधा जौजे माधव'=माधवाची पत्नी राधा.' [अर. झौजा=बायको]

जौंजार—पु. त्रास; कंटाळा; जोंजार पहा.

जौनपुरी—पु. (संगीत) एक राग. यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत गांधार वर्ज्य. जाति षाडव-संपूर्ण. वादी धैवत, संवादी गांधार, गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर. [जौनपूर गांव]

जौस, जौसगी—वि. (नंदभाषा) उत्तम; चांगलें; जोश—ष पहा. 'जौस लुगड्यांना किंमत फार पडते.'

जौहर—पु. बायकामुलांना जाळून मारण्याची रजपुतांतील एक चाल; जोहार पहा.

जौळ—न १ (कों.) अभ्र; अभ्राच्छादित आकाश. २ (राजा.) सपाटयाचें वादळ; जोराचा वारा. याचा वेग दर ताशीं ५० मैल असतो. [फा. जौलान्=फिरता ?]

जौळी—वि. १ वादळी; तुफानी (हवा, वारा). २ वादळाचा परिणाम न होणारें; त्याला टक्कर देण्यासाठीं तयार केलेलें (तारूं).

जौळ—न. (महानु.) समूह. 'आनंदरसाचें जौळ।'—माए ६६१ [सं. जाल]

ज्यहान, ज्यहानपन्हा—जहान इ० पहा.

ज्यहागिरदार, ज्यहागीर, ज्यहांबाज, ज्यहांबाद, ज्यहांमर्द—जाहगिरदार, जाहगीर, जहांमर्द इ० पहा.

ज्या—स्त्री. १ धनुष्याची दोरी. २ पृथ्वी. ३ जीवा, एक ज्या; वर्तुळाच्या परिघांतील कोणतेहि दोन बिंदूंस सांधणारी सरळ रेषा. [सं.]

ज्याचा—जो संबंधी सर्वनामाचें षष्ठीचें पुल्लिंगी एकवचनी रूप. ०तो—एकएकटा; प्रत्येक माणूस; स्वतंत्र. 'ज्याचा तो पडला शहाणा, मग दुसऱ्यांनीं काय शिकवावें?' ०त्याला—सर्वांना प्रत्येकाला. 'ज्याची त्याला काळजी पाहिजे, दुसरा किती पाहील?' ज्याचें नांव तें—अगदीं; मुळींच; बिलकूल. 'तिला लग्नाबद्दल मीं पुष्कळ गळ घालू पाहिली ... ... पण ज्याचें नांव तें, हिचें एकच उत्तर.'—मूक. ज्यांत त्यांत—प्रत्येक कामांत, प्रकरणांत. 'ज्यांत त्यांत तोंड घालणें बरें नाहीं.' म्ह० ज्याचें करावें बरें तो म्हणतो माझेंच खरें=उपकारकर्त्यानें सांगितलेली आपल्या हिताची गोष्ट न ऐकणें.

ज्याद्म—न. (गो.) जाजम.

ज्यादा, ज्यादुगिरी, ज्यादू, ज्याफा, ज्यास्त—जादा, जादुगिरी इ० पहा.

ज्यान, ज्यानजवान, ज्यानज्यानी ज्यानीजवानी—जवान इ० पहा.

ज्यान फाइदा—पु. तोटा; नफा. [फा. झियान्=तोटा+फायदा]

ज्यापक्षीं, ज्यापेक्षां—क्रिवि. कारणासाठीं; कारण कीं; अशा करितां. याच्या उलट त्यापक्षीं; त्यापेक्षां.

ज्याफत—स्त्री. मेजवानी; जाफत पहा. 'रसिडेंटासही त्यांनीं आपले येथें ज्याफतीस आणिलें होते.'—तीप्र ८३. [अर. झियाफत्]

ज्याफल—न. (गणित) ज्यापासूनचें अंकरूप फल; वर्तुलचापाचें माप; धनुफल. [सं.]

ज्याबी(बु)द—वि. सुरक्षित; धाबूत; नादुरुस्त नसलेलें. [अर. शाबीत]

ज्याम—वि. (गो.) दुर्बल; अशक्त.

ज्यामिति—स्त्री. (भूमिति) भूपरिमाण; भूमापन; भूमिति; पृथ्वीचें क्षेत्रफळ. [सं. ज्या=पृथ्वी+मिति=मोजणें]

ज्यार—वि. विमार; हैराण; बेजार. जार पहा. 'भाल्याच्या अणीनें इंग्रज ज्यार केले.'—होपो १३. [फा. झार्]

ज्यारत—स्त्री. पवित्र स्थानास भेट; यात्रा. जारत पहा. 'पिराची ज्यारत करून ...'—दिमरा १.२४७. [फा. झियारत्]

ज्यारी—वि. चालू. जारी पहा.

ज्यालें—न. जीवित; जन्म. जालें, जिआलें पहा. 'ब्रिय ब्रिय माझें ज्यालें।'—गीता १.२२६१. ०पण—न. जन्म; आयुष्य.

ज्याह(हा)गिरदार, ज्याहागीर, ज्याहांबाज—जाहगिरदार इ० पहा.

ज्याहां—क्रिवि. (राजा.) जेथें.

ज्युदी—स्त्री. (गो.) अंगरखा.

ज्युबिली—स्त्री. महोत्सव; आनंदोत्सव; एखाद्या गोष्टीस, संस्थेस अगर व्यक्तीस २५, ५०, ६० अगर अधिक वर्षे झालीं म्हणजे करावयाचा उत्सव. [इं.]

ज्युस्तज्युस्त—वि. (गो.) नीटनेटका; ठाकठीक. [पोर्तु. फ्रें. ज्युस्त. इं. जस्ट]

ज्यूरी—स्त्री. पंच; पंचायत. जूरी पहा [इं.]

ज्येष्ठ—पु. हिंदु वर्षातील तिसरा महिना. —वि. १ सर्वांत वयानें मोठा; वडील; (भावंडांमध्यें) वयानें थोर. २ उत्तम; उत्कृष्ट; श्रेष्ठ. [सं.] **ज्येष्ठलय**—पु. (ताल.) विलंबित लय पहा. **०धारसाचा कायदा**—ज्येष्ठांश पहा. (इं.) प्रायमॉजेनीचर लॉ. **०मंगल**—न. विवाह किंवा उपनयन संस्कार. [सं.] **०मध, ज्येष्ठी मध**—पुस्त्री. एक औषधी वनस्पतीचें मूळ; हा गोड असतो. याचा अर्क खोकल्यावर देतात. **०वड**—स्त्री. ज्येष्ठाचा काल; सबंध ज्येष्ठ महिना (आठवडा पंधरवडा यासारखा बनलेला शब्द).

ज्येष्ठा—स्त्री. सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं अठरावें नक्षत्र. [सं.] **०कनिष्ठा**—स्त्री. १ समुद्रमंथनांतून निघालेल्या दोन बहिणींपैकीं वडील (ज्येष्ठा) ती लक्ष्मी आणि धाकटी (कनिष्ठा) ती अलक्ष्मी होय; कांहींच्या मतें फक्त लक्ष्मीच समुद्रमंथनांतून निघाली. त्या वेळीं तिला ज्येष्ठा म्हणत व तिचें विष्णूशीं लग्न लागल्यावर तिलाच कनिष्ठा म्हणूं लागले. २ वरील बहिणींच्या पूजेचा दिवस; भाद्रपद शुद्धांत ज्येष्ठा नक्षत्र ज्या दिवशीं येतें तो दिवस. [सं.] **०गोरगौर—गौरी**—स्त्री. एक देवता; भाद्रपदांतील ज्येष्ठा नक्षत्रीं हिची पूजा करितात. **ज्येष्ठांश**—पु. लहान भावापेक्षां सर्वांत वडील भावास वडिलार्जित मिळकतीचा सर्वांत जास्त हिस्सा मिळावयाचा हक्क; सांप्रत सगळ्याच भावांना समसमान हिस्सा मिळतो. **ज्येष्ठासन**—न. लहान साडूनें मोठ्या साडूस लग्नांत द्यावयाचा मानपान किंवा लहान मुलीच्या लग्नप्रसंगीं मोठ्या जावयास सासऱ्याकडून जो मानपान द्यावयाचा तो; ज्येष्ठ जांवयाची पूजा. [सं.]

ज्येष्ठी—वि. ज्येष्ठ महिन्यांतील (पौर्णिमा.) [सं.]

ज्येष्ठ्य—न. १ वडिलपणा; वडीलकी. २ श्रेष्ठत्व; वर्चस्व. [सं.]

ज्योतिष—न. १ ज्योतिःशास्त्र; ग्रहांची गति जाणण्याची विद्या; सामुद्रिक व ग्रहज्योतिष. २ ज्योतिषाचा उद्योग व धंदा; जोशीपणाची वृत्ति; जोसकी. [सं.] **०चक्र**—न. नक्षत्रगोल. [सं.]

ज्योतिषी—पु. १ ज्योतिःशास्त्रज्ञ; खगोलविद्यावेत्ता. २ फलज्योतिष सांगणारा; जोशी; गणक. 'पढोनि मुहूर्तचिंतामण। जाला ज्योतिषी ब्राह्मण।'—मध्व ४३२. [सं.]

ज्योतिष्टोम—पु. १ ज्यांत सोळा ऋत्विज लागतात असा एक यज्ञविशेष, अग्निष्टोम. २ (निंदार्थी) मोठा डौल; जंगी तयारी असणारें काम. [सं. ज्योतिस्+स्तोम]

ज्योतिष्मान्—वि. तेजस्वी; तेजःपुंज; चकचकीत; सुंदर; प्रकाशमान. [सं.]

ज्यो(ति)ती-त—न. १ जोत पहा. उजेड; तेज; चकाकी; प्रभा; प्रकाश. २ वात. ३ (काव्य) रूप. 'तुका म्हणे होती। तुम्ही माझी एक ज्योति।'—तुगा ३७७२. ४ पाणी; तेज (रत्नाचें). 'तैसीच हिरियाची ज्योती।'—यथा २.६४०. [सं. ज्योतिस्] **०रूप—स्वरूप**—न. प्रत्यक्ष प्रकाश; स्वयंसिद्ध प्रकाश. परमेश्वरास हा शब्द लावितात. **ज्योतिर्लोक**—पु. आकाशांतील नक्षत्रलोक. [सं.] **ज्योतिर्लिं(लिं)ग**—पु. शिवाचें लिंग; हीं १२ आहेत. बारा ज्योतिर्लिंग पहा. 'सत्य ज्योतिर्लिंगें बारा। प्रातःकालीं स्मरण करा।' भूपाळी ज्योतिर्लिंगाची पृ. १०. **ज्योतिर्विद्या**—स्त्री. ज्योतिःशास्त्र. **ज्योतिःशास्त्र**—न. सूर्यचंद्र, ग्रहतारे इ० आकाशांत संचार करणारे दिव्य पदार्थ अथवा ज्योती, यांच्या वास्तविक व भासमान स्थिती व गती, त्यांचीं वास्तविक स्वरूपें, आकार व घटना इ० गोष्टींविषयीं अवलोकन व अनुमान यांवरून होणारें ज्ञान हा ज्याच्या विवेचनाचा विषय असें शास्त्र; खगोलशास्त्र; फलज्योतिषशास्त्र. [सं.]

ज्योत्स्ना—स्त्री. चांदणें; चंद्रप्रकाश; कौमुदी. [सं.]

ज्वर—पु. ताप. पुढें दिलेल्या शब्दांसंबंधानें वैद्यांमध्यें फार मतभेद असल्यानें ते येथें सार्थ दिले आहेत. ज्वराचे प्रकार— ऐकाहिक ज्वर—१ रोजच्या रोज येणारा ताप. २ एकामागोमाग चढउतार होणारा ताप. द्व्याहिक ज्वर=१ दोन दिवसांच्या अंतरानें येणारा ताप. २ रोज दोनदां भरणारा ताप. ३ फक्त मध्यें एकच दिवस न येणारा ताप. त्र्याहिक ज्वर=१ तिसरे दिवशीं येणारा (मध्यें दोन दिवस अगदीं न येणारा) ताप. २ प्रत्येक तिसऱ्या दिवशीं येणारा. ३ तीन दिवस सतत येणारा. चातुर्थिक ज्वर= चवथ्या दिवशीं येणारा ताप. आतां माधवनिदानाच्या मतें—ऐकाहिक—चढउताराचा ताप. द्व्याहिक—एक दिवसाआड येणारा ताप. त्र्याहिक—दोन दोन दिवस सोडून येणारा ताप. चातुर्थिक—चवथ्या दिवशीं येणारा (याबद्दल मात्र सर्वांचें एकमत आहे). मात्र सतत-

ज्वर व संततज्वर यांमध्यें भेद आहे. सततज्वर=चढउतार होणारा ताप. संततज्वर=एकसारखा सतत येणारा. अन्येद्युः=रोज भरणारा ताप; ऐकाहिक ज्वर. [सं.] सामाशब्द- ०पाच(चा)वा-पु. १ ताप निघाल्यावर लगेच हिंडाफिरावयास लागल्यावर पुन्हां उलटलेला ताप. पाचावा पहा. २ दृष्टीनें उलटलेला ताप. ०विपाक-पु. तापाचा भर; ऐन जोरांत असलेला ताप. विपाक पहा. [सं.] ०सृष्टि-स्त्री. तापाच्या गुंगीमुळें पडणारें स्वप्न, होणारा भास. [सं.] ज्वरांकुश-पु. तापावरील एक औषध. [सं.] ज्वरातिसार-पु. तापाबरोबरचा अतिसार; हगवण. [सं.] ज्वरांश-पु. तापाची कसर; कणकण; तापाचीं लक्षणें. [सं.] ज्वरित, ज्वरी-वि. ताप आलेला. [सं.]

ज्वलज्जहाल—वि. जहालापेक्षां जास्त; सरकारविरोधी; कडक जहाल; क्र. (इं) रॅडिकल. -सुदे. [सं.]

ज्वलन—न. १ पेट; जळणें; दहन. २ विस्तव; अग्नि. ३ जळण; लाकूडफांटा. [सं.]

ज्वलित—वि. १ जळत असलेलें. २ जळलेलें; दग्ध झालेलें. [सं.]

ज्वल्प—वि. १ त्वेष; संताप; क्रोध; राग. २ दुर्गंधि; घाण. ३ भीति; धाक; भयाची प्रबळ भावना [जळप]

ज्वात—न. (कु.) औत; जोत पहा.

ज्वान, ज्वानकट्टा, ज्वानपट्टा, ज्वानमर्द, ज्वानमर्दी, ज्वामर्दी, ज्वा(नि)नी, ज्वानीदिवानी—जवान इ० पहा. 'अंगीं तारुण्याचा बहर ज्वानिचा कहर, मारिते लहर, मदन तल्वार।' -राला ११३. [फा. जुवान्-नी; सं. यौवन]

ज्वामर्द, ज्वामर्दी—जवानमर्द-मर्दी पहा.

ज्वार, ज्वारी—स्त्री. जोंधळा पहा. [प्रा. जोवारि] ०भडकणें-(व.) ज्वारी वाळणें.

ज्वाला, ज्वाळ-ळा—स्त्री. ज्योत; जाळ; अग्निशिखा; जळत असणारा विस्तव. [सं.] ०ग्राही-वि. जळणारें; जळण्याला योग्य; जलद पेट घेणारें [सं.] ०पटल-न. ज्वालांचा समुदाय; आगीचा डोंब; आगीचा झोत [सं.] ०माळी-पु. अग्नि. [सं.] ०मुखी-पु. पृथ्वीच्या पोटांतील उष्णतेमुळें वायु व तप्तरस ज्या पर्वताच्या तोंडावाटे बाहेर पडतात तो पर्वत. -स्त्री. एक देवी. हिच्या मुखांतून ज्वाला निघत असते.

झ

झ—वर्णमालेंतील नववें व्यंजन. याचे ज या वर्णाप्रमाणें दोन उच्चार आहेत. एक तालव्य. उदा० झिंगणें, झंकार व दुसरा दंततालव्य. उदा० झटणें, झगा इ०. अक्षरविकासः—या अक्षराचीं जैन व दक्षिणी अशीं दोन वळणें आहेत. प्रस्तुत वळण दक्षिणी आहे. या वर्णाची पहिली अवस्था अशोकाच्या गिरनार शिलालेखांत, दुसरी पुळुमायी याच्या लेखांत, तिसरी राजाशिवगणाच्या कोटा लेखांत (सन ७३८) व चौथी अवस्था इ. सन ११ व्या शतकांतील एका हस्तलिखित पुस्तकांत सांपडते. पांचव्या अवस्थेंतील झ चवथीपासून तयार झालेला दिसतो.

झऊल—वि. (ना.) (अशिष्ट). लफंगा; थापेबाज. ०पणा-पु. (ना.) थापेबाजी; लफंगेपणा.

झक—स्त्री. १ (ह्या शब्दाचा निराळ्या अर्थीं उपयोग होतो. पण मूळचा अर्थ सं. झष=मासा यावरून निघाला असावा). मासा. २ (ल.) वाईट गोष्ट; निंद्यकर्म. [सं. झष=मासा; हिं. झक=मूर्खपणा; पागलपणा; सं. झषृ=मारणें, दुखविणें; अर. झक्=फसविणें] (ग्राम्य.) ०मारणें-(अशिष्ट) १ ढोबळ चूक करणें; मूर्खाप्रमाणें वागणें. २ निंद्यकर्म, व्यभिचार इ० करणें; लोकसंप्रदायाविरुद्ध वागणें. 'तो आईबापांचें ऐकत नाहीं, झक मारतो.' ३ करूं नये ती गोष्ट केली असें कबूल करणें किंवा कबूल करून तिच्याबद्दलचा दोष आपल्या पदरांत घेणें. 'मी तुझ्या कारभारांत पडलों, झक मारली.' (एखादी गोष्ट) झक मारीत-झक(क)त करणें-जाणें-देणें-येणें-इच्छा नसतांहि नाइलाज म्हणून करणें-जाणें इ० आपखुश, खुषीत करणें इ० 'या भरवसेनें दवडिलें लुब्धा। येईल झकमारत म्हणोनि।' -दावि ४४०. झकत पहा. झकमारीत राहणें-भीक मागणें; नाइलाज म्हणून हात चोळीत बसणें; बोंबलत राहणें. 'मागें दौलत किल्ले स्वामींचे स्वामी घेतील. कर्जदार झक मारीत राहतील.' -ख १.१७७. [तुल० अर. झकात्=भिक्षा] झक मारून झुणका खाणें-(क.) झकमारणें; मूर्खपणा करणें; झकचे आणखीहि ग्राम्य अर्थ आहेत.

झक—स्त्री. झांक; चमक; दिपविणारा प्रकाश. 'झक पडे नयनीं। जाय निघोनि।' -दावि १७८. -वि. झक; भपकेदार; चकचकीत; झगझगीत; लख्ख. 'झळकत झक झळ घनदामिनी।' -दावि ४९६. [ध्वनिसादृश्यावरून अनुकरणवाचक शब्द; सं. चकास्, चक; हिं. झक=साफ, चकचकीत, चमक, झांक] ०कणकन-कर-दिनीं-दिशीं-क्रिवि. एकदम चमकून; तेज पाडून; झकाकत; लकाकत.

झककणें—अक्रि झळकणें; झकाकणें; चकाकणें. 'शेषफणांची आकृती। हिरेजडीत झककती।' -ह ३४.११८. [झक द्वि.]

झकझक-झकी—स्त्री. चकाकी; तेज; चमक; लकलकी; झळक (अग्नि, तारे, वगैरेची). –वि. लखलखीत; चकचकीत; प्रकाशमान; झळकणारें. [झक द्वि.] झकझक-झकां-क्रिवि. लखलख करीत; चकचकत; झळकत. झकझकणें–अक्रि. चकाकणें; झगझगणें; लखाखणें; लखलखणें; चमकणें. [झकझक] झकझकाट–पु. लखलखाट; चकचकीतपणा; चकचकाट; अतिशय प्रकाश. झकझकीत–वि. चकाकणारें; तेजस्वी; झळकणारें; लखलखणारें; चकचकीत. [झकझक]

झकटणें—अक्रि. (काव्य.) १ घसटणें; (जातांना, येतांना) घासून जाणें; चाटून जाणें; घसवटून जाणें. २ झगडणें; भांडणें; कलह करणें. झगडणें पहा. [देप्रा. झगड=कलह]

झकणें—अक्रि. १ विस्मित होणें; मोहून जाणें; घोंटाळणें; फसणें; दिपून जाणें; थक्क होणें; चकणें. 'येती ना द्विज केवळान्वय झके कृष्णापुढें द्वारके।'–आसु १८. २ मोहून, भुरळून, हुरळून, गोंधळून जाणें; चुकणें; भटकणें; मार्ग सोडून जाणें; वहकणें; चकणें; फसणें. 'देखोदेखी गुरु करिती। शिष्य विणती। गुरुची परिक्षा नेणती। झकोनि जाती।'–दावि १३५. [सं. स्थग् ?]

झक(क्क)त—क्रिवि. अवश्य; निरुपायास्तव; झकमारीत; चुंबीत; आपोआप. हा शब्द सर्व क्रियापदांचा गुण दाखवितो आणि पुरुष व वस्तु यांस लागतो. झक पहा. [झक; सं. धक्तित्–धिगयेंधक्तित्–झक्तित्–झकत. –रा भाअ १८३४.] म्ह० नाक दाबलें म्हणजे झकत तोंड उघडेल.

झकपक, झकमग, झगमग—स्त्री. १ चकाकी; झळकी; चमक. २ साफसुफी; चकचकीतपणा. ३ नीटनेटकेपणा; टापटीप. –वि. साफसूफ; चकचकीत; लख्ख. [झक द्वि.; सिं. झिगिमिगि]

झकमक—स्त्री. चकमक; भांडण; खटका; खडाजंगी. (क्रि० झडणें). 'झकमक सुरू झाली कीं अशा बातम्या निघायच्याच.' –सूयप्र २३५. [चकमक]

झकवण-वणी, झकवणूक—स्त्री. १ फसवणूक; ठकवणूक; भुलथाप. २ फसले गेल्याची स्थिति, प्रसंग. [झकविणें]

झकव(वि)णें—उक्रि. १ दिपविणें; मोहून टाकणें. २ (ल.) चकविणें; भुलविणें; नादी लावून झुलविणें; फसविणें. 'साचचि तुटलेआ कणवा। तुम्ही लटकें न झकवा।'–ऋ १०२. 'तयापरी तूं देवा। मज झकों न येसी मावा।'–ज्ञा १.२३२. [झकणें प्रयोजक]

झकवाद—पु. १ शुष्क वाद; वितंडवाद. २ लपंडाव; फसवेगिरीचें भाषण; ठकवाद. ३ मिथ्यावाद; अहितकारी भाषण, उपदेश. 'आणीक कोणाचे झकवादीं। वावरों नेदीं मानसा।'–मुसभा १२.३४. 'म्हणोनियां स्त्रियेचे बुद्धी। जो नर लागे झकवादी। तो नासेल अथवा त्रिशुद्धि। पडेल पतनीं।'–कथा ५.८.४७. [झकणें=फसणें+वाद]

झकाकणें—अक्रि. अतिशय झकझकणें; चकाकणें; लखलखणें; लकाकणें; झळकणें. 'सतेजीक तेज झकाकी लखाखी।' –राक १.९०. [झकझकणें; सं. चकास्]

झकाकी—स्त्री. चकाकी; चकचकाट; झगझगाट; तेजस्विता; तकाकी. [झकझकी]

झकाकीत-कत—वि. १ चकचकीत; तेजःपुंज; सतेज. २ सफाईदार; तजेलदार.

झकाझक-झकां—क्रिवि. १ धडाधड; खळखळ; खडोखडीं; झडझडां (पैसा येणें-जाणें). २ एकदम व एकसारखें; गप्पदिशीं 'झकाझक डोळे झांकतात.. झोंप येते.' [ध्व. अनुकरण]

झकाझकी—स्त्री. झकाकी; मपका; पोकळ डौल. 'झकाझकी झकों नका। ठकाठकी ठकों नका।'–दावि २०८. [झक=प्रकाश द्वि.]

झकाझकी—स्त्री. भांडण; झगडा. झकमक पहा.

झकाझोक—स्त्री. ऐट; नखरा; डौल; थाटमाट; नटनथटन डौलानें जाणें. (क्रि० लावणें; मांडणें, करणें; बनून चालणें). [झक+झोक]

झकार—स्त्री. (ना.) उष्ण हवेची लपेट.

झंकार—पु झणझण, घणघण असा आवाज; झणत्कार; छुन्, छुन् आवाज (घंटेचा, किंवा नाचणाराच्या पायांतील घुंगरांचा, वाद्यांचा इ०). 'जेसें निरंजनीं उठे झंकारा।'–दावि ६८. [सं. ध्व.]

झकारपटी—स्त्री. (गो.) खरडपट्टी; खडसावणी; खरपूस समाचार.

झकास-श—वि. १ चांगला; उत्कृष्ट; मारू. २ (कु.) ऐटबाज; डौलदार. ३ चकचकीत. [सं. [illegible]]

झक्क—वि. १ चक्क; लख्ख; [illegible] चांगलें दिसणारें. २ झकास पहा.

झक्क—पु. (माण.) मासा. (क्रि० मारणें). [सं. झष]

झक्क-कण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. झकमध्ये पहा.

झक्कड—स्त्री. झगडा; झकमक. –वि. स्वच्छंदी; हेकेखोर; हट्टी; दुराग्रही. [हिं.]

झक्की—वि. (व. ना.) लहरी; छांदिष्ट [हिं; तुल० सिं. झकी=वडवडया]

झक्कू—पु. १ (विटीदांडूचा खेळ) एक संज्ञा; गुण (मार्क) मोजण्याचा परिमाणवाचक शब्द; एक सबंध डाव; गेम; वकट, लेंड इ० जिंकल्यावर डाव लागू होऊन एक झक्कू होतो. २ (कर.) उतारीच्या रंगाचें पान नसल्यास दुसऱ्या रंगाचें पान टाकून

भारी पानवाल्याला डावांतील सर्व पानें घ्यावयास लावण्याची क्रिया; झक्नू या अर्थी चुकीचा प्रयोग. 'दुर्री टाक म्हणजे झक्कूची व्याद टळेल.' ३ (अश्लील) मैथुन; स्त्रीसंग; संभोग.

झगझग, झगझगणें, झगझगाट, झगझगीत, झगझगी—झकझक इ० पहा.

झंगट्—न. एक वाद्य; तास. जेंगट पहा. 'तूं प्रथम झंगट वाजीव.' —वाय १.२. [ध्व]

झंगट—न. लचांड; भानगड; झेंगट पहा.

झगटणें—उक्रि. १ जोरानें पकडणें; धरणें; कवटाळणें. २ जोरानें पुसणें, घासणें. ३ झाडणें; झटकणें 'हस्तीं झगटी कवरीभार।' —नव २०.१८. —अक्रि. १ जोरानें झोंबणें; चिकटणें दावणें; खेटणें; भिडणें; विलगणें. 'ब्रह्मविद्येंसि झगटैली। परा वाचरैली।' —ऋ ५९४. २ झगडणें; भांडणें; (एकाद्यावर) चालून जाणें; जोरानें हल्ला करणें; तुटून पडणें; भिडणें; वाद करणें; अदळणें पहा. 'मेरु मांदर झगटले। तैसे रथ अतिरथ दगटले।' —एरुस्व ११.२४. ३ जडणें; वेधणें. 'माझ्या स्वरूपीं झगटलें मन।' —एभा १४.१६२. [ध्व. हिं. झगडा, झगडणें पहा]

झंगड—स्त्री. १ तास; वाद्य. जेंगट पहा. २ वाद्यांचा गजर, कडकडाट. (क्रि० उठणें; लागणें); गोंगाटानें युक्त असें भांडण, वादविवाद; कल्लोळ; गोंगाट; खडाजंगी. (क्रि० लावणें; मांडणें; चालणें). ३ (व्यापक) (मेजवानींतील पदार्थ, गाणें, वजावणें, नाचणें इ० कांची) विपुलता; चंगळ; लयलूट. —क्रिवि. जोरानें; मोठ्या आवाजानें; कलकलाटानें; दणदणाटानें (तंतुवाद्यें इ० वाजणें). 'झंगट झंगट नौबत वाजे। तें एथेच साजे।' [ध्व]

झगडणें—अक्रि. १ भांडणें; तंटा करणें; वादविवाद करणें; हुज्जत घालणें; लढणें. २ विलगणें; झोंबणें; झगडणें. [दे. प्रा. झगड=भांडण; का. जगळ; हिं. झगडना; सिं. झगिडो]

झगडा-ड—पुस्त्री. १ तंटा; भांडण; कलह. २ कज्जा; मुकद्दमा; खटला. ३ लढाई; युद्ध. 'तो दुःशासन राया सहदेवा वधुंसीं करी झगडा।' —मोकर्ण ९.६. ४ (नाटक) दोन पात्रांचा संगीत वादविवाद, संवाद, छक्कड. 'अग त्या पुष्कळ संगीत झगडे ...संगीत छकडी पाहिल्या आहेत.' —संगीतघोटाळा ५.५ (ल.) एकरूपता; मिश्रण. 'राजहंसापुढें। चांचूचें आगरडें। तोडी जेवीं झगडें। क्षीर नीराचें।' —ज्ञा १४.२०७. [ध्व. देप्रा. झगड; का. जगळ; हिं. झगडा; गु. झघडो; सिं. झगिडो]

झगडाऊ-ळू—वि. भांडखोर; भांडकुदळ; कलहप्रिय; तंटेखोर; ०झगड—स्त्री. १ भांडाभांडी (सामुदायिक, सार्वत्रिक); जोराचें भांडण, कज्जा. २ मुकद्दमा; खटला. ०रगडा—पु. खडाजंगी; धडकाधडकी; गलबल्यानें युक्त असें मोठें भांडण. [झगडणें+रगडणें]

झगडी—विस्त्री. भांडखोर; तंटेखोर; भांडकुदळ. 'वासनाबायको शेजारीण। झगडी कुटील मोठी दारुण।' —भज २१.

झगडेकार—वि. (गो.) भांडणारा; तंटेखोर; कलहप्रिय. [झगडा+करणें]

झगमग—स्त्री. १ चकाकी; लकाकी; झकमग पहा. 'दीपाचिया झगमगा। जाळील हें पतंगा।' —ज्ञा १३.७४०. —वि. लखलखीत; चकचकीत —शर. [झक द्वि.]

झगमगणें, झगमगी, झगमगीत, झगागणें, झगागी, झगागीत—झकझकणें इ० पहा.

झगमगणें—अक्रि. झळकणें. 'केशर कस्तुरी भाळीं झगमगिताहे।' —सप्र ४.१७.

झगमगी—स्त्री. चकाकी; तेज. 'देखोनि दीपरूप झगमगी। उपभोगबुद्धी पतंगीं।' —एभा ८.८९

झगमगीत—वि. तेजस्वी; तेजःपुंज. 'त्रयोदश वर्षे रजनींत। झगमगीत होते पैं।' —पांप्र ३६.३३.

झगरें-री—नस्त्री. १ पेटविलेल्या गोवऱ्यांचा, रखरखीत निखाऱ्यांचा ढीग (स्वयंपाकासाठीं, शेकण्यासाठीं); २ (वि.) थोडासा विस्तव असलेली तप्त राख. ३ (सामा.) शेकोटी; आगटी. 'शेतांतून शेतकरी लोक शीतनिवारणार्थ मोठमोठ्या झगऱ्या पेटवून सभोंवतीं वसले होते.' —मौनयोवना, आवृ २. पृ. २१५. [ध्व. झग=अभिप्रकाश धग=विस्तव]

झगलें—न. लहान मुलांचा झगा; झबलें. [झगा. अल्प. हिं. झंगुली]

झगा—पु. १ पायघोळ आंगरखा. 'पाळी येकला त्रिजगा। अंगीं पिवळा झगा।' —मध्व ३५. २ मागें गुंडया असलेला व कमरेजवळ चुण्या असलेला मुलींचा गळ्यापासून पायांपर्यंतचा परकर. राजव्यवहारकोशांत याला प्रतिशब्द कंचुकी असा दिला आहे. —राव्यको २.२५. [अर. जुब्बा; फा. जुबा; तुल० सं. झग्= झांकणें]

झगागी—स्त्री. झगी; झकाकी पहा.

झगाझगी—स्त्री. (माण.) झोलाझोली; टोलवाटोलवी.

झगार—न. १ पावसाची अंधारी; मळभ; आभाळ; मेघांचें अवडंबर. (क्रि० येणें; उठणें; निघणें; घालणें). २ अभ्रपटल; ढगांचा समुदाय; मोठा ढग. ३ पावसाची सर. (क्रि० पडणें)

झगी—स्त्री. चकाकी; तेज; झांक; झकाकी. 'जेवीं कां शिंपीचे अंगीं। जडली रुपेपणाची झगी।' —एभा २२.२३९. [झक—ग]

झंजर—पु. (गो.) घुंगूर. [ध्व; सं. झर्झर; प्रा. झज्झर= वाद्यविशेष]

झंजळणें—अक्रि. (व.) रागावणें; संतापणें. [सं. प्रा झंझा]

झंझा(झा)पवन-मारुत-वात-वायु-समीर—पु. पर्जन्ययुक्त वादळ; सोसाट्याचा वारा; वादळ; वावटळ; अतिशय जोराचा, गर्जना करणारा वारा; तुफान. 'जैसा प्रकटतां झंझामारुत। जलद्जाल वितुळे.' —ह १.२०. 'शिरला कौरवकटकीं जैसा झंझासमीर तरुनिकरीं।' —मोभीष्म ७.१६. [सं. झंझा=वाऱ्याचा, पावसाचा आवाज; वादळ+मारुत=वारा]

झंझट—न. (ना.) झंगट; लचांड; शुक्लकाष्ठ; व्याद. [झेंगट पहा]

झझणा—पु. (व.) पंखा; विंझणा. [सं. वीजन; म. विंझणा]

झट—न. लचांड; लोढणें; लिगाड; खेंकटें; झेंगट; उपाधि; पायगोंवा (मनुष्य, प्रसंग, स्थिति याकडे उपयोग). इतर अर्थी लचांड पहा. 'मध्वनाथ म्हणे आलें होतें झट। परसरामभट दवाडीलें।' —मध्व ७६. —स्त्रीन. १ आघात; धक्का; धुसणी; ठोका; हिसका; प्रहार. (क्रि० लागणें). 'आदळतां मोहाचीं झटें। ज्याचा बोध कदा न पालटे।' —एभा २५.३३२. २ (व.) ठेंच; ठोकर [सं. झट्=संघाते] ०घेणें—(व.) वाल्ट रचणें; विनाकारण आरोप करणें. ०लावणें—(व.) कंटाळा येईपर्यंत गप्पा मारणें.

झट. झटसा—क्रिवि. लौकर; त्वरेनें; जलदीनें; झटकन; चुटकीसरशीं. 'तेव्हां भीम उठोनी गेला बाहेर तूर्ण झटसा रे।' —कीर्तन १.१८. [सं. झटिति; हिं. गु. झट; ध्व.] ०कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. लौकर; जलदीनें; त्वरेनें; चटकन; लगबग. **झटझट, झटझटा, झटाझट-टां, झटाटां**—क्रिवि. झटकन पहा. चपलतेनें; एका क्षणांत; झटक्यासरशीं; लौकर लौकर; पटपट. 'चला झटझटा वोसंडुनि वाट। पंढरी मूळ पीठ दूरी आहे।' —ब ४५८. 'तो शंतशः पट झटपट फेडुनि मागे सभेंत वेडावे।' —मोसभा ५.८९. [ध्व. झट् द्वि.]

झटक—स्त्री. १ चटदिशीं जाऊन परत येणें; फेरफटका; फेरा; ये जा. (क्रि० मारणें). २ झटका; झटकारा; फटकारा; तडाखा. (क्रि० मारणें). 'हांसे देखोनि मातें झटक उठवितां काय सांगूं कपाळा।' —आक्र २९. [ध्व. झट्]

झटकणें—अक्रि. १ सटकणें; झडाडणें; झटकन् निसटणें; २ (एखाद्यापासून) विभक्त होणें; निराळें राहणें; संबंध तोडून वागणें; तुटक वागणें (या अर्थी हें क्रियापद सामान्यतः फटकणें या क्रियापदाला जोडून येतें. उदा० झटकून फटकून; राहणें, असणें). [झटक]

झटकणें, झटकाविणें—उक्रि. १ झाडणें (वस्त्र). २ वस्त्रानें झाडून टाकणें; फटकारा मारून, हिसडा देऊन झाडणें. ३ (धान्य, अग्नि इ० वर) वारा घालणें; फोल, कोंडा, इ० निघे असें करणें; पाखडणें. ४ पंखा इ० नें वारा घालून अग्नि प्रज्वलित करणें. ५ हिसडणें; हिसडा देणें; झटका देणें; झाडणें (हात पाय इ०). 'कटीस लटके हलके झटके विजयी भवानी तलवार।' —हिरकणी, स्वातंत्र्य शार्दूल. [झटक; हिं. झटकना; गु. झटकवुं]

झटका. झटकारा—पु. १ (काठी इ० कांचा) तडाखा; फटकारा; रट्टा; आघात. २ हिसका; हिसडा (हातानें, पायानें मारलेला). 'हातानें मारिन झटका।' —संग्रामगीतें ४७. ३ (वेदनेचा, दुःखाचा) आवेग; कळ; लहर; आंचका; तिडीक; चमक; करक. ४ (वाऱ्याचा) वेग; झपाटा; सपाटा; सोसाटा. ५ (राग, वारा, संताप इ० कांचा). फणकारा; झणकारा. ६ झपाटा (सूत, पिशाच्च इ० कांचा). ७ झोंका; पाय मागेंपुढें होणें (नृत्यांतील). ८ (हाताचा, शरीराचा) हेलकावा; हेलावा; झोंक; झोल. ९ (शस्त्राचा) झपाटा; फटकारा; फेर; मंडळ. १० वस्त्राच्या शेवटाचा फटका; फटकारा. (क्रि० मारणें; देणें; बसणें). ११ (धान्य इ० सुपांत घालून किंवा पंख्यानें) फटकण्याची क्रिया; झडपण; पाखडणें. (क्रि० देणें). १२ (एखादा पदार्थ दुसऱ्यावर आदळल्यानें लागलेला) धक्का; ढुसणी; आघात; (पडतांना लागलेला) ठोका; मार. (क्रि० लागणें). १३ (उन्हाची) झळ; तिरीप. १४ (रोग, जरीमरी, सांथ इ० कांचा) घाला; सपाटा; धाड (तापाचा पित्तविकार). १५ (पिकांवर पडणारा) तांबेरा, मेकाडा. १६ (व्यापारांतील) तोटा; धक्का; ठोकर. (क्रि० लागणें; बसणें; मारणें). वरील सर्व अर्थी 'झटकारा' शब्दापेक्षां झटका याचाच जास्त उपयोग रूढ आहे. [ध्व. झट; हिं. झटका] सामाशब्द— ०फटका—पु. १ सर्व अर्थी झटका पहा. २ (पावसाची) जोराची झड; झडी; वादळी पाऊस. ३ जोराचा सपाटा; दाव; जोर; झोल, तडाखा. ४ तगादा; नेट; लकडा (एखाद्या कामाचा, धंद्याचा). [झटका+फटका] **झटकारणें**—उक्रि. १ झटकणें; झाडणें. २ हिसडणें; ओढणें. ३ झिडकारणें; तिरस्कारणें; धिक्कारणें. [झटकारा]

झटक्यापटक्यांत—क्रिवि. एका झटक्यांत; क्षणार्धांत; झट्दिशीं; झटक्यासरशीं. [झटक+पटक] **झटक्यासरशीं-सरसा**—क्रिवि. १ फटक्यासरशीं; फटकारा लागतांच; तडाखा बसतांच. २ एका हिसक्यासरशीं; एकदम ओढतांच. ३ एका उडीसरशीं, उसळीसरशी-सरसा. ४ जोरानें; चपलतेनें; झटकन. ५ (रागाच्या संतापाच्या) फणक्यानें; फणकाऱ्यानें; झणकाऱ्यानें. ६ एका आंचक्यांत; एकदम; एकाएकीं (प्राण जाणें, मरून पडणें).

झटका—पु. (तंजा, म्हैसूर) एका घोड्याची छकडेवजा गाडी. ही उंचीला कमी असून बरीच लांब असते.

झटकाविणें—उक्रि. झटकणें पहा. 'तें आपलें ऊर पाण्यांत बुडवून तीं भिजलेलीं पिसें धुळीवर झटकावतें.'—मराठी ६ वे पुस्तक (पृ. २५.) ६. आ २.

झटझोंबट—न. (व्यापक.) १ तंटेबखेडे; भांडाभांडी; भांडणतंटे. २ अडचणी; विघ्नें; खेंकटीं; लचांडें; पेंच; पंचाइती. [झट+झोंबट]

झटणें—अक्रि. १ (एखाद्या गोष्टीविषयीं) नेटाचा प्रयत्न करणें; आटोकाट यत्न करणें; मनापासून श्रम घेणें; 'धराया रायाचे भट झटत येतांचि जवळी।' –मोकृष्ण ६२.३४. २ (लढाईंत, भांडणांत एखाद्याच्या अंगाशीं) भिडणें; झोंबणें; लगट करणें; तुटून पडणें. 'तो गज गदाप्रहारें धृष्टद्युम्नें झटोनि लोळविला।' –मोशल्य ३.३७. [सं. झट्=गुंतागुंत होणें]

झटपट—स्त्री. १ त्वरा; घाई; जलदी; चपळाई; चलाखी (कामाची). (क्रि० घेणें; खाणें; धरणें; करणें). 'असें आळसावर करूं नको, थोडी झटपट धर.' २ झटापट; चकमक; खडाजंगी; हमरीतुमरी. (क्रि० उडणें; होणें). 'स्पर्धा खटपट आणी चटपट। तऱ्हे झटपट आणी वटवट।–दा २.३.७. –क्रिवि. त्वपकर; झटदिशीं; चटकन; तडकाफडकी; लौकर; [ध्व. देप्रा. झडप्पड=त्वकर]. **झटपट्या**–वि. चलाख; चपळ; झपाट्यानें काम करणारा. [झटपट]

झटा—पु. झटापट; झुंज झट पहा. 'बोलके पहिलवान कळकटे। तयासीच घ्यावे झटे।'–दा १९.९.१९. [सं.झट्=संघातें]

झटाडणें—अक्रि. लागणें; चिकटणें. 'लोखंड परिसा झटाटलें जेव्हां।'–व ४४६. [झटा पहा]

झटापट-पटी—स्त्री. १ भांडण; कलह; रागाचा वादविवाद; झटपट. (क्रि० उडणें; झडणें; लागणें; होणें; लावणें; करणें). २ घोंटाळा; घाई; गोंधळ; धावदौड; धांदल. ३ स्पर्धा; अहमहमिका. [ध्व. सं. झट्+पट्]

झटाल—न. झट; झेंगट; लचांड. झट पहा. [झट]

झटा(ट्या)ळ-ळी—वि. नाना तऱ्हेच्या युक्त्या, हिकमती, कल्पना लढविणारा; युक्तीबाज; मसलत्या. २ कर्जबाजारीपणामुळें अनेक लचांडें मागें असलेला; पेचांत सांपडलेला. ३ झोंट; झोंड; निर्लज्ज; अप्रामाणिक. ४ (व) गळघट; चिकट; चिवट. 'ही आसामी झटाल आहे.' [झट+आल प्रत्यय] **म्ह०** झटाल शेट आणि फटकाळ नगरी=मनुष्य किंवा स्थळ यांची दुर्व्यसनता दाखवितांना योजतात. **झटा(ट्या)ळी**–स्त्री. झटाळ माणसाची वृत्ति, धंदा; झटाळपणा.

झटें—न. १ ढोसणी; ओढाताण; झोंबी; झुंज; झट पहा. 'वसवीतीं कपाटें। डोंगरां देइजेति झटें।' –ऋ ७९. 'अहो तान्हयाचे लागतां झटें। तेणें अधिकचि पान्हा फुटे।'–ज्ञा ९.१८. २ (ल.) ऐक्य; एकरूपता. 'तंव महाभूतांची जवनिक फिटे। मग दोहींसि होय झटें।'–ज्ञा ६.३०६. [झट]

झटेपटे, झट्टेपट्टे—न. अव. अटापीट; उरस्फोड; दगदग; अटाआट; यातायात. (क्रि० खाणें; घेणें; सांपडणें). [झटापट]

झटेल-ली—वि. वात्रटपणाच्या, खोडकरपणाच्या गोष्टी करण्यांत पटाईत; पूर्ण हिकमती; त्रासदायक; उत्पाती. झटाल, झट्याळ पहा. [झट]

झट्टी—स्त्री.(गो.) १ नाटकाची तालीम. २ परवचा; उजळणी.

झड—स्त्री. १ पावसाची एकसारखी वृष्टि; झिंबड; पर्जन्याचा संतत वर्षाव; त्यावरून २ (ल.) एखाद्या वस्तूचा सारखा वर्षाव. (क्रि० लागणें; बसणें). 'भीमावरि न गणुनि शरवृष्टीची झड करी करी लगट।' –मोद्रोण २.४६. ३ जोराच्या पावसाचे उडणारे तुषार; वावझड; शिंट. ४ (ल.) पावसाचे तुषार आंत येऊं नयेत म्हणून दार, खिडकी, पागोळ्या इ० कांवर बसविलेलें झडप, तट्ट्या, पाखाटी, छप्पर, हाथरी (सुपारीच्या झाडाची चुडतें). ५ (घार, गिधाड इ० हिंस्र प्राण्यांची) झडप; झपेट; झांप. ६ (ल.) धांव; उडी; झडपडा (एखादी वस्तु मिळावी म्हणून घातलेला) उत्कंठेनें घातलेली उडी; झेंप. 'झडकरि झड घाली घांव मंचानना रे।' –रामदास, करुणाष्टकें (७. नवनीत पृ. १७०.) ७ एका वस्तूवर एकाच कालीं अनेकांची प्रवृत्ति. (क्रि० घालणें; करणें; पडणें; लागणें). 'एकच विहीर पडली त्यामुळें सर्व लोकांची झड पडते' ८ (एकामागून एक येणाऱ्या गोष्टींची, माणसांची) माळका; परंपरा. (क्रि० लागणें; पडणें). [ध्व. प्रा. दे. झडी=निरंतर वृष्टि]

झड—स्त्री. १ (डोक्याचे केंस, झाडांचा मोहोर, पानें इ० कांचें एकसारखें) गळणें; पड. २ (ल.) (शरीराची क्षय इ०कानें होणारी) झीज; क्षय; क्षयरोग. (क्रि० घालणें; लागणें; पडणें). [झडणें पहा].

झड—स्त्री. त्वरा; जलदी; घाई; 'पांचाळ वेंधू लंघौनीं। पातलासे झड वरौनि।'–शिशु २३६. [सं. झटिति; प्रा. झडि]

झड—स्त्री. झुंज; लगट; झोंबाझोंबी; हल्ला. 'ज्याच्या शरीरबळाचें कोड। एकला लक्षांवरी दे झड।'–एभा १७.१३९. [सं. झट्; म. झट] **झडे येणें**–अक्रि. लोभाविष्टपणें मागें लागणें. 'तो गुरु नव्हे भिकारी। झडे आला।'–दा ५.२.२०.

झड—स्त्री. (गो.) पिशाच्चबाधा.

झड—वि. (गो.) हट्टी, झोंड; झट. हूड. [झोंड]

झडकणें—सर्व अर्थी झटकणें पहा. विशेषतः झाडणें क्रियापदाच्या पुढें योजतात. उदा० झाडून झडकून ठेव (धान्य, विस्तव इ० घर).

झड-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. झटकन इ० पहा.

झडकर, झडके—क्रिवि. झपाट्यानें. –शर. झडकन पहा.

झडकरी–करुन—क्रिवि. (काव्य) लौकर; झटकन; जलदीनें; त्वरेनें. 'ते वेळीं अर्जुन म्हणतसे देवा। आतां झडकरी रथु पेलावा।'–ज्ञा १.१६९. 'संतोषोनि बोले रमारमण। भीमा येईं झडकरून।'–जैअ १०२१.

झडका—वि. क्षीण झालेलें; रोडावलेलें; झडलेलें (शरीर, पानें). [झडणें]

झडकारणें–काविणें—झिडकारणें पहा.

झडगें—न. (क.) भाताची एक जात.

झडझड–झडां—क्रिवि. १ जलदीनें; झरझर; घाईनें; लगबगीनें. झटझट–टां पहा. 'उठोनि झडझड पळती जन।'–दावि ३१०. 'फीटतु सांवरीतु आहे कासोडा। तेवीची चालत आहे झडझडां।'–उषा १८४७. २ धडधड, झडझड असा आवाज होऊन 'वायो झडझडां वाजे।' –दा १३.९.३६. [सं. झटिति; प्रा. झडि; म. झड द्वि.]

झडझडणें—अक्रि. १ (एखाद्याच्या अंगावर) वसकन् येणें; वसवसा करणें; तिडतिडणें; खिसखिसणें (वर–शीं–अंगावर या शब्दांबरोबर प्रयोग.) २ (एखाद्या कामावर) तुटून पडणें; झपाट्यानें लागणें. [ध्व. झड=वृष्टि द्वि.] झडझड्या–वि. १ (एखाद्यावर) वसवस करणारा; अंगावर येणारा; तिडतिड्या; शिडशिड्या. २ जोरानें धडाक्यानें काम करणारा; कामावर तुटून पडणारा; झटझटून कामास लागणारा. [झडझडणें]

झडझडाट—पु. १ जोरानें वाहणाऱ्या वाऱ्याचा आवाज, वेग, सोसाटा. 'झडझडाटें सुटला वारा।'–मुआदि २६.८१. २ घोष; गर्जना. ३ (ल.) अस्तित्वाची मोठ्यानें जाणीव करून देणें. 'माजीं वेदांचा पाला दाट। तो करी सुविद्येचा झडझडाट।'–ज्ञा १५.१९२. [ध्वं. झडझड]

झडझडीत, झडझडून—क्रिवि. १ अर्थाला अधिक जोर आणण्याकरितां झाडणें या क्रियापदापूर्वीं योजतात. उदा० खोली झडझडीत, झडझडून झाड.' २ जलदीनें; त्वरेनें; झडकरी पहा. (क्रि० बोलणें; चालणें; पळणें; धावणें; देणें; मारणें; करणें इ०). ३ झिडकारून; झाडून. 'सोडुनि सूत सुयोधनपक्षांतें झडझडोनि वा। निघ रे।'–मोउद्योग ११.१५. [ध्व. झड द्वि.]

झडझोंबट—न. झटझोंबट पहा.

झडणें—अक्रि. १ (डोक्याचे केंस, शरीराचे अवयव, फळें, पानें इ०) एकसारखें गळणें; गळून पडणें; तुटून पडणें. 'हे हातपाय झडून जावोत.'–नामना ८३. २ झिजणें; क्षीण होणें; रोडावत जाणें. 'आठ दिवस छटाकी बंद होतांच बावांचें दोंद झडलें.' ३ (रंग, चित्रें, लेखन इ०) निस्तेज, फिकें होणें. ४ (ल.) अंग चोरणें; अंग संकुचित करणें. 'कागद झडतांहि झडावें। नलगेचि अक्षर।'–दा १९.१.११. 'कुणी पदर धरून आड झडुन उभ्या राहती।'–प्रला २३२.५ तुटणें; छिन्न होणें. नाश पावणें. 'जरि जिव्हा जाय झडोनी।' (इमारत, छप्पर, व्यवस्था, संस्था इ०) मोडणें; ढासळणें. [सं. शद्; प्रा. झड; म. झड] झडणी, झडणूक–स्त्री. झडण्याची गळण्याची, गळून पडण्याची क्रिया. [झडणें]

झडतपडत–क्रिवि. (प्र.) पडतझडत. १ सांडतसांडत; गळतगळत; टपकतटपकत; झरतझरत (गवत, पानें, वाळू, राख इ० नेत असतांना). २ धडपडत; कष्टाकष्टानें; ठेंचाळत; मोठ्या दुःखानें; कसें तरी. [झडणें+पडणें]

झडणें—अक्रि. १ (चौघडा, झांज इ० वाद्यें वादविवाद इ० जोरानें) वाजणें. 'झडे चौघडा अंबेचे पुढें।'–पाळणेसंग्रह पृ. ६. २ (बंदुका इ०) उडणें; धडाडणें. ३ (सैन्याचा किंवा नोकरीचा) पगार ठरल्या वेळीं महिन्याचा महिन्यास मिळणें; भराभर, एकसारखा पैसा येण्याचा क्रम सुरू असणें; अखंड पैसा मिळत असणें.

झडती—स्त्री. झाडा पहा. १ (कायदा) (सामानांची, घरांतील कागदपत्रांची–पोलीस अधिकाऱ्यानें केलेली) बारीक तपासणी; झाडा; धुंडाळा. (क्रि० घेणें). (एखादी वस्तु सांपडण्याकरितां केलेला) शोध; तपास; धुंडाळा. 'सुरी सांपडली नाहीं म्हणून सगळ्या घराची झडती घेतली.' ३ सैन्यगणना. ४ (घरांतील जंगम मिळकत, उत्पन्नाच्या बाबी इ० कांची) मोजदाद; गणना; गणती; मोजदादीची, हिशेबाची तपशीलवार यादी किंवा तपासणी. 'झडती चिरंजीव राजश्री माधवराव नीलकंठ यांचें लग्न.' –भाग्न १०.३.१६. ५ (पैसा, हिशेब, अन्नादिक पदार्थांची सामुग्री इ० कांचा) फडशा; फन्ना; वेबारा; निःशेषता. (क्रि० लावणें; देणें). ६ (सामा.) हिशेब; झाडा; उलगडा. 'जागों स्वाऽधर्माची वेती येथेंचि वीर ते झडती।'–मोकर्ण ३३.४३. ७ (गो.) ताळा. ८ खेड्याच्या मुलकी उत्पन्नाचा व खर्चाचा हिशेब; सदर हिशेबाचा कुलकर्ण्याजवळ असणारा तक्ता; मामलेदारानें हुजुरून नेमणूक वेहेडा व अजमास घेऊन त्या अन्वयें जी सरसाल प्रांताची वहिवाट केली त्या वहिवाटीचा मामलेदार तपशीलवार हिशेब तयार करी ती ९ (व) नाटकांतील भूमिकेच्या भाषणाचें लिखाण. 'झडती चांगली पाठ कर.' १० (व.) उठावणी; संपादणी; भूमिका घेतल्याप्रमाणें वागणें. 'सोंग घेतलें त्याची झडती दिली पाहिजे.' ११ (कु.) गणित; उजळणी. 'झडतीची तर मी एकोत्रीपर्यंत मजल गांठली होती.'–कुंजविहारी, मार्च १९२७. [झाज]

झडती—क्रिवि. लौकर; त्वरेनें; झपाट्यानें. 'नाना नीद धराया हातीं। चेऊनि उठिला झडती।'–अमृ ७.७५. [सं. झटिति; प्रा. झडति]

झडप—स्त्री. १ झेंप; झांप; उडी; उड्डाण; धांव; पकड. (क्रि० घालणें). 'झडप घालून पाव वेगीं।'–शीन. १ दाराची, खिड-

कीची फळी, तावदान; कवाड; आडोसा. २ (फोटोग्राफी) पडदा. [प्रा. झडप्प; हिं. झडप; गु. झडप]

झडप—स्त्री. झटपट; त्वरा. [दे. प्रा. झडप्प] झडप्से—क्रिवि. (हिं.) १ जोरानें; त्वरित. २ संघव्यायामांतील एक हुकूम; हा मिळाल्यावरोबर चालणारांना तेहतीस इंच अंतरानें पावलें टाकीत पुढें चालावयाचें असतें. —संव्या २४.

झडपड—स्त्री. तडफड पहा. जोराची धडपड; झटापट. झडपड्या—वि. धडपड्या; तडफड्या. [झड+पडणें]

झडपड—स्त्री. झटपट पहा. [झटपट; प्रा. झडप्पड] झडपड्या—वि. चपळ; तरतरीत; झपाट्यानें काम करणारा.

झडपडा—पु. झडप पहा. पकड; पटकावणें; हिसडा. (क्रि० घालणें. [झडप]

झडपणं—न १ झडपण्याचें, वारा घालण्याचें साधन; पंखा. २ झांकण; आच्छादन; ढांकण; खिडकीची फळी; झडपा. [झडप]

झडपण-पणा—स्त्री. १भूतबाधा;बाहेरवसा;झपाटणें. 'कशी गत करूं या बाळाला झाली झडपणा। घेईना थान गे बाई कांहीं केल्या समजेना।' 'प्रीतिची मजला जाहली तुझी झडपणा।' —सला ३. २ एकाएकीं तापानें पछाडणें. [झडपणें]

झडपणी—स्त्री. १ वारा घालण्याची, झडपण्याची क्रिया. २ वारा घालण्याचें साधन;पंखा. झडपणें पहा. ३ देव, सूत, सटवी इ०ची बाधा. झडपणा पहा. 'येकी सांगति वो जालि झडपणी।' —भिगा ७७. ४ निरसन. —शर. ५ झडप; झपेट; झांप. 'सोसिल गरुडाची काय झडपणी चिमणी।' —मोमौसल १.४७. [झडपणें]

झडपणें—न वारा घालण्याचें साधन; पाखडण्याचें साधन; पंखा; सूप.

झडपणें—सक्रि. १ धान्य, विस्दव यांवर वारा घालणें; वारवणें. २ (सूत, पिशाच, देवता इ० कांनीं) पछाडणें; झपाटणें. 'सूतें झडपोन मारिती।' —दा १.१०.५९. ३ झोडपणें; मारणें. झोडपणें पहा. 'झडपीती वारुवांचे मोहाळें।' —उषा १७२३. ४ पकडणें; धरणें. 'गरुड जसा गगनांतुनि वेगें उतरोनि पन्नगा झडपी।' —मोकर्ण ४५.११. —अक्रि. १ थांबणें (पाऊस). २ (काव्य.) झडप घालणें; (पक्षी इ०नीं) उडी घालणें. 'तो करींचा पिंड झडपोनी। घारीनें नेला अकस्मात।' —राचि ३.१८७. ३ धडपड करणें; हातपाय झाडणें. 'चाप उरीं दडपे झडपे मग आननपंक्ति धरे रचली।' —वामनसीता ११. ४ झडणें; धास्ती घेणें; दडपून जाणें. 'वागुलमेणें काळ झडपे। कीं अंधारचक्रीं रवि हारपे।' —जै ७८.१४. [प्रा. दे. झडप्प]

झडपपंखा—पु. नोकरांनीं वारा घालण्याचा मोठा पंखा; पंखा. 'भरगच्ची लोडगाद्या लाविणें, झडपपंखा हजर टेवणें.' —ऐरापुविवि ४४. [झडपणें+पंखा]

झडपा—पु. १ (पेटी इ०कांचें) झांकण. २ कारव्या, वांबूच्या काठ्या इ०कांचें वनविलेलें (वगीच्या इ०कांचें) दार, झांपा, झोपा, ताटी, फाटक. ३ वांबूच्या चटईचा पंखा. [झडपणें]

झडपाझडपी—स्त्री. १ वारा घालणें; वारवणें २ (ल.) झोंवाझोंवी; धकावुकी [झडपणें]

झडपी, झडपें—स्त्रीन. ताटी; फाटक. झडपा पहा.

झडपीव—वि. वारा घातलेलें; वारवलेलें [झडपणें]

झडा—स्त्री. त्वरा; घाई; जलदी. झड पहा.

झडाका—पु. (काठी, पदर, पाऊस, वारा यांचा) जलद तडाखा, रट्टा, प्रहार. (क्रि० लागणें). या शब्दाचा झपाटा व धडाका या शब्दांच्या अर्थीहि क्वचित उपयोग होतो.

झडाझड-झडां-झडी, झडाड-डां—क्रिवि. लौकर लौकर; झटपट; जलदीनें. 'अशुद्धाच महापुर वाहती शिरें उडालीं झडाझडी।' —ऐपो १३४. [झड द्वि.]

झडाड—पु. १ (वारा, पाऊस इ०काचा) जोर; सोंसाटा; झपाटा; धडाका. 'प्रळयवायूचेनि झडाडें। आकाश निजस्वभावें तुडे।' —एभा ११.४१२. २ (पंखांचा) फडफडाट; जोराची फडफड. 'ज्याच्या पाखांचा झडाड। उन्मळी सुदृढ भववृक्षा।' —एभा २१.२.

झडाडणें—अक्रि. १ तावातावानें, रागानें लागणें. २ जोरानें, उत्सुकतेनें लागणें ३ उत्साहानें पुढें चालणें, सुरू ठेवणें. ४ (वारा) सों सों करीत वाहणें; झडझड आवाज करीत वाहणें. 'झडाडी तो वारा झडकत नभामाजि वितुळे।' —दावि २२७. [झडझडणें]

झडात—क्रिवि. झडाडत; झडझड आवाज करीत. 'वहुत वात झडात झडाडितो।' —दावि ८६. [झडाडणें]

झडाताबा—स्त्रीअव. झराताबा पहा.

झडिती—क्रिवि. लौकर; झटकन्; जलदीनें. [सं. झटिति]

झडिवारा—पु जोराचा, सोसाट्याचा, वादळाचा वारा. 'तंव तेथें थोर पाउस पडला। झडिवारा तेणेंहि वेळा। रुंखाखालि वैसला।' —पंच ३.१५. [झड+वारा]

झडी—स्त्री. १ पावसाची एकसारखी वृष्टि; झड. २ क्षयरोग; झुरणी; रेंगाळत राहणारा, क्षीण करणारा रोग. 'झडी पडलें मी कमळण भ्रमरा केव्हां भोग देसी।' —होला १७५. ३ (झाडें इ० कांच्या पानांची) गळती; जीर्ण होऊन गळून पडणें. 'वृक्षासि होय पानझडी।' —एभा ३.१५५. ४ उडी; झडप. 'तुका म्हणे आतां झडी घालूं पाहें। पांडुरंगे माये तुझे पायीं।' —तुगा १६११. ५ पावसापासुन रक्षण करणारें दार; खिडक्या इ०कांवरील झडपण, तट्टी इ० [झडणें]

झडी—स्त्री. १ घाई; त्वरा. २ उत्साह; उमेद. 'ओढीना न झडी धरूनि तुळवी कोणी न तोळी वरा।' —आसी ५०. [सं. झटिति; प्रा. झडि]

झट्टी—स्त्री. (कर.) (सुर्लीच्या मार्फेत). वट्टी एका हातांतून दुसऱ्या हातांत झेलणें. 'झट्टीकर.'

झडथा—वि. (रोगानें) क्षीण होत जाणारा; खंगणारा; क्षयी (शिवीसारखा याचा उपयोग करतात). 'मेल्या झडथा.' —शेक्स्पियर नाट्यमाला—रोमिओ ज्यूलियट ८७. [झड]

०**पड्या**—स्त्रीअव. झोकांड्या; झुकांड्या; पायांचा थरकांप. (क्रि० देणें; खाणें; जाणें). [झडणें+पडणें]

झण–कन–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि. १ झणझण, सणसण, सुं सुं करीत (बंदुकीची गोळी, गोफणीचा दगड इ० जाणें). २ झट्कन; झटदिशीं; झटक्यासरशीं; खट्कन. [ध्व. झण्]

झणकवायु—पु. घोड्याच्या पायाला होणारा एक रोग. यानें घोडा चालत असतांना त्याच्या पायांत शिणका मारते. (इं.) स्ट्रिंगहाल्ट. —अश्वप २.१११. [झणक+वायु=वात]

झणका—पु. १ झणकारा. (विंचु इ० कांच्या दंशानें होणारा) सणका; सणसण; चुणचूण; तीव्र वेदना. (क्रि० लागणें; सुटणें; वाटणें). २ (राग, संताप इ० मनोविकारांचा) झटका; झणकारा. (क्रि० येणें). 'प्रेमाच्या झणक्यांत हंसाबाई म्हणाली.' —स्वप ४८. ३ झणझण असा आवाज; छनछनाट; झणत्कार. 'नाण्याच्या झणक्यानं नाचगारीं भुतं दारिद्र्याच्या मंत्रानं दूर होतात.' —सत्तेचे गुलाम ९२. [ध्व. झण्]

झणकार–कारा—पु. १ टणत्कार; झणत्कार; झणझण असा आवाज; सणाटा; सणसणाट. २ झटका; फटकारा; झटकारा. 'झणकाऱ्याबरोबर दिवा गेला.' ३ (बोलण्याची, काम करण्याची) चपळाई; हुषारी; झपाटा; वेग. ४ (मनोविकारांचा) उद्रेक; फणकारा; लहर. (क्रि० येणें). ५ (विंचु इ० कीटकांच्या दंशानें होणारा) सणकारा; शिणका; चुणचूण; झणका. (क्रि० मारणें). [ध्व. झण्]

झणकी—स्त्री. १ (आघातानें, तडाख्यानें कानांत, हातांत इ० होणारी) झणझणी; भणभण. २ चुणचूण; दाह; तीव्र वेदना (नांगी मारल्यामुळें). ३ (अतिशय तिखट पदार्थ खाल्यानें होणारी जिभेची, तोंडाची) आग; दाह; झणझण. (क्रि० मारणें; उठणें; निघणें). वरील अर्थी झणक्या (अव.) हें रूप जास्त प्रचारांत आहे. [ध्व. झण्]

झणझण—स्त्री. (गो.) १ वारा झोंबणें. २ झणझणी पहा.

झणझण–झणां—क्रिवि. १ झणझण असा आवाज होऊन. २ जलद; लौकर. ३ फणकाऱ्यानें. [ध्व]

झणझणणें—अक्रि. १ झणझण आवाज करणें; खणखणणें; ठणठणणें; घणघणणें (टाळ वगैरेंनीं) २ (मोठा आवाज, आघात इ० कानीं होऊन, हात, कान इ० अवयव) झणक्यानें युक्त होणें; भणभणणें; धिवधिवणें; थमकणें; ठणकणें. 'चापगुण झणत्कारें दिग्वारण मस्तकेंहि झणझणती।' —मोकर्ण ४८.५१. ३ (तिखट इ० पदार्थांनीं तोंडाला, जिभेला) झोंबणें; आग होणें; भडका होणें. ४ (विंचु इ० कांच्या दंशानें) सणका मारणें; चुणचुणणें; फुणफुणणें. [झणझण]

झणझणाट—पु. १ (वाद्यांचा) झणझण असा मोठा आवाज खणखणाट; घणघणाट; ठणठणाट. २ (आघातानें शरीरावयवांत होणारा) भणभणाट; तीव्र वेदना. ३ (तिखट पदार्थ तोंडाला झोंबल्यानें होणारा) भडका; आग. ४ (विंचु इ० च्या दंशानें होणारी) तीव्र चुणचुण; शिणका. [झणझण]

झणझणी, झणझण—स्त्री. १ (अंगावर बुक्की मारल्यानें कानांत होणारा) फणफणाट; वेदना. २ (ऊन पदार्थ खाल्ल्यानें होणारी) तोंडाची आग. ३ (नांगीच्या दंशाची) रणरण. (क्रि० येणें; सुटणें; लागणें; उठणें).

झणझणीत—वि. फार तिखट; तोंडाला झोंबणारा; अतिशय मसालेदार; चरचरीत (पदार्थ, जेवण इ०). [झणझण]

झणत्कार—पु. (नूपुरें, घागऱ्या, वाळे इ० कांचा) झणझणाट; झणझण किंवा छुमछुम असा आवाज. 'चरणीं बांध्या नेपुरें। चालतां गरजती झणत्कारें।' [सं.]

झणत्कारणें—अक्रि. (काव्य.) झणत्कार करणें. 'पदीं नेपुरें झणत्कारिती।' [झणत्कार]

झणफण होणें—अक्रि. (कर.) उडणें.

झणाझण–झणां—क्रिवि. एकसारखा झणझण, खणखण असा आवाज होऊन. [ध्व. झण द्वि.]

झणाटा—पु. १ (दगड इ० कांचा किंवा इ० कांवर होणारा) मोठा व आवाजयुक्त टोला, टोला, तडाका. (क्रि० बसणें; मारणें). २ (बाण, चेंडू, बंदुकीची गोळी इ० कांचा) गोंगावत, सुं सुं करीत लागलेला तडाका. (क्रि० लागणें; बसणें). ३ विंचवाच्या दंशाचा झणकारा. (क्रि० मारणें; बसणें; होणें; वाटणें). ४ (उन्हाची) झळ; तिरीप. (क्रि० लागणें; बसणें). ५ (मनोविकारांचा) उद्रेक, उमाळा. (क्रि० येणें). ६ (सढळपणें) अवजडपणा; मोठेपणा; विस्तीर्णता; अवाढव्यपणा; अतिरेक; आधिक्य (आकार, संख्या, परिमाण, गुण इ० कांचा, उदा० सापाचा—म्हैशीचा—मुलुखाचा—शेताचा—पिकाचा—पावसाचा—उन्हाचा—वाऱ्याचा—थंडीचा—झणाटा); समासांतहि उपयोग होतो; तसेंच विशेषण व क्रियाविशेषणासारखाहि उपयोग होतो. उदा० झणाटा सांप; झणाटी म्हैस; झणाटा पाऊस इ०. [ध्व. झण्]

झणाण—पु. अतिशय मोठा, झणझण, घणघण असा आवाज. २ (बाण इ० कांचा) झणझण असा आवाज. 'बाण झणाण खणाणित भाली होताहे भडिमार।' —दावि ३३४. ३ (आघातानें, तडाख्यानें होणारी हाताची, कानाची) झणझण; शिणका. [ध्व.

झको. ३. ५४

झण्] झणाणणें—अक्रि. १ (घांट इ० वाद्यांचा) मोठ्यानें झण.झण असा आवाज होणें. 'वश्य करी अश्वसाहणी । मागें तरटांचा कर झणाणी ।' –एमा २०.२१६. २ (फोडणी, इ० कांचा) झणझण. चुरचुर आवाज होणें; झणझणणें. [झणझणणें]

झणाणां—क्रिवि. एकसारख्या झणझण अशा मोठ्या आवाजानें; घगघणां; खणाणां ठणाणां. 'घटका गेली पळें गेलीं तास वाजे झणाणां ।' [ध्व.].

झणि–णी, झणें—उभ. (काव्य) १ कदाचित्; न जाणों; नाहीं तर. 'तें देखोनि आदिपुरुष विस्मितु । म्हणे झणें होय पां अंतु ।' –ज्ञा १.१५९. 'म्हणेल अतुला कथा झणि म्हणाल तो आग्रही ।' –केका १११. –क्रिवि. लौकर; त्वरित; जलदीनें. 'कीं जीव देहाचें धरणें । मज पातां सुटे झणें ।' –ऋ ६५. 'तया वैदर्भी देशि झणी पावे ।' –र १८. [सं क्षणे; म. क्षणि–झणि; सं शनैः–सनैं–झणे–झणीं=शीघ्र. –भाअ १८३४.]

झणें—अ. (काव्य) क्रियापदाला जोडून निषेधार्थी उपयोग करतात. 'म्हणोनि अझुनी अर्जुना । झणें चित्त देसी या हींना । –ज्ञा २.१७. –क्रिवि. निश्चयेंकरून; खरोखर; निःसंशय; खात्रीनें. 'केलां कर्मी जें देयावें । तें झणें मज होआवें ।' –माज्ञा १८.१९१.

झननन—उद्गा. (मंजुळ वाद्यें, घुंगरूं, पैंजण यांचा) झणझण असा आवाज. 'झननन झांनन झनत्कारी ।' –राला ३९. [ध्व. झन्]

झनाट्या—वि. फार मोठा; दांडगा (वाघ, विंचू, साप इ०). झणाटा अर्थ ६ पहा. 'तो मह पण झनाट्या वाघ होता.' –सूर्योदय ४. [झपाटा]

झनानणें—अक्रि (व.) झणझणणें; झणाणणें. झनावणें—सक्रि. (व.) झणझण होण्याइतकें जोरानें मारणें; भडकावणें. [ध्व. झण्]

झनाना—पु. जनानखाना, जनाना पहा. [फा. झन्=स्त्री, बायको]

झप–कन–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि. झटकन; चटकन; लौकर; त्वरेनें; झपझप पहा.

झपका—पु. १ झुपका; झुमका पहा. –वि. झुपकेदार; 'झाड झपकं फूल टपकं ।' –मसाप ४.४.२५२.

झप(पा)झप–झपां—क्रिवि. झटकन, झपकन पहा. 'तो झपझप चालतो.' 'सर्व गोष्टी त्याला झपाझप समजत असत.' –कोरकि ७२८. [झपाटा]

झपणें—क्रि. (व.) दबणें.

झंपा—पु. १ एक प्रकारची झांज. २ (संगीत) एक तालाचें नांव. हा कर्नाटक संगीत पद्धतींतील आहे. त्याचे ६, ७, ८, १० व १२ असे पांच मात्राप्रकार आहेत. [सं.]

झपाटणें—सक्रि. १ (एखादी गोष्ट, काम) त्वरेनें तडकाफडकीं करून टाकणें, उरकणें, जलद संपादणें. २ गट्ट करणें; बकाबकां खाणें; खाऊन फस्त करणें. ३ (भूत, पिशाच इ०कांनीं) पछाडणें. [ध्व.झप्+सं. पाटन=मोडणें, तोडणें; हिं. झपाटना] झपाटा–पु. १ सपाटा; जोर; वेग; तडाखा. आवेश; घाई (यांत कौशल्याचा अंतर्भाव होतो). उदा० चालण्याचा–लिहिण्याचा–खाण्याचा–झपाटा. २ (शस्त्र, पदर, इ०कानीं लागणारा) जोराचा तडाखा, घाव, फटका. ३ जोर; आवेग; तीव्रता; उदा० तापाचा–वाऱ्याचा–उन्हाचा–जरीमरीचा–सांथीचा–झपाटा. ४ पछाडणूक; झडपणी; उदा० भुताचा–पिशाच्चाचा झपाटा. ५ (पशु, पक्षी इ०कांनीं भक्ष्यावर घातलेली) झडप; झपेट. ६ अतिशयितता; आधिक्य. उदा० हाताचा–बोलण्याचा–चालण्याचा–खाण्याचा–झपाटा. ७ फटकारा; झटक. उदा० पदराचा झपाटा. ८ किरकोळ लढाई; चकमक. [ध्व. झप. म. झपाटणें;] (वाप्र) (एका)झपाट्यानें–क्रिवि. एका झटक्यांत, दमांत, तडाक्यांत. (एखाद्याच्या) झपाट्यांत सांपडणें–कचाटींत, तावडीत सांपडणें. झपाट्यासरसा–क्रिवि. झटक्यासरशीं; झटक्यांत. झपाट्या–वि. चपळाईनें काम करणारा; कामाचा उरक असलेला; झपाटा पहा. [झपाटा] झपाट्याचा वारा–पु. ताशीं तीस किंवा त्याहून अधिक वेगाचा वारा. –मराठी ६ वें पुस्तक, पृ. ३०१.

झपाडणें—सक्रि. (खा.) निजविणें; झोपविणें. [झांप]

झपाडी—वि. (कों.) अतिशय मोठी.

झपाण—न. डोंगराळ, अडचणीच्या प्रदेशांतील प्रवासाचें साधन; वाहन हें पाळण्यासारखें असून यास चार माणसें उचलतात; डोली. 'रघुनाथरावयांनीं त्या देशाचे रिवाजा प्रमाणें स्वतः बसण्याकरितां एक झपाण केलें.' –तीप्र ३३. [प्रा. झंपण; हिं. झंप्यान]

झपापां—क्रिवि. झपझप पहा. [झप द्वि.]

झपु(पू)र्झा—उद्गा. (काव्य) जा, पोरी, जा, हें वाक्य झपाट्यानें उच्चारलें असतांना होणारा ध्वनि, शब्द. हा शब्द केशवसुत कवीनें प्रत्यानंदाच्या सीमेचा वाचक याअर्थी रूढ केला. 'झपूर्झा! गडे झपुर्झा !' –केक १०६.

झपेट—स्त्री. १ (हिंस्र पक्ष्याची) झडप; झांप; उडी. २ पिशाच्चबाधा; [झपाटा हिं.]

झबक—न. झुबका; झुमका.

झबलें—न. लहान मुलाचें एक विशेष प्रकारचें अंगडें; हें अर्ध्या मांड्यापर्यंत लांब असतें. हे सरकफांसाचें, गळपट्टीचें व गुंड्यांचें असें तीन प्रकारचें असतें. झगलें पहा. [अर. जुब्बा; फा. जुबा झबा. हिं. झगुला]

झ(झु)बा—पु. झगा; मोठा, पायघोळ सदरा (नेहरूशर्ट सारखा). [अर. जुब्बा=झगा; फा. झुबा. गु. झब्भो]

झंवाद—वि. (गो.) १ जहांबाज. २ निष्णात.

झब्बू—पु. १ घमेंडखोर मनुष्य. २ शिष्ट समजला जाणारा, लब्धप्रतिष्ठित माणूस. ३ (पत्त्यांचा खेळ) एक खेळ. त्या खेळांतील मारणी. [सिं. झबू=ठोंग्या]

झॅम—स्त्री. (गो.) झोंप; डुलकी.

झमकणें—अक्रि. १ चमकणें; झळकणें; चकाकणें; प्रकाशणें. 'कुंडलें तळपती नीळ। वरी जडिले झमकती।' —दा १.२.१४. २ (ल.) शोभणें. 'बारा हजार घोडा पुण्यांत कडकडीत। याशिवाय झमकती पागा नाहीं गणित।' —ऐपो १३०. ३ झण-झण असा आवाज करणें; झणत्कार करणें. 'विणें तालें घोळें झमकत गुणी दोषदहनीं।' —दावि २२२. ४ (व.) लढाई, भांडण जुंपणें; चकमक उडणें. [चम् प्रमाणें झम्। ध्व. दृश्य; हिं. झमक=चमक]

झमझम-झमां—क्रिवि. १ (घुंगरांचा, घागऱ्यांचा) रुण-झुण, छुमछुम, झणझण असा आवाज होऊन. २ जोराचा पाऊस पडत असतांना होणाऱ्या झमझम अशा आवाजाप्रमाणें ध्वनि होऊन. झिमझिम पहा. [ध्व. झम् द्वि] झमझमा—पु. (संगीत). खटका अर्थ ३ पहा. [झमझम] झमझमाट—पु १ नुपूर, चाळ, घुंगरू इ० कांचा झमझम असा मोठा आवाज. २ (ल.) नृत्य; नर्तन; नाच. [झमझम; अर. झम्झम्=गाणें नाच] झमाझमी—स्त्री. १ तरवारींची चकमक, कचाकच; चकाचकी. २ (ल.) भांडण; कटकट; वाचावाच; खटका; चकमक. [झमझम]

झमेला—पु. बखेडा; धुडगूस; धुमाकूळ. 'हुकमाप्रमाणें त्रिवर्गांनीं गडबड करून दिवसभर झमेला मांडला.' —विक्षिप्त ३. ६६.

झर—स्त्री. १ (गो.) झरा. २ (पदार्थांचा) झरून, झिजून गेलेला अंश. 'हा गाळ म्हणजेच पाण्यानें वाहून आणलेली झर होय.' —सृष्टि ४०. [सं. झृ-झर=झिजणें; सं. झर-रा]

झरक—क्रिवि. झरकन पहा. 'शरीर झरक झरझरी रोम थर-थरी अनक्ति वळतें।' —दावि ४१७. [झरकणें]

झरकटचें, झरकटावचें—अक्रि (गो.) ओरखडणें; खर-चटणें.

झरकणें, झर्कणें—अक्रि. १ झरकन निघून जाणें; पोबारा, गच्छंती, पलायन, करणें; सरकणें; निसटणें; हातावर तुरी देणें. 'नळे आडेत उठती। बाण हवाया झर्कती। गगनामध्यें।' —दावि ५०४. २ झरणें; गळणें. 'तेणें झरकती प्रेमांबु लोचनीं।' —दावि ३७५. [ध्व. झर्; सं. झृ-झर्]

झर-कन-कर-दिशीं-दिनीं—क्रिवि. झटकन; चटदिशीं; झटक्यासरशीं.

झरका—पु. (हालचाल, क्रिया, भाषण इ० कांतील) त्वरा; चपळाई; चापल्य; चलाखपणा. (क्रि० करणें; मांडणें; लावणें). [झरकणें] ०देणें-सक्रि. गिरका देणें; फसविणें; हातावर तुरी देणें. 'नाहीं तर दे झरका कापा गळा।' —सला २.

झरकुंड—न जंगल.

झरझर-रां, झराझर-रां, झरारां—क्रिवि. झपझप पहा. 'निर्झर झरझर उडथा मारिती मृग विपिनीं उडती वागडती।' —विक ३१. [झर् द्वि.]

झरझरणें—अक्रि. स्फुरणें; फुरफुरणें; अंगावर शहारे येणें; थरथरणें. 'शरीर झरक झरझरी रोम थरथरी अनक्ति वळतें।' —दावि ४१७. [झर द्वि.]

झरझरी—स्त्री. गुडगुडी; हुक्का व त्याची नळी. 'अस्ता-व्यस्त लोक गाशे टाकून झरझऱ्या लावून बसले.' —भाव ९९. [ध्व. झर्. हिं. झरझर]

झरझरीत—वि. विरविरीत; झिरझिरीत; विरल विणीचें; अतिशय पातळ (वस्त्र). [सं. जर्जरित]

झरणें—अक्रि. १ पाझरणें; बारीक धारेनें वाहणें; झिरपणें; २ पाघळणें; चिघळणें. ३ गळणें; टपकणें; पाझरणें. उदा० तारूं. ४ (शरीर, आयुष्य, संपत्ति, वृद्धि इ०) कमी होत जाणें; झडणें; झिजणें; क्षीण होणें. 'पुष्कळ गंध उगाळूं नको, खोड झरेल.' [सं. झृ=झरणें; झॄ=झिजणें; प्रा. झरण; हिं. झरना; गु. झरवुं]

झरनाटधंद—वि. (व.) मोठा; अवजड; अवाढव्य. [झणाटा=अवजडपणा+धंद]

झरनाटा—पु. (व.) झपाटा; झणाटा. [झणाटा]

झरनाटून—क्रिवि. (व.) सपाटून.'झरनाटून ऊन लागलें'

झरम—न. एक प्रकारचा मासा.

झरवण—न. झरा; झिरपण. [झरा+वण प्रत्यय]

झरवणी—न. १ झऱ्याचें पाणी. २ झिरपणारें, पाझरणारें, ठिपकणारें पाणी. [झरा+सं. वन=पाणी]

झरस—स्त्री. एक वनस्पती. ही कडु व गोड अशा दोन प्रकारची असून हिच्या पाल्याची भाजी करतात.

झरा—पु. १ जमीनींतून, खडकांतून झिरपणारें पाणी, त्याचा प्रवाह; झिरा. 'वळणें वाकणें भोवरे। उकळ्या तरंग सरे।' —दा ११.७.३. २ (ल.) पैशाचें, संपत्तीचें उगमस्थान, मूळ; झिरा; खाण. ३ (द्रव्य इ० ची). सतत होणारी प्राप्ति. [सं. झृ-झरा]

झरा—पु. झारा पहा.

झराका—पु. चपळता; चलाखपणा. झरका पहा.

झराझर-रां, झरारां—क्रिवि. झरझर पहा. 'मिल्टनचीं काव्यें झराझर बाहेर पडलीं नव्हतीं.' —विवि ८.९.१६६.

झराट—क्रिवि. संतत; एकसारखें; झरझर. 'तेणें लोटलें अपार जीवन। चक्षूंतून झराट तें।'—नव १४.२३. [म. झरणें]

झराताया—स्त्री.अव. (ग्रां.) जोराचा, नेटाचा प्रयत्न; आटोकाट यत्न. (क्रि० देणें).

झरार-रां—क्रिवि. झरझर पहा. 'तुरा हा झरार आला पुढें।'—रामदासी २.१५. 'अंतीं जाशिल रे झरारा।'—सोहिरोबाकृत स्फुट पदें (नवनीत पृ. ४५१)

झरी—स्त्री. १ झरा; ओहळ; ओढा. 'नाना झऱ्या झिरपती।'—दा १६.४.६. २ (कों. शेतकी) खार म्हणून जी भातजमीन तयार करतात तिला बांध घालून आंतील पाणी सोडण्यास बांधास जो फांज (दरवाजा) राखतात तेथपासून खारजमिनीच्या उंच भागापर्यंत बांधलेला फरसबंदी नाला. —कृषि २१४. [सं. झृ]

झरी—स्त्री. ऱ्हास; क्षय; (संपत्ति, शरीर, आयुष्य इ० चा); कमी कमी होत जाणें; क्षय पावणें. (क्रि० लागणें). [सं. झृ=झरणें]

झरी—स्त्री. झारी पहा.

झरीपट्टी—स्त्री. (गवंडी काम) खिडक्या व जाळ्या यांच्या पायथ्याची गिलाव्याची उतरती भिंत. [झरणें+पट्टी]

झरु(रू)का, झरोका-खा—पु. (भिंतींतील) लहान खिडकी; गवाक्ष; जाळी. 'तिंदां पहाते झरुका उघडुन शब्द तसा पडतां कर्णीं'—प्रला १५०. 'मुखांबुजीं रोधिति ज्या झरोखे।'—सारुह ७.६७. [ध्व. झरझर]

झरे—पु.अव. मांगांची एक पोटजात. यांची वस्ती ठाणें जिल्ह्यांत आढळते. —अस्पृ ४१.

झर्नाट्या—वि. (व. कुण) अवाडवंव; अवाढव्य. झन्नाट्या पहा. 'असा झर्नाट्या माणूस मी पाहिला नाहीं'

झल—स्त्री. (व.) झळ पहा. [हिं.]

झलक-की—स्त्री. (व.) तरतरी; हुषारी; चलाखपणा. [हिं.]

झला(ल्ला)ळ—स्त्री. (काव्य.) १ झळाळ; चमक; तेज; चकाकी; लखाखी. 'मुगुट माथां कोटी सूर्यांचा झल्लाळ।'—तुगा ३. २ ज्वाळांचा डोंब, भडका; जाळ. [सं. ज्वल्; हिं. झल]

झल्लर—स्त्री. (काव्य.) झालर; किनार. 'मुक्ताफळाचीं झल्लरें। झुबके रत्नमणीचे।'—वेसीस्व ७.८८. [सं. झल्लरी]

झल्लर—पु. पाण्याचे तुषार; ओलावा. नीरज मार समार सुमारें। झल्लर मारितसें वर वारें।' दावि ४४६. [सं. झिल्ली]

झल्लरी—स्त्री. झांज; झेंगट; टाळ. 'नाद उठिला झल्लरी। मृदंगध्वनी त्यामाझारीं।'—एरुस्व ६.७४. [सं.; ध्व.]

झ(झं)वणें—उक्रि. (अश्लील) संभोगणें; मैथुन करणें; स्त्रीशीं रत होणें. [सं. ध्वनं—झवणें—झवणें; सं. धव=नवरा, त्याचें मुख्य कर्म ध्वनं अथवा (–वि.) धुवनं (=रतं) याचा अपभ्रंश झवणें. —राजवाडे भाअ १८३३. तुल० सं. च्यु—झव=जाणें, हलणें]

झवकीर—वि. (अश्लील). कामुक; विषयांध; स्त्रीलंपट. हें एक आडनांवहि आहे. [झवणें] **झवतरोड**—वि. (अश्लील.) रोडका; किरकोळ बांध्याचा; अशक्त; दुबळा; मरतुकडा; हें एक आडनांवहि आहे. [झवणें+रोड] **झंवर-वाडपट्टी**—स्त्री. (अशिष्ट). एखाद्याची भरमसाट शिव्या देऊन केलेली निर्भर्त्सना; खरडपट्टी; घाणेरड्या शिव्या देणें. (क्रि० काढणें). [झवणें] **झवाडणें**—सक्रि. (अशिष्ट) शिव्या देऊन खरडपट्टी काढणें; निर्भर्त्सना करणें; अभद्र बोलणें. [झवणें] **झवाडया**—वि. (अश्लील) व्यभिचारी; अतिशय कामुक; विषयासक्त. [झंवणें]

झष—पु. मासा. [सं.]

झळ, झळई—स्त्री. १ उन्हाची तिरीप; धाप; धग; अंग भाजणारी उष्ण वाऱ्याची झुळूक. (क्रि० खाणें; लागणें; दाबणें बसणें). 'तृषार्ता मरुदेशीं। झळे अमृतें बोळली जैसी।'—ज्ञा १८.१६१. 'केवळ वाळ झळेनें ग्रीष्मांत जसा तसाचि कोमेला।—मोअध ५.३२. २ अग्नीची धग; अही; आंच. ३ मृगजळ. 'उदकाऐसी दावुनि ओढी। ऊर फोडी झळई।'—तुगा १२६३. —वि. तेजस्वी; झगझगीत. 'झळकत झक झळ घनदामिनी,'—दावि ४९६. [सं. झला; धातु, ज्वल्. हिव्न्यू. गल्] **झळणें**—अक्रि. सूर्यकिरणांनीं तापणें (मद्य इ०). **झळवट**—वि. उन्हानें तापलेलें, तापविलेलें (पाणी इ०). ॰**पाणी**—न. उन्हानें गरम झालेलें, केलेलें पाणी (घामोळें इ० रोगांस उपयोगी). [झळ+पाणी]

झळ—स्त्री. १ धातु तापविल्यानें होणारी घट; धातु तापवितांना निघून गेलेलें अशुद्ध द्रव्य. २ (ल.) व्यापारांतील घस, तूट, बूड, ठोकर. (क्रि० लागणें). [सं. झला] **झळणें**-अक्रि उन्हांत तापणें; उन्हानें गरम होणें (पाणी).

झळक—स्त्री.१ उन्हाची झळ. —शर.२ चमक; चकाकी. (क्रि० मारणें).' तेजे झळक देत किरीट तो साजे।'—गीतांचंद्रिका १.७. [सं. झला] **झळकणें**—अक्रि. १ चकाकणें; प्रकाशणें; चमकणें; झांक मारणें. २ शोभणें; साजणें. 'कंठीं झळके माळ मुक्ताफळांची।'—आरती गणपतीची.' काणी झळकतें कुंडलें।'—उपा १०.८९. ३ दृष्टीस पडणें; आढळणें; दिसणें. 'झडझडां झळकती सकळ। प्राणी तेथें।'—दा १४.४.९. [सं. झला. म. झळक; सिं. झल्कणु; का. जलकने=चकाकत; स्पष्टपणें] ॰**फळक**—स्त्री. चकचकीतपणा; चकाकी; तेजस्विता; झकाकी. —वि. चकचकीत; लख्ख; झकझकीत. [झळकणें द्वि.] **झळकावणें**—सक्रि. १ चकचकीत करणें; लखलखीत करणें. २ (ल.) (शस्त्र इ०) परजणें; लखलखीत करणें. 'कोल्हाटी शस्त्र दावी झळकावून। परी रणपंडित नव्हे तो।'—ह ५.१९३. [झळकणें प्रयोजक]

झळक—न. (गो.) मासळी. [झळकणें]

झळकणें—अक्रि. (ना.) (पातळ पदार्थ इ०) हेलकावणें; डबकणें; डबकून सांडणें; झुलकणें पहा. [झुलणें]

झळझळ-झळा—स्त्री १ चकचकाट; लखलखाट; झिलई; तकाकी; उजळा; तजेला. २ कवडसा. —वाक्यवृत्ति ६४६. ३ (गो.) स्वच्छता; सफाई. —क्रिवि. चकचक करीत; झगझगीतपणें. 'अतिमृदु पदतळ झळझळ तळपति।' —आविश्वा, चूर्णिका १. [सं. झला द्वि.] **झळझळणें**—अक्रि. (भांडीं, दागिने इ०) चकाकणें; चकचकीत दिसणें; चमकणें. 'ओंकारांतुन माया झाली हिऱ्याहून झळझळे।' —पला ८. [झळझळ] **झळझळाट**—पु. (झळझळचा अतिशय) अतिशय तेज, चकाकी; झगझगाट. [झळझळ] **झळझळांवचें**-सक्रि. (गो.) स्वच्छ करणें; खळवळणें. [झळझळणें] **झळझळीत**—वि. १ चकचकीत; झगझगीत. २ स्वच्छ; स्पष्ट. ३ निर्मळ; शुद्ध. झुळझुळीत पहा. ४ (ल.) थाटमाटाचा. 'तुमच्या तेवढ्या झळझळीत देवपुजा पहाव्यात.' —नामना ७५. —क्रिवि. १ अगदीं उघडउघड; स्पष्टपणें; ढळढळीतपणें; घडधडीत. ह्या शब्दाचा सदर अर्थी सामान्यतः निंदाव्यंजक शब्दाबरोबर उपयोग करतात. उदा० झळझळीत—वेड—सोदेगिरी—शिनळकी; झळझळीत—वेडा—सोदा—शिनळ. 'तो झळझळीत वेडा आणि त्याला मुलगी देतां?' २ (निषेधार्थी) बिलकूल; अगदीं; मुळींच. 'आज घरांत झळझळीत तांदूळ नाहींत.' [झळझळणें]

झळणें—अक्रि. झाकळें जाणें; डाग पडणें. झाळणें पहा.

झळपेंघचें—अक्रि. (गो.) झोपेंत वरळणें.

झळफळ—स्त्री. झकपक; झगझगाट; चकाकी. (ल.) थाटमाट. 'बाह्य केली झळफळ। देहबुद्धीचा विटाळ।' —रामदास, स्फुट अभंग (नवनीत पृ. १४७.) [झळ द्वि.] **झळफळणें**—१ झळकणें. झळझळणें पहा. 'माजीं कौस्तुभमणी झळफळी वो।' —दावि १५४. २ जळफळणें पहा. [झळफळ] **झळफळाट**—पु. १ झळझळाट पहा. २ दाह; तडफडाट. [झळफळ]

झळफळीत—वि. १ झळझळीत पहा. तेजस्वी 'तंव वासींगाचीं तोंगलें झळफळितें श्रीनेत्रांवरि येति।' —ऋ १३७. २ स्वच्छ. निर्मळ. 'झळफळित उपकर्णें। माळा गवाळी आसनें।' —दा २.७.८२. ३ भरभराट पावणारा; भरभराटीचा; समृद्ध; संपन्न. [झळफळणें]

झळंब—पु. झेपण; झळ; झळई; जळप, जळंप पहा.

झळंब—पु. चांदवा. 'कीं झळंबाचेनि मीषें। अनुरागें रातला असे।' —ऋ ६८.

झळंबणें, झळमणें—अक्रि. १ (जातांना एखाद्या पदार्थाशीं) घासणें; चाटून जाणें; घसवटणें; खरडणें. २ भूत, पिशाच्च यानीं पछाडणें; झपाटणें. ३ (काव्य.) (दुःख, गर्व, माया, मोह इ०कांनीं) पछाडणें; व्यास होणें; झोंबणें. 'सर्वेचि प्राणी झळंबला। माया-जाळें।' —दा ३.४.४९. ४ ताप देणें; जाळणें; पोळणें. 'प्राक्तनु चंडांसाथा रश्मी। थोर तातली कर्मभूमि। झाउवी पडुर्मी। झळंविला जो।' —ऋ ९. ५ उन्हांत तापविणें; ऊन देणें. ६ स्पर्श करणें; स्पर्शणें; (ल.) लेपणें. 'कापूरकुमुदांचें पाणी। मर्दिजे चंद्रकिरणी। तेणें ते विरहिणी। झळंवीजे।' —शिशु ७९५. [झळ] —अक्रि. १ भरून येणें; उचंबळणें; डबडबणें; बुडणें. 'तैसे डोळे दीसति झळंबैले। अश्रुपातीं।' —ऋ १६. २ हेलकावे, गटंगळ्या खाणें. 'जन्ममृत्यूचिया लाटीं। झळंबती इया सृष्टीं।' —ज्ञा १२.८७. ३ विरघळणें. 'जैसें लवण जळें झळंबलें।' —ज्ञा २.३.४ आदळणें; धक्के दिले जाणें; हादरणें; डगमगणें; मर्मी लागणें. 'पै पुनरावृत्तीचेनि उभडें। झळंबती सत्यलोकींचे हुडे।' —ज्ञा ७.८४. ५ ओळंबणें; लोंबणें; लटकत राहणें. 'त्या नदीच्या तीरावरून एक मोठें झाड झळंबलें आहे.' —सिंव ४५. ६ (गुच्छाच्या रूपानें फळें, फुलें झाडावर) लोंबत राहणें. [तुल० का. झळि=झुपका] ७ (सूर्यकिरणांनीं पाण्यांत किंवा मृगजळानें हवेंत) हेलकावे खाणें; हेलकावणें. ८ (भूत, पिशाच्च इ०कांनीं) पछाडलें—झपाटलें जाणें; चिकटणें. ९ झळ लागणें. [झळ] **झळंबून धरणें**—(फळें इ०कांनीं झाडापासून) लोंबत राहणें; लटकून राहणें; झळंबणें अर्थ ६ पहा.

झळंबुका—पु. झेला; गुच्छ. 'वासींगाचे झळंबुके दोहींकडे लागती।' —ऋ १३८.

झळम—वि. १ लोंबणारें; लटकत असलेलें; वांकलेलें; झळंबणारें (झाड). (यामुळें) २ (ल.) चढावयास कठिण (वृक्ष, शाखा इ०).

झळमळणें, झळंबळणें—अक्रि. १ (हालणारें पाणी, कांच इ०) चकाकणें; चमकणें. २ (झाडाच्या फांद्या इ० वाऱ्यानें) हलणें; हेलकावणें; हेलकावे खाणें. [झळ द्वि.]

झळा(ळा)ळ—ळा—ळी—स्त्रीपु. १ (झळझळचा अतिशय) चकचकाट; लखलखाट; चकाकी; उज्वलता; कांति. 'कळस हिमाचे पोकळ। जळो वरील ते झळाळ।' —ज्ञा १३.४७४. २ तरंग. —शर —वि. १ चकाकणारा; उज्वल; झळकणारा. 'झळाळिर्या देवांचा पाळा। तूं गोपिनाथा।' —शिशु १५५. २ उन्हाच्या झळीमुळें उत्पन्न झालेलें (मृगजळ इ०). 'दर्शाही इंद्रियांचे दश विषयरूप मृग ते झळाळ उदकापाठिं धाओनि अज्ञानत्वें मरों रीगे।' —ऋ ९. (टीप) [झळ] **झळाळणें**—चकचकणें; लकाकणें; चकाकणें. झळझळणें पहा. [झळाळ]

झळी—स्त्री. (वे.) झुडप.

झा, झां—अक्रि. ह्या पहा. ०करणें—पळून जाणें.

झाऊ-व—पु. एक प्रकारचें सुरूसारखें झाड; शेरणी.

झाऊ—स्त्री. (ना.) झळ.

झाऊ—वि. १ झिरझिरीत; विरविरीत; पातळ विणीचा (कपडा इ०). २ हलका; तकलादी; नाजूक (दागिना, कागद, मांडें इ०). ३ (ल.) टाकाऊ; निरुपयोगी; कुचकामाचा (मनुष्य, जिन्नस).

झाक—स्त्री. १ (रत्नें, दागिने, धातु, रंग इ० कांची) चमक; चकाकी; झकाकी; तेजस्विता २ (सोनें, रुपें इ०कांचा) मुलामा; जिल्हई. ३ पावसाची जोराची सर. (क्रि० येणें). ४ पक्ष्यांची झुंड; (टोळ इ०कांची) धाड; पक्ष्याची झडप; झाप. (क्रि० येणें; पडणें; मारणें). 'वरौनि कापूरकेळीं। भ्रमरांची झांक ऊटिलीं।' —शिशु ६०५. ५ (उन्हाची) तिरीप; झळ; ऊन किंवा थंड हवेचा मारा. (क्रि० लागणें; बसणें; येणें; वरून जाणें). ६ (ल.) चुणूक; भास; लकेर. 'दुष्काळामुळें कहर उसळला नाहीं तरत्याची झाक मात्र दिसली.' —विवि ८.७.१३५. ७ झुळूक; छटा. 'म्हातारपणाची झाक मारते.' ८ इतर अर्थी झांक पहा. [झक]

झाक—वि. १ चकचकीत; चकाकणारें; चक्क. २ (ल.) (सढळपणानें) सुंदर; छान; झोंकदार; दिखाऊ. झक पहा.

झां(झा)क—स्त्री. १ (मूतबाधा, पित्त, उपासमार यांनी डोळ्यावर येणारी) झांपड; झाप; तंद्रा. (क्रि० पडणें; येणें; घालणें). २ चक्कर; भोंवळ; घेरी. ३ ग्लानि; गुंगी; सुस्ती; डोळे जड होणें व तारवटणें. (क्रि० येणें). ४ (ढग, झाडें इ०कांची घनदाट) अंधेरी; छाया; झांपड; काळोख. (क्रि० घालणें; पडणें).' पावसानें झांक घातली परंतु पडत नाहीं.' [झांकणें पहा. तुल० गु. झांख=अंधेरी, काळोख]

झांकचें—अक्रि. (गो.) वडवडणें; वरळणें. [गो. झाक=बडबड; हिं. झंखना, झकना=वडवडणें, शोक करणें]

झां(झा)कण—न. १ आच्छादन; टोपण; ढांपण. २ (क.) झांपड. झापड पहा. [सं. छादन]

झां(झा)कणा—क्रिवि. (राजा.) झांकण घालून; झांकण असलेल्या स्थितींत (भांडें इ० ठेवणें, असणें). (क्रि० ठेवणें; घालणें; असणें). [झांकण]

झां(झा)कणी—स्त्री. १ आच्छादन; भांडीं इ० कांवर झाकण्याची ताटली, तवकडी, वेळणी. 'तपतेजाचा चेतऊन अग्नि। उदासीनता वेऊनि फोडणी। आदण वोतूनि पतिपायवणी। झांकणी झांकिली उपासना।' —दावि १०४. २ (वैल, घोडा इ० जनावरांच्या डोळ्यांना लावावयाची) झांपडी; अंधारी. ३ आच्छादण्याची, झांकण्याची, लपविण्याची गुप्त ठेवण्याची क्रिया; दावादाव; छपवणूक. ४ (सुस्तीमुळें) डोळ्यावर येणारी झांपड. 'नेत्रद्वारांची झांकणी पडोनि ठेली।' [झांकण]

झांकणी—वि. (गो.) वरळणारा; वडवडणारा. [गो. झांकचें=वडवडणें; वरळणें]

झां(झा)कणें—न. झांकण अर्थ १ पहा. 'जैसें झांकणें द्रमीकुंडाचें। उघडितांच नये।' —दा ३.१.१४.

झां(झा)कणें—उक्रि. १ आच्छादणें; झांकण घालणें. 'त्यामार्जी बाणांच्या संधानें। झांकिली यादवसैन्यें।' —मुवन ३.७०. २ लपविणें; छपविणें. ३ (ल.) (एखादी गोष्ट, व्यवहार) छपविणें; दाबून, लपवून ठेवणें; दावादावी करणें. ४ (उपकार इ०) न फेडतां तसेच ठेवणें, राखणें. 'तुझा ऐसा उपकार मी न झांकीं।' -र १३. [सं. झष्=(आच्छादणें)—झाँख—झाँक —भाअ १८३४. प्रा. झंप=झांकणें. सं. शाख्=पूर्णपणें व्यापणें किंवा सं. छादन] म्ह० न्हातीचे वाल व खातीचे गाल झांकत नाहींत.' (वाप्र.) झाकउघड—स्त्री. झांकणें आणि उघडणें. उघडझांक पहा. झांकली मूठ—स्त्री. (एखाद्याची अप्रकट) स्वाभाविक स्थिति; परिस्थिति; स्वरूप. म्ह० झांकली मूठ सव्वा लाखाची= आपण होऊन आपली (ज्ञान, संपत्ति इ० कांची) स्थिति उघडी करून दाखवूं नये. त्यांत आपली अब्रू राहते. झाकलें माणीक—न. (ल.) दिसायला साधा पण खरोखर गुणी व विद्वान् मनुष्य. झांकल्या पाठीचा—वि. ज्याला कांहीं सबब सांगता येईल किंवा जो फारसा अक्षम्य समजला जाणार नाहीं असा (अपराध इ०). झांकल्या पाठीनें—क्रिवि. अब्रू गमावून न घेतां; प्रतिष्ठितपणानें; वोज कायम ठेवून. झाकल्या मुठीं—मुठीनें—क्रिवि. गुपचूप; बभ्रा न करितां; बोभाटा न होऊं देतां; कोणालाहि कळूं न देतां; गुप्तपणें. झांकसापा करणें—सक्रि. (व.) दावादावी करणें. झांकून—क्रिवि संक्षेपानें.—शर. झां(झा)कापाक—का—स्त्री. १ जेवण झाल्यानंतरची स्वयंपाकघरांतील उरलीसुरली कामें (समुच्चयानें). 'स्वयंपाक घरांतील झाकापाक करून त्याही वर गेल्या.' —कोरकि ३०३. २ जलदीनें, गडवडीनें आवरणें, उरकणें. [झांकणें द्वि.] झांकीव—वि. १ झांकण, ढांपण असलेला (डवा, पेटी इ०). २ ज्यावर झांकण, आच्छादन ठेवलेलें आहे असा. ३ झांकून ठेवलेला; लपवून ठेवलेला; वंद करून ठेवलेला. [झांकणें] झांक्या—वि. झाकणारा. [झांकणें]

झां(झा)कर—न. १ अतिशय दाट व पुष्कळ फांद्या फुटल्यामुळें विस्तृत दिसणारें (मिरची इ० कांच्यासारखें) झुडुप. २ झाडाच्या अतिशय पानांचा गर्द, निबिड भाग; जाळी. 'वानर आंब्याच्या झांकरांत जाऊन बसला आहे.' ३ दाट पानें असलेली झाडाची खांदी. उदा० वेली इ० चढविण्याकरितां तोडून आणून पुरतात तशी. [सं. शाख्=पूर्ण व्यापणें. गु. झांकरूं=काटेरी झुडुप]

झांकरणें—अक्रि. (झुडुप, झाड इ०) भरगच्च पानांनीं झांकलें जाणें—युक्त होणें; गुरफटलेलें असणें. [झांकर]

झाकरी—क्रिवि. तावडतोव; लौकर; त्वरित. 'झाकरी अनुमानाचेनि कतलें।' —ज्ञा ७.१९२. [झ्या+करणें]

झाकली—स्त्री. (गु.) निळीचा रंग तयार करण्याच्या कारखान्यांत निळीचें पाणी साठविण्याकरितां बांधलेला हौद. —कृषि ४१२.

झाकचिणें—झकविणें पहा.

झांक(का)ळणें—उक्रि. १ झांकून ठेवणें; लपविणें; आच्छादित करणें; दडविणें. २ घेरणें; व्यापणें; लुप्त करणें; छायेनें आवृत करणें; व्याप्त होणें. 'झोंपेनें झांकळिला प्रियो।'—मुआदि ९.४०. —अकर्तृक्रि. १ अंधुक होणें; मलिन होणें; अंधारून येणें (ढग वगैरेंनीं). 'प्रभा पृथिमीवरी। यकायकीं झाकळली बरी।' —ऐपो १२७. २ झाकुळणें, झाकोळणें पहा.

झांकातापा—पु. लपंडाव; छपवाछपवी. 'प्रगट विवेक बोलेना। झांकातापा करी जना।'—दा १९.६.९.

झाकी—स्त्री. (व.) मूक अभिनयाचें नाटक; चालत्याबोलत्या माणसांचा सिनेमा. [हिं. झक, झाक]

झांका—स्त्री १ (प्रां.) मूर्च्छेमुळें, ग्लानीमुळें डोळ्यांवर येणारी झांपड. २ अंधारी; घेरी. (क्रि० येणें; पडणें; घालणें). [झांकणें]

झांकी—स्त्री. १ शोभिवंत मांडणी, आरास. 'श्रावण महिन्यांत देवाच्या मंदिरांतून झांकी व रोषनाई होण्याचा रिवाज आहे.' —विक्षिप्त १.७०. २ ऐट; डौल. [झक्]

झांकु(को)ळणें—उक्रि. १ (काव्य) झांकणें; लपविणें; आच्छादित करणें. 'यादव सैन्याचा महागिरी। शरधारीं झांकोळला।' —एरुस्व ८.४९. २ (ल.) झांकलें जाणें; फिकें पडणें. 'मत्स्यवंशकुळदीपकजोती। झांकुळेल म्हणऊनि उजोती।' —वामन, विराट ७.१४९. ३ व्याप्त होणें; लिप्त होणें. 'परी तेथिचेनि उर्मी। झांकोळेना।'—ज्ञा ३.७०. —अक्रि. १ दिपणें; दिपून जाणें; चकित होणें. २ बंद होणें; मिटणें (डोळे, पापण्या इ०). 'बुद्धीचें द्वार। झाकोळे जेणें।'—माज्ञा १३.११५. ३ अंधारमय होणें; सायंकाळ होणें. 'झांकोळलें गगन सूर्य गेला भिऊन।'—ऐपो १२०. [झांकणें]

झांकें—अ. व्यर्थ—मनको.

झांगड—स्त्री. १ एक प्रकारचें वाद्य; झंगट. 'झांगड नौबत वाजती दणादण।'—ऐपो ११८. २ अनेक वाद्यांचा एकदम होणारा कडकडाट, गजर. ३ (व.) लचांड; लिगाड; झंगटः व्याद. 'ती झांगड माझे मागें आहे.' ४ भांडण; कलहः वाचावाच; झांगडझिंगा. [ध्व.] ०झांगड—स्त्री. भांडाभांडी; जोराचें, हमरीतुमरीचें भांडण; झगडा. —क्रिवि. नगारा, नौबत यांच्या आवाजाच्या दणक्यानें; मोठ्या गोंगाटानें, गलबल्यानें. ०झिंगा—पु. तंटाबखेडा; धांगडधिंगा; धिंगाणा; धिंगामस्ती. [झांगड द्वि.]

झांगड—न. (कु.) मोठ्या विस्तवणाचें जाळें.

झांगडू–टू—वि. (कर.) उत्तम; फक्कड; फकडू. १ प्रेमपात्र; रखेली, बाई. २ प्रेमरहस्य; गुप्त प्रेम. [झंगट]

झांगरा—पु. (ना. व.) उडवाउडव; थापेबाजी. झांगरें शिकवणें, झांगरेबाजी करणें—(ना. व) उडवाउडवीचीं उत्तरें देणें; बोलतांना एखाद्या गोष्टीचा थांग न लागूं देणें.

झाज—न. जहाज पहा. [फा. जहाज]

झांज—स्त्री. १ पंखा; विंझणा. २ ताटी; पडदा. झुरकुला पहा. 'वाळियाच्या झांजी। दवण्याचे कुंड घालोनी।'—ऐपो १५.

झांज–झ—स्त्री. एक प्रकारचें काशाचें वाद्य; हें पुरीएवढ्या काशाच्या तुकड्याच्या मध्यावर थोडी फुगवटी असलेलें व तींत दोरी ओंवण्याकरितां एक भोंक पाडलेलें असें असतें. ओवलेल्या दोरीस बाहेरील बाजूस धरण्याकरितां लाकडाची गोटी बांधतात. प्रत्येक हातांत एक झांज घेऊन त्या परस्परांवर आपटून भजन, कीर्तन इ० कांत ताल धरतात. [ध्व.; सं.; प्रा. झंझ; हिं. झांझ; सिं. झांझु; तुल० फा. संज्] (वाप्र.) झांज खाणें—(व.) एखाद्याची खरडा काढणें. झांज झाडणें पहा. 'आमच्यावर झांज खाण्यांत काय अर्थ आहे.' ०झडणें—जाणें—अक्रि. १ झांजा हातांत असणें; झांजा वाजविल्या जाणें. २ एकाद्या कामांत असणें; चकमक उडणें; भांडाभांडी होणें; मोठ्यानें ओरडून बोलणें. ०झाडणें—एखाद्याची खरडपट्टी काढणें; ताशेरा झाडणें. झांजी—ज्या—वि. झांज वाजविणारा. [झांज]

झांज—स्त्री. मूर्च्छा; झीट; घेरी; चक्कर; डोळे फिरणें. (क्रि० येणें.) [सं. झंझा]

झांजड–र, झांजरमांजर, झांज(झ)ड मांज(झ)ड—नस्त्री. १ पहाटेच्या वेळचा झुंजरुक मुंजरुक; झुंजुमुंजु; अंगावरील लव दिसण्याजोगी पहांट. (सामान्यतः द्विरुक्तीनें) उदा० 'झांजड झांजड झालें कीं लागलेंच औषध घ्या.' (क्रि० पडणें; होणें). २ सायंकाळचा संधिप्रकाश. 'संध्याकाळीं मागत फिरतो म्हारापोरा पक्षीं चारा। झांजर पडतां घेऊन पळे हा रांडमुंडेचा नित मारा।'—प्रला २४०. —क्रिवि. अंधुकअंधुक; मिणमिण. [सांज?]

झांजर—पु (हत्ती, बैल, घोडा इ० कांच्या पायांत घालावयाचा) वाळ्यासारखा झणझण वाजणारा दागिना. —खानगी खातें, लागतीचे नियम (बडोदें) पृ. ५२ व ५५. [झांज]

झांजर—वि. जीर्ण झालेला; झिरझिरीत, विरविरीत झालेला (कपडा इ०). 'एका अंगावर झांजर शेला तो जातो कुरकुरा।' —पला ८३. [सं. जर्जर; हिं. झांझर=फाटलेला]

झा(झां)जरणें—उक्रि. १ घसवटणें; घासटणें; खरडणें; खरचटणें. 'चंद्रिकेच्या अंगावर झाजरल्यासारखें झालें.'—निचं १४. २ (ल.) (राजा.) फसवणें; एखाद्याला टोपी किंवा गोता घालणें. ३ वापरून खराब होणें; जीर्ण, जर्जर होणें; झिजणें; छिन्नभिन्न करणें; खराब

होणें, करणें. 'ती जखम झाजरल्याइतकी ... कठीण ठरली नाहीं.' –झामू २.४ (ल.) पीडणें; पीडा देणें. 'झांजरलीं पंचवर्णे एकमेकावरी पडिती हरणें ।'–भाए४३०. [सं. जर्जर; म. झांजर] (वाप्र.) **झाजर माडाचे गरे खाणें**–(उप.) झाडावरून पडून अंग खरचटल्यानें, ठेचल्यानें पीडित होणें. **झांजरता**–वि. ओझरता पहा. **झांजरला**–वि. झिजलेला; जर्जर झालेला. 'दोन्ही खांचाला दोन्ही घट्टे बांधल्या गरधी । वांकडा हातखुळा देह झाली झांजरमी।' –पला ८०. [झाजरणें]

झांजरा—पु कुरपुट; हुरहुर. 'शत्रुनें तुज बांधितां रथिं हुंवरा सम वासरा। फोडिला असशील तूं मज लागला जिवीं झांजरा।'–कुशलवाख्यान ३२. (मराठी ५ वे पु. आवृत्ति ८, पृ. १६३.)

झांजरी—स्त्री. लहान झांज; टाळ. 'मोरवंग झांजरी पंतीसंपत्यही नानापरी।'–राला ३१.

झांजरी—स्त्री. (वे.) हुग्गी (गव्हाची कोंडा काढून केलेली खीर)

झांजरी, झांजी—स्त्री (व.) झोपडीच्या दाराची झडपी (गवत वगैरेची); झांज पहा.

झाजाव(वि)णें—सक्रि. जोराजोरानें घसघस तोडणें; पुन्हां पुन्हां घाव मारणें; खापलणें; खांडणें; जाजावणें पहा.

झांजू—न. एका विशिष्ट तालांत गावयाचें पद, पोवाडा.

झांझ—झांज पहा.

झांझड-डी—स्त्री. झांजड पहा. 'मोटकी जाली झांझडी।' –गीता २.२२८८.

झांझर-री—स्त्री. झांजरी पहा. 'नाना ताळ झांझर सुंदर मृदांग।'–सप्र ९.३१.

झांझरणें—झांजरणें पहा.

झा झा, झां झां—उद्गा. (घोडा, बैल इ०नें) जलद चालावें म्हणून उच्चारावयाचा इशाऱ्याचा शब्द. 'झां झां म्हणतां प्राण कंठाशिं आले.' [ध्व. झा द्वि.] (वाप्र.) **झाझांचें करणें, झां म्हणणें**–अक्रि. निसटून जाणें; पलायन करणें; हातावर तुरी देणें; पोबारा करणें.

झाझात—स्त्री. (कर.) शिकस्त; पराकाष्ठा; अटोकाट यत्न; यातायात. (क्रि० करणें). 'त्यानें झाझात केली पण कांहीं एक जुळलें नाहीं.' [झां झां?]

झांझी—स्त्री. (व. खा.) झांजी; कापसाच्या पऱ्हाट्यांची विणलेली ताटी. [झांज]

झाझ्झ—स्त्री. १ कटकट; धुसफूस. बोलाचाली. २ झुमझुम, झुनझुन असा आवाज. [ध्व.]

झां(झा)ट—न. १ (अश्लील) शिस्नाच्या किंवा योनीच्या वरील केंस, केंसांचा समुदाय; गुह्यस्थानचे केंस; शष्प. शेट. २ –स्त्री. खालीं लोंबलेल्या बटा. 'मोहालीं पांखरांवरी झांटा। पायीं नोपुरें क्षुद्र घंटा।'–गीता १.४८२. [सं. जटा? देप्रा. झंटी=ह्रस्वकेशकलाप; हिं. झांट] ०**मुंडावण**–स्त्री. गुह्येंद्रियावरील केंस काढणें यावरून) (तिरस्कारार्थी) अतिशय क्षुद्र व सोपें काम. [झाट+मुंडावण] **झांटोजी**–वि. (अशिष्ट) (उप.) व्यर्थ फुशारकी मारणारा; ढोंगी; गर्विष्ठ माणूस); क्षुद्र; हलका (माणूस). [झाट]

झाड—न. १ वृक्ष; झुडुप; रोप; वनस्पति (लहान, मोठी). 'तूं फिरलास झाडोझाड मीं फिरलों पानोपान.'–तुझ्या पेक्षांहि मला जास्त माहिती आहे. २ शाखायुक्त वस्तु, पदार्थ; वृक्षाकार वस्तु. ३ मेणबत्ती इ० लावण्याचें कांचेचें झुंबर; पुष्कळशा उदवत्त्या लावण्याचें वृक्षाच्या वाकाराचें धातूचें घर. 'चांदीच्या झाडांतून उदवत्त्या खोंविल्या होत्या.'–अस्तंभा १३६. ४ दारूकामांतील एक प्रकार; वृक्षाच्या आकाराचें दारूकाम. ५ भूतानें पछाडलेलें माणूस. 'ज्यास भूत पछाडतें त्या झाडास तें सुग्रास अन्न खाऊं देत नाहीं.'–अस्तंभा ५८. ६ वंशवृक्ष; वंशावळ. ७ (कु.) बंदुकीचा लांकडी भाग, दस्ता. [स. झाट; प्रा. झाड] (वाप्र.) ०**उभें करणें**–उत्कृष्ट रीतीनें एखादें काम वठविणें. उदा० गायन, वादन, कीर्तन, व्याख्यान इ० इतक्या उत्तम शैलीनें करणें, रंगविणें कीं जणुं काय तें करणारा, एक विशाल व फळाफुलांनीं युक्त असा वृक्षच उभारीत आहे असें वाटावें. **कोण्या झाडाचा पाला**–एखाद्याचा दिमाख, नक्षा, मगरूरी उतरण्याकरितां, उद्धटपणाची लुडबुड थांबविण्याकरितां, अभिमान, अधिकार झिटकारण्याकरितां योजावयाचा शब्द; अशा माणसाविषयीं क्षुद्रता व तिरस्कार दाखविणारा शब्दसमूह. 'सुभेदार? हं: सुभेदार म्हणजे कोण्या झाडाचा पाला? आम्ही ओळखीत नाहीं असें जाऊन सांग जा!' –नाट्यकथार्णव. **झाडाचे राऊन दिसणें, करणें**–भीतिं इ०कांमुळें झाड घोडेस्वार इ०कांच्या आकृतीप्रमाणें दिसणें; दोरीचा साप वनविणें (वायवलांत सुद्धां अशीच कल्पना जजेस् ९.३६. मध्यें दृष्टीस पडते). **झाडावरचें भूत**–(ल.) ज्याचा नामनिर्देश करणें अनिष्ट आहे अशा नीच, तिरस्करणीय मनुष्याबद्दल वापरावयाचा वाक्प्रचार. **(सुकया झाडास वा(वां)क लावणें**–(सुकलेलें झाड इष्ट त्या दिशेनें वांकवितां येणें शक्य नाहीं यावरून ल.) एखाद्या वृद्धास उपदेश करणें, हट्टी, हटवादी, पूर्वग्रहदूषित माणसास बोध करणें (पालथ्या घागरीवरच्या पाण्याप्रमाणें आहे). सामाशब्द. **झाडकी**–स्त्री. किं झाडी. ०**कुट**–न. (गो.) वाळलेलें, मोडून पडायला आलेलें झाड, फांदी, काटकी. ०**खंड**–न. १ जंगल; झाडी; झांकर; झुंबाड; राई; रान. 'विशाळें वहु लागलीं झाडखंडें।'–राक १.१२. २ झुडुपें; जाळी; लहान झाडांचा

समुदाय. [झाड+खंड] ०खंडा–क्रिवि. १ (वर दिलेल्या झाड उभें करणें या वाक्प्रचाराच्या उलट अर्थी–झाडाचीं पानें, फुलें, फळें, तोडून टाकलीं असतां तें वेडव व ओवडधोवड दिसतें या-वरून) ओवडधोवड; अर्धवट; रुक्ष; नीरस; अशास्त्रीय; अव्यवस्थित; बेशिस्त असें (गायन, वादन, कीर्तन, व्याख्यान इ०). २ गुरुपाशीं अभ्यास न करतां नुसतें ऐकून आपल्याच अकलेनें वाज-विणारा व त्यांचें तें वादन; स्वयंसिद्ध (गवयी, वादन). 'त्याचा वाणा, वाणी, गाणें, वाजविणें, म्हणणें, झाडखंडा आहे.' [झाड+खंडणें] ०खंडी–स्त्री. (क.) झाडें व झुडपें. 'दरें दकुटें झाडखंडी अनेकी।'–दावि. –वि. अरण्यमय; जंगलाचा (प्रदेश; जागा इ०). [झाड+खंड] ०गळ–वि. वृक्षमय. झाडखंडी पहा. ०झुडुल्ला–पु. (व्यापक) लहानमोठ्या झाडांचा समुदाय; वृक्ष; झुडुपें; रोपटीं. [झाड द्वि.] ०झाडोरा–झुडपी–झडुल्ला–झड–झुडुप–पुखी न. लहानमोठ्या झाडांचा समुदाय. (समुच्चयार्थी, एकूणएक किंवा कोणतेहि). झाडझडुल्ला पहा. ०दस्त–पु. फळझाडांवरील कर. 'झाडदस्त झाडे सुमारी ३१ येकूण रुपये.' –मसाप २.२.१४३. [म. झाड; फा. दस्त=कर] ०पंचाळ–वि. १ (माकड अतिशय चपळ असल्यानें तें जणुं काय एकाच वेळीं पांच झाडांवर असल्याचा भास होतो यावरून) चपळ; तरतरीत; दुण-दुणीत; चलाख. २ चंचल; वळवळ्या; चुळबुळ्या; पायांवर भोंवरा असलेलें (मूल इ०). ०पदरी–वि. किनारीमध्यें रेशमाचीं झाडें, फुलें काढलेलें (वस्त्र इ०). [झाड+पदर] ०पाला–पु. १ (व्यापक) (औषधाच्या उपयोगी) वनस्पती, त्याचा पाला, मुळें इ० (सामा.) वृक्ष; वनस्पति. २ (व्यापक अर्थी) खाण्याच्या उपयोगाचा भाजी-पाला, पानें इ०. ०पाल्याचें औषध–न. वनस्पतीपासून तयार केलेलें औषध; याच्या उलट रसायनी औषध–खनिज धातु–पदार्थ इ०कांपासून केलेलें. [झाड+पाला] ०पेढ–ड–माड–पु. (व्यापक) झाडझाडोरा पहा. [हिं. झाड+पेड=झाड; माड] ०झाडरूं–न. लहान झाड; झुडुप. 'या बाजूस रानांतून, डोंगरावर दवणा, रामाठा, ... वगैरे झाडरूंच रगड.' –खेया ४३. [झाड] झाडशाई–स्त्री. वस्त्रांवर काढलेलीं झाडांझुडपांचीं चित्रें. –वि. झाडांचीं चित्रें ज्यावर आहेत असें (वस्त्र, भिंत, जमीन). झाडझवा–वि. (शब्दशः अश्लील, पण तो अर्थ मनांत येत नसल्यानें रूढ) उनाड; भटक्या; भणंग; भटकभैरव; उडाणटप्पू. [झाड+झवणें] झाडळ–ळी–स्त्री. दाट झाडी; राई. 'जीवधर्माचिया झाडळी। मनोरथाचिया पंखजाळी।'–ज्ञाप्र २६६. झाडसुनें–न. झाडकुत्रा; कुत्र्याची एक जात. 'पाणसुनीं झाडसुनीं। नाना प्रकारींचीं सुनीं।' –दावि २४४. [झाड+सं. शुन=कुत्रा]

झाडण–स्त्री. १ केरसुणी; झाडणी. २ झाडण्याची क्रिया. ३ (ल.) (कर्ज, अफरातफरी इ०कांची) निःशेषता करण्याची क्रिया; फडशा पाडणें; देणें वारणें; काम पार पाडणें. [झाडणें]

झाडणा–वि. झाडणारा. 'मी झाडणा मी खिल्लारी'–एभा १२.५६१. [झाडणें]

झाडणी–स्त्री. १ (खा. कों.) झाडण; केरसुणी. 'दिठीं म्हणे नृप अहा चवरी ती झाडणीच कीं केली'–मोआदि १२.७८. २ झाडणें; झाडून, झटकून टाकणें. ३ अंगांतील भूत, पिशाच्च इ० मंत्रतंत्रांनीं काढणें; पिशाच, विष, डोळ्यांतील फूल इ० काढण्या-करितां मांत्रिक करतात तो टाहाळ टाकण्याचा विधि; हकालपट्टी. 'अहंमहिषासुर लागला जनीं। त्यासि करावया झाडणी। कृष्णगुणी चालिला।'–एभा ७.२०८. ४ (ल.) रागें भरणें; कानउघा-डणी; खरडपट्टी; खडसावणी; निर्भर्त्सना. [सं. झाटन; प्रा. झाडण]

झाडणें–उक्रि. १ (केरसुणी इ० नीं) केरकचरा काढून साफ करणें; जागा निर्मळ करणें. २ हसडणें; झटकणें; झटक्यानें हलविणें (ओलें वस्त्र, धोंडी इ०); (हात, पाय, डोकें इ. कांस) झटका देणें. 'झाडितां आपला हात। तंव आंगासि असे जडित।'–परमा १०.१९. ३ लोटून देणें. 'त्यांतें उडोनि झाडी झाले ते चूर्ण जेविं नगपातें।' –मोवन १२.२९. ४ काढून टाकणें; नाहींसें करणें. 'लोक पारखुन सोडावे। राजकारणें अभिमान झाडावे।' –दा ११. ५ (विस्तव इ० कांस) पंख्यानें वारा घालणें; झड-पणें. ६ खरडपट्टी काढणें; खडसावणें; निर्भर्त्सना करणें. 'बाळला आणि नंदाला लक्ष्मीकांतूनीं चांगलेंच झाडलें.' –सुदे ५२. ७ (मागणाराचा, भिकाऱ्याचा) निषेध करणें; मनाई करणें; साफ नाकारणें; बंदी करणें. 'अंतींच स्मरावें श्रीरामराम। ऐसा कितेका जडला भ्रम। असो गृहस्थानें भजनप्रेम पाहोनि मस्तक झाडिला।' –दावि २०२. ८ (सरकार, सावकार इ० कांची) बाकी काढून टाकणें; देणें बेबाक करणें. 'धन्याची बाकी हळु हळु झाडा।' –भज १३४. ९ (अंगातील भूत, पिशाच इ०) काढणें; हाकलून लावणें. १० (बंदूक इ०) उडविणें; गोळी मारणें. –अक्रि. (बंदूक इ० कानीं उडतांना हात इ० अवयवास) हिसडा, झटका देणें. [सं. झाटन; प्रा. झाडण; हिं. झाडना; जुका. झडिसु=टाकणें, फेंकणें; झाडणें=केरसुणी; फेकणें] ०झट-कणें–उक्रि. केरसुणी इ० कानीं झाडून, फटके देऊन, धूळ उडवून साफ करणें, निर्मळ करणें. झाडझपट–झरक–स्त्री. १ (व्यापक) धूळ, केर इ० काढण्याचा, झाडण्याचा, झटकण्याचा व्यापार; झाड-झुड; सडासंमार्जन. २ (ल.) (व्यापक) चोरीच्या म्हणून समजल्या जाणाऱ्या लुबाडणें लुटणें इ०. सर्व क्रिया. 'त्यानें आजपावेतों झाडझपट करून पोट भरलें.' ३ लुटालूट; धूळधाण; दाणादाण. 'पेंढाऱ्यांनीं त्या गांवांत जाऊन झाडझपट केली.' [झाडणें+झपाटणें] झाडझूड–स्त्री. झाडझपट अर्थ १ पहा. 'माझी झाड-झूड होईतों तूं पाणी घेऊन ये.' [झाडणें द्वि.] झाडपट्टी–स्त्री. १ जमीनीचा सारा किंवा घरपट्टी यावद्दलची बाकी चुकती

करण्याची अखेरची मागणी. २ (उप.) खरडपट्टी; खडसावणी; वोडंती. (क्रि० करणें). [झाडणें+पट्टी=कर] झाडपाखड–स्त्री. १ (धान्य इ०) सुपानें पाखडण्याची,-झटकण्याची, साफ करण्याची क्रिया. २ (ल.) कवडीकवडीचा हिशोब देणें–घेणें. [झाडणें+पाखडणें] झाडपि(पी)ड–स्त्री. झाडझूड; झाडलोट. 'झाडपीडी करूनि मानऊं संताला।' –दावि ३५३. [झाडणें द्वि.] झाडपिड्या–वि. देऊळ, मंदिर इ०कांची झाडझूड, साफसूफ करणारा. [झाडपिड] झाडपोतें–न. कर्जफेडीचा शेवटचा हप्ता. [झाडणें+पोतें] झाडफूक–स्त्री. (ना.) अंगारा; धुपारा; मांत्रिकाकडून करावयाचा मंत्रोपचार. (क्रि० करणें). [झाडणें+फुंकणें] झाडफेड–स्त्री. (राजा.) झाडझूड; झाडलोट. [झाडणें+फेडणें] झाडबाकी–स्त्री. १ (कर्ज, अफरातफरी इ० कांची) पूर्ण निःशेषता; वेबाक; निरानिपटा. २ कर्जफेडीचा शेवटचा हप्ता. (क्रि० करून टाकणें; करणें). [झाडणें+बाकी] झाडलोट–स्त्री. केर काढणें, सारवणें इ०; झाडझूड. [झाडणें+लोटणें] झाडलोट्या–वि. झाडलोट करणारा. –मसाप २.१.३९७. [झाडलोट] झाडवण–स्त्रीन. झाडण्याची क्रिया. –पु. (काव्य.) १ झाडणारा. 'चोखामेळा म्हणे मी तुमचा। झाडवण साचा म्हणवितों।' २ केरसुणी; झाडू. [झाडणें; प्रा. झाडवण] झाडसारव, झाडवणसारवण, झाडसारवण–स्त्री. (समुच्चयानें); (घर इ०) झाडणें व शेणानें सारवणें इ० क्रिया; साफसुफी. 'झाडसारवण...वगैरे...करतांना त्यांचीं अंगें उकिरड्यासारखीं होत असतील यांत काय नवल!' –नाकु ३.९. [झाडणें+सारवणें] झाडून–क्रिवि. एकंदर सर्व, यच्चयावत्; एकूणएक; एकहि न वगळतां. 'यदुसचिव पौरमुख्य द्रुत आणविले सभेंत झाडुनी।' –मोमौसल २.२९.–पया ७९. [झाडणें]

झाडन–नी–स्त्री. झाडणी; (व.) गवताची केलेली केरसुणी.

झाडनो–स्त्री. झाडणी अर्थ ३ पहा. (क्रि० करणें). 'भूतवाधा झालीसे इजला करा झाडनी याचडी।' –होला १४१. [झाडणी]

झाडनी–स्त्री. (व.) कडाक्याच्या थंडीनें, किंवा फार आंबट पदार्थ खाल्ल्यानें (मनुष्यानें केलेली) हात, पाय, डोकें इ०झाडण्याची क्रिया; शहारे आल्यासारखें करणें. (क्रि० देणें). [झाडणें]

झाडपंचाळ–पु. सोनारांतील एक पोटजात किंवा त्या जातीचा मनुष्य (सोनार ही जात पांचाल ब्राह्मणांपैकीं आहे). [झाड+पांचाल]

झाडवळ–वि. झाडूवाला. 'अवघे झाडवळी महार। उतरले पार संतासंगें।' –भज ६३. [झाडणें+सं. वत्; हिं. वाला; म. वळ प्रत्यय]

झाडा–पु. १ (कायदा, सामानसुमान इ० कांची सरकारी नोकरानें केलेली) झडती; बारीक तपासणी. (क्रि० घेणें.) २ (सामा.) हिशेब चुकता करणें; हिशेब, देणें–घेणें मिटविणें. ३ (ल.) पूर्णपणें, कांहीं लपवून न ठेवतां उघड करणें; खरें स्वरूप प्रकट करणें; झडती देणें. 'अहंतादि भावां आपुलियां। झाडा देऊनि आघवेयां।' –ज्ञा १७.२७९. ४ जुलाब; मलविसर्जन; मलशुद्धि. ५ फन्ना; निकाल; फडशा; निरास. 'त्याच दिसीं झाडा द्रव्याचाही जाला।' –रामदासी २.९९. ६ (गो. खा.) (भूत, पिशाच्च, विषार इ० काढण्याकरितां मांत्रिकानें) टाहाळ्यानें, केरसुणीनें केलेली झाडणी. (क्रि० घालणें). [सं. झाटन; प्रा. झाड; हिं. झाडा; गु. सिं. झाडो] (वाप्र.) ०करणें–१ कर्ज फेडणें. 'झाडा करून देऊं.' –भाअ १८३५.२७१. २ नाश करणें; निकाल करणें. 'ऐसा द्वादश वाणें झाडा केला।' –जै ३०.३७. ३ शौच करणें; परसाकडे जाणें. ०घेणें–वारकाईनें कसोशीनें तपास करणें. 'छप्परबंदांच्या तळाचा झाडा बारकाईनें घ्यावा.' –गुजा ४६. ०पुसणें–विस्तारपूर्वक सांगणें. 'श्रोते म्हणती न सुची झाडे। लग्न निवाडें लागोंया।' –एरुस्व १५.१५९. ०होणें–संपणें. 'आतां वातमी हरकारे झाडा झाले, लवकरी आणीक पाठविणें.' –पेद १०.९१. झाड्यास जाणें शौचास जाणें. सामाशब्द– ०झटका–पु. (व्यापक) १ सरकारी नाकें इ० कांवर केली जाणारी झडती, तपासणी इ०. २ शौचमुखमार्जन; परसाकडणें, तोंडधुणें इ० [झाडणें+झटकणें] ०झडती–स्त्री. १ (व्यापक.) झाडाझटका अर्थ १ पहा. २ (एखाद्याकडून) कवडीकवडीचा हिशेब घेणें; हिशेबाची कसून केलेली तपासणी, विचारणूक. (क्रि० घेणें). [झाडा+झडती] ०पत्र–पत्रक–न. मामलतदारानें ठेवावयाचें वसुलाच्या झाड्याचें मासिक पत्रक. निकालपत्र पहा. [झाडा+पत्र=कागद] ०पवाडा–पाडा–पु. १ कसून हिशेब मागणें; कडक रीतीनें जाब विचारणें. २ अशा तऱ्हेनें दिलेला हिशेब, जाब, झडती (सामान्यतः अनेकवचनीं प्रयोग). (क्रि० करणें; देणें; घेणें; होणें; येणें). 'न सुटेचि बाकी नव्हे झाडापाडा।' –तुगा १५४३. 'या कामाविषयीं कोठें झाडेपवाडे द्यावे लागतील काय कोण जाणे.' [झाडा+पवाडा=पाडा] ०बाकी–स्त्री. (कर्जाच्या) बाकीचा निकाल, फडशा. 'नामदेवा म्हणती घ्यावा जन्म तुम्हीं। झाडाबाकी आम्ही करूं येथें।' –रामदासी २.१४३. [झाडा+बाकी] झाडावा–पु. तपासणी; शुद्धि. –शर. [झाडा] ०वॉरंट–न. (कायदा) जंगम माल शोधून काढून मॅजिस्ट्रेटकडे हजर करण्याबद्दल पोलीस अंमलदारास दिलेला हुकूम. (इं.) सर्चवॉरंट. [म. झाडा+इं. वॉरंट=आज्ञा, परवाना] झाडेकरी–पु. (जकातीच्या नाक्यावर नेमलेला) झाडा घेणारा अधिकारी; जकात-अंमलदार. [झाडा+करणें] झाडेकार–पु. (गो.) भूतबाधा घालविणारा, विष इ० उतरविणारा मांत्रिक. [झाडा+करणें]

झाडेभवांडे–पुअव. (व.) १ अळंटळं; हयगय; दिरंगाई. 'आतां का झाडेभवांडे देता.' २ हाल; हालअपेष्टा; भोग. 'आमच्या जिवाचे झाडेभवांडे आहेत.' [झाडा+भोंवांडा]

झाडी—स्त्री. १ झाडणें; झाडून टाकण्याची क्रिया. 'सुरडिवें आगें झाडी करितु। अनियाळां डोळां वेंझ घेतु।'—शिशु ७१०. २ निकाल; फडशा. झाडा पहा. ३ शुद्धि. 'देहजाडयाचिया किटा। आवृत्तिपुटीं सुभटा। झाडी कीजे'—ज्ञा १७.२०९. ४ लांबविणें; पळविणें. [झाडणें] ०करणें—झाडून टाकणें; निकाल, नाश करणें. 'स्वानंदें तृप्ति झाली.। झाडी केली भवरोगा।'—एभा १०.२९.

झाडी—स्त्री. १ जंगली किंवा झाडांझुडपांनीं व्यापलेला प्रदेश; राई; झाडांचा समुदाय. 'ज्यांच्या रम्य तटांवरी पसरल्या झाडया किती सुंदर।'—केक १२८. २ झाडोरा; झाडझुडपांनीं व्याप्त अशी अवस्था, निबिडता. ३ (ना.) चांदा व भंडारा हे अरण्यमय जिल्हे, यांना झाडीपट्टी असेंहि म्हणतात. [म. झाड; का. झाडी] ०वाट—स्त्री. झाडींतून, जंगलांतून जाणारी वाट; जंगलांतील पायवाट. या वाटेंत चोरांची फार भीति असते. 'झाडीवाट ते नेणती स्वामी। पुत्रासी न धाडितां समागमीं।'—दावि ३९२. [झाडी+वाट]

झाडी—स्त्री. (हेट. नाविक.) गलबताच्या वांकांच्यामध्यें उभें घातलेलें लांकूड; (गलबताच्या) वांकाची वाढी व भाग व गलबताची एकएक बाजू यांस जोडणारा टिरपा वासा. [झाड]

झांडी—स्त्री. (ना. गोंडी.) एक लहानसें लांकडी टाळासारखें गोंडी वाद्य. [झांज, झांजडी]

झाडू—पुस्त्री. १ केरसुणी; खराटा. २ रस्ते झाडणारा; विशेषतः भंगी, हलालखोर. 'ही वया माझ्या शिकारखान्यामधीं झाडूचें काम करीत व्हती.'—वाय २.६. [झाडणें; हिं. गु. झाडू] ०खोर—पु. (ना.) भंगी; मेहतर. ०वाला—वि. रस्ते झाडणारा; भंगी. 'पहिल्याच झपाट्याला झाडुवालीचें काम पत्करते.'—नाकु ३.३८. [झाडू+वाला=धंदेवाचक प्रत्यय]

झाडोरा, झाडौली—पु.स्त्री. (कों.) १ दाट, गर्द झाडी; राई. २ त्यामुळें होणारें अभेद्यत्व; दाट झाडेंझुडपें असणारी जागा. 'कल्पतरूंचे झाडोरे।'—नेसीस्व ९.२०. 'विचित्रा वेदवेलीं। दिसतीं सहजें सिद्धांओळीं। भावा भावार्थिआं झाडौली। चहोंकडे।'—दाव ४४४. [झाड+आवली=रांग]

झाडया—धाना. १ झाडूवाला; भंगी; हलालखोर. २ सोदा; उचल्या; भामटा; चोर. [झाडणें]

झाडया—धाना. पिशाच्च किंवा देव यानीं पछाडलेला मनुष्य; (भूताचें, पिशाच्चाचें) झाड. [झाड]

झांनन—पु. झनझन असा आवाज; झणझणाट; झणत्कार; छुमछुम; रुणझुण. नाचण्याचा आवाज. छनन पहा. 'धिमकी धिमकी धिमभेरी—झननन झांनन झनत्कारी।'—राला ३८. [ध्व. झन्]

झांप—पु. १ काटेरी झुडपांचें दाबून बांधलेलें मोठें ओझें; काटयांचा भारा. २ झाडाची मोडलेली फांदी; झांकर. ३ (कों.) नारळीच्या झाडाची फांदी, झावळी, सावळी. ४ नारळीची, माडाची चटईसारखी विणलेली झांवळी; चुडवत; सावळीचा वळलेला तट्टया, चटई. हा छपराला उपयोगी पडतो. ५ गुरें जाऊं नयेत म्हणून केलेलें फाटक, दुवळकें. वेडें; आंगर; झांपा. ६ दाराचें, खिडकीचें झडप, फळी. ७ शेतांतील गवताळ झोंपडी; गुरवाडा. 'शेतांत एकदोन घरें असलीं तर त्यांना झांप म्हणतात.'—गांगा २. ८ कोंबडयांसाठीं मोठया करंडयाच्या आकाराचें केलेलें तट्टयाचें खुराडें. [प्रा. झंप=झांकणें; हिं. झांप=झांकण; गु. झांप=जाळें] ०टळ—न. माडाची जुनी झांवळी; जुनी झांप. [झांप+टळ प्रत्यय]

झांप—न. (गो.) गुंतागुंत; घुसणी पहा. [गु. झांप=जाळें]

झां(झा)प—स्त्री. १ पक्ष्यांची झडप; झेंप; उडी. (क्रि० घालणें). २ (मनुष्य पोहतांना, साप सरपटतांना, कडेवरील मूल एखाद्या ओळखीच्या माणसाच्या पुढें केलें असतांना करतात ती) शरीराचा पुढील भाग थोडा उंचावून पुढें झोंकण्याची क्रिया; झेंप (क्रि० टाकणें; मारणें; घालणें; खाणें). ३ (चोर इ०कांचा) हल्ला; छापा. (क्रि० घालणें; पडणें). [सं. झंप=उडी, बुडी; वं. झाँप; तुल० इं. जंप्=उडी]

झांप—स्त्री. (मूर्च्छा, सुतवाधा, पित्त इ०मुळें डोळ्यांवर येणारी) गुंगी; झांपड; ग्लानि; तंद्री. [सं. स्वाप (झोंप)—झ्वाप—झांप—झाप. —भाअ १८३४.]

झां(झा)पड—स्त्री. १ (पित्त, मूर्च्छा इ०मुळें डोळ्यावर येणारी) झांप; गुंगी; ग्लानि; तंद्री; झोंपेचा पगडा; डोळे मिटूं लागणें. (क्रि० पडणें; घालणें). निद्रेच्छा; सुस्ती. 'या स्वामीस लागलें वेड। सादर मृत्यूझांपड।'—नव १५.७४. २ ढगांची अंधारी, काळोखी; मळभ (क्रि० घालणें). 'मेघांनीं, पावसानें झांपड घातली.' ३ तोंडावरून पांघरूण घेणें; वस्त्रानें तोंड झांकणें (क्रि० घालणें). ४ (ल.) भूल; मोह; भुरळ. 'यांस कालगतीमुळें झांपड पडली.'—भाव ४८. ५ (ना.) आटोका; तावड; घाप. 'लोक त्यांना फितविण्यास आले परंतु ते त्यांच्या झांपडींत आले नाहींत.'—सन १८५७.४०८. ६ (खा.) पहाट; उषःकाल, झांझरमांजर. ७ जनावरांच्या डोळ्यांना बांधतात ती ढापणी. [झांपणें, झांकणें] ०देणें—(व.) १ एखाद्याच्या तोंडावरून हाताचा पंजा उलटा करून डोक्याकडून खालीं उतरणें. २ (ल.) फसविणें.

झां(झा)पडी—स्त्री. १ झांपड अर्थ १ पहा. 'बाण सुटले कडाडी। पडली डोळियां झांपडी।'—एरुस्व १०.१९. २ अंधारी; झांपड अर्थ ७ पहा. 'कां तेलियाचा ढोर पाही। डोळां झांपडी स्वदेहीं।'—एभा २१.२३१. ३ तोंडावरून वस्त्र गुंडाळणें; घुंघट; बुरखा. ४ (व.) पावसाची झडप घरात येऊं नये म्हणून दारावर, खिडकीवर केलेली पत्र्याची, गवताची छपरी, झडप, झांजी. ५ (सामा.) झांपड पहा.

झांपण—न. झांपड अर्थ १ पहा. (क्रि० पडणें; घालणें). —न. १ झांकण; ढापण. २ झोपडीच्या दाराची झडपी; झांपा. [झांपणें]

झांपणी—स्त्री. १ अंधारी; झापड; झांपण. २ झांकण; ढांपण. [झांपणें]

झांपणें—उक्रि. झांकण घालून बंद करणें; झांकणें; झांकण ठेवणें. [झाप; हिं. झापना]

झापणें—उक्रि. (प्र.) झेंपणें पहा.

झापर—न. (ना.) झोपडीचें फाटक; झांपा. [झाप]

झापरें—न. (ना.) डोक्यावरील केंसांचें छप्पर; झिपऱ्या. —वि. केंसाळ. [झिपरी]

झांपा—पु. (कुंपण, झोंपडी, गोठा यांचा) तट्ट्या, कामट्या, गवत, झावळी इ०चा केलेला दरवाजा, फाटक; झांप. 'रोज चार वाघीर मारती, मुंडकें उडविती दरेक झांप्यास।'—गापो ५. [प्रा. झंप=झाकणें; गु. झांपो] म्ह० बैल गेला झांपा केला=वरातीमागून घोडे याप्रमाणें.

झांपा(प)ळ—न, १ झांकर; गर्द छाया; झाडाच्या फांद्यांचा निबिडपणा; दाट झाडी. २ ढगांची अंधेरी. (क्रि० येणें). दाट फांद्या असलेलें (झाड); गर्द; निबिड; घन; दाट. [झांप] **झांप(पा)ळणें**—अक्रि. १ (झाड) दाट फांद्यांनीं, पालवीनें युक्त होणें; गर्द, घनदाट होणें. २ (मेघ इ०नीं आकाश) दाटणें; व्यापणें; झाकोळणें; भरून येणें. [झांपाळ]

झांपाळो—वि. (गो.) झोंपणारा; झोंपाळु.

झांपी—स्त्री. झांपड. —शर

झांब—स्त्री. (खा.) घेरी; मूर्च्छा. —भात्रे ७.१-४.

झाबड—वि. (व.) अगदीं वृद्ध; म्हातारपणामुळें रोड झालेली; जख्खड (स्त्री). 'झाबड झाली आहे बाई, पण तिचे ढंग कायम आहेत.' [झांवड ?]

झांबड—स्त्री. १ हिसकावून घेणें. २ (ल.) लुबाडणें; लुटणें; लूट. [झोंबड]

झांबड—स्त्री. झांपड; अंधार; काळोख. (क्रि० पडणें). [झांपड] **झांब(बा)डणी**—स्त्री. हिसकावून घेणें; लूटमार; लुटालूट; नागवणूक. [झोंबडणें] **झांब(बा)डणें**—उक्रि. १ हिसकावून घेणें; हिसडणें; हिसकणें; जोरानें ओढणें. 'शिरींचा पाडोनियां मुगुट। दाहाही झांबाडिले कंठ।'—भारा, किष्किंधा १६.१३६. २ लुटणें; लुबाडणें; नागविणें; बुचाडणें. [झोंबडणें] **झांबडाझांबड**—स्त्री. १ जोराची हिसकाहिसक, ओढाताण, झोंबाझोंबी. २ लुटालूट. [झांबड द्वि.]

झांबड—वि. बेडौल; अतिशय मोठा; अवाढव्य.

झाबड-ड्या—वि. गोंधळ्या; झांबऱ्या; भांब्या; अमिष्ट.

झांबडणें—अक्रि. (राजा.) (आजारीपणामुळें) सुस्त होणें; मंद होणें; मरगळणें.

झांब(म)रा-ऱ्या—वि. (राजा.) (वर्तनांत, दिसण्यांत) गोंधळ्या; विसराळु; अमिष्ट; गफलत्या; गवाळ्या; चुका करणारा. [झांबड]

झांबवला—वि. अंधुक; अस्पष्ट; मंद. 'ना दिवस नव्हे सोज्वळ। जैसी झांबवली सांजवेळ।'—एभा २५.२५१. [झांबड]

झांबळ—स्त्री. लूट; जाळपोळ. झांबड पहा

झावळा—पु. (कु.) दोऱ्यांची विणलेली पिशवी; जाळें. झारगें पहा.

झावळी—स्त्री. १ (कों. हेट.) पकडलेले मासे ठेवण्याचें कोळी लोकांचें लहान जाळें. २ (हेट.) जाडया सुताची विणलेली जाळीदार पिशवी. (कु.) गवत ठेवण्यासाठीं बैलगाडीच्या खालीं असलेली जाळी.

झावा-वूं—पु. तेल ठेवण्याचा, ओतण्याचा चामड्याचा बुदला; तेलाचें कातडी भांडें. [हिं. झावा]

झावू—वि. (प्र.) झावू; झाऊ. झाऊ पहा.

झामड, झामडणें—झांबड, झांबडणें इ० पहा.

झामरा—वि. केंसाळ; फार केंस असलेली कुत्र्याची जात; (ल. माणसासहि म्हणतात).

झायाझुया—स्त्रीअव. (उन्ह, ताप यांमुळें दिल्या जाणाऱ्या मोठ्या) धापा; सुस्कारे; श्वासोच्छ्वास. (क्रि० करणें; देणें; टाकणें; होणें). हायहुश्श. —क्रिवि. धापा टाकीत; लाहक्या, अहाळण्या देत. [प्रा. झाय=जळलेलें; दग्ध किंवा हाय ध्व.]

झार—स्त्री. (राजा.) तांदूळ इ० धान्याचे कुटल्यानंतर, दळल्यानंतर चाळणीनें चाळून राहिलेले अतिशय बारीक कण. [सं. झृ-झर् किंवा क्षर्; प्रा. झर]

झार—पु. १ रशिया प्रजासत्ताक होण्यापूर्वीच्या राजघराण्यांतील राजाची पदवी. २ (ल.) जुलमी राजा. [लॅ. सीझर; रशि. झरी] **०शाही**—स्त्री. १ झाराचा अंमल, राज्य. २ (ल.) झार बादशहाच्याप्रमाणें जुलमाचा व दडपशाहीचा अंमल. 'सरकारच्या झारशाही जुलमाचा निषेध केला आहे.'—के २७.५.३०.

झार—पुन. शेवाळासारखा नदींतून वाहून तीरास लागणारा एक बुळबुळीत पदार्थ. —शर.

झार, झारें—न. (कोळी) समुद्रांतील एक प्राणी. याच्या समुदायास आकृतीवरून पोर्तुगीज लोकांचें लढाऊ जहाज या नांवानें संबोधितात. (इं.) फिझेलिया. —प्राणिमो १४३. [देप्रा. झारुआ=क्षुद्रजंतु]

झार—वि. (तंतुवाद्याच्या तारेस झारा लाविला असतां होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें) खणखणीत; उंच आवाजी; पहाडी. (कंठ, तंतुवाद्य इ०). [ध्व.]

झार—वि. (गो.) अतिशय कडू; कडू जहर. 'औषध कडू झार झालें आहे.' [जहर]

झा:गें—न. (कों.) मळणी झाल्यानंतर प्रथम ज्या चाळ-णीनें धान्य चाळतात ती झाळण, चाळणी. [झारा]

झारगें—न. १ (झाडावरून फळें काढण्याची) जाळी लाव-लेली आंकडी; झेला. २ (सामा.) जाळें; पिशवी. ३ (कु.) नारळ वगैरे आणण्यासाठीं दोऱ्यांच्या जाळ्याची केलेली पिशवी; थैली. झावळा पहा. [सं. झृ-झर् किंवा क्षर्]

झारणें—उक्रि. १ (राजा.) (माती, पीठ इ०) चाळणें; गाळणें. २ सोनाराच्या शेगडींतील राख, माती इ० चाळून चांदी-सोनें काढणें. झारा, झारेकरी पहा. [सं. झृ-झर् किंवा क्षर्; प्रा. झर]

झारंबा—पु. १ (उंसाचा रस कढत असतांना त्यावरील किंवा तेलावरील) मळी काढण्याची अथवा छाटून काढण्याची परडी; झारें; टोपली. २ तेलांतील गाळ. –शर. [झारणें]

झारय—स्त्री. (गो.) खेकडे धरण्याचा गळ. [झारा]

झारा, झारी-झाऱ्या, झारिया, झारेकरी—पु. १ सोनाराच्या दुकानांतील राख विकत घेऊन किंवा रस्ता इ०कांतील पडलेला केरकचरा इ० चाळून, गाळून तींतून सोन्याचे कण काढून त्याजवर चरितार्थ करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति. 'मिरविति गुणज्ञ कनका काढी सूक्ष्मा जपोनि झारा ज्या।'–मोमंभा २.१. –इनाम ४४. 'धुळी माजील सोनें जैसें। मेसळलें न दिसे। तें निवडूं जाणे जैसें। झारियाचि पैं।'–विउ ४.५९. 'सरंजामदारांची झारे-कऱ्याप्रमाणें चौकशी सुरू झाली.' २ (ल.) कृपण; कद्रू. [झारणें]

झारा—पु. १ वीणा इ० तंतुवाद्याच्या घोडीजवळ तारेखालीं घातलेला कापूस, लोकरीची दशी; जिव्हाळी (इच्या योगानें आवाज चढा होतो). २ तंतुवाद्यांतील खर्ज स्वराची पितळी तार. ३ झाऱ्याच्या योगानें निघणारा चांगला आवाज. या आवाजा-सारखा कंठांतून निघणारा आवाज. [ध्व. झार]

झारा—पु. १ दांडा असलेलें व एका टोकास सपाट, वाटोळें व सच्छिद्र असलेलें स्वयंपाकाचें पळीसारखें उपयोगी उपकरण. यानें तेल गळून कढईतील तळलेले पदार्थ वर काढतां येतात. तंजावरकडे याला झारीची पळी म्हणतात. २ गाळण्याचें साधन; गाळणी. 'नीर बहुत ठाईं हिंडलें। झारा घातला मग निवळलें।'–दावि ७७८. ३ पाणी तापविण्याच्या बंबांतील विस्तव ठेवण्याची जाळी. [सं. झृ-झर् किंवा-क्षर्; प्रा. झर; फा. झिर]

झारी—पु. झारेकरी. 'कीं धुळींत हारपलें मुक्त। झारी निवडी सावचित्त।'–रावि ३१.४५. [झारणें]

झारी—स्त्री. १ लांब गळ्याचें, पाणी थंड राखण्याचें (विशे-षतः जस्ताचें) भांडें. २ तोटी असलेला गडू. 'निघे न झारींतुनि नीरबिंदु।'–वामन, वामनचरित्र १.२७. ३ झाडांस पाणी घाला-वयाचें जस्ताचें भांडें. याला एक लांब तोटी असून तिचें तोंड पसरट व सच्छिद्र असतें. ४ चहाची किटली. ५ तोटी. [सं. झृ-झर् किंवा क्षर्; प्रा. झर; सिं. झारी] ०चा अपकरा-पु. पाणी पिण्याचा तोटीचा अपकरा. गडू. ०ची पळी-स्त्री. (तंजा.) झारा.

झारें—न. झारंबा अर्थ १ पहा.

झारेकरी, झाऱ्या—झारा, झाऱ्या पहा.

झाल—स्त्री. १ डाली; वेळूनें केलेलें उथळ व पसरट शिपतर. २ या शिपतरांत कणकीचे दिवे, फळें (आणि मराठ्यांत) पुरण-पोळ्या, कच्चे पापड इ० पदार्थ ठेवून याची पूजा करून ती विवाहसमारंभांत वधू वरगृहीं जाण्याच्यापूर्वी वराच्या आईस दान करितात, तो विधि. ऐरणीझालर पहा. 'चरव्या घागरी आणी झाली। हारे डेरे रत्नाचे।'–वेसीस्व १४.३९. [का. जल्लि= वाटोळी वेळूची टोपली (धान्य ठेवण्याची), तुरडी? झारगे, झालर पहा.]

झाल—स्त्री. १ (कु.) सुरमाडाच्या फळांचा व फुलांचा लोंबता घोंस. २ सुरमाडाच्या पानांचें केलेलें पायपुसणें. –पु. पुढील बैलांच्या शिंगाला बांधावयाचा केसांचा गोंडा. [प्रा. झुल्ल. म. झुलणें?]

झाल—स्त्री. १ एखाद्याच्या अंगावर लहान मुलानें टाकलेली झेंप, उडी, झांप. (क्रि० टाकणें). २ (गोट्यांच्या खेळांत) गोटी विशिष्ट मर्यादेच्या बाहेर पडणें, फेकणें. (क्रि० खाणें). ३ एखाद्या-वर रागानें धावून जाण्याची क्रिया. (क्रि० जाणें). ४ झोल; झोकांडी; चांचरी. (क्रि० जाणें). –वि. (प्र.) जहाल पहा. [झोल] ०जाणें-(कोणाएकावर) त्याला उद्देशून अमर्याद भाषण करणें.

झाल—स्त्री. (ना.व.) सायंकाळचा अंधार; झांजड. 'आम्ही बाजारांतून परत आलों तों चांगलीच झाल पडली होती, लांबून माणूस ओळखतां येईना.' [सं. जाल?]

झालणा—पु. (कों.) बांबूच्या कड्याला अडकविलेलें मासे धरावयाचें हातजाळें; हर्णैकडे त्याला हातझालणा असेंहि म्हण-तात व रत्नागिरीकडे हातविंड हें नांव आहे. [सं. जाल; म. झाल]

झालर—स्त्री. १ मंडप, छत, झगा इ० कांस शोभा आणण्या-साठीं लावावयाचा चुण्या घातलेल्या कापडाचा पट्टा; संजाप; मगजी; नक्षीदार कांठ. २ (नाट्य) राक्षसाच्या सोंगानें नेसाव-याचा लुगड्याचा-चुण्या पाडलेला-घागरा. ३ (नाट्य) पडद्याच्या वरच्या बाजूस लोंबणारा कापडाचा चित्रित पट्टा. उदा० महा-लाची, आकाशाची, जंगलाची झालर. [हिं. झालर]

झालर—स्त्री. १ गुऱ्हाळांतील मांदण किंवा नांद यावरील चिवाचें केलेलें झांकण; चाळणी; उंसाचा रस गाळून घेण्याची विरळ विणीची टोपली. २ विवाहसमारंभांत वरातीच्या दिवशीं,

(गोपा मुतविण्याच्या वेळीं) जींत दिवे, रंगाचा तांब्या व बाळकृष्णाची मूर्ति ठेवून जी मानकऱ्याच्या डोक्यावर ठेवतात ती झाल. गोपा अर्थ ३ पहा. [झाल]

झालर—स्त्री. १ झांज; झांजरी; टाळ. 'मुहूर्तविद झालर त्वरित वाजवी त्या क्षणीं।' —वीरेश्वरकविकृत सीताकल्याण ३०. २ मोठ्या आवाजाचें एक रणवाद्य. 'चौघडे व नगारे व ढोल व झालरी व तासे इत्यादि रणवाद्यें गांवांत कोणास वाजवूं देऊं नये, परंतु मंगलवाद्यें वाजविल्यास चिंता नाहीं.'—विष्णुबुवा ब्रह्मचारीकृत–वेदोक्त धर्मप्रकाश पृ. ४३६–४५०. [सं. झल्लरी; हिं. झालरी]

झाला—पु. (वाद्य) सतारीच्या सर्व तारांवर (चिकाऱ्या सुद्धां) द्रुत गतीनें सारखे बोल काढणें; वीन किंवा सतार वाजवीत असतां कड–झीलीच्या तारेंत ताल धरणें.

झालेपण—न. जन्म; आयुष्य. 'विजेसिंग युद्धास आला म्हणोन नामोहरम व्हावें तरी झालेपणाचें सार्थक काय?' —भाव १०. [म. झाला=होणें याचा भूतकाल+पण]

झा(झां)व—स्त्री. (ना. व.) (उन्हाची) झळ, तिरीप. 'दुसऱ्या उदाहरणांत उन्हाची झाव, आसपासची घाण व अस्वच्छता ...' —न्यायप १३३. [सं. दह्; प्रा. झाप=जळणें, जाळणें; प्रा. झावण=दहन किंवा झाळ] ०काढणें–(व.) एखाद्याची खरडपट्टी काढणें. **झावेला**–वि. (व.) झळ लागल्यामुळें म्लान झालेला. [झाव]

झा(झां)वळ—वि. १ विसराळू; भ्रमिष्ट; भ्रांतिष्ट; अजागळ; झांवऱ्या. 'बुद्धि झावल जयाची। तो तें मानी।' —ग्रंथराज ६.६७. २ विसराळूपणाचें; भ्रमिष्टपणाचें; गबाळपणाचें (वर्तन, भाषण इ०). ३ अस्पष्ट; अंधुक; संदिग्ध. 'एऱ्हवीं संकल्पाचिये सांजवेळे। नावेक तिमिरेजती बुद्धीचे डोळे। म्हणोनि अखंडित परि झांवळें। सूतभिन्न ऐसें देखे।' —ज्ञा ९.७२. [सं. श्यामल?] **झावळणें**–अक्रि. भ्रमिष्ट होणें. —शर. ०झावळ–मावळ–वावळ–नखी. झुंजुमुंजु झांजड, झांजडमांजड सर्व अर्थी पहा. —क्रिवि. अंधुकपणें.

झावळी—स्त्री. (को.) ताडामाडाचा, पोफळाचा, सुरमाडाचा झांप, फांदी (विणलेली किंवा साधी). सामान्यतः सावळी असा शब्द आहे पण मुंबईच्या आसपास झावळी हा शब्द वापरतात. ''सरळ सोट सुरमाड येकावर येक जिवट झावळी।' —प्रला १५४. [सं. छाया+वली]

झा(झां)वळी–ळें—स्त्रीन. झांजड; अंधार; अस्पष्ट उजेड. 'चांदणियाचें झांवळें। देखणें जैसें।' —माए २९९. [सं. श्यामल?]

झावाड—न. खडकांवर आपटणारी पाण्याची लाट. (क्रि० उसळणें; उठणें; पडणें).

झावू—वि. क्षुद्रक; किरकोळ. झाऊ पहा.

झांस—पु. (महानु.) दाट झाडी. 'अनर्थाचे आसुर। जेथ झांस दुर्धर। अतिस्नेहाचे पाझर। उन्हाळें देति।' —ज्ञाप्र २७८. [टीप–ग्रंथातील अर्थ बरोबर नसावा. सं. झष; प्रा. झस=मासा हा अर्थ नीट लागतो]

झांसा—पु. १ (दुसऱ्याला लुबाडण्याची, इजा किंवा दुःख देण्याची, वाईट करण्याची) धमकावणी; दहशत; दपटशा; धाक; भीति (त्रागा याच्या उलट अर्थी); अमुक गोष्ट न केल्यास पुढें तुझें अमुक तऱ्हेनें वाईट करीन अशी (एखाद्यास) सूचना; धमकावणी. 'मनाचा बलात्कार कैसा। निर्गुणी पाडी गुणाचा फांसा। लावूनि जीवपणाचा झांसा। संसारवळसा आवर्ती।' —एभा २३. ६१७. २ लुटालूट; पुंडगिरी; उकळेगिरी. '... झांसा करण्यास कोणी माणूस निघेल आणि त्यामुळें बंड, फितुर होईल तर माजिस्त्रेटानें सदर अदालतीची आज्ञा घेऊन ...' —न्यासे १००. [सं. झष्=मारणें, इजा करणें; हिं. झासा=दगा; धोका; गु. झासो=राग, त्रागा]

झांसा—पु. तळमळ. 'लाविसी हरि किती मज झांसा।' —सारुह ४.११७. [सं. ध्यास]

झांसुरणें—अक्रि. मनांत झुरणें; तळमळणें. 'तेंहि ब्राह्मणुं नेवों सरे। कीं हाणिचेनि शिणें झांसुरे।' —ज्ञा १७.२९२. [झासा]

झांसुरणें—अक्रि. आळसानें स्वस्थ पडून असणें; निश्चेष्ट पडणें. 'उचितानुचित आचरे। झांसुरतां नाठवे जीवें।' —ज्ञा १४. १८४. [झासा]

झाळ—स्त्री. (उन्हाची) झळ; तिरीप; झळई. 'झाळेंकरोनि म्लानलें मुख।' —दावि १५७. [सं. ज्वाल, झला]

झाळणा—पु. (गो.) पाळण्याचें कापडी छप्पर. [झोळणा]

झाळणी—स्त्री. १ झाळण्याची, डांक लावण्याची क्रिया; डांक लावून घट्ट बसविणें. २ झाळलेली, डांक लावलेली अवस्था. [झाळणें]

झाळणें—सक्रि. (धातूंचीं भांडीं इ० कांस) कल्हई, डांक लावून अग्निसंयोगानें सांधणें, जोडणें. [सं. ज्वल्? हिं. झालना; गु. झाळवुं]

झि(झि)कणें—सक्रि. (राजा.) वरचेवर झेलणें, पकडणें, धरणें. **झिकणार**–वि. (गो.) झेलणारा. [जिंकणें?]

झिक(ग)झिक(ग)—स्त्री. जिगजिग पहा.

झिकझिकणें, झिकझि(मि)की, झिकझिकीत— झिग मध्यें पहा.

झिकलेस—स्त्री. (भरतकाम) जरतारीचे बंद; जिगची लेस. झीक पहा. [झिक=जिग+इं. लेस=फीत]

झिकवण–वणी—स्त्री. फसवणी; झकवण–वणी पहा. (क्रि० करणें; लावणें; मांडणें).

झिकविणें—उक्रि. चकविणें; फसविणें; ठकविणें. झकवणें अर्थ २ पहा.

झिकापुरी कांठ—पु. (नाशिक) जरीच्या कांठांची एक जात.

झिगचें—अक्रि. (गो.) खुरटणें; खंगणें; रोडावत जाणें; झुरणें.

झिगझिग—स्त्री. १ जिगजिग; पायधरणी; मिन्नतवारी; त्रासदायक विनवणी. २ किरकीर; पिरपिर; कटकट; तकार. ३ पावसाची बुरबुर. ४ (हालचालींतील, कार्यांतील) मंदपणा; सुस्ताई; ढिलाई; दिरंगाई. (क्रि० करणें; लावणें; मांडणें; चालविणें). —वि. त्रस्त; त्रासलेला; वेजार (अविरत श्रमानें). [जिगजिग]

झिगझिग-झिगी—स्त्री. चमक; लुकलुकी; चकाकी; झकाकी; तेज; झगझगी. 'राहेल कसी कौस्तुभमणिपाशीं माणिकांत झिगझिग जी।' —मोभीष्म ६.३५. [ध्व; झिग द्वि.] झिगझिगणें—अक्रि. चकाकणें; लुकलुकणें; चमकणें. [झिगझिग] झिगझिगीत—झगझगीत; चमकणारें; लुकलुकणारें; चकाकणारें. [झिगझिग]

झिंगट—न. झिंगा नांवाचा लहान मासा; चिंगाटी; कोळंबें. [सं. चिंगट; हिं. झिंगा]

झिंगट—वि. दारुड्या; निशाखोर; अंमली; दारू पिऊन झिंगणारा; [झिंगणें]

झिंगडी—पु. (गो.) चावटपणा.

झिंगणें—अक्रि. (दारू, अफू इ० मादक पदार्थांच्या सेवनानें) धुंद होणें; गुंगणें; बेशुद्ध होणें; गुंगून पडणें; कैफांत, तारेंत येणें. [?] झिंगत चालणें—(मद्यप्राशन इ० मुळें) झोंकांड्या खात जाणें. झिंगा, झिंग्या, झिंगीखोर—वि. दारुड्या. झिंगट पहा. [झिंगणें]

झिंगनी मात—पु. (को.) एक प्रकारचा गोड व पौष्टिक चारा; गवत. 'वरच्या रानचा झिंगनी मात।'—मसाप ४.४.२६४. [झिंगनी+मात=चारा]

झिंगरडू—न. शेतांत आढळणारा एक लहान कीटक. [देप्रा. झिंगिरड]

झिंगरू—न. (तिरस्कारानें, प्रेमानें) झिंगा नांवाचा लहान मासा. [सं. चिंगट; हिं झिंगा; देप्रा. झिंगिर]

झिंगा—पु. लहान मासा. 'जळीं राघव माघास अडविलें असंख्य झिंग्यांनीं।,—ऐपो ४०३. [सं. चिंगट; हिं. झींगा]

झिंगा—पु. (राग इ० मनोविकारांचा) झटका; लहर; आवेग; झपाटा. (क्रि० येणें). [झिंगणें]

झिंगा—पु. गारुडी, जादुगार, तमासगीर इ० लोकांच्या विशेष उपयोगांतील अश्लील अर्थाचा एक शब्द.

झिंगाटो—पु. (गो.) एक प्रकारचें राक्षसाचें सोंग. [पोर्तु. झिंगात=राक्षस]

झिंगी—स्त्री. (नाविक. कों.) पडणास खालच्या अंगास आधार म्हणून जोडतात तीं लांकडें.

झिंगी—स्त्री. जिल्हई; चकाकी; झिगझिगी पहा. —राको २४७.

झिंगी—स्त्री. १ अंमल; धुंदी; माज; गुंगी. २ (ल.) (संपत्ति इ० कांच्या योगानें येणारा) ताठा; धुंदी; माजोरपणा; मस्ती. ३ मादक द्रव्य; दारू; मद्य. [झिंगणें] ०खाणें—दारू पिणें. ०खोर—वि. दारुड्या; झिंग्या.

झिंगी, झिंजी, झिंझी, झिंझोटी—स्त्री. तोंडावरून अस्ताव्यस्तपणें लोंबणारी केसांची बट; झिपरी. (नेहमीं अनेकवचनी प्रयोग. उदा० झिंग्या, झिंज्या). [सं. झिंटी=क्षुद्रप]

झिंगुड्डें—न. (व.) १ बारीक बारीक कांटेरी बोंडें येणारें एक जंगली झाड. २ वांडगूळ.

झिजणें—अक्रि. १ घर्षण इ० कांच्या योगानें क्षय पावणें, कमी होणें; झरणें. 'मना चंदनाचे परी त्वां झिजावें।' —राम ८. २ (शरीर इ०) रोडावत जाणें; कृश, क्षीण होणें. ३ (ल.) कष्ट घेणें, करणें; उपयोगी पडणें. 'झिजल्यावाचुनी कीर्ति कैंची। मान्यता नव्हे कीं फुकाची।' —दा १९.३.२४. [सं. क्षि-क्षयति; प्रा. झिज्जइ; हिं. झीक(ख)ना] झिजणावळ—स्त्री. (एखाद्या वस्तूच्या आकारमानांतील) घर्षण इ० कांच्या योगानें झालेला कमीपणा; झीज; झिजणी. [झिजणें]

झिजणी—स्त्री. १ झिजण्याची, कमी कमी होत जाण्याची क्रिया; रोडावणें; क्षीण होणें. २ क्षयरोग; झिरफणी. झिजविणें—सक्रि. १ झिजण्यास लावणें; घर्षण इ० कानें कमी करणें. २ घसटून जाणें; घस, झीज सोसणें; झरविणें; काचविणें. म्ह० आपणास झिजवावें तेव्हां दुसऱ्यास रिझवावें=स्वतः शारीरिक, सांपत्तिक झीज सोसल्यावांचून दुसऱ्यास खुष करतां येणार नाहीं. [झिजणें]

झिंजाड(ट)णें, झिंझाडणें—सक्रि. १ (एखाद्यास) केंस धरून खालीं पाडणें; झिंजी धरून वांकविणें. २ झिडकारणें. 'थोरपणासि पाडिलें। वैभवासि लिथाडिलें। महत्त्वासि झिंजाडिलें। विरक्तिवळें।' —दा ५.९.३८. ३ झुगारणें; झाडणें (हात, पाय इ०). 'सोडवूनि मगरमिठी। झिंजाडोनि लोटिला।' —मुसभा ७.२५. —आसी ४५. ४ (ल.) झिडकावणें; तिटकारणें; हुर्यो, छीःथू करणें; झिटकारणें. [झिंजा]

झिंजार(ड)णें—अक्रि. १ (बंदूक उडतांना, काठी मारतांना) प्रत्याघात होणें; झटका येणें; उसळी खाणें. २ झटका बसणें; प्रत्याघातानें (हात इ०) व्यथित होणें. [ध्व.?]

झिंजारा-डा—पु. १ (बंदूक, तोफ इ० उडतांना किंवा काठीनें मारतांना होणारा) प्रत्याघात, धक्का, झटका; उलट खाणें. (क्रि० होणें; येणें). २ वरील धक्क्यानें (हात इ० कांवर) होणारा परिणाम, वेदना. (क्रि० बसणें).

झिंजी—स्त्री. झिंगी पहा. केसांची बट. 'झिंजा धरूनि पाडिती।'—पांप्र १६.१८९.

झिंजो(झो)टी, झिंझूटी—स्त्री. (संगीत) एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी गांधार, संवादी निषाद. गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर. हा सार्वकालिकहि मानतात.

झिज्या—पु. एक प्रकारचा मुलांचा खेळ. 'वाघोडी आणि आटयापाटया। झिज्या बोकट अगलगोटया। मोंवरे चक्रें फेरवाटया। वेती काठ्या सत्वर।'—मवि २७.२०.

झिंझ्या—स्त्रीअव. केसांची झिंजी; झिंझोटी; झिंगी पहा.

झिंज्या(झ्या)वात—पु. झंझावात पहा. [सं. झंझावात]

झिट—न. झाडाची फांदी. फरगाडी. —कृषि ५५५. झीट अर्थ १ पहा. [सं. झिंटी=झुडप]

झिटकार(व)णें—सक्रि. धिक्कारणें; तिरस्कारानें उडवून देणें; धुडकावणें; तिटकारा दाखवून नाकारणें; झिडकारणें पहा. [झटकारा]

झिटमिटि—क्रिवि. १ थेंबाथेंबानीं (दुध मांड्यात पडणें, पाणी इ० ठिपकणें, गळणें). २ कणाकणानीं; थोडा थोडा; थोडथोडका; तीळतीळ (नफा इ० मिळणें). ३ क्वचित् क्वचित्; कुठें-कुठें; तुरळक (पाऊस पडणें, पिकें इ० पिकणें). [ध्व. झिट् द्वि.]

झिटी—स्त्री. झिंजी; झिपरी; झिंगी पहा. [सं. झिंटी=झुडप]

झिडकझिडकुं—क्रिवि. झरारां; भरारा. 'झिडकझिडकुं धांवे वारा।'—दा २०.८.२५. [झटक]

झिडकणें, झिडकारणें, झिडकाविणें—उक्रि. धुतकारणें; धुडकावणें; कठोर भाषणानें धिक्कार करणें; झटकारणें; झिटकारणें. 'तिजलागीं पोटासि धरिता होये। तों ती तयातें झिडकावीत।'—जै ७७.१७. 'चांडाळां निघ बाहेरी झिडकिला मार्जारवेषें दडे।'—कीर्तन १.८२. [झटक, झिडका; हिं. झिडकना]

झिडका—पु. १ (हात, पाय, वस्त्र इ० कांचा) झटका; हिसका; झटकारा; हिसडा. २ इतर अर्थी झटका पहा. (क्रि० मारणें; देणें) [झिडकणें] झिडकार–कारणी–पुस्त्री. धिक्कार; हेटाळणी; हेडसावणी; धुडकावणी. [झिडकारणें]

झिडपुंचें—सक्रि. (गो.) झिडकारणें.

झिडवा—पु. (गु.) १ एकास एक चिकटलेलें अशा जोड केळ्यांचें लोंगर. —कृषि ४९०. २ (गु.) अफूचा दोडा, बोंड. —कृषि ४९८.

झिणकार—पु. १ (वाद्यें इ० कांचा) झंकार; झनत्कार २ (कठिण वस्तूवर आघात केल्यानें हात इ० कांस येणारी) झणकी, झणझणी. ३ झिडकार पहा. [ध्व. झिण]

झिणझिणणें—उक्रि. १ झणाणणें; झणझण असा आवाज करणें; झनत्कार करणें. २ झणझणणें हा शब्द इतर अर्थीहि उपयोगांत आणतात (हा शब्द हलका आवाज आणि लहानशी वेदना कल्पना दर्शवितो). [ध्व. झिण द्वि.]

झिणा—वि. झिजलेला; घासलेला (दागिना, भांडें इ०). [सं. क्षीण; प्रा. झीण; सिं. झिणो]

झिण्यां—स्त्रीअव. पूर्णपणें न पोसलेले, पोंचट असे धान्याचे दाणे; हा शब्द एकवचनी (झिणी असा) क्वचितच आढळतो. [झिणा]

झितरी—स्त्री. (ओतकाम) ओतलेली मूर्ति साफसूफ करतांना होणारी घस.

झित्तर—न. (व.) शिंदीचें मोडलेलें टोपलें, शिपतर.

झिंद—पु. मेलेल्या मुसलमानाचें पिशाच्च; जिंद पहा. 'तुमच्या घरांत झिंद गेलें.'—धर्माजी ८३. [जिंद]

झिनॉ—पु. (गो.) एक प्रकारचें झाड.

झिनी—स्त्री. (महानु.) ठिणगी. 'तया प्रकाशाची झिनी। ते स्वर्गी शशी तरणी।'—ज्ञाप्र ४९०. [ध्व. झिन्]

झिप्र—क्रिवि. जलद; भरधांव? 'दावितां खंडवेगु। वैसें राउतैं आंगु। मुरडतां क्षिप्र वेगु। डोळां सुजावती ना।'—शिशु १४२१. [ध्व.]

झिपू—वि. (नवीन बनावट शब्द) गळलेली; खालीं पडलेली; झिम पहा. 'पहा फुलांची पखरण झिपू। माझे गडेग। टिपू फुलें टिपू।'—केक ७७. —स्त्री. सडा. [सं. क्षिपू=टाकणें?]

झिपटी—स्त्री. केसांची बट; झिंजी. झिपरी अर्थ १ पहा.

झि(झिं)परी—स्त्री. १ झिंजी व झिपटी पहा. 'माथां पिंगट झिपऱ्या, मुखबिळीं विकाळ दंतावळी।'—आपू ४२. २ (ल.) अजागळ, गबाळ, गोबरी पण व्यभिचारी स्त्री; माभळभटीण; नेभळभटीण स्त्री. म्ह० चव्हाटीचे बोभाटे झिपरी मारी झपाटे=छानछोकीनें राहणारी स्त्री व्यभिचारी नसतांहि तिच्या संबंधीं लोक बोभाटा करतात. परंतु एखादी माभळभटीण व्यभिचारणी असूनहि समाजाचें तिकडे लक्ष्य जात नाहीं. ०धरणें–केंस ओढणें; अवहेलना करणें; प्रत्यक्ष शिक्षा करण्यास उद्युक्त होणें. 'नेणो केव्हां धरूनि झिपरी देव घेईल झाडे।'—आठल्ये झि(झिं)परा ऱ्या–वि. ज्याचे केस लांब असून फिंदारलेले आहेत असा. 'सर्कशींत काम करणाऱ्या झिपऱ्या पोरीसारखी उडी मारून...'—नाकु ३.१२. [झिपरी] झिंपा–झिंगापाणी खेळ–पु एक प्रकारचा मुलींचा खेळ; यांत दोन्ही पक्षांकडील गडी एकमेकांवर पाणी फेंकतात. 'झिंपा गे झिंपा रामचरण झिंपा। विषयाचे गोडी बायां नको करूं खेपा।'—ब ५९२. [ध्व. झिपू; सं. क्षिपू=झिंपणें. झिंपणें]

झिपुटा—पु. झोक्याची, पाळण्याची, झोळीची (झोके देण्याची) दोरी; शेपटा. [सं. शेप]

झिपोरडी—स्त्री. (व.) झिपोटी. झिपरी, झिपटी पहा.

झिप्पट—न. (कुंपणाचें, झोंपडीचें) झांप, झडप, झोंपा.

झिंवड–डी—स्त्री. १ पावसाची जोराची झड. (क्रि० वसणें). २ (ल. मेजवानींतील, गाण्याच्या मजलसींतील, खेळांतील चंगळ; सामुग्रीची विपुलता; वहार–रंग. ३ (कामाचा, धंद्याचा) रगाडा; झोड. ४ (माणसांची) अतोनात गर्दी; झुंवड; झोड; दाटी. ' गिऱ्हाइकांची काय झिंवड पडली हो ! ' [ध्व. झिम]

झिबली—स्त्री. (ना.) मिठाईची टोपली. [फा. झंबील=) टोपली ?]

झिबा, झिंबे—पु.न. पायघोळ आंगरखा. झुवा व झवा पहा.

झिम्रा—पु. झिम्मा पहा.

झिम्री—स्त्री. (कुण.) मुलींच्या वेणींतील रेशमी गोंडा.

झिम—क्रिवि. एकसारखा व जोरानें; मुसळधार (पाऊस पडणें) [ध्व. झिम]. ०**झिम**—स्त्री. वारीक पण टिकाऊ पाऊस; धुरधुर ०**झिम–झिमां**—क्रिवि. वारीक पण एकसारखा (पाऊस पडणें). झिमझिम पावसाच्या शब्दाचें अनुकरण. [ध्व. झिम् द्वि.]

झिमटा—वि. (वे.) कंजूप; कृपण; हिमटा. [ध्व. झिम]

झिम(म्म)ड–डी, झिमर—स्त्री. झिंवड ३ पहा. ' दररोज रात्रीं, दिवसां स्वामींच्या भोंवती ज्ञानेच्छु मंडळीची सारखी झिम्मड.' –नि ३४१. [झुंवड]

झिमऱ्या गाळणें—सक्रि. (व.) दुःख, शोक करीत वसणें.

झिमुट—वि. वारीक. झिमटा पहा. –विवि ८.३.४१.

झिमोटा—पु.(रागानें, तिरस्कारानें)कपाळास आठ्या घालणें, नाक, तोंड मुरडणें, फेंदारणें; भ्रुकुटीभंग. (क्रि० मारणें, घालणें)

झिम्मा—पु. मुलींचा एक खेळ. यांत मुली एकमेकींकडे तोंडें करून उभ्या राहून परस्परांच्या हातांच्या पंजावर पंजे मारून थोडेसें मागें जाऊन पुन्हां पुढें येऊन, परस्परांच्या हातांच्या पंजावर पंजे मारतात. [ध्व. झिम] (**एखाद्या घरीं भुतांनीं) झिम्मा खेळणें**–भुतें नाचणें; भुतांनीं घरांत खेळ करणें, धिंगाणा मांडणें.

झियाफत—स्त्री. मेजवानी. जाफत, जियाफत, ज्याफत इ० पहा. [अर. झियाफत्]

झिरकणी—स्त्री. (चिकट दुखण्यामुळें, जिवलग माणसाच्या विरहामुळें लागलेली) झुरणी; झिजणी. झिरपणी पहा. [झिरकणें]

झिरकणें—अक्रि. रोडावणें; खंगणें; झिजणें; झुरणें; क्षय होणें. [झिरपणें; सं. क्षृ–क्षर्=झरणें]

झिरकुंचें—अक्रि. (गो.) झेलला जाणें.

घको. ३. ५६

झिरकोगल्ल—न. (गो.) वराच वांक आलेलें काकडी, दोडका यासारखें फळ.

झिरंग—पु. कढीनिंवाचें झाड. –स्त्री. (वे.) एक प्रकारचें गवत.

झिरझिर–झिरी—क्रिवि. धुरधुर; थेंबथेंब (पाऊस पडणें) [झिरणें]

झिरझिरा झिरझिरीत—वि. १ जीर्ण झालेलें; विरविरीत झालेलें; फाटलेलें (वस्त्र). २ पातळ; विरळ विणीचें (कापड इ०). [सं. जॄ (जुने होणें)–जीर्यति; हिं. झिरझिरा]

झिरणें, झिरणीस लागणें–पडणें–येणें—अक्रि. झिजणें; झुरणें; कृश होत जाणें; झुरणीस लागणें. [सं. क्षृ]

झिरपणें—अक्रि. १ पाझरणें; गळणें; झरणें; स्रवणें (भांड्यांतून, खडकांतून, झऱ्यांतून पाणी इ०). २ झुरणें; झिजणें; खंगणें; थकणें. [सं. क्षृ–क्षरण किंवा क्षरण; प्रा. झरण] **झिरपण–पणी**–स्त्री. १ पाझर; गळती; झरण्याची क्रिया. २ झुरणी; झिजणी. (क्रि० घेणें). –**णीस लागणें–पडणें–येणें**–अक्रि. झुरणीस लागणें; खंगणें; झिजणीस पडणें; कृश होत जाणें.

झिरपा—पु. १ स्राव; पाझर; गळती (एखाद्या फुटक्या भांड्याला असलेली, भांड्यांतून होणारी). २ ओहळ; ओघळ; झरा. ' ठिकठिकाणीं सतत वहाणारे झरे व झिरपे असून...' –खेया ८. [झिरपणें]

झिरबुटी—पु. हळवार जमीनींतील भात. –बदलापूर २८३.

झिरम(मि)ळी—स्त्री. झिलमिळी पहा.

झिरमिर, झिरिमिरि—क्रिवि. थोडाथोडा; धुरधुर (पाऊस पडणें). ' मग झिरमिर वर्षावो निर्मिला । ' –दावि ६६. [ध्व.; झिर द्वि.]

झिरमिरी—स्त्री. मूर्च्छा; घेरी; झीट. –शर. [ध्व. झिरूर् द्वि.]

झिरमुळॉ—पु. (गो.) एक प्रकारचा कंद.

झिरमोळी—स्त्री. (फुलमाळयाचा धंदा) हाराच्या मध्यावर सोडलेले पदर. झिलमिळी पहा.

झिरवणी—न. झऱ्याचें पाणी; झरा. [झिरा+पाणी]

झिरा—पु. १ झरा; ओहळ. २ (ल.) उगम; उत्पत्तिस्थान;. ' त्याची नोकरी म्हणजे पैशाचा झिरा. ' [सं. क्षृ–क्षर् किंवा क्षर्; प्रा. झर]

झिरूमिरू—वि. झुरूमुरू. १ सरासरी जीव मात्र धरून राहिलेला; अत्यंत अशक्त (मनुष्य); कसा तरी धुगधुगी धरून असलेला (आजारी मनुष्य). २ खंगलेल्या, खालावलेल्या स्थितींत असलेलें (झाड; पीक इ०). –क्रिवि. वारीकवारीक; दुरळक तुरळक; थोडथोडा; किंचित (पाऊस, ऊन पडणें). [झिरणें+मरणें] ०**करणें**–१ मरूंमरूं करणें; जिवंतपणाची किंचित धुगधुगी असणें;

(मरणसमयीं) जीवज्योति किलकिलणें. २ आजारी असणें; अतिशय दुबळें, अशक्त होणें.

झिरें—न. १ (कों.) (कुंपणाकरितां) झाडाची तोडलेली फांदी. काटकी; झांकर. २ (दादर) बांबूचा बारीक शेंडा.

झिर्पिटाघचें—सक्रि. (गो.) झिडकारणें.

झिल—स्त्री. (व.) बैलाच्या गळयांतील लहान घुंगरांची माळ. झील पहा.

झिल, झिलगा—पु. (कों. राजा. गो. बे.) मुलगा; झील पहा. 'परवांचे दिवशीं झिलगे मोंवडीवर गेले व आज परत आले.' –सह्याद्री ११८. [स. झला=मुलगी; हिब्र्यू. गल्हद=मुलगी]

झिलइ, झिल(ल्ह)ई, झिला(ल्हा)ई, झिली, झील—स्त्री. तकाकी; चकाकी. जिल्हई पहा. **झिलीची–झिल्हईची–झिलेची माती, झिल्हई, झिल्लीं**—स्त्री. भांडीं, हत्यारें साफ करण्याकरितां वापरतात ती पिवळसर तांवडी माती.

झिलपी—स्त्री. (व. खा.) ढलपी; धलपी.

झिलमट—न. जळमट पहा. कोळिष्टक. 'कानाकोंपऱ्यांत कोठें जाळीं झिलमटें आहेत कां काय पाहून ...' –सुदे ३३.

झिला-ल्या—पु. एक प्रकारचा नाग. 'मयोर मंडुक झिल्यादि नाग।' –दावि ७५२.

झिलाण—न. १ पाणथळ जागा; दलदल; ओलवट जमीन. २ (जमीन इ० कांचा पाण्याच्या झऱ्याचा निदर्शक असा) ओलावा; ओलासरा; आर्द्रता; ओल. ३ जमिनीच्या पोटांतील झरा. झील पहा. [सं. क्षीर=पाणी. हिं. झील=सरोवर]

झिलीं—क्रिवि. हळू. –शर. (केशव. पद ५३८).

झिलक़ाद—पु. अरबी अकरावा महिना. जिल्काद पहा. [अर. झील्क+अदा]

झिल्लट—वि. १ विरविरीत; झिरझिरीत (कापड). २ पातळ; अतिशय बारीक (कागद, मनुष्य इ०). ३ (ल.) क्षुद्र; किरकोळ; घाणेरडा (मनुष्य; जिन्नस). [हिं. झिल्ली]

झिल्ली—स्त्री. रातकिडा; राळ; मुरकुट. 'ज्या वनीं करिति शिक्रुत झिल्ली।' –आद्य ५. [सं.]

झिल्ली—स्त्री. (मांसाहारांत) (जनावराच्या) मेंदूवरचा पापुद्रा. 'प्रथम झिलीसह तीन मेंदू वाफल्यावर त्यांवरची झिल्ली काढून टाकावी.' –गृशि २.८५. [हिं.; सं. छाल]

झिल्लीम—स्त्रीन. १ शिरस्त्राण. २ (विशेषतः) मुखवटा (शिरस्त्राणाचा). [हिं. झिलम=चिलखत]

झिळमिटा-मिट्यार—पु. (गो.) झुंझुमुंजु; झांजड; झांजरमांजर. झिळमिळणें पहा.

झिळमिळ-मिळां—क्रिवि. झळंवत; झोलावत; हेलकावे खात; लोंवकळत. (क्रि० लोंवणें; लटकणें; हालणें).

झिळमिळणें—अक्रि. (महानु.) लिकलिकणें; मिणमिणणें; मंदमंद प्रकाशणें. 'जीवज्योति झिळमिळीं हृदयांत.' –माए ७४. [सं. ज्वल्; झला=ज्योत. हिं. झिलमिला=हलणारी ज्योत]

झिळमिळी—स्त्री. १ नथ, हार इ० दागिन्यांस शोभेसाठीं लावलेलें लोंवणारें मोतीं, लोलक इ०. 'पायीं पैंजण सांकळया। नक्षिदार चरणांगुळया। लावून वर्तें झिळमिळया।' –होला ८०. २ कांचेच्या झुंबराला लावलेला लोलक. ३ (पगडी इ० कास) शोभेसाठीं लावलेला कलाबतूचा झुमका, पदरांचे दोरे, दशा, आंचळयां. 'वरतीं टांगण्याकरितां कमानीचा घाट काढून खालीं झिळमिळया काढाव्या.' –रंगवल्लिका १.१६. ४ शोभेसाठीं लावलेल्या (कागद, झालर इ०काच्या) चिरफळया. ५ जुनाट छपराला लोंवणारें कोळिष्टक; जळमट. ६ (ल.) लिकलिकी; मंदमंद प्रकाश; मिणमिण. 'निवरी काजु सारखी। झिळिमिळी करी।' –शिपु २.२२.४२. [सं. झला=ज्योत. देप्रा. झिल्ली=लहरी, तरंग; हिं. झिलमिला=हलणारी ज्योत, एक प्रकारचा बारीक मऊ कपडा]

झिळें—न. (कों.) मासे धरण्याचें जाळें.

झीक-ग—पु. जरतार; कलाबतू.

झीग—स्त्री. सुळक्याचा टेका.

झीज—स्त्री. १ (दागिने, भांडीं इ० कांची) वापरण्यानें, घर्षणानें होणारी घस; कांहीं अंश कमी होणें; वजनांत उणेपणा. २ (ल.) शारीरिक कष्ट. ३ (व्यापार, व्यवहार इ० कांतील) घस; नुकसान; बूड. (क्रि० खाणें; बसणें; येणें). 'त्याच्या करितां मी बरीच तनमनधनानें झीज सोसली.' –टिसू ३. ४ (सामा.) क्षय; नाश. [झिजणें]

झां(झी)ट—स्त्री. १ (म्हातारपण इ० मुळें चालतांना जाणारी) झोकांडी; झोक; झोल. २ घेरी; मूर्च्छा; अंधेरी; मोंवळ. (क्रि० येणें). –न. १ काटक्या, ढलप्या, फांद्या, उपटलेलीं वाळकीं रोपें यांचा भारा. हीं जमीन भाजण्यास उपयोगी असतात. २ (नाविक. हेट.) दोरीला अडकवून ठेवण्याचें लांकूड. ३ (अशिष्ट) झेंगट; लचांड; अडथळा; पेंच; संकट; त्रास; दशा. पुढील शब्द पहा.

झी(झीं)ट, झीड, झीण—नस्त्री. (कों.) १ जीर्ण व खराटलेलें, वठलेलें झाड, वनस्पति. २ असल्या झाडाचें खोड, बुंधा, सोट. ३ असल्या वृक्षाची एखाददुसरी उरलेली फांदी. ४ (ल.) जर्जर झालेला, खंगलेला खप्पड, म्हातारा मनुष्य. ५ (ल.)(साथ इ० कांत कुटुंबांतील बाकीचीं माणसें मेल्यामुळें) शिल्लक राहिलेला एकटाच पुरुष, वंशांकुर. ६ (ल.) अतिशय खंगलेला, गरीब, मरतुकडा माणूस, दुष्काळी माणूस. 'हें मूल वाढून झीट झालें.' [झड; सं. क्षीण; प्रा. झीण]

झीटपीट—स्त्री. (प्र.) झटापट; चकमक. 'येसियास त्याची याची झीटपीट झाली.' –पेद३.१२६.

झीण—स्त्री. (चंदनाचें खोड, गंधाचा खवा, हळकुंड इ० कांचें उगाळून उगाळून शिल्लक राहिलेलें) थोटूक; खोड; (एखाद्या पदार्थाचा) घासून घासून अवशिष्ट राहिलेला भाग. [सं. क्षीण; प्रा. झीण; हिं. झीन; गु. झिणुं]

झीवी—स्त्री. झिवी पहा. 'त्याखालीं फुल तेंचि ताइत पहा झीव्यावरी आंवळे।' —अकक २ अनंत, सीतास्वयंवर ४५.

झील—पु. १ मुलगा; झिलगा. (कों. गो.) झीलो. 'तू नंदाचो झीलो, माकां फडको दी।' —मज ८. —भवि ३५.५५. २ एका झाडापासून केलेलें, उत्पन्न झालेलें दुसरें झाड. 'हा आंबा त्या आंब्याचा झील आहे.' ३ (ल.) जवळजवळ नष्ट झालेल्या वंशांतील जिवंत मनुष्य, वंशाचा अंकुर. [सं. झला=मुलगी]

झील—स्त्री. रत्न इ०कांवरील तेज. [अर. जिला; म. जिल्हई] (वाप्र.) (एखाद्याची) झील उडणें—उतरणें—बिघडणें—(एखाद्याचें) वैभव खालावत जाणें, नष्ट होणें; कीर्तीचा, मानमरातबाचा नाश होणें. झील चढणें—(कर्त्याची षष्ठी). (एखाद्याच्या) वैभवाची, मोठेपणाची भरभराट होणें. झील चढविणें— १ अगदीं तकतकीत, साफ हजामत करणें, तासणें. २ (एखाद्यास) नांवारूपास आणणें; प्रतिष्ठा मिळवून देणें; मोठेपणाला चढविणें.

झील—स्त्री. (संगीत). १ गाण्यांतील सफाई, ठाकठिकी. २ गाणाऱ्या कंठाचा कंप; गिटकडी. ३ (वाद्य.) संबळाच्या दोन टिमक्यांपैकीं लहान आकाराची खणखणीत आवाजाची टिमकी (मोठ्या व दब आवाजाच्या टिमकीस बंब म्हणतात). ४ (क.) चौघडा. 'झील सुरू करा.' ५ एक प्रकारचें चर्मवाद्य. हें कडथा एवढ्या टिमकीच्या आकाराचें असून याला प्रायः कडथाच्या मधून सभोंवार खाचा पाडून लोखंडी अगर पितळी गोल पत्र्या किंवा झांजा बसविलेल्या असतात. ६ (तमाशांत) गाण्यांतील पालुपद; (तमाशांतील) पुढील गाणारांनीं म्हटलेल्या भागाचें मागील साथीदारांनीं पालुपद म्हणून सुरांचा आरोह शेवटास नेण्याची जी साथ करावयाची असते ती. ७ (व.) बैलाच्या गळ्यांतील घुंगरमाळ. [सं. झिल्ली; हिं. झील; फा. झील] (वाप्र.) ०ओढणें—धरणें—देणें— १ (दुसरा) गातानां त्याच्या सुराची साथ करणें. २ (ल.) (एखाद्याचा) अनुवाद करणें; री ओढणें, धरणें. झीलकरी, झील देणारा—पु. (तमाशांतील) मुख्य गाणाऱ्याची झील ओढणारे, धरणारे, सुरकरी. [झील+करणें]

झील—न. (प्रां.) एका टोंकास जाळी लावलेली, झाडावरून आंबे इ० काढण्याची बांबूची आंकडी; झेला. [झेलणें]

झील—पु १ पाणथळ, दलदलीची जागा, जमिनीचा ओलावा दमसपणा; आर्द्रता; ओल्सरा. 'एकेकडून पानें व शेरणीचीं बेटें व पाणियाची झील असें अडचणींत उतरलों.' —भाव ५६. २ झरा; ओहोळ. [सं. क्षीर. हिं. झील=सरोवर] झीलाण—न. झिलाण पहा. [झील]

झील—स्त्री. (गो.) १ दाट झाडी. २ (गो.) (विटीदांडूच्या खेळांतील) एक ससक; झक्र.

झील—वि. हलकें. 'कां मेघाचें आंग झील। दिसे वारेंनि जैसें जाईल।' —ज्ञा १३.२१३. —क्रिवि. हळू; मंदपणें. [प्रा दे. झिल्ली= लहरी, तरंग ?]

झीलगो—पु. (कु.) १ मुलगा. २ गडी. झिलगा पहा.

झीलफ—पु. (संगीत) एक राग या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. अवरोहांत ऋषभ वर्ज्य असतो. जाति संपूर्ण—षाडव, वादी धैवत, संवादी गांधार, गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर.

झुई—स्त्री. नदींतील बेट; जुवा; जुवें; जूं.

झुकणें—अक्रि. १ लवणें; वांकणें; एका बाजूस तोलणें; कलणें; वळणें. २ झुलत झुलत, झोंके खात चालणें. ३ रमत गमत, रेंगाळत चालणें; डौलानें, मिरवणुकींतल्या प्रमाणें चालणें. 'घाटगे मोहिते माने पाटणकर झुकती।' —ऐपो १०७. ४ दृष्टि चुकवून निसटणें; पळून जाणें; हातावर तुरी देणें; पोबारा करणें. ५ (आजारानें) कृश, रोड होणें. 'तो पंधरा दिवसांच्या तापानें बराच झुकला.' [सं. युज्—युक्; हिं. जुक, झुकना; सिं. झुकणु] झुकत झुकत— क्रिवि. झुलत झुलत; झोंके खात.

झुकवणी—स्त्री. १ वांकविण्याची, ओणविण्याची, कलविण्याची क्रिया. २ झुकांडी; झुगार; हुलकावणी; टाळाटाळ; चुकवाचुकव. [झुकविणें]

झुकविणें—सक्रि. १ वांकविणें; नमविणें. २ फसविणें; चकविणें; झुकांडी, झुगारा देणें; हुलकावणें; निसटून जाणें. [झुकणें प्रयोजक]

झुकाटणें, झुकांडणें—अक्रि. (एखाद्यास) हातावर तुरी देणें; पोबारा करणें; निसटणें. [झुकणें] झुकाटा—टी, झुकांडी, झुकाटणी—पुस्त्री. झुगारा; चुकवाचुकव; चकविणें; फसवून निसटून जाणें. (क्रि० देणें). [झुकाटणें]

झुकांडा—डी—पुस्त्री. १ झोल; तोल. २ झुलणें; झोंक; झोकांडी; मेलकांडी; भिरकंडी. ३ गुंगारा; पळ; निसटणें. [झुकणें]

झुकापुरी—स्त्री. (विनोदी शब्दप्रयोग) हुलकावणी देऊन निसटून जाण्याचा व्यापार; झुकांडी. (क्रि० देणें). [झुकणें+पुर= शहर]

झुंकार—पु. क्रणत्कार; झंकार. 'तेथें आलीं षट्पदकुळें। झुंकारशब्दें।' —दा १.२.११. —कथा ३.१६.८२. [ध्व.; सं.

झंकार] झुंकारणें—अक्रि. झुंकार शब्द करणें; गुंजारव करणें. 'भ्रमर झुंकरती झुंकारें।' –मुआदि २८.९.

झुंग—स्त्री. (प्रां.) तांडा; समुदाय; टोळी; झुंड. [झुंड]

झुगझुग–झुगां—क्रिवि. अतिशय मंदपणें; मिणमिण; धुग-धुगीनें, अंधुकपणें (दिवा, जीव–प्रकाशणें, असणें). म्ह० झुगझुग जिणें टुकटुक खाणें.=गरीबीनें किंवा आजारीपणांत दिवस काढणाऱ्यास म्हणतात. [ध्व.; झुग द्वि] झुगझुगणें—अक्रि. १ (दिवा, प्राण) लिकलिकणें; मिणमिणणें; धुगधुगी असणें. २ फडफडणें; लुकलुकणें. [झुगझुग] झुगझुगी—स्त्री. (दिवा, जीव इ० कांची) धुगधुगी; लिकलिक; मिणमिण; अति मंद प्रकाश. [झुगझुग]

झुगटणें—सक्रि. फेंकणें; दूर लोटणें; झुगारणें. 'कुकर्मासि सत्कर्मे झुगटिलें।' –दा ५.९.४८.

झुगर—न. झुंबर.

झुग(गा)र—न. १ जाडेंभरडें व झिरझिरीत कापड. २ लग्नकार्यांत पाटील, देशमुख इ०कांस देण्याचा मानापानाचा पोषाख. ३ टाकाऊ, क्षुद्र, विनकिमतीचें कापड, वस्तु, मनुष्य इ० –वि. जुनें व जीर्ण (वस्त्र इ०).

झुगारणें—सक्रि. फेकणें; फेकून देणें; उडविणें; दूर लोटणें; भिरकावणें; झोंकणें; (खा.) झुगाडणें. 'घोडी सनाळ कमलांस तटीं झुगारी.।' –र ५६. झुगारपट्टी—स्त्री. छकवाछकव; आज–उद्यां असें सांगून कांहीं तरी पोकळ सबबीवर लांबणीवर टाकणें; झुकवा-झुकव; झुलवणी. (क्रि० देणें). [झुगारणें+पट्टी] झुगारा—पु. नजर चुकवून काढलेला पळ; झुकांडी; चकविणें; झुकाटा; गुंगारा; टाळाटाळी; दडी; झुगारपट्टी (क्रि० देणें). [झुगारणें]

झुगारणें—न. दुर्बळ व कृश मनुष्य, जनावर. 'कणखर दळदपट गडी असावा, हें झुगारणें काय नांगर हांकितें.'

झुंज–झ—नस्त्री. १ लढाई; युद्ध; रण. 'बहुतकरूनि कौरव। हे आतुर दुःस्वभाव। वांटिवावीण हांव। वांधिती झुंजीं।' –ज्ञा १.१७२. २ भांडण; कलह; झोंबाझोंबी. [सं. युद्ध; प्रा. जुज्झ; सं. युज्; प्रा. जुज. हिं. जूझ; आर्मेनियन जिप्सी जुज] (वाप्र.) झुंजणें झुंज(झ)णें—१ लढणें; युद्ध करणें. २ हुजत घालणें; भांडणें. झुंजविणें—१ झुंजण्यास लावणें; लढविणें. २ भांडणास प्रवृत्त करणें. [झुंजणें] (कण्या–दाणे टाकून कावळे) झुंज-विणें १ आपल्या गमतीखातर खर्च सोसूनहि लोकांना भांडाव-यास प्रवृत्त करणें. २ बक्षीस ठेवून त्यासाठीं एखाद्या मंडळांत, कूट असणाऱ्या लोकांत भांडण लावणें; आपल्या समाईक देणगीनें एखाद्या गटांत फूट पाडणें, कलागत लावणें. झुंझात राहणें—लढाईंत ठार होणें. झुंझा(जा)स उभें राहाणें—लढाई देणें; लढाईस सिद्ध असणें. 'मेजवानी म्हणून दहा लक्ष रुपये घेत असल्यास उत्तम, नाहींतर झुंजास उभें राहावें.' –भाव ३१. सामाशब्द–

झुंजणार–रा—वि. झुंजार; लढवय्या. 'सखाराम पानशे परशु-राम भाऊ भले झुंजणार।' –ऐपो २५५. झुंजागाळ—स्त्री, (गो.) रणभूमि. [झुंज+(गो.) गाळ=मैदान] झुंजा(झा)-र–ट—स्त्री. १ लढाई; युद्ध; घनचक्कर. (क्रि० लागणें; असणें; होणें). २ –वि. लढवय्या; युद्धनिपुण; रणशूर. 'धाक घेतला झुंझारीं। केशिक सैन्य पळे दूरी।' –एरुस्व १०.३६. [झुंज] झुंजा(झा)रराव—पु. योद्ध्यास द्यावयाची एक पदवी; वीरपुरुष; शूरबहाद्दर; रणगाजी. 'पुण्यांतल्या तरुणांनीं मोठमोठ्या झुंझार-रावांना चकविलें.' –इंप १२०. [झुंजार+राव] झुंजारी—वि. (गो.) अंगाचीं अंग लावून लढणारा; झुंजार (–वि.) पहा. [झुंज]

झुजता—वि. जुजता पहा.

झुंजरूक मुंजरूक, झुंजुमुंजु, झुंजुकमुंजुक—न. पहा-टेचा संधिप्रकाश; अरुणोदयाच्या वेळेचा प्रकाश; झांजड पहा.

झुजा(झा)ट–झुंजा(झा)ट—स्त्री. जोराचा वारा; वादळ; वावटळ; झुजाटा पहा. (क्रि० येणें). –वि. सोसाट्याचा, जोराचा, घोंघाट्याचा, सनाट्याचा (वारा इ०). 'तो सुटला झुंझाट वारा।' –वेसीस्व २.४२. –क्रिवि. १ सोसाट्यानें वाहात; घोंघाट्यानें वाहात (वारा इ०). (क्रि० सुटणें). २ जोरानें; चपलतेनें; चपळा-ईनें (घोडा इ० धांवणें). [ध्व; सं. झंझा=वादळ, वाऱ्याचा आवाज; झुंजणें]

झु(झुं)जा(झा)टा—पु. (काव्य.) सोसाट्याचा वारा; वाव-टळ; (प्र.) धुधाटा. 'वात सुटला झुंजाटें थोर।' –जै ३४. १८. [ध्व. झुजाट]

झुंजाद—न. तुफान; वादळ; झंझावात; झुंजाट पहा. [सं. झंझावात]

झुंजुरकां–कीं–कें—क्रिवि. पहाटेस; उजाडत उजाडत; अरुणोदयाच्या वेळीं.

झुंझुरझुंझुर—क्रिवि. थोडथोडें; अस्पष्टपणें; अंधुकपणें. 'आतां पायाखालीं झुंझुरझुंझुर दिसूं लागलें.' –निंबं

झुंझुरमाल–ळा—स्त्री. घोड्याचा एक दागिना. –स्वप५.३.

झुंट—न. क्षुद्रप. 'कनकनाम हा पलाश, तैसा क्षुद्र झुंट धत्तूर।' –टिक १८८. [सं.]

झुटकणें—अक्रि. पळून जाणें; झुकांडी, झुगारा देणें; पळ काढणें; झटकणें पहा.

झुटका—पु. १ (विडी, गुडगुडी इ० कांचा) झुरका. २ (उसाचा रस, दूध, पाणी इ० पेयाचा) घोट; घुटका. (क्रि० घेणें). ३ चुट्टा; विडी; चिरूट. ४ (गोष्ट, गाणें, लेखन इ०कांचा) चुटका; मजेदार उतारा. ५ व्यंगोक्ति; उखाणा; आहाणा; कोडें; कूट प्रश्न. ६ चुटका; कुटुक; डुलकी. 'निद्रेचा, झोंपेचा झुटका.' [ध्व.]

झुटा, झुटासानक—स्त्री. १ उष्टें झाल्यामुळें दुसऱ्याच्या उपयोगी न पडणारें ताट, अन्न इ०. २ (ल) कायमची, परत न घेतां येण्यासारखी जहागीर, इनाम जमीन; सानक, खुर्दसानक पहा. ३ इनामपत्र. [सं. उच्छिष्ट. हिं. झूटा. उष्टें+सानक=ताट]

झुटामुटा—क्रिवि. १ 'दुधाचा, पिकाचा झुटामुटा.' थोडथोडें; थेंबथेंब (दूध गळणें, पिळून काढणें). 'झुटामुटा धार पडती, वासरूं पितें, गाय दुमती, बाई दोहती.' २ तुरळक तुरळक (पीक इ० येणें). 'झुटामुटा पीक आलेलें दिसतें.' –पु. (क.) तुटवडा; दुष्काळ; कमतरता; तोटा. [हिं.]

झुट्यार—वि. (कु.) खटयाळ; स्वैर; हूड; द्वाड वात्रट. 'ही मुलगी पहिल्या नंबरची झुट्यार आहे.' [सिं. झुट्टी=कसबीण]

झुंड—स्त्री. (मनुष्य, प्राणी. इ० कांची) टोळी; जमाव; गर्दी; समुदाय; (पशु. इ०कांचा) कळप; खिल्लार. 'देवें एकहि न मिळे जेथ मृगांच्या सदैव बहु झुंडी।' –मोकर्ण ४१.५२. [सं. यूथ; हिं. गु. झुंड]

झुंड—वि. (प्र.) झोंड, झोंट पहा. [झोंड] झुंडाई–स्त्री. झुंडपणा; दांडगाई. झोंटाई पहा. [झुंड]

झुडणें—झडणें पहा.

झुडत(ता)र—न. (निंदार्थी) १ खुरटें, पर्णहीन व कोमेजलेलें झुडप. २ खुजा व दुबळा माणूस; म्हातारपणानें जर्जर झालेला जख्खड मनुष्य, जनावर. [झुडणें]

झुडतुडला—वि. क्षीण, कृश झालेला; झुरतुडला पहा. [झुरतुडणें]

झुड(डू)प—न. १ लहान, खुजट व पसरणारें झाड. २ (कों.) दाट झाडी; झाडांची जाळी; झाडी; वृक्षवाटिका; झुडपी पहा.

झुडपी—स्त्री. (को.) झुडुपांची दाटी; झाडी; लपून रहावयाजोगें अनेक फांद्यांनीं, वेलींनीं गच्च भरलेलें झाड; जाळी; झाडझुड. [झुडप]

झुंडी—स्त्री. (सामा). झुंड· झुंड पहा.

झुणका—न. वेसन; पिठलें; अळण.

झुणझुण–झुणां—क्रिवि. १ पायांतील पैजण, नुपूर इ०कांचा झुनझुन असा आवाज होऊन. (क्रि॰ वाजणें). 'झुणझुणशब्दा करिति घागऱ्या तालावरती गाती।' –कमं ४.१०९. २ सुं सुं करीत; सोंसावत; गोंगावत (वारा वाहणें). [ध्व. झुण द्वि.] झुणझुणणें–अक्रि. १ (वारा इ० कानें) सुं सुं, घो घो करणें, गोंगावणें, घोघाटणें. २ (वीणा, वीन इ०तंतुवाद्यानें) तनन् तनन्, तुन तुन करणें. ३ (पायांतील पैंजण, वाळे इ० कानीं) झन झन, छुमछुम असा आवाज करणें; रुणझुणणें; छुमछुमणें. ४ फुणफुणणें; सणसणणें; झणझणणें. झुणझणा–झुणी–स्त्री. लहान मुलांचा एक प्रकारचा खुळखुळा. [झुणझुणणें]

झुणा–ना—पु. १ (मुलीचा) लहान लहंगा, परकर; लहान लुगडें. (व.) झुना=रंगीत पातळ. 'जरतारि झुणा करनाटकिचा।' –मकक २. किंकर, द्रौपदीवस्त्रहरण ७७. [हिं. झूना]

झुणा, झुण्णा, झुना—पु. लहान मुलींचा एक खेळ. 'झुना बाई झुना। झुना घालूं रात्रीं।' –मसाप २.३.१३२. [ध्व.]

झुणुक—स्त्री. किंचित् मास; चुणुक पहा.

झुतरी, झुत्री—स्त्री. १ लहान ओढा; नाला. २ लहान ओढ्याचा पाट. ३ पाटाचें कोरडें पात्र, तास. [झुरती ?]

झुप(ब)का, झुमका—पु. १ गुच्छ; घोंस; पुंज; गेंद (फुलांचा, केसांचा इ०). २ कर्णफुलाला लावलेला लोंबणारा मोत्यांचा घोंस, लोलक. [हिं. झुमका; तुल० अर. झुमरा=गर्दी]

झुपकी—स्त्री. (वेली इ० कांची) जाळी; कुंज; पुंज; झुपका. 'मुलीचे हातीं एक शतावरी नामक वेलीची झुपकी लागली होती.' –धर्माजी २५. [झुपका]

झुंपडी—स्त्री. (गु.) झोंपडी. –मौज ता. २.६.३०. [दे प्रा. झुंपडा; का. झोंपडी]

झुबकळी—स्त्री. झुबक वाळी; झुबका, झुपका पहा.

झुबका—पु. झुपका पहा. [हिं. झुमका] –केदार–वि. झुपक्यांनीं युक्त; गोंडेदार; गेंदवाज. [झुबका+दार] –के(क)वाळी, झुबेवाळी, झुबा(बी, बें)–झुबुकवाळी–स्त्रीपुन. मोत्यांचा (पोंवळ्यांचा) घोस खालीं लोंबत असलेली वाळी. 'सुगड्या झुबकवाळयाच्या जोडें।' –देवीदासकृत–मामावर्णन ४.–राजवाडे.

झुबकी—स्त्री. झुपकी; पुंज; पुंजका; राशी. 'पवित्रा ते केली परम असतां पापझुबकी।' –निमा २.८७. [झुपका]

झु(झुं)बड—स्त्री. १ दाटी; गर्दी; झिंबड; खेचाखेच; भोंवतीं गोळा होणें. 'तसेंच त्याच्याही पलीकडे नैर्ऋत्येकडे उडालेली अग्नीच झुंबडही सहज दिसेल.' –पाले ४५. (क्रि० वालणें; पडणें). २ झिंबड पहा. [तुल० अर. झुमरा=गर्दी; दाटी]

झुंबडा–डें—पुन. (माण.) (धान्याच्या कणसांची) जुडी; मोळकें; जुडगें. झुंबाड अर्थ २ पहा.

झुंब(म)णें—अक्रि. (खा.) झोंबणें; चावणें; दंश करणें. 'गणू वाऱ्याली काल रातीं इन्चू (विंचू) झुंबला.' [झोंबणें]

झुंबर—न. १ अनेक दिवे लावतां येतील अशा रचनेचें बिलोरी कांचेचें लोंबणारें झाड; दिव्यांचें झाड. २ (खडीकाम) कमानीच्या नकशीमध्यें झुंबरासारखी काढतात ती आकृति.

झुंबर, झुंबड—न. झोंबी. 'झुंबर करितो तिथें कोण कुणाचा वाली।' –राला ४०. –वि. तुंबळ; हातघाईचें; निकराचें (युद्ध). 'आला दिवस दोनपारला लागली टक्कर झुंबर लढाई दोन्ही दळाला।' –ऐपो ३३७. [अर. झुमरा=दाटी]

झुबा—पु. पायघोळ आंगरखा; झगा; जुवा पहा.

झुमकणें—अक्रि. ठमकणें; ठुमकत, नखऱ्यानें, अकडीनें चालणें; नटनथटन, नाटकी पद्धतीनें चालणें. [ध्व. झुम्]

झुमकदोडकें—न. (खा.) दोडक्याची एक लहान जात; याला घड येतात. —भात्रै ७.१—४.

झुमका—पु. झुबका, झुपका पहा. [हिं. झुमका; गु. झुमखो= झुपका; सिं. झुमकु; अर. झुमरा]

झुमझुम—झुमां—क्रिवि. पायांतील घागऱ्यांचा, पैंजणाचा झुमझुम आवाज होऊन. (क्रि० वाजणें; करणें). [ध्व. झुम द्वि.]

झुम्मड—स्त्री. (खा.) हुल्लड; झुंबड पहा. —भात्रै ७.१—४.

झुर—कन—कन—कर—क्रिवि. त्वरित; सपाट्यानें; झटकन; पळांत; क्षणांत. 'आनंदवनीं अवतार होता। झुरकर उडाला गेला केउता।'—चांगदेवगाथा ३१. [ध्व.]

झुरकणी—स्त्री. तांदुळांतील फार बारीक कणी. [चुरा+कणी]

झुरकणें—सक्रि. तपकीर, चिलीम यांचा झुरका, वारा इ० खूप जोरानें आंत ओढणें; दम मारणें. [झुरका]

झुरकणें—अक्रि. निसटणें; पळणें; झुकांडी देणें.

झुरका—पु. १ जोरानें (तपकीर, वारा, विडी, गुडगुडीचा धूर इ०) आंत ओढण्याची क्रिया; जोरानें मारलेला दम. २ पातळ पदार्थाचा जोराचा घुटका, घोट. (क्रि० घेणें; ओढणें). [ध्व. झुर्!]

झुरझुर—झुरां, झुरझुरून—क्रिवि. झुळझुळ—ळा, खळखळ—ळां, गु(बु)ड—गु(बु)डां इ० (ओढ्याचें पाणी वाहतांना वाऱ्याची झुळुक आली असतां, तंबाकूची चिलीम, गुडगुडी ओढतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें); झरझरा पहा. [ध्व.] ०पळणें—जवळजवळ पण जलद पावलें टाकून पळणें (विंचू, लहान मूल इ०नीं); तुरतुर पळणें.

झुरझुरणें—अक्रि. १ झरणें; झिरपणें; ठिपकणें. २ झुरणें; क्षीण होणें; झिजणें; क्षय पावणें (शरीर इ०). 'तुजसाठीं जैसी मैना झुरझुरी.'—होला ११४. ३ हळू हळू नाहींसें होणें; चुराडा, चुराडा होणें. [झुरझुर, झुरणें]

झुरझुरपंजर—वि. अत्यंत क्षीण झालेला; अस्थिपंजर उरलेला; हाडाचा सांपळा असा दिसणारा (माणूस). [झुरणें+पंजर]

झुरझुरीत—वि. १ झिरझिरीत; पातळ; विरळ विणीचें (कापड). २ उपयोग केल्यानें विरविरीत झालेलें; फाटलेलें (वस्त्र). [सं. शॄ=जीर्ण होणें]

झुरट—वि. क्षीण; अशक्त; थकलेला. [झुरणें]

झुरडी—स्त्री. १ सुरकुती. २ क्षीणता. —शर.

झुरण—न. तांदूळ कांडल्यानंतर झालेली कणी; तांदुळाचा चुरा. झुरकणी पहा.

झुरणी—स्त्री. १ (प्रिय माणसाच्या वियोगानें प्राप्त होणारी शरीराची किंवा मनाची) क्षीणता; क्षय; झिजणी. 'तो झुरणीस पडला किंवा त्याला झुरणी लागली.' २ खंत; निदिध्यास. ३ गळती; झरणी; झिरपणी. [झुरणें]

झुरणें—अक्रि. १ झिरपणें; स्राव होणें; झुरझुरणें पहा. गळून जाणें. २ झिजून, झरून हळू हळू नाहींसें होणें, झिजणें (पावसानें भिंत इ०). ३ दुःखानें क्षीण होणें; खंत घेणें; झुरपणीस लागणें. 'पग पाहून मोर झुरे.' ४ (ल.) डोळा चुकवून पळून जाणें; निसटणें. 'साधुसंता पाहुनि झुरा।'—सिसं ३.१७५. [सं. झॄ. प्रा. झूर]

झुरतडी—स्त्री. (व.) सुरकुती; वळी.

झुरती—स्त्री. पलायन; पळ. (क्रि० करणें). 'तुम्ही देखत-चिटी झुरती करणें.'—भाव ७८. [झुरणें]

झुरतुडला—वि. १ कृश; झिजलेला; फार कमी झालेला. २ थकलेला; क्षीण झालेला. ३ (ल.) गरीब; अशक्त; निरुपयोगी (वस्तु). [झुरणें]

झुरपणी—पणें—झिरपणी—पणें पहा.

झुरमुरणें—अक्रि. १ खालावणें; ऱ्हास पावणें; झिजणीस लागणें; दुखण्यास पडणें (प्राणी, झुडप). २ (प्रिय वस्तु—माणसें यांच्याबद्दल) झुरणीस लागणें; शोकाकुल होणें; खंत करणें. [झुरणें]

झुरमुरीत—वि. (गो.) थोडासा राग किंवा रागाचा आवेश आणलेला; झणझणीत; खरमरीत.

झुरविणें—सक्रि. रिझविणें; आनंद देणें. 'तुकोबाचीं पदें अद्वैत प्रसिद्ध। त्यांचा अनुवाद चित्त झुरवी.'—व २१.६. [रिझविणें—विपर्यास]

झुरळ—ळें—न. १ वाघुरडा; कीटकवर्गातील षट्पाद जातींतील एक किडा; एक क्षुद्रजंतु. २ पतंगाची एक जात. [का. जिरिळे] म्ह० समुद्राला झुरळाची गरज लागते. (समुद्र आणि परशुराम यांच्या कथेवरून).

झुरळी—स्त्री. १ सुरकुती; वळी; चिरमी; वळकटी (मांस, फळ, वस्त्र इ० ला पडणारी); शिथिल चामड्याला पडलेली सुरकुती. २ दुमड; दुण; घडी. [हिं. झुर्री; सं. झर्झरी]

झुरळुक—स्त्री. अस्पष्ट, अंधुक, ओळखूं न येण्याजोगा देखावा किंवा आकृति (वस्तूची). —क्रिवि. अंधुकपणें; अस्पष्टपणें (दिसणें).

झुरा—पु. (जुन्नर) ओढा. [झुरणें]

झुरा, झुराबावरा—वि. १ धाडसी; बेफिकीर; निधड्या छातीचा. 'मिळालें दळ तीन लाख झुरा.'—ऐपो २८७. २ बिनदिक्कत; निःसंकोच; बेगुमान; निर्भीड. ३ डामडौली; फांकडा रंगेल इष्कीबाज. 'तुम्ही झुरे बावरे फंदी मुशाफर दिसतां।'—प्रला १९१. [फा. झहरा=धीटपणा, धाडस+बावरा=मायेफिरू]

झुरांटो—पु. (गो.) झुरका पहा.

झुरांटी—स्त्री (गो.) लांब पल्ल्याची बंदूक.

झुरी—स्त्री. लहान ओढा. झुरा पहा.

झुरी—स्त्री. (वे.) आंब्यांच्या फळाच्या देठांतील चीक.

झुरुका—पु. १ झुरका पहा. २ झरोका पहा.

झुरुझुरु—क्रिवि. खळखळां इ० झुरझुरा पहा.

झुरूमुरू, झुरेमुरे—क्रिवि. झिरूमिरू पहा. अत्यंत कष्टावस्थेंत. 'तों झाडून फौज झुरेमुरे बाहेर निघून मैदानांत आली.' —भाव ६६.

झुल(लू)क—स्त्री. झुळूक पहा. झुलकणें—अक्रि. हळू हालणें किंवा हलविणें, फडफडणें (वाऱ्यांत–निशाण, कापड, कागद इ०).

झुलक(का)वणी, झुलवणी—स्त्री. भुलथाप; झुकावणी; चालढकल; चकवणी. झुलक(का)विणें–झुल(ला)विणें–उक्रि. १ भुलथाप देणें; बतावण्या सांगून झुलत ठेवणें; नादीं लावणें; सबबी लावून लांबणीवर टाकणें. २ आळसानें वेळ घालविणें. [झुलणें]

झुल(ळ)णा—पु. झोंपाळा; चोपाळा; पाळणा. [हिं. झूलना]

झुल(ळ)णी—स्त्री. झोंका; डोल. [झोलणें; हिं. झूलना]

झुलणें—अक्रि. १ अंग हालणें; झुलणें (हत्ती, चालत असतां, घोडेस्वार दौडत असतां). २ (ल.) हळू हळू चालणें; रमतगमत चालणें; रेंगाळणें. झुलणें पहा. ३ (ल.) हलणें (हंसतांना शरीर). ४ झोंका येणें; आंदोलणें. [सं. दोलनं; प्रा. झुल्ल]

झुलवा—पु. (मुसलमानांत) वेश्या किंवा विधवा हीस स्त्री म्हणून बाळगतांना तिच्याशीं लग्नविधीप्रमाणें करावयाचा एक विधि. (क्रि० लावून घेणें). [झुलविणें?]

झुल(ला)वा—पु. १ झोंका; आंदोलन. २ चौपाळा; झुला.

झुलवॉ—पु. (गो.) देवाल्यांत किंवा देवाच्या पालखीपुढें कलावंतिणींनीं गावयाचीं स्तुतिपर पदें. [झुलविणें]

झुलवाझुलव–झुलवी—स्त्री. झुलकवणी पहा. टोलवाटोलवी; कपटानें लांबणीवर टाकणें. (क्रि० करणें; मांडणें; लावणें). [झुलविणें]

झुला—पु. झोला. १ दोन काठ्यांत लोंबकळणारी पाटी. हींत बसून (जत्रेंत) झोंकें घेतां येतात; पाळणा; हिंदोळा; झोंपाळा; चौपाळा. २ डोंगराच्या कड्यांवर, नदीतीरांवर खांब वगैरे उभारून त्यांस दोरखंड बांधून त्या दोरावरून सरकणारी टोपली; तिच्यांतून जाण्याची योजना. ३ वरीलप्रमाणें दोन कड्यांनां, तीरांनां दोरी बांधून त्या दोरीच्या साहाय्यानें खालीं बांधलेल्या लाकडावरून जाण्याकरतां केलेला रस्ता; दोरीचा पूल. उदा० 'लक्ष्मण झुला.' ४ झुलता बिछाना; झोंपाळा; पाळणा. [सं. दोला; प्रा. झुल्ल; हिं. झूला]

झुला—पु. घोड्याचा रोग. कमरी पहा. —अश्वप २.१०९.

झुलार—पु. झोंपाळा; पाळणा; झुला पहा. 'परी पुत्रमोहाची संपत्ती। चित्तझुलारीं हेलावे।' —नव १६.१७३.

झुलावणें—न. झुला; झोला पहा.

झुल्प—न. १ कुरळ्या केसांचा झुपका किंवा गुच्छ; कानावर लोंबलेले डोक्याचे केस. २ लहान मुलाच्या टाळूवर व कानांवर ठेवण्यांत येणारे केस; (बहुधां अनेकवचनी (झुल्पें) प्रयोग); काकपक्ष. [फा. झुल्फ]

झुल्ल, झुल—पु. (क.) विटीदांडूच्या खेळांतील संज्ञा; खंडा; डाव; झक.

झुवा—झुवा पहा.

झुळकणें—अक्रि. हळू हळू व मधूनमधून वहाणें; झुळझुळ, मंदमंद वहाणें (वारा). [प्रा. झुल्ल; ध्व.]

झुळका—पु. चुळका; चूळ (पाण्याची). (क्रि० घेणें; टाकणें). [ध्व.]

झुळकी—वि. (क.) आलवणी रंगाचें आडवें सूत व कुंकवासारख्या भडक रंगाचें उभें सूत घालून विणलेलें अशा रंगाचें (लुगडें). 'झुळकी रंगाचें लुगडें लवकर विकतें.'

झुळझुळां–ळ—क्रिवि. १ झुरझुर–रां पहा. झऱ्याचा आवाज, पाण्याचें मंद वहाणें, मंद वायूचा आवाज, धुराचें वर जाणें इ०च्या आवाजाप्रमाणें. (क्रि० वाहणें). २ अंधुक; अस्पष्ट; (दिसणारी आकृति). झुळझुळणें—अक्रि. झुळझुळां, हळू हळू, मंदमंद वहाणें (पाणी, वारा). [ध्व. झुळ. द्वि.]

झुळझुळीत—वि. १ चकचकीत; तेजस्वी; चांगली जिल्हई दिलेलें; झकपक; गुळगुळीत; मोहरेदार; तकतकीत. २ झकपक; स्वच्छ; सुंदर (लुगडें इ०). [सं. झला]

झुळं(लुं)बक—न. १ एक कर्णभूषण; लोलक. —शर. २ (महानु.) झळाळी; तजेला. 'मौक्तिकांचे झुळुंबकें।' —शिशु ४२४. [सं. ज्वललंबक; किंवा प्रा. झुल्ल(=डोलते)+लंबक]

झुळमुळी—स्त्री. झिळमिळी पहा. 'चौकड्याचे व जोडीचे मोती माझ्या झुळमुळ्या एवढेहि नाहींत!' —भाऊ ३.१.

झुळवणी—न. झुळझुळ वाहणारें पाणी. [झुळ+पाणी]

झुळा—वि. १ जुळें; जुळ्यांतील एक. २ दुहेरी (फळ). [जुळा]

झुळूक, झुळकी, झुळक—स्त्री. १ वाऱ्याची मंदगति, लहर 'वारेयांची झुळकी आली।' —शिशु ६१३. २ (ल.) अनुकूल वेळ, संधि. (क्रि० वहाणें). 'व्यापार करीत असावें, एकाद वेळ झुळूक वाहिली म्हणजे फलद्रूप होईल.' ३ अंधुक, अस्पष्ट देखावा; अपूर्ण दृश्य; (वस्तूच्या) आकाराचा किंचित् भास. ४ ओघ; मार्ग; अखंड प्रवाह, चलती, प्रवृत्ति (वारा, विशेष प्रकारची हवा, पाऊस, ऊन्ह, थंडी, व्यापारधंदा, रोगराई, सांथ इ० ची). ५ अल्प अनुभव. ६ (ल.) तकाकी; चकाकी. —क्रिवि. झुळझुळ पहा. (क्रि० वाहणें). [सं. दोल्; प्रा. झुल्ल; ध्व. झुळ]

झू—उद्गा. कुत्र्याला एखाद्याच्या अंगावर घालतांना करावयाचा आवाज. छू पहा. [ध्व.]

झूज-स—न. झुंज पहा.

झूट—स्त्री. लबाडी. –वि. लबाड; खोटें; असत्य (भाषण, मजकूर). [सं. शठ ? प्रा. झुट्ठ=असत्य; हिं. झूठ]

झूड—स्त्री. झुडूप; ल्हानसें झाड, झाडझूड. [झाड; हिं. झूड]

झूड-म—स्त्री. झुंड. १ तगादा; निकड; आग्रह. २ भोंवतीं जमणें; गर्दी करणें; पुढें ढकलणें. (क्रि० घालणें; पडणें). [फा. झुड्=जलद]

झूमरा—पु. (संगीत) एक ताल. यांत चौदा मात्रा व चार विभाग आहेत.

झूर—स्त्री. १ सच्छिद्र जागा, भोंक (बंधारा, मातीची घागर वगैरेंतील). यांतून पाणी झिरपतें. २ सच्छिद्रता. ३ झिरपलेलें, गळालेलें पाणी; द्रवपदार्थ. [प्रा. झूर; म. झुरणें]

झूर—न. सडतांना झालेल्या तांदुळाच्या कण्या; चूर. ०कणी—स्त्री. झुराची कणी; बारीक कणी. झुरकणी पहा.

झूल-ली—स्त्री. घोडा, हत्ती इ०च्या अंगावरील, पाठीवरील वस्त्र, आच्छादन. 'यापरी पृथ्वीं झुली व्यक्त।'–नव १३.७४. [हिं.]

झूला—पु. झुला पहा. [हिं.]

झे—अ. जो; अतिरेक दाखविणारा प्रत्यय; विशेष जोर दाखविण्यासाठीं योजतात. 'झे पाऊस पडला कीं चहूंकडे पाणी पाणी होऊन गेलें.' 'झे तो रगडून जेवला मग पोट फुगून उताणा पडला.'

झेंगट—न. एक वाद्य. झंगट, झंगड पहा. [ध्व. जंगट]

झेंगट—न. १ कठिण काम; त्रास; लचांड; कचाटी; घोटाळ्याचा प्रश्न. २ गुप्त कट; हिकमत; युक्तिप्रयुक्ति. ३ (ल.) ठेवलेली बाई; रांड. [जंगट, झंगट पहा. तुल० सं. जेंगट=डोहाळे. 'जेंगटो दोहदः स्मृतः।'–हारावली २१९. डोहाळे वरून पिरपीर असा अर्थ व त्यावरून सांप्रतचा अर्थ बनला]

झेंगट्या—वि. हिकमती; युक्तीबाज; कट करणारा; लटपट्या; विनाकारण लचांडें आणणारा.

झेंजटणें—अक्रि. वाजविणें; गाणें. [ध्व. झेंगट]

झेंझट(ड)णें—अक्रि. थंडीनें जड होणें; नाक चोंदणें; थंडी बाधणें; सुन्न होणें.

झेज(झ)रणें—उक्रि. १ (राजा.) घांसटणें; खरचटणें; झाजरणें. २ (ल.) भोंदणें; फसविणें. ३ हालवून खिळखिळें करणें; धसकफसक करून, वेडेंवांकडें वापरून नादुरुस्त करणें; इजा करणें; बिघडविणें; शिथिल करणें. ४ (गो.) झेजरचें=चेंचणें; बदडणें; ठेचणें. –अक्रि. झेंझट(ड)णें; पहा. (नाक)झेजरणें—पडशानें नाक हुळहुळें होणें.

झेटि—स्त्री. केसांची वट. 'कपाळ झेटि मिसें वोट लावि तेसी ल्लाटीं।'–निगा ९०. [सं. जटा; झाट]

झेंडा—पु. १ पताका; निशाण; ध्वज; काठीसह निशाण. २ फुलांच्या माळा घालून मिरवणुकींत चालविलेलें निशाण. ३ धेंडा (नाचणारा) पहा. ४ मोजणीकामगाराची काठी, निशाण. [सं. ध्वज; प्रा. झअ; सिं. झंडो; हिं. झंडा; सं. ध्वजदंड; का. झेंडे] ०नाचविणें-मिरविणें—स्वतःची प्रौढी मिरविणें; स्वतःस मोठें समजणें; आपलाच पराक्रम सांगणें (पराक्रम केल्यानंतर, विवाहानंतर झेंडा(धेंडा) नाचविण्याची चाल असे तीवरून). ०लावणें-रोवणें—एखादा मोठा पराक्रम करणें; कीर्ति संपादणें; ध्वज लावणें (हा शब्द उपरोधिक अर्थानेंहि वापरतात). 'विठ्ठ्या गजर हरिनामाचा झेंडा रोविला.' 'दिल्लीआग्र्यावर झेंडे रोविले।'–ऐपो २४९. ०पट्टी, झेंडेपट्टी—स्त्री. १ नवीन निशाणाचा खर्च भागविण्यासाठीं गांवावर (व्यापारी, प्रवासी यांच्यावरहि) बसविलेला फाळा. २ झेंडा लावण्या-वापरण्याबद्दल कर. ०बोपा—पु. (व.) धेंडा, झेंडा अर्थ ३ पहा. 'उद्यां झेंडाबोपा नाचावयाचा आहे.' [झेंडा+बाप्पा]

झेंडू—पु. १ एक फुलझाड व त्याचें फूल. याच्या कळ्या (ल्हान फुलें) तांबड्या मखमलीच्या चेंडूसारख्या दिसतात; मखमाल. २ जहरी साप चावल्यानंतर तोंडांतून बाहेर येणारा रक्तमिश्रित फेंस; फेंसकूट; रक्ताची गुळणी. (क्रि० येणें; फुटणें) 'तत्काळचि झेंडू येऊन। तेथेंच त्याचा गेला प्राण।'–भवि ५४.४७. ३ (राजा.) गुरांच्या घशांतील एक रोग. [प्रा. झंडुअ] ०गेंद—पु. झेंडूच्या आकाराचा गेंद; गुच्छ.

झेंडोली-ळी—स्त्री. गवताची चूड. धेंडोली पहा.

झेंप—स्त्री. १ पुढें किंवा बाजूस कलण्याची गति; झोंक; तोल; झोकांडा; हेलकावा; झांप. (क्रि० देणें; खाणें; घेणें; जाणें). 'झेंप घालीं सुखरूप गगनपंथें।'–र १८. २ पक्ष्याची भक्ष्यावरील झडप. ३ एखादा पदार्थ पकडण्यासाठीं पुढें मारलेली उडी, झांप. 'झाला सावकाश झेंप घाली वरी।'–तुगा ५१. ४ पोहणाऱ्याची पुढें जाण्याची अथवा पाणी तोडण्यासाठीं लांब हात टाकण्याची गति इ०. (क्रि० घालणें; मारणें; टाकणें). ५ लंबक, पाळणा, झोपाळा इ० ची झुलती गति; आंदोलन; डोल; झोल; मागेंपुढें होणें. (क्रि० घालणें; देणें; घेणें). ६ (व.) अथांग पूर असलेली स्थिति. [झांप पहा]

झेंपटी—स्त्री. झिंपरी अर्थ १ पहा.

झेंपणें—अक्रि. (खा.) पोहणें; पाण्यावर तरंगणें; खेळणें. [झेंप]

झे(झें)पणें, झे(झें)पाविणें—उक्रि. तोलणें; सोसणें; पूर्ण करणें; पार पाडणें; वजाविणें; करणें. (एखादें कष्टसाध्य काम). 'प्रतिपादन करावयाचे गहन अर्थ कोणत्या मराठी भाषेस झेपण्यास कठिण असें वाटून...... ' -नि २. 'वरी मसलत झेपावली.' [झेंप]

झेंपला—पु. १ (कों.) झोंपाळ्याची दोरी; झेपुटा. २ झोंका; दोल; डोल. (क्रि० वेणें; घेणें). [सं. क्षप; म. क्षेपटा]

झेंपसा—पु. (प्रां) मातीचा ढेपसा; ढेंकूळ.

झे(झें)पावणें—अक्रि. १ (काव्य) उडी घालणें किंवा टाकणें. 'कितीयेक झेंपावती अंतराळीं।' -राक १.१३. २ झडप घालणें (पक्ष्यानें). 'कीं वृक्ष दाटला देखोनी फळीं। विहंगम झेपावती।' ३ वेगानें येणें; उसळणें; झांप टाकणें (सापानें). 'लज्जेनें न पुसे सखिप्रति कदा कंदर्प झेंपावला।' -अकक २ विठ्ठल, रसमंजरी ५९. ४ लुब्ध होणें; भुलणें; मागें लागणें. 'पाहुन मोहरा तुजसारखा तुजवर झेपावती। तुला आपल्याकडे मोहिती।' -होला ९३. [झेंप]

झेपेलीन—न. एक प्रकारचें मोठें विमान. हें याच नांवाच्या एका जर्मन संशोधकानें १९०० सालीं निर्माण केलें. [विशेषनामावरून]

झेपुटा—पु. झोकयाची, पाळण्याची दोरी; झेपसा. [सं. क्षेप]

झेंब(म)णें, झेमणें—अक्रि. १ (कों.) कोमेजणें; वाळत जाणें (वृक्ष, लता इ०). २ झोपेची डुकली घेणें. [झेम]

झेम—स्त्री. (गो.) डुलकी; झोंप.

झेरमोगे—पु. वळखार. -मुंव्या १५०.

झेल—स्त्री. १ (गो.) झोंका. २ झोंपाळा; झोला. 'तुटली संसाराची झेल.' -अमृत ११३. ३ जाळें. [सं. दोल-दोला] ०चेंडू-पु. (वडोदें) लॉनटेनीस खेळ. -झेल चेंडूचा खेळ १. [झेल-जाळें+चेंडू]

झेलगें—न. आंबे काढण्याची आंकडी. झेलणी अर्थ २ पहा.

झेलचें—अक्रि. (गो.) मागेंपुढें होणें; डोलणें; झोका घेणें. [झेल]

झेलणी—स्त्री. १ पकडणें; पकड. २ फळें काढण्याची जाळें असलेली आंकडी; झेलगें. [झेलणें]

झेलणें—उक्रि. १ फेंकलेली किंवा पडणारी वस्तु हातानें पकडणें; झिंकणें. २ (ल.) तत्काळ (श्लोक, गाणें वगैरे) ध्यानांत ठेवणें; उचलणें; अनुसरणें. ३ उत्सुकतेनें कबूल करणें, मान्यता देणें, परवानगी देणें (सूचना, विनंति, वचन य स). ४ स्वीकारणें; ग्रहण करणें; पतकरणें (आव्हान इ०). [झेल] (शुंडा, शब्द इ०) झेलणें-आपल्या कामासाठीं दुसऱ्याची वाटेल ती गोष्ट ऐकणें.

झेलती—स्त्री. (नाविक) वोडतांस दमण भरण्याकरितां असलेली दोरी. [झेल]

झेलरवा—पु. (सोनारी) फीव; सोन्याच्या सुताच्या एका टोंकास दिव्यावर धरून केलेला रवा; गोळी (हा नथेसाठीं वापरतात).

झेला—पु. १ पुष्पगुच्छ; फुलांचा झुबका; गोदा; घोंस. 'रमे चंपक-कुसुमौघ हार झेला।' -र १८. २ झाडावर लोंबणारें मोठें जाळें, आंखी. यांत झेलणीनें उतरलेले आवे टाकतात. (झेला, झेली, झेलें)-(पुल्लीन.) हे शब्द (झेलण्याची आंकडी या) एकाच अर्थानें कांहींजण वापरतात. ३ शेताला पाणी द्यावयाची एक प्रकारची टोपली. ४ (पोतकाम) मण्यांचें एक प्रकारचें कुसरीचें काम. [झेलणें]

झेलौचें—क्रि. (गो.) मागेंपुढें करणें; झोके घेणें; हलविणें. झेलचें पहा. [झेल]

झोक—पु. (ना.) झुबका; गुच्छ. [हिं.]

झोक—पु. डौल; दिमाख; ऐट. [अर. झोक्] ०दार-डौलदार; ऐटबाज. **झोकांत होणें**—चांगल्या प्रकारें, डौलांत घडणें, होणें.

झो(झों)क—पु. १ कल; ओळंब्यांतून एकीकडे कलणें; झुकणें; तोल (क्रि० जाणें). 'डोंगरावरून उतरतांना झोक गेला तर रसातळाला जाण्याची भीति.' २ (ल.) वळण; रोंख; कल; दिशा; मोडणी; रीत; चाल; वृत्ति (सैन्य कूच करतांना, स्वभावाची, भाषणाची इ०). 'वामनरावांचे बोलण्याचा झोक माझे लक्षांत आला.' ३ वाऱ्याचा मोठा झोत; वादळाचा तडाखा, झटका. ४ झपाटा (वस्त्राच्या पदराचा). ५ (ल.) भाषणाचा प्रवाह, वेग. 'कोणी कसाहि शब्द सांगितला तरी हा बोलण्याचे झोंकाखालीं नेतो.' 'श्लोक वाचण्याचा झोंक थांबवून अर्थाकडे धांवावें लागतें.' -विवि ८.७.१२४. ६ प्रवृत्ति; तालमान; रीत. 'देश-कालाचा झोंक पाहून वागावें.' [हिं. झुकणें झोक] ०चिट्टी-चिठ्ठी-स्त्री. १ एखाद्यानें, एखाद्यास, एखाद्यावर काम न होण्याजोगी दिलेली चिठ्ठी; रोखा, करारपत्र (ज्यामुळें ती घेणाराची निराशा होईल असें). २ (ल.) व्यर्थ दिलेला हेलपाटा; कपटवचन; खोटी आशा. (क्रि० देणें). ०पट्टी-स्त्री. पोकळवचन; सुलथाप; फुसलावणी. झोकचिठ्ठी पहा. (क्रि० देणें). **झोकली बातमी**-स्त्री. उडत बातमी; हूल; अफवा.

झोकणी—स्त्री. १ झुकणें. २ ढोसणें. [झोकणें]

झोकणें—अक्रि. १ ओळंब्यांतून एकीकडे जाणें; कलणें; वांकणें; नमणें. २ झोंके खात जाणें; झुकणें. -सक्रि. १ ढोसणें; मोठमोठे घोट घेणें; ढसढसां पिणें (दारू, दूध इ०). २ फेंकणें; झुगारणें. ३ झेपणें; पुरें करणें; साधणें; पार पाडणें, करणें (कष्टसाध्य काम). ४ बेधडक गप्प ठोकून देणें, सांगणें; (नसेल तें) उठविणें. [झुकणें]

झों(झो)का—पु. १ हेलकावा; झोला; आंदोलन. (क्रि० घेणें; खाणें; देणें; टाकणें). २ वजन करतांना झुकवेगिरीनें

तराजूला मारलेला झटका, आंचका. ३ (ल.) निष्कारण प्रवास; हेलपाटा; फेरा; धक्का; फुकट फेरी; चक्कर. 'मीं पंधरा दिवस त्याचे घरीं झोंके खातों.' 'त्या वाटेनें चार कोसांचा झोंका बसतो.' ४ तोटा; नुकसान. (क्रि० बसणें) 'पांचशें रुपयांचे कापडांत दोनशें रुपये झोका बसतांच कमर बसली.' ५ फसवणूक; लुच्चेगिरी; गोता. (क्रि० देणें). ६ झोंपाळा; झोला. ७ हुलविणें; मार्गेपुढें ओढणें. (क्रि०. टाकणें). ०झोंक-स्त्री. १ फेकाफेक. २ (ल.) टाळाटाळ; सबबी सांगणें; दिवसगत लावणें; चालढकल. ३ दुसऱ्यावर काम टाकणें; कोलवाकोलव; टोलवाटोलव. [झोंकणें द्वि.] ०ठोका-पु. बोलाफुलास गांठ पडणें; अवचित घडणारी गोष्ट; दैवयोग; तडाखा; लग्गा (नशिबाचा). [झोका+ठोका=ज्योतिषांतील पडताळा] झोक्याठोक्यांत येणें-सहजगत्या किंवा दैवयोगानें घडून येणें.

झोंकांडा-डी-डें—पुस्त्रीन. १ झुकांडी. पुढली किंवा एका बाजूची गति, कल, झोंक (झुकत चालतांना); तोल जाणें. (क्रि० जाणें). २ झुकापुरी; निसटणें; तुरी देणें.; झुकांडी. (क्रि० देणें).

झोग—स्त्री. झुकलेला, पुढें आलेला भाग (मोटवणीचे खांबाचा, झुलक्याचा इ०). [झोक]

झोजा-झा, झोज्या-झ्या—वि. १ स्थूल; डमाल्या. २ सुस्त; आळशी व मंद. ०मल्लारी-पु. गबदुल, अजस्र माणूस. कपड्यानें बोंगा आलेल्यास, मोठ्या माणसाचे कपडे घातलेल्यास म्हणतात. [हिं. झोझ=दोंद]

झोजा—पु. गांडू, गांडीया. [अर. झौजा=बायको]

झोंट-टी—स्त्री. १ झिपरी; पुढील केंस. झुल्प; बट. 'झोंटी धरूनि विराटसुता।' -मुवि ६.६२. २ लहान मुलांचें (शेंडी पूर्वीचें) जावळ. ३ (सामा.) शेंडी. [सं. जटा; हिं.] ०धरणी-स्त्री. १ एकमेकांचे केंस धरून ओढणें; भांडणें; केशाकेशी. २ (ल.) भांडण; तंटा; कज्जा. 'झोंटधरणी केशयुद्ध।' -मुआदि ३०.१६०.

झोंट—पु. १ निर्लज्ज, अरेराव, सदसद्विचारशून्य माणूस. २ (विशेषतः) कर्ज फेडण्याच्या कामीं लबाडया किंवा खळखळ करणारा माणूस. 'माझ्या वांटणीसच कां झोंट कुळाची खतें?' ३ (सामा) अरेराव, जुलमी, दांडगा माणूस. झोंड पहा. [सं. जट] ०धरणी-स्त्री. १ झोंट माणसापासुन कर्जफेड करून घेण्यासाठीं केलेले अतिशय श्रम, खटपट. २ कृपा व्हावी म्हणून एखाद्याची केलेली हांजीहांजी; नीच सेवा; गांडगुलामी.

झोंटाई—स्त्री. झोंट माणसाचें वर्तन, वर्तणूक, दांडगाई; झोंडपणा. [झोंट]

झोंटाळणें—सक्रि. शेंडी धरून ओढणें. 'मन धांवतां कल्पनेपाठीं। विवेक उठाउठीं झोंटाळी।' -एभा २३.९५.

झोटिंग—पु. भूत; पिशाच्च (विशेषतः मृत मुसलमानाचें). 'आग्या झोटिंग जखिणी। त्यांस भजोन जन बुडाले।' -ह १३.६७. २ (ल.) घरदार, बायको मुलगा नसलेला, फटिंग माणूस. ३ अव्यवस्थित, जुलमी, अडदांड, त्रासदायक माणूस. [सं. जोटिंग=शंकर। हिं. झोटिंग=भेंसाळ] ०पाच्छाई-पाद(बाद)शाही-स्त्री. १ वेबंदशाही; जुलमी व अव्यवस्थित कारभार, राज्यव्यवस्था. 'सुधारलेल्या राज्यपद्धतीस अनुसरून कांहीं गोष्टींत सर्वच झोटिंग पाच्छाई करतां येत नाहीं.' -टि ४.२३०. २ अंदाधुंदी; गोंधळ; घोटाळा. [झोटिंग+बादशाही] म्ह० वेबंदराज्य झोटिंग पादशाहा.

झोड—स्त्री. १ ठोक; मार; चोप. (क्रि० मारणें; काढणें). (ल.) यथास्थित दणकणें, झोडणें; खरपूस समाचार. २ (भाताची, धान्याची इ०) झोडपणी. ३ (ल.) एकसारखा जोराचा पाऊस. (क्रि० बसणें; किंवा पावसानें झोड लावणें). ४ अतिरेक; पराकाष्ठा; अतिशय चालविणें. उदा० गाण्याची, जेवण्याची, लिहिण्याची झोड. (क्रि० लावणें; लागणें; पडणें). 'आज त्यानें दिवसभर पुराणाची झोड लाविली आहे.' [झोडणें] ०काम-न. ओवडधोवड, साधारण प्रतीचें काम; ज्याला चातुर्यापेक्षां शक्तीची जास्त गरज आहे असें काम; अंगमेहनतीचें काम. [झोडणें+काम] ०कामी-म्या-वि. जिकीरीचें, त्रासदायक, हमालीचें काम करणारा; कसबी नव्हे असा (सुतार इ०); अकुशल. [झोड+काम]

झोंड—पु. १ झोंट पहा. २ दांडगा; पुंड. -भवि ५३. १२७. ३ (विशेषतः) निगरगट्ट कुळ. 'नाहीं गळां पडलों झोंड।' -तुगा १२५४. झोंडगी-स्त्री. निलाजरी; दांडगी स्त्री. 'झोंडा झोंडगीचे पोटीं। फळें विजाती करंटीं।' -तुगा २९७४. झोडणें पहा.

झोडगा—वि. झोडण्याची आवड असणारा; मारकट; मारका; निर्लज्ज; हट्टी; हेकेखोर; ठोक देणारा. [झोडणें]

झोडगी—स्त्री. धान्याचीं कणसें झोडपून त्यांतून दाणे काढण्याची क्रिया; झोडणी; झोडपणी. [झोडण]

झोडगें—न. (राजा.) कोडगी, निर्लज्ज, स्वैरिणी, हट्टी स्त्री.

झोडझपाट-झपेट—पुस्त्री. १ जोराचा हल्ला, धाड (मारण्यासाठीं किंवा लुटण्यासाठीं). २ मारामार; लुटालूट; जुलूम; मूठमर्दाई. 'हा झोडझपाट करून पोट भरतो.' झोडणें झपेटणें-झपाटणें-१ लुटालूट करणें; दरवडे घालणें. २ हाणमार करीत राहणें; दांडगाईचें वर्तन ठेवणें. [झोडणें+झपेटणें किंवा झपाटणें.]

झोडणी—स्त्री. १ भात झोडण्याकरितां आयंडा ज्या दोरीनें बांधतात ती दोरी. -चहलपूर २९०. झोडपणी. झोडगी पहा. २ काठी इ०नीं मारण्याची क्रिया. [झोडणें]

झोडणें—उक्रि. १ वडविणें; कुटणें; झोडणी करणें; मळणें. २ (ल.) चांगलें मारणें; ठोकणें; झोडपणें; कुमलणें. 'वरि बैसले असुर समस्त। त्यांसि झोडून पाडिलें।' ३ रेटणें; भरडून काढणें; ओबडधोबडपणें भरमसाट करणें (काम, मेहनतीचें काम, व्याख्यान.) ४ (अशिष्ट) घशांत कोंबणें; खच्चून भरणें. 'हा पंचवीस लाडू झोडून आणखी घाल म्हणेल.' ५ (ग्राम्य) संभोग करणें; झंवणें. ६ (खेळांत) डाव मारून घेणें. [प्रा. झोडण= पडणें] **झोडून घेणें**–(गंजिफांचा खेळ) घेणी घेणारानें राजा-बरोबर आणखी एक पान टाकून मारणें; देणी देणारा जर आपल्या सगतचा (उजव्या हाताकडील) असेल व देणीसाठीं उतरलेल्या पानाच्यावरील पान आपल्या हातांत असेल तर राजा-बरोबर तें पान टाकून डाव घेणें. असें केल्यानें या हाताचीं सहा पानें मिळतात. **०पट्टी**—स्त्री. खरपूस मार, चोप ठोक. (ल.) खरड-पट्टी. [झोडणें+पट्टी]

झोडपणें—उक्रि. झोडणें (शब्दशः व ल.) पहा. १ ठोकणें; बडवणें. २ ताव मारणें; फडशा पाडणें. ३ झोडणें; वडवून दाणे इ० वेगळे करणें.

झोंडाई—स्त्री. निगरगट्टपणा; अरेरावी. झोंटाई पहा.

झोडाझोड—स्त्री. १ यथास्थित चोप, मार; मारामारी; ठोकाठोकी. २ (ल.) चलाखी; चपळाई (काम, लढाई, पाऊस इ० तील). [झोडणें द्वि.]

झोडीव—वि. १ झोडलेलें; मळणी केलेलें. २ (ल.) ओवडधोवड रीतीनें तयार केलेलें; कसें वसें भरडून काढलेलें. ३ वाकसानें कसें वसें छिलून काढलेलें (लाकूड). याच्या उलट तासीव. [झोडणें].

झाडोरा—पु. (कों.) झाडी.

झोत, झोतावा—पु १ आगीची मोठी ज्वाळा. २ पाण्याचा मोठा प्रवाह, लोंढा, लोट (वरून खालीं पडणारा); धोत. ३ (सामा.) प्रवाह; लाट (वारा; इ०ची). [सं. ज्योतिस्=उजेड; म. ज्योत]

झोती—स्त्री. धक्का; विक्षेप. 'स्वलेपणा पडैल। झोती हन।' —ज्ञा १३.९५६.

झो(झों)प—स्त्री. निद्रा; नीज. (क्रि० घेणें; येणें). [सं. स्वप्] म्ह० झोंपेला धोंडा भुकेला कोंडा **झोपणें**—अक्रि. निजणें. **झोपीं जाणें**—झोप लागणें; झोंपणें. **०मोड**—स्त्री. निद्राभंग; झोपेंत पडणारा खळ; झोंप लागली असतां मध्येंच जागें होणें, करणें. **झोपाळू, झोंप्या, झोपाळ-ळ्या**—वि. अतिशय झोंप घेणारा. नेहमीं सुस्त.

झोंपडी-डें—स्त्रीन. १ गवतारू घर; खोपटी; पर्णकुटी. २ काड्यामोड्यांचें घर; अगदीं गरिवाची राहण्याची जागा (झोंपडी-पेक्षां झोपडें हें जास्त हलकेपणा दर्शवितें. अगदीं कमी प्रतीची झोपडी=झोंपडें असाहि अर्थ करतात). [प्रा. झुंपडा; का. झोंपडें]

झांपण—न. धैलाच्या डोळ्यावरील झापणी; झांपण. [झांप]

झोंपय, झांपै—स्त्री. (गो.) झोका; आंदोलन 'झोंपय काढ.'

झो(झों)पा—पु. १ डोल; हेलकावा; झोका. २ (कों.) नांगरलेल्या जमिनींत धान्य पेरून ती जमीन सारखी करण्यासाठीं लांव दोरी बांधलेला टहाळांचा झुबका, केरसुणी. ३ झांपा; झोपाटा; झोंपडी किंवा कुंपण यांचें (बारीक फांद्यांचें विणलेलें) ताटीवजा दार. ४ झोंपडी; खोंपटी. ५ झोपाळा; चौपाळा; झुला. म्ह० बैल गेला न झोपा केला (लावला). =थंडीनें बैल मेल्यावर गोठा बांधला.

झोपाट-टा—पु. (व.) ताटी; झोंपडीचें, कुंपणाचें दार; झांपा. झोपा अर्थ ३ पहा.

झोंपळा—पु. झोके घेण्याचें साधन; हिंदोळा; चौपाळा; झुला. [झोका-पा+ळा प्रत्यय]

झोव—न. (गो.) एक जातीचा शिंपा.

झोंबकळा—पु. (माण.) झोंपाळा; हिंदोळा. [झोकाळा]

झोंचट—न. मैथुन; संभोग; तें करणारें जोडपें; झांगड (विशेषतः सापाचें, प्राण्यांचें).

झोंव(वा)ट, झोंबडें—न. त्रासदायक काम किंवा माणूस; लचांड; कुलंगडें; कचाट; संकट; तंटाबखेडा. [झुंबड, झोंवणें]

झोंव(वा)ट, झोंब(बा)ड-डें—न. तंटा; भांडण; कलह; सामुदायिक भांडण, वाद आणि त्याचे सर्व वादीप्रतिवादी. 'झोंवटचें झोंवट सरकारांत नेलें.'

झोंव(वा)डणी—स्त्री. १ ओढाओढ; हिसकणी. २ लूट; चोरी. [झोंवडणें]

झोंवडणें—उक्रि. १ धान्याची मळणी करणें. २ चोपणें; घाव घालणें; आपटणें (धुतांना कपडे) ३ झोंवाडणें पहा.

झोंवडा—वि. १ (वायकी) निर्लज्जपणें, दांडगेपणानें अंगाशीं लगट करणारा; अंगास झोंवणारा; आंवळणारा (अतिप्रसंग करणाऱ्या पुरुषास म्हणतात). २ झोंचट; चिकट; नकार दिला तरी पिच्छा पुरविणारा; अत्यंत आग्रही. ३ चावणारी. (मुंगी, माशी). [झोंवणें] **०झोंवड**—स्त्री. १ हिसकाहिसकी; ओढाओढी. २ झगडणी; झोंवी.

झोंवणी—स्त्री. १ कुस्ती; झोंवी. २ झगडाझगडी; हिसका-हिसकी. [झोंवणें]

झोंव(म)णें—अक्रि. (हें क्रियापद कर्त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें चालतें) १ तीव्र वेदना होणें; मर्मभेद होणें. (ल.) बोचणें; टोंचणें; चावणें; चरचरणें; झणाणणें; चुणचुणणें; डसणें (जाळ, उपरोधिक शब्द किंवा भाषण, निंदा). 'दाही मुखीं झोंवती ज्वाळा।' २ डसणें (साप). 'कीं झोंवला कीं साप।'—मोकर्ण ६.५६. नागीनें

टोंचून तीव्र वेदना करणें (विंचू इ०नीं). ३ जोरानें व बलात्कारानें कीस आलिंगणें, दाबून धरणें; पकडणें; अंगलट घेणें; मिठी मारणें. 'ऐसे वदोनि कंठीं झोंबें दुःशासन स्वभावाच्या'—मोवन ७.७०. जोरानें घसटणें. ४ भांडणें; मस्ती करणें; युद्ध करणें; तुटून पडणें. 'इकडे निशाणाकडे जनकोजी शिंदे झोंबतच होते.'—भाव ६३. ५ (ल.) ओढा असणें. 'कृष्णाकडे झोंबति मायबापें।'—सारुह ७. ९२. ६ (ल.) आकलन करणें; समजून घेणें. 'बोलाआदि झोंबिजे। प्रमेयासि।'—ज्ञा १.५८. ७ (ल.) ज्ञदन काम करणें. 'नरनारी झोंबती साहित्य करित।'—दावि १७२. ८ लगटणें; गुंतणें; विलगणें; पकडणें. 'उत्तरिया झोंबे तान्हें तें दूर करून।'—विक ११५. [का. जोंपिसु=थरारणें, धक्का]

झोंबणें—अक्रि. दाट येणें; गुच्छ बनणें; अतिशय लिगडणें (फुलें, फळें, बहर). 'या मोगऱ्यास पाणी लावा म्हणजे हजारों फुलें झोंबतील.' [का. जोंपु=गुच्छ]

झोंबरा—वि. १ तीव्र वेदना करणारा, देणारा; मर्मभेद करणारा; जिव्हारीं लागणारा; दंश करणारा; टोंचणारा (अक्षरशः वल.) 'त्यांचा विनोद कधींही झोंबरा नसे.'—कोरकि ७२०. २ जोरानें लगटणारा; अंगलट करणारा; जोरानें अंग आवळणारा, धरणारा; पकडणारा. ३ एकदम चावणारा, तोडणारा. ४ जळजळीत. [झोंबणें]

झोंबा—पु. तेल ठेवण्याचें भांडें. झावा, झावू पहा.

झोंबाडणें—सक्रि. १ जोरानें, दांडगाईनें हिसकावून घेणें; धसकफसक करणें. २ लुटणें; नागविणें; लुबाडून घेणें; चोरी करणें. [झोंबणें] **झोंबाडा**—पु. झोंबण्याचा प्रकार. जबरीनें पकडणें, घेणें; घाला; हिसकावून घेणें; धाड; झेप. (क्रि० घालणें; करणें; घेणें; मारणें). २ चोर; लुटारू; दरवडेखोर. [झोंबाड]

झोंबिन(ना-नि)णें—सक्रि. (काव्य) आलिंगणें. झोंबणें पहा. 'असासितु झोंबिनिली। प्राणवल्लभासि।'—शिशु ७०६. [झोंबणें]

झोंबी—स्त्री. १ कुस्ती; झुंज; लढाई. (क्रि० घेणें; खेळणें). 'कृष्णापुढें नाचती गोवळें। झोंबिया घेती एक वळें।'—ह १३. २२४. २ कज्जा; भांडण; तंटा. (क्रि० घेणें). 'की बांधिलेती आरोचकें। झोंबिआं विणू।'—शिशु ११९. ३ अंगलगट; आलिंगन. 'तारुण्याच्या वळें घेऊं धांवलीस झोंबी।'—निगा ९६. [झोंबणें] ०लोंबी—स्त्री. अंगलट; कुस्ती. 'झोंबीलोंबीघेऊन। जाती टांकिती नेऊन।'—दावि ४०४.

झोरा—पु. (व.) थोडेसें सामान मावण्याजोगी, गळयांत अडकविण्याची, शिपायाजवळची कापडी पिशवी, बॅग. [हिं. झोला]

झोरा—पु. (बांधकाम) धाब्यांतील धारें; झरोका.

झोरीमुशी—स्त्री. समुद्रांतील मुशी नांवाच्या माशाची एक जात.

झोरो—पु. (राजा.) कृशता; अशक्तता. [झुरणें.]

झोऱ्या—पु. (खा.) १ जाड सुताडा. हा जाड्याभरड्या सुताचा असतो; बोऱ्या; पांढरें जाजम किंवा सतरंजी. २ (कों.) सुताराचें एक हत्यार.

झोल-ळ—पु. १वस्त्राचा सैल व हलणारा शेवटाचा भाग; घोळ; घेर (अंगरखा इ०चा). २ परिधान केलेल्या वस्त्राचा इतर पदार्थांस लागणारा लांब भाग, झोळ, घोळ. ३ कल; तोल; एकदम एका बाजूस वळणारी गति; झोंक; झटका; फेर; गिरकी. (क्रि० देणें). 'ऐकून मातेचा बोल। दिल्हा वनाकडे झोल।' ४ झोंका; डोल. 'झोल झोलों देवापासी जागवें रे।'—दावि २०३.—वि. थलथलीत. 'वयें उतार झोल शेवटीं।'—अकक २. उद्धवचिद्घन, शुकरंभासंवाद २६. [सं. दोल; प्रा. झुल्ल; म. झुलणें. हिं. झूलना] **झोकांडा**—पु. झोक; झोंकांडी. (क्रि० जाणें). **झोलणें**—अक्रि. झोंका घेणें; देणें; खाणें; डोलणें; हालणें. **झोलर, झोलार**—वि. घोळानें; फुगीर; झोल आलेलें (छत, बाज, वस्त्र, इ०). **झोलविणें**—सक्रि. झोंके घेणें, खाणें. देणें; हलविणें.

झोल—वि. (व.) लफंगा; लबाड.

झोला—पु. १ झोंका. (क्रि०देणें; घेणें.) २ फसवणूक; गप्प; कपट; लबाडी; टाळाटाळ. (क्रि०देणें.) ३ झोळ-ल; पदर; कांठ; सोगा. ४ घोळ सुटणें, सोडणें; झोलफुगारा (वस्त्राचा). ५ झोंपाळा; हिंदोळा. ६ गोता; हिसका. 'जो देता मधुकैटभ—कनककशिपुमुख—महासुरां झोला'—मोस्त्री २.३०. ७ धोका; संकट; त्रास. 'येमयातनेचा झोला। कठीण आहे।'—दा ११.३.८. ८ झोंक; कल; तोल. 'डोले बोलत बोल तों न धरवे गेलाचि झोला भला'—आसी ४४. [सं. दोला] **झोल**—स्त्री. झुकांडी; टाळाटाळ; टोलवाटोलवी. [झोलणें, झोलविणें द्वि.]

झोलावणें—अक्रि. ढेरपोट्या, थलथलीत, गबदुल होणें असणें. [झोल]

झोळ—पु. झोल पहा. —वि. (ल.) मिथ्या; खोटा. 'ते देह झोळ ऐसें मानुनी। ठेले आपणपें-आपणचि होउनी।'—ज्ञा ८.६० [झोल]

झोळकंबणें, झोळंबणें—अक्रि. लोंबकळणें; लोंबकळत राहणें, टेंवणें; झोंके घेणें; हेलकावणें; हेलकावे घेणें.

झोळकंबा-कुंबा-खंबा-खुंबा—पु सैलपणें इकडेतिकडे, पुढेंमागें हलणें; झोल; झोका; लोंबकळी; हेलकावा. (क्रि० घेणें; खाणें). 'तदन्याय तरुवरतीं देव उफराटे झोळकंबे घेती।'—नव१२. १८५ २ झोपाळा; चोपाळा; पाळणा; झोला. [सं. दोला+खांब]

झोळण—स्त्री. घोळ; झोळ; फुगवट (वस्त्र, छत इ०चा). २ मुरकुती; वळी; आंठी. [झोळ]

झोळणा—पु. औषधांचा, बिछान्याच्या सामानाचा, चार तोंडांचा व चार दोऱ्यांचा बटवा, पिशवी; लोंबती मोठी पिशवी. २ चार कोंपरे एकत्र केलेलें वस्त्र (आजाऱ्यास नेण्याचें); जहाजावर जनावरें चढविण्याकरितां तयार केलेली नवघण, शिंकें, शिंकाळी. ३ पोतें (भूस, हलके पदार्थ ठेवण्याचें). [सं. झौलिक=लहान पिशवी]

झोळणी—स्त्री. (व.) भाद्रपदांतील गौरींच्या सणाच्या दिवशी करावयाचा एक पदार्थ. [झोळ]

झोळी—स्त्री. १ झोळणा पहा. २ चौपदरी; दोन दोन कोंपऱ्यास गांठ दिलेलें फडकें (भाजीचें, भिक्षेचें). ३ वस्त्राचा पाळणा; दोऱ्यांचा विणलेला पाळणा. ४ (सामा.) पिशवी. [सं. झौलिक=लहान पिशवी; प्रा. झोलिआ; का. जोलिगि; हि. झोली] ०वंद—वि. भिकारी; भीक मागण्याचा धंदा करणारा. 'तो दालीवंद मी झोळीवंद.' झोळी घेणें–सांवरणें=भीक मागणें. झोळीकोपरगांवचा सुभा—पु. भिकेचा धंदा. (क्रि० घेणें).

झ्यंड—न. (गो.) लचांड. 'हें झ्यंड हांगा कित्या आयशां काय!'

झ्या, झ्याझ्या—उद्गा. बैल, घोडा यानां हांकतांना उच्चारावयाचा शब्द. 'तो कोदंडाचे घोडें करूनी। झ्या झ्या म्हणोनि ओढी मेदिनी।' —रावि ७.२४९. [जा! जा!] ०म्हणणें, करणें-पळून जाणें; झुकांडी देणें.

झ्याऊ—वि. पादराफुसका; निर्जीव. झाऊ पहा.

झ्याक-ग—वि. चकचकीत; प्रकाशमान. झाक पहा.

झ्याझ्यात—स्त्री. (क.) पराकाष्ठा; शिकस्त. (क्रि० करणें).

झ्याझ्यू, झ्याट, झ्याप, झ्याणें, झ्याल, झ्योज्या—हे व असलेच दुसरे शब्द झाझ्यू, झाट इ०मध्यें पहा (यांतील 'य' अक्षरानें या शब्दांचा उच्चार कठोर होतो.)

झ्यैताय-व—पु. (गो.) १ अशिक्षित. २ किरिस्ताव माणूस. [पोर्तु; इं. जेंटु]

ञ

ञ—वर्णमालेंतील दहावा वर्ण. यानें आरंभ होणारा कोणताहि शब्द नाहीं. हें अक्षर शब्दाच्यामध्यें किंवा शेवटीं येतें. अक्षरविकास—याच्या तीन अवस्था आहेत. पहिली अशोककालीन. दुसरी २ ऱ्या शतकांतील गिरनार लेखांत व तिसरी अलाहाबाद स्तंभावरील लेखाच्या काळची (४ थें शतक).

ट

ट—वर्णमालेंतील ११ वें आणि ट वर्गांतील १ लें अक्षर. याचा उच्चार जीभ टाळूला जोरानें लावून करावा लागतो. अक्षरविकासः—ञ प्रमाणेंच याच्या तीन काळच्या तीन अवस्था असून त्या ञ च्या ठिकाणींच सांपडतात. —पु. अक्षरशत्रु; मूर्ख; ढ. टफ करणें—(ल.) एखाद्या विषयाचें अल्पज्ञान होणें. 'विद्यालयांतून जे संस्कृतज्ञ बाहेर पडतात त्यांना ट फ करण्याचें सामर्थ्य आलें न आलें कीं लगेच कोणत्याही शास्त्रावर व्याख्यान, निबंध वगैरे सुरू झालेच —नि. टफ करीत वाचणें—अडखळत किंवा चुका करीत वाचणें; एकेक अक्षर लावून वाचणें (नवीन शिकणारा असें वाचतो). ट ला ट जुळविणें=१ अक्षराला अक्षर जुळविणें. २ (ल.) हीन दर्जाचें काव्य, कविता करणें; चांगला प्रतिभासंपन्न कवि नसणें. 'असे ढ पुढें येणार आहेत हें जर त्या कवीला माहीत असतें तर त्यानेंहि ट ला ट जुळविण्याचे श्रम घेतले नसते.' —मूक.

टऊर—वि. खोडकर; टवाळ; उनाड (मूल). (प्र.) टौर पहा.

टक्—पु. (खा.) औषधाचा एक भाग; डोस.

टक—स्त्री. १ कपाळाचा एकसारखा लागलेला ठणका; कपाळ उठणें. (क्रि० लागणें). २ सतत एकाग्र दृष्टीनें पहाण्याचा प्रकार; एकसारखी दृष्टि. (क्रि० लावणें; लागणें). 'डोळीया पडलें टकां।' —व २३४. ३ अखंड आवाज (एकसारखा पाठ, अभ्यास, ओरड, रडें, भुंकणें, गाणें, पाऊस पडणें इ०चा); सततपणा; अखंडता; टकळी; गुऱ्हाळ. 'एकसारखी भाषणाची पढण्याची—म्हणण्याची—पावसाची—रडण्याची—टक लावली आहे.' —न. १ (काव्य) आश्चर्यामुळें होणारी एकाग्रता, एके ठिकाणीं दृष्टि; नवल; अत्यंत आश्चर्य; आश्चर्याचा अतिरेक; भूल. (क्रि० पडणें). 'मागधासी पडलें टक। तटस्थ ठेला मुहूर्त एक।' —एरुस्व ११. ४५. २ (ल.) मौन; मुग्धपणा (आश्चर्यानें). 'वर्णितां थोरासि पडलें टक।' —मवि २७.८. ३ एकाग्रता; एकसारखी नजर. 'तेथ ताटस्थ्या ताटस्थ्य पडलें। टकासी टक लागलें।' —ज्ञा ११.१९७. ४ संकट. —मनको. [ध्व व दृश्य. तुल० सं. तक्=तग धरणें] ०टक—स्त्री. १ अखंडपणा; सातत्य. २ कंटाळवाणें भाषण; वडवड; टकळी; वटवट. ३ सतत पिरपिर, चिरचिर; रडणें (मुलाचें). (क्रि० लावणें; लागणें). —वि. सतत; एकसारखें (पहाणें). ०क-टकां—क्रिवि. १ अनिमेषदृष्टीनें; एकसारखें रोखून (क्रि० पाहणें). 'तो मूल दिव्याकडे टकटक पाहातो.' २ (कानशिलें इ०) शिलशिलण्यानें; उडण्यानें. (क्रि० करणें).

टक—पु. १ कपडा शिवण्याची एक तऱ्हा; टीप. (क्रि० घालणें). २ चूण (आडवी); (इं.) प्लेट. —शिकशि २.१०५.

टंक—पु. १ पाथरवटाची छिणी; टांकी. 'झाला क्षितिला दंडें जेवि शिळेलागि खाणिता टंकें।' —मोआदि २.१०४. २ चार माषांचें वजन. टाक पहा. ३ टाईप; छापखान्याचा खिळा; ठसा. [सं.] —क्रिवि. (जोरदार, अर्थद्योतक अव्यय. याचा उपयोग

वजन-मापासंबंधींच्या क्रियापदाशीं व नामाशीं होतो). १ तंतो-तंत प्रमाणानें, अंशानें; भारंभार; अगदीं वजनाबरहुकूम. (क्रि० उतरणें; होणें). 'पुण्याचे मापानें दाणे आणिले ते आळंदीचे मापानें टंक उतरले.' -वि. परस्पर तुल्य; बरोबर 'हें वजन आणि तें माप टंक आहेत.' [सं.] ०यंत्र-न. टाईपरायटर.

टकटक—स्त्री. १ चकचक; चकाकी; तकाकी (सापाची). २ सारखा ध्वनि (घड्याळाचा) [ध्व.]

टकटकणें—अक्रि. १ टवटवी येणें; फुलणें; खुलणें; ताजे-तवानें होणें; जोमदार दिसणें (फुलें, चेहरा). २ उडणें; ठणकणें (कानशिलें). [टकटक]

टकटकी—स्त्री. टवटवी; प्रफुल्लितपणा; तुकतुकी (चेहऱ्याची).

टकटकीत—वि. टवटवीत; तुकतुकीत; प्रफुल्ल (चेहरा पदार्थ).

टंकण—न. सवागी. टांकणखार पहा.

टकणें—अक्रि. एकसारखें सकाम दृष्टीनें पाहणें; टक लावून पाहणें; टकमका पाहणें. [टक]

टकणें—उक्रि. १ मिळणें; येणें; लागणें. 'परि वदनांचा शेवटु न टके।' -ज्ञा ११.२०२. २ साधणें; प्राप्त होणें; करतां येणें; साध्य होणें. 'हे अगाध निष्ठा परिपूर्ण। बाळ्या भोळ्या न टके जाण।' -एमा २.५१७. [हिं. टकना=चिकटणें]

टकणें—क्रि. शकणें; करूं शकणें. टिकणें पहा. -तुगा.

टकणें—ठाकणें पहा.

टकणें—क्रि. टिकणें; स्थिर राहणें. 'असो न टकें माझें ध्यान।' -एमा २८.६१७. [टक]

टकबंदी—स्त्री. दर टक्यास (प्रत्येक १२० चौरस विघ्यास) अमुक रकम असा जमिनीचा कायमचा ठरविलेला धारा. -वि. १ (टका=१६ शिवराई) टक्यांमध्यें ठरविलेले, हिशेब केलेले ठेवलेले) नेहमींप्रमाणें रुपयांत ठरविलेले नव्हे असे) (हिशोब, रोखे). २ टक्याच्या हिशोबानें ठरविलेली, अजमास केलेली (जमीन). [टका+बंदी]

टकमक—स्त्री. १ पर्वताचा उंच, कठिण, तुटलेला, वरून खालीं पाहिलें असतां डोळे फिरतील असा सुळका किंवा कडा; अगदीं उभा कडा. रायगड किल्ल्याच्या एका कड्याला टकमट टोंक असें नांव आहे. २ निश्चलदृष्टि. टक पहा.

टकमक-मका—क्रिवि. निश्चलपणें; चकित होऊन. टकटक-टकां पहा. (क्रि० पाहणें). 'टकमक पाहत होते प्रमुमुखचंद्राकडेचि चातकसे।' -मोउद्योग ७.९८. [टक]

टकमक-मकी—स्त्री. गोलाकार भोपळ्यासारखीं फळें येणारी एक वेल. **टकमकें**—न. टकमक वेलीचें फळ.

टकमकीत—वि. टकटकीत पहा.

टकर, टकल—टक्कर, टक्कल पहा.

टकराघो—वि. पोपटासारखा वाचाळ; टकळी लावणारा. [टक्=टकळी+राघू] **टकराघोच्या गोष्टी सांगणें**—गप्पा मारणें; बाता लावणें.

टकली-ळें—स्त्रीन. १ डोकें; डोचकें; विशेषतः डोक्याची कवची. २ सपाट जमीनीवरील उंचवटा; टेकडी.

टकल्या—वि. डोईस टक्कल पडलेला. [टक्कल]

टंकशाला टंकसाळ, टकसाळ—स्त्री. नाणें पाडण्याचा कारखाना; टांकसाळ. [सं. टंकशाला; हिं. टकसाल] **टंकसाळचा फुटका-फुटलेला**-वि. (टांकसाळींत मोडलेला). (ल.) जन्माचाच विघडलेला; लहानपणापासून दुर्वृत्त; आईबापांच्या घरींच कुचकामी झालेला; नीट शिक्षण न मिळालेला. **टंकसाळ्या**-वि. १ नाणीं पाडण्याकरितां ठेवलेला सोनार; याच्या उलट अंग-साळ्या. २ (सामा.) टांकसाळेंतील एखादा नोकर.

टकळा—पु. टुकळा. (राजा.) विरहानें लागलेली घोकणी; वेध; ध्यास; जप; उत्कट इच्छा. (क्रि० घेणें; धरणें; लागणें). 'सांनिध्य घडो टकळा घालुनि न वत्स सुरभिचा सुजला।' -मोअनु ४.५८.

टकळी—स्त्री. १ एकसारखी वटवट, बडबड, रडारड, भुंका-भुंक (बडबडे लोक, मूल, कुत्रें इ०ची). (क्रि० लावणें; लागणें). २ झुरणी; ध्यास; टकळा पहा. (क्रि० धरणें; घेणें) 'सांडुनि दुधाची टकळी। गोंवारी गांवधेनु वेंटाळी।' -ज्ञा १८.१७४. [टक]

टकळी—स्त्री. कापसाचें सूत काढण्याची चाती. [टिकली ?]

टका—पु. १ एक नाणें. याची किंमत वेगवेगळी आहे. (अ) सोळा शिवराई पैसे; (आ) चार पैसे; एक आणा. (इ) (गुजराथेंत) तीन पैसे. (ई) (उत्तर हिंदुस्थान) दोन पैसे. (उ) चार-पांच आणे किंमतीचें नाणें. -भात्रै १२.१. (ऊ) (सामा.) एक रुपया. (हें प्रत्यक्ष नाणें नसावें. वरील किंमतीचा वाचक शब्द असेल.) 'शेंकडा ६ टक्के.' २ पैका; धन; द्रव्य. ३ कर. (समासांत) घरटका-लमटका-तोरणटका. ४ १२० चौरस विघे जमिनीचें एक माप. [सं. टंक=नाणें. हिं. टका] **टके करणें**-१ पैसा जवळ करणें. एखादी वस्तु विकून तिचे पैसे करणें. २ फायदा, नफा मिळवणें. ३ सर्वस्व मिळविणें; वरचढ होणें. **टके शेर**-अतिशय स्वस्त; पैशास पायली; मातीमोल. २ कवडी किंमतीचा; क्षुद्र; महत्त्व नसणारा. 'हे पूर्वी मालेराव होते. ऐलीकडे टके शेर झाले.' ३ चांगलें किंवा वाईट एकाच मापाचें, एकाच योग्यतेचें; समानमूल्य. 'टका शेर आटा टका शेर खाजा.' म्ह० टक्या कोठें रे जातोस सख्या तोडावयास. द्रव्यामुळें मैत्री मोडते याअर्थी.

टका-कें—पुन. १ निशाण; ध्वज; छत्र. २ (ल०) प्रतिमा; ठसा. 'फगफगिती टकें निवाड।' -शिशु ५२८. ३ अग्रभाग; कोंब; घुमारा. 'तो पाला तया धुमे। टकेयावरी।' -ज्ञा १५.१६६.

३ ठसा, छाप. 'स्त्री पुरुष नपुंसकें। हे व्यक्तिभेदांचें टके।' –ज्ञा (कुंटे) १५.१६१. [का. टंके=काठी, टेंके=निशाण; तुल० सं. टंक=तलवार]

टकाकां—क्रिवि. टकटक-कां पहा. (क्रि० पाहणें).

टंकाम्ल—न. (शाप.) टांकणखाराचा तेजाब, फूल. (इं.) बोरसिक ॲसिड. [टंक+अम्ल]

टंकार—पु. धनुष्याच्या दोरीचा टणत्कार. 'शिरले यवनाच्या श्रवणीं त्या टंकार.' –विक २६. [सं. टणत्कार ध्व.] टंकारणें–टणत्कारणें.

ट(टं)कारी—पु. दगडाचीं जातीं तयार करणारी किंवा त्यांस टांकी लावणारी टांकाऱ्यांची जात व तींतील एक व्यक्ति. दगड घडण्याचें काम करणारी एक जात, व्यक्ति. [सं. टंक+कार; प्रा. टंक+आर]

टंकी, टंकीका-रा—(संगीत) एक राग. यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण, वादी पंचम, संवादी ऋषभ, गानसमय सायंकाळ.

टकुचें, टकूच, टकोचें—न डोकें, कान झांकणारें (वायकांचें, लहान मुलांचें) टोपडें; कानटोपी; कुंची. [टकुरें]

टकुरें-लें—न. १ डोकें; मस्तक; टाळू; टकोरें; बोडकें. २ वरील भाग; तोंड. [टाळकें]

टकुली-ळी—स्त्री. टकळी पहा.

टंकेकारी—पु. द्वारपाल. –शर

टकेटोणपे—पु.अव. ठोसे; आघात; प्रहार; ठेंचा (ल.) संकटें; हालअपेष्टा; अडथळे (एखाद्या तडीस न्यावयाच्या विषयांत किंवा आश्रय मिळविण्यांत); अनुभव. (क्रि० खाणें; घेणें; सोसणें; भोगणें). 'टकेटोणपे खाल्यावांचून मोठेपणा येत नाहीं.' [टका=धक्का+टोणपा=काठी द्वि.]

टंकोटंक—क्रिवि. बरोबर; तंतोतंत. टंक (–क्रिवि.) पहा. [टंक द्वि.]

टकोर-रा—वि. मोठ्या आकाराचा; साधारण मोठा; (दुसऱ्यापेक्षां) मोठी (सामा. लहानसहान वस्तूंबद्दल वापरतात).

टकोर—वि.कठिण; कडक (गूळ, माल). [ध्व. टकू+करणें]

टकोर—पुस्त्री. घोष; कल्ला; गोंगाट, कटकट; अखंड, एकसारखा आवाज. टक अर्थ ३ पहा. 'पावसानें आज टकोर लाविला आहे.' [ध्व. टक]

टकोरणें, टकोरें—टिकोरणें, टिकोरें पहा.

टकोरा—पु. ठोसा; रपाटा (फळी, काठी, दांडकें यांचा). (क्रि० मारणें). टिकोरा पहा. –मौज २.६.३०.

टकोरी, टकोरें, टकुरें, टक्कुरें, टकुलें, टकोलें—स्त्रीन. (तिरस्कारार्थी) डोकें; टाळू; टाळकें. [का. टकोर=लहान टिमकी]

टक्कर—स्त्री. १ (जनावरांची) शिंगें किंवा कपाळ यांनीं परस्परांवर केलेला आघात; ढुसणी; धडक. २ (ल.) बरोबरी; स्पर्धा; चढाओढ करण्याचा प्रयत्न; सामना. (क्रि० खाणें; मारणें). ३ (बैल एडके इ०) सशृंग पशूंची झोंबी; कुस्ती. [ध्व. प्रा. टक्कर]

टक्कल—न. १ डोक्यावर मध्यभागीं केंस नसणें; डोक्यावरील केंस नसलेली जागा; केशहीनत्व (जरा, रोग, इ० कारणांमुळें झालेलें). २ (ल.) उन्ग्या पिकाच्या शेतांतील पीक नसलेला जमिनीचा तुकडा; माळरान; उंच व कोरड्या जमिनीचा प्रदेश. ३ (तिरस्कारार्थी) तोंड; चेहरा. 'मी आजपासून तुझें टक्कल पाहणार नाहीं.' म्ह० उरीं केंस माथां टक्कल=एकीकडे लाभ तर दुसरीकडे तोटा. ०माथ्या, टकल्या–वि. खल्वाट; टक्कल असणारा.

टक्का, टक्केटोणपे—टका, टकेटोणपे पहा.

टंगचाई, टंगडी—तंगचाई. तंगडी पहा.

टंगळी—स्त्री. (गो.) डहाळी. [का. टोंगी=शाखा]

टगळ—स्त्री. (क.) युक्ति; खुबी; शैली. (क्रि० साधणें) [का. तगलु=गुंतणें, अडकणें]

टंगळमंगळ—स्त्री.न. १ निष्काळजीपणानें, वरवर काम करणें. २ हयगय; टाळाटाळ; कांकूं; मुद्दाम केलेला दिरंगटपणा; अनास्थेची चुकवाचुकव; बेपर्वाई. 'पावसानें अलीकडे टंगळमंगळ आरंभिली आहे.' –क्रिवि. १ हयगयीनें; गमतगमत; निष्काळजीनें; अनास्थेनें; आळसानें (काम करणें). २ लहरीनें; मधूनमधून; इकडेतिकडे करीत; थांबून थांबून; राहून राहून; हात राखून (वेळेवर, योग्य जागीं करावयाचें काम). ३ रडतखडत; अळमटळम करीत; कचरत; चिचकत. [सं. तंगनंमंगनम्–राजवाडे; सं. तंग्+मंग्; का. तंगु=थांबणें, गमणें]

टगेगिरी—स्त्री. मामटेगिरी; लुच्चेगिरी; डाव; कपट.

टग्या—वि. १ लुच्चा; उनाड; गुंड. 'एखादा पुंड टग्याही असेंल्वीची जागा अडवूं शकेल.' –के १.७.३०. २ गबदूल; गलेलठ्ठ; धटिंगण. ३ तगडा; निकोप; सशक्त. 'चांगला टग्या आहेस.' –हाकांध १९४. [का. टक्कु=लबाडी; कपट]

टग्या—पु. शिसें आंत भरलेली मोठी कवडी.

टच—न. (कों.) नेमलेली वेळ; योग्य प्रसंग, काळ (कामकाजाचा); हंगाम; ऋतु; सुगीची वेळ; तयारीचा, घातीचा समय.

टच—स्त्री. (मुंबईतील सोनारांत रूढ–१८५७ सालींहि) सोन्याचा दर्जा, कस. [इं.]

टच-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. (याचा उपयोग हळूच, चपलतेनें टोचणें, मोंसकणें, खुपसणें इ० क्रियापदांबरोबर करितात) टच् शब्द होई असें टोंचणें, वाजणें इ० क्रियापदांच्या आवाजाच्या प्रकाराचें अनुकरणात्मक. उदा० टचकन-डोळयांस पाणी आलें-रक्त निघालें-पू उडाला-फोड (गळू-लिंबू-आंबा-) फुटला-रुपये खरचले इ०. [ध्व.]

टचकरा, टचकारा, टचकारनीस—तजकरा इ० पहा

टचका—पु. १ एक लांकडी खेळणें (हें लांकडी गोट्यांच्या घडाचें असतें). २ टोंच; टोंचणी; टोंचा. ३ बोटानें किंवा गोटीनें हळूच मारलेली टिचकी, धक्का इ०; टच शब्द होईल असा प्रहार. (क्रि० मारणें). ४ (खडकाळ रस्त्यांतून जातांना) गाडीला बसलेला आंचका, धक्का. ५ एकदम मळमळां स्राव (रक्त, पू, रस, अश्रू यांचा टच अशा टिचकणें, मारणें याच्या आवाजावरून) ६ तुणतुण्यावरील लावण्या म्हणण्यांतील झोंक. ७ खटका. [ध्व. टच]

टचटच-चां—क्रिवि. टोंचतांना, ठोकतांना, उवा-पिसवा इ० मारतांना, गळू इ० ठुसठुसतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें. [ध्व. टच द्वि.]

टचटचणें—अक्रि. १ ठुसठुसणें; ठसठसणें; ताठरून कडक बनणें; ठणकणें (गळू इ०). २ टच! टच! आवाज करणें. [ध्व. टचटच]

टचटचीत—वि. ठुसठुसणारें; ठसठसणारें; ताठरून कडक बनलेलें; घट्ट; टणक; निबर (गळू); डब्ब झालेलें, फुगलेलें (पोट); रक्त खाऊन फुगलेला (ढेकूण); रसरसीत (द्राक्षें). (विशेषतः फुगणें, भरणें या क्रियापदांबरोबर, क्रियाविशेषण असतांना योजतात). -क्रिवि. सढळ हातानें; औदार्यानें (खर्च करणें).

टचटचून—क्रिवि. १ विपुलतेनें; भरपूर; पुरेपूर; वाहून जाण्याजोगें; अतिशय (टोंचल्यावरोबर आंत कोंडला गेलेला प्रवाही स्राव. टोचणें, फोडणें इ० शब्दांवरोबर उपयोग). २ अतिशय, विपुल (रडणें, डोळयांत पाणी येणें, सारखें खुपणें, जोरानें ठणकणें या क्रियांचा आवाज, प्रकार यांचें अनुकरणवाचक).

टचाचणें—अक्रि. (टचटचणेंचा अतिशय) जोरानें, सारखें खुपणें; ठणकणें; सळक मारणें; ठुसठुसणें (गळू, इ०). [टच! टच!]

टचाचून, टचाचा, टचाटच-चां—क्रिवि. टचटच, टचटचून यांचीं आधिक्यदर्शक रूपें

टचरणें—अक्रि. (व.) कचरणें.

टंचाई—स्त्री. महागाई; दुर्मिळता; तंगचाई पहा.

टटणी—स्त्री. घाणेरी; एक वनस्पति; फुलझाड.

टटारणें—सक्रि. ताठणें (अंग इ०). तटारणें पहा. [ताठर]

टटोरी—स्त्री. १ (कों.) धान्यानें भरलेलें, घोंसदार कणीस. 'टटोरीस शेतें आलीं होतीं परंतु पाऊस जातांच त्यांच्या टटोऱ्या आंवळल्या.' २ (कुण.) अन्न किंवा श्वासनलिका; अन्नमार्ग. [सं. टट्टरी=एक वाद्य ? तट]

टण क—वि. १ कठिण; दृढ; भरीव; निबर; कडक. २ (ल.) तगडा; मजबूत; कणखर; बळकट. 'टणक धाकुटीं। अवघीं सरती विठ्ठलीं।' -तुगा ३५५. ३ खणखणीत; खडखडीत; निरोगी. ४ प्रचंड; मोठा; स्थूल गंभीर. 'ऐसा टणकु सिंहनादु।' -गीता १. ७५५. [ध्व]

टणक, टणकारा, टणकभाग—पु. श्रमामुळें आलेला थकवा; शीण; भागवटा; वेजारपणा. (क्रि० येणें). 'आतां आला असे टणक। निद्राकरी उगाची।' -भवि ३२.३८. [ठणक] टणकणें, टणकारणें, टणकणें भागणें—अक्रि. पुष्कळ श्रमानें ग्लानी येणें; थकणें; दमणें; श्रमी होणें; शीण येणें.

टणकणें—अक्रि. १ (वायकी) कुरकुरणें; तक्रार करणें; फुरंगटणें. २ हिरमुष्टी होणें; दुर्मुखणें.

टण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. टणक पदार्थास लागून मागें उसळलेल्या गोटी इ०च्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन; धनुष्याच्या टणत्कारासारखा; (उडया मारणें, नाचणें, वागडणें, धुडगुस घालणें इ० क्रिया जोरदारपणें दर्शविण्यासाठींहि त्या त्या क्रियापदावरोबर हें क्रियाविशेषण योजतात). [ध्व.]

टणका—वि. टणक (-वि.)पहा. टणकाई—स्त्री. १ काठिण्य; दृढता; घनता. २ कणखरपणा; धट्टेकट्टेपणा.

टणका, टणकारा—पु. १ विंचवाच्या नांगीचा ठणकारा; दंश; फणकारा. (क्रि० मारणें). २ (ल.) टोमणा; मर्मभेदक भाषण; व्याजोक्ति; व्यंगोक्ति; खोंचदार भाषण. (क्रि० मारणें; मारून जाणें). [ध्व.]

टणका(त्का)रणें—सक्रि. धनुष्याची दोरी वाजविणें. 'टण्कारोनि धनुष्यही लावगां व्याधें मृगी घेरली।' -आनंदतनय, मृगीचरित्र. पृ. ९७. [ध्व. टणत्कार]

टणटण-टणां—क्रिवि. टणकन-कर-दिनीं इ० पहा. [ध्व.] ०उडणें-बोलणें-टोमणा मारणें; खोंचदार उत्तर देणें; रागानें फाडफाड बोलणें इ० टणटणणें—अक्रि. १ उडणें व उड्या खाणें (येडूनें ; उडया मारीत चालणें. २ टोमणा मारणें; खोंचदार प्रत्युत्तर देणें. ३ तणतणणें; अतिशय रागावणें; फार ताणणें.

टणटणीत—वि. १ तणतणीत, तुटेपर्यंत ताणलेला. २ शरीरानें अत्यंत सुदृढ व टुणटुणीत.

टणत्कार—पु. टंकार पहा. [सं. ध्व.]

टणाटण-णां, टणाणां—क्रिवि. टणटण पहा (जोरदाररूप).

टणु-णू-णूं—पुन. आघातानें डोकें किंवा कपाळ यांस आलेलें टेंगूळ. 'कपाळास लागून टणु आलें.' -रामदासी भाग १५. पृ. ११८. [ध्व]

टण्णा–ण्या—पु. योनी; चूत; स्त्रीजननेंद्रिय [सिं. टणो]

टनूचनू—वि. (व.) व्यवस्थित; ठाकठीक. [इं. टॉप]

टनस—पु (व.) ताठा; अहंकार.

टप—पु. १ चेंडूची उशी, उसळी. २ खेळण्याची मोठी गोटी. [ध्व]

टप—पु. १ तंबूचें आच्छादन. 'खाललें टप, आंतलें टप, वरलें टप.' २ गाडीचें वरील आच्छादन, तद्वथा. [इं. टॉप]

टपकं—वि. टपोरें. 'झाड झपकं फूल टपकं.' —मसाप ४.४.२५२.

टपकणें—अक्रि. १ थेंब थेंब पडणें, गळणें, झरणें. [ध्व.] २ (व.) येणें. [ध्व.]

टप–कन–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि. १ टप् असा आवाज करून. २ निमिषांत; क्षणांत; फट्कन; चपकन. [ध्व]

टपकळ—वि. १ भरींव; भरपूर; मोठें व चांगलें; भक्कम; ठळक; ठोकळ. २ स्वच्छ; स्पष्ट; पूर्ण; पुरेपूर; उठावदार. (खूण, अक्षर).

टपका—पु. १ टपकत पडणारा पाण्याचा थेंब. २ (ल.) एकसारखी गळती; झरणी (पाऊस, फळें, साथींत मरणारीं माणसें किंवा जनावरें यांची). (क्रि० लावणें). ३ ठपका; दोषारोप; डाग; आक्षेप; कालिमा. ४ विड्याचें पिकलेलें पान. [ध्व]

टपकाळ दाणा सोडणें—क्रि. (व.) पेरतांना वेतानें जमिनींत दाणा सोडणें.

टपटप–टपां—क्रिवि. १ टपकन पहा. २ जलद; क्षणांत; झटक्यांत. [ध्व]

टॅपटॅप—वि. (गो.) घाबरा; घाबरट.

टपणी—स्त्री. दक्षतेनें (दबा धरून) वाट पहात बसणें; जपणी; टेहळणी; पहारा. [टपणें]

टपणें—अक्रि. लक्ष लाऊन स्वस्थपणें वाट पहात बसणें; दबा धरून बसणें; टेहळणी करणें; जपत राहणें; संधि साधण्यासाठीं जपून बसणें. 'ते अन्योन्यवधातें शस्त्रास्त्रगतिप्रवीणधी टपती।' —मोकर्ण १०.१५. [हिं. टपना]

टपदाण—न. (कु.) टपर; टपका; बोल; दोषारोप.

टपऱ्या—वि. १ (व.) हलकट. २ दरिद्री (डोक्यास टपर (फडकें) बांधणारा यावरून). 'तो फार टपऱ्या आहे.'

टपला—पु. चापट; चापटी; चपाटा; थप्पड. [ध्व.]

टपली—स्त्री. १ लांकडाची उडालेली ढलपी; धपली; सुकलेल्या कानड्याची खपली. (क्रि० निघणें; जाणें; उडणें). २ (ल.) तिरस्कृत स्थिति; अप्रतिष्ठा; सर्व प्रकारें मानखंडना. (क्रि० उडणें). नष्ट स्थिति; धक्कादट; धिंगोटा. (कायाखालीं, कष्टाखालीं, खर्चाखालीं आंब्ला). [टपला–ली] (क्रि० उडणें). टपलेबाजी—स्त्री. थप्पडबाजी; चापटपोळी चारणें; खरपूस मार. (क्रि० करणें; काढणें). —मकों. ३. ५८

टपाटप–पां—क्रिवि. टपटप–टपां पहा.

टपार—स्त्री. (हेट. नाविक) गलबतास पावसाची किंवा समुद्राच्या पाण्याची झड लागूं नये म्हणून दोहों बाजूंस बांधावयाची लांकडी साटी. [टप]

टपा(प्पा)ल—न. १ डाकघर. २ डाक, पत्रें इ०. [टप्पा] ०हंशील—न. टपालानें पाठविण्यास तिकिटें इ० रूपानें लागणारा खर्च. [टपाल+हंशील]

टपाला—न. घोड्याचा एक रंग. —अश्वप १.२८.

टपूर—पु. धष्टपुष्ट मेंढा.

टपू(पो)र–रा—पु. काठीचा तडाखा. टकोरा पहा. (क्रि० मारणें). —वि. मोठा; मोठ्या आकाराचा; इतरांपेक्षां मोठा; पुष्कळांमध्यें मोठा.

टप्प–कन–कर–दिशीं—टप–कन इ० पहा.

टप्पर—न. (व.) झांकण; पत्रा. [टप]

टप्पल—न. १ व्रणावरील खपली. (क्रि० उडणें; निघणें). २ (ल. व शब्दशः) सर्वस्व जाणें; चामडें निघणें. 'माझें खर्चाखालीं–लग्नामुळें–घर बांधण्यामध्यें–टप्पल उडालें किंवा निघालें.'

टप्पा—पु. १ (गायन) एक चीज. मिय्या शौरी यानें ही चीज तयार केली. हिचा विषय शृंगार. काफी; खमाज, भैरवी इ० रागांत बहुधा ही वापरतात. हींत तानबाजी फार लागते. २ (ताल) यांत १६ मात्रा व ४ विभाग असतात.

टप्पा—पु. १ चेंडू, बाण, बंदुकीची गोळी यांच्या मार्‍याचें अंतर, फेंक, मर्यादा. २ अंतर; दोन रेषांतील–गांवांतील अंतर. 'त्या गांवास दहा कोसांचा टप्पा आहे.' ३ विसाव्याची किंवा थांबण्याची जागा; विशेषतः डांक पोंचविणारे धावते नोकर किंवा हमाल अथवा घोडे यांची अदलाबदल होते ती जागा; ठेवलेली डांक; टेकडीवरील, घाटामधील विश्रांतीचें ठिकाण किंवा चढ; जिन्यावरील मधली थांबण्याची आडवी जागा. ६ चेंडूची उशी. ७ शिवण्याची एक तऱ्हा. ८ (ल.) प्रवाह; ओघ; आटोका; कल; कक्षा (भाषण, मन, धारणाशक्ति यांचा). 'जसजसें वर जावें तसतसा पृथ्वीचा अधिकअधिक भाग नजरेच्या टप्प्यांत येतो.' ९ वसविभाग; घेरा (मोठें शहर व त्याखालील भोंवतालचीं खेडीं मिळून) वस्त पहा. ११ (बांध काम) जड पहा. (इं.) ऑफसेट. [का. टप्पा, टप्पे] ०खाऊन येणें–१ मध्यें खालीं पडून पुन्हां उसळून पुढें जाणें; उशी घेणें (चेंडू इ०). २ (ल.) तावडींत पडून येणें (दूत, निरोप्या). ३ गमतगमत, मध्यें विसांवा खाऊन येणें. ०खाणें–१ थांबणें; विसावा घेणें (बोलतांना, वाचतांना). २ टप्पाखाऊन येणें पहा. टप्प्यांत येणें=आटोक्यांत आकलनांत येणें. टप्पे लावणें–मुक्काम दर मुक्काम करणें. ०गुजरा–

पु. तोफांचा धमधमा; उचवटा. ' तटोतट टप्पेगुजरे बांधून ...' -मराआ ३३.

टब—न. १ लांबट जस्ती भांडें. २ पिंप. [इं.]

टबकणें, टबका—टपकणें, टपका पहा.

टंबलणें, टम(मा)लणें—उक्रि. (ग्राम्य) संभोग करणें.

टबला—पु. तबला पहा.

टबुका, टबूक—वि. (ग्राम्य) मोठ्या आकाराचा; अजस्र; धेंड; धूड.

टंबू—पु. (व.) १ मोठें व वाटोळें बोर. २ (ल.) मोठ्या शेंडयाचें नाक; बोंड. ' नाकाचा टंबू. ' **टंब्या**—पु. (क.) वेंदुल.

टबोणा—वि. मोठा; मोठ्या आकाराचा; ढपोरा पहा.

टमका—पु. चापटी; थप्पड. -शर. [ध्व. टम]

टमकी, टमटम—टिमकी, टिमटिम पहा.

टमटम—स्त्री. घोड्याची एक प्रकारची गाडी. [ध्व.] ०नगरी-स्त्री. १ प्रसिद्धि; डांगोरा; गाजावाजा. २ जेथें पुष्कळ गप्पीदास व चहाडखोर लोक राहतात तें गांव; गप्पांचें आगर. ०राज्य-न. १ बेशिस्त, अव्यवस्थित कुटुंब, जमात, समाज. २ गोंधळ; अव्यवस्था. म्ह० बजबजपुरी आणि टमटम राज्य.

टमटमीत—वि. टुमटुमीत पहा.

टर—स्त्री. १ फजीती; निंदा; मानहानि; निर्भर्त्सना; उपहास. २ निंदास्पद स्थिति; टेर. (क्रि० उडविणें; करणें; उडणें; होणें). ३ (हिं.) आग्रह; हट्ट. -मनको.

टर—स्त्री. घुम; घरघर, करकर आवाज (भोंवरा, किरकिरें इ० चा).

टरकणें—उक्रि. १ टरें असा आवाज होईल अशा प्रकारें वस्त्र इ० फाडणें, तुकडे करणें. २ चरकणें; भिणें. ३ (ना.) गुंगारा देणें; त्याच पावलीं परतणें. [ध्व. टर; हिं. टरकाना] **टरकन-कर-दिनीं-दिशीं**-क्रिवि. टरें असा फाटण्याच्या आवाजासारखा आवाज होऊन. (क्रि० फाटणें; फाडणें). [ध्व.]

टरकमोहबत-मोबत—स्त्री. वरवर केलेली समजूत; संपादणी.हांजीहांजी;तोंडपूजा;लाघवी भाषण; खोटी किंवा पोकळ प्रीति.

टरकहाणी—स्त्री. कंटाळवाणी व त्रासदायक गोष्ट, भाषण; भाकडकथा; कटकट; टुरटुर; पिरपिर; भुणभुण.

टरका—पु. (राजा.) अपानवायुध्वनि; पादण्याचा ढं असा आवाज; पाद. [ध्व.]

टरकांकडी—स्त्री. उन्हाळ्यांत नदीच्या कांठीं होणारी मोठी व लांब कांकडी. असें म्हणतात कीं पडवळ वेलावरच असतांना त्यांत तवशाच्या बिया घालाव्या व पडवळ पिकल्यावर त्या बिया त्यांतून काढून पेराव्या म्हणजे त्यापासून टरकांकडी उत्पन्न होते. तरकांकडी पहा.

टरकाविणें—उक्रि. १ टरें आवाज होईल असें फाडणें; तुकडे करणें २ (ल.) कानउघाडणी करणें; खडसून किंवा रागानें बोलणें. [ध्व.]

टरघाणी—स्त्री. मुलांचा एक खेळ; एका खांबावर एक आडवें लांकूड अडकविलेलें असून त्याच्या दोन टोकांना दोऱ्या बांधतात व त्याना धरून दोन मुलें लोंबकळतात व तें आडवें लांकूड. गरगर फिरवितात, तेव्हा टरेंटरें असा आवाज होतो. [ध्व.]

टरटर-रां, टरटरून—क्रिवि. वस्त्र टरकन फाडतांना, मुततांना, गळूं वाढतांना, हगतांना, पोळी इ० फुगतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. तरतर पहा. [ध्व.]

टरटरणें, टरारणें—तरतरणें, तरारणें पहा.

टरपेन्टतेल, टरपेंटाईल-न—न. रंग सुकण्यासाठीं त्यांत वापरावयाचें देवदाराच्या झाडाचें एक तेल. टारपीण तेल. [इं.]

टरफ(फा)ल, टलफर, टर्फल—न. कवच; फोल; बाहेरची त्वचा; साल (पोफळ, बदाम, भुईमुग इ०ची); वाटाण्याची शेंग; चिंचेचें बोटूक. [ध्व.]

टरफूस, टरभोंवरा—स्त्रीपु. कानाशीं होणारी कटकट; किरकिर; त्रास; ओरड. (क्रि० लावणें; मांडणें; करणें). टुरफूस असेंहि रूप आढळतें. [टर ध्व.]

टरबूज—पुन. तरबूज; कलिंगड. [फा. तर्बुझ्]

टरंव टरंव, टरांव टरांव, टरौंव टरौंव—क्रिवि. बेडकांच्या ओरडण्याच्या आवाजाचें अनुकरणकरून. [ध्व.]

टरळी—स्त्री. नाला; पाट; खंदक; मोरी; गटार; चर; खळी; पाळी.

टराटर-रां, टरारां, टरारून—क्रिवि. टरटर-टरां पहा.

टरारणें—अक्रि. उत्तेजित होणें. तरारणें पहा.

टरू—न. (राजा.) घट्टा; किणा; बधिर जागा.

टर्न—पु. (छापखाना) कंपोज करतांना केसीच्या घरांतील एखादें अक्षर संपल्यावर, त्या अक्षराच्या जागीं दुसरा एकादा उलटा टाईप (अक्षराची बाजू खालीं करून) टाकतात तो. [इं.]

टर्रेबाज—वि. (ना.) मुजोर, दांडगा. [ध्व. टर+बाज]

टर्रेबाजी—स्त्री. (ना.) मुजोरी; दांडगाई. [हिं.]

टल्ला—पु. चक्कर; फेरी; फेरा. [हिं.] **टल्लेनविशी**-स्त्री. (ना.) रिकामटेकडेपणा. [हिं.]

टल्लू—वि. लहान व जाड; टेंगणाठुसका.

टव—पु. (कासारी धंदा) पत्रा कापतांना मध्यबिंदु काढण्याचें एक खिळ्यासारखें हत्यार. -बदलापूर ९६.

टवका—पु. (कु.) कुसवाचें घर; भोंक; खोवण.

टवका—पु. पृष्ठभागावरचा किंवा शरीराचा ल्हानसा तुकडा (शस्त्राघातानीं इ० निघालेला). टोंका पहा.

टवकारणें—अक्रि. आश्चर्य किंवा रागादिकानें मनुष्यानें डोळे व पशूनें कान ताठ करून एखाद्याकडे पाहणें; डोळे वटारून बघणें. 'ऐकतां मुरलीचा स्वर। गाई टवकारल्या समग्र।'–हवि १३.४१.

टवंक—वि. (गो.) तुडुंब; भरपूर. 'पॉट टवंक भलां'

टवंच—न. दुःख; त्रास; टोचणी. 'कोणीहि टवंच न वेखे.।' –ज्ञा १२.१८२.

टवचणें—सक्रि. कातडें काढणें. [सं. त्वच्]

टवचळणें, टवचा, टवची—टों मध्यें पहा.

टवटव—स्त्री. टवटवी; गोंडसपणा. 'वरी टवंटव अतिबरवी।'–एमा ३.३९०. **टवटवणें**—अक्रि. फुलणें; बहर येणें; ताजें दिसणें; खुलणें (फुलें, चेहरा). **टवटवा, टवटवीत**—वि. प्रफुल्लित; ताजा; ऐन उमेदींत आलेला; पाणीदार चेहेऱ्याचा; तेजस्वी 'मरणीं असे टवटवा।'–ज्ञा ८.२१०. **टवटवी**—स्त्री. प्रफुल्लता; तेज; ताजेपणा; चेहेऱ्याची हुषारी; बहर.

टवणा-णी-णें—स्त्री. १ वजनी मापाबरोबरचें केलेलें माप. २ (कों. राजा.) वजनी पांच शेर मापाचा उभा तांब्या. –क्रिवि. कांठोकांठ; भरपूर (क्रि० भरणें; येणें).

टवणें—अक्रि. (व.) उतरणें; नरम होणें. 'त्याचा ताप किंचित टवला आहे.'

टवरकी, टवरचाळ-चाळा—स्त्रीपु. उनाडटप्पूपणा; बदफैली; भटकेपणा; टवाळकी. **टवरी**—वि. भटक्या; उनाड; विषयी; बदफैली; उनाडटप्पू.

टवरा—पु. (कों.) टवका; उडालेला तुकडा; विशेषतः तोडलेला, फाडलेला इ० भाग.

टवसण—वि. (व.) टणक; कडक. 'म्हातारा बोलून टवसण आहे.'

टवळी—स्त्री. १ नारळाच्या करवंटीचा काढलेला तुकडा, डलपी. २ ओलाण दिव्यामध्यें ज्या खोलगट तवकडींत तेलवात घालतात ती; पितळी पंती. ३ डोक्याचा पुढचा भाग; कपाळ. ४ (वायकी टवाळ स्त्री) एक प्रकारचा शिवीचा शब्द. ५ जोंधळा किंवा ऊंस यांतील एक प्रकारचें बांडगूळ. [का. टवळी] ०**अमावस्या-अवंस**—स्त्री. १ आषाढी अमावास्या; या दिवशीं टवळ्यांची म्हणजे दिव्यांची पूजा करितात. २ अभद्र किंवा अपशकुनी स्त्री. **टवळें-ळं**—न. समई, दिवा किंवा पळीचें तोंड, चाडें (यांत तेल व वात असते). 'हृदयटवळा दीपकु।'–मुआदि ९६.२१६. तुतारीचा टोंकाचा भाग; चुनाळ्याचा, तपकिरीच्या डबीचा, डब्याचा अर्धा भाग; दुहेरी शिंपीचें अर्ध; वाटीच्या आकाराचें भांड्याचें अर्ध; गोफणींत दगड ठेवावयाची जागा.

टवा—पु. डौल; ढब.

टवाळ-ळ्या, टवाळ(ळी)खोर—वि. १ आळशी; उनाड; खोडकर; चाळे किंवा खोड्या करणारा; दुर्गुणांनीं किंवा लुच्चेगिऱ्यांनीं परिपूर्ण (मूल). २ नेहमीं निंदा करणारा; दोष काढणारा; निर्भर्त्सना, उपहास, चेष्टा करणारा; चटोर. ३ लटकें; मिथ्या; निरर्थक. 'तरी सांडी म्हणे आघवें। टवाळ हें।'–ज्ञा १३.८१०.

टवाळ, टवाळी, टवाळकी, टवाळगिरी—स्त्री. १ थट्टा; निंदा; उपहास; कुचेष्टा; नक्कल. २ निरुद्योगी, स्वैर, त्रासदायक, खोडकर किंवा बेफिकीरीचें वर्तन किंवा वागणूक (मुलांची). ३ चटोरपणा. [का. टवळी]

टवाळें—न. खोटेंपण; अवगुण; खोडया; दोष; टवाळपणा. 'ययांचीं टवाळें जाणें।'–शिशु ८६५.

टसर—न. एक प्रकारचें रेशमी जाड कापड [हिं. सं. त्रसर]

टहलणें, टहलता पाहरा—टेहलणें इ० पहा.

टहळणी, टहळणें, टहळी, टहळ्या—टेहळणी इ० पहा.

टहाटळ—पु. टाकळा, तरवठा या नांवाची वनस्पति.

टहाळ—पुन. १ डहाळी; फांदी (झाडाची). २ लाख, वाटाणा, विशेषतः हरभरा या द्विदल धान्याचें झुडूप. [हिं.]

टहाळा-ळें—पुन. १ सपल्लव ल्हान फांदी (झाडाची); डहाळी (झुडपाची तोडलेली). २ टहाळ अर्थ २ पहा.

टहाळी—स्त्री. ल्हान टहाळा. टहाळा अर्थ १ पहा. [हिं.]

टहू—पु. (व.) मोठें बोर. टंबू पहा.

टळ-कण-कर दिशीं—क्रिवि. चकत; लखलखत; झळकन; चटदिशीं. (दिसणें, रक्त निघणें, उसळणें, उडणें, डोळयांत पाणी येणें). [ध्व.]

ट(त)ळका—पु. बांबूची ल्हान चटई; हांथरी; डाळी.

टळटळ, टळटळीत—क्रिवि. १ निखालस; चकचकीत; भर; ढळढळीत; उघड उघड. हे जोरदार शब्द दोनप्रहर या अर्थाच्या शब्दाबरोबर योजतात. भर दोनप्रहरच्या तेजानें युक्त. 'टळटळीत दोनप्रहर किंवा दुपार झाली.' 'टळटळित दुपारां जन्मला रामराणा।' २ केव्हां मध्यरात्र शब्दाबरोबरहि योजतात.

टळटळीत—वि. स्वच्छ, चकचकीत, मोठें आणि चकाकीत दिसणारें (अक्षर, खुणा, गळूं, अश्रु, दंव इ०). **टळटळणें**—वरोवर मध्यान्ह होणें.

टळणें—अक्रि. १ जाणें; निघून जाणें; नाहींसें होणें (काळ, ऋतु, संकट, दुःख). 'हे किती? न त्यास त्याचें काळासीं मिळवितां मुतंप टळतें.'–मोभीष्म ८.५५. २ पराङ्मुख होणें; न येणें पाळण्यास चुकणें; न जागणें. (वचन, शब्द इ०); अंतर पडणें. ३ कलंडणें; कलणें (जहाज, नाव). ४ पळणें; ढळणें. 'टळती

गजहि न अन्य प्रेक्षक जे तेचि तेथवां पळती।' —मोकर्ण ८.२२. म्ह० तेल जळे पीडा टळे.

टळोटळो—न. दुपारचें कडकडीत उन्ह किंवा प्रकाश; मध्यान्ह काल. 'दुपार टळोटळो करती.' —क्रिवि. ढणढणीत; टळटळीत; चकचकीत किरणांनीं युक्त; एकसारखा तेवत किंव तळपत असणारा (सूर्यप्रकाश, प्रदीप्त आग). [ध्व.]

टाईप—पु. १ अक्षर वगैरेचा शिसें इ० धातूंचा ठसा, खिळा. २ नमुना. ०रायटर—पु. अक्षरांच्या ठशांचें यंत्र; टंकयंत्र. [इं.]

टाईम—पु. वेळ; काळ. [इं.]

टाऊक—न. टावकें; आकस्मिक लाभ किंवा फायदा; घबाड; प्राप्ति.

टांक—पु. १ एक तोळ्याचें (एकवहात्तरांश पका शेर,) वजन. ९ माशांचें किंवा ४ माशांचें वजन. 'तुका म्हणे घालूं खंडीमध्यें टांक।' —तुगा ३८७०. (सामा.) थोडीशी दारू. २ लेखणीचें चिरलेलें टोंक; त्या टोंकभर शाई. ३ धातूच्या पत्र्यावरील देवतेचा ठसा. यावरून (ल.) एखाद्या समारंभाला अवश्य बोलावणें केलें पाहिजे असा प्रतिष्ठित माणूस. 'जेथें चंद्रसूर्याचा टांक न पडे।' —सिसं २.३३. ४ (काव्य) एक रुपाया; कोणतेंहि चांदीचें नाणें. 'पडती बहुवस टांक।' —ज्ञा ७.२५. ५ (ल.) लेख. 'अजूनपर्यंत एक टांक तरी ओढला आहेस!' ६ टांकी; छिनी. ७ निब लावलेली अलीकडील प्रकारची एक लेखणी; (कु.) बोरू. ८ (व.) टांच 'टाकेला कांटा रुतला.' ९ (गो.) खर्च करण्याची शक्ति. 'पांच हजार हुंडा देण्याची मला टांक नाहीं.' १० (गो.) दगडासारखी घट्ट जमीन. ११ (व.) वाढ. १२ एका जातीचा आंबा. —स्त्री. बरोबरी; समानधर्म. 'हा आठ रुपयांचा धोतरजोडा आहे. परंतु बारा रुपयांचे जोड्याची टांक टाकतो.' —वि. कोरडा ठणठणीत (नदी, तळें इ०). [टंक] (वाप्र.) ०गुंनणें—हातचा लेख देऊन वचनास बांधून घेणें. ०मारणें=लिहिण्यास घेणें, बसणें. टांकानें (लेखणीच्या टांकानें) गळा कापणें=नुसत्या लिहिण्यानें एखाद्याचा नाश करणें. म्ह० टांका आगळें लिहावें घांसा उणें जेवावें.

टांकचें—क्रि. (गो.) ऐपत असणें.

टाकटाक बोलणें—क्रि (व) जेरीस येणें.

टा(टां)कण—पु. १ लहान जातीचा घोडा. २ (कु.) नक्षीकामाचें एक सुतारी हत्यार, टांकणी. [टंक हिं. टांगहन] **टांकणचाल**—टाकण घोड्याची चाल.

टांकणखार—पु. एक प्रकारचा खार. याचे तेल्या, चौकीचा, खड्या असे प्रकार असून हा अपचन, अग्निमांद्य, त्वचेचे रोग यांवर गुणकारी आहे. मातीच्या भांड्यास जिल्हई देण्यास हा उपयोगी आहे. इं. बोरॅक्स.

टांकणी—स्त्री. १ पखवाजाच्या शाईच्या पुडीबाहेरचा कांठाजवळचा भाग; चाट. २ (हेटकरी) लहान रोयली; उलटे पांच पाय असलेला लहान नांगर. [टाकणें]

टाकणें—सक्रि. १ फेकणें; उधळणें; हरवणें; पाडणें; काढणें; काढून टाकणें; दूर करणें; ढोलावणें. २ सोडून देणें; त्याग करणें; अंगावाहेर लोटणें; स्वीकार न करणें; ठेवणें; घेऊन न जाणें; वर्ज्य करणें. ३ (बिछाईत इ०) पसरणें, घालणें. ४ हवाली करणें; सोंपविणें अवलंबून ठेवणें (उद्योग, ओझें, विश्वास); दुसऱ्यावर विसंबणें; दुसऱ्यासाठीं ठेवणें. 'हा त्याजवर टाकतो, तो त्याजवर, तो तिसऱ्यावर, या प्रमाणें ते कोलताहेत.' ५ पैज मारणें; पणास लावणें. ६ फेंकणें; पेरणें (बीं); कणीस येणें; कोंब येणें; वर काढणें; न घेणें (थान); भरधांव सोडणें (घोडा); हात टाकणें; मारणें; अंग (मांस) कृश, रोड होणें; उडी घालणें. 'टाकूं या भितरीं अग्नीमाजी।' —तुगा १११८.७ आकलन होणें; आवांक्यांत येणें. 'तें माझिये अल्पमतिसि। केवी टांके।' —शिपु २.२८.३७. ८ मिळणें; पावणें; घडणें. टाकणें हें क्रियापद घालणें, ठेवणें या क्रियापदांप्रमाणें व्यापक अर्थानें तसेंच निरनिराळ्या प्रकारांनीं वापरण्यांत येतें. ठेवणें पहा. या टाकणें क्रियापदापूर्वी अनिश्चिततादर्शक प्रत्यय, ऊन प्रत्यय, भूतकालवाचक धातुसाधित असल्यास त्याचा अर्थ चालू असलेल्या गोष्टीची पूर्णता दर्शवितो. उदा० मारून टाकणें=ठार मारणें; पाडून टाकणें=पार पाडणें; सपशेल फेकणें. तसेंच खाऊन, देऊन टाकणें—लिहून—पिऊन टाकणें इ०. (वाप्र.) (एखाद्याशीं) **टाक टाकणें**—स्पर्धा किंवा बरोबरी करणें. **टाकणें टाकणें**—औपचारिक (मनापासून नव्हे अशी) गोष्ट करणें; फुकट नमस्कार करणें; वरवरचा देखावा करणें (बोलावणें, भेटणें इ० चा); मान किंवा मैत्री नसेल तेथें कोरडा आदर करणें. 'मी भोजनास जात नाहीं हें त्याला ठाऊक आहे, परंतु तो उगीच टाकणें टाकायाला आला आहे.' २ टाक टाकणें पहा. **टाकला**—निश्चित; कायम; हमखास. 'रोग्याला प्रातःकाळीं टाकला उतार.' 'या घोड्याचे टाकले शंभर रुपये येतील.' 'हा टाकला कळवंतिणीचे घरीं असतो.' **टाकलेला**—निश्चितपणें; ठेवलेला; खात्रीचा, खरोखर, अवश्य, नेहमीं, नियमित, ठेवलेला असा. 'डोंगरावर टाकलेला पाऊस असतो.' **टाकला-टाकून येणें**—फेकल्यासारखा नेमका येणें; वरचेवर, नेहमी येणें. 'त्याचे घरीं पाहुणा टाकला-टाकून येतो. **टाकला डाव पडणें**—(फांशांतील दानावरून) मनांत योजलेली गोष्ट हटकून घडून येणें. **टाकला रोजगार-उदीम-व्यापार**—एखाद्यावर सोंपविलेला, लादलेला व्यापार इ०. **टाकलें अन्न-जेवण**—न चुकतां मिळावयाचें जेवण. **टाकली किंमत**—आपण सांगितलेली व तावडतोब मिळालेली किंमत. **टाकली गांठ पडणें-भेट घेणें**—खात्रीनें भेटणें; जरूरीच्या

कामासाठीं भेट घेणें. टाकून बोलणें–तिरस्कारानें, तोडून बोलणें, खरडपट्टी काढणें. [सं. त्यज्=सोडणें]

टांकणें—सक्रि. पुन्हां टांकी लावणें; जात्याचे टांकीचे ठोके पुन्हां उजरणें; पहिल्यानेंच टांकी लावणें. [सं. टंक]

टा.कतोर—अ. (व.) पर्यंत [टाकणें+तोंवर]

टाकभाडें—न. नुसतें पोंचविण्याबद्दलचें, वाहतुकीचें भाडें. [टाकणें+भाडें] **टाकभाड्याचें काम**=मोलाचें, हमालीचें, मनापासून न केलेलें काम.

टाकमटिका, टाकमटिकला, टाकमटिळा, टाकमटीक—पु. वेणीफणी; नखरपट्टा; टिळाटोपी; चट्टीपट्टी; चापचोपी; छानछुकी; डामडौल; सुरेखपणा; नखरा; डौल. 'व्यभिचारीचा टाकमटिका। उपहास होती लोकां।'—तुगा २७५९. [टिकला, टिळा द्वि.]

टाकलेली—वि. (बायकी) परित्यक्ता; पतीकडून अवहेलना केलेली किंवा पत्नीधर्मानें न वागणारी (स्त्री). [टाकणें]

टाकवणा—वि. (राजा.) फेकून देण्याच्या योग्यतेचा; गाळसाळ; रद्दड. [टाकणें]

टा(टां)कसाळ—स्त्री. नाणीं पाडण्याचा कारखाना. [सं. टंकशाला] ०थर–पु. झिजलेलें, ठोकलेलें, कापलेलें व म्हणून पुन्हां नवीन पाडण्याकरतां टांकसाळींत परत आलेलें नाणें. **टा(टां)कसाळी**–स्त्री. टांकसाळीवर बसविलेला कर. –वि. टांकसाळींत तयार झालेलें किंवा टांकसाळीसंबंधीं (नाणें, मजूर). **टांकसाळ्या**–पु. टांकसाळीवरील मुख्य अधिकारी.

टांक(के)साळ—न. (कु.) भाताची एक जात.

टांक(कु)ळणें—अक्रि. ताठरणें; भारावणें; दमणें; ताटकळणें; थकणें; श्रमणें (जागरणानें किंवा फार वाचण्यानें डोळे).

टा(टां)कळा–ळी—पु. एक ल्हान झुडूप. याच्या पाल्याची भाजी औषधासारखी उपयोगी आहे. अंगावर विव्वा उतल्यास याचा रस लावतात. बियांची भाजून काफी करितात.

टांकळें—न. भातांतील एक जात.

टाका—पु. (माळवी) ठरलेला, ठराविक कर.

टा(टां)का—पु. (शिवणकाम) १ टांचा; बंध. (वस्त्र, पत्रावळ इ० स दिलेला). २ (ल.) शरीराचा सांधा–विशेषतः पाठीचा मणका. ३ मेकाडा (पिकावरील एक रोग). [सं. टंक्=बांधणें] ०चालता होणें– एखाद्या कामांत प्रवेश होणें, मिळणें; चलती होणें; चंचुप्रवेश करणें; काम सुरू होणें. **टांके ढील–ढिले–करणें**–सांधे ढिले करणें; सपाटून मारणें; अतिशय काबाडकष्ट करणें. **टांके–ढील–होणें**–१ सांधे निखळणें. २ (ल.) अत्यंत काम पडणें; खरपूस मार खाणें; फार काम पडल्यानें थकणें इ०.

टाँकॉ—पु. १ (गो.) ल्हान टोपली. २ (गो.) रानटी लोकांचें पक्वान्न.

टाकाऊ—वि. रद्दड; टाकून देण्यास योग्य. [टाकणें]

टाकाटाकी—टाकोटांक पहा.

टाकारी—पु. टकारी; दगडी जात्यास टांकी देणारा. [टंक].

टांकारी पिंजारी–पु. गरीब, दुर्बळ, हलका, नीच, मिश्र माणूस.

टांकारी—पु. एक पक्षी.

टाकिणें, टाकिजणें—सक्रि. पावणें; गवसणें. 'लोकीं टाकिजे काशी।'—ऋ १९.

टा(टां)की—स्त्री. १ पाण्याचा हौद; टाकें; हाळ. २ गुरांचा पाणी पिण्याचा हौद; दोण. ३ पाथरवटाचें हत्यार; छिणी. ४ जात्याला टांकीनें मारलेला ठोका, ठोके, टोंचे. ५ ग्यासबत्तीमधील, स्टोव्हमधील राकेल ठेवण्याची जागा. [सं. टंक्=बांधणें] (वाप्र.) **टांकीचें तोंड, तोंडास टांकी दिलेली**=देवीचे वण असलेलें तोंड. ०लागणें=चंचुप्रवेश होणें; मार्ग सांपडणें. ०चालणें=इलाज चालणें; क्रम चालविणें. कोणताहि उद्योग, धंदा, कार्य चालू स्थितींत असणें. म्ह० टांकीचे घाव सोसल्याविना देवपण येत नाहीं. =कष्ट केल्याखेरीज थोरपण नाहीं.

टाकी—स्त्री. १ कृति; आवड; आटोका. २ (कर.) तबल्याच्या शाईची कड. ३ (तबल्यांच्या) चाटीवर बोटानें काढलेला, होणारा मधुर ध्वनि. [टंक]

टाकी—स्त्री. (ना.) गंजिफाचे, पत्त्यांचे खेळांत प्रथम पान टाकण्याची पाळी. [टाकणें]

टाकु(को)लें—न. मस्तकाच्या कवटीचा पुढला भाग; टकुरें; ठकोरें.

टाकुळणें—टांकळणें पहा.

टाकें—न. खरबुजावरील एक रोग; अती थंडीनें वेल पांढरे पडतात असा रोग. –कृषि ५७३.

टा(टां)कें—न. १ पाण्याचा हौद; टांकी; तळें. २ (कों.) मर्यादा दाखविण्यासाठीं खडपांत पाडलेलें भोंक. [सं. टंक्=बांधणें.]

टांकेकरी—पु. टाकारी; टाकीनें जात्यास टांकी देणारा. (गो.) ठाकोर. [टाकी+करी]

टाकोटांक, टाकोटाक—क्रिवि. १ पाठोपाठ; मागोमाग. २ बरोबर; प्रमाणशीर; मापाबरोबर; गरजेपुरता; पुरेपूर; तंतोतंत. ३ तावडतोब; डांकेनें; एकामागून एक; अतिशय त्वरेनें. 'तरी नाटोपे श्रीरंग। टाकोटाकीं जातसे।'—मुसभा १५.१८७. [टाकणें]

टाकोटाकी—क्रिवि. टाकतां टाकतां. –शर

टाक्तोर—अ. (व.) पर्यंत; पावेतों; टाकतोर. 'संध्याकाळ टाक्तोर'

टांग, टांगडी—स्त्री. १ (अवहेलनेनें) तंगडी; पाय. 'टांग धरूनिया गगनीं' —कुशलवाख्यान ३८ (मराठी पांचवें पुस्तक पृ. १३५. 'छेदू कुंभकर्णाचें टांगे।'—मारा बाल ५.१७. टिरीपासून पावलापर्यंतचा पाय. २ विशेषतः ढेंग; दोन पाय जमीनीवर एकापुढें एक ताणून टाकले असतां दोन पायांच्यामध्यें राहणारें अंतर. 'टांगा टाकून शेत मोजलें' [सं. टंगा] ०बांधणें—एखाद्याचें गुह्य समजून घेऊन त्यावर वरचष्मा मिळविणें. ०तिंबणें—१ (ग्राम्य) लग्न करणें. २ आंघोळ करणें. ०मारणें—१ (कुस्ती) पायावर लात मारून पाडणें. २ फसविणें. **टांगड्या तोडणें**—पायपिटी करणें **टांगेखालून जाणें**—हार जाणें; पराभूत होणें; नम्र होणें. म्ह० ज्याच्या टांगड्या त्याच्याच गळ्यांत घालणें=एखाद्यास स्वतःच्याच बोलण्यांत पकडणें.

टांगणें—सक्रि. लोंबकळणें; लोंबविणें; लटकाविणें; अधांत्रीं ठेवणें; अडकविणें. **गळा टांगणें**—१ (गायन) स्वर विवक्षित अवधीपर्यंत मोठ्या श्रमानें पोंचणें. २ **जीव टांगणें**—अंतःकरण ओढलें जाणें. [सं. टंकण; हिं. टांगना]

टांगरा—पु. (कु.) खुजा बैल.

टांगरें, टांगूळ—न. दोरीला घट्ट पीळ बसण्यासाठीं व नंतर मारलेली गांठ आवळण्यासाठीं उपयोगांत आणावयाची काठी; अशा तऱ्हेनें मारलेली गांठ. [टांगणें]

टांगल-गूल—न. (कु.) मासे धरण्याचें मोठें जाळें वर ओढण्यासाठीं घेतलेला लहान दांडा.

टांगळ—स्त्री. (ग्राम्य) कसबीण; रांड. —वि. लांब टांग्या; लाथा मारणारी (गाय).

टांगा—पु. घोड्याची गाडी. [टांगणें; हिं. टांगा]

टांगाटोळी—स्त्री. उचलबांगडी; हातपाय धरून उचलून नेणें. [टांगणें]

टांगें—न. १ (तिरस्कारार्थी). टाकुलें पहा. 'प्रमुखें सांसिणलें कव्हणी। धनुचीति टांगें'—ऋ ६१. २ तंगडी 'काळाचें टांगें मोडिलें।'—दा ५.९.४१.

टा(टां)च—स्त्री. १ पायाची खोट. २ घेणेकऱ्यानें किंवा सरकारानें घर इ० वर आणलेली जप्ती; हुकुमनाम्याची बजावणी. [टंक] **उंच टाच करून वागणें, टांचेला माती (मळ) न लागूं देणें**—लक्ष्यपूर्वक व शुद्धाचरणानें वागणें; निरुपद्रवी व निष्कलंक असणें. **टांचा घासणें**—तडफडणें; मरणसमयीं पाय झाडणें.

टा(टां)च—स्त्री. (व.) रांग; एकसारखी ओळ; प्रवाह. 'पत्रांची तर टाच लागली.'

टाचकळ—स्त्री. टाकळा पहा.

टा(टां)चण—न. १ नोंद करून, लिहून ठेवलेला मजकूर; अशा मजकुराचा कागद, टिप्पणी; टिप्पण; यादी; मजकूर लिहिण्याचा व्यापार. २ स्मरणार्थ वही. [टांचणें]

टा(टां)चणी—स्त्री. १ टाचण अर्थ १ पहा. २ कागद एकत्र टांचण्याची विन नेढ्याची व माथें असलेली लहान सुई. ३ उणीव; कमतरता; संकोच; टंचाई. 'न करा टांचणी। येथें कांहीं आडचणी।'—तुगा २५४८. ४ दुर्दशा. 'करावें स्वरूपतेमाजी स्थिरू। तंव तो टांचणीचा उतारू।'—एमा २०.१८२. [टांचणें]

टा(टां)चणें—सक्रि. १ अधर अधर शिवणें; टांचे देणें. २ टाचण लिहिणें; टिपून ठेवणें; उतरून ठेवणें; नमूद करणें. ३ टंचाई पडणें. —शर. [सं. टंकू=बांधणें]

टांचरा—स्त्री. टांच. 'टांचराच्या कुच्या मारा वेगीं।'—तुगा २९५१.

टा(टां)चरूं—न. १ टांचेला झालेलें गळूं, गांठ. २ टांच; टाचरा.

टाचलांडा—पु. (व.) आखूड (गुडघ्यापर्यंत) शेपटी असलेला बैल.

टा(टां)चळणें-चाळणें—सक्रि. १ जनावरानें जलद चालावें म्हणून त्याला टांचेनें प्रहार करणें; टांच मारणें. 'घोड्याला टाचळून चालूं लागला.' —कोरकि ४७८. २ (ल.) चेतविणें; नेट लावणें; आग्रहानें प्रवृत्त करणें. [टांच]

टा(टां)चा, टाचका-गा, टाचें, टाचकें—वि. १ अपुरतें; लहान; तोकडें (वस्त्र इ०). 'यांचें हृदय पहातां विपुल म्हणति कवि तथापि नभ टाचें।'—मोभीष्म १.६३. थोडा; अल्प. 'झाले ग्रास विपुलगुण सुत तत्संबंधयोग परि टांचा।'—मोअनु ६.१४. २ अरुंद; कमी घोळाचा.

टा(टां)चा—पु. टांका; शिवण. (क्रि० मारणें; देणें; घेणें) **जिभेस-पोटास-टाचा देणें**—बोलणें आवरून धरणें; खावयास न मिळणें; पोटास चिमटा घेणें.

टाचें—न. टंचाई. —शर.

टाचेचं काळीज—न. १ मेहुणा; बायकोचा भाऊ (पायाच्या टांचेला जसें टोंचणें सहन होत नाहीं तसें बायकोच्या भावाला वांकडें बोललेलें तिला सहन होत नाहीं यावरून). २ अतिशय आवडती बायको. ३ (ल.) अतिशय आवडतें माणूस; प्रियपात्र; प्यारी वस्तु; जिवाचा कलिजा.

टाटाळ(व)णें—सक्रि. १ करकचून बांधणें. 'टाटाओनी वांधा वहिला।'—शिशु १३१. २ (कों.) तोडणें; फाडणें; कापणें (केळीचें पान—हातानीं). [ध्व.]

टांटूं—न. ठांटूं पहा. [ध्व.]

टा(टां)टोळा—पु. १ (कों.) केळीच्या पानाचा दांडा. २ जोंधळा किंवा बाजरीचें ताट.

टाट्या—पु. (कों.) लहान रेडा; टोणगा.

टाण, टाणणें, टाणा, टाणाटाण—(राजा.) ताण इ० पहा.

टाणकोल—पु. (वे.) (विणकाम) कापडाच्या मागावरील ताण्याला ताण बसण्यासाठीं शेवटीं वापरावयाचा तीरकमठा. [टाण=ताण+का. कोलु=लाकूड, काठी]

टाण येणें—क्रि. (कर.) अंगांत जोर येणें.

टाणाटोणा—पु. १ जादुगिरी; मंत्रतंत्र; जारणमारण. 'केलें टाणेटोणे सारी।' —पला ९७. २ अर्धवट ज्ञान; तुटपुंजें ज्ञान; प्रत्येक विषयांतील थोडथोडी माहिती; निवडक वेंचे (ग्रंथांतील). [हिं.]

टाणें—पु. योग्य वेळ; प्रसंग; समय; बहर; पक्वदशा; मोसम.

टानकूल—न. (विणकाम) वईच्या पेढयांत अडकावून त्याचे पेले पाडण्याचें लांकडी दोन हांत लांब असलेलें साधन.

टा(टां)प—स्त्री. १ घोडयाच्या पुढील पायाचा होणारा टप्‌टप् असा आघात; घोडयानें मागील पायानें मारलेली लाथ; त्याचा तळ-पाय. (क्रि० मारणें). २ बोटांच्या पेऱ्यांनीं डोक्यावर मारलेली टिचकी. (क्रि०मारणें). ३ मर्मभेदक टीका; टोमणा; निर्भर्त्सना. (क्रि० मारणें). ४ छाट; तासणी. (क्रि० मारणें). ५ आई जवळ नसतांना लहान मुलानें घेतलेली खंत, ध्यास, तळमळ. (क्रि० करणें; घेणें). ६ भाजीचें लहान झाड; तशा झाडाचा खुंटलेला अग्रभाग. ७—पु लेखांत खुणेसाठीं केलेलें रेषादिरूप चिन्ह. ८ (वि.) (वहाण, जोडा यांचें) टांचेचें कापून तयार केलेलें कातडें. टापे(फे)खालीं असणें—चालणें-राहणें-वागणें—एखाद्याच्या हुकुमांत, ताब्यांत असणें.

टापटीप—स्त्री. १ घासणें; चापूनचोपून नीट करणें; थापटणें; थोपटणें. २ नीटनेटकेपणा; सुव्यवस्था; रेखलेपणा; वेतवात; ठाकठिकी. ३ —क्रिवि टापासटीप. [टाप द्वि.]

टापटेप—पुअव. (कों.) उंचवटे; टेंकाडें; वारलें; ठेंकडया [टेप द्वि.]

टॉपण—न. (गो.) टोचण्याचें आयुध.

टापणें—अक्रि. (दगड इ०ची) बाजू—साफ करणें.

टापर—स्त्री. १ घोडयानें मारलेली लाथ. (क्रि० मारणें). २ बोटांच्या पेऱ्यांनीं डोक्यावर केलेला आघात. (क्रि० मारणें). ३ डोईस बांधावयाचें फडकें; टापशी. (क्रि० घालणें; घेणें). टापरण, टापरा—नपु. (टापरणेंपासून) मर्मभेदक शब्द; टोमणा; व्याजोक्ति; ठोसा; आघात (अपराध, उपकार, कृपा इ० संबंधानें). (क्रि० ठेवणें; टापरा मारणें). ०वाजणें—(ना.) दिवाळें निघणें; फडशा पडणें; संपणें.

टापर—न. (ना.) मोठें लांकडी घुंगरू. —वि. (ना.) वडबडया (मनुष्य). [ध्व.]

टापर—न. (व.) (कुत्सितार्थी) तोंड.

टापरण—स्त्री. टापर अर्थ ३ पहा. (क्रि० घालणें; घेणें). —न. उपकाराचें ओझें.

टापरणें—न मोगरी; हातोडी; मेखसूं.

टाप(फ)रणें, डाप(फ)रणें—उक्रि. १ रागावणें; चवताळणें; खेंकसणें; खरडपट्टी काढणें; टोमणा मारणें; दटावणें; दम देणें. २ (घोडयानें) जमीन टापांनीं ठोकणें. ३ मोगरीनें खुंटी इ० ठोकणें, आंत घुसविणें. ४ (ल.) कोणी यथेष्टपणें वागूं नये म्हणून त्यास एखाद्या कामांत गुंतवणें. ५ एखाद्याचे दांत त्याच्याच घशांत घालणें, ज्याच्या तंगडया त्याच्या गळयांत घालणें.

टापरा—पु. मोगरी; लांकडी मोठा खुंटा.

टापरी—स्त्री. (हेट) ओझ्याखालीं घेण्याची चुंबळ, बुचडी.

टापरी-शी—स्त्री. १ टापर अर्थ ३ पहा. (क्रि० बांधणें—डोकीस रुमाल, धोतर, पागोटें इ० कांवरून बांधण्याचा एक प्रकार). २ पाऊस लागूं नये म्हणून डोईवर घेतलेली कांवळयाची खोळ. (क्रि० बांधणें). ३ (राजा.) टक्कर; ढुस्सी. (क्रि० मारणें).

टाप(पु)सणें—अक्रि. सुजणें; फुगीर होणें (शरीर, अवयव).

टापसा—पु. सूज; फुगवटी; फोफशा; फुगीर भाग.

टापासटीप—क्रिवि. पुरेपूर; भरपूर; मागणीस पुरेल इतकें; प्रसंगानुरूप; वेतासवेत.

टापू—पु. १ बेट; चाऱ्ही बाजूंनीं पाण्यानें वेढलेला प्रदेश. २ प्रांत; देश. ३ टप्पा; मजल. [टप्पा]

टापू—न. १ झुडपांचा कोंवळा देंठ, शेंडा; लहान झुडुप किंवा भाजी (खावयास उपयोगी); त्याचा कोंब. २ हरभऱ्याचा टहाळा, दाणा; दाणे काढून घेतलेली शेंग किंवा असल्या पोकळ शेंगेचा समूह. ४ हरभरा, तूर, वाटाणा, मसूर, हुलगा, करडई, कोंथिंबीर यांचें रोप किंवा गवत; चारा; कोणताहि चारा, गवत; लव्हाळें; हरळी; बाजरी किंवा जोंधळयाचें ताट. [हिं.]

टाफ—स्त्री. टाप अर्थ १ पहा. टाफेखालीं असणें—टापमध्यें पहा.

टाफर—१ टापर पहा. २ हनुवटी व कान यांवरून घेऊन पागोटयावर बांधलेलें वस्त्र, पट्टा.

टाफरण, टाफरणें, टाफरा, टापसा, टाफू(फूं)—टाप इ० पहा.

टाफरें—वि. घोडा टाप टाकतो त्याप्रमाणें ठेंचाळत चालणारें. 'गारोळे जामून टाफरें।' —दा ३.६.४२. [टाप]

टामढूम—स्त्री. गाजावाजा; भपका; शोभा; थाटमाट; दिखाऊपणा; तमाशा; डौल करण्याचा प्रकार; टाणाटोणा. —क्रिवि. नगाऱ्याच्या आवाजाप्रमाणें, ढमढम. [हिं.]

टाय—स्त्री. (व.) १ बैलाच्या गळयांतील घंटा. (व.) २ कोंवळें हरभऱ्याचें झाड.

टायकळा—(कु.) भाताची एक जात.

टायपां—न. (गो.) भिंतीची एक बाजू.

टायर—स्त्री. मोटार किंवा सायकल यांची रबराची पोकळ धांव. हिच्यांत हवा भरलेली रबराची पोकळ नळी असते. [इं.]

टांयिट्ट—पु.स्त्री. एक उंच झाड.

टार—पु घोडा. (घोड्याची, त्याचप्रमाणें नार, गार, सार म्हणजे बायको, जवाहीर, द्यूत यांची किंमत नेहमीं बदलते किंवा कल्पनेच्या बाहेर पडते; यावरून). **टार**—न. शिंगरूं किंवा दमडी किंमतीचा व रोडका घोडा. 'वाहावया पोथी वृद्ध टार।' –एभा १८.३४८. त्यावरून खोडकर मुलास म्हणतात. –वि. खोडकर; द्वाड; टारगट.

टारगट, टारगा—वि. १ ठेंगणा; बुटका; लहान आकाराचा; खुरटा. २ आंखूड; अपुरता (मोठ्या माणसाचें वस्त्र इ०). ३ खोडकर; द्वाड; चटोर; फाजील. [सं. टारक] **टारगेपणा**—पु. वात्रटपणा; चटोरपणा; छचोर–वारगट–पणा.

टारफुला—पु. जोंधळा, ऊंस या पिकांत उगवणारी एक वनस्पति. ही दुसऱ्या झाडांत आपल्या मुळया खुपसून स्वतःचा निर्वाह करते व दुसऱ्या पिकाचा नाश करते.

टारलें—न. ओवडधोवड पाळणा.

टाराटु(टो)री—स्त्री. १ पोकळ धाक; व्यर्थ भीति; फुकट अरेराची. २ निष्फळ प्रयत्न; टुरटूर. [ध्व.]

टाल—वि. (नंद भाषा) पन्नास संख्या; ५०.

टाल—पुन. (ना. व.) इमारतीचीं किंवा सर्पणाचीं लांकडें मिळण्याचें दुकान. [इं. स्टॉल]

टाल—पु. (ना.) सबंध डोक्याची केलेली गुळगुळीत हजामत.

टालमटोला—पु. कार्य लांबणीवर टाकण्याचा प्रकार; टाळाटाळ; टंगल मंगल; दिवसगत लावणें; थापा देऊन चालविणें. [हिं.]

टाली—स्त्री. (मंडई, संकेत) आठ आणे; अधेली. [हिं.]

टाव—पु. टाहो पहा.

टा(टॉ)वेल—पु. अंग पुसावयाचा पंचा, रुमाल. [इं.]

टा(टां)स—वि. ठास; कठोर; कठिण; भरीव; घट्ट; भरमक्कम.

टास—न. (कु.नाविक) लहान ओहोळांतून खारें पाणी वाहणें.

टाहकळ–ळी, टहाटळ—स्त्री. टाकळा वनस्पति. 'सीवणी टाहकळी वेहंकळी।' –कालिकापुराण २२.१४.

टाह(हा)ळ, टाह(हा)ळा, टाह(हा)ळी—टहाळ इ० पहा.

टाही—स्त्री. लहान मुलांचें टयाहां टयाहां रडें. (क्रि० मारणें; भरणें; घेणें). [ध्व.]

टाहुवा—पु. आलाप; टाहो. 'तेथ टाहुवा करीति चक्रवाकें।' –ऋ १८. [ध्व.]

टाहूर—न. १ दारूचा गुत्ता. २ (गो.) टावरन. [इं. टॅव्हर्न]

टाहो—पु. १ (मोर, बगळा इ०) कांहीं पक्ष्यांचें ओरडणें. (त्यावरून) २ दीर्घ आक्रोश; रडें; ओरड (मूल इ० चें). (क्रि० फोडणें; घेणें); तसेंच मूल उपजल्यानंतरचें पहिलें रडें, टयाहां टयाहां. (क्रि० फोडणें). 'झाला कुमार अद्भुतरूप करी तत्क्षणींच तो टाहो।' –मोसभा १.८०. ३ हंबरडा; मोठ्यानें हांक मारणें; घोष; गलबला. 'तुका करी टाहो। पाहे रखुमाईचा नाहो' –तुगा २१४२. ४ जमिनींतून वाफा निघणें. (क्रि० फुटणें). ५ लाभ. [ध्व.]

टाळ—पु. १ कांशाची पोकळ झांज. (क्रि० वाजविणें; कुटणें). 'टाळ अवघेचि कुटिती।' –रामदास, स्फुट अभंग मूर्खपणपंचक (नवनीत पृ. १५८). २ (संगीत) ताल धरणें. ३ (व.) बैलाच्या गळ्यांतील घंटा. [सं. ताल; हिं. टाळ] **०वाजणें**—सांठा, कोठारांतील वस्तु संपणें. **(घोड्याचे)टाळ वाजणें**—पायांत पाय अडकणें. **टाळ, टहाळ**—क्रिवि. (जुन्नर) स्पष्ट; पूर्ण. 'डोंगरावरचा आवाज मी टाळ ऐकला.' **०कण–कर–दिशीं**—क्रिवि. स्पष्टपणें; उघडपणें; स्वच्छ (दिसणें क्रियापदाबरोबर उपयोग). **०कुट्या–घाशा**—वि. १ (निंदार्थी) टाळ वाजविणारा; ढोंगानें भजन करणारा. २ पायांत पाय अडकवून चालणारा (घोडा). [टाळ+कुटणें] **०घोळ**—पु. झांजा वगैरे वाद्यांचा मोठा गजर. [टाळ+घोळ=गोंधळ] **०घ(धा)री–र्‍या. टाळकरी**—वि. झांज वाजविणारा. [टाळ+धरणें] **०बद्ध**—वि. तालांत असलेला; ठेक्यांत बसविलेलें. –क्रिवि. (गायन) योग्य तालावरील (गाणें). [सं. तालबद्ध] **०सूर**—पु. योग्यकाल व आवाज. 'हा टाळसुरांत गातो.' [टाळ+सूर]

टाळ—पु. (बे. शेती.) नांगराच्या पानाप्रमाणें दिसणारे, दिंडांत बसविलेले पाभरीचे फण प्रत्येकी.

टाळ—पु. (जुन्नर) लांडोरीचें लहान पिल्लूं.

टाळ—पु. (व.) भ्रम झालेल्या रोग्यास टाळूवर बांधण्याचा एक औषधी उपाय.

टाळ—वि. ज्याला मधोमध एक वर्तुळ असतें तें (मोती).

टाळ—वि. (कु.) शुभाशुभ गोष्टींत स्वार्थासाठीं वावरणारा (माणूस).

टाळ—पु. (राजा.) टहाळ; लहान फांदी.

टाळकें—न. १ (निंदार्थी) डोकें; मस्तक; बोडकें; टकलें. २ (कु.) टाळक्यां. [सं. तालकम्] **०शेकणें**—१ मारणें; बडविणें. २ (ल.) तोटा येणें.

टाळणें—सक्रि. १ काढून टाकणें; दूर करणें; नाहींसें करणें; चुकविणें; बंद करणें (संकट, दुःख, त्रास, सांथ). २ करमणूक करणें; झुलविणें; घालविणें; रंजन करणें. ३ लोटणें; घालविणें (वेळ).

टाळून, टाकणें—मोकळें होणें; व्यवस्था करणें; विकणें. [हिं. टालना; का. टलैसु=टाळणें]

टाळनसार—वि. (मोंगलाई) सुरेख; नीटनेटका.

टाळमेकरां—वि. (कु.) वेडसर; तर्कटी; चक्रम.

टाळमटोळा—पु. टाळमटोळा पहा.

टाळा—पु. १ ढकलाढकल; टोलाटोली; पोकळ वढाई (क्रि० मारणें). २ टाळणें; वारणें; परिहार; अडथळा; गुंगारा (त्रास, उपद्रव, संकट यांना). 'तो निजगुरुसुत म्हणुनि न दे परिभव दे तयासि कवि टाळा।' –मोभीष्म ६.५७. ०टाळ-ळी-स्त्री. चालढकल; भूलथाप चुकवाचुकव; पूर्ण नाश. [टाळणें]

टाळा—पु. १ तोंडाच्या वरच्या जवडयाचा आंतील भाग. २ (क. शिंपी) चांदवा. –शिकशि ३.५१. ३ (चांभार) मोट शिवतेवेळीं दोन अधोडींमधील वरच्या बाजूस लाविलेला कातडी तुकडा; जिभेच्या वरच्या चामडयाचा चांगलाजाड भाग. ४ (वे.) दाराचें एक झडप, फळी. ५ (वे.) जोंधळयाचें ताट. (क्रि० लावणें). **टाळा कोरणें**—वहाण; जोडा इ०च्या खालच्या तळास नक्षी पाडणें. [सं. तल]

टाळा—पु. (राजा.) टहाळा; लहान खांदी. [टाळणें]

टाळा—पु. (वडोदें) कुलूप (क्रि० मारणें). टाळी पहा. [ते. टाळमु, गु. ताळुं]

टाळी—पु. १ एका तळहातावर दुसरा तळहात मारणें; तसें मारल्यानें होणारा आवाज. (क्रि० वाजविणें; वाजणें; पिटणें; मारणें). २ (गायन) गातांना हातानें ताल धरणें. (क्रि० पिटणें). 'मुखीं नाम हातीं टाळी।' –दा २.७.४१. ३ हात वाजविणें (फजीती, आनंद दर्शविण्यासाठीं, संकेत करतांना); (क्रि० पिटणें; वाजविणें) ४ हातावर हात मारणें; वचन देणें (सौदा ठरवितांना). (क्रि० मारणें).५ उपेक्षा; रेंगाळणें. (क्रि० लावणें; देणें). ६ लय; ध्यान; समाधि. ब्रह्मटाळी पहा. (क्रि० लावणें). 'पंचविषय एकवटुनि। लाविली टाळी।' –स्वप्न २.३१.४१. ७ कानठाळी; दडा. 'वाऱ्यानें जाऊं पाहे अवनी। टाळी कानीं बैसली।'–एरुस्व १२.१०५. (वाप्र.) [सं. ताल] **टाळीस टाळी देणें**–दुसऱ्याच्या म्हणण्यास मान तुकविणें; हांजी हांजी करणें. ०**वाजणें**–लग्न लागणें. ०**देणें**–१ कोणत्याहि खेळास प्रारंभ करणें. २ कोणतीहि दुसऱ्यानें सांगितलेली गोष्ट पटली असें दाखविणें. म्ह० १ एका हातानें टाळी वाजत नाहीं. २ ज्याची खावी पोळी त्याची वाजवावी टाळी (अन्नदात्याची स्तुति करावी लागते).

टाळी—पु. कुलूप. 'कामकळिकेसीं टाळी घातली।' –शिशु १९०. [ते. टाळमु]

टाळी—स्त्री. (राजा.) टाहळी; लहान फांदी; डाहाळी.

टाळी, अटाळी—स्त्री. १ विन छपराची चुनेगच्ची. २ ठिगळ. [?]

टाळीपटकी—स्त्री. हातावर हात मारून (वचन देऊन) केलेला करार; पक्का करार (सौद्याचा). (क्रि० करणें).

टाळू—स्त्री. १ डोक्याचा वरील पुढचा भाग; मस्तकाग्र; कवटी. २ टाळूवर ठेवलेले केंस. ३ तालुप्रदेश; तोंडाच्या वरच्या जवडयाचा आंतील भाग. ४ (चित्रा नक्षत्राच्या लोखंडी चरणांत पडलेल्या पावसानें) जमिनीचा बनलेला चिकट व जाड थर, (सामा.) जमीनीचा टणक थर, भाग. (क्रि० धरणें). 'विहिरीची टाळू खणली, पाणी भरभर लागलें.' ५ तबल्याच्या शाईचा मध्यभाग. [सं. तालु] ०चा दांत–(सापाचा विषारी दांत, टाळूपाशीं असतो आणि तो त्याला फार जपतो त्यावरून) अतिशय आवडती वस्तु; जिवाचा कलिजा. **टाळू भरणें, टाळवेल लावणें**–(बायकी) लहान मुलाच्या टाळूस तेल लावणें किंवा न्हाणासाठीं तेल माखणें (मुलाच्या १२ व्या दिवसापासून ६ महिनेपर्यंत सकाळीं न्हातांना व रात्रीं निजतांना सरासरी ५ तोळे तेल टाळूंत जिरवितात. पुढें सहा महिन्यानंतर एक वर्षपर्यंत रोज न्हातांना २॥ तोळे तेल जिरवितात). ०**भरणें**–(चांभारी) टांचेखालचा भाग उचलून देणें. (**मढयाच्या**) **टाळूवरचें लोणी खाणारा**–अतिशय कृपण व नीच. ०**वर तेल घालणें–ओतणें**–काम होणें; गरज भागणें; साहाय्य करणें. ०**वर मिरें वाटणें**–एखाद्यावर पूर्ण तावा चालविणें, अंमल गाजविणें. ०**वर हात फिरविणें**–फसविणें; बुडविणें. **टाळूस–टाळेस–टाळवेस टिपरूं लागूं न देणें**–१ आपल्या अंगावर येणारी बाजू मोठें शब्दपांडित्य करून उडवून देणें; काथ्याकूट करणें. अघळपघळ पण मुद्दा सोडून बोलणें. २ आरोप शेकूं न देणें; सहन न करणें.

टाळूनखी—भांडयाच्या सांध्यावर दोन ओळी करण्याकरितां वापरावयाचें कासाराचें हत्यार. –बदलापूर.

टाळें—न. १ कुलूप. 'बंद करीतसे सदनद्वार। कडी टाळें देऊनियां।' –नव २४.१२. २ कुलुपाच्या किंवा घडयाळाच्या खालचें किंवा वरचें अंग, बाजू. ३ पाण्याच्या नळामधील वाऱ्यासाठीं असलेलें उभें दार, त्या दाराची फळी; जमीनींतील मोरीमधील मळ काढण्यासाठीं जें मधोमध दार ठेवतात तें. टाळी पहा.

टाळें—न. जोडयाचा तळ. [सं. तल]

टाळें—न. तोंडाचें वरचें जाभाड; (उघडणें क्रियापदाबरोबर योजलें असतां किंवा तोंड उघडें असतां) खालचें जाभाड; –अव. टाळीं=दोन्ही जाभाडें. जसें– दोन्हीहि टाळीं एकाशीं एक बसणें, मिटणें. 'दिग्गजांचीं टाळीं बैसती।' [सं. तालु]

टाळें—न. (कों.) झाडाच्या फांदीवरील मधाचें पोळें; टाळवें.

टाळेंमेकरें—न. १ एक जातीचें माकड. २ मलबारांतील एक रानटी जात व तींतील व्यक्ति (हे लोक कमरेभोंवतीं

शको. ३. ५९.

झाडाच्या लहान डहाळया किंवा पाला बांधतात व बाकीचें शरीर उघडें ठेवतात). [टाळा=डहाळी+मेकरें=हरिण]

टि(टी)क—स्त्री. टिकली; ख्वा. 'पार्था सोनयाची टिक। सोनयासी लागली देख।'—ज्ञा १४.३८३. [सं. तिलक]

टिकटिक-टिकां—क्रिवि. १ (करणें या क्रि० सह) मिणमिण (जळणें). २ उत्तेजन देणें; चेतविणें; उठावणी करणें. [ध्व.] ०करून राहणें–अत्यंत गरीबींत दिवस काढणें (शेवटची घुगघुगी असणें असा मूळ अर्थ). टिकटिकणें—अक्रि. १ मिणमिणणें; झिरूं-मिरूं असणें (मालवावयाच्या वेळचा दिवा. २ (ल.) मृत्यूच्या वेळची घुगघुगी. ३ टिकटिक असा आवाज करणें. टिकटिक-टिकी—न.स्त्री. १ विझणाऱ्या दिव्याची मिणमिण; माणसाची अखेरची घुगघुगी. २ विशिष्ट आवाज (घडयाळ वगैरेचा). [ध्व.]

टिकणें—अक्रि. १ (एखाद्याजवळ) राहणें; वास करणें; (असलेली स्थिति) चालू असणें; चिकटून राहणें (स्वास्थ्याच्या दृष्टीनें); थारा असणें;(माणसासंबंधीं योजतात). २ शेवटपर्यंत कायम राहणें; तगणें; अप्रतिहत चालणें; नाश न पावतां राहणें; निभाव लागणें; उभें असणें; सहन करणें (वस्तूंसंबंधीं योजितात). ३ (दुकान-दारी) गिऱ्हाईक चिकटून राहणें; याच्या उलट गिऱ्हाईक मारणें पहा. ४ उडया मारणें (हरिण इ०). [हिं. टिकना; सं. टिक्= जाणें]

टिकमिरवणा—वि. (राजा.) नीटनेटका (दिखाऊ पण पोकळ माणूस, वस्तु). [टिका=गंधाचा टिळा+मिरवणें]

टि(ठि)करी—स्त्री. (ना.) एक खेळ. जमीनीवर विशिष्ट प्रकारची आकृति रेखाटून दगडी किंवा खापरी लहान तुकडयानें लंगडत खेळावयाचा मुलांचा खेळ; मामामामींचा खेळ.

टिकल—स्त्री. उडी; कुदी. (क्रि० मारणें; घेणें.)

टिकलग—वि. शोभिवंत; जडित. जडावाचा (अलंकार). 'तेवीं नवगुणटिकलग। लेणें ब्राह्मणाचें अव्यंग।'—ज्ञा १८.८५४.

टिकलस—वि. (व.) नीटनेटका; टापटिपीचा.

टिकला—पु. १ कपाळावर गंध, गोपीचंदन, कुंकु इ० नी वाटोळी किंवा इतर दुसऱ्या आकाराची लाविलेली खूण. ही शोभेसाठीं किंवा निरनिराळ्या धर्मपंथांचा भेद दर्शविणारी असते; तिलक. २ (ल.) कुळांतील किंवा जातींतील श्रेष्ठ पुरुष. [सं. तिलक]

टिकली—स्त्री. १ लहान टिकला, ठिपका. २ वाफ्यांतून उपटून दुसरीकडे पुन्हां लावावयाचें भाजीपाल्याचें रोप, रोपटें. ३ बायकांच्या कपाळावर लावतात तो कुंकवाचा, काचेच्या लहान तुक-डयाचा लहान टिकला; लहान वाटोळी वस्तु (अभ्रक, मेण, पोळी, रोटी, कांच, जरतार, झीग इ० ची); लहान पोळी; चांदकी. ४ एक औषधी वनस्पति. हिचीं पानें नखाएवढीं बारीक व फुलें तांबडीं किंवा पांढरीं असतात. [टिकला, लघुत्वदर्शक] ०मिकली—स्त्री. टाकमटिकला; वेणीफणी; नट्टापट्टा; चट्टीपट्टी; टिळाटोपी; नखरा. [टिकली]

टिकलें—न. (कु.) पातळ कालवण.

टिकल्यापाणी—न. मुलींचा एक खेळ. याचा उल्लेख वात्स्यायनसूत्रांत आढळतो. —मसाप ४.२५७. [टिकली]

टिकवणी—स्त्री. जपून ठेवणें; शाबुती. [टिकविणें] ०चा–वि. ठेवणीचा; टिकाऊ; काळजीपूर्वक वापरलेला.

टिकविणें—सक्रि. १ जपून ठेवणें; शाबूत राखणें; कायम राखणें. २ (दुकानदारी) गिऱ्हाईक मिळवून कायम राखणें; जोडणें. ३ विकत घेतलेल्या मालाची किंमत रोख देणें. [टिकणें]

टिकशी—स्त्री. अंकुर; कोमल अग्र; शेंडा; डिकशी.

टिकसटिंगणा—वि. १ हलका; भुरेकन उडणारा. २ ऐट-बाज; डवदार; अलवत्यागलवत्या.

टिकसा—वि. (व.) सुगंधी उटणें; चिकसा (अंगास लाव-ण्याचा) पहा.

टिका—पु. १ टिकला अर्थ १ पहा. २ (ल.) जनावराच्या कपाळावरील वाटोळा, पांढरा ठिपका. ३ असा प्राणि. 'टिका घोडा, टिका बैल.' [सं. तिलक] ०लागणें–प्रख्यात होणें; कपाळावर शिक्का मारल्याप्रमाणें असणें (कृत्य, गोष्ट). ०ईत–वि. गादीचा हक्कदार; युवराज. ०कपाळीं लागणें–डाग लागणें; दोषारोप येणें.

टिकयाचा धनी–पु. १ जवळ ज्ञान, पैसा, अधिकार, सत्ता इ० वास्तविक नसतां परिस्थितीमुळें ज्याला मानमतराब मिळतो असा माणूस; कुंकवाचा धनी; मानापुरता मालक. २ नामधारी मालक, राजा; सत्ताहीन पदाधिकारी व्यक्ति.

टिकाऊ—वि. शाबूत राहणारा; कायम असलेला; दमदार. [टिकणें]

टिकांची पाटली—स्त्री. सोन्याच्या मण्यांची केलेली पाटली.

टिकाव—पु. कुदळ; पिकाव. [इं. पिकॲक्स]

टिकाव-वा—पु. १ निभाव; मजबुती; सतत टिकवणी (एखाद्या ठिकाणीं किंवा एखाद्या माणसाच्या संगतींत सुखानें, सोईनें). (क्रि० होणें; निघणें). २ निभावणी; निभावणूक; स्थैर्य; खंबीरी; सहनशक्ति (वस्तूची). (क्रि० होणें; निघणें).

टिकाविणें—सक्रि. १ (हातानें, काठीनें) मारणें; लगावणें; भडकाविणें. २ टिकविणें पहा.

टिकिटिकि—क्रिवि. टिकटिक-कां पहा. [ध्व.]

टिकी—स्त्री. १ (ग्राम्य) उद्योग; व्यापार; धंदा; निर्वा-हाचें साधन; नोकरी. (क्रि० लागणें; सांपडणें; मिळणें.) २ (कों.) रोपाचा कोंब; डिकशी; कोंय; पालवी. ३ पंजाबांतील सप्ताळू नांवाचें फळ; हें रुचकर असतें.

टिकु—पु. टिकला पहा.

टिकें—पु. १ ठिकें; तीळ; मस; डाग. २ शेत; वावर.

टिकेकरी—पु. टिक्याचा धनी पहा.

टिकेलें—वि. टिकलेलें; स्थिर. [टिकणें]

टिकोजी, टिकोबा—पु. १ (निंदार्थी) मानपानाच्या टिळ्याचा अधिकारी; वाजीराव; वडें धेंड. 'तुम्ही कोण असे मोठे टिकोजी ?' २ टिक्याचा धनी पहा. म्ह० (व.) टिकोवा टिकाई विठोवारखुमाई=कुटुंबांत फक्त नवरावायको दोघेच. एकला(टा) टिकोजी—पु. १ एकलकोंडा; कोणीहि मित्र, स्नेही वगैरे नसलेला माणूस. २ जातींत किंवा सर्व कुटुंबांत एकटाच उरलेला माणूस. [टिका]

टिकोर-रा—वि. १ मोठा; मसाडा; टकोर-रा(-वि.) पहा. २ चांगला.

टिकोरं—न. (व.) जाड व आखूड काठी.

टिकोर-रें—न. मोठा व सुंदर घोडा.

टिकोरणें, टिकोरें, टिकोरा—नपु. १ काठी; सोटा; दांडकें. २ (अश्लील) शिस्न. ३ हा शब्द अतिशय मोठ्या व अतिशय लांबट वस्तूस लावितात. 'टिकोरणें-शेत-पाऊस-पीक-डोंगर-वाडा.' ४ ठोसा; तडाखा (विशेषतः काठीचा). (क्रि० मारणें).

टिकोरी, टकोरी—स्त्री. (व.) डोक्याची कवची; टाळकें.

टिकोळें—न. (व.) लहान पत्रावळ; ठिकोळें.

टिकंटिळा—पु. (व) चटीपट्टी; नखरा. 'टिकंटिळा करण्यांत दिवस जातो.'

टिक्कल—स्त्री. सततचा छळ; त्रास; खरडपट्टी; शिव्यांचा भडिमार. (क्रि० लावणें; मांडणें; करणें). [टिक ! टिक !]

टिक्का, टिक्कोजी, टिक्कोबा—टिका इ० पहा.

टिक्की—स्त्री. (कर.) नेट; चिकाटी. -वि. (जुन्नर) कपाळावर पांढरा ठिपका असलेली (मेंढी).

टिक्की—स्त्री. सोय; तजवीज; संधान; तरतूद. (क्रि० जमविणें). ०लावणें-जेवणाची सोय लावणें.

टिंगणें—अक्रि. लंगडणें; अडखळणें; ठेंचाळणें (पाय अधू झाल्यानें).

टिंगल—स्त्री. (चांभारी) बारीक खिळा; टेकस.

टिंगल—स्त्री. थट्टा; टिक्कल. (क्रि० करणें; वाजविणें).

टिच—न. (व.) उसण.

टिंच-टीच—स्त्री. १ वीत; अंगठा व त्याजवळील बोट यांच्या टोकांतील महत्तम अंतर. २ टिचकी; टिचका; टचका. ३ टाप; टचकी; बोटांचा प्रहार. (क्रि० मारणें). टिचकणें-उक्रि. टिचकी मारणें; प्रहार करणें.

टिच-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. टचटचां; टचकन; टिचकी मारल्यासारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

टिचका—वि. आंखूड (वस्त्र); लहान; तोकडें (पागोटें).

टिचकी—स्त्री. १ टिंच अर्थ २,३ पहा. (क्रि० मारणें; वाजविणें). 'ज्यानें टिचकीनें मारिली।' -ऐपो ४९. चुटकी. २ लहान मुलांचें फुगीर पोट. (क्रि० फुगणें; वर येणें). [सं. छोटिका] ०पाणी-(मुलींचा एक खेळ) या खेळांत खेळणारांच्या दोन तुकड्या असतात. प्रत्येक तुकडींतील मुख्यानें गड्यांचीं नांवें बदलून समोरासमोर दोन्ही तुकड्या बसल्यावर एका तुकडींतील मुख्य आपल्या विरुद्ध तुकडींतील मुलीस दोन तुकड्यांच्यामध्यें बसवून तिचे डोळे झांकतो व आपल्या तुकडींतील मुलीस बदललेल्या नावानें हाक मारून डोळे झाकलेल्या मुलीच्या कपाळावर टिचकी मारावयास सांगतो व त्या डोळे झाकलेल्या मुलीस टिचकी कोणी मारली तें ओळखण्यास सांगतो तिनें मुलगी ओळखली तर ती मुलगी विरुद्ध तुकडींत जाते. मग त्या तुकडीचा डाव सुरू होतो. असा सर्व मुली एक झाल्या कीं डाव संपतो. [ध्व. टिच् !]

टिचकुली—स्त्री. ठिचकी अर्थ २ पहा.

टिचटिच-टिचां—क्रिवि. पोटांतील कुटकुट आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. 'पोट टिचटिच करतं.'

टि(टिं)चणें—उक्रि. १ टिचकी मारणें. २ गोटी, कवडी इ० लक्ष्यावर नेम मारणें; वेधणें. ३ -अक्रि. तडा जाणें; फुटणें; तडकणें (बांगडी, कांचसामान इ०). ४ (ल.) (पैसे) भरणें; देणें.

टिचर-रें—न. डोकींतील कृमि पडलेला व्रण; शरीराच्या कोणत्याहि भागांत व्रणापासून पडलेलें छिद्र.

टिचा—पु. १ (विशेषतः नांवाचा टिचा-उडणें, पडणें, होणें, करणें या क्रियापदावरोबर) अपकीर्ति; वाईट नांव; दुष्कीर्ति. 'त्याचे नांवाचा टिचा असा पडला आहे कीं तो सदासर्वदां लबाड बोलतो.' २ (कों) लहान मुलाच्या कपाळावरील काजळाची तीट. (क्रि० लावणें; लागणें).

टिचिटिचि—क्रिवि. टिचटिच पहा.

टि(टिं)चें—न. तीव्र वेदना; पीडा (शरीरांतील). (क्रि० भरणें; उतरणें).

टिचें--न. गळूं; पुळी; कट. टिचर पहा.

टिच्चून—क्रिवि. प्रत्यक्ष; समोरासमोर; पाठीमागें नव्हे; भरपूर; रोखठोक.

टिट—न. पायाचा चवडा, तिकटें; चोंच. 'टिटांतु नळी। धरूनि ठाके।' -ज्ञा. ६.७७.

टिट(टे)घर—न. सोंगट्यांतील कटघर; तिठ्यावरचें घर. 'तें जिणें कीं जुवाराचें। टिटेघर' -ज्ञा. १८.६७३.

टिटव—न. १ (व.) मोटवण, चाक व त्याखालचे दोन खांब इ०. २ (खा.) खांब व तुळई यांच्यामध्यें त्यांच्याच जाडीचा असलेला लांबट जाडी ठोकळा.

टिटवी, टिटवरी, टिटिवरी—स्त्री. १ बहुरंगी व दिसण्यांत सुरेख असा एक पक्षी. याचें अंडें सोनेरी असून त्यास चांगली किंमत येते. 'टिटवी यमाची तराळीन।' –भज ७३. २ टिटव अर्थ २ पहा. ३ (कों.) पाटस्थळ पिकास पाणी देण्याची सरी. [सं. टिट्टिभ] म्ह० टिटवी देखील समुद्र आटविते. =क्षुद्र माणूस देखील प्रसंगविशेषीं दीर्घ प्रयत्नानें मोठें कृत्य करतो. (यावद्दलची एक गोष्ट आहे).

टिटाळी—स्त्री. (कों.) शेंडा.

टिट्टिम—पु. तांबूस रंगाचा नीलमणी.

टिणगिण्या—स्त्रीअव. (कों.) खोडया; चाळे; चेष्टा; लुच्चेगिरीची भांडगें; मटक्या. (क्रि० मारणें; उनाडपणाचे चाळे करणें).

टिणटिण-टिणां—क्रिवि. उडतउडत; उडया मारीत; उशी घेत (चेंडू.) [ध्व.] ०उड्या मारणें– उडया मारणें; खिदळणें; हुंदडणें (लहान मुलानें).

टिनपाट—न. जस्ताचें वजनानें हलकें भांडें [इं. टिन+पॉट] ०वाजणें–दिवाळें निघणें; फडशा पडणें.

टिपकणें—अक्रि. ठिबकणें. [टिप! टिप! ध्व.]

टिपका—पु. १ ठिपका; थेंब; बिंदु. २ डाग; खूण; चिन्ह. ३ (ल.) बारीक टिकला. ४ गळती; सततची टिबकणी (पाऊस, गळणारें पाखें, ओलें वस्त्र यांची). (क्रि० लावणें); हळूहळू पण सततचा मार. 'धपका सोसतो पण टिपका सोसत नाहीं.' [ध्व.]

टिपगारी-गिरी—स्त्री. चुन्यानें भिंत वगैरेच्या दरजा भरणें. 'वेळ गळत असे त्यास...टिपगारी करविली.' –तीप्र २७३.

टिपटिप—स्त्री. १ टिपका अर्थ ४ पहा. (क्रि० गळणें). २ (ल.) तगादा; निकड; टुमणें. (क्रि० लावणें; मांडणें; करणें).

टिपटिप, टिपटिपां—क्रिवि. गळण्याचा पटापट असा आवाज होऊन. [ध्व.]

टिपण—न. १ चिठ्ठी; स्मरणपत्र; टांचण; यादी. २ जन्मपत्रिका. ३ उडी; उशी (वाघ इ०ची.) (क्रि० टाकणें). ४ (कों.) नेमलेलें स्थान किंवा वेळ. 'दीस उगवण्याच्या टिपणास.' आणीबाणीचा प्रसंग; निश्चित स्थान; तोफ किंवा बाण यांचें लक्ष्य, तारकीट. ०टिपणास येणें–आटोक्यांत येणें; आवांक्यांत किंवा कक्षेंत येणें. टिपणबुक–न. स्मरणवही; (पैमायषखातें) जमीनीच्या लांबीरुंदी टिपून ठेवण्याची वही.

टिपणी—स्त्री. १ याद, टांचण इ० करण्याची क्रिया; टीप. २ टिपण अर्थ १ पहा. [टिपणें]

टि(टी)पनीस—पु. गांवाची, लष्कराची वगैरे मोजदाद ठेवणारा अधिकारी. [टिपणें+नवीस]

टिपणें—अक्रि. १ थेंबथेंब पडणें; गळणें; स्राव होणें. २ (वस्त्र इ०) शिवणें; टांका घालणें. [ध्व. टिप]

टिपणें—सक्रि. १ टिपण, यादी करणें; टांचण करणें. २ शाई, तेल इ० शोषून घेणें, वस्त्रानें पुसून काढणें. ३ धान्याचा एक एक दाणा वेंचून घेणें. ४ गोळी, बाण, चेंडू इ० नीं लक्ष्य वेधणें; नेम धरून मारणें (लढाईंत) एकटा निवडून काढून ठार मारणें. ५ चुना इ० नें भिंत सारवणें. ६ (खेळ) ईषेनें पळून झाड, दगड, खेळगडी इ० स शिवणें, स्पर्श करणें. ७ मोजतांना स्पर्श करणें; लिहून ठेवणें. ८ शिवणें; दोरा घालणें; टांका घालणें. **टिपकागद**–पु. शाई टिपून, शोषून घेण्याचा एक प्रकारचा कागद.

टिपर-खेळ-घाई-घाळी—पुस्त्री. टिपूरखेळ पहा. **टिपरखेळा**–पु. टिपूरखेळा पहा.

टिपरखेळें—पु. सोनाराची हातोडी. टिपूरखेळें पहा.

टि(टिं)परघाई—स्त्री. घाईचें व जोरानें केलेलें कृत्य; अतिशय त्वरा. जोराची धांवपळ, गडबड. 'क्षणभर तरवारीची टिपरघाई जाली.' –भाव ४६. [टिपरूं+घाई]

टिपरी—स्त्री. १ मापी पावशेर. २ वीतभर लांबीची लहान काठी, कांडी (नगारा इ० वाद्यें वाजविण्याची, खेळांतील, तसेंच हाताच्या बोटामध्यें पिरगळण्यासाठीं घालण्याची). ३ (वाद्य) ताल धरण्याची वीतभर लांबीची काठी, ही प्रत्येक हातांत एक एक घेऊन एकावर एक आपटून ताल धरतात. ४ एक प्रकारचा चाप. 'कोणाहि नको टिपरी। हें नार्कीची श्रमेहिजन कोटि परि।' –मोकृष्ण ४९१५. यावरून ५ (ल.) अंगास घट्ट बसणारीं, जखडून टाकणारीं वस्त्रभूषणें यांना व अतिशय दमल्या-भागल्यानंतरच्या अंग ताठरण्याला व इजेला किंवा वेदनेला हा शब्द योजितात.

टिपरी पुनव-पूर्णिमा—स्त्री. त्रिपुरी पौर्णिमा.

टि(टिं)परूं-रें—न. १ टिपरी अर्थ २ पहा. २ दांडू. ३ उंसाचा तुकडा.

टिपस—वि. (व.) तीन; पांच; पंधरा ही संख्या.

टिपळण—स्त्री. (कों.) विहीर इ०मध्यें पाणी टिपून टिपून भरावयाजोगी होणारी पाण्याची अल्पता. [टिपणें]

टिपीण—स्त्री. एक फुलवेल.

टिपुसणें—सक्रि. थेंब थेंब गळणें (भांडें, छप्पर, वस्त्र ०इ); हळू हळू पाझरणें; झिरपणें. [टिपूस]

टिपूं—न. थेंब; अश्रुबिंदु. [टीप]

टिपूर—पु. (राजा.) त्रिपुर; दीपमाळ. –विविक्रि. चकचकीत; पांढरें शुभ्र (चांदणें). 'त्यावेळीं चांदणें टिपूर पडलें होतें.' –अरुणोदय ४३. प्रकाशमान; तेजस्वी. [सं. त्रिपुर]

टिपूर-खेळ-घाई-घाळी—पुस्त्री. नगाऱ्यावर टिपऱ्या वाजवून खेळावयाचा नाच. **टिपूरखेळा**–पु. वरील खेळांत नाचणारा.

टिपूरखेळें—न. (सोनारी) चौफुल्यावरील पत्रा बसवून ठोकण्याची हातोडी.

टिपूस—न. १ थेंब; बारीक थेंब. २ पाण्याचा स्वल्पांश. ३ (ल.) ठिणगीनें जळून पडलेलें भोंक.

टिप्पण—न. टीप; खुलासा. ठिपण पहा.

टिप्पणी—स्त्री. टिप्पण; टीप; खुलासा; टीका; व्याख्या.[सं.]

टिप्पस—स्त्री. (व.) मिजास; ऐट.

टिंब—न थेंब; अक्षरावरील अनुस्वार; अनुनासिकाची खूण; पूज्य.

टिबकणें—अक्रि. थेंब थेंब गळणें (पाऊस, वस्त्रांतून पाणी). [ध्व.]

टिबका, टिबुक—पु. १ ठिपका; थेंब. २डाग; कलंक;कालिमा.

टिं(टुं)बर—न. (वे.) १ टेंगूळ. २ लहान टेंकडी.

टिबा—पु. (राजा.) थेंब.

टिंबी—स्त्री. लहान मडकें; लहान दगडी.

टिब्बा—पु. (व.) टेंकाड; उंच जागा; उंचवटा; माथा. 'एका टिब्ब्यावर घाट आहे, दुसऱ्यावर वेरुळ आहे.'

टिब्बू—पु. (व.) दोष; ठपका. 'शेवटीं आमच्यावर टिब्बू ठेवला तुम्ही.'

टिमा—पु. १ पानवेलीवर पडणारा एक रोग; मेकाडा. २ (चांभारी) टांका; टांचा.

टिमकारणें—सक्रि. १ मारणें; चोपणें. २ (व.) रागानें डोळे वटारून पहाणें; कान उभे करणें. 'कान टिमकारले कुत्र्यानें.'

टिमकी—स्त्री. लहान नगारा; टमकी. [ध्व.] म्ह० जेथें नगाऱ्याची घाई तेथें टिमकी तुझें काय? ०देणें–जाहीर करणें. ०वाजविणें–१अपकीर्ति होणें. २ उदो उदो करणें; जाहीर करणें.

टिमटिम—स्त्री. १ टिमकीचा आवाज २ (ल.) चैन; मजा. 'हा दोन दिवस टिमटिम करतो, पुढें भीक मागेल.' [ध्व.]

टिमटिमा–क्रिवि. टमटम; ढमढमा; टिमकीच्या आवाजासारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

टिंया—पु. तांबड्या डोक्याचा लहान जातीचा पोपट.

टिरटिर—स्त्री. १ क्षणभंगुर तेजस्विता, चकचकाट, आनंद (एखाद्या भिकाऱ्याला एकाएकीं मिळालेल्या पैशानें होणारा किंवा एखाद्या महत्त्वाकांक्षी माणसास थोड्याशा प्राप्तीनें मिळालेल्या साधनांपासून होणारा); दरिद्र्याचा चार दिवसांचा श्रीमंती डौल. [ध्व.] **टिरटिरां**–क्रिवि. चमकून; चकचकाटानें; झगझगीनें. [ध्व.]

टिरी, टीर—स्त्री. ढुंगण. 'एक टिरीचा मृदंग करून । वांकुल्या दाविती वाजविती।'–ह १०.१४५. ०पिटणें–अत्यानंद होणें. ०वडविणें–बढाई मारणें.

टिऱ्या—वि. खुजट व अशक्त (विशेषतः पशु).

टिर्री—वि. हलकट; नीच; लुच्चा; दुर्गुणी.

टिल्लू—वि. लहान; खुजा; बुटका; ठेंगू व मजबूत.

टिवंचणें, टिंवचळणें, टिवचा—टोंचणें मध्यें पहा.

टिवटिवणें—अक्रि.टिटवीप्रमाणें टिवटिव असा आवाज करणें. 'टिटवे थोर टिवटिवती।'–मुआदि ३६.५८.

टिवटिवें—न. (गो.) तुणतुणें.

टिवल्या (ळ्या) बावल्या(ळ्या)—स्त्रीअव. उनाडपणाचा किंवा तादृश योग्यता नसतां केलेला सोदेगिरीचा डौल; खोड्या; उनाडपणा; कुचेष्टा; रिकामटेकड्या गोष्टी; छानछोकी; चहाटी; बदफैली संवई; अकडबाजी; नखरा; थट्टामस्करी; वेडेंवांकडें नाचणें; स्वैर व अनियमित कामें; टवाळक्या करीत हिंडणें; बाहुलीसारखें नटणें, मुरडणें. [टिवली+बाहुली]

टिवळी—स्त्री. नारळाच्या करवंटीचा तुकडा.

टिवा—पु. टिपका.

टिवाटीव—स्त्री. १ टिटवी पक्षी. २ (ल.) उंच व सडपातळ माणूस.

टिवाळ—स्त्री. (शेतकऱ्यांची) शिदोरी.

टिवाळ—स्त्री. नडगी; वायविशेष. 'धुरधुरितीं टिवाळा।'–शिशु ५२३.

टिलवा—पु. (कु.) खच्ची केलेल्या झाडास येणारा नवा अंकुर.

टिळक—पु. टिकला अर्थ १, २ पहा. [सं. तिलक]

टिळका—पु. (व.) टिकका. टिपका; बिंदु (तूप, दूध इ०चा); गुळगुळीत, चमकदार गोळी. [टिळक]

टिळटिळीत—वि. भरपूर व सतेज, चकचकीत; टुकटुकीत (गळूं, द्राक्ष). [ध्व.]

टिळा—पु. १ टिकला अर्थ १ पहा; पोट, हात इ० वरील गंधाचे ठिपके. २ कपाळावर गंध लावण्याचा नाम, यंत्र, छाप. [सं. तिलक] (वाप्र.) ०करणें–राज्यावर बसविणें. 'कीं तुम्हांसी टिळा करूं सुदिनीं।'–कथा ३.१७.२०. ०टोपी करणें–पवित्रपणाचा बाह्य देखावा करणें; नटून थटून सुशोभित होणें. ०वेशीस लावणें–गांवांतील सर्व जातीस जेवावयास बोलावणें. सामाशब्द– ०विडा–पु. पाटलाचा एक हक्क. **टिळेडोळे**–पुअव. १ कणकेच्या किंवा मातीच्या मुखवट्यावर गंध व डोळे काढणें. २ नखरे; थाटमाट; नखरेबाजी. **टिळेपट्टे, टिळेमिळे**–पुअव. सर्व प्रकारच्या नखऱ्यांना व्यापक शब्द. (क्रि० करणें; होणें). म्ह० टिळेपट्टे नायकाचे घरांत हाल बायकांचे. **टिळेफाटे**–पुअव. (उपहासानें). बायकांच्या कपाळावरील लांबट व भलें मोठें कुंकू. **टिळ्याचा धनी**–पु. मुकदम; टिक्याचा धनी पहा.

टिळो—पु. (कु.) (अव.) टिळे. वायकांच्या कपाळावरील लोंबतें पदक. [टिळा]

टीक—न. ठिकाण; स्थान. 'जें ज्ञानें केलें टीक।'–ज्ञा १४.३००

टीक—स्त्री. १ एक मोत्यांचा किंवा जडावाचा गळ्यांतील दागिना; उदा० वज्रटीक. 'टीक भांगार एकवट।'–ज्ञा १७.३४८. २ त्या दागिन्यांतील एक एक अवयव (ठुशींतील, वज्रटिकेंतील). ३ नथ, गळसरी, पाटली इ० दागिन्यावरील शोभेची मोत्यांची चौकडी किंवा लाविलेली हिरकणी अथवा सोन्याचा मणी; कुंकवावर चिकटविलेली कांचेची चमकी. ४ डोळ्यांतील मोतीबिंदु. ५ पांढऱ्या कोडाचा चट्टा. 'सर्वांगीं सुंदर सुरेख। जिच्या नाकावरी पांडरें टीक।' –एभा ११.९६५. ६ (व.)—अव. टिका. हातावर काढलेल्या देवी; इनाक्युलेशन. 'प्लेगाच्या टिका काढून घे.' [सं. तिलक]

टीका—स्त्री. १ (कठिण ग्रंथावरील) व्याख्या; स्पष्टीकरण; विवरण; भाष्य; भाषांतरानें किंवा व्याख्येनें केलेलें अर्थविवरण; भाषांतर; टिप्पण अर्थ २ पहा. २ (ल.) पाल्हाळ; विस्तार; अतिशयोक्ति. ३ (ल.) गुणदोषविवेचन; दोषदर्शन; (पाठीमागें केलेली) निंदा; कुतर्कानें केलेलें मनस्वी शब्दपांडित्य. [सं.] ०कार–पु. विवरण करणारा; टीका (टीपा) देणारा, करणारा.

टीच, टींच—स्त्री. टिंच अर्थ १ पहा.

टीच—स्त्री. (कों.) लहान मुलाच्या कपाळावरील काजळाची तीट. (क्रि० लावणें).

टीथआरी—स्त्री. (चांभार) जुटाच्या कडेला नक्षी काढावयाची दांत्यांची आरी. [इं. टीथ=दांत+आरी]

टीप, टिपेचा सूर—पु. (गाणें) तृतीयसप्तकांतील स्वर; तारस्वरवादन प्रकार–या वादनांतील स्वर मध्यमाच्या दुपटीचे असतात.

टीप—स्त्री. १ कर वसविण्याकरितां घेतलेली जनावरें, झाडें इ० ची गणती, मोजणी. २ शिवण्याची एक तऱ्हा. (क्रि० मरणें). ३ सोडतींतील तिकिट. ४ गंजिफांच्या खेळांतील एक संज्ञा, तलफ इ० डाव दुसऱ्याकडून आला असतां एका पानाच्याऐवजीं दोन पानांनीं घेण्याचा प्रकार. ५ (सोनार) दागिन्यांच्या किंमतीचें, आकाराचें टिपण. ६ आंकडेवार नोंद; याद; यादी; बिल; हिशोब; फेरिस्त; टिपण; स्मरणपत्र; पैशाची हुंडी; वर्गणीची यादी. ७ पुस्तकांतील मुख्य भागाचें, पृष्ठाच्या खालीं केलेलें विशेष स्पष्टीकरण. ८ (कों.) गाडीचें छप्पर किंवा गाडीमध्यें जीवर बसतात ती गाडीची साटी. –न. ९ नेम; नियम. १० अश्रूंचा थेंब. १२ पीप; (ओतकाम) आमली पदार्थ तयार करण्याचें लांकडी पिंप. (वाप्र.) ०जमणें, बसणें–बरहुकूम असणें, जुळणें; विरोध न येणें. ०घालणें–विशिष्ट तऱ्हेची शिवण घालणें. (चांभार) जोड्याचा कोपराजवळील भाग दोऱ्यानें शिवणें. ०मारणें–(शिंपी) शिवण घालणें. **टिपेस उतरणें**–टिपणावरोबर जमणें, असणें. सामाशब्द– ०कर-नोस–पु. (कर वसविण्या साटीं) गांवांतील घरें, झाडें इ० ची मोजदाद करणारा अधिकारी. ०गारी–स्त्री. (शिवणें) शिवण्याची एक तऱ्हा (क्रि० करणें). ०दार–वि. व्यवस्थितपणें वागणूक करणारा. ०दोरा–पु. दुहेरी टांका. याच्या उलट धांवता दोरा. **टीपनीस**–पु. सैन्याची मोजदाद ठेवणारा आणि जकातीचा अधिकारीहि असे. [टिपणें]

टीपकागद—पु. शाई इ० टिपून घेण्याचा कागद. [टिपणें+कागद]

टीर-री—स्त्री. ढुंगण; नितंब; कुल्ला; टिरी पहा. [सं. कटीर] ०बडविणें–पिळणें–आनंदानें ढुंगण थापटणें. ०हालविणें–डुलत डुलत चालणें.

टीव—स्त्री. एक जातीचा पक्षी.

टुई—स्त्री. १ गोसावी नांवाच्या पक्ष्याचा आवाज. २ (ल.) एकाच तानेचें गायन. (क्रि० लावणें). ३ टुमणें; तगादा; निकड. (क्रि० देणें; लावणें). [ध्व.]

टुक—स्त्री. १ लहान तुकडा, थोडासा रतीब; खुराक. 'धेंप लावित असे टुक यातें।'–किंगवि २३. २ शिस्त; रीत; तजवीज; व्यवस्था. 'नेणें संसाराची टुक।' –तुगा ४५५५. ३ कसोटी. 'जरी न उतरे टुके इतर भक्त भग्न मुके।' –मोकृष्ण ५७.२७. –वि. थोडा; अल्प. [का. दुक्कि=सारांश, कल्पना]

टुकटुक-कां—क्रिवि. १ आशेनें, उत्सुकतेनें, लोभानें पहाणें (न मिळ वस्तूकडे). २ मिणमिण; अंधुकपणें (दिवा जळणें). (क्रि० करणें). ३ खुटखुटं; गरीबीनें; जेमतेम (उपजीविका करणें). [ध्व.] म्ह० झुगझुग जिणें टुकटुक खाणें. ०बाणा बसणें–फुकट टक लावून बसणें. **टुकटुकणें**–अक्रि. सोत्सुक पहाणें; रोखून बघणें. ०दाखविणें–(लहान मुलांत रूढ) बोटानें वेडावणें; वाकुल्या दाखविणें. ०माकड, **टुकटुकावल्यो**–(लहान मुलांत रूढ) आपण एखादा पदार्थ खात असतां वाकड्या बोटानें दुसऱ्यास हिणविणें. 'टुकटुक माकड, आम्ही खाऊं पापड, तुला देऊं मेकड.' **टुकटुकाविणें**–सक्रि. टुकटुकमाकड करणें.

टुकटुकी—स्त्री. तजेला; टवटवी; तुकतुकी; पाणीदारपणा.

टुकटुकीत—वि. ताजा; तजेलदार; टवटवीत (फूल, पान, चेहरा).

टुकडवापू, टुकडमोड्या, टुकडा, टुकडी—तुकडवापू इ० पहा.

टुकडा—पु तुकडा. (व.) (घर) लांकडाची मोठी तुळई, वांसा.

टुकणी—स्त्री. (कोष्टी) विणकराच्या फणीच्या दांत्याकरितां, वांबूच्या चोया करण्यासाठीं खोवणी पाडलेली फळी.

टुकणी—स्त्री. (व.) (एखादा पदार्थ) मिळण्याच्या इच्छेनें तिष्ठत बसण्याची क्रिया. (क्रि० लावणें).

टुकणें—अक्रि. टुकणी अर्थ २ पहा; रोखून पाहणें. [टुक]

टुकी लागणें–(व.) आशाळभूत नजरेनें पाहणें.

टुकमुक-मुकु—क्रिवि. टुकटुक पहा.

टुकळा—पु. झुरणी; खंत; नाद; छंद (गैरहजर माणूस किंवा वस्तु यांविषयीं). [टुक]

टुंग, टुंगर-ळ, टुंगूळ, टुंबर—न. टेंगूळ; गांठ (शरीरावरील, झाडावरील); जमीनीवरील लहान उंचवटा; टेंकाड.

टुच-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. गादी, खरबूज इ० मऊ पदार्थांत सुई, दाभण इ० टोंचतांना निघणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. [ध्व.]

टुचकु(को)ली—स्त्री. वांकुल्या; थट्टा; चिमटा; ढुसकी; टोंचणी; बुचणी; ढुसणी (एखाद्यास त्रास देण्यासाठीं). (क्रि० करणें).

टुण-कन-कर-दिनीं-दिशीं, टुणटुणां-टूण—क्रिवि. टणकन, टणटणां इ० पहा.

टुपणें—सक्रि. १ सुई किंवा इतर टोंकदार हत्यार आंत खुपसणें, भोंसकणें. २ बीं जमीनींत खुपसणें, पेरणें. ३ (शिंपी) शिवणें या क्रियापदापुढें जास्त स्पष्टीकरणार्थी योजतात. उदा० शिवणेंटुपणें. ४ सुईच्या नाकांत दोरा घालणें. –अक्रि. खुपसणें; भोसकणें; टोंचणें; बोंचणें. 'कांटा टुपला.'

टुपसा—पु. टोपसा पहा.

टुंबर, टुंबरूक—न. टेंगूळ; टुंग, टुंगर इ० पहा.

टुमटा(ठा)म—स्त्री. डामडौल; दिमाख; थाटमाट; टामटूम; भपका; अवडंबर. [ध्व.]

टुमटु(ट)मीत—वि. १ नगाऱ्यासारखें ताणलेलें; गुबगुबीत (पोट इ०). २ मांसल; गलेलठ्ठ; धष्टपुष्ट; ताजातवाना (पशु इ०). ३ (ल.) मालमत्ता असलेला; खाऊनपिऊन सुखी. [ध्व. टुमटुम= नगाऱ्याचा शब्द]

टुमणी—स्त्री. १ तगादा; निकड. (क्रि० लावणें; देणें; करणें). २ आश्रयदात्याची आठवण, स्मरण ठेवणें. (क्रि० लावणें; देणें; लागणें). म्ह० तड्याला टुमणी तेजीला इशारत.

टुमणें—न. १ (व.) फुगणें. २ तगादा, टोंचणी टुमणी अर्थ १ पहा.

टुमदार—वि. शोभिवंत; रम्य; डौलदार; मोहक; छानदार; सुरेख.

टुयां—पु. लहान जातीचा एक पोपट.

टुरटुर—स्त्री. १ बेडकाचा आवाज. २ (ल.) एकसारखा त्रास देणारा आवाज; त्रासदायक तक्रार; धमकावणी; कुरकुर; किरकिर. ३ थोडा वेळपर्यंत चकित करून सोडण्यासारखें कृत्य. ४ गमजा. ५ टिरटिर पहा.

टुरटुर, टुरंटुरं, टुरुटुरु—स्त्रीन. १ (बेडकांचा आवाज) टरांव टरांव; डरांव डरांव. 'त्याच्यापुढें टुरु टुरु टरौंटरौं शब्द हे किती करिसी।'–मोकर्ण २७.९. [ध्व.] २ वरील टुरटुर शब्दांतील अर्थ २ पहा. भिकाऱ्याचा त्रास, तगादा. टुरंटुरं पहा. (क्रि० करणें; लावणें; मांडणें)

टुरफूस—स्त्री. १ टुरटुर. २ (ल.) खरडपट्टी; हजेरी; कानउघाडणी. (एखाद्याशीं या शब्दास जोडून). (क्रि० लावणें; मांडणें; करणें). [ध्व.]

टुरमा—वि. १ ठेंगणा; ठुसका; खुजट. २ आंखूड; गिड्डा (अवयव).

टुलटुल-लां, टुळटुळ-ळां—क्रिवि. रोखून; सोत्सुक; टक लावून. (क्रि० पाहणें, बघणें). 'ते टुळटुळां पाहे दाही दिशां।' [ध्व.]

टुल्लू—पु. (अश्लील) शिश्न. –वि. ठेंगणा; टुरमा पहा.

टुवाल—पु. अंग पुसण्याचा पंचा; रुमाल. टावेल पहा. [इं. टॉवेल]

टुशी—स्त्री. (व.) चोळीची पुरवणी, जोड. टुशी अर्थ २ पहा.

टुशी—स्त्री. (व.) गव्हांतील कोंड्यासुद्धां असणारे दाणे. [सं. तुष]

टूक—स्त्री. १ कळ; गुरुकिल्ली; युक्ति; खुबी; मख्खी; फसविण्याची हिकमत; गूढ. (क्रि० साधणें; सांपडणें). २ धोरण; खुबी; हातोटी; कसब; उत्सुकता; कौशल्य; हुशारी; शीघ्रग्रहणशक्ति; कल्पकता; आकलनशक्ति; अभिरुचि; पटुत्व. ३ (टोंक=अणकुची) जरूरीच्या वस्तु; स्वाभाविक गरज; सुस्थितीस आवश्यक परिस्थिति, काल, साधनसामुग्री, निगा, व्यवस्था वगैरे; काळजी; दक्षता (माणूस, जनावर, वस्तु इ० ची). 'शेताची टूक सांभाळली पाहिजे.'=सर्व प्रकारची काळजी योग्य वेळीं घेतली पाहिजे. ४ टक; रोखून पहाणी; एकाग्र दृष्टि. टूक हा शब्द जेव्हां टूक राखावयाची या अर्थी असेल तेव्हां धरणें, संभाळणें, राखणें या क्रियापदाबरोबर योजतात आणि जेव्हां हयगय या अर्थी असेल तेव्हां चुकणें, टळणें, अंतरणें या क्रियापदाबरोबर योजतात. (जेवण) **टूकेवर ठेवणें**–ऋतुकाळ, अन्नाचे गुणदोष व आपली प्रकृति हें सारें ध्यानांत घेऊन जेवणें. **टूकेनें–जेवणें–निजणें–टोलणें–औषध घेणें–देणें इ०**–या सर्व गोष्टी योग्यपणें, गरज आहे–नाहीं इ० पाहून काळजीनें व नियमितपणें करणें.

टूक—स्त्री. १ (व.) औषधाचा टक; मात्रा. 'बुधाच्या दोन टूका देत जा' २ (व.) संवय.

टूम—स्त्री. १ चकपक; लखपक; डामडौल; मोठेपणाची ढब; ऐट; शोभा; दिखाऊपणा. २ मनांत भरण्यासारखा गुण, चिन्ह; नवी व सुबक वस्तु; चमत्कारिक वस्तु; नवीन व आश्चर्यकारक

कल्पना, शोध; फॅशन; तऱ्हा; पद्धत; चाल; विचार. ३ शक्कल; युक्ति; खुबी. (क्रि० काढणें). ०दार–वि. १ मोठा व सुंदर; सुरेख व भरपूर; तेजःपुंज; तेजस्वी. दुमदार पहा. २ युक्तिप्रयुक्तीनें युक्त.

टे(टें)क–स्त्री. १ थकवा; थकावट; पुढें चालण्याची अशक्यता; दुर्बलता; कुंठितावस्था (हा शब्द व्यापक अर्थाचा असला तरी याचा मर्यादित उपयोग करतात). 'दहा लाडू खाईन म्हणत होतों परंतु पाच खातांच टेंक झाली.' २ स्थैर्य; धैर्य; पक्का निश्चय; ठाम समजूत; अवसान; सामर्थ्य; शिकस्त (आदरातिथ्य, धार्मिक विधि, दानधर्म यांतील). (क्रि० राखणें; संभाळणें; सोडणें) 'प्रसंगीं २०० मुद्यां पाहुणे भोजनास आले तरी गृहस्थ टेंक सोडावयाचा नाहीं.' ३ स्वाभाविक व नेहमींच्या किंवा संवयीच्या गरजा; पक्षीसंवय, परिपाठ; टूक अर्थ ३ पहा. (क्रि० राखणें; संभाळणें; साधणें; चालविणें; उतरणें. [टेंकणें=बाजूला लवणें; हिं. टेंक] ०धरणें–घट्ट धरणें; चिकटून राहणें; नेट धरणें. टेकीस येणें–दमून जाणें; असमर्थ होणें. टेकीस टेंक उतरणें–तोलास तोल देणें; बरोबरी करणें; स्पर्धा लावणें. ०दार–टेकीचा पहा. टेकीचा–वि. आदरातिथ्यांत तत्पर, उदार, स्थिर; शेवटपर्यंत टिकाऊ.

टेक–पुन. लहान टेंकाड, डोंगर, उंचवटा.

टेक–न. १ पेंव; समूह; पुंज. 'तेथ सिद्ध येती गा आलोटें। सुवराचें टेकफुटे।'–एमा १९.२३३. २ इच्छा (व.) गुर्मी, गर्व, धैर्य. ३ (व.) हट्ट, दुराग्रह.

टे(टें)कड–डें, टे(टें)कडी–नस्त्री. लहान डोंगर; टेंकाड; उंचवटा; डोंगरी.

टे(टें)कण–णें–न. ठेंकू; टेंका; आधारभूत पदार्थ. [हिं. टेकना]

टे(टें)कणें–सक्रि. १ आधारानें ठेवणें, राहणें. २ (ल.) एखाद्या धंद्यावर, कामावर आशेनें अवलंबून राहणें; भरंवशावर असणें; खटपट न करतां विसंबून राहणें. 'ज्या त्या गोष्टींत सरका रावर जी टेंकण्याची त्यांस सवय लागली'–नि ४३१. ३ –अक्रि- आधार घेणें; अंग टाकणें; ओटंगणें; ठेपणें; रेलणें; (ल.) अवलंबून राहणें. ४ (ल.) प्रवृत्त होणें. 'आथिल्या भ्रतारें काम नव्हे पुरा। म्हणूनि व्यभिचारा टेकलिये।'–तुगा ३०२. [हिं. टेकना]

टेकणें, टेकावणें–अक्रि. (एखादी गोष्ट) पूर्ण होण्याच्या बेतांत येणें; अगदीं जवळ जवळ येणें. बेतांत असणें. 'मरायास–बाळंत व्हावयास टेकणें–टेंकावणें=मरणोन्मुख होणें, अगदीं बाळंत होण्याच्या बेतांत असणें

टेकबाज–वि. (व.) गर्विष्ठ.

टे(टें)कवा, टे(टें)का, टे(टें)कावा–पु. १ टेंकण पहा. (क्रि० देणें). २ धिरावा किंवा पाठबळ; आधार; दुजोरा; पुष्टि. (क्रि० देणें).

टेकस–पु. तारेचा आंखूड खिळा.

टे(टें)काड, टेंकूड–न. १ उंचवटा; लहान डोंगर, टेंकडी. २ (ल.) ढीग; रास (मोडकी इमारत, माती, चुना, कचरा इ०ची). ढीग; रास; गठ्ठा, वैपुल्य; (पुस्तकें, कागद, कपडे, धंदे, कर्ज, काळजी पापें, रोग इ० चें) उराचें टेंकाड–भरगच्च स्तन; भरदार छाती. कपाळाचें टेंकाड–उंच कपाळ. पोटाचें टेंकाड– गर्भवतीबाईचें पोट; फुगलेलें पोट.

टेंकाडी–टी, टेकोळी–स्त्री. लहान टेकडी; उंचवटा; मोठा ढीग. या शब्दानें लहान टेकड किंवा टेकाड दर्शवितात.

टेकी–वि. (व.) हट्टी; दुराग्रही.

टेंकी, टेंकुली–स्त्री. टेकडी पहा. 'तुरिये ऐसी टेंकुली।' –गीता १.१३७४. 'बोळगे उतरे टेकिया।'–शिपु २.१४.४७.

टेकू–पु. १ ज्याच्यावर तरफ टेंकतात तो आधार किंवा स्थिरबिंदु. २पाठबळ; पुष्टि.

टेंगळ–गूळ, टेकाळ–न. आघातामुळें डोक्यास येणारी गांठ, उटंगळ. टुंग, टुंगर पहा.

टेंगूळ–न. (तंजा.) मद्रासी चकलीचा एक प्रकार. [तामिळ तेन्=मध+कुळल्=नळी]

टेटर–वि. (ना.) मुजोर; हेकेखोर; ताठर.

टेटवी, टेट–स्त्रीपु. एक प्रकारचें झाड.

टेटावणें–अक्रि. टेटे करणें (पक्ष्याचें); टयांहा टयांहा करणें (लहान मूलाचें). [ध्व]

टेटाविणें–सक्रि. (कों.) १ केळीच्या पानाचे न कापतां हातानें फाडून तुकडे करणें. २ झिडकारणें; थट्टा करणें. [टेटे ध्व.]

टेटू–पु. एक औषधी झाड.

टेटे, टेंटें–न. १ साळुंखी, टिटवी इ० पक्ष्यांचें ओरडणें. २ –स्त्रीन. लहान मुलांचें रडणें. (क्रि० करणें, लावणें). ३ बोलावयास प्रारंभ करतांना लहान मुलानें केलेला पहिला उच्चार. (क्रि० करणें). –क्रिवि. वरील प्रकारें आवाज करून. [ध्व.]

टेणपा–पु. मारण्याच्या उपयोगाची जाड काठी; सोटा; दांडकें. [ध्व का. टोण्णी, टोण्णे, टोणपी, टोणपे=सोटा, बडगा]

टेणपणें–क्रि. काठीनें टेणप्यानें मारणें, झोडपणें. [ध्व]

टेणा–ण्या–पु. १ दिव्याची जाड वात. २ लठ्ठ व धष्टपुष्ट प्राणी (ढेकूण, ऊं इ०)

टेणें–न. उडी; उशी. (क्रि० मारणें; घेणें).

टेनपू–न. (व.) टेणपा; जाड व वाटोळा लाकडाचा तुकडा.

टेनप्या–वि. (व.) धष्टोट (माणूस)

टेप–पुन. १ टेक; उंचवटा; ओटा. २ –स्त्री. टक्कर कुस्ती. ३ –न. (ठेपबद्दल योजतात) (गुन्ह्याबद्दल दिलेली) शिक्षा, सजा यांची मुदत. ४ (राजा.) डिखळ; ठेंकूळ; ढेप. ५ (राजा.)

टिकावानें मारलेला तडाखा. (क्रि० मारणें). ०टाप–पुअव. (कों.) टेकड्या; उंचवटे इ० [टेप द्वि.]

टेप—स्त्री. (शिंपी) कपड्याचें माप घेण्याचें साधन; इंचपट्टी (फितीची किंवा नाडीची). [इं.]

टेपण-णें—न. (राजा.) खांब अपुरा पडल्यास त्याच्या वर किंवा खालीं भरतीसाठीं लांकडाचा बसवावयाचा तुकडा. [सं. टिप्=फेकणें, टाकणें]

टेपण, टेपर, टेपरण, टेपरें—नपुन. १ दोष; बोल; ठपका; उपरोधिक भाषण; अप्रत्यक्ष टीका; टापरण (अपराध, कृपा, उपकार यांच्याविषयीं). (क्रि० मारणें; देणें; ठेवणें; येणें). २ निमित्त; सबब; कारण. [सं. टिप्=फेकणें, टाकणें]

टेपर—न. उंचवटा; टेकाड.

टेपर—न. (शाकारणी) खांचेंत कौल साफ बसविण्यासाठीं खालीं टेकण द्यावयाचा कौलाचा तुकडा.

टेपरणें—सक्रि. १ टापरणें; ढकलणें; रेटणें; कोलणें. २ (ल.) (निंदार्थी, थट्टेनें) गर्भार होणें.

टेपरणें—न. मोगरी; बळकट दांडकें; सोटा.

टे(टें)परा—पु. १ उंचवटा; टेकाड. २ दोष; बोल; ठपका; टोमणा. (क्रि. मारणें).

टेपराण, टेपार—न. (राजा. कुण.) निमित्त; जबाबदारी. —मसाप २.६३१.

टेपलणें—सक्रि. १ फटकारणें; एखाद्याच्या अंगावर धावून जाऊन त्यास ठोकणें. २ ढकलणें; रेटणें. ३ टोमणा मारणें; उपरोधिक भाषण करणें. ४ –अक्रि. एकमेकांवर आपटणें, आदळणें; धडक लागणें; धडकणें. ५ (व.) (अश्लील) गरोदर होणें. 'इतक्यांत दुसऱ्यांदा टेपलली.' ६ टेपरणें पहा.

टेपलें—न. (व.) (तिरस्कारार्थी) गरोदरपणा; मोठें पोट. 'लोंच तिचें टेपलें आलें.'

टेपशी—स्त्री. १ (राजा.) टापशी. २ टक्कर.

टेपाड—न. टेंकाड; लहान टेकडी. 'तिकडचे मोठे गगनचुंबित पर्वत म्हणजे इकडचीं टेपाडें' –नि ५८६.

टेप्र—वि. (नंदभाषा) तेरा संख्या.

टेंब-भ, टेंभा—पुस्त्री. (कों. राजा.) लहान टेकडी; उंचवटा; टेंकाड.

टेंब(भ)रूं, टेंब(भ)रें—न. टेंबुरणीचें फळ.

टेबल—न. १ लहान मेज. २ कोष्टक. [इं.]

टेंबली—स्त्री. (हेटकरी नाविक) लोखंडी गोल चकती, चाक. टेमलीपहा.

टेंबळी—स्त्री. १ फणसाच्या सालीवरील कांटा. २ वांकुल्या दाखवितांना किंवा हसतांना बाहेर दिसणारे दांत. 'टेंबळी काढून कां हसतोस ?'

टेंबा—पु. १ (को.) झाडाचें, डोंगराचें शिखर, अग्र, टोंक, तुरा, शेंडा, शेवट, टोंक.

टेंबा, टेंभा—पु. १ झाडाचा डांभा; खुंट; खांबासारखा उपयोग केलेला; २ (ल.) आधार; आश्रय; ३ काठीला बाळलेलीं पानें किंवा चिंध्या इ० गुंडाळून केलेली मशाल (दरोडेखोर, उजेडासाठीं हिचा. उपयोग करितात); पलिता; दिवटी. 'मग कुंडलिनियेचा टेंभा।' –ज्ञा १२.५१. ४ (गोंधळांतील) दिवटी; दिवा ५ (माण.) बिन कांचेची व खालीं लांकूड असलेली टिनची राकेल तेलाची मोठी चिमणी मोठा काकडा. ६ डौल; ऐट; गर्व. [दंभ] ०पाजळणें–१ दिवा लावणें. २ (ल.) (कुत्सितार्थी) एखाद्या अप्रसिद्ध मनुष्यानें एखाद्या कृत्यानें किंवा श्रीमंतीनें एकाएकीं पुढें येणें; प्रकाश पाडणें; पराक्रम करून दाखविणें; डौल मारणें. (आपला) टेंभा मिरविणें, चालविणें–दुसऱ्यावर आपलें वर्चस्व ठेवणें; वरचष्मा करणें; वरचढ होणें; दिमाख दाखविणें. ०मिरविणें–ऐट करणें, दाखविणें; डामडौल करणें; टेंभेकरी–टेंभ्या–पु. मशालजी (दरवडेखोरांतील).

टेंबी—स्त्री. (कों.) नारळाची शेंडी.

टेंबु(भु)रणी—स्त्री. १ एक जातीचें झाड. २ एक प्रकारचा रुपया. [सं. तिंदुक; प्रा. टिंबरु]

टेंबूस—न. टेंगूळ; ढेंबूस; गांठ (शरीर, झाड, जमीन यांवरील); उंचवटा; टटंगळ; धक्का.

टेंभर—न. (व.) टेंबरूं पहा. टेंबुरणी फळ.

टेंभलणें—अक्रि. (व.) ओरडणें; बोंबलणें; रडणें. [ध्व.]

टेंभा—टेंबा पहा.

टेंभा—पु. (व.) पुरणाच्या पोळीचा कुसकरा व तूप यांचा काला. 'पोळीचा टेंभा कर व त्यावर तूप घे'

टेंमी—स्त्री. टेकडी. 'टेंमीवर मुर्चेबंदी करून...' –पेद ३.११७.

टेम, टॅव, टयॉव—पु. (कुण.) वेळ, वखत. [इं. टाइम]

टेमली—स्त्री. (नाविक) एक लोखंडी पत्र्याचें कडें यास दोरी घट्ट बसण्यासाठीं बाहेरील अंगास खाच असते.

टेर—स्त्री. १ अति तृप्ति; वीट; मिठी; शिसारी (अन्न इ०ची). २ टर; थट्टा; चेष्टा; फजीति. (क्रि० करणें; उडवणें). ३ (व) तुकडा.

टेर—पु. गुवाचा; विष्टेचा पोहो.

टेरकी, टेरं—स्त्रीन. (कों.) १ नांगराच्या जोखडाला मधोमध जेथें इसाड बांधावयाचें तेथें मारावयाची एक बोटभर खुंटी. २ नांगरखुंटामध्यें इसाड बसविल्यावर तें निघूं नये म्हणून बसविलेली खुंटी.

टेलटिकुरी, टेहलटिकोरी—स्त्री. (खा.) अळंटळं; टाळाटाळ; उगाच भटकणें.

टेलबुलकरणें—क्रि.(व.) चान्हीकडून बोलणें.

टेलिफोन—पु. शब्दवाहक यंत्र. [इं.]

टेल्लु—वि. टिल्लु पहा.

टेव—पु. १ सोवेगिरीचे ढंग; युक्ति; वाईट संवय; दुर्लक्षण; नखरा; चट्टीपट्टी; खोड; हौस; आवड. (क्रि॰ पडणें). २ ठेवण; आकृति; ढब. 'मस्तकींची दिसे केवळ टेव।'—स्वादि ९.५.६४. ३ रीत. 'नवल सांगती ते टेव। युक्ति चातुर्य वैभव।'—एभा २२.७३५.

टेव-वे, टेवरेव—पु.अव. (राजा.) नखरेवाज माणसाचे कांहीं ढंग; युक्त्या; लकवी; खुब्या; मोहक हावभाव; छानछोकी.

टेवखोर—वि. नखरेवाज; अकडबाज; थाटामाटांत राहणारा; ऐटबाज. [टेव]

टेवण—न. टिपण अर्थ २ पहा. ठराविक वेळ; योग्य प्रसंग.

टेवरड—स्त्री. (व.) वागेंतील वाऱ्या (पाण्याचे लहान पाट) फोडण्याची लांकडी कुदळ.

टेवा—पु. १ (राजा.) जमीनींत किंवा भिंतींत पाडलेलें लहान भोंक; बीळ; जमीनींतील खळगा; खोलगटपणा. २ क्षताचें शोधन. ३ ढब; डौल. [टोंचणें, टोवणें]

टेस—स्त्री. (व.) १ ताठा; गर्व. २ ऐट; दिमाख; डौल; नखरा.

टेहणी—स्त्री. हेटाळणी; अनास्था; टवाळी; हंसें. 'साखुरां होईल टेहणी।'—एरुस्व ८.५२. २ पहारा; देखरेख; रक्षण. 'करी टेहणी तैसी।'—ज्ञा १३.५०५. ३ अटकाव; प्रतिबंध.

टेहर—स्त्री. टेर; टर; अपमान; विटंबना; फजीति. (क्रि॰ करणें; उडवणें; उडणें; होणें).

टेहर—पु. गुवाचा, विष्टेचा पोहो किंवा ढीग; टेर. (क्रि॰ घालणें; पडणें).

टेहलणी, टेहली—स्त्री. इकडे तिकडे आजूबाजूस निरीक्षण करणें; फिरणें. (क्रि॰ करणें).

टेह(हे)लणें—अक्रि. टेहलणी करणें; खेपा घालणें; पाहरा करणें; चोरीसाठीं गुप्तपणें न्याहाळून ठेवणें. —सक्रि. चालविणें; कदमावर चालविणें (घोडा इ०) [हिं. टेहलना]. टेहलता पाहारा—पु. फिरता पाहरा. टेहलता पाहारेकरी—पु. फिरता पाहारेकरी; याच्या उलट बैठा पाहारा—पाहारेकरी.

टेहळटिकोरी—स्त्री. १ बारकाईनें पाहणें; टेहळणें; न्याहाळून पहाणें; इकडेतिकडे तपास करणें. २ भटक्या मारणें; स्वैर गमन; उनाडकी. ३ आर्जव; हांजीहांजी ४ (रागानें त्रासून) निरोपानिरोपी. [टेहळणें+टिकोरी]

टेहळणी, टेहळी—स्त्री. दुरून केलेली बारकाईची पहाणी, परीक्षा; बारीक दृष्टीनें पहारा करणें; दुरून एखादयाच्या हालचालीवर नजर ठेवणें; गुप्त पोलीसाची नजर. [टेहळणें]

टेहळणें—अक्रि. सूक्ष्मदृष्टीनें पहाणें; चौकशीच्या नजरेनें पाहाणें; दुरून बारकाईनें पाहणें किंवा तपासणें; पहारा करणें; गुप्तपणें संशयित माणसावर नजर ठेवणें; एखादें गुप्तकृत्य उघडकीस आणण्यासाठीं पहारेकऱ्यानें बारकाईनें पहाणें. 'हें अक्षर मला साफ टेहळत नाहीं.' पाहाणी करून सर्व गोष्टींचा तलास लावणें. [सं. तत्+चल्; हिं. टेहलना]

टेहळ्या—पु. पहारेकरी; हेर; बातमीदार; गुप्त दूत; चौकशीवर नेमलेला माणूस. —वि. टेहळणी करणारा; उत्सुकतेनें, बारकाताईनें कसोशीनें पाहणारा. [टेहळणें]

टेहेर—पुस्त्री. टेहर पहा.

टेहेळटिकोरी, टेहेळणें, टेहेळतां, टेहेळी, टेहेळ्या—टेहळकोरी इ० पहा.

टेळको—वि. (कु.) टेहळ्या पहा.

टेळणी, टेळणें, टेळी, टेळ्या, टेळ्यो—टेहळणी इ० पहा.

टो—पु. (कों.) टोव पहा. [टेवा]

टो(टों)क—स्त्री. १ चोंच. २ —न. शस्त्र, हत्यार, हत्यार, लेखण इ० ची अणकुची; अग्र; शेवट; त्यावरून जमीन, गांव, खेडें, इमारत यांचा शेवटचा भाग किंवा जागा, प्रवेश. ३ मोड; अंकुर. [सं. तोक्मन्]

टोक—स्त्री. (व.) दृष्टि; नजर. (क्रि॰ लागणें; काढणें). [टक]

टोंकण—न. (राजा.) टोंक; अग्र; शेंवट. [टोंक]

टोकणधार—स्त्री. (व.) टणटण करणारी स्त्री. 'बोलायला मोठी टोकणधार आहे.' [टोकणें]

टोकणणें—सक्रि. भुईमुगाचा एकेक दाणा जमीनींत पुरणें.

टोकणें—सक्रि. हटकणें; प्रश्न विचारणें; रोखणें; पुढें जाऊं न देणें (पाहारेकऱ्यानें). [हिं. टोकना]

टो(टों)कणें—अक्रि. १ एखाद्याकडे उत्सुकतेनें पाहाणें; टुकणें; टक लावणें. 'चाटावया स्त्रीअधरामृतासी। अहर्निशी टोकत।'—भारावाल ९.६३. २ टोंकावणें; डोकावणें; डोकावून पाहणें. निघूं पहाणें. 'देवी बाहेर टोकता.' ३ (व.) दोष, टपका देणें.

टो(टों)कर—पु. चानड्याची तेलाची पाटीसारखी लहान बुधली (बुदला उभा चिरला असतां त्याचा एक भाग); चानड्यानें मढविलेली डोणी (ही कधीं झाडाचें खोड पोखरून करतात). २ टोकरा; मोठी पाटी.

टो(टों)कर—पु. १ लांब व जाड वांबू. म्ह॰ १ विंचू न्याला टोकर झाला. (विंचवांचें न्यायल्यावर मरते म्हणजे टोकासारखीनळी बनते) =सुखसोई नाहींशा झाल्यानें होणाऱ्या दुःखास अनुलक्षून म्हणतात. (वरील म्हणींत टोकर ऐवजीं टोलारदि

म्हणतात परंतु तेथें त्याचा अर्थ निराळा होतो). २ अठरा हात टोकर फिरतो (घरांत). '=टोकरास बांधलेल्या केरसुणीनें सर्व घर साफसुफ होतें; म्हणजे घरांत कांहींहि मिळण्यासारखें राहिलें नाहीं.

टोकर —पु. १ (व.) नारळाची करवंटी; कवच; टरफल; फोल. २ (व.) टीनपाट.

टोकर—पु. (व.) सत्यनाश. **टोकर करणें**—पैशाची उधळपट्टी करून न.साडी करणें.

टोकरी, टोंकवी—स्त्री. १ चामड्याची किंवा चामड्यानें मढविलेली लहान गोल पाटी. २ (राजा. कु.) उनाड पशूच्या गळ्यांतील वांबूची घाट; गळ्यांतील लोढणें. [टोकरा]

टोंकरी—स्त्री. १ लांबट डोकें (साप, पाल, किंवा कांहीं पक्ष्यांचें). २ (कों.) चोंच. ३ जिभेचा शेंडा (साप, पाल इ० चा). [टोंक]

टोंकरी-कारी कागद—पु. जाड विलायती कागद. (टकारी बंदराहून हा कागद मुंबईस पूर्वी येई अशी समजूत); जाड पोर्तुगीज कागद; जाड टोकर=वांबूच्या पासून केलेला कागद.

टोकरेंहुशील—न. नावेवरचा कर.

टोकवणें—क्रि. टुकटुक करणें.'टोंकवाल वाळा आणिकहि।' —तुगा २३.

टोकळा—पु. १ ध्यास; झुरणी; छंद; खंति. (क्रि० धरणें; घेणें; करणें; लागणें). २ रोज लागणाऱ्या व ठरविलेला पैसा वेऊन घेतलेल्या अन्नाचें प्रमाण व असल्या प्रकारची रीत; ठरलेलें वेतन (अन्नाच्या रूपानें). (क्रि० लावणें; चालविणें; तोडणें; तुटणें). ३ गाडीवान तोंडानें टकटक आवाज काढतो तो. (क्रि० वाजणें; वाजविणें).

टोकळा—पु. भाताची एक जात.

टो(टों)का—पु. १ धान्यांतील एक किडा. २ (थट्टेनें) मोठा व ओवडधोवड द्रोण. ३ माप; ताजवा.

टोकावणी—स्त्री. डोकावणी; डोकें पुढें करून पाहणें.

टोकावणें—अक्रि. एखादी वस्तु बघण्यासाठीं डोकें पुढें करून पहाणें; (अंत) डोकावणें. [टोंक=अग्र]

टोंकावली—स्त्री. मुलांच्या खेळांतील एक विनोदी संज्ञा; टुकटुक माकड.

टोंकी—स्त्री. (गो.) एक प्रकारची मासळी.

टोकों—पु. १ (गो.) लहान टोपली. २ रानटी लोकांचें एक पक्वान्न.

टोंग—न. (कों.) टेंपूळ. —वि. हट्टी; छांदिष्ट; उमट; हेकट (मूल, स्त्री); अडदांड; अनर्गल; हूड; चढेल; शिरजोर. ०दार-वि. पोकळ डौली; वढाईखोर; पोकळ अरेराव; पोकळ गर्विष्ठ, मगरूर.

टोंगळ—वि. १ जाड; ओवडधोवड (काठी, दांडकें). २ (ल.) टोंगदार पहा.

टोंग(घ)ळा, टोग्या—पु. (व.) गुडघा.

टोंगा—पु. (क.) खोळंबा.

टोंगाई—स्त्री. टोंगपणा; मगरूरी; स्वैराचार; चढेल किंवा अडदांड वागणूक; आपढंग (मूल, स्त्री यांचा); दांडगाई; उमट-पणा; उद्दाम संवय; जुलमी वागणूक. [टोंग]

टो(टों)च—स्त्री. १ चोंच. २ —न. टोचून पाडलेलें क्षत; बोंच. [सं. त्रोटी]

टो(टों)चणी—स्त्री. १ वेध; टोचण्याची क्रिया; सूक्ष्म अग्राचा तीव्र आघात. २ जाचणी; टुमणी. ३ फळांना भोकें पाडावयाचा टोंचा; काडीचें तीक्ष्ण टोंक. [टोंचणें]

टो(टों)चणें—उक्रि. अणकुचीदार शस्त्रानें किंवा वस्तूनें छिद्र पाडणें; वोचणें; भोक पाडणें; वेधणें; क्षत करणें. 'सोनारानें कान टोंचल्याचें दुःख वाटत नाहीं.' २ (ल.) मनास लागेल असें बोलणें; गांजणें; मर्मभेद करणें; खोंचून वोलणें. ३ फळ, जखम इ० वर ओरखडणें, खरवडणें. ४ आश्रयदात्याची इ० आठवण करून देणें.

टो(टों)चळणें—सक्रि. लहान छिद्र पडेल असें भोंसकणें; हळूच टोंचणें. [टोंचणें]

टो(टों)चा—पु. १ थोडेसें टोंचल्यानें पडलेलें भोक किंवा दगडांतून टोका काढल्यानें पडलेलें भोक; अथवा लहान खांच; तसाच दगडाचा काढलेला टवका, कपरी. २ टोंचल्याची खूण. ३ फळांना भोक पाडावयाची टोंचणी किंवा टोंचण्याचें हत्यार. [टोंचणें]

टो(टों)ची—स्त्री. टोचा अर्थ १,२ पहा. (अल्पार्थी). [टोचा]

टोटकें—न. १ लाकडाचा ओंडका; ठोकळा. २ टेणपा.

टोटरा—पु. तोटरा; लाळेच्या अभावानें होणारी अवस्था; घशाचा कोरडेपणा; तोठरा. (क्रि० बसणें).

टोणकणें-कावणें—सक्रि. दांडक्या-टोणक्यानें मारणें, झोडपणें, सडकून काढणें. [टोणका]

टोणका-के टोणकूळ—पुन. दांडकें; टेणपा; लठ्ठ सोटा; ओंडका; ओंडा; ठोकळा. [का. टोणि; टोण्णे=दांडकें]

टोणगट—न. (तिरस्कारार्थी) टोणगा.

टोणगा—पु. रेडा; हेला; झुलगा. म्ह० टोणग्याच्या कानीं किंकरी=कोंबड्याला रत्न; भलत्याचा उपयोग भलत्या ठिकाणीं या अर्थी.

टोणगी—स्त्री. १ म्हैस, रेडी. २ (ल.) मोठी व आडदांड मुलगी; धांगडधिंगा घालणारी मुलगी.

टोणपणें—सक्रि. टोणकणें पहा. [टोणपा]

टोणपनाथ(शुद्ध)—पु. मूर्ख, बथ्थड, आडदांड, जणुकाय लांकडाचा ओंडा, असा मनुष्य.

टोणपा-पें, टोणा—पुन. ओंडा; दांडकें. टोणकें पहा. 'पुण्य सरतां एकाएकीं । टोणपा वैसे मस्तकीं ।' 'शहाण्यास शब्द, मूर्खास टोणपा. -२ (ल.) मूर्ख; विद्याहीन; टोणपनाथ पहा. [का. टोण्णि]

टोणपेश्वर—पु. टोणपा अर्थ १, २ पहा. [टोणपा+ईश्वर]

टोणा-ण्या—पु. १ जाड, गलेलठ्ठ ढेंकूण, ऊ, गोचीड. २ (सोंगटया) प्रतिपक्ष्यास दान पडूं नये म्हणून हा शब्द उच्चारून मोठयानें ओरडतात. ३ जादू; मंतरतंतर; टाणाटोणा. 'तो मूढ नेणेच मुकुंद टोणा।'-आगो २४. ४ (व.) विटेचा किंवा मातीच्या ढेकळाचा तुकडा. ५ टोला; घाव. 'प्रगतिस जर तें हाणी टोणा।'-केक १०३. ६ (वे.) सोटा, दांडकें. ७ -वि. मूर्ख; मद्दड; निरर्थक (माणूस). [का. टोण्णि, टोण्णे=दांडकें]

टोणाटाणा-टाणी—पुस्त्री. टाणाटोणा पहा.

टोणी—स्त्री. लांकडाचा लहान ओंडका; गांठ. [का. टोण्णि]

टोणें—न. १ कैली मापाबरोबरचें वजनी माप. 'हें भांडें मणाचें टोणें आहे.' २ (ल.) कांहीं तरी किफायत किंवा नफा होण्याचा धंदा, जागा, अधिकार. 'मिळकतीचीं चार टोणीं होतीं तीन उडालीं.' ३ जड ओझें. ४ चेटूक; टाणाटोणा.

टोणो— १ (राजा. कुण.) ठणका; ठुसठुस. २ (राजा.) फार मोठा ढेंकवटा, टेकाड. ३ (कु.) दांडकें, सोटा. -वि. (राजा.) अडाणी; मूर्ख.

टोप—पु. १ धातूचें उभट व रुंद तोंडाचें भांडें. २ (नाटक) केसांची विणून तयार केलेली ४-६ बोटें रुंद व मानेवर गांठ मारतां येईल इतक्या लांबीची पट्टी किंवा वेणी; बुचडा (पुरुषानें स्त्रीचें काम करावयाचें असल्यास). ३ (नाटक) राजासाठीं केलेला व बेगड इ० चिकटविलेला लाकडी मुकुट, मुखवटा, शिरस्त्राण. 'घोडिया बाणली मोहाळी। कंगण टोप रागावळी।'-एरुस्व ८.१५. [सं. स्तूप; का. टोप्प] ०कर-पु. टोपी घालणारा युरोपियन माणूस. [टोपी+कर] **टोपडा**-पु. (तिरस्कारार्थी) टोपकर पहा. **टोपडें-रें**-न. लहान मूल किंवा स्त्रिया यांची बंदाची कानटोपी; कुंचडें.

टोपचें—क्रि. (गो.) टोंचणें पहा. भोंक पाडणें.

टोपड—पु. घोडयाचा एक रंग. -अश्वप १.२८.

टोपण—न. १ आरी; भोंक पाडण्याचें हत्यार; गिरमिट; सामता. २ अंगुस्तान. ३ नगाऱ्याचा खोका, सांगाडा. ४ झांकण; आच्छादन; आवरण. ५ टोपणनांव उर्फ प्रचारांतील नांव (मित्र किंवा कुटुंबांतील मंडळी एखाद्यास ज्या नांवानें हांक मारितात तें). व्यावहारिक नांव पहा. ६ कानांतील एक प्रकारची वाळी. 'कोंभिविरी टोपण घोसबाळया।'-सारुह ६.२४. [का. टोप्प=झांकण] ०वाळी-स्त्री. टोपण अर्थ ६ पहा. हिचा आकार टोपणासारखा असून तिचा लोलक चपटा किंवा वाटोळा असतो.

टोपणा-णें—न. सुताराचें एक हत्यार; सामता. (कु.) टोपणा.

टोपणें, टोपसणें—सक्रि. १ टोपणा (सामत्या)नें भोंक पाडणें; विंधणें; खुपसणें; बारीक छिद्र पाडणें; क्षतयुक्त शरीरांत भोंसकणें. २ साल काढण्यासाठीं ओलें लांकूड इ० मोगरीनें किंवा दांडक्यानें ठेंचणें, बडविणें. ३ खूप मार देणें; ठोकणें.

टोपन—न. (व.) दांडीच्या जवळचें व दांडीस आधार म्हणून लाविलेलें आंखूड लांकूड.

टोपपदर—पु. (लुगडें) ज्या पदरांत उभें व आडवें सर्व रेशीमच असतें असा (लुगडयाचा) पदर.

टोपरवेणी—स्त्री. टोपवेणी; सगळया केसांची मुकुटासारखी घातलेली लहान मुलांची वेणी.

टोपरें, टोप्रें—न. टोपडें पहा.

टोपला—पु. १ मोठी वाटोळी पाटी, दुरडी, हारा. २ (कों.) लहान टोपली.

टोपली, टोपलें—स्त्रीन. लहान टोपला; पाटी. [टोपला]

टोपशी—स्त्री. १ टापशी; सूज. (क्रि० येणें). २ डोक्याची कातडी. ३ खिळ्याचें डोकें. **टोपशी उडविणें**-जोरानें खरडपट्टी काढणें; बोडंती उडविणें.

टोपसण—पु. लहान पेटी, डबी, ताईत इ०चें टोपण, झांकण, आच्छादन.

टोपसणें—अक्रि. टापसणें; सूज येणें; सुजणें; फुगणें. -सक्रि. टोपणें पहा.

टोपस(सा)ल—न. (ग्राम्य) साल; कातडें. हा शब्द काढणें (-सक्रि.) या क्रियापदाबरोबर योजतात व निघणें. (-अक्रि.) या क्रियापदाबरोबरहि योजतात. काढणें या क्रियापदाबरोबर योजिल्यास याचा अर्थ जिवंतपणींच अंगाचें कातडें सोलणें असा होतो. उदा० 'तो इतक्यांत आला तर टोपसल काढील.' निघणें या क्रियापदाबरोबर याचा अर्थ नाश होणें; दरिद्री होणें; फार खर्च होणें असा होतो. उदा० 'त्या प्रयोजनांत माझें टोपसल निघालें.' [टोपणें+साल]

टोपसा—पु. १ डोकें व कान झांकले जातील अशा पद्धतीनें गुंडाळलेलें वस्त्र; टापशी. (क्रि० बांधणें). २ सूज; फुगवटी; फुगीरपणा; फोपशेपणा. (क्रि० येणें; चढणें; उतरणें). ३ खिळ्याचें डोकें. [टोप] ०उडविणें-टोपशी उडविणें पहा.

टोपा—पु. १ एक प्रकारचें इरलें. २ (गो.) सोनें, चांदी आटण्याची लहान मूस. [टोपी]

टोपी—स्त्री. १ डोक्यावर पागोट्याखालीं घातलेलें शिरस्त्राण, कुल्ला; डोक्यावरची साधी टोपी; पावसाळ्यांत डोक्यावर घेतात ती सखलाद इ०ची घोंगडीच्या खोळीसारखी मोठी कुंची; युरोपियन लोकांचें शिरस्त्राण; लष्करी पोशाखांतील नाना प्रकारचीं डोक्यावरील आच्छादनें. टोपण अर्थ २ पहा. २ खेळ. ३ (इमारत) खांब व ईस्पिजर यांच्यामधील बांधकाम. याची घडण गोल किंवा इतर प्रकारचीहि असते. [सं. स्तूप-टोप; प्रा. टोपिआ; का. टोप्प=झांकण; हिं. टोपी] ०घालणें-एखाद्यास बुडविणें; फसविणें; तोट्यांत आणणें. गणेशटोपी घालणें पहा. **टोपी सलामत, टोपीचें राज्य तपो, गादीटोपी सलामत**-साहेबांना आशीर्वाद देणें. ०कर-वाला-पु. यूरोपियन माणूस; टोपी घालणारा मनुष्य.

टोपु—पु. फुगवटा; फुगारा; सूज; टापशी.

टोपूल—न. (कु.) लहान टोपली.

टोपें—न. मोठा द्रोण.

टोमका—पु. आलुत्यावलुत्याखेरीज रामोशी इ० गांवांतील इतर हक्कदार.

टोमणा-णें—पुन. १ (विटीदांडू) विटीला मारलेला टोला, रट्टा, आघात. २ (ल.) व्याजोक्ति; खोंच; मर्मभेदक टीका; टचका; छद्मी भाषण. [का.]

टोमगी—स्त्री. १ तगादा. टुमणी पहा. २ (जेवण्याचें) लहान ताट. त्यावरून. ३ (ल.) गांवमहारास दिलेली लहानशी इनामी जमीन. [का.]

टोमणें—न. सुमारें पांच शेरांचें तेल मोजण्याचें माप.

टोमसूळ—वि. (गो.) वडील माणूस किंवा पालक यांचा धाक नसलेला; ठोल्या; उनाड (मूल, माणूस).

टोमा(म्या)टो, टमाटा—पु. एक प्रकारच्या भाजीचें झुडूप व त्याचें फळ. हें हिरवें, तांबडें, पिवळें असतें. बेलवांगें; विलायती वांगें; आरोग्यदृष्ट्या हें महत्त्वाचें असून यांत ओजद्रव्य (व्हिटॅमिन) फार असल्यानें हें शरीरास शक्तिवर्धक आहे. यानें पानथरी कमी होते व हगवणीचा विकार बंद होतो व पचनशक्ति वाढते.

टोलणें—सक्रि. १ दुसऱ्याच्या अंगावर काम ढकलणें; टोलवणें; कोलवाकोलव करणें. २ धक्काबुक्की करणें.

टोलभैरव—पु. उनाड माणूस; धष्टपुष्ट व दांडगा माणूस.

टोल(ल्ह)र—वि. पोकळ. किडयांनीं पोखरलेलें; पोखरून पोकळ केलेलें (वीळ). 'कामक्रोधाचे उंदीर। कोरूनि टोलर करिती अपार।' —एरुस्व १८.४७.

टोलवाटोलव-टोलवी—स्त्री. कोलाकोल, ढकलाढकल; चालढकल; टंगलमंगळ; टाळाटाळ (उद्योगधंद्याची); इकडून तिकडे तिकडून इकडे करणें.

टोलविणें—सक्रि. टोलाविणें पहा.

टोला—पु. १ दांड्याचा किंवा काठीचा तडाखा, रट्टा, आघात; दगड किंवा रोडा यांचा तडाखा, फटका, ठोका. २ विटेचा तुकडा; रोडा. ३ तडाखा; टोमणा; खोंचीचें भाषण. (क्रि० देणें; मारणें). [हिंदी] ०टोल-स्त्री. टोलवाटोलव पहा. [टोलणें] **०ठोसरा**-पु. १ तडाखा; रपाटा. २ (ल.) टोमणा; खोंच. (क्रि० देणें).

टोला(ल्हा)र—वि. १ पोकळ; न भरलेलें (कणीस, धान्याचा दाणा, शेंग). २ किडयानें खाल्लेलें; पोकळ केलेलें (धान्य, लांकूड). ३. (ल.) रोड; सुरकुतलेला; चिपडलेला (माणूस, जनावर). ४ पोकळ नळी (मेलेला विंचू, किडा यांच्या शरीराची). 'विंचू व्याला टोलार झाला.'

टोलावणी—स्त्री. टोलवाटोलव पहा. [टोलाविणें]

टोलाविणें—सक्रि. १ चालढकलीवर काम टाकणें. टोलणें पहा. २ एकमेकांवर ढकलणें. ३ टोमणा मारणें; उपरोधिक भाषण करणें. ४ फेंटाळणें; घालविणें. 'मूर्खे स्वहित टोलाविलें।' —शिवदिनकेसरीचें पद. (नवनीत पृ. ४४५.) ५ एखाद्या माणसास टाळणें. [टोलणें]

टोली—स्त्री. पैशाचा आठवा हिस्सा; अर्धी दमडी. 'नलगे वेंचावी टोली धनानांवें।' —तुगा १४.

टोलेजंग—वि. मजबूत; दांडगी; बळकट; खंबीर; धक्के खाऊन टिकलेली (इमारत, खांब इ०). २ अजस्र; भव्य; अत्यंत मोठें; प्रचंड. [टोला+जंग]

टोल्या—वि. टोलवाटोलव करणारा; चालढकल्या; आपल्या अंगावरचें काम दुसऱ्यावर ढकलणारा. [टोलणें]

टो(टों)व—पु. १ (राजा.) लहान भोंक (जमीनींत किंवा भिंतींत पाडलेलें-खांब पुरण्यासाठीं किंवा झाड लावण्यासाठीं); कोणत्याहि पृष्ठभागावरील खांच, खळगा. २ शिवेची खूण म्हणून किंवा मर्यादा दाखविणारें एक फूटभर खोल खणलेलें भोंक, खड्डा किंवा दगडावरील खूण. ३ खोवण; दाराच्या उसवाचें घर. टेवा पहा.

टो(टों)वणी—स्त्री. (राजा.) वाटाणे, पावटे इ० जमीनींत बोटानें भोंक पाडून पेरण्याची क्रिया; टुपणी.

टोवणें—न. एक माप. टोमणें पहा. **टोवणें भरणें**-इच्छा पूर्ण होणें.

टोव(वि)णें, टोंविणें—सक्रि. (राजा.) टोवणी करणें; टोवणी करून जमीनींत बीं पेरणें. २ टोचणें; खुपसणें. [टोचणें ध्व]

टोहो—पु. (राजा.) टोव पहा.

टोह्या—पु. (ना.) पत्त्यांचा एक विशिष्ट प्रकारचा खेळ; छक्क्याचा डाव. [ध्व.]

टोळ—पु. १ पिकांचा नाश करणारा व पंख असलेला एक किडा. ही जात समुदाय करून राहणारी असून जगांत सर्वत्र आढळते, हिची वाढ फार झपाट्यानें होते. २ नाकतोडा. —वि.

उडाणटप्पू; उनाड. [प्रा. टोल] ०क्रांत–क्रांति–धाड–स्त्री. टोळांचा हल्ला, धाड, झुंड. ०खाद–स्त्री. टोळांनीं केलेला नाश. २ –वि. टोळांनीं खाल्लेलें. (टोळखाज हें गांवठळ रूप आहे).

टोळ—पु. दगडाचा वाटोळा गोटा. ०गोटा–पु. (व.) दगडाचा वाटोळा गोटा.

टोळ—पु. (गो.) चिंचोळा पन्हाळ.

टोळ—पु. (वे.) १ गाडीची चौकट. २ (बे.) (गवंडी काम). खिडकी वगैरेंच्या चौकटी मजबूत बसण्याकरितां चौकटीच्या बाजूला जास्त राखलेलीं लाकडें.

टोळ, टोळवण—स्त्री. (वे.) एक प्रकारचें गवत.

टोळका—पु. (वे.) द्रोण.

टोळपणें—अक्रि. १ ओसरणें; कमी होणें; पडणें; मंदावणें. २ (व्याजोक्तीनें) मरणें.

टोळभैरव—वि. उनाड; उडाणटप्पू; रिकामटेकडा; टोळासारखी उगाच नासाडी करीत हिंडणारा; दांडगेश्वर; गांवगुंड.

टोळी—स्त्री. मंडळी; टोळकें; समाज; सैन्याची तुकडी; समूह; झुंड; समुदाय; घोळका. २ टोळधाड.

टोळी—स्त्री. १ (गो.) एक प्रकारची मासळी. २ (व.) मोहांचें फळ.

टौंक, टौंका—पु. टवका; धारेच्या शस्त्रानें कापलेला तुकडा; जबड्यानें तोडून काढलेला लगदा. (क्रि० घेणें; तोडणें).

टौंकारणी—स्त्री. रोखलेली दृष्टि; भेदक दृष्टि; सारखी टक. (क्रि० लावून पहाणें).

टौ(टौं)कारणें—सक्रि.(विशेषतः पहाणें क्रि०बरोबर योजना). टौकारून पहाणें; एकाग्र चित्तानें, कान ताठ करून व डोळे रोखून भेदक दृष्टीनें किंवा कोपानें डोळें वटारून पहाणें.

टौंकी—स्त्री. १ मस्तकाचा पुढील भाग; कवटीचा, कपाळाचा भाग; कोटी. २ कापून काढलेला किंवा तोडून टाकलेला तुकडा. (क्रि० घेणें; तोडणें). ३ अर्धा भाग; भकल (अंड्याचें, कवठाचें, नारळाचें इ०).

टौंचणें, टौंचळणें, टौंचा, टाचैं—टोंचणें इ० पहा.

टौर—वि. खोडसाळ; टारगट; कुचेष्टेखोर; छांदिष्ट; सोदा; लुच्चा; हुच्चा; अप्रतिष्ठित; हलकट; चटोर. 'नहि तरि न म्हणीजे पोर हें टौरवाणी।' —अकक २ वस्वलिंग, गजगौरीव्रत ३९.

टौळ—(महानु.) दिवेलावणी. 'तें ज्ञान ब्रह्मविद्येची दीपकळा। सत्वगुणीं अधिकार टौळा।' —ज्ञाप्र ५४७.

टौळी, टौळें, टौळी अमावास्या—टवळी, टवळें इ० पहा.

ट्या(ट्यां)व—न. (कु.) टेकडी. टेंब पहा. ग्राम्य उच्चार.

ट्याहां, ट्याहांट्याहां—क्रिवि. लहान मुलाच्या रडण्यासारखा आवाज काढून. [ध्व.]

ट्याहाळ, ट्याहाळणें, ट्याहाळी—टेहळ इ० पहा.

ट्रंक—स्त्री. लोखंडी पेटी. [इं.]

ट्रस्ट—पु. एखादी मिळकत, विशिष्ट उपयोगाकरितां कांहीं विश्वस्त गृहस्थांच्या हवाली करून केलेली व्यवस्था. [इं.]

ट्रस्टी—पु. पंच; व्यवस्थापक; मृत्युपत्रान्वयें मालमत्तेच्या व्यवस्थेचा अधिकार ज्या कोणास दिलेला असतो तो. [इं.]

ट्राम, ट्राम्वे—स्त्री. रस्त्यावरून रुळावरून चालणारी गाडी (विजेची, घोड्याची). [इं.]

ठ

ठ—वर्णमालेंतील बारावें व्यंजन, ट मध्यें महाप्राण मिळविल्यानें हें अक्षर बनतें. अक्षरविकासः—याच्या तीन अवस्था असून पहिली दिल्ली येथील शिवालिक स्तंभावरील शिलालेखांत दुसरी व तिसरी उज्जयिनी येथील लेखांत (११ वें शतक) आढळते. १० व्या शतकापर्यंत ठ नुसता वर्तुलाकृति होता.

ठक—पु. लुच्चा, फसव्या, धूर्त मनुष्य. 'ठकउनि लुटावया पटु ठक जेविं ससार्थवाह सार्थातें।' —मोसभा ६.८९. —न. (काव्य) तटस्थपणा; आश्चर्यामुळें येणारी एकाग्रता; आश्चर्य; भूल; विस्मृति; दिङ्मूढता. (क्रि० पडणें). 'उभा जानकीरमण। बधुसहित सुलक्षण। उभयरूपाचें वरवेपण। पाहाण्या ठक पडिलेंसें।' —वेसीस्व १०.१२१. —वि. तटस्थ. [सं. स्थग, हिं. ठक; ठग] म्ह० 'ठकास महाठक भेटला.' ठकडा–डी–डें–ड्या–वि. लुच्चा; सोदा; फसविणारा; मोठा ठक. 'म्हणती ठकडा रे कान्हा।' —तुगा २३०. 'अवघ्या जातीमध्यें ठकडा सोनार। त्या घरीं व्यापार झारीयाचा.' ठकणा–णी–वि. ठकडा पहा. 'कोण मिळाली ठकणी' —अफला ७८. ठकडेपणा–न. फसवेगिरी. 'तें ठकडेपण श्रीपती। न चले मजप्रति सर्वथा।' —एभा २९.७२८. ०णूक–स्त्री. फसवणूक; फसगत; लुच्चेगिरी; लबाडीनें केलेली नागवणूक. ठकणें—अक्रि. १ फसणें; फसले जाणें; दगा होणें; निराशा होणें; बुडणें (धंद्यात) चुकणें. 'माझी ठकली वो बुद्धि।' —कथा १.५.१४२. २ (चुकीनें) थकणें; दमणें; श्रम होणें किंवा पावणें; बंद राहणें; सपणें; सरणें; अंतरणें. 'जरी राजा घरासि ये। तरी बहुत उपेगा जाये। आणि कीर्तीही होये। श्राद्ध न ठके।' —ज्ञा १७.१८६. ३ —सक्रि. (कों.) दगा देणें; नाडणें; ठार मारणें (असावध किंवा पूर्व तयारी नसतां, सापाच्या दंशानें किंवा चोरांनीं हल्ल्यांत). —अक्रि. आश्चर्यचकित होणें. 'पाहेना तंव चमत्कारें। अवधान

ठकलें.।' —ज्ञा ७.२००. [हिं. ठकना] ०धंदा—पु. फसवेगिरी; सोदेगिरी; लुच्चेगिरी; लुच्चेपणाचा व्यवहार. ०बाज—वि. ठक अर्थ १ पहा. [हिं.] ०बाजी—स्त्री. १ ठकधंदा पहा. २ (कायदा) कोणा मनुष्यास फसवून त्याचा माल देण्याविषयीं त्याचें मन वळविणें. [हिं.] ०वणी–ठकवणूक—स्त्री. ठकधंदा पहा. ०वरा—वि. ठकविणारा; लुच्चा. ठक अर्थ १ पहा. ठकवा–व्या, ठकाऊ, ठका(रू(वू), ठकू—वि. ठकवरा पहा. ठकवाठकव—स्त्री. नाना-प्रकारची फसवणूक. ठकवणी पहा. [ठकविणें] ०विणें—सक्रि. फसविणें; लबाडी करणें. 'सुरांअसुरांतें ठकवूनी। महादेव मोहिला।' —एरुस्व २.१९. [ठकणें] ०विद्या, ठकूविद्या—स्त्री. फसविण्याची कला; कपटयुक्ति; लबाडी; ठग लोकांचें चातुर्य. ०व्याज—न. फसवून घेतलेलें व्याज; अमर्याद व्याज. ०व्यापार—न. कपटाचा व्यापार, धंदा, उद्योग. ०सौदा—पु. १ गिर्‍हाईकास ज्या वस्तूनें किंवा मालानें फसविण्यांत आलें तो माल. २ ठकव्यापार पहा.

ठकठक—स्त्री. ठणठण किंवा टकटक असा ठोकण्याचा आवाज; दणका; किटकिट; धूमधडाका; त्रासदायक भुणभुण किंवा बडबड. [ध्व.] **ठकठका**—वि.क्रिवि. हातोड्यानें एखादी वस्तु ठोकली असतां होणार्‍या आवाजासारखा आवाज होऊन; त्यावरून कानठळ्या बसविणारा आवाज. **ठकठकणें**—अक्रि. ठक ! ठक ! आवाज करणें (हातोडीनें ठोकून इ०).

ठकठकें—न. शेतांत दाणे खावयास आलेल्या पक्ष्यांनीं भिऊन उडून जावें म्हणून वाजविलें असतां ज्याचा आवाज होतो असें एक लाकडी यंत्र; खटखटें. [ध्व.]

ठकणें—अक्रि. १ ठाकणें; उभा राहणें. 'न ठके निषेध आड। न पडे विधीची भीड।' —माज्ञा १६.१८८. २ घडणें; होणें; प्राप्त होणें. 'नातरी देवो जैसें सांगतील। तैसें आपणपां जरी न ठकेल।' —ज्ञा ६.३३५. ३ राहणें; वास्तव्य करणें; असणें. 'तयांचीं न ठकतीचि अंगीं कामें।' —ज्ञा १०.१६६. ४ थांबणें; बंद पडणें. 'जरीं राजा घरासि ये। तरी बहुत उपेगा जाये। आणि कीर्तिही होये। श्राद्ध न ठके।' —ज्ञा १७.१८६. [सं. स्था]

ठकणें—सक्रि. फसणें; ठकविणें; फसविणें. 'म्हणशील मना इंद्र म्यां ठकीला' —व १२७.

ठकाठकी—स्त्री. लबाडी; ठकबाजी. 'प्रत्ययेंविण प्रेत्न-नाना। ठकाठकी।' —दा १०.२.८.

ठकार—पु. ठ अक्षराचा आकार. 'ठकारांचें ठाण करीं धनुष्य बाण। मारुती सन्मुख उभा कर जोडून।' —वि. १ मनोहर; सुंदर; मोहक. 'तटस्त जैसी चित्रलेपें। ठकार मूर्ती देखोनी।' —वेसीस्व ५.७. २ ठक, लुच्चा; चोर; ठकविणारा. ३ तोटा येणारा (धंदा, व्यापार).

ठकारणें—अक्रि. होणें; बनणें; असणें; 'ठकारली व्यक्ति विठ्ठल वेषें।' —व ३११. 'ठकारलेसें ब्रम्ह सर्वंहि बघतां विठ्ठल वेषें।' —व ६२६. [सं. स्था]

ठकावणें—सक्रि. फसणें भुलणें. 'तुका ठकावला ठायीं।' —तुगा ८३४.

ठकोर—पु. परिपाठ; कार्यक्रम. 'चालूं दे नित्य भेटीचा ठकोर' —अफला ७७.

ठकोर—पु. एक जात व तींतील व्यक्ति; ठाकूर.

ठग—पु. एक जात व तींतील व्यक्ति. पेशवाईच्या अखेरीस ठग नांवाचे रानटी लोक विशेषतः उत्तर हिंदुस्थानांत व सामान्यतः दक्षिणेंत हिंडून प्रजेला ठकवून लुबाडण्याचा धंदा करीत व आपल्या हातरुमालानें ते लोकांचा प्राण घेत. [सं. स्थग; ठक]

ठगणा–ण्या, ठगवणूक, ठगणें, ठगबाज–जी, ठगणी, ठगवणूक, ठगविणें, ठगवरा, ठगवा–व्या, ठगविद्या, ठगाऊ—ठक मध्यें पहा.

ठगणी—वि. 'ठकणा–णी' पहा.

ठगाई—स्त्री. लुच्चेगिरी. ठकबाजी पहा. [हिं.]

ठगाळ—वि. लुच्चा; धूर्त. 'कान्हो ठगाळ क्रीडा करी।' —भज६२. [ठक]

ठगी—स्त्री. ठग लोकांचा धंदा; फसवेगिरी.

ठट्टा, ठट्टामसक(स्क,ख)री, ठट्टेबाजी—स्त्री. थट्टा; दुसऱ्यास चीड यावयाजोगी चेष्टा; विनोद; वांकुल्या; उपहास; टवाळी. (क्रि० करणें). [हिं.] **ठट्टा करून टाकणें**—उपहास करणें; थट्टेचें स्वरूप देणें. **ठ(थ)ट्टेवर नेणें**—विनोद करणें. **ठट्टेखोर**—बाज–वि. नेहमीं दुसऱ्याची थट्टा, विनोद करणारा; विनोदी. [म. थट्टा; हिं. ठ्ठा+फा. खोर]

ठणक—स्त्री. १ स्फुरण; कंप; कंड (दुखावलेला अवयव किंवा क्षत यांची) २ क्षीण थकवा; कंटाळा.—पु. ठणअसा मोठा आवाज. 'तीरा गोळ्यांचे ठणक होती।' —ऐपो ८३. [ध्व. ठण!]

ठणक—स्त्री. ठुसठुस; व्यथा. (क्रि० होणें). 'औषध देतो म्हणजे ठणक होणार नाहीं.' —अ. हें अव्यय कोरडा, सुका या शब्दानंतर आलें असतां त्याचा अर्थ पुरेपूर; अगदीं; निखालस (कोरडा, का) असा होतो.

ठण–कन–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि. धातूवर जड पदार्थानें मारलें असतां होणाऱ्या अवाजाप्रमाणें; आवाज होऊन; टणकन इ० [ध्व]

ठणकणें—अक्रि. स्फुरण पावणें; उडणें; ठसठस करणें; दुखणें; वेदना होणें (व्रण; क्षत इत्यादि ऐकूं येईल इतक्या आवाजानें) [ध्व. ठण! ठण!]

ठणका—पु. १ तीव्र वेदना; ठुसठुस; तिडीक; चमक; शिणक; दुःख. २ वारा, थंडी यांचा कडका. ३ थंडीची शिरशिरी हुडहुडी. (क्रि० बसणें; लागणें). (क्रि० पडणें; सुटणें) [ठण ! ठण !] ०बसविणें-(ना.) खोड मोडणें; कायमचा बंदोबस्त करणें. ठुणक-पुस्त्री. वेडाची लहर (क्रि० येणें).

ठणकावणें—अक्रि. १ चुणचुणणें; दुखावयास लागणें; ठुसठुसणें. २ -सक्रि. भांड्याचा नाद पहाण्यासाठीं त्यावर टिचकी, टोला मारणें. ३ विंचवानें नांगी मारणें. ४ खरडपट्टी काढणें; कानउघाडणी करणें; भोसडणें; धाक दाखविणें. ५ काम इ०चा तडकाफडकीं निकाल करणें, तावडतोब उरकून टाकणें. 'चार विंचे वावर नांगरून ठणकाविला.' ६ जोरानें चालविणें; बेदरकारपणें हांकणें (वाहन, पशु माणूस). [ध्व ठण]

ठणठण-ठणां—क्रिवि. ठुसठुसां (वेदनेचा); घणघणां (हातोडीनें ठोकण्याचा; खणखणां रितें भांडें वाजविल्याचा) इ० आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन; बोंबलण्यासही लावतात. [ध्व.]

ठणठणणें—अक्रि. १ (जखम इ०) जोरानें ठुसठुसणें, ठसठसणें; तीव्र वेदना होणें. २ धातूचें भांडें खणखण वाजणें. ३ ठणठण उडणें. [ध्व.]

ठणठणपाळ—पु. १ (किंवा त्यास मदनगोपाल हा शब्द जोडून) मूर्ख, गयाळ किंवा दरिद्री मनुष्य; कफल्लक माणूस; विद्याहीन माणूस. २ (ल.) ठणठणाट पहा.

ठणठणाट—पु. १ घणघण असा आवाज (धातूच्या भांड्यावर हातोडीनें मारलें असतां निघणारा) नाद. २ (विहिरींतील); पाण्याचा खडखडाट; फन्ना; चट्टा (कोठडीतील वस्तूंचा). दारिद्र्य; गरिबी; पोकळपणा; कमतरता; गरज; बोंब; दुर्मिळता. [ध्व. ठण ! ठण !]

ठणठणीत—वि. १ खणखणीत (धातूचा नाद). २ (ल.) खडखडीत (अतिशय कोरडेपणा). 'ही विहीर कोरडी ठणठणीत आहे.' [ठण! ठण!]

ठणण—क्रिवि. ठणठण-ठणां पहा.

ठणत्कार—पु. टणत्कार पहा.

ठणनें—अक्रि. (व.) कण्हणें; कुंथणें.

ठणाका, ठणाण—पु. ठणठणाट अर्थ १ पहा.

ठणाठण-णां, ठणाणां—क्रिवि. ठणठण-ठणां पहा. [ध्व.ठण! ठण!]

ठणाणणें—अक्रि. ठण! असा मोठा आवाज होणें, वाजणें. [ठणाण]

ठपका—पु. १ दुष्कृत्याचा डाग, कलंक; कालिमा; बट्टा; गुन्ह्याचा आरोप; दूषण. (क्रि०आणणें; ठेवणें; येणें). २ टपका; पडणारा थेंब. [हिं.]

ठप(ब)कारणें—सक्रि. १ गुन्हा किंवा अपराध याची आठवण देणें; ठपका ठेवणें; टोमणा मारणें. २ (ल.) मर्मभेदक बोलणें; ठणकावणें. ३ गिळंकृत करणें; दावणें. ४ (धंद्यांत पैसा, नफा). खरमरीत किंवा कडक रीतीनें ताकीद देणें; हुकूम करणें. [ठपका]

ठपकाविणें—सक्रि. दोष देणें, लावणें; आरोप ठेवणें; अपराध लादणें (एखादें निंद्य कृत्य केल्याबद्दल). [ठपका]

ठपठप-ठपां—क्रिवि. थेंब थेंब पाणी पडण्याच्या आवाजाप्रमाणें, धांवतांना घोड्याच्या टापांचा आवाज होतो त्याप्रमाणें आवाज होऊन; टपटप-टपां. [ध्व]

ठमक—स्त्री. नखरा; चटीपटी. **ठमकआई**—स्त्री. थोराड व उफाड्याची स्त्री; ठुमकत चालणारी बाई; आडदांड, गुबदुल मूल; वयानें लहान पण बहुत शहाणी मुलगी.

ठमकठाणवी—स्त्री. मोहक बांध्याची व ठुमकत चालणारी स्त्री. [ठमकणें+ठाणवी]

ठमकणें—अक्रि. नखऱ्यानें चालणें; डौलांत, ऐटींत किंवा नटत नटत चालणें; ठुमकत ठुमकत चालणें; नाचण्यासारखें नखऱ्यानें चालणें. [ध्व. हिं. ठमकना]

ठमका—पु. १ ऐटबाज चाल; थाटाची चालण्याची ढब; नखऱ्याची चाल. २ रुसून किंवा रागानें घेतलेला गिरका, उसळी. (क्रि० मारणें; मारून जाणें). [ध्व. हिं.]

ठमकारा—पु. ताठा; गर्व; नखरा; उसनी ऐट. 'विहीपाबाईचा ठमकाराच मोठा.' [ध्व.]

ठमकी चाल—स्त्री. सावकाश पण ऐटीची घोड्याची चाल.

ठमठमाट—पु. तोरा; ऐट; थाटमाट व अहंपणा; पुढें पुढें करणें.

ठरणूक—स्त्री. ठराव; निकाल. [ठरणें]

ठरणें—अक्रि १ निश्चय होणें; निकाल होणें; कायम होणें; निर्धार करणें; सिद्धांतास येणें. २ रहाणें; वस्ती करणें; निभावणें; टिकणें; नांदणें. 'निरंजनवनीं ठराल तेव्हां नित्यानें भराल हो।' —सोहिरोबा कृत पदें (नवनीत पृ.४५०). ३ गाभण होणें (गाय, घोडी इ०). ४ रणांगणांत गाडून उभें राहणें. 'लढाई मारूं एकदां ठरून लढाई मारूंरे।' —ऐपो २३४. ५ (कायदा) आरोप लागू पडणें. [सं. स्थिर; हिं. ठहरना]

ठरवणी-वणूक—स्त्री. ठरावणी पहा.

ठरवती—स्त्री. ठरोती पहा.

ठरविणें—सक्रि. निश्चित करणें; कायम करणें; नेमणें; करार करणें. [ठरणें प्रयोजक; हिं. ठहराना]

ठराव—पु. १ निकाल; निश्चय; निर्णय; पक्का निर्धार; करार. २ स्थिरस्थावर वसति, राहणी; स्थैर्य; टिकाव. ३ (कायदा) दाव्यांतील मुख्य मागणीखेरीज इतर दाद मिळण्यासाठीं केलेल्या

अर्जावद्दलचा निकाल; इं. ऑर्डर. –सिव्हिल प्रो. कोड. ४ सभेंत मूळ किंवा उपसूचित स्वरूपांत मान्य झालेली सूचना. ५ (कायदा) नियम; रूल; सिद्धांत. [सं. स्थिर्; म. ठरणें; हिं.]

ठरावपत्र—न. (कायदा) दस्तऐवज; फैसला; निवाडपत्र; इं. जजमेंट. २ नियमांचें पत्रक, सूचना किंवा हुकमांची कलमबंदी; हुकुमपत्र.

ठरावबंद-पट—पु. ठरविलेलीं कलमें लिहिलेली यादी; मामलेदार वगैरेना त्यांच्या कामासंबंधानें आलेला सरकारी कागद (यांत त्यांना सूचना, वटहुकूम इ० लिहिलेले असत); कानूजावता; कोणताहि ठराव, निवाडा किंवा त्यांतील अटी अमलांत आणण्यासाठीं दिलेलें आज्ञापत्र; एखाद्यास मक्त्यानें मामलत दिली असतां त्यानें सरकारांत सालअखेरीस किती पैसा किती हप्त्यानें द्यावा त्याची यादी.

ठरावणी-वणूक—स्त्री. निकाल किंवा निर्णय, निश्चय करण्याचा व्यापार; कबुली. २ टिकाव. [ठरविणें]

ठराविणें—सक्रि. विवादित गोष्ट ठरविण्यांत येईल असें करणें. [ठराव]

ठरीव, ठराविक—वि. कायमचा; ठरलेला.

ठरोती, ठरवती—स्त्री. ठराव; निर्णय; करार; निश्चय; ठाम मत. 'नंतर धूर्त विशालमति सांगे विहीरखुंडा ठरोती।' –पैमायेंदु.

ठल—वि. (व.) थट्टेखोर; विनोदी. **ठलेली**—स्त्री. (व.) थट्टा, मस्करी.

ठलवा—पु. (व.) बेकार, विनरोजगारी माणूस.

ठलाल—वि. (व.) कुवर; ठक; वस्ताद.

ठव्य—पु. (गो.) सुतार.

ठवला—पु. जात्याचा खुंटा (खालच्या पेढीच्या छिद्रांत बसवावयाचा. हा लांकडाचा असतो). [म. ठाव]

ठंवस—नपु. वायदा; संकेत; नेमणूक.

ठवळ—वि. योग्य; शोभेसें; ठळक; ठसठसीत. 'भंगार अलंकार सोनेआचें। ठिकठवळ माणिक मोतियाचे।' –स्त्रिपु १.३०.५८.

ठस—वि. १ स्पष्ट; स्वच्छ; ठसठशीत; ढळढळीत; मनांत भरण्याजोगें; झगझगीत (अक्षर, रंग). २ बळकट; पूर्ण; ठराविक (स्त्री, इ०). ३ मजबूत; भक्कम; घट्ट विणलेलें; दणगट (कापड); निश्चित; निर्भीड. 'ठसठोंवस खटनट।' –दा २.३.३२. भरींव (धान्याचा दाणा). [सं. स्था]

ठसक—स्त्री. १ ठणका लागणारी जखम, व्रण. २ ठुमकत चालतांना पायांच्या जोडव्यांतून निघणारा आवाज; त्यावरून ३ (ल.) ऐट; ढब; नाजूकपणा; नखरा; उठाव; मनावर पडणारी छाप; ठणकारा; तोरा (चालणें, नाचणें, भाषण करणें यांतील). –पु. खोकला; ढास. –क्रिवि. ४ ठुमकत ठुमकत; मुरडून पहात; (स्त्री, घोडी). (क्रि० चालणें). [ध्व. ठस!] **०दार**—वि. नादयुक्त; वाजणारें (जोडवें). २ ऐटदार; नखरेबाज; ठमकाऱ्याचा (चालण्यांत, घोड्यावर बसण्यांत).

ठस-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. खटकन्, धडकन् इ० (दोन कठिण वस्तु परस्परांवर आदळल्यानें होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन). [ध्व.]

ठसका—पु. हरभऱ्याच्या डाळींत मसाला घालून तयार केलेली चटणी; चटका. –कृषि १.२५२.

ठसका, ठसकारा—पु. १ कडत किंवा तिखट पदार्थ खाल्ल्यानें, तपकीर ओढल्यानें, पाणी घशांत एकदम गेल्यानें, नाक, डोळे वगैरेंत घशांतून जातांना होणारी वेदना; ढास. (क्रि० लागणें). २ ठस! शब्द होईल असा कपाळ इ०वर एखाद्या वस्तूचा आघात होऊन झालेला आवाज. ३ बोलण्यांतील जोर, छाप; वजनदारपणा; मर्मभेदक भाषण; कुत्सित भाषण; टोमणा. **ठसक्याचा**—वि. तडफदार; मोठ्या आवेशाचा; दृढनिश्चयी; ऐटबाज; रोखठोक; मर्मभेदक (माणूस, भाषण, धंदा, कार्यक्रम). **ठसकेबाज**—वि. फांकडा; छानदार; डौलदार; तडफदार; आवेशी; कडक; रोखठोक; जोरकस (माणूस इ०). [ध्व.]

ठसठशी(सी)त—वि. १ ठुसठुस करणारें (गळूं, व्रण इ०). २ खडखडीत; स्पष्ट; हुजरजबाबी; उत्साहवर्धक; सडेतोड (भाषण, कार्यक्रम); बोचणारें; उपरोधिक; टोमणा लगावणारा; चमचमीत; फोडणीचा; स्वकर (तिखट, उष्ण, तीक्ष्ण पदार्थ); तीक्ष्ण (मसाला). ४ घोंसदार; गरयुक्त; ल्ल (केळें, चिंच इ०). ५ ठळक; डोळ्यांत भरणारें; चवचवीत; चस्मर (दागिने). [ठस]

ठसठस—स्त्री. जोराची ठुसठुस; व्यथा; दुःख; ठणका. [ध्व.]

ठसठस-ठसां—क्रिवि १ ठुसठुसत; फुरफुरत (गळूं इ०). २ कपाळ इ०ला जड पदार्थ फटकन लागून वेदना होऊन किंवा ठसदिशीं लागण्याची क्रिया होऊन (लागणें, वाजणें); रपाटे, धपाटे मारण्याचा आवाज होऊन. [ठस!]

ठसठसणें—अक्रि. १ ठुसठुसणें; ठणकणें; फुरफुरणें. २ (ल.) उमटणें. 'सुख अंतरींचें बाह्य ठसठसी।' –तुगा ११२.

ठसठोंबरा—पु. १ टोमणा; व्याजोक्ति; व्यंगोक्ति; तडाखा. (क्रि० देणें). २ पाहुण्यास हलक्या प्रकारें वागविणें (भाताऐवजी कांजी, कळण इ० देऊन); पाहुण्याचा अनादर. [ठस=ध्वनि+ ठोंबरा=तडाखा] (वाप्र.) **०वाटाण्याचीं अक्षत**—तोंडावर रोखठोक, कडक, स्पष्ट खडखडीत उत्तर. (क्रि० देणें; लावणें).

ठस ठोंबस—वि. १ निर्भीड व अक्षरशत्रु; अडाणी; ठोंब्या. 'ठस ठोंवस खट नट।' –दा २.३.३. २ ओबडधोबड; मोठाघाटा. [ठस+ठोंबरा किंवा ठोंब्या]

ठसणें—अक्रि. १ खोलवर जाणें; ठसा उमटणें (मुद्रा, चिन्ह, छाप). २ (ल.) सांगितलेलें, ऐकलेलें, पाहिलेलें, मनावर बिंबणें; पटणें; दृढ राहणें; मरणें (उपदेश, गोष्ट). 'सकळांलागीं भाव ठसला।' –नव १८.१८३. [हिं. ठसना]

ठसदार—वि. छुमछुम, छुमछुम, रुणझुण किंवा ठसके र आवाज काढणारें (जोडवें). [ध्व.]

ठस—वि जाड; मजबूत; ठोंबस.

ठसविणें—सक्रि. मनांत उतरेल असें करणें; विंबविणें; गळीं उतरविणें. [ठसणें]

ठसा—पु. १ मुद्रा; छाप; शिक्का: (क्रि० देणें; करणें; पाडणें). आकार, रूप. 'ते न मोडतां अळंकारठसे।' —एभा २८.२६४. २ (आकृति इ०चा). छाप मारण्याचें साधन, साचा, हत्यार. ३ ठोसा; घाव. ४ (ल.) मनावर पडलेलें प्रतिबिंब; समजूत; ग्रह. (क्रि० पडणें). ५ (ल.) अधिकार; छाप; मान. 'परवाणे पाटिल तुमचा सासरा जिकडे तिकडे ठसा।' —पला ८६. ६ (ल.) प्रसिद्धि; कीर्ति. 'आम्ही याज्ञिक या आत्रेशा। पिटिती ठसा तिहीं लोकीं।' —एभा ५.१४७. 'त्रिभुवनीं याचा। ठसा नलगे पुसावे।' —तुगा २८५. ७ प्रकार; रीत. 'पावोनियां मुक्त दशा। वेही भोग भोगी कैसा। त्यासि त्यागाचा कोण ठसा। हृषीकेशा सांगिजे।' —एभा १०.७३१. ८ स्थिति. 'एक ज्ञान पावोनि जाहला पिसा। पडिला अव्यवस्थ ठसा।' —एभा ११.१०१७. ९ (व.) कफांचा बेडका. १० अक्षरांचें चिन्ह; धातूचा टाईप. [सं. स्था; ठसणें; हिं. ठसा]

ठसील, ठसोल—वि. ठशाचें. 'कोठील म्हणाल ठसील नाणीं।' —वेस्वसी ११.७९. ठसेकागद—पु. स्टांपकागद. ठसेवाला—पु. ठसा करविणारा माणूस; इं. फौंडर; पंचमेकर.

ठसाठस-ठसां—क्रिवि. ठसठस-ठसां पहा.

ठसासणें—अक्रि. अतिशय ठणका लागणें; ठुसठुसणें. [ठसठसणें]

ठस्स—वि. ठसठशीत पहा.

ठळक—वि. १ जाड; भरींव; पुरेपूर; मोठा; सुंदर (धातूचें पात्र, अलंकार, वस्त्रप्रावर्णें). २ स्पष्ट; ढळढळीत; मोकळें; स्वच्छ (अक्षर, आकृति, खूण, चांदणें). ३ श्रेष्ठ; महत्त्वाचा; संपन्न (विद्येत, धनानें). ४ सुंदर; दिखाऊ; श्रेष्ठ; मजबूत; धिप्पाड; उमदा; दुमदार (प्राणी, वस्तु—सामान्यपणें). [का. तळकु]

ठळठळीत—वि. ठळक पहा. मोठें व तुकतुकीत (गळू, अक्षर, चिन्ह).

ठळणें—सक्रि. (लोखंडी कारखाना) कांठ काढणें.

ठाइका—वि. तसाच. —शर.

ठाईं—(काव्य.) ठिकाणीं; स्थानीं; जागीं. [ठाव—य, ची सप्तमी] ०पडणें—(काव्य) सापडणें; कळणें. 'तो देव कोण्या गुणें। ठाईं पडे।' —दा ८.१.१५.

ठाईंचा-ची-चें—वि. (काव्य.) मूळचा; पहिलाच; जात्याच. 'तो ठाईंचा मावकरी।' —कालिकापुराण १०.४६.

ठाऊ-य, ठावो, ठाओ—पु. (काव्य.) ठिकाण; जागा. 'वहि-मुमी जावयासी। ठाऊ कैसा परियेसी।' —गुच ३६.१३५. [सं. स्था]

ठाऊक-का, ठाउवा-वें—वि. (का.) प्रख्यात; प्रसिद्ध; माहीत; माहितीचें; कळलेलें. 'परी तयामाजी गल्लु आहे। जो प्राणातें घेऊनि जाये। तो जैसा ठाउवा नोहे झांकलेपणें।' —ज्ञा ३.२१४. 'प्रभुस्तुति न ठाउकी परि तिच्या महा कामुका।' —केका २५. [का. टाविके]

ठाक—पु. ठसा.

ठाकठिकी—स्त्री. १ सुव्यवस्था; वेतवात; जम; जेथच्या तेथें लावणें किंवा घालणें (सामान, वस्तु, पोषाक); व्यवस्था; नीटनेटकेपणा; चापचोप. २ डागडुजी; दुरुस्ती; नीट करणें; टाप-टीप. [ठीक द्वि.] ठाकठिक्या—वि. टापटीपीनें वागणारा; व्यवस्थित; मोहक; सुंदर. ठाकठीक—वि. क्रमवार, जेथच्या तेथें, व्यवस्थेशीर लावलेला; नीटनेटका; बरोबर. [ठीक द्वि.]

ठाकठोक—क्रिवि. १ हातोड्यानें ठोकलें असतां निघणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. २ —वि. रोख; प्रत्यक्ष; तत्काल. 'ठाकठोक माझी प्राप्ति। पंगिस्त न होती आणिकांचे।' —एभा १२.४०. [ठोक] म्ह० ठाकठोक बोहणी रोख.

ठाकण—णी—न. ठिकाण; स्थान; जागा. 'तुका म्हणे वांणी। वेचों वैसोन ठाकणीं।' —तुगा ३४६९. [सं. स्थान]

ठाकणें—अक्रि. १ सजणें; शोभणें. २ (काव्य.) (उभा या शब्दानें आरंभ होऊन) उभें राहणें; स्तब्ध राहणें; स्वस्थ उभें राहणें. 'तिएं ठाकों न ल्हाती जवळीं।' —शिशु ८५. ३ स्वीकारणें. 'जिहीं ठाकिलें चरणछत्र।' —एभा १९.११४. ४ जवळ येणें; प्राप्त होणें. 'जैसी नाव थडिये ठाकितां।' —ज्ञा २.३४९. ५ थांबणें; बंद होणें. 'जें यमनियम ठाकती। तेथ इंद्रियें सैरा राहाटती।' —ज्ञा १.२४१. ६ (व.) चेष्टा करणें. ७ मर्जी असणें; आवडणें. 'मग करूं देवा टाके तैसें।' —ज्ञा ११.३८. ८ पोहोंचणें. 'ठाकावया निजवोधासि।' —एभा ७.३५१. ९ गांठणें. 'तेथें उचलिता पाउलीं। निजवोधाची पव्हे ठाकली।' —एभा १०.१९४. १० पटणें; खरें वाटणें. 'श्रवण ऐकोनि नास्तिक। दवोचि नाहीं म्हणती देख। आहे म्हणती ते पोटपाइक। आम्हांसि विशेष ठाकेना।' —एभा ११.७०३. ११ घडणें; शक्य असणें. 'ठाके तो करावा जपतप।' —एभा १८.३१८. १२ प्रत्यक्ष होणें; अनुभविणें. 'माझें ठाकावया चिद्रूप।' —एभा १९.२५७. १३ (व.) वागणें. १४ चेष्टा करणें. १५ (ना.) मस्ती करणें. [सं. स्था]

ठाकतें—वि. साध्य; हातून घडण्यासारखें. 'हें ठाकतें कीं नागवे। हेंही नेणे।' —ज्ञा १४.१९०. [ठाकणें]

ठाकरी—वि. ठाकूर जातीचा.

ठाकल—पु. (य.) खाडा; नागा; खंड.

ठाकसठिकस—वि. ठाकठीक पहा. टापटिपीचा; नीटनेटका (वेष, घरांतील सामान इ०).

ठा(ठां)का—पु. १ नादयुक्त आघात; ठोका; जोराजोराचें भांडण; कडाक्याचा तंटा; खणका; दंगा; गलगा; धडाक्याचा आवाज (वडवड, तोफेचा आवाज, वादळाचा दणदणाट, हत्यारांचा खणखणाट, लढंभारती माणसाची आरडाओरड यांचा); धडधडाट. २ जोराचा, एकसारखा सपाटा; तडाखा (वाचणें, पाठ करणें,

अभ्यास करणें, गाणें, खेळणें, खाणें, भांडणें; काम करणें इ०चा). 'पढण्याचा-म्हणण्याचा-ठाका.' (क्रि० लावणें). [ध्व. ठण!] ०देणें-मारणें-प्रतिष्ठेनें मिळविणें.

ठाकाठिकी—स्त्री. ठाकठिकी पहा.

ठाकाठोका—पु. जोशाचें भविष्य. (क्रि० उतरणें; पटणें; लागणें; लागू होणें; प्रत्ययास येणें). [ठोका द्वि.]

ठाकिजणें—अक्रि. (काव्य.) ठाकणें पहा.

ठाकी—स्त्री. १ चाल; रीत; मार्ग; पद्धत; सरणी; विशेष (भाषण, कृति इ०ची). (याचा उपयोग जेथें उतरणें; साधणें; आणणें या क्रियापदाशीं जोडून करतात तेथें त्याचा अर्थ अनुकरण करणें असा होतो). २ पखवाज वाजविण्याची एक तऱ्हा. ३ युक्ति; खुबी; कला; रीत; योग्य सरणी किंवा व्यवस्था. ४ धरांत खाकरा आणून चोरांच्या टोळीला केलेली इषारत. (क्रि० देणें; वाजविणें). ५ योग्यता. 'आतुं आपुली ठाकी पैं विसरे।'—ज्ञा ११.९१. ६ (व.) चालू कामांत आलेला व्यत्यय; खंड; खाडा; नागा; ठाकल. [ठाकणें]

ठाकु(कू)र—पु. १ देव; देवाची मूर्ति; ईश्वर. २ एक जंगली जातीचें नांव व तींतील व्यक्ति (हे उत्तर कोंकणांत राहतात) ३ रजपूत किंवा भिल्ल टोळीचा नाईक, पाटील, सरदार (राजपुतान्यांत); मालक. मानाची एक पदवी; शूद्रांच्या कांहीं जातींचा उपाध्याय. [ठाकणें] ०द्वार-द्वारा—न. देऊळ; देवघर; गाभारा. **ठाकुरकी, ठाकुरी**—स्त्री. (राखणें किंवा राखून असणें या क्रियापदांसह) पत; नांव; कीर्ति; अब्रू; लौकिक; मान; दर्जा; वजन (पुष्कळ नुकसान झालें तरी जो आपली कीर्ति चतुराईनें समाजांत कायम टिकवितो अशा माणसाला हा शब्द लावितात); अल्प साधनांनीं संसार इ० खटल्याचा निर्वाह करण्याच्या प्रकारांनीं राखिली जी महत्त्वादिरूप पूर्वस्थिति ती. **ठाकुरजी**—पु. (वैरागी) देव; मूर्ति. **ठाकुरदास मांडून बसणें**—डौल करणें; (शुद्धतेचें, पवित्रतेचें) प्रस्थ माजविणें.

ठाकुली—स्त्री. (कों.) दोन दगड मांडून तयार केलेली लहान मुलाची शौचाची सोय. [ठाकणें]

ठाकूनठोकून-ठुकून-ठिकून—क्रिवि. प्रसंगानुरूप अनेक प्रकारच्या युक्तीनें; कलाकौशल्यानें; सावधगिरीनें; दक्षतेनें; निगा राखून. (क्रि० राखणें; करणें; चालविणें). (ठोकणें या क्रियापदापासून वनविलेले असे शब्द पुष्कळ आहेत. जरी ते प्रचारांतील व महत्त्वाचे अन्वर्थक आहेत तरी त्यांचे विवरण करणें कठिण आहे. तथापि त्यांचा अर्थ साधारणपणें लक्ष्यांत येतो). 'त्यानें ठाकूनठोकून आजपावेतों राज्य राखिलें.'

ठाकून येणें—अक्रि. न विसरतां येणें; दत्त म्हणून उभें राहणें. 'जिवा जन्मदारिद्र ठाकूनि आलें।'—राम १३८. [ठाकणें]

ठा(ठा)केठोक—वि. चलाख; हुशार; ठाकठीक. 'ठाकेठोक ठेगाई करून पाहिल पत त्याची।'—पला ७०. [ठाका+ठोकणें]

ठाक्या—पु. टिनमेकरचा हातोडा. [ध्व.]

ठांग—पु. (कु.) थांग; पत्ता; जागा; ठावठिकाण.

ठांगणें—वि. टांगळ पहा; लाथाळ (गाय इ०).

ठांगाड—स्त्री. (व.) म्हैस (तिरस्कारार्थी). 'ठांगाड आतां दूध देईनाशी झाली.'

ठांगाळणें—सक्रि. (ग्राम्य) हुडहुड करणें; धिक्कारपूर्वक टाकणें, सोडणें, नाकारणें.

ठाठू, ठांठू—न. १ बंदुकीच्या सोडलेल्या गोळीचा ठं ठं असा अवाज; पुष्कळ वाद्यांचा आवाज इ० २ छांड् पहा. [ध्व.]

ठांठूरणें—अक्रि. थंडीनें अवयव आकुंचित होणें, गारठून जाणें.

ठाडा-डी-डें—वि.(काव्य.) खडा; उभा; ताठ असलेला.[हिं.]

ठाडेसरी—वि. पैसा, वस्त्रें यांचा अभाव असलेला; कंगाल. [ठाडा]

ठाण—न. १ घोडें बांधण्याची जागा; तवेला; गोठा. 'तानाजी सुभेदार जैसा ठाणांत।'—ऐपो ५२. २ बाण मारतेसमई उभें राहण्याचा एक प्रकार; (एक गुडघा जमीनीवर टेंकून इ०) शरीराची ठेवण, पवित्रा. 'करीं धनुष्यबाण अंतरी विंधलें ठाण।'—दावि १६४. ३ महालांतील मुख्य गांव, ठाणें. ४ स्थान; जागा; प्रवेश. 'पावे जैसा चिंतिलें ठाण।' धक्का; ठिकाण; जागा; आसन; बैठक (घेतलेलें, राखलेलें, टाकलेलें, गमाविलेलें इ०). (या अर्थी क्रि० चाळणें; ढळणें; हालणें; डगडगणें=आसनावरचें स्थैर्य नाहींसें होणें (-विशेषतः घोड्यावरील); (ल.) आपल्या स्थानावरून घसरणें; डळमळणें. 'ठाण न चळे रणींहून।' ५ (ल.) धैर्य.-६ आकृति; शरीराचा आकार किंवा बांधा. 'तुझें ठाण केवढें।'—ज्ञा ११.२७४. [सं. स्थान; फ्रें.जि ठन] (वाप्र.) ०मांडणें-अढळ आसन ठोकणें; अटळ उभें राहणें. ०सोडणें-आसन सोडणें; पलायन करणें; तळ सोडणें; खुंटा उपटून (घोड्यानें) पळून जाणें. सामाशब्द- **ठाणई**—स्त्री. (व. ना.) लांकडाची समई; वर पणती ठेवण्याची लांकडी घडवंची. **ठाणक**—न. ठिकाण; स्थान; उतरण्याची किंवा राहण्याची जागा (ठाणें शब्दासारखा हा फारसा प्रचारांत नाहीं); किरकोळ व ग्राम्य देवतांचें ठिकाण; देवस्थान; देऊळ. 'जागोजागीं खंडोबाचीं ठाणकें आहेत.' **ठाणगा**—पु. १ (कों.) किल्ल्यांतील नायकवडी (किल्लेदाराच्या हाताखालचा). २ तालुक्याच्या ठाण्यांतील जमावंदीकडील शिपाई. ३ ठाणेदार. ४ (व.) वस्ताद; ठक; फसव्या. ०ठकार-न. शरीराची ठेवण. 'ठाणठकारें अति उत्तम।'—एभा ६.२९. ०दिवी-स्त्री. ठाणवई; ठाणई (लांकडी किंवा लोखंडी). 'तेचि करूनि ठाणदिवी।'—ज्ञा ६.२३. ०पट्टा-पु. ठाणास बांधावयाचा पट्टा, दोर. 'ठाणपट्टा व मुजाम नरम असावेत।'—अश्वप १.१२२. ०बंद-बंदी, ठाणेबंद-बंदी-स्त्री. पशूची ठाणावरील कोंडणूक, अडकवणी. -वि. ठाणावरच नेहमीं बांधून ठेवलेला (घोडा इ०). [हिं. ठाणबंद] ०माण-न. (काव्य.) शरीराचा बांधा, ठेवण, आकृति, ढब, तऱ्हा. 'सिंहाकृति ठाणमाण।'—मुआदि १६.८२. ०वई, ठाणवी-स्त्री. १ ठाणई पहा. 'हेमठाणवयावरी जडित तवकें।'—मुआदि ४२.६२. २ (ल.) झुजट बाई किंवा मुलगी.

ठाण—न. कापडाचा तागा.

ठाणठूण—स्त्री. (गो.) खाणखूण.

ठाणांतर—न. पाहाऱ्याची जागा; चौकी. ' प्रत्याहाराचिया ठाणांतरीं । ' –ज्ञा १३.५०७. ठाणांतरी–पु. पहारेकरी. ' ठाणांतरियां जैसा पांडवा । ' –ज्ञा १६.३४०. [ठाणें]

ठाणें—न. १ तालुक्याचें मुख्य ठिकाण; दिवाणी अंमलदाराचें, अधिकाऱ्याचें, सैन्याचें वगैरे ठिकाण, जागा. ' नऊशें स्वार झाले ठार ठाणें द्यावें रस्त्याला । ' –ऐपो १८०. २ शिपायांचें राहण्याचें स्थान, गढी, किल्ला इ०. ३ पोलीसचौकी; गेट. ४ (ल.) पाहुण्याचें फार दिवस राहणें, मुक्काम. (क्रि० देणें; करणें). ' ठाणें घरी जीवासी । ' –तुगा ११५९. ५ घोड्याचा तबेला. ६ स्वरूप; आकार; स्थिति. ' इथें नाहीं हेंचि रूप । ठाणें हें अति उमप । ' –ज्ञा १८.८८. [सं. स्थान; हिं. ठाना] ०घालणें–१ कायमचें वसतिस्थान करणें. २ मोहीम करणें; स्वारी करणें. ३ तळ पाडणें. ' घातलें ठाणें जिव्हाग्रीं । ' ०कर– ०दार–पु. ठाण्यावरील अधिकारी. ' ते रावणाचे ठाणेकर । ' –कथा ३.४.६८.

ठाणेसरी—वि. ठाडेसरी पहा.

ठाणो(णौ)री—वि. १ युद्धांत मेलेला. ' म्हणौनि काम वैरी । आला जेथ ठाणोरी । ' –ज्ञा १८.१०६१. २ –पु. वीरश्री अंगांत संचारलेला योद्धा. ' ठाणोरियाचे मवावे । आणिकीं घाय । ' –ज्ञा १८.४३९.

ठान, ठानबंद, ठानबंदी, ठानमान—ठाण इ० पहा.

ठांब—पु. (कु.) झाडाचा (विशेषतः हळदीचा) लहान रोपा. [सं. स्तंभ]

ठांबी—स्त्री. वासा; डांब; स्तंभ [सं. स्तंभ]

ठाम—वि. १ कायमचा; दृढ; घट्ट; ठरलेलें; स्थिर; नक्की निश्चित; पक्का. जसें– ठाम मेख–ठाम बोलणें–ठाम किंमत. (क्रि० करणें). २ बेरीज, रक्कम, हिशेब, जमाखर्च इ० शब्दांवरोबर योजल्यास=नक्की बेरीज इ०–कायमची रक्कम–सर्व रक्कम मिळवून किंवा वजाकरून राहिलेली वह रक्कम. ३ –क्रिवि. यथांश; यथाप्रमाण; मापाप्रमाणें; टंकोटंक (वजन, माप या संबंधीं याचा उपयोग करितात). ' त्या वजनानें आणलेलें तूप या वजनानें ठाम भरलें. ' [हिं.]

ठामणें—न. ठवकें; (तूप, तेल इ० ठेवण्याचें) एक प्रकारचें भांडें; पात्र. ' घी गेलें पण ठामणें तर राहिलें. '

ठाय—पु. १ ठाव; ठिकाण; स्थान; आश्रय; आसन. २ अन्न वाढण्यासाठीं ठेवलेलें पान, पत्रावळ यावरून. ३ (ल) जेवण्याचें ताट, भोजनपात्र; पत्रावळ. –स्त्री. ४ (वादन) मंदताल (ध्रुपद म्हणतांना, पखवाज वाजवितांना) सावकाश वाजविण्याचा किंवा म्हणण्याचा प्रकार; विलंबित; मध्यलयीच्या एका आवर्तनास लागणारा वेळ. ५ (राजा.) व्यालेल्या गाईचें दूध व वासरूं या दोहोस म्हणतात. ' पेजें (दूध) व जावपें (वासरूं). ' ६ प्रकार. –शर. ७ गुरें; भांडीं इ० मोजतांना संख्यादर्शक म्हणून हें क्रियाविशेषण लावितात. उदा० दोन ठाय, तीन ठाय. [सं. स्थान] ठायीं घालणें–ठिकाणीं नेमणें; ठेवणें; कायमचें धरणें. ' नको माझे कांहीं । गुणदोष घालूं ठायीं । ' ठायीं करणें–सिद्ध करणें. ' आत्मा अविकारी पाही । येणें निरूपणें केलें ठायीं । ' –एभा २८.५९६. ठायीं ठायीं–ठिकठिकाणीं; जिकडे तिकडे. ठायीं पडणें–१ पत्ता लागणें; सांपडणें; आढळणें; उघडकीस येणें. ' ठायीं न पडे कै गेली । ' –मुरंछ ३३३. २ मेळ असणें; यथायोग्य असणें; अनुकूल होणें; स्वभाव जमणें. ' औषध ठाईं पडिलें देव पडना. ' ठायींचा–वि. मूळचा. ठायक–वि. (व.) नेमका. ' तेथें ठायक जा. ' ०चूक–वि. १ चुकलेला; भलत्याजागीं ठेवलेला; भलताच; विपरीत. २ हरवलेली वस्तु कोठें ठेविली त्याचें भान नसणारा अथवा ती वस्तु. ३ स्वतःस भटक्या समजणारा. ०ठिकाण–णा–न्पु. जागाजुगा; घरदार; वसति. ०ठिकें–वि. स्थिर; दृढ. ' तेथ राहोनि ठायठिकें । ' –ज्ञा १०.७४. ०दुगण(न)–दुगूण–न–स्त्री. ध्रुपद इ० सावकाश म्हणण्याचा किंवा मृदंगादि वाजविण्याचा जो काल, तितक्या कालामध्यें त ध्रुपद इ० दोन वेळ म्हणणें किंवा मृदंगादि वाजविणें. ०पालट–पु. राहत घर वदलणें; थारेपालट. ०बसल्या–क्रिवि. बसल्या बसल्या; बसल्याजागीं; घरबसल्या; एके ठिकाणीं बसून; आरामशीर (चाकरी, रोजगार, धंदा, व्यापार, पगार, दरमहा, जेवण, गुजराण इ० शब्दांवरोबर योजतात). ०वरी–क्रिवि. येथपर्यंत. ' कर्मी ह्या ठायवरी । ' –ज्ञा १८-६८. ठायीं (ये–यें)ठाव–अ. जेथल्यातेथें; नेमका. ' त ठायीं ठावो पडे । नासाग्रपीठीं । ' –ज्ञा ६.२०४. पूर्ण. ' तैं ठायेठावो बिलुचि होये । ' –ज्ञा ८.१५६. जसा हवा तसा. ' तेव्हां ये वासनागर्भे । ठायेठावो । ' –ज्ञा १४.९८. ठायेंठिकें–अ. ठाकठीक.

ठार—क्रिवि. १ (क्रियापदाचा गुणदोष दाखविणारें जोरदार क्रिवि. अव्यय. ज्यावेळेस एकदम व पुरेपूर तोटा, नाश, घात, हानि दर्शवावयाची किंवा करावयाची असेल तेव्हां हें योजतात). तावडतोब; जागचेजागीं, अगदीं; मुळीच. (क्रि० मारणें; करणें; होणें; इ०). ' सालमजकुरीं त्याचा व्यवहार ठार बुडाला. ' ' तीं दोन घरें जळून ठार झालीं. ' ' पाण्यानें शेताचे बांध ठार फुटले. ' २ मारलेला; बुडलेलें. [हिं.]

ठालाठेल—क्रिवि. भरगच्च; खच्चून भरलेलें.

ठाव—पु. १ तळ; खोली; बूड (विहीर, तळें, खाडा इ० चें). २ (ल.) बूड; शेवटची मर्यादा; खोली; हद्द; सीमा; अंत. ३ (ल.) अज्ञात स्थान; प्रवेश (हरवलेल्या, शोधलेल्या वस्तूचा). (क्रि० लावणें; लागणें). ' चार दिवस शोधतों म्हशीचा ठाव लागत नाहीं. ' ४ जागा; स्थान; आश्रय; अधिष्ठान; बैठक; तळ. ' दे माय धरणी ठाय. ' ५ मोकळी व स्वच्छ जागा, प्रदेश; अवकाश. ' शेजी गेली ठाव झाला । ' ६ भोजनपात्र इ० ठाय अर्थ २ पहा. ' बारा हजार लाविला ठाव । ' –ऐपो ४२. ७ पत्ता; ज्ञान; मागमूस; थांग. ' ठाव नाहीं बापाचा । अकुळी साचा श्रीकृष्ण ' –एरुस्व ७.३. ८ भाव. –शर (नामदेवगाथा ७५६.) [सं. स्थान; प्रा. ठाय–ठाव] (वाप्र.) ०करणें–१ (व.) पाटाचा नवरा करणें. २ जेवलेल्या जागीं शेण लावणें. ' जेवलास तूं मग ठाव कोण करील. ' ०घेणें–पाहणें, खडा टाकून ठाव पहाणें–तळ शोधणें. तळीं जाणें; खोली पहाणें; बुडीद टाकून भोजणें; थांग किंवा शोध लावणें;

अजमास काढणें; मनाची परीक्षा करणें. ०लागणें–सांपडणें; आढळणें; उघडकीस येणें; वर येणें. ०लावणें–शोध करणें; पत्ता काढणें. ०ना-ठिकाण–पत्ता नसणें. ०पुसणें-फेडणें–नाहींसे करणें. 'निवात कवचांचा ठावो फेडिला।' –ज्ञा १.२००. ०सोडणें–योग्य जागेचा त्याग करणें. (चित्तानें, मनानें)ठाव सोडणें–मनोभ्रंश होणें; घावरणें; चलविचल होणें; बेभान होणें. ०चूक-ठिकाण–ठिकाणा-पालट–ठायचूक इ० पहा.

ठाव—पु (काव्य) टाव; टाहो.

ठाव—पु. (व. ल.) जनावर. 'घरीं दोन ठाव आहेत.'

ठावका(कां). ठावकें, ठावलें(लां)—पुन. १ भोजनपात्र; ठाय अर्थ २ पहा. २ एक प्रकारचें भांडें. ठामणें पहा. ३ पणती [ठाव=जागा]

ठावका-ठावा—वि. माहीत असलेला; ठाऊक; ज्ञात. (काव्यांत व अशिक्षित लोकांत रूढ). 'ज्याला तपें सकळ ठावें।'

ठावणें—अक्रि. राहणें. 'लावि आंत ठाऊनि कोपट।' –अमृ ४.४. [सं. स्था]

ठावर—पु. गळूं; गांठ (एकदा जिरून पुन्हां उत्पन्न झालेली). (क्रि० धरणें)

ठावा—वि. ठाऊक; ज्ञात; माहीत. 'ठावा नाहीं ऐसा होता येथें।' –तुगा ९७. 'नसे ठावा ब्रह्मा, न शिव अथवा श्रीपति हरी।' –वामन, वेंचे (नवनीत पृ. ८९).

ठावा—पु. (व. ना.) बाजेचा किंवा पलंगाचा खूर; पाय.

ठावें—न. ठिकाण. –वि. ठाऊक.

ठावो—पु. ठावठिकाण; मागमूस. 'ठावो न पवता जयाचा।' –ज्ञा १५.१५. ०वरी–क्रिवि. पर्यंत; पावेतों.

ठास—पु.चाष किंवा तास पक्षी. [सं. चाष]

ठा(ठां)स—वि. १ दृढ; टणक; कठिण (अतिशय दावल्यानें किंवा ठोकल्यानें). २ अत्यंत उच्च; कर्कश. (स्वर). ३ (ल.) निश्चित; साफ; निखालस; स्पष्ट (भाषण); विचारपूर्वक व दृढनिश्चयपूर्वक केलेली (युक्ति, गोष्ट); खरी; चांगल्या आधाराची (बातमी); पक्का; अढळ; घट्ट. ठाम (–वि.) पहा. [हिं.]

ठा(ठां)सणी—स्त्री. १ खच्चून भरणी; ठेंचणी. २ (व.) गजगोटा; दारू ठासण्याचें लांकूड. ३ ठाम, विनचूक बेरीज, हिशेब इ०). [ठांसणें]

ठा(ठां)सणें—उक्रि. १ खच्चून भरणें; ठेंचून भरणें; चिपून भरणें; घट्ट वसविणें. २ अनेक रकमा एकत्र मिळवून बेरीज इ० करणें; एकत्र करणें. ३ (ल.) भरपूर पिणें (दारू इ०). 'त्याणें पोटांत दारू ठासली आहे.' [ठसणें हिं. ठासना]

ठासर—वि. पैसेवाला; श्रीमंत (कुळ).

ठासा—पु. (विणकाम) कापडाचा विणलेला भाग गुंतागुंत नाहींशी होऊन साफसुफ व पक्का होण्यासाठीं शितें किंवा फणी यानीं ठोकण्याची क्रिया. [ठासणें]

ठाळणा—पु. (व.) मोटेचें पाणी पडण्याकरितां केलेला हौद; थारोळें; थाळणें.

ठाळा—पु. (वे.) झाडाची ल्हान डहाळी.

ठिक—पु. चट्टा.

ठिकठाक—वि. ठाकठीक पहा.

ठिकडें—न. (व.) चौकोनी तुकडा. [हिं. ठिकडा]

ठिकडें—न. अंगठींतील रत्न, खडा. –वि. सुंदर; नमुनेदार; ठिकडा. (रत्न, आश्चर्यकारक वस्तु (ल.) घोडा, माणूस इ०). 'नाजुक रुपडें दिपडें ठिकडें जिकडे तिकडे असकारा।' –पला ४.१२. [ठीक]

ठिक(का)ण—न. (गो.) बाग; जमीन. [स्थान]

ठिकणाती—पु. वकूल्या, वकुतेदार इ०. [ठिकाण]

ठिकणें—अक्रि. १ पावंडावर चालणें; उडत चालणें; बागडणें (घोडा, हरिण इ०). २ (ल.) टमकणें; ठुमकत चालणें (स्त्रीनें). ३ स्थिर राहणें.

ठिकर—वि. ठिक्कर पहा.

ठिकरी—स्त्री. १ चीप; तुकडा (दगड, मडकें, बाटली इ० चा), कपरी 'कां बीजु वर्षोनि आभाळ ठिकरि या आतो सुताळ।' –ज्ञा १८.४३४. २ फोडणीचा एक प्रकार. दगडाची खापरी तापवून तीवर लोणी, जिरें इ० घालून मग ही कढींत बुडवितात; तसेंच लोणच्यीं किंवा कढी हिच्यावर ओततात. 'सांबारीं कथिका बहु ठिकरीच्या' –कचेसुच ८. या कृतीनें कढीला आलेला रुक्षपणा. ३ फुटकें, तुटकें भांडें, मडकें ४ (उपहा.) पत्रावळ लावण्यासाठीं आणलेलें ल्हान पान. [हिं.] (वाप्र.) ०तापणें–सपाटून भूक लागणें. ठिकऱ्या होणें–१ तुकडे होणें; छिन्नभिन्न होणें. २ थंडीनें वोटांस, ओठांस चिरा पडणें; फुटणें. ०चा खेळ–१ बिछान्यावरील उडया मारण्याचा खेळ. २ दगड, खापरी यांची वाटोळी बारीक चकती घेऊन खेळावयाचा मुलांचा एक खेळ. यांत सहा घरें असतात–१ आसुक. २ मासुक, ३ विंचू, ४ पायटेकी, ५ खंगरडोंगर, ६ समुद्रडोंगर इ० चौथ्या घरांत दोन्ही पाय टेकतात; विंचवांत पाय टेकीत नाहींत; बाकीच्या घरांत लंगडत चालतात. गणपतीची पाली येथील फरसावर या खेळाचा विशेष प्रचार आढळतो. यास अकटें दुकटें असेंहि म्हणतात.

ठिकला—क्रिवि. यथोचित; बरोबर; नेमकें, ठीक. 'धोंडा मारला तो ठिकला भिंतीवरच लागला.' [ठीक=बरोबर] –वि. ठिपके असलेली (कवडी इ०). [ठीक=डाग]

ठिकवणी—स्त्री. जडावाचा दागिना. 'ठिकवणीया पारखो न सीखे।' –भाए ५३९. ०या–पु. रत्नपारखी; जोहरी. 'तो नेणे रत्नजाति जाणो ठिकवणीये।' –भाए ६७४.

ठिकसठाकस—वि. ठाकसठिकस पहा.

ठिकसां—वि. उचित; ठीक असा. 'ठिकसां बोलां घोपु पडे।' –शिशु २०.

ठिका-ठिक्का—पु. (व.) मोठें शेत.

ठिकाठोक—वि. १ ठीकठाक; योग्य; बरोबर; तंतोतंत. २ टोंठोक. [ठीक द्वि.]

ठिकाण-णा—नपु. १ (सामा.) स्थान; जागा; स्थळ; वसतिस्थान; घर. २ अज्ञात स्थान; पत्ता (हरवलेल्या किंवा शोधलेल्या वस्तूंचा); (क्रि० लावणें; लागणें). ३ मिलाफ; एकवाक्यता; सुसंगति (भाषण, वर्तन यांची). ४ सूचक चिन्ह; खूण; अटकळ (भावी गोष्टीची). ५ एखाद्या गोष्टीचा अभाव दाखविण्यासाठीं नकारासह योजावयाचा शब्द. 'दुपार झाली अजून त्याचे स्नानास ठिकाण नाहीं.' ६ (ल.) बूड; तळ; खोली; मर्यादा; थांग. 'शब्द किती आहेत याचा ठिकाण लागत नाहीं.' ७ आधार; पाया; धारा (बातमी इ० चा); आश्रय. ८ वंशपरंपरागतची जागा; गांव; रहाण्याची जागा; घर; वस्ती. 'खरधूज रोगांचें ठिकाण,' 'ओसाड गांव चोरांचें ठिकाण.' ९ स्वराची योग्य उच्चता; तारस्वर. (क्रि० धरणें; साधणें; राखणें; सोडणें; सुटणें). १० सुपारीची बाग (गो.) [सं. स्थान; हिं. ठिकाना] (वाप्र.) **०चा तुटणें**—जागा, कळप, वंशपरंपरागत घर इ० पासून दूर होणें; ताटातूट होणें. **ठिकाणचा विंचू उतरणें-जाणें**—जेथें विंचू चावला त्या जागेची फुणफुण किंवा आग नाहींशी होणें. **ठिकाण पुसणें-मोडणें**—झाडून झटकून टाकणें; समूळ नाश करणें. **ठिकाणावर आणणें**—पूर्वीच्या जागीं आणणें; पूर्वस्थितीवर आणणें. **ठिकाणीं आणणें-लावणें**—परत मिळविणें; जाग्यावर आणणें. **ठिकाणीं ठेवणें**—जागच्याजागीं, जेथील तेथें ठेवणें. **ठिकाणीं येणें-लागणें**—जेथल्यातेथें येणें, बरोबर बसणें; परत आणणें; वस्तान बसणें; परत मिळणें. **ठिकाणीं लावणें-पाडणें**—पत्ता काढणें; मूळ ठिकाण शोधणें; मूळ बातमी मिळविणें. सामाशब्द— **ठिकाणचा अंक**—पु. वस्तूची जेथें पैदास झाली तेथील मूळची खूण, नंबर. **०चा रोग**—पु. रोगाचें मूळ; मुख्य स्थानचा, मर्माचा रोग. **०ची खरेदी**—स्त्री. जेथें माल उत्पन्न होतो तेथेंच केलेली खरेदी. **०णची बातमी-वार्ता-वर्तमान**—स्त्रीन. खास मूळ जागची बातमी जेथें गोष्ट घडली त्याच जागेवरून मिळालेली माहिती इ०. **ठिकाणदार**—वि. वतनी जागा, घर, धंदा, काम इ० ज्यास आहे तो; जमीनदार. याच्या उलट उपरी. **०बद्ध**—वि. आधारभूत; प्रमाणभूत (गोष्ट, बातमी इ०). **०मकाण**—न. (मोघमपणें) वसतिस्थान; रहाण्याची जागा.

ठिंकाळणें—अक्रि. (महानु.) भेटणें. 'ठिंकाळला चैतन्यपुटीं।' —माए ४४७.

ठिका(को)ळें, ठिगोळें—न. १ लहान पत्रावळ. २ (ल.) जमिनीचा लहानसा तुकडा. याच्या उलट पट. ३ शेतांतील अलग राहिलेला तुकडा.

ठिकी—स्त्री. १ रास; गंजी. २ इमारती लांकडाची गंजी, ढीग. ३ धान्याच्या पोत्यांची रास; तुसल्या धान्याची रास. ४ झाडाच्या बुंध्यामधून काढलेला लाकडी तुकडा; चाकाचा लाकडी तुंबा.

ठिकी—स्त्री. (गो.) नाकांत घालण्याची फुली; एक दागिना.

ठिकें—न. १ तुकडा; भाग; ठिगळ; जागा; शेताचा तुकडा. २ डाग; तीळ; ठिपका (शरीर, रत्न यांवरील). ३ ठिकाण; जागा. **ठिकेकरी**—पु. शेताचा मालक किंवा कर्ता. **०बंदी**—स्त्री. १ जमिनीचे तुकडे, भाग पाडणें; शेतीच्या उपयोगासाठीं जमिनीची वाटणी करणें. २ शेतांचें फेरिस्त; मोजणी इ० चें पत्रक. **०वार**—क्रिवि. (शेतांच्या) तुकड्या-तुकड्यांनीं किंवा भागशः (बसविलेला सारा किंवा काढलेलें पीक).

ठिकें—न. बोचकें; गाठोडें (मालाचें, वस्तूंचें).

ठिक्कर—वि. (अतिशय, खूप या अर्थानें काळा या शब्दास जोडतात) काळा कुळकुळीत; फारच काळा.

ठिगड-ळ, ठिगळी—न.स्त्री. जुन्या फाटक्या वस्त्राला लावलेली कणी, जोड, पट्टी, कप्पा; छिद्र इ० ला जोडलेला तुकडा. (क्रि० लावणें, जोडणें). 'तीनशें साठ ठिगड्यांची गोधडी वरी।' —मज ४७. 'आकाश फाटल्यावर ठिगळ काय यावें?' [प्रा. थिग्गल] **०णें**—सक्रि. १ तुकडा जोडणें; पट्टी जोडणें. २ (ल.) गोळीनें किंवा तीरानें जखम करणें; वाळवी इ० नें वस्त्र खाऊन भोकें पाडणें; फळें नासत असतांना ठिपक्यांनीं युक्त होणें, अथवा डागळणें.

ठिंगणा, ठिंगू, ठिंग्या—वि. ठेंगणा पहा.

ठिंगळी—स्त्री. (कों.) ठिणगी पहा.

ठिंग(गा)ळें—न. ठिकोळें पहा.

ठिगुर—पु. (कु.) डेंबुक माशाची एक जात. याच्या अंगावर कांटे नसतात व याचा आकार सापासारखा असतो.

ठिगुळवाणें—वि. अनोळखीचें.

ठिणकणें—अक्रि. (कों.) धुमसत धुमसत फार वेळ रडणें; स्फुंदणें. २ ठणकणें; ठुसठुसणें. [हिं. ठणकणें]

ठिणगी—स्त्री. अग्निस्फुलिंग; ठिंगळी. **ठिणग्या गाळणें**—१ जोरानें एखाद्या वस्तूवर आपटलें असतां भिरभिरी होणें. चकचक होणें; यावरून. २ (ल.) अतिशय संतापणें; रागावणें.

ठिप(ब)कणें—अक्रि. थेंबथेंब पडणें; पाझरणें; गळणें; सांडणें (एखाद्या वस्तूमधून किंवा पासून); गळती लागणें; पाझरूं देणें. [ध्व. ठिप! ठिप!]

ठिप(ब)का—पु. १ थेंब; बिंदु. २ कपाळावरील गंध इ० चा टिकला. ३ (ल.) अपकीर्तीचा डाग; कलंक. [सं. स्तिपू]

ठिपठिप-ठिपां—क्रिवि. टपटप-टपां (पाण्याचा बिंदु गळतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें). [ध्व.]

ठिंबरी—स्त्री. (गो.) एक रोग.

ठिंबो—पु. (चि.) थेंब; बिंदु. ठिपका पहा.

ठिया-य्या—पु. एखाद्या वस्तूच्या खालीं दिलेला आधार; टेंकण (कांबेरा, लहान खांब, लांकडाचा ठोकळा, दगड, पायरी, उथळें, ठेपसा). २ जागा; स्थळ; ठिकाण (ज्यावर एखादी वस्तु उभारलेली असते किंवा उभारण्याचें ठरविलेलें असतें असें); (गवंडीकाम) भिंत किंवा विहीर इ० चा कंगोरा, जई किंवा अरुंद सपाटी; बैठक (नेमलेली) (भिंतीवरील). ३ जेठा मारून बसण्याची क्रिया. (क्रि० मारणें). [सं. स्था, स्थित]

ठिल, ठिल्लू, ठिल्या—वि. ठेंगणा; जाडजूड व गबदुल; खुजा.

ठिला-ली-ल्या—पु. दहींदूध ठेवण्याचें लहान मडकें. —वि. वाटोळा; जाडजूड; गट्टद.

ठिवणें—(कुण.) ठेवणें पहा.

ठिसका—पु. (व.) महत्त्व, टेंभा. **ठिसकारत**—क्रिवि. ठसकारत; ठसकाऱ्यानें. 'तेव्हां रावानें ठिसकारत म्हटलें.' —रजपुतांचा भीष्म.

ठिसपिस—स्त्री. त्रास; दगदग.

ठिसरी—स्त्री. १ निंदा; तोहमत; कलंक; शिवीगाळ (अव. प्रयोग) (क्रि० करणें; उडणें; उडविणें. २ चिरटया; फूट; चिरा (थंडीनें ओठ, वोटें यांना पडणाऱ्या). ३ तडे पडलेली किंवा तुकडे होणारी पोळी, भाकरी (वाईट कणिक किंवा वाईट पीठ तिंवल्या—मळल्यामुळें).

ठिसूळ—वि. १ ढिसूळ; कटकन मोडणारें. २ (ल.) हलकें; अशक्त; फुसकें; पादराफुसका.

ठी—स्त्री. १ एका ठिकाणीं हरकत आल्यामुळें ज्या दुसऱ्या ठिकाणीं एखादा माणूस जातो तें ठिकाण; लिहिणें, वाचणें, गप्पा मारणें इ० करीत असतां कांहीं अडथळयामुळें तें तसेंच अर्धवट सोडून दिलेलें स्थळ; एखादी गोष्ट सिद्ध करण्याचे उपयोगी आरंभापासून शेवटपर्यंतची कृति. २ ठराविक वेळ, स्थळ, मुकाम. 'जै उपसंहरूनि कीजेल ठी।' —ज्ञा ७.३०. ३ योग्य, चोख व्यवस्था, युक्ति, मार्ग, रीत इ० ४ निंदा; दोष. 'जो अमृतासि ठी ठेवी।' —ज्ञा २.३६४. ५ निश्चय. 'कां पृथ्वीचिया तृणांकुरां। होईल ठी।' —ज्ञा १०.३००. ६ स्मरण; आठवण. 'प्रतिक्षणीं काय ठी। करीतसे।' —अमृ ७.१८२. ७ मर्यादा; शेवट; सीमा. 'सकळां ज्ञानाचां सेवटीं। करूनि आगमा ठी।' —ऋ ३. [सं. स्थिति—ठिइ—ठी] **ठीस ठी मिळणें**—(एका अर्धवट कवीच्या गोष्टीवरून) होकार देणें; कबुली देणें; जुळणें; जमणें; अनुकूल असणें.

ठीक—न. १ आंगठीवरील खडा. टीक पहा ठिकडें अर्थ १ पहा. २ अंगावरील तीळ, डाग. ठिकें अर्थ २ पहा. —स्त्री. मोत्यांचा झुबका.

ठीक—वि. १ उचित; योग्य; यथार्थ; शुद्ध, सत्य. २ पूर्ण; यथायोग्य; बेताचें. [हिं.] **०ठाक**—वि. यथायोग्य; क्रमवार; नियमित; व्यवस्थित; योग्य प्रकारें सुधारलेलें. [ठीक द्वि.] **०ताळ**—पु. ताळमेळ; जुळणी; समरसता; तादात्म्य; मिलाफ; जम; एकवाक्यता.

ठीकलग—पु रत्नजडित अलंकार. 'भणऔनि आंगाथिलें ठीकलग।' —दाव १७८. टिकलग पहा.

ठुकठुक, ठुकठुकणें, ठुकठुकें—ठकठक इ० पहा.

ठुकणें—सक्रि. उरकणें; संपविणें; घडणें. 'नाडिले यज्ञाधिकारी सुरगण। नाडिले स्वधाकाराचे पितृगण। नाडिले ऋषिसूतगण। बळितर्पण ठुकेना।' —एमा १८.२९९.

ठुकरणें—सक्रि. (राजा. कु.) काठीनें हळू हळू मारणें; चुरा करणें; चेचणें; घासणें.

ठुंगणें—सक्रि. (व.) फसविणें; मोंदणें. 'आयाबाया ठुंगतो नि पैसे मिळवितो.'

ठुंठण—न. झाडाचें खोड; बुंधा; खुंटाग्रा; कापून बाकी राहिलेला अवयव; बोथटलेलें शस्त्र किंवा हत्यार; खुंटा; खुंट. [हिं. ठुंठा]

ठुठा—स्त्री. १ बंदुकीच्या गोळयांचा ठुं ठुं असा आवाज, दणका. २ तोंडातोंडी; बाचाबाची; धसफस. [ध्व]

ठुंठी, ठुठा—स्त्रीपु. पिकाच्या रोपांचे बुंधे खाणारा एक रोग (भाद्रपदांत फार पाऊस पडल्यास हा होतो). —कृषि १७४.

ठुणका—पु. १ रागाचा झटका; चीड; रुसवा. (क्रि० येणें). २ ठुकांदा; ठोसा. 'ठुणके लासणें चिमोरे।' —दा ३.७.२५. [ध्व.]

ठुणगा—का—वि. टेंगणा; ठुसका; लहानसर आणि गट्टू

ठुणगुण—पु. दांभिकपणा. 'तुका म्हणे ठुणगुण देखे।' —तुगा ३१३९.

ठुणठुणणें—अक्रि. ठुसठुसणें; ठणका लागणें; फुणफुणणें. [ठुण! ठुण!]

ठुनका—पु. (व.) मंत्रतंत्राचा इलाज; छांछू. [ध्व.] **०दवणें**-(व.) खोडकी जिरणें.

ठुनठुन—स्त्री. (व.) कुरकुर. [ध्व.]

ठुनी—स्त्री. (व.) आखूड डेळ.

ठुबरा—वि. (ना.) ठेंगणा पहा.

ठुंबरा—पु. (क.) मकेभात; मके सडून त्यांचा भात करून त्यांत दहीं घालून फोडणी देऊन केलेला भात किंवा एक खाद्य.

ठुंब(ठुम)री—स्त्री. शृंगारिक लावणी, काव्य; चिजेचा एक प्रकार. टप्प्याचे राग तेच ठुमरीचे राग असतात. यांत शृंगाररस प्रधान असतो. यांत रागाची शुद्धता रहात नाहीं. ठुमरी गातांना तिच्यांतील अर्थ अभिनयानें व्यक्त करावा लागतो.

ठुमकणें, ठुमका—ठमकणें, ठमका पहा.

ठुमठुमीत—वि. टुमटुमीत पहा.

ठुरुरु—पु. (माळवां) मकाण्यांतील गणंग.

ठुला, ठुलू—वि. (राजा.) खुजट.; ठेंगणा पहा.

ठु(थु)ली—स्त्री. जाडीभरडी कणीक; जाड दळलेलें गव्हाचें पीठ; सांजा; भरडलेलें पीठ. [फ्रेंजि. थुलो=जाडेंभरडें; आर्मेनियन जि. थुलव=विरजलेलें दूध, दहीं]

ठुशी—स्त्री. १ स्त्रियांच्या गळयांतील एक सोन्याच्या टिकल्यांचा किंवा पेटयांचा व खालीं मणी लाविलेला दागिना. या पेटयांचा आकार इंग्रजी डब्ल्यूसारखा असून त्यांची संख्या ५१ ते ५५ असते; अशी प्रत्येक पेटी. २ चोळीच्या बाहीखालचा तिकोनी कापडी तुकडा, बगल. ३ मळणीनंतरचें थोडेसे दाणे राहिलेलें गव्हाचें कणीस. ४ बुकी; ठोसा; गुद्दा. ५ सुरुंगाची दारू, किंवा लहान सुरुंग. ६ (ल.) टोमणा. 'जाणूनबुजून दिनें ही ठुशी दिली होती.' —के १.७.३०.

ठुशो, ठुश्यो—वि. (कु.) प्रसिद्ध.

ठुस—कन—कर—दिनीं—दिशीं—क्रिवि. एकमेकांवर हापटलेल्या वस्तूंच्या बध्यड आवाजाप्रमाणें; आवाज होऊन; ठुसठुसां. [ध्व.]

ठुसक—वि. १ ठिसूळ; चटकन् मोडणारें. २ लड्ड; फोपशा; गबदुल. **ठुसका**—वि आखूड व वळकट; ठेंगणा व लड्ड; जाड व सगसणीत. **ठुसका-ठुसकारा**—पु. (राजा.) १ ठसका पहा. २ मरींव. ३ (ना.) ठेंगणा.

ठुसका-ठुसा—वि. (व.) ठेंगणाठुसका.

ठुसठुशी(सी)त—वि. पिकलेलें व वेदना देणारें (गळूं इ०); ठसठशीत पहा. [ध्व.]

ठुसठुस-ठुसां—क्रिवि. शरीरास वेदना होत असतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें ठणका लागला असतांना होणाऱ्या ठसठसीप्रमाणें. [ध्व.]

ठुसठुस—स्त्री. करट किंवा गळूं यांत पू झाला असतां होणारी फुणफुण; ठसका. [ध्व.]

ठुसठुसणें—अक्रि. गळूं इ० स ठसका लागणें; फुणफुणणें; घमकणें; वेदना होणें. [ठुस! ठुस!]

ठुसा—पु. उसाचा कवा, लहान तुकडा (सोललेला); जोंधळ्याचें सोललेलें ताट. २ –पु. (ना.) गुद्दा; ठोसा. –वि. (व.) ठेंगणा; आंखूड; ठुस्सा; ठोसा. [ध्व. हिं.]

ठूं—न. थोड्याशा कारणावरून केलेला दोषारोप. (क्रि० ठेवणें). जो व्यापार किंवा पदार्थ मनास येत नाहीं त्याजवर ठेवलेलें यथाकथंचित् निमित्त.

ठून—स्त्री. (विणकाम) विणलेलें कापड गुंडाळण्यासाठीं, असलेली लांकडी चौकोनी तीन हात लांबीची फळी.

ठेऊ—वि. १ राखीव; ठेवणीचें. २ शिल्लकेंत टाकण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा; काटकसरी. [ठेवणें]

ठेरू—पु. अंकुर.

ठेका—पु. १ (ताल) विवक्षित तालाच्या एका आवर्तनाचे तबल्यावर किंवा पखवाजावर काढलेले समग्र बोल. २ ताल. (क्रि० धरणें). ३ मुसळधार पाऊस; विलक्षण जोराचा ताप; सपाटून तडाखा किंवा घोषा (अभ्यास, काम, खेळ इ० चा); सांग पिळून जोरानें चालविलेलें वेदाध्ययन किंवा आवृत्ति: (क्रि० लावणें); ठाका अर्थ २ पहा. ४ (व.) तोरा; ठसका. 'घरांत तिचाच ठेका मोठा आहे' ५ मक्ता; खोती; कंत्राट. **(आपला) ठेका चालविणें**–आपला हेका, हट्ट चालविणें. **ठेका लावून देणें**–आपलें वर्चस्व दुसऱ्याच्या मनावर ठसविणें. [हिं.]

ठेकी—स्त्री. १ साधारणपणें १ पासुन २० विघ्यापर्यंतचें शेतजमिनीचें माप. हें निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळें असतें. २ टीनमेकरची लहान हातोडी. **ठेकीला येणें**–(माण.) बेजार होणें.

ठेकेठोक—वि. ठेंगेठोक पहा.

ठेकेदार—पु. मक्तेदार; कंत्राटदार. [हिं.]

ठेंगडा—पु. (ग्राम्य, अश्लील) गाढव (जनावर). गाढविणीस ठेंगडी म्हणतात.

ठेंगडें—न. सोटा; सोडगा; लाटी. [हि.]

ठेंगण—वि. कमी योग्यतेचा; तुच्छ; हलका. 'परिस दिसे ठेंगण'–विपू १.७३.

ठेंगणा—वि. १ खुजा; वामनमूर्ति; टिल्लू. २ (ल.) नीच; हलका; उणा. 'होईल मदन ठेंगणा।'–वसा ६. 'त्यास आकाश ठेंगणें झालें आहे.'=मदानें उन्मत्त झाला आहे. [सं. स्थगीयान्; पो. जि. टिकणो] **०रिंगणा-ठुसका**–वि. मध्यम बांध्याचा; सुंदर शरीराचा; हलका व बांधेसूत; सुटसुटीत. [ठेंगणा द्वि.]

ठेंग(गें)मत—पु. ज्यास शास्त्राधार नाहीं असें मत; पाखंड मत; नास्तिक मत. (क्रि० मांडणें; माजविणें; मातविणें). २ स्वमताचा हट्ट, हेका. ३ (पदन्यूनतापूर्वक, ठेंगेमताचें नांव) टोपण नांव.

ठेंग(गा)ळणें—अक्रि. ठेंचाळणें; ठेंच लागणें.

ठेंगा—पु. १ सोडगा; सोटा; खुंट. २ वाळलेला झाडाचा सोट. 'ठेंग्या केवि अंकुर।'–तुगा ३०८६. ३ खांबा खालचें उथळें, खुर्ची, बैठक. ४ (अशिष्ट) शिश्न. ५ टेंभा; गर्व; डौल; पोकळ दरारा. (क्रि० मिरविणें; वाढविणें; माजविणें; मातविणें; दाखविणें). ६ बंड; दंगा. (क्रि० माजविणें; मातविणें; उठविणें; मांडणें). ७ ठेंगेमत; पाखंडमत (क्रि० माजवणें; मातवणें; मांडणें); उमेटपणा. [हिं.] –वि. (व.) मध्यें तोंड खुपसणारा; बीचमें मेरा चांदभाई; उमेट. **०दाखविणें-ठेंग्यावर बसविणें**–(मूळचा अश्लील अर्थ, शिश्नावर बसविणें, परंतु व्यवहारांत) लादणें; फसविणें; ठकविणें; प्रतारणा करणें; निराशा करून विटंबना करणें. **०नाचविणें**–एखाद्यावर आपली इच्छा, मत लादणें. **०नेसणें**–(हातांत सोटा तयार ठेवणें) साफ नाकारणें; तोंडावर नाकबूल जाणें. म्ह० वाऱ्यावर वरात भुसावर ठेंगा.

ठेंगा-ग्या—वि. १ ठेंगणा. २ उमेट; आडदांड; क्रूर; उद्धट.

ठेंगाठेंगी—स्त्री. चालढकल; नकार (मागणी, अर्ज, यांसंबंधीं). [ठेंगा]

ठेंगार(ळ)णें—उक्रि. १ ठेंगा दाखविणें पहा; फसविणें. २ छी: थू करणें; वाईट रीतीनें वागविणें. [ग्राम्य. ठेंगा=शिश्न]

ठेंगू, ठेंगूमामा, ठेंगोजी—वि. ठेंगणा; खुजा; वामनमूर्ति (पुरुष, स्त्री). [सं. स्थग]

ठेंगेठोक—वि. अत्यंत हुषार; चलाख; तरतरीत; दुसऱ्यावर अधिकार किंवा तावा गाजविणारा; हुकमती.

ठेंगेपण—न. कृपणता; कंजूषपणा.

ठेंग्या—वि. १ बंडखोर; दंगेखोर. २ नास्तिक; पाखांडी. ३ ठेंगा पहा. [ठेंगा]

ठे(ठें)च—स्त्री. १ ठोकर; दगड इ० कास पाय अडकणें. (क्रि० लागणें). २ (ल.) तोटा; नुकसान; हानि. ३ गर्दी; भीड; फार दाटी. **ठेंच लागणें**–अद्दल घडणें; धडा शिकणें; वाईट अनुभव मिळणें. [ध्व. हिं. ठेस] **०भरणें**–(आगरी) लग्नांत उंबऱ्यास हळदकुंक

लावणें. —वदलापूर ३५. म्ह० पुढच्यास ठेच मागला शाहणा= पुढल्या मनुष्यास ठेच लागली म्हणजे मागला हुषार होतो.

ठेचणी—स्त्री. दुखापत; ठोक. [ठेचणें]

ठे(ठें)चणें—उक्रि. १ चेचणें; फोडणें; चिरडणें; मारणें. २ दडपून किंवा खच्चून भरणें. [ध्व हिं. टेंसना [

ठेंचळणें—उक्रि. थोडेसें चिरडणें, फोडणें.

ठे(ठें)चा—पु. कोथिंबीर कुटून, आलें, लसूण, चिंच व मसाला आणि मिरची घालून दह्यांत कालवून तयार केलेली चटणी.[ठेंचणें]

ठेंचाळणें—अक्रि. ठेंच लागणें. [ध्व. हिं. ठेस]

ठेटमत—न. ठेंगमत पहा.

ठेटा—वि. थेंटा, थोटा; थिटा; आंखूड; लहान.

ठेठे—क्रिवि. १ कोरडया खोकल्याच्या ढासीचा आवाज; ठों! ठोः (क्रि० लावणें) २ गाजावाजा; प्रसिद्धि (चोरी, दिवाळखोरी, वाईट गोष्ट इ० ची). (क्रि० करणें; वाजवणें; माजवणें; मांडणें) —क्रिवि. वरीलप्रमाणें कोरडया खोकल्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. [ध्व.]

ठेणा, ठेणी, ठेणें—पुस्त्रीन. (कों.) ठिणगी; चिणगी.

ठेणें—अक्रि. १ उभे राहणें; ताठ उभे राहणें (फक्त भूतकालींच व काव्यांत प्रयोग). 'विस्मित होऊन इंद्र ठेला ।'—तुगा ८१. २ राहणें; थांवणें; वंद पडणें; कुंठित होणें. ठेला पहा. 'दीपीं दीपू एकवटला । मिळणीं एकचि होऊनि ठेला । '—एभा १०.३६३.

ठेप—स्त्री. १ टक्कर, भेट, अडथळा, संबंध किंवा संघर्षण यांच्यामुळें दोन गतिमान पदार्थांचा अटकाव; स्थिरता; विरुद्ध गतीनें येणाऱ्या वस्तूंच्या गतीचा निरोध. (क्रि० खाणें; बसणें). २ (ल.) सीमा; मर्यादा; थांबण्याचें ठिकाण; हद्द. 'पंचायतीची ठेप कोठपर्यंत आली?' ३ संकेत; वचन; नेमलेली वेळ; ठरविलेला काळ; मर्यादित मुदत. (क्रि० करणें; ठरविणें). 'उद्यां सकाळीं भेटेन अशी त्यानें ठेप केली आहे. ' कालदेशावधि नियमपूर्वक केलेला कार्यनियम. ४ अपराधी माणसास कांहीं नियमित कालपर्यंत सरकारांतून तुरुंगांत जो प्रतिबंध करतात तो; कैद; शिक्षा. ५ (लाकूडकाम) सांध्याचा एक प्रकार. —मॅरेट २८ ६ पंचायतप्रकरणीं वादीप्रतिवाद्यांपासून लिहून घ्यावयाची कलमवार यादी. (वाप्र.) ठेपदेणें—अडथळा आणणें; मर्यादित करणें;मुदतवंद करणें. °विणें—उक्रि. १ गति वंद करणें; मार्गांत अडथळा करणें; स्थिर करणें; हालचाल करणाऱ्या वस्तूच्या मार्गांत अडथळा आणून अथवा विरोध करून ती थांबविणें, स्थिर करणें. २ दुसऱ्यावर टेकेल असें ठेवणें; एखाद्याला आधारभूत किंवा एखाद्याच्या आश्रयानें ठेवणें. ३ एखाद्या दिवसापर्यंत नेमणें; ठराविक काळीं योजणें. [ठेपणें] °ळणें—अक्रि. १आघात किंवा अडथळा यामुळें थांबणें; वाढलें जाणें. २ —उक्रि. भोंदणें; भुलथाप देणें; चाळवण्या दाखविणें; हूल हूल वध करणें; हुरळविणें; गोंजारणें; आशा लावून फसविणें. ठेपेस नेणें, लावणें— जागच्या जागीं आणणें; पूर्वस्थळीं आणणें, नेमणें; ठरविणें. सामाशब्द— °ठाप—स्त्री. नियमितपणा; ठराविक स्थिति; टापटीप; ठामपणा; नेमकेपणा. °राई—स्त्री. टापटीप; व्यवस्था; व्यवस्थितपणा; योग्यायोग्यता; मर्यादा; सावधगिरी (वागणूक भाषण, कृत्य, शिक्षण इ०ची). ठेपी(पे)चा—वि. १ मर्यादा किंवा कायदा पाळणारा; व्यवस्थित; टापटिपेचा (मनुष्य, व्यापार, धंदा). २ थेटचा अखेरपर्यंत जाणारा (प्रवासी), पुरणारें (काम).

ठेपणें—अक्रि. १ एकास एक लागून आदळायाजोगें जवळ येऊन भिडणें; आघातानें थांबणें; वाढणें. २ टेंकणें; ओठंगणें; भिडणें; स्थितीप्रत प्राप्त होणें. 'दगड...होईल तितके एकमेकांस ठेपून बसवावे. ' —मॅरेट ३२. ३ येऊन थांबणें; प्रवास पूर्ण करणें. ४ कांहीं एक कार्य अवश्य केलें पाहिजे अशा दशेस येणें; एखादी गोष्ट एखाद्या मितीपर्यंत करणें भाग पडणें. 'वैशाखांत मुलाची मुंज ठेपली आहे. ' [सं. स्थापय्]

ठेपसा—पु. १ मातीचें ढेंकूळ; ढेपसा. २ नुकाच शिलगावलेला किंवा जाळून राख केलेला शेणाचा ढीग. ३ खांबाखालचा पायाचा दगड; कुर्ची. 'दगडांच्या बांधकामाचे नऊ इंच चौरस ठेपसे ठेवावे. ' —मॅरेट ५८.

ठेपा—पु. १ (चांभारी) टांचेच्या मागचा भाग उजरण्यासाठीं केलेला लांकडी ठोकळा. २ —पु. (कों.) आधार; टेंका.

ठेपाऊ-वू—न. (ना. व.) जरीकांठी रेशमी सोवळें, पीतांवर.

ठेपी—पु. (व.) लहान खुजट बैल. याच अर्थी दुसरे शब्द वोडी; वदानी; फेडमी.

ठेपी, ठेपू—(व.) वृच; दक्ष्या. [हिं.]

ठेंबा—पु. १ मेख; खुंटा; खांब; झाडाचा खुंटाग्रा; धीरा; टेका. (ल.) आधारस्तंभ; आश्रय; मदत.

ठेंबूस—न. ढेंबूस; टेंगूळ; गांठ; गुलंब; उंचवटा (शरीर, झाड, जमीन इ०वरचा).

ठेंबे—न.संकेत; ठराविक वेळ, काळ. °ढोक-वि.(व.) वस्ताद. 'वायको चांगली ठेंवेढोक मिळाली आहे, ती त्याला आणते वाटेवर.'

ठेम—न. (हेट) धुळीचा उंचवटा.

ठेल—स्त्रीपु. १ वैपुल्य; भरपूरपणा; बाहुल्य. २ गर्दी; दाटी; घट्टपणा; दाढर्य. ३ —पु. दुगाणीचा खेळ. ४ आपल्या ढुंगणानें दुसऱ्याच्या ढुंगणावर मारावयाचा टोला. ५ (व.) कळप. ६ —वि. भरपूर; पुष्कळ; विपुल. 'पीक ठेल आलें. ' ठेलणें—उक्रि. लोटणें; ढकलणें; दावणें; गर्दी करणें; भिडणें. 'रथ रथासी ठेलिती ।'—वेसीस्व ७.९४. [हिं. ठेलना] ठेलमुंगा—पु. १ दुगाणीचा खेळ. २ ठेल अर्थ ४ पहा.

ठेला, ठेली—पुस्त्री. १ पोतें; गोण; लहान गोण. २ (ल.) समुदाय; गर्दी; 'तीन लक्षांचा एकच ठेला । '—ऐपो २५२. ठेलाठेली—स्त्री. गर्दी; दाटी; रेलचेल; वैपुल्य; बाहुल्य. 'अभिमानाचें ठेलाठेली । मर्धी झाली हिंपुटी । '—तुगा ३४१९. धक्काबुक्की. [ठेलणें]

ठेला—पु. (ना.) हालवितां येण्याजोगें तात्पुरतें लांकडी फळ्यांचें केलेलें (पानपट्टीचे) दुकान. (इं.) स्टॉल.

ठेला-ली-लें—(भूतकालवाचक धातुसाधित वि. ठेणें म्हणजे उभें राहणें या धातूचें–काव्यांत उपयोग) १ उभा राहिला. 'ठेला जोडुनि हस्तक।' २ थांबला; स्थिर झाला; कुंठित झाला; राहिला. 'बळें अंतरीं शोक संताप ठेला।' –राम ६२. [सं. स्था]

ठेव—स्त्री. १ सांठा; संचय; पुरलेलें, लपविलेलें किंवा राखून ठेवलेलें द्रव्य. 'सगुणरूपाची ठेव।' –दा १.२.८. २ खाण. 'तेथ लावण्याची ठेव।' –ज्ञा १.४. ३ निक्षेप; गहाणवट किंवा अनामत रक्कम; विन किंवा अल्पव्याजानें ठेवलेलें द्रव्य; पेढीवर ठेवलेला पैसा. ४ (कायदा) ट्रस्ट [सं. स्थापय्]

ठेव—स्त्री. ढब; ऐट; रीत; तऱ्हा; मार्ग; छब; ठेवण. 'त्या शरभ रूपाची ठेव।' –कथा ७.८.१४. [सं. स्था]

ठेवण—न. १ उतरण्याची, तळ देण्याची, बिऱ्हाडाची; जागा; नांगरवाडा; वरवा. २ –स्त्री. विहिरींतील बांधकाम ज्यावर उभारलें जातें अशी दगडी किंवा टणक जमीनीची म्हणजे पायाची जागा; तसेंच या बांधकामांतील मधले मधले थर त्यावरून. ३ पाया; भक्कम जमीन; भक्कम पाया (बोलणें, वर्तन, अभ्यास यांतील). [ठेवणें]

ठेवण, ठेवणी—स्त्री. आकार; बांधा (शरीराचा); ढब; ऐट; रूप; छब; (तोंड, शरीर, इमारत यांची). २ पद्धत; तऱ्हा; रीत; विशेष गुण; मार्मिकपणा; खुबी (भाषण, कृत्य यांचा).

ठेवणस—पु. (राजा.) करार (येण्या जाण्याचा, कामाला लागण्याचा इ०).

ठेवणा, ठेवणाईत—वि. ठेवलेला; आश्रित; दास; नोकर. 'तो केवळ गलिमाचा ठेवणाईत.' –भाव २५.

ठेवणाऊ, ठेवणू, ठेवणुकी, ठेवणुकीचा—वि. ठेवलेला; स्वाधीन केलेला; निक्षिप्त; विश्वासानें ठेवलेला. [ठेवणें]

ठेवणावळ—स्त्री. ठेव राखण्याबद्दलचा खर्च, मजुरी.

ठेवणी, ठेवणें, ठेवी—स्त्री.न.स्त्री. १ (काव्य) ठेव अर्थ १ पहा. गुप्तधन. 'राहाणें ठेवणीं सांपडती।' –दा ९.८.२१. २ निक्षेप. ठेव अर्थ २ पहा.

ठेवणूक—स्त्री. ठेव अर्थ २ पहा. [ठेवणें]

ठेवणें—न. ठेव अर्थ १, २ पहा. 'कीं हें आदिशक्तीचें ठेवणें।' –दा १.७.३०.

ठेवणें—सक्रि. १ राखणें; स्थापणें; मांडणें; लावणें; बाजूस काढणें. २ एका बाजूस टाकणें; बिऱ्हाड मांडणें; (काम) करणें. निराळें काढणें; शिल्लक राखणें; एखादें कार्य कांहीं काळ न करतां तसेंच राखणें. ३ राखणें; वांचविणें; राखून ठेवणें; रक्षण करणें. ४ जागेवर कायम राखणें, होणें, स्थापन करणें, नियुक्त करणें (काम, हुद्दा यावर). ५ चाकरीस, नोकरीस, सेवेस राहवून घेणें किंवा बाळगणें (चाकर, सैन्य). ६ कायम राखणें; जसेंच्या तसें जपून ठेवणें, राखणें; जोपासना करणें; अबाधित मानणें. 'यानें त्याची प्रतिष्ठा ठेविली.' ७ घेऊन न जाणें; जेथल्या तेथें पडूं देणें 'पेंढाऱ्यांनीं कांहीं एक भांडें घरांत ठेविलें नाहीं.' ८ रांड बाळगणें. ९ एखादी वस्तु संरक्षणासाठीं दुसऱ्याचे स्वाधीन करून त्याजकडे राखणें. [सं. स्थापन; प्रा. ठावण] (जेव्हां हें क्रियापद दुसऱ्या क्रियापदांच्या ऊन प्रत्ययांत धातु साधितांशीं योजतात, तेव्हां त्याचा अर्थ एखादी गोष्ट करणें, कोणत्याहि क्रियापदाच्या विषयाचें ठेवणें, किंवा तीच स्थिति राखणें, अथवा त्या क्रियेनें झालेली आविष्कृति असा होतो. जसें–हें पत्र लिहून ठेव; हें कापड घडी करून ठेव; ती गाय बांधून ठेव; शेतें पेरून ठेव; पिठांत पाणी घालून ठेव इ०; ठेवणें हें क्रियापद आणि टाकणें हें क्रियापद यांमध्यें अर्थाच्या दृष्टीनें साधर्म्य व विषमताहि आहे. दोन्हीहि क्रियापदें एखाद्या कृत्याची पूर्णता किंवा एखाद्या विषयाची पूर्णता दर्शवितात; परंतु ठेवणें हें क्रियापद क्रियेमध्यें काळजी व लक्ष्य–विशेषतः राखून ठेवण्यांतील–कौशल्य दर्शवितें. तर टाकणें हें क्रियापद एखादी वस्तु दूर, लांब किंवा कायमची सोडून देणें, तिचा त्याग करणें, हात धुवून मोकळें होणें, किंवा दुर्लक्ष्य, हयगय इ० अर्थ दर्शवितें. जसें– त्याची पोथी त्यास देऊन टाक; रुपये देऊन फडशा करून टाक; तें झाड उपटून टाक इ०. यांत कसें तरी कार्य पूर्ण करण्याचा बोध होतो उलट ठेवणें क्रियापदाच्या स्पष्टीकरणार्थ वर दिलेलीं 'हें पत्र लिहून ठेव' इ० उदाहरणें पहा.)

ठेवरेव—स्त्री. १ ठेव; फंड; सांठा; संचय; पुंजी; भांडवल इ० व्यापक अर्थानें. २ निक्षेप. ३ व्यवस्था; शिस्त; क्रम. 'त्याच्या घरची ठेवरेव चांगली आहे.' ४ टापटिपेनें लावणें; शिस्तीनें लावणें; क्रमवार ठेवणी. 'जिकडे तिकडे ठेवरेव करून बसले स्वस्थ.' [ठेव+रेव द्वि.]

ठेवलेली—स्त्री. रांड; वेश्या; राख. (व.) ठेवली.

ठेवा, ठेवारेवा, ठेवी—पु.पु.स्त्री. १ ठेव अर्थ १ पहा. 'सुखाचा गमे पूर्ण ठेवा मनाला।' –वामन, वामनचरित्र १.२. २ खाण. ठेव अर्थ २ पहा. ३ (ल.) पापपुण्याचें गाठोडें. ४ आकार. [ठेवणें]

ठेवाठेव-ठेवी—स्त्री. उठाठेव; कटकट; त्रास; दगदग. 'तुम्ही या ठेवाठेवींत न पडणें। सर्वदाही।' –कथा ४.५.१७८.

ठेवासाटपा—पु. संचय ठेव अर्थ १ पहा.

ठेवी—स्त्री. रीत; प्रकार; मार्ग. 'ते शिकवीती अति नीच ठेवी।' –वामन नृसिंहदर्पण २४.

ठेस, ठेसणें, ठेसाळणें, ठेसा—ठेंच इ० पहा.

ठेसन—न. (व.) स्टेशन (आगगाडीचें). [इं. स्टेशन]

ठेरणें, ठेराव—(व.) ठरणें इ० पहा.

ठो—पु. लहान मुलें आपल्या कपाळानें दुसऱ्याच्या कपाळावर हळूच आघात करतात तो; टक्कर. (क्रि० देणें.) [ध्व.]

ठोक—पु. १ काठी, सोडगा यानें दिलेला मार. २ सतारीच्या तारेवर केलेला नखीचा आघात. [ध्व. हिं. ठोक; का. ठोकु]

ठोक—वि. १ जाड; भरींव; जड; ठळक; भक्कम. (धातूंचीं भांडीं, दागिने). २ (ल.) श्रेष्ठ; प्रसिद्ध; चोख. (शिक्षण, शहाणपण,

धन इ० मध्यें). ३ पूर्ण; फुटकळ नसलेलें; सर्व (नंबर, संख्या); सर्वसहित; समुदायानें; मोठ्या प्रमाणांत; घाऊक; ठोकळ; एकदम जमेस धरलेलें (रकम, वेरीज, माल, सौदा, खरेदी इ०). 'हिशेब ठोक समजा हो।' –दावि २४२. **ठोकबंद**–वि. घाऊक; एकदम; सर्व. **ठोक विक्री–विकरी**–स्त्री. घाऊक विक्री; सट्टयानें किंवा एकदम विक्री. याच्या उलट किरकोळ विक्री.

ठोक—पु. (व.) हंगाम; मोसम; वत्तर. 'या मुहूर्ताला लग्नाचा ठोक भारी आहे.'

ठोकजोशी—पु. सहदेवमताचे ठोके शिकून, डमरू वाजवून भिक्षा मागणारी व ठोकळ भविष्य सांगणारी शूद्र जोशांची एक जात व तींतील व्यक्ति; कुडवुडया जोशी; पिंगळा जोशी. [ठोकळ]

ठोकठोक–कां—क्रिवि. ठाकठोक पहा. [ध्व]

ठोकडा–ळा—पु. ठोकळा. **ठोकडा, ठोकड्या**–पु. (निंदार्थी) सोनार. **ठोकडा–ठोकडें**–पुन. बैलांच्या गळयांतील घंटा (लांकडाची, धातूची). [ध्व.]

ठोकण—न. १ कांहीं तरी खात्रीनें प्राप्ति करून देणारें काम; एखादा पदार्थ किंवा व्यापार यापासून कालनियमानें उत्पन्न होणारें फल; त्याचा अनेकवार अनुभव घेऊन त्याचें निश्चित झालेलें प्रमाण व तो व्यापार; उत्पन्नाची वस्तु, धंदा, काम, व्यापार, जमीनजुमला (ज्याच्यामुळें नियमितपणें उत्पन्न मिळतें असा). 'हें शेत तीन खंडीचें ठोकण' २ (ल.) फायदा; धंदा. 'माझें नियमित ठोकण यंदा उमें राहिलें नाहीं.' ३ (कु.) अंगावर राहिलेला देवीचा वण, खूण. [ठोकणें=मारणें किंवा मिळविणें]

ठोकण—न. झाडाचें जुनाट खोड; खुंटाडा; खुंटाग्रा.

ठोकणावळ—स्त्री. ठोकून बनविलेल्या वस्तूची मजुरी; घडणावळ; घडविलेल्या वस्तुची मजुरी. [ठोकणें]

ठोकणी—स्त्री. १ आघात; ठोका; टोला. २ गिलावा ठोकण्याची गवंड्याची तीन धारांची लाकडी खुंटी व तिनें ठोकण्याचा व्यापार; चोपणी. (बे.) कोडता. [ठोकणें] ३ (कों.) भंडारी जातीमध्यें लग्नांत करवलीशिवाय तिच्या दुसऱ्या मैत्रिणी असतात त्यांचे पाय धुण्याची क्रिया. –मसाप ४.४.२५५.

ठोकणें—सक्रि. १ (दांडकें, काठी, हातोडा इ० नीं) मारणें; बडवणें; ठोठावणें; आघात करणें. २ हलक्या आघात करणें; थोपटणें. ३ करणें; देणें; पाठविणें. 'तो आजारी पडल्यावरोबर म्या तार ठोकली.' (ग्राम्य.) **अघाडी ठोकणें**–पहिला येणें; पहिलें स्थान किंवा नंबर पटकावणें. **अरोळी ठोकणें**–ओरडणें; मोठ्यानें टाहो फोडणें. **अर्जी ठोकणें**–विनंति करणें; अर्ज करणें. **तंबू ठोकणें**–तंबू रोवणें, मारणें, देणें, उभारणें. **बाहू–दंड ठोकणें**–दंडावर आघात (हातानें) करणें; कुस्तीस तयार होणें. 'किंचिच्छेष कुरुकटक मीमें ठोकुनि बाहु भुलवीलें।' –मोशल्य ४.५. **धाव–धूम ठोकणें**–पळत सुटणें. **पानें ठोकणें**–जेवण्याचीं पानें मांडणें. **फिर्याद ठोकणें**–तक्रारअर्ज गुदरणें. **बोंब ठोकणें**–बोंब मारणें; शंख ध्वनी करणें. **मूद ठोकणें**–ओगराळ्यांतून भाताच्या मुदा पाडणें. ठोकणें या क्रियापदाचे अर्थ मारणें या क्रियापदाप्रमाणें पुष्कळ आहेत. सामान्यतः ठोकणें; ठोठावणें; फटकारणें; सप्पा उडविणें; घाईनें किंवा ओबडधोबड रीतीनें संपविणें. इ० अर्थ होतात. जसें– आम्ही बाटेनें चार भाकरी ठोकल्या आणि सरासरी जेवलों; पुष्कळ कामें जमलीं होतीं तीं मी कशीं तरी ठोकून निघून आलों. **ठोकून देणें**–सक्रि. गप्प मारणें; थाप मारणें; बिन विचारानें सांगणें.

ठोकणें—न. १ ठोकणी १ पहा. २ ठोकण्याचें हत्यार. [ध्व]

ठोकतापीर—पु. दांडगा, भांडखोर, नेहमीं मारामारीस तयार असलेला मनुष्य. मारतापीर पहा. [ठोकणें]

ठोकताळा—न. अजमास; अटकळ; अजमासानें पाहिलेला हिशोबाचा पडताळा; प्रतीति; अनुभव; बरोबर अंदाज. (क्रि० घालणें; घेणें; पहाणें).

ठोकनापूर—पु. (व.) ठोक; मार. 'खूप ठोकनापूर काढला बायकोचा.'

ठोकमत—न. पाखंडमत.

ठोकर—स्त्री. १ ठेंच. (क्रि० खाणें; लागणें). २ (व.) जोड्याचा अग्रभाग. ३ धडक; धडाका; अडकून पडणें. ४ (ल.) तोटा; नुकसान; अद्दल; दुर्दैवाचा तडाखा. ५ पायानें मारलेला तडाखा; लाथ; गुद्दा; तडाखा. (क्रि० मारणें). [हिं.]

ठोकर—पु. तोफेच्या गाड्यास जोडलेली लहान पेटी.

ठोकर—वि. (व.) जाड; लठ्ठ; ठोसर.

ठोकरणें—अक्रि. बोलण्यांत झाडणें; मोसडणें; खरडपट्टी काढणें.

ठोकळ—वि. १ मोठा व चांगला; जाडा व लठ्ठ; मजबूत; भरपूर; जोमदार; भरींव. २ अंदाजी; ठळक; मुख्य; सरासरी; ढोबळ; घाऊक; ठोकबंद (एकूण बेरीज, बाब). [सं. स्थूल]

ठोकळा—पु. लांकडाचा ओंडका किंवा लहानसा सोट, गोल, गोलटा; शाईची दौत ठेवण्याचें लांकडी साधन किंवा कलमदान; सहाण, रेतीदाणी इ० आंत बसविण्याकरितां कोरून काढलेलें लांकडी खोड किंवा तुकडा; शिळेची चौकट; हत्याराचा दांडा किंवा मूठ, इ०; पगडबंदाचा पागोटें बांधण्याचा पायाच्या आकाराचा लांकडी तुकडा. २ (व.) हरभऱ्याच्या भरड्याचा उकडून तयार केलेला वडा. **ठोकळीवीट**–स्त्री. नंबरी वीट. ही अरुंद व जाड आणि भावांत महाग असते.

ठोका—पु. काठी, हातोडा इ० चा तडाखा; आघात, प्रहार, धक्का; मारा. २ धातूच्या भांड्यावरील हातोडीनें झालेली खूण. ३ भविष्य (विशेषतः हवेचें; पावसापाण्याचें). (क्रि० उतरणें; चुकणें). अनुभव; प्रचीति; पडताळा. ४ भविष्याप्रमाणें घडून आलेली गोष्ट; ५ (व.) टोणा; चेटूक. ६ सरसकट जमीन खंडानें देणें किंवा एकदम सट्टयानें लावणें (विघेवारीनें न लावणें); अशी खंडानें लाविलेली जमीन. ७ सततचा व कंटाळवाणा आवाज; न थांबणारा ठो! ठो! असा आवाज. (क्रि० घेणें). 'रडण्याचा–बोलण्याचा–खटखटीचा ठोका.' [ध्व.] ०ठोक–स्त्री. ठोकण्याची क्रिया. –वि. मोठा; भरींव; भरपूर (वस्तु–विशेषतः दागिना, भांडें); वजनदार; दुःखकारक; भयंकर; सर्वांत मोठा (अपराध) [ठोक द्वि.] –क्रिवि. अगदीं बरोबर; जशाचा तसा; योग्य. (क्रि० पुरणें; होणें). [ठोकणें]

ठोकाण—न. ठेकण पहा.

ठोकाटोका—पु. भविष्यकथन (जोशाचें). [ठोका द्वि.]

ठोकारोखा—पु. थाकक, व्यवहारासंबंधीं रोखा, करारपत्र.

ठोकूनठाकून—क्रिवि. ठाकूनठोकून पहा.

ठोके—स्त्री. मटकणाऱ्या चोर जातींपैकीं एक जात. —गांगा २०९. ०करीण—स्त्री. (व.) जादूटोणा करणारी स्त्री.

ठोक्या—पु. (विद्यार्थी) १ सोनार; सोनटक्क्या. २ (सांकेतिक) जार; एखाद्या स्त्रीचें प्रियपात्र. [ठोकणें]

ठोंग—पु. १ अंगीं विद्वत्ता नसतां अनेक कचाटें करून गांवांत मोठेपणा पावलेला पुरुष; धटिंगण; दांडगा. ठोकतापीर पहा. २ (व.) थाट; गप्प; थाप. ०मत—न. १ ठेंगमत पहा. २ तरकट; थोतांड; तोहमत; फसविण्यासाठीं किंवा त्रास देण्यासाठीं सांगितलेली खोटी गोष्ट. [ठोंग+मत]

ठोंगळ—पु. १ ठोकळा अर्थ १ पहा. २ धष्टपुष्ट, दणकट तरुण; मस्त, टोणपा, इमामदांडगा, मूर्ख माणूस. ३ रास; गंजी. ४ ढुंधा; खोड. ५ (कु.) लहान जमाव; गर्दी. ६ —वि. प्रसिद्ध; प्रख्यात.

ठोंगाई—स्त्री. आडदांडपणा; मस्ती; मांडखोर वर्तन; उद्दाम वागणूक. [ठोंग]

ठोंचला—पु. (क.) टोमणा; छद्मी भाषण; वर्मी बोल. 'आपल्या ठोंचल्याचा रोख मी ओळखला.'

ठोंटा—वि. हात, पाय, बोटें इ० नसलेला थोटा (मनुष्य); वठलेलें (झाड); थोंटूक झालेली (वस्तु). [हिं.]

ठोंठण—न. थोंटा अवयव; थोटूक. ठुंठण पहा. [हि.]

ठोठाविणें—उक्रि. मांडयाचा नाद पहाण्यासाठीं त्याच्यावर टिचक्या मारणें; दारावर थाप मारणें; (सोनारी) हातोडीनें ठोकणें; (कुंभारी) मडक्यावर थापटणें; (पत्त्यांचा खेळ) मोठें पान टाकून मारून घेणें किंवा झोडपून हात घेणें; दुसऱ्या बाजूचा पत्ता ठोकणें. २ (ल.) टोमणे मारणें; निर्भर्त्सना करणें; व्याजोक्तीनें बोलणें (वाईट किंवा कृष्ण कृत्यांबद्दल); जोरानें सांगणें. ३ ठो! ठो! आवाज करणें; खडबडविणें [ठो! ठो!]

ठोठो—क्रिवि. टक! टक! टाप! टाप! [ध्व.]

ठोठो, ठोठोबाडा—स्त्री.पु. गोंगाट; गाजावाजा; बभ्रा; प्रसिद्धि (वाईट कृत्याची). (क्रि० करणें). [ध्व.]

ठोंब—पु. १ खांद्याविरहित खोड, खुंट, सोट, दांडा. २ (ल) धटिंगण; आडदांड; ब्रह्मचारी किंवा निपुत्रिक; अक्षरशत्रु. ३ झुबका; गुच्छ. ४ बोकड. —न. ५ भाजीचें लहान झुडप. ६ लहान मुलाची पहिल्यानें राखलेली शेंडी. [सं. स्तंभ]

ठोंबरणें—सक्रि. (राजा.) भांड्यामध्यें पीठ इ० कोंबकोंबून भरणें; ठासणें; कोंबणें; चेंदणें; दडपून भरणें. [ठोंबा]

ठोंबरा, ठोमरा—पु. १ मनगटानें मारलेला ठोसा. २ (ल.) टोमणा; उपरोधिक भाषण; उपहास. (क्रि० मारणें; देणें; करणें). ३ जोंधळ्याच्या कण्यांचा भात; घुगरी. 'सोयऱ्यासी करी पाहुणेर वरा। कांडिता ठोंबरा संतालागीं।' —तुगा ४२३४. 'तुह्मी ऐ मानवसींच ठोंबरा खाऊनि असैन' —नागदेवस्मृति १७३. (व.) बाजरी कांडून, फोडणीचे पाण्यांत शिजवून तिखटमीठ घालून केलेल्या कण्या. ४ भुसाभुसा धान्य; वाईट धान्य. —वि. (व.) कच्चा, बोटाला टणक लागणारा (भात इ०).

ठोंबस—वि. ठोंब्या. ढसठोंबस पहा.

ठोंबा—पु. १ आखूड व जाड काठी, दांडकें, सोटा; वेल चढण्यासाठीं पुरलेला डांभ. २ (ल.) मूर्ख. ठोंब्या पहा. ३ (वि.) कातड्यावर कुसर वडविण्याचा साचा; यानें तिहेरी फुली पडते.

ठोंब्या, ठोम्या—वि. अक्षरशत्रु; ढ; जड बुद्धीचा; मठ्ठ; मूर्ख; मंदबुद्धीचा; अक्कलशून्य. [सं. स्तुंभ-ठुंव-ठोंव. —भाअ १८३५.]

ठोम, ठोमरा—ठोंब; ठोंबरा पहा.

ठोमणा—पु. १ टोमणा. ठोंबरा अर्थ २ पहा. (क्रि० मारणें). २ (कों.) गुद्दा; ठोसा. ३ (कु.) कणकीच्या—कळकाच्या कोंबाचा लहान तुकडा. ०ठोंसरा—पु. आघात; टोमणा. ठोमणे ठोसरे खाल्लेला—वि. टक्केटोणपे खाल्लेला; अनुभविक; जगांतील हाल, संकटें इ० अनुभवून शहाणा बनलेला.

ठोमन—न. (व.) मोठें, सपाट भांडें.

ठोमूस—पु. (गो.) टोंक; टोंकदार काठी, दांडा.

ठोला, ठोल्या—पु. १ घरदार, बायको, कुटुंब इ० नसलेला माणूस; फटिंग मनुष्य; नोकरी किंवा गांठीं पैसा नसलेला, पत इ० नसलेला मनुष्य. (अशा माणसाशीं देण्याघेण्याचा व्यवहार करण्यांत धोका असतो). अब्रूची चाड नसलेला. २ ठोंब्या पहा. ३ एखाद्या स्त्रीनें आपली कामेच्छा पूर्ण करण्यासाठीं ठेवलेला पुरुष; जार. ४ गलेलठ्ठ, गबदुल माणूस. ५ (व.) रिकामटेकडा किंवा मूर्ख माणूस. [सं. स्थूल]

ठोवर—न. (व.) फुटकें मडकें.

ठोसर, ठोंसर—वि. १ जाडेंभरडें; घटमूठ; जाड (कापड, सोटा इ०) २ (ल.) अंधुक; मंद (दृष्टि); टाकाऊ, निःसार किंवा पुळपुळीत (भाषण, युक्ति, बेत). ३ (व.) ठोकळ; लठ्ठ; मोठें; जाड. 'टांकाचें ठोंसरपण।' —दा १९.१.५. ४ दणगट, शक्तिमान. ५ (ल.) व्यवहारांत अनुभविक. ०नजर—स्त्री. वरवर पहाणी, चौकशी; टेहळणी.

ठो(ठों)सरा, ठोसा, ठोसला—पु. ठोंबरा अर्थ १, २ पहा. (क्रि० मारणें; देणें).

ठोसराई—स्त्री. पोकळ वढाई; भपकेदार शब्द; भाषणाचें अवडंबर; डौल; प्रस्थ; स्तोम; डौलानें भाषण; फुशारकी. (क्रि० मिरविणें; लावणें; दाखविणें; नाचविणें). [ठोसर]

ठोसलो—पु. (चि.) जाड व मजबूत बांगडी.

ठोसळ—वि. (व.) ठोकळ पहा.

ठो(ठों)सा—पु. रपाटा; धपाटा; रपका; रामटोला; रट्टा; तडाखा; गुद्दा. (क्रि० मारणें; देणें).

ठोल्या—वि. (व.) ठोल्या अर्थ ५ पहा.

ठ्यां करणें—अक्रि. (क.) धूम ठोकणें; पळून जाणें.

